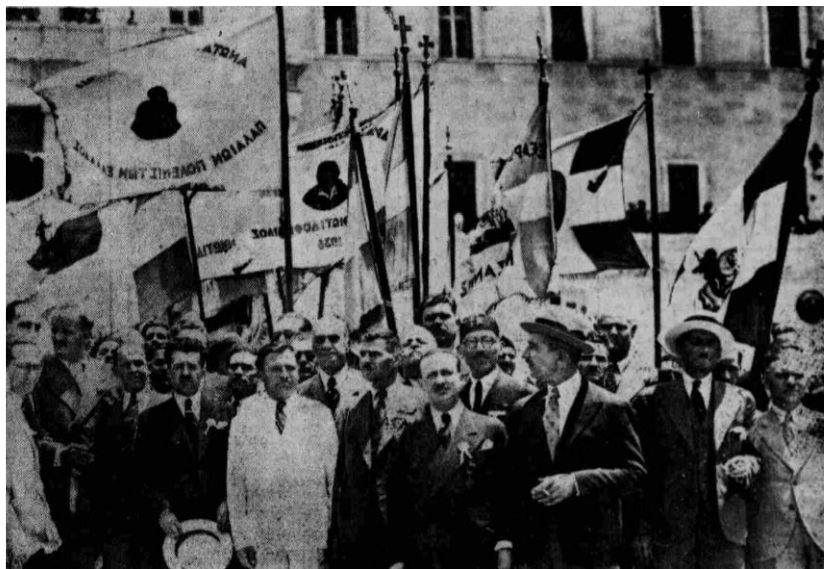

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Β΄ ΚΥΚΛΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Διδακτορική Διατριβή

**«Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»:
Παλαιοί Πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην
Ελλάδα (1912–1940)**

**Αλέξανδρος Μακρής
Α.Μ.: 1561201701079**

**Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή
Επιβλέπων: Αναπλ. Καθ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
Μέλη: Καθ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου,
Επικ. Καθ. Δήμητρα Λαμπροπούλου**

Αθήνα, Δεκέμβριος 2020

«Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ)»

Στη μνήμη της μητέρας μου,
Πόπης Μπουσδέκη (1960–2020),
η οποία δεν πρόλαβε να το διαβάσει...

Περιεχόμενα

Αρτικόλεξα και βραχυγραφίες	7
Εισαγωγή.....	9
I. Οι παλαιοί πολεμιστές στον Μεσοπόλεμο: Μια νέα κοινωνική κατηγορία αναδύεται ...	9
II. Ερωτήματα και στόχοι της διδακτορικής έρευνας	20
III. Οι παλαιοί πολεμιστές στη διεθνή ιστοριογραφία: Μια ανασκόπηση	24
IV. Μελέτες για τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές	36
V. «Παλαιοί πολεμιστές», «έφεδροι» ή «βετεράνοι»: Περί ονομάτων και όρων.....	40
VI. Δομή – Μεθοδολογία – Ευχαριστίες	51

Μέρος Α΄

*Η εμφάνιση μιας νέας κοινωνικής κατηγορίας: Παλαιοί πολεμιστές,
ανάπηροι και θύματα πολέμου*

A.1. Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές και τα θύματα πολέμου (19ος αιώνας–1922)	
A.1.1. Η πρόνοια για τους Αγωνιστές και τα θύματα πολέμου τον 19ο αιώνα (1821–1912)	
A.1.1.1. Οι βετεράνοι από την προνεωτερικότητα στον «μακρύ» 19ο αιώνα (1789–1914).....	60
A.1.1.2 Οι ανταμοιβές για τους Αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης (1821–1877)	93
A.1.1.2.Ι. Οι διακηρύξεις για τις «αποζημιώσεις» των «εκδουλεύσεων» των Αγωνιστών της Επανάστασης (1821–1833).....	93
A.1.1.2.II. Οι ανταμοιβές του ελληνικού κράτους προς τους Αγωνιστές (1833–1877)	102
A.1.1.3. Οι απαρχές της κρατικής προστασίας για τους επιστρατευμένους, τους τραυματίες, τις χήρες και τα ορφανά πολέμου (1852–1897).....	122
A.1.1.4. Η ιδιωτική φιλανθρωπία ως μέσο περίθαλψης των θυμάτων πολέμου (β΄ μισό του 19ου αιώνα).....	132
A.1.1.5. Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 και η περίθαλψη των τραυματιών και των θυμάτων πολέμου.....	142
A.1.1.6. Η πορεία προς ένα προνοιακό πλαίσιο για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου κατά τον «μακρό» 19ο αιώνα	148
A.1.2. Η ανάδυση της κρατικής πρόνοιας για τους επιστράτους, τους τραυματίες, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1912–1922)	150
A.1.2.1. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η ισχυροποίηση του ρόλου του Κράτους.....	150
A.1.2.2. Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912–1913): Η περίθαλψη των «Επιτροπών» και οι απαρχές της κρατικής πρόνοιας	165

A.1.2.2.Ι Οι Επιτροπές Περιθάλψεως και η σταδιακή εμπλοκή του Κράτους στην περίθαλψη (1912–1914).....	165
A.1.2.2.ΙΙ. Ο εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1913–1914)	180
A.1.2.3. Η περίθαλψη ως νέος τομέας κρατικής παρέμβασης (1915–1922).....	196
A.1.2.3.Ι. Προνοιακά νομοθετήματα για τους επιστράτους του 1915–16.....	196
A.1.2.3.ΙΙ. Η ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως και η σταδιακή συγκέντρωση των φορέων πρόνοιας σε αυτό (1917–1922).....	204
A.1.2.3.ΙΙ.1. Η Ανωτάτη Διεύθυνσις Περιθάλψεως (1916–1917)	204
A.1.2.3.ΙΙ.2. Η ίδρυση και το έργο του Υπουργείου Περιθάλψεως (1917–1922)	210
A.1.2.3.ΙΙΙ. Τα προνοιακά νομοθετήματα της περιόδου 1917–1922	242
A.1.2.3.ΙV. Η υπόσχεση για αγροτική αποκατάσταση των επιστράτων (1917–1922)	261
A.1.2.4. Οι Εθνικοί Πόλεμοι ως καταλύτης στη συγκρότηση της κρατικής πρόνοιας για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου	268
A.2. Οργανώσεις εφέδρων, αναπήρων και θυμάτων πολέμου (1912–1922)	270
A.2.1. Οργανώσεις εφέδρων και επιστράτων στην Ελλάδα (1913–1922).....	272
A.2.2. Οργανώσεις τραυματιών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου (1914–1922)	293

Μέρος Β΄

Από τη μαζικότητα στην καταστολή και την πολυδιάσπαση του παλαιοπολεμистικού κινήματος (1922–1932)

B.1. Οι παλαιοί πολεμιστές στις αρχές του Μεσοπολέμου (1922–1925): Δημογραφικές και προνοιακές εξελίξεις	
B.1.1. Η δημογραφία των παλαιών πολεμιστών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου	312
B.1.2. Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1922–1925)	321
B.2. Η παλαιοπολεμистική «κόκκινη τετραετία» (1922–1925)	
B.2.1. Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (1922–1925).....	344
B.2.1.1. Η αντιπολεμική προπαγάνδα στο μικρασιατικό μέτωπο (1919–1922).....	344
B.2.1.1.Ι. Ο «μπολσεβικισμός του χαρακώματος» στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	344
B.2.1.1.ΙΙ. Ο «μαρασμός» των Ελλήνων πολεμιστών στη Μικρά Ασία	359
B.2.1.1.ΙΙΙ. Οι αντιπολεμικοί πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο.....	368
B.2.1.2. Η κομμουνιστική τάση στις οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών στην Ευρώπη προς το τέλος και την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1917–1925).....	390

B.2.1.3. Η εμφάνιση των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών στην Ελλάδα και η συμπόρευσή τους με την κομμουνιστική Αριστερά (1922–1924)	396
B.2.1.4. Το Α' Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού και η ίδρυση της Ομοσπονδίας (Μάιος 1924)	413
B.2.1.5. Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ	422
B.2.1.6. Η αντιμιλιταριστική εκστρατεία παλαιοπολεμιστικών ενώσεων	432
B.2.1.7. Οι παλαιοί πολεμιστές και οι αγροτικές κινητοποιήσεις του 1925	446
B.2.1.8. Η καταστολή και η ύφεση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος (1924–1925)	473
B.2.1.9. Το ελληνικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα (1922–1925) ως εκφραστής του διεθνούς κομμουνιστικού ρεύματος	489
B.2.2. Η βενιζελογενης συνιστώσα του εφεδροπολεμιστικού κινήματος (1922–1925)	
B.2.2.1. Οι έφεδροι ως στήριγμα της «Επαναστάσεως 1922»	493
B.2.2.2. Το Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών και η ίδρυση της Πανελληνίας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών (Οκτώβριος 1923)	523
B.3. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος και οι παλαιοί πολεμιστές (1925–1926)	
B.3.1. Η πρόνοια υπέρ των εφέδρων, των αναπήρων και θυμάτων πολέμου στη διάρκεια του καθεστώτος Θ. Πάγκαλου (1925–1926)	530
B.3.2. Οι οργανώσεις εφέδρων στη διάρκεια της παγκαλικής δικτατορίας (1925–1926)	543
B.4. Η περίοδος της εσωστρέφειας (1926–1932)	
B.4.1. Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1926–1932)	553
B.4.1.1. Η συστηματοποίηση της πρόνοιας για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, τους εφέδρους και τους εθνικούς αγωνιστές (1926–1931)	553
B.4.1.2. Η διυπουργική επιτροπή για τη λήψη προστατευτικών μέτρων υπέρ των παλαιών πολεμιστών (1931–1932)	585
B.4.2. Οι οργανώσεις εφέδρων, παλαιών πολεμιστών, αναπήρων, θυμάτων πολέμου και Μακεδονομάχων (1926–1932)	598

Μέρος Γ'

Από «πρωτοπορίαν της ανατροπής» σε «κήρυκες της ιδέας του έθνους»
(1932–1940)

Γ.1. Η αναδιοργάνωση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος και η προστατευτική νομοθεσία για τους παλαιούς πολεμιστές (1932–1936)	631
Γ.1.1. Από την πολυμέρεια του 1932 στα δύο Πανελλήνια Συνέδρια Παλαιών Πολεμιστών του 1934–1935	632
Γ.1.1.1. Οι πρωταγωνιστές της ανάκαμψης του παλαιοπολεμιστικού κινήματος (1933–1934) και οι αντιφασιστικές πεποιθήσεις των Ελλήνων παλαιμαχών	632

Γ.1.1.2. Το επεισοδιακό Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και η απόπειρα ίδρυσης παλαιοπολεμιστικού κόμματος (Μάιος–Σεπτέμβριος 1934)	654
Γ.1.1.3. Οι παλαιοί πολεμιστές στις «συμπληγάδες» του πολιτειακού και το Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών (1935)	673
Γ.1.2. Το σύντομο πολιτικό «ειδύλλιο» του Γεώργιου Κονδύλη με τους παλαιούς πολεμιστές (Οκτώβριος 1935–Ιανουάριος 1936)	683
Γ.1.3. Τα συνέδρια του Ιουνίου 1936 και ο κατακερματισμός του παλαιοπολεμιστικού χώρου	710
Γ.1.4 Οι εξελίξεις στον χώρο των αναπήρων και θυμάτων πολέμου (1933–1936)	726
Γ.2. Η δικτατορία Ιωάννη Μεταξά (1936–1940) και η εκ των άνω «ρύθμιση» του «παλαιοπολεμιστικού προβλήματος»	732
Γ.2.1. Το πρόβλημα της ανεργίας των παλαιών πολεμιστών και η πρόνοια του καθεστώτος Μεταξά για τους παλαίμαχους	732
Γ.2.2. Η ενοποίηση των οργανώσεων παλαιών πολεμιστών και των αναπήρων και θυμάτων Πολέμου	750
Γ.2.2.1. Η δημιουργία της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών (1938)...	750
Γ.2.2.2. Η ίδρυση της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου (1938) .	787

Μέρος Δ΄

Όψεις του παλαιοπολεμιστικού κινήματος στον Μεσοπόλεμο: Διεθνισμός και Μνήμη

Δ.1. Οι διεθνείς επαφές των ελληνικών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου	796
Δ.1.1. Οι διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις	796
Δ.1.1.1. Η άνθιση των διεθνικών επαφών στον Μεσοπόλεμο	796
Δ.1.1.2. Τα δίκτυα των βετεράνων και οι διεθνείς οργανώσεις τους	803
Δ.1.2. Η ελληνική συμμετοχή στις διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις	840
Δ.2. Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων στην Ελλάδα και η οργανική σχέση της με τους παλαιούς πολεμιστές (1922–1940)	863
Δ.2.1. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η συγκρότηση της μνήμης του	863
Δ.2.2. Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων στα Βαλκάνια	883
Δ.2.3. Η θεσμική μνήμη των Εθνικών Πολέμων (1912–1922) στη μεσοπολεμική Ελλάδα	889
Δ.2.3.1. Η μνήμη του ηρωικού θανάτου στην Ελλάδα έως το 1922	889
Δ.2.3.2. Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων	907
Δ.2.3.2.Ι. Οι ημέρες μνήμης των Εθνικών Πολέμων	907
Δ.2.3.2.ΙΙ. Η ανέγερση πολεμικών μνημείων και το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη	916

Δ.2.3.2.ΙΙΙ. Οι παλαιοί πολεμιστές ως οργανικό μέρος της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων (1932–1940)	930

Επίλογος. Οι Έλληνες παλαιοί πολεμιστές στον Μεσοπόλεμο: Από τη λήθη στη μνήμη	947

Πηγές και Βιβλιογραφία.....	968

Παραρτήματα

Παράρτημα 1. Έσοδα Επιτροπών Περιθάλψεως (1912–1914).....	1016
Παράρτημα 2. Συγκριτικοί πίνακες πολεμικών συντάξεων και εφεδρικών επιδομάτων (1912–1940)	1019
Παράρτημα 3. Δαπανηθέντα ποσά του Υπουργείου Περιθάλψεως (1917–1922).....	1023
Παράρτημα 4. Αριθμός πολεμικών συντάξεων στην Ελλάδα (1928–1939).....	1025
Παράρτημα 5. Η αποστράτευση Ελληνικού Στρατού (1922–1924)	1026
Παράρτημα 6. Βιογραφικά των πρωταγωνιστών των παλαιοπολεμικών και αναπηρικών εξελίξεων.....	1031
Παράρτημα 7. Κυριότερες παλαιοπολεμικές και αναπηρικές οργανώσεις (1912–1940)	1040
Παράρτημα 8. Παλαιοί πολεμιστές υποψήφιοι στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936.....	1044
Παράρτημα 9. Πανελλήνια Συνέδρια Παλαιών Πολεμιστών, Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου (1922–1940).....	1045
Παράρτημα 10. Έλληνες Παλαιοί Πολεμιστές και διεθνές παλαιοπολεμικό κίνημα	1049
Παράρτημα 11. Φωτογραφικό υλικό.....	1050

Εικόνα εξωφύλλου: Οι σύνεδροι του Γ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών (Ιούνιος 1936) στην τελετή κατάθεσης στεφάνων στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη μετά την εναρκτήρια συνεδρία. *Εθνική*, 15/6/1936.

Αρτικόλεξα και βραχυγραφίες

Ελληνόγλωσσα

ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΑΠΓΠ	Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού
Αρχείο ΕΒ	Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου
ΑΣΚΤ	Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών
ΑΣΠΠΕ	Ανωτάτη Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος
ΑΤΕ	Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος
ΒΔ	Βασιλικό διάταγμα
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΕΑΠΑ	Γενική Ένωση Αναπήρων Πολέμου Αττικής
ΓΛΡΕ	Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΔΕΠΑΘΑ	Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου
ΔΙΣ	Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΔΟΕ	Διεθνής Οργάνωση Εργασίας
δρχ.	Δραχμές
ε.α.	εν αποστρατεία
ΕΑΠ	Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων
ΕΓΣΘΠ	Εθνική Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου
ΕΕΕ	Εθνική Ένωσις Ελλάς
ΕΕΛ	Ένωση Εφέδρων Λέσβου
ΕΕΣ	Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός
ΕΚΑ	Εργατικό Κέντρο Αθηνών
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΟΝ	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
ΕΣΒ	Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοσιαλιστικών Σοβιετικών Δημοκρατιών
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΑΜΜΠ	Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη
ΚΕ	Κεντρική Επιτροπή
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚΟΜΛΕΑ	Κομμουνιστική Οργάνωση Μπολσεβίκων Λενινιστών Ελλάδας (Αρχαιομαρξιστών)
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
ΚΥ	Κεντρική Υπηρεσία
ΜΕΕ	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία
ΜΣΝΕ	Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία
ΝΑΤ	Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο
ΝΔ	Νομοθετικό διάταγμα
ΟΕΕ	Οργάνωση Ελλήνων Εθνικιστών
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΚΝΕ	Οργάνωση Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας
ΟΠΠ	Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών
ΟΠΠΘΣ	Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού
π.Χ.	προ Χριστού

ΠΑ	Προεδρικό διάταγμα
ΠΕΤΠ	Πανελλήνια Ένωση Τραυματιών Πολέμου
ΠΙΚΠΑ	Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως
ΠΠΘΣ	Παλαιοί Πολεμιστές και Θύματα Στρατού
ΠΣΕ	Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων
ΣΕΓΑΣ	Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων
ΣΕΚΕ	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
ΣΕΚΕ(Κ)	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Κομμουνιστικό)
ΣΕΣ	Σύνδεσμος Εθνικής Σωτηρίας
ΣΝ	Στρατιωτικό Νοσοκομείο
ΣΣ	Σώμα Στρατού
ΤΘΠ	Ταμείο Θυμάτων Πολέμου
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως
χ.τ.ε.	Χωρίς τόπο έκδοσης

Ξενόγλωσσα

ANC	Associazione Nazionale Combattenti
ANMIG	Associazione Nazionale fra Mutilati e Invalidi di Guerra
ARAC	Association Républicaine des Anciens Combattants
CIAMAC	Conférence Internationale des Associations de Mutilés et Anciens Combattants
CIP	Comitato Internazionale dei Combattenti
FIDAC	Fédération Interalliée des Anciens Combattants
GAR	Grand Army of the Republic
IWGC	Imperial War Graves Commission
LFC	Légion Française de Combattants
NSKOV	Nationalsozialistische Kriegsoferversorgung
SA	Sturmabteilung
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
UF	Union Fédérale
USPD	Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands
VDFV	Vereinigung Deutscher Frontkämpfer-Verbände

Εισαγωγή

Ι. Οι παλαιοί πολεμιστές στον Μεσοπόλεμο: Μια νέα κοινωνική κατηγορία αναδύεται

Την 26η Οκτωβρίου 1940, δύο ημέρες πριν την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλαίσιο των εορτασμών της 28ης επετείου της Απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκαν στην πόλη τα αποκαλυπτήρια του έφιππου ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄. Από την τελετή αυτή θεωρείτο αδιανόητο να απουσιάζουν οι «συμπολεμιστές Του», αυτοί που οδήγησαν τη χώρα σε «εθνικούς θριάμβους». Οι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου καθώς και των Μακεδονομάχων κατέθεσαν στεφάνι στο μνημείο και συμμετείχαν στην καθιερωμένη παρέλαση της 26ης Οκτωβρίου.¹ Στην παρέλαση οι παλαιοί πολεμιστές είχαν παραταχθεί, όπως πλέον είχε καθιερωθεί (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.2) μεταξύ των επισήμων. Η περίοπη θέση που κατείχαν οι παλαίμαχοι στις τελετές μνήμης και στον δημόσιο βίο γενικότερα ήταν μια νέα πραγματικότητα στην Ελλάδα καθώς πλέον αυτοί συνιστούσαν ένα θεμελιώδες συστατικό στοιχείο της μεσοπολεμικής κοινωνίας.

Η ιστορική σημασία των παλαιών πολεμιστών στον Μεσοπόλεμο ήταν μεγάλη και υπερέβαινε κατά πολύ τα ελληνικά σύνορα. Την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου τα περισσότερα από 60 εκατομμύρια των ανδρών που επέστρεψαν στις εστίες τους καθώς και οι συγγενείς των πεσόντων, οι οποίοι υπολογίζονται μεταξύ 8 και 13 εκατομμυρίων,² συνιστούσαν μία καινοφανή και πολυπληθή κατηγορία στο εσωτερικό των πρώην εμπόλεμων κοινωνιών. Η διακριτή αυτή κοινωνική κατηγορία προσδιοριζόταν μέσω μίας αίσθησης κοινής ταυτότητας προερχόμενη από το παρελθόν της καθώς τις νομοθετικές ρυθμίσεις για αυτούς.³ Τα άτομα αυτά αποτελούσαν μία καινούργια δυναμική ομάδα

¹ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 27/10/1940, «Η χθεσινή τελετή αποκαλυπτηρίων».

² Βλ. στοιχεία από ποικίλες πηγές σε Antoine Prost, «The dead», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. III, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 561-591, σσ. 587-588.

³ Julia Eichenberg–John Paul Newman, «Introduction: The Great War and Veterans' Internationalism», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans' Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 1-15, σ. 1· Martin Crotty–Mark Edele, «Total War and Entitlement: Towards a Global History of Veteran Privilege», *Australian Journal of Politics and History*, τ. 59, 2013, σσ. 15-32, σσ. 17-18· Alessandro Salvador–Anders G. Kjøstvedt, «Introduction», Alessandro Salvador–Anders G. Kjøstvedt (επ.),

πίεσης,⁴ τουλάχιστον σε ευρωπαϊκό επίπεδο καθώς στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ) αντίστοιχες εξελίξεις είχαν σημειωθεί από την επαύριο του Εμφυλίου Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), αξιώνοντας υλικές και ηθικές ανταμοιβές έχοντας ως διαπιστευτήριο το πολεμικό παρελθόν τους. Οι διαστάσεις δε αυτού του φαινομένου είναι πολλές και πολύπλευρες (κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές, μνημονικές κ.λπ.). Η Ελλάδα βεβαίως είναι μια μικρογραφία αυτού του φαινομένου, η οποία ταυτόχρονα χρήζει συνολικής ιστορικής διερεύνησης.

Μία ιδιαίτερη υποκατηγορία των παλαιμάχων ήταν οι ανάπηροι πολέμου, οι οποίοι αποτελούν «την πιο εμφανή κληρονομιά» του πολέμου καθώς για αυτούς ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος «δεν ολοκληρώθηκε ποτέ». Οι περίπου 8 εκατομμύρια ανάπηροι του Μεγάλου Πολέμου, καθώς και τα πρώην εμπόλεμα κράτη, είχαν να αντιμετωπίσουν ποικίλα και πρωτοφανή είδη αναπηρίας ως απόρροια του βιομηχανοποιημένου πολέμου.⁵ Για αυτά τα άτομα η σχέση τους με το Κράτος είναι κρίσιμη, διότι αυτό τους επιστράτευσε και μεταπολεμικά έχει το «χρέος» (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.1. και Α.1.2) να τους βοηθήσει για να επανενταχθούν ομαλά στην κοινωνία. Παράλληλα, η αξίωση για διεύρυνση των προνοιακών μηχανισμών για αυτούς αποτέλεσε τον κινητήριο μοχλό ώστε οι απόμαχοι να οργανωθούν.⁶ Η μέριμνα για τους ανάπηρους πολέμου αποτέλεσε ένα πρωτοφανές σε εύρος κρατικό προνοιακό εγχείρημα στον 20ο αιώνα. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο ιστορικός David Gerber, οι ανάπηροι πολέμου αποτέλεσαν την κοινωνική εκείνη κατηγορία η οποία έλαβε από το Κράτος την περισσότερη προσοχή, ευγνωμοσύνη καθώς και τα περισσότερα ευεργετήματα στις κοινωνίες του 20ού αιώνα.⁷

New Political Ideas in the Aftermath of the Great War, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2017, σσ. xi-xviii, σσ. xiii-xiv.

⁴ Τα τρία βασικά στοιχεία μιας «ομάδας πίεσης/συμφερόντων» είναι τα εξής: α') είναι οργανωμένη ομάδα, β') για την προάσπιση συμφερόντων, γ') με άσκηση πίεσης στην εξουσία. Σε θεωρητικό επίπεδο η «ομάδα συμφερόντων» είναι ευρύτερη διότι αυτή δεν προϋποθέτει την άσκηση πίεσης. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σσ. 21-22. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιείτε ο όρος «ομάδα πίεσης» καθώς στο μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου ίσχυαν και τα τρία συστατικά στοιχεία. Πρβλ. Andrew Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, μετ. Γιώργος Καράμπελας, Πόλις, Αθήνα 2010, σσ. 378-380· Rod Hague—Martin Harrop, *Συγκριτική πολιτική και διακυβέρνηση*, εισ.—επ.: Γιάννης Κωνσταντινίδης, μετ. Γιώργος Χριστίδης, Κριτική, Αθήνα 2011, σσ. 411-413.

⁵ Deborah Cohen, *The War Come Home. Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1939*, University of California Press, Berkley—Λος Άντζελες—Λονδίνο 2001, σσ. 1-2, 191.

⁶ David A. Gerber, «Disabled Veterans, the State and the Experience of Disability in Western Societies, 1914–1950», *Journal of Social History*, τ. 36, τχ. 4, Καλοκαίρι 2003, σσ. 899-916, σ. 900.

⁷ David A. Gerber, «Introduction: Finding Disabled Veterans in History», David A. Gerber (επ.), *Disabled Veterans in History*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI 2012, σσ. 1-54, σ. 13.

Η πρόνοια για τους παλαιμάχους είναι βεβαίως ένα αρχέγονο φαινόμενο. Η συστηματική κρατική πρόνοια είναι, ωστόσο, ένα καινοφανές φαινόμενο της νεωτερικότητας. Παρότι από την αρχαιότητα υιοθετήθηκαν ειδικές προβλέψεις για τους παλαιμάχους (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), η συγκρότηση μόνιμων επαγγελματικών στρατών, οι οποίοι έγιναν εθνικοί από τα τέλη του 18ου αιώνα και η επιστράτευση πολιτών σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Ευρώπης κατά τους Ναπολεόντειους Πολέμους έφερε τους βετεράνους στο προσκήνιο της Ιστορίας. Η ευγνωμοσύνη του κάθε έθνους προς όσους πολέμησαν για αυτό αποτελούσε πλέον το «ιερό χρέος» της ανταμοιβής και της αποζημίωσης των παλαιμάχων για τις θυσίες τους από το έθνος-κράτος. Η αντίληψη αυτή διαμορφώθηκε αρχικώς την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και αποκρυσταλλώθηκε σταδιακά τον 19ο αιώνα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), ενώ διατηρείται έως τις μέρες μας (βλ. Επίλογο).

Το πρωτοφανές μέγεθος των νεκρών και των θυμάτων όμως του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μίας πρωτόγνωρης «οικουμενικής καταστροφής»,⁸ οδήγησε μοιραία σε μία διευρυμένη ενασχόληση του Κράτους με τους παλαιμάχους, τους ανάπηρους και τους συγγενείς των πεσόντων. Όπως διακήρυξε ο Γάλλος πρωθυπουργός Ζωρζ Κλεμανσώ (Georges Clémenceau), στις 20 Νοεμβρίου 1917, αναγνωρίζοντας το χρέος του έθνους απέναντι στους πολεμιστές του: «οι στρατιώτες έχουν δικαιώματα επάνω μας».⁹ Ο πόλεμος μπορεί να τελείωσε τυπικά το 1918, αλλά για τις τραυματισμένες κοινωνίες η επανένταξη στην αγορά εργασίας και στην κανονικότητα των αρτιμελών παλαιμάχων ήταν εξίσου δύσκολο εγχείρημα με τη μέριμνα για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου καθώς και τη διαχείριση του μαζικού πένθους.¹⁰

Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές αποτέλεσε λοιπόν μία βασική πτυχή της διαδικασίας «εξόδου από τον πόλεμο» (la sortie de guerre) που αντιμετώπισαν οι μεσοπολεμικές κοινωνίες. Ο ιστορικός Bruno Cabanes εισήγαγε τον συγκεκριμένο όρο για να περιγράψει τη μεταβατική περίοδο ορισμένων ετών, κατά την οποία οι στρατιώτες και οι αιχμάλωτοι πολέμου επέστρεφαν στις εστίες τους, τα εμπόλεμα κράτη διαμόρφωσαν ειρηνικές σχέσεις μεταξύ τους και σταδιακά επιτεύχθηκε η πολιτισμική αποστράτευση

⁸ Έλλη Λεμονίδου, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914–1918). Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*, Βιβλιωπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020, σ. 141.

⁹ Παρατίθεται σε Ángel Alcalde, *War Veterans and Fascism in Interwar Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, σ. 26.

¹⁰ David Stevenson, *1914–1918. The History of the First World War*, Penguin, Λονδίνο 2012, σ. 551.

(cultural demobilization).¹¹ Η διαδικασία της πολιτισμικής αποστράτευσης περιγράφει την απαγκίστρωση από τις νοοτροπίες που κινητοποιούσαν τους στρατιώτες να πολεμούν και την κοινωνία εν γένει να στηρίζει την ολοκληρωτική πολεμική προσπάθεια. Όπως παρατηρεί John Horne (εισηγητής του όρου), χωρίς τις τρεις όψεις της αποστράτευσης (στρατιωτική, οικονομική, πολιτισμική), η ειρήνη είναι εξ ορισμού ανέφικτη καθώς η κοινωνία συνεχίζει να βαδίζει σε πολεμικούς ρυθμούς.¹² Όπως γίνεται κατανοητό η έξοδος από έναν ολοκληρωτικό πόλεμο, η μορφή δηλαδή που απέκτησε σταδιακά στο β' ήμισυ του α' Παγκόσμιος Πόλεμος για όλες τις εμπλεκόμενες χώρες,¹³ ήταν μία πολυδιάστατη και πολύπλοκη διαδικασία με ποικίλους παράγοντες που διέφεραν ανά χώρα. Για αυτό το λόγο ο Cabanes στο ερώτημα «πότε τελείωσε το 1919;», δηλαδή πότε ολοκληρώθηκε η «έξοδος από τον πόλεμο», απαντά «κανείς δεν γνωρίζει».¹⁴

Οι παλαιοπολεμικές οργανώσεις γνώρισαν εκρηκτική άνθιση στον Μεσοπόλεμο σε όλες τις εμπόλεμες χώρες (πέραν της Σοβιετικής Ένωσης όπου ήταν απαγορευμένες)¹⁵ αποτελώντας ένα διεθνικό φαινόμενο της περιόδου.¹⁶ Η μαζικότητα τους οδήγησε στην ανάδυση του δυναμικού παράγοντα των παλαιμάχων σε όλες τις μεταπολεμικές κοινωνίες. Όπως επισήμανε ο πρωτοπόρος της μελέτης των βετεράνων του Μεγάλου Πολέμου Antoine Prost (βλ. παρακάτω), οι απόψεις τους, η συμπεριφορά τους ως σύνολο ή ως επιμέρους ομάδες και οι νοοτροπίες τους εξέφραζαν ένα σημαντικό μέρος των μεσοπολεμικών κοινωνιών, και δη της Γαλλίας που ο ίδιος εξετάζει.¹⁷ Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος αυτής της κοινωνικής κατηγορίας στην περίπτωση της Γαλλίας, το 1937 ήταν εγγεγραμμένοι σε κάποια παλαιοπολεμική οργάνωση περίπου 4 εκατομμύρια βετεράνοι (από το σύνολο των 6,4 εκατομμυρίων που είχαν επιστρατευτεί

¹¹ Bruno Cabanes, «1919: Aftermath», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. Ι, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 172-197, 172.

¹² John Horne, «Demobilizing the Mind: France and the Legacy of the Great War, 1919-1939», Vesna Drapac-André Lambelet (επ.), *French History and Civilization. Papers from George Rudé Seminar*, τ. 2, Παρίσι 2009, σσ. 101-119, σ. 102.

¹³ Hew Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, μετ. Νικ. Λαζαρίδης, Γκοβόστης, Αθήνα 2003, σ. 326, 343, 373· Stevenson, *1914-1918*, ό.π., σ. 99, 203, 268· Enzo Traverso, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου, 1914-1945*, μετ. Γιάννης Ευαγγέλου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013, σσ. 162-163, 227· Ian Kershaw, *To the Hell and Back. Europe 1914-1949*, Penguin, Λονδίνο 2016, σ. 45.

¹⁴ Cabanes, «1919: Aftermath», ό.π., σ. 197.

¹⁵ Stevenson, *1914-1918*, ό.π., σ. 555.

¹⁶ Για τον όρο «διεθνικός» (transnational), βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1.

¹⁷ Antoine Prost, *In the Wake of War. 'Les Anciens Combattants' and French Society 1914-1939*, μετ. Helen McPhail, Berg, Providence, RI-Οξφόρδη 1991, σ. 1.

συνολικά το 1914–18).¹⁸ Σε μία χώρα με άρρενα πληθυσμό, το 1936, 19.797.000 ατόμων,¹⁹ αυτό σήμαινε ότι σχεδόν μία εικοσαετία μετά το πέρας του Μεγάλου Πολέμου ένας στους πέντε άνδρες (συγκεκριμένα το 20,20%) ήταν μέλος κάποιας οργάνωσης βετεράνων. Βεβαίως αυτό δεν σήμαινε ότι ολόκληρη η μάζα των παλαιμάχων είχε μία κοινή κατεύθυνση καθώς τα σωματεία των παλαιών πολεμιστών ποίκιλαν, εντούτοις τους ένωνε το κοινό παρελθόν και σε γενικές γραμμές παρόμοιες επιδιώξεις.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η γενιά αυτή που μεγάλωσε μέσα στον «καπνό του μπαρουτιού»²⁰ και «σφυρηλατήθηκε κάτω απ' τις κανονιές και μέσα στα φοβερά χαράκωματα»²¹ διεκδίκησε δυναμικά έναν πολιτικό ρόλο στη μεταπολεμική κοινωνία. Επρόκειτο για μία γενιά που, σύμφωνα με έναν παρατηρητή των διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1), «ξέρει από πραγματική εμπειρία για την πλήρη κτηνωδία του [πολέμου] και την τραγική του ματαιοπονία περισσότερο από έναν άνδρα ή μια γυναίκα που έμεινε στο σπίτι του ή έναν νεαρό που δεν ήταν σε ηλικία για τη στρατιωτική του θητεία»²² και «που έχει [...] τα ισχυρότερα δικαιώματα στην πολιτική εξουσία του τόπου».²³ Οι παλαιοί πολεμιστές ήταν ένα δυναμικό στοιχείο του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου με έντονη δημόσια παρουσία και μία μαγιά πολιτικών ζυμώσεων που έρεπε προς την εξέλιξή της σε ένα μαζικό κίνημα.

Αρχικά, από πολλούς οι βετεράνοι θεωρήθηκαν την επαύριο της Οκτωβριανής Επανάστασης ως ένα δυναμικό τμήμα του προλεταριάτου και μία πρωτοπορία της κοινωνικής επανάστασης. Η πεποίθηση αυτή πήγαζε από τον «μπολσεβικισμό του χαρακώματος» που κυριάρχησε στο ρωσικό στρατό το 1917 και συνέβαλε καθοριστικά στην επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1.).²⁴ Εντούτοις, αυτή η αντίληψη εξασθένησε νωρίς, επηρεάζοντας πάντως την πανευρωπαϊκή κομμουνιστική τάση στους παλαιούς πολεμιστές, της οποίας μία από τις σημαντικότερες εκφάνσεις ήταν το ελληνικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα της περιόδου 1922–25 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1).

¹⁸ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 34.

¹⁹ B.R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750–1970*, MacMillan Press, Νέα Υόρκη 1975, σ. 20.

²⁰ Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, *Μαρία Πάρνη*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ⁵1983 [α' εκδ. 1933], σ. 183.

²¹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 17/7/1923, «Στις επιτροπές των χωριών».

²² Henry C. Wolfe, «War Veterans who Work for Peace», *World Affairs*, τ. 98, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 172–175, σ. 172.

²³ Θείελπης Λεφκίας, «Για τον αγώνα επικρατήσεως νέων ηθών και νέων πνευμάτων». *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 3/7/1923.

²⁴ Ángel Alcalde, «War Veterans as Transnational Actors: Politics, Alliances and Networks in the Interwar Period», *European Review of History*, τ. 25, τχ. 3–4, 2018, σσ. 492–511, σ. 494.

Κατά τη διετία 1917–19 οι βετεράνοι συνδέθηκαν επίσης και ταυτίστηκαν στον κοινό νου με την αναδυόμενη τότε φασιστική ιδεολογία. «Η χαρακωματοκρατία» (*trincerocrazia*) ήταν «η αριστοκρατία του χαρακώματος [...] η αριστοκρατία του αύριο», έγραφε ο Μπενίτο Μουσολίνι τον Δεκέμβριο του 1917 στην εφημερίδα του *Il Popolo d'Italia*, προοιδιαζοντας για την επιθυμία του οι βετεράνοι να αποκτήσουν κεντρική θέση στη μεταπολεμική κοινωνία.²⁵ Η Ιταλία αποτέλεσε το κορυφαίο παράδειγμα εμπλοκής των βετεράνων στην πολιτική. Αρκετοί εξ αυτών επάνδρωσαν τις φασιστικές ομάδες κρούσης (*Squadre d'azione*) και ο αρχικός πυρήνας του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος (*Partito Nazionale Fascista*) αποτελούταν σχεδόν στο ήμισυ του από παλαιμάχους.²⁶ Ο Μουσολίνι δεν έχανε την ευκαιρία να εκθειάζει την «χαρακωματοκρατία» και μετά την πρωθυπουργοποίησή του. Όπως χαρακτηριστικά διακήρυττε σε συνέδριο της σημαντικότερης ιταλικής οργάνωσης αναπήρων πολέμου, της *Associazione Nazionale fra Mutilati e Invalidi di Guerra* (ANIMG, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), το 1923, «θεωρώ τους πολεμιστάς, τους αναπήρους, τας οικογένειες των πεσόντων, ως την μεγάλην αριστοκρατίαν, την αγνήν και άμπεμπτον της νέας Ιταλίας [...] αυτή είναι η πυξίς η οποία με καθοδηγεί εις τον τραχύν και δύσκολον πλουν».²⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, η εικόνα του φασισμού ως ενός κινήματος βετεράνων ήταν ένας από τους κεντρικούς μύθους της Φασιστικής Ιταλίας.²⁸

Στη Γερμανία παρομοίως σημαντικό μέρος των παλαιμάχων στράφηκε στην Άκρα Δεξιά. Ευθύς αμέσως μετά τον τερματισμό του πολέμου περίπου 400.000 αποστρατευθέντες στρατιώτες κατατάχθηκαν και αποτέλεσαν τον πυρήνα των *Freikorps*, τα οποία πρωταγωνίστησαν στην καταστολή της Εξέγερσης των Σπαρτακιστών (Ιανουάριος 1919) και πολέμησαν τους Μπολσεβίκους το 1918–19 στη Βαλτική.²⁹ Πολλοί οργανώθηκαν επίσης τη δεκαετία του 1920 στην ακροδεξιά *Stahlhelm*. Η οργάνωση αυτή ιδρύθηκε τον

²⁵ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 28.

²⁶ Από τα 151.644 μέλη του Φασιστικού Κόμματος το 1921 για τα οποία υπάρχουν στοιχεία (σε σύνολο περίπου 220.000 μελών) τα 87.182, ήτοι το 57,49% αυτών ήταν παλαιοί πολεμιστές. Στάνλεϊ Πέιν, *Μία ιστορία του φασισμού 1914–1945*, μετ. Κώστας Γεώργας, Φιλίστρω, Αθήνα 2000, σ. 158.

²⁷ *Νεολόγος* (Πατρών), 20/3/1923, «Ο Μουσολίνι προς του ανάπηρους».

²⁸ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 118–158.

²⁹ Richard Bessel, *Germany after the First World War*, Clarendon Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2002, σ. 258· Robert Gerwarth, *Οι ηττημένοι. Γιατί δεν τελεώσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917–1923*, μετ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σσ. 69–76, 121–126· Robert Gerwarth, *November 1918. The German Revolution*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2020, σσ. 149–152, 173–174. Η ένταξη στα *Freikorps* δεν ήταν κατ' ανάγκη πολιτική επιλογή καθώς πολλοί που εντάχθηκαν σε αυτά ήταν άνεργοι ή ακτήμονες που ήλπιζαν ότι θα τους διανεμηθεί γη. Kershaw, ό.π., σ. 105· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σ. 70.

Δεκέμβριο του 1918 με στόχο την «υποστήριξη» των αρχών και των Freikorps στην «αποκατάσταση του νόμου και της τάξης», ενώ από το β' μισό του 1919, υιοθέτησε ως στόχο και την επιδίωξη της διεκδίκησης μέτρων για την εξασφάλιση ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου για τους παλαιούς πολεμιστές. Η βασική αντίληψη των ιδρυτών της ήταν, ότι μέσω της αλληλεγγύης των παλαιμάχων, οι οποίοι θα ανασύστηναν τη συντροφικότητα του μετώπου, θα μπορούσε να βελτιωθεί τόσο το επίπεδο ζωής των βετεράνων όσο και η γερμανική κοινωνία εν γένει, ενώ θα αντιμετώπιζονταν αποτελεσματικότερα οι σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδέες. Ο αλληλοβοηθητικός χαρακτήρας της καταδεικνυόταν από δραστηριότητες όπως η συλλογή τροφίμων και ενδυμάτων για τα μέλη της καθώς και η διενέργεια συσσιτίων. Επρόκειτο όμως για σαφώς πολιτικοποιημένη οργάνωση. Στο καταστατικό της εξαρχής διατυπώνονταν η επιδίωξη για την αναθεώρηση των Συνθηκών Ειρήνης και η εγκαθίδρυση μίας εθνικιστικής κυβέρνησης, η οποία «θα ανεξαρτητοποιούσε τη Γερμανία από τον έλεγχο των ξένων δυνάμεων». Οι επιδιώξεις αυτές εδράζονταν στο «δικαίωμα» που είχαν οι βετεράνοι για τη δημιουργία της «νέας Γερμανίας» βάσει «των θυσιών τους στα χαρακώματα».³⁰ Η οργάνωση, η οποία είχε περίπου 600.000 μέλη το 1930, από το 1929 συμπορεύτηκε με τον Χίτλερ και το Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei).³¹

Η πλειοψηφία όμως των Γερμανών βετεράνων, όπως έχει καταδείξει ο Richard Bessel, επανεντάχθηκε ομαλά στη μεταπολεμική κοινωνία, επομένως επρόκειτο για έναν μύθο η ταύτιση των βετεράνων με τον φασισμό και αργότερα με τον εθνικοσοσιαλισμό. Όπως αντιθέτως, η συντριπτική (σιωπηλή) πλειοψηφία τους ήταν ειρηνόφιλοι και αντιμιλιταριστές. Οι 400.000 βετεράνοι που εντάχθηκαν στα Freikorps και οι 600.000 που εγγράφηκαν στη Stahlhelm αποτελούσαν μία μειοψηφία στο σύνολο των 11 εκατομμυρίων παλαιών πολεμιστών. Την ίδια στιγμή μάλιστα που η σημαντικότερη οργάνωση βετεράνων της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η Reichsbund der Kriegsbeschädigten, Kriegsteilnehmer und Kriegshinterbliebenen (με 830.000 μέλη το 1922), που πρόσκειντο

³⁰ Bessel, *Germany after the First World War*, ό.π., σ. 273· Alessandro Salvador, «Frontsozialismus der Tat: War Experience as the Foundation of Corporatism in the Stahlhelm Veterans' League», Salvador–Kjøstvedt (επ.), ό.π., σσ. 109-127, σσ. 110-114· Kristian Mennen, «'Milksops' and 'Bemedalled Old Men': War Veterans and the War Youth Generation in the Weimar Republic», *Fascism*, τ. 6, 2017, σσ. 13-41, σσ. 23-27.

³¹ Alessandro Salvador, «The Political Strategies of the Stahlhelm Veterans' League and the National Socialist German Workers' Party, 1918–1933», Nicola K. Karcher–Anders G. Kjøstvedt (επ.), *Movements and Ideas of the Extreme Right in Europe. Positions and Continuities*, Peter Lang, Φρανκφούρτη 2012, σσ. 57-78, σσ. 67-69· Salvador, «Frontsozialismus der Tat», ό.π., σ. 115.

πολιτικά στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD), ήταν από τους πλέον ένθερμους θιασώτες τόσο του νέου καθεστώτος όσο και της προσέγγισης με τους πρώην αντιπάλους.³² Παράλληλα, η συνδεδεμένη με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας Internationaler Bund der Opfer des Krieges und der Arbeit (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2) αριθμούσε 137.000 μέλη το 1921.³³ Ακόμα και στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα οι βετεράνοι εξαρχής μειοψηφούσαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πρώτο πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος, το 1920, απουσίαζε κάθε αναφορά σε βετεράνους, παρότι ο Χίτλερ αυτοχαρακτηριζόταν εξαρχής ως Frontsoldat (στρατιώτης του μετώπου).³⁴

Οι περιπτώσεις λοιπόν των παλαιμάχων που εντάχθηκαν σε ακροδεξιές παραστρατιωτικές οργανώσεις δεν αντιπροσώπευαν την πλειοψηφία των παλαιμάχων παρά τη μυθική σύνδεση που επεδίωξαν οι δεύτερες, αλλά αποτελούσαν ορισμένες «θορυβώδεις μειονότητες».³⁵ Όπως σημειώνει ο ένας από τους κυριότερους μελετητές των βετεράνων, ο Ángel Alcalde, είναι παραπλανητικό να κατηγοριοποιούμε τους βετεράνους σε συγκεκριμένες ιδεολογίες καθώς ο πρωτοφανής αριθμός τους εκ των πραγμάτων τους οδήγησε να ακολουθήσουν όλες τις αποχρώσεις του καλειδοσκοπίου της πολιτικής. Συμπληρώνει δε ότι πέρα από την αυθόρμητη δημιουργία συλλόγων για τη διεκδίκηση και την προάσπιση των υλικών τους προνομίων δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι βετεράνοι ανέπτυξαν κάποια κοινή ιδεολογία ή κάποιο όραμα.³⁶

Οι εξελίξεις στην Ελλάδα είχαν άμεση συνάφεια με τις αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι παλαιοί πολεμιστές μαζί με τους πρόσφυγες αποτέλεσαν τους δύο βασικούς πυλώνες της κρατικής πρόνοιας της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια δε της εμπόλεμης περιόδου (1912–1922), οι κρατικοί μηχανισμοί περίθαλψης που αναπτύχθηκαν αφορούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό τις οικογένειες των επιστρατευμένων, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου παρά τους πρό-

³² Bessel, *Germany after*, ό.π., σ. 258· William Mulligan, «German Veterans' Associations and the Culture of Peace: The Case of the Reichsbanner», Eichenberg–Newman (επ.), ό.π., σσ. 139–161, σσ. 139–140.

³³ Greg Eghigian, «Injury, Fate, Resentment and Sacrifice in German Political Culture, 1914–1939», Greg Eghigian–Matthew Paul Berg (επ.), *Sacrifice and National Belonging in Twentieth-Century Germany*, Texas University Press, Arlington, TX 2002, σσ. 90–117, σσ. 97–99.

³⁴ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 36, 39. Ακολούθως στις ομάδες κρούσεις του κόμματος στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της επόμενης δεκαετίας πλειοψηφούσαν νεότερα μέλη που ήταν παιδιά ή έφηβοι την περίοδο του πολέμου. Bessel, *Germany after the First World War*, ό.π., σ. 259.

³⁵ John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, σ. 6.

³⁶ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 32, 274–275

σφυγες (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Όπως ειλικρινώς διερωτάτο ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε προεκλογικό του λόγο το 1920: «Μετά ένα τοιούτον πόλεμον πόσος κόσμος δεν έχει ανάγκην περιθάλψεως;». ³⁷ Βεβαίως, το 1922, το τεράστιο κύμα του 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων ώθησε εύλογα την κρατική πρόνοια να επικεντρωθεί σε αυτούς (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Ως εκ τούτου, στην Ελλάδα –σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες– το μείζον κοινωνικό ζήτημα της μέριμνας για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου επισκιάστηκε από τις προσπάθειες αποκατάστασης των προσφύγων. Ωστόσο, η περίθαλψη και η πρόνοια για τα θύματα πολέμου ήταν ένα εξίσου μεγάλο ιστορικό κεφάλαιο, το οποίο ξεκινά το 1912. Ένα ευρύ προνοιακό πλέγμα άρχισε να υφαίνεται για αυτούς ήδη από το 1912, οι ρίζες του οποίου εντοπίζονται στην Ελληνική Επανάσταση. Από το 1914 (όταν συνέρρευσαν στην Ελλάδα 150.000–200.000 ομογενείς πρόσφυγες εκδιωγμένοι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία) η κρατική μέριμνα για αυτές τις δύο νέες μείζονες κατηγορίες αναξιοπαθούντων συμβάδισε (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Ακολουθώντας έως το 1922 είχαν οικοδομηθεί οι βάσεις για την προνοιακή πολιτική του Κράτους για τους παλαιμάχους, η οποία διευρύνθηκε περαιτέρω κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Η παρουσία των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών στον Μεσοπόλεμο όμως δεν εξαντλείται στην ενασχόληση του Κράτους με την πρόνοια προς αυτούς. Μετά την αποστράτευσή τους οι παλαιάμαχοι συγκρότησαν πολυάριθμους συλλόγους παλαιών πολεμιστών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Η ίδρυση οργανώσεων βετεράνων πολιτών/οπλιτών αποτελούσε από μόνο του ένα καινοφανές φαινόμενο στην ελληνική κοινωνία. Μέσω των συλλόγων αυτών οι αντιλήψεις και οι νοοτροπίες που ανέπτυσαν τα άτομα που είχαν σηματοδεχτεί από την εμπειρία του πολέμου διαχέονταν στην κοινωνία αλληλοεπιδρώντας με πλειάδα ζητημάτων της μεσοπολεμικής κοινωνίας. Με αυτό τον τρόπο η μελέτη της ιστορίας των παλαιών πολεμιστών συνομιλεί με ευρύτητα θεμάτων όπως η ανάδυση του κράτους πρόνοιας, η προσπάθεια επανένταξής τους στην αγορά εργασίας, το αγροτικό ζήτημα, η ανάπτυξη της πρώιμης ιστορίας του κομμουνιστικού κινήματος, η απόπειρα δημιουργίας παλαιοπολεμистικού κόμματος και κινήματος, οι προσπάθειες ανάπτυξης εφεδρικής ψήφου και η συγκρότηση της μνήμης του πολέμου. Το ειδικό βάρος των παλαιών πολεμιστών σε όλα αυτά τα ζητήματα είναι προφανές: η μαζικότητά τους.

³⁷ Προεκλογική ομιλία Ελευθέριου Βενιζέλου στην Πάτρα (25 Οκτωβρίου 1920). *Πατρίς*, 26/10/1920, «Ο απολογισμός του έργου της κυβερνήσεως των Φιλελευθέρων».

Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα υπολογίζεται στην παρούσα έρευνα ότι κατά τη δεκαετία των Εθνικών Πολέμων (1912–1922), δηλαδή των πολέμων για την εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας, επιστρατεύτηκαν περίπου 450.000 άνδρες (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Από αυτούς ορισμένοι επέστρεψαν στις εστίες τους αρτιμελείς, ορισμένοι έχοντας κάποιας μορφής αναπηρία, ενώ άλλοι φονεύθηκαν κατά την εμπόλεμη περίοδο αποτελώντας μία (κατά τον Γιώργο Θεοδοκά) «θυσιασμένη γενεά».³⁸ Εάν θεωρήσουμε ότι κατά μέσο όρο από αυτά τα άτομα εξαρτιόταν βιοποριστικά μία τετραμελής οικογένεια, μία συντηρητική πρόβλεψη για τη εποχή,³⁹ τότε εκτιμούμε ότι οι παλαιοί πολεμιστές μαζί με τις οικογένειές τους ανέρχονταν περίπου σε 1,8 εκατομμύρια. Σε μία χώρα με πληθυσμό 6,2 εκατομμύρια το 1928⁴⁰ αυτό σήμαινε ότι το 29,03% του συνολικού πληθυσμού, δηλαδή σχεδόν ένας στους τρεις κατοίκους της χώρας, εντασσόταν άμεσα ή έμμεσα στην κοινωνική κατηγορία των παλαιών πολεμιστών και των θυμάτων πολέμου.

Η Ελλάδα μάλιστα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εκκωφαντικής απουσίας των παλαιών πολεμιστών από τη δημόσια σφαίρα, ιδίως την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία. Ενδεικτικό της εμφανούς απουσίας τους από το πολιτικό πεδίο ήταν το γεγονός ότι στον Μεσοπόλεμο με εξαίρεση τις εκλογές του 1923 και του 1936 (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.3, Β.2.2.1 και Γ.1.2) δεν αυτονομήθηκε η «εφεδρική ψήφος» με την εκλογή παλαιών πολεμιστών βουλευτών όπως συνέβη σε άλλες χώρες και οι Έλληνες παλαίμαχοι ουδέποτε σχημάτισαν μία συμπαγή εκλογική βάση, όπως για παράδειγμα οι πρόσφυγες οι οποίοι

³⁸ «Οι νέοι των ετών 1910–1920, που έδειξαν στην αρχή του σταδίου τους και σκέψη και τάλαντο, είναι μία θυσιασμένη γενεά. Τις πολυτιμότερες δυνάμεις τους τις ξόδεψαν στα πεδία των μαχών. Ίσως οι καλύτεροί τους, εκείνοι που θα ήταν σήμερα οι πανευματικοί οδηγοί μας, έπεσαν στη Μακεδονία και στη Μικρά Ασία πριν προφτάσουν να εκδηλώσουν την αξία τους». Γιώργος Θεοδοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επ. Κ.Θ. Δημαράς, Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2016 [α' εκδ. 1929], σ. 62.

³⁹ Ο μέσος αριθμός γεννηθέντων τέκνων ανά οικογένεια το 1920 ήταν 4,08, δηλαδή μία εξαμελής οικογένεια. Γενική Στατιστική Υπηρεσία, *Στατιστική Επιτηρίς της Ελλάδος*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1930, σ. 104. Ωστόσο προτιμήθηκε η λήψη του αριθμού των δύο τέκνων ως δείγμα λόγω του νεαρού της ηλικίας των επιστρατευμένων. Επίσης, στον Μεσοπόλεμο ο μέσος όρος των παιδιών μίας εργατικής οικογένειας ήταν, σύμφωνα με υπολογισμούς του Μιχ. Ρηγίνου, τα δύο τέκνα. Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909–1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σσ. 234–236.

⁴⁰ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1933, σ. ιε'.

στήριζαν σταθερά τους βενιζελικούς με ποσοστά άνω του 70% καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο.⁴¹ Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι οι Έλληνες παλαιμάχοι δεν οργανώθηκαν και πως δεν σημειώθηκαν απόπειρες για κινητοποίηση και πολιτική στράτευσή τους. Στην Ελλάδα ιδρύθηκαν πολυάριθμες παλαιοπολεμιστικές και αναπηρικές οργανώσεις χωρίς όμως καμία να αποκτήσει έναν διαρκή κινηματικό χαρακτήρα.

Κομβικό γεγονός που καθόρισε την πορεία του ελληνικού παλαιοπολεμιστικού κόσμου ήταν η αρχική στενή σύνδεσή του με το νεαρό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) κατά την πρώτη μεταπολεμική τετραετία (1922–25), η οποία επηρέασε άμεσα την σχέση παλαιών πολεμιστών–Κράτους έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930 (βλ. Μέρος Β'). Η σχεδόν ταύτιση αυτών των δύο ομολογείτο από τον βρετανό πρέσβη στην Αθήνα, ο οποίος έγραφε σε έκθεσή του, τον Δεκέμβριο του 1924, ότι «μπορεί να ειπωθεί ότι “Παλαιός Πολεμιστής” σημαίνει Κομμουνιστής».⁴² Αντίστοιχα στους αναπήρους πολέμου η σύνδεση μίας σημαντικής μερίδας αυτών με τον αρχειομαρξισμό από το 1921 έως το 1936 δημιούργησε μία σχέση καχυποψίας μεταξύ του Κράτους και των αναπήρων. Το δίπολο κομμουνισμός–νομιμοφροσύνη διαπερνά επομένως τις εξελίξεις στον χώρο των Ελλήνων παλαιμάχων. Καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο αυτή η διελκυστίνδα έθεσε περιοριστικά όρια και φραγμούς στην ανάπτυξη ενός μαζικού κινήματος και δημιούργησε μία δυσπιστία του Κράτους απέναντί στους παλαιμάχους, η οποία επέδρασε καταλυτικά στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις στο προνοιακό και στο οργανωτικό σκέλος καθώς και στη θέση των παλαιών πολεμιστών στην υπό διαμόρφωση μνήμη του πολέμου.

Το τοπίο στον παλαιοπολεμιστικό χώρο άλλαξε άρδην στην αυγή της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας, όταν σταδιακά εμφανίστηκε ένα κύμα νέων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.1.1), το οποίο εξέβαλε στη διεξαγωγή τριών πανελληνίων παλαιοπολεμιστικών συνεδρίων, στην ίδρυση νέων τριτοβάθμιων πανελληνίων οργανώσεων και πέτυχε τη θέσπιση των σημαντικότερων ευεργετημάτων του Κράτους προς αυτούς. Το δεύτερο αυτό παλαιοπολεμιστικό ρεύμα (με εξαίρεση μερίδα της υποκατηγορίας των αναπήρων πολέμου) ήταν, σε αντίθεση με αυτό του 1922–25, καθ'

⁴¹ Για παράδειγμα στη Μεγάλη Βρετανία καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στο Συντηρητικό Κόμμα εκλέχθηκαν βουλευτές 448 βετεράνοι. Richard Carr, *Veteran MPS and Conservative Politics in the Aftermath of the Great War*, Ashgate, Λονδίνο 2013, σ. 199. Για τα ποσοστά της προσφυγικής ψήφου, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017, σσ. 151–155.

⁴² The National Archives/Foreign Office (TNA/FO) 371–9891, Milne Cheetham προς Austin Chamberlain, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1924.

όλα νομιμόφρον και αντικομμουνιστικό. Εντούτοις, το κυριότερο χαρακτηριστικό του ήταν η πολυδιάσπασή του, η οποία οφειλόταν κυρίως σε προσωπικές φιλοδοξίες και διαμάχες καθώς και στην επιδίωξη ορισμένων πατρώνων του να το ποδηγετήσουν. Ο κατακερματισμός αυτός ήταν ο βασικός φραγμός για την αδυναμία των παλαιμάχων να αναπτύξουν ένα μαζικό αυτόνομο κίνημα. Το κλείσιμο του Μεσοπολέμου συνέπεσε με το τέλος της πολυδιάσπασης, για πρώτη φορά, τόσο στον παλαιοπολεμιστικό όσο και στον αναπηρικό χώρο. Οι οργανώσεις αυτών ενοποιήθηκαν αναγκαστικά, το 1938, υπό την αιγίδα του Νέου Κράτους της 4ης Αυγούστου, δημιουργώντας δύο απολύτως πιστές στο καθεστώς τριτοβάθμιες οργανώσεις (βλ. Κεφάλαιο Γ.2). Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με τα σημαντικότερα προνοιακά μέτρα που έλαβε η μεταξική δικτατορία και την ολοκλήρωση της ένταξης των παλαιών πολεμιστών στον πυρήνα της μνήμης των Εθνικών Πολέμων αποτέλεσε τον επίλογο των μεσοπολεμικών παλαιοπολεμιστικών εξελίξεων.

II. Ερωτήματα και στόχοι της διδακτορικής έρευνας

Η παρούσα διδακτορική μελέτη εξετάζει τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου ως ένα σύνθετο κοινωνικό μέγεθος σημαδεμένο από τη στρατιωτική ζωή⁴³ και δη την εμπειρία του πολέμου. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά, το 1930, ένας παλαίμαχος του μικρασιατικού πολέμου, «είναι δύσκολο, είναι αδύνατον η γενεά τούτη, που πληγώθηκε τόσο βαθιά, να ξεχάσει εκείνο που είδε, εκείνο που πέρασε».⁴⁴ Η έρευνα αφορά πολίτες που συμμετείχαν στις επιστρατεύσεις της περιόδου 1912–1922, δηλαδή έφεδρους οπλίτες, υπαξιωματικούς και αξιωματικούς και όχι τα μόνιμα στελέχη των ενόπλων δυνάμεων. Οι μόνιμοι αξιωματικοί αποτελούν, ήδη από τον 18ο αιώνα, τους «επαγγελματίες» των ενόπλων δυνάμεων καθώς είναι κρατικοί υπάλληλοι με εξασφαλισμένο τακτικό μισθό, προοπτικές επαγγελματικής ανέλιξης και αφοσιωμένοι στην

⁴³ Όπως έγραφε στο ημερολόγιό του ένας οπλίτης που υπηρετούσε, το 1921, στα μετόπισθεν (Φλώρινα): «Και η (sic) λίθοι αν ηδύναντο να ομίλουν θα έλεγαν ότι η Στρατιωτική Ζωή είναι απολύτως κόλασις [...] ατελεύτητος είναι κώνειον ουχί θανατηφόρον είναι ολοσχερής κατακρεούργησις της ανατροφής εν τω Πολιτικώ του ανθρώπου Σταδίω. Ποιος εκ της οσονδήποτε βραχείας παραμονής του εν τη ζωή ταύτη απέρχεται αμόλυντος. Τα μύρα των από καταβολής Κόσμου Πατριαρχείων δεν εξαρκούν ίνα βαπτισθή τις να αποπλύνη τα ανομίας του της Στρατιωτική ζωής». Μάρκος Μάστρακας, «Η εν τω στρατώ ζωή μου [1921]», *Πλανόδιον*, τχ. 18, Ιούνιος 1993, σσ. 88-99, σ. 93.

⁴⁴ Ι.Α. Βερνάρδος, *Ο ουλαμός του Αφιόν Καραχισάρ*, πρόλογος-σημειώσεις: Γεώργιος Ι. Στασινόπουλος, Eurobooks, Αθήνα 2020 [α' εκδ. 1930], σ. 95.

υπηρεσία τους προς το Κράτος.⁴⁵ Αντιθέτως, οι έφεδροι που επιστρατεύτηκαν την εμπο-
λεμη δεκαετία 1912–1922 ήταν άτομα που δεν επέλεξαν τη στρατιωτική επαγγελματική
σταδιοδρομία, αλλά υποχρεώθηκαν ανεξαρτήτως της θέλησής τους να συμμετάσχουν σε
πολεμικές επιχειρήσεις.

Η μελέτη αυτών των ατόμων πραγματοποιείται υπό το πρίσμα δύο κρίσιμων οπτι-
κών. Αφενός των προνοιακών μηχανισμών και της νομοθεσίας που αναπτύχθηκαν για
αυτούς, αφετέρου τις οργανώσεις που δημιούργησαν αυτοί αξιώνοντας υλικά και ηθικά
οφέλη με βασικό διαπιστευτήριο το πολεμικό παρελθόν τους. Οι δύο αυτές διαστάσεις
μας παρέχουν ένα μέσο κατανόησης τόσο της ταυτότητας, των νοοτροπιών και των αντι-
λήψεων των παλαιών πολεμιστών όσο και της εικόνας και των προσλήψεων που διαμόρ-
φωσε το Κράτος και η κοινωνία για αυτούς.

Αρχικά εξετάζεται η «προϊστορία» του παλαιοπολεμικού ζητήματος από την
αρχαιότητα έως τον 19ο αιώνα. Συγκεκριμένα για την ελληνική περίπτωση στο μικροσκό-
πιο της έρευνας βρίσκεται ο τρόπος που το ελληνικό Κράτος αντιμετώπισε το ζήτημα των
Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης και πως αναπτύχθηκαν οι πρώτοι προνοιακοί μη-
χανισμοί για τους «εν πολέμω παθόντες». Ερευνάται η ανάπτυξη και η αλληλεπίδραση
της κρατικής και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία οδήγησε στην αυγή του 20ού
αιώνα στην ύπαρξη ενός πρώιμου προνοιακού πλαισίου για τους παλαιούς πολεμιστές,
τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Ο σκοπός αυτής της θεματικής είναι να κατα-
δειχθεί το πότε, πώς και γιατί διαμορφώθηκαν οι αντιλήψεις και οι προνοιακοί μηχανι-
σμοί για τους παλαιμάχους οι οποίοι ίσχυαν στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων.

Η δεκαετία των Εθνικών Πολέμων (1912–1922) οδήγησε εξ αρχής σε διεύρυνση
της κοινωνικής κατηγορίας των αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Τα κρίσιμα ερωτήματα
εδώ είναι πώς αντέδρασε το Κράτος και η ελληνική κοινωνία εν γένει στη νέα κατάσταση,
ποιοι προνοιακοί μηχανισμοί αναπτύχθηκαν και ποια ήταν τα όριά τους. Τελικώς το Κρά-
τος έθεσε υπό τη σκέπη του σχεδόν το σύνολο του τομέα της περίθαλψης των οικογε-
νειών των επιστρατευμένων και των θυμάτων πολέμου. Πέρα από τον τρόπο που υλο-
ποιήθηκε αυτή η διαδικασία με το Κράτος να παρεμβαίνει στην οικονομία σε πρωτοφανή
επίπεδα, ο σκοπός του σχετικού κεφαλαίου είναι η ανάδειξη της θεμελιώδους μεταβολής

⁴⁵ Michael Howard, *War in European History*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Λονδίνο–Γλασκώβη 1976, σ. 54. Πρβλ. John Keegan, *Το πρόσωπο της μάχης. Μία μελέτη των μαχών του Αζενκούρ, του Βατερλώ και του Σομ*, μετ. Αθανάσιος Ζάβαλος, Κέδρος, Αθήνα 2010, σσ. 401–402.

που πραγματοποιείται την εμπόλεμη περίοδο, τόσο σε επίπεδο κρατικής πολιτικής όσο και αντιλήψεων.

Την εμπόλεμη δεκαετία εμφανίστηκαν και οι πρώτες μορφές συλλογικής οργάνωσης παλαιμάχων. Η εξέτασή τους πέρα από την ανάδειξη των κινήτρων που ώθησαν τους αποστρατευθέντες να οργανωθούν, επιχειρεί να απαντήσει και ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τις ελληνικές ιδιαιτερότητες τους. Για παράδειγμα, για ποιο λόγο προηγήθηκε η οργάνωση των αρτιμελών παλαιμάχων και όχι των τραυματιών και αναπήρων όπως στις άλλες χώρες καθώς και γιατί οι ανάπηροι πολέμου συνδέθηκαν από νωρίς με την κομμουνιστική Αριστερά. Η μελέτη αυτών των φαινομένων είναι σημαντική διότι πρόκειται για τις πρώτες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις εν γένει στην Ελλάδα.

Την πρώτη μεταπολεμική τετραετία (1922–25) το μεγαλύτερο μέρος των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών συμπορεύτηκε με το ΚΚΕ. Ένας πρώτος στόχος του σχετικού κεφαλαίου είναι η ερμηνεία αυτής της πολιτικής κλίσης των παλαιμάχων. Διερευνάται επίσης το κατά πόσο αυτή η συμπίεση πήγαζε από ιδεολογικά εφελκύδια ή από άλλους συγκυριακούς παράγοντες. Για την απάντηση αυτή ερευνώνται ποικίλες πτυχές των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων, όπως οι αντιμιλιταριστικές θέσεις τους και το ζήτημα της αγροτικής αποκατάστασης των ακτημόνων εφέδρων, τα οποία είχαν περίοπτη θέση στις δραστηριότητές τους. Επίσης, βασικός σκοπός είναι η διερεύνηση του πως και για ποιους λόγους το παλαιοπολεμιστικό κίνημα της περιόδου αυτής παρά τη ισχυρή δυναμική που ανέπτυξε, ιδίως τον χειμώνα του 1924–25 αποδείχθηκε εν τέλει εξαιρετικά βραχύβιο. Εν συνεχεία, γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτεί γιατί την ίδια περίοδο απέτυχε κάποιος άλλος πολιτικός χώρος να συσπειρώσει τους οργανωμένους παλαιμάχους.

Το δικτατορικό καθεστώς του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925–26) αποτέλεσε τομή για τις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις σε τρία επίπεδα: τη θεμελίωση της εφεδρικής νομοθεσίας, την ανάπτυξη νομιμοφρόνων εφεδρικών οργανώσεων καθώς και την καθοριστική συμβολή στην οικοδόμηση της μνήμης των Εθνικών Πολέμων στην Ελλάδα. Οι ερευνητικοί στόχοι για την εν λόγω περίοδο είναι η διερεύνηση των κινήτρων του δικτάτορα για τη λήψη των σχετικών αποφάσεων, η απήχηση που είχαν αυτές καθώς και ποια ήταν τα μακροχρόνια αποτελέσματά τους.

Η περίοδος από την πτώση της παγκαλικής δικτατορίας έως την άνοδο των αντιβενιζελικών στην εξουσία (1926–32), αποτελεί μία μεταβατική περίοδο εσωστρέφειας, η οποία ακολουθεί τους άξονες που είχαν τεθεί την προηγούμενη περίοδο. Εν προκειμένω

επιχειρείται η εξακρίβωση των κινήτρων που ώθησαν τους παλαιμάχους να οργανωθούν συλλογικά εκ νέου, ιδίως την τριετία 1929–32. Παράλληλα, η ερμηνεία της σταδιακά ευνοϊκότερης αντιμετώπισης τόσο των οργανώσεων όσο και των αιτημάτων τους από το Κράτος είναι μία σταθερή επιδίωξη αυτή την περίοδο. Στα μισά του Μεσοπολέμου ελήφθησαν επίσης τα σημαντικότερα προνοιακά μέτρα για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Ένα ερώτημα που γίνεται προσπάθεια να απαντηθεί είναι πόσο αποδοτικά ήταν και κατά πόσο ανταποκρινόντουσαν στις βιοτικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι οικογένειες των απομάχων, συγκρινόμενα με το κόστος ζωής.

Στη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία πραγματοποιήθηκε μία ολική αναδιοργάνωση του παλαιοπολεμιστικού χώρου με αποκορύφωμα αυτών των διεργασιών τα τρία πανελλήνια συνέδρια που διοργανώθηκαν μεταξύ 1934 και 1936, τις τρεις ανώτατες τριτοβάθμιες οργανώσεις που ιδρύθηκαν και τέλος την ενοποίηση του παλαιοπολεμιστικού και του αναπηρικού κόσμου. Στο β' μισό αυτής της δεκαετίας θεσπίστηκαν επίσης και τα σημαντικότερα νομοθετήματα για αυτούς. Οι κυριότεροι στόχοι στα σχετικά κεφάλαια είναι η απάντηση σε μία σειρά κρίσιμων ερωτήματων. Συγκεκριμένα, ποιες ήταν οι αιτίες που οδήγησαν στη δυναμική επανεμφάνιση των παλαιών πολεμιστών στη δημόσια σφαίρα, γιατί οι οργανώσεις των παλαιμάχων, όπως και τα συνέδριά τους, μαστιζόνταν από μία διαρκή πολυμέρεια, ποιες ήταν οι πολιτικές κατευθύνσεις που αναπτύχθηκαν στον χώρο τους καθώς και γιατί στην Ελλάδα οι παλαίμαχοι δεν στράφηκαν σε οργανώσεις φασιστικού τύπου. Τέλος, εξετάζεται ποια ήταν η θέση των παλαιών πολεμιστών στις δικτατορίες Γεώργιου Κονδύλη (1935) και Ιωάννη Μεταξά (1936–41), καθεστώτα που ασχολήθηκαν ποικιλοτρόπως μαζί τους.

Ένας σταθερός στόχος της έρευνας είναι η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στο διεθνές πλαίσιο και ο εντοπισμός των επιρροών από το εξωτερικό, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκεται η ανάδειξη των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων. Επιπρόσθετα διερευνάται η παρουσία των Ελλήνων παλαιμάχων στο διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα. Στόχος του σχετικού κεφαλαίου είναι η προσπάθεια εντοπισμού τόσο του (περιορισμένου) ελληνικού αποτυπώματος στη διεθνή σφαίρα των παλαιμάχων όσο και τυχόν επιρροές του στη δραστηριότητα ελληνικών οργανώσεων. Τέλος, εξετάζεται η διαμόρφωση της μνήμης των Εθνικών Πολέμων στην Ελλάδα και η θέση των παλαιών πολεμιστών σε αυτή τη διαδικασία. Στο τέλος του Μεσοπολέμου οι παλαιοί πολεμιστές αποτέλεσαν ένα οργανικό

κομμάτι αυτής της μνήμης και το σχετικό κεφάλαιο επιδιώκει να αναδείξει τα στάδια της ένταξής τους στον πυρήνα της μνήμης αυτής καθώς και το εύρος της συμμετοχής τους.

Η διδακτορική έρευνα επεκτείνεται σε ποικίλες πτυχές της κοινωνικής ιστορίας του Μεσοπολέμου καθώς οι παλαιοί πολεμιστές αλληλοεπιδρούσαν με πολυάριθμα σύγχρονα φαινόμενα. Όλα αυτά εξετάζονται ταυτόχρονα με πυκνές αναφορές στις αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις διότι μία σταθερή επιδίωξη της παρούσας έρευνας είναι η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στο διεθνές πλαίσιο. Η έξοδος των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών από τη σιωπή και την ιστοριογραφική αφάνεια θα ξεδιπλώσει και αναδείξει –ελπίζουμε– σημαντικές πτυχές της κοινωνίας και της πολιτικής του ελληνικού κράτους.

III. Οι παλαιοί πολεμιστές στη διεθνή ιστοριογραφία: Μια ανασκόπηση

Μολονότι υπάρχει τεράστια ιστοριογραφική παραγωγή για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο,⁴⁶ οι κοινωνικές επιπτώσεις του στον Μεσοπόλεμο και δη η μελέτη των βετεράνων του ήταν μέχρι πρόσφατα ένας ιστοριογραφικά παραγκωνισμένος κλάδος. Μάλιστα οι πρώτες μελέτες για τους βετεράνους του Μεγάλου Πολέμου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, δεν τους εξέταζαν ως αυτόνομες κοινωνικές κατηγορίες αλλά επικεντρωνόντουσαν στη σχέση τους με την Άκρα Δεξιά και δη τον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό.⁴⁷ Το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής έρευνας για τους παλαιούς πολεμιστές είναι αποτέλεσμα της τελευταίας τριακονταετίας, με τη μεγαλύτερη παραγωγή σχετικών δημοσιεύσεων να πραγματοποιείται τη δεκαετία του 2010, συνδυαζόμενη σε μεγάλο βαθμό με την επέτειο της Εκατονταετηρίδας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η γένεση του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για τους παλαιούς πολεμιστές του Μεγάλου Πολέμου τοποθετείται στο ευρύτερο ρεύμα της «νέας ιστοριογραφίας» που

⁴⁶ Ενδεικτικά βλ. Έλλη Λεμονίδου, *Ιστορία και μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019· Φοίβος Ιωάννου Συρράκος, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γαλλία από τη δεκαετία του 1920 έως σήμερα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018. Βλ. και την πλέον πρόσφατη έκδοση για την ιστοριογραφία του Μεγάλου Πολέμου όπου υπάρχουν συμβολές για τις περιπτώσεις 13 χωρών: Christoph Cornelissen–Arndt Weinrich (επ.), *Writing the Great War. The Historiography of World War I from 1918 to the Present*, Berghahn, Λονδίνο 2020.

⁴⁷ Robert G. L. Waite, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1923*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1952· Graham Wootton, *The Politics of Influence. British Ex-Servicemen: Cabinet Decisions and Cultural Change (1917–57)*, Routledge, Λονδίνο 1963· Elliott Pennell Fagerberg, «The 'Anciens Combattants' and French Foreign Policy», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Genève, Γενεύη 1966· Volker R. Berghahn, *Der Stahlhelm. Bund der Frontsoldaten*, Droste, Düsseldorf 1966 για αυτό το ιστοριογραφικό ρεύμα βλ. Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 4–5.

εμφανίζεται μεταξύ των δεκαετιών του 1960 και του 1980. Σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Jay Winter, ενός από τους πλέον διακεκριμένους ιστορικούς του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η «γενιά του Μεγάλου Πολέμου» ήταν η πρώτη ιστοριογραφική γενιά που εξέτασε αυτό το κοσμοϊστορικό γεγονός. Αυτή αποτελούταν ως επί το πλείστον από ακαδημαϊκούς, παλαίμαχους στρατιωτικούς και αξιωματούχους που βίωσαν τη σύγκρουση και η βιβλιογραφική παραγωγή της εκτείνονταν χρονικά από το τέλος του πολέμου έως τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Εν συνεχεία ακολούθησε η γενιά της «πεντηκονταετηρίδος» («generation 'fifty years on'»), η οποία δραστηριοποιήθηκε στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 αποτελούμενη από επιστήμονες που αξιοποίησαν για πρώτη φορά αρχειακό υλικό που δεν ήταν προσβάσιμο στο παρελθόν. Αυτή η γενιά ήταν που άρχισε να μελετάει, πέρα από το πολιτικό και στρατιωτικό, το κοινωνικό σκέλος του πολέμου. Η τρίτη γενιά ιστοριογραφίας του Μεγάλου Πολέμου, η λεγόμενη «γενιά του Βιετνάμ», υπό την επίδραση της Σχολής των *Annales* και του νεομαρξισμού, έθεσε στο επίκεντρό του ενδιαφέροντός της την κοινωνική ιστορία με συλλογικότητες, που έως τότε βρισκόντουσαν στο περιθώριο, όπως οι στρατιώτες, οι εργάτες, οι βετεράνοι ή ο άμαχος πληθυσμός. Η γενιά αυτή ήταν που μελέτησε πρώτη τους παλαιούς πολεμιστές. Από το 1990 και μετά η τέταρτη ιστοριογραφική γενιά, η «διεθνική (transnational) γενιά» επεκτείνει τις θεματικές της προηγούμενης γενιάς και τις εντάσσει σε διεθνικό συγκριτικό επίπεδο.⁴⁸

Ένας επιφανής εκπρόσωπος της τρίτης ιστοριογραφικής γενιάς είναι ο Antoine Prost, το έργο του οποίου για τους Γάλλους παλαιούς πολεμιστές θεωρείται πρωτόπορο. Ο Γάλλος ιστορικός τοποθέτησε στο μικροσκόπιο της έρευνάς του τις οργανώσεις των

⁴⁸ Jay Winter, «Approaching the History of the Great War. A User's Guide», Jay Winter (επ.), *The Legacy of Great War. Ninety Years on*, University of Missouri Press, Columbia, MO—Λονδίνο 2009, σσ. 1-17, σσ. 2-7. Η «γενιά του Βιετνάμ» ήταν επηρεασμένη από το διεθνές αντιπολεμικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί λόγω του Πολέμου του Βιετνάμ, το κίνημα υπέρ του πυρηνικού αφοπλισμού και τις επιπτώσεις του Αραβοϊσραηλινού Πολέμου του 1973 στην παγκόσμια οικονομία και άρχισε να αμφισβητεί εν γένει τη θεώρηση ενός πολέμου ως δίκαιου. Υπό αυτό το πρίσμα ξεκίνησε να αναδύεται η κριτική οπτική για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δημιουργώντας μία τραγική ερμηνεία του. Στο ίδιο, σσ. 4-6. Οι παράγοντες που οδήγησαν στην ανάπτυξη αυτής της (κατά την Έλλη Λεμονίδου) «γενιάς της αμφισβήτησης» στην ιστοριογραφία του Μεγάλου Πολέμου ήταν η χρονική απομάκρυνση από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (που σήμαινε την απαγκίστρωση της μνήμης του από τους άμεσα εμπλεκόμενους σε αυτόν), η Πεντηκονταετηρίδα του πολέμου που έδωσε περαιτέρω ώθηση για νέες μελέτες, το ισχυρό κύμα αμφισβήτησης που σημάδεψε τη δεκαετία του 1960 εν γένει και επηρέασε και την ιστοριογραφία καθώς και η διευκόλυνση της έρευνας μέσω νέων πηγών και νέων μέσων διάδοσης της πληροφορίας. Λεμονίδου, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., σσ. 45-51.

παλαιών πολεμιστών, εξετάζοντας τις νοοτροπίες που ανέπτυξαν και τις πολιτικές κατευθύνσεις που οι παλαιάμαχοι ακολούθησαν.⁴⁹ Το καίριο στοιχείο εδώ είναι ότι η μελέτη του Prost μας παρέχει μία πρώτη σφαιρική εξέταση του παλαιοπολεμистικού φαινομένου σε εθνικό επίπεδο. Το μαζικό αυτό κίνημα, στο οποίο κυριάρχησαν τα μεσαία κοινωνικά στρώματα και όχι τα ανώτερα ή το προλεταριάτο, είχε ως πυλώνες τον φιλειρηνισμό και τον πατριωτισμό, αποτελώντας παράλληλα ένα ανάχωμα στην εμφάνιση του φασισμού στη Γαλλία.⁵⁰ Με αυτή την ερμηνεία καταρρίφθηκε εμπειρικά ο μύθος της σύνδεσης των βετεράνων αποκλειστικά με ακροδεξιές και φιλοπόλεμες πεποιθήσεις. Στον πυρήνα των Γάλλων παλαιμάχων βρισκόταν, κατά τον Prost, η πεποίθηση ότι αυτοί ήταν πάνω από όλα πολίτες και σε αυτή τη βάση αξίωναν ως δικαίωμά τους την υλική και ηθική επιβράβυσή τους από το Κράτος.⁵¹ Η δομή και η μεθοδολογία της μελέτης του Prost, η οποία βασιζόταν κυρίως σε αρχεία παλαιοπολεμистικών οργανώσεων καθώς και στα έντυπά τους, αποτέλεσε το πρότυπο που ακολούθησαν οι κατοπινές έρευνες για τους βετεράνους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Το δεύτερο βήμα–σταθμός στη μελέτη των παλαιμάχων ήταν η αναλυτική έννοια της βιαιοποίησης (brutalization) που εισήγαγε, το 1990, ο Γερμανοαμερικάνος ιστορικός George Mosse (μια αυθεντία στην έρευνα του χιτλερισμού και της Άκρας Δεξιάς στην Ευρώπη) στο βιβλίο του *Fallen Soldiers*. Σύμφωνα με τον Mosse, η συνέχιση των νοοτροπιών και των συμπεριφορών της εμπόλεμης περιόδου οδήγησε μεταπολεμικά στη βιαιοποίηση της πολιτικής και εν γένει της κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, τα όρια της αποδεκτής βίας στις μεσοπολεμικές κοινωνίες διευρύνθηκαν υπέρμετρα, με την άσκηση βίας προς έναν πολιτικό αντίπαλο (ακόμα και την εξόντωσή του) να θεωρείται πλέον θεμιτή στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Αντίστοιχα, μία ακόμα πτυχή του φαινομένου είναι η μεταπολεμική άνοδος της εγκληματικότητας. Η θετική νοηματοδότηση του πολέμου και της βίας μέσω του «μύθου της εμπειρίας του πολέμου» που αναπτύχθηκε την εμπόλεμη περίοδο (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1) ήταν καθοριστικής σημασίας στην υιοθέτηση τέτοιων συ-

⁴⁹ Antoine Prost, *Anciens Combattants et la Société Française 1914–1939*, 3τ. (τ.Ι: Histoire, τ.ΙΙ: Sociologie, τ.ΙΙΙ: Mentalités et idéologies), Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1977. Στην παρούσα έρευνα έχει χρησιμοποιηθεί η αγγλική έκδοση του έργου: Prost, *In the Wake of War*, ό.π..

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 65, 65-77, 79-93, 116, 129, 134-135, 137.

⁵¹ Για αυτό το σημείο, βλ. ιδίως Antoine Prost, «René Cassin and the Victory of French Citizen-Soldiers», Eichenberg–Newman (επ.), ό.π., σσ. 19-31, σσ. 21-27.

μπεριφορών, ενώ κεντρικός μοχλός και αγωγός της βιαιοποίησης της κοινωνίας θεωρούνταν οι βετεράνοι. Κατά τον Mosse, καμία χώρα δεν απέφυγε τελείως τη διαδικασία της βιαιοποίησης, με εξαίρεση ίσως η Γαλλία και η Βρετανία, όπου αυτή ήταν περιορισμένη και ελεγχόμενη. Αντιθέτως, έλαβε ανεξέλεγκτη τροπή στις ηττημένες χώρες και δη στη Γερμανία, η οποία αποτελεί και την ιδιαίτερη περίπτωση που εξετάζει στο βιβλίο του ο Mosse. Απότοκο της βιαιοποίησης της κοινωνίας στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης θεωρείται η άνοδος των Εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία.⁵²

Η θεωρία της βιαιοποίησης του Mosse εξαρχής δέχθηκε σημαντική κριτική, ωστόσο παραμένει έως σήμερα ένα σημαντικό σημείο αναφοράς και αναλυτικό εργαλείο στη μελέτη των μεσοπολεμικών κοινωνιών. Αμφισβητώντας την καθολικότητα της θεωρίας του Mosse, ο Prost, το 1994, υποστήριξε ότι η έννοια βιαιοποίησης μπορεί να ερμηνεύσει εν μέρει τη γερμανική περίπτωση, αλλά δεν μπορεί να γίνει ένα γενικό ερευνητικό εργαλείο.⁵³ Η θέση του Mosse έχει δεχθεί κριτική και για την ερμηνεία της γερμανικής περίπτωσης από εξειδικευμένους στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης ιστορικούς, όπως ο Richard Bessel και ο Benjamin Ziemann.⁵⁴

Στην αυγή του 21ου αιώνα η έρευνα για τους βετεράνους του Μεγάλου Πολέμου επικεντρώνεται πλέον σε μεγαλύτερο βαθμό στη μελέτη των εθνικών περιπτώσεων έχοντας πάντοτε ως βάση τις μελέτες των Prost και Mosse. Ορισμένες από τις πολυάριθμες σχετικές δημοσιεύσεις είναι αυτές των Niall Barr και Richard Carr για την βρετανική περίπτωση,⁵⁵ των Benjamin Ziemann και William Mulligan για την Γερμανία της Βαϊμάρης⁵⁶

⁵² George Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 1990, σσ. 159-189, 196-211.

⁵³ Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά ο Prost: «Οι Γάλλοι και οι Γερμανοί στρατιώτες πολέμησαν τον ίδιο πόλεμο, οπότε οι διαφορές μεταξύ των νοοτροπιών τους δεν προέρχονται από τον πόλεμο καθαυτό και τον μαζικό θάνατο, αλλά από τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνίας». Antoine Prost, «The impact of war on French and German political cultures», *The Historical Journal*, τ. 37, τχ. 1, Μάρτιος 1994, σσ. 209-217, σ. 210.

⁵⁴ Ο Richard Bessel υποστηρίζει ότι μετά την αποστράτευση η συντριπτική πλειοψηφία των παλαιμάχων επανεντάχθηκε ομαλά στην κοινωνία (βλ. παραπάνω). Ο Benjamin Ziemann κάνει και μεθοδολογική κριτική στον Mosse καθώς θεωρεί ότι οι πηγές που στηρίζουν τη θέση του δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της γερμανικής κοινωνίας αλλά προέρχονται από αυτοβιογραφικά κείμενα απόμων με αστικό ή ακαδημαϊκό υπόβαθρο εξαιρώντας με αυτό τον τρόπο την πλειοψηφία των στρατιωτών που ήταν αγροτικής προέλευσης. Bessel, *Germany after the First World War*, ό.π., σσ. 89-90, 257-25. Benjamin Ziemann, «Germany after the First World War—A Violent Society? Results and Implications of Recent Research on Weimar Germany», *Journal of Modern European History*, τχ. 1, 2003, σσ. 80-95, σσ. 82-85.

⁵⁵ Niall J. A. Barr, «Service not self: The British Legion, 1921–1939», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο St Andrews, 1994. *The Lion and the Poppy: British Veterans, Politics and Society 1921–1939*, Praeger Publishing, Λονδίνο 2005. «The Legion that Sailed but Never Went'. The British Legion and the Munich Crisis of 1938», Eichenberg–Newman (επ.), ό.π., σσ. 32-52. Carr, ό.π..

⁵⁶ Benjamin Ziemann, «Republikanische Kriegserinnerung in einer polarisierten Öffentlichkeit. Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold als Veteranenverband der sozialistischen Arbeiterschaft», *Historische Zeitschrift*,

και του Chris Millington για την Γαλλία.⁵⁷ Η έρευνα όμως πλέον έχει επεκταθεί πέραν των δυτικοευρωπαϊκών ορίων με σημαντικές συμβολές να δημοσιεύονται για τις πολυδαίδαλες περιπτώσεις των κρατών της Νέας Ευρώπης, τα οποία είχαν στην επικράτειά τους βετεράνους διαφορετικών στρατών. Η Julia Eichenberg εξέτασε τους Πολωνούς βετεράνους του Μεγάλου Πολέμου επικεντρώνοντας ιδιαίτερα στους προνοιακούς μηχανισμούς που ανέπτυξε το νεόδημο πολωνικό κράτος, στις διεθνείς επαφές των βετεράνων καθώς και στις συνακόλουθες επιρροές από το εξωτερικό στις εσωτερικές παλαιοπολεμικές εξελίξεις.⁵⁸ Την ιδιαίτερα περίπλοκη περίπτωση της μεσοπολεμικής Γιουγκοσλαβίας ανέλυσε ο John Paul Newman. Μέσω της μελέτης των παλαιοπολεμικών οργανώσεων ο Newman αναδεικνύει αυτή την πτυχή της κατάρρευσης των φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών στη χώρα καθώς και την εκ νέου κινητοποίηση των Σέρβων βετεράνων, οι οποίοι στήριξαν τη βασιλική δικτατορία του Αλέξανδρου Α΄. Επίσης, εξετάζει τις ταυτόχρονα αναδυόμενες κουλτούρες νίκης και ήττας (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1) των Σέρβων και των Κροατών βετεράνων αντίστοιχα.⁵⁹ Πέραν αυτών, οι μελέτες για τους παλαιούς πολεμιστές επεκτείνονται πλέον σε πολλές περιπτώσεις όπως αυτές της Αυστρίας, της Τσεχοσλοβακίας, της Πορτογαλίας ή της Ρουμανίας.⁶⁰

τ. 67, τχ. 2, Οκτώβριος 1998, σσ. 357-398: *War Experiences in Rural Germany (1914-1923)*, Berg, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2007, σσ. 211-268: *Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2013. Mulligan, ό.π..

⁵⁷ Chris Millington, «The French veterans and the Republic: The Union nationale des combattants. 1933-1939», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Cardiff University, Cardiff 2009: «February 6, 1934: The Veterans' Riot», *French Historical Studies*, τ. 33, τχ. 4, Φθινόπωρο 2010, σσ. 545-572: *From Victory to Vichy: Veterans in Interwar France*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2012: «Communist Veterans and Paramilitarism in 1920s France: The Association Républicaine des Anciens Combattants», *Journal of War & Culture Studies*, τ. 8, τχ. 4, 2015, σσ. 300-314.

⁵⁸ Julia Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge. Polnische Veteranen des Ersten Weltkriegs und ihre Internationale Kontakte, 1918-1939*, Oldenburg Wissenschaftsverlag, Μόναχο 2011. Επίσης, βλ. της ίδιας, «War Experience and National State in Poland. Veterans and Welfare in the 20th Century», *Comparativ*, τ. 20, τχ. 5, 2010, σσ. 50-62: «'Suspicious Pacifists': The Dilemma of Polish Veterans Fighting War During the 1920s and 1930s», Jennifer D. Keene-Michael S. Neiberg (επ.), *Finding Common Ground. New Directions in First World War Studies*, Brill, Leiden-Βοστώνη 2011, σσ. 293-312: «Polish Eagles and Peace Doves: Polish Veterans between Nationalism and Internationalism», Eichenberg-Newman (επ.), ό.π., σσ. 77-96.

⁵⁹ John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War*, ό.π. Επίσης, βλ. του ιδίου, «Allied Yugoslavia: Serbian Great War Veterans and their Internationalist Ties», Eichenberg-Newman (επ.), ό.π., σσ. 97-117: «Silent Liquidation? Croatian Veterans and the Margins of War Memory in Interwar Yugoslavia», Mark Cornwall-John Paul Newman (επ.), *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*, Berghahn, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2016, σσ. 197-215. Βλ. επίσης την συγκριτική μελέτη του για τους Σέρβους και Τσεχοσλοβάκους εθελοντές «Volunteer Veterans and Entangled Cultures of Victory in Interwar Yugoslavia and Czechoslovakia», *Journal of Contemporary History*, τ. 54, τχ. 4, Οκτώβριος 2019, σσ. 716-736.

⁶⁰ Verana Pawlowsky-Harald Wendelin, «Government Care of War Widows and Disabled Veterans after World War I», Günter Bischof-Fritz Plasser-Peter Berger (επ.), *From Empire to Republic. Post-World War I Austria*, University of New Orleans Press-Innsbruck University Press, [Νέα Ορλεάνη-Ινσμπρουκ] 2010 σσ. 171-191: Ke-chin Hsia, «A Partnership of the Weak: War Victims and the State in the Early First Austrian

Τέλος, μία ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι ΗΠΑ όπου η μελέτη των βετεράνων εν γένει, από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας (1776–1783) έως και τους σύγχρονους πολέμους σε Αφγανιστάν (2001–) και Ιράκ (2003–2011), έχει σαφώς μεγαλύτερο εύρος και πιο περίοπτη θέση στην αμερικανική ιστοριογραφία σε σχέση με την Ευρώπη. Το γεγονός αυτό είναι εύλογο διότι σημείο τομής για τους βετεράνους στις ΗΠΑ ήταν ο Αμερικανικός Εμφύλιος Πόλεμος (1861–65) καθώς την επαύριο αυτού η πρόνοια για τους βετεράνους έφτασε σε πρωτοφανή επίπεδα και εμφανίστηκαν οι πρώτες οργανώσεις παλαιμάχων που δραστηριοποιήθηκαν ως μία σημαντικότερη ομάδα πίεσης (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν έχει τόσο ξεχωριστή θέση και αποτελεί απλώς ένα επεισόδιο της ευρύτερης ιστορίας των βετεράνων στη χώρα.⁶¹ Η τομή που παρουσιάζεται στις ΗΠΑ στον Μεγάλο Πόλεμο, όπως έχει αναδείξει η Beth Linker,⁶² ήταν η ένταξη της επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων πολέμου στο προνοιακό πλαίσιο των βετεράνων, μία τάση που εμφανίστηκε και στην Ευρώπη (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2).

Το ενδιαφέρον των μελετητών έχει κεντρίσει επίσης και το ζήτημα της αποκατάστασης των αναπήρων πολέμου. Θεμελιώδης ήταν σε αυτό το πεδίο η συγκριτική μελέτη

Republic», Bischof–Plasser–Berger (επ.), *ό.π.*, σσ. 192–221· Verena Pawlowsky–Haralda Wendelin, *Die Wunden des Staates. Kriegssopfer und Sozialstaat in Österreich 1914–1938*, Böhlau Verlag, Βιέννη–Κολωνία–Βαϊμάρη 2015. Natali Stegmann, «Veteran Status and War Victims’ Policy in Czechoslovakia from the End of the First World War until the Nineteen-Fifties», *Comparativ*, τ. 20, τχ. 5, 2010, σσ. 63–74· «Social Benefits and the Rhetoric of Peace in Czechoslovak Veteran Organizations», Eichenberg–Newman (επ.), *ό.π.*, σσ. 118–138· Radka Šustrová, «The State, WWI Veterans and Social Welfare Policy in Interwar Czechoslovakia» *Zeitgeschichte*, τ. 47, τχ. 1, 2020, σσ. 107–134. Sílvia Barbosa Correia, «The veterans’ movement and First World War memory in Portugal (1918–33): between the Republic and Dictatorship», *European Review of History: Revue européenne d’histoire*, τ. 19, τχ. 4, 2012, σσ. 531–551. Constantin Iordachi–Blasco Sciarrino, «War Veterans, Demobilization and Political Activism: Greater Romania in Comparison», *Fascism*, τ. 6, 2017, σσ. 75–117. Βλ. επίσης τη μεσοπολεμική περίπτωση των βετεράνων του Ιρλανδικού Αγώνα για Ανεξαρτησία (1916–22) και όχι του Μεγάλου Πολέμου: Diarmaid Ferriter, «‘Always in danger of finding myself with nothing at all’. The military service pensions and the battle for material survival, 1925–55», Diarmaid Ferriter–Susannah Riordan (επ.), *Years of Turbulence. The Irish Revolution and Its Aftermath*, University College Dublin Press, Δουβλίνο 2015, σσ. 191–207. Τη σχέση μεταξύ βετεράνων του Μεγάλου Πολέμου και του Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Ιρλανδία πραγματεύεται το υπό έκδοση βιβλίο του Emmanuel Destenay (*Shadows from the Trenches. Veterans of the Great War and the Irish Revolution (1918–1923)*, University College Dublin Press).

⁶¹ Ενδεικτικά μελέτες που ασχολούνται με το φαινόμενο των βετεράνων συνολικά στην αμερικανική ιστορία και στις οποίες συμπεριλαμβάνονται πτυχές των βετεράνων του Μεγάλου Πολέμου είναι: William Pencak (επ.), *Encyclopedia of Veteran in America*, 2τ., ABC Clío, Santa Barbara, CA–Denver, CO–Οξφόρδη 2009· Stephen R. Ortiz (επ.), *Veterans’ Policies, Veterans’ Politics. New Perspectives on Veterans in the Modern United States*, University Press of Florida, Gainesville, FL 2012· James T. Bennett, *Paid Patriotism? The Debate over Veterans’ Benefits*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2017· Olivier Burtin, «The history of veterans’ policy in the United States: A comparative overview», *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, τ. 45, τχ. 2, 2020, σσ. 239–260.

⁶² Beth Linker, *War’s Waste. Rehabilitation in World War I America*, University of Chicago Press, Σικάγο 2011.

της Deborah Cohen για τους μηχανισμούς πρόνοιας που αναπτύχθηκαν στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γερμανία. Σύμφωνα με αυτήν, η περίοπτη θέση που κατείχαν στη βρετανική κοινωνία οι ανάπηροι πολέμου, εν αντιθέσει με την ηττημένη Γερμανία, οδήγησε στη μεγαλύτερη ικανοποίησή τους σε σχέση με το σαφώς πιο διευρυμένους προνοιακούς μηχανισμούς της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Σημαντικότερες συμβολές για την προνοιακή πολιτική ως προς τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου αποτελούν οι δημοσιεύσεις του Michael Geyer, του David A. Gerber, του Nils Löffelbein καθώς και η πολύπλευρη έρευνα της Martina Salvante επικεντρωμένη στην ιταλική περίπτωση.⁶³

Δεν είναι μόνο η σωματική αναπηρία που έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών. Ο Μεγάλος Πόλεμος είχε ως αποτέλεσμα και την εμφάνιση σε πρωτοφανή κλίμακα ψυχικών νοσημάτων σε βετεράνους, με εμβληματικότερο το «σοκ του βομβαρδισμού» (shell shock), ασθένεια που αργότερα (μετά τον Πόλεμο του Βιετνάμ) έλαβε την ονομασία Μετατραυματική Αγχώδης Διαταραχή (Post-traumatic Stress Disorder).⁶⁴ Σε μεγάλο βαθμό η μελέτη του σοκ του βομβαρδισμού, η «νευρασθένεια συνεπεία της εκστρατείας», οι «πολεμικά ψυχώσεις», οι «μετατραυματικά νευρώσεις» ή «ψυχονευρώσεις» όπως χαρακτηριζόταν το φαινόμενο αυτό στη μεσοπολεμική Ελλάδα,⁶⁵ εντάσσεται στην ιστορία της ψυχικής υγείας, αλλά πρωταγωνιστές του ήταν κυρίως οι νοσούντες βετεράνοι με εξειδικευμένες μονογραφίες που αφορούν τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία του Μεσοπολέμου να δημοσιεύονται τα τελευταία χρόνια.⁶⁶

⁶³ Cohen, *The War Come Home*, ό.π.. Michael Geyer, «Ein Vorbote des Wohlfahrtsstaates. Die Kriegesopferversorgung in Frankreich, Deutschland und Großbritannien nach dem Ersten Weltkrieg», *Geschichte und Gesellschaft*, τ. 9, τχ. 2, 1983, σσ. 230-277. Gerber, «Disabled Veterans», ό.π.: Gerber (επ.), ό.π.. Martina Salvante, «The Italian Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra and its International Lacons in the Post Great War Era», Eichenberg–Newman (επ.), ό.π., σσ. 162-186: «Italian Disabled Veterans between Experience and Representation», Nicola Cooper–Stephen McVeigh (επ.), *Men After War*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013, σσ. 111-129: «'Thanks to the Great War the blind gets the recognition of his ability to act': the rehabilitation of blinded servicemen in Florence», *First World War Studies*, τ. 6, τχ. 1, 2015, σσ. 21-35: «Eight million people were disabled during the First World War. What happened to them next?», *BBC World Histories*, τχ. 17, Αύγουστος–Σεπτέμβριος 2019, σσ. 48-53: «The Wounded Male Body: Masculinity and Disability in Wartime and Post-WWI Italy», *Journal of Social History*, τ. 53, τχ.3, 2020, σσ. 644-666. Nils Löffelbein, «The legacy of the front: The disabled veterans of the First World War in Germany after 1918», Salvador–Kjøstvedt (επ.), ό.π., σσ. 175-198.

⁶⁴ Wilbur J. Scott, *Vietnam Veterans since the War*, University of Oklahoma Press, Norman 2004, σσ. 28-30.

⁶⁵ Ατλαντίς (Νέα Υόρκης), 1/1/1915, «Υπάρχουσι "Πολεμικά ψυχώσεις";»· Βραδυνή, 3/11/1930, «Τραγική αυτοκτονία»· Ι.Κ. Τσιμηνάκης [επιμελητής της Ψυχιατρικής και Νευρολογικής Κλινικής του Εθνικού Πανεπιστημίου], *Αι μετατραυματικά νευρώσεις και αι παρεπόμεναι αποζημιώσεις*, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Βιτσικουνάκη, εν Αθήναις 1937, σ. 9.

⁶⁶ Gregory M. Thomas, *Treating the Trauma of the Great War. Soldiers, Civilians and Psychiatry in France, 1914–1940*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, LA 2009· Fiona Reid, *Broken Men. Shell Shock, Treatment and Recovery in Britain, 1914–1930*, Bloomsbury, Λονδίνο 2010· Jason Crouthamel–Peter Leese

Μία όψη του ζητήματος της αποστράτευσης, η οποία τοποθετείται στη συζήτηση για τη συμβατότητα της θέσης του Mosse σε διαφορετικές περιπτώσεις και έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερος τα τελευταία χρόνια, είναι η παραστρατιωτική βία που κυριάρχησε μεταπολεμικά, ιδίως την πρώτη μεσοπολεμική πενταετία, σε μεγάλες περιοχές της Ευρώπης και στην οποία είχαν κεντρικό ρόλο οι βετεράνοι. Επίκεντρο σε αυτή τη μελέτη αποτελεί η διαδικασία αποστράτευσης κατά την οποία σε κάθε χώρα οι παλαίμαχοι ακολούθησαν διαφορετικά μονοπάτια λόγω των ιδιαιτεροτήτων κάθε περίπτωσης. Οι Mark Edele και Robert Gerwarth κωδικοποίησαν τους παράγοντες που οδήγησαν στην εμφάνιση ή την απουσία της μεταπολεμικής βίας ως εξής: α') η δύναμη του Κράτους να κατέχει το μονοπώλιο της έννομης βίας, β') η ύπαρξη προπολεμικών συγκρούσεων στην περιοχή, γ') ο συνδυασμός των μεταπολεμικών συγκρούσεων με τον (πραγματικό ή μη) κίνδυνο μίας μπολσεβικικής επανάστασης, δ') η υλική και ηθική ικανοποίηση των βετεράνων για τις θυσίες τους.⁶⁷ Τόσο ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε ο Robert Gerwarth με τον John Horne (*War in Peace*) όσο και η μονογραφία του πρώτου *Οι ηττημένοι* (*The Vanquished*), βιβλίο που ουσιαστικά πρόκειται για ένα χρονικό της αχαλίνωτης βίας στην Ευρώπη από τη Ρωσική Επανάσταση έως την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, ασχολούνται με τη σχέση βίας και μεταπολεμικών κοινωνιών στην περίοδο 1917–23.⁶⁸

Ένα ακόμα ερευνητικό εργαλείο που έχει χρησιμοποιηθεί για τις μεταπολεμικές κοινωνίες είναι οι «κουλτούρες» της νίκης και της ήττας. Ο όρος «κουλτούρα της ήττας», που χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Wolfgang Schivelbusch στο ομότιτλο βιβλίο του (2003), το οποίο εξετάζει συγκριτικά τρεις κοινωνίες την επαύριο μεγάλων ηττών: τον μετεμφυλιακό Αμερικανικό Νότο, τη Γαλλία μετά τον Γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870–

(επ.), *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2017. Βλ. επίσης Jay Winter, «Shell shock», Winter (επ.), *The Cambridge History*, τ. III, ό.π., σσ. 310–333.

⁶⁷ Mark Edele–Robert Gerwarth, «The Limits of Demobilization: Global Perspectives on the Aftermath of the Great War», *Journal of Contemporary History*, τ. 50, τχ. 1, 2015, σσ. 3–14, σ. 7.

⁶⁸ Robert Gerwarth–John Horne (επ.), *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012· Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923*, Penguin, Λονδίνο 2016 [στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιείται η ελληνική έκδοση Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π.]. Βλ. επίσης Peter Gatrell, «War after War: Conflicts, 1919–23», John Horne (επ.), *A Companion to World War I*, Wiley–Blackwell, Chichester 2010, σσ. 558–575· Robert Gerwarth, «The continuum of violence», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History*, τ. II, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 638–662· Chris Millington–Kevin Passmore (επ.), *Political Violence and Democracy in Western Europe, 1918–1940*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2015. Επίσης, δύο ειδικά αφιερώματα του *Journal of Contemporary History* έχουν ασχοληθεί με τη διαδικασία αποστράτευσης και τη μετάβαση των στρατιωτών από τον πόλεμο στην ειρήνη. Το πρώτο δημοσιεύτηκε επ' ευκαιρία της 50ής επετείου του Μεγάλου Πολέμου υπό τον τίτλο «1918–1919. From War to Peace» (τ. 3, τχ. 4, 1968) και το δεύτερο το 2015 με τίτλο «The Limits of Demobilization» (τ. 50, τχ. 1, 2015).

71, και τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Όσον αφορά τη μεσοπολεμική Γερμανία, ο Schivelbusch εστιάζει στον τρόπο που έγινε αντιληπτή η ήττα στη δημόσια σφαίρα και πως αυτή εκκόλαψε την άνοδο, και τελικά επικράτηση, αναθεωρητικών ιδεών. Σε αντιδιαστολή αυτής της κουλτούρας αναπτύχθηκε στις νικήτριες χώρες η «κουλτούρα της νίκης» (κατ' αντίστιξη νεολογισμός του John Horne), στον πυρήνα της οποίας βρισκόντουσαν τα τελετουργικά μνήμης (παρελάσεις, τελετές, ανεγέρσεις μνημείων κλπ.) καθώς και η παρουσία των παλαιμάχων σε αυτά. Με αυτό τον τρόπο ο θάνατος και η θυσία στον πόλεμο αποκτούσε ένα θετικό και ένδοξο νόημα για τους παλαιμάχους, αλλά και για την κοινωνία εν γένει. Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της «κουλτούρας της νίκης» ήταν ασφαλώς η Βρετανία και η Γαλλία, ενώ άλλες ανάλογες περιπτώσεις, όπως εκείνες της Γιουγκοσλαβίας και της Ιταλίας μπορούν να θεωρηθούν ως «υβριδικές» κουλτούρες, οι οποίες συνδυάζουν στοιχεία και των δύο (αναλυτικότερα, βλ. Κεφάλαιο Δ.2).⁶⁹

Τα τελευταία χρόνια εξαιρετικά καινοτόμα και πολυδιάστατη είναι η έρευνα του Ángel Alcalde, ο οποίος στρέφεται εκ νέου στη σχέση βετεράνων και φασισμού, ενώ παράλληλα η ανάλυσή του επεκτείνεται σφαιρικά σε πολλά επίπεδα. Μολονότι επικεντρώνεται την ιταλική περίπτωση, ο Ισπανός ιστορικός διαπιστώνει ότι οι διεργασίες που έλαβαν χώρα εκεί ήταν η χοάνη που σφυρηλατήθηκε μια σχέση μεταξύ των βετεράνων και του φασισμού, η οποία επηρέασε υβριδικά όλο τον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο. Κατά τον Alcalde, η σύνδεση βετεράνων και της αναδυόμενης φασιστικής ιδεολογίας πρωτοεμφανίστηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου, το 1917, στην Ιταλία από τον ίδιο τον Μουσολίνι υπό την επίδραση της επικράτησης των Μπολσεβίκων, της ιταλικής πανωλεθρίας στο Καπορέττο (Οκτώβριος–Νοέμβριος 1917) και της συνακόλουθης εθνικιστικής προπαγάνδας στο στράτευμα κατά την προσπάθεια ανύψωσης της πολεμικής θέλησης. Έχοντας ως αφετηρία τις εξελίξεις αυτές προοδευτικά ολοκληρώθηκε η διαδικασία της συμβολικής σύνδεσης του φασισμού και των βετεράνων έως το 1919 μέσα στο πλαίσιο της μεταπολεμικής κρίσης της χώρας. Εν συνεχεία, ο Alcalde εξετάζει με ποιο τρόπο μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία το στερεότυπο του φασίστα ως βετεράνου έγινε ένας κεντρικός μύθος του καθεστώτος.⁷⁰

⁶⁹ John Horne, «Beyond Cultures of Victory and Cultures of Defeat? Inter-War Veterans' Internationalism», Eichenberg–Newman (επ.), ό.π., σσ. 207-222 σσ. 214-216· John Horne, «The living», Winter (επ.), *The Cambridge History*, τ. III, ό.π., σσ. 592-617, σσ. 612-614· Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σσ. 9-10.
⁷⁰ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 23-31, 46-54.

Ο Alcalde υποστηρίζει ότι μέσω της διεθνικής διαδικασίας της «συμβολικής οικειοποίησης» των βετεράνων από τις εθνικιστικές και αντεπαναστατικές δυνάμεις, παγιώθηκε πανευρωπαϊκά η αντίληψη σύνδεσης του «φασίστα» με την εικόνα του «βετεράνου», παρότι και αυτός θεωρεί δεδομένο ότι η πλειοψηφία των παλαιμάχων στον Μεσοπόλεμο δεν ασπάζονταν στη φασιστική ιδεολογία και ήταν φιλειρηνιστές.⁷¹ Το έργο του Alcalde μολονότι έχει ως επίκεντρο την Ιταλία δεν περιορίζεται εκεί, αλλά ασχολείται και με τις εξελίξεις σε Γαλλία, Γερμανία και Ισπανία καθώς και την «εξωτερική πολιτική των βετεράνων» μέσω της οποίας η Φασιστική Ιταλία επεδίωξε να αυξήσει την επιρροή της στο εξωτερικό (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1). Απότοκο αυτών των προσπαθειών θεωρεί το γεγονός ότι οι βετεράνοι απέκτησαν τελικώς τον ίδιο συμβολικό ρόλο στη Φασιστική Ιταλία, την Εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία, την Ισπανία του Φράνκο και την Γαλλία του Βισύ.⁷² Η διαδικασία «συμβολικής οικειοποίησης» που προτείνει ο Alcalde έχει δεχθεί κριτική, με την Julia Eichenberg, παρόλο που αναγνωρίζει ως καινοτόμα τη συμβολή του, να τονίζει ότι αυτή αφορά ουσιαστικά τη μελέτη της ιταλικής περίπτωσης. Παράλληλα, θεωρεί ορθώς ότι η επέκταση του επιχειρήματος της συμβολικής σύνδεσης με τον φασισμό σε πανευρωπαϊκό επίπεδο χρήζει περαιτέρω έρευνας στις επιμέρους εθνικές περιπτώσεις.⁷³

Ο Alcalde έχει θέσει και ορισμένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις ως προς τη μελέτη των βετεράνων. Ο Ισπανός ιστορικός υποστηρίζει ότι υπάρχουν τρία «εγκάρσια υποπεδία» σε αυτό τον ιστοριογραφικό κλάδο: το πολιτικό, το κοινωνικό και πολιτισμικό (cultural). Η πρώτη πτυχή που εξετάζεται σε μία μελέτη για τους βετεράνους είναι η αναζήτηση του ιστορικού και πολιτικού ρόλου των οργανώσεών τους. Εν συνεχεία, το επόμενο επίπεδο έρευνας ασχολείται με την κοινωνική ιστορία των παλαιμάχων, επικεντρώνοντας σε θέματα όπως η αναπηρία, οι συντάξεις και οι προνοιακοί μηχανισμοί. Τέλος, η πολιτισμική πτυχή αφορά την κατασκευή και τη διάδοση της μνήμης των βετεράνων. Μάλιστα ως ιστοριογραφικό πρότυπο συνδυασμού και των τριών πτυχών θεωρεί το έργο

⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 275-276

⁷² Στο ίδιο, σ. 278.

⁷³ Julia Eichenberg, «Book Review: War Veterans and Fascism in Interwar Europe», *War in History*, τ. 27, τχ. 2, 2020, σσ. 329-330. Βλ. επίσης Chris Millington, «Ángel Alcalde, War Veterans and Fascism in Interwar Europe», *European History Quarterly*, τ. 48, τχ. 4, 2018, σσ. 722-724, όπου και πάλι θεωρείται ότι η ερμηνεία του Alcalde αφορά κατά βάση την ιταλική περίπτωση.

του Prost για τους Γάλλους παλαιούς πολεμιστές (βλ. παραπάνω).⁷⁴ Επιπλέον, μία σημαντική παράμετρος στη σκέψη του Alcalde είναι ότι δεν θεωρεί τους βετεράνους ως ένα συλλογικό ιστορικό παράγοντα (collective historical actor), αλλά ως μία πολιτισμικά κατασκευασμένη κατηγορία (culturally constructed category). Η δικαιολόγηση αυτής της στάσης βασίζεται στο ότι θεωρεί παραπλανητικό να θεωρήσουμε ότι υπάρχει μία πραγματική «γενιά του μετώπου» με κάποια συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά καθώς, λόγω του εξαιρετικά μεγάλου μεγέθους των βετεράνων, ήταν πρακτικώς αδύνατο να υπάρχει κάποια ομοιομορφία.⁷⁵

Η άμεση σύνδεση βετεράνων και φασισμού βρίσκεται υπό αμφισβήτηση σήμερα και από ιστορικούς μελετητές του φασισμού. Συγκεκριμένα, οι Kristian Mennen και Wim van Meurs, κάνοντας μία ανασκόπηση των σύγχρονων ιστοριογραφικών τάσεων (από το 2009 έως το 2017) σε θέματα βετεράνων και φασισμού συμπεραίνουν ότι οι οργανώσεις βετεράνων, α') δεν μπορούν να θεωρηθούν αδιάκριτα ως πολιτικά καθοδηγούμενες οργανώσεις ή ως παραστρατιωτικές ομάδες, αντιθέτως ήταν πρώτιστα οργανώσεις που επεδίωκαν την υλική και ηθική ικανοποίηση των μελών τους, β') είχαν ενεργό ρόλο στις τελετές μνήμης του πολέμου, γ') συνέβαλλαν (ακόμη και οι ακροδεξιές οργανώσεις υποκριτικά) μέσω των διεθνών επαφών τους στη συμφιλίωση των λαών (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1), και δ') η συντριπτική πλειοψηφία τους ήταν πασιφιστές. Ως εκ τούτου θεωρούν ότι, παρότι η ιστοριογραφία του φασισμού συχνά επικεντρώνεται στις τελετές μνήμης, στη λατρεία του πολέμου και στην «εμπειρία του μετώπου», συνδέοντας με αυτό τον τρόπο τους βετεράνους με τον φασισμό, ουσιαστικά υπερτιμάται η θέση των βετεράνων σε αυτές τις διαδικασίες. Μάλιστα υποστηρίζουν ότι με αυτό τον τρόπο αναπαράγεται επί της ουσίας η προπαγάνδα του φασιστικού καθεστώτος ότι το φασιστικό κίνημα εκπροσωπούσε γνήσια τους στρατιώτες του μετώπου, χωρίς κάτι τέτοιο να αποδεικνύεται από την εμπειρική έρευνα και τις σύγχρονες επιστημονικές μελέτες.⁷⁶

⁷⁴ Grace Huxford–Ángel Alcalde–Gary Baines–Olivier Burtin–Mark Edele, «Writing Veterans' History: A Conversation on the Twentieth Century», *War & Society*, τ. 38, τχ. 2, 2019, σσ. 115-138, σ. 117. Το εν λόγω κείμενο είναι τα πρακτικά της ομώνυμης στρογγυλής τραπέζης που πραγματοποιήθηκε στις 7 Ιουλίου 2017 στο Ludwig Maximilians Universität του Μονάχου στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου «War Veterans and the World after 1945: Social Movements, Cold War Politics, and Decolonization».

⁷⁵ Ángel Alcalde, «War veterans and the transnational origins of Italian Fascism (1917–1919)», *Journal of Modern Italy Studies*, τ. 21, τχ. 4, 2016, σσ. 565-583, σ. 566.

⁷⁶ Kristian Mennen–Wim van Meurs, «Editorial Introduction: War Veterans and Fascism», *Fascism*, τ. 6, 2017, σσ. 1-11, σσ. 6-9. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι συγγραφείς, δεν λαμβάνουν υπόψη το έργο του Alcalde που εκδόθηκε την ίδια χρονιά με το άρθρο τους (2017).

Η μελέτη των παλαιών πολεμιστών επεκτείνεται και σε ουσιαστικές πτυχές άλλων ευρύτερων ερευνητικών θεματικών. Ο Antoine Prost και ο Jay Winter εξετάζουν την πλούσια παλαιοπολεμική δράση του René Cassin (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1), μίας εξέχουσας προσωπικότητας της νομικής επιστήμης στη Γαλλία και εκ των συγγραφέων της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (1945). Οι δραστηριότητες του Cassin τόσο στη γαλλική Union Fédérale (UF) όσο και στη Διεθνή Διάσκεψη Αναπήρων Πολέμου και Παλαιών Πολεμιστών (Conférence Internationale des Associations de Mutilés et Anciens Combattants, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1) θεωρούν ότι αποτέλεσε έναν παράγοντα που επέδρασε βαθύτατα στο έργο του.⁷⁷ Ακολούθως ο Bruno Cabanes υποστήριξε ότι στην ανάδυση του ανθρωπισμού την επαύριον του Μεγάλου Πολέμου συνέβαλε τα μέγιστα η εμφάνιση της πολυπληθούς κοινωνικής κατηγορίας των παλαιμάχων, και δη των αναπήρων πολέμου. Η ανάγκη για την πρόνοια αυτών καθώς και άλλων αναξιοπαθούντων του πολέμου (πρόσφυγες, ορφανά, θύματα λιμού κλπ.) οδήγησε σε θεμελιώδεις αλλαγές τις αντιλήψεις περί ανθρωπισμού και στην ανάληψη από το Κράτος της πρόνοιας για αυτούς.⁷⁸ Από την πλευρά του, ο John Horne (μια λαμπρή φυσιογνωμία σε αυτόν τον κλάδο της ιστορικής επιστήμης) ανέδειξε τον κεντρικό ρόλο των Γάλλων και Γερμανών παλαιμάχων στη διαδικασία της πολιτιστικής αποστράτευσης (βλ. παραπάνω) που επιτεύχθηκε στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1920 στο πνεύμα της συνεργασίας των δύο λαών που γέννησε η συμφωνία του Λοκάρνο (1925).⁷⁹

Τέλος, η τελευταία πτυχή των βετεράνων που απασχολεί την τρέχουσα ιστορική έρευνα διεθνώς και αναπτύχθηκε τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα αφορά τις διεθνικές επαφές των παλαιών πολεμιστών. Τόσο οι διμερείς επαφές μεταξύ εθνικών οργανώσεων βετεράνων όσο κυρίως οι διεθνείς παλαιοπολεμικές οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν στον Μεσοπόλεμο βρίσκονται πλέον στο μικροσκόπιο της επιστημονικής έρευνας. Η κυρίαρχη συμβολή σε αυτόν τον νεαρό ακόμη ιστοριογραφικό κλάδο είναι ο συλλογικός τόμος *The Great War and the Veterans' Internationalism* (2013) σε επιμέλεια

⁷⁷ Jay Winter–Antoine Prost, *René Cassin and Human Rights. From Great War to the Universal Declaration*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, σσ. 19-106.

⁷⁸ Bruno Cabanes, *The Great War and the Origins of Humanitarianism, 1918–1924*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 18-45, 300-313.

⁷⁹ John Horne, «Film and Cultural Demobilization after the Great War: the Two versions of *J'Accuse* by Abel Gance (1918 and 1938)», Hanna Diamond–Simon Kitson (επ.), *Vichy, Resistance, Liberation. New Perspectives on Wartime France*, Berg, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2005, σσ. 131-142, σσ. 139-140· «Demobilizing the Mind», ό.π., σσ. 113-114· «Beyond Cultures of Victory», ό.π., σσ. 207-222.

της Julia Eichenberg και του John Paul Newman, όπου συμπεριλαμβάνονται συμβολές για τις διεθνείς επαφές των παλαιμάχων. Ζητούμενο, ωστόσο, παραμένει μια μονογραφία που να ασχολείται εξαντλητικά με αυτό το ζήτημα.⁸⁰

Εν κατακλείδι, η έρευνα για τους βετεράνους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι ένας προσφάτως διαμορφωμένος ιστοριογραφικός κλάδος, ο οποίος κάθε άλλο παρά ολοκληρωμένος μπορεί να θεωρηθεί. Ενδεικτικό της μετέωρης ακόμα θέσης του στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστοριογραφίας του Μεγάλου Πολέμου είναι ότι σε σημαίνοντα εκδοτικά εγχειρήματα των τελευταίων ετών, όπως το *A Companion to World War I* σε επιμέλεια John Horne (2010) και το τρίτομο *The Cambridge History of First World War* σε επιμέλεια Jay Winter (2014), παρότι υπάρχουν συμβολές για δεκάδες πτυχές του πολέμου και της μεταπολεμικής περιόδου, δεν υπάρχει κάποιο αυτοτελές κεφάλαιο για τους βετεράνους.⁸¹ Όπως γίνεται κατανοητό, το ζήτημα των παλαιών πολεμιστών σχετίζεται άμεσα με ποικίλα επιμέρους θέματα τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο. Η ιστοριογραφία σήμερα διεθνώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρίσκεται σε μία μεταίχμιακή φάση καθώς σταδιακά ολοκληρώνεται μία πρώτη «χαρτογράφηση» του φαινομένου με την ύπαρξη μίας σειράς μελετών εθνικών περιπτώσεων και σταδιακά ακολουθούν έρευνες που εξετάζουν αυτές τις μελέτες υπό νέο (εθνικό ή υπερεθνικό) πρίσμα.

IV. Μελέτες για τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές

Στην Ελλάδα έως σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί μια πρώτη συνολική καταγραφή των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων, ενώ πολυάριθμες όψεις του φαινομένου παραμένουν παντελώς αδιερεύνητες. Αυτό το κενό επιδιώκει να συμπληρώσει η παρούσα έρευνα, ευχόμενη να αποτελέσει έναυσμα για την περαιτέρω μελέτη του φαινομένου. Η ιστοριογραφική παραγωγή για τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές του Μεσοπολέμου είναι αρκετά περιορισμένη και αφορά ορισμένες μόνον πτυχές του ζητήματος. Οι μελέτες για την περίοδο 1922–25 αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τη συμπόρευση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος της περιόδου με το ΚΚΕ (μια σημαντική αλλά όχι μοναδική πτυχή του), ενώ είναι ουσιαστικά παντελώς απύσχα κάθε μελέτη για την περίοδο 1925–40.

⁸⁰ Αναλυτικότερα για την ιστοριογραφική παραγωγή σχετικά με τη διεθνική διάσταση του παλαιοπολεμιστικού φαινομένου, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1.

⁸¹ John Horne (επ.), *A Companion to World War I*, Wiley–Blackwell, Chichester 2010· Jay Winter, *The Cambridge History of First World War*, 3τ. (τ. I: Global War, τ. II: The State, τ. III: Civil Society), Cambridge University Press, Cambridge 2014.

Όσον αφορά τις πρωτογενείς μελέτες της υπό εξέταση μεσοπολεμικής περιόδου, πέραν από δύο εκδόσεις της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, το 1924 και το 1925,⁸² η βιβλιογραφική παραγωγή αφορούσε αποκλειστικά κωδικοποιήσεις της σχετικής με τους παλαίμαχους νομοθεσίας. Τα βιβλία αυτά κυκλοφορούσαν ως νομικά εγχειρίδια προς διευκόλυνση των παλαιών πολεμιστών στις γραφειοκρατικές διαδικασίες που έπρεπε να ακολουθήσουν για τη λήψη συντάξεων και λοιπών ευεργετημάτων.⁸³ Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έως τη δεκαετία του 1980 δεν υπήρξαν επιστημονικές μελέτες, παρά μόνον περιορισμένες αναφορές στους παλαιούς πολεμιστές, αναλωμένες όμως αποκλειστικά στη σύνδεση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος της περιόδου 1922–25 με το ΚΚΕ, παρουσιάζοντάς το ως ένα οργανικό κομμάτι του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος.⁸⁴

Όσον αφορά την επιστημονική ιστορική παραγωγή μολονότι η αφετηρία της βρίσκεται στη δεκαετία του 1980, ουσιαστικά το ενδιαφέρον για αυτό το θέμα έχει ξεκινήσει την τελευταία δεκαετία. Συγκεκριμένα πρώτη ασχολήθηκε με τη θεματική αυτή ενότητα η Σοφία Ματθαίου (κύρια ερευνήτρια σήμερα στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), το 1985, στο πλαίσιο της μελέτης της για την εφημερίδα *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), η οποία πέρα από τη λογοτεχνική της αξία (την εξέδιδε ο –παλαιός πολεμιστής– Στράτης Μυριβήλης), ήταν το δημοσιογραφικό όργανο της βενιζελικής Ένωσης Εφέδρων Λέσβου την περίοδο 1923–24 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1). Ακολούθως, δύο χρόνια αργότερα η ίδια ιστορικός δημοσίευσε

⁸² Φίλιππος Ορφανός [Παντελής Πουλιόπουλος] (επ.), *Πόλεμος κατά του πολέμου. Αποφάσεις των πρώτου Πανελληνίου συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού*, Έκδοση «Παλαιού Πολεμιστού», Αθήναι 1924· Π. Νίκας, *Το βιβλίο του φαντάρου*, Αλεξάνδρεια 1925.

⁸³ Ανδρέας Ψαράς–Ηλίας Χρ. Πάντος, *Νομοθεσία αναπήρων και θυμάτων πολέμου μετά της επ΄ αυτής νομολογίας*, Τυπ. Ι. Βάρτσου, Αθήναι 1932· Ηλίας Ρογκάκος, *Ο νόμος περί προστασίας παλαιών πολεμιστών*, Τύποις: Ν. Απατσίδης, Αθήναι 1936· Τάσος Τσιμπούκης, *Δίκαιον περί προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών*, Τυπ. Απατσίδη–Ρούτση, Αθήναι 1937· Τάκης Ε. Χαιρόπουλος, *Εγκόλπιον προστασίας παλαιών πολεμιστών και αναπήρων πολέμου*, Οίκος Μιχ. Ι. Σαλίβερου, Αθήναι χ.χ. [1940].

⁸⁴ Η μοναδική δημοσίευση που επικεντρωνόταν αποκλειστικά στο παλαιοπολεμιστικό κίνημα ήταν ένα άρθρο του στελέχους και βουλευτή (1936) του ΚΚΕ Μιχάλη Σινακού (1897–1979), «Το αντιπολεμικό κίνημα και το κίνημα των παλαιών πολεμιστών», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Δεκέμβρης 1975, σσ. 111–117. Βλ. επίσης τη σύντομη παρουσίαση του θέματος σε Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β΄ (Μέρος Β΄), Γνώση, Αθήνα 1993–94, σσ. 362–365. Πολυάριθμες διάσπαρτες αναφορές στο παλαιοπολεμιστικό κίνημα της περιόδου 1922–25 υπάρχουν σε Ελευθέριος Α. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ. Από ιδρύσεως μέχρι του συμμαχοπολέμου*, Αθήναι 1953· Χρήστος Βραχνιάρης, *Η αγροτική-λαϊκή εξέγερση στα Τρίκαλα το 1925*, Πανόραμα, Αθήνα [1978]· Κώστας Καστρίτης [Λουκάς Καρλιάφτης], *Ιστορία του Μπολσεβικισμού Τροτσκισμού στην Ελλάδα*, 5τ. Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα χ.χ.

μία κριτική του έργου του Antoine Prost *Les Anciens Combattants et la Société Française 1914–1939*, συνοδευόμενη από ορισμένες σκέψεις σχετικά με την ελληνική περίπτωση.⁸⁵

Το 2011 είδε το φως της δημοσιότητας μια συνοπτική περιεκτική μελέτη του Σπυρίδωνος Γ. Πλουμίδη για τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές στον Μεσοπόλεμο στα πλαίσια της συγκρότησης της μνήμης των Εθνικών Πολέμων (1912–1922).⁸⁶ Την ίδια χρονιά, ο Ιωάννης Γκλαβίνας, διδάκτορας ιστορίας, δημοσίευσε μία έρευνα για τους Έλληνες αιχμαλώτους πολέμου της Μικρασιατικής Εκστρατείας, η οποία επικεντρώνεται στις διαδικασίες ανταλλαγής και παλιννόστησης τους με βάση το Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού.⁸⁷ Πάλι το 2011 η φιλόλογος Ευγενία Λαγουδάκη εξέτασε μία τοπική περίπτωση, αυτή του Ηρακλείου Κρήτης. Στο άρθρο της παρουσίασε μέσω της χρήσης του τοπικού Τύπου την εξέλιξη του υπό κομμουνιστική κατεύθυνση παλαιοπολεμικού κινήματος στην πόλη την τετραετία 1922–25.⁸⁸ Μολονότι οι μελέτες αυτές δημοσιεύτηκαν ταυτόχρονα, δεν έχουν κάποια θεματική συνάφεια και αποτελούν αυτόνομες ερευνητικές προσπάθειες. Ωστόσο, φανερώνουν μια ουσιαστική στροφή των νεότερων ερευνητών στη μελέτη του υπό πραγμάτευση ιστορικού ζητήματος.

Μία ακόμα πτυχή των παλαιμάχων που έγινε αντικείμενο επιστημονικής έρευνας είναι οι ανάπηροι πολέμου. Συγκεκριμένα, ο Κώστας Παλούκης στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής του για τον αρχειομαρξισμό ασχολήθηκε εκτενώς με τη σύνδεση του ρεύματος αυτού της ελληνικής τροτσκιστικής Αριστεράς με μία σημαντική μερίδα των οργανωμένων αναπήρων πολέμου καθώς και την ανάπτυξη των κρατικών προνοιακών πολιτικών προς αυτούς. Για τις εξελίξεις αυτές έως το 1922, δημοσίευσε σειρά άρθρων

⁸⁵ Σοφία Ματθαίου, «Η εφημερίδα “Καμπάνα”. “Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων”, Μυτιλήνη 1923–24», *Μνήμων*, τ. 10, 1985, σσ. 212–235· «Antoine Prost. Les Anciens Combattants et la Société Française 1914–1939», *Μνήμων*, τ. 11, 1987, σσ. 359–364.

⁸⁶ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912–22) στην Ελλάδα», Κώστας Μπουραζέλης–Βαγγέλης Καραμανωλάκης–Στυλιανός Κατάκης (επ.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 2011, σσ. 289–308. Βλ. επίσης Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927–1946)*, Πατάκης, Αθήνα 2011, σσ. 190–214.

⁸⁷ Ιωάννης Γκλαβίνας, «Μέχρι σήμερα δεν επανέκαμψεν εκ Μ. Ασίας αγνοουμένης της τύχης του: Οι αγνοούμενοι Έλληνες στρατιώτες και πολίτες της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα από τις αιτήσεις των συγγενών τους στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού (1922–1924)», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 24, 2011, σσ. 195–228.

⁸⁸ Ευγενία Λαγουδάκη, «Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στο Ηράκλειο (1922–1925)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΛΑ΄, 2011, σσ. 281–308.

(2014, 2015) ενώ στη διδακτορική διατριβή του, η οποία ολοκληρώθηκε το 2017 και εκδόθηκε σε βιβλίο το 2020, διεύρυνε το χρονικό πεδίο της έρευνάς του έως το 1934.⁸⁹

Μία άλλη συναφής πτυχή της ιστορίας των βετεράνων είναι οι παλαιμάχοι εθνικών αγώνων που δεν διεξήχθησαν από τον τακτικό στρατό, ήτοι οι αγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα, της Βορείου Ηπείρου και των διαφόρων κινημάτων των νησιών του Αιγαίου (κυρίως Κρήτης και Σάμου). Σημαντικές μελέτες περί αυτών είναι αυτές του καθηγητή Νεότερης Ιστορίας (του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) Βασίλη Κ. Γούναρη για τα πελατειακά δίκτυα που αναπτύχθηκαν στη μεσοπολεμική Μακεδονία και του διδάκτορα Ιστορίας Θεοδόση Τσιρώνη για τους μηχανισμούς ανταμοιβής που διαμορφώθηκαν για τους Μακεδονομάχους καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα.⁹⁰ Η τελευταία δε συμβολή εντάσσεται στον συλλογικό τόμο *Ήρωες των Ελλήνων*, την οποία επιμελήθηκε ο Β. Γούναρης. Ο συλλογικός αυτός τόμος εξετάζει τους τρόπους αναγνώρισης και ανταμοιβής των παλαιμάχων των «ανορθόδοξων πολέμων» της Ελλάδας, δηλαδή όσων δεν πραγματοποιήθηκαν από το τακτικό στράτευμα, ήτοι την Ελληνική Επανάσταση, τον Μακεδονικό Αγώνα και την Εθνική Αντίσταση. Τέλος, μία εν μέρει παλαιοπολεμιστική οργάνωση ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, οι Επίστρατοι του 1916, αποτέλεσαν το επίκεντρο της μονογραφίας του τέως καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου.⁹¹ Μολονότι το επιστρατικό κίνημα ήταν κατά βάση πολιτικό κίνημα, έχει στοιχεία παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης για αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής μας έρευνας (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1).

⁸⁹ Κώστας Παλούκης, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912–1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Πρώτο μέρος», *Τα Ιστορικά*, τχ. 61, Δεκέμβριος 2014· «Οι ανάπηροι πολέμου 1912–1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Δεύτερο μέρος», *Τα Ιστορικά*, τχ. 62, Δεκέμβριος 2015· «Η Οργάνωση Αρχείων του Μαρξισμού (1919–1934). Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2017, σσ. 103-127· *Αρχειομαρξιστές. Οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, Ασίνη, Αθήνα 2020.

⁹⁰ Βασίλης Κ. Γούναρης, «Βουλευτές και καπεταναίοι: Πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, τ. 41, τχ. 2, 1990, σσ. 313-335· Θεοδόσης Τσιρώνης «Οι Μακεδονομάχοι ως εθνικοί ήρωες: η θεσμική τους αναγνώριση (1914–2013)», Βασίλης Κ. Γούναρης (επ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπεταναίοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος–20ός αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, 109-179.

⁹¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996. Βλ. επίσης Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σσ. 85-86, 270-286.

Επιπρόσθετα, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι σχετικά πρόσφατα έχουν εκπονηθεί δύο Μεταπτυχιακές Διπλωματικές Εργασίες σχετικές με τους παλαιούς πολεμιστές. Αρχικά, η Όλγα Γιούργου, το 2014, στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου, ασχολήθηκε με την πολιτική σύνδεση μεταξύ των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών και του κομμουνιστικού κινήματος την περίοδο 1922–1925.⁹² Εν συνεχεία, ο γράφων ασχολήθηκε, στη διπλωματική του στο ίδιο Τμήμα, το 2017, με την πρόνοια και τις οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών και των θυμάτων πολέμου από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων έως την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου (1912–1925), επιχειρώντας παράλληλα μία πρώτη ένταξη των διαστάσεων αυτών στις αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις του Μεγάλου Πολέμου.⁹³ Η εργασία αυτή αποτέλεσε το πρόπλασμα του παρόντος διδακτορικού, το οποίο διευρύνει την έρευνα θεματικά και χρονικά στη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία ενώ εμπλουτίζεται με πολυάριθμες πρωτογενείς πηγές. Τέλος, παράλληλα με την παρούσα διατριβή ολοκληρώθηκε και αυτή του Γεώργιου Χρανιώτη, η οποία εστιάζει στις σχέσεις των παλαιών πολεμιστών με το κομμουνιστικό κίνημα τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια.⁹⁴

V. «Παλαιοί πολεμιστές», «έφεδροι» ή «βετεράνοι»: Περί ονομάτων και όρων

Η σύνθεση και ανάλυση ιστορικών γεγονότων χρειάζεται σε μεγάλο βαθμό ιστορικοποιημένους όρους του παρελθόντος. Η χρήση «αντικείμενων που διατηρήθηκαν στον χρόνο», με «παραδοσιακότερο» να είναι το γραπτό κατάλοιπο, βρίσκεται στον πυρήνα αυτής της διαδικασίας.⁹⁵ Παρότι σήμερα ο όρος «παλαιός πολεμιστής» χρησιμοποιείται ελάχιστα καθώς –ευτυχώς– απέχουμε χρονικά από κάποια πολεμική σύγκρουση, ο όρος

⁹² Όλγα Γιούργου, «Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και το ΣΕΚΕ (1922–1925). Κοινωνικές αναφορές, ιδεολογικές και πολιτικές επιρροές», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014.

⁹³ Αλέξανδρος Μακρής, «Παλαιοί πολεμιστές και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912–1925). Διεθνές πλαίσιο, οργανώσεις και προνοιακή πολιτική», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017. Επίσης στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου «Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος (1922–1940): κοινωνία και πολιτικοί θεσμοί» (διδάσκων Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης), ο υποφαινόμενος πραγματοποίησε, το ακαδημαϊκό έτος 2015–16 την σεμιναριακή εργασία «Το παλαιοπολεμικό κίνημα την περίοδο 1934–1936».

⁹⁴ Γεώργιος Χρανιώτης, «Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: παλαιοί πολεμιστές, εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1922–1928», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2021.

⁹⁵ Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Ιστορική Μάθηση (Προτάσεις για τις Πηγές και τη Μεθοδολογία στην Ιστορία)*, τχ. Β', Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2012, σ. 15.

αυτός χρησιμοποιείται στην παρούσα έρευνα ως ένα υπερώνυμο για τους παλαίμαχους.⁹⁶ Η χρήση του όρου «παλαιός πολεμιστής» προτιμήθηκε στην ανά χειράς διδακτορική έρευνα για λόγους επιστημονικής ακρίβειας και ιστορικής εγκυρότητας. Στη μεσοπολεμική Ελλάδα αυτός ο όρος ήταν έννοια του συρμού και ο καθιερωμένος τρόπος αυτοπροσδιορισμού της πλειοψηφίας των μελών των οργανώσεων που ίδρυσαν οι παλαίμαχοι. Επιπροσθέτως, προοδευτικά έως το τέλος του Μεσοπολέμου αυτός ο όρος υιοθετήθηκε και στα επίσημα νομοθετικά και διοικητικά κείμενα του ελληνικού Κράτους.

Σήμερα, και ιδιαιτέρως την τελευταία δεκαετία κατά την οποία βρίσκεται διεθνώς σε άνθιση η έρευνα για τους παλαιούς πολεμιστές (βλ. παραπάνω), στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος «βετεράνος» (veteran) έχει καθιερωθεί ως επί πασπαρτού για να περιγράψει αυτή την κοινωνική κατηγορία που εμφανίζεται μετά το πέρας των πολεμικών συγκρούσεων. Όπως επισημαίνουν οι ιστορικοί Ángel Alcalde και Xosé M. Núñez Seixas ο όρος «βετεράνος» μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως «όρος-ομπρέλα» για αυτή την ιστορική κατηγορία υπό τον οποίο μπορούν να ενταχθούν διαφορετικές εμπειρίες πολέμου (αναπηρία, αιχμαλωσία, ανταποικιακοί πόλεμοι κ.α.).⁹⁷

Στη μεσοπολεμική Ελλάδα ο όρος βετεράνος δεν χρησιμοποιούταν για τους πολέμisanτες το 1912–1922, αλλά, όπως μας πληροφορεί η *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, περιέγραφε εγκυκλοπαιδικά τους βετεράνους στην Αρχαία Ρώμη, ήτοι το σώμα που είχε δημιουργηθεί από τον αυτοκράτορα Οκταβιανό Αύγουστο για τους απόστρατους στρατιωτικούς και από όπου προέρχεται και ο εν λόγω όρος (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1).⁹⁸ Εντούτοις, κατά τον 19ο αιώνα είχαν ήδη γίνει προσπάθειες να αποδοθεί η λέξη «βετεράνος» στα ελληνικά στα πλαίσια της νομικής σύγκλισης με την Ευρώπη. Συγκεκριμένα, στον Οργανισμό του Στρατού που υιοθετήθηκε τον Δεκέμβριο του 1828, ο οποίος βασιζόταν στον γαλλικό στρατιωτικό κώδικα, προβλεπόταν ότι όσοι συμπλήρω-

⁹⁶ Ο όρος παλαίμαχος δεν χρησιμοποιείτο ούτε από οργανώσεις, ούτε εντοπίζεται σε επίσημα νομικά κείμενα, αλλά στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιείται ως συνώνυμο των παλαιών πολεμιστών για λόγους αποφυγής γλωσσικών επαναλήψεων. Η ετυμολογία της λέξης εντοπίζεται χρονικά σύμφωνα με τον Γεώργιο Μπαμπινιώτη στα τέλη του 19ου αιώνα (1895). Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα ²2010, σ. 1023.

⁹⁷ Ángel Alcalde–Xosé M. Núñez Seixas, «Introduction. A world of veterans», Ángel Alcalde–Xosé M. Núñez Seixas, *War Veterans and the World After 1945. Cold War Politics, Decolonization, Memory*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη, 2018, σσ. 1-14, σσ. 2-3.

⁹⁸ Χρήστος Χατζημιχάλης [υποστράτηγος], «Βετεράνοι», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σ. 354.

ναν 12 χρόνια «έντιμης υπηρεσίας» στο στράτευμα θα χαρακτηρίζονταν «υπερστρατεύσιμοι (vétérans)» (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.2.Ι).⁹⁹ Εν συνεχεία, το 1834 ιδρύθηκε το «Σώμα Πρεσβυτών (vétérans) του Ναυτικού», στο οποίο μπορούσαν να ενταχθούν τραυματίες ή ανάπηροι ναυτικοί που συμμετείχαν στην Ελληνική Επανάσταση (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.2.Ι).¹⁰⁰ Την εποχή εκείνη ως «πρεσβύτης» θεωρούταν «ο γέρων, προβεβηκώς τη ηλικία»,¹⁰¹ ενώ ως «πρεσβύτης» ή «απόμαχος» μεταφραζόταν η λέξη *vétéran* και σε ελληνογαλλικά λεξικά της περιόδου.¹⁰² Εντούτοις, κανείς από τους δύο όρους (υπερστρατεύσιμος ή πρεσβύτης) δεν μακροημέρευσε καθώς δεν έχει εντοπιστεί κάποια κατοπινή χρήση τους στον 20ό αιώνα.

Πρέπει πάντα να έχουμε υπόψη ότι το εύρος και τα όρια του όρου παλαιός πολέμιστής, όπως ανάπηρος και θύμα πολέμου (βλ. παρακάτω), είναι δυσδιάκριτα και καθορίζονται από νομοθετικούς, γραφειοκρατικούς και ιατρικούς παράγοντες, ενώ ποικίλουν αναλόγως το κράτος που τους ορίζει. Κομβικής σημασίας λοιπόν είναι ο ορισμός που δίνει το Κράτος για να περιγράψει αυτές τις κατηγορίες ανά περίοδο. Η σχέση των βετεράνων με το Κράτος είναι κρίσιμη, διότι αυτό διεξήγαγε τον πόλεμο, αυτό τούς επιστράτευσε, ενδεχομένως εάν τραυματίστηκαν τους περιέθαλψε και αυτό μεταπολεμικά τους βοηθάει στην ομαλή επανένταξή τους στην κοινωνία, οπότε η ταυτότητά τους διαμορφώνεται μέσω μιας σειράς αλληλεπιδράσεων με αυτό.¹⁰³

Οι όροι αυτοί μπορούν να διευρυνθούν ή να συρρικνωθούν κατά το δοκούν μέσω των κατά περίπτωση ερμηνειών τους και των σκοπιμοτήτων που κάθε φορά αυτοί εξυπηρετούν. Για παράδειγμα, χαρακτηριστικό του εύρους που έλαβε ο όρος του παλαιού

⁹⁹ Αναστάσιος Χαραλάμπης–Κωνσταντίνος Νίδερ, *Ιστορικών υπόμνημα περί του οργανισμού του τακτικού στρατού της Ελλάδος*, τ. Α', Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, εν Αθήναις 1907, σσ. 26-27· *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα 2005, σ. 32.

¹⁰⁰ Β.Δ. «Περί συστάσεως σώματος πρεσβυτών (vétérans) του ναυτικού» (25/4/1834), ΦΕΚ Α'/29/17-8-1834. Το διάταγμα αυτό στη γερμανική γλώσσα απέδιδε το σώμα αυτό ως «Veteranencorps in der Marine», φανερώνοντας την προσπάθεια απόδοσης του όρου βετεράνος στα ελληνικά. Βλ. επίσης Σωτηρούλα Κ. Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές των Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1828–1844)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2019, σσ. 18-19.

¹⁰¹ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Λεξικόν επίτομον της ελληνικής γλώσσης*, Εκ της Τυπογραφίας του Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν 1839, σ. 1033.

¹⁰² *Λεξικόν Γαλλοελληνικόν. Συνταχθέν μεν επί τη βάσει των λεξικών του Λαβώ και της Γαλλικής Ακαδημίας του 1835 υπό Α. Ραγκαβή, Α. Σαμουρκαση, και Ι. Νικολαΐδου Λεβαδέως*, Εκ της Τυπογραφίας του Εκδότη Κ. Γκαρπολά, Αθήνησιν 1842, σ. 974· Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Λεξικόν Ελληνο-Γαλλικόν. Dictionnaire Grec-Français et Français-Grec*, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν 1856, σ. 416. Αυτή την εποχή και το αγγλικό «veteran» μεταφραζόταν ως απόμαχος. *Λεξικόν Αγγλοελληνικόν συνταχθέν και εκδοθέν προς χρίσιν των σπουδάζοντων την αγγλικήν γλώσσαν υπό Γεωργίου Πολυμέρη*, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, εν Ερμούπολει 1854, σ. 637.

¹⁰³ Geyer, *ό.π.*, σ. 231, 233-234· Gerber, «Disabled Veterans», *ό.π.*, σ. 900.

πολεμιστή για το Κράτος ήταν ότι βάσει του κονδυλικού νόμου του Οκτωβρίου του 1935 θεωρούνταν «έφεδροι παλαιοί πολεμιστές» ακόμα και όσοι συνέδραμαν στην καταστολή του βενιζελικού κινήματος της 1ης Μαρτίου του ίδιου έτους (τελικώς δεν εφαρμόστηκε η εν λόγω διάταξη, βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2), ενώ από τον Οκτώβριο του 1936 με αυτό τον όρο νοούνταν και γυναίκες που είχαν υπηρετήσει επί διετία σε στρατιωτικά νοσοκομεία (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1). Αντίστοιχα ως «θύματα στρατού», και όχι απλώς θύματα πολέμου, το υπό κομμουνιστική επιρροή Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού τον Μάιο του 1924 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.4) θεωρούσε και τους στρατιωτικούς κατάδικους καθώς και όσους υπηρετούσαν εν καιρώ ειρήνης τη στρατιωτική τους θητεία.¹⁰⁴ Στον αντίποδα ο στρατηγός Νικόλαος Τρικούπης υποστήριζε ότι, για να χαρακτηριστεί κάποιος τραυματίας πολέμου ή αιχμάλωτος και να λάβει τα αντίστοιχα ευεργετήματα, δεν αρκούσε ο τραυματισμός του ή η αιχμαλωσία του, αλλά θα έπρεπε να διερευνηθούν τόσο οι συνθήκες τραυματισμού ή αιχμαλωσίας όσο και η διαγωγή του σε μάχες περιορίζοντας το πεδίο ορισμού.¹⁰⁵ Οι διαμετρικά αντίθετες αυτές ερμηνείες φανερώνουν την ευμετάβλητη φύση των όρων αυτών και τις τακτικές ανά περίπτωση εναλλαγές στην επίσημη χρήση τους.

Στην Ευρώπη οι όροι που επινοήθηκαν για να περιγράψουν αυτή την κατηγορία εντάσσονταν στο αντίστοιχο εθνικό πλαίσιο. Οι αρχές της χρήσης του όρου «πολεμιστή» εντοπίζονται κατά τον Alcalde στην Ιταλία την επαύριο της ήττας του Καπορέττο. Τότε μία σειρά άμεσων και σκληρών μέτρων ελήφθησαν για να αποκατασταθεί η πειθαρχία στο στράτευμα, ενώ πραγματοποιήθηκε και ευρείας κλίμακας πατριωτική και εθνικιστική προπαγάνδα ώστε να ανυψωθεί το ηθικό και η πολεμική θέληση. Με αυτό τον τρόπο ο στρατός δημιούργησε ένα νέο μοντέλο επίστρατου, αυτού που έπρεπε να είναι ένας πολεμιστής (*combattente*) με υψηλή πολεμική θέληση και όχι ένας απλός υπάκουος στρατιώτης (*soldato*).¹⁰⁶ Ο επιθετικός αυτός όρος («πολεμιστής») δεν επικράτησε σε όλες τις χώρες και δεν ήταν ο μοναδικός σε χρήση ούτε στην Ιταλία. Στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης (1919–32) για παράδειγμα κυριάρχησε ευρέως ο «*ehemalige Kriegsteilnehmer*»

¹⁰⁴ Ορφανός (επ.), *ό.π.*, σσ. 54–56.

¹⁰⁵ Νικόλαος Τρικούπης, *Αναμνήσεις επεισοδίων και γεγονότων εκ των πολέμων μας (Μάρτιος 1897–Μικρά Ασία–Αύγουστος 1922)*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2002 [α' έκδ. 1952], σσ. 130–132.

¹⁰⁶ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σ. 25.

(πρώην συμμετέχων στον πόλεμο), ωστόσο μετά την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού αυτός αντικαταστάθηκε τόσο νομικά (με σειρά νόμων που παρείχαν σε όσους υπηρέτησαν στα πρόσω περισσότερα ευεργετήματα)¹⁰⁷ όσο και στην κοινωνία από τον επιθετικότερο «Frontkämpfer» (πολεμιστής του μετώπου).¹⁰⁸ Στη Βρετανία την ίδια περίοδο επικράτησε ο πιο ουδέτερος όρος «ex-servicemen», χωρίς όμως να είναι και ο μοναδικός. Όσον αφορά όμως τη μνήμη του πολέμου στο Westminster Abbey ενταφιάστηκε ο Άγνωστος Πολεμιστής (Unknown Warrior), και όχι ο Άγνωστος Στρατιώτης όπως στην πλειοψηφία των άλλων πρώην εμπόλεμων χωρών (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1).¹⁰⁹

Στην Ελλάδα ο όρος «παλαιός πολεμιστής» δεν υιοθετήθηκε εξαιτίας ορισμένων εθνικών συγκυριών, αλλά αποτέλεσε απόδοση των αντίστοιχων όρων που χρησιμοποιούταν στην Ευρώπη, εύλογα εξαιτίας της καθυστερημένης εξόδου της χώρας από την εμπόλεμη περίοδο. Ο όρος παλαιός πολεμιστής αποτελεί μετάφραση των αντίστοιχων όρων που επικρατούσαν στη μεσοπολεμική Ευρώπη: «ancien combattant» (γαλλιστί) και «combattente» (ιταλιστί). Ενδεικτικό της προέλευσης είναι η προσπάθεια απόδοσης ονομάτων ξένων οργανώσεων βετεράνων στα ελληνικά, στις ελάχιστες σχετικές αναφορές που έχουν εντοπιστεί πριν τον Σεπτέμβριο του 1922. Όλες αυτές οι μεταφορές προέρχονται αποκλειστικά από τον *Ριζοσπάστη*, ο οποίος κάλυπτε τα ζητήματα των τραυματιών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου ήδη από την εμπόλεμη περίοδο, ιδίως τη διετία 1921–22 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Για παράδειγμα, η γαλλική Association Republicaine des Anciens Combattants (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2) αποδιδόταν στα ελληνικά, τον Απρίλιο του 1921, ως «Δημοκρατική Ένωση των Παλαιών Μαχητών».¹¹⁰ Επρόκειτο για μία ονομασία που επαναλαμβανόταν ένα μήνα αργότερα σε άλλο άρθρο στο οποίο υπάρχουν αναφορές και σε άλλες οργανώσεις βετεράνων όπως η «Ένωση των Μαχητών Κορσικανών» και η «Ένωση των Πολεμιστών της Εκστρατείας των Δαρδανελλίων».¹¹¹ Αντίστοιχα στη λίστα των συμμετεχόντων στο Β' Συνέδριο της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο

¹⁰⁷ Matthew N. Bucholtz, «Kamerad or Genosse? The Contested Frontkämpfer Identity in Weimar Revolutionary Politics», Millington–Passmore (επ.), ό.π., σσ. 48–61, σσ. 49–51.

¹⁰⁸ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 4.

¹⁰⁹ Η λέξη «warrior» χρησιμοποιείτο από την ιστορική εφημερίδα των *Times* του Λονδίνου για όλα τα μνημεία των Αγνώστων Στρατιωτών. Ενδεικτικά, βλ. *The Times* (Λονδίνου), 2/11/1921, «Italy's Unknown Warrior», 7/4/1921, «Portugal's Unknown Warriors». Αναλυτικότερα βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1.

¹¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 29/4/1921, «Ο αγών του γαλλικού λαού εναντίον του νέου πολέμου».

¹¹¹ *Ριζοσπάστης*, 26/5/1921, «Κολοσσιαία διαδήλωσης εν Παρίσις διὰ τα θύματα της Κομμούνας».

Β.2.1.2 και Δ.1.1) τον Ιανουάριο του 1922 οι οργανώσεις αποδίδονταν στα ελληνικά με τους όρους «πολεμιστές» ή «τέως πολεμιστές».¹¹²

Η πρώτη εμφάνιση του όρου «παλαιός πολεμιστής» έχει εντοπιστεί στον *Ριζοσπάστη* στο φύλλο της 25ης Σεπτεμβρίου 1922 (σε άρθρο-κάλεσμα για την οργάνωση των απολυόμενων εφέδρων).¹¹³ Παρότι ο όρος αυτός ταυτίστηκε την πρώτη μεταπολεμική περίοδο με το κομμουνιστικό κίνημα των παλαιών πολεμιστών και η χρήση του περιορίστηκε προσωρινά στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1920, αυτή είναι η ονομασία που χρησιμοποιούσε σχεδόν το σύνολο των παλαιοπολεμικών οργανώσεων και αυτή υιοθέτησε θεσμικά και το Κράτος προοδευτικά κατά τη δεκαετία του 1930. Ενδεικτικό της νηπιακής ηλικίας του όρου κατά τον Μεσοπόλεμο είναι ότι στη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία* (1927) δεν υπάρχει σχετικό λήμμα, ενώ το ομότιτλο λήμμα της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας* (1932) εξαντλείται αποκλειστικά στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, την πρώτη χρονολογικά διεθνή παλαιοπολεμιστική οργάνωση του Μεσοπολέμου, χωρίς περισσότερες πληροφορίες (βλ. Κεφάλαιο Δ.1).¹¹⁴

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1910 και του 1920 ο όρος που χρησιμοποιούσε το ελληνικό κράτος για να περιγράψει τους βετεράνους του ήταν αυτός του «εφέδρου». Στρατιωτικά, η εφεδρεία αποτελεί «το σύνολο των εξελθόντων του ενεργού στρατού ανδρών, οίτινες επιστρατεύμενοι αποτελούν την εμπόλεμον δύναμιν της χώρας»,¹¹⁵ οπότε πράγματι ο όρος «έφεδρος» έως το 1924 (όταν και απολύθηκε και η τελευταία εμπειροπόλεμη κλάση, αυτή του 1922, βλ. Παράρτημα 5) περιέγραφε τα άτομα που είχαν συμμετάσχει σε πολεμικές επιχειρήσεις. Για αυτό το λόγο ο όρος «έφεδρος» χρησιμοποιήθηκε από το Κράτος στα πρώτα μεσοπολεμικά νομοθετήματά του.¹¹⁶ Η απομάκρυνση από την εμπόλεμη περίοδο κατέστησε εκ των πραγμάτων προβληματικό τον εν λόγω όρο διότι δεν παρείχε διάκριση μεταξύ του έφεδρου που υπηρέτησε στο στρατό σε εμπόλεμη ή σε ειρηνική περίοδο. Ωστόσο, ο όρος αυτός συνέχισε να χρησιμοποιείται καθώς, σύμφωνα με έναν παρατηρητή των παλαιοπολεμιστικών εξελίξεων το 1930, «κατά συνήθειαν επικρατήσασαν νοεί τον παλαιόν πολεμιστήν».¹¹⁷ Αυτή ήταν η αιτία που προοδευτικά τη

¹¹² *Ριζοσπάστης*, 23/1/1922, «Διεθνής Τραυματιών και Αναπήρων Πολέμου».

¹¹³ *Ριζοσπάστης*, 25/9/1922, «Οι έφεδροι οργανούνται».

¹¹⁴ Ν.Γ. Φωτεινός [δημοσιογράφος], «παλαιοί πολεμισταί», *ΜΕΕ*, τ. ΙΘ', σσ. 435-436.

¹¹⁵ Ιωάννης Γ. Παπαδάκης, «εφεδρεία», *ΜΣΝΕ*, τ. Γ', σ. 397.

¹¹⁶ Συγκεκριμένα ο ν. 3122/1924 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2), αναφερόταν σε «έφεδρους οπλίτας».

¹¹⁷ Κώστας Ζάννος, «Ποια η δικαιωματική θέση των παλλιών πολεμιστών εις τας υπηρεσίας του Κράτους και των επιχειρήσεων εν γένει», *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930.

δεκαετία του 1930, αρχικά με το μη ψηφισθέν νομοσχέδιο της Επιτροπής Μιχαλακόπουλου το 1931 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1) και εν συνεχεία με τον αναγκαστικό νόμο της 28ης Οκτωβρίου 1935 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2), καθιερώθηκε ο όρος «έφεδρος παλαιός πολεμιστής», με τον οποίο το Κράτος περιέγραφε πλέον αυτή την κοινωνική κατηγορία.

Οι παλαιοί πολεμιστές διαιρούνταν γραφειοκρατικά σε δύο κύριες κατηγορίες: α') σε όσους επέστρεψαν αρτιμελείς στις εστίες τους μετά το πέρας των καθηκόντων τους και β') σε εκείνους που αποστρατεύθηκαν τραυματισμένοι ή ασθενείς. Μεταξύ των τελευταίων βρίσκονται οι ανάπηροι πολέμου, όσοι δηλαδή είχαν αποκτήσει κάποια μόνιμη, ολική ή μερική, σωματική βλάβη ως αποτέλεσμα της στρατιωτικής υπηρεσίας τους, και οι οποίοι με τη σειρά τους μπορούν να διαιρεθούν σε επιμέρους υποκατηγορίες, όπως οι ακρωτηριασμένοι και οι τυφλοί. Ο τραυματισμός, η αρρώστια ή η αναπηρία δεν προέρχονταν αποκλειστικά από πολεμικές επιχειρήσεις καθώς αρκετές φορές μπορεί να ήταν απόρροια των δυσχερών συνθηκών υγιεινής ή ατυχημάτων κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης. Ωστόσο, στις σχετικές προνοιακές διατάξεις αυτές οι περιπτώσεις εξισώνονται καθιστώντας θεσμικά ανάπηρο πολέμου όποιον είχε αποκτήσει κάποια αναπηρία με οποιονδήποτε τρόπο ενόσω ήταν επιστρατευμένος.

Ο αρχικός όρος που χρησιμοποιείτο τον 19ο αιώνα για να περιγράψει τον ανάπηρο πολέμου ήταν αυτός του «απόμαχου», μία λέξη που πρωτοεμφανίστηκε στην *Κύρου Ανάθαις* του Ξενοφώντα.¹¹⁸ Σύμφωνα με τον Στέφανο Κουμανούδη (1900) την έννοια της απομαχίας πρωτοχρησιμοποίησε σε έγγραφά της η ελληνική κυβέρνηση το 1828.¹¹⁹ Συγκεκριμένα, αυτό τον όρο χρησιμοποιούσε τόσο Οργανισμός του Στρατού του 1828 που προέβλεπε τη δημιουργία «Καταστήματος των Απομάχων»,¹²⁰ το οποίο θα αποτελούσε το ελληνικό αντίστοιχο του γαλλικού Μεγάρου των Απομάχων στο Παρίσι (εν τέλει το ελληνικό αντίστοιχό του δεν δημιουργήθηκε), καθώς και το οθωμανικό κράτος με

¹¹⁸ Ανέστης Κωνσταντινίδης, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. Α', Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1901, σ. 333· Μπαμπινιώτης, *ό.π.*, σ. 189. Συγκεκριμένα στο Βιβλίο Γ' αναφέρεται (3.4.32) «πολλοὶ γὰρ ἦσαν οἱ ἀπόμαχοι, οἳ τε τετρωμένοι καὶ οἱ ἐκείνους φέροντες καὶ οἱ τῶν φερόντων τὰ ὄπλα δεξάμενοι», δηλαδή «γιατί υπήρχαν πολλοί που ήταν αδύνατο να πολεμούν, δηλαδή και οι πληγωμένοι και κείνοι που τους κουβαλούσαν και κείνοι που σήκωναν τα όπλα των τελευταίων» (μετάφραση Ρόδη Ρούφου). greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=112&page=22, πρόσβαση 18/9/2020.

¹¹⁹ Στέφανος Αθ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Α', Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1900, σ. 131. Ωστόσο, δεν αναφέρει συγκεκριμένες πληροφορίες για το που ακριβώς εντόπισε τη λέξη.

¹²⁰ Χαραλάμπης-Νίδερ, *ό.π.*, σσ. 27.

την ίδρυση του Λόχου των Απομάχων το 1833 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.2). Στο γερμανικό κείμενο του ιδρυτικού διατάγματος του Λόχου των Απομάχων, αυτός αναφερόταν ως Invaliden-Compagnie, ενώ με τον όρο απόμαχος μεταφραζόταν στα ελληνικά ο γαλλικός όρος «Invalide» σε λεξικά και στον Τύπο της περιόδου.¹²¹ Αυτός ο όρος συνέχισε να χρησιμοποιείται καθ' όλο τον 19ο αιώνα, ενώ και μεσοπολεμικά διατήρησε αυτό το νόημα, παρότι δεν χρησιμοποιείτο πλέον θεσμικά.¹²²

Ο επίσημος ορισμός των τραυματιών και αναπήρων πολέμου είχε πρωτοδιατυπωθεί νομοθετικά το 1852 (με τον ν. ΣΕ', βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3) και αφορούσε στρατιωτικούς τους οποίους «τα τραύματα δεινά και ανίατα όντα, προερχόμενα εκ συμβεβηκότων του πολέμου ή δυστυχημάτων εν υπηρεσία» καθιστούσαν ανίκανους «ενεργητικής υπηρεσίας» (τους αξιωματικούς) ή ανίκανους «της υπηρεσίας και του πορισμού των προς το ζην» (τους υπαξιωματικούς και οπλίτες). Σταδιακά από το 1913 και εφεξής ο ορισμός εκσυγχρονίστηκε με σειρά νομοθετημάτων χωρίς όμως σημαντικές διαφοροποιήσεις (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Εν συνόψει, μεσοπολεμικά ανάπηροι πολέμου θεωρούνταν «οι στρατιωτικοί εκείνοι, οίτινες συνεπεία τραυμάτων ληφθέντων εν πολέμω, ή ατυχημάτων επισυμβάντων εν τη εκτελέσει υπηρεσίας εν πολέμω, υπέστησαν τούτας βλάβας, ώστε κατέστησαν ανίκανοι διά την στρατιωτικήν υπηρεσίαν».¹²³

¹²¹ *Λεξικόν Γαλλοελληνικόν. Συνταχθέν επί τη βάσει των λεξικών του Λαβώ και της Γαλλικής Ακαδημίας*, ό.π., σ. 498, όπου μεταφράζεται ως «αδύνατος, ανίκανος δι' ασθένειαν ή γήρας να πράξη ότι άλλοτε έπραξεν», ενώ ως δεύτερη σημασία αναφέρεται ως ο «απόμαχος στρατιώτης». Πρβλ. Βυζάντιος, *Λεξικόν Ελληνο-Γαλλικόν*, ό.π., σ. 54, 249, καθώς και ένα άρθρο του 1856 για το Hôtel des Invalides (Μέγαρο των Απομάχων) που αποδίδεται στα ελληνικά ως Κατάστημα των Απομάχων: Ιωάννης Κομπότης [ταγματάρχης πεζικού], «Περί του εν Παρίσιος καταστήματος των απομάχων», *Εφημερίς του Στρατού*, 22/9/1856, σ. 78.

¹²² Στο λεξικό του Σκ. Βυζάντιου, το 1839, απόμαχος θεωρούταν α') «ο μακράν (απών) της μάχης», β') «ο ανίκανος του λοιπού προς μάχην». Βυζάντιος, *Λεξικόν επίτομον*, ό.π., σ. 153. Στα τέλη του 19ου αιώνα απόμαχος οριζόταν ως «ο στρατιωτικός ο καταστάς ανίκανος προς υπηρεσίαν ένεκα προβεβηκίας ηλικίας, ή πληγών ή άλλου σωματικού πάθους». *Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Β', Μπαρτ και Χιρστ Εκδόται, Αθήνησι Ιούνιος 1896–Μάρτιος 1900, λήμμα «απόμαχος», σ. 147. Στο λεξικό του Α. Κωνσταντινίδη (1901) οριζόταν ως «ο μη δυνάμενος πλέον να μάχηται, ανίκανος προς πόλεμον». Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 333. Το 1919 σε άρθρο για τους Ιταλούς ανάπηρους πολέμου ο *Ριζοσπάστης* τους αναφέρει και ως «απομάχους». *Ριζοσπάστης*, 28/1/1919, «Οι Ιταλοί ανάπηροι». Τέλος, όπως διαβάζουμε στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν της Πρωΐας*, του 1932, «το όνομα [του απόμαχου] δίδεται ειδικώς εις στρατιωτικούς, οίτινες λόγω γήρατος ή σωματικής βλάβης (πληγών κλπ.) είναι ανίκανοι προς υπηρεσίαν» *Επίτομον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. Α', Έκδοσις της «Πρωΐας», Αθήναι 1932, λήμμα «απόμαχος», σ. 298. Σε άρθρο του *Ριζοσπάστη*, τον Απρίλιο του 1922, η Ιταλική Lega Proletaria fra Mutilati, Invalidi, Riduci, Vedove et Genitori di Caduti in Guerra (Προλεταριακός Σύνδεσμος Τραυματιών, Αναπήρων, Παλαιμάχων, Χηρών και Γονέων Πεσόντων στον Πόλεμο) μεταφραζόταν ως «Προλεταριακή Ένωσις Αναπήρων και Ανιάτων Πολέμου», αποτελώντας τη μοναδική εμφάνιση του όρου «ανίατος» που έχει εντοπιστεί για το χαρακτηρισμό των απομάχων. *Ριζοσπάστης*, 11/4/1922, «Οι τραυματίαι της Ιταλίας προς την ρωσικήν αποστολήν εις την Γένουαν».

¹²³ Α. Κονταργύρης, «ανάπηροι πολέμου», *ΜΕΕ*, τ. Δ', σ. 547

Επιπρόσθετα, τόσο στο οργανωτικό όσο και στο θεσμικό πλαίσιο των παλαιών πολεμιστών εμφανίζεται από τα μέσα του 19ου αιώνα ένας ακόμα κομβικός όρος, αυτός των «θυμάτων του πολέμου». Στα «θύματα πολέμου» περιλαμβάνονταν οι συγγενείς των φονευθέντων, θανόντων και αγνοουμένων στρατιωτών. Το δικαίωμα των χηρών και ορφανών πολέμου σε πολεμική σύνταξη είχε κατοχυρωθεί στην Ελλάδα από το 1852, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται ως θύματα πολέμου (ν. ΣΕ', βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3). Άξιο αναφοράς είναι ότι στο πόνημα του Επτανήσιου λόγιου Γεώργιου Κοζάκη Τυπάλδου, το 1879, *Περί περιθάλψεως θυμάτων πολέμου* (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.4), ως θύματα πολέμου νοούνταν οι «νοσούντες ή τραυματίαι στρατιωτικοί», δηλαδή οι τραυματίες πολέμου.¹²⁴ Ως όρος το «θύμα πολέμου» απέκτησε για πρώτη φορά θεσμική μορφή την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων με τη λειτουργία της Επιτροπής Περιθάλψεως Θυμάτων Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2). Το 1917 ως θύματα πολέμου ορίζονταν από το Υπουργείο Περιθάλψεως οι ανάπηροι πολέμου και οι οικογένειες των πεσόντων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III). Ο όρος κατόπιν χρησιμοποιούταν αδιαλείπτως καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο, με εμβληματικότερη τη χρήση του στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου, το οποίο αποτέλεσε το βασικό κρατικό φορέα που μεριμνούσε και ασχολείτο με τα ζητήματα αναπήρων και θυμάτων πολέμου την περίοδο 1925–1939 (βλ. Κεφάλαια Β.4.1., Γ.1.4 και Γ.2.1).

Οι παλαιοί πολεμιστές, οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου αποτελούσαν τις κοινωνικές εκείνες κατηγορίες που απέρρεαν από την πολεμική στρατιωτική θητεία ενός πολίτη. Αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες και υποκατηγορίες με τα ρευστά μεταξύ τους όρια αξίωναν προνοιακά μέτρα από το Κράτος. Τι σήμαινε όμως τότε η «περίθαλψη», η «πρόνοια» και η «αντίληψη»; Ως περίθαλψη θεωρούταν το 1839 η «περιποίησης» και το ρήμα «περιθάλλω» ως «ζεσταίνω ολόγουρα» και «περιποιούμαι»,¹²⁵ ενώ για τον Τυπάλδο (1878) νοούταν ως η νοσοκομειακή περιποίηση για τους τραυματίες πολέμου.¹²⁶ Η περίθαλψη έλαβε προοδευτικά μία πιο απτή έννοια. Για τους Κρήτες πρόσφυγες της Κρητικής Επανάστασης του 1866–69 η περίθαλψη νοούταν ένα σύνολο μέτρων όπως το χρηματικό επίδομα για τη διατροφή τους («εβδομαδιαίο σιτηρέςιον»), η ενοικίαση οικιών, η παροχή ενδυμάτων και φαρμάκων, τα νοσήλια καθώς και η μέριμνα για εύρεση

¹²⁴ Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος, *Περί περιθάλψεως των θυμάτων του πολέμου*, Φιλοπρόδος Σύλλογος «Η Ελπίς», χ.τ.ε. 1878, σ. 7, 16.

¹²⁵ Βυζάντιος, *Λεξικόν επίτομον*, ό.π., σ. 961.

¹²⁶ Τυπάλδος, ό.π., σ. 4 κ.ε.

εργασίας.¹²⁷ Κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 για τον Επίκουρο των εν Πολέμω Τραυματιών Σύλλογο (τον σημερινό Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, βλ. Κεφάλαια Α.1.1.4 και Α.1.1.5) ως περίθαλψη θεωρούταν η νοσηλεία των τραυματιών πολέμου στα νοσοκομεία της οργάνωσης. Την επαύριο του πολέμου και έως τις αρχές του 1898 ως περίθαλψη για τους απολυόμενους έφεδρους νοούταν η παροχή συσσιτίου και η νοσηλεία τους σε νοσοκομεία της οργάνωσης, ενώ για τους πρόσφυγες του 1897 θεωρούταν η παροχή ιατροφαρμακευτικής μέριμνας.¹²⁸

Κατά τη διάρκεια των Εθνικών Πολέμων 1912–1922 η περίθαλψη έλαβε πιο θεσμική διάσταση και διευρύνθηκε. Για τις Επιτροπές Περιθάλψεως που δραστηριοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια και την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων, η περίθαλψη των απόρων οικογενειών των επιστρατευμένων καθώς και των θυμάτων πολέμου σήμαινε την παροχή χρηματικού βοηθήματος, την ιατροφαρμακευτική κάλυψη καθώς και την προσπάθεια ανεύρεσης εργασίας (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Για τους ευρισκόμενους το 1914 στη Μακεδονία πρόσφυγες «η περίθαλψις κατ' αρχάς παρείχετο εις είδος (άρτος, αραβόσιτον κλπ.), αλλά κατόπιν μετεβλήθη διά το πρακτικώτερο, εις παροχή χρηματικού βοηθήματος κατ' άτομον».¹²⁹ Ενώ και για τις άπορες οικογένειες των επιστράτων από το 1915 περίθαλψη θεσμοθετημένα, βάσει του ν. 676/1915, νοούταν ως το κρατικό χρηματικό επίδομα που λάμβαναν αυτές (βλ. Κεφάλαιο Α.2.3.1). Παράλληλα, η περίθαλψη θεωρούνταν ότι είχε και ηθική διάσταση. Σύμφωνα με τον οικονομολόγο Μιχαήλ Αιλιανό, στο δημοσιευθέν το 1921 έργο του για την περίθαλψη στο ελληνικό κράτος, η περίθαλψη (των προσφύγων) πέρα από την υλική βοήθεια συμπεριλάμβανε και ψυχολογική υποστήριξη: «την αναστήλωσιν των ηθικών ερειπίων, τα οποία εκυλίσθησαν από την πνοή του ανέμου της αγριότητος και της απανθρωπιάς, των Τούρκων, των Βουλγάρων, των Αλβανών και

¹²⁷ Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821–1940. Άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 38.

¹²⁸ *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897*, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, εν Αθήναις 1898, σσ. 16-104· *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1898*, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, εν Αθήναις 1899, σσ. 8-13, 22-23.

¹²⁹ Υπουργείον Οικονομικών–Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους, *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916, σ. 6.

της Σοβιετικής Ρωσίας». ¹³⁰ Η περίθαλψη θεωρείτο εν γένει μία έκφανση της «ανθρωπιστικής και εκπολιτιστικής αποστολής, την οποίαν ανέκαθεν έταξεν ως προορισμόν του το Ελληνικόν Έθνος». ¹³¹

Στο λεξικό του Σκαρλάτου Βυζάντιου, το 1839, η πρόνοια νοούταν ως «το προνοείν, η πρόγνωσις (προαίσθησις) του μέλλοντος» και ως η «σκέψις (φροντίς), προηγουμένη προμήθεια, προσοχή, κηδεμονία». ¹³² Επιπλέον σε εγκυκλοπαιδικά λεξικά ήταν συνήθης η επεξήγηση της λέξης μόνο ως την ομώνυμη πόλη της Αργολίδας, ¹³³ η οποία είχε δημιουργηθεί το 1828 από τον Καποδίστρια για να στεγάσει Κρήτες και Μικρασιάτες πρόσφυγες που βρίσκονταν στο Ναύπλιο. ¹³⁴ Σταδιακά κατά την εμπόλεμη δεκαετία 1912–1922 η «πρόνοια» νοούταν ως η κρατική μέριμνα προς όσους την έχουν ανάγκη, μία αντίληψη που επισφραγίστηκε με τη μετατροπή του Υπουργείου Περιθάλψεως σε Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. Τον Ιούνιο του 1919 ο τότε Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Νίκος Καζαντάκης είχε κάνει την πρώτη σχετική εισήγηση, ενώ μετά από ημιτελής προσπάθειες το 1919 και το 1921, το 1922 δημιουργήθηκε το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2). Όπως σχολίαζε ο Μιχ. Αιλιανός, το 1921, την επικείμενη δημιουργία του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας (όπως ήταν η αρχική ονομασία που είχε προταθεί) σε αυτό «συγκεντρώνονται [...] όλαι αι ασχολούμεναι με τας πάσης φύσεως κοινωνικάς ανάγκας υπηρεσίαι». ¹³⁵

Ο όρος που συμπληρώνει την πρόνοια στο τελικό όνομα του Υπουργείου, το 1922, ήταν η «αντίληψη». Αυτή νοούταν στην αρχαιότητα ως η «ανταλλαγή, η λήψη ενός πράγματος ως ανταπόδοση», ενώ τον 19ο αιώνα έλαβε και την έννοια της «βοήθειας». ¹³⁶ Το 1917 ευθύς αμέσως μετά την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως, ο γραμματέας παρά τω Υπουργείο Οικονομικών Κ.Δ. Παπακωνσταντίνου σημείωνε ότι «απέναντι των τόσων πολλών και διαφόρων δυστυχιών, το πρώτον αντικείμενον της αντιλήψεως είναι η ανα-

¹³⁰ Μιχαήλ Χρ. Αιλιανός, *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*, Έκδοσις Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, εν Αθήναις 1921, σ. 12.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 62.

¹³² Βυζάντιος, *Λεξικόν επίτομον*, ό.π., σ. 1056.

¹³³ *Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Ε΄, Μπαρτ και Χριστ Εκδόται, Αθήνησι Οκτώβριος 1894–Μάιος 1896, λήμμα «Πρόνοια», σ. 936· *Επίτομον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν της «Πρωΐας»*, τ. Β΄, Έκδοσις της «Πρωΐας», Αθήναι 1932, λήμμα «Πρόνοια», σ. 1913.

¹³⁴ Ανδριώτης, ό.π., σσ. 17-18.

¹³⁵ Αιλιανός, ό.π., σ. 75.

¹³⁶ Βυζάντιος, *Λεξικόν επίτομον*, ό.π., σ. 117· Μπαμπινιώτης, ό.π., σ. 155.

κούφισις εκ των κακών, τα οποία αταί συνέπαγονται», ενώ παράλληλα πρέπει «να καταστέλλωνται όσον το δυνατόν» τα αίτια «τα οποία τείνουν προς διαιώνισιν της δυστυχίας». ¹³⁷ Μία τετραετία αργότερα, συμπληρώνοντας αυτή τη σκέψη ο Αιλιανός, τόνιζε ότι στο νεοπαγές Υπουργείο η Διεύθυνση Δημοσίας Αντίληψης ασχολείτο «με τα αφορώντα τους πρόσφυγας και αναξιοπαθούντας, τα κρατικά ορφανοτροφεία και εν γένει τα κρατικά αγαθοεργά ιδρύματα και την περίθαλψιν», δηλαδή κατά αυτόν ζητήματα που μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «κρατική φιλανθρωπία». Τα ζητήματα αυτά «αποβλέπουν εις την ανακούφισιν και περίθαλψιν των ανδρών, των γερόντων, των φρενοβλαβών, των επαιτών, των αλητών, των ανικάνων και παντός εν γένει μη δυναμένου να εργασθή λόγω ανεξαρτήτων της θελήσεώς του αιτιών». ¹³⁸ Ο χαρακτηρισμός αυτός από τον Αιλιανό εύστοχα αναδείκνυε τις καινοφανείς διεργασίες που πραγματοποιήθηκαν την εμπόλεμη περίοδο, με τα «φιλανθρωπικά» ζητήματα που έως τότε ασχολείτο η ιδιωτική φιλανθρωπία να βρίσκονται πλέον υπό τη σκέπη του Κράτους (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Η «πρόνοια» και η «αντίληψη» που αντικατέστησαν την «περίθαλψη» στο όνομα του Υπουργείου θα μπορούσαμε να πούμε ότι ουσιαστικά εκλαμβάνονται μεσοπολεμικά ως η μόνιμη μέριμνα του Κράτους προς τους έχοντες ανάγκη, εν αντιθέσει με την περίθαλψη που αφορούσε τη φροντίδα των αναξιοπαθούντων ενόσω ήταν σε εξέλιξη έκτακτες περιστάσεις, όπως πόλεμοι ή φυσικές καταστροφές.

VI. Δομή – Μεθοδολογία – Ευχαριστίες

Τα ζητήματα που αφορούν τους παλαιούς πολεμιστές τόσο σχετικά με τις οργανώσεις τους όσο και με την πρόνοια για αυτούς την περίοδο 1912–1940 αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Η διατριβή δομείται σε τέσσερα μεγάλα αυτόνομα μέρη, τρία εκ των οποίων ακολουθούν τη χρονική αλληλουχία ενώ το τελευταίο παρουσιάζει πτυχές των παλαιμάχων θεματικά, οι οποίες διαπερνάνε όλη την εξεταζόμενη περίοδο.

Συγκεκριμένα, στο Μέρος Α' παρουσιάζονται οι ιστορικές εξελίξεις επί του εξεταζόμενου ζητήματος έως το 1922, οι οποίες διαιρούνται σε δύο περιόδους, η μία από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης έως την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων (1821–

¹³⁷ Κ.Δ. Παπακωνσταντίνου [γραμματέας παρά τω Υπουργείω των Οικονομικών], «Αντίληψις δημοσία και ιδιωτική και η οργάνωσις αυτής εν Ελλάδι», *Νέος Αιών*, τ. Α', αρ. 8, 25 Ιουνίου 1917, σσ. 221–226, σ. 221.

¹³⁸ Αιλιανός, *ό.π.*, σσ. 75–76.

1912) και η δεύτερη αυτή της εμπολεμής δεκαετίας 1912–1922. Η δεύτερη περίοδος αποτελεί σημαντικότερο σημείο καμπής καθώς τότε διαμορφώθηκε το προνοιακό σύστημα που λειτούργησε εφεξής, ενώ μέσα από αυτούς τους πολέμους αναδύθηκε σταδιακά η υπό εξέταση νέα κοινωνική κατηγορία.

Το Μέρος Β΄ αφορά την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία (1922–1932), η οποία χωρίζεται σε τρεις χρονικές υποπεριόδους. Σε αυτό το Μέρος εξετάζονται αρχικά οι εξελίξεις ως προς τη διαμόρφωση του προνοιακού πλαισίου για τους παλαιμάχους και τα θύματα πολέμου και ακολούθως οι εξελίξεις σε επίπεδο οργανώσεων. Η πρώτη περίοδος αφορά την πρώτη μεσοπολεμική τετραετία (1922–1925), στην οποία κυριαρχεί το μαχητικό παλαιοπολεμικό κίνημα που συνδέθηκε πολιτικά με το ΚΚΕ. Η δεύτερη αφορά το δικτατορικό καθεστώς του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925–26), το οποίο αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο. Τέλος, η τρίτη περίοδος εκτείνεται από την πτώση του παγκαλικού καθεστώτος έως την εκλογική ήττα του Βενιζέλου τον Σεπτέμβριο του 1932, μία περίοδος κατά την οποία συστηματοκοποιείται η μέριμνα για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, ενώ παράλληλα τέθηκαν οι βάσεις για το παλαιοπολεμικό κίνημα της δεκαετίας του 1930.

Το Μέρος Γ΄ ασχολείται με τις εξελίξεις της οκταετίας 1932–1940. Τα κεφάλαια σε αυτό το μέρος δεν διακρίνονται βάσει του δίπολου πρόνοια–οργανώσεις, εξαιτίας των καταγιστικών εξελίξεων. Την περίοδο 1932–36 το παλαιοπολεμικό κίνημα ανασυγκροτήθηκε πλήρως με την εμφάνιση τριτοβάθμιων οργανώσεων και τη διεξαγωγή τριών πανελληνίων συνεδρίων. Αυτή την περίοδο πραγματοποιείται και η προσπάθεια εκλογικού προσεταιρισμού των παλαιών πολεμιστών από τον Γεώργιο Κονδύλη. Ακολούθως τη μεταξική περίοδο πραγματοποιήθηκε η ενοποίηση τόσο του παλαιοπολεμικού όσο και του αναπηρικού χώρου υπό μία οργάνωση για τον καθένα. Επίσης, αυτή την περίοδο ελήφθησαν και σημαντικότερα προνοιακά μέτρα για τους παλαιούς πολεμιστές.

Τέλος, το Μέρος Δ΄ εξετάζει δύο επιμέρους όψεις του παλαιοπολεμικού κινήματος που ενυπάρχουν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο και οι οποίες αλληλοδιαπλέκονται. Το πρώτο κεφάλαιο αφορά τη θέση και τη συμμετοχή των ελληνικών παλαιοπολεμικών οργανώσεων στις διεθνείς παλαιοπολεμικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου. Το δεύτερο ασχολείται με τη συγκρότηση της μνήμης των Εθνικών Πολέμων της Ελλάδας, μία διαδικασία στην οποία συμμετείχαν οι παλαίμαχοι αποτελώντας έως το τέλος του

Μεσοπολέμου ένα οργανικό μέρος της μνήμης αυτής. Το Μέρος Δ΄ επιχειρεί να συνομιλήσει με τις πλέον σύγχρονες τάσεις της σχετικής ιστοριογραφικής έρευνας διεθνώς εξετάζοντας την ελληνική περίπτωση υπό το πρίσμα των διεθνικών επαφών και της μνήμης.

Μία αναγκαία μεθοδολογική διευκρίνιση αφορά τις ημερομηνίες που αναφέρονται στο παρόν διδακτορικό. Όσον αφορά την Ελλάδα οι ημερομηνίες έως τις 15 Φεβρουαρίου 1923 είναι βάσει του ιουλιανού (παλαιού) ημερολογίου, το οποίο υπολείπεται 13 ημερών από το γρηγοριανό (νέο) ημερολόγιο το οποίο τέθηκε σε ισχύ την επομένη (δηλαδή την 1η Μαρτίου 1923). Αυτή η διάκριση δεν αφορά τις ημερομηνίες εκτός Ελλάδας, όπου ίσχυε το γρηγοριανό ημερολόγιο καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, με μοναδική εξαίρεση τη Ρωσία, όπου η αλλαγή του ημερολογίου έγινε στις 14 Ιανουαρίου 1918.

Η παρούσα διδακτορική έρευνα βασίζεται σε μια πλειάδα πρωτογενών και αρχειακών πηγών. Κατ' αρχήν, αξιοποιεί το πλουσιότερο Αρχείο του Τάκη Χαϊρόπουλου, προέδρου του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών από το 1932 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, το οποίο βρίσκεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και είναι μερικώς ταξινομημένο.¹³⁹ Στο χώρο των αναπήρων πολέμου το σημαντικότερο αρχείο οργάνωσης που εντοπίστηκε είναι αυτό της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου, η οποία ιδρύθηκε το 1938 και λειτουργεί έως σήμερα ως η ανώτατη αναπηρική οργάνωση της Ελλάδας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ολόθερμα τον σημερινό διευθυντή της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ευστράτιο Βερικάκη, για την πρόσβαση που παρείχε στα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου της οργάνωσης της περιόδου 1938–1944 και το ενδιαφέρον του για την έρευνά μου.

Μία σημαντικότερη πηγή αποτέλεσαν τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), το προσωπικό της Κεντρικής Υπηρεσίας των οποίων ευχαριστώ βαθύτατα για την άψογη συνεργασία και τις ερευνητικές συμβουλές και προτάσεις κατά τη διάρκεια της πολύμηνης έρευνας που πραγματοποιήθηκε εκεί. Τα κυριότερα αρχεία που αξιοποιήθηκαν από τα ΓΑΚ ήταν το Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (1917–28), το (αταξινομητο) Αρχείο του Υπουργείου Υγείας, όπου μεταξύ άλλων εντοπίστηκε ένα χρησιμότατο εύρημα, το Αρχείο του Συμβουλίου του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, καθώς και τα Αρχεία

¹³⁹ Το μεγαλύτερο μέρος του ογκωδέστατου αυτού αρχείου, το οποίο ταξινόμησε μερικώς η Σοφία Μαθαίου στα τέλη της δεκαετίας του 1980, αφορά την περίοδο 1940–1979, ωστόσο υπάρχουν δεκάδες φάκελοι για τις μεσοπολεμικές δραστηριότητες του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών και τις επαφές του με κατά τόπους οργανώσεις παλαιμάχων. Για τον Χαϊρόπουλο, βλ. Μέρος Γ΄ και Παράρτημα 6.

των Πρωτοδικείων Αθηνών και Πειραιώς. Όσον αφορά τα τελευταία αρχεία, πέραν των πολιτικών αποφάσεων για την αναγνώριση παλαιοπολεμικών σωματείων, στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Αθηνών εντοπίστηκε και το Αρχείο της Επιτροπής Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών (1937–1960), η οποία διαδραμάτιζε βάσει του ν. 244/1936 διαιτητικό ρόλο μεταξύ παλαιών πολεμιστών και ιδιωτικών επιχειρήσεων (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1).¹⁴⁰

Το ΕΛΙΑ αποτέλεσε έναν ακόμα σημαντικό τόπο έρευνας καθώς πέραν του Αρχείου του Χαϊρόπουλου, εκεί πραγματοποιήθηκε έρευνα μεταξύ άλλων στα Αρχεία του Σπυρίδωνος Σίμου (υπουργού Περιθάλψεως, 1917–20), του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (πρωθυπουργού, πλειστάκις υπουργού) και του Γεώργιου Νικολαΐδη-Βούρβαχη (σημαντικότερου Έλληνα εκπροσώπου στο διεθνές παλαιοπολεμικό κίνημα, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2 και Παράρτημα 6).¹⁴¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό τόσο του Αρχείου, ιδίως τον Δημήτρη Μπαχάρα, όσο και της Βιβλιοθήκης του ΕΛΙΑ, έναν πραγματικό θησαυρό σπάνιων εκδόσεων, για την αρωγή τους στην παρούσα έρευνα. Χρησιμότητα πηγή για την εξεταζόμενη περίοδο αποτέλεσε βεβαίως το Αρχείο του Ελευθέριου Βενιζέλου, μέρη του οποίου βρίσκονται τόσο στο ΕΛΙΑ όσο και στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη και είναι προσβάσιμα ηλεκτρονικά.¹⁴² Από τα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, των οποίων το προσωπικό επίσης ευχαριστώ, χρησιμοποιήθηκαν τεκμήρια και από τα Αρχεία του Απόστολου Δοξιάδη και του Εμμανουήλ Μπενάκη.

Το Αρχείο και η Βιβλιοθήκη του Επιμορφωτικού Κέντρου «Χαρίλαος Φλωράκης», όπου μεταξύ άλλων σώζεται το Αρχείο της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Πινκατών (Πηλίου), αποτέλεσαν μία πλούσια πηγή για σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά έντυπα της μεσοπολεμική περιόδου. Τα ψηφιοποιημένα έγγραφα από το Αρχείο του Foreign Office, από το μέρος του Αρχείου του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών που βρίσκεται σε μικροφίλμ στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Α-

¹⁴⁰ Από τα ΓΑΚ χρησιμοποιήθηκαν επίσης το Αρχείο του Ιωάννη Δαμβέργη, τα αρχεία της Γενικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος και του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών από τα ιδιωτικά αρχεία των ΓΑΚ (επρόκειτο για μικρά αρχεία με μόλις ένα τεκμήριο έκαστο) καθώς και το αρχείο του Κωνσταντίνου Σπανού από τις μικρές συλλογές των ΓΑΚ. Στα ΓΑΚ Νομού Αργολίδας πραγματοποιήθηκε έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Ναυπλίου καθώς και στο Αρχείο της Ένωσης Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Ναυπλίου, το οποίο περιλαμβάνει υλικό κυρίως μετά το 1940 με τα πρώτα τεκμήρια ωστόσο να χρονολογούνται από το 1937. Ευχαριστώ το προσωπικό των ΓΑΚ στο Ναύπλιο για την άψογη εξυπηρέτηση.

¹⁴¹ Επιπρόσθετα από το ΕΛΙΑ χρησιμοποιήθηκαν τα αρχεία του Επαμεινώνδα Βαλσαμάκη, του Χρήστου Ζυγούρη, του Συνδέσμου «Αδελφή του Στρατιώτου» και του Δημήτρη Σφαέλλου.

¹⁴² venizelosarchives.gr. Για ορισμένα τεκμήρια από το Αρχείο του Ελευθέριου Βενιζέλου πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα στο ΕΛΙΑ.

θηνών, εμπλούτησαν επίσης στην έρευνα καθώς φανέρωσαν μία εξωτερική και οξεία οπτική στο θέμα. Επιπρόσθετα τεκμήρια τα Αρχεία του Στράτη Μυριβήλη και του Κωνσταντίνου Καραβίδα, που βρίσκονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών) καθώς και από τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ)¹⁴³ βοήθησαν στην εμβάθυνση σε επιμέρους πτυχές του θέματος. Θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό σε όλους αυτούς τους ερευνητικούς τόπους για τη συνεργασία και τις χρήσιμες υποδείξεις του. Ένα υλικό που χρησιμοποιείται ερευνητικά για πρώτη φορά είναι το Αρχείο του Νοσοκομείου Θυμάτων Πολέμου «Αγία Ελένη» της περιόδου 1916–1924, το οποίο βρίσκεται στο έως σήμερα στο νοσοκομείο. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη διευθύντρια, το 2018, του Σπηλιοπούλειου Νοσοκομείου «Αγία Ελένη» Κυριακή Βλαχάκη και το διοικητικό προσωπικό για την πρόσβαση που μου παρείχαν σε αυτό καθώς και για τις πολύτιμες συζητήσεις μαζί τους για το παρελθόν αυτού του ιστορικού νοσηλευτικού ιδρύματος. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Πανελλήνια Ομοσπονδία Μισθωτών Περιπτέρων και Αναπηρικών Κυλικίων για τις πληροφορίες που μου παρείχαν μέλη της σχετικά με ζητήματα των περιπτερούχων αναπήρων πολέμου.

Πέραν των πρωτογενών πηγών πραγματοποιήθηκε ευρεία έρευνα στον Τύπο, κυρίως της περιόδου 1912–1940, αλλά σε πολλές περιπτώσεις και πέραν αυτής. Καθοριστικής σημασίας στην έρευνα ήταν ο εντοπισμός 19 παλαιοπολεμιστικών εφημερίδων. Δυστυχώς όμως από τις περισσότερες εξ αυτών διασώζονται μερικά μόλις φύλλα. Οι αμιγώς παλαιοπολεμιστικές εφημερίδες με τα περισσότερα σωζόμενα φύλλα είναι η *Καμπάνα* (Μυτιλήνης) με 73 φύλλα και η *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου) με 17 φύλλα, ψηφιοποιημένες από τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης και τη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου αντίστοιχα. Πέραν των δύο αυτών ψηφιακών αποθετηρίων, οι υπόλοιπες εφημερίδες εντοπίστηκαν στις Βιβλιοθήκες του ΕΛΙΑ και της Βουλής των Ελλήνων.¹⁴⁴

¹⁴³ Πραγματοποιήθηκε έρευνα και στη Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ), η οποία αποτελεί σήμερα τον κρατικό φορέα που ασχολείται με τα ζητήματα παλαιών πολεμιστών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Δεν χρησιμοποιήθηκε όμως υλικό από εκεί καθώς κατά τον Μεσοπόλεμο τα ζητήματα αυτών των κοινωνικών κατηγοριών ήταν ζητήματα αρμοδιότητας κυρίως του Υπουργείου Πρόνοιας και όχι του Στρατιωτικών. Στη ΔΕΠΑΘΑ από την περίοδο του Μεσοπολέμου υπάρχουν τα πρακτικά των επιτροπών για την αναγνώριση των Εθνικών Αγωνιστών (Μακεδονομάχων, Ηπειρωτομάχων) καθώς και οι επετηρίδες που καταρτίστηκαν από αυτές τις επιτροπές.

¹⁴⁴ Τα περισσότερα φύλλα που έχουν εντοπιστεί είναι του *Εφεδρικού Αγώνα* (Χανίων), εφημερίδας της οποίας στη Βιβλιοθήκη της Βουλής υπάρχει σχεδόν πλήρες το σώμα για τη δεκαετία 1924–34. Εντούτοις, παρά τον τίτλο της εφημερίδας το μεγαλύτερο μέρος της ύλης αφορούσε γενική ειδησιογραφία και όχι παλαιοπολεμικά ζητήματα. Επίσης, εντοπίστηκε μεγάλο μέρος του συνόλου των φύλλων της εφημερί-

Εκτός από τις εφημερίδες των παλαιμάχων, χρησιμοποιήθηκαν πολυάριθμα έντυπα της περιόδου. Για αρκετά από αυτά κριτήριο επιλογής τους ήταν ότι κάλυπταν σε κάποια συγκεκριμένη περίοδο εκτενώς τα παλαιοπολεμικά ζητήματα, κυρίως για πολιτικούς λόγους. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αποτελούν ο *Ριζοσπάστης* της περιόδου 1922–25 και η *Πάλη των Τάξεων* την περίοδο 1931–33, έντυπα τα οποία λόγω της ισχυρής κομμουνιστικής και αρχαιομαρξιστικής παρουσίας στους συλλόγους των παλαιών πολεμιστών και των αναπήρων πολέμου αντίστοιχα είχαν πλούσια σχετική αρθρογραφία. Αντίστοιχα, οικονομικές εφημερίδες της δεκαετίας του 1930 (*Εθνική, Ελληνική, Ταχυδρόμος*) είχαν τακτικότερα άρθρα για τα παλαιοπολεμικά ζητήματα την περίοδο 1932–36 καθώς ο Γεώργιος Κονδύλης επεδίωκε να προσεταιριστεί την εφεδρική ψήφο (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Τέλος, τη μεταξική περίοδο χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό το *Ελληνικόν Μέλλον* καθώς όπως προέκυψε από την έρευνα κάλυπτε εκτενώς τα ζητήματα των παλαιμάχων διότι ο συντάκτης της εφημερίδας Ντίνος Μαυρεπής ήταν ο διευθυντής, το 1939, της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.3).

Οι σύγχρονες τεχνολογίες, και δη το διαδίκτυο, συνεισέφεραν τα μέγιστα ώστε να αξιοποιηθεί υλικό από πολυάριθμες ηλεκτρονικές πηγές. Όσον αφορά πρωτογενείς πηγές, τεκμήρια αντλήθηκαν από το ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αλεξάνδρειας Ημαθίας (culture.alexandria.gr/index.php?lang=gr&com=history), ενώ τα έντυπα του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη (ΔΟΛ) αντλήθηκαν από το ψηφιακό αρχείο του (premiumarchives.dolnet.gr). Επιπροσθέτως, χρησιμοποιήθηκαν έντυπα της Αμερικανικής Λεγεώνας (*The American Legion Weekly, The American Legion Monthly, The National Legionnaire*), της μεγαλύτερης οργάνωσης βετεράνων των ΗΠΑ από το 1919 έως σήμερα, από το ψηφιακό αρχείο της (archive.legion.org). Τα φύλλα των εντύπων *CIAMAC, L' Ancient Combatant, Le Combatant* εντοπίστηκαν στο ψηφιακό αποθετήριο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (gallica.bnf.fr), τα φύλλα των *Times* του Λονδίνου αντλήθηκαν από το ψηφιακό αρχείο της ιστορικής βρετανικής εφημερίδας (thetimes.co.uk/archive), οι αμερικανικές εφημερίδες προέρχονται από το πλουσιότερο ψηφιακό αρχείο εντύπων της

δας Κοινωνικός Φρουρός της περιόδου 1932–1939, ωστόσο επρόκειτο για εφημερίδα αποστράτων αξιωματικών με περιορισμένες αναφορές σε παλαιοπολεμικά ζητήματα. Τα υπόλοιπα παλαιοπολεμικά έντυπα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι ο *Αγών* (1935), η *Αμερικανική Λεγεών εν Ελλάδι* (1939), η *Άμυνα των Επιστράτων* (1916), η *Αναπηρική* (1931, 1933–34), η *Αναπηρική Φωνή* (1928), η *Δράσις* (Ρεθύμνου, 1925), η *Εθνική Ιδέα* (Τρίπολης, 1927), η *Εφεδρική Σκέψις* (Ρεθύμνου, 1935), ο *Έφεδρος* (Μυτιλήνης, 1923), ο *Έφεδρος* (Χίου, 1928), η *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών* (1935), η *Εφημερίς των Πολεμοπαθών* (1929, 1934), η *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών* (1930) και η *Πανεφεδρική* (1932, 1936).

Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου (chroniclingamerica.loc.gov), ενώ εκδόσεις της Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών (FIDAC, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1) εντοπίστηκαν στο ψηφιακό αποθετήριο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Πολωνίας (polona.pl). Παράλληλα, οι ψηφιακές συλλογές εφημερίδων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας αποτέλεσαν αστείρευτη πηγή εντύπων της περιόδου. Επιπλέον, πολύτιμες διαδικτυακές πηγές υλικού που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου (et.gr), από όπου αντλήθηκαν τα Φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, η ιστοσελίδα της Γενικής Γραμματείας της Κυβερνήσεως (ggk.gov.gr/gslegal.gov.gr), η οποία αποτελεί μία σημαντική βάση δεδομένων για τις συνθέσεις των ελληνικών κυβερνήσεων, η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «Ανέμη» του Πανεπιστημίου Κρήτης (anemi.lib.uoc.gr), η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πάνδημος» του Παντείου Πανεπιστημίου (pandemos.panteion.gr) καθώς και το Ιδρυματικό Αποθετήριο «Ολυμπιάς» του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (olympias.lib.uoi.gr) από τα οποία αντλήθηκαν πολυάριθμες εκδόσεις και έντυπα από τον 19ο αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω ορισμένα άτομα που μοιράστηκαν μαζί μου γόνιμες συζητήσεις και πρωτογενές υλικό, τα οποία άνοιξαν νέους ορίζοντες στην παρούσα έρευνα. Η εξέταση της διεθνικής διάστασης των παλαιών πολεμιστών (Κεφάλαιο Δ.1) θα ήταν ελλιπής χωρίς το εξαιρετικά ογκώδες υλικό που μου παραχώρησε ο Blasco Sciarrino, υποψήφιος διδάκτορας στο Central European University (Βιέννη/Βουδαπέστη), και το οποίο αφορά σημαντικό μέρος του περιοδικού *FIDAC*, το οποίο εξέδιδε η Διασυμμαχική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών από το 1925 έως το 1940. Τον ευχαριστώ επίσης για τις συζητήσεις μας σχετικά με τις διεθνείς παλαιοπολεμικές οργανώσεις, και όχι μόνον, καθώς και για την παραχώρηση τεκμηρίων από έναν φάκελο του αρχείου του Foreign Office που δεν υπάρχει στην Ακαδημία Αθηνών (FO 370–529). Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση, ο οποίος, πέρα από την παραχώρηση φωτογραφημένου υλικού που είχε συλλέξει κατά τη διάρκεια των δικών του ερευνών,¹⁴⁵ συνεισέφερε ποικιλοτρόπως στην παρούσα έρευνα με τις ευρύτατες γνώσεις του και πολύτιμες υποδείξεις του, ιδίως όσον αφορά στρατιωτικά ζητήματα. Επιπλέον, ευχαριστώ

¹⁴⁵ Τεκμήρια από τους φ. 589, 824 και 922 από το Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού.

την Κυριακή Παπαθανασοπούλου για την επισήμανση τεκμηρίων από το Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά καθώς και τον Δημήτρη Ντούρο για την υπόδειξη ενός χρήσιμου εγγράφου από το Αρχείο του Δημήτριου Σφαέλλου.¹⁴⁶

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον επόπτη της παρούσας διδακτορικής έρευνας Αναπληρωτή Καθηγητή Σπυρίδωνα Γ. Πλουμίδη, τόσο διότι μετά από μία σεμιναριακή παράδοσή του, τον Μάρτιο του 2016, ξεκίνησε το ενδιαφέρον μου για τους παλαιούς πολέμιστές, απότοκο του οποίου αποτελεί η παρούσα διατριβή, όσο και για την πολύπλευρη αρωγή του κατά την εκπόνηση της παρούσας έρευνας. Η συνεργασία μας θεωρώ ότι ήταν γόνιμη επιστημονικά και αποτέλεσε ένα πραγματικό σχολείο για εμένα. Επίσης, ευχαριστώ ολόθερμα τα μέλη της τριμελούς και της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής τον Καθηγητή Ευάνθη Χατζηβασιλείου, την Επίκουρη Καθηγήτρια Δήμητρα Λαμπροπούλου, τον Καθηγητή Βασίλειο Γούναρη, την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δέσποινα Παπαδημητρίου, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Ευάγγελο Καραμανωλάκη και τον Επίκουρο Καθηγητή Νικόλαο Αναστασόπουλο. Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής έρευνας πραγματοποιήθηκε με την οικονομική συνδρομή του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), το οποίο και ευχαριστώ για τη στήριξή του. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους Λίνα Λούβη, Σοφία Ματθαίου, Martina Salvante, Θανάση Μπαρλαγιάννη, Μανώλη Βουρλιώτη, Νίκο Αλιβιζάτο, Ήρκο Ρ. Αποστολίδη, Ελισάβετ Κοντογιώργη, Δημήτρη Καμούζη, Χαράλαμπο Μηνασίδη, Μανώλη Μαθιουδάκη, Emmanuel Destenay, Clément Collard, Ειρήνη Σαρίογλου, Βασιλική Λίγκου, Μαρία Κωνσταντοπούλου, Σπύρο Λυγκούρη, Ιωάννη Δασκαρόλη, Σωτηρούλα Βασιλείου, Γιάννη Μακριδάκη, Εύα Καραϊτίδη, τη «Διδότου» και την «Ευριπίδου» για την ποικιλότροπη βοήθεια και τη συμπαράστασή τους.

Τέλος, ευχαριστώ βαθύτατα τους γονείς μου, Βαγγέλη και Πόπη, για όσα μου έχουν προσφέρει και για την υποστήριξή τους καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Η συγγραφή του παρόντος διδακτορικού συμβάδισε με τη γενναία αλλά άνιση μάχη που έδωσε η μητέρα μου για την υγεία της καθώς και το πένθος για τον χαμό της, εύλογα λοιπόν το πόνημα αυτό αφιερώνεται στη μνήμη της.

¹⁴⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 30 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 1439· ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου, φ. 2.1.

Μέρος Α΄

*Η εμφάνιση μιας νέας κοινωνικής κατηγορίας:
Παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι και θύματα πολέμου*

A.1. Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές και τα θύματα πολέμου (19ος αιώνας–1922)

A.1.1. Η πρόνοια για τους Αγωνιστές και τα θύματα πολέμου τον 19ο αιώνα (1821–1912)

A.1.1.1. Οι βετεράνοι από την προνεωτερικότητα στον «μακρύ» 19ο αιώνα (1789–1914)

Η παρούσα έρευνα αφορά τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές των Εθνικών Πολέμων (1912–1922) και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε αλματωδώς στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες εμπόλεμες χώρες, τόσο η πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου όσο και οι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών. Εντούτοις, οι κοινωνικές αυτές διαστάσεις του πολέμου ήταν κάθε άλλο παρά καινοφανή φαινόμενα. Τα ζητήματα της περίθαλψης των οικογενειών των επιστρατευμένων ανδρών, των αναπήρων και θυμάτων πολέμου καθώς και της ανταμοιβής αυτών που πολέμησαν για την πατρίδα υπήρχαν όχι μόνον στην Ελλάδα αλλά στην Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Οι βάσεις για αυτούς τους πρώιμους προνοιακούς μηχανισμούς αιώνα βρίσκονταν στην αλλαγή της φύσης του πολέμου στην προνεωτερικότητα (16ος–18ος αιώνας), ενώ ορισμένες πτυχές αυτών των μηχανισμών έχουν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα.

Η φροντίδα για τους πολεμιστές και τις οικογένειές τους αποτέλεσε ένα ζήτημα που απασχόλησε τις κοινωνίες από την αρχαιότητα. Οι πρώτες δε αναφορές για την οικονομική στήριξη των οικογενειών των στρατιωτών εντοπίζονται τον 13ο και 12ο αιώνα π.Χ. στην Ασσυριακή Αυτοκρατορία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ενόσω διαρκούσε η στράτευση ενός άνδρα οι αρχές παρείχαν στη σύζυγό του ένα χωράφι για να βιοπορίζεται από την εκμετάλλευσή του. Μετά την αποστράτευσή του ο παλαίμαχος είχε τη δυνατότητα να αγοράσει την έκταση αυτή με προνομιακούς όρους, ενώ σε περίπτωση θανάτου του αυτή παραχωρούταν αυτεπαγγέλτως στην χήρα του.¹⁴⁷

¹⁴⁷ L. J. Pryor, «Back from the Wars: The Ex-Serviceman in History», *The Australian Quarterly*, τ. 18, τχ. 2, Ιούνιος 1946, σσ. 43-50, σ. 44.

Στην κλασική Ελλάδα του 5ου αιώνα π.Χ. ο πόλεμος ήταν υπόθεση όλης της πόλης καθώς συμμετείχαν σε αυτόν υποχρεωτικά όλοι οι πολίτες από 19 έως 59 ετών. Εύλογα λοιπόν σε μία κοινωνία χωρίς διάκριση μεταξύ πολιτών και οπλιτών υπήρχαν πρόνοιες για τους παλαιμάχους, τους ανάπηρους και τα ορφανά του πολέμου. Στην Αθήνα, όπως και σε άλλες πόλεις-κράτη, μετά από νικητήριες μάχες ψηφίζονταν τα «αριστεία» για τους άνδρες που είχαν διακριθεί στη μάχη. Οι ίδιοι οι στρατηγοί ή ανώτατοι αξιωματικοί προέδρευαν στις συνελεύσεις που είχαν ως θέμα την απόδοση των τιμών, οι οποίες μπορεί να ήταν ένας δημόσιος έπαινος, ένα ασημένιο στεφάνι ή ένα μέρος των λαφύρων.¹⁴⁸

Σύμφωνα με τον Ηρακλείδη τον Πόντιο (388–περ. 310 π.Χ.), η πρώτη σχετική μέριμνα εντοπιζόταν στο 594 π.Χ., όταν με έναν νόμο του Σόλωνα θεσπίστηκε η παροχή χρηματικού βοηθήματος σε έναν συγκεκριμένο ακρωτηριασμένο ανάπηρο πολέμου, τον Θέρσιπο, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για αυτόν ή τη μάχη όπου τραυματίστηκε. Κατά καιρούς ακολούθησαν αντίστοιχες αποφάσεις, χωρίς την υιοθέτηση μίας γενικής προνοιακής νομοθεσίας έως την περίοδο της τυραννίδας του Πεισιστρατού (545–528 π.Χ.). Ο τύραννος των Αθηνών θέσπισε νόμο σύμφωνα με τον οποίο όσοι ακρωτηριάζονταν σε πόλεμο θα συντηρούταν από το δημόσιο ταμείο. Αργότερα η πρόνοια αυτή επεκτάθηκε και στα ορφανά των πεσόντων στις μάχες, τα οποία τουλάχιστον από το 404 π.Χ. βρισκότουσαν υπό την προστασία του κράτους, και λάμβαναν χρηματικό βοήθημα ύψους ενός οβολού ημερησίως.¹⁴⁹

Μία ακόμη περίπτωση προνοιακών μέτρων για τους παλαιμάχους εν γένει στην αρχαία Ελλάδα, για την οποία υπάρχουν πληροφορίες, είναι ο στρατός του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Οι Μακεδόνες στρατιώτες ήταν μία ισχυρότατη ομάδα πίεσης, όπως αποδείχθηκε το 326 π.Χ. στον Ύφαση ποταμό όταν αυτοί αρνήθηκαν να συνεχίσουν την εκστρατεία και ανάγκασαν τον Αλέξανδρο να κινηθεί νότια.¹⁵⁰ Από εκείνο το χρονικό διάστημα

¹⁴⁸ Νίκος Μπιργάλιας, «Πόλεμος και πολιτική ιδιότητα κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή», Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη-Βάσω Σειρηνίδου-Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης-Μαρίλια Λυκάκη (επ.), *Ιστορίες πολέμου στην νοτιο-ανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σσ. 27-39, σ. 29, 35.

¹⁴⁹ Ronald S. Stroud, «Greek Inscriptions Theozotides and the Athenian Orphans», *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, τ. 40, τχ. 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1971, σσ. 280-301, σ. 287· J.P. Bois, «Invalids» και «Pensions», André Corvisier (επ.), *A Dictionary of Military History and the Art of War*, Blackwell, Οξφόρδη 1994, σσ. 396-400, 397, 648-650, 648· Matthew Dillon, «Legal (and customary?) approaches to the disabled in Ancient Greece», Christian Laes (επ.), *Disability in Antiquity*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2017, σσ. 167-181, σ. 171.

¹⁵⁰ Joseph Roisman, *Alexander's Veterans and the Early Wars of the Successors*, University of Texas Press, Austin, TX 2012, σσ. 32-40.

ο Αλέξανδρος άρχισε να σχεδιάζει την αποστράτευση σημαντικού μέρους των Μακεδόνων στρατιωτών του. Αρχικά έδωσε γαμήλια δώρα σε 10.000 στρατιώτες που παντρεύτηκαν Ασιάτισσες γυναίκες, ενώ προέβη στην εξαιρετικά γενναιόδωρη κίνηση να πληρώσει τα προσωπικά χρέη όλων των στρατιωτών του. Ο Αλέξανδρος θεωρούσε ότι με αυτή του την πράξη θα επαναβεβαίωνε τη θέση του ως ευεργέτης και πάτρωνας των στρατιωτών, διασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο την πειθαρχία τους.¹⁵¹

Ο Μακεδόνας στρατηλάτης μετά την ανταρσία στον ποταμό Όπις, το 324 π.Χ. αποφάσισε να αποστρατεύσει 11.500 στρατιώτες που είτε ήταν μεγάλοι σε ηλικία είτε είχαν κάποιας μορφής αναπηρία. Ο Αλέξανδρος θα πλήρωνε στους αποστρατευθέντες το σύνολο των καθυστερημένων μισθών τους, δίνοντας επιπλέον ένα τάλαντο στον καθένα, ενώ υποσχέθηκε ότι τα ίδια ποσά θα λάμβαναν οι χήρες και τα ορφανά τους.¹⁵² Επρόκειτο για ένα υψηλότατο ποσό για την εποχή εάν έχουμε υπόψη μας ότι ένα τάλαντο, με βάση διαθέσιμα στοιχεία του 377 π.Χ., ήταν ίσο με τους μισθούς εννέα ετών ενός ειδικευμένου εργάτη με πενθήμερη εργασία.¹⁵³ Σε συμβολικό επίπεδο, ο Αλέξανδρος έστειλε εντολή στον Αντίπατρο, αντιβασιλέα στη Μακεδονία εν τη απουσία του, οι επιστρέψαντες παλαίμαχοι να δαφνοστεφανωθούν και να έχουν το προνόμιο να κάθονται στην πρώτη σειρά σε δημόσιους αγώνες και σε θεατρικές παραστάσεις.¹⁵⁴

Ο πρόωρος θάνατος του Αλέξανδρου όμως και η απουσία συγκεκριμένη νομοθεσίας άφησε ανολοκλήρωτες αυτές τις παραχωρήσεις, με εξαίρεση την ελληνιστική Αίγυπτο των Πτολεμαίων, όπου θεσπίστηκε η παροχή γης στους βετεράνους.¹⁵⁵ Οι προνοιακές πολιτικές που εμφανίστηκαν στην αρχαία Ελλάδα αναπτύχθηκαν αποσπασματικά και αφορούσαν κυρίως την παροχή χρηματικών βοηθημάτων. Παρόλα αυτά η αίσθηση του χρέους απέναντι σε όσους έμειναν ανάπηροι ή οι συγγενείς τους θυσιάστηκαν για την κοινότητα ήταν ήδη παρούσα.

Η συστηματική παροχή ευεργετημάτων σε παλαίμαχους αναπτύχθηκε σε πρωτοφανή βαθμό και εύρος στη ρωμαϊκή αρχαιότητα, με τους μηχανισμούς που εφαρμόστη-

¹⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 40-44, 58.

¹⁵² Στο ίδιο, σσ. 56-57· Frank L. Holt, *The Treasures of Alexander the Great. How One Man's Wealth Shaped the World*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2016, σ. 124.

¹⁵³ Darel Tai Engen, «The Economy of Ancient Greece», Robert Whaples (επ.), *EH.Net Encyclopedia*, 2004, eh.net/encyclopedia/the-economy-of-ancient-greece, πρόσβαση 27/9/2020.

¹⁵⁴ Roisman, ό.π., σσ. 56-57.

¹⁵⁵ Pryor, ό.π., σ. 44.

καν εκεί να αποτελούν τη βάση για προνοιακές πρακτικές για τους παλαιμάχους που επιβιώνουν έως τις μέρες μας. Η αναδιοργάνωση του στρατού από τον Ύπατο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας Γάιο Μάριο μεταξύ 104 και 100 π.Χ. οδήγησε στη δημιουργία ενός μόνιμου στρατεύματος αποτελούμενου από άτομα όλων των τάξεων, δηλαδή και των φτωχότερων που έως τότε εξαιρούνταν. Με τη μεταρρύθμιση αυτή αναδύθηκε το ζήτημα της υλικής συνδρομής όσων ανδρών θα αντιμετώπιζαν βιοποριστικό πρόβλημα την επαύριον της αποστράτευσής τους. Η μέριμνα προς τους αποστρατευθέντες προοδευτικά συστηματοποιήθηκε με τη θέσπιση της τιμητικής παραχώρησης ενός κλήρου καλλιεργήσιμης γης (*missio agraria*) ή σε ορισμένες περιπτώσεις την καταβολή συγκεκριμένου εφάπαξ χρηματικού ποσού (*missio nummaria*).¹⁵⁶ Το σημαντικότερο από αυτά τα μέτρα ήταν η παροχή κλήρου γης μέσω του οποίου πραγματοποιήθηκε η σύνδεσή της στρατιωτικής υπηρεσίας με την παροχή γης, μία πρακτική που διατηρήθηκε έως τον 20ό αιώνα.

Μία βασική αρχή της ρωμαϊκής επέκτασης ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. ήταν η εγκατάσταση Ρωμαίων, όχι κατ' ανάγκη βετεράνων σε αυτή τη φάση, σε κατακτημένες περιοχές μέσω της διανομής σε αυτούς γης από τις κατακτημένες αγροτικές εκτάσεις (*ager publicus*). Οι στόχοι αυτής της πολιτικής ήταν η εμπέδωση της τάξης και η επέκταση της ισχύος της Ρώμης στις προσφάτως προσαρτημένες περιοχές καθώς και η ύπαρξη εκεί ενός σημαντικού αριθμού ανδρών σε περίπτωση που χρειαστεί στρατιωτική κινητοποίηση. Ως προς το τελευταίο σημείο, η συμμετοχή στην ίδρυση μίας αποικίας εξαρχής θεωρείτο ως ένα είδος στρατιωτικής υπηρεσίας (*militia*), καθώς οι πρώτοι κάτοικοί της θεωρούνταν ότι βρίσκονταν σε ενεργή στρατιωτική υπηρεσία επειδή ήταν δεδομένο ότι εάν υπάρξει κάποια απειλή αυτοί θα υπεράσπιζαν τις εστίες τους.¹⁵⁷ Η πρώτη παραχώρηση γης σε βετεράνους σε ευρεία κλίμακα ήταν αυτή των παλαιμάχων του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου (218–202 π.Χ.). Μετά την εκδίωξη του Αννίβα από την ιταλική χερσόνησο η Ρωμαϊκή Γερουσία, στις αρμοδιότητες της οποία ήταν και οι αποφάσεις για την παροχή γης, αποφάσισε να διανεμηθούν κλήροι σε όσους πολέμησαν υπό τον στρατηγό Σκιπίωνα τον

¹⁵⁶ Χρήστος Χατζημιχάλης, «Βετεράνοι», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σ. 354· Lee Craig, «Public Sector Pensions in the United States», Robert Whaples (επ.), *EH.Net Encyclopedia*, 2003, eh.net/encyclopedia/public-sector-pensions-in-the-united-states, πρόσβαση 4/9/2020· J. P. Bois, «Veterans», Corvisier (επ.), *ό.π.*, σσ. 841-844, σσ. 841-842· Gabriele Wesch-Klein, «Recruits and Veterans», Paul Erdkamp (επ.), *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing, Malden, MA–Οξφόρδη 2007, σσ. 435-450, σ. 439.

¹⁵⁷ Robert England, «Soldier Settlement: Revising the Oldest Rehabilitation Prospectus», *The Journal of Land & Public Utility*, τ. 20, τχ. 4, Νοέμβριος 1944, σσ. 285-298, σ. 285· Will Broadhead, «Colonization, Land Distribution, and Veteran Settlement», Erdkamp (επ.), *ό.π.*, σσ. 148-163, σσ. 148-149, 153.

Αφρικανό (Publius Cornelius Scipio Africanus). Με αυτή τη διάταξη περίπου 40.000 στρατιώτες έλαβαν γη στον ιταλικό νότο, της οποίας το μέγεθος του κλήρου ήταν ανάλογο της χρονικής διάρκειας της στρατιωτικής τους υπηρεσίας.¹⁵⁸

Από τον 1ο αιώνα π.Χ. και εφεξής όσες νέες αποικίες εγκαθιδρύονταν θεωρούνταν σχεδόν αποκλειστικά ως στρατιωτικές (*coloniae militares*), καθώς επί της ουσίας επρόκειτο για εγκατάσταση βετεράνων σε αυτές τις περιοχές μέσω της απονομής γης μετά από ένα ορισμένο διάστημα υπηρεσίας στις λεγεώνες. Η γη που παραχωρείτο σε παλαιμάχους συνοδευόταν από ένα χρηματικό ποσό για τα αναγκαία έξοδα της γεωργικής εγκατάστασης, ενώ αυτή η περιουσία είχε χαμηλή, ή κατά περίπτωση καθόλου, φορολόγηση. Η γη και τα προνόμια που τη συνόδευαν κληρονομούνταν στα άρρενα τέκνα υπό την προϋπόθεση κατατάσσονται στο στράτευμα όταν αυτό ήταν αναγκαίο.¹⁵⁹

Οι στρατιωτικές νίκες, οι οποίες παρείχαν αθρόες διαθέσιμες εκτάσεις, καθώς και η άμεση εμπλοκή των στρατηγών στη διανομή τους οδήγησε στη περαιτέρω σύνδεση της στρατιωτικής υπηρεσίας με την παραχώρηση γης. Κομβικής σημασίας στην ενίσχυση αυτής της αντίληψης αποτέλεσε η αποκατάσταση των βετεράνων των εκστρατειών του Γάιου Μάριου (157–86 π.Χ.) στην Αφρική και στον γερμανικό χώρο, με σειρά αποφάσεων (μεταξύ 107 και 100 π.Χ.) παρά την ισχυρή αντιπολίτευση της Γερουσίας. Ακολουθώντας αυτή την παράδοση ο Σύλλας (138–78 π.Χ.) παρείχε κλήρους γης σε περίπου 80.000 βετεράνους παρακάμπτοντας τη Γερουσία, εγκαινιάζοντας μία πρακτική που ακολούθησαν ο Ιούλιος Καίσαρας (100–44 π.Χ.) και ο Οκταβιανός (63 π.Χ.–14 μ.Χ.).¹⁶⁰

Οι βετεράνοι είχαν εξελιχθεί σε ισχυρή ομάδα πίεσης στην αρχαία Ρώμη. Η ικανοποίηση τους απέκτησε μεγάλη σημασία καθώς αυτοί μπορούσαν κάλλιστα να κινητο-

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 155.

¹⁵⁹ Χρήστος Χατζημιχάλης, «Ρώμη. Ιστορία. Στρατ. Οργάνωσις», *ΜΣΝΕ*, τ. Ε', σσ. 550-559, σσ. 552-553.

¹⁶⁰ Broadhead, *ό.π.*, σ. 158. Μάλιστα δύο από τις στρατιωτικές αποικίες που ίδρυσε ο Οκταβιανός, πρώτος Ρωμαίος Αυτοκράτορας, υπάρχουν έως σήμερα: η Augusta Taurinorum (σημερινό Τορίνο) και η Augusta Praetoria (σημερινή Αόστα). Νικόστρατος Καλομενόπουλος, «Στρατιωτική οργάνωσις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τχ. 16, 9/10/1927, σσ. 169. Στον γερμανικό χώρο γνωστότερη αποικία βετεράνων που επιβιώνει έως σήμερα είναι η Κολωνία (Colonia Claudia Ara Agrippinensium), η οποία ιδρύθηκε το 50 μ.Χ.. Bois, «Veterans», *ό.π.*, σ. 842. Στον ελληνικό χώρο ρωμαϊκές αποικίες βετεράνων ήταν η Πέλλα, οι Φίλιπποι, η Κασσάνδρεια και το Διόν. Μάλιστα ενδεικτικό αυτού του χαρακτήρα των Φιλιππων και της Κασσάνδρειας ήταν ότι στα νομίσματά τους απεικονίζονταν εμβλήματα λεγεώνων. Δ. Κ. Σαμσάρης, «Η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας (Colonialulia Augusta Cassandresis)», *Δωδώνη*, τ. 16, 1987, σ. 357, 358-359· Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη-Ε. Γιαννικαπάνη-Α. Ιακωβίδου-Μ. Μήκα, «Οι ρωμαϊκές αποικίες στην ελληνική Μακεδονία», Πολυξένη Αδάμ-Βελένη (επ.), *Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 157-169, σ. 158.

ποιηθούν σε περίπτωση ενός εμφυλίου, ενώ η δυσaráσκειά τους ορισμένες φορές οδηγούσε σε κατά τόπους ταραχές. Η επιδίωξη των στρατηγών για αποκατάσταση των στρατιωτών τους, αντιμετώπιζε συχνά δριμεία αντιπολίτευση από τη Γερουσία, η οποία έως τότε ήταν υπεύθυνη για την απονομή κλήρων γης και τον αποικισμό εν γένει. Η διεκυστίνδα αυτή μεταξύ στρατιωτικών και Γερουσίας διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην ενίσχυση της αφοσίωσης των λεγεωνάριων στους στρατιωτικούς ηγέτες, έναντι της Γερουσίας, και αποτέλεσε μία πτυχή της πτώσης της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, η οποία επισήμως καταλύθηκε το 27 π.Χ.. Με τις εξελίξεις αυτές, ιδίως κατά τη διάρκεια του 1ου αιώνα π.Χ., είχε αποκρυσταλλωθεί ο ομφάλιος λώρος της στρατιωτικής υπηρεσίας με τη γη.¹⁶¹

Πέραν της παραχώρησης γης, ένα πρώιμο «συνταξιοδοτικό σύστημα» για τους βετεράνους δημιουργήθηκε από τον αυτοκράτορα Οκταβιανό Αύγουστο, ο οποίος θέσπισε την απονομή «σύνταξης», όχι με τη σημερινή έννοια του όρου, αλλά με τη μορφή εφάπαξ χρηματικού βοηθήματος σε όποιον παλαιμάχο συμπλήρωνε 16 χρόνια υπηρεσίας στις Λεγεώνες και 4 στην εφεδρεία. Μετά το πέρας αυτών των ετών οι στρατιωτικοί έφεραν και τον επίσημο τίτλο του βετεράνου (*veteranus*). Το κόστος για αυτή την κρατική δαπάνη καλυπτόταν αρχικά από τη έκτακτη φορολογία, ενώ το 5 (ή 6) μ.Χ. ιδρύθηκε από τον ίδιο αυτοκράτορα το *Aerarium militare*, ένα ειδικό στρατιωτικό ταμείο για την εξυπηρέτηση αυτών των δαπανών από πάγια φορολογικά έσοδα (από τους φόρους επί της μεταβίβασης κληρονομιάς και επί των αγοραπωλησιών).¹⁶²

Οι πρόνοιες για τους βετεράνους συνέχισαν να ισχύουν και επεκτάθηκαν περαιτέρω στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ακολουθώντας την παράδοση του ρωμαϊκού παρελθόντος. Όσον αφορά τη διανομή γης σε παλαιμάχους, η πρακτική αυτή συνεχίστηκε στο πλαίσιο της παραχώρησης γεωργικών κλήρων στην παραμεθόριο, οι οποίοι ήταν ακατάσχετοι, αναπαλλοτρίωτοι και με μικρότερη φορολόγηση, όχι μόνο σε βετεράνους, αλλά και εν γένει σε νομιμόφρονες υπηκόους ώστε να προστατεύονται οι μεθορια-

¹⁶¹ Broadhead, *ό.π.*, σσ. 158-159, 162.

¹⁶² Μάλιστα η αγγλική λέξη για τη σύνταξη (*pension*) προέρχεται από αυτή την «πληρωμή», λατινιστί *pensio*. Για το ρωμαϊκό «συνταξιοδοτικό σύστημα» για τους βετεράνους, βλ. Χρήστος Χατζημιχάλης, «Βετεράνοι», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σ. 354· Craig, *ό.π.*· Wesch-Klein, *ό.π.*, σσ. 439-440, 443-444· Χρήστος Δρίτσας, «Η αποστρατεία στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις: Προβλήματα, ιδιαιτερότητες και προοπτικές με ταυτόχρονες αναφορές στη διεθνή πραγματικότητα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2015, σσ. 43-44. Αναλυτικά για το *Aerarium militare*, βλ. Sara Elise Phang, *Roman Military Service. Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, σσ. 163-166.

κές περιοχές. Όμως και πάλι στον πυρήνα αυτής της πρόνοιας βρισκόταν η σύνδεση στρατιωτικής υπηρεσίας με τη γη. Την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος–7ος αιώνας) ήταν δεδομένη η σύνδεση της γαιοκτησίας με τη στρατιωτική υπηρεσία («στρατεία»), ενώ τη μέση βυζαντινή περίοδο (7ος–11ος αιώνας) η συγκρότηση του στρατού στα «θέματα» γινόταν με βάση την κατοχή γης («στρατιωτικά κτήματα»)¹⁶³.

Τα προνόμια δεν περιορίζονταν όμως μόνο στη διανομή γης αλλά επεκτάθηκαν και σε άλλους τομείς, αποτελώντας μάλιστα ξεχωριστό κεφάλαιο και στον Ιουστινιάνειο Κώδικα (Βιβλίο 12, Κεφάλαιο 46), την κωδικοποίηση όλων των Ρωμαϊκών νόμων που πραγματοποίησε το 529 ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (482–565). Όπως αναγράφεται εκεί ο Μέγας Κωνσταντίνος (272–337) διακήρυξε κατά τη διάρκεια των καλενδών, δηλαδή των πρώτων ημέρων, του Μαρτίου του 326, μία σειρά προνομίων για τους βετεράνους, στους οποίους μάλιστα απευθύνθηκε ως «συμπολεμιστές» (*conveteranis/fellow veterans*). Συγκεκριμένα, οι παλαίμαχοι απαλλασσότουσαν από τις υποχρεωτικές κοινοτικές εργασίες («αγγαρείες») καθώς και από μία σειρά φόρων. Στον Κώδικα αναγραφόταν μάλιστα ότι στη διακήρυξη ο αυτοκράτορας ανέφερε πως «μετά την επιτέλεση των καθηκόντων τους οι βετεράνοι πρέπει για πάντα να απολαμβάνουν μία διαρκή ειρήνη» (παράγραφος 46.5). Τα προνόμια αυτά θα μεταβιβάζονταν στα τέκνα των βετεράνων, τα οποία θεωρείτο δεδομένο ότι αυτά θα συνέχιζαν τη στρατιωτική υπηρεσία των πατεράδων τους, με σημαντικές ποινές να προβλέπονται σε αντίθετη περίπτωση. Το 328, πάλι επί Κωνσταντίνου, θεσπίστηκε ότι εάν οι βετεράνοι διέπρατταν κάποιο έγκλημα, απαγορευόταν να καταδικαστούν με ατιμωτικές ποινές, όπως καταναγκαστικά έργα.¹⁶⁴ Συμπερασματικά, στο Βυζάντιο βάσει των νομών αυτών που πήγάζαν από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα συνεχιζόταν η παραχώρηση γης σε παλαίμαχους καθώς η ισχύς μιας σειράς προνομίων.

¹⁶³ Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, «Στρατιώτες προνομιούχοι ή στρατός προνομιούχων; Δημοσιονομικά μέτρα εν όψει πολεμικών συγκρούσεων στο Ύστερο Βυζάντιο», Κόλια-Δερμιτζάκη–Σειφηνίδου–Πλουμίδης–Λυκάκη (επ.), *ό.π.*, σσ. 137–157, σσ. 140–142. Πρβλ. Νικόστρατος Καλομενόπουλος, «Στρατιωτική οργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τχ. 17, 16/10/1927, σσ. 177· Philip Rance, «The Army in Peace Time: The Social Status and Function of Soldiers», Yannis Stouraitis (επ.), *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300–1204*, Brill, Leiden–Βοστώνη 2018, σσ. 394–439, σ. 404, 408–410.

¹⁶⁴ *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text. Based on a Translation by Justice Fred H. Blume*, τ. III, επ. Bruce W. Frier, Cambridge University Press, Cambridge 2016, σσ. 2981–2983, όπου υπάρχει η μετάφραση του σχετικού κεφαλαίου. Για την ανάλυση του εν λόγω αποσπάσματος εξαιρετικά χρήσιμο είναι το Clyde Pharr, «The Text and Interpretation of the Theodosian Code 7, 20, 2», *The American Journal of Philology*, τ. 67, τχ. 1, 1946, σσ. 16–28, σσ. 26–28, όπου η ανάλυση για το ίδιο απόσπασμα από τον Θεοδοσιανό Κώδικα.

Με αυτό τον τρόπο και στη βυζαντινή κοινωνία οι παλαίμαχοι αποτελούσαν μία προνομιά κοινωνική κατηγορία.¹⁶⁵

Μετά την κατάρρευση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (476) το πρώιμο «συνταξιοδοτικό» σύστημά της κατέρρευσε και αυτό. Στις φεουδαρχικές κοινωνίες η σύνδεση της γης με τη στρατιωτική υπηρεσία διατηρήθηκε σε κάποιο βαθμό, όπως συνέβη και στο Βυζάντιο, και όχι ως μέσο ανταμοιβής των βετεράνων. Η μέριμνα για τους παλαίμαχους, και δη τους αναπήρους, χρειαζόταν πρώτα «μεγάλους» στρατούς και «μεγάλες» πολεμικές συγκρούσεις που θα «παρήγαγαν» βετεράνους. Η εμφάνιση των πρώτων προνοιακών και συνταξιοδοτικών μηχανισμών για τους βετεράνους πραγματοποιήθηκε ως απόρροια της εμφάνισης των μόνιμων τακτικών στρατών στην Ευρώπη, μία μακρόσυρτη διαδικασία που ξεκίνησε από το τέλος του Μεσαίωνα (συμβατικά 15ος αιώνας) και ουσιαστικά ολοκληρώθηκε τον 18ο αιώνα και η οποία παρουσιάζεται συνοπτικά.

Στις φεουδαρχικές κοινωνίες ο πόλεμος ήταν υπόθεση των ιπποτών, δηλαδή ορισμένων εύπορων ατόμων ειδικευμένων σε αυτόν, η οικονομική ασφάλεια των οποίων ώστε να είναι αφοσιωμένοι στο «στρατιωτικό επάγγελμά» τους πήγαινε από τη γη που τους είχε αποδοθεί. Το αντάλλαγμα για αυτή τη γη, το φέουδο που αποτελούσε τη βάση της φεουδαρχικής κοινωνίας, ήταν η δέσμευσή τους ότι θα ήταν αφοσιωμένοι και θα παρείχαν τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους στον ηγεμόνα τους. Η υποχρέωση της στρατιωτικής υπηρεσίας, όπως και η γη, ήταν κληρονομική δημιουργώντας προοδευτικά μία ελίτ, αυτή των ευγενών, της οποίας κατάλοιπα εντοπίζονται έως τις μέρες μας. Σταδιακά αλλά σταθερά το σύστημα αυτό μεταλλάχθηκε με την εμφάνιση των μισθοφόρων, οι οποίοι παλαιότερα αποτελούσαν τους δουλοπάροικους, που συγκροτούσαν τους συγκυριακούς στρατούς των φεουδαρχών, και την ανάπτυξη μισθοφορικών εταιριών.¹⁶⁶

Το 1444 ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Ζ΄ ενέταξε πολυάριθμες εταιρίες μισθοφόρων στην υπηρεσία του. Αυτός ο στρατός αποτέλεσε τον πρώτο σύγχρονου τύπου στρατό καθώς αποτελούταν από τρεις βραχίονες, ήτοι πεζικό, ιππικό και πυροβολικό,

¹⁶⁵ Ένα μέτρο που εμφανίστηκε τον 11ο αιώνα στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν η «πρόνοια», δηλαδή οι κατ' επιλογήν του αυτοκράτορα παραχωρήσεις σε ιδιώτες. Αυτές οι παραχωρήσεις θα μπορούσαν να είναι είτε κλήρος γης είτε ένα συγκεκριμένο ποσό ή το δικαίωμα να συλλέγει κάποιους συγκεκριμένους φόρους. Από τον 12ο αιώνα οι «πρόνοιες» αυτές συνδέθηκαν με τον στρατό και την ανταμοιβή διακεκριμένων στρατιωτών. Από τις σωζόμενες πληροφορίες πάντως οι «στρατιωτικές πρόνοιες» ήταν γενικώς χαμηλής αξίας, Μανιάτη-Κοκκίνη, *ό.π.*, σσ. 145-147, 151.

¹⁶⁶ Howard, *ό.π.*, σσ. 3-4, 16, 18, 25-30· André Corvisier, *Armies and Societies in Europe, 1494-1789*, μετ. Abigail T. Siddall, Indiana University Press, Bloomington, IN-Λονδίνο 1979, σσ. 25-27.

που συνδυάζονταν μεταξύ τους στη μάχη ενώ απαρτιζόταν από άνδρες που μισθοδοτούσαν από ένα κεντρικό ταμείο. Από αυτό το χρονικό σημείο και εφεξής οι στρατοί θεωρούνταν βασιλικοί διότι πέρα από το γεγονός ότι οι στρατιωτικοί πληρωνόντουσαν από το Στέμμα και οι αξιωματικοί διορίζονταν από τον άνακτα.¹⁶⁷

Η προοδευτικά αυξανόμενη δυνατότητα των ευρωπαϊκών κρατών να ελέγχουν τον πλούτο της κοινότητας και να δημιουργούν μηχανισμούς που τους επέτρεπαν να επεκτείνουν τον έλεγχο της κοινωνίας, όπως η γραφειοκρατία, το φορολογικό σύστημα και οι ένοπλες δυνάμεις, ήταν μία κρίσιμη εξέλιξη της περιόδου που ξεκίνησε στον ύστερο 17ο αιώνα και συνεχίζεται έως σήμερα.¹⁶⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το κράτος παγίωσε το μονοπώλιο της διεξαγωγής του πολέμου και μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα είχε εμπεδωθεί ότι ο πόλεμος πραγματοποιούνταν από επαγγελματίες μισθοδοτούμενους στρατιωτικούς. Αυτοί βρίσκονταν στην υπηρεσία του βασιλιά, και κατ' επέκταση του κράτους, ο οποίος τους εγγυόταν μόνιμη εργασία, σταθερούς μισθούς και επαγγελματικές προοπτικές.¹⁶⁹ Πέραν της ανάπτυξης της κρατικής ισχύος που κατέστησε δυνατή τη δημιουργία επαγγελματικών ενόπλων δυνάμεων, οι πρόοδοι στη στρατιωτική πρακτική και την τεχνολογία κατέστησαν έναν μόνιμο στρατό αναγκαίο καθώς χρειαζόταν πλέον εξειδίκευση και μόνιμη εκπαίδευση για τον χειρισμό των νέων όπλων και την εξάσκηση και εφαρμογή συγκεκριμένων τακτικών.¹⁷⁰

Παρά τις αργόσυρτες διαδικασίες αυτής της εξέλιξης που εκτείνονται ως τον 20ό αιώνα, γύρω στο 1700 είχαν χαραχθεί οι κύριοι άξονες αυτής της μεταβολής: α') ένας κρατικός μηχανισμός υπεύθυνος να διατηρεί (μισθοδοτώντας, σιτίζοντας, εξοπλίζοντας) έναν πλήρους απασχόλησης στρατό τόσο εν καιρώ ειρήνης όσο και εν καιρώ πολέμου, και β') μία συνεκτική ιεραρχία ανδρών με αυτοσυνείδηση ότι αποτελούν μία διακριτή κοινωνική κατηγορία, η οποία βρίσκεται μακριά από την υπόλοιπη κοινωνία, όχι μόνο ως προς τη λειτουργία της αλλά και όσον αφορά τις συνήθειες της, την ένδυσή της, τις διαπροσωπικές σχέσεις, τα προνόμιά της και τις υποχρεώσεις της.¹⁷¹

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σσ. 18-20· Corvisier, *ό.π.*, σ. 49, 63· Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450–1789*, μετ. Ελένη Καλογιάννη, Ξιφαράς, Αθήνα 2008, σ. 110.

¹⁶⁸ Wiesner-Hanks, *ό.π.*, σ. 102.

¹⁶⁹ Howard, *ό.π.*, σ. 49· Corvisier, *ό.π.*, σ. 61.

¹⁷⁰ Howard, *ό.π.*, σ. 55. Για τις τεχνολογικές εξελίξεις με κυριότερη τη χρήση πυρίτιδας στα τουφέκια καθώς και την ανάπτυξη του πυροβολικού, βλ. Wiesner-Hanks, *ό.π.*, σσ. 94-97.

¹⁷¹ Howard, *ό.π.*, σσ. 54-55· Corvisier, *ό.π.*, σ. 129.

Οι μισθοφορικοί στρατοί κυριάρχησαν στον Τριακονταετή Πόλεμο (1618–48), με χαρακτηριστικές εξαιρέσεις τους στρατούς της Ολλανδίας και της Σουηδίας.¹⁷² Η πρώτη πρακτική εφαρμογή αυτών των αναδυόμενων νέων αντιλήψεων περί μόνιμου στρατεύματος σε εμπόλεμη περίοδο ήταν η Σουηδία επί βασιλείας Γουσταύου Αδόλφου (1611–32). Παρότι μετά τον θάνατο του Γουσταύου (1632) ο στρατός του μερικώς αποδιοργανώθηκε, η αίγλη που είχε προσδώσει η νίκη του επί των Αψβούργων στη μάχη του Breitenfeld το 1631, την πρώτη σημανίνοσα νίκη των προτεσταντών στον Τριακονταετή Πόλεμο, μετέτρεψε τη στρατιωτική οργάνωση της Σουηδίας σε πρότυπο.¹⁷³

Η Γαλλία υιοθέτησε το πρότυπο της Σουηδίας και το εξέλιξε στο έπακρο δημιουργώντας έως το τέλος του 17ου αιώνα έναν πλήρως λειτουργικό συγκεντρωτικό στρατιωτικό μηχανισμό, ο οποίος είχε τη δυνατότητα άμεσα (για τα δεδομένα της εποχής) να παρατάξει εκατοντάδες χιλιάδες άνδρες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ήδη από τη δεκαετία του 1640 είχαν αρχίσει οι προσπάθειες για την εισαγωγή του σουηδικού μοντέλου, ωστόσο αυτές απέδωσαν καρπούς μόλις την τελευταία τριακονταετία του 17ου αιώνα, επί βασιλείας Λουδοβίκου ΙΔ'. Παρά τις ατέλειές του ο Γαλλικός Στρατός ήταν το πιο αξιοσημείωτο όργανο κρατικής ισχύος που είχε δει η Ευρώπη έως τότε. Οι στρατοί που δημιουργήθηκαν κατά το γαλλικό πρότυπο σε όλη την Ευρώπη, με εμβληματικότερο τον πρωσικό επί Μεγάλου Φρειδερίκου (1713–40), αποτελούσαν πλέον πέραν της προφανούς πολεμικής χρησιμότητάς τους και σύμβολα της κρατικής ισχύος.¹⁷⁴

Στο πλαίσιο της ανάδυσης των μόνιμων τακτικών στρατών, αναπτύχθηκαν και οι πρώτες πρόνοιες για τους βετεράνους τους καθώς τα ευρωπαϊκά κράτη ήρθαν αντιμέτωπα τόσο με την ανάγκη στρατολόγησης στρατιωτών όσο και με το μεταπολεμικό πρόβλημα του αυξημένου αριθμού των αναπήρων πολέμου και των απόρων βετεράνων. Οι αγαθοεργίες, σε τοπικό κυρίως επίπεδο, αποτέλεσαν το βασικό μέσο ανακούφισης των

¹⁷² Ο ολλανδικός στρατός αποτέλεσε τον πρώτο στρατό με μόνιμο προσωπικό και τακτική μισθοδοσία καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούσε να εμπεδωθεί η πειθαρχία και να εκπαιδευτούν οι στρατιώτες επαγγελματικά. Η συντήρηση ενός τέτοιου στρατού απαιτούσε μεγάλο κεφάλαιο το οποίο η Ολλανδική Δημοκρατία μπορούσε να εξασφαλίσει μέσω του εμπορίου. Howard, *ό.π.*, σσ. 37-38, 55-56· Corvisier, *ό.π.*, σσ. 41-46· Wiesner-Hanks, *ό.π.*, σσ. 97-99.

¹⁷³ Συγκεκριμένα, στη σκανδιναβική χώρα θεσπίστηκε ότι ένας στους δέκα υπηκόους, οι οποίοι επιλέγονταν από τις τοπικές κοινότητες, θα καλούταν να υπηρετήσει στο στρατό για είκοσι χρόνια, ενώ οι υπόλοιποι θα φορολογούνταν με έναν επιπρόσθετο φόρο για την κάλυψη των εξόδων του στρατεύματος. Οι μόνιμοι ή μακράς διάρκειας αξιωματικοί και στρατιώτες μισθοδοτούνταν και εξοπλίζονταν από το ανακτορικό ταμείο, ενώ ο ίδιος ο βασιλιάς ή άμεσοι εκπρόσωποί του διοικούσαν το στράτευμα. Για το σουηδικό μοντέλο, βλ. Howard, *ό.π.*, σσ. 57-58· Corvisier, *ό.π.* σ. 18, 52-53.

¹⁷⁴ Howard, *ό.π.*, σσ. 62-65, 66, 72, 69.

απομάχων ωστόσο, σταδιακά έγινε φανερό ότι δεν επαρκούσε αποκλειστικά αυτό και τα κράτη υιοθέτησαν προοδευτικά ποικίλα προνοιακά μέτρα.¹⁷⁵

Ο πρώτος νόμος για τις πολεμικές συντάξεις θεσπίστηκε στη Μεγάλη Βρετανία το 1593, κατά τη διάρκεια του Αγγλοϊσπανικού Πολέμου (1585–1604). Σύμφωνα με αυτόν, απονέμονταν συντάξεις σε ανάπηρους πολέμου καθώς και στις χήρες των θανόντων. Καθοριστικό ρόλο στη λήψη αυτής της απόφασης διαδραμάτισε η πεποίθηση ότι με αυτό τον τρόπο θα ενισχυόταν η κατάταξη στον στρατό και η πολεμική θέληση, καθώς και ότι θα μειωνότουσαν οι λιποταξίες. Επιπρόσθετος στόχος του μέτρου αυτού ήταν η εξάλειψη του δημοσίου θεάματος των ρακένδυτων και επαιτών βετεράνων που κατέκλυζαν τους δρόμους. Η δημιουργία αυτού του συστήματος, το οποίο εφαρμόστηκε μέσω των τοπικών δικαστικών αρχών, δεν σήμαινε ότι το κράτος ανέλαβε εξ ολοκλήρου την περίθαλψη αυτών των ατόμων, καθώς η φιλανθρωπία στις τοπικές κοινότητες συνέχισε να δραστηριοποιείται έντονα και να ενθαρρύνεται από το κράτος.¹⁷⁶

Στην αυγή του 17ου αιώνα με σειρά νόμων θεσπίστηκε το μέτρο της ημίσειας αμοιβής (half-pay) σύμφωνα με το οποίο όσοι αξιωματικοί θεωρούνταν ως μη εξελίξιμοι ή «περιττοί» μπορούσαν να εγγραφούν στην εφεδρεία λαμβάνοντας το ήμισυ του μισθού τους.¹⁷⁷ Επίσης, ελήφθησαν και ορισμένα πρώιμα μέτρα για την προστασία των χηρών θανόντων αξιωματικών κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους με την ίδρυση το 1732 της Commission for the Establishment for Relief of Poor Widows of Commission and Warrant Officers of the Royal Navy, η οποία έχοντας έσοδα από τη βασιλική επιχορήγηση καθώς και από κρατήσεις στους μισθούς των αξιωματικών παρείχε χρηματικά βοηθήματα στις χήρες τους.¹⁷⁸ Με αυτά τα μέτρα ήδη από τον 16ο αιώνα είχε αρχίσει η οικοδόμηση ενός «συνταξιοδοτικού» συστήματος για τους παλαιμάχους και τους συγγενείς των πεσόντων.

Αντίστοιχα πρώιμα «συνταξιοδοτικά συστήματα» αναπτύχθηκαν τον 18ο αιώνα και σε άλλες χώρες όπως η Σουηδία, η Ισπανία και η Πρωσία. Στην πρωτοπόρα όσον α-

¹⁷⁵ Corvisier, *ό.π.*, σσ. 82-83· Craig, *ό.π.*· Δρίτσας, *ό.π.*, σσ. 44-45, 49· Burtin, *ό.π.*, σ. 243. Πέρα από τη βοήθεια που χρειάζονταν οι στρατιώτες που προέρχονταν από τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα και ορισμένοι απόμαχοι ευγενείς, η περιουσία ορισμένων άρχισε να φθίνει ιδίως από τον 16ο αιώνα και εφεξής, χρειάζονταν οικονομική συνδρομή κάνοντας τους ηγεμόνες να λάβουν τα πρώτα σχετικά προνοιακά μέτρα.

¹⁷⁶ Bois, «Pensions», *ό.π.*, σ. 648· Corvisier, *ό.π.* σ. 84· Geoffrey L. Hudson, «Disabled Veterans and the State in Early Modern England», Gerber (επ.), *ό.π.*, σσ. 117-144, σσ. 118-120, 123· Burtin, *ό.π.*, σσ. 240-241, 245.

¹⁷⁷ Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 46.

¹⁷⁸ Pablo Ortega-del-Cerro, «The Spanish Monte Pío Militar: Institutional protection for the widows and other relatives of naval officers, 1730–1900», *Social Science History*, τ. 43, τχ. 4, 2019, σσ. 1-21, σ. 3-4.

φορά τη στρατιωτική οργάνωση Σουηδία (βλ. παραπάνω) το πρώτο «συνταξιοδοτικό ίδρυμα» ιδρύθηκε το 1642 στο Σουηδικό Πολεμικό Ναυτικό. Τα έσοδά του προέρχονταν από κρατήσεις στους μισθούς των ναυτικών και με αυτά αυτό συνέδραμε στους ανάπηρους πολέμου και στις χήρες των θανόντων. Παράλληλα, από τα μέσα του 17ου αιώνα προβλεπόταν ένα ειδικό βοήθημα για τους ανάπηρους πολέμου, οι οποίοι αρχικά πληρωνόντουσαν σε είδος (συγκεκριμένη ποσότητα σιτηρών) και εν τέλει σε μετρητά.¹⁷⁹

Στην Ισπανία κατά τον 17ο αιώνα είχε καθιερωθεί η εθιμική χορήγηση συντάξεων ή άλλων παροχών, όπως γη, σε διακεκριμένους στρατιωτικούς ως ένδειξη βασιλικής ευαρέσκειας καθώς και σε ορισμένες περιπτώσεις σε στρατιώτες για τους οποίους υπήρχαν επαρκή στοιχεία που να επιβεβαιώνουν μία μακροχρόνια στρατιωτική υπηρεσία.¹⁸⁰ Σημείο τομής για την προνοιακή πολιτική για τους συγγενείς των πεσόντων αποτέλεσε η θέσπιση, το 1761, από τον βασιλιά Κάρολο Γ΄ του Monte Pío Militar, ενός συστήματος στρατιωτικών συντάξεων για τις οικογένειες των θανόντων αξιωματικών. Σύμφωνα με αυτό, μετά το θάνατο ενός αξιωματικού η οικογένειά του βρισκόταν υπό την προστασία του κράτους και οι πιο κοντινοί συγγενείς του λάμβαναν σύνταξη που ήταν ανάλογη του μισθού του. Το καινοτόμο αυτό σύστημα, που διατηρήθηκε έως τις αρχές του 20ού αιώνα, στόχευε στην καταπολέμηση της πενίας που μάστιζε τους συγγενείς των θανόντων. Η ανάπτυξη του συστήματος αυτού εντασσόταν στη διαδικασία επαγγελματοποίησης του ισπανικού στρατού από τη Δυναστεία των Βουρβόνων μετά την επικράτησή της στον Πόλεμο της Ισπανικής Διαδοχής (1700–1714).¹⁸¹

Στην Πρωσία επί Φρειδερίκου του Μέγα (1740–86) θεσπίστηκε ένα συνταξιοδοτικό σύστημα το οποίο κάλυπτε τους στρατιωτικούς όλων των βαθμών ακόμα και οπλιτών. Αυτό δεν προέβλεπε αποκλειστικά παροχή σύνταξης (μέτρο κυρίως για τους ανάπηρους), αλλά και την τοποθέτηση των αποστρατευμένων σε δημόσιες θέσεις.¹⁸² Ένα κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των περιπτώσεων ήταν η καθολικότητα της μέριμνας προς τους απομάχους, τις χήρες και τα ορφανά του πολέμου, ανεξαρτήτως στρατιωτικού βαθμού. Οι πρόνοιες αυτές θεσπίζονταν από τον βασιλιά, ο οποίος εκπροσωπούσε το Κράτος, προς τους στρατιωτικούς/υπηκόους του.

¹⁷⁹ Johannes Hagen, *A History of the Swedish Pension System*, Uppsala Center for Fiscal Studies, Uppsala 2013, σσ. 15-16.

¹⁸⁰ Δρίτσας, ό.π., σσ. 47-48.

¹⁸¹ Corvisier, ό.π. σ. 86· Ortega-del-Cerro, ό.π., σσ. 2-3.

¹⁸² Δρίτσας, ό.π., σσ. 48-49.

Στη Γαλλία έως το 1789 τα θέματα των αναπήρων πολέμου, όπως και τα ζητήματα των απόρων εν γένει, απασχολούσαν κυρίως τις τοπικές κοινωνίες σε ενοριακό ή κοινοτικό επίπεδο. Αυτό άλλαξε μερικώς από τα μέσα του 18ου αιώνα με τη θεσμοθέτηση ενός συστήματος στρατιωτικών συντάξεων για τους αξιωματικούς, ενώ την επαύριον του Επταετούς Πολέμου (1756–63) δημιουργήθηκε ένα σύστημα συντάξεων για οπλίτες και υπαξιωματικούς οι οποίοι δεν μπορούσαν να διαμένουν στο Μέγαρο των Απομάχων (βλ. παρακάτω). Εντούτοις, οι παρεχόμενες συντάξεις ήταν ανάλογες όχι μόνον του χρόνου υπηρεσίας, αλλά και της (αριστοκρατικής ή μη) καταγωγής. Το σύστημα του ύψους της σύνταξης ανάλογα με την ταξική προέλευση είχε οδηγήσει από τους 24.000 συνταξιούχους το 1789, οι μισοί να λαμβάνουν μόλις το 14% του συνολικού ποσού για τις συντάξεις, ενώ μόλις 90 άτομα (αριστοκρατικής καταγωγής) να λαμβάνουν μόνοι τους το 9%. Επίσης, ήταν μεγάλη η ανισότητα μεταξύ των συντάξεων των στρατιωτών και των αξιωματικών: για 24 χρόνια υπηρεσίας ένας στρατιώτης λάμβανε ετήσια σύνταξη 54 λιβρών (προεπαναστατικό νόμισμα της Γαλλίας), ενώ ένας υπολοχαγός 360 λίβρες και ένας λοχαγός από 500 έως 700.¹⁸³ Η είσοδος στη νεωτερικότητα μετά το 1789 άλλαξε άρδην τα πράγματα σε αυτό τον τομέα (βλ. παρακάτω).

Ένας νέος μηχανισμός συνδρομής στους απόμαχους που εμφανίστηκε τον 16ο αιώνα ήταν η ίδρυση μόνιμων στρατιωτικών νοσοκομείων–ιδρυμάτων, τα οποία φιλοξενούσαν άπορους ανάπηρους και ηλικιωμένους βετεράνους. Τα ιδρύματα αυτά δεν ήταν ακριβώς όπως τα σημερινά στρατιωτικά νοσοκομεία, αλλά επρόκειτο για χώρους που βρίσκονταν στο μεταίχμιο μεταξύ των αναρρωτηρίων και των πτωχοκομείων. Ένα πρώιμο τέτοιο παράδειγμα ήταν η δημιουργία, το 1254, ενός ασύλου στο Παρίσι επί βασιλείας του Λουδοβίκου Θ', στο οποίο φιλοξενήθηκαν τριακόσιοι τυφλοί βετεράνοι των Σταυροφοριών.¹⁸⁴ Μετά από αυτό το μεμονωμένο παράδειγμα χρειάστηκαν τρεις αιώνες ώστε ένας τέτοιος προνοιακός μηχανισμός να λάβει συστηματικό χαρακτήρα και να διαχυθεί σε όλη την Ευρώπη. Το 1585 κατά τη διάρκεια του Αγγλο–Ισπανικού Πολέμου (1585–1604) δημιουργήθηκε από τον βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Γ' στο Malines του Βελγίου ένα «στρατιωτικό νοσοκομείο» για τη φιλοξενία απόρων βετεράνων και αναπήρων πο-

¹⁸³ Corvisier, *ό.π.* σ. 85· Isser Woloch, «'A Sacred Debt': Veterans and the State in Revolutionary and Napoleonic France», Gerber (επ.), *ό.π.*, σσ. 145–162, σσ. 145–147.

¹⁸⁴ Gabriel Farrell, *The Story of Blindness*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1969, σ. 174.

λέμου, ενώ ακολούθησε το Krigmanshus («οίκος των στρατιωτών») στη Vadstena της Σουηδίας το 1647.¹⁸⁵ Το αντιπροσωπευτικότερο ίδρυμα αυτού του είδους ήταν, και παραμένει έως σήμερα, το Μέγαρο των Απομάχων (Hôtel des Invalides) στο Παρίσι (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 24). Στη Γαλλία, από τον 16ο αιώνα υπήρχαν ορισμένες προτάσεις για τη δημιουργία ενός τέτοιου ιδρύματος, ενώ μία βραχυπρόθεσμη απόπειρα έγινε το 1604 με την ίδρυση ενός ιδρύματος για άπορους και ανάπηρους στρατιώτες στο Saint-Michel των Παρισίων. Εν συνεχεία, το 1631, κατά τη διάρκεια του Τριακονταετούς Πολέμου, άρχισε να ανεγείρεται για αυτό τον σκοπό το Bicêtre Hospital, έργο το οποίο όμως έμεινε ανολοκλήρωτο για οικονομικούς λόγους. Τα σχέδια αυτά ευοδώθηκαν τελικώς το 1674, κατά τη διάρκεια του Γαλλολλανδικού Πολέμου (1672–78), με την ίδρυση του Μεγάρου των Απομάχων, στο οποίο μπορούσαν να διαμείνουν οι βετεράνοι που είχαν κάποια αναπηρία ή βιοποριστικό πρόβλημα.¹⁸⁶

Το πρωτοποριακό αυτό ίδρυμα, το οποίο είχε στρατιωτική οργάνωση και δομή, αποτέλεσε μέρος της ευρύτερης αναδιοργάνωσης των ενόπλων δυνάμεων επί βασιλείας Λουδοβίκου ΙΔ' (βλ. παραπάνω). Από κοινωνική σκοπιά, το Μέγαρο των Απομάχων δημιουργήθηκε ώστε να στεγάσει βετεράνους που λόγω ανέχειας είχαν οδηγηθεί στην ε-pαιτεία και οι οποίοι για αυτό το λόγο θεωρούντο επιρρεπείς σε παραβατικές συμπεριφορές, κίνηση άσχημη για την τιμή του στρατεύματος. Σταδιακά το Μέγαρο των Απομάχων μετατράπηκε σε πηγή υπερηφάνειας για τον «βασιλιά Ήλιο» και σε ένα από τα εμβληματικότερα σύμβολα της βασιλείας του.¹⁸⁷ Το Μέγαρο των Απομάχων μολονότι δεν ήταν το πρώτο ίδρυμα αυτού είδους άσκησε βαθύτατη επιρροή σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, αποτελώντας το πρότυπο για δεκάδες παρόμοια ιδρύματα που δημιουργήθηκαν στα περισσότερα κράτη. Στην Αγγλία ιδρύθηκε το Στρατιωτικό Νοσοκομείο του Chelsea (1681) και το Ναυτικό Νοσοκομείο του Greenwich (1694), στην Ιρλανδία το Νοσοκομείο Kilmainham του Δουβλίνου (1684), ενώ αντίστοιχα ιδρύματα δημιουργήθη-

¹⁸⁵ Corvisier, *ό.π.* σ. 84.

¹⁸⁶ Στο *ίδιο*, σσ. 84-85.

¹⁸⁷ Ιωάννης Κομπότης [ταγματάρχης πεζικού], «Περί του εν Παρίσιος καταστήματος των απομάχων», *Εφημερίς του Στρατού*, 22/9/1856, σ. 78· Bois, «Invalids», *ό.π.*, σ. 398· David J. Sturdy, *Louis XIV*, Macmillan, Λονδίνο 1998, σ. 127· Cathal J. Nolan, *Wars of the Age of Louis XIV, 1650–1715*, Greenwood Press, Westport, CT–Λονδίνο 2008, σ. 297· Burtin, *ό.π.*, σσ. 240-241.

καν στην Αυστρία (όπου οι πρώτες προτάσεις για την ίδρυσή τους εντοπίζονται τη δεκαετία του 1690) στην Πέστη (1724), τη Βιέννη (1727) και την Πράγα (1728), στην Πρωσία στο Βερολίνο (1748), στην Πορτογαλία στη Runa (1792) κ.λπ.¹⁸⁸

Συμπερασματικά, πριν τη Γαλλική Επανάσταση η βασική αντίληψη για τους βετεράνους, και δη τους ανάπηρους, σχετιζόταν με τη πενία και την υλική βοήθεια που χρειαζόντουσαν ώστε να ζουν στοιχειωδώς χωρίς να οδηγούνται στην επαιτεία ή στην παραβατικότητα. Οι κύριοι μηχανισμοί για την επίτευξη αυτών των σκοπών προέρχονταν από την φιλανθρωπία σε τοπικό επίπεδο και από το κράτος σε κεντρικό και αφορούσαν την παροχή συντάξεων (έστω και σε περιορισμένο βαθμό) καθώς και η φιλοξενία των απομάχων σε νοσηλευτικά ιδρύματα ώστε να εξασφαλιστεί ένα αξιοπρεπές επίπεδο στέγασης και διαβίωσης.¹⁸⁹ Η μέριμνα για τους βετεράνους αναπτύχθηκε ραγδαία μεταξύ 16ου και 18ου αιώνα οικοδομώντας προοδευτικά ένα διευρυμένο σύστημα προνοιακών μηχανισμών. Η συνεχής διεύρυνσή του δεν είναι τυχαία καθώς όσο μεγεθύνονταν οι τακτικοί στρατοί και πλήθυναν οι πολεμικές συγκρούσεις, τόσο μεγαλύτερος ήταν ο αριθμός των παλαιμάχων, των αναπήρων, των χηρών και των ορφανών πολέμου.

Τα κοσμοϊστορικά γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, των πολέμων αυτής καθώς και των Ναπολεόντειων Πολέμων που ακολούθησαν (1789–1815) προκάλεσαν μία βαθιά τομή στις αντιλήψεις περί βετεράνων. Η μαζική επιστράτευση και η ένταξη εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών πλέον στο στρατό, οδήγησε σε πολέμους όπου συμμετείχε όλο το έθνος, μετατρέποντας τους βασιλικούς στρατούς σε εθνικούς. Έτσι, προοδευτικά μεταβλήθηκε η κυρίαρχη αντίληψη της σύνδεσης των βετεράνων με την ανέχεια και τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν αυτοί μεταπολεμικά καθώς πλέον η μέριμνα για αυτούς απέκτησε το νόημα της ανταμοιβής και αποζημίωσης για τις υπηρεσίες τους προς το έθνος και όχι ως αποτέλεσμα της βασιλικής ευαρέσκειας όπως στο παρελθόν.¹⁹⁰

Η Συντακτική Συνέλευση (1789–91) έλαβε καινοφανείς αποφάσεις τόσο για τις στρατιωτικές συντάξεις όσο και για το Μέγαρο των Απομάχων. Το σύστημα των συντάξεων εκδημοκρατίστηκε με τον νόμο της 3ης Αυγούστου 1790, ο οποίος εξομοίωσε ανά

¹⁸⁸ *Απόμαχος*, τχ. 1, 30/4/1857, «Περί του Αυστριακού Στρατού», σσ. 18-24, σ. 23, Corvisier, *ό.π.* σ. 86· Bois, «Invalids», *ό.π.*, σσ. 398-400· Hudson, *ό.π.*, σ. 122· Nolan, *ό.π.*, σ. 297.

¹⁸⁹ Gerber, «Introduction: Finding Disabled», *ό.π.*, σ. 12.

¹⁹⁰ Howard, *ό.π.*, σ. 75, 79· Gerber, «Introduction: Finding Disabled», *ό.π.*, σ. 12· Michael Stolleis, *Origins of the German Welfare State. Social Policy in Germany to 1945*, μετ. Thomas Dunlap, Springer Verlag, Βερολίνο 2013, σσ. 95-96· Burtin, *ό.π.*, σ. 245.

στρατιωτικό βαθμό όλες τις συντάξεις αξιωματικών, υπαξιωματικών και οπλιτών ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης.¹⁹¹ Παράλληλα, το επαναστατικό καθεστώς ήταν καχύποπτο με το Μέγαρο των Απομάχων, καθώς θεωρείτο ένας σημαίνων θεσμός του παλαιού καθεστώτος. Ενδεικτικό αυτού του κλίματος ήταν ότι στην Εθνοσυνέλευση τέθηκαν προτάσεις ακόμα για τη διάλυσή του ιδρύματος, οι οποίες, ωστόσο, τελικώς μειοψήφησαν. Η αλλαγή αποτυπώθηκε στον νόμο της 24ης Μαρτίου 1791 όπου προβλεπόταν ότι οι απόμαχοι θα είχαν το δικαίωμα στην ελεύθερη επιλογή να διαμείνουν στο Μέγαρο ή να λάβουν σύνταξη. Ευθύς αμέσως περίπου 3.000 απόμαχοι, δηλαδή το ήμισυ των διαμενόντων στο ίδρυμα, προτίμησαν τη λήψη σύνταξης. Η απόφαση αυτή εξηγείται από τη δυσαρέσκεια που υπήρχε για τη συνεχιζόμενη και μετά την επανάσταση σκληρή στρατιωτική πειθαρχία που εφαρμοζόταν σε αυτό, τα ανεπαρκή σιτηρέσια καθώς τις συνεχιζόμενες ανισότητες μεταξύ των διανεμόντων. Η απόφαση αυτή των μισών αναπήρων του Μεγάρου αποτέλεσε, σύμφωνα με τον I. Woloch, κυριότερο μελετητή των βετεράνων της Γαλλικής Επανάστασης, τον «θεμέλιο λίθο» της πολιτικής της Επανάστασης και του Ναπολέοντα έναντι των παλαιμάχων με τα μέτρα συνταξιοδότησης να αποτελούν εφεξής τον κύριο προνοιακό μηχανισμό.¹⁹²

Οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης¹⁹³ κατά τους οποίους μέσω της γενικής επιστράτευσης οι πολίτες/οπλίτες αποτελούσαν τον πυρήνα του στρατεύματος (στη συγκυρία των Ναπολεοντείων Πολέμων, αυτό το μέτρο της καθολικής στράτευσης των αρρένων έπαυσε να ισχύει στις περισσότερες χώρες), οδήγησαν σε ακόμα βαθύτερες τομές. Επρόκειτο για έναν πρωτοφανή στρατό, ο οποίος στα τέλη του 1794 αριθμούσε 1.000.000 Γάλλους πολίτες.¹⁹⁴ Η Συμβατική Συνέλευση κατανόησε τις δημοκρατικές επιπτώσεις αυτής της επιστράτευσης με τη θεσμοθέτηση συντάξεων χρείας καθώς και την παροχή βοηθημάτων σε εξαρτόμενα μέλη στρατιωτών που είχαν ανάγκη. Η κορυφαία έκφραση των αναδυόμενων νέων αντιλήψεων ήταν ο νόμος της 6ης Ιουνίου 1793, στις παραμονές της πλήρους ριζοσπαστικοποίησης της Επανάστασης, σύμφωνα με τον οποίον οι σοβαρά

¹⁹¹ Woloch, *ό.π.*, σ. 147.

¹⁹² Όσον αφορά το Μέγαρο των Απομάχων, αυτό αναδιοργανώθηκε πλήρως με σειρά νόμων το 1791 και το 1792, παρέχοντας στο ίδρυμα αυτοδιαχείριση, την εκλογή του διοικητικού του συμβουλίου από τους διαμένοντες, ενώ υπήχθη πλέον σε ένα πολιτικό Υπουργείο, των Εσωτερικών αντί του Υπουργείου. Ενώ ορίστηκε ως μέγιστος αριθμός των βετεράνων που ζούσαν σε αυτό οι 4.000. Στο ίδιο, σσ. 147-148.

¹⁹³ Ξένη Δ. Μπαλωτή, *Γαλλική Επανάσταση (1789-1799)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020, σσ. 120-125, 138-139, 194-196.

¹⁹⁴ Howard, *ό.π.*, σ. 80.

τραυματισμένοι στρατιώτες δικαιούταν «αποζημίωση» για τις «επώδυνες και εξουθενωτικές» θυσίες που έκαναν για τη Δημοκρατία. Με τον ίδιο νόμο η σοβαρότητα του τραυματισμού ή της αναπηρίας έγινε κρίσιμος παράγοντας του ύψους της παρεχόμενης σύνταξης, ενώ μειώθηκε το χάσμα ανάμεσα στις συντάξεις των στρατιωτών και των βαθμοφόρων. Ενδεικτικό της τιτάνιας αλλαγής που είχε συντελεστεί στο ύψος της σύνταξης ήταν ότι ενώ ένας βετεράνος στρατιώτης με 24 χρόνια υπηρεσία λάμβανε ετησίως σύνταξη 54 λιβρών, πλέον ένας στρατιώτης ανάπηρος πολέμου, αποστρατευόταν τιμητικά με το βαθμό του ανθυπολοχαγού με σύνταξη 600 λιβρών (που αυξήθηκε στις 800 μερικούς μήνες αργότερα). Ο νόμος ήταν μία «πραγματική επανάσταση» στα θέματα των βετεράνων, όχι μόνο για το κύρος που τους προσέδιδε, αλλά και λόγω των μεγάλων χρηματικών ποσών που παρέχονταν.¹⁹⁵ Με αυτό τον νόμο ανατρέπονταν πλέον αντιλήψεις και πρακτικές αιώνων χαράσσοντας μία νέα πορεία στα ζητήματα των παλαιμάχων.

Ο Ναπολέοντας ακολούθησε σε γενικές γραμμές την πολιτική των προκατόχων του ως προς τους βετεράνους, προσθέτοντας και ορισμένες νέες διαστάσεις. Αρχικά, η όλο και αυξανόμενη οικονομική επιβάρυνση για τις στρατιωτικές συντάξεις, καθώς το 1801 οι βετεράνοι ανέρχονταν σε 45.000 και οι ανάπηροι πολέμου σε 6.500, οδήγησε σε σημαντικές μειώσεις των συντάξεών τους της τάξεως του 40%. Για παράδειγμα, με το νέο νόμο για τις πολεμικές συντάξεις του 1803 ένας ακρωτηριασμένος στρατιώτης που λάμβανε πριν σύνταξη 180 λιβρών πλέον αυτή μειωνόταν στις 109 λίβρες.¹⁹⁶ Παρά αυτή τη μείωση, ο Ναπολέοντας, παρείχε περιστασιακά χρηματικά βοηθήματα ως ανταμοιβές και δωρεές, π.χ. μεγάλα ποσά έδινε στους στρατηγούς του μετά από νίκες, ενώ το 1810 ένα σημαντικό ποσό διανεμήθηκε στους βετεράνους στο πλαίσιο των εορτασμών του δεύτερου γάμου του. Επιπρόσθετα, αναδιοργάνωσε εκ νέου το Μέγαρο των Απομάχων ανακαινίζοντάς το και ιδρύοντας δύο παραρτήματά του (σε Louvain και Avignon).¹⁹⁷

Η μεγαλύτερη ναπολεόντεια καινοτομία ήταν η αναβίωση της ρωμαϊκής πολιτικής της απόδοσης γης σε αυτούς (βλ. παραπάνω). Το 1803 η Αυτοκρατορία εγκαινίασε ένα εποικιστικό εγχείρημα για την εγκατάσταση βετεράνων σε οργανωμένους οικισμούς υπό

¹⁹⁵ Μάλιστα οι δικαιούχοι σύνταξης λάμβαναν διπλώματα «εθνικής αποζημίωσης», μία πράξη που θεωρείτο από την Δημοκρατία «ιερό χρέος». Το 1799 μειώθηκαν λόγω οικονομικών δυσχερειών με νέο νόμο μειώθηκαν οι παρεχόμενες συντάξεις όλων των βαθμών. Woloch, *ό.π.*, σσ. 148-150. Για την άσχημη οικονομική κατάσταση την περίοδο του Διευθυντηρίου (1795-99), βλ. Μπαλωτή, *ό.π.*, σσ. 186-187.

¹⁹⁶ Woloch, *ό.π.*, σ. 153.

¹⁹⁷ Στο *ίδιο*, σσ. 153-155. Οι απόμαχοι που διέμεναν στο Μέγαρο τετραπλασιάστηκαν αυτή την περίοδο εύλογα λόγω των συνεχιζόμενων πολέμων (από 1.495 το 1793 σε 5.014 το 1798). Στο *ίδιο*, σ. 151.

στρατιωτική επίβλεψη στις προσαρτημένες στη Γαλλία πόλεις Alessandria του Πεδεμοντίου και Jülich της Ρηνανίας παρέχοντας στους εποίκιστές τα αναγκαία μέσα προς καλλιέργεια. Ωστόσο, οι περίπου 400 βετεράνοι που εγκαταστάθηκαν εκεί (ο αρχικός στόχος ήταν 4.000) αντέδρασαν στον σφιχτό στρατιωτικό έλεγχο του όλου εγχειρήματος και τελικά το σχέδιο εγκαταλείφθηκε.¹⁹⁸ Συμπερασματικά, πέρα από τη διεύρυνση του κύκλου εργασιών του Μεγάρου των Απομάχων, το σημαντικότερο νέο χαρακτηριστικό της προνοιακής πολιτικής του Ναπολέοντα για τους βετεράνους ήταν η εφαρμογή, για πρώτη φορά μετά την αρχαιότητα σε μεγάλη κλίμακα της παροχής γης σε βετεράνους.

Μετά το Βατερλώ (1815) και την παγίωση της ειρήνης στην Ευρώπη, οι πρόνοιες αυτές, με αιχμή την παροχή σύνταξης διευρύνθηκαν. Την περίοδο της Ιουλιανής Μοναρχίας, με τους νόμους του Απριλίου του 1831, η σύνταξη σε αντίθεση με το παρελθόν δεν απονεμόταν μόνο σε όποιον είχε ακρωτηριαστεί ή τυφλωθεί, αλλά σε όσους οι τραυματισμοί τους μείωσαν τη δυνατότητά τους για βιοπορισμό.¹⁹⁹ Το συνταξιοδοτικό δικαίωμα διευρύνθηκε περαιτέρω το 1869, κατά τη διάρκεια της Β' Γαλλικής Αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα Γ', όταν με νόμο παραχωρήθηκε σύνταξη σε όλους τους υπαξιωματικούς και στρατιώτες της Α' Γαλλικής Δημοκρατίας και της Α' Γαλλικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει για τουλάχιστον δύο έτη ή είχαν κάποιο σοβαρό τραυματισμό, με την προϋπόθεση ότι είχαν αποδεδειγμένα πρόβλημα βιοπορισμού.²⁰⁰ Παράλληλα, ήδη από τη δεκαετία του 1820 εφαρμόζονταν από το γαλλικό κράτος πολιτική εποίκισμού των αποικιών (κυρίως στη βόρεια Αφρική) με βετεράνους.²⁰¹ Ανεξαρτήτως της αποτελεσματικότητας των μέτρων αυτών η κύρια κληρονομία της περιόδου της Γαλλικής Επανάστασης ήταν ότι παγιώθηκε η αντίληψη του «ιερού χρέους» που είχε το έθνος-κράτος για να ανταμείψει και να αποζημιώσει τους πολεμιστές του. Ωστόσο, ακόμα αυτό το χρέος θεωρείτο αγαθοεργία όχι δικαίωμα των παλαιμάχων, μία αντίληψη που μεταβλήθηκε εν τέλει κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1).²⁰²

¹⁹⁸ Bois, «Veterans» ό.π., σ. 843· Woloch, ό.π., σσ. 154-155· Δρίτσας, ό.π., σ. 48.

¹⁹⁹ Natalie Petiteau, «Survivors of War: French Soldiers and Veterans of the Napoleonic Armies», Alan Forrest–Karen Hageman–Jane Rendall (επ.), *Soldiers, Citizens and Civilians. Experiences and Perceptions of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1790–1820*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2009, σσ. 43-58, σ. 50. Για τους γαλλικούς νόμους της 11ης και 19ης Απριλίου 1831, βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3.

²⁰⁰ Petiteau, ό.π., σ. 51.

²⁰¹ Pryor, ό.π., σσ. 47-48.

²⁰² Woloch, ό.π., σ. 156· Petiteau, ό.π., σσ. 51-52· Burtin, ό.π., σ. 245.

Στη Μεγάλη Βρετανία κατά τη διάρκεια του πολέμου ενάντια στην επαναστατημένη Γαλλία (1793–1802) το υπάρχον σύστημα φιλανθρωπίας (βλ. παρακάτω) ανά κοινότητα ανέλαβε αρχικά την οικονομική στήριξη των απόρων οικογενειών των στρατιωτών, ωστόσο σύντομα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1790, έγινε φανερό ότι αυτός ο μηχανισμός ήταν ανεπαρκής και για αυτό ελήφθησαν κυβερνητικά μέτρα, παροχής χρηματικών βοηθημάτων, για τη στήριξη των οικογενειών των στρατευμένων. Το κίνητρο της κυβέρνησης ήταν η ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας καθώς με αυτά τα μέτρα θα κατατάσσονταν ευκολότερα εθελοντές.²⁰³

Το σύστημα πολεμικών συντάξεων ήταν γενικά περιορισμένο²⁰⁴ και μετά το Βατερλώ δεν διευρύνθηκε λόγω ιδιαιτεροτήτων της βρετανικής περίπτωσης. Συγκεκριμένα, μετά το 1815, εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα κράτη, σημαντικό μέρος των στρατιωτών δεν αποστρατεύτηκε καθώς τα $\frac{3}{4}$ των πεζικάριων στάλθηκαν σε υπερπόντιες κτήσεις της αυτοκρατορίας, η οποία είχε εντωμεταξύ επεκταθεί κατά τη διάρκεια των πολέμων,²⁰⁵ ενώ έως το 1818 αρκετοί παρέμειναν στο στράτευμα κατά τη διάρκεια της συμμαχικής κατοχής της Γαλλίας. Τέλος, περίπου 6.500 αξιωματικοί που παρέμειναν στο στράτευμα πλέον είχαν μειωμένες αποδοχές βάσει του συστήματος της ημίσεος αμοιβής (βλ. παραπάνω).²⁰⁶ Οι πολεμικές συντάξεις εμφανίστηκαν στην Βρετανία πολύ αργότερα και δεν ήταν αποτέλεσμα των Ναπολεόντειων Πολέμων. Συγκεκριμένα, μόλις το 1883, την επαύριο του Α΄ Πολέμου των Μπόερς (1880–83) θεσπίστηκε η απονομή ορισμένων μικρών συντάξεων για όσους «σκοτώθηκαν ή πέθαναν στην υπηρεσία του Στέμματος», ενώ μετά και τον Β΄ Πόλεμο των Μπόερς (1899–1902) θεσπίστηκαν για πρώτη φορά συντάξεις για τις χήρες και τα ορφανά του πολέμου.²⁰⁷

²⁰³ Patricia Y. C. E. Lin, «Caring for the Nation's Families: British Soldiers' and Sailors' Families and the State, 1793–1815», Forrester–Hageman–Rendall (επ.), ό.π., σσ. 99–117, σσ. 100–103.

²⁰⁴ Το 1828 λάμβαναν πολεμική σύνταξη 85.756 άτομα και περίπου 70.000 το 1850. Αντίστοιχα το 1817 στη Γαλλία πολεμικής σύνταξης λάμβαναν 140.000 βετεράνοι. Bois, «Pensions», ό.π., σ. 649· J. E. Cookson, «Early nineteenth-century Scottish military pensioners as homecoming soldiers», *The Historical Journal*, τ. 52, τχ. 2, 2009, σσ. 319–341, σ. 320· Burtin, ό.π., σσ. 247–248.

²⁰⁵ Αυτή την περίοδο πέρασαν υπό τον έλεγχο της Βρετανίας οι Σεϋχέλλες, ο Μαυρίκιος, το Τρινιντάντ και Τομπάγκο, η Αγία Λουκία, η Αποικία του Ακρωτηρίου (σημ. Νότια Αφρική) και η Βρετανική Γουϊάνα.

²⁰⁶ Christine Wright, *Wellington's Men in Australia. Peninsular War Veterans and the Making of the Empire, c. 1820–40*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2011, σ. 14.

²⁰⁷ Eliza Riedi, «British Widows of the South African War and the Origins of War Widows' Pensions», *Twentieth Century British History*, τ. 29, τχ. 2, 2018, σσ. 169–198, σ. 172 κ.ε.

Την πρώτη μεταπολεμική πενταετία η Βρετανία συγκλονίστηκε από ένα συνδυασμό κοινωνικής αναταραχής, αύξησης της εγκληματικότητας, και ανεργίας, με την αποστράτευση, αν και μερική (βλ. παραπάνω), να αποτελεί τη βασική αιτία. Για το Κράτος ήταν ορατός ο κίνδυνος της ριζοσπαστικοποίησης των βετεράνων.²⁰⁸ Μία διέξοδος για τους βετεράνους που έλυνε σε σημαντικό βαθμό το πρόβλημα και την οποία ενθάρρυνε η κυβέρνηση ήταν η μετανάστευσή των παλαιμάχων στις αποικίες. Τέτοιες κρατικές πρωτοβουλίες, που είχαν πρωτοεμφανιστεί τον 18ο αιώνα, στόχευαν παράλληλα στην εξασφάλιση των ευάλωτων συνόρων των αποικιών καθώς και την ενίσχυση των αποικιακών πληθυσμών, ακολουθώντας δηλαδή την παράδοση που πήγαζε από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα.²⁰⁹ Η αρχέγονη πρακτική της διανομής γης καθώς και της συνταξιοδότησης αποτέλεσαν τους κύριους άξονες της κρατικής πολιτικής έναντι των βετεράνων των Ναπολεόντειων Πολέμων, πρακτικές που κυριάρχησαν και εκτός Ευρώπης (βλ. παρακάτω).

Το Κράτος δεν ήταν ο μοναδικός παράγοντας που συνέδραμε στην περίθαλψη των θυμάτων πολέμου την περίοδο αυτή. Αντιθέτως, στο β' ήμισυ του 19ου αιώνα ο κύριος φορέας της περίθαλψής τους ήταν η ιδιωτική φιλανθρωπία. Οι δραστηριότητες αυτής βέβαια δεν περιοριζόταν σε αυτό το πεδίο αλλά αποτελούσαν μέρος του πολυδιάστατου φιλανθρωπικού φαινομένου που κυριαρχούσε διεθνώς τον 19ο αιώνα. Η φιλανθρωπία βεβαίως προϋπήρχε με τις καταβολές τις να εντοπίζονται στις αρχές των τριών μεγάλων θρησκειών (Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός, Ισλάμ), εντούτοις από τον 18ο αιώνα μεταβλήθηκε η μορφή της οργανωμένης ιδιωτικής φιλανθρωπίας σε αγαθοεργία.²¹⁰

Η διαμόρφωση της αντίληψης περί φιλανθρωπίας ήταν διαχρονικά αλληλένδετη με τις αντίστοιχες πεποιθήσεις σχετικά με τη φτώχεια. Η μεσαιωνική αντίληψη της φιλανθρωπίας ήταν βαθύτατα επηρεασμένη από τη χριστιανική θεώρησή της ως γενναιοδωρία. Σε αυτό το πλαίσιο η φτώχεια δεν αποτελούσε κοινωνικό πρόβλημα καθώς η επίγεια ζωή θεωρείτο απλώς ένα στάδιο προετοιμασίας για την αιώνια ζωή, στην οποία

²⁰⁸ Wright, *ό.π.*, σ. 16.

²⁰⁹ England, *ό.π.*, σ. 286· Cookson, *ό.π.*, σ. 319· Wright, *ό.π.*, σσ. 12-13, 16. Το 1830 περίπου 1.500 άνδρες που λάμβαναν πολεμικές συντάξεις διέμεναν σε αποικίες, ενώ αυτοί ανήλθαν σε 4.500 το 1847. Cookson, *ό.π.*, σ. 320. Το βιβλίο της C. Wright εξετάζει το εγχείρημα αυτό στην περίπτωση της Αυστραλίας, έχοντας ως επίκεντρο της μελέτης τη Νέα Νότια Ουαλία. Επίσης, το μέτρο διανομής γης σε αποικίες επεκτάθηκε και για τους βετεράνους της καταστολής των εξεγέρσεων στον Καναδά (Red River, 1870 και Northwest Rebellion, 1885) καθώς και σε αυτούς του Β' Πολέμου των Μπόερς (1899–1902). England, *ό.π.*, σ. 286.

²¹⁰ Helmut K. Anheier–Regina A. List, *A Dictionary of Civil Society, Philanthropy and the Non-Profit Sector*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2005, λήμμα «Philanthropy», σσ. 196-197.

μάλιστα οι φτωχοί θα μπορούσαν να εισέλθουν ευκολότερα. Για τους πλούσιους η φιλανθρωπία προς τους φτωχούς θεωρείτο ως ένας τρόπος διευκόλυνσης της θεολογικής σωτηρίας τους. Η φιλανθρωπία σε αυτή τη φάση δεν νοούταν ως παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά ως ελεημοσύνη.²¹¹

Με τη σταδιακή παρακμή της φεουδαρχίας από τον 14ο αιώνα οι πρώην δουλοπάροικοι, οι οποίοι δεν βρίσκονταν πλέον υπό την προστασία των κυρίων τους, άρχισαν να συρρέουν στις πόλεις διαμορφώνοντας μία νέα κατηγορία φτωχών, η οποία ώθησε τη φιλανθρωπία σε νέες κατευθύνσεις. Εφεξής η φτώχεια ταυτιζόταν με τη δυστυχία και έπαψε να θεωρείται σημάδι θείας εύνοιας. Την ίδια στιγμή με τη σταδιακή άνοδο του καπιταλισμού και την αύξηση της ζήτησης εργατικών χεριών αναδύθηκε μία νέα ηθική περί φτώχειας, η οποία πλέον ταυτιζόταν με την αγυρτεία και την οκνηρία. Παράλληλα, σε αυτή τη φάση εμφανίστηκε η διάκριση μεταξύ «καλών»–νομοταγών φτωχών και σε «κακών»–αυτών που προκαλούσαν την κοινωνική ειρήνη. Σε αυτή τη μεταβολή συνέβαλε καθοριστικά η προτεσταντική ηθική για την εργασία, η οποία δεν θεωρούταν απλώς ως μέσο της διατήρησης του ατόμου και της κοινότητας, αλλά ήταν μία «θεία επιταγή» και ο μόνος τρόπος για να βεβαιωθεί η σωτηρία του ατόμου. Σε αυτό το πλαίσιο από τον 16ο αιώνα κυριάρχησε η άποψη ότι οι φτωχοί αποτελούσαν δημόσιο κίνδυνο και ελήφθησαν νόμοι εναντίον των αστέγων και των περιφερόμενων ζητιάνων. Αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας αποτέλεσε ο «μεγάλος εγκλεισμός» των φτωχών σε ιδρύματα που λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως νοσοκομεία, φυλακές και χώροι εργασίας.²¹²

Τον 18ο αιώνα και υπό την επίδραση του Διαφωτισμού οι αντιλήψεις για τη φτώχεια απογαλακτίστηκαν από το θεολογικό τους περίβλημα και η κοινωνική προστασία των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων θεωρήθηκε αναγκαία, όμως με νέους μηχανισμούς. Πλέον η φιλανθρωπία δεν είχε τη μορφή οικονομικής ελεημοσύνης, αλλά της αγαθοεργίας και επεκτεινόταν στην προσπάθεια μετάδοσης καλών συνηθειών (ηθικοποίησης) και τη δημιουργία αποστροφής προς την τεμπελιά. Ταυτόχρονα, διαμορφώθηκε η διάκριση σε αναξιοπαθούσα και αξιοκατάκριτη φτώχεια. Η μεν πρώτη αφορούσε εγκαταλελειμμένα νεογέννητα, υπερήλικες, πάσχοντες από σωματικά ή ψυχικά προβλήματα,

²¹¹ Κυριάκος Τσακούρης, «Η φιλανθρωπία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Συγκρότηση και λειτουργία. Η περίπτωση της Αθήνας και του Πειραιά», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 14-15.

²¹² Στο ίδιο, σσ. 16-19.

άτομα τα οποία θεωρούταν «άξια» της συνδρομής της κοινωνίας. Η δε δεύτερη, αφορούσε οκνηρά και φυγόπονα άτομα που θεωρούνταν πρόσκομμα στην κοινωνική πρόοδο και ως εκ τούτου ανήκαν στην «ανάξια» φτώχεια.²¹³

Η ιδιωτική φιλανθρωπία δεν θα μπορούσε να μην συνδράμει στα θύματα πολέμων συγκρούσεων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Μεγάλη Βρετανία. Τα πρώτα ψήγματα μίας τέτοιας δραστηριότητας είχαν εμφανιστεί στη περίοδο των Ναπολεόντειων Πολέμων, όταν το 1803 ιδρύθηκε στο ιστορικό καφενείο του Λονδίνου Lloyd's Coffee House το Lloyd's Patriotic Fund, το οποίο πουλούσε ξίφη με τα έσοδα από τις πωλήσεις να διανέμονται για την υλική υποστήριξη των απόρων οικογενειών των στρατιωτών.²¹⁴ Εντούτοις, η περίπτωση αυτή ήταν μεμονωμένη. Στους σημαντικότερους (μακροχρόνιους) πολέμους που συμμετείχε η Βρετανία τον υπόλοιπο 19ο αιώνα, ήτοι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853–56) και τον αποικιακό Β' Πόλεμο των Μπόερς (1899–1902), το σύστημα αυτό γενικεύτηκε.

Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, οι πολεμικές ανταποκρίσεις του William H. Russell, του «πατέρα» της πολεμικής δημοσιογραφίας,²¹⁵ για λογαριασμό των *Times* παρουσίαζαν, ελλείψει μηχανισμών λογοκρισίας, με μελανά χρώματα την υγειονομική κατάσταση του στρατεύματος καθώς και τον ελλιπή εξοπλισμό του.²¹⁶ Τα άρθρα αυτά άσκησαν βαθύτατη επίδραση στη βρετανική κοινή γνώμη με ένα αυθόρμητο κύμα δωρεών προς την εφημερίδα να πραγματοποιείται για τη βελτίωση της κατάστασης. Με αυτά τα χρήματα η εφημερίδα δημιούργησε το Soldiers' Sick and Wounded Fund, ενώ το παράδειγμα αυτό ακολούθησαν και άλλοι ιδιώτες με τη σύσταση παρόμοιων φιλανθρωπικών οργανώσεων.²¹⁷ Μεταξύ αυτών ιδρύθηκε, το 1854, υπό την προστασία της βασι-

²¹³ Στο ίδιο, σσ. 19–22, 35, 88. Πρβλ. Βάσω Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τ. 21, 1999, σσ. 55–84, σσ. 55–57.

²¹⁴ Peter Grant, *Philanthropy and Voluntary Action in the First World War. Mobilizing Charity*, Routledge, Νέα Υόρκη–Λονδίνο 2014, σ. 7. Το Lloyd's Patriotic Fund λειτουργεί έως σήμερα. Για το ιστορικό του, βλ. www.lloydsswords.com/background.php, πρόσβαση 1/9/2020.

²¹⁵ Michael S. Sweeney, «War Correspondents», Christopher H. Sterling (επ.), *Encyclopedia of Journalism*, Sage Publication, Λος Άντζελες–Λονδίνο–Νέο Δελχί 2009, σσ. 1441–1447, σ. 1441.

²¹⁶ Ενδεικτικό ήταν ότι το 1853 το Υγειονομικό Σώμα του Βρετανικού Στρατού αποτελούταν συνολικά από μόλις από 178 στελέχη και 4 ασθενοφόρα για όλη την αυτοκρατορία. Jack E. McCallum, *Military Medicine. From Ancient Times to the 21st Century*, ABC Clío, Santa Barbara, CA–Denver, CO–Οξφόρδη 2008, λήμμα «Crimean War», σσ. 92–93, σ. 92.

²¹⁷ Άλλες σημαντικές οργανώσεις ήταν η Central Association in Aid of the Wives and Families of Soldiers Ordered on Foreign Service και η Association for the Relief of Widows, Orphans, Wives and Families of Seamen

λισσας Βικτωρίας και το Royal Patriotic Fund, το οποίο χρηματοδοτούταν κυρίως από φιλανθρωπίες και είχε ως κύρια στόχευση τη στήριξη των χηρών πολέμου.²¹⁸ Μάλιστα με κεφάλαια του ιδρύματος των *Times* μετέβη στα πρόσω η Florence Nightingale, η οποία μαζί με 38 ακόμα εθελόντριες νοσοκόμες δημιούργησε το 1854 στο Σκούταρι, έξω από την Κωνσταντινούπολη, ένα στρατιωτικό νοσοκομείο. Σταδιακά συνέδραμαν σε αυτή την προσπάθεια και άλλες εθελόντριες νοσοκόμες, με χαρακτηριστικότερες τις αποστολές του θρησκευτικού τάγματος των «Αδελφών του Ελέους». Με την αισθητή βελτίωση των νοσηλευτικών συνθηκών στον πόλεμο αυτό, η Nightingale μετατράπηκε σε ένα παγκόσμιο σύμβολο της περίθαλψης των τραυματιών πολέμου καθώς η δράση της στον Κριμαϊκό Πόλεμο θεμελίωσε τη σύγχρονη νοσηλευτική και υγιεινή σε εμπόλεμες ζώνες.²¹⁹

Η τακτική αυτή συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του Β΄ Πολέμου των Μπόερς, στον οποίον κατατάχθηκε εθελοντικά ένας πρωτοφανής αριθμός ανδρών (περίπου 90.000) δημιουργώντας μεγάλες ανάγκες για περίθαλψη τόσο στα πρόσω όσο και των οικογενειών τους στα μετόπισθεν. Νέοι φιλανθρωπικοί σύλλογοι δημιουργήθηκαν για να ανταπεξέλθουν σε αυτή την πρόκληση.²²⁰ Ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός των θανόντων σε αυτή τη σύγκρουση (περίπου 17.000) ανέδειξε τα όρια της περίθαλψης από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Την επαύριο του πολέμου η ανικανότητα της ιδιωτικής φιλανθρωπίας να συνδράμει στη συνέχιση της στήριξης των χηρών και ορφανών πολέμου οδήγησε το βρετανικό κράτος να θεσπίσει για πρώτη φορά το δικαίωμα σύνταξης αυτών.²²¹ Η κρατική παρέμβαση στην περίθαλψη των θυμάτων που εμφανίστηκε σε αυτή την περίπτωση αποτέλεσε προλούδιο της κρατικής πολιτικής που κυριάρχησε μερικά μόλις χρόνια αργότερα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1).

Ένας νέος παράγοντας στον τομέα της περίθαλψης των τραυματιών πολέμου που εμφανίστηκε στο β΄ μισό του 19ου αιώνα ήταν ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός. Μετά την εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση της μάχης του Σολφερίνο (1859) μεταξύ γαλλικών και αυστριακών στρατευμάτων και της ελλειπέστατης περίθαλψης των τραυματιών στρατιωτών

and Marines. Grant, *ό.π.*, σσ. 7-8. Για την επίδραση που είχαν τα άρθρα του Russell στη βρετανική κοινωνία βλ. Trudi Tate, *A Short History of the Crimean War*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2019, σσ. 4-5.

²¹⁸ Bois, «Pensions», *ό.π.*, σ. 649-650· Riedi, *ό.π.*, σ. 172.

²¹⁹ Harold E. Raugh, Jr., *The Victorians at War, 1815-1914: An Encyclopedia of British Military History*, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA-Denver, CO-Οξφόρδη 2004, λήμμα «Nightingale, Florence (1820-1910)», σσ. 244-245· McCallum, *ό.π.*, λήμμα «Nightingale, Florence», σσ. 224-225· Tate, *ό.π.*, σσ. 41-42, 157.

²²⁰ Για παράδειγμα, η Soldiers' and Sailors' Families Association συγκέντρωσε από εράνους 1,2 εκατομμύρια λίρες, χρήματα με τα οποία συντηρούσε 200.000 άπορες οικογένειες εφέδρων. Grant, *ό.π.*, σ. 8.

²²¹ Riedi, *ό.π.*, σ. 177 κ.ε.

ο επιχειρηματίας Ερρίκος Ντυνάν (Jean-Henri Dunant) πρωτοστάτησε στη δημιουργία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος ιδρύθηκε, τον Οκτώβριο του 1863, ως «Διεθνής Επιτροπή για την ανακούφιση των τραυματιών πολέμου» (Comité international et permanent de secours aux militaires blessés). Τον Αύγουστο του 1864 συγκλήθηκε, με πρωτοβουλία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Διεθνής Διάσκεψη στη Γενεύη, όπου δώδεκα κράτη υπέγραψαν τη Σύμβαση της Γενεύης «Περί τραυματιών πολέμου». Στη Σύμβαση αναγνωριζόταν ο διεθνής ανθρωπιστικός ρόλος του Ερυθρού Σταυρού, καθιερωνόταν η αρχή του σεβασμού των τραυματιών του πολέμου ξηράς και η υποχρέωση των εμπόλεμων να τους παρέχουν προστασία και ιατρική περίθαλψη, ενώ θεμελιωνόταν το απρόσβλητο και απαραβίαστο του υγειονομικού προσωπικού και των νοσηλευτικών εφοδίων της διεθνούς οργάνωσης. Στο οργανωτικό σκέλος κάθε χώρα που υπέγραφε τη συνθήκη υποχρεωνόταν να συγκροτήσει εθνικό σύλλογο του Ερυθρού Σταυρού.²²²

Μία ακόμα διάσταση των βετεράνων τον 19ο αιώνα ήταν η εμφάνιση στην Ευρώπη των πρώτων συλλόγων βετεράνων, οι οποίοι αναπτύχθηκαν κυρίως στον γερμανόφωνο χώρο. Στην περιοχή αυτή υπήρχε παράδοση ίδρυσης συλλόγων αποστράτων αξιωματικών ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, με τον πρώτο «Kriegsverein» να ιδρύεται το 1786 στην Πομερανία. Αυτοί οι σύλλογοι εμφανίστηκαν κυρίως για να αναβιώσουν τη συντροφικότητα της στρατιωτικής εμπειρίας, αλλά και να εφαρμόσουν ένα περιορισμένο αλληλοβοηθητικό προνοιακό μηχανισμό. Οι οργανώσεις αυτές άνθισαν τόσο στην Αυστριακή Αυτοκρατορία όσο και στην Πρωσία και τη μετέπειτα Γερμανική Αυτοκρατορία, μετατρέπομενες σταδιακά από αλληλοβοηθητικά σωματεία σε πατριωτικές οργανώσεις υποστήριξης των καθεστώτων των δύο αυτών αυτοκρατοριών.²²³

Η πρώτη οργάνωση βετεράνων των Ναπολεόντειων Πολέμων στον γερμανικό χώρο ιδρύθηκε το 1821 από αυστριακούς βετεράνους στο Reichenberg της Βοημίας (ση-

²²² Οι αρχές αυτές επεκτάθηκαν σταδιακά στους τραυματίες του πολέμου της θάλασσας (1899, 1907), του αέρα (1925), τους αιχμαλώτους πολέμου (1929) και τους αμάχους (1949). Για τη δημιουργία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, βλ. Ξενοφώντας Λ. Πανταζίδης, *Η ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τ. Α', Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Αθήνα 1987, σσ. 15-23· John F. Hutchinson, *Champions of Charity: War and the Rise of the Red Cross*, Westview Press, Boulder, CO—Οξφόρδη 1996, σσ. 11-20, 32-56· Mark Mazower, *Κυβερνώντας τον κόσμο. Η ιστορία μιας ιδέας*, μετ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σσ. 67-68.

²²³ C.J. Elliott, «The Kriegsvereine and the Weimar Republic», *Journal of Contemporary History*, τ. 10, τχ. 1, Ιανουάριος 1975, σσ. 109-129, σ. 109. Στη Βαυαρία και τη Βυρτεμβέργη οργανώσεις εμφανίστηκαν ανεπίσημως σε επίπεδο ενορίας με περιοδικές συναντήσεις που είχαν να κάνουν κυρίως με τελετές μνήμης. Ute Planert, «From Collaboration to Resistance: Politics, Experience, and Memory of the Revolutionary and Napoleonic Wars in Southern Germany», *Central European History*, τ. 39, 2006, σσ. 676-705, σσ. 700-702.

μερινό Liberec της Τσεχίας). Σύμφωνα με τον ιδρυτή αυτού του συλλόγου αυτού, τον ωρολογοποιό Josef Müller, ο σύλλογος ιδρύθηκε ως αλληλοβοηθητικό σωματείο για τους βετεράνους που είχαν οικονομικές δυσκολίες με κυριότερο σκοπό αρχικά την κάλυψη των εξόδων κηδείας των μελών τους. Σταδιακά ιδρύθηκαν οργανώσεις βετεράνων και σε άλλες πόλεις της Βοημίας και το 1830 ιδρύθηκε ο πρώτος σύλλογος στη Βιέννη. Περίπου 250 οργανώσεις είχαν ιδρυθεί σε όλη την Αυτοκρατορία έως το 1870, ενώ έως το 1913 δραστηριοποιούνταν 2.783 οργανώσεις στις αυστριακές επαρχίες. Επίσης, από τη δεκαετία του 1870 άρχισαν να ιδρύονται οργανώσεις βετεράνων και στις ιταλόφωνες περιοχές του Τυρόλο και της Αδριατικής, ενώ κατά κανόνα στις οργανώσεις αυτές μπορούσαν να εγγραφούν παλαίμαχοι ανεξαρτήτως εθνικότητας.²²⁴

Το κίνημα των βετεράνων ήταν αυθόρμητο αρχικά και άνθισε, ιδίως από τη δεκαετία του 1870 και εφεξής, λόγω της καθολικής στράτευσης που θεσπίστηκε το 1868, δημιουργώντας μάλιστα την αίσθηση του ανήκειν σε μία συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία. Η αντίληψη αυτή διαμορφώθηκε κυρίως μέσω της κεντρικής θέσης που είχαν οι παλαίμαχοι, ήδη από τη δεκαετία του 1850, σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Αυτή η αίσθηση αναπτύχθηκε και «από τα κάτω». Για παράδειγμα στο Σάλτσμπουργκ με πρωτοβουλία της τοπικής οργάνωσης βετεράνων το 1868 διοργανώθηκε το Α΄ Φεστιβάλ Αδελφосύνης Βετεράνων (Verbrüderungsfest), το οποίο αποτέλεσε έμπνευση για τον εορτασμό της Ημέρας των Βετεράνων (Veteranentag) στο Troppau (σημερινή Οπάβα της Τσεχίας) το 1870 και η οποία εορταζόταν από το 1873 και στη Βιέννη.²²⁵

Οι οργανώσεις βετεράνων αποτέλεσαν τον ύστερο 19ο αιώνα όμως πεδία τόσο της ανάπτυξης των εθνικών συνειδήσεων όσο και προσπαθειών ποδηγέτησής τους από το αυτοκρατορικό κέντρο. Οι δύο αυτές πτυχές αντικατόπτριζαν τα όρια ανάπτυξής τους στο πλαίσιο μίας πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Αρχικά, στην περιοχή της Βοημίας από τη δεκαετία του 1880 έκαναν την εμφάνισή τους αμιγώς τσέχικες οργανώσεις, διαφοροποιούμενες από τις αντίστοιχες γερμανόφωνες. Αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας αποτέλεσε η ίδρυση το 1886 της Κεντρικής Επιτροπής Οργανώσεων Βετεράνων του Βασιλείου

²²⁴ Laurence Cole, *Military Culture & Popular Patriotism in Late Imperial Austria*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2014, σσ. 126-131, 140-141, 173.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 142.

της Βοημίας (Ústřední sbor spolků vojenských vysloužilců v království českém), στην οποία έως το 1908 υπαγόντουσαν 206 οργανώσεις με 18.000 μέλη.²²⁶

Ο χώρος των παλαιμάχων έγινε όμως σύντομα ένα πεδίο που προσπάθησε να προσεταιριστεί η Βιέννη ώστε να αποτελέσει μία βάση υποστήριξης της δυναστείας των Αψβούργων. Μία πρώτη κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση αποτελούσε η ίδρυση μίας οργάνωσης βετεράνων στη Βιέννη το 1840 υπό την υπό την πατρωνία του παλαίμαχου στρατηγού των Ναπολεοντείων Πολέμων Karl von Schwarzenberg, εγκαινιάζοντας τη συνήθη πρακτική της τοποθέτησης κάποιου ευγενούς σε αυτή τη θέση, ο οποίος πέραν των εθιμοτυπικών καθηκόντων του συνέδραμε και οικονομικά στους συλλόγους αυτούς. Ένας λόγος που οδήγησε σε αυτή την πολιτική ήταν το αρκετά περιορισμένο σύστημα συντάξεων το οποίο από το 1772 που είχε θεσπιστεί είχε τροποποιηθεί μερικώς αδυνατώντας να ανταποκριθεί στις ανάγκες της μεταναπολεόντειας εποχής. Ως αντιστάθμισμα λοιπόν σε αυτή την έλλειψη ενισχύθηκε ο συμβολικός ρόλος των παλαιμάχων.²²⁷

Οι εξελίξεις προς την υπαγωγή των οργανώσεων υπό την αιγίδα της δυναστείας επιταχύνθηκαν την τελευταία δεκαετία του αιώνα με την κεντρική ενοποίηση των οργανώσεων, μία ιδέα που είχε εμφανιστεί από τη δεκαετία του 1870, δημιουργώντας έναν δεσμό των βετεράνων με το αυτοκρατορικό κέντρο.²²⁸ Την πρωτοβουλία για την ενοποίηση ανέλαβε η δυναστεία των Αψβούργων και συγκεκριμένα ο Αρχιδούκας Αλβέρτος, αρχιστράτηγος της Αυστροουγγαρίας (1869–95), ο οποίος τον Μάιο του 1892 κατέθεσε στον Αυτοκράτορα μία αναφορά για τον τρόπο ενοποίησης, ενώ στον λόγο του την Ημέρα των Βετεράνων το 1892 διακήρυξε επισήμως αυτή την πρόθεση. Απότοκο αυτού του εγχειρήματος αποτέλεσε η ίδρυση το 1895 της Αυστριακής Αυτοκρατορικής Ομοσπονδίας Στρατιωτικών Βετεράνων (Österreichischer Militär-Veteranen-Reichsbund–ÖMVR) με έδρα τη Βιέννη. Στην ομοσπονδία έως το τέλος του 1896 είχαν υπαχθεί 36.000 βετεράνοι, ενώ προοδευτικά έως το 1912 είχαν ενταχθεί σε αυτήν 1.656 οργανώσεις.²²⁹

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 143, 149-150, 153.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 125, 135.

²²⁸ Στο ίδιο, σσ. 269-270, 310.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 150, 270-274. Εντούτοις, αρκετές οργανώσεις δεν εντάχθηκαν σε αυτήν είτε επειδή δεν ήθελαν να απωλέσουν την ανεξαρτησία τους και την επικέντρωσή τους στις αλληλοβοηθητικές δράσεις τους σε τοπικό επίπεδο είτε γιατί ήθελαν να αποφύγουν την επιπρόσθετη οικονομική επιβάρυνση που σήμαινε η ένταξη αυτή (ετήσια συνδρομή). Στο ίδιο, σ. 273. Η οργάνωση επανιδρύθηκε μετά τους δύο Παγκοσμίους Πολέμους και από το 1951 έως σήμερα λειτουργεί με την ονομασία Österreichischen Kameradschaftsbundes. oekb.net/de/okb/ueber-uns/ursprung-und-werte/, πρόσβαση 26/9/2020.

Οι Αψβούργοι υποστήριζαν τη δράση των οργανώσεων παλαιμάχων καθώς θεωρούσαν ότι μέσω αυτών διαχέονταν στην κοινωνία μιλιταριστικές αντιλήψεις, βοηθώντας στην «προπαρασκευαστική φάση» του πολέμου. Η κινητοποίηση των βετεράνων θεωρούνταν κρίσιμη τόσο ψυχολογικά όσο και στρατιωτικά διότι αυτά τα άτομα θεωρούνταν ένα εφεδρικό σώμα με καθοριστική συμβολή σε έναν ενδεχόμενο νέο πόλεμο.²³⁰ Στην πράξη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πέρα από όσους ήταν σε νεαρή ακόμα ηλικία και κατατάχθηκαν το 1914, όσοι ήταν μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετείχαν σε βοηθητικές υπηρεσίες στα μετόπισθεν, στη διοργάνωση εράνων, ενώ συνέδραμαν στην περίθαλψη των τραυματιών. Παράλληλα όμως οι οργανώσεις των βετεράνων κατά τη διάρκεια του πολέμου αποδυναμώθηκαν και έχασαν την επαφή τους με το αυτοκρατορικό κέντρο λειτουργώντας περισσότερο σε τοπικό επίπεδο.²³¹

Στην Πρωσία έως το 1828 υπήρχαν μόλις δύο οργανώσεις βετεράνων καθώς η Αυλή έβλεπε με καχυποψία τέτοιες πρωτοβουλίες θεωρώντας τες ως μέσα διάδοσης φιλελεύθερων ιδεών. Όμως την επόμενη εικοσαετία ιδρύθηκαν ακόμα 43 σύλλογοι, φανερώνοντας την αλλαγή της κρατικής πολιτικής. Η αλματώδης αύξηση οφείλετο στο γεγονός ότι η Αυλή προσπάθησε να ενσωματώσει τους βετεράνους στους επίσημους μοναρχικούς εορτασμούς των πολέμων μία διαδικασία που ολοκληρώθηκε μετά τους πολέμους για τη Γερμανική Ενοποίηση, όταν πλέον οι σύλλογοι παλαιμάχων θεωρούνταν από τις αρχές πατριωτικά σωματεία.²³²

Στην Γερμανική Αυτοκρατορία, όπως συνέβη και στην Αυστριακή, ο Θρόνος επεδίωξε την υπαγωγή των οργανώσεων βετεράνων σε μία κεντρική ομοσπονδιακή οργάνωση υπό την αιγίδα του. Οι πρώτες ιδέες εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1880 και υλοποιήθηκαν σε ένα πρώιμο επίπεδο το 1888, όταν την επαύριον του θανάτου του πρώτου Κάιζερ Γουλιέλμου Α΄ πολυάριθμες οργανώσεις συνεργάστηκαν υπό την καθοδήγηση του Στέμματος για τη δημιουργία ενός μνημείου προς τιμήν του εκλειπόντος. Οι διεργασίες για την ενοποίηση των οργανώσεων παλαιμάχων την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα οδήγησαν αρχικά στην ίδρυση, το 1898, της πρωσικής Preußischer Landeskriegerverband

²³⁰ Cole, *ό.π.*, σ. 311.

²³¹ Στο *ίδιο*, σ. 316.

²³² Planert, *ό.π.*, σσ. 694-702· Leighton S. James, «The Experience of Demobilization: War Veterans in the Central European Armies and Societies after 1815», Alan Forrest–Karen Hagemann–Michael Rowe (επ.), *War, Demobilization and Memory The Legacy of War in the Era of Atlantic Revolutions*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2016, σσ. 68-83, σ. 69, 78-79.

και το 1900 της Kyffhäuserbund der deutschen Landeskriegerverbände («Σύνδεσμος Kyffhäuser των γερμανικών οργανώσεων βετεράνων»), στην οποία προέδρευε βάσει του καταστατικού της πάντα ο εκάστοτε επικεφαλής της πρωσικής οργάνωσης.²³³ Τα χρόνια που μεσολάβησαν από την ίδρυσή της έως την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου η οργάνωση ως «ανεπίσημο κομμάτι του αυτοκρατορικού κατεστημένου» κατά τον μελετητή της C.J. Elliott, είχε δύο κύριες λειτουργίες: α') τη συνεργασία με το στρατό ώστε να είναι προετοιμασμένα τα μέλη της σε περίπτωση μίας νέας επιστράτευσης, β') την προπαγάνδα εναντίον του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPD). Η οργάνωση αυτή μονοπωλούσε τον οργανωμένο χώρο των βετεράνων και έως το 1914 σε αυτήν υπάγονταν 32.000 οργανώσεις αποτελούμενες συνολικά από 2,9 εκατομμύρια μέλη.²³⁴

Συμπερασματικά, οι οργανώσεις των βετεράνων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν ένα καινοφανές φαινόμενο στον ευρωπαϊκό χώρο, με τις οργανώσεις μάλιστα στα γερμανόφωνα κράτη να αναπτύσσονται σε σημαντικότατο βαθμό. Μολονότι αρχικά αυτές οργανώσεις ιδρύθηκαν αυθόρμητα και ήταν αλληλοβοηθητικές, σταδιακά άλλαξαν χαρακτήρα. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, οι οργανώσεις βετεράνων θεωρούνταν τόσο στην Αυστριακή όσο και στη Γερμανική Αυτοκρατορία πατριωτικά σωματεία, τα οποία προοδευτικά εξελίχθηκαν σε μέσα υποστήριξης των μοναρχιών καθώς και προετοιμασίας της κοινωνίας για έναν ενδεχόμενο νέο πόλεμο. Εντούτοις, οι οργανώσεις αυτές, μολονότι στόχευαν και στη θέσπιση υλικών προνομίων για τα μέλη τους, δεν προέτασαν μαχητικές διεκδικήσεις όπως συνέβη στις ΗΠΑ αυτή την περίοδο ή στην Ευρώπη μετά τον Μεγάλο Πόλεμο (βλ. παρακάτω).

Η Ευρώπη όμως δεν ήταν το μοναδικό κέντρο εξελίξεων για τους βετεράνους κατά τον «μακρύ» 19ο αιώνα. Οι ΗΠΑ παρουσίασαν εξίσου, αν όχι και σημαντικότερες, προόδους ως προς τη μέριμνα για τους βετεράνους, ενώ οι οργανώσεις των βετεράνων εξελίχθηκαν για πρώτη φορά διεθνώς σε μία ισχυρή ομάδα πίεσης. Στην αμερικανική ήπειρο μέτρα για την ανακούφιση των αναπήρων ή άρρωστων στρατιωτών είχαν υιοθετηθεί από

²³³ Το όνομά της η οργάνωση προερχόταν από μία γερμανική λαϊκή παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο ιστορικός βασιλιάς της Γερμανίας Φρειδερίκος Μπαρμπάροσα (1122–90) «κοιμόταν» στο όρος Kyffhäuser της Θουριγγίας έως ότου ξυπνήσει και οδηγήσει ξανά προς τη δόξα τη Γερμανία. Elliott, *ό.π.*, σ. 110.

²³⁴ James M. Diehl, «The organization of German veterans, 1917–1919», *Archiv für Sozialgeschichte*, τ. 11, 1971, σσ. 141–184, σσ. 142–147· Elliott, *ό.π.*, σσ. 109–110. Πρβλ. το ιστορικό της οργάνωσης, η οποία λειτουργεί έως σήμερα, στην ιστοσελίδα της: kyffhaeuserbundev.de/%C3%BCber-uns, πρόσβαση 26/9/2020, στο σήμα της οργάνωσης έως σήμερα (βλ. της ιστοσελίδας της) αναγράφεται η χρονολογία «1786», έτος που δημιουργήθηκε η πρώτη οργάνωση αποστράτων στον γερμανικό χώρο (βλ. παραπάνω).

τον 17ο αιώνα (με πρώτη να λαμβάνει σχετικές μέριμνες την αποικία του Plymouth –στη σημερινή Μασαχουσέτη– το 1636),²³⁵ ώστε να ενθαρρυνθεί η κατάταξη. Μάλιστα μερικές αποικίες όπως το Μέρυλαντ και η Νέα Υόρκη είχαν θεσπίσει συνταξιοδοτικούς νόμους για τον ίδιο λόγο, ενώ η Βιρτζίνια θέσπισε τη διανομή γεωργικού κλήρου στους παλαίμαχους ως ανταμοιβή για την υπηρεσία τους. Ο λόγος που αναπτύχθηκαν αυτοί οι πρώτοι προνοιακοί μηχανισμοί στις αμερικανικές αποικίες ήταν κυρίως οι τακτικές συγκρούσεις με αυτόχθονες κατοίκους της νέας ηπείρου.²³⁶

Τα προνοιακά μέτρα των αγγλικών των Αποικιών για τους βετεράνους είχαν παγιωθεί την περίοδο της Αμερικανικής Επανάστασης, έτσι ώστε ένας από τους πρώτους νόμους του επαναστατικού Ηπειρωτικού Κογκρέσου (Continental Congress), αυτός της 26ης Αυγούστου 1776, θέσπιζε ότι κάθε αξιωματικός που θα υπηρετούσε αδιαλείπτως έως τη λήξη του Πολέμου της Ανεξαρτησίας θα λάμβανε επταετή σύνταξη ίση με το ήμισυ του κεκανονισμένου μισθού, ενώ για τους ανάπηρους, τις χήρες και τα ορφανά πολέμου προβλεπόταν ισόβια σύνταξη.²³⁷ Η ψήφιση του νόμου αυτού σε διάστημα λιγότερο των δύο μηνών από τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας αναδεικνύει ότι η μέριμνα για τους βετεράνους ήταν συνυφασμένη με την αμερικάνικη πολιτική από τη γενέθλια στιγμή τους.

Η δυσχερής οικονομική κατάσταση της νεαρής Δημοκρατίας είχε όμως ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση αρχικά ενός περιορισμένου συστήματος πολεμικών συντάξεων.²³⁸ Η κυριότερη νέα μέριμνα που ελήφθη μεταεπαναστατικά ήταν ότι στις χήρες και τα ορφανά του πολέμου δινόταν ένα εφάπαξ ποσό και όχι κάποια μηνιαία σύνταξη.²³⁹ Η αναζωπύρωση όμως του πατριωτικού φρονήματος μετά την ήττα από τη Μεγάλη Βρετανία το 1812 σε συνδυασμό με τη βελτίωση των δημόσιων οικονομικών και τις ευρωπαϊκές αντίστοιχες εξελίξεις για τους βετεράνους την ίδια περίοδο (βλ. παραπάνω), οδήγησε στη

²³⁵ Η απόφαση της Αποικίας του Plymouth ανέφερε συγκεκριμένα ότι «κάθε άνθρωπος που στέλνεται στο μέτωπο ως στρατιώτης και επιστρέφει ακρωτηριασμένος πρέπει να στηρίζεται οικονομικά ισοβίως από την Αποικία». Bois, «Pensions», *ό.π.*, σ. 649· Bennett, *ό.π.*, σ. 9.

²³⁶ England, *ό.π.*, σ. 286· Bennett, *ό.π.*, σσ. 7-9· Burtin, *ό.π.*, σ. 240.

²³⁷ Craig, *ό.π.*· Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 86· Bennett, *ό.π.*, σσ. 9-10. Ωστόσο, ο νόμος αυτός πέρασε με αντιδράσεις καθώς αρκετοί υποστήριζαν ότι με αυτό τον τρόπο θα δημιουργούταν μία μόνιμη προνομιούχος τάξη πρώην αξιωματικών μέσω εξόδων του κράτους. Τελικά ο νόμος ψηφίστηκε υπό τον αυξανόμενο φόβο παραιτήσεων και λιποταξιών από τις στρατιωτικές δυνάμεις. Burtin, *ό.π.*, σ. 241.

²³⁸ Το 1792 λάμβαναν συντάξεις 1.472 ανάπηροι πολέμου (συνολικά στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας είχαν πολεμήσει περίπου 200.000 άνδρες). Bennett, *ό.π.*, σ. 11.

²³⁹ Το μέτρο αυτό αφορούσε αρχικά τους πεσόντες αξιωματικούς (1794), ωστόσο σταδιακά επεκτάθηκε και σε υπαξιωματικούς (1802) και στρατιώτες (1812). Sondra Albano, «Military recognition of family concerns: Revolutionary War to 1993», *Armed Forces & Society*, τ. 20, τχ. 2, Χειμώνας 1994, σσ. 283-302, σσ. 284-285.

διεύρυνση των δικαιούχων σύνταξης σε όσους παλαιμάχους «είχαν ανάγκη». Σημείο τομής σε αυτή τη διαδικασία, αλλά και της συνταξιοδοτικής πολιτικής του αμερικανικού κράτους εν γένει, αποτέλεσε ο Revolutionary War Pension Act του 1818 με τον οποίον παραχωρούνταν συντάξεις σε όσους είχαν υπηρετήσει τουλάχιστον εννέα μήνες στον Ηπειρωτικό Στρατό και οι οποίοι αντιμετώπιζαν βιοποριστικές δυσκολίες.²⁴⁰ Το θεμελιώδες αυτό νομοθέτημα επεκτάθηκε περαιτέρω τη δεκαετία του 1830 περιλαμβάνοντας πλέον και όλους τους βετεράνους με τουλάχιστον διετή θητεία ανεξαρτήτως εισοδήματος καθώς και τις χήρες του πολέμου. Με αυτό το σύστημα έως το θάνατο και των τελευταίων Αγωνιστών της Επανάστασης είχαν δοθεί συντάξεις σε 70.000 άτομα.²⁴¹

Στις ΗΠΑ, όπως στην Ευρώπη, η ανταμοιβή του κράτους προς τους βετεράνους δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στη συνταξιοδότηση αλλά επεκτεινόταν και στη διανομή γης. Το μέτρο αυτό είχε πρωτοθεσπιστεί το 1679 από την αποικία της Βιρτζίνια και εφαρμόστηκε σε ομοσπονδιακό επίπεδο για τους πολεμιστές του Πολέμου της Ανεξαρτησίας. Οι παλαιμάχοι λάμβαναν γη κυρίως στα δυτικά σύνορα των ΗΠΑ, ώστε να δημιουργηθεί μία ζώνη ασφαλείας από επιθέσεις αυτοχθόνων. Το μέτρο αυτό διευρύνθηκε στους βετεράνους και των κατοπινών πολέμων και με αυτό τον τρόπο 68.239.030 στρέμματα είχαν διανεμηθεί έως το 1907.²⁴² Όλα αυτά τα προνοιακά μέτρα για τους παλαιμάχους δεν ήταν αποτέλεσμα της οργανωμένης πίεσης των βετεράνων, αλλά περισσότερο διαδεδομένων αισθημάτων εθνικισμού, νοσταλγίας και ευγνωμοσύνης²⁴³ ακολουθώντας δηλαδή την κυρίαρχη και στην Ευρώπη αντίληψη του ιερού χρέους της ανταμοιβής και αποζημίωσης των βετεράνων για τις θυσίες τους προς το έθνος. Η προτίμηση δε στη διανομή γης

²⁴⁰ Η προαναγγελία μάλιστα αυτού του μέτρου είχε γίνει συμβολικά το 1817 σε περιοδεία του προέδρου Τζέιμς Μονρόε (James Monroe) σε πεδία των μαχών της Επανάστασης, όπου στις ομιλίες που πραγματοποίησε επισήμαινε ότι «το έθνος δεν θα παραμελήσει το χρέος προς του στρατιώτες στους οποίους χρωστάει την ανεξαρτησία του». Bennett, *ό.π.*, σ. 11.

²⁴¹ John P. Resch, «Politics and public culture: The Revolutionary War Pension Act of 1818», *Journal of the Early Republic*, τ. 8, τχ. 2, Καλοκαίρι 1988, σσ. 139-158, σ. 151 κ.ε.· Daniel Blackie, «Revolutionary War Veterans, Disabled», Pencak (επ.), *ό.π.*, σσ. 349-353, 349-350· Δρίτσας, *ό.π.*, σσ. 86-87· Bennett, *ό.π.*, σσ. 11-20· Burtin, *ό.π.*, σσ. 241-244. Ενδεικτικό της διεύρυνσης της πρόνοιας για τους βετεράνους που πραγματοποιήθηκε το 1818 ήταν ότι μέσα σε δύο χρόνια το ποσοστό του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού που αφορούσε τις πολεμικές συντάξεις εκτινάχθηκε από το 1,6% στο 16%. Bennett, *ό.π.*, σ. 2.

²⁴² Βλ. τον πίνακα με τις διανομές κλήρων γης ανά πόλεμο σε Jeremy Atack–Fred Bateman–William N. Parker, «Northern Agriculture», Stanley L. Engerman–Robert E. Gallman (επ.), *The Cambridge Economic History of the United States*, τ. II: The Long Nineteenth Century, Cambridge University Press, Cambridge 2000, σσ. 285-328, σ. 296. Αναλυτική παρουσίαση της εφαρμογής του μέτρου αυτού σε Jerry A. O'Callagan, «The war veteran and the public lands», *Agricultural History*, τ. 28, τχ. 4, Οκτώβριος 1954, σσ. 163-168.

²⁴³ Burtin, *ό.π.*, σσ. 241-244.

έναντι των συντάξεων αυτή την περίοδο ήταν εύλογη καθώς η γη, σε αντίθεση με το χρήμα, ήταν ακόμη σε αφθονία στον Νέο Κόσμο.

Ο Αμερικάνικος Εμφύλιος Πόλεμος (1861–65) αποκρυστάλλωσε τις κατευθύνσεις που είχαν χαραχθεί ως προς τις ανταμοιβές των βετεράνων. Με τον νόμο για τις στρατιωτικές συντάξεις του 1862 και τις κατοπινές τροποποιήσεις του σταδιακά λάμβαναν συντάξεις σχεδόν όλοι οι βετεράνοι και οι συγγενείς των θανόντων. Έτσι οι στρατιωτικοί συνταξιούχοι το 1893 στις ΗΠΑ ανέρχονταν σε περίπου 965.000 άτομα.²⁴⁴ Ο Εμφύλιος ήταν ο πρώτος πόλεμος του οποίου το κόστος των συντάξεων και των συναφών επιδομάτων ανήλθε στο ίδιο ποσό με το κόστος των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Χαρακτηριστικό αυτού του κόστους μεταπολεμικά ήταν ότι σταθερά από το 1880 έως το 1910 περίπου το ¼ του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού αφορούσε στρατιωτικές συντάξεις, με αποκορύφωμα το 1893 που έφτανε το 41,6%.²⁴⁵ Σε αυτό το ποσό συμπεριλαμβανόταν και νέου είδους μέτρα όπως η δημιουργία οικιών για αστέγους, ενώ σταδιακά στους βετεράνους του Εμφυλίου προστέθηκαν και αυτοί των πολέμων με την Ισπανία (1898) και τις Φιλιππίνες (1899–1902). Επίσης ελήφθησαν μέτρα προτίμησης πρόσληψης βετεράνων σε δημόσιες υπηρεσίες.²⁴⁶ Η τεράστια διεύρυνση των προνομίων των βετεράνων από το 1776 έως την αυγή του 20ού αιώνα γίνεται κατανοητή από τα συγκριτικά στοιχεία για τα ποσά που διανεμήθηκαν από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση για τις συντάξεις και τα ευεργετήματα των βετεράνων του Πολέμου της Ανεξαρτησίας και του Ισπανοαμερικανικού Πολέμου του 1898, με αυτά του 1898 να είναι 85 φορές μεγαλύτερα.²⁴⁷

Όπως υποστηρίζει χαρακτηριστικά η ιστορικός Theda Skocpol, η οποία εντοπίζει στο μετεμφυλιακό σύστημα συντάξεων τις απαρχές του κράτους πρόνοιας των ΗΠΑ, στα τέλη του 19ου αιώνα οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν μεταμορφωθεί σε ένα πρόωρο κράτος–

²⁴⁴ S. Herbert Wolfe, *Governmental Provisions in the United States and Foreign Countries for Members of the Military Forces and their Dependents*, U.S. Department of Labor, Ουάσιγκτον 1917, σ. 21. Για να γίνει κατανοητή η τάξη μεγέθους το μέγεθος των συντάξεων των βετεράνων στις ΗΠΑ το 1910 ήταν υπερτριπλάσιο του συνολικού κόστους των παρεχόμενων συντάξεων (όχι μόνο στρατιωτικών) της Βρετανίας. Στο ίδιο, σ. 248. Πρβλ. Bennett, ό.π., σσ. 20-27.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 3.

²⁴⁶ Butrin, ό.π., σσ. 248-250. Αναλυτικά για το μετεμφυλιακό σύστημα πολεμικών συντάξεων βλ. Theda Skocpol, *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in the United States*, Harvard University Press, Cambridge, MA–Λονδίνο 1995, σσ. 102-151· Bennett, ό.π., σσ. 31-43, 55-81.

²⁴⁷ Συγκεκριμένα, ενώ για τον πρώτο αυτά τα έξοδα ανέρχονταν σε 70.000.000\$, το αντίστοιχο ποσό για τον πόλεμο του 1898 ήταν 6.000.000.000\$. James T. Carrol, «Spanish-American War, U.S. Financing of», Spencer C. Tucker (επ.), *The Encyclopedia of the Spanish-American and Philippine-American Wars. A Political, Social, and Military History*, ABC Clio, Santa Barbara, CA–Denver, CO–Οξφόρδη 2009, σσ. 615-616, σ. 615.

χρηματοδότη της κοινωνικής πρόνοιας.²⁴⁸ Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την ίδια, ενώ στην Ευρώπη το κράτος πρόνοιας αναδύθηκε στον ύστερο 19ο αιώνα δίνοντας έμφαση στους εργάτες, στις ΗΠΑ το επίκεντρο της κρατικής πρόνοιας ήταν η φροντίδα για τους στρατιώτες και τους συγγενείς τους: «Protecting Soldiers and Mothers», όπως τιτλοφορεί χαρακτηριστικά τη σχετική μελέτη της.²⁴⁹ Οι ΗΠΑ αποτέλεσαν κατά το β' ήμισυ του 19ου αιώνα και έως τις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου ιστορικά πρωτοπόρες στην κοινωνική πολιτική για τους βετεράνους.

Ο νεωτερισμός των ΗΠΑ ως προς το σύστημα συντάξεων των βετεράνων ήταν ότι αυτές ήταν γενικές (service pensions) και αφορούσαν (και) αρτιμελής παλαιμάχους που είχαν υπηρετήσει τουλάχιστον για ένα ορισμένο διάστημα, μη περιοριζόμενες στους αναπήρους πολέμου, τις χήρες και τα ορφανά.²⁵⁰ Από το συνολικό ποσό των συντάξεων της περιόδου 1860 έως 1916 το 44,7% αφορούσε συντάξεις αρτιμελών βετεράνων.²⁵¹ Ο κύριος λόγος που ακολουθήθηκε εξ αρχής αυτή η πολιτική ήταν ο σχετικά μικρός αριθμός των παλαιών πολεμιστών. Για παράδειγμα, το 1818 λάμβαναν σύνταξη 16.000 Αμερικανοί βετεράνοι, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός στη Γαλλία το 1817 ήταν 140.000. Επιπρόσθετοι παράγοντες που οδήγησαν στη θεσμοθέτηση αυτών των μέτρων ήταν η πολιτική σταθερότητα καθώς και η θέσπιση του καθολικού δικαιώματος ψήφου νωρίτερα από την Ευρώπη.²⁵²

Στις ΗΠΑ, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές χώρες, στην ευρεία μετεμφυλιακή επέκταση των προνομίων για τους παλαιμάχους συνέβαλλε και η διαρκής μαχητική πίεση των οργανωμένων βετεράνων. Οι οργανώσεις βετεράνων του Πολέμου για την Ανεξαρτησία ήταν περιορισμένες αριθμητικά και δεν είχαν εθνική εμβέλεια ώστε να επηρεάσουν τις ομοσπονδιακές αποφάσεις.²⁵³ Αντιθέτως, οι βετεράνοι των (νικητριών) βόρειων

²⁴⁸ Skocpol, *ό.π.*, σσ. 1-2.

²⁴⁹ Στο *ίδιο*, σ. 525.

²⁵⁰ Pryor, *ό.π.*, σ. 48.

²⁵¹ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σ. 21, 24.

²⁵² Burtin, *ό.π.*, σσ. 247-248.

²⁵³ Οι σημαντικότερες οργανώσεις ήταν η Society of Cincinnati (ίδρ. 1783 στη Νέα Υόρκη) για αξιωματικούς και η Society of St. Tammany για στρατιώτες. John E. Maass, «Society of the Cincinnati», Pencak (επ.), *ό.π.*, σσ. 366-370. Burtin, *ό.π.*, σ. 242. Για να μην εκλείψει η Society of Cincinnati υιοθέτησε την κληρονομία της ιδιότητας του μέλους στις επόμενες γενιές των Αγωνιστών της Ανεξαρτησίας και με αυτό τον τρόπο μετεξελίχθηκε από μία οργάνωση βετεράνων στην «παλαιότερη ιδιωτική πατριωτική οργάνωση» των ΗΠΑ, όπως η ίδια δηλώνει σήμερα στην ιστοσελίδα της. Η μεγάλη εγκατάσταση βετεράνων-μελών της εν λόγω οργάνωσης τη δεκαετία του 1780 σε περιοχές της τότε επονομαζόμενης Βορειοδυτικής Επικράτειας, οδήγησε στην εγκαθίδρυση προς τιμήν της της ομώνυμης πόλης του Cincinnati, η οποία αποτελεί σήμερα το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Πολιτείας του Οχάιο. www.societyofthecincinnati.org/about, πρόσβαση 9/9/2020.

πολιτειών μετεμφυλιακά οργανώθηκαν ταχύτατα διεκδικώντας σε ομοσπονδιακό και πολιτειακό επίπεδο επέκταση των προνοιακών μέτρων. Σύντομα μετά την κατάπαυση του πυρός, το 1866, ιδρύθηκε η Grand Army of the Republic (GAR) η οποία έφτασε να αριθμεί 400.000 μέλη το 1890.²⁵⁴

Οι ΗΠΑ ήταν η πρώτη χώρα όπου αναδύθηκε ένα μαχητικό κίνημα βετεράνων ως αξιοσημείωτη ομάδα πίεσης, σε αντίθεση μάλιστα με τις ευρωπαϊκές χώρες, όπου η κυριότερη δραστηριότητα των περιορισμένων συλλόγων αυτών η συμμετοχή σε εκδηλώσεις μνήμης ή αλληλοβοήθεια των μελών τους όχι η δραστήρια διεκδίκηση ανταμοιβών από το κράτος (βλ. παραπάνω).²⁵⁵ Ακολουθώντας το παράδειγμα της GAR, οι βετεράνοι των πολέμων με Ισπανία και Φιλιππίνες δημιούργησαν το 1899 την Veterans of Foreign Wars of the United State, η οποία υπάρχει έως σήμερα και δέχεται ως μέλη των βετεράνους των υπερπόντιων πολέμων των ΗΠΑ.²⁵⁶

Εν κατακλείδι, η Γαλλική και η Αμερικανική Επανάσταση καθώς και οι εξελίξεις καθ' όλο τον 19ο αιώνα παγίωσαν ορισμένες αντιλήψεις ως προς τους βετεράνους. Αρχικά, η λήψη κρατικών προνοιακών μέτρων για αυτούς ήταν μία ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους και δεν θεωρείτο πλέον φιλανθρωπία, αλλά καθήκον του έθνους-κράτους. Παράλληλα, ως προς το είδος των μέτρων που ελήφθησαν, δύο ήταν οι κύριοι άξονες που ακολουθήθηκαν. Αφενός η παροχή συντάξεων (σε διαφορετικό εύρος δικαιούχων ανά χώρα), αφετέρου η διανομή γης σε βετεράνους, κυρίως σε ευαίσθητες εθνοτικά περιοχές, όπως παραμεθόριες ή αποικίες. Τέλος, οι μετεμφυλιακές ΗΠΑ αποτέλεσαν την πρώτη περίπτωση όπου οργανώσεις παλαιμάχων εξελίχθηκαν σε ισχυρή ομάδα πίεσης και διεκδίκησης προνομίων για τα μέλη τους. Από αυτές τις εξελίξεις δεν θα μπορούσε να παραμείνει ανεπηρέαστη η Ελλάδα καθώς η κρατική της υπόσταση προήλθε από έναν πολύχρονο πόλεμο ο οποίος πραγματοποιήθηκε όταν οι αντιλήψεις αυτές κυριαρχούσαν στον μεταναπολεόντειο κόσμο.

²⁵⁴ Lincoln Austin Mullen, «Grand Army of the Republic», Pencak (επ.), ό.π., σσ. 190-201· Bennett, ό.π., σσ. 43-55· Burtin, ό.π., σ. 250. Η GAR αποτελεί ίσως τη μακροβιότερη οργάνωση βετεράνων ενός πολέμου καθώς λειτούργησε για 90 χρόνια, δηλαδή έως το θάνατο και του τελευταίου μέλους της το 1956. Mullen, ό.π., σ. 201. Η επιτυχία της οργάνωσης αυτής οδήγησε και βετεράνους παλαιότερων πολέμων να οργανωθούν. Συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1874 ιδρύθηκε από βετεράνους του πολέμου με το Μεξικό (1846–48) η National Association of Mexican War Veterans, η οποία ωστόσο δεν ξεπέρασε ποτέ τα 5.000 μέλη δεδομένου του μεγάλου χρονικού διαστήματος που είχε μεσολαβήσει. Bennett, ό.π., σ. 25.

²⁵⁵ James, ό.π., σσ. 75-76· Burtin, ό.π., σ. 251.

²⁵⁶ Paul G. Pierpaoli Jr., «Veterans of Foreign Wars of the United States», Tucker (επ.), ό.π., σσ. 677-678· vfw.org/about-us, πρόσβαση 24/9/2020.

A.1.1.2. Οι ανταμοιβές για τους Αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης (1821–1877)

A.1.1.2.1. Οι διακηρύξεις για τις «αποζημιώσεις» των «εκδουλεύσεων» των Αγωνιστών της Επανάστασης (1821–1833)

Η Ελληνική Επανάσταση, το γενέθλιο γεγονός του ελληνικού κράτους, ως μία πολύχρονη πολεμική σύγκρουση είχε ως αποτέλεσμα μεγάλο αριθμό παλαιμάχων και θυμάτων πολέμου. Ο ακριβής αριθμός όσων πολέμησαν δεν είναι γνωστός, ωστόσο το εύρος του πρέπει κατ' εκτίμηση να κυμαίνεται μεταξύ 25.000 και 51.000 ανδρών και πιθανότατα βρίσκεται εγγύτερα στο κατώτερο άκρο αυτού του φάσματος.²⁵⁷ Παρότι η κατάληξη της Επανάστασης ήταν επί επταετία αβέβαιη, εξαρχής θεωρήθηκε ότι οι συμμετέχοντες σε αυτήν έπρεπε να ανταμειφθούν και να αποζημιωθούν για τις θυσίες τους και σχετικές διατάξεις συμπεριλαμβανόταν στα περισσότερα νομικά κείμενα της Επανάστασης.

Τα σπέρματα της πρόνοιας για αυτούς ήταν, ωστόσο, παλαιότερα και εντοπίζονταν αρχικά στο Σχέδιο Συντάγματος (*Νέα Πολιτική Διοικήσις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*) του Ρήγα Φεραίου (1797). Ο Βελεστινλής στο άρθρο 21 αυτού προέβλεπε ότι όποιος «εσακατεύθη εις τον υπέρ πατρίδος πόλεμον» πρέπει να συντηρείται από την πατρίδα. Ακολούθως ο Ανώνυμος της Ελληνικής Νομαρχίας θεωρούσε επιβεβλημένη την περίθαλψη των ευάλωτων λόγω της συμβολής τους στην απελευθέρωση προσώπων.²⁵⁸

Οι πρώτες σχετικές διατάξεις για την ανταμοιβή και την αποζημίωση των Αγωνιστών στη ξηρά και στη θάλασσα έκαναν την εμφάνισή τους στις περιφερειακές διοικήσεις

²⁵⁷ Σύμφωνα με τον «Υποθετικό λογαριασμό» του 1823/24, του μοναδικού προϋπολογισμού που συντάχθηκε (από το Βουλευτικό Σώμα) κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, υπολογίζονταν τα σιτηρέσια και οι μισθοί 51.000 «στρατιωτών» εκ των οποίων 26.500 θεωρούνταν στρατιώτες εκστρατειών, 18.300 πολιορκιών, 6.050 εσωτερικού και 150 εκ αυτών προορίζονταν για τη φύλαξη των υπουργών. Εντούτοις, σύμφωνα με τον οικονομολόγο Ανδρέα Ανδρεάδη και τον ιστορικό Στέφανο Παπαγεωργίου πρόκειται για έναν υποθετικό αριθμό που είναι αισθητά ανώτερος του πραγματικού. Ανδρέας Μιχ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, τ. Α', Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1904, σ. 8· Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821–1862*, Παπαζήση, Αθήνα 2005, σσ. 172-173. Οι διαδοχικές επιτροπές για την αποπληρωμή των εκδουλεύσεων προς τους Αγωνιστές (συσταθείσες το 1833, το 1845 και το 1865, βλ. παρακάτω) κατέταξαν στο Μητρώο Αγωνιστών, το οποίο βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 25.478 άνδρες. Τρύφων Ευαγγελίδης, «Ελληνική Επανάστασις», *ΜΕΕ*, τ. Ι', σσ. 565-575, σ. 568.

²⁵⁸ Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», *ό.π.*, σσ. 54-55. Βλ. Παράρτημα Α' της διδακτορικής διατριβής της Σ. Βασιλείου, όπου κωδικοποιείται η σχετική με τους Αγωνιστές νομοθεσία (1797–1927). Στο ίδιο, σσ. 420-429.

που συγκροτήθηκαν κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης. Συγκεκριμένα, στον Οργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας αναφερόταν ότι (άρθρο ιθ'):

*Επειδή είναι δίκαιον και αναγκαίον, οι Καπιτάνοι²⁵⁹ και στρατιώται να λάβω-
σιν αμοιβάς διά τας απερασμένας των εκδουλεύσεις προς την Πατρίδα, ο-
μοίως δε και εκείνοι οίτινες θέλουν προσφέρει εις το εξής εκδουλεύσεις α-
ξιολόγους για το καλόν της Πατρίδος, η Γερουσία θέλει λάβει αφεύκτως την
φροντίδα ν' αποφασίση τας αναλόγους αμοιβάς και τους μισθούς των.²⁶⁰*

Οι «εκδουλεύσεις» αποτελούσαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης τις αποζημιώσεις των οπλαρχηγών, καθώς αυτοί μίσθωναν στρατιώτες και κατόπιν προσκόμιζαν τα σχετικά αποδεικτικά έγγραφα στην εκάστοτε διοικητική αρχή για να λάβουν τα έξοδα που είχαν καταβάλει.²⁶¹ Πέρα από τις εκδουλεύσεις, η Πελοποννησιακή Γερουσία μερίμνησε και για τα ορφανά του Αγώνα, καθώς στην πρώτη εγκύκλιό της («Εγκύκλιος της Στεμνίτσας», 30 Μαΐου 1821) προς τους οπλαρχηγούς και τους κατοίκους της Πελοποννήσου, την «πρώτη γενική και απλή νομοθεσία του νέου κράτους», ανάμεσα σε ποικίλες διατάξεις συμπεριλαμβανόταν η ανάγκη περίθαλψης και ανατροφής των ορφανών του πολέμου.²⁶² Τον ίδιο μήνα στο Στρατοπολιτικό Σύστημα της Σάμου του Λυκούργου Λογοθέτη θεωρού-
ταν ως πρώτιστο καθήκον του γενικού διοικητή η επαγρύπνηση για την ευτυχία και την ασφάλεια των πολεμιστών καθώς και ως χρέος του στρατηγού η διανομή τιμητικών βρα-
βείων στους διαπρέποντες στρατιωτικούς.²⁶³

Το άρθρο περί εκδουλεύσεων του Οργανισμού της Πελοποννησιακής Γερουσίας μεταφέρθηκε αυτούσιο και στον Οργανισμό της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος (άρθρο 17).²⁶⁴ Επίσης, στη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος συμπεριλαμβανόταν η υπο-
χρέωση που έχουν οι «προεστώτες εις τα πολεμικά» κάθε επαρχίας «να φροντίζωσι περί
των αναγκάων εις το Νοσοκομείον της επαρχίας, να περιθάλπωνται οι ασθενείς στρα-
τιώται, να μη λειπώσιν όλα τα αναγκαία και να πληρώνονται όλοι οι ιατροί και λοιποί από

²⁵⁹ Πέρα από τη ναυτική έννοια του όρου, δηλαδή των κυβερνητών των πλοίων, καπετάνιος ήταν ο ανώτερος βαθμός των αρματολών. Οι υπόλοιποι βαθμοί στα αρματωλίκια ήταν το πρωτοπαλλήκαρο (υπασπιστής του καπετάνιου), οι κολτσήδες (διοικητές αποσπασμάτων) και τα παλληκάρια (στρατιώτες). Νικόλαος Τρουπάκης, «Αρματωλίκια», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σσ. 233-234, σ. 233.

²⁶⁰ Ανδρέας Ζ. Μαμούκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος. Ήτοι συλλογή των περί την αναγεννώμενην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α', Εκ της του Ηλία Χριστοφίδου Τυπογραφίας "Η Αγαθή Τύχη", εν Πειραιεί 1839, σσ. 60-61.

²⁶¹ Ελισσάβετ Τσακανικά, *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση*, Αθήνα, 2019, σ. 124.

²⁶² Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ε': *Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 615-616.

²⁶³ Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σ. 57. Παρόμοιες αναφορές υπήρχαν και στο «Προσωρινόν Πολίτευμα της Νήσου Κρήτης». Στο *ίδιο*, σ. 58.

²⁶⁴ Μαμούκας, *ό.π.*, σσ. 27-28.

την Κάσσαν δι' αυτών» (άρθρο ε').²⁶⁵ Η ύπαρξη αυτών των διατάξεων αναδεικνύει ότι η περιθάλψη και η αποζημίωση των Αγωνιστών αποτελούσε μία παγιωμένη αντίληψη ήδη από τις απαρχές του Αγώνα. Οι εξαγγελίες αυτές πέρα από την πεποίθηση της ηθικής αμοιβής ενίσχυαν και την πολεμική προσπάθεια καθώς αποτελούσαν ένα κίνητρο για την επιστράτευση του αγροτικού στοιχείου, ιδίως από τη στιγμή που έγινε κατανοητό ο αριθμός των κλεφταρματολών δεν επαρκούσε για τις ανάγκες ενός μακροχρόνιου πολέμου.²⁶⁶

Εν συνεχεία, το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος (1822) ανέφερε επί λέξει ότι «η Διοίκησης χρεωστεί παντοιοτρόπως να περιθάλψη τας χήρας και ορφανά των φονευομένων εις τον υπέρ πατρίδος πόλεμον» (άρθρο 107) καθώς και ότι «χρεωστεί βραβεία και αμοιβάς προς τα αποδεδειγμένα υπέρ πατρίδος ανδραγαθήματα και τας άλλας προς αυτήν ουσιώδεις εκδουλεύσεις» (άρθρο 108). Παράλληλα, μελλοντικός νόμος θα καθόριζε τα χρώματα «των παρασήμων της αντιβραβεύσεως», ενώ υπήρχε και η δέσμευση ότι «μετά την αποκατάσταση των ελληνικών πραγμάτων» η Διοίκηση όφειλε να «αντιβραβεύσει» όσους συνέφεραν στη «θεραπεία των χρηματικών χρεών της Ελλάδος» και να «ανταμείψει» τους «υπέρ αυτής δυστυχήσαντας» (άρθρο 109).²⁶⁷ Οι διατάξεις αυτές επαναλήφθηκαν στο Σύνταγμα του Άστρους (1823) αυτούσιες στο Κεφάλαιο Ι' (άρθρα 86, 89, 90, 92).²⁶⁸ Σε αυτά τα άρθρα, στις υλικές ανταμοιβές της αποπληρωμής των εκδουλεύσεων προς τους Αγωνιστές, προστέθηκαν οι ηθικές ανταμοιβές υπό τη μορφή παρασήμων καθώς και η αποζημίωση όσων οι περιουσίες υπέστησαν μείωση κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Με τη συμπερίληψη αυτών των διατάξεων στα ανώτατα νομικά κείμενα των επαναστατημένων Ελλήνων αναγνωριζόταν με τον πλέον emphaticό τρόπο το χρέος του έθνους απέναντι σε όσους πολέμους για την απελευθέρωσή του.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 118-119. Για τις αναφορές στους Αγωνιστές στις περιφερειακές διοικήσεις, βλ. επίσης Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 57-58.

²⁶⁶ Δημήτρης Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις». *Μεγάλη Ιδέα και στρατός τον 19ο αιώνα*, Ασίνη, Αθήνα 2018, σ. 31.

²⁶⁷ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832*, τ. Γ': *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, Έκδοσις Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1971, σ. 34· Σωτηρούλα Κ. Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά και η αποκατάστασή τους κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)», Γούναρης (επ.), ό.π., σσ. 27-107, σ. 34· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 59-60.

²⁶⁸ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832*, τ. Γ', ό.π., σσ. 96-98· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», ό.π., σσ. 34-35· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 61-62. Μοναδική διαφοροποίηση αποτελούσε ότι πλέον αναφερόταν ότι «η Διοίκησης οφείλει να φρονίση άνευ αναβολής να ευρεθή σταθερός πόρος ζωής δια τας χήρας και τα ορφανά των εις τας μάχας πεσόντων στρατιωτών» (άρθρο 86), ενώ η διατύπωση της Επιδαύρου ήταν ότι «η Διοίκησης χρεωστεί παντοιοτρόπως να περιθάλψη τας χήρας και ορφανά των φονευομένων εις τον υπέρ πατρίδος πόλεμον».

Το 1822 τα μέτρα για τους Αγωνιστές δεν εξαντλήθηκαν όμως μόνο σε αυτές τις ανταμοιβές, αλλά όπως και σε άλλες σύγχρονες περιπτώσεις σε Ευρώπη και ΗΠΑ (βλ. παραπάνω), διακηρύχθηκε η παραχώρηση γης σε αυτούς. Οι σχετικές πρόνοιες θεσπίστηκαν με τον πρώτο ειδικό νόμο για τους Αγωνιστές, αυτόν της 7ης Μαΐου 1822 (υπ' αριθμόν 14 του Κώδικα των Νόμων) που ψηφίστηκε από το Βουλευτικό Σώμα και επικυρώθηκε από το Εκτελεστικό. Σύμφωνα με αυτόν,

επειδή η παρούσα κατάσταση των πραγμάτων της πατρίδος απαιτεί την συνδρομήν όλων, όσοι εμπορούν να οπλοφορήσουν, διά να αποκρουσθή ο εχθρός και να στερεωθή η ανεξαρτησία του Έθνους [...] επειδή δίκαιον είναι οι συντρέχοντες εις αυτόν τον ιερόν σκοπόν και προκινδυνεύοντες να απολαύσωσι τους καρπούς των κόπων των [...] όσοι στρατιώται ευρίσκονται ήδη εις δούλευσιν της πατρίδος, και όσοι ένοπλοι όντες, καταγραφούν εις το εξής στρατιώται, όλοι χωρίς καμμίαν εξαίρεσιν, θέλουν λάβει δι' αντιμισθίαν ανά έν στρέμμα γης κατά μήνα από την ημέραν καταγραφής των.

Η παραχώρηση γης επιλέχθηκε ως αντιμισθία έναντι της παροχής συντάξεων εξαιτίας του μικρότερου οικονομικού κόστους. Όπως ομολογούταν στον νόμο, η μέθοδος αυτή ήταν δίκαια διότι «και τους αμειβομένους ευχαριστεί και την χρηματικήν στέρησιν του εθνικού ταμείου θεραπεύει». ²⁶⁹ Σε μία αγροτική κοινωνία, όπως η ελληνική της εποχής η απόκτηση γης ήταν ένα ισχυρό κίνητρο για την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας καθώς το φαινόμενο των λιποταξιών είχε εμφανιστεί ήδη από το 1821 στα πρώτα πρώιμα τακτικά σώματα στρατού. ²⁷⁰ Ο νόμος αυτός αποτελεί την αφετηρία των προνοιακών μέτρων για τους παλαίμαχους στην Ελλάδα και φανερώνει ότι η αναγνώριση της συνεισφοράς των πολεμιστών στον Αγώνα για την Ανεξαρτησία ήταν μια υψηλή προτεραιότητα της πολιτικής διοίκησης των επαναστατημένων Ελλήνων.

Οι εξαγγελίες για διανομή των εθνικών γαιών (δηλαδή των πρώην μουσουλμανικών κτημάτων και ακινήτων) στους πολεμιστές της Επανάστασης ήταν συνεχείς καθ' όλη

²⁶⁹ Για τον νόμο, βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*. τ. Α': *Μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, Έκδοσις της Βιβλιοθήκης της Βουλής, Αθήναι 1971, σσ. 167-168· Χρήστος Σ. Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την Ελλην. Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, Εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, εν Αθήναις 1874, σσ. 374-377· Αιλιανός, *ό.π.*, σσ. 489-490· Τριαντάφυλλος Αθ. Γεροζής, *Το Σώμα των Αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, 1821-1974*, τ. Α', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1996, σσ. 28-29· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σ. 61.

²⁷⁰ Για παράδειγμα στο σώμα 300 ανδρών που σχημάτισε ο Δημήτριος Υψηλάντης και το οποίο συμμετείχε στην πολιορκία της Τριπολιτσάς (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1821), το οποίο αποτέλεσε μία πρώτη απόπειρα συγκρότησης τακτικού στρατεύματος (είχε στρατιωτικούς βαθμούς, συγκεκριμένους μισθούς και ομοιομορφία στην ένδυση των μελών του) ήταν συχνό το φαινόμενο της αποχώρησης κατά βούληση των στρατιωτών από το σώμα ώστε να πάνε να εξασκήσουν τα (κυρίως αγροτικά) επαγγέλματά τους για να βοηθήσουν στον βιοπορισμό των οικογενειών τους. Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σσ. 32-33.

τη διάρκεια του Αγώνα. Σε ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας (1827), επαναλήφθηκε η εξαγγελία για παραχώρηση γης ως «ανταμοιβήν» σε όσους «καταταχθώσιν υπό την ελληνικήν σημαίαν από της σήμερον, διά να υπηρετήσουν την πατρίδα». Παράλληλα, εκείνη τη χρονιά πρωτοεμφανίστηκε διάταξη για μία συγκεκριμένη κατηγορία πολεμιστών: «την άξιαν αθανασίας και δόξης Φρουράν της Ακροπόλεως των Αθηνών, διά την πατριωτικήν καρτερίαν και διά τα άξια του έθνους φρονήματα, όπου έδειξεν υπερασπιζομένη αυτήν» καθώς και «τας χήρας και τα ορφανά των ενδόξως πεσόντων καθ' όλον το διάστημα της πολιορκίας αυτής». Για αυτούς προσδιοριζόταν «ανταμοιβή γης και ελαιών, εκ του ελαιώνος του εν τη περιοχή των Αθηνών». Τα δύο αυτά ψηφίσματα συμπεριελήφθησαν μάλιστα στα άρθρα 147 και 148 του Πολιτικού Συντάγματος της Τροιζήνας.²⁷¹ Παρότι οι επαναστατικές εξαγγελίες για διανομή γης τελικώς δεν υλοποιήθηκαν,²⁷² αυτές ήταν εναρμονισμένες με τις αντίστοιχες διεθνείς τάσεις για την επιβράβευση των βετεράνων, οι οποίες είχαν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), και ταυτόχρονα θεμελίωσαν την αγροτική αποκατάσταση των παλαιμάχων ως μηχανισμό ανταμοιβής και αποζημίωσής τους.

Ένα ακόμα ψήφισμα για συγκεκριμένες κατηγορίες Αγωνιστών του '21 υιοθετήθηκε στην Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους (1829) και αφορούσε τους υπερασπιστές του Μεσολογγίου, όσους πολέμησαν υπό τις διαταγές του Γεώργιου Καραϊσκάκη καθώς και όσους συμμετείχαν στην πολιορκία των Αθηνών. Αυτές οι κατηγορίες, όπως και τα ναυτικά νησιά (βλ. παρακάτω) δικαιούταν ιδιαίτερες αποζημιώσεις για τις εκδουλεύσεις τους και για τον υπολογισμό αυτών συστάθηκε μία επιτροπή. Παράλληλα ως μέσα για την εκπλήρωση αυτών των δεσμεύσεων οριζόταν η σύναψη εξωτερικού δανείου, οι εθνικές γαίες και η σύσταση ενός κώδικα δημοσίων χρεών.²⁷³ Οι διατάξεις αυτές επαναλήφθηκαν και στο Ψήφισμα Ι' της Δ' κατ' επανάληψη Εθνοσυνέλευσης του Άργους το 1831–32.²⁷⁴

²⁷¹ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832*, τ. Γ', ό.π., σσ. 594–595 (Ψήφισμα ΙΑ', 8 Απριλίου 1827), σσ. 613–614 (Ψήφισμα Κ', 5 Μαΐου 1827), σ. 661· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», ό.π., σ. 35· Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος–20ός αιώνες*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σ. 312.

²⁷² Στο ίδιο.

²⁷³ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832*, τ. Δ': *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις. Τόμος Δεύτερος*, Έκδοσις της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1973, σσ. 171–175 (Ψήφισμα Ε', 29 Ιουλίου 1829)· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 75–77· Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», ό.π., σ. 312.

²⁷⁴ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832*, τ. Ε': *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις. Τόμος Τρίτος*, Έκδοσις Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1974, σσ. 221–223· Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», ό.π., σ. 312. Το 1825 αποφασίστηκε επίσης η δημιουργία «των αναγκαίων νοσοκομείων» για τη νοσηλεία των

Τέλος, στην Ε' Εθνοσυνέλευση του Άργους (1831–32) ψηφίστηκε η διανομή εθνικών γαιών σε αυτόχθονες γεωργούς και επηλύδες αγωνιστές αξίας 4.000 φονίκων με αποπληρωμή 33 ετών. Ένα ψήφισμα που όμως δεν εφαρμόστηκε ποτέ.²⁷⁵ Οι αποζημιώσεις όσων έκαναν θυσίες για την Επανάσταση ήταν κοινή πεποίθηση ότι έπρεπε να αποπληρωθούν για αυτό και εξαγγέλλονταν όλα αυτά τα μέτρα.

Εν συνεχεία, στο νέο Οργανισμό του Στρατού (Ψήφισμα ΙΗ' της 21ης Δεκεμβρίου 1828 του Πανελληνίου), που βασιζόταν στον γαλλικό στρατιωτικό κώδικα, προβλεπόταν ότι όσοι συμπλήρωναν 12 χρόνια «έντιμης υπηρεσίας» στο στράτευμα θα χαρακτηρίζονταν «υπερστρατεύσιμοι (vétérans)». Αυτοί θα έφεραν ειδικό διακριτικό, θα λάμβαναν ειδικό σιτηρέσιο και, εάν ήταν ανίκανοι πλέον προς υπηρεσία, θα εγγράφονταν στο Σώμα των Απομάχων. Παράλληλα υπήρχε πρόβλεψη (ανεκπλήρωτη τελικώς) για τη δημιουργία και «Καταστήματος των Απομάχων», το οποίο θα αποτελούσε το ελληνικό ανάλογο του γαλλικού Μεγάρου των Απομάχων των Παρισίων και των αντίστοιχων ιδρυμάτων που υπήρχαν στα ευρωπαϊκά κράτη από τον 17ο αιώνα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Σε περίπτωση θανάτου τους τα δικαιώματα αυτά μεταβιβάζονταν στη χήρα τους.²⁷⁶ Το 1830, το Σώμα των Απομάχων είχε δύναμη 218 ανδρών, εκ των οποίων 36 αξιωματικοί και 182 στρατιώτες.²⁷⁷ Οι επιρροές από το αντίστοιχο σύστημα της μεταναπολεόντειας Γαλλίας ήταν πρόδηλες τόσο ως προς την παροχή σύνταξης επί τη βάση της ανικανότητας λόγω τραυματισμού ή θανάτου όσο και με την εξαγγελία δημιουργίας Καταστήματος των Απομάχων.

Η οφειλή της αποζημίωσης δεν εξαντλούταν όμως στις «εκδουλεύσεις» των Αγωνιστών της ξηράς, αλλά αφορούσε και όσους συνέδραμαν οικονομικά στον Αγώνα και στις ναυτικές επιχειρήσεις, ιδίως τη συμβολή των ναυτικών νήσων Ύδρας, Σπετσών και

τραυματισθέντων Αγωνιστών. Συγκεκριμένα, με το ψήφισμα της 5ης Οκτωβρίου 1825 αποφασίστηκε να παρακρατείται από τους μισθούς των στρατιωτικών το «1/2 επί τοις εκατό» για τη σύσταση και τα έξοδα των αναγκαίων νοσοκομείων για τους ασθενείς και τους τραυματίες του πολέμου. Βλ. Χαραλάμπης-Νίδερ, *ό.π.*, σ. 19. Τα πρώτα «Στρατιωτικά Θεραπευτήρια» είχαν δημιουργηθεί ήδη από το 1822 σε Πάτρα, Μεσολόγγι και Ναύπλιο. Γεώργιος Ν. Κωνσταντίνου, «Η Ιστορία των στρατιωτικών νοσοκομείων στη νεότερη Ελλάδα», *αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009, σσ. 33-37.

²⁷⁵ Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα*, Αθήναι 1923, σ. 16.

²⁷⁶ Χαραλάμπης-Νίδερ, *ό.π.*, σσ. 26-27· Σ. Ρούβαλης [αντισυνταγματάρχης], «Στρατιωτική Οργάνωσις της Ελλάδος», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ', τχ. 9, 27/1/1929, σ. 65· *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*, *ό.π.*, σ. 32· Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 50· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σσ. 71-72. Στη στρατιωτική ορολογία ως «κατάστημα» ορίζεται το οίκημα που ευρίσκεται μία στρατιωτική αρχή. Ιωάννης Παπαδάκης, «Κατάστημα (στρατ.)», *ΜΣΝΕ*, τ. Δ', σ. 88.

²⁷⁷ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 231, 233.

Ψαρών. Η πρώτη διακήρυξη για τις οφειλόμενες αποζημιώσεις των τριών νησιών αναγράφονταν στον Οργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας (1821):

Επειδή και αι τρεις νήσοι Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών, έκαμον αμέσως και εμμέσως λαμπράς εκδουλεύσεις προς την Ελλάδα γενικώς, μερικωτέρως δε και ιδιαιτέρας προς την Πελοπόννησον, η Πελοποννησιακή Γερουσία αναλαμβάνει τας αποζημιώσεις των άχρι τούδε σημαντικών εξόδων, και τας δίκαιας ανταμοιβάς εκείνων, όσοι αποδεικτικώς εξώδευσαν· μένει δε εις αυτήν να συναγροικηθή μετά της Εθνικής Βουλής.²⁷⁸

Το άρθρο αυτό επικυρώθηκε με το Ψήφισμα ΜΑ΄ της Β΄ Εθνοσυνέλευσης του Άστρους (17 Απριλίου 1823) και με το Ψήφισμα ΙΣΤ΄ της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου (16 Απριλίου 1826).²⁷⁹

Σε αντίθεση με το ζήτημα της αποπληρωμής των «εκδουλεύσεων» των πολεμιστών της ξηράς, των οποίων οι σχετικές πρόοδοι μετατέθηκαν και υλοποιήθηκαν μερικώς μεταεπαναστατικά (βλ. παρακάτω), ουσιαστικές εξελίξεις για τις αποζημιώσεις των νησιών σημειώθηκαν ήδη κατά την καποδιστριακή περίοδο, ενδεικτικό της πολιτικής πυγμής που είχαν τα νησιά αυτά και κυρίως οι Υδραίοι. Η ασφυκτική πίεση των τριών νησιών οδήγησε τον Καποδίστρια να μεταβιβάσει άμεσα το ζήτημα στην Εξεταστική των Λογαριασμών των Ναυτικών Επιτροπή, η οποία κατεκύρωσε υπέρογκες αποζημιώσεις 2.000.000 δίστηλων, δηλαδή 12.000.000 δρχ.. Τελικά, το 1830, μετά από διαπραγματεύσεις οι τρεις νήσοι εξασφάλισαν προσωρινή αποζημίωση 50.000 δίστηλων (300.000 δρχ.), ενώ και η Ύδρα ανακηρύχθηκε «ελεύθερος λιμένας επί πενταετία». ²⁸⁰ Οι χρηματικές απαιτήσεις των τριών νησιών ήταν οι υψηλότερες και οι επιτακτικότερες όλων των Αγώνιστών και συνέχισαν να ταλανίζουν το ελληνικό κράτος με τις νήσους να προβαίνουν σε συνεχείς διαμαρτυρίες.²⁸¹ Τη δεκαετία του 1850 καθορίστηκαν τόσο τα τελικά ποσά της αποζημίωσης όσο και ο τρόπος αποπληρωμής τους, ενώ οι τελευταίες σχετικές ρυθμίσεις ελήφθησαν τον 20ό αιώνα.²⁸²

²⁷⁸ Άρθρο κ΄. Μαμούκας, ό.π., σ. 119.

²⁷⁹ Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832, τ. Γ΄, ό.π., σσ. 135-136, 188-189.

²⁸⁰ Η Ύδρα έλαβε 147.000 δρχ., οι Σπέτσες 90.000 και 63.000 στα Ψαρά. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 126· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 80-82· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Ο ήχος των εν Ύδρα». Ο Πόρος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821–1831), Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2020, σσ. 150-153.

²⁸¹ Σύμφωνα με αναφορά των Υδραίων, το 1851, ότι οι απαιτήσεις τους θεωρείτο ότι έμειναν «ανεπιτέλεστοι». Αυτή η κατάσταση οδηγούσε το έθνος σε «βλάβη» διότι «δεν παριστάνει την πολιτείαν της Ελλάδος ευγνώμονα προς άνδρας εν καιροίς επιμελείας δεομένοις, ευεργετήσαντας το έθνος και συντελέσαντας τα μέγιστα εις την πολιτικήν αυτού ύπαρξιν», ενώ ταυτόχρονα στερούσε τη ναυτική δύναμή του. Αναφορά των Υδραίων περί των του Αγώνος απαιτήσεων, [Ύδρα] [1851], σσ. 9-10.

²⁸² Με τον νόμο ΣΙς (216)/1853 αποφασίστηκε η ετήσια χορήγηση στις τρεις νήσους ποσού «έλαττον των διακοσίων χιλιάδων δραχμών» έναντι των απαιτήσεών τους ώστε να «εκκαθαριστούν» οι απαιτήσεις τους

Από το 1821 έως την έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα, το 1833, είχε πλέον ριζωθεί η αντίληψη ότι το νεοϊδρυθέν κράτος είχε χρέος προς όσους πολέμησαν για την ανεξαρτησία του, τις χήρες και τα ορφανά του Αγώνα καθώς και όσους ζημιώθηκαν οικονομικά από την προσφορά τους αυτή. Η σημασία που δινόταν στους πολεμιστές αναδεικνύεται από το γεγονός ότι τα πρώτα σχετικά μέτρα ελήφθησαν ήδη κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης και αποτυπώνονται στα νομικά κείμενα αυτής. Για να γίνει κατανοητή η βαρύτητα του ζητήματος αρκεί να συγκριθούν τα μέτρα με αυτά που θέσπισε η επαναστατική διοίκηση για την περίθαλψη των προσφύγων, οι οποίοι αποτελούσαν ένα ακόμα μείζων ζήτημα της επαναστατικής περιόδου. Τα πρώτα μέτρα για την ανακούφιση των προσφύγων ελήφθησαν μόλις τον Απρίλιο του 1822, την επαύριον της καταστροφής της Χίου, σχεδόν εννέα μήνες μετά την εμφάνιση των πρώτων προσφυγικών ρευμάτων.²⁸³ Τότε με απόφαση του Εκτελεστικού (20 Απριλίου 1822) διακηρύχθηκε ότι «είναι χρέος της Διοικήσεως απαραίτητον το να περιθάλη τους δυστυχήσαντας αδερφούς παντοιοτρόπως». Η μέριμνα για τους Χιώτες πρόσφυγες αφορούσε την εξασφάλιση τροφής και στέγης, ενώ αντίστοιχος νόμος υιοθετήθηκε από το Βουλευτικό το 1824 για πρόσφυγες εγκατεστημένους σε Αργολίδα και Λακωνία.²⁸⁴ Ωστόσο, η μέριμνα για αυτούς ήταν περιορισμένη και σχετικές διακηρύξεις ουδέποτε έλαβαν την επισημότητα που έχαιραν οι

Τελικώς, το 1856 κατόπιν τριετούς λειτουργίας κοινοβουλευτικής επιτροπής οριστικοποιήθηκαν οι απαιτήσεις στα 18.000.000 δρχ. (20.000.000 παλαιών δραχμών) και ορίστηκε ότι η αποπληρωμή θα ξεκινούσε από το 1856. Σύμφωνα με το Β.Δ. αυτής της χρονιάς οριζόταν ότι εφεξής θα δινόντουσαν ετησίως 100.000 δρχ. στους δικαιούχους της Ύδρας, 55.700 δρχ. σε αυτούς των Σπετσών και 44.300 δρχ. σε αυτούς των Ψαρών έως ότου αποπληρωθούν πλήρως οι αποζημιώσεις. Ν. ΣΙΣ (216) «Περί αποζημιώσεως των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Σπετσών, και Ψαρών διά τας κατά τον αγώνα χρηματικές θυσίας των» (24/1/1853), ΦΕΚ Α' /5/27-1-1853· «Δηλοποίησις περί προσαγωγής δικαιολογητικών εγγράφων ως προς την πληρωμήν του χορηγήματος των 3 ναυτικών νήσων» (11/1/1854), ΦΕΚ Α' /3/19-1-1854· Β.Δ. «Περί της διανομής του χορηγήματος των τριών ναυτικών νήσων» (12/7/1856), ΦΕΚ Α' /35/30-7-1856. Τα ποσά προέρχονται από τον Ανδρεάδη (ό.π., σσ. 127-128), ενώ ο Ευαγγελίδης παραθέτει τα ποσά σε γρόσια («Ελληνική Επανάστασις», ό.π. σ. 568). Η αποπληρωμή αυτών συνεχιζόταν απρόσκοπτα τουλάχιστον έως το 1904, όπως αναφέρει ο Ανδρεάδης (ό.π., σ. 128). Το 1904 μάλιστα ψηφίστηκε νέος νόμος ώστε να επισπευσθεί η αποπληρωμή των χρεών του κράτους προς τους απογόνους των δικαιούχων. Ν. ΓΚΕ' (3025) «Περί αναγνώρισεως και κανονισμού του προς τις ναυτικές νήσους Ύδραν, Σπέτσας και Ψαρά χρέους του δημοσίου διά τας εν τω ιερώ αγώνι χρηματικές αυτών θυσίας (16/6/1904), ΦΕΚ Α' /124/16-6-1904. Ακολούθως, νέος νόμος το 1906 προέβλεπε την αναγνώριση του δημοσίου χρέους 18.000.000 δρχ. προς τα τρία νησιά, η οποία θα αποπληρωνώταν με ομολογίες με τις πρώτες να εξαργυρώνονται το 1907. Από το 1927 η εξόφληση του υπολοίπου ανατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα με ομολογίες να εντοπίζονται έως τη δεκαετία του 1940. Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», ό.π., σ. 399, υπ. 39.

²⁸³ Τα κυριότερα προσφυγικά κύματα το 1821 ήταν από το Αϊβαλί, τη Μαγνησία και τη Θράκη λόγω της αποτυχίας της Επανάστασης εκεί. Το επόμενο έτος προστέθηκαν προσφυγικά ρεύματα από την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Χίο, ενώ το 1824 σημαντικές προσφυγικές ροές προήλθαν από την Κρήτη, την Κάσο και τα Ψαρά. Κώστας Κόμης, *Πολιτικοστρατιωτικές αναταραχές και πληθυσμιακές μετακινήσεις. Ο ελληνικός 19ος αιώνας και το 1821*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σσ. 50-52.

²⁸⁴ Ανδριώτης, ό.π., σσ. 9-14.

σχετικές με τους Αγωνιστές διατάξεις, οι οποίες ήταν σταθερά παρούσες σε όλα τα Συντάγματα του Αγώνα.

Όσον αφορά βέβαια τη διάκριση μεταξύ πολεμιστών και προσφύγων, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι οπλαρχηγοί αποτελούσαν μία ισχυρή, και δη ένοπλη, ομάδα πίεσης, από την οποία κρινόταν η έκβαση του Αγώνα σε στρατιωτικό επίπεδο. Όπως περιγράφει επιγραμματικά ο ιστορικός Αλέξης Πολίτης αυτό τον στρατιωτικό παράγοντα που ανέτρεψε τις ισορροπίες, «ο κάθε πολεμιστής που συγκέντρωνε δέκα, είκοσι, πενήντα στρατιώτες ονομαζόταν καπετάνιος, και μπορούσε έτσι να επιβάλει, βίαια, τη δική του άποψη».²⁸⁵ Κάθε κυβέρνηση ήταν δέσμια των οπλαρχηγών, μάλιστα δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που αυτοί κινήθηκαν εναντίον της κεντρικής εξουσίας διεκδικώντας την αποζημίωσή που θεωρούσαν ότι δικαιούνταν. Για παράδειγμα, οι απογοητευμένοι οπλαρχηγοί (με κυριότερο τον Γιάννη Μακρυγιάννη) που έμειναν εκτός της ανασυγκρότησης των ενόπλων δυνάμεων από τον Καποδίστρια αποτέλεσαν μία ισχυρή αντιπολιτευόμενη ομάδα για τον Κυβερνήτη,²⁸⁶ η εξέγερση του Πόρου το 1831 πραγματοποιήθηκε από Υδραίους που επιζητούσαν μεγαλύτερες αποζημιώσεις για τις εκδουλεύσεις τους,²⁸⁷ ενώ στην περίοδο αναρχίας μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη ομάδα ενόπλων εισέβαλε στην αίθουσα συνεδριάσεων της Δ' κατά συνέχειαν Εθνοσυνέλευσης στην Πρόνοια Ναυπλίου (1832), κακοποίησε πληρεξούσιους και πήρε ως όμηρους ορισμένους απαιτώντας με αυτό τον τρόπο την καταβολή καθυστερούμενων μισθών.²⁸⁸ Τα ευεργετήματα που εξαγγέλθηκαν την εμπόλεμη περίοδο στόχευαν και να κατευνάσουν τους οπλαρχηγούς, δημιουργώντας όμως παράλληλα μεγάλες προσδοκίες για την επιβράβευσή τους από το μελλοντικό ελληνικό κράτος. Πάντως, η σημασία των διακηρύξεων αυτών έγκειται στο γεγονός ότι μέσω αυτών των αλληπάλληλων εξαγγελιών θεμελιώθηκε η αντίληψη του χρέους του έθνους προς τους Αγωνιστές της Ανεξαρτησίας του.

²⁸⁵ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830–1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.–Μνήμων, Αθήνα 2009, σ. 16.

²⁸⁶ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821–1829)*, τ. Η': *Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του νεοελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 134–135. Για την αντιπολίτευση αγωνιστών στον Καποδίστρια βλ. Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 89–91.

²⁸⁷ Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Η', σσ. 669–675· John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833–1843)*, τ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σσ. 146–147· Παπαγεωργίου, ό.π., σσ. 277–279.

²⁸⁸ Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», ό.π., σσ. 86–87.

Α.1.1.2.II. Οι ανταμοιβές του ελληνικού κράτους προς τους Αγωνιστές (1833–1877)

Στα χρόνια του Όθωνα (1833–62) οι Αγωνιστές είχαν έναν κεντρικό ρόλο, τον οποίο εύλογα όφειλαν στην αίγλη του στρατιωτικού παρελθόντος τους η οποία αποτελούσε και προϋπόθεση της ανταμοιβής τους.²⁸⁹ Ο τιμητικός αυτός τίτλος αποτελούσε μήλον της έριδος για άτομα και ομάδες που διεκδικούσαν την αναγνώριση των εκδουλεύσεων τους και τη συνακόλουθη ικανοποίηση των αξιώσεών τους. Η συμμετοχή στην Επανάσταση θεωρούταν από πολλούς πρώην ενόπλους, και όχι μόνο, ως ο μοναδικός δίκαιος τρόπος εξασφάλισης μίας προνομιακής σχέσης με το δημόσιο, για το οποίο υπήρχε η πεποίθηση ότι αποτελούσε τη σπουδαιότερη πηγή οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης.²⁹⁰ Σε αυτή την προσπάθεια ικανοποίησης των αξιώσεων των Αγωνιστών, βαρύνοντα ρόλο διαδραμάτισαν η προσωπική δύναμη του κάθε οπλαρχηγού και η σχέση που είχε με την Αυλή.

Από τη μεριά των επιφανέστερων Αγωνιστών, όπως για παράδειγμα ο Γιάννης Μακρυγιάννης και ο Θεόδωρος Γρίβας, η διαχείριση της δημόσιας εικόνας τους ήταν καίριας σημασίας για την ισχυροποίηση των αξιώσεών τους προβάλλοντας ως διαπιστευτήρια τα πολεμικά τους κατορθώματα. Τα απομνημονεύματα που άρχισαν να εκδίδονται από την πρώτη μεταεπαναστατική δεκαετία, αλλά κυρίως ο Τύπος αποτέλεσαν τον χώρο όπου πολυάριθμοι Αγωνιστές, ή αρθρογράφοι που συνδέονταν μαζί τους, καθώς επρόκειτο για ολόκληρα δίκτυα πελατείας και εξουσίας, δικαιολογούσαν δημοσίως τις εκδουλεύσεις τους.²⁹¹ Εντούτοις, η δημόσια εικόνα των Αγωνιστών δεν ήταν ενιαία καθώς οι σημαντικές εσωτερικές αντιθέσεις εντός αυτής της κοινωνικής κατηγορίας οδηγούσαν σε τακτικές αλληλοκατηγορίες ως προς το εύρος ακόμα και την ύπαρξη των εκδουλεύσεων που αξίωναν.²⁹² Ουσιαστικά μέχρι τη δεκαετία του 1870 και την έλευση μιας νέας γενιάς

²⁸⁹ Όπως σημειώνει ο Βασίλης Γούναρης, «η βασική και κοινή προϋπόθεση του συλλογισμού που οδήγησε στην ανταμοιβή, ως αίτημα και ως απόφαση, ήταν η πλήρως αποδεκτή αίγλη του συγκεκριμένου αγώνα». Βασίλης Κ. Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», Γούναρης (επ.), *ό.π.*, σσ. 11-26, σ. 16.

²⁹⁰ Τσακανίκας, *ό.π.*, σσ. 14-15, 146.

²⁹¹ Για τις περιπτώσεις Μακρυγιάννη και Γρίβα, βλ. Στο *ίδιο*, σσ. 120-138. Βλ. επίσης Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σσ. 20-21.

²⁹² Τσακανίκας, *ό.π.*, σσ. 138-139. Στη σχετική αρθρογραφία κάθε Αγωνιστής ερμήνευε κατά το δοκούν την ισχύ των εκδουλεύσεων. Για παράδειγμα, υπήρχαν απόψεις ότι αυτές δεν έπρεπε να προσμετρούνται για πρόσωπα που επωφελήθηκαν της Επανάστασης και εξήλθαν από αυτήν με διευρυμένη περιουσία ή άτομα που ανεξαρτήτως των ζημιών που υπέστησαν εισήλθαν στον Αγώνα με ανιδιοτελή εφελθία, με τους Κολοκοτρωναίους και τους Υδραίους να κατηγορούνται αντίστοιχα. Επίσης, σημαντική διάσταση των εκδουλεύσεων ήταν και η αντιπαλότητα μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, καθώς και μίας τρίτης συνιστώσας

πολιτικών (με προεξάρχοντα τον Χαρίλαου Τρικούπη, που κι αυτός ήταν γόνος πολιτικού Αγωνιστή), στην πολιτική σκηνή του ελληνικού βασιλείου κυριαρχούσαν οι παλαίμαχοι πολιτικοί Αγωνιστές του 1821 (με προεξάρχοντες τον Ιωάννη Κωλέττη και τον Δημήτριο Βούλγαρη)²⁹³, οι οποίοι με τη σειρά τους είχαν δίκτυα με στρατιωτικούς Αγωνιστές και παλαίμαχους οπλαρχηγούς του '21.

Η θέση όμως των παλαιμάχων στο νεοσύστατο βασίλειο δεν εξαντλούταν στη δημόσια εικόνα τους, την οποία εκ των πραγμάτων διαμόρφωναν οι πιο ισχυροί από αυτούς και δεν αφορούσε άμεσα τη συντριπτική πλειοψηφία αυτών. Οι Αγωνιστές αποτέλεσαν ένα σημαντικό παράγοντα αστάθειας καθώς οι απλοί στρατιώτες ήταν πιστοί πρώτιστα στον οπλαρχηγό τους και όχι στο κεντρικό κράτος, ενώ αντιδρούσαν στις προσπάθειες του τελευταίου να οργανώσει ένα σύγχρονο δυτικού τύπου κράτος.²⁹⁴ Όπως παραστατικά σημειώνει ο Γιάννης Κολιόπουλος, «όσοι από τους καπεταναίους δεν είχαν ενταχθεί στην εξουσία ή δεν είχαν ικανοποιηθεί σύμφωνα με τις προσδοκίες τους, αποτελούσαν μια ιδιότυπη κοινωνική ομάδα, επικουρική της εξουσίας, αλλά συνάμα και ανταγωνιστική προς αυτήν», καθώς συχνά συνεργαζόντουσαν μαζί της είτε για την πάταξη της ληστείας είτε για τις εξορμήσεις στην ελληνοτουρκική μεθόριο (βλ. παρακάτω).²⁹⁵ Η ειρηνική διαβίωση των Αγωνιστών στο πλαίσιο του νέου κράτους δεν ήταν δεδομένη, αλλά διαπραγματεύσιμη.²⁹⁶ Το χαρακτηριστικότερο δείγμα της διασάλευσης της κοινωνικής ειρήνης από μεριάς των παλαιμάχων ήταν οι τακτικές εξεγέρσεις στις οποίες συμμετείχαν, είτε ως στασιαστές είτε ως όργανα επιβολής της τάξης.

Η πρώτη μεταεπανασταστική εικοσαετία βρίθει στάσεων και ανταρσιών με πρωταγωνιστές παλαίμαχους οπλαρχηγούς. Στη Μάνη, το 1834, παλαιοί Αγωνιστές της φάτρίας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη υποκίνησαν εξέγερση με αφορμή τη δίκη του Γέρου του Μωριά, εκφράζοντας ουσιαστικά με αυτό τον τρόπο την απροθυμία της Μάνης να ενταχθεί σε ένα ενιαίο δίκτυο διοίκησης.²⁹⁷ Ακολούθως, τον Φεβρουάριο του 1836 δυ-

που διακρίνει η Ελ. Τσακανίκα, αυτής των «αυτοχθονιστών ετερόχθονων», ήτοι των ετεροχθόνων που είχαν εξασφαλίσει από τους Αγώνες τους τα προνόμια των αυτοχθόνων. Στο ίδιο, σσ. 146-173.

²⁹³ Για τα δίκτυα αυτών των δύο βλ. Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 41-44· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 363, 479-480.

²⁹⁴ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σσ. 38-40.

²⁹⁵ Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 19.

²⁹⁶ Τσακανίκα, *ό.π.*, σ. 125.

²⁹⁷ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 369-370· Βασιλείου, *ό.π.* σ. 53· Τσακανίκα, *ό.π.*, σσ. 27-29, 74-75.

σαρεστημένοι από τους βαθμούς και τους μισθούς τους στον τακτικό στρατό (για την ένταξη Αγωνιστών στον τακτικό στρατό βλ. παρακάτω) παλαίμαχοι συμμετείχαν στην εξέγερση της Αιτωλοακαρνανίας.²⁹⁸ Επίσης, παλαίμαχοι οπλαρχηγοί συμμετείχαν και στην αντιοθωνική συνωμοσία της Φιλορθοδόξου Εταιρείας, το 1839, καθώς και σε μικρότερες στάσεις που είχαν ως αφορμές προσωπικές διαφορές, όπως αυτές του Θεοδωράκη Γρίβα τον Απρίλιο του 1844 στην Ακαρνανία των Τζανετάκηδων και των Μαυρομιχαλαίων έναν μήνα αργότερα στη Μάνη.²⁹⁹ Τέλος, στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 συμμετείχαν Αγωνιστές (βλ. παρακάτω) με σημαίνουσες προσωπικότητές τους όπως ο Δημήτριος Καλλέργης και ο Γιάννης Μακρυγιάννης διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο.³⁰⁰

Την ίδια στιγμή ωστόσο, παλαίμαχοι συνέδραμαν και στην καταστολή εξεγέρσεων (ορισμένες φορές επρόκειτο για τα ίδια πρόσωπα που στασίαζαν σε άλλες περιπτώσεις) φανερώνοντας τόσο τα ρευστά τους φρονήματα όσο και την ανομοιογένεια στο εσωτερικό τους. Για παράδειγμα, στην εξέγερση της Μεσσηνίας τον Αύγουστο του 1834 ο υπουργός Εσωτερικών Ιωάννης Κωλέττης αμνηστεύσε τους εξεγερθέντες λίγους μήνες νωρίτερα οπλαρχηγούς της Μάνης ώστε μαζί ένα βαυαρικό απόσπασμα να καταστείλουν την εξέγερση. Επιπλέον, προς ενίσχυση αυτών στρατολόγησε και σώματα ρουμελιωτών και πελοποννησιακών ατάκτων με επικεφαλής σημαίνοντες αγωνιστές όπως ο Θεοδωράκης Γρίβας, οι Δεληγιανναίοι και ο Ανδ. Λόντος.³⁰¹ Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί με τα άτακτα σώματά τους συνέβαλλαν και στην καταστολή της εξέγερσης της Αιτωλοακαρνανίας το 1836.³⁰² Η ρευστότητα των φρονημάτων καθώς και η διάθεση του κράτους να τους αμνηστεύσει ανά περίπτωση ήταν ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του βαρύνοντος πολιτικο-κοινωνικού ρόλου των παλαίμαχων. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτέλεσαν ίσως οι Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και Δημήτριος Πλαπούτας, οι οποίοι μετά την καταδίκη τους (1834), όχι απλώς έλαβαν χάρη, αλλά ο μόνος διορίστηκε στο Συμβούλιο της

²⁹⁸ Κολιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 20-25· Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', μετ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σ. 236· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 377.

²⁹⁹ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 384-386. Επίσης, για προσωπικούς λόγους στασίασαν το 1847 στην Ακαρνανία ο Θ. Γρίβας, επειδή ο πρωθυπουργός Ι. Κωλέττης υποστήριξε τον αδερφό του Γαρδικιώτη Γρίβα στην ενδοοικογενειακή τους διένεξη και στην Εύβοια του Ν. Κριεζώτη μετά από την φυλάκισή του για σωρεία παράνομων πράξεων (ξυλοδαρμούς, απειλές, παρακράτηση δημοσίου χρήματος). Ορισμένοι αμνηστευθέντες των εξεγέρσεων αυτών στασίασαν εκ νέου το επόμενο έτος στη Δυτική Στερεά, ενώ το ίδιο έτος εκδηλώθηκαν και τρεις στάσεις στην Πελοπόννησο (Καλαμάτα, Κόρινθος, Πύργος). Κολιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-52· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 439-441, 448-449· Μαλέσης, «... *ν' ανάψη η επανάσταση*», *ό.π.*, σσ. 147-150.

³⁰⁰ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 393-396· Μαλέσης, «... *ν' ανάψη η επανάσταση*», *ό.π.*, σσ. 130-131.

³⁰¹ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 371-372· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σσ. 53-54.

³⁰² Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 378· Μαλέσης, «... *ν' ανάψη η επανάσταση*», *ό.π.*, σ. 122.

Επικρατείας και προήχθη σε υποστράτηγο (και ο υιός του Γενναίος ορίστηκε υπασπιστής του Όθωνα), ο μεν δεύτερος προήχθη σε συνταγματάρχη.³⁰³ Η μεταχείριση αυτή δεν πρέπει να μας ξενίζει καθώς οι Αγωνιστές ήταν ουσιαστικά η ελίτ της εποχής.

Ο αποσταθεροποιητικός ρόλος των πρώην ατάκτων δεν περιοριζόταν στη συμμετοχή σε εξεγέρσεις, αλλά είχε και τη μορφή της άρνησης της νομιμότητας μέσω της ληστείας.³⁰⁴ Η ληστεία, η οποία αποτέλεσε τη συχνότερη παραβατική συμπεριφορά κατά την πρώτη εκατονταετηρίδα του ελληνικού κράτους,³⁰⁵ αποτέλεσε ένα κατ' εξοχήν φαινόμενο αγροτικών κοινωνιών όπως της Ελλάδας του 19ου αιώνα, όπου ως κοινωνικό ζήτημα συνδεόταν με το αγροτικό καθώς και με τη δυσχερή οικονομική κατάσταση του νεοσύστατου βασιλείου.³⁰⁶ Βεβαίως η ληστεία προϋπήρχε της Ελληνικής Επανάστασης. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν γίνει προσπάθειες για την καταπολέμησή της κυρίως μέσω της δημιουργίας των αρματολικιών, δηλαδή της συγκρότησης ένοπλων ατάκτων ομάδων για τη περιφρούρηση της δημόσιας τάξης, ως αντιστάθμισμα της δραστηριότητας των κλεφτών. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε μία κλεφταρματολίτικη παράδοση με τα όρια των δύο ιδιοτήτων να είναι ασαφή και συχνές οι μεταξύ τους εναλλαγές.³⁰⁷ Όπως σημειώνει ο κυριότερος μελετητής του φαινομένου Γιάννης Κολιόπουλος μπορεί να ειπωθεί ότι οι ληστές ήταν «επίγονοι» των κλεφτών.³⁰⁸

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους αρκετοί άνεργοι Αγωνιστές και πρώην κλέφτες ή αρματολοί δραστηριοποιήθηκαν εκ νέου στην παλαιά ιδιότητά τους.³⁰⁹ Επιπλέον, η ληστεία ήταν συνδεδεμένη και με τη Μεγάλη Ιδέα και τις αλυτρωτικές εξάρσεις

³⁰³ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 368-369· Τσακανίκα, *ό.π.*, σ. 92, 97.

³⁰⁴ Petropoulos, *ό.π.*, σσ. 359-362· Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 2· Γεροζήσης, *ό.π.*, σσ. 78-79· Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου-αρχές 20ού αι.)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2018, σσ. 54-55, 170.

³⁰⁵ Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σ. 169.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 47, 69.

³⁰⁷ Στο ίδιο, σσ. 48-52. Η ληστεία κατά την ύστερη περίοδο της Επανάστασης αποτελούσε μία αδιαμφισβήτητη κατάσταση με τον Καποδίστρια πρώτο να λαμβάνει τα πρώτα μέτρα για την πάταξη αυτού του φαινομένου μέσω της Πολιταρχίας, της πρώτης μορφής αστυνομίας. Η επιδίωξή του ήταν να υπαγάγει τους αγωνιστές σε ένα πλαίσιο πειθαρχίας στην κεντρική εξουσία και να απομακρύνει τη λογική του αρματολισμού. Κόμης, *ό.π.* σσ. 56-57· Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σσ. 52-54. Για τον κλεφταρματολίτικο παρελθόν, βλ. Γεώργιος Ασπρέας, «ληστεία», *ΜΣΝΕ*, τ. Δ', σσ. 355-356, σ. 355· Νικόλαος Τρουπάκης, «Αρματολίκια», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σσ. 233-234· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 49-60· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάσταση» *ό.π.*, σσ. 13-27.

³⁰⁸ Κολιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 2-3.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σσ. 2-3, 12· Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σσ. 54-55, 170. Πέρα από το φάσμα της ανεργίας που αυτοί αντιμετώπιζαν, επιπρόσθετοι παράγοντες που ενίσχυαν αυτή τη δραστηριότητα ήταν το αγροτικό ζήτημα και η σχετική νομοθεσία που έως το 1871 δεν ευνοούσε την διανομή εθνικών γαιών (βλ. παρακάτω), ο περιορισμός των τσελινγκάτων, η αυστηρή φορολογική πολιτική, οι αστυνομικές αυθαιρεσίες, οι πολιτικές και πολεμικές συγκρούσεις και η διαφθορά των κρατικών υπαλλήλων. Στο ίδιο, σσ. 57-59.

στις κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος τον 19ο αιώνα καθώς αρκετοί ληστές επάνδρωναν τις αντάρτικες ομάδες που δρούσαν στην ελληνοτουρκική μεθόριο.³¹⁰ Μάλιστα πολλές φορές επικεφαλής αυτών των ομάδων αναλάμβαναν σημαίνοντα στελέχη του Αγώνα, τα οποία περνούσαν τα σύνορα με την ανεπίσημη ενθάρρυνση της ελληνικής κυβέρνησης. Εμβληματικότερο παράδειγμα αυτής της πρακτικής αποτέλεσαν τα αντάρτικα σώματα που συγκροτήθηκαν σε Θεσσαλία και Ήπειρο κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, το 1854, στα οποία συμμετείχαν, αφού πρώτα είχαν παραιτηθεί από το στράτευμα, μεταξύ άλλων ο Θεοδωράκης Γρίβας, ο Κίτσος Τζαβέλας, ο Σπύρος Καραϊσκάκης ακόμα και ο υπασπιστής του Όθωνα Χριστόδουλος Χατζηπέτρος.³¹¹

Η ενσωμάτωση των Αγωνιστών στο νεοσύστατο κράτος ήταν ζωτικής σημασίας για την εύρυθμη λειτουργία του όπως γίνεται κατανοητό από την αποσταθεροποιητική δράση αρκετών εξ αυτών. Η ύπαρξη ατάκτων και περιπλανώμενων, καθώς σημαντικό μέρος αυτών προέρχονταν από περιοχές εκτός του ελληνικού κράτους, πολεμιστών την επαύριο της έλευσης του Όθωνα, οι οποίοι υπολογίζονταν μεταξύ 5.000 και 13.000,³¹² ήταν άμεση συνάρτηση της αθρόας απόλυσής τους από το τακτικό στράτευμα που συγκρότησε η Αντιβασιλεία. Ο πυρήνας αυτού αρχικά αποτελούταν από το Επικουρικό Βαυαρικό Σώμα 3.500 ανδρών που είχε συνοδεύσει τον Όθωνα στην Ελλάδα εξαιρώντας εκ των πραγμάτων μεγάλο μέρος των παλαιμάχων από αυτές τις θέσεις. Η κίνηση αυτή αποτέλεσε ένα μείζον πολιτικό λάθος που έθρεψε τη δυσσαρέσκεια των παλαιμάχων.³¹³

Μια ακόμα διάσταση αυτής της αναγκαιότητας της ενσωμάτωσης των παλαιμάχων στο νεοϊδρυθέν βασίλειο ήταν ότι το οθωμανικό κράτος θεωρούσε (με σημερινούς όρους) τους άτακτους και περιπλανώμενους πολεμιστές «αποδεσμευμένους». Με αυτό τον νεολογισμό, που εισάγει στην ελληνική βιβλιογραφία ο Θανάσης Μπαρλαγιάννης,

³¹⁰ Hering, *ό.π.*, τ. Α', σ. 212· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 468-470· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 96· Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σσ. 63-64, 102-103.

³¹¹ Στέφανος Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο Ελληνισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 143-168, σσ. 151, 157-160· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάσταση», *ό.π.*, σσ. 153-155. Ορισμένοι καπεταναίοι, εγκαθίστατο στην οθωμανική επικράτεια συμμετέχοντας εκ νέου στον αρματολικό ανταγωνισμό, διεκδικώντας δηλαδή αρματολίκια από το οθωμανικό κράτος συνεχίζοντας την προεπαναστατική δράση τους. Για την περίπτωση της διεκδίκησης του αρματολικίου της Άρτας από την οικογένεια των Μπακολαίων, βλ. Διονύσης Τζάκης, «Ένοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», *Δοκιμές*, τ. 4, Φθινόπωρο 1996, σσ. 7-43, σσ. 17-18.

³¹² Οι 5.000 είναι η εκτίμηση του ιστορικού J. Petropoulos, ενώ οι 13.000 είναι η μαρτυρία του σύγχρονου με τα γεγονότα Τζωρτζ Φίνλεϊ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 2.

³¹³ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 328-330· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάσταση», *ό.π.*, σσ. 98-100.

νοούνται τα άτομα που έχουν αποδεσμευτεί από τις σχέσεις εγγύτητας (με το οικογενειακό τους περιβάλλον ή την τοπική κοινωνία), όπως για παράδειγμα ποιμένες, πρόσφυγες ή τα ορφανά πολέμου.³¹⁴ Οι ομάδες αυτών των ατόμων αποτελούσαν παράγοντες «α-ταξίας»³¹⁵ καθώς απειλούσαν και απειλούνταν λόγω της απρόβλεπτης και ανεξέλεγκτης μετακίνησή τους από το έγκλημα, τη βία και την αρρώστια. Αυτά τα άτομα απειλούσαν επί της ουσίας την αστυνομική τάξη, η οποία είχε κεντρική σημασία για το οθωνικό κράτος, επειδή βρισκόντουσαν εκτός αυτής.³¹⁶ Η ένταξη των αποδεσμευμένων στον έλεγχο του Κράτους ήταν ζήτημα υψίστης σημασίας για το καθεστώς και ποικίλα μέτρα εντάσσονταν σε αυτή την πολιτική. Για παράδειγμα, με το διάταγμα δημιουργίας των δήμων (Ιανουάριος 1834) υποχρεωνόντουσαν όλοι οι υπήκοοι να εγγραφούν στα δημοτολόγια του τόπου διαμονής τους. Επιπρόσθετα μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν οι προικοδοτήσεις και η διανομή γης, ενώ σε αυτό το πλαίσιο άδειες ασκήσεως επαγγέλματος ή οικοδόμησης παραχωρούνταν μόνο σε μόνιμα εγκατεστημένους δημότες.³¹⁷ Μία βασική συνιστώσα της α-ταξίας στην προσπάθεια οικοδόμησης του ελληνικού κράτους αποτελούσε λοιπόν και μία μερίδα των παλαιών πολεμιστών και για αυτό το σκοπό το οθωνικό καθεστώς συγκρότησε ένα ευρύ σύστημα ανταμοιβών για αυτούς.

Το σύστημα ανταμοιβών που συγκροτήθηκε κυρίως την πρώτη πενταετία της οθωνικής περιόδου είχε ως κύριους άξονες την απονομή συντάξεων, την ένταξη των παλαιών πολεμιστών σε στρατιωτικούς σχηματισμούς, τη διανομή γης και τις παρασημοφορήσεις. Η δημιουργία αυτού του συστήματος διακηρύχθηκε ήδη από την πρώτη προκήρυξη του Όθωνα προς τον ελληνικό λαό, όπου ο ανήλικος ακόμα μονάρχης υποσχέθηκε «πλουσιωτάτη ανταμοιβή» για όσους πολέμησαν για την ελληνική ανεξαρτησία.³¹⁸ Οι πολεμικές συντάξεις και η διανομή γης σε παλαιμάχους ακολουθούσαν τη διεθνή τάση ανταμοιβής των παλαιμάχων που κυριαρχούσε τον «μακρύ» 19ο αιώνα καθώς

³¹⁴ Θανάσης Μπαρλαγιάννης, *Η υγειονομική συγκρότηση του ελληνικού κράτους (1833–1845)*, Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα 2018, σσ. 100-101.

³¹⁵ Η α-ταξία οριζόταν είτε ως ένα εμπόδιο στη σωστή και εύτακτη τοποθέτηση του ατόμου ή του φυσικού στοιχείου σε μία καθορισμένη πορεία είτε ως μία ανεξέλεγκτη φυγή από την πορεία αυτή. Σύμφωνα με τον Θ. Μπαρλαγιάννη η α-ταξία για το οθωνικό κράτος είχε έναν ενιαίο χαρακτήρα και μία κυκλικότητα. Για παράδειγμα ο λιμός προκαλούσε εξεγέρσεις, οι εξεγέρσεις την αύξηση των περιφερόμενων ατόμων κ.ο.κ. Στο ίδιο, σσ. 96-98.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 102. Στο οθωνικό κράτος μέσω της αστυνομίας, η οποία ήταν συνώνυμη ουσιαστικά της διοίκησης και υπεύθυνη για ποικίλους τομείς της ζωής όπως η υγεία, ο μονάρχης οργάνωνε τις κοινωνικές σχέσεις και τις αλληλεξαρτήσεις των ατόμων εντός της διαδικασίας συγκεντρωτισμού. Στο ίδιο, σ. 32, 40-43.

³¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 103-108, 194-195.

³¹⁸ Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», ό.π., σ. 112.

και τα αντίστοιχα μέτρα που είχαν υιοθετηθεί κατά τη διάρκεια του επαναστατικού αγώνα (βλ. παραπάνω), ενώ η ένταξη των παλαιών πολεμιστών στον τακτικό στρατό, κατά βάση όμως σε δευτερεύοντες στρατιωτικούς σχηματισμούς, αποτελούσε πέρα από μία μορφή αποζημίωσης και ανταμοιβής προς αυτούς και ένα μέσο για την εμπέδωση της νομιμοφροσύνης τους.

Οι εξαγγελίες κατά τη διάρκεια του Αγώνα για την αποζημίωση των εκδουλεύσεων καθώς και οι αθρόες απονομές στρατιωτικών βαθμών και υλικών αγαθών σε καπεταναίους, όχι αποκλειστικά για τα ανδραγαθήματά τους αλλά και ως κίνητρο στρατολόγησης είχαν δημιουργήσει ιδιαίτερες υψηλές προσδοκίες. Ενώσω συνεχίζονταν οι πολεμικές επιχειρήσεις οι Εθνοσυνελεύσεις και οι εκάστοτε κυβερνήσεις λάμβαναν χιλιάδες αιτήσεις για τις εκδουλεύσεις και τις θυσίες προσώπων ή ακόμα και ολόκληρων περιοχών, η αιτιολόγηση των οποίων βασιζόταν στην πεποίθηση ότι οι θυσίες τους θα αναγνωρίζονταν και θα επιβραβεύονταν. Ιδιαίτερος δε στην χαοτική περίοδο μεταξύ της δολοφονίας του Καποδίστρια έως την έλευση του Όθωνα το πλήθος πρώην στρατιωτών και καπεταναίων αξίωνε όλο και πιο υψηλές απαιτήσεις για τις θυσίες του.³¹⁹

Όσον αφορά την αποπληρωμή των εκδουλεύσεων, επρόκειτο για μία μακροχρόνια διαδικασία που ξεκίνησε από την αρμόδια επιτροπή που ιδρύθηκε το 1833, ενώ οι αξιώσεις αυτές επανεξετάστηκαν εκ νέου το 1845 και το 1865. Αρχικά, τον Δεκέμβριο του 1833 συστάθηκε η «επί των συντάξεων επιτροπή» για τη σύνταξη καταλόγων «συντάξεων, προικοδοτήσεων και βοηθειών εις απομάχους, χήρας και ορφανά δι' εκδουλεύσεις κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα». Με αυτό τον τρόπο δόθηκαν μηνιαίες συντάξεις σε 2.180 άτομα και «άπαξ πληρωμένοι προικίσαις και βοήθειαι» σε 928.³²⁰ Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του 1845 συντάξεις λάμβαναν 396 «απόμαχοι» (συνολικού ύψους 7.305 δρχ. μηνιαίως), 1.788 χήρες και ορφανά (19.064 δρχ. μηνιαίως), 111 άτομα ως «χορήγημα απέναντι παλαιών απαιτήσεων» (για τους πιστωτές τους «θυσιάσαντας τα πάντα υπέρ του έθνους»), ενώ προβλέπονταν και «προικίσαις ορφανών ανδρών διακριθέντων κατά

³¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 37-40.

³²⁰ Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1995, σσ. 40-41. Βλ. τα αναλυτικά στοιχεία για την κατανομή συντάξεων και βοηθημάτων την περίοδο Ιανουαρίου–Μαΐου 1834, όταν και παραχωρήθηκαν συντάξεις σε 1.415 άτομα και προικίσαις σε 305. Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», ό.π., σ. 139.

τον Αγώνα» συνολικού ύψους 150.950 δρχ. (δεν αναφέρεται αριθμός προικοδοτήσεων).³²¹ Επιπλέον, όσοι οπλαρχηγοί είχαν αναγνωρισθεί ως Αγωνιστές βάσει της επιτροπής του 1833 διορίστηκαν, τον Σεπτέμβριο του 1835, ως αξιωματικοί σε βαθμό ανάλογο της τάξης που βρισκόταν στο μητρώο των αγωνιστών είχε συντάξει η επιτροπή.³²²

Η δεύτερη φάση της εξέτασης των εκδουλεύσεων εγκαινιάστηκε την επαύριον της Επανάστασης της Γ' Σεπτεμβρίου 1843. Το ζήτημα των εκδουλεύσεων ήρθε στην επιφάνεια εκ νέου στην της Γ' Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις (1843–44), όπου με το Ψήφισμα Ε' οριζόταν ότι η κυβέρνηση όφειλε να εκτελέσει άμεσα όλες τις σχετικές με τους Αγωνιστές διατάξεις των προηγούμενων Εθνοσυνελεύσεων και να διερευνήσει την εφαρμογή των αποζημιώσεων που είχαν ήδη παραχωρηθεί. Απότοκο αυτών των διεργασιών ήταν η σύσταση (1845) μίας καινούργιας επιτροπής «προς εξακρίβωσιν των υπάρχουσών απαιτήσεων, και εξέλεγξιν των γενομένων αποζημιώσεων» με επικεφαλής τον πρωθυπουργό Κωλέττη, μία κίνηση ενδεικτική της σημασίας του ζητήματος. Εντούτοις, η επιτροπή αυτή δεν προέβη σε σημαντικές αλλαγές.³²³ Παράλληλα, από το 1844 διανέμονταν «βοηθήματα» από το Υπουργείο Εσωτερικών σε άπορους Αγωνιστές, χήρες και ορφανά σε εορτές αλλά και για επείγουσες ανάγκες, ενώ στην ανακούφιση των ίδιων κοινωνικών κατηγοριών συνέβαλλε και ο Θρόνος με το Ανακτορικό Ταμείο, καθώς και με μεμονωμένες συντάξεις σε χήρες στρατιωτικών.³²⁴

Το ζήτημα των εκδουλεύσεων όμως δεν είχε ακόμα λήξει και τα παράπονα για παραγκωνισμό Αγωνιστών συνέχιζαν να υπάρχουν. Οι τελευταίες εξελίξεις ως προς τη συνταξιοδότηση των παλαιμάχων εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1860, μία περίοδο έντονης πολιτικής ρευστότητας με την έξωση του Όθωνα (1862) και την ακόλουθη Μεταπολίτευση. Το 1862, σύμφωνα με τον τελευταίο κρατικό προϋπολογισμό της οθωνικής περιόδου συντάξεις λάμβαναν 2.372 Αγωνιστές (1.780 του στρατού και 592 του ναυτικού).³²⁵ Επιπλέον, με νόμο του 1861 προβλεπόταν ότι «οι αποδεδειγμένως κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα υπηρετήσαντες, εν ενεργεία, διαθεσιμότητι και αργία» αξιωματικοί

³²¹ Ανδρεάδης, *ό.π.*, σσ. 115-116.

³²² Ευαγγελίδης, «Ελληνική Επανάστασις», *ό.π.*, σ. 568· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 67.

³²³ Β.Δ. «Περί αμοιβής των υπέρ πατρίδος αγωνισαμένων» (18/10/1845), ΦΕΚ Α'/28/19-11-1845· Ευαγγελίδης, «Ελληνική Επανάστασις», *ό.π.*, σ. 568· Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 45· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σσ. 89-90. Αναλυτικά βλ. Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», *ό.π.*, σσ. 347-383.

³²⁴ Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 41, 45, 56-57· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 81. Πρβλ. Κεφάλαιο Α.1.1.4.

³²⁵ Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 121.

και υπαξιωματικοί μπορούσαν να αποστρατευτούν λαμβάνοντας τη αντίστοιχη σύνταξη (για τις στρατιωτικές συντάξεις βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3).³²⁶

Μετά το 1833 και το 1845, η Μεταπολίτευση του 1862–64 αποτέλεσε το τελευταίο κομβικό σημείο για την εξέταση των εκδουλεύσεων των Αγωνιστών. Με Ψήφισμά της η εν Αθήναις Β' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις (1862–64), το 1864, αναγνώρισε ότι το Ψήφισμα Ε' της Εθνοσυνέλευσης του 1844, όπως και άλλα ψηφίσματα που αναφέρονταν, «δεν εξετελέσθησαν ή μονον μέρη αυτών, και ταύτα ατελώς». Με το ίδιο Ψήφισμα αποφασίστηκε η συγκρότηση επιτροπής «προς εξακρίβωσιν των δικαιωμάτων και εν γένει εκδουλεύσεων των αγωνιστών της επανάστασεως του 1821», κίνηση που έλαβε ιδιαίτερη επισημότητα με την ειδική αναφορά του ζητήματος στο Σύνταγμα του 1864. Συγκεκριμένα, στο 102ο άρθρο του Συντάγματος αναφερόταν ότι με ιδιαίτερους νόμους «θέλει ληφθή πρόνοια» για διάφορα ζητήματα που ταλάνιζαν το ελληνικό κράτος, μεταξύ των οποίων και «περί ικανοποιήσεως των αγωνιστών της επανάστασεως του 1821».³²⁷ Η συνταγματική αναγνώριση της οφειλής του έθνους, μέσω του Κράτους, προς τους Αγωνιστές του αποτελεί ιστορικής σημασίας για την αναγνώριση της ευγνωμοσύνης και της αποζημίωσης που δικαιούνται από το Κράτος οι εκάστοτε πολεμιστές του.

Η συγκροτηθείσα, βάσει του Ψηφίσματος της 5ης Νοεμβρίου 1864, το 1865 επιτροπή με πρόεδρο τον Γενναίο Κολοκοτρώνη αποτελούταν από 25 μέλη και προοριζόταν να εξετάσει τις εκδουλεύσεις και να τις κατηγοριοποιήσει σε τρεις κατηγορίες: τις στρατιωτικές, τις ναυτικές και τις πολιτικές.³²⁸ Η «Επιτροπή προς εξακρίβωσιν των δικαιωμάτων και εν γένει εκδουλεύσεων των αγωνιστών της επανάστασεως του 1821» λειτούργησε έως το 1877 κατατάσσοντας συνολικά 25.478 Αγωνιστές³²⁹ στις επτά τάξεις που είχαν

³²⁶ Ν. ΧΞ' (660) «Περί μεταθέσεως εις αποστρατείαν των εν ενεργεία διαθεσιμότητι και αργία αξιωματικών και υπαξιωματικών του μονίμου στρατού των υπηρετησάντων εν καιρώ του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος» (4/8/1861), ΦΕΚ Α'/58/12-8-1861. Απώτερος στόχος του εν λόγω μέτρου ήταν η εθελουσία έξοδος αξιωματικών, ενώ με αυτό τον νόμο εισήχθη για πρώτη φορά η πρακτική της λήψης σύνταξης εν αποστρατεία του αμέσως μεγαλύτερου βαθμού. Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 55.

³²⁷ Ψήφισμα «Περί των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα εκδουλεύσεων και θυσιών» (5/11/1864), ΦΕΚ Α'/54/14-12-1864. Αλέξανδρος Σβώλος, *Τα ελληνικά Συντάγματα, 1822–1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Στοχαστής, Αθήνα 1972, σ. 142.

³²⁸ Β.Δ. «Περί διορισμού επιτροπή προς εκτέλεσιν του από 5 Νοεμβρίου 1864 ψηφίσματος» (31/12/1864) ΦΕΚ Α'/12/13-2-1865. *Αυγή*, 2/1/1865, «Επιτροπή αγώνος»· 5/1/1865 «Επιτροπή αγώνος»· 4/2/1865, «Η επιτροπή αγώνος».

³²⁹ Συγκεκριμένα επρόκειτο για 22.507 άνδρες του στρατού (3.536 αξιωματικούς, 6.488 υπαξιωματικούς και 12.483 στρατιώτες) και 2.971 του ναυτικού (487 πλοίαρχοι, 2.484 ναυτικοί), ήτοι συνολικά 25.478 Αγωνιστές. Ευαγγελίδης, «Ελληνική Επανάσταση», *ό.π.*, σ. 568.

δημιουργηθεί το 1833 (βλ. παραπάνω), ενώ κατά το τελευταίο έτος λειτουργίας της δημιουργήσε την τάξη των «εξαίρετων» Αγωνιστών.³³⁰ Στο πέρας της λειτουργίας της η Επιτροπή αναγνώρισε ότι τα χρέη του ελληνικού κράτους προς τους παλαιμάχους ανέρχονταν σε 12.589.174 γρόσια (2.625.662 γρόσια σε οπλαρχηγούς και 9.963.512 σε στρατιώτες, χωρίς να λαμβάνονται αντίστοιχες αποφάσεις για τις κατά τόπους κοινότητες που συνέβαλαν οικονομικά στον Αγώνα) κλείνοντας έτσι οριστικά το ζήτημα των εκδουλεύσεων της Ελληνικής Επανάστασης.³³¹ Η αποπληρωμή των εκδουλεύσεων, της πρώτης εξαγγελθείσας ανταμοιβής των πολεμιστών του Αγώνα, ολοκληρώθηκε πλημμελώς μισό αιώνα μετά την έναρξη της Επανάστασης, γεγονός που δικαιολογεί τις κατά καιρούς διαμαρτυρίες των παλαιμάχων. Η οικονομική στενότητα του κράτους καθώς και οι πελατειακές σχέσεις δικαιολογούσαν αυτή την καθυστέρηση,³³² εντούτοις, το οθωνικό σύστημα ανταμοιβών δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στην μέριμνα για την αποπληρωμή των εκδουλεύσεων, αλλά ήταν πολυεπίπεδο και είχε πολλές όψεις και παραμέτρους.

Το αποδοτικότερο μέτρο για την αποκατάσταση των παλαιμάχων ήταν η ένταξή τους στον τακτικό στρατό, η οποία τους εξασφάλιζε έναν μισθό, και μελλοντικά μία σύνταξη, σε μία εργασία συγγενή με το κλεφτοαρματολίτικο παρελθόν τους και ταυτόχρονα τους καθιστούσε νομιμόφρονες. Μία από τις προτεραιότητες της Αντιβασιλείας, όπως και του Καποδίστρια νωρίτερα, ήταν η αντιμετώπιση των ατάκτων μέσω της διάλυσής τους και της δημιουργίας τακτικού στρατού πλήρως ελεγχόμενου και πιστού στην κεντρική εξουσία. Μέσω της διαδικασίας αυτής θα διασφαλιζόταν η τάξη και θα θεμελιωνόταν η οικοδόμηση ενός κράτους δυτικού τύπου.³³³

Η αφετηρία αυτής της πολιτικής βρισκόταν στο βασιλικό διάταγμα της 27ης Φεβρουαρίου του 1833 («Περί διοργανισμού του Στρατιωτικού») το οποίο διέλυε τις υπάρχουσες μονάδες και όριζε ότι όλοι οι στρατιώτες θα εντασσόντουσαν στο νεοσυσταθέν

³³⁰ Στους «εξαίρετους» Αγωνιστές ανήκαν τα «εξόχως δράσαντα [...] στρατιωτικά, ναυτικά και πολιτικά πρόσωπα», οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας καθώς και οι όμηροι «εγκλεισθέντες εν ταις φυλακαίς λαϊκοί και κληρικοί, ων πολλοί απέθανον εν αυταίς ή μετέπειτα εκ των ας υπέστησαν κακουχιών». Στο ίδιο. Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», ό.π., σ. 398 (όπου παρατίθενται και τα ονόματα των 46 «εξαίρετων»).

³³¹ Ευαγγελίδης, «Ελληνική Επανάστασις», ό.π., σ. 568. Πέραν της αποπληρωμής των τριών ναυτικών νησιών (βλ. παραπάνω) ουδέποτε αποπληρώθηκαν οι αξιώσεις άλλων επαρχιών. Όπως έγγραφε, το 1904, ο Ανδρεάδης «οι λογαριασμοί των θυσιών της Πελοποννήσου και της Στερεάς μένουσιν εισέτι ανεκκαθάριστοι». Ανδρεάδης, ό.π., σ. 125.

³³² Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», ό.π., σσ. 60-61.

³³³ Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 326· Τσακανίκα, ό.π., σ. 29. Για την προσπάθεια δημιουργίας τακτικού στρατού από τον Καποδίστρια, βλ. Παπαγεωργίου, ό.π., σσ. 219-233.

στράτευμα. Όσοι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί δεν κατατάσσονταν σε αυτό θα παρέμεναν διαθέσιμοι (έμμισθοι μάλιστα) υπό την προϋπόθεση ότι οι εκδουλεύσεις τους, οι οποίες θα εξετάζονταν από μία επιτροπή, θα τους εξασφάλιζαν αυτό το δικαίωμα. Εν συνεχεία, με το διάταγμα της 2ας Μαρτίου 1833 («Περί διαλύσεως των ατάκτων στρατευμάτων»), οι καταταγέντες σε άτακτα σώματα μετά την 1η Δεκεμβρίου 1831 (δηλαδή μετά την ουσιαστική διάλυση του καποδιστριακού στρατού), οι οποίοι υπολογίζονταν σε 5.000, δεν θα εντάσσονταν στο στράτευμα, ενώ όσοι είχαν καταταχθεί νωρίτερα θα μπορούσαν να επανέλθουν υπό όρους (αναλόγως της πρότερης δράσης τους). Όσοι θα εισερχόντουσαν στο στράτευμα, θα εντάσσονταν είτε στο «στράτευμα της γραμμής», δηλαδή τον τακτικό στρατό, είτε στα Τάγματα των Ακροβολιστών (βλ. παρακάτω).³³⁴ Ο κεντρικός ρόλος της αποκατάστασης των παλαιμάχων στη διαδικασία αναδιοργάνωσης των ενόπλων δυνάμεων αναδεικνύεται από το γεγονός ότι μία σειρά στρατιωτικών σχηματισμών ιδρύθηκαν για την ένταξη σε αυτούς των παλαιμάχων.

Ο κατ' εξοχήν στρατιωτικός σχηματισμός για την επαγγελματική αποκατάσταση παλαιμάχων Αγωνιστών ήταν τα Τάγματα των Ακροβολιστών. Επρόκειτο για τάγματα ελαφριού πεζικού που είχαν ως πρότυπό τους τα γαλλικά Τάγματα Κυνηγών («Chasseurs»).335 Στα δέκα τάγματα που δημιουργήθηκαν εντάχθηκαν περίπου 2.000 Αγωνιστές, αριθμός που αντιπροσώπευε περίπου τα 2/5 του συνόλου των πρώην ατάκτων. Το γεγονός ότι το σώμα αυτό αποτελούταν από πρώην άτακτους οδήγησε την κυβέρνηση να είναι ελαφρώς πιο ήπια με το εν λόγω σώμα στο οποίο για παράδειγμα οι ακροβολιστές φορούσαν την παραδοσιακή φουστάνελα.³³⁶ Η περιστολή των στρατιωτικών δαπανών το 1837 οδήγησε στη μείωση της δύναμης των Ακροβολιστών σε τέσσερα τάγματα και τελικά μετά από νέες μειώσεις το 1843 τα δύο εναπομείναντα τάγματα είχαν δύναμη 4 λόχων, 140 ανδρών έκαστος, ήτοι συνολικά 1.120 άνδρες.³³⁷ Τα Τάγματα Ακροβολιστών ήταν ένας στρατιωτικός σχηματισμός «μίας γενιάς» καθώς προβλεπόταν ότι

³³⁴ Β.Δ. «Περί διαλύσεως των ατάκτων στρατευμάτων» (2/3/1833), ΦΕΚΑ' /6/8-3-1833· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 330-331· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σσ. 45-47· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάσταση», *ό.π.*, σ. 106· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σσ. 122-125.

³³⁵ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 331. Αναλυτική περιγραφή των Γάλλων Ακροβολιστών σε Χρήστος Χατζημηχάλης «Ακροβολιστών (Σχηματισμός)», *ΜΣΝΕ*, τ. Α', σσ. 484-488.

³³⁶ Χαραλάμπης-Νίδερ, *ό.π.*, σσ. 48-49· Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 1· Δημήτρης Αρ. Μαλέσης, «Ο Ελληνικός Στρατός στην πρώτη Οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις», *αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992, σ. 100· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 331-332· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σσ. 126-127.

³³⁷ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 332-333.

όσοι εντάσσονταν σε αυτόν έπρεπε να ήταν άνω των 30 ετών, ενώ δεν προβλεπόταν η ανανέωσή του μελλοντικά. Δεν επρόκειτο δηλαδή για ένα αξιόμαχο σώμα, η ουσιαστική του λειτουργία ήταν η αποκατάσταση των παλαιμάχων Αγωνιστών.³³⁸

Η πολιτική της ένταξης των Αγωνιστών σε στρατιωτικά σώματα συνεχίστηκε με την ίδρυση του Λόχου των Απομάχων, ο οποίος συστάθηκε «προς περίθαλψιν των Υπαξιωματικών και στρατιωτών, όσοι υπηρετούντες την πατρίδα αποκατεστάθησαν ανίκανοι».³³⁹ Ο Λόχος αποτέλεσε ουσιαστικά διάδοχη μονάδα του Σώματος των Απομάχων που είχε δημιουργηθεί επί Καποδίστρια (βλ. παραπάνω), ενώ αντίστοιχα σώματα υπήρχαν και στο εξωτερικό.³⁴⁰ Τα μέλη του Λόχου μισθοδοτούνταν ανάλογα με τον βαθμό τους και απολάμβαναν τα προνόμια των υπολοίπων στρατιωτικών (δηλαδή «τον άρτον και όλας τα λοιπάς χορηγήσεις») ενώ οι υποχρεώσεις τους περιοριζόταν «εις διαφύλαξιν δημοσίων κτημάτων και εις την εσωτερικήν υπηρεσίαν του λόχου». Ο Λόχος των Απομάχων από το 1852 δεχόταν υπαξιωματικούς και στρατιώτες που δεν είχαν αποκτήσει το δικαίωμα σύνταξης (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3) αλλά ήταν ανίκανοι «προς εκστρατείαν» ανεξατήρως εάν ήταν Αγωνιστές, ενώ από το 1867 εντασσόταν και υπαξιωματικοί και οπλίτες άνευ συνταξιοδοτικού δικαιώματος με δωδεκαετή υπηρεσία ή ηλικία μεγαλύτερη των 55 ετών. Ο Λόχος τελικώς διαλύθηκε το 1871 βάσει του ν. ΥΚΗ' με τον οποίο παρέχονταν συντάξεις στους «σωματικώς ανίκανους» οπλίτες (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3).³⁴¹ Ο Λόχος ήταν

³³⁸ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», ό.π., σσ. 47-48.

³³⁹ Β.Δ. «Περί συστάσεως λόχου Απομάχων» (27/7/1833), ΦΕΚ Α'/31/4-10-1833· Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 337.

³⁴⁰ Για παράδειγμα στη Ρωσία υπήρχαν 200 Λόχοι με 80 απομάχους έκαστος, ήτοι 16.000 άνδρες. Στη Γαλλία πέραν αυτών που διέμεναν στο Μέγαρο των Απομάχων όσοι παλαιμάχοι εντάσσονταν στους 18 Λόχους των Απομάχων θεωρούνταν «ημιαπόμαχοι». Βλάσης Ι. Βαλτινός, «Στρατιωτικόν σύστημα της Ρωσσίας», *Απόμαχος*, τχ. Α', αρ. 13, 30/4/1858, σσ. 385-397, σ. 393· Βλάσης Ι. Βαλτινός, «Στρατιωτικόν σύστημα της Γαλλίας», *Απόμαχος*, τχ. Α', αρ. 15, 30/6/1858, σσ. 448-455, σ. 454. Οι Α. Χαραλάμπης και Κ. Νίδερ ισχυρίζονται ότι ο Λόχος υλοποίησε το ψήφισμα της καποδιστριακής περιόδου (το 1828, βλ. παραπάνω) για την ίδρυση «Καταστήματος απομάχων». Ωστόσο, ο Λόχος των Απομάχων ως στρατιωτικός σχηματισμός μπορεί να θεωρηθεί διάδοχος του Σώματος των Απομάχων και όχι του «Καταστήματος απομάχων», το οποίο θα είχε (εάν δημιουργούταν) τη θέση πιθανότατα ενός ιδρύματος τύπου Μέγαρο των Απομάχων.

³⁴¹ Το γεγονός ότι ο Λόχος δεν επιτελούσε κάποιον ουσιαστικό στρατιωτικό σκοπό αναδεικνύεται από γεγονός ότι ο οργανισμός του συντάχθηκε μόλις το 1852. Για το Λόχο των Απομάχων, βλ. Β.Δ. «Περί οργανισμού του λόχου των απομάχων» (11/10/1852), ΦΕΚ Α'/55/31-10-1852· Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως των άρθρων 1, 3, 4 και 14 του από 11 Οκτωβρίου 1852 Βασιλικού Διατάγματος» (10/7/1867), ΦΕΚ Α'/45/3-8-1867· Έλλην Στρατιώτης. Σύγγραμμα περιοδικόν δια τον στρατόν της ξηράς και θαλάσσης εκδιδόμενον υπό Βλάσιου Ι. Βαλτινού, τ. Α', φυλλάδιον Α', 15 Ιανουαρίου 1870, «Λόχος των απομάχων», σσ. 202-205· Χαραλάμπης-Νίδερ, ό.π., σσ. 53, 72-73, 136· Νικόλαος Τρουπάκης, «Απόμαχοι», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σσ. 198-199· Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 337· *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821-1954)*, ό.π., σσ. 118-119, 145, 202, 215-216· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 132-133. Η έδρα του Λόχου ήταν έως το 1850 το κάστρο της Μονεμβασιάς και κατόπιν το Άργος. Μαλέσης, «Ο Ελληνικός Στρατός», ό.π., σσ. 151-153. Ο Λόχος διαλύθηκε με το άρθρο 8 του ν. ΥΚΗ' (428)/1871 «Περί των σωματικώς ανικάνων οπλιτών» (29/5/1871), ΦΕΚ Α'/23/12-6-1871.

ουσιαστικά ένα συνταξιοδοτικό όργανο για ανίκανους και άπορους πρώην ατάκτους, ενώ το 1834 συστάθηκε και το αντίστοιχο σώμα για το ναυτικό, το Σώμα Ναυτικών Πρεσβυτών, το οποίο στελεχώθηκε με 46 άνδρες.³⁴²

Ένας ακόμα στρατιωτικός σχηματισμός που απορρόφησε μέρος των πρώην ατάκτων Αγωνιστών, χωρίς βεβαίως αυτό να είναι ο κύριος σκοπός του, ήταν η Χωροφυλακή (ίδρ. 1833), της οποίας βασική αποστολή ήταν η καταπολέμηση της ληστείας. Σύμφωνα με το ιδρυτικό της διάταγμα πρώην άτακτοι («μέχρι τούδε πιστώς και τιμίως υπηρετήσαντας την πατρίδα και συμμεθέξαντας του υπέρ της ελευθερίας αγώνος») θα μπορούσαν να καταλάβουν τις 1.064 θέσεις της, ωστόσο δεν αναφερόταν ρητώς ότι αυτές οι θέσεις προορίζονταν αποκλειστικά παλαίμαχους. Πάντως, ένα χρόνο μετά την ίδρυσή της 400 περίπου θέσεις παρέμειναν κενές.³⁴³ Η αιτία για αυτό ήταν οι περιοριστικοί όροι για την ένταξη σε αυτό το σώμα. Συγκεκριμένα, όσοι επιθυμούσαν να ενταχθούν σε αυτήν έπρεπε να είναι μικρότεροι των 40 ετών, να έχουν τέσσερα χρόνια πολεμικής προϋπηρέσιας, να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση και να δηλώσουν ρητά ότι αποδέχονται όσα όριζε το άρθρο περί διαλύσεως των ατάκτων σωμάτων. Εντούτοις, σταδιακά και μετά την τροποποίηση αυτών των προϋποθέσεων (αύξηση ορίου ηλικίας στα 45, απάλειψη του όρου των γραμματικών γνώσεων) συμπληρώθηκαν οι θέσεις και η Χωροφυλακή εξελίχθηκε στο πιο πιστό σώμα του οθωνικού καθεστώτος.³⁴⁴

Την ίδια περίοδο, το 1835, και με ανάλογο σκεπτικό ιδρύθηκε η Βασιλική Φάλαγγα, στην οποία μπορούσαν να ενταχθούν «διαπρέψαντες» αξιωματικοί της επαναστατικής περιόδου, οι οποίοι προικοδοτήθηκαν με υλικά και τιμητικά οφέλη. Η εισδοχή

³⁴² Σε αυτό το σώμα έπρεπε τα μέλη του «να μην είναι εις κατάστασιν εντελούς απομαχίας». Τον αριθμό των 46 ανδρών παραθέτει ο Ανδρεάδης βάσει του κρατικού προϋπολογισμού του 1845, το ιδρυτικό διάταγμα προέβλεπε τη δημιουργία 72 θέσεων, ενώ η Βασιλείου αναφέρει ότι στελεχώθηκε με 63, χωρίς όμως να αναφέρει την πηγή αυτής της πληροφορίας. Βλ. Β.Δ. «Περί συστάσεως σώματος πρεσβυτών (vétérans) του ναυτικού» (25/4/1834), ΦΕΚΑ' /29/17-8-1834· Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 199· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 54.

³⁴³ Β.Δ. «Περί σχηματισμού της Χωροφυλακής» (30/5/1833), ΦΕΚ Α' /21/3-6-1833 (βλ. κυρίως άρθρα 8–9)· Κωνσταντίνος Σπ. Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, 1833–1964*, τ. Α', Αθήναι 1964, σσ. 40–126· Ναπολέων Δοκανάρης, «Η σύσταση της Χωροφυλακής», *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, τ. 14, τχ. 162, Ιούνιος 1983, σσ. 393–398· Petropoulos, *ό.π.*, σ. 203· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 335–336· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σσ. 112–119· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σσ. 129–131. Η πλειοψηφία των πρώτων μοίραρχων και υπομοίραρχων προερχόταν από πρώην αξιωματικούς των ατάκτων. Μαλέσης, «Ο Ελληνικός Στρατός», *ό.π.*, σσ. 176–177.

³⁴⁴ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 335–337. Η Χωροφυλακή, σε αντίθεση με τους άλλους στρατιωτικούς σχηματισμούς ουδέποτε συμμετείχε σε στασιαστικά κινήματα. Μάλιστα μόνο η Χωροφυλακή δεν συμμετείχε στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, την οποία προσπάθησε μάλιστα να καταστείλει. Γεροζής, *ό.π.*, σ. 111· Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», *ό.π.*, σ. 216.

στην Φάλαγγα προϋπόθετε αποδεδειγμένη νομιμοφροσύνη στο καθεστώς καθώς οι φαλαγγίτες θεωρείτο, όπως αναφερόταν ρητά στο ιδρυτικό διάταγμα, ότι με την πρώτη ευκαιρία όφειλαν να παράσχουν «νέας εκδουλεύσεις» στον βασιλιά. Αυτό επιβεβαιώθηκε στην πράξη μόλις έναν χρόνο αργότερα κατά τη διάρκεια της αντισιωνικής εξέγερσης στην Αιτωλοακαρνανία (1836), οπότε εστάλησαν εκεί Φαλαγγίτες για να την καταστείλουν, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις συνέδραμαν και στην καταπολέμηση της ληστείας. Η Φάλαγγα αποτελείτο 13 τετραρχίες υπό τη διοίκηση επιφανών στρατιωτικών αρχηγών όπως ο Γιάννης Μακρυγιάννης, ο Γενναίος Κολοκοτρώνης και ο Δημήτριος Πλαπούτας.³⁴⁵ Το ουσιαστικό τέλος της Φάλαγγας ήρθε το 1856, όταν αποφασίστηκε η διάλυσή της μέσω της παραχώρησης «απροσδιόριστης άδειας» μετ' αποδοχών στα μέλη των εναπομείναντων τεσσάρων τετραρχιών.³⁴⁶ Όπως σχολιάζει ο ιστορικός John Petropoulos τον λόγο ύπαρξης της Φάλαγγας, η υψηλή μισθοδοσία αυτού του «εξωραϊσμένου συνταξιοδοτικού συστήματος» αποτελούσε «το απαραίτητο τίμημα που πλήρωνε το κράτος για τον κατευνασμό μίας κατεστραμμένης τάξης στρατιωτικών, που θεωρούταν πολιτικά επικίνδυνη».³⁴⁷ Η Φάλαγγα ήταν επί της ουσίας ένας μηχανισμός εμπέδωσης της νομιμοφροσύνης των ισχυρότερων εκ των πρώην οπλαρχηγών της Επανάστασης. Επιπλέον, η Φάλαγγα συνδέθηκε και με μία επιπρόσθετη διάσταση της ανταμοιβής των Αγωνιστών, αυτή της διανομής γης, η οποία παρουσιάζεται ευθύς αμέσως.

Η διανομή των εθνικών γαιών, εν γένει όχι κατ' ανάγκη στους παλαιμάχους, ήταν ένα μέτρο που θεωρείτο λίαν ωφέλιμο για το νεότευκτο Κράτος. Τα φορολογικά έσοδα θα αυξάνονταν, θα δινόταν ώθηση στην αγροτική οικονομία, θα δημιουργείτο από τους ευεργετηθέντες μια τάξη καλλιεργητών πιστή στον Θρόνο και ταυτόχρονα θα εμποδιζόταν η δημιουργία μίας μεγάλης ομάδας γαιοκτημόνων. Παράλληλα, ένα τέτοιο εγχείρημα

³⁴⁵ Για τη Φάλαγγα, βλ. Λεωνίδας Θ. Λαπαθιώτης, *Στρατιωτικοί κώδικες ήτοι συλλογή των διεπόντων τον στρατόν νόμων, διαταγμάτων και διαταγών*, τ. Γ', εν Αθήναις 1900, σσ. 35-51· Χαραλάμπης-Νίδερ, *ό.π.*, σσ. 55-56· Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 7· Γεροζήσης, *ό.π.*, σσ. 80-81, 95-97· *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821-1954)*, *ό.π.*, σσ. 113-116· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 337-339· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 69, 73-74· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σσ. 119-125· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», *ό.π.*, σσ. 163-167. Στη Φάλαγγα εντάχθηκαν ο λόχος αξιωματικών που στάθμευε στην Τρίπολη καθώς και οι λόχοι των Ηπειρωτών και των Σουλιωτών ώστε να εξασφαλιστεί η νομιμοφροσύνη τους. Η παραίτηση από το σώμα δεν στερούσε από τον Φαλαγγίτη το βαθμό, τη στολή και τις τιμές του, ούτε και η ανικανότητα με την οποία εντασσόταν στους πρεσβευτές της Φάλαγγας. Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 71.

³⁴⁶ Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», *ό.π.*, σ. 394. Το 1867 στη Φάλαγγα παρέμεναν 156 αξιωματικοί. Γεροζήσης, *ό.π.*, σ. 211.

³⁴⁷ Petropoulos, *ό.π.*, σ. 277.

θα αποτελούσε και μία ασπίδα προστασίας απέναντι στη μάστιγα της ληστείας, καθώς οι αποκατεστημένοι μικροκαλλιεργητές δεν θα ήταν πλέον αναγκασμένοι ακολουθούσαν τον ληστρικό βίο.³⁴⁸

Ο πρώτος νόμος για τη διανομή των εθνικών γαιών εν γένει δημοσιεύθηκε τον Ιούνιο του 1834, ενώ ακολούθησαν και αυτοί του 1835, του 1843, του 1848 και του 1856. Με αυτό τον τρόπο έως την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 είχαν διανεμηθεί συνολικά (όχι μόνο σε παλαιμάχους) περίπου 280.000 στρέμματα.³⁴⁹ Η αποδοτικότερη από αυτές τις διανομές εθνικών γαιών ήταν αυτή του 1835, που πραγματοποιήθηκε ευθύς αμέσως μετά την ενηλικίωση του Όθωνα (20 Μαΐου 1835), όταν ο εστεμμένος πλέον μονάρχης προικοδότησε με γαίες σχεδόν το σύνολο των ελληνικών οικογενειών.³⁵⁰ Το εγχείρημα αυτό, παρόλο που η απόδοσή του θεωρήθηκε κατώτερη των προσδοκιών,³⁵¹ οδήγησε στην προικοδότηση περίπου 176.000 στρεμμάτων έως το 1871.³⁵²

Στα μέτρα για τη διανομή εθνικής γης περιλαμβάνονταν και νομοθετήματα που αφορούσαν αποκλειστικά την αγροτική αποκατάσταση των παλαιμάχων, τα οποία ακολουθούσαν τις σχετικές επαναστατικές εξαγγελίες και εναρμονίζονταν με τις διεθνείς πρακτικές (βλ. παραπάνω). Συγκεκριμένα, το διάταγμα της 20ης Μαΐου 1834 προέβλεπε ότι «οι παλαιοί και πτωχοί αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώτες των ατάκτων και τακτικών στρατευμάτων της ξηράς και της θαλάσσης» θα ελάμβαναν «προς ανταμοιβήν των παλαιών εκδουλεύσεων [...] αμέσως εις πλήρη ιδιοκτησίαν των μέρος των ακαλλιεργητων μεν, πλην καλλιεργήσιμων εθνικών γαιών», με την προϋπόθεση ωστόσο ότι δεν

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 272· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 373-374· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 55· Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», *ό.π.*, σ. 313.

³⁴⁹ Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 110.

³⁵⁰ Συγκεκριμένα ο νόμος αφορούσε τις οικογένειες των οποίων οι αρχηγοί είτε ήταν αυτόχθονες είτε ετερόχθονες ή ξένοι που είχαν πολεμήσει στην Ελληνική Επανάσταση (άρθρα 2 και 3). Ν. «Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» (26/5/1835), ΦΕΚ Α' /2/19-6-1835.

³⁵¹ Το Κράτος πίστευε κάθε οικογενειάρχη με ένα ποσό έως 2.000 δρχ. (με αποπληρωμή σε 36 έτη) για την αγορά γης με δημόσιο πλειστηριασμό. Εντούτοις αυτό είχε δύο αρνητικά αποτελέσματα. Αρχικά, η αύξηση της τιμής της γης λόγω του πλειστηριασμού που οδήγησε στη μείωση της έκτασης των διανεμημένων κληρών. Αρκετοί ισχυροί παράγοντες κερδοσκοπήσαν ώστε να εξασφαλίσουν μεγαλύτερες εκτάσεις. Το πρώτο έτος υπολογιζόταν ότι θα προικοδοτούνταν περίπου 15.000 οικογένειες, αλλά τελικά μόλις 835 προικοδοτήθηκαν. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 32.

³⁵² Στο ίδιο, σ. 315. Βλ. επίσης Petropoulos, *ό.π.*, σσ. 272-275· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 373-374 (όπου αναφέρεται ότι 105.836 στρέμματα είχαν διανεμηθεί έως το 1862)· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 55· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σσ. 155-158.

μισθοδοτούνταν. Δεν ήταν τυχαία η χρονική στιγμή έκδοσης αυτού του διατάγματος καθώς συνέπεσε με την εν εξελίξει εξέγερση στη Μάνη.³⁵³ Το επόμενο έτος παρόμοια μέτρα ελήφθησαν και για μισθοδοτούμενους υπαξιωματικούς και στρατιώτες της Χωροφυλακής που «υπηρέτησαν εντίμως κατά τον ανεξαρτησίας αγώνα». Επίσης, το 1842 με δύο νέα διατάγματα παραχωρούταν εθνικές γαίες τόσο σε ναυτικούς του Αγώνα όσο και σε χήρες και ορφανά «των υπέρ της ανεξαρτησίας της Ελλάδος πεσόντων εν πολέμω», εν συνεχεία την 25η Μαρτίου 1843 προικοδοτήθηκαν με καλλιεργήσιμη γη 40 θυγατέρες Αγωνιστών της Επανάστασης, ενώ ακόμα 35 θυγατέρες Αγωνιστών έλαβαν γη με το διάταγμα της 20ης Μαΐου 1843.³⁵⁴ Με τον νόμο της 12ης Ιουλίου 1843 περί προικίσεως χήρων και ορφανών των Αγωνιστών, διανεμήθηκαν 9.618 στρέμματα.³⁵⁵ Συνολικά έως το 1856 είχαν διανεμηθεί σε ορφανά των Αγωνιστών 8.738 στρέμματα εθνικών γαιών από τα 263.178 έως τότε εκποιηθέντα, ήτοι μόλις το 3,33%.³⁵⁶

Το σημαντικότερο μέτρο διανομής γης σε παλαιμάχους ήταν η διανομή γης σε αξιωματικούς της Βασιλικής Φάλαγγας το 1838. Ο σχετικός νόμος, μέσω του οποίου διανεμήθηκαν 163.608 στρέμματα,³⁵⁷ ευεργετούσε με γεωργικό κλήρο (συνοδευόμενο με εφάπαξ χρηματικό ποσό ίσο με μισθούς ενός έτους καταβληθέντες σε 24 μηνιαίες δόσεις) σε όσους παραιτούνταν από τον μισθό τους στη Φάλαγγα. Η αιτία της θέσπισης αυτού του μέτρου ήταν το βαρύ δημοσιονομικό κόστος της μισθοδοσίας των Φαλαγγιτών. Το 1838 τα κρατικά έξοδα για τους 900 φαλαγγίτες ανέρχονταν ετησίως σε 1 εκατομμύριο δραχμές, ενώ με αυτό το μέτρο 550 φαλαγγίτες παραιτήθηκαν του μισθού τους, κάτι που μείωσε τις δαπάνες κατά 60% στις 400.000 δρχ..³⁵⁸ Εντούτοις, οι περισσότερες γαίες κατέληξαν σε τοκογλύφους ή κερδοσκόπους καθώς πολλοί δικαιούχοι πούλησαν τα γραμμάτια που τους είχε παραχωρήσει το Κράτος (αρκετές φορές μάλιστα μόλις στο 25–30% της αξίας τους) κατασπαταλώνοντας ουσιαστικά την περιουσία τους. Μέχρι το 1857 λιγότερο από το 1/3 των γραμματίων που είχαν παραχωρηθεί στους φαλαγγίτες δεν είχε χρησιμοποιηθεί για την αγορά γης.³⁵⁹

³⁵³ Αιλιανός, *ό.π.*, σσ. 492–493· Κορασίδου, *ό.π.*, σσ. 20–21· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 55.

³⁵⁴ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 56, 81.

³⁵⁵ Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 17, υπ. 2.

³⁵⁶ Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία*, *ό.π.*, σ. 33.

³⁵⁷ Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 17· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 374.

³⁵⁸ Αιλιανός, *ό.π.*, σσ. 493–494· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 338–339, 374· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 75· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάσταση», *ό.π.*, σσ. 122–124.

³⁵⁹ Ανδρεάδης, *ό.π.*, σσ. 119–120· Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία*, *ό.π.*, σ. 33· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σσ. 75–77, 99–100· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», *ό.π.*, σσ. 225–231.

Για αυτό το λόγο πολλοί κληρούχοι από όσους είχαν πουλήσει τη παραχωρηθείσα γη τους, ζήτησαν να επανενταχθούν στη μισθοδοσία της Φάλαγγας. Το αίτημα έγινε δεκτό «πράγμα απίστευτον», σύμφωνα με τον διαπρεπή οικονομολόγο Ανδρέα Ανδρεάδη, εγγονό Φαλαγγίτη,³⁶⁰ ο οποίος επισημαίνει ότι αυτό συνέβη διότι οι φαλαγγίτες είχαν «ισχυρούς προστάτας».³⁶¹ Η πράξη φανέρωνε για ακόμη μία φορά την επιρροή που είχαν οι παλαίμαχοι, πολλώ δε μάλλον οι σημαντικότεροι εξ αυτών που αποτελούσαν την ελίτ της οθωνικής κοινωνίας.

Ένα επιπρόσθετο μέσο για την ηθική ανταμοιβή των πρώην Αγωνιστών ήταν και η παρασημοφόρησή τους. Συγκεκριμένα από το 1833 άτομα που «διέπρεψαν κατά τον υπέρ ελευθερίας της Πατρίδος αγώνα και συνετέλεσαν τα μέγιστα υπέρ της σωτηρίας αυτής» εντάχθηκαν στο νεοσυσταθέν Τάγμα του Σωτήρος. Στο ακροτελεύτιο άρθρο του ιδρυτικού διατάγματος συμπεριλαμβανόταν η πρόνοια ότι το Τάγμα «θέλει προικοδοτηθή εν καιρώ αναλόγως, ως εκ της προικοδοσίας ταύτης να απονέμονται ιετήσiai συντάξεις εις προσδιωρισμένον τινά αριθμόν μελών εκάστης κλάσεως», εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο συντάξεις για τα μέλη του.³⁶² Ο αριθμός των μελών του Τάγματος του Σωτήρος ήταν περιορισμένος με μόλις 15 άτομα να εντάσσονται σε αυτό έως το 1862,³⁶³ και για αυτό τον λόγο με νέο διάταγμα, το 1835, παραχωρούταν «Αριστείον (Medaille)» σε όλους τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτες που πολέμησαν στην Επανάσταση. Μάλιστα, ο κάτοχος του Αριστείου απολάμβανε μία σειρά προνομίων: α') τα «πρωτεία» στις δημοτικές εκλογές από τους «μάλλον φορολογούμενους» κάτι που επί της ουσίας σήμαινε ότι εάν ήταν υποψήφιος θα εκλεγόταν αυτομάτως στο δημοτικό συμβούλιο³⁶⁴, β') την οπλοφορία άνευ αστυνομικής άδειας, γ') «τον πρώτον τόπον της τιμής

³⁶⁰ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», ό.π., σ. 77.

³⁶¹ Ανδρεάδης, ό.π., σ. 120.

³⁶² Β.Δ. «Περί της συστάσεως Τάγματος Αριστείας διά το Βασίλειον της Ελλάδος» (20/5/1833), ΦΕΚ Α'/19/20-05-1833. Πρβλ. Ιωάννης Κ. Λαγγοβάρδος [Γραμματέας τμήματος Εθιμοτυπίας του Υπουργείου Εξωτερικών], *Εθιμοτυπία των ελληνικών παρασήμων, αριστείων και μεταλλίων*, Υπουργείο επί των Εξωτερικών, Αθήναι 1922, σσ. 15-28· Λαπαθιώτης, ό.π., τ. Γ', σσ. 93-102· *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821-1954)*, ό.π., σσ. 138-139· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», ό.π., σσ. 141-142, 196.

³⁶³ Λαγγοβάρδος, ό.π., σ. 21· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», ό.π., σ. 51.

³⁶⁴ Περικλής Αργυρόπουλος, *Δημοτική διοικήσεις εν Ελλάδι*, τ. Α', Εκ της Φιλόλαου Τυπογραφίας, εν Αθήναις 1843, σσ. 363-364· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», ό.π., σσ. 239-242. Μάλιστα ο Αργυρόπουλος το 1843, κατέκρινε αυτό το μέτρο καθώς δημιουργούσε μία «εκλογικήν αριστοκρατίαν, προς όφελος των πολεμησάντων υπέρ ελευθερίας και ισότητος». Βεβαίως όπως σημείωνε στη συνέχεια αυτό πρόκειται για ένα βραχύβιο προνόμιο καθώς «τούτο θέλει καταλυθῆ με την παρούσαν γενεάν». Αργυρόπουλος, ό.π., σ. 364. Στην οθωνική περίοδο ο κάθε δήμαρχος επιλεγόταν από τον βασιλιά ή τον νομόarca (αναλόγως του μεγέθους του Δήμου) από έναν κατάλογο τριών υποψηφίων που είχε καταρτίσει το «δημαιρεσιακό συμβούλιο», το οποίο αποτελείτο από το δημοτικό συμβούλιο και ίσο αριθμό των «πλέον φορολογούμενων δημοτών». Η

μετά τας Αρχάς, εις όλας τα εορτάς των Δήμων» και δ΄) την απαλλαγή από σωματικές υπηρεσίες «διά τας γενικές υπηρεσίας του Κράτους». ³⁶⁵ Αυτά τα παράσημα μοιράστηκαν αφειδώς, με τον ιερωμένο Αγωνιστή και ιστορικό της Επανάστασης Αμβρόσιο Φρατζή να κάνει λόγο για 12 χιλιάδες παράσημα ακόμα και σε πολλά άτομα με αμφίβολη συμμετοχή στον Αγώνα, ενώ την ίδια κατηγορία εξαπέλυε και ο (πολιτικός αντίπαλος του Φρατζή) Μακρυγιάννης. ³⁶⁶

Σχεδόν μια τριετία μετά την έξωση του Όθωνα η εφημερίδα *Εθνοφύλαξ* σχολίαζε επ' ευκαιρία της επανασύστασης της επιτροπής για την εξέταση των εκδουλεύσεων ότι

είναι τόσον μεγάλη η ενδόμυχος αγαλλίασις, την οποίαν αισθάνεται εν εαυτώ πας άδολος της ελευθερίας θιασώτης οσάκις βλέπει, ότι γίνεται ενέργεια τις, ίνα ικανοποιηθώσι τα πεινώντα και γυμνητεύοντα λείψανα του ιερού υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος. ³⁶⁷

Στην ίδια κατεύθυνση η *Αυγή* θεωρούσε τη δημιουργία της επιτροπής «λίαν αναγκαία, διότι πολλοί ακόμη αγωνισταί μένουσιν αδικημένοι». ³⁶⁸ Η δυσαρέσκεια για το σύστημα ανταμοιβών ήταν γενική καθ' όλη τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου. ³⁶⁹ Η κριτική προς το σύστημα ανταμοιβών ήταν όμως αρκετά αυστηρή σε σχέση με την πληθώρα των σχετικών μέτρων που ελήφθησαν και το οικονομικό τους βάρος. Τα πολυδιάστατα αυτά ευεργετήματα είχαν μάλιστα καταστεί ήδη από την περίοδο της Αντιβασιλείας (1833–35) τους Αγωνιστές μία προνομιούχο κοινωνική κατηγορία υπηκόων. Η δυσαρέσκειά προς την αποτελεσματικότητα αυτών των μέτρων πήγαζε, όχι από τα μέτρα καθαυτά, αλλά

εκλογή του δημοτικού συμβουλίου γινόταν με (μη μυστική) ψηφοφορία. Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», *ό.π.*, σσ. 201-204.

³⁶⁵ Β.Δ. «Περί διανομής αριστείου εις τους υπέρ πατρίδος αγωνισθέντας αξιωματικούς, υπαξιωματικούς, στρατιώτας τακτικούς και άτακτους, και ναύτας», ΦΕΚΑ΄/20/3-6-1834. Αναλυτικά βλ. Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβής», *ό.π.*, σσ. 142-144, 179-196, 242-266 καθώς και Λαπαθιώτης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σσ. 83-88· Λαγγοβάρδος, *ό.π.*, σσ. 29-31· Νικόλαος Τρουπάκης, «Αριστείον», *ΜΣΝΕ*, τ. Β΄, σ. 227.

³⁶⁶ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σσ. 57-58.

³⁶⁷ *Εθνοφύλαξ*, 5/1/1865, «Η περί των αγωνιστών επιτροπή».

³⁶⁸ *Αυγή*, 2/1/1865, «Επιτροπή αγώνος»

³⁶⁹ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 61, 98-102.

από τις υψηλότερες προσδοκίες που είχαν διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.³⁷⁰ Η οικονομική ένδεια τους νεοϊδρυθέντος βασιλείου³⁷¹ έφερνε το σύστημα αυτό στα όριά του γεγονός που δημιούργησε εκ των πραγμάτων μία δυσπιστία έναντι των σε γενικές γραμμές σημαντικών ληφθέντων μέτρων.

Εν κατακλείδι, ήδη κατά τη διάρκεια του Αγώνα θεωρούταν δεδομένη η επιβράβευση και η αποζημίωση από το (μελλοντικό) κράτος προς όσους πολέμησαν για τη δημιουργία του. Η αποπληρωμή των εκδουλεύσεων καθώς και τα πολυάριθμα μέτρα για τους παλαίμαχους από όλες τις διαδοχικές επαναστατικές και μεταεπαναστατικές κυβερνήσεις παγίωσαν αυτές τις αντιλήψεις, οι οποίες ήταν εναρμονισμένες με τις αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις. Στο διεθνές πλαίσιο εντασσόντουσαν και τα ληφθέντα μέτρα ανταμοιβής, ήτοι οι στρατιωτικές συντάξεις και η διανομή γης. Στην ελληνική περίπτωση η οργάνωση του στρατεύματος, στο πλαίσιο της συγκρότησης ενός νέου κράτους, προσέφερε έναν επιπρόσθετο μηχανισμό αποκατάστασης των Αγωνιστών επαγγελματικά (και μελλοντικά συνταξιοδοτικά) επιδιώκοντας με αυτό τον τρόπο να τους εντάξει ομαλά στη μεταπολεμική πραγματικότητα. Η νομιμοφροσύνη των ατάκτων μέσω της υλικής και ηθικής τους ικανοποίησης ήταν μία σημαντικότερη παράμετρος της εξαγγελίας και λήψης αυτών των μέτρων τόσο από τις επαναστατικές διοικήσεις όσο και από το οθωνικό κράτος.

Μία ακόμα πτυχή του συστήματος ανταμοιβών ήταν το γεγονός ότι τα ευεργετήματα μοιράζονταν αδιακρίτως στους πολεμήσαντες και όχι αποκλειστικά σε ανάπηρους πολέμου όπως για παράδειγμα στο γαλλικό σύστημα (βλ. παραπάνω). Η πρακτική αυτή δεν προτιμήθηκε λόγω κάποιας οικονομικής ευρωστίας, όπως π.χ. στην περίπτωση των ΗΠΑ (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), αλλά καταδεικνύει ότι απώτερος στόχος ήταν η υλική ικανοποίηση των Αγωνιστών. Η ικανοποίηση αυτή πέρα από την αναγνώριση της ευγνωμοσύνης του έθνους προς αυτούς είχε παράλληλα και την πρακτική διάστασή της, δηλαδή την ομαλή ενσωμάτωση τους στο νεοϊδρυθέν κράτος και τη μετατροπή τους σε ένα νομιμόφρον στοιχείο αυτού.

³⁷⁰ Όπως παρατηρεί η Έλλη Σκοπετέα, η γενική εξαθλίωση των Αγωνιστών ήταν ένας μύθος, χρήσιμος για τους αγωνιστές και τους επιγόνους τους ώστε να εγείρουν όλο και μεγαλύτερες αξιώσεις. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 214. Βλ. τις παρατηρήσεις για τις υψηλές προσδοκίες όλων των κατοίκων της χώρας αλλά και των Προστάτιδων Δυνάμεων μετά την ανεξαρτησία σε Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά*», ό.π., σσ. 332-333.

³⁷¹ Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά*», ό.π., σ. 295. Όπως ειλικρινώς ομιλοείτο στο διάγγελμα της ενηλικίωσης του Όθωνα (Ιούνιος 1835): «Τας εις την πατρίδα προσενεχθείσας θυσίας και εκδουλεύσεις ενός εκάστου θέλω έχει πάντοτε προ οφθαλμών' αλλ' η έκτασις της κατά τούτο προμηθείας Μου πρέπει να περιορισθή εις τα μόνα ενόντα μέσα». Βασιλείου, «*Πολιτικές ανταμοιβής*», ό.π., σ. 151.

Η ισχύς που είχαν οι Αγωνιστές στη μεταεπαναστατική κοινωνία αναδεικνυόταν από το γεγονός ότι η δυσарέσκειά τους για τα μέτρα αυτά οδήγησε σε κρίσιμες πολιτικές εξελίξεις. Η άμεσα συνδεόμενη με την αποκατάσταση των παλαιμάχων διάλυση των ατάκτων σωμάτων αποτέλεσε την απαρχή της ανάδυσης αντιβαυαρικού κλίματος.³⁷² Προοδευτικά τα επόμενα χρόνια αναδύθηκε ένα αντιβαυαρικό μέτωπο, με τις όποιες (πολύαριθμες) αντιθέσεις μεταξύ των Αγωνιστών που κυριαρχούσαν έως τότε σταδιακά να αμβλύνονται και να υπερτερεί η αντίθεσή τους προς τους Βαυαρούς.³⁷³

Απότοκο αυτών των διεργασιών ήταν η σημαντική συμμετοχή των παλαιμάχων Αγωνιστών στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Η σεπτεμβριανή πολιτειακή αλλαγή έδωσε μεγαλύτερο μερίδιο εξουσίας στις τοπικές ελίτ έναντι των Βαυαρών, ως εκ τούτου και στους Αγωνιστές και εν γένει στους πολιτικοστρατιωτικούς πρωταγωνιστές της τελευταίας εικοσαετίας, γεγονός που αποτυπωνόταν στην συντριπτική τους υπεροχή στην Εθνοσυνέλευση.³⁷⁴ Μάλιστα η σεπτεμβριανή μεταβολή προβλήθηκε από τους συμμετέχοντες σε αυτήν ως συνέχεια της Επανάστασης του 1821. Ο ρόλος τους πλέον γινόταν αντιληπτός ως αυτός του «πατριδοφύλακα» ενάντια στην εκάστοτε «ξενοκρατία»· πρώτα τους Τούρκους και κατόπιν του Βαυαρούς.³⁷⁵ Σε αυτή την κατεύθυνση αξίωναν «νέες εκδουλεύσεις» οι οποίες προστέθηκαν σε εκείνες του Αγώνα. Μία πρώτη έμπρακτη ανταμοιβή για αυτό τον νέο «εθνικό αγώνα» ήταν το πρώτο ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης με το οποίο απονεμήθηκε στους πολιτικούς και στρατιωτικούς που συνέβαλαν σε αυτή έπαινος και αναμνηστικό μετάλλιο, ενώ θεσπίστηκε και η ισόβια μισθοδοσία για τη στρατιωτική φρουρά της Αθήνας.³⁷⁶

³⁷² Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 328.

³⁷³ Ως σημείο καμπής σε αυτή τη διαδικασία η Ε. Τσακανίκα θεωρεί τη δίκη των Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα το 1834, κατά τη διάρκεια της οποίας οι κατηγορούμενοι εξελίχθηκαν από Ναπαίοι σε «διωκόμενους Αγωνιστές» συσπειρώνοντας γύρω τους ευρύτερα πολιτικά στρώματα. Τσακανίκα, *ό.π.*, σσ. 99-108, 289-291.

³⁷⁴ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 83· Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», *ό.π.*, σ. 271· Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», *ό.π.*, σσ. 300-306. Η βασική μεταβολή μετά το 1843 δεν ήταν αυτή του πολιτικού συστήματος καθώς και πάλι σε μεγάλο βαθμό ο βασιλιάς είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων, αλλά ότι οι εγχώριες ομάδες αποκτούσαν πλέον το δικαίωμα της συνδιαχείρισης των δημοσίων πόρων. Μέσω αυτής της διαδικασίας οι πρωταγωνιστές της Επανάστασης ενσωματώνονταν στους μηχανισμούς διακυβέρνησης. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», *ό.π.*, σσ. 274-275.

³⁷⁵ Τσακανίκα, *ό.π.*, σ. 291.

³⁷⁶ Λαπαθιώτης, *ό.π.*, τ. Γ', σσ. 103-104· Λαγγοβάρδος, *ό.π.*, σ. 31· Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σσ. 82-83, 106· Τσακανίκα, *ό.π.*, σσ. 120-128. Μάλιστα και σε αυτή την περίπτωση δεν έλλειψαν τα πελατειακά φαινόμενα με τον Μακρυγιάννη να ζητάει να αναγνωριστούν ως αγωνιστές της 3ης Σεπτεμβρίου 42 πολίτες ενώ αντίστοιχες προτάσεις έκαναν και άλλοι πληρεξούσιοι. Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», *ό.π.*, σ. 91.

Οι εξελίξεις αυτές αναδεικνύουν ότι ήταν διαδεδομένη η πεποίθηση ότι οι υπηρέσιες των πολεμιστών δεν ολοκληρώθηκαν με την Ελληνική Επανάσταση. Αντιθέτως και νέοι πολιτικοστρατιωτικοί αγώνες στο εσωτερικό και στο εξωτερικό μπορούσαν να θεωρηθούν ως συνέχεια του Αγώνα του '21. Αυτή η αντίληψη δικαιολογούσε τόσο την ανταμοιβή των εκάστοτε εκδουλεύσεων προς το έθνος, όσο και τον κεντρικό ρόλο που είχαν κατακτήσει οι εκάστοτε παλαιοί πολεμιστές με τις θυσίες τους προς αυτό. Έμπρακτη προβολή αυτής της αντίληψης ήταν οι αξιώσεις που έγειραν στην Εθνοσυνέλευση του 1862–64 οι οπλαρχηγοί που συμμετείχαν στα κινήματα του 1848 και του 1854 στην ελληνοθωμανική μεθόριο για ανταμοιβή των εθνικών αγώνων τους.³⁷⁷ Οι αγώνες αυτοί θεωρήθηκαν ως η συνέχεια της Επανάστασης καθώς υπήρχε η πεποίθηση, όπως το θέτει γλαφυρά η Έλλη Σκοπετέα, ότι «το 1821 ήταν δυνατόν να συνεχιστεί από κει ακριβώς που διακόπηκε· και στο τέλος του 1821 βρισκόταν πάντα η Πόλη».³⁷⁸ Η αντίληψη της ευγνωμοσύνης και ανταμοιβής των εθνικών Αγωνιστών η οποία θεμελιώθηκε ήδη από το 1821 όχι απλώς άντεξε καθ' όλο τον 19ο αιώνα, αλλά αποτέλεσε τη βάση για τις εξελίξεις της εμπολέμης δεκαετίας 1912–1922, όπως παρουσιάζεται στα επόμενα κεφάλαια.

Α.1.1.3. Οι απαρχές της κρατικής προστασίας για τους επιστρατευμένους, τους τραυματίες, τις χήρες και τα ορφανά πολέμου (1852–1897)

Τα όρια του ελληνικού κράτους θεωρήθηκαν εξ αρχής στενά και η Μεγάλη Ιδέα υπαγόρευε ότι οι εθνικοί αγώνες των Ελλήνων δεν ολοκληρώθηκαν με την Ελληνική Επανάσταση.³⁷⁹ Στο β' μισό του 19ου αιώνα, ιδίως μετά τα αποτυχημένα αλυτρωτικά κινήματα

³⁷⁷ Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά», ό.π., σ. 96, 102. Μία ακόμα πρόταση, που δεν προήλθε όμως από τους στρατιωτικούς αλλά από την εφημερίδα *Αιών*, ήταν η αναγνώριση της συμμετοχής των αξιωματικών, υπαξιωματικών ακόμη και οπλιτών που συμμετείχαν στην εκθρόνιση του Όθωνα ώστε να τους παραχωρηθούν ευεργετήματα όπως είχε γίνει με του συμμετέχοντες στην 3η Σεπτεμβρίου. Χαράλαμπος Μπαμπούνης, *Η κυβερνώσα Βουλή κατά την ελληνική Μεσοβασιλεία*, Στοχαστής, Αθήνα 2013, σσ. 43–44. Επίσης, παραχωρήθηκαν χρηματικά ποσά μεμονωμένα σε πρωταγωνιστές της εκθρόνισης του Όθωνα, χωρίς όμως να λαμβάνεται κάποιο γενικό μέτρο. Νίκος Πιέρρος, «Υλικά παροχαί επί της Μεσοβασιλείας εις τους πρωτεργάτας και τα θύματα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως (1862–1863)», *Πελοποννησιακά*, τ. 13, 1978–79, σσ. 129–138.

³⁷⁸ Σκοπετέα, ό.π., σσ. 284–285. Για παράδειγμα όπως έγραφε η *Ακρόπολις* τις πρώτες ημέρες μετά την επιστράτευση του 1885 (για την εν λόγω επιστράτευση, βλ. Κεφάλαια Α.1.1.3 και Δ.2.3.1) «χαρήτε, Έλληνες, ότι η ημετέρα γενεά έσχε την υπερτάτην ευτυχίαν και τιμήν όπως εκπληρώση τας ευχάς τοσούντων πεσόντων υπέρ του μεγαλείου του ελλητισμού και δημιουργήσει ένα 85 εφάμιλλον του 21». *Ακρόπολις*, 2/10/1885, «Αγών περί των όλων».

³⁷⁹ Σκοπετέα, ό.π., σσ. 21–29· Πολίτης, ό.π., σσ. 61–65. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Της μεγάλης ταύτης ιδέας: Οι αφετηρίες της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας», Όλγα Κατσιαρδή–Hering–Αναστασία Παπαδία–Αλάλα–Κατερίνα Νικολάου–Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί &*

κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, έγινε σταδιακά κατανοητό ότι οι εθνικοί αγώνες αυτοί θα πραγματοποιούνταν από τον τακτικό στρατό και όχι όπως στο παρελθόν από άτακτα σώματα.³⁸⁰ Στο ευρύτερο πλαίσιο της σταδιακής αναδιοργάνωσης του στρατεύματος, αναδύθηκαν από τα μέσα του 19ου αιώνα και εφεξής κρατικοί μηχανισμοί για την περίθαλψη και την ανταμοιβή των τραυματιών, των αναπήρων πολέμου καθώς και των συγγενών των πεσόντων του τακτικού πλέον στρατού, ενώ αναβαθμίστηκε σταδιακά και το κρατικό ενδιαφέρον για την υγιεινή του στρατεύματος.

Πέρα από τα ευεργετήματα προς τους παλαιμάχους της Επανάστασης, τη δεκαετία του 1840 και ενώ άρχισαν να εκλείπουν προοδευτικά Αγωνιστές, εμφανίστηκαν πιέσεις από στρατιωτικούς κύκλους προς την κυβέρνηση και τον βασιλιά, κυρίως μέσω του Τύπου, για τη ανάληψη μέτρων για τη φροντίδα των χηρών και ορφανών των στρατιωτικών. Ο θάνατος, το 1846, του υπομοίραρχου και παλαιού πολεμιστή Ιωάννη (Γιάγκου) Ευσταθίου, ο οποίος άφησε την έγκυο χήρα του και το τρίχρονο υιό του άνευ πόρων, έδρασε ως καταλύτης στην ανάπτυξη προνοιακών μηχανισμών για τις χήρες και τα ορφανά των στρατιωτικών. Την επαύριον του θανάτου του ο λοχαγός Χρήστος Βυζάντιος δημοσίευσε στον Τύπο την ιδέα για τη δημιουργία ενός ταμείου που θα φρόντιζε τις χήρες και τα ορφανά.³⁸¹ Η ιδέα αυτή απέκτησε ευρεία απήχηση και οδήγησε το Υπουργείο Στρατιωτικών στη σύσταση, το 1848, της Επιτροπής επί της Συντάξεως Οργανισμού Ταμείου Συντάξεων Χηρών και Ορφανών, οι εργασίες της οποίας οδήγησαν, το 1853, στην ίδρυση του Ταμείου Χηρών και Ορφανών των Αξιωματικών της Ξηράς.³⁸²

Οι πόροι του Ταμείου προέρχονταν από κρατήσεις στους μισθούς των αξιωματικών καθώς και από δωρεές και κληροδοτήματα. Τα κεφάλαια αυτά ήταν «αποκλειστικώς προσδιωρισμένα εις βοήθεια των χηρών και ορφανών αξιωματικών» και μπορούσαν είτε να τοποθετούνται στην τράπεζα είτε σε «ακίνητα κτήματα προσοδοφόρα».³⁸³ Με αργά

ταυτότητες, Ευρασία, Αθήνα 2018, σσ. 555-569, σσ. 555-559· Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, Πρότυπο, απειλή, προστάτις, 1833–1857*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σσ. 219-222.

³⁸⁰ Γεροζήσης, *ό.π.*, σσ. 130-131· Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*», *ό.π.*, σσ. 367-368

³⁸¹ Βασίλειος Νικολόπουλος [Τμηματάρχης Α' Μελετών και Στατιστικής του Μετοχικού Ταμείου Στρατού], *Η ιστορία του Μετοχικού Ταμείου Στρατού 1853–1937*, Έκδοσις Πυρσού, Αθήναι [1937], σσ. 30-31.

³⁸² Σ. Ρούβαλης [αντισυνταγματάρχης], «Στρατιωτική Οργάνωσις της Ελλάδος», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Γ', τχ. 22, 28/4/1929, σ. 178, τ. Γ', τχ. 23, 5/5/1929, σ. 185· Νικολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 31-36· Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 54.

³⁸³ Ν. ΣΚ' (204)/1853 «Περί συστάσεως ταμείου των χηρών και ορφανών των αξιωματικών του στρατού» (24/1/1853), ΦΕΚ Α'/5/4-2-1853· Νικολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 93-98· Μαλέσης, «... *ν' ανάψη η επανάστασις*», *ό.π.*, σ. 143. Το 1857 ο υπολοχαγός (πυροβολικού) Σωτήριος Ν. Πετμεζάς εξέδωσε το περιοδικό *Απόμαχος*,

αλλά σταθερά βήματα το Ταμείο αύξησε την περιουσία του και έτσι από τις 38 οικογένειες που συντηρούσε το 1856 ο αριθμός αυτός ανήλθε στις 147 το 1867.³⁸⁴

Το 1861 ιδρύθηκαν δύο ακόμα απομαχικά Ταμεία, α') το Ταμείο των Αποστράτων Αξιωματικών και β') το Ταμείο προς Περίθαλψιν των οικογενειών υπαξιωματικών και στρατιωτών. Το πρώτο προοριζόταν να παρέχει ένα μέρος στους απόστρατους αξιωματικούς μέσω της αγοράς μετοχών του από κρατήσεις στους μισθούς τους, ενώ το δεύτερο παρείχε οικονομική βοήθεια (συντάξεις, προικοδοτήσεις θυγατέρων) σε οικογένειες υπαξιωματικών και οπλιτών.³⁸⁵ Τα δύο τελευταία ενώθηκαν, το 1867, με το Ταμείο Χηρών και Ορφανών δημιουργώντας έτσι το Μετοχικό Ταμείο του κατά Γην Στρατού.³⁸⁶

Το Ταμείο αυτό γνώρισε αλματώδη αύξηση στον κύκλο εργασιών του κατά τις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας του. Από τους 510 αποστράτους που λάμβαναν μέρος το 1868, το 1910 αυτοί είχαν ανέλθει στους 2.301, ενώ παράλληλα από το 1868 έως το 1911 οι προικοδοτήσεις θυγατέρων αξιωματικών κυμαίνονταν ετησίως από 38 έως 110 και οι υποτροφίες σε τέκνα αξιωματικών από 753 έως 1.100.³⁸⁷ Στην ίδια κατεύθυνση ιδρύθηκε το 1861 και το Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο (NAT), με σκοπό την αντίστοιχη συνταξιοδοτική κάλυψη των μόνιμων στελεχών του Πολεμικού Ναυτικού.³⁸⁸ Στα μέσα του 19ου αιώνα με τα απομαχικά ταμεία οικοδομήθηκε, μέσω της αυτασφάλισης, ένα συμπαγές κρατικό προνοιακό πλαίσιο για τους κατ' επάγγελμα στρατιωτικούς και τα μέλη

τα έσοδα του οποίου προορίζονταν για το Ταμείο για τις χήρες και τα ορφανά «στρατιωτικών, οίτινες υποκύπτοντες εις πλείστας όσα κακουχίας της στρατιωτικής υπηρεσίας, γίνονται θύματα υπέρ του θρόνου και της φιλάτης πατρίδος». Βλ. το εισαγωγικό κείμενο στο πρώτο φύλλο του περιοδικού, *Απόμαχος*, αρ. 1, Φυλλάδιον Α', 30 Απριλίου 1857. Όπως ανέφερε ο Πετμεζάς ο υπουργός Στρατιωτικών Λεωνίδας Σμολένσκης τον προέτρεψε να εκδώσει το εν λόγω περιοδικό για αυτό το σκοπό. Εκδότης [Σωκράτης Ν. Πετμεζάς], «Προς τον Ελληνικόν Στρατόν», *Απόμαχος*, τχ. 1, 30/4/1857, σσ. 1-2, σ. 2.

³⁸⁴ Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 38, 40.

³⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 41-46.

³⁸⁶ Στο ίδιο, σσ. 46-47, 93-115 (για το νομικό πλαίσιο), 157-196 (για αποσπάσματα των πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου)· Δρίτσας, *ό.π.*, σσ. 56-57, 59. Πρβλ. Λεωνίδας Θ. Λαπαθιώτης, *Στρατιωτικοί κώδικες ήτοι συλλογή των διεπόντων τον στρατόν νόμων, διαταγμάτων και διαταγών*, τ. ΙΒ', εν Αθήναις 1900, σσ. 35-58· Χαραλάμπης-Νίδερ, *ό.π.*, σσ. 137-138, 177-178· Ν. Τσιμικάλης, «Μετοχικόν Ταμείον του κατά γην Στρατού», *ΜΣΝΕ*, τ. Δ', σσ. 523-528.

³⁸⁷ Βλ. τους αναλυτικούς πίνακες για τα έτη 1868-1936 σε Νικολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 204-207.

³⁸⁸ Δρίτσας, *ό.π.*, σσ. 57-58. Οι απαρχές του NAT εντοπίζονται το 1836 στο βασιλικό διάταγμα «Περί σχηματισμού Ναυτικού Ταμείου διά τους Απομάχους», το οποίο αφορούσε απόμαχους του εμπορικού ναυτικού. Το πρώτο νομοσχέδιο για την ίδρυσή του ως ταμείο για τους απόμαχους του Πολεμικού Ναυτικού υποβλήθηκε στη Βουλή το 1847 από τον υπουργό Ναυτικών Κωνσταντίνο Κανάρη. Βλ. όλους τους σχετικούς νόμους, τα διατάγματα και τις εγκυκλίους της περιόδου 1836-76 σε *Συλλογή των περί Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου νόμων, διαταγμάτων και εγκυκλίων*, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, εν Αθήναις 1876, καθώς και Ν. Σύριος, «Οι απόμαχοι "θαλασσόλυκοι" εξασφαλίζουν τα γεράματά τους», *Ελληνικόν Μέλλον*, 17/10/1938· nat.gr/site/categories/nat/history_target.csp, πρόσβαση 5/9/2020.

των οικογενειών τους, το οποίο διατηρείται μέχρι σήμερα. Η παρούσα διατριβή δεν εξετάζει τα μόνιμα στελέχη των ενόπλων δυνάμεων, αλλά πρέπει να διασαφηνιστεί ότι την εποχή εκείνη αυτοί οι προνοιακοί μηχανισμοί αφορούσαν και τους οπλίτες.

Μία ακόμα διάσταση της αναβάθμισης της κρατικής μέριμνας για τους απομάχους ήταν η θεμελίωση του νομοθετικού πλαισίου για τη συνταξιοδότηση των τραυματιών σε εμπόλεμη κατάσταση ή κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής τους υπηρεσίας. Ο πρώτος συνταξιοδοτικός νόμος των Ενόπλων Δυνάμεων στην Ελλάδα ήταν ο ΣΕ' (205)/1852 «περί στρατιωτικών συντάξεων», με τον οποίο θεμελιωνόταν το δικαίωμα σύνταξης εν γένει σε στρατιωτικούς με τριακονταετή υπηρεσία (άρθρο 1).³⁸⁹ Ο νόμος είχε συνταχθεί έχοντας ως πρότυπο το γαλλικό νομικό πλαίσιο.³⁹⁰ Συγκεκριμένα, οι γαλλικοί νόμοι της 11ης (για τον στρατό) και της 18ης (για το ναυτικό) Απριλίου του 1831 παρείχαν σύνταξη σε όσους τραυματισμένους ελαττώθηκε η δυνατότητα να βιοπορίζονται (πρβλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), ενώ υπήρχε και η αντίστοιχη κατηγοριοποίηση των ειδών τραυματισμού.³⁹¹ Ο εν λόγω γαλλικός νόμος και οι τροποποιήσεις του από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσαν όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2) τη βάση και για την κατοπινή ελληνική νομοθεσία.

Στον νόμο του 1852, σύμφωνα με το άρθρο 8, «τα τραύματα δεινά και ανίατα όντα, προερχόμενα εκ συμβεβηκότων του πολέμου ή δυστυχημάτων εν υπηρεσία, παρέχουσι

³⁸⁹ Ν. ΣΕ' (205)/1852, «Περί των συντάξεων του στρατού της ξηράς» (19/8/1852), ΦΕΚ Α'/34/25-8-1852· Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του από 19 Αυγούστου 1852 υπό στοιχ. ΣΕ' περί συντάξεως των στρατιωτικών της ξηράς νόμου» (5/9/1852), ΦΕΚ Α'/41/12-9-1852· Λεωνίδας Θ. Λαπαθιώτης, *Στρατιωτικοί κώδικες ήτοι συλλογή των διεπόντων τον στρατόν νόμων, διαταγμάτων και διαταγών*, τ. Β', εν Αθήναις 1900, σσ. 5-14, 19-25, 46-59· Σ. Ρούβαλης, «Στρατιωτική Οργάνωσις της Ελλάδος», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ', τχ. 19, 7/4/1929· Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 50· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σσ. 142-143. Για αναλυτικά ποσά των συντάξεων ανά βαθμό και ανά έτη υπηρεσίας βλ. Ν. 4Α' (91)/1864 «Περί τροποποιήσεως των περί συντάξεων του στρατού της ξηράς και της θαλάσσης νόμων» (13/11/1864), ΦΕΚ Α'/49/19-11-1864. Με βάση αυτό το νόμο καθοριζόταν και η σύνταξη των χηρών και των ορφανών των μελών της Βασιλικής Φάλαγγας. Ν. ΣΚΑ' (221)/1853 «Περί συντάξεως των χηρών και των ορφανών των αξιωματικών της φάλαγγος» (24/1/1853), ΦΕΚ Α'/5/4-2-1853· Λαπαθιώτης, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 63.

³⁹⁰ Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 30· Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 51. Για παράδειγμα, παρόμοιες διατάξεις του ελληνικού και του γαλλικού νόμου ήταν η συνταξιοδότηση ενός στρατιωτικού μετά από τριάντα έτη υπηρεσίας, ο διπλασιασμός των υπολογισμών ετών κατά τη διάρκεια εμπόλεμης περιόδου καθώς και οι ειδικές διατάξεις για περιπτώσεις τύφλωσης ή ακρωτηριασμού. Για τον γαλλικό νόμο, βλ. Herbert Wolfe, *ό.π.*, σ. 51.

³⁹¹ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σσ. 50-58· Petiteau, *ό.π.*, σ. 50. Διατάξεις σχετικά με τραυματίες αξιωματικούς υπήρχαν και σε νόμους στρατιωτικών συντάξεων και άλλων χωρών, όπως στην Πρωσία με τον πρώτο σχετικό νόμο να υιοθετείται το 1825. Αυτός ο νόμος αποτέλεσε τη βάση για τη νομοθεσία της ενοποιημένης από το 1871 Γερμανικής Αυτοκρατορίας. Stolleis, *ό.π.*, 95. Στον αντίστοιχο νόμο της Αυστροουγγαρίας, του 1875, η αναπηρική σύνταξη ήταν ανάλογη κυρίως του στρατιωτικού βαθμού και σε μικρότερο βαθμό της στρατιωτικής υπηρεσίας. Έτσι ένας στρατιώτης με λιγότερα από δέκα χρόνια στρατιωτική υπηρεσία λάμβανε ουσιαστικά μηδαμινή σύνταξη. Pawlowsky-Wendelin, «Government Care», *ό.π.*, σ. 176.

προς σύνταξιν αποστρατείας δικαίωμα», ενώ αντίστοιχο δικαίωμα εξασφαλιζόταν και από «δεινά και ανίατα νοσήματα, προερχόμενα εκ κόπων ή κινδύνων της στρατιωτικής υπηρεσίας». Πιο συγκεκριμένα το επόμενο άρθρο όριζε ότι τα τραύματα ή τα νοσήματα που είχαν ως αποτέλεσμα τύφλωση, ακρωτηριασμό ή «παντελή αχρησίαν» ενός μέλους παρείχαν άμεσο συνταξιοδοτικό δικαίωμα. Σε περίπτωση ελαφρότερων τραυμάτων δικαίωμα προς σύνταξη παρεχόταν σε αξιωματικούς όταν ήταν ανίκανοι για να αναλάβουν υπηρεσία, ενώ «πάντα δ' άλλον υποδεέστερον του αξιωματικού» όταν αυτός αντιμετώπιζε και πρόβλημα βιοπορισμού (άρθρο 10).³⁹² Το ύψος της σύνταξης εξαρτάτο από το είδος του τραύματος, τα έτη υπηρεσίας και το βαθμό (άρθρα 13, 15). Επίσης, δικαίωμα σε ισόβια σύνταξη παρεχόταν στις χήρες των θανόντων στο πεδίο της μάχης, εν εκστρατεία ή σε διατεταγμένη υπηρεσία (άρθρο 17). Το επόμενο έτος ψηφίστηκε και ο αντίστοιχος νόμος για το ναυτικό με παρόμοιες διατάξεις για «αποστρατευτική σύνταξις διά τραύματα ή νοσήματα» και για τις συντάξεις των χηρών και ορφανών.³⁹³ Με τους νόμους αυτούς από το 1853 είχε θεμελιωθεί νομοθετικά στην Ελλάδα το δικαίωμα σύνταξης τόσο των αναπήρων όσο και των χηρών και ορφανών πολέμου.

Σύμφωνα με τον νόμο ΣΕ', για έναν απλό στρατιώτη η σύνταξη λόγω τραυμάτων κυμαινόταν μεταξύ 17 δρχ. και 40 δρχ. μηνιαίως, ενώ αυτή μίας χήρας οπλίτη μεταξύ 6,25 δρχ. και 8,33 δρχ. μηνιαίως. Τα αντίστοιχα ποσά για έναν ανθυπασπιστή κυμαινόταν μεταξύ 25 και 50 δρχ. και της χήρας του από 12,50 δρχ. έως 16,66 δρχ., ενώ το για έναν αντιστράτηγο κυμαινόταν μεταξύ 300 δρχ. και 425 δρχ. και της χήρας του μεταξύ 106,25 δρχ. και 141,66 δρχ..³⁹⁴ Για να γίνει κατανοητό το ύψος της σύνταξης, το 1852 το ψωμί κόστιζε 0,27 δρχ./κιλό, το κρέας 0,93 δρχ./κιλό, ο παστός μπακαλιάρος 0,62 δρχ./κιλό, το ελαιόλαδο 1,32 δρχ./κιλό και τα φασόλια 0,29 δρχ./κιλό.³⁹⁵ Το μηνιαίο κόστος της κατανάλωσης 1 κιλού ψωμιού ημερησίως κόστιζε σε μία οικογένεια 8,10 δρχ., 1 κιλού κρέατος

³⁹² Τα είδη τραυματισμού κατηγοριοποιήθηκαν αναλυτικά με διάταγμα του 1867. Σύμφωνα με αυτό στην «πρώτη τάξη» τραυμάτων εντάσσονται η τύφλωση, ο ακρωτηριασμός δύο μελών και η παντελής αχρησία προς τη στρατιωτική υπηρεσία και τον ιδιωτικό βίο. Στη δεύτερη ο ακρωτηριασμός ενός μέλους, ενώ στην τρίτη τα πιο ελαφριά τραύματα. Β.Δ. «Περί τροποποίησης του άρθρου 13 του από 5 Σεπτεμβρίου 1852 εκτελεστικού Διατάγματος του ΣΕ'» (10/7/1867), ΦΕΚ Α'/45/3-8-1867· Λαπαθιώτης, ό.π., τ. Β', σσ. 72-78.

³⁹³ Άρθρα 10-13 και 21-23 του Ν. ΣΚΗ' (218), «Περί ναυτικών συντάξεων» (9/5/1853), ΦΕΚ Α'/14/13-5-1853.

³⁹⁴ Πέραν από το κείμενο του νόμου αναλυτικά τα ποσά ανά βαθμό και έτη υπηρεσίας υπάρχουν και σε Γεροζήσης, ό.π., σσ. 134-135.

³⁹⁵ Γιώργος Μητροφάνης, «Τιμές και ιστορικοί αριθμοδείκτες τιμών», Θανάσης Καλαφάτης-Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. Γ', Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σσ. 317-482, σσ. 359-363.

εβδομαδιαίως 3,72 δρχ., 1 κιλού μπακαλιάρου εβδομαδιαίως 2,48 δρχ., 2 κιλών ελαιόλαδου μηνιαίως 2,64 δρχ. και 2 κιλών φασολιών μηνιαίως 0,58 δρχ.. Συνολικά, αυτό το συντηρητικό υποθετικό καλάθι του νοικοκυριού για τις οικογένειες της εποχής κόστιζε 17,52 δρχ., δηλαδή οριακά ξεπερνούσε την κατώτερη αναπηρική σύνταξη, ενώ ήταν εμφανώς χαμηλότερο από τις συντάξεις χρείας έως τον βαθμό του ανθυπασιστή. Ανεξαρτήτως πάντως του φαινομενικού χαμηλού κόστους, η θεμελίωση των στρατιωτικών συντάξεων των αναπήρων, των χηρών και των ορφανών πολέμου αποτέλεσε μείζονα προνοιακή εξέλιξη καθώς εγκαίνιασε αυτό τον προνοιακό μηχανισμό. Με βάση αυτό τον νόμο, το 1862 παρέχονταν 323 συντάξεις συνολικού ύψους 313.782 δρχ.³⁹⁶

Η θεσμοθέτηση των στρατιωτικών συντάξεων, σε συνδυασμό με το σύστημα αυτασφάλισης των απομαχικών ταμείων, οδήγησε το Κράτος στην ανάληψη του καθήκοντος της μέριμνας για τους τραυματίες στρατιωτικούς, καθώς και για τις χήρες και τα ορφανά των θανόντων, η οποία ήταν πλέον διευρυμένη καθώς δεν αφορούσε αποκλειστικά τους Αγωνιστές όπως στο παρελθόν, αλλά όλους τους στρατιωτικούς εν γένει και κατ' επέκταση του «αγωνιστές» κάθε «νέου '21». Παράλληλα, δεν ήταν ανάγκη να τραυματιστεί κάποιος εν καιρώ πολέμου ώστε να λάβει σύνταξη καθώς αποκλειστικό κριτήριο για την κρατική αρωγή ήταν η μείωση της δυνατότητας βιοπορισμού λόγω του τραυματισμού.

Με αυτό τον τρόπο στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα είχε διαμορφωθεί ένα πρώιμο προνοιακό πλαίσιο για τους απόμαχους, τις χήρες και τα ορφανά πολέμου, την ίδια στιγμή που αντίστοιχα το συνταξιοδοτικό σύστημα των λοιπών δημοσίων υπαλλήλων θεμελιώθηκε μόλις το 1861. Η πρωτοπορία αυτή στο χώρο των ενόπλων δυνάμεων οφειλόταν τόσο στις αντίστοιχες εξελίξεις στο εξωτερικό, όσο και στις προσπάθειες που κατέβαλλαν προς αυτή την κατεύθυνση οι αξιωματικοί ως μία συγκροτημένη κοινωνική ομάδα, που παρόλο δεν ήταν εσωτερικά ομοιογενής ήταν περισσότερο συνεχνιακά συγκροτημένη από υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες.³⁹⁷ Τα συνεχνιακά συμφέροντα των ενόπλων δυνάμεων αποτελούσαν ανέκαθεν έναν λόγο πίεσης του στρατεύματος προς την

³⁹⁶ Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 121.

³⁹⁷ Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 57. Για την ανάπτυξη της αίσθησης των αξιωματικών ότι ανήκουν σε μία διακριτή κοινωνική κατηγορία, έχοντας πλέον αποβάλει το επαναστατικό παρελθόν των «καπεταναίων», βλ. επίσης Γεροζήσης, *ό.π.*, σσ. 88-89. Σε αυτό το προνοιακό πλαίσιο μπορούν να ενταχθούν τόσο οι συντάξεις που παρείχε το ελληνικό κράτος σε ηγέτες της Κρητικής Επανάστασης (1866-69) καθώς και σε οικογένειες πεσόντων καθώς και το μέτρο της εισδοχής των ανικανών προς υπηρεσία υπαξιωματικών και στρατιωτών στον Λόχο των Απομάχων από το 1852 (βλ. παραπάνω). Β.Δ. «Περί οργανισμού του λόχου των απομάχων» (11/10/1852), ΦΕΚ Α' /55/31-10-1852· Αιλανός, *ό.π.*, σ. 10. Ένα επιπρόσθετο τοπικής εμβέλειας αλληλοβοηθητικό εγχεί-

πολιτική εξουσία,³⁹⁸ πολλώ δε μάλλον σε ένα κράτος όπως το ελληνικό του 19ου αιώνα είχε ιδρυθεί από κλεφταρματολούς, δηλαδή στρατιωτικούς, με την παρουσία τους να βρίσκεται εκ των πραγμάτων στα θεμέλια του κράτους.

Ήδη από τη δεκαετία του 1850 ήταν φανερό ότι είχαν αρχίσει να αλλάζουν οι αντιλήψεις ως προς την κρατική αρωγή σε χήρες και ορφανά πολέμου καθώς και γενικότερα στους στρατιωτικούς. Όπως χαρακτηριστικά το έθετε, το 1857, ο εκδότης του περιοδικού *Απόμαχος*, υπολοχαγός και εισηγητής παρά τω Υπουργείω Στρατιωτικών Σωκράτης Ν. Πετμεζάς, «αι χήραι και τα ορφανά των αποθανόντων συστρατιωτών μας έχουσι δικαιώματα अपαράγραπτα εις την βοήθειάν μας». Τα δικαιώματα αυτά απέρρεαν από την «χρηστότητα του ευγενούς επαγγέλματος» των στρατιωτικών καθώς και από την «αδελφότητα των όπλων», τη συντροφικότητα δηλαδή του στρατιωτικού επαγγέλματος.³⁹⁹ Σε μεταγενέστερο άρθρο στο ίδιο περιοδικό σημειωνόταν ότι «αφ' ότου παρ' όλων των εθνών παρεδέχθη η αρχή της συντηρήσεως μονίμου Στρατού, αφιερωμένου εις τον Βασιλέα και εις την πατρίδα, υπάρχει συνάλλαγμα [...] μεταξύ του μέν και του δε». Το «συνάλλαγμα» αυτό αφενός απαιτούσε από τον στρατό «τελείας [...] αφοσίωσης και μεθ' αίματος, χρείας τυχούσης, εκπλήρωσιν του καθήκοντος» προς τον βασιλιά, αφετέρου τις νομοθετικές διατάξεις για τους ανάπηρους, τις χήρες και τα ορφανά των στρατιωτικών.⁴⁰⁰

Ο χαρακτήρας της «συναλλαγής» δεν αφορούσε μόνο την υλική στήριξη, αλλά και εν γένει τη θέση του στρατού στη δημόσια ζωή. Όπως χαρακτηριστικά το έθετε σε πα-

ρημα αποστράτων έχει εντοπιστεί στη Σύρο. Το 1883 ιδρύθηκε στη Ερμούπολη ο σύλλογος Απόστρατος Έλλην. Σύμφωνα με το καταστατικό του «σκοπός του έστιν η ηθική και υλική υποστήριξις πάντων των αποστράτων ή υπηρετούντων εν τω στρατώ ενδεών». Η υλική υποστήριξη πραγματοποιούνταν μέσω της οικονομικών βοηθημάτων σε αυτούς και στις οικογένειες τους καθώς και με την προσπάθεια ανεύρεσης εργασίας (άρθρο 1). Τακτικά μέλη του συλλόγου θεωρούνταν «όσοι αγωνιστάι και απόστρατοι εισίν εν Σύρο» (άρθρο 4) ενώ μπορούσαν να συμμετέχουν Αγωνιστές και απόστρατοι και από άλλα μέρη ως «αντεπιστέλλοντα μέλη» (άρθρο 5). Σε άρθρο στο τελευταίο σωζόμενο φύλλο της εφημερίδας του συλλόγου τονιζόταν ότι «η ίδρυσις συλλόγων προς περίθαλψιν των εκ του στρατού αφυπηρετησάντων ή των στρατευμένων έχει σπουδαίαν πολιτικήν αξίαν» καθώς συμπληρώνουν την «σπουδαίαν έλλειψιν» του Κράτους σε αυτό τον τομέα. Βλ. *Καταστατικόν του Συλλόγου ο «Απόστρατος Έλλην»*, Τύποις Ρενιέρη Πρίντζη, εν Ερμούπολει 1883· *Ο Απόστρατος* (Ερμούπολεως), 24/3/1884, «Σύλλογος ο Απόστρατος Έλλην εν Ερμούπολει». Η εβδομαδιαία εφημερίδα *Ο Απόστρατος* (Ερμούπολεως), είχε υπότιτλο «Εφημερίς στρατιωτική, πολιτική & φιλολογική» και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής υπάρχουν τα φύλλα 4–11 (24/9–12/11/1883) και 17–22 (1/1–24/3/1884).

³⁹⁸ Samuel E. Finer, *The Man on Horseback. The Role of the Military in Politics*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ–Λονδίνο, 2002, σσ. 47–48.

³⁹⁹ Εκδότης [Σωκράτης Ν. Πετμεζάς], «Προς τον Ελληνικόν Στρατόν», *Απόμαχος*, τχ. 1, 30/4/1857, σσ. 1–2.

⁴⁰⁰ Καρέλλης [Καταλυματίας], «Περί συντάξεως», *Απόμαχος*, τχ. 8, 30/11/1857, σσ. 246–249, σ. 247. «Καταλυματίες» ήταν οι αξιωματικοί του οικονομικού (1828–63), οι οποίοι έφεραν τον βαθμό του υπολοχαγού. *Επίτομον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, ό.π., τ. Α΄*, λήμμα «καταλυματίας», σ. 1029.

ρέμβασή του στην Εθνοσυνέλευση του 1864 ο στρατιωτικός Χαρίλαος Σουΐδας υπερασπιζόμενος το δικαίωμα των στρατιωτικών να εκλέγονται βουλευτές, «ο στρατός αυτός παρέσχεν εις το έθνος απείρους εκδουλεύσεις, δεν είναι δίκαιον λοιπόν, ότι οσάκις η Πατρίς έχει ανάγκην στρατού να τω ζητή βοήθεια και οσάκις ο στρατός έχει πλεονέκτημά τι να ζητή να το αφαιρέση».⁴⁰¹ Η παρομοίωση της συναλλαγής σκιαγραφεί γλαφυρά την εξέλιξη του συνταξιοδοτικού συστήματος του Ελληνικού Στρατού. Από τη στιγμή που αυτός απέβαλε το κλεφταρματολίτικο παρελθόν και έγινε τακτικός με τους επαγγελματίες στρατιωτικούς να είναι πλέον απολύτως πιστοί στο Κράτος, οι τελευταίοι απαιτούσαν ως αντάλλαγμα από το Κράτος να προνοήσει και να προστατέψει αυτούς και τις οικογένειές τους από το γήρας και την ανέχεια.

Οι εξελίξεις αυτές μπορούν να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο της «προπαρασκευαστικής φάσης» του πολέμου, διεργασίες τις οποίες ακολουθούσαν οι ευρωπαϊκοί στρατοί στο β' ήμισυ του 19ου αιώνα.⁴⁰² Παρότι δεν υπήρξε κάποια μείζονα πολεμική σύγκρουση στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1870 και έως την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου, οι ανταγωνισμοί των Μεγάλων Δυνάμεων, οδήγησαν σε μία ταχεία πρόοδο της στρατιωτικής τεχνολογίας και οργάνωσης. Προοδευτικά τα κράτη θεσμοθέτησαν την υποχρεωτική καθολική στράτευση, γεγονός που σήμαινε ότι αυτά έπρεπε να λάβουν τα αναγκαία μέτρα ώστε να μπορούν να φέρουν εις πέρας μαζικές επιστρατεύσεις σε περίπτωση πολέμου. Για την πραγμάτωση μίας μαζικής επιστράτευσης ήταν αναγκαία η διατήρηση ενός αξιόλογου επιπέδου υγείας του άρρενος πληθυσμού η μείωση της παιδικής θνησιμότητας, το καλύτερο μορφωτικό επίπεδο (καθώς πλέον χρειαζόταν ο χειρισμός ορισμένων πιο πολύπλοκων οπλικών συστημάτων).⁴⁰³

Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη βελτίωση της υγιεινής του στρατεύματος καθώς αυτή ήταν μία κρίσιμη διάσταση στην επιτυχία μίας πολεμικής σύρραξης

⁴⁰¹ Παρατίθεται σε Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τ. 8, 1982, σσ. 47-63, σ. 50.

⁴⁰² Herbert Obinger–Klaus Petersen, «Mass Warfare and the Welfare State–Casual Mechanisms and Effects», *British Journal of Political Science*, τ. 47, τχ. 1, Ιανουάριος 2017, σσ. 203-227, σ. 205.

⁴⁰³ Howard, *ό.π.*, σ. 107· Obinger–Petersen, *ό.π.*, σσ. 205-209. Η θέσπιση της καθολικής στράτευσης πραγματοποιήθηκε ως επί το πλείστον μετά από σημαντικές ήττες. Πρώτη η Πρωσία θεσμοθέτησε την καθολική στράτευση το 1814, ενώ ακολούθησαν η Ρωσία την επαύριο του Κριμαϊκού Πολέμου, η Αυστροουγγαρία (1868) και η Γαλλία (1873). Επίσης, αντίστοιχοι νόμοι ψηφίστηκαν σε Δανία (1848), Φινλανδία (1870), Σουηδία (σειρά νόμων τη δεκαετία του 1880) και Νορβηγία (1905). Howard, *ό.π.*, σ. 100· Obinger–Petersen, *ό.π.*, σ. 206.

αποτρέποντας θανάτους και αναπηρίες στρατιωτών.⁴⁰⁴ Ανέκαθεν ο πόλεμος αποτελούσε, όπως επισημαίνει ο διαπρεπής επιδημιολόγος Geoffrey Rose, τη «μέγιστη απειλή» για τη δημόσια υγεία.⁴⁰⁵ Ενδεικτικό της υγειονομικής κατάστασης των στρατών του 19ου αιώνα ήταν ότι στις πολεμικές επιχειρήσεις πριν το 1870 οι θάνατοι στρατιωτών από ασθένειες ήταν πενταπλάσιοι αυτών στις μάχες, στατιστικό στοιχείο που είχε αντιστραφεί πλήρως στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴⁰⁶ Για παράδειγμα, στον Κριμαϊκό Πόλεμο 4.354 άνδρες σκοτώθηκαν από τραύματα σε μάχες και 59.816 υπέκυψαν σε κάποια ασθένεια, ενώ στον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο, οι Βόρειοι είχαν 138.154 φονευθέντες στις μάχες και 224.586 στρατιώτες που πέθαναν λόγω κάποιας ασθένειας.⁴⁰⁷

Στην ελληνική περίπτωση ο πόθος για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας απαιτούσε την προπαρασκευή ενός αξιόμαχου στρατού για την υλοποίησή της. Καθοριστικά βήματα σε αυτή την πορεία ήταν η θέσπιση της υποχρεωτικής καθολικής στράτευσης το 1878,⁴⁰⁸ η συνακόλουθη μεγέθυνση του στρατού⁴⁰⁹ καθώς και οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις του Χαρίλαου Τρικούπη τη δεκαετία του 1880, όπως οι αλληπάλληλες προσπάθειες δημιουργίας ενός οργανισμού του στρατού, η πρόσκληση της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής και η σύσταση της Σχολής Εφέδρων Αξιωματικών και αυτής των Υπαξιωματικών.⁴¹⁰ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η διεύρυνση της μέριμνας για τους μελλοντικούς πολεμιστές των εθνικών αγώνων με την προστασία αυτών σε περίπτωση τραυματισμού, των οικογενειών τους σε περίπτωση θανάτου τους καθώς και την αναβάθμιση της υγιεινής στο στράτευμα καθ' όσο αυτοί υπηρετούσαν στον στρατό.

⁴⁰⁴ Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, Central European University Press, Βουδαπέστη-Νέα Υόρκη 2018, σ. 208.

⁴⁰⁵ Geoffrey Rose, *Η στρατηγική της προληπτικής ιατρικής*, μετ. Αντώνης Κούτης-Αλέξης Μπένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2017, σσ. 225-226.

⁴⁰⁶ Howard, *ό.π.*, σσ. 116-117.

⁴⁰⁷ McCallum, *ό.π.*, λήμματα «Civil War in the United States», «Crimean War», σσ. 75-80, 90-92.

⁴⁰⁸ Η υποχρεωτική στράτευση όλων των Ελλήνων θεσμοθετήθηκε με τον ν. ΨΙΣ΄ (716) «Περί στρατολογίας» (27/11/1878), ΦΕΚ Α΄/69/4-12-1878. Βλ. επίσης Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας», *ό.π.*, σ. 451· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σ. 217. Εκτενής ανάλυση της μεταρρύθμισης αυτής σε Χαραλάμπης-Νίδερ, *ό.π.*, σσ. 179-185. Από το 1838 έως το 1878 ίσχυε το σύστημα των κληρωτών, δηλαδή στον στρατό κατατασσόντουσαν κατόπιν κλήρωσης από τις δημοτικές αρχές άνδρες ηλικίας μεταξύ 18 και 24 ετών. Επίσης, μπορούσαν να καταταχθούν εθελοντικά άνδρες από 18 έως 30 ετών. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 28-30· Γεροζήσης, *ό.π.*, σ. 123· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σ. 138. Πέραν αυτής της μεταρρύθμισης, στο β' μισό της δεκαετίας του 1870 από τις κυβερνήσεις Κουμουνδούρου ελήφθησαν και άλλα μέτρα οργάνωσης του στρατού, όπως η ίδρυση δύο μονίμων στρατοπέδων σε ανατολική και δυτική Ελλάδα και η αναδιοργάνωση των στρατιωτικών σχηματισμών (εισαγωγή συστήματος μεραρχιών και η υποδιαίρεσή τους σε ταξιαρχίες, κ.ο.κ.). Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σσ. 217-219.

⁴⁰⁹ Για παράδειγμα ενώ το 1862 το στράτευμα αριθμούσε 10.928 άνδρες, είκοσι χρόνια αργότερα το 1882 η δύναμή του ανήλθε στις 29.534. Στο ίδιο, σ. 176, 231.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 226-247.

Η επιστράτευση του 1885–86 φανέρωσε την αλληλένδετη σχέση μεταξύ στρατεύματος και υγιεινής.⁴¹¹ Συνολικά ανάμεσα στους περίπου 85.000 επιστρατευμένους προκλήθηκαν περίπου 4.000 θάνατοι εξαιτίας έλλειψης ιματισμού, φαρμάκων και στρατώνων, ήτοι 4,7% των επιστρατευμένων.⁴¹² Εντός του στρατεύματος υπήρξε έξαρση λοιμωδών νόσων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη ραγδαία αύξηση των νοσούντων από ελονοσία στρατιωτικών με τα κρούσματα να υπερδιπλασιάζονται την περίοδο αυτή.⁴¹³ Η κατάσταση αυτή οδήγησε στη δημιουργία νέων περιφερειακών στρατιωτικών νοσοκομείων, όπως για παράδειγμα το Στρατιωτικό Θεραπευτήριο της Χαλκίδας που δημιουργήθηκε για να καλύψει τις έκτακτες υγειονομικές ανάγκες των εκεί εδρευουσών στρατιωτικών δυνάμεων και το οποίο συνέχισε τη λειτουργία του και μετά την αποστράτευση.⁴¹⁴ Αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας στη δύση του 19ου αιώνα μπορεί να θεωρηθεί η ίδρυση το 1895 της Στρατιωτικής Υγειονομικής Επιτροπής Αθηνών. Η επιτροπή αυτή συνδύαζε τόσο τη βελτιστοποίηση της υγιεινής του στρατεύματος όσο και την περαιτέρω γραφειοκρατικοποίηση της απόδοσης αναρρωτικών αδειών και από το 1898 και

⁴¹¹ Η επιστράτευση πραγματοποιήθηκε μεταξύ 27 Σεπτεμβρίου 1885 και 7 Ιουνίου 1886 και κατά τη διάρκεια αυτής το μέγεθος του Ελληνικού Στρατού ανήλθε στις 86.138 άνδρες. Χαραλάμπης–Νίδερ, *ό.π.*, σ. 228, 258· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σ. 232. Πρβλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.1. Αναλυτική περιγραφή της επιστράτευσης σε *Η Ελλάς κατά το 1885–1886 εν επιστρατεύσει*, Εκ του Τυπογραφείου της Μεταρρυθμίσεως, εν Αλεξανδρεία 1888. Κατά τη διάρκεια της πρώτης επιστράτευσης του ελληνικού κράτους από την 8η Ιουλίου 1880 έως την 7η Απριλίου 1882 (από τον Ιούνιο του 1881 ήταν μερική καθώς άρχισαν να παραχωρούνται επ' αόριστον άδειες), αναβαθμίστηκε αισθητά ο ρόλος της Υγειονομικής Υπηρεσίας με την ίδρυση τεσσάρων νέων Στρατιωτικών Νοσοκομείων καθώς και τη θέσπιση της δυνατότητας για μονιμοποίηση στο στράτευμα κατόπιν εξετάσεων επιστράτων ιατρών και φαρμακοποιών. Χαραλάμπης–Νίδερ, *ό.π.*, σ. 217, 255. Επίσης με εγκύκλιο διαταγή «Περί υγείας του Στρατού» (30 Σεπτεμβρίου 1880) το Υπουργείο Στρατιωτικών ζήτησε από τους κατά τόπους στρατιωτικούς σχηματισμούς εάν εμφανιστούν συμπτώματα επιδημικής νόσου στην πόλη όπου εδρεύουν να λάβουν το μέτρο της «αραιώσεως των ανδρών», δηλαδή της λεγόμενης σήμερα κοινωνικής αποστασιοποίησης. Λεωνίδας Θ. Λαπαθιώτης, *Στρατιωτικοί κώδικες ήτοι συλλογή των διεπόντων τον στρατόν νόμων, διαταγμάτων και διαταγών*, τ. ΙΑ', εν Αθήναις 1900, σ. 299. Για την (ξεχασμένη εν πολλοίς) επιστράτευση του 1880–82, βλ. Σ. Ρούβαλης, «Στρατιωτική Οργάνωσις της Ελλάδος», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Γ', τχ. 29, 16/4/1929, σ. 233.

⁴¹² Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», *ό.π.*, σ. 457.

⁴¹³ Συγκεκριμένα οι νοσούντες από ελονοσία που φιλοξενήθηκαν σε στρατιωτικά νοσοκομεία της Αθήνας από περίπου 2.000 το 1884, αυξήθηκαν σε 2.500 το 1885 και σε 5.500 το 1886, ενώ το επόμενο έτος ο αριθμός τους μειώθηκε περίπου στους 1.000. Gardikas, *ό.π.*, σ. 246.

⁴¹⁴ Στέφανος Κ. Καλλίας [«Ιατρού εν Χαλκίδι. Προξενικού Πρακτόρος της Γαλλίας»], *Η Χαλκίς υπό φυσικήν και ιατρικήν έποψιν* (sic), Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, εν Αθήναις 1896, σ. 84, 99–104. Ευχαριστώ τον Θανάση Μπαρλαγιάννη για την υπόδειξη του εν λόγω βιβλίου. Όπως τόνιζε ο συγγραφέας, έως τότε σαν θεραπευτήρια χρησιμοποιούταν «οικίαι ιδιωτικάς επ' ενοικίων ως επί το πλείστον ακατάλληλοι προς τούτον σκοπόν». Το εύρος του κύκλου των δραστηριοτήτων του Στρατιωτικού Θεραπευτηρίου αναδεικνύεται από το γεγονός ότι συνολικά το 1886 νοσηλεύτηκαν 2.632 άνδρες (69 απεβίωσαν) ενώ στο Δημοτικό Νοσοκομείο Χαλκίδας νοσηλεύτηκαν μόλις 73 άτομα (11 απεβίωσαν). Στο ίδιο, σ. 98, 100–101.

μετά του συνταξιοδοτικού συστήματος καθώς αυτή είχε ως αρμοδιότητα την εξέταση και γνωμοδότηση για την υγεία των αιτούντων σύνταξη για λόγους υγείας στρατιωτικών.⁴¹⁵

Στις παραμονές του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897 είχαν πραγματοποιηθεί κρίσιμα βήματα από τη μεριά του Κράτους ώστε να αναπτυχθεί μία σειρά μηχανισμών για τη μέριμνα των επιστρατευμένων, των τραυματιών στρατιωτικών καθώς και των οικογενειών των θανόντων, οι οποίοι περιλάμβαναν ένα συνταξιοδοτικό σύστημα, τα απομαχικά ταμεία καθώς και τη βελτίωση της υγιεινής στο στράτευμα. Εντούτοις, στο β' μισό του 19ου αιώνα οι κυριότεροι μηχανισμοί περίθαλψης για τις εν λόγω κοινωνικές κατηγορίες, αλλά και εν γένει τους αναξιοπαθούντες, δεν προέρχονταν από το Κράτος, αλλά από την ιδιωτική φιλανθρωπία.

Α.1.1.4. Η ιδιωτική φιλανθρωπία ως μέσο περίθαλψης των θυμάτων πολέμου (β' μισό του 19ου αιώνα)

Η Ελλάδα ακολούθησε τη διεθνή τάση της ανάπτυξης της οργανωμένης ιδιωτικής φιλανθρωπίας (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), χωρίς ωστόσο το διεθνές παράδειγμα να αποτελεί την αποκλειστική αιτία εμφάνισής αυτής. Στην ελληνική περίπτωση πολυάριθμες ήταν οι αιτίες ανάδυσής της. Αρχικά, η επιδημία χολέρας που έπληξε την Αθήνα το 1854 ήταν μία τραυματική εμπειρία για την πρωτεύουσα και κατέδειξε την έλλειψη προνοιακών μηχανισμών, ιδίως για τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Η εμπειρία αυτή δημιούργησε ευαισθησίες που εφεξής διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στις προσπάθειες αντιμετώπισης τόσο της ανέχειας όσο και των ασθενειών.⁴¹⁶ Στα μάτια των μορφωμένων αυτός ο κόσμος των εξαθλιωμένων (ενδεών, ανεπάγγελτων, ζητιάνων), οι οποίοι επλήγησαν περισσότερο από την επιδημία, ερχόταν να αμφισβητήσει τις αξίες του κυρίαρχου κοινωνικού και πολιτισμικού οικοδομήματος. Με αυτό τον τρόπο δικαιολογείτο κατ' αυτούς η παρέμβαση στη ζωή του φτωχού (και αμόρφωτου) πληθυσμού ώστε να αποτρέψουν μία τέτοια εξέλιξη. Τις πεποιθήσεις αυτές υποστήριξαν και τα ανερχόμενα αστικά στρώματα

⁴¹⁵ Λαπαθιώτης, *ό.π.*, τ. ΙΑ', σσ. 279-280. Ο Χρ. Δρίτσας την αναφέρει ότι αυτή ήταν η Ανωτάτη Υγειονομική Υπηρεσία, ωστόσο η τελευταία συστάθηκε το 1898 και αποτελούσε διάδοχο όργανο της Στρατιωτικής Υγειονομικής Επιτροπής Αθηνών. Στο ίδιο, σ. 281· Δρίτσας, *ό.π.*, σ. 59. Βλ. επίσης Κεφάλαιο Α.1.1.5.

⁴¹⁶ Από τους 20.000 κατοίκους των Αθηνών (περίπου 10.000 την είχαν εγκαταλείψει λόγω της επιδημίας) πέθαναν από τη χολέρα περίπου 1.500 άτομα. Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 58, 60· Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά», *ό.π.*, σσ. 416-417· Βάνα Μπούσε, *Η καθημερινή ζωή στην Ελλάδα του Όθωνα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020, σσ. 106-107.

της Αθήνας. Ταυτόχρονα, η πληθυσμιακή συσσώρευση στην πρωτεύουσα και ο συνακόλουθος πολλαπλασιασμός των φτωχών, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1860, οδήγησε στη δημιουργία ενός κλίματος ανασφάλειας στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, η οποία ευνόησε περαιτέρω την προσπάθεια παρέμβασης στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Η παρέμβαση αυτή εκδηλώθηκε με τη δημιουργία φιλανθρωπικών συλλόγων και εταιρειών και την ίδρυση ιδρυμάτων με στόχο την εξασφάλιση της φυσικής και ηθικής προστασίας τους.⁴¹⁷

Οι πρωταγωνιστές αυτών των φιλανθρωπικών οργανώσεων προέρχονταν από τη «χρυσή νεολαία», μία νέα γενιά προσώπων πιο μορφωμένων (αρκετοί ήταν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών που λειτουργούσε από το 1837) και με πιο φιλελεύθερες αντιλήψεις σε σχέση με την προηγούμενη.⁴¹⁸ Οι πεποιθήσεις αυτών των ατόμων ως προς τη φιλανθρωπία συνδύαζαν το χριστιανικό καθήκον με το κοινωνικοπολιτικό συμφέρον. Συγκεκριμένα, η φιλανθρωπία περίκλειε και το νόημα της ηθικοποίησης των ευεργετούμενων καθώς θεωρείτο ότι η έλλειψη ηθικών αρχών μαζί με την ανέχεια συνιστούσε απειλή για την κοινωνική ειρήνη και εμπόδιο για την ανάπτυξη του έθνους.⁴¹⁹ Όπως ερμήνευε, το 1876, τη δραστηριότητά του ένας σημαίνων φιλάνθρωπος, ο Αλέξανδρος Σκουζές, «αι ευπορούσαι τάξεις συναισθάνονται το ουχί μόνον χριστιανικόν καθήκον, αλλά και το πολιτικο-οικονομικό συμφέρον των του να συντρέχωσι προς βελτίωσιν της τύχης των πτωχοτέρων».⁴²⁰ Επίσης, μία επιπρόσθετη διάσταση της ανάπτυξης του φιλανθρωπικού φαινομένου ήταν μεγάλη συνεισφορά μέσω δωρεών και κληροδοτημάτων προς τους διάφορους συλλόγους από τους Έλληνες της διασποράς.⁴²¹

Από τη διαδικασία συγκρότησης της φιλανθρωπίας δεν θα μπορούσε να απουσιάζει ο Θρόνος καθώς τις δύο πρώτες δεκαετίες από τη σύσταση του ελληνικού κράτους αυτός αποτέλεσε την κύρια πηγή φιλανθρωπίας. Έως τα μισά του 19ου αιώνα η έλλειψη ενδιαφέροντος από τους ιδιώτες να δραστηριοποιηθούν φιλανθρωπικά καθώς και η αδυναμία της τοπικής αυτοδιοίκησης να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις που είχε από το

⁴¹⁷ Κορασίδου, *ό.π.*, σσ. 70-72· Τσακούρης, *ό.π.*, σσ. 75-79.

⁴¹⁸ Κορασίδου, *ό.π.*, σσ. 73-74.

⁴¹⁹ Τσακούρης, *ό.π.*, σσ. 63-64, 66.

⁴²⁰ Παρατίθεται Στο *ίδιο*, σ. 63.

⁴²¹ Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 82. Όπως σχολίαζε ο Τμηματάρχης Δημόσιας Οικονομίας στη μελέτη του, το 1899, για τη φιλανθρωπική δραστηριότητα: «Είνε πανθολογουμένη η ανεξάντλητος φιλοπατρία των ομογενών, οίτινες ανέκαθεν είτε ζώντες είτε εν θανάτω αφιερούσι τας περιουσίας των εις ίδρυσιν και εμφύχωσιν ιδρυμάτων κοινής ευποιΐας». Ηλίας Λιακόπουλος, *Δημοσιεύματα του τμήματος της Δημόσιας Οικονομίας. Αρ. 4. Τα εν Ελλάδι φιλανθρωπικά ιδρύματα*, Υπουργείο Εσωτερικών, εν Αθήναις 1899, σ. α'.

νόμο⁴²² οδήγησε το βασιλικό ταμείο να κυριαρχεί στην φιλανθρωπία.⁴²³ Σε αυτό το πλαίσιο ιδρύματα όπως το Οφθαλμιατρείο (ίδρ. 1843) και το Αμαλίο Ορφανοτροφείο (ίδρ. 1855) δημιουργήθηκαν με προσωπικές ενέργειες της βασίλισσας Αμαλίας και διοικού- νταν από επιτροπές προσώπων του αυλικού περιβάλλοντος.⁴²⁴ Σταδιακά με την άνοδο της οργανωμένης ιδιωτικής φιλανθρωπίας ο ρόλος των Ανακτόρων περιορίστηκε, καθώς πλέον δεν έλεγχαν άμεσα τα φιλανθρωπικά ιδρύματα μέσω του διορισμού των διοική- σεών τους, και απλώς περιοριζόταν στην άσκηση της «υψηλής προστασίας» τους.⁴²⁵

Πάντως, το ενδιαφέρον της βασιλικής εξουσία για τη φιλανθρωπική δράση παρέ- μενε ισχυρό καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της βασιλείας στην Ελλάδα (έως το 1967) με την συμμετοχή μελών της βασιλικής οικογένειας σε οργανώσεις όπως ο Επίκουρος των εν Πολέμων Τραυματιών Σύλλογος (βλ. παρακάτω) ή της Μακεδονικής Ευποιΐας⁴²⁶ ή με πρωτοβουλίες όπως την ίδρυση του Ευαγγελισμού (1881) κατόπιν ενεργειών της βασί- λισσας Όλγας. Η παρουσία της βασιλικής οικογένειας στον τομέα της φιλανθρωπίας και κατ' επέκταση σε αυτόν της περίθαλψης διατηρήθηκε και κατά την εμπόλεμη περίοδο 1912–22, μολονότι ακολουθούσε μία σταθερά φθίνουσα δυναμική (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το β' μισό του 19ου αιώνα αποτέλεσε μία περίοδος «συλλογομανίας», όρος που εμφανίστηκε την περίοδο αυτή, με δεκάδες συλλόγους να ιδρύονται τόσο εντός όσο και εκτός του ελληνικού βασιλείου.⁴²⁷ Μία συνήθης πρακτική

⁴²² Οι Δήμοι ήταν υπεύθυνοι για τη δημιουργία δημοτικών αγαθοεργών καταστημάτων, νοσοκομείων, ορ- φανοτροφείων κλπ. τα οποία προβλεπόταν ότι θα διοικούταν από τα Δημοτικά Αδερφάτα που θα δημιουρ- γούταν για αυτό τον σκοπό και τα μέλη τους θα εκλέγονταν από το Δημοτικό Συμβούλιο. Ν. «Περί συστά- σεως των Δήμων» (27/12/1833), ΦΕΚ Α' /3/10-1-1834 (βλ. άρθρο 114) και Β.Δ. «Περί διοικήσεως των αγαθοεργών καταστημάτων» (1/12/1836), ΦΕΚ Α' /72/6-12-1836.

⁴²³ Τσακούρης, *ό.π.*, σ. 151.

⁴²⁴ Στο *ίδιο*, σσ. 151-152· Μπούσε, *ό.π.*, σ. 165.

⁴²⁵ Ένας ακόμα λόγος που ευνόησε αυτή την εξέλιξη ήταν ότι έως το 1864 οι φιλανθρωπικές οργανώσεις ιδρύονταν με βασιλική έγκριση κάτι που άλλαξε από το Σύνταγμα του 1864, στο οποίο αναγνωριζόταν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11, Σβόλως, *ό.π.*, σ. 147). Τσακούρης, *ό.π.*, σσ. 151-154.

⁴²⁶ Η Μακεδονική Ευποιΐα ιδρύθηκε το 1905 και βρισκόταν υπό την προεδρία της πριγκίπισσας Ελένης. Στόχοι της οργάνωσης ήταν η παροχή στέγης, τροφής, νοσηλείας, εργασίας και «εν γένει αρωγής και ηθικής αντιλήψεως» στους πρόσφυγες και στους «προσεγκόντας εις τον διεξαγόμενον εθνικόν αγώνα αναμφισβή- τητον υπηρεσίαν οιαδήποτε πιστοποιουμένην υπό των αρμοδίων». *Μακεδονική Ευποιΐα. Τμήμα Περιθάλ- ψεως*, Τύποις Πάλλη και Κοτζιά, εν Αθήναις 1906, σσ. 9-11 (για τον προϋπολογισμό).

⁴²⁷ Το ρεύμα αυτό είχε ως αφετηρία τη δεκαετία του 1860 με την ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου Κων- σταντινουπόλεως (1861), της Ελεήμονος Εταιρείας (1864), του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» (1865) και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1869) καθώς και δεκάδων άλλων εταιρειών, συλλογών, αδελφοτήτων και λεσχών. Αποκορύφωμα της «συλλογομανίας» αποτέλεσε το Συνέδριο των Συλλόγων που διοργάνωσε ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» το 1879 στην Αθήνα με τη συμμετοχή 22 συλλόγων του εσωτερικού και 41 από τις ελληνικές παροικίες. Κορασίδου, *ό.π.*, σσ. 74-75, 90· Τσακού- ρης, *ό.π.*, σ. 67· Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Α-*

που συμβάδιζε με την ίδρυση των συλλόγων αυτών ήταν η δημιουργία ιδρυμάτων περίθαλψης των ασθενέστερων στρωμάτων της κοινωνίας. Την επαύριον της επιδημίας της χολέρας ιδρύθηκε η Αστυκλινική Αθηνών η οποία παρείχε τις ιατρικές υπηρεσίες σε 4.000–5.000 ενδεείς ετησίως.⁴²⁸ Άλλα ενδεικτικά παραδείγματα ήταν το Ορφανοτροφείο αγοριών Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα που ιδρύθηκε το 1856, το Πτωχοκομείο που ιδρύθηκε από την Ελεήμωνα Εταιρεία το 1865, το Εργαστήριο απόρων γυναικών από το Σύλλογο κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως το 1872, η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή από την Ένωση Ελληνίδων το 1897 καθώς και πολλά άλλα ιδρύματα, στην πρωτεύουσα και όχι μόνο.⁴²⁹ Όπως γίνεται κατανοητό στη δεύτερη πεντηκονταετηρίδα του 19ου αιώνα είχε δημιουργηθεί από ιδιώτες ένα ευρύ πλέγμα περίθαλψης ποικίλων ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Η δραστηριότητα μάλιστα αυτή ενθαρρυνόταν από το Κράτος, το οποίο βρήκε στην ιδιωτική φιλανθρωπία έναν «συνέταιρο» να ασχολείται για ζητήματα τα οποία έδειχνε περιορισμένο ενδιαφέρον όπως η δημόσια υγεία.⁴³⁰

Από το κάδρο των ατόμων που θεωρείτο ότι χρειάζονταν συνδρομή δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν όσοι βρέθηκαν σε ανέχεια λόγω πολεμικών επιχειρήσεων. Στην ελληνική πραγματικότητα του 19ου αιώνα στην «άξια» φτώχεια εντασσόταν και τα άτομα που είχαν περιέλθει σε κατάσταση ένδειας εξαιτίας εθνικών λόγων. Αυτά τα άτομα μπορεί να χρειάζονταν την αρωγή της φιλανθρωπίας τόσο επειδή φτώχυναν εξαιτίας κάποιου σοβαρού τραυματισμού ή αναπηρίας καθώς και λόγω θανάτου ενός μέλους της οικογένειας σε πολεμικές συγκρούσεις. Σε αυτή την κατηγορία ανήκαν επίσης και άτομα που εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε άλλο σημείο του κράτους ή συνηθέστερα να εισέλθουν στο ελληνικό βασίλειο ως πρόσφυγες μετά από κάποια εξέγερση αλύτρωτων πληθυσμών.⁴³¹

θλητικά σωματεία 1870–1922, ΙΑΕΕ/ΓΓΝΕ, Αθήνα 1997, σσ. 154–155. Για τους συμμετέχοντες και τις εργασίες του Συνεδρίου των Συλλόγων του 1879, βλ. Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865–1950)*, Αθήναι 1951, σσ. 126–135. Μεταξύ των συνέδρων βρίσκονταν ορισμένες από τις πλέον διαπρεπείς προσωπικότητες της εποχής όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (επίτιμος πρόεδρος του συνεδρίου) και ο Νεοκλής Καζάζης (αμφότεροι εκπρόσωποι του «Παρνασσού»), ο Σπυρίδων Λάμπρος (εκπρόσωπος της Φιλαρμονικής Εταιρείας), ο Νικόλαος Σαρίπολος (εκπρόσωπος του Κυπριακού Συλλόγου «Ζήνων»), ο Στέφανος Σκουλούδης (εκπρόσωπος του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου), ο Παύλος Καρολίδης (εκπρόσωπος του Διδασκαλικού Συλλόγου Σμύρνης) κ.α. Για το εύρος των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων βλ. Λιακόπουλος, *ό.π.*, όπου αναφέρονται 68 φιλανθρωπικά ιδρύματα και δημοσιεύονται οι απολογισμοί των περισσότερων από αυτά για το 1898.

⁴²⁸ Μπούσε, *ό.π.*, σ. 155· Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά*», *ό.π.*, σ. 432.

⁴²⁹ Βλ. επίσης αντίστοιχες πρωτοβουλίες στην επαρχία σε Κορασίδου, *ό.π.*, σσ. 78–81.

⁴³⁰ Στο *ίδιο*, σσ. 77–82.

⁴³¹ Τσακούρης, *ό.π.*, σσ. 88–90.

Οι πρώτοι για εθνικούς λόγους αποδέκτες σε μεγάλη κλίμακα περίθαλψης προερχόμενης από την ιδιωτική φιλανθρωπία ήταν οι Κρήτες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης (1866–69).⁴³² Την περίοδο αυτή το μεγαλύτερο μέρος των περίπου 20.000 προσφύγων από την Κρήτη κατευθύνθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα σε μία εποχή που ο συνολικός πληθυσμός της Αθήνας και του Πειραιά ήταν περίπου 56.000 άτομα. Παρότι αρκετοί δεν θεωρούνταν ενδεείς (περίπου 5.000 είχαν καταγραφεί ότι είχαν κάποια εργασία), επρόκειτο για ένα πρωτοφανές προσφυγικό ρεύμα.⁴³³ Το προσφυγικό κύμα οδήγησε στη λήψη κρατικών μέτρων προς ανακούφιση των Κρητών, όπως η διανομή επιδομάτων για τη διατροφή τους, η ενοικίαση οικιών για τη στέγασή τους, η διανομή ενδυμάτων και φαρμάκων καθώς και η πληρωμή νοσηλίων. Πέρα από κονδύλια των Υπουργείων Οικονομικών και Εσωτερικών, μεγάλο μέρος των χρημάτων για τις δαπάνες αυτές προερχόταν από εράνους και δωρεές ιδιωτών.⁴³⁴

Κρίσιμο ρόλο στο συντονισμό της διενέργειας εράνων προς περίθαλψη των προσφύγων επιτέλεσαν οι επιτροπές που συστάθηκαν και οι οποίες αποτέλεσαν το πρότυπο της ιδιωτικής φιλανθρωπίας που ακολουθούταν εφεξής σε κάθε περίπτωση εθνικής κρίσης. Συγκεκριμένα, ήδη από τον Αύγουστο του 1866 άρχισε να δραστηριοποιείται η Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή με έδρα την Αθήνα και σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων από εράνους στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Η Κεντρική Επιτροπή είχε συσταθεί αρχικά το 1841 κατά τη διάρκεια της κρητικής εξέγερσης εκείνου του έτους. Έκτοτε σε κάθε νέα Κρητική Επανάσταση η Επιτροπή αναλάμβανε «μετά θάρρους το έργοι αυτής υπέρ των αγωνιζομένων αδελφών», ωστόσο πάντα ευρισκόμενη «εν ενδελεχεί αρμονία μετά των ιθυνόντων τας τύχας της Πατρίδος», ήτοι την εκάστοτε κυβέρνηση. Σε αυτή την κατεύθυνση τέθηκε εκ νέου σε λειτουργία στις 21 Ιουλίου 1866 αποτελώντας την κυριότερη οργάνωση περίθαλψης των Κρητών προσφύγων.⁴³⁵

Το εύρος των δραστηριοτήτων της Επιτροπής γίνεται κατανοητό από το γεγονός ότι από τους 11.202 καταγεγραμμένους πρόσφυγες στην Αθήνα και τον Πειραιά το εξά-

⁴³² Στο ίδιο, σ. 72.

⁴³³ Συγκεκριμένα στην Αθήνα και στον Πειραιά καταγράφηκαν 11.202 πρόσφυγες μόνο μεταξύ Αυγούστου 1867 και Φεβρουαρίου 1868, ενώ 1.481 βρίσκονταν στην Αίγινα. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 41.

⁴³⁴ Στο ίδιο, σ. 38.

⁴³⁵ Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της εν Αθήναις Κεντρικής των Κρητών Επιτροπής, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1898, σσ. 3-4.

μηνο μεταξύ 27 Αυγούστου 1867 και 29 Φεβρουαρίου 1867 δέχθηκαν από αυτήν περίθαλψη οι 10.118. Ως περίθαλψη νοείτο τη δεδομένη συγκυρία η παροχή χρηματικού επιδόματος σε γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους, τα οποία μάλιστα ήταν αυξημένα σε πρόσφυγες που είχαν διατελέσει πληρεξούσιοι και οπλαρχηγοί στην Κρήτη καθώς και σε τραυματίες και συγγενείς των πεσόντων. Αντίστοιχη δραστηριότητα ανέπτυξαν και οι κατά τόπους Επιτροπές που συστάθηκαν. Η δραστηριότητα αυτή ήταν παροδική, ενόσω διαρκούσε η κρίση στην Κρήτη, καθώς μετά το πέρας αυτής η παλιννόστηση των προσφύγων πραγματοποιήθηκε οργανωμένα από τον Φεβρουάριο έως τον Μάιο του 1869.⁴³⁶ Παρόμοια δραστηριοποίηση υπήρξε και στις κατοπινές κρίσεις του του Ανατολικού Ζητήματος, όχι όμως στο εύρος αυτής της Κρητικής Επανάστασης.⁴³⁷

Μία ακόμα έκφραση της φιλανθρωπίας που δεν μπορούσε να απουσιάζει ήταν αυτή της στήριξης των απόρων οικογενειών των επιστράτων, η οποία κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης του 1885–86 εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Το ζήτημα της περίθαλψης των απόρων οικογενειών των εφέδρων έθιξε πρώτη η πειραϊκή εφημερίδα *Σφαίρα* στο φύλλο της 2ας Οκτωβρίου 1885.⁴³⁸ Σύμφωνα με την εφημερίδα η στρατιωτική επιστράτευση ήταν ζήτημα του Κράτους, αλλά η κοινωνία δεν έπρεπε να στέκεται ως απλώς θεατής στην εθνική προσπάθεια: «Η δε κοινωνία οφείλει [...] να σκεφθή ότι πολλοί των στρατευσίμων έχουσιν οικογενείας, έτεροι προστατεύουσιν τοιαύτας συγγενείς, άλλοι γηροκομούσι πατέρα ή μητέρα, ή ορφανοί όντες επέχουσι τόπον γονέων και μικρότερους αδελφούς ή αδελφάς». Η συνδρομή προς αυτούς δεν ήταν απλώς «ηθική υποχρέωση», αλλά είχε και την πρακτική διάσταση καθώς μολονότι «το προς την πατρίδα καθήκον είνε υψηλόν [...] δυστυχώς τα άγια ταύτα αισθήματα ουδεμίαν τροφήν παρέχουσιν εις τοιαύτα αξιοθρήνητα πλάσματα». Η περίθαλψη στις άπορες οικογένειες των επιστράτων θεωρείτο καθοριστικός παράγοντας στη επιτυχία της επιστράτευσης. Όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά, «κακός μαχητής αναδεικνύεται ο αναπολών υλικήν δυστυχίαν καταλείπει όπισθέν του». Για αυτούς τους λόγους η εφημερίδα πρότεινε ως λύση

⁴³⁶ Ανδριώτης, *ό.π.*, σσ. 38-43.

⁴³⁷ Οι εξεγέρσεις σε Ήπειρο Θεσσαλία, Μακεδονία και Κρήτη το 1878 δημιούργησαν ένα ρεύμα περίπου 12.000 προσφύγων προς διάφορες ελληνικές πόλεις, ενώ ακολούθησε σε μικρότερο βαθμό οι προσφυγικές ροές από την Κρήτη μετά την «ατυχή Επανάσταση» του 1889 καθώς και το κατά πολύ μεγαλύτερο ρεύμα του 1896–99. Τσακούρης, *ό.π.*, σ. 95· Ανδριώτης, *ό.π.*, σσ. 43-44.

⁴³⁸ Το γεγονός αυτό το επιβεβαιώνει η εφημερίδα *Εύριπος* (Χαλκίδας), 5/10/1885, «Το καθήκον».

την κινητοποίηση της ιδιωτικής φιλανθρωπίας, σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση, η οποία ήταν τύποις υπεύθυνη για τις αγαθοεργίες από ιδρύσεως του ελληνικού κράτους (βλ. παραπάνω).⁴³⁹

Το κάλεσμα της *Σφαίρας* αναδημοσιεύτηκε και σε άλλες εφημερίδες,⁴⁴⁰ ενώ εφαρμόστηκε και έμπρακτα. Συγκεκριμένα, στην Πάτρα συστάθηκε, τον Οκτώβριο του 1885, από το Δημοτικό Συμβούλιο επιτροπή «προς συλλογήν εράνων υπέρ των απόρων οικογενειών των εφέδρων» της πόλης των Πατρών. Ευθύς αμέσως ιδιώτες συνέδραμαν σε αυτό το εγχείρημα.⁴⁴¹ Μία ακόμα αντίστοιχη προσπάθεια που έχει εντοπιστεί ήταν η έκδοση στο Μεσολόγγι, τον Φεβρουάριο του 1886, της εφημερίδας *Το Σύνθημα του Πολέμου*, η οποία κυκλοφορούσε ως «ευσπλαχνία υπέρ των απόρων των επιστράτων Οικογενειών». Η εφημερίδα διακήρυττε ότι στόχοι της ήταν «η χρηματική βοήθεια των απόρων των επιστράτων οικογενειών και η αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος». ⁴⁴² Όπως τονιζόταν στο πρώτο φύλλο της η οικονομική συνδρομή στις άπορες αυτές οικογένειες αποτελούσε ένα «ιερότατον» καθήκον που ανέλαβε η φιλανθρωπία: «την πληγήν ταύτην συναισθανθείσα η ευπορούσα κοινωνική τάξις διά συλλόγων και εράνων και άλλων παντοίων συνεισφορών επούλωσε μέρος αυτής, αλλά μόνον μέρος». ⁴⁴³

Δυστυχώς δεν έχουν εντοπιστεί περαιτέρω στοιχεία για αντίστοιχες πρωτοβουλίες κατά τη διάρκεια της εν λόγω επιστράτευσης ώστε να εκτιμηθεί πλήρως το εύρος της συμβολής της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε αυτή την ανάγκη. Ωστόσο, επρόκειτο για τις απαρχές για ενός προνοιακού μηχανισμού που απασχόλησε επισταμένως τόσο την ιδιωτική φιλανθρωπία όσο και το Κράτος κατά την περίοδο των Εθνικών Πολέμων του 1912–1922. Η αντίληψη ότι το ζήτημα αυτό αφορά την κοινωνία μέσω της φιλανθρωπίας, και όχι το Κράτος, που εμφανίστηκε το 1885 ήταν ο άξονας πάνω στον οποίο κινήθηκε η περιήλαση των απόρων οικογενειών επιστράτων στους Βαλκανικούς Πολέμους. Ωστόσο, οι όλο και αυξανόμενες ανάγκες από το 1915 και εφεξής οδήγησαν στην πλήρη υπαγωγή αυτής της αρμοδιότητας στο Κράτος (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2).

⁴³⁹ *Σφαίρα* (Πειραιώς), 2/10/1885, «Το καθήκον».

⁴⁴⁰ *Ευρίπος* (Χαλκίδας), 5/10/1885, «Το καθήκον».

⁴⁴¹ *Επί τα Πρόσω* (Πατρών), 9/10/1885, «Αξίεπαινοι πράξεις», 13/11/1885, «Διάφορα».

⁴⁴² *Το Σύνθημα του πολέμου* (Μεσολογγίου), 25/2/1886, «Καταστατικόν». Στη Βιβλιοθήκη της Βουλής βρίσκονται τρία πρώτα (και ενδεχομένως τελευταία) φύλλα της εφημερίδας (20/2–18/3/1886).

⁴⁴³ *Το Σύνθημα του πολέμου* (Μεσολογγίου), 20/2/1886, «Το Σύνθημα του πολέμου»

Όσον αφορά την περίθαλψη των τραυματιών πολέμου υπήρξε μία διεθνής εξέλιξη που έδωσε ώθηση στις εξελίξεις στην Ελλάδα· η δημιουργία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), «όστις δικαίως δύναται να θεωρηθή ως η μέγιστη προσπάθεια, ήτις ποτέ κατεβλήθη υπό της φιλανθρωπίας προς ανακούφισιν των του πολέμου θυμάτων». ⁴⁴⁴ Η Ελλάδα προσχώρησε στη Σύμβαση της Γενεύης με διακοίνωση του υπουργού Εξωτερικών Δημήτριου Βουδούρη προς τον πρόεδρο της Ελβετίας Karl Schenk την 5η Ιανουαρίου 1865, ωστόσο, χρειάστηκαν δεκατρία χρόνια μέχρι να ιδρυθεί ο αντίστοιχος σύλλογος στη χώρα μας. ⁴⁴⁵

Στο ολιγοσέλιδο (18σ.) βιβλίο του Γεώργιου Κοζάκη Τυπάλδου με τίτλο *Περί περιθάλψεως θυμάτων πολέμου* ⁴⁴⁶, δημοσιευθέν το 1878, αναδεικνύονται οι επιρροές από το εξωτερικό της ίδρυσης, το 1877, του Επικούρου των εν Πολέμω Τραυματιών Συλλόγου, της πρώτης οργάνωσης περίθαλψης τραυματιών πολέμου στην Ελλάδα. Ο Τυπάλδος, με σπουδές Νομικής και Πολιτικής Επιστήμης στα Πανεπιστήμια Αθηνών, Χαϊδελβέργης και Παρισιών, ⁴⁴⁷ αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της νέας γενιάς που εμφανίστηκε στα κοινά στο β' μισό του 19 αιώνα και οι οποίοι αποτέλεσαν την κινητήρια μηχανή της οργανωμένης ιδιωτικής φιλανθρωπίας. Με το πόνημά του αυτό εξέφραζε ουσιαστικά το κοινωνικό σύνολο που άνηκε και το οποίο μοιράζονταν τις ίδιες αντιλήψεις.

Στο βιβλίο ο Γ. Τυπάλδος περιέγραφε αναλυτικά την εμπειρία του Ερρίκου Ντυνάν, ο οποίος μετά την εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση της άθλιας κατάστασης των τραυματιών της μάχης του Σολφερίνο (1859) πρωτοστάτησε στη δημιουργία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού το 1863 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). ⁴⁴⁸ Η ύπαρξη τέτοιων συλλόγων ήταν αναγκαία, σύμφωνα με τον Επτανήσιο ευπατρίδη, καθώς «ο αιών ούτος [ο 19ος], όστις είδε τους καταστρεπτικώτατους των πολέμων, να ιδή και την καθίδρυσιν πρακτικωτέρας τινός ενεργείας προς παρηγορίαν των δεινών του πολέμου». ⁴⁴⁹ Η τραγική ειρωνία ήταν βέβαια ότι ο αιώνας που ακολούθησε έφερε ακόμα πιο ολέθριους πολέμους,

⁴⁴⁴ Τυπάλδος, *ό.π.*, σ. 7.

⁴⁴⁵ Στο *ίδιο*, σ. 16.

⁴⁴⁶ Τυπάλδος, *ό.π.*. Το βιβλίο είναι ανάτυπο δύο προγενέστερων δημοσιεύσεων του ιδίου. Η πρώτη στο περιοδικό *Εστία* (τχ. 93, 9 Οκτωβρίου 1877, σσ. 642-649) και η δεύτερη στο περιοδικό *Ζακύνθιος Ανθών* (τχ. 30, Δεκέμβριος 1877, σσ. 209-219).

⁴⁴⁷ Ο Γ.Κ. Τυπάλδος (1834–1899) υπήρξε ιδρυτής και έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης, έφορος του Αμαλίου Ορφανοτροφείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, του Φιλοπρόοδου Συλλόγου «Η Ελπίς». Εργάστηκε ως διπλωμάτης (επιτετραμμένος της Ελλάδας στη Φλωρεντία, το 1866) και εκλέχθηκε βουλευτής το 1887 (Κεφαλληνίας) και το 1895 (Αθηνών). Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 28, υπ. 1.

⁴⁴⁸ Τυπάλδος, *ό.π.*, σσ. 7-16.

⁴⁴⁹ Στο *ίδιο*, σσ. 17-18.

εντούτοις οι ρίζες για την περίθαλψη των θυμάτων αυτών ευρίσκοντο στον 19ο αιώνα. Ο απώτερος σκοπός όλων των ανθρώπων έπρεπε να είναι, κατά τον Τυπάλδο, η εξάλειψη των πολέμων, εντούτοις εξαιτίας του ουσιαστικά ανέφικτου αυτού στόχου θεωρείτο ότι έπρεπε να ληφθούν μέτρα για την περίθαλψη των θυμάτων του:

Οι πραγματικώς επί των πραγμάτων κρίνοντες οφείλουσι να προσπαθώσι μεν παντοιοτρόπως περί της δυνατής αποσοβήσεως των αιτιών πολέμου τινός, επιστάντος δ' αυτού, να φροντίζωσι το κατά δύναμιν περί της περιθάλψεως των θυμάτων αυτού.⁴⁵⁰

Παράλληλα, ενυπάρχουν η ηθική και η εθνική διάσταση καθώς

η αγαθοποιΐα προς τους πάσχοντας φέρει εν εαυτή την παρηγορίαν αυτής και την ηθικήν αυτής ωφέλειαν. Είναι δε προ πάντων αυτή σημείον ασφαλές του πολιτισμού έθνους τινός [...] ας εργασθώμεν επομένως το κατά δύναμιν υπέρ των θυμάτων του πολέμου, βέβαιοι όντες, ότι ούτω και την ανθρωπότητα και την πατρίδα εξυπηρετούμεν.⁴⁵¹

Η δημιουργία ενός αντίστοιχου συλλόγου στην Ελλάδα εντασσόταν στο ευρύτερο ρεύμα της «συλλογομανίας», εξυπηρετώντας όμως όχι απλώς φιλανθρωπικούς σκοπούς, αλλά και εθνικούς σε μία περίοδο που ο πόθος για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας βρισκόταν στο απόγειό του.

Ο Επίκουρος των εν Πολέμω Τραυματιών Σύλλογος, ο σημερινός Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (ΕΕΣ),⁴⁵² ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1877 στην Αθήνα «επί τη βάση των αρχών της Γενεύης».⁴⁵³ Σύμφωνα με το καταστατικό του ο σύλλογος είχε ως σκοπό την παροχή «προς τους εν πολέμω τραυματιζομένους ή νοσούντας χορηγία ιατρικής περιποιήσεως και θεραπείας, και πάντων προς τούτο αναγκαίων, εν τω πεδίω της μάχης, εν τοις χειρουργείοις και εν τοις νοσοκομείοις» (άρθρο 1), ενώ αποδεχόταν τις γενικές αρχές της Σύμβασης της Γενεύης του 1864 (άρθρο 2). Τα έσοδα του συλλόγου προέρχονταν από

⁴⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 2.

⁴⁵¹ Στο ίδιο, σ. 18.

⁴⁵² Βλ. το 1ο άρθρο του σημερινού καταστατικού του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (τροποποίηση του 2015) [www.redcross.gr/files/%CE%9ACE%91%CE%A4%CE%91%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9ACE%9F\(%CE%B1'%20%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82\).pdf](http://www.redcross.gr/files/%CE%9ACE%91%CE%A4%CE%91%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9ACE%9F(%CE%B1'%20%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82).pdf), πρόσβαση 29/12/2018, καθώς επίσης και το Ν. 140/1914 με τον οποίο κατοχυρωνόταν το σήμα και το όνομα του Ερυθρού Σταυρού. Ν. 140 «Περί προστασίας σήματος και ονομασίας του Ερυθρού Σταυρού» (21/1/1914), ΦΕΚ Α'/17/23-1-1914.

⁴⁵³ Τυπάλδος, ό.π., σσ. 16-17.

εράνους, δωρεές, τους τόκους της χρηματικής του περιουσίας και από έσοδα από ακίνητά του (άρθρο 4).⁴⁵⁴ Ο σύλλογος παρέμενε, σίγουρα ως το 1899, ο μοναδικός για την περίθαλψη τραυματιών πολέμου στην Ελλάδα.⁴⁵⁵

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ο ΕΕΣ συνέδραμε ελλείψει τραυματιών πολέμου στην περίθαλψη τραυματιών άτακτων σωμάτων που δρούσαν στην ελληνοθωμανική μεθόριο σε περιόδους όξυνσης του Ανατολικού Ζητήματος καθώς και προσφύγων. Συγκεκριμένα, πρώτη δραστηριότητα του ΕΕΣ ήταν η δημιουργία το 1878 ενός Πρόχειρου Νοσοκομείου στη Λαμία 50 κλινών καθώς και ορισμένων μικρότερων για την περίθαλψη των τραυματιών των άτακτων σωμάτων και προσφύγων.⁴⁵⁶ Επίσης, ετέθη σε ετοιμότητα κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης του 1885–86 ώστε σε περίπτωση πολέμου αυτός να «εκπληρώση το επιβαλλόμενον αυτώ ιερόν καθήκον».⁴⁵⁷ Η πρώτη φορά που ο ΕΕΣ παρείχε τις υπηρεσίες του σε εμπόλεμη περίοδο ήταν στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897. Σε αυτόν τον πόλεμο εφαρμόστηκαν συνδυάστηκαν έμπρακτα τόσο οι κρατικοί όσο και οι ιδιωτικοί μηχανισμοί για την περίθαλψη και συνδρομή σε τραυματίες και θύματα πολέμου που είχαν αναπτυχθεί στο β' μισό του 19ου αιώνα.

⁴⁵⁴ Επίτιμος πρόεδρος ανέλαβε ο Μητροπολίτης Αθηνών και το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από τους Μάρκο Ρενιέρη (πρόεδρο), Χ. Πρετεντέρη Τυπάλδο (αντιπρόεδρο), Μιχαήλ Μελά (ταμία), Γεώργιο Κοζάκη Τυπάλδος (γραμματέα) και μέλη τους Θεόδωρο Δηλιγιάννη, Περικλή Σούτσο, Ιωάννη Βούρο, Λεωνίδα Παλάσκα, Στ. Κολιάτσο, Π. Παπαηλιόπουλο και Ανδρέα Συγγρό. Το καταστατικό δημοσιεύεται στο διάταγμα με το οποίο εγκρίνεται η ίδρυσή του. Β.Δ. «Περί εγκρίσεως της ιδρύσεως επικούρου των εν πολέμω τραυματιών συλλόγου» (10/6/1877), ΦΕΚ Α' /44/27-6-1877. Τα έσοδα του συλλόγου προέρχονται πέρα από τις συνδρομές των μελών κυρίως από δωρεές, ενώ τα έξοδα αφορούσαν την αγορά αντισηπτικών, βοηθήματα για τραυματίες και πρόσφυγες, έξοδα μισθοδοσίας και εκπροσώπησης του συλλόγου σε διεθνείς διασκέψεις. Για παράδειγμα για το 1884 οι δωρεές προέρχονται από τη μονή του Τιμίου Προδρόμου, τον Δήμο Κύμης, τους Έλληνες του Βελιγραδίου κ.ο.κ., βλ. *Τα υπό του Επικούρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1884*, Τυπογραφείο Θ. Παπαλεξανδρή και Α. Παπαγεωργίου, Αθήναις 1885, σσ. 13-15. Μια επιπρόσθετη πηγή εσόδων που έχει εντοπιστεί ήταν από τις πωλήσεις του βιβλίου *Περί σύγχρονου ελληνικής ποιήσεως* του Εμμανουήλ Ροΐδη. Στο εξώφυλλο του βιβλίου αναφέρεται πως «πωλείται προς όφελος του Επικούρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου». Εμμανουήλ Δ. Ροΐδης, *Περί σύγχρονου ελληνικής ποιήσεως*, Γραφείον της «Εστίας», εν Αθήναις 1877.

⁴⁵⁵ Λιακόπουλος, *ό.π.*, σ. ιγ'. Ο Μάρκος Ρενιέρης παρέμεινε πρόεδρος του συλλόγου μέχρι το θάνατό του (1897), οπότε τον διαδέχθηκε ο Γ. Κοζάκης Τυπάλδος. Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 28.

⁴⁵⁶ Επίσης δημιουργήθηκαν πρόχειρα νοσοκομεία σε Γιαννιτσού Φθιώτιδας, Νέα Μιτζέλη Μαγνησίας και Σκιάθου. Συνολικά νοσηλεύτηκαν 150 άτομα. Στο ίδιο, σ. 25.

⁴⁵⁷ *Επί τα Πρόσω* (Πατρών), 30/10/1885, «Επικλήσις του διοικητικού συμβουλίου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού».

Α.1.1.5. Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 και η περίθαλψη των τραυματιών και των θυμάτων πολέμου

Ο «ατυχής» πόλεμος του 1897, αποτέλεσε την πρώτη επίσημη πολεμική αναμέτρηση του ελληνικού κράτους μετά την ανεξαρτησία του. Όπως όλοι οι προηγούμενοι ένοπλοι αγώνες, ο νέος αυτός ελληνοτουρκικός πόλεμος, νοητά θεωρείτο ως συνέχεια του 1821. Όπως διακήρυττε χαρακτηριστικά τις ο Μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος Β΄ σε δοξολογία υπέρ των ενόπλων δυνάμεων, «ο αγών εις τον οποίον απεξεδύθη ο ελληνισμός είνε ιερός [...] Είνε ο αγών του '21 των πατέρων μας των οποίων το έργον ανέλαβε να συμπληρώση σήμερον ο Ελληνισμός πατάσσων τους απίστους».⁴⁵⁸

Πρώτη φορά μετά την παρέλευση σχεδόν ενός αιώνα ολόκληρος ο ελληνικός τακτικός στρατός βρέθηκε παρατεταγμένος απέναντι στον τουρκικό κατά μέτωπον, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το μεγαλύτερο έως τότε αριθμό τραυματιών και θυμάτων πολέμου. Επρόκειτο για μία πρωτοφανή κινητοποίηση δυνάμεων καθώς ο Ελληνικός Στρατός αριθμούσε στα πρόσω περίπου 65.000 άνδρες.⁴⁵⁹ Πρωτοφανές ήταν και το μέγεθος των απωλειών με 672 θανόντες και 2.481 τραυματίες.⁴⁶⁰

Το πρωτοφανές μέγεθος της πολεμικής κινητοποίησης για την ελληνική κοινωνία αναδεικνύεται από τον πρόλογο μιας έκδοσης, που περιείχε καταλόγους με τους νοσηλευόμενους στα νοσοκομεία του Ερυθρού Σταυρού:

*Επειδή καμμία ελληνική οικογένεια, νομίζομεν, δεν έμεινε να μη έχη εν ή δύο ή και πλειότερα αυτής μέλη εις τον πόλεμο σταλμένα χάριν της τιμής και της εθνικής ελευθερίας, πας δε Έλλην ενδιαφέρεται περί της τύχης των συγγενών και των φίλων του, εάν ζώσιν ή απέθανον εντίμως εν τω κατά των βαρβάρων Τούρκων πόλεμω [...] εκδίδομεν σήμερα τον παρόντα Επίσημον Κατάλογον».*⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Ακρόπολις, 8/4/1897, «Δεήσεις εις τους ναούς υπέρ του αγώνος»

⁴⁵⁹ Συγκεκριμένα, ο μόνιμος στρατός μαζί με τις 10 κλάσεις εφεδρείας που κλήθηκαν (κλάσεις 1864–73) ανήλθε σε 85.228 άνδρες. Από αυτούς 64.950 συμμετείχαν στον πόλεμο (οι υπόλοιποι έπρεπε πρώτα να εκπαιδευτούν) με τη Στρατιά Θεσσαλίας να έχει δύναμη 42.000 ανδρών πεζικού και 730 ιππέων, ενώ αυτή της Ηπείρου 22.000 ανδρών πεζικού και 240 ιππέων. Δημήτριος Μαχάς [ταγματάρχης πεζικού], «Ελλάς. Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1897», ΜΣΝΕ, τ. Γ΄, σσ. 283-286, σ. 285· Μαλέσης, «... ν' ανάψη η επανάστασις», ό.π., σ. 300. Η πλήρης απόδοση της επιστράτευσης θα δημιουργούσε ένα στρατό 210.400 ανδρών, ωστόσο, τελικά κάτι τέτοιο δεν συνέβη διότι πολλοί στρατεύσιμοι είχαν μεταναστεύσει την επαύριον της σταφιδικής κρίσης στις ΗΠΑ, καθώς και επειδή υπήρχε η δυνατότητα να εξαγορασθεί η στρατιωτική θητεία. Στο ίδιο, σ. 299.

⁴⁶⁰ Γενικό Επιτελείο Στρατού, Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1993, σ. 393

⁴⁶¹ Ιπποκράτης Γαληνός, Επίσημος κατάλογος των απ' αρχής του Τουρκο-Ελληνικού πολέμου και της Κρητικής εκστρατείας πληγωθέντων και εν τοις διαφόροις νοσοκομείοις του Κράτους και του Ερυθρού Σταυρού νοσηλευομένων, Τύποις «Η Ομόνοια», εν Αθήναις 1897, σ. 2.

Την επαύριο της ήττας και της αποστράτευσης οι παλαίμαχοι δημιουργούσαν μία πρωτόγνωρη εικόνα στην ελληνική πρωτεύουσα, καθώς οι

πολυάριθμοι εθελονταί και έφεδροι, εν του εξωτερικού οι πλείστοι καταγόμενοι, απολυθέντες συγχρόνως και απροσδοκίτως εκ των τάξεων του στρατού, περιφέροντο εν μέσαις Αθήναις ανά μεγάλας ομάδας, ανέστιοι και οι πλείστοι τούτων ρακένδυτοι ή ανυπόδητοι, πεινώντες και ριγούντες εν μέσω δριμέος χειμῶνος και εις βιαιοπραγίας δια τούτο εστίν ότε εκτρεπόμενοι.⁴⁶²

Σε αυτό το πλαίσιο και ενώπιον του κινδύνου κοινωνικής αποσύνθεσης η περίθαλψη των τραυματιών πολέμου καθώς και μεταπολεμικά η αρωγή στους ανάπηρους πολέμου, τους συγγενείς των πεσόντων και στους απολυόμενους εφέδρους έλαβε ένα πρωτόγνωρό εύρος τόσο από τη μεριά της ιδιωτικής φιλανθρωπίας όσο και από το Κράτος.

Στο κλείσιμο του 19ου αιώνα λοιπόν η ιδιωτική φιλανθρωπία ήταν πλέον έτοιμη να ανταπεξέλθει στην περίθαλψη των θυμάτων μίας πολεμικής σύγκρουσης μεγαλύτερης κλίμακας από τις κατά καιρούς μεθοριακές συγκρούσεις. Η συμβολή τους ήταν κρίσιμη καθώς το Υγειονομικό Σώμα του στρατού παρουσίασε μεγάλες ελλείψεις. Όπως ειλικρινώς ομολογούσε η *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, παρότι δημιουργήθηκαν χειρουργεία σε κάθε ταξιαρχία και Στρατιωτικά Νοσοκομεία σε Αθήνα και Χαλκίδα, «έλιπον όμως τραυματιοφορείς εις τας μονάδας και οχήματα διά τα χειρουργεία», σε αυτό το επίπεδο «η ιδιωτική πρωτοβουλία προσέφερεν από της απόψεως ταύτης πολλά». ⁴⁶³ Οι ελλείψεις αυτές επισημαινόταν και σε δημοσιεύματα στον Τύπο της εποχής καθώς και σε απομνημονεύματα επιστράτων. ⁴⁶⁴

«Ο Ερυθρός Σταυρός δεν ηδύνατο να μείνει ανάλγητος εις τα δεινοπαθήματα ανδρών, οίτινες χθες έτι και πρώην υπηρέτουν την πατρίδα ως στρατιώται», σημειωνόταν

⁴⁶² Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, εν Αθήναις 1898, σ. 48.

⁴⁶³ Δημήτριος Μαχάς, «Ελλάς. Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1897», *ΜΣΝΕ*, τ. Γ', σσ. 283-286, σ. 285. Όπως σημείωνε ο μετέπειτα αντιστράτηγος Νικόλαος Σπυρόπουλος, «η υγειονομική υπηρεσία ως ατύχως ήτο ανοργάνωτος και αυτοσχέδιος, η ιδιωτική μόνον πρωτοβουλία και οι επίκουροι σύνδεσμοι συνέδραμον». Νικόλαος Κ. Σπυρόπουλος, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*, τ. Γ', Ιστορική & Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήναι 1934, σ. 8.

⁴⁶⁴ Ακρόπολις, 3/4/1897, «Ανάγκη νοσοκομείου διά τους τραυματίας», όπου τονίζεται η έλλειψη νοσοκομείου στη Λάρισα. Οι ελλείψεις δεν αφορούσαν μόνο υγειονομικό υλικό, όπως χαρακτηριστικά περιέγραφε ο μετέπειτα διαπρεπής νομικός και πολιτευτής Νικόλαος Δημητρακόπουλος, ο οποίος κατατάχθηκε εθελοντικά στις 10 Απριλίου, «χλαίνοι εις ουδένα είχαν δοθή, επανοφώρια δε ποδήρη και ράσα και άλλα εγχωρίου κατασκευής ενδύματα, αναπληρούντα καθ' υπουργικήν άδειαν του μανδύου την έλλειψιν [...] κλινοσκεπάσματα δεν είχαν εισέτι δοθή, διανεμηθέντα βραδυτέρον εν τω ατμοπλοίω· ελλείψει δε όλως από της πλήρους στρατιωτικής πανοπλίας ο σάκκος [...] διά δε τα φυσίγγια πάντες σχεδόν έφερον εξ ιδίας δαπάνης δερματίνους θήκας». Νικόλαος Π. Δημητρακόπουλος, *Πολεμικά απομνημονεύματα*, εν Αθήναις 1897, σ. 29.

στη λογοδοσία του συλλόγου.⁴⁶⁵ Η οργάνωση ήρθε αρωγός στην περίθαλψη των τραυματιών και των θυμάτων πολέμου τόσο κατά τη διάρκεια όσο και την επαύριο του πολέμου. Στις δραστηριότητές του συμπεριλαμβάνονταν η αγορά χειρουργικών εργαλείων, φαρμακευτικών ειδών, κλινών, η οργάνωση χειρουργείων εκστρατείας, η δημιουργία νοσοκομείων τόσο στα πρόσω στη Λάρισα (το οποίο λόγω της τροπής του πολέμου μεταφέρθηκε στον Βόλο), σε Άρτα, Βόνιτσα, Καρβασάρα και Μενίδι Ηπείρου όσο και στα μετόπισθεν σε Αθήνα και Πάτρα.⁴⁶⁶ Μετά το πέρας του πολέμου ο σύλλογος παρείχε συσσίτια έως τον Φεβρουάριο του 1898 στους έφεδρους που είχαν απολυθεί από το στράτευμα. Συγκεκριμένα από τις 15 Οκτωβρίου 1897 (όταν άρχισε η διανομή συσσιτίου με βάση αριθμημένα κουπόνια) έως τις 12 Φεβρουαρίου 1898 είχαν διανεμηθεί 133.532 μερίδες φαγητού, δηλαδή σε αυτές τις 120 ημέρες σιτίστηκαν 1.112 έφεδροι.⁴⁶⁷

Στην περίθαλψη των θυμάτων του πολέμου βοήθησε και η Ένωση των Ελληνίδων, η οποία ιδρύθηκε στις αρχές του 1897 «ως φυσική συνέπεια της επεκτάσεως του κύκλου της γυναικείας δράσεως».⁴⁶⁸ Εν όψει του πολέμου λειτούργησε μόνο το Εθνικό Τμήμα της Ένωσης με πρόεδρο την Ελένη Γαρδικιώτη Γρίβα (ενός εκ των ιδρυτικών μελών του

⁴⁶⁵ Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897, ό.π., σ. 62.

⁴⁶⁶ Για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν πλωτά νοσοκομεία στα ατμόπλοια Θεσσαλία και Ήπειρος. Το στρατιωτικό νοσοκομείο του ΕΕΣ στην Κυψέλη λειτούργησε έως τις 15 Μαΐου 1898. Ακρόπολις, 5/4/1897, «Η πριγκίπισσα Σοφία εν Βόλῳ και Λαρίσση»· Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897, ό.π., σσ. 42-47· Δ. Μαχάς «Ελλάς. Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1897», ΜΣΝΕ, τ. Γ', σσ. 283-286, σ. 285· Πανταζίδης, ό.π., σσ. 30-34.

⁴⁶⁷ Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897, ό.π., σσ. 61-62· Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1898, ό.π., σσ. 22-23. Αναλυτικά για την περίθαλψη των τραυματιών του πολέμου του 1897 από τον ΕΕΣ Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897, ό.π., σσ. 16-104· Πανταζίδης, ό.π., σσ. 30-34· Κωνσταντίνου, ό.π., σσ. 78-80. Επιπλέον, ο ΕΕΣ δεχόταν και συντόνιζε τις αποστολές σε είδος ή χρήματα των ξένων επιτροπών του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897, ό.π., σσ. 73-87. Στη αποστολή του Βρετανικού Ερυθρού Σταυρού χρησιμοποιήθηκαν, για πρώτη φορά διεθνώς εν καιρώ πολέμου, οι προσφάτως ανακαλυφθείσες (ανακαλύφθηκαν το 1895) οι ακτίνες Ρέντγκεν (ακτίνες Χ). Ioanna A. Ramoutsaki-Euaggelos N. Giannacos-Gerasimos N. Livadas, «Scenes from the Past. Birth of Battlefield Radiology: Greco-Turkish War of 1897», *Radiographics*, τ. 21, τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2001, σσ. 263-266. Αντίστοιχα ο ΕΕΣ επίσης συνέδραμε με δωρεές ξένα παραρτήματα της διεθνούς οργάνωσης σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων, ενδεικτικά βλ. Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1899, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, εν Αθήναις 1900, σσ. 11-12 (για τον Β' Πόλεμο των Μπόερς)· Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν Πολέμω Τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1904, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1905, σ. 4 (για τον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο).

⁴⁶⁸ Καλλιρόη Παρρέν, Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων. Έτος 1897 και 1898, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1899, σ. 4.

ΕΕΣ)⁴⁶⁹, η οποία αργότερα συμμετείχε ενεργά στην περίθαλψη και των θυμάτων της πολεμικής δεκαετίας 1912–1922 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Το Τμήμα αυτό είχε ως στόχους: α') τη σύσταση στρατιωτικών νοσοκομείων, β') την εκπαίδευση νοσοκόμων, γ') τον καταρτισμό ιματιοθηκών των νοσοκομείων, δ') την περίθαλψη και τη φροντίδα των θυμάτων, ε') την παροχή εργασίας στους πρόσφυγες, και στ') την περίθαλψη και προστασία των χηρών και των ορφανών των πεσόντων. Η Ένωση ξεκίνησε να προετοιμάζεται από τον Φεβρουάριο του 1897 και λειτούργησε από τον Μάρτιο έως τον Δεκέμβριο του 1897 νοσοκομεία, σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό, σε Αθήνα, Βόλο και Βόνιτσα.⁴⁷⁰

Το πρότυπο των μελών της Ενώσεως ήταν ξεκάθαρο όπως φαίνεται από την αρθρογραφία στις παραμονές της έκρηξης του πολέμου της πρωτοπόρας φεμινιστικής εφημερίδος *Εφημερίς των Κυριών*, που εξέδιδε η Καλλιρόη Παρρέν, εκ των ιδρυτών και πρώτη γενική γραμματέας της Ενώσεως των Ελληνίδων. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα φιλοξένησε στις στήλες της αφιερώματα στην Florence Nightingale την «ηρωίδα» αυτή «εις [την οποία] οφείλεται η μεταβολή της κοινής γνώμης όσον αφορά την νοσηλεία ως γυναικείον επάγγελμα» (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1),⁴⁷¹ φανερώνοντας το πρότυπο που έπρεπε να ακολουθήσει η γυναικεία κίνηση κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού καθώς και εν γένει (για τη γυναικεία κίνηση στους Βαλκανικούς Πολέμους και εφεξής, βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2).

Το 1898 το Εθνικό Τμήμα διέκοψε τις λειτουργίες του και αποφασίστηκε να λειτουργεί μόνον σε «εθνικές ανάγκες», δηλαδή αποτελούσε έναν εν αναμονή μηχανισμό συνδρομής σε μία νέα πολεμική εξόρμηση. Ως ανεξάρτητο τμήμα παρέμεινε μόνο η

⁴⁶⁹ Τα υπό του Επίκουρου των εν Πολέμω Τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1884, Εκ του Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή και Α. Παπαγεωργίου, Αθήνησι 1885, σ. 17.

⁴⁷⁰ Παρρέν, ό.π., σσ. 9, 13–34, 97–116. Συγκεκριμένα την πρώτη εβδομάδα του Φεβρουαρίου 1897, όταν κηρύχθηκε η επιστράτευση, συστάθηκαν για την καλύτερη οργάνωση οι επιτροπές: α') προστασίας «χηρών και ορφανών των εν πολέμοις φονευομένων», β') προς σύσταση κινητών νοσοκομείων, γ') νοσοκομείων, δ') προς καταρτισμόν ιματιοθηκών νοσοκομείων, ε') προς περίθαλψη προσφύγων. *Εφημερίς των Κυριών*, 9/2/1897, «Πως εργάζεται το Εθνικόν Τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων». Ο ΕΕΣ μάλιστα χορήγησε, στις 27 Μαρτίου 1897, στην Ένωση των Ελληνίδων το δικαίωμα χρήσης του εμβλήματος του Ερυθρού Σταυρού στην αλληλογραφία της Ένωσης και στα περιβραχιόνια του προσωπικού της κατά τη διάρκεια της λειτουργίας των στρατιωτικών νοσοκομείων. Παρρέν, ό.π., σσ. 12–13. Συνολικά στα νοσοκομεία της Ενώσεως νοσηλεύτηκαν 640 τραυματίες και ασθενείς. Στο ίδιο, σ. 42.

⁴⁷¹ *Εφημερίς των Κυριών*, 16/3/1897, «Florence Nightingale. Α'», 23/3/1897, «Florence Nightingale. Β'», 30/3/1897, «Florence Nightingale. Γ'». Για την Καλλιρόη Παρρέν και την *Εφημερίς των Κυριών* καθώς και τις απαρχές των φεμινιστικών ιδεών στην Ελλάδα, βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833–1907*, Κατάρτι, Αθήνα ²1996· Μαρία Κωνσταντοπούλου, «(Μετά)–νεωτερικότητα και γυναίκα: Οι μελέτες περσιπώσεων του ΠΑΣΟΚ (Ελλάδα) και του ΑΚ Ραρτι (Τουρκία), ως εκφραστές των κοινωνικά αποκλεισμένων γυναικών», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2019, σσ. 243–254.

πρώην εφορεία «Χηρών και Ορφανών των εν πολέμω πεσόντων», η οποία υπό την προεδρία της Ελένης Γαρδικιώτη Γρίβα χορήγησε μηνιαίες συντάξεις σε 60 χήρες και μητέρες θανόντων στον πόλεμο (9 αξιωματικών και 51 οπλιτών).⁴⁷² Το Τμήμα αυτό, με έσοδα προερχόμενα κυρίως από βασιλικές δωρεές,⁴⁷³ συνέχισε να δραστηριοποιείται αυτόνομα έως την υπαγωγή του στο Υπουργείο Περιθάλψεως το 1917 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2). Τα δύο παραπάνω σωματεία (ο ΕΕΣ και η Ένωση των Ελληνίδων) ήταν τα επιφανέστερα αλλ' όχι τα μοναδικά παραδείγματα ιδιωτικής προσφοράς περίθαλψης στα θύματα πολέμου.⁴⁷⁴ Πλέον η ιδιωτική πρωτοβουλία δοκιμασμένη ήταν έτοιμη να ανταπεξέλθει εκ νέου σε μία νέα πολεμική προσπάθεια, όπως και συνέβη ευθύς αμέσως με την κήρυξη της επιστράτευσης του 1912 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2). Ο πόλεμος είναι γεννήτορας εξελίξεων σε πολλαπλά επίπεδα, όπως στην προκειμένη περίπτωση στην καθιέρωση της οργάνωσης της περίθαλψης των τραυματιών και θυμάτων πολέμου από την ιδιωτική φιλανθρωπία.

Από τη μεριά του, το Κράτος δεν έμεινε αδρανές απέναντι στους παλαιούς πολεμιστές και τα θύματα του πολέμου του 1897. Τα πρώτα μέτρα αφορούσαν τον τομέα της υγιεινής και της συστηματοποίησης της παροχής πολεμικών συντάξεων. Συγκεκριμένα, τον Σεπτέμβριο του 1898 ιδρύθηκε η Ανωτάτη Στρατιωτική Υγειονομική Επιτροπή η οποία ήταν υπεύθυνη για την εξέταση της υγείας των στρατιωτικών καθώς και τη γνωμοδότηση για την παροχή συντάξεων λόγω νοσημάτων ή τραυμάτων. Πέρα από αυτή την επιτροπή, η οποία ήταν τριμελής αποτελούμενη από ανώτατους υγειονομικούς αξιωματικούς, συ-

⁴⁷² Παρρέν, *ό.π.*, σσ. 211-215, 250-253. Στη λογοδοσία της Ενώσεως δεν αναφέρονται τα κριτήρια με τα οποία παραχωρήθηκαν αυτές οι συντάξεις.

⁴⁷³ Από τις συνολικές εισπράξεις μεταξύ 15 Απριλίου 1897 και 31 Δεκεμβρίου 1898 του Τμήματος Χηρών και Ορφανών Πολέμου (370.245,80 δρχ.) η συντριπτική πλειοψηφία, ήτοι το 85%, προερχόταν από δωρεές της βασιλικής οικογένειας (315.643,75 δρχ.). Στο *ίδιο*, σσ. 250-251.

⁴⁷⁴ Για παράδειγμα, ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» δημιούργησε στο οίκημά του εργαστήριο κατασκευής στρατιωτικών ενδυμάτων για τους μαχόμενους, ενώ και ιδιώτες, όπως η Αικατερίνη Μάκρεθ (το γένος Δαμαλά), μετέτρεψαν την οικία της σε θεραπευτήριο. *Εμπρός*, 9/7/1897, «Το μικρότερον των εν Αθήναις νοσοκομείων» Βοβολίνης, *ό.π.*, σσ. 214-215. Η ιδιωτική φιλανθρωπία συνέδραμε βεβαίως ξανά και στα (παροδικά) προσφυγικά ρεύματα από την Κρήτη καθώς και από πόλεις της Θεσσαλίας μετά την αποχώρηση του Ελληνικού Στρατού. Τον Ιούνιο του 1897 βρισκόταν στην Ελλάδα περίπου 100.000 πρόσφυγες στην Ελλάδα τον Ιούνιο του 1897, 15.000 εξ αυτών θεωρούνταν άποροι και λάμβαναν σχετικό κρατικό βοήθημα. Για τους πρόσφυγες συστάθηκε η Κεντρική Επιτροπή προς Συλλογήν Εισφορών υπέρ των εκ Θεσσαλίας Προσφύγων υπό την προεδρία του Ανδρέα Συγγρού, λειτούργησε εκ νέου και η Κεντρική Επιτροπή επί των Προσφύγων Κρητών, ενώ στη φροντίδα τους συνέβαλλε και ο ΕΕΣ. *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897*, *ό.π.*, σσ. 48-60· Τσακούρης, *ό.π.*, σ. 97· Ανδριώτης, *ό.π.*, σσ. 44-45.

γκροτήθηκε σε κάθε πόλη με στρατιωτικό νοσοκομείο αντίστοιχη Στρατιωτική Υγειονομική Επιτροπή (όπως αυτή που είχε συσταθεί στην Αθήνα το 1895, βλ. παραπάνω) για την αποδοτικότερη λειτουργία της Υγειονομικής Υπηρεσίας.⁴⁷⁵

Δύο χρόνια μετά το 1897, τροποποιήθηκε ο νόμος του 1852 για τις στρατιωτικές συντάξεις. Με την τροποποίηση αυτή αυξήθηκαν οι συντάξεις των χηρών και των ορφανών «του τελευταίου πολέμου», ενώ όμοια σύνταξη απονεμόταν και στις μητέρες των πεσόντων (εάν αυτές δεν λάμβαναν κάποια άλλη σύνταξη).⁴⁷⁶ Με νέα τροποποίηση το 1906 οριζόταν ότι οι συντάξεις όσων ήταν τυφλοί, ακρωτηριασμένοι καθώς και «οι εκ βαρέων τραυμάτων εντελώς ανίκανοι σωματικώς καταστάντες» θα ήταν πλέον διπλάσιες από τη μεγαλύτερη υφιστάμενη σύνταξη. Μάλιστα αναφερόταν ρητά ότι στον εν λόγω νόμο «υπάγονται και οι κατά τον πόλεμον του 1897 αποδεδειγμένως παθόντες». Επρόκειτο για ένα νόμο που εντασσόταν στην πλειάδα νομοθετημάτων που ψηφίστηκαν από τις κυβερνήσεις Γεώργιου Θεοτόκη (1899–1901, 1903–04, 1905–09) για την αναμόρφωση του στρατεύματος και τη στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας.⁴⁷⁷ Τέλος, η τελευταία νομοθετική ρύθμιση για τα τέκνα των θανόντων ή αναπήρων πολέμου αξιωματικών πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν, τον Απρίλιο του 1909, η εισαγωγή τους στις Στρατιωτικές Σχολές καθ' υπέρβαση του αριθμού των εκάστοτε εισαγόμενων, εφόσον είχαν επιτύχει στις εξετάσεις.⁴⁷⁸ Η διεύρυνση του νομικού πλαισίου για τις στρατιωτικές συντάξεις φανέρωσε ότι το Κράτος ερχόταν αρωγός σε όσους τραυματίστηκαν για αυτό καθώς και για τις οικογένειες των πεσόντων. Η σύνταξη αυτή δεν αποτελούσε απλώς αποζημίωση για τις νέες αυτές «εκδουλεύσεις», αλλά ήταν ταυτόχρονα η αποπληρωμή τους «ιερού χρέους» του έθνους–κράτους απέναντι στις θυσίες των νέων εθνικών αγωνιστών του.

⁴⁷⁵ Β.Δ. «Περί υπηρεσίας των στρατιωτικών υγειονομικών επιτροπών» (25/9/1898), ΦΕΚ Α'/164/7-10-1898· Λαπαθιώτης, *ό.π.*, τ. ΙΑ', σσ. 281-283.

⁴⁷⁶ Ν. ΒΧΝΓ' (2653)/1899 «Περί αυξήσεως των συντάξεων των χηρών και ορφανών των εν πολέμω πεσόντων» (24/7/1899), ΦΕΚ Α'/173/9-8-1899· Λαπαθιώτης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 44.

⁴⁷⁷ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα [1999], σσ. 37-105, σ. 55· Μαλέσης, «...ν' ανάψη η επανάστασις», *ό.π.*, σσ. 338-344.

⁴⁷⁸ Ν. ΓΡΞΒ' (3162), «Περί αντικαταστήσεως διατάξεων του ΣΕ' νόμου της 19ης Αυγούστου 1852» (11/7/1906), ΦΕΚ Α'/180/27-4-1906· Ν. ΓΤΞΓ' (3363), «Περί εισαγωγής εις το στρατ. Σχολείον Ευελπίδων, το Σχολείον Υπαξιωματικών και την Σχολήν Ναυτικών Δοκίμωντων υιών των εν πολέμω θνησκόντων αξιωματικών» (15/5/1909), ΦΕΚ Α'/108/15-5-1909. Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάχση για την υπόδειξη αυτών των νόμων.

A.1.1.6. Η πορεία προς ένα προνοιακό πλαίσιο για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου κατά τον «μακρό» 19ο αιώνα

Στην αυγή του 20ού αιώνα είχε πλέον διαμορφωθεί στην Ελλάδα ένα πρώιμο προνοιακό πλαίσιο για τους παλαίμαχους, τους απόμαχους και τους συγγενείς των πεσόντων. Οι πυλώνες του πλαισίου αυτού ήταν το Κράτος και η ιδιωτική φιλανθρωπία, δύο πόλοι που συνεργάζονταν αρμονικά μεταξύ τους για την επίτευξη του κοινού σκοπού της συνδρομής προς τους αναξιοπαθούντες πολεμιστές των εθνικών αγώνων. Ήδη από το πρώτο έτος της Επανάστασης οι ανταμοιβές και οι αποπληρωμές για τις εκδουλεύσεις του Αγώνα παγίωσαν την αντίληψη της αποζημίωσης και επιβράβευσης όσων πολέμησαν για εθνικούς σκοπούς. Η σταδιακή συγκρότηση τακτικών ενόπλων δυνάμεων οδήγησε στη θέσπιση ενός μονιμότερου προνοιακού πλαισίου για τους στρατιωτικούς εν γένει και ειδικά για τους τραυματίες και τους συγγενείς των πεσόντων, ενώ ταυτόχρονα αναβαθμίστηκε και η προσοχή για την υγειονομική περίθαλψη των επιστρατευμένων. Παράλληλα, η απογείωση της ιδιωτικής φιλανθρωπίας την ίδια περίοδο δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο τον τομέα της περίθαλψης, πολλώ δε μάλλον την αρωγή σε όσους βρέθηκαν σε κατάσταση ανέχειας εξαιτίας των εθνικών εξορμήσεων. Όσον αφορά αυτούς, μολονότι η περίθαλψη αφορούσε ως επί το πλείστον τις παροδικές προσφυγικές ροές, σταδιακά αναπτύχθηκε και το ενδιαφέρον για την περίθαλψη των τραυματιών πολέμου, ακολουθώντας το διεθνές κίνημα του Ερυθρού Σταυρού.

Όλες οι προαναφερθείσες εξελίξεις ακολουθούσαν το διεθνές πλαίσιο καθώς από τη μεριά του κράτους η συνταξιοδότηση των τραυματιών και αναπήρων πολέμου, καθώς και των χηρών και ορφανών πολέμου αποτέλεσε την κυρίαρχη τάση στη μεταναπολεόντεια Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Επίσης, ακολουθήθηκε και το παρόμοιο ρεύμα της παραχώρησης γης σε βετεράνους. Αντιστοίχως η ιδιωτική φιλανθρωπία ανέλαβε και σε περιπτώσεις άλλων συγκρούσεων τη μέριμνα των αναξιοπαθόντων που προέκυψαν από αυτές, αποτελώντας το πρότυπο και για την ελληνική περίπτωση.

Στην Ελλάδα οι μηχανισμοί αυτοί ανταπεξήλθαν με επιτυχία στις ανάγκες που δημιουργήθηκαν· άλλωστε ο αριθμός των ατόμων που χρειάζονταν κρατική βοήθεια ήταν πριν το 1912 μικρός. Πέραν των Αγωνιστών της Επανάστασης, οι οποίοι που επισήμως

υπολογίζονταν σε 25.478 βάσει και της τελικής επιτροπής για τις εκδουλεύσεις των Αγωνιστών (1877),⁴⁷⁹ η έλλειψη μείζονων πολεμικών συγκρούσεων είχε ως αποτέλεσμα εκ των πραγμάτων μικρό αριθμό απομάχων. Ο συνδυασμός αυτών των προνοιακών μηχανισμών δοκιμάστηκε έμπρακτα στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 κατά τον οποίο η ιδιωτική φιλανθρωπία ανέλαβε ως επί το πλείστον την περίθαλψη των τραυματιών πολέμου καθώς και της ανακούφισης των οικογενειών των θανόντων. Οι εξελίξεις αυτές και η πολύτιμη εμπειρία του 1897 αποτέλεσαν προελατήριο των μηχανισμών περίθαλψης που αναπτύχθηκαν τάχιστα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η έναρξη των οποίων αποτέλεσε το άνοιγμα ενός νέου μείζονος κεφαλαίου στην ανάπτυξη της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα. Πάνω απ' όλα, η κυριότερη σημασία των εξελίξεων από το 1821 έως την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων στον χώρο της πρόνοιας και της περίθαλψης είχε παγιωθεί στην ελληνική κοινωνία την αντίληψη του χρέους που είχε το Κράτος να ανταμείψει και να αποζημιώσει όσους πολέμησαν για το έθνος.

⁴⁷⁹ Ευαγγελίδης, «Ελληνική Επανάσταση», ό.π., σ. 568.

Α.1.2. Η ανάδυση της κρατικής πρόνοιας για τους επιστράτους, τους τραυματίες, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1912–1922)

Η Πολιτεία ενόησε καλώς, ότι έχει υποχρέωσιν όπως εις τους Προμάχους της Πατρίδος καταβάλη τον φόρον της ευγνωμοσύνης αυτής. Η Πολιτεία έπαυσε να νομίζει ότι το πίπτειν ή τραυματίζεσθαι εν πολέμω είνε απλή υποχρέωσις του πολίτου και ότι απέναντι αυτού δεν έχει αντίστοιχους υποχρεώσεις το Κράτος.

Σπυρίδων Σίμος (υπουργός Περιθάλψεως), 1917⁴⁸⁰

Α.1.2.1. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η ισχυροποίηση του ρόλου του Κράτους

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε μία «κρίσιμη καμπή» σε πολλαπλά επίπεδα, μεταξύ άλλων στην κοινωνία και στην οικονομία, όπως επισημαίνει ο Ivan Berend, καθώς ανέτρεψε και έθεσε σε αμφισβήτηση το καθεστώς της ελεύθερης αγοράς που είχε κυριαρχήσει κατά τον «μακρύ» 19ο αιώνα. Ο πόλεμος ενίσχυσε τον προστατευτισμό επειδή η οικονομία κάθε χώρας έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν λιγότερο ευάλωτη σε ενδεχόμενους κινδύνους. Για αυτό το λόγο η πολεμική οικονομία αφορούσε ένα σύστημα αυστηρά καθοδηγούμενο και ελεγχόμενο από το Κράτος.⁴⁸¹

Σε όλους τους εμπολέμους το κράτος ενεπλάκη στην οικονομική δραστηριότητα. Η γερμανική πολεμική οικονομία αποτελούσε ουσιαστικά ένα νέο οικονομικό μοντέλο και πρότυπο για την οικονομική πολιτική που ακολούθησαν τα άλλα κράτη. Αμέσως μετά την έναρξη του πολέμου το πρωσικό Υπουργείο Πολέμου ίδρυσε το Πολεμικό Τμήμα Πρώτων Υλών (Kriegsrohstoffabteilung), το οποίο έως το τέλος του πολέμου επόπτευε τη λειτουργία περισσότερων των 20 επιχειρήσεων. Με την υιοθέτηση του «Προγράμματος Hindenburg», δηλαδή μίας πολεμικής οικονομίας υπό στρατιωτική καθοδήγηση, τον Αύγουστο του 1916 κινητοποιήθηκε όλο το εργατικό δυναμικό της χώρας, ώστε να ενισχυθεί η πολεμική παραγωγή, ενώ με την ίδρυση, τον Νοέμβριο του 1916, του Ανώτατου Πολεμικού Γραφείου (Oberstes Kriegsamts), το οποίο τύποις υπαγόταν στο πρωσικό Υπουργείο

⁴⁸⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Αναμνήσεις Υπουργίας. Θεσσαλονίκη–Αθήναι», «Υπουργικαί δηλώσεις Το κοινωνικόν έργον υπέρ του πολέμου.» Το Αρχείο του Σπ. Σίμου δεν αποτελείται από φακέλους, αλλά από άλμπουμ στα οποία είναι κολλημένα τα σχετικά τεκμήρια. Στις παραπομπές σε αυτό χρησιμοποιούνται οι τίτλοι που αναγράφονται στην πρόσοψη κάθε άλμπουμ

⁴⁸¹ Ivan T. Berend, *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ού Αιώνα. Τα οικονομικά καθεστώτα από το laissez-faire στην παγκοσμιοποίηση*, μετ. Θανάσης Α. Βασιλείου, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 80, 84.

Πολέμου και επί της ουσίας τελούσε υπό τον έλεγχο της Ανωτάτης Στρατιωτικής Διοίκησης (Oberste Heeresleitung), στην πράξη όλη η γερμανική οικονομία κατευθυνόταν από το Κράτος. Μάλιστα, ο όρος σχεδιασμένη οικονομία (*Planwirtschaft*) επινοήθηκε για να περιγράψει την πολεμική οικονομία της Γερμανίας.⁴⁸²

Στη Μεγάλη Βρετανία το Υπουργείο Πολέμου οργάνωσε την παραγωγή και αγορά αγαθών και καθιέρωσε ελέγχους στην εμπορική διακίνησή τους. Το 1915 σταδιακά κρατικοποιήθηκαν τα εργοστάσια που παρήγαγαν πυρομαχικά και τέθηκαν υπό τον έλεγχο του νεοσύστατου Υπουργείου Εξοπλισμών (Ministry of Munitions), του οποίου το προσωπικό από 20 υπαλλήλους που απασχολούσε ως Τμήμα του Υπουργείου Πολέμου το 1914 στο τέλος του πολέμου είχε εκτιναχθεί στα 65.000 άτομα. Εν συνεχεία υπό κρατικό έλεγχο πέρασαν οι σιδηρόδρομοι, τα λιμάνια, οι πρώτες ύλες και τα τρόφιμα. Παρόμοιες πολιτικές ακολούθησαν η Γαλλία, η Αυστροουγγαρία καθώς και άλλες εμπόλεμες χώρες. Οι εξελίξεις αυτές άσκησαν σημαντική επίδραση στην οικονομία του Μεσοπολέμου καθώς η Ευρώπη ήταν ανίκανη να επανέλθει στην «κανονικότητα» του προπολεμικού συστήματος, δηλαδή την κλειστή οικονομία της αυτάρκειας.⁴⁸³

Ο επίσης οικονομικός ιστορικός Barry Supple επισημαίνει ομοίως ότι οι έκτακτες ανάγκες του Μεγάλου Πολέμου οδήγησαν στην ισχυρή κρατική παρέμβαση στην οικονομία καθώς το σύστημα της ελεύθερης αγοράς δεν μπορούσε να εγγυηθεί τον επισιτισμό και την τροφοδοσία των μαχητών και των αμάχων.⁴⁸⁴ Γενικότερα, ο ρόλος του κράτους διευρύνθηκε σε όλες τις χώρες μέσω αύξησης της κρατικής διεύθυνσης και του ελέγχου της αγοράς ώστε να ενισχυθεί η πολεμική προσπάθεια. Ο Supple για να αναδείξει τον αντίκτυπο που είχε αυτή η διαδικασία αυτή μεταπολεμικά παραθέτει την (προφητική εν τέλει) επισήμανση του Γάλλου υπουργού Εξοπλισμών (και μετέπειτα διευθυντή της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας) Albert Thomas ότι η εμπειρία αυτή ήταν ένα «πρελούδιο» για τον ελεγχόμενο καπιταλισμό (controlled capitalism), δηλαδή τη διευθυνομένη οικονομία (directed economy), που θα κυριαρχούσε τη μεσοπολεμική περίοδο.⁴⁸⁵

Η κατά τον ιστορικό Ian Kershaw «επιβεβλημένα ελεγχόμενη οικονομία» (necessitated controlled economy) του πολέμου είχε μεγάλες κρατικές δαπάνες και ένα

⁴⁸² Στο ίδιο, σσ. 86-88.

⁴⁸³ Στο ίδιο, σσ. 84-88.

⁴⁸⁴ Barry Supple, «War economies», Winter (επ.), *The Cambridge History*, ό.π., τ. II, σσ. 295-324, σ. 320.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 297-314, 319.

διευρυμένο κρατικό γραφειοκρατικό μηχανισμό για να αντεπεξέλθει στους τομείς της πολεμικής παραγωγής, της πρόνοιας καθώς και της αναγκαίας προπαγάνδας στο εσωτερικό κάθε χώρας.⁴⁸⁶ Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα οι οικονομικά «φειδωλές κυβερνήσεις του 19ου αιώνα μεταμορφώθηκαν στους μεγάλους χρηματοδότες του 20ού αιώνα».⁴⁸⁷ Παρόμοιες διαπιστώσεις υπάρχουν και από άλλους ιστορικούς και οικονομολόγους, οι οποίοι θεωρούν ότι ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν μία «οικονομική επανάσταση» λόγω του νέου ρόλου που αναλάμβανε το κράτος,⁴⁸⁸ ότι εξαφάνισε το προπολεμικό «minimal state»,⁴⁸⁹ ότι άλλαξε τη φύση της εσωτερικής αλλά και διεθνούς οικονομίας⁴⁹⁰ ή ότι ώθησε το Κράτος να αναλάβει τον ρόλο του «μεγάλου εγγυητή» για τους αναξιοπαθούντες.⁴⁹¹ Ο κρατικός έλεγχος της οικονομίας και της κοινωνίας, οι νέοι ρόλοι και η μεγέθυνση του κράτους κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου είναι μια αποκρυσταλλωμένη άποψη στην τρέχουσα ιστοριογραφική παραγωγή.⁴⁹²

Απαντώντας στις προσκλήσεις ενός μεγάλης κλίμακας πολέμου οι κυβερνήσεις παρενέβησαν στην οικονομία μέσω της ρύθμισης των τιμών, των μισθών, του νομίματος, την αύξηση και επιβολή νέων φόρων, της εμπορίας και της διακίνησης των αγαθών πρώτης ανάγκης και της αγορανομίας και γενικότερα μέσω της υιοθέτησης ενός κρατικού σχεδιασμού. Τελική συνισταμένη που οδήγησε σε αυτή την κρατική απόφαση ήταν και η ανάγκη για την εξασφάλιση μαζικής πίστης και ετοιμότητας για θυσία για τους πολεμικούς στόχους της χώρας ιδιαιτέρως από τη στιγμή που έγινε κατανοητό ότι επρόκειτο για έναν παρατεταμένο πόλεμο. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η μεγέθυνση του

⁴⁸⁶ Kershaw, *ό.π.*, σσ. 76-77.

⁴⁸⁷ Charles H. Feinstein–Peter Temin–Gianni Toniolo, *The World Economy between the World Wars*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2008, σσ. 21-24.

⁴⁸⁸ Albert Carreras, «The twentieth century-from break with the past to prosperity», Antonio Di Vittorio (επ.), *An Economic History of Europe. From Expansion to Development*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη, 2006, σσ. 289-334, σσ. 293-294.

⁴⁸⁹ Karl Gunnar Persson, *An Economic History of Europe. Knowledge, Institutions and Growth, 600 to Present*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, σσ. 185-186.

⁴⁹⁰ Ronald Findlay–Kevin O'Rourke, *Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton University Press, Princeton–Οξφόρδη 2007, σσ. 429-431, 435.

⁴⁹¹ Stolleis, *ό.π.*, σ. 91.

⁴⁹² Ενδεικτικά βλ. Frank B. Tipton–Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe*, MacMillan, Λονδίνο 1987, σσ. 146-158· Strachan, *ό.π.*, σ. 326· Albrecht Ritschl–Tobias Straumann, «Business cycles and economic policy, 1914–1945», Stephen Broadberry–Kevin H. O'Rourke (επ.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Volume 2: 1870 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge–Νέα Υόρκη 2010, σσ. 157-180, σ. 158· Stevenson, *1914–1918 ό.π.*, σσ. 232-242· Traverso, *ό.π.*, σ. 163.

κράτους και η συνακόλουθη γραφειοκρατική μεγέθυνση με τη δημιουργία νέων φορέων για την υλοποίηση της παρεμβατικής αυτής πολιτικής.⁴⁹³

Ο επισιτισμός των εμπόλεμων κοινωνιών αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα παρεμβατικά εγχειρήματα για όλα τα κράτη. Η γενική επιστράτευση που πραγματοποιήσαν από την αρχή του πολέμου (με εξαίρεση τη Βρετανία όπου αυτή υιοθετήθηκε το 1916) έπληξε τις αγροτικές σε μεγάλο βαθμό κοινωνίες τους μειώνοντας τα διαθέσιμα αγροτικά χέρια. Παράλληλα, τόσο ο συμμαχικός αποκλεισμός των Κεντρικών Αυτοκρατοριών όσο και ο απεριόριστος υποβρυχιακός πόλεμος που διεξήγαγε η Γερμανία έκαναν εμφανές ότι το επισιτιστικό έλλειμμα που δημιουργήθηκε έπρεπε να καλυφθεί.⁴⁹⁴ Υπό αυτές τις συνθήκες, η ανάγκη της επάρκειας των αγροτικών προϊόντων κατά τη διάρκεια του πολέμου ώθησε τα εμπόλεμα κράτη να παρέμβουν άμεσα στην αγροτική οικονομία.

Τα πρώτα μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση ελήφθησαν από τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες καθώς ο συμμαχικός αποκλεισμός που είχε επιβληθεί ήδη από τον Αύγουστο του 1914 έπληξε άμεσα τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία, οι οποίες δεν ήταν αυτάρκεις σε αγροτικά προϊόντα.⁴⁹⁵ Στη Γερμανία από τον Οκτώβριο του 1914 τέθηκαν σε ισχύ οι πρώτες διατιμήσεις αγροτικών προϊόντων στη χονδρική πώληση, οι οποίες προοδευτικά επεκτάθηκαν και στη λιανική, ενώ από τον Ιανουάριο του 1915 τα αποθέματα δημητριακών και αλευριού κατάσχονταν από το Κράτος, το οποίο τα διένεμε εφεξής. Ένα άκρως παρεμβατικό μέτρο που υιοθετήθηκε στη Γερμανία ήταν η «σφαγή των χοίρων», η θανάτωση δηλαδή 9 εκατομμύριων γουρουνιών το 1915 ώστε για να εξοικονομηθούν σιτηρά που προορίζονταν για τη διατροφή τους. Η πολιτική αυτή ωστόσο κάθε άλλο παρά κοινωνικά αποδεκτή ήταν καθώς, σύμφωνα με τον Benjamin Ziemann, έναν από τους

⁴⁹³ Howard, *ό.π.*, σ. 114· Obinger-Petersen, *ό.π.*, σσ. 206-212. Για παράδειγμα μεταξύ του 1913 και του 1918 η συμμετοχή του κράτους στο ΑΕΠ εκτοξεύτηκε από 8% σε 35% στη Βρετανία, από 10% σε Γαλλία και Γερμανία σε 50% και 53% αντίστοιχα, ενώ στις ΗΠΑ από 2% σε 17%. Supple, *ό.π.*, σ. 298.

⁴⁹⁴ Ο συμμαχικός αποκλεισμός, ο οποίος ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1914 και διήρκεσε για όλη τη διάρκεια του πολέμου, πραγματοποιήθηκε από τη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Ρωσία και εν συνεχεία την Ιταλία και τις ΗΠΑ και αφορούσε πρωτίστως τη Γερμανία, αλλά και τις συμμάχους της Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Βουλγαρία. Ο αποκλεισμός στόχευε στην αποτροπή εισαγωγής τόσο πυρομαχικών και εφοδίων για την παραγωγή τους, όσο και τροφίμων και οτιδήποτε θα μπορούσε να βοηθήσει στη συντήρηση των αντιπάλων ενόπλων δυνάμεων. Ο απεριόριστος υποβρυχιακός πόλεμος, ο οποίος εγκαινιάστηκε από τη Γερμανία το 1917, στόχευε στη μείωση των αποθεμάτων σε τρόφιμα. Σύμφωνα με τις γερμανικές εκτιμήσεις, με τον πόλεμο των υποβρυχίων η κατανάλωση σιτηρών στην Βρετανία θα κατακρημνιζόταν από τους 141.500 τόνους ανά εβδομάδα 27.200 τόνους, γεγονός που τους έκανε να θεωρούν ότι μέσα σε ένα τρίμηνο η Βρετανία θα οδηγούνταν σε συνθηκολόγηση. Stuart Robson, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος*, μετ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, Πατάκης, Αθήνα 2009, σσ. 112-114, 157-158· Alan Kramer, «Blockade and economic warfare», Winter (επ.), *The Cambridge History*, *ό.π.*, τ. II, σσ. 460-489, σ. 462, σ. 486.

⁴⁹⁵ Benjamin Ziemann, «Agrarian society», Winter (επ.), *The Cambridge History*, *ό.π.*, τ. II, σσ. 382-407, σ. 384.

σημαντικότερους μελετητές της Γερμανίας του α' μισού του 20ού αιώνα, από το 1916 η σύγκρουση αγροτικών παραγωγών και των καταναλωτών αποτελούσε το μεγαλύτερο χάσμα της γερμανικής κοινωνίας.⁴⁹⁶ Για την καλύτερη οργάνωση μάλιστα του επισιτισμού ιδρύθηκε, τον Μάιο του 1916, η υπαγόμενη στο Υπουργείο Πολέμου Διεύθυνση Επισιτισμού Πολέμου (Kriegsernährungsamt) για τον συντονισμό της όλης προσπάθειας.⁴⁹⁷

Η Αυστροουγγαρία, της οποίας το 56,5% του πληθυσμού ήταν αγρότες, ακολούθησε το παράδειγμα της Γερμανίας και τον Νοέμβριο του 1914 επέβαλε διατιμήσεις στα αγροτικά προϊόντα. Από τον Απρίλιο του 1915 γινόταν διανομή ψωμιού και αλευριού με δελτίο στο αυστριακό κομμάτι της αυτοκρατορίας (Σισλειθανία), ενώ και το ουγγρικό (Τρανσλειθανία), παρά τη μεγαλύτερη αγροτική παραγωγή, αναγκάστηκε να ακολουθήσει το ίδιο σύστημα από τον Ιανουάριο του 1916. Σταδιακά μέχρι τις αρχές του 1917 διανέμονταν με δελτίο γάλα, ζάχαρη, πατάτες και άλλα είδη.⁴⁹⁸ Τον Φεβρουάριο του 1915 ιδρύθηκε η Πολεμική Υπηρεσία Σιτηρών (Kriegs-Getreide Verkehrsanstalt), η οποία είχε ως αρμοδιότητες την καταγραφή, την επίταξη και τη διανομή όλων των σιτηρών που είχαν παραχθεί στη Δυναδική Μοναρχία, ενώ το καλοκαίρι του 1917 συστάθηκε Υπουργείο Επισιτισμού, ο οποίο συντόνιζε το γιγάντιο αυτό κρατικό εγχείρημα.⁴⁹⁹

Όσον αφορά τις χώρες της Αντάντ, η Γαλλία, μία χώρα και αυτή σε μεγάλο βαθμό αγροτική (το 44% του πληθυσμού εργαζόταν στον πρωτογενή τομέα παραγωγής), επλήγη από τον πόλεμο με κατακόρυφη μείωση της αγροτικής παραγωγής, η οποία στα σιτηρά έφτασε το 42%. Πέρα από τη μείωση των αγροτών λόγω της επιστράτευσής τους, ένας καθοριστικός παράγοντας για αυτή την εξέλιξη ήταν το γεγονός ότι το κεντρικό θέατρο του πολέμου, το Δυτικό Μέτωπο, διαδραματιζόταν στις πλέον εύφορες περιοχές της χώρας. Για να προστατευθεί η επάρκεια των αγροτικών προϊόντων κυρίως στις πόλεις επιβλήθηκαν και εδώ διατιμήσεις από τον Οκτώβριο του 1915, ενώ το Κράτος προέβη σε επιτάξεις προϊόντων.⁵⁰⁰ Τέλος, η Βρετανία έλαβε ορισμένα από τα πλέον παρεμβατικά μέτρα σε αυτό τον τομέα, μολονότι αρχικά επηρεάστηκε σε περιορισμένο βαθμό από τον

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σσ. 385-386. Για τη «σφαγή των χοίρων», βλ. Krammer, *ό.π.*, σ. 475.

⁴⁹⁷ Alexander Watson, *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918*, Penguin Books, Λονδίνο 2015, σ. 349.

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 351.

⁴⁹⁹ Ziemann, «Agrarian society», *ό.π.*, σσ. 386-387· Watson, *ό.π.*, σ. 472.

⁵⁰⁰ Ziemann, «Agrarian society», *ό.π.*, 390-391.

πόλεμο καθώς μόλις το 10% του πληθυσμού ήταν αγρότες, ενώ παράλληλα γενική επιστράτευση κηρύχθηκε μόλις το 1916. Μετά την κήρυξη του απεριόριστου υποβρυχιακού πολέμου από τη Γερμανία το 1917 (βλ. παραπάνω), ελήφθησαν τα πρώτα μέτρα (κυρίως διατιμήσεις), ενώ ιδρύθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας το Food Production Department για την οργάνωση του κλάδου αυτού. Το πλέον παρεμβατικό μέτρο που ελήφθη στη Βρετανία ήταν η μετατροπή λιβαδιών σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, μία κρατική παρέμβαση δηλαδή στη χωροταξία, ώστε να ενισχυθεί η αγροτική παραγωγή.⁵⁰¹ Όπως γίνεται κατανοητό, ο επισιτισμός των εμπόλεμων κοινωνιών αποτέλεσε εξαρχής έναν μείζονα τομέα κρατικής παρέμβασης στην οικονομία κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ένα αποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν η μεταβολή των πρακτικών και των αντιλήψεων στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Η σχέση πολέμου–κρατικής πρόνοιας δεν πρωτοεμφανίζεται βέβαια στο Μεγάλο Πόλεμο, με σημαντικότερα προηγούμενα τον 19ο αιώνα στη μεταναπολεόντεια Γαλλία καθώς και τις μετεμφυλιακές ΗΠΑ (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), αλλά ενυπάρχει σε κάθε πολεμική σύγκρουση σε διαφορετικό βαθμό ανά περίπτωση. Επ’ αυτού του θέματος, ο πολιτικός επιστήμονας John Gal, στη μελέτη του για το «πλέγμα» μεταξύ πολέμου και κράτους πρόνοιας (warfare–welfare nexus), υποστηρίζει ότι μολονότι οι δύο αυτές έννοιες φαντάζουν αντιδιαμετρικά αντίθετες διότι ο πόλεμος έχει ως στόχο την εξόντωση ανθρώπων, ενώ το κράτος πρόνοιας την ευημερία τους, αυτό δεν ισχύει απολύτως. Σύμφωνα με αυτόν και τα δύο έχουν συγκεκριμένη χρονική ακολουθία καθώς ενός πολέμου έπονται προνοιακά μέτρα, ενώ ταυτόχρονα είναι και συμπληρωματικά μιας και ο πόλεμος εξασφαλίζει την σωματική ασφάλεια των πολιτών και το κράτος πρόνοιας παρέχει την κοινωνική ασφάλεια για τα ίδια αυτά άτομα.⁵⁰² Σε αυτό το πλαίσιο, ο κοινωνιολόγος Francis G. Castles αναδεικνύει τον αντίκτυπο που έχουν έκτακτα γεγονότα όπως πόλεμοι, επιδημίες, φυσικές καταστροφές ή οικονομικές κρίσεις, στην υιοθέτηση προνοιακών μέτρων από τα κράτη.⁵⁰³ Εμπειρικές μελέτες από τον πολιτικό επιστήμονα Joyce P. Kaufman, για τέσσερις χώρες (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ιαπωνία, Σουηδία) κατά τη διάρκεια και των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, και των οικονομολόγων Leonard Dudley και Ulrich Witt

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 391-392.

⁵⁰² John Gal, «The Puzzling Warfare–Welfare Nexus», *War & Society*, τ. 26, τχ. 1, 2007, σσ. 99-118, σσ. 99-100.

⁵⁰³ Francis G. Castles, «Black swans and elephants on the move: the impact of emergencies on the welfare state», *Journal of European Social Policy*, τ. 20, τχ. 2, 2010, σσ. 91-101, σ. 91.

για πέντε χώρες (ΗΠΑ, Καναδάς, Μ. Βρετανία, Γερμανία, Δανία) κατά τον Μεγάλο Πόλεμο αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζουν οι πόλεμοι στην αύξηση των δαπανών για τον τομέα της υγείας, της κοινωνικής πολιτικής και της εκπαίδευσης.⁵⁰⁴

Η δημόσια υγεία ήταν ένα θεμελιώδες πεδίο κρατικής παρέμβασης στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου. Ήδη από τη σταδιακή υιοθέτηση της μαζικής επιστράτευσης κατά το 19ο αιώνα όλο και περισσότερα κράτη είχαν ακολουθήσει πολιτικές βελτίωσης της υγιεινής καθώς ήταν αναγκαίος ένας υγιής ανδρικός πληθυσμός και η υψηλή γεννητικότητα για να ενισχύσουν την ποιότητα του στρατεύματος (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3). Σε συνέχεια αυτής της παράδοσης ο Μεγάλος Πόλεμος οδήγησε στην εξάπλωση της κρατικής πρόνοιας και δη της δημόσιας υγιεινής.⁵⁰⁵

Παρά το σαφώς αναβαθμισμένο ρόλο που είχε η στρατιωτική ιατρική σε σχέση με το παρελθόν,⁵⁰⁶ ένας «απρόσμενος αντίπαλος»,⁵⁰⁷ ο οποίος ήταν και ο «πιο ύπουλος εχθρός»,⁵⁰⁸ για όλες τις εμπόλεμες χώρες ήταν οι επιδημικές εξάρσεις σοβαρότατων ασθενειών που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Για παράδειγμα, η ελονοσία γνώρισε έξαρση στα μέτωπα της Μακεδονίας, της Παλαιστίνης, της Μεσοποταμίας και της Ιταλίας.⁵⁰⁹ Ενδεικτικά, στα στρατεύματα των Αγγλογάλλων στο Μακεδονικό Μέτωπο εμφανίστηκαν 228.788 κρούσματα ελονοσίας κατά τη διάρκεια του πολέμου με 1.454 νοσούντες να υποκύπτουν. Αντίστοιχα στην Παλαιστίνη νόσησαν 7.270 στρατιώτες των συμμάχων, ενώ συνολικά τα κρούσματα στον οθωμανικό στρατό κυμαίνονταν μεταξύ 412.000 και 461.799 με τα θύματα να υπολογίζονται περίπου στις 20.000.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Joyce P. Kaufman, «The Social Consequences of War», *Armed Forces and Society*, τ. 9, τχ. 2, Χειμώνας 1983, σσ. 245-264· Leonard Dudley-Ulrich Witt, «Arms and the Man: World War I and the Rise of the Welfare State», *Kyklos*, τ. 57, τχ. 4, 2004, σσ. 475-504.

⁵⁰⁵ Obinger-Petersen, *ό.π.*, σσ. 206-212.

⁵⁰⁶ Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ο πρώτος ευρείας κλίμακας πόλεμος στον οποίο χρησιμοποιήθηκαν αντισηπτικά, αναισθητικά καθώς και μηχανοκίνητα οχήματα ως ασθενοφόρα. Επίσης, οι υγειονομικές υπηρεσίες όλων των κρατών ήταν σαφώς αναβαθμισμένες και πληρέστερα στελεχωμένες σε σχέση με το παρελθόν (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.1 και Α.1.1.3). McCallum, *ό.π.*, λήμμα «World War I Medicine», σσ. 347-351· Stephen C. Craig, «Introduction», Stephen C. Craig-Dale C. Smith (επ.), *Glimpsing Modernity. Military Medicine in World War I*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2015, σσ. 1-11, σ. 2-5.

⁵⁰⁷ Εδώ δανειζόμαστε τον χαρακτηρισμό που προσέδωσε ο Bernard J. Brabin στην ελονοσία κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, βλ. Bernard J. Brabin, «Malaria's contribution to World War One—the unexpected adversary», *Malaria Journal*, τ. 13, 2014, σσ. 1-22, σσ. 7-16.

⁵⁰⁸ Χαρακτηρισμός του λοχαγού του 22ου Λόχου Αεροστατών του Βρετανικού Στρατού στο Μακεδονικό Μέτωπο A.J. Mann για τις ασθένειες που έπλητταν τις στρατιωτικές μονάδες. A.J. Mann, *Το μέτωπο της Σαλονίκης (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος)*, μετ. Παναγιώτης Δημουλέας, Εκάτη, Αθήνα 2008, σ. 124.

⁵⁰⁹ Brabin, *ό.π.*, σσ. 7-16.

⁵¹⁰ Οι αριθμοί αυτοί αποτελούν αθροίσματα των επιμέρους στοιχείων ανά χώρα και ανά θέατρο του πολέμου που βρίσκονται Στο ίδιο, σσ. 4-5. Για την ελονοσία στο Μακεδονικό Μέτωπο, βλ. επίσης Gardikas, *ό.π.*, σ. 231· Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2020, σσ. 80-81.

Πέρα από τις ασθένειες που ήταν διαχρονικά «αι απαραίτητοι αυτοί σύνοδοι των στρατιωτικών συγκεντρώσεων»⁵¹¹ στον Μεγάλο Πόλεμο υπήρξαν επιδημικές εξάρσεις και νέων ασθενειών. Ο πυρετός των χαρακωμάτων, μία ασθένεια που πρωτοεμφανίστηκε, το 1915, στα χαρακώματα του Δυτικού Μετώπου, προσέβαλλε περίπου 800.000 στρατιώτες των συμμάχων της Αντάντ στο Δυτικό Μέτωπο. Μολονότι αυτή η ασθένεια είχε μικρό βαθμό θνησιμότητας, αυτό δεν μείωνε τις δυσκολίες που δημιουργούσε στην πολεμική προσπάθεια καθώς οδηγούσε στην απουσία των στρατιωτών από τα καθήκοντά τους για 60 με 70 ημέρες. Η μεταδοτικότητα αυτής της ασθένειας γίνεται κατανοητή από το γεγονός ότι περίπου το 1/5 των ασθενών τόσο στον γερμανικό όσο και στον βρετανικό στρατό νόσησαν από την εν λόγω ασθένεια.⁵¹² Το μεγαλύτερο επιδημικό φαινόμενο αποτέλεσε αναμφισβήτητα η πανδημία της «Ισπανικής γρίπης», η οποία «χτύπησε» όχι μόνο τα μέτωπα του πολέμου, αλλά ολόκληρο τον πλανήτη από την άνοιξη του 1918 έως τις αρχές του 1919. Το απόγειο της πανδημίας συνέπεσε με το τέλος του πολέμου, με το 90% των συνολικών θανάτων, οι οποίοι υπολογίζονται μεταξύ 20 και 50 εκατομμυρίων, να καταγράφονται μεταξύ Αυγούστου και Νοεμβρίου 1918.⁵¹³

Οι ασθένειες αυτές, ιδίως οι λοιμώδεις, προφανώς δεν έκαναν διάκριση ανάμεσα σε πολεμιστές και αμάχους ως εκ τούτου με ευκολία εμφανίστηκαν επιδημικά φαινόμενα και στα μετόπισθεν. Στη Μακεδονία καταυλισμοί (κυρίως Μικρασιατών) προσφύγων καθώς και μετακινούμενοι πληθυσμοί χωριών που βρίσκονταν στις ζώνες των επιχειρήσεων

⁵¹¹ Όπως έγραφε στα 1896 ο ιατρός Στέφανος Καλλίας (ό.π., σ. 101).

⁵¹² Gregory M. Anstead, «The centenary of the discovery of trench fever, an emerging infectious disease of World War 1», *The Lancet Infectious Diseases*, τ. 16, τχ. 8, Αύγουστος 2016, σσ. 164-172, σ. 170. Βλ. επίσης McCallum, ό.π., λήμμα «Trench Fever (Volhynian Fever)», σσ. 326-327.

⁵¹³ Τα πρώτα κρούσματα της νέας ασθένειας καταγράφηκαν σε στρατώνες στο Κάνσας στις 5 Μαρτίου 1918, ενώ από τον Μάιο του ίδιου έτους τα πρώτα κρούσματα έκαναν την εμφάνισή τους στο Δυτικό Μέτωπο. Το όνομά της ωστόσο οφείλεται στο γεγονός ότι τα πρώτα κρούσματα στην Ευρώπη εντοπίστηκαν, τον Απρίλιο του 1918, στην Ισπανία. Μετά το πρώτο κύμα της πανδημίας την άνοιξη του 1918, ακολούθησε το δεύτερο (και πλέον πολύνεκρο) το φθινόπωρο του 1918 και το τρίτο, πιο ήπιο, τον χειμώνα του 1918-1919. Έως σήμερα είναι ανοιχτή η ιστοριογραφική και η ιατρική συζήτηση για τη σύνδεση πολέμου και πανδημίας. Σημαντικό μέρος της σχετικής έρευνας θεωρεί ότι μεταξύ των σημαντικότερων λόγων για την εξάπλωση της γρίπης ήταν η άσχημη υγιεινή στα πρόσωα αλλά και η υποστελέχωση των υγειονομικών υπηρεσιών στα μετόπισθεν λόγω του πολέμου. Anne Rasmussen, «The Spanish flu», Winter (επ.), *The Cambridge History*, τ. III, ό.π., σσ. 331-357, σσ. 336-338, 344-345, 355. Για την ιστοριογραφία της «Ισπανικής γρίπης» και την εκ νέου αύξησης του ενδιαφέροντος για αυτήν λόγω της τρέχουσας πανδημίας του κορωνοϊού, βλ. Siddharth Chandra-Julia Christensen-Shimon Likhtman, «Connectivity and seasonality: the 1918 influenza and COVID-19 pandemics in global perspective», *Journal of Global History*, τ. 15, τχ. 3, Νοέμβριος 2020, σσ. 408-420, ιδίως 411-414 για τα 4 κύματα της πανδημίας, στην εν λόγω συμβολή ως τέταρτο κύμα θεωρείται η επαναμφάνιση της νόσου το 1920 σε ΗΠΑ, Καναδά, Ιαπωνία και Ταϊβάν.

αποτελέσαν το επίκεντρο της έξαρσης της ελονοσίας.⁵¹⁴ Στην Κέρκυρα η έλευση του Σερβικού Στρατού μετά την ήττα του από τους Αυστριακούς είχε ως αποτέλεσμα επιδημία χολέρας η οποία έπληξε τόσο τα ξένα στρατεύματα όσο και τους κατοίκους της νήσου τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1916.⁵¹⁵ Επίσης, η Ισπανική γρίπη παρότι εξαπλώθηκε στο Δυτικό Μέτωπο διαδόθηκε αστραπιαία σε διεθνώς. Για παράδειγμα, στη Βρετανία η πανδημία άφησε πίσω της 225.000 νεκρούς,⁵¹⁶ ήτοι περίπου το 0,6% του συνολικού πληθυσμού,⁵¹⁷ ενώ το τελευταίο τρίμηνο του 1918 μόνο στην Αθήνα πέθαναν από αυτήν περισσότερα από 1.514 άτομα,⁵¹⁸ δηλαδή το 0,5% του πληθυσμού της πρωτεύουσας.⁵¹⁹ Αποτόκο όλων των παραπάνω αποτέλεσε η άμεση παρέμβαση του κράτους στον τομέα της Υγείας, η οποία επισφραγίστηκε με τη δημιουργία Υπουργείων Υγείας και Υγιεινής στα περισσότερα εμπόλεμα κράτη την περίοδο 1917–21 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2).

Μία ακόμη «κληρονομιά» του Μεγάλου Πολέμου ήταν οι κρατικοί μηχανισμοί πρόνοιας που ανέπτυξαν κατά τη διάρκειά του όλες οι χώρες.⁵²⁰ Πρωτίστως, η αναγνώριση του δικαιώματος της περίθαλψης των επιστρατευμένων και των οικογενειών τους και της παροχής σύνταξης στα θύματα πολέμου διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Σταδιακά το κράτος ανέλαβε αυτό το ρόλο ο οποίος στην αρχή του πολέμου ήταν ευθύνη κυρίως των φιλανθρωπικών οργανώσεων.⁵²¹ Πέρα από την κρατική παρέμβαση με οικονομικούς και κοινωνικούς όρους, ο Bruno Cabanes εστιάζει στην αλλαγή αντιλήψεων ως προς τον ανθρωπισμό που πραγματοποιήθηκε την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου. Εξετάζοντας την κοινωνική πολιτική που ασκήθηκε κατά τη διάρκεια και την επαύριο του πολέμου, τόσο από το κράτος όσο και από μη κρατικούς

⁵¹⁴ Gardikas, *ό.π.*, σσ. 221-222, 233-234, 237. Για τις επιδημίες πανώλης, χολέρας, τύφου και ευλογιάς που έπληξαν τον ελληνικό χώρο από το 1912 έως το 1923, βλ. Φωκίων Κοπανάρης, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1933, σσ. 21-23.

⁵¹⁵ Λένα Κορμά, «Πολεμώντας με τις ασθένειες: Πτυχές της επιδημίας χολέρας του 1913», Κόλια-Δερμιτζάκη-Σειρηνίδου-Πλουμίδης-Λυκάκη (επ.), *ό.π.*, σσ. 453-469, σ. 469.

⁵¹⁶ Sandra N. Tomkins, «The failure of expertise: Public health policy in Britain during the 1918–19 Influenza epidemic», *Social History of Medicine*, τ. 5, τχ. 3, 1992, σσ. 435-454, σσ. 441-444, 454.

⁵¹⁷ Ο υπολογισμός έγινε με βάση την απογραφή του 1921 κατά την οποία η Βρετανία είχε 37.887.000 πολίτες. Mitchell, *ό.π.*, σ. 24.

⁵¹⁸ Συγκεκριμένα 597 τον Οκτώβριο 1918, 650 τον Νοέμβριο και 259 τον Δεκέμβριο (έως τις 29 Δεκεμβρίου). *Εμπρός*, 30/12/1918, «Η γρίπη».

⁵¹⁹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1920 η Αθήνα είχε πληθυσμό 317.209. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920 (π.η.)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1927, σ. 5

⁵²⁰ Stevenson, *1914–1918, ό.π.*, σσ. 551-552, 554.

⁵²¹ Cabanes, *The Great War, ό.π.*, σσ. 35-36.

δρώντες, ως προς τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, τους πρόσφυγες, τους παθόντες από τις επιδημίες και την πείνα και τα παιδιά αναδεικνύει αυτή την αλλαγή των πεποιθήσεων γύρω από τον ρόλο και τις υποχρεώσεις του Κράτους. Καταλήγει δε ότι η πρόνοια για όλους αυτούς τους αναξιοπαθούντες οδήγησε στην αναγνώριση, σε διαφορετικό εύρος ανά περίπτωση, μίας σειράς δικαιωμάτων: της σύνταξης, της περίθαλψης και της εργασίας για τα θύματα πολέμου, το δικαίωμα για έγγραφα για τους απάτριδες πρόσφυγες, της ανθρωπιστικής βοήθειας για τα θύματα επιδημιών και λοιμού καθώς και της προστασίας της παιδικής ηλικίας.⁵²²

Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Bruno Cabanes, «το πραγματικό σημείο καμπής του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μπορεί να εντοπιστεί όχι στην εντατικοποίηση του ανθρωπιστικού αισθήματος ή στην επαγγελματοποίηση της ανθρωπιστικής βοήθειας, αλλά στην πεποίθηση για την ύπαρξη ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αναδύθηκε την επαύριο του [Α΄ Παγκοσμίου] πολέμου» μέσω της περίθαλψης των θυμάτων πολέμου καθώς και των υπολοίπων αναξιοπαθόντων. Πλέον η αντίληψη που κυριάρχησε ήταν ότι η πρόνοια για αυτά τα άτομα αποτελεί δικαίωμα και όχι ελεημοσύνη, αγαθοεργία ή αποζημίωση όπως στο παρελθόν (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Η παγίωση της πεποίθησης αυτής μπορεί να θεωρηθεί, κατά τον Cabanes, ως το συμβολικό κλείσιμο του Μεγάλου Πολέμου.⁵²³

Ομοίως στην Ελλάδα παρατηρήθηκε έντονη κρατική παρέμβαση στην οικονομία κατά την εμπόλεμη δεκαετία 1912–1922, παρότι ο Μεσοπόλεμος θεωρείται από πολλούς μελετητές ως η χρονική αφετηρία της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Ο Mark Mazower, ο οποίος έχει μελετήσει την οικονομική κρίση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, υποστηρίζει ότι ο μοναδικός τομέας στον οποίο το ελληνικό κράτος είχε ενεργή ανάμιξη πριν την κρίση του 1929 ήταν η γεωργία και εν συνεχεία κατά τη διάρκεια της κρίσης ξεκίνησε η παρέμβαση στο εμπόριο, η οποία όμως παρέμεινε «περιορισμένη και διστακτική».⁵²⁴ Ο κοινωνιολόγος Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος χαρακτηρίζει το Μεσοπόλεμο ως περίοδο «αμυντικού κρατισμού». Την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής η έλευση των προσφύγων, ο πληθωρισμός, η προϊούσα αστικοποίηση και το δεύτερο κύμα

⁵²² Στο ίδιο, σσ. 300-301.

⁵²³ Στο ίδιο, σσ. 300-302.

⁵²⁴ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετ. Σπύρος Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015, σ. 106, 125-127, 306-308.

εκβιομηχάνισης επέβαλαν στο Κράτος να αναλάβει δραστηριότητες που η ιδιωτική πρωτοβουλία πλέον αδυνατούσε να επιτελέσει λόγω του πλήθους των αναξιοπαθούντων και του γιγαντιαίου μεγέθους της καταστροφής.⁵²⁵ Στην οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου εντοπίζει ο νομικός Σπύρος Βλαχόπουλος τη μετάβαση από το «κράτος-φύλαξ» στο «κράτος πρόνοιας». Διαδικασία που πραγματοποιήθηκε σε ποικίλους τομείς με σκοπό την τόνωση της αγροτικής παραγωγής, τη δημιουργία υποδομών, την ενίσχυση της εκβιομηχάνισης και την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.⁵²⁶ Η κοινή συνισταμένη αυτών των απόψεων είναι ότι ο Μεσοπόλεμος, και δη η κρίση του 1929–32, αποτέλεσαν την ουσιαστική αφετηρία της κρατικής παρέμβασης. Εντούτοις κάτι τέτοιο δεν ισχύει καθώς το εγχείρημα του επισιτισμού και η περίθαλψη των (παλαιών) πολεμιστών και των προσφύγων αποδεικνύει την ευρύτητα της κρατικής παρέμβασης ήδη από την εμπόλεμη δεκαετία (1912–1922).

Θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε την πρώτη ιστορικά κρατική παρέμβαση στην οικονομία στην ίδρυση το 1905 της Ενιαίας (επισήμως Προνομιούχου Εταιρείας για την Προστασία και τη Διάδοση της Κορινθιακής Σταφίδας) για την προστασία των σταφιδοπαραγωγών. Το συγκεκριμένο εγχείρημα ήταν όμως μία μεμονωμένη πρόκληση προσπάθεια σε καιρό κρίσης.⁵²⁷ Οι απαρχές της διεύρυνσης του ρόλου του Κράτους στην οικονομία και στην κοινωνία εντοπίζονται στην εμπόλεμη δεκαετία 1912–1922. Σε αυτή την περίοδο ως έναρξη της κρατικής παρέμβασης συγκλίνουν αρκετοί μελετητές της εποχής. Ο οικονομικός και κοινωνικός ιστορικός Κώστας Κωστής θεωρεί την οικονομική κρίση του 1929–32 ως ουσιαστικό σημείο ενίσχυσης της κρατικής παρέμβασης, μολονότι εντοπίζει τις απαρχές της στη διάρκεια των πολέμων.⁵²⁸ Σύμφωνα τον Χρήστο Χατζηιωσήφ κατά τη

⁵²⁵ Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, «Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1922–1990: Μια επισκόπηση», Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα 2011, σσ. 91–108, σ. 92.

⁵²⁶ Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Ευρασία, Αθήνα 2012, σσ. 95–97.

⁵²⁷ Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία» Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900–1922*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα [1999], σσ. 54–85, σσ. 69–73· Μποχώτης, ό.π., σσ. 47–48· Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σσ. 64–75· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου (δεκ. 1920): Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης», *Δωδώνη. Ιστορία-Αρχαιολογία. Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής*, τ. 38–42 (2008–2013), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013, σσ. 303–340, σσ. 332–333.

⁵²⁸ Κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου εντοπίζονται οι πρώτες πρωτοβουλίες του κράτους στην οικονομία σύμφωνα με τον Κ. Κωστή. Η σύγκρουση της κυβέρνησης και του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννη Ευταξία, το 1914, και η συνακόλουθη αποπομπή του δεύτερου αποτέλεσε μία από τις πρώτες κυβερνητικές παρεμβάσεις στην οικονομία στοχεύοντας στην παράκαμψη σε μία κρίσιμη στιγμή μία εχθρική

διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέσω της κρατικής παρέμβασης στους τομείς του επισιτισμού και της περίθαλψης παγιώθηκε η αντίληψη του κρατισμού και στις δύο αντίπαλες πολιτικές μερίδες του Διχασμού.⁵²⁹ Οι νέες ανάγκες που δημιουργήσε ο πόλεμος για τη στρατιωτική κινητοποίηση πληθυσμού και πόρων καθώς και για τον επισιτισμό της χώρας έδρασαν «ως καταλύτης», όπως τονίζει ο Σωκράτης Πετμεζάς, για την επιλογή του Κράτους να παρέμβει σε τομείς της οικονομικής ζωής.⁵³⁰ Ο Σπυρίδων Πλουμίδης επίσης υποστηρίζει ότι οι ρίζες της μετάβασης από τον κλασικό οικονομικό φιλελευθερισμό στον κρατικό παρεμβατισμό εντοπίζονται στην ίδια περίοδο. Η κρατική παρέμβαση στην οικονομία θεωρήθηκε σταδιακά ως «μοχλός κοινωνικής προόδου» την επαύριο της οικονομικής ανάκαμψης της χώρας μετά την πτώχευση του 1893, του διπλασιασμού της επικράτειας και του πληθυσμού με τους Βαλκανικούς Πολέμους και την εμπειρία του συμμαχικού αποκλεισμού του 1916–17.⁵³¹ Το ζήτημα του επισιτισμού όπως και οι κρατικές ρυθμίσεις στην αγορά (διατιμήσεις, καταδίωξη αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο) θεωρούνται από τον Νίκο Ποταμιάνο ως η πρώτη σημαντική παρέμβαση του κράτους στην οικονομία,⁵³² ενώ ο ίδιος εντοπίζει μία πρώτη μορφή κρατικής παρέμβασης στους περιορισμούς των εξώσεων και τις διατιμήσεις που θεσμοθετήθηκαν με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων.⁵³³ Οι απόψεις αυτές συγκλίνουν στο ότι οι πολυδιάστατες ανάγκες που δημιουργήσε ο πόλεμος οδήγησαν το Κράτος στην άμεση παρέμβαση σε ποικίλους τομείς ώστε να εξευρεθούν λύσεις σε άμεσα προβλήματα που ταλάνιζαν τη χώρα.

Η βασικότερη ανάγκη κάθε κοινωνίας είναι ο βιοπορισμός της, έτσι όταν αυτός απειλήθηκε λόγω του Μεγάλου Πολέμου το Κράτος δεν μπορούσε να αδιαφορήσει. Ο επισιτισμός την περίοδο 1916–20 θεωρείται ένα μεγάλο οικονομικό κρατικό εγχείρημα, το οποίο στόχευε στην ανατροπή του μόνιμου ελλείματος σε σιτηρά και άλλα διατροφικά

στάση του διοικητή της προς την κυβέρνηση. Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Πατάκης, Αθήνα 2019, σσ. 74-75, 188

⁵²⁹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η Μπελ Επόκ του κεφαλαίου», Χατζηιωσήφ (επ.), *ό.π.*, τ. Α1, σσ. 309-349, σσ. 345-346.

⁵³⁰ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, *ό.π.*, σ. 133, 145, 148

⁵³¹ Πλουμίδης, «Η ελληνική αγροτική κρίση», *ό.π.*, σ. 308.

⁵³² Nikos Potamianos, «Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti-Profitsteering Laws in Greece 1914–1925», *Journal of Social History*, τ. 48, τχ. 4, Καλοκαίρι 2015, σσ. 1-13, σ. 5· Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880–1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σσ. 464-469.

⁵³³ Νίκος Ποταμιάνος, «Αγορανομικός έλεγχος και ρύθμιση των αγορών ως ζητήματα παρέμβασης στον συνδικαλισμό των επαγγελματιοβιοτεχνών 1912–1967», Δημήτρης Μπαχάρας (επ.), *Πτυχές της ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2020, σσ. 68-76, σ. 69.

προϊόντα σε μία περίοδο παγκόσμιας κρίσης.⁵³⁴ Η υπαγόμενη στο Υπουργείο Εσωτερικών Επιτροπή Προμηθειών (ίδρ. Φεβρουάριος 1916) και το διάδοχό της Υπουργείο Επισιτισμού και Αυτάρκειας (ίδρ. 1917) είχαν ως αρμοδιότητες την αγορανομία, τις διατιμήσεις και κάθε μέτρο που βοηθούσε την εξασφάλιση της αυτάρκειας.⁵³⁵

Η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία για αυτό το μείζον αυτό ζήτημα αναγνωριζόταν ήδη από τις αρχές του 1916. Στην εισηγητική του έκθεση για τη σύσταση της Επιτροπής Προμηθειών, στις 26 Ιανουαρίου 1916, ο αρμόδιος υπουργός (Εσωτερικών) Δημήτριος Γούναρης τόνιζε ότι η «μεταβολή των όρων» στο διεθνές εμπόριο και αποκλεισμός μεγάλων διεθνών αγορών εξαιτίας του εν εξελίξει πολέμου «κατέδειξαν ανεπαρκή την ιδιωτική πρωτοβουλία [...] εκ του λόγου τούτου κατέστη εξ αρχής αισθητή η ανάγκη της επεμβάσεως του Κράτους».⁵³⁶ Κατά τη λειτουργία της Επιτροπής Προμηθειών και του Υπουργείου Επισιτισμού τα επόμενα χρόνια τακτικές ήταν οι αναφορές στο νέο ρόλο του Κράτους που είχε αναδυθεί από τον πόλεμο. Στον εναρκτήριο λόγο του ως υφυπουργός Γενικής Πολιτειολογίας, στις 15 Δεκεμβρίου 1916, ο Αλέξανδρος Σβώλος σχολίαζε διεισδυτικά ότι το Κράτος πλέον είχε μία

άλλη μορφή δράσεως [...] εις την οικονομικήν ζωήν, είναι το Κράτος επιχειρηματίας [...] με όλην την υπεροχήν του θάρρους του, απλώνει την κίνησιν του προς την παραγωγήν ή την κυκλοφορίαν των αγαθών, ανταγωνίζεται τον ιδιώτην [...] μεταβάλλει εις δημοσίας υπηρεσίας βιομηχανικάς επιχειρήσεις τας οποίας και μονοπωλεί. Και προσφέρει ούτω πολλάκις εις τον ασθενή μέτοχον της οικονομικής κοινωνίας εκείνο το οποίον αδυνατεί να του προσφέρει το καθεστώς σύστημα της εκμεταλλεύσεως των αγαθών.

Αυτή η λειτουργία του Κράτους θεωρούταν «ακατανόητος ίσως παραδοξολογία διά τους γνωρίσαντας το Κράτος μόνον φύλακα της ασφάλειας και της τάξεως», ωστόσο ήταν ένα φαινόμενο «έχον ήδη την αξίαν της πείρας και της ιστορικής εμπεδώσεως, πληρωθέν δε εν τη σημαντικότητι και τη ευεργετικότητι του διαρκούντος Ευρωπαϊκού πολέμου».⁵³⁷ Στο ίδιο πλαίσιο, «όταν τον πολεμικό επακολούθησεν ο οικονομικός σεισμός ηναγκάσθη

⁵³⁴ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Ο Θαλάσσιος αποκλεισμός της Ελλάδας το 1916–17: Η απαρχή της οικονομίας της αυτάρκειας», Κόλια-Δερμιτζάκη-Σειρηνίδου-Πλουμίδης (επ.), *ό.π.*, σσ. 341-361, σ. 348, 360-361.

⁵³⁵ Στο *ίδιο*, σσ. 351-356. Για τον επισιτισμό, βλ. επίσης Γεώργιος Ν. Κοφινάς, «Επισιτισμού υπουργείον», *ΜΕΕ*, τ. ΙΑ', σσ. 413-414· Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μετ. Βασίλης Οικονομίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σσ. 166-170· Νίκος Ποταμιάνος, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 17, Δεκέμβριος 2015, σσ. 55-64.

⁵³⁶ *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αρ. 9, 2 Φεβρουαρίου 1916, «Νόμος Περί συστάσεως Επιτροπής διά την Προμήθειαν και Διανομήν Τροφίμων» σσ. 303-307, σ. 307.

⁵³⁷ Αλέξανδρος Σβώλος, *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας. Μελέτες και άρθρα*, επ. Θεόδωρος Θεοδώρου, Στοχαστής, Αθήνα [1972], σ. 13.

το Κράτος, παραβλέποντας τις περιορισμένης αποστολής του θεωρίας, να κατέλθη, προς εξασφάλισιν της ευρωστίας του εσωτερικού αυτού οργανισμού και εις την παλαίστραν της εσωτερικής λαϊκής οικονομίας του ως ο κυριώτερος ρυθμιστής των σημαντικότερων οικονομικών [...] λειτουργιών», σημείωνε, το 1917, ένας σύγχρονος παρατηρητής, ο δικηγόρος Κ. Νικολετόπουλος. Ο ίδιος μάλιστα προέβλεπε ότι μεταπολεμικά η παρέμβαση στην οικονομία θα διευρυνόταν ώστε να εξασφαλιστεί η επάνοδος της οικονομίας στα προπολεμικά επίπεδα.⁵³⁸ Λίγες μόλις ημέρες προ της λήξης του Μεγάλου Πολέμου ο δικαστής Γεώργιος Γιαννόπουλος διατύπωσε παρόμοια συμπεράσματα: «Κατά τον παρόντα μέγαν Ευρωπαϊκόν πόλεμον [...] επετελέσθησαν [...] μεγάλοι ιδίως οικονομικοί μεταβολαί, αγαγούσαι ούκ ολίγους εις σκέψεις περί ριζικών αναμορφώσεων εν τη οικονομική κοινωνία μετά τον πόλεμον».⁵³⁹

Οι οξυδερκείς αυτές παρατηρήσεις, τις οποίες ο Αλ. Σβώλος επανέλαβε και δύο χρόνια αργότερα ως γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας,⁵⁴⁰ για τις κολοσσιαίες αλλαγές που συντελούνταν κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου διέθνως, αλλά και στην Ελλάδα εν προκειμένω, ομολογούσαν την ενεργή κρατική εμπλοκή στο οικονομικό πεδίο ώστε να ανταπεξέλθει σε ανάγκες που η ιδιωτική πρωτοβουλία πλέον αδυνατούσε. Η σπουδαιότητα μάλιστα του κρατικού επισιτιστικού εγχειρήματος αναγνωριζόταν μεσοπολεμικά από το γεγονός ότι η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, ένα εκδοτικό έργο-σταθμός του Μεσοπολέμου, θεωρούσε τον επισιτισμό ως την πρώτη θεμελιώδη παρέμβαση του κράτους στην ιδιωτική οικονομία.⁵⁴¹

Ωστόσο, η κρατική παρέμβαση κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου δεν περιορίστηκε μόνο στον επισιτισμό, αλλά επεκτάθηκε και στον τομέα της περίθαλψης και εν γένει της υγείας. Μία μεμονωμένη κρατική παρέμβαση πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της επιδημίας χολέρας που είχε ενσκήψει μεσούσης των Βαλκανικών Πολέμων, το καλοκαίρι του 1913, στη Μακεδονία. Η απόφαση για γενικό εμβολιασμό όλων των

⁵³⁸ Κ.Ν. Νικολετόπουλος, *Κράτος και αυτάρκεια*, Τυπ. Παναγιώτου Α. Πετράκου, Αθήναι 1917, σσ. 3-4.

⁵³⁹ Το άρθρο «Τα μετά τον πόλεμον οικονομικά» (*Αθήναι*, 18/10/1918) αναδημοσιεύεται σε Γεώργιος Π. Εμ. Γιαννόπουλος, *Πολιτικά, νομικά και ιστορικά μελέται*, Τυπ. Παρασκευά Λεωνή, εν Αθήναις 1934, σσ. 8-10.

⁵⁴⁰ Σε ομιλία του στην Εταιρεία Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, στις 5 Μαΐου 1918, ο Σβώλος τόνιζε με καίριο τρόπο ότι «πρώτον γενικόν φαινόμενον μεταβολής εις τον πολιτικόν βίον των Ευρωπαϊκών Κρατών άμα τη εκρήξει του πολέμου είναι η ισχυρά έντασις της επεμβατικής ροπής του Κράτους εις την οικονομικήν ζωήν». Σβώλος, *Προβλήματα του έθνους*, ό.π., σ. 27.

⁵⁴¹ Γεώργιος Ν. Κοφινάς, «Επισιτισμού υπουργείον», *ΜΕΕ*, τ. ΙΑ΄, σ. 413· Πλουμίδης, «Ο θαλάσσιος αποκλεισμός», ό.π., σ. 351.

στρατιωτικών και των προσφύγων στη Μακεδονία φανέρωσε την ανεπάρκεια των αποθεμάτων του (εισαγόμενου) αντιχοληρικού εμβολίου οδηγώντας στην κρατική απόφαση για παραγωγή του στην Ελλάδα.⁵⁴² Ωστόσο ακόμα δεν επρόκειτο για μία συστηματική κρατική παρέμβαση. Όπως παρατηρούσε ο Ιωάννης Μαστρογιάννης (τμηματάρχης του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας το 1960) η περίοδος του Μεγάλου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1914–22) συνετέλεσε «εις την προοδευτικώς πλέον ενεργώτερην ανάμιξιν του κράτους εις τα θέματα Κοινωνικής Προστασίας, ήτις μάλιστα ωδήγησεν εις την δημιουργίαν ιδίων διοικητικών φορέων επί της προγραμματίσεως και ασκήσεως της Κοινωνικής Προστασίας».⁵⁴³ Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία αποτέλεσε η περίθαλψη των προσφύγων που συνέρρευσαν στην Ελλάδα ήδη από το α' εξάμηνο του 1914 (μόνο στη Μακεδονία, το 1914, βρισκόντουσαν 174.200 πρόσφυγες)⁵⁴⁴ αναγκάζοντας ουσιαστικά το Κράτος να παρέμβει στην οικονομία για τη λύση ενός εκρηκτικού κοινωνικού προβλήματος (αναλυτικότερα, βλ. παρακάτω).⁵⁴⁵

Ομοίως, η περίθαλψη των αναπήρων πολέμου τη δεκαετία 1912–1922, σταδιακά εντάσσεται στο ίδιο πλαίσιο (αναλυτικότερα, βλ. παρακάτω).⁵⁴⁶ Εντούτοις, δεν ήταν αυτή η πρώτη κοινωνική κατηγορία για την περίθαλψη της οποίας ήρθε αρωγός το Κράτος. Αυτό συμμετείχε, δειλά αρχικά και με τη συνδρομή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, στην περίθαλψη των απόρων οικογενειών των επιστρατευμένων. Η μέριμνα για αυτούς ξεκίνησε ήδη από τις παραμονές του Α' Βαλκανικού Πολέμου ακολουθώντας τους άξονες που είχαν χαραχθεί κατά τον «ειρηνοπόλεμο» του 1885–86 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.4), δηλαδή την ενασχόληση της ιδιωτικής φιλανθρωπίας με αυτό το ζήτημα επικουρούμενης από την τοπική αυτοδιοίκηση. Σταδιακά κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου, η ανάμιξη του Κράτους έγινε όλο και πιο έντονη και αφορούσε πέραν της περίθαλψης των οικογενειών των εφέδρων, η οποία υπήχθη πλήρως στο Κράτος από τον Οκτώβριο του 1915, αυτή των τραυματιών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου καθώς και την

⁵⁴² Κορμά, «Πολεμώντας με τις ασθένειες», *ό.π.*, σσ. 461–463, 466.

⁵⁴³ Ιωάννης Δ. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της νεωτέρας Ελλάδος (1821–1960)*, Αθήναι 1960, σσ. 289, 309, 320–321. Βλ. παρόμοιες παρατηρήσεις σε Κοπανάρης, *ό.π.*, σσ. 1–2.

⁵⁴⁴ Αιλιανός, *ό.π.*, σ. 68.

⁵⁴⁵ Λένα Κορμά, «Πρόσφυγες και κρατική πολιτική στην υγειονομική αναδιοργάνωση της Ελλάδας του μεσοπολέμου», *5ο Συμπόσιο «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτισμική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Δήμος Νέας Ιωνίας–Κέντρο Σπουδής & Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, Νέα Ιωνία 2012, σσ. 212–217, σσ. 212–213· Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», Αντώνης Λιάκος (επ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 125–169, σσ. 136–140.

⁵⁴⁶ Παλούκης, «Οι ανάπηροι πολέμου», *ό.π.*.

ανάπτυξη προνοιακών μηχανισμών για αυτούς μεταπολεμικά. Με την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως, το 1917 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2), η κρατική παρέμβαση διευρύνθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε το νεοπαγές Υπουργείο δεν ασχολείτο απλώς με την περίθαλψη των κοινωνικών κατηγοριών που αναδύθηκαν από τον πόλεμο, αλλά σε αυτό υπήχθη τελικώς το σύνολο του τομέα της Υγείας.

Α.1.2.2. Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912–1913): Η περίθαλψη των «Επιτροπών» και οι απαρχές της κρατικής πρόνοιας

Α.1.2.2.Ι. Οι Επιτροπές Περιθάλψεως και η σταδιακή εμπλοκή του Κράτους στην περίθαλψη (1912–1914)

Χωρίς να προτίθεται να εξάρω το έργον της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως, παρά πάντων έχει ανομολογηθή ότι, κατά την δοκιμαστικήν περίοδον του Έθνους μας και κατά τους δύο πολέμους, εσημείωσεν αυτή φιλανθρωπικήν περίοδον τελείας διοργανώσεως [...] ανακουφίσασα αποτελεσματικώς τας δοκιμαζομένας οικογενείας, εκ της στερήσεως των εργατικών χειρών των αρχηγών των οίκων των, πολεμούντων γενναίως υπέρ Πίστεως και Πατρίδος.

Εμμανουήλ Μπενάκης, Αύγουστος 1914⁵⁴⁷

«Ο πόλεμος είναι μεγάλη δυστυχία και δι' εκείνους που θα πολεμήσουν και δια τας οικογένειας των στρατιωτών», ανέφερε μια Αθηναία που βίωσε τα μετόπισθεν τους Βαλκανικών Πολέμων, και σημείωνε πως «ωραία και μεγάλη και σεβαστή η ιδέα της Πατρίδος, καθήκον ιερόν η προς αυτήν υπηρεσία [...] όλα όμως ωχριούν προ της φρίκης του πολέμου και τας εκ τούτου θλιβεράς συνέπειας».⁵⁴⁸ Η ιδιωτική φιλανθρωπία, το οργανωτικό πρότυπο της οποίας παρουσιάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.4), επωμίσθηκε το μεγαλύτερο βάρος της περίθαλψης των οικογενειών των επιστρατευμένων, των τραυματιών και των θυμάτων πολέμου κατά τη διάρκεια του Α' Βαλκανικού Πολέμου. Παράλληλα, το Κράτος από παρατηρητής αυτής της διαδικασίας άρχισε σταδιακά να εμπλέκεται σε αυτό τον τομέα ώστε στο πέρας των Βαλκανικών

⁵⁴⁷ Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΜΜΠ), Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Αρχείο ΕΒ), φ. 153, Εμμανουήλ Μπενάκης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 14 Αυγούστου 1914.

⁵⁴⁸ Ιουλία Ν. Καρόλου, Όλγα. *Η βασίλισσα των Ελλήνων*, Τυπογραφείον «Εστία», Αθήναι [1934], σ. 247. Η Ιουλία Καρόλου ήταν γραμματέας της βασίλισσας Όλγας και δασκάλα του πρίγκιπα Χριστόφορου.

Πολέμων να έχει αναλάβει αυτό, έστω και εμμέσως, σε μεγάλο βαθμό την πρόνοια για τις κοινωνικές κατηγορίες που αναδύθηκαν από τον πόλεμο.⁵⁴⁹

Η αφετηρία της περίθαλψης για τις άπορες οικογένειες των επιστρατευμένων εντοπίζεται στην περίοδο της επιστράτευσης στις παραμονές του επικείμενου Α΄ Βαλκανικού Πολέμου με τη δημιουργία της Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών εφέδρων. Η Επιτροπή αυτή συστάθηκε στις 22 Σεπτεμβρίου 1912 «προς περίθαλψιν των απανταχού του Κράτους οικογενειών των εν επιστρατεύσει εφέδρων και την εν γένει αντίληψιν των». Η Επιτροπή βρισκόταν υπό την προστασία της διαδόχου πριγκίπισσας Σοφίας, είχε επίτιμο πρόεδρο τον Μητροπολίτη Αθηνών και απαρτιζόταν από το νομάρχη Αττικοβοιωτίας, τους δημάρχους και τους προέδρους των δημοτικών συμβουλίων Αθηνών και Πειραιώς, τους διοικητές των τραπεζικών ιδρυμάτων καθώς και άτομα προερχόμενα από την «καλή κοινωνία» της εποχής.⁵⁵⁰

Η λειτουργία της επιτροπής είχε ως στόχο τη συνδρομή στον πολεμικό αγώνα καθώς, όπως τονιζόταν στην πρώτη ανακοίνωσή της, «ο στρατιώτης ενθουσιωδέστερον θα αγωνίζεται όταν γνωρίζη ότι η Πατρίς μεριμνά δια την οικογένειάν του». Οι ιδιώτες ανέλαβαν αυτή τη λειτουργία καθώς ο στρατιώτης «έχει [...] ανάγκας, τας οποίας το Κράτος είνε δύσκολον να προΐδῃ και προς τον σκοπόν τούτον θα έλθῃ αρωγός η ιδιωτική πρωτοβουλία».⁵⁵¹ Η πεποίθηση, που ενυπάρχει σε αυτή τη διακήρυξη, ότι το Κράτος ήταν αρ-

⁵⁴⁹ Για τις δραστηριότητες του Υγειονομικού Σώματος του στρατού που σε πρώτο βαθμό ανέλαβε την περίθαλψη των τραυματιών και των ασθενών στρατιωτών βλ. Γρηγόριος Σκαμπαρδώνης–Νικόλαος Σχιζας–Αλέξανδρος Καρδούλης, «Η Υγειονομική Υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912–1913», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, τ. 1, τχ. 1, 2013, σσ. 13–33. Βλ. επίσης το αφιέρωμα του περιοδικού *Αρχαία Ιατρική*, Περίοδος Γ΄, αρ. 10–12 («Αναμνηστικόν Λεύκωμα της Υγειονομικής Υπηρεσίας κατά τους πολέμους του 1912–1913»), 1–20 Απριλίου 1914 καθώς και Δημήτριος Ντούρος, «Το τραύμα ως βίωμα. Οι ασθένειες μέσα από τις αφηγήσεις των πρωταγωνιστών των Βαλκανικών Πολέμων (1912–1913)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τ. 16, 2005–2014, σσ. 85–108, σσ. 85–90.

⁵⁵⁰ Β.Δ. «Περί συστάσεως Επιτροπής προς Περίθαλψιν των απανταχού του Κράτους οικογενειών των εν επιστρατεύσει εφέδρων» (22/9/1912), ΦΕΚ Α΄/305/26-9-1912. Στο διάταγμα αναφέρονται τα μέλη της Επιτροπής: Ιωάννης Ευταξίας, Ελένη Α. Αβέρωφ, Ζαχαρούλα Θ. Ζαΐμη, Ιουλία Π. Καλλιγά, Φανή Ι. Καυτατζόγλου, Αγγελική Ι. Κοντόσταυλου, Αδριανή Ι. Μαζαράκη, Λίνα Κ. Μαυρομιχάλη, Αμαλία Σ. Μερκούρη, Βιργινία Ε. Μπενάκη, Λουίζα Ριανκούρ, Μαρία Ν. Στράτου, Ιφιγένεια Α. Συγγρού, Σοφία Ε. Σλίμαν, Ανδρέας Ανδρεάδης, Λεωνίδας Εμπειρίκος, Νικόλαος Καλογερόπουλος, Περικλής Καραπάνος, Περικλής Μαζαράκης, Εμμανουήλ Μπενάκης, Στέφανος Σκουλούδης, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Επαμεινώνδας Χαρίλαος κ.ά. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο της Επιτροπής αποτελείτο από το Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο Α΄ ως πρόεδρο και τους Σπ. Δάσιο (νομάρχη Αττικοβοιωτίας), Σπ. Μερκούρη (δήμαρχο Αθηναίων), Δημοσθένη Ομηρίδη Σκυλίτση (δήμαρχο Πειραιά), Εμμ. Μπενάκη και Σοφία Σλήμαν ως αντιπρόεδρους. Στην Επιτροπή χορηγήθηκε το δικαίωμα να συστήσει υποεπιτροπές τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό για ευόδωση των σκοπών της. *Εμπρός*, 29/9/1912, «Η συνεδρίασις της επιτροπής εράνων»· Αιλιανός, *ό.π.*, σ. 496.

⁵⁵¹ *Εμπρός*, 27/9/1912 «Μεγάλη επιτροπή εράνων δια τας οικογένειας των επιστράτων».

μόδιο για το στρατιωτικό σκέλος της επιστράτευσης, ενώ η κοινωνία (μέσω της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας») θα έπρεπε να αναλάβει τις κοινωνικές προεκτάσεις αυτής δεν ήταν κάτι καινοφανές. Όπως έχει παρουσιαστεί, από την επιστράτευση του 1885–86 θεωρείτο ηθική «υποχρέωση» και «καθήκον» η ανάληψη αυτού του ρόλου από την ιδιωτική φιλανθρωπία όταν η χώρα βρίσκεται εν επιστρατεύσει (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3). Μολονότι, η ιδρυθείσα το 1912 επιτροπή ακολουθούσε αυτή τη λογική, ήδη από τη σύστασή της εμφανίζεται μία πρώιμη κρατική παρέμβαση καθώς αυτή ιδρύεται μέσω ενός βασιλικού διατάγματος και όχι σε τοπικό επίπεδο όπως στο παρελθόν. Επιπλέον, η υπαγωγή της στο Υπουργείο Εσωτερικών, φανερώνει ότι στην αρχή της εμπόλεμης περιόδου τα ζητήματα της περίθαλψης θεωρήθηκαν ως ανήκοντα στο εν λόγω Υπουργείο, στο οποίο υπαγόταν και όλα θέματα του τομέα Υγείας.

Το σύστημα της περίθαλψης μέσω της Επιτροπής Περιθάλψεως ακολουθούσε το πρότυπο που είχε εφαρμοστεί για την περίθαλψη των προερχόμενων από τη Βουλγαρία προσφύγων την περίοδο 1905–06. Τότε, αρχικά ιδρύθηκαν διάφορες επιτροπές για την περίθαλψή τους όπως η Επίκουρος των Μακεδόνων Επιτροπή, η Μακεδονική Ευποιΐα και το Τμήμα Μακεδονικής Περιθάλψεως, οι οποίες ακολουθούσαν το οργανωτικό πρότυπο του 19ου αιώνα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.4). Ωστόσο, το μαζικότερο προσφυγικό ρεύμα από τη Βουλγαρία και την Ανατολική Ρωμυλία το 1906, περίπου 33.000 ατόμων, οδήγησε στη σύσταση της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως των εκ Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας Προσφύγων Ομοεθνών, το ιδρυτικό διάταγμα της οποίας αποτελούσε πρόδρομο του αντίστοιχου της Επιτροπής Περιθάλψεως Απόρων Οικογενειών Επιστράτων. Σε αυτό αναφέρονταν τα μέλη, που προέρχονταν από την «καλή κοινωνία» της εποχής, ως πρόεδρος οριζόταν ο Μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος Α΄, ενώ της παραχωρούταν το δικαίωμα να διενεργήσει εράνους για να πετύχει το σκοπό της καθώς και να ιδρύει υπό επιτροπές σε άλλες πόλεις της χώρας.⁵⁵² Εντούτοις, η επιτροπή αυτή περιορίστηκε στη διενέργεια εράνων καθώς η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και η διανομή επιδομάτων πραγματοποιούνταν μέσω του (ιδρυθέντος το Νοέμβριο του 1906) Γραφείου Περιθάλψεως Προσφύγων που υπαγόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών.⁵⁵³

⁵⁵² Β.Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων διά την Περίθαλψιν των εκ Βουλγαρίας κα Ανατολικής Ρωμυλίας προσφύγων ομοεθνών» (9/8/1906), ΦΕΚ Α΄/189/9-8-1906.

⁵⁵³ Ανδριώτης, ό.π., σσ. 51, 73-75.

Τον Οκτώβριο του 1912 μέσα σε λιγότερο από δύο εβδομάδες η Επιτροπή Περιθάλψεως των Απόρων Οικογενειών Εφέδρων είχε προετοιμάσει, σύμφωνα με ένα σύγχρονο της παρατηρητή, χίλιες κλίνες προς περίθαλψη των τραυματιών, ενώ με έξοδά της στάλθηκαν τραυματίες στο εξωτερικό για την αποθεραπεία τους.⁵⁵⁴ Σύμφωνα με τη «λογοδοσία» της, μέχρι τον Ιούνιο του 1913 η Επιτροπή είχε διαθέσει χρηματικά βοηθήματα σε 9.306 οικογένειες (27.720 άτομα) της Αθήνας και συσσίτια σε 1.300 οικογένειες (4.000 άτομα), ενώ παράλληλα, είχε αγοράσει είδη ιματισμού και είχε παράσχει έκτακτα βοηθήματα για την περίθαλψη συγγενών των τραυματιών, των αναπήρων πολέμου καθώς και των πεσόντων. Οι πόροι της Επιτροπής προέρχονταν από δωρεές, η μεγαλύτερη από τις οποίες ήταν εκείνη του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου, και από εράνους.⁵⁵⁵

Παράλληλα, στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (ΕΕΣ), όντας ο μοναδικός τότε σύλλογος για την περίθαλψη των τραυματιών πολέμου και έχοντας την πείρα από τον πόλεμο του 1897, τέθηκε σε ετοιμότητα κατά την περίοδο της επιστράτευσης. «Άμα τη κοινοποιήσει του Β. Διατάγματος της επιστρατεύσεως», σημειωνόταν στη λογοδοσία του ΕΕΣ, «το διοικητικόν Συμβούλιον συνέλθον πάραυτα [...] ούτως ώστε, εάν τα πράγματα ηγόντο εις πόλεμον, να δυνηθή να παράσχη πλήρη και ευρείαν κατά το εφικτόν την επικουρίαν αυτού εις το υγειονομικόν σώμα του

⁵⁵⁴ Δημήτριος Αποστολίδης, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912–1913*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1913, σ. 37· Κλεάνθης Νικολαΐδης, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου*, Γεώργιος Δ. Φέξης εν Αθήναις 1915, σσ. 37–38· Ανδρέας Σπ. Σκανδάμης, *Η Βασίλισσα Σοφία. Βιογραφία*, Εκδ. Οίκος Π. Δημητράκου, Αθήναι 1947, σσ. 100–101. Στην έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου στην Αθήνα υπήρχαν μόλις δύο στρατιωτικά νοσοκομεία (ΣΝ). Το Α΄ ΣΝ Αθηνών, που είχε ιδρυθεί το 1836 και στεγαζόταν στο κτήριο Βάιλερ στου Μακρυγιάννη (σημερινή Εφορία Αρχαιοτήτων έμπροσθεν του Μουσείου της Ακρόπολης). Το Β΄ ΣΝ (ίδρ. 1899) ήταν εγκατεστημένο σε έκταση παραχωρηθείσα από τη Μονή Πετράκη (εκεί που σήμερα βρίσκεται το νοσοκομείο ΝΙΜΤΣ). Στους Βαλκανικούς Πολέμους αναπτύχθηκαν στην Αττική συνολικά 16 ΣΝ ενώ και τα ήδη υπάρχοντα πολιτικά προσπάθεια συνέβαλλαν στην περίθαλψη. Κωνσταντίνου, ό.π., σ. 84· Κωνσταντίνος Κυριακόπουλος, «Η νοσηλεία των ασθενών και τραυματιών στην περιοχή της πρωτεύουσής κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, τ. 1, τχ. 1, 2013, σσ. 133–170· Μπούσε, ό.π., σ. 156.

⁵⁵⁵ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 97, «Λογοδοσία της Κεντρικής Επιτροπής Πατριωτικής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των επιστράτων [εναλλακτική ονομασία που χρησιμοποιούσε η Επιτροπή]» (1 Οκτωβρίου 1912–20 Ιουνίου 1913). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διανομής των χρημάτων από εράνους μέσω της επιτροπής είναι η επιστολή του αντιπροέδρου της Επιτροπής Εμ. Μπενάκη προς τον πρόεδρο της «Επιτροπής των επί των Εθνικών Αναγκών Εράνων» Νικόλαο Κουβελά. Στην επιστολή αναφέρονται αναλυτικά πως διανεμήθηκαν 20.000 φράγκα σε φανέλες, κάλτσες, τσιγάρα και ένα στεφάνι για την κηδεία του Γεωργίου Α΄. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο Εμμανουήλ Μπενάκη, φ. 22, Μπενάκης προς Κουβελά, Αθήνα, 1 Αυγούστου 1913.

στρατού εν τη περιθάψει των τραυματιών αρρώστων».⁵⁵⁶ Για το σκοπό αυτό, ο ΕΕΣ επιθέωρησε τα υπάρχοντα υγειονομικά εργαλεία, προσέλαβε το κατάλληλο προσωπικό, κατάρτισε επιτροπές για τη διενέργεια εράνων και προμηθεύτηκε τα απαραίτητα υλικά. Ο σύλλογος οργάνωσε νοσοκομεία εκστρατείας σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Αμφιλοχία, Βόλο, Χαλκίδα, Θήβα, Άρτα, Πάτρα, Πρέβεζα και Ιωάννινα (συνολικής δύναμης 3.470 κλινών που περιέθαλψαν συνολικά 19.100 τραυματίες). Επίσης, απευθύνθηκε μέσω του Διεθνούς Κομιτάτου στους αδελφούς συλλόγους των άλλων χωρών, οι οποίοι συνέδραμαν στην περίθαλψη.⁵⁵⁷

Στη στήριξη των οικογενειών των επιστράτων συνέδραμαν επίσης, ο Δήμος Αθηναίων,⁵⁵⁸ η Εθνική Τράπεζα (μέσω οικονομικών συνδρομών),⁵⁵⁹ το Εργατικό Κέντρο Αθηνών (συντηρώντας οικογένειες που βιοπορίζονταν μόνο από το εισόδημα του επιστρατευμένου),⁵⁶⁰ ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών⁵⁶¹ καθώς και οργανώσεις, οι οποίες είτε προϋπήρχαν είτε ιδρύθηκαν τότε για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του πολέμου. Η Ένωση των Ελληνίδων λειτούργησε εκ νέου το Εθνικό Τμήμα της, υπό την προεδρία, όπως και το 1897 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.5), της Ελένης Χ. Γαρδικιώτη Γρίβα. Το Τμήμα διαιρέθηκε για τον καλύτερο συντονισμό του σε επτά επιμέρους εφορείες: α') «Φανέλα του στρατιώτου», η οποία βρισκόταν υπό την υψηλή εποπτεία της πριγκίπισσας Αλίκης, β') Εφορεία υπέρ των θυμάτων Ηπείρου, Μακεδονίας, Θράκης, γ') Εφορεία παροχής εσωρούχων

⁵⁵⁶ Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου 1912 μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1913, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1914, σ. 10. Βλ. επίσης Εμπρός, 24/9/1912 «Ελλ. Ερυθρός Σταυρός».

⁵⁵⁷ Για τα νοσοκομεία του ΕΕΣ, κυρίως βλ. Πανταζίδης, *ό.π.*, σσ. 46-68. Βλ. επίσης Γ. Τσοκόπουλος, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου 1912-1913*, τ. Α', Εκδόσεις «Ατλαντίδος», Νέα Υόρκη 1914, σσ. 211-212· Κυριακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 135, 148-150. Το νοσοκομείο του ΕΕΣ στην Αθήνα λειτούργησε στο νεόκτιστο Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών (είχε ολοκληρωθεί το καλοκαίρι του 1912), το οποίο με απόφαση του Βενιζέλου μεταβιβάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων στον ΕΕΣ και εν συνεχεία λειτούργησε υπό στρατιωτικό έλεγχο. Επρόκειτο για το μετέπειτα 430 ΣΝ Αθηνών, το σημερινό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Η Ελπίς». Βασίλειος Π. Γκρινής, «Η ιστορία του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα-Ιωάννινα 1984, σσ. 223-225· Μπούσε, *ό.π.*, σσ. 157-158. Οι Ερυθροί Σταυροί 17 χωρών συνεισέφεραν σε χρήματα και νοσηλευτικό υλικό, ενώ επτά άλλες Εθνικές Επιτροπές απέστειλαν πολυμελείς ιατρικές και νοσοκομειακές αποστολές. Πανταζίδης, *ό.π.*, σσ. 45-46, 69-70.

⁵⁵⁸ Δημήτριος Λαμπίκης, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2000 [α' έκδ. 1938], σ. 120.

⁵⁵⁹ Τις πρώτες ημέρες του πολέμου η Εθνική Τράπεζα διέθεσε συνολικά 46.000 δρχ. σε διάφορους φορείς. Συγκεκριμένα 20.000 δρχ. στον ΕΕΣ, 19.000 δρχ. στις κατά τόπους επιτροπές περιθάλψεως, 2.000 δρχ. στα νοσοκομεία που βρίσκονταν υπό την εποπτεία των διαδόχου πριγκίπισσας Σοφίας, και των πριγκιπισσών Ελένης κ.ο.κ.. Εμπρός, 5/10/1912, «Αι αποφάσεις της Εθνικής Τράπεζας».

⁵⁶⁰ Αποστολίδης, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος*, *ό.π.*, σσ. 28-29

⁵⁶¹ Εμπρός, 24/9/1912, «Έρανοι Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών».

και χρηματικών βοηθημάτων εις τραυματίας και ανάπηρους πολέμου, δ') Εφορεία περιθάλψεως των ασθενών μελών των οικογενειών των επιστράτων και διανομής ενδυμάτων και κλινοσκεπασμάτων, ε') Εφορεία Ορφανοτροφείου Καλλιθέας, στ') Εφορεία Νηπιτροφείου Αθηνών, ζ') Εφορεία περιθάλψεως χηρών και ορφανών των ηρωικώς πεσόντων.⁵⁶² Η Σύντροφος του Στρατιώτου, υπό την προεδρία της Σοφίας Σλήμαν και διοικούμενη από μια Επιτροπή Κυριών, διενήργησε επίσης εράνους και έστελνε φανέλες, καπνό και άλλα είδη στα πρόσω.⁵⁶³ Το Λύκειο των Ελληνίδων,⁵⁶⁴ το Οικονομικό Συσσίτιο,⁵⁶⁵ ο Κυανούς και ο Κίτρινος Σταυρός (αμφότεροι ιδρύθηκαν το 1912)⁵⁶⁶ ήταν οργανώσεις που επίσης συνεισέφεραν στην περίθαλψη των οικογενειών των επιστράτων και των τραυματιών πολέμου. Τέλος, ιδιωτικά οικήματα παραχωρήθηκαν για να χρησιμοποιηθούν ως νοσοκομεία και ως χώροι περίθαλψης των οικογενειών των επιστρατευμένων.⁵⁶⁷

Πολυάριθμες ήταν οι ατομικές ή συλλογικές, κυρίως μέσω εράνων, χρηματικές εισφορές στο πρωθυπουργικό γραφείο για την περίθαλψη των οικογενειών των επιστρατευμένων ανδρών, των τραυματιών και των συγγενών των πεσόντων. Συνολικά, από την 5η Οκτωβρίου 1912 έως την 18η Ιουλίου 1914 απεστάλησαν στο πρωθυπουργικό γραφείο 7.545.952,88 δρχ.. Επιπλέον, έγιναν προσφορές σε είδος όπως ρούχα, ξηρά τρόφιμα, φαρμακευτικό και νοσοκομειακό υλικό, κλινοσκεπάσματα κ.λπ.. Τα περισσότερα

⁵⁶² *Εμπρός*, 14/10/1912, «Εθνικόν Τμήμα Ενώσεως Ελληνίδων», 14/12/1912, «Η Φανέλλα»· *Πατρίς*, 13/7/1914, «Ένωσης των Ελληνίδων. Η δράσις του εθνικού τμήματος κατά τους δύο πολέμους 1912–1913». Για αναλυτική παρουσίαση των δραστηριοτήτων του Εθνικού Τμήματος καθώς και των εσόδων, εξόδων και δωρεών υπέρ αυτού βλ. Ένωσης των Ελληνίδων, *Λογοδοσία Εθνικού Τμήματος από Οκτωβρίου 1912–Δεκεμβρίου 1914*, Τυπ. Ιωάννου Β. Βάρτσου, εν Αθήναις 1915.

⁵⁶³ Αποστολίδης, *ό.π.*, σ. 36· Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 214.

⁵⁶⁴ Οι τομείς που δραστηριοποιήθηκε το «Λύκειο των Ελληνίδων» ήταν η παροχή εργασίας στις γυναίκες των επιστράτων (σε 150 άτομα), η μόρφωση νοσοκόμων, και η υποδοχή ξένων νοσοκόμων. Ελένη Μπόμπου-Πρωτόπαπα, *Το Λύκειο των Ελληνίδων 1911–1991*, Αθήνα 1993, σσ. 59–65.

⁵⁶⁵ Βασιλική Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», Έφη Αβδελά–Χάρης Εξερχτόγλου–Χρήστος Λυριντζής (επ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σσ. 82–100, σ. 83.

⁵⁶⁶ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912–1913: Προσλήψεις, αποτίμηση, μνήμη», Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επ.), *Ωρες ελευθερίας. Βαλκανικοί Πόλεμοι, 100 χρόνια*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών–Καθημερινή, Αθήνα 2012, σσ. 15–35, σ. 24.

⁵⁶⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το νοσοκομείο που στεγάστηκε στην έπαυλη Σκουλούδη στη Φρεατίδα Πειραιά (τοποθεσία όπου βρίσκεται σήμερα το νοσοκομείο Μεταξά). Επιπλέον, το οικήμα του «Παρνασσού» (στην πλατεία Αγίου Γεωργίου Καρύτση) «τέθηκε εις την διάθεσιν του υπό την προστασίαν της πριγκιπίσσης Ελένης εργαστηρίου υπέρ των απόρων οικογενειών των εφέδρων». Βλ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 38· Βοβολίνης, *ό.π.*, σ. 306· metaxa-hospital.gr/nosokomeio/istoria, πρόσβαση 5/2/2018.

χρήματα διατέθηκαν για την περίθαλψη των οικογενειών των επιστράτων.⁵⁶⁸ Με χρήματα προερχόμενα από εράνους ομογενών (75.000 δρχ.) κατατεθειμένα στο λογαριασμό του πρωθυπουργού δημιουργήθηκε το 1913 Περίπτερο Στρατιωτικό στο νοσοκομείο Σωτηρία (χωρητικότητα 55 κλινών). Εκεί νοσηλεύτηκαν συνολικά 58 «εν πολέμω παθόντες» (6 αξιωματικοί και 52 οπλίτες) καθώς και 66 μέλη απόρων οικογενειών επιστράτων. Τα έξοδα νοσηλείας των στρατιωτικών καλύπτονταν από το Υπουργείο Στρατιωτικών και για τους συγγενείς από την Επιτροπή Περιθάλψεως, ενώ το απαιτούμενο ποσό συμπληρώθηκε από δωρεά (25.000 δρχ.) του ομογενούς Βασίλειου Ζαχάρωφ.⁵⁶⁹

Η περίθαλψη προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, συνεχίζοντας την τάση του περιορισμού της βασιλικής αποκλειστικότητας σε αυτό τον τομέα που είχε ξεκινήσει από τα μισά του 19ου αιώνα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι γαλαζοαίματοι έπαυσαν να συνδράμουν. Η βασιλική οικογένεια δεν περιοριζόταν απλώς στην «υψηλή προστασία» των συλλόγων, αλλά σχεδόν σύσσωμη συστρατεύτηκε στην πολεμική προσπάθεια. Όπως τα άρρενα μέλη της ελληνικής δυναστείας έφεραν υψηλούς βαθμούς στη διοίκηση του στρατού και του ναυτικού και ορισμένα (με κορυφαίο τον Διάδοχο Κωνσταντίνο) συμμετείχαν στρατιωτικά στον πόλεμο,⁵⁷⁰ έτσι και οι πριγκίπισσες συνέδραμαν μέσω της περίθαλψης των οικογενειών των επιστράτων και των θυμάτων πολέμου. Καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου «ενώ ο Διάδοχος Κωνσταντίνος εμάχετο επί κεφαλής των στρατευμάτων του κερδίζοντας την μία νίκη κατόπιν της άλλης», σύμφωνα με έναν βασιλικό βιογράφο, «η Πριγκίπισσα Σοφία είχε αφιερώσει ολόκληρο σχεδόν το εικοσιτετράωρό της στους τραυματίες».⁵⁷¹ Η Σοφία, ως «στρατηγός και στρατάρχης της μεγάλης αυτής στρατιάς» των γυναικών,⁵⁷² είχε υπό την προστασία της το νοσοκομείο στο Μαράσλειο Χημείο, αυτό του Γερμανικού

⁵⁶⁸ Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, «Οι πανελλήνιοι έρανοι κατά του Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913. Συλλογή και διαχείριση των εράνων-χρηματοδότηση της “πολεμικής τέχνης”», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σσ. 429-454, ιδίως σσ. 431-443. Βλ. και *Εισφοραί των απανταχού ομογενών υπέρ των Εθνικών Αναγκών κατά τα 1912-1915 αποσταλείσαι τω τότε προέδρω της κυβερνήσεως κ. Ε. Βενιζέλω*, Τύπους Ν. Καργιωτάκη, εν Αθήναις 1916, σσ. 5-37. Το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων διοχετεύτηκαν στην Επιτροπή Περιθάλψεως. Στο ίδιο, σσ. 40-41.

⁵⁶⁹ *Εμπρός*, 3/5/1914, «Η Σωτηρία»· Θεραπευτήριον η «Σωτηρία», *Έκθεσις των πεπραγμένων των ετών 1912-1913*, Τυποί Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, εν Αθήναις 1914, σ. 3.

⁵⁷⁰ Στο στρατό επέστρεψαν (είχαν απομακρυνθεί το 1910) οι πρίγκιπες Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόφορος, Γεώργιος (υιός του Γεωργίου Α΄) και Γεώργιος (υιός του Κωνσταντίνου Α΄). Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 36.

⁵⁷¹ Σκανδάμης, *ό.π.*, σ. 96.

⁵⁷² *Εφημερίς των Κυριών*, 15-28/2/1915, «Ομιλία της κ. Κ. Παρρέν Γ.Γ. του Πατ. Σύνδεσμου των Ελληνίδων».

Ερυθρού Σταυρού και ένα ακόμα στεγαζόμενο στη Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή.⁵⁷³ «Αι γυναίκες του Βασιλικού μας Οίκου ετέθησαν επί κεφαλής της όλης γυναικείας κινήσεως»⁵⁷⁴ καθώς και οι πριγκίπισσες Ελένη, Μαρία και Αλίκη συνέδραμαν τόσο στην ίδρυση στρατιωτικών νοσοκομείων όσο και ως αδελφές νοσοκόμες.⁵⁷⁵ Εντούτοις, παρά την πάνδημη συμμετοχή της βασιλικής οικογένειας στην περίθαλψη, αυτή δεν κυριαρχεί καθώς όπως και στην οργανωμένη ιδιωτική φιλανθρωπία του 19ου αιώνα η θέση της βασιλικής οικογένειας ήταν κυρίως τύποις στην κορυφή της εκάστοτε φιλανθρωπικής προσπάθειας. Ο ρόλος όμως αυτός προοδευτικά περιοριζόταν (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.4).

Η δραστηριότητα της βασιλικής οικογένειας επρόκειτο για μία κοινότοπη ασχολία για τα θηλυκά μέλη ενός βασιλικού οίκου ήδη από τον 19ο αιώνα, με κυριότερο παράδειγμα και πρότυπο τη βικτωριανή Βρετανία (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.1 και Α.1.1.4).⁵⁷⁶ Στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853–56) η βασίλισσα Βικτωρία και οι πριγκίπισσες έπλεκαν κάλτσες, φανέλες και κασκόλ, ενώ η βασίλισσα είχε θέσει υπό την προστασία της το φιλανθρωπικό ίδρυμα Royal Patriotic Fund, το οποίο συνέδραμε οικονομικά σε χήρες πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Επίσης, γαλαζοαίματοι πραγματοποιούσαν και επισκέψεις στα νοσοκομεία για να βρεθούν κοντά στους τραυματίες στρατιώτες, μία δραστηριότητα που τότε καθιερώθηκε για πρώτη φορά.⁵⁷⁷ Σε αυτή την κατεύθυνση κατά τη διάρκεια του Β' Πολέμου των Μπόερς (1899–1902) η πριγκίπισσα Έλενα (τρίτη θυγατέρα της βασίλισσας Βι-

⁵⁷³ Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σσ. 209–210. Το νοσοκομείο στο Μαράσλειο Χημείο μεταεξελίχθηκε το 1917 στο Δ' ΣΝ και το 1922 σε Πρόσκαρο Νοσοκομείο Προσφύγων. Πρόκειται για το σημερινό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Ιπποκράτειο». Γεωργία Π. Αναγνωστοπούλου, «Κτίρια Δημόσιας Υγείας στην Αθήνα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2013, σσ. 857–858· hippocratio.gr/index.php?p=text&gallery_id=1&item_id=3, πρόσβαση 2/1/2018.

⁵⁷⁴ *Εφημερίς των Κυριών*, 1–15/2/1914, «Η βασίλισσα Όλγα εις τον πόλεμον».

⁵⁷⁵ Η πριγκίπισσα Ελένη ίδρυσε ΣΝ σε Λαμία, Ελασσόνα και Θεσσαλονίκη και οργάνωσε δύο σιδηροδρομικούς νοσοκομειακούς συρμούς (ο ένας στη γραμμή Αθήνα–Λάρισα και ο άλλος στη Δυτική Μακεδονία). Η πριγκίπισσα Μαρία έστησε το πλωτό νοσοκομείο στο ατμόπλοιο *Αλθανία*, οργάνωσε το ΣΝ Πρεβέζης ενώ έθεσε υπό την προστασία της το Γ' ΣΝ Αθηνών. Τέλος, η πριγκίπισσα Αλίκη εργάστηκε ως νοσοκόμα και οργάνωσε ένα ΣΝ στη Λάρισα. Βλ. *Εμπρός*, 10/12/1912 «Η άφιξη της Αλθανίας»· Αποστολίδης, *ό.π.*, σσ. 43–44· Νικολαΐδης, *ό.π.*, σσ. 38–39· Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σσ. 209–212· Καρόλου, *ό.π.*, σσ. 248–254· Σκανδάμης *ό.π.*, σσ. 95–96· Σκαμπαρδώνης–Σχίζας–Καρδούλης, *ό.π.*, σσ. 14, 17, 19, 25· Νικόλαος Σχίζας, «Οι δραστηριότητες της Μαρίας Βοναπάρτη κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912–1913», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, τ. 1, τχ. 1, 2013, σσ. 60–62.

⁵⁷⁶ Judith Rowbotham, «'How To Be Useful in War Time' Queen Mary's Leadership in the War Effort 1914–1918», Matthew Glencross–Judith Rowbotham (επ.), *Monarchies and the Great War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2018, σσ. 191–223, σ. 194.

⁵⁷⁷ Helen Rappaport, *Queen Victoria. A Biographical Companion*, ABC Clío, Σαντα Μπάρμπαρα–Ντένβερ–Οξφόρδη 2003, σ. 108· Riedi, *ό.π.*, σ. 172· Matthew Glencross, «A Cause of Tension? The Leadership of King George V: Visiting the Western Front», Glencross–Rowbotham (επ.), *ό.π.*, σσ. 153–190, σ. 159.

κτωρίας) δημιούργησε ένα σώμα νοσοκόμων το οποίο απεστάλη και υπηρέτησε στη Νότια Αφρική συμβάλλοντας στη βρετανική πολεμική προσπάθεια.⁵⁷⁸ Στο πέρας του πολέμου, ως απότοκο αυτής της δραστηριότητας, ιδρύθηκε υπό την προστασία της βασίλισσας Αλεξάνδρας, αδελφής του Γεωργίου Α΄ της Ελλάδας, το Queen Alexandra's Imperial Military Nursing Service, το οποίο αποτέλεσε τον κύριο νοσηλευτικό μηχανισμό της χώρας κατά το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου.⁵⁷⁹ Το μοτίβο της συμβολής των θηλυκών μελών των βασιλικών οίκων στην περίθαλψη των αναξιοπαθούντων του πολέμου κυριάρχησε τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου και σε άλλες χώρες.⁵⁸⁰

Λίγες μόλις ημέρες πριν την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου και της επίσημης λήξης του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, τον Μάιο του 1913, συστάθηκε με βασιλικό διάταγμα μία νέα Επιτροπή «διά την περίθαλψιν των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων», η οποία ενεργούσε «διά τας ανάγκας της περιθάλψεως και την καθόλου αντίληψιν κατά την κρίσιν αυτής, των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων, των καταστάντων ανικάνων».⁵⁸¹ Η επιτροπή αυτή αντικατάστησε την Επιτροπή Περιθάλψεως που είχε συσταθεί τον Σεπτέμβριο του 1912, ενώ ξεκίνησε επισήμως τη λειτουργία της την 1η Ιανουαρίου 1914, λαμβάνοντας σταδιακά τα καθήκοντα και την περιουσία της παλαιάς επιτροπής.⁵⁸²

Με την ίδρυση της Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων η κρατική ανάμιξη στην περίθαλψη διευρύνθηκε. Τα μέλη αυτής διορίζονταν με βασιλικά διατάγματα, η ταμειακή υπηρεσία ανατέθηκε σε ταμίες του δημοσίου, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι διορίσθηκαν σε αυτήν, ενώ τις θέσεις προέδρου και αντιπροέδρου κατείχαν ο εκάστοτε πρωθυπουργός και ο

⁵⁷⁸ Rowbotham, *ό.π.*, σσ. 191-192.

⁵⁷⁹ McCallum, *ό.π.*, λήμμα «Queen Alexandra's Imperial Military Nursing Service», σσ. 258-259.

⁵⁸⁰ William Philpott, «Albert I, King of the Belgians: A 'Neutral' Sovereign and Commander», Glencross-Rowbotham (επ.), *ό.π.*, σσ. 251-276, σ. 268· Rowbotham, *ό.π.*, σ. 195 κ.ε.

⁵⁸¹ Μεταξύ των μελών, τα οποία αναφέρονται στο βασιλικό διάταγμα, συγκαταλέγονται οι Εμμανουήλ Ρέπουλης, Ιωάννης Βαλαωρίτης, Εμμανουήλ Μπενάκης, Αλέξανδρος Ζαΐμης, Στέφανος Σκουλούδης, Γεώργιος Μπαλτατζής, Γεώργιος Ζωγράφος, Αλέξανδρος Σούτσος, Παύλος Καλλιγιάς. Η επιτροπή βρισκόταν υπό την προεδρία του Ελ. Βενιζέλου, μία θέση μόνιμη για τον εκάστοτε πρωθυπουργό. Β.Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής δια την Περίθαλψιν των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων» (22/5/1913), ΦΕΚ Α΄/102/27-5-1913· Β.Δ. «Περί ορισμού ως προέδρου της Επιτροπής περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων κλπ. του εκάστοτε Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου», ΦΕΚ Α΄/108/26-3-1915. Βλ. επίσης *Το έργο της Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916, σ. 19· Γεώργιος Ν. Μακκάς, *Περί οργανώσεως της προστασίας και περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων*, Τυπ. Ιω. Βάρτσου, εν Αθήναις 1919, σ. 6· Αιλιανός, *ό.π.*, σ. 498.

⁵⁸² *Αθήναι*, 23/11/1913, «Η επιτροπή»· *Πατρίς*, 2/1/1914, «Αι εργασίαι της επιτροπής της περιθάλψεως».

υπουργός Εσωτερικών αντίστοιχα. Όλα τα προαναφερθέντα, σύμφωνα με έκθεση της ίδιας της επιτροπής, το 1916, «καταδεικνύουσιν ότι το Κράτος ενεργώς συμμετείχε και εις τα της διοικήσεως της Επιτροπής» και ότι «ευθύς εξ αρχής η Επιτροπή εφάινεται αποτελούσα κλάδον δημοσίας υπηρεσίας».⁵⁸³ Με τη δημιουργία της δεύτερης Επιτροπής το Κράτος παρεμβαίνει διοικητικά στην περιθάλψη αντικαθιστώντας τους ιδιώτες που είχαν αναλάβει αρχικά την οργάνωση και το συντονισμό του όλου εγχειρήματος. Σημαντικότερη εργασία πλέον της Επιτροπής ήταν η διανομή μέσω αυτής βάσει του ν. 256/1914 (βλ. παρακάτω) προσωρινών πολεμικών συντάξεων και βοηθημάτων με χρήματα προερχόμενα από το δημόσιο ταμείο σε μία διαδικασία που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Η παρέμβαση όμως δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στο διοικητικό σκέλος. Οι πόροι της Επιτροπής προέρχονταν ως επί το πλείστον από το Κράτος τόσο άμεσα όσο και έμμεσα. Άμεσα μέσω κρατικής επιχορήγησης, ενώ ως αρχικό κεφάλαιο είχαν παραχωρηθεί «τα απομείναντα εκ των απ' ευθείας προς τον κ. Πρωθυπουργόν εισφορών, ήτοι ποσόν 600.000 περίπου»,⁵⁸⁴ και έμμεσα με παραχωρηθείσες από το κράτος εισπράξεις. Οι τελευταίες προέρχονταν συγκεκριμένα από τον φόρο δημόσιων θεαμάτων, ένα πρόσθετο ταχυδρομικό τέλος κατά την εορταστική περίοδο του Πάσχα και των Χριστουγέννων, έναν ετήσιο έρανο που θα διενεργείτο κάθε 21η Φεβρουαρίου («ιστορικήν ημέραν της αλώσεως των Ιωαννίνων»), τις ενοικιάσεις περιπτέρων (για τη δημιουργία περιπτέρων βλ. παρακάτω) καθώς και από δωρεές.⁵⁸⁵ Από τα στοιχεία για τα έσοδα για τα έτη 1914–18, παρατηρούμε ότι η εισφορά του κράτους και τα έσοδα από την πρόσοδο του φόρου δημόσιων θεαμάτων ήταν η κύρια πηγή εσόδων (μόνο το 1914 οι ιδιωτικές δωρεές υπερέβησαν τα έσοδα από το Δημόσιο).⁵⁸⁶ Ο απολογισμός του πρώτου έτους λειτουργίας της, το 1914, αναδεικνύει το Κράτος ως βασικό χρηματοδότη της επιτροπής. Το

⁵⁸³ *Το έργον της Επιτροπής Περιθάλψεως*, ό.π., σ. 14.

⁵⁸⁴ *Αθήναι*, 23/11/1913, «Η επιτροπή».

⁵⁸⁵ Ν. 165/1914 «Περί πρόσθετου ταχυδρομικού τέλους υπέρ του σκοπού της επιτροπής περιθάλψεως» (11/3/1914), ΦΕΚΑ' /61/12-3-1914· Ν. 648/1915 «Περί διαθέσεως του εκ του φόρου των δημοσίων θεαμάτων εσόδου υπέρ των εκ του πολέμου παθόντων» (20/2/1915), ΦΕΚΑ' /81/24-2-1915· *Το έργον της Επιτροπής Περιθάλψεως*, ό.π., σσ. 20-21, 28-29· Μακκάς, ό.π., σσ. 4-5· Αιλιανός, ό.π., σσ. 500-501· Κωνσταντίνος Γ. Βουδούρης, «Τι έκαμεν ο βενιζελισμός υπέρ των θυμάτων πολέμου», *Πατρίς*, 28/5/1921.

⁵⁸⁶ Συνοπτικά, το πρόσθετο ταχυδρομικό τέλος απέδωσε από 23.868,32 έως 85.600 δρχ., οι έρανοι της 21ης Φεβρουαρίου από 252.205,20 έως 300.205,80 δρχ., η πρόσοδος από των περιπτέρων από 1.648 έως 22.704 δρχ., ο φόρος δημόσιων θεαμάτων από 320.450,21 έως 357.473,51 δρχ., οι δωρεές από 3.049 έως 915.780,92 δρχ. και η εισφορά του δημοσίου ξεκίνησε από 530.000 το 1914 και εκτοξεύτηκε στα 2.880.000 δρχ. το 1918. Να σημειωθεί ότι από την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως το 1917 (βλ. παρακάτω) και μετά αυξάνονται κατακόρυφα οι κρατικές εισφορές προς την Επιτροπή, ενώ από το 1916 διακόπτονται οι έρανοι και οι δωρεές. Αναλυτικά στοιχεία στο Μακκάς, ό.π., σσ. 4-5.

μεγαλύτερο έσοδο ήταν η επιχορήγηση του ελληνικού δημοσίου (530.000 δρχ.) και ακολουθούσε η δωρεά της βασίλισσας Σοφίας (500.000 δρχ.), η εισφορά του Υπουργείου Εσωτερικών (326.378,15 δρχ.), διάφορες εισφορές εντός και εκτός Ελλάδος (89.402,77 δρχ.), ο λαϊκός έρανος για την επέτειο της άλωσης των Ιωαννίνων (42.969,66 δρχ.), οι κρατήσεις από διάφορα ταμεία (35.080,45 δρχ.) και το ταχυδρομικό τέλος (5.091,90 δρχ.). Ταυτόχρονα τα έξοδα κατανέμονται ως εξής: για συντάξεις 1.390.550,45 δρχ., για νοσήλια 58.732,15 δρχ. και για το εκπαιδευτικό τμήμα 34.450,45 δρχ.⁵⁸⁷

Η ενεργότερη συμμετοχή του Κράτους στην περίθαλψη υπαγορεύτηκε από αντικειμενικούς λόγους καθώς οι δυνατότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας έφτασαν στα όριά τους. Ο *Νεολόγος* (Πατρών) ζητούσε, τον Φεβρουάριο του 1913, από τους ιδιώτες να αυξήσουν τις φιλανθρωπικές εισφορές τους για την κάλυψη των αναγκών της περίθαλψης, οι οποίες όλο και αυξανόντουσαν: «Εμπρός πλούσιοι, εμπρός εύποροι, εμπρός οι δυνάμενοι, η Φιλανθρωπία σας καλεί εις το καθήκον Σας».⁵⁸⁸ Μερικούς μήνες αργότερα, τον Ιούνιο του 1913, το *Σκριπ* θεωρούσε ότι «η Κυβέρνησις και ο Δήμος [Αθηναίων] έχουν καθήκον να συντρέξουν το ταχύτερον» καθώς «δε φαίνεται ελπίς νέων εισφορών και δη εκ μέρους των πλουσίων».⁵⁸⁹ Με αυτό τον τρόπο πραγματοποιήθηκε μία ιστορική τομή καθώς πλέον το Κράτος και όχι η ιδιωτική πρωτοβουλία επωμιζόταν το βάρος της περίθαλψης. Όπως φαίνεται από τη σύγκριση των προϋπολογισμών της Επιτροπής περιθάλψεως των απόρων οικογενειών εφέδρων και της Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων, η χρηματοδότηση της περίθαλψης είχε αλλάξει άρδην, με το Κράτος να εξοβελίζει την ιδιωτική πρωτοβουλία (βλ. Παράρτημα 1).

Με τη δράση της Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων παρατηρούμε μία ακόμα κομβική αλλαγή σε σχέση με αυτούς που χρειάζονται περίθαλψη. Η πρώτη επιτροπή ασχολήθηκε με τη φροντίδα για τις οικογένειες των επιστρατευμένων ανδρών, δηλαδή με μια κατηγορία ατόμων που χρειαζόντουσαν περίθαλψη για ένα παροδικό διάστημα. Εντούτοις, το μέγεθος του πολέμου και ο σημαντικός αριθμός τραυματιών, αναπήρων και θανόντων, οδήγησε τη δεύτερη επιτροπή να ορίσει τους «εν πολέμω παθόντες», δηλαδή άτομα που

⁵⁸⁷ Αναλυτικός απολογισμός υπάρχει ένθετος, στο βιβλίο *Το έργο της Επιτροπής Περιθάλψεως*.

⁵⁸⁸ *Νεολόγος* (Πατρών), 18/2/1913, «Η φιλανθρωπία και αι οικογένειαι των επιστράτων».

⁵⁸⁹ *Σκριπ*, 28/6/1913, «Υπέρ των θυμάτων».

είχαν σημαδευτεί μόνιμα από τον πόλεμο και η βοήθεια προς αυτούς δεν είχε ένα ορισμένο χρονικό τέλος. Αυτή η μετατόπιση τονιζόταν και στον απολογισμό της επιτροπής για το 1914, όταν είχε λήξει, προσωρινά εν τέλει, η πολεμική περίοδος. Εκεί, η πρώτη επιτροπή αναφέρεται πως ιδρύθηκε με προσωρινό χαρακτήρα, ωστόσο οι (μόνιμοι ή παροδικοί) τραυματισμοί καθώς και οι απώλειες των προστατών οικογενειών «επέβαλλον εις την πολιτείαν την λήψιν μονίμων μέτρων προς ανακούφισιν των πονεμένων και απορφανισθεισών οικογενειών».⁵⁹⁰

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της λειτουργίας των Επιτροπών Περιθάλψεως ήταν η ίδρυση και λειτουργία του Νοσοκομείου Θυμάτων Πολέμου Αγία Ελένη. Η ανάγκη για «επιμελέστερη» νοσηλεία των θυμάτων του πολέμου ώθησε την επιτροπή να ιδρύσει το εν λόγω νοσοκομείο, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του στις 8 Δεκεμβρίου 1912 και στεγάστηκε προσωρινά στην οικία Γεωργιάδη (Ηρώδου Αττικού 9). Η διοίκησή του ασκούταν αρχικά από την πρώτη και μετά από τη δεύτερη Επιτροπή Περιθάλψεως.⁵⁹¹ Σε αυτό νοσηλεύθηκαν τραυματίες και ασθενείς στρατιώτες, χήρες και ορφανά των θανόντων, ενώ καθημερινά υπήρχε και σίτιση «ολιγάριθμων» απόρων θυμάτων πολέμου.⁵⁹² Το 1916 το νοσοκομείο μετατράπηκε από «προσωρινόν φιλανθρωπικόν θεραπευτήριον» σε μόνιμο «επίσημον φιλανθρωπικόν ίδρυμα, αναγνωρισθέν υπό της πολιτείας και εγκαθίσταται εις ιδιόκτητον οίκημα».⁵⁹³ Η απόφαση για τη μετατροπή αυτή πάρθηκε στη συνέλευση του Διοικητικού Συμβουλίου της 2ας Ιουνίου 1916 στην οποία συμμετείχαν μεταξύ άλλων ο Μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος Α΄, η Λουΐζα Ριανκούρ, η Ελένη Γαρδικιώτη Γρίβα, η Βιργινία Μπενάκη και ο Ιωάννης Δαμβέργης, οι οποίοι

απεφάσισαν την ίδρυσιν Σωματείου σκοπόν έχοντος την συνέχισιν του εθνικού έργου όπερ είχεν αναθέσει η «Επιτροπή της Περιθάλψεως των θυμάτων Πολέμου» εις την Εφορείαν του Νοσοκομείου «Αγία Ελένη» συσταθέντος άμα τη ενάρξει του Ελληνοτουρκικού πολέμου κατά το έτος 1912

⁵⁹⁰ Το έργον της Επιτροπής Περιθάλψεως, ό.π., σ. 12.

⁵⁹¹ Αρχείο Σπηλιοπούλειου Νοσοκομείου «Αγία Ελένη» (εφεξής Αρχείο Σπηλιοπούλειου), Πρακτικά Δ.Σ. Νοσοκομείου «Η Αγία Ελένη» 1916–1924, σ. 1. Ευχαριστώ την πρόεδρο (2018) του Σπηλιοπούλειου Νοσοκομείου «Αγία Ελένη» Κυριακή Βλαχάκη για την πρόσβαση στο αρχείο του νοσοκομείου. Βλ. επίσης Το έργον του νοσοκομείου «Αγία Ελένη» 1913, Τυπογραφείο Αδελφών Β. Φραντζεσκάκη, εν Αθήναις 1914, σσ. 3-7· Το έργον της Επιτροπής Περιθάλψεως, ό.π., σ. 22· Μακκάς, ό.π., σσ. 14-15. Η πρώτη επιτροπή διέθεσε 16.358,05 δρχ. για την ίδρυση του νοσοκομείου. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 97, «Λογοδοσία της Κεντρικής Επιτροπής Πατριωτικής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των επιστράτων».

⁵⁹² «Αγία Ελένη» Νοσοκομείον των θυμάτων του πολέμου, Λογοδοσία 1914, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1915, σσ. 4-5.

⁵⁹³ «Αγία Ελένη» Νοσοκομείο των Θυμάτων του Πολέμου, Λογοδοσία των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου 1915–31 Ιουλίου 1916, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1916, σ. 3.

*υπό της τότε λειτουργούσης «Επιτροπής περιθάλψεως οικογενειών απόρων επιστράτων».*⁵⁹⁴

Σύμφωνα με το καταστατικό του, το οποίο συντάχθηκε το 1916, «προορισμός του Νοσοκομείου τούτου είναι η παροχή νοσηλείας και ιατρικής εν γένει επικουρίας εις τα θύματα του πολέμου και τας οικογενείας αυτών».⁵⁹⁵ Στη συνεδρία του Διοικητικού Συμβουλίου της 5ης Ιουλίου 1916 ανακοινώθηκε ότι ο Μητροπολίτης Αθηνών προσέφερε στο νοσοκομείο έκταση στους Αμπελόκηπους ώστε να ανεγερθεί το κτήριο του νοσοκομείου, ενώ την πρώτη χρηματική προσφορά (ύψους 1.000 δρχ.) για την ανέγερσή του την έκανε ο Ελευθέριος Βενιζέλος «ούτος αναγνώζει τας πολλαπλάς υπηρεσίας το Νοσοκομείον [...] προσέφερε κατά την εποχήν των [Βαλκανικών] πολέμων», δωρεά που προήλθε από χρήματα προερχόμενα από εράνους που είχαν κατατεθεί στο όνομά του.⁵⁹⁶ Το κτήριο αποπερατώθηκε το 1917 με τα εγκαίνια των νέων εγκαταστάσεων να πραγματοποιούνται την 15η Δεκεμβρίου 1917.⁵⁹⁷ Στην τοποθεσία αυτή (Δημητρίου Σούτσου 21) βρίσκεται έως και σήμερα το Σπηλιοπούλειο Νοσοκομείο «Η Αγία Ελένη», στο οποίο η δεύτερη πτέρυγα ανεγέρθηκε με χρήματα προερχόμενα από το κληροδότημα του Χαράλαμπου Σπηλιόπουλου.⁵⁹⁸ Με τον ίδιο τρόπο η Επιτροπή Περιθάλψεως στήριζε οικονομικά μια σειρά από νοσοκομεία όπως το Σωτηρία, το Άσυλο Φρενοβλαβών Ερμούπολης, το Δρομοκαϊτείο Φρενοκομείο, το Πτωχοκομείο Αθηνών, τον Οίκο Τυφλών, την Κλινική Γερουλάνου, τον Ευαγγελισμό και την Πολυκλινική Αθηνών, χρηματοδοτώντας με αυτό τον τρόπο τη νοσηλεία «εν πολέμω παθόντων» δικαιούχων περίθαλψης. Επίσης, για τα άπορα ορφανά

⁵⁹⁴ Αρχείο Σπηλιοπούλειου, Πρακτικά Δ.Σ. 1916–1924, σ. 1.

⁵⁹⁵ Άρθρο 2. Στο ίδιο, σ. 3.

⁵⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 7. Μάλιστα ενώ είχε ξεσπάσει ο Εθνικός Διχασμός εξαιτίας αυτής της προσφοράς το όνομά του Βενιζέλου αναγραφόταν στο θεμέλιο λίθου που τέθηκε στις 27 Οκτωβρίου 1916 μαζί με αυτά του Κωνσταντίνου και του Θεόκλητου Α΄. Συγκεκριμένα αναγραφόταν «Θεία συνάρσει βασιλευδόντος Κωνσταντίνου ιδρύεται Νοσοκομείον θυμάτων πολέμου Αγία Ελένη τη 27η Οκτωβρίου 1916 επί γηπέδου δωρηθέντος υπό του Μητροπολίτου Αθηνών Θεόκλητου χορηγούντος Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου εξ εθνικών εισφορών».

⁵⁹⁷ Συνεδρίαση 15ης Δεκεμβρίου 1917. Στο ίδιο, σ. 17.

⁵⁹⁸ Συγκεκριμένα με τη διαθήκη του Σπηλιόπουλου (η οποία περιείχε δωρεές μεταξύ άλλων στο Εθνικό Ίδρυμα Κωφών και το Δρομοκαϊτείο Θεραπευτήριο), η οποία συντάχθηκε στις 2 Νοεμβρίου 1918 (τροποποιήθηκε στις 23 Φεβρουαρίου 1920) και δημοσιεύθηκε στις 14 Απριλίου 1922, δώρισε 130.000 δρχ. ώστε τα 2/3 του ποσού να διατεθούν για την αύξηση των κλινών και το 1/3 για τη βελτίωση των εγκαταστάσεων, με τον όρο να προστεθεί η λέξη «Σπηλιοπούλειο» στο όνομα του νοσοκομείου και να συμμετέχουν στη διοίκησή του ορισμένα άτομα που ανέφερε στη διαθήκη. Η δωρεά έγινε αποδεκτή μόλις το 1938 από το ελληνικό δημόσιο και τότε το νοσοκομείο μετονομάστηκε σε Σπηλιοπούλειο Νοσοκομείο «Η Αγία Ελένη». Α.Ν. 1142 «Περί διαθήσεως του κληροδοτήματος Χαράλαμπου Σπηλιοπούλου υπέρ του εν Αθήναις Νοσοκομείου Θυμάτων Πολέμου «Η Αγία Ελένη» (23/3/1938), ΦΕΚ Α΄/119/29-3-1938: «Σύντομο ιστορικό ίδρυσης και λειτουργίας του νοσοκομείου», Τεχνική Υπηρεσία, δημοσίευτο κείμενο [11 σ.], χ.χ. σσ. 1-2, 4, 5-6. Ευχαριστώ τη διοίκηση του Σπηλιοπούλειου Νοσοκομείου για την παραχώρηση του εν λόγω κειμένου. Βλ. επίσης Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σσ. 890-901 (όπου δημοσιεύεται και φωτογραφικό υλικό από την ανέγερση του νοσοκομείου).

του πολέμου στήριξε οικονομικά το Νηπιοτροφείο Καλλιθέας, το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα και το Ζάννειο Ορφανοτροφείο του Πειραιά.⁵⁹⁹

Μολονότι από τη δεύτερη Επιτροπή Περιθάλψεως απουσίαζαν μέλη της βασιλικής οικογένειας, η ενασχόληση της βασίλισσας (πλέον) Σοφίας με την περίθαλψη δεν τερματίστηκε. Τον Σεπτέμβριο του 1914 ιδρύθηκε ένας νέος φορέας με πρωτοβουλία της Σοφίας, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων. Αυτός επεδίωκε εν καιρώ πολέμου την περίθαλψη του μαχόμενου στρατού και των απόρων οικογενειών των επιστράτων καθώς και τη συνδρομή στο έργο του Ερυθρού Σταυρού μέσω του Πολεμικού Τμήματός του. Εν καιρώ ειρήνης σκοπός του ήταν η γυναικεία μόρφωση «εις συνεχή και συστηματική παρασκευήν διά την εν πολέμω δράσιν» μέσω της εκπαίδευσης επαρκούς προσωπικού για στρατιωτικά νοσοκομεία και την προετοιμασία ειδών ιματισμού και νοσηλευτικού υλικού.⁶⁰⁰ Ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων ξεκίνησε τη λειτουργία του τον Μάρτιο του 1915 και διαιρέθηκε στα τμήματα Πτωχών, Συσσιτίων, Νοσηλείας, Υγιεινής, Βρεφών, Επιτόκων, Παροχής εργασίας και Ιματιοθήκης. Οι πόροι του Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων προέρχονταν από δωρεές (με τη βασίλισσα Σοφία να καταθέτει τα περισσότερα χρήματα), ενώ εισέπραττε και κι ένα μικρό ποσοστό από τα έσοδα του δημόσιου φόρου δημοσίων θεαμάτων.⁶⁰¹

Στο περιοδικό της οργάνωσης σημειωνόταν ότι σκοπός του Πατριωτικού Συνδέσμου ήταν η αντικατάσταση της «ασυστηματοποίητης αγαθοεργίας» που γινόταν κυρίως ατομικά και πετύχαινε μόνο «πρόσκαιρον ανακούφισιν» με ένα σύλλογο με «οργάνωσιν και σύστημα» που με ειδικευμένη εργασία θα προσέφερε την αναγκαία περίθαλψη σε όσους είχαν ανάγκη μέσω της «σκοπίμου αγαθοεργίας».⁶⁰² Όπως επισημαίνει η ιστορικός Βασιλική Θεοδώρου, «αυτός ο τύπος συλλογικότητας στηριζόταν στη χρηματοδότηση ιδιωτών, κυρίως όμως στην κοινωνική εργασία και στις πρωτοβουλίες που ανέπτυξε μια

⁵⁹⁹ Μακκάς, ό.π., σσ. 16-19.

⁶⁰⁰ Εμπρός, 13/9/1914, «Μία ωραία ιδέα της Α.Μ. της βασίλισσας», 13/9/1914, «Ο Σύνδεσμος των κυριών» Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, τχ. 1, Απρίλιος 1916, σ. 1· Αιλιανός, ό.π., σσ. 169-170· Έκθεσις των πεπραγμένων του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Χρήσις 1934-1935 & 1935-1936, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1938, σ. 9· Σκανδάμης, ό.π., σσ. 106-109· Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια», ό.π., σ. 83.

⁶⁰¹ Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, τχ. 1, Απρίλιος 1916, «Οργανισμός Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων», «Πατριωτικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων. Γενική Συνέλευσις των μελών. Ο απολογισμός», σσ. 10-12, 13-16· Σκανδάμης, ό.π., σ. 106. Ο Σύνδεσμος λάμβανε το 10% του φόρου δημοσίων θεαμάτων. Γενικός προϋπολογισμός, ό.π., σ. μ'.

⁶⁰² Δ. Κυριαζής, «Η σκόπιμος αγαθοεργία», Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, τχ. 1, Απρίλιος 1916, σσ. 6-7.

ομάδα δραστήριων γυναικών της αστικής και της μεσαίας τάξης υπό την αιγίδα των μελών της βασιλικής οικογένειας». ⁶⁰³ Ο Πατριωτικός Σύνδεσμος παρότι δημιουργήθηκε από το Στέμμα, δεν σήμαινε ότι μέσω αυτού η βασιλική οικογένεια μονοπωλούσε τον τομέα της περίθαλψης, καθώς, όπως συνέβη και στις Επιτροπές Περιθάλψεως (βλ. παραπάνω), οι μεσαίες τάξεις είχαν ενεργό ρόλο σε αυτήν. Η φιλανθρωπία λοιπόν συνέχισε να αλληλοδιαπλέκεται με την κρατική περίθαλψη στα πρώτα δύο χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με την κρατική παρέμβαση να κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος σε αυτόν τον τομέα. Από τη μεριά Πατριωτικού Συνδέσμου αναγνωριζόταν ο νέος ρόλος που είχαν αποκτήσει τα κράτη τις τελευταίες δεκαετίες με τη σταδιακή εμφάνιση της κοινωνικής πολιτικής, χωρίς ωστόσο αυτή η συνθήκη να αναιρεί την αναγκαιότητα της ιδιωτικής φιλανθρωπίας. ⁶⁰⁴

Οι δραστηριότητες των Επιτροπών Περιθάλψεως κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων αποτέλεσαν το πεδίο όπου συντελέστηκαν θεμελιώδεις αλλαγές στον τομέα της περίθαλψης, με αιχμή τη σταδιακά όλο και διευρυνόμενη διοικητική και οικονομική κρατική παρέμβαση. Η διεύρυνση των δικαιούχων περίθαλψης από τις άπορες οικογένειες των επιστρατευμένων στους «εν πολέμω παθόντες» μία κατηγορία που χρειαζόταν μόνιμη περίθαλψη και μετά το πέρας της επιστράτευσης διεύρυνε τον κύκλο εργασιών της περίθαλψης και τις δαπάνες της. Αυτό συνέβη εύλογα λόγω του πρωτοφανούς μεγέθους του πολέμου, μία μαζικότητα, η οποία είναι συνάρτηση της σύγχρονης κοινωνίας του 20ού αιώνα και είχε ως αποτέλεσμα ένα πρωτόγνωρο αριθμό επιστρατευμένων, τραυματιών και θανόντων. Στους Βαλκανικούς Πολέμους ο Ελληνικός Στρατός αριθμούσε περίπου 200.000 άνδρες, ενώ οι απώλειες του (θανόντες και αγνοούμενοι) ανέρχονταν σε 9.626 άτομα. ⁶⁰⁵ Το βάρος αυτό δικαιολογημένα δεν μπορούσε πλέον να το επωμιστεί μόνη της η ιδιωτική πρωτοβουλία. Παρότι κατά τη σύσταση της πρώτης επιτροπής, το μοναδικό ουσιαστικά καθήκον του Κράτους ήταν ο ορισμός των μελών της, τα οποία θα ασχολούνταν με τις εργασίες της, κατά τη λειτουργία της δεύτερης το Κράτος είχε εξελιχθεί στο μεγαλύτερο χρηματοδότη της, με πολιτικά πρόσωπα να τη διοικούν και δημοσίους υπαλλήλους να έχουν αναλάβει τη λειτουργία της.

⁶⁰³ Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια», ό.π., σ. 84.

⁶⁰⁴ Δ. Κυριαζής, «Πως εγεννήθηκε η ανάγκη της κοινωνικής πολιτικής», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, τχ. 2-3, Μάιος-Ιούνιος 1916, σσ. 20-23.

⁶⁰⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1987, σ. 265. Αναλυτικά στοιχεία σε Κεφάλαιο Β.1.1.

Α.1.2.2.1. Ο εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1913–1914)

Η περίθαλψις αυτή είνε επιτακτική ανάγκη να νομοθετηθή τάχιιστα προτού η πείνα αφανίση και την υγείαν και το ηθικόν των καταστάντων ανικάνων, ως και των μητέρων, αδελφών, χηρών και ορφανών των πεσόντων. [...] διά να εκδηλώση το Κράτος ούτω την πρέπουσαν εκτίμησιν δια την αυταπάρνησιν των μετ' ενθουσιασμού προσελθόντων εις την φωνήν της Πατρίδος και μετασχόντων των δεινών του πολέμου και ηρωϊκώς αγωνισθέντων υπέρ της εθνικής ιδέας.

Δημοσθένης Ν. Παπαμιχαλόπουλος (δικαστικός), Φεβρουάριος 1913⁶⁰⁶

Η περίθαλψη με όλους τους μηχανισμούς που έχουν αναφερθεί διαρκούσε ενόσω διαρκούσε η εμπόλεμη περίοδος και για κάποιο χρονικό διάστημα μετά το πέρας της, εντούτοις για πολλούς το αποτύπωμα του πολέμου συνέχιζε να τους ταλαιπωρεί. Οι ανάπηροι πολέμου, οι οικογένειές τους καθώς και οι συγγενείς των πεσόντων ήταν άτομα που είχαν σημαδευτεί από τον πόλεμο. Για αυτούς θεωρούνταν ήδη από τον 19ο αιώνα, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, «ιερό χρέος» του έθνους–κράτους η ανταμοιβή και η αποζημίωση για τις θυσίες τους (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1). Πέρα από τη λειτουργία των Επιτροπών Περιθάλψεως, η εμφάνιση στο προσκήνιο αυτής της πολυπληθούς κοινωνικής κατηγορίας οδήγησε στον ριζικό εκσυγχρονισμό των νόμων για τις πολεμικές συντάξεις.

Στα τέλη του 1913 μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης των Αθηνών (1 Νοεμβρίου) άρχισε να οικοδομείται το νέο «μεταπολεμικό» προνοιακό πλαίσιο. Ευθύς αμέσως μετά την αποστράτευση, στις αρχές του Δεκεμβρίου 1913 συστάθηκε στο Υπουργείο Στρατιωτικών ειδική επιτροπή για να εξετάσει «άπαντας τους τραυματίες του πολέμου οι οποίοι κατέστησαν εκ των τραυμάτων ανάπηροι» και να γνωμοδοτήσει περί της παροχής σε αυτούς πολεμικής σύνταξης βάσει των ισχυόντων νόμων.⁶⁰⁷ Στη στιγμή εκείνη, σύμφωνα με τον διαπρεπή οικονομολόγο Ανδρέα Ανδρεάδη το κόστος των πολεμικών συντάξεων για το κράτος υπολογιζόταν περίπου στα 100.000.000 δρχ.. Επρόκειτο για ένα αρκετά μεγάλο ποσό, το οποίο αποτελούσε περίπου από το 1/6 του συνολικού κόστους του πολέμου, το οποίο ο ίδιος υπολόγιζε σε 650.000.000 δρχ.⁶⁰⁸

⁶⁰⁶ Δημοσθένης Ν. Παπαμιχαλόπουλος, «Τα εκ του πολέμου καθήκοντα της Βουλής», *Σκριπ*, 13/2/1913.

⁶⁰⁷ *Αθήναι*, 4/12/1913, «Σύνταξις εις τους ανάπηρους».

⁶⁰⁸ André Andréadés, «Les finances publiques», André Andréadés (επ.), *Les effets économiques et social de la Guerre en Grèce*, Les Presses Universitaires de France, Παρίσι 1928, σσ. 5-92, σσ. 6-7.

Το επόμενο βήμα ήταν η συμπλήρωση των διατάξεων σχετικά με τις πολεμικές συντάξεις. Με το ν. 116/1913 θεμελιώθηκε το δικαίωμα σύνταξης πέρα από τις χήρες και τα ορφανά πολέμου (που ίσχυε ήδη από το 1852, βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3), υπό προϋποθέσεις και στους γονείς και τα αδέλφια σε περίπτωση που ο θανών ήταν άγαμος.⁶⁰⁹ Οι συγγενείς του θανόντα στον πόλεμο αποτελούσαν τα «θύματα πολέμου», έναν όρο που μπορεί να μην χρησιμοποιείται στον εν λόγω νόμο, ωστόσο, είναι αυτός που χρησιμοποιήθηκε στη σχετική συζήτηση στη Βουλή χαρακτηρίζοντας για πρώτη φορά με αυτό τον τρόπο αυτά τα άτομα.⁶¹⁰

Ο Βενιζέλος, ως υπουργός Στρατιωτικών στην κοινοβουλευτική συζήτηση προανήγγειλε ότι αυτός «δεν [θα] σημειώσει το τέρμα των μεριμνών της Πολιτείας και της Ελληνικής εν γένει κοινωνίας περί των παθόντων». Απαντώντας δε στον Βενιζέλο, ο Δημήτριος Ράλλης υπερθεμάτισε ότι πλέον ο πολιτικός κόσμος, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης, θεωρούσε υποχρέωση την κρατική αρωγή στους «εν πολέμω παθόντες»:

Η πολιτεία έχει καθήκον να μεριμνήση περί αυτών θυσιάζουσα και υπέρ τας δυνάμεις της. Ο αξιότιμος κ. Πρόεδρος της Κυβερνήσεως είπεν ότι δεν θα είνε η διά του νομοσχεδίου η μόνη μέριμνα. Αλλά αυτή είνε η μόνη και πραγματική μέριμνα, διότι τα άλλα είνε μόνον επαγγελίαι, διότι τα πάντα λησμονούνται δια του χρόνου. Δεν θέλομεν ελεημοσύνην υπέρ των ηρώων ημών και των τέκνων αυτών.⁶¹¹

Με την αγόρευση του «Αττικάρχη» Ράλλη ως εφελτήριο η εφημερίδα *Εμπρός* σχολίαζε:

Αι υπηρεσίαι αυταί, εφόσον υπάρχουν, απέκτησαν δικαιώματα επί της ευγνωμοσύνης του Έθνους και εις τα δικαιώματα ταύτα έχει καθήκον το Κράτος να δώση πραγματικήν μορφήν, χωρίς να ζητή όπως την εξόφλησιν των ιδίων του υποχρεώσεων συμπληρώση η ιδιωτική φιλανθρωπία.⁶¹²

Η συνδρομή στους «εν πολέμω παθόντες» από την ιδιωτική φιλανθρωπία αποτελούσε «ύβριν προς την μνήμην των πεσόντων, έλλειψιν σεβασμού προς τον πόνον των μητέρων [...] εμπαιγμόν προς την αγνότητα της Ελληνικής αυτοθυσίας». Η νύξη της εφημερίδας ήταν ξεκάθαρη. Η ευγνωμοσύνη του έθνους έπρεπε να αποτελέσει πλέον καθήκον και πάγια υποχρέωση του Κράτους μέσω της υλικής στήριξης των οικογενειών των πεσόντων καθώς αυτές απέκτησαν «δικαιώματα επί της ευγνωμοσύνης» αυτής. Μάλιστα στο άρθρο σημειωνόταν ότι δεν θα είχε σημασία το ύψος της σύνταξης, «αρκεί μόνον να είνε

⁶⁰⁹ Ν. 116 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων “Περί στρατιωτικών και ναυτικών συντάξεων”» (30/12/1913), ΦΕΚ Α’/271/31-12-1913. Βλ. επίσης, Αθήναι, 15/12/1913, «Αι χήραι και τα ορφανά».

⁶¹⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΣΒ), ΙΘ’ Βουλευτική Περίοδος, Β’ Σύνοδος, Πρακτικόν της συνεδριάσεως ΚΣ’ της 17 Δεκεμβρίου 1913, σ. 3.

⁶¹¹ Στο ίδιο.

⁶¹² *Εμπρός*, 19/12/1913, «Αι συντάξεις των στρατιωτικών».

γενική και δίκαια» καθώς «και μεγαλειτέρα αν ήτο, ποτέ δεν θα ανεκούφιζεν επαρκώς μιαν οικογένειαν δια την απώλειαν του προστάτου αυτής».

Η μεταβολή των αντιλήψεων που παρατηρείται σε αυτήν την κοινοβουλευτική συζήτηση αποτελεί απότοκο της ευρύτερης αλλαγής των αντιλήψεων ως προς την συμμετοχή του Κράτους στην περίθαλψη των παλαιμάχων, η οποία είχε αρχίσει να εκφράζεται ήδη κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελεί η βραχύβια προσπάθεια δημιουργίας ενός ελληνικού «Μεγάρου των Απομάχων». Συγκεκριμένα, η ιδέα αυτή εμφανίστηκε στον Τύπο τον Ιανουάριο του 1913, μεσούσης δηλαδή του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Η υλοποίηση ενός τέτοιου εγχειρήματος θεωρείτο «Υποχρέωσις και Καθήκον» του Κράτους και στο οποίο «η φιλανθρωπία δεν έχει λόγο».⁶¹³ Ένα αίτημα για την οικονομική συνδρομή του Κράτους σε αυτό το εγχείρημα απεστάλη στον υπουργό Εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλη τον επόμενο μήνα με την αιτιολόγηση ότι ήταν «υποχρέωση του Κράτους απέναντι των στρατευθέντων». Οι ρευστές αντιλήψεις της περιόδου πάντως ήταν εμφανείς καθώς το Μέγαρο αυτό παρά την κρατική χρηματοδότηση θα ήταν «φιλανθρωπικόν ίδρυμα» και προς τούτο συστάθηκε μία επιτροπή με πρόσωπα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, πολλά εκ των οποίων συμμετείχαν στις Επιτροπές Περιθάλψεως (λ.χ. Μερκούρης, Μπενάκης, Νεγροπόντης). Το εν λόγω αίτημα προωθήθηκε στον Βενιζέλο χωρίς να έχει εντοπιστεί κάποια περαιτέρω εξέλιξη.⁶¹⁴ Η συνέχιση του πολέμου καθώς και προνοιακά μέτρα που ελήφθησαν μετά το πέρας αυτού οδήγησαν πιθανότητα στην αποδυνάμωση αυτής της ιδέας.

Στο πλαίσιο της παγίωσης της πεποίθησης της κρατικής υποχρέωσης για τη συνδρομή στα θύματα πολέμου, ο αντιεισαγγελέας Πρωτοδικών Πατρών Αδαμάντιος Καζακόπουλος σημείωνε στο ημερολόγιό του, τον Μάιο του 1913, «μετά δε την αγαθήν έκβασιν του αγώνος [...] οφείλουσιν αι Κυβερνήσεις να επιδείξωσι την απεριόριστον στοργήν των προς ανακούφισιν των εκ του πολέμου δοκιμασθέντων».⁶¹⁵ Η συζήτηση στη Βουλή και τα σχόλια αυτά αναδείκνυαν την αλλαγή των αντιλήψεων που είχε συντελεστεί σε

⁶¹³ Κώστας Λαδόπουλος, «Το παλάτι των απομάχων», *Εμπρός*, 21/1/1913. Βεβαίως την επομένη ο λογοτέχνης και δημοσιογράφος Ιωάννης Κονδυλάκης σημείωνε ότι ένα τέτοιο ζήτημα θα έπρεπε να απασχολήσει μεταπολεμικά την κοινωνία και όχι εν μέσω του πολέμου όταν προτεραιότητα ήταν η ενίσχυση των στρατιωτικών νοσοκομείων. Διαβάτης [Ιωάννης Κονδυλάκης], «Αγνωμοσύνη», *Εμπρός*, 22/1/1913 (για το ψευδώνυμο του Κονδυλάκη, βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800–2004*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 49).

⁶¹⁴ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 80, Αθανάσιος Βρυζάκης και Δημήτριος Καλογερόπουλος προς Εμμανουήλ Ρέπουλη, Αθήνα, 28 Φεβρουαρίου 1913, Ρέπουλης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 2 Απριλίου 1913.

⁶¹⁵ Αδαμάντιος Π. Καζακόπουλος, *Σκέψεις 1913–1948*, Αθήνα 1998, σ. 39.

σχέση με μόλις 15 μήνες νωρίτερα. Πλέον η συνδρομή στους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου δεν θεωρείτο απλή ανταμοιβή και αποζημίωση του Κράτους προς αυτούς, αλλά μία πράξη την οποία «απέκτησαν δικαιώματα» όσοι πολέμησαν για το έθνος.

Από την 1η Ιανουαρίου 1914 και μέχρι τον «οριστικό διακανονισμό» των πολεμικών συντάξεων, όπως αυτές πήγαιναν από τους νόμους ΣΕ΄/1852, 4Α΄/1864 και 116/1913,⁶¹⁶ τα χρήματα για την πληρωμή τους προέρχονταν από το Δημόσιο Ταμείο και παραχωρούνταν στις Επιτροπές Περιθάλψεως για τη διανομή των προκαταβολών αυτών των συντάξεων, ενώ τυχόν διαφορές θα συμψηφίζονταν αναδρομικά. Το υπουργικό συμβούλιο έλαβε αυτή την απόφαση στις 10 Ιανουαρίου 1914 και ο σχετικός νόμος ψηφίστηκε τον Απρίλιο του 1914.⁶¹⁷ Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι σε αυτό το νόμο συναντάται για πρώτη φορά νομοθετικά ο όρος «θύματα πολέμου».

Η απόφαση για την καταβολή των προσωρινών πολεμικών συντάξεων μέσω κρατικής χρηματοδότησης από την Επιτροπή και η ασάφεια των στόχων της Επιτροπής οδήγησε στον ορισμό των δικαιούχων περιθάλψης από αυτήν. Η ασάφεια των στόχων πήγαινε από το ίδιο το ιδρυτικό διάταγμά της όπου σημειωνόταν ότι αυτή συστάθηκε «διά τας ανάγκας της περιθάλψεως και την καθόλου αντίληψιν, κατά την κρίσιν αυτής, των απόρων οικογενειών των εν πολέμων πεσόντων, των καταστάντων ανικάνων».⁶¹⁸ Όπως σημειωνόταν σε απολογισμό της Επιτροπής «υπό ταύτην ευρυτάτην διαγραφήν του προσρισμού της η Επιτροπή ηδύνατο να επεκτείνει την μέριμνά της προς πλείστας διευθύνσεις και δη τόσον γενναιότερον όσον τα χρηματικά της μέσα ήσαν ισχυρότερα». Η ελευθερία δράσης της επιτροπής σε συνδυασμό με τη σημαντική κρατική χρηματοδότηση οδήγησε στη διεύρυνση των περιθαλψιούχων και πέραν των δικαιούχων πολεμική σύνταξη. Η δραστηριότητα αυτή βοηθούσε το Κράτος έως ότου εκδοθούν οι οριστικές

⁶¹⁶ Με βάση αυτούς τους νόμους εκδίδονταν οι πολεμικές συντάξεις έως το 1922 και τη ψήφιση του 2769/1922 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III). Ενδεικτικά βλ. τις 84 αποφάσεις απονομής πολεμικών συντάξεων της περιόδου 1914–1922 που υπάρχουν σε ΕΛΙΑ, Αρχείο Υπουργείου Στρατιωτικών–Αποφάσεις απονομής στρατιωτικών συντάξεων (πρόκειται για τον μοναδικό φάκελο του εν λόγω αρχείου).

⁶¹⁷ Ν. 256/1914 «Περί καταλογισμού χορηγηθεισών χρηματικών ποσοτήτων παρά της Επιτροπής περιθάλψεως και προκαταβολής εις τους δικαιούχους συντάξεως εκ του Δημοσίου Ταμείου» (16/4/1914), ΦΕΚ Α΄/117/30-4-1914. Το έργο της Επιτροπής Περιθάλψεως, ό.π., σ. 16. Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 370. Η παροχή των προκαταβολών των συντάξεων συνεχιζόταν όταν πραγματοποιήθηκε η νέα επιστράτευση το 1915 (βλ. παρακάτω), με τον υπουργό Εσωτερικών Δημήτριο Γούναρη να δηλώνει στη Βουλή, τον Οκτώβριο του 1915, ότι τα χρήματα αυτά δίνονταν ακόμα από την Επιτροπή Περιθάλψεως «όπερ δεν κατώρθωσε να κάμει το Κράτος ως εκ της μη εκκαθαρίσεως των απειραρίθμων αιτήσεων». Εμπρός, 8/10/1915, «Η χθεσινή συνεδρίασις της Βουλής».

⁶¹⁸ Β.Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής δια την Περιθάλψιν των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων» (22/5/1913), ΦΕΚ Α΄/102/27-5-1913.

συντάξεις μέσω ενός ημικρατικού μηχανισμού με τη φιλανθρωπική δομή που είχε η Επιτροπή, αλλά με κρατική χρηματοδότηση και τη συμμετοχή σε αυτή δημοσίων υπαλλήλων. Όπως το έθετε η ίδια η επιτροπή επρόκειτο για «έργον φιλανθρώπου συμπληρώσεως των διατάξεων του νόμου και προσαρμογής αυτών εις τας εκάστοτε περιπτώσεις κατ' ουσιαστικήν εκτίμησιν των γεγονότων και επιεικήν ερμηνείαν των τύπων». ⁶¹⁹

Σε αυτό τον πλαίσιο προς διευκόλυνση των εργασιών της η Επιτροπή όρισε τους «εν πολέμω παθόντες», δηλαδή όσους α') «υπηρετούντες εις τας τάξεις του στρατού, εφονεύθησαν κατά την διάρκειαν των δύο πολέμων», β'), «υπηρετούντες εις τας τάξεις του στρατού, απεβίωσαν κατά την διάρκειαν των δύο πολέμων», γ') «απολυθέντες των τάξεων του στρατού κατέστησαν ανίκανοι συνεπεία νόσου υφ' ης προσεβλήθησαν, απεβίωσαν μετά ταύτα», δ') «κατέστησαν ανίκανοι συνεπεία τραύματος». Εν συνεχεία, βάσει αυτού του ορισμού αναγνωρίστηκε το δικαίωμα στην περίθαλψη στα εξής πρόσωπα: α') «εις την χήραν σύζυγον και τα τέκνα του αποθανόντος», β') «εις την άνευ τέκνων χήραν του παθόντος, εφ' όσον αυτή εξηκολουθεί συζώσα μετά της οικογενείας του συζύγου της», γ') «εις τας ορφανάς γονέων άγαμους αδελφάς του θανόντος», δ') «εις τας χήρας αδελφάς του θανόντος, εάν ούτος δεν είχε σύζυγον, τέκνα ή απόρους γονείς και απεδεικνύετο ότι ήτο προστάτης ταύτης», ε') «εις τους συνεπεία τραύματος ή νόσου καταστάνας ανικάνους προς εργασίαν, εις τους οποίους το επίδομα ήτο προσωπικόν». Τέλος, ορίστηκε ποια ήταν η παρεχόμενη από την Επιτροπή «περίθαλψη». Συγκεκριμένα ως περίθαλψη νοούταν, α') η παροχή μηνιαίου επιδόματος σε μη δικαιούχους πολεμικής σύνταξης που είχαν «πραγματική ανάγκη», β') η παροχή σε δικαιούχους πολεμικής σύνταξης συμπληρωματικού επιδόματος εάν αυτό ήταν αναγκαίο, γ') η παροχή εκτάκτων βοηθημάτων σε περιπτώσεις άμεσης ανάγκης, δ') η παροχή δωρεάν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε τραυματίες και συγγενείς πεσόντων και τραυματιών, ε') η εύρεση «ελαφράς» εργασίας σε τραυματίες, στ') η προστασία των απόρων ορφανών πολέμου και φροντίδα για τη μόρφωσή τους. ⁶²⁰

Η Επιτροπή διαιρέθηκε για την αποδοτικότερη λειτουργία της σε τρία τμήματα. Το Τμήμα Α' ήταν υπεύθυνο για την ανεύρεση πόρων (ξέχωρα από τις κρατικές εισφορές). Το Τμήμα Β' ήλεγχε τις αιτήσεις για περίθαλψη (μέχρι το 1916 είχε πραγματοποιήσει 56 συνεδρίες) και ήταν υπεύθυνο για την περίθαλψη και την παροχή των επιδομάτων.

⁶¹⁹ *Το έργον της Επιτροπής Περιθάλψεως*, ό.π., σσ. 18-19.

⁶²⁰ *Στο ίδιο*, σ. 19· Μακκάς, ό.π., σσ. 6-9· Αιλιανός, ό.π., σσ. 498-499, 501-502.

Το Τμήμα Γ' ασχολείτο με την ανεύρεση εργασίας σε όσους δικαιούνταν περίθαλψη κά-
νοντας έκκληση «προς τους καθ' άπασαν την παλαιάν και νέαν Ελλάδα πατριώτας» και
παρακαλώντας τους «ίνα συντρέχοντες εις τον ιερόν σκοπόν της εκπληρώσεως της εθνι-
κής οφειλής» μέσω την γνωστοποίησης στο τμήμα αυτό θέσεις και υπηρεσίες στις οποίες
μπορούν να προσληφθούν θύματα πολέμου.⁶²¹ Η πληρωμή πάντως των επιδομάτων από
την επιτροπή σημείωσε καθυστερήσεις το 1914 και το 1915 λόγω «ταμειακών δυσχε-
ρειών», οργανωτικών ελλείψεων και της μεγάλης απόστασης των περιθαλψιούχων από
τις κατά τόπους έδρες της Επιτροπής, όπως ομολογούσε η ίδια σε έκδοσή της.⁶²² Η δρα-
στηριότητα αυτή της επιτροπής έθεσε τα θεμέλια για την πρόνοια για τους ανάπηρους
και τα θύματα πολέμου, καθώς και για τους εφέδρους και παλαιούς πολεμιστές που ε-
φαρμόστηκε τόσο κατά την εμπόλεμη περίοδο όσο και κατά τον Μεσοπόλεμο. Πέρα από
τον ορισμό των «εν πολέμω παθόντων», συγκεκριμενοποιείται ο όρος «περίθαλψη», ο
οποίος περιελάμβανε τρεις άξονες, α') οικονομική βοήθεια, β') ιατροφαρμακευτική πε-
ρίθαλψη, γ') βοήθεια εξεύρεσης εργασίας και προστασία των ορφανών πολέμου. Αυτό
ακριβώς το τρίπτυχο αποτελούσε τα βασικά δικαιώματα των θυμάτων πολέμου που α-
ναγνωρίστηκαν την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου στις περισσότερες χώρες.⁶²³

Τον Νοέμβριο του 1914 με τον ν. 438/1914 συμπληρώθηκε περαιτέρω το νομοθε-
τικό πλαίσιο για τις πολεμικές συντάξεις.⁶²⁴ Η καινοτομία του εν λόγω νόμου ήταν ότι τα
τραύματα και τα νοσήματα χωρίζονταν σε προσωρινά («μετά πάροdon ωρισμένου χρονι-
κού διαστήματος δύνανται να θεραπευθώσι») και σε «ανίατα» («τα οποία επιφέρουσι
μεγάλην μείωσιν της προς εργασία ικανότητας») (άρθρο 5). Όσοι είχαν «προσωρινήν
ελάττωσιν της ικανότητας προς εργασία» δικαιούνται ετήσια αποζημίωση ανάλογη της
ανικανότητά τους, η οποία θα μπορούσε να ανανεωθεί μέχρι τρία έτη. Μετά το πέρας
αυτού του χρονικού διαστήματος, εάν δεν έχει βελτιωθεί η κατάσταση του δικαιούχου,
η αποζημίωση θα μετατρέπóταν σε ισόβια σύνταξη (άρθρο 6). Οι δικαιούχοι σύνταξης ή
προσωρινού βοηθήματος χωρίζονταν σε τρεις κλίμακες («κλάσεις») ανάλογα με την ε-
λάττωση της ικανότητάς τους προς εργασία (10–20%, 20–40%, 40–60%) και λάμβαναν

⁶²¹ Αθήναι, 20/12/1913, «Παροχή εργασίας».

⁶²² Το έργο της Επιτροπής Περιθάλψεως, ό.π., σσ. 11, 19-24.

⁶²³ Cabanes, *The Great War*, ό.π., σ. 18.

⁶²⁴ Ν. 438 «Περί συντάξεως αποστρατείας ένεκα τραυμάτων» (27/11/1914), ΦΕΚ Α'/361/4-12-1914.

σύνταξη ανάλογη της κατηγορίας που ανήκαν και του στρατιωτικού βαθμού τους. Τα ετήσια ποσά αναφέρονταν στα άρθρα 11 και 12 και αυτά κυμαίνονταν για τους στρατιώτες από 110 έως 210 δρχ. για τα προσωρινά επιδόματα και από 204 έως 324 δρχ. για τις οριστικές συντάξεις, ενώ για τους ανθυπασπιστές (οι ανώτεροι που αναφέρονταν) από 250 έως 350 δρχ. για το προσωρινό επίδομα και από 396 έως 600 δρχ. για τις συντάξεις.⁶²⁵

Για να γίνει κατανοητό το ύψος των συντάξεων, στο δημόσιο ο μισθός του κλητήρα, το 1914, ήταν 110 δρχ., του γραμματέα ήταν 240 δρχ., του τμηματάρχη, 400 δρχ., του διευθυντή 480 δρχ. και του υπουργού 800 δρχ., ενώ στο δικαστικό κλάδο του ειρηνοδίκη 250 δρχ., του πρωτοδίκη 400 δρχ., του εισαγγελέα 535 δρχ. και του αρεοπαγίτη 900 δρχ..⁶²⁶ Η πολεμική σύνταξη ενός οπλίτη δηλαδή με χαμηλό βαθμό αναπηρίας ήταν σαφώς μεγαλύτερη από αυτή του κλητήρα και βρισκόταν μάλιστα ελαφρώς παρακάτω από αυτόν του ειρηνοδίκη. Αντίστοιχα η σύνταξη ενός απόμαχου με ολική αναπηρία ήταν υψηλότερη από έναν γραμματέα υπουργείου καθώς και ενός ειρηνοδίκη. Όσο ανέβαινε ο βαθμός αυξανόταν η συνταξιοδοτική κλίμακα. Για παράδειγμα η σύνταξη ενός ανθυπασπιστή με ολική αναπηρία ήταν υψηλότερη από το μισθό ενός διευθυντή Υπουργείου καθώς και από έναν εισαγγελέα.

Ως προς το ύψος των συντάξεων σε σχέση με το κόστος ζωής, το 1914 το ψωμί κόστιζε 0,38 δρχ./κιλό, το κρέας 1,42 δρχ./κιλό, το βούτυρο 3,83 δρχ./κιλό, τα φασόλια 0,45 δρχ./κιλό, τα φρέσκα ψάρια 2,02 δρχ./κιλό, ο παστός μπακαλιάρος 1,10 δρχ./κιλό, η ζάχαρη 0,85 δρχ./κιλό, ο καφές 2,68 δρχ./κιλό και το ελαιόλαδο 1,12 δρχ./κιλό.⁶²⁷ Δηλαδή το κόστος μόνο ενός κιλού ψωμιού ημερησίως ήταν 138,70 δρχ. ετησίως απορροφώντας δηλαδή περισσότερο από το 1/3 της σύνταξης ενός οπλίτη ανάπηρου πολέμου με αναπηρία άνω του 60%. Υποθετικά, βάσει των στοιχείων που έχουμε, μία τετραμελής οικογένεια θα χρειαζόταν σίγουρα 1 κιλό ψωμί ημερησίως, 1 κιλό κρέας, 1 κιλό μπακαλιάρο και 1 κιλό ζάχαρη εβδομαδιαίως, 2 κιλά φασόλια και λάδι μηνιαίως, καθώς και 1

⁶²⁵ Αναλυτικά για τα ποσά βλ. Παράρτημα 2, Πίνακας 1. Επιπρόσθετα μέτρα που ελήφθησαν αυτή την ειρηνική περίοδο ήταν η ίδρυση «πρόσκαιρων νοσοκομείων» σε λουτροπόλεις για την αποθεραπεία των τραυματιών πολέμου. Υπεύθυνο για την ίδρυσή τους ήταν το Υπουργείο Στρατιωτικών και λογίζονταν ως στρατιωτικά νοσοκομεία. Ν. 312/1914 «Περί ιδρύσεως προσκαίρων νοσοκομείων εις λουτροπόλεις προς λουτροθεραπείαν των ασθενών και τραυματιών οπλιτών του στρατεύματος» (ΦΕΚ Α'/297/18-10-1914)· Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου 312» (17/11/1914), ΦΕΚ Α'/347/25-11-1914· Β.Δ. «Περί ιδρύσεως προσκαίρου νοσοκομείου λουτρών εν Αιδηψώ» (28/7/1914), ΦΕΚ Α'/277/14-8-1915.

⁶²⁶ Andréadés, ό.π., σ. 33.

⁶²⁷ Μητροφάνης, ό.π., σσ. 359-363.

κιλό καφέ το δίμηνο. Το κόστος αυτών ανερχόταν στις 377,70 δρχ. ετησίως,⁶²⁸ δηλαδή 53,70 δρχ. περισσότερες από την σύνταξη ενός οπλίτη με ολική αναπηρία, ενώ άγγιζε τα 2/3 της σύνταξης ενός ανθυπασπιστή με ολική αναπηρία. Από τα ποσά αυτά γίνεται κατανοητό ότι οι αναπηρικές συντάξεις σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να είναι το αποκλειστικό μέσο βιοπορισμού μίας οικογένειας καθότι ήταν ανεπαρκείς για την κάλυψη ακόμα και των βασικότερων αναγκών.

Η σύνδεση της αναπηρικής σύνταξης με την ανικανότητα προς εργασία, η οποία κυριάρχησε και στα αντίστοιχα νομοθετήματα του Μεγάλου Πολέμου, και όχι απλώς με το κριτήριο του βιοπορισμού όπως πήγαζε από τον νόμο του 1852 (και τον αντίστοιχο γαλλικό του 1831, βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3), είχε τις ρίζες της στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που είχε υιοθετηθεί στη Γερμανική Αυτοκρατορία, και δη στις πρόνοιες για τα εργατικά ατυχήματα. Το σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων, που είχε εισαχθεί από τον καγκελάριο Όττο φον Βίσμαρκ (Otto von Bismark) τη δεκαετία του 1880 ως μέσο κατευνασμού της εργατικής τάξης, ήταν αυτό που έκανε τη σύνδεση της αναπηρίας με την ικανότητα προς εργασία. Συγκεκριμένα, με το νόμο για τα εργατικά ατυχήματα, του 1884, ο υπολογισμός της σύνταξης του τραυματία ή ανάπηρου εργάτη καθοριζόταν σε συνάρτηση με το πόσο το μελλοντικό εισόδημα του ανάπηρου θα επηρεαζόταν από το (μόνιμο ή παροδικό) τραυματισμό του. Στην περίπτωση θανάτου του εργαζόμενου, καλυπτόταν τα έξοδα κηδείας και παραχωρούταν σύνταξη στην οικογένειά του, σε περίπτωση σοβαρού τραυματισμού καλυπτόταν η ιατρική περίθαλψη του έως την αποκατάστασή του, ενώ καταβάλλονταν και ένα μέρος του μισθού. Το σύστημα ασφάλισης για τα εργατικά ατυχήματα επεκτάθηκε και σε άλλους κλάδους μεταξύ των οποίων και οι ένοπλες δυνάμεις (1885). Το 1889 το νομοθετικό αυτό πλαίσιο συμπληρώθηκε με την πρόβλεψη παροχής μόνιμης σύνταξης σε περίπτωση μόνιμης αναπηρίας.⁶²⁹

Η χρονική στιγμή ψήφισης του ελληνικού νόμου (Νοέμβριος 1914) ήταν σαφώς επηρεασμένη από τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη καθώς έως τότε είχαν ψηφιστεί

⁶²⁸ Συγκεκριμένα, το κόστος ετησίως ανερχόταν για το κρέας σε 73,84 δρχ., για το ψωμί 138,70 δρχ., για τον μπακαλιάρο 57,20 δρχ., για τη ζάχαρη 44,20 δρχ., για τον καφέ 16,08 δρχ., για το λάδι 26,88 δρχ. και για τα φασόλια 10,80 δρχ., βλ. επίσης Παράρτημα 2, Πίνακας 2.

⁶²⁹ Henry E. Sigerist, «From Bismarck to Beveridge: Developments and Trends in Social Security Legislation», *Journal of Public Health Policy*, τ. 20, τχ. 4, 1999, σσ. 474-496, σσ. 489-490· Stolleis, *ό.π.*, σσ. 68-75· Heather R. Perry, *Recycling the Disabled. Army, Medicine, and Modernity in WWI Germany*, Manchester University Press, Μάντσεστερ-Νέα Υόρκη 2014, σ. 121· Anita Magowska, «The Unwanted Heroes: War Invalids in Poland after World War I», *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, τ. 69, τχ. 2, Απρίλιος 2014, σσ. 185-220, σ. 200.

(και εκσυγχρονιστεί) αντίστοιχοι νόμοι στις περισσότερες εμπόλεμες χώρες. Στη Γαλλία όταν εξερράγη ο Μεγάλος Πόλεμος ίσχυαν οι νόμοι περί στρατιωτικών συντάξεων της 11ης και 18ης Απριλίου 1831 (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.1 και Α.1.1.3). Σύμφωνα με αυτούς και τις τροποποιήσεις τους (1879, 1887, 1905, 1907) τα τραύματα έπρεπε να αποδεικνύονται ότι προέρχονταν από γεγονότα του πολέμου, ενώ αναπηρική σύνταξη δικαιούταν όποιος είχε μείωση κατά 60% της ικανότητάς του προς εργασία. Επίσης, αναγνωρίζονταν έξι είδη αναπηρίας με τέσσερις κλίμακες η κάθε μία. Για όσους είχαν αναπηρία κάτω από 60% προβλέπονταν προσωρινά επιδόματα, από το 1857, με το καθεστώς του κάθε δικαιούχου να επανεξετάζεται ανά διετία.⁶³⁰

Στην Αυστροουγγαρία, σύμφωνα με νόμο του 1875, ίσχυε επίσης το σύστημα της προσωρινής σύνταξης έως τα 10 έτη, που κατόπιν σε περίπτωση μη βελτίωσης της κατάστασης γινόταν μόνιμη, η οποία χωριζόταν σε 12 κλίμακες όχι αναλόγως το ποσοστό αναπηρίας, αλλά με βάση το χρόνο της στρατιωτικής υπηρεσίας. Επίσης, με νόμο του 1887, τα εξαρτόμενα μέλη του ανάπηρου ή θανόντα δικαιούταν σύνταξη λόγω πολέμου ή αιτιών που απορρέαν από αυτόν.⁶³¹ Στην Ιταλία ο νόμος του 1895 για τις στρατιωτικές συντάξεις συμπληρώθηκε κατά τη διάρκεια του Ιταλοτουρκικού πολέμου, το 1912, παρέχοντας συντάξεις σε ανάπηρους πολέμου σε τρεις κλίμακες, ενώ παρέχονταν συντάξεις στις χήρες και τα ορφανά καθώς και σε άλλους κοντινούς συγγενείς σε περίπτωση που ο βιοπορισμός τους εξαρτιόταν από τον θανόντα στρατιώτη.⁶³² Στο γερμανικό σύστημα, που βασιζόταν σε πολυάριθμους νόμους μεταξύ του 1906 και του 1914, πέραν από την αναπηρική σύνταξη προβλεπόταν επιπρόσθετα επιδόματα για τους ακρωτηριασμένους ανάπηρους, καθώς και για όσους είχαν αποκτήσει τα τραύματά τους εν καιρώ πολέμου.⁶³³ Τέλος, στη Ρωσία υπήρχαν νόμοι από το 1912 για τις συντάξεις σε ανάπηρους πολέμου καθώς και σε χήρες και ορφανά, οι οποίοι συμπληρώθηκαν το Νοέμβριο του 1914.⁶³⁴

Ο ελληνικός νόμος του 1914 ήταν σαφώς επηρεασμένος από τις διεθνείς τάσεις της περιόδου καθώς αναγνώριζε το δικαίωμα σε σύνταξη αναπηρίας λόγω ανικανότητας προς εργασία και το δικαίωμα των πληρέστερων συγγενών αυτών σε περίπτωση θανά-

⁶³⁰ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σσ. 50-66· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σ. 27.

⁶³¹ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σσ. 36-43· Pawlowsky-Wendelin, «Government Care», *ό.π.*, σ. 176.

⁶³² Herbert Wolfe, *ό.π.*, σσ. 154-155.

⁶³³ Στο *ίδιο*, σ. 73.

⁶³⁴ Στο *ίδιο*, σσ. 197-204.

του. Ο νόμος του 1914 ήταν εγγύτερα στο γαλλικό μοντέλο υιοθετώντας δύο βασικά χαρακτηριστικά του. Πρώτον, θέτοντας το όριο για την απονομή μόνιμης πολεμικής σύνταξης σε όσους είχαν τουλάχιστον 60% αναπηρία. Δεύτερον, η παροχή πρόσκαιρων επιδομάτων τα οποία θα επανεξετάζονταν (ανά τριετία και όχι ανά διετία όπως στη Γαλλία) και θα μπορούσαν υπό προϋποθέσεις να μετεξελιχθούν σε μόνιμες συντάξεις.

Όσον αφορά το ύψος των παρεχόμενων συντάξεων, τα ποσά του ελληνικού νόμου βρισκόντουσαν σε γενικές γραμμές σε χαμηλότερη κλίμακα σε σχέση με αυτά των υπολοίπων κρατών. Για αυτό το συμπέρασμα ως μέτρο σύγκρισης ελήφθησαν οι αναπηρικές συντάξεις των οπλιτών οι οποίες κυμαίνονταν μεταξύ 204 δρχ. και 324 δρχ., ήτοι μεταξύ \$38,76 και \$61,56.⁶³⁵ Οι αντίστοιχες αναπηρικές συντάξεις οπλιτών στη Γαλλία κυμαίνονταν από \$19,30 έως \$115,80 (100–600 γαλ. φράγκα), στη Βρετανία από \$291,20 έως \$1.435,20 (£69,68–347,88), στη Γερμανία από \$128,63 έως \$283,26 (540–1188 μάρκα) και στην Αυστροουγγαρία από \$19,46 έως \$58,35 (96–288 Kronen).⁶³⁶ Από τα στοιχεία αυτά αναδεικνύεται ότι πέραν των κατώτατων συντάξεων σε Γαλλία και Αυστροουγγαρία στις υπόλοιπες κλίμακες οι ελληνικές αναπηρικές συντάξεις ήταν αισθητά χαμηλότερες, ιδίως όσο αυξανόταν το ποσοστό της αναπηρίας. Ενδεικτική μάλιστα είναι η τεράστια διαφορά ανάμεσα στις συντάξεις που λάμβαναν οι έχοντες απόλυτη αναπηρία με τις γαλλικές συντάξεις να είναι 3,5 φορές μεγαλύτερες των ελληνικών, τις γερμανικές τετραπλάσιες και τις βρετανικές 23 φορές υψηλότερες, ενώ οι ελληνικές συντάξεις ήταν υψηλότερες μόνο από αυτές της Αυστροουγγαρίας.

Για να γίνει κατανοητό το ύψος των συντάξεων, 1 κιλό ψωμιού στη Γαλλία τον Απρίλιο του 1915 κόστιζε 0,42 γαλλικά φράγκα,⁶³⁷ ήτοι ετησίως 153,30 γαλλικά φράγκα. Το ποσό δηλαδή μόνο για την αγορά μίας μικρής ποσότητας ψωμιού απορροφούσε μεγάλο μέρος της παρεχόμενης σύνταξης, η οποία κυμαινόταν μεταξύ 100 και 600 γαλλικών φράγκων, και μάλιστα ήταν μιάμιση φορά μεγαλύτερο από την κατώτατη αναπηρική σύνταξη, των εχόντων 10% αναπηρία. Για την αντίστοιχη προμήθεια ψωμιού ενός οπλίτη

⁶³⁵ Η χρήση του δολαρίου ως μέτρο σύγκρισης έγινε διότι τα ποσά (πλην Ελλάδος) προέχονται από τη μελέτη του Herbert Wolfe, στην οποία έχει μετατρέψει τα ποσά σε δολάρια (ισοτιμίας του 1916). Η ισοτιμία δραχμής–δολαρίου το 1914 ήταν 1δρχ.= \$0,19 (\$1=5,19δρχ.). Βλ. το παράρτημα (χωρίς αρίθμηση) με τις ισοτιμίες της δραχμής με δολάριο και στερλίνα την περίοδο 1914–24 σε André Andréas (επ.), *Les effets économiques et social de la Guerre en Grèce*, Les Presses Universitaires de France, Παρίσι 1928, σ. 285.

⁶³⁶ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σσ. 36, 56–58, 73, 114. Βλ. Παράρτημα 2, Πίνακας 3.

⁶³⁷ «Retail Price of Bread for Paris, France», Federal Reserve Bank of St. Louis, <https://fred.stlouisfed.org/series/M04023FR00PARM307NNBR>, πρόσβαση 4 Οκτωβρίου 2020.

με αναπηρία 100%, που ελάμβανε δηλαδή σύνταξη 600 γαλλικών φράγκων, χρειαζόταν το 25,55% της σύνταξής του. Ο μέσος όρος του κόστους του ψωμιού καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου (περιλαμβάνοντας δηλαδή και τις πληθωριστικές τιμές του 1917–18) στο Βερολίνο ήταν 38,4 μάρκα/κιλό,⁶³⁸ οπότε το ετήσιο κόστος ήταν 14.016 μάρκα υπερκεράζοντας κατά πολύ τις παρεχόμενες συντάξεις. Στην Ελλάδα, όπου το ετήσιο κόστος για 1 κιλό ψωμί ημερησίως ήταν 138,70 δρχ., η αντίστοιχη αναλογία ήταν ότι η αγορά αυτής της ποσότητας ψωμιού ετησίως απορροφούσε το 67,99% της κατώτερης παρεχόμενης αναπηρικής σύνταξης για την καθώς και το 42,80% της σύνταξης ενός οπλίτη με ολική αναπηρία. Σε γενικές γραμμές δηλαδή παρά το χαμηλότερο ύψος των πολεμικών συντάξεων στην Ελλάδα αυτές ήταν πιο αποδοτικές, τουλάχιστον έως ότου εμπλακεί η χώρα στον Μεγάλο Πόλεμο και αυξηθεί το κόστος ζωής (βλ. παρακάτω και Παράρτημα 2).

Ένα επιπρόσθετο μέτρο για τους ανάπηρους πολέμου ήταν η παραχώρηση σε αυτούς αδειών λειτουργίας περιπτέρων. Η παραχώρηση περιπτέρων ήταν ένα μέτρο με πολλαπλά οφέλη καθώς βοηθούσε τον παθόντα να αποκατασταθεί επαγγελματικά παρέχοντάς του μία σταθερή εργασία χωρίς να επιβαρύνεται το δημόσιο ταμείο. Παράλληλα, τα περίπτερα καθιστούσαν τους ανάπηρους και τις θυσίες τους ορατές στο δημόσιο χώρο, ενώ ήταν και ένα μέσο επικοινωνίας αυτών με τον υπόλοιπο κόσμο απομακρύνοντας το φάσμα της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η ιστορικός Oksana Vynnyk «τα περίπτερα ήταν δημόσιες υπενθυμίσεις της θυσίας και του ηρωισμού και βοήθησαν στην επανένταξη των αναπήρων πολέμου στον αστικό χώρο».⁶³⁹ Το «κιόσκι» ήταν ο «θρόνος» του τραυματία και το «προσκύνημα κάθε καπνίζοντος διαβάτου» κατά την εφημερίδα *Ακρόπολις*.⁶⁴⁰ Η παραχώρηση περιπτέρων σε ανάπηρους πολέμου ήταν ένα μέτρο με μακρά ιστορία, το οποίο είχε συνδεθεί με τη λιανική πώληση ειδών καπνού (σιγαρέτα, πούρα κλπ.) σε αυτά (Tabak Kiosk) που είχε θεσπιστεί από τα τέλη του 18ου αιώνα για τους βετεράνους στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Το μέτρο

⁶³⁸ Keith Allen, «Bread Rationing and the First World War in Berlin, 1914–1923», *Journal of Contemporary History*, τ. 32, τχ. 2, Χειμώνας 1998, σσ. 371–393, σ. 380.

⁶³⁹ Oksana Vynnyk, «Postwar 'Normalization': The Reintegration of Disabled Veterans to Civilian Life in Interwar Lviv», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Alberta, Edmonton 2018, σσ. 138–139, 299, 328. Σε αυτό το πλαίσιο αναπηρική οργάνωση στην Πολωνία, το 1925, αναφερόταν στα περίπτερα ως «ζωντανά μνημεία» της φρίκης του πολέμου. Παρατίθεται Στο ίδιο, σ. 306.

⁶⁴⁰ *Ακρόπολις*, 28/4/1914, «Ο τραυματίας».

αυτό ελήφθη την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου και από τα διάδοχα κράτη της Αυστρο-ουγγαρίας.⁶⁴¹ Η ιστορία του μέτρου αυτού παρουσιάζεται σε επόμενο κεφάλαιο μαζί με αυτή της λιανικής μονοπώλησης καπνού από ανάπηρους πολέμου που θεσπίστηκε μεσοπολεμικά (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).

Στην Αθήνα περίπτερα υπήρχαν ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και πωλούσαν κυρίως καπνό.⁶⁴² Οι πρώτες σκέψεις για παραχώρησή τους σε τραυματίες έγιναν την επαύριο του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, καθώς ήδη τον Μάιο του 1913 το Υπουργείο Εσωτερικών σχεδίαζε να στήσει περίπτερα επί της οδού Πανεπιστημίου «όπως δοθούν εις τους εκ του πολέμου τραυματίας τους ανικάνους προς πάσαν εργασίαν».⁶⁴³ Τον Οκτώβριο του 1913 ο Δήμος Αθηναίων (επί δημαρχίας Σπυρίδωνος Μερκούρη) αποφάσισε την ανέγερση περιπτέρων και την παραχώρησή τους σε τραυματίες ή σε συγγενείς πεσόντων. Ο ποιητής Σωτήρης Σκίπης επαινώντας την απόφαση αυτή σημείωνε τα πολλαπλά πλεονεκτήματα μίας τέτοιας κίνησης όχι μόνο για τους αναπήρους. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι μέσω αυτών θα μπορούσαν να πωλούνται και εφημερίδες ανεβάζοντας με αυτό τον τρόπο την κυκλοφορία του ελληνικού τύπου, ενώ σημείωνε ακόμα ότι θα συνέβαλαν στον καλλωπισμό της πρωτεύουσας. Τέλος, εξέφραζε την ευχή να υιοθετήσουν αυτό το μέτρο και επαρχιακές πόλεις.⁶⁴⁴

Τον Δεκέμβριο του 1913 ο Δήμος Αθηναίων ενέκρινε τη δαπάνη 22.500 δρχ. για τη δημιουργία 25 περιπτέρων που θα παραχωρούταν δωρεάν για μια τριετία σε τραυματίες πολέμου.⁶⁴⁵ Η εσπευσμένη απόφαση αυτή του Δήμου πριν την υλοποίηση του σχεδίου του Υπουργείου Εσωτερικών μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι η τοπική αυτοδιοίκηση βρισκόταν σε προεκλογική περίοδο για τις δημοτικές εκλογές της 9ης Φεβρουαρίου 1914. Σε αυτές ο Σπ. Μερκούρης, ο οποίος προσπάθησε να καρπωθεί τα πολιτικά οφέλη ενός τέτοιου προνοιακού μέτρου, αντιμετώπισε, εν τέλει ανεπιτυχώς, τον Εμμανουήλ Μπενάκη, ένα από τα σημαίνοντα στελέχη των Επιτροπών Περιθάλψεως.⁶⁴⁶

⁶⁴¹ Stegmann, «Veteran Status», ό.π., σ. 67· Vynnyk, ό.π., σ. 1.

⁶⁴² Θανάσης Κ. Κάππος, *Τα περίπτερα της Αθήνας, 1943–1969*, Αλήθεια, Αθήνα 2010, σ. 18.

⁶⁴³ *Εμπρός*, 7/5/1913, «Περίπτερα δια τους τραυματίας».

⁶⁴⁴ Σωτήρης Σκίπης, «Περίπτερα», *Σκριπ*, 30/10/1913. Βλ. επίσης του ίδιου «Τα Περίπτερα», *Σκριπ*, 21/12/1913, όπου επαναλαμβάνει τα ίδια επιχειρήματα.

⁶⁴⁵ *Αθήναι*, 6/12/1913, «Τα περίπτερα», 11/12/1913, «Τα περίπτερα του Δήμου Αθηναίων»· *Εμπρός*, 6/12/1913, «Τα περίπτερα των τραυματιών».

⁶⁴⁶ Λαμπίκης, ό.π., σσ. 125-126.

Στις αρχές του 1914, υπήρξαν και σε άλλους δήμους σκέψεις να ακολουθήσουν το παράδειγμα της πρωτεύουσας για τη δημιουργία και διανομή περιπτέρων, ωστόσο αυτές διακόπηκαν με εντολή του Υπουργείου Εσωτερικών προς τους νομάρχες καθώς το ζήτημα επρόκειτο να αντιμετωπισθεί με ομοιόμορφο τρόπο σε πανελλήνια εμβέλεια από την κεντρική διοίκηση.⁶⁴⁷ Τον Απρίλιο του 1914 με το ν. 254/1914 δημιουργήθηκε το νομοθετικό πλαίσιο για τα περίπτερα. Σύμφωνα με αυτόν, παραχωρήθηκε στην Επιτροπή Περιθάλψεως το δικαίωμα να κατασκευάσει, με δικά της έξοδα, περίπτερα σε δημόσιους χώρους ώστε να παραχωρηθούν «εις τους ανικάνους καταστάντας τραυματίας του πολέμου προς εμπορίαν των συνήθως εν αυτοίς πωλουμένων ειδών». Προτεραιότητα στη διανομή τους είχαν οι δημότες κάθε δήμου ενώ σε περίπτωση που δεν επαρκούσαν για όλους τους ανάπηρους πραγματοποιούταν κλήρωση.⁶⁴⁸

Η Επιτροπή Περιθάλψεως δαπάνησε 58.653,10 δρχ. για την ανέγερση περιπτέρων σε Αθήνα και Πειραιά, τα οποία διένειμε σε αναπήρους αναλόγως του βαθμού ανικανότητάς τους.⁶⁴⁹ Μία ακόμη παράμετρος αυτού του μέτρου ήταν ότι οι κάτοχοι περιπτέρων δεν μπορούσαν ταυτόχρονα και να περιθάλλονται από την Επιτροπή Περιθάλψεως μειώνοντας με αυτό τον τρόπο τα πάγια έξοδά της.⁶⁵⁰ Από τον Ιούνιο του 1915 το μέτρο επεκτάθηκε σε όλη την επικράτεια με σχετική εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών προς τους νομάρχες.⁶⁵¹ Εξαιτίας της γραφειοκρατικής καθυστέρησης της εφαρμογής του μέτρου υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες περίπτερα αναγέρθηκαν με έξοδα του ίδιου του αναπήρου. Συγκεκριμένα, το πρώτο περίπτερο τραυματία πολέμου που λειτούργησε στην Αθήνα ήταν αυτό του δεκανέα Θεόδωρου Δραγώνα (στην αρχή της οδού Σταδίου), ο οποίος ζήτησε από το Υπουργείο Εσωτερικών να του επιτραπεί «να ανεγείρη δι' ιδίας δαπάνης περίπτερον». Το περίπτερο του Θ. Δραγώνα, ο οποίος πρωταγωνίστησε στις εξελίξεις του αναπηρικού κινήματος την περίοδο 1921–22 μέσω της Πανελλήνιας Ένωσης Τραυματιών Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2), καλωσορίστηκε θερμά από τους Αθηναίους

⁶⁴⁷ *Νεολόγος* (Πατρών), 1/5/1914, «Τα περίπτερα».

⁶⁴⁸ Ν. 254 «Περί κατασκευής υπό της Επιτροπής της περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και καταστάντων ανικάνων, περιπτέρων εν ταις δημοσίαις και δημοτικαίς πλατείαις και οδοίς των πόλεων δια τους τραυματίας του πολέμου» (25/4/1914), ΦΕΚ Α'/113/28-4-1914.

⁶⁴⁹ *Σκριπ*, 3/6/1916, «Ανακοίνωσις. Επιτροπή περιθάλψεως».

⁶⁵⁰ *Μακκάς, ό.π., σ. 18· Αιλιανός, ό.π., σ. 502.*

⁶⁵¹ *Εμπρός*, 21/6/1915, «Περίπτερα τραυματιών εις όλον το κράτος».

καθώς σύμφωνα με τον Τύπο «επώλει αδιακόπως καθ' όλην την ημέρα», ενώ, «μέχρις εσπέρας δε είχε ξεπουλήσει όλον το περιεχόμενό του». ⁶⁵²

Το μέτρο της παραχώρησης περιπτέρων σε αναπήρους πολέμου αποτέλεσε ίσως το πιο εμβληματικό προνοιακό μέτρο για αυτούς όχι μόνο από την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων έως το πέρας του Μεσοπολέμου, αλλά και' όλο τον 20ό αιώνα. ⁶⁵³ Ωστόσο, το μέτρο αυτό δεν ήταν καθολικά αποδεκτό στην κοινωνία. Το γεγονός ότι αυτά πουλούσαν συνάμα με άλλα «είδη περιπτέρου» και καπνό προκάλεσε αντιδράσεις από τη μεριά των καπνοπωλών που διαμαρτύρονταν με επιστολή τους στον Τύπο ότι η τοποθέτηση των περίπτρων κοντά στα μαγαζιά τους μείωνε την κίνησή τους. Μάλιστα χρησιμοποιούσαν ως «διαπιστευτήρια» για αυτή τη διαμαρτυρία το επιχείρημα ότι και αυτοί πολέμησαν στους Βαλκανικούς Πολέμους. Όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά στην επιστολή: «καλά και ορθά λένουν, αλλ' ας τα τοποθετήσουν εις μέρη ώστε να μη κλείσουν τα ιδικά μας καπνοπωλεία είνε δε κρίμα και αμαρτία, διότι και ημείς επολεμήσαμεν και υπεφέραμεν ως οικογενειάρχαι, έστω και εάν δεν ετραυματίσθημεν». ⁶⁵⁴ Η αντιπαράθεση αυτή αποτελεί την έναρξη μίας σχέσης καχυποψίας ανάμεσα σε μερίδα των αναπήρων πολέμου και των καπνοπωλών η οποία διατηρήθηκε και την περίοδο του Μεσοπολέμου (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.4).

Αυτή την περίοδο λήφθηκε και το πρώτο προνοιακό μέτρο αναγνώρισης για τους αγωνιστές και οπλαρχηγούς των Εθνικών Αγώνων, μία κατηγορία η οποία αποτελούταν ως επί τον πλείστον από Μακεδονομάχους, αλλά σταδιακά και ιδιαίτερα από το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1920 συμπεριελήφθησαν σε αυτήν Ηπειρωτομάχοι, αγωνιστές της Κρήτης και της Σάμου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1). Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της κατηγορίας παλαιμάχων ήταν ότι ανέπτυξαν μακροχρόνιες στενές σχέσεις πατρωνίας με πολιτικούς, πολλοί από τους οποίους ήταν και οι ίδιοι αγωνιστές. Οι σχέσεις αυτές είχαν ξεκινήσει προπολεμικά και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους ωρίμασαν περαιτέρω.

⁶⁵² *Ακρόπολις*, 28/4/1914, «Το περίπτερον του τραυματίου δεκανέως».

⁶⁵³ Το μέτρο αυτό ισχύει έως σήμερα, μολονότι το δικαίωμα των αναπήρων πολέμου στην απόκτηση περιπτέρου έχει περιοριστεί δραστικά, εύλογα βέβαια λόγω του διαρκούς μειωμένου αριθμού τους. Σύμφωνα με τον ν. 4257/2014 το 30% των περιπτέρων κάθε δήμου παραχωρούνται κατόπιν κλήρωσης σε άτομα με αναπηρία (εν γένει, όχι πολέμου), πολύτεκνους και στρατιωτικούς ανεξαρτήτως βαθμού και αναπηρίας που πολέμησαν στην Κύπρο στα γεγονότα του 1964, του 1967 και του 1974. Βλ. άρθρο 76 του Ν. 4257 «Επείγουσες ρυθμίσεις αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών» (14/4/2014), ΦΕΚ Α' 93/14-4-2014.

⁶⁵⁴ *Σκριπ*, 1/5/1914, «Τα περίπτερα».

Την επαύριο του Μακεδονικού Αγώνα εμφανίστηκε μία «μικτή στρατιωτική τάξη», όπως την χαρακτηρίζει ο ιστορικός Βασίλειος Γούναρης, αποτελούμενη από ντόπιους κλεφτοκαπεταναίους και δεκάδες χαμηλόβαθμους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς που βγήκαν «μπαρουτοκαπνισμένοι» από τον Αγώνα. Για πολλούς από αυτούς, ειδικά τους ντόπιους, η εθνική τους δράση οδήγησε πέρα από την κοινωνική καταξίωση και στην *de facto* νομιμοποίηση του επαγγέλματός τους καθώς και στη «σιωπηρή» παραγραφή ποινικών αδικημάτων τους.⁶⁵⁵

Ένα μέτρο επιβράβευσης που είχε θεσπιστεί ήδη από τα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα ήταν οι κατ' εκλογήν προαγωγές υπαξιωματικών, οι οποίες συνεχίστηκαν συστηματικά μετά την επάνοδό τους στο ελληνικό κράτος το καλοκαίρι του 1908. Ωστόσο, η αποτυχία των πατρώνων τους να εξασφαλίσουν άμεσες ανταμοιβές για τους παλαίμαχους υπαξιωματικούς, η ανυπαρξία παρόμοιων μέτρων για τους αξιωματικούς και οι φόβοι για τους χειρισμούς της εξωτερικής πολιτικής που έθεταν σε κίνδυνο τους αγώνες στα μακεδονικά εδάφη οδήγησαν στη μαζική συμμετοχή των Μακεδονομάχων στρατιωτικών στο κίνημα στο Γουδί (1909).⁶⁵⁶ Σε κάθε περίπτωση, πέρα από τα όποια επαγγελματικά οφέλη, η δράση στη Μακεδονία για αρκετούς έμελλε μακροπρόθεσμα να αποδειχθεί σημαντική πολιτική υποθήκη καθώς εκλέχθηκαν βουλευτές, όπως ο Γεώργιος Μπούσιος, ο Σωτήρης Γκοτζαμάνης καθώς και ο Ίωνας και ο Φίλιππος Δραγούμης.⁶⁵⁷

Το πρώτο επωφελές μέτρο για τους συγγενείς των πεσόντων στον Μακεδονικό Αγώνα ελήφθη τον Δεκέμβριο του 1913. Σύμφωνα με τον ν. 116/1913 για τις συντάξεις των θυμάτων πολέμου (βλ. παραπάνω), χήρες, ορφανά και αδέρφια αξιωματικών, υπαξιωματικών και στρατιωτών που «απεδύθησαν κατά την τελευταίαν δεκαετίαν οικειοθελώς εις ένοπλον αγώνα προστασίας δεινοπαθόντων υποδούλων αδελφών» και υπέστησαν «αποδεδειγμένως βίαιον θάνατον κατά την εκτέλεσιν του αυτοπροαιρέτως αναληφθέντος καθήκοντος» εξομοιώνονταν με τα θύματα πολέμου (άρθρο 11). Το άρθρο

⁶⁵⁵ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», *ό.π.*, σ. 316.

⁶⁵⁶ Στο ίδιο. Βλ. επίσης Βασίλειος Γούναρης, *Από τη Μακεδονία στο Γουδί. Δραστηριότητες των Μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908–1909). Ανάπτυπο από τον 29ο τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 216–219.

⁶⁵⁷ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», *ό.π.*, σ. 317· Μαυρογορδάτος, 1915, *ό.π.*, σ. 193.

αυτό αφορούσε βασικά όσους έδρασαν στο Μακεδονικό Αγώνα,⁶⁵⁸ ωστόσο δεν τον ανέφερε ρητά βοηθώντας με αυτή την ασάφεια στη διεύρυνση των δικαιούχων.⁶⁵⁹

Το επόμενο έτος, κατά την κοινοβουλευτική συζήτηση του ν. 438/1914 (βλ. παραπάνω), ο βουλευτής Αργολιδοκορινθίας Γεώργιος Καρπετόπουλος (ταγματάρχης ε.α.) διαμαρτυρήθηκε για την απουσία ρητής αναφοράς στις χήρες και τα ορφανά των αγωνιστών. Απαντώντας ο Βενιζέλος, με την ιδιότητα του υπουργού Στρατιωτικών, εξήγησε ότι είχε φόβους ότι θα «προκύψουν αδικίες εις βάρος του Δημοσίου, απονέμομένων συντάξεως εις ανθρώπους οίτινες επωφελήθησαν της περιστάσεως να πλατυσκολογήσουν», και επειδή ακριβώς δεν μπορούσε να γίνει διαχωρισμός για το ποιοι προέβησαν σε τέτοιες πράξεις στο νομοσχέδιο αναφέρονταν μόνο όσοι εθελοντές κατατάχθηκαν στον τακτικό Ελληνικό Στρατό κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων.⁶⁶⁰ Από τη συζήτηση αυτή προέκυψαν δύο στοιχεία που θα κυριαρχήσουν εφεξής όσον αφορά την πρόνοια για τους Μακεδονομάχους και τους λοιπούς αγωνιστές. Αφενός, ότι πολιτικοί, ως επί το πλείστον της αντιβενιζελικής παράταξης (βλ. αναλυτικά παρακάτω) υποστήριξαν και προωθούσαν στο κοινοβούλιο τις διεκδικήσεις των αγωνιστών. Αφετέρου, ότι η δραστηριοποίηση αυτών των ατόμων εκτός του πλαισίου του επίσημου στρατεύματος έθετε το ζήτημα της δυσκολίας πιστοποίησης της δράσης τους.

Στα τέλη του 1914 οι μηχανισμοί περίθαλψης και το νομοθετικό προνοιακό πλαίσιο για τις οικογένειες των επιστρατευμένων ανδρών, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου λίγο έμοιαζαν με αυτά που ίσχυαν δυο χρόνια νωρίτερα, όταν ξέσπασε ο Βαλκανοτουρκικός Πόλεμος. Οι πρακτικές αυτές μολονότι είχαν ως βάση τις εξελίξεις που είχαν μεσολαβήσει από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης έως το 1912 (βλ. Κεφάλαιο Α.1), διευρύνθηκαν σε γιγάντιο βαθμό μόλις σε μερικούς μήνες, ώστε να μιλάμε ουσιαστικά για μία κοσμογονία στο προνοιακό πεδίο την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων. Όπως επισημαίνει ο Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι συνιστούν την πολυεπίπεδη μετάβαση από τον ελληνικό «μακρό» 19ο αιώνα στον «σύντομο» 20ό αιώνα αποτελώντας συνέχεια, κατάληξη αλλά και ρήξη με διπλωματικές, ιδεολογικές,

⁶⁵⁸ Σκριπ, 15/12/1913, «Η απονομή συντάξεων εις τους απορφανισθέντας εκ του πολέμου και τα θύματα του Μακεδονικού Αγώνος».

⁶⁵⁹ Για παράδειγμα στη σχετική συζήτηση στη Βουλή ο βουλευτής (Λακωνίας) Ηλίας Κοπανίτσας τόνιζε ότι στη διάταξη συμπεριλαμβάνονταν και οι αγωνιστές του Κρητικού αγώνα. *ΕΣΒ, ΙΘ΄ Βουλευτική Περίοδος Β΄ Σύνοδος, Πρακτικόν της συνεδριάσεως ΚΣ΄ της 17 Δεκεμβρίου 1913*, σ. 4.

⁶⁶⁰ *Εμπρός*, 26/11/1914, «Αι χήρες και τα ορφανά των αγωνιστών».

πολιτικές, στρατιωτικές και κοινωνικές διαδικασίες που ξεκίνησαν στις αρχές του προηγούμενου αιώνα.⁶⁶¹ Το μέγεθος της νέας πολυπληθούς κοινωνικής κατηγορίας των ατόμων τα οποία χρειαζόντουσαν μόνιμη φροντίδα φανέρωσε τα όρια της οργανωμένης ιατρικής φιλανθρωπίας, η οποία ακολουθώντας τα προηγούμενα παραδείγματα του 1885–86 και του 1897 έσπευσε να συνδράμει στην περίθαλψη των απόρων οικογενειών επιστράτων και των τραυματιών και θυμάτων πολέμου. Η μελέτη της λειτουργίας των Επιτροπών Περιθάλψεως αναδεικνύει πως μέσα σε μόλις ενάμιση έτος το Κράτος ενεπλάκη έντονα τόσο οικονομικά όσο και διοικητικά στον τομέα της πρόνοιας για τις άπορες οικογένειες των επιστρατευμένων, για τους τραυματίες, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Παράλληλα, ο εκσυγχρονισμός του προνοιακού νομοθετικού πλαισίου, το οποίο εναρμονιζόταν με τις διεθνείς πρακτικές της περιόδου, αποτέλεσε αφετηρία για την περίθαλψη αυτών των αναξιοπαθούντων ατόμων. Οι απαρχές της κρατικής παρέμβασης στον τομέα της περίθαλψης, οι ορισμοί των «εν πολέμω παθόντων» και της «περίθαλψης», μέτρα όπως οι συντάξεις, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και η επαγγελματική αποκατάσταση καθόρισαν τους άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε εφεξής η περίθαλψη στην Ελλάδα.

A.1.2.3. Η περίθαλψη ως νέος τομέας κρατικής παρέμβασης (1915–1922)

A.1.2.3.1 Προνοιακά νομοθετήματα για τους επιστράτους του 1915–16

Ό,τι πράττει σήμερα το Κράτος δεν είναι βεβαίως φιλανθρωπία, είναι καθήκον.

Δημήτριος Γούναρης (υπουργός Εσωτερικών), Οκτώβριος 1915⁶⁶²

Έχοντας νωπή την εμπειρία των Βαλκανικών Πολέμων, αλλά και τις προσλαμβάνουσες από τον εν εξελίξει Μεγάλο Πόλεμο, ο σχεδιασμός της περίθαλψης για τις οικογένειες

⁶⁶¹ Πλουμίδης, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912–1913», ό.π., σ. 15.

⁶⁶² Συζήτηση του νομοσχεδίου για την περίθαλψη των οικογενειών των επιστρατευμένων. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της Κ΄ Βουλευτικής περιόδου (3 Αυγούστου 1915–21 Οκτωβρίου 1915)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916, σ. 64 (συνεδρίαση 5ης Οκτωβρίου 1915).

των επιστρατευμένων, τους τραυματίες, τους ανάπηρους και τους θανόντες της επιστράτευσης του 1915–16 πραγματοποιήθηκε πιο οργανωμένα και με την εξαρχής άμεση ανάμιξη του Κράτους.⁶⁶³

Το πρώτο μέτρο που ελήφθη ήταν η σύσταση εντός του στρατεύματος του Ειδικού Ταμείου Περιθάλψεως των οικογενειών των οπλιτών. Η δημιουργία του προβλεπόταν αρχικά από τον ν. 446/1914 ενώ η σύστασή του πραγματοποιήθηκε με βασιλικό διάταγμα την 11η Σεπτεμβρίου 1915. Ο σκοπός του ήταν η είσπραξη του καθαρού μισθού των επιστρατευμένων και η παροχή βοηθημάτων στις οικογένειες των επιστράτων. Το Ταμείο προβλεπόταν να λειτουργεί κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης καθώς και έως τέσσερις μήνες μετά το πέρας αυτής. Η εκτίμηση της αναγκαιότητας παροχής επιδόματος αποφασιζόταν από μία επιτροπή η οποία θα αποτελούταν από τον υπουργό Στρατιωτικών ως προέδρου, τον αρχηγό της Επιμελητείας και ενός επιτελικού αξιωματικού.⁶⁶⁴

Το σημαντικότερο νομοθέτημα της νέας αυτής επιστράτευσης ήταν η θεσμική αναγνώριση του δικαιώματος παροχής κρατικού επιδόματος στις άπορες οικογένειες των επιστρατευμένων ανδρών. Επρόκειτο για μία επαναστατική εξέλιξη καθώς για πρώτη φορά το ελληνικό κράτος αναλάμβανε αυτό το εγχείρημα, το οποίο στο παρελθόν θεωρείτο πεδίο της οργανωμένης ιδιωτικής φιλανθρωπίας (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.4 και Α.1.2.2). Το τεράστιο μέγεθος του εν λόγω εγχειρήματος γίνεται κατανοητό από το γεγονός ότι στην επιστράτευση του 1915–16, ο Ελληνικός Στρατός αριθμούσε περίπου 300.000 άνδρες.⁶⁶⁵ Το πνεύμα στο οποίο στηρίζονταν εν γένει οι νόμοι αυτού του είδους ήταν ότι η αποτελεσματικότητα των πολεμικών επιχειρήσεων βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο ηθικό τόσο στα πρόσω όσο και στα μετόπισθεν. Ένας κρίσιμος παράγοντας ανύψωσης ηθικού θεωρείται η συντήρηση των οικογενειών των επιστρατευμένων ανδρών καθώς με αυτό τον τρόπο ο στρατιώτης απαλλάσσεται από το επιπρόσθετο άγχος του βιοπορισμού των αγαπημένων του προσώπων, ενώ και αυτά έχουν ένα σχετικά ικανοποιητικό επίπεδο ζωής.⁶⁶⁶ Η απουσία του προσώπου που έφερνε το έστω και πενιχρό εισόδημα σε μία

⁶⁶³ Η επιστράτευση κηρύχθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 1915. Β.Δ. «Περί κηρύξεως επιστρατεύσεως» (10/9/1915), ΦΕΚ Α'/312/10-9-1915.

⁶⁶⁴ Ν. 446 «Περί ημερησίου μισθού οπλιτών» (27/11/1914), ΦΕΚ Α'/366/8-12-1914· Β.Δ. «Περί συστάσεως ειδικού ταμείου περιθάλψεως των οικογενειών των οπλιτών» (11/9/1915), ΦΕΚ Α'/319/17-9-1915.

⁶⁶⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914–1918*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1993, σ. 79. Βλ. επίσης Κεφάλαιο Β.1.1.

⁶⁶⁶ Harry Grossman, «The administration of family allowances for men in military service», *Cornell Law Quarterly*, τ. 20, τχ. 2, Νοέμβριος 1943, σσ. 217-232, σ. 217.

φτωχή οικογένεια ήταν ένας αποτρεπτικός παράγοντας στην επιτυχία της επιστράτευσης, αλλά και οικονομικής πίεσης στα νοικοκυριά. Η αυτοκτονία ενός εφέδρου οπλίτη την πρώτη εβδομάδα της επιστράτευσης για οικονομικούς λόγους φανέρωνε με δραματικό τρόπο που μπορούσε να οδηγήσει η απελπισία για την έλλειψη τρόπου βιοπορισμού.⁶⁶⁷

Ένας επιπρόσθετος παράγοντας της ψήφισης του νόμου ήταν ότι υπήρχαν οργανωμένες κοινωνικές πιέσεις από εργατικά στρώματα προς αυτή την κατεύθυνση. Η θέσπιση κρατικής μέριμνας για τις οικογένειες των επιστράτων αποτελούσε αίτημα του Εργατικού Κέντρου Αθηνών (ΕΚΑ) από το 1913. Μάλιστα ο Βενιζέλος είχε υποσχεθεί τότε τη ψήφιση του σχετικού νομοσχεδίου «μεταπολεμικά». Το ΕΚΑ με ψήφισμά του, στις 17 Σεπτεμβρίου 1915, καλούσε την κυβέρνηση Βενιζέλου να υλοποιήσει τη θέσπιση των εφεδρικών επιδομάτων. Επίσης, ζητούσε τον ορισμό επιδόματος 1 δρχ. ημερησίως ανά οικογένεια (με προσαύξηση 0,25 δρχ. για κάθε επιπρόσθετο μέλος) και την καθημερινή χορήγηση άρτου. Η πρόταση του ΕΚΑ ήταν σαφώς επηρεασμένη από τις διεθνείς εξελίξεις και δη την αντίστοιχη γαλλική νομοθεσία καθώς ανέφερε συγκεκριμένα λεπτομέρειες από το ισχύοντα νόμο στη Γαλλία (βλ. παρακάτω).⁶⁶⁸

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το ν. 676/1915 ως περίθαλψη νοούταν ένα χρηματικό βοήθημα που παρεχόταν στην οικογένεια του επιστράτου, και όχι η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ή η επαγγελματική αποκατάσταση όπως προβλεπόταν στις Επιτροπές Περιθάλψεως (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2).⁶⁶⁹ Βάσει αυτού του νόμου ο όρος «περίθαλψη» για τις οικογένειες των εφέδρων συγκεκριμενοποιήθηκε ως το εν λόγω παρεχόμενο χρηματικό επίδομα. Ο νόμος αυτός του 1915 όριζε το ποσό του χρηματικού βοηθήματος σε μία δραχμή ημερησίως ανά τριμελή οικογένεια (σε περίπτωση περισσότερων ή λιγότερων μελών το ποσό αυξομειωνόταν κατά 20 λεπτά). Οριζόταν επίσης η σύσταση επιτροπών ανά κοινότητα ή δήμο, οι οποίες ήταν επιφορτισμένες με τον καθορισμό σε πρώτο βαθμό των οικογενειών που δικαιούνταν περίθαλψη και το ύψος της καθώς και την εξέταση σε

⁶⁶⁷ *Εμπρός*, 17/9/1915, «Αυτοκτονία εφέδρου».

⁶⁶⁸ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 153, Ψήφισμα του Εργατικού Κέντρου Αθηνών σχετικά με το νομοσχέδιο για τις οικογένειες των επιστράτων (17 Σεπτεμβρίου 1915).

⁶⁶⁹ «Αι οικογένειαι των υπό τα όπλα υπηρετούντων εν καιρώ επιστρατεύσεως εφέδρων και κληρωτών του κατά γήν και θάλασσαν στρατού, δικαιούνται περιθάλψεως εκ μέρους του Κράτους. Η Περίθαλψις χορηγείται υπό του Κράτους καθ' όλην την διάρκειαν της επιστρατεύσεως και εν περιπτώσει θανάτου του επίστρατου μέχρις απονομής συντάξεως. [...] Δικαιούνται εις Περίθαλψιν αι οικογένειαι, ας η υπό τα όπλα κλήσεις ενός των μελών αυτών εστέρησε των απαιτητών μέσων της ζωής». Άρθρο 1 του Ν. 676 «Περί παροχής περιθάλψεως εις τας οικογενείας των υπό τα όπλα υπηρετούντων επιστράτων» (12/10/1915), ΦΕΚ Α'/374/12-10-1915.

δεύτερο βαθμό ενδεχόμενων ενστάσεων. Η διαδικασία συντονιζόταν από το Υπουργείο Εσωτερικών και θέση-κλειδί είχαν οι Νομαρχίες καθώς αυτές επικύρωναν και έλεγχαν τους καταλόγους των τοπικών επιτροπών και μέσω αυτών πραγματοποιούνταν η διανομή της περίθαλψης. Η όλη διαδικασία περιγραφόταν αναλυτικά σε ένα οκτασέλιδο βασιλικό διάταγμα, γεγονός που φανερώνει σαφώς πόσο πιο σύνθετη είχε γίνει η διαδικασία περίθαλψης τρία έτη μετά την έναρξη των πολέμων.⁶⁷⁰

Στην εισήγηση του νομοσχεδίου ο αρμόδιος υπουργός (Εσωτερικών, Γεώργιος Καφαντάρης) σημείωνε ότι από τα 80 λεπτά ανά οικογένεια που είχε οριστεί αρχικά ως το ποσό της περίθαλψης αυτό αυξήθηκε στη μία δραχμή, κάτι που αποτελούσε αίτημα του ΚΕΑ, στο Ψήφισμα της 17ης Σεπτεμβρίου 1915 (βλ. παραπάνω).⁶⁷¹ Στην αγόρευσή του ο υπουργός τόνιζε ότι το ποσό αυτό ήταν οικονομικά «μέγα»,

η Κυβέρνησις όμως, όσον μεγάλη και αν είνε η δαπάνη ταύτη, ενόμισεν ότι δεν έπρεπε να διστάση προ πάσης θυσίας, όπως εκπληρώση το Κράτος μίαν εκ των μάλλον επιτακτικών και αναπόφευκτων αυτού υποχρεώσεων, διότι ουδείς δύναται ν' αμφισβητήση ότι υπέχει υποχρέωσιν η κοινωνία ολόκληρος ως ενσαρκωμένη εις το Κράτος να αντιμετωπίση και να καλύψη εν μέρει τας ζημιάς εκείνων, οίτινες καλούνται όπως δια του αίματός αυτών προασπίσωσι τα υπέρτατα της χώρας συμφέροντα.

Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η σχετική ομιλία του διαδόχου του στο Υπουργείο Εσωτερικών Δημήτριου Γούναρη στις 5 Οκτωβρίου 1915,⁶⁷² όπου θεωρούσε «καθήκον» του Κράτους τη συνδρομή στις οικογένειες των επιστράτων, φανερώνοντας τη διακομματική σύγκλιση απόψεων ως προς την αναγκαιότητα της κρατικής εμπλοκής σε αυτό τον τομέα. Τα εφεδρικά επιδόματα της επιστράτευσης πληρώθηκαν πλημμελώς και με καθυστερήσεις και όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια τα χρωστούμενα αυτής της επιστράτευσης δεν είχαν αποπληρωθεί έως το 1918 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III).⁶⁷³

⁶⁷⁰ Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου 676» (15/10/1915), ΦΕΚ Α'/380/16-10-1915. Την αναγκαιότητα ενός λεπτομερούς διατάγματος προς εκτέλεση του νόμου ώστε να αποφευχθούν αδικίες και σπατάλες είχε τονίσει στη σχετική κοινοβουλευτική συζήτηση ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος. *Εμπρός*, 6/10/1915, «Η περίθαλψις των οικογενειών των επιστράτων».

⁶⁷¹ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της Κ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., σσ. 43-44.* Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη Βουλή στις 16 Σεπτεμβρίου 1915 από τον Γεώργιο Καφαντάρη, υπουργό Εσωτερικών έως τις 24 Σεπτεμβρίου 1915, ενώ ψηφίστηκε επί του διαδόχου του στο Υπουργείο Εσωτερικών Δημήτριου Γούναρη. Ο Καφαντάρης ήταν μάλιστα παλαίμαχος των Βαλκανικών Πολέμων. Παρότι βουλευτής κατατάχθηκε εθελοντικά και συμμετείχε στην απελευθέρωση της Χίου. Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης. Πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σσ. 16-17.

⁶⁷² *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της Κ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., σσ. 64-65.*

⁶⁷³ *Νεολόγος* (Πατρών), 8/2/1916, «Η περίθαλψις των επιστράτων»· *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αρ. 6, 6 Φεβρουαρίου 1916, «Εργασία Βουλής» σσ. 207-211, σσ. 208-209. Τον Οκτώβριο του 1915 συμπληρώθηκε και νόμος για τους τραυματίες μόνιμους αξιωματικούς. Σύμφωνα με τον. 680/1915, όσοι αξιωματικοί εξαιτίας «τραυμάτων ή νοσημάτων, προερχομένων εκ συμβεβηκότων του πολέμου ή δυστυχημάτων εν

Παρόλο που το χρηματικό επίδομα της 1 δρχ. ημερησίως χαρακτηρίστηκε ως «μέγα» και αποτελούσε πράγματι ένα μεγάλο κόστος για το Κράτος, είχε χαμηλό αντίκρισμα στις βιοτικές ανάγκες της εποχής. Εξαιτίας της εκρηκτικής αύξησης των τιμών το 1915 το κόστος του ψωμιού ανερχόταν σε 0,50 δρχ./κιλό και το 1916 είχε αυξηθεί σε 0,58 δρχ./κιλό. Αντίστοιχα το κρέας από 1,54 δρχ./κιλό αυξήθηκε σε 1,95 δρχ./κιλό και τα φασόλια από 0,81 δρχ./κιλό σε 1,31 δρχ. κιλό.⁶⁷⁴ Με το επίδομα αυτό δηλαδή μία τριμελής οικογένεια θα μπορούσε να αγοράσει μονάχα 2 κιλά ψωμί ημερησίως το 1915 και ακόμα λιγότερο το 1916, ενώ για να αγοράσει 1 κιλό κρέατος ή φασολιών χρειαζόταν επίδομα τουλάχιστον δύο ημερών αποκλειστικά για αυτή την αγορά. Σε αυτή τη φάση πάντως, όσο ανεπαρκές και εάν φαντάζει το εφεδρικό επίδομα αποτελούσε σίγουρα μία σημαντική βοήθεια στο βαλάντιο των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητό γιατί η συνεπής πληρωμή των εφεδρικών επιδομάτων καθώς και η αποπληρωμή των χρεωστούμενων απέκτησε μεγάλη σημασία τα επόμενα χρόνια (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III).

Ο ν. 676/1915 είχε ως πρότυπο, σύμφωνα με μαρτυρία του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, τον αντίστοιχο γαλλικό του 1914, γεγονός που επιβεβαίωνε σε αγόρευσή του και ο βουλευτής Νικόλαος Δημητρακόπουλος, ενώ και οι προτάσεις του ΕΚΑ έγιναν κατόπιν μελέτης του γαλλικού νόμου (βλ. παραπάνω).⁶⁷⁵ Σύμφωνα λοιπόν με τον γαλλικό νόμο της 5ης Αυγούστου 1914, ο οποίος βασιζόταν σε προγενέστερο του 1912, δινόταν ένα επίδομα σε κάθε οικογένεια ο βιοπορισμός της οποίας εξαρτιόταν από τον επιστρατευμένο άνδρα. Οι οικογένειες που το δικαιούταν ήταν αυτές στις οποίες «η απουσία ενός μέλος της αποστερεί τα αναγκαία για τη συντήρησή της μέσα». Σε περίπτωση θανάτου ή εξαφάνισης του επιστρατευμένου το επίδομα συνέχιζε να χορηγείται έως το πέρας των εχθροπραξιών, εκτός εάν το ποσό αυτό ήταν χαμηλότερο από την απονεμηθείσα πολεμική σύνταξη. Επίσης, αφορούσε όλες τις έχουσες ανάγκη οικογένειες επιστρατευμένων είτε ζούσαν στην ηπειρωτική Γαλλία ή τις αποικίες είτε ήταν πολίτες συμμαχικών χωρών που είχαν καταταχθεί στο γαλλικό στρατό. Το ημερήσιο ποσό του επιδόματος ήταν 1 φράγκο και 25 λεπτά (\$0,26) και 50 λεπτά (\$0,10) για κάθε

διατεταγμένη υπηρεσία» ήταν ανίκανοι να εκτελέσουν τα στρατιωτικά καθήκοντά τους τίθονταν στην κατάσταση της «διαθεσιμότητας παθόντος εν υπηρεσία», αυξάνοντας μάλιστα τις παρεχόμενες συντάξεις Ν. 680 «Περί καταστάσεως αξιωματικών παθόντων εν υπηρεσία» (24/10/1915), ΦΕΚ Α'/395/24-10-1915

⁶⁷⁴ Μητροφάνης, ό.π., σ. 360.

⁶⁷⁵ Εμπρός, 6/10/1915, «Η περίθαλψις των οικογενειών των επιστράτων».

επιπρόσθετο τέκνο. Στη Γαλλία, όπως και στην Ελλάδα από το 1915, το μέτρο της περιθαλψής ήταν αρμοδιότητα του Υπουργείου Εσωτερικών και υλοποιούνταν με τη συμβολή της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σε κάθε επαρχία διοριζόντουσαν από τον νομάρχη τριμελείς επιτροπές, οι οποίες έλεγχαν την οικογενειακή και οικονομική κατάσταση των απόρων οικογενειών των επιστρατευμένων. Αυτές οι επιτροπές τελούσαν υπό την επιστάση μίας ανώτερης επιτροπής διορισμένης από τον υπουργό Εσωτερικών. Μέχρι το 1919 περίπου τέσσερα εκατομμύρια οικογένειες στη Γαλλία λάμβαναν το επίδομα αυτό.⁶⁷⁶

Σε όλες τις εμπόλεμες χώρες του Μεγάλου Πολέμου είχαν ληφθεί μέτρα για την καταβολή επιδομάτων στις οικογένειες των επιστρατευμένων, τα οποία όμως διέφεραν μεταξύ τους. Στη Μεγάλη Βρετανία (και τις αποικίες της) καθώς και στη Ρωσία επιδόματα δινόντουσαν στην οικογένεια κάθε επιστρατευμένου, ενώ σε άλλες χώρες όπως η Ολλανδία το ποσό εξαρτιόταν από το μέγεθος της οικογένειας και την οικονομική κατάσταση. Στη Γερμανία το κράτος έδινε ένα ελάχιστο ποσό το οποίο θα μπορούσε να αυξηθεί με κατά τόπους συνεισφορές της τοπικής αυτοδιοίκησης. Στη Ρωσία το ποσό ήταν ανάλογο με την αξία των αναγκαίων τροφίμων για μία οικογένεια και διέφερε ανά επαρχία.⁶⁷⁷ Στην Βουλγαρία δε του Μεγάλου Πολέμου οι οικογένειες των απόρων επιστράτων πέραν του εφεδρικού επιδόματος λάμβαναν και επιπρόσθετα βοηθήματα από τους δήμους. Ενώ, οι επίστρατοι δημόσιοι υπάλληλοι λάμβαναν το ήμισυ του μισθού τους, ένα ποσό σαφώς υψηλότερο σε σχέση με το 1/3 που λάμβαναν στους Βαλκανικούς Πολέμους.⁶⁷⁸

Στην άλλη όχθη του Ατλαντικού η πρόνοια αυτή ήταν μία ριζωμένη αντίληψη ήδη από το 19ο αιώνα. Στις ΗΠΑ το σύστημα διανομής επιδομάτων στις οικογένειες των επιστρατευμένων είχε θεσπιστεί στις αρχές του Εμφυλίου Πολέμου, τον Ιούλιο του 1861, αλλά εφαρμόστηκε ελλιπώς. Στον Ισπανοαμερικανικό πόλεμο του 1898 αναγνωρίστηκε δικαίωμα των οικογενειών επιστρατευμένων στο χρηματικό επίδομα και με το νόμο της 2ας Μαρτίου 1899 οργανώθηκε το σύστημα που ίσχυε στο εξής. Η απονομή κάποιας μορφής βοήθειας («bounty») στην οικογένεια του επιστρατευμένου που δεν ήταν κατ' ανάγκη χρηματική (αλλά μπορούσε να είναι σε είδος) είχε μακρά παράδοση από την περίοδο του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, ενώ παρόμοια βοηθήματα δινόντουσαν σε συζύγους

⁶⁷⁶ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σσ. 44-49· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 37-38.

⁶⁷⁷ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σσ. 26-27. Για το ρωσικό σύστημα, πρβλ. Mark Edele, *The Soviet Union. A Short History*, Wiley Blackwell, Hoboken, NJ 2019, σσ. 27-28.

⁶⁷⁸ *Πολιτική Επιθεώρησης*, έτος Α', αρ. 1, 2 Ιανουαρίου 1916, «Ανταποκρίσεις Εξωτερικού», σσ. 38-44, σ. 42.

στρατιωτών που τους ακολουθούσαν στη θητεία τους σε παραμεθόριες περιοχές, δηλαδή στην Άγρια Δύση, και βοηθούσαν σε διάφορες δουλειές του στρατοπέδου.⁶⁷⁹

Ο ελληνικός νόμος για τα εφεδρικά επιδόματα ακολουθούσε τις διεθνείς εξελίξεις και συγκριτικά παρείχε σε γενικές γραμμές μικρότερα επιδόματα. Το μηνιαίο επίδομα για μία τριμελή οικογένεια στη Γαλλία ήταν \$11,55, στη Γερμανία \$5,36 (από Μάιο έως Οκτώβριο) και \$7,14 (από Νοέμβριο έως Απρίλιο), στη Βρετανία \$16,86 και στην Ιταλία \$6,95.⁶⁸⁰ Στη Βουλγαρία το μηνιαίο επίδομα ήταν 40 γαλλικά φράγκα, ήτοι 7,72\$.⁶⁸¹ Το ελληνικό χρηματικό επίδομα της 1 δρχ. ημερησίως, ήτοι 30 δρχ. μηνιαίως, ήταν ίσο με \$5,4 μηνιαίως.⁶⁸² Οπότε το ελληνικό βρισκόταν εγγύτερα στο ύψος των αντίστοιχων επιδομάτων της Ιταλίας και της Γερμανίας, ξεπερνώντας μόνο αυτό της Γερμανίας (κατά τους θερινούς μήνες) και ήταν σαφώς κατώτερο αυτού της Γαλλίας και της Βρετανίας.

Στην εισήγησή του για το νόμο για τα εφεδρικά επιδόματα ο Γ. Καφαντάρης (16 Σεπτεμβρίου 1915, βλ. παραπάνω), παρότι θεωρούσε καθήκον του Κράτους την ανάληψη αυτής της πρόνοιας, πίστευε ότι η ιδιωτική φιλανθρωπία, ως έχουσα την πείρα στον τομέα της περίθαλψης, μπορούσε να συνεχίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες της. Συγκεκριμένα επισήμαινε ότι ο νόμος αυτός δεν απέκλειε εκ παραλλήλου δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία «έδρασε κατά το παρελθόν λίαν αξιευπαίνως και εν τω μέτρω των δυνάμεών αυτής λίαν τελεσφόρως» και η οποία είχε όμως πιο «στενά» όρια σε σχέση με το Κράτος. «Δια του συνδυασμού της δημοσίας και ιδιωτικής πρόνοιας», κατέληγε ο Καφαντάρης, «θέλομεν εξασφαλίσαι την απόλυτον συντήρησιν των οικογενειών αυτών, αι οποίαι στερούνται των στηριγμάτων αυτών χάριν της πατρίδος». Σε αυτό το πλαίσιο με υπουργικές αποφάσεις συστάθηκαν επιτροπές εράνων υπέρ των απόρων οικογενειών των επιστράτων σε όλη την επικράτεια.⁶⁸³

⁶⁷⁹ Virgil A. Hampton, «Provision for Soldiers' Dependents before World War I», *Social Service Review*, τ. 16, τχ. 4, Δεκέμβριος 1942, σσ. 612-629· Grossman, *ό.π.*, σσ. 219-220· Albano, *ό.π.*, σσ. 285-288.

⁶⁸⁰ Herbert Wolfe, *ό.π.*, σ. 28, όπου υπάρχει αναλυτικός συγκριτικός πίνακας με όλους τους πιθανούς συνδυασμούς αναλόγως το μέγεθος της οικογένειας. Επίσης, βλ. Παράρτημα 2, Πίνακας 4.

⁶⁸¹ *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αρ. 1, 2 Ιανουαρίου 1916, «Ανταποκρίσεις Εξωτερικού», σσ. 38-44, σ. 42. Ως ισοτιμία χρησιμοποιήθηκε η ισχύουσα το 1917 όπως προκύπτει από το βιβλίο του Herbert Wolfe, 1 γαλλικό φράγκο=\$5,18.

⁶⁸² Ως ισοτιμία έχει χρησιμοποιηθεί, όπως παραπάνω, η ισχύουσα το 1915 1 δρχ.= \$0,20.

⁶⁸³ «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων εν τη πόλει Βόλου υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (23/9/1915), ΦΕΚ Α'/340/28-9-1915, «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων κλπ. εν Χίω» (30/9/1915), ΦΕΚ Α'/357/4-10-1915, «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων εν Πάτραις υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (6/10/1915), ΦΕΚ Α'/364/8-10-1915, «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων εν Σάμω υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (6/10/1915), ΦΕΚ Α'/366/10-10-1915, «Περί συστάσεως επιτροπής

Παράλληλα, συνέχισε να δραστηριοποιείται και η αμιγώς η ιδιωτική πρωτοβουλία. Η βασίλισσα Σοφία καλούσε στη στήριξη στα (υπό την εποπτεία της) ιδρύματα του Πατριωτικού Συνδέσμου και του ΕΕΣ, τα οποία «εκ παραλλήλου προς το Κράτος και τάς Κοινότητας θα μεριμνώσιν» για τις οικογένειες των επιστρατευμένων.⁶⁸⁴ Νέα φιλανθρωπικά σωματεία έκαναν επίσης την εμφάνισή τους, όπως ο Εθνικός Σύνδεσμος, ο οποίος ιδρύθηκε, τον Σεπτέμβριο του 1915, ως «κοινή ενεργεία Κυρίων και Κυριών εκ των επισημόνων, εμπόρων και Βιομηχάνων της πόλεως [των Αθηνών]», και βρισκόταν επίσης υπό την υψηλή προστασία της βασίλισσας Σοφίας. Ο σκοπός αυτής της οργάνωσης ήταν η «επικουρία αυτού εις τας ανάγκας των επιστράτων και των οικογενειών αυτών» και συνεργαζόταν με τον Πατριωτικό Σύνδεσμο Ελληνίδων.⁶⁸⁵

Τα χρήματα από τους εράνους διατίθονταν για την παροχή μίας σειράς υπηρεσιών στις οικογένειες των επιστράτων, συμπληρώνοντας με αυτό τον τρόπο την κρατική χρηματική βοήθεια προς αυτούς. Συγκεκριμένα, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων λειτούργησε έξι Τμήματα «δια τας οικογένειες των επιστράτων»: α') το Τμήμα Συσσιτίων, το οποίο παρείχε δωρεάν σε Αθήνα και Πειραιά 2.050 μερίδες φαγητού, β') το Τμήμα Παροχής Εργασίας, το οποίο βοηθούσε στην εξεύρεση «κάθε είδους γυναικείας εργασίας» σε συζύγους επιστράτων, γ') το Τμήμα Νοσοκομείων, το οποίο ανέλαβε, συνεργαζόμενα με κλινικές της πρωτεύουσας, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των οικογενειών των επιστράτων, δ') το Τμήμα Νηπιοτροφείων και Βρεφοκομείων, το οποίο αναλάμβανε τη φύλαξη των νηπίων και βρεφών των εργαζομένων γυναικών των επιστράτων, ε') το Τμήμα Υγιεινής, το οποίο ασχολείτο αποκλειστικά με την ιατρική περίθαλψη των παιδιών των επιστράτων, και στ') το Τμήμα Φτωχών που διένειμε ημερησίως γάλα, συσσίτιο και φάρμακα στους πλέον στις πλέον άπορες οικογένειες.⁶⁸⁶ Ο ΕΕΣ τέθηκε εκ

προς συλλογήν εράνων εν τω νομώ Κεφαλληνίας υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (9/10/1915), «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων εν Αργινίω υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (9/10/1915), ΦΕΚ Α'/374/12-10-1915, «Περί συστάσεως διαφόρων επιτροπών προς συλλογήν εράνων εν τω νομώ Κυκλάδων υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (15/10/1915), ΦΕΚ Α'/384/17-10-1915, «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων Θήβαις υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (15/10/1915), «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων εν Πρεβέζη υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (28/10/1915), ΦΕΚ Α'/402/29-10-1915, «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων εν Αμφίσση και Λαμία υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (2/11/1915), «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων εν Μυτιλήνη υπέρ των απόρων οικογενειών επιστράτων» (2/11/1915), ΦΕΚ Α'/409/3-11-1915.

⁶⁸⁴ *Εμπρός*, 20/9/1915, «Ἐκκλησίαις τῆς Α.Μ. τῆς βασιλίσσης υπέρ των οικογενειών των επιστράτων».

⁶⁸⁵ *Σκριπ*, 20/9/1915, «Εθνικός Σύνδεσμος».

⁶⁸⁶ *Εφημερίς των Κυριών*, 1–15/10/1915, «Η δράσις του Πατρ. Συνδέσμου των Ελληνίδων δια τας οικογενείας των επιστράτων».

νέου σε ετοιμότητα, ενώ και ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων και το Λύκειο Ελληνίδων συνέδραμαν στην περίθαλψη των οικογενειών των εφέδρων.⁶⁸⁷

Βάσει των παραπάνω συμπεραίνουμε ότι με την επιστράτευση του 1915–16 εμπεδώνεται η εμπειρία της περίθαλψης των Βαλκανικών Πολέμων. Το ελληνικό Κράτος εισέρχεται σε αυτή την νέα στρατιωτική περιπέτεια σαφώς πιο οργανωμένο αναλαμβάνοντας άμεσα την περίθαλψη των απόρων οικογενειών των εφέδρων με τη θέσπιση του σχετικού νομοθετικού πλαισίου και τη δημιουργία ενός πανελλαδικού προνοιακού μηχανισμού υπό την αιγίδα του. Με αυτό τον τρόπο ουσιαστικά τερματίστηκε το μονοπώλιο που διέθετε στον τομέα της περίθαλψης των οικογενειών των επιστράτων η οργανωμένη ιδιωτική φιλανθρωπία στο παρελθόν. Η νέα πραγματικότητα ακολουθούσε πιστά τις εξελίξεις όλων των εμπόλεμων κρατών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού και οι δύο παρατάξεις προέβησαν σε μία πλειοδοσία παροχών προς τους επίστρατους και τις οικογένειές τους στοχεύοντας στην οικοδόμηση και μεγέθυνση του πελατειακού κράτους μέσα στα πλαίσια του οξύτατου πολιτικού ανταγωνισμού τους.

A.1.2.3.II Η ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως και η σταδιακή συγκέντρωση των φορέων πρόνοιας σε αυτό (1917–1922)

A.1.2.3.II.1 Η Ανωτάτη Διεύθυνσις Περιθάλψεως (1916–1917)

Η οικονομική εξέλιξις των Γραφείων της Επιτροπής περιθάλψεως των θυμάτων του πολέμου τείνει εις δημιουργίαν νέου «Υπουργείου επί των περιθάλψεων».

Σκριπ, 13/3/1914⁶⁸⁸

Δια της ιδρύσεως της Ανωτάτης «Διευθύνσεως Περιθάλψεως» [...] ετέθη πλέον οριστικώς εν δευτέρα μοίρα η ιδιωτική πρωτοβουλία και περιήλθεν, εκταθείσα, η περίθαλψις υπό πάσας αυτής εκφάνσεις, εις την ιδρυθήσαν επίσημον κρατικήν υπηρεσίαν, εις την δικαιοδοσίαν της οποίας υπήχθη και πάσα πλέον ιδιωτική συμβολή.

Μιχαήλ Αιλιανός (οικονομολόγος), 1921⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ Πανταζίδης, ό.π., σσ. 88-89· *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15/10/1915, «Η δράσις του Πατρ. Συνδέσμου των Ελληνίδων δια τας οικογένειας των επιστράτων», «Η δράσις του Λυκείου δια τους επιστράτους», 1-15/11/1915, «Αι γυναικείαι μετόπισθεν υπηρεσίαι»· *Νεολόγος* (Πατρών), 5/10/1915, «Υπέρ των οικογενειών των επιστράτων».

⁶⁸⁸ *Σκριπ*, 13/3/1914, «Η επιτροπή περιθάλψεως».

⁶⁸⁹ Αιλιανός, ό.π., σ. 70.

Η περίθαλψη αυτονομήθηκε διοικητικά και απέκτησε συστηματικότερο χαρακτήρα με πρωτοβουλία της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 1916 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η Ανωτάτη Διεύθυνση, ουσιαστικά Υπουργείο,⁶⁹⁰ Περιθάλψεως Οικογενειών Επιστράτων και Προσφύγων, στην οποία προΐστατο ως Σύμβουλος ο Σπυρίδωνας Σίμος.⁶⁹¹ Η δημιουργία της Ανωτάτης Διευθύνσεως Περιθάλψεως αποδεικνύει, όπως σχολίαζε η *Μακεδονία*, «την πατρικὴν μέριμναν της νέας Κυβερνήσεως δια τας οικογένειας των αγωνιστῶν της Πατρίδος» καθώς η ανάγκη αυτής της Διεύθυνσης ήταν «απερίδεκτος αμφισβητήσεως».⁶⁹²

Η Ανωτάτη Διεύθυνση Περιθάλψεως δημιουργήθηκε βεβαίως και υπό την όλο και αυξανόμενη πίεση των προσφυγικῶν ροῶν, προερχόμενων ως ἐπὶ το πλείστον ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν τουρκικὴ Θράκη λόγω των συστηματικῶν ανθελληνικῶν διωγμῶν που πραγματοποιοῦσαν ἀπὸ τὸ 1914 οἱ Νεότουρκοι.⁶⁹³ Πέραν αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τὸ 1906 εἶχαν ἐμφανιστεῖ οἱ πρώτες προσφυγικὲς ροές προερχόμενες ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ τὴ Βουλγαρία λόγω τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, ἐνῶ μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους εἶχαν καταφύγει στὴν Ελλάδα καὶ περίπου 40.000 πρόσφυγες ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Σερβίας.⁶⁹⁴ ΓΙΑ τὴν περίθαλψη αὐτῶν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή μερίμνησε τὸ Κράτος με τὴν ἰδρυση τὸ 1907 τοῦ Θεσσαλικοῦ Γεωργικοῦ Ταμείου, τὸ ὁποῖο εἶχε ὡς ἀποστολὴ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων, κυρίως ἀπὸ τὴν

⁶⁹⁰ Ὅπως προέβλεπε τὸ 1ο ἄρθρο τοῦ διατάγματος 81 τῆς Προσωρινῆς Κυβέρνησης («Περὶ ἰδρύσεως τῶν διευθύνσεων»), «οἱ Σύμβουλοι ἐξομοιοῦνται ὡς πρὸς τὴν θέσιν, τὰ δικαιώματα, τὰς υποχρεώσεις, τὰς τιμὰς, τὴν εὐθύνην καὶ τὴν μισθοδοσίαν πρὸς τοὺς ὑπουργόν». Ἡ Ανώτατη Διεύθυνση στὴν πράξη θεωρεῖται ὡς Υπουργεῖο καὶ πολλές φορές αὐτὸς ὁ τελευταῖος ὅρος χρησιμοποιεῖται ἐναλλακτικὰ. Ἡ προσωπικὴ κάρτα τοῦ Σπ. Σίμου ἀνέγραφε «Ministre de l'Assistance des Mobiles et des Réfugiés», ιδιότητα που ἀναφέρεται καὶ στὴν κάρτα ἐλεύθερης κυκλοφορίας τοῦ στὴ Θεσσαλονίκη (*Laisser Passer*). ΓΙΑ τὰ ἐγγράφα αὐτά, βλ. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Σπυρίδωνος Σίμου, «Ἀναμνήσεις Ὑπουργίας. Θεσσαλονίκη 1916–1917».

⁶⁹¹ Ὁ Σπυρίδωνας Σίμος (1868–1935) γεννήθηκε στὴ Λαβδάνη Ἡπείρου, ἦταν δημοσιογράφος, ἀρχικὰ στὸ Βουκουρέστι καὶ κατόπιν στὴν Ἀθήνα, καὶ ἐκδότης τῆς *Πατρὶς*, ἐφημερίδας–ναυαρχίδας τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων τὴ δεκαετία τοῦ 1910. Ἐξέδωσε ἀρχικὰ τὴν *Πατρίδα* στὸ Βουκουρέστι τὸ 1893 καὶ τὴν μετέφερε στὴν Ἀθήνα τὸ 1906. Ἐξελέγη βουλευτὴς Ἀρτας (1910, 1912 καὶ 1915) καὶ βουλευτὴς Ἰωαννίνων (1920, 1923, 1932 καὶ 1933), πάντα με τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων. ΓΙΑ τὸν Σίμο, βλ. Gioula Koutsorapanagou, «Spyros Simos' newspaper *Patris* Bucharest-Athens: a bridge of intellectual communication», Paschalis M. Kitromilides–Anna Tabaki (ἐπ.), *Greek–Romanian Relations. Interculturalism and National Identity*, Ἐθνικὸ Ἰνστιτούτο Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2004, σσ. 275–292, σσ. 283–284· Ἐλπιδοφόρος Ἰντζέμπελης, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος & τὸ Κόμμα Φιλελευθέρων στὴν Ἡπειρο*, *Historical Quest*, Ἀθήνα 2015, σσ. 6–8.

⁶⁹² *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 8/10/1916, «Τὸ ζήτημα τῆς περιθάλψεως».

⁶⁹³ ΓΙΑ τοὺς ἀνθελληνικοὺς διωγμοὺς τοῦ 1914, βλ. Αἰλιανός, ὁ.π., σσ. 12–13, 78 κ.ε.: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τὰ μυστήρια τῆς Αἰγῆδος. Τὸ Μικρασιατικὸ Ζήτημα στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ (1891–1922)*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 2016, σσ. 90–113, 159–164· Τανέρ Ἀκτσάμ, *Τὸ ἐγκλημα τῶν Νεότουρκων κατὰ τὴν ἀνθρωπότητος. Ἡ Γενοκτονία τῶν Ἀρμενίων καὶ ἡ ἐθνικάθαρση στὴν ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία*, μετ. Μάρκος Καρασαρὶνης, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 2020, σσ. 131–209.

⁶⁹⁴ Ἀνδριώτης, ὁ.π., σσ. 51–52.

Ανατολική Ρωμυλία και τη Βουλγαρία, σε τσιφλίκια της Θεσσαλίας που είχαν περιέλθει στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους. Αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας ήταν η δημιουργία νέων οικισμών, με σημαντικότερους τη Νέα Αγχίαλο και τη Νέα Ευξεινούπολη στη Μαγνησία. Επρόκειτο για την πλέον συστηματική κρατική προσπάθεια αποκατάστασης προσφύγων έως τότε.⁶⁹⁵

Το 1914 ιδρύθηκε η υπαγόμενη στο Υπουργείο Οικονομικών Κεντρική Επιτροπή προς περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών για τη διευκόλυνση της εγκατάστασης και της περίθαλψης των προσφύγων. Μάλιστα ήδη από το 1914 ο ευρισκόμενος στη Θεσσαλονίκη πρόεδρος της Επιτροπής αυτής Μιλτιάδης Νεγροπόντης πρότεινε στον Βενιζέλο τα θέματα των προσφύγων «να υπαχθώσιν υπό μίαν και την αυτήν υπηρεσίαν ανεξάρτητον και αυτοτελή», η οποία θα έπρεπε να εξαρτάται από ένα Υπουργείο «και ουχί εκ δύο ως νυν συμβαίνει με την περίθαλψιν».⁶⁹⁶ Τα ζητήματα της περίθαλψης, εν γένει όχι μόνο των προσφύγων, ήταν, όπως τόνιζε και ο Νεγροπόντης, διάσπαρτα σε πολλά Υπουργεία, κάτι που θεωρούσε δυσλειτουργικό. Συγκεκριμένα στις αρχές του 20ού αιώνα η Διεύθυνση Δημοσίας Υγιεινής και Αντιλήψεως καθώς και η Αστυϊατρική υπηρεσία υπαγόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών, το τμήμα Ελαιοκομίας στο Συγκοινωνιών, το τμήμα Σχολικής Υγιεινής στο Παιδείας και τα τμήματα Ιαματικών Πηγών και Υγιεινής της εργασίας στο Εθνικής Οικονομίας.⁶⁹⁷

Οι αυξανόμενες προσφυγικές ανάγκες γινόνταν κατανοητές από υπόμνημα του Παμπροσφυγικού Συνεδρίου, που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1916 στη Θεσσαλονίκη, προς την Προσωρινή Κυβέρνηση. Το Συνέδριο επικροτούσε την ίδρυση «ιδιαιτέρου Υπουργείου» για την περίθαλψη και έθετε μια σειρά θεμάτων στην κυβέρνηση Βενιζέλου, όπως ήταν η στέγαση και τα επιδόματά των προσφύγων, η εθελοντική στρατολόγηση των προσφύγων, η άσχημη συμπεριφορά μερίδας αυτοχθόνων απέναντί τους, τα προβλήματα υγιεινής κ.α. Μεταξύ άλλων παρακαλούσε την κυβέρνηση να «μη

⁶⁹⁵ Το μέγεθος της προσπάθειας που γίνεται κατανοητό από τα συνολικά 619 νομοθετήματα που δημοσιεύτηκαν, μεταξύ 1907 και 1911, για την υλοποίηση αυτού του εγχειρήματος. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σσ. 150-151· Ανδριώτης, ό.π., σσ. 75-79.

⁶⁹⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΒ, φ. 7, Μιλτιάδης Νεγροπόντης προς Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη, 7 Σεπτεμβρίου 1914. Για την περίθαλψη των προσφύγων στη Μακεδονία το 1914-16, βλ. Υπουργείον Οικονομικών, *Έκθεσις Περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, ό.π., ιδίως σσ. 5-12· Υπουργείον Περιθάλψεως, *Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920*, εν Αθήναις 1920, σ. 7· Αιλιανός, ό.π., σσ. 68-69· Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2006, σσ. 48-50· Ανδριώτης, ό.π., σσ. 79-82.

⁶⁹⁷ Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 219.

περιορίζεται εις την αυστηράν εφαρμογήν του Νόμου, περί οικογενειών επιστράτων, αλλ' επεκτείνει την απονομήν περιθάλψεως εις πάντα τα υπό του πρόσφυγος επιστράτου προστατευόμενα μέλη». ⁶⁹⁸ Μάλιστα ένα από τα πρώτα έργα της Ανωτάτης Διευθύνσεως Περιθάλψεως ήταν η δημιουργία του προσφυγικού συννοικισμού της Τούμπας, όπου προ-οριζόταν να στεγαστούν συγγενείς προσφύγων που πολεμούσαν στην Εθνική Άμυνα. ⁶⁹⁹

Όσον αφορά τη δομή της Ανωτάτης Διευθύνσεως Περιθάλψεως, με το διάταγμα της 14ης Οκτωβρίου 1916 της Προσωρινής Κυβέρνησης, αυτή διαιρέθηκε στις εξής επι-μέρους Διευθύνσεις: α') Περιθάλψεως Προσφύγων, β') Περιθάλψεως Οικογενειών Επι-στράτων και γ') Στρατολογίας Εθελοντών. ⁷⁰⁰ Την επαύριο των Νοεμβριανών στα καθήκο-ντα της Ανωτάτης Διεύθυνσης προστέθηκε και η περίθαλψη («χορηγίαν κατοικίας και μηνιαίων χρηματικών επιδομάτων») «εις τους εκ Παλαιάς Ελλάδος προσφύγοντας», πρό-νοια που καταργήθηκε τον Μάιο του 1917. ⁷⁰¹ Η Επιτροπή Περιθάλψεως που δραστηριο-ποιούταν στη Θεσσαλονίκη από τους Βαλκανικούς Πολέμους ως παράρτημα της κεντρι-κής Επιτροπής Περιθάλψεως συνέχισε αρχικά τη λειτουργία της. Εντούτοις, τον Μάρτιο του 1917 συστάθηκε η υπαγόμενη στην Ανωτάτη Διεύθυνση Επιτροπή Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν τω νέω πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων, η οποία ακολουθούσε το πρότυπο των επιτροπών των Βαλκανικών Πολέμων. ⁷⁰²

⁶⁹⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Αναμνήσεις Υπουργίας. Θεσσαλονίκη 1916–1917», Υπόμνημα του Πα-μπροσφυγικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 28 Οκτωβρίου 1916).

⁶⁹⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Αναμνήσεις Υπουργίας. Θεσσαλονίκη 1916–1917», «Λόγος εκφωνηθείς υπό του κ.κ. Σπύρου Σίμου υπουργού Περιθάλψεως κατά την 11ην Φεβρουαρίου 1917 επί τη ευκαιρία της καταθέσεως του θεμελίου λίθου του εκ 50 οίκων ανεγερθησομένου εν Τούμπα (Θεσσαλονίκης) συννοικι-σμού προσφύγων» και «Λόγος εκφωνηθείς υπό του επί της Περιθάλψεως Συμβούλου κ. Σπύρου Σίμου την 4ην Ιουνίου 1917 εν Τούμπα επί τοις εγκαινίοις του εκεί Συννοικισμού».

⁷⁰⁰ Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, κανονισμών και αποφάσεων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1919, σσ. 8-10. Πρώτα καταρτίστηκε ο κανονισμός της Διεύθυνσης Οικογενειών Επιστράτων (17 Οκτωβρίου 1916) και ακολούθησε αυτός των Προσφύγων (9 Νοεμβρίου 1916). Στο ίδιο, σσ. 10-11, 30-37, 47-53, 64-65.

⁷⁰¹ Διατάγματα 654 και 2310 της Προσωρινής Κυβέρνησης. Στο ίδιο, σσ. 16-17, 46-47.

⁷⁰² Στην επιτροπή παραχωρείτο το δικαίωμα να διεξάγει εράνους. Τα ποσά που δίνονταν στους δικαιούχους θα λογίζονταν ως προκαταβολή μέχρι του οριστικού διακανονισμού των συντάξεων. Διάταγμα 1824 της Προσωρινής Κυβέρνησης. Τον Μάιο του 1917 με εγκύκλιό της η Ανωτάτη Διεύθυνση καλούσε τους νομάρ-χες να δημιουργηθούν και κατά τόπους υποεπιτροπές περιθάλψεως. Στο ίδιο, σσ. 44-45, 71-73. Μια ακόμη πτυχή της Ελλάδας των «δύο κρατών» κατά τον Εθνικό Διχασμό ήταν και η διάσπαση του σημαντικότερου μη κυβερνητικού οργανισμού Περίθαλψης, του ΕΕΣ. Η Τριανδρία αναγνώρισε το Τμήμα του ΕΕΣ Θεσσαλο-νίκης ως αυτοτελές και ανεξάρτητο. Εκ των πραγμάτων η κίνηση αυτή βρήκε αντίθετη τη υπό τη βασίλισσα Σοφία διοίκηση του ΕΕΣ. Το τμήμα της Θεσσαλονίκης δρούσε ως ανεξάρτητο και συνεργαζόταν με τους ΕΣ άλλων χωρών που βρισκόταν στο Μακεδονικό Μέτωπο. Μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε η συνένωση των δύο διοικήσεων. Βλ. Παναζίδης, *ό.π.*, σσ. 90-99.

Η παροχή επιδομάτων στις οικογένειες των επιστράτων της Εθνικής Άμυνας, η οποία ακολουθούσε τις διατάξεις του ν. 676/1915 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.Ι), ξεκίνησε μέσα στον πρώτο μήνα της λειτουργίας της Ανωτάτης Διευθύνσεως.⁷⁰³ Επίσης, υπήρξε η πρόταση από τον Σίμο να αυξηθεί το επίδομα αυτό καθώς «υπό τα σημερινάς βιωτικές συνθήκας δεν επαρκεί ούτε διά τον επιούσιον άρτον τοιαύτης οικογενείας».⁷⁰⁴ Τελικώς, τον Μάιο του 1917 αποφασίστηκε ότι από τον επόμενο μήνα να αυξηθούν τα παρεχόμενα επιδόματα. Η πολιτική στόχευση της απόφασης αναδεικνύεται στη σχετική εγκύκλιο, όπου ζητείτο από τους νομάρχες να τονίζουν ότι τα επιδόματα πληρώνονται κανονικά και να γίνει «αντιληπτόν εις τάς οικογένειες των επιστράτων, ας η υπό τα όπλα κλήσις εστέρησε του προστάτου των, ότι το Κράτος ανέλαβε την υποχρέωσιν να παρέχη βοήθημα, ότι τούτο καταβάλλεται ουχί μοιραίως και τυχαίως, όπως επί των Κυβερνήσεων του Κράτους των Αθηνών, αλλά ανελλιπώς και εγκαίρως».⁷⁰⁵ Παράλληλα, ελήφθησαν αποφάσεις για τα καθυστερημένα επιδόματα της επιστράτευσης του 1915–16.⁷⁰⁶

Τα έξοδα για την περίθαλψη των οικογενειών των επιστράτων (3 εκατομμύρια δρχ.) ήταν διπλάσια από αυτά των προσφύγων (1,5 εκατομμύριο δρχ.), ενώ αυτά για τη στρατολογία εθελοντών ήταν σαφώς μικρότερα (300 χιλιάδες δρχ.) σύμφωνα με τον προϋπολογισμό της Ανωτάτης Διευθύνσεως για το τελευταίο τρίμηνο του 1916.⁷⁰⁷ Αντίστοιχη ήταν η αναλογία μεταξύ τους το ίδιο έτος και στον κρατικό προϋπολογισμό με τις δαπά-

⁷⁰³ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 7/10/1916, «Το χθεσινόν πρώτον υπουργικόν συμβούλιον», 18/11/1916 «Γνωστοποιήσις δια το επίδομα των επιστράτων» Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 20-21· Μετά την επιστράτευση οκτώ ηλικιών εβραίων τον Οκτώβριο του 1916, επεκτάθηκε και σε αυτούς η πρόνοια και καθορίστηκε ότι οι πίνακες με τις οικογένειες τους που δικαιούταν το επίδομα θα καταρτιζόταν από την Αρχιραββινεία της Θεσσαλονίκης. Βλ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 17/10/1916, «Οκτώ ηλικίαί ισραηλιτών προσκαλούνται», 10/11/1916, «Αι οικογένειαι των Εβραίων επιστράτων». Η δυσκολία καταβολής του επιδόματος σε οικογένειες εθελοντών που κατοικούσαν εκτός της επικράτειας της κυβέρνησης της Εθνικής Αμύνης οδήγησε στη διανομή του επιδόματος απευθείας στους επίστρατους. Διάταγμα 800 της Προσωρινής Κυβέρνησης. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 21-22.

⁷⁰⁴ «Εισηγητική Έκθεσις προς την Σεβαστήν Προσωρινήν Κυβέρνησιν» (16 Δεκεμβρίου 1916). Υπουργείον Περιθάλψεως, *Νόμοι, διατάγματα και εγκύκλιοι περιθάλψεως οικογενειών στρατευμένων ανδρών*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1918, σσ. 75-77.

⁷⁰⁵ Εγκύκλιος Ανωτάτης Διευθύνσεως Περιθάλψεως 19ης Μαΐου 1917. Στο *ίδιο*, σσ. 79-81.

⁷⁰⁶ Βλ. τα διατάγματα 471 (10 Νοεμβρίου 1916), 722 (2 Δεκεμβρίου 1916), 1912 (6 Μαρτίου 1917) και τις εγκυκλίους της 8ης και 15ης Απριλίου 1917. Στο *ίδιο*, σσ. 22-23, 55, 69-71 καθώς και *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 7/10/1916, «Το χθεσινόν πρώτον υπουργικόν συμβούλιον», 8/10/1916 «Το επίσημον κράτος».

⁷⁰⁷ Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 24-25.

νες της περίθαλψης των προσφύγων αθροιστικά με αυτές των θυμάτων πολέμου να ανέρχονται στα 12.000.000 δρχ. και τα εφεδρικά επιδόματα στα 23.973.158 δρχ..⁷⁰⁸ Το γεγονός ότι οι οικονομικοί πόροι κατευθύνονταν σε μεγαλύτερο βαθμό στις οικογένειες των επιστρατευμένων φανερώνει ότι και οι δύο κυβερνήσεις πραγματοποιούσαν μία πλειοδοσία για μία κοινωνική κατηγορία που δεν είχε ξεκάθαρη πολιτική προτίμηση, μολοντί ένα σημαντικό μέρος της συμπορεύτηκε με το διαρκώς διογκούμενο κίνημα των Επιστράτων και τον αντιβενιζελισμό (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). Με αυτό τον τρόπο η Προσωρινή Κυβέρνηση επεδίωκε τόσο την ικανοποίηση των πολεμιστών της και των οικογενειών τους όσο και για τη ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας.

Εντούτοις, οι οικονομικές δυσχέρειες της Προσωρινής Κυβέρνησης σε όλους τους τομείς⁷⁰⁹ δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστη την περίθαλψη. Οι δυσκολίες αυτές καθομολογούνταν σε εγκύκλιο της Ανωτάτης Διευθύνσεως τον Μάρτιο του 1917, όπου αναφερόταν ότι η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε την πρόθεση να διαθέσει μεγάλα ποσά στους «δεινοπαθούντες» Έλληνες, «αλλά όσον μεγάλα και αν είναι ταύτα, δεν δύναται να επαρκέσουν προκειμένου να αντιμετωπίσωμεν δι' αυτών δυστυχίαν». Για αυτό το λόγο ο Σίμος ζητούσε από τους Έλληνες διπλωμάτες στο εξωτερικό να κάνουν έκκληση στις ελληνικές παροικίες ώστε να συνεισφέρουν στο έργο της περίθαλψης.⁷¹⁰

Συμπερασματικά κατά την περίοδο της Προσωρινής Κυβέρνησης παρατηρείται αφενός μεν μια σημαντική τομή με την συγκέντρωση της Περίθαλψης και υπαγωγή της στην κεντρική διοίκηση, αφετέρου δε οι οικονομικές δυσχέρειες οδήγησαν την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης στην αναζήτηση βοήθειας. Παράλληλα, όπως παρουσιάζεται στη

⁷⁰⁸ Γενικός προϋπολογισμός των εσόδων και εξόδων του κράτους δια την χρήσιν του έτους 1916, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916, σ. 268.

⁷⁰⁹ Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, «Ένα νόμισμα για δύο κυβερνήσεις: Οικονομικά προβλήματα της Τριανδρίας», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916–1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος–Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 75–90. Στο πλαίσιο των οικονομικών δυσκολιών ο Σίμος, σε εγκύκλιο σχετικά με την εγγραφή στους καταλόγους των περιθαλψιούχων ατόμων που άδικα απουσίαζαν, σημείωνε ότι η εγκύκλιος πρέπει να εκτελεστεί «με πνεύμα αυστηράς δικαιοσύνης και φειδούς των δημοσίων χρημάτων». Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Κεντρική Υπηρεσία (ΚΥ), Αρχείο Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (ΑΠΓΠ), φ. 141, Εγκύκλιος υπ. Περιθάλψεως (Θεσσαλονίκη, 15 Απριλίου 1917).

⁷¹⁰ Η εγκύκλιος της 9ης Μαρτίου 1917 απευθύνεται στους πρεσβευτές της Προσωρινής Κυβέρνησης στο Παρίσι (Α. Ρωμανό), στο Λονδίνο (Ι. Γεννάδιο), στη Ρώμη (Α. Αλεξανδρή) και το Γενικό Πρόξενο στην Αλεξάνδρεια (Α. Σαχτούρη). Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 66–67. Στο ίδιο πλαίσιο ήταν και η εγκύκλιος της 19ης Μαΐου 1917 προς τους νομάρχες, όπου ο Σίμος σημείωνε πως «επειδή δε γενικώς το έργο της Περιθάλψεως δεν είναι έργο της αποκλειστικής μερίμνης του Κράτους, αλλά αποβλέπει εις την καρδίαν και τον πατριωτισμόν παντός Έλληνας, και επειδή το Κράτος λόγω των οικονομικών δυσκολιών της σημερινής καταστάσεως δεν δύναται να επαυξήση το σήμερον χορηγούμενον επίδομα, εθεωρήσαμεν σκόπιμον να απευθύνωμεν έκκλησιν προς την Ελληνικήν Κοινωνίαν». Στο ίδιο, σσ. 71–73.

συνέχεια στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης, η Προσωρινή Κυβέρνηση εξήγγειλε και την υπόσχεση για διανομή γης στους διακριθέντες πολεμιστές (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.IV). Η ιδιωτική πρωτοβουλία βεβαίως δεν εξαλείφθηκε διαμιάς, κάτι αδύνατον άλλωστε. Η Προσωρινή Κυβέρνηση ήταν ένα καθεστώς με περιορισμένους πόρους, επιφορτισμένο παράλληλα με τη συντήρηση και την περίθαλψη τόσο των οικογενειών των επιστρατευμένων όσο και των προσφύγων, ο μεγάλος όγκος των οποίων είχε συγκεντρωθεί στη Μυτιλήνη, στη Χίο και στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, περιοχές που ελέγχονταν από την Εθνική Άμυνα. Η ικανοποίηση αυτών των δύο κατηγοριών, πέραν της ανθρωπιστικής διάστασης, θα βοηθούσε και στη συσπείρωσή τους γύρω από την Προσωρινή Κυβέρνηση ενισχύοντας ταυτόχρονα την πολεμική προσπάθεια. Παρόλες όμως τις οικονομικές δυσχέρειες λόγω των εκτάκτων συνθηκών, ένα ακόμα αποφασιστικό βήμα προς την υπαγωγή του τομέα της περίθαλψης στο Κράτος είχε πραγματοποιηθεί.

Α.1.2.3.II.2. Η ίδρυση και το έργο του Υπουργείου Περιθάλψεως (1917–1922)

Μετά την αποκατάστασιν της Κρατικής Ενότητος, το ιδρυθέν Υπουργείον της Περιθάλψεως εξηκολούθησεν, εις ευρυνόμενον ολονέν κύκλον, το έργο της Ανωτάτης Διευθύνσεως. [...] Το Υπουργείον της Περιθάλψεως προσεπάθησεν όπως δώσει του ήτον δυνατόν μεγαλύτερον έκτασιν εις την Κρατικήν μέριμναν δι ό,τι αφορά την κοινωνικήν εν Ελλάδι πρόνοιαν.

«Το έργον του Υπουργείου της Περιθάλψεως» (αδημοσίευτη μελέτη του Υπουργείου Περιθάλψεως), 1920⁷¹¹

Μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα, το Υπουργείο Περιθάλψεως ιδρύθηκε στις 14 Ιουνίου 1917 με πρώτο επικεφαλής τον Σπυρίδωνα Σίμο (1917–20). Οι αρμοδιότητες και η δομή του υπουργείου ορίστηκαν με το νομοθετικό διάταγμα της 8ης Ιουλίου 1917.⁷¹² Είναι εμφανές ότι το Υπουργείο αποτέλεσε συνέχεια της Ανωτάτης Διευθύνσεως

⁷¹¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργον του Υπουργείου Περιθάλψεως», σ. 7, 26. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά χρήσιμο για την ιστορία του Υπουργείου δακτυλογραφημένο κείμενο 48 σελίδων (χωρίς σελιδαρίθμηση), το οποίο καλύπτει την περίοδο 1917–20. Το κείμενο αυτό αποτελούσε πιθανότατα προσχέδιο προεκλογικής έκδοσης το 1920, ωστόσο άγνωστο γιατί δεν κυκλοφόρησε. Στο ίδιο πλαίσιο πριν τις εκλογές εκδόθηκαν και άλλα βιβλία από το Υπουργείο (*Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917–1920, Το έργον των αποστολών του Υπουργείου Περιθάλψεως, Ο ελληνισμός του Πόντου*).

⁷¹² Β.Δ. «Περί συστάσεως Υπουργείου Περιθάλψεως», ΦΕΚ Α'/112/14-6-1917· Ν. 748/1917 «Περί συστάσεως Υπουργείου Περιθάλψεως» (21/8/1917), ΦΕΚ Α'/170/21-8-1917· Ν.Δ. «Περί αρμοδιότητος του Υπουργείου της Περιθάλψεως και Περί της οργανώσεως των υπηρεσιών αυτού» (8/7/1917), ΦΕΚ Α'/136/10-7-1917· Ν. 752 «Περί κυρώσεως του Β. διατάγματος της 8 Ιουλίου» (23/8/1917), ΦΕΚ Α'/173/24-7-1917· Υπουργείον Περιθάλψεως, *Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917–1920, ό.π.*, σσ. 12-14· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργον του Υπουργείου Περιθάλψεως», σ. 7. Οι διάδοχοι του Σίμου έως τη μετεξέλιξη του Υπουργείου σε Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, τον Δεκέμβριο του 1922 (βλ. παρακάτω) ήταν οι

Περιθάλψεως της Προσωρινής Κυβέρνησης. Το Υπουργείο ήταν υπεύθυνο για ζητήματα προσφύγων και οικογενειών των επιστράτων και για αυτό αποτελούσαν από δύο αντίστοιχες Διευθύνσεις. Στις αρμοδιότητές του υπάγονταν επίσης «τα εκάστοτε δια Βασιλικών διαταγμάτων καθοριζόμενα ειδικά αντικείμενα δημοσίας αντιλήψεως, συμπεριλαμβανομένης της εποπτείας αγαθοεργών ιδρυμάτων και σωματείων φιλανθρωπικών». ⁷¹³ Αυτό το μέτρο αποτελούσε τομή την προνοιακή πολιτική στην Ελλάδα καθώς πλέον η φιλανθρωπία ενσωματωνόταν και υποτασσόταν στην κρατική περίθαλψη. Το Υπουργείο Περιθάλψεως ανέλαβε και το έργο της παλιννόστησης των προσφύγων σε Ανατολική Μακεδονία, Δυτική Θράκη και Μικρά Ασία. ⁷¹⁴ Τέλος, μολονότι δεν αναφερόταν στα ιδρυτικά νομοθετήματά του, το Υπουργείο επιφορτίστηκε και με την προσέλευση εθελοντών στον Ελληνικό Στρατό, ένα καθήκον που είχε ανατεθεί προηγουμένως στην Ανωτάτη Διεύθυνση Περιθάλψεως. ⁷¹⁵

εξής: Θεόδωρος Ζαΐμης (4 Νοεμβρίου 1920–26 Μαρτίου 1921), Αντώνιος Καρτάλης (26 Μαρτίου 1921–2 Μαρτίου 1922), Μάρκος Θεοδωρίδης (2 Μαρτίου–3 Μαΐου 1922 και 9 Μαΐου–28 Αυγούστου 1922), Ιωάννης Λεωνίδας (3–9 Μαΐου 1922), Σπυρίδων Γιαννόπουλος (28 Αυγούστου–16 Σεπτεμβρίου 1922), Απόστολος Δοξιάδης (16 Σεπτεμβρίου–14 Δεκεμβρίου 1922). ggk.gov.gr/?p=899, ggk.gov.gr/?p=902, ggk.gov.gr/?p=905, ggk.gov.gr/?p=908, ggk.gov.gr/?p=911, ggk.gov.gr/?p=914, ggk.gov.gr/?p=918, ggk.gov.gr/?p=922, ggk.gov.gr/?p=925, ggk.gov.gr/?p=928, ggk.gov.gr/?p=933, πρόσβαση 4/2/2018.

⁷¹³ Σχετικά με αυτό το σημείο, στο ν. 752 με τον οποίο κυρώθηκε από τη Βουλή το προαναφερθέν διάταγμα προστίθεται η πρόνοια ότι «δια του ετήσιου προϋπολογισμού του Υπουργείου προσδιορίζεται η επιχορήγησης του Δημοσίου υπέρ των αγαθοεργών ιδρυμάτων και των φιλανθρωπικών σωματείων, των υπαγομένων υπό την εποπτεία του Υπουργείου». Βλ. το άρθρο 10 του ν. 752/1917.

⁷¹⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργο του Υπουργείου Περιθάλψεως», σσ. 14–21· Αιλανός, *ό.π.*, σσ. 284–303· *Καθημερινή*, 15/7/1921, «Η περίθαλψις εις την Μικράν Ασίαν»· Victoria Solomonidis, «Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919–1922», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, King's College, University of London, Λονδίνο 1984, σ. 162· Ανδριώτης, *ό.π.*, σσ. 107–112· Κωνσταντίνος Δ. Βλάχσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2020, σσ. 87–96. Συγκεκριμένα για την παλιννόστηση στη Μικρά Ασία, αυτή αποτελούσε κινητήριο μοχλό της Μικρασιατικής Εκστρατείας καθώς, όπως επισημαίνει ο Σπ. Πλουμίδης, η εκστρατεία στόχευε στην αποκατάσταση του status quo που είχε μεταβληθεί λόγω των αλληπάλληλων ανθελληνικών διωγμών της περιόδου 1914–18. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος*, *ό.π.*, σ. 212.

⁷¹⁵ Οι δαπάνες της στρατολογίας εθελοντών προέρχονται από το Υπουργείο σύμφωνα με το Β.Δ. «Περί προσθήκης των πληρωμών δαπανών στρατολογίας εθελοντών εις τας πληρωμάς τας ενεργούμενας υπό του ταμείου του υπουργείου της Περιθάλψεως» (18/11/1917), ΦΕΚ Α' /267/20-11-1917. Η διαδικασία της στρατολόγησης γινόταν σε συνεργασία με το Υπουργείο Στρατιωτικών. Εντούτοις, υπήρχαν αντιφάσεις στην κυβερνητική πολιτική επί του θέματος. Σύμφωνα με έκθεση του υπεύθυνου για την στρατολόγηση Ποντίων προσφύγων συνταγματάρχη Δημήτριου Καθενιώτη, η απόφαση της κυβέρνησης για παλιννόστηση των προσφύγων («διότι πλέον το Δημόσιο Ταμείον δεν αντείχε εις την εκπλήρωσιν των υποχρεώσεων των») μείωσε το ενδιαφέρον των προσφύγων για κατάταξη διότι πλέον υπήρχε η προοπτική της επιστροφής στις εστίες τους. Οι στρατολογηθέντες Πόντιοι δεν έχαναν την προσφυγική ιδιότητα και λάμβαναν τα επιδόματα τόσο ως πρόσφυγες όσο και ως έφεδροι. ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΒ, φ. 5, Καθενιώτης προς Υφυπουργό Στρατιωτικών [Αλ. Γρίβα], Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1919· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 222, Σίμος προς Βενιζέλο, Αθήνα, 20 Νοεμβρίου 1919, «Μέτρα ληφθέντα υπό του Υπουργείου της Περιθάλψεως δια την επιτυχίαν της εθελουσίας στρατολογίας των Ποντίων».

Στο νεοσυσταθέν Υπουργείο δεν εντάσσονταν όμως όλα τα ζητήματα υγείας, αλλά μόνο αυτά που απέρρεαν από τον πόλεμο. Στο Υπουργείο Εσωτερικών παρέμενε «η δημόσια υγεία και η αντίληψις, πλην των εκ του πολέμου δημιουργηθέντων κλάδων της περιθάλψεως των προσφύγων και των οικογενειών των στρατευθέντων ανδρών».⁷¹⁶ Η πτυχή αυτή είναι επίσης ένα σημείο καμπής καθώς αναδεικνύει ότι η περίθαλψη δεν ταυτίζεται με τον τομέα της Υγιεινής, με τον οποίο ως τότε συνυπήρχαν στο Υπουργείο Εσωτερικών, αλλά νοούταν ως η πρόνοια για τα άτομα εκείνα που επηρεάστηκαν από τον πόλεμο και τα οποία χωρίζονταν σε τρεις διακριτές κατηγορίες: α') οι οικογένειες των επιστρατευμένων, β') τα θύματα πολέμου, και γ') οι πρόσφυγες.

Ο Σπ. Σίμος, στις αρχές της υπουργίας του, τόνιζε ότι πρωτεύων λόγος για τη σύσταση του Υπουργείου ήταν ο μεγάλος αριθμός των αριθμός των προσφύγων, ο οποίος εκείνη την εποχή ξεπερνούσε τις 600.000,⁷¹⁷ και δευτερεύων «η μεθοδική και τακτική καταβολή του επιδόματος εις τας οικογένειας των εφέδρων», για το σύστημα του οποίου μάλιστα συμπλήρωνε ότι «το κρατήσαν κατά του πολέμους 1912 και 1913 και κατά την επιστράτευσιν του 1915 σύστημα απεδείχθη ανεπαρκές και πλημμελές». Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι καμία οικογένεια εφέδρου δεν πληρώθηκε κατά την επιστράτευση του 1915–16. Σύμφωνα πάντα με τον υπουργό, το σύστημα που οργανώθηκε αρχικά για οικογένειες 70.000 εφέδρων από την Προσωρινή Κυβέρνηση λειτούργησε άρτια, ενώ, με την επέκταση του συστήματος σε όλη την επικράτεια, αυτό θα μπορούσε να ανταπεξέλθει στις ανάγκες έως και 300.000 εφέδρων. Προσέθετε δε ότι στον προϋπολογισμό των επιδομάτων προβλέπονται και τα χρωστούμενα του 1915–16.⁷¹⁸

Ως εκ της φύσεώς του, το Υπουργείο Περιθάλψεως θεωρείτο «προσωρινό», έχοντας ως χρονικό ορίζοντα τη λήξη του πολέμου. Σχολιάζοντας τον ν. 1960/1920 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III) ο Σίμος τόνιζε ότι τα μέτρα του νόμου παρείχαν προσωρινή περίθαλψη «εφ' όσον προσωρινόν είνε και το υπουργείον τούτο—μέχρις απονομής της κανονικής και επαρκούς στρατιωτικής συντάξεως προς τα θύματα και τας οικογένειας των εν πολέμω

⁷¹⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΒ, φ. 8, «Έκθεσις των πεπρεγμένων υπό του επί των Εσωτερικών Υπουργείον από του Ιουνίου 1917 μέχρις Οκτωβρίου 1920».

⁷¹⁷ Οι πρόσφυγες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους ανερχόντουσαν στους 274.287, ενώ έως το τέλος του Μεγάλου Πολέμου αυτοί ανήλθαν σε 483.212. Επίσης υπήρχαν 40.000 από τη Βουλγαρία και τη Σερβία, περίπου 5.000 από την Αλβανία, 32.000 από τα Δωδεκάνησα, 5.000 από τον Καύκασο, καθώς και 15.000 από την Ανατολική Μακεδονία μετά την κατάληψή της από του Βούλγαρους το 1916. Αιλιανός, *ό.π.*, σ. 53· Ανδριώτης, *ό.π.*, σσ. 52–57.

⁷¹⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Αναμνήσεις Υπουργίας. Θεσσαλονίκη–Αθήναι», «Υπουργικά δηλώσεις. Το κοινωνικόν έργον υπέρ του πολέμου».

παθόντων και πεσόντων». Μεταπολεμικά δηλαδή η πρόνοια για τα θύματα του πολέμου θα αποτελούσε σύμφωνα με τον Σίμο αρμοδιότητα του Υπουργείου Στρατιωτικών.⁷¹⁹ Το στοιχείο της παροδικότητας συνέχισε να ενυπάρχει κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας, όταν ο οικονομολόγος Μιχαήλ Αιλιανός θεωρούσε, το 1921 στο πόνημά του για την περίθαλψη στην Ελλάδα, ότι στο μέλλον οι ανάγκες για την ύπαρξη του Υπουργείου θα εκλείψουν καθώς οι πρόσφυγες θα είχαν παλιννοστήσει και οι επιστρατευμένοι θα είχαν αποστρατευτεί.⁷²⁰ Σε αυτό το πλαίσιο οι δαπάνες του Υπουργείου εγγράφονται στις έκτακτες «πολεμικές δαπάνες» του κρατικού προϋπολογισμού.⁷²¹

Σε κάθε περίπτωση, στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η αντίληψη ότι η περίθαλψη των αναξιοπαθούντων είχε καταστεί πάγια και μόνιμη κρατική υποχρέωση και στην Ελλάδα, συμβαδίζοντας με την αντίστοιχη διεθνή αλλαγή αντιλήψεων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1).⁷²² «Οφείλει το Κράτος να υποστή όλες τας αναγκαίας θυσίας», έγραφε, το 1919, ο Βενιζέλος στον υπουργό Περιθάλψεως, σχετικά με την περίθαλψη των ορφανών της Ανατολικής Μακεδονίας.⁷²³ Σε αυτό το πλαίσιο ο καθηγητής ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών και έφεδρος υπίατρος Γεώργιος Μακκάς ανέφερε χαρακτηριστικά στο συνέδριο Κοινωνικής Πρόνοιας και Δημοσίας Αντιλήψεως, που διοργάνωσε το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως (μετεξέλιξη του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, βλ. παρακάτω) τον Μάρτιο του 1919:

*Εφ' όσον η ιδιωτική πρωτοβουλία, εις την οποίαν οφείλομεν τα πλείστα, των την σήμερον εις την Ελλάδα λειτουργούντων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και οργανώσεων, δεν δύναται πλέον να επαρκέση προς ανακούφισιν των εξ ενδείας, ασθενείας, σωματική βλάβης ή γήρατος κοινωνικών δυστυχιών, στοιχειώδεις καθήκον της πολιτείας είνε η μέριμνα περί της εξασφάλιως προστασίας και περιθάλψεως [...] εις πάντα δεόμενον ταύτης.*⁷²⁴

Μολονότι η περίθαλψη αφορούσε αρχικά τους αναξιοπαθούντες λόγω του πολέμου πλέον διευρυνόταν σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής δυστυχίας, από την ένδεια έως το γήρας. Η ανάγκη της κρατικής παρέμβασης στην περίθαλψη εξαιτίας της δυσκολίας της

⁷¹⁹ Εμπρός, 16/12/1919, «Ανακοίνωσις του κ. Υπουργού της Περιθάλψεως».

⁷²⁰ Αιλιανός, ό.π., σ. 67.

⁷²¹ Μαζί με τις δαπάνες των Υπουργείων Στρατιωτικών και Ναυτικών. Βλ. ΕΣΒ, Κ' Περίοδος. Δ' Σύνοδος Συνεδριάσεως ΙΣΤ' της 12 Δεκεμβρίου 1919, σ. 8.

⁷²² Cabanes, *The Great War*, ό.π., σσ. 300· Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, σ. 81.

⁷²³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Σπυρ. Σίμος. Υπουργός επί της Περιθάλψεως 1918–1921», Βενιζέλος προς Σίμο, Παρίσι, 14 Απριλίου 1919. Για τα ορφανοτροφεία που ιδρύθηκαν στην ανατολική Μακεδονία βλ. Αιλιανός, ό.π., σσ. 206–231.

⁷²⁴ Μακκάς, ό.π., σ. 59.

ιδιωτικής φιλανθρωπίας να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις του πολέμου, τονιζόταν παραστατικά σε επιστολή μιας επιτροπής εράνων υπέρ των εκτοπισμένων της Ανατολικής Μακεδονίας. Αυτή ζητούσε, το 1918, περισσότερα κονδύλια «διότι η ιδιωτική πρωτοβουλία φαίνεται εξαντλημένη [...] εκ των γενικών οικονομικών όρων υπό τους οποίους διατελεί η κοινωνία». ⁷²⁵ Όπως το έθετε μεσοπολεμικά η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*:

Οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912–1913 και ο επακολουθήσας Παγκόσμιος Πόλεμος εδημιούργησαν τοιαύτας κοινωνικές ανάγκες, ώστε η έλλειψις συστηματικής και οργανωμένης φιλανθρωπίας να καθίσταται πλέον έκδηλος. Από της εποχής ταύτης σημειούται η εκδήλωση της φιλανθρωπίας εις ευρυτάτην κλίμακα τη πρωτοβουλία και ενισχύσει του Κράτους. ⁷²⁶

Το Κράτος λοιπόν ανέλαβε την πρόνοια για όλους τους έχοντες ανάγκη λόγω του πολέμου μέσω του Υπουργείου Περιθάλψεως. Το Υπουργείο αυτό συστηματοποίησε τον τομέα της περίθαλψης παρόλο που «ήτο υποχρεωμένον να βαδίση επί υπηρεσιακού εδάφους σχεδόν εντελώς παρθένου, έχον ως οδηγόν την καθημερινήν προσεκτικήν επαφήν και προσαρμογήν με τας αναφαινομένας ολοέν περιπτώσεις» ⁷²⁷ κινούμενο δηλαδή σε αχαρτογράφητα ύδατα.

Η συγκέντρωση τόσων υπηρεσιών στο Υπουργείο Περιθάλψεως, καθιστούσε το νεότευκτο Υπουργείο το τρίτο σε δαπάνες μετά το Στρατιωτικών και το Οικονομικών για τα οικονομικά έτη 1918/19 και 1919/20, απορροφώντας το 11,69% και το 12,9% αντίστοιχα του συνόλου των κρατικών εξόδων. ⁷²⁸ Οι υψηλές δαπάνες συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια διατηρώντας το Υπουργείο στην τρίτη θέση σε έξοδα, με εξαίρεση το οικονομικό έτος 1920/21 κατά το οποίο υποσκελίσθηκε από το Υπουργείο Συγκοινωνίας. Το πιο πολυδάπανο Υπουργείο εύλογα κατά τη διάρκεια μίας εμπόλεμης περιόδου ήταν αυτό των Στρατιωτικών, το οποίο από δαπάνες 942.680.280 δρχ. το 1920/21 έφτασε τις 2.076.790.136 δρχ. το 1922/23, ενώ ακολουθούσε αυτό των Οικονομικών. Οι δαπάνες του Υπουργείου Περιθάλψεως αυξάνονταν κατακόρυφα τα επόμενα χρόνια από

⁷²⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Σπυρ. Σίμος. Υπουργός επί της Περιθάλψεως 1918–1921», Επιτροπή προς συλλογήν εράνων υπέρ των κατοίκων της ανατολικής Μακεδονίας προς Υπουργείον των Εσωτερικών (Τμήμα Κοινωνικής Πρόνοιας), Αθήνα, 17 Σεπτεμβρίου 1918.

⁷²⁶ Θ.Μ. Θεοδορίδης, «Φιλανθρωπία», *ΜΕΕ*, τ. Ι', σσ. 394–396, σσ. 394–395.

⁷²⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργο του Υπουργείου της Περιθάλψεως», σ. 41.

⁷²⁸ Για το οικονομικό έτος 1918/19 τα έξοδα του Υπουργείου ανήλθαν (σε αξία δρχ. του 1939) σε 14.385.000.000 δρχ., του Οικονομικών σε 4.044.000.000, του Περιθάλψεως σε 3.061.500.000 δρχ. ενώ ακολουθούσε των Ναυτικών με 916.500.000 δρχ.. Ευάγγελος Πρόντζας, «Εθνικολογιστικά στοιχεία», Καλαφάτης–Πρόντζας (επ.), ό.π., σσ. 31–316, σ. 61. Για το οικονομικό έτος 1919/20, τα έξοδα του Υπουργείου Στρατιωτικών ανήλθαν (σε δρχ. του 1919) σε 529.734.506 δρχ., του Οικονομικών σε 250.186.087 δρχ. και του Περιθάλψεως σε 200.296.288 δρχ. και ακολουθούσε το Ναυτικών με 59.209.269 δρχ.. *Εμπρός*, 13/12/1919, «Η εισήγησις του προϋπολογισμού 1919–1920».

156.535.010 δρχ. το 1920/21, σε 201.489.362 δρχ. το 1921/22 και σε 286.854.507 δρχ. το 1922/23. Συγκριτικά τις ίδιες χρονιές το Υπουργείο Ναυτικών είχε έξοδα 106.933.378 δρχ., 200.061.767 δρχ. και 228.025.173 δρχ. αντίστοιχα, ενώ το Εσωτερικών 119.321.974 δρχ., 127.124.919 δρχ. και 175.230.941 δρχ.. Την ίδια στιγμή το Υπουργείο Επισιτισμού, ένας φορέας που είχε αναλάβει το έτερο μεγάλο κρατικό εγχείρημα της εμπόλεμης περιόδου (βλ. παραπάνω Κεφάλαιο Α.1.2.1), είχε έξοδα αυτά τα τρία οικονομικά έτη 6.283.932 δρχ., 5.302.093 δρχ. και 2.325.473 αντίστοιχα.⁷²⁹

Όσον αφορά την κατανομή των εξόδων του Υπουργείου Περιθάλψεως, οι δαπάνες για την περίθαλψη των οικογενειών των επιστράτων υπερτερούσαν σαφώς αυτών των προσφύγων καθ' όλη την εμπόλεμη περίοδο. Συμπέρασμα που εξάγεται από τα στοιχεία για τα δαπανηθέντα ποσά του Υπουργείου την περίοδο 1917–22. Μολονότι κάθε πηγή παραθέτει διαφορετικά ποσά, οι διακυμάνσεις αυτές δεν αναιρούν τη γενική εικόνα. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τον οικονομολόγο Ανδρέα Ανδρεάδη, ο οποίος παραθέτει τα πιο ολοκληρωμένα στοιχεία, το 1917 δαπανήθηκαν για την περίθαλψη των οικογενειών των επιστράτων 18,9 εκατομμύρια δρχ., ενώ για αυτή των προσφύγων 8,7 εκατομμύρια, το 1918 οι δαπάνες για τους πρώτους εκτινάχθηκαν στα 160 εκατομμύρια, ενώ για τους δεύτερους αυξήθηκαν στα 21,4 εκατομμύρια δρχ., ενώ το 1919 τα αντίστοιχα ποσά ανήλθαν σε 122,1 και 54,1 εκατομμύρια δρχ. Η κατανομή των εξόδων ανατράπηκε μόλις κατά το οικονομικό έτος 1922/23 μετά από τη μαζική εισροή προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη και την έναρξη της αποστράτευσης.⁷³⁰

Για να γίνει κατανοητό το οικονομικό μέγεθος των εφεδρικών επιδομάτων, το 1918 η δαπάνη αυτή ανερχόταν στα 160.053.101 δρχ., οι προσφυγικές δαπάνες ανέρχονταν σε 21.457.156 δρχ., οι δαπάνες για την αποκατάσταση των πληθυσμών της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης σε 16.283.013 δρχ., ενώ αυτές του επισιτισμού σε 6.212.025 δρχ.. Την ίδια χρονιά οι πολεμικές δαπάνες του Υπουργείου Στρατιωτικών ανέρχονταν σε 576.290.885 δρχ. και του Υπουργείου Ναυτικών σε 19.971.304 δρχ. Δηλαδή το δημοσιονομικό κόστος των εφεδρικών επιδομάτων άγγιζε το ¼ του προϋπολογισμού των δύο κύριων πολεμικών Υπουργείων εν καιρώ πολέμου. Προοδευτικά τα επόμενα χρόνια αυτό το χάσμα μειωνόταν, ωστόσο, διατηρήθηκε έως το 1922 η σαφής υπεροχή

⁷²⁹ Βλ. τον πίνακα με τα αναλυτικά στοιχεία για τον προϋπολογισμό ανά έτος και ανά Υπουργείο σε Βλάσσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία*, ό.π., σ. 270.

⁷³⁰ Andréadés, ό.π., σ. 91. Βλ. αναλυτικά ποσά από ποικίλες πηγές στο Παράρτημα 3.

του κόστους των εφεδρικών επιδομάτων έναντι των δαπανών για την περίθαλψη των προσφύγων και τον επισιτισμό εν γένει.⁷³¹

Το 1917 το μεγάλο άλμα που συντελείται και η ποιοτική διαφορά σε σχέση με την προηγούμενη πενταετία είναι ότι ο τομέας της περίθαλψης ανασυγκροτείται υπό τη σκέπη του Κράτους με τη σταδιακή υπαγωγή των διάσπαρτων φορέων πρόνοιας, ιδιωτικών και μη, στο νέο Υπουργείο. Το Υπουργείο Περιθάλψεως «ευρέθη εις την ανάγκην να περιαγάγη υπό την δικαιοδοσίαν του Κράτους και την λειτουργούσαν και προ της συστάσεως του υπουργείου περίθαλψιν των θυμάτων του πολέμου», τόνιζε ο Σίμος και συνέχιζε λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «δια νόμου η σχεδόν αυτή ιδιωτική πρωτοβουλία εγένετο ίδρυμα κυβερνητικών, τελούν υπό την εποπτείαν του υπουργείου της Περιθάλψεως και διοικούμενον υπό ειδικού Συμβουλίου».⁷³² Με το ν. 759/1917 δημιουργήθηκε αυτοτελές Τμήμα Περιθάλψεως των Θυμάτων του Πολέμου στο Υπουργείο Περιθάλψεως (άρθρο 6) όπου ενσωματώνονταν οι Επιτροπές Περιθάλψεως που είχαν ιδρυθεί το 1913 και το 1917 (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.2 και Α.1.2.3.ΙΙ.1), οι οποίες συγχωνεύονταν σε μία μεταβιβάζοντας ταυτόχρονα τα περιουσιακά τους στοιχεία στο Υπουργείο (άρθρα 6 και 9). Ουσιαστικά πλέον οι δύο Επιτροπές έχαναν εξ ολοκλήρου τον ιδιωτικό χαρακτήρα τους, που είχαν ιδιαιτέρως στην πρώτη φάση τους κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η διοίκηση της Επιτροπής αποτελείτο από άτομα (15 έως 22) διορισμένα με βασιλικό διάταγμα, ενώ τουλάχιστον πέντε έπρεπε να είναι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι (άρθρο 5).⁷³³ Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε τέσσερα χρόνια αργότερα ο Κωνσταντίνος Βουδούρης (τμηματάρχης του Υπουργείου το 1917–20, βλ. Κεφάλαιο Β.4.1) με την κατάργηση των υπαρχουσών επιτροπών «εδημιουργείτο δε καθαρώς Κρατική υπηρεσία εις ην ανετίθετο το έργον της περιθάλψεως των θυμάτων πολέμου, υπαγομένη εις την αρμοδιότητα του υπουργείου Περιθάλψεως εις τον προϋπολογισμό του οποίου ανεγράφετο η σχετική πίστωση».⁷³⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, μετά την υπαγωγή της Επιτροπής στο Υπουργείο η κρατική

⁷³¹ Αναλυτικά ανά δαπάνη κατ' έτος σε Βλάσσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία, ό.π.*, σ. 79.

⁷³² ΕΛΙΑ, Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Αναμνήσεις Υπουργίας. Θεσσαλονίκη–Αθήναι», «Υπουργικά δηλώσεις Το κοινωνικών έργων υπέρ του πολέμου».

⁷³³ Ν. 759 «Περί περιθάλψεως των θυμάτων του πολέμου», ΦΕΚ Α' /174/25-8-1917' ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργον του Υπουργείου Περιθάλψεως», σ. 23.

⁷³⁴ Κ. Γ. Βουδούρης, «Τι έκαμεν ο βενιζελισμός υπέρ των θυμάτων πολέμου», *Πατρίς*, 28/5/1921.

εισφορά προς αυτήν υπερδιπλασιάζεται.⁷³⁵ Ο κρατικός χαρακτήρας της περίθαλψης είχε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα παγιωθεί με καταλύτη τον πόλεμο.

Οι Επιτροπές Περιθάλψεως δεν ήταν ο μοναδικός φορέας προερχόμενος από την ιδιωτική φιλανθρωπία που υπήχθη στο Κράτος. Τον Αύγουστο του 1917 ιδρύθηκε το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως. Το Ίδρυμα, το οποίο λειτουργούσε «υπό την άμεσον δικαιοδοσίαν και τον έλεγχον του Υπουργείου Περιθάλψεως» (άρθρο 1), αποτελούσε συνένωση του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων και του Οικονομικού Συσσιτίου (άρθρο 21), τα οποία συγχωνεύθηκαν για να έχουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Σκοπός του νεοσυσταθέντος φορέος ήταν η παντός είδους συνδρομή στην περίθαλψη των επιστρατευμένων και των οικογενειών τους καθώς επίσης η βοήθεια θυμάτων φυσικών καταστροφών και απροστάτευτων γυναικών και παιδιών. Οι πόροι του προέρχονται από κρατική επιχορήγηση εισφορές ιδιωτών, σωματείων, δημοσίων και ιδιωτικών ιδρυμάτων, μονών και δήμων, από εράνους, δωρεές και κληροδοτήματα.⁷³⁶

Η μετατροπή του Πατριωτικού Συνδέσμου σε Πατριωτικό Ίδρυμα έχει κατ' αρχάς την πολιτική της διάσταση καθώς πλέον το Διοικητικό Συμβούλιο του αποτελείτο από πρόσωπα της βενιζελικής παράταξης, με πρόεδρο αρχικά τον Εμμανουήλ Μπενάκη (1917–18) και στη συνέχεια τον προερχόμενο από τους Κοινωνιολόγους του Αλ. Παπαναστασίου (οι οποίοι προσχώρησαν στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης και συνέπραξαν με τον Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη) Θρασύβουλο Πετιμεζά (1918–21). Επιπρόσθετα, η ίδρυση του Πατριωτικού Ιδρύματος αναδεικνύει ξανά την κρατική εμπλοκή στην πρόνοια. Το νεόδημο ιδρυμα υπαγόταν στο Υπουργείο Περιθάλψεως, το οποίο διόριζε τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, χρηματοδοτείτο κατά κόρον από αυτό, χωρίς να εκλείψουν οι συνδρομές που προϋπήρχαν, ενώ δημόσιοι υπάλληλοι και έκτακτο προσωπικό πραγματοποιούσαν τις δραστηριότητές του που στο παρελθόν εκτελούσαν κυρίως εθελοντές.⁷³⁷

⁷³⁵ Προ της υπαγωγής στο Υπουργείο η εισφορά κυμαινόταν μεταξύ 395 και 530 εκατομμύριων δρχ. (1914–16), ενώ το 1917 η εισφορά έφτασε τα 1,2 δις και το επόμενο έτος εκτοξεύτηκε στα 2,88 δις δρχ. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργο του Υπουργείου Περιθάλψεως», σ. 24· Μακκός, ό.π., σ. 5.

⁷³⁶ Ν. 808/1917, «Περί συστάσεως “Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως”» (31/8/1917), ΦΕΚ Α’/183/2-9-1917. Με το βασιλικό διάταγμα της 26ης Αυγούστου 1917 εγκρινόταν η εισφορά στον Πατριωτικό Σύνδεσμο των Ελληνίδων 500.000 δραχμών. Ποσό το οποίο μεταβιβάστηκε στο Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως όπως προαναφέρθηκε. Β.Δ. «Περί κυρώσεως του Β. Διατάγματος της 8ης Ιουλίου 1917 «Περί παροχής εκτάκτου εισφοράς προς τον “Πατριωτικόν Σύνδεσμον των Ελληνίδων”» (26/8/1917), ΦΕΚ Α’/183/2-9-1917.

⁷³⁷ Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια», ό.π., σ. 91.

Περιγράφοντας αυτό τον ιδιαίτερο ημικρατικό χαρακτήρα του, ο Εμμανουήλ Μπενάκης επισήμαινε ότι το Πατριωτικό Ίδρυμα υπηρετούσε τη δημόσια αντίληψη «συνδυαζομένης της κρατικής επιβολής και μερίμνης μετά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας». ⁷³⁸ Το Πατριωτικό Ίδρυμα οργάνωσε αποστολές σε Πόντο, Νότια Ρωσία, Καύκασο, Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη για να εξακριβώσει την κατάσταση του Ελληνισμού της Τουρκίας την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου καθώς και να συνδράμει στην περίθαλψη των προσφύγων. ⁷³⁹ Οι αποστολές αυτές αναδείκνυαν τη χρησιμότητα της ύπαρξης ενός ημικρατικού φορέα εκ παραλλήλου με το Υπουργείο Περιθάλψεως καθώς το Πατριωτικό Ίδρυμα και οι εθελοντές του μπορούσαν να κινούνται με μεγαλύτερη ευχέρεια στο εξωτερικό και δη σε εμπόλεμες και εχθρικές περιοχές σε σχέση με τους υπαλλήλους του Υπουργείου, δηλαδή του ελληνικού κράτους. Μετά τη νοεμβριανή αλλαγή και την επάνοδο των αντιβενιζελικών στην εξουσία η κυβέρνηση Δημητρίου Γούναρη κατήργησε το Πατριωτικό Ίδρυμα και επανέφερε την πρότερη κατάσταση ανασυστήνοντας τον Πατριωτικό Σύνδεσμο Ελληνίδων και το Οικονομικό Συσσίτιο, τα οποία απέκτησαν εκ νέου φιλοβασιλική διοίκηση. Το 1922 το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως συστήθηκε εκ νέου, το 1929 μετατράπηκε σε Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού και τελικά το 1936 μετασχηματίστηκε σε Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ). ⁷⁴⁰

⁷³⁸ Παρατίθεται Στο ίδιο, σ. 92.

⁷³⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΒ, φ. 9.4, Θρ. Πετιμεζάς προς Σίμο, Αθήνα, 20 Μαΐου 1919, «Έκθεσις πεπραγμένων της εις Κωνσταντινούπολιν και Πόντον Αποστολής του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως» ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 222, «Το έργο του Υπουργείου Περιθάλψεως», σσ. 10-13 Υπουργείον Περιθάλψεως, *Το έργο των αποστολών του Υπουργείου Περιθάλψεως. Πόντος, Κωνσταντινούπολις, Σμύρνη, Μακεδονία*, Τυπ. Κων. Θεοδωρόπουλου, εν Αθήναις 1920. Για αναλυτική παρουσίαση της περίπτωσης του Πόντου και το παρασκήνιο ενδεχόμενης μεταφοράς Ελλήνων προσφύγων στην Ελλάδα, μία διαδικασία στην οποία πέραν του Υπουργείου Περιθάλψεως εμπλεκόταν και το Εξωτερικών, βλ. Βλάσσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία, ό.π.*, σσ. 110-178 (όπου χρησιμοποιείται πλουσιώτατο πρωτογενές υλικό από την υπηρεσιακή αλληλογραφία των συναρμόδιων φορέων).

⁷⁴⁰ Ν. 2719 «Περί τροποποιήσεως των νόμων 808 και 1172 «Περί συστάσεως Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως» (30/8/1921), ΦΕΚ Α'/167/8-9-1921· Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια», ό.π., σ. 93. Για τη δομή του ιδρύματος βλ. Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, *Οργανικός νόμος. Κανονισμοί*, εν Αθήναις 1918 (πρόκειται για έκδοση του ιδρύματος που περιλαμβάνει τον ιδρυτικό νόμο καθώς και του κανονισμούς των τμημάτων και των κατά τόπους παραρτημάτων)· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργο του Υπουργείου Περιθάλψεως», σσ. 27-33· Αιλιανός, ό.π., σσ. 170-187· Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 270-390, 562-583, 609-614· Αιμ. Καραβιάς, «Πατριωτικό Ίδρυμα», *ΜΕΕ*, σ. 802· Έκθεσις των πεπραγμένων του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ό.π., σσ. 9-10· Μαστρογιάννης, ό.π., σσ. 292-294. Επίσης, βλ. το χειρόγραφο ιστορικό του Ιδρύματος από τον Απόστολο Δοξιάδη (υπουργό Περιθάλψεως και μετέπειτα Πρόνοιας και Αντιλήψεως, 1922-24, και υφυπουργό Υγιεινής, 1928-1932) το 1929 σε ΙΑΜΜΠ, Αρχείο Απόστολου Δοξιάδη, φ. 3. Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού, υποφ. 1. Την περίοδο αυτή συνέχισε να δραστηριοποιείται η ιδιωτική πρωτοβουλία, ενδεικτικά βλ. *Κόσμος* (Σμύρνης), 13(26)/9/1921, «Λίγη ανακούφιση στον τραυματία»· *Η Νίκη*, 2/1/1922, «Υπέρ τραυματιών, χηρών, οργάνων»· Α.Π. Τζανίδου, *Το εν Μακεδονία Πατριωτικό έργο της κυρίας του Αντισπράτηγου Σωτίλη. Μέρος Β'.*

Οι ανάπηροι πολέμου αποτέλεσαν ένα μέρος των παλαιμάχων για τους οποίους αναπτύχθηκαν, πέραν της απονομής πολεμικής σύνταξης, ιδιαίτεροι προνοιακοί μηχανισμοί έχοντας ως βασικό άξονα την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1918 ιδρύθηκε, παρουσία του Βενιζέλου καθώς και άλλων προσωπικοτήτων, ο Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, έχοντας ως σκοπό την «περίθαλψιν των αναπήρων [...] των διαφόρων πολέμων, κατά τα κρατούντα εις τα λοιπά Ευρωπαϊκά Κράτη». Πρόεδρος του Συνδέσμου ανέλαβε η πολύπειρη σε τέτοια εγχειρήματα Ελένη Χ. Γαρδικιώτη Γρίβα και μέλη μεταξύ άλλων ήταν ο Βενιζέλος, η πλειοψηφία του υπουργικού συμβουλίου και πολυάριθμες προσωπικότητες.⁷⁴¹

«Από σήμερα ημπορούν να κοιμώνται ήσυχα τα ηρωικά παλληκάρια, τα οποία αψηφούντα τον κίνδυνο ρίχονται με λύσσα στη φωτιά δια την Πατρίδα», σχολίαζε ο εκ των ιδρυτών του Συνδέσμου βουλευτής Ιωαννίνων και πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηναίων Κωνσταντίνος Μελάς, μιας και «την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν ήλθε να τονώση δια του όγκου της ολόκληρος η Κυβέρνησις, προεξάρχοντας του Προέδρου αυτής, του αγαπώντος τόσον θερμώς, τόσον βαθειά τον στρατιώτην».⁷⁴² Ο πρωθυπουργός τόνισε ότι με τη δημιουργία του Συνδέσμου «πρόκειται να πληρωθή μια ανάγκη επιβεβλημένη», την οποία «επέβαλλε όχι απλώς το καθήκον της Πολιτείας υπέρ εκείνων οι οποίοι χύνουν ηρωϊκώς το αίμα των υπέρ των γενικών συμφερόντων της Πατρίδος, αλλά και το κοινωνικό συμφέρον». Στόχος αυτής της πρωτοβουλίας ήταν η επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων ώστε να βιοπορίζονται μόνοι τους. Τέλος, υποσχόταν την αμέριστη κυβερνητική συμπαράσταση καθώς σε αυτό το έργο η ιδιωτική πρωτοβουλία βοηθούσε το Κράτος, το οποίο είναι «ολιγότερον ικανόν, από ό,τι είνε η ιδιωτική πρωτοβουλία επικουρούμένη υπό του Κράτους».⁷⁴³

Σε αυτό το πλαίσιο, την άνοιξη του 1918 ιδρύθηκε από το Σύνδεσμο Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου η Σχολή Επαγγελματικής Εκπαίδευσης Αναπήρων Πολέμου Στέγη

Τραυματίαι, ανάπηροι, οικογένειαι απόρων επιστράτων. Ιούλιος 1921–Ιούλιος 1922, Θεσσαλονίκη 1922· Λευκός Σταυρός της φιλελλήνος Αγγλίδος κ. Μαίρης Χούντερ, Τύποις «Καλλιτεχνίας», εν Αθήναις 1922.

⁷⁴¹ Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, *Λογοδοσία 1918–1920*, Τυπογραφείον Νικ. Καργιωτάκη, εν Αθήναις 1920, σσ. 3-4. Αναλυτικός κατάλογος των μελών *Στο ίδιο*, σσ. 22-29. Η Ελ. Γαρδικιώτη-Γρίβα ήταν πρόεδρος του Εθνικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά τον πόλεμο του 1897, μέλος των Επιτροπών Περιθάλψεων στους Βαλκανικούς Πολέμους καθώς και πρόεδρος του Νοσοκομείου Θυμάτων Πολέμου «Αγία Ελένη» (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.5 και Α.1.2.2).

⁷⁴² Κ. Μελάς, «Οι ηρωϊκοί ανάπηροι», *Ελεύθερος Τύπος*, 2/1/1918.

⁷⁴³ Ολόκληρη η ομιλία του Ελ. Βενιζέλου στην *Πατρίς*, 1/1/1918, «Υπέρ των αναπήρων πολέμου».

Πατρίδος, η οποία με τον ν. 1319 αναγνωρίστηκε ως δημόσιο ίδρυμα.⁷⁴⁴ Το Διοικητικό Συμβούλιο της Στέγης Πατρίδος αποτελείτο από το συμβούλιο του Συνδέσμου καθώς και από έναν διορισθέντα από το Υπουργείο Στρατιωτικών αξιωματικό ως επίτροπο (άρθρο 2), ενώ και τη θέση του Διοικητή της Στέγης κατείχε στρατιωτικός διορισμένος από το Υπουργείο Στρατιωτικών κατόπιν πρότασης του Διοικητικού Συμβουλίου (άρθρο 3). Στη σχολή μπορούσε να εισαχθεί κάθε στρατιωτικός ανεξαρτήτως βαθμού, ο οποίος είχε κάποια αναπηρία από τον πόλεμο. Οι εισαχθέντες δεν απολύονταν από το στρατό (παρά μόνο μετά το πέρας της φοίτησής τους) και γίνονταν δεκτοί «προς εκπαίδευσιν και εκμάθησιν τέχνης τινός ή επιστήμης», ενώ τους παρέχονται και τα αναγκαία τεχνητά μέλη (άρθρο 4). Εντός της σχολής ίσχυε η στρατιωτική νομοθεσία, οι ανάπηροι φορούσαν στρατιωτικές στολές με ιδιαίτερο διακριτικό και οι οικογένειές τους υπάγονταν στους νόμους περί περιθάλψεως των οικογενειών των επιστράτων (άρθρο 5–7). Το πτυχίο που αποκτούσε ο ανάπηρος, κατόπιν σχετικών εξετάσεων, του παρείχε το «δικαίωμα προτιμήσεως εις τας σχετικές υπηρεσίας του δημοσίου, των Δήμων και Κοινοτήτων και του Δημοσίου Δικαίου Νομικών προσώπων» (άρθρο 7). Οι δαπάνες της σχολής εντάσσονταν στον προϋπολογισμό του Υπουργείου Στρατιωτικών (άρθρο 11). Τέλος, στη σχολή μπορούσαν να εισαχθούν και ανάπηροι παλαιότερων πολέμων, οι οποίοι θα λογίζονταν εκ νέου οπλίτες κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους (άρθρο 12).⁷⁴⁵ Ο στρατιωτικός χαρακτήρας της σχολής αναδείχθηκε ακόμα περισσότερο από το ν. 1771/1919, σύμφωνα με τον οποίον οι ανάπηροι της Στέγης συγκροτούνται σε λόχους ή τάγμα, αναλόγως τη δύναμή τους. Διοικητής του στρατιωτικού σχηματισμού της Στέγης αναλάμβανε συνταγματάρχης ή αντισυνταγματάρχης και υποδιοικητής ταγματάρχης, θέσεις για τις οποίες έχουν προτεραιότητα τραυματίες αξιωματικοί.⁷⁴⁶ Εντός της Στέγης συστάθηκε επίσης

⁷⁴⁴ Ν. 1319 «Περί ιδρύσεως Σχολής Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως αναπήρων πολέμου υπό την επωνυμίαν “Στέγη της Πατρίδος”» (7/4/1918), ΦΕΚ Α’/88/26-4-1918. Το νομοσχέδιο κατέθεσε στη Βουλή ο υιός της προέδρου του Συνδέσμου Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου (Ελένη Χρ. Γαρδικιώτη Γρίβα) και υφυπουργός Στρατιωτικών Αλέξιος Χρ. Γαρδικιώτης Γρίβας. *ΕΣΒ, Κ’ Περίοδος. Γ’ Σύνοδος. Συνεδρίασις Ις’ της 17 Μαρτίου 1918*, σ. 1.

⁷⁴⁵ Ως προς αυτό το σημείο είχε ενδιασμούς ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Περιθάλψεως λόγω του επιπρόσθετου οικονομικού κόστους για το δημόσιο ταμείο. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 138, [Γ. Φανουράκης Δυσανάγνωστη υπογραφή] προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Αθήνα, 6 Απριλίου 1918.

⁷⁴⁶ Ν. 1771/1919 «Περί συγκροτήσεως διοικητικής και οικονομικής εις λόχους ή τάγμα αναλόγως του αριθμού των αναπήρων πολέμου της Στέγης Πατρίδος» (31-3-1919), ΦΕΚ Α’/77/11-4-1919. Για τη Στέγη Πατρίδος, βλ. Σύνοδος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, *ό.π.*, σσ. 4-6· Κ. Γ. Βουδούρης, «Τι έκαμεν ο Βενιζελισμός υπέρ των θυμάτων του πολέμου», *Πατρίς*, 28/5/1921· *Σκριπ*, 10/6/1921, «Η Στέγη Πατρίδος»· Μαστρογιάννης, *ό.π.*, σσ. 291-292· *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*, *ό.π.*, σσ.

κέντρο κατασκευής τεχνητών μελών, υπαγόμενο και αυτό από το Υπουργείο Στρατιωτικών. Η λειτουργία του εν λόγω τμήματος κέντρου «υπήρξε ικανοποιητική» κατά την *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* καθώς κατασκευάστηκαν 4.083 τεχνητά μέλη.⁷⁴⁷

Στη Στέγη Πατρίδος δημιουργήθηκαν τα εξής τμήματα: α') ορθοπεδικό κέντρο, β') ραφείο, γ') υποδηματοποιείο, δ') ξυλουργείο, ε') συνεργείο καλαθοπλεκτικής, στ') συνεργείο φανοποιίας, ζ') γεωργικό τμήμα, και η') σαγματοποιείο. Η επιλογή του επαγγέλματος που θα ακολουθούσε ο ανάπηρος γινόταν με τη συμβουλή ιατρού, ο οποίος συνυπολόγιζε τη σωματική ικανότητα και τις κλίσεις του ανάπηρου. Η λειτουργία της Στέγης άρχισε την 18η Απριλίου 1918 και μέσα σε δύο χρόνια περίπου 300 ανάπηροι αποφοίτησαν από τη Στέγη, ενώ οι τρόφιμοι το 1920 ανέρχονταν σε 120.⁷⁴⁸ Επιπλέον, μέχρι την 31η Μαρτίου 1920 ο Σύνδεσμος είχε καταβάλει χρηματικά βοηθήματα σε 420 ανάπηρους.⁷⁴⁹ Η σχολή βρισκόταν πλησίον της σημερινής πλατείας Μαβίλη και ως Στέγη Πατρίδος έμεινε γνωστή η γύρω περιοχή καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.⁷⁵⁰

321-322. Δυστυχώς ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά από τη Στέγη καθώς δεν έχουν εντοπιστεί σχετικά αρχεία. Στην Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων (ΥΣΑ), όπου πραγματοποιήθηκε έρευνα, μολονότι αναγράφεται στο ευρετήριο των αρχείων αυτό της Στέγης, δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί.

⁷⁴⁷ Ν. 1486/1918 «Περί διοργανώσεων της υπηρεσίας, κατασκευής και προμήθειας τεχνητών μελών των αναπήρων πολέμου εν Ελλάδι» (25/7/1918), ΦΕΚ Α' /169/2-8-1918. Τα περισσότερα τεχνικά μέλη ήταν ορθοπεδικά υποδήματα (1.390), τεχνητά πόδια (1.300) και ορθοπεδικά μηχανήματα άνω και κάτω άκρων (960). Το 1917-18 δημιουργήθηκε και τμήμα φυσιοθεραπείας αναπήρων πολέμου που στεγάστηκε αρχικά στο Ζ' Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Α. Κονταργύρης, «ανάπηροι πολέμου», *ΜΕΕ*, τ. Δ', σ. 547.

⁷⁴⁸ Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, *ό.π.*, σ. 15· Μαστρογιάννης, *ό.π.*, σ. 291. Για περισσότερες πληροφορίες για τη λειτουργία των τμημάτων βλ. Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, *ό.π.*, σσ. 8-12. Τα στοιχεία αυτά για τους αποφοίτους της Στέγης αναδεικνύουν ότι δεν ισχύει η διαπίστωση του Κ. Παλούκη ότι «μάλλον το εκπαιδευτικό έργο δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή καθώς στα 1921 αποτελούσε ακόμα αίτημα των αναπήρων». Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», *ό.π.*, σ. 108.

⁷⁴⁹ Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, *ό.π.*, σσ. 60-70, όπου υπάρχουν αναλυτικοί κατάλογοι με τα ονόματα, τα ποσά, το είδος και τον τόπο απόκτησης της αναπηρίας. Κατά καιρούς διατυπώνονταν διαμαρτυρίες για δυσλειτουργία της Στέγης. Στο πρωθυπουργικό γραφείο έχουν εντοπιστεί, το 1919, επιστολές διαμαρτυρίας αναπήρων για την καθυστέρηση καταβολής του μισθού τους. Τον Ιούνιο του 1921 υπήρχαν διαμαρτυρίες από ανάπηρους της στέγης ότι από τις 5 δρχ. που λάμβαναν υπήρχαν κρατήσεις για τα έξοδά τους στο ίδρυμα. Τον επόμενο μήνα απομακρύνθηκαν από τη Στέγη εξαιτίας των αριστερών πολιτικών φρονημάτων τους 70 ανάπηροι, οι οποίοι μετά από έντονες διαμαρτυρίες της Πανελλήνιας Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2), επέστρεψαν στο ίδρυμα. Σε επίσκεψη που πραγματοποίησε για να ελέγξει τις εγκαταστάσεις και τη λειτουργία της ο υπουργός Στρατιωτικών Νικόλαος Θεοτόκης, τον Δεκέμβριο του 1921, υποσχέθηκε τη λήψη μέτρων για την αναβάθμιση της Σχολής. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 435. Κλιόλιας (;) [«λοχίας»] προς Ρέπουλη, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1919· Δέδες [«λοχίας»] προς Βενιζέλο, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1919· *Σκριπ*, 5/6/1921, «Παράπονα αναπήρων», 10/6/1921, «Η Στέγη Πατρίδος», 14/12/1921, «Εις την Στέγην Πατρίδος»· *Ριζοσπάστης*, 14/7/1921, «Αναφορά Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου»· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», *ό.π.*, σ. 108.

⁷⁵⁰ Το 1938 ως συνοικία «Στέγη Πατρίδος» νοούταν η περιοχή που βρισκόταν ανάμεσα στους στρατώνες (σημερινό ΝΙΜΤΣ), τη λεωφόρο Κηφισίας (σημερινή Βασιλίσσης Σοφίας), τη λεωφόρο Αλεξάνδρας και την οδό Δεινοκράτους. Το 1938 θεωρούταν ως μία αποκλειστικά προσφυγική περιοχή έχοντας αποβάλλει τελείως το παρελθόν της ως επίκεντρο της σημαντικότερης Σχολής Επαγγελματικής Αποκατάστασης Αναπήρων Πολέμου στην Ελλάδα. βλ. τη σειρά άρθρων Ν.Θ.Μ. (;), «Στέγη Πατρίδος», *Εθνική*, 20/10-7/11/1938.

Η επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων, ή «ενεργός αναπηρία» όπως τη χαρακτήριζε η *Πατρίς*,⁷⁵¹ που ήταν στους στόχους και της Επιτροπής Περιθάλψεως από την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων (βλ. παραπάνω), αλλά δεν είχε υλοποιηθεί ακόμα, ερχόταν εκ νέου στο προσκήνιο μέσω μίας ιδιωτικής οργάνωσης που είχε την αμέριστη κρατική υποστήριξη. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε τόσο ο ολοένα και αυξανόμενος αριθμός των αναπήρων πολέμου καθώς σε αυτούς των Βαλκανικών Πολέμων προστίθενται αυτοί του εν εξελίξει Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όσο και οι διεθνείς τάσεις ως προς την πρόνοια για τους αναπήρους πολέμου. Άλλωστε δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι στην ομιλία του στην ίδρυση του Συνδέσμου Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου (βλ. παραπάνω) ο Βενιζέλος τόνισε ότι πρότυπο σε αυτή τη διαδικασία ήταν η Ευρώπη, της οποίας τα αποτελέσματα «εν τω σημείω τούτω της κοινωνικής δράσεως είνε καταπληκτικά».

Οι σχολές επαγγελματικής κατάρτισης αναπήρων είχαν εμφανιστεί σε μεμονωμένες περιπτώσεις πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην Αγία Πετρούπολη, το 1897, στο εργαστήριο κατασκευής ορθοπεδικών μελών του νοσοκομείου Maximilian ανάπηροι μάθαιναν τους τρόπους κατασκευής των τεχνητών μελών τους και σταδιακά το πρόγραμμα σπουδών επεκτάθηκε, ιδιαίτέρως την επαύριο του Ρωσοϊαπωνικού πολέμου (1904–05), με την εισαγωγή αναπήρων πολέμου σε αυτό. Μετά τον Β΄ Πόλεμο των Μποερς (1899–1902) στη Μεγάλη Βρετανία η Incorporated Soldiers and Sailors' Help Society πραγματοποίησε εργαστήρια επαγγελματικής κατάρτισης ανάπηρων παλαιμάχων, ενώ στη Γαλλία δημιουργήθηκε το 1899 το πρώτο κέντρο επαγγελματικής κατάρτισης που δεχόταν ανάπηρους (όχι κατ' ανάγκη πολέμου) και των δύο φύλων. Ωστόσο, η πιο επιτυχημένη προπολεμικά σχολή επαγγελματικής κατάρτισης αναπήρων ήταν αυτή στο Σαρλερουά του Βελγίου (Ecole provincial et Ateliers pour Estropies et Accidentés du Travail), με ευρεία γκάμα μαθημάτων όπως βιβλιοδεσία, πλέξιμο, ράψιμο κ.α.⁷⁵²

Η πρώτη σχολή επαγγελματικής κατάρτισης αναπήρων πολέμου κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου ήταν η *Dépôt des Invalides* που ιδρύθηκε τις πρώτες ημέρες του πολέμου στη Χάβρη της Γαλλίας για τους ευρισκόμενους εκεί Βέλγους ανάπηρους πολέμους. Η σχολή χρηματοδοτούταν από τη βελγική κυβέρνηση και οι μισθοί των μαθητευόμενων πιστώνονταν σε έναν λογαριασμό στον οποίο θα είχαν πρόσβαση μετά τη λήψη

⁷⁵¹ *Πατρίς*, 4/1/1918, «Η ενεργός αναπηρία».

⁷⁵² Douglas C. McMurtie, *The Evolution of National Systems of Vocational Reeducation for Disabled Soldiers and Sailors*, Federal Board for Vocational Education, Ουάσιγκτον 1918, σσ. 12-13.

του πτυχίου τους. Σε αυτή υπήρχε πληθώρα μαθημάτων όπως ξυλουργική, υδραυλικές εργασίες, ραπτική ή υποδηματοποιία. Ακολούθως υπήρχε η δυνατότητα ανάπηροι να ακολουθήσουν πανεπιστημιακές σπουδές στο Παρίσι.⁷⁵³

Η Γαλλία ακολούθησε αυτό το παράδειγμα εξελίσσοντάς το όσο καμία άλλη χώρα κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου. Στις 30 Νοεμβρίου 1914 ιδρύθηκε στη Λυών με πρωτοβουλία του δημάρχου της, Édouard Herriot (μετέπειτα πρωθυπουργού, 1924–25, 1926, 1932), και την οικονομική υποστήριξη τόσο του Υπουργείου Εσωτερικών όσο και ιδιωτών η πρώτη σχολή επαγγελματικής κατάρτισης αναπήρων πολέμου. Η οργάνωση της σχολής ήταν άμεση καθώς στεγάστηκε προσωρινά σε ένα εγκαταλελειμμένο ξενοδοχείο και στις 16 Δεκεμβρίου 1914 ξεκίνησαν τα πρώτα μαθήματα στους ανάπηρους.⁷⁵⁴ Μέχρι το τέλος του έτους είχε ιδρυθεί και δεύτερη σχολή στην ίδια πόλη αυτή της Tourvielle, ενώ έως το τέλος του 1916 η πρακτική αυτή είχε εξαπλωθεί ταχύτατα με περισσότερες από 100 σχολές επαγγελματικής κατάρτισης αναπήρων πολέμου να λειτουργούν σε όλη τη χώρα.⁷⁵⁵

Η σχολή Tourvielle, που ξεκίνησε τη λειτουργία της τον Μάιο του 1915, εφάρμοσε το σύστημα της οικοτροφείας, σύστημα που, αν και ασύμφορο οικονομικά, προτιμήθηκε στις περισσότερες αντίστοιχες σχολές σε μεγάλες πόλεις λόγω δυσκολιών στην καθημερινή μετακίνηση των αναπήρων. Αντιθέτως σε μικρότερες πόλεις και κωμοπόλεις οι ανάπηροι πήγαιναν καθημερινά για να παρακολουθήσουν τα μαθήματά τους. Οι τρόφιμοι δεχόντουσαν επισκέψεις και λάμβαναν επταήμερη άδεια τα Χριστούγεννα και το Πάσχα και δεκαήμερη τον Αύγουστο, ενώ υπήρχε εγερτήριο και σιωπητήριο. Πέρα από την εκμάθηση ενός επαγγέλματος γινόντουσαν μαθήματα γαλλικής γλώσσας, ιστορίας και γεωγραφίας, μαθηματικών και διατροφολογίας. Επίσης, καλύπτονταν οικονομικά από το κράτος η εκπαίδευση, η διατροφή, ο ρουχισμός και τα είδη υγιεινής των τροφίμων, ενώ το ορθοπεδικό τμήμα βρισκόταν υπό τις οδηγίες του στρατιωτικού κέντρου προσθετικών

⁷⁵³ Arthur O'Reilly, *The Right to Decent Work of Persons with Disabilities*, International Labour Office, Γενεύη 2003, σ. 86.

⁷⁵⁴ Marie-Aude Bonniel, «La rééducation des soldats mutilés à Lyon (1915)», *Le Figaro Histoire*, 31/10/2014, προσβάσιμο στο <https://www.lefigaro.fr/histoire/centenaire-14-18/2014/10/31/26002-20141031ARTFIG00052-la-reeducation-des-soldats-mutiles-a-lyon-1915.php>, πρόσβαση 16/4/2020.

⁷⁵⁵ O'Reilly, *ό.π.*, σ. 86· Nicolas Meroc-Jacques Voinot, «Tourvielle, un centre de réadaptation pendant la guerre de 1914–1918», *Histoire des sciences médicales*, τ. XLIV, αρ. 1, Ιανουάριος–Μάρτιος 2010, σσ. 41–49, σ. 42.

μελών της Λυών. Ο Δήμος της Λυών διόριζε το Διοικητικό Συμβούλιο της σχολής που αποτελούταν κυρίως από ιατρούς, ενώ ως διευθυντής της σχολής αυτής επιλέχθηκε από τον Έ. Herriot ο βιβλιοθηκάριος της Βιβλιοθήκης της Γερουσίας Gustave Hirschfeld. Η σχολή δεχόταν μαθητές όχι μόνο από την ηπειρωτική Γαλλία, αλλά και από τις αποικίες καθώς και από συμμαχικές χώρες (Βέλγιο, Σερβία).⁷⁵⁶ Έως τον Ιούνιο του 1916 από τους 376 ανάπηρους που είχαν εισέλθει στη σχολή, οι 129 ολοκλήρωσαν τη φοίτησή τους (η πλειοψηφία, 60 άτομα, έγιναν τσαγκάρηδες) ενώ 69 είχαν εγκαταλείψει πρόωρα τη φοίτησή τους, 28 είχαν αποβληθεί και 41 εγκατέλειψαν για άλλους λόγους (κυρίως επιδίωξη της υγείας τους).⁷⁵⁷ Το γαλλικό σύστημα ήταν πιο αποκεντρωμένο με τις διάφορες κατά τόπους σχολές να συντονίζονται, αλλά να διατηρούν την αυτονομία τους, από τον εθνικό φορέα για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (Office national des mutilés et réformés) σε αντίθεση με χώρες όπως το Βέλγιο ή την Αυστρία, όπου οι σχολές αυτές αποτελούσαν καθαρά κρατική υπηρεσία.⁷⁵⁸

Στη Γερμανία το 1915 δημιουργήθηκε το πρώτο Σχολείο των Τραυματιών (Verwundetenschule) στο Ουλμ (Ulm) της Βυρτεμβέργης, το οποίο περιελάμβανε μαθήματα από καλαθοπλεχτική και βιβλιοδεσία έως επεξεργασία μετάλλων. Μολονότι στη Γερμανία αυτά τα ιδρύματα ξεκίνησαν ως ένα μέρος εξάσκησης για τους ανάπηρους εξελίχθηκαν σε μεγάλα ιδρύματα που κατάρτιζαν επαγγελματικά τους ανάπηρους σε ποικίλους τομείς. Τα ιδρύματα αυτά καθώς και η εφαρμογή της επαγγελματικής αποκατάστασης υπαγόταν στα κατά τόπους κρατίδια. Στη Γερμανία εμφανίστηκαν και σχολές με εξειδίκευση αναλόγως την αναπηρία. Για παράδειγμα στη Δρέσδη το 1915 δημιουργήθηκε σχολή για όσους έχουν ένα χέρι ακρωτηριασμένο, όπου μεταξύ των μαθημάτων ήταν η εκμάθηση γραφής με το άλλο χέρι.⁷⁵⁹

Στην Ιταλία, και συγκεκριμένα στη Φλωρεντία, αναπτύχθηκε μία τέτοια εξειδικευμένη σχολή, αυτή των τυφλών αναπήρων πολέμου. Τον Ιούλιο του 1915 με πρωτοβουλία της φιλανθρωπικής οργάνωσης Societa Margherita και κυβερνητική υποστήριξη ιδρύθηκε Επιτροπή Τυφλών Πολέμου της Φλωρεντίας (Comitato fiorentino per i ciechi di Guerra), η οποία πέρα από τη συνεργασία της με την Οφθαλμολογική Κλινική της πόλης

⁷⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 43-46.

⁷⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 47.

⁷⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 48.

⁷⁵⁹ O'Reilly, ό.π., σσ. 87-88· Perry, ό.π., σσ. 98-99.

δημιούργησε ένα κέντρο ανάρρωσης και επαγγελματικής αποκατάστασης τυφλών. Σε αυτό οι τρόφιμοι μάθαιναν την ανάγνωση και γραφή με το σύστημα Μπράιγ (Braille) καθώς και μία χειροτεχνία για να βιοπορίζονται. Τα χειροτεχνήματα που κατασκεύαζαν οι τυφλοί μαθητές πωλούνταν για να στηριχθεί οικονομικά η σχολή, η οποία αποτέλεσε μεταπολεμικά το σημαντικότερο κέντρο τυφλών στην Ιταλία και το 1923 μετατράπηκε στο Εθνικό Ίδρυμα Τυφλών.⁷⁶⁰

Η επαγγελματική αποκατάσταση αντικατέστησε κατά το Μεγάλο Πόλεμο τη σύνταξη ως προς την κύρια προνοιακή πολιτική που επεδίωκαν οι κυβερνήσεις.⁷⁶¹ Η αλλαγή στην αντίληψη αυτή αποτυπώνεται χαρακτηριστικά σε έκδοση του Ομοσπονδιακού Γραφείου Επαγγελματικής Αποκατάστασης (βλ. παρακάτω) των ΗΠΑ το 1918. Όπως τονιζόταν εκεί η προνοιακή πολιτική που αφορούσε αποκλειστικά την παραχώρηση της σύνταξης «χωρίς κάποια γενική προσπάθεια επανένταξης του αναπήρου πολέμου» οδηγούσε στην απραξία και την εξάρτηση από τη σύνταξη, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την «κατάπτωση του ηθικού» (demoralization) παρά την «αποκατάστασή τους» (reconstruction). Με τον Μεγάλο Πόλεμο «ευτυχώς αυτή η πολιτική βρίσκεται στη διαδικασία της αλλαγής», και μάλιστα με «τρομερή ώθηση» λόγω του πολέμου, καθώς πλέον οι ανάπηροι θα μπορούσαν μέσω ειδικής εκπαίδευσης να αυτοϋποστηρίζονται παρά την αναπηρία τους. Αφετηρία αυτής της αντίληψης ήταν η ραγδαία αύξηση της εκβιομηχάνισης και οι πρόνοιες για τα εργατικά ατυχήματα που ελήφθησαν στην Ευρώπη από τα τέλη του 19ου αιώνα.⁷⁶² Σε αντίθεση με τις αντιλήψεις που κυριάρχησαν τον 19ο αιώνα για τη συνταξιοδότηση των αναπήρων πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1) καθώς και με το βισμαρκιανό σύστημα όπου στο επίκεντρο της αποζημίωσης του ανάπηρου εργάτη βρισκόταν η σύνταξη, την επαύριο του πολέμου η επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων πολέμου είχε γίνει κυρίαρχη πολιτική στις περισσότερες πρώην εμπόλεμες χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Αυστρία, Ιταλία, Πολωνία). Οι αιτίες που ώθησαν τις κυβερνήσεις προς αυτή

⁷⁶⁰ Salvante, «Thanks to the Great War», ό.π., σσ. 23-25.

⁷⁶¹ Louis Fontenaille [γραμματέας Επιτροπής Θυμάτων Πολέμου της FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1)], «Care of veterans», *FIDAC*, τ.ΧΙΙΙ, αρ. 2, Φεβρουάριος 1937, σσ. 3-5· Gerber, «Finding Disabled», ό.π., σ. 18-19.

⁷⁶² McMurtie, ό.π., σ. 11.

την κατεύθυνση ήταν το υψηλό κόστος των πολεμικών συντάξεων, η ανησυχία για διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης καθώς και η ενίσχυση της οικονομίας μέσω της επανένταξής τους στην παραγωγική διαδικασία.⁷⁶³

Εκείθεν του Ατλαντικού, στις ΗΠΑ τον Φεβρουάριο του 1917, δηλαδή μόλις λίγους μήνες πριν την είσοδο της χώρας στον πόλεμο, ιδρύθηκε το Ομοσπονδιακό Γραφείο Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (Federal Board for Vocational Education), το οποίο στόχευε στην επαγγελματική κατάρτιση ατόμων που θα μπορούσαν να συνδράμουν στην πολεμική προσπάθεια της χώρας και το οποίο από το 1918 στράφηκε σχεδόν αποκλειστικά στην επαγγελματική κατάρτιση αναπήρων πολέμου.⁷⁶⁴ Η τομή και στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν η αντικατάσταση του προνοιακού μηχανισμού της παροχής σύνταξης στους αναπήρους πολέμου, μία αντίληψη ριζωμένη από την εποχή της Πολέμου της Ανεξαρτησίας (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), με αυτή της αποκατάστασης των αναπήρων μέσω της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και την επαγγελματική κατάρτισή τους. Η κυβέρνηση του Γούντροου Ουίλσον με την ενθάρρυνση σημαντικότεων προσωπικοτήτων με προεξάρχοντες τους πρώην προέδρους Θεόδωρο Ρούζβελτ και Ουίλιαμ Ταφτ, υποστήριξαν αυτή την αλλαγή πολιτικής και την υιοθέτηση σχετικών μέτρων βασισμένοι στην πεποίθηση ότι η σύγχρονη ιατρική και επαγγελματικές μέθοδοι εκπαίδευσης θα μπορούσαν να αποκαταστήσουν τους ανάπηρους. Στην πράξη σημαντικό ρόλο σε αυτή την απόφαση διαδραμάτισε το υψηλό κόστος του συστήματος των συντάξεων καθώς στις παραμονές της εισόδου των ΗΠΑ στον Μεγάλο Πόλεμο, το 1916, το αμερικανικό κράτος πλήρωνε πέντε δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως για συντάξεις βετεράνων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), ενώ ήταν φανερό ταυτόχρονα ότι ο εν εξελίξει (ευρωπαϊκός ακόμα) πόλεμος θα «παρήγαγε» πολλούς ακόμα ανάπηρους. Στο πολιτικό πεδίο η πολιτική αυτή βοήθησε στην προπαγάνδισή της εισόδου της χώρας στον πόλεμο, ενώ συμβόλιζε ταυτόχρονα το όραμα ότι όλοι μπορούσαν να συνδράμουν στην παραγωγική διαδικασία ανεξαρτήτως αναπηρίας. Η στροφή αυτή στην προνοιακή πολιτική είχε τη στήριξη τριών

⁷⁶³ Perry, ό.π., σ. 121· Gildas Brégain, «Un problème national, interallié ou international? La difficile gestion transnationale des mutilés de guerre (1917–1923)», *Revue d'histoire de la protection sociale*, τ. 9, τχ. 1, 2016, σσ. 111-132, σσ. 111-112.

⁷⁶⁴ O'Reilly, ό.π., σσ. 88-90. Μάλιστα ο πρώτος ανάπηρος που πήρε πιστοποίηση (αγγλικής φιλολογίας) από το εν λόγω σύστημα ήταν ο ελληνικής καταγωγής Louis Theodore, φούρναρης από την Πάτρα, ο οποίος είχε τραυματιστεί στους αρτοκλίβανους του Αμερικανικού Στρατού στις αρχές του 1918. Garrard Harris, *The Redemption of the Disabled. A study of Programmes of Rehabilitation for the Disabled of War and of Industry*, D. Appleton and Company, Νέα Υόρκη–Λονδίνο 1919, σ. 199.

προέδρων (Ουίλσον, Ρούζβελτ, Ταφτ), ειδήμονων υγείας, νομικών και κοινωνικής πολιτικής καθώς και επιχειρηματικών κύκλων. Πέρα από το οικονομικό κόστος, αυτό που τους ένωνε ιδεολογικά όσους την υποστήριζαν ήταν η πεποίθηση για τη «λυτρωτική αξία» της εργασίας, η οποία πηγάζε από τις κοινές τους προτεσταντικές αντιλήψεις περί εργασίας. Όπως σημειώνει η ιστορικός και μελετήτρια αυτής της «στροφής» Beth Linker η αποκατάσταση των αναπήρων με βάση αυτή την πεποίθηση και στο πλαίσιο του βιομηχανικού καπιταλισμού ήταν ένας «τρόπος αποκατάστασης της κοινωνικής τάξης μετά το χάος του πολέμου κάνοντας (ξανά) τους αναπήρους παραγωγούς κεφαλαίου». ⁷⁶⁵ Μάλιστα στηρίχθηκε σε τέτοιο βαθμό αυτή η νέα πολιτική ώστε έγινε υποχρεωτική η αποκατάσταση για όλους τους αναπήρους πολέμου, ενώ σε περίπτωση άρνησής της ο ανάπηρος κινδύνευε να απωλέσει όλα τα υπόλοιπα προνόμια που πηγάζαν από τη στρατιωτική του θητεία. ⁷⁶⁶

Πέρα από την πολιτική που ακολούθησαν τα περισσότερα κράτη στο εσωτερικό τους, η διακρατική συνεργασία που αναπτύχθηκε την περίοδο 1917–23 οδήγησε στην παγίωση της αντίληψης αυτής. Στο πλαίσιο του Μεγάλου Πολέμου ήταν δύσκολη μία διεθνής συνεργασία για το θέμα των αναπήρων για αυτό υπήρξαν εξελίξεις αποκλειστικά σε διασυμμαχικό επίπεδο. ⁷⁶⁷ Τον Μάιο 1917 στο Παρίσι διοργανώθηκε, από μία γαλλοβελγική επιτροπή ιδρυθείσα στις αρχές του 1916, η οποία υποστηριζόταν από την εξόριστη βελγική κυβέρνηση, μία διασυμμαχική διάσκεψη για τα ζητήματα των αναπήρων πολέμου. Στόχος της σύγκλισης της διάσκεψης ήταν η ανταλλαγή ιδεών και πρακτικών σχετικά με ένα κοινό πρόβλημα των εμπολέμων κρατών, αυτό των ανάπηρων πολέμου. Οι πολιτικοί και ιατρικοί εκπρόσωποι των χωρών ⁷⁶⁸ που συμμετείχαν είχαν ως κοινή επιδίωξη τη βοήθεια αυτών των παλαιμάχων ώστε να επιστρέψουν στην παραγωγική διαδικασία τόσο για κοινωνικούς όσο και για οικονομικούς λόγους. Στο περιθώριο της διάσκεψης οι συμμετέχοντες επισκέφτηκαν νοσοκομεία και σχολές επαγγελματικής αποκατάστασης αναπήρων στη Γαλλία ενώ αποφάσισαν τη σύσταση της Μόνιμης Διασυμμαχικής Επιτροπής για τη Μελέτη των ζητημάτων των Αναπήρων Πολέμου (Comité permanent interallié pour l'étude des questions des mutilés de guerre / Permanent Inter-Allied Committee for

⁷⁶⁵ Linker, ό.π., σσ. 2-4.

⁷⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 9· Burtin, ό.π., σσ. 247-248.

⁷⁶⁷ Τον Νοέμβριο του 1917 ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός άρχισε να προωθεί την ιδέα για διεθνή συνεργασία σε θέματα αναπήρων πολέμου μέσω τις ανταλλαγής τεχνικών και πληροφοριών ανά χώρα, χωρίς ωστόσο να σημειωθεί κάποια πρόοδος μεταξύ των εμπολέμων κρατών. Brégaïn, ό.π., σ. 115.

⁷⁶⁸ Οι χώρες που εκπροσωπούταν στη διάσκεψη ήταν η Γαλλία, το Βέλγιο, η Μεγάλη Βρετανία, η Ρωσία, η Ρουμανία, το Μαυροβούνιο, η Ιταλία και η Σερβία.

Study of Issues Concerning the War Disabled), η οποία ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1917, ενώ αντίστοιχες διασκέψεις πραγματοποιήθηκαν και τα επόμενα χρόνια.⁷⁶⁹

Από το 1920 και μετά η Διασυμμαχική Επιτροπή άρχισε να παρακαμάζει καθώς στις περισσότερες χώρες είχαν ληφθεί αρκετά σχετικά μέτρα, ωστόσο σημαντικότερο ρόλο διαδραμάτισε η ίδρυση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ). Κατά τις διεργασίες για τη δημιουργία της, το 1919–20, είχε προταθεί από την ιταλική αντιπροσωπία η ένταξη της Διασυμμαχικής Επιτροπής για τους Ανάπηρους στη νέα αυτή οργάνωση, πρόταση όμως που δεν υιοθετήθηκε λόγω του διασυμμαχικού χαρακτήρα της.⁷⁷⁰ Σε αυτό το πλαίσιο με προσωπική απόφαση του διευθυντή της ΔΟΕ Albert Thomas, του οποίου η ιστορία ταυτίζεται με αυτή της ΔΟΕ,⁷⁷¹ δημιουργήθηκε τον Ιούλιο του 1920 στη Διεύθυνση Έρευνάς της ΔΟΕ το Τμήμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Αναπήρων, στο οποίο υπαγόντουσαν τα ζητήματα αναπήρων πολέμου. Σε αυτό το τμήμα κατόπιν απόφασης του Thomas διορίστηκε επικεφαλής ο Adrian Tixier. Η παρέμβαση της ΔΟΕ στα θέματα των αναπήρων είχε ως στόχο τη διασφάλιση και την προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων των αναπήρων πολέμου.⁷⁷²

Το 1921 η ΔΟΕ ασχολήθηκε με το πώς η επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων θα μπορούσε να εισαχθεί στην εθνική νομοθεσία κάθε χώρας. Η ενασχόληση της ΔΟΕ με τους ανάπηρους τη δεδομένη στιγμή πραγματοποιήθηκε λόγω των εκατοντάδων χιλιάδων αναπήρων πολέμου. Συγκεκριμένα, το 1921 πραγματοποιήθηκε στη Γενεύη υπό την αιγίδα της ΔΟΕ ένα διεθνές συνέδριο με θέμα την υποχρεωτική πρόσληψη αναπήρων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, ενώ ένα δεύτερο συνέδριο με το ίδιο θέμα πραγματοποιήθηκε στην ίδια πόλη το 1924. Σύμφωνα με έναν παρατηρητή–ειδήμονα σε ζητήματα θυμάτων πολέμου στα τέλη του Μεσοπολέμου, οι συζητήσεις αυτών των συνεδρίων επηρέασαν

⁷⁶⁹ Brégain, *ό.π.*, σσ. 115–116· Salvante, «Eight million», *ό.π.*, σ. 48. Τον Μάιο του 1918 πραγματοποιήθηκε μία δεύτερη διάσκεψη στο Λονδίνο (1918) και ακολούθησαν αυτές της Ρώμης (1919), των Βρυξελλών (1920) του Παρισιού (1921) και της Γιουγκοσλαβίας το 1922 που πραγματοποιήθηκε σε Λιουμπλιάνα, Ζάγκρεμπ και Βελιγράδι.

⁷⁷⁰ Brégain, *ό.π.*, σ. 116.

⁷⁷¹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 200· Mazower, *Κυβερνώντας τον κόσμο*, *ό.π.*, σ. 148.

⁷⁷² C. Howard-Ellis, *The Origin Structure & Working of the League of Nations*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1928, σ. 263· International Labour Office, *Vocational Rehabilitation and Employment of Disabled Persons*, Γενεύη 1998, σ. 1· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 44–46· Brégain, *ό.π.*, σ. 121. Ο Adrian Tixier (1893–1946) ήταν δάσκαλος πριν τον πόλεμο, στον οποίο συμμετείχε και τραυματίστηκε. Εν συνεχεία δραστηριοποιήθηκε στην αποκατάσταση των τραυματιών πολέμου. Επίσης συμμετείχε και σε διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1.

βαθύτατα τη σχετική νομοθεσία στις πρώην εμπόλεμες χώρες και οδήγησαν στη θέσπιση της υποχρεωτικής πρόσληψης αναπήρων πολέμου σε ιδιωτικές επιχειρήσεις.⁷⁷³ Ένα ακόμα αποτέλεσμα αυτής της μελέτης ήταν η υιοθέτηση από τη ΔΟΕ, το 1925, της Σύστασης για την οικονομική αποζημίωση για εργατικά ατυχήματα (Workmen's Compensation Recommendation) προς τα μέλη της, η οποία ανέφερε ότι η επαγγελματική επανεκπαίδευση των τραυματιών εργαζομένων πρέπει να παρέχεται με τους τρόπους που είναι ταιριαστοί στους εθνικούς νόμους ή κανόνες και να ενθαρρύνεται από τις κυβερνήσεις.⁷⁷⁴ Η έντονη ενασχόληση της ΔΟΕ με τους παλαίμαχους είχε και την πολιτική διάστασή της. Όπως τονίζει ο ιστορικός Bruno Cabanes, η νεοϊδρυθείσα διεθνής οργάνωση αναζητούσε στηρίγματα, ιδιαιτέρως από τη στιγμή που απουσίαζαν από αυτήν οι ΗΠΑ και δεχόταν κριτική από την κομμουνιστική Αριστερά. Η υποστήριξη από τους παλαίμαχους, των οποίων οι οργανώσεις είχαν μεγάλη δυναμική πανευρωπαϊκά τους προσέφερε αυτή τη βάση υποστήριξης.⁷⁷⁵

Τη διεθνή τάση της της επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων πολέμου ακολουθούσε και η Ελλάδα με την ίδρυση της Στέγης Πατρίδος. Η Ελλάδα συμμετείχε στη Διασυμμαχική Επιτροπή που ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1917 (βλ. παραπάνω),⁷⁷⁶ ωστόσο δεν είχε αντιπροσώπους της στις διασκέψεις του Παρισιού (1917) και του Λονδίνου (1918).⁷⁷⁷ Οι αντιπρόσωποι που συμμετείχαν σε αυτήν ήταν κυρίως ιατροί και χειρουργοί. Η Ελλάδα είχε ως αντιπροσώπους τον γεωπόνο και Διευθυντή Γεωργίας στο Υπουρ-

⁷⁷³ Louis Fontenaille [γραμματέας Επιτροπής Θυμάτων Πολέμου της FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1)], «Care of veterans», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 2, Φεβρουάριος 1937, σσ. 3-5. Στο συνέδριο του 1921 συμμετείχαν η Γερμανία, η Αυστρία, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία, η Ιταλία και η Πολωνία, ενώ σε αυτό του 1924 προστέθηκαν η Τσεχοσλοβακία, η Γιουγκοσλαβία καθώς και αντιπροσωπίες από τις βρετανικές κτήσεις. Στο ίδιο.

⁷⁷⁴ «The vocational re-education of injured workmen should be provided by such means as the national laws or regulations deem most suitable. Governments should encourage institutions which undertake such re-education». Άρθρο 4 της Σύστασης της 10ης Ιουνίου 1925 της ΔΟΕ. Ολόκληρο το κείμενο: ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R022, πρόσβαση 16/4/2020. Βλ. επίσης International Labour Office, *ό.π.*, σ. 1.

⁷⁷⁵ Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 45-46.

⁷⁷⁶ Brégain, *ό.π.*, σ. 115. Πηγή του συγγραφέα για αυτή την πληροφορία είναι το αρχείο της επιτροπής που βρίσκεται στο αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη.

⁷⁷⁷ Βλ. τις σχετικές εκδόσεις *Conference Interalliée pour l' Étude de la Reeducation Professionnelle et des Questions qui interessent les Invalides de a Guerre. Du 8 au 12 Mai 1917*, 3 τ., Imprimerie Chaix, Παρίσι 1919· *The Inter-Allied Conference on the After-Care of Disabled Men. Second Annual Meeting Held in London, May 20 to 25, 1918*, His Majesty's Stationery Office, Λονδίνο 1918.

γείο Γεωργίας Ιωάννη Καραμάνο και τον Gustave Hirschfeld (επρόκειτο μάλιστα τη μοναδική περίπτωση πολίτη ξένης χώρας που εκπροσωπούσε άλλη χώρα).⁷⁷⁸ Ο Hirschfeld, πέρα από διευθυντής της Σχολής Tourvielle στη Λυών (βλ. παραπάνω), ήταν και ο οργανωτής της Στέγης Πατρίδος, η οποία είχε ως πρότυπο την Σχολή της Λυών.⁷⁷⁹

Στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες χώρες, θα ίσχυαν μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα τα πλεονεκτήματα αυτής της πολιτικής καθώς οι ανάπηροι θα επανεντάσσονταν στην παραγωγική διαδικασία, γεγονός που θα οδηγούσε σε κατευνασμό ενδεχόμενων διαμαρτυριών τους και παγίωση της κοινωνικής ειρήνης, ιδιαιτέρως δε σε μία εμπόλεμη περίοδο. Η πολιτική αυτή θα βοηθούσε επίσης τα δημόσια οικονομικά μειώνοντας τα πάγια έξοδα των αναπηρικών συντάξεων. Εντούτοις, η συνέχιση των πολέμων και έλευση των προσφύγων μετά το πέρας αυτών δεν ευνόησε την ευόδωση των σκοπών της Στέγης Πατρίδος. Παρότι αυτή συνέχισε τη λειτουργία της σταδιακά οδηγήθηκε σε παρακμή, μάλιστα τον Μάιο του 1922 εξετάστηκε σοβαρά η διάλυσή της λόγω της ριζοσπαστικοποίησης των τροφίμων της (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Μολονότι συνέχισε να λειτουργεί και μετά το 1922, ελάχιστες ήταν οι σχετικές αναφορές μεσοπολεμικά, ενώ επισήμως διαλύθηκε τον Ιανουάριο του 1925, όταν φιλοξενούσε 80 τρόφιμους.⁷⁸⁰ Η Σχολή απέτυχε τον σκοπό της καθώς σύμφωνα με τον Δημήτριο Φικιώτη, Τμηματάρχη Θυμάτων Πολέμου το 1929 και ενός από τους πλέον ειδικούς σε θέματα αναπήρων πολέμου μεσοπολεμικά (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1), «αντί οι ανάπηροι να εξέλθουν από αυτήν τεχνίται, εξήλθον απαίται, αλήται, κοκαϊνομανείς, μαστιγες της κοινωνίας». Ο ίδιος θεωρούσε τόσο την απροθυμία του κάθε ανάπηρου, ο οποίος «θυσιασθείς διά την πατρίδα είχε την αξίωσιν αυτή ν' αναλάβη όλο το βάρος της συντηρήσεώς του», όσο και την κομμουνιστική προπαγάνδα ως βασικές αιτίες αποτυχίας της Στέγης.⁷⁸¹

Η ιστορική σημασία της ίδρυσης της Στέγης Πατρίδος έγκειται στο γεγονός ότι με αυτήν δημιουργείται ένας μηχανισμός για την επαγγελματική αποκατάσταση αναπήρων, ένας διακηρυγμένος στόχος ήδη από την Επιτροπή Περιθάλψεως την επαύριο των Βαλ-

⁷⁷⁸ Ευχαριστώ τον Clément Collard για αυτή την πληροφορία, η οποία προέρχεται από το Αρχείο της Διασυμμαχικής Επιτροπής που βρίσκεται στο Αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη και την οποία εντόπισε κατά τη διάρκεια της τρέχουσας εκπόνησης του διδακτορικού του.

⁷⁷⁹ Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, *ό.π.*, σ. 7.

⁷⁸⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/1/1925, «Νομοσχέδιον και αποφάσεις της επιτροπής οικονομικών».

⁷⁸¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν».

κανικών Πολέμων (βλ. παραπάνω). Η κίνηση αυτή σε συνδυασμό με το μέτρο της παροχής περιπτέρων,⁷⁸² που επίσης στόχευε στην επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων μαρτυρούν ότι και στην Ελλάδα η προνοιακή πολιτική για τους ανάπηρους πολέμου ακολουθούσε, και συνέχισε να ακολουθεί κατά το Μεσοπόλεμο όπως παρουσιάζεται στα επόμενα κεφάλαια, την κατεύθυνση που είχε χαραχτεί και διεθνώς.

Πέρα των προαναφερθέντων πολυάριθμοι ακόμα φορείς υπήχθησαν στο Κράτος την τριετία 1917–20. «Γενικώς όλα τα ιδρύματα τα υπαγόμενα υπό την δημοσίαν αντίληψιν μεθοδικώς θα υπαχθούν εις το Υπουργείον της Περιθάλψεως, συστηματοποιούμενον καταλλήλως δια του καταρτισθέντος οργανισμού του», σχολίαζε το *Εμπρός*, τον Ιούνιο του 1917, για το νεοϊδρυθέν Υπουργείο.⁷⁸³ Τις ίδιες ημέρες ο Ιωάννης Δαμβέργης, ένα πρόσωπο του στενού περιβάλλοντος του Βενιζέλου παρότι αυτή την περίοδο δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο αξίωμα στον κρατικό μηχανισμό,⁷⁸⁴ ανακοινώνοντας στο Διοικητικό Συμβούλιο του Νοσοκομείου Θυμάτων Πολέμου «Αγία Ελένη», ως μέλος αυτού, την πρόθεση της κυβέρνησης να υπαχθεί το νοσοκομείο στο Υπουργείο Περιθάλψεως σημείωνε ότι η κυβέρνηση είχε ως σκοπό «την Γενικήν Εποπτείαν των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων» μέσω του Υπουργείου Περιθάλψεως.⁷⁸⁵ Συγκεκριμένα διά βασιλικών διαταγμάτων, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Περιθάλψεως υπήχθησαν τα νοσοκομεία Αγία Ελένη και Αγία Σοφία, το Τμήμα Χηρών και Ορφανών της Ενώσεως των Ελληνίδων (που λειτουργούσε από το 1897, βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.5), το Νηπιοτροφείο Καλλιθέας, ο Επίκουρος Σύλλογος Σωτήρ, το Άσυλο Αστέγων, το σωματείο Αι μικραί φίλαι των πτωχών, η Ελεήμων Εταιρεία Αθηνών (πρόκειται για το σημερινό Γηροκομείο επί της λεωφόρου Κηφισίας), ο Πανελλήνιος Σύλλογος Κυριών, η Αδελφότητα Ζωοδόχος Πηγή Ιωαννίνων.⁷⁸⁶ Το 1919 ε-

⁷⁸² Υπήρχε και ο αντίλογος υπέρ της σύνταξης και κατά των περιπτέρων που προερχόταν από τον κομμουνιστή Γ. Σταματόπουλο, σημαντικό στέλεχος του αναπηρικού κινήματος της περιόδου, αλλά και μεταπολεμικά (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Ο Σταματόπουλος θεωρούσε ότι η παροχή σύνταξης ήταν το βασικό μέτρο που θα έπρεπε να λάβει το κράτος και όχι η παροχή περιπτέρων «διότι με τα Περίπτερα ένας επί τοις χιλίοις θα είνε εις κεντρικήν θέσιν και θα βγάξη μεροκάματον». *Ριζοσπάστης*, 7/5/1921, «Οι τραυματίαι πολέμου».

⁷⁸³ *Εμπρός*, 29/6/1917, «Ο σκοπός του υπουργείου της περιθάλψεως».

⁷⁸⁴ Δώρα Φ. Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα του Ιωάννη Δαμβέργη (1887–1937)*, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αθήνα 1996, σσ. 25–26. Για τον Δαμβέργη, βλ. επίσης Κεφάλαιο Δ.2.3.2.

⁷⁸⁵ Αρχείο Σπηλιοπούλειου, Πρακτικά Δ.Σ. 1916–1924, σ. 12 (Συνεδρίαση 23ης Ιουνίου 1917).

⁷⁸⁶ Β.Δ. «Περί υπαγωγής των νοσοκομείων «Αγία Ελένη» και «Αγία Σοφία» υπό την εποπτείαν του Υπουργείου Περιθάλψεως» (26/8/1917), ΦΕΚ Α΄/188/5-9-1917· Β.Δ. «Περί υπαγωγής εις την εποπτείαν του Υπουργείου Περιθάλψεως του τμήματος «χηρών και ορφανών» του σωματείου «Ένωσις των Ελληνίδων» (13/11/1917), ΦΕΚ Α΄/262/15-11-1917· Β.Δ. «Περί υπαγωγής εις την εποπτείαν του Υπουργείου της Περι-

πίσης ιδρύθηκαν μια σειρά προνοιακών ιδρυμάτων που απαρχής υπήχθησαν στο Υπουργείο: το Άσυλο αλητών και επαιτών, η Στέγη Μικρών Αδελφών και το Άσυλο αστέγων Κέρκυρας, το 1920 ο Σύνδεσμος Προστασίας Χηρών και Ορφανών Πολέμου,⁷⁸⁷ ενώ και τα ορφανοτροφεία περάσαν πλέον υπό κρατικό έλεγχο.⁷⁸⁸ Επιπλέον, το Υπουργείο παρείχε υποτροφίες για τη φοίτηση στον Οίκο Τυφλών στην Καλλιθέα σε τυφλούς προερχόμενους από τις Νέες Χώρες και τις αλύτρωτες περιοχές,⁷⁸⁹ ενώ το Κράτος επιχορήγησε πολυάριθμα μη δημόσια σωματεία «προς ενίσχυσιν αυτών και επέκτασιν της φιλανθρωπικής των δράσεως» στον τομέα της περίθαλψης.⁷⁹⁰ Μάλιστα για την αποτελεσματικότερη εποπτεία όλων αυτών των φορέων δημιουργήθηκε, το 1919, στο Υπουργείο Περιθάλψεως Γραφείο Αγαθοεργών Ιδρυμάτων.⁷⁹¹

θάλψεως του εν τη Καλλιθέα Νηπιοτροφείου» (18/11/1917), ΦΕΚ Α' /270/22-11-1917· Β.Δ. «Περί υπαγωγής εις την εποπτείαν του Υπουργείου Περιθάλψεως του Επίκουρου Συνδέσμου ο «Σωτήρ»» (2/12/1917) και «Περί υπαγωγής του «Ασύλου Αστέγων» εις την εποπτείαν του Υπουργείου Περιθάλψεως» (2/12/1917), ΦΕΚ Α' /281/4-12-1917· Β.Δ. «Περί υπαγωγής εις την εποπτείαν του Υπουργείου της Περιθάλψεως του αγαθοεργού Σωματείου «Αι μικραί φίλαι των πτωχών»» (21/3/1918), ΦΕΚ Α' /61/24-3-1918· Β.Δ. «Περί υπαγωγής εις την εποπτείαν του Υπουργείου της Περιθάλψεως της «Ελεήμονος Εταιρείας Αθηνών» (25/8/1918), ΦΕΚ Α' /188/29-8-1918· Β.Δ. «Περί υπαγωγής εις την εποπτείαν του Υπουργείου Περιθάλψεως του Συλλόγου υπό την επωνυμίαν «Πανελλήνιος Σύλλογος Κυριών»» (4/4/1919), ΦΕΚ Α' /81/16-4-1919· Β.Δ. «Περί υπαγωγής υπό την εποπτείαν του Υπουργείου της Περιθάλψεως του φιλανθρωπικού σωματείου η εν Ιωαννίνους Αδελφότης των Ελληνίδων Κυριών «Η Ζωοδόχος Πηγή»» (24/8/1919), ΦΕΚ Α' /194/31-8-1919.

⁷⁸⁷ Ωστόσο, οι δραστηριότητές του περιορίζονται στην προστασία και Περίθαλψη «των Μητέρων Χηρών και Ορφανών των υπέρ Πατρίδος πεσόντων κατά τον Ελληνοτουρκικόν πόλεμον του έτους 1897» (άρθρο 2), μη συμπεριλαμβάνοντας θύματα των μετέπειτα πολεμικών συγκρούσεων. «Περί οργανώσεως του Τμήματος προστασίας Χηρών και Ορφανών Πολέμου της διαλυθείσης Ενώσεως των Ελληνίδων» (10/6/1920), ΦΕΚ Α' /136/24-6-1920· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργον του Υπουργείου της Περιθάλψεως», σ. 41.

⁷⁸⁸ Ν. 1681 «Περί αλητείας και επαιτείας» (16/1/1919), ΦΕΚ Α' /14/22-1-1919· Β.Δ. «Περί ιδρύσεως Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων υπέρ ορφανών και απόρων μαθητών εν Ανατολική Μακεδονία», ΦΕΚ Α' /179/12-8-1919· «Περί ιδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων απόρων μαθητών», ΦΕΚ Α' /114/15-7-1922· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργον του Υπουργείου της Περιθάλψεως», σσ. 33-39· Αιλιανός, *ό.π.*, σσ. 187-188, 197-201.

⁷⁸⁹ Η Εφορεία του Οίκου Τυφλών ευχόταν μάλιστα στη λογοδοσία της η εκπαίδευση των τυφλών να τεθεί υπό την αιγίδα του Υπουργείου. Παρασκευή Τσαβαλιά, «Η ιστορία του Οίκου Τυφλών της Ελλάδος», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2015, σσ. 144-145.

⁷⁹⁰ Το Υπουργείο Περιθάλψεως επιχορήγησε επίσης τον Πανελλήνιο Σύλλογο Γυναικών, το Άσυλο Θηλέων Θεσσαλονίκης, τη Φιλανθρωπική Αδελφότητα «Ζωοδόχος Πηγή» Ιωαννίνων, τον Φιλολογικό και Φιλανθρωπικό σύλλογο «Χρυσόστομος» Χανίων, τον Επίκουρο Σύλλογο «Σωτήρ», τις «Μικρές φίλες» των πτωχών, το Οικοτροφείο «Θεσπρωτία» στην Παραμυθιά, το νοσοκομείο «Αγία Σοφία», την «Ένωση των Ελληνίδων», το Άσυλο Αστέγων, ο Άσυλο «Αγίας Αικατερίνης», το Νηπιοτροφείο Καλλιθέας, τα Ορφανοτροφεία Βουλιαγμένης και Θεσσαλονίκης. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργον του Υπουργείου της Περιθάλψεως», σσ. 40-41· Αιλιανός, *ό.π.*, σσ. 237-240. Επίσης, από το Υπουργείο Εσωτερικών ενισχύθηκαν οικονομικά η Παιδιατρική Κλινική, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Θεσσαλομαγνησίας, οι νυκτερινές σχολές Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου, η νυκτερινή σχολή Χίου, η Λαϊκή Σχολή Ζακύνθου, το ορφανοτροφείο Χατζηκώστα, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Φυματικών και το νοσοκομείο φυματικών. ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΒ, φ. 8.4, «Έκθεσις των πεπραγμένων υπό του επί των Εσωτερικών Υπουργείου από του Ιουνίου 1917 μέχρις Οκτωβρίου 1920».

⁷⁹¹ Απόφαση της 6ης Μαρτίου 1919. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σ. 584.

Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της Υγείας λόγω των αναγκών των επιστρατευμένων δεν περιορίστηκε στο Υπουργείο Περιθάλψεως. Ο όλο και αυξανόμενος αριθμός των φυματικών στρατιωτών οδήγησε την κυβέρνηση στην υπαγωγή του σανατορίου Σωτηρία στο Υπουργείο Εσωτερικών (για τις ασθένειες που συνόδευαν τον πόλεμο, βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1). Αρχικά αυξήθηκε η κρατική επιχορήγηση προς το σανατόριο (1917–18) καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο τα ελλείματά του. Ωστόσο, η διόγκωση του αριθμού των φυματικών στρατιωτών οδήγησε σε πιο δραστικές λύσεις. Περισσότεροι από 300 στρατιώτες του αιχμαλωτισθέντος στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας Δ' Σώματος Στρατού είχαν προσβληθεί από βράκιλο τον Σεπτέμβριο του 1918, ενώ μετά τη λήξη της Εκστρατείας στην Ουκρανία (Ιούνιος 1919) πολυάριθμα ήταν τα αιτήματα στρατιωτών ή συγγενών τους προς την κυβέρνηση για την εύρεση μίας κλίνης στο σανατόριο. Η φυματίωση μάστιζε το στράτευμα με 157 στρατιώτες να πεθαίνουν και 541 να κρίνονται ανίκανοι να πολεμήσουν κατά τη διάρκεια της διετούς συμμετοχής της Ελλάδας στο Μεγάλο Πόλεμο. Σε αυτό το πλαίσιο την άνοιξη του 1919 αποφασίστηκε η «Σωτηρία» να υπαχθεί στο Υπουργείο Εσωτερικών και να της δοθεί επιπρόσθετη κρατική επιχορήγηση (800 χιλιάδων δρχ.).⁷⁹²

Το Υπουργείο Περιθάλψεως συνεισέφερε οικονομικά και σε οργανώσεις που συνέβαλλαν στη ψυχαγωγία των μαχόμενων ανδρών συνδράμοντας και με αυτό τον τρόπο στην πολεμική προσπάθεια της χώρας. Τον Ιανουάριο του 1918 ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Αδελφή του Στρατιώτου, σκοπός του οποίου ήταν «η ενίσχυσις του Εθνικού αγώνος δια παντός μέσου, και ιδίως δια της επικοινωνίας με τον Έλληνα πολεμιστήν του μετώπου, της υπέρ αυτού μερίμνης, και της παροχής δώρων και ειδών χρησίμων εις τους τραυματίας και ασθενείς του πολέμου».⁷⁹³ Ο Σύνδεσμος λειτουργούσε περιφερειακά παραρτήματα σε Κοζάνη, Σάμο, Καλαμάτα, Σπάρτη, Τρίκαλα, Αιδηψό, Θήβα, Ηράκλειο, Ιωάννινα, Πάτρα, Καβάλα, Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη.⁷⁹⁴ Η οργάνωση, που το 1920 υπήχθη στο Πατριωτικό Ίδρυμα ως αυτοτελές τμήμα του, είχε ξεκάθαρα φιλοβενιζελική πολιτική

⁷⁹² Γιάννης Στογιαννίδης, «Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης στην Αθήνα, 1890–1940», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015, σσ. 286–287, 289–291.

⁷⁹³ Σύνδεσμος Η Αδελφή του Στρατιώτου, *Καταστατικόν*, Αθήναι 1918 (άρ. 2)· Αλέκα Μπουτζούβη, «Αύρα Θεοδωροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910–1922», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003, σσ. 127–128.

⁷⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 130. Για τις δραστηριότητες του παραρτήματος της Σμύρνης βλ. Ροδάς, *ό.π.*, σσ. 255–256.

κατεύθυνση.⁷⁹⁵ Ο Σύνδεσμος λειτούργησε τα εξής τμήματα: α') «αλληλογραφίας μετώπου», β') «διεκπεραιώσεως υποθέσεων στρατιωτών» για την κάλυψη γραφειοκρατικών ζητημάτων, γ') «βιβλιοθήκης του μετώπου» (συγκεντρώθηκαν περισσότερα από 35.000 βιβλία), δ') «επισκέψεων νοσοκομείων», ε') «ενοριών» (πραγματοποιούσε κατ' οίκον επισκέψεις σε άπορες οικογένειες στρατιωτών), στ') «κατασκευής και παροχής ιματισμού», ζ') «ευρέσεως εργασίας εις αποστρατευμένους», η') «εορτών και εράνων».⁷⁹⁶

Ένας ακόμα στόχος που διακηρύσσεται στην προκήρυξη του συλλόγου ήταν η δημιουργία «υπνωτηρίων» για τους μη έχοντες εστία αδειούχους στρατιώτες. Ο Σύνδεσμος προς επίλυση του ζητήματος αρχικά πλήρωνε τη διαμονή στρατιωτών σε ξενοδοχεία ενώ στη συνέχεια προχώρησε στη δημιουργία των Σπιτιών του Στρατιώτου. Από την πρώτη στιγμή, τον Μάιο του 1918, το υπουργικό συμβούλιο με απόφαση του αναγνώριζε την αναγκαιότητα ίδρυσής τους και κοινοποίησε στην Αδελφή του Στρατιώτου ότι το όλο εγχείρημα θα υπαγόταν στην εποπτεία του Υπουργείου Περιθάλψεως.⁷⁹⁷ Το Υπουργείο επέταξε το κτήριο που στεγάστηκαν τα γραφεία της οργάνωσης (Λυκούργου 8) καθώς και το οίκημα του Ελληνογερμανικού Συλλόγου «Φιλαδέλφεια» όπου και στεγάστηκε το κεντρικό Σπίτι του Στρατιώτου.⁷⁹⁸ Η Αδελφή του Στρατιώτου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδιωτικής οργάνωσης, η οποία στηρίζεται αρχικά μερικώς από το κράτος και εν τέλει βρέθηκε υπό τον πλήρη έλεγχό του.

Στην ίδια κατεύθυνση τον Ιούνιο του 1921 ιδρύθηκε «υπό την εποπτεία» του Υπουργείου Περιθάλψεως ο Σύνδεσμος Ψυχαγωγίας των Πολεμιστών με πρόεδρο τον πρύτανη του Εθνικού Πανεπιστημίου Χρήστο Μαλανδρινό. Οι σκοποί του συλλόγου ήταν η αποστολή στα πρόσω βιβλίων για τους φαντάρους και η διεξαγωγή συναυλιών και κινηματογραφικών προβολών στα στρατιωτικά νοσοκομεία για την ψυχαγωγία των τραυματιών. Στον τομέα της αποστολής βιβλίων στο μέτωπο ο Σύνδεσμος συνεργαζόταν με

⁷⁹⁵ Η απόφαση για την υπαγωγή στο Πατριωτικό Ίδρυμα πάρθηκε τον Νοέμβριο του 1919. Τυπικά ο σύνδεσμος διαλύθηκε και ιδρύθηκε το ομώνυμο τμήμα στο Πατριωτικό Ίδρυμα, στο οποίο μεταβιβάστηκαν τα υπάρχοντά του. Μπουτζούβη, *ό.π.*, σσ. 131-132. Για τη φιλοβενιζελική κλίση βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Συνδέσμου «Η Αδελφή του Στρατιώτου», «Εκκλησίας της Αδελφής του Στρατιώτου»· Μπουτζούβη, *ό.π.*, σ. 127, υπ. 34.

⁷⁹⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Συνδέσμου «Η Αδελφή του Στρατιώτου», «Βιβλία για το μέτωπο». «Ειδοποίησις». Αναλυτικά για τα τμήματα βλ. Μπουτζούβη, *ό.π.*, σσ. 133-151.

⁷⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 152. Για τον σύνδεσμο βλ. επίσης Charalampos Minasidis, «The Soldier's Sister», 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, DOI: 10.15463/ie1418.11522.

⁷⁹⁸ Για τα «Σπίτια του Στρατιώτου» Μπουτζούβη, *ό.π.*, σσ. 152-159. Το κτίριο που βρισκόταν το Κεντρικό Σπίτι του Στρατιώτου ήταν στην οδό Ομήρου εκεί που βρίσκεται σήμερα το Ινστιτούτο Goethe. philadelclub.gr/?page_id=3279, πρόσβαση 15/4/2020.

την Αδελφή του Στρατιώτου, ενώ τα έσοδά του προέρχονταν από επιχορηγήσεις των Υπουργείων Περιθάλψεως, Στρατιωτικών, Παιδείας καθώς και της Εθνικής Τράπεζας.⁷⁹⁹

Μία πρωταγωνίστρια της περίθαλψης των στρατιωτών αυτή την περίοδο ήταν η Άννα Παπαδοπούλου-Μελά, η οποία απέκτησε μάλιστα το προσωνύμιο η «Μάννα του Στρατιώτου».⁸⁰⁰ Οι δραστηριότητες της Άννας Παπαδοπούλου αποτέλεσαν τομή στη δραστηριοποίηση των γυναικών της «υψηλής κοινωνίας» στον προνοιακό τομέα. Έως τους Βαλκανικούς οι γυναίκες αυτές συμμετείχαν όπως έχει παρουσιαστεί παραπάνω σε επιτροπές περίθαλψης ασχολούμενες ως επί το πλείστον με τη διενέργεια εράνων και εκδηλώσεων. Η Άννα Παπαδοπούλου-Μελά δημιούργησε ένα νέο πρότυπο μέσω της εθελοντικής κατάταξής της ως νοσοκόμα στο Υγειονομικό Σώμα ήδη από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ο ιστορικός Γιάννης Στογιαννίδης αναδεικνύει αυτή τη διαφορά μέσω της σύγκρισης των δραστηριοτήτων της Σοφίας Σλήμαν με αυτών της Άννας Παπαδοπούλου-Μελά. Ενώ η Σλήμαν ακολούθησε την πρακτική του 19ου αιώνα με τη συγκέντρωση χρημάτων από εράνους αξιοποιώντας τις γνωριμίες της στα αστικά στρώματα, η Άννα Παπαδοπούλου-Μελά υπηρέτησε ενεργά στη ζώνη των πρόσωπα κατά τον πολεμικό αγώνα ως νοσοκόμα και απευθυνόταν στον κρατικό μηχανισμό για την υιοθέτηση μέτρων κατά τη φυματίωσης και την χρηματοδότησή τους. Οι δύο αυτές περιπτώσεις αποτελούσαν δύο διαφορετικά είδη συμβολής στον κοινό αγώνα. Η μετατόπιση αυτή αναδεικνύει παράλληλα μία όψη της σταδιακής μετατόπισης του προνοιακού ενδιαφέροντος από τη φιλανθρωπία στο κράτος.⁸⁰¹

Συνολικότερα, η περίοδος 1917–22 στον τομέα της κρατικής πρόνοιας χαρακτηρίζεται από τη διαδικασία αθρόας υπαγωγής φορέων περίθαλψης στο νεοπαγές Υπουργείο

⁷⁹⁹ Δ.Ι. Καλογερόπουλος (επ.), *Το βιβλίο του στρατιώτου*, Σύνδεσμος Ψυχαγωγίας Πολεμιστών, εν Αθήναις 1924, σσ. 154-158· *Εμπρός*, 17/10/1921, «Η χθεσινή παράσταση υπέρ των πολεμιστών». Για την επιχορήγηση του συνδέσμου με 12.000 δρχ. βλ. Ν. 2941/1922 «Περί επιχορηγήσεως των υπό την εποπτεία του Υπουργείου Περιθάλψεως Αγαθοεργών Ιδρυμάτων, Σωματείων και Συλλόγων», ΦΕΚ Α' /133/1-8-1922. Για τη δράση τέτοιων συλλόγων ενδεικτικά βλ. τη μαρτυρία του δεκανέα Χαράλαμπου Πληζιώτη, ο οποίος ευρισκόμενος σε στρατιωτικό νοσοκομείο στην Αθήνα μετά τις επιχειρήσεις του Μαρτίου του 1921 έχει αναφέρει στις τακτικές επισκέψεις «κυριών» που μοίραζαν στους τραυματίες βιβλία, σοκολάτες, τσιγάρα κ.α. Χαράλαμπος Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του Μετώπου. 1920–1921 (Μικρά Ασία–Θράκη)*, επ. Ματούλα Ρίζου-Κουρούπου, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1991, σσ. 214, 216-218, 222, 225.

⁸⁰⁰ Η Άννα Μελά (1871–1938) ήταν αδελφή του Παύλου Μελά, παντρεύτηκε το 1891 τον μεγαλοκτηματία Απόστολο Παπαδόπουλο και απέκτησε μαζί του δύο παιδιά. Κατά την εμπόλεμη περίοδο 1912–1922 εγκατέλειψε την οικογένειά της για να προσφέρει τις υπηρεσίες της ως εθελόντρια νοσοκόμα. Στογιαννίδης *ό.π.*, σ. 524. Για αναλυτική βιογραφία, βλ. Αντώνης Θ. Σταυρίδης, *Άννα Μελά Παπαδοπούλου. Εκεί που δεν πεθαίνουν οι άνθρωποι*, Μίλητος, Αθήνα [2007], σσ. 81-311.

⁸⁰¹ Στογιαννίδης, *ό.π.*, σσ. 283-284.

Περιθάλψεως. Μολονότι το Υπουργείο επρόκειτο να είναι «προσωρινό», σύντομα αποδείχθηκε ότι λόγω των πολεμικών αναγκών αυτό μονιμοποιήθηκε και δεν αφορούσε μόνον τις κατηγορίες αναξιοπαθούντων για τις οποίες δημιουργήθηκε. Τουναντίον, το Υπουργείο, δηλαδή το Κράτος, έθεσε υπό τον έλεγχό του πολλούς και ποικίλους τομείς της πρόνοιας από νοσοκομεία έως άσυλα αστέγων και ορφανοτροφεία. Με αυτό τον τρόπο ο πόλεμος έδρασε ως ένα αληθινό big bang στον τομέα της Υγείας με τις οικογένειες των επιστρατευμένων, τα θύματα πολέμου και τους πρόσφυγες να δρουν ως καταλύτες στη διαδικασία υπερσυγκέντρωσης και ολοκληρωτικής υπαγωγής του στο Κράτος.

Η γιγάντωση των δραστηριοτήτων του Υπουργείου Περιθάλψεως είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση της αντίληψης ότι αυτό έπρεπε να μετεξελιχθεί σε Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας στο οποίο θα συγκεντρώνονταν όλα τα σχετικά ζητήματα που ήταν διάσπαρτα σε άλλα Υπουργεία. Η διαδικασία της μετεξέλιξης ξεκίνησε το 1920 και ολοκληρώθηκε ατελώς στις παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής, για να υλοποιηθεί μόλις τον Δεκέμβριο του 1922. Η άποψη αυτή είχε προταθεί ήδη από τον Ιούνιο του 1919 από τον Νίκο Καζαντάκη (γενικό διευθυντή του Υπουργείου Περιθάλψεως από τον Μάιο του ίδιου έτους), ο οποίος σε επιστολή του προς τον Σίμο σημείωνε ότι μελλοντικά το Υπουργείο έπρεπε να μετατραπεί «εις Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας».⁸⁰² Το νομοσχέδιο για τη μετεξέλιξη του Υπουργείου είχε καταρτιστεί τον Σεπτέμβριο του 1920, ωστόσο δεν ψηφίστηκε λόγω της κυβερνητικής αλλαγής της 1ης Νοεμβρίου 1920. Η εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου για την ίδρυση του Υπουργείου Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, ενέτασσε αυτή την απόφαση στη διεθνή μεταπολεμική πραγματικότητα:

Ο παγκόσμιος πόλεμος εδημιούργησε νέας συνθήκας, ο ανταγωνισμός των Έθνών τείνει νά προσλάβη νέον εύγενέστερον περιεχόμενον, επομένως και η υπό τού Κράτους ρύθμισις των κοινωνικών προβλημάτων τής Υγείας, της Προνοίας καί τής Περιθάλψεως ανάγκη νά γίνη με βάσεις ευσυνειδήτως πλέον καί εναρμονίως αποσκοπούσας: Τήν τόνωσιν καί πλήθυνσιν τής Φυλής. Τήν εφικτήν ανακούφισιν από τής πενίας, και την όφειλομένην αμοιβήν εις τούς παθόντας έκ των πολέμων καί τας οικογένειας αυτών.

Το υπό ίδρυση υπουργείο θα είχε τρεις Διευθύνσεις: α') Δημοσίας Υγείας, β') Κοινωνικής Πρόνοιας, και γ') Περιθάλψεως Πολέμου. Στόχος της τελευταίας ήταν «η οικονομική ανακούφισις των κατά ξηράν και θάλασσαν υπηρετούντων στρατευσίμων, των παθόντων

⁸⁰² ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 131, Νίκος Καζαντζάκης προς Σπυρίδωνα Σίμο, Αθήνα, 17 Ιουνίου 1919.

εξ αυτών ή των οικογενειών των» και «η αναδιοργάνωσις των στρατιωτικών εν γένει συντάξεων» και προς τούτο θα δημιουργούταν τέσσερα Τμήματα, α') Στρατιωτικών Συντάξεων, β') Θυμάτων Πολέμου, γ') Εφέδρων, δ') Προσφύγων.⁸⁰³ Στις υπόλοιπες δύο Διευθύνσεις συγκεντρώνονταν όλοι οι σχετικοί με την υγεία και την κοινωνική πρόνοια τομείς.⁸⁰⁴ Το ιδιαίτερο βάρος που δινόταν στη Διεύθυνση Περιθάλψεως Πολέμου και στην προστασία των στρατιωτών αναδεικνυόταν στην εισηγητική έκθεση:

*Αι τάξεις αίτινες εσήκωσαν τα μέγιστα βάρη του πολέμου και έλαβον την λεόντειον μερίδα της δόξης και της καταστροφής, αισθάνονται επανερχόμενοι εκ του μετώπου εις το νέον λαμπρόν καθεστώς το οποίον επότισαν με το αίμα των, ότι αι καταβληθείσαι θυσίαι απέκτησαν δικαίωμα να τύχουν στοιχειώδους αμοιβής.*⁸⁰⁵

Η κυβερνητική αλλαγή καθυστέρησε τη μετεξέλιξη του Υπουργείου, αλλά δεν την ματαίωσε. Το πρώτο σχετικό νομοσχέδιο για την ίδρυση του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας κατατέθηκε στη Βουλή από τον νέο υπουργό Περιθάλψεως Αντώνιο Καρτάλη τον Μάιο του 1921, το οποίο ωστόσο δεν τέθηκε προς ψήφιση στη Βουλή λόγω της έναρξης των θερινών στρατιωτικών επιχειρήσεων του 1921 στη Μικρά Ασία. Στην αιτιολογική του έκθεση ο υπουργός παρουσίαζε την «ελεεινή» κατάσταση της δημόσιας υγείας και την «ηυξημένην νοσηρότητα και θνησιμότητα» που επικρατούσε στην Ελλάδα ως αιτία δημιουργίας του Υπουργείου. Σε αυτό το νομοσχέδιο υπήρχαν έξι Διευθύνσεις (αντί τριών στο νομοσχέδιο του Σίμου), μια εκ των οποίων ήταν αυτή των Θυμάτων Πολέμου. Αυτή η Διεύθυνση θα ήταν υπεύθυνη για τα «ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας τραυματιών και παθόντων εν γένει κατά τον πόλεμον, στρατιωτικών συντάξεων θυμάτων πολέμου, περιπτέρων αναπήρων, περιθάλψεως, διδασκαλίας και πρόνοιας αναπήρων πολέμου, περιθάλψεως εφέδρων κλπ.». ⁸⁰⁶ Όπως φαίνεται από την εισηγητική έκθεση

⁸⁰³ Κωστής Α. Χαριτάκης, «Η ίδρυσις Υπουργείου Δημοσίας Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας και η προστασία του παιδιού», *Παιδολογία*, τχ. 6, Σεπτέμβριος 1920, σσ. 178-181, σσ. 179-180. Βλ. επίσης Βασιλική Θεοδώρου, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: εμπλοκές και όρια», Έφη Αβδελά-Ραϋμόνδος Αλβανός-Δημήτρης Κουσουρής-Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 233-257, σ. 236, υπ. 8.

⁸⁰⁴ Συγκεκριμένα η Διεύθυνση Δημοσίας Υγείας θα αποτελούταν από τα Τμήματα Δημόσιας Υγειονομίας, Επιδημιολογίας, Υγειονομικών Επαγγελματιών, Υγειονομικών Ιδρυμάτων και Υγειονομικού Τύπου και Στατιστικής και αυτή της Κοινωνικής Πρόνοιας σε αυτά της Ιδιωτικής Φιλανθρωπίας, της Κρατικής Φιλανθρωπίας, της Προστασίας των Παιδικών Ηλικιών, της Εργασίας και της Δημοσίας Αντιλήψεως. Χαριτάκης, *Η ίδρυσις Υπουργείου Δημοσίας Υγείας*, ό.π., σσ. 178-179.

⁸⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 181.

⁸⁰⁶ *Πρωτεύουσα*, 30/5/1921, «Το Υπουργείον Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας»· *Σκριπ*, 31/5/1921, «Το υπουργείον Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας». Ένα στοιχείο του νομοσχεδίου ήταν ότι δεν γινόταν ουδεμία

του νομοσχεδίου πρότυπο αποτέλεσαν οι εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη καθώς αναφερόταν η κατανομή των αρμοδιοτήτων που είχε το νεοιδρυθέν Υπουργείο σε σχέση με τα Υπουργεία Εργασίας, Συντάξεων και Πρόνοιας που υπήρχαν σε 14 χώρες. Το ελληνικό Υπουργείο δεν αποτελούσε ακριβές αντίγραφο κάποιας άλλης χώρας, σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση αλλά συνδυασμός. Ουσιαστικά «ενώ διατηρεί παραπλεύρως του τον κύκλον θεμάτων του μέχρι τούδε Υπουργείου Περιθάλψεως, ανταποκρίνεται [...] ως προς την εν γένει κρατούσαν Διεθνή κίνησιν, προτιμά δε μάλλον ως εκλαϊκεύσιμον τον τίτλον Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας».⁸⁰⁷

Ο διάδοχος του Α. Καρτάλη, Μάρκος Θεοδωρίδης, τον Ιούνιο του 1922, κατέθεσε εν τέλει το σχετικό νομοσχέδιο, το οποίο υπερψηφίστηκε τον επόμενο μήνα με μερικές τροποποιήσεις. Σύμφωνα με αυτό, στο νεόδομητο Υπουργείο Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας εντασσόταν πολυάριθμες υπηρεσίες υγείας που βρίσκονταν μέχρι τότε διάσπαρτες: α') από το Υπουργείο Οικονομικών η προμήθεια και διάθεσης κίνινης (του μοναδικού τότε φαρμάκου για ελονοσία, η οποία ήταν ενδημική στην Ελλάδα), β') από το Υπουργείο Εσωτερικών τα εξής τμήματα: Υγειονομικό, Δημοσίας Αντιλήψεως, Ιατροσυνέδριο και Υπηρεσία βοηθημάτων, γ') από το Υπουργείο Παιδείας το τμήμα Σχολικής υγιεινής, η υπηρεσία Δωρεών και Κληροδοτημάτων και η χορήγηση αδειών άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος, δ') από το Υπουργείο Συγκοινωνίας το Υγειονομικό Τμήμα, ε') από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας η ιατρική και υγιεινή επίβλεψη των ιαματικών πηγών, η υγιεινή των εμπορικών πλοίων, των εργατών θαλάσσης και των σπογγαλιέων, στ') από το Υπουργείο Γεωργίας οι σχετικές με την υγιεινή υπηρεσίες, ζ') από το Υπουργείο Δικαιοσύνης η Υγειονομική επιθεώρηση των Φυλακών και η') από το Υπουργείο Στρατιωτικών η Στέγη Πατρίδος. Οι Διευθύνσεις του νέου Υπουργείου ήταν οι εξής: Δημόσιας Υγιεινής, Κοινωνικής Υγιεινής, Δημόσιας Αντιλήψεως, Περιθάλψεως Θυμάτων πολέμου και Διοικητικού.⁸⁰⁸ Ο νόμος αυτός δεν εφαρμόστηκε εξαιτίας της κατάρρευσης του μετώπου και

μνεία για τους πρόσφυγες και την πρόνοια για αυτούς. Η απουσία αυτή μπορεί να εξηγηθεί με την προοπτική της παλιννόστησης τους, καθώς αυτή θεωρείτο η «εκκαθάριση του προσφυγικού ζητήματος» κατά τον γραφόντα το 1921 Αιλιανό (ό.π., σ. 240).

⁸⁰⁷ *Πρωτεύουσα*, 3/6/1921, «Το νέον συνιστωμένον Υπουργείον Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας». Συγκεκριμένα αναφερόταν ότι εξετάστηκαν οι περιπτώσεις της Μ. Βρετανίας (και του Καναδά), της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Γερμανίας (καθώς και επιπλέον τα κρατίδια της Σαξονίας, Πρωσίας και Βαυαρίας), της Αυστρίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας, της Τσεχοσλοβακίας, της Πολωνίας, της Σερβίας, της Ισπανίας, της Ουγγαρίας, της Σουηδίας και της Νορβηγίας.

⁸⁰⁸ Ν. 2882, «Περί μεταρρυθμίσεως και συμπληρώσεως του υπουργείου Περιθάλψεως μετονομαζομένου εις Υπουργείον Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας» (16/7/1922). Το αρχικό σχέδιονόμου που προέβλεπε στο

της συνακόλουθης Μικρασιατικής Καταστροφής. Τελικά, η κυβέρνηση Στυλιανού Γονατά με το Ν.Δ. της 13ης Δεκεμβρίου 1922 κατήργησε το ν. 2882 και προέβη στη μετεξέλιξη του Υπουργείου σε Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2).

Ο βασικός στόχος του Υπουργείου ήταν η βελτίωση της δημόσιας υγιεινής, η οποία «εν Ελλάδι είναι από πάσης απόψεως οικτρά [...] η Ελλάς από πάσης απόψεως υγιεινής ευρίσκεται εις τας κατώτατας βαθμίδας της κλίμακος των πεπολιτισμένων εθνών, βαρύτατον αποτίνουσα φόρον εις τον θάνατον, έχουσα μεγάλην σχετικώς θνητότητα», σημείωνε, το 1922, ο καθηγητής Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή και πρόεδρος της επιτροπής σύνταξης του νομοσχεδίου Κωνσταντίνος Σάββας.⁸⁰⁹ Ενδεικτικό αυτής της κατάστασης ήταν ότι η ρουμανική κυβέρνηση κήρυξε, τον Ιούλιο του 1922, την Ελλάδα «πανωλόπληκτη και χολερόβλητη».⁸¹⁰ Στη σχετική με το Υπουργείο συζήτηση στη Βουλή απουσίαζαν τελείως οι αναφορές στους πρόσφυγες, στα θύματα πολέμου και στα εφεδρικά επιδόματα· τις κατηγορίες δηλαδή που καθιστούσαν το Υπουργείο Περιθάλψεως έναν «πολεμικό φορέα» και για τη συνδρομή στις οποίες αυτό δημιουργήθηκε. Ο πληρεξούσιος Σερρών, έφεδρος ιατρός (λοχαγός) και καθηγητής Παθολογίας Αντώνιος Χρηστομάνος τόνιζε στην εισηγητική ομιλία του νομοσχεδίου (31 Ιουνίου 1922) ότι αυτό απέβλεπε στο να δώσει στο Κράτος μια εικόνα «μητρική, την οποίαν όλα τα Κράτη [...] μετά τον πόλεμον ήρχισαν να επιδεικνύωσιν».⁸¹¹ Η άποψη αυτή εξέφραζε τη μεταβολή στην έννοια της υγείας που σημειώθηκε την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου. Πλέον η υγεία και η υγιεινή θεωρείται κρατική υπόθεση και Υπουργεία Υγείας δημιουργούνται σε όλες τις χώρες.⁸¹²

Τον Αύγουστο του 1917 ιδρύθηκε στην Αυστροουγγαρία το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (Ministerium für soziale Fürsorge), το οποίο συγκέντρωσε τις κατά τόπους ορ-

Υπουργείο να συμπεριλαμβάνονται και όλα τα σχετικά με τις συντάξεις θέματα κάτι το οποίο τελικά δεν ίσχυσε. βλ. *Εμπρός*, 4/6/1922, «Μεταρρύθμισις και συμπλήρωσις».

⁸⁰⁹ Παρατίθεται σε Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σσ. 318-319.

⁸¹⁰ Βλάσσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία*, ό.π., σ. 236. Για τα αυξανόμενα κρούσματα πανώλης, χολέρας και τύφου στον ελλαδικό χώρο αυτή την περίοδο, *Στο ίδιο*, σσ. 235-238, 242-245.

⁸¹¹ Η σχετική συζήτηση της 31ης Ιουνίου 1922: *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922)*, τ. Ε', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1923, σσ. 3681-3688. Στο ίδιο μήκος κύματος το *Εμπρός* σχολίαζε ότι ο νόμος «συγχρονίζων επιτέλους και ημάς προς τα νέας κοινωνικάς και κρατικάς αντιλήψεις, αίτινες από μακροκρατούσιν εις όλα τα πεπολιτισμένα Κράτη». *Εμπρός*, 13/7/1922, «Το υπουργείον Κοιν. Πρόνοιας».

⁸¹² Θεοδώρου, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης», ό.π., σ. 233· Βασιλική Θεοδώρου-Δέσποινα Καρακατσάνη, «Φροντίζοντας την υγεία της νέας γενιάς: Μεταρρύθμιση, προβληματισμοί και ματαιώσεις τη δεκαετία του 1930», Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος-Δέσποινα Παπαδημητρίου-Ζήσιμος Συνοδινός (επ.), *Νεολαία και οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα, 1929 και 2008*, Gutenberg, Αθήνα 2016, σσ. 146-172, σσ. 146-152.

γανώσεις πρόνοιας που είχαν δημιουργηθεί ανά κρατίδιο και ανά εθνικότητα της αυτοκρατορίας υπό έναν κρατικό φορέα. Αυτές οι οργανώσεις είχαν δημιουργηθεί αυτόνομα η κάθε μία από το 1914 ως μέρος της «διπλής επιστράτευσης», της πολιτικής που ακολούθησαν οι Αψβούργοι για να κινητοποιήσουν τις διαφορετικές εθνικότητες της αυτοκρατορίας. Η δημιουργία του Υπουργείου, το 1917, σκόπευε να κάνει πιο δημοφιλή το αυτοκρατορικό κέντρο στις κατά τόπους εθνότητες μέσω του κύρους των τοπικών οργανώσεων περίθαλψης, ωστόσο αυτό δεν συνέβη καθώς οι εθνικοί ανταγωνισμοί είχαν ισχυροποιηθεί από την τροπή που είχε λάβει ο πόλεμος δεν επέτρεψαν την καλύτερη λειτουργία του τομέα της περίθαλψης.⁸¹³

Στην Ιταλία το Νοέμβριο του 1917 ιδρύθηκε το Υπουργείο Στρατιωτικής Βοήθειας και Πολεμικών Συντάξεων (Ministero dell'assistenza militare e pensioni di guerra). Η εξαγγελία της ίδρυσής του την επαύριο της πανωλεθρίας του Καπορέττο, είχε ως στόχο να κατευνάσει τα πνεύματα και να διασκεδάσει τις δυσμενείς εντυπώσεις από την οδυνηρή ήττα. Στις αρμοδιότητές του συμπεριλαμβανόταν η απονομή των πολεμικών συντάξεων και η εν γένει η παροχή βοήθειας στις οικογένειες των επιστρατευμένων, των τραυματιών ή των σκοτωμένων. Όπως σημειωνόταν, σε έκδοσή του το 1919, το Υπουργείο επέβλεπε «όλα τα είδη βοήθειας προς όλους όσους επηρεάζονται από τον πόλεμο».⁸¹⁴ Ήδη από την ίδρυση του θεωρήθηκε προσωρινό καθώς μελλοντικά θα αντικαθίστατο από ένα Υπουργείο «Κυβερνητικής Βοήθειας», το Υπουργείο Πρόνοιας, όπως τελικά ονομάστηκε το 1920.⁸¹⁵ Σε αυτή τη διαδικασία υπήρξε ανάλογη κίνηση προς την υπαγωγή διαφόρων ιδρυμάτων στο Κράτος με την αντικατάσταση των φιλανθρωπικών οργανώσεων που βρισκότουσαν υπό την εποπτεία του κράτους (*carità legale*) με την «κυβερνητική πρόνοια». Ο πόλεμος έφερε τις μάζες στο προσκήνιο καθώς αυτές πολεμούσαν και αναπτύχθηκε η αντίληψη ότι αυτοί οι πληθυσμοί είχαν πλήρη δικαιώματα του πολίτη.⁸¹⁶

Πέρα από την τραυματική εμπειρία του πολέμου, το επίσης επώδυνο βίωμα της πανδημίας της «Ισπανικής Γρίπης» (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1.1) επέδρασε καταλυτικά στην ίδρυση αντίστοιχων Υπουργείων στη Βρετανία και τη Γαλλία.⁸¹⁷ Στη Μεγάλη Βρετανία το

⁸¹³ Watson, *ό.π.*, σ. 472, για την πολιτική της διαίρεσης της περίθαλψης ανά εθνικότητα στην Αυστροουγγαρία, βλ. Στο ίδιο, σσ. 213-214.

⁸¹⁴ Ilaria Pavan, «War and Welfare State: The Case of Italy, from WWI to Fascism», *Historia Contemporánea*, τ. 61, 2019, σσ. 835-872, σ. 840.

⁸¹⁵ Salvante, «Thanks to the Great War», *ό.π.*, σ. 24· Pavan, *ό.π.*, σσ. 838-839.

⁸¹⁶ Pavan, *ό.π.*, σσ. 845-846.

⁸¹⁷ Rasmunssen, *ό.π.*, σσ. 356-357.

αίτημα γύρω από την δημιουργία ενός Υπουργείου Υγείας ωρίμασε κατά τη διάρκεια του πολέμου κυρίως λόγω των διοικητικών κενών που δημιουργήθηκαν στα μετόπισθεν από την κατάταξη πολλών ιατρών και νοσηλευτών στο στράτευμα. Εντούτοις, καταλύτης για τη ίδρυσή του ήταν η ανεπιτυχής διαχείριση από τη βρετανική κυβέρνηση του δεύτερου κύματος της Ισπανικής Γρίπης το φθινόπωρο του 1918, όταν περίπου 225.000 θάνατοι καταγράφηκαν μέσα σε μερικές εβδομάδες. Το ιδρυθέν το 1919 Υπουργείο Υγείας (Ministry of Health), συγκέντρωσε όλα τα σχετικά με την Υγεία ζητήματα, όχι μόνο αυτά του πολέμου.⁸¹⁸ Ακολούθως, το 1920 ιδρύθηκε στη Γαλλία το Υπουργείο Υγιεινής, Αντιλήψεως και Κοινωνικής Πρόνοιας (Ministère de l'Hygiène, de l'Assistance et de la Prévoyance sociale) συγκεντρώνοντας σε αυτό τις υπηρεσίες υγιεινής που υπάγονταν έως τότε στο Υπουργείο Εσωτερικών καθώς και τις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης από το Υπουργείο Εργασίας.⁸¹⁹

Σε υπερεθνικό επίπεδο υπήρχε επίσης η τάση της αναβάθμισης της προστασίας της δημόσιας υγείας, η οποία διακηρύχθηκε μερικώς στο άρθρο 25 του Συμφώνου της Κοινωνίας των Εθνών και πήρε σάρκα και οστά με την ίδρυση το 1921 της Οργάνωσης Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών (The League of Nations Health Organisation).⁸²⁰ Ο φορέας αυτός είχε ως βάση το Διεθνές Γραφείο Δημόσιας Υγιεινής (Office international d'hygiène publique) που είχε ιδρυθεί το 1907 στο Παρίσι για να επιβλέπει την τήρηση της καραντίνας στα λιμάνια, αλλά ο Μεγάλος Πόλεμος αποτέλεσε τη μεγάλη τομή στην αλλαγή της αντίληψης ως προς τη διεθνή συνεργασία στον τομέα της Υγείας. Προπολεμικά το διεθνές υγειονομικό καθεστώς ήταν πιο στενό και αμυντικό στοχεύοντας την προστασία των ευρωπαϊκών και βορειοαμερικανικών πληθυσμών από επιδημίες προερχόμενες από άλλες περιοχές. Οι επιστημονικές πρόοδοι και οι επιτυχίες στην αποτροπή της διασποράς λοιμωδών ασθενειών πριν αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πο-

⁸¹⁸ Tomkins, ό.π., σσ. 441-444, 454· Steven Cherry, *Medical Services and the Hospitals in Britain, 1860-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σσ. 55-56.

⁸¹⁹ *The Social Institutions of France*, επ. Pierre Laroque, Gordon and Breach Science Publishers, Νέα Υόρκη-Λονδίνο-Παρίσι-Μοντραί-Τόκυο 1983, σ. 61.

⁸²⁰ Το άρθρο 25 του Συμφώνου της Κοινωνίας των Εθνών ανέφερε ότι «τα μέλη της Κοινωνίας συμφωνούν να ενθαρρύνουν και να προωθήσουν την ίδρυση και συνεργασία μίας οργάνωσης για την υγεία με τις εξουδοδοτιμένες εθνικά οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού με σκοπούς την βελτίωση της υγείας, την πρόληψη των ασθενειών και τον μετριασμό του πόνου σε όλο τον κόσμο». Anique H.M. van Ginneken, *Historical Dictionary of League of Nations*, The Scarecrow Press, Μέριλαντ-Τορόντο-Οξφόρδη 2006, σσ. 215-216.

λέμου ισχυροποίησαν την πεποίθηση ότι η επιστημονική έρευνα και τα προληπτικά μέτρα εφαρμοσμένα σε διεθνή βάση θα μείωναν ή ακόμα και θα εξαφάνιζαν πολλές αρρώστιες και τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις τους.⁸²¹

Η Ελλάδα με τη μετατροπή του Υπουργείου Περιθάλψεως σε Υπουργείο Υγιεινής, Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως το 1922 ακολουθούσε τη διεθνή τάση της αναβάθμισης του τομέα της Υγείας σε δημόσιο αγαθό. Όπως ομολογούσε, το 1924, ο υπουργός Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως Δημήτριος Πάζης σχετικά με τη λειτουργία του Υπουργείου του: «μετά τον πόλεμον [...] και την Μικρασιατικήν καταστροφήν, η νέα κοινωνική σύνθεσις εγέννησε νέας υποχρεώσεις του Κράτους». ⁸²² Στην Ελλάδα η Υγεία και η περίθαλψη ακολούθησαν κοινή πορεία. Οι διεργασίες για τη μεταρρύθμιση του τομέα της Υγείας, στον πυρήνα των οποίων βρισκόταν η πρόνοια για τις οικογένειες των επιστράτων και για τα θύματα πολέμου, οδήγησαν την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής να είναι ουσιαστικά έτοιμος ο κρατικός μηχανισμός που ανέλαβε την περίθαλψη των προσφύγων και των θυμάτων πολέμου και ο οποίος και τυπικά μετεξελίχθηκε σε Υπουργείο Υγιεινής, Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως το Δεκέμβριο του 1922.

A.1.2.3.III. Τα προνοιακά νομοθετήματα της περιόδου 1917–1922

Κύριοι συνάδελφοι, δεν υπάρχει αίσθημα ισχυρότερον σήμερον εν τη καρδιά οιοδήποτε Έλληνα από το αίσθημα της ευγνωμοσύνης προς εκείνους οι οποίοι, υπέρ της Πατρίδος αγωνιζόμενοι, κατέστησαν ανάπηροι.

Δημήτριος Γούναρης (πρωθυπουργός), Μάρτιος 1922⁸²³

Η [στρατιωτική] σύνταξις δεν είναι χάρις και δωρεά του Κράτους, αλλά υποχρέωσις αυτού προς εκείνους, οίτινες, παρασχόντες επί σειράν ετών τας υπηρεσίας των εις αυτό, έχουσι το δικαίωμα να ζητήσωσι να ασφαλισθή η ζωή των, όταν δεν θα δύναται να εργασθώσιν.

Περικλής Ι. Αργυρόπουλος (πληρεξούσιος Αττικοβιοιωτίας),
Μάιος 1922⁸²⁴

⁸²¹ Martin David Dubin, «The League of Nations Health Organization», Paul Weindling (επ.), *International Health Organizations and movements, 1918–1939*, Cambridge University Press, Cambridge–Νέα Υόρκη 1995, σσ. 56-80, σσ. 57-61, 73· Iris Borowy, *Coming to Terms with World Health. The League of Nations Health Organization 1921–1946*, Peter Lang, Φρανκφούρτη 2009, σσ. 41-66.

⁸²² *Δημοκρατία*, 21/6/1924, «Η εισήγησις του κ. Πάζη δια τα υγειονομικά νομοσχέδια».

⁸²³ Κοινοβουλευτική συνεδρίαση της 8ης Μαρτίου 1922. *Ελεύθερον Βήμα*, 9/3/1922, «Η χθεσινή συνεδρίασις της Εθνοσυνελεύσεως».

⁸²⁴ Απόσπασμα από την αγόρευση του Π. Αργυρόπουλου, εισηγητή του ν. 2749 για τις στρατιωτικές συντάξεις (βλ. παρακάτω) την 13η Μαΐου 1922. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920–1921–1922)*, τχ. Γ', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1921, σ. 2542.

Πέραν της σύστασης του Υπουργείου Περιθάλψεως και του Πατριωτικού Ιδρύματος καθώς και της υπαγωγής ποικίλων φορέων σε αυτά, κατά τη βενιζελική τριετία 1917–20 ελήφθησαν πολυάριθμα επιμέρους μέτρα προστασίας για τους επιστρατευμένους, τους ανάπηρους πολέμου, τις οικογένειές τους καθώς και τις οικογένειες των θανόντων. Ιδιαίτερος δε τους πρώτους μήνες μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα υιοθετήθηκε σειρά νόμων προς όλες τις κατευθύνσεις. Πέρα από τις ανάγκες που είχαν προκύψει από τον πόλεμο, οι οποίες αποτέλεσαν και τον κυριότερο λόγο ανάληψης των μέτρων αυτών από το Κράτος (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ), τα προστατευτικά και προνοιακά μέτρα εξυπηρετούσαν τόσο στη θέρμανση του ζήλου και μεγαλύτερη επιτυχία της εν εξελίξει επιστράτευσης, η οποία δεν παρουσίαζε ικανοποιητικά αποτελέσματα, όσο και στην εδραίωση του βενιζελικού καθεστώτος στη διχασμένη Ελλάδα.

Τον Ιούλιο του 1917 δημοσιεύτηκε, το βασιλικό διάταγμα που όριζε την παρεχόμενη περίθαλψη για τις οικογένειες των απόρων οικογενειών των επιστράτων που ίσχυε στο νέο αυτό πόλεμο, ουσιαστικά επαναλαμβάνοντας αυτούσιες τις διατάξεις του αντίστοιχου νόμου για την επιστράτευση του 1915–16 (ν. 676/1915, βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.Ι). Επίσης, προβλεπόταν η εξόφληση των χρωστούμενων περιθάλψεων από την επιστράτευση του 1915–16. Εντούτοις, η βασική διαφορά πλέον ήταν ότι το σύστημα των εφεδρικών επιδομάτων υπαγόταν και αυτό στο Υπουργείο Περιθάλψεως και όχι στο Εσωτερικών.⁸²⁵ Το Υπουργείο άμεσα κατέβαλλε 350.000.000 δρχ. στις οικογένειες των εφέδρων καθώς και 50.000.000 από τα οφειλόμενα της επιστράτευσης του 1915–16 καλύπτοντάς άμεσα τις πρώτες δημιουργηθείσες ανάγκες.⁸²⁶

Μία ακόμα αλλαγή ήταν ότι η περίθαλψη αυξήθηκε, τον Αύγουστο του 1917 στις 1,30 δρχ. ημερησίως ανά τριμελή οικογένεια.⁸²⁷ Η αύξηση όμως δεν αντικατόπτριζε το αυξανόμενο κόστος της ζωής καθώς ενδεικτικά το 1917 το 1 κιλό ψωμί κόστιζε 1,08 δρχ. (από 0,50 δρχ./κιλό το 1915), το 1 κιλό ελαιόλαδο 2,15 δρχ./κιλό (1,12 δρχ./κιλό το 1915), το 1 κιλό φασόλια 2,21 δρχ./κιλό (0,81 δρχ./κιλό το 1915) και το 1 κιλό κρέας 3,41

⁸²⁵ Β.Δ. «Περί παροχής περιθάλψεως εις τας οικογενείας των υπό τα όπλα υπηρετούντων ανδρών» (8/7/1917), ΦΕΚ Α'/136/10-1-1917· Ν. 743 «Περί κυρώσεως του Β. διατάγματος της 8 Ιουλίου 1917», ΦΕΚ Α'/168/17-8-1917. Η ερμηνευτική εγκύκλιός του αναφέρεται στις μικρές διαφορές που υπάρχουν σε σχέση με το ν. 676/1915, οι οποίες κυρίως αφορούν το διαδικαστικό κομμάτι διεκπεραίωσης του νόμου. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 194-198, 200-201 καθώς και σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 141.

⁸²⁶ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910–1920*, τ. Β', Τύποις Πυρσού, Αθήναι 1931, σ. 364.

⁸²⁷ Ν. 744 «Περί τροποποιήσεως του γ' εδαφίου του άρθρου 1 του υπό χρονολογίαν 8 Ιουλίου 1917 νομοθετικού διατάγματος» (14/8/1917), ΦΕΚ Α'/168/17-8-1917.

δρχ./κιλό (1,54 δρχ./κιλό το 1915).⁸²⁸ Το εκρηκτικά αυξανόμενο κόστος ζωής καθιστούσε δώρον άδωρον το σημαντικό αυτό επίδομα. Εξαιτίας του πληθωρισμού το εφεδρικό επίδομα δεν επαρκούσε καθ' όλη την εμπόλεμη περίοδο ούτε για τις άμεσες βιοτικές ανάγκες του πληθυσμού. Για παράδειγμα, το κόστος ενός κιλού ψωμιού, του φθηνότερου από τα είδη πρώτης ανάγκης που παρατίθενται ενδεικτικά παραπάνω, ημερησίως για μία τριμελή οικογένεια απορροφούσε από το 83,07% (1917) έως και το 163,07% (1922) του εφεδρικού επιδόματος (αναλυτικά ποσοστά κατ' έτος σε Παράρτημα 2, Πίνακας 5).

Κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών της κυβέρνησης Βενιζέλου ελήφθησαν πολυάριθμες αποφάσεις για τη διανομή των εφεδρικών επιδομάτων συστηματοποιώντας όλες τις πτυχές του συστήματος αυτού. Από τα εφεδρικά επιδόματα εξαιρούνταν οι εύπορες οικογένειες, οι συγγενείς λιποτακτών ή απολυμένων καθώς και οι οικογένειες εφέδρων που μονιμοποιούνταν ως υπαξιωματικοί ή αξιωματικοί.⁸²⁹ Πέρα από τη λιποταξία υπήρχε η πρόνοια ότι οι οικογένειες όσων στρατιωτών απουσίαζαν «αυθαίρετα» έως δεκαπέντε ημέρες από τη μονάδα τους να στερούνται το επίδομά τους για ένα μήνα, για διάστημα πέρα των δεκαπέντε ημερών το στερούνται για δύο μήνες, ενώ εάν απουσιάζουν για περισσότερο από δύο μήνες το χάνουν για όλο το διάστημα της απουσίας. Η πρόνοια των εφεδρικών επιδομάτων σταδιακά διευρύνθηκε τα επόμενα χρόνια. Αρχικά, τον Μάρτιο του 1918 η περίθαλψη επεκτάθηκε και στις οικογένειες των υπηρετούντων στη Χωροφυλακή εφέδρων. Τον Φεβρουάριο του 1919 προστέθηκε η πρόνοια ότι η περίθαλψη θα συνεχιζόταν για τρεις μήνες μετά την απόλυση του επιστρατευμένου. Επίσης, με σχετικούς νόμους ρυθμιζόταν το ζήτημα των χρωστούμενων επιδομάτων της επιστράτευσης του 1915–16.⁸³⁰

⁸²⁸ Μητροφάνης, *ό.π.*, σσ. 359-365.

⁸²⁹ Βλ. την εγκύκλιο της 16ης Οκτωβρίου 1917. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 209-212. Βλ. επίσης την τροποποίηση με το ν. 1233/1918 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 743» (31/3/1918), ΦΕΚ Α'/72/5-4-1918. Στις 14 Μαΐου 1920 ψηφίστηκε νέα τροποποίηση του νόμου που αφορούσε το διαδικαστικό σκέλος των πληρωμών των επιδομάτων στο οποίο ανεστάλη από τον Υπουργό Οικονομικών προτού δημοσιευτεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κατόπιν συνεννόησης με το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους. Το προσχέδιο νόμου, η εισηγητική έκθεσή του και το έγγραφο που περιγράφει την αναστολή του και την αρχειοθέτησή του βρίσκεται σε ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 233.

⁸³⁰ Ν. 1542/1918 «Περί μη χορηγήσεως επιδόματος εις τας οικογένειας των αυθαιρέτως απουσιαζόντων οπλιτών» (6/10/1918), ΦΕΚ Α'/222/16-10-1918· Ν. 1160/1918 «Περί επεκτάσεως των διατάξεων [του ν. 743] και υπέρ των οικογενειών των εφέδρων οπλιτών της Χωροφυλακής» (17/3/1918), ΦΕΚ Α'/60/23-3-1918· Ν.Δ. «Περί παροχής περιθάλψεως εις τα οικογένειας των εφέδρων επί τρεις μήνας μετά την απόλυσιν αυτών» (31/1/1919), ΦΕΚ Α'/26/5-2-1919. Παράλληλα, από το 1919 η Ύπατη Αρμοστεία Σμύρνης ανέλαβε την καταβολή του επιδόματος στις διαμένουσες στη Μικρά Ασία οικογένειες επιστράτων. Απόφαση 9ης Αυγούστου 1919. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 602-606. Ν. 749 «Περί πληρωμής των καθυστερουμένων της επιστρατεύσεως του 1915» (19/8/1917), ΦΕΚ Α'/170/21-8-1917· Ν. 1035 «Περί

Οι νόμοι που ψηφίστηκαν για τα εφεδρικά επιδόματα το καλοκαίρι του 1917 είχαν ως μεσοπρόθεσμο στόχο την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας εν όψει της νέας επιστράτευσης, η οποία τελικά πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1918. Σε αυτό το πλαίσιο, και λόγω των παραπόνων που υπήρχαν στο παρελθόν για καθυστερήσεις στα εφεδρικά επιδόματα, με εγκύκλιό του το Υπουργείο Περιθάλψεως, τον Σεπτέμβριο του 1917, ζητούσε από τους νομάρχες να είναι σε ετοιμότητα για μία νέα επιστράτευση.⁸³¹ Η έγκαιρη καταβολή των επιδομάτων ήταν μία βασική έγνοια για την κυβέρνηση και για αυτό στάλθηκαν στις επαρχίες ανώτεροι υπάλληλοι του Υπουργείου Περιθάλψεως για να επιβλέψουν τη διαδικασία.⁸³² Μάλιστα στη σύμβαση για τις συμμαχικές πιστώσεις που έλαβε η Ελλάδα από τη Βρετανία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ αναφερόταν ρητά ότι προοριζόταν μεταξύ άλλων και για τα εφεδρικά επιδόματα.⁸³³ Τα επιδόματα της επιστράτευσης του Ιανουαρίου 1918 καταβλήθηκαν πιο ομαλά από ό,τι στο παρελθόν με το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων να προέρχεται από αυτές τις πιστώσεις.⁸³⁴ Τέτοιος ήταν ο ζήλος των κυβερνώντων, που η Διασυμμαχική Οικονομική Επιτροπή για τις πιστώσεις των Συμμάχων ενοχλήθηκε από τα «υπέρογκα» επιδόματα στις οικογένειες των επιστράτων (για το ύψος των επιδομάτων βλ. παραπάνω καθώς το Παράρτημα 3), τα οποία εξυπηρετούσαν, σύμφωνα με την επιτροπή, πολιτικούς στόχους της κυβέρνησης.⁸³⁵

Μέσω του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού έχουμε μία εικόνα για τη σημασία και τη σπουδαιότητα που είχαν αυτά τα μέτρα. Η καταβολή των επιδομάτων φαί-

τροποποιήσεως του ν. 749» (2/11/1917), ΦΕΚ Α'/251/7-11-1917· Βλ. επίσης τις σχετικές εγκυκλίους της 7ης και 15ης Σεπτεμβρίου, 19ης Οκτωβρίου και 14ης Νοεμβρίου 1917 Υπουργείου Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σσ. 217-222, 224-229. Ν.Δ. 1103, «Περί παροχής βοηθήματος εις τους εκ πολεμικών κινδύνων παθόντας απόρους πολίτας», ΦΕΚ Α'/304/29-12-1917· Ν. 1550/1918 «Περί κυρώσεως του 1103 Νομ. Διατάγματος της 25 Δεκεμβρίου 1917», ΦΕΚ Α'/253/15-12-1918.

⁸³¹ Εγκύκλιος 11ης Σεπτεμβρίου 1917. Υπουργείου Περιθάλψεως, *Νόμοι, διατάγματα και εγκύκλιοι, ό.π.*, σσ. 38-40.

⁸³² *Νεολόγος* (Πατρών), 13/2/1918, «Η Περίθαλψις των οικογενειών εφέδρων».

⁸³³ Συγκεκριμένα οι πιστώσεις προοριζόταν για την εξόφληση καθυστερούμενων πληρωμών και τις δαπάνες του Στρατού και του Ναυτικού που αφορούσαν α') μισθούς και αποζημιώσεις, β') τα εφεδρικά επιδόματα, γ') την εκμετάλλευση των πόρων του τόπου, δ') την επίταξη κτηνών και οχημάτων, ε') τις θαλάσσιες και σιδηροδρομικές μεταφορές. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τ. Α': Οικονομολογικά, Εκάτη, Αθήνα 2001 [α' έκδ. του 1921], σ. 76· Βλάσσης, *Πρόσφυγες, οικονομία, ό.π.*, σ. 45.

⁸³⁴ Αλέξανδρος Ν. Διομήδης, *Τα οικονομικά της Ελλάδος, προ και μετά την 1ην Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, εν Αθήναις 1922, σ. 9.

⁸³⁵ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ό.π.*, σ. 287.

νεται ότι δεν έγινε απρόσκοπτα σε ευρεία κλίμακα καθώς υπήρχαν διαμαρτυρίες στρατιωτών για καθυστερήσεις πληρωμής των οικογενειών τους.⁸³⁶ Παράλληλα, τακτικά ήταν τα αιτήματα από συγγενείς Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ που είχαν καταταχθεί στον Αμερικανικό Στρατό και στο Πολεμικό Ναυτικό και ζητούσαν να εξομοιωθούν με τους υπηρετούντες στον Ελληνικό Στρατό ώστε να λαμβάνουν και αυτοί εφεδρικό επίδομα.⁸³⁷ Επίσης, υπήρχαν διαμαρτυρίες για καθυστέρηση της καταβολής και των χρωστούμενων επιδομάτων της επιστράτευσης του 1915–16.⁸³⁸ Όσον αφορά αυτά, αποστέλλονταν στο πρωθυπουργικό γραφείο επιστολές αιτούμενες την εκ των υστέρων συμπερίληψη ατόμων στους πίνακες των δικαιούχων επίδομα εφέδρων του 1915–16.⁸³⁹ Η απάντηση του Υπουργείου Περιθάλψεως ήταν ότι ουδεμία αλλαγή πρόκειται να γίνει στους δικαιούχους του 1915–16,⁸⁴⁰ ενώ τα τελευταία χρωστούμενα αποπληρώθηκαν τον Μάρτιο του 1918.⁸⁴¹ Από τις επιστολές αυτές προς το πρωθυπουργικό γραφείο γίνεται κατανοητό ότι παρά τις όποιες καθυστερήσεις που υπήρχαν,⁸⁴² η παροχή σε έναν διευρυμένο κύκλο προσώπων των εφεδρικών επιδομάτων, τα οποία ήταν και μάλιστα αυξημένα κατά 30% σε σχέση με αυτά της προηγούμενης επιστράτευσης, ήταν ένα ισχυρό δέλεαρ για αρκετούς ώστε να διεκδικούν την επέκτασή τους.

Στον προσδιορισμό των κριτηρίων απονομής των προνοιακών μέτρων, και συγκεκριμένα στην παροχή των εφεδρικών επιδομάτων, εισχώρησαν πολιτικά κριτήρια και

⁸³⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 8, Αντώνιος Βασ. Φιοτάκης [στρατιώτης Εθνικής Άμυνας] προς Υπουργείον Περιθάλψεως, Κουκουβάουνες [Μεταμόρφωση], 25/9/1917, φ. 134, Παύλος Νικολ. Ζέρβας [λοχίας] προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Μέτωπο, 2 Απριλίου 1918, φ. 433, Τριαντάφυλλος Σωτηρέλης προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Κοζάνη, 5 Σεπτεμβρίου 1918.

⁸³⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 136, Χ. Ευθυμίου προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Δερβένι Κορινθίας, 12 Σεπτεμβρίου 1918, Αχιλλέας Καπετανάκης προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Πολοβίτσα Φελλιάς [Ηλείας], 21 Σεπτεμβρίου 1918, Ελένη Κοκκόρου προς Πρόεδρον Υπουργικού Συμβουλίου, Γοράνοι [Λακωνίας], 29 Σεπτεμβρίου 1918, φ. 138, Ελένη χήρα Αθ Παπαδόπουλου προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Δαφνί [Λακωνίας], 19 Μαρτίου 1918.

⁸³⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 134, [υπογράφεται από 18 εφέδρους της επιστράτευσης του 1915] προς Βενιζέλο, Κασνέσιο Χαιρώνιας, 15 Απριλίου 1918.

⁸³⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 136, Κωνσταντίνος Χατζημήτρος προς Πρωθυπουργό, Θήβα, 30 Αυγούστου 1918, Σπυρίδων Στεφανάτος προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Μεσολόγγι, 10 Σεπτεμβρίου 1918, Πάνος Σταματόπουλος προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Φιλιατρά, 10 Σεπτεμβρίου 1918, [αίτηση 17 ατόμων] προς Πρωθυπουργό, Κουρνα Κρήτης, 26 Σεπτεμβρίου 1918, Πέτρος Δεληγιάννης προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Θήβα, 24 Σεπτεμβρίου 1918.

⁸⁴⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 136, Διευθυντής Περιθάλψεως Οικογενειών Επιστράτων προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1918.

⁸⁴¹ Σύμφωνα με τον Σίμο: *ΕΣΒ, Κ' Περίοδος. Γ' Σύνοδος. Συνεδρίασις ΙΑ' της 12 Μαρτίου 1918*, σ. 5. Ωστόσο, το 1920 υπάρχουν ακόμα παράπονα για τα χρωστούμενα του 1915–16. Βλ. τη διαμαρτυρία των εφέδρων Σκριπούς Λειβαδιάς. *ΕΣΒ, Κ' Περίοδος. Δ' Σύνοδος. Συνεδρίασις ΛΘ' της 13 Φεβρουαρίου 1920*, σ. 1.

⁸⁴² Καθυστερήσεις συνέχισαν να υπάρχουν και επί αντιβενιζελικών κυβερνήσεων, όπως φαίνεται από τις «συγκεντρώσεις γυναικών, αδελφών και μητέρων εφέδρων εξώθεν του Διοικητηρίου Θεσσαλονίκης» τον Ιανουάριο του 1922. *Ριζοσπάστης*, 28/1/1922, «Τα επιδόματα των εφέδρων».

σκοπιμότητες, παράγωγες του Εθνικού Διχασμού. Στον καταϊγισμό προνοιακών μέτρων που έλαβε το Υπουργείο Περιθάλψεως συμπεριλαμβανόταν μεταξύ άλλων η παροχή οικονομικού βοηθήματος σε θύματα των Νοεμβριανών του 1916,⁸⁴³ η παροχή περίθαλψης μόνον στις οικογένειες των υπηρετούντων στο Σώμα Στρατού της Εθνικής Άμυνας (μία κραυγαλέα άδικη εγκύκλιος που ακυρώθηκε άμεσα),⁸⁴⁴ η εξαίρεση για επτά μήνες από τη λήψη των εφεδρικών επιδομάτων των οικογενειών των υπό αιχμαλωσία στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας στρατιωτών του Δ' Σώματος Στρατού⁸⁴⁵ καθώς και η μη αποπληρωμή των χρεωστούμενων επιδομάτων της επιστράτευσης του 1915-16 σε όσους έφεδρους δεν υπηρετούσαν στη «νυν» επιστράτευση.⁸⁴⁶

Οι διακρίσεις ωστόσο στην περίθαλψη δεν προέρχονταν μόνο «από τα πάνω» μέσω των αποφάσεων του Υπουργείου, αλλά εκδηλώνονταν και «από τα κάτω» αποτελώντας μία έκφραση του εν εξελίξει Διχασμού. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί μία εγκύκλιος του Υπουργείου Περιθάλψεως, τον Φεβρουάριο του 1918, στην οποία ζητούνταν από τους νομάρχες να συστήσουν στις τοπικές επιτροπές περιθάλψεως (που κατάρτιζαν τους πίνακες με τις άπορες οικογένειες που δικαιούνταν επίδομα) να μην είναι αυστηρές στον τρόπο καθορισμού της απορίας καθώς υπήρξε «εν ευρεία εκτάσει υπέρμετρος αυστηρότης [...] εν τη εκτιμήσει του όρου της στερήσεως των μέσων της ζωής». Η αιτία αυτής της

⁸⁴³ Τον Ιούλιο του 1917 δόθηκε πίστωση 250.000 δρχ. στο Υπουργείο Περιθάλψεως για την παροχή οικονομικού βοηθήματος «εις τους οπωσδήποτε παθόντας εκ των γεγονότων του Νοεμβρίου του 1916». Β.Δ. «Περί παροχής βοηθήματος εις τους οπωσδήποτε εκ των γεγονότων του Νοεμβρίου του 1916 παθόντας και τους εν ταις επαρχίαις παρομοίου διωγμού, ως και εις του παθόντας εκ τορπιλλισμού πλοίων» (11/7/1917), ΦΕΚ Α' /138/11-7-1917· Ν. 810 «Περί κυρώσεως Β.Δ. "Περί παροχής βοηθήματος εις τους οπωσδήποτε εκ των γεγονότων του Νοεμβρίου του 1916 παθόντας και τους εν ταις επαρχίαις παρομοίου διωγμού, ως και εις του παθόντας εκ τορπιλλισμού πλοίων"» (26/8/1917), ΦΕΚ Α' /183/2-9-1917.

⁸⁴⁴ Συγκεκριμένα, εγκύκλιος του Υπουργείου Περιθάλψεως της 4ης Σεπτεμβρίου 1917 ανέφερε: «μέχρι νεωτέρας διαταγής θα εγγράφονται εις τα μητρώα περιθάλψεως οικογενειών επιστράτων, μόνον οι υπηρετούντες εις το σώμα στρατού Εθνικής Αμύνης». Ολόκληρη η τηλεγραφική εγκύκλιος σε Υπουργείον Περιθάλψεως, *Νόμοι, διατάγματα και εγκύκλιοι, ό.π.*, σ. 16· Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σ. 198. Η εγκύκλιος ακυρώθηκε στις 6 Σεπτεμβρίου 1917. Τηλεγραφική εγκύκλιος 6ης Σεπτεμβρίου 1917. Στο ίδιο, σσ. 201-202. Το «Σώμα Στρατού Εθνική Αμύνης» συγκροτήθηκε τον Ιούλιο του 1917 από τις μεραρχίες Σερρών, Αρχιπελάγους και Κρήτης του διαλυθέντος Δ' Σώματος Στρατού. Βλ. Υπουργείον Στρατιωτικών, *Νόμοι, βασιλικά διατάγματα και εγκύκλιοι διαταγαί προκληθείσαι υπό της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού. Έτους 1917*, εν Αθήναις 1918, σσ. 99-104, 140.

⁸⁴⁵ Συγκεκριμένα τον Σεπτέμβριο του 1917 αποφασίστηκε η εξαίρεση από την παρεχόμενη περίθαλψη των οικογενειών των του Δ' Σώματος Στρατού, μία απόφαση ωστόσο που ανακλήθηκε το Μάρτιο του 1918. Εγκύκλιοι 21ης Σεπτεμβρίου 1917 και 29ης Μαρτίου 1918. Με νέα εγκύκλιο (13 Απριλίου 1918) αποφασίζεται να μην καταβληθούν τα χρεωστούμενα επιδόματα της επιστράτευσης στους ανήκοντες στο σώμα Χατζόπουλου στρατιωτικούς. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σ. 208, 462, 475.

⁸⁴⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 141, Εγκύκλιος Υπουργείου Περιθάλψεως αρ. 8730 [χωρίς ημερομηνία].

σύστασης ήταν ότι είχε παρατηρηθεί το φαινόμενο (δεν αναφερόταν σε τι εύρος) επιτροπές χωριών να μην συμπεριλαμβάνουν στους δικαιούχους πραγματικά άπορες οικογένειες λόγω «τοπικών παθών και πολιτικών αντιθέσεων». Συγκεκριμένα αναφερόταν ως παράδειγμα η περίπτωση μίας επιτροπής (χωρίς να κατονομάζεται η περιοχή) όπου από τις 34 οικογένειες που τελικά έλαβαν το επίδομα, αρχικά για πολιτικούς λόγους αυτό είχε δοθεί μόλις σε 4. Η εγκύκλιος, σε ενωτικό κλίμα ζητούσε «πάση δυνατή ευμένεια και επιείκεια υπέρ των οικογενειών των παρεχουσών τους προστάτας των ως προμάχους της τιμής και των συμφερόντων της Πατρίδος». Η στήριξη της πολεμικής προσπάθειας ήταν ο στόχος της εγκυκλίου καθώς όπως υπογράμμισε ο υπουργός τέτοια περιστατικά δημιουργούσαν «δυσφορία προς βλάβην της επιστρατεύσεως».⁸⁴⁷

Την ίδια περίοδο υπήρξε διεύρυνση της βεντάλιας της περίθαλψης και για τα θύματα πολέμου. Τον Αύγουστο του 1917 ψηφίστηκε και ο ν. 759/1917, ο πρώτος αναλυτικός προστατευτικός νόμος για τα θύματα πολέμου. Αυτός όριζε ότι δικαιούνται περίθαλψη, ανεξαρτήτως εάν λαμβάνουν σύνταξη, αξιωματικοί και οπλίτες του στρατού ξηράς και του ναυτικού, οι οποίοι κατέστησαν ανίκανοι προς εργασία λόγω τραυμάτων ή ασθενειών κατά τη συμμετοχή τους στους πολέμους του 1912–13 και στον εν εξελίξει «Ευρωπαϊκό πόλεμο» καθώς και οι οικογένειες αυτών σε περίπτωση θανάτου τους (άρθρο 1). Στην περίπτωση των θυμάτων πολέμου η περίθαλψη δεν αφορούσε μόνο τη χρηματική ενίσχυση όπως στην περίπτωση των οικογενειών των επιστρατευμένων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 2 του ν. 759, η περίθαλψη νοούταν ως α') η εφάπαξ ή κατά μήνα, μόνιμα ή προσωρινά, παροχή χρηματικού βοηθήματος ανάλογου της οικονομικής κατάστασης του δικαιούχου, και β') στην «εν γένει αντίληψιν», η οποία οριζόταν ως βοήθεια εξεύρεσης εργασίας, παροχή τροφής, ιατρικής βοήθειας, νοσηλείας και «ειδικήν επιμέλειαν» για τα νεαρά μέλη της περιθαλψιούχου οικογένειας. Την εφαρμογή αυτών των διατάξεων αναλάμβανε η πλέον υπαγόμενη στο Υπουργείο Περιθάλψεως Επιτροπή Περιθάλψεως (βλ. παραπάνω), με πόρους προερχόμενους από το πρόσθετο ταχυδρομικό τέλος του ν. 165/1914, την πρόσοδο από το φόρο δημοσίων θεαμάτων του ν. 648/1915, εράνους, πρόσοδο από τα περίπτερα, εισφορές του κράτους, δωρεές και κλη-

⁸⁴⁷ Εγκύκλιος 15ης Φεβρουαρίου 1918. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Νόμοι, διατάγματα, ό.π.*, σ. 41.

ροδοτήματα. Η Επιτροπή χειριζόταν τα ζητήματα περιπτέρων, ενώ αποφάσιζε για τη δημιουργία «αγαθοεργών καταστημάτων και συσσιτίων» καθώς και τη διενέργεια εράνων που θα συνέβαλαν στους σκοπούς της.⁸⁴⁸

Η εφαρμογή του εν λόγω νόμου δεν έγινε ούτε αυτή με ευκολία καθώς όπως παραδεχόταν ο Σίμος υπήρχαν καθυστερήσεις έως τριών μηνών στα παρεχόμενα επιδόματα.⁸⁴⁹ Στο γραφειοκρατικό σκέλος υπήρχαν επίσης προβλήματα, διότι σύμφωνα με τον υφυπουργό Στρατιωτικών Αλέξιο Γρίβα «αγνοούνταν» ονόματα θανούντων, και εξαφανισθέντων από τα βιβλία του Υπουργείου Στρατιωτικών της περιόδου των Βαλκανικών Πολέμων.⁸⁵⁰ Εντούτοις, παρόλες τις δυσκολίες η παροχή περίθαλψης με τη μορφή χρηματικού βοηθήματος, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και βοήθεια επαγγελματικής αποκατάστασης και όχι μόνο απλώς σύνταξης εξελίχθηκε σε μία παγιωμένη αντίληψη. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά, το 1920, κείμενο του Υπουργείου Περιθάλψεως, το οποίο αποτελούσε πιθανότατα προσχέδιο υπό έκδοση βιβλίου:

*Η Πατρίς ευγνωμονούσα έρχεται αρωγός, ανεξαρτήτως της παρεχομένης ή μη συντάξεως, προς όσους εκ της συμμετοχής των εις τους πολέμους 1912 και 1913 και εις τον Ευρωπαϊκόν, κατέστησαν ανίκανοι προς εργασίαν [...] λόγω τραυμάτων, νόσων ή κακουχιών ως και εις τας οικογένειας αυτών.*⁸⁵¹

Τέλος, μία ακόμα πρόνοια που ελήφθη για τους ανάπηρους πολέμου ήταν η θέσπιση ορισμένων φοροελαφρύνσεων προς αυτούς.⁸⁵²

Την ίδια περίοδο ψηφίστηκε για πρώτη φορά ένα νέο είδος νόμου για τους επιστρατευμένους· ο «προστατευτικός». Αρχικά με τον ν. 1108/1917 οι δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι που επιστρατεύονταν συνέχιζαν να μισθοδοτούνται (εάν έχουν προσληφθεί τουλάχιστον ένα έτος πριν την κατάταξή τους) και μετά την αποστράτευση επέστρεφαν στη θέση τους, ενώ ο χρόνος της θητείας τους προσμετρούταν στα συντάξιμα έτη. Εν συνεχεία, μεγάλης σημασίας ήταν ο ν. 1234/1918, σύμφωνα με τον οποίο οι

⁸⁴⁸ Ν. 759 «Περί περιθάλψεως των θυμάτων του πολέμου» (23/8/1917), ΦΕΚ Α'/174/25-8-1917.

⁸⁴⁹ ΕΣΒ, Κ' Περίοδος. Γ' Σύνοδος. Συνεδρίασις ΙΑ' της 12 Μαρτίου 1918, σσ. 4-5.

⁸⁵⁰ ΕΣΒ, Κ' Περίοδος. Γ' Σύνοδος. Συνεδρίασις Ις' της 17 Μαρτίου 1918, σ. 3.

⁸⁵¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργο του Υπουργείου Περιθάλψεως», σ. 23.

⁸⁵² Η διάταξη έθετε ως αφορολόγητο όριο για τους ανάπηρους πολέμου, αντί των 12.000 δρχ. ετησίως που ίσχυε γενικά, τις 10.000 δρχ. για τα εισοδήματα εξ οικοδομών, εκ γαιών, εκ κινητών αξιών, τα κέρδη εξ εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων και εκ γεωργικών επιχειρήσεων καθώς και τις αμοιβές και εξ υπηρεσιών ελεύθερων επαγγελματιών. Για τους μισθωτούς το αφορολόγητο οριζόταν στις 9.960 δρχ., βλ. άρθρο 6§5 του Ν. 1640 «Περί φορολογίας των καθαρών προσόδων» (8/1/1919), ΦΕΚ Α'/4/9-1-1919. Το επόμενο έτος το όριο αυξήθηκε στις 12.000 δρχ., βλ. άρθρο 4 του Ν. 2173, «Περί καταργήσεως του φόρου των εκτάκτων κερδών και ετέρων κειμένων φόρων και περί καθορισμού νέων συντελεστών της φορολογίας των καθαρών προσόδων» (30/4/1920), ΦΕΚ Α'/99/30-4-1920. Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για την υπόδειξη των εν λόγω διατάξεων.

ιδιωτικοί υπάλληλοι που επιστρατεύτηκαν και εργαζόντουσαν για τουλάχιστον έξι μήνες προστατεύονταν και δεν μπορούσαν να απολυθούν (άρθρο 1). Σε περίπτωση που είχε προσληφθεί άλλος στη θέση τους, τότε μετά την αποστράτευση η σύμβαση εργασίας του αντικαταστάτη θα διαλυόταν αυτοδικαίως χωρίς τη χορήγηση αποζημίωσης (άρθρο 2).⁸⁵³ Ο εν λόγω νόμος αποτέλεσε την πρώτη κρατική παρέμβαση στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας υπέρ των παλαιμάχων και τον πρώτο από μία σειρά προστατευτικών νόμων για τους παλαιμάχους που ψηφίστηκαν στον Μεσοπόλεμο.

Για τον ν. 1234, «δικαιολογητικός λόγος υπήρξεν ότι είναι ηθικώς απαράδεκτον όσοι εμόχθησαν να μεγεθύνουν ή διαφυλάξουν τα όρια της Πατρίδος εν πολέμω, εν ειρήνι να μη δύνανται να εξεύρουν εργασίαν [...] ή και εργαζόμενοι να υπόκεινται εις τον κίνδυνον αδικαιολογήτως να τεθώσιν εκτός εργασίας».⁸⁵⁴ Έως την υιοθέτηση αυτών των νόμων το Κράτος είχε συνδέσει την επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιμάχων με αυτή μίας μερίδας αυτών, των αναπήρων πολέμου. Ο ν. 1234 αποτέλεσε τομή καθώς πλέον το Κράτος παρενέβαινε στον τομέα της εργασίας, και δη σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, υποχρεώνοντάς τις να επαναπροσλάβουν τους εφέδρους, ώστε να εξασφαλίσει μεταπολεμικά εργασία σε αυτούς. Η επανένταξη των παλαιμάχων στην αγορά εργασίας ήταν μείζον και δυσεπίλυτο κοινωνικο-πολιτικό ζήτημα την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου τόσο στη Ελλάδα όσο και διεθνώς. Ο νόμος αυτός αποτέλεσε τη βάση για μία σειρά νομοθετήματα–σταθμούς (1925, 1929, 1935 και 1936, βλ. Κεφάλαια Β.3.1, Β.4.1, Γ.1.2 και Γ.2.1) με τα οποία το Κράτος παρενέβαινε όλο και πιο δραστικά στον ιδιωτικό τομέα ώστε να εξασφαλίσει εργασία στους παλαιμάχους. Σε αυτή την περίπτωση επίσης, η ψήφιση αυτού του νόμου ήταν επηρεασμένη από αντίστοιχα μέτρα στο εξωτερικό. Συγκεκριμένα, όπως ανέφερε ο τότε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας Αλέξανδρος Σβώλος, ο ν. 1234 συντάχθηκε έχοντας ως πρότυπο τον αντίστοιχο ιταλικό της 1ης Μαΐου 1916.⁸⁵⁵

Η αντιμετώπιση του εκρηκτικού κοινωνικού ζητήματος της περίθαλψης των ένεκα του πολέμου αναξιοπαθούντων ήταν η βασική αιτία για τη θέσπιση των πολυάριθμων

⁸⁵³ Ν. 1108 «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 86 του 425 νόμου “Περί στρατολογίας του κατά γην στρατού”» (16/12/1917), ΦΕΚ Α’/307/30-12-1917· Ν. 1234 «Περί της θέσεως των ιδιωτικών υπαλλήλων εν περιπτώσει επιστρατεύσεως» (31-3-1918), ΦΕΚ Α’/74/7-4-1918· Ηλίας Ρογκάκος, *Ο νόμος Περί προστασίας Παλαιών Πολεμιστών*, Τύποις: Ν. Απατσίδης, Αθήναι 1936, σ. 40.

⁸⁵⁴ Τάσος Τσιμπούκης, *Δίκαιον προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών*, Τύπ. Απατσίδη–Ρούτση, Αθήναι 1937, σ. α’.

⁸⁵⁵ Σβώλος, *Προβλήματα του έθνους*, ό.π., σ. 30, υπ. 1.

προνοιακών μέτρων, όμως δευτερευόντως είχε και την πολιτική διάστασή της. Τα προνοιακά μέτρα για τους επιστρατευμένους, τις οικογένειές τους καθώς και τους τραυματίες, ανάπηρους και τα θύματα πολέμου που έλαβαν μορφή χιονοστιβάδας τους πρώτους μήνες μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στόχευαν αφενός στην παγίωση του νέου καθεστώτος, αφετέρου στην ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας. Η νέα κυβέρνηση επεδίωκε την ικανοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων κοινωνικών στρωμάτων ώστε να εξασφαλίσει την εδραίωσή της. Ιδιαίτερως δε οι επιστρατευμένοι αποτελούσαν μία κρίσιμη μάζα, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό είχαν συμπορευτεί με τον αντιβενιζελισμό το προηγούμενο έτος με το κίνημα των Επιστράτων (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). Καθ' όλη τη βενιζελική τριετία οι πρώην σύλλογοι Επιστράτων αποτελούσαν, σύμφωνα με τον μελετητή τους Γιώργο Μαυρογορδάτο, «ουσιώδη παράγοντα της πολύμορφης αντίστασης του Αντιβενιζελικού λαού».⁸⁵⁶ Παράλληλα και σοσιαλιστικές ομάδες είχαν αντιταχθεί στην επιστράτευση αυτή, όπως η Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης και η Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση (αναλυτικά, βλ. Β.2.1.1).

Η εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης και της πειθάρχησης των επιστράτων θα συνέδραμε ταυτόχρονα και στην εν εξελίξει πολεμική προσπάθεια καθώς μη συμμόρφωσή τους δημιουργούσε προβλήματα. Για παράδειγμα, από τους 41.585 κληθέντες στην επιστράτευση του Ιανουαρίου του 1918, ένα μήνα αργότερα είχαν καταταχθεί μόλις 29.166 έφεδροι, ήτοι 70,13% δηλαδή το 29,87% ήταν ανυπότακτοι.⁸⁵⁷ Για την Αθήνα συγκεκριμένα, στην οποία η επιστράτευση έγινε τον Μάρτιο του 1918, οι ανυπότακτοι άγγιζαν το 40%.⁸⁵⁸ Στις αρχές του 1918 είχαν επίσης πραγματοποιηθεί στάσεις σε Λαμία, Θήβα και Κοζάνη.⁸⁵⁹ Η σύνδεση προνοιακών μέτρων και πολεμικής προσπάθειας συνέχισε να υπάρχει και τα επόμενα χρόνια. Όπως χαρακτηριστικά το έθετε κατά τη διάρκεια των θερρινών επιχειρήσεων του 1921 η (τότε ναυαρχίδα του βενιζελισμού) Πατρίς: «Η Ελλάς ακόμη μάχεται, και νέοι ανάπηροι δημιουργούνται χάριν αυτής [...] Ικανοποιήσατε τους

⁸⁵⁶ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 121-122.

⁸⁵⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 216, Επιτελική Υπηρεσία Στρατού προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Αθήνα, 18 Φεβρουαρίου 1918.

⁸⁵⁸ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής*, ό.π., σ. 183.

⁸⁵⁹ Για τις στάσεις σε Λαμία (τον Ιανουάριο του 1918), Θήβα (Φεβρουάριος 1918) και Σέρβια Κοζάνης (Ιούνιος 1918) βλ. Βεντήρης, ό.π., σ. 369· Στέφανος Σαράφης, *Ιστορικές Αναμνήσεις (Από τα παιδικά χρόνια ως την Κατοχή)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980, σσ. 147-148, 150-151· Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής*, ό.π., σσ. 181-182, 223-224. Μαυρογορδάτος, 1915, ό.π., σσ. 296-305· Αθανάσιος Γ. Καραπέτσας, *Ο Διχασμός του '18. Τα Λαμιακά και τα Θηβαϊκά*, Μπατσιούλας, Αθήνα 2015.

παλαιούς διά να εξασφαλίσετε τον εθνουσιασμόν και την πρόθυμον θυσίαν των νέων».⁸⁶⁰

Η κυβέρνηση ακολουθούσε μία πολιτική «καρότου» και «μαστήγιου» για την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας. Όλα τα προαναφερθέντα μέτρα αποτέλεσαν το «καρότο» για τους επιστρατευμένους, ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση δημιούργησε ένα δράκοντιο νομικό πλαίσιο για τη λιποταξία και την ανυποταξία.⁸⁶¹ Το πρόβλημα της λιποταξίας και των στάσεων στο ελληνικό στράτευμα κατέστησε επιτακτική τη νομοθέτηση προστατευτικών μέτρων για τους (υφιστάμενους και μέλλοντες) πολεμιστές αποτελώντας μία πτυχή της ανάπτυξης της περίθαλψης κατά την εμπόλεμη περίοδο. Εντούτοις, δεν ήταν αυτή η πρωτογενής αιτία για την περίθαλψή τους, η οποία, όπως έχει προαναφερθεί, ήταν η προσπάθεια του Κράτους να ανταπεξέλθει στο νέο κοινωνικο-οικονομικό τοπίο που δημιούργησαν οι Εθνικοί Πόλεμοι, αλλά και ο Μεγάλος Πόλεμος εν γένει.

Το τελευταίο σημαντικό νομοθέτημα της βενιζελικής τριετίας ήταν ο ν. 1960/1920, ο οποίος ήταν ο πιο γενναιόδωρος και ολοκληρωμένος, μέχρι τότε, νόμος για τα θύματα του πολέμου και η καινοτομία του ήταν ότι θέσπιζε την περίθαλψή τους ανεξαρτήτως εάν ελάμβαναν πολεμική σύνταξη.⁸⁶² Όσοι ήταν, μερικώς ή απολύτως, ανίκανοι

⁸⁶⁰ Πατρίς, 5/7/1921, «Προτάξατε των ηρώων της φατριάς τους αληθείς μάρτυρας της πατρίδος».

⁸⁶¹ Συγκεκριμένα με το ν. 1013 του Νοεμβρίου του 1917 κάθε υπαξιωματικός ή στρατιώτης που λιποτακτούσε εν καιρώ ειρήνης θα τιμωρούνταν με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών, ενώ εν καιρώ πολέμου με «φυλάκισιν εν φρουρίω» από 8 έως 15 έτη. Εάν λιποτάκτησε στην υπηρεσία του, καθ' υποτροπή ή πήρε μαζί του το όπλο ή το αλόγόν του ο ελάχιστον χρόνος φυλάκισης οριζόταν στα 12 έτη. Επίσης, οι ανυπότακτοι εν καιρώ πολέμου τιμωρούνται με «φυλάκισιν εν φρουρίω» από 8 έως 20 έτη και εν ώρα επιστρατεύσεως με φυλάκιση από 6 μήνες έως 5 έτη. Παράλληλα, δινόταν το δικαίωμα στον κυβερνητικό αντιπρόσωπο ή το νομάρχη μίας περιοχής να διατάξει την εκτόπιση συγγενών του λιποτάκτη ή του ανυπότακτου, εάν αυτός δεν εμφανιζόταν σε κάποια αρμόδια αρχή εντός 15 ημερών. Το μέτρο αυτό απέδωσε και αρκετοί λιποτάκτες επέστρεψαν στις θέσεις τους σύμφωνα με τον τότε υπολοχαγό της Μεραρχίας Αρχιτελάγου Στέφανο Σαράφη. Σε συνέχεια του ανωτέρω νόμου, τον Απρίλιο του 1918 ελήφθη ένα ακόμα σκληρότερο νομοθέτημα (ν. 1345/1918), σύμφωνα με το οποίο όποιος δημόσια ή κατ' ιδίαν παρότρυνε τη λιποταξία ή την ανυποταξία εν καιρώ πολέμου «τιμωρείται με θάνατον, συντρεχουσών δε ελαφρυντικών περιπτώσεων με ισόβια δεσμά». Ο νόμος αυτός εφαρμόστηκε στην περίπτωση του 12ου Συντάγματος (Πατρών) της III Μεραρχίας, στο οποίο στασίασαν περίπου 800 άνδρες τον Ιούνιο του 1918. Μετά τη σύλληψη των στασιαστών στο στρατοδικείο καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν ο διοικητής του συνταγματάρχης Παντελής Γιαννετάκης και πολλοί αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του. Τον Αύγουστο του 1918, στις παραμονές δηλαδή της τελικής μάχης για το Μακεδονικό Μέτωπο, πραγματοποιήθηκαν αθρόες συλλήψεις «ντεφετιστών» βάσει αυτών των νόμων. Ν. 1013 «Περί μεταρρυθμίσεως των αφοροσών την λιποταξίαν και ανυποταξίαν διατάξεων» (28/10/1917), ΦΕΚ Α' /247/3-11-1917· Ν. 1227 «Περί επεκτάσεως των διατάξεων των νόμων ΤΟΔ', ΥΙΕ' και ΩΞΗ' "Περί καταδιώξεως της ληστείας" και επί των αδικημάτων της στάσεως ανυποταξίας και ανπστάσεως της Στρατιωτικής ποινικής νομοθεσίας» (31/3/1918), ΦΕΚ Α' /70/4-4-1918· Ν. 1345 «Περί των συμβουλευόντων ή παροτρυνόντων εις λιποταξίαν» (13/8/1918), ΦΕΚ Α' /89/27-4-1918· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 25/8/1918, «Σύλληψις ντεφετιστών», 29/8/1918, «Σύλληψις ντεφετιστού», 1/9/1918, «Σύλληψις ντεφετιστού»· Σαράφης, *ό.π.*, σσ. 143-144.

⁸⁶² Ν. 1960 «Περί περιθάλψεως των θυμάτων πολέμου» (27/1/1920), ΦΕΚ Α' /24/29-1-1920. Βλ. και τις τροποποιήσεις με το ν. 2503 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 1960» (16/9/1920) ΦΕΚ Α' /217/22-9-1920 (ο

προς εργασία εξαιτίας τραυμάτων κατά τις επιστρατεύσεις του 1912–13 και 1916 δικαιούνται περίθαλψης ανεξαρτήτως του εάν τους χορηγείται κάποια σύνταξη, αρκεί να ήταν «σχετικώς άποροι» (άρθρο 1). Στο ίδιο άρθρο ήταν εμφανής η πολιτική εύνοια καθώς δικαιούνται περίθαλψη και οι χήρες, τα τέκνα, οι ανιόντες και οι αδελφοί όσων «εφονεύθησαν κατά τας προς αντιδραστικούς συγκρούσεις κατά Σεπτέμβριον και Οκτώβριον του 1916». Το άρθρο «φωτογράφιζε» τα θύματα των αντιβενιζελικών Επιστράτων, ωστόσο, άγνωστο γιατί, εξαιρείται ο Νοέμβριος του 1916, μήνας που έλαβαν χώρα τα Νοεμβριανά. Η παροχή της περίθαλψης συνεχιζόταν όπως σε προηγούμενους νόμους (άρθρα 2–21). Για πρώτη φορά στα θύματα πολέμου εντάσσονται και οι εξαφανισθέντες και οι συγγενείς τους (άρθρο 26). Το καινούργιο στοιχείο που εισήγαγε ο συγκεκριμένος νόμος είναι ότι οι ανάπηροι πολέμου διορίζονταν πλέον άνευ διαγωνισμού σε δημόσιες θέσεις κατώτερων υπαλλήλων (άρθρο 22), τα ορφανά πολέμου προτιμώνται σε όλα τα σχολεία και ιδρύματα και η φοίτησή τους ήταν εφεξής ατελής (άρθρα 23, 25) και οι χήρες, μητέρες και αδελφές των αποθανόντων προτιμώνται σε θέσεις καθαριστριών και επιστατριών (άρθρο 24). Τέλος, το Τμήμα Θυμάτων Πολέμου αναβαθμίστηκε σε Διεύθυνση.

Το άρθρο 27 του ν. 1960/1920 σε συνδυασμό με δύο ακόμα νόμους ρύθμιζε το ζήτημα της παραχώρησης περιπτέρων σε ανάπηρους, που είχε αρχίσει να υλοποιείται από το 1914 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο ν. 254/1914 παραχωρούσε στην Επιτροπή Περιθάλψεως το δικαίωμα δημιουργίας και παραχώρησης περιπτέρων στους «ανίκανους καταστάντας τραυματίας του πολέμου». Σύμφωνα με επιστολή του Τμηματάρχη Θυμάτων Πολέμου το 1918 πολλοί ήταν αυτοί που ζητούσαν την ανέγερση περιπτέρων και μάλιστα «εις τα κεντρικώτερα μέρη της πόλεως, όπερ αδύνατον να πραγματοποιηθή».⁸⁶³ Με το άρθρο 27 του ν. 1960/1920 όλα τα ήδη υφιστάμενα περίπτερα σε Αθήνα και Πειραιά παραχωρούνται στην Πανελλήνια Ένωση Τραυματιών Πολέμου 1912–1918 (ΠΕΤΠ, βλ. Κεφάλαιο Α.2.2), η οποία θα εκμίσθωνε τα περίπτερα «δια πλειοδοτικής δημοπρασίας», σε αντίθεση με την «παραχώρηση» του ν. 254, αποκλειστικά σε πιστοποιημένους από την υγειονομική επιτροπή του στρατού τραυματίες πολέμου. Οι εκμισθωτές θεωρούταν αυτομάτως μέλη της Ένωσης, και τα μισθώματα δίνονταν

οποίος όριζε ότι αιτήσεις σχετικές με τους Βαλκανικούς Πολέμους θα γίνονται έως το τέλος του 1920 και ότι η επιτροπή περιθάλψεως αντικαθιστά την υγειονομική επιτροπή) και τον ν. 2802 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων 1960 και 2503» (14/6/1922), ΦΕΚ Α'/96/22-6-1922 (με τον οποίο αυξανόταν η πίστωση για τα θυμάτων πολέμου από τα τρία στα οκτώ εκατομμύρια).

⁸⁶³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 138, Κ. Βουδούρης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 22 Φεβρουαρίου 1918.

υπέρ των σκοπών της. Μάλιστα, με το ν. 2206/1920, που τροποποιούσε μερικώς το άρθρο 27, η ΠΕΤΠ αποκτούσε το «αποκλειστικό» δικαίωμα τοποθέτησης περιπτέρων, ενώ στο διοικητικό συμβούλιο της Ένωσης προστίθενται και τρία μέλη της Επιτροπής Περιθάλψεως Θυμάτων Πολέμου πέρα από το διευθυντή της ομώνυμης υπηρεσίας.⁸⁶⁴

Στις παραμονές της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου ψηφίστηκε ο ν. 2942/1922 για τη διεύρυνση της πρόνοιας των περιπτέρων κυρίως μέσω της μεταβίβασης του περιπτέρου στη χήρα ή στα ορφανά του θανόντα περιπτερούχου (άρθρο 4). Επίσης, άλλες καινούργιες τροποποιήσεις προέβλεπαν ότι η παραχώρηση του περιπτέρου θα γινόταν με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου της ΠΕΤΠ, το οποίο θα καθόριζε μαζί με ένα επίτροπο του Υπουργείου Περιθάλψεως το ύψος του μισθώματος (άρθρα 3, 6). Τα μηνιαία μισθώματα διατίθεντο υπέρ του υπό σύσταση «Ταμείου προικοδοτήσεως των θυγατέρων και αδελφών τραυματιών» (άρθρο 6). Ωστόσο, οι πρόνοιες αυτές δεν ίσχυαν για τα περίπτερα στις Νέες Χώρες (άρθρο 5).⁸⁶⁵ Με αυτούς τους νόμους είχε οικοδομηθεί στο τέλος της εμπόλεμης περιόδου, το 1922, ένα διευρυμένο νομικό πλαίσιο για την παραχώρηση περιπτέρων, ένα μέτρο το οποίο ξεκίνησε την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων και όπως παρουσιάζεται και σε επόμενα κεφάλαια αποτέλεσε κατά τον Μεσοπόλεμο (αλλά και μετά το 1945) έναν βασικό πυλώνα της επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής επανένταξης των αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Η παραχώρηση περιπτέρων αποτελούσε ένα συμφέρον μέτρο για το Κράτος, λόγω του περιορισμένου κόστους του. Εντούτοις δεν αποτελούσε ένα επαρκές μέσο βιοπορισμού για τους απομάχους καθώς το εισόδημα από αυτό εξαρτιόταν από σειρά παραγόντων, όπως η αγοραστική δύναμη των καταναλωτών ή η τοποθεσία του περιπτέρου.

Η επαγγελματική αποκατάσταση των απομάχων δεν ήταν όμως ευπρόσδεκτη από αυτούς. Η κυριότερη αξίωση των αναπήρων πολέμου αυτή την περίοδο (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2) ήταν η λήψη μέτρων προς την προνοιακή πολιτική που κυριαρχούσε και προπολεμικά: την παροχή πολεμικής σύνταξης. Το αίτημα αυτό πήγαζε από τη δεινή οικονομική

⁸⁶⁴ Ν. 2206 «Περί τροποποιήσεως το νόμου 1960 “Περί περιθάλψεως θυμάτων πολέμου”» (10/6/1920), ΦΕΚ Α’/136/24-6-1920.

⁸⁶⁵ Ν. 2942 «Περί ανεγέρσεως και λειτουργίας περιπτέρων υπέρ των τραυματιών και αναπήρων πολέμου εν ταις δημοσίαις και δημοτικαίς πλατείαις και οδοίς» (28/6/1922), ΦΕΚ Α’/133/1-8-1922. Επίσης από τον Σεπτέμβριο του 1921 το Υπουργείο Στρατιωτικών αποφάσισε να παραχωρούνται τα καφενεία των στρατιωτικών μονάδων σε τραυματίες άνευ δημοπρασίας. *Εμπρός*, 28/9/1921, «Στρατιωτικά». Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για την υπόδειξη της εν λόγω απόφασης.

κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει πολλοί απόμαχοι. Όπως ομολογούταν σε κοινοβουλευτική συζήτηση το 1921 οι «αγωνισάμενοι υπέρ πίστεως και πατρίδος» είχαν οδηγηθεί «εις την θλίψιν και την ανέκφραστον πενίαν», ενώ ήταν σύνηθες το θέαμα «το οποίον βλέπομεν εις τα πεζοδρόμια των Αθηνών, τραυματιών εγκαταλελειμμένων εις την τύχην των και επαιτούντων, διότι δεν δύνανται να ζήσωσιν αλλιώς».⁸⁶⁶ Σε αυτό το πλαίσιο οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1920–22 κινήθηκαν προνοιακά κυρίως στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού των πολεμικών συντάξεων.

Τον κύκλο των προνοιακών νόμων της πολεμικής περιόδου 1917–22 έκλεισε, μερικούς μήνες πριν την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου ένας θεμελιώδης νόμος για τις πολεμικές συντάξεις στην Ελλάδα. Οι ζυμώσεις για τον καταρτισμό του είχαν ξεκινήσει ήδη από τις αρχές του 1921 καθώς απαντώντας σε αίτημα της ΠΕΤΠ (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2) προς την Εθνοσυνέλευση, ο Δ. Γούναρης, ως υπουργός Στρατιωτικών, ανέφερε ότι είχε ήδη συσταθεί επιτροπή για τον καταρτισμό νόμου για τις συντάξεις των αναπήρων πολέμου, ενώ τόνισε ότι

*θα ηδύναντο να υπάρξωσι δισταγμοί, από της απόψεως της επαρκείας του δημοσίου ταμείου προκειμένου περί παροχής επαρκών των μέσων της υπάρξεως εις εκείνους οι οποίοι εστερήθησαν της ικανότητος του κερδίζειν εν τη προαστίσει των συμφερόντων της Πατρίδος δεν δύναται να υπάρξη ουδ' ο ελάχιστος δισταγμός.*⁸⁶⁷

Σε αυτό το χωρίο ομολογούταν για άλλη μία φορά η αντίληψη που κυριαρχούσε διεθνώς από τον 19ο αιώνα και είχε αποκρυσταλλωθεί πλήρως κατά τον Μεγάλο Πόλεμο: η ευγνωμοσύνη της έθνους προς τους πολεμιστές του ήταν αδιαπραγμάτευτη και έπρεπε να αποπληρωθεί, ανεξαρτήτως των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπιζε το Κράτος. Αυτή η ευγνωμοσύνη θα είχε αντίκρισμα και στους μελλοντικούς αγώνες του έθνους, όπως χαρακτηριστικά το έθετε ο πληρεξούσιος Αττικοβοιωτίας Αντώνιος Μάτεσις στην ίδια κοινοβουλευτική συζήτηση: «ο πόλεμος πάντα υπήρξε ο κλήρος της ελληνικής φυλής [...] μετά τη λήξιν εκάστου πολέμου το Έθνος ημών ευρίσκεται εις την ανάγκην να προπαρασκευάζη τον μέλλοντα τοιούτον, και το θεμελιωδέστερον σημείον της πολεμικής διαπαιδαγώγησεως είναι ο σεβασμός προς τον τραυματίαν».⁸⁶⁸

⁸⁶⁶ Αποσπάσματα από τις ομιλίες των πληρεξουσίων του Λαϊκού Κόμματος Λυκούργου Τσουκαλά και Νικόλαου Καλαντζάκου στη συνεδρία της 18ης Φεβρουαρίου 1921. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920–1921)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1921, σσ. 370–371.

⁸⁶⁷ Συνεδρίαση 18ης Φεβρουαρίου 1921. Στο ίδιο, σ. 372.

⁸⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 370.

Μέχρι τα τέλη του 1921 η επιτροπή σύνταξης του νόμου με επικεφαλής τον πληρεξούσιο Αττικοβοιωτίας και υποναύαρχο ε.α. Περικλή Ιάκ. Αργυρόπουλο μελέτησε τους αντίστοιχους νόμους σε Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία και Ιταλία.⁸⁶⁹ Στις 20 Δεκεμβρίου του 1921 πραγματοποιήθηκε η πρώτη σχετική σύσκεψη μεταξύ βουλευτών (επικεφαλής των οποίων ήταν ο Αργυρόπουλος) και εκπροσώπων της ΠΕΤΠ (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2), της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών, του Επαγγελματικού και του Εμπορικού Επιμελητηρίου Αθηνών. Η κυβερνητική άποψη που εξέφρασε ο Περ. Αργυρόπουλος, και την οποία υποστήριξαν και οι αντιπρόσωποι των Επιμελητηρίων, ακολουθούσε την κρατική πολιτική της επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2). Συγκεκριμένα ο Π. Αργυρόπουλος «κηρύσσεται αναφανδόν κατά της παροχής συντάξεως και προτείνει την υπό του Κράτους χρησιμοποίησιν των τραυματιών εις εκμάθισιν τέχνης», συνοψίζοντας αυτή τη λογική ο αντιπρόσωπος του Εμπορικού Επιμελητηρίου σημείωνε ότι ήταν υπέρ «της μεταβολής των τραυματιών εις εργάτας».

Σε πρώτη φάση αποφασίστηκε να καταρτιστεί επιτροπή όλων των εμπλεκομένων υπό την προεδρία του πληρεξούσιου Μεσσηνίας και αντιναύαρχου ε.α. Κωνσταντίνου Αλ. Κουμουνδούρου. Με τη σειρά της η επιτροπή δημιούργησε δύο υποεπιτροπές, με την πρώτη (αποτελούμενη από τους πληρεξούσιους Π. Αργυρόπουλο, Γ. Μερκούρη και Αντ. Μάτση) να έχει ως στόχο τη μελέτη του τρόπου ικανοποίησης των αιτημάτων των τραυματιών και τη δεύτερη στην οποία συμμετείχαν οι αντιπρόσωποι των Εμπορικών Επιμελητηρίων και Συλλόγων για τη μελέτη της εξεύρεσης πόρων.⁸⁷⁰

Τον Μάρτιο του 1922 στη Γ' Εθνική Συνέλευση καταρτίστηκε κοινοβουλευτική επιτροπή για τη σύνταξη του νόμου,⁸⁷¹ στην οποία απέστειλε υπόμνημα η ΠΕΤΠ. Η Ένωση θεωρούσε τις παρεχόμενες συντάξεις «ανεπαρκέστατες» και αξίωνε μηνιαίες συντάξεις

⁸⁶⁹ ΕΣΒ, Γ' Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις, Συνεδρίασις 64η της 8ης Μαρτίου 1922, σσ. 1081-1082.

⁸⁷⁰ Εμπρός, 21/12/1921, «Η χθεσινή συνέλευσις υπέρ της βελτιώσεως της τύχης των τραυματιών»· Ριζοσπάστης, 21/12/1921, «Η πολιτική εκμετάλλευσιν των τραυματιών», 24/12/1921, «Η κοροϊδία των ηρώων». Η δεύτερη επιτροπή πρότεινε την επιβολή επτά νέων φόρων ώστε να ανευρεθούν επιπρόσθετα έσοδα που θα δίνονταν για την περίθαλψη των τραυματιών. Η εξαγγελία αυτή προκάλεσε αντιδράσεις με τον Ριζοσπάστη να εναντιωνόταν στις προτάσεις αυτές καθώς και οι επτά προτεινόμενοι φόροι θα επιβάρυναν τους καταναλωτές και ζητούσε τη δημιουργία νέας επιτροπής αποτελούμενης από θύματα πολέμου. Ριζοσπάστης, 29/1/1922, «Οι τραυματίαι και το άλυτο ζήτημά τους».

⁸⁷¹ Η κοινοβουλευτική επιτροπή αποτελείτο από τους πληρεξούσιους Περ. Αργυρόπουλο, Αντ. Μάτση, Γ. Αναστασόπουλο, Γ. Μπούσιο, Γ. Μερκούρη, Ν. Στράτο, Λυκ. Τσουκαλά, Π. Δαγκλή, Χαρ. Βοζίκη, Ξεν. Μαυρομάτη, Γ. Αλεξάνδρου, Κ. Τυπάλδο, Επ. Εμπειρικό, Εμ. Τσουδερό, Αντ. Χρηστομάνο και Μαρ. Γερουλάνο. Επίσης, άξιο αναφοράς ήταν ότι στη σχετική συζήτηση ο πληρεξούσιος Έβρου Χαμήτ-βέη-Ζαδές δήλωσε ότι οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι συμερίζονταν την ανάγκη για λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων για τους ανάπηρους πολέμου. Ελεύθερον Βήμα, 9/3/1922, «Η χθεσινή συνεδρίασις της εθνοσυνελεύσεως».

ύψους 600, 350 και 220 δρχ. (αναλόγως το βαθμό αναπηρίας).⁸⁷² Για να γίνει κατανοητό το ύψος των προτεινόμενων συντάξεων, το 1921 το κόστος του 1 κιλού ψωμιού κόστιζε 1,51 δρχ., δηλαδή 45,30 δρχ. μηνιαίως για ημερήσια κατανάλωσή του, του 1 κιλού ελαιόλαδου 4,48 δρχ., δηλαδή 8,96 για κατανάλωση 2 κιλών μηνιαίως, ενώ του 1 κιλού κρέατος 6,67 δρχ. κιλό, ήτοι 26,68 δρχ. μηνιαίως για εβδομαδιαία κατανάλωση.⁸⁷³

Η ψήφιση του νόμου πυροδότησε την εκτενέστερη μέχρι τότε συζήτηση στο κοινοβούλιο για θέματα σχετικά με την περίθαλψη των θυμάτων πολέμου.⁸⁷⁴ Σύμφωνα με τον εισηγητή του Περικλή Ι. Αργυρόπουλο, ο νόμος στόχευε «την ανακάθαρση των ισχυουσών μέχρι τούδε διατάξεων περί απονομής συντάξεως, αιρουμένης της πολυνομίας και της ανισότητας, όσον αφορά εις τον καθορισμό τούτων». Το πλεονέκτημα του νομοσχεδίου, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν ότι πλέον ρυθμιζόταν με δίκαιο και γενικό τρόπο το θέμα των συντάξεων ανικανότητας και απουσίαζαν διάφορες διακρίσεις που προέρχονταν από τους παλαιότερους νόμους (ν. 116/1913 και 680/1915). Επίσης διακήρυξε ότι «δεν οφείλομεν μόνον, κύριοι, να αυξήσωμεν τις συντάξεις των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, αλλά πρόκειται χάριν των συμφερόντων αυτών, αλλά και του συμφέροντος του Κράτους και της Κοινωνίας να καταστήσωμεν παραγωγούς τους αναπήρους διά της επανεκπαιδεύσεως». Ο Αργυρόπουλος μάλιστα ανέφερε ότι ταξίδευσε στην Ευρώπη για να μελετήσει τη νομοθεσία άλλων χωρών και όπως σημείωνε ο ίδιος επηρεάστηκε κυρίως από την ιταλική και τη γαλλική νομοθεσία. Οι επιρροές αυτές τον έκαναν να κατανοήσει ότι δεν πρόκειται απλώς για ένα θέμα συντάξεων, αλλά για ένα ζήτημα που άγγιζε ποικίλες πτυχές της κοινωνίας: «πρόκειται περί αυξήσεως των συντάξεων και περί αναδιοργανώσεως της Στέγης Πατρίδος, πρόκειται περί του αγροτικού νόμου, ο οποίος ελάχιστα ασχολείται με τα θύματα πολέμου, άτινα εν τούτοις επιβάλλεται να υποταχθώσιν εις τα ευεργετήματα αυτού». Επίσης, εξέφρασε την άποψη ότι θα έπρεπε να δημιουργηθεί Υπουργείο Συντάξεων κατά το πρότυπο του γαλλικού (Ministre des Pensions, Primes et Allocations de guerre), το οποίο είχε ιδρυθεί το 1920, ενώ τέλος ανέφερε ότι πρότυπο για τη σύνταξη του κατατεθέντος νόμου αποτέλεσε ο ιταλικός της 23ης Δεκεμβρίου 1920.

⁸⁷² *Εφημερίς των Συζητήσεων* [δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικού Μεταρρυθμιστικού Κόμματος του Ν. Στράτου], 17/5/1922, «Η νυκτερινή συνεδρίασις της εθνοσυνελεύσεως». Πρβλ. Κεφάλαιο Α.2.2.

⁸⁷³ Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 360. Δεν χρησιμοποιείται ο μέσος όρος του 1922 διότι περιέχει και τη ραγδαία αύξηση των τιμών την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής.

⁸⁷⁴ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920–1921–1922)*, *ό.π.*, σσ. 2482, 2538–2551, 2567–2593.

Τέλος, ζητούσε μαζί με το νόμο για τις συντάξεις, να ακολουθήσουν νόμοι για την αναδιοργάνωση της Στέγης Πατρίδος και του Υπουργείου Περιθάλψεως. Απαντώντας του ο υπουργός Στρατιωτικών Νικόλαος Θεοτόκης, ανέφερε ότι προς το παρόν θα ψηφιζόταν ο νόμος των συντάξεων και τα υπόλοιπα θέματα θα εξετάζονταν εν καιρώ.⁸⁷⁵

Ο ψηφισθείς ν. 2769/1922⁸⁷⁶ αποτέλεσε έναν από τους πιο ολοκληρωμένους και μακροσκελείς (41 άρθρων) έως τότε νόμους ο οποίος ήταν το θεμέλιο για την απονομή πολεμικών συντάξεων καθ' όλο το Μεσοπόλεμο, ενώ διατάξεις του ισχύουν έως σήμερα.⁸⁷⁷ Σύμφωνα με αυτόν, δικαίωμα προσωρινής ή μόνιμης σύνταξης «ανικανότητας» είχαν οι τραυματίες ή ασθενείς στον πόλεμο ή κατά τη διάρκεια υπηρεσίας (άρθρο 6). Επίσης, πολίτες ανεξαρτήτως φύλου που έχουν υποστεί «εκ συμβεβηκότος του πολέμου ή εξ υπαιτιότητας της Στρατιωτικής Υπηρεσίας» ο,τιδήποτε τους έχει μειώσει την ικανότητά τους για εργασία δικαιούνται σύνταξη (άρθρο 6), όπως και τα πληρώματα πλοίων που είχαν επιταχθεί (άρθρο 34). Η μονιμότητα της σύνταξης εξαρτιόταν ξανά από το βαθμό της μείωσης της ικανότητας προς εργασία, δηλαδή το ποσοστό της αναπηρίας (άρθρα 7-8). Δικαίωμα σύνταξης αναγνωριζόταν επίσης στις χήρες και τα ορφανά των πεσόντων στον πόλεμο καθώς και όσων είχαν μόνιμη σύνταξη ανικανότητας όταν απεβίωσαν (άρθρο 20). Ως χρόνος στρατιωτικής υπηρεσίας προσμετρούταν η υπηρεσία στην Κρητική και Σαμιακή Πολιτεία καθώς και ο Μακεδονικός Αγώνας (άρθρο 31). Το τελευταίο νομοθέτημα της εμπόλεμης περιόδου ήταν το εκτελεστικό βασιλικό διάταγμα του ν. 2769, το οποίο εκδόθηκε ενώ είχε ήδη καταρρεύσει το μικρασιατικό μέτωπο στις 17 Αυγούστου 1922.⁸⁷⁸ Η τεράστια σημασία του εν λόγω διατάγματος έγκειται στο γεγονός ότι σε αυτό το μακροσκελές διάταγμα 21 σελίδων γινόταν αναλυτική περιγραφή και δημοσιεύονταν όλοι οι σχετικοί με τον υπολογισμό του ποσοστού αναπηρίας ανά περίπτωση πίνακες, σύμφωνα με τους οποίους παρέχονταν όλες οι πολεμικές συντάξεις εφεξής.⁸⁷⁹

⁸⁷⁵ ΕΣΒ, Γ' Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις, Συνεδρίασις 64η της 8ης Μαρτίου 1922, σσ. 1082-1084.

⁸⁷⁶ Ν. 2769 «Περί απονομής συντάξεως ένεκα στρατιωτικής ή ναυτικής υπηρεσίας» (21/5/1922), ΦΕΚ Α'/78/24-5-1922.

⁸⁷⁷ Βλ. σχετικά τις αναφορές της μεταγενέστερης νομοθεσίας σε αυτό το θεμελιώδες νομοθέτημα σε *Κώδικας Πολεμικών Συντάξεων*, Υπουργείο Οικονομικών, Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, Γενική Διεύθυνση Μισθών και Συντάξεων, Αθήνα 2007, σσ. 5-18, 68, 106-107, 192, 237, 249, 251-257, 261, 264, 269-270, 274, 282, 301, 315-316, 406, 449, 461, 463-469, 473, 476, 481-482, 486, 494, 513, 527-528, 552.

⁸⁷⁸ Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου 2769» (17/8/1922), ΦΕΚ Α'/153/21-8-1922.

⁸⁷⁹ Μ.Γ. Δομιζάκης, «Το δικαίωμα εις σύνταξιν ανικανότητος εκ του Δημοσίου Ταμείου», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τ. 18, τχ. Γ', 1938, σσ. 129-153, σ. 133, 146.

Σύμφωνα με το άρθρο 3 του νόμου ως η ανώτερη αναπηρική σύνταξη (δηλαδή με 100% αναπηρία) ενός οπλίτη οριζόταν οι 300 δρχ. μηνιαίως, δηλαδή 3.600 δρχ. ετησίως, ενώ αναλόγως το ποσοστό της αναπηρίας υπολογιζόταν το ακριβές ποσό της σύνταξης. Οι αντίστοιχοι μισθοί για υψηλότερους βαθμούς ήταν ενδεικτικά 320 δρχ., ήτοι 3.840 δρχ. ετησίως, για έναν λοχία και 500 δρχ., ήτοι 6.000 δρχ. ετησίως, για έναν ανθυπασπιστή. Τα αντίστοιχα ανώτατα ποσά για έναν οπλίτη και έναν ανθυπασπιστή, βάσει του ν. 438/1914 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2) ήταν 324 δρχ. και 600 δρχ. ετησίως. Παρότι η ονομαστική αξία αυξήθηκε περίπου 11 φορές όσον αφορά τη σύνταξη του οπλίτη και 10 φορές σε αυτή του ανθυπασπιστή, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το αυξανόμενο κόστος ζωής. Το κόστος ζωής είχε αυξηθεί σχεδόν 4 φορές μεταξύ 1914 και 1921. Συγκεκριμένα, βάσει των υπολογισμών του Ανδρέα Ανδρεάδη, εάν ο δείκτης του τιμάριθμου το 1914 είχε ως βάση το 100, τότε το 1921 είχε αυξηθεί στο 359, ενώ το 1922 εκτινάχθηκε στο 778.⁸⁸⁰ Παράλληλα το ύψος των ημερομισθίων είχε τετραπλασιαστεί, ενώ το ύψος των συντάξεων παρέμενε σταθερό.⁸⁸¹ Παρά το αυξανόμενο οικονομικό κόστος των ειδών πρώτης ανάγκης, είναι πραγματικότητα ότι οι συντάξεις που απονεμήθηκαν βάσει του ν. 2769 ήταν σαφώς πιο γενναιόδωρες από αυτές που ίσχυαν έως τότε βάσει του ν. 438/1914.

Τη χρονική στιγμή ψήφισης του νόμου αυτού, οι περισσότερες πρώην εμπόλεμες χώρες είχαν ήδη δημιουργήσει το πλαίσιο των πολεμικών συντάξεών τους. Το 1922 είχαν αποκρυσταλλωθεί τα τρία διαφορετικά συστήματα παροχής πολεμικών συντάξεων που εφαρμόστηκαν μεταπολεμικά. Σύμφωνα με το μοντέλο που ακολουθούσαν η Γερμανία και η Αυστρία, και το οποίο είχε τις ρίζες του στη βισμαρκιανή νομοθεσία (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1), ο υπολογισμός της σύνταξης γινόταν με βάση τους νόμους για τα εργατικά ατυ-

⁸⁸⁰ Συγκεκριμένα, 100 το 1914, 121 το 1915, 167 το 1915, 289 το 1916, 389 το 1918, 341 το 1919, 359 το 1920, 421 το 1921, 778 το 1922, 1.212 το 1923 και 1.309 το 1924. Andrédés (επ.), *ό.π.*, σ. 287. Αντίστοιχοι με μικρές αποκλίσεις είναι και οι σύγχρονοι υπολογισμοί του του Μιχ. Ριγίνου: 100 το 1914, 110 το 1915, 141 το 1916, 212 το 1917, 325 το 1918, 306,5 το 1919, 329,5 το 1920, 421 το 1921, 773,7 το 1922 και 1217,5 το 1923. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 58. Χρησιμοποιείται ο δείκτης για το 1921 διότι αυτός του 1922 υπολογίζεται βάσει στοιχείων και μετά Μικρασιατική Εκστρατεία και είναι λιγότερο αντιπροσωπευτικός των τιμών την άνοιξη του 1922.

⁸⁸¹ Συγκεκριμένα με βάση το 100 για το έτος 1914, το μέσο ημερομίσθιο για την περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά είχε ανέλθει στο 152 το 1917, στο 274 το 1918–20 και στο 433 το 1921. Στο *ίδιο*, σ. 155. Παρόμοια ήταν και η αύξηση στα επιμέρους ημερομίσθια των ανειδίκευτων και ειδικευμένων εργατών, βλ. Στο *ίδιο*, σσ. 156–157. Βεβαίως αυτά τα στοιχεία αφορούν αποκλειστικά του άνδρες και έχουν αυξομειώσεις αναλόγως τον επαγγελματικό κλάδο. Στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας τα ημερομίσθια ήταν χαμηλότερα έως 15%. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις σε Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909–1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σσ. 118–120.

χήματα. Στη Μεγάλη Βρετανία η παροχή σύνταξης ήταν στη ευχέρεια της αρμόδιας διοικητικής επιτροπής που εξέταζε τα αιτήματα. Στη Γαλλία υιοθετήθηκε το καινοτόμο σύστημα της παροχής και του υπολογισμού της σύνταξης με βάση την αναλυτική κατηγοριοποίηση των τραυματισμών ώστε να υπολογίζεται το ποσοστό της αναπηρίας.⁸⁸² Η Ελλάδα ακολουθούσε το γαλλικό μοντέλο όπως φαίνεται από το ν. 2769, και ιδιαιτέρως το βασιλικό διάταγμα εκτέλεσής του, το οποίο κατέγραφε λεπτομερώς κάθε είδους τραυματισμό και έδινε τις οδηγίες για τον υπολογισμό της πολεμικής σύνταξης.

Το προνοιακό πλαίσιο που οικοδομήθηκε την περίοδο 1917–22 ερχόταν ως συνέχεια των νόμων και των αποφάσεων για την περίθαλψη των οικογενειών των επιστρατευμένων, των τραυματιών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα από την επιστράτευση του 1912 και εντεύθεν. Με τους νόμους του δεύτερου εξαμήνου του 1917, τον ν. 1960/1920 και τον 2769/1922 συστηματοποιήθηκαν όλες οι προηγούμενες αποφάσεις δημιουργώντας ουσιαστικά τη βάση της εφεδρικής νομοθεσίας στην Ελλάδα ενώ ταυτόχρονα σχεδόν όλη η πρόνοια για τους παλαιμάχους (εξαιρουμένης της Στέγης Πατρίδος έως το 1922) υπαγόταν πλέον στο Υπουργείο Περιθάλψεως. Η χώρα βρισκόταν ακόμα σε πόλεμο και αρκετά μέτρα, ιδιαιτέρως αυτά του 1917, ελήφθησαν υπό το πρίσμα της ενίσχυσης της πολεμικής προσπάθειας, ωστόσο η υιοθέτησή τους θεμελίωσε μία σειρά ευεργετημάτων τα οποία όπως παρουσιάζεται σε επόμενα κεφάλαια προοδευτικά επεκτάθηκαν μεταπολεμικά.

Στη διελκυστίνδα μεταξύ απονομής συντάξεων και επαγγελματικής αποκατάστασης που εμφανίστηκε, ακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις, από το 1918 και μετά στην προνοιακή πολιτική για τους παλαιμάχους, οι πολεμικές συντάξεις παρέμειναν το ουσιαστικότερο προνοιακό μέτρο. Παρότι οι συντάξεις ήταν πιο δαπανηρές, το ελληνικό κράτος δεν προέβη με πυγμή σε βήματα προς την καθιέρωση της επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων πολέμου. Το καινοφανές εγχείρημα της Στέγης Πατρίδος δεν μακροχρόνιωσε καθώς η υπαγωγή του στο Υπουργείο Στρατιωτικών, σε αντίθεση με τις άλλες εμπόλεμες χώρες που δραστηριοποιήθηκαν αντίστοιχοι φορείς, και όχι στο ραγδαία αναπτυσσόμενο και πλέον σχετικό με κοινωνικά ζητήματα Υπουργείο Περιθάλψεως μείωσε τη δυναμική του όλου εγχειρήματος. Παράλληλα, η σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση μερίδας των διαμενόντων στη Στέγη Πατρίδος, ιδίως την περίοδο 1921–22, τοποθέτησε

⁸⁸² Cabanes, *The Great War*, ό.π., σσ. σσ. 53.

τον φορέα στο στόχαστρο του Κράτους (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2), καθυστερώντας οποιαδήποτε προσπάθεια για εκσυγχρονισμό του και μοιραία κατέληξε στην ουσιαστική διάλυσή του το 1922. Το πιο επιτυχημένο μέτρο επαγγελματικής αποκατάστασης αποτέλεσε η παραχώρηση των περιπτέρων, ωστόσο, και αυτό είχε εκ των πραγμάτων περιορισμένο εύρος όσο αυξανόταν ο αριθμός των απομάχων, ενώ παράλληλα δεν μπορούσε να εγγυηθεί τον βιοπορισμό τους. Για αυτούς τους λόγους παρά το βαρύ δημοσιονομικό κόστος, η κυβέρνηση κατέληξε το 1922 στην επικαιροποίηση του συστήματος των συντάξεων και όχι στη λήψη κάποιου μέτρου με στόχευση την επαγγελματική αποκατάσταση. Παρά την κυριαρχία της σύνταξης, ο σπόρος της επαγγελματικής αποκατάστασης που τέθηκε κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου, άνθισε μεσοπολεμικά διαπερνώντας πλείστα προνοιακά μέτρα για τους παλαιούς πολεμιστές έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1930 (βλ. Μέρος Β' και Μέρος Γ').

Α.1.2.3.IV. Η υπόσχεση για αγροτική αποκατάσταση των επιστράτων (1917–1922)

Τότες που είχαμεν πόλεμο με τσι Γερμανοί, εγώ παρουσιάστηκα στη Λάρισα στου Ευζωνικού. Έκατσα λίγο καιρό, δε μ' άρεσε. Σηκώθηκα έφυγα. Λιποτάχτησα. Πάω στο χωριό, έρχονται με βρίσκουν, με πάνε πίσω. “Γιατί έφυγες;” με ρωτάει ο αξιωματικός. “Γιατί να μη φύθγους;” λέω εγώ. “Τι να κάνω; Να πολεμάω για τα τσιφλίκια του Ζωγράφου; Εγώ εργάτης είμαι, διακονεύω”. Δε μίλησε ντίπ αυτός.

Αθανάσιος Γ. Σκρέτας (στρατιώτης–κολίγος), 1918⁸⁸³

Η ομολογουμένως ριζική αυτή αγροτική νομοθεσία ήτο το αποτέλεσμα [...] και των ιδιαιτέρων συνθηκών που εδημιουργήθησαν μετά την ανάμειξίν μας εις τον πόλεμον. Διότι αι μεγαλύτεραι υπηρεσίαι και θυσίαι προς το Κράτος των χωρικών επέβαλαν την ηθικήν υποχρέωσιν εις αυτό ικανοποιήσεως της στοιχειώδους [...] αξιώσεως των προς εξασφάλισιν και δια τους καλλιεργητάς της γης.

Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Ιούνιος 1922⁸⁸⁴

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 συνδέεται άμεσα με την πρόνοια για τους επιστρατευμένους και μεταπολεμικά με τους παλαιούς πολεμιστές. Η σύνδεση αυτή ήταν εύλογη καθώς επρόκειτο για έναν αγροτικό στρατό (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1) σε μία χώρα που η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν αγροτική. Το 1911 το 66,35% του πληθυσμού ζούσε σε

⁸⁸³ Μαρούλα Κλιάφα, *Σιωπηλές φωνές. Μαρτυρίες Θεσσαλών για τον 20ό αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 35.

⁸⁸⁴ Α. Παπαναστασίου, «Το αγροτικό ζήτημα πάλιν επί του τάπητος», *Ελεύθερος Τύπος*, 17/6/1922.

οικισμούς μικρότερους των 2.000 κατοίκων, το ποσοστό αυτό παρότι σταδιακά έφθινε παρέμεινε υψηλότατο καθ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο.⁸⁸⁵ Με την αγροτική παραγωγή επίσης απασχολείτο το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού με τη γεωργία να αποτελεί σταθερά τον κλάδο που συνέβαλλε σε μεγαλύτερο βαθμό στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) της Ελλάδας. Το 1911 το 43,34% του ΑΕΠ προερχόταν από τη γεωργία, ποσοστό το οποίο έπεσε στο 35,15% το 1915, αυξήθηκε στο 44,80% και ξαναμειώθηκε στο 32,02% το 1922.⁸⁸⁶ Οι ραγδαίες εξελίξεις στον αγροτικό χώρο κατά την εμπόλεμη περίοδο, με κορυφαία την αγροτική μεταρρύθμιση, δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστους τους πολεμιστές-αγρότες.

Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ωρίμασε στους πληθυσμούς της Θεσσαλίας και της Ηπείρου η αξίωση για αγροτική μεταρρύθμιση, δηλαδή η απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών και η διανομή τους στους καλλιεργητές. Το Κράτος στάθηκε στο πλευρό των μεγάλων γαιοκτημόνων και προσπάθησε να καταπνίξει τις διαμαρτυρίες των αγροτών, με αποκορύφωμα τα γεγονότα του Κιλελέρ τον Μάρτιο του 1910. Το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1909) καθώς και οι ανάγκες για την πολεμική προσπάθεια που αναδύθηκαν στη συνέχεια οδήγησαν σταδιακά σε μια μεταβολή της κρατικής πολιτικής στο αγροτικό ζήτημα. Μολονότι αρχικά επιφυλακτικός ο Ελ. Βενιζέλος, κατά τη διάρκεια της πρώτης κυβέρνησής του πήρε τα πρώτα μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση. Οι στόχοι του ήταν η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος των χωρικών, οι οποίοι αποτελούσαν τη βασική πηγή στρατιωτών και έβλεπαν μέχρι τότε το κράτος να στηρίζει τους μεγάλους γαιοκτήμονες, καθώς και η εθνική σημασία της ενίσχυσης του ελληνικού εθνικού φρονήματος σε περιοχές με μεγάλο αριθμό αλλοεθνών πληθυσμών.⁸⁸⁷

Σε συνέχεια του προαναφερθέντος κλίματος και εντός του πλαισίου του Εθνικού Διχασμού, στον οποίο οι μεγάλοι γαιοκτήμονες στήριξαν τους βασιλικούς, η κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας, χωρίς την κοινοβουλευτική πίεση, οδηγήθηκε σε μια ριζοσπαστική

⁸⁸⁵ Το 1930 το 57,10% του πληθυσμού διέμενε σε οικισμούς με λιγότερους από 2.000 κατοίκους, ενώ το 1938 το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί στο 55,51%. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 22. Αναλυτικά δημογραφικά στοιχεία για τους παλαιούς πολεμιστές, βλ. Κεφάλαιο Β.1.1.

⁸⁸⁶ Γεώργιος Κωστελένος-Δημήτριος Βασιλείου-Εμμανουήλ Κουνάρης-Σωκράτης Πετμεζάς-Μιχαήλ Σφακιανάκης, *Πηγές οικονομικής ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας. Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές. Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών-Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2007, σσ. 145-146.

⁸⁸⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σ. 793, 802· Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σσ. 149-150· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ως μοχλός πολιτικών εξελίξεων», *Η Θεσσαλία του 1917*, Περιφέρεια Θεσσαλίας, Βόλος-Λάρισα-Τρίκαλα-Καρδίτσα 2019, σσ. 239-251, σσ. 245-248.

διευθέτηση του αγροτικού ζητήματος.⁸⁸⁸ Η αγροτική μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε με μια σειρά πέντε διαταγμάτων της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης,⁸⁸⁹ στοχεύοντας κυρίως στην εξασφάλιση της υποστήριξης των αγροτικών πληθυσμών των Νέων Χωρών.⁸⁹⁰ Σημαντικό ρόλο στην απόφαση για τη μεταρρύθμιση διαδραμάτισε το διακύβευμα του κρίσιμου για τις προμήθειες του Μακεδονικού Μετώπου σιτοβολώνα της Θεσσαλίας. Η περιοχή αυτή βρισκονταν υπό το κράτος των Αθηνών, ωστόσο η εξαγγελία της μεταρρύθμισης θα υπονόμει την κυριαρχία του εκεί θα συνέβαλε στον προσεταιρισμό των κολίγων της Θεσσαλίας από την Προσωρινή Κυβέρνηση.⁸⁹¹

Η παραχώρηση γης στη Μακεδονία στόχευε και στη στήριξη γηγενών Μακεδονομάχων, οι οποίοι είχαν σημαντική επιρροή και είχαν συνταχθεί σε μεγάλο βαθμό με την αντιβενιζελική παράταξη από την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος και εφεξής. Σε αυτό το πλαίσιο, στις εκλογές του Μαΐου του 1915, τις πρώτες εκλογές που διεξήχθησαν στην ελληνική πλέον Μακεδονία, εκλέχθηκαν βουλευτές αρκετοί «εθνικοί δράσαντες» κυρίως βασιλικοί με προεξάρχοντες τους Στέφανο και Ίωνα Δραγούμη, τον Σωτήριο Γκοτζαμάνη και τον Γεώργιο Μπούσιο, φανερώνοντας την κυριαρχία των αντιβενιζελικών στους αγωνιστές της Μακεδονίας. Εν συνεχεία, η εμπειρία του Μακεδονικού Μετώπου οδήγησε αρκετούς ντόπιους χριστιανικούς αγροτικούς πληθυσμούς στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Σε αυτή τη διελκυστίνδα βενιζελικών–αντιβενιζελικών εντάσσονταν η πλειοδοσία παροχών προς τους Μακεδονομάχους τόσο με την παροχή γης όσο και με τις εκτεταμένες ονομασίες και νομιμοποιήσεις εφédρων αξιωματικών και υπαξιωματικών, οι οποίοι βοηθούσαν παράλληλα και στην αντιμετώπιση η έλλειψη στελεχών

⁸⁸⁸ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 151· Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σσ. 369-373· Πλουμίδης, «Η αγροτική μεταρρύθμιση», ό.π., σσ. 241-243· Κωστής, *Ο πλούτος*, ό.π., σσ. 75-78, 81-82.

⁸⁸⁹ Πρόκειται για τα υπ' αριθμόν 2466, 2467, 2468, 2469, 2470 της 20ής Μαΐου 1917 νομοθετικά διατάγματα της Προσωρινής Κυβέρνησης. Νικόλαος Τσίρος, *Το νομοθετικό έργο του Ελευθέριου Βενιζέλου κατά την Περίοδο 1911–1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Σάκκουλας, Αθήνα–Κομοτηνή 1997, σσ. 128-129. Βλ. επίσης Γεώργιος Χ. Χιονίδης, «Η αγροτική νομοθεσία (1917) της “Προσωρινής Κυβερνήσεως” Θεσσαλονίκης του Ελ. Βενιζέλου», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνο Βαθούκον*, τ. Α', Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 477-486.

⁸⁹⁰ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 152. Όπως χαρακτηριστικά επισήμεινε ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Σύμβουλος Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Εποικισμού της Προσωρινής Κυβέρνησης, στη Μακεδονία τότε ζούσαν «εκατοντάδες χιλιάδες Τούρκοι, και πολλοί Βούλγαροι ή βουλγαρίζοντες». Για να τους «κερδίσει» και να «καθιερωθεί» η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης προχώρησε στην αγροτική μεταρρύθμιση. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φ. 4.2, «Από τας αναμνήσεις μου», σ. 2.

⁸⁹¹ Μαυρογορδάτος, 1915, ό.π., σ. 109· Πλουμίδης, «Η αγροτική μεταρρύθμιση», ό.π., σσ. 243-245.

στο Στρατό της Εθνικής Αμύνης. Από τα μέτρα ευνοήθηκαν και πολλοί Κρήτες Μακεδονομάχοι οι οποίοι είχαν συνταχθεί με το κίνημα της Εθνικής Αμύνης.⁸⁹²

Με το ν. 1072/1917, εισηγητής του οποίου ήταν ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, η μεταρρύθμιση επεκτάθηκε σε ολόκληρη την επικράτεια. Η ενέργεια αυτή των Φιλελευθέρων ήταν κυρίως εξαγγελία των προθέσεών τους, καθώς ο νόμος ήταν πρόχειρα συνταγμένος και είχε περιορισμένη εφαρμογή, ενώ μέχρι το 1922 αντικαταστάθηκε από άλλους δύο αγροτικούς νόμους.⁸⁹³ Στην αγροτική μεταρρύθμιση συμπεριλαμβάνονταν πρόνοιες για τους επιστρατευμένους. Το διάταγμα 2467 της 20ης Μαΐου 1917 «Περί παραχωρήσεως κτημάτων εν Μακεδονία εις τους μεσαχόντας του Εθνικού Αγώνος» της Προσωρινής Κυβέρνησης, το οποίο εν συνεχεία ενσωματώθηκε στο ν. 1072, προέβλεπε ότι όσοι στρατιώτες λάμβαναν το παράσημο του Πολεμικού Σταυρού⁸⁹⁴ για το «νυν διεξαγόμενο Εθνικό Αγώνα», δηλαδή στο Μακεδονικό Μέτωπο, «δικαιούνται, άμα απολυμένοι των τάξεων του στρατού να ζητήσουν να παραχωρηθή εις αυτούς, άνευ πληρωμής τίνοος, έκτασις γης τόση ώστε να επαρκή δια την εκ της καλλιεργείας συντήρησιν μιας γεωργικής οικογένειας» στην περιοχή της Μακεδονίας, ενώ σε περίπτωση θανάτου τους το δικαίωμα αυτό μεταβιβαζόταν στη χήρα και τα τέκνα τους. Επίσης, προβλεπόταν ότι όσο εγγύτερα στη μεθόριο βρισκόταν η παραχωρηθείσα γη, τόσο μεγαλύτερη θα ήταν. Προϋπόθεση για την πραγματοποίηση αυτών των διατάξεων ήταν η άμεση εγκατάσταση και η καλλιέργεια της γης από τον πρώην στρατιώτη ως ακρίτα. Ο Μιχαλακόπουλος τόνιζε σε κοινοβουλευτική του αγόρευση ότι αυτό το μέτρο αφορούσε

*τους αγρότας εκείνους, οίτινες εμεγαλούργησαν κατά το 1912 και το 1913 και έπλεξον τον στέφανον της δόξης της Ελλάδος, εις τους αγρότας εκείνους θα αποταθώμεν εκ νέου ίνα ζητήσωμεν νέας θυσίας, δεν επιτρέπεται να αρνηθώμεν εις αυτούς την ελευθερίαν την ουσιαστικήν, δεν επιτρέπεται να τους αφήσωμεν οικονομικώς υποδούλους.*⁸⁹⁵

⁸⁹² Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σσ. 319-322· Τσιρώνης, ό.π., σ. 110· Μαυρογορδάτος 1915, ό.π., σσ. 192-193.

⁸⁹³ Ν. 1072 «Περί επεκτάσεως καθ' άπαν το Κράτος των υπ' αριθμ. 2466, 2467, 2468, 2470 διαταγμάτων της Προσωρινής Κυβερνήσεως "Περί του αγροτικού ζητήματος"» (18/11/1917), ΦΕΚ Α'/305/29-12-1917· Τσίρος, ό.π., σ. 129· Πετμεζάς, Προλεγόμενα, ό.π., σ. 152.

⁸⁹⁴ Μέχρι τον Νοέμβριο του 1918 λίγιοι πρέπει να ήταν οι υποψήφιοι δικαιούχοι καθώς όπως σημείωνε στα απομνημονεύματά του ο αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος «ο τέως Αρχιστράτηγος [Παναγιώτης Δαγκλής] σχεδόν δεν απένειμε Πολεμικούς Σταυρούς». Λεωνίδας Ι. Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, τ. Β', Τύποις Πυρσού, εν Αθήναις 1935, σ. 18.

⁸⁹⁵ Παρατίθεται σε Πλουμίδης, «Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917», ό.π., σ. 245.

Σε τροποποίηση του αγροτικού νόμου, ο ν. 2052/1920, με εισηγητή τον υπουργό Γεωργίας Γεώργιο Καφαντάρη, προβλεπόταν ότι μεταξύ των δικαιούμενων κλήρου σε περιοχές των Νέων Χωρών συμπεριλαμβάνονταν «οι μετασχόντες του τελευταίου πολέμου και απολυθέντες των τάξεων του στρατού με διαγωγήν άμεμπτον», ενώ στερούταν αυτό το δικαίωμα οι ανυπότακτοι και οι λιποτάκτες, των οποίων τα αδικήματα διαπράχθηκαν μετά την 31η Δεκεμβρίου 1917 (άρθρο 5). Στον ίδιο νόμο επαναλαμβανόταν το δικαίωμα απόκτηση γης από τους παρασημοφορημένους με τον Πολεμικό Σταυρό με μοναδική τροποποίηση τη διεύρυνση της υπό παραχώρηση γης από μόνο τη Μακεδονία σε όλες τις Νέες Χώρες (άρθρο 66).⁸⁹⁶

Μερικές εβδομάδες πριν την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου στον αγροτικό νόμο 2922,⁸⁹⁷ με τον οποίο οι αντιβενιζελικοί προσπάθησαν να περιορίσουν την αγροτική μεταρρύθμιση,⁸⁹⁸ στις εξαιρέσεις των κτημάτων που επρόκειτο να απαλλοτριωθούν περιλαμβάνονταν όσα ανήκαν σε «υπηρετούντας εις τας τάξεις του Στρατού ή υπηρετήσαντας εν τω στρατώ κατά τους από του 1912 πολέμους ιδιοκτήτας αγροκτημάτων, και μορτικώς ακόμη καλλιεργουμένων» (άρθρο 2§12). Μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών που δικαιούνται γεωργικό κλήρο «προτιμώνται οι μετασχόντες των από του 1912 πολέμων και οι κληρονόμοι των πεσόντων» (άρθρο 5§8). Το δικαίωμα αυτό στερούταν οι λιποτάκτες και οι ανυπότακτοι εφόσον οι πράξεις τους σημειώθηκαν μετά την 1η Ιανουαρίου 1921 (άρθρο 6§1). Πρόκειται για μια διάταξη που «προστάτευε» τους αντιβενιζελικούς λιποτάκτες των πολέμων που διεξήχθησαν υπό βενιζελική ηγεσία (1916–20). Σημαντικότερο όσον αφορά τους επιστρατευμένους ήταν το όγδοο κεφάλαιο του νόμου (άρθρα 39-41) για τις «παραχωρήσεις κτημάτων εις τους μετέχοντας των Εθνικών Αγώνων», σύμφωνα με το οποίο επαναλαμβανόταν η πρόνοια για παραχώρηση γης στους

⁸⁹⁶ Ν. 2052 «Αγροτικός νόμος» (27/2/1920), ΦΕΚ Α' /49/28-2-1920. Βλ. επίσης Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος», *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του, 1873-1936: Πρακτικά συνεδρίου, Καρπενήσι, 26, 27, 28 Μαΐου 1988*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991, σσ. 209-223, σσ. 214-217· Πετμεζάς, *Προλεγόμενα, ό.π.*, σσ. 152-153· Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης, ό.π.*, σσ. 39-41. Ασάφεια δημιουργούσε η φράση «του τελευταίου πολέμου» καθώς δεν καθορίζεται εάν εννοείται η εν εξελίξει Μικρασιατική Εκστρατεία ή το Μακεδονικό Μέτωπο, αναφορά που τροποποιήθηκε με το ν. 2922/1922 (βλ. αμέσως παρακάτω) με τη φράση «των τελευταίων πολέμων».

⁸⁹⁷ Ν. 2922 «Περί αγροτικού νόμου» (27/7/1922), ΦΕΚ Α' /129/29-7-1922· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 960.

⁸⁹⁸ Συγκεκριμένα, έγινε πιο δύσκολη η ταχεία απαλλοτρίωση (καθώς θα έπρεπε πρώτα να καταβαλλόταν πρώτα το ¼ της αποζημίωσης μετρητοίς) και διευρύνθηκαν τα κριτήρια για εξαίρεση από την απαλλοτρίωση. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα, ό.π.*, σσ. 153-154.

διακριθέντες πολεμιστές (άρθρο 39§1), ένα δικαίωμα που σε περίπτωση θανάτου μεταβιβάζοταν στους πλησιέστερους συγγενείς (άρθρο 39§2), ενώ σε περίπτωση «σωματικής ανικανότητας» μπορούσε να δοθεί άδεια για να εκμισθωθεί η έκταση (άρθρο 41§2).

Με αυτές τις διατάξεις ουσιαστικά θεμελιώθηκε το δικαίωμα των διακριθέντων στρατιωτών στη δωρεάν απόκτηση γεωργικής γης. Παράλληλα, η συγκεκριμενοποίηση γεωγραφικά του προνομίου αυτού με τις Νέες Χώρες, και δη τη Μακεδονία, πραγματοποιούνταν λόγω του υψηλού αριθμού αλλοεθνών στις προσφάτως ενσωματωμένες στο ελληνικό κράτος επαρχίες. Στην ίδια περιοχή η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ) χρησιμοποιούσε ήδη από την εξέγερση του Ίλιντεν (1903) το σύνθημα της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών στη Μακεδονία και τη διανομή τους στους ακτήμονες, οπότε ήταν κρίσιμη διάσταση ο υπερκοντισμός του.⁸⁹⁹ Η ιδέα για το γεωργικό εποίκισμό ευαίσθητων ακριτικών περιοχών με παλαιούς πολεμιστές που επανεμφανίστηκε στον Μεσοπόλεμο (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1) είχε τις απαρχές της στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 και στις τροποποιήσεις της του 1920 και 1922.

Οι επιρροές για την υπόσχεση γης στους πολεμιστές ήταν προφανείς καθώς όπως έχει παρουσιαστεί η σύνδεση της γης με τη στρατιωτική υπηρεσία ήταν μία αρχέγονη αντίληψη. Πέρα από την αρχαιότητα, τη ρωμαϊκή ιδίως, η παροχή γης σε παλαιμάχους ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους εφαρμόστηκε και στη νεωτερικότητα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Επιπρόσθετα, επρόκειτο για ένα μέτρο που είχε εφαρμοστεί και στην Ελλάδα ως μέσο ανταμοιβής για τους Αγωνιστές του '21. Μάλιστα οι πρώτες σχετικές διατάξεις στην Ελλάδα εμφανίστηκαν ήδη από το 1822, ώστε να τονώσουν την πολεμική θέληση των αγροτικών πληθυσμών που συμμετείχαν σε αυτή (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.2). Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα μεσούσης μίας άλλης μεγάλης εθνικής εξόρμησης, η υιοθέτηση του μέτρου αυτού στόχευσε ξανά στην ενίσχυση της θέλησης των στρατιωτών-αγροτών.

Η υπόσχεση γης προς τους στρατιώτες δεν ήταν βεβαίως αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο την περίοδο του Μεγάλου Πολέμου. Στην Ιταλία για πρώτη φορά η υπόσχεση γης είχε δοθεί στους επιστρατευμένους κατά τη διάρκεια του Ιταλοθωμανικού πολέμου του 1911–12. Η υπόσχεση επαναδιατυπώθηκε την επαύριο της ιταλικής συντριβής στο

⁸⁹⁹ Πλουμίδης, «Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917», ό.π., σσ. 246-248.

Καπορέττο το 1917 και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο και μεταπολεμικά στις κινητοποιήσεις των παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7).⁹⁰⁰ Στη Σερβία την επαύριο του Β' Βαλκανικού Πολέμου η κυβέρνηση ξεκίνησε ένα σχέδιο εσωτερικού εθνικισμού εγκαθιστώντας παλαίμαχους των Βαλκανικών Πολέμων στις προσφάτως ενσωματωμένες νότιες επαρχίες της σερβικής Μακεδονίας στοχεύοντας τόσο στη νομιμοφροσύνη τους όσο και στην τόνωση του σερβικού στοιχείου σε αυτές τις ανομοιογενείς πληθυσμιακά περιοχές. Το 1917 στην Κέρκυρα η εξόριστη σερβική κυβέρνηση εξήγγειλε ότι οι μαχόμενοι στρατιώτες θα ανταμείβονταν μεταπολεμικά με την παραχώρηση γης. Σε συνέχεια αυτής της υπόσχεσης με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1919 προβλεπόταν ότι ανάπηροι πολέμου, χήρες και ορφανά των πεσόντων των πολέμων 1912–18 είχαν προτεραιότητα στην απόκτηση γης. Σταδιακά τα επόμενα χρόνια το δικαίωμα αυτό επεκτάθηκε και στους εθελοντές που πολέμησαν στους Βαλκανικούς Πολέμους, στους τσέτνικς (ατάκτους αγωνιστές κυρίως του Μακεδονικού Αγώνα) και στους παλαίμαχους των πολέμων του 19ου αιώνα. Σε όλους αυτούς παραχωρήθηκε γη σε παραμεθόριες περιοχές (σερβική Μακεδονία, Κόσοβο, Βοϊβοντίνη) ώστε να τονωθεί η σερβική παρουσία σε αυτές.⁹⁰¹

Οι πρόνοιες για την παραχώρηση γης στους παλαιμάχους εναρμονίζονταν τόσο με τη διαχρονική σύνδεση στρατιωτικής υπηρεσίας και γης όσο και με αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις της περιόδου. Τα σχετικά με τη διανομή γης σε διακεκριμένους πολεμιστές άρθρα του αγροτικού νόμου δεν εφαρμόστηκαν διότι έως την αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού (1922–23), η αγροτική μεταρρύθμιση δεν είχε ουσιαστικά ακόμα υλοποιηθεί. Μετά το πέρας των πολέμων και την αποστράτευση το αίτημα για διανομή γης στους ακτήμονες εφέδρους απέκτησε κεντρικό ρόλο στην οργάνωση και τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών. Από το 1923 και μετά, όταν και ξεκίνησε η πλέον ριζοσπαστική φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης, οι παλαιοί πολεμιστές–αγρότες έλαβαν σταδιακά γη με την ιδιότητα όμως του ακτήμονα και όχι αυτή του διακεκριμένου πολεμιστή (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7).

⁹⁰⁰ Antonio Papa, «Guerra e terra 1915–1918», *Studi Storici*, τ. 10, τχ. 1, Ιανουάριος–Μάρτιος 1969, σσ. 3–45, σσ. 4–5, 32–36· Frank M. Snowden, *The Fascist Revolution in Tuscany 1919–1922*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, σσ. 39–40· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 26–27.

⁹⁰¹ Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σσ. 92–93.

Α.1.2.4. Οι Εθνικοί Πόλεμοι ως καταλύτης στη συγκρότηση της κρατικής πρόνοιας για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου

Όταν η Ελλάδα κήρυξε επιστράτευση τον Σεπτέμβριο του 1912 την περίθαλψη για τις άπορες οικογένειες των επιστράτων και των θυμάτων πολέμου ανέλαβε άμεσα η ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ ίσχυαν ακόμη οι νομοθετικές διατάξεις του 1852 για τις πολεμικές συντάξεις. Δέκα χρόνια αργότερα, το σύνολο της περίθαλψης των οικογενειών των επιστρατευμένων ανδρών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου υπαγόταν στο Κράτος με το αρμόδιο Υπουργείο Περιθάλψεως να αποτελεί το τρίτο πιο πολυδάπανο Υπουργείο. Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με την περίθαλψη των προσφύγων, ωστόσο όχι στην ένταση των οικογενειών επιστράτων και των θυμάτων πολέμου κατά την εμπόλεμη περίοδο, έδρασε ως καταλύτης ώστε το 1922 η πλήρης υπαγωγή της όλου του τομέα της Υγείας να θεωρείται μία δεδομένη αντίληψη. Παράλληλα, το σύστημα των πολεμικών συντάξεων είχε εκσυγχρονιστεί με δεκάδες νομοθετήματα.

Οι διεργασίες στην Ελλάδα εναρμονίζονται με τις αντίστοιχες εξελίξεις διεθνώς. Ο νέος ρόλος που αποκτάει το Κράτος κατά τον Μεγάλο Πόλεμο και συγκεκριμένα η υπαγωγή του τομέα της Υγείας σε αυτόν αποτέλεσαν το ευρύτερο πλαίσιο. Οι νέες κατευθύνσεις στην πρόνοια για τους ανάπηρους πολέμου με τη δημιουργία μηχανισμών για την επαγγελματική τους αποκατάσταση ακολουθήθηκαν και στην Ελλάδα με την «ενεργό αναπηρία» να αποτελεί στόχο του Κράτους από το 1918. Οι διεθνείς επιρροές δεν εξαντλούνταν εκεί, καθώς τα νομοθετήματα για τα εφεδρικά επιδόματα, την περίθαλψη των θυμάτων πολέμου και οι πολεμικές συντάξεις είχαν ως πρότυπα αντίστοιχους ξένους νόμους, ιδίως της Γαλλίας και της Ιταλίας. Επίσης, το μέτρο της παροχής περιπτέρων σε απομάχους, ήταν ένα μέτρο με μακρά παράδοση στην Αυστριακή Αυτοκρατορία, το οποίο εισήχθη στην δειλά την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων και έως το 1922 αποτέλεσε έναν ευρύ γραφειοκρατικά μηχανισμό της προνοιακής πολιτικής.

Στην αυγή του Μεσοπολέμου οι προνοιακοί μηχανισμοί για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου των Εθνικών Πολέμων είχαν θεμελιωθεί. Οι κατευθυντήριες γραμμές που τέθηκαν έως το 1922 αποτέλεσαν τον άξονα από τον οποίο δεν παρέκλινε καμία μεσοπολεμική κυβερνητική απόφαση. Η απονομή πολεμικών συντάξεων, η παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, η προσπάθεια επαγγελματικής αποκατάστασης καθώς και η παραχώρηση περιπτέρων ήταν οι άξονες που διαπερνούσαν

την κρατική πολιτική προς αυτούς εφεξής. Από αυτές τις πτυχές της περίθαλψης η επαγγελματική αποκατάσταση ήταν αυτή που επέδρασε καταλυτικά στη μεταγενέστερη προνοιακή πολιτική του Κράτους προς τους παλαιούς πολεμιστές. Η παρέμβαση του Κράτους υπέρ των παλαιμάχων στον τομέα της εργασίας που εγκαινιάστηκε με τον προστατευτικό ν. 1234/1918 θεμελίωσε αυτή την κρατική πολιτική η οποία αποτελούσε κρατική επιδίωξη έως και τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου (βλ. Μέρος Β' και Μέρος Γ').

A.2. Οργανώσεις εφέδρων, αναπήρων και θυμάτων πολέμου (1912–1922)

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε όλα τα εμπόλεμα κράτη εμφανίστηκε το πρώτο «κύμα» οργανώσεων παλαιμάχων, αυτό των τραυματιών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Οι οργανώσεις αυτές αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκαν μεταπολεμικά οι παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις. Σε αυτό το κεφάλαιο αρχικά παρουσιάζονται συνοπτικά οι εξελίξεις της οργάνωσης των παλαιμάχων σε εμπόλεμες χώρες ενόσω διαρκούσε ο Μεγάλος Πόλεμος και κατόπιν οι αντίστοιχες εξελίξεις στην Ελλάδα.

Οι σημαντικότερες εξελίξεις όσον αφορά την οργάνωση των τραυματιών και αναπήρων πολέμου κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου εντοπίζονται στη Γαλλία. Η ανάγκη οργάνωσης εκεί των αναπήρων προήλθε αυθόρμητα από τους τραυματίες και ανάπηρους που συνωστίζονταν στα νοσοκομεία και στα αναρρωτήρια και ανυπομονούσαν να αποστρατευτούν. Οι κυριότερες αιτίες που παρακίνησαν τους τραυματίες να οργανωθούν συλλογικά ήταν το τα μικρά ποσά των πολεμικών συντάξεων και το «απαρχαιωμένο» σύστημα απονομής τους, βάσει των νόμων του 1831 (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.1 και Α.1.1.3). Οι νόμοι αυτοί ήταν αρκετά περιοριστικοί κυρίως επειδή έπρεπε να αποδειχθεί από τον ίδιο τον τραυματία ότι τραυματισμός του προήλθε από τον πόλεμο, ενώ ήταν και μικρά τα ποσά των παρεχόμενων συντάξεων. Σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους, έως το 1918 ένας ανάπηρος με ολική (100%) αναπηρία λάμβανε σύνταξη 3,25 φράγκων ημερησίως, ποσό που αυξήθηκε στα 4,80 φράγκα το 1918. Οι συντάξεις αυτές ήταν χαμηλότερες από τον μισθό ενός ανειδίκευτου εργάτη εργοστασίου, ενώ την ίδια στιγμή ο μισθός ενός ειδικευμένου εργάτη κυμαίνονταν μεταξύ 15 και 25 φράγκων ημερησίως.⁹⁰²

Οι πρώτες οργανώσεις τραυματιών εμφανίστηκαν σε πολιτικά νοσοκομεία διότι στα στρατιωτικά νοσοκομεία ίσχυε η στρατιωτική πειθαρχία και απαγορευόταν η προπαγάνδα. Η πρώτη οργάνωση αναπήρων πολέμου στη Γαλλία ήταν η Association Générale de Mutilés de la Guerre, η οποία δημιουργήθηκε το 1915 στο νοσοκομείο της φιλανθρωπικής οργάνωσης Maison-Blanche. Το 1916–17 τοπικές οργανώσεις τραυματιών και ανα-

⁹⁰² Prost, *In the Wake of War*, ό.π., σ. 28· Cabanes, *The Great War*, ό.π., σσ. 27-28, 33-34.

πήρων δημιουργήθηκαν σε όλη την επικράτεια, και τις περισσότερες φορές ήταν οργανωμένες ανά νοσοκομείο.⁹⁰³ Τον Νοέμβριο του 1917 πολλές από αυτές ενώθηκαν και ίδρυσαν την Union Nationale des Mutilés et Réformes, η οποία τον Φεβρουάριο του 1918 μετονομάστηκε σε Union Fédérale (UF), η οποία αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες οργανώσεις παλαιμάχων κατά τον Μεσοπόλεμο.⁹⁰⁴ Τον Ιούλιο 1917 ιδρύθηκε και η σοσιαλιστικής (και προοδευτικά καθαρά κομμουνιστικής) κατεύθυνσης Association Républicaine des Anciens Combattants (ARAC) (αναλυτικά, βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2).

Οι περισσότερες εμπόλεμες χώρες ακολούθησαν λίγο έως πολύ την ίδια πορεία. Στη Μεγάλη Βρετανία ιδρύθηκε το 1916 η Blackburn Association που εν συνεχεία μετονομάστηκε σε National Association of Discharged Soldiers and Sailors. Το 1917 η οργάνωση αυτή πραγματοποίησε διαμαρτυρίες εναντίον ενός νόμου σύμφωνα με τον οποίο τραυματίες και αποστρατευμένοι στρατιώτες μπορούσαν εκ νέου να επιστρατευθούν. Πολιτικά η οργάνωση πρόσκειντο στο Εργατικό Κόμμα και ως αντίβαρο σε αυτή ιδρύθηκε με υποστήριξη του Συντηρητικού υπουργού Πολέμου λόρδου Derby η Comrades of the Great War.⁹⁰⁵ Μεταπολεμικά οι οργανώσεις αυτές ενοποιήθηκαν δημιουργώντας τη Βρετανική Λεγεώνα (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2).

Στην Ιταλία τον Απρίλιο του 1917 ιδρύθηκε η Associazione Nazionale fra Mutilati e Invalidi di Guerra (ANMIG), η οποία μολοντί δήλωνε ανεξάρτητη από κόμματα, βασιζόταν στην κρατική στήριξη (ιδρύθηκε επί πρωθυπουργίας του κεντροδεξιού Paolo Boselli) και αποτελούσε ουσιαστικά τον συνομιλητή του Κράτους ως προς το θέμα των πολεμικών συντάξεων. Ευθύς αμέσως μετά την έναρξη της αποστράτευσης τον Νοέμβριο του 1918 ιδρύθηκε η παλαιοπολεμιστική Associazione Nazionale Combattenti (ANC). Και οι δύο οργανώσεις σταδιακά μετά την άνοδο του Μουσολίνι πέρασαν αναπόδραστα υπό τον έλεγχο του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος.⁹⁰⁶ Στην Γερμανία, η οποία είχε και το μεγαλύτερο αριθμό θυμάτων πολέμου σε απόλυτους αριθμούς (2,7 εκατομύρια ανάπηρους και 533.000 χήρες), υπήρχαν ήδη πριν το 1914 ισχυρές οργανώσεις παλαιμάχων. Όπως

⁹⁰³ Prost, *In the Wake of War*, ό.π., σ. 27.

⁹⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 28-31· Cabanes, *The Great War*, ό.π., σ. 31. Πρβλ. union-federale.com/presentation/historique/, πρόσβαση 1/6/2020.

⁹⁰⁵ Stevenson, *1914-1918*, ό.π., σσ. 552-553.

⁹⁰⁶ Alcalde, *War Veterans*, ό.π., σσ. 27-28· Salvante, «Italian Disabled Veterans», ό.π., σσ. 118-119. Αναλυτικότερα για την ANMIG και την ANC και τις διαδικασίες φασιστικοποίησής τους, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2.

έχει παρουσιαστεί στον γερμανόφωνο χώρο υπήρχε μακρά παράδοση οργανώσεων βετεράνων ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, ενώ αυτοί γνώρισαν ιδιαίτερη άνθιση στον β' μισό του 19ου αιώνα και ιδίως μετά την Γερμανική Ενοποίηση (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Κυριότερη οργάνωση παλαιμάχων παρέμενε η συνεργαζόμενη με το αυτοκρατορικό κέντρο Kyffhäuserbund, η οποία διατηρούσε στενές σχέσεις με το στράτευμα και στρεφόταν εναντίον των σοσιαλιστών (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1).⁹⁰⁷

Σε γενικές γραμμές σε όλες τις χώρες οι ρίζες των μεσοπολεμικών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων βρίσκονται στην εμπόλεμη περίοδο, γεγονός που όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια ίσχυε και στην ελληνική περίπτωση. Η Ελλάδα μολονότι ακολούθησε το παράδειγμα των υπολοίπων κρατών παρουσίασε ορισμένες ιδιαιτερότητες. Αφενός εισήλθε νωρίτερα σε εμπόλεμη κατάσταση (1912), αφετέρου οι οργανώσεις των αρτιμελών παλαιμάχων προηγήθηκαν των τραυματιών και των αναπήρων. Η σχετικά άμεση και ομαλή αποκατάσταση των τραυματιών των Βαλκανικών Πολέμων, η δυναμική διεκδίκηση συντεχνιακών αιτημάτων από τους έφεδρους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς καθώς και οι πολιτικές εξελίξεις που πυροδότησε ο Εθνικός Διχασμός οδήγησαν στη δημιουργία πρώτα οργανώσεων εφέδρων και κατόπιν τραυματιών και αναπήρων πολέμου.

Α.2.1. Οργανώσεις εφέδρων και επιστράτων στην Ελλάδα (1913–1922)

Η Ελλάδα ήταν μία χώρα που προπολεμικά δεν είχαν δημιουργηθεί οργανώσεις παλαιών πολεμιστών. Την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων εμφανίστηκαν οργανώσεις εφέδρων αξιωματικών και υπαξιωματικών,⁹⁰⁸ οι οποίες είχαν ως σκοπό την ικανοποίηση συντεχνιακών αιτημάτων, με κυριότερα τις προαγωγές και τις μονιμοποιήσεις στο στράτευμα. Εν συνεχεία, την επαύριον της επιστράτευσης του 1915–16 και στη δίνη του Εθνικού Δι-

⁹⁰⁷ Diehl, «The organization of German veterans», ό.π., σσ. 147-154· Elliot, ό.π., σσ. 109-110.

⁹⁰⁸ Στον Οργανισμό του στρατού του 1904 προβλεπόταν η δημιουργία προπαρασκευαστικού σχολείου εφέδρων αξιωματικών. Σύμφωνα με τον Οργανισμό του 1910 δημιουργήθηκαν σε κάθε μεραρχία Ουλαμοί Υποψηφίων Εφέδρων Αξιωματικών. Σε αυτούς μπορούσαν να καταταχθούν, κατόπιν εξετάσεων, κληρωτοί ή εθελοντές οπλίτες που έως το πρώτο δεκαήμερο κάθε Μαρτίου είχαν συμπληρώσει πεντάμηνη θητεία. Η εκπαίδευση διαρκούσε 11 μήνες (1 Μαρτίου–31 Ιανουαρίου). Οι απόφοιτοι των Ουλαμών επέστρεφαν στις μονάδες τους, όπου υπηρετούσαν για ένα μήνα ως λοχίες και κατόπιν ονομάζονταν έφεδροι ανθυπολοχαγοί. Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Πεζικού, *Στρατιωτικός κανονισμός. Η ιστορία του Πεζικού*, Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, Αθήνα 2014, σσ. 76-77.

χασμού εμφανίστηκε το μαζικό κίνημα των κωνσταντινικών Επιστράτων, το οποίο μολονότι ήταν πρωταρχικά ένα πολιτικό κίνημα μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο παλαιοπολεμιστικό κίνημα στην Ελλάδα.

Την αποστράτευση μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η οποία ολοκληρώθηκε σταδιακά έως τον Δεκέμβριο του 1913,⁹⁰⁹ ακολούθησε η εμφάνιση οργανώσεων εφέδρων υπαξιωματικών και αξιωματικών, οι οποίες είχαν περιορισμένη δράση και για τις οποίες υπάρχουν πενιχρές πληροφορίες. Στις 3 Δεκεμβρίου 1913 δημοσιεύτηκε στον Τύπο η είδηση ότι «μεταξύ των απολυθέντων υπαξιωματικών της εφεδρείας και της εθνοφρουράς διεξάγονται συνεννοήσεις περί συστάσεως πανελληνίου συνδέσμου υπαξιωματικών». Στόχος αυτής της πρωτοβουλίας ήταν η εγγραφή στον υπό δημιουργία σύλλογο όλων των υπαξιωματικών που συμμετείχαν στους πολέμους του 1912–13. Ως σκοπός του εγχειρήματος διακηρυσσόταν «η βελτίωσις της θέσεως του υπαξιωματικού εν ειρήνη και εν πολέμω».⁹¹⁰ Ο μετέπειτα πρόεδρος των Επιστράτων (βλ. παρακάτω) Εξαρχείων Χρήστος Χρυσανθόπουλος ανέφερε ότι ο Σύνδεσμος Εφέδρων Υπαξιωματικών ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1913 με πρωτεργάτες τους Γεώργιο Καμαρινό, Παύλο Γιάνναρο και Δημήτριο Καρώνη, εκ των μετέπειτα ιδρυτών των Επιστράτων, ως αντίδραση σε νομοσχέδιο της κυβέρνησης που απέκλειε τους έφεδρους υπαξιωματικούς παλαιότερων κλάσεων από το δικαίωμα προαγωγής στο βαθμό του αξιωματικού και ότι η πίεση του Συνδέσμου αυτού ματαίωσε τη ψήφισή του.⁹¹¹ Εντούτοις, η δράση του ήταν μηδαμινή.⁹¹²

Την πιο συστηματική δράση αυτή την περίοδο την είχε ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών. Στις 10 Δεκεμβρίου 1913 πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνέλευσή του, στην οποία συμμετείχαν «υπερτετρακοσίοι» έφεδροι. Στη συνέλευση ψηφίστηκε υπόμνημα προς την κυβέρνηση με το οποίο ζητούσαν προαγωγές εφέδρων αξιωματικών, όπως συνέβη με τους μόνιμους αξιωματικούς στο τέλος του πολέμου, καθώς και την εξίσωση των επιδομάτων που λάμβαναν οι έφεδροι και οι μόνιμοι αξιωματικοί. Το βασικό αίτημα του

⁹⁰⁹ Β.Δ. «Περί κηρύξεως της αποστρατεύσεως του στρατού» (20/11/1913), ΦΕΚ Α'/233/20-11-1913.

⁹¹⁰ *Αθήναι*, 3/12/1913, «Σύνδεσμος υπαξιωματικών».

⁹¹¹ Παρατίθεται σε Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 25.

⁹¹² Μία παρέμβαση της οργάνωσης που έχει εντοπιστεί ήταν η αποστολή υπομνημάτων του, τον Απρίλιο του 1914, στον βασιλιά και στην κυβέρνηση με τα αιτήματά του. Δύο μήνες αργότερα πραγματοποιήθηκε σύσκεψη της οργάνωσης με σκοπό την κατάρτιση νέου υπομνήματος «προς βελτίωσιν της θέσεως των εφέδρων». Δυστυχώς τα αιτήματα του Συνδέσμου δεν αναφέρονταν στις στήλες των εφημερίδων. *Εμπρός*, 28/4/1914, «Η χθεσινή σύσκεψις των εφέδρων υπαξιωματικών», 3/6/1914, «Πεννιές».

Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης του ήταν οι προαγωγές και η μονιμοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων εφέδρων αξιωματικών.⁹¹³ Το αίτημα αυτό πήγαζε από το διάταγμα της 26ης Ιουνίου 1913, σύμφωνα με το οποίο οι έφεδροι αξιωματικοί του πολέμου 1912–13 (εννοεί τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο) θα προβιβάζονταν μεταπολεμικά άνευ εξετάσεων εάν είχαν συμπληρώσει το μισό του απαιτούμενου χρόνου για προαγωγή. Παράλληλα, το «διάταγμα της Δοϊράνης», όπως αναφερόταν τακτικά από τους εφέδρους λόγω της τοποθεσίας που το υπέγραψε το διάταγμα ο βασιλιάς, προέβλεπε τη σύσταση ενός Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου «εκ των μετασχόντων των πολεμικών επιχειρήσεων υποστρατήγων» για τον καταρτισμό τεσσάρων πινάκων εφέδρων αξιωματικών βάσει των οποίων θα καθοριζόταν οι προαγωγές τους.⁹¹⁴

Η πρώτη Γενική Συνέλευση του Συνδέσμου, ο οποίος βρισκόταν υπό την επίτιμη προεδρία του πρίγκιπος Νικολάου, πραγματοποιήθηκε στις 28 Ιανουαρίου 1914, μία εβδομάδα μετά τη ψήφιση του νόμου για τη διαδικασία μονιμοποίησης των εφέδρων αξιωματικών.⁹¹⁵ Ενόψει της συνέλευσης το *Εμπρός* χαιρέτιζε την ίδρυση του Συνδέσμου θεωρώντας την οργάνωση ως έχουσα εθνική σημασία καθώς «το έθνος υπολογίζει και στηρίζεται εις το σώμα των εφέδρων και διά τούτο [...] ευχόμεθα όπως πραγματοποιηθούν ό,τι αφορά την συστηματικώτεραν οργάνωσιν αυτών».⁹¹⁶ Το επόμενο δίμηνο υπήρξαν εσωτερικές διαιρέσεις στο σύλλογο, άγνωστο γιατί, καθώς στις 13 Μαρτίου 1913 παραιτήθηκαν και τα «δύο υπάρχοντα προεδρεία» και αποφασίστηκε να εκλεγεί μία κοινώς αποδεκτή διοίκηση, ενώ ορίστηκε ως στόχος η «παγίωσιν της ενώσεως επί βάσεων ικανών να εξασφαλίσωσι την πρόοδον του σώματος κατά τρόπον ώστε να ανταποκρίνεται

⁹¹³ *Εμπρός*, 11/12/1913, «Η χθεσινή διαμαρτυρία των εφέδρων», «Τι μας είπον οι έφεδροι αξιωματικοί», 12/12/1913, «Το ζήτημα των εφέδρων αξιωματικών», 5/2/1914, «Υπερεξακόσιοι αξιωματικοί ζητούν την μονιμοποίησιν», 17/3/1914, «Το δίκαιον των εφέδρων».

⁹¹⁴ Οι τέσσερις πίνακες περιλάμβαναν: α΄) όσους προβιβάζονταν δι' ανδραγανθία ή λόγω διακεκριμένης υπηρεσίας, β΄) τους κατ' εκλογήν προβιβασμούς, γ΄) τους κατ' αρχαιότητα προβιβασμούς και δ΄) τους μη έχοντες τα προσόντα. Βλ. τα άρθρα 3, 5, 7 του Β.Δ. «Περί συγκροτήσεως Ανωτέρου Στρατιωτικού Συμβουλίου και καταρτισμού πινάκων προβιβασμού αξιωματικών» (26/6/1913), ΦΕΚ Α΄/127/27-6-1913.

⁹¹⁵ Ν. 143 «Περί μονιμοποιήσεως αξιωματικών εγγεγραμμένων εις το στέλεχος της εφεδρείας του στρατού της ξηράς και ανθυπασπιστών» (21/1/1914), ΦΕΚ Α΄/18/23-1-1914. Βλ. επίσης Ν. 119 «Περί κατατάξεως εν τω στρατών εφέδρων Ανθυποκτηνιάτρων, ως μονίμων» (23/12/1913), ΦΕΚ Α΄/1/2-1-1914. Η ιδιότητα αυτή του πρίγκιπος Νικολάου αναγράφεται κάτω από το σήμα του Συνδέσμου σε επιστολή του. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 153, Π.Α. Κουρτέλης [πρόεδρος Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών] προς Βενιζέλο, Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 1914. Στο σχετικό κεφάλαιο των απομνημονευμάτων του ο πρίγκιπας Νικόλαος δεν αναφέρει κάτι σχετικά (*Τα πενήντα χρόνια της ζωής μου*, Γρέκα, Αθήνα 1926, σσ. 299-315).

⁹¹⁶ *Εμπρός*, 27/1/1914, «Η συνέλευσις των εφέδρων αξιωματικών».

προς την εθνικήν αυτού αποστολήν». Η συζήτηση πραγματοποιήθηκε «κεκλεισμένων των θυρών» για αυτό δεν δημοσιεύτηκαν περαιτέρω πληροφορίες στον Τύπο.⁹¹⁷

Σε υπόμνημα του Συνδέσμου προς τον Βενιζέλο, στις 21 Μαρτίου 1914, σημειώ-
νóταν ότι παρόλες τις υπηρεσίες των εφέδρων αξιωματικών στους Βαλκανικούς Πολέ-
μους «ουδεμιά υπηρεσιακή σκέψις εγένετο περί της ηθικής αμοιβής [δηλαδή προαγω-
γές] των εις τρόπον, ώστε ατυχώς να επιβάλλεται εις αυτό τούτο το Σώμα πλέον να
αγωνισθή υπέρ του δικαίου του». Ο Βενιζέλος απάντησε ότι θα μελετούσε τα αιτήματα
και εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς το σώμα των εφέδρων αξιωματικών για τις πο-
λεμικές υπηρεσίες του. Τις επόμενες ημέρες υπήρξε διαρκής κινητοποίηση των εφέδρων
αξιωματικών με νέα συνέλευση, με τη συμμετοχή περισσότερων των 600 ατόμων, στις
28 Μαρτίου 1914 καθώς και την αποστολή υπομνημάτων στον πρωθυπουργό και στον
βασιλιά. Τις εξελίξεις αυτές στήριζαν και έφεδροι από την επαρχία. Επίσης, την ίδια πε-
ρίοδο τη δυσφορία των εφέδρων αξιωματικών όξυνε και η απουσία εφέδρων αξιωματι-
κών (σε αντίθεση με όλους τους άλλους βαθμούς αξιωματικών και υπαξιωματικών) από
την τελετή παράδοσης της στραταρχικής ράβδου στον Κωνσταντίνο.⁹¹⁸

Οι καταιγιστικές εξελίξεις του Μαρτίου του 1914 έκαναν το *Νεολόγο* (Πατρών) να
σημειώνει ότι «η εν Αθήναις εκραγείσα και εξακολουθούσα μετά ζηλευτής υπερηφανείας
και ανδρικής διεκδικήσεως των δικαίων των, εξέγερσις των εφέδρων αξιωματικών, έσχε
και παρ' ημίν συμπαθεστάτην απήχησιν και θερμότερον ακόμη τον κοχλασμόν των πα-
ραπόνων των».⁹¹⁹ Παρά την αναθεώρηση των πινάκων των προαγόμενων εφέδρων αξιω-
ματικών σε νέα συνέλευση του Συνδέσμου, στις 25 Απριλίου 1914, διατυπώθηκε από ο-
ρισμένα μέλη η άποψη ότι το σώμα των εφέδρων αξιωματικών «ευρίσκεται εν διωγμώ
υπό της Πολιτείας», κάτι με το οποίο δεν συμφώνησε ο πρόεδρος του Συνδέσμου Ν. Βέ-
λης θεωρώντας το ως υπερβολή και έθεσε την παραίτησή του στο σώμα. Ωστόσο, η πα-

⁹¹⁷ Στην ίδια συνέλευση εκλέχθηκε πρόεδρος ο Νικόλαος Βελής, αντιπρόεδροι οι Α. Μπουρνιάς, Αλ. Τσακ-
μάκης, γενικός γραμματέας ο Ε. Ανανιάδης, ταμίας ο Δ. Γεωργιάδης, κοσμήτορας ο Δ. Τριανταφύλλου και
έφορος της βιβλιοθήκης ο Φ. Κούτσιρας. Ουδείς εξ αυτών συναντάται σε μελλοντικές οργανώσεις παλαι-
μάχων. *Εμπρός*, 13/3/1914, «Η χθεσινή συνέλευσις των εφέδρων», 20/3/1914, «Αι χθεσιναί αρχαιρεσίαι
των εφέδρων αξιωματικών».

⁹¹⁸ *Εμπρός*, 22/3/1914, «Οι έφεδροι αξιωματικοί ενώπιον του κ. Βενιζέλου», 24/3/1914, «Οι έφεδροι Πα-
τρών», 29/3/1914, «Συνέλευσις εφέδρων αξιωματικών», 31/3/1914, «Οι έφεδροι αξιωματικοί Μεσσηνίας»
1/4/1914, «Το ζήτημα των εφέδρων αξιωματικών», 5/4/1914, «Το υπόμνημα των εφέδρων υπεβλήθη εις
τον βασιλέα», 10/4/1914, «Οι έφεδροι αξιωματικοί», 12/4/1914, «Ο παραγκωνισμός των εφέδρων».

⁹¹⁹ *Νεολόγος* (Πατρών), 3/4/1914, «Το ζήτημα των εφέδρων».

ραίτησή του δεν έγινε δεκτή στην επόμενη Γενική Συνέλευση της 28ης Απριλίου, ενώ μερικές ημέρες αργότερα κατατέθηκε στη Βουλή νομοσχέδιο για επιπλέον μονιμοποιήσεις κι έτσι ικανοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό το πάγιο αυτό αίτημά τους.⁹²⁰ Σε νέα συνάντηση του Ν. Βέλη με τον Βενιζέλο τον Ιούλιο του 1914, και ενώ είχαν συμπληρωθεί οι πίνακες που είχαν συνταχθεί τον Μάρτιο, ο πρωθυπουργός διαβεβαίωσε τον πρόεδρο του Συνδέσμου ότι επίκεινται οι μονιμοποιήσεις και οι προαγωγές.⁹²¹

Πράγματι την περίοδο Ιουλίου–Αυγούστου 1914 πραγματοποιήθηκαν αθρόες μονιμοποιήσεις. Συγκεκριμένα, με το βασιλικό διάταγμα της 28ης Ιουλίου 1914 μονιμοποιήθηκαν 26 έφεδροι ανθυπίατροι, με αυτό της 31ης Ιουλίου 185 έφεδροι αξιωματικοί και με αυτό της 15ης Αυγούστου 1914 άλλοι 91, ήτοι συνολικά 302 έφεδροι αξιωματικοί.⁹²² Στις 26 Σεπτεμβρίου 1914 από το βήμα της Βουλής ο Βενιζέλος δήλωσε ρητά ότι βάσει αυτών των διαταγμάτων το ζήτημα των μονιμοποιήσεων των εφέδρων «ελύθη ήδη οριστικώς». Αναγνωρίζοντας μάλιστα την υλοποίηση του αιτήματος των εφέδρων, μετά τη δήλωση αυτή του Βενιζέλου ο νέος πρόεδρος του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών εξέφρασε με επιστολή του την ευγνωμοσύνη των εφέδρων αξιωματικών προς τον πρωθυπουργό για τη μονιμοποίησή τους.⁹²³

Παράλληλα, καταρτίστηκε και πίνακας για παρασημοφόρηση των εφέδρων αξιωματικών,⁹²⁴ ενώ με το ν. 328 τον Οκτώβριο του 1914 οι προερχόμενοι από την εφεδρεία

⁹²⁰ *Εμπρός*, 15/4/1914, «Προβιβασμοί εφέδρων ανθυπολοχαγών», 26/4/1914, «Η χθεσινή συνέλευσις των εφέδρων», 29/4/1914, «Ο οριστικός πίναξ», «Η χθεσινή συνέλευσις», 7/5/1914, «Η χθεσινή Βουλή».

⁹²¹ *Εμπρός*, 27/7/1914, «Το ζήτημα των εφέδρων». Μέχρι τη δημοσίευση των μονιμοποιήσεων στις συνεχείς ήταν οι διαμαρτυρίες του Συνδέσμου προς την κυβέρνηση. *Εμπρός*, 1/8/1914, «Η μονιμοποίησις των εφέδρων», 11/8/1914, «Η συνέλευσις των εφέδρων».

⁹²² Συγκεκριμένα, με το διάταγμα της 31ης Ιουλίου 1914 μονιμοποιήθηκαν 134 έφεδροι αξιωματικοί στο πεζικό, 24 στο πυροβολικό, 22 στο μηχανικό και 5 στο ιππικό, ενώ με αυτό της 15ης Αυγούστου 1914, 73 στο πυροβολικό και 18 στο ιππικό. Οι πίνακες με τα ονόματα των όσων μονιμοποιήθηκαν δημοσιεύτηκαν σε *Εμπρός*, 14/8/1914, «Μονιμοποιήσεις υγειονομικών», 22/8/1914, «Πλήρης ο πίναξ των μονιμοποιούμενων εφέδρων». Στα βασιλικά διατάγματα αναφερόταν απλώς ότι επικυρώνονται οι πίνακες χωρίς τα ονόματα ή τον αριθμό των μονιμοποιηθέντων. Β.Δ. «Περί κυρώσεως πινάκων προβιβασμού εφέδρων αξιωματικών» (28/7/1914), «Περί κυρώσεως των συνταχθέντων πινάκων μονιμοποιήσεως εφέδρων αξιωματικών του πεζικού, ιππικού, πυροβολικού και μηχανικού» (28/7/1914), «Περί κυρώσεως των συνταχθέντων πινάκων μονιμοποιήσεως εφέδρων ανθυπασπιστών πυροβολικού και μηχανικού» (28/7/1914) σε ΦΕΚ Α' /214/31-7-1914· Β.Δ. «Περί κυρώσεως του πίνακος μονιμοποιήσεως εφέδρων υγειονομικών αξιωματικών» (28/7/1914) ΦΕΚ Α' /224/12-8-1914. Οι μονιμοποιήσεις επικυρώθηκαν και με τον ν. 299 «Περί προβιβασμών αξιωματικών και υπαξιωματικών εν τω ενεργώ στρατώ, εν τω εφέδρων και εν τη εθνοφρουρά» (1/10/1914), ΦΕΚ Α' /279/1-10-1914. Σύμφωνα με τον Στέφανο Σαράφη, ανθυπολοχαγού το 1914, πραγματοποιήθηκαν «υπερτετρακόσιες» μονιμοποιήσεις, αριθμός που ωστόσο φαίνεται υπερβολικός. Πιθανόν μπορεί να αναφέρεται και σε μεταγενέστερες μονιμοποιήσεις. Σαράφης, ό.π., σ. 84.

⁹²³ *Εμπρός*, 26/9/1914, «Η χθεσινή συνεδρίασις της Βουλής»· ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 153, Π.Α. Κουρτέλης [πρόεδρος Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών] προς Βενιζέλο, Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 1914.

⁹²⁴ *Εμπρός*, 6/9/1914, «Ετοιμάζονται παρασημοφορία εφέδρων», 26/9/1914, «Απονομή παρασκήμων».

υπαξιωματικοί που είχαν προβιβασθεί έως το βαθμό του υπολοχαγού θα μπορούσαν να φοιτήσουν στο νεοϊδρυθέν Σχολείο Λοχαγών, ανοίγοντας με αυτό τον τρόπο δρόμο για την περαιτέρω ανέλιξή τους.⁹²⁵ Με αυτό τον τρόπο ικανοποιήθηκε το πρωτεύον αίτημα του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών και εύλογα αυτός ουσιαστικά εξαφανίστηκε, χωρίς να έχει εντοπιστεί κάποια αναφορά για διάλυσή του.

Πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετοί από αυτούς που συμπεριλαμβάνονταν στους πίνακες δεν ενδιαφέρονταν να ενταχθούν στον στρατό και προτάθηκαν κατόπιν των θετικών κρίσεων των σωματαρχών εν αγνοία τους. Συγκεκριμένα, έως τον Οκτώβριο του 1914, 48 έφεδροι δήλωσαν ότι δεν ενδιαφέρονται να μονιμοποιηθούν και για αυτό τον λόγο κλήθηκαν οι 130 επιλαχόντες ώστε να έχει μία εικόνα το Υπουργείο για το πόσοι ενδιαφέρονταν να μονιμοποιηθούν.⁹²⁶ Οι τρεις μήνες από τη δημοσίευση των διαταγμάτων των μονιμοποιήσεων πέρασαν χωρίς να έχουν ακόμα συμπληρωθεί οι πίνακες λόγω των αρνήσεων επιλαχόντων προς μονιμοποίηση και για αυτό δόθηκε νέα προθεσμία.⁹²⁷ Τον Νοέμβριο του 1914 κλήθηκαν ακόμα 52 επιλαχόντες έφεδροι και εν τέλει, υπήρξαν ξανά ορισμένες κενές θέσεις και αποφασίστηκε να συμπληρωθούν με τη μονιμοποίηση ορισμένων εφέδρων ανθυπολοχαγών και ανθυπασπιστών από αυτούς που δεν είχαν αρχικά προταθεί προς μονιμοποίηση.⁹²⁸ Πέρα από την ομαλή επανένταξη στην προπολεμική ζωή τους, η άρνηση εφέδρων να αποδεχτούν τη μονιμοποίηση, και κατ' επέκταση μία σταθερή εργασία με ιδιαίτερο κύρος στην κοινωνία, μπορεί να ερμηνευτεί και υπό το πρίσμα των διεθνών εξελίξεων. Σε σχέση με τα τέλη του 1913, όταν και είχε τεθεί το εν λόγω αίτημα, στο β' μισό του 1914 είχε ήδη ξεσπάσει ο Μεγάλος Πόλεμος και η προοπτική εμπλοκής της Ελλάδας ήταν πιθανή. Η απροθυμία συμμετοχής σε έναν νέο πόλεμο μπορεί να αποτέλεσε έναν επιπρόσθετο αποτρεπτικό παράγοντα για την απόφαση να μονιμοποιηθούν στο στράτευμα.

⁹²⁵ Ν. 328 «Περί Σχολείου λοχαγών και αφομοιώσεως των αξιωματικών των προβιβασθέντων δυνάμει του νόμου ΑΣΛς» (24/10/1914), ΦΕΚ Α'/308/29-10-1914.

⁹²⁶ *Εμπρός*, 12/9/1914, «Οι μονιμοποιηθέντες έφεδροι», 1/10/1914, «Οι μονιμοποιούμενοι έφεδροι αξιωματικοί». Μάλιστα το *Εμπρός* σχολίαζε ότι στο Υπουργείο Στρατιωτικών «ελπίζεται εν τούτοις ότι εκ των προσκληθησομένων 130 θα ευρεθώσιν αρκετοί οίτινες δεν θα δεχθώσιν να μονιμοποιηθώσιν, ότε κατ' ανάγκην θα κληθούν και οι λοιποί 33, εξαντλούμένου ούτω ολοκλήρου του πίνακος». *Εμπρός*, 5/10/1914, «Μονιμοποιήσεις και άλλων εφέδρων».

⁹²⁷ Ν. 339 «Περί κυρώσεως του από 13 Ιουλίου 1914 νομοθετικού Β. διατάγματος.» (22/10/1914), ΦΕΚ Α'/315/5-11-1914.

⁹²⁸ *Εμπρός*, 14/11/1914, «Η μονιμοποίηση των εφέδρων», 18/12/1914, «Μονιμοποιήσεις ανθυπασπιστών», 29/12/1914, «Μονιμοποιήσεις εφέδρων».

Οι μονιμοποιηθέντες έφεδροι των Βαλκανικών Πολέμων διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο εφεξής. Οι μονιμοποιήσεις αυτές, όπως και αυτές που ακολούθησαν έως το 1922 οδήγησαν στην αλλαγή των ισορροπιών εντός του σώματος των αξιωματικών, το οποίο μεγενθύθηκε κατά την εμπόλεμη περίοδο, με τους εξ εφεδρείας να είναι πλέον περισσότεροι από τους αποφοίτους της Σχολής Ευελπίδων.⁹²⁹ Η ένταξη των εφέδρων στις τάξεις των μονίμων αξιωματικών, σε τέτοιο βαθμό ώστε το 1922 αυτοί να αποτελούν τα 3/4 του σώματος των αξιωματικών, οδήγησε στην αλλαγή νοοτροπίας του σώματος. Οι μονιμοποιηθέντες έφεδροι πέρα από το γεγονός ότι θεωρούσαν το (νέο) επάγγελμά τους ως μέσο βιοπορισμού ήταν και η κατηγορία αυτή του στρατεύματος που είχε τις λιγότερες εγγυήσεις μονιμότητας καθώς εν καιρώ ειρήνης θα ήταν οι πρώτοι που θα αποστρατεύονταν ή θα έμεναν στάσιμοι ιεραρχικά. Αυτά τα χαρακτηριστικά τους οδήγησαν να είναι πιο επιρρεπείς σε ριζοσπαστικές ενέργειες και να είναι «πρόθυμοι πελάτες στρατιωτικών προστατών» όπως ο Πλαστήρας, ο Πάγκαλος, ο Κονδύλης ή ο Οθωναίος. Όπως σημειώνει ο Θ. Βερέμης, ο ριζοσπαστισμός που ανέπτυξαν ήταν ενδεικτικός της αδυναμίας τους να υποστηρίξουν με νόμιμα μέσα τη μειονεκτική τους θέση. Οι περισσότεροι από αυτούς του μονιμοποιηθέντες στράφηκαν στο βενιζελισμό ελπίζοντας ότι η είσοδος της Ελλάδας στο Μεγάλο Πόλεμο θα τους εξασφάλιζε βαθμούς και μονιμότητα.⁹³⁰

Οι οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν μεταξύ των Βαλκανικών Πολέμων και της επιστράτευσης του 1915⁹³¹ είχαν ορισμένα χαρακτηριστικά. Αρχικά, δεν αφορούσαν τη μεγάλη μάζα των επιστρατευμένων δηλαδή τους στρατιώτες, αλλά τους βαθμοφόρους. Επιπλέον, ήταν καθαρά συντεχνιακού χαρακτήρα καθώς απέβλεπαν σε συγκεκρι-

⁹²⁹ Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916–1936*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σσ. 69-70, 97. Οι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων παρότι αυξήθηκαν ποσοτικά, το ποσοστό τους εντός του σώματος των αξιωματικών μειωνόταν, από 28,5% το 1912 (372 σε σύνολο 1.301 αξιωματικών) σε 18,5% το 1919 (872 σε 4.705 αξιωματικών). Στο ίδιο, σ. 101.

⁹³⁰ Στο ίδιο, σσ. 102-104.

⁹³¹ Πέραν των προαναφερθέντων τον Ιούνιο του 1915 εμφανίστηκε ο Εθνικός Σύνδεσμος των Αγωνιστών των Πολέμων. Πρόκειται για μία φιλοβασιλική οργάνωση που η εμφάνισή της έχει να κάνει με τον εν εξελίξει Εθνικό Διχασμό. Η πρώτη γενική συνέλευσή της πραγματοποιήθηκε μόλις τον Ιούνιο του 1916, όταν συμπο-ρευόταν με το κίνημα των Επιστράτων (βλ. παρακάτω), ενώ σύμφωνα με ανακοίνωση του Συνδέσμου ιδρύ-θηκε «κατά την ημέραν της δοξολογίας του Αθηναϊκού λαού επί τη αναρρώσει του Βασιλέως». Εμπρός, 26/7/1915, «Η δοξολογία της σήμερον»· Νέα Ημέρα, 11/7/1916, «Ο Εθνικός Σύνδεσμος των Ελλήνων Επι-στράτων και Αγωνιστών των Πολέμων»· Μαυρογορδάτος, Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, ό.π., σ. 71. Επίσης, έχει εντοπιστεί μία αναφορά για το Σύνδεσμο Εφέδρων Ιατρών που ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1914 και δήλωνε ότι είχε περισσότερα από εκατό μέλη. Οι μονιμοποιήσεις εφέδρων αξιωματικών του υγειονομικού τον Ιούλιο του 1914 (βλ. παραπάνω), ερμηνεύουν πιθανότατα τη μη περαιτέρω δραστηριοποίησή του. Εμπρός, 14/6/1914, «Σύνδεσμος Εφέδρων Ιατρών».

μένα αιτήματα: μονιμοποιήσεις και προαγωγές. Οι αξιώσεις τους περιορίζονταν αποκλειστικά σε αυτό το ζήτημα και δεν έθεταν ευρύτερα ζητήματα των παλαιμάχων, όπως τις αυξήσεις των πολεμικών συντάξεων, την πρόνοια για τους τραυματίες συναδέλφους τους ή τις οικογένειες των πεσόντων ή την παραχώρηση σε αυτούς άλλων υλικών ευεργετημάτων. Η κατάσταση μεταβλήθηκε με τους εφέδρους της επιστράτευσης του 1915–16, οι οποίοι δεν έθεταν συντεχνιακά αιτήματα, αλλά έδρασαν ως πολιτική οργάνωση.

Ως καταλύτης για τη μαζική οργάνωση των εφέδρων, και δη των απλών οπλιτών, έδρασε ο Εθνικός Διχασμός και συγκεκριμένα η επιστράτευση του 1915–16. Η πρώτη μαζική εφεδρική οργάνωση που εμφανίστηκε στην Ελλάδα αποτελεί μία ιδιάζουσα περίπτωση. Πρόκειται για τους Επίστρατους, δηλαδή τα μέλη του φιλοβασιλικού Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων (ΠΣΕ), που δημιουργήθηκε την επαύριο της αποστράτευσης τον Ιούνιο του 1916. Σύμφωνα με τον κυριότερο μελετητή τους, τον Γ. Θ. Μαυρογορδάτο, πρόκειται για την πρώτη μαζική οργάνωση στην νεότερη πολιτική ιστορία της Ελλάδας.⁹³² Μολονότι οι Επίστρατοι δραστηριοποιήθηκαν κατά βάση ως πολιτική οργάνωση, μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο των παλαιών πολεμιστών για δύο λόγους. Αρχικά, διότι σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν και πολεμιστές των Βαλκανικών Πολέμων οι οποίοι επιστρατεύτηκαν εκ νέου την περίοδο 1915–16 (για τα δημογραφικά στοιχεία των επιστράτευσεων βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Επιπρόσθετα, επειδή σύμφωνα με το καταστατικό του ΠΣΕ ανάμεσα στους σκοπούς του ήταν και

*Η πρόνοια κατά το δυνατόν περί της τύχης των απολυμένων εκ πολέμων και επιστρατεύσεων Ελλήνων οπλιτών αναξιοπαθούντων, ούτως ώστε μετά την απόλυσίν των, είτε αυτοί ούτοι δεινοπαθούντες κοινωνικώς υπό οιοσδήποτε δυσμενείς όρους, είτε αι οικογένειαι των να ευρίσκωσι δια μέσου του Συνδέσμου την προσήκουσαν ηθικήν και οικονομικήν αγωγήν, εις ην και το Κράτος να συνεισφέρει για μέσου του Συνδέσμου. [...] Επίσης προβλέπεται η περίθαλψις των τραυματιών και απόρων και η εξεύρεσις εργασίας εις τους συναδέλφους, οίτινες στερήθησαν της εργασίας των.*⁹³³

Δηλαδή πέραν της βασιλοφροσύνης και των πολιτικών φρονημάτων υπήρχε τουλάχιστο καταστατική στόχευση στην εξασφάλιση ορισμένων υλικών ανταμοιβών από το Κράτος. Εντούτοις, στην πράξη το ενδιαφέρον τους για τη μέριμνα των προσφάτως απολυθέντων

⁹³² Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 17.

⁹³³ Απόσπασμα από το καταστατικό σε *Νέα Ημέρα*, 20/6/1916, «Οι σύνδεσμοι των Επιστράτων καταρτίζονται απανταχού του κράτους»· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 44.

στρατιωτών και των οικογενειών τους ήταν μηδαμινό καθώς λειτούργησαν αποκλειστικά ως πολιτική οργάνωση (βλ. παρακάτω).⁹³⁴

Η αναγγελία της ίδρυσης του ΠΣΕ ανακοινώθηκε στις 13 Ιουνίου 1916,⁹³⁵ μαζί με την είδηση της αποστράτευσης,⁹³⁶ εξυπηρετώντας δύο σκοπούς. Αφενός την ασφάλεια των ιδρυτικών μελών καθώς δεν μπορούσαν να οργανωθούν ενόσω βρίσκονταν ακόμα στο στρατό. Αφετέρου τον συντονισμό της συγκρότησης των συνδέσμων μετά την αποστράτευση καθώς βγαίνοντας από το οργανωτικό πλαίσιο του επίσημου στρατεύματος οι μάζες των εφέδρων εντάσσονταν αμέσως σε εκείνο των συνδέσμων, πριν προλάβουν να διαλυθούν». Σε αυτό το πλαίσιο, η συμμαχική διακοίνωση της 8ης Ιουνίου που ζητούσε τη διενέργεια εκλογών, τον Σεπτέμβριο του 1916, «μεταμόρφωσε μονομιάς τους συνδέσμους σε ακαταμάχητο όπλο εκλογικής επικράτησης, δηλαδή σε απροκάλυπτα πολιτική οργάνωση», κατά τον ιστορικό Γ. Μαυρογορδάτο.⁹³⁷

⁹³⁴ Για τους επίστρατους, βλ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*. Βλ. επίσης Αντώνιος Χ. Χαμουδόπουλος, *Από το ημερολόγιο ενός δημοσιογράφου, 1908–1948*, Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 35–36· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 897, 899–900· Μποχώτης, *ό.π.*, σσ. 88–89· Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, τ. Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006 σσ. 104–105· Ιωάννης Γ. Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σσ. 92–94· Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Οι Επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου», *Αρχειοτάξιο*, τ. 16, Νοέμβριος 2014, σσ. 13–22. Πολλές είναι οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την πατρότητα των Επιστράτων. Σύμφωνα με μία από τις πρώτες ανακοινώσεις του ΠΣΕ βάση αυτού ήταν ο Εθνικός Σύνδεσμος των Αγωνιστών των Πολέμων, που είχε τελέσει τη δοξολογία υπέρ του βασιλιά τον Ιούλιο του 1915 (βλ. παραπάνω). Σύμφωνα με τον πρόεδρο των Επιστράτων Εξαρχείων Χρήστο Χρυσανθόπουλο πρόδρομος του ΠΣΕ υπήρξε ο Σύνδεσμος Εφέδρων Υπαξιωματικών που ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1913 (βλ. παραπάνω). *Νέα Ημέρα*, 20/6/1916, «Οι σύνδεσμοι των Επιστράτων καταρτίζονται απανταχού του κράτους», 16/12/1916, «Οι ιδρυταί του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων προς τους απανταχού Έλληνες Επίστρατους»· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, *ό.π.*, σσ. 25–26· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 897, 899.. Υπάρχει και μία εναλλακτική άποψη για την απαρχή των Συνδέσμων. Κατά τον Σωτήριο Σκοπετέα («Διευθυντή Γραφείων της Βουλής και αξιωματικό»), μία μαρτυρία που καταθέτει ο δικαστικός (και μετέπειτα εισαγγελέας Εφετών) Νικόλαος Γερακάρης, μετά τη διακοίνωση της Αντάντ της 8ης Ιουνίου 1916 αυτός «συνεννοηθείς μετά των εφέδρων Δημ. Τοτόμη, Γεωργ. Γεωργίνη, Νικόλ. Ντάβαρη, Νικ. Λειβαδα αποφασίσαμεν την ίδρυσην Συλλόγων Εφέδρων των επονομασθέντων “Επιστρατικών Συλλόγων” χάριν της αμύνης από τυχόν επιδρομής των εν Θεσσαλονίκη Επαναστατών». Νικόλαος Τ. Γερακάρης, *Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας. Πρόσωπα και πράγματα*, τ. Α', Αθήναι 1936, σσ. 457–458.

⁹³⁵ Συγκεκριμένα, στο ίδιο άρθρο της *Νέας Ημέρας* που ανακοινωνόταν η αποστράτευση αναφερόταν ότι «πληροφορούμεθα ότι η παρατηρουμένη σχετική κίνησις είνε πολύ γενικωτέρα [...] τοιούτοι σύνδεσμοι πρόκειται να οργανωθούν εις τας πλείστας επαρχιακάς πόλεις». Ήδη από αυτή τη δημοσίευση φαίνεται η πολιτική τους στόχευση: «η ανωτέρω οργάνωσις βασίζεται εις την αντίληψιν ότι προκειμένου να κληθή προσεχώς ο Ελληνικός λαός να εκλέξη μεταξύ πολέμου και παραμονής εις την ουδετερότητα, περισσότερον παντός άλλου δικαιούται να εκφράσουν γνώμην επί τοιούτου ζητήματος [...] οι επίστρατοι». *Νέα Ημέρα*, 13/6/1916, «Δημοσιεύεται το διάταγμα της αποστρατεύσεως». Η *Νέα Ημέρα* αποτελούσε το (ανεπίσημο) δημοσιογραφικό όργανο του ΠΣΕ. Από τις 15 Ιουνίου η εφημερίδα εγκαινίασε μία ειδική στήλη για τους συλλόγους των Επιστράτων. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, *ό.π.*, σ. 42.

⁹³⁶ Η μερική αποστράτευση (με τη χορήγηση επ' αόριστον άδειων) είχε αναγγελθεί από τον πρωθυπουργό Στέφανο Σκουλούδη στις 26 Μαΐου 1916. *Νέα Ημέρα*, 27/5/1916, «Μερική αποστράτευσις της Ελλάδος».

⁹³⁷ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, *ό.π.*, σσ. 43–44.

Οι απαρχές των επιστρατικών συλλόγων εντοπίζονται στον ντεφαιτισμό που καλλιεργούσε ήδη από τις αρχές του 1915 η Αυλή. Ο ντεφαιτισμός ήταν η αποδοτικότερη τακτική των βασιλικών για να αποτραπεί η είσοδος της Ελλάδος στον Μεγάλο Πόλεμο.⁹³⁸ Η αποτελεσματικότητα του ντεφαιτισμού των βασιλοφρόνων, η οποία εδραζόταν από το φαινομενικό αήττητο των γερμανικών όπλων και την αποτυχία της Αντάντ στα Δαρδανέλια και η οποία εντάθηκε στις εκλογές του Μαΐου του 1915 και κορυφώθηκε το φθινόπωρο του ίδιου έτους, ήταν αδιαμφισβήτητη. Όπως χαρακτηριστικά τηλεγραφούσε ο Γάλλος πρέσβης στο Quai d'Orsay: «οι Έλληνες τρέμουν μπροστά στους Γερμανούς» καθώς τους διακατείχε «φόβος».⁹³⁹ Σε αυτό το πλαίσιο στην επιστράτευση του 1915–16, κατά την οποία όπως εύστοχα παρατηρεί ο ιστορικός Gunnar Hering η διένεξη μεταξύ πρωθυπουργού και βασιλιά εξαπλώθηκε και στη μεγάλη μάζα των εφέδρων, η προπαγάνδα αυτή συνεχίστηκε και εντάθηκε, ιδίως στο στράτευμα.⁹⁴⁰

⁹³⁸ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909–1922)*, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ. 148. Οι άλλοι δύο άξονες της βασιλικής πολιτικής ήταν η προβολή του ζητήματος της Καβάλας, δηλαδή της δημοσιοποίησης της αποδοχής του Βενιζέλου της παραχώρησης της Καβάλας και της Ανατολικής Θράκης στη Βουλγαρία με αντάλλαγμα εδαφικών παραχωρήσεων στη Μικρά Ασία καθώς και του νόθου εθνικισμού της «αυτοτέλειας». Στο ίδιο, σσ. 147–148. Με τον όρο «ντεφαιτισμός» νοείται «η εν καιρώ πολέμου έλλειψις πεποιθήσεως εις την στρατιωτικήν αντοχήν και ικανότητα της χώρας» η «εκ λόγου αδικαιολογήτου υπερτίμησις των δυνάμεων» του αντιπάλου» και «η αντίληψις ότι είναι αναπόφευκτος η ήττα». *ΜΕΕ*, τ. ΙΒ', λήμμα «ηττοπάθεια», σ. 406, τ. ΙΗ', λήμμα «ντεφαιτισμός», σ. 512. Στο Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης, ό.π.*, σ. 148, υπ. 110.

⁹³⁹ Στο ίδιο, σσ. 147–153. Η Πηνελόπη Δέλτα στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα-ποταμός *Ρωμιπούλες* (1939), το οποίο μολονότι μυθιστόρημα βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στη ζωή της, αναφέρει ότι ο Βενιζέλος ανέφερε σε επιφανείς υποστηρικτές του τις πρώτες ημέρες μετά την άφιξή του στην Αθήνα, στις 9 Ιουνίου 1917, τα εξής: «Ο Κωνσταντίνος που βάσισε την πολιτική του; Στο φόβο. Στη διάλυση του στρατού. Στον ντεφαιτισμό. Στην καθημερινή περί βεβαίας ήττας θεωρία εις τα Παραπήγματα, πως οι Γερμανοί είναι αήττητοι [...] του έμαθαν [τους στρατιώτες] στη δειλία και την απιστία». Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ρωμιπούλες*, τ. Γ': *Σούρουπο*, επ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2014, σσ. 310–311.

⁹⁴⁰ Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 897. Σύμφωνα με τον Κύπριο δημοσιογράφο Χρήστο Χουρμούζιο, αυτόπτη μάρτυρα των Νοεμβριανών, η κυβέρνηση Σκουλούδη χρησιμοποίησε την παράταση της επιστράτευσης ώστε να προωθήσει τις πολιτικές της θέσεις στους επιστρατευμένους: «εχρησίμευσεν εν ταις χερσί της ειρηνένης Κυβερνήσεως και των οργάνων της, ιδιαίτερα δε των στρατιωτικών κύκλων ως ευκαιρία προς δηλητηριώδη επίδρασιν επί της συνειδήσεως του στρατού κατά του μισητού πολιτικού αντιπάλου και κατά της Αντάντ». Το «το κύρηγμα της απολεμίας» αξιωματικών προς τους εφέδρους επισήμαινε και ο (βενιζελικός) Νεόκοσμος Γρηγοριάδης. Μάλιστα όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η περίοδος αυτή «γέμισε τις ψυχές των επιστράτων με μίσος προς πόλεμο για κάθε ιδέα». Σε αυτή την άποψη συνηγορεί και η μαρτυρία του επιστρατευμένου οπλίτη Σπύρου Αντωνιάδη (μετέπειτα αξιωματικού και βενιζελικού πολιτευτή, βλ. Κεφάλαιο Β.1.2), ο οποίος ανέφερε στα απομνημονεύματά του περιστατικά αντιβενιζελικής προπαγάνδας προς τους επιστράτους. Χρ. Σ. Χουρμούζιος, *Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Εκ των Τυπογραφείων της «Εσπερίας», Λονδίνο 1919, σσ. 14–16· Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, *Η Εθνική Άμυνα της Θεσσαλονίκης του 1916 (Πραγματική εξιστότηση)*, Αθήνα 1960, σ. 15· Σπυρος Αντωνιάδης, *Βιογραφία και απομνημονεύματα σε συσχετισμό με ιστορικά γεγονότα, 1889–1975*, Αθήνα 1976, σ. 29. Βλ. επίσης Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης, ό.π.*, σσ. 149–150, 197–198.

Άγνωστο παραμένει εάν υπήρχε από τα πάνω σχέδιο για τη δημιουργία των Επιστράτων.⁹⁴¹ Πρέπει πάντως να ληφθεί υπόψη ότι ακόμα και εάν υπήρχε ένα σχέδιο από τα πάνω, δεν μπορούσε πριν την αποστράτευση να είναι γνωστή η μαζικότητα που απέκτησε εν τέλει το εγχείρημα αυτό. Η «μαγιά» την οποία χρησιμοποίησαν οι ιδρυτές του ΠΣΕ, ανεξαρτήτως εάν ήταν τελικά ή όχι κατευθυνόμενοι από το Γενικό Επιτελείο, ήταν το αντιπολεμικό αίσθημα που πήγαζε από τους στρατώνες εξαιτίας της πολεμικής εμπειρίας του 1912–13, της παρατεταμένης επιστράτευσης του 1915–16 και των συνακόλουθων οικονομικών βαρών για τα λαϊκά νοικοκυριά (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3) καθώς βεβαίως και της βασιλικής προπαγάνδας στο στράτευμα και την κοινωνία εν γένει. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά για την περίπτωση της Λιβαδειάς, στις 16 Ιουλίου 1916, ο βενιζελικός πολιτευτής (και μέλλον βουλευτής) Λουκάς Κουτσοπέταλος στον Βενιζέλο «έκαστος επί-στρατος είναι κήρυξ του αντιβενιζελισμού» και για αυτό θεωρούσε ότι έπρεπε να καθυστερήσουν οι εκλογές καθώς τα αποτελέσματά τους «θα είναι πολύ χειρότερα των αρχικών υπολογισμών».⁹⁴² Η μαζικότητα αυτής της οργάνωσης καταδείκνυε, σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Πλουμίδη, την προϊούσα πολιτικοποίηση του στρατού (αξιωματικών, υπαξιωματικών, οπλιτών) και το πόσο σημαντικός ήταν ο έλεγχος του στρατεύματος.⁹⁴³

Παρά τις εξαγγελίες ότι επρόκειτο για ανεξάρτητες πολιτικές οργανώσεις,⁹⁴⁴ σύντομα εγκατέλειψαν τα προσχήματα και εκδήλωσαν τις αντιβενιζελικές πεποιθήσεις

⁹⁴¹ Ο Μεταξάς σε επιστολή του προς τη σύζυγό του Λέλα, τον Νοέμβριο του 1920, ανέφερε ότι εκείνος οργάνωσε τους Επιστράτους. Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Β' [1910–1921], επ. Χρίστος Χρηστίδης, Ίκαρος, [Αθήνα] 1952, σ. 664 (καταγραφή 2/15 Δεκεμβρίου 1920). Επίσης σε άρθρο του το 1934 δήλωνε οργανωτής των Επιστράτων. Μαρίνα Πετράκη, *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά*, Καθημερινή, Αθήνα 2014, σ. 59. Τον Μεταξά ως ιθύνων νου ανέφεραν τα επόμενα χρόνια ο Γεώργιος Βεντήρης, διευθυντής το 1916 της βενιζελικής εφημερίδας *Πατρίς*, καθώς και ο αντιβενιζελικός αξιωματικός Γεώργιος Φεσσόπουλος. Σε αυτές τις ζυμώσεις συμμετείχαν μάλιστα, σύμφωνα με εκθέσεις του βρετανού πρέσβη, και πολιτικοί της αντιβενιζελικής παράταξης. Στις δίκες για τα Νοεμβριανά που πραγματοποιήθηκαν το 1919–20 δεν αποδείχθηκε εάν ήταν το Επιτελείο υπεύθυνο για την ίδρυση του ΠΣΕ. Πάντως βέβαιη πρέπει να θεωρείται ενεργή ανάμιξη του Μεταξά στη δράση των Επιστράτων από κάποιο απροσδιόριστο χρονικό σημείο και μετά. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 146· Γεώργιος Θ. Φεσσόπουλος, *Αι διχόνιαι των αξιωματικών μας και η διάλυσις του στρατού μας εν Μ. Ασία*, Αθήναι 1934, σ. 18· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, *ό.π.* σσ. 21–22, 28–32, 39. Οι πληροφορίες από τις εκθέσεις του βρετανού πρέσβη σε Σπύρος Μαρκέτος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού», τ. Α', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 413. Σήμερα πάντως στην επίσημη ιστορία της ΔΙΣ αναφέρεται ότι οι Επιστράτοι σχεδιάστηκαν και μυστικά από την Επιτελική Υπηρεσία του Στρατού. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής*, *ό.π.*, σσ. 80–81.

⁹⁴² ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 368, Λουκάς Κουτσοπέταλος προς Βενιζέλο, Λιβαδειά, 16 Ιουλίου 1916. Για την πλήρη μεταστροφή του εκλογικού σώματος υπέρ της βασιλοφροσύνης το 1916, βλ. Πλουμίδη, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, *ό.π.*, σσ. 215–217.

⁹⁴³ Στο ίδιο, σ. 219.

⁹⁴⁴ *Νέα Ημέρα*, 20/6/1916, «Οι Σύνδεσμοι των Επιστράτων καταρτίζονται απανταχού του κράτους».

τους. Καθημερινά ήταν τα τηλεγραφήματα επαρχιακών οργανώσεων που διακήρυτταν ως σκοπό τους την καταπολέμηση του βενιζελισμού και δήλωναν την πίστη τους στο βασιλιά, ενώ η *Νέα Ημέρα* θεωρούσε τη σύστασή τους ως «δημοψήφισμα» κατά του Βενιζέλου.⁹⁴⁵ Η εργαλειακή χρήση της ιδιότητάς τους ως παλαιοί πολεμιστές των Βαλκανικών Πολέμων χρησίμευε για «νομιμοποιήσει» τη βαρύτητα της γνώμης τους ως προς το ζήτημα της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο καθώς και της αφοσίωσής τους στον Κωνσταντίνο. Η *Ακρόπολις* αντικρούοντας την κατηγορία ότι ήταν «αντιμιλιταριστές» σε κύριο άρθρο της τόνιζε ότι «οι επίστρατοι, οι πλείστοι των οποίων έλαβον μέρος εις δύο πολέμους και κοσμούν τα στήθη των αι κυαναί διεμβολαί και τα μετάλλια ανδρείας, ήσαν δε έτοιμοι να λάβουν μέρος και εις τρίτον, πώς θα ήσαν αντιμιλιταρισταί;»⁹⁴⁶ Την ίδια στιγμή το πολεμικό παρελθόν τους στους Βαλκανικούς Πολέμους αποτελούσε το πρόπλασμα της ιδιαίτερης σχέσης των επιστράτων με τον άνακτα.⁹⁴⁷ Δηλαδή δεν ήταν εναντίον του πολέμου εν γένει, αλλά εναντίον ενός πολέμου που δεν θα είχε την έγκριση του «συμπολεμιστή» τους Κωνσταντίνου.

Οι οργανώσεις εξαπλώθηκαν ταχύτατα σε όλη την Ελλάδα με περίπου 400 παραρτήματα να ιδρύονται.⁹⁴⁸ Η δημιουργία τους ανά περιοχή ακολούθησε τη σταδιακή διαδικασία της αποστράτευσης, ενώ ως προς το μέγεθός τους κυμαινόταν βάσει διαφόρων εκτιμήσεων μεταξύ 120.000 και 200.000 ανδρών.⁹⁴⁹ Ανεξαρτήτως του ακριβή αριθμού είναι ξεκάθαρο ότι επρόκειτο για ένα πρωτοφανές μαζικό κίνημα. Μολονότι τυπικά ποτέ

⁹⁴⁵ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 45.

⁹⁴⁶ *Ακρόπολις*, 16/6/1916, «Οι Σύλλογοι των Επιστράτων».

⁹⁴⁷ Παπαδημητρίου, «Οι Επίστρατοι», ό.π., σ. 17.

⁹⁴⁸ Για την εξάπλωση των επιστρατικών συλλόγων στην Πελοπόννησο και δη στην Αργολίδα, βλ. Καλλιόπη Καλποδήμου–Γιώργιος Κόνδης, «Ο αντίκτυπος του Εθνικού Διχασμού (1915–1917) στην περιφέρεια. Η περίπτωση της Αργολίδας», Ευάνθης Σ. Χατζηβασιλείου–Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος, *1915–2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις. Πρακτικά διημερίδας 7–8 Νοεμβρίου 2015*, Σύνδεσμος Φιλολόγων Άργους, Άργος 2018, σσ. 150–189, σσ. 156–160. Για το τελετουργικό ίδρυσης των συλλόγων, βλ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π. σσ. 52–56. Για παράδειγμα, στην πρώτη συνέλευση των Επιστράτων Πάτρας, στις 19 Ιουνίου 1916, ο δικηγόρος Σπύρος Λεονάρδος εξήγησε το σκοπό της σύστασης του Συνδέσμου: «Απολυθέντες των τάξεων του στρατού οι επίστρατοι συμπάσης της Ελλάδος έσπευσαν αυθορμήτως να συνενωθώσιν εις συνδέσμους, καθ' όσον έχουν την επίγνωσιν, ότι δεν έληξε το έργον αυτών της προστασίας της Πατρίδος», ενώ διαβεβαίωσε ότι ο Σύνδεσμος δεν έχει σκοπούς κομματικούς, «όλα τα αισθήματά των [Επιστράτων] είνε αφιερωμένα μόνον εις τον Βασιλέα των». Κατόπιν στάλθηκε ένα τηλεγράφημα προς τον Κωνσταντίνο όπου δηλωνόταν η πίστη των 1.400 μελών του Συνδέσμου τους σε αυτόν. *Νεολόγος* (Πατρών), 20/6/1916, «Η χθεσινή πρώτη συνέλευσις του Συνδέσμου των Επιστράτων».

⁹⁴⁹ Η *Ακρόπολις* ήδη από τον Ιούνιο του 1916 ανέφερε τον αριθμό των 150.000 μελών. Ο πρόεδρος του ΠΣΕ Ιωάννης Σαγιάς τον Ιανουάριο του 1917 έκανε λόγο για 200.000 μέλη, ενώ ο Μεταξάς στο Ημερολόγιό του αναφερόταν σε 120.000. *Ακρόπολις*, 15/6/1916, «Οι φρουροί της Πατρίδος»· *Νέα Ημέρα*, 12/1/1917, «Δηλώσεις του κ. Σαγιά»· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π. σ. 51.

δεν ενοποιήθηκαν οι οργανώσεις, σταδιακά οι Επίστρατοι λειτούργησαν ως μία οργάνωση με επικεφαλής τον ΠΣΕ, ενώ μόνο στην Αττική δημιουργήθηκε ομοσπονδιακή δομή.⁹⁵⁰ Η ταξική προέλευση των Επιστράτων ήταν μικροαστική, ενώ στα χωριά προσχώρησαν σε αυτούς κυρίως οι μικροκτηματίες.⁹⁵¹ Σε γενικές γραμμές σε αυτούς συμμετείχαν όσοι ήταν «εναντίον των κινδύνων του πολέμου, εναντίον της ταπείνωσης και των στερήσεων από την ωμή ξένη επέμβαση (της Αντάντ), αλλά και εναντίον της απειλής του αστικού εκσυγχρονισμού που ενσάρκωναν οι Φιλελεύθεροι, οι μικροαστοί συσπειρώθηκαν γύρω από το Στέμμα».⁹⁵²

Οι βενιζελικές αντιδράσεις ήταν ήπιες αρχικά και περιορίζονταν στην καταγγελία τους ως «στασιακούς» και «αντισυνταγματικούς» (Ιούνιος–Ιούλιος 1916). Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, η δυσκολία κατανόησης του φαινομένου αυτού από τους Φιλελευθέρους έγκειται στον εθνικισμό τους, υπό το πρίσμα του οποίου θεωρούσαν ως αντεθνική τη δημιουργία συλλόγων «με σημαίαν την άρνησιν του προς την Πατρίδα καθήκοντος». Η απάντηση των βενιζελικών σε αυτή τη δραστηριότητα ήταν η δημιουργία του Εθνικού Συνδέσμου Ελλήνων Επιστράτων, τον Ιούλιο του 1916, ο οποίος επίσης υποσχόταν την πρόνοια για τις οικογένειες των μελών του, ωστόσο, η απήχηση της συγκεκριμένης οργάνωσης ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, ιδιαιτέρως δε στην επαρχία, ενώ σε Αθήνα και Πειραιά είχε συγκροτήσει 33 συνοικιακές επιτροπές. Σε αντίθεση με τον ΠΣΕ, το Διοικητικό Συμβούλιο της βενιζελικής εφεδρικής οργάνωσης αποτελούταν από ανώτερους και ανώτατους αξιωματικούς μεταξύ των οποίων και ο αντιστράτηγος Παν. Δαγκλής.⁹⁵³

Οι πρώτες κοινές δραστηριότητες των συλλόγων των Επιστράτων ήταν οι δοξολογίες για τη σωτηρία του Κωνσταντίνου από την πυρκαγιά στο Τατόι, που πραγματοποιήθηκαν πανελλαδικά στις αρχές Ιουλίου 1916.⁹⁵⁴ Σταδιακά όμως άρχισαν οι εκδηλώσεις βίας από μεριάς τους εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων, ενώ στην επαρχία καταστρέφονταν βενιζελικά έντυπα από τους Επίστρατους, οι οποίοι απαγόρευαν επίσης την αποστολή επιστολών προς τις αθηναϊκές εφημερίδες.⁹⁵⁵ Η έκρηξη του κινήματος της Εθνικής Άμυνας σκλήρυνε περαιτέρω τη στάση των Επιστράτων. Χαρακτηριστικός ήταν ο

⁹⁵⁰ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π. σσ. 57-61.

⁹⁵¹ Βλ. τις σχετικές διαπιστώσεις των Γ. Βεντήρη, Ι. Μεταξά και Στ. Δέλτα Στο ίδιο, σσ. 136-137.

⁹⁵² Μαυρογορδάτος, 1915, ό.π., σ. 247.

⁹⁵³ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π. σσ. 69-75.

⁹⁵⁴ *Νέα Ημέρα*, 4/7/1916, «Η χθесινή δοξολογία του Συνδέσμου των Επιστράτων» Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 65.

⁹⁵⁵ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 66-68.

τίτλος–απειλή άρθρου της *Νέας Ημέρας* της 14ης Αυγούστου 1916: «ο λαός και οι επί-στρατοι των επαρχιών επί ποδός είνε έτοιμοι να έλθουν εις Αθήνας ινά πατάξουν τους προδότας».⁹⁵⁶ Από τα μέσα Αυγούστου οι Επίστρατοι ουσιαστικά δρούσαν ανεξέλεγκτα ως παρακρατική και παραστρατιωτική ομάδα.⁹⁵⁷ Αυτή η «οχλαγωγός ολιγαρχία», όπως τιτλοφορεί το αντίστοιχο κεφάλαιο της ιστορίας του ο Γ. Βεντήρης,⁹⁵⁸ είχε πλέον εξελιχθεί σε κράτος εν κράτει καθώς «η έκθεσμος δράσις των επιστράτων, οίτινες είχαν αναγνωρισθή οιονεί ως δημοσία αρχή, επροστατεύοντο [...] υπό της Κυβερνήσεως».⁹⁵⁹ Όπως σημειώνει η ιστορικός Δέσποινα Παπαδημητρίου, «ο αδιάλακτος αντιβενιζελισμός έκανε πυκνή χρήση του μύθου της συνωμοσίας του βενιζελισμού και των ξένων και νομιμοποίησε την τρομοκρατία ως μέσο αντιμετώπισής της».⁹⁶⁰ Το μοναδικό αντίπαλο δέος σε αυτή τη φάση ήταν ο στόλος της Αντάντ που είχε καταπλεύσει στο Σαρωνικό στις 19 Αυγούστου. Κατόπιν πιέσεων από τους πρέσβεις των δυνάμεων της Αντάντ στα τέλη Αυγούστου πραγματοποιήθηκε η «πλασματική» μόνο διάλυση των συλλόγων επ’ αφορμή τη σκηνοθετημένη από τις γαλλικές μυστικές υπηρεσίες επίθεση εναντίον της γαλλικής πρεσβείας.⁹⁶¹

Με το σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης στις 13 Σεπτεμβρίου 1916 στα Χανιά κλιμακώθηκε εκ νέου η επιθετικότητα των συνδέσμων⁹⁶² με αποκορύφωμα της δράσης τους τα Νοεμβριανά. Στις 7 Νοεμβρίου 1916, την ίδια ημέρα με την αρνητική απάντηση του κωνσταντινικού καθεστώτος στη συμμαχική πρόταση για την παράδοση του οπλισμού του, το Διοικητικό Συμβούλιο του ΠΣΕ έλαβε την απόφαση για «στρατιωτική οργάνωση». Στις 16 Νοεμβρίου δόθηκε απόρρητη διαταγή από τον αντιστράτηγο Κωνσταντίνο Καλλάρη, διοικητή του Α΄ Σώματος Στρατού, προς τους διοικητές των στρατιωτικών μονάδων να δεχθούν εθελοντές, στους οποίους διανεμόνταν όπλα και φυσίγγια.

⁹⁵⁶ *Νέα Ημέρα*, 14/8/1916, «Ο λαός και οι επίστρατοι επί ποδός».

⁹⁵⁷ Κατά την *Νέα Ημέρα*, «η συγκρότησίς των αποτελεί μίαν εθνικήν άμυνα, μίαν αληθή πολιτοφυλακή, εν πολυτιμώτατο έρεισμα των κοινωνικών συμφερόντων», ενώ είχαν φτάσει στο σημείο να συνεπικουρούν σε αστυνομικές έρευνες σε σπίτια βενιζελικών. *Νέα Ημέρα*, 23/8/1916, «Οι επίστρατοι», 28/8/1916, «Νέα ποσότητες όπλων εις οικείας βενιζελικών». Κατά τον Χουρμούζιο, επρόκειτο για πολίτες «οίτινες αναλόγως των εκάστοτε αναγκών ηδύνατο οπλιζόμενοι δι’ όπλων του Δημοσίου να παρίστανται ανευθύμως επίκουροι εις τους δι’ αφανών νημάτων ιθύνοντας την δράσιν αυτών». Χουρμούζιος, ό.π., σ. 16.

⁹⁵⁸ Βεντήρης, ό.π., σ. 146.

⁹⁵⁹ Χουρμούζιος, ό.π., σ. 187.

⁹⁶⁰ Παπαδημητρίου, «Οι Επίστρατοι», ό.π., σ. 19.

⁹⁶¹ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 80-81, 85-87.

⁹⁶² Χουρμούζιος, ό.π., σ. 47· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 87-94.

Σε αυτή τη «συγκεκρικαλυμμένη επιστράτευση»⁹⁶³ μετά από κάλεσμα του καθεστώτος για την προάσπισή του χιλιάδες εθελοντές παρουσιάστηκαν στις 17 Νοεμβρίου στους στρατώνες.⁹⁶⁴ «Όταν ξημέρωνε η 18 Νοεμβρίου η Αθήνα έδινε την όψη στρατοπέδου» και «ο ενθουσιασμός έφθανε τα όρια της αλλοφροσύνης» θυμόταν ο δημοσιογράφος Αντώνιος Χαμουδόπουλος.⁹⁶⁵ Στη σύγκρουση της 18ης Νοεμβρίου με τα συμμαχικά στρατεύματα οι Επίστρατοι είχαν κεντρική συμβολή στην απόκρουση της γαλλικής αποβίβασης στην Αθήνα.⁹⁶⁶ Των Νοεμβριανών ακολούθησαν προπηλακισμοί ακόμα και δολοφονίες βενιζελικών καθώς και μικρασιατών προσφύγων στην Αθήνα και όχι μόνο⁹⁶⁷ ενώ οι Επίστρατοι συμμετείχαν στο Ανάθεμα κατά του Βενιζέλου που πραγματοποιήθηκε στο Πεδίον του Άρεως στις 12 Δεκεμβρίου 1916.⁹⁶⁸

Ο πολιτικός φανατισμός και η άσκηση βίας είχαν κεντρικό ρόλο στη δράση των Επιστράτων. Μετά τα Νοεμβριανά συνέχιζε να γίνεται προτροπή στη βία, η οποία θεωρείτο ως ένα δικαιολογημένο μέσο άσκησης της πολιτικής τους. Η εφημερίδα *Άμυνα των Επιστράτων* («Όργανον των Ελλήνων Επιστράτων») στο φύλλο της 1ης Δεκεμβρίου 1916 καμαρώνοντας για τη έως τότε δράση τους τόνιζε ότι δεν είχε ολοκληρωθεί το έργο των Επιστράτων:

*Αυτό θα πη εκκαθάρισις. Αλλά εκείνο που έχομεν να τονίσωμεν είναι ότι πρέπει να μη μείνη κανείς [...] Κτύπημα, τσάκισμα, ξερίζωμα κάθε βενιζελικού σπέρματος δηλαδή ψυχικής πανούκλας. Τώρα που έγινε η αρχή ας έλθη και το τέλος [...] Εμπρός τίμιοι δικασταί! Η Ελλάς περιμένει από σας να θανατώσετε την προδοσίαν. Ο λαός είναι μαζί σας.*⁹⁶⁹

⁹⁶³ Χουρμούζιος, *ό.π.*, σ. 71.

⁹⁶⁴ Σύμφωνα με την ΔΙΣ παρουσιάστηκαν 20.000 εθελοντές. Κατά τον βενιζελικό Χ. Χουρμούζιο παρουσιάστηκαν περισσότεροι από 8.000 και κατά τον αντιβενιζελικό Ν. Γερακάκη 30.000. Χουρμούζιος, *ό.π.*, σ. 72· Γερακάκης, *ό.π.*, σ. 428· Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής*, *ό.π.*, σ. 131.

⁹⁶⁵ Χαμουδόπουλος, *ό.π.*, σ. 32.

⁹⁶⁶ Για αναλυτική περιγραφή των Νοεμβριανών, βλ. Βεντήρης, *ό.π.*, σσ. 242-275· Χαμουδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 32-34· Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής*, *ό.π.*, σσ. 133-138· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, *ό.π.*, σσ. 95-99· Μαυρογορδάτος, 1915, *ό.π.*, σσ. 270-285. Η περιγραφή των γεγονότων από καθαρά βενιζελική σκοπιά σε Χουρμούζιος, *ό.π.*, σσ. 69-145, και από αντιβενιζελική σε Γερακάκη, *ό.π.*, σσ. 426-445. Επίσης, λογοτεχνική απεικόνιση των ημερών αυτών σε Αδαμάντιος Δ. Παπαδήμας, *Οι αδάμαστοι. Τα Νοεμβριανά (το χρονικό μίας εποχής)*, Τυποεκδοτική, Αθήνα 1946, σσ. 18-57 (μολονότι πρόκειται για λογοτεχνικό κείμενο, σε αυτό παρατίθενται λεπτομέρειες των γεγονότων, επίσημα κείμενα και φωτογραφίες των ημερών εκείνων—οι «αδάμαστοι» είναι οι Επίστρατοι, βλ. σ. 94).

⁹⁶⁷ Ενδεικτικά για την Πάτρα και τον Πύργο, βλ. *Νεολόγος* (Πατρών), 20/11/1916, «Ο χθεσινός συναγερμός των Επιστράτων» και για το Ναύπλιο σε Καλποδήμου-Κόνδης, *ό.π.*, σσ. 163-165.

⁹⁶⁸ Σε περισσότερες από 100 πόλεις και χωριά οι επιστρατικοί σύλλογοι διοργάνωσαν αντίστοιχες εκδηλώσεις καθώς και τα σαραντάμερα μνημόσυνα των πεσόντων στα Νοεμβριανά. *Νέα Ημέρα*, 14/12/1916, «Ανάθεμα κατά του προδότου εις όλας τας επαρχίας» καθώς και στα φύλλα των επόμενων ημερών έως το τέλος του Δεκεμβρίου, 17/12/1916, «Μνημόσυνα πεσόντων».

⁹⁶⁹ *Άμυνα των Επιστράτων*, 1/12/1916, «Συντρίψατέ τους!».

Μία «από τα κάτω» περιγραφή του φανατισμού αυτού και της της συμμετοχής παλαιμάχων στις γραμμές των Επιστράτων μας παρέχει ο τότε αντισταγγελέας Πρωτοδικών Αδαμάντιος Καζακόπουλος (ο οποίος μάλιστα πυροβολήθηκε στις 18 Νοεμβρίου 1916 από φίλια πυρά στον Κεραμεικό):

Χιλιάδες τότε νέων, όλων των τάξεων και όλων των επαγγελμάτων, επιστήμονες, υπάλληλοι τραπεζών και καταστημάτων, βιομήχανοι, εργάται, χειρώνακτες, έμποροι, όλοι τέλος όσοι ηγωνίσθησαν και εδόξασαν τα τετιμημένα εκείνα όπλα, αφήσαντες τα έργα των μετέβησαν εις τα στρατολογικά γραφεία, ενεγράφησαν εις αυτά ως εθελονταί στρατιώται και εζήτησαν όπλα. Αγία απόφασις και γενναία παρότρυνσις της ψυχής, ψυχής ελληνικής.⁹⁷⁰

Συνεχίζοντας μάλιστα σημείωνε ότι εάν δεν του το απαγόρευε η ηλικία (ήταν γεννηθείς το 1860) δήλωνε ότι «θα έδραττον όμως το όπλον» πράττοντας το καθήκον του ως παλαιός επίστρατος (λοχίας της επιστράτευσης του 1885–86). Εν συνεχεία περιέγραφε και την περίπτωση του επίστρατου και παλαιού πολεμιστή ανιψιού του, Γεώργιου Δέδε:

Είχε και αυτός εγγραφή εις τους εθελοντάς. Το αγνόν αυτό παιδί, ο ανδρείος πολεμιστής του Σαραντάπορου, των Γιαννιτσών, της Χίου κτλ., ο αριστούχος παμψηφεί του Πανεπιστημίου, άφησε την εις το Χημείον εργασίαν του και έσπευσεν εις την φωνήν της πατρίδος μετά των ομοίων του, διά ονομαστή έπειτα από ατίμους αρνησιπάτριδας: «δολοφόνος!» Πόσον ευτυχής θα ήτο η Ελλάς εάν είχε πολλούς τοιούτους δολοφόνους.⁹⁷¹

Οι περιγραφές αυτές από το ημερολόγιο ενός μορφωμένου και σε γενικές γραμμές μετριοπαθούς αντιβενιζελικού αναδεικνύουν τον πολιτικό φανατισμό και τη μαζική κινητοποίηση που αποτελούσαν τα κύρια χαρακτηριστικά του επιστρατικού κινήματος.

Στα Νοεμβριανά οι Επίστρατοι βρέθηκαν στο ζενίθ της δύναμής τους, κατόπιν όμως άρχισε και η σταδιακή αποδυνάμωσή τους καθώς αρκετοί προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τον «θρίαμβο» αυτό, γεγονός που οδήγησε στην εσωτερική διάβρωσή τους.⁹⁷² Παράλληλα, στις 18 Δεκεμβρίου 1916 με νέα διακοίνωση των δυνάμεων της Αντάντ δεν αξιούνταν απλώς η διάλυση των συνδέσμων, αλλά και η απαγόρευση «πάσης

⁹⁷⁰ Με παρόμοιο τρόπο περιέγραφε τους Επίστρατους και ο Νεολόγος (Πατρών): «άνθρωποι εργατικοί, επιστήμονες, υπάλληλοι, έμποροι, κτηματίαι, άνθρωποι πάσης τάξεως και παντός επαγγέλματος». Νεολόγος (Πατρών), 20/11/1916, «Ο χθεσινός συναγερμός των Επιστράτων».

⁹⁷¹ Καζακόπουλος, ό.π., σ. 99, 105-106, 111-112.

⁹⁷² Στις 24 Νοεμβρίου εμφανίστηκε ο Σύνδεσμος Ριζοσπαστών Επιστράτων του οποίου μέλη ήταν πρώην μέλη του ΠΣΕ, ενώ την ίδια περίοδο εμφανίζεται και ένα τρίτος σύνδεσμος χωρίς συγκεκριμένη ονομασία που αποτελούσε ουσιαστικά μία ομοσπονδία συνοικιακών προέδρων των Επιστράτων με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Κουμουνδούρο. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 103-115. Βλ. της ανακοινώσεις των δύο οργανώσεων μετά το Ανάθεμα, οι οποίες βέβαια δεν ερχόντουσαν σε ευθεία αντιπαράθεσή μεταξύ τους. *Νέα Ημέρα*, 16/12/1916, «Οι ιδρυταί του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων προς τους απανταχού Έλληνας Επίστρατους», «Ο Σύνδεσμος των Ριζοσπαστών Επιστράτων προς τον Ελληνικόν λαόν και τους Επίστρατους ριζοσπάστας».

συνελεύσεως και συγκεντρώσεως Επιστράτων» βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου. Η διάλυσή τους εξαγγέλθηκε από τον ίδιο τον πρόεδρο του ΠΣΕ σε συνέντευξή του σε αγγλική εφημερίδα που αναδημοσιεύθηκε στη *Νέα Ημέρα* στις 12 Ιανουαρίου 1917, μία απόφαση που σύμφωνα με αυτόν απέρριψε από την τυφλή υπακοή τους στον Κωνσταντίνο, ο οποίος από τη στιγμή που υποσχέθηκε στις δυνάμεις της Αντάντ ότι οι σύνδεσμοι θα διαλύονταν, αυτό έπρεπε να γίνει.⁹⁷³ Η διάλυσή τους έγινε και τυπικά μέσω ενός νομοθετικού διατάγματος που παρείχε στο υπουργικό συμβούλιο τη δυνατότητα διάλυσης συλλόγων και σωματείων που «αντίκεινται εις τα συμφέροντα του κράτους».⁹⁷⁴ Παρά την τυπική διάλυσή τους και μέχρι την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα «οι επίστρατοι υφίσταντο υπό διάφορα ονόματα, αποτελούντες εισέτι την εκτελεστικήν χείρα της “αποκρύφου” κυβερνήσεως της διοικούσης την Ελλάδα» καθώς χρησιμοποιούταν και ως «μυστικοί αστυνομικοί» από το καθεστώς για να «ελέγχουν» ενδεχόμενες φιλοβενιζελικές εκδηλώσεις στην κοινωνία, δρούσαν δηλαδή ως παρακρατικές οργανώσεις.⁹⁷⁵

Από όλα τα προαναφερθέντα αναδεικνύεται, ότι η δράση των συλλόγων ήταν καθαρά πολιτική και όχι συντεχνιακή καθώς πέραν της καταστατικής αξίωσης (βλ. παραπάνω) ουσιαστικά απουσίαζαν παντελώς τα αιτήματα για την καλυτέρευση των όρων ζωής των επίστρατων, των οικογενειών τους ή των τραυματιών και αναπήρων πολέμου. Για παράδειγμα, στο μοναδικό φύλλο που έχει εντοπιστεί της εφημερίδας *Άμυνα των Επιστράτων* (1/12/1916) απουσιάζει κάθε σχετική αναφορά ενώ το φύλλο κατακλυζόταν από λιβέλους κατά των βενιζελικών. Η μοναδική αναφορά που γίνεται, όχι ως αίτημα, αλλά ως πρόταση της εφημερίδας ήταν να μονιμοποιηθούν όσοι έφεδροι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί παρουσιάστηκαν ως εθελοντές τις παραμονές των Νοεμβριανών κα-

⁹⁷³ *Νέα Ημέρα*, 12/1/1917, «Δηλώσεις του κ. Σαγιά προς Άγγλον δημοσιογράφον»: Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 118-121.

⁹⁷⁴ *Ακρόπολις*, 13/1/1917, «Πως θα διαλυθούν οι σύλλογοι των Επιστράτων», πρόκειται για το Ν.Δ. «Περί προσθήκης άρθρου μετά το άρθρον 38 του υπ’ αριθ. 281 του 1914 νόμου “περί Σωματείων”» (12/1/1917), ΦΕΚ Α’/3/12-1-1917.

⁹⁷⁵ Χουρμούζιος, ό.π., σσ. 210, 215-216. Ο τότε έφεδρος ανθυπολοχαγός Σπ. Αντωνιάδης που προσχώρησε στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας τον Ιανουάριο του 1917 σημείωνε την προσοχή που χρειαζόταν στον Πειραιά κατά την αναχώρησή του από την Αθήνα λόγω της παρουσίας «φανατικών επίστρατων» εκεί. Μάλιστα όπως περιέγραφε κατά την κρυφή άφιξή του στη Αθήνα την άνοιξη του 1917 (για να μεταφέρει ένα έγγραφο του μέραρχου Παναγιώτη Σπηλιάδη προς την Βρετανική Πρεσβεία και να φυγαδέψει την οικογένειά του) επίστρατοι παρακολουθούσαν τις κινήσεις όσων αποβιβάζονταν στο λιμάνι. Αντωνιάδης, ό.π., σ. 30, 32. Σε αυτό το κλίμα αρκετοί αξιωματικοί που ήθελαν να καταφύγουν στην Μακεδονία δίσταζαν υπό το φόβο ότι θα εκθέσουν τους συγγενείς τους στο έλεος των Επιστράτων. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 58.

θώς αυτοί έσπευσαν «εθελουσίως [...] υπέρ του λατρευτού μας Τρις-Αυγούστου καταταχθώσι και υπερασπίσωσι την κινδυνεύουσαν του έθνους τιμήν». Αυτοί οι έφεδροι «θα είναι τιμή διά το Στράτευμα εάν παρακληθώσι και συνεναινώσιν εις τη μονιμοποίησιν των» καθώς έτσι η «Πατρίς θα εύρη γρανιτώδεις χαρακτήρας εφ' ων θα ερεισθή το μεγαλείον της».⁹⁷⁶ Μολονότι η πρόταση αυτή δεν έγινε ουσιαστικά ως προνοιακό αίτημα από κάποια οργάνωση προς την κυβέρνηση, έχει τη λογική της επιβράβευσης των παλαιών επιστράτων για τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους, ακόμα και τις μη πολεμικές. Το προτεινόμενο μέτρο ακολουθεί το κύριο συντεχνιακό αίτημα των εφεδρικών συνδέσμων που εμφανίστηκαν την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων, δηλαδή τη μονιμοποίηση αυτών στο στράτευμα και όχι στην παροχή άλλων υλικών ή ηθικών ευεργετημάτων.

Σε προνοιακή κατεύθυνση επίσης ο ΠΣΕ κατά την εορταστική περίοδο των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς του 1917 καλούσε τα πιο εύπορα μέλη του να διαθέσουν χρήματα στον Πατριωτικό Σύνδεσμο Ελληνίδων της βασίλισσας Σοφίας (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.2 και Α.1.2.3), ο οποίος θα βοηθούσε και άπορους επιστράτους, ενώ υπήρχαν και ατομικές προσπάθειες πρόνοιας για τους παλαίμαχους.⁹⁷⁷ Πρέπει βεβαίως να ληφθεί υπόψη ότι επρόκειτο για μία εμπόλεμη περίοδο και τα δημοσιονομικά της χώρας ήταν άσχημα, ενώ και ο επίσημος χρόνος ζωής των Επιστράτων ήταν σύντομος (Ιούνιος 1916–Ιανουάριος 1917, αν και τύποις είχαν διαλυθεί τον Σεπτέμβριο του 1916). Ωστόσο, και πάλι δεν υπήρχαν καν υλικές διεκδικήσεις από τους Επιστράτους έστω σε επίπεδο διακηρύξεων, ειδικά σε μία περίοδο που ο καλπάζων πληθωρισμός έπληττε με δριμύτητα την οικονομική δύναμη εκείνων και των οικογενειών τους.⁹⁷⁸

Με την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα τον Ιούνιο 1917, εάν και τυπικά είχαν διαλυθεί οι Σύνδεσμοι, πυρήνες Επιστράτων συνέχισαν να υφίστανται ανεπισήμως.⁹⁷⁹ Ο Ιωσήφ Κούνδουρος, βασιλικός επίτροπος στη δίκη για τα Νοεμβριανά, παρατηρούσε το 1919 ότι οι Σύνδεσμοι Επιστράτων «υφίστανται ακόμη και τώρα», ενώ και μεταγενέστερα

⁹⁷⁶ *Άμυνα των Επιστράτων*, 1/12/1916, «Να μονιμοποιηθώσιν».

⁹⁷⁷ *Νέα Ημέρα*, 1/1/1917, «Ανακοίνωσις του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων». Ο επικεφαλής των Επιστράτων Θησείου Κωνσταντίνος Α. Μιμηκόπουλος (χαρτέμπορος) βοηθούσε τους άνεργους επιστράτους εύρισκε τρόφιμα «εις τα πάσχοντα εκ των στερήσεων μικρά τέκνα των εν αφοσιώσει προς τον Βασιλέα και το νόμιμον καθεστώς συντρόφων του». Γερακάρης, *ό.π.*, σσ. 432-433.

⁹⁷⁸ Αναλυτικότερα οικονομικά στοιχεία για το κόστος ζωής, βλ. στα Κεφάλαια Α.1.2.2 και Α.1.2.3.

⁹⁷⁹ Για παράδειγμα, ο νομάρχης Τρικάλων έγραφε στον Βενιζέλο, τον Σεπτέμβριο του 1917, ότι «κίνησις επιστρατική υφίσταται βεβαίως» και εκδηλωνόταν με «ύβριες, συκοφαντίαι διαδηλώσεις [...] συλλαλητήρια. ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΒ, φ. 2, Πελάσης [νομάρχης Τρικάλων] προς Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Τρίκαλα, 21 Σεπτεμβρίου 1917.

οι Γ. Βεντήρης και Κ. Ζαβιτσιάνος έκαναν λόγο για τη δράση των Επιστράτων την περίοδο 1916–20.⁹⁸⁰ Οι Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι που ιδρύθηκαν σε όλη την επικράτεια από την αντιβενιζελική Ηνωμένη Αντιπολίτευση το 1920 και συνέβαλαν στη νίκη της στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 αποτέλεσαν «διαδόχους» των συλλόγων των Επιστράτων.⁹⁸¹ Σε αυτό το πλαίσιο και προς ενίσχυση της επιστράτευσης του 1918 η κυβέρνηση Βενιζέλου εφάρμοσε μία πολιτική «καρότου και μαστίγιου» για να μειώσει τυχόν φυγόκεντρες τάσεις στο στράτευμα λόγω της εμπειρίας του κινήματος των Επιστράτων. Αφενός πραγματοποιήθηκαν οι σημαντικότερες παροχές προς τους επιστρατευμένους και τις οικογένειές τους, ιδιαίτερα την περίοδο 1917–18, αφετέρου αυστηροποιήθηκε το νομικό πλαίσιο για τη λιποταξία και την ανυποταξία (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III).

Ο κυριότερος μελετητής των Επιστράτων, Γ. Μαυρογορδάτος, συγκρίνοντας το κίνημα αυτό με τα μεταπολεμικά φασιστικά κινήματα σε Ιταλία, Γερμανία και Αυστρία το χαρακτηρίζει ως έναν προδορμικό αλλά και ατελή φασισμό.⁹⁸² Σύμφωνα με τον ιστορικό Σπ. Μαρκέτο, οι Επίστρατοι ανέπτυξαν μία απολυταρχική ιδεολογία που μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρωτοφασιστική αφού στηριζόταν στη μαζική κινητοποίηση, στον εθνικισμό και τη βία.⁹⁸³ Το επιστρατικό κίνημα αν και ακολουθούσε βίαιες μεθόδους των μεταγενέστερων κινήματων του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού μόνο σε αυτά τα στοιχεία περιορίζονται οι ομοιότητές του με αυτά «διότι η δράσις των Ελλήνων επιστράτων δεν ανταπεκρίνετο εις οικονομικάς ανάγκας ή εθνικούς σκοπούς μιάς ωρισμένης ομογενούς

⁹⁸⁰ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 121-122. Ο Γ. Βεντήρης σημείωνε μάλιστα ότι οι σύλλογοι των επιστράτων «εξήσκησαν κολοσσιαίαν επιρροήν επί της εν γένει πολιτικής του τόπου και κατά τα έτη 1916–1920». Βεντήρης, ό.π., σ. 147.

⁹⁸¹ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 123-134· Μποχώτης, ό.π., σ. 98· Hering, ό.π., τ. Β', σ. 939.

⁹⁸² Συγκεκριμένα θεωρεί ότι οι ομοιότητες των Επιστράτων με αυτά τα κινήματα ήταν, α') ότι αποτελούσαν από πρώην στρατιώτες με πρόσφατη την εμπειρία του πολέμου, β') ότι πρόκειται για παραστρατιωτική οργάνωση έχοντας ως λόγο ύπαρξης τη χρήση βίας για την ολοκληρωτική επικράτηση έναντι του εχθρού, γ') ότι η ιδεολογία τους ήταν όχι μόνο αντισοσιαλιστική, αλλά και αντιφιλελεύθερη, αντικοινοβουλευτική ακόμη και αντιπλουτοκρατική, και δ') η ηγεσία των κινήματων αυτών ανήκε σε αξιωματικούς ή υπαξιωματικούς (μόνιμους ή έφεδρους). Παράλληλα, οι διαφορές ήταν α') ότι στόχευαν στην εργατική τάξη και όχι στην αστική, ενώ δεν υπήρξαν όργανο μίας άρχουσας τάξης γαιοκτημόνων και βιομηχάνων, β') στον τομέα του εθνικισμού είχαν αντιδιαμετρικά θέσεις με τα φασιστικά κινήματα καθώς οι Επίστρατοι αγωνίστηκαν εναντίον της εισόδου στον πόλεμο και ταυτόχρονα είχαν μία εχθρική στάση ως προς τους αλύτρωτους πληθυσμούς, και γ') το ασύμβατο μεταξύ μοναρχισμού και φασισμού, καθώς i) ο φασισμός ως επαναστατική ή ανατρεπτική δύναμη περιφρονεί όλους τους παραδοσιακούς θεσμούς, ii) ως ολοκληρωτικό σύστημα είναι αδύνατο να ενσωματώσει έστω και συρρικνωμένη τη βασιλική εξουσία, iii) ως χαρισματικό κίνημα, ο «υπεράνθρωπος» του φασισμού είναι αυτοδημιούργητος και όχι λόγω της εξ αίματος νόμιμης διαδοχής. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σσ. 138-147.

⁹⁸³ Μαρκέτος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου», ό.π., σσ. 413-414.

τάξεως όπως συμβαίνει εις Ιταλίαν και Γερμανίαν», όπως εύστοχα παρατηρούσε ο σύγχρονος των γεγονότων Γ. Βεντήρης.⁹⁸⁴ Κατά τη Δέποινα Παπαδημητρίου επρόκειτο για ένα αντεπαναστατικό κίνημα θεμελιωμένο στην ιδέα της προοληπτικής επανάστασης, μη αυτόνομο πολιτικά, το οποίο εξέφρασε τον φόβο απέναντι σε έναν μαζικό και ξένο πόλεμο (σε σύγκριση με τους Βαλκανικούς Πολέμους) καθώς και στην καταστροφή των παραδοσιακών θεσμών που έφερε ο βιομηχανικός καπιταλισμός και τη μνησικακία απέναντι στους βενιζελικούς.⁹⁸⁵ Μολονότι είναι αρκετά παρακινδυνευμένη η σύνδεση με τις μεταγενέστερες ιδεολογίες του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού, η κοινή συνισταμένη των ιστοριογραφικών προσεγγίσεων είναι ότι επρόκειτο για μία παραστρατιωτική οργάνωση εφέδρων, η οποία είχε ξεκάθαρη πολιτική κλίση και προσπάθησε να την επιβάλλει με κυριότερο μοχλό τη βία.

Στην περίπτωση των Επιστράτων έχουμε μία επανακινητοποίηση των εφέδρων μετά την απόλυσή τους και ένταξής τους σε μία παραστρατιωτική οργάνωση για πολιτικούς σκοπούς, ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε ευρέως αργότερα, στο τέλος του Μεγάλου Πολέμου. Παρότι η επιστράτευση του 1915–16 δεν είχε ως αποτέλεσμα τον πόλεμο, το μεγαλύτερο μέρος όσων έλαβαν μέρος σε αυτή είχαν βιώσει την εμπειρία του πολέμου κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Σύμφωνα με τους ιστορικούς Mark Edale και Robert Gerwarth η στιγμή βιαιοποίησης (brutalization moment) των παλαιμάχων, η οποία ωθεί τους παλαιούς πολεμιστές στην άσκηση πολιτική βίας (κατά τη «θέση της βιαιοποίησης» του G. Mosse, βλ. Εισαγωγή), δεν εντοπίζεται τόσο στη εμπειρία του πολέμου όσο στη διαδικασία της αποστράτευσης. Ένας από τους παράγοντες που συμβάλουν σε αυτό το φαινόμενο είναι η ύπαρξη έντονων πολιτικών, ταξικών ή εθνοτικών συγκρούσεων που προϋπήρχαν του πολέμου και της επιστράτευσης.⁹⁸⁶ Στην ελληνική περίπτωση του 1916–17 τα πολιτικά πάθη που είχε εξάψει ο Διχασμός, αποτέλεσαν έναν τέτοιο παράγοντα, ο οποίος μπορούσε να οδηγήσει στην εμφάνιση βίας από τους αποστρατευμένους.

⁹⁸⁴ Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 147.

⁹⁸⁵ Παπαδημητρίου, «Οι Επίστρατοι», *ό.π.*, σσ. 20-21.

⁹⁸⁶ Οι υπόλοιποι παράγοντες που αναφέρουν ήταν: α') η ισχύς του κράτους (όπου ήταν ισχυρό το μονοπώλιο βίας από το κράτος υπήρξε περιορισμένη βιαιοποίηση), β') ο κίνδυνος ενδεχόμενης Μπολσεβικικής επανάστασης, γ') η διαδικασία επανένταξης στην πολιτική ζωή των αποστρατευμένων (μέσω υλικών και ηθικών αποζημιώσεων). Edale–Gerwarth, *ό.π.*, σ. 7. Βλ. επίσης Εισαγωγή.

Οι Επίστρατοι έχουν μία ιδιαίτερη θέση στην ιστορία των παλαιών πολεμιστών στην Ελλάδα. Αρχικά, πρόκειται για το πρώτο μαζικό παλαιοπολεμικό κίνημα, το οποίο ήταν και το πρώτο πολιτικοποιημένο, καθώς και η πρώτη οργάνωση που έχει εντοπιστεί στην οποία συμμετείχαν έφεδροι οπλίτες. Εντούτοις, οι Επίστρατοι ήταν πάνω από όλα πολιτική και όχι συντεχνιακή οργάνωση καθώς δεν διεκδικούσαν προνοιακά μέτρα. Η δράση τους σε καμία περίπτωση δεν πρόσφερε κάτι καινούργιο στην αξίωση ευεργετημάτων για τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους. Παρότι αποτελούταν βασικά από εφέδρους, το σύνολο της δράσης τους αφορούσε την προάσπιση του βασιλιά και πως θα επιβάλουν «τρομοκρατικώς την μοναρχική παντοδυναμιάν».⁹⁸⁷ Για αυτούς τους λόγους οι Επίστρατοι αποτελούν έναν ιδιαίτερο πρόδρομο των κατοπινών παλαιοπολεμικών και αναπηρικών οργανώσεων. Μολονότι οργανωτικά οι μεταγενέστερες οργανώσεις παλαιμάχων ουσιαστικά ακολούθησαν τη δομή της δημιουργίας οργανώσεων ανά πόλη και χωριό και τη δημιουργία μίας ανώτερης δευτεροβάθμιας ή τριτοβάθμιας οργάνωσης—ομπρέλας, η απουσία προνοιακών αιτημάτων καθώς και η παρακρατική και παραστρατιωτική δράση τούς διαφοροποιεί σε μεγάλο βαθμό τους Επιστράτους από τις μελλοντικές οργανώσεις.

Το 1916 ενέγραψε υποθήκη για τις κατοπινές εξελίξεις καθώς οι Επίστρατοι απέδειξαν τη δυναμική που μπορεί να αναπτύξει ένα κίνημα αποστρατευμένων, γεγονός που τους κατέστησε πρότυπο για αντίστοιχα εγχειρήματα στο μέλλον. Τον Ιούνιο του 1920 ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του στρατιωτικού γραφείου του Πρωθυπουργού η Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών της Εθνικής Αμύνης με διακηρυγμένους σκοπούς την αλληλοβοήθεια των Αμυνητών και την πάταξη «των υπονομευτικών ενεργειών των αντιπολιτευομένων», με τις ηγετικές λειτουργίες τους να ανατίθενται στους Γιώργο Μαρή, Δημήτρη Λαμπράκη και Σοφοκλή Βενιζέλο.⁹⁸⁸ Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια των βενιζελικών δεν είχε μαζικότητα εύλογα λόγω των νέων επιστρατεύσεων που πραγματοποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια. Μία πιο επιτυχημένη προσπάθεια των βενιζελικών να αντιγράψουν το πρότυπο των Επιστράτων ήταν οι εφεδρικοί Σύνδεσμοι Εθνικής Σωτηρίας που δημιούργησε η «Επανάσταση 1922» και οι οποίοι εν τέλει είχαν επιτυχία μόνο σε τοπικό επίπεδο» (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2).

⁹⁸⁷ Βεντήρης, ό.π., σ. 147.

⁹⁸⁸ Δημήτριος Βακάς, *Μεγάλη Ελλάς. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πολεμικός ηγέτης*, Οίκος Μιχ. Σαλίβερου, Αθήναι 1949, σσ. 519-520· Μαρκέτος, *Πώς φίλησα*, ό.π., σ. 114.

A.2.2. Οργανώσεις τραυματιών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου (1914–1922)

Ο πόλεμος που ανοίξαν οι αστοί μας στη Μικρασία θα είναι η αιτία της ταχύτερης καταστροφής τους. Οι αντιθέσεις του αστικού συστήματος [...] η μαύρη κατάσταση που θα φέρη για όλες τις μάζες του εκμεταλλευομένου λαού, θα φέρουν γρήγορα το τέλος της βασιλείας τους.

*Κομμουνισμός (δημοσιογραφικό όργανο της Κομμουνιστικής Ένωσης),
1 Απριλίου 1921⁹⁸⁹*

Ο αγών των τραυματιών είναι αγών προλεταριακός, αγών των πτωχών κατά της απληστίας του αστικού Κράτους. [...] Τα αιτήματά των είναι καλά και άγρια, δεν χρειάζεται άλλη συζήτηση. Μόνον δράσις χρειάζεται.

Ριζοσπάστης, Δεκέμβριος 1921⁹⁹⁰

Κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου άρχισαν να οργανώνονται, πέραν των εφέδρων, οι τραυματίες και οι ανάπηροι πολέμου, οι οποίοι αποτέλεσαν το πρώτο μέρος των επιστρατευμένων που επέστρεψε στις εστίες του και αντιμετώπισε τις δυσκολίες της επανένταξης στην κοινωνία λόγω κάποιου προσωρινού ή μόνιμου τραυματισμού. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές χώρες η οργάνωση των τραυματιών και των αναπήρων δεν προηγείται αυτής των εφέδρων. Η αιτία για αυτό μπορεί να ανιχνευθεί στο γεγονός ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ήταν σχετικά σύντομοι και ελήφθησαν γρήγορα προνοιακά μέτρα για αυτούς, με αιχμή πέραν των συντάξεων, τον ευρύ κύκλο εργασιών των Επιτροπών Περιθάλψεως και την παραχώρηση περιπτέρων, με τη συνδρομή τόσο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας όσο και του Κράτους (βλ. Κεφάλαιο A.1.2.2). Στη συνέχεια, κατά την επιστράτευση του 1915–16 δεν πραγματοποιήθηκαν πολεμικές επιχειρήσεις ώστε να εμφανιστούν νέοι τραυματίες, οι οποίοι θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναν ξεχωριστό παράγοντα στη δίνη του Διχασμού, όπως συνέβη με τους Επίστρατους (βλ. Κεφάλαιο A.2.1). Η εμπλοκή της Ελλάδας στο Μακεδονικό Μέτωπο του Μεγάλου Πολέμου καθώς και στη Μικρασιατική Εκστρατεία οδήγησε σε νέα δεδομένα, με όλο και περισσότερους τραυματίες και ανάπηρους πολέμου καθώς και διεύρυνση των προνοιακών μέτρων για αυτούς (βλ. Κεφάλαιο A.1.2.3), γεγονός το οποίο οδήγησε στη δυναμική εμφάνιση και των οργανώσεων των απομάχων.

⁹⁸⁹ Αναδημοσιεύεται σε Θεόδωρος Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη του ελληνικού εργατικού κινήματος (1918–1930)*, Αθήνα 1983, σ. 138.

⁹⁹⁰ Ριζοσπάστης, 10/12/1921, «Οι τραυματίαι».

Η πρώτη οργάνωση τραυματιών που έχει εντοπιστεί είναι ο Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας Τραυματιών που ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1914.⁹⁹¹ Εντούτοις, δεν έχει υπάρξει κάποια άλλη πληροφορία για τις δραστηριότητες αυτού ή κάποιου άλλου συλλόγου τραυματιών έως το 1918. Το σημαντικότερο σωματείο της εμπόλεμης περιόδου ήταν η Πανελλήνιος Ένωση Τραυματιών Πολέμου 1912–1918 (ΠΕΤΠ), η οποία ιδρύθηκε αμέσως μετά τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου, στις 25 Νοεμβρίου 1918. Σκοπός της ήταν «να ενισχύση την σύμπνοιαν και αλληλεγγύην των μελών αυτής» και παράλληλα επιδίωκε «την εκ μέρους του Κράτους ηθικήν και υλικήν αποκατάστασιν των μελών της».⁹⁹² Η οργάνωση είχε, από το 1920, κάποια χαρακτηριστικά που την καθιστούσαν ξεχωριστή. Η οργάνωση αυτή είχε σίγουρα κυβερνητική εύνοια τον Ιανουάριο του 1920 καθώς σύμφωνα με τον ν. 1960/1920 παραχωρούνταν σε αυτήν όλα τα περίπτερα Αθήνας και Πειραιά, τα οποία η ΠΕΤΠ εκμίσθωνε εφεξής. Επίσης, οι εκμισθωτές των περιπτέρων εγγράφονταν αυτομάτως μέλη της Ένωσης. Με νέο νόμο τον Ιούνιο του 1920 (ν. 2206) η ΠΕΤΠ αποκτούσε το «αποκλειστικό» δικαίωμα τοποθέτησης περιπτέρων, διατηρώντας την προνομιακή της θέση (για τις εν λόγω νομοθετικές διατάξεις, βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III).

Από αυτά τα στοιχεία προκύπτουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ΠΕΤΠ. Αρχικά, ένα σημαντικό μέρος των μελών της Ένωσης ήταν οι περιπετερούχοι, δηλαδή άτομα που είχαν λάβει μία αποζημίωση για τον τραυματισμό τους, οι λεγόμενοι κατά το Μεσοπόλεμο «αποκαταστημένοι» ανάπηροι (βλ. Κεφάλαια Β.4.1 και Γ.1.4), και είχαν ένα εξασφαλισμένο μέσο βιοπορισμού. Η οργάνωση είχε επίσης οικονομική άνεση διότι λάμβανε παγίως το σημαντικότερο έσοδο της εκμίσθωσης των περιπτέρων της Αθήνας και του Πειραιά.⁹⁹³ Τέλος, η σημασία της έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι πρόκειται για τον πρώτο αναγνωρισμένο από το Κράτος επίσημο συνομιλητή του στον αναπηρικό κόσμο. Εφεξής και έως το τέλος του Μεσοπολέμου πάντα υπήρχε μία οργάνωση η οποία είχε τον ρόλο του επίσημου εκπροσώπου των αναπήρων πολέμου.

⁹⁹¹ *Εμπρός*, 29/11/1914, «Σύνδεσμος Τραυματιών».

⁹⁹² Μέλη της ΠΕΤΠ ήταν «αυτοδικαίως πας Έλλην τραυματίας των πολέμων 1912–1918» που του είχε απονεμηθεί πολεμική σύνταξη (άρ. 3). Η σφραγίδα της είχε δύο ξίφη χιαστί, ενώ η σημαία της ήταν η ελληνική με το όνομα της οργάνωσης και το χωρίο «Η Ελλάς στεφανώνουσα τους πεσόντας» (άρ. 23). *Καταστατικόν Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου 1912–1918*, Εκ του Καλλιτεχν. Βιβλιοδετείου Σάρδη, Αθήνα 1919. Η ΠΕΤΠ αναφερόταν ότι «ανασυνίσταται», άρα προυπήρχε κάποια ομοειδής οργάνωση.

⁹⁹³ Επιπλέον, είχε η ΠΕΤΠ είχε εξαγγείλει την κυκλοφορία τσιγάρων με την επωνυμία ΣΤΑΠ (Σιγαρέτα Τραυματιών Αναπήρων Πολέμου) για επιπρόσθετα έσοδα. Βλ. σχετικές διαφημίσεις σε *ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ*, 25 και 27/10/1920 (όπου ανέφερε ότι θα κυκλοφορούσαν προσεχώς). Ο Κ. Παλούκης («Η οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού», *ό.π.*, σ. 109) αναφέρει ότι αυτά κυκλοφόρησαν, ωστόσο πέραν των ανωτέρω αναγγελιών δεν παρατίθεται κάποιο άλλο επιπρόσθετο στοιχείο για την κυκλοφορία τους.

Μέχρι το 1921, πέραν των δύο νόμων που αναφέρονται στην ΠΕΤΠ δεν έχει εντοπιστεί άλλη δραστηριότητα της οργάνωσης. Τον Φεβρουάριο του 1921 η ΠΕΤΠ κατέθεσε υπόμνημα στη Βουλή ζητώντας τον εκσυγχρονισμό του νομικού πλαισίου για τους ανάπηρους πολέμου.⁹⁹⁴ Αυτή τη χρονική στιγμή η ΠΕΤΠ αποτελείτο κυρίως από ανάπηρους των Βαλκανικών Πολέμων και παρέμενε φιλοκυβερνητική ανεξαρτήτως κυβέρνησης προσαρμοζόμενη στη μετανοεμβριανή τάξη πραγμάτων. Δυστυχώς δεν έχει εντοπιστεί κάποια πληροφορία στον Τύπο για την αλλαγή της διοίκησής της. Οι δύο αυτές πτυχές αναδεικνύονταν από την επίσκεψη την 21η Φεβρουαρίου 1921, όγδοη επέτειο της Απελευθέρωσης των Ιωαννίνων, «υπερπεντακοσίων» αναπήρων στα Ανάκτορα. Μία επιτροπή της ΠΕΤΠ έγινε δεκτή από τον βασιλιά Κωνσταντίνο και του προσέφερε ένα ξίφος που είχε χαραγμένο πάνω του το εξής: «Έλληνες οπλίζει και ανάπηροι πολεμισταί του 1912 και 1913 τω Δαφνοστεφεί Στρατηλάτη Κωνσταντίνω». Το δώρο έγινε «εις ανάμνησιν των θριάμβων, εις τους οποίους μας οδήγησες, απελευθερώνοντας τους αδελφούς Έλληνες και εις ένδειξιν αφοσιώσεως της λαϊκής ψυχής, ήτις είνε έτοιμος να Σε ακολουθήση εις νέον αγώνα», εκδηλώνοντας έμπρακτα τη φιλοβασιλική κατεύθυνση της ηγεσίας της ΠΕΤΠ.⁹⁹⁵

Μέσα στο επόμενο εξάμηνο οι πολιτικοί συσχετισμοί εντός της οργάνωσης είχαν ανατραπεί με προσκείμενους στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ, βλ. Κεφάλαια Β.2.1.1 και Β.2.1.3) τραυματίες και ανάπηρους πολέμου να αναλαμβάνουν την ηγεσία της ΠΕΤΠ.⁹⁹⁶ Από το 1918 μια μερίδα των τραυματιών και των αναπήρων πολέμου, που προήλθε από το Μακεδονικό Μέτωπο και σταδιακά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, άρχισε να ριζοσπαστικοποιείται και να στρέφεται στην Αριστερά. Σύμφωνα με τον Κώστα Καστρίτη (στέλεχος του ΣΕΚΕ αρχικά, και του αρχαιομαρξισμού κατά το Μεσοπόλεμο) τα στρατιωτικά νοσοκομεία και η Στέγη Πατρίδος αποτέλεσαν τις αρχικές εστίες διάδοσης επαναστατικών ιδεών στους τραυματίες. Στην ενίσχυση αυτής της τάσης σε

⁹⁹⁴ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920–1921)*, ό.π., σ. 370. Βλ. επίσης Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙΙ.

⁹⁹⁵ *Αθηναϊκή*, 21/2/1921, «Επιτροπή τραυματιών ενώπιον του Βασιλέως»· *Εμπρός*, 22/2/1921, «Οι τραυματίαι προ του βασιλέως». Η επιτροπή αποτελούταν από τους Χ. Γκανά, Θ. Δραγώνα, Κ. Στάικο, Γ. Κούρτη, Α. Πέτρα, Δ. Ζησιμόπουλο, Γ. Θεοδωρακόπουλο και Π. Κάππα. Ο Χαρίλαος Γκανάς ήταν μέλος της ιδρυτικής επιτροπής της ΠΕΤΠ το 1918. *Καταστατικόν Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου*, ό.π., σ. 8

⁹⁹⁶ Δυστυχώς δεν έχει εντοπιστεί τότε ακριβώς έγινε η αλλαγή της διοίκησης, πάντως αυτή έγινε μεταξύ Μαΐου και Ιουλίου 1921 καθώς σε επιστολή του Γ. Σταματόπουλου προς το *Ριζοσπάστη* στις 7 Μαΐου αναφερόταν η παλαιά διοίκηση ενώ στις 13 Ιουλίου 1921 σε ανακοίνωση της οργάνωσης ως πρόεδρος εμφανίζεται ο κομμουνιστής Κωνσταντίνος Κώστας (βλ. παρακάτω). *Ριζοσπάστης*, 7/5/1921, «Οι τραυματίαι πολέμου», 14/7/1921, «Αναφορά Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου».

αυτά τα μέρη συνέβαλε και η αποστολή εκεί από την Κομμουνιστική Ένωση, δηλαδή την αριστερή τάση του ΣΕΚΕ, μπροσούρων, εφημερίδων και βιβλίων με κομμουνιστικό περιεχόμενο.⁹⁹⁷ Η σημασία αυτής της εξέλιξης έγκειται στο γεγονός πρωταγωνιστές του μεσοπολεμικού αναπηρικού κινήματος, όπως ο Σταύρος Βερούχης, ο Γεώργιος Σταματόπουλος, ο Ευάγγελος Δευτεραίος, ο Χαράλαμπος Αλεξόπουλος και ο Κωνσταντίνος Κώνστας (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.3, Β.4.2 και Γ.1.4 και Παράρτημα 6), πρόσκειντο τουλάχιστον από το 1921 στην Κομμουνιστική Ένωση και κατ' επέκταση στο ΣΕΚΕ.

Από την άνοιξη του 1921 άρχισε η τακτική προβολή των ζητημάτων των τραυματιών και αναπήρων πολέμου μέσα από τις στήλες του *Ριζοσπάστη*, ο οποίος είχε ήδη μετατραπεί, από τον Μάιο του 1920, σε επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του ΣΕΚΕ(Κ).⁹⁹⁸ Η χρονική στιγμή δεν είναι τυχαία καθώς την ίδια περίοδο η Μικρασιατική Εκστρατεία εισέρχεται σε μία νέα περίοδο με τις νέες επιχειρήσεις του 1921, οι οποίες οδήγησαν σε δεκάδες χιλιάδες νέους τραυματίες.⁹⁹⁹ Με επιστολή δημοσιευθείσα στον *Ριζοσπάστη* της 7 Μαΐου 1921, ο Γεώργιος Σταματόπουλος ανέφερε ότι η ΠΕΤΠ δεν επέτυχε ούτε την υλική ούτε την ηθική υποστήριξη των μελών της ενώ είχε γίνει «ένα πατριωτικόν ίδρυμα

⁹⁹⁷ Κώστας Καστρίτης [Λουκάς Καρλιάφτης], *Ιστορία του Μπολσεβικισμού–Τροτσκισμού στην Ελλάδα*, τ. 1, Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα [1980], σσ. 76-77. Το 1919 και υπό την επίδραση της ίδρυσης της Γ' Διεθνούς εμφανίστηκε στα αριστερά του ΣΕΚΕ μία ομάδα περίπου 40 ατόμων με βασικό αίτημα την άμεση πρόσδεση το κόμματος στην Γ' Διεθνή. Οι ρίζες της εντοπίζονταν στην Σοσιαλιστική Οργάνωση Νεολαίας Αθηνών (ίδρ. 1916). Η οποία αρχικά ονομάστηκε Κομμουνισμός, από το ομώνυμο περιοδικό που εξέδιδε και κατόπιν Κομμουνιστική Ένωση. Αυτή η τάση αποτέλεσε τη μήτρα του αρχαιομαρξισμού. Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη, ό.π.*, σσ. 35-40· Κώστας Παλούκης, «Η "Αριστερή Αντιπολίτευση" στο ΚΚΕ. Αρχαιομαρξιστές και σπαρτακιστές», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.) *Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922–1940*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 207-208· Νικόλαος Π. Μελιγκώνης, «Ο αρχαιομαρξισμός στον Μεσοπόλεμο. Ιδεολογικές διαφορές και συγκρούσεις του με το ΚΚΕ και η θέση του στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2019, σσ. 8-15.

⁹⁹⁸ Πριν το 1921 ήταν πιο αραιές οι αναφορές του *Ριζοσπάστη* στους αναπήρους. Η πρώτη που έχει εντοπιστεί ήταν όταν τον Απρίλιο του 1918 αναφερόταν στα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι ανάπηροι της Στέγης Πατρίδος, η οποία μόλις είχε ιδρυθεί. *Ριζοσπάστης*, 18/4/1918, «Οι ανάπηροι». Για τη μετατροπή του *Ριζοσπάστη* σε επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του ΣΕΚΕ βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/5/1920, «Ο *Ριζοσπάστης* υπό τον έλεγχον του κόμματος».

⁹⁹⁹ Αθροιστικά οι τραυματίες από τις πολεμικές επιχειρήσεις του 1921 στη Μικρά Ασία ανήλθαν σε 28.008 άτομα. Συγκεκριμένα οι απώλειες των πολεμικών επιχειρήσεων του Μαρτίου 1921 ανήλθαν σε 987 νεκρούς, 3.703 τραυματίες και 504 εξαφανισθέντες, αυτές των επιχειρήσεων Ιουνίου–Ιουλίου 1921 σε 1.192 νεκρούς, 4.961 τραυματίες και 252 εξαφανισθέντες, και αυτές του Αυγούστου–Σεπτεμβρίου του 1921 σε 3.626 νεκρούς, 19.344 τραυματίες και 643 εξαφανισθέντες. Γενικών Επιτελείων Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919–1922*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1967, σ. 486.

που στεφανώνει τους εκάστοτε κυβερνήτας». Ως αιτία για αυτή την κατάσταση θεωρούσε τον έλεγχο της οργάνωσης από τους περιπετούχους, οι οποίοι αδιαφορούσαν για τους υπόλοιπους τραυματίες.¹⁰⁰⁰

Τα γραφόμενα του Γ. Σταματόπουλου φανερώνουν την ύπαρξη ενός χάσματος στον αναπηρικό κόσμο μεταξύ των «παλαιών» και ήδη αποκαταστημένων σε κάποιο βαθμό αναπήρων και των «νέων» τραυματιών και αναπήρων. Αυτό το χάσμα δεν παρουσιαζόταν από την εφημερίδα σε μία τυχαία χρονική στιγμή καθώς την ίδια ακριβώς ημέρα κατατέθηκε στη Βουλή ένα αίτημα αναπήρων και τραυματιών «του έτους 1920 και εντεύθεν» ώστε «να επισπευσθή η επιψήφισις του νομοσχεδίου περί συντάξεων των τραυματιών».¹⁰⁰¹ Από την ημέρα εκείνη η προβολή των αναπηρικών θεμάτων από το δημοσιογραφικό όργανο του ΣΕΚΕ(Κ) έγινε τακτικότερη. Την επομένη απηύθυνε κάλεσμα στους ανάπηρους να οργανωθούν «όπως οργανώνονται οι ανάπηροι εις την Ευρώπην και ας ταχθούν όπως εκείνοι εις το πλευρόν εκείνων, εις τας τάξεις των οποίων ανήκουν». Μόνο έτσι οι ανάπηροι θεωρείτο ότι θα κέρδιζαν το δέοντα σεβασμό και τα δίκαιά τους.¹⁰⁰² Η ανάγκη οργάνωσης κατά τα πρότυπα άλλων ευρωπαϊκών χωρών ήταν ένα μοτίβο που επαναλαμβανόταν συχνά από την εφημερίδα όπως και η προβολή αναπηρικών εξελίξεων από το εξωτερικό.¹⁰⁰³

Σε ένα από αυτά τα άρθρα, αυτό της 24ης Αυγούστου 1921, αναφέρονται εκ νέου το παράδειγμα του εξωτερικού (Γαλλίας, Ιταλίας, Αγγλίας και Αμερικής) όπου οι ανάπηροι «είναι οργανωμένοι σε συνδέσμους αναπήρων πολέμου, οι οποίοι προστατεύουν αληθινά τα μέλη των, χωρίς την ανάμιξιν της φιλανθρωπίας των καλοαναθρεμμένων κυρίων και κυριών». Εκεί οι αναπηρικές οργανώσεις ήταν εκπρόσωποι και προστάτες «των χιλιάδων εκείνων ανικάνων προς εργασίαν ανθρώπων που η εκμεταλλευτική μανία των πλουτοκρατών τους έριξε στον πόλεμον, διά να τους μεταβάλει σε σκιές ανθρώπων». Η εφημερίδα καλούσε δηλαδή η οργάνωση που θα προάσπιζε τα δικαιώματα των αναπήρων να μην είναι φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπως λ.χ. οι Επιτροπές Περιθάλψεως στους

¹⁰⁰⁰ Ριζοσπάστης, 7/5/1921, «Οι τραυματίαι πολέμου».

¹⁰⁰¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920–1921), τ. Β', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1921, σ. 813.

¹⁰⁰² Ριζοσπάστης, 8/5/1921, «Οι ανάπηροι».

¹⁰⁰³ Ενδεικτικά βλ. Ριζοσπάστης, 28/1/1919, «Οι Ιταλοί ανάπηροι», 24/8/1921, «Η οργάνωσις των αναπήρων πολέμου», 5/10/1921, «Ο αγών των τραυματιών πολέμου», 23/1/1922, «Διεθνής Τραυματιών και Αναπήρων Πολέμου», 11/4/1922, «Οι τραυματίαι της Ιταλίας».

Βαλκανικούς Πολέμους, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος ή ο Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Τουναντίον η οργάνωση θα έπρεπε να προέρχεται από τους ίδιους τους ανάπηρους. Ακολούθως το άρθρο ξεκαθάριζε ότι οι σύνδεσμοι που έπρεπε να δημιουργηθούν θα έπρεπε ταυτόχρονα να έχουν ως καθοδηγητή «το επαναστατικότερο και αντιπολεμικότερο των κομμάτων –το Κομμουνιστικό». Συγκεκριμένα καλούσε τους απόμαχους να οργανωθούν αρχικά σε συνδέσμους σε τοπικό επίπεδο και κατόπιν να αναθέσουν στο ΣΕΚΕ(Κ) την οργάνωση συνεδρίου για την ίδρυση της «Ομοσπονδίας Αναπήρων Πολέμου». Κλείνοντας διακήρυττε την ταξική διάσταση του αγώνα τους: «Ελάτε υπό την Κόκκινη Σημαία του Κομμουνισμού να διεκδικήσετε μαζί με το οργανωμένο προλεταριάτο, την θέλησίν σας ν' απαλλαχθήτε από την ταξικών κηφήνων και διοργανωτών των πολέμων!»¹⁰⁰⁴ Στις αναφορές αυτές εμφανίζεται η ταξική καθώς και η αντιπολεμική διάσταση του ζητήματος των αναπήρων, οι οποίες θα επηρεάσουν βαθύτατα το αναπηρικό κίνημα όσο και μεταπολεμικά το παλαιοπολεμιστικό (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Για το ΣΕΚΕ οι απόμαχοι θεωρούνταν τρόπον τινά ένα είδος προλεταριάτου, το οποίο θα είχε κεντρικό ρόλο σε ενδεχόμενη μελλοντική κοινωνική επανάσταση, μία πεποίθηση που εναρμονιζόταν με τη μεσοπολεμική κομμουνιστική τάση των παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2).

Σύμφωνα με την ταξική οπτική «οι τραυματίαι αποτελούν χωρίς αμφισβήτησιν επαγγελματικήν τάξιν»,¹⁰⁰⁵ ενώ για τον πόλεμο ευθύνονταν τα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα και η «πλουτοκρατία» που έστελνε τις «λαϊκές τάξεις» στα «μακελειά». Η εναντίωση στον πόλεμο ήταν συστατικό μέρος αυτής της λογικής καθώς, οι πόλεμοι, που παρήγαγαν τραυματίες, αναπήρους και νεκρούς ήταν δημιούργημα της «πλουτοκρατίας». Για αυτό το λόγο οι ανάπηροι έπρεπε να συμπορευτούν με τους αγώνες της εργατικής τάξης.¹⁰⁰⁶ Όπως αναφερόταν γλαφυρά σε επιστολή «πολλών αναπήρων πολέμου» από την Άρτα που δημοσιεύθηκε τον Ιούλιο του 1921 στον *Ριζοσπάστη*: «είμαστε τόσοι πολλοί και όπως παν τα πράματα δεν θα μείνει ρωμηός που να μη γίνη ανάπηρος πολέμου –εκτός από τους πλουτοκράτες– ώστε με τη δύναμή μας θα μπορούμε να πάρουμε εκείνο που οι

¹⁰⁰⁴ *Ριζοσπάστης*, 24/8/1921, «Η οργάνωσις των αναπήρων πολέμου».

¹⁰⁰⁵ *Ριζοσπάστης*, 6/12/1921, «Οι τραυματίαι»

¹⁰⁰⁶ *Ριζοσπάστης*, 20/12/1921, «Για τους τραυματίας».

εκμεταλλευτές του αίματός μας μας αρνούνται».¹⁰⁰⁷ Ο πρώην βουλευτής και γεωργοοικονομολόγος Αριστοτέλης Σίδερης, σημαίνουν στέλεχος τότε του ΣΕΚΕ και παλαίμαχος των Βαλκανικών Πολέμων,¹⁰⁰⁸ έθεσε το θεωρητικό πλαίσιο αυτής της σύνδεσης: «Οι πόλεμοι είνε μέσον πλουτισμού της αστικής τάξεως. Αυτή ουδαμώς ενδιαφέρεται διά τους τραυματιζομένους, τους αναπήρους και τα θύματα των ιμπεριαλιστικών της αγώνων». Εφόσον στην αστική κοινωνία υπάρχουν δύο τάξεις και το Κράτος είναι στα χέρια των αστών, «ουδέποτε το Κράτος τούτο θα λάβει καμιάν μέριμναν διά τα ζητήματα των θυμάτων των κερδοσκοπικών της αγώνων». Αυτό θα συνεχίζεται όσο οι λαϊκές τάξεις, στις οποίες ανήκουν οι ανάπηροι, είναι ανοργάνωτες. Για το Κράτος το ζήτημα των συντάξεων είναι «ζήτημα ελεημοσύνης», όμως «οι τραυματίαι ΔΕΝ ΘΕΛΟΥΝ ΕΛΕΗΜΟΣΥΝΗΝ από το Κράτος, ΕΧΟΥΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ να λάβουν σύνταξιν, η οποία να τους ασφαλίση ζωήν άνετον». Για αυτό θα έπρεπε να οργανωθούν μαζί με την εργατική τάξη για να προσφέρουν τη θυσία τους «όχι πλέον υπέρ του πολέμου, αλλά ΚΑΤΑ του πολέμου και υπέρ της παγκοσμίου ειρήνης της ανθρωπότητας».¹⁰⁰⁹

Τον Ιούλιο του 1921 η ΠΕΤΠ βρισκόταν, άγνωστο από πότε ακριβώς, υπό την προεδρία του κομμουνιστή Κωνσταντίνου Κώνστα (βλ. παραπάνω). Τον ίδιο μήνα απομακρύνθηκαν από τη Στέγη Πατρίδος εξαιτίας των αριστερών πολιτικών φρονημάτων τους 70 ανάπηροι. Της απομάκρυνσης προηγήθηκαν παράπονα πολλών αναπήρων οι οποίοι διαμαρτύρονταν για το γεγονός ότι από τις πέντε δρχ. που λάμβαναν καθημερινώς για τη συντήρησή τους οι δύο κατακρατούνταν «διά την πλύσιν των».¹⁰¹⁰ Τελικά, μετά από διαμαρτυρίες της ΠΕΤΠ οι εκδιωχθέντες επέστρεψαν στο ίδρυμα.¹⁰¹¹ Αυτό το περιστατικό, για το οποίο δυστυχώς υπάρχουν περιορισμένες πληροφορίες, φανερώνει τόσο την ύπαρξη ενός κομμουνιστικού, ή έστω κομμουνιζοντος, πυρήνα στη Στέγη Πατρίδος, καθώς

¹⁰⁰⁷ *Ριζοσπάστης*, 11/7/1921, «Οι ανάπηροι πολέμου».

¹⁰⁰⁸ Ως στρατιώτης στη Θεσσαλονίκη το 1913 ήρθε σε πρώτη επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες μέσω της Φεντερασίων. Γιώργος Ν. Αλεξάτος, *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα 2008, λήμμα «Σίδερης Αριστοτέλης», σ. 375.

¹⁰⁰⁹ Α. Δ. Σίδερης, «Τα δίκαια των τραυματιών», *Ριζοσπάστης*, 18/5/1922.

¹⁰¹⁰ *Σκριπ*, 5/6/1921, «Παράπονα αναπήρων». Ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, η γουναρική *Πρωτεύουσα*, τον Απρίλιο του 1922, κατέκρινε τους ανάπηρους οπλίτες της Στέγης και τόνιζε ότι οι πέντε δρχ. που ελάμβαναν ήταν σημαντικό ποσό σε σχέση με τις 1,65 δρχ. των υπολοίπων στρατιωτών, συν το συσσίτιο, τα είδη ιματισμού και καθαριότητας που τους παρέχονται και λοιπές δωρεές. Υπό αυτές τις συνθήκες θεωρούσε αδικαιολόγητη τυχόν επαιτεία αυτών. *Πρωτεύουσα*, 1/4/1922, «Αδικαιολόγητον». Ο Κώνστας ήταν, το 1918 ανάμεσα στους ιδρυτές της ΠΕΤΠ. *Καταστατικών Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών*, ό.π., σ. 8.

¹⁰¹¹ *Ριζοσπάστης*, 14/7/1921, «Αναφορά Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου»· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», ό.π., σσ. 108-110.

και την άμεση αντίδραση της ΠΕΤΠ, η πίεση της οποίας συνέβαλε, άγνωστο πόσο, στην ακύρωση της εκδίωξης.

Το φθινόπωρο του 1921, μετά το πέρας των πολεμικών επιχειρήσεων του θέρους του 1921, εντατικοποιήθηκαν οι πολιτικές ζυμώσεις στο χώρο των τραυματιών και αναπήρων πολέμου. Μία παράμετρος που οδήγησε σε αυτή την ώθηση ήταν ότι η Κομμουνιστική Ένωση, που είχε συνδεθεί με μερίδα αναπήρων (βλ. παραπάνω) τον Ιούλιο του 1921 αποφάσισε την ένταξή της στο ΣΕΚΕ(Κ).¹⁰¹² Οι δραστηριότητες δηλαδή των προσκείμενων σε αυτήν τραυματιών είχαν πλέον τη στήριξη και ενός πολιτικού κόμματος. Παράλληλα, η αδράνεια ως προς τη λήψη νέων μέτρων για τους ανάπηρους καθώς και οι καθυστερήσεις στην απονομή των πολεμικών συντάξεων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III) ώθησε, τον Σεπτέμβριο του 1921, την υπό κομμουνιστική διοίκηση ΠΕΤΠ να απευθυνθεί στη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) ζητώντας της να παρέμβει υπέρ των αναπήρων. Συγκεκριμένα πρότεινε τα εργατικά σωματεία να προβούν σε ψηφίσματα υπέρ των αναπήρων καθώς και να κηρυχθεί «συμπαθητική απεργία» από τη ΓΣΕΕ.¹⁰¹³

Η διαφαινόμενη σύμπλευση των οργανωμένων αναπήρων με την ΓΣΕΕ, και η ενδεχόμενη περαιτέρω ριζοσπαστικοποίησή τους, δεν ήταν επιθυμητή από την κυβέρνηση, η οποία προέβη σε από τα πάνω αλλαγή της διοίκησης της ΠΕΤΠ. Συγκεκριμένα, στις 16 Οκτωβρίου 1921 με απόφαση του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Ιωάννη Ράλλη καθαιρέθηκε η διοίκηση της ΠΕΤΠ και ορίστηκε νέα προσωρινή διοικητική επιτροπή, μία κίνηση που πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, λόγω της συμπόρευσης της ΠΕΤΠ με τη ΓΣΕΕ.¹⁰¹⁴ Η υπό τον Κώνστα διοίκηση της ΠΕΤΠ καταδίκασε αυτή την πράξη τονίζοντας ότι η προσωρινή διοικητική επιτροπή προερχόταν «από της ασημάντου μειοψηφίας των περιπεριούχων»,¹⁰¹⁵ ενώ με ανακοίνωσή τους στις 19 Οκτωβρίου 150 μέλη της ΠΕΤΠ

¹⁰¹² Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη*, ό.π., σσ. 143-144· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», ό.π., σσ. 66-67· Μελιγκώνης, ό.π., σσ. 16-17.

¹⁰¹³ *Ριζοσπάστης*, 5/10/1921, «Ο αγών των τραυματιών πολέμου».

¹⁰¹⁴ *Ριζοσπάστης*, 17/10/1921, «Πραξικόπημα κατά των αναπήρων» (όπου παρατίθεται και η υπουργική απόφαση), 18/10/1921, «Το πραξικόπημα της κυβερνήσεως» (το οποίο είναι μερικώς λογοκριμένο), 19/10/1921, «Υπουργείον και τραυματíαι». Η υπουργική απόφαση βασιζόταν στα άρθρα 32 και 33 του ν. 281/1914 «περί σωματείων». Σύμφωνα με αυτά μπορούσε να κηρυχθεί έκπτωτη η διοίκηση ενός σωματείου και να διορίζεται νέα όταν παραβιάζονται οι διατάξεις του καταστατικού ή υπάρχει «ανωμαλία διοικητική ή διαχειριστική», η οποία είναι «δυναμένη να επισύρη ποινικήν καταδίωξιν». Ν. 281 «Περί σωματείων», ΦΕΚ Α' /171/25-6-1914.

¹⁰¹⁵ *Ριζοσπάστης*, 20/10/1921 «Οι τραυματíαι απαντούν», 24/10/1921, «Ο υπουργός και ο Σύνδεσμος Τραυματιών».

διαμαρτύρονταν για την κίνηση αυτή του Υπουργείου.¹⁰¹⁶ Απαντώντας σε αυτά τα δημοσιεύματα, ο Θεόδωρος Δραγώνας, μέλος της προσωρινής διοικητικής επιτροπής καθώς και της προηγούμενης διοίκησης (που είχε επισκεφτεί το Φεβρουάριο του 1921 τον βασιλιά), υπερασπιζόταν την κίνηση του Υπουργείου θεωρώντας «δικτατορική» τη διοίκηση Κώνστα.¹⁰¹⁷ Ωστόσο, το νεοδιορισμένο εννεαμελές συμβούλιο είχε και αυτό εσωτερικές διαίρεσεις που οδήγησαν στη διάσπαση και την αποχώρηση μελών του.¹⁰¹⁸ Τελικώς, στις 31 Οκτωβρίου 1921 το «έκπτωτο» διοικητικό συμβούλιο υπό τον Κώνστα παρέδωσε τα αρχεία της οργάνωσης στην προσωρινή διοικητική επιτροπή καλώντας ταυτόχρονα τα μέλη της ΠΕΤΠ να δώσουν δυναμικό παρόν στην επόμενη Γενική Συνέλευση.¹⁰¹⁹

Οι δύο παρατάξεις ήρθαν αντιμέτωπες στη Γενική Συνέλευση της 17ης Νοεμβρίου 1921. Σε αυτήν έλαβαν μέρος «πλέον των 300» αναπήρων και παρουσιάστηκαν τα δύο σχέδια καταστατικού, ένα από τον πρόεδρο της προσωρινής επιτροπής Θ. Δραγώνα και ένα από τον έκπτωτο πρόεδρο Κ. Κώνστα. Το προσχέδιο του Δραγώνα είχε ως βασική τροποποίηση την προσθήκη του στόχου της εξασφάλισης των εξόδων κηδείας, γεγονός που έκανε το *Ριζοσπάστη* να σχολιάζει πικρόχολα ότι αυτό αφορά τους ανάπηρους «που ασφαλώς θα πεθάνουν απ' την πείνα που τους έχει καταδικάσει η κυβέρνηση». Το προσχέδιο Κώνστα περιείχε ως σκοπούς την αύξηση της σύνταξης με βάση τα εργατικά ημερομίσθια, τη στενή συνεργασία με τη ΓΣΕΕ καθώς και ευρύτερα ζητήματα όπως τη διανομή γης και την καταπολέμηση των «τάσεων προς δημιουργίαν νέων πολέμων». Επίσης, προτεινόταν η σημαία της ΠΕΤΠ να είναι μαύρη «εις ένδειξιν διαρκούς πένθους στο οποίο εφ' όρου ζωής έχουν καταδικασθή και υποφέρουν». Τέλος, υπήρχε και η πρόταση για ένταξη της Ένωσης στη «Β' Διεθνή των Αναπήρων», αναφερόμενος ο Κώνστας προφανώς στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, η οποία δύο μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1922 διοργάνωσε το Β' Συνέδριό της στη Βιέννη (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.2 και Δ.1.1). Το σχέδιο του Κώνστα πλειοψήφησε λαμβάνοντας 134 ψήφους, έναντι 24 αυτού του Δραγώνα ενώ 6 ζήτησαν αναβολή.¹⁰²⁰ Εντούτοις, αποφασίστηκε οι αρχαιρεσίες να γίνουν σε νέα

¹⁰¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 27/10/1921, «Έχουν τον λόγον έχουν οι τραυματίαι».

¹⁰¹⁷ *Πρωτεύουσα*, 19/10/1921, «Οι τραυματίαι και η οργάνωσίς των». Ο Θεόδωρος Δραγώνας ήταν τραυματίας στον Α' Βαλκανικού Πολέμου και ακρωτηριασμένος στο Β' Βαλκανικό (αποστρατεύτηκε ως δεκάνας) καθώς και ο πρώτος περιπτερούχος τραυματίας πολέμου. Το περίπτέρό του, στην αρχή της οδού Σταδίου ξεκίνησε τη λειτουργία του στις 27 Απριλίου 1914 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2).

¹⁰¹⁸ *Ριζοσπάστης*, 29/10/1921, «Το ζήτημα των τραυματιών».

¹⁰¹⁹ *Ριζοσπάστης*, 1/11/1921, «Το πραγματικόν συμβούλιον των τραυματιών».

¹⁰²⁰ *Ριζοσπάστης*, 18/11/1921, «Η χθεσινή συνέλευσις των τραυματιών»: 19/11/1921 «Η νίκη των τραυματιών». Βλ. επίσης Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον Μαρξισμού», ό.π., σσ. 110-111.

Γενική Συνέλευση, τη σύγκλιση της οποίας καθυστέρωσε η προσωρινή διοικητική επιτροπή. Όταν αυτή πραγματοποιήθηκε, στις 16 Δεκεμβρίου, η προσωρινή διοίκηση πέτυχε την απόρριψη των προτάσεων του Κώνστα για το καταστατικό.¹⁰²¹

Η προσωρινή διοικητική επιτροπή υπό τον Θ. Δραγώνα, ο οποίος από τον *Ριζοσπάστη* αναφερόταν ως «ελέω υπουργού Ράλλη πρόεδρος των τραυματιών», είχε την υποστήριξη της κυβέρνησης. Αυτό αναδεικνύεται από το γεγονός ότι έγινε δεκτή αρχικά από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Ι. Ράλλη, στις 19 Νοεμβρίου 1921, και κατόπιν από το υπουργικό συμβούλιο, στις 22 Νοεμβρίου 1921, για να παρουσιάσει στους υπουργούς τα αιτήματα του αναπηρικού κόσμου.¹⁰²² Η διοίκηση αυτή συμμετείχε στις συνομιλίες για την κατάρτιση του αναπηρικού νόμου που ξεκίνησαν τον Δεκέμβριο του 1921 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III), τις οποίες καταδίκασε ο *Ριζοσπάστης* λόγω της συμμετοχής «αστικών» και «αντιδραστικών» πολιτικών.¹⁰²³ Στη λογοδοσία της η διοίκηση Θ. Δραγώνα παρουσίασε τις εξελίξεις στις συζητήσεις της επιτροπής ως επιτυχία της, με τον Κώνστα να δηλώνει ότι δεν μπορεί να περιμένει κανείς κάποιο ουσιαστικό κέρδος από αυτές.¹⁰²⁴

Μετά από αρκετές αναβολές σε συνέλευση των τραυματιών στις 30 Ιανουαρίου 1922 (όπου συμμετείχαν τραυματίες και των δύο «παρατάξεων») πραγματοποιήθηκαν αρχαιρεσίες για την εξελεγκτική επιτροπή της Ένωσης, στις οποίες επικράτησαν άτομα της «προσωρινής διοίκησης» Δραγώνα.¹⁰²⁵ Στις 22 Φεβρουαρίου 1922 πραγματοποιήθηκε εκτός του επίσημου πλαισίου της ΠΕΤΠ μία συνέλευση περισσότερων από 800 αναπήρων (κατά τον Χαρ. Αλεξόπουλο) στην οποία εκλέχθηκε μία επιτροπή ώστε να προωθήσει τα αιτήματά τους στην κυβέρνηση.¹⁰²⁶ Πλέον συνυπήρχαν δύο «διοικήσεις» οι οποίες δραστηριοποιούνταν εκ παραλλήλου. Η διοίκηση των «περιπερούχων» υπό την προεδρία του Κ. Σταΐκου (και τον Θ. Δραγώνα να αναφέρεται πλέον ως μέλος) απέστειλε

¹⁰²¹ *Ριζοσπάστης*, 23/11/1921, «[λογοκριμένος τίτλος, περιλαμβάνει ανακοίνωση του Κ. Κώνστα]», 8/12/1921, «Άδικος κόπος»· 17/12/1921, «Η χθεσινή συνέλευση των τραυματιών» [μερικώς λογοκριμένο]. Δυστυχώς πέραν του *Ριζοσπάστη* δεν έχουν βρεθεί άλλες πηγές για τις εν λόγω εξελίξεις.

¹⁰²² *Πρωτεύουσα*, 20/11/1921, «Οι τραυματίαι προ του κ. Ράλλη»· *Ριζοσπάστης*, 20/12/1921, «Για τους τραυματίες», 25/11/1921, «Οι μισθοί των τραυματιών».

¹⁰²³ *Εμπρός*, 21/12/1921, «Η χθεσινή συνέλευσις υπέρ της βελτιώσεως της τύχης των τραυματιών»· *Ριζοσπάστης*, 21/12/1921, «Η πολιτική εκμετάλλευσις των τραυματιών», 24/12/1921, «Η κοροϊδία των ηρώων», 29/1/1921, «Οι τραυματίαι και το άλυτο ζήτημά τους», 10/3/1922, «Οι τραυματίαι».

¹⁰²⁴ *Ριζοσπάστης*, 1/2/1922, «Οι τραυματίαι». Μία ακόμα κατηγορία των κομμουνιστών αναπήρων ήταν ότι η διοίκηση της ΠΕΤΠ μοίραζε βοηθήματα από το ταμείο της οργάνωσης την περίοδο των εορτών του 1921 αποκλειστικά σε «φίλους» της. *Ριζοσπάστης*, 31/12/1921, «Τα βοηθήματα».

¹⁰²⁵ *Ριζοσπάστης*, 1/2/1922, «Οι τραυματίαι. Τα πρακτικά της συνελεύσεως των».

¹⁰²⁶ Χαράλαμπος Αλεξόπουλος, «Οι αγώνες μας στους αναπήρους», *Πάλη των Τάξεων*, 15/11/1932· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», *ό.π.*, σ. 111.

ψήφισμα στην Εθνοσυνέλευση ως «Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Αναπήρων Πολέμου 1912 και εντεύθεν» ζητώντας τη μη εγκατάλειψη του Μικρασιατικού Ελληνισμού.¹⁰²⁷

Από την άλλη μεριά, εντάθηκε ο αγώνας των υπό κομμουνιστική επιρροή αναπήρων με κινηματικές δράσεις. Την 24η Μαρτίου 1922 ανάπηροι πραγματοποίησαν έντονη διαμαρτυρία στη Βουλή για την καθυστέρηση της ψήφισης του νόμου για τους αυτούς, ενώ επιτροπή αυτών εισήλθε στο κτήριο και παρουσίασε τα αιτήματά της στον πρωθυπουργό Δ. Γούναρη.¹⁰²⁸ Αυτό το γεγονός που οδήγησε σε ένα νέο επεισόδιο δύο ημέρες αργότερα στη Στέγη Πατρίδος. Εκεί, οι ανάπηροι περικυκλώθηκαν από στρατιωτικό απόσπασμα και ο υποδιοικητής τους ανακοίνωσε διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών για να διενεργήσει ανακρίσεις και να συλλάβει τους πρωταίτιους των επεισοδίων έξωθεν της Βουλής. Για όσους δεν συμμορφώνονταν προβλεπόταν η καθυστέρηση της καταβολής της σύνταξής τους. Η «προκλητική» στάση της Διοίκησης της Στέγης, σύμφωνα με το *Εμπρός*, «εξήγειρε τους αναπήρους οίτινες διέσπασαν την στρατιωτικήν δύναμιν φωνάζοντες». Τελικά επιτροπή αναπήρων έγινε δεκτή από το διοικητή της Στέγης συνταγματάρχη Γεώργιο Τόμπρα στον οποίο έθεσε τα αιτήματά της, α') «να μη δέρονται και προφυλακίζονται οι ανάπηροι από τους αξιωματικούς της Στέγης», β') να αυξηθεί η σύνταξή τους και γ') να μην αναγνωρίζεται η διοίκηση της ΠΕΤΠ υπό το Θ. Δραγώνα ως εκπρόσωπός τους. Ο διοικητής υποσχέθηκε «επί τω λόγω της τιμής του» ότι θα μεταφέρει τα αιτήματα στο Υπουργείο Στρατιωτικών.¹⁰²⁹

Παρόλες τις διαφορές τους οι δύο «διοικήσεις»¹⁰³⁰ υπέβαλαν από κοινού στις 18 Απριλίου 1922 υπόμνημα προς τη Βουλή, το οποίο υπέγραφαν ως Προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή και ως η Εκτελεστική Επιτροπή. Στο υπόμνημα οι παρεχόμενες συντάξεις χαρα-

¹⁰²⁷ Συγκεκριμένα διαμαρτυρόταν για τη στάση των χριστιανικών λαών ως προς το μικρασιατικό ζήτημα, έκανε έκκληση στον ελληνικό λαό να λησμονήσει τις διαιρέσεις του και να ενωθεί για τη σωτηρία της πατρίδας, ενώ πρότεινε μάλιστα οι ευρισκόμενοι στην εσωτερική ζώνη αξιωματικοί και οπλίτες να σταλούν στη Μικρά Ασία και να τους αντικαταστήσουν στα μετόπισθεν ανάπηροι και τραυματίες. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922)*, τ. Γ', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1922, σσ. 1888-1889 (Συνεδρίαση 19ης Μαρτίου 1922)· Πλουμίδης *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 323

¹⁰²⁸ *Εμπρός*, 25/3/1922, «Η νυχτερινή πολιορκία της Βουλής»· *Ριζοσπάστης*, 25/3/1922, «Οι τραυματίαι και οι δημόσιοι υπάλληλοι εν εξεγέρσει».

¹⁰²⁹ *Εμπρός*, 26/3/1922, «Τα δεκανίκια»· 27/3/1922, «Αι χθεσιναί σκηναί εις την Στέγην».

¹⁰³⁰ Στις 15 Απριλίου του 1922 σε συνέλευση της υπό τον Κώνστα παράταξης των αναπήρων εκλέχθηκε πενταμελής εκτελεστική επιτροπή «με απεριόριστον ελευθερίαν δράσεως». *Ριζοσπάστης*, 16/4/1922, «Η χθεσινή συνέλευση των τραυματιών».

κτηρίζονταν ως «ανεπαρκέσταται», ενώ υποβάλλονταν συγκεκριμένες προτάσεις για συντάξεις 600, 350 ή 220 δρχ. ανάλογα το βαθμό τραυματισμού (πρβλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III).¹⁰³¹ Η πιο μαχητική διαδήλωση τραυματιών και αναπήρων πολέμου της εμπόλεμης περιόδου πραγματοποιήθηκε στις 16 Μαΐου 1922 κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για τον νόμο «περί απονομής συντάξεως ένεκα στρατιωτικής ή ναυτικής υπηρεσίας» (τον ν. 2769/1922, βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III). Η ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου έγινε με επεισοδιακό τρόπο καθώς η μη ψήφιση του νομοσχεδίου την ημέρα που αναμενόταν (16 Μαΐου) οδήγησε σε συμπλοκές μεταξύ των συγκεντρωμένων αναπήρων και της φρουράς του κτηρίου στην είσοδο της Βουλής οι οποίες οδήγησαν σε 25 συλλήψεις.¹⁰³² Ο πρωθυπουργός Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης και ο υπουργός Δικαιοσύνης Δημήτριος Γούναρης εξήλθαν μάλιστα του κοινοβουλίου ώστε να συζητήσουν με τους τραυματίες τα αιτήματά τους και να κατευιάσουν τα πνεύματα. Το βασικό αίτημα των συγκεντρωμένων ήταν η άμεση ψήφιση του νόμου χωρίς νέες τροποποιήσεις.¹⁰³³

Σύμφωνα με τις στρατιωτικές αρχές, από τις ανακρίσεις προέκυψε ότι «αι σκηναί είχαν υποκινηθή και προπαρασκευασθή εκ των προτέρων, είχαν δε χαρακτήρα καθαρώς αντικαθεστωτικόν [...] Οι τραυματαί έπεσαν θύματα επιτηδείων εκμεταλλευτών».¹⁰³⁴ Στον βενιζελικό Τύπο επίσης υποστηριζόταν ότι η καταστολή πραγματοποιήθηκε επειδή η κυβέρνηση την θεωρούσε υποκινούμενη από τους βενιζελικούς κάτι που δεν υιοθετούσαν οι εφημερίδες αυτές. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Πατρίς*, η σκληρή καταστολή των αναπήρων οφειλόταν στην αντίληψη της κυβέρνησης ότι αυτοί ήταν βενιζελικοί, ωστόσο η εφημερίδα τόνιζε ότι πρόκειται για μία «τάξις» ανεξάρτητη. Σε αυτό το πλαίσιο ο Γούναρης ζήτησε από τους ανάπηρους μην γίνονται όργανα «γνωστών εκμεταλλευτών».¹⁰³⁵ Σύμφωνα με την περιγραφή του *Ελεύθερου Τύπου*, ανάμεσα στους αναπήρους υπήρχαν

¹⁰³¹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνέλευσης (1920–1921–1922)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1922, σ. 2144. Για ολόκληρο το υπόμνημα βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/4/1922, «Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών προς την Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν». Από την «Προσωρινή επιτροπή» υπογράφουν οι Κ. Στάικος, Π. Κάπος, Θ. Δραγώνας, Κ. Τσέλλος και Γ. Κοτσίγαρης, ενώ ως «εκτελεστική επιτροπή» οι Κ. Κώνστας, Γ. Ρούμπος, Γ. Σταματόπουλος, Β. Κυρίτσος και Χ. Αλεξόπουλος.

¹⁰³² *Ελεύθερος Τύπος*, 18/5/1922, «Οι ανάπηροι εις τα μπουδρούμια του φρουραρχείου»· *Ριζοσπάστης*, 23/5/1922, «Η τύχη των τραυματιών», 5/6/1922, «Ο κυβερνητικός διωγμός κατά των τραυματιών».

¹⁰³³ *Ελεύθερον Βήμα*, 17/5/1922, «Αι χθεσιναί θλιβεραί σκηναί»· *Ελεύθερος Τύπος*, 17/5/1922, «Τριακόσιοι πεινώντες ανάπηροι περιεκύκλωσαν την βουλήν»· *Πατρίς*, 17/5/1922, «Οι ανάπηροι ζητούντες το δίκαιόν των»· Χαράλαμπος Αλεξόπουλος, «Οι αγώνες μας στους αναπήρους», *Πάλη των Τάξεων*, 15/11/1932. Πρβλ. Καστρίτης, ό.π., τ. 2, σ. 140· Δημήτρης Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918–1923*, Καρανάσης, Αθήνα 1976, σσ. 97–98· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», ό.π., σσ. 112–113.

¹⁰³⁴ *Πρωτεύουσα*, 18/5/1921, «Διελύεται η “Στέγη της Πατρίδος”».

¹⁰³⁵ *Πατρίς*, 18/5/1922, «Οι ραβδισμοί».

και 3–4 φωτογραφίες του Βενιζέλου «αγνώστον πόθεν ριφθείσαι». Μάλιστα η εφημερίδα κατήγγειλε ότι τις φωτογραφίες έριξαν «κυβερνητικοί» ώστε να κατηγορήσουν τους ανάπηρους ως βενιζελικούς και να δικαιολογείται η καταστολή τους.¹⁰³⁶ Οι διαμαρτυρίες των αναπήρων στις οποίες ηγούταν κομμουνιστές χρησιμοποιούνταν δηλαδή συνάμα ως χώρος αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο πολιτικών παρατάξεων του Διχασμού.

Η μαζική συμμετοχή αναπήρων της Στέγης Πατρίδος στην κινητοποίηση της 16ης Μαΐου 1922 (ο Χαρ. Αλεξόπουλος –δέκα χρόνια αργότερα– έκανε λόγο για 500 ανάπηρους που ξεκίνησαν από τη Στέγη Πατρίδος και κατευθυνθήκαν στη Βουλή),¹⁰³⁷ οδήγησε στην απόφαση για διάλυση του ιδρύματος. Η απόφαση ελήφθη «εκ μέρους των αρμοδίων στρατιωτικών κύκλων», ενώ κιόλας από την επομένη των επεισοδίων (17 Μαΐου 1922) ξεκίνησε η προετοιμασία των τροφίμων που ήταν από την επαρχία «προς αναχώρησιν υπό συνοδείαν διά τας πατρίδας των».¹⁰³⁸ Μάλιστα η γουναρική *Πρωτεύουσα* επικροτώντας την αποστολή των αναπήρων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους τόνιζε ότι αυτή ήταν μία πράξη στοργής όχι μόνο διότι θα βρίσκονταν πλέον κοντά στους συγγενείς τους, αλλά και έτσι θα προστατευόντουσαν επειδή ευρισκόμενοι στη Στέγη Πατρίδος «παρασύρονταν» από τους «εκμεταλλευτές» τους. Για αυτό η κυβέρνηση φρόντισε να τους προστατέψει «όχι μόνον διά γενναίων συντάξεων, αλλά και δι’ αποστολής εις τα σπίτια των».¹⁰³⁹ Ο *Ριζοσπάστης* είχε αντιδιαμετρικά αντίθετη οπτική και υποστήριζε ότι επρόκειτο για «εκτόπιση» των αναπήρων, τους οποίους η κυβέρνηση «εκδικείται [...] διότι ετόλμησαν (!) να ζητήσουν τα δικάιά των». Παράλληλα, τόνιζε ότι τα μέλη της προσωρινής διοικητικής επιτροπής της ΠΕΤΠ «δεν μπορούσαν να συγκρατήσουν τη χαρά τους».¹⁰⁴⁰ Αντιθέτως, η «έκτακτος επιτροπή» της ΠΕΤΠ, αποτελούμενη από τους Κ. Κώνστα, Γ. Σταματόπουλο και Χ. Αλεξόπουλο απηύθυνε, στις 20 Μαΐου 1922, κάλεσμα στην ΓΣΕΕ ώστε τα εργατικά σωματεία να διαμαρτυρηθούν στην κυβέρνηση τόσο ως προς τη στάση της απέναντι στους αναπήρους όσο και για το κλείσιμο της Στέγης Πατρίδος.¹⁰⁴¹ Πάντως πα-

¹⁰³⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 17/5/1922, «Τριακόσιοι πεινώντες ανάπηροι περιεκύκλωσαν την βουλήν».

¹⁰³⁷ Χαράλαμπος Αλεξόπουλος, «Οι αγώνες μας στους αναπήρους», *Πάλη των Τάξεων*, 15/11/1932.

¹⁰³⁸ *Πρωτεύουσα*, 18/5/1921, «Διελύεται η “Στέγη της Πατρίδος”».

¹⁰³⁹ *Πρωτεύουσα*, 19/5/1922, «Όχι μόνον».

¹⁰⁴⁰ *Ριζοσπάστης*, 19/5/1922, «Κατά των τραυματιών», 23/5/1922, «Η τύχη των τραυματιών»

¹⁰⁴¹ *Ριζοσπάστης*, 22/5/1922, «Η Πανελλήνιος Ένωσης Τραυματιών προς τη Γενική Συνομοσπονδία των Εργατών». Το εν λόγω φύλλο είχε υπέρτιτλο «Τραυματίαι! Η λογοκρισία μας απαγορεύει να γράψουμε για τις καταδιώξεις σας», γεγονός που αναφέρεται ξανά από την εφημερίδα, ότι δηλαδή λογοκρίνονται τα άρθρα της που έχουν να κάνουν με τους τραυματίες. *Ριζοσπάστης*, 26/5/1922, «Τραυματίαι-Λογοκρισία».

ρόλες τις εξαγγελίες περί διάλυσης της Στέγης, αυτή δεν διαλύθηκε και συνέχισε να λειτουργεί μεταπολεμικά έως το 1925 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.II.2). Σύμφωνα με τον Τμηματάρχη Θυμάτων Πολέμου το 1929 Δημήτριο Φικιώτη ένας κρίσιμος παράγοντας για την αποτυχία της Σχολής όσο και τη ριζοσπαστικοποίηση των αναπήρων ήταν η κομμουνιστική προπαγάνδα στο ίδρυμα. Αυτή «εισδύσασα μεταξύ των μαθητευομένων αναπήρων τους δίδαξε το μίσος εναντίον του Κράτους και εναντίον της εργασίας». Το αποτέλεσμα αυτής ήταν ότι «η σχολή μας εχάρισε τριακοσίους αλήτας περιφέροντας εις τους δρόμους την αθλιότητά των».¹⁰⁴²

Εν κατακλείδι, στις παραμονές της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου είχε αναπτυχθεί ένα πρώιμο αναπηρικό κίνημα. Η μαζικότητα αυτού πανελλαδικά είναι μία πτυχή που για την οποία δυστυχώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, από τους 14 χιλιάδες αναπήρους πολέμου που υπήρχαν στο τέλος της εμπόλεμης περιόδου (βλ. δημογραφικά στοιχεία σε Κεφάλαιο Β.1.1) άγνωστο είναι πόσοι είχαν οργανωθεί σε κάποιο σύλλογο. Το σίγουρο είναι ότι το επίκεντρο του αναπηρικού κινήματος ήταν η Αθήνα και συγκεκριμένα η ΠΕΤΠ καθώς δεν έχουν εντοπιστεί αναφορές για αναπηρικές οργανώσεις στην περιφέρεια.¹⁰⁴³ Η ΠΕΤΠ, παρότι δεν ήταν ένα δευτεροβάθμιο ή τριτοβάθμιο σωματείο με υπαγόμενες οργανώσεις ανά περιοχή, ήταν ο επίσημος εκπρόσωπος των αναπήρων έναντι του Κράτους και από αυτό το χαρακτηριστικό πηγάζει η ιστορική σημασία της.

Αυτό που ένωνε τους οργανωμένους αναπήρους ήταν το κοινό αίτημα για περισσότερες και μεγαλύτερες αναπηρικές συντάξεις,¹⁰⁴⁴ ένα αίτημα που τελικά εν πολλοίς ικανοποιήθηκε με τη ψήφιση του ν. 2769/1922 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III). Η ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου φανερώνει και τη μετατροπή των αναπήρων σε μία σημαντική ομάδα πίεσης εντός της ελληνικής κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι οι συζητήσεις για τον εκσυγχρονισμό του νομοθετικού πλαισίου για τις συντάξεις των αναπήρων πολέμου είχαν ξεκινήσει ήδη πριν τη νοεμβριανή κυβερνητική αλλαγή του 1920, η μεταρρύθμιση του 1922 ήταν μία δύσκολη μακροπρόθεσμα, κυρίως δημοσιονομικά, πολιτική. Το αί-

¹⁰⁴² *Ελεύθερον Βήμα*, 9/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν».

¹⁰⁴³ Έχει εντοπιστεί και μία αναπηρική οργάνωση στα Βουρλά της Μικράς Ασίας, όπου μέλη της ήταν οι τραυματίες και ανάπηροι πολέμου «των εντεύθεν του 1912 Πολέμων εθελονταί οι πλείοντες του Ελληνικού Στρατού». Η μοναδική ανακοίνωση της εν λόγω οργάνωσης που έχει εντοπιστεί, τον Μάρτιο του 1922, καλούσε τους χριστιανικούς λαούς να μην αφήσουν να εγκαταλειφθεί η Μικρά Ασία στους κεμαλικούς. *Εστία* (Σμύρνης), 27/3/1922, «Εκκλησις Τραυματιών και Αναπήρων Πολέμου των Βρυούλλων».

¹⁰⁴⁴ *Πρωτεύουσα*, 4/7/1921, «Οι τραυματίαι»· *Ριζοσπάστης*, 20/12/1921, «Για τους τραυματίες».

τημα για συντάξεις ερχόταν σε αντιπαράθεση με την επιδιωκόμενη πολιτική του ελληνικού κράτους, αλλά και των διεθνών εξελίξεων της περιόδου, που έδινε προτεραιότητα στην επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων, η οποία θα είχε μακροπρόθεσμα οφέλη για την κοινωνία, έναντι των συντάξεων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3). Τελικά, τον Μάιο του 1922 υπό την πίεση του όλο και μεγαλύτερου όγκου των αναπήρων πολέμου καθώς και τη ριζοσπαστικοποίηση μέρους αυτών η κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη προχώρησε τον ν. 2769/1922, διευρύνοντας το δικαίωμα παροχής πολεμικής σύνταξης, ικανοποιώντας με αυτό τον τρόπο την κύρια διεκδίκηση των οργανωμένων αναπήρων.

Ο οργανωμένος αναπηρικός κόσμος ωστόσο δεν ήταν ενωμένος. Ο έλεγχος της ΠΕΤΠ αποτελούσε ένα σημείο τριβής μεταξύ διαφορετικών τάσεων. Η διαίρεσή τους είχε σε πρώτο επίπεδο την πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των ριζοσπαστικοποιημένων ανάπηρων που είχαν συσπειρωθεί γύρω από την κομμουνιστική Αριστερά και τους φιλοκυβερνητικούς, «νομιμόφρονες» αναπήρους. Αυτό το πολιτικό χάσμα που εμφανίστηκε το 1921 συνέχισε να διαπερνά το αναπηρικό κίνημα έως και την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.3, Β.4.2 και Γ.1.4). Εντούτοις, η διαιρετική τομή δεν ήταν αποκλειστικά πολιτική καθώς υπήρχαν βαθύτερα αίτια για αυτή την αντιπαράθεση.

Ουσιαστικά επρόκειτο για χάσμα ανάμεσα σε «παλαιούς» και «νέους» τραυματίες και ανάπηρους πολέμου. Οι «παλαιοί», δηλαδή τραυματίες και ανάπηροι κυρίως των Βαλκανικών Πολέμων και σε μικρότερο βαθμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν ήδη ευεργετηθέντες έχοντας λάβει συντάξεις ή περίπτερα. Αυτοί αποτελούσαν τα πρώτα μέλη της ΠΕΤΠ και για αυτό το λόγο αρχικά στην περιλαμβανόταν στο όνομά της και οι χρονολογίες «1912–1918». Ωστόσο, η πολεμική περίοδος δεν τερματίστηκε το 1918, η εκστρατείες στην Ουκρανία και στη Μικρά Ασία είχαν ως αποτέλεσμα να προστεθούν χιλιάδες νέοι τραυματίες και αναπήρους στους ήδη υπάρχοντες (για ποσοτικά στοιχεία, βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Οι τελευταίοι δεν ήταν «ευεργετηθέντες», όπως οι παλαιότεροι συνάδελφοί τους, αλλά «αναποκατάστατοι», ένας όρος που χρησιμοποιήθηκε και νομικά για να τους περιγράψει κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.4). Όπως γίνεται κατανοητό οι ευεργετηθέντες είχαν μία μεγαλύτερη οικονομική σιγουριά και διαφορετικές προτεραιότητες σε σχέση με τους «νέους» ανάπηρους, οι οποίοι στερούταν σύνταξης ή περιπτέρου. Όπως χαρακτηριστικά το έθετε ο Γιώργος Σταματόπουλος καταγγέλλοντας τη στάση των περιπτερούχων της προσωρινής διοικούσης επιτροπής, αυτοί «οι οποίοι ως κερδίζοντες περί τας 100 δρχ. περίπου ημερησίως όχι μόνον

δεν ενδιαφέρονται υπέρ των τραυματιών αλλά και αντιδρούν εις τας προσπάθειάς των». ¹⁰⁴⁵ Ο όλο και αυξανόμενος αριθμός των τραυματιών που επέστρεφαν από τη Μικρά Ασία, ιδιαιτέρως δε μετά τις επιχειρήσεις του 1921 άλλαξε άρδην τις ισορροπίες στο εσωτερικό του αναπηρικού κόσμου, οι οποίες δεν αντικατοπτρίζονταν εντός της ΠΕΤΠ. Μία έκφραση αυτής της ανακολουθίας των αντιλήψεων των νέων τραυματιών και της διοίκησης της ΠΕΤΠ ήταν η διεκδίκηση της «αριστερής πτέρυγας» της οργάνωσης της επίστευσης της ένταξης των νέων τραυματιών στην οργάνωση. ¹⁰⁴⁶

Ένας επιπρόσθετος παράγοντας που συνέδραμε στη ριζοσπαστικοποίηση των απομάχων ήταν οι επαναστατικοί θύλακες που είχαν δημιουργηθεί σε στρατιωτικά νοσοκομεία και ιδίως στη Στέγη Πατρίδος. Παρότι οι πληροφορίες για την ένταση της ριζοσπαστικοποίησης σε αυτά τα μέρη είναι μονόπλευρες προερχόμενες από έντυπα και εκδόσεις της Αριστεράς, το γεγονός ότι αμέσως μετά τα γεγονότα της 16ης Μαΐου 1922 ελήφθη η άμεση κυβερνητική απόφαση για τη διάλυση της Στέγης καθώς και οι διώξεις που είχαν προηγηθεί στο εν λόγω ίδρυμα, μαρτυρά την ορθότητα αυτών των ισχυρισμών. Σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκε η διαπάλη για τον έλεγχο του προεδρείου της ΠΕΤΠ το 1921–22.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της ΠΕΤΠ ήταν ότι μέλη της ήταν αποκλειστικά τραυματίες ή ανάπηροι και όχι ευρύτερα τα θύματα πολέμου, δηλαδή οι χήρες, τα ορφανά και οι λοιποί κοντινοί συγγενείς των πεσόντων. Ο ιστορικός David A. Gerber διαχωρίζει τα σωματεία των αναπήρων πολέμων σε δύο κατηγορίες. Από τη μία μεριά υπάρχουν τα ακτιβιστικά, αυτά δηλαδή που έχουν κινούμενα από κάποια ιδεολογία θέτουν ευρύτερα κοινωνικά αιτήματα και τα οποία περιλαμβάνουν και πολίτες, ήτοι χήρες και ορφανά του πολέμου. Από την άλλη, βρίσκονται τα πελατειακά που αποτελούνται αποκλειστικά από τραυματίες και ανάπηρους πολέμου και προτάσσουν καθαρά συντεχνιακά αιτήματα. ¹⁰⁴⁷ Με βάση αυτό το διαχωρισμό η ΠΕΤΠ της περιόδου 1918–22 ήταν ένα πελατειακό σωματείο που προωθούσε, ανεξαρτήτως διοίκησης, αποκλειστικά αιτήματα που αφορούσαν ευεργετικά μέτρα για τα μέλη της, με αιχμή το ζήτημα των συντάξεων. Στην ΠΕΤΠ δεν συμμετείχαν χήρες και ορφανά πολέμου, ούτε έχει εντοπιστεί κάποια πρόταση για ένταξή τους στην οργάνωση. Μερικά ίχνη ακτιβιστικής δράσης μπορούν να εντοπιστούν

¹⁰⁴⁵ *Ριζοσπάστης*, 16/4/1922, «Η χθεσινή συνέλευσις των τραυματιών».

¹⁰⁴⁶ *Ριζοσπάστης*, 1/2/1922, «Οι τραυματίαι».

¹⁰⁴⁷ Gerber, «Introduction: Finding Disabled», *ό.π.*, σ. 15.

στις προτάσεις του Κ. Κώνστα, τον Νοέμβριο του 1921, για τη συμπερίληψη στο καταστατικό της οργάνωσης αιτημάτων κατά του πολέμου ή η διανομή της γης, άλλα όχι και η συμμετοχή θυμάτων πολέμου στην οργάνωση, ενώ τα ζητήματα αυτά δεν είχαν προωθεί κατά την διάρκεια της προεδρίας Κώνστα στην οργάνωση.¹⁰⁴⁸

Μία οργάνωση θυμάτων πολέμου έχει εντοπιστεί κατά την εμπόλεμη περίοδο, ο Σύνδεσμος Χηρών και Ορφανών Αξιωματικών, ο οποίος όμως είχε ως μέλη θύματα πολέμου πριν το 1912, κυρίως δηλαδή του πολέμου του 1897. Αυτό συνέβαινε διότι οι νόμοι περί θυμάτων πολέμου αφορούσαν όσους συμμετείχαν στους Βαλκανικούς και αργότερα, εξαιρώντας τα παλαιότερα θύματα.¹⁰⁴⁹ Η δραστηριότητα αυτή αφορούσε σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* τη «γυναικεία κίνηση» και όχι τον ευρύτερο χώρο των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, φανερώνοντας ότι δεν είχε ωριμάσει ούτε στην κομμουνιστική Αριστερά η αντίληψη της συμπόρευσης αναπήρων και θυμάτων πολέμου, μία πεποίθηση που θεωρούνταν αυτονόητη μεσοπολεμικά (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.3, Β.4.2 και Γ.1.4). Απαντώντας ωμά στο κίνητρο της δημιουργίας του εν λόγω Συνδέσμου η γουναρική *Πρωτεύουσα* τόνιζε ότι όσοι αγωνίζονται για την αφομοίωση των συντάξεων των προ 1912 θυμάτων πολέμου «δεν έχουν άλλο όπλον παρά την συγκίνησιν», ενώ ουσιαστικά «αποτελούν μίαν τάξιν μισθωτών» και «όλος αυτός ο κόσμος δεν ανήκει παρά εις το παρελθόν», ενώ διερωτώταν, «δύνανται να ομιλήσουν για την χρησιμότητά των εις τον οργανισμόν του κράτους;». Μολονότι το παρελθόν «δύναται να διεγείρη ευγνώμονα αισθήματα, ωραίας αναμνήσεις, φιλόστρογον διάθεσιν [...] Δεν είνε ζων παράγων. Είνε κεφάλαιο ενεργείας εξαντληθέν».¹⁰⁵⁰

Η ελληνική περίπτωση σε γενικές γραμμές ακολουθεί το παράδειγμα των υπολοίπων κρατών που έλαβαν μέρος στο Μεγάλο Πόλεμο. Η δημιουργία οργανώσεων παλαιμάχων υπαγορευόταν από την αναγκαιότητα επικαιροποίησης του προνοιακού πλαισίου για αυτούς καθώς η κατακόρυφη αύξηση εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης του αριθμού των εφέδρων, των τραυματιών και των αναπήρων πολέμου που δημιουργούσε νέα δεδομένα στην κοινωνία. Μολονότι οργανώσεις παλαιμάχων εμφανίστηκαν ήδη από την

¹⁰⁴⁸ Ο Κ. Παλούκης με βάση αυτή τη διάκριση αναφέρεται στον ακτιβιστικό χαρακτήρα του «ανεξάρτητου κομμουνιστικού συνδικαλισμού» (Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού», *ό.π.*, σ. 107) των αναπήρων ως σύνολο από το 1921 και για τη μετέπειτα μεσοπολεμική περίοδο, μία θέση που όπως παρουσιάζεται εδώ μπορεί να υιοθετηθεί εν μέρει για την περίοδο 1921–22.

¹⁰⁴⁹ *Ριζοσπάστης*, 16/1/1922, «Σύνδεσμος Χηρών και Ορφανών».

¹⁰⁵⁰ Μακκαβέος [Διονύσιος Κόκκινος], «Αι συντάξεις», *Πρωτεύουσα*, 28/5/1921. Για το ψευδώνυμο του Δ. Κόκκινου, βλ. Ντελόπουλος, *ό.π.*, σ. 79.

επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων, η μαζική τους οργάνωση πραγματοποιείται από το 1916 και μετά. Η κύρια ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης ήταν ότι η οργάνωση των εφέδρων και των επιστράτων προηγήθηκε αυτής των τραυματιών και αναπήρων πολέμου. Αφενός αυτή των εφέδρων αξιωματικών ευνοήθηκε από το αίτημά τους για μονιμοποιήσεις και προαγωγές στο στράτευμα, αφετέρου στην περίπτωση των Επιστράτων ο Εθνικός Διχασμός διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην οργάνωσή τους. Η οργάνωση των τραυματιών και αναπήρων πολέμου δεν είχε τη μαζικότητα των Επιστράτων, αλλά αποτελούσε ένα αμιγώς συντεχνιακό αναπηρικό κίνημα με τη διεκδίκηση ευεργετημάτων για τα μέλη του, με αιχμή του δόρατος την παροχή όσο το δυνατόν περισσότερων και υψηλότερων πολεμικών συντάξεων. Αυτές τις αυξημένες προσδοκίες των νέων («αναποκατάστατων») αναπήρων εκμεταλλεύτηκε η κομμουνιστική Αριστερά (ΣΕΚΕ και Αρχαιομαρξιστές), διαπλέκοντας το προνοιακό στοιχείο με το πολιτικό. Οι εξελίξεις αυτές έως τη Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσαν τη βάση των αξόνων πάνω στους οποίους βάδισαν τόσο το παλαιοπολεμικό όσο και το αναπηρικό κίνημα εφεξής. Η μαζικότητα του κινήματος των Επιστράτων, η διεκδίκηση συντεχνιακών αιτημάτων, αλλά και η συμπίεση μέρους των αναπήρων πολέμου με τον κομμουνισμό ήταν χαρακτηριστικά που άφησαν ανεξίτηλο το αποτύπωμά τους καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο.

Μέρος Β΄

*Από τη μαζικότητα στην καταστολή και την πολυδιάσπαση του
παλαιοπολεμιστικού κινήματος (1922–1932)*

Β.1. Οι παλαιοί πολεμιστές στις αρχές του Μεσοπολέμου (1922–1925): Δημογραφικές και προνοιακές εξελίξεις

Β.1.1. Η δημογραφία των παλαιών πολεμιστών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου

Ένα πρωταρχικό ζητούμενο για τη μελέτη των παλαιών πολεμιστών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου είναι ο υπολογισμός του μεγέθους αυτής της κοινωνικής κατηγορίας που αναδύθηκε από τους Εθνικούς Πολέμους (1912–1922). Πρόκειται για μία πολυεπίπεδη εκτίμηση με ποικίλους παράγοντες να πρέπει να ληφθούν υπόψη καθώς η Ελλάδα πραγματοποίησε διαδοχικές επιστρατεύσεις την δεκαετία 1912–1922, οι οποίες διέφεραν κατά περίπτωση όχι μόνο ποσοτικά, αλλά και ποιοτικά.¹⁰⁵¹ Εν συνεχεία, ο υπολογισμός των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου μπορεί να προσδιοριστεί ακριβέστερα διότι υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία τόσο για τις στρατιωτικές απώλειες όσο και για τις πολεμικές συντάξεις.

Οι δύο μεγάλες «δεξαμενές» από τις οποίες προέρχεται η συντριπτική πλειοψηφία των παλαιών πολεμιστών είναι οι επιστρατευμένοι των Βαλκανικών Πολέμων και της περιόδου της γενικής επιστράτευσης¹⁰⁵² στη Μικρασιατική Εκστρατεία (1921–22), μέσω των οποίων πραγματοποιείται η εκτίμηση για το μέγεθός τους. Στους Βαλκανικούς Πολέμους υπηρέτησαν οι κλάσεις 1900–1912 καθώς και ορισμένες παλαιότερες οι οποίες απέδωσαν περίπου 130.000 άνδρες.¹⁰⁵³ Σε αυτούς εάν προστεθούν και οι αξιωματικοί και το τεράστιο κύμα των εθελοντών, το συνολικό μέγεθος του Ελληνικού Στρατού άγγιξε τις

¹⁰⁵¹ Για παράδειγμα, οι επιστρατεύσεις της περιόδου 1917–18 έγιναν σταδιακά ανά περιοχή και όχι οριζόντια σε όλη τη χώρα. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής, ό.π.*, σσ. 178–185.

¹⁰⁵² Ως γενική επιστράτευση ορίζεται όταν «ολόκληρον το στράτευμα της χώρας καταρτίζεται εις την εμπόλεμον αυτού μορφήν και πάσαι, ή μέγα μέρος των εθνικών δυνάμεων, τίθεται επί ποδός πολέμου». Το 1921–22 δεν υπήρχε πανστρατιά, όπως ορισμένες φορές λανθασμένα αναφέρεται στη βιβλιογραφία καθώς τότε «πάντες οι δυνάμενοι να φέρωσι όπλα καλούνται», κάτι που δεν συνέβη το 1921–22 (βλ. παρακάτω). Ν. Μπιζάνης, «επιστράτευσεις», *ΜΣΝΕ*, τ. Γ', σσ. 352–353.

¹⁰⁵³ Συγκεκριμένα το σχέδιο επιστρατεύσεως προέβλεπε 130.000 άνδρες, προερχόμενους από τις 3 κλάσεις που υπηρετούσαν (1910–12), τις 10 προηγούμενες που κλήθηκαν (1900–09) καθώς και 4 κλάσεις Εθνοφρουράς (1896–99), 4 κλάσεις Εθνοφρουράς Θεσσαλίας (1892–95) και 3 κλάσεις υπαξιωματικών Πεζικού, Ευζώνων, Πυροβολικού και Εθνοφρουράς (1893–95). Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912–1913*, τ. Α', Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1987, σσ. 18–19.

200.000 άνδρες.¹⁰⁵⁴ Το μέγεθος του στρατού αυξήθηκε στις 300.000 κατά την επιστράτευση του 1915–16¹⁰⁵⁵ στην οποία είχαν κληθεί οι κλάσεις από το 1892 έως το 1914,¹⁰⁵⁶ ενώ ξεπέρασε τις 300.000 στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁰⁵⁷

Στη Μικρασιατική Εκστρατεία στις αρχές του 1921 υπηρετούσαν 5 κλάσεις (1916–20) και με την εαρινή επιστράτευση του 1921 κλήθηκαν 7 παλαιότερες κλάσεις (1903–04, 1912–15),¹⁰⁵⁸ η κλάση του 1921 (που κανονικά θα καλούταν το καλοκαίρι του 1921) καθώς και οι Έλληνες το γένος Μικρασιάτες των κλάσεων 1910–21.¹⁰⁵⁹ Βάσει αυτών των δεδομένων την 1η Ιουνίου 1921 ο Ελληνικός Στρατός ανερχόταν σε 328.158 άνδρες (9.869 αξιωματικοί και 318.289 οπλίτες) εκ των οποίων η δύναμη της Στρατιάς Μικράς Ασίας ήταν 200.153 άνδρες (6.159 αξιωματικοί και 193.994 οπλίτες).¹⁰⁶⁰ Μετά το πέρας των θερρινών επιχειρήσεων κλήθηκε εσπευσμένα, τον Σεπτέμβριο του 1921, και η κλάση του 1922.¹⁰⁶¹ Τον Απρίλιο του 1922 ο Ελληνικός Στρατός, στον οποίο υπηρετούσαν οι κλάσεις 1903–04 και 1912–22, ανερχόταν, σύμφωνα με τον πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη και τον υπουργό Στρατιωτικών Νικόλαο Θεοτόκη, σε 320.000 στρατιώτες και 12.000 αξιωματικούς.¹⁰⁶² Οι αριθμοί αυτοί πρέπει να σημειωθεί ότι αφορούσαν τους τοποθετημένους στρατιωτικούς, εξαιρούταν δηλαδή οι ανυπότακτοι.

¹⁰⁵⁴ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 39· Μαλέσης, «...ν' ανάψη η επανάσταση», ό.π., σ. 414.

¹⁰⁵⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής*, σ. 79.

¹⁰⁵⁶ Β.Δ. «Περί κηρύξεως επιστρατεύσεως» (10/9/1915), ΦΕΚ Α΄/312/10-9-1915.

¹⁰⁵⁷ Το ανώτατο σημείο που έφτασε ο Ελληνικός Στρατός ήταν 301.241 οπλίτες και 9.211 αξιωματικούς τον Ιανουάριο του 1919. Βλάσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία*, ό.π., σ. 46. Επίσης, τόσο ο *Ριζοσπάστης*, το 1929, όσο και ο διαπρεπής ιστορικός J. Winter αναφέρουν ότι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Ελληνικός Στρατός έφτασε τους 353.000 άνδρες, χωρίς όμως να παραθέτουν την προέλευση αυτού του ίδιου αριθμού. Πιθανώς σε αυτόν συμπεριλαμβάνονται οι θανόντες και οι τραυματίες, οι οποίοι όμως ήταν λιγότεροι από τη διαφορά (βλ. παρακάτω). *Ριζοσπάστης*, 11/7/1929, «Ο Παγκόσμιος Πόλεμος του 1914. Απολογισμός αίματος και καταστροφής»· Jay Winter, «Demography», Horne (επ.), ό.π., σσ. 248–262, σ. 249.

¹⁰⁵⁸ Η κλάση του 1913 λόγω του μεγέθους της είχε διαιρεθεί σε 1913α και 1913β.

¹⁰⁵⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Η Εκστρατεία εις Μικράν Ασίαν 1919–1922*, τ. Δ΄: *Επιχειρήσεις Ιουνίου–Ιουλίου 1921*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1962, σ. 23. Τα σχετικά ΦΕΚ σε Βλάσης, *Πρόσφυγες, Οικονομία & νομοθεσία*, ό.π., σσ. 65–67.

¹⁰⁶⁰ Βλάσης, *Πρόσφυγες, Οικονομία & νομοθεσία*, ό.π., σ. 71.

¹⁰⁶¹ *Νεολόγος* (Πατρών), 16/9/1921, «Οι στρατεύσιμοι 1922». Η προσκλήση αφορούσε και τους Έλληνες το γένος κατοίκους της Μικράς Ασίας. *Κόσμος* (Σμύρνης), 5(18)/9/1921, «Πρόσκλησις Ελλήνων το γένος». Οι πρώτοι κληρωτοί της κλάσης του 1922 έφτασαν στη Μικρά Ασία τον Μάρτιο του 1922, βλ. Γιάννης Κουτσονικόλας, *Απ' την Αράχωβα στα κράσπεδα της Αγκυρας. Ημερολόγιο Εκστρατείας 1919–1922*, επ. Στάθης Ασημάκης, Έκδοση Δήμου Αράχωβας, Αθήνα 2008, σ. 201 (καταγραφή 21 Μαρτίου 1922). Για την κλάση του 1922, η οποία παρέμενε επιστρατευμένη έως τον Ιούνιο του 1924, βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6.

¹⁰⁶² Βλ. τις αγορεύσεις του Δημήτριου Γούναρη και του Νικόλαου Θεοτόκη σε *ΕΣΒ, Γ' Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις, Συνεδριάσεις 86η της 27ης Απριλίου 1922*, σ. 1459. Στα δημοσιευμένα πρακτικά το σχετικό απόσπασμα είναι περιληπτικό και σημειώνεται απλώς ότι ο Γούναρης ανέφερε ότι «διατηρούμεν υπό τα όπλα 300 χιλιάδας ανδρών». *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920–1921–1922)*, τ. Γ', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1922, σ. 2316. Ευχαριστώ

Το άθροισμα των δύο βασικών «δεξαμενών», δηλαδή των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασιατικής Εκστρατείας, ανερχόταν περίπου στις 520.000 άνδρες. Μολονότι αυτός ο αριθμός αφορά σε γενικές γραμμές τις 22 κλάσεις που επιστρατεύτηκαν (1900–1922), υπάρχει αλληλοεπικάλυψη στις κλάσεις 1903, 1904, 1912. Εάν από τις 320.000 που υπηρετούσαν το 1922 αφαιρέσουμε τους περίπου 8.000 εθελοντές¹⁰⁶³ τότε οι 312.000 αντιστοιχούσαν στις 14 κλάσεις που είχαν κληθεί. Βάσει αυτού του δεδομένου κάθε κλάση είχε κατά μέσο όρο απόδοση 22.285 άνδρες, οπότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι τρεις αλληλοεπικαλυπτόμενες κλάσεις ανέρχονταν κατ' εκτίμηση σε 66.855 άνδρες. Οπότε από σύνολο των κληθέντων των κλάσεων 1900–1922 (520.000) εάν αφαιρέσουμε τις 66.855 επρόκειτο για 453.145 άνδρες. Κατ' εκτίμηση δηλαδή 450.000 άνδρες υπηρέτησαν στον Ελληνικό Στρατό τη δεκαετία 1912–1922.

Ο αριθμός είναι τεράστιος για τα δεδομένα του ελληνικού κράτους. Για να γίνει κατανοητό το πρωτόγνωρο αυτό μέγεθος, ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν 2.631.952 άτομα το 1907, 5.531.474 άτομα το 1920 και 6.204.684 άτομα το 1928.¹⁰⁶⁴ Σε αυτές τις χρονιές όσοι πολέμησαν αποτελούσαν το 17,09% του συνόλου του πληθυσμού το 1907, το 8,13% το 1920 και το 7,25% το 1928. Βεβαίως αναφερόμαστε στους άνδρες, δηλαδή το ήμισυ του συνολικού πληθυσμού, οπότε αυτό σημαίνει ότι πρόκειται για το 34,18% του ανδρικού πληθυσμού του 1907, το 16,26% του 1920 και το 14,50% του 1928. Το πρωτοφανές μέγεθος των παλαιμάχων αναδεικνύεται και από το γεγονός ότι την προηγούμενη φορά που το ελληνικό κράτος είχε να αντιμετωπίσει τη μαζική επανένταξη παλαιμάχων στην κοινωνία, την επαύριο της Ελληνικής Επανάστασης, το μέγεθός τους ήταν κατά πολύ μικρότερο τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Συγκεκριμένα, ο επίσημος αριθμός των Αγωνιστών ήταν 25.478¹⁰⁶⁵ (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.2), δηλαδή μόλις το 3,11% του πληθυσμού του 1836¹⁰⁶⁶ και 17 φορές λιγότεροι σε απόλυτους αριθμούς σε σύγκριση με τους πολεμήσαντες τη δεκαετία 1912–1922.

τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για την υπόδειξη αυτής της πολύτιμης πληροφορίας. Επίσης, ο πρίγκιπας Νικόλαος ανέφερε ότι ο Ελληνικός Στρατός έφτασε να αριθμεί 310.000 στρατιώτες (δεν διευκρίνιζε εάν ο αριθμός αφορούσε το 1921 ή το 1922). Πρίγκιπας Νικόλαος, *ό.π.*, σ. 367.

¹⁰⁶³ Σύμφωνα με τον Αναστάσιο Ζωγράφο, ο ακριβής αριθμός των εθελοντών στη Μικρασιατική Εκστρατεία ήταν 7.899. Anastasios Zografos, «Le volontaire dans l'armée grecque durant la guerre gréco-turque en Asie mineure (1919–1923)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paul-Valéry-Montpellier III, Montpellier 2013, σσ. 31-32

¹⁰⁶⁴ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, *ό.π.*, σ. 55.

¹⁰⁶⁵ Τρύφων Ευαγγελίδης, «Ελληνική Επανάσταση», *ΜΕΕ*, τ. Ι', σσ. 565-575, σ. 568.

¹⁰⁶⁶ Ο πληθυσμός του ελληνικού κράτους το 1836 ήταν 818.582 άτομα. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, *ό.π.*, σ. 55.

Η κλήση στα όπλα δεν επηρέαζε όμως μόνο τους επιστράτους, αλλά και τις οικογένειές τους. Εάν υποθέσουμε, ότι κάθε επίστρατος ανήκε σε μία τετραμελή οικογένεια, μία συντηρητική πρόβλεψη για την εποχή,¹⁰⁶⁷ αυτό σήμαινε ότι από την επιστράτευσή τους επηρεάστηκαν άμεσα 1.800.000 άτομα, δηλαδή το 68,39% του συνολικού πληθυσμού του ελληνικού βασιλείου το 1907, το 32,54% το 1920 και το 29,01% το 1928. Ένας στους τρεις πολίτες του ελληνικού κράτους το 1920 επηρεαζόταν άμεσα από τον πόλεμο εξαιτίας της κλήσης εκείνου ή ενός συγγενή πρώτου βαθμού στο όπλα.

Ανάμεσα σε όσους επιστρατεύτηκαν υπήρχε και η κατά τον Γιώργο Θεοτοκά «θυσιασμένη γενεά» (βλ. Εισαγωγή), εκείνων δηλαδή που δεν επέστρεψαν στις εστίες τους. Από το σύνολο των επιστρατευμένων οι απώλειες, δηλαδή οι θανόντες και οι αγνοούμενοι, στους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν 9.626 άνδρες,¹⁰⁶⁸ στο Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 24.330,¹⁰⁶⁹ στην Ουκρανική Εκστρατεία 380¹⁰⁷⁰ και στη Μικρασιατική Εκστρατεία 42.335.¹⁰⁷¹ Οι συνολικές επισήμως καταγεγραμμένες απώλειες της δεκαετίας των Εθνικών Πολέμων ανήλθαν στους 76.671 άνδρες.¹⁰⁷² Το σοκ για την κοινωνία ήταν πρωτοφανές εάν αναλογιστούμε ότι περίπου 75.000 οικογένειες θρηνούσαν αγαπημένα τους πρόσωπα. Εάν πάρουμε ξανά ως μέσο όρο μελών μίας οικογένειας και πάλι τα τέσσερα μέλη, τότε 300.000 άτομα είτε σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια των πολέμων είτε έχασαν έναν συγγενή πρώτου βαθμού. Το στατιστικό αυτό βοηθάει στην κατανόηση του μαζικού πένθους της μεσοπολεμικής κοινωνίας (βλ. Κεφάλαιο Δ.2).

¹⁰⁶⁷ Ο μέσος αριθμός γεννηθέντων τέκνων ανά οικογένεια το 1920 ήταν 4,08, δηλαδή μία τετραμελής οικογένεια. Γενική Στατιστική Υπηρεσία, *Στατιστική Επιτηρίς της Ελλάδος*, ό.π., σ. 104. Ωστόσο προτιμήθηκε η λήψη του αριθμού των δύο τέκνων ως παράδειγμα λόγω του νεαρού της ηλικίας των επιστρατευμένων. Επίσης, στον Μεσοπόλεμο ο μέσος όρος των παιδιών μίας εργατικής οικογένειας ήταν, σύμφωνα με υπολογισμούς του Μιχ. Ρηγίνου, δύο παιδιά. Ρηγίνος, ό.π., σσ. 234-236.

¹⁰⁶⁸ Συγκεκριμένα οι θανόντες ήταν 9.438 και οι αγνοούμενοι 188. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1987, σ. 265.

¹⁰⁶⁹ Συγκεκριμένα 496 αξιωματικοί και 23.834 οπλίτες. Η πλειοψηφία των θανάτων προήλθαν από τις κακουχίες του πολέμου και τις επιδημικές ασθένειες. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής*, ό.π., σ. 304. Με αυτά τα νούμερα συμβαδίζει και μία εκτίμηση του Ριζοσπάστη το 1929, όπου αναφερόταν ότι περίπου 25.000 Έλληνες στρατιώτες σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου. *Ριζοσπάστης*, 12/7/1929, «Ο Παγκόσμιος Πόλεμος του 1914. Απολογισμός αίματος και καταστροφής».

¹⁰⁷⁰ Συγκεκριμένα, 214 θανόντες και 166 αγνοούμενοι. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα εις Μεσημβρινή Ρωσσίαν (1919)*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1995, σ. 261.

¹⁰⁷¹ Συγκεκριμένα, 24.240 θανόντες και 18.095 αγνοούμενοι. Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία*, ό.π., σ. 487.

¹⁰⁷² Σχεδόν στον ίδιο αριθμό απωλειών, συγκεκριμένα 73.081, καταλήγει και μία έκδοση του 1935. Η κατανομή των απωλειών ήταν οι εξής: Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος 5.169, Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος 2.563, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 28.716, Ουκρανική Εκστρατεία 398, Μικρασιατική Εκστρατεία 42.235. Ι. Τσαγκάρης (επ.), *Εθνική Εστία. Οι αγώνες μιας εκατονταετίας*, χ.τ.ε. 1935, σ. 153. Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για την υπόδειξη της εν λόγω πηγής.

Οι ζώντες βετεράνοι ανέρχονταν σε περίπου 375.000 άτομα, από τους οποίους εάν αφαιρεθούν οι ανάπηροι πολέμου (βλ. παρακάτω) και όσοι απεβίωσαν για λόγους άσχετους του πολέμου και των συνεπειών του, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι (αρτιμελείς) παλαιοί πολεμιστές ήταν μεσοπολεμικά περίπου 300.000 άτομα. Η εκτίμηση αυτή στηρίζεται και από μεσοπολεμικές αναφορές. Τον αριθμό των 300.000 ανέφερε η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) το 1924, ενώ δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1936, το Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών διακήρυττε ότι εκπροσωπούσε 250.000 παλαιούς πολεμιστές.¹⁰⁷³ Ο αριθμός αυτός προφανώς προοδευτικά μειωνόταν λόγω των θανάτων από φυσικά αίτια.

Στη μείωση των παλαιών πολεμιστών υπεισέρχεται μία ακόμα παράμετρος, αυτή του γραφειοκρατικού ορισμού τους. Οι δύο κύριοι νόμοι για τους παλαιούς πολεμιστές, ο κονδυλικός Α.Ν. της 28ης Οκτωβρίου 1935 και ο μεταξικός Α.Ν. 244/1936 (βλ. Κεφάλαια Γ.1.2 και Γ.2.1), παρείχαν για πρώτη φορά από τη μεριά του Κράτους έναν ακριβή ορισμό του «έφεδρου παλαιού πολεμιστή». Σύμφωνα με αυτούς, πέραν των τραυματιών και αναπήρων πολέμου, ως έφεδροι παλαιοί πολεμιστές χαρακτηρίζονταν μόνο όσοι είχαν τουλάχιστον διετή στρατιωτική θητεία, από την οποία οι εννέα μήνες έπρεπε να είναι στα πρόσω (για τον ορισμό των πρόσω, βλ. Κεφάλαιο Β.1.2), ενώ στον ορισμό αυτόν ανήκαν και γυναίκες που είχαν υπηρετήσει ως νοσοκόμες σε στρατιωτικά νοσοκομεία το ίδιο διάστημα. Ταυτόχρονα προφανώς εξαιρούνταν αυτεπαγγέλτως όλοι οι λιποτάκτες και ανυπότακτοι, αδίκηματα ωστόσο που από τον Μάρτιο του 1926 ήταν εξαγοράσιμα (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1). Βάσει αυτών των ορισμών η εφημερίδα *Ελληνικόν Μέλλον*, η οποία σημείωνε ότι ουδέποτε είχε διενεργηθεί στην Ελλάδα κάποια επίσημη καταγραφή των παλαιών πολεμιστών, υπολόγιζε στο τέλος του Μεσοπολέμου, το 1939, ότι οι έφεδροι παλαιοί πολεμιστές στην Ελλάδα ήταν περίπου 200.000.¹⁰⁷⁴

Ο υπολογισμός των αναπήρων πολέμου και των θυμάτων πολέμου, δηλαδή των συγγενών των πεσόντων ή των αναπήρων πολέμου που λάμβαναν πολεμική σύνταξη έχει λιγότερες δυσκολίες στον προσδιορισμό. Οι ανάπηροι πολέμου τα πρώτα μεσοπολεμικά

¹⁰⁷³ *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 23/10/1924, «Τα αιτήματα των εφέδρων και ο πρωθυπουργός»· *Ελευθερον Βήμα*, 16/6/1936, «Αι εργασίαι του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών».

¹⁰⁷⁴ *Ελληνικόν Μέλλον*, 31/10/1939, «Ποιοι είνε παλαιοί πολεμισταί». Το άρθρο δεν αναλύει πως υπολογίστηκε ο συγκεκριμένος αριθμός.

χρόνια υπολογίζονταν σε περίπου 14.000, σύμφωνα με την *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*.¹⁰⁷⁵ Σύμφωνα με κατά καιρούς αναφορές οι ανάπηροι ανέρχονταν σε 7.500 τον Νοέμβριο του 1936, σε 7.000 τον Οκτώβριο του 1938.¹⁰⁷⁶ Επίσης, έχουν εντοπιστεί και πιο εξειδικευμένες αναφορές όπως των ανάπηρων πολέμου ολικής ανικανότητας (δηλαδή με αναπηρία 100%), οι οποίοι υπολογίζονταν σε 410 το 1930, ενώ δύο χρόνια αργότερα 194 ανάπηροι λάμβαναν το επίδομα της ολικής ανικανότητας.¹⁰⁷⁷ Το 1939 υπήρχαν ακόμα 300 ακρωτηριασμένοι ανάπηροι πολέμου.¹⁰⁷⁸ Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι από την αρχή έως το τέλος του Μεσοπολέμου ο αριθμός των αναπήρων πολέμου προοδευτικά υποδιπλασιάστηκε, εύλογα προϊόντος του χρόνου καθώς και των σοβαρών προβλημάτων υγείας τους, από τις 14.000 στις 7.000.

Τα στοιχεία για το άθροισμα αναπήρων και θυμάτων πολέμου είναι πιο ακριβή καθώς αυτές οι δύο κατηγορίες λάμβαναν πολεμικές συντάξεις. Το 1928 το ελληνικό κράτος παρείχε 56.539 πολεμικές συντάξεις σε ανάπηρους και θύματα πολέμου. Στον αριθμό δεν υπολογίζονταν όσοι είχαν αποβιώσει για διάφορους λόγους μετά την απονομή της πολεμικής σύνταξης καθώς και όσων δεν είχε τελεσιδικήσει ακόμα η διαδικασία απονομής. Σε αυτούς προστέθηκαν 1.936 ανάπηροι και θύματα πολέμου στους οποίους απονεμήθηκε σύνταξη έως το τέλος του 1931, ανεβάζοντας τον αριθμό στις 58.475. Οι αριθμοί αυτοί συμβαδίζουν με τα στοιχεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας η οποία υπολογίζει τα θύματα πολέμου που λάμβαναν συντάξεις μεταξύ του 1928 και του 1933 μεταξύ 57.509 και 59.453. Ο αριθμός αυτός έφθινε έως το τέλος του Μεσοπολέμου έτσι ώστε το 1939 να υπάρχουν 45.000 συνταξιούχοι.¹⁰⁷⁹

Ο αριθμός των πολεμικών συντάξεων, και η σταθερότητά του, είναι ενδεικτικός του μεγέθους των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου αλλά δεν φανερώνει το σύνολό τους. Συγκεκριμένα, στον αριθμό δεν περιλαμβάνονται οι περιπτερούχοι, όσοι ασκούσαν το επάγγελμα καπνοπώλη σε πόλεις μικρότερες των 10.000 κατοίκων, οι «εύποροι» ανάπηροι και θύματα πολέμου, οι οποίοι από το 1927 δεν λάμβαναν για λόγους οικονομίας

¹⁰⁷⁵ Α. Κονταργύρης, «ανάπηροι πολέμου», *ΜΕΕ*, τ. Δ', σ. 547. Δεν αναφέρεται ποια χρονιά αφορά ο υπολογισμός, πάντως ο εν λόγω τόμος της *ΜΕΕ* είχε εκδοθεί το 1928.

¹⁰⁷⁶ *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/11/1936, «Τα θύματα πολέμου», 30/10/1938, «Οι ανάπηροι πολέμου»,

¹⁰⁷⁷ *Ακρόπολις*, 20/6/1930, «Οι ολικώς ανάπηροι»· *Αναπηρική*, 31/3/1932, «Ονομαστικός κατάλογος των καθ' όλον το Κράτος συνταξιοδοτούμενων αναπήρων πολέμου Ολικής Ανικανότητος 100%».

¹⁰⁷⁸ *Ελληνικόν Μέλλον*, 24/2/1939, «Οι ακρωτηριασμένοι ανάπηροι πολέμου».

¹⁰⁷⁹ Αναλυτικά τα στοιχεία για τον αριθμό των πολεμικών συντάξεων (1928–1939) στο Παράρτημα 4.

πολεμική σύνταξη (βλ. Κεφάλαια Β.3.1 και Β.4.1.1) καθώς και όσοι ανάπηροι είχαν αποβιώσει την περίοδο που μεσολάβησε από το τέλος του πολέμου έως τότε. Επίσης, η απότομη πτώση του αριθμού των πολεμικών συντάξεων την περίοδο 1936–39, που κυμαίνονταν μεταξύ 45.000 και 50.000 (βλ. Παράρτημα 4), μπορεί να ερμηνευθεί και με τον επιπρόσθετο παράγοντα της εφαρμογής μιας σειράς νόμων για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων, στους οποίους οι ανάπηροι ήταν μεταξύ των δικαιούχων (βλ. Κεφάλαια Γ.1.2 και Γ.2.1). Θα μπορούσαμε δηλαδή να θεωρήσουμε ότι οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου ανέρχονταν αθροιστικά μεταξύ 60.000 με 90.000, θεωρώντας ως μέγιστο αριθμό το άθροισμα των συνολικών απωλειών (θανόντων και αγνοουμένων) (75.000) και των αναπήρων πολέμου (14.000). Πάντως ο αριθμός των 60.000 εντοπίζεται και σε δημοσιεύματα στον Τύπο.¹⁰⁸⁰

Μία ακόμα ιδιαίτερη κατηγορία παλαιών πολεμιστών για την οποία υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία ήταν οι αιχμάλωτοι πολέμου. Κατά τη διάρκεια της κατάρρευσης του μετώπου χιλιάδες Έλληνες στρατιωτικοί αιχμαλωτίστηκαν από τις κεμαλικές δυνάμεις. Ο ακριβής αριθμός τους είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Σύμφωνα με τον υπουργό Εξωτερικών Κωνσταντίνο Ρέντη, τον Δεκέμβριο του 1922, αυτοί ανέρχονταν σε 35.000, σύμφωνα με πληροφορίες του Γενικού Προξενείου Βηρυτού αυτοί έφταναν τις 60.000, ενώ ο ΕΕΣ έδινε τον αριθμό των 56.521 ανδρών.¹⁰⁸¹ Κατά την διαδικασία ανταλλαγής αιχμαλώτων από τον Απρίλιο του 1923 έως τον Απρίλιο του 1924¹⁰⁸² επέστρεψαν στην Ελλάδα συνολικά 853 αξιωματικοί και 11.152 υπαξιωματικοί και οπλίτες.¹⁰⁸³ Η οικτρή κατάσταση αυτών περιγραφόταν γλαφυρά από τον δημοσιογράφο Κώστα Μισαηλίδη: «σπαρακτικωτέραν εικόνα δεν αντίκρυσαν τα μάτια των Αθηναίων από αυτήν που είδαν

¹⁰⁸⁰ Τον αριθμό των 60.000 ως σύνολο των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου ανέφερε τόσο η *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, το 1929, όσο και προεκλογική έκδοση, το 1932, των Φιλελευθέρων. *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 4/8/1929, «Η ανιερός εκμετάλλευσις των πτωχών αναπήρων»· *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928–1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εισ.–επ. Πάυλος Πετρίτης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 379. Ένας αρκετά μεγαλύτερος αριθμός εμφανίζεται σε υπόμνημα της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου προς τον υπουργό Συγκοινωνίας Ι. Μεταξά το Φεβρουάριο του 1927, στο οποίο αναφερόταν ότι υπήρχαν 30.000 ανάπηροι και 60.000 θύματα πολέμου. Ο αριθμός αυτός φαίνεται υπέρογκος σε σχέση με τις υπόλοιπες πηγές, ωστόσο το άθροισμα των 90.000 συμπίπτει με το ανώτατο δυνατό όριο του υπολογισμού μας. *Εμπρός*, 6/2/1927, «Το καθήκον του κράτους προς τους ανάπηρους». Ακόμα πιο εξογκωμένος ήταν και ο αριθμός που παρουσίαζε ο κομμουνιστής Διονύσης Πυλιώτης της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) το 1925, ανεβάζοντας τα θύματα πολέμου σε 125.000. Διονύσης Πυλιώτης, «Αι συντάξεις των θυμάτων πολέμου», *Ριζοσπάστης*, 11/4/1925.

¹⁰⁸¹ Βλ. τα στοιχεία από τις διάφορες εκτιμήσεις σε Γκλαβίνας, *ό.π.*, σσ. 197–198.

¹⁰⁸² Για τη διαδικασία ανταλλαγής αιχμαλώτων, βλ. *Στο ίδιο*, σσ. 203–208.

¹⁰⁸³ ΤΝΑ/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report, 1923», σ. 72.

χθες το πρωί, όταν τους δρόμους διέσχιζεν η λιτανεία του Πόνου [...] Ναι, ήταν λιτανεία, όχι ανθρώπων, αλλά σκελετών τυλιγμένων [με] τα κουρέλια που μια φορά αποτελούσαν την στολήν του Έλληνος στρατιώτη». ¹⁰⁸⁴ Αυτοί οι σχεδόν 12.000 παλαίμαχοι αποτελούσαν μία διακριτή υποκατηγορία των παλαιών πολεμιστών που είχε βιώσει την την επαύριο της υπηρεσίας τους στη Μικρά Ασία και την τραγική εμπειρία της αιχμαλωσίας.

Επιπρόσθετα δημογραφικά στοιχεία που προκύπτουν από τις επιστρατεύσεις είναι ότι οι παλαιοί πολεμιστές ήταν γεννηθέντες, βάσει των κλάσεών τους, στη συντριπτική τους πλειοψηφία μεταξύ 1879 και 1902. Στην αρχή του Μεσοπολέμου δηλαδή η ηλικία τους κυμαινόταν μεταξύ 20 και 43 ετών, ενώ στο τέλος του μεταξύ 38 και 61. Στο ίδιο ηλικιακό φάσμα βρίσκονταν σε γενικές γραμμές και οι χήρες πολέμου, ενώ τα ορφανά των πεσόντων ήταν γεννημένα κυρίως μεταξύ 1900 και 1921. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, οι άνω των 20 ετών άρρενες ήταν 1.699.047, ¹⁰⁸⁵ κάτι που σημαίνει ότι 18 στους 100 άνδρες άνω των 20 ετών το 1928 είχαν πολεμήσει κατά την εμπόλεμη δεκαετία. Εάν αφαιρέσουμε τους άνω των 20 ετών πρόσφυγες (295.126) ¹⁰⁸⁶, στους 1.403.921 ελλαδίτες άνω των 20 ετών οι 21 στους 100 είχαν επιστρατευθεί στο παρελθόν. Αντίστοιχα στον άρρενα πληθυσμό μεταξύ 20 και 50 ετών, ο οποίος ήταν 1.184.410 άτομα, ¹⁰⁸⁷ παλαιός πολεμιστής ήταν ο ένας στους τέσσερις, ενώ ανάμεσα στους ελλαδίτες αυτού του ηλικιακού φάσματος (969.997) ¹⁰⁸⁸ ήταν σχεδόν ένας στους τρεις (30,92%).

Τέλος, ένα ακόμα στοιχείο που βοηθάει στην κατανόηση του προφίλ των παλαιμάχων ήταν ότι επρόκειτο για άτομα που στην πλειοψηφία τους είχαν αγροτική προέλευση. Το 1907 ο αγροτικός πληθυσμός, δηλαδή οι διαμένοντες σε χωριά κάτω των 2.000 κατοίκων, αποτελούσε το 67,30% του συνολικού πληθυσμού, ενώ μαζί με τον ημιαστικό (16,11%), δηλαδή τους κατοίκους κωμοπόλεων και πόλεων μεταξύ 2.000 και 10.000 κατοίκων, αποτελούσε το 83,41% της χώρας. Αντιστοίχως το 1920 ο αγροτικός πληθυσμός αποτελούσε το 57,99% του συνολικού πληθυσμού και ο ημιαστικός το 22,23%, δηλαδή σε πόλεις με λιγότερους από 10.000 κατοίκους ζούσε το 80,22% των Ελλήνων. Επίσης, η

¹⁰⁸⁴ Κώστας Μισαηλίδης, «Η λιτανεία του πόνου», *Αμάθεια Σμύρνης* (Αθηνών), 7/4/1923.

¹⁰⁸⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, τ. II: *Ηλικία–Οικογενειακή κατάσταση–Παιδείσεις*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1935, σ. κ'.

¹⁰⁸⁶ Στο ίδιο.

¹⁰⁸⁷ Ο υπολογισμός έγινε με αφαίρεση του πληθυσμού των κάτω των 20 ετών (1.366.668) από τον συνολικό πληθυσμό έως 49 ετών (2.551.078). Στο ίδιο, σ. ιθ'.

¹⁰⁸⁸ Ομοίως με την προηγούμενη υποσημείωση οι πρόσφυγες έως 49 ετών ήταν 427.829 και οι κάτω των 20 ετών ήταν 213.416. Οπότε οι πρόσφυγες μεταξύ 20 και 50 ετών ήταν 214.413. Στο ίδιο.

πλειοψηφία του πληθυσμού (61,11%) απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα της παραγωγής (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία), το 22,48% στον δευτερογενή (μεταλλεία, ορυχεία, βιομηχανία), ενώ μόλις το 16,41% απασχολείτο στον τριτογενή (υπηρεσίες, δημόσιο, ελεύθεροι επαγγελματίες).¹⁰⁸⁹ Οι επιστρατεύσεις πραγματοποιούνταν με ομοιόμορφη κατανομή σε όλη την επικράτεια και σε γενικές γραμμές αντίστοιχα ήταν και τα ποσοστά στους επιστρατευμένους άνδρες. Ως εκ τούτου ο Ελληνικός Στρατός της περιόδου 1912–1922 ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του ένας αγροτικός στρατός.

Με την ίδια λογική στα αστικά κέντρα, και συγκεκριμένα στην Αθήνα και τον Πειραιά που έχουμε σχετικά στοιχεία το 1928, το 38,10% του ενεργού πληθυσμού άνηκε στα εργατικά στρώματα (ημερομίσθιοι εργαζόμενοι στον δευτερογενή τομέα και τις μεταφορές και άνεργοι), το 23% είχε μία άτυπη εργασία, το 18,80% στα μεσαία στρώματα, το 14,70% ήταν μικροαστοί (αυταπασχολούμενοι στη βιομηχανία, το εμπόριο και τις προσωπικές υπηρεσίες καθώς και ιδιοκτήτες μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων) ενώ μόλις το 2,6% ήταν αστοί (εργοδότες επιχειρήσεων με τουλάχιστον 6 εργαζόμενους).¹⁰⁹⁰ Από τη μειοψηφούσα μερίδα δηλαδή των μη αγροτών–στρατιωτών, το μεγαλύτερο μέρος της προερχόταν από τα εργατικά, μικροαστικά και μεσαία στρώματα των πόλεων. Στη συντριπτική του πλειοψηφία οι επιστρατευμένοι, ως εκ τούτου και οι παλαιοί πολεμιστές, ήταν αγρότες, ενώ ακολουθούσαν οι εργάτες και μικροαστοί των πόλεων.

Συμπερασματικά, περίπου 300.000 Έλληνες στο Μεσοπόλεμο είχαν επιστρατευτεί κατά τη διάρκεια των Εθνικών Πολέμων.¹⁰⁹¹ Επρόκειτο για άτομα γεννημένα κατά βάση την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, προερχόμενα επί το πλείστον από αγροτικά και εργατικά στρώματα. Η εμπειρία του πολέμου είχε σημαδέψει βαθύτατα τόσο

¹⁰⁸⁹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, τ. III: *Επαγγέλματα*, τχ. Πρώτον, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1937, σ. ιβ’.

¹⁰⁹⁰ Λεοντίδου, *ό.π.*, σσ. 184-190.

¹⁰⁹¹ Επίσης, σε αυτούς μπορούν να ενταχθούν και οι Μακεδονομάχοι ως μία ιδιαίτερη κατηγορία παλαιμάχων σαφώς μικρότερη. Οι επισήμως αναγνωρισμένοι ως Μακεδονομάχοι το 1931 ήταν 2.704. Τσιρώνης *ό.π.*, σ. 142. Το 1906 δραστηριοποιούνταν στη Μακεδονία 848 Έλληνες αντάρτες, ενώ το 1907 αυτοί μειώθηκαν σε 728. Άγγελος Α. Χοτζίδης–Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης «“Μαύρη ζωή την έκαναν κι αυτοί”: Θύτες και θύματα στην ελληνική Μακεδονία (1901–1912)», Βασίλης Κ. Γούναρης–Στάθης Ν. Καλύβας–Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σσ. 105-135, σ. 119. Εάν προστεθούν σε αυτούς και οι αγωνιστές άλλων ετών του Μακεδονικού Αγώνα καθώς και πληροφοριοδοτών και άλλων κατηγοριών που υπάγονταν στον γραφειοκρατικό ορισμό των Μακεδονομάχων, ο αριθμός τους εύλογα πλησιάζει αυτόν των τελικών αναγνωρισμένων πρώην αγωνιστών.

αυτούς όσο και τις οικογένειές τους. Σε ορισμένους από αυτούς, περίπου 14.000 στις αρχές του Μεσοπολέμου, η πολεμική περίοδος είχε κληρονομήσει κάποια αναπηρία, η οποία σε περίπου 400 ήταν ολική. Επίσης, διάχυτο ήταν το πένθος που επικρατούσε καθώς περισσότερες από 75.000 οικογένειες θρηνούσαν τον θάνατο ενός μέλους τους στους πολέμους. Αλλά δεν ήταν μόνο οι συγγενείς πρώτου βαθμού, το μέγεθος αυτών των απωλειών καθιστά πολύ δύσκολο κάποιος κάτοικος της Ελλάδας του Μεσοπολέμου να μην είχε χάσει κάποιο άτομο από τον κοινωνικό του περίγυρο κατά την εμπόλεμη δεκαετία.

Β.1.2. Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1922–1925)

Το ζήτημα [...] αποκαταστάσεως των αναπήρων του πολέμου και των οικογενειών των φονευθέντων [...] είναι ζήτημα ειδικής πολιτικής του Κράτους έναντι των θυμάτων του πολέμου και ως τοιούτον απησχόλησεν και απασχολεί όλα τα Κράτη τα αναμιχθέντα εις τον παγκόσμιον πόλεμον, απασχολεί δε και την Ελλάδα από του 1912 χωρίς εν τούτοις να καταστή δυνατή η διευθέτησίς του.

Κωνσταντίνος Καμπάς, διευθυντής Υπηρεσίας Θυμάτων Πολέμου
Υπουργείου Περιθάλψεως, Δεκέμβριος 1922¹⁰⁹²

Την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής με τη σταδιακή επιστροφή χιλιάδων (αρτιμελών και μη) στρατιωτών στις εστίες τους στην πρόνοια για τους ανάπηρους, και τα θύματα πολέμου προστέθηκε και η προστασία των απολυόμενων έφεδρων.¹⁰⁹³ Η τριετία μεταξύ του τέλους του μικρασιατικού πολέμου και της ανόδου του Θεόδωρου Πάγκαλου στην εξουσία (Σεπτέμβριος 1922–Ιούνιος 1925) διαιρείται στον τομέα της πρόνοιας για τους παλαιμάχους σε δύο υποπεριόδους. Αρχικά, σε αυτήν της «Επαναστάσεως 1922»

¹⁰⁹² Κ. Φαλτάιτς, «100 χιλιάδες τα θύματα του πολέμου μας», *Εμπρός*, 12/12/1922.

¹⁰⁹³ Το ζήτημα της περιθάλψης των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου υπάγονταν πλέον στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, το οποίο αποτελούσε τη μετεξέλιξη του Υπουργείου Περιθάλψεως (για τις διεργασίες που οδήγησαν σε αυτή την μετατροπή βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2). Συγκεκριμένα, στις αρμοδιότητες του Υπουργείου, που συστάθηκε με το Ν.Δ. της 13ης Δεκεμβρίου 1922, εντασσόταν και «η παροχή πάσης φύσεως κρατικής αρωγής εις τα θύματα πολέμου και τας οικογενείας των στρατευομένων ανδρών», ενώ το Τμήμα Περιθάλψεως Θυμάτων Πολέμου και Εφεδρικών Επιδομάτων υπαγόταν στη Διεύθυνση Δημοσίας Αντιλήψεως. Ν.Δ. «Περί μετονομασίας του Υπουργείου Περιθάλψεως εις Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (13/12/22), ΦΕΚ Α'/269/14-12-1922· Ν.Δ. «Περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (6/8/1923), ΦΕΚ Α'/217/6-8-1923.

(Σεπτέμβριος 1922–Δεκέμβριος 1923), οπότε και ελήφθησαν πολυάριθμα αλλά αποσπασματικά μέτρα, και σε αυτήν των ετών 1924–25, όταν κυρίως οι κυβερνήσεις Αλέξανδρου Παπαναστασίου και Ανδρέα Μιχαλακόπουλου υπό την πίεση και του μαχητικού παλαιοπολεμιστικού κινήματος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) έθεσαν το ζήτημα σε νέα βάση εξετάζοντας ή λαμβάνοντας μέτρα προς νέες κατευθύνσεις προετοιμάζοντας ουσιαστικά την πρώτη τομή στη μεσοπολεμική εφεδρική νομοθεσία που πραγματοποιείται το 1925 από τη δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).

Μέσα στο πλαίσιο της σταδιακής αποστράτευσης, τη διετία 1922–23 (βλ. Παράρτημα 5), η πρόνοια για τους απολυόμενους εφέδρους και τα θύματα πολέμου διευρύνθηκε και έλαβε μορφή χιονοστιβάδας με πολυάριθμα έκτακτα μέτρα για την ανακούφισή τους. Τα πρώτα εξ αυτών ελήφθησαν μέσα στους χαοτικούς πρώτους μήνες μετά την Καταστροφή όταν, όπως λογοτεχνικά το έθετε ο Γιώργος Θεοτοκάς, «το Κράτος ήτανε ξεχαρβαλωμένο από την Καταστροφή και κατακλυσμένο από τις μυριάδες των φυγάδων στρατιωτών και των προσφύγων, που ζητούσανε τη σωτηρία τους στις ελληνικές ακτές».¹⁰⁹⁴ Κατ' αρχήν, με πράξη του υπουργικού συμβουλίου στις 8 Σεπτεμβρίου 1922 αποφασίστηκε η άμεση καταβολή της μισθοδοσίας ενός μήνα για όλους τους οπλίτες και αξιωματικούς της Στρατιάς Μικράς Ασίας, στους οποίους δεν είχαν καταβληθεί παλαιότεροι μισθοί.¹⁰⁹⁵ Τον Οκτώβριο του 1922 αυξήθηκε επίσης από τα 8 στα 15 εκατομμύρια η πίστωση στον προϋπολογισμό του Υπουργείου Περιθάλψεως για την περίθαλψη των θυμάτων πολέμου καθώς και για την αποπληρωμή των προηγούμενων χρήσεων.¹⁰⁹⁶ Τέ-

¹⁰⁹⁴ Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ* [Επίτομη έκδοση], Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σ. 189.

¹⁰⁹⁵ Η πράξη δημοσιεύθηκε επειδή είχαν χαθεί τα στρατιωτικά αρχεία της Στρατιάς Μικράς Ασίας εξαιτίας της άτακτης υποχώρησης και δεν μπορούσε να εξακριβωθεί το σύνολο των χρεωστούμενων. Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου «Περί καταβολής εις του αξιωματικούς και οπλίτας της τέως Στρατιάς Μ. Ασίας αποδοχών ενός μηνός» (8/9/1922), ΦΕΚ Α'/176/24-9-1922.

¹⁰⁹⁶ Ν.Δ. «Περί αυξήσεως πιστώσεων εγκριθεισών δια νόμων 1960 και 2802» (17/10/1922), ΦΕΚ Α'/209/21-10-1922.

λος, μέσα στο ίδιο έτος, τον Δεκέμβριο του 1922 τροποποιήθηκαν δευτερεύουσες διατάξεις των νόμων περί στρατιωτικών συντάξεων¹⁰⁹⁷ και περί προστασίας θυμάτων πολέμου¹⁰⁹⁸ καθώς ελήφθησαν και επιπρόσθετα μέτρα για τη λειτουργία της Στέγης Πατρίδος.¹⁰⁹⁹

Ένα ακόμα προνοιακό μέτρο, το οποίο ελήφθη τον Μάρτιο του 1923 από την «Επανάστασιν 1922», ήταν η καταβολή ενός εφάπαξ επιδόματος 750 δρχ. στους άπορους ανάπηρους πολέμου «τους εν Αθήναις ευρισκομένους, λόγω της ακριβείας της ζωής». Η σχετική πίστωση προερχόταν από τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και η απορία των δικαιούχων εξακριβωνόταν από μία επιτροπή στην οποία συμμετείχαν και εκπρόσωποι της ΠΕΤΠ (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2).¹¹⁰⁰ Τον ίδιο μήνα ενισχύθηκαν οικονομικά και οι στρατιωτικοί συνταξιούχοι του ν. 2769/1922 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III) λαμβάνοντας από τη 1η Απριλίου 1923, προσωρινό μηνιαίο επίδομα «λόγω των περιστάσεων» ισόποσου με το 30% της στρατιωτικής σύνταξής τους.¹¹⁰¹ Ταυτόχρονα, για την επίσπευση της έκδοσης των συντάξεων στα θύματα πολέμου αποφασίστηκε η δημιουργία σε κάθε έδρα πρωτοδικείου ειδικής επιτροπής για τον ταχύτερο έλεγχο των αιτήσεων.¹¹⁰² Με βάση αυτό το διάταγμα συστάθηκε η υπό την αιγίδα του

¹⁰⁹⁷ Σύμφωνα με το νόμο, οι έφεδροι αξιωματικοί και ανθυπασπιστές που είχαν συμπληρώσει 25 χρόνια συντάξιμης υπηρεσίας, στρατεύθηκαν τρεις φορές την τελευταία δεκαετία ή υπηρέτησαν πέντε έτη, δύο εκ των οποίων σε ζώνη επιχειρήσεων μπορούσαν να λάβουν σύνταξη αποστρατείας. Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως νόμων περί απονομής Στρατιωτικών Συντάξεων» (5/12/1922), ΦΕΚ Α'/263/10-12-1922.

¹⁰⁹⁸ Συγκεκριμένα τροποποιήθηκαν διατάξεις σχετικά με τη λειτουργία της Επιτροπής Περιθάλψεως θυμάτων πολέμου του Υπουργείου Περιθάλψεως. Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως 3 εδαφ. του 3 άρθρου του νόμου 1960» (13/12/1922), ΦΕΚ Α'/279/20-12-1922.

¹⁰⁹⁹ Τα σχετικά νομοθετήματα αφορούσαν την επίσπευση της αποπληρωμής χρεωστούμενων στους τρόφιμους της Στέγης Πατρίδος. Ν.Δ. «Περί τακτοποιήσεως προκαταβληθέντων ποσών εις αναπήρους οπλίτας της Στέγης Πατρίδος και περί βελτιώσεως της διατροφής αυτών» (21/12/1922), ΦΕΚ Α'/287/27-12-1922· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 43/9-1-1923, «Περί τακτοποιήσεως προκαταβληθέντων ποσών εις αναπήρους οπλίτας της Στέγης Πατρίδος και περί βελτιώσεως της διατροφής αυτών», Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 783/9-8-1923, «Περί συμπληρώσεως διατάξεων αφορωσών τους αναπήρους οπλίτας».

¹¹⁰⁰ Η πίστωση εκδόθηκε στο όνομα του διαχειριστή της Στέγης Πατρίδος, ο οποίος μαζί με το διοικητή της Στέγης, ένα τμηματάρχη του Υπουργείου Οικονομικών, ένα τμηματάρχη του Υπουργείου Πρόνοιας και τρεις ανάπηρους πολέμου-μέλη της ΠΕΤΠ συγκροτούσαν μία επιτροπή που θα εξακρίβωνε την απορία των αναπήρων. Ν.Δ. «Περί χορηγίας εφ' άπαξ επιδόματος εις οπλίτας αναπήρους πολέμου» (6/3/1923), ΦΕΚ Α'/58/6-3-1923. Βλ. επίσης *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 27/9/1923, «Επίδομα στους σακάτηδες».

¹¹⁰¹ Η διάρκεια του μέτρου αυτού είναι άγνωστη καθώς αυτή δεν καθοριζόταν στο διάταγμα. Ν.Δ. «Περί παροχής προσωρινού επιδόματος λόγω των περιστάσεων εις τους πολιτικούς και στρατιωτικούς συνταξιούχους» (27/3/1923), ΦΕΚ Α'/81/28-3-1923.

¹¹⁰² Η κάθε επιτροπή αποτελούταν από τον πρόεδρο Πρωτοδικών, έναν υγειονομικό ιατρό οριζόμενο από το Υπουργείο Στρατιωτικών και ένα δικαστικό αντιπρόσωπο του δημοσίου εκπροσωπώντας την Οικονομική Εφορία. Χαρακτηριστικό της επίσπευσης αυτής ήταν ότι όλες οι αρχές (πλην του Ελεγκτικού Συνεδρίου) ήταν υποχρεωμένες να στείλουν σε αυτές τις επιτροπές τις «δι' οιονδήποτε λόγον εκκρεμείς αιτήσεις συντάξεως [...] αμελλητί» (άρθρο 2), ενώ για τη διευκόλυνση του έργου του προέδρου Πρωτοδικών υπήρχε η

Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως Ειδική Υπηρεσία Πολεμικών Συντάξεων, η οποία ήταν αρμόδια για τις ανωτέρω επιτροπές Αθηνών και Πειραιώς.¹¹⁰³

Τα μέτρα αυτά ελήφθησαν υπό το αυξανόμενο βάρος της αυξανόμενης φορολογίας και της ραγδαίας ανόδου του κόστους ζωής που έπληττε με δριμύτητα τα λαϊκά νοικοκυριά. Τον Μάρτιο του 1923 επιβλήθηκε επιπρόσθετη φορολογία επί της κινητής και της ακίνητης περιουσίας, η οποία απέβλεπε στη βελτίωση των δημοσίων οικονομικών.¹¹⁰⁴ Την ίδια στιγμή, το 1923, οι τιμές των βασικών αγαθών είχαν διπλασιαστεί σε σχέση με το 1922, ενώ είχαν αυξηθεί 12 φορές σε σχέση με το 1914.¹¹⁰⁵ Όσον αφορά την Αθήνα με βάση του τιμάριθμου το 100 για το 1914, αυτός βρισκόταν στο 613,40 τον Ιούλιο του 1922, εκτοξεύτηκε στο 1034,20 τον Δεκέμβριο του 1922, τον Μάρτιο του 1923, όταν και ελήφθη το ανωτέρω βοήθημα για τους άπορους ανάπηρους της Αθήνας έφτασε 1330,50, ενώ κορυφώθηκε τον Απρίλιο του 1923 σκαρφαλώνοντας στο 1348,10.¹¹⁰⁶ «Η Αθήνα βρωμούσε ολούθε την αρρώστια, την πείνα, τη φανταρίλα, το μπαρούτι», έγραφε μια δεκαετία αργότερα ο Γ. Θεοτοκάς, «ο λαός τα είχε χάσει, δεν ήξερε πια τι του γινότανε και πάλευε, ορμέφυτα, μονάχα για ψωμί και νερό. Νερό να πιεί. Για πλύσιμο ούτε λόγος δεν γινότανε».¹¹⁰⁷ Συγκεκριμένα, το ψωμί από 2,12 δρχ./κιλό το 1922 ανήλθε σε 4,06 δρχ./κιλό το 1923. Αντίστοιχα το κρέας από 8,75 δρχ./κιλό το 1922 διπλασιάστηκε σε 16,02 δρχ./κιλό το 1923, το ελαιόλαδο από 7,53 δρχ./κιλό σε 15,35 δρχ./κιλό, ενώ τα φασόλια από 3,20 δρχ./κιλό σε 6,60 δρχ./κιλό.¹¹⁰⁸ Βάσει των τιμών του 1923 η αγορά ενός κιλού ψωμιού ημερησίως κόστιζε 121,80 δρχ. μηνιαίως ή 1.503,80 δρχ. ετησίως, ενώ τα 2 κιλά μηνιαίως φασόλια κόστιζαν 158,40 δρχ. ετησίως, 2 κιλά κρέας 390 δρχ. και 2 κιλά ελαιόλαδο 368,40 δρχ.. Γίνεται κατανοητό ότι η πληθώρα μέτρων που ελήφθησαν είχε ως στόχο όχι την ευμάρεια των απομάχων, αλλά την εξασφάλιση της διαβίωσής τους.

δυνατότητα να αποσταλεί προσωπικό από τους υπαλλήλους του υπουργείου Πρόνοιας (άρθρο 3). Ν.Δ. «Περί κανονισμού διαδικασίας προς κανονισμόν και απονομήν των συντάξεων εις παθόντας εκ πολέμου ή επιστρατεύσεως και τας οικογένειάς των υπό τους αυτούς όρους παθόντων» (27/3/1923), ΦΕΚ Α' /81/28-3-1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 395/17-4-1923, «Περί κανονισμού διαδικασίας προς κανονισμόν και απονομήν των συντάξεων παθόντας εκ πολέμου».

¹¹⁰³ Ν.Δ. «Περί συστάσεως εν Αθήναις Ειδικής Υπηρεσίας απονομής πολεμικών συντάξεων» (2/6/1923), ΦΕΚ Α' /153/9-6-1923.

¹¹⁰⁴ Κωστής, *Ο πλούτος, ό.π.*, σ. 163.

¹¹⁰⁵ Βάσει των υπολογισμών του Ανδρεάδη με τον τιμάριθμο στο 100 το 1914, αυτός είχε ανέβει στο 778 το 1922, στο 1.212 το 1923 και στο 1.309 το α' εξάμηνο του 1924. Andrédés (επ.), *ό.π.*, σ. 287.

¹¹⁰⁶ Ο τιμάριθμος της Αθήνας σε Δ. Καλιτσουνάκης [γενικός γραμματέας της Επί της Ανεργίας Μικτής Επιτροπής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας], «Το ζήτημα της ανεργίας. Β'», *Ελεύθερος Τύπος*, 13/7/1923.

¹¹⁰⁷ Θεοτοκάς, *Αργώ, ό.π.*, σ. 207.

¹¹⁰⁸ Μητροφάνης, *ό.π.*, σσ. 359-365.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το εφάπαξ επίδομα των 750 δρχ. για τους άπορους ανάπηρους πολέμου τον Μάρτιο του 1923 (βλ. παραπάνω) επαρκούσε μόνο για την αγορά ψωμιού για ένα εξάμηνο.

Ο κεντρικός κρατικός φορέας που ασχολείτο με τους παλαιμάχους στο εξής ήταν το Συμβούλιο¹¹⁰⁹ που συστάθηκε στη Διεύθυνση Θυμάτων Πολέμου του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως με το διάταγμα της 5ης Ιουνίου 1923. Στις αρμοδιότητες του Συμβουλίου, στο οποίο συμμετείχαν ανώτατοι υπάλληλοι του δημόσιου, των τραπεζών καθώς και εκπρόσωποι των παλαιμάχων υπό την προεδρία του διευθυντή της Διεύθυνσης Θυμάτων Πολέμου, συμπεριλαμβάνονταν: α') η δημιουργία και παραχώρηση περιπτέρων, β') η εύρεση εργασίας στα θύματα πολέμου, και γ') η εισαγωγή των θυμάτων πολέμου σε εκπαιδευτήρια, άσυλα, νοσοκομεία καθώς και η λήψη κάθε άλλου μέτρου για αυτά.¹¹¹⁰ Επιπρόσθετα, με το ίδιο διάταγμα παραχωρείτο στα θύματα πολέμου σειρά ευεργετημάτων: α') η προτεραιότητα στην κάλυψη θέσεων στο δημόσιο καθώς οι ανάπηροι θα μπορούσαν να διορισθούν σε δημόσιες θέσεις άνευ διαγωνισμού έχοντας απλώς τα απαραίτητα προσόντα εκάστης θέσεως, β') οι θέσεις καθαριστριών στο δημόσιο και επιστατριών των σχολείων καταλαμβάνονταν «κατ' απόλυτον προτίμηση» από χήρες και αδελφές των θανόντων εφέδρων, γ') τα ορφανά πολέμου και τα τέκνα των αναπήρων απολάμβαναν πλήρους εκπαιδευτικής ατέλειας.

Με τη δημιουργία του Συμβουλίου όλα τα σχετικά με την πρόνοια των παλαιμάχων ζητήματα συγκεντρώθηκαν σε ένα κρατικό φορέα, μία κίνηση που αν και με τροποποιήσεις ίσχυε καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο. Παράλληλα, η αναγνώριση αυτών των ευεργετημάτων προς τους αναπήρους και τα θύματα πολέμου καθιστούσε αυτή τη νέα κοινωνική προνομιούχο. Τα ευεργετήματα αυτά βέβαια δεν είχαν κάποιο μαζικό χαρακτήρα και αφορούσαν προφανώς ένα περιορισμένο αριθμό παλαιών πολεμιστών, αυτό των αναπήρων πολέμου, οι οποίοι υπολογίζονταν εκείνη την εποχή σε 14.000, καθώς και στα θύματα πολέμου, τα οποία ήταν περίπου 60.000 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1).

¹¹⁰⁹ Δεν είχε κάποια συγκεκριμένη ονομασία στο ιδρυτικό διάταγμα αναφερόταν απλώς ως «Συμβούλιο».

¹¹¹⁰ Συγκεκριμένα αποτελούσαν από τον διευθυντή της Διεύθυνσης Θυμάτων Πολέμου, ενός ειδικού υπαλλήλου του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, δύο ανωτέρων υπαλλήλων των αναγνωρισμένων από εδρευουσών στην Αθήνα τραπεζών και δύο αντιπροσώπων της ΠΕΤΠ. Ν.Δ. «Περί εξευρέσεως εργασίας και προστασίας θυμάτων πολέμου» (2/6/1923), ΦΕΚ Α' /152/8-6-1923. Οι λεπτομέρειες για τον τρόπο λειτουργίας του συμβουλίου καθώς και επιπρόσθετες δευτερεύουσες τροποποιήσεις (κυρίως αφορούσες τα δικαιολογητικά για την παραχώρηση περιπτέρων, κιλικίων κλπ.) καθορίστηκαν με το Β.Δ. «Περί κανονισμού λεπτομερειών του Ν. διατάγματος της 2 Ιουνίου 1923» (8/8/1923), ΦΕΚ Α' /230/18-8-1923.

Η εύρεση εργασίας ήταν ένα πάγιο αίτημα των παλαιών πολεμιστών τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς μεταπολεμικά (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.II, Α.1.2.3.III, Β.3.1, Β.4.1, Μέρος Γ'). Στην Ελλάδα συγκεκριμένα των ετών 1922–23 η ένταξη στην αγορά εργασίας των προσφύγων και των αποστρατευθέντων ανδρών είχε ως επακόλουθο την κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας.¹¹¹¹ Σύμφωνα με το διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1923, η εξεύρεση εργασίας για τους απολυθέντες έφεδρους και τα θύματα πολέμου ήταν μία αρμοδιότητα του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, χωρίς όμως να αναφέρεται το πώς. Επιπρόσθετα, σε αυτό το καθήκον αναφερόταν ότι θα συνέδραμε και το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας με τα ιδρυόμενα σύμφωνα με τη διεθνή σύμβαση «περί ανεργίας» της Ουάσιγκτον Γραφεία Εργασίας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Ουάσιγκτον (1919) που είχε από το 1920 επικυρώσει το ελληνικό κράτος έπρεπε να ιδρυθούν Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας που θα διευθύνονταν από κοινές επιτροπές εργατών και εργοδοτών.¹¹¹² Η ίδρυση των γραφείων εξεύρεσης εργασίας ήταν ένα από τα πρώτα προνοιακά μέτρα της «Επαναστάσεως του 1922» καθώς με διάταγμα της 22ας Σεπτεμβρίου 1922 ιδρύονταν στην Αθήνα και σε έξι ακόμα πόλεις (Πειραιάς, Πάτρα, Σύρος, Βόλος, Θεσσαλονίκη, Καβάλα) Γραφεία Εξευρέσεως Εργασίας υπαγόμενα στη Διεύθυνση Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.¹¹¹³ Ο Αντώνης Λιάκος επισημαίνει δεν είχε γίνει όμως ακόμη κατανοητή η σημασία τους διότι «αντιμετωπίστηκαν ως υποκατάστατα της φιλανθρωπίας για τους πρόσφυγες καθώς και των ιδιωτικών γραφείων που εκμεταλλεύονταν τις υπηρετίες και των πολιτικών γραφείων που επέβαλαν την πολιτική συναλλαγή στην αναζήτηση εργασίας».¹¹¹⁴ Από το φθινόπωρο του 1922 έως τον Μάρτιο του 1923 τα γραφεία που λειτούργησαν σε έξι πόλεις δέχθηκαν 3.558 αιτήσεις εργασίας και 2.658 προσφορές, εξασφαλίζοντας εργασία σε 1.972 άτομα. Δυστυχώς, δεν έχουν εντοπιστεί επιπρόσθετα στοιχεία για τη λειτουργία τους και για το κατά πόσο βοήθησαν τους παλαιμάχους στην εξεύρεση εργασίας καθώς

¹¹¹¹ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924–1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα ³1999, σ. 31, 66–67· Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 45. Δυστυχώς είναι άγνωστο το ακριβές ποσοστό της ανεργίας. Ακόμα και στο πόρισμα της Επί της Ανεργίας Μικτής Επιτροπής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας που κατατέθηκε στη Βουλή τον Ιούνιο του 1923 δεν αναφέρονται συγκεκριμένα στοιχεία. Βλ. Δ. Καλιτσουνάκης, «Το ζήτημα της ανεργίας», *Ελεύθερος Τύπος*, 12–15/7/1923.

¹¹¹² Κατά το άρθρο 2 της σύμβασης, βλ. ν. 2770 «Περί κυρώσεως της περί ανεργίας διεθνούς συμβάσεως της Διεθνούς Συνδιασκέψεως της Εργασίας της Ουάσιγκτον» (24/6/1920), ΦΕΚ Α'/145/1-7-1920. Βλ. επίσης Ιωάννης Α. Σοφιανόπουλος, «Το πρόβλημα της Διεθνούς Ανεργίας», *Εστία*, 14/1/1920· Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 407.

¹¹¹³ Β.Δ. «Περί συστάσεως γραφείων εξευρέσεως εργασίας» (22/9/1922), ΦΕΚ Α'/175/23-9-1922.

¹¹¹⁴ Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 407· Ανδριώτης, ό.π., σ. 171.

αυτά θεωρήθηκαν ότι θα βοηθούσαν βασικά τους πρόσφυγες.¹¹¹⁵ Πάντως ο αριθμός των σχεδόν 2.000 ανέργων που βρήκαν εργασία ακόμα και εάν ιδεατά αφορούσε στο σύνολό του παλαιμάχους και θύματα πολέμου αποτελούσε ένα μικρό μόνο ποσοστό αυτών.

Τον Αύγουστο του 1923, μήνα που πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος της αποστράτευσης (βλ. Παράρτημα 5), η αναδιοργάνωση του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως παρείχε μία διέξοδο επαγγελματικής αποκατάστασης στους αποστρατευμένους. Με το διάταγμα της 20ής Σεπτεμβρίου 1923 οι έφεδροι αξιωματικοί και οπλίτες με τουλάχιστον εξάμηνη υπηρεσία στη ζώνη των επιχειρήσεων¹¹¹⁶ με τα απαιτούμενα προσόντα είχαν προτεραιότητα στους διορισμούς σε κενές θέσεις της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου και των κατά τόπους υπηρεσιών της Δημοσίας Αντίληψης.¹¹¹⁷ Με νέο διάταγμα ορίστηκε ότι οι έχοντες απολυτήριο Γυμνασίου θα διορίζονταν σε θέσεις γραφέα α' και β' τάξεως, ενώ οι πτυχιούχοι νομικής σε θέσεις γραμματέα α' ή β' τάξεως.¹¹¹⁸ Εν συνεχεία με άλλον νόμο επιτρεπόταν «διά τας εκτάκτους ανάγκας» του Υπουργείου να προσληφθούν έως 290 έκτακτοι υπάλληλοι, κατά προτίμηση προερχόμενοι από τους προσφάτως απολυθέντες έφεδρους και τους πρόσφυγες. Επίσης, για την μονιμοποίηση εκτάκτων υπαλλήλων σε οργανικές θέσεις του Υπουργείου προτεραιότητα είχαν οι συγγενείς θανόντων ή αναπήρων πολέμου.¹¹¹⁹

Μολονότι δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία για την αποδοτικότητα των εν λόγω διατάξεων, η κοινοβουλευτική συζήτηση της 4ης Μαρτίου 1924 για την εσωτερική οργάνωση του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως μας παρέχει μία σχετική εικόνα. Στην εν λόγω κοινοβουλευτική συνεδρίαση πραγματοποιήθηκε οξεία αντιπαράθεση μεταξύ

¹¹¹⁵ Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 408.

¹¹¹⁶ Ένα θέμα που προέκυψε μεσοπολεμικά για την απόδειξη της υπηρεσίας στη «ζώνη των επιχειρήσεων» κατά την εμπόλεμη περίοδο ήταν ο ασαφής ορισμός της. Για αυτό το Υπουργείο Στρατιωτικών εξέδωσε σχετικές εγκυκλίους. Στις 10 Οκτωβρίου 1923, ο υπουργός Στρατιωτικών Π. Πιερράκος Μαυρομιχάλης, αποφάσισε την αντικατάσταση στα επίσημα έγγραφα του «γενικού τούτου όρου», με τους όρους «Ζώνη Εσωτερικού» και «Στρατιωτική Ζώνη». Η δε τελευταία υποδιαιρείτο σε «Ζώνη των Μετόπισθεν» και «Ζώνη των Πρόσων». Με εγκύκλιο του ίδιου Υπουργείου καθοριζόταν επακριβώς ποια περιοχή και πότε σε κάθε ζώνη. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος υπουργείων Στρατιωτικών αρ. 793/7-8-1923, «Περί καθορισμού χρονικών ορίων γραμμής διαχωρίσεως Ζωνών Πρόσων και Μετόπισθεν κατά τας διαφόρους χρονικάς περιόδους από 1916 μέχρι σήμερα εν Μακεδονία, Ηπείρω, Θράκη και Μ. Ασία», Εγκύκλιος υπουργείων Στρατιωτικών αρ. 968/10-10-1923, «Περί ερμηνείας του όρου “Μετώπου”».

¹¹¹⁷ Ν.Δ. «Περί συμπληρώσεως κενών οργανικών θέσεων του Υπουργείου Υγιεινής» (20/9/1923), ΦΕΚ Α'/279/3-10-1923.

¹¹¹⁸ Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως του από 20 Σεπτεμβρίου ε.ε. Ν.Δ.» (17/10/1923), ΦΕΚ Α'/313/31-10-1923.

¹¹¹⁹ Ν. 3073/1924 «Περί τροποποιήσεως των διατάξεων του οργανισμού του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (31/3/1924), ΦΕΚ Α'/75/4-4-1924.

του υπουργού Απόστολου Δοξιάδη και του πληρεξούσιου Ολυμπίας Κωνσταντίνου Βουδούρη, έναν ειδήμονα σε θέματα περίθαλψης θυμάτων πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1). Παρεμβαίνοντας στη συζήτηση και απαντώντας σε σειρά καταγγελιών του Βουδούρη για οικονομικές ατασθαλίες στο Υπουργείο,¹¹²⁰ ο πληρεξούσιος Λέσβου Χαράλαμπος Γρηγορίου, ο οποίος μάλιστα είχε εκλεγεί με την «εφεδρική ψήφο» της νήσου (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2), σημείωσε ότι το Υπουργείο είχε 516 μόνιμους υπαλλήλους και περίπου 1.000 έκτακτους, οι οποίοι απασχολούνταν αποκλειστικά με το προσφυγικό ζήτημα. Από τους έκτακτους μάλιστα «οι περισσότεροι εξ αυτών» ήταν πρόσφυγες.¹¹²¹ Όπως γίνεται κατανοητό με τις ανωτέρω πρόνοιες για προσλήψεις παλαιμάχων στο Υπουργείο θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε ότι το προσλήφθηκαν το πολύ μερικές εκατοντάδες έφεδροι μεταξύ των 1.000 έκτακτων υπαλλήλων του Υπουργείου έως τον Μάρτιο του 1924. Όσον αφορά την πρόνοια του ν. 3073/1924 για την πρόσληψη 290 επιπρόσθετων μόνιμων υπαλλήλων, δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία για την προέλευση αυτών. Εάν όμως ληφθούν υπόψη τα λεχθέντα στην κοινοβουλευτική συζήτηση της 4 Μαρτίου 1924, τότε και αυτές οι προσλήψεις θα αφορούσαν κυρίως την περίθαλψη των προσφύγων, τομέα για τον οποίο προτιμούνταν πρόσφυγες, άρα ξανά θα ήταν μικρή η επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιμάχων. Η σειρά διατάξεων για τις προσλήψεις στο εν λόγω Υπουργείο απέδωσε σίγουρα ελάχιστα σε σύγκριση με τις περίπου 200.000 των απολυόμενων ανδρών.

Την περίοδο αυτή επίσης επεκτάθηκε η νοσοκομειακή περίθαλψη για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, καθώς και για τους αξιωματικούς και εφέδρους που συνέχιζαν να υπηρετούν. Με το Β.Δ. της 31ης Μαΐου 1923 για όσους άπορους απολυθέντες οπλίτες ήταν αναγκαία η νοσηλεία τους για χειρουργικές παθήσεις από τραύματα προερχόμενα από την υπηρεσία τους, η νοσηλεία παρεχόταν δωρεάν. Το καλοκαίρι του 1923 ιδρύθηκε Πρόσκαιρο ΣΝ στην Αιδηψό, στην οποία συνεχίζονταν απρόσκοπτα οι λουτρο-θεραπείες ασθενών και τραυματιών πρώην και νυν οπλιτών και αξιωματικών.¹¹²² Επίσης,

¹¹²⁰ Ο Κ. Βουδούρης κατήγγειλε πελατειακές προσλήψεις καθώς και την ύπαρξη υπεράριθμων και «αργόσχολων» υπαλλήλων.

¹¹²¹ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, [τ. Α'] Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1924, σσ. 559-565.

¹¹²² Β.Δ. «Περί νοσηλείας απολυθέντων οπλιτών εις τα Στρατιωτικά Νοσοκομεία» (31/5/1923), ΦΕΚ Α'/151/7-6-1923· Β.Δ. «Περί ιδρύσεως Πρόσκαιρου Στρατιωτικού Νοσοκομείου εν Αιδηψώ» (24/4/1923), ΦΕΚ Α'/104/25-4-1923· Ν.Δ. «Περί νοσηλείας αξιωματικών εις Νοσοκομεία Λουτρών» (3/7/1923), ΦΕΚ Α'/188/10-7-1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 455/1923, «Περί ιδρύσεως Προσκαίρου Στρατ. Νοσοκομείου εν Αιδηψώ». Για τις αποστολές αξιωματικών και υπηρετούντων και πρώην οπλιτών, ενδεικτικά βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 571/7-6-1923, «Περί αποστολής Β' ομάδος εις τα Λουτρά Αιδηψού» (18 αξιωματικοί, 28 υπηρετούντες οπλίτες

παραχωρήθηκε στον υπουργό Στρατιωτικών η δυνατότητα να ιδρύει Στρατιωτικά Θεραπευτήρια Στηθικών Νοσημάτων προς νοσηλεία αξιωματικών (μονίμων και έφεδρων) και οπλιτών που ήταν «παθόντες εν υπηρεσία και εν πολέμω». Παράλληλα ιδρύθηκαν οκτώ στρατιωτικά νοσοκομεία στη Μακεδονία και ένα αναρρωτήριο στο Άγιο Όρος.¹¹²³ Περιπτώ να αναφέρουμε ότι η μετάβαση και νοσήλια στα Στρατιωτικά Νοσοκομεία καλυπτόταν εξολοκλήρου από κονδύλια του Υπουργείου Στρατιωτικών.¹¹²⁴ Μέσα σε αυτά τα ευρύτερα μέτρα, τον Αύγουστο του 1924 ιδρύθηκε το Α' Στρατιωτικό Σανατόριο υπό την προεδρία της Άννας Μελά-Παπαδοπούλου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2) στα Μαγουλιανά Αρκαδίας, ενώ τέλος, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους ιδρύθηκε και το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Ηρακλείου Κρήτης.¹¹²⁵

Η λήψη υγειονομικών μέτρων για τους στρατιώτες, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου αυτή την περίοδο εντάθηκε λόγω των άμεσων κολοσσιαίων αναγκών. Παράλληλα με τα μέτρα που είχαν θεσπιστεί για τους στρατευμένους, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, επιπρόσθετα μέτρα ελήφθησαν και για τη βελτίωση της δημόσιας υγείας, ιδιαιτέρως δε για την καταπολέμηση των επιδημικών και μολυσματικών ασθενειών ανάμεσα στους πρόσφυγες. Μάλιστα η ελληνική κυβέρνηση απευθύνθηκε στην Οργάνωση Υγείας της ΚτΕ για βοήθεια, με τον Επίτροπο Επιδημιών της ΚτΕ Α. Gautier να έρχεται στην Ελλάδα για να βοηθήσει σε αυτό το ζήτημα. Στην περίθαλψη των προσφύγων συνεπικουρούσαν και ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις με κυριότερη τη Near East Relief, τη British Relief Committee και το Save the Children Fund. Από τον Σεπτέμβριο του 1922 λειτούργησαν ως νοσοκομεία αποκλειστικά για πρόσφυγες η Αστυκλινική Αθηνών

17 τέως οπλίτες)· Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 983/15-10-1923, «Περί αποστολής Η' ομάδος εις τα Λουτρά Αιδηψού» (29 αξιωματικοί, 5 υπηρετούντες οπλίτες, 2 τέως οπλίτες)· Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 646/5-10-1923 «περί λήξεως της περιόδου προς λουτροθεραπείαν».

¹¹²³ Ν.Δ. «Περί προσθήκης εις το άρθρον μόνοντου νόμου 437» (17/7/1923), ΦΕΚ Α'/203/24-7-1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 830/27-8-1923, «Περί ιδρύσεως Στρατιωτικού Θεραπευτηρίου στηθικών νοσημάτων αξιωματικών και οπλιτών». Συγκεκριμένα ιδρύθηκαν Στρατιωτικό Νοσοκομείο Α' τάξεως στη Δράμα, Β' τάξεως σε Ξάνθη, Κομοτηνή, Σέρρες και Γ' τάξεως σε Καβάλα, Αλεξανδρούπολη, Σιδηρόκαστρο και Φλώρινα. Β.Δ. «Περί ιδρύσεως Νοσοκομείων Α', Β', Γ' τάξεως» (7/9/1923), ΦΕΚ Α'/290/15-10-1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 1029/1-10-1923, «Περί ιδρύσεως Νοσοκομείων Α', Β', Γ' τάξεως»· Β.Δ. «Περί καθορισμού τροφής των εν τω Κέντρω αναρρωνυόντων εν Αγίω Όρει νοσηλευομένων αξιωματικών και οπλιτών» (6/8/1923), ΦΕΚ Α'/223/11-8-1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος υπουργείων Στρατιωτικών αρ. 854/6-9-1923, «Περί κοινοποιήσεως του από 6 Αυγούστου ε.ε. Β.Δ.».

¹¹²⁴ Ν.Δ. «Περί συμπληρώσεως διατάξεων αφορωσών τους αναπήρους οπλίτας» (11/7/1923), ΦΕΚ Α'/22-7-1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 783/9-8-1923, «Περί συμπληρώσεως διατάξεων αφορωσών τους αναπήρους οπλίτας».

¹¹²⁵ Π.Δ. «Περί ιδρύσεως Στρατιωτικού Νοσοκομείου Γ' τάξεως εν Ηρακλείω» (14/11/1924), ΦΕΚ Α'/293/25-11-1924· Σταυρίδης, Άννα Μελά Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σσ. 337-381.

και ένα νοσοκομείο που στεγάστηκε στο κτίριο του Βαρβάκειου Γυμνάσιου. Το 1923 ιδρύθηκαν το Νοσοκομείο Προσφύγων (σημ. Ιπποκράτειο), το Νοσοκομείο Νέας Ιωνίας (σημ. Αγία Όλγα), ο Κεντρικό Νοσοκομείο Προσφύγων Θεσσαλονίκης καθώς και πολυάριθμα νοσοκομεία σε προσφυγικούς καταυλισμούς.¹¹²⁶

Για να γίνει κατανοητή η προτεραιότητα που δόθηκε στην περίθαλψη των προσφύγων έναντι αυτής των θυμάτων πολέμου, αρκεί να σημειωθεί ότι έως το 1927 λειτούργησαν 35 «πρόσκαιρα» νοσοκομεία αποκλειστικά για πρόσφυγες συνολικής δυναμικότητας 2.630 κλινών.¹¹²⁷ Αντίστοιχα δεν λειτούργησαν νοσοκομεία αποκλειστικά για θύματα πολέμου καθώς ακόμα και το Νοσοκομείο Θυμάτων Πολέμου Αγία Ελένη, που δραστηριοποιούνταν από το 1912 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2), αυτή την περίοδο περιόρισε τις προσφερόμενες για τα θύματα πολέμου κλίνες και δεχόταν πλέον και πρόσφυγες.¹¹²⁸ Ακόμα και το ιδιωτικό ίδρυμα «Θαρσείν χρή» που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία της Άννας Μελά-Παπαδοπούλου τον Νοέμβριο του 1922 για την φροντίδα των επαναπατρισθέντων αιχμαλώτων πολέμου, από τις αρχές του 1923, έστρεψε την προσοχή του στους πρόσφυγες.¹¹²⁹ Οι ανάπηροι πολέμου θα μπορούσαν να νοσηλευτούν βέβαια στα στρατιωτικά νοσοκομεία, τα οποία προοδευτικά έως το 1926 ανήλθαν σε 26.¹¹³⁰

Η άνιση κατανομή της περίθαλψης μεταξύ προσφύγων και θυμάτων πολέμου ήταν εύλογη. Τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια οι ανάπηροι πολέμου ήταν περίπου 14.000, ενώ μαζί με τα θύματα πολέμου ανέρχονταν περίπου στις 70.000 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Αυτή η κοινωνική κατηγορία είχε σχηματιστεί σταδιακά σε βάθος μίας δεκαετίας, κατά την οποία το Κράτος έθεσε υπό την αιγίδα του την περίθαλψή αυτών των ατόμων και προοδευτικά είχε οικοδομήσει το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου της περιόδου 1912–21 είχαν σταδιακά απορροφηθεί από τους προνοιακούς μηχανισμούς ενώ και οι πολεμικές συντάξεις είχαν εκσυγχρονιστεί

¹¹²⁶ Ανδριώτης, *ό.π.*, σσ. 177-189.

¹¹²⁷ Στο *ίδιο*, σ. 180.

¹¹²⁸ Στη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου του νοσοκομείου της 12ης Ιανουαρίου 1923 αναφέρονται δωρεές για αυτό το σκοπό (με μεγαλύτερη αυτή του ναυάρχου Π. Κουντουριώτη με χρήματα προερχόμενα από εράνους ομογενών από τις ΗΠΑ) καθώς και η συνεργασία του νοσοκομείου με την British Relief Community. Αρχείο Σπηλιοπούλειου, Πρακτικά Δ.Σ. 1916–1924, σ. 66.

¹¹²⁹ Σταυρίδης, *Άννα Μελά Παπαδοπούλου*, σ. 321.

¹¹³⁰ Συγκεκριμένα από 2 Στρατιωτικά Νοσοκομεία υπήρχαν σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, ενώ τα υπόλοιπα έδρευαν σε Ιωάννινα, Πρέβεζα, Μεσολόγγι, Πάτρα, Καλαμάτα, Ναύπλιο, Κόρινθος, Καβάλα, Κομοτηνή, Σέρρες, Δράμα, Τρίκαλα, Χανιά, Ηράκλειο, Κοζάνη, Μυτιλήνη, Διδυμότειχο, Βέροια, Χίο, Χαλκίδα, Λαμία και Λάρισα. Βλ. άρθρο 4 του Ν.Δ. «Περί οργανισμού του κατά Γην Στρατού», (14/7/1926), ΦΕΚ Α'/236/16-7-1926.

με τον ν. 2769 του Μαΐου του 1922. Την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής απέμενε η περίθαλψη και η πρόνοια για τα τελευταία χρονικά μέλη αυτής της κατηγορίας, οι οποίοι ήταν περίπου 30.000 με 40.000 άτομα.¹¹³¹

Την ίδια στιγμή το ελληνικό κράτος έπρεπε να μεριμνήσει για την περίθαλψη ενός γιγάντιου αριθμού προσφύγων. Ήδη από τις αρχές του Σεπτεμβρίου του 1922 υπολογίζονταν ότι βρίσκονταν στην Ελλάδα περίπου 200.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, αριθμός που αυξήθηκε στις 800.000 έως τα τέλη Οκτωβρίου 1922. Σε αυτούς εάν προστεθούν όσοι είχαν έλθει από το 1914 και εφεξής (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2) και όσοι ήλθαν μετά την Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών της Λωζάνης (1923) υπολογίζεται ότι το ελληνικό κράτος δέχθηκε περίπου 1.500.000 πρόσφυγες.¹¹³² Το μέγεθος των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου ήταν απειροελάχιστο, σχεδόν είκοσι φορές μικρότερο, σε σύγκριση με αυτό των προσφύγων. Μία επιπρόσθετη διάσταση αυτής της σύγκρισης είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων κατέφθασε στην Ελλάδα μέσα σε διάστημα λίγων μηνών το 1922–23 και χρειαζόταν μεμιάς άμεση βοήθεια καθώς αντιμετώπιζε άμεσα προβλήματα επισιτισμού, βιοπορισμού και στέγασης. Αντιθέτως, οι έφεδροι είχαν μία οικογένεια και ένα σπίτι να τους περιμένει μετά την αποστράτευση και δεν θα ξεκινούσαν από μηδενική βάση. Τα δεδομένα αυτά ανέτρεψαν άρδην τις ισορροπίες στον τομέα της περίθαλψης καθώς από το 1922–23 για πρώτη φορά το μεγαλύτερο μέρος κρατικών εξόδων κατευθύνονται στην περίθαλψη των προσφύγων και όχι στην περίθαλψη των θυμάτων πολέμου και την πληρωμή των εφεδρικών επιδομάτων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2 και Παράρτημα 3). Με αυτό τον τρόπο η περίθαλψη αφορούσε πλέον στη συντριπτική πλειοψηφία τους πρόσφυγες επισκιάζοντας (έως σήμερα) το έργο της περίθαλψης των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, παρότι αυτό έδρασε καταλυτικά στην ανάπτυξη της περίθαλψης και στην υπαγωγή της στο Κράτος κατά την εμπόλεμη περίοδο (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2).

Ένα ακόμα προστατευτικό μέτρο που υιοθετήθηκε η παραμονή απολυόμενων εφέδρων στο στράτευμα. Συγκεκριμένα με διάταγμα τον Δεκέμβριο του 1923 θεσπίστηκε

¹¹³¹ Συγκεκριμένα, στις επιχειρήσεις του 1922 στη Μικρά Ασία υπήρχαν είχαν απώλειες (θανόντες–εξαφανισθέντες) 30.800 αξιωματικών και οπλιτών καθώς και 16.050 τραυματίες. Ο αριθμός των τραυματιών αφορά παντός τύπου τραυματισμό, όχι κατ' ανάγκη κάποια μόνιμη αναπηρία, οπότε ο αριθμός των αναπήρων ανάμεσά τους ήταν σαφώς μικρότερος. Γενικών Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος ιστορία*, ό.π., σ. 486.

¹¹³² Ανδριώτης, ό.π., σ. 131, 145.

η δυνατότητα για εθελουσία παραμονή στο στράτευμα των δεκανέων και υπαξιωματικών των απολυόμενων κλάσεων.¹¹³³ Επίσης, παλαίμαχοι μπορούσαν να ενταχθούν στα υπό δημιουργία Δημοκρατικά Τάγματα. Συγκεκριμένα, κατά τη δημιουργία των Δημοκρατικών Ταγμάτων στην προκήρυξη της στρατολόγησης εθελοντών για το Τάγμα Φρουράς Θεσσαλονίκης, τον Φεβρουάριο του 1924, αναφερόταν ότι αυτό αφορούσε παλαιούς στρατιώτες (συγκεκριμένα αναφερόταν «επιθυμούντας [...] προϋπηρετήσαντας οπλίτας») και πρόσφυγες. Εντούτοις, η πλειονότητα των οπλιτών των Δημοκρατικών Ταγμάτων ήταν πρόσφυγες. Το Τάγμα Φρουράς Θεσσαλονίκης στελεχωνόταν σε μεγάλο βαθμό από Κιρκάσιους, ενώ στην Αθήνα εντάχθηκαν σε αυτό και παλαιοί στρατιώτες.¹¹³⁴

Η (ανα)κατάταξη στο στρατό έγινε με πιο συγκεκριμένα μέτρα όσον αφορά τους οπλαρχηγούς των εθνικών αγώνων. Με διάταγμα, τον Αύγουστο του 1923, επιτρεπόταν στον υπουργό Στρατιωτικών να κατατάσσει στο πεζικό με το βαθμό του υπολοχαγού «ιδιώτας μετασχόντας ως οπλαρχηγούς των διαφόρων εθνικών αγώνων και των πολέμων».¹¹³⁵ Τον Δεκέμβριο του 1923 αποσαφηνίστηκε ότι το μέτρο αφορούσε «αρχηγούς εθελοντικών Σωμάτων» που δραστηριοποιήθηκαν «είτε κατά τον Μακεδονικόν αγώνα είτε κατά τους πολέμους 1912–1913 είτε κατά τον Ηπειροτικόν (sic) αγώνα, ως και κατά τους μετέπειτα μέχρι σήμερον αγώνας». Αυτοί μπορούσαν να ενταχθούν στο στρατό και να ανέλθουν μέχρι το βαθμό του υπολοχαγού.¹¹³⁶ Για την εφαρμογή αυτών των διατάξεων ο υπουργός Στρατιωτικών θα συγκροτούσε ένα τριμελές συμβούλιο αποτελούμενο από ανώτερους αξιωματικούς, οι οποίοι θα κατάρτιζαν τους πίνακες των δικαιούχων το ευεργέτημα καθώς και τον προτεινόμενο για αυτούς βαθμό. Εντούτοις, η γνωμοδότηση του συμβουλίου αυτού δεν ήταν δεσμευτική για τον υπουργό. Σύμφωνα με τον Βασίλειο Γούναρη, η κυβέρνηση Στ. Γονατά εκμεταλλεύτηκε πολιτικά αυτό το μέτρο στοχεύοντας στην αύξηση των βενιζελικών στελεχών στο στράτευμα. Ένας ακόμα παράγοντας που οδήγησε στη λήψη αυτού του μέτρου ήταν οι στενές επαφές μελών της κυβέρνησης με οπλαρχηγούς καθώς ο πρωθυπουργός Στ. Γονατάς είχε δράσει στη Θράκη την περίοδο

¹¹³³ Ν.Δ. «Περί εθελουσίας κατατάξεως εις τας τάξεις του Στρατού υπαξιωματικών και δεκανέων ανηκόντων εις τας απολυθείσας τάξεις κλπ.» (3/12/1923), ΦΕΚ Α'/351/4-12-1923.

¹¹³⁴ Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, *Δημοκρατικά Τάγματα. Οι «πραιτωριανοί» της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας 1923–1926*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019, σσ. 146-148.

¹¹³⁵ Ν.Δ. «Περί κατατάξεως εις τον ενεργόν Στρατόν και εν τω Όπλῳ του Πεζικού με τον βαθμόν του υπολοχαγού ιδιωτών μετασχόντων ως οπλαρχηγών των διαφόρων αγώνων» (6/8/1923), ΦΕΚ Α'/233/11-8-1923.

¹¹³⁶ Ν.Δ. «Περί κατατάξεως εις τον Στρατόν με τον βαθμό του εφέδρου αξιωματικού των αρχηγών εθελοντικών σωμάτων» (8/12/1923), ΦΕΚ Α'/358/11-12-1923. Βλ. επίσης Τσιρώνης, *ό.π.*, σσ. 112-113.

1907–08, ως υπολοχαγός αποσπασμένος στο προξενείο της Αδριανούπολης με σκοπό τη συλλογή πληροφοριών,¹¹³⁷ και ο αδερφός του υπουργού Στρατιωτικών Κωνσταντίνου Μανέτα ήταν Ηπειρωτομάχος.¹¹³⁸ Τις διατάξεις αυτές υλοποίησε ο Πάγκαλος, ως υπουργός Ενόμου Τάξεως τον Απρίλιο του 1924 απονέμοντας σε 23 αγωνιστές το βαθμό του λοχαγού, σε 57 του υπολοχαγού και σε 12 του ανθυπολοχαγού.¹¹³⁹

Το μέτρο αυτό αποτελούσε και το μοναδικό για τους οπλαρχηγούς την πρώτη μεταπολεμική τριετία και ακολουθούσε τον άξονα που είχε πρωτοτεθεί ήδη από την επαύριο του Μακεδονικού Αγώνα και συνεχίστηκε από την Προσωρινή Κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη, δηλαδή τη μονιμοποίηση οπλαρχηγών στο στράτευμα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3). Εντούτοις, πρόκειται για ένα ευεργέτημα που παρεχόταν σε ένα περιορισμένο αριθμό αγωνιστών, και όχι στο σύνολό τους, και είχε έντονο το στοιχείο της ευνοιοκρατίας. Η λήψη αυτών των μέτρων είχε να κάνει ως επί το πλείστον με την εύνοια συγκεκριμένων οπλαρχηγών και τον προσεταιρισμό άλλων στη βενιζελική παράταξη, καθώς οι Μακεδονομάχοι, όπως έχει παρουσιαστεί, είχαν σε μεγάλο βαθμό συμπορευτεί με τον αντιβενιζελισμό από το 1915 και μετά.

Το στοιχείο της συναλλαγής ενυπήρχε και σε μία ακόμα απόφαση του καθεστώτος Πλαστήρα–Γονατά σχετικά με τους παλαιμάχους, αυτή της «φωτογραφικής» θα λέγαμε παραχώρησης συγκεκριμένων κλήρων γης, που πραγματοποιήθηκε ανεξάρτητα από τη διανομή γης στους ακτήμονες έφεδρους μέσω της εν εξελίξει αγροτικής μεταρρύθμισης (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7). Συγκεκριμένα, με την απόφαση της «Επαναστάσεως 1922» της 22ας Νοεμβρίου 1923 απαλλοτριώθηκαν κατόπιν αποζημίωσης κτήματα της Μονής Πετράκη για την αστική εγκατάσταση των μελών του «εν Αθήναις Οικοδομικού Συνεταιρισμού Αναπήρων Αξιωματικών».¹¹⁴⁰ Η έκταση βρισκόταν σε κεντρικό σημείο της Αθήνας μεταξύ των Στρατώνων και του σημερινού Κολωνακίου (πέριξ της σημερινής οδού Αναπήρων Πολέμου). Η εγκατάσταση παλαιμάχων στη συγκεκριμένη τοποθεσία υλοποιήθηκε από τον 38ο Οικοδομικό Συνεταιρισμό που είχε πρόεδρο, από τον Φεβρουάριο του 1924, τον βενιζελικό έφεδρο αξιωματικό και πολιτευτή Σπύρο Αντωνιάδη (1884–

¹¹³⁷ Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα 1897–1957*, Αθήναι 1958, σσ. 15–24.

¹¹³⁸ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», *ό.π.*, σσ. 323–324.

¹¹³⁹ Σύμφωνα με στοιχεία της βουλγαρικής πρεσβείας στην Αθήνα. Παρατίθεται σε Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924–25. Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, Γόρδιος, Αθήνα 2006, σ. 89, υπ. 41.

¹¹⁴⁰ Απόφαση της Επαναστάσεως «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως γηπέδων Μονής Πετράκη προς αστικήν εγκατάστασιν των μελών του εν Αθήναις Οικοδομικού Συνεταιρισμού Αναπήρων Αξιωματικών» (22/11/1923), ΦΕΚ Α'/340/22-11-1923.

1982),¹¹⁴¹ τα απομνημονεύματα του οποίου μας παρέχουν μία εικόνα για την εν λόγω διανομή γης. Τα διανεμηθέντα οικόπεδα αποτελούσαν μόνο μέρος της απαλλοτριωμένης έκτασης καθώς ο Αντωνιάδης αναφέρει ότι διανεμήθηκαν 4.200 τ.μ. ενώ η συνολική έκταση που απαλλοτριώθηκε ήταν 36.000 τ.μ. και δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία για την τύχη της υπόλοιπης έκτασης.¹¹⁴² Η έκταση που ανέλαβε να διανείμει ο 38ος Οικοδομικός Συνεταιρισμός χωρίστηκε σε 24 οικόπεδα που μοιράστηκαν με κλήρωση στα ισάριθμα μέλη του.¹¹⁴³ Τα επόμενα χρόνια με προεδρικά διατάγματα τα οποία καθόριζαν τη λήψη των οριστικών παραχωρητηρίων μετά την οικοδόμηση οικιών εντός των οικοπέδων αυτών πραγματοποιήθηκε η οριστική διανομή της εν λόγω περιοχής.¹¹⁴⁴

Η συγκεκριμένη περίπτωση παραχώρησης γης είχε έντονο το στοιχείο της συναλλαγής. Ο Σπ. Αντωνιάδης βρισκόταν στο περιβάλλον του Νικ. Πλαστήρα και του καθεστώτος του, το οποίο εκθείαζε σε δημόσιες ομιλίες του.¹¹⁴⁵ Ο Αντωνιάδης μετά το πέρας της Μικρασιατικής Εκστρατείας ανέλαβε ελεγκτής (ταγματάρχης) της Διεύθυνσης Ελέγχου (δηλαδή του σημερινού Οικονομικού Σώματος) του Υπουργείου Στρατιωτικών και του Μετοχικού Ταμείου Στρατού ενώ προήχθη σε αντισυνταγματάρχη τον Δεκέμβριο του 1923. Τον ίδιο μήνα εκλέχθηκε βουλευτής Ροδόπης στις εκλογές με τη Δημοκρατική Ένωση του Αλ. Παπαναστασίου.¹¹⁴⁶ Η παραχώρηση γης σε παλαιμάχους πραγματοποιήθηκε σε ευρύ βαθμό την ίδια περίοδο μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης, όπου οι παλαιοί πολεμιστές έλαβαν γη με την ιδιότητά τους ως ακτήμονες (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7).

¹¹⁴¹ Ο γεννημένος στην Αίγυπτο Σπύρος Αντωνιάδης πολιτογραφήθηκε Έλληνας το 1915 και κατατάχθηκε στον Ελληνικό Στρατό κατά την επιστράτευση του 1915–16, τον Ιανουάριο του 1917 προσχώρησε στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας και το 1918 ανήλθε στο βαθμό του έφεδρου ταγματάρχη του Ελέγχου (σημ. Οικονομικό Σώμα). Από τον Αύγουστο του 1920 έως την άνοιξη του 1922 υπηρετούσε στη Στρατιά Θράκης και κατόπιν έως την κατάρρευση του μετώπου στην V Μεραρχία στον τομέα του Αφίων Καραχισάρ. Το 1924 εξελέγη πληρεξούσιος (βλ. παρακάτω). Επέστρεψε στο στράτευμα μετά την κήρυξη της δικτατορίας από τον Θ. Πάγκαλο και παρέμεινε σε αυτό έως το 1929 οπότε και αποστρατεύτηκε με τον βαθμό του συνταγματάρχη, ενώ επανήλθε με αυτό τον βαθμό στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο του 1940–41, οπότε και υπηρέτησε στο Αλβανικό Μέτωπο από τον Φεβρουάριο έως τον Απρίλιο του 1941. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σσ. 29–52, 76.

¹¹⁴² Ο Αντωνιάδης αναφέρει ότι πρόκειται για απαλλοτρίωση συνολικά 4.200 τ.μ. της Μονής Πετράκη δίπλα από τα Παραπήγματα. Στο *ίδιο*, σ. 62. Στην απόφαση αναφέρεται ότι απαλλοτριώθηκαν: α') 28.000 τετραγωνικοί πήχες (21.000 τ.μ.) ανάμεσα στη λεωφόρο Κηφισίας, στην οικία Πρεζάνη, την οδό Μαρασλή, την οδό Σπαρτιατών στη μάνδρα των Στρατώνων, και β') 20.000 τετραγωνικοί πήχες (15.000 τ.μ.) ανάμεσα στα οικήματα της Μονής, στην οδό Μαρασλή, τη βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής και την οδό Σπαρτιατών.

¹¹⁴³ Ο Αντωνιάδης δεν αναφέρει ονομαστικά κάποιο άλλο μέλος του συνεταιρισμού.

¹¹⁴⁴ Π.Δ. «Περί οριστικής παραχώρησης γηπέδων εν Αθήναις εις Αναπήρους αξιωματικούς» (28/5/1926), ΦΕΚ Α'/175/29-5-1926· Π.Δ. «Περί παρατάσεως της προθεσμίας του από 28 Μαΐου 1926 Διατάγματος» (26/2/1929), ΦΕΚ Α'/78/28-2-1929· Αντωνιάδης, *ό.π.*, σσ. 62–64.

¹¹⁴⁵ Βλ. το διθυραμβικό λόγο του Αντωνιάδη για την Επανάσταση του 1922 και τον Αρχηγό της τον Οκτώβριο του 1923 (μετά το κίνημα Λεοναρδόπουλου–Γαργαλίδη) στην Κομοτηνή. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σσ. 233–242.

¹¹⁴⁶ Στο *ίδιο*, σσ. 53–54.

Εντούτοις, η συγκεκριμένη περίπτωση φανερώνει ότι το μέτρο αυτό υλοποιήθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις¹¹⁴⁷ έχοντας ως βάση μία σχέση συναλλαγής καθώς με μία έκταση «φιλέτο» στο κέντρο της Αθήνας, χρησιμοποιήθηκε για την «ανταμοιβή» πιστών στο καθεστώς προσώπων.

Κατά τη διάρκεια της «Επανάστασεως 1922» η πρόνοια για τα θύματα πολέμου και τους αποστρατευμένους είχε έκτακτο χαρακτήρα και με έντονα στοιχεία συναλλαγής. Η «Επανάστασις 1922» δεν θα μπορούσε να μην ενδιαφερθεί για τα θύματα πολέμου και τους παλαίμαχους εν γένει. Στη λήψη πολυάριθμων προνοιακών μέτρων συνέβαλε το γεγονός ότι επρόκειτο για μία αμιγώς στρατιωτική δικτατορία, για την οποία μάλιστα οι πρώην συμπολεμιστές ήταν μία εν δυνάμει πολιτική πελατεία, η οποία θα μπορούσε να ρευστοποιηθεί και εκλογικά μελλοντικά. Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη για αυτή την πολιτική της «Επανάστασεως» και το γεγονός ότι πραγματικά οι παλαιοί πολεμιστές, και δη οι απόμαχοι, αντιμετώπιζαν όπως και όλα τα λαϊκά στρώματα σημαντικότερα οικονομικά προβλήματα καθώς επίσης και ότι μερίδα αυτών σταδιακά άρχισε να ριζοσπαστικοποιείται και να στρέφεται στην κομμουνιστική Αριστερά (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Προφανώς το προσφυγικό ζήτημα απορρόφησε το μεγαλύτερο πολιτικό και οικονομικό ενδιαφέρον του καθεστώτος, ωστόσο δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι το ήδη υπάρχον προνοιακό πλαίσιο για τους παλαίμαχους, διευρύνθηκε περαιτέρω αυτή την περίοδο.

Μετά τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, τη σύγκλιση της Δ' Συντακτικής των Ελλήνων Συνέλευσης και έως την άνοδο του Πάγκαλου στην εξουσία η χώρα λειτούργησε για ενάμιση χρόνο κοινοβουλευτικά. Αυτή την περίοδο εξετάστηκαν και ελήφθησαν νέα μέτρα για τους παλαίμαχους, τα οποία ήταν σαφώς πιο μελετημένα και πιο ουσιαστικά αποβάλλοντας πλέον τον έκτακτο χαρακτήρα των πρώτων μέτρων που είχαν ληφθεί. Το 1924 η εφεδρική νομοθεσία ακολούθησε μια πιο συντεταγμένη οδό, στην κατεύθυνση αντίστοιχων μέτρων που είχαν ληφθεί σε άλλα κράτη, με ένα θεμελιώδες νομοθέτημα να ψηφίζεται για την επικαιροποίηση των πολεμικών συντάξεων και τρία ακόμα να παραμένουν στα χαρτιά, επηρεάζοντας ωστόσο βαθύτατα τις κατοπινές εξελίξεις.

¹¹⁴⁷ Ο Αντωνιάδης αναφέρει και άλλη μία περίπτωση προνομοιακής μεταχείρισης παλαιμάχων στην οποία συμμετείχε ξανά ενεργά. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι το 1926 μεσολάβησε στον υπουργό Γεωργίας Αλ. Παπαναστασίου ώστε να απαλλοτριωθεί ένα αγρόκτημα της Γεωργικής Εταιρείας 1.000 στρεμμάτων στο Χαλάνδρι, το οποίο και διανεμήθηκε στο σύλλογο των εφέδρων οπλιτών Χαλανδρίου. Πρόκειται για την σημερινή περιοχή Φραγκοκλησιάς στο Πολύδροσο Χαλανδρίου. Στο ίδιο, σ. 72.

Μέσα στο «χαοτικό» πολιτικό σκηνικό του 1924 με την εναλλαγή έξι κυβερνήσεων και την αλλαγή του πολιτεύματος, οι έντονες ζυμώσεις για την εφεδρική νομοθεσία δεν πρέπει να θεωρηθούν τυχαίες. Ήταν η απάντηση της Πολιτείας στο μαζικό και δυναμικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα το οποίο προέτασσε ποικίλα προνοιακά αιτήματα και σταδιακά συμπορεύτηκε πολιτικά με την κομμουνιστική Αριστερά (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Ο ν. 2769 του Μαΐου του 1922 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III) μολονότι ήταν ο πιο ολοκληρωμένος μέχρι τότε νόμος, δεν έλυνε το ζήτημα με πολυάριθμες να είναι οι διαμαρτυρίες για την εφαρμογή του.¹¹⁴⁸ Σε αυτό το πλαίσιο τον Ιούνιο του 1924 ψηφίστηκε ο ν. 3122, ο οποίος αποτελούσε το βασικό νομοθέτημα της περιόδου για την απονομή πολεμικής σύνταξης σε οπλίτες καθώς αυτοί πλέον εξομοιώνονταν με το δικαίωμα σύνταξης των μονίμων στρατιωτικών.¹¹⁴⁹ Με τον εν λόγω νόμο παραχωρείτο το δικαίωμα σύνταξης

εις τους εφέδρους οπλίτας από του βαθμού του επιλοχίου, συμπεριλαμβανομένου και κάτω, τους καταστάντας ανικάνους προς εργασία, απολύτως ή σχετικώς, διαρκώς ή προσκαιρώς, συνεπεία τραυμάτων ή νοσημάτων, ληφθέντων ή προκληθέντων κατά τους πολέμους και τας επιστρατεύσεις από του 1912 και εφεξής.

Επίσης, το δικαίωμα σύνταξης θεμελιωνόταν και για την οικογένεια του αποβιώσαντος κατά το ίδιο διάστημα οπλίτη (άρθρο 1). Η παραχωρηθείσα σύνταξη ήταν οριστική στην περίπτωση που η διαρκής μείωση της ικανότητας προς εργασία ήταν άνω του 10%. Εάν η μείωση κρινόταν «πρόσκαιρη» τότε παρεχόταν προσωρινή σύνταξη δύο ετών, μετά την πάροδο των οποίων πραγματοποιούταν επανεξέταση και σε περίπτωση δεύτερης παράταξης της σύνταξης τότε αυτή θα μετατρεπόταν σε μόνιμη (άρθρα 5-6, 9). Επιπρόσθετα, εφεξής θεωρούταν στρατιωτικός (εξομοιωμένος με οπλίτη) και κάθε πολίτης ανεξαρτήτως φύλου που μειώθηκε η ικανότητά του προς εργασία «εκ συμβεβηκότος του πολέμου ή εξ υπαιτιότητας της στρατιωτικής υπηρεσίας» (άρθρο 27).

Ο νόμος αυτός αποτελεί τομή καθώς έπαυε πλέον η παρεχόμενη προσωρινή περίθαλψη, δηλαδή το προσωρινό χρηματικό επίδομα που λάμβαναν οι ανάπηροι και τα

¹¹⁴⁸ Ενδεικτικά, βλ. Καμπάνα (Μυτιλήνης), 3/7/1923 «Οι ανάπηροι», 27/11/1923, «Τα κυριώτερα αιτήματα»· Εφεδρικός Αγών (Χανίων), 16/5/1924, «Τα επιδόματα».

¹¹⁴⁹ Ν. 3122/1924, «Περί απονομής πολεμικής συντάξεως εις οπλίτας παθόντας κατά τους από του 1912 και εφεξής πολέμους και επιστρατεύσεις, ως και εις τας οικογενείας αυτών», ΦΕΚ Α' /175/30-7-1924· Βλ. επίσης Π.Δ. «περί κανονισμού λεπτομερειών του νόμου 3122» (8/8/1924), ΦΕΚ Α' /190/11-8-1924· Π.Δ. «Περί αναστολής της εφαρμογής του άρθρου 44 του νόμου 3122» (16/10/1924), ΦΕΚ Α' /260/18-10-1924· Π.Δ. «Περί ορισμού διαδικασίας προς μεταβίβαση πολεμικής συντάξεως απονεμηθείσης κατά τον νόμον 3122 του 1924» (30/4/1925), ΦΕΚ Α' /109/30-4-1925. Για τη σημασία αυτού του νόμου ως προς την παροχή πολεμικών συντάξεων εφεξής, βλ. Δομιζάκης, ό.π., σ. 147· Μαστρογιάννης, ό.π., σσ. 369-370.

θύματα πολέμου κατά την εμπόλεμη περίοδο βάσει των ν. 759/1917 και ν. 1960/1920 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III), η οποία αντικαθίστατο και συμψηφιζόταν στο εξής με την παρεχόμενη σύνταξη (άρθρο 25). Η γραφειοκρατική διαδικασία απόκτησης σύνταξης που περιγραφόταν στον νόμο ήταν αυτή που ίσχυε σε όλο το Μεσοπόλεμο.¹¹⁵⁰ Η σύνδεση της σύνταξης με την ικανότητα προς εργασία, μία αντίληψη που παγιώθηκε από το 1914 και μετά (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2), συνεχιζόταν και σε αυτό το νόμο, ενώ η καινοτομία του ήταν ότι θεμελιώνει το δικαίωμα πολεμικής σύνταξης και σε μη στρατιωτικά πρόσωπα.

Σύμφωνα με τον νόμο, τα ύψη των συντάξεων παρέμεναν τα ίδια με τον ν. 2769/1922 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III),¹¹⁵¹ εντούτοις το κόστος της ζωής είχε αυξηθεί κατακόρυφα στα δύο χρόνια που είχαν μεσολάβήσει. Το ψωμί από 1,51 δρχ./κιλό που κόστιζε το 1921, το 1924 είχε αυξηθεί σε 4,12 δρχ./κιλό, ενώ οι αντίστοιχες αξίες για το ελαιόλαδο από 4,81 δρχ./κιλό σε 17,49 δρχ./κιλό, τα φασόλια από 1,67 δρχ./κιλό σε 6,72 δρχ./κιλό και το κρέας ήταν από 6,67 δρχ./κιλό σε 17,30 δρχ./κιλό.¹¹⁵² Η κατανάλωση 1 κιλού ψωμιού ημερησίως, ένα ελάχιστο κόστος για μία οικογένεια, κόστιζε 123,60 δρχ. μηνιαίως, δηλαδή απορροφούσε το 41,2% της σύνταξης ενός οπλίτη με αναπηρία άνω του 60%. Οι συντάξεις συνέχισαν να αποτελούν τη βάση του προνοιακού πλαισίου για τους απόμαχους, ωστόσο γίνεται κατανοητό ότι ήταν ανεπαρκέστες για να εξασφαλίσουν έστω ένα ελάχιστο επίπεδο βιοπορισμού αυτών, πολλώ δε μάλλον όσων είχαν υψηλά ποσοστά αναπηρίας. Όπως το έθετε χαρακτηριστικά ο Διονύσης Πυλιώτης, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1), «ο ανάπηρος πουλάει τη σύνταξη όλης της χρονιά σε 2–3 μήνες βρίσκεται εντελώς απένταρος», μία διαπίστωση που ήταν τραγικά αληθής (βλ. Παράρτημα 2, Πίνακας 7).¹¹⁵³

Η πτώση της κυβέρνησης Αλ. Παπαναστασίου, τον Ιούλιο του 1924, ματαίωσε τη ψήφιση δύο ακόμα προστατευτικών μέτρων για τους παλαίμαχους. Συγκεκριμένα, σύμ-

¹¹⁵⁰ Ο μηχανισμός αυτός ουσιαστικά αποτελούσε συνέχεια των επιτροπών που είχαν συσταθεί το προηγούμενο έτος (1923) για την επίσπευση της απονομής των πολεμικών συντάξεων (βλ. παραπάνω) και οι οποίες με τη σειρά τους βασίζονταν στις αντίστοιχες της εμπόλεμης περιόδου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Ο ν. 3122/1924 αποτέλεσε με τη σειρά του όχι μόνο ένα βασικό νομοθέτημα της περιόδου αυτής αλλά και του Μεσοπολέμου καθώς για όλη αυτή την περίοδο με βάση αυτόν δίνονταν οι πολεμικές συντάξεις, ενώ αναφορές σε αυτόν υπάρχουν και στα ισχύοντα σήμερα νομοθετήματα. *Κώδικας Πολεμικών Συντάξεων, ό.π.*, σσ. 5-18, 249-251, 254-255, 263-264, 269-270, 282, 301.

¹¹⁵¹ Τα ποσοστά αναπηρίας βασίζονταν στο Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του ν. 2769 (11/8/1922), ΦΕΚ Α'/153/21-8-1922. Βλ. τα σχετικά ποσά σε Παράρτημα 2, Πίνακας 6.

¹¹⁵² Μητροφάνης, *ό.π.*, σσ. 359-365.

¹¹⁵³ Διονύσης Πυλιώτης, «Αι συντάξεις των θυμάτων πολέμου», *Ριζοσπάστης*, 11/4/1925.

φωνα με τον υπουργό Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως της κυβέρνησης Παπαναστασίου, Δημήτριο Πάζη, είχαν καταρτιστεί τα εξής νομοσχέδια: α') «περί συστάσεως Ταμείου Θυμάτων Πολέμου» το οποίο θέσπιζε την «παντοειδή προστασία των θυμάτων πολέμου» μέσω της προικοδότησης και την της επαγγελματικής εκπαίδευσης καθώς και τη δημιουργία ορθοπεδικού εργαστηρίου, β') «περί λιανικής πώλησεως καπνού παρ' αναπήρων και Θυμ. Πολέμου» για την αποκλειστική πώληση καπνού σε πόλεις κάτω των 10 χιλιάδων κατοίκων.¹¹⁵⁴ Ο φορέας που θα δημιουργούταν με το πρώτο νομοσχέδιο θα αποτελούσε ουσιαστικά μετεξέλιξη για του Συμβουλίου που είχε συσταθεί τον Ιούνιο του 1923 στη Διεύθυνση Αντιλήψεως του Υπουργείου Πρόνοιας και ασχολούταν με τα ζητήματα προστασίας των θυμάτων πολέμου και τα θέματα περιπτέρων (βλ. παραπάνω). Η λιανική μονοπώληση καπνού από τους ανάπηρους πολέμου ήταν ένα μέτρο που εφαρμόζοταν σε άλλες χώρες και είχε το πλεονέκτημα ότι παρείχε μία εργασία σε αυτά τα άτομα χωρίς να επιβαρύνεται ο κρατικός προϋπολογισμός. Τα δύο αυτά νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν αυτή την περίοδο, αλλά υιοθετήθηκαν εν τέλει τον Οκτώβριο του 1925 από τον Θεόδωρο Πάγκαλο (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).

Επί κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Οκτώβριος 1924–Ιούνιος 1925) δεν ψηφίστηκε κάποιος σχετικός νόμος, εντούτοις υπήρχε αυτή η πρόθεση όπως μαρτυρείται από την εισηγητική έκθεση και το σχέδιο νόμου «περί προστατευτικών μέτρων υπέρ των Εφέδρων πολεμιστών» που εντοπίστηκε στο προσωπικό αρχείο του Α. Μιχαλακόπουλου.¹¹⁵⁵ Η έκθεση ξεκινούσε με τη διαπίστωση ότι μεταπολεμικά «δυστυχώς εις μάτην θα αναζητήση τις & εν πληρούν την στοιχειώδη υποχρέωσιν πάσης Πολιτείας, την μέριμναν υπέρ των πολεμιστών της», κάτι που έπρεπε να πραγματοποιηθεί για λόγους «κοινωνικής αλληλεγγύης» και «εθνικής ευγνωμοσύνης». Η έκθεση έκανε σύνδεση των παλαιμάχων με το ζήτημα της ανεργίας αναφερόμενη στα προβλήματα που αντιμετώπισαν μεταπολεμικά η Μεγάλη Βρετανία (όπου η ανεργία των παλαιμάχων «προσέλαβε μορφήν

¹¹⁵⁴ Δημήτριος Πάζης, «Η δράσις του Υπουργείου Πρόνοιας», *Δημοκρατία*, 4/8/1924.

¹¹⁵⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φ. 2, «Εισηγητικά Έκθέσεις», αρ. 17, Εισηγητική έκθεση και σχέδιο νόμου «Περί προστατευτικών μέτρων υπέρ των Εφέδρων πολεμιστών». Μολονότι η έκθεση είναι αχρονολόγητη πρόκειται για την περίοδο της πρωθυπουργίας του καθώς υπογράφει ως «πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και πληρεξούσιος Πατρών». Τον Οκτώβριο του 1924, στις προγραμματικές του δηλώσεις, ο Μιχαλακόπουλος έκανε σχετική αναφορά. Συγκεκριμένα δήλωσε ότι «αποτίνουσα οφειλήν της Πατρίδος εις τα τέκνα αυτής, τα επί μακρόν στρατευθέντα, θέλει μεριμνήσει η κυβέρνησις διὰ την λήψιν μέτρων προς διευκόλυνιν της οικονομικής και επαγγελματικής αποκαταστάσεως αυτών». Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Πρωθυπουργός. Στενός συνεργάτης του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2000, σ. 80.

δεινής οικονομικής νόσου»), η Γαλλία και η Γερμανία, τα μέτρα των οποίων μελετήθηκαν για τη σύνταξη του εν λόγω νομοσχεδίου.

Το σχέδιο νόμου αφορούσε τους «έφεδρους πολεμιστές», όρος με τον οποίο νοούταν όλοι οι και έφεδροι οπλίτες, υπαξιωματικοί και αξιωματικοί οι έχοντες τριετή στρατιωτική υπηρεσία με ένα τουλάχιστον έτος στην πρώτη γραμμή καθώς και κάθε ανάπηρος πολέμου ανεξαρτήτως χρόνου υπηρεσίας (άρθρο 8). Σύμφωνα με το νομοσχέδιο, σε κάθε επιχείρηση ή υπηρεσία που ζητούσε προσωπικό ο έφεδρος πολεμιστής θα μπορούσε να κάνει αίτηση προτίμησης αυτού στη θέση μέχρι και ένα δεκαπενθήμερο μετά την πρόσληψη κάποιου προσώπου. Εφόσον ο έφεδρος πολεμιστής είχε τα απαραίτητα προσόντα η επιχείρηση ήταν υποχρεωμένη να τον προσλάβει, ενώ ο τυχόν προσληφθείς για αυτή τη θέση θα απολυόταν πάραυτα λαμβάνοντας μισθό μόλις ενός μήνα (άρθρο 5). Για την εφαρμογή αυτού του μέτρου σε κάθε έδρα Πρωτοδικείου θα δημιουργούταν μία Επιτροπή Εργατικής Προστασίας Εφέδρων Πολεμιστών, απαρτιζόμενη από τον πρόεδρο των Πρωτοδικών και δύο πολιτών ορισμένων από τον έφεδρο και την επιχείρηση, ενώ και οι δύο έπρεπε να έχουν στρατιωτική υπηρεσία τουλάχιστον ενός έτους (άρ. 6).

Η τελευταία αράδα για τα αντίστοιχα μέτρα που ελήφθησαν σε άλλες χώρες ήταν ότι αυτά «ηυστόχησαν & υπήρξαν, εν στιγμές κρίσεως, λίαν συντελεστικά της κοινωνικής ειρήνης & ισορροπίας». Η αναφορά αυτή αναδεικνύει την αγωνία της κυβέρνησης για την κοινωνική συνοχή που απειλούταν στην ελληνική κοινωνία λόγω του μαχητικού παλαιοπολεμιστικού κινήματος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Η ριζοσπαστικοποίησή του και η σύμπτρευσή του με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ οδήγησε στην κρατική καταστολή του, μία πολιτική που ξεκίνησε από την κυβέρνηση Παπαναστασίου και εντάθηκε επί Μιχαλακόπουλου (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8). Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής εντασσόταν και το εν λόγω νομοσχέδιο έχοντας το ρόλο του «καρότου», το οποίο σε συνδυασμό με το «μαστίγιο» της κρατικής καταστολής προσπαθούσε να αποριζοσπαστικοποιήσει τους παλαίμαχους. Η αναβολή της ψήφισης του νομοσχεδίου πιθανότατα οφείλεται στην κατακόρυφη αύξηση της έντασης μεταξύ της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου και των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών στα τέλη του 1924, η οποία έλαβε μορφή ενός «ακήρυχτου πολέμου» στις αρχές του 1925 και οδήγησε στη συντριβή του παλαιοπολεμιστικού κινήματος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1).

Η σύνδεση των παλαιών πολεμιστών με την επαγγελματική τους αποκατάσταση η οποία εμφανίστηκε κατά την εμπόλεμη περίοδο συνεχίστηκε και μεταπολεμικά. Πέραν

από τα μέτρα της επαγγελματικής αποκατάστασης αναπήρων και την παραχώρηση περιπτέρων (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.2. και Α.1.2.3.III), το Κράτος εκδήλωσε τότε για πρώτη φορά την πρόθεσή του να παρεμβεί στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας ώστε να εξασφαλίσει εργασία στους παλαιμάχους. Ο ν. 1234/1918 με τον οποίο οι επιχειρήσεις ήταν υποχρεωμένες να επαναπροσλάβουν τους αποστρατευθέντες άνδρες (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III), οι διατάξεις του διατάγματος της 2ας Ιουνίου 1923 (βλ. παραπάνω) καθώς και τα μη ψηφισθέντα νομοσχέδια του 1924 φανερώνουν ότι η επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιμάχων μέσω της κρατικής παρέμβασης αποτέλεσε θεμέλιο λίθο της προνοιακής πολιτικής στην Ελλάδα για τους παλαιούς πολεμιστές, όπως και σε άλλα κράτη. Επίσης, η εύρεση εργασίας από το Κράτος στους παλαιμάχους ήταν ένα σταθερό αίτημα παλαιοπολεμικών οργανώσεων όλων των πολιτικών κατευθύνσεων ήδη από το 1923 (βλ. επόμενα κεφάλαια Μέρους Β' και Μέρους Γ').¹¹⁵⁶

Η κρατική παρέμβαση για την εξασφάλιση εργασίας στους παλαιούς πολεμιστές δεν ήταν ασφαλώς αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Στη Γαλλία από τον 19ο αιώνα υπήρχαν πρόνοιες για την πρόσληψη στρατιωτικών σε περιπτώσεις αναπηρίας ή συγγενών τους σε περίπτωση θανάτου τους. Βασιζόμενος σε αυτή την παράδοση ο νόμος της 17ης Απριλίου 1916 στόχευε στην επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων.¹¹⁵⁷ Λίγες μόλις ημέρες μετά την Ανακωχή της 11ης Νοεμβρίου 1918 ένας από τους πρώτους μεταπολεμικούς νόμους ήταν αυτός της 22ας Νοεμβρίου 1918 για τη εξασφάλιση της επανασύγκληψης των αποστρατευμένων στις παλαιές δουλειές τους.¹¹⁵⁸ Μεταπολεμικά οι δυσλειτουργίες του νόμου του 1916 σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας, η καταπολέμηση της οποίας ήταν ένα κυρίαρχο αίτημα των παλαιοπολεμικών συλλόγων οδήγησε στη ψήφιση του σημαντικότερου νόμου για την υποχρεωτική πρόσληψη παλαιμάχων καθώς και θυμάτων πολέμου στο δημόσιο τομέα, αυτόν της 30ής Ιανουαρίου 1923, ο οποίος επεκτάθηκε και σε ιδιωτικές επιχειρήσεις το επόμενο έτος (με το νόμο της

¹¹⁵⁶ Ενδεικτικά βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/2/1924, «Υπόμνημα της Ενώσεως Αποστρατευμένων», 2/4/1924, «Η Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών»· *Δράσις* (Ρεθύμνου), 23/4/1923, «Ομιλούμεν την γλώσσαν της ειλικρίνειας»· 11/3/1924, «Να, τι ζητάμε»· *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 14/10/1923, «Ένωσις Εφέδρων Αξιωματικών».

¹¹⁵⁷ Peggy Bette, «Reclasser les victimes de la Première Guerre mondiale : Le cas de la loi du 30 janvier 1923 sur les emplois réservés en France (1923–1939)», *Amnis. Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques*, τχ. 6, 2006, σσ. 1-10, σ. 1· Brégaïn, *ό.π.*, σ. 112.

¹¹⁵⁸ Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σ. 32

26ης Απριλίου 1924).¹¹⁵⁹ Ο νόμος αυτός εξασφάλισε εργασία σε περίπου 140.000 παλαιμάχους μέχρι το 1940.¹¹⁶⁰ Ο νόμος αυτός δεν ήταν μόνο η αποπληρωμή ενός «συμβολικού χρέους» απέναντι σε όσους πολέμησαν για την χώρα τους, αλλά υπήρχε και η αντίληψη ότι ήταν ένα μέσο εθνικής ανοικοδόμησης καθώς όσοι πολέμησαν για την πατρίδα θα συνέδραμαν μεταπολεμικά στην οικονομική ανόρθωσή της.¹¹⁶¹ Παρομοίως, στην Γερμανία η υποχρεωτική πρόσληψη αναπήρων πολέμου θεσπίστηκε το 1919 με το 5% των εργαζομένων κάθε ιδιωτικής επιχείρησης να πρέπει να ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, ενώ στην Αυστρία από το 1920 υπήρχε ανάλογη ποσόστωση για την πρόσληψη αναπήρων πολέμου από επιχειρήσεις (σε αναλογία 1 προς 25 εργαζόμενους).¹¹⁶²

Η σύνδεση της κοινωνικής επανένταξης των παλαιμάχων με την επαγγελματική αποκατάσταση πραγματοποιήθηκε και σε υπερεθνικό επίπεδο ήδη από τις αρχές του Μεσοπολέμου. Η αύξηση των διεθνών επαφών των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1) οδήγησε στη διεθνή συζήτηση για τα δικαιώματα των παλαιμάχων και των θυμάτων πολέμου εν γένει, δηλαδή το δικαίωμα στη σύνταξη, στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και στην εργασία.¹¹⁶³ Η Διασυμμαχική Σύσκεψη το 1920 καθώς και οι διασκέψεις της Γενεύης από το 1921 έως το 1923 για τα ζητήματα των αναπήρων συνέδεσαν την αποκατάσταση των αναπήρων με την εργασία (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2).¹¹⁶⁴ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η απόπειρα θεσμοθέτησης του προστατευτικού νόμου του Μιχαλακόπουλου. Παρότι αυτή η προσπάθεια έμεινε ανολοκλήρωτη, η σύνδεση παλαιμάχων και επαγγελματικής αποκατάστασης όχι μόνο δεν αποδυναμώθηκε, αλλά αποτέλεσε κύριο άξονα της κρατικής προνοιακής πολιτικής μεσοπολεμικά (βλ. Κεφάλαια Β.3.1, Β.4.1, Μέρος Γ').

Ένας παρατηρητής των παλαιοπολεμιστικών ζητημάτων στην Ελλάδα, ισχυριζόταν καθ' υπερβολήν, το 1930, ότι έως το 1925 δεν είχε ληφθεί κανένα μέτρο για τους

¹¹⁵⁹ Bette, *ό.π.*, σσ. 1-2· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 54-55· Winter-Prost, *ό.π.*, σ. 29, 47.

¹¹⁶⁰ Bette, *ό.π.*, σ. 2.

¹¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 3· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 23-24, 56.

¹¹⁶² Patricia Thornton-Neil Lunt, *Employment Policies for Disabled People in Eighteen Countries: A Review*, Social Policy Research Unit, University of York, Υόρκη 1997 σ. 32, 148, προσβάσιμο σε: digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1158&context=gladnetcollect· Hasegawa Tamako, «Equality of Opportunity or Employment Quotas?—A Comparison of Japanese and American Employment Policies for the Disabled», *Social Science Japan Journal*, τ. 10, αρ. 1, 2007, σσ. 41-57, σ. 42. Στην Τσεχοσλοβακία το ίδιο διάστημα (από το 1919) υπήρχε αντίστοιχος νόμος, να έχουν προτεραιότητα μέλη της Τσεχοσλοβακικής Λεγεώνας (σώμα εθελοντών που είχε πολεμήσει στο πλευρό της Αντάντ), αλλά αφορούσε τις προσλήψεις στον δημόσιο τομέα. Stegmann, *ό.π.*, σ. 66.

¹¹⁶³ Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σ. 18, 43.

¹¹⁶⁴ Thornton-Lunt, *ό.π.*, σ. 388· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 53-54.

παλαιμάχους «απορροφουμένης της Πολιτείας (και τούτο είναι η επιεικεστέρα δικαιολογία της) εις την αποκατάστασιν των αδελφών προσφύγων των οποίων σχεδόν κατ' ουδέν διέφερεν αυτός [ο παλαιός πολεμιστής] διότι ό,τι εστερήθη ο εις εκ της εθνικής συμφοράς, το αυτό εστερήθη και ο έτερος εκ της πολυετούς στρατεύσεώς τους».¹¹⁶⁵ Η άποψη αυτή έχει δύο όψεις. Από τη μία μεριά, πράγματι οι δημόσιες υπηρεσίες (πέραν της ΕΑΠ) και οι ιδιωτικοί φορείς που ασχολήθηκαν με τους παλαιμάχους ήταν λιγότεροι ποσοτικά από αυτούς για τους πρόσφυγες. Για την περίθαλψη των περίπου 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων ιδρύθηκαν άμεσα πολυάριθμοι κρατικοί φορείς όπως το Ανώτατο Τεχνικό Συμβούλιο επί της Περιθάλψεως και Εγκαταστάσεως των Προσφύγων (ίδρ. Σεπτέμβριος 1922,), η Πανελλήνιος Κεντρική Επιτροπή Εράνων (ίδρ. Σεπτέμβριος 1922), το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ίδρ. Νοέμβριος 1922) υπό την εποπτεία του Υπουργείου Περιθάλψεως, η Διεύθυνσης Αστικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων (ίδρ. Ιανουάριος 1923), η Ειδική Επιτροπή επί του Προβλήματος της Εγκαταστάσεως των Προσφύγων (ίδρ. Ιούλιος 1923) καθώς επίσης συστάθηκαν ιδιαίτερες υπηρεσίες περιθάλψεως προσφύγων σε ορισμένες πόλεις (Αθήνα, Χίος, Μυτιλήνη, Λαμία, Ιωάννινα). Παράλληλα, το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως στράφηκε σχεδόν αποκλειστικά στην περίθαλψη των προσφύγων. Επίσης, πάρθηκαν μέτρα για τη στέγασή τους, ενώ αναγνωρίστηκε στους πρόσφυγες μία πληθώρα ευεργετημάτων όπως για παράδειγμα η ατέλεια για τα κινητά περιουσιακά στοιχεία, στην εγγραφή τους στα σχολεία και στο Πανεπιστήμιο, η δωρεάν παροχή συγγραμμάτων, η τοποθέτηση των ιερέων σε ναούς, η παραχώρηση άσκησης άδειας επαγγέλματος σε ιατρούς, κτηνίατρους, φαρμακοποιούς, η πρόσληψη προσφύγων στους σιδηροδρόμους καθώς και η δυνατότητα να καταταγούν άνευ εξετάσεων στην Αστυνομία Πόλεων. Παράλληλα με αυτές τις κρατικές πρωτοβουλίες δραστηριοποιήθηκαν και πολυάριθμοι μη κρατικοί φορείς τόσο ελληνικοί (ΕΕΣ, Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, Λύκειο Ελληνίδων, Χριστιανική Ένωσις Νεανίδων κ.λπ.) όσο και ξένοι (Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Near East Relief, Save the Children Fund κ.λπ.).¹¹⁶⁶ Όλοι αυτοί οι μηχανισμοί συνέβαλαν στην υλοποίηση του «μεγαλύτερου ειρηνικού επιτεύγματος»¹¹⁶⁷ του ελληνικού Κράτους, της αποκατάστασης των προσφύγων.

¹¹⁶⁵ Κώστας Ζάννος, «Ποια η δικαιωματική θέση των παλλιών πολεμιστών», *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930.

¹¹⁶⁶ Ανδριώτης, *ό.π.*, σσ. 167-169, 171-176, 181-189.

¹¹⁶⁷ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, *ό.π.*, σσ. 134-140.

Ο καταιγισμός προνοιακών μέτρων για τους πρόσφυγες ωστόσο δεν σήμαινε και την παντελή απουσία προστατευτικών μέτρων για τους παλαίμαχους έως το 1925. Το νομοθετικό πλαίσιο για την πρόνοια τους προηγήθηκε εκείνου των προσφύγων και είχε οικοδομηθεί ήδη από την εμπόλεμη περίοδο (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2), με τα σχετικά νομοθέτηματα για τις πολεμικές συντάξεις και την πρόνοια των αναπήρων και των θυμάτων πολέμων, και συνέχισε να λειτουργεί και την πρώτη μεταπολεμική τριετία ενώ παράλληλα επεκτάθηκε και υπό την πίεση των άμεσων βιοτικών αναγκών των παλαιμάχων και του μαχητικού παλαιοπολεμистικού κινήματος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Επίσης, πέρα από τα πολυάριθμα έκτακτα μέτρα της «Επαναστάσεως 1922» που ήρθαν να προστεθούν στο υπάρχον πλαίσιο, η ψήφιση του ν. 3122/1924 αποτέλεσε ένα σημείο τομής στην ιστορία της εφεδρικής νομοθεσίας στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, καταβλήθηκαν προσπάθειες και για την υιοθέτηση και άλλων, πραγματικά καινοτόμων μέτρων, τα οποία λόγω συγκυριών δεν θεσμοθετήθηκαν, ωστόσο υιοθετήθηκαν ταχύτατα από το δικτατορικό καθεστώς του Θεόδωρου Πάγκαλου (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).

Β.2. Η παλαιοπολεμιστική «κόκκινη τετραετία» (1922–1925)

Β.2.1. Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (1922–1925)

Β.2.1.1. Η αντιπολεμική προπαγάνδα στο μικρασιατικό μέτωπο (1919–1922)

Ο αγώνας μας, προπαγανδιστικός τώρα εν όσω είμαστε φαντάροι, άμεσος και ενεργός αύριο στην πολιτική ζωή, πρέπει να εξακολουθήση πεισματώδης και ατρόμητος με ακλόνητη πεποίθηση στον κομμουνιστικόν μας θρίαμβο.

Ανακοίνωση του «Εκτελεστικού Συμβουλίου των σοβιέτ των στρατιωτών της Ελλάδος», 1920¹¹⁶⁸

Β.2.1.1.1. Ο «μπολσεβικισμός του χαρακώματος» στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Αναδυόμενη από τον πόλεμο, η κοινωνική επανάσταση δεν προήλθε τόσο από τα εργοστάσια, όσο από τους στρατώνες.

Otto Bauer (Αυστριακός σοσιαλδημοκράτης πολιτικός), 1923¹¹⁶⁹

Οι ρίζες της μεταπολεμικής μαζικής οργάνωσης των παλαιών πολεμιστών κατά την τετραετία 1922–25 εντοπίζονται στην αντιπολεμική δράση στρατιωτών στη Μικρά Ασία, η οποία εντάθηκε κυρίως την επαύριο της πορείας προς την Άγκυρα τον Αύγουστο του 1921 και τη συνακόλουθη κατακρήμνιση του ηθικού των Ελλήνων πολεμιστών. Η δραστηριότητα αυτή εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου οι κρίσεις ηθικού στα εμπόλεμα στρατεύματα οδηγούσαν τόσο σε πολυάριθμα περιστατικά απειθαρχίας όσο και σε ριζοσπαστικοποίηση μέρους των στρατευμένων, γεγονότα που με τη σειρά τους επηρέαζαν τις πολεμικές εξελίξεις.¹¹⁷⁰

Οι «ηθικάι δυνάμεις», κατά τη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, είναι το «σύνολον ηθικών στοιχείων και ιδιοτήτων απαιρητήτων διά την αντοχήν των

¹¹⁶⁸ Ανακοίνωση στον *Εργατικό Αγώνα* στις 29 Νοεμβρίου 1920, αναδημοσιευμένη στο: Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, τ. Α΄ 1918–1924, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2017, σσ. 171–173.

¹¹⁶⁹ Παρατίθεται σε Richard Bessel, «Revolution», Winter (επ.), *The Cambridge History*, ό.π., τ. II, σσ. 126–144, σ. 126.

¹¹⁷⁰ David Stevenson, *With our Backs to the Wall. Victory and Defeat in 1918*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2011, σσ. 309–310. Όπου όπως επισημαίνει ο συγγραφέας «κατά μια έννοια η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων ήταν η στιγμή στην οποία οι στρατοί τους εξαντλήθηκαν από άνδρες και θέληση να συνεχίσουν». Στο ίδιο, σ. 309.

στρατευμένων εις τας πολεμικάς περιπέτειας». Οι πόλεμοι απαιτούν «προ πάντως ψυχικήν αντοχήν». Όπως παραστατικά περιγράφει το σχετικό λήμμα «στράτευμα σωματικώς εξησκημένον άνευ ηθικής αξίας ομοιάζει με ωραίον δένδρον άνευ σταθερού εσωτερικού, το οποίον αποσαθρούται και παρεσύρεται υπό της πρώτης θυέλλης». Συμπερασματικά, «η ήττα είνε αναπόφευκτος ευθύς ως παύση η ελπίς της νίκης».¹¹⁷¹ Στην ίδια κατεύθυνση μία προπολεμική στρατιωτική δημοσίευση χαρακτήριζε το ηθικό ως το «αόρατο οπλοργείο» του στρατού, ενώ ένα μεσοπολεμικό στρατιωτικό εγχειρίδιο τόνιζε ότι «οι δυνάμεις της ψυχής και του πνεύματος» αποτελούν απαραίτητο συμπλήρωμα της τεχνικής και επαγγελματικής ικανότητας «ως ο ατμός εις την ατμομηχανήν».¹¹⁷² Υπό το φως της σύγχρονης επιστήμης, ως στρατιωτικό ηθικό θα μπορούσαμε να ορίσουμε, σύμφωνα με την ιστορικό Vanda Wilcox, την «προθυμία προπαρασκευής και εκτέλεσης κάθε καθήκοντος που απαιτείται από τις ένοπλες δυνάμεις».¹¹⁷³ Η ίδια, στη μελέτη της για τη σχέση ηθικού και απόδοσης του ιταλικού στρατού στη μάχη του Καπορέττο (1917), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ηθικό δεν είναι ένα ξεχωριστό και διακριτό φαινόμενο, αλλά ένα φαινόμενο που διαμορφώνει και διαμορφώνεται από άλλες πτυχές του πολέμου.¹¹⁷⁴

Η παράταση του πολέμου αποτέλεσε την κυριότερη αιτία της μείωσης της πολεμικής θέλησης σε όλα τα εμπόλεμα κράτη, ενώ οι κρίσεις ηθικού και πειθαρχίας ήταν κατά κανόνα εντονότερες την επαύριο αποτυχημένων επιθετικών ενεργειών, όταν εμφανιζόταν η αίσθηση ότι οι πολεμικές θυσίες ήταν μάταιες.¹¹⁷⁵ Στον Μεγάλο Πόλεμο ήδη από το 1915, όταν με το «βάλτωμα» των επιχειρήσεων έγινε ορατό το πολεμικό αδιέξοδο, αρκετοί στρατιώτες ήταν απρόθυμοι να πολεμήσουν πόσω μάλλον να συνεχίσουν να υπηρετούν στην πρώτη γραμμή. Το 1916, ιδιαιτέρως λόγω των μεγάλων απωλειών και της στασιμότητας στο Δυτικό Μέτωπο (στις μάχες του Βερντέν και του Σομμ), αποτέλεσε σημείο καμπής για τους περισσότερους στρατούς με όλο και περισσότερους στρατιώτες να διερωτώνται για το νόημα του πολέμου. Επιπρόσθετοι αντικειμενικοί παράγοντες που εν

¹¹⁷¹ Α. Ν. Κατσαράκης [λοχαγός], «Ηθικαί δυνάμεις», *ΜΣΝΕ*, τ. Γ', σ. 431. Ένα έτος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ο ταγματάρχης Χρήστος Ζωϊόπουλος σχολίαζε παραστατικά: «Αλλοίμονον εις τον Στρατόν εκείνον όστις δεν έχει πεποιθήσιν επί την νίκη και ο οποίος νομίζει ότι ασκόπως θυσιάζεται. Ο Στρατός αυτός έχει εξησφαλισμένην την ήτταν». Χρήστος Ζωϊόπουλος, *Εκστρατεία Σαγγαρίου κατ' Αύγουστον 1921*, εν Αθήναις 1923, σσ. 107-108.

¹¹⁷² *Στρατός*, 1/10/1905, «Ηθικόν του Στρατού»· Ιπποκράτης Α. Παπαβασιλείου, *Περί Στρατού*, Τύποις Ιωάν. Βάρτσου, Αθήναι 1927, σ. 2.

¹¹⁷³ Vanda Wilcox, «Morale and Battlefield Performance at Caporetto, 1917», *Journal of Strategic Studies*, τ. 34, τχ. 6-7, 2014, σσ. 829-854, σ. 830.

¹¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 853.

¹¹⁷⁵ Stevenson, *With our Backs*, ό.π., σσ. 286-289, 309-310.

γένει συνέβαλαν στην πτώση του ηθικού ήταν η παρατεταμένη παραμονή στην πρώτη γραμμή και στο χαράκωμα, η ανεπαρκής και κακή σίτιση, ο ελλιπής ρουχισμός, η άσχημη υγιεινή και η κακή ηγεσία. Σε αυτό το πλαίσιο, ένα αντιπολεμικό αίσθημα άρχισε να εμφανίζεται έντονα στα πρόσω, ένα φαινόμενο που εντάθηκε από το 1917 σε όλους τους εμπόλεμους.¹¹⁷⁶

Κορυφαίο παράδειγμα για τη σύμπλεξη ηθικού, απειθαρχίας και ριζοσπαστικοποίησης των στρατιωτών μέσω του πόθου για τερματισμό του πολέμου αποτέλεσαν οι κομοϊστορικές εξελίξεις του 1917 στη Ρωσία. Ο αντίκτυπος των γεγονότων αυτών επηρέασε όλα τα εμπόλεμα κράτη. Η κρίση ηθικού και απειθαρχίας στο ρωσικό στράτευμα συνδέθηκε με μια αμφίδρομη και δυναμική σχέση με τον μπολσεβικισμό διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στις κατακλυσμιαίες εξελίξεις που οδήγησαν τελικώς στην Οκτωβριανή Επανάσταση. Στον τσαρικό στρατό ο αρχικός ενθουσιασμός που υπήρχε στις αρχές του Μεγάλου Πολέμου εξανεμίστηκε γρήγορα καθώς τις επιτυχίες σε ανατολική Πρωσία και Καύκασο ακολούθησαν οι στρατιωτικές αποτυχίες (ιδιαίτερως η «Μεγάλη Υποχώρηση» του 1915), οι οποίες ήταν από τους βασικούς λόγους που μετέτρεψαν τους στρατώνες, στους οποίους νέοι που εξαναγκάστηκαν να καταταγούν έρχονταν σε επαφή με απογοητευμένους και πολιτικοποιημένους οπλίτες παλαιότερων μαχών, σε κέντρα επαναστατικής δραστηριότητας. Όλα αυτά σε συνδυασμό με μια σειρά από αντικειμενικούς παράγοντες (όπως οι ελλείψεις σε σίτιση, ιματισμό και πυρομαχικά) και υποκειμενικούς παράγοντες (με κυριότερο βεβαίως την προπαγάνδα των μπολσεβίκων, βλ. παρακάτω) οδήγησαν στην πτώση του ηθικού.¹¹⁷⁷

Συγκεκριμένα, από το 1916 είχαν αυξηθεί σημαντικά οι λιποταξίες και τα περιστατικά απειθαρχίας (το φθινόπωρο του 1916 σημειώθηκαν 20 στάσεις σε στρατιωτικές μονάδες) ενώ υπήρχαν ακόμα και φιλονικίες μεταξύ οπλιτών και αξιωματικών.¹¹⁷⁸ Αυτές οι πράξεις προέρχονταν αρχικώς (μέχρι το 1917) περισσότερο από την κόπωση από και την παράταση του πολέμου, παρά την επαναστατική προπαγάνδα. Οι στρατιωτικές επιτυχίες του 1916, είχαν οδηγήσει στις αρχές του 1917 στη διατήρηση του ηθικού σε σταθερά επίπεδα και υπήρχαν μικρά μόνο σημάδια ντεφαιτισμού σύμφωνα με τις εκθέσεις των

¹¹⁷⁶ Robson, *ό.π.*, σ. 130, 159· Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σσ. 326–327· Kershaw, *ό.π.*, σσ. 67–68· André Loez, «Between Acceptance and Refusal—Soldiers' Attitudes towards War», *International Encyclopedia of the First World War*, σσ. 10–11, 17, DOI: 10.15463/ie1418.10461, πρόσβαση 15/11/2018.

¹¹⁷⁷ Kershaw, *ό.π.*, σ. 69· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, *ό.π.*, σ. 27.

¹¹⁷⁸ Sean McMeekin, *The Russian Revolution. A New History*, Profile Books, Λονδίνο 2017, σ. 91.

λογοκριτών της αλληλογραφίας των στρατιωτών. Πάντως, σύμφωνα με τις ίδιες εκθέσεις, ήδη από τον Νοέμβριο του 1916, η αξίωση για ειρήνη, ακόμα και άνευ όρων, είχε αρχίσει να εξαπλώνεται στο στράτευμα. Αυτό το αίσθημα έως τον Φεβρουάριο του 1917 είχε γίνει, κατά τον ιστορικό Ian Kershaw, ένα «παλιρροιακό κύμα». ¹¹⁷⁹

Οι στρατιωτικές αποτυχίες των ετών 1915 και 1916 και η δυσaráσκεια στο στράτευμα από την παράταση του πολέμου διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στη Φεβρουαριανή Επανάσταση, μολονότι δεν αποτελούσαν τη βασική αιτία της, η οποία ήταν οι οικονομικές δυσχέρειες στα μετόπισθεν. Τον χειμώνα του 1916–17 τα μεγάλα αστικά κέντρα υπέφεραν από ελλείψεις σε τρόφιμα και καύσιμα, τα δημόσια οικονομικά είχαν καταρρεύσει, οι μισθοί τόσο των δημοσίων όσο και των ιδιωτικών υπαλλήλων είχαν μειωθεί και ο πληθωρισμός ανέβαινε. Σε αυτό το πλαίσιο στο Πέτρογκραντ, όπως και σε άλλες πόλεις, οι διαμαρτυρίες και οι απεργίες για τις συνθήκες ζωής συνδέθηκαν με το όλο και αυξανόμενο αντιπολεμικό και αντιτσαρικό αίσθημα, οι οποίες κορυφώθηκαν με τη Φεβρουαριανή Επανάσταση. Η αλληλεπίδραση του μετώπου με τη συνεχώς επιδεινωμένη πολιτική κατάσταση στα μετόπισθεν μείωσαν την απόσταση μεταξύ πρόσω και μετόπισθεν και οδήγησαν τη χώρα στο χείλος της γενικευμένης εξέγερσης. ¹¹⁸⁰

Η Φεβρουαριανή Επανάσταση, κατά την οποία στασίασε η φρουρά της Πετρούπολης και η παραίτηση του τσάρου Νικολάου Β΄ αποτέλεσαν σημείο καμπής για τις κατοπινές εξελίξεις. Μετά τη Φεβρουαριανή Επανάσταση και τη δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης εμφανίστηκε ένας νέος πόλος εξουσίας, τα σοβιέτ (συμβούλια εργατών και στρατιωτών που είχαν πρωτοεμφανιστεί το 1905) και συγκεκριμένα εκείνο του Πέτρογκραντ, το οποίο αμφισβητούσε τη νομιμότητα της Προσωρινής Κυβέρνησης του πρίγκιπος Λβοφ. ¹¹⁸¹ Η συμμετοχή σε αυτά, το 1917, στρατιωτών συνάδει με το αυξανόμενο αντιπολεμικό αίσθημα καθώς τα σοβιέτ από το 1905 είχαν συνδεθεί με τη γενικευμένη ανταρσία στο στράτευμα. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια του Ρωσοϊαπωνικού Πολέμου (1904–05), ναύτες πολιτικά ανήκοντες στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (μεταξύ τους τόσο

¹¹⁷⁹ Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army. Volume I. The Old Army and the Soldiers' Revolt (March–April 1917)*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1980, σσ. 115–120· Loez, *ό.π.*, σ. 12· Joshua A. Sanborn, *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2014, σσ. 188–189· Kershaw, *ό.π.*, σ. 69· McMeekin, *ό.π.*, σσ. 89–93.

¹¹⁸⁰ Wildman, *ό.π.*, τ. Ι, σσ. 110–113· Stevenson, *1914–1918, ό.π.*, σσ. 302–304· Sanborn, *ό.π.*, σ. 189· Bessel, «Revolution», *ό.π.*, σσ. 129–130· McMeekin, *ό.π.*, σ. 97· Gerwarth, *Οι ηττημένοι, ό.π.*, σ. 27.

¹¹⁸¹ Wildman, *ό.π.*, τ. Ι, σ. 252· Stevenson, *1914–1918, ό.π.*, σσ. 305–306· Sanborn, *ό.π.*, σ. 193· McMeekin, *ό.π.*, σ. 105· Gerwarth, *ό.π.*, σσ. 29–30· Charles Emmerson, *Crucible. The Long End of the Great War and the Birth of a New World, 1917–1924*, The Bodley Head, Λονδίνο 2019, σσ. 23–28.

Μπολσεβίκοι όσο και Μενσεβίκοι), σχημάτισαν την «Επαναστατική Κεντρική Επιτροπή» διακηρύσσοντας γενική ανταρσία (general munity), ενώ κατόπιν δημιουργήθηκαν σοβιέτ (συμβούλια) σε πολλές στρατιωτικές μονάδες. Εμβληματικότερο αποτέλεσμα αυτής της κίνησης ήταν η ανταρσία του θωρηκτού *Ποτέμκιν* τον Ιούνιο του 1905. Η νωπή ανάμνηση του 1905 αποτελούσε για αρκετούς στρατιώτες, οι οποίοι αναζητούσαν μία διέξοδο για τον τερματισμό του πολέμου, τον βασικό λόγο στη συμμετοχή τους στα σοβιέτ.¹¹⁸²

Στη Ρωσία του 1917, η ύπαρξη αυτής της διπλής εξουσίας είχε σημαντικότατο αντίκτυπο στο στράτευμα. Με την «Απόφαση υπ' αριθμόν 1» του Σοβιέτ του Πετρούπολης, δημιουργούταν σε κάθε στρατιωτική μονάδα «επιτροπές από αντιπροσώπους στρατιωτικών», οι οποίες θα είχαν και τον έλεγχο του οπλισμού. Η απόφαση αυτή υπονόμει την εξουσία των αξιωματικών, ενώ παράλληλα έθετε μέρος του στρατού υπό την επιρροή του Σοβιέτ. Μολονότι η απόφαση αφορούσε τα στρατεύματα της πρωτεύουσας, το σύστημα αυτό εξαπλώθηκε σταδιακά σε πολλές μονάδες.¹¹⁸³ Την άνοιξη του 1917 είχαν δημιουργηθεί στους περισσότερους στρατιωτικούς σχηματισμούς συμβούλια χωρίς ωστόσο να έχουν ακόμα κάποια συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση.¹¹⁸⁴ Μετά από αυτές τις εξελίξεις διαβρώθηκε περαιτέρω το ηθικό και η πειθαρχία στο στράτευμα με στρατιώτες να μην υπακούν σε εντολές ανωτέρων τους, τις λιποταξίες να αυξάνονται, ενώ εμφανίστηκαν και οι πρώτες συζητήσεις για ειρήνευση εντός των στρατώνων.¹¹⁸⁵

Σε αυτό το σημείο μπαίνει μία νέα παράμετρος στις ρωσικές εξελίξεις, ο Βλαντίμιρ Λένιν, ο οποίος με τη βοήθεια των Γερμανών¹¹⁸⁶ επέστρεψε τον Απρίλιο του 1917 στη

¹¹⁸² Oskar Anweiler, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants, and Soldiers Councils, 1905–1921*, μετ. Ruth Hein, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1974, σσ. 20-96· Sanborn, *ό.π.*, σ. 193· McMeekin, *ό.π.*, σσ. 37-40.

¹¹⁸³ Anweiler, *ό.π.*, σ. 117· Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. 309, 325· Sanborn, *ό.π.*, σσ. 196-197· McMeekin, *ό.π.*, σσ. 113-114· Loez, *ό.π.*, σ. 12.

¹¹⁸⁴ Για παράδειγμα μεταξύ των ποικίλων αιτημάτων που έθεταν τα σοβιέτ βρίσκονταν η άμεση εκλογή νέου τσάρου, η εγκαθίδρυση δημοκρατικού καθεστώτος ή η λήψη αντισημιτικών μέτρων. Στις μονάδες του Καυκάσου η πλειοψηφία των συμβουλίων τάχθηκε υπέρ της συνέχισης του πολέμου. Έντονη ήταν η δράση των συμβουλίων στο στόλο της Βαλτικής Θάλασσας και συγκεκριμένα σε Ελσίνκι, Κροστάνδη και Ρέβελ (σημ. Τάλλιν), όπου σημειώθηκαν δολοφονίες και λιντσαρίσματα αξιωματικών. Ωστόσο, η πλειοψηφία τέτοιων περιστατικών αυτών έλαβε χώρα στην πρωτεύουσα ή στις κοντινές σε αυτήν πόλεις, όχι στο μέτωπο. Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. 325· Sanborn, *ό.π.*, σσ. 197-198· McMeekin, *ό.π.*, σσ. 122-123, 147-148, 151.

¹¹⁸⁵ McMeekin, *ό.π.*, σσ. 110-111. Τον Μάρτιο του 1917 αυξήθηκαν οι λιποταξίες με τις μονάδες στο μέτωπο να χάνουν κατά μέσο όρο 5-7 άνδρες ημερησίως ανεβάζοντας τον συνολικό αριθμό των λιποτακτών πάνω από τις 100.000 (σε σύνολο 9 εκατομμυρίων). McMeekin, *ό.π.*, σ. 123. Ο Stevenson αναφέρει ότι οι λιποταξίες κυμαίνονταν μεταξύ 100 και 150 χιλιάδων τον Μάρτιο του 1917. Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. 309.

¹¹⁸⁶ McMeekin, *ό.π.*, σσ. 123-124, 129· Emmerson, *ό.π.*, σσ. 30-31· Gerwarth, *November 1918*, *ό.π.*, σσ. 29-32.

Ρωσία. Όπως αναφέρει ο ιστορικός Sean McMeekin αυτή τη στιγμή για τη γερμανική πολιτική στο ανατολικό μέτωπο, ο Λένιν ήταν «ο κρίσιμος καταλύτης για να δημιουργήσει χάος» στον αντίπαλο.¹¹⁸⁷ Οι θέσεις του Λένιν για τον πόλεμο, οι οποίες έκαναν τους Γερμανούς να τον βοηθήσουν να επιστρέψει στη Ρωσία, είχαν διατυπωθεί στη μπροσούρα *Ο σοσιαλισμός και ο πόλεμος*¹¹⁸⁸ (που εκδόθηκε τον Αύγουστο του 1915) και στα συνέδρια των σοσιαλιστικών κομμάτων που ήταν αντίθετα στον πόλεμο στις ελβετικές πόλεις Zimmerwald (Σεπτέμβριος 1915) και Kienthal (Μάρτιος 1916).¹¹⁸⁹ Σε αυτά η πλειοψηφία των συνέδρων (μεταξύ των οποίων και ο μενσεβίκος –ακόμα– Τρότσκι) υιοθετούσε την άποψη ότι οι εργάτες έπρεπε να αντιτεθούν στον πόλεμο μέσω της άρνησής τους να πολεμήσουν ή να εργαστούν προχωρώντας σε «γενική απεργία». Επιγραμματικά η θέση αυτών, της λεγόμενης «Δεξιάς του Zimmerwald», που εν τέλει υιοθετήθηκε στο «μανιφέστο του Zimmerwald» συνοψιζόταν στο σύνθημα «ειρήνη χωρίς προσαρτήσεις και αποζημιώσεις στη βάση της εθνικής αυτοδιάθεσης». Αυτή τη θέση είχε υιοθετήσει και το (αποτελούμενο από ακόμα από σοσιαλδημοκράτες και μενσεβίκους) Σοβιέτ του Πέτρογκραντ τον Μάιο του 1917. Ερχόμενος σε αντίθεση με αυτή την άποψη, ο Λένιν διατύπωσε το δόγμα του «επαναστατικού ντεφαιτισμού», ήτοι ότι οι σοσιαλιστές θα έπρεπε να εργαστούν για την ήττα της πατρίδας τους και τη μετατροπή του «ιμπεριαλιστικού» πολέμου σε εμφύλιο ταξικό πόλεμο.¹¹⁹⁰ Όπως το έθετε ξεκάθαρα: «Σ' έναν αντιδραστικό πόλεμο μια επαναστατική τάξη δεν μπορεί να μην εύχεται την ήττα της δικής της κυβέρνησης, δεν μπορεί να μη βλέπει τη σύνδεση ανάμεσα στις στρατιωτικές αποτυχίες της κυβέρνησης της και στη διευκόλυνση της ανατροπής της».¹¹⁹¹ Επίσης, σύμφωνα με

¹¹⁸⁷ McMeekin, *ό.π.*, σ. 131. Πρβλ. Wildman, *ό.π.*, τ. Ι, σ. 338· Stevenson, 1914–1918, *ό.π.*, σσ. 350–351· Sanborn, *ό.π.*, σ. 202.

¹¹⁸⁸ Vladimir I. Lenin, *Collected Works*, τ. 21, Progress Publishers, Μόσχα 1964, σσ. 299–316. Για το ελληνικό κείμενο βλ. Βλαντίμιρ Ι. Λένιν, *Για τον πόλεμο και τη σοσιαλιστική επανάσταση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013, σσ. 101–159.

¹¹⁸⁹ Για τις διασκέψεις αυτές, όπου παρίστατο τα κόμματα που είχαν διαφωνήσει με τις θέσεις των υπολοίπων κομμάτων της Β' Διεθνούς ως προς τον πόλεμο το 1914, βλ. Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Ιστορία της Τρίτης Διεθνούς*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2^η 1975, σσ. 27–37· Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μετ. Σαράντης Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 78–79· Χέλμουτ Γκρούμπερ, *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917–1923)*, μετ. Γιάννης Τεγόπουλος, Κομμούνα, Αθήνα 1985, σσ. 60–75· Geoff Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Η ιστορία της Αριστεράς στην Ευρώπη, τ. Α' (1850–1923)*, μετ. Θανάσης Κατσικερός, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σσ. 234–240.

¹¹⁹⁰ Συγκεκριμένα ο Λένιν έγραφε: «Ο αντιδραστικός χαρακτήρας αυτού του πολέμου, οι ξετσιπώπες ψευτιές της αστικής τάξης όλων των χωρών που με “εθνική” ιδεολογία συγκαλύπτει τους ληστρικούς σκοπούς της [...] προκαλούν αναπότρεπτα επαναστατικές διαθέσεις μέσα στις μάζες. Χρέος μας είναι να βοηθήσουμε ώστε οι διαθέσεις αυτές [...] να διαμορφωθούν. Το καθήκον αυτό το εκφράζει σωστά μόνο το σύνθημα της μετατροπής του ιμπεριαλιστικού πολέμου σε πόλεμο εμφύλιο». Λένιν, *ό.π.*, σσ. 123–124.

¹¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 126.

τον Λένιν, οι σοσιαλιστές έπρεπε να προτρέπουν τους εργάτες να καταταχθούν στο στρατό ώστε να τον μετατρέψουν εκ των έσω σε «κόκκινο στρατό» και να προτρέπουν τους συμπολεμιστές τους να λιποταχθούν.¹¹⁹² Από την πρώτη στιγμή που επέστρεψε στη ρωσική πρωτεύουσα ο Λένιν, τον Απρίλιο του 1917, διατύπωσε δημοσίως της απόψεις του και οι εφημερίδες των Μπολσεβίκων τόσο σε πανρωσικό επίπεδο όσο και με ειδικά έντυπα στο στράτευμα προπαγάνδιζαν αυτές τις αντιλήψεις.¹¹⁹³

Στις 20 Απριλίου 1917 με διακοίνωση του υπουργού Εξωτερικών Πάβελ Μιλιουκόφ προς τους συμμάχους της Αντάντ διακηρύχθηκε η συνέχιση του πολέμου από την Προσωρινή Κυβέρνηση όπως είχε συμφωνηθεί επί προηγούμενου καθεστώτος.¹¹⁹⁴ Μετά τη «Διακοίνωση Μιλιουκόφ», ο Λένιν έκανε ξεκάθαρες τις απόψεις του για τον εν εξελίξει πόλεμο.¹¹⁹⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, στις 18 Απριλίου εμφανίστηκαν οι πρώτες αντιπολεμικές αφίσες των Μπολσεβίκων στο βόρειο μέτωπο, ενώ άρχισε η εμφάνιση «αγκιτατόρων» του κόμματος που προπαγάνδιζαν αυτές τις θέσεις στο στράτευμα. Ο κυριότερος μελετητής της αποσάθρωσης του τσαρικού στρατού Allan K. Wildman, χαρακτήρισε αυτή τη δραστηριότητα ως «μπολσεβικισμό του χαρακώματος» (trench Bolshevism). Ο όρος αυτός δεν εκφράζει αποκλειστικά τους οργανωμένους μπολσεβίκους, αλλά το όλο αυξανόμενο αίσθημα απροθυμίας των στρατιωτών για νέες στρατιωτικές επιθέσεις, το οποίο εκφράστηκε με μαζικές λιποταξίες, ανταρσίες και εν γένει απειθαρχία και το οποίο καλύφθηκε πολιτικά από τους μπολσεβίκους.¹¹⁹⁶

¹¹⁹² Craig Nation, *War on War. Lenin, Zimmerwald Left and the Origins of Communist International*, Duke University Press, Durham–Λονδίνο 1989, σσ. 81-82, 85-91, 136-143· Francis King, «Dilemmas of a 'democratic peace': World War One, the Zimmerwald Manifesto and the Russian Revolution», *Socialist History*, τ. 48, 2015, σσ. 8-33, σσ. 9-10, 29-30· McMeekin, *ό.π.*, σ. 128, 281· Emerson, *ό.π.*, σ. 37· Gerwarth, *November 1918*, *ό.π.*, σ. 44. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* ο «ντεφαιτισμός» είχε ταυτιστεί ιστορικά με «τους άκρας σοσιαλιστάς» και «κομμουνιστάς», οι οποίοι είχαν ως πολιτική του «την συνειδητήν ανεξαρτήτως της ευνοϊκής ή δυσμενούς καταστάσεως, δια παντός μέσου, επιδίωξιν της ήττης». *ΜΕΕ*, τ. ΙΒ', λήμμα «ηττοπάθεια», σ. 406, τ. ΙΗ', λήμμα «ντεφαιτισμός», σ. 512. Στο Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, *ό.π.*, σ. 148, υπ. 110.

¹¹⁹³ Wildman, *ό.π.*, τ. Ι, σσ. 253-254· McMeekin, *ό.π.*, σσ. 131-135.

¹¹⁹⁴ Stevenson, *1914-1918*, *ό.π.*, σσ. 345-346· Sanborn, *ό.π.*, σ. 195, 201-202· McMeekin, *ό.π.*, σ. 139, 142.

¹¹⁹⁵ Όπως έγραφε σε κείμενό του (στις 21 Απριλίου) για την αδελφосύνη των εμπολέμων, διακηρύσσοντας ουσιαστικά τον επαναστατικό ντεφαιτισμό, «οι Ρώσοι και οι Γερμανοί στρατιώτες, οι προλετάριοι και οι αγρότες των δύο χωρών είναι ντυμένοι με τις στρατιωτικές στολές, πρέπει να αποδείξουν σε όλο τον κόσμο ότι οι τάξεις που καταπιέζονται από τους καπιταλιστές έχουν ανακαλύψει το σωστό δρόμο για τον τερματισμό του σφαγείου των λαών». Παρατίθεται σε McMeekin, *ό.π.*, σσ. 144-145.

¹¹⁹⁶ Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army. Volume II. The Road to Soviet Power and Peace*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1987, σ. 38. Επίσης, βλ. Stevenson, *1914-1918*, *ό.π.*, σ. 345· McMeekin, *ό.π.*, σ. 149.

Οι συνέπειες του «μπολσεβικισμού του χαρακώματος» φανερώθηκαν επώδυνα για τον Ρωσικό Στρατό στην «επίθεση Μπρουσίλοφ» που εξαπέλυσαν οι ρωσικές δυνάμεις τον Ιούνιο του 1917 στο ανατολικό μέτωπο. Μάλιστα αρχικά θεωρείτο ότι η νέα επιθετική ενέργεια θα βοηθούσε στην ανύψωση του ηθικού του στρατεύματος. Ωστόσο, η προπαγάνδα στο στράτευμα είχε οδηγήσει σε αύξηση των λιποταξιών ήδη από τις παραμονές εκδήλωσης της επίθεσης.¹¹⁹⁷ Τις επιτυχίες των δύο πρώτων ημερών απέναντι στις αυστριακές δυνάμεις (16–17 Ιουνίου 1917) ακολούθησε η απειθαρχία των στρατευμάτων στις εντολές για νέες επιθέσεις, ενώ πραγματοποιήθηκαν εκ νέου και νέες μαζικές λιποταξίες οδηγώντας την επίθεση σε αποτυχία.¹¹⁹⁸ Ο «μπολσεβικισμός του χαρακώματος» φανέρωσε έμπρακτα στην «επίθεση Μπρουσίλοφ» τη δυναμική που μπορούσε να αναπτύξει οδηγώντας σε κατάρρευση μείζονα μέτωπα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Τον επόμενο μήνα φάνηκε πρόσκαιρα ότι η δύναμη των Μπολσεβίκων εξασθενούσε λόγω των αθρόων συλλήψεων μελών του κόμματος (περίπου 2.000) που συμμετείχαν στην εξέγερση των «Ημερών του Ιούλη». Παράλληλα, ο νέος πρωθυπουργός Αλεξάντρ Κερένσκυ σε μία προσπάθεια να επαναφέρει την πειθαρχία στο στράτευμα απαγόρευσε τη διανομή των εντύπων των μπολσεβίκων και επανάφερε τη θανατική ποινή. Εντούτοις, και αυτά τα μέτρα δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα.¹¹⁹⁹ Οι ισορροπίες άλλαξαν άρδην όταν στα τέλη Αυγούστου οι περισσότεροι κρατούμενοι έλαβαν αμνηστία και μάλιστα εξοπλίστηκαν από την κυβέρνηση Κερένσκυ, η οποία πλέον αναζητούσε ερείσματα στα αριστερά για την πολιτική επιβίωσή της. Η «υπόθεση Κορνίλωφ», όπως ονομάστηκε η διένεξη μεταξύ του πρωθυπουργού και του στρατηγού Λαβρ Κορνίλωφ, άφησε ελεύθερο το πεδίο στους μπολσεβίκους να διευρύνουν την επιρροή τους τόσο πολιτικά, πλειοψηφώντας πλέον στο σοβιέτ του Πέτρογκραντ, όσο και στο στράτευμα.¹²⁰⁰

Τον Αύγουστο του 1917 η προπαγάνδα των Μπολσεβίκων στο στράτευμα είχε «ριζώσει για τα καλά».¹²⁰¹ Από τον Σεπτέμβριο το γεγονός ότι ήταν το μοναδικό κόμμα που

¹¹⁹⁷ Stevenson, 1914–1918, ό.π., σσ. 325–326· McMeekin, ό.π., σσ. 154–156, 161.

¹¹⁹⁸ Wildman, ό.π., τ. II, σσ. 73–111· Sanborn, ό.π., σσ. 205–211· McMeekin, ό.π., σσ. 162–163· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σσ. 31–32· Emerson, ό.π., σσ. 49–50.

¹¹⁹⁹ Stevenson, 1914–1918, ό.π., σσ. 351–352· McMeekin, ό.π., σσ. 164–174, 179–182· Emerson, ό.π., σσ. 54–55.

¹²⁰⁰ Stevenson, 1914–1918, ό.π., σ. 352· McMeekin, ό.π., σσ. 190–194, 197–200· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σσ. 32–33· Emerson, ό.π., σσ. 61–62.

¹²⁰¹ Sanborn, ό.π., σ. 221.

υποστήριζε ξεχωριστή ειρήνη που θα επέτρεπε στους στρατιώτες να επιστρέψουν στα σπίτια τους άμεσα του έδωσε ένα μεγάλο πλεονέκτημα ώστε να κυριαρχήσει σε μεγάλο αριθμό συμβουλίων στρατιωτικών σχηματισμών.¹²⁰² Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στις 25 Οκτωβρίου 1917 καταλήφθηκε, ουσιαστικά αναίμακτα, η εξουσία από τους Μπολσεβίκους εγκαινιάζοντας την αιματηρή περίοδο του Ρωσικού Εμφυλίου Πολέμου (1917–22).¹²⁰³ Σύμφωνα με τον ιστορικό Sean McMeekin, παρά το γεγονός ότι οι Μπολσεβίκοι δεν έλαβαν κάποια δημοκρατική εντολή να κυβερνήσουν, η de facto «εντολή» τους προερχόταν εμπράκτως από τη μαζική υποστήριξη των περισσότερων επιτροπών των στρατιωτών του αιτήματος για ειρήνη, μία απόφαση που «επικυρώθηκε» από τους στρατιώτες που είτε αρνήθηκαν να πολεμήσουν είτε λιποτάκτησαν. Με αυτό τον τρόπο οι στρατιώτες «υποστήριζαν τον Μπολσεβικισμό στην πράξη, ακόμη και εάν τον καταδίκάζαν κατ' αρχήν».¹²⁰⁴ Ένας επίσης διαπρεπής μελετητής της σοβιετικής ιστορίας, ο Mark Edale, σημειώνει χαρακτηριστικά ότι η Επανάσταση ήταν μία «στρατιωτική ανταρσία εναντίον του πολέμου».¹²⁰⁵

Τα γεγονότα του 1917 στη Ρωσία είχαν τεράστιο αντίκτυπο διεθνώς καθώς η υπόσχεση για ειρήνη που είχε δοθεί από τους Μπολσεβίκους, εξέφραζε τον πόθο εκατομμυρίων στρατιωτών. Η παράταση του πολέμου και το μη ορατό τέλος του οδήγησαν σε κρίσεις ηθικού και σε αύξηση των περιστατικών απειθαρχίας, των λιποταξιών και στάσεων. Πολύ σύντομα οι ιδέες και οι πρακτικές του «μπολσεβικισμού του χαρακώματος» στη Ρωσία εμφανίστηκαν και σε άλλες περιπτώσεις, σε διαφορετικό εύρος όμως ανά χώρα.

Στη Γαλλία η εαρινή επίθεση του 1917 των γαλλικών δυνάμεων στον τομέα Σεμέν ντε Νταμ (Chemin des Dames) του Δυτικού Μετώπου, στην οποία συμμετείχαν ένα εκατομμύριο στρατιώτες, δεν πέτυχε τον σκοπό της καθώς αυτή ακινητοποιήθηκε από τη γερμανική άμυνα και μέσα σε μόλις δύο ημέρες οι απώλειες ανήλθαν στους 120.000 νεκρούς και τραυματίες. Η κατάσταση αυτή οδήγησε στη «γαλλική ανταρσία του 1917» μία αυθόρμητη και μαζική διαμαρτυρία που είχε ως κύριο χαρακτηριστικό την άρνηση των στρατιωτών να συμμετάσχουν σε μία νέα επίθεση. Συγκεκριμένα δεν στασίασαν μονάδες

¹²⁰² Wildman, *ό.π.*, τ. II, σσ. σ. 46· Sanborn, *ό.π.*, σ. 226· Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. 352· McMeekin, *ό.π.*, σ. 195, 201–202, 205.

¹²⁰³ Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σσ. 382–383· McMeekin, *ό.π.*, σσ. 207–211.

¹²⁰⁴ McMeekin, *ό.π.*, σ. 226, 346–347.

¹²⁰⁵ Edale, *The Soviet Union*, *ό.π.*, σ. 29.

του μετώπου, αλλά μονάδες που από τα μετόπισθεν επέστρεφαν στο μέτωπο. Η ΧΧΙ Μεραρχία, που είχε πολεμήσει στο Βερντέν, αρνήθηκε να επιστρέψει στα πρόσω, ενώ στις 4 Μαΐου το 120^ο και το 128^ο Σύνταγμα αρνήθηκαν με τη σειρά τους να πολεμήσουν. Στα τέλη Μαΐου είχαν στασιάσει 8 μεραρχίες ενώ είχαν αναφερθεί και βίαια επεισόδια οπλιτών εναντίον αξιωματικών. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 119 στάσεις όπου συμμετείχαν 30.000–40.000 στρατιώτες. Στο διάστημα από 29 Απριλίου έως 10 Ιουνίου 1917 είχαν επηρεαστεί συνολικά 55 μεραρχίες, δηλαδή ο μισός γαλλικός στρατός.

Το κύριο ζήτημα που πρότασαν οι φαντάροι ήταν η αλλαγή στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου,¹²⁰⁶ ενώ υπήρχαν περιορισμένες περιπτώσεις όπου συγκροτήθηκαν συμβούλια στρατιωτών κατά το πρότυπο των σοβιέτ, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ακούστηκε το σύνθημα «Ζήτω η Επανάσταση». Οριζοσπαστικές ιδέες δεν ήταν ο βασικός λόγος της ανταρσίας, όσο η παράταση του πολέμου και η αίσθηση ματαιότητας για τις θυσίες που είχαν πραγματοποιηθεί και η διαμαρτυρία για την κακή διοίκηση και την ανεπάρκεια της διοικητικής μέριμνας. Για την καταπολέμηση της ανταρσίας διεξήχθησαν εκτεταμένα στρατοδικεία, οι ηγήτορές της είτε εκτελέστηκαν είτε εξορίστηκαν στο Νησί του Διαβόλου, ενώ ο νέος επικεφαλής του στρατού ο στρατάρχης Πεταίν (Philippe Pétain) επισκέφτηκε τις μονάδες που στασίασαν συζητώντας με τους φαντάρους τα ζητήματά τους, οργάνωσε ένα νέο σύστημα ανάπαυσης και αδειών και ασχολήθηκε με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στα πρόσω. Η ανταρσία περιορίστηκε το καλοκαίρι του 1917 ωστόσο περιστατικά απειθαρχίας, με μικρότερη ένταση, συνέχισαν να εμφανίζονται έως τον Ιανουάριο του 1918. Μολονότι η ανταρσία δεν ήταν αποτέλεσμα σοσιαλιστικής προπαγάνδας, ούτε ερμηνεύτηκε ως τέτοια από την στρατιωτική ηγεσία, η επιρροή των εξελίξεων στη Ρωσία ήταν εμφανής έστω σε ένα μικρό μέρος των στασιαστών, το οποίο συγκρότησε συμβούλια στρατιωτών και έθεσε επαναστατικές αξιώσεις.¹²⁰⁷

Ο καταναγκασμός και η σκληρή τιμωρία κάθε μορφής απειθαρχίας ήταν το βασικό μέσο διατήρησης της συνοχής του πολυεθνικού στρατού των Αψβούργων γεγονός που

¹²⁰⁶ Όπως το θέτει ο Hew Strachan, «ο γαλλικός στρατός έδειχνε πως αν και ήταν ακόμη πρόθυμος να υπερασπιστεί τη Γαλλία, ήθελε όμως να το κάνει με τους δικούς του όρους». Strachan, *ό.π.*, σ. 312.

¹²⁰⁷ Για την εαρινή ανταρσία του 1917, βλ. *Στο ίδιο*, σσ. 311–313· Robson, *ό.π.*, σσ. 180–185· Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. σσ. 327–328· Bessel, «Revolution», *ό.π.*, σ. 134· Loez, *ό.π.*, σσ. 12–13.

αναδεικνύεται από το γεγονός ότι στην Αυστροουγγαρία πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες εκτελέσεις στρατιωτών σε σχέση με όλες τις άλλες εμπόλεμες χώρες.¹²⁰⁸ Ωστόσο, η απόφαση του νέου αυτοκράτορα Καρόλου, τον Ιούλιο του 1917, να απαγορεύσει την εκτέλεση των θανατικών καταδικών καθώς και να παραχωρήσει αμνηστία στους πολιτικούς κρατούμενους είχε ως αποτέλεσμα τον τριπλασιασμό των λιποταξιών το φθινόπωρο του 1917, ενώ στο πρώτο τρίμηνο του 1918 αυτές εκτινάχθηκαν στις 200.000.¹²⁰⁹ Επίσης, η ανακοίνωση για μείωση της ποσότητας αλευριού στο παρεχόμενο συσσίτιο, τον Ιανουάριο του 1918, πυροδότησε στάσεις και κρούσματα απειθαρχίας σε πολλές μονάδες αποκορύφωμα των οποίων ήταν η διήμερη στάση στη ναυτική βάση του Cattaro (Kotor του σημερινού Μαυροβουνίου) στις αρχές του Φεβρουαρίου. Εκεί ναύτες υψώνοντας κόκκινες σημαίες στα πλοία ζητούσαν ειρήνη χωρίς προσαρτήσεις, ενώ τέθηκε και το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης των λαών της αυτοκρατορίας. Κατά την καταστολή της στάσης από πιστές στην κυβέρνηση στρατιωτικές δυνάμεις, επικεφαλής των οποίων ήταν ο πλοίαρχος τότε Μίλκος Χόρτυ (Miklós Horthy), φονεύθηκε και ένας αξιωματικός.¹²¹⁰ Επιπλέον, στη διάβρωση του στρατεύματος συνέβαλλαν το 1918 και επαναπατρισθέντες αιχμάλωτοι από τη Ρωσία, οι οποίοι είχαν γίνει δέκτες της προπαγάνδας των Μπολσεβίκων. Μεταξύ Απριλίου και Ιουνίου 1918 είχαν σημειωθεί 30 στάσεις, στις οποίες πρωτοστάτησαν πρώην αιχμάλωτοι των Ρώσων.¹²¹¹

Από την αρχή του 1917 σταθερά αυξάνονταν οι λιποταξίες και τα περιστατικά απειθαρχίας και στον ιταλικό στρατό. Στις 21 Μαρτίου 1917 το 38ο Σύνταγμα της Ταξιαρχίας «Ravenna» αρνήθηκε να επιστρέψει στο μέτωπο, ενώ παρόμοια περιστατικά ακολούθησαν και τους επόμενους μήνες. Σημαντικότερη στάση ήταν αυτή της ταξιαρχίας «Catanzaro» στις 16 και 17 Ιουλίου 1917 στο Φρίουλι, στην οποία κυριάρχησαν τα αντιπολεμικά συνθήματα και η οποία είχε ως αποτέλεσμα 30 νεκρούς.¹²¹² Αποκορύφωμα αυτών των γεγονότων ήταν η μάχη του Καπορέττο (σημερινό Kobarid της Σλοβενίας) όταν κατά τη διάρκεια της επίθεσης των Αυστροουγγρικών και Γερμανικών δυνάμεων στις 24

¹²⁰⁸ Συνολικά στον στρατό των Αψβούργων έγιναν 754 εκτελέσεις, ενώ ακολουθούσαν η Γαλλία με 600, η Μ. Βρετανία 346, ενώ η Γερμανία μόλις 48. Watson, *ό.π.*, σ. 508.

¹²⁰⁹ Στο *ίδιο*, σσ. 508-509.

¹²¹⁰ Στο *ίδιο*, σσ. 493-494· Emmerson, *ό.π.*, σ. 100.

¹²¹¹ Watson, *ό.π.*, σσ. 509-511. Η Αυστροουγγαρία είχε τους περισσότερους αιχμαλώτους (380.000) και για αυτό επηρεάστηκε περισσότερο από αυτό τον παράγοντα, αντιθέτως στη Γερμανία επέστρεψαν μόλις 26.000 στρατιώτες. Στο *ίδιο*, σ. 526.

¹²¹² Strachan, *ό.π.*, σ. 324· Loez, *ό.π.*, σ. 12.

Οκτωβρίου, ο ιταλικός στρατός ηττήθηκε κατά κράτος. Τα αποτελέσματα αυτής της μάχης ήταν καταστροφικά: 11.690 νεκροί, 21.950 τραυματίες, περίπου 294.000 αιχμάλωτοι Ιταλοί καθώς και περίπου 400.000 «φυγάδες».¹²¹³ Από τις στρατιωτικές αρχές οι σοσιαλιστές θεωρήθηκαν ως οι κύριοι υπεύθυνοι για την πανωλεθρία. Κατά τον αρχιστράτηγο Καντόρνα ο ντεφαιτισμός και η σοσιαλιστική προπαγάνδα ήταν οι βασικές αιτίες για την ατυχή κατάληξη της μάχης. Πράγματι η διακήρυξη του σοσιαλιστή βουλευτή Claudio Treves, στις 12 Ιουλίου 1917, ότι οι στρατιώτες «δεν πρέπει να περάσουν έναν ακόμα χειμώνα στα χαρακώματα», θεωρείτο ότι ενίσχυσαν το αντιπολεμικό αίσθημα των στρατευμάτων, ωστόσο αυτοί ήταν δευτερεύοντες παράγοντες για την κατάληξη της μάχης. Παρότι δεν ήταν αυτή η βασική αιτία,¹²¹⁴ το γεγονός ότι το Καπορέττο συνέπεσε χρονικά με την Οκτωβριανή Επανάσταση έκανε εμφανείς τους συνειρμούς.¹²¹⁵

Η σημαντικότερη περίπτωση ριζοσπαστικοποίησης των στρατιωτών του μετώπου κατά το πρότυπο της Ρωσίας ήταν η Γερμανία ιδίως των τελευταίων μηνών του πολέμου. Το 1916 στη Γερμανία είχαν ήδη σημειωθεί συνολικά 20.000 λιποταξίες καθώς και μικρής έκτασης περιστατικά απειθαρχίας, τα οποία είχαν ως γενεσιουργό αιτία την εξάντληση και το μη ορατό τέλος του πολέμου. Η σημαντικότερη στάση που είχε πολιτική καθοδήγηση ήταν αυτή του Αυγούστου του 1917 στο ναυτικό (στα θωρηκτά *Prinzregent Luitpold* και *Friedrich der Grosse*), στην οποία πρωτοστάτησαν μέλη του Ανεξάρτητου Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, USPD).¹²¹⁶ Αυτοί προπαγάνδιζαν στους συναδέλφους τους το Μανιφέστο του Zimmerwald για ειρήνη χωρίς προσαρτήσεις ή αποζημιώσεις. Την άμεση καταστολή της στάσης ακολούθησαν στρατοδικεία που καταδίκασαν εις θάνατο δέκα συνωμότες, με τους δύο τελικώς να εκτελούνται.¹²¹⁷

Κατόπιν, το ηθικό των ανδρών γενικά μέχρι την εαρινή επίθεση του 1918 παρέμενε υψηλό, αλλά εύθραυστο, σύμφωνα με εκθέσεις των λογοκριτών της αλληλογραφίας των

¹²¹³ Stevenson, *1914–1918*, ό.π., σ. 379.

¹²¹⁴ Οι βασικοί παράγοντες για το ηθικό που οδήγησε στο Καπορέττο ήταν η χαμηλού επιπέδου εκπαίδευση, η κακή διοίκηση και «κουλτούρα του στρατεύματος» που οδηγούσε σε άσχημες σχέσεις αξιωματικών–στρατιωτών, η σκληρή πειθαρχία, το άσχημα οργανωμένο σύστημα αλλαγής των μονάδων στο μέτωπο καθώς και τα πρακτικά ζητήματα των ελλείψεων σε φαγητό και των χαμηλών μισθών των στρατιωτών. Stevenson, *1914–1918*, ό.π., σσ. 377–381· Wilcox, ό.π., σσ. 830–833.

¹²¹⁵ Strachan, ό.π., σσ. 324–326· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 24–25.

¹²¹⁶ Το USPD αποτελούσε από την αριστερή τάση του SPD που είχε αποσχιστεί τον Απρίλιο του 1917. Gerwarth, *November 1918*, ό.π., σ. 37.

¹²¹⁷ Watson, ό.π., σσ. 482–484· Gerwarth, *November 1918*, ό.π., σσ. 77–78.

φαντάρων, γεγονός που έγινε φανερό μετά την αποτυχία της νέας αυτής επιθετικής ενέργειας.¹²¹⁸ Τον Μάιο του 1918 οι άνδρες του 74ου Συντάγματος στασίασαν απειλώντας να λιποτακτήσουν όταν τους ζητήθηκε να επιστρέψουν στο μέτωπο και τον επόμενο μήνα το ίδιο συνέβη και με ένα ολόκληρο τάγμα του 419ου Συντάγματος. Την ίδια εποχή ένας στους πέντε στρατιώτες που στέλνονταν στα πρόσω λιποτακτούσε στην πορεία προς τα εκεί.¹²¹⁹ Αυτό το κλίμα, σε συνδυασμό με την πανδημία της ισπανικής γρίπης που έπληξε με δριμύτητα τον γερμανικό στρατό,¹²²⁰ οδήγησε στην περαιτέρω κατακρήμνιση του ηθικού σε μεγάλο μέρος του στρατεύματος έτσι ώστε κατά τη διάρκεια της θερινής επίθεσης της Αντάντ το 1918, να λιποτακτούν ή να παραδίνονται μαζικά Γερμανοί στρατιώτες.¹²²¹

Τον Σεπτέμβριο του 1918, ο πόλεμος είχε ουσιαστικά κριθεί και τον επόμενο μήνα ξεκίνησαν οι μυστικές διαπραγματεύσεις για ανακωχή, για την οποία ανυπομονούσαν τόσο οι στρατιώτες όσο και οι ναύτες. Η δυσαρέσκεια των στρατιωτών μαζί με τις υλικές στερήσεις και τις απεργίες τόσο στα πρόσω όσο και στα μετόπισθεν δημιούργησαν επαναστατικές συνθήκες στη χώρα.¹²²² Η επανάσταση πυροδοτήθηκε από την απόφαση της Ανώτατης Διοίκησης του Αυτοκρατορικού Ναυτικού να ετοιμαστεί ο στόλος για μία τελική αναμέτρηση με το Βρετανικό Ναυτικό «παρότι δεν αναμένεται ότι αυτή θα επιφέρει αποφασιστική στροφή στην πορεία των γεγονότων» για λόγους τιμής, όπως σημείωνε η σχετική διαταγή. Οι ναύτες, οι οποίοι είχαν αποξενωθεί από τους αξιωματικούς μετά την καταστολή της στάσης του Αυγούστου του 1917, ωστόσο είχαν διαφορετική άποψη. Στις 29 Οκτωβρίου όταν έγινε γνωστή η διαταγή του ναυαρχείου, οι ναύτες τριών (εκ των πέντε) θωρηκτών της 3ης μοίρας του Αυτοκρατορικού Ναυτικού διακήρυξαν ότι θα «αντιστέκονταν παθητικά σε κάθε νέα επιχείρηση». Η απόφαση για αποστολή ενός εκ των πλοίων στο Κίελο, όπου συνελήφθησαν 200 στασιαστές οδήγησε στη δημιουργία μίας

¹²¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 518-519.

¹²¹⁹ Bessel, *Germany after the First World War*, ό.π., σ. 45-46· Watson, ό.π., σ. 525.

¹²²⁰ Μόνο τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1918 νόσησαν από την ισπανική γρίπη περίπου 500.000 στρατιώτες Bessel, *Germany after the First World War*, ό.π., σ. 46.

¹²²¹ Η παράδοση στον αντίπαλο ήταν το κύριο στοιχείο του Γερμανικού Στρατού σε αυτή την ύστερη φάση του πολέμου καθώς μέσα στους τελευταίους τέσσερις μήνες του οι σύμμαχοι της Αντάντ αιχμαλώτισαν 385.000 Γερμανούς, από τους συνολικά 712.000 αιχμαλωτισθέντες Γερμανούς στο Δυτικό Μέτωπο καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Κάθε πρόσω των αντιπάλων οδηγούσε σε όλο και μεγαλύτερη πτώση ηθικού, η οποία με τη σειρά του συνέβαλε στην επόμενη ήττα, δημιουργώντας μία δυναμική σχέση αμοιβαιότητας. Ταυτόχρονα, από τα μέσα του καλοκαιριού του 1918 είχε «σπάσει» το ηθικό και των κατώτερων αξιωματικών, η πλειοψηφία των οποίων θεωρούσε μάταιη τη συνέχιση του πολέμου. Για αυτό το λόγο ανάμεσα στους αιχμαλώτους των θερινών επιχειρήσεων του 1918 βρίσκονταν και 4.727 αξιωματικοί. Watson, ό.π., σσ. 527-531. Πρβλ. Kershaw, ό.π., σ. 84-85· Gerwarth, *November 1918*, ό.π., σσ. 61-63.

¹²²² Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σ. 62.

επιτροπής ναυτών που απαιτούσε την απελευθέρωση των συναδέλφων τους. Στις 3 Νοεμβρίου 1918 μία συγκέντρωση διαμαρτυρίας 6.000 ατόμων κατά της κράτησης των στασιαστών κατεστάλη με αιματηρό τρόπο (με 7 νεκρούς), γεγονός στο οποίο αντέδρασαν ναύτες, οι οποίοι κατέλαβαν τη ναυτική βάση δημιουργώντας ένα συμβούλιο κατά το πρότυπο των σοβιέτ. Στη συνέχεια με τους ναύτες ενώθηκαν κάτοικοι του Κιέλου καθώς και η στρατιωτική φρουρά της πόλης, που στασίασε και αυτή. Όπως αναφέρει ο ιστορικός D. Stevenson τα γεγονότα αυτά ουσιαστικά αποτελούσαν «μία διαμαρτυρία εναντίον της μάταιης παράτασης του πολέμου». ¹²²³

Τις επόμενες ημέρες η επαναστατική σπίθα εξαπλώθηκε, συναντώντας περιορισμένη αντίσταση, αρχικά στις βόρειες ακτές, κατόπιν στη Ρηνανία και μετά στο εσωτερικό της χώρας, με τους στασιαστές να δημιουργούν συμβούλια ανά πόλη και στρατιωτική μονάδα με τους «επαναστάτες ναύτες και στρατιώτες να δρουν ως ιεραπόστολοι της επανάστασης». ¹²²⁴ Μολονότι τα γεγονότα αυτά είχαν την πολιτική υποστήριξη του USPD δεν βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του κόμματος. Κύρια αιτήματα των συμβουλίων ήταν η παραίτηση του αυτοκράτορα, η άμεση ειρήνευση και ο εκδημοκρατισμός μέσω της παροχής καθολικού δικαιώματος ψήφου και όχι πιο ριζοσπαστικά σοσιαλιστικά αιτήματα. ¹²²⁵ Μία περίπτωση όπου η εξέγερση καθοδηγήθηκε από το USPD ήταν αυτή του Μονάχου όπου μέλη του κόμματος κατέλαβαν τους στρατώνες της πόλης, με στρατιώτες να στασιάζουν, στις 7 Νοεμβρίου και την επομένη να ανακηρύσσουν τη «Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Βαυαρίας». Στο Βερολίνο υπό την πίεση των γεγονότων αυτών, με μονάδες να στασιάζουν και το συμβούλιο των στρατιωτών της φρουράς της πόλης να καταλαμβάνει το Υπουργείο Πολέμου, ανακηρύχθηκε η Δημοκρατία, στις 9 Νοεμβρίου, ενώ στις 11 Νοεμβρίου υπεγράφη η Ανακωχή της Κομπιένης που σήμανε το τέλος του πολέμου. Η επανάσταση του Νοεμβρίου διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο τόσο στρατιωτικά στην επίτευξη της ειρήνης, όσο και πολιτικά οδηγώντας στην παραίτηση του Κάιζερ και τον εκδημοκρατισμό που ακολούθησε με την παροχή καθολικού δικαιώματος ψήφου. ¹²²⁶

¹²²³ Stevenson, *1914–1918*, ό.π., σ. 494· Πρβλ. Bessel, «Revolution», ό.π., σσ. 131-132· Emmerson, ό.π., σσ. 154-155.

¹²²⁴ Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σ. 63.

¹²²⁵ Stevenson, *1914–1918*, ό.π., σ. 495.

¹²²⁶ Για τα γεγονότα του φθινοπώρου του 1918 στη Γερμανία, βλ. κυρίως Gerwarth, *November 1918*, ό.π. σσ. 78-121 καθώς και Stevenson, *1914–1918*, ό.π., σσ. 491-498· Watson, ό.π., σσ. 552-555· Kershaw, ό.π., σσ. 83-86· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σσ. 62-65. Πρβλ. Ουίλλιαμ Ζ. Φόστερ [ΓΓ του ΚΚ ΗΠΑ (1945–1957)], *Η ιστορία των τριών Διεθνών*, τ. Β', Αθήνα 1978, σσ. 354-359· Γκρούμπερ, ό.π., σσ. 92-95, 121-135.

Σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις το κοινό στοιχείο ήταν ότι οι περιπτώσεις απειθαρχίας προήλθαν από τον πόθο των στρατιωτών για ειρήνη. Εντούτοις, οι περιπτώσεις απειθαρχίας διέφεραν ανά χώρα καθώς και ως προς τη χρονική διάρκειά τους, με τις πιο «εκρηκτικές» περιπτώσεις να αποτελούν κυρίως τη Ρωσία καθώς και τη Γερμανία. Για τον ιστορικό David Stevenson το «αίνιγμα» της κινητήριας δύναμης ενός πολεμική μπορεί να επιλυθεί από τέσσερις παράγοντες, α') τις υλικές συνθήκες, β') τον εξαναγκασμό, γ') τις δυναμικές που αναπτύσσονται σε μικρές ομάδες μέσα στο στράτευμα, και δ') τους ιδεολογικούς λόγους. Αυτοί οι παράγοντες μπορούν να οδηγήσουν είτε στη συνέχιση της πολεμικής θέλησης είτε στην πτώση του ηθικού.¹²²⁷ Οι δύο πρώτοι παράγοντες, αν και με διακυμάνσεις, επηρέασαν σε κάποιο βαθμό όλους τους εμπόλεμους, ενώ ήταν και οι πιο «εύκολοι» προς διόρθωση. Επίσης, οι δυναμικές που αναπτύσσονται στο στράτευμα εξηγούν τα μαζικά περιστατικά απειθαρχίας που παρουσιάστηκαν την επαύριο αποτυχημένων και πολύνεκρων επιθέσεων όπως αυτά του γαλλικού στρατού στις εαρινές επιχειρήσεις του 1917 ή του γερμανικού τους τελευταίους μήνες του πολέμου.

Όταν συνυπάρχουν οι τρεις αυτοί παράγοντες, τότε ο κρίσιμος παράγοντας που θα οδηγήσει στη ριζοσπαστικοποίηση των στρατιωτών είναι η ιδεολογική διάσταση. Σε όλες τις περιπτώσεις υπήρχαν στρατιώτες που δεν πειθάρχησαν σε διαταγές για ιδεολογικούς λόγους, ωστόσο πέρα από τα μεμονωμένα αυτά περιστατικά, μεγαλύτερο αντίκτυπο είχαν οι συντονισμένες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση που στηρίζονταν από κάποιο πολιτικό κόμμα. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν οι Μπολσεβίκοι στη Ρωσία καθώς και, σε μικρότερο βαθμό, η δραστηριότητα του USPD στη Γερμανία. Το ιδεολογικό υπόβαθρο αυτής της πολιτικής ήταν ο επαναστατικός ντεφαιτισμός, της «Αριστεράς του Zimmerwald» που διακηρύχθηκε το 1915 από τον Λένιν και βρήκε πρακτική εφαρμογή με τον μπολσεβικισμό του μετώπου στη Ρωσία οδηγώντας στην κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους. Μέσω αυτής της ιδεολογίας το Μπολσεβικικό Κόμμα και το USPD παρείχαν πολιτική κάλυψη στη λιποταξία και στις ανταρσίες. Επρόκειτο για τις μοναδικές πολιτικές δυνάμεις σε αυτές τις χώρες που εξέφραζαν τέτοιες απόψεις, καθώς ακόμα και οι σοσιαλδημοκράτες στήριζαν την πολεμική προσπάθεια, συσπειρώνοντας στρατιώτες γύρω από αυτό το αντιπολεμικό πρόταγμα. Η ιδεολογική αυτή διάσταση συμπλήρωνε

¹²²⁷ Stevenson, 1914–1918, ό.π., σ. 217.

τους τρεις άλλους παράγοντες δρώντας καταλυτικά στη ριζοσπαστικοποίηση των πολέμιστων. Από τη στιγμή που συνυπήρχαν και οι τέσσερις παράγοντες αναπτύχθηκε μία αμφίδρομη και δυναμική σχέση ανάμεσα στην προπαγάνδισή του επαναστατικού ντεφαιτισμού και στη διάβρωση του στρατεύματος. Όσο μειωνόταν το ηθικό των στρατιωτών τόσο ευκολότερα η αντιπολεμική ρητορεία εύρισκε ευήκοα ώτα σε αυτούς κατακρημνίζοντας την πολεμική θέληση και οδηγώντας σε στρατιωτικές αποτυχίες και σε περαιτέρω πτώση του ηθικού. Αυτή η αυτοεκπληρούμενη προφητεία υπήρξε ένας παράγοντας του τερματισμού του πολέμου, αλλά και της ριζοσπαστικοποίησης και κατοπινής κομμουνιστικοποίησης πολλών εκ των πολεμιστών.

Β.2.1.1.2. Ο «μαρασμός» των Ελλήνων πολεμιστών στη Μικρά Ασία

Αν και από τινών ημερών οι πλειότεροι χριστιανοί χαίρουν και ξεχνούν τα βάσανά του ταραχώδους βίου, υπάρχει και μία μερίς που υποφέρει· είναι ο στρατιώτης. Πολλοί υπηρετούν σχεδόν τέσσερα έτη συνεχώς και ούτε λόγος γι' απόλυσιν. Και όμως πολλοί εξ αυτών είναι παντρεμένοι. Πόσον να υποφέρουν οι δυστυχείς ούτοι και αι οικογένειάι των; Αλλά και ποιος στρατιώτης είναι ευχαριστημένος;

Δημήτριος Κεφαλογιάννης (οπλίτης 8ου Συντάγματος Πεζικού),
31 Δεκεμβρίου 1920¹²²⁸

Είμεθα εις το έσχατον σημείον της απελπησίας μας, νηστικοί, άπλυτοι, άξυροι, ακούρευτη (sic), οι ψύρες μας βγάλαν τα μάτια, και το κανόνι μας φοβερίζει, σαν να μας ζητάει την ζωήν, τέλος σαν είδωλα έχουμε γίνη

Γεώργιος Κανελλόπουλος (οπλίτης 11ου Συντάγματος Πεζικού),
23 Αυγούστου 1921¹²²⁹

Η ριζοσπαστικοποίηση μερίδας στρατιωτών, η οποία είχε καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος του 1922–25, ήταν ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε στη Μικρασιατική Εκστρατεία, το οποίο ακολουθούσε σε γενικές γραμμές τις αντίστοιχες εξελίξεις του Μεγάλου Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1.1). Κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας το αρχικά «υψηλό» ηθικό του στρατεύματος «συν τω χρόνω υπέστη συνεχή κάμψιν και προϊούσαν χαλάρωσιν, παρά τας εκάστοτε αναλαμπάς, ώστε τον Αύγουστο του 1922 να ευρίσκεται εις χαμηλόν επίπεδον» σχολιάζει χαρακτηριστικά η επίσημη Ιστορία του Γενικού Επιτελείου Στρατού.¹²³⁰

¹²²⁸ Δημήτριος Κεφαλογιάννης. *Οδοιπορικό. Σμύρνη, Ιούνιος 1920–Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*, επ. Αγγελική Καραπάνου-Παλόγλου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σσ. 102-103.

¹²²⁹ Γεώργιος Κανελλόπουλος, *Ιστορία ενός στρατιώτη*, επ. Παναγιώτης Γρηγορίου, Επιτάλειο Ηλείας 2008, σ. 91.

¹²³⁰ Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας, ό.π., σ. 342.*

Οι επιθετικές επιχειρήσεις του Αυγούστου του 1921 προς την Άγκυρα αποτέλεσαν το σημείο καμπής για τη μεταστροφή του κλίματος στον Ελληνικό Στρατό. Στις παραμονές της οριστικής απόφασης για την πορεία προς την Άγκυρα σε ερώτημα της Στρατιάς προς τους σωματάρχες και τους μεράρχους για την επιθυμία των στρατιωτών ως προς τη συνέχιση της εκστρατείας, η απάντηση ήταν ότι μολονότι οι άνδρες ήταν κουρασμένοι και ήθελαν να επιστρέψουν στις εστίες τους «δυναται να υποστώσι την θυσίαν ταύτην, υπό τον όρον όπως περατωθή ο πόλεμος και επανέλθωσιν εις τας εστίας των».¹²³¹ Η κρίση ηθικού που έπληξε τον Ελληνικό Στρατό την επιούσα των προς την Άγκυρα επιχειρήσεων οφείλετο σε πολυάριθμες αιτίες. Αρχικά, ένας κρίσιμος παράγοντας ήταν η πολυπόθητη αποστράτευση που δεν πραγματοποιήθηκε μετά τις επιχειρήσεις του Αυγούστου του 1921. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1921 για τους στρατιώτες «η μόνη ασχολία ήτο [...] να παρακολουθούν τας Ελληνικάς εφημερίδας και ν' αναζητούν παντού ειδήσεις περί αποστρατεύσεως».¹²³² Μία από αυτές τις ανεκπλήρωτες υποσχέσεις προήλθε μάλιστα εκ των στηλών της *Καθημερινής*. Η ναυαρχίδα του αντιβενιζελισμού ανέφερε ότι μεταξύ των υποχρεώσεων που έχει να πραγματοποιήσει η Ελλάδα μετά τις θερινές επιχειρήσεις του 1921 ήταν ότι «θα αποστρατεύση [...] τους παλαίμαχους των πολεμιστών της –ήδη παρασκευάζεται προς τούτο– και θα επιδοθή εις τα έργα της».¹²³³ Η παράταση της λύσης του Μικρασιατικού ζητήματος ευθυνόταν για το αίσθημα απελπισίας που αναπτύχθηκε στους στρατιώτες, όπως υποστήριζαν σε συνεντεύξεις τους, στα τέλη Αυγούστου 1922, οι δύο αρχιστράτηγοι Αναστάσιος Παπούλας και Γεώργιος Χατζηανέστης.¹²³⁴ Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε στο ημερολόγιό του ο υπολοχαγός του 8ου Συντάγματος Παντελής

¹²³¹ Παρατίθεται σε Θεοφανή Κοπανιτσάνου, «Μικρά Ασία (Οκτώβριος 1921–Ιούλιος 1922). Το δεκάμηνο της επιχειρησιακής αδράνειας και η επίδραση του στον ψυχισμό και στο φρόνημα του Ελληνικού Στρατού», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 48.

¹²³² Μιχαήλ Λ. Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918–1922)*, Τυπ. Κλεισούνη, Αθήναι 1950, σ. 248. Νωρίτερα, τον Μάρτιο του 1921 όταν είχε ψευδώς διαδοθεί ότι επίκειται ανακωχή ο Μικρασιάτης δεκανέας Χαράλαμπος Πληζιώτης, του 30ού Συντάγματος Πεζικού, σημείωνε στο ημερολόγιό του ότι η ανακωχή και η ειρήνη ήταν «πόθοι ευσεβείς των καημένων των φαντάρων», ενώ λίγο αργότερα σχολιάζοντας την είδηση του θανάτου του τοποτηρητή του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Προύσης Δωρόθεου) έγραφε: «Δεν επέθαινε καλλίτερα αυτός που διέταξεν την επίθεσιν. Τι κρίμα αλήθεια!». Πληζιώτης, *ό.π.*, σ. 194, 197 (καταγραφές 3 και 8 Μαρτίου 1921). Το φθινόπωρο του 1921 πραγματοποιήθηκε μία περιορισμένη απόλυση βοηθητικών εφέδρων (οδοντιάτρων, νοσοκόμων, οδηγών αυτοκινήτων κλπ.) παλαιότερων κλάσεων λόγω του οικονομικού κόστους. Βλάσσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία*, *ό.π.*, σ. 71, υπ. 140.

¹²³³ *Καθημερινή*, 4/9/1921, «Ο Σαγγάριος». Λίγες ημέρες αργότερα σε άλλο κύριο άρθρο της έκανε λόγο για παγίωση της «μικρασιατικής μεθορίου», η οποία «θα επιτρέψη να επιτευχθή η αποστράτευση των εφέδρων μας». *Καθημερινή*, 13/9/1921, «Η αποκατάστασις».

¹²³⁴ Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, *ό.π.*, σ. 334.

Πρινιωτάκις, στις 15 Μαρτίου 1922, «η κατάσταση του στρατού μας από ημέρας εις ημέρα αποβαίνει απελπιστική από πάσης απόψεως και διότι πουθενά δεν φαίνεται το τέλος του πολέμου».¹²³⁵

Στην ανυπομονησία για την υποσχόμενη αποστράτευση προστέθηκαν και αντικειμενικοί παράγοντες όπως η άσχημη διατροφή,¹²³⁶ ο ελλιπής εφοδιασμός, οι δυσχερείς καιρικές συνθήκες, η αίσθηση ότι οι θυσίες της εκστρατείας προς την Άγκυρα ήταν μάταιες, η ατιμωρησία των λιποτακτών, η αποστροφή των πρόσω για τα μετόπισθεν,¹²³⁷ η αίσθηση αδράνειας που επικρατούσε,¹²³⁸ οι καθυστερήσεις στη μισθοδοσία καθώς και οι προαγωγές αξιωματικών χωρίς ιδιαίτερη δράση με κομματικά κριτήρια.¹²³⁹ Επίσης, σε επίπεδο αξιωματικών πέραν των οπλιτών και πολλοί χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί επιθυμούσαν τον τερματισμό του πολέμου ήδη από το φθινόπωρο του 1921, γεγονός που έχει σημασία καθώς αυτοί οι κατώτεροι αξιωματικοί βρίσκονται σε εγγύτητα με τον κοινό οπλίτη.¹²⁴⁰ Οι πολιτικές έριδες μεταξύ των αξιωματικών, οι προαγωγές, οι παρασημοφορήσεις και οι ευνοϊκές τοποθετήσεις αξιωματικών με κομματικά κριτήρια, η αντιβασιλική προπαγάνδα, και τα κελεύσματα των βενιζελικών αξιωματικών της Εθνικής Άμυνας από

¹²³⁵ Παντελής Πρινιωτάκις, *Ατομικόν ημερολόγιον. Μικρά Ασία, 1919–1922*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1998, σ. 186.

¹²³⁶ Για την πείνα που υπήρχε ορισμένες φορές στο στράτευμα χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του (τότε επιλοχία) Κωνσταντίνου Ντάμπου κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων Ιουνίου–Ιουλίου 1921: «Καθ’ οδόν βρήκαμε ένα κοπάδι πρόβατα [...] οι φαντάροι από την πείνα τους άφηναν τη φάλαγγα και έτρεχαν στο κοπάδι, αρπούσαν ένα πρόβατο και για να μην καθυστερήσουν πολύ άνοιγαν την κοιλιά του ζώου, του έβγαζαν τα συκώτια και τα έβαζαν στο σακιδίό τους». Κωνσταντίνος Ντάμπος, *Μικρά Ασία 1914–1922. Το χρονολόγιο του ανθυπασιιστή Κωνσταντίνου Ντάμπου*, Πελινναίο, Χίος 2005, σ. 34. Ευχαριστώ τον Γιάννη Μακριδάκη για την παραχώρηση ενός αντιτύπου της εν λόγω σπάνιας έκδοσης.

¹²³⁷ Ενδεικτικά βλ. το άρθρο της εφημερίδας του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων για την «ομίχλη» που υπάρχει στην Αθήνα για το μέτωπο καθώς και για την «οσμή σαπίλας» που καταφθάνει μαζί με τις αθηναϊκές εφημερίδες. *Φούντα* (5/42 Σύνταγμα ευζώνων, Τ.Τ. 922), 10/6/1922, «Μια απάντησις...».

¹²³⁸ «Έτσι άτονα, αδιάφορα, κυλούσαν οι μέρες, οι βδομάδες, οι μήνες, γράμματα δεν παίρναμε, επιταγές δεν εξαργυρώνονταν, συσσίτιο φτωχικό και οι στρατιώται δυσανασχετούσαν, αλλά δεν το φανέρωναν, πάντως υπήρχε μια διάχυτη δυσφορία και όλων η ευχή ήταν “καλή πατρίδα”», έγραφε στις αναμνήσεις του ο δεκανέας Στέφανος Ζάχος, που υπηρετούσε ως τηλεγραφητής στο Α΄ Σώμα Στρατού στο Μπιλιτζέ κοντά στην εξέχουσα του Αφιόν Καραχισάρ, όπου επικεντρώθηκε η τουρκική αντεπίθεση. Στέφανος Ε. Ζάχος, *Αναμνήσεις ενός Βεροιώτη*, Βέροια 1979, σ. 40.

¹²³⁹ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία*, ό.π., σσ. 248-249, 253-255, 300-305, 337· Κλεάνθης Κ. Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία, 1919–1922*, Αθήνα 1959, σσ. 231-232· Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας*, ό.π., σσ. 342-344· Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919–1922*, μετ. Λίνα Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, σσ. 433-434, 480-481· Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σσ. 332-337· Κοπανιτσάνου, ό.π., σσ. 49-55, 89-97.

¹²⁴⁰ Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία*, ό.π., σσ. 230-231· Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σσ. 334-335.

την Κωνσταντινούπολη εναντίον των μετаноεμβριανών κυβερνήσεων επίσης συνέβαλλαν περαιτέρω στη διάβρωση του ηθικού στο στράτευμα.¹²⁴¹ Όλοι αυτοί οι παράγοντες οδήγησαν στον «μαρασμό» των Ελλήνων στρατιωτών.¹²⁴²

Πέραν αυτών των παραγόντων πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι προϋπήρχε ένα αντιπολεμικό αίσθημα το οποίο εκφράστηκε, εντός του πλαισίου του Εθνικού Διχασμού, με το κίνημα των Επιστράτων το 1916–17 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). Μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα το 1917 για την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας και τη διατήρηση υψηλού ηθικού στο στράτευμα ακολουθήθηκε μία κυβερνητική πολιτική «καρότου και μαστίγιου» με την αναβάθμιση της παρεχόμενης περίθαλψης για τις οικογένειες των επιστρατευμένων ανδρών και την ταυτόχρονη αυστηροποίηση του νομοθετικού πλαισίου για τη λιποταξία και την ανυποταξία (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III). Το 1921–22 οι δύο παράγοντες αυτού του «σιωπηρού συμβολαίου»¹²⁴³ μεταξύ των επιστρατευμένων και του Κράτους είχαν εξασθενήσει. Αρχικά, τα εφεδρικά επιδόματα διανεμόνταν με σημαντικές καθυστερήσεις εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών. Τον Οκτώβριο του 1921 γινόταν ακόμα προσπάθειες να πληρωθούν τα επιδόματα του Αυγούστου και του Σεπτεμβρίου, ενώ τον Μάιο του 1922 θεωρούταν «αληθές κατόρθωμα» του υπουργού Περιθάλψεως Μάρκου Θεοδωρίδη ότι καταβλήθηκαν τα καθυστερούμενα επιδόματα τεσσάρων μηνών στις οικογένειες των εφέδρων, όχι όμως όλων καθώς πολλές επαρχιακές επιτροπές χρωστούσαν ακόμα αρκετών μηνών επιδόματα.¹²⁴⁴ Αυτά τα οικονομικά προβλήματα στα μετόπισθεν επηρέαζαν τους στρατευμένους καθώς «εξ επιστολών των

¹²⁴¹ Παναγιώτης Παναγάκος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912–1922*, Αθήνα 1960, σσ. 511–512, 527–531, 539–541· Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας, ό.π.*, σσ. 342–343· Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν (1919–1922). Τ. Έβδομος. Το τέλος της Εκστρατείας 1922. Μέρος Πρώτον. Υποχωρητικοί Αγώνες των Α' και Β' Σωμάτων Στρατού*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1962, σ. 1· Κοπανιτσάνου, *ό.π.*, σσ. 63–70, 84–88. Η ρίψη εντύπων με ηττοπαθές περιεχόμενο καθώς και φυλλάδια που καλούσαν σε λιποταξίες από τους κεμαλικούς με αεροπλάνα πάνω από τις ελληνικές γραμμές επιδείνωναν περαιτέρω την κατάσταση. Γονατάς, *ό.π.*, σ. 185· Χρήστος Α. Σπανομανώλης, *Αιχμάλτοι των Τούρκων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1969, σσ. 36–38. Προκηρύξεις που καλούσαν τους Έλληνες στρατιώτες να αυτομολήσουν στις τουρκικές γραμμές υπογεγραμμένες είτε με (πλαστά) ελληνικά ονόματα στρατιωτών είτε ως «συνάδελφοι τούρκοι στρατιώτες» υπάρχουν σε ΓΕΣ/ΔΙΣ, φ. 306.

¹²⁴² Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγής*, *ό.π.*, σ. 336. Για τις σωματικές και ψυχολογικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι στρατιώτες εκφρασμένες μέσα από τα ημερολόγια τους, βλ. Μαργαρίτα Ν. Δαλεζίου, «Κάθισα στο αντίσκηνο και έγραφα τα πάθη μου» Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου (1919–1922)», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ερμούπολη 2010, σσ. 41–65.

¹²⁴³ Ο όρος «σιωπηρό συμβόλαιο» (tacit contract) είναι του ιστορικού Mehmet Beşikçi και αναφέρεται στην εμπειρία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Μεγάλο Πόλεμο. Βλ. Charalampos Minasidis, «Making Sense of the War (Ottoman Empire/Middle East)», *International Encyclopedia of the First World War*, σσ. 6–7, DOI: 10.15463/ie1418.11344.

¹²⁴⁴ *Αθηναϊκή*, 18/10/1921, «Τα επιδόματα των εφέδρων»· *Πρωτεύουσα*, 14/5/1922, «Μένει ακόμη».

οικογενειών των, ούτοι επληροφορούντο περί της οικτράς οικονομικής καταστάσεως αυτών». ¹²⁴⁵ Παράλληλα, το αυστηρότατο νομικό πλαίσιο για τη λιποταξία και την ανυποταξία (ν. 1013/1917, 1345/1918, βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III) εφαρμοζόταν πλημμελώς. Όπως χαρακτηριστικά τόνιζε η πολεμική έκθεση της V Μεραρχίας, «ουδεμία ποινή επεβάλλετο εις οπλίτην του Μετώπου, λιποτακτούντα διά δεκάτην φοράν και συλλαμβανόμενον». ¹²⁴⁶

Μια τρανταχτή απόδειξη για την κατακόρυφη πτώση του ηθικού ήταν οι λιποταξίες, οι οποίες ήδη από το φθινόπωρο του 1921 είχαν λάβει μαζικό χαρακτήρα. ¹²⁴⁷ Ο υπολοχαγός Παντελής Πρινιωτάκης σημείωνε στο ημερολόγιό του, τον Μαρτίο του 1922, ότι «αι λιποταξίαι πολλαπλασιάζονται καθ' εκάστην ως εκ της παρατηρούμενης γενικώς ατιμωρησίας, αρχίζει δε, δύναται τις να ειπή, γενική διαρροή των Συνταγμάτων εκ των λιποτακτών, και ιδία των Συνταγμάτων του μετώπου». ¹²⁴⁸ Το 1922 ο αριθμός των λιποτακτών κυμαινόταν μεταξύ 11.500 και 80.000 με τον πραγματικό αριθμό να είναι εγγύτερα στο κατώτατο όριο αυτού του φάσματος. ¹²⁴⁹ Πολλές από τις λιποταξίες πραγματοποιούνταν

¹²⁴⁵ Δημήτριος Μουντούρης, *Η Ανεξάρτητος Μεραρχία (Δ. Θεοτόκη)*, Τύποις Κωνσταντίνου Μαυροειδή, Λαμία 1928, σ. 73· Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας*, ό.π., σ. 343.

¹²⁴⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Ζυγούρη, φ. 1.1, «V Μεραρχία. Έκθεσις πολεμική από 1 Αυγούστου μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου 1922», σ. 4.

¹²⁴⁷ Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας*, ό.π., σ. 343· Μπουλαλάς, ό.π., 231-232.

¹²⁴⁸ Πρινιωτάκης, ό.π., σ. 186 (καταγραφή 15ης Μαρτίου 1922).

¹²⁴⁹ Παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των 80.000 αναπαράγεται στη σχετική βιβλιογραφία θεωρείται υπερβολικός. Τον Απρίλιο του 1922 ο Ελληνικός Στρατός, στο σύνολό του όχι μόνον η Στρατιά Μικράς Ασίας είχε δύναμη 320.000 ανδρών (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Ένας τόσο μεγάλος αριθμός λιποτακτών θα σήμαινε ότι το ¼ του στρατού είχε λιποτακτήσει, ένα ποσοστό σαφώς ανώτερο στη Μικρά Ασία εάν αναλογιστούμε ότι από εκεί αναφέρεται ότι προέρχονταν οι λιποταξίες. Εάν ίσχυε ένας τέτοιος αριθμός τότε εκ των πραγμάτων θα είχε ήδη καταρρεύσει ο στρατός καθώς αυτό θα σήμαινε ότι είχε λιποτακτήσει ένας στους τρεις στρατιώτες της Στρατιάς Μικράς Ασίας. Ο αριθμός των 80.000 μπορεί να ερμηνευτεί εάν σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι ανυπότακτοι. Μία εξήγηση για αυτό τον αριθμό παρέχει ο αντιστράτηγος Στέφανος Γεννάδης, διοικητής της Ανωτέρας Στρατιωτικής Διοικήσεως Παλαιάς Ελλάδας. Σύμφωνα με αυτόν την 1η Ιουνίου 1921 οι ανυπότακτοι ήταν 143.418, ωστόσο όπως παραδεχόταν ο πραγματικός αριθμός ήταν 30-40% μικρότερος εξαιτίας λαθών στους στρατολογικούς καταλόγους, θεωρώντας ως πραγματικό αριθμό τις 90.000. Αυτές οι 90.000 δεν παρουσιάστηκαν καν (χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κλάση του 1922 που παρουσιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 1921, βλ. Κεφάλαια Β.1.1 και Β.2.1.6), δεν είναι ότι λιποτάκτησαν από τη Μικρά Ασία, οπότε δεν περιλαμβάνονται καν στους 320.000 τοποθετημένους του Απριλίου του 1922. Οι πραγματικοί λιποτάκτες που είχαν επιστρέψει στην Παλαιά Ελλάδα ήταν το 1922, σύμφωνα πάλι με τον Γεννάδη, 11.500 οπότε αυτός μπορεί να θεωρηθεί ο ελάχιστος αριθμός των λιποτακτών. Οι υπολογισμοί του Γεννάδη σε Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος [λοχαγός], *Ο Ελληνικός Στρατός της πρώτης εκατονταετίας*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 1993 [α' έκδ. 1935], σσ. 88-90. Σύμφωνα με τον Γ. Χατζηανέστη, στη Δίκη των Εξ, όταν ανέλαβε την αρχιστρατηγεία (Μάιος 1922), οι λιποτάκτες στη Στρατιά Μικράς Ασίας ήταν περίπου 14.000 (οι μισοί εξ αυτών Μικρασιάτες) και οι ανυπότακτοι 18.000. Στην ίδια συζήτηση ο Οθωναίος αναφέρει ότι οι ανυπότακτοι συνολικά ήταν 24.000. Βλ. *Η δίκη των Εξ. Τα εστενογραφημένα πρακτικά*, Έκδοσις της «Πρωίας», Αθήναι 1931, σσ. 314-315· Μιχαήλ Π. Παπαστρατηγάκης (επ.), *Ο Αρχιστράτηγος Χατζηανέστης 1863-1922*, Πελασγός, Αθήνα 2002 [α' έκδ. 1927], σ. 245. Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για τις σχετικές παρατηρήσεις του και την παροχή του σχετικού υλικού. Ενδεικτικές αναφορές σε 80.000 σε Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία*, ό.π., σ. 231· Κωνσταντίνος Γ. Πανταζής, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919-1922)*, Δωδώνη, Αθήναι 1966, 86· Κοπανιτσάνου, ό.π.,

όταν κάποιος αδειούχος δεν επέστρεφε στη μονάδα του, γεγονός που οδηγούσε ταυτόχρονα στη μείωση των αδειών σε φαντάρους, η οποία με τη σειρά της οδηγούσε σε περαιτέρω δυσαρέσκεια.¹²⁵⁰ Όπως τονιζόταν σε έκθεση της V Μεραρχίας «διά τους λιποτάκτας του Εσωτερικού ουδέν μέτρον ελαμβάνετο», ενώ «το δε Κράτος, όταν άπαξ απειπειράθη κατά τον χειμώνα να δώσει αδείας, απεδείχθη ανίκανον [...] να επιβληθή και αποστείλῃ εκ νέου τους αδειούχους εις το Μέτωπον μετά την λήξιν της αδείας των».¹²⁵¹

Πέραν των λιποταξιών δεν απουσίαζαν από το στράτευμα και τα περιστατικά απειθαρχίας. Ήδη πριν την πορεία προς την Άγκυρα, μολονότι το ηθικό ήταν γενικώς υψηλό,¹²⁵² υπήρχαν ορισμένα μεμονωμένα περιστατικά. Σε τελετή απονομής ηθικών αμοιβών σε διακριθέντες αξιωματικούς και οπλίτες των επιχειρήσεων από το βασιλιά Κωνσταντίνο στο Εσκή Σεχίρ (18 Ιουλίου 1921) κυριάρχησε το σύνθημα «απόλυσιν», όπως και σε επίσκεψη του πρωθυπουργού Δημητρίου Γούναρη στην IX Μεραρχία στις 29 Ιουλίου 1921.¹²⁵³ Παράλληλα, οι χιλιάδες νέοι τραυματίες και οι άσχημες συνθήκες στα πρόσκαιρα στρατιωτικά νοσοκομεία επέτειναν τη δυσαρέσκεια των τραυματιών.¹²⁵⁴ Τα περιστατικά αυτά γενικεύτηκαν μετά την απογοήτευση των επιχειρήσεων του Σαγγαρίου.

σ. 72. Το ΓΕΣ σημειώνει ότι ο αριθμός των λιποτακτών στα τέλη Μαΐου 1922 «ήτο σημαντικός», ενώ στη ΜΣΝΕ σημειωνόταν ότι «πολλοί υπέπεσαν εις το αδίκημα της λιποταξίας» χωρίς περαιτέρω στοιχεία. Σ.Ι. Γιαννίρης [λοχαγός], «λιποταξία», ΜΣΝΕ, τ. Δ', σσ. 368-369· Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας*, ό.π., σ. 343.

¹²⁵⁰ Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας*, ό.π., σ. 343.

¹²⁵¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Ζυγούρη, φ. 1.1, «V Μεραρχία. Έκθεσις πολεμική από 1 Αυγούστου μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου 1922», σσ. 3-4. Στους «λιποτάκτες εσωτερικού» προστέθηκαν και οι μαζικές ανυποταξίες και λιποταξίες που σημειώθηκαν στη (σφόδρα βενιζελική) Κρήτη από το καλοκαίρι του 1921 έως τον Απρίλιο του 1922. Συνολικά οι λιποτάκτες και ανυπότακτοι Κρητικοί, το 1921-22, ανέρχονταν σε 4.898 σε σύνολο 6.414 κληρωτών της κλάσης του 1922. Νίκος Βαφέας-Μανόλης Βουρλιώτης, «Συλλογική δράση και πολιτική βία στην Κρήτη του Μεσοπολέμου: η "στάσις" του 1921-1922», Αβδελά-Αλβανός-Κουσσούρης-Χαραλαμπίδης (επ.), ό.π., σσ. 151-168, σσ. 155-156.

¹²⁵² Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας*, ό.π., σ. 208.

¹²⁵³ Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σσ. 108-109 (όπου παρατίθενται περιγραφές από ημερολόγια στρατιωτών)· Κοπανιτσάνου, ό.π., σ. 48, υπ. 194 (όπου υπάρχει αναφορά στο αρχείο της ΔΙΣ).

¹²⁵⁴ Η κατάσταση μάλιστα σε αυτά τα νοσοκομεία, σύμφωνα με τον πρίγκιπα Ανδρέα, διοικητή του Β' Σώματος Στρατού (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1921), ήταν «οικτρά, και τόσον απάνθρωπος, ώστε αυτός ο Αρχηστράτηγος (sic) σοβαρώς απεδοκίμασθη υπό των τραυματιών όταν ηθέλησεν ούτος να τους να τους επισκεφθή [στα τέλη Αυγούστου 1921] και να τους αποτείνῃ λόγους παρηγορίας». Μάλιστα «εν Προύσση ηπειλήθη και πραγματική στάσις των αφικνουμένων τραυματιών αποσοβηθείσα μετά πολλού κόπου τη προσωπική επεμβάσει του Υπουργού των Στρατιωτικών». Βασιλόπαις Ανδρέας, *Δορύλαιον-Σαγγάριος 1921*, Αγών, Παρίσι 1928, σσ. 143-144.

Τον Νοέμβριο του 1921 αποδοκιμασίες και φωνές για απόλυση υπήρξαν και σε επιθεωρήσεις του διαδόχου Γεώργιου,¹²⁵⁵ ενώ και σε επιθεωρήσεις του αρχιστράτηγου Γ. Χατζη-ανέστη το καλοκαίρι του 1922 υπήρξαν αποδοκιμασίες «εις τα πλείστα των συν/των δια των κραυγών “αέρα-αέρα” και αλλαχού και δια τενεκεδοκρουσίας».¹²⁵⁶ Παράλληλα, έλαβαν χώρα και ορισμένες στάσεις για τις οποίες δυστυχώς υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες.¹²⁵⁷

Απάντηση του στρατού στην πτώση του ηθικού ήταν η δημιουργία τον Νοέμβριο του 1921 της Επιτροπής Τέρψεως και Ψυχαγωγίας του Στρατιώτου που είχε υποεπιτροπές σε όλες τις στρατιωτικές μονάδες και στόχευε στη δημιουργική ενασχόληση των φαντάρων κατά τη διάρκεια της αδράνειας.¹²⁵⁸ Στη δράση της επιτροπής εντάσσονταν ποικίλες δραστηριότητες όπως θεατρικές παραστάσεις,¹²⁵⁹ κινηματογραφικές προβολές,¹²⁶⁰

¹²⁵⁵ Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία*, ό.π., σ. 231 (περιγράφει την επιθεώρηση στο Οτουράκ και συμπληρώνει ότι «δυστυχώς αυτό έγινε πανταχού όπου επέρασεν ο Διάδοχος»· Πρινωτάκης, ό.π., σσ. 157-158 (ο οποίος ήταν παρών στις 16 Νοεμβρίου 1921 σε επιθεώρηση στο Αχαλάρ)· Ροδάς, ό.π., σ. 254· Γονατάς, ό.π., σ. 184.

¹²⁵⁶ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 317, Κονδύλης προς Βενιζέλο, Πέρα Κωνσταντινούπολης, 8/21 Αυγούστου 1922.

¹²⁵⁷ Ένα σημαντικό περιστατικό απειθαρχίας για το οποίο έχουν εντοπιστεί δυστυχώς αποσπασματικές πληροφορίες έλαβε χώρα τον Ιανουάριο του 1922 στο 49ο σύνταγμα πεζικού. Το ανεξάρτητο αυτό σύνταγμα, το οποίο υπαγόταν τότε στο Α' Σώμα Στρατού, αποτελούνταν από στρατιώτες μεγάλων ηλικιών. Δυστυχώς λίγα είναι γνωστά για το «αντιπειθαρχικό κίνημα» της 3ης Ιανουαρίου 1922, όπως αναφέρεται από τον διοικητή της μονάδας. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι το εν λόγω σύνταγμα δύο φορές αρνήθηκε να εκτελέσει τη εντολή μεταστάθμευσης. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φ. 277, Αντισυνταγματάρχης Α. Κλάδης [49ο Σύνταγμα Πεζικού] προς Νότιο Συγκρότημα (ΙV, VII Μεραρχίες), Τ.Τ. 934, 19 Μαρτίου 1922· Κλεάνθης Κ. Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία*, ό.π., σ. 232· Γονατάς, ό.π., σ. 287· Θεόδωρος Γρηγορόπουλος *Από την κορυφή του λόφου. Αναμνήσεις και στοχασμοί. 1914–1952 & 1959–1962*, Αθήνα [1966], σσ. 40-42· Κωνσταντίνος Δ. Κανελλόπουλος, *Η μικρασιατική ήττα–Αύγουστος 1922*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009, σ. 109. Ένας παλαιός πολεμιστής, το 1934, ανέφερε ότι στο 49ο «οι φαντάροι δέσανε τους αξιωματικούς στα δέντρα, τους πατήσανε ένα γερό στυλιάρι και φύγανε». Κ. Τσαλάρας, «Το αίμα που χάσαμε εμείς ως γίνει παράδειγμα για σας», *Ριζοσπάστης*, 2/8/1934.

¹²⁵⁸ Ροδάς, ό.π., σ. 256· Κοπανιτσάνου, ό.π., σσ. 98-101.

¹²⁵⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Λόγχη* (Β' Σώματος Στρατού, Σταθμός Καζλί-Γκιόλ Χαμάμ, Τ.Τ. 906), 7/5/1922, «Η εβδομάς της... Λόγχης»· *Πυρ* (12ου Πεζικού Συντάγματος, Τ.Τ. 927), 12/6/1922, «Για το θέατρό μας»· *Συνάδελφος* (Σμύρνης), 26/7/1922 «Οι πρωταγωνιστάι του θιάσου της Ανεξαρτήτου Μεραρχίας»· Κώστας Μισσηλίδης, *Πολεμικά Φύλλα από τη Μικρασιατική Εκστρατεία*, Τυπ. Απ. Ι. Μουστουπούλου, Αθήναι 21923, σσ. 297-298· Μουντούρης, ό.π., σσ. 74-75· Πρινωτάκης, ό.π., σ. 190.

¹²⁶⁰ *Φούντα* (5/42 Συντάγματος ευζώνων, Τ.Τ. 922), 24/4/1922, «Γραμμούλες»· Μισσηλίδης, ό.π., σσ. 297-299· Πρινωτάκης, ό.π., σ. 198.

θέατρο σκιών,¹²⁶¹ συναυλίες,¹²⁶² αθλητικούς αγώνες¹²⁶³ και διαλέξεις¹²⁶⁴. Επίσης, εκδόθηκε η επίσημη εφημερίδα της Στρατιάς Μικράς Ασίας, ο *Συνάδελφος*, η οποία εκδιδόταν στη Σμύρνη, με αρχισυντάκτη τον πολεμικό ανταποκριτή του *Εμπρός* Ηλία Βουτιεριδίδη, και η οποία προωθείτο σε όλες μονάδες.¹²⁶⁵ Οι μέθοδοι ψυχαγωγίας που εμφανίστηκαν στο μικρασιατικό μέτωπο δεν ήταν καινοφανείς καθώς με αυτό τον τρόπο είχαν προσπαθήσει να αντιμετωπίσουν την πτώση του ηθικού οι εμπόλεμοι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹²⁶⁶ Εντούτοις, οι προσπάθειες αυτές δεν μπορούσαν να αντιστρέψουν τη ραγδαία πρώτη του ηθικού την περίοδο της πολεμικής στασιμότητας που μεσολάβησε από τις επιχειρήσεις του Αυγούστου του 1921 έως το πέρας της εκστρατείας.

Απότοκο του «μαρασμού» των στρατιωτών ήταν το κλίμα που επικρατούσε στο στράτευμα τον Αύγουστο του 1922, και το οποίο συνόψιζε παραστατικά η έκθεση της V Μεραρχίας, η οποία υπαγόταν από τον Ιούλιο του 1922 στο Α΄ Σώμα Στρατού που έδρευε στον τομέα του Αφιών Καραχισάρ (εξέχουσα του μετώπου):

Το ηθικόν των ανδρών, ιδία των οπλιτών, από του τέρματος της προς τον Σαγγάριον εκστρατείας δεν ήτο εις καλόν σημείον. Οι επιστρατευθέντες οπλίται την άνοιξιν του 1921 είχαν λάβει την υπόσχεσιν παρά των ιθυνόντων ότι μετά ένα ή δύο μήνας θα επανήρχοντο εις τας εστίας των, ενώ η παραμονή των υπό τα όπλα παρετίνετο επ' αόριστον χωρίς ουδεμία ελπίς ειρηνεύσεως να διαφαίνεται. Ο εφοδιασμός των μονάδων του Μετώπου [...] ενεργείτο πλημμελώς. [...] Εγνώσθη εις το Μέτωπον ότι επίκειται αποχώρησις εκ Μ. Ασίας συνεπώς έκαστος Στρατιώτης ήρχισε να θεωρή ως περιττήν πάσαν περαιτέρω θυσίαν.

¹²⁶¹ Κώστας Μισαηλίδης, «Ο καραγκιόζης», *Χρυσσαλίσ*, έτος Α΄, α.φ. 5, 25/8/1926.

¹²⁶² *Συνάδελφος* (Σμύρνης), 5/5/1922, «Μια συναυλία»· *Πατρίς* (Σμύρνης), 9/3/1922 «Από τον κόσμο των προμάχων μας».

¹²⁶³ *Συνάδελφος* (Σμύρνης), 6/5/1922, «Ποδοσφαιρικοί αγώνες», 14/7/1922 «Ιππευτικοί αγώνες»· *Φούντα* (5/42 Συντάγματος Ευζώνων, Τ.Τ. 922), 10/6/1922, «Οι αθλητικοί αγώνες του Β΄ Σώματος Στρατού».

¹²⁶⁴ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία*, ό.π., σ. 249. Ο δημοσιογράφος Κώστας Μισαηλίδης πραγματοποίησε ομιλίες στο μέτωπο το χειμώνα 1921–22 για τις οποίες μάλιστα παρασημοφορήθηκε, το 1923, με τον Πολεμικό Σταυρό. Αλέξανδρος Μακρής, «Κώστας Μισαηλίδης (1883–1955). Η ζωή ενός ανταποκριτή της Μικρασιατικής Εκστρατείας», *Η Μικρασιατική Εκστρατεία του Κώστα Μισαηλίδη. Οι ανταποκρίσεις του από το Μέτωπο (1919–1922)*, επ. Ειρήνη Σαρίογλου, Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών–Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2019, σσ. 31–88, σ. 68, 71, 77. Βλ. επίσης τις ευχαριστήριες επιστολές στρατιωτικών σχηματισμών προς την Μαίρη Χούντερ για τις ομιλίες της στα πρόσω. *Λεύκωμα του Μικρασιατικού Μετώπου της φιλέλληνας Αγγλίδος κ. Μαίρης Χούντερ*, ό.π., σσ. 17, 28–30, 34–36, 48, 50, 52, 54, 58. Σύμφωνα με έναν ακροατή της, η Χούντερ μιλούσε σχετικά με ιστορικά θέματα. Κουτσονικόλας, ό.π., σ. 199.

¹²⁶⁵ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία*, ό.π., σσ. 256–257· Georgia Eglezou, *The Greek Media in World War I and its Aftermath. The Athenian Press and the Asia Minor Crisis*, I.B. Tauris, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2009, ό.π., σσ. 167–168. Στη Βιβλιοθήκη της Βουλής υπάρχει πλήρης η σειρά των 126 φύλλων της (18/3–14/8/1922).

¹²⁶⁶ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War, 1914–1918*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 2000, σσ. 206–209· Jennifer D. Keene, «Sustaining the Will to Fight: The American Army in World War I», Peter Dennis–Jeffrey Grey (επ.), *Raise, Train and Sustain. Delivering Land Combat Power*, Australian Military History Publications, Καμπέρα 2010 σσ. 53–73, σσ. 65–67· Stevenson, *With our Backs*, ό.π., σ. 247, 285, 253.

Ουδέν μέτρον ελαμβάνετο ανακουφίσεως των οπλιτών του Μετώπου δι' αντικαταστάσεως των υπό άλλων εκ του Εσωτερικού. [...] Πάντα ταύτα είχαν προκαλέσει δυσφορίαν, κατάρπτωσιν του ηθικού των ανδρών μέχρι σημείου ώστε να μη δύναται η Διοίκησις να βασίζεται επ' αυτών δια σοβαράς ενέργειας.¹²⁶⁷ Όταν δόθηκε η διαταγή της υποχώρησης στην V Μεραρχία επικρατούσε κλίμα ευφορίας, σύμφωνα με τον Διευθυντή Ελέγχου της, ταγματάρχη Σπύρο Αντωνιάδη:

Όταν μαθεύτηκε η διαταγή της αποχώρησης, οι στρατιώτες άρχισαν να χαίρονται και να πανηγυρίζουν. Αγόραζαν από την καντίνα ποτά και έπιναν λέγοντας ο ένας στον άλλο: εις υγείαν μας καλή πατρίδα. Η πειθαρχία εξαφανίστηκε. Οι στρατιώτες ήσαν έξαλλοι. Μία μόνο ιδέα κυριαρχούσε στο μυαλό τους. Πώς θα φθάσουν το γρηγορότερο στη Σμύρνη. Είδα φαντάρους να σπάζουν σ' ένα βράχο το όπλο τους βλαστημώντας και να το πετάνε για να μη σέρνουν βάρος. [...] Ξεκινήσαμε μπουλούκια, ασύντακτα, φαντάροι και αξιωματικοί, άλλοι στα άλογα όσοι είχαν και άλλοι πεζοπορία, μέσα από χαράδρες και χωράφια προς την κατεύθυνση της Σμύρνης.¹²⁶⁸

Η «ευφορία» των στρατιωτών για την υποχώρηση καταγράφεται και στην επίσημη έκθεση της μεραρχίας: «η κίνησις αυτή προς τα οπίσω επέδρασε σημαντικώς επί του μη εις καλόν σημείον άλλως τε ηθικού των ανδρών». Όσον αφορά την οπισθοχώρηση, από τις 17 Αυγούστου «αι Μονάδες του Πεζικού διαλυμέναι εφάινοντο διαρρέουσai προς Δυσμάς», επρόκειτο για «διαλυθείσαι φάλαγγες παραπαίουσαι και κινούμεναι προς τας διαφόρους διευθύνσεις». Στις 20 Αυγούστου πλέον «εις πάντας τους Στρατιώτας εκυριάρχησε η ιδέα ότι δέον το ταχύτερον να φθάσωσιν εις Σμύρνην», ενώ «οι ημιονονηγοί, απορρίψαντες τας φόρτους των κτηνών, ίππευσαν και επετάχυναν την πορείαν των, τεθέντες πλέον αυτοί επι κεφαλής των τμημάτων Πεζικού». Από αυτή την ημέρα «έπαυσαν να έχωσιν επίδρασιν επί των στρατιωτών ού μόνον αι Διοικήσεις των Μεγάλων Μονάδων αλλά και αυταί αι διοικήσεις Διμοιρητών [...] Ελάχιστοι υπήρξαν οι βαθμοφόροι οίτινες κατά την πορείαν συνεβάδιζον μετά του μεγαλυτέρου μέρους του τμήματός των».¹²⁶⁹

Η κατάσταση αυτή δεν επικρατούσε μόνο στην εν λόγω μεραρχία. Την επομένη της κεμαλικής επίθεσης της 13ης Αυγούστου 1922 η ελληνική αντεπίθεση δεν πραγματοποιήθηκε «λόγω του κλονισμένου ηθικού των ανδρών» και της «απροθυμίας» τους «να πολεμήσωσι» καθώς και των συνεχιζόμενων λιποταξιών, όπως σημείωνε ο τότε λοχαγός

¹²⁶⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Ζυγούρη, φ. 1.1, «V Μεραρχία. Έκθεσις πολεμική από 1 Αυγούστου μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου 1922», σ. 4. Συντάκτης της έκθεσης ήταν ο, τότε λοχαγός και διευθυντής του ΙΙΙου Επιτελικού Γραφείου της V Μεραρχίας (1920–23), Χρ. Ζυγούρης. Βλ. και αντίστοιχες αναφορές σε Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγής*, ό.π., σσ. 331–332.

¹²⁶⁸ Αντωνιάδης, ό.π., σ. 49.

¹²⁶⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Ζυγούρη, φ. 1.1, «V Μεραρχία. Έκθεσις πολεμική από 1 Αυγούστου μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου 1922», σ. 8, 14, 18–19.

Κλεάνθης Μπουλαλάς (διευθυντής του ΙΙΙου Επιτελικού Γραφείου της Ι Μεραρχίας).¹²⁷⁰ Η διάλυση των μονάδων δεν ήταν αυτόματη ούτε οριζόντια, ωστόσο μαρτυρίες όπως αυτές αποτελούν μία μικρογραφία του βαθμού που είχε αποσαθρωθεί το ηθικό του στρατεύματος τον Αύγουστο του 1922.

Συμπερασματικά, από το φθινόπωρο του 1921 και μετά οι αντικειμενικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι στρατιώτες (προβλήματα με σίτιση, ιματισμό, άσχημος καιρός κλπ.) σε συνδυασμό με τη συνέχιση του πολέμου και με τις ατέρμονες συζητήσεις για ειρήνευση, κατακρήμνισαν την πολεμική θέληση του Ελληνικού Στρατού. Οι λιποταξίες και τα περιστατικά απειθαρχίας αυξήθηκαν, ενώ οι φαντάροι περίμεναν εναγωνίως τον πολυπόθητο τερματισμό του πολέμου και την επιστροφή στις εστίες τους. Εντός αυτού του πλαισίου, το αντιπολεμικό αίσθημα άνθισε και πραγματοποιήθηκαν ορισμένες οργανωμένες αντιπολεμικές δράσεις στο στράτευμα.

Β.2.1.1.3. Οι αντιπολεμικοί πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο

Είνε αναντίρρητον, ότι εκ της σχολής του μετώπου ανέκυψαν εκ του στρατευθέντος λαού μορφαί ικαναί, όπως παρασύρουν απαίδευτα πλήθη εις το δίκτυον του ανατρεπτισμού.

Αχιλλέας Καλευράς (βενιζελικός πολιτευτής), 1924¹²⁷¹

Και πώς να μη νοσταλγήση [ο στρατιώτης], πώς να μην επιδιώξη να γυρίση στο χωριό του; [...] Ο πόθος του αυτός γενότανε συνείδησι, μπροστά στην οποία υποχωρούσε το κάθε τι.

Σεραφείμ Μάξιμος (ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ), 1930¹²⁷²

Η εμπειρία του πολέμου μπορεί να αλλάξει τις πολιτικές πεποιθήσεις των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτόν.¹²⁷³ Πέρα από τις μεμονωμένες περιπτώσεις ανάπτυξης ενός αντιπολεμικού αισθήματος έως το 1919, κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας

¹²⁷⁰ Παρατίθεται σε Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγής*, ό.π., σ. 331. Όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε μεταγενέστερα, το 1924, ο Βρετανός πρέσβης Charles Bendinck στην Αθήνα την «πανωλεθρία» (débatle) του 1922: «τη στιγμή που ο Έλληνας στρατιώτης, πεπεισμένος ότι αργά ή γρήγορα θα εγκατελείπεται η Ανατολία, τελικά αποκαρδιωμένος σταμάτησε ακόμα και να προσποιείται ότι πολεμάει». ΤΝΑ/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, Annual Report, 1923, σ. 71.

¹²⁷¹ Αχ. Καλευράς, «Η διδασκαλία της καταστροφής», *Ελεύθερον Βήμα*, 9/9/1924.

¹²⁷² Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 1975, σ. 20.

¹²⁷³ Για παράδειγμα, ο Πολύδωρος Δανιηλίδης (γράφοντας βέβαια με χρονική απόσταση από τα γεγονότα) σημείωνε ότι η οδυνηρή εμπειρία του από τη μάχη της Δοϊράνης, τον Σεπτέμβριο του 1918, τον οδήγησε να αναπτύξει μία αντιπολεμική συνείδηση. Αυτή η αντίληψη αποτέλεσε η «μαγιά» ώστε τον επόμενο χρόνο ένας κομμουνιστής λοχίας να τον «μυήσει» στη μαρξιστική ιδεολογία την οποία ακολούθησε για την υπόλοιπη ζωή του. Πολύδωρος Δανιηλίδης, *...Ο Πολύδωρος θυμάται*, Εκτός των Τειχών, Αθήνα 2018, σσ. 51-

εμφανίστηκαν και συλλογικές αντιπολεμικές δραστηριότητες στο στράτευμα. Η εμφάνιση αντιπολεμικών πυρήνων στο μικρασιατικό μέτωπο ήταν ένας τρόπος έκφρασης του αντιπολεμικού αισθήματος που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας της πολυετούς πολεμικής υπηρεσίας θητείας και εκφράστηκε πιο δυναμικά την επαύριον της αποτυχίας στον Σαγγάριο και της προσμονής για τον τερματισμό της. Όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια, οι αντιπολεμικές αυτές δραστηριότητες εντάσσονται στο πλαίσιο των αντίστοιχων εξελίξεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που έχουν παρουσιαστεί. Επίσης, στην ελληνική περίπτωση υπάρχει και ο ιδεολογικός παράγοντας με το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ) να ενθαρρύνει τις δραστηριότητες αυτές, χωρίς ωστόσο να τις καθοδηγεί πάντοτε πλήρως, όντας πάντως το μοναδικό κόμμα που κατέκρινε την εκστρατεία.¹²⁷⁴

Ήδη πριν την ίδρυση του ΣΕΚΕ, ελληνικές σοσιαλιστικές οργανώσεις ήταν αντίθετες στον πόλεμο. Η Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης, η κυριότερη σοσιαλιστική οργάνωση στην Ελλάδα πριν το 1918, είχε υιοθετήσει από την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου ουδέτερόφιλη και αντιπολεμική πολιτική. Η Φεντερασιόν ήταν η μοναδική ελληνική οργάνωση που παρακολουθούσε την κίνηση του Zimmerwald (χωρίς να συμμετέχει σε αυτή) τασσόμενη υπέρ της πλειοψηφούσας άποψης για άμεσο τερματισμό του πολέμου και «ειρήνη χωρίς προσαρτήσεις και αποζημιώσεις με βάση την εθνική αυτοδιάθεση».¹²⁷⁵ Ο Νίκος Γιαννιός και το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, μολονότι το 1915 είχαν ταχθεί υπέρ της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο, επέκριναν την επιστράτευση του 1917, όχι όμως αποκλειστικά για ιδεολογικούς λόγους. Όπως εξηγούσε ο Ν. Γιαννιός, ο οποίος τον Μάιο του 1917 προσχώρησε στην Προσωρινή Κυβέρνηση, μία νέα επιστράτευση θα εμπόδιζε την παγίωση του νέου καθεστώτος λόγω της αντιπολεμικής στάσης της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού η οποία είχε αποκρυσταλλωθεί από τη βασιλική προπαγάνδα των προηγούμενων ετών. Επικριτική στάση στις επιστρατεύσεις του 1917–18 υιοθέτησαν και ο *Ριζοσπάστης* καθώς και η Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση.¹²⁷⁶

54. Ο Π. Δανιηλίδης (1899–1989) καταγόταν από το Κουρί της Νικομήδειας. Το 1915 ήρθε στην Ελλάδα για να καταταχθεί εθελοντικά στην επιστράτευση του 1915–16, αίτημα το οποίο ωστόσο δεν έγινε δεκτό από τις στρατιωτικές αρχές λόγω του νεαρού της ηλικίας του. Όντας βενιζελικός, τον Μάρτιο του 1917, κατατάχθηκε εθελοντικά στο στρατό της Εθνικής Αμύνης, όπου μεταξύ άλλων έλαβε μέρος στις μάχες του Σκρά και της Δοϊράνης. Κατά το Μεσοπόλεμο, ήταν μέλος της Ενωσης Παλαιών Πολεμιστών Φιλιππικών (βλ. παρακάτω) στέλεχος του ΚΚΕ, συμμετείχε στον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό κατά τη διάρκεια της Κατοχής και στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος κατά τον Εμφύλιο, ενώ μεταπολεμικά στήριξε τον Ν. Ζαχαριάδη και αργότερα, το 1976, υπήρξε εκ των ιδρυτών του ΚΚΕ (μ-λ).

¹²⁷⁴ Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 277.

¹²⁷⁵ Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σσ. 69, 79–80· Hering, ό.π., τ. Β΄, σσ. 970–971.

¹²⁷⁶ Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σ. 72, 104–105· Hering, ό.π., τ. Β΄, σ. 971.

Τον Νοέμβριο του 1918 ιδρύθηκε το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ). Στις αρχές του κόμματος που ψηφίστηκαν στον ιδρυτικό του συνέδριο (17–23 Νοεμβρίου 1918), και οι οποίες ήταν επηρεασμένες από τις μπολσεβικικές θέσεις, συμπεριλαμβανόταν η αποχή κατ' αρχήν από κάθε πόλεμο, η πολιτική ειρήνης, συνεννοήσεως και ειλικρινούς συνεργασίας με όλα τα κράτη καθώς και το αίτημα για εισαγωγή του θεσμού του δημοψηφίσματος για ζητήματα επιστράτευσης, πολέμου και διεθνών συνθηκών. Επίσης, στο «υπόμνημα επί των εξωτερικών ζητημάτων» που υιοθετήθηκε ενόψει της Συνδιάσκεψης Ειρήνης των Παρισίων υποστηριζόταν η «έναρξις δημοσίων διαπραγματεύσεων προς συνομολόγησιν γενικής ειρήνης άνευ προσαρτήσεων και αποζημιώσεων επί τη βάσει του δικαιώματος των λαών να διαθέτουν ελευθέρως τα καθ' εαυτούς», υιοθετούταν πλήρως δηλαδή το μανιφέστο του Zimmerwald (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1.1). Επίσης, αξιωνόταν η άμεση εκκένωση όσων περιοχών ήταν «κατειλημμένες» από ξένους στρατούς τη δεδομένη στιγμή, την κατάργηση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, την άμεση αποστράτευση και το γενικό αφοπλισμό. Τέλος, θεωρούσε ως μοναδική βιώσιμη λύση στα Βαλκάνια την ίδρυση μίας «Βαλκανικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας».¹²⁷⁷

Στο Α' Εθνικό Συμβούλιο του ΣΕΚΕ, στις 23 Μαΐου 1919, λίγο μετά την άφιξη του Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη το κόμμα καλούσε σε γενική αποστράτευση και ανάκληση «όλων των κατά των επαναστατημένων χωρών δρώντων στρατευμάτων», υπονοώντας τις εν εξελίξει εκστρατείες στην Ουκρανία όσο και στη Μικρά Ασία. Στις αποφάσεις για τα διεθνή ζητήματα το Εθνικό Συμβούλιο διαμαρτυρόταν «με αγανάκτησιν κατά της εκστρατείας των δυνάμεων εναντίον της ρωσικής δημοκρατίας, η οποία εκστρατεία αποτελεί φανεράν προσπάθειαν προς κατάπνιξιν της εκδηλωθείσης ήδη κοινωνικής επαναστάσεως», και κατήγγειλε ως «ιμπεριαλιστικό» τον «παρόντα πόλεμο», δηλαδή τη Μικρα-

¹²⁷⁷ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 7-8, 11-13· Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. *Πρακτικά*, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1982, σσ. 82-85, 136-147· Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σσ. 249-283· Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, σσ. 23-31· Hering, ό.π., τ. Β', σσ. 979-983· Αλέξανδρος Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 155-201, σσ. 158-159. Οι απαρχές της ιδέας για την ίδρυση μίας «Βαλκανικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας» βρίσκονται στις απόψεις περί δημιουργίας ενός «Βαλκανικού Συνδέσμου» που είχε υποστηρίξει, το 1915, ο Ν. Γιαννιός από τις σπύλες των *Σοσιαλιστικών Φύλλων*. Σύμφωνα με τον Γιαννιό, αυτή η πολιτική, αν και εκκινούμενη από σοσιαλιστικά εφελκύδια, θα ευνοούσε τη συμπάραταξη όλων των βαλκανικών κρατών με την Αντάντ καθώς και την οριστική εκτόπιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα Βαλκάνια. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σσ. 73-74.

σιατική Εκστρατεία, «τον οποίον, εκμεταλλευθέντες την ευπιστίαν των λαών, παρέστησαν [οι αστοί] ως πόλεμον υπέρ της ελευθερίας και του δικαίου».¹²⁷⁸ Η σκλήρυνση στη στάση του κόμματος ως προς τον πόλεμο δεν ήταν τυχαία, καθώς πέρα από την Ουκρανική και Μικρασιατική Εκστρατεία που είχαν ξεκινήσει τους μήνες που μεσολάβησαν, στο Α' Εθνικό Συμβούλιο αποφασίστηκε η αποχώρηση του κόμματος από τη Β' Διεθνή διότι «τα στοιχεία που [την] απαρτίζουν [...] επρόδωσαν τη σοσιαλιστικήν ιδεολογίαν συμπτράπτοντα με τας αστικές κυβερνήσεις κατά το διάστημα του πολέμου». Κατόπιν δόθηκε η εντολή στην Κεντρική Επιτροπή του κόμματος «να προπαρασκευάση το έδαφος για την προσχώρησιν εις την Γ' Διεθνή», που είχε ιδρυθεί τον Μάρτιο του 1919.¹²⁷⁹

Στο Β' Συνέδριο του κόμματος (5–12 Απριλίου 1920), όπου το κόμμα προσέλαβε τον προσδιορισμό «Κομμουνιστικό» –ΣΕΚΕ(Κ)– επικυρώθηκαν οι αποφάσεις του Α' Εθνικού Συμβουλίου για την αποχώρηση από τη Β' Διεθνή και διακηρύχθηκε η «οργανική προσχώρηση» του κόμματος στη Γ' Διεθνή, της οποίας το κόμμα πλέον θα δεχόταν τις αρχές και τα ψηφίσματα. Η διαδικασία όμως της ένταξης στη Γ' Διεθνή δεν ολοκληρώθηκε πάρα μόλις το 1924, όταν το κόμμα αποδέχθηκε τελικά τους «21 όρους» της Γ' Διεθνούς και έγινε πλήρες μέλος της (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.5).¹²⁸⁰

Σε κάθε περίπτωση, από τον Ιούνιο του 1920, οπότε και ο *Ριζοσπάστης* έγινε επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του ΣΕΚΕ, η εφημερίδα ξεκίνησε την ανοιχτή επίθεση στο ελληνικό κράτος κατηγορώντας το ότι εξυπηρετούσε ιμπεριαλιστικά συμφέροντα των προστατών του, ενώ στη συνέχεια καταδίκασε την Συνθήκη των Σεβρών. Μάλιστα στη συζήτηση για την επικύρωση της Συνθήκης στο ελληνικό κοινοβούλιο, στις 25 Αυγούστου 1920, ο βουλευτής (προερχόμενος από την Φεντερασιόν) Αλβέρτος Κουριέλ έκανε από

¹²⁷⁸ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 24-25, 28. Πρβλ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 278.

¹²⁷⁹ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 31. Άλλη μία σημαντική «στροφή» στις διακηρύξεις του κόμματος, επηρεασμένη από την ίδρυση της Γ' Διεθνούς, μεταξύ του ιδρυτικού συνεδρίου και του Α' Εθνικού Συμβουλίου ήταν η στάση της ως προς την ΚτΕ. Τον Νοέμβριο του 1918 στο ιδρυτικό συνέδριο ζητούσαν ο «άμεσος σχηματισμός της Κοινωνίας των Εθνών προς εξασφάλισιν της ανεξαρτησίας απάντων», ενώ στο Εθνικό Συμβούλιο καταδικαζόταν η διεθνής αυτή οργάνωση. Στο ίδιο, σ. 11, 25. Για τη δημιουργία της Γ' Διεθνούς, η οποία είχε εξαγγελθεί από τον Λένιν στο Zimmerwald (1915), βλ. Γ. Α. Γεωργιάδης, «Η δημιουργία της Τρίτης Διεθνούς», *Κομμουνιστική Επιθεώρησης*, έτος Α', αρ. 3, Μάρτιος 1921, σσ. 137-147· Φόστερ, ό.π., σσ. 364-374· Mazower, *Κυβερνώντας τον κόσμο*, ό.π., σσ. 173-176· McMeekin, ό.π., σσ. 305-307. Αναλυτικά οι αποφάσεις του ιδρυτικού συνεδρίου της Γ' Διεθνούς σε *Θέσεις, αποφάσεις, μανιφέστα των τεσσάρων πρώτων συνεδρίων της 3ης Διεθνούς*, Εργατική Πάλη, Αθήνα 2007, σσ. 43-112.

¹²⁸⁰ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 61-62, 65. Εντωμεταξύ στη Συνδιάσκεψη του κόμματος τον Φεβρουάριο του 1922 είχε διακηρυχθεί ότι το κόμμα «παραμένει πάντοτε αδιασπάστως ηνωμένον με την Γ' Διεθνή», αλλά «θέλει, εις ευθυυτέρον χρόνον, καθορίση στάσιν πλέον σύμφωνον προς τας επιβαλλομένας υποχρεώσεις» απέναντι στις αποφάσεις της Γ' Διεθνούς. Στο ίδιο, σ. 219.

του βήματος τη Βουλής αυτή τη σύνδεση, ενώ και ο Αριστοτέλης Σίδερης τάχθηκε υπέρ της ειρήνης και της αποστράτευσης.¹²⁸¹ Σε ανακοίνωση του κόμματος σχετικά με τη Συνθήκη των Σεβρών, στις 10 Σεπτεμβρίου 1920, πέρα από την καταγγελία των Συνθηκών Ειρήνης του 1919–20 εν γένει, τονιζόταν ότι η ειρήνη αυτή

*περικαλύπτει [...] τον μύθον περί της απελευθερώσεως υπόδουλων πληθυσμών, το ψεύδος περί του δήθεν τερματισμού του πολέμου. Οι υπόδουλοι πληθυσμοί δεν απηλευθερώθησαν. Ο πόλεμος δεν ετελείωσεν. Απλώς διά της ειρήνης ταύτης ετέθησαν αι βάσεις των πολέμων της αύριον.*¹²⁸²

Το θεωρητικό υπόβαθρο αυτής της στάσης τέθηκε παραστατικά από τον Γεώργιο Γεωργιάδη, ηγετικό στέλεχος του ΣΕΚΕ, ο οποίος εξηγούσε ότι η θέση ήταν συνειδητή καθώς βασιζόταν στον «αντιπατριωτισμό» της επιστημονικής μαρξιστικής ιδεολογίας, δηλαδή στην θεμελιώδη αρχή ότι «οι προλετάριοι δεν έχουν πατρίδα». Ακολούθως σημείωνε ότι «τα εθνικά ζητήματα λυόμενα υπό της αστικής τάξεως χρησιμεύουν διά την προσαρμογήν της αστικής τάξεως του έθνους αυτού εις τον ιμπεριαλισμόν και δυσκολεύουν την οργάνωσιν της εργατικής τάξεως». Αυτό ισχυριζόταν ότι θα έπρεπε να είναι το πρίσμα υπό το οποίο θα εξέταζαν τα εθνικά ζητήματα οι Έλληνες σοσιαλιστές,¹²⁸³ των οποίων απώτερος στόχος ήταν η κατάληψη της εξουσίας στα Βαλκάνια και την Ανατολή και η δημιουργία σύμφωνα με τις σοσιαλιστικές αρχές μίας «Σοβιετικής Ομοσπονδίας της Βαλκανικής και των Ανατολικών χωρών».¹²⁸⁴ Ωστόσο, όπως τονίζει ο ιστορικός Σπ. Πλουμίδης, ο «αντιπατριωτισμός» και ο χαρακτηρισμός της Μικρασιατικής Εκστρατείας ήταν μονοδιάστατος καθώς αυτός στρεφόταν εναντίον της ελληνικής πολιτικής και του ελληνικού εθνικισμού, αλλά όχι κατά του αναδυόμενου κεμαλικού εθνικισμού.¹²⁸⁵

Το ΣΕΚΕ(Κ) είχε ως υπ' αριθμόν ένα ζήτημα στο εκλογικό του πρόγραμμα το 1920 την καταπολέμηση «με κάθε μέσον κάθε νέου πολέμου εις το μέλλον και κάθε νέας επι-

¹²⁸¹ Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σσ. 278-279. Βλ. επίσης Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015, σσ. 179-183.

¹²⁸² Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 106-110.

¹²⁸³ «Και αν υπάρχουν εθνικά ζητήματα, τα ζητήματα αυτά αρνούμεθα να τα λύση η αστική τάξις εφόσον υπάρχει σχηματισμένη εργατική τάξις καθοδηγούμενη πολιτικώς υπό του κόμματος»

¹²⁸⁴ Γ. Α. Γεωργιάδης, «Ο σοσιαλισμός και τα εθνικά ζητήματα», *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, έτος Α', αριθ. 6, Ιούνιος 1921, σσ. 345-351, ιδίως σσ. 345-346, 351· Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σσ. 291-292. Η άποψη περί «Σοβιετικής Ομοσπονδίας της Βαλκανικής και των Ανατολικών χωρών» ευθυγραμμιζόταν με την απόφαση της Α' Συνδιάσκεψης των Κομμουνιστικών Κομμάτων της Βαλκανικής για επιδίωξη ίδρυσης της «Βαλκανικής Σοσιαλιστικής Σοβιετικής Δημοκρατίας», που πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1920 και στην οποία συμμετείχε και το ΣΕΚΕ. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, έτος Α', αριθ. 6, Ιούνιος 1921, «Οι αποφάσεις της Α' & Β' Συνδιασκέψεως», σσ. 383-395, 385.

¹²⁸⁵ Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σσ. 281-282.

στρατεύσεως», ενώ ζητούσε «άμεση γενική αποστράτευση και ειρήνη με όλους τους λαούς» καθώς και χορήγηση γενικής αμνηστίας σε όλους τους λιποτάκτες και ανυπότακτους.¹²⁸⁶ Σε ανακοίνωσή του προς τους στρατευμένους μάλιστα, στις 2 Οκτωβρίου 1920, το κόμμα προειδοποιούσε ότι οι εκλογές στο μέτωπο θα ήταν ανελεύθερες κατακρίνοντας ταυτόχρονα την απαγόρευση κυκλοφορίας σοσιαλιστικών εντύπων στα πρόσω. Απευθυνόμενο προς το στρατευμένο λαό ανέφερε στην ανακοίνωση:

*Είναι οκτώ χρόνια τώρα που σκοτώνεστε για να πλουτίζουν λίγοι αχρείοι, οι οποίοι «καθημερινώς σας υπόσχονται την ειρήνη, αλλά η ειρήνη που τόσον ποθείτε δεν θα έρθει ποτέ, εν όσω τον τόπο μας τον κυβερνούν εκείνοι που έχουν συμφέρον να μην πάψουν ποτέ οι πόλεμοι για να πλουτίζουν [...] Σύντροφοι στρατιώται του μετώπου! Καταψηφίσατε τ' αστικά κόμματα που σας στέλνουν να πολεμάτε. Ψηφίσατε τους σοσιαλιστάς υποψηφίους!*¹²⁸⁷

Επίσης, σε προεκλογικές συγκεντρώσεις και προκηρύξεις του κόμματος υπήρχαν αντιπολεμικά συνθήματα με κυριότερο το «Κάτω ο Πόλεμος!». ¹²⁸⁸ Μάλιστα υπήρχαν και περιπτώσεις όπου επιστρατευμένοι που ήταν και μέλη του κόμματος βοηθούσαν στην προεκλογική εκστρατεία. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του τότε λοχία Πολύδωρου Δανιηλίδη στο 29ο Σύνταγμα Πεζικού που στάθμευε στις Σέρρες, αυτός και άλλοι στρατιώτες κολούσαν τα βράδια αφίσες του ΣΕΚΕ(Κ) και ζωγράφιζαν σφυροδρέπανα σε τοίχους κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου.¹²⁸⁹

Μετεκλογικά, ήδη από τις 14 Νοεμβρίου 1920, το ΣΕΚΕ(Κ) προειδοποιούσε ότι το δημοψήφισμα και η επικείμενη επαναφορά του Κωνσταντίνου «αποτελεί πρωτότυπον απόπειραν εξαπατήσεως του λαού όπως εις αυτόν επιρριφθούν αι ευθύνη της συνεχίσεως της επιστρατεύσεως, των νέων πολέμων και της πολιτικής βίας η οποία αύριο θα εκδηλωθή εν ονόματι του επανακάμπτοντος βασιλέως». ¹²⁹⁰ Ενώ και μετά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του 1921 ο Ριζοσπάστης συνέχισε να τονίζει ότι η «ιμπεριαλιστική» πολιτική της χώρας οδηγούσε σε συνέχιση του πολέμου: «ο λαός θέλει την ειρήνη και καταλαβαίνει καλά πως ούτε οι ιμπεριαλισταί της Ευρώπης, ούτε οι ιμπεριαλισταί της χώρας μας είναι σε θέση να του την δώσουν». ¹²⁹¹

¹²⁸⁶ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 124-125.

¹²⁸⁷ Ριζοσπάστης, 4/10/1920, «Το Σοσιαλιστικό Κόμμα προς τους εκλογείς στρατιώτες του μετώπου».

¹²⁸⁸ Ριζοσπάστης, 6/10/1920, «Η κίνησης του κόμματος μας», όπου αναφέρονται το σύνθημα αναφέρεται σε προεκλογικές συγκεντρώσεις σε Λαύριο, Κορωπί και Κερατέα. Πρβλ. Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 144· Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 279.

¹²⁸⁹ Δανιηλίδης, ό.π., σ. 57.

¹²⁹⁰ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 163.

¹²⁹¹ Ριζοσπάστης, 18/10/1921, «Ο λαός θέλει ειρήνην».

Οι θέσεις αυτές του κόμματος βρίσκονται στην κατεύθυνση της άμεσης ειρήνης χωρίς προσαρτήσεις και αποζημιώσεις του μανιφέστου του Zimmerwald και με τις οποίες συμπορεύτηκε η πλειοψηφία των σοσιαλιστικών κομμάτων που ήταν ενάντια στον πόλεμο, απορρίπτοντας ταυτόχρονα την λενινιστική «Αριστερά του Zimmerwald» που υποστήριζε τον επαναστατικό ντεφαιτισμό (βλ. Β.2.1.1.Ι). Το νεοϊδρυθέν κόμμα δεν έφτανε στο σημείο να διακηρύξει ριζοσπαστικότερες λύσεις για τον τερματισμό του πολέμου όπως ο επαναστατικός ντεφαιτισμός, η μετατροπή δηλαδή του μικρασιατικού «ιμπεριαλιστικού» πολέμου σε έναν εμφύλιο ταξικό πόλεμο. Αιτία για αυτό ήταν η αμφιταλάντευση στο εσωτερικό του κόμματος ήδη από την ίδρυσή του ως προς την πολιτική του κατεύθυνση. Η διαμάχη ανάμεσα στη σοσιαλιστική και την κομμουνιστική τάση, ως προς τον πολιτικό προσανατολισμό του κόμματος, αντικατοπτριζόταν γύρω από το ζήτημα της ένταξης στην Γ΄ Διεθνή. Μολονότι, υπήρχαν οι σχετικές αποφάσεις του Α΄ Εθνικού Συμβουλίου (Μάιος 1919) και του Β΄ Συνεδρίου (Απρίλιος 1920), η εαρινή επιστράτευση του 1921, με την αποστολή στο μέτωπο των νεότερων και πιο ριζοσπαστικών στελεχών του κόμματος καθυστέρησε τις εξελίξεις¹²⁹² και οδήγησε στην πιο «συντηρητική» απόφαση της Α΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Φεβρουαρίου του 1922 για την ανάγκη «μακράς νομίμου υπάρξεως» του κόμματος, με σκοπό τη συγκεκριμενοποιημένη και πιο αποτελεσματική προπαγανδιστική δράση στο μέτωπο.¹²⁹³

Παράλληλα με αυτές τις ζυμώσεις του νεαρού ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος αναπτύχθηκαν οι αντιπολεμικοί πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο, οι οποίοι ανέπτυξαν μία αμφίδρομη σχέση με το ΣΕΚΕ(Κ). Η πρώτη φορά που είχαν έρθει σε επαφή οι Έλληνες στρατιώτες με κομμουνιστική αντιπολεμική προπαγάνδα δεν ήταν στη Μικρά Ασία. Ο Ελευθέριος Σταυρίδης, μέλος του ΣΕΚΕ(Κ) από το 1920, σημαίνων στέλεχός του και σφοδρός αντικομμουνιστής κατόπιν (βλ. Παράρτημα 6), ως αιχμάλωτος πολέμου το 1917–18 στην Πλεύνα της Βουλγαρίας, άκουσε εκεί από Βούλγαρους κομμουνιστές, τις τελευταίες ημέρες της αιχμαλωσίας του, για πρώτη φορά αντιπολεμικό κήρυγμα κομμουνιστών.¹²⁹⁴ Εν συνεχεία, κατά τη διάρκεια της Ουκρανικής Εκστρατείας (1918–19) είχαν εμφανιστεί

¹²⁹² Πολλά μέλη του ΣΕΚΕ(Κ) επιστρατεύτηκαν, γεγονός που οδήγησε στην αναβολή του Γ΄ συνεδρίου του κόμματος που ήταν προγραμματισμένο να πραγματοποιηθεί τον Μάιο του 1921 στη Θεσσαλονίκη. *Ριζοσπάστης*, 9/5/1921, «Αναβολή του συνεδρίου του κόμματος». Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α΄, σσ. 197-198.

¹²⁹³ Στο ίδιο, σ. 213.

¹²⁹⁴ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σσ. 12-13.

η «Επιτροπή για τη Διαφώτιση των Στρατιωτών» και η «Ελληνική Κομμουνιστική Ομάδα Οδησού», οργανώσεις καθοδηγούμενες από τους σοβιετικούς, οι οποίες εντασσόντουσαν στη σοβιετική πολιτική για τη «διαφώτιση» των ξένων στρατών που πολεμούσαν την επανάσταση.¹²⁹⁵ Μάλιστα ήδη πριν την έναρξη της εκστρατείας στη Μεσημβρινή Ρωσία, ο ίδιος ο Βενιζέλος, τον Νοέμβριο του 1918, πριν ληφθεί η τελική απόφαση για την ελληνική συμμετοχή, είχε εκφράσει ορισμένες σχετικές ανησυχίες. Συγκεκριμένα, σε τηλεγράφημά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών τόνιζε ότι ο «φόβος μεταδόσεως πνεύματος μπολσεβικισμού κάμνει κυβέρνησιν να ενδιαζή ως προς αποστολήν Στρατού εις Ρωσίαν». Ωστόσο, η σημασία που είχε η ελληνική παρουσία στην Ουκρανία για τη διπλωματική προσπάθεια έκαμψε τους όποιους ενδιασμούς του.¹²⁹⁶

Οι Έλληνες στρατιώτες έγιναν δέκτες κατά την παραμονή τους στην Οδησό μπολσεβικικής προπαγάνδας, η οποία ωστόσο σύμφωνα με τις (περιορισμένες) σχετικές μαρτυρίες δεν είχε κάποιο αξιοσημείωτο αποτέλεσμα.¹²⁹⁷ Η περιορισμένη επίδραση φαίνεται και από το γεγονός ότι η αντίστοιχη προπαγάνδα προς του Γάλλους στρατιώτες οδήγησε σε λιποταξίες και στάσεις, την ίδια στιγμή που ελληνικά στρατεύματα χρησιμοποιήθηκαν από τους Γάλλους για την καταστολή της ανταρσίας στο γαλλικό ναυτικό στη Σεβαστούπολη τον Απρίλιο του 1919.¹²⁹⁸ Σύμφωνα με σοβιετικές πηγές υπήρχαν μερικά

¹²⁹⁵ Philip Carabott, «The Greek 'Communists' and the Asia Minor Campaign», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 99-118, σσ. 103. Κώστας Αυγητίδης, *Η στρατιωτική επέμβαση των καπιταλιστικών χωρών ενάντια στη Σοβιετική Ρωσία και η Ελλάδα (1918-1920)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1999, σσ. 239-240, 243-244. Στους Έλληνες στρατιώτες έφτανε και η εφημερίδα *Κομμουνιστής*, της τοπικής οργάνωσης των Μπολσεβίκων στην Οδησό, η οποία κυκλοφορούσε και στα ελληνικά. Στο ίδιο, σ. 244.

¹²⁹⁶ Παρατίθεται σε Βλάσσης, *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία, ό.π.*, σσ. 96-97.

¹²⁹⁷ Στο πρώτο σχετικό με την Ουκρανική Εκστρατεία βιβλίο που εκδόθηκε στη Σοβιετική Ένωση (Α.Ι. Gukonsky, *Frantsuskaya Interventsia na Yuge Rosii 1918-1919* [Η γαλλική επέμβαση στη νότιο Ρωσία 1918-1919], Μόσχα 1928) σημειωνόταν ότι η προπαγάνδα δεν απέδωσε στην περίπτωση των Ελλήνων, λόγω των δυσκολιών στην επικοινωνία και των πατριωτικών αισθημάτων τους. Παρατίθεται σε Ανδρέας Η. Ζαπάντης, *Ελληνο-σοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, μετ. Αγγελος Σ. Βλάχος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1989, σ. 56. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο συμμετέχων στην εκστρατεία λοχαγός Κλεάνθης Μπουλαλάς. Όπως ανέφερε μάλιστα γινόταν προπαγάνδα και στα ελληνικά από ελληνόφωνους της περιοχής, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Κλεάνθης Μπουλαλάς, *Ιστορία του 2ου Συντάγματος πεζικού 1912, 1913, 1918-1919, 1920*, Τύποις Σ.Κ. Βλαστού, Αθήναι 1921, σσ. 85-87. Αντιθέτως, ένας ανώνυμος στρατιώτης του ΙΙου τάγματος του 34ου Συντάγματος πεζικού (υπογράφει ως «Α.Α.») υποστήριζε, γράφοντας βέβαια στον *Ριζοσπάστη*, ότι πολλοί στρατιώτες επηρεάστηκαν από αυτή την προπαγάνδα. *Ριζοσπάστης*, 16/7/1929, «Η τυχοδιωκτική εκστρατεία της Ουκρανίας», η εν λόγω σειρά άρθρων για την Ουκρανική Εκστρατεία αναδημοσιεύθηκε σε Γιώργης Πικρός (επ.), *Καλπάκι. Φυλακές-Ξερονήσια*, Καρανάσης, Αθήνα 1978, σσ. 61-78. Ωστόσο, σε μεταγενέστερο, επίσης ανώνυμο, άρθρο στο *Ριζοσπάστη* τονιζόταν ότι τα στρατεύματα που βρισκόταν στην Ουκρανία ήταν απολύτως πιστά στη Γαλλική Διοίκηση και δεν είχαν επηρεαστεί από τους μπολσεβίκους. Με αυτό τον τρόπο ο *Ριζοσπάστης* ομολογούσε την περιορισμένη απήχηση της προπαγάνδας στους Έλληνες στρατιώτες. *Ριζοσπάστης*, 5/12/1929, «Πρόγραμμα νέας ουκρανικής εκστρατείας».

¹²⁹⁸ Στις 19 Απριλίου 1919 στασίασαν οι ναύτες στο καταδρομικό *France* και στη ναυαρχίδα *Jean Bart* στη Σεβαστούπολη ζητώντας την αποστράτευσή τους, ενώ τους ακολούθησαν άλλα δέκα πλοία. Την επομένη

κρούσματα απειθαρχίας στο Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα, ενώ ως σημαντικότερο θεωρείται το περιστατικό όπου 70 στρατιώτες του 9ου λόχου της Ι Μεραρχίας αυτομόλησαν στον Κόκκινο Στρατό.¹²⁹⁹ Παρά την έλλειψη επαρκών στοιχείων και την περιορισμένη επιρροή των εκεί αντιπολεμικών πυρήνων, όπως σχολιάζει ο Philip Carabott, η Ουκρανική Εκστρατεία έδρασε έστω για λίγους στρατιώτες ως «κομμουνιστικό πανεπιστήμιο».¹³⁰⁰

Το 1920, άγνωστο πότε ακριβώς, εμφανίστηκε η παράνομη «Κεντρική Επιτροπή Κομμουνιστικών Στρατιωτών του Μετώπου» έχοντας ως στόχο τη «διαφώτιση» των στρατιωτών για τις «πραγματικές» αιτίες του πολέμου και τη διανομή αντιπολεμικού υλικού στο μέτωπο.¹³⁰¹ Ο κεντρικός πυρήνας αυτής της Επιτροπής αποτελούταν από τους Παντελή Πουλιόπουλο, Μιχάλη Οικονόμου (σύνδεσμος με την Κεντρική Επιτροπή του Πολιτικού Γραφείου του ΣΕΚΕ), Ελευθέριο Σταυρίδη, Μιλτιάδη Ζαφειριάδη, Γιώργη Νίκολη, Γιάννη Μοναστηριώτη, Νίκο Μπονάνο, Στέλιο Αρβανιτάκη και Νίκο Ευαγγελόπουλο.¹³⁰²

στασιαστές συμμετείχαν σε διαδήλωση στη Σεβαστούπολη υπέρ της σοβιετικής κυβέρνησης και κατά της συμμαχικής επέμβασης στο Ρωσικό Εμφύλιο. Η διαδήλωση διαλύθηκε από ελληνικές δυνάμεις (τον 10ο λόχο του 2ου Συντάγματος Πεζικού της Ι Μεραρχίας) υπό τις εντολές Γάλλων αξιωματικών με τους επικεφαλής της στάσης να συλλαμβάνονται και να οδηγούνται σε στρατοδικεία. J. Kim Munholland, «The French Army and Intervention in Southern Russia 1918–1919», *Cahiers du Monde Russe*, τ. 22, τχ. 1, Ιανουάριος–Μάρτιος 1981, σσ. 43–66, σσ. 49–50, 61· Andrew Orr, «The Myth of the Black Sea Mutiny: Communist Propaganda, Soviet Influence and the Re-Remembering of the Mutiny», *French History*, τ. 32, τχ. 1, 2018, σσ. 86–105, σσ. 91–92. Βλ. επίσης Αντρέ Μαρτύ [επικεφαλής της Γ' Διεθνούς και πολιτικού διοικητή των Διεθνών Ταξιαρχιών], «Η εξέγερσις των ναυτών της Μαύρης Θάλασσας», *Ριζοσπάστης*, 5/5/1929. Βλ. και τη μαρτυρία του Νίδερ καθώς και τις αναφορές του αρχιστράτηγου Λ. Παρασκευόπουλου και του τότε υπολοχαγού Στ. Σαράφη για την ελληνική συμβολή στην καταστολή της ανταρσίας, Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 39· Σαράφη, *ό.π.*, σ. 162· Κωνσταντίνος Ξ. Νίδερ, *Η Εκστρατεία της Ουκρανίας (Ιανουάριος–Μάιος 1919)*, επι Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, Κέδρος, Αθήνα 2015, σ. 383.

¹²⁹⁹ Η πληροφορία προέρχεται από τον Κώστα Αυγητίδη, ο οποίος χρησιμοποιεί σοβιετική βιβλιογραφία, αλλά δεν αναφέρει συγκεκριμένα στοιχεία. Αυγητίδης, *ό.π.*, σσ. 176–178.

¹³⁰⁰ Carabott, *ό.π.*, σσ. 103–104.

¹³⁰¹ Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 26· Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923–27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνια, Αθήνα 1985, σσ. 91–92· Ζαπάντης, *ό.π.*, σσ. 61–62· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 42–45· Carabott, *ό.π.*, σσ. 109–110.

¹³⁰² Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη*, *ό.π.*, σ. 54· Άγης Στίνας [Σπύρος Πρίφτης], *Αναμνήσεις. Εβδομήντα χρόνια κάτω από την σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης*, Ύψιλον, Αθήνα 2018, σ. 41· Δημήτρης Λιβιεράτος, Παντελής Πουλιόπουλος. Ένας διανοούμενος επαναστάτης, Γλάρος, Αθήνα 1992, σ. 18· Carabott, *ό.π.*, σ. 110. Ο Μ. Οικονόμου, έφεδρος ανθυπολοχαγός, συμμετείχε στο Α' (Νοέμβριος 1918) και Β' Συνέδριο του ΣΕΚΕ (τον Απρίλιο του 1920) ως εκπρόσωπος της Σοσιαλιστικής Εργατικής Νεολαίας Αθηνών. Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ, *ό.π.*, σσ. 23–25· Χρήστος Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922–1943. Λενινιστικό μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989, σσ. 20–23. Ο Ελ. Σταυρίδης υπηρετούσε ως σιτιστής της Α' πυροβολαρχίας του Ι τάγματος του 31ου Συντάγματος πεζικού, το οποίο βρισκόταν στο νότιο υποτομέα Τσιβρίλ-Ναζλή. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, *ό.π.*, σ. 64. Ο Ν. Μπονάνος ήταν έφεδρος ανθυπολοχαγός και υπηρετούσε στα ΤΤ της Σμύρνης. Προερχόταν από τη Σοσιαλιστική Νεολαία Αθηνών και άνηκε στην τάση Κομμουνισμός στα αριστερά του ΣΕΚΕ. Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 45. Ο Στ. Αρβανιτάκης μεταπολεμικά συνδέοταν πολιτικά με την Κομμουνιστική Ένωση, από την οποία προήλθε ο αρχειομαρξισμός. Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *ό.π.*, τ. Α', σ. 503· Γιάννης Ταμτάκος, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Κύκλοι Αντιεξουσίας, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 60–61· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 43· Για τα βιογραφικά των Πουλιόπουλο, Σταυρίδη, Νίκολη, Μοναστηριώτη, βλ. Παράρτημα 6.

Οι Πουλιόπουλος, Μοναστηριώτης, Νίκολης γνωρίζονταν πριν την επιστράτευσή τους καθώς ήταν συμφοιτητές στη Νομική, ενώ η πρώτη τους επαφή με το ΣΕΚΕ ήταν στην Αθήνα στις αρχές του 1919 μέσω του (φοιτητή της Φιλοσοφικής) Οικονόμου.¹³⁰³ Σύμφωνα με την κατάθεση του ταγματάρχη Παναγιώτη Παναγάκου στη Δίκη των Εξ, το 1922, «η έδρα [των κομμουνιστών] ήτο το Ουσάκ»,¹³⁰⁴ μία πόλη που αποτελούσε σιδηροδρομικό και τηλεγραφικό κόμβο για τη Στρατιά. Επίσης, οι αντιπολεμικοί πυρήνες δεν υπήρχαν μόνο στη Μικρά Ασία, με αναφορές να υπάρχουν για το 29ο Σύνταγμα Πεζικού στις Σέρρες όπως και στο εδρεύον στην Αδριανούπολη 50ό Σύνταγμα Πεζικού.¹³⁰⁵

Τα μέλη των αντιπολεμικών ομάδων αυξήθηκαν μετά την εαρινή επιστράτευση το 1921 εν όψει των θερινών επιχειρήσεων καθώς και με την αποστολή από την κυβέρνηση στο μέτωπο απεργών από το Βόλο¹³⁰⁶ και περίπου 300 απεργών σιδηροδρομικών υπαλλήλων, μέρος των οποίων, άγνωστο πόσοι, ήταν κομμουνιστές.¹³⁰⁷ Αρκετοί από τους τελευταίους εντάχθηκαν στο δίκτυο και βοήθησαν στην προώθηση αντιπολεμικού υλικού μέσω των μικρασιατικών σιδηροδρόμων.¹³⁰⁸ Με αυτό τον τρόπο, από το καλοκαίρι του 1921, μέλη των αντιπολεμικών πυρήνων είχαν αποκτήσει σημαντική επιρροή σε κοινωνικά και επικοινωνιακά κέντρα.¹³⁰⁹

¹³⁰³ Μιχάλης Δημητρίου, «Πώς έδρασαν η ηγεσία και τα στελέχη του νέου σοσιαλιστικού κόμματος κατά την εκστρατεία στην Μικρά Ασία», *Το Βήμα*, 12/11/1978 (συνέντευξη του Γ. Μοναστηριώτη).

¹³⁰⁴ *Η Δίκη των Εξ*, ό.π., σ. 339.

¹³⁰⁵ Δανιηλίδης, ό.π., σσ. 56-57, 66.

¹³⁰⁶ Για τις κινητοποιήσεις στο Βόλο το χειμώνα 1920-21 με αποκορύφωμα το συλλαλητήριο της 15ης Φεβρουαρίου 1921, όπου υπήρχαν και αντιπολεμικά αιτήματα βλ. *Ριζοσπάστης*, 20/2/1922, «Η επέτειος των γεγονότων του Βόλου»· Στίνας, ό.π., σ. 37· Τσιντζιλώνης, ό.π., σσ. 36-39· Ηλίας Λεφούσης, *Το εργατικό κίνημα του Βόλου 1881-1936*, Βόλος 1985, σσ. 210-235. Το συλλαλητήριο του Βόλου ακολούθησαν διαδηλώσεις, στις οποίες προτάσσονταν και αντιπολεμικά αιτήματα σε Καρδίτσα, Δράμα, Αγιά και Αγρίνιο. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 48· Σινακός, ό.π., σ. 112.

¹³⁰⁷ Κώστας Θέος, *Τα ελληνικά συνδικάτα στην πάλη ενάντια στο φασισμό και για την ανεξαρτησία τους*, Έκδοση «Εργατικής», Αθήναι 1947, σ. 5· Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σσ. 65-66· Χαράλαμπος Τριανταφυλλίδης, *Η Μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιο ενός οπλίτου*, τ. Β', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σ. 542· Δανιηλίδης, ό.π., σ. 66.

¹³⁰⁸ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 66· Καστρίτης, ό.π., τ. 2, σ. 51· Carabott, ό.π., σ. 111.

¹³⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, 27/7/1929, «Εξεγέρσεις και στάσεις φαντάρων και ναυτών»· Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σσ. 64-66· Carabott, ό.π., σ. 111· Hering, ό.π., τ. Β', σ. 996. Υπερηφανευόμενος την οργάνωση του δικτύου αυτού στους τηλεγραφητές και τηλεφωνητές του Νοτίου Συγκροτήματος Μεραρχιών, ο Ελ. Σταυρίδης σημείωνε ότι «η οργάνωσις της δράσεώς μας [...] πολύ γρήγορα έφθασεν εις το σημείον, ώστε η επικοινωνία μας με όλα σχεδόν τα τμήματα του Νοτίου Συγκροτήματος να είναι ταχίστη, όση σχεδόν και του Επιτελείου της Στρατιάς!». Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 64. Σύμφωνα με τον βρετανό επιτετραμμένο στην Αθήνα, το 1923, τον Μάρτιο του 1922 σχηματίστηκαν οργανωμένοι «κομμουνιστικοί» πυρήνες στα πρόσω, από τους οποίους προέκυψαν οι παλαιοπολεμιστικοί σύλλογοι του 1922-25. TNA/FO 371-8827, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1923.

Η βασική δραστηριότητα των πυρήνων ήταν η έκδοση και διανομή εντύπων με αντιπολεμικό περιεχόμενο εντός του στρατεύματος.¹³¹⁰ Μέσω των πυρήνων αυτών φύλλα του *Ριζοσπάστη*, της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης* και της *Φωνής του Εργάτη* (Θεσσαλονίκης) διανέμονταν παράνομα στο στράτευμα.¹³¹¹ Επιπλέον, μέλη των πυρήνων αυτών εξέδιδαν την εφημερίδα *Ειρήνη* (Σμύρνης), τον *Ερυθρό Φρουρό* (Σμύρνης), το *Μποέμιο* που βγήκε σε 2–3 φύλλα και την *Μπολσεβία*. Οι εφημερίδες διακινούνταν χέρι με χέρι καθώς και μεταξύ σχηματισμών μέσω κομμουνιστών ημιονοδηγών. Οι κομμουνιστές του μετώπου κυκλοφόρησαν παράνομα και μια αντιπολεμική μπροσούρα με τίτλο «Γιατί πολεμήσαμε».¹³¹²

¹³¹⁰ Η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στον Ελληνικό Στρατό ήταν, στο Μακεδονικό Μέτωπο, ο *Τσολιάς* του 2ου Συντάγματος Πεζικού (1917). Βλ. Κ.Θ. Παπαλεξάνδρου, «Τύπος και Τυπογραφία», *ΜΕΕ*, τ. Ι', σσ. 1032–1041, σ. 1039. Ειδικότερα για τις εφημερίδες του Μικρασιατικού Μετώπου, βλ. Χαροντάκης, *ό.π.*

¹³¹¹ Για την απαγόρευση κυκλοφορίας του *Ριζοσπάστη* στο μέτωπο βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/11/1921 «Απορία στρατιωτών» 21/12/1921 «Από το μέτωπο», 20/1/1922, «Η ελευθερία της σκέψης εις τον στρατόν» *Η δίκη των Εξ*, *ό.π.*, σσ. 339–340· Κοπανισάνου, *ό.π.*, σ. 83, υπ. 332 (όπου παρατίθεται σχετική εντολή της Στρατιάς Μικράς Ασίας της 25ης Μαΐου 1922). Για τη διανομή αυτών των εντύπων στα πρόσω, βλ. Φεσσόπουλος, *Αι διχόνιαι*, *ό.π.*, σ. 80· Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες*, *ό.π.*, σ. 92· Carabott, *ό.π.*, σσ. 111–112· Eglezou, *ό.π.*, σ. 167. Σύμφωνα με τον Στίνα, ο οποίος ήταν μέλος τότε της Συντακτικής Επιτροπής της *Φωνής του Εργάτη*, εβδομαδιαία ήταν η αποστολή από τη Θεσσαλονίκη δεμάτων με φύλλα της εφημερίδας, μπροσούρες και προκηρύξεις στη Σμύρνη, από όπου προωθούνταν στο μέτωπο. Στίνας, *ό.π.*, σσ. 51–52. Ο Η. Λεφούσης παραθέτει τη μαρτυρία του Αλέξανδρου Γκούντα, ναύτη την περίοδο 1919–22 στο αντιτορπιλικό *Βέλος*, όπου περιγράφεται το πώς μεταφέρονταν με το εν λόγω πλοίο ο *Ριζοσπάστης* και εκδόσεις του ΣΕΚΕ(Κ) στη Μικρά Ασία. Λεφούσης, *ό.π.*, σσ. 239–240. Αντίστοιχα, ο Ελ. Σταυρίδης αναφέρει ότι κομμουνιστής ιατρός του νοσοκομειακού πλοίου *Έλση* βοηθούσε στη μεταφορά τέτοιου υλικού και ο Λιβιεράτος αναφέρει ότι και με το αντιτορπιλικό *Σφενδόνη*, διακινούσαν κομμουνιστές ναύτες παρόμοιο υλικό. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, *ό.π.*, σ. 66· Λιβιεράτος, *Παντελής Πουλιώπουλος*, *ό.π.*, σ. 17. Εφημερίδες που θεωρητικά απαγορευόντουσαν κυκλοφορούσαν κανονικά στο μέτωπο, όπως επιβεβαιώνει ο συνταγματάρχης Μιλτιάδης Κοιμήσης στη Δίκη των Εξ. *Η δίκη των Εξ*, *ό.π.*, σ. 181.

¹³¹² *Ριζοσπάστης*, 27/7/1929, «Εξεγέρσεις και στάσεις φαντάρων και ναυτών» Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, *ό.π.*, σ. 66. Μιχάλης Δημητρίου, «Πώς έδρασαν η ηγεσία και τα στελέχη του νέου σοσιαλιστικού κόμματος κατά την εκστρατεία στην Μικρά Ασία», *Το Βήμα*, 12/11/1978· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 68–69· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 45· Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη*, *ό.π.*, σ. 55· Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες*, *ό.π.*, σ. 91· Carabott, *ό.π.*, σ. 112· Δημήτρης Χαροντάκης, «Οι εφημερίδες των στρατιωτών του Μικρασιατικού Μετώπου», *Τα νέα του ΕΛΙΑ*, τχ. 62, 2003, σσ. 18–27, σ. 19, 25· Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Η διαμάχη στην Ελλάδα σχετικά με τη μικρασιατική εκστρατεία (Βασιλικοί–Βενιζελικοί–η εναντίωση του Μεταξά και του ΚΚΕ)», *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Τ. 6. Εκστρατεία και Καταστροφή 1919–1922*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2011, σσ. 77–119, σ. 113. Η *Μπολσεβία* κυκλοφορούσε στο 3ο Σύνταγμα πεζικού. Ευστάθιος Λιώσης, *Η πολεμική ιστορία του 3ου Συντάγματος*, Αθήνα 1928, σ. 623. Όσον αφορά την *Ειρήνη*, ο Γ. Πικρός παραθέτει ένα απόσπασμα (το μοναδικό που έχει εντοπιστεί) από άρθρο της, από το οποίο αναδεικνύεται ο πόθος των στρατιωτών για απόλυση: «Ημείς δεν ζητάμε να μη κάνετε πόλεμο, κάνετε ό,τι θέλετε, ζητάμε όμως να μας στείλετε στα σπίτια μας, κι αν θέλετε ρωτήσετε ποιοι θέλουν να πολεμήσουν και ποιοι να φύγουν. Όσοι ζητούν πόλεμο με γειά τους και χαρά τους να μείνουν άλλα δέκα χρόνια, μα οι άλλοι πρέπει να μείνουν ελεύθεροι». Πικρός, *ό.π.*, σ. 96. Μία ιδιόζουσα περίπτωση ήταν η *Φούντα* των Θανάση Μαλαβέτα και Γιώργη Νίκολη που κυκλοφορούσε στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων του συνταγματάρχη Νικόλαου Πλαστήρα. Μολονότι ο Γ. Νίκολης που την εξέδιδε πρωταγωνίστησε μεταπολεμικά στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις καθώς και στις ζυμώσεις του ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ και αργότερα της Αριστερής Αντιπολίτευσης (βλ. παρακάτω και Παράρτημα 6) και αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι η *Φούντα* είχε κομμουνιστική κατεύθυνση, κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από τα σωζόμενα φύλλα της εφημερίδας και τις περισσότερες μαρτυρίες της εποχής. Σε φύλλο της

Για την καταστολή αυτών των κινήσεων πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις κυρίως στις παραμονές των θερινών πολεμικών επιχειρήσεων του 1921. Τον Ιούνιο του 1921, ενόψει των νέων επιχειρήσεων, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες συλλήψεις κομμουνιστών στη Σμύρνη και στην Αδριανούπολη, σύμφωνα με έναν εκ των συλληφθέντων, τον λοχία του 50ού Συντάγματος Πεζικού και μέλος του ΣΕΚΕ, Π. Δανιήλδη. Η δίκη του τελευταίου στο στρατοδικείο Αδριανούπολης πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1921 και καταδικάστηκε σε 18 μήνες φυλάκιση, μένοντας τελικά στη φυλακή έως τον Σεπτέμβριο του 1922, οπότε και παραχωρήθηκε αμνηστία από την Επανάσταση του 1922. Στις στρατιωτικές φυλακές Γενή-Ιμαρέτ της Αδριανούπολης, όπου φυλακίστηκε, πέρα από κομμουνιστές υπήρχαν «χασικλήδες, κλέφτες, λιποτάχτες», ωστόσο και μέσα στην φυλακή οι κομμουνιστές ήταν οργανωμένοι είχαν «ένα είδος κολεκτίβας».¹³¹³ Αντίστοιχα στο Εσκή Σεχίρ, σύμφωνα με τον Κ. Καστρίτη, το καλοκαίρι του 1921 είχε δημιουργηθεί ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης «με πάνω από 100 σοσιαλιστές και 1.000 λούμπεν». Όλοι οι

εφημερίδας σημειωνόταν ότι «η Φούντα εκδιδόμενη δι' εξόδων του Συν/τος, δεν δέχεται ουδεμίαν συνδρομήν, δίδεται δε εις τους λόχους κ τα τμήματα του Συν/τος και εις τους έξω φίλους της». Πάντως, σε κείμενο της εφημερίδας είναι εμφανής η αποστροφή για όσους βρίσκονται στα μετόπισθεν και σημειώνεται ενδεχομένως διφορούμενα ότι «επανελημμένως και αρκετή φωτιά στείλαμε και στέλνουμε κάτω για να φωτίσουμε τους αλήθεια σκοτεινιασμένους! Εκτός εάν εννοείται άλλου είδους φωτιά». Βλ. τα φύλλα της *Φούντας* που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ: φ. 10 (22/4/1922), φ. 18 (19/6/1922), φ. 22 (3/7/1922). Η *Φούντα* ξεκίνησε να κυκλοφορεί στις 20 Φεβρουαρίου 1922 και ήταν αρχικά χειρόγραφη. Στη συνέχεια έβγαине σε πολύγραφο, δακτυλογραφημένη και εξασέλιδη. Ο δημοσιογράφος Κ. Μισαηλίδης ο οποίος βρισκόταν στο στενό φιλικό κύκλο του Πλαστήρα (για τη φιλία των δύο, βλ. Μακρής, «Κώστας Μισαηλίδης», *ό.π.*, σ. 75, 80-81) είχε διαμείνει πλειστάκις στο 5/42 κατά τη διάρκεια της εκστρατείας και κάθε άλλο παρά κομμουνιστής ήταν, εκθείαζε, γράφοντας το 1923, τη *Φούντα* και δεν ανέφερε κάτι σχετικό με αντιπολεμικό ή κομμουνιστικό περιεχόμενο. Στη νεκρολογία του Γ. Νίκολη, το 1929, ο Διονύσης Πυλιώνης (μέλος του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και σημαίνων στέλεχος μεταπολεμικά στην Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών, βλ. παρακάτω) σημείωνε σχετικά με τη δράση του στο μικρασιατικό μέτωπο ότι «κάτω από την μπότα του милитарισμού μπόρεσε να βρη την κατάλληλη μορφή για να κάμη καλλίτερα την προπαγάνδα του κομμουνισμού είχε την έμπνευση να βγάλει μια εφημεριδούλα, τη *Φούντα*. Πίσω απ' το φιλολογικό της περιεχόμενο έβαζε τη δική του κατεύθυνση». Μάλιστα όπως επισήμανε η προπαγάνδα γινόταν «τόσο έντεχνα μάλιστα που ο Πλαστήρας –τότε διοικητής του– να μη το παίρνει χαμπάρι και να τον ενισχύει στη διάδοσή της». Τέλος, σύμφωνα με τον Γιάννη Μοναστηριώτη η *Φούντα* ήταν «χιουμοριστική αλλά και με κάποιες μπηχτές. Πάντως, μέσα στο πνεύμα της πίκρας και της αυτογνωσίας για την κούραση, που είχε φέρει όλους μας ο πόλεμος εκείνος. Την *Φούντα* την διάβαζε και ο Πλαστήρας –τόσο επικίνδυνη ήταν. Θυμάμαι πού μου έλεγε ο Νίκολης, πως ο Πλαστήρας ξεκαρδιζόταν στα γέλια με όσα έγραφε». Σύμφωνα με τους Κ. Μοσκόφ, Α. Ελεφάντη και Μ. Λυμπεράτο, η *Φούντα* εξέφραζε τις απόψεις της «Κομμουνιστικής Ένωσης», που βρισκόταν στα αριστερά του ΣΕΚΕ(Κ), ισχυρισμός ο οποίος επίσης δεν φαίνεται να ισχύει από τα σωζόμενα φύλλα της εφημερίδας. Τέλος, σύμφωνα με το Βλάση Καραβά, ανιψιό του Γ. Νίκολη, η *Φούντα* είχε φιλολογικό περιεχόμενο και ο Πλαστήρας ενίσχυε την διάδοσή της. Μισαηλίδης, *ό.π.*, σσ. 296-297· Δ. Πυλιώνης «Γιώργης Νίκολης», *Ριζοσπάστης*, 1/3/1929· Μιχάλης Δημητρίου, «Πώς έδρασαν η ηγεσία και τα στελέχη του νέου σοσιαλιστικού κόμματος κατά την εκστρατεία στην Μικρά Ασία», *Το Βήμα*, 12/11/1978· Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 27· Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 416· Βλάσιος Καραβάς, *Γιώργης Νίκολης (1899–1929). Η μαρτυρία για το ΚΚΕ και το Μακεδονικό*, Εκάτη, Αθήνα 2004, σσ. 36-40· Λυμπεράτος, *ό.π.* σσ. 110-111.

¹³¹³ Δανιήλδης, *ό.π.*, σσ. 67-69.

κρατούμενοι πέρασαν από στρατοδικείο, ωστόσο μετά την επανέναρξη των επιχειρήσεων προς την Άγκυρα τον Αύγουστο, στάλθηκαν στην πρώτη γραμμή, «για να σκοτωθούν». ¹³¹⁴ Ο Μοναστηριώτης μάλιστα ο οποίος υπηρετούσε ως γραμματέας του στρατιωτικού επιτρόπου της XI Μεραρχίας παραδεχόταν ότι κατά την υποχώρηση πέταξε τα αρχεία της Μεραρχίας στη θάλασσα στην Πάνορμο. Μάλιστα ο Καστρίτης αναφέρει ότι η πράξη αυτή έγινε συνειδητά ώστε να σβηστούν τα τεκμήρια των δραστηριοτήτων των κομμουνιστών. ¹³¹⁵

Μια επιπρόσθετη δραστηριότητα των πυρήνων αυτών ήταν να βοηθούν στη μεταφορά λιποτακτών από τη Μικρά Ασία πίσω στην Ελλάδα. ¹³¹⁶ Ωστόσο, η Κεντρική Επιτροπή του ΣΕΚΕ(Κ) ήταν επισήμως ενάντια στην ατομική λιποταξία η οποία «στηρίζεται επί του αισθήματος του ατομισμού και της δειλίας των φυγοπόλεμων». ¹³¹⁷ Αντιθέτως δήλωνε ικανοποιημένη με τη σταθερή αντιπολεμική στάση του κόμματος, η οποία έχει δημιουργήσει συμπαθούντες το κόμμα. Αυτές οι «συμπάθειες» μάλιστα «πρέπει ν' αναπτυχθούν δι' εντεταμένης και μεθοδικής προπαγάνδας εναντίον παντός πολέμου», με την οποία «πρέπει να αποδεικνύεται πάντοτε δια της εκθέσεων των συμφορών και της καταστροφής [...] που προκαλούν οι φιλοπόλεμοι τάσεις». ¹³¹⁸ Σύμφωνα με τον Ελ. Σταυρίδη, το κόμμα θεωρούσε πιο χρήσιμο να παραμένουν οι συνειδητοί κομμουνιστές στο μέτωπο ώστε να προπαγανδίζουν τις θέσεις τους, ωστόσο όποτε μπορούσαν να βοηθήσουν στρατιώτες να λιποτακτήσουν το έκαναν. ¹³¹⁹ Ο *Ριζοσπάστης* πάντως ομολογούσε, το 1929, ότι μεταξύ Ιουνίου και Αυγούστου 1922 ένας όμιλος κομμουνιστών φαντάρων στο Ουσάκ «προπαγανδίζει τις λιποταξίες ως μέσο απαλλαγής από τα δεινά του πολέμου», ενώ αντί-

¹³¹⁴ Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σσ. 65-66. Κατά τον Μ. Σινάκο «αρκετοί» φυλακίστηκαν στη Σμύρνη. Σύμφωνα με τον Χρ. Βραχνιάρη υπήρχαν «συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτελέσεις» για την καταστολή των αντιπολεμικών πυρήνων του μετώπου, χωρίς ωστόσο αυτό να μπορεί να διασταυρωθεί. Βλ. Σινακός, *ό.π.*, σ. 112· Χρήστος Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις. Κιλελέρ 1910. Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα 1985, σ. 80. Όσον αφορά τα μέλη των πυρήνων και τους μετέπειτα πρωταγωνιστές του παλαιοπολεμистικού κινήματος, ο Πουλιόπουλος φυλακίστηκε στον Μπουρνόβα της Σμύρνης, από όπου τον απελευθέρωσε μετά την κατάρρευση του μετώπου ο (δεσμοφύλακός του) Βασίλης Νικολινάκος, ενώ στην ίδια φυλακή είχε βρεθεί και ο Μπονάνος. Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 43, 45.

¹³¹⁵ Μιχάλης Δημητρίου, «Πώς έδρασαν η ηγεσία και τα στελέχη του νέου σοσιαλιστικού κόμματος κατά την εκστρατεία στην Μικρά Ασία», *Το Βήμα*, 12/11/1978· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 68.

¹³¹⁶ Carabott, *ό.π.*, σ. 111· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 996· Eglezou, *ό.π.*, σ. 167.

¹³¹⁷ Βλ. τη σχετική απόφαση της Α' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΣΕΚΕ(Κ) τον Φεβρουάριο του 1922 σε Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 214· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1002.

¹³¹⁸ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 214.

¹³¹⁹ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, *ό.π.*, σ. 60.

στοιχη «αντιπολεμική εργασία» γινόταν σε Σμύρνη, Αφιόν Καραχισάρ, Κιουτάχεια και Φιλαδέλφεια.¹³²⁰ Αυτές οι απόψεις ακολουθούσαν την κατεύθυνση της λενινιστικής αντίληψης όπου θεωρούταν σημαντικότερη δραστηριότητα των κομμουνιστών η παραμονή τους στο στράτευμα ώστε να προπαγανδίζουν αυτοί τις θέσεις τους, αλλά ταυτόχρονα βοηθούσαν συστρατιώτες τους να λιποτακτούν (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1).

Οι πιο πλήρεις εκ των έσω μαρτυρίες για τις δραστηριότητες των κομμουνιστών στα πρόσω είναι αυτές του Ελευθέριου Σταυρίδη και του Γιάννη Μοναστηριώτη, οι οποίες φανερώνουν ότι μολονότι είχαν αναπτυχθεί κάποιες δραστηριότητες, το εύρος τους ήταν περιορισμένο. Κατά τον Σταυρίδη, σε πρώτη φάση επιστρατευμένα στελέχη του κόμματος ήρθαν σε επαφή με «περίπου 200» κομμουνιστές που υπηρετούσαν σε διάφορα σημεία της Μικράς Ασίας ώστε να υπάρχει ένας «υπεύθυνος δράσεως» ανά μεραρχία, ο οποίος θα συντόνιζε τις δραστηριότητές τους. Ισχυρότερη οργάνωση υπήρχε στο Νότιο Συγκρότημα Μεραρχιών, γεγονός που έκανε τον Σταυρίδη να υποστηρίζει ότι αυτή ήταν η καθοριστική αιτία που κατέρρευσε το Νότιο και όχι το Βόρειο Συγκρότημα. Επίσης, ανέφερε την άμεση επικοινωνία που υπήρχε ανάμεσα στις κατά τόπους ομάδες λόγω του ελέγχου των τηλεπικοινωνιών και των σιδηροδρόμων από τους κομμουνιστές φαντάρους. Τέλος, υποστήριζε ότι στο 49ο Σύνταγμα πεζικού, το οποίο είχε ήδη στασιάσει στις αρχές του 1922 (βλ. παραπάνω) και ήταν το πρώτο σύνταγμα που κατέρρευσε στο μέτωπο, δύο κομμουνιστές λοχίες του Ι τάγματος ήταν οι πρώτοι που έδωσαν το σύνθημα της φυγής. Από την κατάρρευση του μετώπου και μετά το σύνθημα που πρόβαλαν πλέον όλοι οι πυρήνες ήταν ένα: «όλοι στα σπίτια μας». Ο Γιάννης Μοναστηριώτης σε συνέντευξή του, το 1978, παρουσιάζει μία πιο περιορισμένη δραστηριότητα. Όπως υποστήριζε: «δεν κάναμε τίποτα περισσότερο από το να μαζευόμαστε μεταξύ μας, να κουβεντιάζουμε ότι αυτός ο πόλεμος είναι άδικος και πρέπει να αγωνιστούμε εναντίον του». Για αυτή τους τη δράση καθώς και για την έκδοση του *Ερυθρού Φρουρού* συνελήφθησαν όλοι το καλοκαίρι του 1921. Μετά από «3-4 μήνες» αποφυλακίστηκαν και «σκόρπισαν» σε διάφορες μονάδες κάνοντας περιορισμένη αντιπολεμική προπαγάνδα.¹³²¹

¹³²⁰ Τέλης Θνητός, «Εξεγέρσεις και στάσεις φαντάρων και ναυτών», *Ριζοσπάστης*, 27/7/1930.

¹³²¹ Ο Μοναστηριώτης στην XI Μεραρχία στην Προύσα, ο Νικόλης στην III Μεραρχία στη Μαγνησία και οι Πουλιόπουλος και Οικονόμου στη Σμύρνη. Ο Μοναστηριώτης υπηρετούσε, το 1922, ως γραμματέας του στρατιωτικού επιτρόπου του στρατοδικείου της Μεραρχίας, θέση από την οποία πληροφορήθηκε ότι θα του έκαναν ανάκριση για αντιπολεμική δράση, κάτι που ωστόσο δε συνέβη λόγω της κατάρρευσης του μετώπου. Μιχάλης Δημητρίου, «Πώς έδρασαν η ηγεσία και τα στελέχη του νέου σοσιαλιστικού κόμματος κατά την εκστρατεία στην Μικρά Ασία», *Το Βήμα*, 12/11/1978.

Σε ανακοίνωσή της η «Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή των κομμουνιστών στρατιωτών του μετώπου», η οποία υπέγραφε εκπροσωπώντας «τις ομάδες των Κομμουνιστών στρατιωτών του Μετώπου», εν όψει των εκλογών του 1920 μας παρέχει μια εικόνα για τις θέσεις της οργάνωσης. «Η φωνή των στρατιωτών του Μετώπου», όπως τιτλοφορούνταν, σχολιάζοντας τη θριαμβολογία για τη Συνθήκη των Σεβρών, σημείωνε ότι «οι αγνές πατριωτικές συγκινήσεις παγώσανε πολύ νωρίς, απ' τη στιγμή που μέσα στη φρίκη της παγκόσμιας αλληλοσφαγής αντικρύσαμε τη μαύρη αλήθεια στη ζωντανή πραγματικότητα, έξω απ' τα σύννεφα του ιδεαλισμού, στα οποία βυθίζουμε το νου του δύσμοιρου και άμαθου λαού οι κυβερνώσες κοινωνικές λύμες». Προσωπικά για τον Βενιζέλο σχολίαζε ότι «από ανορθωτής που προοιωνιζότανε ύστερα από την επανάσταση του Γουδί να γίνεται ο δυνατότερος στυλοβάτης του νεοελληνικού πατρωνάτου». Στη Συνθήκη Ειρήνης των Σεβρών, συνέχιζε, «βλέπουμε κάθε άρθρο να σιγαστράφη και μια σπίθα καινούργιου πολέμου». Το ιδανικό της «Πατρίδας» που ευαγγελίζονται οι «πλουτοκράτες» θεωρούταν «μεγάλα και παχειά λόγια» και «ψευτορωμαντικά ιδανικά». «Η πατρίδα αυτή που την περιτριγυρίζετε μ' έναν γελοίο πλασματικό φωτοστέφανο είναι η δική μας [...] Και οι αληθινοί πατριώτες είμαστε εμείς». Αυτό συνέβαινε «όχι γιατί σκοτωθήκαμε και σκοτώσαμε άλλους ανθρώπους και ματώσαμε και ταλαιπωρηθήκαμε για τα συμφέροντά σας», αλλά γιατί «το κήρυγμα της μεγάλης Αλήθειας πούρχεται βροντόφωνο από 'κει πάνω», δηλαδή τη Ρωσία, «μας εσφυριλάτησε την καρδιά μας με την θέλησι της αγαπημένης μας πατρίδας», που θα ήταν «αναγεννημένη και ευτυχισμένη» με «την αγάπη για όλους τους δυναστευόμενους ανθρώπους του κόσμου και για τη λευτεριά και για την παντοτεινή ειρήνη και την αδελφωσύνη». Κλείνοντας αναφερόταν ξανά στη Ρωσία, διαλαλώντας ότι «ο βορηάς είνε αγέρας πολύ δυνατός κι ορμητικός!»¹³²²

Σε μετεκλογική ανακοίνωσή του το «Εκτελεστικό Συμβούλιο των σοβιέτ των στρατιωτών της Ελλάδος», δημοσιευθείσα στον *Εργατικό Αγώνα* (29 Νοεμβρίου 1920),¹³²³ προειδοποιούσε ότι «το πέσιμο του Βενιζέλου» δεν «ξασφάλισε την παντοτινή ευτυχία»

¹³²² Ριζοσπάστης, 6/10/1920, «Η φωνή των στρατιωτών του μετώπου». Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 114-116. Μία ακόμα χαρακτηριστική αναφορά για το «βορηά» στην ανακοίνωση ότι «το Επαναστατικό Εγερτήριο [...] εσάλπισε προ πολλού στις καρδιές των πολεμιστών του μετώπου. Οι φρικαλεότητες του μεγάλου σας πολέμου ήταν το προανάκρουσμα. Το μεγαλουργό έργο του Βορηά ήταν η θριαμβευτική επωδός του!».

¹³²³ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 171-173. Δεν είναι σαφές εάν το «Εκτελεστικό Συμβούλιο των σοβιέτ των στρατιωτών της Ελλάδος» ταυτίζεται με την «Κεντρική Επιτροπή Κομμουνιστικών Στρατιωτών του Μετώπου».

καθώς «εδώσαμε [...] με την ψήφο μας, το νόμιμο δικαίωμα της καταδυνάστευσής μας [...] στις γνωστές και άγνωστες σπείρες των αυλόδουλων τυραννίσκων», ενώ, καλούσε την εργατική τάξη να ακολουθήσει «τα φωτεινά διδάγματα των τελευταίων τούτων αιματόβραχτων χρόνων». Στο ίδιο κλίμα και κάνοντας σαφή υπαινιγμό για τη συμβολή των στρατιωτών του μετώπου στη Ρωσική Επανάσταση, ανακοίνωση του «Κεντρικού συμβουλίου κομμουνιστών στρατιωτών του μετώπου» την Πρωτοχρονιά του 1921, ανέφερε ότι «το σπέρμα της καινούργιας ανθρωπότητας έπεσε από πολύ καιρό τώρα και εβλάστησε μέσα στους καπνούς του πολέμου, εκεί πάνω στο βοριά! Η επαναστατική περίοδος ζυγώνει στο τέλος της. Τρέμετε μπροστά της, εσείς που δεν θέλετε να το αναγνωρίσετε».¹³²⁴

Από τις ανακοινώσεις των αντιπολεμικών αυτών οργανώσεων προκύπτει ότι πολιτικά αυτές στήριζαν το ΣΕΚΕ(Κ). Στο όνομά τους συμπεριλαμβανόταν είτε ο χαρακτηρισμός «κομμουνιστικός» είτε το «σοβιέτ» δίνοντας σαφή πολιτική χροιά και φανερώνοντας ότι ως πρότυπο είχαν τα σοβιέτ που είχαν εμφανιστεί στη Ρωσία το 1917 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1). Οι απόψεις που εξέφραζαν αυτές οι ανακοινώσεις ως προς τον εν εξελίξει πόλεμο απηχούσαν τις θέσεις του ΣΕΚΕ(Κ), ωστόσο δεν έθεταν άλλα πολιτικά ζητήματα. Το ζήτημα που τους απασχολούσε αποκλειστικά ήταν ο τερματισμός του πολέμου. Με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να συσπειρώσουν μεγαλύτερο μέρος στρατιωτών, όχι μόνον κομμουνιστών, οι οποίοι ποθούσαν την επιστροφή στις εστίες τους. Όπως το αντιπολεμικό αίσθημα που πήγαινε από πεποίθηση για τη μάταιη συνέχιση του πολέμου στον Μεγάλο Πόλεμο εξέβαλε σε επαναστατικές λύσεις όπως ο μπολσεβικισμός (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1), έτσι και η παράταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας οδήγησε στη ριζοσπαστικοποίηση (μικρού) μέρους των στρατιωτών.

Μία ακόμη διάσταση των θέσεων που εκφράζονται στις ανακοινώσεις αυτές ήταν ότι δεν υιοθετούταν ο λενινιστικός επαναστατικός ντεφαιτισμός. Μολονότι η αντιπολεμική ρητορική, η σημασία της προπαγάνδισής της καθώς και οι αναφορές στις εξελίξεις στη Ρωσία ήταν παρούσες, δεν υπήρχε ρητό κάλεσμα για μετατροπή του «ιμπεριαλιστικού» πολέμου σε εμφύλιο ταξικό. Ένα τόσο ριζοσπαστικό λόγο δεν συναντάμε ούτε στις

¹³²⁴ «Οι κομμουνισταί στρατιώται του Μετώπου. Πως χαϊρετίζουν το νέο χρόνο», Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 176-178. Πάλι δεν είναι σαφές εάν αυτή η οργάνωση ταυτίζεται με τις δύο προαναφερθείσες. Πέραν από τα κείμενα που αναφέρονται έχει εντοπιστεί μία ακόμα ανακοίνωση του «Κεντρικού Συμβουλίου των Κομμουνιστών Στρατιωτών του Μετώπου», όπου εξέφραζε τα συλλυπητήριά της για το θάνατο του Δημοσθένη Λιγδόπουλου. *Ριζοσπάστης*, 31/1/1921, «Οι κομμουνισταί στρατιώται του μετώπου».

επίσημες θέσεις του ΣΕΚΕ(Κ). Στην Ελλάδα ο επαναστατικός ντεφαιτισμός διακηρύχθηκε ανοιχτά τόσο από το κόμμα όσο και από κομμουνιστικούς πυρήνες στο στράτευμα μεταπολεμικά και συγκεκριμένα την περίοδο 1924–25 όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6). Βεβαίως, πρέπει να ληφθεί υπόψη η παράμετρος ότι τόσο οι ανακοινώσεις των αντιπολεμικών πυρήνων όσο και του κόμματος δημοσιεύονταν στον Τύπο που βρισκόταν υπό καθεστώς λογοκρισίας οπότε δεν θα μπορούσε να δημοσιευθεί μία τέτοια άποψη, ενώ δυστυχώς δεν έχουν εντοπιστεί άλλες πηγές για το περιεχόμενο των εντύπων που εξέδιδαν οι φαντάροι στα πρόσω.

Μία εξήγηση για την μη υιοθέτηση μίας τόσο επαναστατικής πολιτικής που θα μπορούσε να οδηγήσει στη διενέργεια στάσεων, δολιοφθορών ή ακόμα και δολοφονιών αξιωματικών δίνει ο Ελ. Σταυρίδης, τότε κομμουνιστής, μετέπειτα γενικός γραμματέας του ΚΚΕ (1925–26) και κατόπιν σφοδρός αντικομμουνιστής. Σύμφωνα με αυτόν, αυτό συνέβη διότι η δραστηριότητα αυτή γινόταν εκτός Ελλάδας, οπότε ακόμα και να διαλυόταν η δομή του «αστικού στρατού» και να μετατρέποταν αυτός «κομμουνιστικόν στρατόν, διά να καταλάβωμεν ημείς την Εξουσία» αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει από τη Μικρά Ασία και ο μόνος κερδισμένος θα ήταν ο Κεμάλ. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, «η επιδίωξίς μας δεν ήτο τόσον η ήττα της Ελλάδος προς όφελος της Τουρκίας, αλλά το καθ' οιονδήποτε τρόπον, σταμάτημα του πολέμου διά μιάς ειρήνης».¹³²⁵ Ανεξαρτήτως πόσο αξιόπιστη είναι αυτή η κατοπινή μαρτυρία ενός «μετανοημένου» κομμουνιστή προσδίδει μία θεωρητική ερμηνεία για την πολιτική του ΣΕΚΕ(Κ) και των αντιπολεμικών πυρήνων. Η μη υιοθέτηση του επαναστατικού ντεφαιτισμού από αυτούς μπορεί να θεωρηθεί ως μη ρεαλιστική πολιτική για την κατάληψη της εξουσίας στην ελληνική περίπτωση. Πράγματι στις περιπτώσεις που αυτή η πολιτική ενός κόμματος εφαρμόστηκε (Ρωσία, Γερμανία, βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1) αυτή υλοποιήθηκε εντός της επικράτειας των χωρών αυτών.

Επίσης, από τις λίγες σωζόμενες πληροφορίες είναι ασαφές εάν αυτοί οι πυρήνες δημιουργήθηκαν με πρωτοβουλία του κόμματος καθώς και σε ποιο βαθμό ήταν υπό τον έλεγχό του. Όσον αφορά την ανάμειξη του ΣΕΚΕ(Κ) στην οργάνωση στο μέτωπο, σύμφωνα με τον Αβραάμ Μπεναρόγια, «το Κόμμα δεν ήτο εις θέσιν να ικανοποιήση απαιτήσεις υπερτέρας των δυνάμεών του». Κατά τον Άγη Στίνα, τότε μέλους της συντακτικής

¹³²⁵ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 67.

επιτροπής της *Φωνής του Εργάτη* (Θεσσαλονίκης), «όλη αυτή η αντιπολεμική και αντιμιλιταριστική κίνηση γινόταν εν αγνοία και παρά τη θέληση της ΚΕ». Ενώ, σύμφωνα με τον Ελευθέριο Σταυρίδη μέχρι τον Μάιο του 1921, οπότε και επιστρατεύτηκε ο ίδιος, η Κεντρική Επιτροπή του ΣΕΚΕ(Κ) δεν είχε ασχοληθεί με την οργάνωση των στρατευμένων.¹³²⁶ Πάντως δεν πρέπει να αγνοηθεί η διαλεκτική σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους αντιπολεμικούς πυρήνες και το ΣΕΚΕ(Κ) καθώς ήταν το μοναδικό πολιτικό κόμμα που κατέκρινε τη διεξαγωγή της Μικρασιατικής Εκστρατείας και κάλυπτε έστω και μη διακηρυγμένα φαινόμενα απειθαρχίας. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι αρκετά μετέπειτα στελέχη του κόμματος έγιναν κομμουνιστές καθόσον υπηρετούσαν στη Μικρά Ασία.¹³²⁷

Η αντιπολεμική προπαγάνδα, όχι μόνο στο στρατό, η οποία δεν έπρεπε να συγχέεται με την «αντιπολεμική προπαγάνδα άλλων γνωστών αστικών πολιτικών πεποιθήσεων», υπονοώντας δηλαδή την αντίθεση των αντιβενιζελικών στον πόλεμο την περίοδο 1915–18, ήταν θέση του ΣΕΚΕ ήδη από το Α' Εθνικό Συμβούλιο του Μαΐου του 1919.¹³²⁸ Οι ομάδες στα πρόσω ακολουθούσαν τις κατευθύνσεις που είχαν οριστεί από το Συμβούλιο βάσει των αποφάσεων του Β' Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς (1920). Σύμφωνα με αυτές, τα «τμήματα» και «όμιλοι» του κόμματος έπρεπε «προσπαθώντας να εκμεταλλεύονται πάντοτε τα ζητήματα της ημέρας και καταλλήλως και εις όφελος της επιστημονικής σοσιαλιστικής αντιλήψεως και να δίδουν μεγαλύτεραν προσοχήν εις την πρόσφορον διάδοσιν των επισήμων γνώμων, εκδόσεων, προπαγάνδας, εντύπων και προκηρύξεων του Κόμματος». Ακολουθώντας αυτές τις οδηγίες δημιουργήθηκαν κομματικοί

¹³²⁶ Τον Μάιο του 1921 ως στιγμή που αποφασίστηκε η δημιουργία της ΚΕ του Μετώπου για την «καθοδήγηση της πολιτικής δουλειάς του Κόμματος στο στρατό της Μικράς Ασίας» αναφέρει και η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ σε μεταγενέστερη έκδοσή της καθώς και ο Μ. Σινακός (στέλεχος του ΚΚΕ και βουλευτής του μεσοπολεμικού). Σύμφωνα με τους Α. Στίνα και Π. Δανιηλίδη, μέλη τότε του κόμματος, το ΣΕΚΕ στην Αθήνα ασχολήθηκε περιορισμένα με την οργάνωση σε αντίθεση με την Φεντερασιόν και το Εργατικό Κέντρο της Θεσσαλονίκης. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σσ. 56–57· Σινακός, ό.π., σ. 112· Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα 1986, σ. 149· Στίνας, ό.π., σ. 41· ΚΕ του ΚΚΕ, *Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών. Χρονικό του ΚΚΕ. τ. 1, 1918–1945*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 32· Δανιηλίδης, ό.π., σ. 66. Βλ. επίσης Ελεφάντης, ό.π., σ. 27· Carabott, ό.π., σ. 110, 113.

¹³²⁷ Ο Γιάννης Ζεβγός (1897–1947), τότε έφεδρος αξιωματικός της κλάσης του 1917 και μετέπειτα ανώτατο στέλεχος του ΚΚΕ και του ΕΑΜ καθώς και υπουργός Γεωργίας στην κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου το 1944, σημείωνε σε αυτοβιογραφικό κείμενό του ότι «όντας στρατιώτης άκουσα για πρώτη φορά για Σοσιαλισμό και την Οχτωβριανή Επανάσταση». Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, εκείνος ήταν που «μήψε» τον Ζεβγό στον κομμουνισμό το 1921. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 363· Καίτη Ζεύγου, *Με τον Γιάννη Ζέβγο στο επαναστατικό κίνημα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 1980, σ. 17. Ο Γιώργης Ανδριόπουλος, στέλεχος του ΚΚΕ το Μεσοπόλεμο, επίσης έγινε κομμουνιστής και μέλος του κόμματος στη Μικρά Ασία. Βάσω Ροδοπούλου Ροδάκη, *Γιώργης Ανδριόπουλος*, Αθήνα 1987, σ. 24. Κομμουνιστές έγιναν στη Μικρά Ασία και αρκετοί από τους πρωταγωνιστές μεταπολεμικά του παλαιοπολεμιστικού κινήματος (Νίκολης, Ευαγγελόπουλος, Νικολινάκος κ.α.).

¹³²⁸ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Α', σσ. 32–34.

πυρήνες σε στρατιωτικές μονάδες (δεν αναφέρεται αριθμός), αλλά σε αρκετές αυτό δεν έγινε διότι δεν υπήρχαν κομμουνιστές. Επίσης, υπήρχαν περιπτώσεις που μέλη αυτών ή ακόμα και οι επικεφαλής τους αναλάμβαναν άτομα που δεν ήταν μέλη του κόμματος. Αυτή η δραστηριότητα ευνοήθηκε από τη «μηδαμινή» αντίδραση των αξιωματικών.¹³²⁹

Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές του θέματος, με μερικές εξαιρέσεις, οι κομμουνιστές δεν πραγματοποίησαν δολιοφθορές ή σημαντικές στάσεις και η επιρροή τους ήταν περιορισμένη. Οι μοναδικές σχετικές αναφορές ήταν μια στάση που έγινε για συσσίτιο στην Προύσα¹³³⁰ καθώς και η αναφορά ότι τον Αύγουστο του 1922 στασίασε ένας λόχος στο Ουτουράκ πλησίον του Τουλού Μπουνάρ.¹³³¹ Μετά την κατάρρευση του μετώπου, στις 3 Σεπτεμβρίου 1922, πραγματοποιήθηκε στη Ραιδεστό διαδήλωση οπλιτών του Γ' Σώματος Στρατού που ζητούσαν απόλυση. Σύμφωνα με την περιγραφή του, τότε αναπληρωτή διοικητή Ανατολικής Θράκης, Κώστα Γεραγά «εκατοντάδες» στρατιώτες συγκεντρώθηκαν έναντι της Νομαρχίας «και εν διαδηλώσει διήρχοντο τας οδούς με ερυθράν σημαίαν απαιτούντες την απόλυσιν των και πυροβολούντες συγχρόνως». Εν συνεχεία, στη διαδήλωση «προσετέθησαν και υπαξιωματικοί, οι οποίοι περιωρίζοντο εις το να αφαιρώσι τα στέμματα από τα πηλήκια των διερχόμενων στρατιωτών». Στη διαδήλωση «διείσδυσαν» και κακοποιά στοιχεία (κυρίως Κιρκάσιοι), τα οποία άδραξαν την ευκαιρία να επιτεθούν σε καταστήματα και να πλιατσικολογήσουν. Εντούτοις, ενώ οι ανώτεροι και ανώτατοι αξιωματικοί που ήταν στην πόλη συσκέπτονταν για την καταστολή της κινητοποίησης των φαντάρων «η αταξία ήρχισε να υποχωρή».¹³³²

¹³²⁹ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 58, 62-67, 81-82.

¹³³⁰ Καστρίτης, ό.π., τ. 2, σσ. 67-68. Ο Θ. Νικολόπουλος αναφέρει την μαρτυρία του Γιάννη «Μαστρογιάννη» Θεοδωράρου, που υπηρετούσε στην Προύσα ότι υπήρχε εκεί κομμουνιστικός πυρήνας, ο οποίος όμως πέθανε της διανομής εντύπων δεν προέβη σε άλλες ενέργειες. Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη*, ό.π., σ. 55. Για τον Θεοδωράτο, στέλεχος του αρχειομαρξισμού μεσοπολεμικά, βλ. Αλεξάτος, ό.π., σ. 196.

¹³³¹ Ριζοσπάστης, 27/7/1930, «Εξεγέρσεις και στάσεις φαντάρων και ναυτών».

¹³³² Κώστας Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1925, σσ. 137-138. Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για την υπόδειξη του εν λόγω βιβλίου. Πρβλ. Βραχνιάρης, *Ανάμεσα*, ό.π., σ. 81· Μπεναρόγιας, ό.π., σ. 158· Στίνας, ό.π., σ. 62. Σύμφωνα με άλλον αυτόπτη μάρτυρα, έναν κομμουνιστή στρατιώτη («Ρ. Ζαχ.»), η «εξέγερση» απέτυχε διότι δεν υπήρχε επί τόπου «γερή καθοδήγηση, ένας συγκεντρωμένος κομμουνιστικός πυρήνας». Ενώ αντίστοιχες διαπιστώσεις έκανε και ο φυλακισμένος τότε στην Αδριανούπολη κομμουνιστής λοχίας Π. Δανιηλίδης: «η στιγμή ήταν μοναδική. Το κόμμα, όμως ήταν νεαρό», τα γεγονότα της Ραιδεστού ήταν «ανερμάτιστες εκδηλώσεις» καθώς οι αξιωματικοί «μάζεψαν του στρατιώτες [...] τους μοίρασαν κουραμάνια [...] και τους αφόπλισαν». *Ριζοσπάστης*, 8/7/1929, «Εξέγερση του στρατού στη Ραιδεστό», 27/7/1930, «Εξεγέρσεις και στάσεις φαντάρων και ναυτών». Δανιηλίδης, ό.π., σ. 71. Επίσης επηρεασμένοι από τα γεγονότα στη Ραιδεστό «δεκάδες» φαντάροι λιποτάκτησαν στο Διδυμότειχο στις 6 Σεπτεμβρίου 1922. Ορφ. Πετράνος, «Η ένοπλη αντιπολεμική εξέγερση των φαντάρων του 59ου Συντάγματος», *Ριζοσπάστης*, 13/7/1929· Πικρός, ό.π., σσ. 103-107.

Το εύρος και η αποτελεσματικότητα που ασκούσαν οι αντιπολεμικοί πυρήνες δεν είναι εύκολο να εκτιμηθούν με ακρίβεια. Σε αναφορά του, στις 9 Ιουνίου 1922, ο επικεφαλής του Νοτίου Συγκροτήματος Μεραρχιών υποστράτηγος Νικόλαος Τρικούπης σημείωνε ότι «αι διαδιδόμεναι ολίγον κατ' ολίγον σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά ιδέαι δηλητηριάζουν τα αισθήματα της αυταπαρνήσεως και αυτοθυσίας και παρουσιάζουν τον πόλεμον ουχί ως εθνικόν».¹³³³ Αντιθέτως, ο Κλεάνθης Μπουλαλάς, επιτελικός τότε αξιωματικός της Ι Μεραρχίας, επισήμαινε ότι το «δίκτυον οργανώσεως [του κομμουνισμού] [...] παρέμεινε εις τα χαρτιά ή τουλάχιστον περιωρίσθη εις την Σμύρνην και τα μετόπισθεν. Πάντως εις το μέρωπον δεν έγινεν αισθητή η επέμβασις του κομμουνισμού».¹³³⁴ Ωστόσο, ένας παλαιάμαχος του μικρασιατικού μετώπου στις αναμνήσεις του σημείωνε σχετικά ότι

πεπλανημένη είναι η υποστηριχθείσα γνώμη ότι εις την δυσφορίαν των στρατιωτών συνετέλει και η κομμουνιστική προπαγάνδα. Αυτό είναι μύθος όσον αφορά τους άνδρας της γραμμής του μετώπου οι οποίοι ήσαν αμόλυντοι από ιδέας κομμουνιστικές. Από του Μαΐου 1921 μέχρι το τέλος της εκστρατείας, ζήσας εις την γραμμή του μετώπου, ουδέ ψίθυρο ποτέ ήκουσα περί κομμουνισμού.

Υπήρχαν μόνο «ολιγάριθμοι εις τα μετόπισθεν κομμουνισταί, σιδηροδρομικοί κυρίως, οι οποίοι είχαν παραδόξως αποσταλή εις την Στρατιάν λόγω των φρονημάτων των προς τιμωρίαν των! Δεν είχαν την δυνατότητα ν' ασκήσουν δυσμενή επίδρασιν εις τας μονάδας του μετώπου».¹³³⁵ Στα περισσότερα απομνημονεύματα και ημερολόγια συμμετεχόντων στον μικρασιατικό πόλεμο απουσιάζουν αναφορές στους αντιπολεμικούς πυρήνες ή οποιαδήποτε κομμουνιστική δραστηριότητα. Πάντως, η περιορισμένη καταστολή του, τουλάχιστον από τα δεδομένα που είναι γνωστά, μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι οι αρχές θεωρούσαν αμελητέα τη σημασία αυτών των δραστηριοτήτων.

¹³³³ Παρατίθεται στο Τάσος Ι. Μουμτζής, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και ο Μικρασιατικός Ελληνισμός. Αναμνήσεις, σκέψεις, κρίσεις*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 82-83.

¹³³⁴ Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία*, ό.π., σ. 233.

¹³³⁵ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σσ. 541-542.

Η αντιπολεμική προπαγάνδα ήταν ένας παράγοντας που συνέβαλε, άγνωστο πόσο –πιθανώς λίγο–, στην αποσύνθεση του στρατού το καλοκαίρι του 1922. Παρά του διάφο-
ρους ισχυρισμούς είτε από στρατιωτικούς¹³³⁶ είτε από κομμουνιστές¹³³⁷ για τη σημασία
αυτού του παράγοντα οι περισσότεροι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με αυτό το ζήτημα
συμφωνούν ότι η δράση τους ήταν περιορισμένη.¹³³⁸ Εντούτοις, η προπαγάνδα αυτή και
τα περιστατικά απειθαρχίας συνδέθηκαν εκ των πραγμάτων με το ΣΕΚΕ(Κ), σε μία σχέση
που καθόρισε μεταπολεμικά και τις επαφές του με τις παλαιοπολεμικές ενώσεις που
παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Τελικά, εμφανίστηκε «μπολσεβικισμός του χαρακώματος» στη Μικρασιατική Εκ-
στρατεία; Εάν ναι, ποια η αποτελεσματικότητά του; Δυστυχώς οι σχετικές πληροφορίες

¹³³⁶ Όπως τόνιζε ο Γ. Φεσσόπουλος, το 1929, «κατά την έναρξιν της κομμουνιστικής προπαγάνδας, προ πάντως κατά τα έτη 1920–22, ο εν Μ. Ασία καταπεπονημένος Στρατός υπήρξε το μοναδικόν έδαφος εις το οποίον ηδυνήθη να καλλιεργηθή ο από Βορρά εισαχθείς σπόρος». Μάλιστα κατέλειπε ότι «δεν υπήρξε μι-
κρά η συμβολή του ΚΚΕ εις την Μικρασιατικήν Εθνικήν τραγωδία». Ο ταγματάρχης Παναγάκος στη Δίκη των Έξ υποστήριζε ότι «η επίδρασις του κομμουνισμού είχε αποτελέσματα ολέθρια δια το ηθικόν του στρα-
τού» και ήταν η «κύρια» αιτία της κατάρρευσης του μετώπου. Σύμφωνα με την επίσημη ιστορία της ΔΙΣ, η «εις την δυσφορίαν των οπλιτών συνετέλει επίσης σημαντικώς και η εν Ελλάδι κομμουνιστική προπαγάνδα, ήτις είχε επιτύχει να τοποθετήση πράκτορά της οπλίτας εις επικαίρους θέσεις οίτινες προσεπάθουν διά κυκλοφορούντων εντύπων να επιτύχων την διάλυσιν του στρατού». Αντιθέτως, ο Κλεάνθης Μπουλαλάς τόνιζε ότι «εις το μέτωπον δεν έγινεν αισθητή η επέμβασις του κομμουνισμού» και ότι «οι μονάδες του μετώπου έμειναν αμόλυντοι από αυτόν». *Η δίκη των Εξ, ό.π.,* σσ. 339–340· Γ. Θ. Φεσσόπουλος, *Η εξέλιξις του κομμουνισμού εν Ρωσία και η πρόοδος αυτού εν Ελλάδι*, Αθήναι 1929, σ. 80· Γενικόν Επιτελείον Στρα-
τού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν (1919–1922). Τ. Έβδομος, ό.π.,* σ. 2. Η άποψη του Μπουλαλά πα-
ρατίθεται σε Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος, ό.π.,* σ. 359, υπ. 209.

¹³³⁷ Σε έκδοσή της η ΟΚΝΕ, το 1928, υποστήριζε ότι το «αντιπολεμικό κίνημα [...] έπαιξε αποφασιστικό
ρόλο» στην κατάρρευση του μετώπου. Το ίδιο ισχυριζόταν και ο Ελ. Σταυρίδης. Ωστόσο, πρέπει να ση-
μειωθεί ότι ο Ελ. Σταυρίδης όταν γράφει το εν λόγω βιβλίο ήταν σφοδρός αντικομμουνιστής. Μ. Νικολάου, *Η Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδος 1922–1928*, Αθήναι 1928, σ. 46· Σταυρίδης, *Τα παρα-
σκήνια, ό.π.* σ. 62, 67, 81–82. Σε ανυπόγραφο άρθρο στον *Ριζοσπάστη*, το 1935, σημειωνόταν ότι «εμείς όχι
μόνον δεν λυπηθήκαμε για την αστικοσιφικαδική ήττα στη Μικρασία ΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΔΙΩΞΑΜΕ». *Ριζο-
σπάστης*, 12/7/1935, «Μία επιφύλαξη».

¹³³⁸ Ο ιστορικός Michael L. Smith, τονίζει ότι «οι κομμουνιστές δεν μπορούσαν μόνοι τους να απεργαστούν
την κατάρρευση του μετώπου ή τον κλονισμό του ηθικού [...] Αλλά μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν κάθε
ευκαιρία για να ενθαρρύνουν τους άνδρες να ρωτήσουν: “Γιατί βρισκόμαστε εδώ και για ποιο σκοπό πο-
λεμούμε;”». Σύμφωνα με τον Ph. Carabott, τους ενδιέφερε η «διαφώτιση» των στρατιωτών και η προώ-
θηση σε αυτούς κομμουνιστικών ιδεών με προοπτική την ταξική σύγκρουση όχι κατά τη διάρκεια του πο-
λέμου, αλλά μεταπολεμικά στην Ελλάδα. Ο Σπ. Πλουμίδης σχολιάζοντας τις το γεγονός ότι ο κομμουνισμός
κατηγορήθηκε ως υπαίτιος της κατάρρευσης του στρατού σημειώνει ότι αυτό στιγματίστηκε «δικαιολογη-
μένα μεν αλλά με υπερβολική δόση υπερβολής ως προς την αποτελεσματικότητά του». Smith, *ό.π.,* σσ.
481–482· Carabott, *ό.π.,* σ. 113· Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος, ό.π.,* σ. 335. Κατά τον κάθε άλλο
παρά συμπαθόντα τον κομμουνισμό Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα, η «μεγάλη εκστρατεία ηττοπάθειας»
του ΚΚΕ στο μέτωπο «έπαιξε εντελώς δευτερεύοντα ρόλο μεταξύ των [...] αιτιών που προκάλεσαν την Κα-
ταστροφή», ενώ ο Δημήτριος Κουσούλας στο (σε ψυχροπολεμικό πνεύμα) βιβλίο του ισχυρίζεται ότι «αν
και η αποτελεσματικότητα των κομμουνιστών πρακτόρων την κρίσιμη στιγμή δεν υπήρξε ίσως εξαιρετική
και δεν θα πρέπει ενδεχομένως να δοθή υπερβολική σημασία στο ρόλο που έπαιξαν, συνέβαλαν κατά ένα
ποσοστό στην διάσπαση των γραμμών των πρόσων». Δημήτριος Γ. Κούσουλας, *Επιβουλή και αποτυχία. Η
ιστορία του ΚΚΕ 1918–1949*, Καμπάνα, Αθήναι 1971, σ. 19· Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *«Φωτιά και τσε-
κούρι!»*. *Ελλάς, 1946–1949 και τα προηγούμενα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015, σ. 21.

είναι περιορισμένες, ωστόσο μπορούν να εξαχθούν μερικά συμπεράσματα. Η παράταση του πολέμου, ο μη ορατός τερματισμός του και ο πόθος των επιστρατευμένων για την επιστροφή στις εστίες τους σε συνδυασμό με μία σειρά αντικειμενικών δυσκολιών ήταν καταλυτικοί παράγοντες στη μείωση της πολεμικής θέλησης των στρατιωτών, γεγονός που δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη των αντιπολεμικών πυρήνων στο στράτευμα την περίοδο 1920–22, ιδίως δε μετά τις επιχειρήσεις του Αυγούστου του 1921. Η δράση αυτών περιοριζόταν ως επί το πλείστον στην αντιπολεμική προπαγάνδα, η οποία ευθυγραμμιζόταν με τις θέσεις του ΣΕΚΕ(Κ). Εντούτοις, οι πυρήνες αυτοί είχαν μία αμφίδρομη και εν πολλοίς αυτόνομη σχέση με το κόμμα. Παράλληλα, και οι δύο (πυρήνες και κόμμα) εξέφραζαν αντιπολεμικές θέσεις στην κατεύθυνση του μανιφέστου του Zimmerwald, αλλά όχι υιοθετώντας δεδηλωμένα τον λενινιστικό επαναστατικό ντεφαιτισμό, γεγονός που εξηγείται από τη ρευστότητα που επικρατούσε στο εσωτερικό του νεαρού ακόμα κόμματος καθώς και από το γεγονός ότι ο εν εξελίξει πόλεμος διεξαγόταν εκτός της ελληνικής επικράτειας. Έστω όμως και αυτή η αντιπολεμική προπαγάνδα, η οποία προέτασσε κάτι πολύ σημαντικό για τους στρατιώτες, την ειρήνη και την πολυπόθητη απόλυσή τους, ήταν ένας επιβαρυντικός παράγοντας που βοήθησε στην περαιτέρω πτώση του ηθικού δημιουργώντας ουσιαστικά ένα φαύλο κύκλο που οδηγούσε στη διάβρωση του στρατεύματος και στην τελική ήττα του Αυγούστου του 1922.

Ανεξαρτήτως του εύρους των δραστηριοτήτων των αντιπολεμικών πυρήνων που είχαν σχηματιστεί στο μικρασιατικό μέτωπο, η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι μέσω αυτών πολλοί στρατιώτες με αντιπολεμικά αισθήματα ριζοσπαστικοποιήθηκαν και στράφηκαν στην κομμουνιστική Αριστερά. Αυτή η εξέλιξη σε συνδυασμό με τη ριζοσπαστικοποίηση που συντελέστηκε την ίδια περίοδο στους τραυματίες και ανάπηρους πολέμου, δημιούργησε τη «μαγιά» για τη σύνδεση των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων της περιόδου 1922–25 με πολλά πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στους αντιπολεμικούς πυρήνες να αναλαμβάνουν ηγετικό ρόλο σε αυτό το κίνημα.

Β.2.1.2. Η κομμουνιστική τάση στις οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών στην Ευρώπη προς το τέλος και την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1917–1925)

Ο παλιός κόσμος θ' αλλάξει χάρη στη συμμαχία που θα ιδρύσουνε μια μέρα μεταξύ τους αυτοί που ο αριθμός και η δυστυχία τους είναι απέραντα.

Ανρί Μπαρμπίς, *Φωτιά. Το ημερολόγιο ενός ουλαμού*, 1916¹³³⁹

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά ιδιαιτέρως μεσοπολεμικά, οργανώσεις παλαιών πολεμιστών και θυμάτων πολέμου εμφανίστηκαν σε όλους τους πρώην εμπόλεμους. Αρκετές από αυτές τις οργανώσεις ανέπτυξαν δεσμούς με συγκεκριμένους πολιτικούς χώρους. Στην Ελλάδα το παλαιοπολεμικό κίνημα της περιόδου 1922–25 ακολουθούσε την κατεύθυνση του κομμουνιστικού ρεύματος που αναπτύχθηκε σε ορισμένες χώρες και εκφράστηκε σε διεθνές επίπεδο με τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών. Οι απαρχές αυτού του ρεύματος ανιχνεύονται στο διεθνή αντίκτυπο της Οκτωβριανής Επανάστασης, η οποία ώθησε πολλούς κοινωνικούς επαναστάτες να θεωρήσουν τους παλαιούς πολεμιστές και τα θύματα πολέμου ως επαναστατική πρωτοπορία καθιστώντας τους μια αξιόπιστη απειλή κατά του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.¹³⁴⁰

Η κομμουνιστική τάση στον χώρο των παλαιμάχων αναδύθηκε πρώτη φορά ολοκληρωμένα στη Γαλλία. Στις 2 Νοεμβρίου 1917, στις παραμονές της κατάληψης της εξουσίας από του Μπολσεβίκους στη Ρωσία (7 Νοεμβρίου με το ισχύον στη Γαλλία γρηγοριανό ημερολόγιο), ιδρύθηκε η ARAC (Association Républicaine des Anciens Combattants) από τους σοσιαλιστές Paul Vaillant-Couturier και Raymond Lefèvre με την υποστήριξη του λογοτέχνη Ανρί Μπαρμπίς (Henri Barbusse, 1873–1935). Ο Μπαρμπίς, ο οποίος είχε καταταχθεί εθελοντικά το 1914 σε ηλικία 41 ετών και παρέμεινε στο στράτευμα μέχρι τα τέλη του 1915, είχε γίνει γνωστός από το βιβλίο του *Φωτιά* στο οποίο αποτύπωνε την εμπειρία του στο μέτωπο και το οποίο έλαβε το 1916 το βραβείο Γκονκούρ (Goncourt), μία από τις κορυφαίες διακρίσεις των γαλλικών γραμμάτων.¹³⁴¹ Στο πρώτο της συνέδριο,

¹³³⁹ Ανρί Μπαρμπίς, *Φωτιά. Το ημερολόγιο ενός ουλαμού*, μετ. Κοσμάς Πολίτης, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2014 [α' εκδ. 1916], σ. 14.

¹³⁴⁰ Alcalde, «War Veterans as transnational actors», ό.π., σ. 494.

¹³⁴¹ Για τον Μπαρμπίς βλ. *Ριζοσπάστης*, 31/8/1935, «Πέθανε ο Ανρύ Μπαρμπύς»: Ξενοφών Ι. Καράκαλος «Εκατό χρόνια από τη γέννηση του Ανρύ Μπαρμπύς», *Νέα Εστία*, τχ. 1105, 15 Ιουλίου 1973, σσ. 958-959· Guessler Normand, «Henri Barbusse and his Monde (1928–1935): Progeny of the Clarté Movement and the

το Δεκέμβριο του 1917, η ARAC εξέφρασε την υποστήριξή της τόσο για τις προσπάθειες του προέδρου των ΗΠΑ Ουίλσον για επίτευξη ειρήνης όσο και για την Οκτωβριανή Επανάσταση. Για την ARAC ο πόλεμος ήταν ένα «μάθημα για τη βλαβερότητα του милитарισμού» με τους πεσόντες να θεωρούνται «θύματα του παγκόσμιου милитарισμού».¹³⁴²

Η οργάνωση υποστήριζε έναν επαναστατικό σοσιαλισμό και στόχος της, κατά τον Lefebvre, ήταν η δράση της ως ένας δίαυλος ανάμεσα στην εργατική και την αγροτική τάξη ώστε να διευκολυνθεί μία επανάσταση στη Γαλλία κατά το πρότυπο της Ρωσικής. Ο επαναστατικός χαρακτήρας της ARAC παγιώθηκε με την ανάληψη της ηγεσίας της οργάνωσης από κομμουνιστές (Μπαρμπίς, Vaillant-Couturier, Jacques Duclos) τον Ιούνιο του 1923, οπότε και σύμφωνα με τον μελετητή της Chris Millington η οργάνωση μετατράπηκε σε «δορυφόρο» του Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας. Στη ρητορική της ο πόλεμος παρουσιαζόταν ως μία «μάταιη σφαγή του προλεταριάτου» και καλούσε σε ακύρωση των συνθηκών Ειρήνης. Επίσης, θεωρούσε ως «ηρωική» την ανταρσία του ναυτικού στη Σεβαστούπολη, τον Απρίλιο του 1919 (βλ. παραπάνω). Η ARAC θεωρούσε τον πόλεμο μία ταξική σύγκρουση καταδικάζοντας όλες τις μορφές του πατριωτισμού θεωρώντας σε κάθε περίπτωση την εργατική τάξη χαμένη και τους μεγαλοαστούς κερδισμένους. Η ARAC θεωρώντας ότι οι παλαίμαχοι αγωνίζονται μαζί με την εργατική τάξη ενάντια στον κοινό εχθρό, τον καπιταλισμό, έθεταν ευρύτερα αιτήματα στο όνομα των εργατών.¹³⁴³

Στη Γερμανία εκφραστής παρόμοιων απόψεων ήταν η Internationaler Bund der Opfer des Krieges und der Arbeit (Διεθνής Σύνδεσμος Θυμάτων Πολέμου και Εργασίας) που ιδρύθηκε το 1919 από τον σοσιαλιστή Karl Tiedt και συνδέθηκε με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας (ΚΚΓ). Η οργάνωση έφτασε να αριθμεί το 1921 περίπου 137.000 μέλη. Σε αυτή την οργάνωση επίσης, ο Μεγάλος Πόλεμος θεωρούνταν αποκλειστικά ως ένας

Review *Clarté*», *Journal of Contemporary History*, τ. 11, τχ. 3, 1976, σσ. 173-197, σσ. 173-174· Andrew Sobanet, «Henri Barbusse, official biographer of Joseph Stalin», *French Cultural Studies*, τ. 24, τχ. 4, 2013, σσ. 359-375, σσ. 359-361· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σσ. 494-495, 500-501.

¹³⁴² Millington, «Communist Veterans», *ό.π.* σσ. 300-314, σ. 303. Παρά της αυξομειώσεως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο αριθμός των μελών της ήταν σταθερά περίπου 20.000 (σύμφωνα με τους Prost και Millington), με μεγάλο μέρος να βρίσκονται στην περιφέρεια του Παρισιού (περίπου 6.300), είχε ομοσπονδιακή δομή, δεχόταν για μέλη γυναίκες (ως θύματα πολέμου) και από το 1919 εξέδιδε την εφημερίδα *L'Ancien Combattant*, η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε *Le Combattant*. Prost, *In the Wake*, *ό.π.*, σ. 40· Millington, «Communist Veterans», *ό.π.*, σ. 303. Βλ. επίσης Ερρίκος Μπαρμπύς, «Το επαναστατικό κίνημα των παλαιών πολεμιστών», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Έτος Δ', αρ. 6, Ιούνιος 1924, σσ. 194-198, σ. 196.

¹³⁴³ Millington, «Communist Veterans», *ό.π.*, σσ. 301, 303-305· Munholland, *ό.π.*, σσ. 43-66, σ. 61· Orr, *ό.π.*, σσ. 91-92.

«καπιταλιστικός παγκόσμιος πόλεμος» και για αυτό τα θύματά του αναφέρονταν ως θύματα του κεφαλαίου («Kapitalsorfer»). Σύμφωνα με τους ηγέτες του ο σύνδεσμος είχε ένα ευρύτερο ρόλο να διαδραματίσει αυτόν της ταξικής αφύπνισης. Από το 1921 ακολουθώντας την πολιτική του ΚΚΓ και της Κομιτέρν στόχευε στο να διοχετεύσει τη δυσανεξία των θυμάτων πολέμου κάτω από τη σημαία του κομμουνισμού.¹³⁴⁴

Στην Ιταλία ιδρύθηκε το Νοέμβριο 1918 η Lega Proletaria fra Mutilati, Invalidi, Reduci, Vedove et Genitori di Caduti in Guerra (Προλεταριακός Σύνδεσμος θυμάτων πολέμου, αναπήρων, πολεμιστών, χηρών και γονιών των πεσόντων). Σύμφωνα με τη Lega ο πόλεμος ήταν μία απόδειξη ότι της καταπίεσης του κεφαλαίου προς τις φτωχές τάξεις. Στο καταστατικό της αναφερόταν ρητά ως στόχος ο ταξικός αγώνας για τη χειραφέτηση του προλεταριάτου από την καπιταλιστική εκμετάλλευση, ο πασιφισμός, ο αντιμιλιταρισμός και η προσπάθεια καταπολέμησης κάθε νέου πολέμου.¹³⁴⁵ Επίσης, στόχευε στην απόκτηση της υποστήριξης των αγροτών, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία αυτών που πολέμησαν και χωρίς τους οποίους δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μία επανάσταση. Η Lega ανέπτυξε επίσης στενές σχέσεις με την Γενική Συνομοσπονδία Εργατών (Confederazione Generale del Lavoro).¹³⁴⁶

Η μορφή της σχέσης της με το Σοσιαλιστικό Κόμμα οδήγησε σε εσωτερικές διαμάχες που είχαν ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωσή της. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα (Partito Socialista Italiano), το οποίο σε συνέδριό του τον Οκτώβριο του 1919 είχε υιοθετήσει επαναστατικές θέσεις και διακηρύξει την ένταξή του στην Γ' Διεθνή,¹³⁴⁷ στήριζε οικονομικά την οργάνωση που ήταν «οργανικά εξαρτώμενη» από αυτό,¹³⁴⁸ εντούτοις σταδιακά αναπτύχθηκε μια πιο ριζοσπαστική μερίδα εντός της οργάνωσης που ζητούσε τη σύνδεση με το (ιδρυθέν τον Ιανουάριο του 1921) Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας. Στο Β' Συνέδριο της Lega (Μπολόνια, 26–30 Ιουνίου 1920) η αριστερή τάση αξίωσε να κρατηθούν απο-

¹³⁴⁴ Μπαρμπύς, *ό.π.*, σ. 197-198· Creg Eghigian, «Injury, Fate, Resentment and Sacrifice», *ό.π.*, σσ. 97-99.

¹³⁴⁵ Gianni Isola, «Socialismo e combattentismo: La Lega proletaria. 1918–1922», *Italia Contemporanea*, τχ. 141, Δεκέμβριος 1980, σσ. 5-29, σσ. 10-11. Ευχαριστώ την Martina Salvante για την υπόδειξη και παραχώρηση του εν λόγω άρθρου καθώς και για τις συζητήσεις μας σχετικά με τη Lega. Πρβλ. Salvante, «The Italian Associazione Nazionale», *ό.π.*, σ. 168· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 57-59, 65-66.

¹³⁴⁶ Isola, *ό.π.*, σσ. 10, 13-14.

¹³⁴⁷ Είχε υιοθετηθεί το ψήφισμα ότι «η βίαιη κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας εκ μέρους των εργατών θα σηματοδοτήσει το πέρας της εξουσίας από την αστική τάξη στην προλεταριακή τάξη, εγκαθιστώντας έτσι το μεταβατικό καθεστώς της δικτατορίας όλου του προλεταριάτου». Πέιν, *ό.π.*, σ. 139.

¹³⁴⁸ Isola, *ό.π.*, σ. 13.

στάσεις από τις σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις ζητώντας αλλαγή των πολιτικών συμμαχιών, ωστόσο τελικά πλειοψήφησε η πιο μετριοπαθής τάση με την ηγεσία να υιοθετεί σταδιακά όλο και λιγότερο ριζοσπαστικές θέσεις. Στο Γ' Συνέδριο (Λιβόρνο, 18–21 Σεπτεμβρίου 1921) η οργάνωση τριχοτομήθηκε ανάμεσα σε σοσιαλιστές, κομμουνιστές και αυτούς που ζητούσαν αυτονομία από τα πολιτικά κόμματα. Η τάση στήριξης του Σοσιαλιστικού Κόμματος τελικά επικράτησε, οι κομμουνιστές αρνήθηκαν να λάβουν κάποιο αξίωμα και παρέμειναν ως αντιπολιτευτική φράξια εντός της οργάνωσης. Τους επόμενους μήνες και μέσα στο τεταμένο πολιτικά κλίμα που οδήγησε στην άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία η διαίρεση της οργάνωσης οδήγησε στην εξασθένησή της.¹³⁴⁹

Η οργάνωση γνώρισε εκρηκτική μεγέθυνση από τις αρχές του 1919 έως και το α' μισό του 1920, την περίοδο δηλαδή που συνδέθηκε πολιτικά με το Σοσιαλιστικό Κόμμα ακολουθώντας την δημοφιλία του κόμματος. Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1919 οι σοσιαλιστές έλαβαν το 32% εκλέγοντας 156 βουλευτές.¹³⁵⁰ Την ίδια περίοδο, η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών, που συνδεόταν επίσης με το Σοσιαλιστικό κόμμα αύξησε τα μέλη της από 250.000 τον Νοέμβριο του 1918 σε 2 εκατομμύρια το καλοκαίρι του 1920.¹³⁵¹ Συγκεκριμένα για τη Lega, τον Μάιο του 1919 η οργάνωση είχε 80.000 μέλη (250 παραρτήματα), ενώ τον Ιούλιο του 1919 αυτά αυξήθηκαν σε 200.000 (510), τον Οκτώβριο του 1919 σε 300.000 (650) και τον Μάρτιο του 1920 σε 1,1 εκατομμύρια (896). Ωστόσο, αυτή η κορύφωση ήταν παροδική, καθώς ακολουθήθηκε κατακόρυφη αποδυνάμωσή της. Από το καλοκαίρι του 1920 και μετά οπότε και είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται οι εσωτερικές διαμάχες παρουσιάστηκε ραγδαία μείωση των μελών, τα οποία έπεσαν σε 57.600 τον Ιούλιο του 1920 και μόλις 30.000 το Σεπτέμβριο 1921.¹³⁵²

Η κομμουνιστική τάση στο διεθνές κίνημα των παλαιμάχων είχε έναν αδιαμφισβήτητο πρωταγωνιστή, τον Ανρί Μπαρμπίς. Τον Σεπτέμβριο του 1919 η ARAC απηύθυνε κάλεσμα στους παλαιμάχους όλου του κόσμου που είχαν πασιφιστικά και αντιμιλιταρι-

¹³⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 16-17, 20.

¹³⁵⁰ Πέιν, ό.π., σ. 138· Christopher Duggan, *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy*, Vintage Books, Λονδίνο 2013, σσ. 30-31.

¹³⁵¹ Πέιν, ό.π., σ. 139.

¹³⁵² Isola, ό.π., σ. 22, 25.

στικά αισθήματα να ενωθούν ώστε να πολεμήσουν εναντίον ενός μελλοντικού πολέμου.¹³⁵³ Κατόπιν ζυμώσεων τους επόμενους μήνες (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1), το 1920 ιδρύθηκε η Διεθνής των Παλαιών Πολεμιστών (Internationale des Anciens Combattants). Στο ιδρυτικό συνέδριο που πραγματοποιήθηκε από τις 30 Απριλίου έως τις 2 Μαΐου 1920 στη Γενεύη, σε ουδέτερο δηλαδή έδαφος, συμμετείχαν αντιπρόσωποι από τη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιταλία, την Αυστρία, τη Γερμανία και την Αλσατία-Λωρραίνη (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 19).¹³⁵⁴ Για τη Διεθνή ο πόλεμος θεωρούταν αποτέλεσμα του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ κάθε πολεμική ενέργεια, είτε επιθετική είτε αμυντική, ήταν αδικαιολόγητη. Η καταπολέμηση του πολέμου μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με πόλεμο κατά του καπιταλιστικού συστήματος. Ως καθήκοντα των παλαμάχων καθορίστηκαν, στο συνέδριο της Γενεύης, τα εξής: α') η πασιφιστική και αντιμιλιταριστική προπαγάνδα, β') η άρνηση οποιασδήποτε συνεργασίας με την ΚτΕ και με τις παρεμφερείς «αστικές οργανώσεις» οι οποίες «εξέφραζαν τον ιμπεριαλισμό», γ') η άρνηση να πολεμήσουν σε περίπτωση νέου πολέμου (μολονότι στο ψήφισμα υπήρχε η σημείωση ότι σε περίπτωση επιστράτευσης η προσωπική στάση του καθενός εξαρτάται από την συνείδησή του).¹³⁵⁵

Η τάση αυτή πολιτικά κυμαινόταν μεταξύ σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών θέσεων, ενώ στις χώρες που αυτή εμφανίστηκε έφτασε στο σημείο να συνδεθεί οργανικά με το Κομμουνιστικό Κόμμα (Γαλλία, Γερμανία) ή έστω μερίδα των μελών του να επιδιώξει την ένταξή της σε αυτό (Ιταλία). Αντίστοιχο σχίσμα μεταξύ σοσιαλιστών και κομμουνιστών εμφανίστηκε από το 1921 και μετά και στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (βλ.

¹³⁵³ *Le Combattant* (Παρισίων), 11/10/1919, «Congrès National de l' Association Républicaine des Anciens Combattants».

¹³⁵⁴ Συγκεκριμένα συμμετείχαν οι γαλλικές Associations Republicaine des Anciens Combattants (ARAC) και Fédération Ouvrière et Paysanne des Mutilés, οι γερμανικές Internationaler Bund Kriegsteilnehmer και Friedensbund der Kriegsteilnehmer, η Union des Invalides de Guerre από την Αλσατία και τη Λωρραίνη, η αυστριακή Reichsverband Freie Vereinigung, η National Union of Ex-Servicemen από τη Μεγάλη Βρετανία και η ιταλική Lega Proletaria fra Mutilati, Invalidi, Reduci, Vedove et Genitori di Caduti in Guerra. *Le Combattant* (Παρισίων), 10/6/1920, «L' Internationale des Anciens Combattants et Victimes de la Guerre». Ο Alcalde αναφέρει ότι σε κάποιους Ρώσους και Αυστριακούς αντιπροσώπους απαγορεύτηκε η είσοδος στην Ελβετία, χωρίς να αναφέρει το λόγο. Στην εφημερίδα της ARAC σημειωνόταν ότι αυτοί δεν κατάφεραν να έρθουν «μολονότι η καρδιά και η σκέψη τους» βρισκόταν στο συνέδριο, χωρίς να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες. C. Fambreille, «Congrès International des Anciens Combattants», *Le Combattant* (Παρισίων), 10/5/1920· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σ. 495.

¹³⁵⁵ Για τη Διεθνή, βλ. Μπαρμπύς, *ό.π.*, σσ. 194-198· Εμμανουήλ Κακουδάκης [Πρόεδρος Κεντρικής Ενώσεως Εφέδρων Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου], «Το εφεδρικών κίνημα ως ζήτημα κοινωνικών», *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 2/10/1925· Ορφανός, *ό.π.*, σσ. 7-15· A. Tixier, «The evolution of international relations between the disabled and ex-service men's organizations», *FIDAC*, τ. II, αρ. 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1926, σσ. 6-8, σ. 6.

Κεφάλαιο Δ.1.1).¹³⁵⁶ Ταυτόχρονα όμως, από τη στιγμή που αυτές οι οργανώσεις έγιναν όργανα των κομμουνιστικών κομμάτων αυτών άρχισε και η φθορά τους. Το κομμουνιστικό ρεύμα στους παλαίμαχους έβλεπε τον πόλεμο ως μία «ιμπεριαλιστική» υπόθεση των «πλουτοκρατών» που οδηγούσε σε «μακελειό» των «λαϊκών τάξεων». Ουσιαστικά οι παλαιοί πολεμιστές και τα θύματα πολέμου, έχοντας βιώσει τα καταστρεπτικά αποτελέσματα του πολέμου, θεωρούταν η επαναστατική πρωτοπορία, η οποία ακολουθώντας το παράδειγμα της Ρωσίας θα οδηγούσε στην κοινωνική επανάσταση που θα ανέτρεπε τον καπιταλισμό φέρνοντας σε επαφή τους εργάτες και τους αγρότες. Εντούτοις, στις θέσεις τους οι οργανώσεις αυτές δεν έφταναν στο σημείο να διακηρύξουν τον λενινιστικό επαναστατικό ντεφαιτισμό, αλλά κινόντουσαν εγγύτερα στη «Δεξιά του Zimmerwald» με τις θέσεις για άρνηση του πολέμου, με βασικό τους καθήκον να θεωρείται η προπαγάνδισις στις κοινωνίες κυρίως των αντιπολεμικών θέσεών τους.¹³⁵⁷

Ένας ακόμα παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη για την εξασθένιση αυτού του ρεύματος παρά την αρχική δυναμική που ανέπτυξε, ιδίως την πρώτη μεσοπολεμική πενταετία, ήταν οι εσωτερικές εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση. Ο θάνατος του Λένιν και η διαπάλη μεταξύ των επίδοξων διαδόχων είχε ως αποτέλεσμα την επικράτηση του Ιωσήφ Στάλιν, του οποίου το δόγμα ήταν η «οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία χώρα». Η επικράτηση αυτής της πολιτικής, έναντι της «διαρκούς επανάστασης» του Λέων Τρότσκι, είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της στήριξης από την ΕΣΣΔ των διάφορων κομμουνιστικών κινημάτων στις χώρες της Δύσης. Οι αποτυχίες των επαναστάσεων σε Γερμανία και Ουγγαρία (1919), η ήττα στον Πολωνο-σοβιετικό πόλεμο του 1919–20 και η εσωτερική δυσαρέσκεια, ιδίως το 1920–21 οδήγησαν τη νέα σοβιετική ηγεσία σε αυτή την κατεύθυνση.¹³⁵⁸ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η μείωση του ενδιαφέροντος της τόσο για τη Διεθνή όσο και για τις συνδεδεμένες οργανώσεις.

¹³⁵⁶ Tixier, ό.π., σ. 6.

¹³⁵⁷ Μάλιστα ακόμα και η ARAC, παρόλη την αντιπολεμική και αντιμιλιταριστική ρητορική της δεν στράφηκε εναντίον της πατρίδας, ακολουθώντας το πατριωτικό αίσθημα του συνόλου των Γάλλων παλαιμάχων, όπως παρατηρεί ο A. Prost. Prost, *In the Wake of War*, ό.π., σσ. 79–80.

¹³⁵⁸ Jon Jacobson, *When the Soviet Union Entered World Politics*, University of California Press, Berkeley–Λος Άντζελες–Λονδίνο 1994, σσ. 140–147, 201–202· Zara Steiner, *The Lights that Failed. European International History, 1919–1933*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2005, 174–175, 535–536. Πρβλ. Φόστερ, ό.π., σσ. 435–441.

Ανεξαρτήτως της επαναστατικότητας κάθε οργάνωσης κοινός παρονομαστής τους ήταν η εναντίωση στον πόλεμο, αλλά και στον милитарισμό εν γένει, αρχή η οποία προερχόταν από την κοινή οδυνηρή εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου και ένωνε παλαίμαχους από όλες τις χώρες. Αυτή η τάση, μολοντί μειοψηφική όπου εμφανίστηκε, επηρέασε τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Μέσω του *Ριζοσπάστη* προβάλλονταν ήδη από το 1919 αυτά τα τεκταινόμενα, ιδιαίτερος όσον αφορά τη Γαλλία, την Ιταλία και τη Διεθνή.¹³⁵⁹ Παράλληλα, τον Οκτώβριο 1921 οι «κομμουνιστές» ανάπηροι της ΠΕΤΠ επιζητούσαν την ένταξή τους στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Τέλος, υπήρχαν περιπτώσεις ατόμων, όπως ο Παντελής Πουλιόπουλος που διάβαζαν ήδη από την περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας τα έντυπα της ΑΡΑΚ.¹³⁶⁰ Όπως παρουσιάζεται ευθύς αμέσως η κομμουνιστική αυτή τάση επέδρασε βαθύτατα στις ελληνικές εξελίξεις της πρώτης μεσοπολεμικής τετραετίας.

Β.2.1.3. Η εμφάνιση των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών στην Ελλάδα και η συμπόρευσή τους με την κομμουνιστική Αριστερά (1922–1924)

Οι εσχάτως απολυθέντες έφεδροι συμπληθέντες καθ' άπασαν την Ελλάδα εις συνδέσμους υπό την επωνυμίαν «Παλαιοί πολεμισταί» αποτελούν ήδη την πρωτοπορείαν του κομμουνισμού και δύναται ειπεῖν ότι δεικνύουσι τάσεις αναρχικάς λόγω του φανατισμού και της αδιαλλαξίας των.

Έκθεση Αστυνομικής Διεύθυνσης Πειραιά, Ιούλιος 1924¹³⁶¹

Την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής, με την επάνοδο στην Ελλάδα των στρατιωτών του μετώπου (για τη διαδικασία αποστράτευσης, βλ. Παράρτημα 5) μεγάλο μέρος αυτών οργανώθηκε σε σωματεία. Ο αρχηγός της Χωροφυλακής υποστράτηγος Νικόλαος Τζίκας, περιέγραφε χαρακτηριστικά, το 1924, αυτή την εξέλιξη. Μετά από την απόλυσή τους από το στρατό «οι έφεδροι οπλίται [...] επανελθόντες εις τα ίδια εύρον μεν την οικονομικήν των κατάστασιν εις δυσάρεστον σημείον, είδον δε τουναντίον την τοιαύτην των μη στρατευθέντων συμπολιτών των ανθηρότατην, ινά μη ομιλήσω περί της επισφα-

¹³⁵⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 28/1/1919, «Οι ιταλοί ανάπηροι», 29/4/1921, «Ο αγών του γαλλικού λαού εναντίον του νέου πολέμου», 26/5/1921, «Κολοσσιαία διαδηλώσις εν Παρίσιος», 23/1/1922, «Διεθνής Τραυματιών και Αναπήρων Πολέμου», 11/4/1922, «Οι τραυματαί της Ιταλίας»

¹³⁶⁰ Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 69.

¹³⁶¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιά προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, 20 Ιουλίου 1924.

λούς κατά το πλείστον υγιεινής των καταστάσεως». Σε αυτό το πλαίσιο «φυσικόν [...] είναι να εδημιουργήθη παρ' αυτοίς η ιδέα της βελτιώσεως της θέσεως των, προς επίτευξιν δε τούτου οι μάλλον ανεπτυγμένοι εξ αυτών συνέλαβον την ιδέαν της ιδρύσεως των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών». ¹³⁶²

Ένα χαρακτηριστικό αυτών των οργανώσεων ήταν ότι χρησιμοποίησαν –για πρώτη φορά– τον όρο «παλαιός πολεμιστής» (βλ. Εισαγωγή). Η πρώτη αναφορά του όρου εντοπίζεται σε άρθρο του *Ριζοσπάστη* στις 25 Σεπτεμβρίου 1922, όπου σχολιάζοντας τη δημιουργία εφεδρικών οργανώσεων στη Θεσσαλία σημειωνόταν ότι «το σύστημα της οργανώσεως των εφέδρων μας το παρέχει η Γαλλία για τας οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών της». ¹³⁶³ Από τον Οκτώβριο του 1922 εμφανίστηκαν οι πρώτες αναφορές στην ίδια εφημερίδα για οργανώσεις που αναφέρον στην επωνυμία τους τον όρο «παλαιοί πολεμιστές», ο οποίος κυριάρχησε στο εξής. ¹³⁶⁴

Η οργάνωσή των παλαιών πολεμιστών ήταν κατά πάσα πιθανότητα αυθόρμητη, τουλάχιστον την περίοδο 1922–23, μια και τέτοιοι σύλλογοι εμφανίστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα σε όλη την επικράτεια. Η πλειοψηφία των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών, όπως ήταν η συνηθέστερη επωνυμία τους, που δραστηριοποιήθηκαν μέχρι το 1925 συμπορεύτηκαν προοδευτικά με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες εκθέσεις της Χωροφυλακής προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού. Αυτά τα, δεκαπενθήμερα συνήθως, «δελτία πληροφοριών» για την κομμουνιστική κίνηση, προέρχονταν από όλη την Ελλάδα και μας παρέχουν σήμερα μια εξαιρετικά χρήσιμη πηγή για τις δραστηριότητες των παλαιοπολεμιστικών συλλόγων. ¹³⁶⁵

Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθήνας ιδρύθηκε το 1923 από τους Μοναστηριώτη, Πουλιόπουλο, Νίκολη και Κώστα Αναγνωστόπουλο και τα γραφεία της στεγάζονταν στο Εργατικό Κέντρο Αθηνών. Στα τέλη του 1924 η Ένωση χωρίστηκε σε συνοικιακά τμήματα, που με τη σειρά τους ήταν χωρισμένα σε δεκαρχίες με άρτια οργάνωση και δικτύωση, και τα μέλη τους διαπνέονταν από «στρατιωτική πειθαρχία», σύμφωνα με

¹³⁶² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Τζίκας προς Υπουργείο Ενόμου Τάξεως, Αθήνα, 4 Ιουλίου 1924.

¹³⁶³ *Ριζοσπάστης*, 25/9/1922, «Οι έφεδροι οργανούνται».

¹³⁶⁴ Συγκεκριμένα, στο φύλλο του *Ριζοσπάστη* της 29ης Οκτωβρίου 1922 όπου αναφέρεται η ίδρυση δύο Αλληλοβοηθητικών Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών, μία στα Γαλατίστα Χαλκιδικής και μία στη Θεσσαλονίκη. *Ριζοσπάστης*, 29/10/1922, «Η οργάνωσις των εφέδρων στρατιωτών».

¹³⁶⁵ Τα περισσότερα δελτία προέρχονται από Βόλο, Δράμα, Εύβοια, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Καβάλα, Καρδίτσα, Κρήτη, Λάρισα, Μυτιλήνη, Πάτρα, Πρέβεζα, Σέρρες, Τρίκαλα, Τρίπολη. Βλ. εκατοντάδες εκθέσεις σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, 739, 877, 878, 879.

μαρτυρία ενός μέλους του συνοικιακού τμήματος Παγκρατίου. Η Ένωση εξέδιδε την εφημερίδα *Παλαιός Πολεμιστής*, η οποία κυκλοφορούσε πανελληνίως (έως τον Απρίλιο του 1925, βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8) και αποτελούσε το δημοσιογραφικό όργανο της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (βλ. παρακάτω).¹³⁶⁶ Έως τον Μάιο του 1925 προοδευτικά όλα τα συνοικιακά τμήματα των παλαιών πολεμιστών σε Εξάρχεια, Νεάπολη, Μεταξουργείο και Μακρυγιάννη ελέγχονταν από κομμουνιστές.¹³⁶⁷

Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Πειραιά ιδρύθηκε στις 18 Μαΐου 1924, στην αίθουσα του Εργατικού Κέντρου Πειραιά, με σκοπούς: α') «την συνένεωσιν όλου του εφεδρικού κόσμου [...] προς εξασφάλισιν αλληλεγγύης και συναδελφότητος», β') «την υποστήριξιν των οικονομικών συμφερόντων των εφέδρων και θυμάτων», γ') «την εξεύρεσιν εργασίας [...] και την αύξησιν της συντάξεως επί τη βάση του εργατικού ημερομισθίου», δ') «την υγειονομικήν περίθαλψιν εκ μέρους του Κράτους εις τα θύματα και τους εν πολέμω παθόντας εφέδρους», ε') «την ηθικήν και πνευματικήν διαπαιδαγώγησιν των μελών διά συχνών διαλέξεων, μαθημάτων, εκδόσεως μορφωτικών βιβλίων, περιοδικών κλπ.». ¹³⁶⁸ Όπως φαίνεται από τους ιδρυτικούς σκοπούς, ο βασικός στόχος του σωματείου ήταν προπαντός η ικανοποίηση υλικών αιτημάτων των παλαιμάχων, ενώ τονιζόταν και η σφυρηλάτηση αλληλεγγύης που έπρεπε να καλλιεργηθεί ανάμεσα στους παλαιμάχους όπως και η συνείδηση της ενιαίας ως νέας κοινωνικής κατηγορίας, στην οποία θα συνέβαλε και η «ηθική και πνευματική διαπαιδαγώγηση» των μελών.

Η βάση του παλαιοπολεμистικού κινήματος ήταν η επαρχία καθώς ενώσεις παλαιμάχων ιδρύθηκαν σε όλη την επικράτεια, γεγονός αναμενόμενο για μία χώρα αγροτική. Σύμφωνα με την απογραφή του 1920 το 80,22% του πληθυσμού κατοικούσε σε χωριά, κωμοπόλεις και πόλεις μικρότερες των 10.000 κατοίκων (ποσοστό που μειώθηκε στο 71,72% το 1928, μετά και την έλευση των προσφύγων), με το 57,99% να ζουν χωριά μικρότερα των 2.000 κατοίκων (57,51% το 1928).¹³⁶⁹ Οπότε εύλογα η πλειοψηφία των

¹³⁶⁶ Τζανής Φλαράκος, «Οι παλαιοί πολεμιστές διαδηλώνουν στην Αθήνα. Πριν εννιά χρόνια», *Ριζοσπάστης*, 31/10/1933· Μιχάλης Δημητρίου, «Η Μικρασιατική Καταστροφή επιβάλλει στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα νέα ηγεσία και νέους προσανατολισμούς», *Το Βήμα*, 14/11/1978, στην εν λόγω συνέντευξη του ο Μοναστηριώτης αναφέρει μάλιστα ότι ως «υπεύθυνος διεκπαιρέσεως» του *Παλαιού Πολεμιστή* ήταν ο νεαρός τότε Νίκος Ζαχαριάδης.

¹³⁶⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, αντιστράτηγος Ζαφείριος Παπαθανασίου [διοικητής Α' ΣΣ] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα 16 Μαΐου 1925, «Περί εξαπλώσεως του Κομμουνισμού εις τας συνοικίας των Αθηνών».

¹³⁶⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία φ. 9, Φάκελος Σωματείου 314.

¹³⁶⁹ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 55. Βλ. επίσης Κεφάλαιο Β.1.1.

στρατευμένων, οπότε και των παλαιών πολεμιστών, δεν προερχόταν από τα αστικά κέντρα, αλλά από την επαρχία. Αρκετά στοιχεία για τις δραστηριότητες των επαρχιακών Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών και την οργανική σχέση τους με την «κομμουνιστική κίνηση» εντοπίζονται στις εκθέσεις της Χωροφυλακής προς το πρωθυπουργικό γραφείο.

Στην Κρήτη πιο έντονη ήταν η παλαιοπολεμιστική δραστηριότητα στο νομό Ηρακλείου.¹³⁷⁰ Η ίδρυση του Συνδέσμου Εφέδρων Οπλιτών και Αναπήρων Πολέμου Νομού Ηρακλείου, ο οποίος μετονομάστηκε (στα τέλη του 1922) σε Κεντρική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου, αποφασίστηκε σε συνέλευση εφέδρων την 25η Σεπτεμβρίου 1922 και αρχικά είχε εκφραστεί υπέρ της «Επαναστάσεως 1922».¹³⁷¹ Τον Αύγουστο του 1923 ο Παντελής Πουλιόπουλος (βλ. παρακάτω και Παράρτημα 6) μετέβη στο νησί για να συνδράμει στην οργάνωση του συλλόγου.¹³⁷²

Όπως τόνιζε ο τελευταίος πρόεδρος της οργάνωσης, Εμμανουήλ Κακουδάκης, στο Α΄ Τοπικό Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, τον Αύγουστο του 1924: «Η δυστυχία αυτή εις την οποίαν μας έρριψαν, μας ηνάγκασε να κάμωμεν την οργάνωσίν μας αυτή, ήτις χρονολογείται από το 1922, δια να διεξάγωμεν τον δίκαιον αγώνα μας καλύτερον ηνωμένοι διότι χωριστά είναι αδύνατον».¹³⁷³ Το 1924 η Κεντρική Ένωση διασπάστηκε και ιδρύθηκε νέος σύλλογος «εξ υγειών στοιχείων», φανερώνοντας διαφορές στο εσωτερικό του που διαφωνούσαν με την πολιτική της Ενώσεως. Εντούτοις, η διάσπαση αυτή δεν κατάφερε να ανασχέσει την πρόοδο των κομμουνιστικών ιδεών. Στα τέλη του 1924, σύμφωνα με το διοικητή της Χωροφυλακής Ηρακλείου, από τα 350 μέλη της

¹³⁷⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Ν. Πλατής [συνταγματάρχης, Ανώτερος Διοικητής Χωροφυλακής Κρήτης] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Χανιά, 31 Ιανουαρίου 1925, «Περί κομμουνιστικής κινήσεως εν τη Νήσω Κρήτη κατά το λήξαν έτος 1924»· Πλατής προς Υπουργείο Εσωτερικών, Χανιά, 4 Μαρτίου 1925, «Κομμουνιστική κίνησις κατά τον λήξαντα μήνα Φεβρουάριο εν τη Νήσω Κρήτη».

¹³⁷¹ Λαγουδάκη, ό.π., σ. 285, 289.

¹³⁷² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 723, Ειδικό απόσπασμα ασφαλείας προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, «Δελτίον Κομμουνιστικής κινήσεως 21ης Αυγούστου 1923». Η Κεντρική Ένωση είχε ως προέδρους αρχικά τον Αδάμ Καλλιατάκη (1922–24) και κατόπιν τον Γεώργιο Βορεάδη (1924–25) και τέλος τον βεβαιωμένα κομμουνιστή Εμμανουήλ Κακουδάκη (1925). Λαγουδάκη, ό.π., σσ. 285–286. Ο παπλωματάς Εμμανουήλ Κακουδάκης (1884–1968) είχε εκδώσει στο Ηράκλειο το 1914–15 την εφημερίδα *Εργάτης* (που μετονομάστηκε σε *Λαός*) και το 1923 εξέδωσε τη *Φωνή του Εφέδρου*. Δημήτρης Βλαντάς, *Βασανιστική πορεία 1915–1940*, Λογοθέτης, Αθήνα [1980], σσ. 152–154· Σοφία Ματθαίου, «Η εφημερίδα του Ηρακλείου “Εργάτης” ή “Λαός” (1914–15). Προσπάθεια για την οργάνωση των εργατών και για την διάδοση νεωτερικών ιδεών σε μια επαρχιακή πόλη», *Μνήμων*, τ. 13, 1991, σσ. 139–196, σσ. 140–141.

¹³⁷³ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 4/9/1924, «Τα πρακτικά του Α΄ τοπικού συνεδρίου».

Κεντρικής Ένωσης οι περίπου 100 ήταν δεδηλωμένοι κομμουνιστές.¹³⁷⁴ Σταδιακά η οργάνωση ανέπτυξε ένα δίκτυο 85 επαρχιακών τμημάτων στο οποίο υπάγονταν 10.000 μέλη.¹³⁷⁵

Το Α΄ Συνέδριο της Κεντρικής Ένωσης πραγματοποιήθηκε στο Ηράκλειο από τις 24 έως τις 28 Αυγούστου 1924 και σε αυτό συμμετείχαν 48 αντιπρόσωποι.¹³⁷⁶ Ο σύλλογος δεν έθετε μόνο εφεδρικά αιτήματα, αλλά και ευρύτερα όπως η απαλλοτρίωση μοναστηριακών κτημάτων της Εκκλησίας της Κρήτης ή η δημιουργία εφεδρικών συνοικισμών.¹³⁷⁷ Η Κεντρική Ένωση κατάρτισε μάλιστα εν όψει των δημοτικών εκλογών του 1924 και τον συνδυασμό «Εφεδρική Παράταξις», ο οποίος κατήλεθα στις εκλογές που τελικώς διεξήχθησαν τον Οκτώβριο του 1925 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8).

Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση αυτού του ρεύματος ήταν ο Βόλος. Στην πόλη επίσης στάλθηκαν, τον Αύγουστο του 1923, στελέχη του ΣΕΚΕ(Κ) για την οργάνωση του εκεί παλαιοπολεμικού συλλόγου, στον οποίο βρέθηκαν επικεφαλής ήταν οι Δημήτρης (Μήτσος) Παπαρήγας και ο Νίκος Ευαγγελόπουλος (συμμετείχε και στους αντιπολεμικούς πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο), αμφότεροι κομμουνιστές.¹³⁷⁸ Σε γενική συνέλευση του Συλλόγου Παλαιών Πολεμιστών Βόλου, στις 8 Ιουνίου 1924, ο γραμματέας του

¹³⁷⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Σφακιανάκης [ταγματάρχης, Διοικητής Χωροφυλακής Ηρακλείου] προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Ηράκλειο, 18 Ιουνίου 1924· Νομάρχης Ηρακλείου προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ηράκλειο, 1 Οκτωβρίου 1924· φ. 877(α), Λιδάκης [Νομάρχης Ηρακλείου] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ηράκλειο, 22 Δεκεμβρίου 1924.

¹³⁷⁵ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 4/9/1924, «Τα πρακτικά του Α΄ τοπικού συνεδρίου των Εφέδρων»· Λαγουδάκη, *ό.π.*, σ. 288. Το δημοσιογραφικό όργανο της ένωσης ήταν η *Φωνή του Εφέδρου*, η οποία είχε, σύμφωνα με τους συντάκτες της, κυκλοφορία 2.500 φύλλα ημερησίως. Στο ίδιο, σ. 296.

¹³⁷⁶ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 28 και 31/8/1924, 4, 7, 11, 14, 18, 21, 23 και 28/9/1924, 2, 12 και 26/10/1924, 2 και 11/11/1924, «Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου», 14/9/1924, «Τι ζητούν οι έφεδροι», 18, 21, 23/9/1924, «Αιτήματα καθ' υπουργεία»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 7/9/1924, «Ένα μανιφέστο».

¹³⁷⁷ Λαγουδάκη, *ό.π.*, σσ. 295-296. Το αίτημα δημιουργίας εφεδρικών συνοικισμών αφορούσε τις εκτάσεις των μουσουλμανικών κτημάτων και νεκροταφείων στην Κρήτη βλ. *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 19/6/1924 «Οι έφεδροι και τα μουσουλμ. κτήματα»· Σπύρος Δημανόπουλος, «Η κοινωνική διαστρωμάτωση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου και η διεκδίκηση της ανταλλάξιμης περιουσίας, 1924-1927», *Μνήμων*, τχ. 31, 2010, σσ. 151-184, σσ. 176.

¹³⁷⁸ Ο Μήτσος Παπαρήγας (1896-1949) είχε υπηρετήσει στο Πολεμικό Ναυτικό κατά την περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας και συμμετείχε στη διανομή αντιπολεμικών εντύπων. Έγινε μέλος του κόμματος τον Οκτώβριο του 1922, στο Γ΄ τακτικό Συνέδριο του ΚΚΕ (1926) εξελέγη στην Κεντρική Επιτροπή και στο Δ΄ Συνέδριο (1928) στο Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. *Ριζοσπάστης*, 15/2/2004, «Μήτσος Παπαρήγας», προσβάσιμο σε rizospastis.gr/story.do?id=2186890, πρόσβαση 5/6/2020. Τον Αύγουστο του 1923 στάλθηκαν στο Βόλο οι Κωνσταντίνος Αναγνωστόπουλος, Φασουλίδης [;] και Θωμάς Αποστολίδης ενώ το 1924 στάλθηκε και ο Παστιάς Γιατσόπουλος, ο οποίος κατόπιν αναχώρησε για τη Μακεδονία «προς βοήθειαν των εκεί οργανώσεων». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 723, Ειδικό απόσπασμα ασφαλείας προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, «Δελτίον Κομμουνιστικής κινήσεως 21ης Αυγούστου 1923»· φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Βόλος, 1η Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Β΄ δεκαπενθημέρου Ιουλίου 1924».

συλλόγου Κωνσταντίνος Αναγνωστόπουλος και ο Γεώργιος Δελασάς, και οι δύο μέλη του ΣΕΚΕ(Κ), μίλησαν για τις επιπτώσεις των πολέμων, την αναγκαιότητα άμεσης απόλυση της κλάσης του 1922 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6) καθώς και την ανάγκη για δεκαετή φοροαπαλλαγή των εφέδρων και των αναπήρων πολέμου.¹³⁷⁹ Στα τέλη Νοεμβρίου 1924, σε γενική συνέλευση της οργάνωσης παρέστησαν, σύμφωνα με τη Χωροφυλακή Μαγνησίας, 250 άτομα.¹³⁸⁰ Όσον αφορά τη Μαγνησία υπάρχουν αναφορές της Χωροφυλακής για αντίστοιχες κομμουνιστικής κατεύθυνσης οργανώσεις σε Μακρινίτσα και Αλμυρό. Επιπρόσθετα, τεκμήρια σώζονται επίσης για το Τμήμα Πινακατών (χωριό στο νότιο Πήλιο) του Συνδέσμου Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας.¹³⁸¹

Σύμφωνα με τις εκθέσεις της Χωροφυλακής υπήρξαν κομμουνιστικής κατεύθυνσης παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις και στην Πελοπόννησο: σε Τρίπολη, Μεγαλόπολη, Άργος, Φιλιατρά, Κόρινθο και Ναύπλιο.¹³⁸² Στην Τρίπολη μάλιστα ο σύλλογος, τον Οκτώβριο του 1924, «αθορύβως εξακολουθεί ιδίαν εργασίας κατακτών [...] έδαφος» κατά τον τοπικό διοικητή της Χωροφυλακής.¹³⁸³ Στη Σπάρτη η ηγεσία της εφεδρικής οργάνωσης ήταν «κομμουνιστική» οδηγώντας έτσι σε αντιδράσεις από μέλη που δεν ήταν κομμουνιστές.¹³⁸⁴ Σημαντική οργάνωση υπήρχε και στην Πάτρα, όπου ο σύλλογος αυτός θεωρείτο «επικίνδυνος» λόγω «των ανατρεπτικών τάσεών του».¹³⁸⁵

¹³⁷⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Βόλος, 15 Ιουνίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών α' 15 ημέρου μηνός Ιουνίου».

¹³⁸⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Βόλος, 30 Νοεμβρίου 1924, «Περί της εν τω Δημοτικώ γενομένης συνελεύσεως Παλαιών Πολεμιστών».

¹³⁸¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Βόλος, 16 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Α' 15 ημέρου μηνός Αυγούστου 1924». Επιμορφωτικό Κέντρο Χαρίλαος Φλωράκης (ΕΚΧΦ), Αρχείο, Περίοδος Μεσοπολέμου, Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών, Προκηρύξεις Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Πινακατών. Όλες οι προκηρύξεις είναι χειρόγραφες.

¹³⁸² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Διοίκηση Χωροφυλακής Αρκαδίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Τρίπολη, 21 Ιουνίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών 1ου Δεκαπενθημέρου μηνός Ιουνίου 1924»· φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Αρκαδίας προς Γραφείο Πρωθυπουργού, Τρίπολη, 7 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Β' 15 ημέρου μηνός Ιουλίου ε.ε.»· φ. 995, Σ. Γουλόπουλος [νομάρχης Αργολίδας και Κορίνθου] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 9 Αυγούστου 1924, «Περί Συλλόγων Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού». Βλ. και ανακοίνωση της Ένωσης Καλαμάτας σε *Ριζοσπάστη*, 9/6/1924, «Τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών». Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Φιλιατρών είχε 150 μέλη. Δανιηλίδης, *ό.π.*, σ. 76.

¹³⁸³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Αρκαδίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Τρίπολη, 5 Νοεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών 2ου Δεκαπενθημέρου μηνός Οκτωβρίου ε.ε.»

¹³⁸⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Λακωνίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Σπάρτη, 18 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Α' 15 ημέρου μηνός Αυγούστου 1924».

¹³⁸⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Τμήμα Αντικατασκοπείας προς Διοίκηση Χωροφυλακής Πατρών, Πάτρα, 20 Φεβρουαρίου 1924, «Δελτίο πληροφοριών 6-20 Φεβρουαρίου 1924»· φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Πατρών προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Πάτρα, 6 Αυγούστου 1924, «Δελτίο πληροφοριών Β' Δεκαπενθημέρου Ιουλίου 1924»· φ. 877(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Πατρών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 16 Φεβρουαρίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών Α' Δεκαπενθημέρου Φεβρουαρίου 1925».

Παρόμοιες αναφορές της Χωροφυλακής για «κομμουνιστικούς συλλόγους Παλαιών Πολεμιστών» υπήρχαν και για την Ήπειρο. Στα Ιωάννινα συγκεκριμένα η παλαιοπολεμιστική οργάνωση ήτο «καθαρώς κομμουνιστική».¹³⁸⁶ Ο Σύλλογος Παλαιών Πολεμιστών στην Πρέβεζα (ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1924) αποτελείτο «κατά τα 95% εξ ατόμων φιλελευθέρων και δημοκρατικών αρχών», εντούτοις ο πρόεδρος «εμφορείτο μεν υπό κομμουνιστικών ιδεών πλην όμως λόγω της μεγίστης πλειονότητος των Φιλελευθέρων» [...] κατέστη «αδύνατον να επιβάλη τας ιδέας του τόσον αυτός όσον και οι ομόφρονές του εις τα λοιπά μέλη».¹³⁸⁷ Αναφορές για παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις με κομμουνιστική πολιτική κατεύθυνση υπήρχαν επίσης για τη Χίο¹³⁸⁸, την Εύβοια¹³⁸⁹, τα

¹³⁸⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Ανωτέρα Διοίκησης Χωροφυλακής Ηπείρου προς Αρχηγείο Χωροφυλακής Ιωάννινα, 5 Δεκεμβρίου 1924, «Περί της εν γένει κινήσεως των Σωματείων και της Κομμουνιστικής προπαγάνδας». Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της παλαιοπολεμιστικής κίνησης στα Ιωάννινα ήταν ο Πέτρος Αποστολίδης (1896–1988), έφεδρος ανθυπίατρος της κλάσης του 1917 και αιχμάλωτος των Τούρκων (1922–23). Ο Αποστολίδης ήταν βενιζελικός, ωστόσο αποξενώθηκε από τους Φιλελευθέρους μετά τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη (1920) και σταδιακά στράφηκε στις σοσιαλιστικές ιδέες. Υπηρέτησε εκ νέου στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940–41 και μετά την Απελευθέρωση των Ιωαννίνων ανέλαβε τη δημαρχία της πόλης στηριζόμενος από το ΕΑΜ. Πέτρος Αποστολίδης, *Όσα θυμάμαι 1900–1969*, τ. Β': *Η συνέχεια. 1900–1922 και 1923–1969*, Κέδρος, Αθήνα 1983, σσ. 49–50, 60 (αναφορές σχετικές με τον εφεδρικό σύλλογο, στο υπόλοιπο βιβλίο εξιστορείται η υπόλοιπη ζωή του). Μάλιστα ενδεικτικό της δυναμικής του συλλόγου ήταν, όπως αναφέρει ο Αποστολίδης, ότι διοργάνωσε μνημόσυνο της Ρόζας Λούξεμπουργκ και του Καρόλου Λίμπκνεχτ στη Μητρόπολη Ιωαννίνων. Στο ίδιο, σ. 60.

¹³⁸⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Ταταράκης [ταγματάρχης, διοικητής Διοικήσεως Χωροφυλακής Πρεβέζης] προς Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Ηπείρου, Πρέβεζα, 1 η Μαρτίου 1924, «Περί των Κομμουνιστικών Συλλόγων Παλ. Πολεμιστών». Πρβλ. *Ριζοσπάστης*, 3/4/1924, «Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πρεβέζης».

¹³⁸⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Χίου προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Χίος 17 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Α' δεκαπενθημέρου μηνός Αυγούστου 1924»· Διοίκηση Χωροφυλακής Χίου προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Χίος, 2 Σεπτεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Β' δεκαπενθημέρου μηνός Αυγούστου ε.ε.».

¹³⁸⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Εύβοιας προς Γραφείο του Πρωθυπουργού, Χαλκίδα, 4 Σεπτεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Β δεκαπενθημέρου Αυγούστου 1924»· φ. 739(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Εύβοιας προς Γραφείο Πρωθυπουργού, Χαλκίδα, 21 Νοεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Α' 15 ημέρου μηνός Νοεμβρίου ε.ε.»· φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Εύβοιας προς Γραφείο Πρωθυπουργού, Χαλκίδα, 24 Δεκεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Α δεκαημέρου Δεκεμβρίου 1924».

Τρίκαλα¹³⁹⁰, την Καλαμπάκα¹³⁹¹, την Ελασσόνα¹³⁹², τη Μυτιλήνη¹³⁹³, το Άργος¹³⁹⁴, το Λαύριο¹³⁹⁵, τη Θήβα¹³⁹⁶, τη Λαμία¹³⁹⁷, την Κατερίνη¹³⁹⁸ και τη Νάουσα.¹³⁹⁹

Αυτή η μαζική οργάνωση έκανε τον αντιστράτηγο Περικλή Πιερράκο Μαυρομιχάλη, διοικητή της Στρατιάς του Έβρου, να ομολογεί, ήδη από τον Ιούλιο του 1923, ότι «οι διάφοροι σύνδεσμοι παλαιών πολεμιστών προσεχώρησαν ήδη εις την Κομμουνιστικήν θεωρίαν».¹⁴⁰⁰ Ως προς το συνολικό μέγεθος των οργανώσεων που βρίσκονταν υπό κομμουνιστική επιρροή, ο βρετανός επιτετραμμένος υπολόγιζε, τον Αύγουστο του 1923, 60.000 μέλη, αριθμό τον οποίο ανέφερε και η σοβιετική *Pravda*.¹⁴⁰¹ Από τη μεριά του, ο αστυνομικός διευθυντής Αθηνών υπολόγιζε τον Απρίλιο του 1925 ότι υπήρχαν 300 παλαιοπολεμιστικές ενώσεις σε όλη τη χώρα με 40.000 μέλη.¹⁴⁰² Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών από τη μεριά της διακήρυττε ότι οι κομμουνιστές παλαιοί πολεμιστές ανέρχονταν στον προφανώς υπέρογκο αριθμό των 200.000.¹⁴⁰³ Σύμφωνα με εκτιμήσεις, τον Μάιο του 1925, της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, η οποία δεν ανέφερε συγκεκριμένους αριθμούς, είχαν δημιουργηθεί Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών στο ¼ των πόλεων της Ελλάδας, ενώ υπολόγιζε ότι σε αυτές είχε συμμετείχε κατά μέσο όρο ο ένας στους τρεις παλαιούς

¹³⁹⁰ Βραχνιάρης, *Ανάμεσα*, ό.π., σσ. 94-95.

¹³⁹¹ Επικεφαλής της παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης Καλαμπάκας ήταν ο δάσκαλος Αλέξης Αλεξίου, συγγραφέας του βιβλίου *Η γη στους καλλιεργητές*. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Σ. Αλεξάκης [μοίραρχος, Διοικητής της Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Καλαμπάκας] προς Νομάρχη Τρικάλων, Καλαμπάκα, 5 Αυγούστου 1924, «Περί της κινήσεως των Παλαιών Πολεμιστών και Κομμουνιστών» Βραχνιάρης, ό.π., σσ. 67-68.

¹³⁹² *Δημοκρατία*, 16/6/1924, «Αιτήματα ετών εφέδρων Ελασσόνας».

¹³⁹³ *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 23/5/1924 «Ένωσις Παλ. Πολεμιστών Μυτιλήνης»· 28/5/1924, «Εις την Αγιάσσαν ιδρύθη Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών»· 30/5/1924, «Ένωσις Παλ. Πολεμιστών και Θυμ. Στρατού Μυτιλήνης»· 11/6/1924, «Αναγνώρισις Σωματείου»· 28/6/1924, «Ένωσις Παλ. Πολεμιστών εις τα Μυστεγνά»· Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», ό.π., σ. 218. Πρβλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1.

¹³⁹⁴ *Ριζοσπάστης*, 20/2/1924, «Ένωσις Εφέδρων Αργολιδοκορινθίας»

¹³⁹⁵ *Ριζοσπάστης*, 11/3/1924, «Ένωσις αποστρατευμένων πολεμιστών Λαυρίου».

¹³⁹⁶ *Ριζοσπάστης*, 20/9/1923, «Προς τας ενώσεις αποστρατευμεν. πολεμιστών».

¹³⁹⁷ *Ριζοσπάστης*, 10/2/1924, «Αποστρατευθ. Πολεμισταί Λαμίας». Σε επιστολή του προς τη *Φωνή του Εφέδρου* ο διαχειριστής της Κεντρικής Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων στρατού Φθιωτιδοφωκίδος Θ. Παπαθεωδώρου αναφέρει ότι η ένωση έχει περίπου 28 χιλιάδες μέλη. *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 23/9/1924, «Κεντρική Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων στρατού Φθιωτιδοφωκίδος».

¹³⁹⁸ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 3/7/1923, «Αι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών».

¹³⁹⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 21/3/1924, «Οι κομμουνισταί τρομοκρατούν τους βιομήχανους Ναούσης».

¹⁴⁰⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 723, Πιερράκος Μαυρομιχάλης προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενικό Στρατηγείο, 13 Ιουλίου 1923.

¹⁴⁰¹ ΤΝΑ/ΦΟ 371-8827, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1923. Η εκτίμηση της *Pravda* σε Αντώνης Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986, σσ. 593-619, σ. 610, υπ. 59

¹⁴⁰² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Πασανίας Κατσώτας [συνταγματάρχης, αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών] προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αθήνα, 9 Απριλίου 1925, «Περί των οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών».

¹⁴⁰³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιά προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, 20 Ιουλίου 1924. Σε έκδοσή της η ΟΚΝΕ το 1928 αναφέρει τον (επίσης υπερβολικό) αριθμό των 150.000 μελών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων. Νικολάου, ό.π., σ. 47.

πολεμιστές των χωριών και ο ένας στους δέκα των πόλεων.¹⁴⁰⁴ Από αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι την τριετία 1923–25 οργανώθηκαν τουλάχιστον 40.000 με 60.000 παλαίμαχοι, ήτοι το 10,66% και 16% των παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαια Β.1.1 και Β.2.1.9). Αυτοί μάλιστα συμμετείχαν σε οργανώσεις που συμπορεύτηκαν με την κομμουνιστική Αριστερά καθιστώντας την ελληνική περίπτωση μία από τις ισχυρότερες εκφράσεις του κομμουνιστικού ρεύματος των παλαιμάχων διεθνώς (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.9).

Το κοινό στοιχείο αυτών των συλλόγων ήταν ότι οι ηγετικές φυσιογνωμίες καθώς και οι «οργανωτές» τους που στέλνονταν από το ΣΕΚΕ(Κ) ανά την επικράτεια, ανεξαρτήτως εάν ήταν μέλη του κόμματος, συμμετείχαν στους αντιπολεμικούς πυρήνες που είχαν δράσει στο μικρασιατικό μέτωπο. Τέτοια παραδείγματα ήταν οι Γιάννης Μοναστηριώτης, Παντελής Πουλιόπουλος,¹⁴⁰⁵ ο Ελευθέριος Σταυρίδης, ο Γιώργης Νίκολης, ο Νίκος Ευαγγελόπουλος ενώ υπήρχαν και σε τοπικό επίπεδο περιπτώσεις όπως αυτή του Πολύδωρου Δανιηλίδη στα Φιλιατρά.¹⁴⁰⁶ Η «σπορά» της αντιπολεμικής προπαγάνδας στα πρόσωπα είχε «αντίσει», μαζί με την καταλυτική δράση της παρατεταμένης και (φαινομενικώς) αδιέξοδης Μικρασιατικής Εκστρατείας, ως κομμουνισμός για πολλούς, ακόμα και μη κομμουνιστές, πολεμιστές, οι οποίοι εκφράστηκαν μέσα από αυτό το μαζικό κίνημα.

Συνοψίζοντας τα αιτήματα που έθεταν οι παλαιοπολεμιστικές ενώσεις, αυτά ήταν κατά κύριο λόγο οικονομικά καθώς και τοπικού ενδιαφέροντος. Τα κυριότερα θέματα που απασχολούσαν τους παλαίμαχους ήταν η ανεργία και η ακρίβεια, ζητήματα που αφορούσαν μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού τότε. Η καταπολέμηση της ανεργίας (και «αδιαφορία του Κράτους προς του ανέργους εφέδρους») αναφερόταν σταθερά στα αιτήματα των Ενώσεων,¹⁴⁰⁷ ενώ υπήρχαν προτάσεις για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων στο δημόσιο και κατά προτίμηση στους σιδηρόδρομους και τους τροχιοδρόμους.¹⁴⁰⁸ Η «ακρίβεια της ζωής»¹⁴⁰⁹ έκανε τους παλαίμαχους να ζητάνε την «πάταξη της

¹⁴⁰⁴ Π. Νίκας, «Ο απολογισμός ενός έτους του κινήματος των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού», *Ριζοσπάστης*, 13/5/1925.

¹⁴⁰⁵ Ειδική αναφορά για τον Πουλιόπουλο σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Αθήνα, 6 Μαρτίου 1925.

¹⁴⁰⁶ Δανιηλίδης, *ό.π.*, σσ. 75-76.

¹⁴⁰⁷ *Ριζοσπάστης*, 12/2/1924, «Υπόμνημα της Ενώσεως Αποστρατευμένων Πολεμιστών Αθηνών», 11/3/1924, «Ένωσις Αποστρατευμένων Πολεμιστών Λαυρίου», 3/4/1924, «Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Πρεβέζης».

¹⁴⁰⁸ *Ριζοσπάστης*, 12/2/1924, «Υπόμνημα της Ενώσεως Αποστρατευμένων Πολεμιστών Αθηνών», 2/4/1924, «Η Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών προς τα μέλη και όλους τους εφέδρους».

¹⁴⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, 11/3/1924, «Ένωσις Αποστρατευμένων Πολεμιστών Λαυρίου».

αισχροκέρδειας»,¹⁴¹⁰ φοροαπαλλαγές,¹⁴¹¹ καταργήσεις εμμέσων φόρων¹⁴¹², αλλαγή του δασμολογίου,¹⁴¹³ μη επέκταση του ενοικιοστασίου¹⁴¹⁴ καθώς και πληρωμή των χρεωστούμενων επιδομάτων και μισθών από την εμπόλεμη περίοδο.¹⁴¹⁵ Επίσης, υπήρχαν και άλλα οικονομικά αιτήματα, όπως η λήψη μέτρων για σταθεροποίηση του συναλλάγματος και «άμεσος περιορισμός» των περιττών πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών.¹⁴¹⁶

Το γεγονός ότι οι παλαιοί πολεμιστές επιδίωκαν «με κάθε μέσο [...] μια θετική υποστήριξη και βελτίωση της οικτροτάτης και άθλιας οικονομικής [...] θέσεως»¹⁴¹⁷ είναι εύλογο εξαιτίας του όλο και αυξανόμενου κόστους της ζωής. Όπως έχει αναφερθεί ξανά βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3 και Β.1.2), το κόστος ζωής είχε ανέβει 13 φορές μεταξύ 1914 και 1924, ενώ την πρώτη μεταπολεμική διετία αυτό διπλασιάστηκε.¹⁴¹⁸ Χαρακτηριστικά το ήδη διπλασιασμένο κόστος ζωής κατά το β' εξάμηνο του 1922 αυξανόταν σχεδόν κατά 10% μηνιαίως τους πρώτους μήνες του 1923.¹⁴¹⁹ Για παράδειγμα, αυτό σήμαινε ότι το ψωμί από 1,51 δρχ./κιλό το 1921, κόστιζε 4,06 δρχ./κιλό το 1923 και 5,67 δρχ./κιλό το 1925. Αντίστοιχα η εξέλιξη της τιμής του κρέατος ήταν 6,67 δρχ./κιλό (1921), 16,02 δρχ./κιλό (1923) και 19,65 δρχ./κιλό (1925), του παστού μπακαλιάρου 4,25 δρχ./κιλό (1921), 13,62 δρχ./κιλό (1923) και 15,36 δρχ./κιλό (1925) και για τα φασόλια 1,67 δρχ./κιλό (1921), 6,60 δρχ./κιλό (1923), 6,89 δρχ./κιλό (1925).¹⁴²⁰ Ο αντίκτυπος της εκτί-

¹⁴¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 12/2/1924, «Υπόμνημα της Ενώσεως Αποστρατευμένων Πολεμιστών Αθηνών».

¹⁴¹¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Βόλος, 15 Ιουνίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών α' 15ημέρου μηνός Ιουνίου»· ΕΚΧΦ, Αρχείο, Περίοδος Μεσοπολέμου, Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών, Προκηρύξεις Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Πινακατών, «Προς τους μικροκτηματίας και φτωχούς βιοπαλαιστές Πινακατών».

¹⁴¹² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Ι. Αλεξάκης [αντισυνταγματάρχης, Φρούραρχος Ηρακλείου] προς Υ Μεραρχία Κρήτης, Ηράκλειο, 29 Δεκεμβρίου 1924.

¹⁴¹³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Κεντρική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών και Θ.Σ. Ανατολικής Κρήτης, Τμήμα Βραχασίου προς Πρωθυπουργόν, Βραχάσι (Λασιθίου), 2 Ιανουαρίου 1925.

¹⁴¹⁴ *Νεολόγος* (Πατρών), 14/6/1923, «Συγκέντρωση εφέδρων ενοικιαστών»· *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 14/9/1924, «Τι ζητούν οι εφέδροι».

¹⁴¹⁵ *Ριζοσπάστης*, 26/2/1924, «Τα αιτήματα των Παλαιών Πολεμιστών Αγυιάς», 2/4/1924, «Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών προς τα μέλη και όλους τους εφέδρους», 4/4/1924, «Διαμαρτυρία Εφέδρων Τυρνάβου»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 17/4/1923, «Ένωση των Αθηναίων Εφέδρων».

¹⁴¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 26/2/1924, «Τα αιτήματα των Παλαιών Πολεμιστών Αγυιάς»

¹⁴¹⁷ *Ριζοσπάστης*, 2/4/1924, «Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών».

¹⁴¹⁸ Andr  ad  s (επ.),   .π., σ. 287

¹⁴¹⁹ Σύμφωνα με την εξέλιξη του τιμάριθμου, με βάση το 100 για το 1914, αυτός είχε ανέβει στο 482 στο α' εξάμηνο του 1922, κατόπιν στο 950 στο β' εξάμηνο του έτους και η εξέλιξή του τους πρώτους μήνες του 1923 ήταν η εξής: Ιανουάριος 1080, Φεβρουάριος 1200, Μάρτιος 1300, Απρίλιος 1350 και Μάιος 1200. Δ. Καλλιτσούνακης (sic), «Το ζήτημα της ανεργίας», *Ελεύθερος Τύπος*, 13/7/1923.

¹⁴²⁰ Μητροφάνης,   .π., σσ. 359-365.

ναξης του κόστους ζωής έπληξε με δριμύτητα τα λαϊκά νοικοκυριά, από τα οποία προερχόταν και η πλειοψηφία των παλαιμάχων. Να σημειωθεί δε ότι οι πολεμικές συντάξεις παρέμεναν σταθερές, εξανεμίζοντας ουσιαστικά την αξία τους, ενώ και τα παροδικά επιδόματα που θεσπίστηκαν δεν επαρκούσαν ούτε για την κάλυψη των βασικών αναγκών (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Εύλογα λοιπόν, τα οικονομικά αιτήματα αποτελούσαν τις κυριότερες διεκδικήσεις όλων των παλαιών πολεμιστών.

Σε δεύτερο επίπεδο οι παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις έθεταν πλείστα τοπικού χαρακτήρα αιτήματα. Για παράδειγμα, οι παλαιόμαχοι της Καλαμάτας ζητούσαν τη δημιουργία τηλεφωνικής γραμμής ανάμεσα στα χωριά του νομού, την αποξήρανση των ελών της Μεσσηνίας καθώς και τη διευθέτηση ορισμένων τοπικών καταστρεπτικών χειμάρρων.¹⁴²¹ Στην Πρέβεζα ζητούσαν την απομάκρυνση του τοπικού οικονομικού έφορου,¹⁴²² στην Ελασσόνα την κατασκευή υδραυλικών έργων στη Θεσσαλία για ανάπτυξη γεωργίας,¹⁴²³ ενώ στο Ηράκλειο η παλαιοπολεμιστική ένωση είχε μεγάλο εύρος αιτημάτων όπως ο διορισμός εκπαιδευτικών στα σχολεία του νομού, η δωρεάν διανομή βιβλίων στις οικογένειες απόρων και η ίδρυση Προσφυγικής Τράπεζας.¹⁴²⁴

Πέρα από τους παλαιοπολεμιστικούς συλλόγους, αντίστοιχη πολιτική πορεία ακολούθησαν οι οργανώσεις αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Όπως έχει ήδη παρουσιαστεί η ριζοσπαστικοποίηση των τραυματιών και αναπήρων πολέμου είχε ξεκινήσει από το 1921 και αφορούσε κυρίως τους προερχόμενους από τη Μικρασιατική Εκστρατεία τραυματίες και ανάπηρους (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Πολιτικά αυτή η ριζοσπαστικοποίηση εκδηλώθηκε με την ανάληψη της διοίκησης της ΠΕΤΠ από τους κομμουνιστές Κ. Κώνστα, Γ. Σταματόπουλο, Χ. Αλεξόπουλο το 1921 και τη συνακόλουθη διάσπαση της οργάνωσης χωρίζοντας ουσιαστικά το αναπηρικό κίνημα σε «κομμουνιστικό» και «νομιμόφρον». Μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και την περαιτέρω αύξηση των τραυματιών, των αναπήρων καθώς και των θυμάτων πολέμου, το «κομμουνιστικό» (από το 1923 αρχειομαρξιστικό, βλ. παρακάτω) ρεύμα γιγαντώθηκε.

Σε ανακοίνωσή της τον Οκτώβριο του 1922, η «Εκτελεστική Επιτροπή Αναπήρων Πολέμου», η οποία εξελέγη σε συνέλευση στο Εργατικό Κέντρο Αθηνών και στην οποία

¹⁴²¹ *Ριζοσπάστης*, 9/6/1924, «Τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών».

¹⁴²² *Ριζοσπάστης*, 3/4/1924, «Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Πρεβέζης».

¹⁴²³ *Ριζοσπάστης*, 4/4/1924, «Διαμαρτυρία Εφέδρων Τυρνάβου».

¹⁴²⁴ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 14/9/1924, «Τι ζητούν οι έφεδροι»: ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Ι. Αλεξάκης [Φρούραρχος Ηρακλείου] προς Υ Μεραρχία Κρήτης, Ηράκλειο, 29 Δεκεμβρίου 1924.

συμμετείχε μεταξύ άλλων ο Χ. Αλεξόπουλος, υποστήριζε ότι μόνο μέσα από την οργάνωση θα μπορέσουν οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου να επιτύχουν την καλύτερευση των όρων της ζωής τους. Όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν «δεν υπάρχει ελπίς να ενδιαφερθούν και εις το μέλλον, εάν ημείς δεν οργανωθώμεν σε μια γερή ομοσπονδία συμπεριλαμβάνοντας όλα τα θύματα, τα οποία εδημιουργήθησαν από τους πολέμους, και ούτω επιβάλωμεν το σεβασμόν των δικαιωμάτων μας δια να μην πέσωμεν αύριον εις μεγαλύτεραν δυστυχίαν».¹⁴²⁵ Το νέο στοιχείο σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο ήταν ότι πλέον επιδιωκόταν η οργάνωση όχι μόνο των τραυματιών και αναπήρων πολέμου, αλλά η κοινή οργάνωση αναπήρων και θυμάτων πολέμου, δηλαδή και των χηρών και ορφανών πολέμου. Παράλληλα, σε νέα ανακοίνωση της επιτροπής αναδεικνυόταν ότι το χάσμα που εμφανίστηκε το 1921–22 ανάμεσα σε «παλαιούς» τραυματίες (των Βαλκανικών Πολέμων) και «νέους» (του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας), με τους δεύτερους να είναι πιο ριζοσπαστικοποιημένοι σε σχέση με τους (ήδη ευεργετηθέντες–σε μεγάλο βαθμό περιπτερούχους) πρώτους, συνέχιζε να υπάρχει (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Συγκεκριμένα αναφερόταν ότι τα μέλη της διοίκησης της ΠΕΤΠ ότι ήταν «εγκαθιδρυθέντες ελέω Γουναρισμού» και είναι «ως επί το πλείστον ανάπηροι του '12» οι οποίοι «εξησφάλισαν την ζωήν τους πατώντες τα πτώματα των συναδέλφων μας».¹⁴²⁶

Από τον Δεκέμβριο του 1922 φαίνεται ότι η ΠΕΤΠ είχε περάσει εκ νέου στον έλεγχο των κομμουνιστών καθώς σε υπόμνημα της ΠΕΤΠ, δημοσιευθέν στον *Ριζοσπάστη*, η οργάνωση βρισκόταν υπό την προεδρία του Παντελή Μάρκου, ο οποίος μελλοντικά προσχώρησε στους αρχειομαρξιστές αναπήρους (βλ. παρακάτω) ενώ στη διοίκηση συμμετείχαν και τα μέλη της «Εκτελεστικής Επιτροπής Αναπήρων Πολέμου» που είχε συγκροτηθεί τον Οκτώβριο του 1922 (βλ. παραπάνω).¹⁴²⁷ Παράλληλα, στην αναπηρική κίνηση αρχίζουν και συμμετέχουν και θύματα πολέμου, δηλαδή χήρες και ορφανά πολέμου καθώς και γονείς ή αδέρφια των πεσόντων.¹⁴²⁸ Εν συνεχεία, η υπό τον έλεγχο των κομμουνιστών αναπήρων ΠΕΤΠ μετονομάστηκε σε Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων Πολέμου, σε

¹⁴²⁵ *Ριζοσπάστης*, 2/10/1922, «Ανακοινωθέν της Επιτροπής Αναπήρων Τραυματιών».

¹⁴²⁶ *Ριζοσπάστης*, 8/10/1922, «Για τους αναπήρους και τραυματίας».

¹⁴²⁷ *Ριζοσπάστης*, 4/12/1922, «Οι τραυματίαι προς την Επανάστασιν». Στο υπόμνημα η ΠΕΤΠ ζητούσε από την «Επανάσταση» να δοθεί έκτακτο βοήθημα, να εφαρμοστεί άμεσα ο ν. 2769, να αναγερθεί συννοικισμός προσφύγων αναπήρων πολέμου και να αυξηθούν οι συντάξεις έχοντας ως βάση το εργατικό ημερομίσθιο.

¹⁴²⁸ *Ριζοσπάστης*, 27/12/1922, «Η συνέλευσις των θυμάτων πολέμου». Παράλληλα συνέχιζε να υπάρχει αυτή την περίοδο ο Σύνδεσμος Χηρών και Ορφανών Πολέμου, που αφορούσε όμως μόνο θύματα πολέμου προ του 1912 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). *Ριζοσπάστης*, 13/1/1923, «Τα αιτήματα των χηρών και ορφανών».

συνέλευση της οποίας που πραγματοποιήθηκε, στις 7 Φεβρουαρίου 1923.¹⁴²⁹ Κατάληξη αυτών των διεργασιών ήταν η ίδρυση τον Απρίλιο του 1923 της Ένωσης Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου. Στην ιδρυτική συνέλευση «πρωτοβουλία της Πανελληνίου Ενώσεως Αναπήρων και Τραυματιών Πολέμου» προσήλθαν και «περί τα 200 θύματα πολέμου», ήτοι «γυναίκαι, θυγατέραι και τα παιδιά των φονευθέντων». Ενώ τονίστηκε από τους ομιλητές η αναγκαιότητα της κοινής οργάνωσης αναπήρων και θυμάτων ώστε να επιτύχουν του στόχους τους.¹⁴³⁰

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε το Α' Συνέδριο της Ένωσης, στο οποίο ιδρύθηκε η Ομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου. Στην αρχική εκτελεστική επιτροπή της Ομοσπονδίας συμμετείχαν πρόσωπα που είχαν διαρκή παρουσία στο αναπηρικό κίνημα καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο όπως οι Χ. Αλεξόπουλος, Γ. Σταματόπουλος, ο Ευάγγελος Δευτεραίος και η Κούλα Δαυλάκου. Η Ένωση είχε εξαρχής παραρτήματα σε Λάρισα, Πάτρα και Ιωάννινα.¹⁴³¹ Παράλληλα, συνέχισε να υπάρχει η Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων Πολέμου υπό την προεδρία του Αλεξόπουλου,¹⁴³² η οποία με τον Ιανουάριο του 1924 μετονομάστηκε σε Ένωση Θυμάτων Στρατού Αθηνών.¹⁴³³ Η τάση αυτή των αναπήρων συνδέθηκε εφεξής και έως την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας πολιτικά με τον αρχειομαρξισμό. Οι αρχειομαρξιστές (πήραν το όνομά τους, από το περιοδικό *Αρχεῖον Μαρξισμού* που ξεκίνησε την κυκλοφορία του την Πρωτομαγιά του 1923) προέρχονταν από την τάση Κομμουνιστική Ένωση υπό τον Φραγκίσκο Τζουλάτι, που βρίσκονταν πολιτικά στα αριστερά του ΣΕΚΕ(Κ) και πίεζε για την ένταξη του κόμματος στην Γ' Διεθνή.¹⁴³⁴ Με την τάση αυτή συνδέθηκαν οι ηγετικές φυσιογνωμίες του αναπηρικού κινήματος από

¹⁴²⁹ Στην συνέλευση ψηφίστηκε υπόμνημα προς τον «Αρχηγόν της Επανάστασεως» με αιτήματα την άμεση κατάρτιση νομοσχεδίου για τις αναπηρικές συντάξεις, την καταβολή βοηθήματος στα μέλη της Ένωσης 1.500 δρχ. και την ανέγερση συννοικισμού αναπήρων. Μεταξύ των μελών της επιτροπής που ανέλαβε «ενοτολή συνελεύσεως» να παραδώσει το ψήφισμα ήταν και ο Γ. Σταματόπουλος. *Ριζοσπάστης*, 8/2/1923, «Η χθεσινή συνέλευσις των τραυματιών» Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον», ό.π., σ. 113.

¹⁴³⁰ *Ριζοσπάστης*, 16/4/1923, «Η χθεσινή συνέλευσις των θυμάτων πολέμου».

¹⁴³¹ *Ριζοσπάστης*, 22–25/6/1923, «Το συνέδριο των θυμάτων πολέμου»· 19/2/1924, «Ομοσπονδία θυμάτων στρατού»· 21/2/1924, «Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Πολέμου».

¹⁴³² Βλ. τις ανακοινώσεις της σε *Ριζοσπάστης*, 29/7/1923, «Προς όλα τα μέλη της Πανελλ. Ενώσεως Αναπήρων», 7/8/1923, «Έκκλησις της Πανελληνίου Ενώσεως Αναπήρων Πολέμου», 10/8/1923, «Ανακοινωθέν Πανελληνίου Ενώσεων Αναπήρων Πολέμου»

¹⁴³³ *Ριζοσπάστης*, 22/1/1924, «Ανακοινωθέν».

¹⁴³⁴ Μετά την επανένταξη των μελών της Κομμουνιστικής Ένωσης στο ΣΕΚΕ(Κ), τον Ιούλιο του 1921, συγκροτήθηκε το Σεπτέμβριο του 1921 ο «Πρώτος Πυρήνας» ως φράξια εντός του κόμματος που αποτέλεσε τη βάση για τον αρχειομαρξισμό. Μελιγκώνης, ό.π., σσ. 17–18.

το 1921 με προεξάρχοντες τους Χ. Αλεξόπουλο, Γ. Σταματόπουλο, Κ. Κώνστα, Στ. Βερούχη, οι οποίοι εφεξής ανήκαν στον αρχειομαρξιστικό χώρο.¹⁴³⁵

Οι ανάπηροι δεν αρκέστηκαν σε απλά ψηφίσματα ή υπομνήματα αλλά τον Ιούνιο του 1923 πραγματοποίησαν μία πιο μαχητική δραστηριότητα. Συγκεκριμένα, αρχειομαρξιστές ανάπηροι κατέλαβαν τα νεόκτιστα σπίτια του οικισμού Κουντουριώτη στους Αμπελόκηπους (τα σημερινά «Κουντουριώτικα»). Οι οικίες αυτές είχαν δημιουργηθεί με χρήματα από εράνους ομογενών από την Αμερικής για τη στέγαση των αναπήρων πολέμου που είχαν κατατεθεί στο όνομα του Παύλου Κουντουριώτη. Ωστόσο, τον Ιούνιο του 1923 αποφασίστηκε ότι αυτά θα παραχωρηθούν σε πρόσφυγες γεγονός που οδήγησε τους ανάπηρους υπό την ηγεσία των Γ. Σταματόπουλου και Χ. Αλεξόπουλου να καταλάβουν το συνοικισμό. Η κατάληψη κατεστάλη από στρατιωτικό απόσπασμα Κιρκάσιων, το οποίο προέβη σε 50 συλλήψεις. Αρκετοί ανάπηροι εκτοπίστηκαν γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία αναπηρικών σωματείων και σε όλη την επικράτεια.¹⁴³⁶

Η ΠΕΤΠ συνέχιζε να υφίστατε υπό την «νομιμόφρονα» διοίκηση, η οποία με δημοσιεύσεις της στον Τύπο ξεκαθάριζε ότι δεν είχε σχέση με «τους κομμουνιστάς» της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου.¹⁴³⁷ Από την άλλη μεριά, με ανακοίνωση της Ένωσης Θυμάτων Στρατού Αθηνών (με επικεφαλής τον Ευ. Δευτεραίο) που φανέρωνε το χάσμα μεταξύ αποκατεστημένων και μη αναπήρων καθώς σημείωνε ότι «έχουμε τους περιπερούχους που θέλουν σώνει και καλά να καθίσουν στο σβέρκο μας, εμείς να ζητιανεύουμε ένα κομμάτι ψωμί και αυτοί ν' αποκομίζουν χιλιάδες».¹⁴³⁸ Αυτές οι δηλώσεις αναδεικνυαν ότι η διαιρετική τομή που είχε εμφανιστεί στο αναπηρικό κίνημα το 1921, όχι απλώς συνέχιζε να υφίσταται αλλά βάθαινε κιόλας. Η χρονική στιγμή που η πραγματοποιήθηκε το ρήγμα στο εσωτερικό της ΠΕΤΠ, δηλαδή το α' μισό του 1923, δεν είναι τυχαία καθώς με το Ν.Δ. της 6ης Μαρτίου 1923 προβλεπόταν ότι στην επιτροπή που θα αποφάσιζε για την παροχή έκτακτων βοηθημάτων για τους άπορους ανάπηρους οπλίτες καθώς

¹⁴³⁵ Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», *ό.π.*, σσ. 115-119.

¹⁴³⁶ Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη*, *ό.π.*, σ. 63-64· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σσ. 140-141· Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες*, *ό.π.*, σσ. 95-96· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», *ό.π.*, σσ. 116-117.

¹⁴³⁷ *Δημοκρατία*, 15/6/1924, «Οι ανάπηροι πολέμου δια τας κατ' αυτών κατηγορίας», 22/6/1924, «Έντονος διαμαρτυρία των τραυματιών πολέμου κατά των κομμουνιστών»· *Ελεύθερον Βήμα*, 5/10/1924, «Σημειώματα». Βλ. επίσης το ανακοινωθέν υποστήριξης στην «Επανάσταση» κατά τη διάρκεια του στρατιωτικού κινήματος Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη. *Ελεύθερος Λόγος*, 23/10/1923, «Η αποδοκιμασία του λαού κατά του κινήματος».

¹⁴³⁸ *Ριζοσπάστης*, 22/1/1924, «Ανακοινωθέν».

και στο Συμβούλιο του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως για θέματα θυμάτων πολέμου θα συμμετείχαν και μέλη της ΠΕΤΠ (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Η οργάνωση που θα είχε την πρωτοκαθεδρία στον αναπηρικό χώρο θα λάμβανε το «χρίσμα» της επίσημης εκπροσώπησης έναντι της Πολιτείας. Ο συνεχής ανταγωνισμός για τον έλεγχο της επίσημα αναγνωρισμένης από το Κράτος αναπηρικής οργάνωσης ήταν μία σταθερά που διαπερνούσε τις αναπηρικές εξελίξεις έως το 1936 (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.4).

Από την πρώτη στιγμή που έγινε κατανοητή η συμπόρευση σημαντικού μέρους παλαιών πολεμιστών με τον κομμουνισμό υπήρξαν ποικίλες ερμηνείες για τη δημιουργία αυτού του ομφάλιου λώρου. Αρχικά, διατυπώθηκε η άποψη ότι το παλαιοπολεμικό κίνημα¹⁴³⁹ καθοδηγήθηκε έξωθεν. Ο αντιστράτηγος Πιερράκος Μαυρομιχάλης υποστήριζε, τον Αύγουστο του 1923, ότι τα έσοδα των παλαιοπολεμικών οργανώσεων προέρχονταν από «εξωτερικές προπαγάνδες» χωρίς ωστόσο να παραθέτει περαιτέρω στοιχεία.¹⁴⁴⁰ Σύμφωνα με έκθεση της Διοικήσεως Χωροφυλακής Πατρών, τον Ιούνιο του 1924, η εργασία των κομμουνιστών μέσω του Εργατικού Κέντρου και της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών ήταν τόσο «συστηματική» και «μεθοδική» ώστε «καταφαίνεται ότι ταύτην ρυθμίζει σχέδιον ξένον ασφαλώς».¹⁴⁴¹ Τον Οκτώβριο του 1924 σε μια λεπτομερή αναφορά της η Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιώς υποστήριζε ότι το μεγαλύτερο όπλο των κομμουνιστών ήταν το χρήμα που «ρέει άφθονον και ανεξάντλητον» μέσω της σοβιετικής πρεσβείας.¹⁴⁴² Μάλιστα, σε αναφορά του τον ίδιο μήνα, ο αστυνομικός διευθυντής Αθηνών έκανε λόγο για 800.000 φράγκα που έρχονταν σε τριμηνιαία βάση από τη Μόσχα,¹⁴⁴³ ενώ σε μεταγενέστερή έκθεσή του σημείωνε ότι

¹⁴³⁹ Τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν μία κοινωνική διαδικασία που συνίσταται στους μηχανισμούς μέσω των οποίων διάφοροι δρώντες στρατεύονται σε συλλογικές δράσεις που εμπλέκονται σε συγκρουσιακές σχέσεις με σαφώς προσδιορισμένους αντιπάλους, συνδέονται σε πυκνά άτυπα δίκτυα και συμερίζονται μία διακριτή κοινωνική ταυτότητα. Τα κριτήρια αυτά τηρούνταν στις οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών της περιόδου 1922–25 και για αυτό χρησιμοποιείται αυτός ο όρος. Donatella Della Porta–Mario Diani, *Κοινωνικά κινήματα. Μία εισαγωγή*, μετ. Ξενοφών Γιαταγάνας, επ. Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Κριτική, Αθήνα 2010, σσ. 61–64. Πρβλ. Heywood, *ό.π.*, σσ. 395–396· Hague–Harrop, *ό.π.*, σσ. 300–305.

¹⁴⁴⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 723, Πιερράκος Μαυρομιχάλης προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενικό Στρατηγείο, 13 Ιουλίου 1923.

¹⁴⁴¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Διοίκηση Χωροφυλακής Πατρών προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Πάτρα, 21 Ιουνίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών 1ου Δεκαπενθημέρου μηνός Ιουνίου ε.ε.»

¹⁴⁴² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιώς προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Πειραιάς, 21 Οκτωβρίου 1924.

¹⁴⁴³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Κατσώτας [συνταγματάρχης, αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1924, «Περί του Κομμουνισμού εν Ελλάδι και των ληπτέων μέτρων προς καταστολή αυτού».

*η Μόσχα υπέδειξεν εις το Κόμμα την αναδιοργάνωσιν αυτών, φρονούσα ότι μίαν ημέραν οι Παλαιοί Πολεμισταί θ' αποτελέσωσι την πρωτοπορίαν της ανατροπής του υφιστάμενου Κοινωνικού Καθεστώτος. Διέταξε δε το Κόμμα όπως ανατεθῇ εις αυτούς η προπαγάνδα εν τω στρατεύματι και ο προσηλυτισμός των στρατιωτών εις τας Οργανώσεις των.*¹⁴⁴⁴

Οι αναφορές αυτές θεωρούσαν το παλαιοπολεμистικό κίνημα ήταν αποτέλεσμα απλώς ξένης χρηματοδότησης και προπαγάνδας, πράγμα απλουστευτικό. Βάσει αυτών ως κρίσιμος παράγοντας για τη μαζική οργάνωση των παλαιών πολεμιστών θεωρείτο η αποκατάσταση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων και η έναρξη λειτουργίας της σοβιετικής πρεσβείας στην Αθήνα. Στις 8 Μαρτίου 1924 η Ελλάδα αναγνώρισε τη Σοβιετική Ένωση, οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών αποκαταστάθηκαν και τον Ιούνιο του ίδιου έτους εγκαταστάθηκε στην Αθήνα η πρώτη σοβιετική διπλωματική αποστολή.¹⁴⁴⁵

Όμοιες ήταν και οι εκτιμήσεις των Βρετανών διπλωματών. Σύμφωνα με τον Βρετανό επιτετραμμένο στην Αθήνα Charles H. Bentinck, οι παλαιοπολεμистικές ενώσεις ήταν δημιούργημα του ΚΚΕ κατόπιν εντολών της Μόσχας. Ο Bentinck εντόπιζε τις απαρχές τους στη Μικρά Ασία και στην εκεί δράση των κομμουνιστών, μάλιστα ανέφερε ως αφετηρία τους τον Μάρτιο του 1922. Συνεχίζοντας δε, τόνιζε ότι ακόμα και στο μικρότερο χωριό της Ελλάδας είχε δημιουργηθεί παλαιοπολεμистικός σύλλογος, ενώ οι δραστηριότητές τους θεωρούσε ότι συντονίζονταν από το ΕΚΑ και τις κατά τόπους οργανώσεις του κομμουνιστικού κόμματος. Το κόμμα, σύμφωνα με τον βρετανό διπλωμάτη, επωφελείτο εις διπλούν. Αρχικά, αύξανε την επιρροή του σε όλη τη χώρα εν όψει των επερχόμενων εκλογών και μάλιστα με «άτομα με μεγάλη επιρροή στους συντοπίτες τους». Ταυτόχρονα, πρόκειται για άτομα με «στρατιωτική πυγμή», δηλαδή άτομα που έχουν διδαχθεί τη στρατιωτική πειθαρχία, εμπειρία και εκπαίδευση, αλλά ταυτόχρονα εμποτισμένα με αντιπολεμικές ιδέες τα οποία μπορούσαν να δημιουργήσουν «προβλήματα» σε περίπτωση νέας επιστράτευσης.¹⁴⁴⁶ Η εγγύτητα παλαιοπολεμистικής και κομμουνιστικής κίνησης ήταν εμφανής και από τη φρασεολογία των βρετανών διπλωματών. Ο Bentinck, τον Σεπτέμβριο του 1924, θεωρούσε τις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών από τις πιο δραστήριες κομμουνιστικές οργανώσεις στη χώρα.¹⁴⁴⁷ Τρεις μήνες αργότερα, ο πρέσβης

¹⁴⁴⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Κατωτάς [συνταγματάρχης, αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών] προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αθήνα, 9 Απριλίου 1925, «Περί των οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών».

¹⁴⁴⁵ Ζαπάντης, ό.π., σσ. 136-138· Κουμάς, Γεώργιος Καφαντάρης, ό.π., σσ. 79-82

¹⁴⁴⁶ TNA/FO 371-8827, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1923.

¹⁴⁴⁷ «The Leagues of Old Soldiers forming one of the most active communist organizations in the country». TNA/FO 371-9891, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1924.

Milne Cheetham σημείωνε χαρακτηριστικά ότι οι Ενώσεις των Παλαιών Πολεμιστών «συγκροτούν την πρωτοπορία του κόμματος—μπορεί να ειπωθεί ότι “Παλαιός Πολεμιστής” σημαίνει Κομμουνιστής».¹⁴⁴⁸ Η διαλεκτική σχέση απειθαρχίας και κομμουνισμού που εμφανίστηκε στη Μικρασιατική Εκστρατεία ωρίμασε δύο έτη μετά το 1922.

Πάντως σύμφωνα με τις υπάρχουσες πληροφορίες φαίνεται ότι η μαζική δημιουργία παλαιοπολεμιστικών ενώσεων σε όλη την επικράτεια ήταν αρχικά αυθόρμητη, τουλάχιστον τους πρώτους μήνες μετά την πρώτη φάση της αποστράτευσης εκφράζοντας τα ποικίλα αιτήματα—κυρίως οικονομικά και τοπικά— που αντιμετώπιζαν οι παλαιμάχοι μετά την αποστράτευσή τους. Από το καλοκαίρι του 1923, τη χρονική στιγμή δηλαδή που αποστρατεύτηκε μεγάλο μέρος των επιστράτων, υπάρχουν στοιχεία ότι το κόμμα ξεκίνησε συστηματικές προσπάθειες για τον προσεταιρισμό των παλαιμάχων. Όπως προειδοποιούσε χαρακτηριστικά το Ειδικό Απόσπασμα Ασφάλειας το πρωθυπουργικό γραφείο: «το ενταύθα κομμουνιστικόν κόμμα σπουδαίαν αποδίδον σημασίαν και πολλά ελπίζον εκ των Συνδέσμων Παλαιών Πολεμιστών, καταβάλλει δραστηριώς ενέργειας διά την συστηματικήν οργάνωσίν των εις τας εκάστου του Κράτους πόλεις».¹⁴⁴⁹

Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπως μαρτυρούν οι πηγές για Ηράκλειο και Βόλο, στελέχη του ΣΕΚΕ(Κ) στάλθηκαν στην επαρχία για να συνδράμουν στη σύσταση και την οργάνωση των συλλόγων (βλ. παραπάνω). Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, τότε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΣΕΚΕ(Κ), το κόμμα εκείνη τη χρονική στιγμή έδωσε εντολή στις τοπικές κομματικές οργανώσεις του να ιδρυθούν Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, ώστε να «κατακτηθεί» η μάζα των παλαιών πολεμιστών,¹⁴⁵⁰ απόφασή που ουσιαστικά επικυρώθηκε στο Έκτακτο Εκλογικό Συνέδριο του κόμματος τον Σεπτέμβριο του 1923 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.5). Η σύνδεση όμως παλαιοπολεμιστικού κινήματος και κομμουνισμού δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αποκλειστικό αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής του ΣΕΚΕ(Κ) το

¹⁴⁴⁸ «Unions of Old Soldiers [...] now form the chief executive of the [Communist] Party— it may almost be said that Old Soldier means Communist». TNA/FO 371-9891, Cheetham προς Chamberlain, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1924.

¹⁴⁴⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 723, Ειδικό Απόσπασμα Ασφαλείας προς Πολιτικών Γραφείων του Πρωθυπουργού, «Δελτίον κομμουνιστικής κινήσεως της 21ης Αυγούστου 1923». Το Ειδικό Απόσπασμα Ασφαλείας είχε ιδρυθεί το 1914 και αποτελούσε την πρώτη πολιτική αστυνομία της χώρας (καθώς η Χωροφυλακή υπαγόταν στο Υπουργείο Στρατιωτικών). Β.Δ. «Περί συστάσεως Ειδικού αποσπάσματος ασφαλείας» (3/1/1914), ΦΕΚ Α'/14/18-1-1914. Βλ. επίσης Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 62.

¹⁴⁵⁰ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, *ό.π.*, σ. 137. Ο Μπεναρόγιας σημειώνει ότι «οι εκ του μετώπου επανελθόντες έφεδροι με επικεφαλής του Πουλιόπουλον, Νικόλην, Μοναστηριώτην, Ευαγγελόπουλον και Αναγνωστόπουλον αρχίζουν μίαν ζύμωσιν προς οργάνωσιν των παλαιών πολεμιστών». Μπεναρόγιας, *ό.π.*, σ. 162

1922–23, ενός κόμματος με μόλις 2.000 μέλη,¹⁴⁵¹ αλλά συνδυασμός παραγόντων με τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν μεταπολεμικά οι παλαίμαχοι να τους οδήγησαν¹⁴⁵² στην ανάγκη να οργανωθούν για να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο.

Β.2.1.4. Το Α΄ Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού και η ίδρυση της Ομοσπονδίας (Μάιος 1924)

Όλες αι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και θυμάτων Στρατού πρέπει να νοιώσουν βαθειά τη μεγάλη και ιστορική σημασία του συνεδρίου αυτού. [...] Γιατί με το συνέδριο αυτό η μεγάλη λαϊκή μάζα, η μάζα των εργατών, των χωρικών και των φτωχών μισθωτών βιοπαλαιστών, η μάζα εκείνη που είναι καταδικασμένη να παίζει ρόλον Ελβετικής αγελάδας στα χέρια της φορολογικής υπηρεσίας του Κράτους και της εκμεταλλεύτριας μερίδος των κληφόνων [...] ξυπνάει επί τέλους και συντρίβοντας τη μοιρολατρία και το φετιχισμό [...] εκδηλώνει τη θέλησή της.

Προκήρυξη Ομοσπονδιακής Αλληλοβοηθητικής Ένωσης
Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης, Απρίλιος 1924¹⁴⁵³

Τον Οκτώβριο του 1923 οι οργανώσεις Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Βόλου και Ηρακλείου δημιούργησαν στην Αθήνα την Κεντρική Οργανωτική Επιτροπή για τον καθορισμό ενός προσωρινού εφεδρικού προγράμματος και την προετοιμασία σύγκλησης ενός πανελληνίου παλαιοπολεμιστικού συνεδρίου.¹⁴⁵⁴ Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών, τις παραμονές της σύγκλησης του συνεδρίου, καλούσε όλες τις Ενώσεις της χώρας να συμμετάσχουν μαζικά, καθώς μόνο ενωμένες θα μπορούσαν «να επιβάλλουν τη Φτήνεια, τους Φόρους στη ράχη των χρυσοκανθάρων, το μοίρασμα των Μοναστηριών στους ακτήμονες, το πάταγμα της ανεργίας, την αμέριστη εκ μέρους του κράτους περίθαλψη των σακάτηδων και των θυμάτων Στρατού».¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵¹ Hering, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 1123.

¹⁴⁵² Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο διοικητής της Χωροφυλακής στην Πρέβεζα, η αστοργία του κράτους και οι μικρές συντάξεις «οδηγούν» τους παλαιούς πολεμιστές στον κομμουνισμό. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Πρεβέζης προς Πολιτικών Γραφείων Προέδρου Κυβερνήσεως, Πρέβεζα 17 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Α΄ 15ημέρου μηνός Αυγούστου 1924».

¹⁴⁵³ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 15/4/1924, «Προκήρυξις Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών»

¹⁴⁵⁴ Εμμ. Κακουδάκης, «Το εφεδρικόν κίνημα ως ζήτημα κοινωνικόν. II», *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 4/10/1925. Η επιτροπή λειτουργούσε ως εκπρόσωπος των εφέδρων μέχρι το συνέδριο βλ. ενδεικτικά το υπόμνημα και μια διαμαρτυρία προς τον πρωθυπουργό και τον υπουργό Εσωτερικών που υπογράφει η «Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού». *Ριζοσπάστης*, 12/2/1924, «Υπόμνημα της Ενώσεως»· 17/2/1924, «Η Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 19/2/1924, «Τι ζητούν τα θύματα στρατού».

¹⁴⁵⁵ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 6/5/1924, «Προκήρυξις Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών».

Πράγματι από τις 5 έως τις 9 Μαΐου 1924 διεξήχθη στην Αθήνα το Α΄ Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού όπου σύμφωνα με στοιχεία των οργανωτών εκπροσωπήθηκαν 400 τοπικές οργανώσεις από 54 συνέδρους.¹⁴⁵⁶ Το συνέδριο άνοιξε με ομιλία του μέλους της οργανωτικής επιτροπής Ιωάννη Ταχογιάννη (μέλος της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης) και με την ανάγνωση των χαιρετισμών της Κομμουνιστικής Διεθνούς, της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών και της ΓΣΕΕ. Η Διεθνής των Παλαιών Πολεμιστών ευχήθηκε από το συνέδριο «να βγη μία Πανελλήνια Ομοσπονδία των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Πολέμου, που η δύναμις της ακτινοβολίας της θα εξαπλωθεί γοργά μέσα σ' όλη τη Χώρα, που η ενεργός δράσις της θα είναι ο πόλος του που θα τραβήξει και θα συνενώσει τη μεγάλη μάζα των αποστρατευμένων, των αναπήρων, των χηρών και των απορφανισμένων», ενώ δήλωνε υπερήφανη για τον αγώνα που γινόταν στην Ελλάδα και «το πνεύμα τάξεως που σας διαπνέει και την επαναστατική σας θέληση». Παρακολουθώντας τις εξελίξεις στην Ελλάδα η Διεθνής θεωρούσε καθήκον της «να διακηρύξη την πλήρη αλληλεγγύη της προς σας και τη σταθερή θέληση να σας βοηθήσει με όλα της τα μέσα στον αγώνα σας». Τέλος, όσον αφορά την ένταξη της ελληνικής οργάνωσης στη Διεθνή τονιζόταν ότι «η προσχώρησή σας στη Διεθνή μας θα σημαίνει ότι αναλαμβάνετε την επίσημο υποχρέωση να δεχθείτε άξιοι της μεγάλης υποθέσεως του Προλεταριάτου».¹⁴⁵⁷ Στη συνέχεια, το συνέδριο απέστειλε χαιρετισμό στη «Διεθνή των Εφέδρων και Θυμάτων», δηλαδή την Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (για την ένταξη στην Διεθνή, βλ. παρακάτω), στο λαό της ΕΣΣΔ, και στηλιτεύθηκαν τα αιματηρά γεγονότα της Πρωτομαγιάς και «η αισχρή πράξη της εμπορίας των κοκάλων των νεκρών συναδέλφων» από το κεμαλικό καθεστώς.¹⁴⁵⁸

¹⁴⁵⁶ Το συνέδριο έλαβε χώρα στην αίθουσα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων στην πλατεία Μητροπόλεως (κτήριο το οποίο υπάρχει έως σήμερα). Για τα ονόματα των συμμετεχόντων βλ. *Ριζοσπάστης*, 6/5/1924, «Το πρώτο συνέδριο των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού». Για το συνέδριο βλ. επίσης ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Διοικητής Χωροφυλακής Πατρών προς Πολιτικό Γραφείο Προέδρου της Κυβερνήσεως, Πάτρα, 4 Μαΐου 1924, «Δελτίον πληροφοριών του 15ημέρου από 21 Απριλίου—4 Μαΐου ε.ε.» Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 193· Κώστας Καστρίτης, *Ιστορία του Μπολσεβικισμού—Τροτσκισμού στην Ελλάδα*, τ. 3, Εργατική Πρωτοπορία, [Αθήνα] χ.χ., σ. 196· Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες*, ό.π., σ. 93.

¹⁴⁵⁷ *Ριζοσπάστης*, 8/5/1924, «Το πρώτο συνέδριο των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού». Ολόκληρος ο χαιρετισμός της Διεθνούς σε *Ριζοσπάστης*, 7/5/1924 «Διάγγελμα της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 13/5/1924, «Διάγγελμα της Διεθνούς».

¹⁴⁵⁸ Αναφέρονται στο «εμπόριο οστών» που έκαναν οι κεμαλικοί με τις σορούς των Ελλήνων θυμάτων του μικρασιατικού πολέμου και των ταγμάτων εργασίας («αμελέ ταμπουρού») που ακολούθησαν την Καταστροφή, ένα ζήτημα το οποίο βρέθηκε στην επικαιρότητα εκείνες τις ημέρες. *Ριζοσπάστης*, 26 και 30/4/1924, *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 30/4/1924, *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 13/5/1924. Την 1η Μαΐου του 1924, ημέρα που είχε ορισθεί να ορκιστούν πίστη στο αβασίλευτο πολίτευμα οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι ένοπλες δυνάμεις, σε συγκέντρωση του ΣΕΚΕ(Κ) για την Εργατική Πρωτομαγιά, η οποία είχε απαγορευτεί

Το κυριότερο αποτέλεσμα του συνεδρίου ήταν η ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (ΟΠΠΘΣ) και η ψήφιση των προγραμματικών θέσεων της. Την έναρξη των εργασιών κήρυξε ο πρόεδρος του συνεδρίου Π. Πουλιόπουλος μετά την επιμνημόσυνη δέηση εις μνήμην των πεσόντων. Ο Σεραφείμ Μάξιμος, στέλεχος του ΣΕΚΕ(Κ), μίλησε για το θέμα των εθνικών μειονοτήτων και ο Ταχογιάννης για την οικονομία. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, στο συνέδριο παρέστη και ένας συνταγματάρχης ως εκπρόσωπος του υπουργείου Στρατιωτικών.¹⁴⁵⁹ Μία εικόνα για το κλίμα που επικρατούσε μας παρέχει ο συνδικαλιστής και παλαιός πολεμιστής (είχε υπηρετήσει στο αντιτορπιλικό Βέλος το 1919–22) Αλέκος Γκούντας:

Μαζωχτήκαμε σε μια αίθουσα 300–400 αντιπρόσωποι, αντιμιλιταριστικό πνεύμα φοβερό, είταν κάτι απερίγραπτο, να το πιστέψεις. Άνθρωποι που είχαν υπηρετήσει 10–12 χρόνια στρατιώτες, καταλαβαίνεις. Δεν ήθελε κανένας ν’ ακούσει για στρατό, όπλα, είχαν κλατάρει.¹⁴⁶⁰

Ασαφής είναι ο αριθμός των συμμετεχόντων παλαιών πολεμιστών, μολονότι ο Γκούντας αναφέρει 300 με 400 αντιπροσώπους, την πρώτη ημέρα του συνεδρίου αναφέρονταν στο *Ριζοσπάστη* ονομαστικά 54 σύνεδροι (στους οποίους δεν συμπεριλαμβανόταν ο Γκούντας).¹⁴⁶¹ Παρότι ο αριθμός αυτός είναι μικρός για το σύνολο του παλαιοπολεμιστικού κόσμου, το εν λόγω συνέδριο αποτελεί ένα από τα μαζικότερα του Μεσοπολέμου.

Παρά τα φαινόμενα, το συνέδριο διχάστηκε στο ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στις οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών και αυτές των θυμάτων πολέμου. Από τη μια μεριά, η πρόταση Πουλιόπουλου υποστήριζε την υπαγωγή όλων των οργανώσεων σε μια

από τις αρχές, στην πλατεία Δημοτικού Θεάτρου (νυν πλατεία Κοτζιά) μετά από συμπλοκές με τις αστυνομικές δυνάμεις φονεύθηκε από αστυνομικά πυρά ο ζαχαροπλάστης και παλαιός πολεμιστής (της κλάσης του 1920 και μέλος της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών) Σωτήρης Παρασκευαΐδης. *Ριζοσπάστης*, 3/5/1924, «Σωτήρης Παρασκευαΐδης» 7/5/1924, «Μία δήλωση του πατρός του σ. Σωτηρίου Παρασκευαΐδη»· Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923–1940*, Κάκτος, Αθήνα²1997, σσ. 266–267· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 3, σσ. 189–193 (ο Καστρίτης ήταν παρών στη συγκέντρωση).

¹⁴⁵⁹ *Ριζοσπάστης*, 6 και 8/5/1924 «Το πρώτο συνέδριο των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού»· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 3, σσ. 197–199. Ωστόσο ο Ελ. Σταυρίδης αναφέρει πως πέρα από το βαθμό του αξιωματικού δεν θυμόταν περισσότερα στοιχεία. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, *ό.π.*, σ. 193.

¹⁴⁶⁰ Λεφούσης, *ό.π.*, σσ. 241–242. Η αναφορά σε άτομα που είχαν υπηρετήσει 10–12 χρόνια αφορά εκ των πραγμάτων ένα μικρό μόνο μέρος των παλαιμάχων, τους εθελοντές. Ακόμα και οι κλάσεις 1903–04 και 1912 που υπηρέτησαν τόσο στους Βαλκανικούς Πολέμους όσο και στη Μικρασιατική Εκστρατεία, στην τελευταία υπηρέτησαν μόνο από την άνοιξη του 1921 έως τον Σεπτέμβριο του 1922, οπότε δύσκολα να συμπλήρωσαν ολόκληρη δεκαετία στο στράτευμα (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1 και Παράρτημα 5).

¹⁴⁶¹ *Ριζοσπάστης*, 6/5/1924, «Το πρώτο συνέδριο των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού».

ενιαία οργάνωση με μια διοίκηση, μία θέση την οποία ενθάρρυνε και η Διεθνής των Παλαιών Πολεμιστών,¹⁴⁶² και από την άλλη, αυτή των Σταματόπουλου και Αλεξόπουλου υποστήριζε την ίδρυση μίας συνομοσπονδίας απαρτιζόμενης από δύο ανεξάρτητες ομοσπονδίες (Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Πολέμου). Ο Αλεξόπουλος δικαιολόγησε την πρότασή του υποστηρίζοντας ότι μολονότι υπήρχαν κοινά συμφέροντα και επιδιώξεις, υπήρχε ασυμφωνία στις λεπτομέρειες, οι οποίες θα δυσχέραιναν τον κοινό αγώνα ενώ τόνιζε πως με μια κοινή διοίκηση θα απομακρυνόταν από τις μάζες των επιμέρους ομοσπονδιών. Επιχείρημα το οποίο ο Πουλιόπουλος χαρακτήρισε ως «γελοίο». Στην τοποθέτησή του, ο Πουλιόπουλος θεώρησε ως παράλογη αυτή τη στάση και τόνιζε ότι «αν εξακολουθή να επιμένει [ο Αλεξόπουλος] εις την παράδοξον αντίθεσιν τότε αυτό θα σημαίνει ότι άλλοι λόγοι τους κάμουν να μη θέλουν την ενοποίησιν. Και τους άλλους αυτούς λόγους θα οφείλωμεν να τους εξετάσωμεν εν καιρώ». Αμφότερες και οι δύο πλευρές παρέμειναν ανυποχώρητες και εν τέλει οι αναπηρικές οργανώσεις αποχώρησαν.¹⁴⁶³ Η βαθύτερη αιτία της αντιπαράθεσης που υπαινίσσεται ο Πουλιόπουλος ήταν ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο ομοσπονδιών ήταν τεταμένες διότι η ηγεσία των αναπήρων αποτελείτο από άτομα του αρχειομαρξιστικού χώρου, ενώ των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων ήταν συνδεδεμένη με το ΣΕΚΕ(Κ). Σε αυτό το πλαίσιο, στις 16 Μαΐου 1924 ο Γ. Σταματόπουλος διεγράφη από το κόμμα.¹⁴⁶⁴

Στο τέλος του συνεδρίου η εκλέχθηκε η Κεντρική Επιτροπή της Ομοσπονδίας αποτελούμενη από τους Γιώργη Νικόλη, Στυλιανό Ξύδη, Ιωάννη Μοναστηριώτη, Διονύση Πυλιώτη, Μ. Παυλόπουλο με αναπληρωματικούς τους Τάσο Χαϊνογλου, Κούλα Δαυλάκου,

¹⁴⁶² «Η Διεθνής [...] και η Εκτελεστική Επιτροπή που παρακολούθησαν με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον τους συνεχείς αγώνες σας και την αδιάκοπη αφοσίωση την οποία δείξατε στην προσπάθειά σας να ενοποιήσετε το κίνημα των Παλαιών Πολεμιστών και των Θυμάτων Πολέμου της Ελλάδας». *Ριζοσπάστης*, 7/5/1924 «Διάγγελμα της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού».

¹⁴⁶³ Για τη σχετική συζήτηση, βλ. *Ριζοσπάστης*, 13, 17 και 18/5/1924, «Το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού». Ωστόσο, δεν αποχώρησαν όλες οι οργανώσεις διότι στην Κεντρική Επιτροπή εκλέχθηκε η Κούλα Δαυλάκου (ως αναπληρωματική), η οποία προέρχεται από την Ομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου που είχε δημιουργηθεί το προηγούμενο έτος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3).

¹⁴⁶⁴ Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού», *ό.π.*, σ. 115 κ.ε. *Ριζοσπάστης*, 20/5/1924, «Το κόμμα μας». Το σχίσμα είχε αντίκτυπο τους επόμενους μήνες και σε τοπικές ενώσεις όπως μαρτυράνε τα πρακτικά του Α' Τοπικού Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου (24–28/8/1924). Εκεί συζητήθηκε το ζήτημα της συγχώνευσης των συλλόγων των εφέδρων και των θυμάτων πολέμου, μετά τη στάση Αλεξόπουλου και την αποχώρησή του από το συνέδριο του Μαΐου. Οι τέσσερις σύνεδροι που μίλησαν υποστήριξαν τη συγχώνευση των οργανώσεων, με τον σύνεδρο Αδάμ Καλλιατάκη (πρόεδρο της Κεντρικής Ένωσης Εφέδρων ΠΠΘΣ Ηρακλείου) να τονίζει ότι «από το συνέδριο εκείνο [του Μαΐου του 1924] η Ομοσπονδία θυμάτων είναι διαλελυμένη». *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 23/9/1924, «Τα πρακτικά του Α' τοπικού συνεδρίου των Εφέδρων».

Ιωάννη Ταχογιάννη και εξελεγκτική επιτροπή τους Παντελή Πουλιόπουλο, Βασίλη Νικολινάκο και Ελευθέριο Γόνη, ενώ πρόεδρος της Ομοσπονδίας εκλέχθηκε ο Π. Πουλιόπουλος. Από αυτούς οι Πουλιόπουλος, Μοναστηριώτης, Νίκολης και Ξύδης είχαν επιβεβαιωμένη δράση στους αντιπολεμικούς πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2), ενώ ο Βασίλης Νικολινάκος ήταν δεσμοφύλακας του Πουλιόπουλου που τον απελευθέρωσε μετά την κατάρρευση του μετώπου από τις φυλακές του Μπουρνόβα και έκτοτε συνδέθηκε πολιτικά μαζί του.¹⁴⁶⁵ Ο Νίκολης το 1924 ήταν, σύμφωνα με τον αστυνομικό διευθυντή Πειραιώς, «σημαίων κομμουνιστής» εργαζόμενος στο εργοστάσιο των σιδηροδρόμων της πόλης όπου «μεταδίδει αποτελεσματικώς τας αρχάς του συνεργαζόμενος μετά ομάδος άλλων συναδέλφων σημαινόντων κομμουνιστών». ¹⁴⁶⁶ Η Κούλα Δαυλάκου προερχόταν από την Ομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου,¹⁴⁶⁷ ο Δ. Πυλιώτης (υπάλληλος του Υπουργείου Συγκοινωνίας)¹⁴⁶⁸ από την Ένωση Φυματικών Σωτηρίας, ωστόσο σύμφωνα με τον Σταυρίδη, δεν ήταν μέλος του ΣΕΚΕ(Κ) πριν το 1924, οπότε και απεστάλη από το κόμμα σε σανατόριο στη Ρωσία,¹⁴⁶⁹ ενώ ο Γόνης ήταν επικεφαλής της τοπικής οργάνωσης του κόμματος στη Λειβαδιά.¹⁴⁷⁰ Πέρα από το παρελθόν, πολλούς από αυτούς τους ένωνε και η μελλοντική συστράτευση με τις διάφορες εκφάνσεις του κομμουνιστικού κινήματος στο Μεσοπόλεμο. Όπως γίνεται κατανοητό η διοίκηση της ΟΠΠΘΣ

¹⁴⁶⁵ Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 71-72.

¹⁴⁶⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιά προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, 20 Ιουλίου 1924.

¹⁴⁶⁷ Η Κ. Δαυλάκου ήταν, το 1923, μέλος της πρώτης εξελεγκτικής επιτροπής της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου. *Ριζοσπάστης*, 25/6/1923, «Το συνέδριον των θυμάτων πολέμου».

¹⁴⁶⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Αρκαδίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Τρίπολη, 5 Νοεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών 2ου Δεκαπενθημέρου μηνός Οκτωβρίου ε.ε.».

¹⁴⁶⁹ *Ριζοσπάστης*, 7/5/1924, «Προς τον κ. υπουργόν της Υγιεινής» Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, *ό.π.*, σ. 363.

¹⁴⁷⁰ Ο Ελευθέριος Γόνης (1903–1973) γεννήθηκε στη Λειβαδιά ήταν επικεφαλής της τοπικής οργάνωσης του ΚΚΕ στη γενέτειρά του έως τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Άγνωστο από πότε ακριβώς εξελίχθηκε σε σφοδρό αντικομμουνιστή. Στις εκλογές του 1946 εξελέγη βουλευτής με την Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων, ενώ στη συνέχεια προσχώρησε στο Νέο Κόμμα του Σπυρίδωνα Μαркеζίνη και επανεξελέγη βουλευτής με τον Ελληνικό Συναγερμό του Αλέξανδρου Παπάγου το 1951 και το 1952. Επίσης διατέλεσε υπουργός Εργασίας στις κυβερνήσεις Θ. Σοφούλη (1949) και Αλ. Παπάγου (1952–55), πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου Πειραιά (1945) και της Νέας ΓΣΕΕ (1957). Ενδεικτικό της μεταστροφής των πεποιθήσεών του είναι το εξής απόσπασμα από ένα βιβλίο του (1955): «Από της Κατοχής ζώμεν υπό διαρκή φόβον και αγωνίαν, ενώ τα επακολουθήσαντα αιματηρά γεγονότα του Δεκεμβρίου και η μετά ταύτα ανταρσία υπερέβησαν πάσαν ανησυχίαν μας. [...] οι κώδωνες του Άδου κρούουν δι' όλους, ενώ οι κομμουνισταί ουδ' επί στιγμήν κρίνουν άξιον εαυτών, ν' αποκρύψουν τους σκοπούς των». Ελευθέριος Κ. Γόνης, *Πολιτική και εκλογικά συστήματα. Τεύχος Πρώτον*, Αθήνα [1955], σ. 6. Βλ. επίσης Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 4, σ. 65· Δημοσθένης Κούκουνας, *Έλληνες πολιτικοί. Ιστορικό βιογραφικό λεξικό*, τ. Β' (1926–1949), Historia, Αθήνα 2015, λήμμα «Γόνης Ελευθέριος, Κωνσταντίνου», σσ. 56-57.

απέκτησε εξ αρχής ξεκάθαρη πολιτική χροιά, αποτελούμενη από σημαίνοντες φυσιογνομίες του κομμουνιστικού κινήματος της εποχής.

Εξετάζοντας εκ των υστέρων το συνέδριο, είναι ολοφάνερη η αριστερή κατεύθυνση τόσο της νεοϊδρυθείσας Ομοσπονδίας όσο και των περισσότερων πρωταγωνιστών του συνεδρίου.¹⁴⁷¹ Εντούτοις, την περίοδο εκείνη για αρκετούς παλαίμαχους, ιδίως της επαρχίας, το συνέδριο και η Ομοσπονδία γινόταν αντιληπτά ως ακομμάτιστες εξελίξεις ακόμα και έως τα τέλη του 1924, παρότι ήταν ξεκάθαρη η πολιτική τους τοποθέτηση. Αυτό συμπεραίνεται τόσο από το γεγονός ότι οι εξελίξεις από το συνέδριο δημοσιεύθηκαν και σε εφεδρικές εφημερίδες μη κομμουνιστικής κατεύθυνσης, όπως ο *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων) και η *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), έντυπα με φιλοβενιζελική πολιτική κατεύθυνση (η *Καμπάνα* ήταν φίλα προσκείμενη στη Δημοκρατική Ένωση του Αλ. Παπαναστασίου αυτή την περίοδο, βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1), όσο και από άρθρα παλαιμάχων ακόμα και αξιωματικών που υποστήριζαν τον φαινομενικά ανεξάρτητο χαρακτήρα της Ομοσπονδίας.¹⁴⁷²

Οι αποφάσεις του συνεδρίου, οι οποίες κυκλοφόρησαν σε βιβλίο, το 1924, υπό τον τίτλο *Πόλεμος κατά του Πολέμου*,¹⁴⁷³ ήταν μια διακήρυξη του παλαιοπολεμιστικού κόσμου και περιέγραφαν τις αιτίες της εμφάνισής του, τη στάση του απέναντι σε κοινωνικά ζητήματα, το πρόγραμμά του, τις διεκδικήσεις και τους στόχους του. Εδώ ο ορισμός των θυμάτων πολέμου είναι ευρύς καθώς «θύματα του πολέμου και του στρατού» θεωρούνταν για την Ομοσπονδία «τα θύματα των χθесινών πολέμων και της χθесινής στρατοκρατίας» δηλαδή «σακάτηδες, φθισικοί του πολέμου, οι χήρες, τα ορφανά, οι αδελφές, οι απροστάτευτοι γονείς των σκοτωμένων στον πόλεμο, των πεθαμένων στο στρατό ή στις στρατιωτικές φυλακές, των τουφεκισμένων απ' τα στρατοδικεία» καθώς και «η μάζα

¹⁴⁷¹ Ενδεικτικά, πέρα από τους προαναφερθέντες στο συνέδριο συμμετείχαν οι δεδηλωμένοι κομμουνιστές Δ. Παπαρήγας και Κ. Αναγνωστόπουλος ως εκπρόσωποι Μαγνησίας, ο Α. Αλεξίου ως εκπρόσωπος Βελεστίνου καθώς και ο Βελλιανίτης, ο οποίος συμμετείχε και στο Γ' έκτακτο συνέδριο του ΚΚΕ (Δεκέμβριος 1924, βλ. Β.2.1.5). *Ριζοσπάστης*, 6/5/1924, «Το πρώτο συνέδριο των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού».

¹⁴⁷² Βλ. *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 22/5/1924, «Τι ζητούμεν ως αντάλλαγμα των θυσιών μας»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 13/5/1924 «Διάγγελμα της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού»· Ν. Καραγιαννάκης [πρόεδρος της Ενώσεως Εφέδρων Αξιωματικών Χανίων], «Εφεδρική Ομοσπονδία» *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 28/8/1924. Ο *Εφεδρικός Αγών* καλύπτει τις δραστηριότητες της Ομοσπονδίας για αρκετό καιρό ακόμα, ενδεικτικά βλ. *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 24/10/1924, «Τα αιτήματα των εφέδρων».

¹⁴⁷³ Φίλιππος Ορφανός (επ.) [Παντελής Πουλιόπουλος], *Πόλεμος κατά του πολέμου. Αποφάσεις των πρώτου Πανελληνίου συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και θυμάτων στρατού*, Έκδοση "Παλαιού Πολεμιστού", Αθήναι 1924. Στις παραπομπές της παρούσας έρευνας η σελιδαρίθμηση είναι σύμφωνα με την (τρίτη) έκδοση του 2008. Συνοπτικά για τις αποφάσεις του συνεδρίου, βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/5/1924 «Το πρώτον Πανελλήνιον Συνέδριον Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού»· *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 22/5/1924, «Τι ζητούμεν ως αντάλλαγμα των θυσιών μας».

των φτωχών εφέδρων, που γύρισαν ζωντανοί απ' το στρατό και που σήμερα απομένουν χωρίς καμία βοήθεια». Τα θύματα επίσης «της χθεςινής και της σημερινής στρατοκρατίας» όπως «οι στρατιωτικοί κατάδικοι» καθώς και των «αυριανών πολέμων» ήτοι οι στρατιώτες. Για όλους αυτούς η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ αξίωνε αποζημιώσεις, επαρκείς συντάξεις, δωρεάν υγειονομική περίθαλψη και κάθε επιπρόσθετο μέσο προστασίας και ανακούφισης καθώς και αμνηστία για τους στρατιωτικούς κατάδικους.¹⁴⁷⁴ Η «άθλια» κατάσταση των εφέδρων και η «εγκληματική αδιαφορία» του κράτους σε συνδυασμό με την «απέχθεια και το μίσος» για τον πόλεμο αποτελούσαν, σύμφωνα με το βιβλίο αυτό, τις αιτίες που οδήγησαν στη δημιουργία των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών. Παράλληλα, το συνέδριο κατέληγε σε τρία συμπεράσματα για τη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων στη Ελλάδα. Πρώτον, ότι μια ομάδα ανθρώπων που πλούτισε κατά τη διάρκεια των πολέμων (εφοπλιστές, τραπεζίτες, βιομήχανοι κ.α.) «κρατάει στα χέρια της την ζωή του λαού». Δεύτερον, πως ένας νέος πόλεμος ήταν πιθανός και, τρίτον, ότι με την «Επανάσταση του 1922» οι στρατιωτικοί «στερεώθηκαν, αναπτύχθηκαν, πήραν μεγάλα προνόμια, έθεσαν σ' εφαρμογή ένα σχέδιο στρατικοποίησης του τόπου και [...] θronιάστηκαν για καλά στη ράχη μας».¹⁴⁷⁵

Πέρα από τα αιτήματα για την υλική αποκατάσταση των παλαιμάχων που ήταν παρόντα σε όλα τα παλαιοπολεμικά συνέδρια του Μεσοπολέμου (βλ. Μέρος Β' και Γ' και Παράρτημα 9), οι υπόλοιπες θέσεις ήταν η μοναδική φορά που διατυπώθηκαν από παλαιμάχους στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Προφανώς οι απόψεις αυτές δεν απηχούσαν το σύνολο των παλαιών πολεμιστών, αλλά μία μερίδα αυτών η οποία συνδεόταν πολιτικά με το ΣΕΚΕ(Κ) (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.5). Αυτή η μερίδα όμως υπερτερούσε οργανωτικά καθώς κυριαρχούσε στις διοικήσεις πολυάριθμων οργανώσεων σε όλη τη χώρα (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3) και από αυτές τις ηγεσίες προήλθαν οι σύνεδροι και εν τέλει η διοίκηση της ΟΠΠΘΣ. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητό γιατί το εν λόγω συνέδριο αποτέλεσε το μοναδικό μεσοπολεμικά στο οποίο υποστηρίχθηκαν τέτοιες απόψεις.

Η καταπολέμηση του πολέμου, ο οποίος πήγαζε από τις «ιμπεριαλιστικές συγκρούσεις των προνομιούχων ολιγαρχών», ήταν καθήκον της Ομοσπονδίας. Σε αυτή την κατεύθυνση η Ομοσπονδία στόχευε, α') στην ενημέρωση των λαϊκών μαζών για τα οικονομικά συμφέροντα που βρίσκονται πίσω από τους εξοπλισμούς, β') στο σαμποτάζ κατασκευής

¹⁴⁷⁴ Ορφανός, *ό.π.*, σσ. 54-56.

¹⁴⁷⁵ Στο *ίδιο*, σσ. 18-19, 30-32.

και μεταφοράς των εξοπλισμών σε συνεργασία με αντίστοιχες οργανώσεις άλλων χωρών, γ') στην αντιπολεμική προπαγάνδα στις λαϊκές μάζες, δ') στην αμνηστία στρατιωτικών καταδίκων, ε') στη συνεργασία με αντιπολεμικές οργανώσεις του εξωτερικού.¹⁴⁷⁶ Όσον αφορά τα οικονομικά αιτήματα, η Ομοσπονδία αξίωνε προστασία και αποζημίωση για τα άνεργα θύματα των πολέμων, μείωση των στρατιωτικών δαπανών, κατάργηση για μια δεκαετία των φόρων για τους αποστρατευμένους, ενώ διακηρύσσόταν ότι οι παλαιοί πολεμιστές ήταν σύμμαχοι με τον αγώνα που διεξάγουν «οι συνειδητές οικονομικές οργανώσεις» υποστηρίζοντας τους αγώνες τους. Επιπλέον οι παλαίμαχοι διεκδικούσαν συντάξεις, δωρεάν νοσήλια, παραχώρηση του μονοπωλίου καπνού σε συνεταιρισμούς εφεδρικών οργανώσεων, αναδιοργάνωση της Στέγης Πατρίδος και παραχώρηση συνοικισμών από το κράτος για τη διαμονή τους.¹⁴⁷⁷

Στο συνέδριο ψηφίστηκε και το καταστατικό της Ομοσπονδίας, το οποίο επίσης δημοσιεύθηκε στο *Πόλεμος κατά του Πολέμου*. Σύμφωνα με αυτό μέλη της μπορούσαν να γίνουν οι αποστρατευμένοι έφεδροι (έως τον βαθμό του ανθυπασπιστή) υπηρετήσαντες τουλάχιστον τρεις μήνες από το 1912 και εντεύθεν (όχι κατ' ανάγκη στα πρόσω), οι ανάπηροι οπλίτες ανεξαρτήτως χρόνου στο στράτευμα καθώς και οι συγγενείς των φονευθέντων, εξαφανισμένων ή αποθανόντων στρατιωτών (άρθρο 3). Ως σκοποί ορίζονταν: α') ο αγώνας εναντίον του πολέμου και της στρατοκρατίας, β') η υπεράσπιση των υλικών και ηθικών συμφερόντων των παλαιών πολεμιστών και των θυμάτων στρατού, γ') η προστασία των θυμάτων του πολέμου, και δ') η επιδίωξη επίλυσης τοπικών ζητημάτων υπέρ των φτωχότερων λαϊκών στρωμάτων (άρθρο 4). Το κυρίαρχο σώμα της Ομοσπονδίας ήταν το συνέδριο που θα λάμβανε χώρα κάθε Απρίλιο (άρθρο 10). Η σημαία της Ομοσπονδίας ήταν μαύρη, πάνω αριστερά έφερε τον τίτλο της Ομοσπονδίας και από κάτω το «1912–1922», ενώ κάτω δεξιά ανέγραφε «Πόλεμος κατά του πολέμου» (άρθρο 21).¹⁴⁷⁸ Από τις θέσεις ήταν ολοφάνερη η ευθυγράμμιση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ με το διεθνές κομμουνιστικό ρεύμα των παλαιμάχων και τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Β.2.1.2).

Μία σημαντική πτυχή του συνεδρίου ήταν η επίσημη ένταξη της Ομοσπονδίας στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, η οποία διακηρύχθηκε και καταστατικά (άρθρο 2 του

¹⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 59-65.

¹⁴⁷⁷ Επιπρόσθετα υιοθετούνται θέσεις για την ανάγκη μόρφωσης των μελών, για τους αγρότες, για τους φθισικούς και για τους πρόσφυγες. Στο ίδιο, σ. 57, 66-89, 95-96.

¹⁴⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 100-104.

καταστατικού). Η απόφαση που ελήφθη στο συνέδριο αποτελούσε επισφράγισμα μίας επαφής που είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα. Ήδη από το 1921 ο *Ριζοσπάστης* κάλυπτε ειδησεογραφικά τις εξελίξεις της Διεθνούς καθώς και των συνεργαζόμενων με αυτήν οργανώσεων.¹⁴⁷⁹ Από το 1923 οι ελληνικές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις είχαν ξεκινήσει επαφές με τη Διεθνή, η οποία τους έστελνε οδηγίες, καταστατικά και έντυπο υλικό για να βοηθήσει στην οργάνωσή τους.¹⁴⁸⁰ Τον Φεβρουάριο του 1924 ο Λέων Τρότσκι, σοβιετικός υπουργός Άμυνας, είχε ενημερώσει το ΣΕΚΕ(Κ), μέσω επιστολής που κόμισε από τη Μόσχα ο Νικόλαος Σαργολόγος, πρώην γενικός γραμματέας του ΣΕΚΕ(Κ) (1922–23) και μέλος της του συμβουλίου του κόμματος (από τον Σεπτέμβριο του 1923), ότι θα μεσολαβούσε στον Μπαρμπίς ώστε να αναγνωρισθεί η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ από τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών. Παράλληλα, ο Τρότσκι ανέφερε ότι η Διεθνής θα αποδοκίμαζε τις ελληνικές «αντικομμουνιστικές» παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις.¹⁴⁸¹ Παρά το γεγονός ότι η ένταξη της ΟΠΠΘΣ στη Διεθνή έγινε αμέσως αποδεκτή όπως τονίζεται στο χαιρετισμό της προς το συνέδριο,¹⁴⁸² λόγω της ταχύτατης αποδυνάμωσής της δεν κατάφερε να συμμετάσχει σε κάποιο συνέδριό της ώστε να επισφραγιστεί εμπράκτως η ένταξή της (για τις διεθνείς επαφές των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2).

Το συνέδριο συνέταξε ένα υπόμνημα που περιείχε συνοπτικά τα αιτήματα αυτά προς το υπουργικό συμβούλιο. «Πολυμελής επιτροπή» συνέδρων συνοδευόμενη από τον γενικό γραμματέα της ΓΣΕΕ Ε. Ευαγγέλου ενημέρωσε τον υπουργό Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Δημήτριο Πάζη για τα αποτελέσματα του συνεδρίου. Σε συναντήσεις που είχε η επιτροπή με τον Πάζη, στις 12 και 15 Μαΐου, ο υπουργός αναγνώρισε την «αξιοθρήνητη» κατάσταση των φυματικών εφédρων και δήλωσε ότι μελετάται η ίδρυση δύο ακόμα σανατορίων. Όπως δήλωσε η επιτροπή στον υπουργό τα χρεωστούμενα επιδόματα πρέπει να πληρωθούν από το κράτος διότι είναι «κεκτημένον δικαίωμα των εφédρων». Στη δεύτερη συνάντηση, κατόπιν μελέτης των αιτημάτων που του είχαν τεθεί στην αρχική επαφή των δύο μερών, ο υπουργός απέρριψε τα αιτήματά τους. Η δικαιολογία για την απόρριψη του αιτήματος για επιδόματα ήταν ότι «αφού επί τρία χρόνια δεν

¹⁴⁷⁹ *Ριζοσπάστης*, 29/4/1921, «Ο αγών του γαλλικού λαού εναντίον ενός νέου πολέμου», 23/1/1922, «Διεθνής Τραυματιών και Αναπήρων Πολέμου», 11/4/1922, «Οι τραυματίαι της Ιταλίας». Επίσης, η *Φωτιά* του Μπαρμπίς δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα σε συνέχειες από τις 23 Μαΐου έως τις 15 Ιουλίου 1921.

¹⁴⁸⁰ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 138.

¹⁴⁸¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Ειδικόν Απόσπασμα Ασφαλείας, Δελτίον 16ης Φεβρουαρίου 1923 [1924, τυπογραφικό λάθος στο πρωτότυπο].

¹⁴⁸² *Ριζοσπάστης*, 7/5/1924 «Διάγγελμα της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού».

εδόθησαν δεν μπορούν να δοθούν τώρα, γιατί [...] οι εφεδρικές οικογένειες πέρασαν τον σκόπελο των δυσκολιών». ¹⁴⁸³ Στις 13 Μαΐου η επιτροπή συνάντησε τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Παπαναστασίου παραδίδοντάς του το υπόμνημα του συνεδρίου και αναπτύσσοντας προφορικά τις θέσεις της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ. ¹⁴⁸⁴ Ο Παπαναστασίου τον επόμενο μήνα σε αγόρευσή του στη Βουλή τόνιζε ότι μίλησε στην επιτροπή «μετά γλώσσης δριμυτάτης» και τους ξεκαθάρισε ότι κάνουν λάθος να αναμινγύουν αιτήματα βελτίωσης της θέσης τους με «ζητήματα πολιτικά, με τάσεις κομμουνιστικές». ¹⁴⁸⁵

Το συνέδριο του 1924 αποτελεί ένα σταθμό στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις καθ' όλο το Μεσοπόλεμο καθώς πέρα από το γεγονός ότι αποτέλεσε το πρώτο συνέδριο παλαιών πολεμιστών στην Ελλάδα, οδήγησε στην ίδρυση ενός τριτοβάθμιου οργάνου, της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού. Η Ομοσπονδία πλέον ανέλαβε την εκπροσώπηση του παλαιοπολεμιστικού κόσμου και τον συντονισμό των δραστηριοτήτων του, αποτελώντας το ανώτατο όργανο των παλαιμάχων πανελλαδικά. Μία πτυχή αυτής της εξέλιξης ήταν ότι πολλοί από αυτούς που πρωτοστάτησαν σε αυτή τόσο σε πανελλαδικό όσο και σε τοπικό επίπεδο, συνδέθηκαν είτε πριν είτε κατά τη διάρκεια του παλαιοπολεμιστικού κινήματος με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ. Η ολοκληρωτική «ταύτιση» των παλαιών πολεμιστών με τον κομμουνισμό που αναφερόταν από το 1923 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3) έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε στο τέλος του 1924 ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού να είναι ταυτόχρονα και γενικός γραμματέας του ΚΚΕ, όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Β.2.1.5. Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ

Σιγά σιγά οι οργανώσεις των Πολεμιστών διαμορφώνονται σταθερά σε προλεταριακές αντιμιλιταριστικές οργανώσεις, όχι βέβαια ανεξάρτητες από τις άλλες προλεταριακές οργανώσεις αποτελούνε μια εκδήλωση της πάλης που διεξάγεται το προλεταριάτο κατά της αστικής τάξεως.

*Εργατική (Βόλου), Ιούλιος 1924*¹⁴⁸⁶

Στον αγώνα τους αυτόν οι Παλαιοί Πολεμιστές δεν μπορούν βέβαια να μένουν με κλειστά τα μάτια. Η ίδια η ζωή τους υποχρεώνει όχι μονάχα

¹⁴⁸³ Ριζοσπάστης, 13 και 16/5/1924. Στον Τύπο δεν αναφέρονται τα ονόματα των μελών της επιτροπής. Το υπόμνημα με ημερομηνία 10 Μαΐου 1924 δημοσιεύεται στο Ριζοσπάστη της 12ης Μαΐου 1924.

¹⁴⁸⁴ Ριζοσπάστης, 14/5/1924, «Ο αγών της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών».

¹⁴⁸⁵ Δημοκρατία, 14/6/1924, «Αι περί κομμουνισμού κατηγορίες».

¹⁴⁸⁶ Εργατική (Βόλου), 27/7/1924, «Αι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και η Κομμουνιστική Νεολαία».

να πολεμήσουν τις πλουτοκρατικές Κυβερνήσεις, αλλά επίσης να αναζητήσουν μια Κυβέρνηση που θα μπορούσε να τους ανακουφίσει. Και η Κυβέρνηση αυτή δεν μπορεί να είναι άλλη εκτός από μια Κυβέρνηση δική τους, μια Κυβέρνηση των εργατών και φτωχών χωρικών.

Π. Νίκας (μέλος Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ), Ιανουάριος 1925¹⁴⁸⁷

Η σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ ήταν αμφίδρομη, καθώς μια μερίδα των παλαιμάχων έδρασαν καταλυτικά στη διαδικασία «μπολσεβικοποίησης» του ΣΕΚΕ(Κ) και, ταυτόχρονα, το κόμμα είχε σημαντική επίδραση στις εξελίξεις των εφεδρικών οργανώσεων. Το ΣΕΚΕ(Κ) και η ΓΣΕΕ σε κοινή ανακοίνωση τους την 27η Αυγούστου 1922 απευθύνονταν για πρώτη φορά μετά την κατάρρευση του μετώπου στους εφέδρους αναφέροντάς τους ότι «επιστρέφοντας από το μέτωπον εις τας εστίας των, αναμένουν τους πτωχούς χωρικούς ερείπια και συντρίμια [...] τους εργάτας η πλέον δεινή αεργία.» Τα τρία αιτήματα της ανακοίνωσης που αφορούσαν τους εφέδρους και τα θύματα πολέμου: α') γενική αποστράτευση, β') γενική αμνηστία όλων των πολιτικών και στρατιωτικών αδικημάτων, γ') αποζημίωση των αποστρατευμένων εφέδρων, των χηρών και ορφανών του πολέμου, των τραυματιών και αναπήρων μέσω φορολογίας των πλουτισάντων κατά τη διάρκεια του πολέμου.¹⁴⁸⁸

Η διαμάχη ανάμεσα στη σοσιαλιστική και την κομμουνιστική τάση του ΣΕΚΕ(Κ), η οποία ενυπήρχε από την ίδρυσή του είχε οδηγήσει στην υιοθέτηση στη Συνδιάσκεψη του Φεβρουαρίου του 1922 της θέσης για την ανάγκη «μακράς νομίμου υπάρξεως» του κόμματος. Η πολιτική αυτή ανατράπηκε άρδην μεταπολεμικά. Το Εθνικό Συμβούλιο του ΣΕΚΕ(Κ) τον Μάιο του 1923 (21–24 Μαΐου) «ακύρωσε de facto» την απόφαση του Φεβρουαρίου 1922 καθώς αυτή «δίδει λαβήν εις τα οπορτουνιστικά στοιχεία να καταχρώνται και να αρνιούνται την παράνομον δράσιν».¹⁴⁸⁹ Η απόρριψη κάθε συνεργασίας με τα αστικά κόμματα αποφασίστηκε στο έκτακτο Εκλογικό Συνέδριο του Σεπτεμβρίου 1923 όταν υιοθετήθηκε ως στόχος η απόφαση της Κομιτέρν για εγκαθίδρυση «εργατοαγροτικής κυβέρνησης».¹⁴⁹⁰ Εν τέλει, η πλήρης «μπολσεβικοποίηση» του κόμματος επιτεύχθηκε

¹⁴⁸⁷ Π. Νίκας, «Κομμουνισμός και Π. Πολεμισταί», *Ριζοσπάστης*, 28/1/1925. Ο Π. Νίκας ήταν συγγραφέας του *Βιβλίου του Φαντάρου* (βλ. παρακάτω). Δυστυχώς δεν έχουν βρεθεί άλλες πληροφορίες για το πρόσωπό του. Η απουσία κάθε άλλης αναφοράς σε αυτόν στις εσωτερικές εξελίξεις τόσο του κόμματος όσο και των παλαιών πολεμιστών εξηγείται πιθανότατα από το γεγονός ότι πρόκειται για ψευδώνυμο κάποιου ηγετικού στελέχους του, η ταυτοποίηση του οποίου δυστυχώς δεν έχει καταστεί δυνατή.

¹⁴⁸⁸ *Ριζοσπάστης*, 27/8/1922, «Η οργανωμένη εργατική τάξις ενώπιον της κρίσεως».

¹⁴⁸⁹ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 297.

¹⁴⁹⁰ Η θέση της Κομιτέρν είχε υιοθετηθεί στο Δ' Συνέδριό της (Δεκέμβριος 1922). Φόστερ, ό.π., σσ. 428-430.

στο Γ' Έκτακτο Συνέδριό του (26 Νοεμβρίου–3 Δεκεμβρίου του 1924), στο οποίο το ΣΕΚΕ(Κ) μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς), με την αποδοχή των 21 όρων για την είσοδο του κόμματος στη Γ' Διεθνή, την απόφαση για οργάνωση με βάση το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό και τη γραμμή «ενιαίου μετώπου εργατών, αγροτών και προσφύγων» που υιοθετήθηκε.¹⁴⁹¹

Η συμμετοχή των παλαίμαχων στις προαναφερθείσες ζυμώσεις ήταν συνεχείς και αποφασιστικές. Στο έκτακτο Συνέδριο του κόμματος τον Οκτώβριο του 1922 συμμετείχαν ο Μιχ. Οικονόμου (αντιπρόσωπος Αθήνας) και ο Ελ. Σταυρίδης (αντιπρόσωπος Δράμας), με τον πρώτο να εκλέγεται μέλος του συμβουλίου του κόμματος και τον δεύτερο μέλος της εξελεγκτικής επιτροπής, ενώ αυτοί οι δύο συμμετείχαν και στο Εθνικό Συμβούλιο του κόμματος τον Μάιο του 1923. Στο Έκτακτο Εκλογικό Συνέδριο του 1923 ο Σταυρίδης εκλέχθηκε μάλιστα στην Κεντρική Επιτροπή του Κόμματος.¹⁴⁹²

Μέχρι αυτή τη στιγμή οι παλαιοί πολεμιστές και μέλη των αντιπολεμικών πυρήνων που βρέθηκαν σε ηγετικές θέσεις του κόμματος ήταν άτομα που ανήκαν στο κόμμα και πριν την επιστράτευση του 1921 (Οικονόμου, Σταυρίδης). Αυτό αλλάζει από το Έκτακτο Εκλογικό Συνέδριο του Σεπτεμβρίου του 1923, όπως επίσης και η πολιτική του κόμματος ως προς τους παλαιμάχους. Μολονότι δεν υπάρχουν τα πρακτικά ή τα στοιχεία των συμμαετασχόντων στο συνέδριο, σύμφωνα με την έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής για την κατάσταση του κόμματος, που αναγνώστηκε στο Γ' Έκτακτο Συνέδριο (26 Νοεμβρίου–3 Δεκεμβρίου 1924, βλ. παρακάτω), η Κεντρική Επιτροπή που εκλέχθηκε τον Σεπτέμβριο του 1923 παρέλαβε «ερείπια» και κατάφερε να επιτύχει μια σειρά από στόχους στους οποίους συμπεριλαμβανόταν και «να οργανώσει τους Π. Πολεμιστάς, που απογοητευμένοι εγκατέλειψαν κάθε ιδέα οργανώσεώς των».¹⁴⁹³

Σε αυτή την κατεύθυνση στις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923 το κόμμα διακήρυττε απευθυνόμενο στους παλαιούς πολεμιστές και στα θύματα πολέμου:

Παλαιοί πολεμιστές και θύματα πολέμου! Δεν θα εξασφαλίσετε μονάχα αποφασισμένους υπερασπιστές των δικαίων σας, αλλά κυρίως θ' αποδείξετε

¹⁴⁹¹ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, ό.π., τ. Α', σ. 499-500· Ελεφάντης, ό.π., σσ. 28-39· Hering, ό.π., τ. Β', σσ. 997-1003, 1122-1134· Δημήτρης Κατσορίδας–Κώστας Παλούκης, «Εσωκομματικές διαμάχες του ΣΕΚΕ–ΚΚΕ στην περίοδο 1922–1927», *Μαρξιστική Σκέψη*, τ. 14, Ιούλιος–Σεπτέμβριος 2014, σσ. 86-95, ό.π., σσ. 86-95.

¹⁴⁹² Το Κομμουνιστικό Κόμμα, ό.π., τ. Α', σ. 264, 272, 292, 325.

¹⁴⁹³ Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ) (26 Νοέμβρη–3 Δεκέμβρη 1924). Πρακτικά, Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1991, σ. 27. Τον Σεπτέμβριο του 1923 στην ΚΕ εκλέχθηκαν οι Σεραφείμ Μάξιμος, Θωμάς Αποστολίδης, Ελευθέριος Σταυρίδης, Χρήστος Τζάλλας, ενώ στη θέση του γενικού γραμματέα εξελέγη ο Θωμάς Αποστολίδης.

την ιδική σας απόφαση ν' αγωνισθήτε με όλη τη δύναμη της ψυχής σας για να ρίξουμε τη μοναδική αιτία των αδιακόπων πολέμων και του αλληλοσπα-
ραγμού μας: Την ντόπια και διεθνή κεφαλαιοκρατία.¹⁴⁹⁴

Στις εκλογές το κόμμα κατήλθε με αρκετούς υποψήφιους προερχόμενους από τις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις. Στους 59 υποψηφίους συμπεριλαμβάνονταν, πέρα από τον Ελ. Σταυρίδη (που ήταν μέλος του κόμματος πριν επιστρατευτεί καθώς και, το 1923, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής και διευθυντής της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*), ο Γ. Σταματόπουλος («Μέλος της Διοικήσεως της Πανελληνίου Ενώσεως Αναπήρων Πολέμου»), ο Ι. Ταβερναράκης (γενικός γραμματέας της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών), ο Δ. Παπαρρήγας (γενικός γραμματέας Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας), ο Ιωάννης Ταχογιάννης («Μέλος διοικήσεως» Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης), ο Αριστοφάνης Παπαδόπουλος («Μέλος διοικήσεως» Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης), ο Παντελής Σακελλαρίου (γενικός γραμματέας Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης), ο Θεοδ. Αθάνατος (γενικός γραμματέας παλαιοπολεμιστικής ένωσης Καρδίτσας).¹⁴⁹⁵ Αυτοί οι 8 προερχόμενοι από τις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις αποτέλεσαν τις 12 εκ των 83 υποψηφιοτήτων του κόμματος (καθώς αρκετοί ήταν υποψήφιοι σε περισσότερες από μία περιφέρειες),¹⁴⁹⁶ δηλαδή το 13,55% των υποψηφίων και το 14,45% των υποψηφιοτήτων του κόμματος προέρχονταν από τον παλαιοπολεμιστικό χώρο, μία ιδιότητα που προέτασσαν όπως φαίνεται από τις παρουσιάσεις των υποψηφίων που δημοσίευε ο *Ριζοσπάστης* προεκλογικά.¹⁴⁹⁷ Τα ποσοστά αυτά είναι σημαντικά διότι, δεν υπήρχαν υποψήφιοι άλλου κόμματος σε εθνικό επίπεδο που να κατήλθαν στις εκλογές με την ιδιότητα του παλαιού πολεμιστή.¹⁴⁹⁸

Το φαινόμενο της προβολής της παλαιοπολεμιστικής ιδιότητας, και μάλιστα σε σημαντικό αριθμό, ήταν πρωτοφανές για τα ελληνικά δεδομένα. Οι παλαίμαχοι ήταν μία

¹⁴⁹⁴ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, ό.π, τ. Α', σ. 339.

¹⁴⁹⁵ *Ριζοσπάστης*, 15/10/1923 «Οι υποψήφιοι του κόμματος», 15/12/1923, «Κατάταξις των υποψηφίων βουλευτών»· Χ.Ν. Γεωργαντίδης-Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 36, 1979, σσ. 448-468, σσ. 463-464.

¹⁴⁹⁶ Συγκεκριμένα, ο Ταβερναράκης ήταν υποψήφιος στην Αθήνα και στο Ηράκλειο, στη Θεσσαλονίκη ο Ταχογιάννης (που ήταν υποψήφιος και στην Έδεσσα) και ο Σακελλαρίου, στον Βόλο ο Παπαρρήγας (υποψήφιος και στην εκλογική περιφέρεια Αλμυρού), στην Καρδίτσα ο Αθάνατος, στη Βέροια ο Παπαδόπουλος, στη Δράμα ο Σταυρίδης (υποψήφιος επίσης σε Καβάλα και Ροδόπη). Επίσης στα Τρίκαλα ήταν υποψήφιος ο Νικόλαος Ματούσης («αγρότης») ο οποίος πρωτοστάτησε στις κινητοποιήσεις των παλαιών πολεμιστών τον Φεβρουάριο του 1925 (βλ. παρακάτω). Στο ίδιο.

¹⁴⁹⁷ *Ριζοσπάστης*, 20-23/11/1923, 25/11/1923, «Από τους υποψηφίους του κόμματός μας».

¹⁴⁹⁸ Εξαιρέσεις αποτελούσαν οι υποψήφιοι του του συνδυασμού των Φιλελεύθερων Δημοκρατικών στη Λέσβο που κατήλθαν στις εκλογές με την ιδιότητα του εφέδρου, βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1.

τεράστια εκλογική μάζα, περίπου 375.000 ανδρών (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1), η οποία θα απέφερε μεγάλα πολιτικά οφέλη σε όποιον κατάφερνε να την προσεταιριστεί. Στη μεσοπολεμική Ελλάδα πέραν του ΣΕΚΕ(Κ) στις εκλογές του 1923, άλλες δύο μόνο αντίστοιχες απόπειρες προσεταιρισμού της εφεδρικής ψήφου πραγματοποιήθηκαν. Η πρώτη ήταν ξανά στις εκλογές του 1923 σε τοπικό επίπεδο με το συνδυασμό των Φιλελεύθερων Δημοκρατών στη Λέσβο (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1) και η δεύτερη στις εκλογές του 1936 οπότε και για πρώτη φορά τα παλαιοπολεμικά ζητήματα είχαν καίρια παρουσία στην προεκλογική περίοδο με τη Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση και τον Γεώργιο Κονδύλη να προσπαθεί να τους προσεταιριστεί (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Στις δύο αυτές περιπτώσεις η εφεδρική ψήφος κατευθύνθηκε ξεκάθαρα προς αυτές τις δύο παρατάξεις. Αντιθέτως, το ΣΕΚΕ(Κ) το 1923 δεν είχε τα επιθυμητά εκλογικά οφέλη (βλ. αμέσως παρακάτω), ωστόσο κατανόησε τη σημασία της εφεδρικής ψήφου και προσπάθησε να την προσεταιριστεί αξιοποιώντας τα στελέχη του που είχαν αυτή την ιδιότητα.

Μολονότι δεν υπάρχουν επίσημα αποτελέσματα για τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923 και η ψηφοφορία πραγματοποιήθηκε με σφαιρίδιο στις περισσότερες περιφέρειες, σύμφωνα με εκτιμήσεις οι ψήφοι που έλαβε το ΣΕΚΕ(Κ) ήταν περίπου 50.000. Με τις 15.000 περίπου να προέρχονται από τη Θεσσαλία, η πλειοψηφία των οποίων (10.000) στις περιφέρειες της Λάρισας και της Μαγνησίας, ενώ σημαντικά ποσοστά σημείωσε το κόμμα και σε Ήπειρο και Κέρκυρα. Αντιθέτως σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη η δύναμη του κόμματος μειώθηκε στο $\frac{1}{4}$ αυτής των εκλογών του 1920 (όπου είχε περίπου 26.000 ψήφους σε αυτές τις περιφέρειες). Το γεγονός αυτό εξηγείται, σύμφωνα με τους εκλογολόγους-ιστορικούς Χρ. Γεωργαντίδη και Ηλ. Νικολακόπουλο, από τη χρήση ψηφοδελτίου έναντι σφαιριδίου, κάτι που απαγόρευε την «ψήφο συμπάθειας».¹⁴⁹⁹

Δυστυχώς δεν υπάρχει ο ακριβής αριθμός για τις ψήφους που έλαβαν όλοι οι υποψήφιοι του κόμματος καθώς υπάρχουν ελλείψεις σε στοιχεία εκλογικών περιφερειών. Από τα σωζόμενα στοιχεία, όσον αφορά τους προερχόμενους από τους παλαιούς πολεμιστές υποψηφίους, ο Δ. Παπαρήγας έλαβε 5.202 ψήφους στην εκλογική περιφέρεια Βόλου και 853 στην περιφέρεια Αλμυρού, ο Ι. Ταχογιάννης 4.332 στην Θεσσαλονίκη και 2.010 στην Έδεσσα, ο Αρ. Παπαδόπουλος 4.233 ψήφους στην Θεσσαλονίκη και 1.007 στη

¹⁴⁹⁹ Γεωργαντίδης-Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 451-452. Τα υψηλά ποσοστά του ΣΕΚΕ(Κ) στη Θεσσαλία σημειωνόταν και από τον Βρετανό πρέσβη. TNA/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, Annual Report, 1923, σ. 26.

Βέροια και ο Π. Σακελλαρίου 4.234 ψήφους στη Θεσσαλονίκη.¹⁵⁰⁰ Τα αποτελέσματα αυτά αθροιστικά ανεβάζουν τις ψήφους προς τους προερχόμενους από τον παλαιοπολεμιστικό κόσμο υποψηφίους τουλάχιστον στις 21.871, γεγονός που σημαίνει ότι τουλάχιστον τα 2/5, ήτοι το 40%, των ψήφων που έλαβε το ΣΕΚΕ(Κ) στις εκλογές του 1923 κατευθύνθηκε σε παλαιούς πολεμιστές υποψηφίους. Το γεγονός αυτό έδωσε περαιτέρω ώθηση στη δυναμική και αμφίδρομη σχέση μεταξύ παλαιοπολεμιστικού κινήματος και ΣΕΚΕ(Κ), κάνοντας το κόμμα να κατανοήσει την απήχηση που είχαν οι παλαιοπολεμιστικές ενώσεις στην κοινωνία.

Στο Εθνικό Συμβούλιο του κόμματος το Φεβρουάριο του 1924, όπου τα εφεδρικά ζητήματα βρισκόντουσαν στην ημερήσια διάταξη, συμμετείχε για πρώτη φορά ένας παλαιός πολεμιστής που δεν ήταν μέλος του κόμματος προ της επιστράτευσής του, ο Παντελής Πουλιόπουλος.¹⁵⁰¹ Στο Εθνικό Συμβούλιο καθορίστηκαν τρία σημεία δράσης του κόμματος ως προς τους παλαιμάχους, α') η ενότητα μεταξύ των παλαιών πολεμιστών και των θυμάτων πολέμου, β') η ένταξη ανοργάνωτων εφέδρων στις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις, και γ') η δράση μέσα στο στρατό.¹⁵⁰² Οι στόχοι αυτοί προωθήθηκαν στο Α' Συνέδριο ΠΠΘΣ τον Μάιο του 1924 όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.4). Το ζήτημα της ενότητας των οργανώσεων των παλαιών πολεμιστών και των θυμάτων πολέμου αποτέλεσε την αφορμή για τη διάσπαση του συνεδρίου και την αποχώρηση της υπό αρχιομαρξιστικό έλεγχο Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου. Η οργάνωση των ανένταχτων εφέδρων αποτελούσε σταθερά στόχο της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, ενώ και η αντιπολεμική δραστηριότητα εντός του στρατεύματος εντάθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 1924 και στις αρχές του 1925 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6).

Σύμφωνα με την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος, την περίοδο μεταξύ του Εθνικού Συμβουλίου και του συνεδρίου του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και το παλαιοπολεμιστικό συνέδριο του Μαΐου, «το κίνημα των Πολεμιστών ενισχύθη αρκετά από το Κόμμα», ενώ την ίδια άποψη εξέφρασε και ο Θωμάς Αποστολίδης, ο οποίος μαζί με το Σ. Μάξιμο και το Γ. Κορδάτο αποτελούσαν την ηγετική τριανδρία την

¹⁵⁰⁰ Γεωργαντίδης-Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 463-465.

¹⁵⁰¹ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 395.

¹⁵⁰² Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), *ό.π.*, σ. 173.

περίοδο Φεβρουαρίου–Δεκεμβρίου 1924, σε άρθρο του το καλοκαίρι του 1925.¹⁵⁰³ Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσεται και η μαρτυρία ενός μέλους του ΣΕΚΕ(Κ), του Αλέκου Γκού- ντα, στον οποίο μετά το παλαιοπολεμιστικό συνέδριο του Μαΐου του 1924 ανατέθηκε από το κόμμα η οργάνωση παλαιοπολεμιστικών ενώσεων στην Θεσσαλία.¹⁵⁰⁴

Η περίοδος από έκτακτο εκλογικό Συνέδριο του Σεπτέμβριου του 1923 έως το Ε- θνικό Συμβούλιο του Φεβρουαρίου του 1924 ήταν εκείνη που οδήγησε το ΣΕΚΕ(Κ) στην απόφαση για τον προσεταιρισμό του δυναμικού παλαιοπολεμιστικού κινήματος γεγονός που θα βοηθούσε στην επέκταση της επιρροής του. Παρότι είχαν σταλεί από το καλοκαίρι του 1923 στελέχη του κόμματος να ιδρύσουν παλαιοπολεμιστικές ενώσεις στην επαρχία (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3), από τον Σεπτέμβριο του 1923 ξεκίνησε η συστηματική προσπά- θεια προσεταιρισμού των παλαιμάχων, μία προσπάθεια που παγιώθηκε και διακηρύ- χθηκε στο Εθνικό Συμβούλιο του 1924, ενώ είχε μεσολαβήσει η αρκετά υποσχόμενη για το κόμμα επίδοση των παλαιμάχων στις εκλογές του 1923. Μία ακόμη παράμετρος που πιθανότατα να οδήγησε στη λήψη αυτής της απόφασης ήταν η σύνδεση Κομμουνιστικών Κομμάτων δυτικοευρωπαϊκών χωρών με μείζονες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις του κομμουνιστικού ρεύματος την ίδια περίοδο. Το 1921 η Internationaler Bund der Opfer des Krieges und der Arbeit συνδέθηκε με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, μία παρό- μοια προσπάθεια, ανεπιτυχής εν τέλει, είχε γίνει με τη Lega proletaria το ίδιο έτος στην Ιταλία, ενώ το πιο επιτυχημένο παράδειγμα αποτελούσε τον Ιούνιο του 1923 η σύνδεση της ARAC με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2).

Η αμφίδρομη σχέση παλαιών πολεμιστών και ΣΕΚΕ(Κ) αποκρυσταλλώθηκε και έγινε ολοφάνερη στο Γ' έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ (26 Νοεμβρίου–3 Δεκεμβρίου 1924). Αρχικά, μεταξύ των αποφάσεων για την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας υιοθετήθηκε η θέση πως «το ΚΚΕ υποστηρίζει όλες τις απαιτήσεις των παλαιών πολεμιστών και των θυμάτων στρατού για την επούλωση των εκ του πολέμου πληγών

¹⁵⁰³ Θωμάς Αποστολίδης, «Η ιστορία του κόμματος–Η σημερινή κατάσταση–τα άμεσα καθήκοντα», *Ριζο- σπάσσης*, 4/7/1925· *Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 36. Η υποστήριξη των παλαιών πολεμι- στών από το ΚΚΕ εντασσόταν, όπως σημείωνε μεταγενέστερα ο σοσιαλιστής Στρατής Σωμερίτης, στο πλαι- σιο της δημιουργία μετώπων αποτελούμενα από «δυσανεστημένες» κοινωνικές κατηγορίες. Στρατής Σωμερίτης, *Η Μεγάλη Καμπή. Μαρτυρίες–Αναμνήσεις 1924–1974. Μέρος Πρώτο. Από τη Δημοκρατία στο Φασισμό 1924–1941*, Ολκός, Αθήνα 1975, σσ. 81-82.

¹⁵⁰⁴ Λεφούσης, ό.π., σ. 242. Για αυτό τον λόγο, όπως αναφέρει, γύρισε πολλά χωριά σε Κίτσαβο, Όλυμπο, Δεσκάτη και Βερδικούσα και σε συνεργασία με μέλη του κόμματος ίδρυσαν εκεί οργανώσεις παλαιμάχων.

των και τον αγώνα τους εναντίον του αστικού μιλιταρισμού και των ιμπεριαλιστικών πολέμων». ¹⁵⁰⁵ Την έκτη ημέρα του συνεδρίου (1η Δεκεμβρίου 1924) συζητήθηκαν τα θέματα των παλαιών πολεμιστών, των αγροτών και των προσφύγων, με το ζήτημα των παλαιμάχων να είναι το πρώτο στην ημερήσια διάταξη. Η αρχική εισήγηση επί του θέματος που έγινε από τον Διονύσιο Πυλιώτη (μέλος της Κεντρικής Επιτροπής της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ) δυστυχώς δεν έχει εντοπιστεί. ¹⁵⁰⁶ Τα σχόλια του Νίκου Ευαγγελόπουλου (μέλος της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Βόλου) ¹⁵⁰⁷ έχουν διασωθεί και μας επιτρέπουν εμμέσως να σχηματίσουμε μια εικόνα για το περιεχόμενο της ομιλίας. Συγκεκριμένα, ο σύνεδρος σχολίασε την έλλειψη αναφοράς στο δημιουργηθέν χάσμα μεταξύ των παλαιοπολεμιστικών και των αναπηρικών οργανώσεων, ενώ στο θέμα της κινητοποίησης των ανοργάνωτων εφέδρων συμφωνούσε ότι υπήρξε πρόοδος. Ωστόσο, σημείωνε ότι η εισήγηση ήταν αντιφατική καθώς «ενώ αποκλείει πολιτικό χαρακτήρα από το κίνημα, ομιλεί παρακάτω για την ανάγκη της Δικτατορίας του Προλεταριάτου, ως μόνης διεξόδου από την απειλή των ιμπεριαλιστικών πολέμων». Τέλος για την οργάνωση των κληρωτών εφέδρων θεωρούσε πως το καθήκον αυτό πρέπει να το αναλάβει το κόμμα και όχι η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ. ¹⁵⁰⁸

Το συνέδριο υιοθέτησε μια απόφαση για τους παλαιούς πολεμιστές από την οποία αναδεικνυόταν η σύνδεση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ με το ΚΚΕ. Σε αυτή τονιζόταν η ικανοποίηση του κόμματος για το γεγονός ότι στελέχη του τέθηκαν επικεφαλής στο παλαιοπολεμιστικό κίνημα. Το κίνημα «είναι προορισμένο να διευκολύνει τα μέγιστα την επιτυχία της επανάστασης, στην οποία θα παίξει ένα πολύ ενεργό ρόλο», έως ότου φθάσει η στιγμή της επανάστασης η οργάνωση των παλαιμάχων «θα χρησιμεύσει ως σχολείον προπαρασκευαστικόν του κομμουνισμού, από το οποίο θα σταχυολογούνται τα μέλη του κόμματος και ως συνδετικός κρίκος του κόμματος μετά των αγροτικών και μικροαστικών μαζών». Το κόμμα δηλαδή θεωρούσε τους παλαιούς πολεμιστές ως επαναστατική πρωτοπορία. Επίσης επισημαινόταν ότι το κίνημα «επιβάλλεται να λάβει όχι πανεφεδρικό χα-

¹⁵⁰⁵ Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), ό.π., σ. 97.

¹⁵⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 171, υπ. 1.

¹⁵⁰⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Βόλος, 1η Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Β' δεκαπενθημέρου Ιουλίου 1924»

¹⁵⁰⁸ Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), ό.π., σ. 171, 173.

ρακτήρα αλλά περιορισμένο, μεταξύ όλων των φτωχών εφέδρων, εκτός από τους φανατικούς οπαδούς των αστικών κομμάτων», δηλαδή στόχευση πλέον ήταν η «πολιτική καθαρότητα» εντός των οργανώσεων και όχι κατ' ανάγκη η μαζικότητα. Επίσης το κίνημα,

δεν πρέπει να λάβη πολιτικό χρωματισμό [...] είνε όμως αυτονόητο ότι πρέπει να διεξάγεται [...] πολεμική εναντίον των αστικών κομμάτων, αιτιών της καταστροφής των εφέδρων, εις ορισμένας δε περιπτώσεις να συνεργάζεται με τις επαγγελματικές οργανώσεις και με το Κόμμα, όταν πρόκειται να γίνη παράταξη των αντιμιλιταριστικών δυνάμεων.

Τα αιτήματα των εφεδρικών οργανώσεων, σύμφωνα με το ΚΚΕ, μπορούσαν να ικανοποιηθούν μόνο από μια εργατοαγροτική κυβέρνηση, επομένως θα έπρεπε οι παλαιοί πολεμιστές να αγωνίζονται για την εγκαθίδρυσή της και «να προπαγανδίζουν την διά των όπλων υπεράσπιση του εργατοαγροτικού κράτους». Τελειώνοντας, το ΚΚΕ, στην απόφασή του για τους παλαιούς πολεμιστές, ενέκρινε τις αποφάσεις του Α' Συνεδρίου ΠΠΘΣ και απηύθυνε κάλεσμα για την ενοποίηση του παλαιοπολεμистικού και του αναπηρικού κόσμου.¹⁵⁰⁹ Απώτερος στόχος της προτροπής αυτής ήταν η κυριαρχία του ΚΚΕ έναντι των αρχειομαρξιστών μέσω της υπαγωγής της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου στην Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού.

Η απόφαση προειδοποιούσε επίσης για ενδεχόμενο νέο πόλεμο στη βαλκανική χερσόνησο γεγονός που έπρεπε να οδηγήσει σε περαιτέρω αντιπολεμική προπαγάνδα εκ μέρους των οργανώσεων. Οι προειδοποιήσεις για ενδεχόμενη πολεμική σύγκρουση στα Βαλκάνια δεν ήταν ανεδαφικές καθώς την περίοδο αυτή, ιδίως την από το καλοκαίρι του 1924 και μετά τα συνοριακά επεισόδια στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο ήταν αδιάλειπτα.¹⁵¹⁰ Πέρα από αυτή την παράμετρο, σύμφωνα με προκήρυξη της τοπικής παλαιοπολεμιστικής ένωσης Πινακατών Πηλίου, τα «μαύρα σύννεφα» πάνω από την βαλκανική συμπλήρωναν οι σερβικές βλέψεις για τη Θεσσαλονίκη και η καταπίεση των μειονοτήτων από όλα τα κράτη.¹⁵¹¹ Επίσης, στα τέλη του 1924 άρχισε μία οξεία ελληνοτουρκική αντιπαράθεση εξ' αφορμής του «Πατριαρχικού» (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6).

¹⁵⁰⁹ Ολόκληρη η απόφαση του συνεδρίου για το κίνημα των παλαιών πολεμιστών *Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σσ. 174-176. Παρά το πέρας της συζήτησης για τα εφεδρικά ζητήματα και τη συνέχιση του συνεδρίου με το αγροτικό, τα εφεδρικά θέματα ήρθαν εκ νέου στο προσκήνιο φανερώνοντας και την άμεση σχέση των δύο ζητημάτων (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7).

¹⁵¹⁰ Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση*, ό.π., σσ. 17-37, 77-78.

¹⁵¹¹ ΕΚΧΦ, Αρχείο, Περίοδος Μεσοπολέμου, Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών, Προκηρύξεις Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Πινακατών, «Προς όλους τους εφέδρους πολεμιστάς Πινακατών» [χειρόγραφο προκήρυξη, αχρονολόγητη, πιθανώς του 1924 ή του 1925].

Στο συνέδριο οι προερχόμενοι από τον παλαιοπολεμιστικό χώρο σύνεδροι εντάσσονταν στους υπέρμαχους της «μπολσεβικοποίησης», η οποία εν τέλει επετεύχθη, και ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ Παντελής Πουλιόπουλος ανέλαβε τη θεωρητική ερμηνεία της στάσης τους. Η βασική θέση που υποστήριζε ο Πουλιόπουλος, ήδη και πριν το συνέδριο, ήταν ότι εκείνο που καθορίζει την επαναστατική ωριμότητα δεν είναι ο βαθμός οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης ή της συγκέντρωσης κεφαλαίου, αλλά η προπαρασκευή των επαναστατικών δυνάμεων.¹⁵¹² Την επικράτηση αυτής της τάσης επισφράγισε η εκλογή του Πουλιόπουλου στη θέση του γενικού γραμματέα του ΚΚΕ κάνοντάς τον το μοναδικό επικεφαλής παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, που ήταν ταυτόχρονα και επικεφαλής πολιτικού κόμματος. Η παλαιοπολεμιστική ιδιότητα ήταν αυτή που τον χαρακτήριζε και στο σχετικό με το συνέδριο δελτίο πληροφοριών των κρατικών υπηρεσιών ασφαλείας.¹⁵¹³ Η δυναμική παρουσία των παλαιών πολεμιστών στη διοίκηση του κόμματος όμως δεν τελείωσε εκεί. Ο προερχόμενος από την παλαιοπολεμιστική ένωση Βόλου Νίκος Ευαγγελόπουλος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3) εξελέγη στην Κεντρική Επιτροπή,¹⁵¹⁴ ενώ ο Νίκολης ορίσθηκε ως μέλος της διοικητικής επιτροπής επαγγελματικού αγώνος με τομέα ευθύνης του μηχανουργούς.¹⁵¹⁵ Τόσο ο Πουλιόπουλος όσο και οι Ευαγγελόπουλος και Νίκολης δεν ήταν μέλη του κόμματος πριν την επιστράτευσή τους, ενώ και οι τρεις συμμετείχαν στους αντιπολεμικούς πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο. Η ηγεσία του παλαιοπολεμιστικού κινήματος έφτασε δηλαδή σε σημείο να υπερκεράσει σε ριζοσπαστικότητα ακόμη και την υφιστάμενη ηγεσία του ΣΕΚΕ(Κ), αναδεικνύοντας ότι οι παλαίμαχοι ήταν το πλέον ιακωβίνικο στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια (1922–24).

¹⁵¹² *Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σσ. 49-51, 84-87, 90-91· Κατσορίδας–Παλούκης, ό.π., σ. 89.

¹⁵¹³ «Χρέη γραμματέως του κόμματος θα εκτελή ο Πουλιόπουλος ή Σαρκάτος των Παλαιών Πολεμιστών». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), «Ταγματάρχης διοικητής» [δυσανάγνωστα τα υπόλοιπα στοιχεία] προς Πολιτικών Γραφείον του Πρωθυπουργού, [Αθήνα], 31 Δεκεμβρίου 1924, «Δελτίο πληροφοριών Δεκεμβρίου 1924». Βλ. επίσης *Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 188· Παύλος Νεφελοπούδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ 1918–1968*, Gutenberg, Αθήνα 1974, σσ. 38-39· Ελεφάντης, ό.π., σσ. 52-54.

¹⁵¹⁴ *Το Κομμουνιστικό Κόμμα*, ό.π., τ. Α', σ. 500. Ο Ν. Ευαγγελόπουλος αναφερόταν με το ψευδώνυμό του «Ν. Μάγγος». Στο ίδιο, σ. 500, υπ. 1. Πιθανότατα πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον «τροχιοδρομικό σημαίνων κομμουνιστή» Μάγγο, που παρακολουθούσε η αστυνομική διεύθυνση Πειραιά. Σε έκθεσή της τον Μάιο του 1924, σημειωνόταν ότι ο «Μάγγος» είχε παρευρεθεί στο Ε' συνέδριο της Γ' Διεθνούς «οπόθεν θα σταλώσι εντός διπλωματικού φακέλλου περί το 1.000.000 φράγκων». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιά προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, 20 Ιουλίου 1924.

¹⁵¹⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), «Ταγματάρχης διοικητής» [δυσανάγνωστα τα υπόλοιπα στοιχεία] προς Πολιτικών Γραφείον Πρωθυπουργού, [Αθήνα], 31 Δεκεμβρίου 1924, «Δελτίο πληροφοριών Δεκεμβρίου 1924».

Η στενή σχέση μεταξύ παλαιοπολεμистικού κινήματος και ΚΚΕ ομολογούταν και από τον γενικό γραμματέα της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ Γιάννη Μοναστηριώτη σε παρεμβάσεις του τις πρώτες ημέρες της παγκαλικής δικτατορίας. Σχετικά με την πολιτική κατεύθυνση της Ομοσπονδίας, σε επιστολή του την 30ή Ιουνίου 1925 προς το *Εμπρός*, έγραφε ότι η Ομοσπονδία «δεν είναι πολιτική οργάνωσις και δεν ευρίσκεται εις ουδεμίαν οργανικήν σχέσιν» με το ΚΚΕ, ενώ τόνιζε ότι περιείχε στους κόλπους της παλαιούς πολεμιστές ανεξαρτήτως πολιτικής κατεύθυνσης. Αναγνώριζε δε ότι σε πολλές παλαιοπολεμистικές ενώσεις υπήρχε κομμουνιστική διοίκηση, αλλά όχι σε όλες. Εντούτοις, με νέα επιστολή του με ημερομηνία 2 Ιουλίου δημοσιευθείσα στον *Ριζοσπάστη*, και ενώ τα γραφόμενά του σε γενικές γραμμές βρίσκονται στο ίδιο κλίμα με την προηγούμενη επιστολή, σε αυτή ξεκαθαριζόταν ότι μολονότι οι παλαιοί πολεμιστές «δεν ανήκουν οργανικώς» στο ΚΚΕ, «χάριν της αληθείας δεν μπορούμε να αποκρύψουμε ωρισμένες ολοφάνερεις αλήθειες». Πέρα από τις θέσεις του για πολλά ζητήματα «το Κόμμα αυτό επίσης υιοθέτησε όλα τα συνθήματά μας. Έθεσε στη διάθεσή μας δωρεάν όλες τις στήλες των δημοσιογραφικών του οργάνων, εν αντιθέσει προς τα διάφορα άλλα κόμματα», ενώ μονάχα το ΚΚΕ διαμαρτυρήθηκε για τις διώξεις παλαιών πολεμιστών.¹⁵¹⁶ Με αυτό τον τρόπο ουσιαστικά ομολογούταν η άμεση σύνδεση του παλαιοπολεμистικού κινήματος με το ΚΚΕ.

Η αλληλένδετη σχέση του κόμματος με τον οργανωμένο παλαιοπολεμистικό κόσμο έγινε φανερή στα μεταπολεμικά όργανα του κόμματος με αποκορύφωμα το Γ' Έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1924. Τα ζητήματα των παλαιμάχων απασχόλησαν ουκ ολίγες φορές τους συνέδρους, ιδιαίτερα δε οι αναφορές των εφεδρικών ζητημάτων στις συζητήσεις για το αγροτικό δεν ήταν τυχαίες καθώς το αγροτικό ζήτημα βρισκόταν στον πυρήνα της οργάνωσης των παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7). Ταυτόχρονα δε η εκλογή του Παντελή Πουλιόπουλου στη θέση του γενικού γραμματέα του ΚΚΕ, έθεσε τόσο το κόμμα όσο και την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ υπό την ίδια ηγεσία.

Β.2.1.6. Η αντιμilitarιστική εκστρατεία παλαιοπολεμистικών ενώσεων (1924–1925)

Την επανάστασιν των οι Κομμουνισταί θα στηρίζουν εις τους Συλλόγους των Παλαιών Πολεμιστών, εις τους καπνεργάτας και εις τον Στρατόν, η μεγάλη των

¹⁵¹⁶ *Εμπρός*, 2/7/1925, «Οι παλαιοί πολεμισταί και είναι και δεν είναι κομμουνισταί»· Ι. Μοναστηριώτης «Παλαιοί πολεμιστές και κομμουνισμός», *Ριζοσπάστης*, 3/7/1925.

όμως προσοχή καταβάλλεται δια την προσυλήτησιν του Στρατού, όλαι των δ' ελπίδες στηρίζονται εις τους Παλαιούς Πολεμιστάς.

Έκθεση Διεύθυνσης Χωροφυλακής Καβάλας, Δεκέμβριος 1924¹⁵¹⁷

Ελάτε όλοι συνάδελφοί να γραφτείτε στην Ένωσί μας για να πολεμήσωμε αποτελεσματικά το[ν] καινούργιο πόλεμο που μας ετοιμάζουν οι δολοφόνοι μας[,] για να πολεμήσουμε αποτελεσματικά τις ρίζες των πολέμων. [...] Εμπρός όλοι στην Ένωσί μας. Το σύνθημά μας ας είναι Πόλεμος κατά του Πολέμου.

*Προκήρυξη Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων
Στρατού Πινακατών, 1924 ή 1925¹⁵¹⁸*

Μία κοινωνική πτυχή του Μεγάλου Πολέμου ήταν η ανάδυση ενός αντιπολεμικού αισθήματος σε όλες τις εμπόλεμες κοινωνίες. Ο φιλειρηνισμός αυτός εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους: μέσω της συνειδητής άρνησης της χρήσης βίας και της κατάταξης (ανυποταξία), με την πεποίθηση ότι οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις θα μπορούσαν να σταματήσουν τους πολέμους (π.χ. μέσω της Κοινωνίας των Εθνών ή μέσω μιας κομμουνιστικής επανάστασης) ή με την αποστροφή προς τον πόλεμο κυρίως λόγω προσωπικών κινήτρων που εκφράστηκαν με «απεργίες» και λιποταξίες. Όπως παρατηρεί ο Martin Ceadel, ένας από τους πλέον διαπρεπείς μελετητές του μεσοπολεμικού πασιφισμού, «τα διάφορα είδη πασιφισμού είχαν μικρό αντίκτυπο στον πόλεμο καθαυτό, αντιθέτως επηρέασαν περισσότερο την πολιτική των δύο δεκαετιών που ακολούθησαν». ¹⁵¹⁹ Σε αυτή την κατεύθυνση μεσοπολεμικά εμφανίστηκε διεθνώς μία άνοδος του «μαχητικού πασιφισμού». ¹⁵²⁰

Το ελληνικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα της πρώτης μεσοπολεμικής τετραετία, έχοντας μάλιστα τις ρίζες του στους αντιπολεμικούς πυρήνες του μικρασιατικού μετώπου, δεν μπορούσε να μην είναι έκδηλα αντιπολεμικό. Μία ιδιαιτερότητα όμως της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ ήταν ότι αυτή εξέφραζε όχι απλώς φιλειρηνικές θέσεις, όπως η συντριπτική πλειοψηφία των μεσοπολεμικών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων (βλ. Μέρη Β' και Γ'), αλλά άκρως αντιμιλιταριστικές. Η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ αγωνιζόταν όχι μόνο για τους παλαιμάχους και τα θύματα πολέμου, αλλά και για «τα θύματα της τωρινής στρατοκρατορίας [...] τους στρατιώτες που υπηρετούνε». ¹⁵²¹ Πέρα από την αντιπολεμική στάση της

¹⁵¹⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Καβάλας προς Υπουργείο Εσωτερικών (Διεύθυνση Δημοσίας Τάξεως), Καβάλα, 24 Δεκεμβρίου 1924.

¹⁵¹⁸ ΕΚΧΦ, Αρχείο, Περίοδος Μεσοπολέμου, Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών, Προκηρύξεις Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Πινακατών, «Προς όλους τους εφέδρους πολεμιστάς Πινακατών» [χειρόγραφη προκήρυξη, αχρονολόγητη, πιθανώς του 1924 ή του 1925].

¹⁵¹⁹ Martin Ceadel, «Pacifism», Winter (επ.), *The Cambridge History*, ό.π., τ. II, σσ. 576–605, σ. 576, 605.

¹⁵²⁰ Annette Becker, «Faith, Ideologies, and the 'Cultures of War'», Horne (επ.), ό.π., σσ. 234–247, σ. 243.

¹⁵²¹ Ορφανός, ό.π., σ. 90.

Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και των κατά τόπους ενώσεων,¹⁵²² στόχος των οργανώσεων ήταν η καλλιέργεια αντιπολεμικής και αντιστρατιωτικής συνείδησης και εντός του στρατεύματος.¹⁵²³ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η χρήση του όρου «θύματα στρατού» αντί «θύματα πολέμου» στην ονομασία της Ομοσπονδίας.

«Οι παλαιοί πολεμισταί [...] είναι σύνδεσμος μεταξύ της Κεντρικής Οργανωτικής Επιτροπής [του ΚΚΕ] και του Στρατού», σημείωνε ο Αστυνομικός Διευθυντής Πειραιώς τον Οκτώβριο του 1924. Τα μέλη των εφεδρικών οργανώσεων «με την ιδιότητα του πρώην στρατιώτου εισχωρούν υπό διαφόρους προφάσεις εις τον Στρατόν και προπαγανδίζουν κατά του πολέμου και του Στρατού εν γένει» έχοντας ως σκοπό «να εγκαταστήσουν κομμουνιστικούς πυρήνας εις τα Συντάγματα προς διάλυσιν του Στρατού». ¹⁵²⁴ Αντίστοιχα σε έκθεση της Χωροφυλακής Μαγνησίας, τον Αύγουστο του 1924, σημειωνόταν χαρακτηριστικά ότι το στράτευμα «αποτελούσι μέγα σχολείον του Κομμουνισμού». ¹⁵²⁵ Επιπλέον, για τον βρετανό επιτετραμμένο στην Αθήνα η επιτυχία του κομμουνισμού τόσο στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών όσο και στο στρατό έγκειται σε μεγάλο βαθμό στις αντιπολεμικές του θέσεις, οι οποίες προσέλκυσαν πολλούς αποστρατευθέντες. ¹⁵²⁶

Το κυρίαρχο σύνθημα της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και των κατά τόπους ενώσεων ήταν το «Πόλεμος κατά του Πολέμου». Το σύνθημα αυτό αναγραφόταν στην σημαία της Ομοσπονδίας, ήταν ο τίτλος του βιβλίου με τις αποφάσεις του Α' Συνεδρίου, ενώ επαναλαμβάνόταν σε προκηρύξεις και ανακοινώσεις τόσο των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων όσο και του ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ. ¹⁵²⁷ Μάλιστα ήδη από το 1921 ο Γ. Γεωργιάδης σημείωνε ότι αυτό το σύνθημα, που προερχόταν από την «Αριστερά του Zimmerwald», ήταν που βοήθησε τους

¹⁵²² Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 26/2/1924, «Τα αιτήματα των Παλαιών Πολεμιστών Αγκυιάς», 4/4/1924, «Διαμαρτυρία Εφέδρων Τυρνάβου».

¹⁵²³ Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σ. 137.

¹⁵²⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιώς προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Πειραιάς, 21 Οκτωβρίου 1924.

¹⁵²⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Βόλος, 1 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Β' δεκαπενθημέρου Ιουλίου 1924».

¹⁵²⁶ «There is little doubt that the pacifist side of Communism has been the most potent factor in the success gained». ΤΝΑ/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, Annual Report 1923, σ. 26.

¹⁵²⁷ Ενδεικτικά βλ. τον *Ριζοσπάστη* από την 1η έως και την 6η Αυγούστου 1924, όπου ως υπέρτιτλος άρθρων δημοσιευμάτων για τους Λένιν, Τρότσκι και Ζηνόβιεφ υπάρχει το εν λόγω σύνθημα, ενώ στις 3 Αυγούστου 1924, στη δέκατη επέτειο της έναρξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το σύνθημα αναγράφεται πάνω από την ανακοίνωση του ΣΕΚΕ(Κ).

Μπολσεβίκους να περάσουν «από τη θεωρία στην πράξη».¹⁵²⁸ Ο Μπαρμπίς σε άρθρο του το 1923, που δημοσιεύθηκε το 1924 στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, διακήρυττε ότι «ο συνειδητός παλαιός πολεμιστής, αφιερώνεται στο να κάνει “τον πόλεμο κατά του πολέμου”».¹⁵²⁹ Τον Οκτώβριο του 1924 στο συλλυπητήριο τηλεγράφημα της Ομοσπονδίας προς τον Μπαρμπίς, για το θάνατο του «κήρυκος του αντιμιλιταριστικού αγώνος» τον Γάλλο ποιητή Ανατόλ Φρανς (Anatole France), αυτή υποσχόταν να συνεχίσει απτόητη «τον πόλεμο κατά του πολέμου».¹⁵³⁰ Πρόκειται για ένα σύνθημα το οποίο είναι δημοφιλές στο ευρωπαϊκό αντιπολεμικό κίνημα της περιόδου, ιδιαιτέρως δε στο κομμουνιστικό ρεύμα των παλαιμάχων και στους κυριότερους εκπροσώπους του την γαλλική ARAC και τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.2 και Δ.1.1).¹⁵³¹

Οι ενώσεις δεν είχαν απλώς αντιπολεμική ρητορική, αλλά και γενικότερα «αντι-στρατιωτική». Σε αυτόν τον τομέα μάλιστα εφιστούσε την προσοχή στο ΣΕΚΕ(Κ) ο Λέων Τρότσκι, τότε Κομισάριος Στρατιωτικών, σε επιστολή του προς την Κεντρική Επιτροπή, την οποία έφερε ο Νικόλαος Σαρολόγος μετά από ταξίδι του στη Μόσχα στις αρχές του 1924 και τις συναντήσεις που είχε με ανώτερα στελέχη του σοβιετικού καθεστώτος. Ο οργανωτής του Κόκκινου Στρατού σημείωνε ότι το κόμμα έπρεπε να είναι «προσεκτικόν εις το ζήτημα της αντιστρατιωτικής προπαγάνδας» και «να αποδοκιμάζη τον Μιλιταρισμόν αλλά μόνον τον αστικόν τοιούτον διότι η επανάστασις δεν δύναται να ζήση άνευ ερυθρού στρατού».¹⁵³² Οι οδηγίες δηλαδή που ερχόντουσαν από τη Μόσχα προς το ΣΕΚΕ(Κ) ήταν η διενέργεια όχι αντιμιλιταριστικής προπαγάνδας εν γένει διότι αυτό δεν θα ωφελούσε μελλοντικά στη διενέργεια της επανάστασης. Οι παλαιοί πολεμιστές, το

¹⁵²⁸ «Εν τω μεταξύ όμως οι Μπολσεβίκοι επερνούσαν από την θεωρίαν εις την πράξιν. Η φωνή του Λένιν “πόλεμος κατά του πολέμου” η οποία ηκούσθη κατά το 1915 εύρε μίαν κολοσσιαίαν απήχησιν εις το μεγαλειώδες έργον της Ρωσικής επαναστάσεως». Γεωργιάδης, «Η δημιουργία της Τρίτης Διεθνούς», ό.π., σ. 141.

¹⁵²⁹ Μπαρμπίς, ό.π., σ. 195.

¹⁵³⁰ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 19/10/1924, «Το πένθος των Π. Πολεμιστών για τον Ανατόλ Φρανς».

¹⁵³¹ Επίσης, το 1924 κυκλοφόρησε στη Γερμανία από τον Ernst Friedrich το ομώνυμο βιβλίο σε τέσσερις γλώσσες (γερμανικά, γαλλικά, αγγλικά, ολλανδικά). Πρόκειται ουσιαστικά για ένα φωτογραφικόλεύκωμα που αποτυπώνει τη φρίκη του πολέμου. Ernst Friedrich, *Krieg dem Kriege! Guerre à la Guerre! War against War! Oorlog aan den Oorlog!*, Anti-Kriegs-Museum, Βερολίνο 1999. Επίσης βλ. Michele Martini, «War against War! pictures as means of social struggle in post-First World War Europe», *Visual Studies*, τ. 32, τχ. 4, 2017, σσ. 329-344, σσ. 329-330. Ο αναρχικός και πασιφιστής Ernst Friedrich (1894–1968) ίδρυσε τον Αύγουστο του 1923 το Αντιπολεμικό Μουσείο στο Βερολίνο, το οποίο άνοιξε τις πύλες του για το κοινό το 1925. Susanne Brandt, «Friedrich, Ernst» *International Encyclopedia of the First World War*, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-friedrich_ernst-2017-09-13.pdf, πρόσβαση 1/5/2019.

¹⁵³² Ο Σαρολόγος συνάντησε τους Βασίλ Κολάρωφ (Γραμματέας Κομμουνιστικής Διεθνούς), Γκεόργκι Τσιτσέριν, Λεβ Καμένεφ, Αλεξέι Ρίτσωφ, Γκριγκόρι Ζηνόβιεφ καθώς και τον Τρότσκι. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Ειδικόν Απόσπασμα Ασφαλείας, Δελτίον 16ης Φεβρουαρίου 1923 [1924, τυπογραφικό λάθος].

πλέον ριζοσπαστικοποιημένο μέρος της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο αυτή, προπαγάνδιζαν ακραία αντιμιλιταριστικές θέσεις, οι οποίες μπορούμε να πούμε ότι ακολουθούσαν την παράδοση του λενινιστικού επαναστατικού ντεφαιτισμού. Βεβαίως αυτό συνέβαινε εν καιρώ ειρήνης, αλλά υπερέβη σε ακρότητα την αντιπολεμική προπαγάνδα στο μικρασιατικό μέτωπο, η οποία ήταν κινούταν πολιτικά στην πιο ήπια παράδοση του μαρξισμού του Zimmerwald (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1).

Υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές της Χωροφυλακής για την προπαγάνδα αυτή προς τους κληρωτούς. Ενδεικτικά, τον Ιούλιο του 1924 συνελήφθη στον Πειραιά κομμουνιστής «διανέμων εις τους στρατιώτας κομμουνιστικά βιβλία υπό τον τίτλον “Γιατί πολέμησαμε”», ανάγνωσμα που είχε «τελικόν συμπέρασμα την αντίδρασιν κατά πάσης εν μέλλοντι επιστρατεύσεως». Σε συγκέντρωση παλαιοπολεμιστικής ένωσης στο Βαλτέτσι Αρκαδίας, στην οποία εκπροσωπήθηκε η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ από τον Δ. Πυλιώτη, τον Οκτώβριο του 1924, ο κεντρικός ομιλητής, ο δικηγόρος Πάνος Παπαδημητρίου, καλούσε τους στρατεύσιμους «παραλαμβάνοντες τα όπλα να στρέψωσι ταύτα εναντίον των ηγετών του Στρατού και ιθυνόντων και ούτω ν’ ανατρέψωσι τας αρχάς του Δημοκρατικού πολιτεύματος και επικρατήσουν αι τοιαύται του Κομμουνισμού». Στην Πάτρα η τοπική οργάνωση καλούσε τους απολυόμενους να ενταχθούν στον τοπικό παλαιοπολεμιστικό σύλλογο «διότι μόνον τούτω λέγει θα δυνηθώσι να αποτρέψωσι τον παρασκευαζόμενον πόλεμον». Ενώ, στη Δράμα ελήφθη από την Αθήνα η διαταγή για να καταρτιστούν από κομμουνιστές «πολυμελείς επιτροπές προπαγάνδας εν τω Στρατώ».¹⁵³³

Σε έκθεση της Χωροφυλακής από τα Ιωάννινα σημειωνόταν, τον Δεκέμβριο του 1924, πληροφορίες ότι στην τοπική παλαιοπολεμιστική ένωση «εστάλη εντολή εκ μέρους της Ομοσπονδίας [ΠΠΘΣ] συνιστώσα τον εξοπλισμόν των Παλαιών Πολεμιστών διότι πησιάζει η ημέρα, συνιστά δε προ παντός προπαγάνδα εις τους κατέχοντας τα κλειδιά των

¹⁵³³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιά προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, 20 Ιουλίου 1924, φ. 739(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Αρκαδίας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Τρίπολη, 5 Νοεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών 2ου Δεκαπενθημέρου Οκτωβρίου ε.έ.», Διοίκηση Χωροφυλακής Πατρών προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Πάτρα, 6 Νοεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών Β’ Δεκαπενθημέρου Οκτωβρίου ε.έ.», φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Δράμας προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Δράμα, 1 Φεβρουαρίου 1925, «Δελτίον Βου 15ημέρου Ιανουαρίου 1925».

αποθηκών Υλικού Πολέμου», ενώ παράλληλα ανέφερε ότι δύο αξιωματικοί (δεν αναφέρονται τα στοιχεία τους) έδιναν πληροφορίες στην παλαιοπολεμιστική ένωση.¹⁵³⁴ Αναφορές για κομμουνιστική προπαγάνδα υπήρχαν επίσης για τη Χωροφυλακή στην Καβάλα και το Ναυτικό,¹⁵³⁵ ενώ αναφέρεται ότι ακόμη και ανώτερος αξιωματικός τοιχοκολλούσε κομμουνιστικές αφίσες στο Μεσολόγγι.¹⁵³⁶

Την 21η Δεκεμβρίου 1924 η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Αθηνών–Πειραιώς και η Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών είχαν προαναγγείλει μνημόσυνο για τους «πεσόντας στους ιμπεριαλιστικούς πολέμους», όπως σημείωνε ο *Ριζοσπάστης*. Το μνημόσυνο πραγματοποιήθηκε στη Μητρόπολη Αθηνών, ωστόσο είχε οριστεί προσυγκέντρωση στην πλατεία Ομονοίας, από την οποία η πορεία θα κατέληγε στο μητροπολιτικό ναό. Η πορεία δεν έλαβε χώρα λόγω συλλήψεων από τη μεριά της αστυνομίας, η οποία είχε ζητήσει για την διασφάλιση της τάξης ενίσχυση 50 οπλιτών από το Α΄ Σώμα Στρατού. Εντός του μητροπολιτικού ναού, μετά το πέρας της τελετής μεταξύ αυτών που μίλησαν από άμβωνος ήταν ο Δ. Πυλιώτης εκπροσωπώντας την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ και ο Ι. Μοναστηριώτης εκπροσωπώντας την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών. Αμφότεροι ανέφεραν ότι οι πόλεμοι «ήσαν γεννήματα της κεφαλαιοκρατίας», κάλεσαν τους παλαιμάχους να ενταχθούν στις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις, ενώ στηλίτευσαν τις δυσκολίες που πρόβαλαν οι αρχές στην τέλεση του μνημόσυνου. Στο τέλος της τελετής, σύμφωνα με την περιγραφή του *Ελεύθερου Βήματος*, «οι εν τω ναώ συγκεντρωμένοι, αθώοι πολεμισταί [...] εξητκράύγασαν υπέρ του μπολσεβικισμού, της σοβιετικής κυβερνήσεως και διά φωνασκιών απεδοκίμασαν τους πολέμους και τους πλουσίους».¹⁵³⁷

¹⁵³⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Ιωάννινων προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ιωάννινα, 17 Δεκεμβρίου 1924, «Υποβολή δελτίου πληροφοριών Α΄ 15ημέρου μηνός Δεκεμβρίου». Το εν λόγω δελτίο υπάρχει δημοσιευμένο σε Παναγιώτης Νούτσος, *Γιάννινα. Από τον Αθανάσιο Ψαλίδα στον Γιώσεφ Ελιγιά*, Δήμος Ιωαννιτών, Ιωάννινα 1990, σσ. 42-44.

¹⁵³⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Καβάλας προς Υπουργείο Εσωτερικών (Διεύθυνση Δημοσίας Τάξεως), Καβάλα, 24 Δεκεμβρίου 1924, φ. 878, Ε. Κατσιγιαννάκης [γενικός διευθυντής Υπουργείου Εσωτερικών] προς Υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών, Αθήνα, 22 Μαΐου 1925.

¹⁵³⁶ Πρόκειται για τον αντισυνταγματάρχη πεζικού Ιωάννη Σκαλτσογιάννη, ο οποίος ήταν κάτοικος Αθηνών με καταγωγή από το Μεσολόγγι. Εντούτοις, ο διοικητής Χωροφυλακής Μεσολογγίου κατέληγε στην έκθεσή του ότι «ο εν λόγω αντσυν. λόγω τραύματος, φέρεται ότι δεν διατελεί εν πλήρει διανοητική κατάσταση ένεκα τούτου, κατά την γνώμην μας η πράξις του αυτή στερείται σοβαρότητας». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διεύθυνση Χωροφυλακής Αιτωλοακαρνανίας προς Ανωτάτη Διεύθυνση Χωροφυλακής Στερεάς Ελλάδας, Μεσολόγγι, 9 Ιανουαρίου 1925, «Περί τοιχοκολληθείσης Κομμουνιστικής διακηρύξεως».

¹⁵³⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών προς Α΄ Σώμα Στρατού, Αθήνα, 19 Δεκεμβρίου 1924, «Περί κινήσεως κομμουνιστών παλαιών πολεμιστών την προσεχή Κυριακή 21 τρεχ.»· *Ελεύθερον Βήμα*, 22/12/1924, «Μνημόσυνον και ζητωκραυγαί υπέρ του μπολσεβικισμού»· *Ριζοσπάστης*, 21/12/1924, «Το σημερινόν μνημόσυνο», 22/12/1922, «Παρά τα στρατοκρατικά μέτρα το μνημόσυνον ετελέσθη εν μέσω θρήνων και αναθεμάτων»· Τζανής Φλαράκος, «Οι παλαιοί πολεμιστές διαδηλώνουν στην Αθήνα. Πριν

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το κόμμα μέσω των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών στόχευε στον προσεταιρισμό των κληρωτών των κλάσεων 1922 και 1923, οι οποίες υπηρετούσαν την περίοδο 1923–25 και ήταν σε μεγάλο βαθμό εμπειροπόλεμες. Επρόκειτο για δύο ιδιαίτερες κλάσεις που υπηρέτησαν για περίπου 30 μήνες, αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά της Στρατιάς του Έβρου και συχνά συγχέονται καθώς είχαν την ιδιαιτερότητα να κληθούν νωρίτερα από το κανονικό.¹⁵³⁸ Αρχικά, τον Σεπτέμβριο του 1921 κλήθηκαν εσπευσμένα οι κληρωτοί του επόμενου έτους του 1922, ώστε να συμπληρωθούν οι ανάγκες του στρατεύματος μετά τις χιλιάδες απώλειες του θέρους του 1921.¹⁵³⁹ Αντίστοιχα το επόμενο έτος οι κληρωτοί της κλάσης του 1923 κλήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1922.¹⁵⁴⁰ Η κλήση αυτή έγινε μέσα στο χαοτικό σκηνικό της Μικρασιατικής Καταστροφής και της εγκαθίδρυσης της «Επαναστάσεως 1922» και πολλοί ανυπότακτοι καταδιώχθηκαν για να καταταχθούν.¹⁵⁴¹ Εντούτοις, μετά την εκτέλεση των Εξ παρατηρήθηκε ραγδαία μείωση των ανυπότακτων και των λιποτακτών με τους εφέδρους να παρουσιάζονται στις μονάδες τους.¹⁵⁴²

Αυτές οι δύο κλάσεις παρότι δεν συμμετείχαν σε πολυετείς πολεμικές επιχειρήσεις σε ευρεία κλίμακα, πέραν όσων κληρωτών του 1922 υπηρετούσαν στη Μικρά Ασία το καλοκαίρι του 1922, βίωσαν τη σιδηρά πειθαρχία της Στρατιάς του Έβρου (όπου η λιποταξία τιμωρούταν διά εκτελέσεως),¹⁵⁴³ ενώ παρέμειναν στο στράτευμα για περίπου

εννιά χρόνια», *Ριζοσπάστης*, 31/10/1933. Στις 4 Αυγούστου 1924, τη δέκατη επέτειο της έναρξης του Μεγάλου Πολέμου, το ΚΚΕ κατόπιν εγγράφου της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών απεύθυνε κάλεσμα σε όλες τις οργανώσεις του για την πραγματοποίηση πανελλαδικά αντιπολεμικών συγκεντρώσεων, ωστόσο αυτές πιθανότατα δεν πραγματοποιήθηκαν καθώς δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές στον Τύπο τις επόμενες ημέρες. ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Α. Λαγγούρας [συνταγματάρχης ιππικού, Φρούραρχος Αθηνών] προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Αθήνα, 30 Ιουλίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών 20ής–30ής Ιουλίου 1924».

¹⁵³⁸ Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για τις σχετικές πληροφορίες και παρατηρήσεις.

¹⁵³⁹ *Νεολόγος* (Πατρών), 16/9/1921, «Οι στρατεύσιμοι 1922».

¹⁵⁴⁰ *Εμπρός*, 8/9/1922, «Ολόκληρος η διαταγή της προσκλήσεως των κληρωτών του 1923». Μάλιστα η κλάση του 1923 ήταν «εν αναμονή» πρόσκλησης στα όπλα για σχεδόν ένα έτος καθώς από τον Σεπτέμβριο του 1921 είχε απαγορευτεί σε όλους τους γεννηθέντες το 1903 «η αποδημία εις το εξωτερικόν». *Εμπρός*, 23/9/1921, «Οι κληρωτοί του 1923».

¹⁵⁴¹ Ενδεικτική είναι εγκύκλιος διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών, τον Οκτώβριο του 1922, που ζητάει από όλες τις στρατιωτικές μονάδες της χώρας «ασχέτως προς την μονίμως διεξαγομένην υπηρεσίαν» να συγκροτήσουν «ειδικά Στρατιωτικά αποσπάσματα» για να «προβαίνωσιν αποκλειστικώς εις την συστηματικήν αναζήτησιν και σύλληψιν κάθε λιποτάκτου ή ανυποτάκτου». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 728, Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 1125/15-10-1922, «Περί καταδιώξεων των ανυποτάκτων και λιποτακτών».

¹⁵⁴² Όπως σημείωνε ο Δαφνής, μετά την εκτέλεση «αξιωματικοί και στρατιώται αντελήφθησαν ότι η Επανάστασις δεν παίζει. Λιποτάκται στρατιώται ήρχισαν να επανέρχωνται εις τας μονάδας τους αθρόως». Δαφνής, *ό.π.*, σ. 38.

¹⁵⁴³ Για τη Στρατιά του Έβρου, βλ. Στο *ίδιο*, σσ. 36–39. Η πρώτη «μεγάλη αποστολή» κληρωτών της κλάσης του 1923 στη Θράκη πραγματοποιήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 1922. Πρινιωτάκης, *ό.π.*, σ. 226.

2,5 χρόνια, τα περισσότερα εκ των οποίων σε επιχειρησιακή αδράνεια. Πρέπει λοιπόν να έχουμε υπόψη μας ότι οι υπηρετούντες την περίοδο 1922–25 βρίσκονταν μακριά από τις οικογένειές τους σε μία περίοδο που αυτές αντιμετώπιζαν σημαντικές οικονομικές δυσχέρειες λόγω του αυξανόμενου κόστους ζωής (βλ. Κεφάλαια Β.1.2 και Β.2.1.3). Επιπλέον, μία ακόμα παράμετρος είναι ότι αυτές οι κλάσεις είχαν συνυπηρετήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα με τις παλαιότερες κλάσεις που αποτελούσαν πλέον τους οργανωμένους παλαιούς πολεμιστές. Τα χαρακτηριστικά αυτά των δύο κλάσεων φανερώνουν ότι οι κληρωτοί που τις αποτελούσαν μία μάζα επιρρεπή στην έξωθεν, όχι απλώς αντιπολεμική, αλλά αντιστρατιωτική προπαγάνδα. Όπως θυμόταν 68 χρόνια αργότερα ένας παλαίμαχος της κλάσης του 1920, «Αυτοί που είσαν [των κλάσεων] 1919–20–21–22 [...] κατέβαιναν [στην Ελλάδα] ε π α ν α σ τ ά τ ε ς».¹⁵⁴⁴

Από τον Νοέμβριο του 1922 η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης είχε πληροφορίες για την «διά παντός μέσου [...] κατήχησις των τελευταίων προσελθόντων κληρωτών της κλάσεως 1923» στον κομμουνισμό.¹⁵⁴⁵ Τον Ιούνιο του 1924, η καθυστέρηση της απόλυσης της κλάσης του 1922¹⁵⁴⁶ οδήγησε σε διαμαρτυρίες από τους κληρωτούς. Στις 8 Ιουνίου, μία ημέρα μετά την υπογραφή του διατάγματος της απόλυσής τους που οριζόταν στις 20 Ιουνίου, 500 έφεδροι της κλάσης του 1922 διαδήλωσαν ζητώντας την άμεση απόλυσή τους έξω από τους στρατώνες του πυροβολικού. Η διαδήλωση διαλύθηκε από

¹⁵⁴⁴ Κώστας Τσαπραζλής, *Απ' τη Δομνίστα στο Κάλε Γκρότο και πάλι πίσω (αναμνήσεις από τον πόλεμο της Μ. Ασίας)*, επ. Αθαν. Δ. Σταμάτης, Φιλοπρόοδος Σύλλογος Δομνίστας Ευρυτανίας, Αθήνα 1990, σ. 83. Όπως σημείωνε ο Δαφνής, οι παλαιότερες κλάσεις «έφερον το βάρος της μικρασιατικής κοπώσεως και ήσαν διαλυτικά στοιχεία». Δαφνής, *ό.π.*, σ. 37. Η κλάση του 1922 κατατάχθηκε τον Οκτώβριο του 1921 και έως τον Σεπτέμβριο του 1922 συνυπηρετήσε με όλες τις παλαιότερες κλάσεις που συμμετείχαν στη Μικρασιατική Εκστρατεία (1903–04, 1912–22, βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Έως τον Οκτώβριο του 1922 είχαν απολυθεί οι περισσότεροι υπηρετούντες στις προ του 1918 κλάσεις, ενώ μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης τον Ιούλιο του 1923, απολύθηκαν και οι νεότερες έως του 1920. Τέλος, η κλάση του 1921 απολύθηκε τον Δεκέμβριο του 1923 συνυπηρετώντας και με τις δύο νεότερές της κλάσεις. Βλ. Παράρτημα 5.

¹⁵⁴⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φ. 311, Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης προς XIV Μεραρχία, 4 Νοεμβρίου 1922.

¹⁵⁴⁶ Αρχικά είχε ανακοινωθεί ότι η απόλυσή τους θα πραγματοποιούνταν στις αρχές Ιουνίου. Στις 21 Μαΐου 1924 ο υπουργός Στρατιωτικών Γ. Κονδύλης ανακοίνωσε ότι η απόλυση θα γινόταν μετά τη μεταφορά κληρωτών της κλάσης του 1923 σε θέσεις στο εσωτερικό της χώρας. Τελικά οι έφεδροι της κλάσης του 1922 όλων των όπλων, πλην των έφιππων εφέδρων, απολύθηκαν στις 20 Ιουνίου. Τον Ιούλιο ακολούθησε και η απόλυση των έφιππων εφέδρων. *Δημοκρατία*, 20/5/1924, «Η απόλυση των εφέδρων της κλάσεως 1922», 22/5/1924, «Η απόλυσις του 1922», 5/6/1924, «Η μεταφορά του 1923 εις το εσωτερικό», 9/6/1924, «Η απόλυσις της κλάσεως του 1922», 10/6/1924, «Η διαταγή δια την απόλυσιν του 1922», 17/6/1924, «Φύλλα πορείας εις τους εφέδρους 1922», 19/6/1924, «Η απόλυσις των εφέδρων του 1922», 18/7/1924, «Απόλυσις των εφέδρων της κλάσεως 1922 των έφιππων σωμάτων». Ν.Δ. «Περί απολύσεως των εφέδρων της κλάσεως 1922» (7/6/1924), ΦΕΚ Α'/129/9-6-1924.

αξιωματικούς και ακολούθησαν 29 συλλήψεις στρατιωτών.¹⁵⁴⁷ Η παράταση της απόλυσης και της κλάσης του 1923, τον Σεπτέμβριο του 1924,¹⁵⁴⁸ ήταν ένας ακόμα παράγοντας δυσαρέσκειας κληρωτών αυτής, τους οποίους έσπευσε να υποστηρίξει η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ. Η Ομοσπονδία σε ανακοίνωσή της προέβαλε ότι πολυμελής επιτροπή της επισκέφτηκε τον πρωθυπουργό για να ζητήσει την απόλυση της κλάσης του 1923, αίτημα το οποίο αρνήθηκε κατηγορηματικά ο Θεμιστοκλής Σοφούλης.¹⁵⁴⁹

Έντυπα των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων παρείχαν συγκεκριμένες οδηγίες στους στρατιώτες. Οι κληρωτοί έπρεπε να καταταγούν στο στρατό καθώς «πρέπει να παίρνουμε το όπλο που μας εμπιστεύονται [...] το όπλο αυτό έγινε από τους φόρους, που πληρώναμε, είναι δικό μας και μπορεί να μας εξυπηρετήσει καλύτερα από την λιποταξίαν». Στον στρατό θα έπρεπε να έρθουν σε επαφή με τους «άλλους συνειδητούς εφέδρους» και να δημιουργήσουν μια «δεκαρχία», η οποία θα αποτελούσε τον αντιπολεμικό πυρήνα του λόχου υπό τη διεύθυνση ενός πυρηνάρχη. Οι πυρήνες των λόχων θα διευθύνονταν από μια επιτροπή τάγματος, η οποία με τη σειρά της θα δεχόταν εντολές από τις επιτροπές συνταγμάτων και μεραρχιών, οι οποίες θα λάμβαναν οδηγίες από την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ. Με αυτό τον τρόπο

*μέσα στο Στρατό θα υπάρχει ένας στρατός δικός μας που θα έχει πολύ γρήγορα την δύναμιν απαλλάξει τους Στρατιώτας από τον [...] γαλονά και να τους οδηγήσει σ' έναν αποτελεσματικόν αγώνα για το ρίξιμο των φιλοπόλεμων Κυβερνήσεων και την εγκαθίδρυσι μιας εργατοαγροτικής Κυβερνήσεως.*¹⁵⁵⁰

Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΣΕΚΕ(Κ) από τον Σεπτέμβριο του 1923 (βλ. παραπάνω), η συνειδητοποίηση από το ΚΚΕ ότι ο στρατιωτικός παράγοντας θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της χώρας και μετά τις εκλογές του 1923 οδήγησε στην απόφαση για την «εισχώρηση» του κόμματος στο στρατό. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του υιοθετήθηκε μια διπλή στρατηγική. Από τη μια μεριά, η «εκ των κάτω» διείσδυση με τη δημιουργία κομμουνιστικών «τριάδων» μέσα στις στρατιωτικές μονάδες, και από την άλλη «εκ των άνω» μέσω της οργάνωσης αξιω-

¹⁵⁴⁷ Εμπρός, 9/6/1924, «Αιχθεσινάι σκηναίεις το πυροβολικόν»· Δημοκρατία, 9/6/1924, «Η χθεσινή συγκέντρωσις»· Ελεύθερον Βήμα, 14/6/1924, «Η χθεσινή οξεία κοινοβουλευτική μάχη»· Δαφνής, ό.π., σ. 269.

¹⁵⁴⁸ Π.Δ. «Περί τηρήσεως εις τας τάξεις προσωρινώς ως εφέδρων μετά την λήξιν της θητείας αυτών των στρατευσίμων της κλάσεως 1923» (10/9/1924), ΦΕΚ Α' /225/15-9-1924.

¹⁵⁴⁹ Φωνή του Εφέδρου (Ηρακλείου), 23/9/1924, «Πόλεμος κατά του πολέμου».

¹⁵⁵⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Διοίκηση Χωροφυλακής προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Πάτρα, 16 Μαρτίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών Α' δεκαπενθήμερου μηνός Μαρτίου 1925». Πρβλ. Ελεύθερον Βήμα, 30/8/1924, «Αντιμιλιταριστικά προκηρύξεις κομμουνιστών».

ματικών με «αριστεριζούσας» αντιλήψεις. Μέρος αυτής της προσπάθειας ήταν και η ενίσχυση του παλαιοπολεμистικού κινήματος από το κόμμα. Σε αυτό το πλαίσιο το κόμμα, στις αρχές του 1924, δημιούργησε το ΑΜΙ (αντιμικταριστικό τμήμα), το οποίο οργανώθηκε από τους Σταυρίδη και Γιώργο Κολοζώφ, εκπροσώπους της Κεντρικής Επιτροπής και της Οργάνωσης Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας (ΟΚΝΕ) αντίστοιχα. Η ΟΚΝΕ είχε κομβικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία τόσο ώστε να ενημερώνει το κόμμα για τα μέλη της που υπηρετούν στο στρατό όσο και για να προσεταιριστεί τους «μελλοντικούς φαντάρους».

Οι γενικές οδηγίες που δίνονταν σε όλους τους κομμουνιστές κληρωτούς ήταν η εκμετάλλευση όλων των πιθανών αιτιών δυσaráσκειας στο στρατό (άσχημη σίτιση, κόπωση από γυμνάσια κλπ.) ως προπαγάνδα. Μέχρι το 1925 είχε δημιουργηθεί ένα δίκτυο κομμουνιστικών πυρήνων σε στρατιωτικές μονάδες σε Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Σέρρες, Δράμα και Κομοτηνή, ενώ, σύμφωνα με στρατιωτικές πηγές, ένας τέτοιος πυρήνας εξάρθωθηκε στο Γ' Σώμα Στρατού, στη Θεσσαλονίκη, τον Μάιο του 1925.¹⁵⁵¹ Αυτό τον μήνα ο αρχηγός της Χωροφυλακής τόνιζε σε έκθεσή του ότι «η μεταξύ των στρατιωτών προπαγάνδα εντείνεται. Οι στρατιωτικοί πυρήνες εξαρτώμενοι εκ της Εκτελεστικής Επιτροπής του Κόμματος λαμβάνωσι καθ' ημέρα διαταγάς δια την έντασιν της μεταξύ των στρατιωτών προπαγάνδας».¹⁵⁵²

Στους αξιωματικούς όμως δεν σημειώθηκε ιδιαίτερη επιτυχία. Επιτεύχθηκε, σύμφωνα με τον Σταυρίδη, η εισαγωγή «δεκάδος περίπου» φοιτητών σε στρατιωτικές σχολές την περίοδο 1924–28. Ο Σταυρίδης πάντως αναφέρει την ύπαρξη μιας «ομάδας αριστερών αξιωματικών» περίπου 20 ατόμων.¹⁵⁵³ Σύμφωνα με έκδοση της ΟΚΝΕ, μέχρι και τις διαμαρτυρίες των κληρωτών της κλάσης του 1922, τον Ιούνιο του 1924 (βλ. παραπάνω), το αντιμικταριστικό κίνημα εντός του στρατεύματος ήταν αυθόρμητο. Ωστόσο, όπως φαίνεται αυτό θέλησε εκμεταλλευτεί το ΣΕΚΕ(Κ) το οποίο την ίδια περίοδο ανέπτυξε μία αμφίδρομη διαλεκτική σχέση με τους παλαιούς πολεμιστές (βλ. παραπάνω). Από τότε και

¹⁵⁵¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 879, «Δελτίον 28ης Μαΐου 1925. Ο Κομμουνισμός εις το Στράτευμα» Αλέξανδρος Δάγκας, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού*, Επίκεντρο, Αθήνα 2011, σ. 62.

¹⁵⁵² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Δ. Διαλέτης [αρχηγός Χωροφυλακής] προς Α' Σώμα Στρατού (Γραφείο ΙΙ), Αθήνα, 25 Μαΐου 1925.

¹⁵⁵³ Ο Σταυρίδης αναφέρει ως «μοχλό κινήσεως» αυτής της ομάδας τον Ευριπίδη Μπακιρτζή, ενώ ονομάζει δύο ακόμα μέλη τον Στέφανο Σαράφη, ο οποίος ωστόσο δεν αναφέρει τίποτα σχετικό στα απομνημονεύματά του, και τον αντισυνταγματάρχη του μηχανικού Αθηνέλη. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια*, ό.π., σσ. 192-196. Πρβλ. Κώστας Καστρίτης, *Ιστορία του Μπολσεβικισμού-Τροτσκισμού στην Ελλάδα*, τ. 4, Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα χ.χ., σσ. 108-109 καθώς και Αριστοτέλης Νικ. Σπυριδόπουλος, «Ευριπίδης Μπακιρτζής. Η προσωπικότητα & η δράση του», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 48-49.

μετά, σύμφωνα με την ΟΚΝΕ, «η αγανάχτηση των φαντάρων κατευθύνεται και οργανώνεται, αλλού περισσότερο, αλλού λιγότερο από την ΟΚΝΕ», ενώ περιορίζονται εντός της οργάνωσης οι «πασιφιστικές ή αναρχικές παρεκκλίσεις» και «γίνεται χτήμα» των μελών η «μπολσεβιστική αντιμιλιταριστική δράση».¹⁵⁵⁴

Το 1925 η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ, για να βοηθήσει στη δημιουργία πυρήνων στο στράτευμα, εξέδωσε το *Βιβλίο του Φαντάρου*. Στον πρόλογό του σημειωνόταν ότι «το βιβλιαράκι αυτό έγινε από παλιούς πολεμιστές, έγινε από τους παλιούς σας συναδέλφους» για να μάθουν οι φαντάροι, οι οποίοι βρίσκονται «σ' αυτή τη φριχτή κόλαση, που λέγεται στρατός της πλουτοκρατίας», «τι πρέπει να κάμουμε για να λευθερωθούμε μια για πάντα από τους εξολοθρευτικούς πολέμους» και για να δούνε «πως θα γλυτώσετε και σεις από τα βασανιστήρια του στρατού». Στο βιβλίο ξεκαθαριζόταν ότι η «πατρίδα» για την οποία μιλάνε στο στράτευμα είναι η «πατρίδα των πλουσίων», ενώ τονιζόταν ότι «τα όπλα που μας εδώσανε για να υπερασπίζουμε την πατρίδα των πλουσίων τα στρέφουμε ενάντιά της με μια μεταβολή». Το συμπέρασμα του βιβλίου ήταν ότι

*αν υπάρχει κάποιος προορισμός στον άνθρωπο να γίνει στρατιώτης [...] είναι για να γίνη ένας κ ό κ κ ι ν ο ς σ τ ρ α τ ι ώ τ η ς. Ένας στρατιώτης που μαζί με τους Παλιούς Πολεμιστές θα στήση στα ερείπια της πλουτοκρατικής κυβερνήσεως, τη δική του κυβέρνηση, την κυβέρνηση των εργατών, χωρικών και στρατιωτών. Αδελφωμένοι τότε με όλους τους στρατούς του κόσμου, θα συντρίψουμε τον παγκόσμιο καπιταλισμό, για να βασιλεύση η παγκόσμια διαρκής ειρήνη».*¹⁵⁵⁵

Η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ είχε φτάσει στο σημείο, στις αρχές του 1925, να «διδάσκει» μέσω του εγχειριδίου της τον επαναστατικό ντεφαιτισμό στους επιστράτους. Στην ίδια κατεύθυνση σε ανακοίνωση του ΚΚΕ για τον ένα χρόνο από τον θάνατο του Λένιν, το κόμμα επαινώντας τον επαναστατικό ντεφαιτισμό τόνιζε ότι «ο Λένιν κήρυξε και εφήρμοσε στην πράξη τον εμφύλιο πόλεμο ενάντια στο ιμπεριαλιστικό μακελειό όπου έσερναν τους εργάτες οι κυβερνήσεις» καθώς επίσης «εκήρυξε κ' επραγματοποίησε στην πράξη το σύνθημα της διαλύσεως του αστικού στρατού που είναι όργανον καταπίεσεως του λαού στα χέρια της πλουτοκρατίας», η οποία «τρέμει μπροστά στο ξύπνημα των στρατιωτών».¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵⁴ Νικολάου, ό.π., σ. 48.

¹⁵⁵⁵ Νίκας, ό.π., σσ. 3-5. Το Φεβρουάριο του 1925 κατασχέθηκαν «πολλά αντίτυπα» του συγκεκριμένου βιβλίου στη Λάρισα. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Μαραγκόπουλος [νομάρχης Λάρισας] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Λάρισα, 18 Φεβρουαρίου 1925.

¹⁵⁵⁶ Ριζοσπάστης, 25/1/1925, «Ο Λένιν πέθανε. Ζήτω ο λενινισμός!».

Ακριβώς αυτή την πληροφορία διασώζει ο βρετανός πρέσβης σε έκθεσή του προς το Foreign Office, στην οποία περιέγραφε το περιεχόμενο «κομμουνιστικών φυλλαδίων»

*τα οποία διανέμονται στην Αθήνα και τον Πειραιά και τα οποία καλούν [τους στρατιώτες] να δολοφονήσουν τους αξιωματικούς τους και όχι τους αδελφούς τους Τούρκους και Βούλγαρους εργάτες και αγρότες. Όταν τους δοθούν διαταγές για να πολεμήσουν τότε αυτοί πρέπει να επαναστατήσουν και αντί για πόλεμο, να δώσουν στους πλούσιους αξιωματικούς τους έναν εμφύλιο πόλεμο. Σύμφωνα, με αυτά τα φυλλάδια σε μία τέτοια περίπτωση οι εργάτες και οι στρατιώτες της Βουλγαρίας και της Τουρκίας θα τους υποστηρίξουν.*¹⁵⁵⁷

Την ίδια στιγμή, σύμφωνα με τον νομάρχη Ηρακλείου, η τοπική παλαιοπολεμιστική ένωση είχε λάβει επιστολή από την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ στην οποία υπήρχε η εντολή «να αντιδράσουν εις ενδεχόμενην επιστράτευσιν και πρέπει “όταν θα έλθη είδησις επιστρατεύσεως να καύσουν το Ηράκλειον” & όμοια ενέργεια πρόκειται να γίνη καθ’ όλον το Κράτος».¹⁵⁵⁸ Αυτές οι συμπεριφορές, οι οποίες καθιστούσαν ευάλωτη τη χώρα σε περίπτωση που νέας επιστράτευσης,¹⁵⁵⁹ απειλώντας ένα βασικό πυλώνα του Κράτους, το στρατό, συνέβαλαν τα μέγιστα στο να μπου οι παλαιοί πολεμιστές στο στόχαστρο του Κράτους (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8).

Ένα αντίβαρο σε αυτή την προπαγάνδα αποτελούσε, σύμφωνα με τον αντιστρατιγό Ζαφείριο Παπαθανασίου, διοικητή του Α' Σώματος Στρατού, «η ευθυκρισία και ο πατριωτισμός [του] Σώματος των Αξιωματικών», ωστόσο όπως παραδεχόταν ο ίδιος στη συνέχεια χρειαζόνταν και άλλα μέτρα διότι αυτό «συγκεντρώνει πλείστα αντιπαθείας τόσον από μέρους των Λαϊκών τάξεων, όσον και από των αστικών τοιούτων».¹⁵⁶⁰ Ο αστυνομικός διοικητής της πρωτεύουσας πρότεινε την καταπολέμηση της προπαγάνδας «δια

¹⁵⁵⁷ ΤΝΑ/FO 371-10769, Milne Cheetnam προς Austin Chamberlain, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1925, «Communist demonstrations in Greece».

¹⁵⁵⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Νομάρχης Ηρακλείου προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ηράκλειο, 3 Φεβρουαρίου 1925.

¹⁵⁵⁹ Σύμφωνα με τον διοικητή του Α' Σώματος Στρατού, σε απόρρητη επιστολή του προς το Υπουργείο Στρατιωτικών η κομμουνιστική προπαγάνδα «αποβαίνει από ημέρας εις ημέραν επικίνδυνος ως εκ της ηθικής επιρροής, ήν ήρχισε να εξασκή η προπαγάνδα επί του αμορφώτου πληθυσμού, και επί του Στρατεύματος». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Παπαθανασίου προς Υπουργείο Στρατιωτικών, Αθήνα, 22 Ιανουαρίου 1925.

¹⁵⁶⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Παπαθανασίου [διοικητής Α' Σώματος Στρατού] προς Υπουργείο Στρατιωτικών, Αθήνα, 22 Ιανουαρίου 1925. Για την αντιπάθεια μερίδας οπλιτών προς τους βαθμοφόρους, την οποία εξέφραζαν τακτικά στα ημερολόγιά τους κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας, βλ. Δαλεζίου, ό.π., σσ. 73-76.

συνεχών διδασκαλιών, απαγορεύσεως κυκλοφορίας εν τοις Στρατώσιν και ιδία εν τω μετώπῳ, εντύπων κομμουνιστικών και ιδία δια της αναθέσεως εν εκάστη Στρατιωτική υπηρεσία εις εμπίστους οπλίτας της παρακολουθήσεως των συναδέλφων των». ¹⁵⁶¹

Η αναζωπύρωση της ελληνοτουρκικής έντασης λόγω της απέλασης του Οικουμενικού Πατριάρχου Κωνσταντίνου ΣΤ', ¹⁵⁶² τον Ιανουάριο του 1925, και συνακόλουθες πληροφορίες για πιθανή νέα ανάκληση της απόλυσης της κλάσης του 1923 ¹⁵⁶³ έδωσαν περαιτέρω ώθηση σε αυτή την προπαγάνδα και δυνητικά θα μπορούσε να απειλήσει το αξιόμαχο των ενοπλων δυνάμεων και μάλιστα σε περίπτωση μίας νέας επιστράτευσης. ¹⁵⁶⁴ Ήδη από την επαύριο της αποστράτευσης τον Ιούλιο του 1923, ο βρετανός επιτετραμμένος θεωρούσε ότι η αντιπολεμική προπαγάνδα θα μπορούσε να προκαλέσει πολλά «προβλήματα» σε περίπτωση νέας επιστράτευσης. ¹⁵⁶⁵

¹⁵⁶¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Κατσώτας [συνταγματάρχης, αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1924, «Περί του Κομμουνισμού εν Ελλάδι και των ληπτέων μέτρων προς καταστολή αυτού». Βλ. επίσης Δάγκας, *Το κράτος κατά, ό.π.*, σσ. 62-63. Σχετικά με το σημείο της παρακολούθησης των φρονημάτων των στρατιωτών, έχει εντοπιστεί η εντολή του διοικητή της IV Μεραρχίας συνταγματάρχη Κωνσταντίνου Πέτσα, από τον Οκτώβριο του 1922, που ζητάει σε κάθε λόχονα επιλεγούν δύο έμπιστοι στρατιώτες «δεδοκιμασμένου χαρακτήρος, αισθημάτων και μορφώσεως» για να παρακολουθούν τα φρονήματα των συναδέλφων τους. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φ. 311, «Διαταγή IV Μεραρχίας προς τις διοικήσεις 8, 11, 35 Σ(ΠΖ)», 21 Οκτωβρίου 1922.

¹⁵⁶² Alexis Alexandris «The expulsion of Constantine VI : the Ecumenical Patriarchate and Greek-Turkish relations, 1924–1925», *Balkan Studies*, τ. 22, τχ. 2, 1981, σσ. 333–363· Dimitris Kamouzis, «Incorporating the Ecumenical Patriarchate into Modern Turkey: The Legacy of the 1924 Patriarchal Election», Vally Lytra (επ.), *When Greeks and Turks meet: Interdisciplinary perspectives of the relationship since 1923*, Ashgate, Λονδίνο 2014, σσ. 227–249, σσ. 234–239· Dimitris Kamouzis, *Greeks in Turkey. Elite Nationalism and Minority Politics in Late Ottoman and Early Republican Istanbul*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2021, σσ. 198–202.

¹⁵⁶³ Η απόλυση κλάσης του 1923, η οποία είχε αναβληθεί τον Σεπτέμβριο του 1924 (βλ. παραπάνω), πραγματοποιήθηκε στα τέλη Φεβρουαρίου 1925. Αρχικά ήταν να λάβει χώρα στις αρχές του μήνα ωστόσο λόγω του «Πατριαρχικού» ανεστάλη προσωρινώς. *Εμπρός*, 10/1/1925, «Η απόλυσις της κλάσεως του 1923», 1/2/1925, «Ανεστάλη η απόλυσις των εφέδρων του 1923», 18/2/1925, «Η ευγνωμοσύνη της πατρίδος προς τους απολυόμενους».

¹⁵⁶⁴ Βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών προς Α' Σώμα Στρατού (Γραφείον ΙΙ), Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1925, όπου επισυνάπτεται προκήρυξη της ΟΚΝΕ «προς τους εφέδρους της κλάσης του 1923». Επίσης παρόμοιες προκηρύξεις βρέθηκαν σε στρατώνες στον Πειραιά και στην Πάτρα που καλούσαν τους στρατιώτες και τους ναύτες να αντισταθούν σε ενδεχόμενο νέο πόλεμο. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Αστυνομία Πόλεως Πειραιώς προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, Φεβρουαρίου 1925, φ. 878, Διοίκηση Χωροφυλακής προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Πάτρα, 16 Μαρτίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών Α' δεκαπενθήμερου μηνός Μαρτίου 1925»· Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 48–49, 51 (όπου αναφέρονται οι δραστηριότητες κομμουνιστών στρατιωτών στο Γ' Σώμα Στρατού στη Θεσσαλονίκη)· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 5/2/1925, «Ήρχισαν λαμβανόμενα αυστηρά μέτρα κατά των κομμουνιστών»· *Σκριπ*, 9/2/1925, «Οι κομμουνισταί συνεχίζουν την αντεθνικήν των πάντοτε δράσιν»· Ιωάννης Σ. Χάλκος, «Ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο αναθεωρητισμός απέναντι στην Τουρκία. Η εσωτερική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής της δικτατορίας (1925–26)», *Μνήμων*, τ. 36, 2017–2018, σσ. 223–254, σσ. 249–250.

¹⁵⁶⁵ TNA/FO 371-8827, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1923

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του κλίματος είναι μια σωζόμενη προκήρυξη της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, η οποία κατήγγειλε «την προσπάθεια της πλουτοκρατίας να δημιουργήσει φιλοπόλεμη ατμόσφαιρα εξ αφορμής της απελάσεως του Πατριάρχου» και ζητούσε «την αναστολή της απολύσεως του 23» μια «έμπρακτον απόδειξιν προπαρασκευής νέου πολέμου». Ως εκ τούτου η Ομοσπονδία δήλωνε ότι θα αγωνιστεί κατά ενός νέου πολέμου. Η προκήρυξη έκλεινε με τα εξής συνθήματα: «Πόλεμος κατά του πολέμου! Πόλεμος κατά των φυλετικών παθών! Πόλεμος κατά της πλουτοκρατίας που ετοιμάζει νέους πολέμους!»¹⁵⁶⁶ Στο ίδιο μήκος κύματος βρισκόταν και η κοινή ανακοίνωση ΚΚΕ, ΓΣΕΕ και Ομοσπονδίας που καλούσε τον λαό να αντισταθεί σε νέες πολεμικές ενέργειες λόγω του «Πατριαρχικού» καθώς «τα συμφέροντα του λαού είναι ανώτερα από κάθε ανταλλαγή Πατριάρχη ή Μητροπολίτη».¹⁵⁶⁷

Η στάση του κόμματος και της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ ήταν, σύμφωνα με τον Πουλιόπουλο, αυτή «την οποία έπρεπε να κρατήσει σαν επαναστατικό κόμμα του προλεταριάτου και η οποία είταν η μόνη που ανταποκρινότανε στα συμφέροντα όλων των εργαζόμενων μαζών της πόλης και του χωριού».¹⁵⁶⁸ Θέση για την οποία υπερηφανευόταν ο έγκλειστος στις φυλακές Παραπηγμάτων τον Ιούνιο του 1925 γενικός γραμματέας του ΚΚΕ, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι «κινήτοποιήσαμε τις δυνάμεις μας εναντίον των πολεμικών σχεδίων της ελληνικής μπουρζουαζίας, γνωρίσαμε σε πλατύτερες μάζες ότι είμαστε η μόνη δύναμη μέσα στη χώρα που πολεμάει στην πράξη τον ιμπεριαλιστικό πόλεμο και ρίξαμε θαρραλέα επαναστατικά συνθήματα».¹⁵⁶⁹ Την επαύριο της απόλυσης της

¹⁵⁶⁶ Η προκήρυξη βρίσκεται επισυναπτόμενη σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών προς Α' Σώμα Στρατού (Γραφείο ΙΙ), Αθήνα 3 Φεβρουαρίου 1925, «Περί κατασχέσεως προκηρύξεως Ομοσπονδίας Παλ. Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού». Επίσης βλ. την παρόμοια προκήρυξη Τμήματος Καβάλας του ΚΚΕ κατά ενός νέου πολέμου σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Ε. Μακρυδάκης [ανθυπομάρτυρας, διοικητής Τμήματος Ασφαλείας Καβάλας] προς Δ' Σώμα Στρατού (ΙΙ Επιτελικόν Γραφείον), Καβάλα, 6 Φεβρουαρίου 1925, «Περί κατασχέσεως αντιπατριωτικών κομμουνιστικών προκηρύξεων», καθώς και την προκήρυξη της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ που διανεμήθηκε στους στρατώνες της 4ης ίλης του 2ου ιππικού συντάγματος στο Πεδίο του Άρεως την 4η Φεβρουαρίου 1925 και η οποία δημοσιεύεται σε *Απογευματινή*, 5/2/1925, «Τη νύκτα της χθες ερρίφθησαν προκηρύξεις εις τους στρατώνες». Αντίστοιχο υλικό διανεμήθηκε και στον Όρcho Αεροπορίας στη Θεσσαλονίκη. Γ. Παπαδημητρίου, «Η αντιιμπεριαλιστική δράση του Όρχου Αεροπορίας», *Ριζοσπάστης*, 4/7/1929· Πικρός, *ό.π.*, σσ. 123-124.

¹⁵⁶⁷ Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας, *Επίσημα κείμενα*, τ. Β' (1925-1928), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα χ.χ., σσ. 35-38.

¹⁵⁶⁸ Π. Σαρκάτος [Παντελής Πουλιόπουλος], «Τα τελευταία γεγονότα και το κόμμα μας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, έτος Ε', αρ. 3, Μάρτιος 1925, σσ. 65-68, σ. 66. Για τη χρησιμοποίηση του ψευδώνυμου «Π. Σαρκάτος», που αποτελεί αναγραμματισμό του «Σπάρτακος», από τον Πουλιόπουλο βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), «Ταγματάρχης διοικητής» [δυσανάγνωστα τα υπόλοιπα στοιχεία] προς Πολιτικόν Γραφείον του Πρωθυπουργού, [Αθήνα], 31 Δεκεμβρίου 1924, «Δελτίο πληροφοριών Δεκεμβρίου 1924».

¹⁵⁶⁹ Π. Σαρκάτος [Παντελής Πουλιόπουλος], «Μισός χρόνος», *Ριζοσπάστης*, 8/6/1925.

κλάσης του 1923, σύμφωνα με πληροφορίες της Αστυνομίας Πόλεων, πολλοί απολυόμενοι εγγράφησαν σε παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις ως αποτέλεσμα αυτής της προπαγάνδας.¹⁵⁷⁰ Ενώ και στους κληρωτούς του 1925 υπήρχαν πολλοί κομμουνιστές, σύμφωνα με πληροφορίες της Χωροφυλακής από την Καβάλα.¹⁵⁷¹

Παράλληλα, με αφορμή το Πατριαρχικό δεν έλλειπαν και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ παλαιών πολεμιστών και προσφύγων. Σε συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε από το Σύνδεσμο Προσφύγων Ηρακλείου, παλαιοί πολεμιστές φώναξαν συνθήματα κατά του πολέμου προκαλώντας την αντίδραση των προσφύγων, οπότε επενέβη η Χωροφυλακή, η οποία συνέλαβε τον επικεφαλής των παλαιών πολεμιστών Εμ. Κακουδάκη. Τη σύλληψη αυτή ακολούθησαν και άλλες τις επόμενες ημέρες. Πέρα από κομμουνιστές και αντιβενιζελικοί, όπως ο πολιτευτής Βασίλειος Μεϊμαράκης, συμμετείχαν σε αντιπολεμικές εκδηλώσεις εν όψει μιας νέας επιστράτευσης. Στις 10 Φεβρουαρίου 1925 πραγματοποιήθηκε στο Ηράκλειο συλλαλητήριο εργατών και αγροτών υπέρ των συλληφθέντων παλαιοπολεμιστικών στελεχών.¹⁵⁷² Η κορύφωση της αντιπολεμικής προπαγάνδας της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και του ΚΚΕ κατά τη διάρκεια της κρίσης για το Πατριαρχικό συνέπεσε με έναν ακόμα παράγοντα που συνέκλινε ώστε να τεθούν οι παλαιοί πολεμιστές στο στόχαστρο του Κράτους: τις αγροτικές κινητοποιήσεις του Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου 1925.

Β.2.1.7. Οι Παλαιοί Πολεμιστές και οι αγροτικές κινητοποιήσεις του 1925

Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών είχε κυρίως κίνημα αγροτικό. [...] Οι Ενώσεις των παλαιών πολεμιστών ήτανε οι πρώτες επαναστατικές οργανώσεις των χωριών. Μέσω αυτών ο αγρότης εξωτερίκευε όλη του την αγανάκτηση.

Π. Νίκας (μέλος Κεντρικής Επιτροπής Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ),
Μάιος 1925¹⁵⁷³

¹⁵⁷⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Αστυνομία Πόλεων Πειραιώς προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, 6 Μαρτίου 1925.

¹⁵⁷¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Καβάλας προς Υπουργείο Εσωτερικών (Διεύθυνση Δημοσίας Τάξεως), Καβάλα, 24 Δεκεμβρίου 1924.

¹⁵⁷² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Νομάρχης Ηρακλείου προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ηράκλειο, 3 Φεβρουαρίου 1925· Λαγουδάκη, ό.π., σσ. 293-295. Μάλιστα στο περιθώριο αυτών των γεγονότων συνελήφθη και κρατήθηκε για 24 ώρες ο Νίκος Καζαντζάκης με την υπόνοια ότι διεύθυνε τις τοπικές κομμουνιστικές ενέργειες. Στο ίδιο, σ. 295.

¹⁵⁷³ Π. Νίκας «Ο απολογισμός ενός έτους του κινήματος παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού», *Ριζοσπάστης*, 12/5/1925.

Στην αγροτική μεταρρύθμιση που είχε ξεκινήσει από τη κυβέρνηση της «Εθνικής Άμυνας», το 1917, και η οποία είχε πενιχρά αποτελέσματα μέχρι το 1922, συμπεριλαμβάνονταν όπως έχει αναφερθεί διατάξεις σχετικά με τη μεταπολεμική δωρεάν διανομή γης στους διακριθέντες επιστρατευμένους (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.IV). Η Μικρασιατική Καταστροφή και οι συνέπειές της διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην επίσπευση της απαλλοτρίωσης και διανομής της γης, με την ανταλλαγή των πληθυσμών να δίνει την «αποφασιστική ώθηση» για την τελική και πιο ριζική φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης.¹⁵⁷⁴

Η «Επανάσταση 1922» επίσπευσε τη διαδικασία των απαλλοτριώσεων με την απόφαση της 14ης Φεβρουαρίου 1923, σύμφωνα με την οποία η εγκατάσταση των ακτημόνων ή των προσφύγων θα προηγούταν της καταβολής αποζημίωσης, και με το Ν.Δ. της 15ης Φεβρουαρίου 1923, που επικύρωνε την απόφαση και ρύθμιζε τον τρόπο της διανομής της γης.¹⁵⁷⁵ Όλες οι κυβερνήσεις της περιόδου 1922–26 διαμόρφωσαν ένα ριζοσπαστικό νομικό πλαίσιο περί αγροτικής μεταρρύθμισης.¹⁵⁷⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, από το 1923 έως το 1925 είχε απαλλοτριωθεί περίπου το 70% του συνόλου των τσιφλικιών, ήτοι 1.279 (σε με το σύνολο να φθάνει τα 1.684 τσιφλίκια έως το 1938). Με την μεταρρύθμιση απαλλοτριώθηκε το 40% της συνολικής καλλιεργήσιμης γης.¹⁵⁷⁷

Για τους ακτήμονες παλαιούς πολεμιστές συνέχιζε να ισχύει η διάταξη για διανομή γης στη Μακεδονία στους διακριθέντες παλαιμάχους (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.IV.). Παράλληλα, οι έχοντες γη αποστρατευθέντες καθώς και οι γονείς τους προστατεύονταν, με τα κτήματά τους να θεωρούνταν αναπαλλοτριώτα.¹⁵⁷⁸ Δυστυχώς, ελλείψει στοιχείων για τον

¹⁵⁷⁴ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σσ. 151-152, 165, 182· Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 370· Κωστής, *Ο πλούτος*, ό.π., σσ. 131-133.

¹⁵⁷⁵ Απόφασις της Επαναστάσεως «Περί καταλήψεως ακινήτων προς γεωργικήν αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών κλπ. και προ της καταβολής αποζημιώσεως» (14/2/1923) και Ν.Δ. «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών (15/2/1923), ΦΕΚ Α'/37/5-3-1923.

¹⁵⁷⁶ Όπως σχολιάζει χαρακτηριστικά ο ιστορικός Σ. Πετμεζάς «οι αλληπάλληλες βιαστικές νομοθετικές ρυθμίσεις, γεμάτες αντιφάσεις και υπό συνεχή επαναπροσδιορισμό, σε συνδυασμό με τη δημογραφική και οικονομική πίεση που ασκούσε η συρροή των προσφύγων και το οξυμένο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή πολιτικό κλίμα, οδηγούσαν σε συνεχή ριζοσπαστικοποίηση, συχνά παρά τις προθέσεις των κυβερνήσεων». Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 165.

¹⁵⁷⁷ Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σ. 178· Κώστας Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919–1928)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σ. 48· Seraphim Seferiades, «Small Rural Ownership Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 24, 1999, σ. 286· Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 370.

¹⁵⁷⁸ Συγκεκριμένα, με το Ν.Δ. της 15ης Φεβρουαρίου 1923 από τα κτήματα που απαλλοτριώνονταν εξαιρούνται αυτά των οποίων ο ιδιοκτήτης τους ή ο υιός του είχε υπηρετήσει στο στρατό «από του έτους 1912 και εφεξής και μέχρι της κηρύξεως της απαλλοτριώσεως». Επίσης, με τον αγροτικό νόμο του Οκτωβρίου του 1924 προστατεύονταν οι αποστρατευμένοι που αποδεδειγμένα είχαν υπηρετήσει δύο έτη στο μέτωπο καθώς και όσοι είχαν εκτάσεις στη Μακεδονία έως 500 στρέμματα, και ανεξαρτήτως της διάρκειας της

ακριβή τρόπο της διανομής των τσιφλικιών,¹⁵⁷⁹ δεν είναι ξεκάθαρο πόσοι διακριθέντες παλαίμαχοι έλαβαν γη βάσει της σχετικής διάταξης. Εντούτοις, οι ακτήμονες παλαιοίπολεμιστές, ανεξαρτήτως εάν είχαν παρασημοφορηθεί, έλαβαν γη αυτεπάγγελα λόγω της ιδιότητάς τους ως ακτήμονες. Έως το 1928 είχαν αποκατασταθεί 147.306 οικογένειες ακτημόνων (618.685 άτομα), ξέχωρα από τους αποκατεστημένους πρόσφυγες (145.461 οικογένειες ή 577.668 άτομα.).¹⁵⁸⁰ Η συντριπτική πλειοψηφία των παλαιών πολεμιστών ήταν αγροτικής προέλευσης (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1), οπότε εύλογα οι ακτήμονες παλαίμαχοι έλαβαν κλήρο κατά τις διατάξεις των αγροτικών νομοθετημάτων. Η αποκατάσταση της συντριπτικής πλειοψηφίας των ακτημόνων παλαιών πολεμιστών ομολογούταν από τη διυπουργική επιτροπή για τη σύνταξη ενός παλαιοπολεμιστικού νόμου που συστάθηκε το 1931 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2). Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε αυτή σε έκθεσή της, «είναι βεβαίως γνωστόν ότι σχεδόν το σύνολο των εφένδρων πολεμιστών καλλιεργητών [...] απεκαταστάθησαν» (όσοι βέβαια τηρούσαν τα απαραίτητα προσόντα). Οι μοναδικές περιπτώσεις που οι ακτήμονες παλαίμαχοι δεν αποκαταστάθηκαν πλήρως ήταν οι περιοχές που δεν υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις προς απαλλοτρίωση, ήτοι η Πελοπόννησος, η Κρήτη, η Αιτωλοακαρνανία και τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου.¹⁵⁸¹

Η παροχή γης στους παλαίμαχους θεωρείτο αυτή την περίοδο και ως ένα ανάχωμα για τη ριζοσπαστικοποίησή τους.¹⁵⁸² Βεβαίως για τη λήψη γης υπήρχε μία ρητή και εύλογη προϋπόθεση: να μην είναι λιποτάκτες ή ανυπότακτοι. Τόσο στο Ν.Δ. της 15ης Φεβρουαρίου 1923 όσο και στον αγροτικό νόμο του Οκτωβρίου του 1924 αναφερόταν ρητά ότι εξαιρούνταν της αγροτικής μεταρρύθμισης όσοι είχαν καταδικαστεί για λιποταξία ή ανυποταξία από την 31η Δεκεμβρίου 1917 και εφεξής.¹⁵⁸³ Με αυτή τη διάταξη εξαιρού-

παρουσίας στο μέτωπο οι αποστρατευμένοι που έχουν γη ίση με ένα γεωργικό κλήρο. Ν.Δ. «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών (15/2/1923), ΦΕΚ Α'/37/5-3-1923 (άρθρο 2§2)· Π.Δ. «Περί κωδικοποίησης των αγροτικών νόμων» (3/10/1924), ΦΕΚ Α'/247/3-10-1924 (άρ. 3§1, εδάφιο δ').

¹⁵⁷⁹ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 169.

¹⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 170

¹⁵⁸¹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 145, «Έκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ των εφένδρων Παλαιών Πολεμιστών, μέτρων» [1931].

¹⁵⁸² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Ν. Τζίκας [υποστράτηγος, Αρχηγός Χωροφυλακής] προς Υπουργείο Ενόμου Τάξεως, Αθήνα, 4 Ιουλίου 1924, Διοίκηση Χωροφυλακής Λαρίσης προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Λάρισα, 3 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών μηνός Ιουλίου ε.έ.».

¹⁵⁸³ Ν.Δ. «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών (15/2/1923), ΦΕΚ Α'/37/5-3-1923 (άρθρο 4§1 και 2)· Π.Δ. «Περί κωδικοποίησης των αγροτικών νόμων» (3/10/1924), ΦΕΚ Α'/247/3-10-1924 (άρθρο 15, εδάφιο α').

ταν σημαντικό μέρος εφένδρων που είχαν λιποτακτήσει τόσο στις αρχές του 1918 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III), όσο και στη Μικρά Ασία, στην οποία οι λιποτάκτες και οι ανυπότακτοι ήταν περισσότεροι από 90.000 την άνοιξη του 1922 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1.II). Επίσης, οι αθρόες λιποταξίες και τα περιστατικά απειθαρχίας κατά την κατάρρευση του μετώπου τον Αύγουστο του 1922 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1.II) προσέθεταν χιλιάδες επιπρόσθετους στρατιώτες σε αυτούς που εξαιρούνταν της γεωργικής αποκατάστασης. Το φαινόμενο αυτό ήταν γενικευμένο σε ορισμένες περιοχές, όπως η Πέλλα, όπου ο νομάρχης ενημέρωνε το Υπουργείο Εσωτερικών ότι η πλειοψηφία των μελών της τοπικής παλαιοπολεμικής ένωσης ήταν βουλγαρόφωνοι λιποτάκτες του Ελληνικού Στρατού.¹⁵⁸⁴ Με τη σταθερή συμπερίληψη διατάξεων για το κριτήριο της λιποταξίας και της ανυποταξίας στα αγροτικά νουθετήματα, το Κράτος δικαιολογημένα καταδίκασε την συμπεριφορά αυτή. Το παγιωμένο από τον 19ο αιώνα «χρέος» του έθνους της ανταμοιβής και αποζημίωσης προς όσους πολέμησαν για αυτό (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), προφανώς δεν αφορούσε όσους εγκατέλειψαν τη στρατιωτική τους υπηρεσία, αλλά όσους εξετέλεσαν το καθήκον τους.¹⁵⁸⁵

Η αγροτική μεταρρύθμιση είχε λάβει μία ριζοσπαστική κατεύθυνση από το καθεστώς της «Επαναστάσεως 1922» και τις διάδοχες κυβερνήσεις, ωστόσο κόμματα της αντιπολίτευσης, ιδίως το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος και το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ, προσπάθησαν να ξεπεράσουν σε ριζοσπαστικότητα τις αφορούσες τους παλαιμάχους πρόνοιες της μεταρρύθμισης. Μία βασική πτυχή της μεταρρύθμισης που πρέπει να έχουμε υπόψη και η οποία δημιούργησε ένα αίσθημα αδικίας ήταν ότι ο γεωργικός κλήρος δεν συνοδευόταν με κάποιο συμπληρωματικό οικονομικό βοήθημα. Αντιθέτως οι πρόσφυγες που αποκαταστάθηκαν αγροτικά έλαβαν μέσω της ΕΑΠ ζώα, εργαλεία και καλλιεργητικά δάνεια.¹⁵⁸⁶

Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος ήδη από το ιδρυτικό του συνέδριο (Β' Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο), τον Μάρτιο του 1923 εύλογα έθεσε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος

¹⁵⁸⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877, Δ. Χατζηκυριαζής [νομαρχών διευθυντής Πέλλης] προς επί των Εσωτερικών Υπουργείων (Δ/σιν Διοικήσεως), Έδεσσα 16 Ιανουαρίου 1925. Πρβλ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση*, ό.π., σσ. 29-30. Επίσης, σε έκθεση της Χωροφυλακής Ηρακλείου σημειωνόταν ότι σε συλλαλητήριο παλαιμάχων πρωτοστάτησε ένας «δήθεν» παλαιός πολεμιστής, που όμως ήταν ανυπότακτος καθώς λόγω καταγωγής από την Κάσο και είχε δηλώσει στη στρατολογία ότι ήταν Ιταλός υπήκοος ώστε να αποφύγει τη επιστράτευση. ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Νομάρχης Ηρακλείου προς Πρωθυπουργό, Ηράκλειο, 3 Φεβρουαρίου 1925.

¹⁵⁸⁵ Η εξαίρεση αυτή ήταν απόλυτη τουλάχιστον έως τον Μάρτιο του 1926 όταν ο Θ. Πάγκαλος έδωσε τη δυνατότητα σε ανυπότακτους και λιποτάκτες να εξαγοράσουν το αδίκημά τους. Βλ. Κεφάλαιο Β.3.1.

¹⁵⁸⁶ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 172, 176. Για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων βλ. Kontogiorgi, ό.π., σσ. 73-162· Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σσ. 174-179.

του το αγροτικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, ζητούσε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος «καθ' όλον το Κράτος» μέσω «ολοκληρωτικής παραχωρήσεως των τσιφλικιών» στους συνεταιρισμούς των καλλιεργητών, οι οποίοι θεωρείτο ότι θα έπρεπε να ρυθμίζουν μόνοι τους τον τρόπο διανομής τους καθώς και την αποζημίωση των ιδιοκτητών. Επίσης, στο εκλογικό πρόγραμμα του κόμματος το 1923 πρωτεύων στόχος του ήταν ότι η γη έπρεπε να ανήκει αποκλειστικά στους καλλιεργητές της και τα τσιφλίκια να απαγορευτούν.¹⁵⁸⁷ Συγκεκριμένα για τους παλαιούς πολεμιστές, ο Χρυσός Ευελπίδης, σημαίνουν στέλεχος του κόμματος, σημείωνε ότι η αποκλειστική ενασχόληση της μεταρρύθμισης με τους κολήγους, παραγκώνιζε διάφορες κατηγορίες αγροτικών πληθυσμών μεταξύ των οποίων τους «εκ των συνεχών επιστρατεύσεων μη δυνηθέντων να καλλιεργήσωσιν αγροτών». Επί της ουσίας ζητούσε τη συνδρομή της Πολιτείας για το σύνολο των αγροτών της χώρας –όχι μόνον των ακτημόνων– μεταξύ των οποίων βρίσκονταν και αγρότες–παλαιοί πολεμιστές εν γένει.¹⁵⁸⁸ Εντούτοις, οι θέσεις του Αγροτικού Κόμματος αποτελούσαν σε γενικές γραμμές προτάσεις που είχαν ήδη δρομολογηθεί λόγω της πορείας που είχε λάβει η μεταρρύθμιση.¹⁵⁸⁹ Παράλληλα, τον Ιούνιο του 1924 το νεαρό κόμμα ήταν αντιμέτωπο με την πρώτη του διάσπαση, η οποία αντικατόπτριζε τα αντικρουόμενα συμφέροντα των αγροτών της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών.¹⁵⁹⁰ Αυτές οι εξελίξεις εύλογα δυσχέραιναν τη διείσδυση του κόμματος στους ακτήμονες έφεδρους.

Η ισχυρότερη προσπάθεια υπερκοντισμού της μεταρρύθμισης προερχόταν από το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ. Το κόμμα μολονότι δεν αναφερόταν ρητά στους παλαιούς πολεμιστές έως το 1924 είχε λάβει ποικίλες ριζοσπαστικές θέσεις για την αγροτική μεταρρύθμιση. Συγκεκριμένα, το ΣΕΚΕ(Κ) είχε υιοθετήσει στο Β' Συνεδριό του (Απρίλιος 1920) ως θέση για το αγροτικό την εθνικοποίηση της γης.¹⁵⁹¹ Ωστόσο, το γεγονός ότι με αυτή τη θέση το κόμμα είχε ταχθεί υπέρ της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο, δηλαδή υπέρ του σχηματισμού μεγάλων κολεκτιβιστικών κτημάτων απέτυχε να προσελκύσει αγροτικά

¹⁵⁸⁷ *Εμπρός*, 20/3/1923, «Δευτέρα ημέρα του Γεωργικού Συνεδρίου»· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1119· Spyridon G. Ploumidis, «Agrarian Politics in Interwar Greece: The Stillborn 'Peasant' Parties (1923–1936)», *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, τ. 9, 2012, σσ. 57–87, σ. 64.

¹⁵⁸⁸ Ευελπίδης, *ό.π.*, σσ. 31–32.

¹⁵⁸⁹ Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 54.

¹⁵⁹⁰ *Στο ίδιο*, σσ. 58–59.

¹⁵⁹¹ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 59.

στρώματα.¹⁵⁹² Μερικούς μήνες αργότερα στο προεκλογικό του πρόγραμμα το 1920 ζήτησε πιο συγκεκριμένα «την παραχώρηση στους χωρικούς όλων των τσιφλικιών αμέσως και χωρίς καμία αποζημίωση».¹⁵⁹³ Εν συνεχεία στο Εθνικό Συμβούλιο τον Μάιο 1923 υιοθέτησε τη θέση για «άμεση και άνευ ουδεμίας αποζημίωσης κατάληψης των τσιφλικιών και των μοναστηριακών κτημάτων υπό των κολλήγων».¹⁵⁹⁴

Η σημασία που δινόταν από το κόμμα στους αγροτικούς πληθυσμούς κάθε άλλο παρά τυχαία ήταν καθώς η στήριξή τους, πόσω μάλλον σε μία χώρα που αυτοί αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού, θεωρούνταν κρίσιμη σε μία ενδεχόμενη επανάσταση.¹⁵⁹⁵ Ως γνωστόν, στη Ρωσία αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους υιοθετήθηκε το «διάταγμα για τη γη» (8 Νοεμβρίου 1917), το οποίο έθετε τα νομικά θεμέλια για την απαλλοτρίωση (χωρίς αποζημίωση) και αναδιανομή της γης. Δεν είχε ξεκινήσει άλλωστε στη σοβιετική Ρωσία η κολλεκτιβοποίηση. Το διάταγμα που ήρθε ως απάντηση τις ήδη άναρχες ιδιωτικές πρωτοβουλίες κατάληψης και διανομής κτημάτων που πραγματοποιούνταν στη ρωσική ύπαιθρο από τα μέσα του 1917 στόχευε στην υποστήριξη του αγροτικού πληθυσμού.¹⁵⁹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο όπως αναγνώριζε ο ίδιος ο Πουλιόπουλος η οργανωτική εργασία στους χωρικούς είναι «το Α και το Ω της σημερινής μας αγροτικής δράσης για την μπολσεβίκικη θεμελίωση του εργατοαγροτικού

¹⁵⁹² Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 340, υπ. 52.

¹⁵⁹³ Στο ίδιο, σ. 134· Ploumidis, ό.π., σ. 63.

¹⁵⁹⁴ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 293. Πέραν της αγροτικής μεταρρύθμισης, στο Γ' Έκτακτο Συνέδριο του κόμματος, τον Δεκέμβριο του 1924, συζητήθηκε εκτενώς και η επιδίωξη του κόμματος για την εξάπλωσή του στον αγροτικό συνδικαλισμό. *Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σσ. 183-186.

¹⁵⁹⁵ Σε άρθρο στο *Ριζοσπάστη* σημειωνόταν χαρακτηριστικά ότι οι εργάτες των πόλεων «δεν μπορούν [να γκρεμίσουν τον καπιταλισμό] χωρίς τη θετική συνδρομή των αγροτών και μάλιστα στη χώρα μας όπου οι αγρότες αποτελούν τα δύο τρίτα του όλου πληθυσμού της χώρας». *Ριζοσπάστης*, 26/11/1924, «Οι αγροτικές ενώσεις και οι παλ. πολεμιστές».

¹⁵⁹⁶ Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σσ. 34-36.

συνασπισμού».¹⁵⁹⁷ Ιδιαίτερως δε όσον αφορά τους αγρότες–παλαιούς πολεμιστές, το κόμμα τους θεωρούσε ως το πλέον ριζοσπαστικό μέρος της αγροτιάς.¹⁵⁹⁸

Η επιδίωξη προσεταιρισμού των αγροτών από το ΚΚΕ δεν θα μπορούσε να μην απασχολήσει το πλέον δυναμικό κομμάτι του κόμματος, τους παλαιούς πολεμιστές και δη την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ. Στο Α΄ Συνέδριο ΠΠΘΣ του Μαΐου 1924 υιοθετήθηκαν πολυάριθμα σχετικά αιτήματα για τους αγρότες–παλαιμάχους με κυριότερα την απαλλοτρίωση όλων των μεγάλων αγροκτημάτων (ιδιωτικά, αυτοκαλλιεργούμενα, μοναστηριακά), τον ορισμό ως ελάχιστο γεωργικό κλήρο τα 200 στρέμματα με μέγιστη τιμή τις 30 δρχ./στρέμμα καθώς, την παροχή γεωργικών εργαλείων, λιπασμάτων κλπ. από το Κράτος καθώς και η άμεση παραχώρηση γεωργικού κλήρου στα θύματα πολέμου που ζούσαν σε αγροτικές περιοχές. Επίσης, ζητούσαν την άμεση διανομή των απαλλοτριθέντων κτημάτων στους ακτήμονες καθώς και τη συμμετοχή των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών στα συνεργία κατανομής και καταμέτρησης των κτημάτων.¹⁵⁹⁹

Τα αιτήματα της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ αφορούσαν ζητήματα που απασχολούσαν μεγάλο μέρος των ακτημόνων εφέδρων ανεξαρτήτως πολιτικής κατεύθυνσης. Η εξαίρεση από την απαλλοτρίωση των αυτοκαλλιεργούμενων, για την οποία διαμαρτυρούταν και ο Χρ. Ευελπίδης, αφορούσε κτήματα που καλλιεργούνταν με τη χρήση έμμισθων εργατών γης με «κατά μεθόδους επιστημονικάς», όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο νομοθετικός

¹⁵⁹⁷ Π. Σαρκάτος [Παντελής Πουλιόπουλος], «Μισός χρόνος», *Ριζοσπάστης*, 11/6/1925. Ωστόσο, όπως ομολογούταν σε άρθρο στο *Ριζοσπάστη*, «οι χωρικοί δεν αποτελούνε ομοιόμορφη μάζα». Από αυτούς το ΚΚΕ στόχευε στη στήριξη των ακτημόνων αγροτών των τσιφλικιών που είχαν «ψυχολογία εργατική» σε αντίθεση με τους μικροϊδιοκτήτες της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας που είχαν ψυχολογία «μικροαστική». Οι ακτήμονες είναι «οι φυσικοί σύμμαχοι» της εργατικής τάξης που έχει «τον ιστορικό ρόλο να γκρεμίσει την αστική τάξη». *Ριζοσπάστης*, 16/11/1924, «Η ψευτοαπαλλοτρίωση και οι αγρόται». Η διαφορετική τομή που αναφέρει ο *Ριζοσπάστης* είναι ουσιαστικά αυτή που έχει αναλύσει ο Γ. Μαυρογορδάτος, ο οποίος χωρίζει τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες σε δύο κοινωνικά στρώματα. Το πρώτο αυτό που έλαβε γεωργικό κλήρο από την αγροτική μεταρρύθμιση τη δεκαετία του 1870 και βρισκόταν στην Παλαιά Ελλάδα (το ονομάζει «μικροκτηματίες» ή «γεωργοκτηματίες»). Αυτό όφειλε την ύπαρξή του στο Στέμμα και στην «κρατικοδίαιτη αστική τάξη» του 19ου αιώνα και το οποίο ήταν πολιτικά πιστό σε αυτούς. Από την άλλη μεριά όσοι έλαβαν γη από την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 αποτελούσαν ένα στρώμα μικροϊδιοκτητών («χωρικοί») που όφειλε την ύπαρξή του στο βενιζελισμό και την Αβασίλευτη Δημοκρατία και για αυτό τους στήριζε. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, ό.π.*, σσ. 372-373.

¹⁵⁹⁸ Σε άρθρο στο *Ριζοσπάστη* σημειωνόταν ότι «οι αγρότες έφεδροι βρίσκονται σήμερα στην αριστερά του αγώνος των αγροτών και είναι ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των εργατών των πόλεων και των χωρικών της υπαίθρου». Η εφαρμογή αυτού του συνδετικού κρίκου ήταν οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών που «φέρνανε σε επικοινωνία την πόλη με τα χωριά, πάντα ήτανε οι φορείς του αγώνος των εργατών στα χωριά και του αγώνος των αγροτών στην πόλη». *Ριζοσπάστης*, 26/11/1924, «Οι αγροτικές ενώσεις και οι πολεμιστές».

¹⁵⁹⁹ Ορφανός, *ό.π.*, σσ. 82-84. Μετά την απαλλοτρίωση σε πρώτη φάση τα κτήματα περνούσαν στην κυριότητα του ελληνικού Δημοσίου. Κατόπιν, οι ακτήμονες καλλιεργητές έπρεπε να συγκροτήσουν έναν γεωργικό συνεταιρισμό, μέσω του οποίου θα γινόταν η διανομή. Αναλυτικά βλ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα, ό.π.*, σσ. 166-169.

ορισμός τους.¹⁶⁰⁰ Ο ορισμός των αυτοκαλλιέργητων ήταν ασαφής, γεγονός που διέυρνε τον χαρακτηρισμό ενός τσιφλικιού ως τέτοιου. Το αίτημα αυτό ήταν διάχυτο όχι μόνο στις κομμουνιστικές κατεύθυνσης παλαιοπολεμικές ενώσεις, αλλά και σε οργανώσεις παλαιμάχων εν γένει (πρβλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1)

Όσον αφορά τα μοναστηριακά κτήματα, η απαλλοτρίωσή τους αποτελούσε ένα αίτημα πολυάριθμων οργανώσεων παλαιμάχων, και πάλι ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης.¹⁶⁰¹ Η προτίμηση σε αυτά τα κτήματα οφειλόταν στο το γεγονός ότι σε αυτά δεν εμπλέκονταν οι πρόσφυγες (όπως στα πρώην μουσουλμανικά κτήματα),¹⁶⁰² αλλά δεν προβαλλόταν και ιδιαίτερη αντίσταση, όπως στα τσιφλίκια και τις εξαιρέσεις των αυτοκαλλιεργούμενων. Η βενιζελικής κατεύθυνσης Ένωση Εφέδρων Λέσβου (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2) ζητούσε τη διετία 1923–24, τα μοναστηριακά κτήματα να διανεμηθούν σε ακτήμονες εφέδρους, καθώς και όσα βρίσκονταν σε πευκόφυτες περιοχές να μετατραπούν σε σανατόρια.¹⁶⁰³ Ο επίσης φιλοβενιζελικός *Εφεδρικός Αγώνας* (Χανίων) ζητούσε, την ίδια περίοδο, να παραχωρηθεί γεωργική γη στην «τάξη» που «μόνη αυτή υπέφερε, εθυσιάστη και κατεστράφη οικονομικώς, συνεπεία της δεκαετούς πολεμικής ανεμοζάλης». Η γη θα μπορούσε να προέλθει μεταξύ άλλων από τις μοναστηριακές εκτάσεις, για τις οποίες τόνιζε ότι «εις τον αιώνα τον οποίον ζώμεν είναι εντροπή να νέμονται 10-20 καλοθρεμμένοι καλόγηροι αφάνταστους περιουσίας, που ημπορούν να θρέψουν χιλιάδας ανθρωπίνων υπάρξεων». ¹⁶⁰⁴ Στο Α΄ Τοπικό Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου, η οποία βρισκόταν υπό κομμουνιστική διοίκηση, ψηφίστηκε επίσης ως αίτημα των παλαιμάχων η άμεση απαλλοτρίωση των μοναστηριακών.¹⁶⁰⁵

¹⁶⁰⁰ Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του από 15 Φεβρουαρίου 1923 Ν. διατάγματος» (6/6/1923), ΦΕΚ Α΄/151/7-6-1923· Ν.Δ. «Περί αυτοκαλλιεργειών» (7/6/1923), ΦΕΚ Α΄/152/8-7-1923· Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 32· Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, *ό.π.*, σ. 153.

¹⁶⁰¹ Το ζήτημα είχε συζητηθεί στο Α΄ Αγροτικό Συνέδριο του Ιανουαρίου του 1922. *Εμπρός*, 15/1/1922, «Το πρώτον παναγροτικόν συνέδριον». Βλ. παρόμοια αξίωση σε *Ριζοσπάστης*, 21/5/1922, «Τα μοναστηριακά». Το αίτημα αυτό επανήλθε στο Γ΄ Αγροτικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Μάιο του 1924 από τους αντιπροσώπους Κρήτης, Αμοργού, Πάρου και Μυκόνου. *Εμπρός*, 1/6/1924, «Αι αξιώσεις της εργατικής τάξεως»· *Δημοκρατία*, 24/5/1924, «Η χθεσινή δευτέρα συνεδρίασις»· *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 6/6/1924, «Από το αγροτικό συνέδριο. Τα μοναστηριακά κτήματα»· 7/6/1924 «Αι αποφάσεις του συνεδρίου»· *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 14/6/1924, «Τα μοναστηριακά». Πρβλ. Κεφάλαιο Β.2.2.

¹⁶⁰² *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 6/5/1924, «Οι αχτήμονες έφεδροι».

¹⁶⁰³ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 27/11/1923, «Τα κυριώτερα αιτήματα», 6/5/1924, «Οι αχτήμονες έφεδροι».

¹⁶⁰⁴ Εν συνεχεία ανέφερε ότι «είναι εξωφρενικόν να βλέπη κανείς απέραντους ελαιώνας, αμπέλια, χωράφια, χειμαδιά, που καλλιεργούμενα θα φέρουν πολλά κέρδη, και εις το Κράτος και εις την κοινωνίαν εν γένει να νέμονται 10 άτομα, ενώ χιλιάδες έφεδρων Χριστιανών, καταστρεφέντες χάριν της Πατρίδος, ευρύσκονται άνευ εργασίας πεινώντες και γυμνητεύοντες, ενώ των δέκα αι κοιλίσαι καθημερινώς μεγαλώνουν εκ της καλοζωίας». *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 26/5/1924, «Αγροτική εγκατάστασις των εφέδρων».

¹⁶⁰⁵ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 31/8/1924, «Δώστε τα μοναστηριακά γρήγορα».

Μπορεί να μην υπάρχουν γενικά στοιχεία για το κατά πόσο η αξίωση αυτή προσέλλκυσε παλαιμάχους στις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις, στην Κρήτη, σύμφωνα με τον διοικητή της Χωροφυλακής Χανίων, η απαλλοτρίωση των μοναστηριακών κτημάτων ήταν το κυριότερο δέλεαρ για την ένταξή των παλαιμάχων στις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις.¹⁶⁰⁶ Πάντως, πέρα από τις νομοθετικές διατάξεις που διασφάλιζαν το αναπαλλοτρίωτο των μοναστηριακών κτημάτων, η Εκκλησία της Ελλάδος, ανεξαρτήτως των πολιτικών φρονημάτων του προκαθημένου της,¹⁶⁰⁷ εναντιώθηκε δυναμικά σε οποιαδήποτε πρόβλεψη για συμπερίληψη των μοναστηριακών και εκκλησιαστικών γαιών στην αγροτική μεταρρύθμιση.¹⁶⁰⁸ Παρόμοια στάση κράτησε και η Εκκλησία της Κρήτης, όπου όμως τελικώς απαλλοτρίώθηκε μέρος των μοναστηριακών κτημάτων (βλ. παρακάτω).¹⁶⁰⁹

Πέρα από τα αιτήματα για την απαλλοτρίωση των αυτοκαλλιέργητων και των μοναστηριακών, τα οποία ήταν συνήθη σε παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις της περιόδου ανεξαρτήτως πολιτικής κατεύθυνσης, η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ έθετε και ένα πρωτοφανές αίτημα ως προς το αγροτικό. Συγκεκριμένα, μεταξύ των θέσεων της για το αγροτικό υπήρχε η αξίωση λάβουν κλήρο «κι εκείνοι οι παλαιοί πολεμιστές που αποκλεισθήκανε για τον ένα ή τον άλλο λόγο».¹⁶¹⁰ Η σημαντικότερη κατηγορία ακτημόνων που εξαιρούταν από τη μεταρρύθμιση, αναφερόμενη μάλιστα ως πρώτη στο σχετικό διάταγμα, ήταν οι λιποτάκτες και οι ανυπότακτοι. Οι υπόλοιπες κατηγορίες ήταν οι καταδικασμένοι για ληστεία ή ζωκλοπή, όσοι οι γονείς τους έχουν επαρκή γεωργικές εκτάσεις για να τους αποκαταστήσουν καθώς και όσοι πούλησαν παρανόμως εκτάσεις που έλαβαν από τους παλαιότερους αγροτικούς νόμους.¹⁶¹¹ Με αυτή την αξίωση η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ και οι συνδεόμενες με αυτή τοπικές παλαιοπολεμιστικές ενώσεις απευθυνόντουσαν στους λιποτάκτες και τους ανυπότακτους ακτήμονες, οι οποίοι επιζητούσαν προφανώς να επωφεληθούν της μεταρρύθμισης. Η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ αποτέλεσε με αυτή τη στάση τη μοναδική μεσοπολεμική παλαιοπολεμιστική οργάνωση που εξέφραζε μέσω των επίσημων

¹⁶⁰⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Ν. Πλατής [συνταγματάρχης, Ανώτερος Διοικητής Χωροφυλακής Κρήτης] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Χανιά, 31 Ιανουαρίου 1925, «Περί κομμουνιστικής κινήσεως εν τη Νήσω Κρήτη κατά το λήξαν έτος 1924».

¹⁶⁰⁷ Δηλαδή είτε επικεφαλής της ήταν ο «αντιβενιζελικός» Θεόκλητος Α΄ (1920–22) είτε ο «βενιζελικός» Χρυσόστομος Α΄ (1923–38).

¹⁶⁰⁸ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 154.

¹⁶⁰⁹ Δημανόπουλος, ό.π., σ. 179. Πρβλ. *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 19/6/1924, «Οι έφεδροι και τα μουσουλμανικά».

¹⁶¹⁰ Ορφανός, ό.π., σ. 82.

¹⁶¹¹ Άρθρο 4 του Ν.Δ. «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών (15/2/1923), ΦΕΚ Α΄/37/5-3-1923.

θέσεων της τους λιποτάκτες παλαιούς πολεμιστές καθώς και τους ανυπότακτους. Με αυτό τον τρόπο επεδίωκε την προσέλευση εν τοις πράγμασι σε αυτήν μίας παραγκωνισμένης, τόσο από το Κράτος όσο και από τον υπόλοιπο παλαιοπολεμιστικό κόσμο, μερίδας των παλαιμάχων.

Μολονότι δεν έχουμε πληροφορίες για το κατά πόσο μία τέτοια αξίωση προσέλευσε παλαιμάχους, η μοναδικότητα της (καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο) μπορεί να ερμηνεύσει σε κάποιο βαθμό τη σημαντική συμμετοχή παλαιμάχων στο παλαιοπολεμιστικό κίνημα της περιόδου 1922–25. Ένα ακόμα στοιχείο που συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση είναι ότι σε αιτήματα, υπομνήματα, ψηφίσματα της Ομοσπονδίας καθώς και άλλων υπό κομμουνιστική κατεύθυνση ενώσεων δεν παρουσιάζουν ως διαπιστευτήρια των αξιώσεών τους τις πολεμικές τους υπηρεσίες. Η ιδιαιτερότητα αυτή είναι μοναδική για μία ανώτατη οργάνωση παλαιών πολεμιστών καθώς και ένα παλαιοπολεμιστικό συνέδριο. Όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1925–1940 οι διεκδικήσεις των παλαιών πολεμιστών γινόντουσαν στο όνομα των «εθνικών υπηρεσιών» τους προς την πατρίδα (βλ. Κεφάλαια Β.3.2, Β.4.2, Μέρος Γ').

Οι θέσεις της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, οι οποίες ξεπερνούσαν σε επαναστατικότητα την εν εξελίξει αγροτική μεταρρύθμιση, αποτελούσαν σημαντικό θέλγητρο για τους ακτήμονες παλαιμάχους. Πέρα από όσους αποκλείονταν από την μεταρρύθμιση, οι επαγγελίες αυτές προσέλκυαν και όσους ακτήμονες καθυστέρουσαν να λάβουν κλήρο εξαιτίας τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Η συμπόρευση μίας σημαντικής μερίδας παλαιών πολεμιστών με το αγροτικό κίνημα κορυφώθηκε με τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισαν αυτοί στις μαζικές αγροτικές κινητοποιήσεις του 1925 που παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω.

Στο δεύτερο μισό του 1924 η κομμουνιστική επιρροή στο θεσσαλικό κάμπο παρουσιαζόταν αρκετά σημαντική στις εκθέσεις της Χωροφυλακής. Οι παλαιοπολεμιστικές ενώσεις Λάρισας, Καρδίτσας, Τυρνάβου και Καζακλάρ αποτελούνταν κυρίως από κομμουνιστές καθώς «και από διάφορα άλλα άτομα παραπλανηθέντα έτοιμα ν' αποσκηρτίσωσιν εκ των Συλλόγων τούτων ευθύς ως λάβη μέτρα η Πολιτεία εναντίον των Κομμουνιστικών οργανώσεων», ενώ τονιζόταν ότι «οι Σύνδεσμοι Παλαιών Πολεμιστών απέβαλον το προσωπίον αυτών και κατ' ουσίαν μεταβλήθησαν εις Κομμουνιστικούς τοιούτους». Στα Τρίκαλα και στην Καλαμπάκα επικρατούσε παρόμοια κατάσταση. Τον Αύγουστο του 1924, σύμφωνα με τον διοικητή της Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Καλαμπάκας, «οι ενταύθα πα-

λαιοί πολεμισταί μεταβληθέντες εις Κομμουνιστάς και αποτελέσαντες τμήμα εξαρτώμενον εκ του εν Τρικάλους Συλλόγου Κομμουνιστών κινούνται πυρετωδώς». Μέσω των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων προσπαθούσαν, σύμφωνα με τον διοικητή της Χωροφυλακής Λαρίσης, να διεισδύσουν οι κομμουνιστές στους αγροτικούς πληθυσμούς υπόσχοντας τους «όλα τα αγαθά της Εδεμ εν επιτυχία του Κομμουνισμού» (γη, φοροπαλλαγές, παύση στρατολογίας γεωργών).¹⁶¹² Η επιρροή αυτή δεν περιοριζόταν μόνο στη Θεσσαλία, σύμφωνα με το διοικητή της Χωροφυλακής Νάουσας «η διανομή γαιών και γεωργικών εργαλείων εις τους ακτήμονας γεωργούς» ήταν η μοναδική «Κρατική υποστήριξις ήτις θέλη αποσπάσει τούτους» από τον κομμουνισμό τον οποίο «ευρίσκουν ως σάνίδα σωτηρίας» και για αυτό εντάσσονταν στην τοπική παλαιοπολεμιστική ένωση.¹⁶¹³

Στις αρχές του 1925 παρατηρείτο αυξημένη κομμουνιστική κινητικότητα στη Βοιωτία και τη Θεσσαλία, όπου κατά τον *Ριζοσπάστη* «οι αγρόται και οι παλαιοί πολεμισταί [...] ανέλαβον να λύσουν μόνοι των το ζήτημα της απαλλοτριώσεως». ¹⁶¹⁴ Στις αρχές Ιανουαρίου ακτήμονες με πρωτοβουλία της τοπικής Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών κατέλαβαν κτήματα της Ιεράς Μονής Οσίου Σεραφείμ Δομβού στο Στεβένικο Βοιωτίας και τις

¹⁶¹² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Λαρίσης προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Λάρισα, 3 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών μηνός Ιουλίου ε.ε.» Σ. Αλεξάκης [μοίραρχος, Διοικητής της Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Καλαμπάκας] προς Νομάρχη Τρικάλων, Καλαμπάκα, 5 Αυγούστου 1924, «Περί της κινήσεως των Παλαιών Πολεμιστών και Κομμουνιστών» Διοίκηση Χωροφυλακής Λαρίσης προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Λάρισα, 12[.] Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών πρώτου δεκαπενθημέρου μηνός Αυγούστου 1924» φ. 739(β), Πανόπουλος [νομάρχης Τρικάλων] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνσιν Δημ. Ασφαλείας, Τρίκαλα, 6 Δεκεμβρίου 1924 φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Λαρίσης προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Λάρισα, 28 Δεκεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών δευτέρου δεκαημέρου Δεκεμβρίου 1924» 12 Ιανουαρίου 1925 «Δελτίο πληροφοριών πρώτου δεκαήμερου Ιανουαρίου». Στο Α' Μικτό Πανθεσσαλικό Συνέδριο Καπνεργατών-Καπνοπαραγωγών, που πραγματοποιήθηκε στην Καρδίτσα στις 3 Δεκεμβρίου 1924, οι περισσότεροι συμμετέχοντες ανήκαν σε κομμουνιστικούς συλλόγους καθώς και σε παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις. Ο διοικητής της Χωροφυλακής Καρδίτσας στην έκθεσή του τόνιζε μάλιστα ότι «δέον επειγόντως να ληφθή πρόνοια προς διαφώτισιν του αγροτικού πληθυσμού ίνα μη εμπέση εις την λίαν εντέχνως στηθείσαν αυτώ παγίδα υπό των κομμουνιστών». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Σκαμπαδόνης [μοίραρχος, διοικητής Υποδιοικήσεως Χωροφυλακής Καρδίτσας] προς Νομαρχία Τρικάλων, Καρδίτσα, 1 Δεκεμβρίου 1924, «Περί του συγκροτηθέντος Συνεδρίου Καπνεργατών και καπνεργατών» Πανόπουλος [νομάρχης Τρικάλων] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τρίκαλα, 6 Δεκεμβρίου 1924. Στο Καζακλάρ υπήρχε ήδη από το 1922 ισχυρός Κομμουνιστικός Όμιλος, ο οποίος εκπροσωπήθηκε μάλιστα αυτόνομα στο έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ) τον Οκτώβριο του 1922 (με αντιπρόσωπο τον Πασιά Γιατσόπουλο). Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 264.

¹⁶¹³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Ι. Γιαλούντας [υπομοίραρχος, τμήμα Ναούσης] προς Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Βέροιας, Βέροια, 4 Ιουλίου 1924.

¹⁶¹⁴ *Ριζοσπάστης*, 20/1/1925, «Οι αγρόται και οι παλαιοί πολεμισταί ανέλαβον να λύσουν μόνοι των το ζήτημα της απαλλοτριώσεως».

επόμενες ημέρες οι ακτήμονες της Σκριπούς Ορχομενού κατέλαβαν το μοναστηριακό κτήμα Τσαμάλι, ενέργειες που χαϊρέτησαν τόσο η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ όσο και το ΚΚΕ.¹⁶¹⁵

Στην ανακοίνωσή του μάλιστα το ΚΚΕ ισχυριζόταν ότι το αγροτικό ζήτημα ήταν «αδύνατο» να επιλυθεί με «τα μέσα τα χρησιμοποιούμενα εκάστοτε υπό των αστικών κομμάτων (ψευδοαπαλλοτριώσεις, αντιαγροτικοί νόμοι κλπ.)» και τόνιζε για τα γεγονότα της Βοιωτίας ότι «επανειλημμένως οι αγρόται εξήτησαν την διανομήν των μοναστηριακών κτημάτων και τσιφλικιών» ενώ «εκατοντάκις η Ομοσπονδία παλαιών πολεμιστών εξήτησε την άμεσον λύσιν του ζητήματος των μοναστηριακών».¹⁶¹⁶ Σε απόφαση της εκτελεστικής επιτροπής του κόμματος (26 Ιανουαρίου 1925) για τα γεγονότα υποστηριζόταν ότι «η οργανωμένη κατάληψη των αγροκτημάτων γενικά από μέρους των φτωχών και ακτημόνων αγροτών είναι ο μόνος τρόπος να αποκτήσουν οριστικά γη», απευθύνοντας ταυτόχρονα το κάλεσμα: «Όλοι οι ακτήμονες χωρικοί πρέπει γι' αυτό να ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο».¹⁶¹⁷ Η κατάληψη συνεχίστηκε για περισσότερο από δέκα ημέρες και σύμφωνα με ανακοίνωση της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Στεβένικου μόνο εξαιτίας των ισχυρών βροχοπτώσεων δεν πραγματοποιήθηκαν περισσότερες καταλήψεις.¹⁶¹⁸ Οι ενέργειες αυτές φανέρωναν ότι το ζήτημα των μοναστηριακών ήταν εκρηκτικό και ωθούσε τους παλαιμάχους σε έκνομες ενέργειες όπως οι καταλήψεις κτημάτων.¹⁶¹⁹

¹⁶¹⁵ *Ριζοσπάστης*, 7/1/1925, «Η κατάληψις των μοναστηριακών κτημάτων»· «Το Κομμουνιστικό Κόμμα μαζί σας»· 14/1/1925, «Η κατάληψις των μοναστηριακών κτημάτων». Το Στεβένικο μετονομάστηκε το 1940 σε Αγία Τριάδα (βρίσκεται 20 χλμ. βορείως της Μονής Δομβούς). Το χωριό Τσαμάλι Βοιωτίας το 1955 μετονομάστηκε σε Διόνυσο (βρίσκεται 4 χλμ. βορειοδυτικά του Ορχομενού, όπου βρίσκεται η Παναγία η Σκριπού). pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/170887, pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/169943, πρόσβαση 25/10/2016.

¹⁶¹⁶ Το ΚΚΕ «ως κόμμα της εργατικής τάξεως και των φτωχών χωρικών, τάσσεται άνευ ουδεμίας επιφυλάξεως με το μέρος των αγροτών της Βοιωτίας και Θεσσαλίας. [...] η λύσις της ομαδικής κατάληψεως είναι δικαιοτάτη και η επιβαλομένη, οι δε καταλαβόντες πτωχοί αγρόται έχουν το δικαίωμα να κρατήσουν και να υπερασπίσουν τα κτήματα, άτινα επί τόσους χρόνους επότισαν με τον ιδρώτα των». «Ανακοινωθέν της Εκτελεστικής Επιτροπής» (22/1/1925), Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, τ. Β', σσ. 22-23.

¹⁶¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 32-34.

¹⁶¹⁸ *Ριζοσπάστης*, 18/1/1925, «Η δύναμη των Παλ. Πολεμιστών Στεβένικου». Τις επόμενες ημέρες η αστυνομία προέβη σε συλλήψεις, μεταξύ άλλων και του Διονύση Πυλιώτη, αντιπροσώπου της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, ο οποίος απελευθερώθηκε λίγες ώρες αργότερα και ενώ είχε πραγματοποιηθεί παλαιοπολεμικό συλλαλητήριο κατά της σύλληψής του. *Ελεύθερον Βήμα*, 21/1/1925, «Αναρχικά κρούσματα εν Λεβαδειά»· *Ριζοσπάστης*, 21/1/1925, «Οι ηρωϊκοί αγώνες εργατών, αγροτών και Π. Πολεμιστών»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 21/1/1925, «Οι κομμουνισταί και παλαιοί πολεμισταί επωφεληθέντες της ελλείψεως δυνάμεως χωροφυλακής εδημοιούργησαν σκηνάς εν Λεβαδειά»· Seferiades, *ό.π.*, σ. 311.

¹⁶¹⁹ Οι επτά συλληφθέντες οδηγήθηκαν σε στρατοδικείο τον Μάιο του 1925, ενώ δύο δικάστηκαν ερήμην (μεταξύ των οποίων και ο Δ. Πυλιώτης). Αυτοί δικάστηκαν από το Α' Διαρκές Στρατοδικείο «ως υπαίτιοι ότι εν Λεβαδεία την 12 Ιανουαρίου 1925 εστασίασαν», ενώ το κατηγορητήριο συμπληρωνόταν από τα αδικήματα της συνάθροισης χωρίς την αναγκαία άδεια και της αντίστασης κατά των αστυνομικών δυνάμεων. Τελικώς το στρατοδικείο αποφάσισε να συνεχιστεί η δίκη «εντός 40 ημερών», χωρίς ωστόσο και πάλι να ολοκληρώνεται. *Ριζοσπάστης*, 13-14/5/1925, «Οι παλαιοί πολεμισταί Λεβαδειάς προ του στρατοδικείου».

Μετά τη Βοιωτία η σπίθα των καταλήψεων μεταδόθηκε στο θεσσαλικό κάμπο. Ήδη από τις 24 Δεκεμβρίου 1924 κυκλοφόρησαν στη Λάρισα προκηρύξεις που καλούσαν τους κομμουνιστές «να οπλισθώσι και να είναι έτοιμοι προς δράσιν, ίνα δυνηθώσιν και εγκαθιδρύσουν εργατοαγροτικήν κυβέρνησιν».¹⁶²⁰ Ο Θωμάς Αποστολίδης, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, περιόδευσε στα μέσα Ιανουαρίου σε Τρίκαλα, Λάρισα, Καρδίτσα και Βόλο «επι τω αντικειμενικώ σκοπώ όπως εξεγείρη τους εργάτας και λοιπούς εκεί Κομμουνιστάς εις απεργίαν, δημιουργίαν ταραχών». Επίσης, στις 19, 20 και 27 Ιανουαρίου 1925 κομμουνιστές περιόδευσαν στα χωριά Καζακλάρ και Τατάρ Τυρνάβου και στη συνοικία της Λάρισας Σουφλάρια «εσπείραντες ζιζάνια μεταξύ των αγροτών» και «παρώτρυναν αυτούς εις αυθαίρετον κατάληψιν διαφόρων μη εισέτι απαλλοτριωθέντων αγροκτημάτων».¹⁶²¹ Στις 25 Ιανουαρίου στην Αγιά και το Μέγα Κεσερλή «οι εκεί Παλ. Πολεμισταί και Κομμουνισταί συγκεντρώθησαν αυθορμήτων και άνευ [...] αδείας [...] προς διέγερσιν των εκεί αγροτών και παράτρυνσιν αυτών εις νέας αυθαιρεσίας».¹⁶²² Τις ίδιες ημέρες ο απότακτος υπομοίραρχος Κολλλάκος «αναχώρησεν [...] εις άγνωστον επαρχίαν προς ενίσχυσιν και διοργάνωσιν Κομμουνιστικών ταραχών».¹⁶²³

Παράλληλα, το Ειδικό Απόσπασμα Ασφάλειας είχε πληροφορίες για γενικευμένες κομμουνιστικές κινητοποιήσεις, στις οποίες θα πρωτοστατούσαν οι παλαιοί πολεμιστές. Σύμφωνα με αυτές τις πληροφορίες, είχαν αφιχθεί από τη Ρωσία και από τη Βουλγαρία σύνδεσμοι προσκομίζοντας εντολές και (οκτασέλιδο) «σχέδιον επαναστάσεως», το οποίο απεστάλη με απόλυτη εχεμύθεια στις κατά τόπους κομμουνιστικές οργανώσεις. Ως ημέρα έναρξης του σχεδίου είχε αρχικά οριστεί η 11η Ιανουαρίου 1925, ωστόσο, λόγω διαφωνίας του Δημήτριου Στρατή, γενικού γραμματέα της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Σιδηροδρομικών, αυτή μετατέθηκε για τις 21 ή 22 Ιανουαρίου. Το σχέδιο προέβλεπε ότι

¹⁶²⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Λαρίσσης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Λάρισα, 28 Δεκεμβρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών δεύτερου δεκαημέρου Δεκεμβρίου 1924».

¹⁶²¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Αστυνομία Πόλεως Πειραιώς προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς [:] Φεβρουαρίου 1925. Το Καζακλάρ μετονομάστηκε το 1928 σε Αμπελώνια Τυρνάβου, το Τατάρ είχε μετονομαστεί σε Φάλαννα Τυρνάβου ήδη από το 1916 και το Σουφλάρι (ή Σουφλάρ Τοϊβασί) μετονομάστηκε το 1957 σε Χειμαδιό Λάρισας. pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/170895, pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/170972, pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/171479, πρόσβαση 25/10/2016.

¹⁶²² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Λαρίσσης προς Πολιτικό Γραφείο του Προέδρου της Κυβερνήσεως, Λάρισα, 1 Φεβρουαρίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών δεύτερου δεκαπενθημέρου μηνός Ιανουαρίου 1925». Στην Αγιά υπήρχε μία δυναμική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών, η οποία μάλιστα είχε πραγματοποιήσει το 1924 μνημόσυνο για τον Λένιν. Λεφούσης, ό.π., σ. 243. Το Μέγα Κεσερλή μετονομάστηκε σε Συκούριο το 1927, <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/170242>, πρόσβαση 9/6/2019.

¹⁶²³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), «Πληροφορίες ειδικής ασφάλειας», 27 Ιανουαρίου 1925.

«έπρεπε εις τας Επαρχίας να δημιουργηθούν υπό των Παλαιών Πολεμιστών ταραχαί αλληλέλληλοι και να κατωρθωθή η εξέγερσις των ακτημόνων εργατών και αγροτών». Στόχοι των ταραχών ήταν, α') «η δημιουργία παρά τοις χωρικοίς εντυπώσεων ότι ο κομμουνισμός είναι “δύναμις” [και] ότι η θέσις της Κυβερνήσεως είναι επισφαλής», β') «η δημιουργία παρά τοις αστοίς εντυπώσεως ότι η οικονομική και κοινωνική αυτών θέσις κλονίζεται σοβαρώς», και γ') «η κατανομή των Κυβερνητικών δυνάμεων εις διαφόρους Επαρχίας ούτως ώστε εξασθενούσης της στρατιωτικής δυνάμεως της Πρωτευούσης να καταλάβωσι μέχρι της 5ης Φεβρουαρίου τας Αρχάς». Τέλος, μεταφερόταν η πληροφορία ότι «δεν είναι μόνο το κίνημα της Λειβαδιάς θα γίνουν και άλλα κινήματα». ¹⁶²⁴ Μάλιστα οι πληροφορίες είχαν διαρρεύσει στον Τύπο της εποχής. ¹⁶²⁵ Οι πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνονταν και από τον βρετανό πρέσβη, ο οποίος σε έκθεσή του προς το Foreign Office ανέφερε πληροφορίες της ελληνικής κυβέρνησης για προετοιμασία ενός συντονισμένου κομμουνιστικού κινήματος καθώς και την άφιξη ενός μπολσεβίκου πράκτορα με το κωδικό όνομα «Erpstein» στην Αθήνα την 21η Δεκεμβρίου 1924, του οποίου τα ίχνη όμως χάθηκαν μετά την άφισή του. ¹⁶²⁶

Οι προαναφερθείσες πληροφορίες, που ελήφθησαν από το πρωθυπουργικό γραφείο την 31η Ιανουαρίου, μπορεί να φαντάζουν εκ πρώτης όψεως υπερβολικές, εντούτοις, δεν απείχαν ιδιαιτέρως από τα γεγονότα που ακολούθησαν. Μέχρι τις 20 Ιανουαρίου 1925 είχαν πραγματοποιηθεί καταλήψεις των θεσσαλικών τσιφλικιών Καζακλάρ, Τατάρ, Γιαννούλη, Κιόσκι και Καρατσόλι. ¹⁶²⁷ Την 31η Ιανουαρίου 1925 μέλη της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Καστρακίου κατέλαβαν μοναστηριακά κτήματα των Μονών Μετεώρων (στη θέση Ροξόρη) σε συνεννόηση, σύμφωνα με τον υποδιοικητή χωροφυλακής

¹⁶²⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Ε. Κατσιγιαννάκης [Γενικός Διευθυντής Υπουργείου Εσωτερικών] προς Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Αθήνα 27 Ιανουαρίου 1925, επισυναπτόμενο δελτίο «Πληροφορίες Ειδικής Ασφάλειας», 27 Ιανουαρίου 1925. Βλ. επίσης τις πληροφορίες που υπήρχαν στις αρχές Φεβρουαρίου 1925 για άτομο εξ Αθηνών που μετέβη στο Άργος για να προπαγανδίσει τους «εξέγερσιν κομμουνιστών παλαιών πολεμιστών και αγροτών». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Ζαμπεθάκης [Διοικητής Χωροφυλακής Άργους] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αρχηγείο Χωροφυλακής, Ναύπλιο, 7 Φεβρουαρίου 1925.

¹⁶²⁵ *Εστία*, 24/1/1925, «Οι κομμουνισταί ητοιμαζον “κρούσιν”».

¹⁶²⁶ ΤΝΑ/FO-371-9891, Cheetham προς Chamberlain, Αθήνα, 24 Δεκεμβρίου 1924. Τις ίδιες ημέρες υπήρχαν πληροφορίες «ότι εκ Μόσχας αφίχθησαν Έλληνες μέλη του εκεί κομμουνιστικού κόμματος και διεσπάσσαν εις την Μακεδονίαν». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), «Ταγματάρχης διοικητής» [δυσανάγνωστο όνομα] προς Πολιτικόν Γραφείον του Πρωθυπουργού, [Αθήνα], 31 Δεκεμβρίου 1924, «Δελτίο πληροφοριών Δεκ. 1924».

¹⁶²⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/1/1925, «Απόπειρα ταραχών υπό των κομμουνιστών εις Λάρισσαν»· *Ριζοσπάστης*, 21/1/1925, «Πανθεσσαλικός συναγερμός των αγροτών». Το Κιόσκι το 1957 μετονομάστηκε σε Χλόη και σήμερα είναι συνοικία του Δήμου Λάρισας, ενώ το Καρατσόλι μετονομάστηκε το 1927 σε Αργυροπούλι Τυρνάβου. pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/169537, pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/171922, πρόσβαση 25/10/2016.

Καλαμπάκας, με τα Εργατικά Κέντρα Αθηνών, Τρικάλων, Καρδίτσας καθώς και με την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ. Στην περιοχή στάλθηκε δύναμη της Χωροφυλακής 15 ανδρών, ωστόσο, οι 500 περίπου Καστρακινοί δεν δέχθηκαν να υποχωρήσουν και «δια ροπάλων και πελέκων αντέστησαν μη υπακούσαντες ουδόλως εις τας εκδοθείσας αυτούς διαταγάς». Την επομένη έφτασαν στο Καστράκι ο αντιστασιαγγελέας με 10 άνδρες της Χωροφυλακής και 10 οπλίτες πεζικού από τα Τρίκαλα. Προσωρινά έληξε η κατάληψη ωστόσο την επομένη «οι Καστρικινοί υποκινούμενοι [...] υπό των Π. Πολεμιστών παρά την δοθείσαν υπόσχεσιν [...] επανέλαβον την αυθαίρετον κατάληψιν διεκδικουμένων αγροκτημάτων Μετεώρων». Ωστόσο, μετά την άφιξη επιπρόσθετης στρατιωτικής δύναμης και του εισαγγελέα εκπρόσωπος των καταληψιών υποσχέθηκε το τέλος της κατάληψης και ομολόγησε «ότι εξαπατήθησαν παρά των Κομμουνιστών [...] και οίτινες δια βοής απεδοκίμασαν τας ενεργείας του Συλλόγου Π. Πολεμιστών ως παρεκλίναντα του πραγματικού προορισμού του».¹⁶²⁸

Μετά τις εξελίξεις στο Καστράκι η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Τρικάλων με την υποστήριξη του Εργατικού Κέντρου της πόλης προανήγγειλε εκδήλωση αλληλεγγύης για τους καστρακιώτες συναδέλφους της τη Δευτέρα 2 Φεβρουαρίου 1925. Στη διοργάνωση συμμετείχε και η τοπική οργάνωση του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στις προκηρύξεις που διανεμήθηκαν στη συγκέντρωση κυριαρχούσαν τα αντιπολεμικά συνθήματα που παρέπεμπαν στις οξυμένες ελληνοτουρκικές κρίσεις (μόλις τρεις ημέρες νωρίτερα η Τουρκία είχε απελάσει τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντίνο ΣΤ΄, βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6). Το συλλαλητήριο υιοθέτησε ψήφισμα προς τη Νομαρχία, σύμφωνα με το οποίο «σύμπας εργατοαγροτικός λαός Τρικάλων κατόπιν προσκλήσεως [...] υπό Κεντρικής Ενώσεως Πολεμιστών» ζητούσε την «άμεσον απαλλοτρίωσιν μοναστηριακών κτημάτων, τσιφλικιών, αυτοκαλλιεργουμένων, χωρίς αποζημίωσιν εις ακτήμονας εφέδρους και παροχήν γεωργικών εργαλείων, σπόρου λιπασμάτων», καθώς και μία σειρά ακόμα αιτημάτων.¹⁶²⁹

¹⁶²⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Ε. Αγραφιώτης [ανθυπομοίραρχος, διοικητής Υποδιοικήσεως Καλαμπάκας] προς Διοίκηση Χωροφυλακής Τρικάλων, Καλαμπάκα, 4 Φεβρουαρίου 1925, «Λεπτομερής έκθεσις αυθαιρέτου καταλήψεως αγροκτημάτων Μετεώρων παρά κατοίκων Καστρακίου»· Προσωρινός Διοικητής Χωροφυλακής Τρικάλων [δυσανάγνωστη υπογραφή] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τρίκαλα, χ.χ., «Περί της αυθαιρέτου καταλήψεως Μοναστηριακών Κτημάτων Μετεώρων υπό των κατοίκων Καστρακίου». Πρβλ. Βραχνιάρης, *Η αγροτική-λαϊκή, ό.π.*, σσ. 68-69· Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις, ό.π.*, σσ. 99-102· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 65-66· Seferiades, *ό.π.*, σ. 311.

¹⁶²⁹ Συγκεκριμένα, το πλήρες κείμενο του ψηφίσματος: «Σύμπας εργατοαγροτικός λαός Τρικάλων και περιχώρων κατόπιν προσκλήσεως δια προκηρύξεων υπό Κεντρικής Ενώσεως Πολεμιστών Τρικάλων, εξηγούσας καταδίωξιν συναδέλφων Καστρακιωτών καταλαβόντας μοναστηριακά, συνελθόντες εις πάνδημον συναγερμόν ακούσαντες λόγους ρητόρων εξηγούντας καταδιώξεις εργατοαγροτών αξιοί: 1) Άμεσον ανάκλησιν σταλέντος Καστράκιον στρατού, 2) Άμεσον απόλυσιν ηγετών εργατοαγροτικής τάξεως και δη γραμματεά

Από το ψήφισμα αυτό μπορούν να εξαχθούν μερικά συμπεράσματα. Αρχικά, η απαλλοτρίωση των εξαιρούμενων από τη μεταρρύθμιση μοναστηριακών και των αυτοκαλλιεργουμένων καθώς και η απουσία κάποιας υλικής βοήθειας προς του κληρούχους, εν αντιθέσει με τους πρόσφυγες (βλ. παραπάνω), αιτήματα δηλαδή που συσπείρωναν μεγάλο μέρος παλαιμάχων ανεξαρτήτου πολιτικής προέλευσης, αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά των αιτημάτων του συλλαλητηρίου των Τρικάλων. Ακολούθως, η αναφορά σε «εργατοαγροτικό» λαό ευθυγραμμιζόταν πλήρως με τη θέση του ΚΚΕ, από τον Σεπτέμβριο του 1923, για την ανάγκη «εργατοαγροτικής» κυβέρνησης. Πέρα από τα αιτήματα για ζητήματα της επικαιρότητας (Καστράκι, αποφυλακίσεις), υπήρχαν αιτήματα κατά της ακρίβειας και εναντίον ενός ενδεχόμενου νέου ελληνοτουρκικού πολέμου.¹⁶³⁰

Τα γεγονότα που ακολούθησαν του συλλαλητηρίου της 2ας Φεβρουαρίου 1925 στα Τρίκαλα φανερώνουν περίτρανα την πρωτοφανή ριζοσπαστικοποίηση των ακτημόνων-παλαιών πολεμιστών. Η περιγραφή των γεγονότων βασίζεται στις εκθέσεις του νομάρχη και του διοικητή της Χωροφυλακής Τρικάλων. Στο πρώτο τηλεγράφημα για τα γεγονότα ο επικεφαλής της Χωροφυλακής έκανε λόγο για «πλήρως προσυνεννοημένη και κατ' εντολήν [Εργατικού] Κέντρου Αθηνών στασιαστική ενέργεια ενταύθα συνδέσμου Παλαιών Πολεμιστών και Εργατικού Κέντρου Τρικάλων προς δημιουργίαν ταραχών». Στην εβδομαδιαία αγορά όπου είχαν έρθει αγρότες της περιοχής εξερράγη «αιφνιδιαστικώς στασιαστικόν κομμουνιστικόν κίνημα», στο οποίο «υπερείχαν» οι «στασιαστές», οι οποίοι «προέβησαν εκνόμους ενεργείας εν κεντρική πλατεία [...] επωφελούμενοι αδυναμίας επιβολής τάξεως».¹⁶³¹ Από την συγκέντρωση στην κεντρική πλατεία πραγματοποιήθηκε

Κεντρικής Ενώσεως, Μέλλο, σιδηροδρομικό, 3) Επαναφορά εξορίστων, 4) Άμεσον απαλλοτρίωσιν μοναστηριακών κτημάτων, τσιφλικιών, αυτοκαλλιεργουμένων, χωρίς αποζημίωσιν εις ακτήμονας εφέδρους και παροχήν γεωργικών εργαλείων, σπόρου λιπασμάτων, 5) την μη εφαρμογήν νέου δασμολογίου πλήττοντος λαϊκὰς τάξεις, 6) Άμεσον διάλυσιν φασιστικών οργανώσεων και καταδίωξιν οργανωτών, 7) Καταδίκην εις θάνατον καταχραστῶν σακαράκιδων λαϊκού ιδρώτος, 8) Πλήρη ελευθερίαν συνελεύσεως και συγκεντρώσεων, 9) Καταβολήν φόρου εκ πολέμου ευκόλως πλουτίσαντας, 10) επίσης Κυβέρνησις παύσει προπαγανδίσκειν πολέμου καθόσον εφαρμόσωμεν σύνθημα πόλεμος κατά του πολέμου. Επιτροπή λαού». Βραχνιάρης, *Η αγροτική-λαϊκή, ό.π.*, σσ. 75-76· Βασίλης Πάνος, *Η "Κόκκινη Δευτέρα". Τρίκαλα 1925*, Εκδόσεις Αγαπώ την πόλιν, Τρίκαλα 2011, σ. 267.

¹⁶³⁰ Αρκετά από τα αιτήματα αυτά δεν ήταν πρώτη φορά που ετέθησαν από την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Τρικάλων καθώς σε υπόμνημα που απέστειλε στην κυβέρνηση τον Νοέμβριο του 1924 πέρα από το αίτημα για χορήγηση «δωρεάν κλήρου εις αγρότας έφεδρους θύματα στρατού», ζητούταν η επιστροφή εκτοπισμένων παλαιών πολεμιστών καθώς και η κατάπαυση των διώξεων των παλαιμάχων. Τα αιτήματα αυτά επαναλαμβάνονταν και σε νέα συγκέντρωση της Ένωσης λίγες ημέρες αργότερα στα Τρίκαλα. *Ριζοσπάστης*, 18/11/1924, «Μεγάλη συγκέντρωσις Π. Π. Τρικκάλων», 24/11/1924, «Παλ. πολ.Τρικκάλων».

¹⁶³¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Β. Πραντούνας [αντισυνταγματάρχης, ανώτερος διοικητής Χωροφυλακής Τρικάλων] προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Τρίκαλα, [2 ή 3 Φεβρουαρίου 1925].

πορεία προς τη νομαρχία, στην οποία επιτέθηκαν οι 800 κατά το νομάρχη (1000 κατά τον κατά τον διοικητή της Χωροφυλακής) διαδηλωτές και την κατέλαβαν. Μία επιτροπή των διαδηλωτών απαίτησε να συναντήσει τον νομάρχη για να του παραδώσει τα αιτήματά τους. Σε αυτό το σημείο της περιγραφής ο νομάρχης, τόνιζε ότι, «από ταύτης της στιγμής αι αρχαί είχαν καταλυθή και η έννοια του Κράτους έπαυσεν υφιστάμενη. Το κατάστημα της Νομαρχίας και η Αστυνομία είχαν καταληφθή υπό των στασιαστών».

Εν συνεχεία, επιτροπή των «στασιαστών» παρουσιάστηκε στο νομάρχη και μέλη της τον «εγρονθοκόπησαν» απαιτώντας να αναγνώσει στο μπαλκόνι το ψήφισμα του συλλαλητηρίου. Μάλιστα, ο νομάρχης ισχυριζόταν ότι ένα μέλος της επιτροπής του ανακοίνωσε ότι «σας έχομεν καταδικάσει εις θάνατον και θα εκτελεσθή η απόφασις σήμερον». Την όλη διαδήλωση συντόνιζε, σύμφωνα με τον διοικητή της Χωροφυλακής, ο δικηγόρος Νικόλαος Ματούσης, τον οποίο θεωρούσε και ηθικό αυτουργό της επέκτασης του κομμουνισμού στα Τρίκαλα.¹⁶³² Ωστόσο, εντός ολίγου έφτασε στη Νομαρχία απόσπασμα του 5ου Συντάγματος Πεζικού 100 άνδρες. Η ρίψη λίθων από τη μεριά των διαδηλωτών οδήγησε τους στρατιώτες και τους αξιωματικούς να αντεπιτεθούν «αμυνόμενοι» και «ούτω επήλθε συμπλοκή καθ' ην εφονεύθησαν εξ εκ των διαδηλωτών και περί τους οκτώ τραυματίστηκαν» και τελικά διαλύθηκε το πλήθος. Την επομένη των γεγονότων έγιναν 33 συλλήψεις. Ο νομάρχης κατέληγε στο συμπέρασμα ότι το κίνημα είχε καθαρά κομμουνιστικό χαρακτήρα και ότι προφανώς είχε προπαρασκευαστεί.¹⁶³³ Παρόμοιες ήταν οι πληροφορίες και του Βρετανού πρέσβη στην έκθεσή του για τα γεγονότα

¹⁶³² Ο Νικόλαος Ματούσης (1899–1991) ήταν, όπως τον περιέγραφε ο νομάρχης, «υιός Τσιφλικούχου τινός εκ Τσούκα Καλαμπάκας, προ έτους συντάκτης του *Ριζοσπάστου*, και ήδη αντιπρόσωπος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος ολοκλήρου εν Θεσσαλία με έδραν Τρίκαλα, συγχρόνως δε και Πρόεδρος Παλαιών Πολεμιστών Τρικάλων». Ο Ματούσης, μαζί με τον Αλκιβιάδη Διαμάντη, πρωταγωνίστησαν επί Κατοχής στην προσπάθεια για δημιουργία του «Πριγκιπάτου της Πίνδου». Μετά την Απελευθέρωση καταδικάστηκε ερήμην καθώς το 1943 (ή 1944) κατέφυγε στη Ρουμανία, όπου και φυλακίστηκε μέχρι το 1964. Τότε και έπειτα από αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης εκδόθηκε στην Ελλάδα και με μία συνοπτική δίκη επανεξέτασης της δίκης του 1964 απαλλάχθηκε από όλες τις κατηγορίες λόγω παραγραφής. Τέλος το 1976 με προεδρικό διάταγμα απαλλάχθηκε και από την ισόβια στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων που του είχε επιβληθεί. Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Οι ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις. Δίκες κατοχικών δοσιλόγων και εγκληματιών πολέμου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015, σ. 334, 335, 342-343.

¹⁶³³ Σύμφωνα με την αναλυτική περιγραφή του νομάρχη και του διοικητή της Χωροφυλακής, στις 13:30 κομμουνιστές με μαύρες σημαίες μοίραζαν προκηρύξεις με το ψήφισμα του συνεδρίου. Ακολούθησε η ομιλία ενός κομμουνιστή ο οποίος «ανελθών επί καθίσματος ωμίλησεν αναπτύξοντας κομμουνιστικές θεωρίας και ιδέας» και κατόπιν ξεκίνησε πορεία προς τη Νομαρχία. Η Χωροφυλακή δεν κατάφερε να τη σταματήσει λόγω της μικρής δύναμής της επειδή είχαν σταλεί ενισχύσεις στο Καστράκι για την καταπολέμηση των εκεί καταλήψεων. Στη συνέχεια σύμφωνα με τον νομάρχη «οι διαδηλωταί ήρξαντο λιθοβολούντες το Νομαρχιακόν Κατάστημα ως και τον εξώστην, θραύσαντες όλους τους υαλοπίνακας». Ο νομάρχης κάλεσε τηλεφωνικώς ενισχύσεις από τη στρατιωτική Διοίκηση Λάρισας. Οι διαδηλωτές λιθοβολούσαν τους άνδρες

προς το Foreign Office, όπου χαρακτήριζε ευθέως τη διαδήλωση «κομμουνιστική» η οποία στρεφόταν εναντίον του πολέμου και του υψηλού κόστους ζωής.¹⁶³⁴

Για την κατανόηση της μαχητικότητας και της έντασης των κινητοποιήσεων της περιόδου 1924–25 χρήσιμη είναι η ανάλυση του πολιτικού επιστήμονα Σεραφείμ Σεφεριάδη, ο οποίος εξετάζει τις αγροτικές κινητοποιήσεις της μεσοπολεμικής Ελλάδας με το εργαλείο της «αγροτικής πολεμικότητας» («peasant militancy»).1635 Ο Σεφεριάδης χρησιμοποιεί μια κλίμακα «μαχητικότητας» από το 0 έως το 8, όπου τοποθετεί μια σειρά από πράξεις που πραγματοποιούνται αυτή την περίοδο. Συγκεκριμένα τα συλλαλητήρια (rallies) βρίσκονται στο 1, οι πορείες (marches) στο 2, οι καταλήψεις κτημάτων (land occupation) στο 5,5, τα επεισόδια (riots) στο 6 και οι εξεγέρσεις (rebellions) στο 8. Το άθροισμα των κινητοποιήσεων αποτελεί το «δείκτη μαχητικότητας». Χρησιμοποιώντας αυτή

της χωροφυλακής ενώ κάποιοι από αυτούς έφεραν περίστροφα και μαχαίρια. Εντός ολίγου μετά την κατάληψη της νομαρχίας από τους διαδηλωτές έφτασε στη Νομαρχία απόσπασμα του 5ου Συντάγματος Πεζικού (100 άνδρες) με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Χρήστο Καβράκο, ο οποίος επίσης «επιθοροβόλειτο παρά πολιτών». Οι προκλήσεις από τη μεριά των διαδηλωτών οδήγησαν τους στραπώτες και τους αξιωματικούς να αντεπιτεθούν γεγονός που οδήγησε σε έξι νεκρούς και οκτώ τραυματίες. Ο διοικητής της Χωροφυλακής υπολόγιζε ότι έπεσαν περίπου 300 πυροβολισμοί από τη μεριά των στρατιωτών. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Β. Πραντούνας [αντισυνταγματάρχης, ανώτερος διοικητής Χωροφυλακής Τρικάλων] προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Τρίκαλα, [2 ή 3 Φεβρουαρίου 1925], φ. 877(α), Σκανδήλας [νομάρχης Τρικάλων] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τρίκαλα, 4 Φεβρουαρίου 1925· φ. 877(β) Πραντούνας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου 1925 (υπάρχει επισυναπτόμενη η λίστα με τα στοιχεία των έξι νεκρών, το ψήφισμα του συλλαλητηρίου και συγχαρητήρια επιστολή του Συνδέσμου Αποστράτων Αξιωματικών Τρικάλων προς το νομάρχη για την καταστολή των κινητοποιήσεων)· φ. 877(β), Ν. Τζίκας [υποστράτηγος, Αρχηγός Χωροφυλακής] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 14 Φεβρουαρίου 1925. Πρβλ. *Ριζοσπάστης*, 3/2/1925, «4 εργάτες και 2 αγρότες», 9/2/1925, «Τα αιματηρά γεγονότα των Τρικάλων»· Σινακός, *ό.π.*, σσ. 115-116· Βραχνιάρης, *Η αγροτική-λαϊκή, ό.π.*, σσ. 72-80· Πικρός, *ό.π.*, σσ. 308-313· Βραχνιάρης, *Ανάμεσα, ό.π.*, σσ. 102-112, 126-128· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 66-68· Seferiades, *ό.π.*, σσ. 311-312· Πάνος, *ό.π.*, σσ. 267-277. Στις 9 Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκε στα Τρίκαλα νέο συλλαλητήριο, στο οποίο υιοθετήθηκε ψήφισμα αποδοκιμασίας για τα γεγονότα. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Μπαλμούζος [διοικητής Χωροφυλακής Τρικάλων] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αρχηγείο Χωροφυλακής, Τρίκαλα, 10 Φεβρουαρίου 1925.

¹⁶³⁴ ΤΝΑ/FO 371-10769, Milne Cheetnam προς Austin Chamberlain, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1925, «Communist demonstration in Greece». Στις 31 Μαρτίου 1925 ξεκίνησε η δίκη για τα γεγονότα των Τρικάλων στο Στρατοδικείο της Λάρισας, όπου από τους 27 κατηγορούμενους οι 13 καταδικάστηκαν σε φυλάκιση από 8 έως 12 μήνες και αλλά τελικά όλοι αμνηστεύθηκαν μετά την ανατροπή της παγκαλικής δικτατορίας. Βραχνιάρης, *Ανάμεσα, ό.π.*, σσ. 102-112, 126-128· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 66-68. Για τις διαμαρτυρίες έξω από το στρατοδικείο βλ. Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1986, σσ. 33-34 (ο Μπαρτζιώτας ήταν παρών). Από το 2012 η πλατεία που έλαβαν χώρα τα γεγονότα φέρει την ονομασία «Πλατεία Αγροτικής και Λαϊκής Εξέγερσης 1925», ενώ το 2018 τοποθετήθηκε εκεί ένα γλυπτό εις μνήμη των γεγονότων του Φεβρουαρίου του 1925.

<http://www.trikalavoice.gr/news/2012/02/05/timithike-i-agrotiki-eksegersi-toy-1925-sta-trikala>, πρόσβαση 2/2/2017· <https://trikalacity.gr/apokalyptiria-mnimiou-gia-tin-agrotiki-laiki-exegersi-1925>, πρόσβαση 6/3/2019.

¹⁶³⁵ Η «αγροτική πολεμικότητα» ορίζεται ως η ετοιμότητα των αγροτικών στρωμάτων να κινητοποιηθούν και να δράσουν ώστε να προάγουν τα συμφέροντά τους ενάντια στις θελήσεις του κοινωνικοπολιτικού κατεστημένου και/ή των πολιτικών ελίτ και κατά συνέπεια να αναλάβουν προσωπικό, οικογενειακό ή κοινωνικό ρίσκο. Seferiades, *ό.π.*, σ. 320.

τη μέθοδο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το 1924–25 υπήρξε μια κορύφωση των μεσοπολεμικών αγροτικών κινητοποιήσεων, η οποία θεωρεί ότι αποτελούσε κορύφωση των αγροτικών και εργατικών κινητοποιήσεων της περιόδου μετά το 1922, η ένταση της οποίας ξεπεράστηκε μόλις το 1934–36, μια περίοδο μεγάλων καπνεργατικών, και όχι μόνο, κινητοποιήσεων.¹⁶³⁶

Στην Κρήτη επίσης πραγματοποιήθηκαν καταλήψεις μοναστηριακής γης.¹⁶³⁷ Μολονότι οι κινητοποιήσεις δεν ήταν της ίδιας έντασης όπως στη Βοιωτία και τη Θεσσαλία, στην Κρήτη ελήφθησαν τα μοναδικά μέτρα καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο για απαλλοτρίωση μοναστηριακής γης και διανομής της αποκλειστικά σε παλαιούς πολεμιστές. Η Κρήτη ήταν μία από τις περιοχές στις οποίες ελλείψει εκτάσεων προς απαλλοτρίωση οι ακτήμονες έφεδροι δεν έλαβαν γη βάσει της αγροτικής μεταρρύθμισης.¹⁶³⁸ Η συζήτηση για τα μοναστηριακά κτήματα στην Κρήτη είχε ανοίξει από το καλοκαίρι του 1924 με παρέμβαση του Ρούσου Κούνδουρου (προέδρου Συλλόγου Εφέδρων Ν. Λασιθίου), το συλλαλητήριο των εφέδρων Φουρνής Λασιθίου και με συζήτηση του θέματος στο Γ' Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο.¹⁶³⁹ Επίσης, το αίτημα για απαλλοτρίωση των μοναστηριακών κτημάτων και της διανομής τους κατ' εξαίρεσιν στους εφέδρους είτε δωρεάν είτε σε λογική τιμή ήταν μεταξύ των αιτημάτων τόσο της Κεντρικής Ένωσης Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Νομού Ηρακλείου¹⁶⁴⁰ όσο και εφεδρικών οργανώσεων του Ρεθύμνου.¹⁶⁴¹ Αυτό το μέτρο εύλογα προκάλεσε την αντίδραση της Εκκλησίας, με τον μητροπολίτη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Τιμόθεο να υποστηρίζει ότι η Εκκλησία ήταν φτωχή και αδυνατούσε να βοηθήσει τους εφέδρους, προτρέποντάς τους να διεκδικήσουν μερίδιο από τις περιουσίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και όχι της Εκκλησίας.¹⁶⁴² Στα τέλη του 1924 η κυβέρ-

¹⁶³⁶ Στο ίδιο, σσ. 280, 321–323.

¹⁶³⁷ Βλαντάς, ό.π., σ. 152. Καταλήψεις εκκλησιαστικών κτημάτων πραγματοποιήθηκαν και σε άλλα μέρη όπως στα Σπάτα Αττικής (όπου έγινε προσπάθεια να καταληφθούν κτήματα της Μονής Πετράκη), στο Νεοχώρι, στο Γοργοχώρι και στη Βαρυμπόμπη Τρικάλων, ενώ πραγματοποιήθηκαν συλλαλητήρια σε Αίγιο και Ξάνθη. ΤΝΑ/FO 371-10769, Milne Cheetnam προς Austin Chamberlain, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1925, «Communist demonstration in Greece»· Seferiades, ό.π., σ. 312.

¹⁶³⁸ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 145, «Έκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ των εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, μέτρων» [1931].

¹⁶³⁹ Δημακόπουλος, ό.π., σ. 177. Βλ. επίσης *Εμπρός*, 24/5/1924, «Συζήτησις επί του αγροτικού ζητήματος».

¹⁶⁴⁰ Εμ. Κακουδάκης, «Το εφεδρικών κίνημα ως ζήτημα κοινωνικόν. ΙΙΙ», *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 6/10/1925, όπου παρατίθεται το υπόμνημα της Ένωσης προς την κυβέρνηση τον Ιούνιο του 1924.

¹⁶⁴¹ Δημανόπουλος, ό.π., σ. 177.

¹⁶⁴² Στο ίδιο, σ. 179. Βλ. επίσης *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 19/6/1924, «Οι έφεδροι και τα μουσουλμανικά».

νηση Μιχαλακόπουλου, σύμφωνα με δηλώσεις του (ηρακλειώτη) υπουργού Οικονομικών Γεώργιου Μαρή, είχε ως πρόθεση την εκποίηση των μοναστηριακών κτημάτων της νήσου ώστε να διανεμηθεί στους εφέδρους με τη μορφή δανείου, ενώ ο τόκος θα δινόταν στις μοναστηριακές επιτροπές για κοινωφελή έργα.¹⁶⁴³

Τον Μάρτιο του 1925 παρουσιάστηκε σχέδιο νόμου για τη δημιουργία Ταμείων Εφédρων, το οποίο μετά από τροποποιήσεις κατέληξε στον ν. 3345/1925. Σύμφωνα με αυτόν σε κάθε νομό της νήσου ιδρύονταν ένα Ταμείο Εφédρων Πολεμιστών που είχε ως σκοπό τη διανομή των 3/5 των μοναστηριακών εκτάσεων¹⁶⁴⁴ στους Κρήτες παλαιούς πολεμιστές.¹⁶⁴⁵ Τα Ταμεία αποτελούσαν αυτόνομα δημόσια ιδρύματα υπαγόμενα στο υπουργείο Γεωργίας και λειτούργησαν μέχρι το 1957.¹⁶⁴⁶ Πρώτο ξεκίνησε τη λειτουργία του αυτό των Χανίων το 1926 και ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια και τα υπόλοιπα.¹⁶⁴⁷ Στην Κρήτη, σε αντίθεση με την υπόλοιπη χώρα, υπήρξε μια λύση για το θέμα της διανομής μοναστηριακών κτημάτων σε εφédρους. Βεβαίως δεν έγινε δωρεάν διανομή όπως ζητούσε η Κεντρική Ένωση Εφédρων Παλαιών Πολεμιστών Ηρακλείου, η πιο μαχητική οργάνωση της νήσου, εύλογα καθώς ούτε και στην αγροτική μεταρρύθμιση συνέβη κάτι τέτοιο.¹⁶⁴⁸

Ένα ερώτημα που γεννάται παρακολουθώντας τις εξελίξεις στον αγροτικό χώρο είναι γιατί οι κινητοποιήσεις σε Βοιωτία και Θεσσαλία είχαν τόση ένταση σε σχέση με την

¹⁶⁴³ Λαγουδάκη, ό.π., σ. 302.

¹⁶⁴⁴ Συγκεκριμένα, η περιουσία του προερχόταν μεταξύ άλλων «εξ των 3/5 εξ αδιανεμήτου πάντων των εν τη περιφέρειά του οικείου Νομού κειμένων αγροτικών μοναστηριακών κτημάτων, άτινα θεωρούνται απαλλοτριωθέντα αναγκαστικώς υπέρ του Ταμείου [...] άμα τη ενάρξει της ισχύος του παρόντος νόμου και μεταβιβάζονται κατά πλήρη κυριότητα εις το Ταμείον άνευ ειδικής απαλλοτριώσεως ή άλλης διαδικασίας» (άρ. 5§α'). Ν. 3345 «Περί Ταμείων εφédρων πολεμιστών Κρήτης» (22/6/1925), ΦΕΚ Α'/158/27-6-1925.

¹⁶⁴⁵ Ως σκοποί των Ταμείων Εφédρων οριζόντουσαν: α') την παραχώρηση γης προς καλλιέργεια «εις συνεταιρισμούς ή ομάδας εφédρων ή και εφédρους πολεμιστάς ατομικώς», και β') τη «διά μακροχρονίων και επί ηλαττωμένω τόκω δανείων (χρεωλυτικών και μη) ή δι' άλλων οικονομικών συνδυασμών παροχή των απαιτούμενων εφοδίων προς καλλιέργειαν της γης [...] και εν γένει προς ίδρυσιν ή βελτίωσιν ανεξαρτήτου οικονομικής καταστάσεως των εφédρων πολεμιστών» (άρθρο 3).

¹⁶⁴⁶ Λαγουδάκη, ό.π., σσ. 304-305, για το νομικό πλαίσιο των Ταμείων (1925-64) βλ. Στο ίδιο, σ. 304, υπ. 120. Βλ. επίσης και τις περιορισμένες αναφορές σε Ανδρέας Νενεδάκης, *Ο εφεδροπατέρας. Οι Άγγλοι στραγγάλισαν την Αντίσταση στην Κρήτη*, Αθήνα 1982, σσ. 14-15. Το βιβλίο αναφέρεται στη ζωή του Ανδρέα Παπαδάκη που υπηρέτησε στο στρατό από το 1910 έως το 1922 και από κληρωτός ανήλθε έως το βαθμό του ταγματάρχη επ' ανδραγαθία. Από το 1930 που εγκαταστάθηκε στο Ρέθυμνο πολιτεύτηκε με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, ενώ ασχολήθηκε και με την οργάνωση των Ταμείων Εφédρων για αυτό έγινε γνωστός με το προσωνύμιο «εφεδροπατέρας». Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν ενεργό μέλος της Αντίστασης.

¹⁶⁴⁷ *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 11/10/1926, «Περί το εφεδρικών ταμείων», 28/11/1926, «Το εφεδρικών ταμείων», 4/2/1927, «Τα εφεδρικά ταμεία», 29/8/1927, «Τα εφεδρικά ταμεία», 5/9/1927.

¹⁶⁴⁸ Λαγουδάκη, ό.π., σ. 305.

υπόλοιπη χώρα; Και μάλιστα σε μια εποχή, αρχές του 1925, όπου είχε ήδη πραγματοποιηθεί μεγάλο μέρος των απαλλοτριώσεων. Η απάντηση βρίσκεται στις ιδιαιτερότητες της αγροτικής μεταρρύθμισης σε αυτές τις περιοχές. Στην περίπτωση της Βοιωτίας, η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο Κωπαϊδικό Ζήτημα, το οποίο ταλάνισε την περιοχή, και το ελληνικό κράτος, για δεκαετίες. Οι προσπάθειες αποξήρανσης της λίμνης Κωπαΐδας ξεκίνησαν με την παραχώρηση του έργου στην εταιρεία του Γάλλου Σαρραζίν Μομφερριέρ (Sarragin Momferrier) το 1865. Τότε ιδρύθηκε η Γαλλική Εταιρεία Κωπαΐδος, της οποίας η σύμβαση με το ελληνικό κράτος συνοδεύτηκε με την παραχώρηση στην εταιρεία 210.000 αποξηραμένων στρεμμάτων, ενώ τα υπόλοιπα 80.000 ανήκαν στο ελληνικό δημόσιο. Η αποτυχία του Μομφερριέρ οδήγησε την κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη να υπογράψει, το 1880, με παρόμοιους όρους νέα σύμβαση κατόπιν διαπραγματεύσεων με έναν όμιλο τραπεζιτών και τη Γαλλική Εταιρεία. Η τελευταία μετά την πτώχευσή της, το 1887, εξαγοράστηκε από τους Άγγλους δανειστές της, οι οποίοι ίδρυσαν την Αγγλική Εταιρεία της Κωπαΐδος (Lake Copais Co Ltd). Το 1892 ολοκληρώθηκε η αποξήρανση της λίμνης και έκτοτε άρχισε η δυσарέσκεια τόσο καλλιεργητών όσο και κτηνοτρόφων της περιοχής. Το ρευστό ιδιοκτησιακό καθεστώς στην περιοχή, καθώς από τη δεκαετία του 1880 παραλίμνιοι καλλιεργητές προέβαλαν αξιώσεις για τη γη, αποσαφηνίστηκε μόλις το 1925. Τον Δεκέμβριο του 1924 η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου παρέπεμψε τη διαφορά με την εταιρεία σε Διεθνές Διαιτητικό Δικαστήριο. Μετά τον διεθνή διακανονισμό κατοχυρώθηκε η πλήρης ιδιοκτησία της Κωπαΐδας από τη βρετανική εταιρεία, γεγονός που εξαίρουσε τις αποξηραμένες εκτάσεις από την αγροτική μεταρρύθμιση.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴⁹ Ν. 3242/1924, «Περί διαιτητικής λύσεως των μεταξύ Δημοσίου και Ανωνύμου Εταιρείας Λίμνης Κωπαΐδος εκκρεμών διαφορών» (18/12/1924), ΦΕΚ Α' /315/19-12-1924. Για τις μέχρι το 1924 συνομιλίες της εταιρείας με τις ελληνικές κυβερνήσεις βλ. ΤΝΑ/FO 371-9895, «Memorandum of the long outstanding grievances of the Lake Copais Company, Limited, against the Greek Government and of the endeavors of the Company to negotiate a settlement of certain conditions of the Concession granted to the Company» (14 Απριλίου 1924). Αναλυτικά η ιστορία του Κωπαϊδικού από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως το 1938 σε Apostolos K. Papadopoulos, «The Drainage and Exploitation of Lake Copais (1908–1938)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Bradford, Bradford 1993, σσ. 95-493, ιδίως σσ. 320-345 για τις εξελίξεις του 1924–1925. Για την εξέλιξη του Κωπαϊδικού Ζητήματος, βλ. Νίκος Μέλιος–Απόστολος Παπαδόπουλος, «Το Κωπαϊδικό Ζήτημα στα πλαίσια του αστικού εκσυγχρονισμού και της αγροτικής μεταρρύθμισης», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος–Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επ.), *Βενιζελισμός & Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992, σσ. 159-169, σσ. 160-162. Το ίδιο άρθρο εμπλουτισμένο με περισσότερες πληροφορίες: Νίκος Μέλιος–Απόστολος Παπαδόπουλος, «Το Κωπαϊδικό Ζήτημα στον 19ο και 20ό αιώνα: Μια πρώτη ιστορική προσέγγιση», Αλέξανδρος Π. Μπεκιάρης (επ.), *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. Α', τχ. Β', 1988, σσ. 1159-1179. Επίσης, βλ. Βασίλειος Κύρελλος [πολιτευτής Θηβών], «Μετά την δοθείσαν λύσιν υπό της κυβερνήσεως Μιχαλακόπουλου», *Εθνική Φωνή*, 7/12/1924· *Κάδος* (Θηβών), 13/3/1925, «Το Κωπαϊδικόν»· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 13/5/1928, «Το ζήτημα της Κωπαΐδος»· *ΜΕΕ*, τ. ΙΕ', λήμμα «Κωπαΐς», σσ. 649-650· Νικόλαος Μέλιος, «Επιχειρηματικές και επενδυτικές στρατηγικές

Η εξαίρεση των κτημάτων της περιοχής από τη μεταρρύθμιση, εξαιτίας της εκδίκασης της υπόθεσης από το Διαιτητικό Δικαστήριο, σε μια περίοδο που οι απαλλοτριώσεις πραγματοποιούνταν στην υπόλοιπη χώρα, ήταν ένας παράγοντας δυσαρέσκειας που οδήγησε τους βοιωτούς αγρότες, μεταξύ των οποίων ήταν και ακτήμονες παλαιοί πολεμιστές, σε συλλαλητήρια και καταλήψεις μοναστηριακών κτημάτων, τα οποία γειτνιάζουν με τα δυτικά όρια της Κωπαΐδας. Η εταιρεία εποφθαλμιούσε τη δυτική πλευρά της λίμνης, η οποία ήταν πιο γόνιμη, παρότι παλαιότερα προτιμούσε την ανατολική, η οποία ωστόσο είχε πλέον καταστραφεί από την αυτανάφλεξη της τύρφης.¹⁶⁵⁰ Οι εξελίξεις επιταχύνθηκαν το 1924 διότι από τον Μάιο αυτού του έτους το Κωπαϊδικό είχε συνδεθεί (από την Τράπεζα της Αγγλίας) με τη σύναψη δανείου προς την Ελλάδα (το λεγόμενο «προσφυγικό»).1651 Η βρετανική εταιρεία, η οποία θεωρείτο το 1924 η πιο σημαντική βρετανική επιχείρηση στην Ελλάδα σύμφωνα με τον βρετανό πρέσβη,¹⁶⁵² ήταν αρχικά αντίθετη με το νομοσχέδιο για τη διεθνή διαιτησία, ωστόσο εν τέλει το δέχθηκε καθώς σε περίπτωση παράτασης του ζητήματος θεωρείτο βέβαιο ότι θα πραγματοποιηθούν αγροτικές κινητοποιήσεις που θα ενέπλεκαν και την εταιρεία.¹⁶⁵³

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το ΚΚΕ αντέδρασε σε αυτή τη λύση θέλοντας να συσπειρώσει γύρω του τους δυσαρεστημένους βοιωτούς καλλιεργητές που ζητούσαν γη επί των

στην Κωπαΐδα 1830–1996», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. Γ', τχ. Β', 1996, σσ. 690–697, σσ. 690–693· Δημήτριος Γιάννου–Απόστολος Καπελέρης, «Το Κωπαϊδικό Ζήτημα. Η Κωπαΐδα του χθες και του σήμερα», Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ Μεσολογγίου, Τμήμα Στελεχών Συνεταιριστικών Οργανώσεων & Εκμεταλλεύσεων, Μεσολόγγι 2006, σσ. 22–77· Γιάννης Λ. Λάμπρου, *Κωπαΐδα Λίμνη Ζωής*, Κουλτούρα, Αθήνα 2007, σσ. 26–51. Η διαιτητική απόφαση της 5η Ιουλίου 1925 (37σ. συνεπισημασμένο χαρτί) σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΠ, φ. 935, Κων/νος Γεωργιάδης–Robert W. Graves [διαιτητές] προς Θεόδωρο Πάγκαλο, Αθήνα, 13 Ιουλίου 1925. Για τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Γ', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1924, σσ. 410–416, 421–422.

¹⁶⁵⁰ Η Αγγλική Εταιρεία τελικά έλαβε την κυριότητα της δυτικής πλευράς της Κωπαΐδας. *Εμπρός*, 26/11/1924, «Αι χθεσιναί επερωτήσεις εν τη Εθνοσυνελεύσει» Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 322–323 (όπου παρατίθεται ολόκληρο το υπόμνημα της 29 Νοεμβρίου 1923 της βρετανικής πρεσβείας προς την ελληνική κυβέρνηση, με το οποίο ζητούσε την παραχώρηση της δυτικής πλευράς)· Γιάννου–Καπελέρης, *ό.π.*, σ. 78.

¹⁶⁵¹ Για την εμπλοκή του Κωπαϊδικού στις συζητήσεις για τη σύναψη του προσφυγικού δανείου βλ. Ioanna Pepelasis Minoglou, «The Greek State and the International Financial Community 1922–1932: Demystifying the 'Foreign Factor'», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics and Political Science, University of London, Λονδίνο 1993, σσ. 87–88· Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 325–332.

¹⁶⁵² TNA/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, Annual Report, 1923, σ. 62.

¹⁶⁵³ «Agrarian riots would almost certainly ensue in which the property of the company would be implicated». TNA/FO 371-9895, Howard-Smith προς Lampson, Λονδίνο, 3 Δεκεμβρίου 1924. Πέρα από ενδεχόμενες αγροτικές κινητοποιήσεις, οι άλλες επιπτώσεις που αναφέρονταν στο εν λόγω τηλεγράφημα ήταν ενδεχόμενη πτώση της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου και οι αλλαγές στις συμφωνίες για το προσφυγικό δάνειο. Πρβλ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 331–332.

αποξηραμένων εδαφών. Όσον αφορά τα κοινοβουλευτικά κόμματα, στη σχετική συζήτηση στη Βουλή υπήρξε αντίδραση μόνο από βουλευτές των Θηβών και της Λειβαδιάς οι οποίοι ήταν επικριτικοί ιδιαιτέρως για τις αξιώσεις επί της δυτικής πλευράς της Κωπαΐδας, ωστόσο εν τέλει μετά από μερικές δευτερεύουσες τροποποιήσεις το νομοσχέδιο ψηφίστηκε ομόφωνα.¹⁶⁵⁴ Από την αρθρογραφία του *Ριζοσπάστη* φαίνεται ότι το ΚΚΕ εμφανιζόταν ως υποστηρικτής των ακτημόνων καλλιεργητών, των «σκλάβων» στα «βουρκοτόπια της Κωπαΐδος»,¹⁶⁵⁵ τους οποίους καλούσε να οργανωθούν σε αγροτικές και παλαιοπολεμιστικές ενώσεις ώστε να επιτύχουν τον σκοπό τους, δηλαδή την απόκτηση γης. Με κύριο άρθρο στις 27 Νοεμβρίου 1924, δηλαδή την επομένη της πρώτης συζήτησης του νομοσχεδίου για τη διαιτησία στη Βουλή, τόνιζε ότι «τα τυφλά όργανα των ντόπιων και ξένων κεφαλαιοκρατών δεν διστάζουν πρό ουδενός προκειμένου να παραδώσουν χειροπόδαρα τα εκατομμύρια του εργαζομένου λαού εις την ληστρικήν εκμετάλλευσιν οιοδήποτε κεφαλαίου». Πέρα από την επίθεση στον Μιχαλακόπουλο «αλλά και κάθε Μιχαλακόπουλο» που παίζει «το ρόλο του υπηρέτου του ξένου κεφαλαίου», κατηγορούσε και όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα που, τελικώς, υπερψήφισαν το νομοσχέδιο. Με αυτό το νόμο ο Μιχαλακόπουλος θέλει «να βγάλη τους χωρικούς από τα χωράφια τους και να τα δώσει στην Εταιρεία». Η λύση ήταν μία, σύμφωνα με το άρθρο:

Πρέπει να κινηθούμε, να οργανωθούμε στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών το ταχύτερο. Και τότε οργανωμένα θα δώσουμε μίαν απάντηση στην Εταιρεία και τα όργανά της. Τότε θα ΞΕΣΧΙΣΩΜΕ και τις συμβάσεις και τους νόμους των [...] τότε θα μπορέσουμε ΝΑ ΔΩΣΟΥΜΕ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΩΠΑΙΔΑ ΣΤΟΥΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΕΣ ΤΗΣ για να κάνουμε πιο ευχάριστη τη ζωή των.

Όσον αφορά τις ενστάσεις που είχαν, αρχικά, οι βουλευτές Θηβών και Λειβαδιάς, αυτές έγιναν «για να σωθούν» και «να ρίξουν λίγη στάχθη στα μάτια του “λαουτζίκου της Κωπαΐδος”».¹⁶⁵⁶ Σε άλλο άρθρο τονιζόταν ότι αυτές οι παρεμβάσεις των βουλευτών της περιοχής (που χαρακτηρίζονταν ως «πιστά και τυφλά όργανα της κεφαλαιοκρατίας») έγιναν διότι αυτό έβλεπαν «από καιρό τώρα το λαό να τους εγκαταλείπη και να προσέρχεται με ορμή κάτω από τη σημαία του Κομμουνιστικού Κόμματος» και ήθελαν να δείξουν «ότι

¹⁶⁵⁴ Παπαδοπουλος, ό.π., σσ. 333-334. Οι ενστάσεις διατυπώθηκαν από τους πληρεξούσιους Λειβαδιάς Λουκά Κουτσοπέταλο και Νικόλαο Ανδρεαδάκη και Θηβών Νικόλαο Σπηλιώτη. Βλ. τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή στις 25 και 27 Νοεμβρίου 1924 σε *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, ό.π., σσ. 386-393, 440-445.

¹⁶⁵⁵ *Ριζοσπάστης*, 14/5/1925, «Οι παλαιοί πολεμισταί προ του στρατοδικείου».

¹⁶⁵⁶ *Ριζοσπάστης*, 27/11/1924, «Η Κωπαΐδα και οι καλλιεργητές της».

τάχα ενδιαφέρονται για τους φτωχούς χωρικούς της Κωπαΐδος». ¹⁶⁵⁷ Η προσπάθεια για την πολιτική εκμετάλλευση του Κωπαϊδικού ήταν εμφανέστατη. Ο *Ριζοσπάστης* πέρα από το τακτικό κάλεσμα προς τους καλλιεργητές να ενταχθούν στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών ώστε να καταπολεμήσουν την νέα συμφωνία για το Κωπαϊδικό, στήριζε και τις κινητοποιήσεις στην περιοχή. ¹⁶⁵⁸

Οι καλλιεργητές της Κωπαΐδας ήταν και αυτοί με τη σειρά τους κατά της συμφωνίας με την Εταιρεία και πραγματοποίησαν διαμαρτυρίες στα τέλη Νοέμβριου 1924. ¹⁶⁵⁹ Για παράδειγμα, στο χωριό Ρωμαίικο οι κάτοικοι αρνήθηκαν να αποδώσουν του φόρους στον δημόσιο εισπράκτορα εις ένδειξη διαμαρτυρίας για «το Κράτος των δικηγόρων της Εταιρείας Κωπαΐδος», γεγονός που οδήγησε σε συλλήψεις για τις οποίες πραγματοποιήθηκε διαδήλωση διαμαρτυρίας από την Παμβοιωτική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών. ¹⁶⁶⁰ Μάλιστα μεταξύ των αιτημάτων που τέθηκαν στο συλλαλητήριο στην Πετρομαγούλα (σημερινός συνοικισμός του Ορχομενού), στις 30 Νοεμβρίου 1924, ήταν η εξουσιοδότηση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ για να διαπραγματευτεί εκ μέρους των καλλιεργητών το ζήτημα με την ελληνική κυβέρνηση και τη βρετανική εταιρεία. ¹⁶⁶¹ Σε συνέχεια αυτής της πρότασης την Ομοσπονδία ως εκπρόσωπο των αγροτών αναγνώριζε και η Παμβοιωτική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών. ¹⁶⁶²

Η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ δήλωνε υπερασπίστρια των αγροτών της Κωπαΐδας ήδη από το ιδρυτικό της συνέδριο. Συγκεκριμένα, στο συνέδριο του Μαΐου του 1924 είχε ψηφιστεί το αίτημα για μειωμένη φορολόγηση των εφένδρων παλαιμάχων της Κωπαΐδας. ¹⁶⁶³ Μετά την πρόταση για εκπροσώπηση των βοιωτών ακτημόνων από την Ομοσπονδία, αυτή συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό στις 3 Δεκεμβρίου 1924, ωστόσο ο Μιχαλακόπουλος

¹⁶⁵⁷ Στάθης Δημακόπουλος, «Να φύγη απ' την Κωπαΐδα», *Ριζοσπάστης*, 30/11/1924.

¹⁶⁵⁸ Οι καλλιεργητές «κατάλαβαν ότι πρέπει όλοι μιν να τρέξουν στις αγροτικές ενώσεις και ειδικά οι έφεδροι στις ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών [...] κατάλαβαν ότι μόνον οργανωμένοι [...] θα κατορθώσουν να πάρουν με το χέρι τους με την οργανωμένη δύναμή τους την Κωπαΐδα, που πραγματικά ανήκει σ' αυτούς. Και αφού κατάλαβαν ότι μόνον οι αστικές κυβερνήσεις είναι εχθροί των, θα φροντίσουν με κάθε τρόπο και με τη βία να επιβάλλουν την Εργατοαγροτική Κυβέρνηση, η οποία θα δώσει την Κωπαΐδα στους καλλιεργητές της». Σ. Τότης, «Η Κωπαΐδα και οι σκλάβοι της», *Ριζοσπάστης*, 7/12/1924.

¹⁶⁵⁹ *Εμπρός*, 24/11/1924, «Το ζήτημα της Κωπαΐδος. Διαμαρτυρία εκ Λεβαδειάς»· *Ριζοσπάστης*, 27/11/1924, «Διαμαρτυρία αγροτών Λεβαδειάς».

¹⁶⁶⁰ *Ριζοσπάστης*, 28/11/1924, «Οι αγρόται της Βοιωτίας αρνούνται τους φόρους».

¹⁶⁶¹ *Ριζοσπάστης*, 1/12/1924, «Συλλαλητήριο καλλιεργητών κατά των αξιώσεων της Εταιρείας Κωπαΐδος».

¹⁶⁶² *Ριζοσπάστης*, 3/12/1924, «Οι έφεδροι της Βοιωτίας διά το ζήτημα Κωπαΐδος».

¹⁶⁶³ Η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ ζητούσε οι έφεδροι καλλιεργητές να δίνουν 10%, αντί του ισχύοντος 35% των παραγόμενων στην Αγγλική Εταιρεία της Κωπαΐδας. Ορφανός, *ό.π.*, σ. 84.

αρνήθηκε να συζητήσει το Κωπαϊδικό μαζί τους θεωρώντας εύλογα ότι δεν αποτελεί κάποιον επίσημο συνομιλητή του Κράτους.¹⁶⁶⁴ Το ΚΚΕ καλούσε τους βοιωτούς αγρότες να συνεχίσουν τις κινητοποιήσεις, «να μη λιποψυχίσουν» και να «κρατήσουν ως το τέλος υψηλά την σημαίαν του δικαίου των» οργανώνοντας την αντίδρασή τους.¹⁶⁶⁵ Επίσης, η προσκείμενη στο ΚΚΕ τοπική παλαιοπολεμιστική ένωση Λειβαδιάς πέρα από το Κωπαϊδικό διαμαρτυρόταν και για τις καθυστερήσεις απαλλοτρίωσης τσιφλικιών στην περιοχή.¹⁶⁶⁶ Με αυτό τον τρόπο γίνεται φανερό ότι η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ εξέφρασε στη Βοιωτία το στρώμα των καλλιεργητών της Κωπαϊδας, οι οποίοι αξίωναν την απαλλοτρίωση των εδαφών της Αγγλικής Εταιρείας και τη διανομή αυτής της γης στους ακτήμονες καλλιεργητές της. Η ξεχασμένη αυτή σήμερα πτυχή του Κωπαϊδικού αποτέλεσε την αιτία που πυροδότησε τις υπό την ηγεσία των παλαιών πολεμιστών μαζικές αγροτικές κινητοποιήσεις του 1925 στη Βοιωτία.

Όσον αφορά τις περιοχές της Θεσσαλίας που ξεσηκώθηκαν, μία αιτία που προκάλεσε τις αναταραχές ήταν το ζήτημα του αναπαλλοτρίωτου των αυτοκαλλιεργουμένων κτημάτων. Ιδίως στον νομό Λαρίσης η πτυχή αυτή της αγροτικής μεταρρύθμισης ήταν εκρηκτική καθώς από τα 745.800 στρέμματα τσιφλικιών, μόνο τα 92.500 μπορούσαν να απαλλοτριωθούν διότι τα υπόλοιπα χαρακτηρίζονταν ως αυτοκαλλιεργούμενα.¹⁶⁶⁷ Πέραν αυτών των διατάξεων που ίσχυαν από το 1923 (βλ. παραπάνω), ο αγροτικός νόμος της 4ης Σεπτεμβρίου 1924 δημιούργησε ένα επιπρόσθετο σημείο τριβής μεταξύ ακτημόνων και τσιφλικάδων. Σύμφωνα, με το άρθρο 31 του εν λόγω διατάγματος επιτρεπόταν η παραπομπή («κατόπιν γνώμης του Συμβουλίου Εποικισμού») προς γενική ή μερική επανεκδίκαση της απαλλοτρίωσης σε 18 χωριά στην ευρύτερη περιοχή.¹⁶⁶⁸

Οι ιδιαιτερότητες αυτές στο θεσσαλικό κάμπο πυροδότησαν τη γενικευμένη δυσανεξία των ακτημόνων με διαμαρτυρίες και εν τέλει κινητοποιήσεις μεγάλης έντασης.

¹⁶⁶⁴ Ριζοσπάστης, 2/12/1924, «Ενέργειαι της Ομοσπ. Π. Πολεμιστών», 4/12/1924, «Δικηγόρος και πρωθυπουργός της κεφαλαιοκρατίας».

¹⁶⁶⁵ Ριζοσπάστης, 29/11/1924, «Το Κωπαϊδικόν».

¹⁶⁶⁶ Ριζοσπάστης, 23/11/1924, «Αιτήματα ακτημόνων», 2/12/1924, «Οι αγρόται Λεβαδειάς εξύπνησαν».

¹⁶⁶⁷ Ευελπίδης, ό.π., σ. 32.

¹⁶⁶⁸ Στο άρθρο περιλαμβάνονται τα εξής χωριά Σουφλάρι Λάρισας, Μεσδάνι, Δελή-Ιμπραήμ, Μπουλί και Ζαΐμι Καρδίτσας, Καμπίλ-Αγά, Αμάρ, Νυχτερέμ-Κουλούρα Τυρνάβου, Ζάρκου, Δουσικό, Βαρμπόπης, Πατουλία, Νομή, Μικρό Μέρτσι και Μπάτας Τρικάλων, Κουρφαλάκι και Αϊδίνι Αλμυρού, Γεννητσαροχώρι και Μπαϊρακλή Φαρσάλων, Αμούρι Ελασσόνας. Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως του Ν. Διατάγματος 15 Φεβρουαρίου 1923» (4/9/1924), ΦΕΚ Α' /215/4-9-1924. Το άρθρο επαναλαμβάνεται στην κωδικοποίηση των αγροτικών νόμων της 3ης Οκτωβρίου 1924 (άρθρο 96), Π.Δ. «Περί κωδικοποιήσεως των αγροτικών νόμων» (3/10/1924), ΦΕΚ Α' /247/3-10-1924.

Επίσης, στις διαμαρτυρίες στη Θεσσαλία βοήθησε και η αξιόλογη επιρροή που είχαν οι σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδέες σε σωματεία της περιοχής ήδη από το 1918, πράγμα για το οποίο υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις¹⁶⁶⁹ καθώς και η αξιόλογη εκλογική δύναμη του ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ στην περιοχή (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.5). Αυτό που έχει σημασία εδώ να τονίσουμε είναι το γεγονός ότι και στις δυο περιοχές την καθοδήγηση των κινητοποιήσεων ανέλαβαν οι οργανωμένοι παλαιοί πολεμιστές, δηλαδή το πλέον ριζοσπαστικοποιημένο κομμάτι της κοινωνίας τη δεδομένη στιγμή, στο όνομα όλων των ακτημόνων που διεκδικούσαν γη.

Οι καταλήψεις κτημάτων από ακτήμονες εφέδρους δεν ήταν ένα φαινόμενο που πρωτοεμφανίστηκε στην Ελλάδα. Στην Ιταλία το φαινόμενο αυτό, που είχε πρωτοεμφανιστεί κατά τη διάρκεια του πολέμου, ήδη από το 1916 στο Λάτιο,¹⁶⁷⁰ κορυφώθηκε μεταπολεμικά κατά τη διάρκεια της «Κόκκινης Διετίας» (Biennio Rosso) 1919–20· μία περίοδο κοινωνικής δυσαρέσκειας και εκρηκτικότητας στην Ιταλία που πυροδοτήθηκε από τις ανεκπλήρωτες κοινωνικές και οικονομικές υποσχέσεις της εμπόλεμης περιόδου καθώς και λόγω των μεταπολεμικών οικονομικών δυσχερειών (αλματώδης άνοδος πληθωρισμού, μειώσεις μισθών, ανεργία).¹⁶⁷¹ Η υπόσχεση για γη που είχε δοθεί, το 1917, κατά τη διάρκεια του πολέμου στους στρατευμένους ώστε να αυξηθεί η πολεμική θέληση την επαύριο του Καπορέττο (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.IV) σε συνδυασμό με πρόνοιες που τέθηκαν πρώτη φορά από το κράτος κατά την εφαρμογή της «πολεμικής αγροτικής οικονομίας» θεωρούμενες ως κεκτημένα («πάγωμα» συμβολαίων, μπλοκάρισμα εξώσεων κολλήγων) καθώς και η ερμηνεία από αρκετούς της Ρωσικής Επανάστασης ως μιας αγροτικής επανάστασης μεταπολεμικά αμφισβήτησε το προπολεμικό καθεστώς στην ιταλική ύπαιθρο.¹⁶⁷²

¹⁶⁶⁹ Σύμφωνα με τον Βρετανό πρέσβη από το 1923 ήταν πολύ ισχυρή η κομμουνιστική επιρροή στη Θεσσαλία. TNA, FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, Annual Report, 1923, σ. 26. Στα Τρίκαλα το 1918, λίγες ημέρες μετά την ίδρυση της ΓΣΕΕ, συστάθηκε το Εργατικό Κέντρο Τρικάλων και μέχρι τα τέλη του 1919 είχαν δημιουργηθεί αρκετοί σοσιαλιστικοί και κομμουνιστικοί σύλλογοι σε όλη την περιφέρεια. Το 1920 τα Πανεργατικά Κέντρα στις 4 μεγάλες πόλεις της Θεσσαλίας (Βόλος, Καρδίτσα, Λάρισα, Τρίκαλα) είτε ελεγχόντουσαν από κομμουνιστές είτε αυτοί είχαν ισχυρή δύναμη. Μάλιστα στα Τρίκαλα το 1923 εορτάστηκε και η επέτειος της Παρισινής Κομμούνας. Την περίοδο 1923–24 είχε πραγματοποιηθεί και σειρά απεργιακών κινητοποιήσεων στην πόλη. Επιπλέον, ας μην μας διαφεύγει της προσοχής ότι στην περιοχή υπάρχει το προηγούμενο με τις κινητοποιήσεις του 1910, αποκορύφωμα των οποίων αποτέλεσαν τα γεγονότα του Κιλελέρ. Βραχνιάρης, *Η αγροτική-λαϊκή, ό.π.*, σ. 9· Βραχνιάρης, *Ανάμεσα, ό.π.*, σ. 93· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1128· Πάνος, *ό.π.*, σ. 73, 81, 87.

¹⁶⁷⁰ Snowden, *ό.π.*, σ. 41.

¹⁶⁷¹ Πέιν, *ό.π.*, σ. 138.

¹⁶⁷² Papa, *ό.π.*, σ. 14, 20-21, 29-30· Snowden, *ό.π.*, σσ. 39-40.

Το καλοκαίρι του 1919 πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες καταλήψεις κτημάτων στον ιταλικό Νότο. Σε μια περίοδο με έντονη κοινωνική αναταραχή με πολλές απεργίες καθώς και καταλήψεις εργοστασίων οι καταλήψεις γης εντάθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1919 μετά από νόμο που υιοθέτησε η κυβέρνηση του φιλελεύθερου Φρανσέσκο Νίττι, σύμφωνα με τον οποίο κάθε ακαλλιέργητο κτήμα που ήταν χέρσο έως την 5η Σεπτεμβρίου 1919 μπορούσε να δοθεί για τέσσερα χρόνια σε αγρότες προς καλλιέργεια. Ο στόχος αυτού του μέτρου ήταν να εμφανιστεί η κυβέρνηση ότι εκπληρώνει τις πολεμικές της εξαγγελίες καθώς και να αναχαιτίσει νέες αναταράξεις στην ιταλική ύπαιθρο. Μάλιστα, το 1920 η κυβέρνηση Τζιοβάνι Τζιλιότι πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα με νέο νόμο νομιμοποιούσε την κατοχή όλων των υπό κατάληψη γαιών.¹⁶⁷³ Από τις αρχές του 1920 και ενώ προχωρούσε η αποστράτευση συνεχίστηκαν οι καταλήψεις σε Σαρδηνία, Σικελία, Καλαβρία, Καμπανία, Απουλία και Λομβαρδία, οι οποίες απέκτησαν ιδιαίτερη ένταση το φθινόπωρο του 1920.¹⁶⁷⁴ Σε Απουλία και Λάτιο οι καταλήψεις οργανώνονταν από το Σοσιαλιστικό Κόμμα, αλλά σε αυτές ηγούνταν τοπικές παλαιοπολεμистικές ενώσεις ή ακόμη και άλλων αποχρώσεων οργανώσεις, όπως οι Καθολικοί αγροτικοί σύνδεσμοι. Κύριο αίτημα αυτών των ενεργειών ήταν η υλοποίηση της πολεμικής υπόσχεσης για γη.¹⁶⁷⁵

Τελικά, στη νότια Ιταλία οι καταλήψεις κτημάτων οδήγησαν σε νέες συμφωνίες μεταξύ ακτημόνων χωρικών και κατόχων γης και όχι σε απαλλοτρίωση και διανομή γης. Ουσιαστικά οδήγησαν, σύμφωνα με τον ιστορικό Philip Morgan, στην απορρόφηση των παλαιοπολεμистικών ενώσεων από το πελατειακό σύστημα της τοπικής πολιτικής του ιταλικού Νότου.¹⁶⁷⁶ Ενώ, όπως τονίζει ο Frank Snowden, οι μεταπολεμικές καταλήψεις στην ιταλική ύπαιθρο μπορούν να ιδωθούν ως μια προσπάθεια των αγροτών να διεκδικήσουν ότι τους είχαν υποσχεθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου.¹⁶⁷⁷ Σε πολιτικό επίπεδο οι κινητοποιήσεις αυτές δημιούργησαν στη μεσαία και ανώτερη τάξη της βορείου και

¹⁶⁷³ Charles L. Bertrand, «The Biennio Rosso: Anarchists and Revolutionary Syndicalists in Italy, 1919–1920», *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, τ. 9, αρ. 3, Φθινόπωρο 1982, σσ. 383–402, σ. 391· Πέιν, ό.π., σ. 139· Duggan, ό.π., σσ. 33–35.

¹⁶⁷⁴ Bertrand, ό.π., σσ. 398–399· Philip Morgan, *Italian Fascism 1915–1945*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2004, σ. 24, 39· Matteo Millan, «The Contradictions of Veterans' Associations? The Fascist Appropriation of the Legacy of World War I and the Failure of Demobilisation», Salvador–Kjøstvedt (επ.), ό.π., σσ. 87–108, σ. 90· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, ό.π., σ. 159.

¹⁶⁷⁵ Morgan, ό.π., σσ. 39–40· Duggan, ό.π., σ. 33.

¹⁶⁷⁶ Morgan, ό.π., σσ. 40–42, 46–47.

¹⁶⁷⁷ Snowden, ό.π., σ. 39.

κεντρικής Ιταλίας μία αίσθηση ότι η τάξη κατέρρεε, ενώ ταυτόχρονα ώθησε τους γαιοκτήμονες του νότου να πάρουν το νόμο στα χέρια τους με τη δημιουργία ενόπλων ομάδων περιφρούρησης της τάξης. Το κλίμα αυτό συνέβαλε στην περαιτέρω διάβρωση της ιταλικής πολιτικής σκηνής, η οποία με τη σειρά της οδήγησε στην άνοδο του φασισμού το επόμενο έτος (1922).¹⁶⁷⁸

Οι μαχητικές αγροτικές κινητοποιήσεις των αρχών του 1925 στην Ελλάδα επίσης δημιούργησαν μία αίσθηση αταξίας, η οποία εκφράστηκε στον δημόσιο λόγο.¹⁶⁷⁹ Στην ίδια ακριβώς συγκυρία κορυφώθηκε και η αντιμιλιταριστική εκστρατεία της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ επ' αφορμή του «Πατριαρχικού» (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6). Οι δύο αυτοί παράγοντες συνέβαλαν καταλυτικά, όπως παρουσιάζεται ευθύς αμέσως απόφαση για την κρατική καταστολή του παλαιοπολεμιστικού κινήματος.

Β.2.1.8. Η καταστολή και η ύφεση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος (1924–1925)

Το Κράτος, γνωρίζουμε πως είναι ΤΟ ΤΥΦΛΟ ΟΡΓΑΝΟ των εχθρών μας. Περιμένουμε συνεπώς ψύχραιμοι την επίθεσή του. Για να σταματήσουν τον αγώνα μας θα βρούνε εύκολα μερικές “κατηγορίες” για να μας καταδιώξουν.

Φωνή του Εφέδρου (Ηρακλείου), Αύγουστος 1924¹⁶⁸⁰

Να διαλυθώσιν αι οργανώσεις των Παλαιών Πολεμιστών και Αναπήρων κλπ. εφ' όσον δεν αντιπροσωπεύουσιν ουδέν επάγγελμα και τας οποίας οργανώσεν από σκοπού το κόμμα διά την ενέργειαν προπαγάνδας εν τω Στρατώ επί τούτων στηρίζε τας πλείστας ελπίδας του.

Αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών, Οκτώβριος 1924¹⁶⁸¹

Παρότι το παλαιοπολεμιστικό κίνημα έφτασε τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1925 στο αποκορύφωμα των δραστηριοτήτων του, έως το καλοκαίρι του ίδιου έτους είχε

¹⁶⁷⁸ Duggan, ό.π., σ. 34.

¹⁶⁷⁹ Στις περισσότερες εφημερίδες η ευθύνη για τα γεγονότα βαρύνει τους κομμουνιστές, οι οποίοι «προκάλεσαν» με τη συμπεριφορά τους, ενώ αυτοί «παρέσυραν» τους αγρότες να συμμετάσχουν στο συλλαλητήριο, ενδεικτικά βλ. *Εμπρός*, 3/2/1925, «Αιματηραί σκηναί εις τα Τρίκκαλα» · *Ελεύθερος Τύπος*, 3/2/1925, «Αιματηραί σκηναί των κομμουνιστών εις τα Τρίκκαλα» · *Σκριπ*, 3/2/1925, «Οι κομμουνισταί προκαλούν τρομεράς σκηνάς», 4/2/1925, «Αιματηραί σκηναί εν Τρικκάλοις».

¹⁶⁸⁰ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 28/8/1924, «Έτοιμοι δια την εφαρμογήν».

¹⁶⁸¹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(β), Κατσώτας [συνταγματάρχης, αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1924, «Περί του Κομμουνισμού εν Ελλάδι και των ληπτέων μέτρων προς καταστολή αυτού».

αποδιοργανωθεί πλήρως.¹⁶⁸² Η συμπόρευση μεγάλου μέρους των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων με το ΚΚΕ, η αντιμιλιταριστική τους προπαγάνδα καθώς και οι μαχητικές κινητοποιήσεις τους ήταν οι αιτίες που έθεσαν το παλαιοπολεμιστικό κίνημα απέναντι στο Κράτος. Πέρα από το «μαστίγιο» της κρατικής καταστολής, τη διετία 1924–25 το Κράτος χρησιμοποίησε ως «καρότο» την υιοθέτηση των πρώτων σημαντικών παροχών για τους παλαίμαχους (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2), τα οποία κορυφώθηκαν στα τέλη του 1925 επί Θεόδωρου Πάγκαλου (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).

Η πρακτική ταύτιση παλαιοπολεμιστικού και κομμουνιστικού κινήματος ήταν ένα γεγονός που εγκαινίασε τη συζήτηση μεταξύ κρατικών αξιωματούχων για τον περιορισμό της κομμουνιστικής επιρροής στους παλαιμάχους. Για την αποδυνάμωση αυτού του μετώπου ο επικεφαλής της Στρατιάς του Έβρου Πιερράκος Μαυρομιχάλης τόνιζε, ήδη από τον Ιούλιο του 1923, ότι έπρεπε να οργανωθεί υπηρεσία προς εξεύρεση εργασίας για τους παλαιούς πολεμιστές και να δημιουργηθεί υπηρεσίας αντιπροπαγάνδας.¹⁶⁸³ Έναν χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1924, ο διοικητής της Χωροφυλακής υποστράτηγος Νικόλαος Τζίκας πρότεινε στο Υπουργείο Εννόμου Τάξεως μία σειρά μέτρων, τα οποία είχαν ως κεντρικούς άξονες την επαγγελματική και την αγροτική τους αποκατάσταση, αλλά και την ενίσχυση των «Εθνικιστικών Συλλόγων».¹⁶⁸⁴ Όσον αφορά το τελευταίο μέτρο, η προσπάθεια αυτή δεν περιορίστηκε στην οικονομική συνδρομή, αλλά και στην εκ των έσω διάβρωση των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με έκθεση του

¹⁶⁸² Για πτώση της κινητικότητας των παλαιοπολεμιστικών συλλόγων μετά το Φεβρουάριο του 1925 βλ. ενδεικτικά τις σχετικές εκθέσεις από Πειραιά, Πάτρα και Ιωάννινα. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Ν. Βαμβακόπουλος [Φρούραρχος Πειραιά] προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Πειραιάς, 1 Μαρτίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών» φ. 878, Διοίκηση Χωροφυλακής προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Πάτρα, 16 Μαρτίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών Α δεκαπενθήμερου μηνός Μαρτίου 1925» φ. 878, Διοίκηση Χωροφυλακής Ιωαννίνων προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Ιωάννινα, 31 Μαρτίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών Β δεκαπενθήμερου Μαρτίου». Την αποδυνάμωση αυτή παραδεχόταν και ο Π. Νίκας («Ο απολογισμός ενός έτους του κινήματος των παλαιών πολεμιστών», *Ριζοσπάστης*, 13/5/1925).

¹⁶⁸³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 723, Πιερράκος Μαυρομιχάλης προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενικό Στρατηγείο, 13 Ιουλίου 1923.

¹⁶⁸⁴ Συγκεκριμένα, ο Νικόλαος Τζίκας πρότεινε: α') προτίμηση των εφέδρων στις δημόσιες υπηρεσίες, β') παροχή εργασίας στους εφέδρους εργάτες σε δημόσιες ή ιδιωτικές επιχειρήσεις, γ') παροχή στους ακτήμονες γεωργούς εκτάσεις γης μέσω της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών καθώς και δωρεάν ή επί δανείω παροχή ζώων και γεωργικών εργαλείων, δ') ίδρυση εφεδρικής τράπεζας, ε') απαλλαγή τους από φόρους για κάποιο χρονικό διάστημα, στ') παροχή δωρεάν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, ζ') παροχή δωρεάν βιβλίων και απαλλαγή τους από τα εκπαιδευτικά τέλη για τα παιδιά τους, η') καταβολή των καθυστερούμενων επιδομάτων, θ') τάχιση τακτοποίηση του ζητήματος των συντάξεων, ι') παροχή οικονομικής ενίσχυσης τους «Εθνικιστικούς Συλλόγους». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Τζίκας προς Υπουργείο Εννόμου Τάξεως, Αθήνα, 4 Ιουλίου 1924. Πρβλ. τις παρόμοιες προτάσεις σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Λαρίσης προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Λάρισα, 3 Αυγούστου 1924, «Δελτίον πληροφοριών μηνός Ιουλίου ε.έ.».

επικεφαλής της Χωροφυλακής στη Νάουσα, για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου «κατορθώθη η υφ' υμών εξεύρεσις δύο καταλλήλων προσώπων και άτινα κατόρθωσαν να εισχωρήσουν εντός αυτού του Συλλόγου Παλαιών Πολεμιστών και να επιδιώξουν την ίδρυσιν του Εθνικιστικού εξ αυτών των μελών του πρώτου». ¹⁶⁸⁵ Στην πράξη η ψήφιση του ν. 3122/1924 για τις πολεμικές συντάξεις τον Ιούλιο καθώς και η μελέτη για τη σύνταξη ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές από την κυβέρνηση Μιχαλάκου καθώς και άλλα προνοιακά μέτρα αποτέλεσαν τα πρώτα σημαντικά μέσα βοήθειας του Κράτους προς τους παλαίμαχους (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2).

Η επίθεση φιλίας και ο κατευνασμός του Κράτους απέναντι στους παλαιούς πολεμιστές πραγματοποιείται σε μια περίοδο, κατά την οποία το Κράτος ακολουθούσε συγχρόνως μια όλο και πιο κατασταλτική πολιτική. Τα γεγονότα στην Βοιωτία και τη Θεσσαλία σε συνδυασμό με την εντεινόμενη αντιπολεμική προπαγάνδα στο στράτευμα σε μια κρίσιμη στιγμή για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, μετά την απέλαση του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντίου ΣΤ' (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.6 και Β.2.1.7), ήταν οι καθοριστικοί παράγοντες για την απόφαση του Κράτους να περιορίσει, ακόμα και με τη βία, τη δράση των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων. ¹⁶⁸⁶ Παράλληλα, άλλες αιτίες που συνέβαλλαν στην εξασθένηση των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων ήταν ότι σταδιακά παλαίμαχοι με κάποια αναπηρία άρχισαν να λαμβάνουν συντάξεις, σύμφωνα με το ν. 3122/1924 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2), ενώ παράλληλα η πλειοψηφία των ακτημόνων-παλαιών πολεμιστών προσδεδεικμένα έλαβε γεωργικό κλήρο βάσει της αγροτικής μεταρρύθμισης που πραγματοποιήθηκε ταχύτατα την περίοδο 1923–26 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7).

Μία ακόμα κρίσιμη παράμετρος που συνέβαλε στην απομάκρυνση και αποξένωση παλαιών πολεμιστών από τις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, κυρίως στη βόρεια Ελλάδα, ήταν η ταύτιση αυτών με το ΚΚΕ, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση, στο Γ' έκτακτο Συνέδριο του κόμματος (Δεκέμβριος 1924, βλ. παραπάνω) της θέσης για «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη». Για παράδειγμα στη Δράμα αναφέρεται ότι «πλείστοι εκ των με-

¹⁶⁸⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Ι. Γιαλούντας [υπομοίραρχος, τμήμα Ναούσης] προς Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Βέροιας, Βέροια, 4 Ιουλίου 1924.

¹⁶⁸⁶ Η αντιμιλιταριστική προπαγάνδα από κομμουνιστές στο στράτευμα συνεχιζόταν, σύμφωνα με τον διοικητή του Α' Σώματος Στρατού τον Μάιο του 1925, παρότι είχε απομακρυνθεί το ενδεχόμενο ενός ελληνοτουρκικού πολέμου. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Ζ. Παπαθανασίου [αντιστράτηγος, διοικητής Α' ΣΣ] προς Υπουργείο Στρατιωτικών, Αθήνα, 25 Μαΐου 1925, «Περί εξαπλώσεως του Κομμουνισμού εις το Στράτευμα».

λών της Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών» υπέγραψαν, τον Φεβρουάριο του 1925, πρωτόκολλο που αποδοκίμαζε τη στάση της διοίκησης της οργάνωσης να υποστηρίξει τη θέση για αυτονομία της Μακεδονίας.¹⁶⁸⁷

Το ζήτημα της Μακεδονίας δεν αποξένωσε μόνο τους παλαιμάχους από τις παλαιοπολεμистικές ενώσεις, αλλά αποτέλεσε έναν επιπρόσθετο λόγο για τον οποίο αυτές βρέθηκαν στο στόχαστρο του Κράτους. Έχουν εντοπιστεί πολυάριθμες αναφορές για τη διενέργεια αυτονομιστικής προπαγάνδας στη Μακεδονία από οργανώσεις παλαιών πολεμιστών. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον επικεφαλής της Στρατιάς του Έβρου αντιστράτηγο Π. Μαυρομιχάλη, τον Ιούλιο του 1923 «οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι της Μακεδονίας μη δυνάμενοι ν' αποκτήσουν ιδία Εθνικιστικά Σωματεία εγγράφονται αθρόοι εις τους Κομμουνιστικούς Συλλόγους (Παλαιών Πολεμιστών) υπό την σκέπην αυτών προπαγανδίζουν». ¹⁶⁸⁸ Ο διοικητής της Ανωτάτης Διοίκησης Χωροφυλακής Μακεδονίας επίσης παρατηρούσε, τον Αύγουστο του 1924, ότι «οι παραμένοντες εν Μακεδονία Βουλγαρόφρονες παρουσιάζονται υπό διαφόρους μάσκας, ήτοι κομμουνισταί, ως εργάται και ως Παλαιοί Πολεμισταί και ούτω [...] ίνα εν δεδομένη στιγμή ευρεθώσι οργανωμένοι και εννοούμενοι μετά της Βουλγαρίας ζητήσουν και επιτύχουν την αυτονόμησιν της Μακεδονίας». ¹⁶⁸⁹ Στην ίδια κατεύθυνση, ο νομάρχης Πέλλας σημείωνε, τον Ιανουάριο του 1925, ότι οι Βούλγαροι αυτονομιστές «υποβοηθούνται τα μέγιστα πατά των εν τη ένω περιφερεία [Τεχέβου (σημ. Καρυδιά Πέλλας)] ιδρυθέντων τμημάτων Συλλόγων Παλαιών Πολεμιστών τους οποίους κατάρθωσαν να προσεταιρισθώσι». Οι Βούλγαροι αυτονομιστές «εν ταις προς διάλυσιν του στρατεύματος ενεργείας των Κομμουνιζόντων παλαιών πολεμιστών ηύρον τον ισχυρόν σύμμαχον διά την επίτευξιν της άνευ κινδύνου αυτονομήσεως της Μακεδονίας». Για αυτό το λόγο θεωρούσε ότι κατάλληλο μέτρο κατά της δράσης των Βούλγαρων αυτονομιστών ήταν «η πάση προφάσει διάλυσις των Συλλόγων παλαιών πολεμιστών των Βουλγαροφρόνων διαμερισμάτων». ¹⁶⁹⁰ Η ταύτιση δηλαδή σε ορισμένες πε-

¹⁶⁸⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Δράμας προς Πολιτικόν Γραφείον Πρωθυπουργού, Δράμα, 10 Φεβρουαρίου 1925, «Δελτίον Πληροφοριών 10ημέρου Φεβρουαρίου 1925».

¹⁶⁸⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 723, Πιερράκος Μαυρομιχάλης προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενικό Στρατηγείο, 13 Ιουλίου 1923.

¹⁶⁸⁹ Παρατίθεται σε Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση, ό.π.*, σσ. 29-30.

¹⁶⁹⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877, Δ. Χατζηκυριαζής [νομαρχών διευθυντής Πέλλας] προς επί των Εσωτερικών Υπουργείων (Δ/σιν Διοικήσεως), Έδεσσα 16 Ιανουαρίου 1925.

ριοχές των παλαιών πολεμιστών όχι μόνο με τον κομμουνισμό, αλλά και με τις αυτονομιστικές αξιώσεις της Βουλγαρίας αποτέλεσε έναν επιπρόσθετο επιβαρυντικό παράγοντα ώστε να τεθεί το παλαιοπολεμικό κίνημα απέναντι στο Κράτος.

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμη μια περιγραφή του αντικομμουνισμού, ο οποίος την περίοδο 1924–25 συστηματοποιείται και θεσμοθετείται σε σχέση με τα μερικά «σπασμωδικά, ασυντόνιστα και περιστασιακά» μέτρα που είχαν ληφθεί μέχρι τότε.¹⁶⁹¹ Ο ερχομός των προσφύγων και των παλαιμάχων από τη Μικρά Ασία, ατόμων που μπορούσαν εν δυνάμει να ενισχύσουν το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ, η ριζοσπαστικοποίηση του ΚΚΕ με την ένταξή του στη Γ' Διεθνή, ο αντικομμουνισμός μερίδας αξιωματικών που ανήλθαν στην εξουσία μετά το 1922, η κομμουνιστική προπαντός ανατρεπτική δράση σε συνδυασμό με το αντικομμουνιστικό κλίμα σε άλλες χώρες είναι οι βασικές αιτίες της αλλαγής της αδιάφορης μέχρι τότε στάσης του Κράτους απέναντι στον κομμουνισμό.¹⁶⁹² Παράλληλα, η λεκτική υπερβολή των δημοσίων ομιλιών, η οξύτητα των προκηρύξεων που προπαγάνδιζαν την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος καθώς και η μαχητικότητα των εργατικών κινητοποιήσεων που εκλαμβάνονταν ως ένδειξη επαναστατικών διαθέσεων νομιμοποιούσαν στην αντίληψη της κρατικής μηχανής την καταστολή του κομμουνιστικού κινήματος.¹⁶⁹³ Αυτή η διαδικασία ωριμάζει το 1924, οπότε και ο λόγος του πολιτικού κόσμου και του Τύπου γίνεται σταδιακά ολοένα και πιο αντικομμουνιστικός.¹⁶⁹⁴

¹⁶⁹¹ Ρούσσος, Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι. Εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924–1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1978, σ. 61.

¹⁶⁹² Δημήτρης Μπαχάρας, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, τχ. 29, 2008, σσ. 175-198, σσ. 195-196.

¹⁶⁹³ Δάγκας, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού*, ό.π., σσ. 22-23.

¹⁶⁹⁴ Μπαχάρας, ό.π., σσ. 178-185.

Την ίδια χρονιά σχηματοποιήθηκε το πρώτο νομοθετικό «οπλοστάσιο» του Κράτους απέναντι στους κομμουνιστές αποτελούμενο κυρίως από το Ν.Δ. της 19ης Απριλίου 1924 για την εκτόπιση όσων ήταν αντίθετοι στη δημόσια τάξη,¹⁶⁹⁵ το «κατοχυρωτικό» διάταγμα της 23ης Απριλίου 1924,¹⁶⁹⁶ ενώ και η χρήση της «κατάσταση πολιορκίας»¹⁶⁹⁷ χρησιμοποιήθηκε για τον ίδιο σκοπό. Συγκεκριμένα για τη χρήση του «κατοχυρωτικού» ως νομικό μέσο δίωξης κομμουνιστών με αφορμή τη θέση για «αυτόνομη Μακεδονία και Θράκη» αποκαλυπτική ήταν η δήλωση ενός δικαστικού επιτρόπου την επαύριο των γεγονότων των Τρικάλων:

*Αι προκηρύξεις [για αυτονομία Μακεδονίας και Θράκης] εφάπτονται του Κατοχυρωτικού. Το αδίκημα δέον να χαρακτηρισθή ως εσχάτη προδοσία, διότι προκαλεί στάσιν κατά του καθεστώτος και προσπάθεια όπως αποσπασθή τμήμα της Πατρίδος. Επομένως οι κομμουνισταί δύνανται να καταδιωχθούν, όχι μόνο από το Κατοχυρωτικό αλλά και από τα τακτικά Στρατοδικεία.*¹⁶⁹⁸

Ασφαλώς, όλα τα προαναφερθέντα μέτρα στράφηκαν και εναντίον μιας σημαντικής μερίδας των παλαιών πολεμιστών που είχαν κομμουνιστικά φρονήματα καθώς οι παλαιοί πολεμιστές αποτελούσαν το πιο ριζοσπαστικό στοιχείο του ΚΚΕ τη δεδομένη στιγμή (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.5). Παράλληλα μάλιστα για το σύνολο σχεδόν του Τύπου οι παλαιοί πολεμιστές ταυτίζονταν με τον κομμουνισμό και τους γίνονται συχνές επιθέσεις.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁵ Εκτόπιση είναι η υποχρεωτική αλλαγή τόπου διαμονής του υπόπτου με αποφάσεις που έπαιρναν οι τοπικές διοικητικές ή στρατιωτικές αρχές. Το μέτρο πρωτοϋιοθετήθηκε το 1871 και στόχευε τους ληστές, τους ζωοκλέφτες και τους φυγόδικους. Με το Ν.Δ. του Απριλίου 1924 δημιουργούταν σε κάθε νομό Επιτροπές Δημόσιας Ασφάλειας, αποτελούμενες από τον Νομάρχη, τον Εισαγγελέα και τον Διοικητή της Χωροφυλακής, οι οποίες μπορούσαν να εκτοπίσουν οποιονδήποτε ήταν ύποπτος για πράξεις αντίθετες με την δημόσια τάξη. Ν.Δ. «Περί συστάσεως εν εκάστω Νομῷ επιτροπῶν ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ασφαλείας» (19/4/1924), ΦΕΚ Α' /91/21-4-1924· Κούνδουρος, *ό.π.*, σσ. 115-116· Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 265-266· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 340-344· Μπαχάρας, *ό.π.*, σσ. 184-185.

¹⁶⁹⁶ Π.Δ. «Περί κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος» (23/4/1924), ΦΕΚ Α' /93/23-4-1924· Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 265-266· Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 71· Μπαχάρας, *ό.π.*, σσ. 184-185.

¹⁶⁹⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 91 του Συντάγματος 1864/1911 και με το ν. 4069/1912 όταν η χώρα, ή κάποιοι νομοί, βρισκόταν σε «κατάσταση πολιορκίας» τότε αναστέλλονταν μια σειρά από άρθρα του Συντάγματος μεταξύ αυτών και διατάξεις που κατοχύρωναν ατομικές και συλλογικές ελευθερίες. Επίσης, όλες οι εξουσίες των πολιτικών αρχών στο αστυνομικό πεδίο μεταβιβάζονταν στο στρατό, ενώ μπορούσαν να στηθούν έκτακτα στρατοδικεία για να δικάσουν αδικήματα που στρέφονταν κατά «της ασφάλειας του κράτους, του πολιτεύματος και της δημοσίας τάξεως και ειρήνης». Η «Επανάστασις 1922» κήρυξε για πρώτη φορά τη χώρα σε «κατάσταση πολιορκίας» για εσωτερικούς λόγους και χωρίς να υπάρχει νομοθετικό σώμα επικυρώσει την απόφαση. Η εφαρμογή της άρχισε στις 28 Σεπτεμβρίου 1922 και άρθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 1923, ενώ στις 22 Οκτωβρίου επιβλήθηκε εκ νέου για την καταστολή του στρατιωτικού κινήματος Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη και τελικώς άρθηκε στις 27 Νοεμβρίου 1923 ενόψει των εκλογών της 16ης Δεκεμβρίου. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 38-39, 44-45, 56.

¹⁶⁹⁸ *Απογευματινή*, 4/2/1925, «Οι κομμουνισταί και το κατοχυρωτικόν».

¹⁶⁹⁹ Ενδεικτικά, *Ελεύθερον Βήμα*, 21/3/1924, «Οι κομμουνισταί τρομοκρατούν τους βιομήχανους Ναούσης»· 30/8/1924, «Αντιμικταριστικά προκηρύξεις κομμουνιστών»· Αχ. Καλευράς, «Η διδασκαλία της κα-

Οι πολιτικοί ιθύνοντες της περιόδου χρησιμοποιούσαν επίσης μια ολοένα και πιο αντικομμουνιστική ρητορική αναφορικά με το παλαιοπολεμιστικό κίνημα. Τη 14η Ιουνίου 1924 με αφορμή το κίνημα των παλαιών πολεμιστών και τη διαμαρτυρία, στις 8 του μήνα, στρατευμένων της κλάσης του 1922 με αίτημα την απόλυσή τους (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6) ξεδιπλώθηκε η οργή του προσφάτως παραιτηθέντα υπουργού Στρατιωτικών Γεώργιου Κονδύλη, ο οποίος επιτέθηκε με δριμύτητα τόσο στους παλαίμαχους και τους κομμουνιστές εν γένει όσο και στην κυβέρνηση Παπαναστασίου που δεν ελάμβανε πιο αυστηρά μέτρα εναντίον τους. Ο Κονδύλης θεωρούσε αδύνατη τη αναζωπύρωση του εθνικού αισθήματος «εφ' όσον αφιένται ελεύθεροι οι κομμουνισταί ίνα ενεργώσι προς ίδρυσιν δικτατορίας εκ μέρους αυτών εις μίαν κοινωνίαν της οποίας 90 εκατοστά είναι αστικά». Επίσης, στηλίτευε την κίνηση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ να αιτηθεί στο Υπουργείο Στρατιωτικών την ενημέρωση για τις απόψεις που τέθηκαν στο Συμβούλιο των Στρατηγών.¹⁷⁰⁰ Απαντώντας του ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου, χαρακτήριζε την ενέργεια της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ να ενημερωθεί για στρατιωτικές πληροφορίες ως μία κίνηση «ολίγον θρασεία», ωστόσο «δια την υποβολήν μιάς αναφοράς προς το αρμόδιον Υπουργείον δεν φρονεί ότι ήτο επιτετραμμένον να ενεργηθή καμμία καταδίωξις». ¹⁷⁰¹

Μερικούς μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του 1924, ο νέος πρωθυπουργός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος σε δηλώσεις του μετά από συνάντηση με εκπροσώπους της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ αναγνώρισε τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι παλαιοί πολεμιστές και υποσχέθηκε ότι η κυβέρνηση θα προσπαθούσε να βελτιώσει αυτή την κατάσταση, ωστόσο «υπό ένα όρον, να παύσουν το κήρυγμα κατά του Κράτους και τον πόλεμο κατ' αυτού. Διότι εν τοιαύτη περιπτώσει η κυβέρνησις θα ευρέθη εις την ανάγκην να τους συντρίψη», ενώ συνεχίζοντας ο πρωθυπουργός τόνιζε πως «δεν είνε δυνατόν [...] να καταργήσωμεν τον στρατόν και να αφήσωμεν τα σύνορα απροστράτευτα εις την διάκρισιν του εχθρού». ¹⁷⁰² Σε αυτή την απειλή οι εκπρόσωποι των παλαιμάχων απάντησαν στον πρωθυπουργό ότι «δεν θα πραγματοποιηθούν [οι απειλές] γιατί αι ενώσεις μας αποτελούνται

ταστροφής», *Ελεύθερον Βήμα*, 9/9/1924· *Εστία*, 26/1/1925, «Οι παλαιοί πολεμισταί και ο Λένιν»· *Ελεύθερος Τύπος*, 4/2/1925, «Οι κομμουνισταί προτρέπουν τον στρατόν να στασιάση»· *Σκριπ*, 29/1/1925, «Δημόσιοι υπάλληλοι κομμουνισταί»· *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 12/9/1924, «Τα αναρχικά κρούσματα».

¹⁷⁰⁰ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Β', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1924, σσ. 271-274.

¹⁷⁰¹ Στο ίδιο, σ. 276. Πρβλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 14/6/1924, «Η χθεσινή οξεία κοινοβουλευτική μάχη»· *Δημοκρατία*, 14/6/1924, «Αι περί κομμουνισμού κατηγορίες»· *Δαφνής*, ό.π., σσ. 268-269.

¹⁷⁰² *Ελεύθερον Βήμα*, 15/10/1924, «Μια δήλωσις του κ. Πρωθυπουργού προς επιτροπή κομμουνιστών»· *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 19/10/1924, «Πόλεμος κατά του πολέμου».

από τριακοσίας χιλιάδας ανθρώπους που [...] είναι αποφασισμένοι να επιδιώξουν την επιτυχία των δικαιωμάτων αιτημάτων μας πάση θυσία».¹⁷⁰³ Το χάσμα που χώριζε την Ομοσπονδία με τον πρωθυπουργό ήταν τεράστιο όπως φαίνεται και από νέα συνάντησή τους ένα μήνα αργότερα, όπου ο Μιχαλακόπουλος δήλωσε «ότι εφόσον υπάρχει το σημερινόν οικονομικόν καθεστώς το οποίον αυτό αντιπροσωπεύει [η Κυβέρνησις,] δεν είνε δυνατόν να γίνουν δεκταί αι απόψεις των Π. Πολεμιστών, εκτός εάν ούτοι κατελάμβανον την εξουσίαν οπότε θα μπορούσαν να λύσουν όλα τα ζητήματά τους».¹⁷⁰⁴

Εντός αυτού του πλαισίου, στο β' μισό του 1924, εμφανίστηκαν οι πρώτες προτάσεις για τη διάλυση των παλαιοπολεμικών ενώσεων σε εκθέσεις των νομαρχών Ηρακλείου και Αργολιδοκορινθίας καθώς και από τον αστυνομικό διευθυντή Αθηνών.¹⁷⁰⁵ Ο «ερυθρός χειμώνας» του 1924–25 με την (και επισήμως) ταύτιση της ηγεσίας της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ με αυτή του ΚΚΕ, την αντιμιλιταριστική εκστρατεία που εξαπέλυσε η Ομοσπονδία και τις αγροτικές κινητοποιήσεις (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.5, Β.2.1.6 και Β.2.1.7) οδήγησε σε περισσότερες φωνές προς αυτή την κατεύθυνση. Στα τέλη Ιανουαρίου 1925 σχεδόν ταυτόχρονα οι επικεφαλής του Α' Σώματος Στρατού και της Χωροφυλακής εισηγήθηκαν ευθέως τη διάλυση των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών. Συγκεκριμένα, στις 22 Ιανουαρίου ο αρχηγός του Α' Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Ζαφείριος Παπαθανασίου εισηγείτο στο Υπουργείο Στρατιωτικών ότι

*ο Κομμουνισμός πρέπει να κτυπηθή από το Κράτος διά μέτρων ριζικών, διότι το Κράτος δεν είναι δυνατόν να παρίσταται ως τρίτος εις πάλην τάξεων δεδομένου ότι η πάλη αυτή στρέφεται κατά του Κράτους, του ιδίου και διότι πάσα επιβράδυνσις διά την λήψιν ριζικών μέτρων έχει και συνέπειαν την κατατριβήν του Στρατεύματος».*¹⁷⁰⁶

Την επομένη, στις 23 Ιανουαρίου 1925, ο αρχηγός της Χωροφυλακής, υποστράτηγος Πέτρος Κλάδος, όταν η κατάσταση στη Θεσσαλία είχε φθάσει στο απροχώρητο, τόνιζε ότι «το Αρχηγείον της Χωροφυλακής αισθάνεται το καθήκον να υποβάλη την γνώμιν [...] ότι επιβάλλεται απολύτως υπό της Εθνικής και Κρατικής αμύνης να κτυπηθή ο Κομμουνισμός

¹⁷⁰³ *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 23/10/1924, «Τα αιτήματα των εφέδρων και ο πρωθυπουργός».

¹⁷⁰⁴ *Ριζοσπάστης*, 4/12/1924, «Επιτροπή Παλαιών Πολεμιστών παρά τω κ. Πρωθυπουργό».

¹⁷⁰⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Νομάρχης Ηρακλείου προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ηράκλειο, 1 Οκτωβρίου 1924· φ. 739(β), Κατσώτας [συνταγματάρχης, αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1924, «Περί του Κομμουνισμού εν Ελλάδι και των ληπτέων μέτρων προς καταστολή αυτού»· φ. 995, Σ. Γουλόπουλος [νομάρχης Αργολίδας και Κορίνθου] προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 9 Αυγούστου 1924, «Περί Συλλόγων Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού».

¹⁷⁰⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Παπαθανασίου [Διοικητής Α' ΣΣ] προς Υπουργείον Στρατιωτικών, Γραφείον Υπουργού, Αθήνα 22 Ιανουαρίου 1925.

διά ριζικών μέτρων.¹⁷⁰⁷ Στις 16 Μαρτίου 1925 ο διοικητής του Α΄ Σώματος Στρατού επα- νήλθε ζητώντας από το Υπουργείο Στρατιωτικών την άμεση διάλυση των παλαιοπολεμι- στικών σωματείων καθώς «απροκαλύπτως μετέστησαν εις τας τάξεις των Κομμουνιστών, καταστάντες οι σημαιοφόροι της κομμουνιστικής ανά πάσαν την Ελλάδα κινήσεως και οι πρωτοπόροι πάσης απειθαρχίας και διαταράξεως της τάξεως». Στην επιστολή του μάλι- στα πρότεινε και το νομικό υπόβαθρο που ενδεικνυόταν να χρησιμοποιηθεί.¹⁷⁰⁸

Σε αυτό το πλαίσιο, από τις αρχές του 1924 είχε αρχίσει ένας «ακήρυχτος πόλε- μος» του Κράτους απέναντι των κατά τόπους παλαιοπολεμιστικών ενώσεων, με απαγο- ρεύσεις συγκεντρώσεων, απαγόρευση κυκλοφορίας του *Ριζοσπάστη* και του *Παλαιού Πο- λεμιστή* καθώς και συλλήψεις μελών σε όλη τη χώρα.¹⁷⁰⁹ Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά η *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου)

*Ο Εφεδρικός κόσμος ευρίσκεται εν διωγμώ. Το Κράτος του Σοφούλη διευ- θύνει δια των επισήμων αντιπροσώπων του τον ακήρυκτον πόλεμον εναν- τίων μας, και έχη θέση ως σκοπόν της πολιτικής του κατευθύνσεως την εκμηδένισίν μας και την υποταγήν μας υπό την πτέρναν του μαινόμενου κεφαλαιοκρατισμού.*¹⁷¹⁰

Σταδιακά προς το τέλος του 1924 και στις αρχές του επόμενου έτους πέρα από τις απαγορεύσεις συνελεύσεων, πύκνωσαν οι συλλήψεις παλαιών πολεμιστών–κομμουνι- στών σε όλη την επικράτεια οι οποίες συνδυάστηκαν με την καταστολή των αγροτικών κινητοποιήσεων του Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου του 1925 και τη διάλυση από τον στρατό «κομμουνιστικών» αντιπολεμικών διαδηλώσεων.¹⁷¹¹ Ενδεικτικά στα Ιωάννινα,

¹⁷⁰⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Π. Κλάδος [αρχηγός Χωροφυλακής] προς Υπουργείον Εσωτερικών (Δ/σιν Δημ. Ασφαλείας), Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1925, «Περί λήψεως μέτρων εναντίον του Κομμουνισμού».

¹⁷⁰⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Ζ. Παπαθανασίου [αντιστράτηγος, διοικητής Α΄ ΣΣ] προς Υπουργείο Στρατιω- τικών, Αθήνα, 16 Μαρτίου 1925. Συγκεκριμένα πρότεινε να χρησιμοποιηθεί το άρθρο 9 του ν. ΔΞΘ΄/1912 «περί καταστάσεως πολιορκίας». Ν. ΔΞΘ (4069) «Περί καταστάσεως πολιορκίας» (6/10/1912), ΦΕΚ Α΄/317/6-10-1912. Ο συγκεκριμένος νόμος είχε χρησιμοποιηθεί στο άμεσο παρελθόν, στα χρόνια του Εθνι- κού Διχασμού και από τις δύο παρατάξεις για πολιτικούς λόγους. Αλιβιζάτος, ό.π., σσ. 38-47.

¹⁷⁰⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 14/2/1924, «Διαμαρτυρία της Κεντρικής Οργανωτικής Επιτροπή των Πα- λαιών Πολεμιστών», 3/3/1924, «Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Σουφλίου», 4/4/1924, «Διαμαρτυρία Εφέ- δρων Τυρνάβου», 19/1/1925, «Λευκή τρομοκρατία εις την Θράκην»· *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 1/6/1924, «Απαγορευθείσα συγκέντρωσις»· *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 14/9/1924, «Τι ζητούν οι έ- φεδροι», 3/10/1924, «Μάταιος κόπος». Βλ. και την προκήρυξη της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών που καταγγέλλει τις διώξεις εναντίον των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων επισυναπτόμενη σε ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομικός Διευθυντής Πειραιώς [δυσανάγνωστη υπογραφή] προς Αρχηγείο Αστυνο- μίας Πόλεων, Πειραιάς, 20 Ιουλίου 1924, «Περί κομμουνιστικής και προπαγανδιστικής εν γένει κινήσεως».

¹⁷¹⁰ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 28/10/1924, «Ο ακήρυκτος πόλεμος».

¹⁷¹¹ *Απογευματινή*, 4/2/1925, «Οι κομμουνισταί και το κατοχυρωτικόν», 5/2/1925, «Επανειλημμένοι συ- σκέψεις παραγόντων»· *Ριζοσπάστης*, 18/1/1925, «Η λευκή τρομοκρατίαν εις την Θράκην», 4/2/1925, «Οι παλαιοί πολεμισταί του Ηρακλείου διαλύουν φιλοπόλεμον συγκέντρωσιν»· *Θάρρος* (Τρικάλων), 23/12/1924, «Ανοικτή επιστολή»· *Καστρίτης*, ό.π., τ. 4, σσ. 53-54.

στις 20 Δεκεμβρίου 1924, συνελήφθησαν πέντε μέλη της παλαιοπολεμιστικής ένωσης, κατασχέθηκε από την VIII Μεραρχία το αρχείο της εφημερίδας της *Νέος Αγών* καθώς και προκηρύξεις της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ.¹⁷¹² Σε κοινή ανακοίνωση του ΚΚΕ, της ΓΣΕΕ και της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ για τα γεγονότα των Ιωαννίνων σημειωνόταν, αναδεικνύοντας την ταύτιση πλέον της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ με το κομμουνιστικό κίνημα, ότι

*δεν διαμαρτυρόμεθα στην κυβέρνηση, διότι γνωρίζουμε ότι τα γεγονότα των Ιωαννίνων δεν είναι παρά η τοπική εκδήλωση του γενικού καταδιωκτικού προγράμματος που εφαρμόζει σ' όλη τη χώρα η φασιστική κυβέρνηση Κονδύλη-Μιχαλακόπουλου εναντίον του Κομμουνιστικού Κόμματος, της οργανωμένης εργατικής και εφεδρικής τάξεως που αποτελούν τις μόνες οργανωμένες αντικαπιταλιστικές και αντιφασιστικές δυνάμεις του λαού.*¹⁷¹³

Την επαύριο των αιματηρών γεγονότων των Τρικάλων, στις 3 Φεβρουαρίου 1925, πραγματοποιήθηκε έλεγχος στα γραφεία της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, όπου οι αρχές κατάσχσαν υλικό και συνέλαβαν μέλη της (μεταξύ των οποίων και τον Βασίλη Νικολινάκο-μέλος της εξελεγκτικής επιτροπής της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ) «διότι έθεσαν εις κυκλοφορίαν προκηρύξεις υπέρ αυτονομίσεως της Μακεδονίας και της Θράκης». Την επομένη επαναλήφθηκε το ίδιο σκηνικό στα γραφεία των Αθηνών συλλαμβάνοντας όσους βρίσκονταν στο χώρο. Συνολικά συνελήφθησαν 25 στελέχη του κόμματος.¹⁷¹⁴ Εν συνεχεία, συλλήψεις δεκάδων μελών των διοικήσεων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων πραγματοποιήθηκαν τις επόμενες ημέρες σε Βόλο, Καρδίτσα, Χαλκίδα, Νάουσα, Καλαμάτα, Καρύταινα, Αίγιο.¹⁷¹⁵ Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν πολυάριθμες συλλήψεις

¹⁷¹² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Διοίκηση Χωροφυλακής Ιωαννίνων προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Ιωάννινα, 31 Δεκεμβρίου 1924, «Υποβολή δελτίου πληροφοριών Β' 15ημέρου μηνός Δεκεμβρίου ε.έ.». Επίσης βλ. τις αμαμνήσεις ενός εκ των συλληφθέντων Αποστολίδης, *Όσα θυμάμαι*, ό.π., σσ. 60-69, 75-79 καθώς και *Ήπειρος* (Ιωαννίνων), 9/1/1925, «Διαπi δεν εξεδώθη ο "Νέος Αγών"»· Πικρός, ό.π., σσ. 289-290· Καστρίτης, ό.π., τ. 4, σ. 53· Νούτσος, *Γιάννινα*, ό.π., σ. 16· Φιλήμων Καραμήτσος, «Πρωτοχρονιά στη φυλακή για τους κομμουνιστές των Ιωαννίνων το 1924», *Εποχή*, 5/1/2008.

¹⁷¹³ Επίσης, τονιζόταν ότι όλοι οι συλληφθέντες «ήσαν αποστρατευμένοι έφεδροι και ο ένας απ' αυτούς.. ήρωας της πατρίδος με δέκα οκτώ (αριθ. 18) τραύματα στα πεδία των μαχών». Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., τ. Β', σσ. 7-8.

¹⁷¹⁴ ΤΝΑ/FO 371-10769, Milne Cheetnam προς Austin Chamberlain, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1925, «Communist demonstrations in Greece»· *Απογευματινή*, 5/2/1925, «Επανειλημμένοι συσκέψεις παραγόντων διά τα ληφθσόμενα μέτρα εναντίον των κομμουνιστών»· *Εμπρός*, 4/2/1925, «Κατάσχεσις νέων κομμουνιστικών προκηρύξεων»· *Ριζοσπάστης*, 6/2/1925, «Ανακοινωθέν των Π.Π. Πειραιώς»· Καστρίτης, ό.π., τ. 4, σ. 54. Βλ. την κοινή ανακοίνωση ΚΚΕ και ΟΚΝΕ υπέρ της «ανεξάρτητης και ενιαίας Μακεδονίας και Θράκης» της 1ης Φεβρουαρίου 1925 σε Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., τ. Β', σσ. 41-42.

¹⁷¹⁵ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1925, «Νέαι συλλήψεις εργατών, αγροτών και π. πολεμιστών», 26/2/1925, «Σύλληψις π. πολεμιστού» 3/3/1925, «Σύλληψις π. πολεμιστού», 31/3/1925, «Σύλληψις π. πολεμιστού»· *Σκριπ*, 12/2/1924, «Η καταδίωξις των κομμουνιστών», όπου μεταξύ άλλων αναφέρονται οι συλλήψεις του Δ. Παπαρήγα και του Σ. Μουτούση. Επίσης συνελήφθη και ο Εμ. Κακουδάκης, *Ριζοσπάστης*, 9/3/1925, «Λευκή τρομοκρατία στην Κρήτη».

μελών του κόμματος και κομμουνιστών συνδικαλιστών σε όλη τη χώρα.¹⁷¹⁶ Τον Απρίλιο του 1925 συνελήφθησαν οι Πουλιόπουλος, Νίκολης, Μοναστηριώτης και άλλα ηγετικά μέλη της ΟΠΠΘΣ καθώς και στελέχη του ΚΚΕ (μεταξύ των οποίων ο Σερ. Μάξιμος και ο Θ. Αποστολίδης).¹⁷¹⁷ Το αρχείο της Ομοσπονδίας μεταφέρθηκε από το Εργατικό Κέντρο σε άγνωστο μέρος πριν προλάβει να το κατασχέσει η αστυνομία¹⁷¹⁸ και έως σήμερα αγνοείται η τύχη του. Τον ίδιο μήνα αποφασίστηκε η διάλυση και της η Κεντρική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου «ως παρεκτραπέια του προορισμού της».¹⁷¹⁹

Εν τέλει, η απειλή του πρωθυπουργού Μιχαλακόπουλου, τον Οκτώβριο του 1924, ότι εάν χρειαστεί θα «συντρίψει» το παλαιοπολεμιστικό κίνημα υλοποιήθηκε όταν η δράση αυτού έφθασε στο απροχώρητο τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1925. Η αντιμιλιταριστική ρητορεία των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων, η οποία απειλούσε τη συνοχή, ενός πυλώνα του κράτους, του στρατεύματος, σε συνδυασμό με τις μαχητικές αγροτικές κινητοποιήσεις που ανέδειξαν την επικίνδυνη τροπή που είχε αποκτήσει το κίνημα αυτό (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.6 και Β.2.1.7) οδήγησαν την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ και τους παλαιούς πολεμιστές εν γένει στο στόχαστρο του Κράτους. Ακριβώς αυτό ομολόγησε και ο ίδιος ο Μιχαλακόπουλος στον Βρετανό πρέσβη: «από τη στιγμή που [οι κομμουνιστές] έριξαν το γάντι στο Κράτος, η πρόκληση [αυτή] έγινε δεκτή».¹⁷²⁰

Η τολμηρή απάντηση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, τον Μάρτιο του 1925, σε αυτές τις εξελίξεις ήταν ότι

*είνε πολύ αφελής εκείνος που θα φαντασθή ότι μπορούν με μια διαταγή ή με μια αφαίρεση των Αρχείων να διαλυθούν οι οργανώσεις μας. Η διάλυσις, η οριστική των οργανώσεων μας θέλει γίνη μόνον όταν παύσουν κίνδυνοι νέων πολέμων και αποκατασταθή μια ανθρώπινη ζωή δια τους Παλαιούς Πολεμιστάς και τα θύματα Πολέμου.*¹⁷²¹

¹⁷¹⁶ Ριζοσπάστης, 5/2/1925, «Σύλληψις του σ. Κελεσάκου», 8/2/1925, «Νέα σύλληψις», 9/2/1925, «Νέα συλλήψεις εργατών, αγροτών και π. πολεμιστών», 18/2/1925, «Αι συλλήψεις των συντρόφων του Βόλου», 21/2/1925, «Αι συλλήψεις εν Καρδίτση», 26/2/1925, «Σύλληψις π. πολεμιστού», 16/3/1925, «Συλλήψεις σιδηροδρομικών και καπνεργατών», 8/5/1925, «Νέον κύμα καταδιώξεων». Βλ. επίσης Μπαχάρας, ό.π., σ. 187 καθώς και Πικρός, ό.π., σσ. 291-293, όπου αναδημοσιεύονται από τον Ριζοσπάστη ανακοινώσεις συλλήψεων κομμουνιστών σε όλη τη χώρα.

¹⁷¹⁷ Ο Θ. Αποστολίδης είχε συλληφθεί τον Φεβρουάριο του 1925. Ριζοσπάστης, 19/2/1925, «Οι διωγμοί».

¹⁷¹⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Αστυνομία Πόλεων Αθηνών προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Αθήνα, 17 Απριλίου 1925.

¹⁷¹⁹ Λαγουδάκη, ό.π., σσ. 286-287.

¹⁷²⁰ ΤΝΑ/FO 371-10769, Milne Cheetnam προς Austin Chamberlain, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1925.

¹⁷²¹ Ριζοσπάστης, 11/3/1925, «Η Ομ/δια Π. Πολεμιστών απαντά εις τας απειλάς περί διαλύσεως». Βλ. επίσης Ριζοσπάστης, 14/3/1925, «Οι Παλαιοί Πολεμιστές δεν διαλύονται».

Παράλληλα, ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Πουλιόπουλος συνέχισε ακάθεκτος την αντιπολεμική ρητορεία του, ισχυριζόμενος ότι το «πατριαρχικό» ήταν απλώς η πρόφαση ώστε να ξεκινήσει την αντικομμουνιστική εκστρατεία του το Κράτος. Βαθύτερο αίτιο της τελευταίας θεωρούσε την πολιτική του αγγλικού ιμπεριαλισμού για ενιαίο αντιμπολσεβικικό μέτωπο στα Βαλκάνια.¹⁷²²

Πέρα όμως από αυτούς τους λεονταρισμούς, την άνοιξη του 1925 ο κύκλος των αριστερών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων που ξεκίνησε το 1922 ουσιαστικά κλείνει. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1925, και τα γεγονότα της Θεσσαλίας, είχαν αρχίσει να μειώνονται τα μέλη σε κατά τόπους οργανώσεις. Σύμφωνα με στοιχεία που έχουν εντοπιστεί, στο Ηράκλειο, από «υπερχίλια» μέλη που είχε η τοπική παλαιοπολεμιστική ένωση στα μισά του 1924, στις αρχές Δεκεμβρίου 1924 ο αριθμός αυτός είχε μειωθεί στα 352, ενώ τον επόμενο μήνα, σύμφωνα με τον νομάρχη Ηρακλείου ο σύλλογος είχε αποδυναμωθεί περαιτέρω. Παράλληλα, ενισχύθηκε ο «πολέμιος των Κομμουνιστών» Συνδέσμος Εφέδρων Οπλιτών Ηρακλείου, ο οποίος από 80 μέλη που είχε στα μισά του 1924 στις αρχές του 1925 αριθμούσε ήδη περισσότερα από 500 μέλη.¹⁷²³ «Σημαντική» μείωση των μελών παρατηρήθηκε στις αρχές του 1925 και στην Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πατρών, χωρίς ωστόσο ο διοικητής της Χωροφυλακής να δίνει ποσοτικά δεδομένα.¹⁷²⁴

Στις αρχές Μαΐου ο ίδιος ο Π. Νίκας, σημαίνον στέλεχος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, ομολογούσε από τις στήλες του *Ριζοσπάστη* αυτή την αποδυνάμωση: «Η σημερινή κατάσταση του κινήματος από οργανωτικής απόψεως δεν είναι καθόλου καλή. Κατά τα 4/5 οι οργανισμοί των Ενώσεων δεν λειτουργούν. Το υπόλοιπο 1/5 λειτουργεί ατελώς».¹⁷²⁵ Πέντε δεκαετίες αργότερα ο Μοναστηριώτης, γενικός γραμματέας της Ομοσπονδίας, σε μία από τις σπάνιες συνεντεύξεις του, παραδεχόταν ότι το παλαιοπολεμιστικό κίνημα «εκφυλίστηκε» ταχύτατα το 1924–25 και κυριότερη αιτία για αυτό ήταν η υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης. Όπως χαρακτηριστικά θυμόταν «μόλις η Κυβέρνηση ψήφισε το νέο

¹⁷²² Σαρκάτος [Πουλιόπουλος], «Τα τελευταία γεγονότα και το κόμμα μας», *ό.π.*, σσ. 65-68.

¹⁷²³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(α), Νομάρχης Ηρακλείου προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ηράκλειο, 3 Φεβρουαρίου 1925. Πρβλ. Βλαντάς, *ό.π.*, σσ. 148-154· Λαγουδάκη, *ό.π.*, σσ. 290-292.

¹⁷²⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 877(β), Διοίκηση Χωροφυλακής Πατρών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 16 Φεβρουαρίου 1925, «Δελτίον πληροφοριών Α' Δεκαπενθημέρου μηνός Φεβρουαρίου 1925».

¹⁷²⁵ Όπως επίσης σημείωνε λόγω αυτής της παρακμής ο Ομοσπονδία ΠΠΘΣ οδηγήθηκε στην απόφαση για αναστολή της έκδοσης του *Παλαιού Πολεμιστή*. Π. Νίκας, «Ο απολογισμός ενός έτους του κινήματος των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού. II», *Ριζοσπάστης*, 13/5/1925.

νόμο για τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις [...] όσοι παλαιοί πολεμιστές βολεύτηκαν, τους χάσαμε από τα σωματεία [...] Οι οργανώσεις άρχισαν να συρρικνώνονται». ¹⁷²⁶

Η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ συνέχιζε να υφίσταται επί του νέου καθεστώτος του Θεόδωρου Πάγκαλου αλλά πλέον ήταν φανερά αποδυναμωμένη. ¹⁷²⁷ Στις 28 Ιουνίου 1925 μία επιτροπή της επισκέφτηκε τον Πάγκαλο στο Υπουργείο Στρατιωτικών και του έθεσε μια σειρά από αιτήματα που αφορούσαν τόσο τη λήψη περαιτέρω προνοιακών μέτρων για τους παλαιμάχους όσο και τον τερματισμό των κρατικών διώξεων εναντίον της ηγεσίας του παλαιοπολεμистικού κόσμου. ¹⁷²⁸ Ο Πάγκαλος απάντησε ότι θα μελετήσει τα αιτήματα, ωστόσο υπό την προϋπόθεση ότι οι παλαιοί πολεμιστές δεν θα έπρεπε να «κλονίσουν το σημερινό αστικό καθεστώς». Όπως χαρακτηριστικά τους ανέφερε, ουσιαστικά φανερώνοντας την πολιτική του απέναντί τους:

Θα σας περιβάλω με στοργήν [...] και θα ενδιαφερθώ μεν διά τα ζητήματά σας. Εννοούμεν όμως να μην κάμετε την ελαχίστην έστω αντίδρασιν. Δεν θ' ανεχθώμεν προπαγάνδαν εναντίον της έννοιας της Πατρίδος. Να είσθε νομοταγείς. Θα έχετε τότε όλον μας το ενδιαφέρον. Εν εναντία όμως περιπτώσει –το τονίζω– θα σας κτυπήσωμεν αμειλίκτως. Θα διαλύσωμεν εν ανάγκη και τας οργανώσεις σας. ¹⁷²⁹

Η απάντηση του Πάγκαλου βρισκόταν στο ίδιο μήκος κύματος με αυτή του προκατόχου του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Ο τελευταίος είχε ζητήσει από τους εκπροσώπους της Ομοσπονδίας «να παύσουν το κήρυγμα κατά του κράτους [...] διότι εν τοιαύτη περιπτώσει

¹⁷²⁶ Μιχάλης Δημητρίου, «ΗΜικρασιατική Καταστροφή επιβάλλει στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα νέα ηγεσία και νέους προσανατολισμούς», *Το Βήμα*, 14/11/1978.

¹⁷²⁷ Χαρακτηριστικό της ύφεσης είναι το γεγονός ότι στα μηνιαία δελτία της Χωροφυλακής προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού που περιγράφουν την κομμουνιστική κίνηση ανά νομό δεν υπάρχουν πλέον αναφορές για τις κατά τόπους Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο.

¹⁷²⁸ Τα αιτήματα αφορούσαν τα εξής ζητήματα: α') την απρόσκοπτη οργάνωση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ (αποφυλάκιση κρατούμενων στρατιωτών παλαιών πολεμιστών», αμνηστία καταδικασθέντων, πλήρη ελευθερία οργάνωσης, αποζημίωση για τις κατασχέσεις του *Παλαιού Πολεμιστή*), β') τη λήψη προνοιακών μέτρων (αύξηση συντάξεων, αποπληρωμή καθυστερούμενων εφεδρικών επιδομάτων, παροχή δανείων σε παλαιούς πολεμιστές, απαλλοτρίωση και διανομή μοναστηριακών κτημάτων σε ακτήμονες εφένδρους, ελάττωση φορολογίας, ίδρυση εφεδρικών σανατορίων), γ') σχετικά με τους υπηρετούντες στο στράτευμα (μείωση της στρατιωτικής θητείας, πολιτική ελευθερία για τους στρατιώτες), ενώ δ') υπήρχαν και αιτήματα όπως τροποποιήσεις στο νόμο της αγροφυλακής και την αποστολή επιτροπής στην Τουρκία αποτελούμενη και από μέλη της Ομοσπονδίας για την περισυλλογή όσων αιχμαλώτων βρισκόντουσαν ακόμα εκεί. Τις επόμενες ημέρες κατακλύστηκε ο *Ριζοσπάστης* από τηλεγραφήματα παλαιοπολεμистικών ενώσεων που ζητούσαν την αποδοχή των αιτημάτων της Ομοσπονδίας από την κυβέρνηση. Ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 30/6/1925, «Οι παλαιοί πολεμισταί των επαρχιών ζητούν την αποδοχή των αιτημάτων των», 1/7/1925, «Τα αιτήματα των π. πολεμιστών», 3/7/1925, «Οι Παλ. Πολεμισταί Πατρών ζητούν αποδοχή αιτημάτων».

¹⁷²⁹ *Αθηναϊκή*, 28/6/1925, «Οι “παλαιοί πολεμισταί” παρά τω κ. Πάγκαλο»· *Απογευματινή*, 29/6/1925, «Τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών»· *Εμπρός*, 29/6/1925, «Συστάσεις του κ. πρωθυπουργού προς τους παλαιούς πολεμιστάς»· *Ριζοσπάστης*, 28/6/1925, «Αιτήματα της Ομοσπονδίας των Παλαιών Πολεμιστών προς την νέαν κυβέρνησιν», 29/6/1925, «Τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών-Ο Πάγκαλος δεν υπόσχεται αλλά ζητεί να ταχθούν εις το πλευρόν του!!», 5/7/1925, «Τα αιτήματα της Ομοσπονδίας Π. Πολεμιστών»

η κυβέρνηση θα ευρέθη εις την ανάγκην να τους συντρίψει» (βλ. παραπάνω), μία πολιτική που υλοποιήθηκε από την κυβέρνηση, ιδίως μεταξύ Φεβρουαρίου και Απριλίου 1925 (βλ. παραπάνω). Η δήλωση του Πάγκαλου φανέρωνε τη σχέση καχυποψίας που είχε αναπτυχθεί μεταξύ του Κράτους και των παλαιμάχων, η οποία συνέχιζε να υφίσταται χωρίς να παρεκκλίνει από την πολιτική που εφαρμοζόταν τους προηγούμενους μήνες.

Η στάση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ απέναντι στο νέο καθεστώς καθοριζόταν από άρθρο του γενικού γραμματέα της Γιάννη Μοναστηριώτη δημοσιευθέν στις 2 Ιουλίου 1925.¹⁷³⁰ Αρχικά, ο Μοναστηριώτης ξεκαθάριζε ότι μολονότι η Ομοσπονδία δεν ήταν πολιτική οργάνωση, ήταν αδύνατον να παραμείνει αδιάφορη στις πολιτικές εξελίξεις. Εν συνεχεία, θεωρούσε ως θετική εξέλιξη την πτώση της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου, η οποία είχε χτυπήσει το παλαιοπολεμιστικό και το εργατικό κίνημα, και πίστευε ότι «το κίνημα Παγκάλου» ήταν σαφώς μία θετική εξέλιξη. Ωστόσο, προειδοποιούσε ότι ο Πάγκαλος έχοντας απέναντί του τα αστικά κόμματα θα αναζητούσε λαϊκά ερείσματα: «Ήτανε μοιραίο να δείξη στην αρχή του δρόμου του σημεία “αριστερότητας” έως ότου εξευμενίση τα αστικά κόμματα και τεθή εξ ολοκλήρου στην υπηρεσία της πλουτοκρατίας». Το σημαίνον στέλεχος του παλαιοπολεμιστικού κινήματος προέβλεπε ότι αρχικά το καθεστώς θα διένυε μια σύντομη «επιφανειακά φιλολαϊκή» περίοδο «αριστεροφανείας» μετά την οποία το 99% των φιλολαϊκών υποσχέσεων του δεν θα πραγματοποιούταν. Σε αυτό το πλαίσιο στόχος των παλαιών πολεμιστών θεωρούταν οποιοδήποτε κέρδος «έστω και με το σταγονόμετρο». Στόχος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ σε αυτή τη φάση ήταν να εκμεταλλευτεί όσο το δυνατόν το κενό νομιμότητας του δικτατορικού καθεστώτος και την ανάγκη εύρεσης ερεισμάτων από τον Πάγκαλο ώστε να βελτιωθεί η θέση των παλαιών πολεμιστών και να αναδιοργανωθεί η Ομοσπονδία.¹⁷³¹

Η πρόβλεψη του Μοναστηριώτη ήταν διορατική καθώς κατά την πρώτη «φιλολαϊκή» φάση του το παγκαλικό καθεστώς, προκειμένου να στερεωθεί, έλαβε ποικίλα προνοιακά μέτρα μέσα στο πρώτο τετράμηνο του βίου του. Τα ευεργετήματα όμως αυτά αποτελέσαν κυρίως εξαγγελίες και ουσιαστικά δεν πρόλαβαν να υλοποιηθούν μέχρι την πτώση του Πάγκαλου (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1). Παράλληλα, όπως προέβλεπε ο Μοναστηριώτης, ό,τι κερδηθεί ακόμα και εάν δεν εφαρμοστεί άμεσα θα ήταν καλοδεχούμενο.

¹⁷³⁰ Ι. Μοναστηριώτης, «Ο Πάγκαλος και οι Π. Πολεμιστές», *Ριζοσπάστης*, 2/7/1925.

¹⁷³¹ Αντίστοιχη ανάλυση βρισκόταν και σε προκήρυξη της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ της 28ης Ιουνίου 1925 σχετικά με τα πολιτικά τεκταινόμενα στη χώρα. *Ριζοσπάστης*, 29/6/1925, «Τα αιτήματα των πολεμιστών».

Πράγματι, όπως παρουσιάζεται στα επόμενα κεφάλαια, τα νομοθετήματα της δικτατορίας του Πάγκαλου εφαρμόστηκαν και επεκτάθηκαν στο άμεσο μέλλον αποτελώντας τη βάση της εφεδρικής νομοθεσίας του Μεσοπολέμου.

Η σχέση Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και Πάγκαλου ουσιαστικά ακολουθούσε την πορεία των σχέσεων του νέου καθεστώτος με το ΚΚΕ, το οποίο εν πολλοίς ταυτιζόταν από το Κράτος με το παλαιοπολεμικό κίνημα. Σύμφωνα με τον Ελευθέριο Σταυρίδη, τότε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, ο Πάγκαλος είχε έρθει σε επαφή με το κόμμα μέσω της «ομάδας αριστερών αξιωματικών» και του επικεφαλής της ταγματάρχη Ευριπίδη Μπακιρτζή, ζητώντας τη στήριξη του κόμματος σε ενδεχόμενο κίνημα, υποσχόμενος παράλληλα ελευθερία κινήσεων για το κόμμα και τα σωματεία του, πρόταση την οποία αποδέχθηκε η Κεντρική Επιτροπή.¹⁷³² Παρά την υπόγεια συνεννόηση μεταξύ ΚΚΕ και Πάγκαλου, οι μηχανισμοί του κόμματος δεν φαίνεται ότι βοήθησαν στην επικράτηση του κινήματος¹⁷³³ και ο Πάγκαλος αφού κατάφερε να εδραιωθεί σκλήρηνε την στάση του απέναντί του (βλ. παρακάτω). Επισήμως, η Κεντρική Επιτροπή απέρριψε μία τέτοια λύση στις 29 Ιουλίου 1925, θεωρώντας ότι το στρατιωτικό κίνημα «ολοένα και αποβάλλει τον μικροαστικό αριστερό του χαρακτήρα» και ταυτόχρονα η κυβέρνηση θεωρείτο «βοναпарτιστική», δηλαδή μία κυβέρνηση που προσπαθούσε να δείχνει ανεξάρτητη από κάθε κόμμα, εκμεταλλευόμενη την οξεία πάλη μεταξύ των κομμάτων.¹⁷³⁴

Η πολιτική του Πάγκαλου ως προς το ΚΚΕ άλλαξε ριζικά τον Αύγουστο του 1925, όταν πλέον ο Πάγκαλος είχε εδραιωθεί στην εξουσία, καθώς κατά τη διάρκεια του Ιουλίου είχε τοποθετήσει άτομα του περιβάλλοντός του σε κρίσιμες στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις, ενώ είχε ισχυροποιήσει και τα απολύτως πλέον πιστά σε αυτόν Δημοκρατικά Τάγματα.¹⁷³⁵ Παράλληλα, δημοσιεύτηκε ακόμα αυστηρότερος «κατοχυρωτικός» νόμος που του επέτρεπε να στραφεί πιο εύκολα ενάντια σε κάθε αντιπολιτευόμενη δύναμη.¹⁷³⁶ Σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκαν πολυάριθμες διώξεις και έλαβαν χώρα τρεις δίκες κομμουνιστών τον Αύγουστο του 1925 λόγω «διανομής προκηρύξεων επαναστατικού

¹⁷³² Σταυρίδης, *ό.π.*, σσ. 283-284. Βλ. επίσης Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 85-89· Στίνας, *ό.π.*, σσ. 109-110· Μαρκέτος, *Πώς φίλησα, ό.π.*, σσ. 219-220. Για τις εξαγγελίες Πάγκαλου για παροχή αμνηστίας στους κομμουνιστές βλ. *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 6/7/1925, «Οι κομμουνισταί», «Αι χθεσιναί συνεργασίαι του κ. Πάγκαλου»· *Νέα Αλήθεια* (Θεσσαλονίκης), 7/7/1925, «Αμνηστία εις τους κομμουνιστάς».

¹⁷³³ Δασκαρόλης, *ό.π.*, σ. 383.

¹⁷³⁴ Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα, ό.π.*, τ. Β', σσ. 96-98· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1134.

¹⁷³⁵ Δασκαρόλης, *ό.π.*, σσ. 391-394, 412 κ.ε..

¹⁷³⁶ Στο ίδιο, σσ. 394-396.

και αντεθνικού περιεχομένου». Ανάμεσα στους κατηγορουμένους ήταν και τα στελέχη του κόμματος που είχαν φυλακιστεί από τις αρχές του 1925, μεταξύ των οποίων ήταν ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ (και γενικός γραμματέας του ΚΚΕ) Π. Πουλιόπουλος, ο γενικός γραμματέας της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ Γ. Μοναστηριώτης καθώς και το μέλος της κεντρικής επιτροπής Βασίλης Νικολινάκος. Το ΚΚΕ εν συνεχεία τέθηκε πρακτικά (χωρίς να υπάρχει κάποια επίσημη απαγόρευση λειτουργίας του) εκτός νόμου συνεχίζοντας την δράση του παρανόμως, ενώ απαγορεύτηκε η κυκλοφορία των κομματικών εντύπων, του για όλη την περίοδο της δικτατορίας.¹⁷³⁷

Η καταστολή του κομμουνιστικού κινήματος ήταν ταυτόχρονα το «μαστίγιο» για την αποδυνάμωση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος στο βαθμό που αυτά τα δύο κινήματα ταυτίζονταν στην αντίληψη των ιθυνόντων. Την ίδια στιγμή το «καρότο» για τον κατευνασμό και την απογαλάκτιση από τον κομμουνισμό των παλαιμάχων ήταν τα πολυάριθμα προνοιακά μέτρα που εξαγγέλθηκαν την ίδια ακριβώς περίοδο, τον Αύγουστο του 1925, και θεσμοθετήθηκαν εντός διμήνου (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1). Η διττή πολιτική του «καρότου» και του «μαστίγιου» για την αποδυνάμωση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος παρέμεινε σταθερός άξονας της κρατικής πολιτικής παρά το χαοτικό πολιτικό σκηνικό της διετίας 1924–25 και εν τέλει πέτυχε το σκοπό του. Η πολιτική αυτή που ξεκίνησε να εφαρμόζεται επί Παπαναστασίου, συνεχίστηκε επί πρωθυπουργίας Καφαντάρη, και εντάχθηκε στο ενιάμηνο της πρωθυπουργίας Μιχαλακόπουλου. Το παγκαλικό καθεστώς απλώς ολοκλήρωσε τις διεργασίες που είχαν ξεκινήσει έναν χρόνο νωρίτερα συντρίβοντας οριστικά το υπό κομμουνιστική κατεύθυνση παλαιοπολεμιστικό κίνημα.

Η τελευταία «αναλαμπή» παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης με κομμουνιστική κατεύθυνση καταγράφηκε στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου 1925, όταν κατήλθε για πρώτη φορά ένας πολιτικός σχηματισμός αποτελούμενος από παλαιούς πολεμιστές. Στο Ηρακλείο Κρήτης υποψήφιος δήμαρχος ήταν ο Εμμανουήλ Κακουδάκης με τον συνδυασμό της «Εφεδρικής Παρατάξεως». Η βάση του συνδυασμού ήταν η κομμουνιστικής κατεύθυνσης Κεντρική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου. Παρά το γεγονός ότι η Κεντρική Ένωση είχε διαλυθεί από τον Απρίλιο του 1925

¹⁷³⁷ Για την πολιτική του Πάγκαλου απέναντι στο ΚΚΕ, βλ. Σταυρίδης, *ό.π.*, σσ. 285-287· Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 89-96· Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 310-311· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1134· Δασκαρόλης, *ό.π.*, σσ. 396-398.

και ο Κακουδάκης είχε συλληφθεί τον ίδιο μήνα (βλ. παραπάνω), αυτός κατήλθε κανονικά στην εκλογική αναμέτρηση.¹⁷³⁸ Η «Εφεδρική Παράταξις», έλαβε τελικώς 430 ψήφους σε σύνολο 3.449 ψηφισάντων (δηλαδή 8,02%) και κατετάγη τρίτη. Ο διοικητής της Χωροφυλακής σχολίαζε ότι «εκ τούτου καταφαίνεται η ισχύς των ενταύθα κομμουνιστών», φανερώνοντας ξανά την ταύτιση παλαιμάχων–κομμουνιστών.¹⁷³⁹ Με αυτή τη δραστηριότητα κλείνει ουσιαστικά όχι μόνο ο κύκλος της ηρακλειώτικης ένωσης, αλλά γενικότερα του υπό κομμουνιστική κατεύθυνση παλαιοπολεμιστικού κινήματος στην Ελλάδα.

Β.2.1.9. Το ελληνικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα (1922–1925) ως εκφραστής του διεθνούς κομμουνιστικού ρεύματος

Συμπερασματικά, στην Ελλάδα των ετών 1922–25 αναπτύχθηκε ένα δυναμικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα, το οποίο αποτέλεσε το ισχυρότερο του κομμουνιστικού ρεύματος των παλαιμάχων διεθνώς.¹⁷⁴⁰ Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να εξαχθεί από την αναλογία των παλαιμάχων που εντάχθηκαν σε κομμουνιστικής κατεύθυνσης παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις ως προς το σύνολο των επιστρατευμένων ανδρών. Στην Ελλάδα το μέγεθος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ κυμαινόταν βάσει αστυνομικών πηγών, αλλά και του βρετανού πρέσβη, μεταξύ 40.000 και 60.000 ανδρών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3).¹⁷⁴¹ Καθ' όλη την εμπόλεμη

¹⁷³⁸ Οι δημοτικές εκλογές αρχικά είχαν οριστεί για το 1924 και τότε είχε πρωτοδημοιουργηθεί η «Εφεδρική Παράταξις» με αρχικό υποψήφιο δήμαρχο τον Εμμανουήλ Φαϊτάκη, οι εκλογές αναβλήθηκαν και πραγματοποιήθηκαν τελικά τον Οκτώβριο του 1925 με υποψήφιο δήμαρχο της «Εφεδρικής Παρατάξεως» τον Εμμανουήλ Κακουδάκη. Τα δύο αυτά άτομα ήταν από τους πρωταγωνιστές της κομμουνιστικής κίνησης στο Ηράκλειο. Σε έκθεση της V Μεραρχίας τον Αύγουστο του 1925 προς το Α' Σώμα Στρατού με πληροφορίες για τους κομμουνιστές Ηρακλείου σημειωνόταν για τον παντοπώλη Εμμανουήλ Φαϊτάκη τα εξής: «Ταμίας του διαλυθέντος Συνδέσμου Κεντρικής Ένωσης κλπ [Εφέδρων Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού] δεινός κατηχητής εργάζων [...] καθημερινώς προς ανάδειξιν των Κομμουνιστικών του αντιλήψεων». Για τον Κακουδάκη σημειωνόταν: «Επικοινωνεί τακτικά μετά του Κομμουνιστικού Κέντρου Αθηνών δι' αλληλογραφίας κ' δια συχνών του των εις Αθήνας μεταβάσεων. [...] Είναι ευθύς και δραστήριος». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 993, V Μεραρχία Κρήτης προς Α' Σώμα Στρατού, Χανιά, 4 Σεπτεμβρίου 1925, «Υποβολή ονομαστικής καταστάσεως των εν Ηρακλείω δρώντων προσώπων υπέρ του Κομμουνισμού». Ευχαριστώ πολύ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για την υπόδειξη και την παραχώρηση φωτογραφικών αντιγράφων του εν λόγω έγγραφου.

¹⁷³⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 995, Αλεξ. Σκορδόλης [Διοικητής Χωροφυλακής Ηρακλείου] προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ηράκλειο, 29 Οκτωβρίου 1925. Πρβλ. *Κήρυξ* (Χανίων), 27/10/1925, «Τα αποτελέσματα Ηρακλείου».

¹⁷⁴⁰ Ο Π. Νίκας σχολιάζοντας τη θέση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ στο διεθνές πλαίσιο των κομμουνιστικών οργανώσεων παλαιμάχων παρατηρούσε ότι: «όσο κι αν είναι πραγματικότητα ότι το κίνημα των ΠΠ και ΘΣ της Ελλάδος περνάει μία χαλάρωση, είναι επίσης πραγματικό ότι συγκρινόμενο με άλλα κινήματα βρίσκεται σε μία καλή θέση». Π. Νίκας, «Ο απολογισμός ενός έτους του κινήματος των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού», *Ριζοσπάστης*, 14/5/1925

¹⁷⁴¹ TNA/FO 371-8827, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Κατώτας προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αθήνα, 9 Απριλίου 1925, «Περί των οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών».

δεκαετία 1912–22 επιστρατεύτηκαν περίπου 450.000 άνδρες, ενώ οι ζώντες παλαιοί πολεμιστές ανέρχονταν κατ' εκτίμησή μας σε 375.000 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία ένα ποσοστό μεταξύ 10,66% και 16% των παλαιών πολεμιστών έγινε μέλος σε μία παλαιοπολεμιστική ένωση που ήταν ενταγμένη στην Ομοσπονδία ΠΠΘΣ.

Η σημαντική δυναμική της στο χώρο των παλαιών πολεμιστών αναδεικνύεται από τη σύγκριση αυτού του ποσοστού με τους κυριότερους εκφραστές της κομμουνιστικής τάσης των παλαιμάχων, τη γαλλική ARAC, τη γερμανική Internationaler Bund και την ιταλική Lega proletaria (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2). Στη Γαλλία η ARAC του Μπαρμπίς, παρά τις όποιες διακυμάνσεις είχε περίπου 20.000 μέλη σταθερά καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο.¹⁷⁴² Ο αριθμός αυτός ήταν μόλις το 0,25% των 7.891.000 ανδρών¹⁷⁴³ που επιστρατεύτηκαν την τετραετία 1914–18. Αντίστοιχα στη Γερμανία, όπου υπηρέτησαν συνολικά 13.200.000 άνδρες,¹⁷⁴⁴ η Internationaler Bund έφτασε στο αποκορύφωμα των δραστηριοτήτων της, το 1921, τα 137.000 μέλη,¹⁷⁴⁵ δηλαδή μόλις το 1,03% του συνόλου των παλαιμάχων. Τέλος, λιγότερο αξιόπιστα είναι τα στοιχεία για την Lega proletaria λόγω των τεράστιων μεταπτώσεών της σε μικρό χρονικό διάστημα. Τον Οκτώβριο του 1919 οπότε είχε επισήμως εγγεγραμμένα 300.000 μέλη, και τον Ιούνιο του 1920 όταν μετά την κατακόρυφη πτώση των μελών της έφτασε τις 57.600 μέλη.¹⁷⁴⁶ Αυτοί οι αριθμοί στο σύνολο των 5.615.000 Ιταλών πολεμιστών,¹⁷⁴⁷ κυμαινόταν από το 1,02% έως το 5,34% των επιστρατευμένων. Βάσει αυτών των δεδομένων το ελληνικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα αποτέλεσε σαφώς το μαζικότερο κομμουνιστικό κίνημα παλαιμάχων την επαύριο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου διεθνώς. Μία ιδιαιτερότητα του ελληνικού βραχίονα του κομμουνιστικού ρεύματος των παλαιμάχων ήταν ότι αυτό αναπτύχθηκε εμφανώς αργοπορημένα, εύλογα λόγω της εμπολέμου κατάστασης έως το 1922, σε μία φάση που το αντίστοιχο διεθνές ρεύμα είχε αρχίσει να εξασθενεί (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2).

¹⁷⁴² Millington, «Communist veterans», ό.π., σ. 301. Το 1927 το περιοδικό της FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1) ανέφερε ότι η ARAC είχε 15.000 μέλη. FIDAC, τ. III, αρ. 3, Μάρτιος 1927, «Ex-Service Men's Organizations of the World», σσ. 4-5, σ. 4.

¹⁷⁴³ Jay Winter, «Demography», Horne (επ.), ό.π., σ. 249.

¹⁷⁴⁴ Στο ίδιο.

¹⁷⁴⁵ Eghigian, ό.π., σ. 98.

¹⁷⁴⁶ Isola, ό.π., σ. 25.

¹⁷⁴⁷ Jay Winter, «Demography», Horne (επ.), ό.π., σ. 249.

Πέρα από τη μαχητικότητα, χαρακτηριστικό στοιχείο της ελληνικής περίπτωσης ήταν ότι στην Ελλάδα υιοθετήθηκαν πολύ ριζοσπαστικές θέσεις, ιδιαιτέρως στην κατεύθυνση του αντιμιλιταρισμού, όπου η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ έφτασε στο σημείο να «διδάσκει» στους στρατιώτες τον επαναστατικό ντεφαιτισμό επιχειρώντας έμπρακτα να διαβρώσει το στράτευμα κατά τη διάρκεια μάλιστα μία κρίσης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Παράλληλα, μία ακόμα ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, ήταν όχι μόνο ότι το παλαιοπολεμιστικό κίνημα συνδέθηκε με το ΚΚΕ, καθώς και στις άλλες τέσσερις χώρες συνέβη κάτι τέτοιο, αλλά ότι μεταξύ τους δημιουργήθηκε μία αμφίδρομη σχέση. Μολονότι το κόμμα αποφάσισε αρχικά να τους προσεταιριστεί, η ορμή και η ριζοσπαστικότητα που είχε το κίνημα αυτό οδήγησε την παλαιοπολεμιστική τάση μέσα στο κόμμα, την πιο επαναστατική, να καθορίζει την πολιτική του δρομολογώντας την «μπολσεβικοποίησή» του. Σε αυτό το πλαίσιο, στην Ελλάδα υπήρξε και η μοναδικότητα του Πουλιόπουλου, ο οποίος όντας επικεφαλής του παλαιοπολεμιστικού κινήματος, ως πρόεδρος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, εκλέχθηκε γενικός γραμματέας του ΚΚΕ.

Οι ρίζες αυτού του κινήματος μπορούν να εντοπιστούν σε τρεις κατευθύνσεις, α') στους αντιπολεμικούς πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο, β') στη ριζοσπαστικοποίηση των τραυματιών και αναπήρων πολέμου την περίοδο 1921–22, γ') στον αντίκτυπο των διεθνών εξελίξεων και δη της κομμουνιστικής τάσης των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου. Η αυθόρμητη δημιουργία συλλόγων παλαιμάχων σε όλη την επικράτεια αποτελούσε ένα μέσο για τους προσφάτως αποστρατευθέντες για να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες–οικονομικές κατά βάση– που αντιμετώπιζαν όταν επέστρεψαν στις εστίες τους. Σταδιακά μεγάλο μέρος αυτών των οργανώσεων συμπορεύτηκε με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ, το οποίο από το β' μισό του 1923 και εφεξής είχε ως κομματικό στόχο τον προσεταιρισμό των παλαιών πολεμιστών.

Το Α' Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (Μάιος 1924), παρά τις εσωτερικές διαιρέσεις του, και η ίδρυση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ αποτελούν τη μοναδική έως εκείνη τη στιγμή συνεδριακή έκφραση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος. Πέρα από τη στενή σχέση με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ και τα συντεχνιακού αιτήματα, το παλαιοπολεμιστικό κίνημα εξέφρασε τους ακτήμονες της υπαίθρου καθώς επίσης και τους λιποτάκτες και ανυπότακτους του Ελληνικού Στρατού. Μάλιστα ιδιαίτερη ήταν η μαχητικότητα του κινήματος σε περιοχές που παρουσιαζόντουσαν προσκόμματα στην πρόοδο της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η μαχητικότητα αυτών των κινητοποιήσεων σε συνδυασμό με

την εντατικοποίηση της αντιμιλιταριστικής προπαγάνδας τόσο στην κοινωνία όσο και στο στράτευμα σε μια κρίσιμη περίοδο για τα ελληνοτουρκικά και μάλιστα εν όψει μιας ενδεχόμενης επιστράτευσης έφερε τους παλαιούς πολεμιστές στο στόχαστρο του Κράτους, το οποίο ευλόγως το διέλυσε.

Β.2.2. Η βενιζελογενής συνιστώσα του εφεδροπολεμистικού κινήματος (1922–1925)

Β.2.2.1. Οι έφεδροι ως στήριγμα της «Επανάστασεως 1922»

Ο ελληνικός λαός, συγκροτών τους «Συνδέσμους της Εθνικής Σωτηρίας» αισθάνεται κυρίως, ότι δεν έρχεται να στεγασθή απλώς κάτω από ωραίες και ηχηράς φράσεις. Αισθάνεται, ότι έρχεται να συνεχίση και να ολοκληρώση το έργον της Επανάστασεως.

Πάυλος Νιρβάνας, 1922¹⁷⁴⁸

Το παλαιοπολεμистικό κίνημα της περιόδου 1922–25 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) αποτέλεσε αναμφισβήτητο το μαχητικότερο κίνημα παλαιών πολεμιστών καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Παράλληλα με αυτό όμως, πραγματοποιήθηκαν σημαντικές διεργασίες και στον βενιζελικό χώρο με την «Επανάστασιν 1922» να επιδιώκει εξ αρχής να προσεταιριστεί τους παλαιμάχους. Οι Σύνδεσμοι Εθνικής Σωτηρίας (ΣΕΣ)¹⁷⁴⁹ αποτέλεσαν τη δεύτερη πανελλαδική μορφή μαζικής οργάνωσης παλαιών πολεμιστών (μετά τους Επίστρατους του 1916). Οι Σύνδεσμοι οργανώθηκαν από το νέο καθεστώς, το στρατιωτικό κίνημα υπό τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά και τον αντιπλοίαρχο Δημήτριο Φωκά που ανέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής, έχοντας ως στόχο τη δημιουργία ενός κοινωνικού ερείσματος για το νεοπαγές δικτατορικό καθεστώς.¹⁷⁵⁰ Ο Γεώργιος Παπανδρέου, πολιτικός σύμβουλος της

¹⁷⁴⁸ Πάυλος Νιρβάνας, «Συνέχεια και ολοκλήρωση», *Ελεύθερος Τύπος*, 27/12/1922.

¹⁷⁴⁹ Η ονομασία αυτή είχε πρωτοχρησιμοποιηθεί το 1886 από το «Κομιτάτο της Εθνικής Σωτηρίας». Η οργάνωση αυτή που δραστηριοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του «ειρηνολέμου» του 1885–86 στόχευε στην ενίσχυση της κυβέρνησης «εις την διεκδίκησιν των εθνικών δικαίων». Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Σημειώσεις από του 75ου υψώματος (1848–1923)*, εν Αθήναις 1924, σσ. 155–156· Hering, *ό.π.*, τ. Α', σ. 651. Επίσης, τον Φεβρουάριο του 1918 είχε ιδρυθεί η Πανελλήνιος Ένωσις Εθνικής Σωτηρίας με σκοπό «την δημιουργίαν νέας Ελλάδος διά της δημοκρατικής διαπαιδαγωγήσεως του λαού, την υποστήριξιν της προαγωγής του ιδιωτικού πλούτου» αλλά και την «καταπολέμησιν πάσης νοσηράς κοινωνικής αντιλήψεως, ιδίως δε πάσης απόπειρας διαδόσεως παρ' ημίν αρχών ανατρεπτικών αντιτιθεμένων προς τας υγιείς φιλελευθέρους αρχάς». Ως πρόεδρος αυτής της κίνησης εμφανιζόταν ο δημοσιογράφος Σπ. Σπυριδωνίδης, ενώ ως επίτιμος πρόεδρος ο στρατηγός Λεωνίδας Λαπαθιώτης. Η οργάνωση εξέδιδε την ομώνυμη εφημερίδα. Βλ. το ιστορικό της σε *Εθνική Σωτηρία*, 27/11/1918, «Πανελλήνιος Ένωσις Εθνικής Σωτηρίας».

¹⁷⁵⁰ TNA/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report 1923», σ. 8. Βλ. επίσης Dimitris Bacharas, «La Grèce après la guerre : dictature et république dans un monde en mutation (1922–1925)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι 2010, σ. 104.

«Επαναστάσεως 1922» αναφερόταν από τον υπουργό Δικαιοσύνης Κωνσταντίνο Ρέντη και τον Βρετανό επιτετραμμένο Charles H. Bentinck ως ο «πατέρας» των ΣΕΣ.¹⁷⁵¹

Τον Δεκέμβριο του 1922 ο «Αρχηγός της Επαναστάσεως» Νικόλαος Πλαστήρας έγραφε στον Ελευθέριο Βενιζέλο ότι κρίσιμο ρόλο στην αναζήτηση λαϊκού ερείσματος για το νέο καθεστώς θα διαδραμάτιζαν οι έφεδροι καθώς μια σημαντική δραστηριότητα της «Επαναστάσεως» ήταν η «σύστασις συλλόγων εφέδρων πολεμιστών εμπεποτισμένων με τας αρχάς της Επαναστάσεως» με κύριο σκοπό «την εξάληψιν των ανήθικων συλλόγων των επιστράτων, οίτινες σχεδόν εξέλιπον παντελώς». Μάλιστα όπως ενημέρωνε ο «Αρχηγός» τον Βενιζέλο,

*ο καταρτισμός τούτων θαίνει καλώς καθ' όλον το κράτος επί τη βάσει των υγιεστέρων αρχών και θα έχουν στενήν επαφήν και εξάρτησιν από το ειδικόν γραφείον της επαναστάσεως από το οποίον θα λαμβάνουσι οδηγίας και θα εμπνέονται. Εντός μηνός ελπίζομεν να φθάση η οργάνωσις εις καλόν σημείον, εν ω εκ παραλλήλου θα γίνηται εργασία προς απορρόφησιν των διαφόρων άλλων συλλόγων ανεξαρτήτως πολιτικών φρονημάτων, αποκηρυσσόμενων μόνον των Κωνσταντινικών ως εχθρών της Πατρίδος.*¹⁷⁵²

Σύμφωνα με έκθεση του Βρετανού επιτετραμμένου, οι Σύνδεσμοι στόχευαν «στην ενδυνάμωση του καθεστώτος», ενθαρρύνοντας αξιωματικούς και αξιωματούχους να ενταχθούν σε αυτούς. Σύμφωνα με τον ίδιο η κίνηση αυτή εύρισκε εξ αρχής αντίθετη τη μετριοπαθή πτέρυγα του Κόμματος των Φιλελευθέρων.¹⁷⁵³

Η δομή και ο ρόλος των ΣΕΣ είχαν περιγραφεί από τον Γ. Παπανδρέου στον υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Ρέντη, ο οποίος εναντιώθηκε στο εγχείρημα (βλ. παρακάτω) στις 22 Δεκεμβρίου 1922. Οι οργανώσεις αυτές στόχευαν να λειτουργήσουν ως «νέοι επιστρατικοί Σύλλογοι», επιδιώκοντας ένα βενιζελικό κίνημα απολυόμενων εφέδρων αντίστοιχο με αυτό των Επιστράτων του 1916 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). «Αι σκέψεις της Επαναστάσεως» για αυτό το εγχείρημα ήταν αρχικά να ιδρυθούν «στρατιωτικές κατά τόπους οργανώσεις» με αξιωματικούς επικεφαλής («άνευ της συμμετοχής πολιτευομένων»). Κατόπιν θα πραγματοποιούταν η «συνένωσις της στρατιωτικο-εκλογικής ταύτης δυνάμεως εκάστου

¹⁷⁵¹ «He is understood to be the father of the recently formed Leagues of National Salvation». TNA/FO 371-8826, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου 1923. Ο Ρέντης ανέφερε ότι ο Παπανδρέου του είχε δηλώσει ότι συνεργαζόταν με τον Γ. Καφαντάρη για την δημιουργία των ΣΕΣ. Επρόκειτο για τη μοναδική αναφορά για ανάμιξη του Καφαντάρη στο εν λόγω εγχείρημα. ΙΑΜΜΠ, φ. 321, Κωνσταντίνος Ρέντης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 12 Μαΐου 1923.

¹⁷⁵² Η επιστολή (1/13 Δεκεμβρίου 1922) δημοσιεύεται σε Θάνος Βερέμης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι Αξιωματικοί 1909–1924», Θάνος Βερέμης–Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 563-588, σσ. 586-587.

¹⁷⁵³ TNA/FO 371-8826, Bentinck προς Curzon, 28 Δεκεμβρίου 1922.

Νομού εις χείρας του Νομάρχου», ο οποίος θα είχε βεβαίως διοριστεί από την «Επανάστασιν» και θα έφερε διοικητικά τον βαθμό του Γενικού Διοικητή. Με αυτό τον τρόπο η εξάρτηση των συλλόγων αυτών από τον «Κέντρο», δηλαδή το πλασθητικό καθεστώς θα ήταν άμεση, και έτσι θα επιτυγχανόταν στις επικείμενες εκλογές η εκλογή βουλευτών «της αποκλειστικής αρεσκείας της Επαναστάσεως και των περί αυτήν».¹⁷⁵⁴

Η ίδρυση των Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας ανακοινώθηκε με εγκύκλιο της «Επανάστασεως», η οποία εστάλη στους Γενικούς Διοικητές και τους Νομάρχες όλης της χώρας με εντολή να δημοσιευθεί σε όλες τις εφημερίδες την Κυριακή 25 Δεκεμβρίου 1922. Σύμφωνα με αυτή, η οποία στόχευε χωροταξικά τις επαρχίες και όχι την πρωτεύουσα,¹⁷⁵⁵ οι ΣΕΣ θα ιδρύονταν σε όλη την Ελλάδα, θα ήταν «εμπνεόμενοι από τας αρχάς της Επανάστασεως» και θα απέβλεπαν «εις ενίσχυσιν, συνέχισιν και ολοκλήρωσιν του έργου αυτής». Οι διακηρυγμένοι στόχοι τους ήταν: α') ο «οριστικός θάνατος του Κωνσταντινισμού, εις τον οποίον οφείλεται η μεγάλη συμφορά της Πατρίδος», β') η κατάλυση του «προσωπικού κομματισμού, καθώς και πάσης φαυλοκρατίας, οιοδήποτε κόμματος», γ') ο τερματισμός του «ολέθριου εμφύλιου σπαραγμού» και η αποκατάσταση της «πολιτικής και κοινωνικής ειρήνης», δ') η έξαρση «του Εθνικού, Κοινωνικού και εν γένει ηθικού φρονήματος», και ε') η «δημιουργία νέου υγιούς και προοδευτικού πολιτικού βίου [...] διά της οργανώσεως κομμάτων και αρχών». Τέλος, ξεκαθαριζόταν ότι «δεν αποτελούν ίδιον κόμμα», αλλά τα μέλη τους θα μπορούσαν να «ανήκουν εις οιοδήποτε κόμμα αρκεί μόνον ειλικρινώς να αποδέχονται τους σκοπούς των Συνδέσμων». Το ανακοινωθέν αυτό συνόδευαν δηλώσεις του Αρχηγού της Επαναστάσεως, οι οποίες αναφέρονταν στις πέντε κατευθύνσεις που αποτελούσαν τις αρχές των ΣΕΣ.¹⁷⁵⁶

Μολονότι οι ηγέτες της «Επανάστασεως» δήλωναν ότι βρίσκονταν υπεράνω κομμάτων, η «πολιτική εθνικής σωτηρίας», που είχε εξαγγελθεί με προγενέστερο διάγγελμα της ηγεσίας της, τον Οκτώβριο του 1922, ήταν μονομερής: η κατάλυση «ολόκληρου του Κων-

¹⁷⁵⁴ ΙΑΜΜΠ, φ. 321, Κωνσταντίνος Ρέντης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 12 Μαΐου 1923.

¹⁷⁵⁵ ΤΝΑ/FO 371-8826, Bentinck προς Curzon, 28 Δεκεμβρίου 1922. Ο Bentinck δεν αναφέρει το λόγο, ωστόσο αυτή η κίνηση μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι η πρωτεύουσα ήταν εκ των πραγμάτων υπό τον έλεγχο του καθεστώτος, το οποίο επιζητούσε την εύρεση σταθερών ερεισμάτων σε όλη την επικράτεια.

¹⁷⁵⁶ Η ανακοίνωση ήταν ίδια σε όλες τις εφημερίδες, ενδεικτικά βλ. *Εμπρός*, 25/12/1922, «Ίδρυσις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας». Η εγκύκλιος έκλινε με την πρόνοια ότι «όπου δεν υπάρχουν εφημερίδες παρακαλούμεν τοιχοκολληθή». Πρβλ. ΤΝΑ/FO 371-8896, Bentinck προς Curzon, 11 Ιανουαρίου 1923· Bacharas, *ό.π.*, σ. 104.

σταντινικού –αυλικού, πολιτικού και στρατιωτικού– συγκροτήματος» και η συναδέλφωση του «πλανηθέντος λαού».¹⁷⁵⁷ Ο Τύπος, ευρισκόμενος βέβαια υπό καθεστώς λογοκρισίας, εξέφραζε την ελπίδα ότι οι Σύνδεσμοι θα ήταν υπερκομματικοί, ωστόσο, όπως σημείωνε σκωπτικά μια επαρχιακή εφημερίδα, το *Θάρρος* (Τρικάλων), η Επανάσταση ήταν πράγματι υπεράνω κομμάτων «αρκεί [τα κόμματα] να είναι αντικωνσταντινικά».¹⁷⁵⁸

Στο καταστατικό των Συνδέσμων ήταν έκδηλη η μονόπλευρη πολιτικοποίησή τους. Αρχικά, δικαίωμα εγγραφής, πέρα από έφεδρους και οπλίτες που υπηρετούσαν ακόμα στο στράτευμα, είχαν και «πολίται αποδεχόμενοι τους σκοπούς του Συνδέσμου». Επιπρόσθετες προϋποθέσεις ήταν η συμμετοχή σε κάποιο κόμμα που καταδίκασε τον Κωνσταντινισμό, η «ειλικρινής μεταστροφή» πρώην φιλοβασιλικών καθώς και οι «ηθικές και υγιείς» πολιτικές αντιλήψεις (άρθρο 3). Σκοπός καθενός Συνδέσμου ήταν «ο οριστικός πολιτικός θάνατος του Κωνσταντινισμού, οιασδήποτε μορφής», η «οριστική κατάλυσις του προσωπικού κομματισμού, καθώς και πάσης φαυλοκρατίας», επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά αιτήματα του κινήματος του 1909 και του Κόμματος των Φιλελευθέρων (1910–12),¹⁷⁵⁹ η «οριστική αποκατάστασις της ποθητής πολιτικής και κοινωνικής ειρήνης» και η «έξαρση των ηθικών φρονημάτων του πολίτου» (άρθρο 1). Τα μέσα για την επίτευξη αυτών των σκοπών ήταν η «προπαγάνδα», τόσο ατομικά όσο και μέσω συγκεντρώσεων, διαλέξεων και περιοδειών που θα ερχόταν ως απάντηση στην «κωνσταντινική προπαγάνδα» (άρθρο 2). Η εγγραφή ενός νέου μέλους πραγματοποιούνταν μετά από πρόταση ενός παλαιότερου μέλους και με την προσκόμιση του απολυτηρίου του στρατού ή του εκλογικού βιβλιαρίου (άρθρο 4). Η δομή των ήταν ΣΕΣ ομοσπονδιακή: Οι κατά τόπους ΣΕΣ υπάγονταν στην Ένωση Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας του κάθε νομού, η οποία με τη σειρά της άνηκε στο πανελλαδικό Κέντρο Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας (άρθρο 5). Η σφραγίδα του συνδέσμου ανέγραφε «Σύνδεσμος Εθνικής Σωτηρίας» και «Η Ελλάς θα ζήσει» (άρθρο 11), ενώ ως εορτή τους καθιερώθηκε η 11η Σεπτεμβρίου, η ημέρα «ανακηρύξεως της Επαναστάσεως» (άρθρο 12).¹⁷⁶⁰

¹⁷⁵⁷ «Διάγγελμα της Επαναστάσεως προς τον λαόν», ΦΕΚ Α΄/187/5-10-1922.

¹⁷⁵⁸ Παύλος Νιρβάνας, «Συνέχεια και ολοκλήρωσις», *Ελεύθερος Τύπος*, 27/12/1922· *Θάρρος* (Τρικάλων), 28/12/1922, «Το σάλπισμα της Επαναστάσεως υπέρ της Εθνικής Σωτηρίας»· *Κήρυξ* (Χανίων), 27/1/1923, «Ένα τετράμηνον επαναστάσεως».

¹⁷⁵⁹ Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σσ. 51-53, 68-69.

¹⁷⁶⁰ *Καταστατικόν Συνδέσμου Εθνικής Σωτηρίας*, Αθήνα [1923]. Πρόκειται για πρότυπο καταστατικού που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων καθώς και στο Αρχείο του Στράτη Μυριβήλη (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη, φ. 36, υποφ. 2). Βλ. επίσης ΤΝΑ/FO 371-9896, Benti nck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report 1923», σ. 8.

Μολονότι τη βάση των ΣΕΣ αποτελούσαν οι έφεδροι, από το καταστατικό τους απουσίαζε παντελώς ο σκοπός της ικανοποίησης υλικών αιτημάτων, κάτι που συναντάτε στερεοτυπικά σε όλους τους συλλόγους παλαιμάχων μετά το 1913, και βεβαίως την ίδια περίοδο στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Θυμίζουμε ότι έστω και κατ' όνομα τέτοιες στοχεύσεις υπήρχαν στους επίσης πολιτικοποιημένους Επίστρατους το 1916 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). Οι ΣΕΣ φαίνεται να αναλώθηκαν στην καταστατική στόχευση της εξολόθρευσης του κωνσταντινισμού. Αυτό το στοιχείο αναδεικνύει πως η εμφάνιση των εν λόγω οργανώσεων ήταν «από τα πάνω» και είχε στόχευση τη δημιουργία στηριγμάτων για το νεοπαγές καθεστώς στην κοινωνία και όχι «από τα κάτω», εφόσον δεν απηχούσαν την ανάγκη για εξεύρεση λύσεων στα άμεσα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι έφεδροι (βλ. Κεφάλαια Β.1.2 και Β.2.1.).

Πράγματι η δημιουργία των Συνδέσμων στόχευε στην ενίσχυση του καθεστώτος καθώς αποτελούσαν μέρος μίας προσπάθειάς του να αποκτήσει ερείσματα και να μετατραπεί σε πολιτική δύναμη.¹⁷⁶¹ Η πολιτική των ίσων αποστάσεων που θέλησε να διατηρήσει από τις δύο παρατάξεις έστω φαινομενικά το καθεστώς οδήγησε στην προσπάθεια να δημιουργηθεί ένας ιδεολογικός και πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος. Η «Επανάστασις 1922» παρουσιάστηκε ως η δύναμη που θα ολοκλήρωνε τον μακροχρόνιο διχασμό προσλαμβάνοντας έτσι τον ιδεολογικό χαρακτήρα που της έλλειπε.¹⁷⁶² Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται το πάνδημο συλλαλητήριο της 10ης Οκτωβρίου 1922 που διοργάνωσε το καθεστώς για να κερδίσει λαϊκή υποστήριξη, οι περιοδείες του Γεώργιου Παπανδρέου, πολιτικού σύμβουλου της Επανάστασεως, και του Νικόλαου Πλαστήρα ανά την Ελλάδα, τον Φεβρουάριο και τον Ιούλιο του 1923 αντίστοιχα, για την προπαγάνδισή του «έργου της Επανάστασεως».¹⁷⁶³ Σε αυτό το εγχείρημα θα συνέδραμαν και οι ΣΕΣ, οι οποίοι είχαν ως ουσιαστικό στόχο, σύμφωνα με τον βρετανό επιτετραμμένο, να καλλιεργήσουν τον ενθουσιασμό υπέρ της «Επανάστασεως» στο λαό στις επερχόμενες εκλογές, οι οποίες εν τέλει διενεργήθηκαν στις 16 Δεκεμβρίου 1923.¹⁷⁶⁴ Αυτή τη στόχευση ανέφερε

¹⁷⁶¹ Bacharas, *ό.π.*, σ. 105. Είναι πιθανό στην προσπάθεια μετατροπής των ΣΕΣ σε πολιτικό κόμμα να αναφερόταν ο Μεταξάς σε επιστολή του στις 4 Μαρτίου 1923 (προς τον Ιωάννη Σπετσιώτη) όταν σημείωνε ότι «οι Επαναστατικοί προσεπάθησαν να συστήσουν ιδίον κόμμα μετά παταγώδους αποτυχίας». Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τ. Γ': 1921–1932, επ. Παν. Μ. Σιφναίος, Ίκαρος, [Αθήνα] 1964, σ. 234.

¹⁷⁶² Bacharas, *ό.π.*, σσ. 102–105.

¹⁷⁶³ Στο ίδιο, σ. 105.

¹⁷⁶⁴ «[The Revolutionary Government] took pain, however, to prepare the people to favou[r] the Revolution at the elections when they should take place. They created 'League of National Safety' all over Greece.» TNA/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report 1923», σ. 8. Ο

και μία δεκαετία αργότερα ο Στέφανος Δέλτα, σημειώνοντας ότι οι ΣΕΣ εντασσόταν στην «πολιτική τρίτης καταστάσεως» του καθεστώτος που εστρέφετο εναντίον των δύο κυρίαρχων πολιτικών παρατάξεων.¹⁷⁶⁵

Το εγχείρημα αποδείχθηκε θνησιγενές και έληξε ως «μίαν παταγώδη αποτυχίαν», όπως έγραφε ο Ρέντης στον Βενιζέλο τον Μάιο του 1923.¹⁷⁶⁶ Από τη μεριά του ο βρετανός επιτετραμμένος στην Αθήνα σχολίασε ειρωνικά, ένα έτος αργότερα, ότι οι ΣΕΣ πέθαναν σε σύντομο χρονικό διάστημα από «φυσικό θάνατο».¹⁷⁶⁷ Ο Charles Bentinck τόνιζε ότι την επικριτική στάση απέναντι στους ΣΕΣ που τήρησε η αντιπολίτευση¹⁷⁶⁸ συμπλήρωσε η αντίδραση και από στελέχη των Φιλελευθέρων. Συγκεκριμένα, ο Κωνσταντίνος Ρέντης διαφώνησε με την επιδίωξη της μετατροπής του στρατιωτικού καθεστώτος σε πολιτική δύναμη και για αυτό παραιτήθηκε, στις 27 Δεκεμβρίου 1922, από υπουργός Δικαιοσύνης. Αντίθετοι με αυτό το εγχείρημα ήταν ο αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων Παναγιώτης Δαγκλής καθώς και στελέχη που είχαν παραμείνει πιστά τον αυτοεξόριστο ιστορικό ηγέτη των Φιλελευθέρων και είχαν συσπειρωθεί γύρω από το *Ελεύθερο Βήμα*.¹⁷⁶⁹

Σε μία ανασκόπηση του πρώτου τετραμήνου της «Επαναστάσεως» που δημοσιεύτηκε στον επαρχιακό Τύπο συμπεριλαμβάνονταν στα επιτεύγματά της η δημιουργία των ΣΕΣ, μέσω των οποίων η «Επανάστασις» κατάφερε «ενώσασα εις μίαν ενιαίαν δύναμιν όλους τους πατριωτισμούς όλων των αγνών πατριωτών, αδιακρίτως κόμματος» να αποσοβήσει «πάντα κίνδυνον εμφυλίου πολέμου κατευνάσασα τα πολιτικά μίση και αναπετάσασα της σημαίαν των συνδέσμων της “Εθνικής Σωτηρίας”».¹⁷⁷⁰ Ο ισχυρισμός αυτός

Στ. Γονατάς αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι ο Γ. Παπανδρέου πρότεινε να κατέλθει η «Επανάστασις» ως κόμμα στις εκλογές ως κόμμα «Εθνικής Σωτηρίας», μία ιδέα που απέρριψε ο Πλαστήρας. Γονατάς, *ό.π.*, σ. 275. Βλ. επίσης άρθρο του *Εμπρός*, στο οποίο αναφερόταν ο στόχος της μετεξέλιξης των ΣΕΣ σε κόμμα. *Εμπρός*, 6/1/1923, «Το ανακαινιστικόν έργον της επαναστάσεως».

¹⁷⁶⁵ Στέφανος Δέλτα, «Ο κ. Χατζηκυριάκος υπήρξεν ο έτερος εκ των υπευθύνων διά τους Εξ», *Ελεύθερον Βήμα*, 18/5/1933.

¹⁷⁶⁶ ΙΑΜΜΠ, φ. 321, Κωνσταντίνος Ρέντης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 12 Μαΐου 1923.

¹⁷⁶⁷ «Soon died a natural death». TNA/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report, 1923», σ. 8.

¹⁷⁶⁸ Από τον Ιανουάριο του 1923 ο Αλ. Ζαΐμης και ο Ι. Μεταξάς ομολογούσαν στον Βρετανό πρέσβη ότι ανά πάσα στιγμή θα μπορούσα να ξεσπάσει μία αντεπανάσταση, όπως και έγινε τον Οκτώβριο. Βαχαράς, *ό.π.*, σ. 106.

¹⁷⁶⁹ ΙΑΜΜΠ, φ. 321, Κωνσταντίνος Ρέντης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 12 Μαΐου 1923· TNA/FO 371-8896, Bentinck προς Curzon, 11 Ιανουαρίου 1923· TNA/FO 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report, 1923», σ. 8. Πρβλ. Μαρκέτος, *Πώς φίλησα*, *ό.π.*, σ. 160· Βαχαράς, *ό.π.*, σ. 104, υπ. 212.

¹⁷⁷⁰ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 26/1/1923, «Περί το εν τετράμηνον της Επαναστάσεως»· *Κήρυξ* (Χανίων), 27/1/1923, «Ένα τετράμηνον επαναστάσεως».

ήταν βέβαια ανεδραφικός πολλών δε μάλλον μόλις ένα μήνα μετά την αναγγελία της ίδρυσης των ΣΕΣ. Γενικά υπάρχουν αναφορές για την ίδρυση Συνδέσμων οργανώσεων σε Λέσβο (βλ. αναλυτικά παρακάτω), Τρίκαλα, Καρδίτσα, Βέροια, Λάρισα, Λήμνο, Χίο και Τένεδο.¹⁷⁷¹ Εντούτοις, πέρα από τις συστάσεις των σωματείων, οι ΣΕΣ αυτοί, με εξαίρεση τη Λέσβο (βλ. παρακάτω), δεν είχαν κάποια περαιτέρω δραστηριότητα και σε καμία περίπτωση δεν αποτέλεσαν μαζικό κίνημα.¹⁷⁷² Στις αναφορές σε αυτούς δεν αναφέρονται ποσοτικά στοιχεία ώστε να έχουμε μία εικόνα για τη δύναμή τους. Οι αναφορές αναλώνονταν είτε στην ανακοίνωση της σύστασης εκάστου ΣΕΣ είτε στα αποτελέσματα των αρχαιρεσιών τους. Μονάχα μία πανελλαδική δραστηριότητα των ΣΕΣ έχει εντοπιστεί, η έκδοση μιας σειράς ολιγοσέλιδων βιβλίων οι οποίες προπαγάνδιζαν το καθεστώς και κατακεραύνωναν την πολιτική των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων αναδεικνύοντας την ξεκάθαρη πολιτική στόχευση των Συνδέσμων αυτών.¹⁷⁷³ Έχει εντοπιστεί επίσης και μία προκήρυξη των ΣΕΣ με τίτλο «Αι απώλειαι του στρατού μας» με ημερομηνία 15 Απριλίου 1923, στην οποία στηλιτεύονται οι μετανοεμβριανές κυβερνήσεις διότι όπως αναφέρεται οδήγησαν σε περισσότερους πεσόντες. Συγκεκριμένα αναφερόταν ότι «αι τρομεραί αι απώλειαι αποδεικνύουν πόσον ολίγον εσεβάσθη το καταλυθέν καθεστώς το τίμιον αίμα του Ελληνικού λαού».¹⁷⁷⁴

Όπως αναφέρθηκε οι ΣΕΣ είχαν πρώτιστα πολιτικό ρόλο για το καθεστώς. Πέραν τούτου, όσον αφορά το εφεδρικό σκέλος των ΣΕΣ, η αποτυχία τους μπορεί να εξηγηθεί

¹⁷⁷¹ *Αναγέννησις* (Τρικάλων), 4/1/1923, «Η Επιτροπή του Επαναστατικού Συνδέσμου»· *Θάρρος* (Τρικάλων), 11/2/1923, «Γνωστοποίηση Επιτροπής Συνδέσμου Εθνικής Σωτηρίας Καρδίτσας»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 24/4/1923, «Οι εφέδροι Βέροιας», 1/5/1923, «Οι συνάδερφοι της Λαρίσης», 19/6/1923, «ΣΕΣ Λήμνου», 9/10/1923, «Οι χιωτές συνάδελφοι». Ο ΣΕΣ Τενέδου μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης μεταγκαταστάθηκε στη Λέσβο. *Εμπρός*, 8/2/1923, «Διαμαρτυρία εφέδρων Τενέδου»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 29/5/1923, 5/6/1923, 19/6/1923 «ΣΕΣ Τενέδου», 23/8/1923 «Οι τενεδιοί συνάδελφοι», «Ο ΣΕΣ Τενέδου».

¹⁷⁷² Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά, το 1924, ο Κώστας Δεσποτόπουλος «η Ένωσις Εφέδρων Λέσβου κατάγεται από τους επαναστατικούς Συνδέσμους Εθνικής Σωτηρίας οι οποίοι ενώ σ' όλην την άλλην Ελλάδα απέτυχαν, στη Μυτιλήνη ερρίζωσαν και εξελίχθησαν θαυμαστά». Κώστας Δεσποτόπουλος, «Το Β' Παλλεσβιακόν Εφεδρικόν Συνέδριον», *Ελευθέρος Λόγος*, 6/7/1924.

¹⁷⁷³ Από τους ΣΕΣ κυκλοφόρησαν τουλάχιστον οι ακόλουθες δώδεκα εκδόσεις: 1) Στυλιανός Πρωτονοτάριος, *Διατί έγινε η επανάστασις*, 2) Παύλος Νιρβάνας, *Η ηθική επίδρασις της Επαναστάσεως*, 3) Συνταγματάρχης Χ., *Οι αδικοσκοτωμένοι*, 4) Παντελής Καψής, *Πως έχασαμεν τα πλούτη της Μ. Ασίας και της Ανατ. Θράκης*, 5) Ταγματάρχης Χ., *Διατί έγινε επαναστάτης*, 6) Ν.Ι. Μπακόπουλος, *Ποιος πταίει δια τους νέους φόρους*, 7) [άνευ συγγραφέως], *Τέσσαρες μήνες Επαναστάσεως*, 8) [άνευ συγγραφέως], *Τι πρέπει να γνωρίζη κάθε Έλλην*, 9) [άνευ συγγραφέως], *Διατί έγινε επαναστάτης*, 11) [άνευ συγγραφέως], *Επίσημα έγγραφα της Επαναστάσεως*, 12) Μιχαήλ Ροδάς, *Η Σμύρνη, οι νεκροί και η ιστορίας μας*. Όλα τα (ολιγοσέλιδα) βιβλία ανέγραφαν «Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας» και είχαν ως έτος έκδοσης το 1923.

¹⁷⁷⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φωριαμός 6, φάκελος 10, «Φωτοτυπίες από Αρχείο Μισαηλίδου (δημοσιογράφου)», «Αι απώλειαι του στρατού μας».

από την παντελή απουσία αιτημάτων που θα μπορούσαν να συσπειρώσουν τους προσφάτως απολυθέντες άνδρες, αξιώσεις που προέτασσαν μαχητικά την ίδια περίοδο οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Πέρα από τα αμιγώς πολιτικά αιτήματα, δεν υπήρχε κάποια υπόσχεση για βελτίωση των βιοτικών συνθηκών των παλαιμάχων, κάτι που οφείλετο στην αντικειμενική αδυναμία της επαναστατικής κυβέρνησης να ικανοποιήσει τέτοιες προσδοκίες μέσα στη ρημαγμένη από τον πόλεμο και την εθνική καταστροφή χώρα. Ταυτόχρονα, προφανώς δεν υπήρχε κάποιο αντιπολεμικό, πόσω μάλλον αντιμιλιταριστικό, πρόταγμα από τη στιγμή που οι Σύνδεσμοι είχαν δημιουργηθεί από ένα στρατιωτικό καθεστώς και μάλιστα σε μία περίοδο που η εμπόλεμη κατάσταση συνεχιζόταν με τη Στρατιά του Έβρου να βρίσκεται σε πολεμική εγρήγορση. Οι αντιπολεμικές πεποιθήσεις που είχαν δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου «εξέβαλλαν» παλαιοπολεμιστικό κίνημα του 1922–25, (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Η απουσία τόσο υλικών αιτημάτων όσο και μιας αντιπολεμικής στάσης, παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν στην ταυτόχρονη επιτυχία των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών, δικαιολογούν την περιορισμένη ανάπτυξη και ταχεία αποδυνάμωση των ΣΕΣ.

Η μοναδική περίπτωση που ένας τοπικός ΣΕΣ είχε αξιόλογη παρουσία και υπάρχουν σωζόμενα τεκμήρια ήταν αυτός της Λέσβου, ο οποίος ΣΕΣ μετεξελέχθηκε στην Ένωση Εφέδρων Λέσβου. Εντούτοις, η περίπτωση αυτή έχει ιδιαιτερότητες καθώς η οργάνωση αυτή δεν αποτελούσε μία εφεδρική οργάνωση που αναλωνόταν αποκλειστικά στη υποστήριξη της «Επανάστασεως». Παρότι ξεκίνησε ως ένας ΣΕΣ όπως στην υπόλοιπη χώρα, στην περίπτωση αυτή ο Σύνδεσμος χειραφετήθηκε πολιτικά, παραμένοντας πάντα στον ευρύτερο βενιζελικό χώρο, και έθεσε ευρύτερα οικονομικά και κοινωνικά αιτήματα. Η περίπτωση που ακολουθεί μας διαφωτίζει για τις δραστηριότητες μιας επαρχιακής εφεδρικής οργάνωσης με βενιζελική πολιτική κατεύθυνση την περίοδο 1922–24.

Ο ΣΕΣ Λέσβου αποτελούσε μετεξέλιξη του Συνδέσμου Εφέδρων Λέσβου που είχε ιδρυθεί στις αρχές Δεκεμβρίου 1922.¹⁷⁷⁵ Στις 26 Δεκεμβρίου 1922, δηλαδή την επομένη της εξαγγελίας της ίδρυσης των ΣΕΣ, σε συνέλευση του Συνδέσμου Εφέδρων αποφασίστηκε, κατόπιν πρότασης του Στράτη Μυριβήλη, έφεδρου ανθυπολοχαγού της κλάσης

¹⁷⁷⁵ Σ. Μυριβήλης, «Σύνδεσμος Εφέδρων Λέσβου», *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 3/12/1922· Κώστας Δεσποτόπουλος, «Το Β' Παλλεσβιακόν Εφεδρικόν Συνέδριον», *Ελεύθερος Λόγος*, 6/7/1924.

1911, τα μέλη της οργάνωσης να εγγραφούν στο ΣΕΣ ώστε να μην υπάρχουν δύο εφεδρικές οργανώσεις υπό την αιγίδα της «Επαναστάσεως».¹⁷⁷⁶ Κατά τη διάρκεια του Ιανουαρίου του 1923 πραγματοποιήθηκαν συνελεύσεις στις περισσότερες περιοχές της νήσου και καταρτίστηκαν οι κατά τόπους ΣΕΣ.¹⁷⁷⁷ Η οργάνωση της Λέσβου αποτέλεσε τον πιο επιτυχημένο ΣΕΣ της χώρας,¹⁷⁷⁸ με τα μέλη της, σύμφωνα με τον Πλαστήρα, να «παρέχουν εις τον Ελληνικόν λαόν αξιομίμητον παράδειγμα πατριωτικών και υγειών πολιτικών πεποιθήσεων».¹⁷⁷⁹

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Λέσβος ήταν ένα νησί έκδηλα προσκείμενο τόσο στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, στα χρόνια της Άμυνας (1916–17), όταν ήταν μάλιστα και νομαρχιακή έδρα του Γεωργίου Παπανδρέου, όσο και στο δικτατορικό καθεστώς της «Επαναστάσεως του 1922», ένας παράγοντας που ευνόησε την ανάπτυξη των ΣΕΣ. Αρχικά, οι Φιλελεύθεροι είχαν κερδίσει κατά κράτος όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις στη νήσο από την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα.¹⁷⁸⁰ Η νήσος αποτέλεσε επίσης τον πυρήνα της Μεραρχίας Αρχιπελάγους, μία από τις πρώτες δυνάμεις του Στρατού της Εθνικής Αμύνης το 1916. Από τα έξι συνολικά τάγματα των τριών συνταγμάτων (4ο, 5ο, 6ο) της Μεραρχίας τα τρία προέρχονταν από τη Λέσβο, ενώ στο νησί ιδρύθηκε Ουλαμός Υπαξιωματικών και Ουλαμός Εφέδρων Αξιωματικών για την εκπαίδευση των στελεχών της μεραρχίας.¹⁷⁸¹ Την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής στη Λέσβο και τη Χίο ήταν που εκδηλώθηκε το στρατιωτικό κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου 1922, δηλαδή της «Επαναστάσεως 1922».

¹⁷⁷⁶ *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 28/12/1922, «Οι έφεδροί μας». Ο Στράτης Μυριβήλης, ψευδώνυμο του Ευστράτιου Σταματοπούλου (1890–1969), αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της λογοτεχνικής «Γενιάς του '30». Συμμετείχε σε όλες τις επιστρατεύσεις της περιόδου 1912–1922, έχοντας συνολικά 112 μήνες στρατιωτικής υπηρεσίας. Βλ. το βιογραφικό του στο Παράρτημα 6.

¹⁷⁷⁷ *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 20/1/1923, «Σύνδεσμος Εθνικής Σωτηρίας».

¹⁷⁷⁸ Από όσα στοιχεία έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής και από αναφορές της περιόδου π.χ. την επιστολή του Διευθυντή του Πολιτικού Γραφείου της Επαναστάσεως του 1922 Βύρωνα Καραπαναγιώτη προς τον ΣΕΣ Λέσβου που δημοσιεύεται στη εφημερίδα *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 6/3/1923, καθώς και το άρθρο του πληρεξουσίου στη Δ' Συντακτική Συνέλευση Χαράλαμπου Γρηγορίου στην *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 8/1/1924, «Οι ΕΕ Λέσβου και η λαϊκή λεσβιακή ευτυχία».

¹⁷⁷⁹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 12/6/1923 «Η Επανάσταση 1922 προς τον ΣΕΣ Λέσβου».

¹⁷⁸⁰ Στις εκλογές του Μαΐου του 1915 το Κόμμα των Φιλελευθέρων κέρδισε όλες τις έδρες στο νησί, στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, όπου απείχαν οι Φιλελεύθεροι σημειώθηκε μεγάλη αποχή (ψήφισαν μόλις 1.500 σε σχέση με τις 20.000 του Μαΐου του 1915), στις επαναληπτικές εκλογές του Απριλίου του 1916 κατήλθαν βενιζελικοί υποψήφιοι οι οποίοι σημείωσαν σημαντική επιτυχία, ενώ και στις εκλογές του 1920 οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν όλες τις έδρες. Hering, *ό.π.*, τ. Β', σσ. 887–888, 949.

¹⁷⁸¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής, ό.π.*, σ. 120. Πρβλ. Γεώργιος Χονδρός, «Αρχιπελάγους Μεραρχία», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σ. 246.

Τις πρώτες εβδομάδες του νέου καθεστώτος η ανάγκη για παγίωσή του ενόσω υπήρχαν ισχυροί φιλοκωνσταντινικοί θύλακες σε όλη τη χώρα και με τις μεγαλύτερες δυνάμεις του στρατού στον Έβρο και τη Χωροφυλακή σε αποσύνθεση η Επαναστατική Επιτροπή αποφάσισε να δημιουργήσει στρατιωτικές μονάδες ασφαλείας για το εσωτερικό της χώρας. Πρώτο μέρος που έγινε στρατολογία για αυτό το σκοπό ήταν η Λέσβος, ως προπύργιο του βενιζελισμού. Κατ' εντολήν λοιπόν του υπουργού Στρατιωτικών Αναστάσιου Χαραλάμπη, με προκήρυξή του στις 27 Σεπτεμβρίου 1922 ο στρατιωτικός διοικητής Λέσβου καλούσε εθελοντές να καταταγούν στο Ανεξάρτητο Τάγμα Λέσβου, ένα στρατιωτικό σχηματισμό που είχε ως αποστολή την τήρηση της δημόσιας τάξης στο εσωτερικό της χώρας. Στις αρχές του Οκτωβρίου του 1922 το Τάγμα, το οποίο αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα των Ταγμάτων Εθελοντών, των μετέπειτα Δημοκρατικών Ταγμάτων, υπό τη διοίκηση του ταγματάρχη Σόλωνα Καφάτου, μεταφέρθηκε στην Αθήνα και αποτελούνταν από άτομα βενιζελικών φρονημάτων, πολλοί εκ των οποίων ήταν πρόσφυγες. Τον Οκτώβριο του 1923 η δύναμη του Ανεξάρτητου Τάγματος Λέσβου ανερχόταν σε 410 οπλίτες.¹⁷⁸² Στη Λέσβο επίσης είχε διενεργηθεί στρατολογία προσφύγων (Ελλήνων, Αρμενίων, Κιρκασίων), από την οποία δημιουργήθηκαν δύο λόχοι 580 ανδρών υπό την αρχηγία του ταγματάρχη Εμίν Βέη, οι οποίοι είχαν ως στόχο την άμυνα της νήσου και τη δημιουργία αντιπερισπασμού στη Μικρά Ασία, σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου στον Έβρο.¹⁷⁸³

Οι πληροφορίες για τον ΣΕΣ Λέσβου και τη μετέπειτα ΕΕΛ προέρχονται ως επί το πλείστον από τον τοπικό Τύπο και κυρίως την εφημερίδα *Καμπάνα* που εξέδιδαν ο Μυριβήλης και ο Θείελπις Λεφκίας (ή Λευκίας), η οποία, όπως δήλωνε στον υπότιτλό της, ήταν «όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων», χωρίς να είναι «τυφλό» όργανο του ΣΕΣ.¹⁷⁸⁴ Η ρητορική της εφημερίδας δεν κυριαρχείται από ένα «ξύλινο» λόγο

¹⁷⁸² Μεταξύ των πρώτων καθηκόντων που είχε αναλάβει το Ανεξάρτητο Τάγμα Λέσβου ήταν και η περιφρούρηση της Βουλής κατά τη διάρκεια της Δίκης των Εξ. Κατά τη διάρκεια του κινήματος των υποστράτηγων Γ. Λεοναρδόπουλου–Π. Γαρδαλίδη τον Οκτώβριο του 1923, το Ανεξάρτητο Τάγμα ανέλαβε μαζί με έναν λόχο εθελοντών (προερχόμενων κυρίως από προσφυγικούς καταυλισμούς) και ένα λόχο τεθωρακισμένων την τήρηση της τάξης στο κέντρο της Αθήνας. Δασκαρόλης, *ό.π.*, σσ. 43-45, 52, 75, 152. Για τη δράση του Ανεξάρτητου Τάγματος Λέσβου στην «Αντεπανάσταση» του 1923 βλ. Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, *Τα τεθωρακισμένα στον Ελληνικό Στρατό (1920–1940)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2017, σσ. 249-250.

¹⁷⁸³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 722, Κλεάνθης Μπουλαλάς [λοχαγός] προς Υπουργείον Στρατιωτικών. Επιτελικήν Υπηρεσίαν Στρατού, Γραφείον ΙΙΙ, Αθήνα, 9 Μαρτίου 1923, «Υποβολή εκθέσεως περί των οργανωθέντων εν Χίω και Μυτιλήνῃ εθελοντικών σωμάτων»· ΤΝΑ/ΦΟ 371–9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report, 1923», σσ. 31-32. Πρβλ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική, ό.π.*, σ. 86· Δασκαρόλης, *ό.π.*, σ. 41.

¹⁷⁸⁴ Όπως σημειωνόταν στο φ. 7 (8/5/1923): «Η εφημερίδα μας δεν εξαρτάται ούτε από τον Σύνδεσμο Εθνικής Σωτηρίας Μυτιλήνης ούτε από κανέναν. Βγαίνει μονάχα με τα λεφτά των συνδρομητών της και των

υποστήριξης του καθεστώτος. Τουναντίον, χρησιμοποιεί ένα λόγο που έχει ξεπηδήσει από τα χαρακώματα. Όπως το περιέγραφε ξεκάθαρα από το πρώτο κιόλας φύλλο της (27 Μαρτίου 1923):

Έχουμε μπροστά μας ένα γεγονός αδιαφειλονίκητο και σκληρό [...] που εμφανίστηκε μέσα στην κοινωνική ζωή του Κράτους μας με το αυστηρό διάγραμμα της Ανάγκης. Η δεκάχρονη συνεχής επιστράτευση δημιούργησε μέσα στο πολυσύνθετο πλαίσιο της Ελληνικής κοινωνίας μια καινούργια τάξη με ολοκάθαρα σύνορα και με καθωρισμένες αξιώσεις. Και η τάξη αυτή είναι η τάξη των Εφένδρων.[...] Αποτελούμε τον δικό μας κόσμο τον νέο, τον κόσμο με τα πλατειά πνευμόνια και τα γερά χέρια, τον κόσμο με τα διαυγή μυαλά, τον καθαρό, που δε φθάρθηκε, που δε λεκιάστηκε, που δεν εκφραυλίστηκε.

Για τη Μυτιλήνη συγκεκριμένα τόνιζε ότι

Είμαστε εδώ [σ.σ. στη Λέσβο] δεκαπέντε χιλιάδες νέοι που τα δώσαμε όλα στην Πατρίδα παίρνοντας για τον κόπο μας την πείνα τη δυστυχία, τον οικονομικό σκλαβισμό στους κοτζαμπάσιδες και στους παραλήδες απολέμους, τον εξευτελισμό τον κοινωνικό και πολύ συχνά –αλλοίμονο!– την ατίμωση.

Για όλα τα προαναφερθέντα η εφημερίδα υποστήριζε την Επανάσταση του 1922, τις αρχές της οποίας θέλει «να τις μετατρέψει σε ουσία».¹⁷⁸⁵

αγοραστών της. Απ' όλη την ύλη της μονάχα όσα κομμάτια είναι με την υπογραφή "Σύνδεσμος Εθνικής Σωτηρίας" [...] προέρχονται από το Σύνδεσμό μας. Για όλα τάλλα είναι υπεύθυνος ο Διευθυντής μας ή όσοι τα υπογράφουν». Από το φ. 69 (3/7/1924) ο υποτίτλος αλάττει σε «Επίσημο όργανο της Ένωσης Εφένδρων Λέσβου». Η εφημερίδα ήταν γραμμένη εξ' ολοκλήρου στη δημοτική και παρουσιάζει επιπρόσθετα λογοτεχνική σημασία διότι σε αυτή πρωτοδημοσιεύτηκαν η *Ζωή εν τάφω* του Στράτη Μυριβήλη, το *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη, ενώ μεταξύ των συνεργατών της ξεχώριζαν ο Φώτης Κόντογλου, ο Μίλτος Κουντουράς, η Σίτσα Καραϊσκάκη, ο Ασημάκης Πανσέληνος και άλλοι εκπρόσωποι της Λεσβιακής Άνοιξης, λογοτεχνικού ρεύματος της νήσου που αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα της «γενιάς του '30». Για την *Καμπάνα* βλ. *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 28/3/1924, «Η Καμπάνα»: Σοφία Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», ό.π.: Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Καμπάνα», Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784–1974*, τ. Β', ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σσ. 504-505· Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2014, σ. 156, 197· Αριστείδης Καλάργλης, «Η "Λεσβιακής Άνοιξης"». Η ανασύσταση ενός πολιτισμικού φαινομένου μέσα από την αποτύπωσή του στον Τύπο (1910–1932)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2014, σσ. 141-144. Ο Θείλεπς Λευκίας (1898–1958), ο οποίος χρησιμοποιούσε και το ψευδώνυμο Βρανάς Μπεγιάζης, ήταν από τους πρωτεργάτες της λογοτεχνικής «Λεσβιακής Άνοιξης» και από τους σημαντικότερους υποστηρικτές του δημοτικισμού στη Μυτιλήνη. Από το 1923 συνεργαζόταν με τον Μυριβήλη, αρχικά στην έκδοση της *Καμπάνας* και κατόπιν του *Ταχυδρόμου*, τον οποίο εξέδιδε μόνος του από το 1932, και τον οποίο συνέχισε να εκδίδει με διακοπές έως το θάνατό του. Εξελέγη βουλευτής με τους Φιλελεύθερους στις εκλογές του 1936 και με το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Αλ. Σβώλου στις εκλογές του 1950. Βαγγέλης Καραγιάννης, «Θείλεπς Λευκίας ένας απ' τους πρωτεργάτες της "Λεσβιακής Άνοιξης"», *Αιολικά Γράμματα*, τχ. 27, Μάης-Ιούνης 1975, σσ. 215-244· Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», ό.π., σ. 214, υπ. 4· Πανσέληνος, ό.π., σσ. 152-153.

¹⁷⁸⁵ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 27/3/1923, «Το πρόγραμμά μας»: Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», ό.π., σσ. 212-213. Το πρώτο φύλλο είχε κυκλοφορία της τάξεως των 4.000 φύλλων το οποίο αποτελούσε «ρεκόρ καταναλώσεως» για το νησί. Κατανάγκης, «Τρίβολου», *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 28/3/1923. Ο «Κατανάγκης» ήταν ο, εκδότης του *Ελεύθερου Λόγου*, Στρατής Παπανικόλας (Ντελόπουλος, ό.π., σ. 68).

Τα αιτήματα που πρότασε ο ΣΕΣ Λέσβου δεν περιορίζονται στα αμιγώς πολιτικά, γεγονός που τον καθιστά εξαίρεση σε σχέση με τους άλλους ΣΕΣ, ούτε καν στα στενά εφεδρικά ζητήματα, αλλά σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν και τοπικά όσο και ευρύτερα κοινωνικά.¹⁷⁸⁶ Όσον αφορά τους παλαιμάχους διακρίνονται τα εξής:

- Εφάπαξ αποζημίωση στους πρώην αιχμαλώτους και στις οικογένειες των θανόντων και των αγνοουμένων.
- Πληρωμή των οφειλόμενων μισθών των στρατιωτών και των εφεδρικών επιδομάτων.
- Εύρεση εργασίας στους έφεδρους από το Κράτος.
- Πάγια σύνταξη σε «σακάτηδες», χήρες και ορφανά πολέμου.
- Τα μοναστηριακά κτήματα, μία σημαντική πτυχή της αγροτικής μεταρρύθμισης που απασχόλησε τους παλαιμάχους της περιόδου (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7), να δοθούν σε εφέδρους ακτήμονες και μοναστηριακά κτήρια που βρίσκονται σε πευκόφυτες περιοχές να γίνουν σανατόρια.
- Παραχώρηση από το κράτος των αναγκαίων εργαλείων για την καλλιέργεια της γης.
- Στα μέτρα για τους πρόσφυγες να έχουν προτεραιότητα οι έφεδροι πρόσφυγες.

Αυτά τα αιτήματα συμπληρώνουν και ορισμένα πιο ριζοσπαστικά όπως η καταβολή μισθών δύο ετών σε όσους παλαιούς πολεμιστές δεν επαναπροσλαμβάνοντο υσαν στις προπολεμικές τους δουλειές καθώς και η απόλυση των «εύπορων αστράτευτων» υπάλληλοι των δημοσίων υπηρεσιών και να προσληφθούν στις θέσεις τους έφεδροι. Επίσης, ζητούταν να απολυθούν όσες γυναίκες εργάζονταν στα γραφεία της Νομαρχίας και των Δικαστηρίων και δεν είχαν πατέρα ή αδερφό «σκοτωμένο ή χαμένο ή σακάτη», και να αντικατασταθούν από εφέδρους ή θύματα πολέμου.

Ο ΣΕΣ έθετε και ευρύτερα επιμέρους ριζοσπαστικά αιτήματα όπως:

- Σε περίπτωση επιστράτευσης οι οικογένειες που δεν έχουν παιδί στο στρατό να πληρώνουν πολεμικό φόρο υπέρ των οικογενειών των επιστρατευμένων.
- Να καταργηθεί ο στρατιωτικός χαιρετισμός προς τους ανώτερους στρατιωτικούς εκτός υπηρεσίας καθώς και ο εν στάσει στρατιωτικός χαιρετισμός εν γένει.

¹⁷⁸⁶ Τα αιτήματα προέρχονται από *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 27/11/1923, «Τα κυριώτερα αιτήματα» 11/3/1924, «Να, τι ζητάμε». Στο φύλλο της 27ης Νοεμβρίου 1923 αναφέρονται τα αιτήματα που εν όψει εκλογών «οι έφεδροι πρέπει να φέρουν στη Βουλή», ενώ στο φύλλο της 11ης Μαρτίου 1924 δημοσιευόταν το σύνολο των αιτημάτων που τέθηκαν προς έγκριση από τα κατά τόπους τμήματα. Πέραν όσων αναφέρονται στο κυρίως κείμενο υπήρχαν και πολυάριθμα αιτήματα τοπικού ενδιαφέροντος, όπως η επισκευή επαρχιακών οδών, η βελτίωση της δημόσιας υγείας, η κατασκευή συνοικισμών για τους πρόσφυγες, η μεταφορά του Εφετείου στη Μυτιλήνη. Βασικό αίτημα της *Καμπάνας* ήταν η διοικητική αποκέντρωση με το σύνθημα που κυριαρχεί σε πολλά άρθρα της *Καμπάνας* είναι «Η Μυτιλήνη για τους Μυτιληνιούς». Σύμφωνα με την Σοφία Ματθαίου το σύνθημα αυτό εξέφραζε μία μερίδα της κοινωνίας του νησιού που δεν ήταν ικανοποιημένη με τις αλλαγές που είχαν πραγματοποιηθεί από την ενσωμάτωση της Λέσβου στο ελληνικό κράτος και τη μετατροπή της από ένα κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στενά συνδεδεμένο με τις μικρασιατικές ακτές, σε μία ακριτική επαρχία του ελληνικού κράτους Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», ό.π., σσ. 219-221.

- Να κηρύσσεται επιθετικός πόλεμος μόνο με τη ψήφο των βουλευτών.
- Οι υπεύθυνοι των πολεμικών καταστροφών να δικάζονται από έκτακτο δικαστήριο αποτελούμενο από έφεδρους οπλίτες και γονείς θυμάτων πολέμου, το οποίο θα έχει «τελεσίδικα δικτατορικά δικαιώματα».
- Επιπρόσθετη φορολόγηση στις περιουσίες εκείνων που τα παιδιά τους βρίσκονταν στο εξωτερικό για να αποφύγουν τον πόλεμο.

Ένα πάγιο αίτημα των παλαιμάχων αυτή την περίοδο ήταν η διανομή της γης (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7). Η *Καμπάνα* υποστήριζε ότι όσα κτήματα που δεν προορίζονταν για την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων (δηλαδή κυρίως τα μοναστηριακά και τα κοινοτικά) έπρεπε να διανεμηθούν σε ακτήμονες έφεδρους. Ως προς τον τρόπο, θεωρούσε ότι δεν θα έπρεπε να διανεμηθούν με πλειστηριασμό διότι έτσι θα κατέληγαν και αυτά στους «κοτζαμπάσηδες» του τόπου. Η διανομή θεωρούσε ότι θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί μέσω των εφεδρικών οργανώσεων και των κοινοτικών συμβουλίων έχοντας ως βάση τις ανάγκες της οικογένειας κάθε εφέδρου. Παράλληλα, τονιζόταν ότι το αίτημα αυτό δεν αποτελεί «μπολσεβικισμό». Αντιθέτως, θεωρούσε ότι με αυτό το αίτημα γλυτώνουν οι κεφαλαιοκράτες από τον «μπαμπούλα του μπολσεβικισμού» (για τον αντικομμουνισμό της περιόδου βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8).¹⁷⁸⁷ Το αίτημα για παραχώρηση γης, και δη των μοναστηριακών κτημάτων, στους παλαιμάχους βρισκόταν στο επίκεντρο των περισσότερων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων ανά την επικράτεια και κυριάρχησε στις μαχητικές κινητοποιήσεις των αρχών του 1925 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7).

Ως προς την υλοποίηση των αιτημάτων, σε έναν απολογισμό των δραστηριοτήτων της που έκανε η Κεντρική Επιτροπή της ΕΕΛ, τον Μάιο του 1924, σημειωνόταν ότι πέτυχε το διορισμό εφέδρων (δεν αναφέρει ποσοτικά στοιχεία) σε δημόσιες θέσεις (στη Διεύθυνση Επισιτισμού, στα Γραφεία της Νομαρχίας, του Δικαστηρίου κ.λπ.), την ίδρυση Στέγης Φυματικών, την επίλυση διαφόρων τοπικών ζητημάτων (π.χ. τη δημιουργία νέων υποσταθμών Χωροφυλακής σε χωριά–στον Παλαιόκηπο και στα Μυστέγνα) καθώς και εκπλήρωσε άλλες γενικής φύσεως επιδιώξεις (συμμετοχή εφέδρων σε εκκλησιαστικές επιτροπές, χρησιμοποίηση σχολικών αιθουσών για φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, ανέγερση αναθηματικής στήλης πεσόντων στα Τελανιστά). Επίσης, συνέδραμε στην έκδοση πιστοποιητικών στρατολογικής κατάστασης, μερίμνησε για τη νοσηλεία τραυματιών εφέδρων

¹⁷⁸⁷ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 6/5/1924, «Οι ακτήμονες έφεδροι».

κ.ά..¹⁷⁸⁸ Ο ΣΕΣ μερίμνησε επίσης για την παροχή υλικής βοήθειας των θυμάτων του πολέμου τόσο μέσω της παροχής οικονομικών βοηθημάτων όσο και η δωρεάν νομική υποστήριξη σε άπορους εφέδρους.¹⁷⁸⁹ Επίσης, συνέλλεγε πληροφορίες για τους αγνοούμενους ή αιχμαλώτους στρατιώτες, ενώ κατά την ανταλλαγή αιχμαλώτων ανέλαβε την υποδοχή των αιχμαλώτων στο νησί και την οικονομική στήριξή τους.¹⁷⁹⁰

Στην αρθρογραφία της *Καμπάνας* φανερό ήταν η αίσθηση ότι όσοι επέστρεψαν από τα πρόσω αποτελούσαν μια διακριτή κοινωνική κατηγορία, μία νέα ελίτ, η οποία θα έπρεπε να έχει λόγο στο μέλλον της χώρας. Τονιζόταν δε ότι οι έφεδροι αποτελούσαν το «αύριο» του τόπου σε αντίθεση με τις παλαιότερες γενιές, αποτελούσαν μία πρωτοπορία όπως και σε άλλες εμπόλεμες χώρες, με έσοχο παράδειγμα την Ιταλία του Μουσολίνι. «Εμείς οι ΣΗΜΕΡΙΝΟΙ άνθρωποι, τα αξιοθρήνητα θύματα των ΧΘΕΣΙΝΩΝ», ήταν ο τρόπος που περιέγραφε τους εφέδρους ο Θ. Λεφκίας, οι οποίοι αποτελούσαν μια γενιά «που επί δέκα συναπτά χρόνια εθυσιαζόταν για χατήρι του έθνους, και του Κράτους, ανώφελα ή επωφελώς». Ήταν η μοναδική γενιά «που έχει [...] τα ισχυρότερα δικαιώματα στην πολιτική εξουσία του τόπου».¹⁷⁹¹ Αυτά τα άτομα έχουν μια θέληση «που σφυρηλατήθηκε κάτου απ' τις κανονιές και μέσα στα φοβερά χαρακώματα», πάνω στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί το αυριανό «ηθικότερο, ανθρωπινότερο και πιο ευτυχισμένο» Κράτος, στο οποίο οι έφεδροι θα έπρεπε να έχουν το «καμούτσι του ελέγχου».¹⁷⁹²

¹⁷⁸⁸ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 13/5/1924, «Τι έκανε ως τα τώρα η Ένωση Εφέδρων Λέσβου»

¹⁷⁸⁹ *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 20/1/1923, «Σύνδεσμος Εθνικής Σωτηρίας», 6/3/1924, «Υπέρ των ασθενών εφέδρων»: *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 10/2/1923, «ΣΕΣ Λέσβου»: *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 3/4/1923, «Νύφες του ΣΕΣ», 17/7/1923, «Καλλιτεχνικό γεγονός».

¹⁷⁹⁰ *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 5/1/1923, «Για τους αιχμαλώτους και αγνοούμενους συναδέλφους»: *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 10/4/1923, «Πρώτοι αιχμάλωτοι»: 17/4/1923, «Κι άλλοι απολυτρωμένοι συνάδελφοι». Από τους εράνους που διενήργησε ο ΣΕΣ Λέσβου για τη στήριξη των πρώην αιχμαλώτων συγκεντρώθηκαν 29.816,65 δρχ., εκ των οποίων οι 23.370 δρχ. διατέθηκαν για βοηθήματα αιχμαλώτων, φαγητά, τσιγάρα, ειδοποιητήρια τηλεγραφήματα στις οικογένειές τους και μεταφορικά προς τα χωριά τους. Αναλυτικά σε *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 17/4/1923 «Σύνδεσμοι Εθνικής Σωτηρίας Λέσβου». Για την ανταλλαγή αιχμαλώτων, βλ. ΤΝΑ/ΦΟ 371-9896, Bentinck προς MacDonald, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1924, «Annual Report, 1923», σ. 72: «Οι Έλληνες αιχμάλωτοι εν Τουρκία. Πώς μετεχειρίσθησαν αυτούς οι Τούρκοι. Έκθεσις της μερίμνης του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού καταρτισθείσης Διεθνούς Ανακριτικής Επιτροπής, Αθήναι 1923: Γκλαβίνας ό.π., σσ. 197-198.

¹⁷⁹¹ Θεόδωρος Λεφκίας. «Για τον αγώνα επικρατήσεως νέων ηθών και νέων πνευμάτων». *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 3/7/1923. Σε άλλα σημεία του εν λόγω άρθρου ο Λεφκίας αναφέρεται στην «περιούσιο» γενιά της φυλής, ενώ τονίζει γλαφυρά ότι «μέσα στην αποξηραμένη πλέον βλάστηση, καλή ή κακή, της παλιάς εποχής, προβάλλει η καταπράσινη χλόη της νέας».

¹⁷⁹² *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 17/7/1923, «Στις επιτροπές των χωριών». Ενδεικτικά βλ. παρόμοιες αναφορές σε Χαρ. Γρηγορίου, «Το κράτος και ο έφεδρος», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 8/4/1924.

Ένα στοιχείο που εντοπίζεται έντονα σε αυτό το λόγο όπως και στα αιτήματα του ΣΕΣ είναι ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε αυτούς που πολέμησαν και στους «αστράτευτους». Η «αστοργία της κοινωνίας» για τους παλαίμαχους καθώς και διεκδικήσεις όπως η απόλυση των «απόλεμων» ώστε να προσληφθούν έφεδροι ή η επιπρόσθετη φορολογία σε οικογένειες που τα τέκνα τους δεν πολέμησαν αναδεικνύουν αυτή την αντίληψη. Παράλληλα, οι παλαίμαχοι θεωρείτο ότι έπρεπε να έχουν λόγο στο μέλλον της χώρας. Ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε «πολεμιστές» και «αστράτευτους» εμφανίστηκε και σε άλλες χώρες την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου, με ιδιαίτερη οξύτητα δε στην Ιταλία. Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1916 ο Μπενίτο Μουσολίνι αρθρογραφούσε στην εφημερίδα του *Il Popolo d' Italia* για την αριστοκρατία των χαρακωμάτων, τη «χαρακωματοκρατία» (trincerocrazia), δηλαδή τα άτομα εκείνα που πολέμησαν και θα έπρεπε να έχουν λόγο στο μέλλον της χώρας (πρβλ. Εισαγωγή). Όπως έγραφε χαρακτηριστικά: «Η χαρακωματοκρατία είναι η αριστοκρατία του χαρακώματος. Η αριστοκρατία του αύριο». Οι ρίζες του μύθου των «δύο Ιταλιών» εντοπίζονται στο ζήτημα της συμμετοχής της Ιταλίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με το αφήγημα αυτό μια νεανική Ιταλία κοιτούσε μπροστά και ήταν υπέρ του πολέμου, ενώ από την άλλη μεριά υπήρχε η οπισθοδρομική δειλή και παρακμάζουσα Ιταλία. Η «χαρακωματοκρατία» ήταν, σύμφωνα με τον ιστορικό Ángel Alcalde, η έννοια που σκιαγραφούσε το μυθικό ρόλο που απέκτησαν οι παλαιοί πολεμιστές στην πρώιμη φασιστική ιδεολογία. Την επαύριο της αποστράτευσης (τέλη του 1918) η *Il Popolo d' Italia* ξεκίνησε να προπαγανδίζει τους «χαρακωματοκράτες» (trincerarchi), δηλαδή τους αξιωματικούς (ιδίως του κατώτερους) που ωρίμασαν στον πόλεμο και διέφυγαν τους ορίζοντες τους και των οποίων οι φιλοδοξίες παρουσιαζόταν ως συνώνυμες των εθνικών συμφερόντων. Από τη στιγμή που οι «χαρακωματοκράτες» είχαν οδηγήσει τα στρατεύματα στη νίκη, έπρεπε να είναι οι ηγέτες της νέας μεταπολεμικής Ιταλίας.¹⁷⁹³ Στην Ελλάδα βεβαίως συνέχιζαν να μεσουρανούν οι ιδεολογίες των δύο παρατάξεων του Διχασμού. Άγνωστο είναι εάν ο Λευκίας ή ο Μυριβήλης είχαν υπόψη τους τη «χαρακωματοκρατία» του πρώιμου φασισμού, ωστόσο ο λόγος αυτός δεν είχε να κάνει τόσο με

¹⁷⁹³ Emilio Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και ερμηνεία*, μετ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007, σ. 34· Traveso, *ό.π.*, σ. 272· Alcalde, «War veterans and the transnational origins», *ό.π.*, σ. 569· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, 46-47· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, *ό.π.*, σσ. 222-223. Όπως το έθετε λογοτεχνικά από το χάσμα γενεών ο Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης: «μετά τον πόλεμο του '14 [...] εκδηλώθηκε παντού μία αντίδρασις, συγκεντρωτική της εξουσίας. Οι γενιές που γύρισαν από τον πόλεμο, οι γενιές που βγήκαν από τον πόλεμο... γεννήθηκε ένας καινούργιος κόσμος, απόλυτα ξένος προς τον προπολεμικό», Πετσάλης-Διομήδης, *Μαρία Πάρνη*, *ό.π.*, σ. 476.

τη φασιστική ιδεολογία όσο με ένα κοινό αίσθημα που είχε αναπτυχθεί σε όσους είχαν βιώσει την εμπειρία του πολέμου.

Παράλληλα, στη ρητορική της *Καμπάνας* υπήρχε η παλαιότερη (γνωστή από το 1909) αποστροφή για τον «παλαιοκομματισμό», «τις οργανωμένες φατρίες των κομμάτων»¹⁷⁹⁴ καθώς και όσους πλούτισαν από τους πολέμους. Στο κύριο άρθρο της μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης τονιζόταν ότι «είμαστε έτοιμοι να τσαλαπατίσουμε κάτω απ' τάρβυλά μας κάθε πατριδοκάπηλο και κάθε χρηματιστή και κάθε δημοκόπο που θα δοκιμάσει να ξαναστηρίξει τις πολιτικές ή συμφεροντολογικές του επιχειρήσεις πάννου στα κουφάρια μας». Στο ίδιο άρθρο θεωρούταν δεδομένη η αντιπολεμική στάση του ΣΕΣ καθώς «όλες οι φρίκες και οι τρομαχτικές καταστάσεις που ο Άρης σέρνει πίσω του, ξεσπούνε πάντα στο δικό μας κόσμο», δηλαδή τους επιστρατευμένους.¹⁷⁹⁵

Η αποστροφή για τις «κομματικές φατρίες», που υπήρχε ήδη από το κίνημα στο Γουδί (1909), ήταν μία από τις αρχές των ΣΕΣ (βλ. παραπάνω), ωστόσο στο λόγο της *Καμπάνας* συνδεόταν με όσους οδήγησαν την Ελλάδα στους μακροχρόνιους πολέμους, η οποία όμως ήταν κυρίως η βενιζελική παράταξη, δημιουργώντας κάποια σύγχυση. Η στάση αυτή δεν είναι τόσο επιρροή των αρχών του ΣΕΣ, όσο του αντιπολεμικού αισθήματος που ήταν διάχυτο στις τάξεις των παλαιμάχων την επαύριο της αποστράτευσης (βλ. παραπάνω και Κεφάλαιο Β.2.1). Εντούτοις, ο ΣΕΣ Λέσβου (και η μετέπειτα ΕΕΛ) δεν ήταν εναντίον κάθε είδους πολέμου, αλλά του επιθετικού, δεχόμενος τον αμυντικό πόλεμο και τους αμυντικούς εξοπλισμούς,¹⁷⁹⁶ σε αντίθεση με τις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών που ήταν ξεκάθαρα αντιμιλιταριστικές (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6). Ο αντιπολεμικός αυτός λόγος της *Καμπάνας*, εξέφραζε βέβαια τις απόψεις του Μυριβήλη, ο οποίος από το 1914 είχε ξεκινήσει τη συγγραφή (αντι)πολεμικών λογοτεχνημάτων, αποκορύφωμα των οποίων ήταν η *Ζωή εν τάφω*, η οποία δημοσιεύτηκε στην *Καμπάνα* αυτή ακριβώς την περίοδο (Απρίλιος 1923–Ιανουάριος 1924).¹⁷⁹⁷

¹⁷⁹⁴ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 5/6/1923, «Όσοι ζωντανοί, εμπρός!». Στο ίδιο κλίμα, σε άρθρο που αναδημοσιεύεται από τη *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου) σημειώνεται ότι «ο παλαιοκομματικός Μινώταυρος πρέπει να φονευθεί είτε βενιζελικός είναι είτε κωνσταντινικός». *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 17/4/1923, «Μινώταυρος».

¹⁷⁹⁵ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 10/7/1923 «Ειρήνη».

¹⁷⁹⁶ Κώστας Δεσποτόπουλος, «Το Β' Παλλεσβιακόν Εφεδρικόν Συνέδριον», *Ελεύθερος Λόγος*, 6/7/1924· Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», *ό.π.*, σσ. 225-226.

¹⁷⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 225. Η «Ζωή εν τάφω» δημοσιεύτηκε σε 42 συνέχειες στην *Καμπάνα* από τις 10 Απριλίου 1923 έως τις 29 Ιανουαρίου 1924. Όλο το σώμα της πρώτης εκδοχής του έργου το οποίο εκδόθηκε σε βιβλίο την 1η Απριλίου 1924 από τη Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη της *Καμπάνας* και σήμερα κυκλοφορεί ως Στράτης Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω. Έκδοση Μυτιλήνης 1924*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991.

Όσον αφορά τη σχέση της *Καμπάνας* με την «Επανάστασιν 1922», μολονότι η εφημερίδα υποστήριζε το καθεστώς Πλαστήρα–Γονατά, διατύπωνε επικρίσεις και ζητούσε να δει έμπρακτα την αλλαγή. Όπως σημείωνε η σύνταξη της εφημερίδας τον Μάιο του 1923, «θέλουμε η Επανάσταση να μην περιορισθεί στο μεγαλούργημα του Έβρου [...] α-κόμα ΔΕΝ ΤΗΝ ΕΙΔΕ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ Ο ΛΑΟΣ». ¹⁷⁹⁸ Η εφημερίδα στήριξε έκδηλα την «Επανάσταση» κατά τη διάρκεια του στρατιωτικού κινήματος Λεοναρδόπουλου–Γαργαλίδη τον Οκτώβριο του 1923. Με ένα άκρως επιθετικό κύριο άρθρο ζητούσε χαρακτηριστικά από τον Πλαστήρα το εξής: «Αρχηγέ! Ξεκαθάρισε μια για πάντα όλους τους προδότες. Αρχηγέ! Δεν είναι δυνατό να ζούμε ολοένα σε συνεχείς περιπέτειες. Αρχηγέ! Ντουφέκισε γραμμή όλους του σάπιους, δίχως ανάπαψη, δίχως λυπημό, δίχως ευαγγελικότητες. Αλλοιώτικα η γάγγραινα θα προχωρήσει». ¹⁷⁹⁹

Στις κρίσιμες ώρες για το καθεστώς κατά τη διάρκεια της «Ανεπαναστάσεως» του 1923 οι κατά τόπους ΣΕΣ της νήσου απέδειξαν έμπρακτα την αφοσίωσή τους σε αυτό. Αμέσως μόλις έγινε γνωστή η έκρηξη του κινήματος, κινητοποιήθηκαν για να στρατολογήσουν εφέδρους που θα συμμετείχαν στην καταστολή του κινήματος, ενώ παράλληλα διενέργησαν και εράνους υπέρ αυτών και των οικογενειών τους. Σε δημοσίευμα στον τοπικό Τύπο εξάιρεται η στάση των συνδέσμων που έστελναν «κι άλλα ανδρειωμένα χέρια στον Πλαστήρα» και ήταν «έτοιμοι να βοηθήσουν την Επανάσταση που πολεμούσε να σώση τη Μυτιλήνη [...] από σίγουρη σκλαβιά». ¹⁸⁰⁰ Εντούτοις, η ταχεία καταστολή του κινήματος δεν επέτρεψε στη χρησιμοποίηση των Λέσβιων εθελοντών και οι μοναδικοί πα-λαίμαχοι από τη Λέσβο που πολέμησαν τους αντεπαναστάτες ήταν όσοι είχαν στρατολο-γηθεί νωρίτερα στο Ανεξάρτητο Τάγμα Λέσβου (βλ. παραπάνω). ¹⁸⁰¹

¹⁷⁹⁸ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 15/5/1923, «Να η πραγματικότητα».

¹⁷⁹⁹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 30/10/1923, «Σκότωσέ τους Αρχηγέ».

¹⁸⁰⁰ *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 24/10/1923, «Η κατάταξις των εθελοντών»· 25/10/1923, «400 παληκά-ρια ακόμα σου έρχονται Αρχηγέ»· 14/11/1923, «Μπράβο στο ΣΕΣ του Πλωμαρίου»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 6/11/1923, «Η αναχώρηση των εφέδρων του Μεσοτόπου».

¹⁸⁰¹ Την αφοσίωση και την προθυμία των εφέδρων της Λέσβου να βοηθήσουν στην κατάπνιξη του στρα-τιωτικού κινήματος επαινούσαν και εξωτερικοί παρατηρητές, όπως ο Κώστας Δεσποτόπουλος, ο οποίος τον Ιούνιο του 1924, θεωρούσε σημαντικότερη στιγμή της ιστορίας του ΣΕΣ Λέσβου «την αυθόρμητον και ενθουσιώση προσέλευσιν χιλιάδων εθελοντών εφέδρων προς ένοπλον ενίσχυσιν της Επαναστάσεως 1922 κατά τας κρίσιμους εκείνας ημέρας του αντεπαναστατικού κινήματος Μεταξά–Λεοναρδόπουλου». Κώστας Δεσποτόπουλος, «Το Β΄ Παλλεσβιακόν Εφεδρικόν Συνέδριον», *Ελεύθερος Λόγος*, 6/7/1924. Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Γ. Δεσποτόπουλο (1901–1992), ο οποίος από τη δεκαετία του 1920 συνδέθηκε με τον Γεώργιο Παπανδρέου, ενώ κατά την περίοδο της Κατοχής ήταν νομικός σύμβουλος του Γενικού Στρατη-γείου του ΕΛΑΣ και μέλος της ΠΕΕΑ. Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος [εξάδελφος του Κ.Γ. Δεσποτόπουλου], «Η συμφωνία της Καζέρτας», Καθημερινή, 7/12/2008, προσβάσιμο σε

Η στρατολόγηση παλαιμάχων για την υποστήριξη της «Επαναστάσεως» κατά τη διάρκεια του κινήματος του Οκτωβρίου του 1923 δεν ήταν ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε μόνο στη Λέσβο. Στην Αθήνα μόλις ξέσπασε η «Αντεπανάστασις» η κυβέρνηση διενήργησε μία βιαστική στρατολογία σε προσφυγικούς καταυλισμούς, δημιουργώντας δύο τάγματα εθελοντών.¹⁸⁰² Σε αυτή τη στρατολογία συνέδραμε η Ένωση Εφέδρων Μικράς Ασίας και Θράκης, ένα σωματείο απολύτως πιστό στην στο καθεστώς της «Επαναστάσεως», το οποίο είχε ιδρυθεί από το καθεστώς ταυτόχρονα με τους ΣΕΣ.¹⁸⁰³ Η οργάνωση αυτή ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1923, είχε πρόεδρο τον ποντιακής καταγωγής Κωνσταντινουπολίτη συνταγματάρχη Νεόκοσμο Γρηγοριάδη (επαναστατικό επίτροπο στην Δίκη των Έξ) και στόχευε στην αλληλεγγύη των μελών της και την προαγωγή των συμφερόντων των υπηρετησάντων στο στρατό Μικρασιατών και Θρακών.¹⁸⁰⁴ Σύμφωνα με τον ιδρυτή και αντιπρόεδρο της Ένωσης Σταμάτη Χατζημπέη,¹⁸⁰⁵ στόχος της οργάνωσης δεν ήταν μόνο η προστασία των προσφύγων εφέδρων, αλλά και η υποστήριξη του καθεστώτος. Σε αυτό το πλαίσιο, κατά τη διάρκεια του στρατιωτικού κινήματος Λεοναρδόπουλου–Γαργαλίδη αρκετά από τα μέλη κατατάχθηκαν και συμμετείχαν στα δύο τάγματα εθελοντών που συνέβαλαν στην καταστολή του στασιαστικού κινήματος (βλ. παραπάνω).¹⁸⁰⁶ Η άμεση αντίδραση του ΣΕΣ Λέσβου, όπως και της Ένωσης Εφέδρων Μικράς Ασίας και Θράκης, φανερώνουν τη λειτουργία που εξυπηρετούσαν οι ΣΕΣ για την «Επανάσταση», δηλαδή τη χρήση των εφέδρων ως στήριγμα του καθεστώτος θωρακίζοντάς το από εσωτερικές απειλές. Παρότι αυτές οι οργανώσεις αποτελούσαν μειοψηφία στον

<https://www.kathimerini.gr/712134/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/grammata-anagnwstwn>.

¹⁸⁰² Δασκαρόλης, *ό.π.*, σσ. 74-75.

¹⁸⁰³ Ριζοσπάστης, 7/12/1924, «Γύρω από την Ένωσιν Εφέδρων Μικρασίας και Θράκης».

¹⁸⁰⁴ Εμπρός, 29/7/1923, «Οι έφεδροι Μ. Ασίας και Θράκης»· Σταμάτης Χατζημπέης, *Μια ζωή γεμάτη αγώνες. Ο βίος και το έργο ενός ανθρώπου*, Μέλισσα Αθήνα 1975, σ. 108.

¹⁸⁰⁵ Ο Σταμάτης Χατζημπέης (1895–1963) από τον Τσεσμέ της Μικράς Ασίας ήταν εθελοντής στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης και έμεινε ανάπηρος στο ένα μάτι το 1918. Κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία επέστρεψε στο στράτευμα και υπηρέτησε στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων του Πλαστήρα. Στον Μεσοπόλεμο ήταν πολιτευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων, το 1944 συμμετείχε στην ΠΕΕΑ ως γραμματέας Εθνικής Οικονομίας, ενώ μετά την απελευθέρωση επί κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου διορίστηκε πρόεδρος του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς. Πέρα από το αυτοβιογραφικό βιβλίο του (*Μια ζωή γεμάτη αγώνες. Ο βίος και το έργο ενός ανθρώπου*), βλ. Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, «Σταμάτης Σ. Χατζήμπεης», *Ελευθερία*, 8/11/1963.

¹⁸⁰⁶ Χατζήμπεης, *ό.π.*, σσ. 107-108, 110-111. Περιορισμένες είναι οι δραστηριότητες της Ένωσης έχουν εντοπιστεί. Στο δημοψήφισμα του 1924 καλούσε τα μέλη της να υπερψηφίσουν την Αβασίλευτη Δημοκρατία. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 9/4/1924, «Εκκλησις Συνδ. Εφ. Οπλιτών Μικράς Ασίας & Θράκης»· *Εμπρός*, 28/8/1924, «Ένωσις Εφέδρων Μ. Ασίας Θράκης». Το 1935 η Ένωση ήταν ακόμα συνδεδεμένη με τον βενιζελικό χώρο καθώς τα γραφεία της συσσεγάζονταν με τη βενιζελική Δημοκρατική Άμυνα (βλ. Κεφάλαιο Γ.1). *Δημοκρατικός Αγών*, 15/1/1935, «Ένωσις Εφέδρων Μικράς Ασίας και Θράκης».

κόσμο των παλαιμάχων, όταν το καθεστώς χρειάστηκε τη βοήθειά τους, τον Οκτώβριο του 1923, αυτές ανταποκρίθηκαν άμεσα στο κάλεσμά του και έσπευσαν να θωρακίσουν την «Επανάστασιν».

Σε πολιτικό επίπεδο πέραν της στήριξης της «Επανάστασεως» ο ΣΕΣ Λέσβου στις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923 υποστήριζε ένθερμα τον Γεώργιο Παπανδρέου, πρώην Γενικό Διοικητή Λέσβου, πολιτικό σύμβουλο της «Επαναστάσεως» και «πατέρα» των ΣΕΣ (βλ. παραπάνω).¹⁸⁰⁷ Η απόφαση για την υποστήριξη των Φιλελεύθερων–Δημοκρατικών, δηλαδή του παπανδρεϊκού συνδυασμού στο νησί, πάρθηκε σε συνεννόηση με το Πολιτικό Γραφείο της Επανάστασης και το Κόμμα των Φιλελευθέρων, όπως ομολογούσε δημοσίως η ίδια η οργάνωση. Στις εκλογές του 1923 μέλη της Επαναστατικής Επιτροπής συμμετείχαν στους εκλογικούς καταλόγους των βενιζελικών κομμάτων, ενώ το καθεστώς υποστήριξε ενεργά τις υποψηφιότητές τους.¹⁸⁰⁸ Το σκεπτικό της στήριξης του εν λόγω συνδυασμού ήταν αυτός «είνε Επαναστατικός» διότι «τέτοιον τον θεωρεί ο Αρχηγός της Επαναστάσεως» και επειδή σε αυτόν μετέχουν σημαίνοντα πρόσωπα της «Επαναστάσεως», ήτοι ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο Βύρων Καραπαναγιώτης¹⁸⁰⁹, διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου της Επανάστασης, ενώ επίσης τονιζόταν η αμοιβαία στήριξη του Πλαστήρια, τον οποίον θεωρούσαν «πάντα» οι ΣΕΣ ως Αρχηγό τους.¹⁸¹⁰

Από τους 15 υποψηφίους του συνδυασμού ο ΣΕΣ Λέσβου καλούσε τους εφέδρους να υπερψηφίσουν 5 συγκεκριμένους «έφεδρους υποψήφιους»:¹⁸¹¹ το έφεδρο λοχία Γεώργιο Παπανδρέου, τον έφεδρο λοχαγό Βύρωνα Καραπαναγιώτη, τον έφεδρο ιατρό Χαράλαμπο Γρηγορίου, τον έφεδρο οπλίτη και πρόσφυγα Στέλιο Κρητικά και τον έφεδρο

¹⁸⁰⁷ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 6/11/1923, «Η Μυτιλήνη στους Μυτιληνιούς». Για περιοδείες του Παπανδρέου στο νησί βλ. *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 25/4/1923, «Όλοι οι ΣΕΣ»· 13/11/1923, «Ο ερχομός του Παπανδρέου»· 20/11/1923, «Ο κ. Παπανδρέου στη Γέρα». Ο Μυριβήλης γνωριζόταν προσωπικά με τον Παπανδρέου από τον Οκτώβριο του 1915. Νίκη Λυκούργου, *Σχεδιάσμα χρονογραφίας Στράτη Μυριβήλη (1890–1968)*, Βιβλιωπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1990, σ. 21.

¹⁸⁰⁸ Δασκαρόλης, *ό.π.*, σσ. 57–58.

¹⁸⁰⁹ Ο Β. Καραπαναγιώτης (1894–1968) αξιωματικός του πεζικού και μετέπειτα βουλευτής και υπουργός σε αρκετές κυβερνήσεις έως το 1932 καθώς και στην κυβέρνηση εξορίας του Εμμανουήλ Τσουδερού (1943–44). Κούκουνας, *ό.π.*, λήμμα «Καραπαναγιώτης, Βύρωνας», σ. 109. Ο Μυριβήλης γνωριζόταν με τον Καραπαναγιώτη από τα μαθητικά τους χρόνια καθώς ήταν συμμαθητές στο Γυμνάσιο Μυτιλήνης (1908–10). Λυκούργου, *Σχεδιάσμα*, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁸¹⁰ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 4/12/1923 «Κεντρική Επιτροπή ΣΕΣ Λέσβου προς συναδέλφους Λέσβου και Λήμνου»· 15/12/1923, «Έφεδροι! Μας μιλάει ο Αρχηγός μας».

¹⁸¹¹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 27/11/1923, «Να προσέξουμε συνάδελφοι»· 4/12/1923 «Κεντρική Επιτροπή ΣΕΣ Λέσβου προς συναδέλφους Λέσβου και Λήμνου», «Με το χέρι στην καρδιά»· 17/12/1923, «Οι έφεδροι στη σημερινή μάχη».

Ιωάννη Λαδά.¹⁸¹² Από την εφημερίδα δινόταν έμφαση στην «εφεδρική ιδιότητα» καθώς θεωρείτο ότι στο μέλλον μόνο άτομα που έχουν υπηρετήσει θα έπρεπε να εκλέγονται: «Πρέπει να χωνέψουμε πως εμείς έχουμε πρώτοι το δικαίωμα να ψηφίσουμε βουλευτές όποιους κρίνουμε καλούς και πως σιγά σιγά θα ζητήσουμε να βγαίνουν βουλευτές μονάχα κείνοι που υπηρέτησαν στρατιώτες».¹⁸¹³ Ένα αίτημα που ακολουθούσε τη λογική της «αριστοκρατίας του χαρακώματος» την οποία εξέφραζε τακτικά η εφημερίδα (βλ. παραπάνω). Οι πέντε υποψήφιοι που στήριξε ο Σύνδεσμος εκλέχθηκαν στις εκλογές και η εφημερίδα καλούσε τους εκλογείς «να κρατάνε σημειώσεις» από τις δραστηριότητές τους στη Βουλή και να τους ελέγχουν.¹⁸¹⁴

Κατά την προεκλογική περίοδο, συνεχές ήταν το κάλεσμα της εφημερίδας για καταψήφιση του Γεώργιου Κονδύλη και του συνδυασμού του (της «Δημοκρατικής Ενώσεως εν Λέσβω»). Η αντίθεση της ΕΕΛ και της *Καμπάνας* στον Κονδύλη, παρά τα «σεβαστά» τα στρατιωτικά επιτεύγματά του, πήγαζε από την σχέση του «Κεραυνού» σε τοπικό επίπεδο με τον Νικόλαο Παρίτση, Μυτιληναίου πολιτευτή και εκδότη της τοπικής εφημερίδας *Σάλπιγξ*, τοπικό αντίπαλο του Μυριβήλη και των εφημερίδων *Ελεύθερος Λόγος* και *Καμπάνα*.¹⁸¹⁵ Παράλληλα, η προσωπική αντίθεση αυτή εξέφραζε τις αντιθέσεις και φιλοδοξίες που υπήρχαν ανάμεσα στους ηγετικούς παράγοντες του βενιζελογενούς φάσματος,

¹⁸¹² Ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία το 1910–11. Τον Σεπτέμβριο του 1911 μετέβη για τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Γερμανία, ωστόσο μετά την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου διέκοψε τις σπουδές του και κατατάχθηκε στο Ελληνικό Στρατό συμμετέχοντας σε αυτό τον πόλεμο έως τον Απρίλιο του 1913 οπότε και αποστρατεύτηκε. Γιώργος Αναστασιάδης, «Γεώργιος Παπανδρέου», Ευριδική Αμπατζή (επ.), *Οι Αχαιοί Πρωθυπουργοί. Γεώργιος Παπανδρέου (1888–1968). Ο Γέρος της Δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σσ. 7–14, σ. 8. Ο Στέλιος Κρητικός (1891–1982) είχε γεννηθεί στο Αδραμύτιο της Μικράς Ασίας και το 1917 είχε καταταγεί στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Υπηρέτησε πλειστάκις ως βουλευτής και γερουσιαστής κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ανήκοντας με τη Δημοκρατική Ένωση του Αλ. Παπαναστασίου. Στη διάρκεια της Κατοχής ήταν μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ ενώ συμμετείχε στο Εθνικό Συμβούλιο των Κορυσχάδων. Αποτέλεσε τον τελευταίο εν ζωή γερουσιαστή στην Ελλάδα. *Ριζοσπάστης*, 25/8/1962, «Κηδεύεται σήμερα ο συν. Στ. Κρητικός». Ο Ιωάννης Λαδάς (1882–1977) ήταν νομικός που κατατάχθηκε στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης υπηρετώντας στο Μακεδονικό Μέτωπο ως σύνδεσμος της Μεραρχίας Αρχιτελάγους με το Γαλλικό Επιτελείο. Στη Μικρασιατική Εκστρατεία υπηρέτησε στην Ανεξάρτητη Μεραρχία του Δημήτριου Θεοτόκη. <https://www.grandlodge.gr/ladas-ioannis-w-6488.html>, πρόσβαση 10/6/2020.

¹⁸¹³ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 15/5/1923, «Κουνηθήτε έφεδροι!». Στο ίδιο άρθρο επ’ αφορμής της καθυστέρησης έκδοσης των εκλογικών βιβλιαρίων των εφέδρων αναφερόταν χαρακτηριστικά: «Άμα το καλοσκεφτεί κανείς είναι να τρελλαθεί. Ένας έφεδρος που έχασε τα πιο ώμορφα χρόνια της ζωής του, πολεμώντας για την Πατρίδα, που έχασε το χέρι του, το πόδι του, το μάτι του, το μέλλον του, να μην έχει δικαίωμα να ψηφίσει στις βουλευτικές εκλογές».

¹⁸¹⁴ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 25/12/1923, «Σύνταξις». Η εφημερίδα παραθέτει ομιλίες των εν λόγω βουλευτών στη Βουλή βλ. 4/3/1924, «Η φωνή μας στη Βουλή», 11/3/1924, «Οι βουλευτές μας στη Βουλή».

¹⁸¹⁵ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 4/12/1923, «Οι έφεδροι και ο Κονδύλης»· 10/12/1923, «15.000 μαύρα»· 17/12/1923 «Οι έφεδροι και η σημερινή μάχη».

οι οποίες είχαν εκδηλωθεί εν όψει των εκλογών.¹⁸¹⁶ Η *Καμπάνα* επιτιθόταν, πέρα από τον ίδιο τον Κονδύλη, και στη κονδυλική εφημερίδα *Έφεδρος*, η οποία με τη σειρά της αντεπιτίθεται τόσο στις εφημερίδες *Καμπάνα* και *Ελεύθερος Λόγος* όσο και στον Μυριβήλη προσωπικά.¹⁸¹⁷ Ο *Έφεδρος* υποστήριζε ότι ο κονδυλικός συνδυασμός έχει πέντε αληθινούς έφεδρους ενώ αυτός του «Πατρινού» (εννοώντας τον Παπανδρέου) έχει «εξ παληούς βουλευτάς, από τους πιο σκάρτους».¹⁸¹⁸ Τελικώς, σε αντίθεση με τον παπανδρεϊκό συνδυασμό, κανένας υποψήφιος του κονδυλικού δεν εξελέγη.¹⁸¹⁹

Οι τέσσερις εκ των εκλεγέντων «εφέδρων πληρεξουσίων» (Παπανδρέου, Καραπαναγιώτης, Λαδάς, Γρηγορίου) σύντομα, στη συνεδρίαση της 28ης Φεβρουαρίου 1924, κατέθεσαν μία ερώτηση στην κυβέρνηση για τα μέτρα που «απεφάσισε ή σκέπτεται να λάβη υπέρ των εφέδρων υπηρετούντων επί έτη μακρά την Πατρίδα». Ο πρωθυπουργός Καφαντάρης απάντησε ότι η κυβέρνηση μελετά το ζήτημα και ότι δεν είχε κάτι περαιτέρω να δηλώσει.¹⁸²⁰ Η βραχύβια κυβέρνηση Καφαντάρη δεν έλαβε κάποιο επιπρόσθετο μέτρο, με τη διάδοχή της κυβέρνησης Αλ. Παπαναστασίου να οδηγείται στη λήψη των σημαντικότερων έως τότε μέτρων για τους παλαίμαχους (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Πάντως πέραν αυτής της ερώτησης στη Βουλή δεν έχει εντοπιστεί κάποια επιπρόσθετη δραστηριότητα με παλαιοπολεμιστικό ενδιαφέρον για τους «έφεδρους πληρεξουσίους» Λέσβου.

Από τις αρχές του 1924 η Ένωση Εφέδρων Λέσβου (όπως είχε μετονομαστεί ο ΣΕΣ τον Σεπτέμβριο του 1923, βλ. παρακάτω) και η *Καμπάνα* άρχισαν σταδιακά να προσεγγίζουν τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τη Δημοκρατική Ένωση. Η πρώτη εκδήλωση αυτής της πολιτικής συμπάθειας έγινε ενόψει του δημοψηφίσματος για το πολιτειακό. Μολονότι αντιτασσόταν στους «αδιάλλακτους βενιζελικούς» στρατιωτικούς Πάγκαλο, Κονδύλη, Χατζηκυριάκο, η εφημερίδα στήριξε την κυβέρνηση του Παπαναστασίου και καλούσε σε υπερψήφιση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.¹⁸²¹ Από τον Ιούλιο του 1924 το

¹⁸¹⁶ Δαφνής, ό.π., σσ. 211-213.

¹⁸¹⁷ *Καμπάνα*, 6/11/1923, «Ο Έφεδρος»· *Έφεδρος* (Μυτιλήνης) 14/12/1923, «Ολίγα δια το κάθε τι».

¹⁸¹⁸ *Έφεδρος* (Μυτιλήνης) 14/12/1923, πιο κάτω χαρακτηρίζει τον Παπανδρέου «Ιούδα Ισκαριώτη της Δημοκρατικής Ιδέας».

¹⁸¹⁹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 25/12/1923, «Σύνταξις».

¹⁸²⁰ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Α', ό.π., σ. 498· ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 405, «Ερώτηση των Γ. Παπανδρέου, Β. Καραπαναγιώτη, Ι. Λαδά, Χ. Γρηγορίου κτλ. προς την Κυβέρνηση» [πρόκειται για ένα χειρόγραφο και αχρονολόγητο έγγραφο, το περιεχόμενο του οποίου συμπίπτει με τον εν λόγω κοινοβουλευτική ερώτηση].

¹⁸²¹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 18/3/1924, «Για την Ελλάδα και τη Δημοκρατία», 1/4/1924, «Στο δημοψήφισμα», 8/4/1924 «ΕΕΛ. Έκκληση στους πολίτες της Λέσβου». Βλ. επίσης Βύρων Καραπαναγιώτης, «Δημοκρατία», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 8/4/1924.

επίσημο όργανο πλέον της ΕΕΛ, η *Καμπάνα*, εκφραζόταν ξεκάθαρα υπέρ του Παπαναστασίου.¹⁸²² Κατά τον Μυριβήλη, η πτώση της κυβέρνησης Παπαναστασίου, τον Ιούλιο του 1924, ήταν «μεγάλο δυστύχημα» για τον τόπο, ενώ τη διαδέχθηκε μια «παρδαλή Κυβέρνηση». Παράλληλα, επαινούσε τους «εφέδρους πληρεξουσίου» Ι. Λαδά, Β. Καραπαναγιώτη και Χ. Γρηγορίου, οι οποίοι στήριξαν τον Παπαναστασίου.¹⁸²³ Ωστόσο, αυτή η στάση χαρακτηριζόταν ως καιροσκοπική από την ηρακλειώτικη *Φωνή του Εφέδρου*, η οποία σημείωνε ότι «όσο ο Παπανδρέας ήταν ο ισχυρός η *Καμπάνα* λιβάνιζε μερονυχτίς τον Παπανδρέα “τον προοδευτικό” τα “νεοϊδεάτη”, το “φιλεργάτη” [...] ό,τι δα λείει τώρα για τον Παπαναστάση έλεγε τότε για τον Παπανδρέα».¹⁸²⁴ Σε επόμενο άρθρο της υποστήριζε ότι αυτή η πολιτική στόχευε στην εκμετάλλευση των εφέδρων όπως στις εκλογές του 1923 όταν αυτοί «κάνανε ό,τι το καμπανέικο επιτελείο τους έλεγε». Και τελικά διερωτείτο σκωπτικά, «τι προσέφεραν ο Παπανδρέου και ο Παπαναστασίου στους εφέδρους για να τους εκθειάζει τόσο η *Καμπάνα*;», κατηγορώντας αυτή την καιροσκοπική στάση.¹⁸²⁵ Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι η *Φωνή του Εφέδρου* ήταν υπό την επιρροή της Κεντρικής Ένωσης Εφέδρων Πολεμιστών Ηρακλείου που είχε κομμουνιστική κατεύθυνση (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3).

Από το φθινόπωρο του 1923 είχαν ξεκινήσαν οι διεργασίες για τη μετεξέλιξη του Συνδέσμου Εθνικής Σωτηρίας σε Ένωση Εφέδρων Λέσβου (ΕΕΛ).¹⁸²⁶ Δεν πρόκειται για τυχαία χρονική στιγμή καθώς συμπίπτει με το τέλος του καθεστώτος της «Επαναστάσεως 1922» και την προκήρυξη των εκλογών. Το καταστατικό της ΕΕΛ ψηφίστηκε στις 28 Σεπτεμβρίου 1923 και τέθηκε σε ισχύ στις 16 Ιανουαρίου 1924.¹⁸²⁷ Σύμφωνα με αυτό, μέλη μπορούσαν να εγγραφούν οι απολυόμενοι του στρατού, του ναυτικού και της χωροφυ-

¹⁸²² Θείελπις Λεφκίας, «Αλέξ. Παπαναστασίου», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 24/1/1924.

¹⁸²³ Σ. Μυριβήλης, «Εντυπώσεις απ’ την Αθήνα», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 3/8/1924. Η εφημερίδα επιτίθεται στους βενιζελογενείς αντιπάλους του Παπαναστασίου τον Γεώργιο Καφαντάρη και τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 27/5/1924, «Οι δημοκόποι», 24/8/1924, «Βίος και πολιτεία Σοφούλη». Για την πολιτική προσέγγιση Μυριβήλη–Παπαναστασίου, η οποία ξεκινάει το 1924, βλ. Νίκη Λυκούργου, *Αγαπητέ Στρατή... Από την αλληλογραφία του Μυριβήλη με τους Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, Γιώργο Κοτζιούλα κ.α.*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013, σσ. 17-88, ιδιαιτέρως σσ. 78-79.

¹⁸²⁴ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 3/10/1924, «Η αιγαιοπελαγίτικη ιδέα».

¹⁸²⁵ *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 12/10/1924, «Η αιγαιοπελαγίτικη ιδέα».

¹⁸²⁶ Χαράλαμπος Γρηγορίου, «Οι ΕΕ Λέσβου και η λαϊκή λεσβιακή ευτυχία», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 8/1/1924· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 13/5/1924, «Τι έκανε ως τα τώρα η Ένωση Εφέδρων Λέσβου».

¹⁸²⁷ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 19/2/1924, «Ένωσης Εφέδρων Λέσβου (ΣΕΣ). Εγκύκλιος». Στην εγκύκλιο σημειώνεται ότι οι κατά τόπους ΣΕΣ μετονομάζονται σε «Τμήματα της Ενώσεως Εφέδρων Λέσβου». Το καταστατικό δημοσιεύεται στην *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 25/12/1923, «Καταστατικόν Ενώσεως Εφέδρων Λέσβου».

λακής που διαμένουν στη Λέσβο (άρθρο 4) και σκοπός της Ένωσης ήταν η ηθική διαπαιδαγώγηση και η υλική υποστήριξη των μελών της (άρθρο 2). Η ΕΕΛ, έχοντας αποβάλλει το κομματικό περίβλημα του ΣΕΣ, αποτελούσε ένα κλασικό παλαιοπολεμιστικό σωματείο του Μεσοπολέμου που επεδίωκε την υλική και ηθική ικανοποίηση των μελών του. Στο καταστατικό συμπεριλαμβάνονταν όμως και μερικά «ιδιαίτερα» άρθρα. Για παράδειγμα σημειωνόταν ότι «η Ένωσις θα μεταχειρίζεται την απλουστέραν δημοτικήν γλώσσαν εξαιρουμένων των περιπτώσεων επικοινωνίας της με τας επισήμους αρχάς» (άρθρο 19). Αυτή η θέση είχε εμπνευστή τον Στράτη Μυριβήλη. Η *Καμπάνα* ήταν από τις πρώτες εφημερίδες εξ' ολοκλήρου στη δημοτική και όπως επισημαίνει ο φιλόλογος Γεώργιος Βαλέτας ήταν γραμμένη στη «ζωντανή γλώσσα, μια παλλόμενη Μυριβήλεια δημοτική». ¹⁸²⁸

Στο πρώτο άρθρο του καταστατικού προβλεπόταν επίσης ότι στην Ένωση «δύναται να προσχωρήσωσι» αντίστοιχες οργανώσεις και άλλων νησιών του Αιγαίου ώστε να δημιουργηθεί μια Αιγαιοπελαγίτικη Ομοσπονδία Εφέδρων. Η ανεπίσημη ίδρυση αυτής της ομοσπονδίας ανακοινώθηκε στο τελευταίο (;) σωζόμενο φύλλο της *Καμπάνας*, όπου η εφημερίδα χαιρέτιζε την ίδρυση των Ενώσεων Εφέδρων Σάμου και Ικαρίας («Νικαριάς»). Οι οργανώσεις αυτές μαζί με τις «αδελφές» Λέσβου, Χίου και Λήμνου οδηγούσαν ουσιαστικά στη δημιουργία μίας υπερτοπικής οργάνωσης παλαιμάχων, της Αιγαιοπελαγίτικης Εφεδρικής Ομοσπονδίας. ¹⁸²⁹ Η «αιγαιοπελαγίτικη» ιδέα εξέφραζε την εναντίωση στο συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης που ίσχυε, και το οποίο δεν βοηθούσε στην επίλυση των τοπικών προβλημάτων. Όπως το έθετε η *Καμπάνα*: «Πρέπει να το καταλάβουμε μια και καλά αυτό [...] Ούτε το φκιάσιμο των δρόμων μας θα δούμε, ούτε διοίκηση που να πονά τα συμφέροντα του Νησιού, ούτε άλλο τίποτα καλό και γενναίο, όσο όλα αυτά κρέμονται από τους γενικούς οικονομικούς υπολογισμούς ενός Υπουργού». Αντιθέτως η *Καμπάνα* ζητούσε ένα αποκεντρωμένο σύστημα διοίκησης, όπου κάθε επαρχία θα μπορούσε να εκλέξει ένα δικό της «Διοικητικό Συμβούλιο» που θα είναι «μιά μικρούλα Βουλή βγαλμένη από τα σπλάχνα του τόπου, κι απ' όλες τις τάξεις, για να πονεί τον τόπο». ¹⁸³⁰

¹⁸²⁸ Γεώργιος Βαλέτας, «Ο Μυριβήλης της Μυτιλήνης. Τα πρώτα του χρόνια και η πρώτη μεγάλη δημιουργική του περίοδος», *Νέα Εστία*, τ. 88, τχ. 1033, 15/7/1970, σσ. 904-955, σ. 948. Βλ. και το άρθρο του Παντελή Χορν (για τον Χορν βλ. παρακάτω) στον *Ελεύθερο Λόγο* (Αθηνών) (2/4/1924, «Η “Καμπάνα”»), ο οποίος σχολίαζε ότι στην Αθήνα δεν υπήρχε μια εφημερίδα εξ' ολοκλήρου στη δημοτική όπως η *Καμπάνα*.

¹⁸²⁹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 18/9/1924, «Η Αιγαιοπελαγίτικη Ομοσπονδία», «Η ιδέα του Αιγαίου». Για την «Αιγαιοπελαγίτικη Ιδέα» στην *Καμπάνα* βλ. *Καμπάνα*, 19/6/1923, «Ένωση-Αγάπη-Δουλειά», 9/10/1923, «Οι χιώτες συνάδελφοι»· Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», *ό.π.*, σσ. 227-228.

¹⁸³⁰ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 6/11/1923, «Η Μυτιλήνη για τους Μυτιληνιούς».

Αυτή ιδέα που προωθούσε η *Καμπάνα* επαινέθηκε από τον θεατρικό συγγραφέα, δημοσιογράφο, αντιπλοίαρχο ε.α. Παντελή Χορν, προσωπικό φίλο του Μυριβήλη, ο οποίος τόνιζε ότι αυτή είναι η εφημερίδα των εφέδρων που «τώρα ειρηνικά πολεμάνε πάλι για την καλλιέργεια της Αιγαιοπελαγίτικης ιδέας, ενός νέου πολιτισμού που σαφώς θα ξεπηδήσει μια μέρα από το νησί της Σαπφώς [...] η αιγαιοπελαγίτικη ιδέα παίρνει σάρκα και οστά, κάποιος καινούργιος πολιτισμός [...] που μας φέρνουν παιδιά που άντρωσαν την ψυχή τους μέσα στους κινδύνους των απελευθερωτικών πολέμων».¹⁸³¹

Η «αιγαιοπελαγίτικη ιδέα» και το όραμα της Αιγαιοπελαγίτικης Εφεδρικής Ομοσπονδίας αποδομήθηκε πλήρως σε σειρά άρθρων στη *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), όπου θεωρούταν όχι ως μία προσπάθεια ένωσης των εφέδρων σε τοπικό επίπεδο, αλλά ως μία ευρύτερη αποσχιστική προσπάθεια, ώστε να αποτραπεί μία πανελλήνια ένωση εφέδρων, η οποία θα ήταν υπό την αιγίδα της υπό κομμουνιστικής κατεύθυνσης νεοϊδρυθείσας Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (για τη σχέση ΕΕΛ με τις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών βλ. παρακάτω). Μάλιστα η κρητική εφημερίδα, η οποία πρόσκειται στην υπό κομμουνιστική επιρροή Κεντρική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών Ηρακλείου (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3) κατηγορούσε την *Καμπάνα*, ότι πίσω από αυτό το αίτημα ήταν οι εκάστοτε πολιτικές επιδιώξεις των εκδοτών της που στήριζαν συμφεροντολογικά μια τον «Παπανδρέα» και μια τον «Παπαναστάση».¹⁸³²

Το αποκορύφωμα των δραστηριοτήτων της ΕΕΛ ήταν το Β΄ Παλλεσβιακό Εφεδρικό Συνέδριο¹⁸³³ που έλαβε χώρα στην Ιερά Μονή Λειμώνας στην Καλλονή Μυτιλήνης την 1η και 2α Ιουνίου 1924. Την παραμονή της έναρξης του συνεδρίου ο Μυριβήλης πρότεινε οι εργασίες του συνεδρίου «να καθιερωθούν με ένα σεμνό και κατανυκτικό μνημόσυνο» υπέρ των «σκοτωμένων στους πολέμους» εννοώντας «όλα τα θύματα της παράφρονος

¹⁸³¹ Χ. [Παντελής Χορν], «Η “Καμπάνα”», *Ελεύθερος Λόγος*, 2/4/1924. Ο Π. Χορν είχε αποφοιτήσει το 1899 από τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και το 1911 παραιτήθηκε από το Πολεμικό Ναυτικό με το βαθμό του υποπλοίαρχου. Με το ξέσπασμα του Βαλκανοτουρκικού πολέμου ανακλήθηκε από την εφεδρεία και στις 18 Οκτωβρίου κατέλαβε κατόπιν εντολής του (θείου του) Παύλου Κουντουριώτη την Ίμβρο. Μετά το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων προβιβάστηκε σε πλωτάρχη. Το 1916 προσχώρησε στην Εθνική Άμυνα και τοποθετήθηκε επιθεωρητής λιμένος Χίου, ενώ το 1918 προήχθη σε αντιπλοίαρχο και έγινε τμηματάρχης του Υπουργείου Ναυτικών. Το 1919 μετατέθηκε στο Λιμενικό και το 1920, μετά τη νοεμβριανή αλλαγή παραιτήθηκε. Έφη Βαφειάδου, «Εισαγωγή στη δραματουργία του Παντελή Χορν», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 34-44. Ο Μυριβήλης είχε γνωριστεί με τον Χορν τον Σεπτέμβριο του 1914, όταν ο δεύτερος υπηρετούσε στη Λέσβο. Λυκούργου, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 19.

¹⁸³² *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 3/10/1924, «Η αιγαιοπελαγίτικη ιδέα».

¹⁸³³ Δεν έχει εντοπιστεί ο τόπος και ο χρόνος του Α΄ Παλλεσβιακού Εφεδρικού Συνεδρίου. Ο *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης, 1/6/1924) αναφέρει πάντως αυτό το συνέδριο ως «Α΄ Πανεφεδρικό Συνέδριο».

μανίας των στρατοκρατών και των χρηματιστών και των μεγαλοβιομηχάνων που έριξαν τον κόσμο στην κόλαση της πιο τρομερής ανθρωποσφαγής». Μία τέτοια κίνηση δεν ήταν ένα «μνημόσυνο μίσους και εκδικήσεως» αλλά μία «χειρονομία ανωτέρου ανθρωπισμού» καθώς «τόσο οι φονιάδες όσο και τα θύματα δεν είχανε αναμεταξύ τους κανένα πραγματικό, αληθινό μίσος [...] ήταν όλοι τους άγνωστοι και όλοι τους δυστυχισμένοι εξ ίσου». Η πρόταση συνάντησε αντιδράσεις με ένα σύνεδρο, πρώην αιχμάλωτο των Τούρκων να αναφέρει ότι «οι Τούρκοι είνε πάντοτε εχθροί μας και θα τους μισώ πάντοτε», ενώ ένας άλλος σημείωνε ότι «βλέπω αντίκρυ μου τα αιματοβρεγμένα βουνά της Μικρασίας και πάντοτε θα θέλω να εκδικηθώ». Ανταπαντώντας ο Μυριβήλης εξηγώντας ότι όλοι οι στρατιώτες ανεξαρτήτως πατρίδας οδηγούνται στη βία ανέφερε «με βδελυγμό το κατάντημά» του όταν το 1912 υπηρετώντας στην V Μεραρχία συμμετείχε «στο κάψιμο ενός πλήθους ευτυχισμένων Τουρκικών χωριών», ενώ στα Καϊλάρια (σημ. Πτολεμαΐδα) «ντουφέκισε» μαζί με τους συναδέλφους του «όλους τους Τούρκους πολίτες που είχανε απομείνει μές τα σπίτια τους από 18 χρονών κι απάνω».¹⁸³⁴ Καταλήγοντας ότι σε αυτή την περίπτωση των Τούρκων «το μόνο σφάλμα [...] ήτανε που υπερασπιζότανε την πατρίδα τους και την οικογένειά τους που πήγαμε να καταχτήσουμε». Συμπληρώνοντας την τοποθέτηση του Μυριβήλη, ο Λευκίας σημείωσε ότι οι σκοτωμένοι των πολέμων δεν έχουν εθνικότητα, αλλά είναι «σύμβολα της φρικτής ιδέας των πολεμικών ανθρωποκτονιών που είναι εκδήλωσης ελεεινής βαρβαρότητας» για αυτό το λόγο «εμείς οι έφεδροι που είμαστε τα ζωντανά θύματα πρέπει να το συναισθανθούμε αυτό και ν' αγαπήσουμε τα νεκρά θύματα όποιο όνομα κι αν είχαν». Τελικά για να λυθεί το ζήτημα παρενέβη ο ηγούμενος Νεκτάριος τελώντας μνημόσυνο «υπέρ των εν πολέμοις θανόντων».¹⁸³⁵ Η συζήτηση αυτή αναδεικνύει πόσο ισχυρό ήταν εκείνη την περίοδο το αντιπολεμικό αίσθημα

¹⁸³⁴ Το εν λόγω περιστατικό περιγράφεται λογοτεχνικά από τον Μυριβήλη στο διήγημά του «Το λουλούδι της φωτιάς». Μολονότι δεν αναφέρονται ρητά τα Καϊλάρια, ο (ανώνυμος) πρωταγωνιστής υπηρετεί στην V Μεραρχία κάπου στη Μακεδονία, όπου και δίνεται εντολή στους στρατιώτες από τον «αρχιστράτηγο, που ήταν το βασιλόπαιδο», δηλαδή τον διάδοχο Κωνσταντίνο να καταστραφούν τα (φανταστικά) Σταροχώρια: «Όλα τα Σταροχώρια να καγούν συθέμελα. Να μην πειραχτεί καμιά γυναίκα, κανένα παιδί. Όμως όσους χωριάτες βρήτε μέσα, από δεκαέξη χρονών κι απάνω να ντουφεκιστούν». Στράτης Μυριβήλης, *Το κόκκινο βιβλίο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997, σσ. 16-17. Το διήγημα αυτό είχε δημοσιευτεί αρχικά υπό τον τίτλο «Πόλεμος» στο βιβλίο *Διηγήματα* που εκδόθηκε το 1928 στη Λέσβο, και η τελική επεξεργασμένη του μορφή δημοσιεύτηκε στο *Κόκκινο Βιβλίο* (1952). Έρη Σταυροπούλου, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι στην πεζογραφία του Στράτη Μυριβήλη», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων*, ό.π., σσ. 359-376, σσ. 365-366. Βλ. επίσης Κωστόπουλος, ό.π., σσ. 11-13, 38-39.

¹⁸³⁵ Ηλίας Βενέζης, «Το Β' Παλλεσβιακό Εφεδρικό Συνέδριο», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 5/6/1924· Γ. Φωτίου, «Το Β' Παλλεσβιακόν εφεδρικόν συνέδριον», *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 3/6/1924.

στην Ελλάδα, όχι μόνο στις υπό κομμουνιστική επιρροή Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών ή ακόμα και νωρίτερα στους φιλοβασιλικούς Επίστρατους (βλ. Κεφάλαια Α.2.1 και Β.2.1), αλλά ακόμα και στην ισχυρότερη τοπική βενιζελογενή εφεδρική οργάνωση της μεσοπολεμικής περιόδου. Μάλιστα αυτές βρίσκονταν στα όρια του αντιμιλιταρισμού καθώς υπήρχαν αναφορές, όπως π.χ. «κεμείς οι φονιάδες είμασταν κατά βάθος αθώα κτήνη σπρωγμένα απ' τους ανωτέρους μας». Οι αντιπολεμικές πεποιθήσεις του συνόλου των παλαιών πολεμιστών ήταν ένα σταθερό γνώρισμά τους και αποτελούν έναν κρίσιμο παράγοντα που συνέβαλε στην αδυναμία ανάπτυξης ενός φασιστικού κινήματος βετεράνων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1).

Στο συνέδριο του Ιουνίου του 1924 συμμετείχαν 80 αντιπρόσωποι από 64 οργανώσεις από όλο το νησί. Την έναρξη των εργασιών κήρυξε εκ μέρους της Κεντρικής Επιτροπής της ΕΕΛ ο Μυριβήλης και ακολούθησαν οι αρχαιρεσίες για την εκλογή του προεδρείου. Το θέμα που κυριάρχησε την πρώτη ημέρα ήταν η αγροτική αποκατάσταση των ακτημόνων εφέδρων σε πρώην μουσουλμανικά κτήματα εκ παραλλήλου με τους πρόσφυγες, με την εκτελεστική επιτροπή του συνεδρίου να αποστέλλει διαμαρτυρία στο νομάρχη Λέσβου για τον τρόπο πραγματοποίησης της αγροτικής εγκατάστασης των προσφύγων για τον παραγκωνισμό των εφέδρων (γηγενών και προσφύγων) από τη διανομή της γης.¹⁸³⁶ Για αυτό το ζήτημα στάλθηκε μάλιστα και επιτροπή κατ' εντολήν του συνεδρίου στην Αθήνα για να πραγματοποιήσει επαφές με τον (προσφυγικής καταγωγής) υπουργό Γεωργίας Αναστάσιο Μπακάλμπαση και τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Παπαναστασίου.¹⁸³⁷ Η πρωτοτυπία αυτού του αιτήματος είναι ότι ζητείται η παροχή γης σε εφέδρους σε πρώην μουσουλμανικά κτήματα και όχι σε μοναστηριακά κτήματα, όπως ήταν το κυρίαρχο αίτημα τόσο του ΣΕΣ Λέσβου παλαιότερα (βλ. παραπάνω) όσο και των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7). Η απουσία του εν λόγω αιτήματος από το Β' Παλλεσβιακό Συνέδριο Εφέδρων είναι βεβαίως εύλογη καθώς αυτό διεξαγόταν σε μία από τις ισχυρότερες μονές της νήσου.

¹⁸³⁶ Ο νομάρχης υποσχέθηκε τηλεγραφικώς ότι είναι «πρόθυμος να τεθή επί κεφαλής της αγροτικής εγκατάστασέως των, συνεργαζόμενος [με] επιτροπής εκλεγμένης εξ αντιπροσώπων της εφεδρικής τάξεως τη συμπράξει των αρμοδίων ειδικών κρατικών υπαλλήλων». *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 6/6/1924, «Έντονος διαμαρτυρία των εφέδρων»· *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 7/6/1924, 10/6/1924, «Από την εφεδρικήν κίνησην».

¹⁸³⁷ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 24/7/1924 «Η επιτροπή μας στην Αθήνα»· Μυριβήλης, «Εντυπώσεις από την Αθήνα», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 3/8/1924.

Οι βασικοί άξονες που κινούνται οι διεκδικήσεις των εφέδρων της Λέσβου ήταν τα υλικά αιτήματα, η εναντίωση τους στον πόλεμο καθώς και τα τοπικού ενδιαφέροντος ζητήματα. Στα ψηφίσματα του συνεδρίου διατυπώθηκαν για άλλη μια φορά οι «αντιμιλιταριστικές και ανθρωπιστικές πεποιθήσεις των εφέδρων Λέσβου», οι οποίοι θα πολέμουσαν ξανά μόνο σε περίπτωση αμυντικού πολέμου. Άλλες αποφάσεις του συνεδρίου ήταν η αποστολή υπομνήματος στους έφεδρους πληρεξουσίου της Βουλής για το θέμα της ανεργίας, το αίτημα για μη καταστροφή των τζαμιών και των τουρκικών κοιμητηρίων, αλλά παραχώρησής τους στις κοινότητες ώστε να διατεθούν σε κοινωφελείς σκοπούς, η εγγραφή όλων των ενώσεων ως συνδρομητών στην *Καμπάνα* ώστε να ενισχυθεί οικονομικά η εφημερίδα, η έκδοση ενσήμων της ΕΕΛ, η απαίτηση για καταβολή των καθυστέρημένων εφεδρικών επιδομάτων κ.ά. Η σημαία της ΕΕΛ αποφασίστηκε να είναι λευκή «εις ένδειξιν της αγάπης προς την ειρήνη» με μαύρο περιθώριο «εις ένδειξιν πένθους για τα άπειρα θύματα των πολέμων». Στο μέσο υπήρχαν τα αρχικά «ΕΕΛ», στην πάνω αριστερά γωνία το «1912» και κάτω δεξιά «1922».¹⁸³⁸

Από το συνέδριο και μετά άρχισε η σταδιακή εξασθένιση της ΕΕΛ και τον Σεπτέμβριο (ή τον Οκτώβριο) σταμάτησε η έκδοση της *Καμπάνας*. Αυτή η εξέλιξη συνδεόταν με την εμφάνιση και ταχύτατη επικράτηση στο νησί της φιλοκομμουνιστικής Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών. Από το 1923 εμφανίζονται σε όλη τη χώρα οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, οι οποίες συνδέθηκαν πολιτικά με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Τον Μάιο 1924 ιδρύθηκε η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μυτιλήνης¹⁸³⁹ με την οποία συγκρούστηκε η ΕΕΛ. Πριν αναπτυχθεί η κομμουνιστικής κατεύθυνσης οργάνωση, η *Καμπάνα* δεν ασχολείτο ιδιαίτερα με τον κομμουνισμό, μάλιστα ενδεικτικό της αριστερής κατεύθυνσης που είχε ήδη λάβει η ΕΕΛ είναι το γεγονός ότι ο Ασημάκης Πανσέληνος είχε δημοσιεύσει, τον Φεβρουάριο του 1924, μια διθυραμβική νεκρολογία για τον Λένιν.¹⁸⁴⁰ Στην εφημερίδα

¹⁸³⁸ Γ. Φωτίου, «Το Β΄ Παλλεσβιακόν εφεδρικόν συνέδριον», *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 3–13/6/1924· *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 6/6/1924, «Έντονος διαμαρτυρία των εφέδρων», «Αι Ενώσεις Εφέδρων Λέσβου προς τον προσφυγικόν λαόν», «Το Β΄ Παλλεσβιακόν εφεδρικόν συνέδριον»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 5/6/1924, «Τα επίσημα πρακτικά»· Κώστας Δεσποτόπουλος, «Το Β΄ Παλλεσβιακόν Εφεδρικόν Συνέδριον», *Ελεύθερος Λόγος*, 6/7/1924· *Ριζοσπάστης*, 23/6/1924, «Αι απαιτήσεις των εφέδρων της Λέσβου».

¹⁸³⁹ Σταδιακά ιδρύονται τοπικές ενώσεις σε όλο το νησί. *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 23/5/1924 «Ένωση Παλ. Πολεμιστών Μυτιλήνης»· 28/5/1924, «Εις την Αγιάσσαν ιδρύθη Ένωση Παλαιών Πολεμιστών»· 30/5/1924, «Ένωση Παλ. Πολεμιστών και Θυμ. Στρατού Μυτιλήνης»· 11/6/1924, «Αναγνώρισις Σωματείου»· 28/6/1924, «Ένωση Παλ. Πολεμιστών εις τα Μυστερνά».

¹⁸⁴⁰ Ο Λένιν χαρακτηριζόταν ως «ο μεγάλος Ρώσος διχτάτορας και συγγραφέας, αρχηγός της μεγαλύτερης ίσως κοινωνικής επανάστασης που γνώρισαν οι αιώνες. Έπρεπε να έρθει ο θάνατός του για να κοπάσουν οι συκοφαντίες και η κοινή γνώμη να γονατίσει ευλαβικά μπροστά στο νεκρό του και να επιβάλλει σαφήν

υπήρχαν επίσης αναφορές στην Ομοσπονδία ΠΠΘΣ, δημοσιεύτηκε κάλεσμα προς τους εφέδρους για τη συμμετοχή τους στο Α΄ Συνέδριο των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, που πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1924 καθώς και για τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαια Β.2.1 και Δ.1.1).¹⁸⁴¹

Η στάση της ΕΕΛ απέναντι στη νεοϊδρυθείσα Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μυτιλήνης αναλυόταν στο κύριο άρθρο της *Καμπάνας* την 5η Ιουνίου 1924. Συγκεκριμένα, η παλαιοπολεμιστική ένωση αποτελούσε το όργανο των εφέδρων που θεωρούσαν ότι οι παλαίμαχοι έπρεπε «να ταχθούνε κάτω απ' την κομμουνιστική σημαία». Η ένωση θεωρείτο ως παρακλάδι της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών «που αποτελεί [...] το πιο δυνατό κλωνάρι της Γ' Διεθνούς» και ότι στόχευε στο «να αναποδογυρισθεί το σημερινό αστικό καθεστώς, δηλαδή η πολιτική κυριαρχία του κεφαλαίου και να ιδρυθεί και μέσα στην Ελλάδα η Δημοκρατία των Σοβιέτ» και χρησιμοποιώντας όπλα και βία. Επίσης, κατηγορούσε την παλαιοπολεμιστική ένωση ότι ήταν εναντίον των στρατιωτικών εξοπλισμών και ότι δεν έχει δικαίωμα αυτενέργειας καθώς ακολουθούσε εντολές από την Αθήνα. Σε αντιδιαστολή αυτών η ΕΕΛ δήλωνε ανεξάρτητη, υπέρ των εξοπλισμών (ιδίως των ναυτικών λόγω της γεωγραφικής θέσης της Λέσβου), αναγνώριζε μεν την «υπερσυγκέντρωση του κεφαλαίου και των μέσων παραγωγής σε λίγα χέρια», όμως διαφωνούσε με την εναντίωση σε κάθε αστικό καθεστώς, ιδιαιτέρως εάν αυτό έχει «σοσιαλδημοκρατικό» πρόγραμμα όπως η κυβέρνηση Παπαναστασίου. Παράλληλα όμως η ΕΕΛ θεωρούσε ως «μοιραίο και αναπότροπτο» το γκρέμισμα του αστικού καθεστώτος διότι «τα σπέρματα

την τελική αναγνώριση της εξαιρετικής μεγαλοφυΐας του», ενώ το έργο του θεωρούνταν κολοσσιαίο συγκρινόμενο μάλιστα με εκείνο του Χριστού, του Μωάμεθ και του Βούδα. Ο Πανσέληνος θεωρούσε τον Λένιν ως τον «πιο αγαπητό και πιο μισητό άνθρωπό της εποχής». Π. Εράνης [Ασημάκης Πανσέληνος] *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 5/2/1924, «Κοσμοϊστορικοί νεκροί. Νικολάι Λένιν»· Πανσέληνος, *ό.π.*, σ. 156. Για το ψευδώνυμο «Εράνης» του Πανσέληνου, βλ. Ντελόπουλος, *ό.π.*, σ. 318. Στην *Καμπάνα* δημοσιεύτηκαν και θετικά σχόλια για την έκδοση του Αρχείου Μαρξισμού. *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 22/5/1923, «Αρχείον Μαρξισμού».
¹⁸⁴¹ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 19/2/1924, «Τι ζητούν τα θύματα στρατού»· 15/4/1924, «Προκήρυξις Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών», 13/5/1924, «Διάγγελμα της Διεθνούς». Βλ. επίσης και την Έκκληση της Ομοσπονδιακής Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης προς τον Μπαρμπίς και τις αδελφές οργανώσεις Ευρώπης, Αμερικής, Ιαπωνίας και Βαλκανικής κατά της ιταλικής επίθεσης και κατάληψης της Κέρκυρας. *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 25/9/1923, «Έκκλησις». Η ΕΕΛ αποφάσισε να αποστείλει ως εκπρόσωπο τον Χρύσανθο Μολινό. Στην ανακοίνωση της επιλογής του ως εκπρόσωπο της ΕΕΛ οι μοναδικές οδηγίες που του δόθηκαν ήταν ότι θέση της Ένωσης ήταν να μην εναντιωθεί στα αιτήματα για ενίσχυση των ναυτικών δυνάμεων της χώρας λόγω της γεωγραφικής θέσης της Λέσβου. Ο Μολίνος οποίος ήταν επίσης εκπρόσωπος της Λεσβιακής Άνοιξης (Καλάργαλης, *ό.π.*, σ. 45, 79), κατατάχθηκε στον Ελληνικό Στρατό μόλις ο τελευταίος κατέλαβε την Μυτιλήνη τον Δεκέμβριο του 1912. Το 1915 αρθρογραφούσε στη Λέσβο στον αντιβενιζελικό Τύπο της Μυτιλήνης. *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 6/5/1924, «Οι ΕΕΛ στο πανεφεδρικό συνέδριο». Ωστόσο, πιθανότατα αυτός δεν συμμετείχε στο συνέδριο καθώς δεν αναφερόταν στον κατάλογο των συμμετεχόντων. βλ. *Ριζοσπάστης*, 6/5/1924, «Το πρώτον συνέδριον των Παλαιών Πολεμιστών και των Θυμάτων Στρατού».

της αποσυνθέσεώς του βρίσκονται μες τον ίδιο τον οργανισμό του». Μάλιστα όταν «το βρώμιο αυτό καθεστώς βρεθεί στα χείλια του μοιραίου γκρεμού» η ΕΕΛ θα ήταν έτοιμη να το κλωσήσει, όμως αυτή η μετάβαση δεν θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί βίαια.¹⁸⁴²

Σταδιακά η ρητορική της *Καμπάνας*, η οποία είχε γίνει πλέον το επίσημο όργανο της ΕΕΛ, έγινε πιο επιθετική απέναντι στην παλαιοπολεμιστική ένωση. Σε άρθρο της τον Ιούλιο του 1924 έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για τον μπολσεβικισμό και επιτιθόταν στα «άθλια αυτά όντα που δουλεύουν με μίσος άνομο και εμπάθεια φριχτή για να λερώσουν τη λευκή και άσπιλη εφεδρική σημαία» και «δεν είναι άλλο παρά μια καταχθόνια Μαφία που μέσα στα σκοτεινά της υπόγεια μαγειρεύει την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος».¹⁸⁴³ Στο σύνθημα «Πόλεμος κατά του πολέμου», η *Καμπάνα* διερωτάτο, «ποια θα ήταν η στάση των κομμουνιστών εφέδρων σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης στη Λέσβο;» Παράλληλα τους κατηγορούσε ότι ήταν ρωσικά και γαλλικά όργανα επειδή ακολουθούσαν άκριτα τις υποδείξεις της Σοβιετικής Ένωσης και της Διεθνούς του Ανρί Μπαρμπίς.¹⁸⁴⁴ Ως βαθύτερη αιτία ανάπτυξης του κομμουνισμού θεωρείτο από την εφημερίδα η ακρίβεια της ζωής και η παραμέληση του λαού εκ μέρους του κράτους και όχι την κομμουνιστική προπαγάνδα.¹⁸⁴⁵ Η εφημερίδα υποστήριζε ότι δεν υπήρχαν μέλη των ενώσεων με «πλήρη και σαφή» κομμουνιστική συνείδηση, αλλά «μονάχα μερικοί συνάδελφοι κάπως ορμητικότεροι απ' τους άλλους, και μερικοί κάπως απλοϊκότεροι», τους οποίους υπολογίζει σε 300–400 άτομα. Αυτοί ακολουθούσαν κάποιους αρχηγούς τους «κατά λάθος», κάποιοι εκ των οποίων ήταν και πρώην αντιβενιζελικοί.¹⁸⁴⁶

Η σκλήρυνση της στάσης της *Καμπάνας* απέναντι στην Ένωση Παλαιών Πολεμιστών τον Μάιο του 1924 δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 5 και 6 Μαΐου αναδείχθηκε η κομμουνιστική κατεύθυνση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, της οποίας μέλη ήταν οι κατά τόπους Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.4). Η ΕΕΛ σίγουρα ήταν ενήμερη την τροπή που έλαβε το συνέδριο. Στην πράξη η στάση αυτή

¹⁸⁴² *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 5/6/1924, «Η ΕΕ Λέσβου και η Ε. Παλαιών Πολεμιστών».

¹⁸⁴³ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 13/7/1924, «Για να αποστομωθούν οι ασχροί συκοφάντες». Σε άλλο σημείο αναφέρεται ξανά στα όντα «που η ψυχή τους έχει σαπίσει μέσα στην ατιμία και στην ψευτιά».

¹⁸⁴⁴ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 10/8/1924, «Προς τον "Παλαιό Πολεμιστή"» Βλ. επίσης στο ίδιο φύλλο «Τα σα εκ των σων».

¹⁸⁴⁵ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 3/8/1924, «Ο κομμουνισμός».

¹⁸⁴⁶ Σε άρθρο του ο *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης, 24/7/1924) αναφέρεται στον πρόεδρο της ΕΠΠ Αγιασού Μπράτσο ως «εκ των πλουσιωτέρων Αγιασσωτών, τέως Κωνσταντινικός νυν δε μπολσεβικίζων».

οφειλόταν και στο γεγονός ότι η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών ήταν μια «ανταγωνιστική» οργάνωση, η οποία προκαλούσε την μέχρι τότε κυριαρχία της ΕΕΛ μεταξύ των εφέδρων του νησιού. Μετά την ίδρυση της παλαιοπολεμιστικής ένωσης παρατηρήθηκε διαρροή μελών από την ΕΕΛ προς αυτήν, όπως φανερώνει και η ενυπόγραφη δήλωση 20 εφέδρων, την 5η Ιουλίου 1924, με την οποία κοινοποιούσαν την απόφασή τους να αυτοδιαγραφούν από την ΕΕΛ και να ενταχθούν στην Ένωση Παλαιών Πολεμιστών.¹⁸⁴⁷ Η ανάπτυξη της παλαιοπολεμιστικής ένωσης συμβάδιζε και με την εμφάνιση και σταδιακή ανάπτυξη της κομμουνιστικής επιρροής στο νησί από το 1924 και μετά. Στις εκλογές του 1923 δεν υπήρχε καν υποψήφιος του ΣΕΚΕ(Κ) στη Λέσβο, στις εκλογές του 1928 η δύναμή του ανήλθε σε 7,29% και το 1933 σε 16,79%.¹⁸⁴⁸ Η εμφάνιση της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και η ταχεία ανάπτυξή της στη Μυτιλήνη, όπως και στην υπόλοιπη χώρα (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) οδήγησε στην σταδιακή παρακμή της ΕΕΛ.

Ο ΣΕΣ Λέσβου, και η διάδοχή του ΕΕΛ, αποτέλεσαν την εξαίρεση στο δίκτυο των θνησιγενών ΣΕΣ που ίδρυσε «από τα πάνω» η «Επανάσταση 1922» για τη δημιουργία ενός ερείσματος στην κοινωνία και συγκεκριμένα στους έφεδρους. Η προσπάθεια της μετατροπής του στρατιωτικού καθεστώτος σε πολιτική δύναμη απέτυχε λόγω της απροθυμίας τόσο αντιβενιζελικών όσο και κυριότερα βενιζελικών παραγόντων να στηρίξουν ένα τέτοιο εγχείρημα. Σχετικά με το εφεδρικό σκέλος των ΣΕΣ, το γεγονός ότι αυτοί ήταν μονολιθικοί ως προς τους στόχους τους, οι οποίοι ήταν καθαρά πολιτικοί, και αποκλειστικά δημιούργημα «από τα πάνω» απέτρεψε τη συσπείρωση των εφέδρων σε αυτούς.

Η Λέσβος αποτέλεσε εξαίρεση γιατί δεν ακολούθησε κατά γράμμα το πρότυπο που έθεσε η «Επανάσταση» για αυτούς. Ουσιαστικά ο ΣΕΣ Λέσβου από ιδρύσεώς του αποτελούσε συνέχεια ενός ήδη υπάρχοντος σωματείου με φιλοβενιζελική κατεύθυνση (του Συνδέσμου Εφέδρων Λέσβου), ενώ εκεί υπήρχαν δύο ισχυρές προσωπικότητες, ο Μυριβήλης και ο Λευκίας, ιδιαιτέρως ο πρώτος που είχε αποκτήσει ήδη πανελλήνια απήχηση σε κύκλους λογίων,¹⁸⁴⁹ οι οποίοι μέσα στο πλαίσιο του ΣΕΣ έθεσαν ευρύτερα αιτήματα που αφορούσαν άμεσα την τους έφεδρους και την τοπική κοινωνία. Όπως και σε

¹⁸⁴⁷ *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 5/7/1924, «Ένωσις Παλ. Πολεμιστών και Θυμ. Στρατού Μυτιλήνης». Βλ. επίσης *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 8/7/1924, «Ένωσις Π. Πολεμιστών».

¹⁸⁴⁸ Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*», ό.π., σ. 218.

¹⁸⁴⁹ Η προσωπικότητα του Μυριβήλη και η απήχηση που είχε η *Καμπάνα* θεωρούνταν και από τον σύγχρονο παρατηρητή Κώστα Δεσποτόπουλο κρίσιμοι παράγοντες για την επιτυχία της οργάνωσης των εφέδρων της Λέσβου, ενώ και ο Παντελής Χορν εγκωμιάζε το έργο του Μυριβήλη. Χ. [Παντελής Χορν], «Η “Καμπάνα”»,

όλη την επικράτεια τα αιτήματα για επαγγελματική αποκατάσταση και εν γένει βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εφέδρων, η αγροτική τους αποκατάσταση, τα τοπικού ενδιαφέροντος αιτήματα καθώς και η αντιπολεμική ρητορική οδήγησαν στην ένταξη των παλαιμάχων στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, έτσι και στη Λέσβο όπου τα αιτήματα αυτά τέθηκαν από τον ΣΕΣ, οδήγησαν στην ένταξη αυτών στο συγκεκριμένο μαχητικό σύλλογο. Όταν δε ιδρύθηκε και εκεί μία παλαιοπολεμιστική ένωση με ακόμα πιο ριζοσπαστικά αιτήματα, σημαντική μερίδα των εφέδρων εντάχθηκε εκεί οδηγώντας στην αποδυνάμωση της ΕΕΛ. Η περίπτωση αυτή της Λέσβου φανερώνει ακράδαντα ότι ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων αυτό που οδηγούσε τους παλαιούς πολεμιστές την περίοδο 1922–24 στην οργάνωσή τους σε σωματεία παλαιών πολεμιστών ήταν τα καθημερινά βιοτικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν, ιδίως τα οικονομικά, η επιδίωξη της απόκτηση γης καθώς και η καθολική αντίθεσή τους στον πόλεμο.

Β.2.2.2. Το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών και η ίδρυση της Πανελληνίας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών (Οκτώβριος 1923)

Οι έφεδροι ηγείται του στρατευμένου Λαού μετά δεκαετείς συνεχείς αγώνας, μετά πολύμοχθους περιπέτειας και οδυνηρούς τραυματισμούς επέστρεψαν εις τας κοινωνικάς τάξεις των, όπως συνεχίσωσι τώρα την πάλην υπέρ της υπάρξεως.

Ελεύθερος Λόγος, Οκτώβριος 1923¹⁸⁵⁰

Οι έφεδροι αξιωματικοί αποτέλεσαν το πρώτο μέρος των εφέδρων που οργανώθηκε εν γένει στην Ελλάδα από την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων. Οι έφεδροι αξιωματικοί του 1914 βέβαια διέφεραν από αυτούς που αποστρατεύτηκαν το 1922–23 καθώς η συντριπτική τους πλειοψηφία μονιμοποιήθηκε στο στράτευμα (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). Οι έφεδροι αξιωματικοί, οι οποίοι εξαιρούνταν καταστατικά από την Ομοσπονδία ΠΠΘΣ (τα μέλη της οποίας έφταναν έως τον βαθμό του ανθυπασπιστή, βλ. Κεφάλαιο Β.2.1), δημιούργησαν ξεχωριστές οργανώσεις αξιώνοντας και αυτοί με τη σειρά τους υλικά και ηθικά ευεργετήματα. Οι οργανώσεις αυτές μάλιστα, που ήταν καθ' όλα νομιμόφρονες και έκλιναν ελαφρώς προς τον βενιζελισμό, μακροήμερευσαν περισσότερο τόσο από τις Ε-

Ελεύθερος Λόγος, 2/4/1924· Κώστας Δεσποτόπουλος, «Το Β΄ Παλλεσβιακόν Εφεδρικόν Συνέδριον», Ελεύθερος Λόγος, 6/7/1924.

¹⁸⁵⁰ *Ελεύθερος Λόγος, 13/10/1923, «Το πρώτον συνέδριον των εφέδρων».*

νώσεις Παλαιών Πολεμιστών όσο και από τους Συνδέσμους Εθνικής Σωτηρίας και συνέχισαν την πορεία τους αυτόνομα έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε και σε γενικές γραμμές ακολούθησαν τις εξελίξεις του παλαιοπολεμистικού κινήματος της περιόδου αυτής (βλ. Μέρος Γ').

Το 1923, όταν και απολύονται σταδιακά οι έφεδροι αξιωματικοί έως την κλάση του 1919 (βλ. Παράρτημα 5), παρατηρείται μία προοδευτική εμφάνιση οργανώσεων εφέδρων αξιωματικών σε όλη την επικράτεια. Στα τέλη του 1922 ιδρύθηκε ο Σύλλογος Εφέδρων Αξιωματικών Ηρακλείου,¹⁸⁵¹ ενώ ο Σύλλογος Εφέδρων Αξιωματικών Ρεθύμνου συστάθηκε τον Φεβρουάριο ή τον Μάρτιο του 1923.¹⁸⁵² Την ίδια περίοδο, αλλά λίγο νωρίτερα, δημιουργήθηκε ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας,¹⁸⁵³ η Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών Λέσβου ιδρύθηκε τον Αυγούστο του 1923,¹⁸⁵⁴ ενώ η Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών δραστηριοποιούνταν σίγουρα τον Σεπτέμβριο του 1923.¹⁸⁵⁵

Τα αιτήματα που πρόβαλαν οι οργανώσεις αυτές ακολουθούσαν την πεπατημένη οδό, δηλαδή αιτήματα οικονομικού (διεκδίκηση υλικών ανταμοιβών, εύρεση εργασίας, αγροτική αποκατάσταση) και τοπικού ενδιαφέροντος.¹⁸⁵⁶ Παράλληλα και εδώ εμφανίζεται η αποστροφή των εφέδρων προς τους «αστράτευτους» και τους «πλουτίσαντες» κατά τη διάρκεια των πολέμων (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1). Όπως το έθετε χαρακτηριστικά η *Δράσις*, το δημοσιογραφικό όργανο των εφέδρων Ρεθύμνου,

Επιστρέψαμεν μετά την εθνικήν συμφοράν, της οποίας υπεύθυνοι εισίν άλλοι, πλην του εφεδρικού στρατού όστις εις την πρώτην γραμμήν από 11 ετών προέταξε και προτάσσει εισέτι τα στήθη του ως νικητής, και ευρίσκομεν τα περιουσιακά μας αποθέματα εκμηδενισμένα [...] τας οικογενείας ημών πασχούσας την πενίαν [...] τον φθόνον των εκ της απουσίας μας πλουτισάντων εάν θελήσωμεν να δείξωμεν σημεία ζωής και των εξ υφαρμπαγής καταλαβόντων τας δημοσίας και ιδιωτικά υπηρεσίας εάν θελήσωμεν να επιδιώξωμεν

¹⁸⁵¹ Λαγουδάκη, ό.π., σσ. 297-298.

¹⁸⁵² *Δράσις* (Ρεθύμνου), 12/4/1923, «Δια τα μέλη του συλλόγου». Η εφημερίδα *Δράσις* ήταν το επίσημο όργανο της οργάνωσης.

¹⁸⁵³ Αρχικά αναφέρεται ως Σύνδεσμος Εφέδρων αξιωματικών Θεσσαλονίκης και κατόπιν ως Μακεδονίας. Βλ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 26/3/1923, «Πρόσκλησις εφέδρων αξιωματικών»· *Δράσις* (Ρεθύμνου), 12/4/1923, «Δια τα μέλη του συλλόγου», όπου δημοσιεύεται χαιρετισμός της οργάνωσης της Θεσσαλονίκης προς τη νεοϊδρυθείσα οργάνωση του Ρεθύμνου. Κατόπιν ως Μακεδονίας ενδεικτικά βλ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 28/4/1923, «Χαιρετισμούς εφέδρων αξ/κων Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Σερβίας, Ρουμανίας»· 1/6/1923, «Συνέλευσις Εφέδρων Αξιωματικών»· 1/2/1924, «Το νέον ΔΣ των εφέδρων αξιωματικών».

¹⁸⁵⁴ *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 28/8/1923, «Ένωσις Εφέδρων Αξιωματικών».

¹⁸⁵⁵ *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 14/10/1923, «Ένωσις Εφέδρων Αξιωματικών».

¹⁸⁵⁶ *Δράσις* (Ρεθύμνου), 23/4/1923, «Ομιλούμεν την γλώσσαν της ειλικρίνειας προς πάσαν κατεύθυνσιν»· Πολύβιος Τσάκωνας [πρόεδρος Συλλόγου Εφέδρων Αξιωματικών Ρεθύμνου], «Αι συγκαταστάσεις μας», *Δράσις* (Ρεθύμνου), 6/5/1923· *Σάλπιγξ* (Μυτιλήνης), 14/10/1923, «Ένωσις Εφέδρων Αξιωματικών».

*την εξασφάλισιν του άρτου ημών να μας παρακολουθή επί της χώρας εκείνης την οποία επλουτίσαμεν διά του αίματός μας.*¹⁸⁵⁷

Ο χωρισμός της κοινωνίας στους πολεμίσαντες και στους «αστράτευτους» είναι εμφανής και σε αυτή την περίπτωση με βασικό παράγοντα που οδηγούσε σε αυτή την αίσθηση την ανεργία που μάστιζε τους παλαίμαχους και τους έκανε να συγκρούονται με τους ανθρώπους των μετόπισθεν. Σε αυτό το πλαίσιο ένας έφεδρος από το Νέο Αμάρι Ρεθύμνου ισχυριζόταν ότι η κοινωνία χωριζόταν ανάμεσα στους Έλληνες «οίτινες περιέφερον την γαλανόλευκον επί δεκαετίαν νικηφόρον και επότισαν με το αίμα των Ελληνικάς χώρας τας οποίας απέσπασαν από το [...] πέλμα βάρβαρου κατακτητού» και σε αυτούς που ήταν «οι αμπάρουτοι [...] οι ροκανίζοντες τους καρπούς ξένων κόπων και των οποίων η ιδεολογία δεν γνωρίζει ειμή δικαιώματα και αξιώσεις».¹⁸⁵⁸ Το ψυχολογικό χάσμα μεταξύ των πρόσω και των μετόπισθεν κληροδοτήθηκε από την εμπόλεμη περίοδο και διαπερνούσε τις οργανώσεις εφέδρων ανεξαρτήτως βαθμού και πολιτικής κατεύθυνσης στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο.

Στον εφεδρικό Τύπο δημοσιεύονταν επίσης καλέσματα για την ομοσπονδιακή ένωση των κατά τόπους οργανώσεων εφέδρων αξιωματικών.¹⁸⁵⁹ Σε αυτή την κατεύθυνση διοργανώθηκε το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών που έλαβε χώρα στην Αθήνα από τις 12 έως τις 14 Οκτωβρίου 1923 και στο οποίο συμμετείχαν 13 ενώσεις.¹⁸⁶⁰ Από τους συμμετέχοντες δεν υπήρχε κανένας από το διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών που είχε δραστηριοποιηθεί το 1913–14 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1), γεγονός λογικό από τη στιγμή που είχε μεσολαβήσει μία μακρά εμπόλεμη περίοδος κατά την οποία πολλοί είτε είχαν μονιμοποιηθεί στο στράτευμα είτε είχαν αποβιώσει, είτε είχαν ακολουθήσει άλλη επαγγελματική σταδιοδρομία.

Η διαιρετική τομή της κοινωνίας στους πολεμήσαντες και μη ήταν το πρώτο ζήτημα που απασχόλησε το συνέδριο καθώς σε αυτήν επικεντρώθηκε η εναρκτήρια ομιλία του προέδρου του συνεδρίου (Κ. Χαριτάκη), αναδεικνύοντας ότι το ζήτημα αυτό ήταν κεντρικό στις εφεδρικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με αυτόν οι έφεδροι είχαν απέναντί τους

¹⁸⁵⁷ Δράσις (Ρεθύμνου), 23/4/1923, «Ομιλούμεν την γλώσσαν της ειλικρίνειας προς πάσαν κατεύθυνσιν».

¹⁸⁵⁸ Γ. Α. Βερνάρδος [έφεδρος από το Νέο Αμάρι], «Θα τα διεκδικήσωμεν», Δράσις (Ρεθύμνου), 3/5/1923.

¹⁸⁵⁹ Δράσις (Ρεθύμνου), 10/5/1923, «Αλήθειες δια του εφέδρους» (αναδημοσίευση από τη Φωνή του Εφέδρου Ηρακλείου)· Στέλιος Δρανδάκης, «Ανοιχτή επιστολή», Δράσις (Ρεθύμνου), 13/5/1923.

¹⁸⁶⁰ Συμμετείχαν οι ενώσεις Αθηνών, Χανίων, Ηρακλείου, Ρεθύμνου, Λέσβου, Άρτας, Καβάλας, Ιατρών, Φαρμακοποιών. Ελεύθερος Λόγος, 13/10/1923, «Η 1η ημέρα του συνεδρίου των εφέδρων». Φωτογραφία των συνεδριών δημοσιεύεται στο πρωτοσέλιδο του Εμπρός της 12ης Οκτωβρίου 1923.

τους «αστράτευτους», οι οποίοι ήταν «αδιαφορούντες και επιδεικνύοντες αγνωμοσύνην και εσχάτως έχθραν προς τους πολεμήσαντες και θυσιαθέντας». ¹⁸⁶¹ Την πρώτη ημέρα των εργασιών του συνεδρίου υιοθετήθηκαν ψηφίσματα εις μνήμην των πεσόντων καθώς και για τη συμμετοχή των εφέδρων στην τελετή του Αγνώστου Στρατιώτη (για τον ενταφιασμό του Αγνώστου Στρατιώτη που θα πραγματοποιούταν τον Οκτώβριο του 1923, αλλά τελικά αναβλήθηκε βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.2.ΙΙ), για την υπέρβαση του Διχασμού, την εσωτερική ειρήνη της χώρας και για την πολιτική ουδετερότητα των εφέδρων.

Τα ζητήματα που απασχόλησαν τους συνέδρους και οι λύσεις που προτάθηκαν αφορούσαν κυρίως οικονομικά ζητήματα και την επαγγελματική αποκατάσταση των εφέδρων αξιωματικών. Συγκεκριμένα, αιτήματα που τέθηκαν από τους συνέδρους ήταν γεωργική αποκατάσταση των εφέδρων «εκ παραλλήλου» με τους πρόσφυγες, η κατά προτίμηση πρόσληψη των εφέδρων τόσο στο δημόσιο όσο και ιδιωτικό τομέα, η προσμέτρηση της στρατιωτικής θητείας στον υπολογισμό της σύνταξης, ενώ συγκεκριμένα για τους έφεδρους ιατρούς ζητούσαν την προτίμησή τους σε δημόσιες θέσεις έναντι των μη στρατευμένων, ακόμα και εάν οι δεύτεροι είχαν περισσότερα προσόντα επειδή σπούδαζαν ενόσω οι υπόλοιποι πολεμούσαν. Επίσης, τέθηκε η πρόταση για ίδρυση ενός Ταμείου Ενισχύσεως Εφέδρων με έσοδα από τη φορολογία των «αστράτευτων» καθώς και η ίδρυση γραφείου εργασίας και κοινωνικής αποκαταστάσεως εφέδρων.

Ως προς τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, προτάθηκε να διορίζονται οι ανάπηροι αξιωματικοί και οπλίτες σε θέσεις που δεν απαιτούν ιδιαίτερες σωματικές δυνάμεις και να ιδρυθούν σανατόρια για τους φθισικούς παλαίμαχους. Κατόπιν το συνέδριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το Κράτος πρέπει να καταβάλει προσπάθειες για την αποτελεσματική προστασία των αναπήρων. Εν συνεχεία συζητήθηκε η «αστοργία της κοινωνίας προς τους αναπήρους» και υιοθετήθηκε η πρόταση του προέδρου για μέτρα που θα έπρεπε να ληφθούν για τα ορφανά του πολέμου τόσο για τη στατιστική καταμέτρησή τους όσο και για τη φροντίδα τους σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό. Επίσης, συζητήθηκαν θέματα όπως η κλήση ανά δύο χρόνια των εφέδρων για τη μελέτη των πρόσφατων εξελίξεων «της πολεμικής τέχνης» και η πραγματοποίηση διαλέξεων για αναπτήρωση του φρονήματός τους. Το συνέδριο έκλεισε με τις αρχαιρεσίες για το Διοικητικό

¹⁸⁶¹ Για την αποστροφή τους προς τους «αστράτευτους» και την αδιαφορία της κοινωνίας προς τους εφέδρους Πρβλ. Αγγ. Δοξ.(), «Η φωνή του εφέδρου», *Εμπρός*, 13/10/1923.

Συμβούλιο της νεοϊδρυθείσας Ομοσπονδίας Εφέδρων Αξιωματικών.¹⁸⁶² Η Ομοσπονδία τελικώς ονομάστηκε Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών και πρωταγωνίστησε στις ζυμώσεις των εφέδρων αξιωματικών τα επόμενα χρόνια (βλ. Κεφάλαια Β.3.2 και Β.4.2).

Από τα πρώτα επίσης ψηφίσματα του συνεδρίου ήταν η απόφαση να παραμείνει «μακριά από πολιτικό χρωματισμό». Ωστόσο, μολονότι το συνέδριο προσπάθησε να διατηρήσει αποστάσεις από την «Επανάστασιν 1922» ήταν ευδιάκριτη η πολιτική κατεύθυνσή του. Παρότι δεν αναφέρεται στον Τύπο η παρουσία κάποιου παράγοντα της «Επαναστάσεως» ή κάποιου απόστρατου αξιωματικού, τη δεύτερη ημέρα του συνεδρίου ο Πλαστήρας απέστειλε χαιρετισμό σε αυτό, ως απάντηση στον οποίο ορισμένοι σύνεδροι υποστήριξαν ότι θα έπρεπε να αποσταλεί ευχαριστήρια επιστολή από το συνέδριο προς τον «Αρχηγό» που θα εξέφραζε παράλληλα την ευγνωμοσύνη των εφέδρων για το έργο της «Επαναστάσεως». Εν τέλει, δεν υιοθετήθηκε η πρόταση για να μην «παρεξηγηθή ως κομματίζον» το συνέδριο, όμως, το συνέδριο απέστειλε «ευγνώμονα χαιρετισμόν» προς τον Πλαστήρα αναγνωρίζοντας «ότι εις την προσωπικήν αυτού επέμβασιν οφείλει ο Εφεδρικός Αγών την βασικήν του αναγνώρισιν» και ευχόμενο «και οι μέλλουσαι Κυβερνήσεις περιβάλωσι τον ιερόν αγώνα των, μετά της αυτής στοργής».¹⁸⁶³ Το Σώμα των Εφέδρων Αξιωματικών είχε γενικώς φιλοβενιζελική πολιτική κατεύθυνση λόγω των μονιμοποιήσεων που είχαν γίνει από τους Φιλελεύθερους κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου¹⁸⁶⁴ και σε αυτή την κατεύθυνση βρισκόταν και το συνέδριο. Εντούτοις, σε αυτό εκφράστηκαν χλιαροί χαρακτηρισμοί για το καθεστώς της «Επαναστάσεως» αποφεύγοντας την ακραία φιλοπλαστηρική ρητορική όπως για παράδειγμα αυτή που είχαν υιοθετήσει οι ΣΕΣ (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1).

¹⁸⁶² Για το συνέδριο, βλ. *Εμπρός*, 13/10/1923, «Η έναρξις του συνεδρίου των εφ. αξιωματικών», 14/10/1923, «Η χθεσινή δεύτερη ημέρα», 15/10/1923, «Η χθεσινή τελευταία ημέρα»· *Ελεύθερος Λόγος*, 13/10/1923, «Η 1η ημέρα του συνεδρίου των εφέδρων», 14/10/1923, «Η 2α Ημέρα του συνεδρίου», 15/10/1923, «Οι έφεδροι και ο Αρχηγός»· *Νέα Ημέρα*, 14/10/1923, «Ποια θέματα συζητήθηκαν κατά την χθεσινήν ημέρα», 15/10/1923, «Το Συνέδριον των Εφέδρων»· *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 16/10/1923, «Τηλεγράφημα». Το συνέδριο στηλίτευε ο *Ριζοσπάστης* προειδοποιώντας ότι προλειαίνονταν «φασιστικοί πυρήνες» μέσω του συνεδρίου, καλώντας ταυτόχρονα του έφεδρους να εγγραφούν στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών *Ριζοσπάστης*, 16/10/1923, «Το συνέδριον εφέδρων αξιωματικών ετοιμάζει φασιστικούς πυρήνας». Παράλληλα, η Ένωση των Αποστρατευομένων Πολεμιστών Αθηνών με ανακοίνωσή της υποστήριζε ότι «ουδεμία πραγματική οπλιτική οργάνωση» δεν εκπροσωπήθηκε στο συνέδριο, παραβλέποντας ωστόσο ότι το συνέδριο αφορούσε εφέδρους αξιωματικούς και όχι οπλίτες. *Ριζοσπάστης*, 17/10/1923, «Ενώσεις Αποστρατευομένων Πολεμιστών», «Η χθεσινή συνέλευσις των αποστρατευθέντων».

¹⁸⁶³ *Ελεύθερος Λόγος*, 13/10/1923, «Η 1η ημέρα του συνεδρίου των εφέδρων», 14/10/1923, «Η 2α Ημέρα του συνεδρίου», 15/10/1923, «Οι έφεδροι και ο Αρχηγός»· *Νέα Ημέρα*, 14/10/1923, «Ποια θέματα συζητήθηκαν κατά την χθεσινήν ημέρα», 15/10/1923, «Το Συνέδριον των Εφέδρων».

¹⁸⁶⁴ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, ό.π., σσ. 102-103.

Περιορισμένα είναι τα στοιχεία για την κατοπινή δραστηριότητα της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών έως το 1925. Γνωρίζουμε πάντως με βεβαιότητα ότι τον Νοέμβριο του 1924 ένα υπόμνημά της εκ μέρους 19 εφεδρικών οργανώσεων προς την κυβέρνηση προέτασσε μία σειρά από αιτήματα. Αυτά αφορούσαν τον υπολογισμό της αναπηρικής σύνταξης με βάση τον τιμάρθμο, τη διανομή γεωργικού κλήρου στους ακτήμονες εφέδρους (πάλι τονίζεται «εκ του παραλλήλου προς τους πρόσφυγας»), την απόλυση από τις δημόσιες υπηρεσίες των ανυπότακτων και των λιποτακτών, την ίδρυση ταμείου εφεδρικής προστασίας, την απαλλοτρίωση μοναστηριακών κτημάτων με τα έσοδα από αυτά να μοιράζονται εξ ημισείας η Εκκλησία το Ταμείο Εφεδρικής Πρόνοιας (την ίδρυση του οποίου είχαν προτείνει στο συνέδριο του Οκτωβρίου 1923), ενώ επαναλάβαν μηχανικά το ριζοσπαστικό αίτημα της απόλυσης όσων προσλήφθηκαν στο δημόσιο μετά το 1918 και την αντικατάστασή τους από πολεμιστές.¹⁸⁶⁵ Επίσης πρόεδρος της την περίοδο 1924–25 ήταν ο Ηλίας Γ. Αράπης.¹⁸⁶⁶ Επί δικτατορίας Θεόδωρου Πάγκαλου, η οργάνωση συνέχισε να δραστηριοποιείται διοργανώνοντας μάλιστα και το Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών τον Μάιο του 1926 (βλ. Κεφάλαιο Β.3.2).

Η ξεκάθαρη νομιμοφροσύνη της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών, εν αντιθέσει με τις οργανώσεις που συμμετείχαν πρώην οπλίτες (Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και ΕΕΛ) ήταν η κανονικότητα στη μεσοπολεμική Ευρώπη. Στη Γιουγκοσλαβία για παράδειγμα, ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών και Πολεμιστών (*Udruženje rezervnih oficira i ratnika*, ίδρ. 1919) είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με τον στρατό και τα Ανάκτορα, αποτελώντας ένα σημαντικότατο έρεισμα για τη δικτατορία του βασιλιά Αλέξανδρου (1929–34). Ο Σύνδεσμος είχε ως διακηρυγμένους στόχους τη διατήρηση της μνήμης του πολέμου (με πρωτοβουλία του ανεγέρθηκε το Μνημείο του Σέρβου Αγνώστου Στρατιώτη, βλ. Κεφάλαιο Δ.2.2) καθώς και τη διεύρυνση των προνοιακών μέτρων για τους παλαίμαχους. Ο Σύνδεσμος αποτέλεσε μία από τις μεγαλύτερες πατριωτικές οργανώσεις στην μεσοπολεμική Γιουγκοσλαβία με 15.000 μέλη (όλων των εθνικοτήτων) στα μισά της δεκαετίας του 1920. Σε αυτή την περίπτωση επίσης, υπήρχαν παράπονα για τη συμπεριφορά

¹⁸⁶⁵ *Εμπρός*, 9/11/1924, «Υστατη έκκλησις Ενώσεως Εφέδρων Αξιωματικών».

¹⁸⁶⁶ *Εφημερίς των Πολεμιστών*, 28/1/1950, «Εφεδρικά πένθη. Ηλίας Γ. Αράπης»

των «απόλεμων» κατά τη διάρκεια του πολέμου και για όσους πλούτισαν κατά τη διάρκεια του. σε καμία περίπτωση δεν υπήρχαν αντιμιλιταριστικές ιδέες όπως στις περιπτώσεις συλλόγων με μέλη πρώην οπλίτες.¹⁸⁶⁷

Συμπερασματικά, μολονότι οι περιπτώσεις των ΣΕΣ, της ΕΕΛ και της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών αποτελούσαν μία μειοψηφούσα τάση στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις της περιόδου 1922–25 εν συγκρίσει με το υπό την επιρροή του ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ παλαιοπολεμιστικό κίνημα (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1), η μελέτη αυτών μας παρέχει μία ολοκληρωμένη εικόνα για τις πεποιθήσεις και τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών της πρώτης μεταπολεμικής τετραετίας (1922–25). Στις περιπτώσεις του εφεδρικού συνεδρίου και της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών, των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών και της Ένωσης Εφέδρων Λέσβου, ανεξαρτήτως της πολιτικής κατεύθυνσης αυτών, υπήρχε ένας βασικός άξονας αιτημάτων των οργανωμένων παλαίμαχων. Κοινός παρονομαστής τους ήταν οι απαιτήσεις για υλικές ανταμοιβές, και δη η επαγγελματική και αγροτική αποκατάστασή τους (βλ. Κεφάλαια Α.1.2, Β.1.2 και Β.2.1). Παρότι ελήφθησαν ποικίλα προνοιακά μέτρα, ιδιαιτέρως το 1924, και ακτήμονες–παλαιοί πολεμιστές έλαβαν κλήρο λόγω της ιδιότητάς τους ως ακτήμονες (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7), τα ανεκπλήρωτα σε μεγάλο βαθμό (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2) αιτήματα για μεγαλύτερες συντάξεις, επιδόματα, εύρεση εργασίας καθώς και για την επίλυση ζητημάτων τοπικού ενδιαφέροντος κυριάρχησαν την περίοδο αυτή. Επίσης, μία σημαντική διάσταση των παλαιών πολεμιστών μεταπολεμικά ήταν οι αντιπολεμικές πεποιθήσεις που είχαν αποκτήσει κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.6 και Γ.1.1.1). Η στάση αυτή ήταν μία κοινή συνισταμένη όλων των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων, με εκείνες που αποτελούταν που αποτελούνταν από πρώην οπλίτες όπως οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών ή η ΕΕΛ να αναπτύσσουν πολύ μεγαλύτερη δυναμική εν συγκρίσει με τους υπόλοιπους συλλόγους όπως οι ΣΕΣ ή η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών, οι οποίοι δεν έθεταν τέτοια αιτήματα.

¹⁸⁶⁷ Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σσ. 60-63.

Β.3. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος και οι παλαιοί πολεμιστές (1925–1926)

Β.3.1. Η πρόνοια υπέρ των εφέδρων, των αναπήρων και θυμάτων πολέμου στη δικτατορία του καθεστώτος Θ. Πάγκαλου (1925–1926)

Η παρούσα Κυβέρνησις ως κύριον αυτής μέλημα και επιτακτικόν καθήκον έθεσε την ιεράν υποχρέωσιν της ικανοποιήσεως εν ικανώ μέτρω των ενδόξων πολεμιστών από του 1912 μέχρι του 1922 τών παρ' όλα τα εθνικά ατυχήματα δημιουργών της μείζονος Ελλάδος.

Αντισυνταγματάρχης Ευάγγελος Τρεπεκλής
(διευθυντής Στρατιωτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού),
Αύγουστος 1925¹⁸⁶⁸

Η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925–26), ιδιαίτερος δε το πρώτο τετράμηνο αυτής (Ιούλιος–Οκτώβριος 1925) αποτέλεσε τομή για την πρόνοια για τους εφέδρους, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Πολυάριθμα νέα προνοιακά μέτρα ελήφθησαν, τα οποία έθεσαν τις κατευθυντήριες γραμμές για τη μέριμνα των παλαιμάχων στο εξής. Τα ζητήματα αυτά αρχικά συνέχισαν να υπάγονται στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Εντούτοις, με την κατάργηση του Υπουργείου,¹⁸⁶⁹ τον Ιανουάριο του 1926 στο πλαίσιο της προσπάθειας μείωσης των δημοσίων δαπανών,¹⁸⁷⁰ το Τμήμα Θυμάτων Πολέμου μεταφέρθηκε στο Υπουργείο Στρατιωτικών.¹⁸⁷¹ Αυτή η κίνηση καθιστούσε τον δικτάτορα, που ήταν και υπουργός Στρατιωτικών, «προστάτη» των παλαιμάχων και των θυμάτων πολέμων. Με αυτό τον τρόπο ο Πάγκαλος επιχείρησε να δημιουργήσει μία α-διαμεσολάβητη σχέση με τους πρώην συμπολεμιστές του, η οποία θα βοηθούσε και στην παγίωση του καθεστώτος του.

Από τις αρχές Αυγούστου του 1925 ξεκίνησε η εντατική προετοιμασία των νομοθετικών μέτρων για τους έφεδρους και τα θύματα πολέμου. Σύμφωνα με τον διευθυντή

¹⁸⁶⁸ Απογευματινή, 6/8/1925, «Σειρά μέτρων υπέρ των ανάπηρων πολεμιστών».

¹⁸⁶⁹ Η δομή του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως διατηρήθηκε αυτούσια έως τον Σεπτέμβριο του 1925. Με νομοθετικό διάταγμα, της 23ης Σεπτεμβρίου 1925, καθορίστηκε αναλυτικά η δομή του Τμήματος Προστασίας Θυμάτων Πολέμου της Διεύθυνσης Δημοσίας Αντιλήψεως. Ν.Δ. «Περί οργάνωσης των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (6/9/1925), ΦΕΚ Α' /242/9-9-1925· Π.Δ. «Περί ρυθμίσεως της διαδικασίας του καθορισμού των θέσεων περιπτέρων αναπήρων πολέμου, εφ' ών μερών εκτείνεται η δικαιοδοσία της Αστυνομίας Πόλεων» (2/9/1925), ΦΕΚ Α' /247/11-9-1925· Π.Δ. «Περί της αρμοδιότητος των Τμημάτων και της δικαιοδοσίας των ανωτέρων υπαλλήλων της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (23/9/1925), ΦΕΚ Α' /272/28-9-1925.

¹⁸⁷⁰ Θάνος Μ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925–1926*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σ. 58.

¹⁸⁷¹ Ν.Δ. «Περί καταργήσεως των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας και Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (12/1/1926), ΦΕΚ Α' /11/12-1-1926.

του Στρατιωτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού, στόχος ήταν να ληφθούν νέα μέτρα σε ποικίλες κατευθύνσεις, με κυριότερες την επαγγελματική και αγροτική αποκατάσταση, τη λήψη ευεργετημάτων για αυτούς την επίσπευση της εκδίκασης των πολεμικών συντάξεων καθώς και τη δημιουργία ενός Ταμείου Θυμάτων Πολέμου.¹⁸⁷² Ο Πάγκαλος αφουγκραζόταν το εφεδρικό αίσθημα καθώς τα εξαγγελθέντα μέτρα αποτελούσαν σε γενικές γραμμές την κοινή συνισταμένη των αιτημάτων των παλαιοπολεμιστικών και εφεδρικών οργανώσεων της περιόδου 1922–25 (βλ. Κεφάλαιο Β.2).

Για την επεξεργασία των σχετικών νομοθετημάτων συστάθηκε τετραμελής επιτροπή από τους ανώτερους δημοσίους υπαλλήλους και στρατιωτικούς. Η επιτροπή προώθησε στον Πάγκαλο προσχέδια διαταγμάτων σχετικά με: α') τη σύσταση Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, β') τη λιανική μονοπώληση καπνού από ανάπηρους, γ') την ταχύτερη απονομή πολεμικών συντάξεων, δ') την ίδρυση νοσοκομείων και σανατορίων, ε') την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Τα προτεινόμενα μέτρα δεν ήταν πρωτότυπα καθώς η ίδρυση του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου και η λιανική μονοπώληση καπνού αποτελούσαν μη ψηφισθέντα νομοσχέδια που κατάρτισε η κυβέρνηση Παπαναστασίου, ενώ η υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων είχε ως πρότυπο το επίσης μη ψηφισθέν σχέδιο νόμου του Μιχαλακόπουλου (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Τα μέτρα που πρότεινε η επιτροπή στον Πάγκαλο συζητήθηκαν στο υπουργικό συμβούλιο της 5ης Σεπτεμβρίου 1925, εν συνεχεία στάλθηκαν στο Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, όπου κατόπιν έγκρισης του Πάγκαλου καταρτίστηκαν τα σχετικά νομοθετήματα.¹⁸⁷³ Τρία από αυτά αποτέλεσαν το πρότυπο, την αφετηρία και θεμελιώδη βάση για τα περαιτέρω προστατευτικά μέτρα που υιοθετήθηκαν τη μεσοπολεμική περίοδο: η ίδρυση του Ταμείου Θυμάτων

¹⁸⁷² *Ελεύθερον Βήμα*, 20/8/1925, «Μέτρα υπέρ των πολεμιστών».

¹⁸⁷³ *Απογευματινή*, 6/9/1925, «Η προστασία των παλαιών πολεμιστών»· *Εμπρός*, 4/9/1925, «Νομοθετικά μέτρα υπέρ των εφέδρων πολεμιστών», 6/9/1925, «Το χθεσινόν υπουργικόν συμβούλιον», 8/10/1925, «Εκτακτα προστατευτικά μέτρα»· *Ελεύθερος Τύπος*, 8/10/1925, «Εκτακτα μέτρα της κυβερνήσεως υπέρ των εφέδρων», 12/10/1925, «Τα μέτρα της κυβερνήσεως υπέρ των εφέδρων». Η επιτροπή αποτελούταν από τους Κωνσταντίνο Καμπά, Ανδρέα Ζάκκα, Θρασύβουλο Τσακαλώτο και Ευάγγελο Τρεπεκλή. Ο Ε. Τρεπεκλής (1889–) ήταν αντισυνταγματάρχης πεζικού και συμμετείχε στους πολέμους 1912–13 και 1917–23, ενώ επί καθεστώτος Θεόδωρου Πάγκαλου υπηρέτησε ως διευθυντής του στρατιωτικού γραφείου του πρωθυπουργού. *ΜΣΝΕ*, τ. ΣΤ', λήμμα «Τρεπεκλής Ευάγγελος», σ. 431. Ο τότε ταγματάρχης Θρασύβουλος Τσακαλώτος (1897–1989) δεν αναφέρεται στα απομνημονεύματά του στην περίοδο του Πάγκαλου. Από το 1924 υπηρετούσε στο Γενικό Επιτελείο Στρατού, ενώ όπως σημείωνε εκτιμούσε βαθύτατα τον Πάγκαλο. Θρασύβουλος Ι. Τσακαλώτος, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, Εκ των Τυπογραφείων της «Ακροπόλεως», Αθήνα 1960, σ. 73, 84–85. Για τους Κ. Καμπά και Α. Ζάκκα, οι οποίοι θεωρούνταν μεσοπολεμικά ειδήμονες σε προνοιακά ζητήματα, βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.

Πολέμου, η λιανική μονοπώληση του καπνού από τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου και η υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου ήταν νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου υπαγόμενο στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Σύμφωνα με το ιδρυτικό διάταγμα του σκοπός του Ταμείου ήταν «η παντοειδής προστασία των θυμάτων του πολέμου»,¹⁸⁷⁴ με κυριότερους σκοπούς την προικοδότηση απόρων αδελφών και θυγατέρων αναπήρων πολέμου οπλιτών ή θανόντων, την επαγγελματική εκπαίδευση των θυμάτων πολέμου μέσω της ίδρυσης Επαγγελματικών Σχολών, την ίδρυση ορθοπεδικού εργαστηρίου για τα τεχνητά μέλη των αναπήρων, την ανέγερση συννοικισμών θυμάτων πολέμου, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των θυμάτων πολέμου, την ίδρυση ιδιαίτερων πτερύγων σε σανατόρια καθώς και η ειδικού νοσοκομείου, ορφανοτροφείου και ασύλου, καθώς και η ανέγερση και παραχώρηση περιπτέρων και πρατηρίων στα θύματα πολέμου. Όπως γίνεται φανερό από την απαρίθμηση των σκοπών του Ταμείου, αυτό αποτελούσε διάδοχο του Συμβουλίου για τα Θύματα Πολέμου που είχε ιδρυθεί τον Ιούνιο του 1923, το οποίο με τη σειρά του διαδέχθηκε τις Επιτροπές Περιθάλψεως που έδρασαν κατά την εμπόλεμη περίοδο (βλ. Κεφάλαια Α.1.2 και Β.1.2). Οι αρμοδιότητες που είχαν παλαιότεροι φορείς (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, προικοδότηση θυμάτων πολέμου, δημιουργία και διανομή περιπτέρων κ.α.) εμπλουτίστηκαν με σκοπούς όπως η ανέγερση οικισμών θυμάτων πολέμου και η ίδρυση νοσοκομειακών μονάδων για θύματα πολέμου. Επίσης, οι πόροι του Ταμείου δεν προέρχονταν από τον τακτικό προϋπολογισμό του Υπουργείου, αλλά από έμμεσους φόρους, εράνους και δωρεές, δηλαδή ασταθή έσοδα, εξαρτώμενα από την πορεία της ιδιωτικής κατανάλωσης.¹⁸⁷⁵

¹⁸⁷⁴ Ως θύματα πολέμου νοούνταν όσοι λάμβαναν πολεμική σύνταξη (άρθρο 1). Μολονότι δεν αναφέρεται ρητά ο ισχύων τότε νόμος για την απονομή πολεμικών συντάξεων ήταν ο 3122/1924 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Ν.Δ. «Περί συστάσεως Ταμείου Θυμάτων Πολέμου» (10/10/1925), ΦΕΚ Α'/301/13-10-1925.

¹⁸⁷⁵ Συγκεκριμένα από: α') έναν πρόσθετο φόρο 4 δρχ./κιλό επί της κατανάλωσης καπνού, τσιγάρων και τουμπεκίου, β') τα ήδη ισχύοντα έσοδα από το ν. 1960/1920 δηλαδή την πρόσοδο του ταχυδρομικού τέλους και του φόρου δημοσίων θεαμάτων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1), γ') εράνους υπέρ των θυμάτων πολέμου, δ') δωρεές, κληρονομίες και κληροδοτήματα, ε') μισθώματα των λειτουργούντων περιπτέρων, στ') διάθεση της εξωτερικής επιφάνειας των περιπτέρων για διαφημίσεις (άρθρα 11–12). Οι έμμεσοι φόροι ήταν η κύρια πηγή εσόδων του Κράτους. Στον προϋπολογισμό του 1925/26, αυτοί ανέρχονταν σε 3.069.000.000 δρχ. ενώ οι άμεσοι φόροι σε 1.091.000.000 δρχ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία, ό.π.*, σσ. 56-57.

Η διοίκηση του Ταμείου αποτελείτο από ένα δωδεκαμελές συμβούλιο από το οποίο απουσίαζε εκπρόσωπος των θυμάτων,¹⁸⁷⁶ σε αντίθεση με τους προγενέστερους φορείς στους οποίους από το 1920 συμμετείχαν εκπρόσωποι της ΠΕΤΠ (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.ΙΙ.2 και Β.1.2). Η απουσία των παλαιμάχων σε αντίθεση με το παρελθόν ήταν εύλογη εξαιτίας της ριζοσπαστικοποίησης των οργανωμένων αναπήρων και των θυμάτων πολέμου την περίοδο 1921–25 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2 και Β.2.1.3). Η ανυπαρξία κάποιας αξιολογής νομιμόφρονος οργάνωσης, καθώς η Ομοσπονδία Θυμάτων Πολέμων πολιτικά ήταν έκδηλα προσκείμενη στον αρχειομαρξισμό, καθιστούσε αδύνατη την πρόσκλησή της στη διοίκηση ενός φορέα του δικτατορικού καθεστώτος. Τέλος, διοικητικά από τον Φεβρουάριο του 1926 το Ταμείο, ως υπαγόμενο στο Τμήμα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου, μεταφέρθηκε στο Υπουργείο Στρατιωτικών, όπου παρέμεινε έως το πέρας της παγκαλικής δικτατορίας, στρατιωτικοποιώντας με αυτό τον τρόπο την πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου για πρώτη και μοναδική φορά.¹⁸⁷⁷

Η ίδρυση του Ταμείου αποτελεί τη σημαντικότερη μέχρι τότε γραφειοκρατική εξέλιξη για την πρόνοια των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, καθώς πλέον όλα τα σχετικά με αυτούς ζητήματα συγκεντρώνονται σε έναν κρατικό φορέα. Μολονότι το Ταμείο δεν ξεκίνησε την πλήρη λειτουργία του έως το 1927 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1) και κατά τους πρώτους μήνες λειτουργίας του καταγγέλθηκε ένα σκάνδαλο κατάχρησης¹⁸⁷⁸ και μόνο η εξαγγελία του είχε ιστορική αξία, διότι έθεσε τα θεμέλια για την αποδοτικότερη μέριμνα για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, ιδιαιτέρως από το 1929 έως και τη διάλυσή του το 1939 (βλ. Κεφάλαια Β.4.1, Γ.1.4 και Γ.2.1). Η ολιγόμηνη μεταφορά του Ταμείου στο

¹⁸⁷⁶ Το συμβούλιο βρισκόταν υπό την προεδρία του υπουργού Υγιεινής και απαρτιζόταν από τον διευθυντή της Δημοσίας Αντιλήψεως, τον νομικό σύμβουλο του Υπουργείου, ανώτερους υπαλλήλους των Υπουργείων Εσωτερικών και Οικονομικών, της Γενικής Διευθύνσεως Δημοσίων Λογιστικών, τον διευθυντή Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, τον διευθυντή των Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Συγκοινωνίας, ενός συνταγματάρχη του Ελέγχου, ενός διευθυντή μίας εκ των αθηναϊκών τραπεζών, τον πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου, τον πρόεδρο τον Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και και του προέδρου του Εργατικού Κέντρου Αθηνών. Π.Δ. «Περί συγκροτήσεως του Συμβουλίου Ταμείου Θυμάτων Πολέμου και του τρόπου της αναπληρώσεως των μελών αυτού» (3/11/1925), ΦΕΚ Α'/349/10-11-1925.

¹⁸⁷⁷ Ν.Δ. «Περί υπαγωγής το Τμήματος Προστασίας Θυμάτων Πολέμου εις το Υπουργείον Στρατιωτικών» (10/2/1926), ΦΕΚ Α'/52/12-2-1926.

¹⁸⁷⁸ Στις 20 Φεβρουαρίου 1926 ξεκίνησε ενώπιον επταμελούς Ειδικού Στρατοδικείου (καθώς πλέον το Ταμείο υπαγόταν στο Υπουργείο Στρατιωτικών) μία δίκη 8 ατόμων για οικονομικές ατασθαλίες του Ταμείου. Οι τέσσερις βασικοί κατηγορούμενοι (οι υπόλοιποι είχαν δευτερεύουσες κατηγορίες) κατηγορούντο για την έκδοση πλαστών συντάξεων στο όνομα «υπερτριακοσίων» μη δικαιούχων δημιουργώντας ζημιά στο δημόσιο 1.009.747 δρχ.. Στις 10 Μαρτίου 1926 ανακοινώθηκε η επ' αόριστον αναβολή της δίκης «συνεπεία ασθενείας μέλους του Στρατοδικείου». *Απογευματινή*, 20/2/1926, «Ήρchiσε σήμερα εις το Στρατοδικείον η δίκη των καταχραστών των πολεμικών συντάξεων»· *Σκριπ*, 11/3/1926, «Ανεβλήθη η δίκη».

Υπουργείο Στρατιωτικών (Φεβρουάριος–Σεπτέμβριος 1926) αποτελεί μία παρένθεση καθώς όλη την περίοδο από τους Βαλκανικούς Πολέμους έως το 1940 τα θέματα αναπήρων και θυμάτων πολέμου υπάγονταν σε πολιτικά Υπουργεία (Εσωτερικών, Περιθάλψεως, Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως) με ορισμένες μόνο εξαιρέσεις (π.χ. η Στέγη Πατρίδος στο Στρατιωτικών). Η κίνηση αυτή από τον Πάγκαλο στόχευε στην εποπτεία των ζητημάτων αυτών από τον ίδιο που ήταν και υπουργός Στρατιωτικών με σκοπό την ενίσχυση τόσο της εικόνας του όσο και τη θέση των στρατιωτικών εν γένει καθώς και να βοηθήσει στην παγίωση του καθεστώτος του.

Ένα μέτρο που ελήφθη για πρώτη φορά στην Ελλάδα ήταν η μονοπώληση της λιανικής πώλησης καπνού (και παραπλήσιων ειδών όπως σιγαρέτων, πούρων και τουμπεκίου) από ανάπηρους και θύματα πολέμου σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων, στις οποίες διαβιούσε το 1928 το 71,72% του πληθυσμού.¹⁸⁷⁹ Το νομοσχέδιο για αυτό το ζήτημα είχε προωθηθεί στη Βουλή προς ψήφιση τον Ιούλιο του 1924 αλλά δεν ψηφίστηκε λόγω της πτώσης της κυβέρνησης Αλ. Παπαναστασίου (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Σύμφωνα με αυτό το μέτρο, άδεια ασκήσεως καπνοπώλη χορηγούταν, στις πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων μόνο σε ανάπηρους και θύματα πολέμου. Ωστόσο, η χορήγηση της άδειας συνοδευόταν, μετά την παρέλευση ενός εξαμήνου από την έκδοσή της, με τη διακοπή της πενιχρής πολεμικής σύνταξης.¹⁸⁸⁰

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι το ευεργέτημα της μονοπώλησης καπνού από ανάπηρους είχε τις ρίζες του στον 18ο αιώνα και συγκεκριμένα στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Το κρατικό μονοπώλιο καπνού εκεί διακηρύχθηκε το 1773 και ο αυτοκράτορας Ιωσήφ Β΄ θέσπισε, το 1784, την παραχώρηση σε ανάπηρους στρατιώτες του μονοπωλίου λιανικής πώλησης καπνού μέσω ειδικών περιπτέρων (Tabak Kiosk). Η μονοπώληση αγαθών, και δη του καπνού, ήταν το βασικό προνοιακό μέτρο που είχε λάβει η Αυστριακή Αυτοκρατορία έως τον Μεγάλο Πόλεμο για τους απόμαχους.¹⁸⁸¹ Μετά το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αντίστοιχα μέτρα υιοθετήθηκαν σε διάδοχα κράτη της

¹⁸⁷⁹ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 55.

¹⁸⁸⁰ Ν.Δ. «Περί λιανικής πώλησεως καπνού παρ' αναπήρων θυμάτων πολέμου» (10/10/1925), ΦΕΚ Α΄/301/13-10-1925· Π.Δ. «Περί κανονισμού λεπτομερειών του Νομ. Διατάγματος της 10 Οκτωβρίου 1925 "περί λιανικής πώλησεως"» (16/11/1925), ΦΕΚ Α΄/380/30-11-1925. Για το ύψος και την ανεπάρκεια των πολεμικών συντάξεων, βλ. Κεφάλαιο Β.1.2 και Παράρτημα 2.

¹⁸⁸¹ Stegmann, ό.π., σ. 67· Eichenberg, *Kämpfen*, ό.π., σσ. 104-105· Pawlowsky-Wendelin, *Die Wunden*, ό.π., σ. 407· Vynnyk, ό.π., σ. 32. Πρβλ. S.M. Wickett, «Studien über das österreichische Tabakmonopol», *FinanzArchiv*, τ. 14, τχ. 1, 1897, σσ. 198-284, σ. 213· Michael Hainisch «Das österreichische Tabakmonopol im 18. Jahrhundert», *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, τ. 8, τχ. 2, 1910, σσ. 394-444, σ. 428.

Αυστροουγγαρίας. Στην Τσεχοσλοβακία με νόμο του 1919 (που επεκτάθηκε το 1920) η διανομή καπνού γίνονταν κατά βάση στα θύματα πολέμου και τους παλαιμάχους της Τσεχοσλοβακικής Λεγεώνας (εθελοντικό σώμα που είχε πολεμήσει με τους Συμμάχους πριν ακόμα τη δημιουργία του κράτους της Τσεχοσλοβακίας). Αντίστοιχα, στην Πολωνία η λιανική μονοπώληση καπνού από ανάπηρους πολέμου θεσπίστηκε επίσης το 1919.¹⁸⁸²

Το εν λόγω διάταγμα δεν πρόλαβε να εφαρμοστεί επί Πάγκαλου, κυρώθηκε το 1927 και υλοποιήθηκε σταδιακά τα επόμενα χρόνια (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1). Εντούτοις, η εξαγγελία του δημιούργησε ένα νέο προνοιακό μηχανισμό με ένα μέτρο που δεν επιβάρυνε τον κρατικό προϋπολογισμό, όπως και τα περισσότερα μετρά που ελήφθησαν στον Μεσοπόλεμο πέραν των συντάξεων (περίπτερα, υποχρεωτικές προσλήψεις κ.λπ.). Το μέτρο στόχευε ταυτόχρονα στην επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Ο περιορισμός του μέτρου σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων, βοηθώντας δηλαδή ακόμα μικρότερο μέρος των παλαιμάχων, οφειλόταν στις αντιδράσεις που συνάντησε ένα τέτοιο μέτρο από τους καπνοβιομήχανους και τον εμπορικό κόσμο και τελικώς καταργήθηκε πλήρως το 1940 (βλ. Κεφάλαια Β.4.1 και Γ.2.1).

Η επανένταξη των παλαιμάχων στην αγορά εργασίας ήταν ένα σημαντικότερο μεσοπολεμικό ζήτημα διεθνώς. Στην Ελλάδα η κρατική παρέμβαση στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας εγκαινιάστηκε με τον προστατευτικό ν. 1234/1918 για την υποχρεωτική επαναπρόσληψη των επιστράτων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.III), ενώ μέσω του μη ψηφισθέντος νομοσχεδίου του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου το 1924 το Κράτος επιχειρούσε να αναλάβει μία ακόμα πιο παρεμβατική στάση μέσω της υποχρεωτικής προτίμησης των εφέδρων στις κενές θέσεις ιδιωτικών επιχειρήσεων (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Το παγκαλικό διάταγμα της 10ης Οκτωβρίου 1925 ήταν ακόμα ριζοσπαστικότερο θεσπίζοντας για πρώτη φορά στην Ελλάδα την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Με το διάταγμα της 10ης Οκτωβρίου 1925¹⁸⁸³ το Κράτος προχώρησε ένα στη θέσπιση της υποχρεωτικής πρόσληψης εφέδρων από επιχειρήσεις. Ως «έφεδροι» νοούνταν

¹⁸⁸² Eichenberg, *ό.π.*, σ. 105, 134· Stegmann, *ό.π.*, σ. 67· Magowska, *ό.π.*, σ. 205· Vynnyk, *ό.π.*, σ. 138.

¹⁸⁸³ Τον Αύγουστο του 1925 δόθηκε διαταγή από τον Πάγκαλο προς τα Υπουργεία Οικονομίας, Συγκοινωνίας και Στρατιωτικών ώστε σε όλες τις μελλοντικές συμβάσεις των Υπουργείων να αναγράφεται ως όρος η υποχρέωση των εργολάβων να προσλαμβάνουν (δεν οριζόταν όμως η σχετική ποσότητα) εργάτες και τεχνίτες έφεδρους πολεμιστές με κατ' ελάχιστον εξαμηνή υπηρεσία στο μέτωπο. Η διαταγή αφορούσε όλα τα δημόσια έργα (οδοί, κτίρια, στρατώνες, οχυρώσεις κ.λπ.) καθώς και μελλοντικά καταστήματα και κέντρα διασκέδασης που θα κατασκευαζόντουσαν στις λουτροπόλεις. *Απογευματινή*, 15/8/1925, «Το ενδιαφέρον του κ. Πρωθυπουργού υπέρ των εφέδρων»· *Εμπρός*, 15/8/1925, «Μέτρα υπέρ των εφέδρων πολεμιστών».

οι έφεδροι αξιωματικοί και οπλίτες που είχαν υπερτετραετή συνολική στρατιωτική υπηρεσία, με τουλάχιστον ένα έτος στο μέτωπο.¹⁸⁸⁴ Σύμφωνα με το διάταγμα οι ανώνυμες εταιρείες με περισσότερους από δέκα υπαλλήλους και με τον τελευταίο ισολογισμό να καταγράφει κέρδη ή αποθεματικά ήταν υποχρεωμένες να προσλάβουν έναν έφεδρο ανά εικοσάδα υπαλλήλων, ενώ έπρεπε ένας στους πέντε νεοπρολαμβανόμενους να είναι έφεδρος κάτι που ίσχυε και για κάθε νεοϊδρυθείσα ανώνυμη εταιρεία με μετοχικό κεφάλαιο τουλάχιστον 2 εκατομμυρίων δρχ.. Προς τούτο, σε όλες τις πρωτεύουσες των νομών δημιουργούνταν Επιτροπές Πρόνοιας Εφέδρων για την εκτέλεση του διατάγματος, ενώ για όσες επιχειρήσεις δεν συμμορφωνόντουσαν υπήρχαν πρόστιμα, με τα ποσά τους να παραχωρούνται στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου.¹⁸⁸⁵ Το διάταγμα αυτό ήταν πιο παρεμβατικό σε σχέση με το σχέδιο νόμου του Μιχαλακόπουλου ένα έτος νωρίτερα (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Με το νέο διάταγμα όσες επιχειρήσεις ενέπιπταν σε αυτό ήταν υποχρεωμένες να προσλάβουν συγκεκριμένο ποσοστό εφέδρων, ενώ το νομοσχέδιο του Μιχαλακόπουλου αφορούσε την εμφάνιση κάποιας κενής θέσης. Μόνον τότε μπορούσε ο έφεδρος να κάνει αίτηση (και εδώ με κριτήρια τυχόν τραυματισμό και χρόνο υπηρεσίας) για να προσληφθεί. Επίσης, το παγκαλικό διάταγμα αφορούσε πιο περιορισμένο αριθμό εφέδρων καθώς προϋπόθετε τουλάχιστον τετραετή στρατιωτική θητεία (αντί τριών ετών του σχεδίου νόμου του 1924), ενώ απουσίαζε κάποια ειδική αναφορά σε ανάπηρους πολέμου.

Μολονότι δεν υπάρχουν ακριβείς αριθμοί για την εφαρμογή του, οι σχετικές αναφορές τόνιζαν ότι το μέτρο συνάντησε σφοδρές αντιδράσεις και εφαρμόστηκε πλημμελώς και σε περιορισμένο βαθμό. Σύμφωνα με την έκθεση της διυπουργικής επιτροπής για τη σύνταξη ενός παλαιοπολεμιστικού νόμου (το 1931),

το Διάταγμα τούτο κατά την εφαρμογήν του επροκάλεσε την δυσφορίαν των εφ' ων εφηρμόζετο επιχειρήσεων και ιδία της Εθνικής Τραπέζης και των υπαλλήλων αυτής. Εκτός του ότι εθεώρουν τούτο καταθλιπτικόν και ανελεύθερον διότι επεβάλλοντο εις αυτούς πρόσωπα αγνώστου σταδιοδρομίας και ικανότητος με βαθμούς και μισθούς οριζομένους κατ' αρεστείαν της επί τούτω συσταθείσης επιτροπής.

¹⁸⁸⁴ Ανάμεσά τους κριτήρια προτίμησης αποτελούσαν, α') τυχόν τραυματισμός στον πόλεμο, β') ο χρόνος υπηρεσίας στο μέτωπο, γ') ο συνολικός χρόνος στρατιωτικής υπηρεσίας.

¹⁸⁸⁵ Ν.Δ. «Περί υποχρεωτικής προσλήψεως εφέδρων ως υπαλλήλων ιδιωτικών επιχειρήσεων» (10/8/1925), ΦΕΚ Α'/301/13-10-1925. Βλ. επίσης Ρογκάκος, *ό.π.*, σσ. 40-42.

Επίσης, οι επιχειρήσεις υποστήριζαν ότι είχαν προσλάβει εφέδρους μετά την αποστράτευση και πριν την έκδοση του διατάγματος, ζητώντας με αυτό τον τρόπο να εξαιρεθούν.¹⁸⁸⁶ Επιπρόσθετα, δραστηριοποιούμενες στην Ελλάδα ξένες εταιρείες, ιδίως οι βρετανικές, δυσφόρησαν με αυτό το μέτρο.¹⁸⁸⁷

Εξαιτίας όλων αυτών των αντιδράσεων ένας αρθρογράφος παλαιοπολεμιστικής εφημερίδας το 1930 σημείωνε χαρακτηριστικά ότι αυτό όπως και άλλα προνοιακά νομοθετήματα του Πάγκαλου «εκοιμήθησαν»,¹⁸⁸⁸ ενώ ο αντιστράτηγος ε.α. Διονύσιος Σταυριανόπουλος σημείωνε, το 1936, ότι το μέτρο ίσχυσε μόνο κατά τη διάρκεια του καθεστώτος Πάγκαλου και μετά ανεστάλη.¹⁸⁸⁹ Πράγματι, μετά την ανατροπή του Πάγκαλου λόγω αυτών των αντιδράσεων, η κυβέρνηση Γ. Κονδύλη, τον Σεπτέμβριο του 1926, τροποποίησε τον νόμο περιορίζοντας ακόμα περισσότερο την εφαρμογή του.¹⁸⁹⁰ Παρά τη μικρή εφαρμογή του, το εν λόγω μέτρο αποτέλεσε σταθμό καθώς ήταν η πρώτη από τις τέσσερις φορές που εφαρμόστηκε η υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων στη μεσοπολεμική Ελλάδα και αποτέλεσε τη βάση για τα μετέπειτα σχετικά νομοθετήματα (του 1929, 1935 και του 1936, βλ. Κεφάλαια Β.4.1, Γ.1.2 και Γ.2.1). Με αυτό τον τρόπο πρώτη φορά το Κράτος παρενέβαινε με άμεσο τρόπο για να αποκαταστήσει επαγγελματικά τους παλαίμαχούς του, παρέχοντας τους μία διέξοδο από την ανεργία.

Ένα ακόμη μέτρο που έλαβε ο Θ. Πάγκαλος, με διάταγμα πάλι της 10ης Οκτωβρίου 1925, ήταν η απαγόρευση εργασίας σε οποιαδήποτε κρατική υπηρεσία για τους λιποτάκτες και τους ανυπότακτους. Για την αναπλήρωση των κενών θέσεων που θα προέκυπταν προτεραιότητα θα είχαν έφεδροι αξιωματικοί και οπλίτες που είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, ενώ ανάμεσά τους προτεραιότητα είχαν όσοι είχαν

¹⁸⁸⁶ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 145, «Έκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, μέτρων» [1931]. Βλ. επίσης τις ίδιες αιτιάσεις σε *Ελεύθερον Βήμα*, 9/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν»· Ανδρέας Κονδάκης, «Η προστασία των Παλ. Πολεμιστών», *Ακρόπολις*, 7/12/1941. Για την επιτροπή του 1931, βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2.

¹⁸⁸⁷ Σύμφωνα με έκθεση του Foreign Office. Παρατίθεται σε Μαρκέτος, *Πώς φίλησα, ό.π.*, σ. 232.

¹⁸⁸⁸ Κώστας Ζάννος, «Ποια η θέση των παλλιών πολεμιστών», *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930.

¹⁸⁸⁹ Διονύσιος Σταυριανόπουλος, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Ελεύθερον Βήμα*, 1/3/1936.

¹⁸⁹⁰ Συγκεκριμένα, το νέο διάταγμα παρείχε στην Εθνική Τράπεζα και στις Εταιρείες Σιδηροδρόμων τη δυνατότητα να ορίζουν το βαθμό και τις αποδοχές των προτεινόμενων από τις επιτροπές υπαλλήλων. Επίσης για όλες τις επιχειρήσεις γίνονταν συμψηφισμός των υποχρεωτικώς με τους οικειοθελώς προσληφθέντες στο παρελθόν έφεδρους. Για την επίλυση ενδεχόμενων διαφορών δημιουργούταν μία Επιτροπή Πρόνοιας Εφέδρων. Ν.Δ. «Περί συμπληρώσεως του Ν.Δ. της 10ης Οκτωβρίου 1925» (3/9/1926), ΦΕΚ Α'/296/6-9-1926· Π.Δ. «Περί δευτεροβαθμίου Επιτροπής πρόνοιας εφέδρων» (29/9/1926), ΦΕΚ Α'/349/6-10-1926.

τους περισσότερους μήνες στο μέτωπο καθώς και οι τραυματίες.¹⁸⁹¹ Μετά την υιοθέτηση αυτού του μέτρου διενεργήθηκε απογραφή των δημοσίων υπαλλήλων όπου διαπιστώθηκε ότι από τους έφεδρους που εργάζονταν στο δημόσιο το 30% ήταν λιποτάκτες.¹⁸⁹² Το μέτρο αυτό δεν εφαρμόστηκε λόγω του μεγάλου αριθμού των λιποτακτών,¹⁸⁹³ αλλά ακόμα και εάν αυτές πραγματοποιούνταν θα ήταν λίγες καθώς τον Μάρτιο του 1926 με νέο διάταγμα δόθηκε η δυνατότητα στους ανυπότακτους και τους λιποτάκτες να εξαγοράσουν το αδίκημά τους.¹⁸⁹⁴ Εφεξής τα αδικήματα της λιποταξίας και της ανυποταξίας, τα οποία αποτελούσαν μία σταθερή εξαίρεση στα ευεργετήματα των παλαιμάχων έως το 1925, έπαψαν να αποτελούν σημαντικό κριτήριο καθώς ήταν πλέον εξαγοράσιμη η παραγραφή τους.

Πέραν των προαναφερθέντων, το πρώτο τετράμηνο του καθεστώτος ελήφθησαν επιπρόσθετα μέτρα για τους παλαιμάχους, όπως τα μειωμένα εισιτήρια στις συγκοινωνίες,¹⁸⁹⁵ η θέσπιση των καταστάσεων «τιμητικής διαθεσιμότητας» και «τιμητικής αποστρατείας» για τους τραυματίες αξιωματικούς,¹⁸⁹⁶ η εξαγγελία ίδρυσης νέων νοσηλευτικών ιδρυμάτων¹⁸⁹⁷ και η τροποποίηση του νόμου για την προστασία των εφέδρων σε

¹⁸⁹¹ Ν.Δ. «Περί των υποπεσόντων εις το αδίκημα της λιποταξίας ή ανυποταξίας υπαλλήλων του Κράτους δήμων ή κοινοτήτων κλπ.» (10/10/1925), ΦΕΚ Α' /301/13-10-1925· Ν.Δ. «Περί αυθεντικής ερμηνείας δ' παραγράφου του άρθρου 3 Ν. Διατάγματος της 10 Οκτωβρίου 1925» (20/11/1925), ΦΕΚ Α' /373/26-11-1925.

¹⁸⁹² Κώστας Ζάννος, «Ποια η δικαιωματική θέσις των παλλίων πολεμιστών», *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930· Παλ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν», *Ακρόπολις*, 18/5/1934.

¹⁸⁹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν».

¹⁸⁹⁴ Ν.Δ. «Περί των υποχρεώσεων των ανυπότακτων και λιποτακτών» (8/3/1926), ΦΕΚ Α' /83/8-3-1926. Συγκεκριμένα οι ανήκοντες στις κλάσεις μέχρι του 1912 έπρεπε να καταβάλουν εφάπαξ 3.000 δρχ. και αυτοί των επόμενων κλάσεων έπρεπε να καταβάλουν το ίδιο ποσό και να υπηρετήσουν για ένα τρίμηνο, ενώ όσοι δεν επιθυμούσαν να καταβάλουν το ποσό έπρεπε να υπηρετήσουν για μία διετία.

¹⁸⁹⁵ Συγκεκριμένα οι έφεδροι αξιωματικοί και ανθυπασπιστές, «οι μετασχόντες εις τους από το 1917 και μετέπειτα πολέμου, υπηρετήσαντες δε επί εξάμηνον τουλάχιστον εντός της ζώνης των επιχειρήσεων», δικαιούταν εισιτήριο στη ήμισυ της τιμής του. Ενώ οι ανάπηροι πολέμου οπλίτες και υπαξιωματικοί δικαιούταν να μετακινούνται τέσσερις φορές ανά έτος πληρώνοντας το ένα τέταρτο της αξίας του εισιτηρίου. Ν.Δ. «Περί χορηγίας εισιτηρίων μετ' εκπτώσεως εις τους εφέδρους αξιωματικούς και ανθυπασπιστάς, ως επίσης και εις ανάπηρους πολέμου» (30/9/1925), ΦΕΚ Α' /287/5-10-1925.

¹⁸⁹⁶ Η διαφορά ανάμεσα στις δύο κατηγορίες ήταν ότι στην «τιμητική διαθεσιμότητα» εντασσόταν ένας ανθυπασπιστής ή αξιωματικός ανεξάρτητα από την κατάστασή του κατά το χρόνο της υποβολής της αίτησής του, ενώ στην «τιμητική αποστρατεία» τα τραύματα αυτά έχουν επιφέρει ανικανότητα για την εκτέλεση της στρατιωτικής υπηρεσίας του (βλ. άρθρα 3 και 9 του διατάγματος). Οι ενταγμένοι στην κατάσταση «τιμητική διαθεσιμότητα» δικαιούνται το σύνολο των κανονικών αποδοχών των εν ενεργεία ομόβαθμων συναδέλφων τους, μπορούσαν να φορούν τη στρατιωτική τους στολή, ενώ είχαν τις εκπτώσεις στις μεταφορές που είχαν και οι εν ενεργεία αξιωματικοί. Οι υπαγόμενοι σε «τιμητική αποστρατεία» ελάμβαναν το 80% του μισθού των εν ενεργεία συναδέλφων τους, ενώ υπαγόμενοι σε αυτή την κατάσταση προάγονταν στον αμέσως επόμενο βαθμό από αυτόν που είχαν κατά τον τραυματισμό τους. Ν.Δ. «Περί “τιμητικής διαθεσιμότητας” και “τιμητικής αποστρατείας” αξιωματικών και ανθυπασπιστών παθόντων εν πολέμου» (17/10/1925), ΦΕΚ Α' /312/19-10-1925· Ιωάννης Γ. Παπαδάκης, «ανάπηροι», *ΜΣΝΕ*, τ. Β', σσ. 137-138.

¹⁸⁹⁷ Τον Οκτώβριο του 1925 συστάθηκαν μια σειρά νοσοκομείων και ιατρείων για την κάλυψη των αναγκών των απόρων εφέδρων. Για την ανέγερσή τους απαλλοτριώθηκαν κτήματα και παραχωρήθηκαν δημόσια

περίπτωση επιστράτευσης.¹⁸⁹⁸ Επίσης, στον τομέα των οπλαρχηγών ακολουθήθηκε η πολιτική που είχε εφαρμόσει αρχικά η Προσωρινή Κυβέρνηση το 1916–17 και η κυβέρνηση Στ. Γονατά, το 1923, με την κατάταξη ορισμένων από αυτούς στο στράτευμα (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.ΙΙ.1 και Β.1.2). Συγκεκριμένα με διάταγμα της 13ης Σεπτεμβρίου 1925 δινόταν η δυνατότητα στον υπουργό Στρατιωτικών να προάγει μέχρι είκοσι «οπλαρχηγούς αποδεδειγμένως δράσαντας κατά τους μέχρι σήμερα εθνικούς αγώνες» σε έφεδρους αξιωματικούς μέχρι του βαθμού του υπολοχαγού.¹⁸⁹⁹

Αυτός ο καταιγισμός μέτρων επικροτήθηκε από τους παλαιούς πολεμιστές όπως φαίνεται από επιστολές τους προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, με πολλούς από αυτούς να ζητάνε και επιπρόσθετα μέτρα, τα οποία βρίσκονταν στα όρια της προσωπικής συναλλαγής. Σε επιστολή του, ένας ανάπηρος πολέμου δήλωνε ότι ενημερώθηκε από τον Τύπο για τα μέτρα της κυβέρνησης «εις τα οποία μετά χαράς διεπίστωστα απαρχύν πραγματικής προστασίας των πολεμιστών οίτινες μέχρι σήμερα ήσαν συνηθισμένοι μόνος εις λόγους». Ο εν λόγω ανάπηρος πρότεινε μάλιστα επιπρόσθετα μέτρα για τους ανάπηρους πολέμου δημοσίους υπαλλήλους, όπως την υποχρεωτική τοποθέτηση τους σε θέση κοντά στον τόπο διαμονής των οικογενειών τους και την προαγωγή των αναπήρων δημοσίων υπαλλήλων νωρίτερα από τους συναδέλφους τους.¹⁹⁰⁰ Από τη μεριά της η

κτήρια. Συγκεκριμένα ιδρύονταν στην Αθήνα δημόσιο νοσοκομείο τύπου πολυκλινικής με την επωνυμία «Εθνικό Νοσοκομείο Αθηνών», στις πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων «Εθνικά Νοσοκομεία» 20–50 κλινών, σε όλο το κράτος μέχρι 400 «Εθνικά Ιατρεία». Επίσης ιδρύθηκε «Εθνικό Άσυλο Ανιάτων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη (100 κλινών) έκαστο, στα Δημόσια Ψυχιατρεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης παραρτήματα με την επωνυμία «Εθνικό Παράρτημα Εφέδρων Ψυχοπαθών» καθώς και «Εθνικά Σανατόρια» 200 κλινών. Με δεύτερο διάταγμα καθορίστηκε ο τρόπος κατασκευής των νοσοκομείων, η κατασκευή των οποίων ορίστηκε ότι θα πραγματοποιούνταν σε βάθος τετραετίας. Εντούτοις, πέρα από τα σχετικά διατάγματα δεν έχουν εντοπιστεί περαιτέρω εξελίξεις σε αυτό τον τομέα. Ν.Δ. «Περί οργάνωσης της ιατρικής αντιλήψεως απόρων εφέδρων και απόρων εν γένει» (10/10/1925), ΦΕΚ Α'/301/13-10-1925· Ν.Δ. «Περί εκτελέσεως του από 10 Οκτωβρίου Ν.Δ.» (13/11/1925), ΦΕΚ Α'/381/30-11-1925.

¹⁸⁹⁸ Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 1234» (10/10/1925), ΦΕΚ Α'/301/13-10-1925. Το εν λόγω Ν.Δ. και ο ν. 1234 ενώθηκαν σε ενιαίο κείμενο με το Π.Δ. «Περί της θέσεως των ιδιωτικών υπαλλήλων εν περιπτώσει στρατεύσεως» (10/11/1925), ΦΕΚ Α'/365/20-11-1925. Επίσης, στις 30 Αυγούστου 1925 παρατάθηκε η προθεσμία για την υποβολή αιτήσεων για πολεμική σύνταξη με βάση το ν. 3122/1925 μέχρι το τέλος του Δεκεμβρίου 1925. Ν.Δ. «Περί παρατάσεως προθεσμίας υποβολής αιτήσεων “περί απονομής συντάξεως”» (30/8/1925), ΦΕΚ Α'/233/2-9-1925.

¹⁸⁹⁹ Ν.Δ. «Περί ονομασίας εις εφέδρους αξιωματικούς εν τω Πεζικώ οπλαρχηγών» (13/9/1925), ΦΕΚ Α'/251/15-9-1925· Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση, ό.π.*, σ. 90.

¹⁹⁰⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 922, Αναφορά Δημητρίου Θωμόπουλου αναπήρου πολέμου, τέως δημοσίου υπαλλήλου, Αθήνα, 10 Οκτωβρίου 1925.

ΠΕΤΠ (βλ. Κεφάλαια Α.2.2 και Β.2.1.3) στηλίτευε μεν τη διακοπή της σύνταξης στους αναπήρους που θα λάμβαναν άδεια καπνοπώλη, αλλά ζητούσε ταυτόχρονα την λήψη ενός γενικού προστατευτικού αναπηρικού νόμου.¹⁹⁰¹

Παράλληλα, συνέχιζαν να τίθενται αιτήματα εφέδρων για τη «φωτογραφική» θα λέγαμε παραχώρηση γης σε αυτούς εκτός του πλαισίου της αγροτικής μεταρρύθμισης. Τον Σεπτέμβριο του 1925 182 έφεδροι της Κηφισιάς, οι οποίοι ήταν, όπως έγραφαν σε αίτησή τους, «επί σειρά ετών διατελέσαντες λογχοφόροι της τιμής και υπερασπισταί των αθανάτων της χώρας δικαίων», ζητούσαν την αναγκαστική απαλλοτρίωση σειράς «ανέκαθεν ακαλλιεργήτων σχεδόν κτημάτων» ώστε να δοθούν σε αυτούς (αναφέρονται ονομαστικά εννέα κτήματα). Μάλιστα κλείνοντας την αίτηση οι έφεδροι δηλώναν «σπεύδωμεν εκ των προτέρων να δηλώσωμεν υπακοήν, πίστιν και αφοσίωσι εις τε την φωνήν και τα κελεύσματα της Πατρίδος ευχαριστούντες εκ βάθους ψυχής την Υμετέραν Εξοχότητα διά τα τόσον φιλόανθρωπα προς τους συμπολεμιστάς της αισθήματα».¹⁹⁰² Στο ίδιο κλίμα εντασσόταν και η αίτηση του «Οικοδομικού Συνεταιρισμού των από του 1912 και εντεύθεν αναπήρων συνταξιούχων» για τη διανομή στα μέλη του εκτάσεων που ανήκαν στην Αεροπορική Άμυνα, αίτημα το οποίο δεν έγινε αποδεκτό.¹⁹⁰³ Η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων με υπόμνημά της προς το πρωθυπουργικό γραφείο ζητούσε την απαλλοτρίωση και χορήγηση στα μέλη της οικοπέδων στον Ανάλατο (σημ. περιοχή του Νέου Κόσμου).¹⁹⁰⁴ Ο κοινός παρονομαστής των επιστολών και των ανακοινώσεων ήταν, πέρα από την ευγνωμοσύνη προς το πρόσωπο του Θ. Πάγκαλου, η προβολή ακόμα περισσότερων αξιώσεων,

¹⁹⁰¹ Την ανακοίνωση της ΠΕΤΠ επικρότησε και η οργάνωση αναπήρων πολέμου Πειραιά «Η Πατρίς». *Εμπρός*, 9/10/1925, «Διαμαρτυρία Τραυματιών Πολέμου», 12/10/1925, «Οι ανάπηροι Πειραιώς».

¹⁹⁰² ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 824, Αίτησις Εφέδρων Κηφισιάς περί αναγκαστικής απαλλοτρίωσης εν τη περιφέρειά Κηφισιάς ακαλλιεργήτων κτημάτων, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1925. Το αίτημα δεν έγινε δεκτό καθώς σύμφωνα με απάντηση από τη Διεύθυνση Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας πέρα από των «εν θέση Μορτερό Μοναστηριακών Κτημάτων [...] πάντα τα λοιπά κτήματα έχουσι προ πολλού αποβάλη τον γεωργικόν αυτών χαρακτήρα», ενώ κατέληγε ότι δεν υφίσταται ζήτημα αποκατάστασης των ακτημόνων καλλιεργητών Κηφισιάς. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 824, Α. Θανόπουλος [Γενικός Γραμματέας Διεύθυνσης Εποικισμού] προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1925. Ευχαριστώ τον Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση για την υπόδειξη του εν λόγω αιτήματος και την παροχή του σχετικού φωνογραφημένου υλικού.

¹⁹⁰³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 824, Πρόεδρος Οικοδομικού Συνεταιρισμού των από του 1912 και εντεύθεν αναπήρων συνταξιούχων προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 1925, Αθανάσιος Ευταξίας [πρόεδρος Αεροπορικής Άμυνας] προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Αθήνα, 15 Δεκεμβρίου 1925. Η Αεροπορική Άμυνα συστάθηκε τον Αύγουστο του 1925 «επί τω σκοπώ ενισχύσεως και ανασυγκροτήσεως της Στρατιωτικής Αεροπορίας». Σύμφωνα με το ιδρυτικό Ν.Δ. σε αυτήν «ανατίθεται η καθόλου διοίκησης και διαχείρισις των δημοσίων κτημάτων, η νυν προσηρτημένη εις το Υπουργείον της Γεωργίας, ειδικώτερον δε η απολύτος κυριότης των αστικών του Κράτους κτημάτων». Ν.Δ. «Περί συστάσεως Αεροπορικής Αμύνης» (26/8/1925), ΦΕΚ Α' 228/31-8-1925.

¹⁹⁰⁴ *Εμπρός*, 18/2/1926, «Υπέρ των Εφέδρων».

όλο και πιο εξειδικευμένων. Όπως γίνεται κατανοητό, η εξαγγελία των προστατευτικών μέτρων, η οποία καθιστούσε τους παλαίμαχους μία προνομιακή κατηγορία στην ελληνική κοινωνία, άνοιξε την όρεξη για πολλούς ώστε να ζητάνε όλο και περισσότερα ευεργετήματα, «εξαργυρώνοντας» με αυτό τον τρόπο τις υπηρεσίες τους προς την πατρίδα.

Τέλος, ένα ακόμα ζήτημα που απασχόλησε το καθεστώς ήταν η μείωση ή ακόμα και η κατάργηση των πολεμικών συντάξεων. Το σχέδιο που επεξεργάστηκε το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου και η Επιμελητεία του Στρατού προέβλεπε την περικοπή των πολεμικών συντάξεων όσων ήταν «δυνάμενοι να διάγουν βίον άνετο άνευ της συνδρομής του Κράτους». Συγκεκριμένα όσοι γνώριζαν μια τέχνη πριν τον πόλεμο προβλεπόταν να εισαχθούν σε τεχνικές σχολές, ενώ οι μη γνωρίζοντες να προσληφθούν σε ιδιωτικές και δημόσιες επιχειρήσεις. Για την υλοποίηση αυτού του μέτρου εξεταζόταν αντίστοιχα σχέδια επιμόρφωσης αναπήρων του εξωτερικού. Όσοι δεν μπορούσαν να εργαστούν λόγω ανικανότητας θα συνέχιζαν να λαμβάνουν σύνταξη, η οποία μάλιστα θα αυξανόταν, καθιστώντας αυτή την κατηγορία αναπήρων την πιο ωφελημένη από το μέτρο αυτό. Στόχος της απόφασης της κυβέρνησης ήταν η μείωση των εξόδων του προϋπολογισμού του Υπουργείου Στρατιωτικών και η βελτίωση της οικονομικής θέσης των αναπήρων που βρίσκονται σε ασθενέστερη οικονομική κατάσταση.¹⁹⁰⁵ Τον Ιούλιο του 1926 συστάθηκε επιτροπή για την εξέταση των εύπορων θυμάτων πολέμου, γεγονός που οδήγησε στην αντίδραση της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου.¹⁹⁰⁶ Η ανατροπή του Πάγκαλου δεν επέτρεψε όμως την υλοποίηση της περικοπής. Εντούτοις, το ζήτημα αυτό που πρωτοτέθηκε επί Πάγκαλου απασχόλησε την Οικουμενική Κυβέρνηση το επόμενο έτος (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1).

Η πρωτοβουλία για την περικοπή των πολεμικών συντάξεων εντασσόταν στην προσπάθεια ισοσκέλισης του προϋπολογισμού. Τα μειωμένα δημόσια έσοδα σε σχέση με τις υπεραισιόδοξες εκτιμήσεις του προϋπολογισμού καθώς και ο αντίκτυπος από την

¹⁹⁰⁵ *Εμπρός*, 9/5/1926, «Θα καταργηθούν αι συντάξεις των εύπορων θυμάτων πολέμου».

¹⁹⁰⁶ *Εμπρός*, 29/7/1926, «Αι συντάξεις των θυμάτων πολέμου», 31/7/1926, «Μία διαμαρτυρία των θυμάτων στρατού». Σχολιάζοντας την απόφαση για διακοπή της σύνταξης σε αναπήρους πολέμου, το *Εμπρός* σημείωνε ότι «εις τας οικονομίας, ας επιδιώκει η Κυβέρνησις, δεν πρέπει βεβαίως να περιληφθώσι και αι συντάξεις των αναπήρων πολέμου, αίτινες είνε ασφαλώς αι μόναι, τας οποίας το Κράτος έχει επιτακτικήν την υποχρέωσιν να σεβασθή και να αυξήσῃ ει δυνατόν με θυσίαν άλλων κονδυλίων [...] Δι' ανθρώπους θυσιασθέντες υπέρ της πατρίδος κατά τρόπον καθιστώντα δυσχερή αν μη αδύνατον την περαιτέρω εργασίαν, παν ό,τι το Κράτος πράττει αποτελεί υποχρέωσιν». *Εμπρός*, 8/8/1926, «Οι ανάπηροι».

πτώση της αξίας της δραχμής δημιούργησε ένα σημαντικό έλλειμμα μεγαλύτερο που μισού δισεκατομμυρίου δραχμών. Με στόχο την περιστολή των δημοσίων δαπανών καταργήθηκαν τα Υπουργεία Οικονομικών και Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (βλ. παραπάνω), ενώ πραγματοποιήθηκαν και απολύσεις δημοσίων υπαλλήλων. Σε αυτό το πλαίσιο η κυβέρνηση Πάγκαλου προχώρησε στην επιβολή του Β' Αναγκαστικού Δανείου τον Ιανουάριο του 1926.¹⁹⁰⁷ Οι οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε το καθεστώς δικαιολογούν τη φύση των προνοιακών μέτρων που ελήφθησαν. Η κοινή συνισταμένη όλων των μέτρων καθώς και η εύρεση πόρων για το Ταμείο Θυμάτων Πολέμων από την έμμεση φορολόγηση ήταν ότι βασιζόταν σε ελάχιστο βαθμό σε κρατικές δαπάνες. Αποκορύφωμα αυτής της πολιτικής λιτότητας ήταν η περικοπή των πολεμικών συντάξεων καθώς με αυτό τον τρόπο το Κράτος ουσιαστικά επιχείρησε να αποποιηθεί το οικονομικό βάρος της σημαντικότερης πρόνοιας για τους παλαιμάχους.

Η περίοδος της δικτατορίας του Πάγκαλου αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη της πρόνοιας για τους παλαιμάχους καθώς τέθηκαν τα θεμέλια και διαμορφώθηκαν οι βασικές παράμετροι για την προνοιακή πολιτική έναντι των παλαιμάχων που ακολουθήθηκε από το ελληνικό κράτος καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο. Μολονότι τα περισσότερα, από τα πολυάριθμα μέτρα που ελήφθησαν, εφαρμόστηκαν εν μέρει ή ακόμα και καθόλου την περίοδο αυτή, ο αντίκτυπός τους ήταν μεγάλος. Ο Πάγκαλος μπορεί να θεωρηθεί ως ο θεμελιωτής της εφεδρικής νομοθεσίας καθώς η πολιτική του στον τομέα αυτό με τη θέσπιση μίας σειράς σημαντικών νομοθετημάτων μνημονευόταν στο εξής ως η αφετηρία της πρόνοιας για τους παλαιμάχους.¹⁹⁰⁸ Παράλληλα, ο Πάγκαλος εξυμνείτο ως θεμελιωτής της «εφεδροπολεμιστικής ιδεολογίας» (βλ. Κεφάλαιο Β.3.2), ενώ η πολιτική του αποτελούσε ένα μέτρο σύγκρισης για τον υπόλοιπο Μεσοπόλεμο οδηγώντας τους παλαιούς πολεμιστές στην απαίτηση τόσο της εφαρμογής και επέκτασης των παγκαλικών μέτρων.

¹⁹⁰⁷ Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία*, ό.π., σσ. 56-59· Δασκαρόλης, ό.π., σ. 454. Με το Β' Αναγκαστικό Δάνειο (το Α' ήταν αυτό της κυβέρνησης Πρωτοπαπαδάκη το 1922) η αξία των τραπεζογραμμάτων άνω των 50 δρχ. μειώθηκαν κατά ένα τέταρτο, με αυτό το τέταρτο να μετατρέπεται σε ομολογία δανείου 6% με διάρκεια 20 έτη. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία*, ό.π., σ. 58, 61-63· Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σσ. 140-141· Κωστής, *Ο πλούτος*, ό.π., σσ. 166-167.

¹⁹⁰⁸ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φ. 145, «Έκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, μέτρων» [1931]· Κώστας Ζάννος, «Ποια η δικαιωματική θέσις των παλλιών πολεμιστών», *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930· Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν», *Ακρόπολις*, 18/5/1934· Διονύσιος Σταυριανόπουλος, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Ελεύθερον Βήμα*, 1/3/1936· Ανδρέας Κονδάκης, «Η προστασία των Παλ. Πολεμιστών», *Ακρόπολις*, 7/12/1941.

Τα μέτρα αυτά εξυπηρετούσαν τις επιδιώξεις του δικτάτορα, ο οποίος στόχευε στην εύρεση ερεισμάτων. Οι παλαίμαχοι είχαν οργανωθεί σε σημαντικό βαθμό στις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις της προηγούμενης περιόδου (1922–25), στην καταστολή των οποίων συνέβαλε ο Πάγκαλος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8). Πέρα από τα προνοιακά μέτρα, επί Πάγκαλου «ενεργοποιήθηκε» η μνήμη του πολέμου με τη θεσμοθέτηση «εθνικών μνημόσυνων», την εξαγγελία δημιουργίας Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη καθώς και την δημιουργία πολυάριθμων μνημείων σε όλη τη χώρα (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3). Ο ισχυρότερος παράγοντας που παρακίνησε τον Πάγκαλο να προχωρήσει σε αυτά τα μέτρα ήταν η ανάγκη αναζήτησης ευρύτερων λαϊκών ερεισμάτων για το νεοπαγές καθεστώς.

Οι έφεδροι και τα θύματα πολέμου αποτελούσαν μια πολυπληθή κοινωνική κατηγορία για την οποία είχαν ληφθεί σημαντικά αλλά περιορισμένα, ιδίως σε σχέση με τις προσδοκίες τους, μέτρα την προηγούμενη τριετία, γεγονός που έκανε αρκετά μέλη της να νιώθουν αποξενωμένα από το καθεστώς που είχε εγκαθιδρυθεί από την πολιτειακή αλλαγή του 1924. Ως εκ τούτου, η «αστοργία» του Κράτους είχε οδηγήσει μεγάλο μέρος να συμπορευτεί με το κομμουνιστικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα, χωρίς να είναι κατ' ανάγκη υποστηρικτές του ΚΚΕ. Η πολιτική του «καρότου και του μαστίγιου» με την υιοθέτηση προστατευτικών μέτρων και την κρατική καταστολή για την αποριζοσπαστικοποίηση των παλαιμάχων είχε εγκαινιαστεί από την κυβέρνηση Παπαναστασίου (1924) και είχε συνεχιστεί από αυτήν του Μιχαλακόπουλου (1924–25). Ο συνδυασμός των δύο μεθόδων καθώς και η ενεργοποίηση της πολεμικής μνήμης (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3) αποτέλεσε πολιτική και του Πάγκαλου ώστε όχι μόνο να ωθήσει στη νομιμοφροσύνη τους παλαίμαχους, αλλά να επιτύχει και την εδραίωση του καθεστώτος του. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητό γιατί οι παλαίμαχοι τοποθετήθηκαν εξ αρχής στο επίκεντρο της παγκαλικής δικτατορίας. Η ολιγόμηνη υπαγωγή του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, η ίδρυση του οποίου αποτελεί γραφειοκρατικά σημείο καμπής στον Μεσοπόλεμο, στο Υπουργείο Στρατιωτικών εντασσόταν σε αυτό το πλαίσιο και στόχευε στην ενίσχυση της εικόνας του δικτάτορα και υπουργού Στρατιωτικών Θ. Πάγκαλο ως προστάτη των παλαιμάχων.

Β.3.2. Οι οργανώσεις εφέδρων στη διάρκεια της παγκαλικής δικτατορίας (1925–1926)

Η οργάνωση των παλαιμάχων την περίοδο της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925–26) ακολούθησε διαφορετική κατεύθυνση σε σχέση με την πρώτη μεταπολεμική

τριετία καθώς αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά τους έφεδρους αξιωματικούς. Η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, που πρωταγωνίστησε στις παλαιοπολεμистικές ζυμώσεις έως το 1925 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1), η οποία βρισκόταν σε σταδιακή παρακμή από την άνοιξη του 1925, εξασθένησε πλήρως έως τον Οκτώβριο του 1925 με τις τελευταίες της αναλαμπές επί παγκαλικού καθεστώτος να παρουσιάζονται στο οικείο κεφάλαιο (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8). Για το επόμενο έτος οι οργανώσεις πρώην στρατιωτών απουσίαζαν πλήρως από τη δημόσια σφαίρα. Η μοναδική πανελλαδική οργάνωση που κληρονόμησε η πρώτη μεσοπολεμική περίοδος στη δικτατορία του Πάγκαλου ήταν η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.),.

Η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών από ιδρύσεώς της, τον Οκτώβριο του 1923, ήταν μία οργάνωση καθ' όλα νομιμόφρων με κύρια επιδίωξη την υλική και ηθική ικανοποίηση των εφέδρων αξιωματικών και τον Ιούνιο του 1925 είχε περίπου 1.000 μέλη.¹⁹⁰⁹ Ευθύς αμέσως μόλις ο Πάγκαλος ανέλαβε την εξουσία το Διοικητικό Συμβούλιό της, ως ένα τυπικό εφεδρικό σωματείο, τον επισκέφτηκε, στις 29 Ιουνίου 1925, για να του εκθέσει τα αιτήματά της, να τον συγχαρεί για την ανάληψη της πρωθυπουργίας και να διαβεβαιώσει για την νομιμοφροσύνη της. Ο πρόεδρος της δήλωσε ότι «η Ένωσις ανευρίσκει εν τω προσώπω αυτού τον κυβερνήτην όστις θα αναδημιουργήση το Κράτος και θα μεριμνήση ιδίως διά τους παλαιούς συμπολεμιστάς του εφέδρους», με τον πρωθυπουργό να ανταπαντά ότι θα φροντίσει για τη λήψη προνοιακών μέτρων διότι εκτιμούσε ιδιαίτερως τη συμβολή των εφέδρων αξιωματικών στο στράτευμα.¹⁹¹⁰ Τα λεγόμενα τόσο του προέδρου της Πανελληνίου Ενώσεως όσο και του Πάγκαλου φανερώνουν την στάση που διατήρησαν εκατέρωθεν κατά τη διάρκεια του επόμενου έτους. Αφενός οι οργανωμένοι έφεδροι αξιωματικοί συνέχιζαν να παραμένουν νομιμόφρονες στο εκάστοτε καθεστώς, αφετέρου ο Πάγκαλος έλαβε προνοιακά μέτρα για αυτούς.

Η κυριότερη εξέλιξη στις εφεδρικές οργανώσεις των αξιωματικών που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια του παγκαλικού καθεστώτος ήταν το Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών που διεξήχθη τον Μάιο του 1926 στη Θεσσαλονίκη. Το συνέδριο είχε συγκαλέσει ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Θεσσαλονίκης έχοντας ως θέματα

¹⁹⁰⁹ *Ελεύθερος Λόγος*, 30/6/1925, «Οι έφεδροι αξιωματικοί διά την νέαν κατάστασιν».

¹⁹¹⁰ *Εστία*, 29/6/1926, «Τα συγχαρητήρια των Εφέδρων»· *Σκριπ*, 30/6/1925, «Οι έφεδροι αξιωματικοί ενώπιον του κ. Πάγκαλου».

προς συζήτηση την «γενικήν κατάστασιν των εφέδρων και την λήψιν μέτρων προς προστασία της Μακεδονίας από τους Κομιτατζήδες».¹⁹¹¹ Το συνέδριο ξεκίνησε τις εργασίες του στις 15 Μαΐου στον Λευκό Πύργο και για πρώτη φορά σε εφεδρικό συνέδριο υπήρχε σημαντική παρουσία πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων. Στην εναρκτήρια συνεδρίαση παρέστησαν ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Γεώργιος Μπουμπούλης, ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Νικόλαος Ζαφειρίου, ο μικρασιάτης πρόσφυγας επίσκοπος Απαμείας (Βιθυνίας) Θεοφύλακτος, ο Διευθυντής της Ασφάλειας και ο Φρούραρχος της πόλης. Η συνεδρίαση άρχισε με την ανάκρουση του εθνικού ύμνου από την μπάντα του Γ' Σώματος Στρατού, ακολούθησαν χαιρετισμοί των επισήμων ενώ αναγνώστηκε τηλεγράφημα του Πάγκαλου, ο οποίος ευχόταν την επιτυχία του συνεδρίου.¹⁹¹²

Στο συνέδριο κυριάρχησαν τα εθνικά θέματα και οι πατριωτικές αναφορές. Ο Γενικός Διοικητής κήρυξε την έναρξη εξαίροντας τον πατριωτισμό των εφέδρων. Ο Μπουμπούλης αναγνώριζε τη «φαινομενικήν ολιγωρίαν» του Κράτους προς τους εφέδρους τονίζοντας παράλληλα ότι «προς υμάς δε σύμπαν το Ελληνικόν έθνος στρέφει και πάλιν τα βλέμματα διά το μέλλον. Ο δρόμος μας κ. σύνεδροι δεν ετελείωσεν ακόμη». Ζήτησε δε από τους συνέδρους να ασχοληθούν με τους κινδύνους της πατρίδας καθώς «η αιωνία Ελλάς περιστοιχίζεται υπό παντοίων κινδύνων», ενώ η πατρίδα «εάν υπάρξη ανάγκη εις πρώτην πρόσκλησιν της θέλετε προτάξη και πάλιν τα στήθη σας ως κατά το παρελθόν». Ο πατριωτισμός των εφέδρων αξιωματικών, οι οποίοι αποτελούσαν κατά τον Ιωάννη Λαδά τη «ζώσα δύναμη του Έθνους», και η ανάγκη να βρίσκονται σε εγρήγορση για την υπεράσπιση της Μακεδονίας ήταν τα θέματα που κυριάρχησαν και στους υπόλοιπους ομιλητές.¹⁹¹³ Τη δεύτερη ημέρα σε μία τελετή με ιδιαίτερο συμβολισμό ο αντιστράτηγος

¹⁹¹¹ *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 21/3/1926, «Πανελλήνιον Συνέδριον Εφέδρων Αξιωματικών εν Θεσ/νική» *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 16/5/1926, «Ήρξαντο χθες αι εργασίαι του Α' Συνεδρίου των εφέδρων».

¹⁹¹² Στο προεδρείο του συνεδρίου συμμετείχαν μεταξύ άλλων ο Ιωάννης Λαδάς ως πρόεδρος και ο Δημήτριος Σκούρας ως αντιπρόεδρος. Ο Λαδάς είχε εκλεγεί πληρεξούσιος Λέσβου το 1923 και τον είχε υποστηρίξει ένθερμα ο ΣΕΣ Λέσβου λόγω της εφεδρικής του ιδιότητας (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2).

¹⁹¹³ Ο βασικός σκοπός του συνεδρίου, όπως διακηρύχθηκε από το γενικό γραμματέα του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας Πάνο Βουδούρη ήταν η προστασία της ελληνικότητας της Μακεδονίας και η διαφύλαξή της από τις γειτονικές χώρες που την εποφθαλμιούν. Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά «το Σώμα των Ελλήνων Εφέδρων Αξιωματικών είναι έτοιμον όχι μόνον να καταπνίξη εν τη γενέσει της πάσαν τοιαύτην ενέργειαν αλλά και ν' αναρριπήση το Εθνικόν αίσημα των Μακεδόνων ίνα προβουν εις αντίποινα». Στον χαιρετισμό του ο πρόεδρος του Συνδέσμου Εφέδρων Οπλιτών Μακεδονίας επισήμανε ότι πρόκειται για μια ιστορική πρωτοβουλία τόσο για το έθνος όσο και για τον εφεδρικό κόσμο η σύγκλιση του συνεδρίου, ενώ τόνισε ότι με τη βούληση των εφέδρων αξιωματικών και οπλιτών η Ελλάδα «θα βαδίση προς τα πεπρωμένα της φυλής και την εκπλήρωσιν των ιδεωδών της». *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης),

Ζαφειρίου παρέδωσε στον ένα εκ των δύο προέδρων του συνεδρίου Ιωάννη Λαδά τη σημαία του Πανελλήνιου Συνδέσμου των Εφέδρων Αξιωματικών. Ο Λαδάς υποσχέθηκε «δια συγκινητικωτάτου και πατριωτικού λόγου» ότι όπως και στο παρελθόν έτσι και στο μέλλον οι έφεδροι αξιωματικοί θα αποτελούν τα «στηρίγματα της Πατρίδος».¹⁹¹⁴

Οι έφεδροι αξιωματικοί λοιπόν συνέχισαν να είναι νομιμόφρονες, όπως και στις διακηρύξεις τους στο συνέδριο του 1923, καθώς και ευνοούμενοι του καθεστώτος, σε αντίθεση με τους παλαιμάχους οπλίτες, που αντιμετωπίζονταν με καχυποψία λόγω του παλαιοπολεμистικού κινήματος της περιόδου 1922–25 και των αντιπατριωτικών αναφορών τους ιδίως στις αρχές του 1925 με την οξεία αντιμιλιταριστική ρητορική τους (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Οι έφεδροι αξιωματικοί πέρα από τη νομιμοφροσύνη τους δήλωναν πάντα έτοιμοι να συνδράμουν στον διμέτρω αγώνα του Κράτους εναντίον τόσο εσωτερικών όσο και εξωτερικών εχθρών. Η κατάσταση αυτή αναδεικνυόταν περίτραναν από το πρώτο θέμα που τέθηκε στο συνέδριο: η ασφάλεια του «Πατρίου εδάφους» από βορρά καθώς και από τους «θορυβούντες άνευ οπαδών» κομμουνιστών.¹⁹¹⁵

Η μεταπολεμική πραγματικότητα του ελληνικού Κράτους είχε την αντιμετώπιση τόσο των εξωτερικών απειλών όσο και εσωτερικών με κυριότερη να θεωρείται ο κομμουνισμός. Σε αυτή τη διμέτρη αντιπαράθεση οι έφεδροι είχαν μία χρήσιμη θέση λόγω του μεγέθους τους. Η νομιμοφροσύνη τους θεωρούταν αναγκαία καθώς σε αντίθετη περίπτωση, ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίησή τους θα μπορούσε να δημιουργήσει πολλά εσωτερικά προβλήματα, όπως την πρώτη μεσοπολεμική τετραετία (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1).

Την πρώτη ημέρα του συνεδρίου υιοθετήθηκε ψήφισμα εις μνήμην των πεσόντων. Εν συνεχεία αναγνωρίστηκε από τους συνέδρους ότι πρώτη η κυβέρνηση Πάγκαλου πήρε κάποια μέτρα για τους εφέδρους, ενώ ζητήθηκε επιπρόσθετα η υλοποίηση των μερικώς εφαρμοσθέντων μέχρι τότε σχετικών νόμων. Μάλιστα ο πόθος για την άμεση εφαρμογή των παγκαλικών διαταγμάτων, τα οποία υλοποιήθηκαν σε περιορισμένο βαθμό αυτή την περίοδο (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1) έφτασε στο σημείο να ζητείται η σύσταση

15/5/1926, «Το συνέδριον των εφέδρων αξιωματικών», 16/5/1926, «Η μεγαλοπρεπής έναρξις του συνεδρίου των εφέδρων της Ελλάδος»· *Νέα Αλήθεια* (Θεσσαλονίκης), 16/5/1926, «Η σημερινή πρώτη συνεδρίασις»· *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 16/5/1926, «Ἡρξαντο χθεσαι εργασίαι του Α' Συνεδρίου των εφέδρων»¹⁹¹⁴ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 17/5/1926, «Η παράδοσις της σημαίας εις τους έφεδρους αξ/κους».

¹⁹¹⁵ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 15/5/1926, «Το συνέδριον των εφέδρων αξιωματικών», 16/5/1926, «Η μεγαλοπρεπής έναρξις του συνεδρίου των εφέδρων αξιωματικών της Ελλάδος». Αντίστοιχο ήταν και το κυρίαρχο ζήτημα που θα συζητείτο στο μη διοργανωθέν τελικά Πανελλήνιο Πανεφεδρικό Συνέδριο. Αυτό θα διεξαγόταν στις 30 Αυγούστου 1926, ωστόσο λόγω της πτώσης του Πάγκαλου τελικά ακυρώθηκε. *Εσπερινή*, 30/6/1926, «Συγκροτείται Πανελλήνιον Συνέδριον Εφέδρων»

Ειδικού Δικαστηρίου για την εκδίκαση των παραβιάσεων της εφεδρικής νομοθεσίας ασκώντας ουσιαστικά κριτική στο καθεστώς για την πλημμελή εφαρμογή τους.

Στο συνέδριο συζητήθηκε εκτενώς η θέση των εφέδρων αξιωματικών ως προς το παλαιοπολεμιστικό κίνημα των ετών 1922–25 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Όσον αφορά αυτές τις οργανώσεις ο Ιωάννης Λαδάς τόνισε την ανάγκη της συνεργασίας μεταξύ εφέδρων αξιωματικών και οπλιτών. Ο αντιπρόσωπος της Λάρισας (Μπαράλης) πήγε ένα βήμα παραπέρα τη συζήτηση υποστηρίζοντας την ανάγκη να αρθούν τα μέτρα του κράτους κατά των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών, με τις οποίες θα έπρεπε να συνεργαστούν οι έφεδροι.¹⁹¹⁶ Οι απόψεις αυτές δεν σημαίνουν ότι υπήρχε κάποια φιλοκομμουνιστική τάση στο συνέδριο. Αντιθέτως, υπό το πρίσμα της νομιμοφροσύνης των οργανωμένων εφέδρων αξιωματικών η ανασυγκρότηση των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων θα έπρεπε να γίνει προφανώς με την προϋπόθεση της αποβολής του κομμουνιστικού προσώπου που είχαν την προηγούμενη τριετία. Η ανασύσταση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος θα βοηθούσε στην αποδοτικότερη πίεση προς την εκάστοτε εξουσία για τη λήψη επιπρόσθετων ευεργετημάτων, γεγονός που ήταν κοινή συνισταμένη όλων των μεσοπολεμικών παλαιοπολεμιστικών σωματείων.

Το συνέδριο αυτοανακηρύχθηκε ως το Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών, αναγνωρίζοντας ως Α΄ αυτό της Αθήνας τον Οκτώβριο του 1923 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.2). Την τελευταία ημέρα συζητήθηκε το θέμα της ίδρυσης Ομοσπονδίας με τον πρόεδρο του συνεδρίου Πάνο Βουδούρη να ισχυρίζεται ότι αυτή πρέπει να εδρεύει στη Θεσσαλονίκη και πρέπει να της δοθεί «εθνικιστικήν χροιάν». Εν τέλει το συνέδριο κατέληξε στην υιοθέτηση ενός ψηφίσματος με πολυάριθμα αιτήματα και εξέλεξε την εκτελεστική επιτροπή για την εφαρμογή του ψηφίσματος. Το συνέδριο έκλεισε με δίλεπτη σιγή εις μνήμη των «υπέρ πατρίδος πεσόντων αδελφών».¹⁹¹⁷

¹⁹¹⁶ Σχετικά με τις μέχρι τότε εξελίξεις σε εφεδρικό κίνημα ένας σύνεδρος (Δερεχάνης) κάνοντας μια ανασκόπηση επισήμανε ως λόγο αποτυχίας του την «σφαλερά τροχιά» που είχαν πάρει οι παλαιοί πολεμιστές με τη σύνδεσή τους με τον κομμουνισμό. Στη συνέχεια της συζήτησης προσπαθώντας να εξηγήσει ένας άλλος σύνεδρος την κομμουνιστική κατεύθυνση που είχαν οι παλαιοπολεμιστικές ενώσεις υποστήριξε ότι «το Κράτος εξοδεύει και εξακολουθεί να σκορπά χρυσόν δια προπαγάνδαν κατά του κομμουνισμού και εις την οργάνωσιν των τμημάτων ασφαλείας και εις διάφορα άλλα γραφεία μυστικά. Αυτά τα χρήματα εάν διετίθεντο υπέρ των αέργων εφέδρων δεν θα υπήρχεν ούτε ίχνος κομμουνισμού».

¹⁹¹⁷ Για τις συζητήσεις του συνεδρίου, βλ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 16/5/1926, «Η μεγαλοπρεπής έναρξις του συνεδρίου των εφέδρων αξιωματικών της Ελλάδος», 18/5/1926, «Το συνέδριον Εφέδρων Αξιωματικών της Ελλάδος», 19/5/1926, «Το συνέδριον των Εφέδρων Αξιωματικών», 20/5/1926, «Η λήξις των εργασιών του συνεδρίου των εφέδρων»· *Μακεδονικά Νέα* (Θεσσαλονίκης), 18/5/1926, «Η δευτέρα ημέρα

Τα αιτήματα που έθεταν οι έφεδροι επικεντρώνονταν, όπως και στο παρελθόν, στη βελτίωση βιοτικού επιπέδου τους έχοντας ως αιχμή τα οικονομικά ζητήματά τους και συγκεκριμένα την επαγγελματική και αγροτική αποκατάστασή τους. Οι έφεδροι ζητούσαν να απολυθούν άπαντες οι δημόσιοι υπάλληλοι «ως και οι παρά εταιρείαις ξένης υπηκοότητας πλην των ωρισμένη ειδικότητας και να διορισθούν έφεδροι», να δοθούν επαγγελματικά και οικοδομικά δάνεια στους εφέδρους από την Εθνική Τράπεζα, να παρθούν μέτρα για τη διευκόλυνση της αγροτικής εγκατάστασης των εφέδρων, ο τιμάριθμος να αποτελέσει βάση για τις πολεμικές συντάξεις των αναπήρων πολέμου. Επίσης, όσον αφορά την πλημμελή εφαρμογή των παγκαλικών διαταγμάτων ζητούσαν να συσταθεί ειδικό δικαστήριο για την εκδίκαση κάθε παραβίασης της εφεδρικής νομοθεσίας καθώς και να προτιμώνται οι όσοι έχουν άνω του 30% αναπηρία κατά το πρώτο εξάμηνο της λιανικής μονοπώλησης καπνού.¹⁹¹⁸ Τα αιτήματα αυτά ακολουθούσαν τους ίδιους άξονες με το Α' Συνέδριο των Εφέδρων Αξιωματικών. Αυτό το γεγονός τονίζει την αμιγώς συντεχνιακή δραστηριοποίηση διαχρονικά των οργανωμένων εφέδρων αξιωματικών, σε αντίθεση με τους έφεδρους οπλίτες οι οποίοι έθεταν και ευρύτερα αιτήματα είτε είχαν κομμουνιστική κατεύθυνση (Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών) είτε φιλοβενιζελική (Ένωση Εφέδρων Λέσβου) είτε ακόμα και εν μέρει στην περίπτωση των φιλοβασιλικών Επιστράτων (βλ. Κεφάλαια Α.2.1, Β.2.1, Β.2.2).

Η εφημερίδα *Μακεδονία* σχολιάζοντας τις απόψεις που ακούστηκαν στο συνέδριο ότι «το έργο δεν τελείωσε» σχετικά με τα σύνορα της Ελλάδας καθώς και φιλοπόλεμα συνθήματα κατά την επίσκεψη του Πάγκαλου στην Κρήτη¹⁹¹⁹ υποστήριζε ότι δεν είχε

του συνεδρίου των εφέδρων»· *Νέα Αλήθεια* (Θεσσαλονίκης), 16/5/1926, «Η σημερινή πρώτη συνεδρίασις», 18/5/1926, «Η τρίτη ημέρα του συνεδρίου»· *Θάρρος* (Δράμας), 16/5/1926, «Οι έφεδροι Δράμας προς το Πανεφεδρικόν Θεσ/νίκης». Στο συνέδριο αποφασίστηκε και η έκδοση εφημερίδας των εφέδρων αξιωματικών, η οποία τελικά ξεκίνησε να κυκλοφορεί τον Ιανουάριο του 1927 υπό τον τίτλο *Εφεδρικός Αγών* (Αθηνών). *Εθνική Ιδέα* (Τρίπολης), 16/1/1927, «Ο Εφεδρικός "Αγών"». Η *Εθνική Ιδέα* δήλωνε στον υπόπτιλό της «Εβδομαδιαία Εφημερίς Εφεδρική Πατριωτικής και Κοινωνικής Δράσεως» στα φύλλα που έχουν εντοπιστεί από το 1927, μεταγενέστερα δήλωνε «Εβδομαδιαία πολιτικοκοινωνική εφημερίς εν Τριπόλει».

¹⁹¹⁸ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 19/5/1926, «Το συνέδριον των Εφέδρων Αξιωματικών»· *Μακεδονικά Νέα* (Θεσσαλονίκης), 19/5/1926, «Η τρίτη ημέρα του συνεδρίου των εφέδρων αξιωματικών»· *Πρωΐα*, 19/5/1926, «Τα δέκα αιτήματα του εφεδρικού κόσμου της Ελλάδος».

¹⁹¹⁹ Οι κραυγές υπέρ του πολέμου ακούστηκαν μετά την εξής αναφορά του Πάγκαλου: «Δεν είναι δυνατόν να ανακουφισθώσι αμέσως αι Εθνικάί ανάγκαι διότι υπήρχε η επιτακτική ανάγκη της ανασυντάξεως των Εθνικών μας δυνάμεων. [...] Διαθέσαμεν τεράστια ποσά διά τον στρατόν και τον στόλον και δη εις Εξωτερικό συνάλλαγμα. [...] Δεν είμεθα ανακόλουθοι προς το ειρηνικόν μας πρόγραμμα ανασυντάσσοντες τας Εθνικάς δυνάμεις». *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 17/5/1926. Για την επίσκεψη Πάγκαλου στην Κρήτη, βλ. αναλυτικές περιγραφές στη *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου) από 17 έως 21 Μαΐου 1926.

πάψει να υφίσταται η Μεγάλη Ιδέα. Αναγνωρίζοντας βέβαια ότι είναι δύσκολο να αλλάξει μια Συνθήκη Ειρήνης, όπως της Λωζάννης, σημείωνε ότι «έρχονται στιγμαί όπου ξεσχίζονται και οι σταθερότεροι συνθήκαι όταν το πλήρωμα του χρόνου τας αχρηστεύει». Πότε θα γίνει αυτό; «όταν το Έθνος ανδρωθή και αποκτήσῃ την ψυχικὴν του γαλήνην και ηρεμίαν εσωτερικώς». Η εφημερίδα τόνιζε ότι στόχος του στρατού ήταν η άμυνα της χώρας και ότι η Ελλάδα θα έπρεπε ειρηνικά να διεισδύσει στην Ανατολή και «όταν αυτά συντελεσθούν, τότε ευκόλως ένα πλατάγισμα πολεμικόν της σημαίας πληροί τα στήθη από μένος πατριωτικόν και οι συνθήκαι ξεσχίζονται όχι εις βάρος μας». Κλείνοντας, σημείωνε χαρακτηριστικά ότι «τα όρια της Ελλάδος είνε στενά και η ζωή της μεγάλη», χρησιμοποιώντας ένα σταθερό ρεφρέν της Μεγάλης Ιδέας, «και δι' αυτό ο πατριωτισμός, ο υγιής πατριωτισμός, των ατόμων και των ομάδων είνε αβλαβής εις τα εκδηλώσεις του και παρήγορος εις τας εμφανίσεις του». ¹⁹²⁰ Με τη σειρά του *Το Φως* σχολίαζε ότι σπανίως ένα συνέδριο κατόρθωσε «να μεταδώσῃ παλμούς εθνικῆς συγκινήσεως» όπως αυτό των εφέδρων. ¹⁹²¹

Οι απόψεις που ακούστηκαν στο συνέδριο και εκφράστηκαν από τη *Μακεδονία* εναρμονίζονταν με την αναθεωρητική εξωτερική πολιτική του Πάγκαλου που είχε ως βασικό στόχο μια εντυπωσιακή εξωτερική επιτυχία, όπως θα ήταν ένας νικηφόρος πόλεμος με την Τουρκία. ¹⁹²² Ως κυριότερα μάλιστα πιθανά ερείσματα για την εφαρμογή μίας τέτοιας πολιτικής από τον Πάγκαλο θεωρούνταν ο στρατός και οι πρόσφυγες και για αυτό προσπάθησε να καλλιεργήσει ένα φιλοπόλεμο κλίμα σε αυτούς. ¹⁹²³ Η κατεύθυνση του συνεδρίου εξέφραζε δηλαδή την εξωτερική πολιτική του καθεστώτος, προλειπώντας τον δρόμο για μια νέα πολεμική αναμέτρηση με την Τουρκία και την πιθανή συμμετοχή των εφέδρων σε αυτήν.

Εν κατακλείδι, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου η οργάνωση των παλαιμάχων λαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με την αμέσως

¹⁹²⁰ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 18/5/1926, «Πατριωτισμός».

¹⁹²¹ *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 17/5/1926, «Η χθεσινή πατριωτική τελετή».

¹⁹²² Η επιθυμία για έναν νέο ελληνοτουρκικό πόλεμο ενισχυόταν κυρίως από την πιθανή σύγκρουση της Μεγάλης Βρετανίας με την Τουρκία αναφορικά με τα πετρέλαια της περιοχής της Μοσούλης, κρίση η οποία κορυφώθηκε στο πρώτο μισό του 1926, έως την αποδοχή από την Τουρκία, τον Ιούνιο του 1926, της επιδίκασης του βιλαετιού της Μοσούλης στο υπό βρετανική κυριαρχία Ιράκ. Harry J. Psomiades, «The Diplomacy of Theodoros Pangalos», *Balkan Studies*, τ. 13, τχ. 1, 1972, σσ. 1-16· Λίνα Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», Μαυρογορδάτος-Χατζηιωσήφ (επ.), *ό.π.*, σσ. 391-403, σ. 400· Χάλκος, *ό.π.*, σσ. 227-229, 236-240, 251-253.

¹⁹²³ Χάλκος, *ό.π.*, σσ. 247-251.

προηγούμενη περίοδο (1922–25). Η πλήρης αποδυνάμωση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από την άνοιξη του 1925, ουσιαστικά πραγματοποιήθηκε κατά τους πρώτους μήνες του καθεστώτος Πάγκαλου, με σωρεία αντικομμουνιστικών διώξεων από το Κράτος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8). Ο Πάγκαλος επιθυμούσε εφέδρους νομοταγείς και πιστούς στο καθεστώς, με καμία άλλη μορφή οργάνωσης να μην είναι ανεκτή, όπως απερίφραστα είχε δηλώσει ο ίδιος ο δικτάτορας στους εκπροσώπους της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ. Αυτή η πολιτική συμπληρωνόταν με αντίβαρα τα ποικίλα προνοιακά μέτρα και τα αποφασιστικά βήματα που πραγματοποιούνται στον τομέα της θεσμοθέτησης της μνήμης του πολέμου (βλ. Κεφάλαια Β.3.2 και Δ.2.3).

Οι έφεδροι αξιωματικοί αποτέλεσαν το μόνο μέρος των παλαιμάχων που παρέμεινε οργανωμένο κατά την παγκαλική περίοδο. Αυτοί, ήδη νομιμόφρονες και βενιζελικοί (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.2), συνδέθηκαν περισσότερο με το καθεστώς όντας ουσιαστικά η μοναδική κατηγορία παλαιμάχων που δραστηριοποιούνταν ελεύθερα καθ' όλη τη διάρκεια του καθεστώτος. Η προσφώνηση του προέδρου του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Ηρακλείου, Εμμανουήλ Πετράκη, προς τον δικτάτορα, κατά τη διάρκεια περιοδείας του στην Κρήτη τον Μάιο του 1926, μας παρέχει ένα υπόδειγμα αυτής της λογικής. Αρχικά τονιζόταν ότι η σημαντική αλλαγή που είχε πραγματοποιηθεί με την με την έλευση του Πάγκαλου: «Παρ' ημίν έως χθες –μέχρι της ανόδου Σας εις την αρχήν– δεν έγινε τίποτε προς ελάττωσιν της δυσαρεσκείας και της πικρίας του ιδικού μας λαού [των εφέδρων]», φανερώνοντας ταυτόχρονα την αυτοσυνείδηση των εφέδρων ως μία διακριτή κοινωνική κατηγορία. Με αυτό τον τρόπο εκθειαζόταν ο Πάγκαλος ως ο πρώτος που μερίμνησε ουσιαστικά για τους εφέδρους και παράλληλα θα συνέχιζε το έργο για το οποίο πολέμησαν οι παλαίμαχοι με έναν νέο πόλεμο–ρεβάνς. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο πρόεδρος της εν λόγω τοπικής οργάνωσης, «την σημαία την οποίαν –μικροί εμείς– αναπετάσαμεν εις μικράν της πατρίδος γωνίαν, Υμείς με τας στιβαράς χείρας σας εκαρφώσατε επί των υψηλότερων επάλξεων της Ελλάδος». Αυτός ήταν ο λόγος «δια τον οποίον, ίσως καμμία άλλη ομάς ανθρώπων και κανένα άλλο ελληνικόν σωματείον δεν εχαίρετι με μεγαλύτεραν ανακούφισιν και χαράν την παρ' υμών ανάληψιν της ανωτάτης εξουσίας». ¹⁹²⁴ Στο

¹⁹²⁴ *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 20/5/1926, «Προσφωνήσεις». Επίσης, στη Νεάπολη Λασιθίου ο τοπικός Σύνδεσμος Εφέδρων ανακήρυξε τον Πάγκαλο επίτιμο πρόεδρό του. *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 20/5/1926, «Η άφιξις εις την Νεάπολιν».

ίδιο πλαίσιο, τον επόμενο μήνα ο πρόεδρος του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Κέρκυρας προσφώνουσε τον Πάγκαλο ως «θεμελιωτή της Εφεδρικής ιδέας»,¹⁹²⁵ ενώ ο επικεφαλής των εφέδρων αξιωματικών Κοζάνης μερικές ημέρες αργότερα τόνιζε ότι ο Πάγκαλος συμβόλιζε «ημέρας δόξης» και «ενσάρκωνε εθνικά ιδεώδη» και για αυτό οι έφεδροι υποστήριζαν το πολιτικό πρόγραμμά του.¹⁹²⁶ Αυτές οι αναφορές, όπως και οι συζητήσεις του συνεδρίου του Μαΐου του 1926, αναδεικνύουν ότι οι οργανωμένοι έφεδροι αξιωματικοί ήταν μία κοινωνική υποκατηγορία με δεδηλωμένη νομιμοφροσύνη στο καθεστώς.

Μία ακόμη διάσταση της σχέσης εφέδρων–καθεστώτος ήταν η χρησιμοποίησή τους ως εργαλείο εντός του πλαισίου της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής του δικτάτορα για την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Αρχικά, το υψηλό τους εθνικό φρόνημα, το οποίο αναδείχθηκε τόσο στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1926 όσο και στις κατά τόπους περιοδείες του (βλ. παραπάνω) ήταν αναγκαίο για μία νέα πολεμική προσπάθεια. Η εμπειρία των αρχών του 1925 όταν κατά τη διάρκεια της ελληνοτουρκικής αντιπαράθεσης για το «πατριαρχικό» η εντατική ντεφαιτιστική προπαγάνδα των παλαιών πολεμιστών και των κομμουνιστικών πυρήνων στο στράτευμα αποτελούσε έναν παράγοντα αστάθειας στους στρατώνες στις παραμονές μίας ενδεχόμενης επιστράτευσης (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6), ήταν νωπή και ο Πάγκαλος είχε κατανοήσει τη σημασία του υψηλού φρονήματος στην κρίσιμη μάζα των εφέδρων.

Επιπλέον, οι έφεδροι θα μπορούσαν έμπρακτα να συνδράμουν σε μία νέα πολεμική αναμέτρηση. Σύμφωνα με τον ίδιο τον δικτάτορα, η οργάνωση των εφέδρων θα μπορούσε να βοηθήσει σε περίπτωση πολέμου. Μάλιστα ο Πάγκαλος έθετε ως παράδειγμα προς μίμηση τον κρίσιμο ρόλο των Γερμανών εφέδρων κατά τους πρώτους μήνες του Μεγάλου Πολέμου.¹⁹²⁷ Σε αυτή την αποστροφή του λόγου του ο Πάγκαλος εννοούσε τη οργανωτική δομή της Kyffhäuserbund, της μεγαλύτερης γερμανικής οργάνωσης παλαιμάχων (εφέδρων αξιωματικών, υπαξιωματικών και οπλιτών) προπολεμικά (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Η Kyffhäuserbund πέρα από την αναμφίβολη πίστη της στον Κάιζερ και την δεδηλωμένη εναντίωσή της στις σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδέες, συνεργαζόταν στενά με τον Αυτοκρατορικό Στρατό στον τομέα της πολεμικής προετοιμασίας, δηλαδή στην κατά τακτά χρονικά διαστήματα εκγύμναση και εκπαίδευση των εφέδρων καθώς

¹⁹²⁵ Παρατίθεται σε Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», ό.π., σ. 302.

¹⁹²⁶ *Εμπρός*, 24/6/1926, «Η χθεσινή υποδοχή του κ. Πάγκαλου εις Κοζάνην».

¹⁹²⁷ *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 19/5/1926, «Το τσάι των εφέδρων αξιωματικών».

και στην ετοιμότητα για την επιστράτευση εθελοντών σε περίπτωση πολέμου.¹⁹²⁸ Μέσω αυτού του μηχανισμού ενισχύθηκαν οι εθελοντικές κατατάξεις στη Γερμανία όπου μόνο τον Αύγουστο του 1914 κατατάχθηκαν εθελοντικά 250.000 έφεδροι, τη στιγμή που στη Γαλλία όλο το 1914 κατατάχθηκαν 40.000 άτομα.¹⁹²⁹ Ο προσεταιρισμός των εφέδρων από το καθεστώς του Πάγκαλου εξυπηρετούσε λοιπόν εις διπλούν το καθεστώς. Αφενός, οι «νομοταγείς» εφεδρικοί σύλλογοι παρείχαν ένα λαϊκό έρεισμα συμβάλλοντας στη σταθεροποίηση του καθεστώτος στο εσωτερικό της χώρας. Αφετέρου η δημιουργία ενός στηρίγματος το οποίο θα συνέδραμε σε ενδεχόμενη πολεμική κινητοποίηση της χώρας. Η ανατροπή του Πάγκαλου ωστόσο, στις 22 Αυγούστου 1926, δεν ολοκλήρωσε αυτές τις διεργασίες.

¹⁹²⁸ Elliott, *ό.π.*, σ. 110.

¹⁹²⁹ Watson, *ό.π.*, σσ. 84-88.

B.4. Η περίοδος της εσωστρέφειας (1926–1932)

B.4.1. Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1926–1932)

Η λήψις των προστατευτικών μέτρων θα είναι ανάλογος με τα οικονομικά μέσα τα οποία διεθέτομεν, ελπίζομεν δε ότι διά των μέσων τούτων θα δυνηθώμεν να επωλώσωμεν οπωσδήποτε τας πληγάς εκείνων, των οποίων μας ανατέθη η προστασία.
Κωνσταντίνος Βουδούρης (πρόεδρος Ταμείου Θυμάτων Πολέμου), 1929¹⁹³⁰

B.4.1.1. Η συστηματοποίηση της πρόνοιας για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, τους εφέδρους και τους εθνικούς αγωνιστές (1926–1931)

Την περίοδο 1926–32 έλαβαν χώρα καθοριστικές εξελίξεις στον τομέα της πρόνοιας των παλαιμάχων. Κατά πρώτον, ξεκίνησε η λειτουργία του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου και κατά δεύτερον ψηφίστηκε ένας γενικός προστατευτικός νόμος. Παράλληλα, οι συζητήσεις για την πρόνοια των παλαιμάχων μετατοπίστηκαν από τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου σταδιακά στους παλαιούς πολεμιστές, με την εφαρμογή του μέτρου περί υποχρεωτικής πρόσληψης εφέδρων καθώς και την συνεχιζόμενη συζήτηση για την υιοθέτηση ενός προστατευτικού νόμου για αυτούς. Τέλος, αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά θεσμικά το δικαίωμα «ηθικών και υλικών αμοιβών» στους συμμετέχοντες στους εθνικούς αγώνες (Μακεδονομάχους, Ηπειρωτομάχους) επεκτείνοντας με αυτό τον τρόπο την πρόνοια και στους πέραν του Ελληνικού Στρατού υπηρετήσαντες.

Την επαύριο της ανατροπής του Θεόδωρου Πάγκαλου τον Αύγουστο του 1926, από τις πρώτες αποφάσεις της νέας κυβέρνησης του Γεώργιου Κονδύλη ήταν η ανασύσταση του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως επαναφέροντας τα ζητήματα των αναπήρων και θυμάτων πολέμου σε αυτό το Υπουργείο.¹⁹³¹ Η υπαγωγή των ζητημά-

¹⁹³⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν».

¹⁹³¹ Ν.Δ. «Περί επανιδρύσεως του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (28/8/1926), ΦΕΚ, Α'/286/28-8-1926. Η Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και αντιλήψεως είχε ως αρμοδιότητα μεταξύ άλλων την «απονομή συντάξεως και [την] παροχή πάσης φύσεως κρατικής αρωγής εις τα θύματα πολέμου και τας οικογένειάς των εν καιρώ πολέμου ή επι-στρατεύσεως στρατευμένων ανδρών» καθώς και τη λήψη «προστατευτικών μέτρων υπέρ των αποστρατευομένων ανδρών». Σε αυτή τη Διεύθυνση υπαγόταν εκ νέου το Τμήμα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου, το οποίο επί Πάγκαλου είχε μεταφερθεί στο Υπουργείο Στρατιωτικών (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1). Π.Δ. «Περί οργάνωσεως των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (22/7/1927), ΦΕΚ Α'/136/29-7-1927. Για τη διοικητική δομή του Τμήματος, βλ. τα άρθρα 6–7 του Π.Δ. «Περί της αρμοδιότητος των τμημάτων και της δικαιοδοσίας των ανωτέρων υπαλλήλων της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (1/9/1927), ΦΕΚ Α'/202/22-9-1927. Η δομή των σχετικών με τους

των των αναπήρων και θυμάτων πολέμου εκ νέου στο Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως, σε αντίθεση με την παγκαλική περίοδο, έγινε διότι αυτό ήταν πιο «πολιτικό» από το Υπουργείο Στρατιωτικών, στο οποίο εκ των πραγμάτων είχαν ισχυρή επιρροή οι στρατιωτικοί. Με αυτό τον τρόπο οι πολιτικοί απέτρεπαν μπορούμε να πούμε ενδεχόμενη προσπάθεια στρατιωτικών παραγόντων να προσεταιριστούν πολιτικά τους παλαιμάχους, όπως επιχείρησε ο Πάγκαλος νωρίτερα (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1). Ο Αλέξανδρος Σβώλος, ως υφηγητής Γενικής Πολιτειολογίας το 1927, ερμήνευε με έναν ακόμα τρόπο αυτή την κίνηση. Συγκεκριμένα σημείωνε ότι το «στρατιωτικό χρώμα» στα ζητήματα των αναπήρων και θυμάτων πολέμων πήγαζε από την ιδέα ότι αυτά θεωρήθηκαν «απλή συνέχεια της πολεμικής υπηρεσίας του παθόντος». Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά της εμπόλεμης με τη μεταπολεμική περίοδο που δεν κατανόησαν οι κρατικές υπηρεσίες ήταν ότι τα «ανθρώπινα υπολείμματα» που επέστρεψαν από τον πόλεμο, δεν είχαν ούτε το ηθικό ακμαίο ούτε τη ψυχραιμία που υπήρχε στον πόλεμο και για αυτό ο χειρισμός αυτών απαιτούσε «εντελώς άλλας από τας συνήθεις μεθόδους της ανθρώπινης τάξεως και πειθαρχίας και εντελώς άλλο πνεύμα και άλλας ικανότητας από τας συνήθεις ικανότητες των διευθυνόντων το ανθρώπινον υλικόν». Αυτό είναι «προ παντός έργον κοινωνικής πολιτικής», και όχι στρατιωτικής.¹⁹³²

Η υπαγωγή των ζητημάτων των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, αντί του Στρατιωτικών, ήταν πάντως μία φυσική εξέλιξη καθώς τα ζητήματα αυτά υπαγόταν από το 1912 σε πολιτικά Υπουργεία (Εσωτε-

ανάπηρους και τα θύματα πολέμου φορείς παρέμεινε σχεδόν αυτούσια και κατά τη βενιζελική τετραετία (1928–32). Τον Δεκέμβριο του 1932, η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε στην εκ νέου ενοποίηση των Υπουργείων Κρατικής Αντιλήψεως και Υγιεινής (το οποίο είχε γίνει αυτόνομο Υφυπουργείο αρχικά και Υπουργείο κατόπιν το 1929) με τη δημιουργία του Υπουργείου Υγιεινής και Αντιλήψεως στη Διεύθυνση Δημοσίας Αντιλήψεως του οποίου υπαγόταν η προστασία των θυμάτων πολέμου. Ν.Δ. «Περί οργάνωσης των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (10/8/1928), ΦΕΚ Α' /165/26-8-1928· Ν. 3714 «Περί κυρώσεως του από 10 Αυγούστου 1928 Ν. Διατάγματος» (24/12/1928), ΦΕΚ Α' /274/24-12-1928· Θεόδωρος Δαρδαβέσης, «Η οργάνωση της κεντρικής διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», Γιάννης Κυριόπουλος (επ.–εισ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, σσ. 99-110, σ. 105.

¹⁹³² Αλ. Ι. Σβώλος, «Τα θύματα των πολέμων μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 27/6/1927. Για παράδειγμα μία αντίθετη άποψη έχει εντοπιστεί σε μία επιστολή προς τον πρωθυπουργό. Συγκεκριμένα, σε αίτηση τους προς την κυβέρνηση, ανάπηροι πολέμου από τα Φιλιατρά, ζητούσαν την επαναφορά του Τμήματος Θυμάτων Πολέμου στο Υπουργείο Στρατιωτικών «ως αποτελούντες το έμψυχον εθνικόν Στρατιωτικόν υλικόν αλτρουϊσμού και αυτοθυσίας εφ' ου θα παραδειγματισθή παρούσα και μέλλουσα γενεά μας υπερασπίση θρησκείαν, πατρίδα και Κράτος». ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 976, Χαράλαμπος Μητρόπουλος (εντολή Αναπήρων και θυμάτων πολέμου Φιλιατρών) προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Φιλιατρά, [Νοέμβριος 1927].

ρικών, Περιθάλψεως, Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, βλ. Κεφάλαια Α.1.2, Β.1.2). Ορισμένες εξαιρέσεις υπήρχαν σε επιμέρους τομείς, όπως για παράδειγμα η Στέγη Πατρίδος (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2), αλλά αυτό δεν μείωνε το γεγονός ότι η πρόνοια για τους παλαιμάχους θεωρείτο ένα πολιτικό ζήτημα.

Η διετία μεταξύ της πτώσης του Θ. Πάγκαλου και της επανόδου στην εξουσία του Ελ. Βενιζέλου (1926–28) ήταν μία μεταβατική περίοδος. Αρχικά, η βραχύβια κυβέρνηση Κονδύλη (26 Αυγούστου–4 Δεκεμβρίου 1926) έλαβε πολυάριθμα (σε σχέση με το σύντομο βίο της), αλλά δευτερεύοντα μέτρα για τους παλαιμάχους.¹⁹³³ Σημαντικότερη βραχυπρόθεσμη εξέλιξη ήταν η τροποποίηση του μέτρου για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων, πριονίζοντας με αυτό τον τρόπο την εφαρμογή του. Αυτή η κίνηση ικανοποιούσε το αίτημα για κατάργηση ή έστω δραστικό περιορισμό του μέτρου που έθεταν από την στιγμή που ελήφθη αυτό (Οκτώβριος 1925) ιδιωτικές επιχειρήσεις, με προεξάρχουσες την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, την Εταιρεία Σιδηροδρόμων Ελλάδος καθώς και δραστηριοποιούμενες στην Ελλάδα ξένες επιχειρήσεις (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).¹⁹³⁴

Η Οικουμενική Κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη αποτέλεσε ένα ακόμα σημείο τομής για την πρόνοια των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου. Επί κυβερνήσεως Ζαΐμη προέκυψαν εξελίξεις σε δύο μέτωπα εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε το Κράτος: α') η περικοπή των αναπηρικών συντάξεων, και β') η εφαρμογή της μονοπώλησης της λιανικής πώλησης καπνού από ανάπηρους και θύματα πολέμου, η οποία είχε θεσπιστεί τον Οκτώβριο του 1925 (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).

Το πρώτο ζήτημα που απασχόλησε την Οικουμενική Κυβέρνηση στοχεύοντας στο νοικοκύρεμα των δημοσίων οικονομικών ήταν η περικοπή των συντάξεων των «εύπορων» αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Το θέμα, που είχε πρωτοτεθεί επί Θ. Πάγκαλου (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1), εντασσόταν στην ευρύτερη πολιτική λιτότητας της κυβέρνησης Ζαΐμη.¹⁹³⁵ Ο νέος υπουργός Οικονομικών Γεώργιος Καφαντάρης ευθύς αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του συνέστησε μία επιτροπή εμπειρογνομόνων, η οποία θα

¹⁹³³ Μέτρα που ελήφθησαν ήταν η παράταση των αιτήσεων για υπαγωγή στο ν. 3122/1924 καθώς και η θέσπιση της τιμητικής διαθεσιμότητας στο Πολεμικό Ναυτικό. Ν.Δ. «Περί συμπληρώσεως του νόμου 3122» (18/9/1926), ΦΕΚ Α'/318/20-9-1926· Ν.Δ. «Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του Ν.Δ. της 18ης Σεπτεμβρίου 1926» (13/11/1927), ΦΕΚ Α'/267/13-11-1927· Ν.Δ. «Περί Τιμητικής Διαθεσιμότητας, Τιμητικής Αποστρατείας και Ειδικής Αποστρατείας εν τω Π. Ναυτικώ» (21/9/1926), ΦΕΚ Α'/333/21-9-1926.

¹⁹³⁴ Ν.Δ. «Περί συμπληρώσεως του Ν.Δ. της 10ης Οκτωβρίου 1925» (3/9/1926), ΦΕΚ Α'/296/6-9-1926· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 19/9/1926, «Διά την υποχρεωτικήν πρόσληψιν υπαλλήλων».

¹⁹³⁵ Όπως τόνιζε ο Ζαΐμης στις προγραμματικές του δηλώσεις: «εκ των κυριωδεστάτων, αλλά και δυσχερεστάτων έργων της Κυβερνήσεως είναι η περί των οικονομικών μέριμνα. Πρώτον δε μέλημα αυτής έσπι η

πρότεινε λύσεις για την εξυγίανση των δημοσίων οικονομικών. Στο πόρισμα της επιτροπής θεωρούταν επιβεβλημένη η περικοπή των πολεμικών συντάξεων, οι οποίες «έλαβον ένεκα των μακρών εθνικών μας αγώνων μεγάλην έκτασιν». Παρότι αναγνωριζόταν η οφειλή του Κράτους να συνδράμει ως ένδειξη ευγνωμοσύνης όσους «έχυσαν το αίμα εις τον βωμόν της πατρίδος», η επιτροπή φρονούσε ότι έπρεπε να τακτοποιηθεί αυτή η «νομοθετική αναρχία» ώστε να μειωθούν οι κρατικές δαπάνες.¹⁹³⁶

Κατά την παρουσίαση του προϋπολογισμού, τον Ιούνιο του 1927, ο Καφαντάρης ακολουθώντας τις υποδείξεις των εμπειρογνομόνων, δικαιολόγησε τις επικείμενες περικοπές στις πολεμικές συντάξεις τονίζοντας ότι υπήρχαν πολλές καταχρήσεις σε αυτές λόγω της «συνοπτικής και ατελεστάτης» διαδικασίας απονομής πολεμικών συντάξεων η οποία «επιτρέψασα την ανήθικον δημιουργίαν παρασίτων». Ωστόσο, ξεκαθάρισε ότι θα ακολουθούσε αναθεώρηση των συντάξεων «μη θίγουσιν τους πραγματικούς δικαιούχους».¹⁹³⁷ Η στάση αυτή αποτελούσε μέρος της οικονομικής πολιτικής του Γ. Καφαντάρη, του οποίου προτεραιότητα ήταν η σταθεροποίηση της αξίας της δραχμής. Για αυτό πραγματοποιήθηκαν πολλές περικοπές, επιβλήθηκαν νέοι φόροι και αυξήθηκαν οι δασμοί ώστε να ισοσκελισθεί ο προϋπολογισμός.¹⁹³⁸

Οι οικονομικές ατασθαλίες που υπαινισσόταν ο Γ. Καφαντάρης προέρχονταν κυρίως από ένα νομικό «παραθυράκι» του ν. 3122/1924. Σύμφωνα με αυτό, για να απονεμηθεί σύνταξη στην οικογένεια οπλίτη που υπηρετούσε σε μονάδα στη Μικρά Ασία της οποίας τα αρχεία χάθηκαν, το πιστοποιητικό εξαφανίσεως εκδιδόταν από τη Διεύθυνση Υγειονομικής Υπηρεσίας του Στρατού βάσει ένορκης βεβαίωσης δύο μαρτύρων σε Ειρηνοδικείο ότι η οικογένεια αυτή είχε μέλος που υπηρετούσε στη συγκεκριμένη μονάδα (άρθρο 16, εδ. 2). Μέσω αυτής της διάταξης, σύμφωνα με τον υπουργό Υγιεινής, Πρόνοιας

προσπάθεια καταρτισμού ισοσκελούς Προϋπολογισμού. Ως βάσις προς επίτευξιν τούτου τεθήσονται αυστηραί οικονομίαι, περιορισμός τουτέστι των δαπανών εις το κατώτατον δυνατόν όριον» (7 Δεκεμβρίου 1926). *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Α' συνόδου της Α' Βουλευτικής περιόδου, τ. Α' (26 Νοεμβρίου 1926–29 Αυγούστου 1927)*, Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις 1927, σ. 5.

¹⁹³⁶ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6/2/1927, «Η συνέχεια της εκθέσεως της επιτροπής εμπειρογνομόνων». Η επιτροπή αποτελούταν από τον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Αλ. Διομίδη, τους καθηγητές Α. Ανδρεάδη και Κ. Βαρβαρέσο, τον πρώην υπουργό Επισιτισμού Π. Βουρλούμη, τον διευθυντή Δημοσίου Λογιστικού Α. Σαμαράκη, τον διευθυντή της Ιονικής Τράπεζας Θ. Λεκατσά, τον πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου Αθηνών Α. Αναστασιάδη και τους επιχειρηματίες Ι. Τερζάκη, Ε. Χαρίλαο, Α. Μάτσα και Στ. Δέλτα. Κούμας Γεώργιος Καφαντάρης, *ό.π.*, σσ. 117-118.

¹⁹³⁷ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Α' συνόδου της Α' Βουλευτικής περιόδου, τ. Α', ό.π.*, σσ. 677-678 (συνεδρίαση της 1ης Ιουνίου 1927).

¹⁹³⁸ Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1073· Κούμας, Γεώργιος Καφαντάρης, *ό.π.*, σσ. 116-126.

και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκο, «χιλιάδες» οικογένειες έλαβαν παράνομα σύνταξη δηλώνοντας ψευδώς ότι είχαν εξαφανισμένο μέλος στα πρόσω. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελούσε, σύμφωνα με τον υπουργό, το 18ο Σύνταγμα Πεζικού, το οποίο είχε δύναμη κατά το μικρασιατικό πόλεμο 3.500 ανδρών και για το οποίο εκδόθηκαν μεταπολεμικά 7.500 πιστοποιητικά εξαφανίσεως. Μάλιστα σύμφωνα με τον ίδιο, δρούσαν «συνεργεία ψευδομαρτύρων» που αναλάμβαναν να εξαπατήσουν τις κρατικές υπηρεσίες λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα το ήμισυ της καταβληθείσας στους «δήθεν δικαιούχους» σύνταξη. Ο υπουργός μάλιστα υποστήριζε ότι τα 2/3 των πολεμικών συντάξεων προς τις οικογένειες των εξαφανισθέντων στη Μικρασιατική Εκστρατεία ανήκαν σε αυτή την κατηγορία.¹⁹³⁹

Για τον τερματισμό αυτής της κατάστασης η κυβέρνηση εξέδωσε διάταγμα με το οποίο διακόπτονταν οι πολεμικές συντάξεις σε μία σειρά από κατηγορίες δικαιούχων από την 1η Ιουλίου 1927. Προβλεπόταν επίσης ότι θα γινόταν πληρέστερη εκκαθάριση των συνταξιούχων από το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Τέλος, αναφερόταν ρητά ότι θα πραγματοποιούταν «λεπτομερής έλεγχος» στις συντάξεις των συγγενών των εξαφανισθέντων, ενώ διακοπτόταν οριστικά οι συντάξεις για χρόνια νοσήματα με ιατρική βεβαίωση πέρα των δύο ετών από την αποστράτευση του παλαίμαχου.¹⁹⁴⁰

Η διακήρυξη αυτής της κυβερνητικής πολιτικής, ήδη από τις αρχές του 1927, και ιδιαιτέρως η άμεση υλοποίησή της (με την ισχύ του διατάγματος να ξεκινά τυπικώς την επομένη της δημοσίευσής του) ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων στον αναπηρικό κόσμο. Έχουν εντοπιστεί περισσότερες από 20 διαμαρτυρίες και υπομνήματα προς την κυβέρνηση για τη μη εφαρμογή αυτού του μέτρου, ενώ παράλληλα πραγματοποιήθηκαν και οι συγκεντρώσεις με αυτό το αίτημα.¹⁹⁴¹ Στον Τύπο, ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης,

¹⁹³⁹ Μία ακόμη αοριστία του ν. 3122 που επέτρεπε την παράνομη λήψη σύνταξης ήταν ότι μπορούσε κάποιος να πιστοποιήσει ότι πάσχει από χρόνια νόσημα (χωρίς να είναι ξεκάθαρο εάν αυτό ήταν συνεπεία της πολεμικής θητείας) από ιδιώτες ιατρούς. *Εμπρός*, 8/7/1927, «Πως έτυχον αδικαιολογήτου πολεμικής συντάξεως χιλιάδες οικογενειών». Πρβλ. τις καταγγελίες για παροχή πολεμικής σύνταξης όχι απλώς σε εύπορους, αλλά ακόμα και σε εκατομμυριούχους: *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12/9/1926, «Θύματα πολέμου».

¹⁹⁴⁰ Συγκεκριμένα διακοπτόταν η σύνταξη σε, α') πατέρες θανόντων οπλιτών, εφόσον κατά την 1η Ιανουαρίου 1927 δεν είχαν συμπληρώσει το 60ό έτος της ηλικίας τους ή είχαν άλλα ενήλικα και άγαμα τέκνα, β') μητέρες θανόντων οπλιτών εφόσον είχαν άλλα ενήλικα και άγαμα τέκνα, γ') ορφανούς αδελφούς και άγαμες αδελφές θανόντων, δ') συνταξιούχους αναπήρους ή στις οικογένειες θανόντων εφόσον τους είχε παραχωρηθεί περίπτερο, ε') όσους βρίσκονταν στο εξωτερικό ενόσω βρίσκονται εκτός Ελλάδος, στ') εύπορους συνταξιούχους. Π.Δ. «Περί διακοπής πολεμικών συντάξεων» (27/6/1927), ΦΕΚ Α'/129/30-6-1927.

¹⁹⁴¹ Βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 976, στον εν λόγω φάκελο δε σώζονται πολλές επιστολές, εντούτοις υπάρχουν τα διαβιβαστικά προς διάφορες κρατικές υπηρεσίες με τις περιλήψεις αιτημάτων κατά της περικοπής των

υπήρξαν πολλά σχόλια εναντίον του μέτρου με το *Εμπρός* να αναγνωρίζει μεν ότι έχουν πραγματοποιηθεί καταχρήσεις να σημειώνει όμως ότι δεν θα έπρεπε να γίνει η περικοπή καθώς οι πολεμικές συντάξεις «είνε η μόνη δαπάνη απολύτως δεδικαιολογημένη». Στην αντίπερα όχθη ο *Ριζοσπάστης* τόνιζε ότι η περικοπή αποτελούσε «αναμφιβόλως μια απ' τις αντιδραστικότερες και αποκρουστικότερες πράξεις της Οικουμενικής» και πρότεινε ο προϋπολογισμός να ισοσκελιστεί με την επιβολή ενός έκτακτου φόρου στα κέρδη των τραπεζιτών. Ακόμα και ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, σημαίνον οικονομολογικό έντυπο της βενιζελικής παράταξης, θεωρούσε «αψυχολόγητο και άσκοπο» το διάταγμα υποστηρίζοντας ότι χρειαζόταν μία πρακτικότερη και πιο δίκαια λύση σε αυτό το ζήτημα.¹⁹⁴²

Η ισχυρή και καθολική αντίδραση που συνάντησε αυτό το μέτρο οδήγησε την κυβέρνηση σε ταχεία αναδίπλωση με την απόφαση, τον Αύγουστο του 1927, για την ακύρωση του διατάγματος της 27ης Ιουνίου 1927 «κατόπιν της εξεγέρσεως της κοινής γνώμης και των θυμάτων πολέμου».¹⁹⁴³ Η πράξη αυτή αναδείκνυε ξεκάθαρα τη δυναμική που είχε αποκτήσει η νέα αυτή κοινωνική κατηγορία ως μία ομάδα πίεσης. Η νέα πολιτική της κυβέρνησης αφορούσε τη διακοπή της σύνταξης μόνο στους «εύπορους» αναπήρους και τα θύματα πολέμου. Η «ευπορία», μία υποκειμενική έννοια, οριζόταν νομοθετικά, σύμφωνα με το διάταγμα της 22ας Ιουλίου 1927, ανά περίπτωση σε συνάρτηση με μια σειρά από παράγοντες (οικογενειακή κατάσταση, προβλήματα υγείας, μέγεθος πόλης διαμο-

αναπηρικών συντάξεων. Συγκεκριμένα κατά το 1927 είχαν αποσταλεί αιτήματα κατά της διακοπής των συντάξεων από το Σύνδεσμο Εφέδρων Αξιωματικών Πατρών (1/2/1927), τους Συλλόγους Εφέδρων Ρεθύμνου και Ηρακλείου (21/7/1927), την Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού Θεσσαλονίκης (12/7/1927), την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Λαρίσης (15/7/1927), την Ένωση Αναπήρων Καβάλας (16/7/1927), την οργανωτική επιτροπή της Γενικής Συνελεύσεως Απορφανισθέντων θυμάτων πολέμου Αθηνών (25/7/1927), το ψήφισμα συλλαλητηρίου λαού Θεσσαλονίκης υπέρ αναπήρων και θυμάτων πολέμου (1/8/1927), την Πανελλήνια Ομοσπονδία Θυμάτων Στρατού (1/8/1927), της Ένωσης Χηρών και ορφανών πολέμου Θεσσαλονίκης (3/8/1927) και την Επιτροπή Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου (26/8/1927). Επίσης, βλ. τις διαμαρτυρίες της Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών (22/8/1927), της Γενικής Συνέλευσης Αναπήρων Πολέμου Θεσσαλονίκης (25/8/1927), του Συλλόγου Αναπήρων Πολέμου Χαλκίδας (25/8/1927) και του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Αναπήρων (27/8/1928) σε *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Α' συνόδου της Α' Βουλευτικής περιόδου*, τ. Α', ό.π., σ. 724, 779, 862. Βλ. επίσης τις συγκεντρώσεις και τις διαμαρτυρίες που δημοσιεύθηκαν στον Τύπο: *Εμπρός*, 6/8/1927, «Η χθεσινή διαδήλωση», 9/7/1927, «Η χθεσινή συγκέντρωση», 9/8/1927, «Αι ενέργειαι των αναπήρων»· *Ριζοσπάστης*, 14/7/1927, «Η φωνή των θυμάτων πολέμου», 19/7/1927, «Οι ανάπηροι και τα θύματα αγωνίζονται», 22/7/1927, «Οι ανάπηροι προς τους διδασκάλους», 2/8/1927, «Έκκληση επιτροπής αναπήρων και θυμάτων», 10/8/1927, «Η φωνή των θυμάτων».

¹⁹⁴² *Εμπρός*, 3/7/1927, «Δεν πιστεύομεν», 7/7/1927, «Να τροποποιηθ'· *Ριζοσπάστης*, 9/7/1927, «Οι ανάπηροι», 13/7/1927, «Ανοιχτή επιστολή»· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10/7/1927, «Αι συντάξεις των θυμάτων».

¹⁹⁴³ *Αθήναι*, 26/8/1927, «Ηκυρώθη το διάταγμα της περικοπής των συντάξεων».

νής) και ελεγχόταν σε πρώτο βαθμό από επιτροπές συσταθείσες στα Ειρηνοδικεία εκάστης περιφέρειας, ενώ σε δεύτερο βαθμό από την οικεία Οικονομική Εφορία.¹⁹⁴⁴ Το νέο διάταγμα καταρτίσθηκε τον Νοέμβριο του 1927,¹⁹⁴⁵ ωστόσο και πάλι υπήρχαν διαμαρτυρίες με τη Γενική Ένωση Αναπήρων Πολέμου Αττικής, η οποία αποτελούσε τον επίσημο συνομιλητή του κράτους με τον αναπηρικό κόσμο (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), να απευθύνει κάλεσμα στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη για να μην υπογράψει το διάταγμα.¹⁹⁴⁶ Τελικά, με το διάταγμα της 13ης Νοεμβρίου 1927 ακυρώθηκε αυτό της 27ης Ιουνίου και αποφασίστηκε η διακοπή της σύνταξης για τους «εύπορους» ανάπηρους και θύματα πολέμου, η οποία ίσχυσε από τη 1η Δεκεμβρίου 1927.¹⁹⁴⁷

Η άρση της απόφασης για περικοπή των συντάξεων είχε και μία επιπρόσθετη πτυχή, το φόβο για την εκ νέου ριζοσπατικοποίηση των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, η οποία θα τους οδηγούσε πολιτικά στην «αγκαλιά» της κομμουνιστικής Αριστεράς. Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση δέχθηκε την κριτική καθώς θεωρήθηκε ότι αυτό το μέτρο θα οδηγούσε στην πτώση του φρονήματος τόσο των παλαιών όσο και των μελλοντικών πολεμιστών. Σε έκθεση του Γενικού Επιτελείου Στρατού προς τον υπουργό Πρόνοιας Μ. Κύρκο, τον Αύγουστο του 1927, θεωρούταν αυτή η πράξη «ως διαλύουσαν τον στρατόν και καθιστώσαν την Χώραν μελλοντικώς άμαχον, ενισχύουσαν δε τον κομμουνισμόν».¹⁹⁴⁸ Έχοντας πρόσφατη την εμπειρία της συμπόρευσης του παλαιοπολεμιστικού κινήματος με το κομμουνιστικό (1922–25) καθώς και τη συνεχιζόμενη ισχυρή παρουσία των αρχαιομαρξιστών στους ανάπηρους (βλ. Κεφάλαια Β.2.1 και Β.4.2), ο στρατός έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για μία επανάληψη αυτής της κατάστασης.

¹⁹⁴⁴ Για παράδειγμα σε πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων μια οικογένεια συνταξιούχου θεωρούταν εύπορη όταν είχε μηνιαίο εισόδημα άνω των 4.000 δρχ., ενώ στις περιπτώσεις που μέλος/η της οικογένειας ήταν «αποδεδειγμένως προσβεβλημένα εκ χρονίων νοσημάτων απαιτούντων ειδικήν θεραπεία» ή υπήρχαν τέκνα που φοιτούσαν σε εκπαιδευτικά ιδρύματα μακριά του τόπου κατοικίας ή υπήρχαν δύο θυγατέρες κάτω των 16 ετών ή γενικά 4 ανήλικα τέκνα τότε το όριο ανερχόταν στις 6.000 δρχ. Αντίστοιχη κατηγοριοποίηση υπήρχε και για τις πόλεις κάτω των 5.000 κατοίκων. Π.Δ. «Περί χαρακτηρισμού του στοιχείου της ευπορίας των συνταξιούχων θυμάτων πολέμου» (22/7/1927), ΦΕΚ Α'/164/6-8-1927.

¹⁹⁴⁵ *Εμπρός*, 9/11/1927, «Νέον διάταγμα διά τας συντάξεις».

¹⁹⁴⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 976, Ένωσις Αναπήρων πολέμου Αττικής προς Πρόεδρον Δημοκρατίας Παύλον Κουντουριώτην, Αθήνα, 11 Νοεμβρίου 1927.

¹⁹⁴⁷ Ν.Δ. «Περί διακοπής της πολεμικής συντάξεως τις τους εύπορους και περί γενικής αναθεωρήσεως των συνταξιούχων θυμάτων πολέμου» (13/11/1927), ΦΕΚ Α'/265/13-11-1927.

¹⁹⁴⁸ *Αθήναι*, 26/8/1927, «Ηκυρώθη τα διάταγμα».

Μία τέτοια πράξη θεωρούνταν επίσης ότι θα οδηγούσε στην πτώση του ηθικού των μελλοντικών πολεμιστών. Όπως σημείωναν γλαφυρά σε επιστολή τους προς τον πρωθυπουργό οι ανάπηροι Φιλιατρών, «πάσα ενέργεια υμών μειώσεως γλίσχρου πολεμικής συντάξεως αναπήρων και θυμάτων πολέμου θα βαρύνη υμάς πάντας ότε πατρίς ευρεθή εις ανάγκην ζητήση τέκνα Ελληνικού λαού ω μη γένοιτο προς ίδιον της συμφέρον [...] ευλαβώς κλίνομεν το γόνυ αιτούντες [...] την μέτα πατάγου απόρριψιν του αυθαιρέτου και αναισχύντου εν λόγω διατάγματος». ¹⁹⁴⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος ο *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων) τόνιζε ότι «η Κυβέρνησις δεν συλλογίζεται τα αποτελέσματα της τοιαύτης κακούργου πράξεώς της απέναντι της Πατρίδος τα οποία θα προκύψουν κατά την στιγμήν ενδεχόμενης νέας φωνής της ότι κινδυνεύει από εξωτερικούς εχθρούς». ¹⁹⁵⁰

Η ακύρωση του αρχικού διατάγματος για την οριζόντια περικοπή κάποιων κατηγοριών πολεμικών συντάξεων αναδεικνύει την εξέλιξη των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου σε μία σημαντική ομάδα πίεσης. Αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός ότι η αντίδραση των παλαιμάχων ήταν άμεση, ισχυρή και καθολική καθώς προερχόταν από όλους τους πολιτικούς χώρους. Οι διαμαρτυρίες δεν περιοριζόταν στην (κομμουνιστική και αρχαιομαρξιστική) Αριστερά όπως την περίοδο 1922–25, γεγονός που φανερώνει και η απουσία κάθε κατηγορίας της κυβέρνησης προς αυτό τον πολιτικό χώρο. Η κυβέρνηση Ζαΐμη με τις παλινωδίες της φάνηκε ότι βρισκόταν στο «κρεβάτι του Προκρούστη» μεταξύ του «ηθικού» αιτήματος των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, η απόρριψη του οποίου είχε ως πιθανό αποτέλεσμα τη συμπόρευση των παλαιμάχων με τον κομμουνισμό, και των άμεσων οικονομικών αναγκών της χώρας. Μολονότι διακηρυγμένος στόχος της κυβέρνησης ήταν η διακοπή και η διερεύνηση των οικονομικών ατασθαλιών των πολεμικών συντάξεων, το αρχικό διάταγμα διέκοπτε οριζόντια τις πολεμικές συντάξεις μη διαχωρίζοντας τους πραγματικούς δικαιούχους με τους υπόλοιπους. Οι εκκαθαρίσεις στις συντάξεις θα πραγματοποιούντουσαν μελλοντικά. Με το δεύτερο και τελικό διάταγμα η περικοπή αφορούσε μόνο τους «εύπορους» συνταξιούχους, ένα μέτρο που όμως δεν στρεφόταν εναντίον όσων είχαν παρανόμως λάβει σύνταξη. Το κύριο μέλημα της κυβέρνησης στη συγκεκριμένη συγκυρία δεν ήταν η διόρθωση των λαθών στις πολεμικές συντάξεις, αλλά η

¹⁹⁴⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 976, Χαράλαμπος Μητρόπουλος (εντολή Αναπήρων και θυμάτων πολέμου Φιλιατρών) προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Φιλιατρά, [Νοέμβριος 1927].

¹⁹⁵⁰ *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 18/7/1927, «Επίκαιρα». Βλ. παρόμοιες αιτιάσεις σε Κ. Α. Μαριδάκης [διευθυντής της εφημερίδας], «Ανάπηροι και κράτος», *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 10/11/1927.

μείωση των δημοσίων δαπανών, ώστε να ισοσκελισθεί ο προϋπολογισμός, με μέρος αυτής της πολιτικής να αποτελούν και οι περικοπές των «εύπορων» συνταξιούχων.

Πέρα από τις προγραμματικές δηλώσεις του Αλ. Ζαΐμη και την παρουσίαση του προϋπολογισμού από τον Γ. Καφαντάρη, η περικοπή συνέπεσε με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Γενεύης της 15ης Σεπτεμβρίου 1927 για την έκδοση «Τριμερούς» δανείου 9 εκατομμυρίων λιρών. Με τη σύναψη του δανείου το ελληνικό κράτος δεσμευόταν στο χώρο των δημοσίων οικονομικών να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για τη μείωση των δημοσίων δαπανών (σε λιγότερα από 9 δις έως το τέλος του προϋπολογισμού του 1929/30) και ταυτόχρονα να ισοσκελισθούν οι δαπάνες με τα έσοδα (εξαιρουμένων των παραγωγικών δαπανών).¹⁹⁵¹ Η πολιτική αυτή προκάλεσε αντιδράσεις από διάφορες επαγγελματικές ομάδες που θίγονταν εμμέσως ή αμέσως,¹⁹⁵² μεταξύ των οποίων όπως παρουσιάστηκε και οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου. Σε αυτό το πλαίσιο, οι όποιες περικοπές έπρεπε να διενεργηθούν άμεσα. Η πολιτική της διακοπής των συντάξεων, εξέτασης όλων των περιπτώσεων και κατόπιν επανέναρξης της παροχής των συντάξεων στους έχοντες τα απαραίτητα δικαιολογητικά μολονότι φαντάζει ορθολογική, αποδείχθηκε ανεφάρμοστη λόγω των ισχυρών αντιδράσεων. Μία τέτοια πολιτική θα μπορούσε να εφαρμοστεί μακροπρόθεσμα καθώς χρειαζόταν μία (χρονοβόρα) διαδικασία ελέγχου και εκκαθάρισης όλων των μέχρι τότε παρεχόμενων συντάξεων. Εντούτοις, χρόνος για την Οικουμενική Κυβέρνηση δεν υπήρχε και έτσι αυτή προχώρησε στην άμεση διακοπή των πολεμικών συντάξεων των «εύπορων» δικαιούχων.

Η κυβέρνηση Ζαΐμη την ίδια ημέρα με τη δημοσίευση του διατάγματος για την περικοπή των συντάξεων προχώρησε και σε ένα ευεργετικό μέτρο για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, στοχεύοντας στο να κατευνάσει τον αναπηρικό κόσμο. Συγκεκριμένα, στις 13 Νοεμβρίου 1927, στο ίδιο ΦΕΚ μάλιστα που δημοσιευόταν η περικοπή, κυρώθηκε το Ν.Δ. της 10ης Οκτωβρίου 1925 για τη μονοπώληση του λιανικού εμπορίου καπνού από ανάπηρους πολέμου σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων (βλ. Κεφάλαιο

¹⁹⁵¹ Μάλιστα προβλεπόταν ισοσκέλιση του προϋπολογισμού του 1927/28, ο οποίος ήταν ελλειμματικός κατά 3 δισεκατομμύρια, δηλαδή χρειαζόταν μείωση δαπανών κατά 30% σε ένα έτος. Hering, *ό.π.*, τ. Β', σσ. 1074-1075· Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης, ό.π.*, σσ. 120-124· Κωστής, *Ο πλούτος, ό.π.*, σσ. 173-174. Για τις διεθνείς οικονομικές επαφές της Οικουμενικής Κυβέρνησης που κατέληξαν στο Πρωτόκολλο της Γενεύης βλ. Χρήστος Αναστασίου, «Η Οικουμενική Κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926-1928)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 188-244.

¹⁹⁵² Κωστής, *Ο πλούτος, ό.π.*, σ. 176. Σε αυτή την κατεύθυνση με διάταγμα της ίδιας ημέρας μειώνονταν οι αποδοχές των αξιωματικών των σωμάτων ασφαλείας Ν.Δ. «Περί περικοπής μισθού στρατιωτικών Ξηράς, Χωροφυλακής, Ναυτικού και Αστυνομίας Πόλεων» (13/11/1927), ΦΕΚ Α'/265/13-11-1927.

Β.3.1).¹⁹⁵³ Η επέκταση του μέτρου αυτού σε μεγαλύτερες πληθυσμιακά πόλεις ήταν ένα πάγιο αίτημα των αναπήρων έως και την κατάργησή του του ευεργετήματος τον Μάρτιο του 1940 (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1).¹⁹⁵⁴ Ο περιορισμός αυτού του προνοιακού μέτρου σε συγκεκριμένες πόλεις εξυπηρετούσε τη διατήρηση ισορροπίας μεταξύ των αναπήρων και των καπνοβιομηχάνων που επεδίωκαν την πλήρη κατάργησή του (βλ. παρακάτω). Επιπρόσθετες αντιδράσεις υπήρξαν και από τον εμπορικό κόσμο στις δύο περιπτώσεις μεγαλύτερων πόλεων που επεκτάθηκε αυτό το μέτρο, την Έδεσσα και τα Γιαννιτσά. Συγκεκριμένα, ο πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Έδεσσας, μίας πόλης 14.000 κατοίκων, τηλεγραφούσε στον πρωθυπουργό ζητώντας «άρσιν διατάγματος διά την πόλιν μας διότι εμπορικός κόσμος ευρίσκεται εν εξεγέρσει».¹⁹⁵⁵

Το μέτρο αυτό μπορεί να ενταχθεί στην πολιτική της «μονοπώλησης» διαφόρων επαγγελμάτων από την κυβέρνηση. Ο πολλαπλασιασμός των «κλειστών» επαγγελμάτων (π.χ. καπνεργάτες, μυλεργάτες, αρτεργάτες, τυπογράφοι, φορτοεκφορτωτές κ.α.) την περίοδο 1927–28, έγινε διότι όλο και περισσότεροι κλάδοι ζητούσαν τη μονοπώλησή τους ώστε να προστατευθούν από την υπερπροσφορά φτηνής εργατικής δύναμης. Αυτή η πολιτική εξυπηρετούσε και τους απασχολούμενους σε αυτά τα επαγγέλματα ως «αμυντικό μέτρο» καθώς και την κρατική πολιτική, η οποία το θεωρούσε ως μέτρο πρόληψης της ανεργίας.¹⁹⁵⁶ Το ευεργέτημα αυτό παρείχε ένα εισόδημα στους αναπήρους και τα θύματα πολέμου στην επαρχία, το οποίο ταυτόχρονα δεν επιβάρυνε τον κρατικό προϋπολογισμό. Ήταν ένα αντιστάθμισμα θα μπορούσαμε να πούμε για την περικοπή των συντάξεων των «εύπορων» αναπήρων και θυμάτων πολέμου.¹⁹⁵⁷ Βεβαίως η αποδοτικότητα του μέτρου ήταν συνάρτηση της κατανάλωσης καπνού στη χώρα, η οποία το 1927 είχε μειωθεί κατά 20% από την υιοθέτηση του μέτρου.¹⁹⁵⁸ Την ίδια στιγμή, η υιοθέτηση αυτού του μέτρου

¹⁹⁵³ Ν.Δ. «Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του Ν.Δ. της 10 Οκτωβρίου 1926 [1925]» (13/11/1927) ΦΕΚ Α'/265/13-11-1927.

¹⁹⁵⁴ Ενδεικτικά, βλ. *Αναπηρική Φωνή*, 24/6/1928, «Ανάπηροι και μονοπώλησις», *Εμπρός*, 24/1/1929, «Εκκλησις των αναπήρων», *Ελεύθερον Βήμα*, 25/11/1929, «Τα υποβληθέντα εις την κυβέρνησιν αιτήματα»

¹⁹⁵⁵ Π.Δ. «Περί επεκτάσεως το Ν.Δ. της 10 Οκτωβρίου 1925 και εις τας πόλεις Έδεσσαν και Γιαννιτσά» (18/10/1927), ΦΕΚ Α'/232/27-10-1927· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 976, Πρόεδρος Εμπορικού Συλλόγου Εδέσσης Γιαννάκης προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Έδεσσα, 2 Δεκεμβρίου 1927.

¹⁹⁵⁶ Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σσ. 400-401.

¹⁹⁵⁷ Κάνοντας αυτό το συνειρμό η *Πάλη των Τάξεων* σχολίαζε, το 1932, ότι το κράτος «δίνει απ' τη μία μεριά το δικαίωμα λιανικής πωλήσεως σιγαρέττων μόνο στους ανάπηρους και στ' απορφανισθέντα θύματα πολέμου κι απ' την άλλη γι' αντάλλαγμα τους κόβει τις πολεμικές συντάξεις». *Πάλη των Τάξεων*, 13/8/1932, «Η κατάσταση των αναπήρων και ιδιωτών καπνοπωλών».

¹⁹⁵⁸ Συγκεκριμένα, η κατανάλωση καπνού το 1925 ήταν 6.049.340 κιλά, το 1927 μειώθηκε στα 4.796.917 κιλά, δηλαδή το 79,29% της κατανάλωσης του 1925. Η πτώση συνεχίστηκε και το επόμενο έτος με 4.676.535

αναδεικνύει πόσο είχε θορυβηθεί η κυβέρνηση από τις εντονότατες διαμαρτυρίες των αναπήρων και θυμάτων πολέμου καθ' όλο το 1927 και κατ' επέκταση από τον κίνδυνο εκ νέου στροφής τους προς τον κομμουνισμό.¹⁹⁵⁹

Στις αρχές της βενιζελικής τετραετίας (1928–32), το δημόσιο δαπανούσε ετησίως 240 εκατομμύρια δρχ. για τις πολεμικές συντάξεις.¹⁹⁶⁰ Το ποσό αυτό αποτελούσε το 30,49% του προϋπολογισμού του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως για το οικονομικό έτος 1928/29, ο οποίος ανερχόταν σε 787 εκατομμύρια δρχ..¹⁹⁶¹ Ωστόσο, όπως παραδεχόταν ο Διευθυντής του Τμήματος Προστασίας Θυμάτων Πολέμου Δημήτριος Φικιώτης η σύνταξη αυτή ήταν «μηδαμινή». Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά το κυριότερο αναπηρικό έντυπο της περιόδου η *Αναπηρική Φωνή* (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2) σε κάλεσμά του προς τον Βενιζέλο μόλις αυτός ανήλθε στην πρωθυπουργία οι χορηγούμενες συντάξεις «δεν επαρκούν ούτε διά την συντήρησιν ενός σκύλου» και του ζητούσε να κάνει «την ζωήν μας υποφερτήν».¹⁹⁶² Σύμφωνα με τον ίδιο τον Βενιζέλο σε δήλωσή του από το βήμα της Βουλής, η αντίληψη της κυβέρνησης για την πρόνοια των θυμάτων πολέμου δεν ήταν αυτή της αύξησης των συντάξεων, οι οποίες παραδεχόταν ότι ήταν «μικραί», αλλά της οικονομικής στήριξης του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, μέσω του οποίου θα μπορούσαν να επωφεληθούν περισσότεροι έχοντες ανάγκη.¹⁹⁶³

Οι απόψεις για το ύψος των συντάξεων μαρτυρούν την πραγματικά οικτρή οικονομική κατάσταση όσων λάμβαναν πολεμικές συντάξεις. Το ύψος των πολεμικών συντάξεων παρέμενε σταθερό και κυμαινόμενο σε γενικές γραμμές από 60 δρχ. έως 600 δρχ.

κίλα να καταναλώνονται το 1928. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5/2/1928, «Η κατανάλωσις του καπνού εν Ελλάδι κατά το έτος 1927», 3/2/1929, «Η κατανάλωσις του καπνού εν Ελλάδι κατά το έτος 1928». Η μείωση αυτή δεν οφειλόταν στη μείωση των καπνιστών, αλλά στο λαθρεμπόριο καπνού. ΙΑΑΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 68, Δημήτριος Φικιώτης [Τμηματάρχης Προστασίας Θυμάτων Πολέμου] προς Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1929, «Επί του υπ. αριθ' 2499 υπομνήματος της Ενώσεως των Καπνοβιομηχάνων».

¹⁹⁵⁹ Επιπρόσθετα μέτρα που θεσπίστηκαν επί κυβέρνησης Ζαΐμη ήταν η απαλλαγή κάθε εκπαιδευτικού τέλους για τα ορφανά πολέμου και τα τέκνα των αναπήρων πολέμου και η συμπλήρωση του προστατευτικού νόμου για τους εφέδρους σε περίπτωση επιστράτευσης. Ν.Δ. «Περί των εκπαιδευτικών τελών κλπ. των μαθητών των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως» (3/10/1927), ΦΕΚ Α' /211/4-10-1927· Ν. 3514 «Περί κυρώσεως του από 13 Νοεμβρίου 1927 Ν.Δ.» (24/4/1928), ΦΕΚ Α' /77/8-5-1928.

¹⁹⁶⁰ ΙΑΑΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 68, Δημήτριος Φικιώτης [Τμηματάρχης Προστασίας Θυμάτων Πολέμου] προς Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1929, «Επί του υπ. αριθ' 2499 υπομνήματος της Ενώσεως των Καπνοβιομηχάνων»· *Το έργο της κυβερνήσεως*, ό.π., σ. 379.

¹⁹⁶¹ *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος*, τ. Ι, αρ. 3, Μάρτιος 1929, σ. 40

¹⁹⁶² ΙΑΑΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 68, Δημήτριος Φικιώτης προς Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1929, «Επί του υπ. αριθ' 2499 υπομνήματος της Ενώσεως των Καπνοβιομηχάνων»· *Αναπηρική Φωνή*, 4/7/1928, «Η Αναπηρική Φωνή προς τον πρόεδρον», «Η νέα κυβέρνησις».

¹⁹⁶³ *Εμπρός*, 18/1/1929, «Θυελλώδες επεισόδιον της Βουλής» (συνεδρίαση 17ης Ιανουαρίου 1929).

μηνιαίως,¹⁹⁶⁴ ενώ ταυτόχρονα τα ημερομίσθια υπερδιπλασιάστηκαν την πρώτη μεταπολεμική πενταετία.¹⁹⁶⁵ Παράλληλα όμως το κόστος ζωής αυξανόταν ακόμα πιο ραγδαία. Σύμφωνα με υπολογισμούς του οικονομολόγου Μιχάλη Ρηγίνου, η μηνιαία δαπάνη μίας τετραμελούς εργατικής οικογένειας αποκλειστικά για διατροφή ανερχόταν το 1930 σε 997 δρχ., ήταν δηλαδή κατά πολύ υψηλότερη και από τη μεγαλύτερη πολεμική σύνταξη.¹⁹⁶⁶ Για παράδειγμα, το ψωμί από 4,12 δρχ./κιλό που κόστιζε το 1924, όταν ελήφθη ο πιο πρόσφατος νόμος για τις πολεμικές συντάξεις, το 1928 είχε φτάσει να κοστίζει 6,90 δρχ./κιλό. Η αγορά ενός κιλού ψωμιού ημερησίως, μία συντηρητική πρόβλεψη,¹⁹⁶⁷ επιβάρυνε τον οικογενειακό προϋπολογισμό με 207 δρχ. μηνιαίως, δηλαδή απορροφούσε μεγάλο μέρος και σε πολλές περιπτώσεις το σύνολο της παρεχόμενης σύνταξης (βλ. Παράρτημα 2, Πίνακας 7). Αρκεί μία ματιά στις τιμές άλλων βασικών προϊόντων για να κατανοήσουμε τη δυσχερή οικονομική θέση των απομάχων: το ελαιόλαδο από 17,49 δρχ./κιλό το 1924 κόστιζε 29,08 δρχ./κιλό το 1928, τα φασόλια από 6,72 δρχ./κιλό έφτασαν στις 11,97 δρχ./κιλό και το κρέας από 17,30 δρχ./κιλό ανήλθε σε 23,56 δρχ./κιλό.¹⁹⁶⁸ Παράλληλα, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι συντάξεις δεν λάμβαναν από τον Νοέμβριο του 1927 οι «εύποροι» ανάπηροι πολέμου και τα θύματα πολέμου (βλ. παραπάνω), οπότε αυτά τα οικονομικά βάρη αφορούσαν τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα.

Η υιοθέτηση ενός γενικού προστατευτικού αναπηρικού νόμου ήταν από τα πρώτα ζητήματα που απασχόλησαν την κυβέρνηση Βενιζέλου καθώς από το φθινόπωρο του 1928 ξεκίνησαν οι διεργασίες για την κατάρτισή του και αυτός ψηφίστηκε τελικώς τον

¹⁹⁶⁴ Οι συντάξεις βασιζόταν στον ν. 3122/1924 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2). Βάσει των υπολογισμών του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, το 1926, η σύνταξη ενός αναπήρου πολέμου κυμαινόταν μεταξύ 60 και 600 δρχ., της χήρας από 300 έως 600 δρχ. και των γονιών ενός πεσόντα ήταν 300 δρχ.. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12/9/1926, «Θύματα πολέμου». Το 1925 ο Π. Νίκας της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) ανέφερε ότι οι συντάξεις κυμαίνονταν μεταξύ 300 και 700 δρχ. Π. Νίκας, «Ο απολογισμός ενός έτους του κινήματος των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού», *Ριζοσπάστης*, 13/5/1925. Το 1929 ο Αλέξανδρος Χριστοδούλου, εκπρόσωπος των αναπήρων στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου, ανέφερε ότι η μέγιστη σύνταξη ανερχόταν στις 900 δρχ. *Ελεύθερον Βήμα*, 9/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται».

¹⁹⁶⁵ Με βάση το 100 για το 1922/23, τα ημερομίσθια είχαν αυξηθεί στο 231 το 1928. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 165.

¹⁹⁶⁶ Η δαπάνη αυτή περιείχε ψωμί, ζυμαρικά, όσπρια, πατάτες, κρέας (βοδινό), ψάρι (κατώτερης ποιότητας), γάλα, βούτυρο, φέτα, λάδι, κρασί (ρετσίνα), καφέ, ζάχαρη, ρύζι, ελιές και αυγά. Αντίστοιχα το ίδιο κόστος το 1914 ήταν 75,38 δρχ. και 237,50 δρχ. το 1921. *Στο ίδιο*, σ. 245.

¹⁹⁶⁷ Σύμφωνα με τον Μιχ. Ρηγίνο, η μέση κατανάλωση ψωμιού μίας εξαμελούς οικογένειας το 1926/27 κυμαινόταν μεταξύ 46 και 50,50 κιλών μηνιαίως. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 241.

¹⁹⁶⁸ Μητροφάνης, *ό.π.*, σσ. 359-365.

Φεβρουάριο του 1929 ως ν. 4042.¹⁹⁶⁹ Παρά το γεγονός ότι ουσιαστικά πρόκειται για κωδικοποίηση όλων των μέχρι τότε προστατευτικών μέτρων, η σημασία του έγκειται στο γεγονός ότι αυτός αποτέλεσε τη βάση για όλη τη μετέπειτα αναπηρική νομοθεσία ακόμα και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁹⁷⁰ Σύμφωνα με αυτόν, ως θύματα πολέμου νοούνται «οι ανάπηροι των από του 1912 και εντεύθεν πολέμων οπλίται και οικογένειαι αυτών και των πεσόντων, θανόντων ή εξασφανισθέντων εν τω πολέμω οπλιτών αι δικαιούμεναι συντάξεως κατά τας διατάξεις του νόμου 3122».¹⁹⁷¹ Σταδιακά ο ορισμός των θυμάτων πολέμου του ν. 4042 διευρύνθηκε και εντάχθηκαν σε αυτόν και τα θύματα του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, οι ανάπηροι ή οι οικογένειες των φονευθέντων του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, του Μακεδονικού Αγώνα και οι ιδιώτες «οι συμμετασχόντες εις συγκροτημένα σώματα κατά τους πολέμους 1912–1913».¹⁹⁷²

Πέρα από τις συντάξεις, κωδικοποιήθηκαν σε ενιαίο κείμενο όλα τα ευεργετήματα υπέρ των θυμάτων πολέμου που είχαν υιοθετηθεί στο παρελθόν: α΄) παραχώρηση περιπτέρων, β΄) εκμίσθωση περιπτέρων και άλλων πρατηρίων σε δημόσια, δημοτικά και στρατιωτικά καταστήματα, γ΄) εκπαιδευτικές ατέλειες και δωρεάν χορήγηση διδακτικών βιβλίων, δ΄) διορισμοί σε δημόσιες και δημοτικές θέσεις, ε΄) συνδρομές από το Ταμείο

¹⁹⁶⁹ Ν. 4042 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των αναπήρων και των οικογενειών θυμάτων πολέμου» (2/3/1929), ΦΕΚ Α΄/99/7-3-1929. Ο νόμος αναδημοσιεύεται και στο ΦΕΚ Α΄/106/16-3-1929. Βλ. επίσης Μαστρογιάννης, *ό.π.*, σσ. 370-371. Ο καταρτίστηκε το φθινόπωρο του 1928, κατατέθηκε στη Βουλή τον Δεκέμβριο του 1928. *Ελεύθερον Βήμα*, 22/12/1928, «Τα μέτρα προς ενίσχυσιν των αναπήρων».

¹⁹⁷⁰ Νικήτας Πολυχρονόπουλος [στρατιωτικός δικαστικός σύμβουλος Δ΄ Τάξεως, τμηματάρχης Διεύθυνσης Αναπήρων Πολέμου Υπουργείου Στρατιωτικών]–Ιωάννης Γ. Σταμούλης [δικηγόρος], *Κωδικοποιήσεις και ερμηνεία της περί αναπήρων & θυμάτων πολέμου ισχύουσας νομοθεσίας*, Τύποις Κωνστ. Δ. Ρόκου, εν Αθήναις 1948, σσ. 5-8.

¹⁹⁷¹ Σύμφωνα με τους μελετητές της αναπηρικής νομοθεσίας Ν. Πολυχρονόπουλο και Γ. Σταμούλη η ατέλεια του νόμου ήταν ότι ο όρος «ανάπηρος πολέμου» θεωρούταν υποκατηγορία του ευρύτερου όρου του «θύματος πολέμου». Πράγματι στην ελληνική νομοθεσία δεν επαναλήφθηκε αυτή η σχέση ανάμεσα στους δύο όρους που εφεξής θεωρούταν διακριτές κατηγορίες. Για αναλυτική ερμηνεία του άρθρου 1 του ν. 4042, βλ. Στο ίδιο, σσ. 10-25. Εντούτοις, είναι πολύ πιθανό ο Έλληνας νομοθέτης να επηρεάστηκε από την αναπηρική νομοθεσία κεντροευρωπαϊκών κρατών που υιοθετήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Στο β΄ μισό της δεκαετίας στη γερμανική και αυστριακή νομοθεσία χρησιμοποιήθηκε ο όρος «θύμα πολέμου» ως όρος-ομπρέλα και για τις δύο κατηγορίες, ενώ με αυτή την λογική ο όρος χρησιμοποιούταν στην ονομασία των αντίστοιχων οργανώσεων. Pawlowsky–Wendelin, «Government Care», *ό.π.*, σ. 172.

¹⁹⁷² Ν. 4164 «Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 Ν.Δ» (4/6/1929), ΦΕΚ Α΄/198/12-6-1929· Ν. 4758, «Περί απονομής σύνταξης εις αναπήρους οπλίτας και οικογενείας των παθόντων ή φονευθέντων εν τω Στρατώ της Εθνικής Αμύνης» (24/5/1930), ΦΕΚ Α΄/181/26-5-1930· Ν. 5168, «Περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τους αγωνιστάς Μακεδονικού αγώνος 1903–1909» (18/7/1931), ΦΕΚ Α΄/225/23-7-1931· Ν. 6034, «Περί τροποποιήσεως των Νόμων 4042 και 5410» (10/2/1934), ΦΕΚ Α΄/64/13-2-1934· Ν. 6444 «Περί αυθεντικής ερμηνείας, συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των Νόμων 4042, 5410 και 6034» (4/1/1935), ΦΕΚ Α΄/3/4-1-1935· Πολυχρονόπουλος–Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 25-27.

Θυμάτων Πολέμου, στ') προνομιακή πώληση σιγαρέτων, ζ') παραχώρηση γεωργικού κλήρου, η') φοροαπαλλαγές, θ') παντός άλλου ευεργετήματος που χορηγείται από διατάγματα.¹⁹⁷³ Επιπρόσθετα, αναδιοργανώθηκε το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου το οποίο θα ασχολείτο εφεξής σχετικά με όλα τα ζητήματα των θυμάτων πολέμου (βλ. παρακάτω).

Σε γενικές γραμμές ο νόμος ήταν μία κωδικοποίηση όλων των μέχρι τότε σχετικών νομοθετικών μέτρων. Ωστόσο δεν επρόκειτο απλώς «περί πιστής αντιγραφής των παλαιών Διαταγμάτων του Πάγκαλου», όπως ισχυριζόταν η *Αναπηρική Φωνή*.¹⁹⁷⁴ Υπήρχαν ορισμένες διαφορές με σημαντικότερη την επέκταση του προνομίου της λιανικής πώλησης καπνού από ανάπηρους και σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων, ένα πάγιο αίτημα των αναπήρων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 29, σε πόλεις που δεν είχε εφαρμοστεί το μέτρο αυτό απαγορευόταν στο εξής η χορήγηση άδειας λιανικής πώλησης καπνού «εις παν άλλο πρόσωπον εκτός των αναπήρων και θυμάτων πολέμου», επεκτείνοντας ουσιαστικά το ευεργέτημα αυτό σε όλη την επικράτεια. Το άρθρο αποτελούσε ιδιαίτερης σημασίας μέτρο για τους ανάπηρους και θύματα πολέμου των μεγάλων πόλεων προσφέροντάς τους το μονοπώλιο ενός προϊόντος με σημαντική εμπορική κίνηση.

Το ευεργέτημα αυτό όμως δεν εφαρμόστηκε καθώς οι ισχυρές αντιδράσεις που συνάντησε από τους καπνοβιομηχάνους οδήγησαν στην ταχεία υποχώρηση της κυβέρνησης. Η συζήτηση και η έντονη πίεση για την κατάργηση του άρθρου 29 είχε ξεκινήσει ήδη πριν τη ψήφιση του νόμου. Ήδη από την κατάρτιση του νομοσχεδίου και την αποστολή του στη Βουλή υπήρξαν αντιδράσεις με κυριότερη αυτή των καπνοβιομηχάνων, οι οποίοι το χαρακτήριζαν ζημιογόνο για την οικονομία.¹⁹⁷⁵ Μάλιστα ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε παραδεχθεί από του βήματος της Βουλής, στις 23 Ιανουαρίου 1929, ότι στο μέλλον «πιθανότατα θα καταργηθή το μονοπώλιον του καπνού παρά των αναπήρων, διότι το Κράτος ζημιούται κολοσσιαία ποσά»,¹⁹⁷⁶ άποψη με την οποία συμφωνούσε ο οικονομολόγος

¹⁹⁷³ Για αναλυτική ερμηνεία των άρθρων που αφορούν τα ευεργετήματα καθώς και τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις βλ. Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 32-129, 162-200.

¹⁹⁷⁴ *Αναπηρική Φωνή*, 11/2/1929, «Έστω και την δωδέκατην ώρα».

¹⁹⁷⁵ ΙΑΑΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 68, Δημήτριος Φικιώτης [Τμηματάρχης Προστασίας Θυμάτων Πολέμου] προς Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1929, «Επί του υπ. αριθ' 2499 υπομνήματος της Ενώσεως των Καπνοβιομηχάνων»· *Ριζοσπάστης*, 11/1/1929, «Οι βιομήχανοι κατά των αναπήρων». Για το κείμενο ως σχέδιο νόμου πριν την ψήφισή του, όπου το άρθρο 29 ήταν αυτούσιο με το εν τέλει ψηφισθέν, βλ. *Αναπηρική Φωνή*, 11/2/1929, «Όλα τα νομοθετήματα των αναπήρων».

¹⁹⁷⁶ *Εμπρός*, 24/1/1929, «Η χθεσινή συνεδρίασις της Βουλής».

Μιχαήλ Αιλιανός, βουλευτής του Κόμματος Προοδευτικής Ένωσης του Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου.¹⁹⁷⁷ Το ζήτημα είχε διχάσει την κυβέρνηση με τον υπουργό Πρόνοιας Εμμανουήλ Εμμανουηλίδη να στηρίζει το μέτρο και τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Παναγή Βουρλούμη να το θεωρεί λανθασμένο συμφωνώντας με τους καπνοβιομηχάνους.¹⁹⁷⁸ Ο Βουρλούμης τις ημέρες κατά τις οποίες συζητείτο ο νόμος δήλωσε σε επιτροπή αναπήρων καπνοπωλών ότι ήταν πιθανόν να διατηρηθεί το ίδιο καθεστώς χωρίς να ισχύσει η επέκταση.¹⁹⁷⁹ Τον Ιούνιο του 1929 ένα νομοσχέδιο για την τροποποίηση του ν. 4042, το οποίο επανέφερε το ισχύον προ ν. 4042 καθεστώς, δηλαδή τη μονοπώληση σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων, υποβλήθηκε στη Βουλή και τη Γερουσία ξεσηκώνοντας θύελλα διαμαρτυριών από τη μεριά των αναπήρων αυτή τη φορά.¹⁹⁸⁰

Την πολεμική κατά του ευεργετήματος αυτού ανέλαβε ο γερουσιαστής του Συλλόγου Βιοτεχνών και Μικροεμπόρων¹⁹⁸¹ Γεώργιος Λαμπρινάκος, ο οποίος ζητούσε την πλήρη κατάργηση του ευεργετήματος. Όπως υποστήριξε στην αγόρευσή του στη Γερουσία, στις 17 Ιουλίου 1929, από την αρχή της εφαρμογής του μέτρου αυτού στις πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων η κατανάλωση είχε μειωθεί κατά 1.200 χιλιογραμμάρια ζημιώνοντας τον προϋπολογισμό με 360 εκατομμύρια ετησίως, για αυτό θεωρούσε λίαν ζημιογόνο για την οικονομία την επέκτασή του και στις μεγαλύτερες πόλεις. Ένα επιπρόσθετο επιχείρημά του ήταν ότι το μέτρο αύξανε την ανεργία καθώς πριν την εφαρμογή του υπήρχαν 16.000 καπνοπώλες ενώ μετά μόλις 900. Κλείνοντας την αγόρευσή του, ο γερουσιαστής, ο οποίος ανήκε στην αντιβενιζελική παράταξη, χαιρέτησε την απόφαση της κυβέρνησης να επανεξετάσει το ζήτημα και ζητούσε επιπρόσθετα την καθολική κατάργηση του προνομίου, η οποία θα αύξανε τα κρατικά έσοδα και με μέρος αυτών των κερδών θα μπορούσαν να αυξηθούν οι συντάξεις των θυμάτων πολέμου. Απαντώντας στον Λαμπρινάκο ο υφυπουργός Οικονομικών και ο υπουργός Πρόνοιας συμφώνησαν

¹⁹⁷⁷ Συγκεκριμένα ο Αιλιανός ανέφερε ότι το εν λόγω μέτρο προκαλούσε ζημιά ύψους 300.000.000 δρχ. στον κρατικό προϋπολογισμό. *Εμπρός*, 10/2/1929, «Η Βουλή συνεζήτησε τον προϋπολογισμό».

¹⁹⁷⁸ *Εμπρός*, 26/1/1929, «Ειδική σύσκεψις διά την οικονομική ανακούφισιν των θυμάτων πολέμου», 3/2/1929, «Αι ληφθήσαι αποφάσεις»· *Ριζοσπάστης*, 25/1/1929, «Καταργείται η μονοπώλησις».

¹⁹⁷⁹ *Ριζοσπάστης*, 23/1/1929, «Διάβημα των αναπήρων καπνοπωλών».

¹⁹⁸⁰ *Εμπρός*, 20/6/1929, «Διαμαρτυρία της Ενώσεως Αναπήρων»· *Ριζοσπάστης*, 17/6/1929, «Διαμαρτυρία των αναπήρων Λαμίας».

¹⁹⁸¹ *Μητρών Γερουσιαστών και Βουλευτών*, Βουλή των Ελλήνων–Διεύθυνσις Διοικητικού, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1977, σσ. 28-29.

ότι θα έπρεπε να καταργηθεί το επίμαχο άρθρο, ενώ ως αντιστάθμισμα θα δίνονταν επιπρόσθετη πίστωση 20 εκατομμυρίων δρχ. στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου.¹⁹⁸²

Το γεγονός ότι ο Γ. Λαμπρινάκος ανέλαβε την «επίθεση» σε αυτό το ευεργέτημα δεν ήταν τυχαίο καθώς πέρα από εκπρόσωπος του εμπορικού κόσμου στη Γερουσία, ήταν επίσης πρόεδρος του Επαγγελματικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθήνας (1925–40). Επίσης, είχε ασχοληθεί και ο ίδιος με το εμπόριο καπνού καθώς είχε καπνοπωλείο από το 1915 στην Ομόνοια, από το 1919 διατηρούσε μάλιστα και ένα περίπτερο, ενώ κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού ήταν πρόεδρος του Συνδέσμου Καπνοπωλών που ιδρύθηκε ως αντίπαλος στο υπό βενιζελικό έλεγχο σωματείο καπνοπωλών.¹⁹⁸³ Ο Λαμπρινάκος με αυτή τη στάση εκπροσωπούσε τον κλάδο του καθώς επαγγελματικά σωματεία από όλη την επικράτεια τασσόντουσαν υπέρ της κατάργησης του προνομίου αυτού και ασκούσαν επιρροή σε αρκετούς βουλευτές και γερουσιαστές.¹⁹⁸⁴

Μπορεί οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου να αποτελούσαν μία αξιοσημείωτη ομάδα πίεσης, όπως αναδείχθηκε και στην περίπτωση της περικοπής των πολεμικών συντάξεων το 1927 (βλ. παραπάνω), ωστόσο η πίεση που ασκούσαν οι καπνοβιομήχανοι κάθε άλλο παρά δευτερεύουσας σημασίας ήταν για την οποιαδήποτε μεσοπολεμική κυβέρνηση. Η οικονομία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου είχε στο επίκεντρό της τον καπνό, ο οποίος αποτελούσε το χρυσοφόρο και συναλλαγματοφόρο προϊόν της χώρας. Πριν την κρίση του 1929 η αξία της ετήσιας εγχώριας παραγωγής ανερχόταν σε 2 δις δρχ., οι εξαγωγές ξεπερνούσαν τα 10 εκατομμύρια στερλίνες, ενώ στην παραγωγή, τη μεταποίηση και εμπορία του καπνού απασχολείτο το ένα έβδομο του ενεργού πληθυσμού της χώρας.¹⁹⁸⁵ Τελικώς η πίεση αυτή απέδωσε με το ν. 4294/1929 να ψηφίζεται από τα δύο σώματα τον Ιούλιο του 1929 επιστρέφοντας με αυτό τον τρόπο στο παλαιό καθεστώς με την

¹⁹⁸² *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 21/7/1929, «Ολοσχερής κατάργησις του δικαιώματος»: *Εμπρός*, 18/7/1929, «Η σημερινή συνεδρίασις της Γερουσίας». Στην Βουλή δεν πραγματοποιήθηκε συζήτηση για τον εν λόγω νόμο.

¹⁹⁸³ *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 21/7/1929, «Η κατάργησις του προνομίου»: Νίκος Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ, 1919–2019*, Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων ΓΣΒΕΕ, Αθήνα 2019, σ. 152.

¹⁹⁸⁴ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 23/11/1929, «Τα ζητήματα του κόσμου των καπνοπωλών»: *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 14/7/1929, «Ο αγών των αναπήρων περικοπής», «Οι ανάπηροι», «Έντονος διαμαρτυρία των αναπήρων του Βόλου», 4/8/1929, «Έντονος διαμαρτυρία των αναπήρων Θεσσαλονίκης δια την μελετώμενην κατάργησιν του άρθρ. 29». Βλ. επίσης την παλαιότερη διαμαρτυρία του Πανελληνιακού Συνδέσμου Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου για την εναντίωση του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Ιωαννίνων στο εν λόγω μέτρο. *Αναπηρική Φωνή*, 1/7/1928, «Τηλεγράφημα».

¹⁹⁸⁵ Κωστής, *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σσ. 134-135, 169-170· Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σσ. 121-124· Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σσ. 198-205.

εφαρμογή του ευεργετήματος αποκλειστικά σε χωριά, κωμοπόλεις και πόλεις κάτω των 10 χιλιάδων κατοίκων.¹⁹⁸⁶ Η πίεση από τη μεριά των καπνοβιομηχάνων για την πλήρη κατάργηση του προνομίου των αναπήρων συνεχίστηκε.¹⁹⁸⁷ Η κυβέρνηση Βενιζέλου βρέθηκε, όπως και η προκατόχός της κυβέρνηση Ζαΐμη, ανάμεσα στα αιτήματα των αναπήρων και στις πιέσεις των καπνεμπόρων. Παρά τις παλινωδίες ενός εξαμήνου, τελικά δεν άλλαξε κάτι στο ζήτημα της λιανικής πώλησης καπνού και με αυτό τον τρόπο ο ν. 4042 «έχασε» ουσιαστικά την βασική καινοτομία του, εντούτοις παρέμεινε, παρά τις κατά καιρούς διαμαρτυρίες,¹⁹⁸⁸ ο κυριότερος νόμος για τον αναπηρικό κόσμο του Μεσοπολέμου.

Η πρακτική εφαρμογή όχι μόνο του ν. 4042/1929, αλλά και όλων των προγενέστερων σχετικών με τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου διατάξεων υλοποιήθηκε αυτή την περίοδο από το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου. Το Ταμείο είχε μεν ιδρυθεί επί Θ. Πάγκαλου τον Οκτώβριο του 1925 (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1), αλλά άρχισε να λειτουργεί τον Νοέμβριο του 1927 με κεφάλαιο 25 εκατομμυρίων δραχμών.¹⁹⁸⁹ Κατά τη βενιζελική τετραετία εντατικοποιήθηκαν οι δραστηριότητές του όπως μαρτυρούν τα αρχεία του Συμβουλίου του Ταμείου, οι συνεδριάσεις του οποίου ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1929.¹⁹⁹⁰ Το Συμβούλιο του Ταμείου απαρτιζόταν από τον πρόεδρο του Ταμείου, τον διευθυντή της Γενικής Διευθύνσεως Δημοσίου Λογιστικού, τον τμηματάρχη του Υπουργείου Υγιεινής, τον

¹⁹⁸⁶ Ν. 4294 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 4042» (6/8/1929), ΦΕΚ Α' /270/10-8-1929· Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 167-168.

¹⁹⁸⁷ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 173, Αλ. Φορτούνας [πρόεδρος Πανελληνίας Ενώσεως Καπνοβιομηχάνων] προς Την επί του Καπνικού ζητήματος Επιτροπήν, Αθήνα [1930]. Πρβλ. Αλ. Φορτούνας, «Καταστρεπτική η μονοπωλία του καπνού», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7/5/1933.

¹⁹⁸⁸ Στα τέλη του 1929 σε επιστολή της η Γενικής Ένωσης Αναπήρων Πολέμου Αττικής υποστήριζε ότι οι ανάπηροι «λιμοκτονούν» διότι ο ν. 4042 δεν είχε εφαρμοστεί ακόμα. Καταλήγοντας τόνιζε ότι οι νόμοι «κατήντησαν πρόσχημα και φενάκη μέχρις ότου οι υπέρ της Πατρίδος και του συνόλου θυσιασθέντες εκλείψουν προοδευτικώς υποκύπτοντες εις το μοιραίον». ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 166, Γενική Ένωση Αναπήρων Πολέμου Αττικής προς Ελευθέριο Βενιζέλο, Αθήνα, 12 Δεκεμβρίου 1929.

¹⁹⁸⁹ *Αναπηρική Φωνή*, 1/7/1928, «Κράτος και ανάπηροι».

¹⁹⁹⁰ Για την περίοδο πριν τον Ιανουάριο του 1929 δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία για τη λειτουργία του, πάντως η συνεδρίαση της 23ης Ιανουαρίου 1929 αναγράφεται ως η πρώτη συνεδρίαση του Συμβουλίου του Ταμείου, αρίθμηση που διατηρήθηκε έως τη διάλυσή του το 1939 (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1). Τα πρακτικά του Συμβουλίου εντοπίστηκαν στο αταξινόμητο αρχείο του Υπουργείου Υγείας που βρίσκεται στην Κεντρική Υπηρεσία των ΓΑΚ. Συνολικά υπάρχουν οκτώ τόμοι με τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Ταμείου της περιόδου 1929-1941 (το 1940-41 λειτουργούσε η Επιτροπή Περιπτέρων, ως διάδοχος ορισμένων αρμοδιοτήτων του, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1), συγκεκριμένα: α') στο κιβώτιο 298 περιλαμβάνονται (τα ονόματα είναι αυτά που αναγράφονται στη ράχη των τόμων) οι εξής τόμοι: «Ι, έτους 1929» [συνεδριάσεις 1-79], «ΤΘΠ, 3-1-36 έως 27-6-36, συνεδριάσεις 611 έως 670», «Επιτροπή Περιπτέρων [1940-1941]», β') στο κιβώτιο 299: «ΤΘΠ, 2/1/35-28/6/35» [συνεδριάσεις 508-555], «V, 7/7/31-19/12/31» [συνεδριάσεις 202-228], γ') στο κιβώτιο 301: «IV, 9/1/31-21/6/31» [συνεδριάσεις 174-301], και δ') στο κιβώτιο 302: «II, 3/1/30-28/6/30» [συνεδριάσεις 80-126], «VI, 16/1/32-30/6/32» [συνεδριάσεις 237-265] και «VIII, 4/1/33-30/6/33» [συνεδριάσεις 317-367].

αναπληρωτή διευθυντή Δημόσιας Αντιλήψεως και έναν αντιπρόσωπο της Γενικής Ένωσης Αναπήρων Αττικής.¹⁹⁹¹ Η πλειοψηφία των θεμάτων που συζητιόντουσαν αφορούσαν αιτήματα μεμονωμένων αναπήρων και θυμάτων πολέμου για χορήγηση βοηθημάτων, θέματα περιπτέρων και λιανικής πώλησης καπνού, πληρωμή νοσηλίων ενώ εξετάζονταν τα σχετικά με τη λειτουργία του Ταμείου ζητήματα. Μεταξύ άλλων, το Ταμείο ενέκρινε, βάσει του ν. 4042, την έκδοση 5.000 εκπαιδευτικών δελτίων για μειωμένα σιδηροδρομικά και ακτοπλοϊκά εισιτήρια,¹⁹⁹² ένα μόνιμο επίδομα «εις πάντας τους εντός της Ελλάδος διαμένοντας μη αποκαταστημένους φυματικούς ανάπηρους»¹⁹⁹³ και ένα μηνιαίο επίδομα στους ανάπηρους ολικής ανικανότητας (ανεξαρτήτως αν ήταν αποκατεστημένοι),¹⁹⁹⁴ καθώς επίσης αυτό έδινε τις γνωματεύσεις για τις λουτροθεραπείες των αναπήρων.¹⁹⁹⁵

Σύμφωνα με έκθεση, τον Φεβρουάριο του 1932 του αντιστράτηγου ε.α. Δημοσθένη Διαλέτη, προέδρου του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου από τον Ιανουάριο του 1932, το Ταμείο δεν είχε αποκτήσει ακόμη εσωτερικό κανονισμό και η λειτουργία του «ρυθμίζεται αναλόγως των παρουσιαζομένων αναγκών δι' αποφάσεων του Συμβουλίου αυτού» έχοντας υπόψη τον ν. 4042. «Η εκ της ελλείψεως εσωτερικού οργανισμού ανωμαλία είναι πρόδηλος» καθώς δεν είχαν οριστεί οι οργανικές θέσεις του, τα προσόντα και οι προϋποθέσεις πρόσληψης τους και το μισθολόγιο. Η υγειονομική υπηρεσία του Ταμείου ήταν

¹⁹⁹¹ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «Ι, έτους 1929», Α' Συνεδρίαση (23 Ιανουαρίου 1929). Οι συνεδριάσεις πραγματοποιούνταν στο παράρτημα του υπουργείου Πρόνοιας στην οδό Ίωνος 10 (σημερινή Μαρίκας Κοτοπούλη στην Ομόνοια). Η σύνθεση του συμβουλίου παρέμενε η ίδια με την προσθήκη και ετέρου τμηματάρχη του Υπουργείου Πρόνοιας (στη 2η Συνεδρίαση της 31ης Ιανουαρίου 1929 και από την 4η της 15ης Φεβρουαρίου 1929 συμμετείχε σχεδόν ανελλιπώς και δεύτερος τμηματάρχης του Υπουργείου Υγιεινής) καθώς και του διευθυντή του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (από την 8η Συνεδρίαση της 26ης Μαρτίου 1929). Από τον Απρίλιο του 1929 εκλέχθηκε από τα μέλη του συμβουλίου ως αντιπρόεδρος ο νομικός σύμβουλος του Υπουργείου Υγιεινής (από τη 10η συνεδρίαση της 5ης Απριλίου 1929). Από το φθινόπωρο του 1929 απουσίαζε από το συμβούλιο ο πρόεδρος του και προέδρευε ο αντιπρόεδρος, ενώ πολλές φορές δεν ήταν παρόντα και άλλα τα μέλη του συμβουλίου.

¹⁹⁹² ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «Ι, έτους 1929», Συνεδρίασις 12η (11 Απριλίου 1929).

¹⁹⁹³ Η παροχή του εν λόγω επιδόματος προβλεπόταν από το άρθρο 11 του ν. 4042. Ως αποκατεστημένοι θεωρούνταν εκείνοι στους οποίους είχαν παραχωρηθεί περύτερα, καφεενία ή άδεια λιανικής πώλησης καπνού. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «Ι, έτους 1929», 10η Συνεδρίαση (5 Απριλίου 1929).

¹⁹⁹⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 299, «V, 7/7/1931–19/12/1931», 215η Συνεδρίασις (10 Οκτωβρίου 1931). Η απόφαση αφορούσε 194 αναπήρους, τα ονόματα των οποίων δημοσιεύθηκαν σε *Αναπηρική*, 31/3/1932, «Ονομαστικός κατάλογος των καθ' όλον το Κράτος συνταξιουδοτούμενων αναπήρων πολέμου Ολικής Ανικανότητας 100%».

¹⁹⁹⁵ Σε Αιδηψό, Λουτράκι, Μέθανα, Κυλλήνη, Σέδες (Θεσσαλονίκης), Καϊάφα (Μεσσηνίας) και Υπάτη. Ενδεικτικά βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «Ι, έτους 1929», Συνεδρίαση 25η, (22 Ιουλίου 1929), 27η (31 Ιουλίου 1929). Ωστόσο, υπήρχαν κατά καιρούς και κατηγορίες για καθυστέρηση πληρωμής των λουτροθεραπειών, οι οποίες διακόπτονταν λόγω αυτών των οικονομικών προβλημάτων. *Εμπρός*, 20/8/1929, «Η εγκληματική εγκατάλειψις των αναπήρων»· *Εσπερινή*, 20/8/1931, «Εξέγερσις των θεραπευομένων εν Αιδηψώ αναπήρων».

«εγκαταλελειμμένη εις την διάκρισιν των εκάστοτε υπό του Συμβουλίου προσλαμβανομένων εκτάκτων ιατρών», ενώ δεν υπήρχε έλεγχος και δίνονταν πλαστογραφημένες συνταγές με υπέρογκα ποσά. Επίσης, ανέφερε ότι ανάπηροι και θύματα «εδημιουργούσαν τακτικώς σκηνάς εις βάρος των υπαλλήλων, μεθ' ων πολλάκις ήλθον εις αντεγκλήσεις» ενώ επιτέθηκαν και σε υπαλλήλους «με σκοπόν κακοποιήσεώς των». Από αυτή τη συμπεριφορά ήταν «αληθές ότι πολλοί τούτων κατώρθωσαν και εις το Συμβούλιο να επιβληθούν και να επιτύχουν ορισμένα ευεργετήματα». Για την αποτροπή τέτοιων φαινομένων ο Δ. Διαλέτης ζητούσε την παρουσία αστυνομικής δύναμης στα γραφεία του Ταμείου. Παράλληλα, σημείωνε πως υπήρχαν καθυστερήσεις ελλείψει χρημάτων στην πληρωμή προικοδοτήσεων σε θυγατέρες πεσόντων, σχετικά με την επαγγελματική εκπαίδευση το Ταμείο περιορίσθηκε στην πληρωμή διδάκτρων ορφανών πολέμου, ενώ δεν είχε σημειωθεί πρόοδος σχετικά με τη δημιουργία ορθοπεδικού εργοστασίου για την κατασκευή τεχνητών μελών, την ανέγερση συνοικισμών αναπήρων και τη δημιουργία σανατόριου φυματικών αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Ο Διαλέτης κατέληγε ότι «το Ταμείον ΘΠ έχει ανάγκην εσωτερικής οργανώσεως και λελογισμένης διοικήσεως, στηριζομένης επί της αρχής της δικαίως μεταξύ όλων των αναπήρων και θυμάτων Πολέμου απονομής των ευεργετημάτων του ν. 4042», αλλά και για αυτό δεν έφθαναν τα υπάρχοντα έσοδα.¹⁹⁹⁶ Παρά τις ελλείψεις που αναφέρει ο Διαλέτης, από τον Ιανουάριο του 1929 έως τον Ιούνιο του 1932 (δεν έχει εντοπιστεί μόνο ο τόμος με τα πρακτικά για το β' εξάμηνο του 1932) πραγματοποιήθηκαν 265 συνεδριάσεις του Συμβουλίου του Ταμείου οι οποίες ασχολήθηκαν με όλες τις πτυχές των προβλημάτων των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου, γεγονός που αναδεικνύει τη συστηματική και σαφώς αποδοτικότερη ενασχόληση του Κράτους με αυτά τα ζητήματα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο.

Μία πτυχή της λειτουργίας του Ταμείου και ευρύτερα της περίθαλψης των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου ήταν ότι αυτή την ανέλαβαν σε μεγάλο βαθμό όχι πολιτικά πρόσωπα, αλλά τεχνοκράτες, ή «ειδικοί διανοούμενοι» μπορούμε να πούμε, και συγκεκριμένα άτομα που είχαν ασχοληθεί με αυτό το ζήτημα και στο παρελθόν. Οι «ειδικοί διανοούμενοι» ήταν επιστήμονες (εκπαιδευτικοί, γεωπόνοι, μηχανικοί, οικονομολόγοι κ.α.) των οποίων η δημόσια παρέμβαση αφορούσε αποκλειστικά τον τομέα ειδικότητός τους. Η παρέμβαση αυτή πραγματοποιούνταν μέσω της λήψης δημόσιων θέσεων

¹⁹⁹⁶ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 181, Δ. Διαλέτης [πρόεδρος Ταμείου Θυμάτων Πολέμου] προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Υπουργικόν Συμβούλιον, Υπουργείο Πρόνοιας, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1932.

ή με τη λειτουργία τους ως σύμβουλοι του Κράτους.¹⁹⁹⁷ Οι καινοφανείς τεχνοκρατικές ελίτ βρήκαν στο Κράτος επαγγελματική διέξοδο και ώριμες αποδοχές για να αλλάξουν την απαρχαιωμένη δομή του. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, «θεωρούσαν το επάγγελμά τους περισσότερο σαν κοινωνική αποστολή παρά ως απλή τεχνική εφαρμογή». Οι «ειδικοί διανοούμενοι» του Μεσοπολέμου συσπειρώθηκαν πολιτικά γύρω από τη βενιζελική παράταξη και το εκσυγχρονιστικό της έργο τουλάχιστον στην πρώτη του φάση, αλλά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη δημόσια διοίκηση καθώς ουσιαστικά αυτοί οργάνωσαν την κρατική παρέμβαση στην οικονομία και στην κοινωνία καθ' όλη τη μετέπειτα περίοδο.¹⁹⁹⁸ Μία από τις πλέον εκτεταμένες κρατικές παρεμβάσεις στον Μεσοπόλεμο ήταν η διαμόρφωση του χώρου με ποικίλες παρεμβάσεις όπως η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την καταστρεπτική πυρκαγιά του 1917, τα οικιστικά προγράμματα στέγασης προσφύγων καθώς και τα έργα υποδομών με αιχμή τη διεύρυνση του οδικού δικτύου. Συντονιστής αυτού του εγχειρήματος ήταν το Υπουργείο Συγκοινωνίας και πρωταγωνιστές του οι μηχανικοί, το 43,40% των οποίων απασχολείτο, το 1934 στον ευρύτερο δημόσιο τομέα.¹⁹⁹⁹ Ιδεολογικό όχημα αυτής της παρέμβασης ήταν το «τεχνοκρατικό ιδεώδες», δηλαδή η εφαρμογή μιας αντίληψης ορθολογισμού και εφαρμογής της έννοιας της επιστημονικής αντικειμενικότητας στον κόσμο, εισάγοντας με αυτό τον τρόπο τον τεχνοκρατισμό στη χώρα.²⁰⁰⁰

Στον τομέα της περίθαλψης των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου συναντάμε μία σειρά από άτομα τα οποία ασχολούνταν με αυτό το ζήτημα ανεξαρτήτως κυβερνητικών αλλαγών υπηρετώντας σε ποικίλες σχετικές θέσεις ήδη από την εμπόλεμη περίοδο. Δυστυχώς δεν υπάρχουν αρκετά βιογραφικά στοιχεία για αυτούς, τα οποία θα βοηθούσαν στην καλύτερη κατανόηση της πορείας τους και των θεσμών στους οποίους συμμετείχαν.²⁰⁰¹ Ένα κοινό στοιχείο είναι ότι η δραστηριότητά τους ξεκίνησε κατά την περίοδο

¹⁹⁹⁷ Δ. Π. Σωτηρόπουλος-Δ. Παναγιωτόπουλος, «“Ειδικοί” διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», *Μνήμων*, τ. 29, 2008, σσ. 121-149, 121-123· Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 105-108, 142· Πλουμίδης, «Η ελληνική αγροτική κρίση», ό.π., σσ. 309-310· Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα, 1910-2001*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019, σσ. 72-76.

¹⁹⁹⁸ Σωτηρόπουλος-Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 130· Σωτηρόπουλος, ό.π., σσ. 74-82. Βλ. επίσης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, σσ. 123-125.

¹⁹⁹⁹ Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες, 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 314-320.

²⁰⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 417-418.

²⁰⁰¹ Όπως σημειώνει ο ιστορικός Δ. Παναγιωτόπουλος, «η μελέτη της διαδρομής των προσώπων αυτών, των θεσμών που δημιουργούν και των οποίων προΐστανται, αλλά και των ιδεών ή των θεωριών τις οποίες

βενιζελικών κυβερνήσεων και συνεχίστηκε παρά τις τακτικές κυβερνητικές αλλαγές. Πρόεδρος του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου το 1928 ήταν ο Δημήτριος Φικιώτης,²⁰⁰² ο οποίος προηγουμένως είχε εργαστεί στο Υπουργείο Περιθάλψεως (1920)²⁰⁰³ και είχε υπηρετήσει ως διευθυντής του Τμήματος Θυμάτων Πολέμου στο Υπουργείο Στρατιωτικών επί δικτατορίας Πάγκαλου,²⁰⁰⁴ διευθυντής της υπηρεσίας συντάξεων θυμάτων πολέμου του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως (1927)²⁰⁰⁵ ενώ μετά τη θητεία του στο Ταμείο ανέλαβε διευθυντής του Τμήματος Προστασίας Θυμάτων Πολέμου του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως.²⁰⁰⁶ Διάδοχός του στην προεδρία του Ταμείου ήταν ο δικηγόρος και βουλευτής Κωνσταντίνος Βουδούρης (1889–1962),²⁰⁰⁷ ο οποίος είχε διατελέσει διευθυντής του Τμήματος Θυμάτων Πολέμου του Υπουργείου Περιθάλψεως (μεταξύ 1917–20),²⁰⁰⁸ ενώ από το 1923 και μετά πολιτεύτηκε με διάφορα κόμματα της βενιζελικής παράταξης και στην ολιγοήμερη κυβέρνηση Αλ. Παναναστασίου (Μάιος–Ιούνιος 1932) ανέλαβε το υφυπουργείο Συγκοινωνίας.²⁰⁰⁹ Ο Βουδούρης ήταν, σύμφωνα με αφιέρωμα του *Ελεύθερου Βήματος* στην περίθαλψη των απομάχων, «εκ των ολίγων που επόνεσαν ειλικρινώς και ενδιαφέρθηκαν πραγματικά υπέρ του αναπηρικού κόσμου» και «αγωνίζεται τραχύν αγώνα διά την αποκατάστασίν των».²⁰¹⁰ Σύμφωνα με μία νεκρολογία του «ήτο

πρέσβευαν, καθώς και τους τρόπους με τον οποίον η κοινωνία δεξιώθηκε τις εν λόγω ιδέες και θεωρίες αποτελεί ένα προνομιακό και πρωτότυπο παρατηρητήριο, αφενός για να αναδείξει τις προσωπικές διαδρομές αφετέρου για να αφηγηθεί την κοινωνική, πολιτική, επιστημονική και θεσμική ιστορία μίας ολόκληρης περιόδου». Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Ηλίας Μαριολόπουλος (1900–1991). Ο πατέρας της σύγχρονης Κλιματολογίας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019, σ. 170.

²⁰⁰² *Αναπηρική Φωνή*, 28/7/1928, «Αντικατάστασις του κ. Φικιώτη», 12/8/1928, «Τα ολισθήματα και σφάλματα του Τμηματάρχου Θ. Πολέμου», «Να φύγη».

²⁰⁰³ Το όνομά του αναφέρεται μεταξύ των υπαλλήλων του Υπουργείου σε επιστολή της περιόδου, βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 233, «1920», Τμηματάρχης Προστασίας Θυμάτων Πολέμου [δυσανάγνωστη υπογραφή] προς Υπουργό Περιθάλψεως, Αθήνα, 21 Αυγούστου 1920.

²⁰⁰⁴ *Εμπρός*, 9/5/1926, «Θα καταργηθούν αι συντάξεις των εύπορων θυμάτων πολέμου».

²⁰⁰⁵ *Εμπρός*, 31/8/1927, «Το ζήτημα της περικοπής των συντάξεων».

²⁰⁰⁶ *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 4/8/1929, «Η ανιερός εκμετάλλευσις των πτωχών αναπήρων».

²⁰⁰⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «Ι, έτους 1929», Α' Συνεδρίαση (23 Ιανουαρίου 1929).

²⁰⁰⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, Βουδούρης προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 1918· Κ.Γ. Βουδούρης, «Τι έκαμεν ο βενιζελισμός υπέρ των θυμάτων πολέμου», *Πατρίς*, 28/5/1921· Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, ό.π.*, σ. 191.

²⁰⁰⁹ ggk.gov.gr/?p=986, πρόσβαση 29/3/2020. Εξελέγη βουλευτής Ολυμπίας στις εκλογές του 1923, και Μεσσηνίας σε αυτές του 1928 (με το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα του Γ. Κονδύλη), του 1932 (με το Αγροτικό Εργατικό Κόμμα του Παπαναστασίου) και του 1936 (με το Κόμμα Φιλελευθέρων). *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822–1935*, Βουλή των Ελλήνων–Διεύθυνση Διοικητικού, Αθήνα 1986, σσ. 198–199· *Μητρώων Γερουσιαστών και Βουλευτών, ό.π.*, σσ. 48–49· *Ελευθερία*, 14/8/1962, «Νεκρολογία Κωνστ. Βουδούρης».

²⁰¹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν».

ειδικός επί των θεμάτων της κοινωνικής ασφαλίσεως και εν γένει των εργατικών και δημοσιοϋπαλληλικών ζητημάτων». ²⁰¹¹

Ο αναπληρωτής διευθυντής Δημόσιας Αντιλήψεως που συμμετείχε στο Συμβούλιο του Ταμείου ήταν ο Κωνσταντίνος Καμπάς (1883–1958), ²⁰¹² ο οποίος ήταν δημοσιογράφος και την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε εργαστεί στο Υπουργείο Περιθάλψεως όντας προϊστάμενος του Τμήματος Περιθάλψεως Οικογενειών Εφέδρων Αττικοβοιωτίας, ²⁰¹³ αργότερα, το 1922, υπηρέτησε ως Διευθυντής της Υπηρεσίας Θυμάτων Πολέμου, ενώ συμμετείχε στην επιτροπή που συνέταξε τα σχετικά με εφέδρους και θύματα πολέμου διατάγματα κατά την περίοδο του Θ. Πάγκαλου (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1) και κατόπιν προήχθη σε διευθυντή Δημόσιας Αντιλήψεως Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ²⁰¹⁴ ενώ το 1933 ήταν Γενικός Γραμματέας του ίδιου Υπουργείου. ²⁰¹⁵ Ένα ακόμα μέλος της επιτροπής του Πάγκαλου για τα εφεδρικά ζητήματα που συμμετείχε στο Συμβούλιο του Ταμείου ήταν ο Ανδρέας Ζάκκας (1892–1971), ο οποίος συμμετείχε σε αυτό ως διευθυντής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας από τον Μάρτιο του 1932. ²⁰¹⁶ Η ειδίκευση του Α. Ζάκκα ήταν τα εργασιακά ζητήματα καθώς συμμετείχε το 1923 στην Επί της Ανεργίας Μικτή Επιτροπή, ²⁰¹⁷ τον Φεβρουάριο του 1925 στο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Εργασίας σχετικά με το οκτάωρο, ²⁰¹⁸ ενώ διατέλεσε διευθυντής του Τμήματος Εργασίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας από το 1923 έως το 1933. ²⁰¹⁹ Λόγω αυτής της θέσης ήταν το βασικό πρόσωπό στις σχέσεις μεταξύ Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και ελληνικής κυβέρνησης και συμμετείχε σε ένδεκα Διεθνείς Διασκέψεις Εργασίας (1924–32) που διοργανώνονταν ετησίως στη Γενεύη από τη ΔΟΕ, ενώ θεωρείτο ο «πατέρας» του νόμου για τις κοινωνικές ασφαλίσεις του 1932. ²⁰²⁰ Τέλος, ο Ανδρέας Ψαράς ήταν διευθυντής του

²⁰¹¹ *Ελευθερία*, 14/8/1962, «Νεκρολογία. Κωνστ. Βουδούρης».

²⁰¹² ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «Ι, έτους 1929», Α΄ Συνεδρίαση (23 Ιανουαρίου 1929).

²⁰¹³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 136, Καμπάς προς Πολιτικό Γραφείον του Πρωθυπουργού, Αθήνα, 23 Αυγούστου 1918 και 17 Σεπτεμβρίου 1918.

²⁰¹⁴ *Εμπρός*, 12/12/1922, «100 χιλιάδες θύματα του πολέμου»· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 974, Καμπάς προς Ευθύμιον Γ. Μαυτόπουλον, Αθήνα [;] Οκτωβρίου 1926· ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 91, Πόρισμα επιτροπής «επί του υποβληθέντος υπομνήματος των αναπήρων».

²⁰¹⁵ *Αναπηρική*, 22/2/1933, «Οι ηθικοί αγώνες πάντοτε επικρατούν».

²⁰¹⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «Ι, έτους 1929», Η΄ Συνεδρίαση (26 Μαρτίου 1929).

²⁰¹⁷ Η επιτροπή που είχε συσταθεί από την κυβέρνηση Στ. Γονατά υπό την προεδρία του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Ανδρέα Χατζηκυριάκου και σε αυτή συμμετείχαν επίσης, μεταξύ άλλων, ο Αλέξανδρος Σβώλος και ο Δημήτριος Καλιτσουνάκης. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σσ. 50-51.

²⁰¹⁸ Στο ίδιο, σ. 263.

²⁰¹⁹ Στο ίδιο, σ. 112, 215· Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες*, ό.π., σ. 147.

²⁰²⁰ Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 215. Επιπλέον, το 1927 ήταν ο συντάκτης του μη ψηφισθέν εν τέλει νομοσχεδίου «περί ευρέσεως εργασίας και υποχρεωτικής ασφάλισης», που ρύθμιζε την εφαρμογή

Τμήματος Προστασίας Θυμάτων Πολέμου από το 1930 έως το 1933,²⁰²¹ καθώς και συγγραφέας, το 1932, ενός οδηγού για τα αναπηρικά ζητήματα²⁰²² και μεταπολεμικά ενός βιβλίου για την κοινωνική πρόνοια.²⁰²³

Οι πέντε αυτοί τεχνοκράτες των προνοιακών και εργασιακών ζητημάτων συνδέθηκαν με τις βενιζελικές κυβερνήσεις και παροπλίστηκαν την με την άνοδο των αντιβενιζελικών, ενώ τρεις από αυτούς εμφανίστηκαν εκ νέου μετά την Απελευθέρωση, το 1944, σε θέσεις σχετικές με την πρόνοια, τον τομέα δηλαδή που είχαν εξειδικευτεί κατά την μεσοπολεμική περίοδο. Συγκεκριμένα ο Κ. Βουδούρης διατέλεσε πρόεδρος του ΙΚΑ από το 1945 έως το 1947,²⁰²⁴ οι Κ. Καμπάς και Α. Ζάκκας υπηρέτησαν ως υπηρεσιακός υφυπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας ο πρώτος και ως υπουργός Εργασίας ο δεύτερος στις κυβερνήσεις Πέτρου Βούλγαρη και Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (Απρίλιος–Νοέμβριος 1945). Ο Καμπάς παρέμεινε στην ίδια θέση και στην κυβέρνηση Παναγιώτη Κανελλόπουλου (Νοέμβριος 1945), ενώ ο Ζάκκας διετέλεσε υφυπουργός Εργασίας στην κυβέρνηση Θ. Σοφούλη (Δεκέμβριος 1945–Απρίλιος 1946).²⁰²⁵ Τέλος, ο Α. Ψαράς ήταν προϊστάμενος της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας της Γενικής Διοίκησης Κεντρικής Μακεδονίας το 1946 και διευθυντής του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας την περίοδο 1950–52.²⁰²⁶ Ένα

της διεθνούς σύμβαση για την ανεργία που είχε υπογράψει η Ελλάδα το 1920 καθώς και τριών ακόμα εργατικών νομοσχεδίων («Περί του συμβολαίου εργασίας», «Περί της υπαλληλικής συμβάσεως» και «Περί συλλογικών συμβάσεων εργασίας»). Κατά τον Α. Tixier, ο οποίος επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1929, ο Ζάκκας ήταν «σχεδόν ο μόνος αληθινός και ενθουσιώδης οπαδός της κοινωνικής νομοθεσίας στην Ελλάδα», ενώ σύμφωνα με τον διεθνή παρατηρητή είχε την υποστήριξη του Βενιζέλου. Επίσης, συμμετείχε στη σύνταξη του νομοσχεδίου για τις κοινωνικές ασφαλίσσεις το Μάιο του 1932 ενώ ήταν και ο συγγραφέας της εισηγητικής έκθεσής του. Στο ίδιο, σ. 408, 455-457, 487, 526. Βλ. επίσης Γιώργος Τσαλίκης, «Ο πρώτος και ο δεύτερος νόμος για το ΙΚΑ: Η θέση των Φιλελευθέρων και των Λαϊκών για την κοινωνική ασφάλιση στο μεσοπόλεμο», Κυριόπουλος (επ), ό.π., σσ. 421-434, σσ. 426-428.

²⁰²¹ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 302, «II, 1930», 118η Συνεδρίαση (29 Μαΐου 1930)· ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 135, Α. Ψαράς προς Ταμείο Θυμάτων Πολέμου, 20 Οκτωβρίου 1932, φ. 240, Α. Ψαράς προς Ιδιαίτερον Γραφείον Πρωθυπουργού, Αθήνα 22 Φεβρουαρίου 1933.

²⁰²² Ψαράς–Πάντος, ό.π.

²⁰²³ Ανδρέας Ν. Ψαράς, *Κοινωνική πρόνοια: ιστορικά, φιλοσοφικά, συγκριτικά, πρακτικά μελέται, έρευναι κρίσεις*, Αθήναι 1950.

²⁰²⁴ Κ. Βουδούρης, «Αι κοινωνικά ασφαλήσεις», *Το Βήμα*, 23/10/1947· *Το Βήμα*, 1/10/1961, «Εκλεκτά υποψηφιότητες».

²⁰²⁵ ggk.gov.gr/?p=1053· <http://www.ggk.gov.gr/?p=1056>· <http://www.ggk.gov.gr/?p=1059>· ggk.gov.gr/?p=1062· ggk.gov.gr/?p=1065, πρόσβαση 29/3/2020.

²⁰²⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας (αταξινόμητο), Α. Ψαράς προς Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Διεύθυνσιν Διοικήσεως, Θεσσαλονίκη, 8 Απριλίου 1946· Ανδρέας Ψαράς, «Πρόνοια και Εργασία», *Το Βήμα*, 9/11/1950, «Η αποκατάστασις των τυφλών», *Το Βήμα*, 17/8/1952.

ακόμα κοινό στοιχείο του ήταν ότι μεταπολεμικά πολιτεύτηκαν με κόμματα που προέρχονταν από το μεσοπολεμικό βενιζελικό χώρο.²⁰²⁷ Αυτά τα άτομα αν και πριν ασχοληθούν με την περίθαλψη είχαν διαφορετικές ασχολίες (νομική, δημοσιογραφία), μέσω της πολυετούς ενασχόλησής τους με τον καινοφανή λόγω των πολέμων τομέα της περίθαλψης των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, εξελίχθηκαν σε «ειδικούς διανοούμενους» τόσο του κλάδου αυτού όσο και ευρύτερα της κοινωνικής πολιτικής της χώρας.

Μετά την υιοθέτηση ενός γενικού προστατευτικού νόμου για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου και την εντατική και εύρυθμη λειτουργία του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου πλήθηκαν οι εξελίξεις και στον τομέα της προστασίας των παλαιών πολεμιστών. Πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν οι εξελίξεις όσον αφορά την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων.²⁰²⁸ Το πρόβλημα των ανέργων παλαιμάχων ήταν ακόμα υπαρκτό και σημαντικό ζητούμενο για τις οργανώσεις τους. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, το 1929, η *Εφημερίς των Πολεμοπαθών* «αι απανταχού της Ελλάδος Εφεδρικά Οργανώσεις κατ' επανάληψιν εξήτησαν από το Κράτος όπως προστατεύση τους λόγω των συνεχών πολέμων ευρεθέντας άνευ εργασίας εφέδρους, πλήν όμως τούτο ηδιαφόρησε και αδιαφορεί τελείως».²⁰²⁹ Η επαγγελματική αποκατάσταση ήταν αποδοτικότερη σε σχέση με μία υψηλή σύνταξη σύμφωνα με την αντίληψη του πρόεδρου του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου Δ. Φικιώτη, το 1929, καθώς πέρα από την πρόνοια για τον παλαίμαχο εξυπηρετούσε ταυ-

²⁰²⁷ Ο Κ. Βουδούρης εξελέγη βουλευτής με το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα του Εμ. Τσουδερού το 1950, την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Νικόλαου Πλαστήρα το 1951 και το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού των Γ. Καρτάλη και Α. Σβώλου, ενώ προς το τέλος της ζωής του πολιτεύεται με την Ένωση Κέντρου του Γ. Παπανδρέου. Ο Α. Ζάκκας εξελέγη βουλευτής το 1950 με την Κόμμα Προοδευτικών Φιλελεύθερων του Ν. Πλαστήρα, το 1956 με τη Δημοκρατική Ένωση του Γ. Παπανδρέου και το 1958 με την ΕΔΑ. Τα επόμενα χρόνια ασχολήθηκε με το φιλειρηνικό κίνημα και ανέλαβε επικεφαλής της της Ελληνικής Επιτροπής για τη Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη. *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών, ό.π.,* σσ. 112-113, 126-127· *Ελεύθερον Βήμα*, 23/7/1958, «Η επιτροπή για την διεθνή ύφεσιν και την ειρήνη».

²⁰²⁸ Επίσης τον Δεκέμβριο του 1928 συμπληρώθηκε ο προστατευτικός νόμος των εφέδρων για τη εξασφάλιση της επανόδου στην εργασία τους σε περίπτωση επιστράτευσης. Π.Δ. «Περί της θέσεως των ιδιωτικών υπαλλήλων εν περιπτώσει στρατεύσεως» (8/12/1928), ΦΕΚ Α'/23/23-1-1929· *Κωδικοποίησης εργατικών νόμων*, Εκδοτικός Οίκος Δημοσθ. Θεοφιλόπουλου, Αθήναι 1934, σσ. 24-27· Τάσος Τσιμπούκης, *Δίκαιον ιδιωτικών υπαλλήλων και εργατών εν Ελλάδι και ο νόμος περί μικροδιαφορών*, Εκδόσεις περιοδικού «Ατλαντίς», Αθήναι 1935, σσ. 203-215.

²⁰²⁹ *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 14/7/1929, «Ο σκοπός μας». Βλ. επίσης τις δηλώσεις μελών της Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών και της Πανεπειρωτικής Ένωσης Εφέδρων Πολεμιστών. *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 21/7/1929, «Τι λένουν οι έφεδροι αξιωματικοί διά τα εκκρεμούντα εφεδρικά ζητήματα», 4/8/1929, «Οι έφεδροι πολεμισταί Ηπείρου πεινούν».

τόχρονα και την κοινωνική συνοχή απομακρύνοντάς τον από την «ανατρεπτική προπαγάνδα».²⁰³⁰ Η άποψη αυτή αποδεικνύει τη συνέχεια της κρατικής πολιτικής επί του θέματος καθώς ήδη από την εμπόλεμη περίοδο η επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιμάχων προτιμούταν από την παροχή συντάξεων (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2). Τα μέτρα που στόχευαν στην επαγγελματική αποκατάσταση ήταν συμφέροντα οικονομικά καθώς δεν επιβαρυνόταν ο κρατικός προϋπολογισμός με συντάξεις, ενώ οι αποκατεστημένοι θα μετατρέπονταν σε παραγωγικά μέλη της οικονομίας και της κοινωνίας εν γένει.

Το νομοθέτημα–σταθμός για την η υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων στην Ελλάδα ήταν ο ν. 4180/1929, ο οποίος αποτελούσε συνέχεια των αντίστοιχων μη πλήρως εφαρμοσμένων σχετικών μέτρων που είχαν υιοθετηθεί από την περίοδο της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου και μετά (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).²⁰³¹ Σύμφωνα με τον νόμο, ως έφεδροι νοούταν α') οι ανάπηροι πολέμου ανεξαρτήτως χρόνου στρατιωτικής υπηρεσίας, β') οι τραυματίες πολέμου με τουλάχιστον τετραετή πραγματική στρατιωτική υπηρεσία, γ') οι έφεδροι αξιωματικοί και οπλίτες με αποδεδειγμένη υπερτετραετή στρατιωτική υπηρεσία, εκ της οποίας τουλάχιστον ένα έτος στο μέτωπο. Μία διαφορά σε σχέση με το διάταγμα του Πάγκαλου ήταν ότι σε εκείνο δεν συμπεριλαμβάνοντουσαν οι ανάπηροι στους εφέδρους που κάλυπτε το νομοθέτημα. Ο νόμος του 1929 αφορούσε όλες τις λειτουργούσες στην Ελλάδα επιχειρήσεις με προσωπικό άνω των 15 ατόμων. Οι επιχειρήσεις αυτές «υποχρεούνταν» να προσλάβουν έφεδρους κατόπιν απόφασης των Επιτροπών Πρόνοιας Εφέδρων, οι οποίες συστήνονταν με αυτό το νόμο. Πέρα από την Αθήνα, επιτροπές δημιουργήθηκαν σε Θεσσαλονίκη καθώς και τέσσερις ακόμα πόλεις (Καβάλα, Βόλο, Πάτρα, Χανιά), ενώ θα δημιουργούταν μία ακόμα στην Αθήνα η οποία

²⁰³⁰ Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά, ο συνταξιούχος ανάπηρος, ο οποίος βρίσκεται και σε νεαρή ηλικία, «αν μείνη άνευ επαγγέλματος θα ριφθή εις τους δρόμους γινόμενος αλήτης και κακοποιός και θα είναι εν τη εξαθλιώσει ευάλωτος εις κάθε ανατρεπτικήν προπαγάνδαν». ΙΑΑΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 68, Δημήτριος Φικιώτης [Τμηματάρχης Προστασίας Θυμάτων Πολέμου] προς Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1929, «Επί του υπ. αριθ' 2499 υπομνήματος των Καπνοβιομηχάνων».

²⁰³¹ Πρόκειται για τα Ν.Δ. της 10ης Οκτωβρίου 1925, της 1ης Ιουνίου και της 3ης Σεπτεμβρίου 1926, τα οποία κυρώθηκαν και κωδικοποιήθηκαν με τον ν. 3647/1928. Σύμφωνα με τον Ηλία Ρογκάκο (δικηγόρος μέλος της πρώτης επιτροπής του εφεδρικού νομοσχεδίου –το 1931, βλ. παρακάτω– και γενικός γραμματέας του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών) ο εν λόγω νόμος δεν εφαρμόστηκε στην πράξη. Ν. 3647, «Περί κυρώσεως συμπληρωμένων και τροποποιημένων των Νομοθετικών Διαταγμάτων» (30/6/1928), ΦΕΚ Α' /151/3-8-1928· Ρογκάκος, *ό.π.*, σσ. 40-42. Βλ. επίσης Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν εις την τύχην των», *Ακρόπολις*, 18/5/1934· Ανδρέας Κονδάκης, «Η προστασία των Παλ. Πολεμιστών», *Ακρόπολις*, 10/12/1941.

αφορούσε τις υπόλοιπες περιφέρειες. Μέλη των επιτροπών πέρα από ποικίλους γραφειοκράτες και κρατικούς λειτουργούς ήταν και δυο αντιπρόσωποι των εφεδρικών οργανώσεων των κατά τόπους πόλεων, ένας των έφεδρων αξιωματικών και ένας των οπλιτών. Οι επιτροπές θα καθόριζαν τον αριθμό των προσλήψεων ανά περιφέρεια, μολονότι ο νόμος όριζε ρητά ότι ο αριθμός τους δεν θα έπρεπε να υπερβαίνει τα 225 άτομα σε όλη την επικράτεια, ενώ διασφάλιζε ότι απαγορευόταν η απόλυσή των νεοπροσληφθέντων εντός ενός έτους από την πρόσληψή τους. Σε περίπτωση που υπήρχαν περισσότεροι δικαιούχοι, οι πλεονάζοντες θα τοποθετούνταν σε δημοτικές υπηρεσίες. Επίσης, υπήρχε πρόνοια για προτίμηση σε κενές θέσεις εκτάκτων υπαλλήλων καθώς και σε θέσεις κλητήρων και υπηρετικού προσωπικού στο Δημόσιο αναπήρων, θυμάτων πολέμου και κατόπιν όσων υπάγονταν στον ορισμό του εφέδρου κατά τον εν λόγω νόμο.²⁰³² Ο τρόπος εκτέλεσης του συγκεκριμένου άρθρου ανατέθηκε στα Υπουργεία Εθνικής Οικονομίας και Υγιεινής και Πρόνοιας, τα οποία ωστόσο ποτέ δεν τον υλοποίησαν.²⁰³³

Οι 225 θέσεις καλύφθηκαν ενώ υπήρξαν και επιπλέον αιτούντες («οίτινες δεν υπερέβησαν τους 150»),²⁰³⁴ οι οποίοι τοποθετήθηκαν στους Δήμους Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης.²⁰³⁵ Ωστόσο, ως προς την εφαρμογή του νόμου υπήρχαν διαμαρτυρίες για απολύσεις νεοπροσλαμβανομένων σε διάστημα μικρότερο του ενός έτους,²⁰³⁶ για εύνοια

²⁰³² Ν. 4180, «Περί κυρώσεως του από 11 Μαΐου 1929 Νομοθετικού Διατάγματος “περί υποχρεωτικής προσλήψεως εφέδρων υπό ιδιωτικών επιχειρήσεων και προτιμήσεως αυτών εις δημοσίας υπηρεσίας και δημοσίους Οργανισμούς» (25/6/1929), ΦΕΚ Α’/211/28-6-1929. Βλ. επίσης τροποποιήσεις Π.Δ. «περί εκτελέσεως του άρθρου 11 του νόμου 4180» (21/8/1930), ΦΕΚ Α’/295/27-8-1930· Π.Δ. «περί εκτελέσεως του άρθρου 16 του νόμου 4180» (12/9/1930), ΦΕΚ Α’/323/22-9-1930· Ν. 4881, «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 10 κλπ. του νόμου 4180» (5/3/1931), ΦΕΚ Α’/56/9-3-1931· Ν. 5355, «Περί συμπληρώσεως και αυθεντικής ερμηνείας των νόμων 4180 και 4861 περί προστασίας εφέδρων», ΦΕΚ Α’/98/31-3-1932· Ν. 5532 «περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των νόμων 4180, 4881 και 5355» (16/6/1932), ΦΕΚ Α’/192/17-6-1932· Ν. 5780 «Περί κυρώσεως του από 22 Ιουλίου 1933 Νομοθ. Διατάγματος “περί παρατάσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των νόμων 4180, 4881, 5355”» (18/9/1933), ΦΕΚ Α’/271/19-9-1933 καθώς και *Κωδικοποίησις εργατικών νόμων*, ό.π., σσ. 11-23.

²⁰³³ Ρογκάκος, ό.π., σ. 45.

²⁰³⁴ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 145, Έκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, μέτρων [1931]· Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν εις την τύχην των», *Ακρόπολις*, 18/5/1934· Ρογκάκος, ό.π., σσ. 42-45.

²⁰³⁵ *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 21/7/1929, «Πως κατενεμήθησαν αι 225 εφεδρικά θέσεις».

²⁰³⁶ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 173, Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Θεσσαλονίκης, 30 Νοεμβρίου 1929.

των εφέδρων της πρωτεύουσας λόγω της απουσίας Επιτροπών Πρόνοιας από πολλές επαρχιακές πόλεις²⁰³⁷ καθώς και καταγγελίες ότι ανάμεσα στους προσληφθέντες συγκαταλέγονταν και άτομα που δεν είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.²⁰³⁸ Παρόλες τις διαμαρτυρίες, το συγκεκριμένο μέτρο αποτέλεσε την πρώτη ολοκληρωμένη εφαρμογή της υποχρεωτικής πρόσληψης εφέδρων στην Ελλάδα. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1935 και τον σχετικό αναγκαστικό νόμο του Κονδύλη για την προστασία των παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2) ο ν. 4180/1929 «απετέλεσεν [...] το άπαντων των παραχωρήσεων της Πολιτείας προς τους παλαιούς πολεμιστάς και τον κώδικα των περί αυτών μέτρων».²⁰³⁹ Η σύνδεση από τη μεριά του Κράτους των εφεδρικών ζητημάτων με την εύρεση εργασίας, η οποία πρωτοεμφανίστηκε κατά την εμπόλεμη περίοδο και αποκρυσταλλώθηκε επί Πάγκαλου, υλοποιήθηκε από τον ν. 4180. Η εφαρμογή του νόμου, έστω και σε περιορισμένο αριθμό δικαιούχων, προσέδωσε πλέον στο Κράτος την εικόνα του «προστάτη» από το φάσμα της ανεργίας για τους παλαιμάχους. Όπως σημειώνει η ιστορικός Peggy Bette στη μελέτη της για το αντίστοιχο μέτρο στη Γαλλία (βλ. Κεφάλαιο Β.1.2), μέσω της διαδικασίας των υποχρεωτικών προσλήψεων διευρυνόταν ο τομέας παρέμβασης του Κράτους, το οποίο επανέντασσε ανθρώπους στην κοινωνία μέσω των δομών του από όλες τις κοινωνικές και επαγγελματικές προελεύσεις, και με τους οποίους μπορεί να μην είχε κανένα δεσμό παλαιότερα.²⁰⁴⁰ Με αυτό τον τρόπο η εικόνα του Κράτους ως «προστάτη» διαχέονταν σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα σε όλη την ελληνική κοινωνία.

Η τετραετία του Βενιζέλου αποτέλεσε σταθμό και για τους οπλαρχηγούς και γενικότερα τους συμμετέχοντες στους Εθνικούς Αγώνες, μία ιδιαίτερη κατηγορία παλαιμάχων που ακολουθεί ανεξάρτητη πορεία από τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου όσον αφορά τόσο την πρόνοια για αυτούς όσο και τις οργανώσεις τους (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.2, Α.1.2.3.ΙΙ.1, Β.1.2 και Β.4.2). Μετά την ανατροπή του Πάγκαλου το πρώτο σχετικό μέτρο που ελήφθη αφορούσε την κατάταξη στο στρατό εθνικών

²⁰³⁷ Συγκεκριμένα, οι καταγγελίες αφορούσαν την απουσία Επιτροπής Πρόνοιας από την Ήπειρο, γεγονός που σήμαινε ότι ο ενδιαφερόμενος έφεδρος έπρεπε να μεταβεί στην Αθήνα για να αιτηθεί την υπαγωγή του στο νόμο. Παρόμοια διαμαρτυρία υπήρχε και από την Πάτρα. Οι καταγγελίες αυτές είχαν βάση καθώς οι 225 θέσεις αφορούσαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία την Αθήνα και τον Πειραιά, ενώ απουσίαζαν τελείως περιοχές όπως η Ήπειρος, η Θράκη και τα νησιά (πλην Κρήτης). Συγκεκριμένα, 185 τοποθετήθηκαν στην Αθήνα και τον Πειραιά, 22 στη Θεσσαλονίκη, 8 στην Καβάλα, από 4 στη Θεσσαλία και στην Πελοπόννησο και 2 στην Κρήτη. *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 21/7/1929, «Πως κατενεμήθησαν αι 225 εφεδρικά θέσεις», 4/9/1929, «Οι έφεδροι πολεμισταί Ηπείρου πεινούν», «Διαμαρτυρία Εφέδρων Πατρών».

²⁰³⁸ *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 14/7/1929, «Οι έφεδροι οπλίται και η κρατική αστοργία».

²⁰³⁹ Ρογκάκος, ό.π., σ. 45.

²⁰⁴⁰ Bette, ό.π., σ. 9.

αγωνιστών, ακολουθούσε δηλαδή την πεπατημένη οδό των αντίστοιχων μέτρων που είχαν λάβει η Προσωρινή Κυβέρνηση Βενιζέλου το 1916 καθώς και οι κυβερνήσεις Γονατά το 1923 και Πάγκαλου του 1925 (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.ΙΙ.1, Β.1.2). Συγκεκριμένα με διάταγμα τον Νοέμβριο του 1926 επιτρεπόταν στον υπουργό Στρατιωτικών να ονομάζει έως το βαθμό του έφεδρου λοχαγού «οπλαρχηγούς προσενεγκόντας αποδεδειγμένως εξαιρετικής υπηρεσίας εις τους εθνικούς αγώνας».²⁰⁴¹ Με αυτό το μέτρο αποκαταστάθηκαν από την Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη συνολικά 67 οπλαρχηγοί τη διετία 1926–28.²⁰⁴²

Βεβαίως, όπως και στο παρελθόν το μέτρο αυτό θεωρήθηκε από πολλούς ως εύνοια προς συγκεκριμένα πρόσωπα. Σύμφωνα με τη *Δημοκρατία* (Ρεθύμνου) αυτό το μέτρο απέβλεπε σε πολιτικούς λόγους όπως υποστήριζε ότι έγινε και με το προηγούμενο αντίστοιχο διάταγμα επί Πάγκαλου. Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά «αισθανόμεθα σέβας και υποκλινόμεθα προ τίνων ονομάτων του πίνακος [...] αλλά βροντοφωνούμεν και πάλιν ότι οι πλείονες του πίνακος δεν προσέφεραν καμμίαν απολύτως υπηρεσίαν μεγαλυτέραν από τας υπηρεσίας χιλιάδων άλλων συμπολιτών μας οίτινες αγνοούνται τελείως».²⁰⁴³ Επίσης, με επιστολή τους το 1929 οπλαρχηγοί υποστήριζαν ότι ο καταρτισμός των πινάκων αυτού του διατάγματος έγινε με πολιτικά κριτήρια. Βέβαια, όπως αναφέρουν οι υπογράφωντες ήταν εκ των επιλεγμένων από το αντίστοιχο διάταγμα επί Πάγκαλου, οι οποίοι εξαιρέθηκαν από τους νέους πίνακες.²⁰⁴⁴ Η ένταξη στους πίνακες των θεωρούμενων οπλαρχηγών, όπως και αργότερα σε αυτούς των Μακεδονομάχων (βλ. παρακάτω), οδηγούσε σε πελατειακές σχέσεις με κάθε μέτρο να ευνοεί ιδιαίτερως συγκεκριμένους οπλαρχηγούς. Μάλιστα η καταγγελία της εφαρμογής αυτού του μέτρου από την κρητική εφημερίδα (*Δημοκρατία*) αναδεικνύει το χάσμα που υπήρχε ανάμεσα σε γηγενείς Μακεδονομάχους και αυτούς άλλων περιοχών, ιδιαίτερως δε των Κρητικών, το οποίο μεγάλωσε την επόμενη περίοδο.

Η περιορισμένη όμως λήψη προστατευτικών μέτρων για τη μεγαλύτερη μερίδα αυτών των παλαιμάχων οδήγησε σε έντονες διαμαρτυρίες αξιωματικών Μακεδονομάχων προς τη κυβέρνηση Ζαΐμη τον Ιανουάριο του 1927. Συγκεκριμένα δημιουργήθηκε η

²⁰⁴¹ Ν.Δ. «Περί ονομασίας οπλαρχηγών ως εφ. αξιωματικών» (7/11/1926), ΦΕΚ, Α'/401/12-11-1926.

²⁰⁴² ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 93, Σύνδεσμος Ελλήνων Αγωνιστών Νομού Χανίων προς Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Χανιά, 3 Σεπτεμβρίου 1932.

²⁰⁴³ Το άρθρο αναδημοσιεύεται στον *Εφεδρικό Αγώνα* (Χανίων), 6/12/1926, «Οι οπλαρχηγοί».

²⁰⁴⁴ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 228, Υπόμνημα Εφέδρων Αξιωματικών (οπλαρχηγών) προερχομένων προταθέντων προς μονιμοποίησιν και μη μονιμοποιηθέντων διά λόγους πολιτικούς, 8 Φεβρουαρίου 1929.

Επιτροπή των κατά τον εθελοντικών Μακεδονικών Αγώνα 1903–1909 αγωνισθέντων αξιωματικών με επικεφαλής τους Γεώργιο Τσόντο Βάρδα, Γρηγόριο Φαληρέα, Νικόλαο Δουμπιώτη και Κωνσταντίνο Μπουκουβάλα η οποία ζητούσε τη λήψη προνοιακών μέτρων, ενώ μία ομάδα βουλευτών έφερε στη Βουλή υπόμνημα (υπογεγραμμένο από 30 βουλευτές) υπό τον τίτλο «Περί ηθικής αμοιβής των αξιωματικών αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνος 1903–1909», το οποίο περιείχε προτάσεις για ηθικές και υλικές αμοιβές. Τον Μάρτιο ακολούθησε δεύτερη πρόταση από άλλη ομάδα βουλευτών.²⁰⁴⁵ Εντούτοις, δεν λήφθηκε εν τέλει κάποιο επιπρόσθετο μέτρο. Η συγκυρία δεν ευνοούσε τέτοια αιτήματα καθώς η πολιτική λιτότητας είχε περιορίσει τις προνοιακές παροχές σε ποικίλους τομείς (βλ. παραπάνω). Η συνέχιση απουσίας προνοιακών μέτρων συνέβαλε στην ανάπτυξη οργανώσεων Μακεδονομάχων, με κυριότερη την Εθνική Οργάνωση «Παύλος Μελάς» η οποία το 1929 είχε 35 παραρτήματα, που πίεζαν για λήψη μέτρων υλικών αμοιβών για τους παλαίμαχους τους (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), ενώ συνέχιζαν να αποστέλλονται επιστολές με αιτήματα οπλαρχηγών προς την κυβέρνηση.²⁰⁴⁶

«Τι ζητούν οι Μακεδονομάχοι; Μίαν σύνταξιν διά τα θύματα και ένα μετάλλιον δι’ όλους τους αγωνιστάς», έγραφε, το 1929, η *Πρωΐα* σχολιάζοντας την απουσία προστατευτικών μέτρων για αυτούς.²⁰⁴⁷ Παρά το γεγονός ότι οι Μακεδονομάχοι υποστήριζαν στην πλειοψηφία τους την αντιβενιζελική παράταξη, η επάνοδος του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία σήμανε την ουσιαστική έναρξη για την πρόνοιά τους. Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1928, το Υπουργείο Στρατιωτικών είχε καταρτίσει σχέδιο νόμου «περί ηθικής αμοιβής των εν Μακεδονία εργασθέντων ενόπλως και μη από το 1903–1909 Αξιωματικών οπλαρχηγών και οπλιτών», το οποίο μολονότι δεν προωθήθηκε, άγνωστο γιατί, στη Βουλή δείχνει ότι η κυβέρνηση είχε εντάξει στο πρόγραμμά της την πρόνοια και για αυτή την ειδική κατηγορία παλαίμαχων. Σύμφωνα με το σχέδιο νόμου, όσοι έδρασαν «υπέρ του Έθνους» στη Μακεδονία την περίοδο 1903–09 ενόπλως και μη, αξιωματικοί και οπλαρχηγοί δικαιούταν σύνταξη,²⁰⁴⁸ η οποία μεταβιβαζόταν ολόκληρη μεταθάνατον στις

²⁰⁴⁵ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σσ. 326–327· Τσιρώνης, ό.π., σσ. 129–130.

²⁰⁴⁶ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 224, Αδικηθέντες Έφεδροι Οπλαρχηγοί [υπογράφει «επιτροπή» 11 ατόμων] προς Βενιζέλο, Αθήνα, 7 Ιουλίου 1928, φ. 288, «Αρχηγοί και Οπλαρχηγοί του Μακεδονικού Αγώνος 1903–1908» [12 υπογραφές από αυτές ξεχωρίζει μόνο του Γ. Τσόντου Βάρδα] προς Βενιζέλο, Αθήνα, 8 Δεκεμβρίου 1928· Τσιρώνης, ό.π., σ. 123.

²⁰⁴⁷ Ανδρέας Κονιτόπουλος, «Η εθνική οργάνωσης “Παύλος Μελάς”», *Πρωΐα*, 3/7/1929.

²⁰⁴⁸ Οι αξιωματικοί λάμβαναν σύνταξη ανάλογη του βαθμού τους, ενώ οι οπλαρχηγοί θα χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες αναλόγως τις υπηρεσίες τους.

οικογένειές τους. Για την εξακρίβωση και κατηγοριοποίηση των οπλαρχηγών θα δημιουργείτο μία ειδική επιτροπή. Επίσης «εις τους επιζώντας οπλίτας του Αγώνος γενικώς απονέμονται δωρεάν κλήροι Εθνικών γαιών» όσο εγγύτερα γινόταν στον τόπο διαμονής τους, ενώ προβλεπόντουσαν αναμνηστικά μετάλλια για όλους τους μετασχόντες στο Μακεδονικό Αγώνα.²⁰⁴⁹ Το νομοσχέδιο αυτό καθιστούσε τους Μακεδονομάχους την πλέον προνομιούχα κατηγορία παλαιμάχων, ιδιαιτέρως εν συγκρίσει με τους ανάπηρους, τα θύματα πολέμου και τους παλαιούς πολεμιστές, για τους οποίους ακόμη δεν είχαν ψηφιστεί οι ν. 4042 και 4180 (βλ. παραπάνω).

Μετά τον ν. 4042 για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου και το ν. 4180 για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων, τον Ιούλιο του 1929 η κυβέρνηση αποφάσισε, με το ν. 4413, τη σύσταση επιτροπής για καταρτισμό πινάκων των Μακεδονομάχων καθώς, στην οποία υπό την προεδρία ενός ανώτατου αξιωματικού συμμετείχαν και μέλη του «Παύλου Μελά» (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2).²⁰⁵⁰ Η δημιουργία της επιτροπής αποτελεί σημείο καμπής για τους παλαίμαχους των εθνικών αγώνων καθώς πρώτη φορά αναγνωριζόταν στους Μακεδονομάχους το δικαίωμα ανταμοιβής για τις υπηρεσίες τους.²⁰⁵¹

Ένα παρεπόμενο του νόμου αυτού ήταν ότι «άνοιξε την όρεξή», όπως σημειώνει ο ιστορικός Βασίλης Γούναρης, και άλλων αγωνιστών οι οποίοι εμφανίστηκαν στο προσκήνιο ζητώντας το δικό τους μερίδιο στις ανταμοιβές.²⁰⁵² Σημαντικότερη ήταν η αντίδραση των Κρητικών οπλαρχηγών των υπόλοιπων εθνικών αγώνων διότι ήθελαν να εξομοιωθούν με τους Μακεδονομάχους.²⁰⁵³ Οι πιέσεις αυτές οδήγησαν στη διεύρυνση του νόμου, τον Απρίλιο του 1930, με την υπαγωγή σε αυτόν και όσων «έλαβον μέρος εις του Εθνικούς αγώνας 1912 και 1913 εν Μακεδονία και Ήπειρο, εις τον Βορειοηπειρωτικόν αγώνα και εις τον της απελευθερώσεως της Σάμου τοιούτον».²⁰⁵⁴ Εφεξής στους εθνικούς

²⁰⁴⁹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 228, Σχέδιον Νόμου «Περί ηθικής αμοιβής των εν Μακεδονία εργασθέντων ενόπλων και μη από το 1903–1909 Αξιωματικών οπλαρχηγών και οπλιτών», Δεκέμβριος 1928.

²⁰⁵⁰ Ν. 4413 «Περί συγκροτήσεως Επιτροπής καταρτισμού πινάκων Μακεδονομάχων» (26/8/1929), ΦΕΚ Α'/316/28-8-1929. Βλ. επίσης Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 328· Τσιρώνης, ό.π., σσ. 131-132. Η εισηγητική έκθεση του νόμου σε *Μακεδονικός Αγών* (Θεσσαλονίκης), τχ. 3, 22/7/1929, «Απονομή συντάξεως εις τους Μακεδονομάχους», σ. 16. Την ημέρα ψήφισης του νόμου (15 Ιουλίου 1929) δεν πραγματοποιήθηκε κάποια σχετική συζήτηση στη Βουλή. *Επίσημα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β'—Σύννοδος έκτακτος*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, [Αθήνα] 1929, σ. 374.

²⁰⁵¹ Συγκεκριμένα στο νόμο αναφερόταν ότι η επιτροπή θα έκανε τον καταρτισμό των πινάκων «των αξίων αμοιβής διά τας παρασχεθείσας κατά τον Μακεδονικόν αγώνα των ετών 1903-1909 υπηρεσίας».

²⁰⁵² Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 329. Βλ. επίσης Τσιρώνης, ό.π., σ. 133.

²⁰⁵³ Τσιρώνης, ό.π., σσ. 131-132.

²⁰⁵⁴ Ν. 4533 «Περί τρόπου συνθέσεως Επιτροπής του νόμου 2213» (11/4/1930), ΦΕΚ Α'/111/14-4-1930. Βλ. επίσης Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 330· Τσιρώνης, ό.π., σ. 134.

αγωνιστές ανήκαν πέραν από τους Μακεδονομάχους και οι Ηπειρωτομάχοι, ενώ η ένταξη των αγωνιστών της Σάμου αποτελούσε «φωτογραφική» (θα λέγαμε) διάταξη του σαμιάτη υπουργού Στρατιωτικών Θεμιστοκλή Σοφούλη.²⁰⁵⁵ Η συναλλαγή υπεισέρχεται στην πρόνοια καθώς μέσω του δημοσίου ταμείου ένας πολιτικός μπορούσε να εξυπηρετήσει την εκλογική του πελατεία. Η διάσταση αυτή εκδηλωνόταν περισσότερο σε αγωνιστές όπου δεν υπήρχαν στρατιωτικά αρχεία για τη δράση τους και στους περισσότερους εξ αυτών τα «πιστοποιητικά δράσεως» παρέχονταν με υποκειμενικά κριτήρια.

Οι περισσότερες από πέντε χιλιάδες αιτήσεις που υποβλήθηκαν στην επιτροπή έφεραν προ εκπλήξεως το Υπουργείο Στρατιωτικών.²⁰⁵⁶ Ανάμεσα στους αιτούντες βρίσκονταν και πολλοί που προσπάθησαν να εξασφαλίσουν «πιστοποιητικά δράσης» με κομματικά μέσα, ιδιαιτέρως από τη μεριά βενιζελικών πολιτευτών που με αυτό τον τρόπο «εισχωρούσαν» στον κύκλο των Μακεδονομάχων. Για παράδειγμα, ο βουλευτής των Φιλελευθέρων Δημοσθένης Φλωρίας κατηγορήθηκε ότι παρείχε πιστοποιητικά αντάρτικης δράσης με αντάλλαγμα ψήφους, ενώ ο Παύλος Γύπαρης, μέλος της επιτροπής,²⁰⁵⁷ κατηγορήθηκε για εύνοια των Κρητικών οπλαρχηγών καθώς και όσων Μακεδονομάχων είχαν στηρίξει την Προσωρινή Κυβέρνηση.²⁰⁵⁸ Ο μεγάλος αριθμός των αιτήσεων που μεταφραζόταν σε μεγάλο οικονομικό κόστος για την κυβέρνηση, οδήγησε την τελευταία στη δημιουργία μιας νέας επιτροπής, στην οποία πλειοψηφούσαν οι εν ενεργεία αξιωματούχοι, και όχι οι απόστρατοι, ώστε να είναι πιο δίκαιη και αδιάβλητη.²⁰⁵⁹

Οι συνεδριάσεις της επιτροπής πραγματοποιήθηκαν από τις 2 Ιουλίου 1930 έως τις 27 Ιουλίου 1931 και οι αγωνιστές ταξινομήθηκαν σε τρεις κατηγορίες: α') όσους είχαν ένοπλη δράση, β') όσοι συμμετείχαν στην εσωτερική οργάνωση, γ') θύματα του Αγώνα.

²⁰⁵⁵ Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 134. Εντούτοις, εντός της Σάμου υπήρχαν καταγγελίες ότι η πρόνοια ευνοούσε συγκεκριμένους οπλαρχηγούς «του γλυκού νερού και της μπουνάτσας» και όχι όλους τους πραγματικούς αγωνιστές. *Σάμος* (Εν Λιμένι Βαθέος), 26/5/1930, «Για γέλοια», 2/6/1930, «Οι οπλαρχηγοί».

²⁰⁵⁶ Ο καταρτισμός των πινάκων ήταν αρμοδιότητα του Υπουργείου Στρατιωτικών. Για αυτό το λόγο σήμερα το αρχείο για τους «Παλαιούς Αγωνιστές 1903–1914» βρίσκεται στη Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ), ενώ τα τεκμήρια που αφορούν παλαιούς πολεμιστές, αναπήρους και θύματα πολέμου κατά τον Μεσοπόλεμο βρίσκονται στο αρχείο του Υπουργείου Υγείας. Στην «Επιτηρίς Παλαιών Αγωνιστών 1903–1914» που υπάρχει σήμερα στη ΔΕΠΑΘΑ αναγράφονται οι αγωνιστές α') του Μακεδονικού Αγώνα (1903–1909), β') του «Βαλκανοτουρκικού» Αγώνα (1912–1913) και γ') του Βορειοηπειρωτικού Αγώνα (1914).

²⁰⁵⁷ Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 134.

²⁰⁵⁸ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», *ό.π.*, σ. 330

²⁰⁵⁹ Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 133.

Τελικώς εγκρίθηκαν οι αιτήσεις 2.704 αγωνιστών.²⁰⁶⁰ Οι πίνακες που καταρτίστηκαν κυρώθηκαν με το ν. 5168/1931, ο οποίος όριζε ότι στους Αγωνιστές, α') θα απονεμόταν αναμνηστικό μετάλλιο, β') θα καταρτιζόταν Επετηρίδα με όλα τα ονόματα των συμμετεχόντων, γ') στους συμμετέχοντες που δεν λάμβαναν κάποια σύνταξη θα δινόταν «τιμής ένεκεν» στρατιωτική σύνταξη, δ') οι ιδιώτες οπλίτες θα προτιμώνται σε δημόσιες και ιδιωτικές θέσεις Ανωνύμων Εταιρειών όπως και οι ανάπηροι πολέμου (άρθρο 2). Σύμφωνα με το άρθρο 3 του νόμου οι φονευθέντες κατά τον Αγώνα λογίζονταν ως θύματα πολέμου, οι κληρονόμοι τους, λάμβαναν την αντίστοιχη σύνταξη, ενώ από τα ευεργετήματα αποκλείονται οι «εύποροι» αγωνιστές και συγγενείς τους.²⁰⁶¹ Τέλος, τα τέκνα των φονευθέντων ή αναπήρων του Μακεδονικού Αγώνα εξομοιώνονταν με τα τέκνα των εν πολέμω φονευθέντων ή ανάπηρων αξιωματικών (άρθρο 5).²⁰⁶²

Εντούτοις και αυτές οι πρόνοιες δεν ικανοποίησαν τους Μακεδόνες παλαίμαχους αγωνιστές οι οποίοι συγκρότησαν μία επιτροπή για να διαμαρτυρηθούν στους υπουργούς και τους πολιτευτές που επισκέφτηκαν τη Θεσσαλονίκη για τους εορτασμούς της Απελευθέρωσης της πόλης την 26η Οκτωβρίου 1931. Οι πιέσεις απέδωσαν με μία νέα επιτροπή να δημιουργείται τον Νοέμβριο του 1931 κατόπιν διαταγής του Υπουργείου Στρατιωτικών με σκοπό να συντάξει: α') πίνακες των φονευθέντων Μακεδονομάχων ανά κατηγορίες, β') ονομαστικές καταστάσεις της πολεμικής έκθεσης, στην οποία θα αναγράφονταν οι αρχηγοί και οι οπλαρχηγοί που είχαν υπηρετήσει υπό τις διαταγές τους κατά τη διάρκεια των αγώνων 1912–13, γ') συμπληρωματικούς πίνακες με αγωνιστές που κατέθεσαν δικαιολογητικά μετά τη σύνταξη της πρώτης επετηρίδας, και δ') αναθεωρημένους καταλόγους των διαφόρων κατηγοριών αγωνιστών. Ταυτόχρονα μελέτησε παράπονα που είχαν υποβληθεί κατά αποφάσεων πρώτης επιτροπής και συνέταξε το σχετικό νομοσχέδιο και τους αναθεωρημένους πίνακες.²⁰⁶³ Πέρα από τους Μακεδονομάχους οι πίνακες για τους αγωνιστές της Μακεδονίας των ετών 1912–13, της Ηπείρου και της Σάμου ολοκληρώθηκαν το 1932 με καθυστέρηση, «βραδύτητος οφειλομένης εις τον όγκον

²⁰⁶⁰ Για τη λειτουργία της επιτροπής, βλ. Στο ίδιο, σσ. 136-143.

²⁰⁶¹ Δεν υπάρχει ορισμός της «ευπορίας» στον εν λόγω νόμο, πρόκειται για την «ευπορία» βάσει του διατάγματος που είχε εκδοθεί το 1927 για τις περικοπές των συντάξεων αναπήρων και θυμάτων πολέμου (βλ. παραπάνω). Για την ισχύ του εν λόγω διατάγματος, βλ. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 92, Υπηρεσιακό σημείωμα της Γενικής Διεύθυνσης του υπουργείου Στρατιωτικών, 10 Μαΐου 1931.

²⁰⁶² Ν. 5168, «Περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τους αγωνιστάς του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909» (15/7/1931), ΦΕΚ Α'/225/23-7-1931. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 330.

²⁰⁶³ Τσιρώνης, ό.π., σσ. 144-145.

των υποβληθεισών αιτήσεων», και σύμφωνα με τον υπουργό Στρατιωτικών, τον Σεπτέμβριο του 1932, η κύρωσή τους μετατέθηκε για την επόμενη Βουλή.²⁰⁶⁴ Τελικώς μετά από παλινωδίες οι πίνακες αυτοί κυρώθηκαν τον Οκτώβριο του 1935 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2).

Ένα χαρακτηριστικό της πρόνοιας για τους Μακεδονομάχους ήταν ότι αυτή είχε εντονότερο το στοιχείο της συναλλαγής σε σχέση με την αντίστοιχη των αναπήρων και θυμάτων πολέμου καθώς και των παλαιών πολεμιστών. Η κατάσταση αυτή ευνοούταν από το γεγονός ότι σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες παλαιμάχων δεν υπήρχαν επίσημα στοιχεία για τους συμμετέχοντες στους εθνικούς αγώνες, και η πιστοποίηση συμμετοχής τους σε αυτούς βασιζόταν σε υποκειμενικά κριτήρια, δηλαδή τις βεβαιώσεις των οπλαρχηγών. Το γεγονός ότι αρκετοί Μακεδονομάχοι είχαν πολιτευτεί οδήγησε σε σχέση συναλλαγής με την παροχή βεβαιώσεων συμμετοχής με αντάλλαγμα ψήφους, ιδιαίτερα στον χώρο της βενιζελικής παράταξης, πολιτευτές της οποίας χρησιμοποίησαν αυτό το μέσο για την επέκταση της επιρροής τους σε μία κοινωνική κατηγορία που είχε συνδεθεί με τον αντιβενιζελισμό, τους Μακεδονομάχους. Σύμφωνα με τον ιστορικό και μελετητή των διεργασιών αυτών Θεοδόση Τσιρώνη, «γύρω από την υπόθεση της αναγνώρισης των αγωνιστών δομήθηκε ένα πλέγμα συναλλαγών», με κερδισμένους τους Κρητικούς Μακεδονομάχους και όσους είχαν υποστηρίξει την Προσωρινή Κυβέρνηση κατά τη διάρκεια του Διχασμού και χαμένους τους γηγενής Μακεδόνες, μέρος των οποίων αποκλείστηκε εξαιτίας της έλλειψης αποδείξεων συμμετοχής τους στο Μακεδονικό Αγώνα καθώς και στον γραφειοκρατικό περιορισμό του Μακεδονικού Αγώνα στην περίοδο 1903–09.²⁰⁶⁵

Β.4.1.2. Η διυπουργική επιτροπή για τη λήψη προστατευτικών μέτρων υπέρ των παλαιών πολεμιστών (1931–1932)

Από το 1929 και μετά εμφανίστηκαν όλο και περισσότερες παλαιοπολεμικές οργανώσεις και παρουσιάστηκε άνθιση των δραστηριοτήτων τους σε πρωτόγνωρα επίπεδα για την μετά το 1925 εποχή (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Παράλληλα, η υιοθέτηση προστατευτικών νόμων για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου καθώς και για τους Μακεδονομάχους, Ηπειρωτομάχους και λοιπούς αγωνιστές αύξησε την πίεση για την υιοθέτηση ευρύτερων μέτρων για την προστασία των παλαιών πολεμιστών. Η αύξηση της ανεργίας ως

²⁰⁶⁴ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 93, Θεόδωρος Χαβίνης [υπουργός Στρατιωτικών] προς Σύνδεσμο Ελλήνων Αγωνιστών Νομού Χανίων, Αθήνα, 3 Σεπτεμβρίου 1932.

²⁰⁶⁵ Τσιρώνης, ό.π., σ. 145.

συνέπεια της οικονομικής κρίσης ώθησε τους παλαιμάχους να απευθυνθούν για την αντιμετώπισή της στον «προστάτη» τους –το Κράτος– έχοντας ως διαπιστευτήρια τις θυσίες που είχαν κάνει για αυτό (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2).

Η όλο και αυξανόμενη πίεση από τους παλαιμάχους προς την κυβέρνηση για την υιοθέτηση ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές οδήγησε στη δημιουργία, τον Ιούλιο του 1931, μίας διυπουργικής επιτροπής για τον καταρτισμό ενός τέτοιου νομοσχεδίου. Η επιτροπή υπό την προεδρία του αντιπροέδρου της κυβέρνησης Ανδρέα Μιχαλακόπουλου αποτελούταν από τους συναρμόδιους υπουργούς Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Στρατιωτικών, Εσωτερικών και Οικονομικών. Η επιτροπή στόχευε στην εξέταση όλων των κατά καιρούς υποβληθέντων υπομνημάτων των παλαιών πολεμιστών και στη σύσταση μίας επιτροπής αποτελούμενης από ανώτατους δημόσιους υπαλλήλους, η οποία θα υποδείκνυε στην κυβέρνηση τα αναγκαία μέτρα.²⁰⁶⁶

Η έκθεση της επιτροπής αποτέλεσε την πρώτη ολιστική θεώρηση του ζητήματος των παλαιών πολεμιστών από το ελληνικό κράτος. Αρχικά, η επιτροπή ξεκαθάριζε ότι δεν ασχολήθηκε ειδικώς με τα θέματα των αναπήρων και θυμάτων πολέμου καθώς θεωρούσε ότι είχαν ληφθεί τα αναγκαία για αυτούς μέτρα από την κυβέρνηση, εννοώντας τον ν. 4042/1929. Επιπλέον, η προστασία των εφέδρων παλαιών πολεμιστών ανατέθηκε στο Υπουργείο Πρόνοιας «διότι εις αυτό έχει ανατεθή η αποκατάστασις των αναπήρων πολέμου και δύναται να ασκήση ευχερέστερον και την πρόνοιαν ταύτην υπέρ των εφέδρων πολεμιστών». Στην αρχή της έκθεσης δηλωνόταν ως «αρχή κεφαλαιώδης» όλων των εθνών, πέρα από τις τιμητικές διακρίσεις, οι υλικές αμοιβές σε όσους «διέπρεπον εις τα πεδία των μαχών». Στην έκθεση γινόταν ρητή σύνδεση των παλαιοπολεμικών ζητημάτων με την ανεργία,²⁰⁶⁷ ενώ υποστηριζόταν ότι η Ελλάδα υπερέβη τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη όσον αφορά την πρόνοια για τους παλαιμάχους τονίζοντας ιδιαιτέρως το μέτρο της λιανικής μονοπώλησης καπνού από τους ανάπηρους πολέμου. Επιπρόσθετα, από τις πρόνοιες του υπό κατάρτιση νόμου εξαιρούταν οι λιποτάκτες «προς στιγματισμόν [...]

²⁰⁶⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 11/7/1931, «Θα επισπευσθή η εξέτασις των αιτημάτων των παλαιών πολεμιστών», 14/7/1931, «Τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών», 11/8/1931, «Τα ζητήματα των θυμάτων πολέμου».

²⁰⁶⁷ «Οι έφεδροι όχι μόνον διέθεσαν εν τω Στρατεύματι πολύτιμα έτη παραγωγικής εργασίας, όχι μόνον η ατομική αυτών οικονομία υπέστη μείωσιν, αλλά επανελθόντες εις τας εστίας των [...] δεν ηδυνήθησαν πάντως ν' ασκήσουν το επάγγελμα, όπερ ήσκουν προς της στρατεύσεως αυτών».

των»²⁰⁶⁸ καθώς η προστασία αφορούσε εκείνους «οι οποίοι επετέλεσαν το προς την πατρίδα καθήκον».²⁰⁶⁹ Η τελευταία αράδα αναδεικνύει ότι και στην περίπτωση της διωπουργική του 1931 ο κινητήριος μοχλός για την παροχή ευεργετημάτων ήταν το ιερό χρέος του έθνους απέναντι προς τους πολεμιστές του, το οποίο διαπερνούσε τους πολέμους της νεωτερικότητας και παγιώθηκε πλήρως στον Μεγάλο Πόλεμο (βλ. Κεφάλαιο Α.1).

Η καινοτομία της έκθεσης ήταν ότι συνέδεε την πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές με την αγροτική αποκατάστασή τους, στοχεύοντας ταυτόχρονα στην επίλυση ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων που απασχολούσαν την ελληνική μεσοπολεμική κοινωνία. Η αγροτική αποκατάσταση των παλαιμάχων, σύμφωνα με την έκθεση, ήταν μία ενέργεια η οποία θα συνέβαλε στην καταπολέμηση της αστυφιλίας. Παρά το γεγονός ότι αρκετοί παλαιάμαχοι είχαν αποκατασταθεί μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης, έφεδροι των περιφερειών που δεν υπήρχαν κτήματα υποκείμενα στον αγροτικό νόμο προς απαλλοτρίωση δεν αποκαταστάθηκαν. Πολλοί από αυτούς, από τη στιγμή που δεν υπήρχε πλέον η δυνατότητα να μεταναστεύουν στις ΗΠΑ, οδηγήθηκαν στις μεγάλες πόλεις όπου «επύκνωσαν τας τάξεις των ανέργων εργατών». Η παροχή γεωργικής ιδιοκτησίας ήταν, κατά την έκθεση, «εκ των μάλλον αποτελεσματικών μέτρων διά την αντιμετώπισιν του ρεύματος της αστυφιλίας [...] και της αποτροπής των κακών, ως γίνεται αυτή πρόξενος». Η αγροτική αποκατάσταση σε συνδυασμό με τη μονοπώληση της λιανικής πώλησης καπνού στις πόλεις κάτω των 10 χιλιάδων κατοίκων από παλαιμάχους θα αποτελούσαν «ανάχωμα» στην αστυφιλία.²⁰⁷⁰

Το ζήτημα της αστυφιλίας θεωρούταν μείζον κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου καθώς η συσσώρευση σημαντικού μέρους του πληθυσμού στις πόλεις, και δη στην πρωτεύουσα, εγκυμονούσε σύμφωνα με πολλούς αστούς διανοούμενους «κοινωνικούς κινδύνους». Η ανεργία στις πόλεις και ο παρασιτισμός δημιουργούσε ένα εκρηκτικό «μίγμα» για την κοινωνική συνοχή βαθαίνοντας το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών και ωθώντας μέρος των προλεταριοποιημένων μαζών στον κομμουνισμό. Οι μάζες αυτές

²⁰⁶⁸ Στόχος ήταν ο «κολασμός εκείνων οίτινες εγκατέλειψαν τας τάξεις των, καθ' ην εποχήν η Πατρίς εμάχετο τον υπέρ των όλων αγώνα». Βεβαίως, η λιποταξία βάσει του παγκαλικού διατάγματος της 8ης Μαρτίου 1926 ήταν εξαγοράσιμη (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1).

²⁰⁶⁹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 145, «Έκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ των εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, μέτρων» [1931].

²⁰⁷⁰ Στο ίδιο.

θεωρούνταν ότι μελλοντικά δεν θα μπορούσαν να αντισταθούν «εις ωρισμένην δελεαστικήν διδασκαλίαν, διά να καταστούν μίαν ημέρα εχθροί της Κοινωνίας», προειδοποιούσε ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου Αχιλλέας Καλευράς, το 1929.²⁰⁷¹ Αντιθέτως, με την αγροτική αποκατάσταση των εφένδρων «θα επυκνούντο τα στελέχη της νομοταγούς τάξεως των μικροϊδιοκτητών γεωργών, των οποίων το συμφέρον είναι συνυφασμένον, προς το συμφέρον της κρατούσης κοινωνικής τάξεως ης αποτελούσι στήριγμα».

Η αποκατάσταση των εφένδρων ακτημόνων σε ακριτικές περιοχές εξυπηρετούσε έναν ακόμα στόχο, την εθνική ασφάλεια. Όπως σχολίαζε ο δικηγόρος και μέλος της επιτροπής Μιχαλακόπουλου Ηλίας Ρογκάκος «διά της δημιουργίας εκεί εθνικών πυρήνων εξ αγροτών παλαιών πολεμιστών, εχόντων ακμαίον το εθνικόν φρόνημα, απέβλεπε το προσχέδιον τούτο [...] εις τον σχηματισμόν του πρώτου φραγμού και του πρώτου αδιασπάστου τείχους αμύνης του πατρίου εδάφους».²⁰⁷² Η αντίληψη του εποικισμού των παραμεθόριων περιοχών με βετεράνους, όπως έχει παρουσιαστεί, έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα και διαπερνάει τις κοινωνίες έως και τον 20ό αιώνα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Η άποψη αυτή αποτελούσε μέρος των αντιλήψεων περί εθνικής ασφάλειας στην παραμεθόριο που κυριάρχησαν τη δεκαετία του 1930. Η Ειδική Ασφάλεια (ίδρ. Σεπτέμβριος 1925) καθώς και οι διάδοχες υπηρεσίες της Γενικής Ασφάλειας (ίδρ. Ιανουάριος 1926) και της Υπηρεσίας Αμύνης του Κράτους (ίδρ. Ιανουάριος 1936) στόχευαν μεταξύ άλλων στην παρακολούθηση των ξένων προπαγάνδων καθώς και των κινήσεων εγκατεστημένων αλλοδαπών στη χώρα, ιδιαιτέρως δε στην παραμεθόριο. Αυτές οι κρατικές υπηρεσίες έβλεπαν με καχυποψία κινήσεις αλλοδαπών καθώς και ατόμων χωρίς υψηλό «εθνικό φρόνημα». Η αντίληψη ότι η υπηκοότητα ταυτίζεται με την εθνικότητα και το εθνικό έδαφος που αναπτύχθηκε, ιδιαιτέρως στη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία οδήγησε στην περίφραξη των εθνικών συνόρων.²⁰⁷³ Η ομογενοποίηση του «περιφραγμένου πληθυσμού»

²⁰⁷¹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 105, Αχιλλέας Καλευράς [Γενικός Διοικητής Ηπείρου] προς Βενιζέλο, Ιωάννινα, 8 Νοεμβρίου 1929. Για την αστυφιλία βλ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 53-64, 123-125, 131, 147-148, 181, 184-185. Βλ. επίσης Δημήτριος Ε. Καλιτσουνάκης, «Οικισμός-Αστυφιλία», *ΜΕΕ*, τ. Ι', σσ. 412-413· Ρηγίνος, ό.π., σσ. 71-72· Mazower, *Η Ελλάδα*, ό.π., σσ. 183-184, 316, 326.

²⁰⁷² Ρογκάκος, ό.π., σσ. 46-47.

²⁰⁷³ Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σ. 243. Για την εξέλιξη των κρατικών υπηρεσιών ασφάλειας, βλ. Δάγκας, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού*, ό.π., σσ. 36-37. Η ιδιωτική πρωτοβουλία επίσης συνέδραμε στη στήριξη της παραμεθορίου. Το 1937 ιδρύθηκε η Αδελφότητα Αγάπης Ακριτών, μία οργάνωση με πρόεδρο τον Ιωάννη Δαμβέργη και γενικό γραμματέα τον Κώστα Μισαηλίδη, η οποία είχε ως σκοπό την παροχή μέσων μόρφωσης και ψυχαγωγίας των κατοίκων της παραμεθορίου και είχε τη στήριξη τόσο της κυβέρνησης όσο και των Ανακτόρων. Μακρής, «Κώστας Μισαηλίδης», ό.π., σ. 86.

δηλαδή η αφομοίωση των μειονοτήτων εντάθηκε δε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, ιδιαιτέρως τη μεταξική περίοδο.²⁰⁷⁴

Ένα μέσο για την αραιώση του «αμφιβόλου φρονήματος» πληθυσμού από την παραμεθόριο ήταν και ο αγροτικός εποικισμός. Ήδη από την εποχή της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης η αγροτική αποκατάσταση των ακτημόνων στη Μακεδονία αποτελούσε μία ύψιστη εθνική σκοπιμότητα, σύμφωνα με τον Σύμβουλο της Ανωτάτης Διευθύνσεως Εργασίας Περικλή Αλ. Αργυρόπουλο, ενώ και σε προεκλογικές ομιλίες του Βενιζέλου το 1920 τονιζόταν αυτή η διάσταση της αγροτικής μεταρρύθμισης.²⁰⁷⁵ Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά ο τμηματάρχης εποικισμού του Υπουργείου Εξωτερικών (1926–30) Κωνσταντίνος Καραβίδας σε έκθεσή του «ο εποικισμός ήτο ταυτόσημος με την υπόθεσιν των μειονοτήτων».²⁰⁷⁶ Αυτός εντασσόταν στην πολιτική ομογενοποίησης των Νέων Χωρών που ξεκίνησε την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων. Η εγκατάσταση προσφύγων στην παραμεθόριο ώστε να τονωθεί το ελληνικό στοιχείο αποτελούσε στόχο του Υπουργείου Γεωργίας από την ίδρυσή του (1917) ενώ προς τούτο το 1920 ιδρύθηκε η υπαγόμενη σε αυτό Διεύθυνση Εποικισμού. Ο υπουργός Περιθάλψεως Σπ. Σίμος αναγνώριζε, το 1919, ως «εθνική ανάγκη» την εγκατάσταση ομοεθνών στη Μακεδονία.²⁰⁷⁷

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η άφιξη των προσφύγων ευνόησε αυτό το στόχο με την αγροτική αποκατάσταση πλησίον των συνόρων να εξυπηρετεί τις αμυντικές και στρατιωτικές ανάγκες των βορείων περιοχών. Εντούτοις, υπήρξαν αρκετές δυσκολίες για την εφαρμογή της αποκατάστασης σε αυτές τις περιοχές εξαιτίας ποικίλων λόγων όπως ότι δεν ήταν εύκολη για την ΕΑΠ η διαδικασία της αποκατάστασης σε απομακρυσμέ-

²⁰⁷⁴ Η οχύρωση και περίφραξη των ελληνοβουλγαρικών συνόρων και ο αγροτικός εποικισμός είχαν δυσμενείς επιπτώσεις στους σλαβόφωνους πολίτες του ελληνικού κράτους. Στα 1936–37 η Μακεδονία έγινε το κέντρο του ενδιαφέροντος του αγροτικού εποικισμού με στα νέα αποστραγγισθέντα εδάφη. Από το 1936 η εθνικότητα είχε άμεση σχέση με το έδαφος μέσω της απαγόρευσης εγκατάστασης αλλοδαπών σε ακριτικές περιοχές, καθώς ακόμα και στην απαγόρευση εισόδου σε μη στρατιωτικούς σε ορισμένες από αυτές. Σε αυτή την κατεύθυνση ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, Αλέξανδρος Παπάγος, θεωρούσε «εθνική ανάγκη» να απομακρυνθούν από την παραμεθόριο πληθυσμοί με «αμφίβολα εθνικά φρονήματα» και να μετακινηθούν εκεί γεωργικές οικογένειες με «ακμαίο» εθνικό φρόνημα. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 239–245, 248–250.

²⁰⁷⁵ Πλουμίδης, «Η αγροτική μεταρρύθμιση», ό.π., σσ. 245–246.

²⁰⁷⁶ Παρατίθεται σε Βασίλης Ν. Κολλάρος, «Η μειονοτική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα 2014, σ. 329

²⁰⁷⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείο Υγείας, κιβ. 233, «1919», Σίμος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Α' Πολιτικών Τμήμα, Αθήνα, 28 Αυγούστου 1919. Η επιστολή αφορά τη δυσκολία ενδεχόμενης εγκατάστασης στη Μακεδονία προσφύγων από τον Πόντο.

νες περιοχές ή εξαιτίας των επιδρομών από κομιτατζήδες. Για αυτό αρκετοί εγκατεστημένοι σε αυτές τις περιοχές έκαναν αιτήσεις ζητώντας επιπρόσθετο μερίδιο γης. Σε αυτό το πλαίσιο, και υπό τον κίνδυνο της ερήμωσης αυτών των χωριών η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε τον ν. 4121/1929, σύμφωνα με τον οποίο δημιουργούταν επτά «εποπτείες» των παραμεθόριων περιοχών με εκάστη να «μελετά τας ανάγκας των συνοικισμών της οικείας περιφέρειας» και να βοηθάει στην επίλυση των προβλημάτων της. Επίσης, οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί σε παραμεθόριες περιοχές απαλλάσσονταν από τον φόρο γεωργικής παραγωγής για το οικονομικό έτος 1929/30, ενώ 1,2 εκατομμύρια δραχμές δόθηκαν για την ενίσχυση αυτών των συνοικισμών.²⁰⁷⁸

Το ζήτημα του αγροτικού εποίκισμού της παραμεθορίου συνδεόταν, πέραν από την εθνική ασφάλεια, και με την προαναφερθείσα αστυφιλία. Κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου ο διοικητής Χωροφυλακής Δράμας σημείωνε, το 1929, ότι «οι παραμεθόριοι πληθυσμοί [...] διαρρέουσι προς τας πόλεις, και διαρκώς ανακύπτει το ζήτημα της διαρροής ταύτης, πράγμα το οποίον παραβλάπτει μέγας όχι μόνο την Εθνικήν Οικονομίαν [...] το δε πάντων σοβαρώτερον τούτο [πρόβλημα] αφορά και αυτήν την ασφάλειαν των συνόρων». Ως αιτίες αυτού του φαινομένου θεωρούσε, πέρα από τις θεομηνίες και την ελλιπή συγκοινωνία, τη μη διανομή των κτημάτων από την υπηρεσία Εποίκισμού σε αυτές τις περιοχές.²⁰⁷⁹ Αντίστοιχη σύνδεση έκανε και ο νομάρχης Ροδόπης, το 1932, ο οποίος θεωρούσε τον εποίκισμό της παραμεθορίου σημαντικό «χάριν της εθνικής ασφάλειας, αλλά και προς εκμετάλλευσιν του πλούτου [...] και ελάττωσιν της αστυφιλίας».²⁰⁸⁰ Τα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση Βενιζέλου απέδωσαν σε κάποιο βαθμό. Σε ανασκόπηση του έργου της βενιζελικής τετραετίας (1928–32) για το Νομό Σερρών, ο νομάρχης έκανε ιδιαίτερη μνεία στην πρόνοια του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Στ. Γονατά για τη στήριξη των παραμεθόριων πληθυσμών. Συγκεκριμένα, η εκτέλεση πολυάριθμων κοινωφελών

²⁰⁷⁸ Kontogiorgi, *ό.π.*, σσ. 100-101, 109, 241, 284-288. Βλ. επίσης Νικος Καλογήρου, «Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: Οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο Μεσοπόλεμο», Μαυρογορδάτος-Χατζηιωσήφ (επ.), *ό.π.*, σσ. 83-91, σσ. 87-88 Έλσα Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923–1930», *Μνήμων*, τ. 9, 1992, σσ. 47-59, σσ. 54-57· Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, *ό.π.*, σ. 158· Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης. Η συμβολή του στην αναμόρφωση τους περιβάλλοντος της υπαίθρου στον Μεσοπόλεμο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013, σσ. 67-76.

²⁰⁷⁹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 105, Κουράκος [Διοικητής Χωροφυλακής Δράμας] προς Γενική Διοίκηση Θράκης Κομοτηνή, 21 Νοεμβρίου 1929.

²⁰⁸⁰ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 110, Νομάρχης Ροδόπης [δυσανάγνωστη υπογραφή] προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Κομοτηνή, 24 Μαρτίου 1932.

έργων (οδοποιΐας, γεφυροποιΐας, αρδευτικά έργα, χρηματικές ενισχύσεις) «ήλλαξαν άρ-
δην την άχρι τινος πρωτόγονον κατάστασιν της παραμεθορίου» και «αυτός είναι ο λόγος,
δί' όν δεν ακούονται πλέον φωνές διαρροής παραμεθορίων πληθυσμών». ²⁰⁸¹ Έτσι λοιπόν,
η πρόταση της έκθεσης της επιτροπής Μιχαλακόπουλου για γεωργική αποκατάσταση πα-
λαιμάχων στην παραμεθόριο ερχόταν να συμβάλει στην κυβερνητική προσπάθεια για την
εθνολογική ενίσχυση των ευαίσθητων αυτών περιοχών, ανακόπτοντας ταυτόχρονα και
το ρεύμα της αστυφιλίας στις βόρειες επαρχίες.

Ο αγροτικός εποικισμός των παραμεθορίων περιοχών με παλαιούς πολεμιστές
που είχαν αναγνωρισμένα «υψηλά εθνικά φρονήματα» ήταν μία πολιτική που αποτέλεσε
μέρος των αγροτικών μεταρρυθμίσεων στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου έχοντας πάντα
πέρα από οικονομικές και εθνотικές στοχεύσεις. Ιδιαίτέρως στις περιοχές των πρώην πο-
λυεθνικών αυτοκρατοριών της Αυστροουγγαρίας, της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτο-
κρατορίας τα διάδοχα κράτη ήθελαν με αυτό τον τρόπο να «εξουδετερώσουν» ποικίλες
εθνотικές μειονότητες. Σε γενικές γραμμές, η αναδιανομή της γης στόχευε σε πολίτες που
ήταν επιρρεπείς σε ριζοσπαστικοποίηση, όπως οι παλαιοί πολεμιστές και οι άνεργοι. ²⁰⁸²
Έτσι οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις και η διανομή της γης αποτέλεσαν ένα μέσο της οικο-
δόμησης των κρατών, των οποίων η μορφή είχε καθοριστεί από τις πολεμικές εξελίξεις.
Ένα κοινό στοιχείο των αγροτικών μεταρρυθμίσεων σε Γιουγκοσλαβία, Πολωνία και Ρου-
μανία ήταν ότι βετεράνοι αποκαταστάθηκαν αγροτικά σε παραμεθόριες περιοχές. Το
κράτος τους παρείχε όλα τα αναγκαία μέσα ώστε αυτοί να εγκατασταθούν εκεί, και πέρα
από τις γεωργικές τους δραστηριότητες, να συνδράμουν στην ασφάλεια, στην «αστυνό-
μευση» και την «απολύμανση» (sanitizing) της περιοχής. ²⁰⁸³

Η Σερβία ξεκίνησε το πρόγραμμα του εσωτερικού εποικισμού ευθύς αμέσως μετά
το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, με την εγκατάσταση εποίκων παλαιμάχων στις προ-
σφάτως ενσωματωμένες στο σερβικό κράτος περιοχές. Το σχέδιο αυτό επαναδιακηρύ-
χθηκε από τη εξόριστη σερβική κυβέρνηση στην Κέρκυρα το 1917 και συνεχίστηκε εκ
νέου από το 1919 στο νεοϊδρυθέν γιουγκοσλαβικό κράτος. Όπως αναδεικνύει ο ιστορικός

²⁰⁸¹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 110, Στέφανος Φ. Νικόγλου [Νομάρχης Σερρών], «Το Έργον της Κυβερνήσεως
των Φιλελευθέρων εν τω Νομώ Σερρών» [19/3/1932], σ. 12.

²⁰⁸² Liesbeth van de Grift, «Cultivating Land and People Internal Colonization in Interwar Europe», Liesbeth
van de Grift–Amalia Ribi Forclaz (επ.), *Governing the Rural in Interwar Europe*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υ-
όρκη 2018, σσ. 68-92, σ. 79.

²⁰⁸³ Dietmar Müller, «Colonization Projects and Agrarian Reforms in East-Central and Southeastern Europe,
1913–1950», de Grift–Forclaz (επ.), ό.π., σσ. 45-67, σσ. 47-48.

John Paul Newman, η αγροτική μεταρρύθμιση και ο εσωτερικός εποικισμός σχεδιάστηκαν με γνώμονα τους παλαιμάχους των πολέμων 1912–18 και στόχευαν τόσο στην εξασφάλιση της πίστης τους στο καθεστώς όσο και στη συμβολή τους στη ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος στις παραμεθόριες και εθνοτικά αμφισβητούμενες περιοχές. Στις νότιες επαρχίες τη δεκαετία του 1920 ο αγροτικός εποικισμός εντασσόταν σε μία ευρύτερη φιλόδοξη πολιτική εκσυγχρονισμού και «σερβοποίησης» της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας και του Κοσόβου. Σε αυτό το πλαίσιο ένας νέος γραφειοκρατικός μηχανισμός δημιουργήθηκε στην περιοχή, νοσοκομεία και σχολεία υποδομήθηκαν, ιδρύθηκε πανεπιστημιακό τμήμα Φιλολογίας στα Σκόπια (ως παράρτημα του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου), ενώ και πολυάριθμα πολεμικά μνημεία ανεγέρθηκαν. Εντούτοις, το σχέδιο αυτό είχε πενιχρά αποτελέσματα κυρίως λόγω διαφθοράς και πελατειακών σχέσεων καθώς και λόγω έλλειψης τεχνογνωσίας και υποδομών στην καλλιέργεια της γης. Μία παρόμοια πολιτική ακολουθήθηκε και στις πρώην κτήσεις της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, μία περιοχή που ήταν πιο φιλόξενη σε σχέση με τις νότιες επαρχίες λόγω των υποδομών που υπήρχαν από το προηγούμενο καθεστώς. Εκεί, στη βόρεια Γιουγκοσλαβία (Βοϊβοδίνη), δόθηκε γεωργικός κλήρος σε παλαιμάχους ώστε να αποδυναμωθούν πληθυσμιακά οι κοινότητες Γερμανιών και Ούγγρων και να αυξηθεί η παρουσία Σέρβων στις προσφάτως ενσωματωμένες στη χώρα περιοχές. Όμως όπως και στην περίπτωση του γιουγκοσλαβικού νότου το σχέδιο αυτό είχε περιορισμένη επιτυχία.²⁰⁸⁴

Στην Πολωνία εφαρμόστηκε πολιτική γεωργικού εποικισμού σε περιοχές με συμπαγείς πληθυσμούς Γερμανών (Poznan), Ουκρανών (Kresy) και Λευκορώσων (Galicia).²⁰⁸⁵ Στο Kresy συγκεκριμένα υλοποιήθηκε πρόγραμμα εποικισμού αποκλειστικά Πολωνών παλαιών πολεμιστών. Στόχος και σε αυτή την περίπτωση ήταν πέρα από την ανταμοιβή για την προσφορά τους η «προστασία» στρατιωτικά αυτών των περιοχών. Σταδιακά όσο περνούσαν τα χρόνια μειωνόταν η αποτελεσματικότητα αυτών των μέτρων, ενώ τελικά δεν άλλαξε εθνοτική κατανομή των πληθυσμών σε αυτές τις περιοχές. Παρόμοια πολιτική ακολουθήθηκε από τη Ρουμανία στη Νότια Δοβρουσά, όπου υπήρχε ισχυρή βουλγαρική παρουσία.²⁰⁸⁶

²⁰⁸⁴ Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σ. 84, 91-94, 98-99, 204-205· Müller, ό.π., σσ. 51-53.

²⁰⁸⁵ Müller, ό.π., σσ. 53-55.

²⁰⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 55.

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με την έκθεση της επιτροπής Μιχαλακόπουλου, η αγροτική αποκατάσταση παλαιών πολεμιστών σε παραμεθόριες περιοχές θα βοηθούσε τόσο στην εθνική ομογενοποίηση περιοχών με σημαντικές μειονότητες καθώς και στην ενδυνάμωση κρίσιμων για την εθνική ασφάλεια περιοχών με πολίτες με «υψηλό εθνικό φρόνημα». Παράλληλα, θα βοηθούσε στη συγκράτηση των ακριτικών πληθυσμών από το να κατευθυνθούν στις πόλεις, εντείνοντας το πρόβλημα της αστυφιλίας. Αυτοί οι στόχοι του σχεδίου νόμου για την προστασία των παλαιών πολεμιστών φανερώουν ότι η επιτροπή δεν εξαντλήθηκε σε μία επιφανειακή μελέτη του ζητήματος προτείνοντας μόνο κάποια συνήθη μέτρα, όπως συντάξεις και άλλα ευεργετήματα. Αντιθέτως, οι λύσεις που προτάθηκαν αναδεικνύουν την εις βάθος ανάλυση του ζητήματος και το πώς οι πιθανές λύσεις του συνδέθηκαν με την επίλυση ευρύτερων κοινωνικών προβλημάτων.

Το προσχέδιο νόμου καθιστούσε τους «έφεδρους παλαιούς πολεμιστές» μία προνομιακή κοινωνική κατηγορία παρέχοντάς τους πολυάριθμα ευεργετήματα. Αρχικά, ορίζονταν ως παλαιοί πολεμιστές «οι ως έφεδροι υπηρετήσαντες» α') ανάπηροι πολέμου ασχέτως χρόνου στρατιωτικής υπηρεσίας, β') τραυματίες πολέμου, έχοντες τουλάχιστον τριετή συνολικά πραγματική υπηρεσία, γ') οι έχοντες αποδεδειγμένη υπερτριετή υπηρεσία με τουλάχιστον ένα έτος στη ζώνη των επιχειρήσεων, δ') αιχμάλωτοι πολέμου με τουλάχιστον υπερτριετή υπηρεσία (άρθρο 1). Το προσχέδιο ακολουθώντας την κατεύθυνση του ν. 4180/1929 επαναλαμβάνονταν πρόνοιες για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων (αφορούσε τους επί διετία ανέργους) από επιχειρήσεις καθώς και για την προτίμησή τους σε κενούμενες θέσεις του δημοσίου (άρθρα 2–7). Επιπρόσθετα, σε περίπτωση ασθενείας τους είχαν προτεραιότητα σε νοσοκομεία, σανατόρια και θεραπευτήρια (άρθρο 12), ενώ ο χρόνος τους στο στρατό θεωρούταν συντάξιμος (και η εμπόλεμη περίοδος προσμετρούνταν διπλά) (άρθρο 17). Τέλος, συμπεριλαμβάνονταν στο προσχέδιο και τροποποιήσεις στον αγροτικό νόμο ώστε να προτιμώνται οι παλαιοί πολεμιστές στη λήψη γεωργικού κλήρου (άρθρα 13–15).²⁰⁸⁷ Εντούτοις, παρά την προεργασία για τη σύνταξή του το νομοσχέδιο αυτό δεν κατατέθηκε στη Βουλή προς ψήφιση και «παρέμεινεν όμως μία αξιόλογος μελέτη και συμβολή, *de lege ferenda*²⁰⁸⁸, εις την εφεδρικήν μας

²⁰⁸⁷ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 145, Προσχέδιο νόμου «Περί προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών».

²⁰⁸⁸ Θετέον Δίκαιο ή νόμος υπό πρόταση, νομικός όρος που χαρακτηρίζει ένα νόμο όχι όπως έχει, ή όπως υφίσταται, αλλά όπως θα έπρεπε να ήταν προκειμένου να ήταν δικαιότερος.

νομοθεσίαν».²⁰⁸⁹ Ο συμμετέχων στην επιτροπή Ηλίας Ρογκάκος, νομικός και μέλος παλαιοπολεμικών οργανώσεων τη δεκαετία του 1930 (βλ. Μέρος Γ'), δεν αναφέρει γιατί δεν προχώρησε η ψήφιση του νομοσχεδίου. Ο υπουργός Πρόνοιας Λεωνίδα Ιασωνίδης στον απολογισμό του για το 1931 δεν αναφέρει κάποια πρόοδο, ενώ δεν έχουν εντοπιστεί άλλες σχετικές αναφορές. Πιθανότατα η οικονομική και πολιτική αστάθεια του τελευταίου έτους της βενιζελικής τετραετίας να ματαίωσε τη ψήφισή του.²⁰⁹⁰

Η επιτροπή Μιχαλακόπουλου αποτελεί κομβικό σημείο στις παλαιοπολεμικές εξελίξεις καθώς γίνεται για πρώτη φορά από κρατικούς φορείς η χρήση του όρου «παλαιός πολεμιστής» αντί του «εφέδρου» που κυριαρχούσε νομικά έως τότε. Ο όρος «παλαιός πολεμιστής» είχε πρωτοεμφανιστεί το 1922 και είχε χρησιμοποιηθεί ευρέως την περίοδο 1922–25 χαρακτηρίζοντας το υπό την επιρροή του ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ παλαιοπολεμικό κίνημα. Για αυτό το λόγο είχε ταυτιστεί με τον κομμουνισμό (βλ. Εισαγωγή και Κεφάλαιο Β.2.1). Εντούτοις, την ίδια περίοδο, όπως και νωρίτερα κατά την εμπόλεμη περίοδο σε όλους τους σχετικούς νόμους χρησιμοποιούταν ο όρος «έφεδρος». Από την περίοδο της παγκαλικής δικτατορίας έως περίπου το 1930 ο όρος «παλαιός πολεμιστής» χρησιμοποιείται ελάχιστα σε ονομασίες οργανώσεων, συνεδρίων και γενικότερα στον Τύπο, ενώ απουσίαζε και από το ν. 4180/1929. Αυτό αλλάζει περίπου στα 1930 με την ίδρυση νέων οργανώσεων, οι οποίες αυτοπροσδιορίζονται με αυτό τον όρο, ενώ το 1932 ιδρύεται και η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.1). Η ταύτιση του όρου «παλαιού πολεμιστή» με τον κομμουνισμό εξηγεί τη σχεδόν εξαφάνιση του όρου από το 1925 και μετά καθώς οργανώσεις παλαιμάχων μη προσκείμενες στην Αριστερά δεν επιθυμούσαν να στιγματιστούν ως κομμουνιστικές. Ενδεικτική δε αυτής της ταύτισης ήταν η αναφορά στο λήμμα «παλαιοί πολεμισταί» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας*, το 1932, αποκλειστικά της υπό κομμουνιστική κατεύθυνση Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών και της υπό την ίδια πολιτική κατεύθυνση Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού που δραστηριοποιήθηκε την περίοδο 1922–25 (βλ. Εισαγωγή και Κεφάλαια Β.2.1 και Δ.1.1), καθώς και η απουσία σχετικού λήμματος

²⁰⁸⁹ Ρογκάκος, ό.π., σ. 47.

²⁰⁹⁰ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 134, Έκθεση Λ. Ιασωνίδη σχετικά με τα πεπραγμένα του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως, 30 Δεκεμβρίου 1931. Για τον αντίκτυπο της διεθνούς οικονομικής κρίσης και τις εξελίξεις στην Ελλάδα από τις αρχές του 1931 καθώς και για την αποδυνάμωση της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων και την πολιτική αστάθεια εν γένει, βλ. Δαφνής, ό.π., σσ. 448–462, 518–547· Μαρκέτος, Πώς φίλησα, ό.π., σσ. 272–277· Κωστής, Ο πλούτος, ό.π., σσ. 261–275.

από στη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία* (1927), η οποία περιγράφει αυτή την κοινωνική κατηγορία εν μέρει στα λήμματα «εφεδρεία» και «έφεδρος».²⁰⁹¹

Η χρονική απομάκρυνση από το παλαιοπολεμιστικό κίνημα του 1922–25 και την καταστολή του το 1924–25 παρέχει μία εξήγηση για τη σταδιακή επανεμφάνιση των «παλαιών πολεμιστών», ωστόσο δεν είναι η μοναδική. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα επί μία τετραετία τουλάχιστον (1922–25) σε όλη την επικράτεια και εκατοντάδες οργανώσεις ιδρυθήκαν με αυτή την ονομασία, γεγονός που σημαίνει ότι πρόκειται για παγιωμένο όρο αυτοπροσδιορισμού σε σημαντική μερίδα του πληθυσμού. Ταυτόχρονα καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο οργανώσεις παλαιμάχων στο εξωτερικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1) χρησιμοποιούσαν παρόμοιους όρους: «ancien combattant» (γαλλιστί), «ex-serviceman» (αγγλιστί), «combattenti» (ιταλιστί). Επιπρόσθετα, όσο μεγάλωνε το χρονικό διάστημα από το τέλος της εμπόλεμης περιόδου ο όρος «έφεδρος» ήταν προβληματικός ως ευρύτερος από αυτόν του «παλαιού πολεμιστή» καθώς δεν φανέρωνε εάν κάποιος είχε συμμετάσχει σε πολεμικές επιχειρήσεις (βλ. Εισαγωγή). Χαρακτηριστική είναι η εξήγηση, που δίνει, το 1930, για αυτή τη μεταβολή ένας αρθρογράφος παλαιοπολεμιστικής εφημερίδας: η λέξη «έφεδρος [...] κατά συνήθειαν επικρατήσασαν νοεί τον παλαιόν πολεμιστήν» ωστόσο ήταν προβληματική διότι σε αυτή ανήκαν και «έφεδροι νεωτέρων κλάσεων υπηρετήσαντες μόνον τον χρόνον της θητείας των μετά την εμπόλεμον κατάστασιν».²⁰⁹² Για αυτό το λόγο και το σχέδιο νόμου της επιτροπής Μιχαλακόπουλου χρησιμοποιούσε τον όρο «παλαιοί πολεμιστές», οι οποίοι αποτελούσαν μία υποκατηγορία των «εφέδρων». Ο όρος «παλαιός πολεμιστής», που χρησιμοποιήθηκε στο σχέδιο της επιτροπής Μιχαλακόπουλου κυριάρχησε εφεξής καθ' όλο τον υπόλοιπο Μεσοπόλεμο.

Το χρονικό διάστημα από το τέλος της παγκαλικής δικτατορίας έως το 1932 αποτελεί μία σημαντική περίοδο για την πρόνοια των παλαιμάχων καθώς υιοθετήθηκαν τα κυριότερα έως τότε νομοθετήματα για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, τους παλαιούς πολεμιστές και τους αγωνιστές. Μετά τη μεταβατική περίοδο της Οικουμενικής

²⁰⁹¹ Τα λήμματα της *ΜΣΝΕ* επικεντρώνονται στους έφεδρους αξιωματικούς και όχι στους οπλίτες. Ιωάννης Γ. Παπαδάκης, «εφεδρεία (Στρατολ.)», «έφεδρος», *ΜΣΝΕ*, τ. Γ', σ. 397, 398.

²⁰⁹² Κώστας Ζάννος, «Ποια η δικαιωματική θέσις των παλλιών πολεμιστών», *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930.

Κυβέρνησης, η κυβέρνηση Βενιζέλου ασχολήθηκε εις βάθος και περισσότερο από τις προκάτοχους της με τους παλαίμαχους. Η λειτουργία του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου και η ψήφιση του ν. 4042, η υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων και οι συζητήσεις για έναν προστατευτικό νόμο για τους παλαιούς πολεμιστές καθώς και η θέσπιση «ηθικών και υλικών» αμοιβών για τους αγωνιστές τονίζουν τη σημασία που δόθηκε από την κυβέρνηση προς αυτούς. Παρόλες τις διαμαρτυρίες, ατομικές ή συλλογικές, καθώς και τις παρατυπίες (στην απονομή των πολεμικών συντάξεων), αυτή την περίοδο και ιδιαιτέρως την τριετία 1929–32 η κρατική πρόνοια για τους παλαίμαχους λειτούργησε εντονότερα από το παρελθόν και έθεσε τις βάσεις για την μετέπειτα επέκτασή της.

Η οικονομική στενότητα οδήγησε στην αποκρυστάλλωση από τις κυβερνήσεις της αντίληψης ότι η επαγγελματική αποκατάσταση και όχι οι συντάξεις ήταν το πλέον τελέσφορο μέτρο ανταμοιβής των παλαϊμάχων παγιώνοντας τη μετάβαση αυτή που είχε συντελεστεί κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου. Η επιδίωξη της επαγγελματικής αποκατάστασης των παλαιών πολεμιστών αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο πολλών μέτρων που ελήφθησαν όπως η υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων, η μονοπώληση της λιανικής πώλησης καπνού, η προτεραιότητα στις προσλήψεις στο δημόσιο ή η διανομή περιπτέρων και κιλικίων που συνεχιζόταν και αυτή την περίοδο. Παράλληλα, οι προτάσεις που τέθηκαν για την επίλυση των παλαιοπολεμιστικών ζητημάτων φανερώνουν ότι το Κράτος έβλεπε τη λύση τους ως μέρος επούλωσης ευρύτερων κοινωνικών προβλημάτων όπως η ανεργία, η αστυφιλία ή ο εποικισμός της παραμεθορίου. Εντούτοις, καταλυτικό ρόλο στη λήψη όλων των προαναφερθέντων μέτρων διαδραμάτισε ο κίνδυνος ριζοσπαστικοποίησης των παλαϊμάχων. Η «κόκκινη» τετραετία 1922–25 ήταν ακόμα νωπή, οι αρχειομαρξιστές είχαν μία αξιοσημείωτη επιρροή στους ανάπηρους (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), ενώ οι μαζικές κινητοποιήσεις το 1927 εναντίον της περικοπής των συντάξεων οδήγησαν τις κυβερνήσεις να υιοθετήσουν πιο γενναιόδωρα μέτρα.

Οι εξελίξεις στον τομέα της μέριμνας για τους παλαίμαχους αναδεικνύουν ότι αυτοί είχαν εξελιχθεί σε μια υπολογίσιμη κοινωνική κατηγορία και σημαντική ομάδα πίεσης. Οι διαμαρτυρίες για την περικοπή των αναπηρικών συντάξεων και οι συνεχείς διαμαρτυρίες των Μακεδονομάχων αποτελούν απτά παραδείγματα αλλαγής των κυβερνητικών αποφάσεων ώστε να ικανοποιηθούν οι αντίστοιχες κοινωνικές κατηγορίες. Ωστόσο, αυτή η πίεση είχε και τα όριά της, όπως στην περίπτωση της μονοπώλησης του καπνού από τους αναπήρους, ένα μέτρο που αντιμετώπισε τη σφοδρή αντίδραση των

καπνοβιομήχανων και των εμπορών, γεγονός που οδήγησε στη ματαίωση της επέκτασης του. Ένα ακόμα στοιχείο που τονίζει την αύξηση της επιρροής του κόσμου των παλαιμάχων ήταν ότι θεσμοθετήθηκε εκ νέου η συμμετοχή εκπροσώπων τους στους επίσημους φορείς που ασχολούνταν με τα ζητήματά του. Έστω και σε περιορισμένο βαθμό η συμμετοχή εκπροσώπων της ΓΕΑΠΑ στο Συμβούλιο του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου και του «Παύλου Μελά» στην επιτροπή για τους Μακεδονομάχους, αποτέλεσαν τις «φωνές» των παλαιμάχων μέσα σε αυτούς τους κρατικούς μηχανισμούς. Η μη ανάδειξη κάποιας αντίστοιχης οργάνωσης παλαιών πολεμιστών σε επίσημο συνομιλητή του Κράτους οφείλεται στο γεγονός ότι ο παλαιοπολεμιστικός κόσμος δεν είχε κάποια κεντρική οργάνωση όπως οι δύο προαναφερθείσες, όπως παρουσιάζεται στο αμέσως παρακάτω. Εντούτοις, η σταδιακή επανεμφάνιση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος θα οδηγήσει και στην ανεπιφύλακτη επίσημη χρήση για πρώτη φορά του όρου «παλαιός πολεμιστής» από το κράτος στην διυπουργική επιτροπή Μιχαλακόπουλου το 1931, ένα έτος-τομή για την επανεμφάνιση των παλαιών πολεμιστών στο προσκήνιο.

Β.4.2. Οι οργανώσεις εφέδρων, παλαιών πολεμιστών, αναπήρων, θυμάτων πολέμου και Μακεδονομάχων (1926–1932)

Οκτώ έτη επέρασαν αφ' ης αφήσαντες την ζωήν του πολεμιστού επεδύθημεν εις τον ειρηνικόν αγώνα της ζωής, οκτώ έτη άγριας βιοπάλης, οκτώ έτη συμμαζεμού, αλλά και οκτώ έτη περιφρονήσεως και άγνοιας εκ μέρους της Κοινωνίας και της Πολιτείας.

Ηχώ Παλαιών Πολεμιστών, 1930²⁰⁹³

Το μεσοδιάστημα από την ανατροπή του δικτάτορα Θεόδωρου Πάγκαλου (Αύγουστος 1926) έως το τέλος της βενιζελικής τετραετίας (Νοέμβριος 1932) αποτελεί μία μεταβατική περίοδο στις παλαιοπολεμικές εξελίξεις. Αυτή την περίοδο δραστηριοποιήθηκαν πολλές οργανώσεις τόσο αναπήρων και θυμάτων πολέμου όσο παλαιών πολεμιστών, χωρίς ωστόσο να ξεχωρίζει ακόμη κάποια κεντρική τριτοβάθμια οργάνωση σε εθνικό επίπεδο ή να υπάρχει κάποια ενιαία πολιτική κατεύθυνση της πλειοψηφίας των οργανώσεων των παλαιμάχων. Επίσης, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου εμφανίστηκαν στο προσκήνιο και οργανώσεις παλαιμάχων των Εθνικών Αγώνων, με κυριότερες αυτές των Μακεδονομάχων. Η μελέτη των καταστατικών, των εντύπων, των δραστηριοτήτων και των συνεδρίων αυτών των οργανώσεων μας βοηθάει να κατανοήσουμε μερικές τάσεις που δημιουργούνται στον χώρο των παλαιμάχων κατά την εξεταζόμενη περίοδο κατά την οποία κορυφώθηκε το αναπηρικό κίνημα, ενώ τέθηκαν οι βάσεις για την ανάκαμψη του παλαιοπολεμικού κινήματος την τετραετία 1932–36.

Οι κυριότερες εξελίξεις οργανωτικά αφορούσαν τις αναπηρικές οργανώσεις όπου πραγματοποιήθηκαν σημαντικές ζυμώσεις με δύο κυρίαρχες τάσεις να δραστηριοποιούνται την περίοδο 1927–32, μία αρχειομαρξιστική, η οποία αποτελούσε συνέχεια του αναπηρικού κινήματος της προηγούμενης περιόδου, και μία «νομιμόφρονα» θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε, η οποία συσπείρωνε ουσιαστικά την πλειοψηφία των μη-αρχειομαρξιστών αναπήρων. Η τομή που υπήρχε στον αναπηρικό κόσμο από το 1921 (βλ. Κεφάλαια Α.2.2 και Β.2.1.3) συνέχιζε να υφίσταται και μάλιστα αυτή την περίοδο έλαβε πιο έντονο χαρακτήρα. Οι δύο τάσεις ήρθαν αντιμέτωπες για τον έλεγχο της Γενικής Ένω-

²⁰⁹³ *Ηχώ Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930, «Σκοποί και επιδιώξεις».

σης Αναπήρων Πολέμου Αττικής (ΓΕΑΠΑ). Η συγκεκριμένη οργάνωση αποτελούσε συνέχεια της από το 1918 ιδρυθείσας ΠΕΤΠ²⁰⁹⁴ (βλ. Κεφάλαια Α.2.2 και Β.2.1.3) και η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι αντιπρόσωπός της εκπροσωπούσε στο Συμβούλιο του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου τον αναπηρικό κόσμο.²⁰⁹⁵ Ο αγώνας για τον έλεγχο της ΓΕΑΠΑ, και κατ' επέκταση για τη θέση του επίσημου συνομιλητή του Κράτους, έδρασε καταλυτικά στην εντατικοποίηση των αναπηρικών ζυμώσεων την εν λόγω περίοδο.

Η ΓΕΑΠΑ εκπροσωπούσε την «αναπηρική τάξη» την κατάσταση της οποίας περιέγραφε χαρακτηριστικά το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της οργάνωσης, η εβδομαδιαία *Αναπηρική Φωνή*²⁰⁹⁶ στο πρώτο της φύλλο, τον Ιούνιο του 1928:

*Ως τάξις –τάξις πονεμένων και δυστυχών– [οι ανάπηροι] παραμένουν αμέτοχοι των πολιτικών, καθεστωτικών και κοινωνικών αγώνων και της πάλης των τάξεων. [...] Η τάξις των αναπήρων και θυμάτων Πολέμου, μίαν έχει αξιώσιν εκ του Κράτους και του Κοινωνικού Συνόλου. Την δι' όλων των δυνατών μέσων ηθικήν και υλικήν ενίσχυσιν, ούτως ώστε να επέλθη ολοκληρωτική επανόρθωσις. Και οι ανάπηροι και τα θύματα να καταστούν παράγοντες τάξεως, εργασίας, προόδου και ειρήνης.*²⁰⁹⁷

Ακόμα και μετά τη ψήφιση του ν. 4042/1929 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1), του κυριότερου μεσοπολεμικού νομοθετήματος για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, η υπό τη νομιμόφρονα διοίκηση Γενική Ένωση συνέχιζε να εκφράζει τις ίδιες απόψεις. Η εφημερίδα επικροτούσε μεν την επικείμενη ψήφιση του νέου αναπηρικού νόμου και θεωρούσε «μέγα» αυτό το νομοθέτημα, ωστόσο και έκανε λόγο για «ημίμετρα», τονίζοντας ότι το «αναπηρικό ζήτημα» έχει ευρύτερες κοινωνικές διαστάσεις:

Το αναπηρικό πρόβλημα [...] δεν είναι δυνατόν να λυθῇ με ημίμετρα και σπασμωδικὰς και προχείρους ενεργείας. [...] Ας μη αυταπατώμεθα! Δεν πρόκειται περί αποκαταστάσεως –υπό την κυρίαν σημασίαν της λέξεως– μιας τάξεως απλώς, πρόκειται περί ενός κινδύνου, κοινωνικού, ευρυτέρας σημασίας. Και εφ' όσον τον κίνδυνον αυτόν προσπαθούμεν να αποτρέψωμεν με προχειρότητας δεν προβαίνομεν εις άλλο τι παρά να ρίπτωμεν έλαιον εις την πυράν, ήτις ενεφανίσθη από της επομένης της Μικρασιατικής συμφοράς και πολύ πρότερον αυτής.

²⁰⁹⁴ Χαρ. Αλεξόπουλος, «Οι αγώνες μας στους ανάπηρους», *Πάλη των Τάξεων*, 17/11/1932.

²⁰⁹⁵ Σύμφωνα με το Ν.Δ. «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσεως του Ν.Δ. της 10ης Οκτωβρίου 1925» (18/9/1926), ΦΕΚ Α'/322/20-9-1926.

²⁰⁹⁶ Στο πρώτο φύλλο της η εφημερίδα τόνιζε ότι η ανάγκη της έκδοσής της υπαγορεύτηκε από τη μέχρι τότε «χαρακτηριστική αδιαφορία» του Κράτους και ότι ήταν «εντελώς ανεξάρτητος και απηλλαγμένη από κάθε προσωπικήν εμπάθειαν ή κομματικήν χροιάν» εξυπηρετώντας μόνο τα συμφέροντα των θυμάτων, των τραυματιών και των αναπήρων πολέμου. *Αναπηρική Φωνή*, 24/6/1928, «Ο Αγών μας».

²⁰⁹⁷ *Αναπηρική Φωνή*, 24/6/1928, «Προγραμματική δήλωση».

Η ΓΕΑΠΑ ευχόταν η κυβέρνηση να λάβει επιπρόσθετα προστατευτικά μέτρα καθώς κάθε άλλη λύση «θα διαιωνίζει απλώς την υπόθεσιν των καιθα δημιουργή σοβαρούς μελλοντικούς κινδύνους».²⁰⁹⁸ Ο κίνδυνος που υπονοείται στην ανακοίνωση είναι ο κομμουνισμός, με τη συνεχιζόμενη αστοργία του κράτους να θεωρείται ότι θα οδηγήσει σε αυτόν. Με αυτές τις θέσεις η Γενική Ένωση ουσιαστικά προειδοποιούσε ότι τα έως τότε κυβερνητικά μέτρα θεωρούνταν ανεπαρκή για την κοινωνική συνοχή καθώς μπορούσαν να στρέψουν τους ανάπηρους εκ νέου στον κομμουνισμό. Η λήψη επιπρόσθετων μέτρων διασφάλιζε ότι οι απόμαχοι θα παρέμεναν «αμέτοχοι των πολιτικών, καθεστωτικών και κοινωνικών αγώνων και της πάλης των τάξεων». Η αναφορά δε στην «επομένη της Μικρασιατικής συμφοράς» κάθε άλλο παρά αθώα ήταν καθώς υπονοούταν τόσο η κόκκινη τετραετία 1922–25 στον χώρο των παλαιών πολεμιστών, η οποία ήταν ακόμα νωπή, όσο και η ισχυρή αρχειομαρξιστική παρουσία στους ανάπηρους από το 1921 και εφεξής (βλ. Κεφάλαια Α.2.2 και Β.2.1). Με αυτή την κραυγή αγωνίας η διοίκηση της ΓΕΑΠΑ εκβίαζε ουσιαστικά το Κράτος ζητώντας περαιτέρω μέτρα με δαμόκλειο σπάθι ενδεχόμενη επικράτηση της μερίδας των αρχειομαρξιστών αναπήρων. Σε αυτό το πλαίσιο απετράπη η περικοπή των πολεμικών συντάξεων το 1927, υιοθετήθηκε ο ν. 4042/1929 και τέθηκε σε πλήρη λειτουργία το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2.1).

Η νομιμοφροσύνη της διοίκησης της Γενικής Ένωσης, ιδιαιτέρως κατά τα έτη 1928–29, αναδείχθηκε χαρακτηριστικά από μια τελετή με ισχυρό συμβολισμό που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1929. Η οργάνωση είχε ζητήσει από την Έλενα Βενιζέλου την αρωγή της για να αποκτήσει το σωματείο «σημαία ευπρεπή». Τη σημαία παρέδωσε στο διοικητικό συμβούλιο της Γενικής Ένωσης ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος, εξαιτίας ασθένειας της συζύγου του, στις 23 Μαρτίου 1929. Ο πρωθυπουργός τους ανέφερε ότι μέχρι τότε οι ανάπηροι «εφάνησαν αντάξιοι της πατρίδος» και «οφείλουν να παραμείνουν τοιοῦτοι, μη παραπλανώμενοι υπό των εχθρών της πατρίδος». Τέλος, τους ζήτησε να ακολουθούν το ρητό που ανεγράφετο στη σημαία «οὐ καταισχυνῶ τα ὅπλα»²⁰⁹⁹, κατακρίνοντας με αυτό τον τρόπο όσους είχαν λιποτακτήσει στο παρελθόν. Εδώ να σημειωθεί ότι, όπως έχει αναφερθεί, υπήρχαν αναφορές για λιποτάκτες παλαίμαχους που είχαν οργανωθεί

²⁰⁹⁸ *Αναπηρική Φωνή*, 11/2/1929, «Ἐστὼ καὶ τὴν δωδέκατην ὥραν».

²⁰⁹⁹ Πρόκειται για τὴν πρώτη πρόταση τοῦ ὅρκου τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων Εφῆβων.

http://users.uoa.gr/~nektar/history/1antiquity/oaths_antiquity.htm, πρόσβαση 15/8/2020.

στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών την περίοδο 1922–25 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7). Το διοικητικό συμβούλιο διαβεβαίωσε τον πρωθυπουργό ότι «θα παραμείνη ασάλευτος και αδιάσειστος και ότι ως ιερά και πολύτιμος κληρονομιά θα παραδοθή εις τέκνα και επιγόνους», διακηρύσσοντας με αυτό τον τρόπο την νομιμοφροσύνη του.²¹⁰⁰

Τα μέλη της ΓΕΑΠΑ δεν είχαν ωστόσο ενιαία πολιτική κατεύθυνση, με μία σημαντική μερίδα τους, η οποία εν τέλει απέκτησε την πλειοψηφία το 1932, να συνεχίζει, όπως την προηγούμενη περίοδο, να ανήκει στην αρχειομαρξιστική Αριστερά.²¹⁰¹ Τα μέλη της αρχειομαρξιστικής παράταξης ανήκαν στη Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου, η οποία αποτελούσε διάδοχη οργάνωση της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου από το 1930 (βλ. παρακάτω). Η Ομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου, που είχε ιδρυθεί το 1923 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.3), ήταν τουλάχιστον έως το 1927 φίλα προσκείμενη στο ΚΚΕ, παρά το χάσμα που είχε δημιουργηθεί το 1924 στις σχέσεις της με το κόμμα. Πέρα από την προβολή των αιτημάτων της και του Β' Συνεδρίου της (Αθήνα, Ιανουάριος 1927) από το *Ριζοσπάστη*,²¹⁰² βουλευτές του Ενιαίου Μετώπου Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων (ΚΚΕ) έκαναν κοινοβουλευτικές παρεμβάσεις για την προώθηση των αιτημάτων της.²¹⁰³ Αμέσως μετά την πτώση του Πάγκαλου η Ομοσπονδία επισκέφτηκε τον πρωθυπουργό Κονδύλη για να του παρουσιάσει τα αιτήματά της, ο οποίος αναγνωρίζοντας ότι έχουν ληφθεί περιορισμένα μέτρα δήλωσε ότι πλέον θα υιοθετούνταν σοβαρά μέτρα.²¹⁰⁴ Η επανεμφάνιση στις στήλες του *Ριζοσπάστη*, από τον Σεπτέμβριο του 1926, των δραστηριοτήτων της Ομοσπονδίας

²¹⁰⁰ *Αναπηρική*, 15/4/1929, «Παράδοσις σημαίας».

²¹⁰¹ Τακτικές ήταν οι επιθέσεις μέρα από τις στήλες της αρχειομαρξιστικής *Πάλης των Τάξεων*, στη διοίκηση της ΓΕΑΠΑ. Ενδεικτικά βλ. *Πάλη των Τάξεων*, 6/11/1931, «Συνέλευση Αναπήρων», 15/12/1931, «Η αισχρή στάση των αντιδραστικών», 5/2/1932, «Η οργανωτική κατάσταση των αναπήρων».

²¹⁰² Το εν λόγω συνέδριο δεν το έλεγχαν οι αρχειομαρξιστές. Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείων», ό.π., σ. 123. Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε από 19 έως 24 Ιανουαρίου 1927 και σε αυτό συμμετείχαν 19 οργανώσεις. Οι σύνεδροι υποστήριζαν ότι σημαντικότερο θέμα για τα θύματα πολέμου ήταν η αύξηση των συντάξεων «αι οποίαι τώρα είναι μηδαμινά», ενώ για την ανεύρεση των αναγκαίων πόρων θεωρούσαν ότι «το Κράτος του οποίου θύματα είναι οι ανάπηροι και τους οποίους τούτο έστειλεν εις τα διάφορα μακελειά διά να τους σκοτώση, χωρίς καν να τους ερωτήση» θα μπορούσε να βρει πόρους. Τα θέματα που συζητήθηκαν ήταν η ανασυγκρότηση της Στέγης Πατρίδος, η πρόταση για επέκταση της μονοπώλησης καπνού από τους αναπήρους σε πόλεις με πληθυσμό έως 50.000 κατοίκους, το αίτημα για δωρεάν εισιτήρια και δωρεάν νοσηλεία για ανάπηρους καθώς και η δημιουργία σανατορίου στην Πάρνηθα, ενώ εγκρίθηκε πρόταση για κήρυξη των αναπήρων «εν διωγμώ» από το Κράτος. Τέλος, αναγνωρίσθηκε ως τακτική που έπρεπε να ακολουθήσουν τα θύματα «η ανάγκη της οργανώσεως και της ομαδικής δράσεως» και ανατέθηκε στην προσωρινή Διοικητική Επιτροπή να καταρτίσει το καταστατικό της Ομοσπονδίας. *Ριζοσπάστης*, 20/1/1927, «Ήρχισαν χθες αι εργασίαι του συνεδρίου της Ομοσπονδίας Θυμάτων», 21–24/1/1927, «Το συνέδριον των θυμάτων πολέμου». Βλ. επίσης Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείων», ό.π., σσ. 123–124.

²¹⁰³ Βλ. την σχετική ερώτηση του Ελευθέριου Σταυρίδη στη συνεδρίαση της 24ης Ιανουαρίου 1927. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Α' συνόδου της Α' Βουλευτικής περιόδου*, τ. Α', ό.π., σ. 97.

²¹⁰⁴ *Εμπρός*, 3/9/1926, «Τα αιτήματα των θυμάτων».

Θυμάτων Πολέμου έγινε επειδή πλέον αυτή δεν λειτουργούσε ανταγωνιστικά με το υπό κομμουνιστική κατεύθυνση παλαιοπολεμικό κίνημα (όπως την περίοδο 1922–25) καθώς το τελευταίο είχε πλέον αποδυναμωθεί πλήρως.²¹⁰⁵ Επίσης, η περικοπή των αναπηρικών συντάξεων το 1927 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1) οδήγησε αρκετούς παλαίμαχους σε «κοινωνικά επαναστατικά κηρύγματα». Όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε το *Εμπρός* ήταν «κωμικόν να καταβάλλωνται τόσαι προσπάθειαι προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού αφ' ενός, να αποστερήται δε αφ' ετέρου μία ολόκληρος τάξις δυστυχισμένων ανθρώπων του επιουσίου άρτου της» ωθώντας την τελικά στον κομμουνισμό.²¹⁰⁶

Το 1930 αποτέλεσε έτος καμπής στην οργάνωση του αναπηρικού κόσμου με την εμφάνιση δύο Γενικών Συνομοσπονδιών. Αρχικά τον Νοέμβριο του 1929 διοργανώθηκε στο Βόλο το Γ' Αναπηρικό Συνέδριο, το οποίο είχε την υποστήριξη του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, καθώς αυτό κάλυψε τα οδοιπορικά των συνέδρων.²¹⁰⁷ Στο συνέδριο αυτό²¹⁰⁸ ιδρύθηκε η Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου, το καταστατικό της οποίας αναγνωρίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1930 από το Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης.²¹⁰⁹ Αυτή η οργάνωση είχε την έδρα της στη Θεσσαλονίκη και κατά δήλωσή της εκπροσωπούσε, το 1931, 4 δευτεροβάθμιες και 40 πρωτοβάθμιες οργανώσεις.²¹¹⁰

²¹⁰⁵ Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον», ό.π., σ. 121.

²¹⁰⁶ *Εμπρός*, 7/7/1927, «Να τροποποιηθή».

²¹⁰⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 302, «II, 1930», 123η Συνεδρίασις (17 Ιουνίου 1930).

²¹⁰⁸ Μεταξύ των αιτημάτων του συνεδρίου του Βόλου, το οποίο είχε περιορισμένη προβολή από τον Τύπο, ήταν ο τριπλασιασμός των συντάξεων των μη αποκατεστημένων αναπήρων, η επέκταση της μονοπώλησης της λιανικής πώλησης τσιγάρων από τους ανάπηρους καθ' όλη τη χώρα, η ίδρυση παραρτήματα του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου σε κάθε νομό, η χορήγηση δανείων από την Εθνική Τράπεζα για την ανέγερση συνοικισμών, η υποχρεωτική πρόσληψη αναπήρων σε δημόσιες, δημοτικές και κοινοτικές υπηρεσίες, η απαλλοτρίωση δημοσίων, κοινοτικών, βακουφικών καθώς και κτημάτων της Αεροπορικής Άμυνας για την ανέγερση συνοικισμών, η δωρεάνσυγκοινωνία και νοσηλεία για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. *Αναγέννηση* (Τρικάλων), 17/11/1929, «Το παναπηρικό συνέδρ. Βόλου», 19/11/1929, «Το συνέδριον Βόλου»· *Ελεύθερον Βήμα*, 25/11/1929, «Τα υποβληθέντα εις την κυβέρνησιν αιτήματα των αναπήρων».

²¹⁰⁹ Ως επικεφαλής της κίνησης αυτής παρουσιαζόταν αρχικά ο πρόεδρος της Ένωσης Αναπήρων Πολέμου «Μεγάλη Ελλάς» Θεσσαλονίκης Γ. Παργανάς, ο οποίος ήταν στο προεδρείο του Β' Αναπηρικού Συνεδρίου του 1927 και με αυτή την ιδιότητά του επιστολές του για αναπηρικά θέματα είχαν δημοσιευθεί στο *Ριζοσπάστη* (13/7/1927 «Οι ανάπηροι και τα θύματα αφυπνιζόμενα βρίσκουν το δρόμο τους»). Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον», ό.π., σ. 123. Ο Παργανάς ήταν εκ των ιδρυτών και γενικός γραμματέας, το 1926, της Κεντρικής Ενώσεως Εφέδρων Οπλιτών «Η Ένδοξος Ελλάς», για τη δράση της οποίας δεν έχουν εντοπιστεί επαρκείς πληροφορίες. Τον Δεκέμβριο του 1929 αποδείχθηκε ότι είχε καταθέσει πλαστά πιστοποιητικά ότι ήταν ανάπηρος της μάχης του Σκρά και του διακόπηκε η πολεμική σύνταξη. Ανεξαρτήτως αυτής της εξέλιξης, ο Παργανάς συνέχισε να δραστηριοποιείται στον αναπηρικό χώρο τη δεκαετία του 1930 (βλ. Κεφάλαια Γ.1.4 και Γ.2.2.). *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/6/1926, «Ανακοινωθέν Κεντρικής Ενώσεως Εφέδρων Οπλιτών “Η Ένδοξος Ελλάς”» 27/12/1929, «Η ιστορία ενός ψευδοαναπήρου».

²¹¹⁰ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 177, Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου προς Ελευθέριο Βενιζέλο, Αθήνα, 19 Μαρτίου 1931.

Τον Ιούνιο του 1930 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το Γ΄ Πανελλαδικό Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου, το οποίο συγκάλεσε η Ομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου, η οποία σε αυτό μετεξελίχθηκε σε Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου.²¹¹¹ Το συνέδριο της Αθήνας πραγματοποιήθηκε ως απάντηση στο «σκηνοθετημένο», όπως χαρακτηρίστηκε (από τους συνέδρους της Αθήνας), συνέδριο του Βόλου. Η απόρριψη μάλιστα του αιτήματος για την οικονομική συνδρομή του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου στη διοργάνωση του συνεδρίου, εν αντιθέσει με ότι είχε γίνει στο συνέδριο του Βόλου, καθιερώθηκε έντονα από τους συνέδρους.²¹¹² Στις ημέρες του συνεδρίου της Αθήνας τη Γενική Συνομοσπονδία που ιδρύθηκε στο Βόλο υποστήριζαν με (ολοίδιες) επιστολές τους στον Τύπο η Πανηπειρωτική Ομοσπονδία Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου και το «Διοικητικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας Αναπήρων Πολέμου» (δεν δίνονται περαιτέρω πληροφορίες), και οι δυο αποκήρυσσαν το συνέδριο της Αθήνας ως διοργανωθέν από αρχειομαρξιστές που είχαν στόχο «να παραπλανήσουν τας αρχάς και να διαθέσουν δυσμενώς εναντίον των αναπήρων και θυμάτων πολέμου την Κυβέρνησιν και την κοινωνίαν». Απαντώντας σε αυτά τα δημοσιεύματα το συνέδριο της Αθήνας διαμαρτυρήθηκε «διά την αποκήρυξιν του Συνεδρίου εκ μέρους ωρισμένων επαρχιακών παραγόντων» και δήλωσε ότι δεν ήταν αρχειομαρξιστικό αλλά «καθαρώς επαγγελματικών».²¹¹³

Τα συνέδρια και η εμφάνιση των δύο Γενικών Συνομοσπονδιών αντικατόπτριζαν το πολιτικό χάσμα που υπήρχε στον αναπηρικό κόσμο ανάμεσα στους αρχειομαρξιστές

²¹¹¹ Στο συνέδριο συμμετείχαν 79 σύνεδροι από 35 οργανώσεις και πρόεδρός εξελέγη ο Χ. Αλεξόπουλος. Για το συνέδριο, βλ. *Ακρόπολις*, 19/6/1930, «Πανελλαδικόν Συνέδριον Θυμάτων Πολέμου», 23/6/1930, «Ανακοινωθέν της Συνομοσπονδίας Αναπήρων»· *Εμπρός*, 19/6/1930, «Το συνέδριον των θυμάτων πολέμου», 20/6/1930, «Αποφάσεις Γ΄ Πανελλαδικού Συνεδρίου των Θυμάτων Πολέμου», 22/6/1930, «Το συνέδριον των αναπήρων»· *Ριζοσπάστης*, 22/6/1930, «Οι αντιπρόσωποι των αναπηρικών οργανώσεων»· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον», ό.π., σ. 626.

²¹¹² Συγκεκριμένα απορρίφθηκε αίτημα για να δοθούν 5.000 δρχ. «διά πληρωμήν ενοικίου αιθούσης και λοιπών αναγκών του Γ΄ Πανελλαδικού Συνεδρίου ΘΠ». Το αίτημα για χορήγησης βοήθηματος στους συνέδρους λόγω έκτακτων εξόδων (3.000 δρχ. για αυτούς της επαρχίας και 1.000 δρχ. για αυτούς Αθηνών–Πειραιώς) απορρίφθηκε διότι το συνέδριο δεν διοργανώθηκε από το Ταμείο, ούτε αυτό έδωσε τη συναίνεσή του, επιπλέον, δεν υπήρχε σχετικό κονδύλι στο Ταμείο καθώς επίσης και επειδή δεν υποχρεωνόταν το Ταμείο από καμία διάταξη να πραγματοποιήσει τέτοιες δαπάνες. Επίσης, ο νομικός σύμβουλος του Ταμείου αναγνώρισε ότι ήταν λάθος που δόθηκε αντίστοιχο βοήθημα το προηγούμενο έτος. Ο εκπρόσωπος της ΓΕΑΠΑ Αλ. Χριστοδούλου υπεραμύνθηκε της πρότασης του συνεδρίου, ζητώντας μάλιστα να δοθούν 100.000 δρχ. στον ταμιά του συνεδρίου. Εν τέλει απορρίφθηκε η πρόταση όπως και η αντιπρόταση Χριστοδούλου για την κάλυψη έστω των εξόδων επιστροφής των αναπήρων. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο υπουργείου Υγείας, κιβ. 302, «II, 1930», 123η Συνεδρίαση (17 Ιουνίου 1930) και 126η Συνεδρίαση (28 Ιουνίου 1930).

²¹¹³ *Ακρόπολις*, 16/6/1930, «Αποκηρύσσεται το Συνέδριον», 18/6/1930, «Οι αρχειομαρξισταί», 19/6/1930, «Το Συνέδριο των Θυμάτων Πολέμου».

και τους «νομιμόφρονες» αναπήρους, με τους πρώτους να διατηρούν ισχυρότερη οργάνωση.²¹¹⁴ Από τη μία μεριά υπήρχε η αρχειομαρξιστική τάση η οποία είχε τις ρίζες της ήδη στην εμπόλεμη περίοδο (βλ. Κεφάλαια Α.2.2 και Β.2.1.3). Από την άλλη οι νομιμόφρονες²¹¹⁵ ανάπηροι, για τους οποίους δεν έχει εντοπιστεί κάποια συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση, αλλά ως μοναδικός συνδετικός τους κρίκος ήταν η αντίθεσή τους στους αρχειομαρξιστές αναπήρους,²¹¹⁶ οι δραστηριότητες των οποίων, σύμφωνα με τους «νομιμόφρονες», θα έφερναν τους ανάπηρους απέναντι στο Κράτος και την κοινωνία γεγονός που δεν θα βοηθούσε στην υλική και ηθική αποκατάσταση των αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Η άποψη αυτή βασιζόταν στο προηγούμενο που υπήρχε από την περίοδο 1922–25, όταν μαζικά το παλαιοπολεμικό και το αναπηρικό κίνημα συμπορεύτηκαν με το ΚΚΕ και τους αρχειομαρξιστές, και τέθηκαν ουσιαστικά απέναντι στο Κράτος, γεγονός που θεωρείτο ότι οδήγησε στην περιορισμένη πρόνοια εν είδει τιμωρίας για αυτούς.

Η ίδρυση και ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο Γενικών Συνομοσπονδιών δεν πραγματοποιείται σε τυχαία χρονική στιγμή καθώς υπήρχε ένα μεγαλύτερο διακύβευμα: η επίσημη εκπροσώπηση του αναπηρικού κόσμου στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 12 του ν. 4042/1929 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1), οριζόταν ως μέλος του συμβουλίου του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου ένας συνταξιούχος ανάπηρος πολέμου εκλεγμένος «υπό της Εκτελεστικής Επιτροπής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου, εφ' όσον υπάρχει τοιαύτη, αλλιώς υπό της συνελεύσεως της Ενώσεως Αναπήρων Πολέμου επί ενιαυσίω θητεία». Σύμφωνα με αυτό ανατρεπόταν το νομικό καθεστώς που ίσχυε στο Ταμείο και το οποίο πήγαζε από το διάταγμα της 18ης Σεπτεμβρίου του 1926, όπου αναφερόταν ρητά ότι κατείχε αυτή τη θέση η ΓΕΑΠΑ.²¹¹⁷

²¹¹⁴ Σε αυτό συνηγορεί και το αφιέρωμα του περιοδικού της Διεθνούς Διάσκεψης Αναπήρων Πολέμου και Παλαιών Πολεμιστών CIAMAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1). Συγκεκριμένα αναφερόταν ότι δύο ήταν οι κυριότερες αναπηρικές παρατάξεις στην Ελλάδα: μια με εθνικιστικό χαρακτήρα και μία με σοσιαλιστική κατεύθυνση, στην οποία ήταν οργανωμένοι και οι περισσότεροι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου. Alexander Baci, «Die griechische Kriegsopferversorgung», CIAMAC, τ. 6, αρ. 10, Δεκέμβριος 1933, σσ. 213-214.

²¹¹⁵ Ο Κ. Παλούκης τους ονομάζει «συντηρητικά σωματεία». Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον», ό.π., σ. 107.

²¹¹⁶ Ενδεικτικά βλ. την αποκήρυξη της Γενική Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου και «τας εκάστοτε αριστερίζουσας ενέργειάς της» από το Σύνδεσμο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ηλείας. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 186, «Ψήφισμα Εκτάκτου Συνελεύσεως Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ηλείας».

²¹¹⁷ Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν.Δ. της 10ης Οκτωβρίου 1925» (18/9/1926), ΦΕΚ Α'/322/20-9-1926.

Όταν ξεκίνησε τη λειτουργία του το Ταμείο δεν υπήρχε ακόμη η Συνομοσπονδία και για αυτό συμμετείχε σε αυτό εκπρόσωπος της ΓΕΑΠΑ. Εντούτοις, από το 1929 η δημιουργία και ο έλεγχος ενός τριτοβάθμιου οργάνου των αναπήρων απέκτησε πλέον μεγαλύτερη αξία καθώς μέσω αυτού θα οριζόταν ο επίσημος συνομιλητής του Κράτους επί των αναπηρικών ζητημάτων. Η εδρεύουσα στη Θεσσαλονίκη Γενική Συνομοσπονδία με αυτό το αιτιολογικό ζήτησε από τον πρωθυπουργό, τον Μάρτιο του 1931, να αναλάβει εκείνη την εκπροσώπηση των αναπήρων στο Συμβούλιο του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, ενώ το επιπρόσθετο επιχείρημα που χρησιμοποιούσε ήταν ότι η ΓΕΑΠΑ ελεγχόταν από αρχειομαρξιστές.²¹¹⁸ Εντούτοις, το αίτημα αυτό δεν έγινε δεκτό καθώς μέχρι το 1936 (οπότε έχουν εντοπιστεί τα αρχεία των συνεδριάσεων του Συμβουλίου) η ΓΕΑΠΑ παρέμενε η επισήμως αναγνωρισμένη οργάνωση από το Ταμείο.

Το χάσμα αυτό είχε και τη χωρική διάστασή του καθώς στην Αθήνα δραστηριοποιούνταν και είχε τη μεγαλύτερη δύναμη η υπό αρχειομαρξιστικό έλεγχο Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου. Η αναφορά δε της τελευταίας σε «επαρχιακούς παράγοντες» στο Γ' Πανελλαδικό Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου (1930, βλ. παραπάνω) αυτό ακριβώς υπονοεί καθώς η Γενική Συνομοσπονδία με έδρα τη Θεσσαλονίκη είχε, το 1931, τη στήριξη τεσσάρων επαρχιακών δευτεροβάθμιων οργανώσεων των Ομοσπονδιών Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Βορείου Ελλάδος, Ηπείρου, Κρήτης και Πελοποννήσου.²¹¹⁹ Η διαφορά της δύναμης της αρχειομαρξιστικής Συνομοσπονδίας στην Αθήνα αντικατοπτρίζει τη πιο ισχυρότερη παρουσία που είχαν οι αρχειομαρξιστές εκεί

²¹¹⁸ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 177, Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου προς Ελευθέριο Βενιζέλο, Αθήνα, 19 Μαρτίου 1931 (ανέφερε μάλιστα την ΓΕΑΠΑ ως «αντεθνική συμμορία δολοφόνων αρχειομαρξιστών»).

²¹¹⁹ Στο ίδιο.

σε σύγκριση με την υπόλοιπη χώρα.²¹²⁰ Η επιρροή του μάλιστα στους αναπήρους θεωρούταν ένα σημαντικό εργαλείο στην επέκταση του αρχειομαρξισμού στην επαρχία.²¹²¹

Πέρα από τη γεωγραφική διάσταση της πολιτικής διαφοράς για τους αρχειομαρξιστές ανάπηρους μπορούν να εξαχθούν μερικά ποσοτικά συμπεράσματα. Ενδεικτικές προς το μέγεθός τους αναφορές υπάρχουν σε διαδηλώσεις και συνελεύσεις προσκεϊμένων στη Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου οργανώσεων. Συγκεκριμένα, σε διαδήλωση στην Αθήνα για το επίδομα των εορτών των Χριστουγέννων στις 22 Δεκεμβρίου 1930 συμμετείχαν 250 αρχειομαρξιστές ανάπηροι,²¹²² σε Γενική Συνέλευση της Παμπειραϊκής Ένωσης Αναπήρων Πολέμου έλαβαν μέρος, το 1932, 350 ανάπηροι, σε αυτή της Ένωσης Απορφανισθέντων Θυμάτων Πολέμου το ίδιο έτος 300 άτομα, ενώ σε συνέλευση της «φράξιας» Θυμάτων Πολέμου Κοκκινιάς, το 1931, συμμετείχαν 50 άτομα.²¹²³ Τα μεγέθη αυτά ήταν σίγουρα μηδαμινά στο σύνολο των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, οι οποίοι το ίδιο έτος ανέρχονταν σε 59.342 (βλ. Παράρτημα 4). Ωστόσο, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία για αντίστοιχες συνελεύσεις σε όλη τη χώρα ούτε για συνελεύσεις μη-αρχειομαρξιστών αναπήρων.²¹²⁴

²¹²⁰ Σύμφωνα με τον Λουκά Καρλιάφτη (σημαίνον στέλεχος του αρχειομαρξιστικού χώρου) την περίοδο της ίδρυσης της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Μπολσεβίκων Λενινιστών Ελλάδας (Αρχειομαρξιστών) (ΚΟΜΛΕΑ), τον Σεπτέμβριο του 1930, οι αρχειομαρξιστές είχαν σημαντική παρουσία σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Αργίριο και Καβάλα, δηλαδή σε μεγάλα αστικά κέντρα καθώς και σε καπνοπαραγωγικές πόλεις. Λουκάς Καρλιάφτης, *Η ίδρυση της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Μπολσεβίκων Λενινιστών Ελλάδας (Αρχειομαρξιστές-Τροτσκιστές)*, Διεθνιστής, χ.χ., σ. 35. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Παλούκης (για το 1933) η ΚΟΜΛΕΑ είχε 531 μέλη στην Αθήνα και 93 στον Πειραιά. Αντίστοιχα στις περιοχές των Ομοσπονδιών που στήριζαν την Γενική Συνομοσπονδία της Θεσσαλονίκης σε γενικές γραμμές η δύναμη των αρχειομαρξιστών ήταν περιορισμένη. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Κ. Παλούκη η ΚΟΜΛΕΑ, το 1933, σε όλη την Μακεδονία είχε 308 μέλη στη Θεσσαλονίκη, 147 στην Έδεσσα, 72 στην Καβάλα, 60 στην Κοζάνη, 52 στις Σέρρες, 46 στη Δράμα και 45 στην Βέροια. Στην Πελοπόννησο είχε 130 μέλη στην Καλαμάτα, 120 στην Κόρινθο, 25 στην Πάτρα και 19 στον Πύργο, ενώ δεν αναφέρονται αριθμοί για αρχειομαρξιστές σε Κρήτη και Ήπειρο. Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου», *ό.π.*, σ. 626, 844.

²¹²¹ Καρλιάφτης, *ό.π.*, σ. 199.

²¹²² Στο ίδιο, σ. 68.

²¹²³ *Πάλη των Τάξεων*, 27/10/1931, «Συνέλευση Θυμάτων Πολέμου», 29/4/1932, «Με την πάλη και κάτω από την καθοδήγηση των αρχειομαρξιστών οι ανάπηροι πήραν απ' το κράτος 1.300.000». Σε συνέλευση τον Δεκέμβριο του 1931 της Ένωσης των Απορφανισθέντων Θυμάτων Πολέμου αναφερόταν ότι συμμετείχαν 100 άτομα. *Πάλη των Τάξεων*, 22/12/1931, «Συνέλευση Θυμάτων Πολέμου».

²¹²⁴ Επιπρόσθετα στοιχεία για τους αρχειομαρξιστές ανάπηρους είναι ότι η Γενική Συνομοσπονδία εξέδιδε από το Μάρτιο του 1932 την εφημερίδα *Φωνή των Θυμάτων*, ενώ επίσης «μεγάλος αριθμός» περιπεριούχων αναπήρων είχαν παραχωρήσει στην αρχειομαρξιστική οργάνωση τα περίπερά τους ώστε να συντηρείται μέσω της είσπραξης των ενοικίων. *Πάλη των Τάξεων*, 15/3/1932, «Η Φωνή των Θυμάτων» Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου», *ό.π.*, σ. 314, 378-379.

Το υπό την αρχειομαρξιστική καθοδήγηση αναπηρικό κίνημα πέρα από τις τακτικές του διαμαρτυρίες, πραγματοποίησε συντονισμένες κοινές δραστηριότητες με το κίνημα των καπνοπωλών. Όπως τονιζόταν από τις στήλες της *Πάλης των Τάξεων* μία ιδιαιτέρως «ριζοσπαστικοποιημένη» μερίδα των αναπήρων ήταν οι καπνοπώλες. Συχνά μάλιστα αυτοί συνδικαλιζόνταν στα σωματεία των (αρτιμελών) καπνοπωλών²¹²⁵ όπου συμπορεύονταν με τους εκεί αρχειομαρξιστές.²¹²⁶ Η επιβολή ενός επιπρόσθετου φόρου στον καπνό (20 λεπτά ανά πακέτο τσιγάρων) στα τέλη του 1931 οδήγησε στην ίδρυση ενός συνεταιρισμού από περίπου 100 πρατηριούχους για την αποφυγή της μείωσης των εσόδων τους, γεγονός που μετάθεσε το βάρος του νέου φόρου στους καπνοπώλες. Ως αντίδραση σε αυτή την κίνηση τα σωματεία των καπνοπωλών και των αναπήρων οργάνωσαν μποϊκοτάζ τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1932 των σιγαρέτων «Μαργαρίτη» και «Καρπενάρου», οι οποίοι εν τέλει αύξησαν το ποσοστό των καπνοπωλών ανά κουτί σιγαρέτων. Το μποϊκοτάζ στήριξε και η (αρχειομαρξιστική) Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου. Αποκορύφωμα αυτής της συμπόρευσης αποτέλεσε η κοινή συγκέντρωση αναπήρων και καπνοπωλών στις 16 Ιουνίου 1932 (συμμετείχαν 1.300 άτομα) και η συνακόλουθη 24ωρη απεργία των περιπτέρων και καπνοπωλείων της Αθήνας στις 24 Ιουνίου 1932 με βασικό αίτημά τους τη μείωση της χονδρικής τιμής πώλησης από τις καπνοβιομηχανίες σε αυτούς. Τελικά η διαμαρτυρία αυτή εξασθένησε τις επόμενες ημέρες με την Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου και την 30μελής επιτροπή αγώνα (αποτελούμενη από ανάπηρους και καπνοπώλες) να αναγνωρίζουν την υπόσχεση των καπνοβιομηχανιών να προμηθεύουν καπνό μόνο όσους είχαν ειδική άδεια καπνοπώλη, η έκδοση των οποίων θα άρχιζε στις 8 Ιουλίου 1932.²¹²⁷

Δεν πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί ότι τα κινήματα των αναπήρων και των καπνοπωλών συμπορεύονταν αρμονικά καθώς υπήρχαν ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ τους. Αντιδράσεις καπνοπωλών κατά περιπτερούχων αναπήρων είχαν εμφανιστεί ήδη από την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2),²¹²⁸ εντούτοις κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το χάσμα ανάμεσα στους δύο κλάδους μεγάλωσε. Όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο το ευεργέτημα της λιανικής μονοπώλησης καπνού από

²¹²⁵ Στο σωματείο των καπνοπωλών γινόντουσαν δεκτοί από το 1925 ανάπηροι πολέμου. Στο ίδιο, σ. 631.

²¹²⁶ *Πάλη των Τάξεων*, 13/8, 20/8 και 23/8/1932, «Η κατάσταση των αναπήρων και ιδιωτών καπνοπωλών».

²¹²⁷ *Πάλη των Τάξεων*, 25/6/1932, «Κάτω απ' την καθοδήγηση των αρχειομαρξιστών οι ανάπηροι και οι ιδιωτ. Καπνοπώλες»· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείου», ό.π., σσ. 632-634.

²¹²⁸ *Σκριπ*, 1/5/1914, «Τα περίπτερα».

τους αναπήρους σε πόλεις κάτω των 10 χιλιάδων κατοίκων και το ενδεχόμενο επέκτασής του, έφερε, πέρα από τους καπνέμπορους, και σημαντικό μέρος του εμπορικού κόσμου ανά την Ελλάδα απέναντι στους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Για παράδειγμα, ο Σύνδεσμος Καπνοπωλών Θεσσαλονίκης έκανε λόγο για «πραγματικούς καπνοπώλες, τους εξασκούντας [το επάγγελμα] προ του 1926» αυτό και τη «νέα τάξη καπνοπωλών εξ αναπήρων», ενώ ανέφερε ότι οι καπνοπώλες ανέλαβαν το «βάρος» της συντήρησης των αναπήρων και ζητούσε δικαιότερη αντιμετώπιση από την Πολιτεία. Η *Αναπηρική Φωνή*, το 1928, επίσης διακήρυττε ότι «οι καπνοπώλαιοι μας κήρυξαν τον πόλεμο» εξαιτίας του ζητήματος της μονοπώλησης καπνού.²¹²⁹ Πέρα από τα κοινά συμφέροντα μερίδας μόνον αναπήρων και καπνοπωλών κύρια αιτία των κοινών ενεργειών τους πρέπει να θεωρηθεί η συνεργασία που επεδίωξαν αρχειομαρξιστές συνδικαλιστές και στους δύο χώρους και όχι ευρύτερα συμφέροντα των κλάδων τους.

Η προοδευτικά αυξανόμενη δύναμη της αρχειομαρξιστικής τάσης αναδεικνύεται από την αντιπαράθεση για τον έλεγχο της ΓΕΑΠΑ την περίοδο 1930–32. Στις αρχαιρεσίες για τη διοίκησή της το 1930 εκλέχθηκαν ως τακτικά μέλη οι αρχειομαρξιστές Χ. Αλεξόπουλος, Κ. Κώνστας και Γ. Ζόμπολας και ως αναπληρωματικός ο Γ. Βιδάλης.²¹³⁰ Στη ψηφοφορία του Μαρτίου 1931 για τη θέση του εκπροσώπου των αναπήρων στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου ο υποψήφιος που υποστήριζε η διοίκηση της ΓΕΑΠΑ συσπείρωσε όλους τους μη αρχειομαρξιστές ανάπηρους και πλειοψήφησε με μόλις έξι ψήφους έναντι του αρχειομαρξιστή αντιπάλου του.²¹³¹ Εν συνεχεία, τον Νοέμβριο του 1931 έξι αρχειομαρξιστές–μέλη της ΓΕΑΠΑ διεγράφησαν ως «κομμουνιστές», πράξη που θεωρήθηκε από αυτούς ως αντίδραση στην αυξανόμενη ισχύ των αρχειομαρξιστών.²¹³²

Το επόμενο έτος οι συσχετισμοί άλλαξαν και τον Μάρτιο του 1932 οι αρχειομαρξιστές απέκτησαν την πλειοψηφία στη ψηφοφορία για την εκλογή του αντιπροσώπου στο

²¹²⁹ *Αναπηρική Φωνή*, 8/7/1928, «Η μοχθηρία των» *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 23/11/1929, «Τα ζητήματα του κόσμου των καπνοπωλών». Βλ. επίσης *Αναπηρική Φωνή*, 1/7/1928, «Προς τον Σύνδεσμον Καπνοπωλών Αθηνών»· *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 14/7/1929, «Ο αγών των αναπήρων περιυπεριούχων», «Οι ανάπηροι», «Έντονος διαμαρτυρία των αναπήρων του Βόλου».

²¹³⁰ *Εμπρός*, 13/7/1930, «Αρχαιρεσίες αναπήρων». Για την ταυτοποίηση των εκλεγμένων που ανήκαν στον αρχειομαρξιστικό χώρο, βλ. Καρλιάφτης, *ό.π.*, σ. 58.

²¹³¹ Ο μη αρχειομαρξιστής υποψήφιος έλαβε 168 έναντι 162. Η *Πάλη των Τάξεων* κατηγορούσε ότι η εκλογή έγινε με τη βοήθεια του Τμήματος Προστασίας Θυμάτων Πολέμου και του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, το οποίο «εστρατολόγησε και συνεφίλιωσε όλα τα αντιδραστικά στοιχεία, διέθεσε δε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για να τα συγκεντρώσει στη συνέλευση με αντικειμενικό σκοπό να κτηρήσει την παράταξη των συνειδητών αναπήρων». *Πάλη των Τάξεων*, 27/3/1931, «Συνέλευση της Γενικής Ενώσεως των Αναπήρων».

²¹³² *Πάλη των Τάξεων*, 17/11/1931, «Διαγραφή 6 παλαιών αγωνιστών από τη ΓΕΑΠ Αττικής».

Ταμείο Θυμάτων Πολέμου. Μάλιστα παρά την ένσταση που ασκήθηκε κατά του κύρους της εκλογής, το Ειρηνοδικείο Αθηνών επικύρωσε την εκλογή.²¹³³ Από τη συνεδρία της 23ης Απριλίου 1932 ο αρχειομαρξιστής Παντελής Μάρκου συμμετείχε στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου.²¹³⁴ Το Κράτος δεν εναντιώθηκε σε αυτή την εξέλιξη, όπως στο παρελθόν όταν το 1921 καθαίρεσε τον κομμουνιστή Κώνστα από την προεδρία της ΠΕΤΠ (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Αυτή η κίνηση μπορεί να ερμηνευτεί καθώς επί της ουσίας η ισχύς του εκπροσώπου της ΓΕΑΠΑ στην πολιτική του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου ήταν περιορισμένη διότι οι αποφάσεις στο Συμβούλιο του λαμβάνονταν κατά πλειοψηφία με κάθε μέλος να έχει μία ψήφο, άρα ο εκπρόσωπος των αναπήρων είχε μόνο μία από τις πέντε (αργότερα έξι) ψήφους που χρειαζόταν για να ληφθεί η απόφαση.

Η πλειοψηφούσα πλέον αρχειομαρξιστική τάση επεδίωξε να επιτείνει τις επαφές της και εκτός Ελλάδος. Συγκεκριμένα, τον Ιούνιο του 1932 η Γενική Συνομοσπονδία διακήρυξε με απόφαση του Δ' Συνεδρίου Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου τη συμμετοχή της στο διεθνές αντιπολεμικό συνέδριο των Μπαρμπίζ (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.2 και Δ.1.1) και Ρολάν (Romain Rolland).²¹³⁵ Το αντιπολεμικό συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Άμστερνταμ από τις 27 έως τις 29 Αυγούστου 1932 και εν τέλει δεν συμμετείχαν Έλληνες ανάπηροι, τους οποίους εκπροσώπησε «μία μικρή ομάδα αντιπολιτευόμενων [σ.σ. εννοεί την Αριστερή Αντιπολίτευση]» συνδικαλιστών.²¹³⁶

Η συμπόρευση σημαντικής μερίδας του αναπηρικού κινήματος με τον αρχειομαρξισμό είχε ως αποτέλεσμα τη συνέχιση της καχυποψίας των πολιτικών αρχών απέναντί τους, η οποία ξεκινήσει ήδη από την εμπόλεμη περίοδο. Έτσι λοιπόν, στο Γ' Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου (Αθήνα, Ιούνιος 1930, βλ. παραπάνω) η αστυνομία απομάκρυνε αρχειομαρξιστές αναπήρους.²¹³⁷ Ενδεικτικό είναι επίσης το γεγονός ότι σε

²¹³³ *Πάλη των Τάξεων*, 1/4/1932, «Οι ανάπηροι καθαίρεσαν τους αντιδραστικούς», 5/4/1932, «Νίκη της παράταξής μας στους αναπήρους», 15/4/1932, «Οι ανάπηροι εξεγείρονται κατά των αντιδραστικών», 22/4/1932, «Κάτω απ' την πίεση των αναπήρων το αστικό δικαστήριο επικύρωσε τις αρχαιρεσίες».

²¹³⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 302, «VI, 1932», Συνεδρία 245η (23 Απριλίου 1932).

²¹³⁵ *Πάλη των Τάξεων*, 25/6/1932, «Συνήλθε χθες το 4ο συνέδριο της Γεν. Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου», 13/10/1932, «Αναίσχυντοι προβοκάτορες κλείστε το στόμα σας!».

²¹³⁶ *Πάλη των Τάξεων*, 24/9/1932, «Το αντιπολεμικό συνέδριο των Μπαρμπίζ-Ρολάν»· Romain Ducoulombier, «Henri Barbusse, Stalin and the Making of the Comintern's International Policy in the 1930s», *French History*, τ. 30, τχ. 4, 2016, σσ. 526-545, σσ. 535-536.

²¹³⁷ Αυτό έγινε, σύμφωνα με ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών, «απλώς μόνον διά λόγους τάξεως και προς το συμφέρον των αναπήρων ημπόδισε την είσοδον γνωστών εις την αστυνομία κομμουνιστών». *Ακρόπολις*, 21/6/1930, «Διαμαρτυρίας Θυμάτων Πολέμου», 23/6/1930, «Ανακοινωθέν της Συνομοσπονδίας Αναπήρων»· *Εμπρός*, 22/6/1930, «Το συνέδριον των αναπήρων».

διαδήλωση για το επίδομα των χριστουγεννιάτικων εορτών στις 22 Δεκεμβρίου 1930 πραγματοποιήθηκαν συμπλοκές μεταξύ των αναπήρων και των αστυνομικών δυνάμεων που οδήγησαν σε εννέα συλλήψεις, μεταξύ των οποίων και δύο μελών της διοίκησης της Γενικής Συνομοσπονδίας.²¹³⁸ Η διενέργεια εράνων, το καλοκαίρι του 1932, για την κάλυψη των οδοιπορικών των Ελλήνων αντιπροσώπων στο αντιπολεμικό συνέδριο του Άμστερνταμ οδήγησε στη σύλληψη δέκα ακόμη μελών της Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου βάσει του «Ιδιώνυμου».²¹³⁹

Με την επικράτηση των αρχαιομαρξιστών στην εκλογή του 1932 η δύναμή τους στον αναπηρικό χώρο έφτασε στο ζενίθ τους. Η πολιτική τροχιά αυτή που είχε θεμελιωθεί στις αναπηρικές οργανώσεις ήδη από την εμπόλεμη περίοδο (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2) οδήγησε εν τέλει, στον έλεγχο του επισήμως αναγνωρισμένου από το Κράτος οργάνου των αναπήρων. Το 1932 ήταν το αποκορύφωμα αυτής της επιρροής καθώς οι εσωτερικές διαίρεσεις και η διάσπαση του Αρχείου οδήγησαν στην σταδιακή παρακμή του και στη συνακόλουθη αποδυνάμωσή του στον αναπηρικό κόσμο (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.4). Εκτός από την πάγια επιρροή των αρχαιομαρξιστών και τη συντονισμένοι δράση τους, οικονομικοί λόγοι διευκόλυναν στη διαλεκτική σχέση αναπήρων και αρχαιομαρξισμού αυτή την περίοδο. Οι περικοπές των συντάξεων επί Οικουμενικής Κυβέρνησης (1927) καθώς και οι επιπτώσεις της Μεγάλης Ύφεσης που είχε ενσκήψει στην Ελλάδα την περίοδο 1929–32 αποτέλεσαν επιπρόσθετους παράγοντες ριζοσπαστικοποίησης.²¹⁴⁰

Στον παλαιοπολεμικό κόσμο, οι εξελίξεις είχαν αραιώσει έως το 1930, με τις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών που είχαν πρωτοστατήσει στο παλαιοπολεμικό κίνημα

²¹³⁸ Καρλιάφτης, *ό.π.*, σ. 69.

²¹³⁹ Μεταξύ των συλληφθέντων ήταν και ο Σταύρος Βερούχης, ο οποίος δήλωσε στο δικαστήριο ότι ήταν κομμουνιστής, όπως και ο Χαράλαμπος Αλεξόπουλος ο οποίος υποστήριξε ότι επρόκειτο για μία πολιτική δίκη. *Πάλη των Τάξεων*, 22/9/1932, «Οι αναπηρικές οργανώσεις σε διωγμό», 20/10/1932, «Οι ανάπηροι μπροστά στο αστικό δικαστήριο», «Η δίκη των αναπήρων». Για το Ιδιώνυμο βλ. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 352–361. Ο Σταύρος Βερούχης (1900–44) τυφλώθηκε στη μάχη του Σκρά και κατά την παραμονή του στη Στέγη Πατρίδος έγινε κομμουνιστής, ενώ συμμετείχε στις ζυμώσεις του αναπηρικού χώρου. Κομματικά άνηκε στον αρχαιομαρξισμό μέχρι το 1934 οπότε στη διάσπαση του «Αρχείου» και συντάχθηκε με την τάση του Γιώργη Βιτσώρη (Οργάνωση Μαρξιστών Λενινιστών, η οποία το 1935 μετονομάστηκε σε Κομμουνιστική Διεθνιστική Ένωση Ελλάδας) κατά της ηγεσίας του Δημήτρη Γιωτόπουλου. Συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση και εκλέχθηκε στο Εθνικό Συμβούλιο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) το 1944 ως αντιπρόσωπος της Εύβοιας, ωστόσο εκτελέστηκε από το ΚΚΕ πριν αναλάβει τα καθήκοντά του. Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 76–77· Αλεξάτος, *ό.π.*, λήμμα «Βερούχης Σταύρος», σ. 79.

²¹⁴⁰ Σύμφωνα με τον Λ. Καρλιάφτη, σημαίνουν στέλεχος του αρχαιομαρξισμού κατά το Μεσοπόλεμο, σημαντικό ρόλο στην εκ νέου ισχυροποίηση του αναπηρικού κινήματος διαδραμάτισαν οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Καρλιάφτης, *ό.π.*, σ. 68.

πριν την παγκαλική δικτατορία να έχουν εκλείψει σχεδόν ολοκληρωτικά.²¹⁴¹ Η επίλυση των άμεσων προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι παλαιμάχοι την περίοδο 1922–25, δηλαδή η διανομή γης και η επικαιροποίηση του προνοιακού πλαισίου, τα οποία αποτελούσαν τα κυριότερα αιτήματα των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων οδήγησαν σε παρακμή το παλαιοπολεμιστικό κίνημα. Επιπρόσθετα η κρατική καταστολή το 1924–25 καθώς και η ταύτιση των παλαιών πολεμιστών με το ΚΚΕ είχε ως αποτέλεσμα την αποκοπή του ομφάλιου λώρου μεταξύ παλαιμάχων και κομμουνιστικού κινήματος (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8).

Η μοναδική σημαίνουσα εξέλιξη στις οργανώσεις παλαιών πολεμιστών από την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου (Αύγουστος 1926) έως το 1930 ήταν το Γ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων τον Αύγουστο του 1927. Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα μεταξύ 27 και 31 Αυγούστου 1927 και είχε τη μαζικότερη μέχρι τότε συμμετοχή καθώς έλαβαν μέρος αντιπρόσωποι 352 οργανώσεων. Το συνέδριο του 1927 αποτελεί τομή καθώς σε αυτό συμμετείχαν όχι μόνο οργανώσεις εφέδρων αξιωματικών, όπως στα δύο προγενέστερά του (το Α΄ Συνέδριο του Οκτώβριου του 1923 και το Β΄ του Μαΐου του 1926, βλ. Κεφάλαια Β.2.2.2 και Β.3.2), αλλά και εφέδρων οπλιτών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου, δηλαδή σύσσωμου του παλαιοπολεμιστικού κόσμου. Για αυτό τον λόγο αναφερόταν στον Τύπο και ως «Πανεφεδρικό».²¹⁴² Παράλληλα, ένα ακόμα χαρακτηριστικό της αποκατάστασης των σχέσεων με το Κράτος ήταν το σαφώς αναβαθμισμένο ενδιαφέρον του πολιτικού κόσμου σε σχέση με τα προηγούμενα συνέδρια που έγινε φανερό με την παρουσία στην έναρξή του του υπουργού Στρατιωτικών Αλέξανδρου Μαζαράκη Αινιάνος, του υπουργού Γεωργίας Αλέξανδρου Παπαναστασίου καθώς και του Γεώργιου Κονδύλη, ενώ τις επόμενες ημέρες παρέστησαν επίσης ο υπουργός Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκος και ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Νικόλαος Βελέντζας. Παρέστησαν δηλαδή όλοι οι συναρμόδιοι για τα εφεδρικά ζητήματα υπουργοί. Στην εναρκτήρια ομιλία του ο πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής συνέστησε στους υπουργούς το Κράτος να φροντίσει τους εφέδρους «αν θέλει να καταπολεμήσει

²¹⁴¹ Από τις ελάχιστες σχετικές αναφορές ήταν το κάλεσμα από το *Ριζοσπάστη* για ένταξη των παλαιμάχων στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών ώστε να «πολεμήσουν» ένα νέο πόλεμο που προετοιμάζεται καθώς και μία παρόμοια ανακοίνωση της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Δράμας. *Ριζοσπάστης*, 31/10/1927, «Κατά του πολέμου», 13/7/1929, «Οι έφεδροι και οι παλαιοί πολεμιστές ενάντια στο νέο πόλεμο».

²¹⁴² *Εμπρός*, 24/8/1927, «Πανελλήνιον συνέδριο εφέδρων».

τον κομμουνισμό». Η φαινομενική αστοργία του Κράτους συνδεόταν με τη νομιμοφροσύνη των παλαιμάχων και η λήψη επιπρόσθετων προστατευτικών μέτρων κρινόταν ως μία ανάγκη επιτακτική.²¹⁴³

Ως προς τα αιτήματα, βασικό ζήτημα που απασχόλησε τους συνέδρους ήταν η επαγγελματική αποκατάστασή τους είτε μέσω της υποχρεωτικής πρόσληψης εφέδρων είτε μέσω αγροτικής αποκατάστασης κατά το πρότυπο των Ταμείων Εφέδρων Κρήτης (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7). Η αναγκαιότητα υλοποίησης αυτών των αιτημάτων παρουσιαζόταν από τους συνέδρους προς τους εκπροσώπους της Πολιτείας προερχόμενη από τον κίνδυνο του ριζοσπαστισμού των παλαιμάχων. Ως προς την πολιτική κατεύθυνση του συνεδρίου υιοθετήθηκε επίσης ψήφισμα ότι το συνέδριο δεν ήταν πολιτικοποιημένο, αλλά «καθαρώς εφεδρικών». Τέλος, η υιοθέτηση ψηφισμάτων σχετικά με τη δημιουργία Μεγάρου Απομάχων, Λέσχης Πολεμιστών και μνημείου Αγνώστου Στρατιώτη αναδεικνύουν ότι υπήρχε μια αναπτυγμένη «εφεδρική συνείδηση» μεταξύ των συνέδρων.²¹⁴⁴

Μετά από τριετή απραξία στον παλαιοπολεμικό χώρο οι εξελίξεις πύκνωσαν το 1930. Τον Ιούλιο του 1930 αποφασίστηκε από 12 εφεδρικές οργανώσεις της Αθήνας η διοργάνωση «Πανεφεδρικού Συνεδρίου» και η δημιουργία «Ομοσπονδίας των Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών».²¹⁴⁵ Το συνέδριο, με την ονομασία «Α' Πανελλαδικό Συνέδριο Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης», ήταν προγραμματισμένο να πραγματοποιηθεί τον Οκτώβριο του 1930, ωστόσο κατόπιν διαφορών ως προς τη σύνθεση της οργανωτικής επιτροπής του, πολυάριθμες οργανώσεις αποφάσισαν τελικώς την αποχή τους.²¹⁴⁶ Σύμφωνα με την ημερήσια διάταξη, βασικός στόχος του (εν τέλει αναβληθέντος) συνεδρίου

²¹⁴³ Πρόεδρος του συνεδρίου, όπως και στο Β' Συνέδριο του Μαΐου του 1926, ήταν ο Πάνος Βουδούρης του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας (βλ. Κεφάλαιο Β.3.2). Επίσης, συμμετείχε ο αρχειομαρξιστής Α. Χριστοδούλου (βλ. παραπάνω). *Αθήναι*, 27/8/1927, «Ἡρχισεν σήμερον το συνέδριον των εφέδρων», 29/8/1927, «Το συνέδριον των εφέδρων», 30/8/1927, «Ἡ τρίτη ημέρα του εφεδρικού συνεδρίου», 31/8/1927, «Ἡ τέταρτη ημέρα των εφέδρων» *Πρωΐα*, 28/8/1927, «Ἡ πρώτη ημέρα του Γ' Πανελληνίου συνεδρίου εφέδρων», 31/8/1927, «Εἰς το εφεδρικόν συνέδριον», 1/9/1927, «Ἐληξε χθες το συνέδριο των εφέδρων αξιωματικών».

²¹⁴⁴ Σε αυτό το κλίμα, στο περιθώριο του συνεδρίου η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων τέλεσε μνημόσυνο την Κυριακή 28 Αυγούστου 1927, για την πέμπτη επέτειο της Μικρασιατικής Καταστροφής, στο οποίο παρέστησαν μεταξύ άλλων οι υπουργοί Στρατιωτικών και Ναυτικών καθώς και ο δήμαρχος Αθηναίων. *Αθήναι*, 28/8/1927, «Το σημερινόν μνημόσυνον των πεσόντων». Η τέλεση μνημόσυνου υπέρ των πεσόντων την τελευταία Κυριακή του Αυγούστου ήταν ένα από τα ψηφίσματα που είχαν υιοθετηθεί στο Β' Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών τον Μάιο του 1926. *Εμπρός*, 16/5/1926, «Το Συνέδριον των Εφέδρων Αξιωματικών».

²¹⁴⁵ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 171, Διοργανωτική του Συνεδρίου Επιτροπή προς Βενιζέλο, Αθήνα, 18 Ιουλίου 1930· *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930, «Ἡ Ομοσπονδία των Ελλήνων Παλ. Πολεμιστών».

²¹⁴⁶ *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930, «Το συνέδριον», «Γύρω από την οργανωτική επιτροπήν του συνεδρίου», «Διαφωνία».

ήταν η ίδρυση ανώτατου εφεδρικού οργανισμού, ενώ ένα επιπρόσθετο θέμα ήταν οι διενεργούμενες επαφές των Ελλήνων παλαιμάχων και συγκεκριμένα η ενδεχόμενη ένταξη της υπό δημιουργία Ομοσπονδίας στη «Διασυμμαχική Ομοσπονδία Π. Πολεμιστών», δηλαδή τη FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1).²¹⁴⁷

Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε τελικώς ως το Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης από τις 25 έως τις 29 Ιανουαρίου του 1931 στην Αθήνα με τη συμμετοχή 83 συνέδρων. Το συνέδριο αυτό είχε την αναγνώριση του πολιτικού και στρατιωτικού κόσμου καθώς παρέστησαν μέλη της κυβέρνησης με τον υπουργό Στρατιωτικών Γεώργιο Κατεχάκη να κηρύσσει την έναρξή του. Ενδεικτικό αυτής της αναγνώρισης ήταν ότι τόσο ο δήμαρχος Αθηναίων Σπυρίδων Μερκούρης όσο και η Στρατιωτική Φρουρά Αθηνών παρέθεσαν δεξιώσεις προς τιμήν των συνέδρων.²¹⁴⁸

Οι αποφάσεις του συνεδρίου αφορούσαν, πέρα από τα συνήθη αιτήματα για διεύρυνση της κρατικής πρόνοιας για τους παλαιμάχους,²¹⁴⁹ την ίδρυση μίας ανώτατης Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών η οποία θα έπρεπε να βρίσκεται «την ανωτάτην Εποπτεία του Κράτους», ενώ συζητήθηκε εκτενώς ο «εθνικός ρόλος» των παλαιών πολεμιστών. Συγκεκριμένα, στο πρώτο ψήφισμα του συνεδρίου τονιζόταν η ανάγκη ανάπτυξης του «εθνικού ρόλου» των παλαιών πολεμιστών, ο οποίος ήταν η συμβολή τους στη διατήρηση υψηλού του εθνικού φρονήματος. Ως προς τις πολιτικές θέσεις των παλαιμάχων ο πρόεδρος του συνεδρίου (Πανάς) διακήρυξε στην καταληκτική του ομιλία ότι οι έφεδροι «δεν εμπνέονται υπό σωβινιστικών αρχών, αλλ' αποβλέπουν μετά συμπαθείας εις την υπέρ της ειρήνης προσπάθειαν». Συγκεκριμένα, στο σχετικό ψήφισμα ση-

²¹⁴⁷ Αναλυτικά τα θέματα του συνεδρίου ήταν α΄) η ανύψωση του εθνικού φρονήματος, β΄) η κοινωνική προστασία εφέδρων, γ΄) η αποκατάσταση των όχι για υπηρεσιακούς λόγους απομακρυνθέντων αξιωματικών και υπαξιωματικών δ΄) η ίδρυση ανώτατου εφεδρικού οργανισμού, καλούμενου «Πανελλήνιος Ομοσπονδία Εφεδρικών Οργανώσεων Πολέμου», καθώς και ε΄) τρέχοντα ζητήματα, μεταξύ των οποίων και η προσχώρηση στη FIDAC. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 171, Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριον Εφέδρων Πολέμου Ξηράς & Θαλάσσης, Αθήναι, 12–16 Οκτωβρίου 1930, Ημερήσια Διάταξις.

²¹⁴⁸ Ακρόπολις, 18/1/1931, «Το πανεφεδρικό συνέδριον», 26/1/1931, «Ήρχισαν αι εργασίαι του πανεφεδρικού συνεδρίου», 27/1/1931, «Η δευτέρα ημερών των εργασιών του εφεδρικού συνεδρίου», 31/1/1931, «Αι εργασίαι του εφεδρικού συνεδρίου». Βλ. φωτογραφία των συνέδρων σε Παράρτημα 11, Εικόνα 1.

²¹⁴⁹ Συγκεκριμένα οι σύνοδοι ζητούσαν βελτίωση του νόμου για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων (ν. 4180/1929), προτίμηση εφέδρων στην αγροτική εγκατάσταση, αποκλεισμό από τις δημοτικές και δημόσιες θέσεις αλλοδαπών, ανυπότακτων, λιποτακτών και γυναικών (εκτός αν οι γυναίκες ήταν είναι θύματα πολέμου), αναγνώριση ως συντάξιμων (και ως διπλών) των ετών στο στράτευμα καθώς και φοροαπαλλαγές για τα λειτουργικά έξοδα των εφεδρικών οργανώσεων. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 176, Εκτελεστική Επιτροπή Α΄ Πανελλαδικού Συνεδρίου Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 8 Φεβρουαρίου 1931, Αποφάσεις Α΄ Πανελλαδικού Συνεδρίου Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης.

μειωνόταν ότι το φρόνημά των εφέδρων ακολουθούσε έναν «ενσυνείδητο ακραιφνή πατριωτισμό» που ανταποκρίνεται «προς την σύγχρονον πολιτική του έθνους».²¹⁵⁰ Οι θέσεις αυτές ευθυγραμμίζονταν με την φιλειρηνική εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου για την αποδοχή του μεταπολεμικού status quo και τις απόρριψη εδαφικών βλέψεων.²¹⁵¹

Η εφημερίδα *Πρωΐα*, σχολιάζοντας τις αποφάσεις του συνεδρίου, θεωρούσε αυτονόητη αυτή τη φιλειρηνική στάση καθώς οι έφεδροι ήταν αυτοί που «γνωρίζουν καλύτερον από κάθε άλλον τι σημαίνει ο πόλεμος [...] Και τούτο ακριβώς προδιαγράφει ευκρινώς την υπέρ των ειρηνικών ιδεωδών υπηρεσίαν του ως τον ηθικόν αυτού [σ.σ. ενός εφεδρικού σωματείου] σκοπόν».²¹⁵² Οι απόψεις αυτές φανερώνουν ότι οι Έλληνες παλαιοί πολεμιστές ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης, είτε μέσω των κομμουνιστικών παλαιοπολεμιστικών ενώσεων και των λοιπών εφεδρικών οργανώσεων της δεκαετίας του 1920 (βλ. Κεφάλαιο Β.2) είτε μέσω του νομιμόφρονος Πανεφεδρικού Συνεδρίου, τασόντουσαν ξεκάθαρα υπέρ της ειρήνης και απέρριπταν καθολικά φιλοπόλεμες θέσεις.

Η διεξαγωγή ενός πανεφεδρικού συνεδρίου μετά από σχεδόν μία τετραετία πλήρους απραξίας αποτέλεσε ασφαλώς ένα σημαντικό βήμα στην ανασύσταση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος. Εντούτοις, το συνέδριο κάθε άλλο παρά πανεφεδρικό ήταν καθώς δεν αναγνωριζόταν από 22 οργανώσεις παλαιμάχων, μεταξύ των οποίων και η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών που είχε διοργανώσει τα τρία πανελλήνια εφεδρικά συνέδρια (1923, 1926, 1927), οι οποίες με ανακοινώσεις τους στον Τύπο το αποκήρυσσαν ως μη εκπρόσωπόν τον εφεδρικό κόσμο.²¹⁵³ Παράλληλα η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών ενημέρωνε τον Τύπο ότι προσεχώς θα κινείτο ανεξάρτητα

²¹⁵⁰ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 176, Εκτελεστική Επιτροπή Α΄ Πανελλαδικού Συνεδρίου Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 8 Φεβρουαρίου 1931, Αποφάσεις Α΄ Πανελλαδικού Συνεδρίου Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης. Βλ. επίσης *Πατρίς*, 29/1/1931, «Η χθεσινή ημέρα του Πανεφεδρικού», 30/1/1931, «Έληξε το Πανεφεδρικόν Συνέδριον».

²¹⁵¹ Πλουμιδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 82-83.

²¹⁵² *Πρωΐα*, 26/1/1931, «Οι έφεδροι πολεμιστάι».

²¹⁵³ Έχουν εντοπιστεί ανακοινώσεις κατά του συνεδρίου από την Πανελλήνια Ένωση Αξιωματικών Ξηράς και Θαλάσσης, την Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών, Ανθυπασιστών Παλαιών Πολεμιστών, την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιά, την Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Οπλιτών, την Πανελλήνια Οργάνωση Εφέδρων και Παλαιών Πολεμιστών, την Ένωση Φυματιώντων Θυμάτων Στρατού, την Παμπλεονησιακή Ομοσπονδία Εφέδρων Αξιωματικών και Ανθυπασιστών, το Σύνδεσμο Παλαιών Πολεμιστών Δράμας, το Σύνδεσμο Εφέδρων Αξιωματικών Ολυμπίας-Κρεσταινής, τον Σύνδεσμο Εφέδρων Αξιωματικών Αροάνης-Ζαχώρης, το Σύνδεσμο Εφέδρων Υπαξιωματικών Πατρών, την Πανελλήνια Ένωση Εθνική Άμυνα και το Σύνδεσμο Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας. *Ακρόπολις*, 26/1/1931, «Ήρχισαν αι εργασίαι του πανεφεδρικού συνεδρίου», 27/1/1931, «Αποκήρυξις οργανώσεων», 28/1/1931, «Αποδοκιμασία του εφεδρικού συνεδρίου», 29/1/1931, «Ο εφεδρικός κόσμος» *Ελληνική*, 24/1/1931, «Ανακοινωθέν διά το Πανεφεδρικόν Συνέδριον»· *Πατρίς*, 26/1/1931, «Η χθεσινή έναρξις των εργασιών του Πανεφεδρικού».

για τη διοργάνωση ενός «Πανελλαδικού Εφεδρικού Συνεδρίου», το οποίο όμως ουδέποτε πραγματοποιήθηκε.²¹⁵⁴ Οι αλληλοκατηγορίες και η εμφύλια διαμάχη αποτέλεσε στο εξής ένα σταθερό χαρακτηριστικό όλων των παλαιοπολεμιστικών συνεδρίων.

Οι παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις από το δεύτερο μισό του 1930 αποτέλεσαν ένα πρώτο βήμα προς την πύκνωση των παλαιοπολεμιστικών εξελίξεων κατά τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία. Η ημερήσια διάταξη του μη πραγματοποιηθέν συνεδρίου του Οκτωβρίου του 1930, οι αποφάσεις του συνεδρίου του Ιανουαρίου του 1931 σε συνδυασμό με ποικίλες παρεμβάσεις παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων την περίοδο 1928–32, κινήθηκαν σε τρεις κύριους άξονες, οι οποίοι είχαν τις ρίζες τους στις εξελίξεις της δεκαετίας του 1920 και αποτέλεσαν τη βάση για τις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις της δεκαετίας του 1930: α') την ανάδειξη της εθνικοφροσύνης των παλαιμάχων, β') την έντονη απαίτηση για εξεύρεση εργασίας της υλικής αποκατάστασης των παλαιμάχων, γ') την ανάγκη δημιουργίας ενός τριτοβάθμιου εφεδρικού οργανισμού.

Ο υπερτονισμός του υψηλού εθνικού φρονήματος και του πατριωτισμού των εφέδρων δεν αφορούσε τόσο τη στήριξη της φιλειρηνικής ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά πρώτιστα στόχευε στην ανάδειξη της νομιμοφροσύνης των παλαιμάχων και στη διαβεβαίωση ότι αυτοί δεν υιοθετούν «ανατρεπτικές» ιδέες ευρισκόμενοι απέναντι στο Κράτος, όπως συνέβη τόσο στο παρελθόν. Η ιδεολογικο-πολιτική τοποθέτηση των παλαιμάχων πλέον είχε αλλάξει άρδην σε σχέση με αυτή της πρώτης μεσοπολεμικής περιόδου (1922–25). Πέρα από τα συνέδρια υπάρχουν πολυάριθμες ακόμα αναφορές που υπερθεματίζουν τη νέα στάση των παλαιμάχων την περίοδο 1928–32. Για παράδειγμα, η Εθνική Οργάνωση Εφέδρων Ελλάδος ανέφερε σε επιστολή της προς τον πρωθυπουργό, το 1928, ότι αυτή τασσόταν «εναντίον των αντιπατριωτικών και αντικοινωνικών προπαγάνδων»,²¹⁵⁵ ενώ το επόμενο έτος ο πρόεδρος της Εθνικής Ένωσης Εφέδρων Οπλιτών δήλωνε στον Τύπο ότι τα μέλη της οργάνωσής του «ανήκουν εις τας τάξεις των αστών και ουδεμίαν έχουν σχέσιν προς οργανώσεις ξένας με τον σκοπόν των».²¹⁵⁶ Ο «αντιπατριωτικός και αντικοινωνικός» κίνδυνος που υπαινισσότουσαν οι οργανώσεις αυτές ήταν ο κομμουνισμός. Ομοίως, το δημοσιογραφικό όργανο της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών τόνιζε, το 1930, ότι «εις τας σημερινάς [...] περιστάσεις καθ' ας ολόκληρον το

²¹⁵⁴ *Ημερήσιος Τύπος*, 26/1/1931, «Ήρchiσε χθες τας εργασίας το Α' Πανεφεδρικών Συνέδριον».

²¹⁵⁵ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 158, Εθνική Οργάνωση Εφέδρων προς Βενιζέλο, Αθήνα, 30 Οκτωβρίου 1928.

²¹⁵⁶ *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 14/7/1929, «Οι έφεδροι οπλίσται και η κρατική αστοργία».

κοινωνικόν οικοδόμημα κινδυνεύει εκ της ηθικής παραλυσίας και των νέων ιδεών [...] ημείς και πάλιν θα σταθώμεν φρουροί της Πατρίδος και υπερασπισταί της θρησκείας και της οικογένειάς μας» και διαβεβαίωνε ότι οι παλαιοί πολεμιστές «είναι μία εκ των πλέον υγιών τάξεων της κοινωνίας μας». ²¹⁵⁷

Παρόμοιες αναφορές υπήρχαν και σε καταστατικά νεοϊδρυθεισών οργανώσεων. Στους σκοπούς της Παμπειραϊκής Λεγεώνας Παλαιών Πολεμιστών (ίδρ. Μάιος 1931) συμπεριλαμβανόταν «η άγρυπνος περιφρούρησις των κοινωνικών και πατριωτικών ζητημάτων άτινα αφορώσιν την τιμήν, την ζωήν και την περιουσίαν της καθόλου Ελληνικής κοινωνίας», ²¹⁵⁸ παρόμοια διατύπωση υπήρχε στο καταστατικό της Εθνικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς (ίδρ. Ιούλιος 1931), ²¹⁵⁹ ενώ πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιά σε υπόμνημά της συνέδεε το φρόνημα των μελών της με τον αντικομμουνισμό σχολιάζοντας ότι οι παλαίμαχοι εν καιρώ ειρήνης προσέφεραν στην πατρίδα «αναχαιτίζοντες διά της συνοχή ημών και της προς τα μέλη μας τακτικής διδασκαλίας τα ρεύματα του Κομμουνισμού και της αναρχίας τα οποία τόσον υπούλως εκτρέφει η οσημέρα αυξάνουσα κακοδαιμονία». ²¹⁶⁰

Η συνεχής επίκληση στο «υγιές» φρόνημα των παλαιμάχων αποτελούσε μία νέα μορφή προσέγγισης του Κράτος με σκοπό την εκμαίευση περαιτέρω προστατευτικών μέτρων. Η μη λήψη νέων μέτρων θα ήταν επιζήμια για την κοινωνική συνοχή καθώς όπως σχολίαζε χαρακτηριστικά ένα μέλος της διοίκησης της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών, το 1929, «η πείνα και η αδιαφορία είνε το ασφαλέστερον διαβατήριον διά την Μόσχαν». ²¹⁶¹ Από τα ποικίλα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών η κυριότερη απαίτηση ήταν η καταπολέμηση της ανεργίας μέσω της εξεύρεσης εργασίας και της αγροτικής αποκατάστασης. Το αίτημα αυτό ήταν συνεχές στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις ήδη από το 1922 (βλ. Κεφάλαιο Β.2) και αυτή την περίοδο έγινε καθολικό. Όπως λακωνικά το έθετε ο πρόεδρος της Εθνικής Ένωσης Εφέδρων Πολεμιστών, «είχομεν την αξίωσιν [...] όπως ουδείς έφεδρος πλην των ανικάνων, να ευρίσκετο άνευ εργασίας [...] Τούτο μόνον

²¹⁵⁷ *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930, «Σκοποί και επιδιώξεις», «Ο επί των Στρατιωτικών υπουργός».

²¹⁵⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 20 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 873.

²¹⁵⁹ «Η άγρυπνος περιφρούρησις των κοινωνικών και πατριωτικών ζητημάτων αφορώσιν την ζωήν, τιμήν και περιουσίαν της Ελληνικής κοινωνίας και ο πλήρης σεβασμός της επικρετούσης ορθοδόξου Χριστιανικής Εκκλησίας». Εθνική Οργάνωσις Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, *Καταστατικόν*, Τύποις Τσουρουνάκη-Βαρβαρέσου, Πειραιεύς 1931.

²¹⁶⁰ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 390, Υπόμνημα της Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, 16 Μαρτίου 1932.

²¹⁶¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν».

διά Κρατικής προστασίας δύναται να επιτευχθή», δίνοντας έμφαση στην υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων καθώς και στην απόλυση των λιποτακτών δημοσίων υπαλλήλων.²¹⁶²

Η Ένωση Εφέδρων Οπλιτών και Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς και Περιχώρων (ίδρ. Δεκέμβριος 1930) ανέφερε ρητά στο καταστατικό της ως σκοπούς της την παρακολούθηση των «εκκενουμένων θέσεων» στις πειραϊκές επιχειρήσεις, την «ενέργεια προς τοποθέτηση σε αυτές άνεργων μελών της οργάνωσης», ενώ παρόμοιους στόχους εξέφραζαν και άλλες οργανώσεις.²¹⁶³ Η «ίδρυση γραφείου ανευρέσεως εργασίας για τους άνεργους εφέδρους» αποτελούσε σκοπό της Ανεξάρτητης Εθνικής Πολεμικής Φάλαγγας Εφέδρων Πειραιώς (ίδρ. Σεπτέμβριος 1931),²¹⁶⁴ ενώ «η προσπάθεια εύρεση εργασίας στα άνεργα μέλη και η απόκτηση γης για τα ακτήμονα μέλη» ήταν πρωτεύων στόχος της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Εφέδρων και Αλληλοβοήθειας (ίδρ. Μάρτιος 1932).²¹⁶⁵

Πέρα από την ανεργία ένα ακόμα κοινό στοιχείο πολλών παλαιοπολεμικών οργανώσεων είναι ότι ήταν αλληλοβοηθητικά. Η Εθνική Οργάνωση Εφέδρων Οπλιτών πρότασε ως πρώτο σκοπό της την «αμοιβαία αλληλεγγύη» των μεταξύ των μελών της.²¹⁶⁶ Η Παμπειραϊκή Λεγεώνα Παλαιών Πολεμιστών σε αυτή την κατεύθυνση βοηθούσε υλικά και ηθικά τα άπορα μέλη της και ανέφερε ρητά ως σκοπό την εξεύρεσης οικίας στα στερούμενα αυτής μέλη,²¹⁶⁷ η Ανεξάρτητη Εθνική Πολεμική Φάλαγγα Εφέδρων Πειραιώς είχε Ταμείο Αλληλοβοήθειας Εφέδρων²¹⁶⁸ όπως και ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1), ενώ η Ένωση Εφέδρων Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς Περάματος είχε ως σκοπό την «εν καιρώ ίδρυση Ταμείου Πρόνοιας και Αλληλοβοήθειας».²¹⁶⁹

Το ζήτημα της επαγγελματικής αποκατάστασης των παλαιμάχων ήταν επίμαχο καθώς αυτοί πλήττονταν όπως και όλη η ελληνική κοινωνία από την ανεργία, η οποία

²¹⁶² *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 14/7/1929, «Οι έφεδροι οπλίζονται και η κρατική αστοργία». Ως προς τους λιποτάκτες η μομφή του αναφερόταν σε όσους «προστατεύτηκαν» από το παγκαλικό διάταγμα της 8ης Μαρτίου 1926 με το οποίο το αδίκημα της λιποταξίας θεωρούταν εξαγοράσιμο (βλ. Κεφάλαιο Β.3.1)

²¹⁶³ ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 19 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 825. Η Παμπειραϊκή Λεγεώνα Παλαιών Πολεμιστών, η Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς και η Ένωση Εφέδρων Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς Περάματος (ίδρ. Σεπτέμβριος 1932) στόχευαν επίσης στην «εξεύρεση εργασίας στα άνεργα μέλη» τους. ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 20 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 873, φ. 23, αρ. βιβλίου σωματείων 1027· Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, *Καταστατικόν*, ό.π..

²¹⁶⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 21(Β), αρ. βιβλίου σωματείων 921.

²¹⁶⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 22(Α), αρ. βιβλίου σωματείων 957.

²¹⁶⁶ *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 14/7/1929, «Οι έφεδροι οπλίζονται και η κρατική αστοργία».

²¹⁶⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 20 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 873.

²¹⁶⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 21(Β), αρ. βιβλίου σωματείων 921.

²¹⁶⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 23, αρ. βιβλίου σωματείων 1027.

αυξήθηκε ραγδαία ως συνέπεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Την περίοδο 1928–32 η ανεργία στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα (επισφαλή) στοιχεία της ΓΣΕΕ, εκτοξεύτηκε από τα 75.000 άτομα το 1928 στις 237.000 το 1932, ενώ σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου οι 82.000 άνεργοι το 1928 αυξήθηκαν σε 162.000 το 1932.²¹⁷⁰ Παρά τις διαφορετικές εκτιμήσεις, οι οποίες έχουν να κάνουν κυρίως από το γεγονός ότι η ΓΣΕΕ προσμετρούσε και τους υποαπασχολούμενους,²¹⁷¹ το σίγουρο είναι ότι μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η ανεργία τουλάχιστον διπλασιάστηκε. Πέρα από την επίσημη ανεργία και πολλοί υποαπασχολούμενοι ημερομίσθιοι, «μεροκαματιάρες» πλήττονταν.²¹⁷² Η φτώχεια μάστιζε τους ανέργους, αλλά και τους υποαπασχολούμενους και εργάτες, το 73% των οποίων σε Αθήνα και Πειραιά υπολογιζόταν, το 1930, ότι είχαν αποδοχές χαμηλότερες από το κατώτατο όριο διαβίωσης.²¹⁷³ Σε αυτή την κατάσταση βρισκόταν και μεγάλο μέρος των αρτιμελών παλαιών πολεμιστών, οι οποίοι το 1930 ανήκαν στις πλέον παραγωγικές ηλικίες του πληθυσμού (μεταξύ 30 και 50 ετών, βλ. Κεφάλαιο Β.1.1) οπότε το ζήτημα της ανεργίας τους επηρέαζε άμεσα.

Παράλληλα, η κρατική πολιτική για την καταπολέμηση της ανεργίας ήταν περιορισμένη. Μετά από μία ατελέσφορη προσπάθεια της κυβέρνησης Ζαΐμη το 1927,²¹⁷⁴ το 1931 υποβλήθηκε ένα νέο νομοσχέδιο «περί ρυθμίσεως της αγοράς εργασίας» σχετικά με την οργάνωση γραφείων εργασίας και τη δημιουργία μιας στατιστικής υπηρεσίας για την παρακολούθηση της ανεργίας, η οποία εν τέλει ποτέ δεν λειτούργησε. Η κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν αντίθετη στην ασφάλιση κατά της ανεργίας και στην παροχή σχετικού

²¹⁷⁰ Λεοντίδου, *ό.π.*, σσ. 193-194· Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 51· Λιάκος, *Εργασία και πολιτική, ό.π.*, σσ. 413-414· Mazower, *Η Ελλάδα, ό.π.*, σ. 342-347· Κωστής, *Ο πλούτος, ό.π.*, σσ. 206-207.

²¹⁷¹ Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 52.

²¹⁷² Στο ίδιο, σ. 63.

²¹⁷³ Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 193. Για το επίπεδο διαβίωσης, ιδίως των λαϊκών συνοικιών της Αθήνας, βλ. επίσης Εμμανουήλ Μαθιουδάκης, «Όψεις της κοινωνικής ζωής της Αθήνας κατά την περίοδο 1944–1946: Επιβίωση και συνθήκες διαβίωσης, ταξική διαστρωμάτωση, κοινωνική διαμαρτυρία», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017*, σσ. 8-12.

²¹⁷⁴ Τον Μάιο του 1927 κατατέθηκε το νομοσχέδιο «περί ευρέσεως εργασίας και υποχρεωτικής ασφαλίσεως κατά της ανεργίας υπαλλήλων, εργατών και υπηρετών», σύμφωνα με το οποίο το ζήτημα θα αναλάμβανε ένα νεοσύστατο Ανώτατο Συμβούλιο Ανεργίας. Μεταξύ άλλων προβλεπόταν η ασφάλιση των εργαζομένων για την ανεργία με τους πόρους του συστήματος να προέρχονται από εισφορές των ασφαλισμένων και των εργοδοτών, χωρίς κρατική συμμετοχή, γεγονός που συνάντησε αντιδράσεις τόσο από το Σύνδεσμο Βιομηχάνων και του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου όσο και από το ΚΚΕ και από εργατικά σωματεία, λόγω της εργατικής εισφοράς. Τελικά το νομοσχέδιο δεν συζητήθηκε καν στη Βουλή. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική, ό.π.*, σσ. 408-410.

επιδόματος δικαιολογώντας αυτή της τη στάση τόσο με την ανάγκη δημοσιονομικής εξυγίανσης και σταθερότητας της δραχμής όσο και με τον κίνδυνο της αστυφιλίας εξαιτίας της παροχής επιδόματος ανεργίας. Ένα μέτρο που έλαβε η κυβέρνηση Βενιζέλου για τη μείωση της ανεργίας ήταν η πραγματοποίηση μεγάλων δημοσίων έργων (οδοποιία και γεωυδραυλικά έργα στη Μακεδονία), τα οποία ωστόσο δεν βοήθησαν τους άνεργους των πόλεων, παρά μόνο τους ντόπιους.²¹⁷⁵

Η ανεργία διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην αύξηση των οργανώσεων παλαιών πολεμιστών και στην πύκνωση των δραστηριοτήτων τους καθώς αυτό ήταν το κυριότερο αίτημα που προέτασσαν. Η ειδοποιός λοιπόν διαφορά που εξηγεί την εκθετική αύξηση των οργανώσεων παλαιών πολεμιστών την περίοδο 1929–32 σε σχέση με την προηγούμενη τετραετία ήταν η αύξηση της ανεργίας η οποία μάστιζε και τους παλαιμάχους. Αυτοί οργανώθηκαν ώστε να διεκδικήσουν από το Κράτος πρώτιστα την καταπολέμηση της, όπως μαρτυρούν τα αιτήματά τους, έχοντας ως διαπιστευτήρια τις πολεμικές τους υπηρεσίες. Όπως το έθετε χαρακτηριστικά μία παλαιοπολεμιστική εφημερίδα «οι δυστυχείς και πεινώντες έφεδροι απετάνθησαν εις το Κράτος, ίσως εκείθεν να ετύγχανον προστασίας, εφ' όσον διά την προάσπισιν αυτού εθυσίασαν ό,τι μέχρι τότε τους καθίστα την ζωήν ευχάριστον».²¹⁷⁶ Επ' αυτού, η εφαρμογή, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, του νόμου περί υποχρεωτικής πρόσληψης εφέδρων (ν. 4180/1929) είχε αποτελέσει πυξίδα για το μέλλον της κρατικής προνοιακής πολιτικής. Η ψήφιση το 1929, του σημαντικότερου μεσοπολεμικού προστατευτικού νόμου για τους ανάπηρους πολέμου (ν. 4042/1929) έδωσε περαιτέρω ώθηση στα αιτήματα για τη ψήφιση ενός αντίστοιχου προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές.

Χειροπιαστό αποτέλεσμα της πίεσης που άσκησαν οι παλαιοί πολεμιστές προς το Κράτος αποτέλεσε η σύσταση, τον Ιούλιο του 1931, της διυπουργικής επιτροπής για τη σύνταξη αυτού του προστατευτικού νόμου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2). Η επιτροπή, παρότι ατελέσφορη, αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο για τις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις καθώς πρώτη φορά το Κράτος αναγνώρισε την ανάγκη υιοθέτησης ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η έκθεση της επιτροπής,

²¹⁷⁵ Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 410, 415-416· Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σσ. 343-344.

²¹⁷⁶ *Πανεφεδρική*, 25/12/1932, «Ενισχύσατε τους εφέδρους».

το Κράτος «είχεν υποχρέωσιν όπως περιβάλῃ δι' ιδιαίτερας προστασίας και στοργής εκείνους οίτινες [...] συνετέλεσαν εις το να μεγαλουργήσῃ ἡ Πατρίς». Μάλιστα οι βασικοί τομείς που αναφερόταν η έκθεση της επιτροπής σχετικά με τα αναγκαία μέτρα για τους παλαιούς πολεμιστές ήταν αυτοί της επαγγελματικής αποκατάστασης καθώς και της αγροτική αποκατάσταση των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2).²¹⁷⁷

Το γεγονός ότι την περίοδο 1930–32 άρχισε η μαζική αναδιοργάνωση του παλαιοπολεμистικού κινήματος, όχι βέβαια στην ένταση της περιόδου 1922–25, αλλά είναι σαφώς εντονότερα από την περίοδο 1925–30, φαίνεται και από τις εξελίξεις στο οργανωτικό πεδίο. Συγκεκριμένα πέρα από την ίδρυση νέων σωματείων, κεντρικό ζήτημα τόσο στο μη πραγματοποιηθέν συνέδριο του Οκτωβρίου του 1930 όσο και στο Α' Πανελλαδικό Συνεδρίου Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης του Ιανουαρίου 1931 ήταν η δημιουργία μίας κεντρικής «Πανελλήνιας Ομοσπονδίας» που θα αποτελούσε τον ανώτατο εκπρόσωπο των παλαιμάχων και θα τερμάτιζε την πολυδιάσπαση που υπήρχε. Η ανάγκη αυτή περιγραφόταν χαρακτηριστικά από το δημοσιογραφικό όργανο της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών, το 1930: «ήτο καιρός πλέον να εμφανισθῇ ο ενιαίος οργανισμός ο οποίος εγκύρως και αποτελεσματικώς θα δύναται να επιδιώξῃ την λύσιν των απασχολούμενων τον εφεδρικών κόσμον ζητημάτων [...] αλλά και συγχρόνως αι μεταξύ των οργανώσεων μικροέριδες, αίτινες ακριβώς λόγω της ελλείψεως ταύτης ενεμφανίζοντο θα παύσουν τελείως».²¹⁷⁸ Αποκορύφωμα αυτών των ζυμώσεων αποτέλεσε η ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών (ΟΠΠ) το 1932,²¹⁷⁹ ο πυρήνας της οποίας αποτελούταν από τις οργανώσεις που κατήγγειλαν την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου του Οκτωβρίου του 1930 και ακολούθως απείχαν από το συνέδριο του Ιανουαρίου του 1931.²¹⁸⁰ Στην εντατικοποίηση αυτή των παλαιοπολεμистικών δραστηριοτήτων εντάσσο-

²¹⁷⁷ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 145, «Έκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ των εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, μετρων» [1931].

²¹⁷⁸ *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930, «Η ομοσπονδία».

²¹⁷⁹ Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν εις την τύχην των», *Ακρόπολις*, 18/5/1934· Διονύσιος Σταυριανόπουλος, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Ελεύθερον Βήμα*, 1/3/1936.

²¹⁸⁰ Σε επιστολή της προς τον Βενιζέλο, τον Ιανουάριο του 1933, ως ιδρυτικά σωματεία της Ομοσπονδίας αναγράφονταν ο Σύνδεσμος Πολεμιστών Εφ. Αξιωματικών, η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, η Κεντρική Οργάνωση Εφέδρων Παλ. Πολεμιστών Αθηνών, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφ. και Π. Πολεμιστών Πίστις-Πατρίς, η Πανελλήνια Ένωση Υπαξιωματικών Παλ. Πολεμιστών, η Ένωση Τραυματιών Πολέμου και η Πανελλήνια Ένωση Αιχμαλώτων Πολέμου Μ. Ασίας. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 181, Ομοσπονδία Παλαιών

νταν και η ίδρυση, το 1932, δύο ακόμα δευτεροβάθμιων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων, οι οποίες διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρολό την περίοδο 1932–40, του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών και της Γενικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1).

Η πύκνωση των παλαιοπολεμιστικών δραστηριοτήτων είχε και την πολιτική διάστασή της με σημαντική μερίδα των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων να βρίσκονται υπό αντιβενιζελική επιρροή, ένα ρεύμα που εντάθηκε μετά από την εκλογική επικράτηση του αντιβενιζελισμού το 1932 (βλ. Μέρος Γ'). Συγκεκριμένα μεταξύ των ιδρυτικών οργανώσεων της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών βρισκόταν η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς και ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων και Παλαιών Πολεμιστών «Πίστις-Πατρίς». Από έκθεση της Χωροφυλακής για τις αντιπολιτευόμενες στην κυβέρνηση Βενιζέλου κινήσεις, τον Ιούνιο του 1931, μαθαίνουμε ότι η οργάνωση του Πειραιά ήταν αρκετά υπολογίσιμη, λόγω της πειθαρχικότητας και του μεγάλου αριθμού των μελών της. Από τη μεριά της η οργάνωση «Πίστις-Πατρίς», σύμφωνα με τη Χωροφυλακή, είχε οργανωτή «εκ του αφανούς» τον Σταμάτιο Μερκούρη «φιλοδοξούντα κατά τας πληροφορίας μας, να επιτύχει την συγκρότησιν οργανώσεως επιβλητικής, κατά το σύστημα Χίτλερ, η οργάνωσις δε αυτή, μολονότι νεοσύστατος [...] αρκετή πρόοδον έχει σημειώσει».²¹⁸¹ Ο Στ. Μερκούρης, γενικός διευθυντής του Δήμου Αθηναίων επί δημαρχίας του πατέρα του Σπυρίδωνος (1929–34), βρισκόταν από το φθινόπωρο του 1930 στο στενό περιβάλλον του Γεώργιου Κονδύλη,²¹⁸² ο οποίος το 1932 πραγματοποίησε την πολιτική του στροφή στον αντιβενιζελισμό και ο οποίος σταθερά επιδίωκε κατά την περίοδο 1932–36 να προσεταιριστεί τους παλαιούς πολεμιστές (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2).

Συνεχίζοντας η έκθεση της Χωροφυλακής ανέφερε ότι ο διευθυντής της *Εσπερινής* Αλέξανδρος Π. Γιάνναρος κάνοντας προπαγάνδα κατά της κυβέρνησης Βενιζέλου προσπαθούσε να «προσεταιριστεί» οργανώσεις παλαιών πολεμιστών στις οποίες έλεγε «εις

Πολεμιστών προς Βενιζέλο, Αθήνα 25 Ιανουαρίου 1933. Η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών όπως προβλεπόταν από την ημερήσια διάταξη του μη διοργανωθέντος συνεδρίου του Οκτωβρίου 1930 έγινε μέλος της FIDAC, τον Δεκέμβριο του 1933 (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2).

²¹⁸¹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ φ. 109, Ι. Παπαρηγοράκης [ταγματάρχης] προς Αρχηγείον Χωροφυλακής, Τμήμα Ειδικής Ασφάλειας, Αθήνα, 8 Ιουνίου 1931, «Περί της παρατηρούμενης πολιτικής κινήσεως».

²¹⁸² Όπως παραδεχόταν ο ίδιος ο Μερκούρης μετά την πρώτη συνάντησή του με τον Κονδύλη το φθινόπωρο του 1930: «Η απόφασίς μου ενδομύχως είχε ληφθή, όπως συνδεθώ πολιτικώς μετά του ανδρός». Σταμάτης Σ. Μερκούρης, *Γεώργιος Κονδύλης. Ο κεραυνός 1879–1936*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 97–99.

επανελημμένας συγκεντρώσεις εις το Γραφείον του» ότι η επικείμενη πτώση του Βενιζέλου δεν έπρεπε να βρει ανοργάνωτο τον εφεδρικό κόσμο και μάλιστα τους συνέστησε «να συμπτηχθώσιν εις Ομοσπονδία», στην οποία ο ίδιος θα αναλάμβανε την οργάνωση και τη συντήρησή της καθώς και την εκπόνηση του καταστατικού της.²¹⁸³ Πράγματι έναν μήνα αργότερα, στις 8 Ιουλίου 1931 ιδρύθηκε, στα γραφεία της *Εσπερινής*, η Οργάνωση Ελλήνων Εθνικιστών (ΟΕΕ) με επικεφαλής τον διευθυντή της εφημερίδας. Οι παλαιοί πολεμιστές αποτέλεσαν τη βάση της οργάνωσης,²¹⁸⁴ ενώ η ίδια η *Εσπερινή* δήλωνε ότι «ο ενθουσιασμός του κόσμου των εφέδρων είναι απερίγραπτος».²¹⁸⁵ Η ΟΕΕ δεν αναφερόταν πουθενά ότι ήταν μία αποκλειστικά παλαιοπολεμистική οργάνωση, αλλά υπήρχαν συνεχή καλέσματα από την *Εσπερινή* για την εγγραφή στην ΟΕΕ εφέδρων και παλαιών πολεμιστών, οι οποίοι μάλιστα είχαν το προνόμιο να μην πληρώνουν για την εγγραφή τους σε αντίθεση με τα υπόλοιπα νέα μέλη.²¹⁸⁶

Η ΟΕΕ, ανέπτυξε ταχύτατα ένα ευρύ δίκτυο παραρτημάτων και έφτασε να αριθμεί 9.458 εγγεγραμμένα μέλη τον Σεπτέμβριο του 1931.²¹⁸⁷ Η οργάνωση υποστήριζε ότι εμφανίστηκε εξαιτίας της επιδείνωσης «της πολυπλεύρου Ελληνικής κρίσης εκδηλούμενης επί του οικονομικού, επί του κρατικού γενικώτερον και επί του κοινωνικού ακόμη επιπέδου», η οποία οδηγούσε τις εργαζόμενες μάζες «εις μίαν αφόρητον και απερίγραπτον δυστυχίαν, δημιουργούσαν πρόσφορον έδαφος εις τον πολυώνυμον αναρχισμόν προς γόνιμον δράσιν». Τα αιτήματά της αφορούσαν ευρύτερα οικονομικά ζητήματα (μείωση

²¹⁸³ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ φ. 109, Ι. Παπαρηγοράκης [ταγματάρχης] προς Αρχηγείον Χωροφυλακής, Τμήμα Ειδικής Ασφάλειας, Αθήνα, 8 Ιουνίου 1931, «Περί της παρατηρούμενης πολιτικής κινήσεως».

²¹⁸⁴ Σύμφωνα με την ιδρυτική διακήρυξη, «γνήσιοι Έλληνες και ημείς και μη δυνάμενοι αδρανούμεν να παραμείνωμεν απλοί θεαταί της συντελούμενης καταστροφής και της διαλύσεως του έθνους, χάριν του οποίου κατ' επανάληψιν εχύσαμεν το αίμα μας εις τα Μακεδονικά, τα Ηπειρωτικά και τα Μικρασιατικά πεδία, απεφασίσαμεν να ιδρύσωμεν μίαν οργάνωσιν, την ΟΡΓΑΝΩΣΙΝ των ΕΛΛΗΝΩΝ Εθνικιστών». *Εσπερινή*, 9/7/1931, «Συνεπήχθη οριστικώς η Οργάνωσις Εθνικιστών της Ελλάδος». Επίσης, στη συνέλευση για την ίδρυση του (πρώτου) τομέα της οργάνωσης, αυτόν της Αθήνας, στις 12 Ιουλίου 1931, συμμετείχαν στα γραφεία της *Εσπερινής* «άνω των διακοσίων εφέδρων και παλαιών πολεμιστών». *Εσπερινή*, 13/7/1931, «Η χθεσινή μεγάλη συγκέντρωσις». Σε άλλο άρθρο τονίζεται η ταύτιση των εθνικιστών με τους παλαιούς πολεμιστές: «Οι Εθνικισταί της Ελλάδος!». *Εσπερινή*, 25/8/1931, «Οι εθνικισταί που είναι πανίσχυροι».

²¹⁸⁵ *Εσπερινή*, 14/7/1931, «Οι εθνικισταί έγιναν πανίσχυροι».

²¹⁸⁶ Βλ. σχετικές διαφημίσεις σε *Εσπερινή* 10 και 12/7/1931.

²¹⁸⁷ *Εσπερινή*, 12/9/1931, «Η χθεσινή μεγάλη συγκέντρωσις». Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1931 έφθασε να αριθμεί 18 γραφεία στην Αθήνα, 7 στον Πειραιά και από ένα σε Βουλιαγμένη, Π. Κοκκινιά, Ν. Κοκκινιά, Πυριτιδοποιείο, Μαρούσι, Νέα Ιωνία, Καλύβια, Σύρο, Ελευθερούπολη, Ελευσίνα, Χανιά, Σφακιά, Μυτιλήνη και Πάμφιλα Λέσβου, Λέχοβο Καστοριάς, Ιωάννινα, Μεσολλόγι, Σάμο, ενώ είχε γραφεία και στο Παρίσι. *Εσπερινή*, 23/9/1931, «Οργάνωσις Ελλήνων Εθνικιστών». Για την αναγγελία της δημιουργίας της οργάνωσης στη Σάμο, βλ. *Σάμος* (Εν Λιμένι Βαθέος), 4/9/1931, «Οργάνωσις Ελλήνων Εθνικιστών εις την πόλιν μας».

των τόκων στα εσωτερικά και εξωτερικά χρέη της Ελλάδας, οικονομίες στα δημόσια οικονομικά, την ενίσχυση των αγροτικών μαζών), ηθικά («εξύψωση» της θρησκείας, της οικογένειας και του εθνικού φρονήματος) καθώς και την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων, ενώ από τις αρχικές διακηρύξεις της απουσίαζαν συγκεκριμένα αιτήματα που αφορούσαν τους παλαιούς πολεμιστές.²¹⁸⁸ Η απουσία των συνήθων για μία παλαιοπολεμική οργάνωση αιτημάτων για υλικές και ηθικές ανταμοιβές προς τους παλαιμάχους μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι ουσιαστικός στόχος της ΟΕΕ ήταν οι πολιτικές φιλοδοξίες του Γιάνναρου, ο οποίος απλώς αποπειράθηκε να χρησιμοποιήσει του παλαιμάχους ως έναν μοχλό για την πραγμάτωσή τους.

Ως προς την εξωτερική πολιτική η ΟΕΕ δεν στόχευε σε πολεμικές επιχειρήσεις, όπως ξεκαθάριζε εξ αρχής, ενώ αντιθέτως υποστήριζε ότι οι εθνικιστές «θα αποτελέσουν ισχυρότατον κλοιόν περιφρουρήσεως της ειρήνης». Η βασική αξία για την οργάνωση, σύμφωνα με τον αρχηγό της ΟΕΕ, ήταν η «αγάπην προς το έθνος μας» και ο «σεβασμός προς την ιστορίαν της Ελλάδος».²¹⁸⁹ Η οργάνωση δήλωνε πολιτικά ανεξάρτητη και ότι θα «επιβάλει» τις θέσεις της «διά του όγκου της» ασκώντας πίεση στην εκάστοτε εξουσία,²¹⁹⁰ ενώ ως προς τη διοικητική της οργάνωση ήταν ξεκάθαρό ότι «διοικείται απολύτως δικτατορικώς».²¹⁹¹ Παράλληλα, η ΟΕΕ ήταν αντικομμουνιστική με τον *Ριζοσπάστη*, να καταγγέλλει τακτικά την οργάνωση για βίαιες επιθέσεις εναντίον μελών του ΚΚΕ.²¹⁹² Η οργάνωση ίδρυσε πρατήρια άρτου, κρέατος και παντοπωλείο «διά να ανακουφίση τους οικογενειάρχας» και τους βιοπαλαιστές,²¹⁹³ ενώ μέσω της *Εσπερινής* μοίραζε κουπόνια

²¹⁸⁸ *Εσπερινή*, 9/7/1931, «Συνεπήχθη οριστικώς η Οργάνωσις των Εθνικιστών της Ελλάδος», 2/8/1931, «Ποιοι είνε οι σκοποί της Εθνικιστ. Οργανώσεως».

²¹⁸⁹ *Εσπερινή*, 28/8/1931, «Οι εθνικισταί που είνε πανίσχυροι».

²¹⁹⁰ *Εσπερινή*, 14/7/1931, «Οι εθνικισταί έγιναν πανίσχυροι».

²¹⁹¹ *Εσπερινή*, 26/8/1931, «Οι εθνικισταί που είνε πανίσχυροι».

²¹⁹² Συγκεκριμένα, ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε τον Γιάνναρο ως «το δεξί χέρι της αστυνομίας» για το «σπάσιμο» απεργιών, υποστήριζε ότι για αυτή την απεργοσπαστική δραστηριότητα ότι χρηματοδοτούταν από μεγαλοεπιχειρηματίες (χρήμα με το οποίο μπορούσε να εκδίδει την υπό πτώχευση *Εσπερινή*), ενώ κατηγορούσε τον Γιάνναρο ως ενорχηστρωτή της επίθεσης εναντίον του τυπογραφείου του *Ριζοσπάστη* τον Οκτώβριο του 1931. Σε άρθρο της το όργανο Τύπου του ΚΚΕ ανέφερε συγκεκριμένα διάφορους τομεάρχες της ΟΕΕ οι οποίοι είχαν βαρύ ποινικό μητρώο, ενώ ουδείς εξ των οποίων δεν ήταν παλαιός πολεμιστής. *Ριζοσπάστης*, 27/8/1931, «Να, ποιοι είναι αυτοί που κόβονται δήθεν για την οικογένεια, την τιμή, την ηθική και την πατρίδα», 20/9/1931, «Και νέα φασιστική οργάνωση», 8/10/1931, «Ποιος είναι ο φασίστας Γιάνναρος», «Τσάκισμα των φασιστών επιδρομέων», 10/10/1931, «Από την άποψή μας», «Απεργοί!».

²¹⁹³ *Εσπερινή*, 29/7/1931, «Οι εθνικισταί θριαμβεύουν», 12/8/1931, «Διά τους εθνικιστάς».

για ειδικές εκπώσεις στα μέλη της σε συγκεκριμένα καταστήματα.²¹⁹⁴ Σε προνοιακή κατεύθυνση οι κατά τόπους «τομείς» της ΟΕΕ ασχολιόντουσαν με προβλήματα των συνοικιών τους²¹⁹⁵ και όχι αποκλειστικά με αυτά των παλαιμάχων.

Από τα πρώτα θέματα που ασχολήθηκε η εκτελεστική επιτροπή της ΟΕΕ ήταν τα ζητήματα των παλαιών πολεμιστών, συνιστώντας ομόφωνα «εις όλους του εφέδρους να εμείνουν άκαμπτοι εις τα αιτήματά των, τα οποία θα γίνουν δεκτά μόνο δι' ενός αποφασιστικού και σκληρού αγώνος».²¹⁹⁶ Ο δε Γιάνναρος κατέκρινε τη σύσταση της επιτροπής Μιχαλακόπουλου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2) καθώς υποστήριζε ότι η μελέτη του ζητήματος ήταν αχρεία διότι ήταν ήδη γνωστά τα προβλήματα των παλαιμάχων. Ως σκοπό της επιτροπής θεωρούσε την «παρέλκυσιν της πανεφεδρικής υποθέσεως μέχρι συντελείας... του βενιζελισμού» κάτι που ήταν «αναίσχυντος εμπαιγμός» για τους εφέδρους.²¹⁹⁷ Πάντως, γρήγορα η οργάνωση εξασθένησε με αποχωρήσεις μελών καθώς και περιορισμένες αναφορές σε αυτές, ακόμα και στην *Εσπερινή*, από τις αρχές του 1932 και εφεξής.²¹⁹⁸

Εν συνόψει, θα λέγαμε ότι η ΟΕΕ δεν ήταν αμιγώς παλαιοπολεμιστική οργάνωση, αλλά προσπάθησε να προσελκύσει παλαιμάχους ώστε αυτοί να αποτελέσουν τη βάση των πολιτικών επιδιώξεων του αρχηγού της Α. Γιάνναρου. Πέρα από την απουσία συγκεκριμένων θέσεων ως προς τα παλαιοπολεμιστικά αιτήματα καθώς και την ανοιχτή συμμετοχή σε αυτήν οποιοδήποτε πολίτη οι δραστηριότητές της αναλώνονταν στην καταγγελία της κυβέρνησης Βενιζέλου.²¹⁹⁹ Οι εξαγγελίες τόσο για την ανύψωση του εθνικού φρονήματος όσο και για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης του πληθυσμού, ζητήματα που ήταν τακτικότατα αυτή την περίοδο στο λόγο των παλαιμάχων (βλ. παραπάνω), προσέλκυαν σε αυτήν παλαιούς πολεμιστές. Ουσιαστικά η ΟΕΕ εξέφραζε έναν ανένδοτο

²¹⁹⁴ Ενδεικτικά βλ. *Εσπερινή*, 30/8/1931.

²¹⁹⁵ *Εσπερινή*, 30/8/1931, «Μία επίσκεψις εις τους τομείς της Οργανώσεως».

²¹⁹⁶ *Εσπερινή*, 11/7/1931, «Απερίγραπτος ενθουσιασμός υπέρ της ιδρυθείσης εθνικιστικής οργανώσεως».

²¹⁹⁷ *Εσπερινή*, 16/7/1931, «Έφεδροι η κυβέρνησις σας εμπάζει αισχροτάτα». Σε ανοιχτή επιστολή του στον Βενιζέλο, τον Σεπτέμβριο του 1931, τόνιζε ότι η κωλυσιεργία της επιτροπής και η «εμπαικτική αυτή στάσις του κράτους» οδήγησε την ΟΕΕ «ν' αναλάβει [...] αυτή και μόνη εις χείρας της τον αγώνα των εφέδρων και παλαιών πολεμιστών, καλούσα την κυβέρνησιν να πράξη γοργώς το καθήκον της». *Εσπερινή*, 20/9/1931, «Δριμύτατη επιστολή των εθνικιστών προς τον κ. Ελ. Βενιζέλο».

²¹⁹⁸ *Ριζοσπάστης*, 15/6/1932, «Οι εργάτες φεύγουν από τις φασιστικές οργανώσεις». Επίσης, ο Γιάνναρος και η *Εσπερινή* αντιμετώπιζαν και οικονομικά προβλήματα κατά το 1932. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1932, «Απεργία των συντακτών της Εσπερινής», 18/6/1932, «Απήργησε χτες και το τεχνικό προσωπικό της Εσπερινής», 7/11/1932, «Η Εσπερινή δεν πληρώνει το προσωπικό της».

²¹⁹⁹ *Εσπερινή*, 14/7/1931, «Η Λέσχη Φιλελευθέρων ετρομοκρατήθη», 11/10/1931, «Η σημερινή μεγαλειώδης συγκέντρωσις»· *Ημέρα*, 12/10/1931, «Η χθεσινή μεγάλη συγκέντρωση της Οργανώσεως των Ελλήνων Εθνικιστών»· *Ριζοσπάστης*, 12/10/1931, «Η χθεσινή συγκέντρωση των φασιστών».

αντιβενιζελισμό, στην επικράτησή του οποίου ως μοχλό θέλησε να χρησιμοποιήσει τους παλαιμάχους, σε μία περίοδο που η φθορά της κυβέρνησης Βενιζέλου επιταχυνόταν.²²⁰⁰

Σε πρωτοβάθμιο λοιπόν επίπεδο παρατηρείται, την περίοδο 1930–32, η εμφάνιση αντιβενιζελικού ρεύματος στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις. Παράλληλα, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν έχουν εντοπιστεί οργανώσεις που να θίγουν το πολιτειακό ζήτημα.²²⁰¹ Η αντιβενιζελική πολιτική κατεύθυνση «εξαπλώνεται» σταδιακά στον παλαιοπολεμιστικό κόσμο το 1930–32, μία συγκυρία που όλο και περισσότερες αντιπολιτευτικές ομάδες αύξαναν την κριτική τους στην κυβέρνηση Βενιζέλου,²²⁰² με τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, και δη της ανεργίας, να ωθούν όλο και περισσότερους παλαιμάχους στην ένταξή τους σε παλαιοπολεμιστικά σωματεία ώστε να διεκδικήσουν πιο αποτελεσματικά τα αιτήματά τους.

Μια νέα κατηγορία οργανώσεων παλαιμάχων που εμφανίζεται δυναμικά την ίδια περίοδο και η οποία ακολουθεί ανεξάρτητη πορεία από τις υπόλοιπες αναπηρικές και παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις είναι αυτή των Μακεδονομάχων. Ένα χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί αυτούς ήταν ότι οι οργανώσεις τους συνδέονταν, όπως έχει παρουσιαστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, σε μεγάλο βαθμό με έναν πολιτικό χώρο, τον αντιβενιζελισμό (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.ΙΙ.1, Β.1.2). Επιπρόσθετα, μέχρι το 1926 είχαν ληφθεί κάποια μέτρα «ηθικών και υλικών αμοιβών», τα οποία αφορούσαν ως επί το πλείστον κατατάξεις στο στράτευμα συμμετεχόντων στους εθνικούς αγώνες (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.ΙΙ.1, Β.1.2 και Β.3.1).

Σε αυτό το πλαίσιο, δραστηριοποιήθηκαν στη Μακεδονία οργανώσεις παλαιμάχων με πρώτο χρονικά να ιδρύεται ο Σύλλογος Συναγωνιστών «Παύλος Μελάς» το 1923 και να ακολουθεί ο Σύλλογος Οπλαρχηγών «Οι Ακρίται» τον Ιούλιο του 1926.²²⁰³ Ωστόσο, η σημαντικότερη οργάνωση Μακεδονομάχων ήταν η ιδρυθείσα τον Ιούλιο του 1926 από γηγενείς Μακεδονομάχους Εθνική Οργάνωση Παύλος Μελάς (δεν έχει σχέση με την ομώνυμη οργάνωση που είχε ιδρυθεί το 1923). Η μη λήψη μέτρων από την Οικουμενική

²²⁰⁰ Ο αντιβενιζελικός λόγος της ΟΕΕ και της *Εσπερινής* ενέχει, σύμφωνα με την ιστορικό Δέσποινα Παπαδημητρίου, μία φιλοφασιστική νοητική διάθεση, τον αντικαπιταλισμό και την ιδέα της εθνικής αναγέννησης. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922–1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 91.

²²⁰¹ Μία τέτοια περίπτωση που έχει εντοπιστεί ήταν η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Οπλιτών που είχε εκφραστεί υπέρ της βασιλείας. *Εμπρός*, 18/10/1930, «Ανακοινωθέν της Πανελληνίου Ενώσεως Εφέδρων».

²²⁰² Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων*, ό.π., σ. 94.

²²⁰³ Τσιρώνης, ό.π., σσ. 115–118.

Κυβέρνηση Ζαΐμη παρά τις προτάσεις των Μακεδόνων πολιτευτών—«προστατών» των Μακεδονομάχων, τον Ιανουάριο του 1927 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), οδήγησε στην εντατικοποίηση των δραστηριοτήτων της οργάνωσης.²²⁰⁴

Η οργάνωση στόχευε στην υλική και ηθική ανταμοιβή των Μακεδονομάχων, ενώ ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο της ήταν η αντικομμουνιστική της κατεύθυνση. Τόσο στο Β' Συνέδριό της (Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1927) όσο και στο Γ' (Έδεσσα, Ιούνιος 1928) οι δύο αυτές διαστάσεις της οργάνωσης ξεχώριζαν. Συγκεκριμένα, ζητούσε παροχή συντάξεων για τους ανίκανους για εργασία αγωνιστές, τους συγγενείς των πεσόντων, προικοδότηση ορφανών θυγατέρων, αγροτική αποκατάσταση, μειωμένα εισιτήρια, τιμητικές θέσεις σε τελετές, προτεραιότητα στις προσλήψεις, ενώ στο Γ' Συνέδριο διατυπώθηκε το αίτημα τα θύματα του Μακεδονικού Αγώνα να υπαχθούν στην κατηγορία του θύματος πολέμου. Επίσης, διατυπώνονταν αιτήματα με αντικομμουνιστικό περιεχόμενο όπως να τεθεί εκτός νόμου ο κομμουνισμός, να απολυθούν οι υποστηρίζοντες το ΚΚΕ δημόσιοι υπάλληλοι, ενώ ζητούσαν από το Υπουργείο Εσωτερικών να δημιουργηθούν σώματα ασφαλείας από παλαιούς Μακεδονομάχους για την προστασία των κατοίκων της Μακεδονίας από τους κομμουνιστές. Οι αντικομμουνιστικές προτάσεις ήταν ουσιαστικά, όπως σχολιάζει ο ιστορικός Β. Γούναρης μία «ανοικτή πρόταση διωγμού».²²⁰⁵ Σε δημοσίευσμά της η *Πρωΐα*, τον Ιούλιο του 1929, επαινούσε αυτή την πολιτική στάση και ζητούσε από το Κράτος να τους ενισχύσει καθώς «είνε πρόθυμοι να αγωνισθούν και κατά παντός εχθρού του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος».²²⁰⁶ Η εθνικοφροσύνη στο πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής δήλωνε την υπεράνω των πολιτικών κομμάτων νομιμοφροσύνη και τον πατριωτισμό. Εκ των πραγμάτων ο αντικομμουνισμός ήταν συστατικό της στοιχείο καθώς οι κομμουνιστές θεωρούνταν στοιχεία της ανατροπής του κοινωνικού συστήματος.²²⁰⁷

Οι απόψεις του «Παύλου Μελά» παρουσιάζουν αναλογίες με αυτές τις αντίστοιχης οργάνωσης των Σέρβων Μακεδονομάχων, του Συνδέσμου των Τσέτνιτσι για την Ελευθερία και την Τιμή της Πατρίδας που είχε ιδρυθεί το 1921. Πέραν της επιδίωξης της ικανοποίησης των υλικών αιτημάτων των παλαιμάχων, η οργάνωση εξέφραζε έναν εθνι-

²²⁰⁴ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 327· Τσιρώνης, ό.π., σ. 119.

²²⁰⁵ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σσ. 327-329· Τσιρώνης, ό.π., σσ. 120-122.

²²⁰⁶ Α. Κονιτόπουλος, «Η εθνική οργάνωσης "Πάυλος Μελάς"», *Πρωΐα*, 3/7/1929.

²²⁰⁷ Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων*, ό.π., σ. 144, 146.

κιστικό λόγο. Ο Σύνδεσμος στρεφόταν εναντίον όσων «υπέσκαπταν» την ενότητα της χώρας θεωρώντας κυριότερο «εσωτερικό εχθρό» τον κομμουνισμό. Για τον Σύνδεσμο οι κομμουνιστές θεωρούνταν «πουλημένες ψυχές» και «πράκτορες και μισθοφόροι», ενώ το 1928 οι Σέρβοι Μακεδονομάχοι πρότειναν στην κυβέρνηση να θέσει το Κομμουνιστικό Κόμμα εκτός νόμου.²²⁰⁸

Η οργάνωση έως το 1929 είχε 35 παραρτήματα και εξέδιδε την εφημερίδα *Μακεδονικός Αγών*, η οποία είχε την αποδοχή τόσο πολιτικών όσο και εκκλησιαστικών προσωπικότητων.²²⁰⁹ Την έκδοση του περιοδικού χαιρέτιζε και η Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών Μακεδονίας, η οποία πρωταγωνίστησε στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1930 (βλ. Μέρος Γ' και Κεφάλαιο Δ.1.2), θεωρώντας τη δραστηριοποίηση των Μακεδονομάχων ως τόνωση του εθνικού φρονήματος, ιδίως σε μία εποχή που του Κράτος «επέδειξεν αστοργίαν έναντι των πολεμιστών τους, παραδειγματίζον ούτως κακώς τας επερχόμενας γενεάς».²²¹⁰ Η ραγδαία εξάπλωσή της μέσα στο 1929 συνδεόταν με τα επικείμενα νομοθετικά μέτρα της κυβέρνησης Βενιζέλου για την προστασία των Μακεδονομάχων καθώς τα μέλη της οργάνωσης είχαν περισσότερες πιθανότητες να λάβουν κάποια πρόνοια. Σε αυτό το πλαίσιο, την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν και άλλες οργανώσεις όπως η Εθνική Οργάνωση Σερρών «Ο Καπετάν Μητρούσης» και ο Σύνδεσμος Πραγματικών Μακεδονομάχων «Μίκης Ζέζας».²²¹¹ Επίσης μία σειρά από πολιτευτές, κυρίως του αντιβενιζελικού χώρου (Φ. Δραγούμης, Φλωριάς, Κακουλίδης, Μαζαράκης, Κάκκαβος, Τσόντος, Μόδης) είχαν αναλάβει την «πατρωνία» των αιτημάτων των Μακεδονομάχων.²²¹² Η συνεχής πίεση οδήγησε το 1929 στη σύσταση της επιτροπής για τον καταρτισμό των πινάκων των Μακεδονομάχων. Πέραν από την πίεση των αντιβενιζελικών τα μέτρα αυτά θεωρήθηκαν από βενιζελικούς πολιτευτές ως ένας τρόπος «διείσδυσης» στον χώρο των Μακεδονομάχων (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1). Η συμμετοχή μάλιστα αντιπροσώπων του «Παύλου Μελά» στην επιτροπή καταξίωσε την οργάνωση καθώς πλέον αποτελούσε τον επίσημο αναγνωρισμένο συνομιλητή του Κράτους για τα θέματα των Μακεδονομάχων. Η οργάνωση μολονότι είχε αρκετά παράπονα για τα αποτελέσματα της επιτροπής για την

²²⁰⁸ Κωνσταντίνος Κατσάνος, «Από τον σερβικό πατριωτισμό στον γιουγκοσλαβικό εθνικισμό: Η δράση των Σέρβων Μακεδονομάχων στη Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου», Γούναρης-Καλύβας-Στεφανίδης (επ), ό.π., σσ. 168-185, σσ. 176-178.

²²⁰⁹ Τσιρώνης, ό.π., σσ. 122-124.

²²¹⁰ *Μακεδονικός Αγών* (Θεσσαλονίκης), τχ. 1, 5 Μαΐου 1929, «Πατριωτικά κρίσεις», σσ. 3-4, σ. 4.

²²¹¹ Τσιρώνης, ό.π., σ. 123.

²²¹² Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σσ. 327-328.

απονομή αμοιβών στους αγωνιστές, τα αποδέχθηκε εν τέλει «περιμένοντας για καλύτερες ημέρες» στο μέλλον.²²¹³

Συγκεκριρωατωικά, την περίοδο 1926–32 πραγματοποιήθηκαν αξιοσημείωτες εξελίξεις στις οργανώσεις των παλαιμάχων. Στο χώρο των αναπήρων και θυμάτων πολέμου παρατηρήθηκε άνθιση των οργανωτικών ζυμώσεων η οποία ακολούθησε τις εξελίξεις στον τομέα της κρατικής μέριμνας για αυτούς. Η περικοπή των συντάξεων το 1927 αποτέλεσε σημείο καμπής καθώς κινητοποίησε μαζικά τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου αναδεικνύοντας ότι αποτελούσαν πλέον μία αξιόλογη ομάδα πίεσης. Η σταδιακή εντατικοποίηση των δραστηριοτήτων των αναπηρικών συλλόγων και η πίεση που άσκησαν προς τις κυβερνήσεις οδήγησαν στην υιοθέτηση όλο και περισσότερων προνοιακών μέτρων αυτή την περίοδο, όπως η μονοπώληση του καπνού, η ψήφιση του ν. 4042/1929 και η όλο και αποδοτικότερη λειτουργία του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου. Ταυτόχρονα, η πολιτική διαίρεση που προϋπήρχε εντάθηκε την περίοδο 1926–32. Από τη μία οι «νομιμόφρονες» ανάπηροι και από την άλλη οι αρχειομαρξιστές, οι οποίοι συνεχίζοντας τη σύνδεση του αναπηρικού κινήματος με τον πολιτικό τους χώρο που είχε ξεκινήσει ήδη από την εμπόλεμη περίοδο έφτασαν στην απόγειό τους το 1932. Στην περίπτωση των οργανωμένων αναπήρων υπήρχε το σημαντικό διακύβευμα της θέσης στο Συμβούλιο του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, του επίσημου συνομιλητή των αναπήρων με το Κράτος. Ο ανταγωνισμός για τη συγκεκριμένη θέση έδρασε ως καταλύτης για την εντατικοποίηση των ζυμώσεων στον αναπηρικό χώρο, γεγονός που αύξησε την πίεση προς το κράτος για την υιοθέτηση επιπρόσθετων προστατευτικών μέτρων, με αποκορύφωμα το γενικό προστατευτικό νόμο των αναπήρων το 1929 (ν. 4042). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης οδήγησαν στην περαιτέρω εντατικοποίηση των ζυμώσεων και στους αναπήρους, πολλοί από τους οποίους βρισκόντουσαν στο φάσμα της ανεργίας και της φτώχειας.

Την περίοδο αυτή τέθηκαν παράλληλα τα θεμέλια για την ανάκαμψη του παλαιοπολεμικού κινήματος. Από το 1929 με όχημα την εθνικοφροσύνη εντατικοποιήθηκαν οι παλαιοπολεμιστικές δραστηριότητες με τις ποικίλες εκφάνσεις τους (συνέδρια, οργανώσεις, αιτήματα) να έχουν ως κεντρικό αίτημα την καταπολέμηση της ανεργίας που είχε ενσκήψει στη χώρα την επαύριο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η περιορισμένη

²²¹³ Στο ίδιο, σ. 330.

δραστηριότητα, η πολυδιάσπαση και η συνακόλουθη απουσία ενός τριτοβάθμιου ομοσπονδιακού παλαιοπολεμιστικού οργάνου αποτέλεσαν τροχοπέδη και είχαν ως τελικό αποτέλεσμα τη λιγότερο μαχητική διεκδίκηση των αιτημάτων τους σε σχέση με την τετραετία 1922–25. Όταν πλέον την περίοδο 1930–32 άρχισαν να πληθαίνουν οι πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες οργανώσεις η πίεσή τους αυξήθηκε. Απόδειξη γι' αυτό ήταν η σύσταση, το 1931, της διυπουργικής επιτροπής Μιχαλακόπουλου. Ταυτόχρονα, πλησιάζοντας στο τέλος της βενιζελικής τετραετίας πολλαπλασιάζονταν τα σωματεία που ήταν έκδηλα αντιβενιζελικά, μία τάση που ενδυναμώθηκε περαιτέρω την επόμενη τετραετία (βλ. Μέρος Γ').

Τέλος, αυτή την περίοδο ξεκίνησαν να αναπτύσσονται οι οργανώσεις των Μακεδονομάχων, χώρος στον οποίο πρωταγωνίστησε εξ αρχής η οργάνωση «Παύλος Μελάς». Παρότι πρόκειται για μία οργάνωση περιορισμένη γεωγραφικά, οι συνεχείς πιέσεις της και η στήριξη των αιτημάτων της από πολιτευτές της Μακεδονίας οδήγησαν στη σύσταση της επιτροπής καταρτισμού των πινάκων των Μακεδονομάχων, στην οποία συμμετείχαν και αντιπρόσωποί της. Η συμπόρευση σημαίνοντων οπλαρχηγών με τον αντιβενιζελισμό αποτέλεσε έναν μοχλό πίεσης για την υιοθέτηση από την κυβέρνηση Βενιζέλου των πρώτων θεμελιωδών ευεργετημάτων για τους Μακεδονομάχους. Η καθυστέρηση όμως της επικύρωσης των πινάκων των Μακεδονομάχων αποτέλεσε έναν ακόμα λόγο που αυτοί συνέχισαν να υποστηρίζουν σε γενικές γραμμές την αντιβενιζελική παράταξη.

Εν τέλει, ένα κοινό χαρακτηριστικό των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων, των μη-αρχειομαρξιστικών αναπηρικών καθώς και των Μακεδονομάχων μετά το 1925 ήταν η διακηρυγμένη νομιμοφροσύνη τους καθώς και σε πολλές περιπτώσεις η δεδηλωμένη αντίθεσή τους στον κομμουνισμό και τις «ανατρεπτικές» ιδέες. Η ανάδειξη της στάσης αυτής προς τους εκπροσώπους του πολιτικού κόσμου αποτελούσε μια ρεαλιστική επιλογή που στόχευε στη διεκδίκηση περισσότερων προστατευτικών μέτρων από το Κράτος, το οποίο το 1925 είχε αποδείξει δεν εκβιάζεται από ένα μαχητικό και «ανατρεπτικό» παλαιοπολεμιστικό κίνημα (βλ. Κεφάλαιο 2.1.8). Μία δεκαετία λοιπόν μετά το τέλος των πολέμων η νομιμοφροσύνη αποτελούσε πλέον αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο των οργανώσεων των παλαιμάχων, μία πτυχή που παρέμεινε αδιαπραγμάτευτη για τον υπόλοιπο Μεσοπόλεμο.

Μέρος Γ΄

*Από «πρωτοπορίαν της ανατροπής» σε
«κήρυκες της ιδέας του έθνους» (1932–1940)*

Γ.1. Η αναδιοργάνωση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος και η προστατευτική νομοθεσία για τους Παλαιούς Πολεμιστές (1932–1936)

Ευτυχώς – έστω και αργά– η εφεδρική συνείδησις αφυπνίσθη!
Βασίλειος Στεργίου, διευθυντής της *Εφημερίδος*
των *Παλαιών Πολεμιστών*, Δεκέμβριος 1935²²¹⁴

Η διάσπασίς της [της τάξεως των παλαιών πολεμιστών] οφείλεται εις την παρά τρίτων εκμετάλλευσιν της ιδιότητος του παλαιού πολεμιστού και οι εκμεταλλευταί αυτοί είνε φύσεως ποικίλης, προ πάντων όμως πολιτικής.

Πρωΐα, Ιούνιος 1936²²¹⁵

Η άνοδος και η εδραίωση του αντιβενιζελισμού στην εξουσία στα τέλη του 1932, η οποία οριστικοποιήθηκε μετά τις εκλογές και το αποτυχημένο κίνημα του Ν. Πλαστήρα τον Μάρτιο του 1933 βρήκε τον πολυδιασπασμένο παλαιοπολεμιστικό κόσμο να αξιώνει έναν προστατευτικό νόμο. Μολονότι οι ζυμώσεις της προηγούμενης τριετίας (1929–32) δεν είχαν αποδώσει καρπούς, τόσο οι εξελίξεις στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις όσο και οι διαβουλεύσεις της επιτροπής Μιχαλακόπουλου έθεσαν τις βάσεις για την εκ νέου άνθιση του παλαιοπολεμιστικού κινήματος την περίοδο 1932–36.²²¹⁶ Εντούτοις, στις παραμονές της μεταξικής δικτατορίας και πάλι οι παλαιάμαχοι βρίσκονταν κατακερματισμένοι, με βασική συνισταμένη όλων των οργανώσεων το αίτημα για την εφαρμογή των προστατευτικών μέτρων για αυτούς, τα οποία τους είχαν υποσχεθεί. Ταυτόχρονα, στο χώρο των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, όπου τα σημαντικότερα προνοιακά μέτρα είχαν ληφθεί την προηγούμενη περίοδο, η διαιρετική τομή σε αρχειομαρξιστές και μη αρχειομαρξιστές αναπήρους, που είχε τις απαρχές της στο 1921 (βλ. Κεφάλαια Α.2.2, Β.2.1.3 και Β.4.2) συνέχιζε να υφίσταται, με την αρχειομαρξιστική τάση ωστόσο να χάνει σταδιακά την πρωτοκαθεδρία της.

²²¹⁴ Βασίλειος Ν. Στεργίου, «Δίκαιον και υποχρέωσις», *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935.

²²¹⁵ *Πρωΐα*, 15/6/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

²²¹⁶ Παρότι αυτή την περίοδο η οργάνωση των παλαιών πολεμιστών δεν είχε τη μαζικότητα της περιόδου 1922–25 (μολονότι δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία), ο όρος «κίνημα» χρησιμοποιείται καθώς τη δεκαετία του 1930, όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια, υπήρξε αθρόα ίδρυση νέων οργανώσεων, 10 συνολικά πανελλαδικά συνέδρια παλαιών πολεμιστών και αναπήρων πολέμου καθώς και σαφώς πιο έντονη παρουσία των παλαιαμάχων σε παντως είδους δημόσιες τελετές.

Γ.1.1 Από την πολυμέρεια του 1932 στα δύο Πανελλήνια Συνέδρια Παλαιών Πολεμιστών του 1934–1935

Γ.1.1.1 Οι πρωταγωνιστές της ανάκαμψης του παλαιοπολεμистικού κινήματος (1933–1934) και οι αντιφασιστικές πεποιθήσεις των Ελλήνων παλαιμάχων

Στην Ελλάδα του 1933–34 με τη σταδιακή εμφάνιση όλο και περισσότερων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων τα προηγούμενα χρόνια, τα πορίσματα της επιτροπής Μιχαλακόπουλου για τους παλαιούς πολεμιστές καθώς και την υιοθέτηση ποικίλων προνοιακών μέτρων για ανάπηρους, θύματα πολέμου και εθνικούς αγωνιστές (βλ. Κεφάλαια Α.1.2, Β.2.1, Β.3.1 και Β.4.1) είχαν ωριμάσει πλέον οι συνθήκες για τη σύνταξη ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές. Η κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη ακολούθησε την ίδια κατεύθυνση με την προκάτοχό της και τον Μάιο του 1933 συνέστησε την «Κρατική επιτροπή προς μελέτην των ζητημάτων των παλαιών πολεμιστών», για την υπόδειξη των αναγκαίων προνοιακών μέτρων για τους παλαιούς πολεμιστές και τον καθαρτισμό ενός σχετικού νομοσχεδίου. Η επιτροπή βρισκόταν υπό την προεδρία του καθηγητή Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Παναγιώτη Κανελλόπουλου (πρώην Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας,²²¹⁷ το 1926–27, και μέλλοντος υπουργού και πρωθυπουργού) και αποτελούταν από έξι ανώτερους υπαλλήλους του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας καθώς και από αντιπροσώπους του Γενικού Επιτελείου Στρατού, των παλαιών πολεμιστών, των Ανωνύμων Εταιρειών, των Τραπεζών και του Εμπορικού και Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Αθηνών. Η επιτροπή παρέδωσε, τον Σεπτέμβριο του 1934, στον υφυπουργό Εθνικής Οικονομίας Στέφανο Στεφανόπουλο ένα «προσχέδιο νόμου περί παλαιών πολεμιστών», το οποίο παραπέμφθηκε σε ιδιαίτερη κοινοβουλευτική επιτροπή. Εντούτοις, το νομοσχέδιο παρέμεινε σε εκκρεμότητα έως τη διάλυση της Βουλής την επαύριο του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935 (βλ. παρακάτω).²²¹⁸

²²¹⁷ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932–1979*, Πατάκης Αθήνα 2010, σ. 62.

²²¹⁸ Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι παλαιοί πολεμισταί εγκαταλήφθησαν εις την τύχην των», *Ακρόπολις*, 18/5/1934· Ρογκάκος, ό.π., σσ. 47-48.

Χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ ότι η υιοθέτηση ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές ήταν ένα καθολικό αίτημα των παλαιμάχων, οργανώσεις των οποίων επανεμφανίστηκαν δυναμικά, ιδίως την περίοδο 1930–32 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Οι νεοϊδρυθείσες οργανώσεις συνέχιζαν να επικεντρώνουν τους σκοπούς τους, όπως συνέβαινε και την προηγούμενη περίοδο στα ζητήματα υλικών και ηθικών ανταμοιβών, ανεύρεσης εργασίας, αλληλοβοήθειας και σύσφιξης των σχέσεων μεταξύ των μελών τους.²²¹⁹ Το 1932 αποτελεί σημείο καμπής για τη μαζική οργάνωση των παλαιών πολεμιστών, διότι εκείνη τη χρονιά ιδρύθηκε η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών (ΟΠΠ). Η ΟΠΠ, με πρόεδρο τον Νικόλαο Βέσση,²²²⁰ ήταν επίσης η μοναδική τότε διεθνώς αναγνωρισμένη ελληνική οργάνωση καθώς είχε ενταχθεί, το 1933, στη Διασυμμαχική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών (FIDAC, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2). Παράλληλα με την ΟΠΠ που θεωρούταν ως η ανώτατη εκπρόσωπος των παλαιμάχων έως το 1934 και η οποία διοργάνωσε το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Γ.1.1.2) εμφανίστηκαν δύο ακόμα οργανώσεις που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις κατοπινές εξελίξεις: ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών και η Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος. Αμφότερες ήταν προσωποπαγείς και ταυτίστηκαν με τους επικεφαλής τους οι οποίοι πρωταγωνίστησαν στις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις της δεκαετίας του 1930.

Ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών τον Φεβρουάριο του 1932, η λειτουργία του όμως χρονολογείται από το 1929, σύμφωνα με μεταγενέστερο ιστορικό σημείωμα του συλλόγου.²²²¹ Εκ των ιδρυτών και ισόβιος πρόεδρος του έως τη δεκαετία του 1970 ήταν ο Τάκης Χαϊρόπουλος (αναλυτικό βιογραφικό

²²¹⁹ Βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 23, αρ. βιβλίου σωματείων 1027 (Ένωσις Εφέδρων Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών), φ. 26 (Α), αρ. βιβλίου σωματείων 1192 (Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς «Η Αγία Μαρίνα»). Βλ. επίσης *Καταστατικόν Ενώσεως Ελλήνων Αιχμαλώτων Μ. Ασίας*, Τύποις Φραγκούλη, Πειραιεύς [1933], σσ. 3-4 *Καταστατικόν του Συνδέσμου των Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών-Πειραιώς* [ίδρ. Μάιος 1934], Αθήναι 1936, σσ. 5-6. Στην επαρχία επίσης ιδρύθηκαν νέες οργανώσεις όπως για παράδειγμα ο Σύλλογος Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών «Αχιλλέας» στη Νέα Κίο Αργολίδας. ΓΑΚ Νομού Αργολίδας, Αρχείο Πρωτοδικείου Ναυπλίου, Διεύθυνση Γραμματείας, Βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων, αρ. 1933/52.

²²²⁰ Ο Νικ. Βέσσης ήταν έφεδρος λοχαγός της κλάσης του 1900, δηλαδή γεννημένος το 1879 και παλαιμάχος των Βαλκανικών Πολέμων. *Καταστατικόν του Συνδέσμου των Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών-Πειραιώς* ό.π., σ. 16. Αντιπρόεδροι ήταν ο Κ. Ζάννος και ο Ι. Παπανικολάου, γενικός γραμματέας ο Γ. Ανδρέου και σύμβουλοι οι Αλ. Θεοχάρης, Θ. Καλιαμπέτσος, Α. Θάνος, Ν. Καραουλάνης και Γ. Χαραλαμπίδης. Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν εις την τύχην των», *Ακρόπολις*, 18/5/1934.

²²²¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Α. 4, «Οργανικός Νόμος Πολεμιστών» [1948]. Η αίτηση αναγνώρισης έγινε την 1η Δεκεμβρίου 1931 και η αναγνώριση στις 22 Φεβρουαρίου 1932. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, τ. 9, Πολιτικές αποφάσεις 1932 (1201–1350), αρ. απ. 1204. Βλ. στιγμιότυπο από συνέλευση του Οργανισμού σε Παράρτημα 11, Εικόνα 8.

του στο Παράρτημα 6),²²²² ενώ η έδρα του Οργανισμού ήταν ο «Οίκος των εφέδρων» στο κέντρο των Αθηνών.²²²³ Ο Οργανισμός έκανε ποικίλες ενέργειες για την επέκταση της πρόνοιας για τους παλαιούς πολεμιστές καθώς ίδρυσε το Ταμείο Αλληλοβοήθειας Εφέδρων (1932),²²²⁴ τον Κυανό Σταυρό Εφέδρων (1933) ο οποίος παρείχε συσσίτιο, επιδόματα και υγειονομική περίθαλψη σε άπορους και άνεργους παλαιούς πολεμιστές,²²²⁵ το Γραφείο Εξευρέσεως Εργασίας (1936),²²²⁶ ενώ βοηθούσε γραφειοκρατικά ανάπηρους πολέμου για τη έκδοση σύνταξης.²²²⁷

Σύμφωνα με το μοναδικό σωζόμενο καταστατικό του²²²⁸ επρόκειτο για έναν «αλληλοβοηθητικό και πατριωτικό» Οργανισμό με σκοπό την ανάπτυξη της συναδελφικής αλληλεγγύης προς υποστήριξη των συμφερόντων των μελών του καθώς και την «αυτοθυσία» των μελών «προς πραγματοποίησιν του επιδιωκόμενου σκοπού διά της υπακοής και της πειθαρχίας προς τους ανωτέρους». Επιπρόσθετοι στόχοι του ήταν η επιζήτηση της προστασίας από το Κράτος προς τους παλαιούς πολεμιστές, η επιδίωξη προσλήψεων παλαιμάχων στο δημόσιο, η περίθαλψη των απόρων μελών, η σύσταση και λειτουργία

²²²² Σχετικά με τη συνεχή επανεκλογή του στη θέση του προέδρου σε αστυνομική έκθεση της περιόδου της Κατοχής σημειωνόταν χαρακτηριστικά: «ο Χαιρόπουλος επί σειράν ετών ασχολείται με παλαιοπολεμιστικές Οργανώσεις και ιδία με τον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, ούτινος εκλέγεται πάντοτε Πρόεδρος, χρησιμοποιών διάφορα τεχνάσματα ως ένεκα σχεδόν πάντοτε κατά τας συνελεύσεις τα μέλη διεπληκτίζοντο και εχωρίζοντο εις δύο παρατάξεις, προκαλέσας ούτω κατ' επανάληψιν». ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. ΠΠ 75, Νικ. Τσαγκλής [Αστυνόμος Α'] προς Υπουργείον Εθνικής Αμύνης (Γραφείον Υπουργού Τμήμα Ιον), Αθήνα, 28 Ιουλίου 1942, «Περί του Προέδρου του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών».

²²²³ Ο «Οίκος του Εφέδρου» βρισκόταν στην Αιόλου 89 από τον Ιανουάριο του 1935. *Εθνική Σημαία*, 20/1/1935, «Παλαιοί πολεμισταί». Από το 1936 αναφερόταν ως «Λέσχη των Εφέδρων», βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Ιδιωτικά Αρχεία, Κ. 248, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος προς Αρ. Δημητράτο [υπουργό Εργασίας], Αθήνα, 31 Δεκεμβρίου 1936.

²²²⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Α. 4, «Οργανικός Νόμος Πολεμιστών» [1948].

²²²⁵ *Πανεφεδρική*, 25/12/1932, «Τα χθεσινά εγκαίνια του συσσιτίου των Εφέδρων»· *Ελληνική*, 11/2/1934, «Ο Κυανούς Σταυρός και η φιλανθρωπική δράση του» (όπου δημοσιεύεται και λίστα με τα άτομα που ελάμβαναν επίδομα). Μέχρι τον Οκτώβριο του 1936 ο Κυανός Σταυρός είχε παράσχει 7.000 οκάδες άρτου, 5.500 οκάδες ρυζιού, 2.300 οκάδες κρέατος κ.α., είχε προσφέρει ιματισμό σε περίπου 200 τέκνα εφέδρων και ορφανών πολέμου, φάρμακα σε περίπου 100 παλαιμάχους και ιατρική περίθαλψη σε περίπου 500 παλαιούς πολεμιστές, ενώ συνολικά εξετάστηκαν μερίμνει του οργανισμού πέραν των 3.000 ασθενών. *Η Πανεφεδρική*, 25/10/1936, «Ο απολογισμός ενός φιλανθρωπικού ιδρύματος». Επίσης βλ. αταξινόμητο απόκομμα του Κυανού Σταυρού σε ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Α.4.

²²²⁶ *Πανεφεδρική*, 7/6/1936, «Το Γραφείον της Εξευρέσεως Εργασίας».

²²²⁷ Τους ενημέρωνε για τις σχετικές διατάξεις και τους βοηθούσε για την συλλογή των απαραίτητων δικαιολογητικών. *Εστία*, 2/5/1934, «Αι συντάξεις των αναπήρων».

²²²⁸ Έχει εντοπιστεί το τροποποιηθέν το 1939 καταστατικό του. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Έντυπα 4, Καταστατικόν Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών εγκεκριμένον υπ' αριθμόν αποφάσεως Πρωτοδικείου Αθηνών 13506/1939.

Ταμείου Πρόνοιας και Συντάξεως Εφέδρων καθώς και η ανύψωση του εθνικού φρονήματος και η «αναμόρφωση του Νεοέλληνα» μέσω διαλέξεων για τη δημιουργία μίας κοινωνίας «στηριζομένης επί ηθικών, θρησκευτικών και ανθρωπιστικών βάσεων».

Πέραν των συνήθων επιδιώξεων για διεύρυνση της πρόνοιας για τους παλαμάχους καθώς και για τη διακήρυξη της νομιμοφροσύνης και του πατριωτισμού τους, στον Οργανισμό εντοπίζονται ορισμένες νέες οργανωτικές πτυχές. Συγκεκριμένα, ο Οργανισμός είχε στρατιωτική δομή καθώς πέρα από την «αυτοθυσία» με την οποία εφαρμοζόταν η «πειθαρχία» για την επίτευξη των σκοπών του, τα στελέχη του έφεραν στρατιωτικούς βαθμούς. Συγκεκριμένα, ο πρόεδρος του «είναι και ο αρχηγός τους σώματος, έχει το γενικό πρόσταγμα [...] έχει δε βαθμόν χιλιάρχου», ο αντιπρόεδρος θεωρείτο «υπαρχηγός» με βαθμό «εκατόνταρχου», ο γενικός γραμματέας και ο έφορος θεωρούνταν «υπασπιστές» του προέδρου «με βαθμόν ακολούθου», ενώ οι υπόλοιποι σύμβουλοι «ομαδάρχαι με βαθμόν εκατόνταρχου» (άρθρο 23). Μέσα στον Οργανισμό υπήρχε αυστηρή πειθαρχία καθώς «πάντα τα μέλη οφείλουσιν να σέβωνται τον Πρόεδρον ως Διοικητικόν άρχοντα του Σώματος» και «να υπακούωσι και να εκτελώσι αδιαστάκτως τας διαταγάς αυτών προς εκπλήρωσιν του επιδιωκομένου σκοπού του οργανισμού» (άρθρο 25). Η απόλυτη πίστη στον αλάθητο «Αρχηγό» ήταν σαφώς επηρεασμένη από τη ναζιστική αρχή του Führerprinzip, δηλαδή της απόλυτης υποταγής στον «Αρχηγό» που αποτελούσε αρχή του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος από το 1925 καθώς και του ducismo («Ο Ντούτσε έχει πάντα δίκιο») που συνθήματος που καθιερώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στην Ιταλία. Παραλλαγές αυτής της αρχής εντοπίζονται σε όλα τα φασιστικά ή φασίζοντα κινήματα της περιόδου.²²²⁹ Η στρατιωτική δομή και οι φασίζουσες επιρροές από την Ιταλία και τη Γερμανία δεν εξαντλούνταν στη δράση του Χαϊρόπουλου στον Οργανισμό. Ο Χαϊρόπουλος αναφερόταν, ήδη από το 1931, σε δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* μεταξύ των «ηγετών των φασιστικών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων»,²²³⁰ ενώ το 1933 ήταν επικεφαλής του «Τάγματος Εφόδου Αθηνών», μίας βραχύβιας παραστρατιωτικής οργάνωσης η οποία είχε ως βάση τους παλαιούς πολεμιστές.

²²²⁹ Πέιν, *ό.π.*, σ. 36, 181, 233.

²²³⁰ *Ριζοσπάστης*, 27/8/1931, «Να ποιοι είναι αυτοί που κόβονται δήθεν για την οικογένεια, την τιμή, την ηθική και την πατρίδα».

Πράγματι, τα βραχύβια Τάγματα Εφόδου ιδρύθηκαν στις 23 Μαρτίου 1933 στη Θεσσαλονίκη σε συνέλευση «υπερτριακοσίων» εφέδρων αξιωματικών και υπαξιωματικών με πρωτοβουλία του προέδρου του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών²²³¹ Ιωάννη Βούρβουλη, διαχειριστή της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* και κυριότερο εκπρόσωπο του Κονδύλη στη Θεσσαλονίκη.²²³² Ο Βούρβουλης ανέφερε ως αφετηρία της συγκρότησης των Ταγμάτων το αποτυχημένο κίνημα της 6ης Μαρτίου 1933 καθώς θεωρούσε ότι θα έπρεπε σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές να υπάρχουν σε ετοιμότητα ομάδες για να επιβάλουν την τάξη. Ο «πυρήν» των Ταγμάτων ήταν οι παλαιοί πολεμιστές «διότι εκείνοι είνε εις θέσιν να πονούν περισσότερον παντός άλλου τον τρόπον αυτόν υπέρ του οποίου τόσα υπέστησαν». Μία θέση που απηχεί την αντίληψη της χαρακωματοκρατίας, της νέας πρωτοπορίας που αναδύθηκε από τον πόλεμο και που είχε εμφανιστεί την επαύριο του πολέμου στην Ιταλία αρχικά, αλλά και σε άλλες χώρες (βλ. Εισαγωγή και Κεφάλαιο Β.2.2.1). Τις δραστηριότητες των Ταγμάτων προέβαλλε συστηματικά ο *Ταχυδρόμος*, το δημοσιογραφικό όργανο του Κονδύλη τη δεδομένη στιγμή στην Θεσσαλονίκη,²²³³ ο οποίος είχε οριστεί από το Τάγμα Εφόδου της πόλης προσωρινά ως επίσημο δημοσιογραφικό του όργανο.²²³⁴ Αντιθέτως τα υπόλοιπα έντυπα, ακόμα και το *Φως*, κύριο όργανο Τύπου των Λαϊκών στην Θεσσαλονίκη, έδειξαν περιορισμένο ενδιαφέρον για την ύπαρξή του.²²³⁵

Σύμφωνα με το διακηρυγμένο πρόγραμμα των Ταγμάτων, αυτά θα διενεργούσαν γυμνάσια, επιθεωρήσεις, στρατιωτικές ασκήσεις και θα εξέδιδαν ημερήσιες διαταγές σαν άλλοι στρατιωτικοί σχηματισμοί ώστε να βρίσκονται σε συνεχή εγρήγορση. Ο Βούρβουλης αναγνώριζε ότι δεν υπήρχε ακόμα ο κατάλληλος «Αρχηγός», αλλά θεωρούσε ότι αυτός θα βρισκόταν εν καιρώ.²²³⁶ Στο οργανωτικό σκέλος το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης

²²³¹ Δεν είναι γνωστό εάν ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών υπαγόταν αυτή τη χρονική περίοδο στην ΟΠΠ ή στον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών. Πάντως τον Μάιο του 1934 συμμετείχε στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών που διοργάνωσε η ΟΠΠ (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.2). Επίσης, αντιπρόεδρος του Συνδέσμου και παρών στην ιδρυτική συνέλευση του Ταγματος Εφόδου ήταν ο Πάνος Βουδούρης, πρόεδρος του Β' (1926) και του Γ' (1927) Πανελληνίου Συνεδρίου Εφέδρων (βλ. Κεφάλαια Β.3.2, Β.4.2).

²²³² Μερκούρης, *ό.π.*, σ. 115.

²²³³ Στο ίδιο.

²²³⁴ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 7/4/1933, «Γνωστοποιήσις προς άπαντα τα μέλη».

²²³⁵ Μόνο μία αναφορά στην ύπαρξή τους έχει εντοπιστεί: *Φως*, 23/3/1933, «Τα τάγματα».

²²³⁶ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 24/3/1933, «Ιδρύθη χθες το Τάγμα Εφόδου»· *Ελληνική*, 2/4/1933, «Τι είνε και τι ζητούν τα Τάγματα Εφόδου». Παρά τη μη ύπαρξη αρχηγού η απόλυτη πειθαρχία σε αυτόν ήταν αδιαπραγμάτευτη. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 2/4/1933, «Θέλησις όλων η θέλησις του Αρχηγού».

δημιούργησε 24 λόχους με μέλη αρχικά «υπερδιακοσίους» έφεδρους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες ισάριθμων συνοικιών.²²³⁷ Οι λόχοι αυτοί είχαν συγκροτηθεί έως τις 9 Απριλίου αριθμώντας 1.500 άνδρες,²²³⁸ όταν και έγινε στρατιωτικού τύπου επιθεώρηση από τη διοικούσα επιτροπή που είχε ως επικεφαλή τον Ι. Βούρβουλη.²²³⁹

Τα Τάγματα εξ αρχής διαλαλούσαν ότι δεν αποτελούσαν νέο κόμμα, και ότι δημιουργήθηκαν ως απάντηση στην έως τότε εφαρμοσθείσα πολιτική με την οποία «διεσαλεύθησαν τα θεμέλια της κοινωνικής και κρατικής πειθαρχίας» και «επιβλήθη ως πολιτική αρχή η αναρχία». Σε αυτό το πλαίσιο τα Τάγματα αυτοχαρακτηρίζονταν ως μία «αυθόρμητη» έκφραση «της λαϊκής θελήσεως, εκδήλωσης προς αναδημιουργίαν και ανάπλασιν του πάντος». Τα Τάγματα θεωρούταν ως το «κατάλληλον μέσον» για «ΝΑ ΕΠΙΒΑΛΟΥΝ ΤΗΝ ΤΑΞΙΝ, ΝΑ ΕΠΑΝΑΦΕΡΟΥΝ ΤΗΝ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑΝ, ΝΑ ΚΑΘΙΔΡΥΣΟΥΝ ΤΗΝ ΙΕΡΑΡΧΗΣΙΝ» καθώς και «να επιβάλουν τον σεβασμό της ιδέας ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ».²²⁴⁰ Οι διακηρύξεις όμως αυτές όπως γρήγορα φανερώθηκε είχαν σαφές πολιτικό πρόσημο.

Κατά τον Βούρβουλη το Τάγμα ήταν «ο φρουρός των ελευθεριών του Λαού». Η περιφρούρηση ωστόσο αυτή στρεφόταν ξεκάθαρα εναντίον των βενιζελικών, οι οποίοι «ευρίσκονται πανταχού παρόντες σήμερα εις την Διοίκεισιν, εις την Δικαιοσύνην, εις το Στράτευμα, εις την Χωροφυλακήν» διότι «ο Βενιζελισμός δεν είναι μόνον κόμμα αλλ' είναι σύστημα μελετημένον και εφηρμοσμένον επί εικοσαετίαν». Για αυτό καλούσε την κυβέρνηση να πολεμήσει τον βενιζελισμό «με τα όπλα που μας πολεμά» ειδάλλως προειδοποιούσε ότι τα Τάγματα Εφόδου θα αναβαθμιστούν σε «Συντάγματα Εφόδου».²²⁴¹ Ο πραγματικός σκοπός των Ταγμάτων ήταν η «εκκαθάρισις» του κρατικού μηχανισμού από τον βενιζελισμό και η συνδρομή στη νέα (Λαϊκή) κυβέρνηση ώστε να παγιωθεί, αποτρέποντας νέες προσπάθειες των βενιζελικών να την ανατρέψουν όπως το κίνημα Πλαστήρα της 6ης Μαρτίου 1933. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε απερίφραστα σε ανακοίνωσή του το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης, αυτό εμφανίστηκε για τη «διαιώνισιν της Νίκης» της 5ης Μαρτίου 1933, ενώ η (επίσης κονδυλική) *Ελληνική* σημείωνε ότι η ίδρυσή τους

²²³⁷ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 28/3/1933, «Κατηρτίσθησαν χθες αι διμοιρίαι του Τάγματος Θεσ/νίκης».

²²³⁸ Ι.Κ. Βούρβουλης, «Το Τάγμα Εφόδου Θεσ/νίκης», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 9/4/1933.

²²³⁹ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 10/4/1933, «Εγένετο χθες η επιθεώρησις των λόχων του Τάγματος».

²²⁴⁰ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 29/3/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου ποθούν την ευημερίαν και πρόοδον».

²²⁴¹ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 11/4/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου».

πραγματοποιήθηκε «προς συγκρότησιν μίας δυνάμεως ισχυράς προς καταστολήν πάσης εκ μέρους των φατριαζόντων βενιζελικών παρανόμων». ²²⁴²

Στη ρητορική του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης, υπήρχαν και αντικοινοβουλευτικές νύξεις, οι οποίες προέρχονταν ως αντίδραση στη βενιζελική κυριαρχία από την εγκαθίδρυση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας (1924) και μετά. Συγκεκριμένα, σε άρθρο για τις θέσεις του Τάγματος σημειωνόταν ότι

τελευταίως [...] επεκράτησεν ένα χάος εις όλα γενικώς τα ελληνικά ζητήματα, καθόσον η δημοκρατική ιδέα παρεκκλίνουσα της θέσεως ην έχει εις εν οργανωμένον Κράτος, κατήντησεν εις αναρχίαν, εις αυδή φαυλατισμόν, εις αναίσχυνοντον επικράτησιν μερικών ξεδιαντρόπων επιτηδείων.

Ο βίος της Δημοκρατίας θεωρείτο ότι αφαίρεσε από τον λαό το δικαίωμα της εκλογής αντιπροσώπων και απλώς επικύρωνε τις θελήσεις «των επικαθησάντων επί της ράχεως του [του πολιτεύματος]». Την κατάσταση αυτή φιλοδοξούσε να «κτυπήση» το Τάγμα χωρίς όμως να στρέφεται ευθαρσώς εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος. ²²⁴³

Σύντομα στο «κάδρο» των αντιπάλων των Ταγμάτων Εφόδου πέραν των βενιζελικών προστέθηκαν και οι κομμουνιστές. Όπως ξεκαθάριζε σε μία από τις πρώτες του διακηρύξεις το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης ο κομμουνισμός «θα καταπολεμηθεί» από τα Τάγματα Εφόδου καθώς αποτελεί ένα «διαλυτικό στοιχείο» του Κράτους και επιδρά «επιβλαβώς» σε αυτό. ²²⁴⁴ Μάλιστα, εμφανίστηκε η σκέψη να συγκροτηθεί και «Τάγμα Αμύνης» υπαγόμενο στο Τάγμα Εφόδου ώστε να αντιμετωπιστεί «κίνησις αντιδράσεως από μέρους των Κομμουνιστικών οργανώσεων». ²²⁴⁵

Τις ημέρες που ακολούθησαν την ίδρυση του παραστρατιωτικού σχηματισμού της Θεσσαλονίκης Τάγματα Εφόδου ιδρύθηκαν και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας, ²²⁴⁶ ενώ το φαινόμενο δεν περιοριζέτο στη βόρεια Ελλάδα. Το Τάγμα Εφόδου Αθηνών ιδρύθηκε στις 2 Απριλίου 1933 με πρωτοβουλία της Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών,

²²⁴² *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 1/4/1933, «Το Τάγμα Εφόδου θα πραγματοποιήσει τους σκοπούς του»· *Ελληνική*, 2/4/1933, «Τι είναι και τι ζητούντα Τάγματα Εφόδου». Ή όπως το έθετε ένα άλλο άρθρο, τα Τάγματα «θα δέχονται και θα βοηθούν όπως ένα οργανωμένον και πειθαρχημένον σώμα την Κυβέρνηση». *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27/3/1933, «Αι Αθήναι επικροτούν την ίδρυσιν Τάγματος Εφόδου».

²²⁴³ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 1/4/1933, «Το Τάγμα Εφόδου θα πραγματοποιήσει τους σκοπούς του».

²²⁴⁴ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 29/3/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου ποθούν την ευημερίαν και πρόοδον».

²²⁴⁵ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 30/3/1933, «Η συγκρότησις του Τάγματος Εφόδου».

²²⁴⁶ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27/3/1933, «Ίδρυσις Τάγματος και εν Αξιουπόλει», 29/3/1933, «Ίδρύονται παντού Τάγματα Εφόδου», 3/4/1933, «Ίδρύονται και εις την ύπαιθρον Τάγματα Εφόδου», 7/4/1933, «Ίδρύθησαν εις τας επαρχίας και έτερα Τάγματα Εφόδου».

μέλη της οποίας αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα του Τάγματος.²²⁴⁷ Η Ομοσπονδία αυτή είχε ιδρυθεί το 1932 και σε αυτή υπάγοντο 15 παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις σε Αθήνα και Πειραιά και 17 στην επαρχία.²²⁴⁸ Η Ομοσπονδία, η οποία είχε ως πρόεδρο τον Χαιρόπουλο δραστηριοποιούνταν εκ παραλλήλου με τον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών με τις δύο οργανώσεις ουσιαστικά να αποτελούν σώματα υπό τον έλεγχο του Χαιρόπουλου.²²⁴⁹ Το Τάγμα Εφόδου της Αθήνας απαρτιζόνταν κατά βάση από έφεδρους παλαιούς πολεμιστές, είχε και αυτό στρατιωτική δομή από 30 φάλαγγες με δύναμη 60 ανδρών έκαστη, ήτοι 1.800 άτομα, και υπό τη διοίκηση «αξιωματικών».²²⁵⁰

Το Τάγμα Εφόδου Αθηνών, με «Γενικό Διοικητή» τον Χαιρόπουλο,²²⁵¹ εναρμονιζόταν ιδεολογικά με το αδελφό Τάγμα της Θεσσαλονίκης έχοντας ως διακηρυγμένο σκοπό την «άμυνα κατά παντός ανατρεπτικού ή κομμουνιστικού στοιχείου το οποίο θα ήθελε να επιβουλευθή το αστικόν κοινωνικό καθεστώς». Όπως και στην περίπτωση του Βούρβουλη (βλ. παραπάνω), ο Χαιρόπουλος σε συνέντευξή του μολονότι δήλωνε ότι τυπικά τα Τάγματα «ευρίσκονται μακράν πάσης πολιτικής αναμίξεως», παραδεχόταν ότι λόγω των τρεχουσών συνθηκών είχαν κάποιες συγκεκριμένες πολιτικές αρχές καθώς θα έπρεπε να «κινούνται νομοταγώς προς προάσπισιν του κοινωνικού καθεστώτος». Αντιφάσκοντας με την θέση περί ανεξαρτησία των Ταγμάτων Εφόδου, ο Χαιρόπουλος δήλωνε ότι αυτά υποστηρίζουν την κυβέρνηση των Λαϊκών, η οποία εξέφραζε τη «λαϊκὴν θέλησιν», και προσδοκούσε στην υποστήριξη του Κράτους του «καθ' ὅσον υπέρ αυτού αγωνίζονται [τα Τάγματα]».²²⁵² Το Τάγμα Εφόδου Αθηνών είχε και φιλοβασιλική κλίση καθώς

²²⁴⁷ Ριζοσπάστης, 4/4/1933, «Ιδρύονται Τάγματα Εφόδου»· Ταχυδρόμος (Θεσσαλονίκης), 27/3/1933, 4/4/1933, «Τάγμα Εφόδου ιδρύθη και εν Αθήναις».

²²⁴⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, αρ. απ. 1932/8174· Ριζοσπάστης, 4/4/1933, «Ιδρύονται Τάγματα Εφόδου».

²²⁴⁹ Σε επιστολή της Ομοσπονδίας των Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών προς τον Βενιζέλο τον Ιανουάριο του 1933 ως πρόεδρος εμφανίζεται ο Χαιρόπουλος. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 187, Ομοσπονδία Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών προς Βενιζέλο, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1933. Βλ. επίσης Πανεφεδρική, 25/12/1932, «Η τελετή εις τον Άγνωστον Στρατιώτην», όπου αναφέρεται ο Χαιρόπουλος ανάμεσα στα μέλη της Ομοσπονδίας που συμμετείχαν στην τελετή. Στο αρχείο του Χαιρόπουλου υπάρχει ένα τετράδιο με τον τίτλο «Πρόχειρον βιβλίον Ταμείου Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών 1932» (είναι γραμμένες μονάχα οι πρώτες σελίδες, όπου βρίσκεται ένας ισοσκελισμένος προϋπολογισμός). ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 1.

²²⁵⁰ Ελληνική, 12/4/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου και ο εθνικός των σκοπός».

²²⁵¹ Στρατιωτικός Διοικητής του Τάγματος ήταν ο έφεδρος αξιωματικός Χατζηγιάννου και επιτελάρχης ο Σπυρίδων Λιμαζόπουλος. Ελληνική, 12/4/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου και ο εθνικός των σκοπός». Ο Λιμαζόπουλος ήταν αντιπρόεδρος της Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 187, Ομοσπονδία Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών προς Βενιζέλο, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1933.

²²⁵² Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο Χαιρόπουλος «είμεθα υποχρεωμένοι να ενισχύσωμεν την σημερινήν κυβέρνησιν, διότι αν επράττομεν άλλως θα περιφρονούσαμεν την λαϊκὴν θέλησιν».

δήλωνε ότι τα μέλη του «εκπροσωπούν σύσσωμον αληθή Εφεδρικών Κόσμον» και ευχόταν στον εξόριστο βασιλιά Γεώργιο Β΄ επ' ευκαιρία της ονομαστικής του εορτής «ταχείαν επάνοδον επ' αγαθώ δοκιμαζομένης Πατρίδος». ²²⁵³ Τέλος, ιδιαίτερη έμφαση δινόταν και σε αυτή την περίπτωση στον έτερο ιδεολογικό αντίπαλο, τον κομμουνισμό, καθώς με την άνοδό της δύναμής τους «εκτίθεται εις κινδύνους το αστικόν καθεστώς». ²²⁵⁴

Τα Τάγματα Εφόδου καθώς και η στρατιωτική δομή του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών είχαν σαφείς επιρροές από τις αντίστοιχες ομάδες κρούσεις που έδρασαν σε Ιταλία και Γερμανία προ της ανόδου του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού. Όπως παραδεχόταν και ο ίδιος ο Βούρβουλης πρότυπό του ήταν τα μουσολινικά και τα χιτλερικά Τάγματα Εφόδου, ιδίως για τα γερμανικά τόνιζε ότι «η δράσις των και το έργον των υπήρξαν δι' ημάς διδάγματα». Παράλληλα όμως υποστήριζε ότι τα ελληνικά Τάγματα Εφόδου αντλούσαν στοιχεία από την παράδοση του αρματολισμού και των αντάρτικων σωμάτων του Μακεδονικού Αγώνα. Βέβαιος δε για την επιτυχία των Ταγμάτων, κατέληγε ότι σε όποια περίπτωση εμφανίστηκε ένας τέτοιος παραστρατιωτικός σχηματισμός (Επανάσταση του 1821, Μακεδονικός Αγώνας, Ιταλία, Γερμανία) «επέβαλε την ανόρθωσιν, την εξυγίανσιν, την αναγέννησιν και ΕΞΗΣΦΑΛΙΣΕ ΤΗΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ αυτών». ²²⁵⁵ Συγκεκριμένα, ο σκουαδρισμός (squadristmo), οι φασιστικές ομάδες κρούσεις που έδρασαν την περίοδο 1920–21 στην Ιταλία και αποτέλεσαν τη βάση του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος, είχε ως χαρακτηριστικά του την απόρριψη του ορθολογισμού, την αντίληψη της μαχητικότητας ως ολοκληρωτική αφοσίωση, το κοινό αίσθημα συντροφικότητας, στην ηθική της μάχης και στην αρχή της ιεραρχίας. Οι ομάδες αυτές επιδόθηκαν στη βία εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων, ιδίως δε της Αριστεράς, προλειαινόντας τον δρόμο για την άνοδο του φασισμού στην εξουσία. ²²⁵⁶ Αντίστοιχη τακτική ακολούθησε και ο εθνικοσοσιαλισμός με τη δράση των δικών του Ταγμάτων Εφόδου (Sturmabteilung,

²²⁵³ *Ελληνική*, 24/4/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου προς την Α.Μ. τον βασιλέα».

²²⁵⁴ *Ελληνική*, 12/4/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου και ο εθνικός των σκοπός». Εύλογα ο *Ριζοσπάστης* επιτιθέταν στα Τάγματα λόγω της αντικομμουνιστικής ρητορικής τους. *Ριζοσπάστης*, 4/4/1933, «Ιδρύονται Τάγματα Εφόδου», 5/4/1933, «Αγωνιστείτε ενάντια στις προκλήσεις των φασιστικών ορδών». Βλ. επίσης αναφορές για τα Τάγματα Εφόδου σε Παπαδημητρίου, *Από τον λαό, ό.π.*, σ. 121· Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ. 81.

²²⁵⁵ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 24/3/1933, «Ιδρύθη χθες το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης», 26/3/1933, «Το έργον των Ταγμάτων Εφόδου». Οι επιρροές αυτές ήταν δεδομένες και σε μη ανήκοντες στα Τάγματα. Το *Φως*, κύριο όργανο Τύπου των Λαϊκών στην Θεσσαλονίκη, ειρωνευόμενο το έλλειμα ηγεσίας των Ταγμάτων διερωτώταν «που είναι ο Χίτλερ, ο υπεύθυνος αρχηγός;» *Φως*, 23/3/1933, «Τα τάγματα».

²²⁵⁶ Gentile, *ό.π.*, σσ. 30–33· Πέιν, *ό.π.*, σσ. 147–156· Robert O. Paxton, *Η ανατομία του Φασισμού*, μετ. Κατερίνα Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα 2004, σσ. 86–93· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 75–81.

SA), ιδίως την περίοδο 1930–33, συμβάλλοντας στην άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1933, δύο μόλις μήνες πριν την εμφάνιση του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης.²²⁵⁷

Στην ελληνική περίπτωση πάντως το εγχείρημα αυτό απέτυχε παταγωδώς, όπως μαρτυρά ο βραχύς βίος των Ταγμάτων, τα οποία δραστηριοποιήθηκαν μόλις έναν μήνα. Μετά τις 11 Απριλίου 1933 οι αναφορές σε αυτά στο κύριο όργανο του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης, τον *Ταχυδρόμο* που έως τότε φιλοξενούσε καθημερινά άρθρα για τη δράση του, ουσιαστικά εξαφανίζονται.²²⁵⁸ Επίσης, μολονότι το Τάγμα Εφόδου Αθηνών είχε εξαγγείλει ότι στις 23 Απριλίου 1933 θα πραγματοποιούταν ορκωμοσία του, δεν έχει εντοπιστεί καμία αναφορά στον Τύπο για την πραγματοποίηση αυτής της τελετής ή κάποια άλλη δραστηριότητα.²²⁵⁹

Οι ελάχιστες σχετικές πληροφορίες για τα Τάγματα, οι οποίες προέρχονται από μικρή μερίδα του Τύπου και αποκλειστικά ένα διάστημα λίγων εβδομάδων τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1933, δεν μας παρέχουν δυστυχώς επαρκείς πληροφορίες για αυτά. Πάντως δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία η περίοδος δραστηριοποίησής τους που συμπίπτει με το χρονικό διάστημα της όξυνσης των πολιτικών παθών την επαύριον του αποτυχημένου πλαστηρικού κινήματος της 6ης Μαρτίου έως την ολοκλήρωση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης και τη λήψη ψήφου εμπιστοσύνης από το κοινοβούλιο στις 11 Απριλίου 1933. Τις ημέρες εκείνες η κυβέρνηση Τσαλδάρη δεν είχε σταθεροποιηθεί πλήρως, ενώ το στράτευμα δεν θεωρείτο απόλυτα πιστό σε αυτήν.²²⁶⁰ Μία τέτοια παραστρατιωτική δύναμη θα μπορούσε να συνδράμει επικουρικά σε ενδεχόμενη προσπάθεια των βενιζελικών να ανατρέψουν την νεοεκλεγείσα κυβέρνηση, όπως ευθέως δήλωναν οι επικεφαλής των Ταγμάτων Εφόδου Αθηνών και Θεσσαλονίκης (βλ. παραπάνω).

Η ίδρυση των Ταγμάτων σε μία τέτοια συγκυρία δύσκολα θεωρείται αυθόρμητη. Δυστυχώς ελλείπει επαρκών στοιχείων μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τον ε-

²²⁵⁷ Πέιν, *ό.π.*, σσ. 248-250· Paxton, *ό.π.*, σσ. 94-98.

²²⁵⁸ Μετά τις 11 Απριλίου μόλις δύο σχετικές δημοσιεύσεις έχουν εντοπιστεί στις 19 και στις 24 Απριλίου καθώς και μία πρόσκληση σε έκτακτη γενική συνέλευση στις 28 Μαΐου 1933 (βλ. τις καταχωρήσεις στα φύλλα από 25 και 26 Μαΐου 1933), χωρίς ωστόσο να δημοσιεύεται κάποιο άρθρο για την πραγματοποίηση ή τα αποτελέσματα της εν λόγω συνέλευσης.

²²⁵⁹ *Ελληνική*, 12/4/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου και ο εθνικός των σκοπός», 24/4/1933, «Τα Τάγματα Εφόδου»· *Ριζοσπάστης*, 5/4/1933, «Αγωνιστείτε ενάντια στις προκλήσεις των φασιστικών ορδών».

²²⁶⁰ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 630· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σσ. 1197-1200.

μπεινσστή αυτού του εγχειρήματος. Πάντως δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο ότι η πρωτοβουλία ίδρυσης των Ταγμάτων προήλθε από ένα άτομο του περιβάλλοντος του Κονδύλη, τον Ι. Βούρβουλη, και προβαλλόταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από φιλοκονδυλικές εφημερίες (*Ταχυδρόμος, Ελληνική*). Σε εκείνη τη συγκυρία, παρά τη σημαντική επιρροή Γεώργιου Κονδύλη, νέου υπουργού Στρατιωτικών, σε μερίδα αξιωματικών, η μεταπήδησή του στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο το 1933 έθετε εν αμφιβόλω την πίστη του συνόλου του στρατεύματος στο πρόσωπό του. Ωστόσο, μία άμεση σύνδεση του Κονδύλη, ο οποίος βέβαια σταθερά επιδίωξε τον προσεταιρισμό των παλαιών πολεμιστών την περίοδο 1932–36 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2), με το εγχείρημα δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Τέλος, άγνωστο είναι εάν στο βραχύ βίο των Ταγμάτων Εφόδου ασκήθηκε βία για την «προάσπιση του κοινωνικού καθεστώτος», πάντως το Τάγμα Εφόδου της πρωτεύουσας φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για την εξουδετέρωση προσωπικών αντιπάλων του «Αρχηγού» του. Τη διετία 1932–33 ο Χαιρόπουλος είχε μηνυθεί πέντε φορές για βιαιοπραγίες και διαπληκτισμούς σχετικά με οικονομικά θέματα, με τρεις από τις επιθέσεις να πραγματοποιούνται στα γραφεία του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών.²²⁶¹ Πιθανότερο λοιπόν είναι να χρησιμοποιήθηκε η παραστρατιωτική οργάνωση τελικώς σε μικροκλίμακα ως ένα σώμα «πραιτοριανών» του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών, παρά της κυβέρνησης και του κοινωνικού καθεστώτος εν γένει.

Το 1932 δημιουργήθηκε μία ακόμα οργάνωση παλαιών πολεμιστών η οποία άνηκε στην Άκρα Δεξιά και πρωταγωνίστησε στις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις της δεκαετίας του 1930. Συγκεκριμένα, αυτό το έτος ιδρύθηκε η Γενική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, η οποία από το 1934 μετονομάστηκε σε Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών, αποτελώντας μία ανταγωνιστική στην ΟΠΠ και στον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών οργάνωση. Σύμφωνα με το πρώτο καταστατικό της Γενικής Οργάνωσης (1933), οι σκοποί της ήταν η έκδοση «προστατευτικών νόμων των συμφερόντων και των δικαιών της τάξεως των Παλαιών Πολεμιστών, ως προς την εξεύρεσιν εργασίας, την στέγασιν κλπ.», η αγροτική αποκατάσταση των παλαιών πολεμιστών και η δημιουργία συσσιτίου

²²⁶¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. ΠΠ 75, Νικ. Τσαγκλής [Αστυνόμος Α'] προς Υπουργείον Εθνικής Αμύνης (Γραφείον Υπουργού Τμήμα Ιον), Αθήνα, 28 Ιουλίου 1942, «Περί του Προέδρου του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών».

για τα άπορα μέλη της.²²⁶² Πέρα από τις υλικές επιδιώξεις διακηρυγμένος στόχος της οργάνωσης ήταν επίσης η «άγρυπνος περιφρούρησης της εδαφικής ακεραιότητος της πατρίδος, των κοινωνικών και πατριωτικών ζητημάτων» που αφορούσαν «την ζωήν, τιμήν και περιουσίαν της Ελληνικής Κοινωνίας και ο πλήρης σεβασμός της επικρατούσης Ορθοδόξου Χριστιανικής Εκκλησίας», διαλαλώντας έτσι τη νομιμοφροσύνη και την εθνικοφροσύνη της οργάνωσης.²²⁶³

Η Γενική Οργάνωση διακήρυττε καταστατικά ότι άνηκε πολιτικά στον εθνικοσοσιαλιστικό χώρο. Συγκεκριμένα, στο καταστατικό της αναφερόταν ότι στόχευε στη δημιουργία «εφεδρικής Πολιτικής ιδεολογίας προοδευτικής με εθνικοσοσιαλιστικήν κατεύθυνσιν» με στόχο την «εν καιρώ» εκπροσώπησή της «τάξεως των Παλαιών Πολεμιστών [...] εις τα Ελληνικά Νομοθετικά Σώματα, ως και τις τα Δημοτικά τοιαύτα». Ο πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου θεωρείτο «Αρχηγός», είχε τη γενική διοίκηση (άρθρο 47), ενώ είχε ταυτόχρονα και τον τίτλο του «Γενικού Επιθεωρητή» που «θεωρείται πληρεξούσιος και εκπρόσωπος του Διοικ. Συμβουλίου χειριζόμενος εν λευκώ άπασαν την δικαιοδοσίαν αυτού» (άρθρο 48). Η στρατιωτική δομή ήταν και σε αυτή την περίπτωση παρούσα με τον «Αρχηγό» να «ηγείται εν παρατάξει των φαλάγγων». Στις φάλαγγες που θα συγκροτούσαν τα μέλη της οργάνωσης, για τις οποίες δεν δίνονται περαιτέρω πληροφορίες στο καταστατικό της, πάντα προπορευόταν ο «Αρχηγός» έχοντας το γενικό πρόσταγμα και ακολουθούμενος από τους «υπασπιστές» του τον Γενικό Γραμματέα και τον Κοσμήτορα.

Ο «Αρχηγός» και επίδοξος Φύρερ ήταν ο επίλαρχος ε.α. Ανδρέας Κονδάκης. Η παρουσία του στην ηγεσία της εν λόγω οργάνωσης αποτελούσε ένα καινοφανές στοιχείο στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις καθώς για πρώτη φορά επικεφαλής μιας οργάνωσης αναλάμβανε ένας απόστρατος μόνιμος αξιωματικός. Ο Κονδάκης ήταν απόφοιτος του Ουλαμού Εφέδρων Αξιωματικών και μονιμοποιήθηκε στο στράτευμα στη δίνη του Εθνικού Διχασμού τον Σεπτέμβριο του 1916. Επρόκειτο για έναν δεδηλωμένο αντιβενιζελικό, ο οποίος τέθηκε υπό επιτήρηση και φυλακίστηκε λόγω των αντιβενιζελικών του φρονημάτων την τριετία 1917–20. Κατόπιν επανήλθε στο στράτευμα το 1921 και αποστρατεύτηκε το 1924 (βλ. αναλυτικό βιογραφικό του στο Παράρτημα 6 και φωτογραφίες του στο

²²⁶² ΓΑΚ, ΚΥ, Ιδιωτικά Αρχεία, Κ. 267, *Καταστατικόν Γενικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος*, Τύποις Ιωάν. & Αριστ. Γ. Παπανικολάου, Αθήναι 1935.

²²⁶³ Ως μέλη της οργάνωσης μπορούσαν να εγγραφούν όλοι όσοι είχαν πολεμική υπηρεσία από το 1897 έως το 1922 ανεξαρτήτως βαθμού ή χρόνου (άρθρο 3), ενώ υπήρχε και «Τμήμα Εφέδρων» για τους υπηρετήσαντες μεταξύ 1923 και 1930 (άρθρο 4).

Παράρτημα 11). Τη δεκαετία του 1930 ο Κονδάκης με όχημα την «υπό εθνικοσοσιαλιστικήν κατεύθυνσιν» Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών ήταν παρόν σε όλες τις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις και τελικά αποτέλεσε τον αναγνωρισμένο «Αρχηγό» των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών στο τέλος του Μεσοπολέμου (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2).

Η βάση της Γενικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών ήταν άτομα των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων με μεγάλο μέρος των ιδρυτών της να είναι άτομα με πανεπιστημιακή μόρφωση (δικηγόροι, απόστρατοι, ιατροί, φαρμακοποιός), ενώ χαρακτηριστική ήταν η πλήρης απουσία εργατών και αγροτών. Συγκεκριμένα, εκ των 41 ιδρυτών της οργάνωσης οι 9 ήταν δικηγόροι (21,95%), 6 βιομήχανοι–εργοστασιάρχες (16,36%), 6 έμποροι (16,36%), 5 ήταν απόστρατοι αξιωματικοί (12,19%), 5 ιατροί (12,19%), 2 λογιστές (4,87%), 2 μηχανικοί (4,87%), 1 ασφαλιστής (2,43%), 1 φαρμακοποιός (2,43%), 1 πολιτευτής (2,43%) καθώς και ο διευθυντής του Οργανισμού Λιμένως Πειραιώς (2,43%), ενώ για 2 άτομα δεν αναφερόταν ιδιότητα.²²⁶⁴ Μεταξύ αυτών ως πιο «βαριά ονόματα» μπορούν να θεωρηθούν ο βιομήχανος Δημήτριος Βελλής, ιδιοκτήτης την περίοδο αυτή της ομώνυμης κλωστοϋφαντουργίας με έδρα τον Πειραιά (ιδρ. 1910)²²⁶⁵ καθώς και Μάρκος Παληός, διευθυντής του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς. Στους ιδρυτές συγκαταλεγόταν επίσης ο παλαιός αντιβενιζελικός πολιτευτής και ιλαρχος ε.α. Γεράσιμος Γ. Νοταράς, γόνος της ομώνυμης ιστορικής οικογένειας.²²⁶⁶

Η γεωγραφική βάση της Γενικής Οργάνωσης, το 1933, ήταν ο Πειραιάς, γεγονός που καταδεικνύεται όχι μόνον από την παρουσία σημαντικών παραγόντων της πόλης ανάμεσα στους ιδρυτές της οργάνωσης, αλλά και από τις ιδρυτικές οργανώσεις της. Συγκεκριμένα, στα έντεκα υπαγόμενα στη Γενική Οργάνωση ιδρυτικά σωματεία συγκαταλέγονταν η Εθνική Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς (βλ. παρακάτω), η Παμπειραϊκή Λεγεώνα Παλαιών Πολεμιστών,²²⁶⁷ ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός Εθνικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, η Ένωση των Απανταχού Αιχμαλώτων,²²⁶⁸ η

²²⁶⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, Ιδιωτικά Αρχεία, Κ. 267, *Καταστατικόν Γενικής Οργανώσεως Παλαιών Πολεμιστών*, ό.π., σ. 29.

²²⁶⁵ cvellis.com/%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%AF%CE%B1/, πρόσβαση 14/10/2020.

²²⁶⁶ Ο Γ. Νοταράς είχε εκλεγεί βουλευτής Αργολιδοκορινθίας με το Κόμμα Εθνικοφρόνων του Δημ. Γούναρη στις εκλογές του Μαΐου του 1915. *Εμπρός*, 13/5/1915, «Η προεκλογική κίνησης» *ΜΣΝΕ*, τ. Ε', λήμμα «Νοταράς», σ. 98· *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών*, ό.π., σσ. 254-255.

²²⁶⁷ Η Λεγεώνα είχε ως πρώτο πρόεδρο τον ίδιο με την Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς (βλ. παραπάνω), τον Γεώργιο Καστάνη. Βλ. Παμπειραϊκή Λεγεών Παλαιών Πολεμιστών, *Καταστατικόν*, Τύποις Καλούδη-Παπαδόπουλου, Πειραιεύς 1931, σ. 23.

²²⁶⁸ Πρόκειται για εναλλακτική ονομασία της Ένωσης Ελλήνων Αιχμαλώτων Μ. Ασίας, η οποία έδρευε στον Πειραιά και δεχόταν μέλη αιχμάλωτους του μικρασιατικού πολέμου που διέμεναν σε Αθήνα και Πειραιά. Βλ. *Καταστατικόν Ενώσεως Ελλήνων Αιχμαλώτων Μ. Ασίας*, ό.π., σ. 4, 12.

Εθνική Φάλαγγα Πολεμιστών (οι δύο τελευταίες επίσης έδρευαν στον Πειραιά, βλ. παρακάτω) καθώς και το Διευθυντήριο Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς (βλ. παρακάτω).²²⁶⁹ Οι ρίζες της προσωποπαγούς Γενικής Συνομοσπονδίας εντοπίζονται στον Πειραιά εξαιτίας της εκεί δραστηριοποίησης του Ανδρέα Κονδάκη την περίοδο 1931–33.

Ο Κονδάκης πρωτοεμφανίστηκε στα παλαιοπολεμικά πράγματα το 1931 ως ένας εκ των ιδρυτών και πρώτος γενικός γραμματέας της Εθνικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς.²²⁷⁰ Η «συγγένεια» αυτής της οργάνωσης με τη Γενική Συνομοσπονδία αναδεικνύεται από τη σύγκριση των καταστατικών τους. Το καταστατικό της πειραιώτικης οργάνωσης ήταν πανομοιότυπο με αυτό της μετέπειτα Γενικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών καθώς αναφέρονται οι ίδιες υλικές επιδιώξεις, ο σκοπός της «άγρυπνης περιφρούρησης» της πατρίδας καθώς και ο στόχος της «δημιουργίας εφεδρικής πολιτικής ιδεολογίας» με την επιδίωξη εκπροσώπησης της εν καιρώ στα νομοθετικά σώματα, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται η εθνικοσοσιαλιστική κατεύθυνση (άρθρο 2). Τα υπόλοιπα άρθρα είναι σε μεγάλο βαθμό όμοια με το μετέπειτα καταστατικό της Γενικής Οργανώσεως.²²⁷¹ Το σωματείο αυτό αποτέλεσε το πρώτο εφαλτήριο του Κονδάκη για τον έλεγχο παλαιοπολεμικών οργανώσεων.

Το πρωτοβάθμιο αυτό σωματείο πρωταγωνίστησε στη συνέχεια στη δημιουργία μίας δευτεροβάθμιας οργάνωσης στον Πειραιά, του Διευθυντηρίου Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς (1933), το οποίο με τη σειρά του ήταν εκ των ιδρυτικών σωματείων της

²²⁶⁹ Οι υπόλοιπες υπαγόμενες και συνεργαζόμενες στη Γενική Οργάνωση οργανώσεις, το 1933, ήταν η Πανελλήνια Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, ο Πανελλήνιος Στρατιωτικός Σύνδεσμος Αποστράτων Εφέδρων Αξιωματικών, ο Αστικός Οικοδομικός Σύνδεσμος Παλαιών Πολεμιστών «Εφεδρούπολις» και ο Παναρκαδικός Σύλλογος Ελλήνων Αιχμαλώτων Παλαιών Πολεμιστών. Βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Κ. 267, Ιδιωτικά Αρχεία, *Καταστατικόν Γενικής Οργανώσεως Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος*, ό.π., σ. 32.

²²⁷⁰ Εθνική Οργάνωσις Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, *Καταστατικόν*, ό.π., σσ. 24-25· Θάνος Ν. Μεταξάς (επ.), *Ανδρέας Κονδάκης. Ο Αρχηγός των Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών. Σαραντά άρθρα του για την Ελλάδα*, Αθήναι 1942, σ. 7.

²²⁷¹ Ενδεικτικά και σε αυτή την οργάνωση μέλη γίνονταν όσοι πολέμησαν μεταξύ 1897 και 1922, ενώ υπήρχε και «Τμήμα Εφέδρων» για τους υπηρετήσαντες μεταξύ 1923 και 1930. Ενώ, αναφέρονταν ως μέσα προς επίτευξη των σκοπών της η έκδοση εφημερίδας, οι διαλέξεις, οι εκδρομές, ενώ υπήρχε ακόμα και η ολόιδια αναφορά για τις επιμορφωτικές επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους. Εντούτοις μία ακόμη διαφορά ήταν ότι ο πρόεδρος δεν αναφερόταν ως «Αρχηγός». Βλ. Εθνική Οργάνωσις Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, ό.π., σσ. 3-6, 15-16. Όσον αφορά το επαγγελματικό υπόβαθρο εκ των 34 ιδρυτών της οργάνωσης της υπήρχαν 10 έμποροι (29,41%), 4 βιομήχανοι-εργοστασιάρχες (11,76%), 3 ηλεκτρολόγοι (8,82%), 2 απόστρατοι αξιωματικοί (5,88%), 2 κτηματομεσίτες (5,88%), 1 εργάτης οικοδομής (2,94%), 1 εκτελωνιστής (2,94%), 1 πολιτικός μηχανικός (2,94%), 1 μηχανολόγος (2,94%), 1 φορτοεκφορτωτής (2,94%), 1 συμβολαιογράφος (2,94%), 1 ιδιωτικός υπάλληλος (2,94%), 1 σωφέρ (2,94%), 1 εμποροπλοίαρχος (2,94%), 1 τμηματάρχης του ΟΛΠ (2,94%). Στο ίδιο, σσ. 25-26.

Γενικής Οργάνωσης, μετέπειτα Γενική Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών. Το Διευθυντήριο, το δεύτερο βήμα δηλαδή του Κονδάκη προς επέκταση της προσωπικής επιρροής του στους παλαιμάχους, ήταν μία δευτεροβάθμια ομοσπονδιακή οργάνωση που μπορεί να θεωρηθεί ως ο ήταν προπομπός της δημιουργίας της Γενικής Συνομοσπονδίας. Όπως ομολογούσαν στο καταστατικό του, το Διευθυντήριο είχε ως σκοπό τη στενότερη συνεργασία των εφεδρικών ομοσπονδιών της χώρας και «της τυχόν ιδρυθησομένης Συνομοσπονδίας»,²²⁷² ενώ σε αυτό υπάγονταν οι πειραιώτικες οργανώσεις που ανήκαν εν συνεχεία στη Γενική Συνομοσπονδία.²²⁷³ Το Διευθυντήριο είχε επίσης στρατιωτική δομή με επικεφαλής τον «Γενικό Αρχηγό», ο οποίος ήταν «η ανωτάτη Διοικητική Εξουσία», τους «Αρχηγούς» των κατά τόπους τμημάτων και έναν «Υπαρχηγό».²²⁷⁴

Η Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος όπως γίνεται κατανοητό αποτέλεσε αποκορύφωμα μίας σειράς βημάτων του Κονδάκη για τον έλεγχο παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων σε πρωτοβάθμιο, δευτεροβάθμιο και εν τέλει τριτοβάθμιο επίπεδο με επίκεντρο τον Πειραιά την περίοδο 1931–33. Η δραστηριότητα αυτή, όπως και του Χαϊρόπουλου την ίδια περίοδο με τον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, σηματοδότησε την εμφάνιση μίας νέας παραμέτρου στις εξελίξεις των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών του Μεσοπολέμου, αυτή των πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου. Με αυτό τον όρο θα χαρακτηρίζαμε τα πρόσωπα που βρέθηκαν επικεφαλής δευτεροβάθμιων ή τριτοβάθμιων οργανώσεων καθιστώντας τους ισχυρούς παράγοντες στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις. Εντούτοις, άγνωστη παραμένει η πραγματική ποσοτικά επιρροή

²²⁷² Μάλιστα στο άρθρο 23 του ανέφερε ότι το Διευθυντήριο μπορούσε στο μέλλον να προσχωρήσει «εις τυχόν ιδρυθησομένην Γενικήν Συνομοσπονδίαν Παλαιών Πολεμιστών».

²²⁷³ Δηλαδή η Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, η Παμπειραιϊκή Λεγεώνα, η Ένωση των Απανταχού Ελλήνων Αιχμαλώτων Μ. Ασίας και η Ανεξάρτητη Εθνική Πολεμική Φάλαγγα Εφέδρων.

²²⁷⁴ Σκοπός του Διευθυντηρίου ήταν η «ένωσις απασών των υφισταμένων σήμερον εν Πειραιεί Οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών» ούτως ώστε να εξυπηρετηθούν καλύτερα οι ήδη υπάρχουσες Εφεδρικές και Εθελοντικές Οργανώσεις Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς «υπό ενιαίαν κατεύθυνσιν». Επίσης επαναλαμβάνονταν αυτούσιος ο στόχος για τη δημιουργία «εφεδρικής πολιτικής ιδεολογίας» και της μελλοντικής εκπροσώπησης της στα νομοθετικά σώματα (άρθρο 2). Για την επίτευξη της «ενιαίας κατεύθυνσης» κάθε οργάνωση υπαγόμενη στο Διευθυντήριο «υποχρεούται να εκτελή τας εντολάς τούτου [...] μέχρι πλήρους επιτυχίας των σκοπών του Διευθυντηρίου» (άρθρο 5). Στο εννεαμελές διοικητικό συμβούλιο η Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς είχε βάσει καταστατικού 3 αντιπροσώπους, τους περισσότερους από τα άλλα σωματεία (άρθρο 9). Η ενιαία κατεύθυνση που ήθελε να χαράξει το Διευθυντήριο αναδεικνυόταν και από την πρόνοια για διαγραφή μιας ένωσης-μέλους από αυτό η οποία θα προσπαθούσε να επιλύσει μονομερώς θέματα που είχε αναλάβει το Διευθυντήριο ή όταν «δι' οιασδήποτε ενεργείας της θέλει μειώσει το γόητρον του Διευθυντηρίου» (άρθρο 6). Στα καθήκοντα του επικεφαλής του, του Γενικού Αρχηγού, ήταν να «λαμβάνει παν μέτρον διά την δημιουργίαν και διάδοσιν της Εφεδρικής Πολιτικής Ιδεολογίας» (άρθρο 11). ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 25 (Α), αρ. βιβλίου σωματείων 1124.

τους στο σύνολο των (οργανωμένων) παλαιών πολεμιστών καθώς πολλές φορές κατηγορούνταν ότι έλεγχαν αυτές δευτεροβάθμιες ή τριτοβάθμιες οργανώσεις με «οργανώσεις-σφραγίδες». Η επιρροή τους πάντως ήταν σημαντική την περίοδο 1934–36 στις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις καθώς σε αρκετές περιπτώσεις η επιτυχία, ή συνηθέστερα η αποτυχία, των παλαιοπολεμιστικών συνεδρίων της περιόδου αυτής εξαρτιόταν από αυτούς τους παράγοντες. Ο Χαϊρόπουλος, ο Κονδάκης και ο Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος αποτέλεσαν τους τρεις κύριους πάτρωνες που πρωταγωνίστησαν στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1930, χωρίς να απουσιάζουν και δευτερεύοντες όπως ο Νικόλαος Βέσσης και ο Μάνθος Ματθαίου (βλ. παρακάτω).

Πέραν των προσωπικών σκοπιμοτήτων και μικροφιλοδοξιών που εξυπηρετούσαν καθώς και τον προνοιακό, αλληλοβοηθητικό και δεδηλωμένο νομιμόφρονα χαρακτήρα τους, οι οργανώσεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω (με εξαίρεση την ΟΠΠ) ανήκαν πολιτικά στην Άκρα Δεξιά και είχαν σαφείς φασιστικές επιρροές. Μία κοινή συνισταμένη του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών, των Ταγμάτων Εφόδου, της Γενικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, αλλά και νωρίτερα της ΟΕΕ ή της «κατά το σύστημα Χίτλερ» οργάνωσης του Στ. Μερκούρη (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2) ήταν ο εθνικισμός, ο αντικομμουνισμός, το αίσθημα της συντροφικότητας και η στρατιωτική δομή με κάθετη ιεραρχία και υπό την πλήρη κυριαρχία του «Αρχηγού». Οι επιρροές από τις αντίστοιχες ομάδες κρούσεις που αναπτύχθηκαν στην Ιταλία και την Γερμανία πριν την άνοδο του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού (βλ. παραπάνω) στην εξουσία ήταν πρόδηλες καθώς τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούσαν συστατικά στοιχεία τους.²²⁷⁵ Ωστόσο, οι ομοιότητες των ελληνικών ακροδεξιών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων με τη φασιστική ιδεολογία εξαντλούνται εκεί. Παρότι στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο παλαιοπολεμιστικός κόσμος είχε φαινομενικά γεμίσει με Μουσολίνι-νάνους, οι οποίοι επεδίωκαν τη μίμηση των φασιστικών και εθνικοσοσιαλιστικών ομάδων κρούσης, στην Ελλάδα τέτοιου τύπου οργανώσεις απέτυχαν να συσπειρώσουν παλαιούς πολεμιστές. Οι περιπτώσεις αυτών των ακροδεξιών οργανώσεων παλαιμάχων μας βοηθούν να κατανοήσουμε γιατί οι παλαιοί πολεμιστές στην Ελλάδα δεν αποτέλεσαν τη μαγιά ενός φασιστικού κινήματος.

²²⁷⁵ Gentile, *ό.π.*, σ. 33.

Ένα πρώτο φυσιολογικό χαρακτηριστικό που δεν ευνοούσε την κινητοποίηση των βετεράνων σε ομάδες κρούσης τη δεδομένη χρονική συγκυρία ήταν η ηλικία τους. Οι οργανώσεις αυτές απευθύνονταν κατά κύριο λόγο²²⁷⁶ σε παλαιούς πολεμιστές, δηλαδή σε άτομα που στα 1930 κυμαίνονταν ηλικιακά μεταξύ 30 και 50 ετών (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Άνδρες σε αυτές τις ηλικίες ήταν αρκετά μεγάλοι για να συμμετάσχουν σε παραστρατιωτικές οργανώσεις, πολλώ δε μάλλον να πάρουν μέρος σε έναν «πόλεμο στους δρόμους». Οι ιταλικές και γερμανικές ομάδες κρούσεις που αποτελούσαν διακηρυγμένα πρότυπα για τους επίδοξους Έλληνες μιμητές, αν και εγγύτερα χρονικά στην πολεμική περίοδο δεν αποτελούσαν αποκλειστικά από παλαιούς πολεμιστές. Η συμμετοχή των βετεράνων στα φασιστικά *squadre*, τα οποία έδρασαν μόλις μία διετία μετά το πέρας του πολέμου, κυμαινόταν μεταξύ 56% και 68%, σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς, ενώ από τους παλαιμάχους η πλειοψηφία άνηκε στην νεότερη κλάση που συμμετείχε στον πόλεμο (γεννημένοι το 1890). Αντίστοιχα, στα εθνικοσοσιαλιστικά SA, η συμμετοχή των παλαιών πολεμιστών ήταν ακόμα μικρότερη εξαιτίας της μεγαλύτερης χρονικής απόστασης από τη λήξη του πολέμου καθώς και της προχωρημένης ηλικίας τους.²²⁷⁷ Όπως γίνεται κατανοητό, η δημιουργία ενός «φασιστικού» κινήματος αποκλειστικά από παλαιούς πολεμιστές δεν πραγματοποιήθηκε ούτε στην Ιταλία ούτε στη Γερμανία, στην οποία παρά τη χρονική απόσταση υπήρχε το προηγούμενο παραστρατιωτικής οργάνωσης παλαιμάχων όπως στα *Freikorps* και τη *Stahlhelm* (βλ. Εισαγωγή). Υπό αυτό το πρίσμα το εγχείρημα της κινητοποίησης των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών σε φασιστικού τύπου ομάδες κρούσης αντιμετώπιζε αντικειμενικές δυσκολίες.

Πέρα όμως από τις πρακτικές δυσχέρειες ενός τέτοιου εγχειρήματος υπήρχαν και σημαντικοί ιδεολογικοί παράμετροι που δεν ώθησαν τους Έλληνες παλαιμάχους σε φασιστικού τύπου οργανώσεις. Η φύση του πολιτικού συστήματος με την κυριαρχία του Εθνικού Διχασμού και τη διαίρεση της ελληνικής πολιτικής σκηνής σε δύο κύριες παρατάξεις, με τη συμπληρωματική και ολοένα και ισχυρότερη παρουσία του ΚΚΕ δεν άφηνε περιθώριο στην εμφάνιση πολιτικών φορέων πέραν του πλαισίου αυτού. Οι δύο κύριες

²²⁷⁶ Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για το πόσοι μη παλαιοί πολεμιστές συμμετείχαν στα Τάγματα Εφόδου και την ΟΕΕ ούτε πόσοι έφεδροι μεταπολεμικών κλάσεων είχαν ενταχθεί, όπως καταστατικά δινόταν η δυνατότητα στη Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών. Πάντως πιθανότατα θα ήταν μικρός ο αριθμός τους καθώς δεν έχουν εντοπιστεί σχετικές αναφορές, ενώ και στις σχετικές με αυτές τις οργανώσεις αναφορές στον Τύπο αυτές απευθύνονταν στους παλαιούς πολεμιστές.

²²⁷⁷ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 74-75, 77, 87, 226-227.

πολιτικές παρατάξεις είχαν στελέχη, ακόμα και πρώτης γραμμής, που αποτελούσαν ένθερμους θιασώτες της μουσολινικής Ιταλίας και της χιτλερικής Γερμανίας, ωστόσο και αυτοί δεν άρθρωσαν έναν φασιστικό λόγο, πόσω μάλλον να επιδιώξουν να πολιτευτούν ξέχωρα από την παράταξή τους. Επίσης, αναπτύχθηκε καμία απόπειρα ώστε αυτοί να ενωθούν για να δημιουργήσουν κάποιο πολιτικό φορέα κινούμενο στην Άκρα Δεξιά.²²⁷⁸

Παράλληλα, οι ακροδεξιές οργανώσεις στη μεσοπολεμική Ελλάδα εν γένει δεν μετεξελίχθηκαν σε κάποια ισχυρή πολιτική δύναμη. Η σημαντικότερη ακροδεξιά οργάνωση η Εθνική Ένωσις Ελλάς (ΕΕΕ) μετατράπηκε σε κόμμα έχοντας ως επίκεντρο δράσης της Θεσσαλονίκη, όπου και στις εκλογές του 1935 κατέλαβε μόλις 383 ψήφους. Τα μέλη που στρατολογούσε καθώς και το κοινό που απευθυνόταν ήταν κατά βάση πρόσφυγες και εξέφραζε κατά βάση έναν αντικομμουνιστικό και αντισημιτικό λόγο.²²⁷⁹ Μονάχα ένα κείμενο της ΕΕΕ προς του παλαιούς πολεμιστές έχει εντοπιστεί. Συγκεκριμένα, σε προκήρυξη του Παραρτήματος Αθηνών της ΕΕΕ στο α' μισό της δεκαετίας του 1930 προς τους παλαιούς πολεμιστές διακηρυσσόταν ότι «η τάξις των Π. Πολεμιστών πρέπει να ανακηρυχθή εις Προνομοιούχον». Σημειωνόταν όμως ότι οι αγώνες των παλαιμάχων δεν θα έπρεπε να αφορούν μόνον το προνοιακό σκέλος, αλλά αυτοί θα έπρεπε να πρωταγωνιστήσουν «εις ένα Νέον Πόλεμον, τον Πόλεμον της ηθικής εξυγιάνσεως του Κράτους των». Για αυτό το λόγο οι παλαιοί πολεμιστές καλούνταν να ακολουθήσουν το πρότυπο των φασιστικών οργανώσεων άλλων χωρών: «ΑΓΩΝΙΣΘΗΤΕ ΜΑΖΥ ΜΑΣ ΟΠΩΣ ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΑΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ [που] ΗΓΩΝΙΣΘΗΣΑΝ ΜΕ ΤΑΣ ΕΘΝΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΑΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ (Γερμανία–Ιταλία–Αυστρία–Βουλγαρία–Σερβία) διά την κατοχύρωσιν των Εθνικών αγώνων των».²²⁸⁰ Η προκήρυξη αυτή παρότι επηρεασμένη από τις φασιστικές ιδέες παρουσιάζει τους παλαιούς πολεμιστές ως μία πρωτοπορία στον αγώνα της

²²⁷⁸ Για παράδειγμα, ο Νικόλαος Πλαστήρας δήλωνε από το 1934 δήλωνε θαυμαστής του φασιστικού καθεστώτος το οποίο θεωρούσε και ως πρότυπο για μία ελληνική δικτατορία. Οι Κονδύλης και Μεταξάς με κατά καιρούς δηλώσεις τους θαύμαζαν επίσης την φασιστική Ιταλία. Επίσης, προσωπικότητες όπως ο Νικόλαος Λούβαρης, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και της Παντείου, αρθρογραφούσε διθυραμβικά άρθρα για τον Χίτλερ την ίδια ώρα που διορίστηκε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας (Ιανουάριος 1935). Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1210, 1213-1214, 1223.

²²⁷⁹ Για την ΕΕΕ, βλ. Hering, *ό.π.*, σ. 1165· Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων, ό.π.*, σσ. 101-103· Ιάκωβος Περ. Χονδροματίδης, *Η Μαύρη σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Κατοχής (1941–1944)*, Περισκόπιο, Αθήνα 2001, σσ. 12-17.

²²⁸⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου, φ. 2.1. Μολονότι η συγκεκριμένη προκήρυξη είναι αχρονολόγητη σίγουρα μετά το 1932 διότι αναφέρεται το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη. Επίσης, πιθανόν να είναι πριν το 1935 διότι δεν αναφέρεται στις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις εκείνης της χρονιάς (Κίνημα 1ης Μαρτίου, δικτατορία Κονδύλη, Παλινόρθωση). Ευχαριστώ τον Δημήτρη Ντούρο για την υπόδειξη του εν λόγω τεκμηρίου και την παροχή του σχετικού φωτογραφικού υλικού.

«ηθικής εξυγιάνσεως» αποτελεί εξαίρεση στη ρητορική της ΕΕΕ, η οποία στόχευε κυρίως στον προσεταιρισμό άλλων κοινωνικών κατηγοριών όπως οι πρόσφυγες.²²⁸¹

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται η ΕΕΕ στον παλαιοπολεμιστικό χώρο ήταν ως εκπροσωπούμενη στα παλαιοπολεμιστικά συνέδρια του 1934 και του 1935 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.2 και Γ.1.1.3). Στο συνέδριο του Μαΐου του 1934 υπήρχε εκπροσώπηση από και από το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, με τον ίδιο τον αρχηγό του Γεώργιο Μερκούρη να παρίσταται. Το εν λόγω κόμμα επίσης δεν έκανε κάποια προσπάθεια προσεταιρισμού των παλαιών πολεμιστών. Μοναδικά ψήγματα μίας τέτοιας προσέγγισης αποτελούσαν πέραν της παρουσίας του επικεφαλής του στο παλαιοπολεμιστικό συνέδριο του 1934 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2), η (αραιή) φιλοξενία στις στήλες του επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου του κόμματος (*Εθνική Σημαία*) ειδήσεων σχετικά με τις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις χωρίς ωστόσο να αναπτύσσεται κάποια μαχητική ρητορική.²²⁸²

Τα ακροδεξιά κομματίδια που δραστηριοποιήθηκαν στον Μεσοπόλεμο σε καμία περίπτωση δεν προσπάθησαν συστηματικά να προσεταιριστούν τους παλαιούς πολεμιστές, πόσω μάλλον να οργανώσουν ομάδες κρούσεις με πυρήνα αυτούς. Αντίστοιχα, οι ηγεσίες των ακροδεξιών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων δεν επεδίωξαν κάποια συνεργασία με τα κόμματα που εκπροσωπούσαν αυτό το πολιτικό ρεύμα παρότι τους συνέδεαν αρχές όπως ο αντικομμουνισμός και οι εξαγγελίες για «ηθική εξυγιάνση» της χώρας. Μολονότι οι οργανώσεις αυτές διακήρυτταν τακτικά το θαυμασμό τους για τον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό και τις τακτικές δράσεις τους και είχαν ποικίλες καταστατικές διατάξεις που ήταν καταφανώς επηρεασμένες από αυτά τα συστήματα, δεν προχώρησαν έμπρακτα σε υλοποίησή των διακηρύξεων αυτών.

²²⁸¹ Χονδροματίδης, *ό.π.*, σ. 5.

²²⁸² Ο Γ. Μερκούρης είχε «αναγνωριστεί» από την Ιταλία ως «εν δυνάμει ηγέτης του φασισμού στην Ελλάδα». Οι επαφές του Μερκούρη με την Επιτροπή Δράσης για την Παγκοσμιότητα της Ρώμης (Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma/CAUR) είχαν ξεκινήσει τον Φεβρουάριο του 1934, ενώ τον Ιούνιο του 1934 είχε γίνει δεκτός από τον Μουσολίνι στη Ρώμη. Jerzy W. Borejsza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936–1940», Νίκος Σβορώνος–Χάγκεν Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936–1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 16–32, 23–24· Χονδροματίδης, *ό.π.*, σσ. 27–29· Δημήτρης Ε. Φιλιππής, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός. Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 228· Eleftheria Manta, «The 'National Socialist Party of Greece' and its Contacts with Italy: Contribution to the Study of Greek Fascism», *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, τ. 9, 2012, σσ. 89–108, σσ. 95–96.

Αντιθέτως, οι οργανώσεις αυτές εντάχθηκαν στο πλαίσιο του Διχασμού συμπορευόμενες κατά βάση με την αντιβενιζελική παράταξη.²²⁸³ Για παράδειγμα, τα Τάγματα Εφόδου αν και αποτελούσαν από ιδρύσεώς τους διακηρυγμένη απομίμηση των αντίστοιχων ιταλικών και γερμανικών σχηματισμών, εξ αρχής δήλωναν πιστά στην κυβέρνηση των Λαϊκών, χάνοντας αυτομάτως την όποια επαναστατικότητα τους. Ακόμα πιο χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του δεδηλωμένου εθνικοσοσιαλιστή Κονδάκη. Ο μέλλων δωσίλογος στο παλαιοπολεμικό συνέδριο του Σεπτεμβρίου του 1934 καταψήφισε την πρόταση για δημιουργία παλαιοπολεμικού κόμματος «κατά το πρότυπον της Γερμανίας και της Ιταλίας» για μικροπολιτικούς λόγους (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.2), φανερώνοντας πόσο ασυνεπής ήταν ως προς τις «εθνικοσοσιαλιστικές» αρχές του.

Ένα επιπρόσθετο ανάχωμα στη διάχυση φασιστικών ιδεών στους Έλληνες παλαιμάχους ήταν η ακράδαντα φιλειρηνική στάση τους. Το πολεμικό πνεύμα καθώς και μία ιμπεριαλιστική εξωτερική πολιτική που αποβλέπει σε εθνικά μεγαλεία αποτέλεσαν στοιχεία που βρίσκονταν στον πυρήνα της φασιστικής ιδεολογίας. Όπως επισημαίνει ο σημαίνων ιστορικός του φασισμού Στάνλεϊ Πέιν, παρότι δεν ήταν όλα τα φασιστικά κινήματα που εμφανίστηκαν μεσοπολεμικά ιμπεριαλιστικά, όλα επεδίωκαν μία νέα τάξη στην εξωτερική πολιτική της με καινούργιες σχέσεις και συμμαχίες. Επίσης, ανεξαρτήτως εάν είχαν επιθετικές βλέψεις επικροτούσαν τις πολεμικές αξίες.²²⁸⁴ Ιδίως στην Ιταλία και τη Γερμανία, χώρες που θεωρούσαν τις συνθήκες ειρήνης του 1919 ως άδικες, ο αναθεωρητισμός της μεταπολεμικής πραγματικότητας βρισκόταν στον πυρήνα τόσο του φασισμού όσο και του εθνικοσοσιαλισμού. Αντιστοίχως ο πασιφισμός ήταν μεσοπολεμικά ένα οργανικό στοιχείο του αντιφασισμού.²²⁸⁵

Οι Έλληνες παλαιοί πολεμιστές καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου παρέμειναν σταθερά φιλειρηνιστές. Πέρα από το Επιστρατικό κίνημα της περιόδου 1916–17, μεσοπολεμικά οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών (1922–25) εξέφρασαν μία όχι απλώς αντιπολεμική, αλλά και αντιμιλιταριστική ρητορική (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6), ενώ και οι

²²⁸³ Την περίοδο αυτή δραστηριοποιούνταν και φιλοβενιζελικά σωματεία, ωστόσο, δεν βρίσκονταν στο προσκήνιο (βλ. επόμενα κεφάλαια). Ενδεικτικά βλ. την επιστολή της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Νέας Φιλαδέλφειας, η οποία επ' ευκαιρία της δολοφονικής απόπειρας εναντίον του Βενιζέλου διακηρύττει την πίστη της σε αυτόν. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 397, Ένωσης Εφέδρων & Παλαιών Πολεμιστών Νέας Φιλαδέλφειας προς Βενιζέλο, Νέα Φιλαδέλφεια, 7 Ιουνίου 1933.

²²⁸⁴ Πέιν, *ό.π.*, σ. 32· Gentile, *ό.π.*, σσ. 91–92.

²²⁸⁵ Gentile, *ό.π.*, σ. 48· Traverso, *ό.π.*, σ. 343· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σ. 88.

βενιζελογενείς εφεδρικές οργανώσεις της ίδιας περιόδου εξέφρασαν αντιπολεμικές ιδέες που ορισμένες φορές κινούνταν στα όρια του αντιμιλιταρισμού (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2). Κατόπιν στα δύο συνέδρια εφέδρων αξιωματικών (1923, 1926), στα δύο πανεφεδρικά συνέδρια (1927, 1931) καθώς και σε όλες τις εξελίξεις των αναπηρικών οργανώσεων (1918–32) δεν υπήρξε ουδεμία φιλοπόλεμη νύξη (βλ. Κεφάλαια Α.2.2, Β.2.2, Β.3.2, Β.4.4). Τουναντίον, στο συνέδριο του 1931 διακηρύχθηκε ο «ενσυνείδητος ακραιφνής πατριωτισμός» σε φιλειρηνική κατεύθυνση των εφέδρων (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), ενώ μία μικρή μερίδα αναπήρων πολέμου, η Ένωση Αναπήρων Πολέμου Ολικής Ανικανότητας, μετατράπηκε σε θιασώτη της ελληνοτουρκικής προσέγγισης φτάνοντας στο σημείο να αλληλογραφεί με τον Ισμέτ Ινονού το 1930 (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2).

Πέραν όμως των παραπάνω διακηρύξεων, δεν έχει εντοπιστεί κάποια οργάνωση παλαιμάχων της μεσοπολεμικής περιόδου που να παρεκκλίνει αυτής της κατεύθυνσης. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν ορισμένες βραχύβιες αναφορές κατά τόπους οργανώσεων εφέδρων αξιωματικών την ύστερη παγκαλική περίοδο, οι οποίες εναρμονίζονταν με την αναθεωρητική πολιτική του δικτάτορα (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Ακόμα και οργανώσεις που δεδηλωμένα μιμούνταν το φασιστικό ή το εθνικοσοσιαλιστικό πρότυπο, ουδεμία νύξη έκαναν για μία επιθετική εξωτερική πολιτική. Παρά την «εθνικοσοσιαλιστική» κατεύθυνσή της Γενικής Συνομοσπονδίας και τα εμπνευσμένα από τον Χίτλερ Τάγματα Εφόδου, ουδείς αμφισβήτησε τη φιλειρηνική εξωτερική πολιτική. Ενδεικτική της αντίφασης που επικρατούσε σε αυτές της οργανώσεις ήταν μία συνέντευξη του Αλ. Γιάνναρου, στην οποία ο πρόεδρος της ΟΕΕ (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2) δήλωνε ως πρότυπο του τη φασιστική Ιταλία διακηρύττοντας ταυτόχρονα τη διαφωνία του με τη φιλοπόλεμη πολιτική της ερχόμενος σε μία πρόδηλη αντίφαση.²²⁸⁶ Η φιλειρηνική στάση των παλαιών πολεμιστών ευθυγραμμίζονταν με την φιλειρηνική εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου για την αποδοχή του μεταπολεμικού status quo και την απόρριψη εδαφικών βλέψεων,²²⁸⁷ αφαιρώντας από το οποιοδήποτε φασιστικό εγχείρημα στον παλαιοπολεμικό χώρο ένα θεμελιώδες στοιχείο του φασισμού.

Ένας ακόμα παράγοντας που συνέβαλε δευτερευόντως στην απουσία ενός παλαιοπολεμικού κινήματος σε φασιστική κατεύθυνση ήταν ο προσωποπαγής χαρακτήρας

²²⁸⁶ *Εσπερινή*, 28/8/1931, «Οι εθνικισταί που είναι πανίσχυροι».

²²⁸⁷ Πλουμιδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 82-83.

των ακροδεξιών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων σε συνδυασμό με την καταφανή έλλειψη ισχυρής ηγεσίας. Στον παλαιοπολεμιστικό χώρο στην Ελλάδα δεν υπήρχε και κάποια κυρίαρχη προσωπικότητα ώστε να γίνει ο Έλληνας «Ντούτσε», παρόλη την προσπάθεια που έκαναν άτομα όπως ο Κονδάκης ή ο Χαϊρόπουλος κυρίως μέσω των καταστατικών διακηρύξεων των οργανώσεών τους. Ενδεικτικό παράδειγμα της έλλειψης ηγεσίας αποτέλεσε το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης, το οποίο δήλωνε απολύτως πιστό στον «Αρχηγό», ο οποίος όμως χωρίς περιστροφές ομολογούταν ότι δεν είχε ακόμα βρεθεί (βλ. παραπάνω). Το έλλειμα ηγεσίας, ανεξαρτήτως πολιτικής προέλευσης ήταν ένα ζήτημα που επανερχόταν τακτικά στις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις της δεκαετίας του 1930, οδηγώντας σε συνεχείς διαιρέσεις στο εσωτερικό των παλαιμάχων.

Τέλος, υπήρχαν και ορισμένα επιπρόσθετα χαρακτηριστικά που καταδεικνύουν ότι οι ακροδεξιές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις δεν ακολούθησαν τα φασιστικά κινήματα σε Ιταλία και Γερμανία. Για παράδειγμα, ουδέποτε εξέφρασαν την επιθυμία να αποτελέσουν πολιτική δύναμη ώστε να καταλάβουν την εξουσία. Ούτε ο Κονδάκης ούτε ο Χαϊρόπουλος ούτε κάποιος άλλος παράγοντας αξίωσε πολιτική εξουσία με διαπιστευτήρια τις πολεμικές υπηρεσίες των παλαιμάχων ως μία «αριστοκρατία του χαρακώματος», χαρακτηριστικό και αυτό της φασιστικής ιδεολογίας.²²⁸⁸ Επίσης, η όποια στρατιωτική δομή εξαντλούταν σε επίπεδο καταστατικών διακηρύξεων χωρίς να περιλαμβάνει εμφανή μιλιταριστικά στοιχεία. Επιπλέον, αυτή δεν περιβαλλόταν από κάποια «πολιτική τελετουργία» με την έννοια ειδικών τελετών, τραγουδιών, επεξεργασμένων στολών ή ομιλίες σε μαζικά ακροατήρια, οι οποίες αποτελούσαν συστατικό στοιχείο του φασισμού από τα πρώιμα στάδιά του.²²⁸⁹

Η απροθυμία των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών να ακολουθήσουν κάποιο φασιστικού τύπου κόμμα ή κίνημα ήταν εμφανής καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι απλώς σε ορισμένες ακροδεξιές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις αναπτύχθηκε μία φασίζουσα ρητορική, η οποία όμως διατηρήθηκε απλώς σε επίπεδο διακηρύξεων και προσπάθειας μίμησης των δυτικοευρωπαϊκών προτύπων. Η ρητορική αυτή εντάσσεται στην «υβριδικότητα» της φασιστικής ιδεολογίας μεσοπολεμικά με αυταρχικά καθεστώτα αλλά και ευρωπαϊκά κόμματα και κινήματα της Δεξιάς και της Άκρας Δεξιάς

²²⁸⁸ Gentile, *ό.π.*, σ. 34.

²²⁸⁹ Πέιν, *ό.π.*, σ. 143.

δανείζονταν επιμέρους χαρακτηριστικά από τον φασισμό.²²⁹⁰ Ουδέποτε όμως δεν υλοποιήθηκαν από τους Έλληνες παλαιμάχους έμπρακτα οι φασιστικού τύπου επιδιώξεις ούτε καν από τους επικεφαλής των οργανώσεών τους. Εντούτοις, το ζήτημα ενδεχόμενης ίδρυσης ενός παλαιοπολεμιστικού κόμματος «κατά το πρότυπον της Ιταλίας και της Γερμανίας» αποτέλεσε θέμα σημαντικών αντεγκλήσεων, και εν τέλει διασπάσεων, στα πανελλήνια παλαιοπολεμιστικά συνέδρια του 1934 και του 1935, όμως και σε αυτή την περίπτωση οι απόπειρες αυτές αποτελούσαν εκφάνσεις του συνεχιζόμενου πολιτικού Διχασμού. Η «απορρόφηση» των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών από το υπάρχον πολιτικό σύστημα, ο άκρατος φιλειρηνισμός τους καθώς και η έλλειψη ηγεσίας τους, παράγοντες που αποτέλεσαν τις βασικές αιτίες απόρριψης του φασισμού ως μέσο πολιτικής έκφρασης των παλαιμάχων στην Ελλάδα, αναδείχθηκαν περίτρανα στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις της περιόδου 1934–36.

Γ.1.1.2 Το επεισοδιακό Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και η απόπειρα ίδρυσης παλαιοπολεμιστικού κόμματος (Μάιος–Σεπτέμβριος 1934)

Οι εντεινόμενες από τις αρχές τις δεκαετίας του 1930 διεργασίες στον παλαιοπολεμιστικό χώρο, τόσο με την ίδρυση πολυάριθμων νέων οργανώσεων όσο και με τις συνεχιζόμενες συζητήσεις για τη ψήφιση ενός προστατευτικού νόμου, εύλογα οδήγησαν στην ανάγκη διενέργειας ενός πανελληνίου συνεδρίου παλαιών πολεμιστών ώστε να ανασυγκροτηθεί εκ βάθρων το παλαιοπολεμιστικό κίνημα. Σε αυτό το πλαίσιο η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών συγκάλεσε το λεγόμενο Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών τον Μάιο του 1934 στην Αθήνα.²²⁹¹ Πέρα από τα υλικά αιτήματά τους, ένα μείζον ζήτημα που απασχολούσε εφεξής τα συνέδρια ήταν ο τρόπος της οργάνωσής τους μελλοντικά, τόσο

²²⁹⁰ Aristotle Kallis, «Transnational Fascism. The Fascist New Order, Violence, and Creative Destruction», Arnd Bauerkämper–Grzegorz Rossoliński-Liebe (επ.), *Fascism Without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, Berghahn, Νέα Υόρκη–Οξφόρδη 2017, σσ. 40–64, σσ. 40–41· Aristotle Kallis, «Fascism and the Right in interwar Europe: Interaction, entanglement, hybridity», Nicholas Doumanis (επ.), *The Oxford Handbook of European History 1914–1945*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2019, σ. 304, 312, 318.

²²⁹¹ Ο *Ριζοσπάστης* αντέδρασε στο χαρακτηρισμό του εν λόγω συνεδρίου ως πρώτο καθώς, όπως ορθά ανέφερε, το πρώτο πανελλήνιο παλαιοπολεμιστικό συνέδριο είχε πραγματοποιηθεί το 1924 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.4). *Ριζοσπάστης*, 21/5/1934, «Πρώτο συνέδριο;».

ως προς τη δημιουργία ενός ανώτατου οργανισμού όσο και ως προς την πολιτική κατεύθυνση αυτού.²²⁹²

Την Κυριακή 20 Μαΐου 1934 πραγματοποιήθηκε η πανηγυρική έναρξη του συνεδρίου στη Λέσχη Επιστημόνων (στην πλατεία Αγίου Γεωργίου Καρύτση). Εκ μέρους της κυβέρνησης παρέστη ο υπουργός Στρατιωτικών Γεώργιος Κονδύλης και ο υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων (και μέχρι πρότινος υπουργός Κρατικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως) Ιωάννης Μακρόπουλος (παλαιός πολεμιστής και ο ίδιος καθώς είχε πολεμήσει και τραυματιστεί στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο),²²⁹³ ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Στρατιωτικών υποστράτηγος Αχιλλέας Πρωτοσύγγελος,²²⁹⁴ ο συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Πλατής, ο αντιστράτηγος ε.α. Νικόλαος Τρικούπης, ο βουλευτής των Λαϊκών και άτυπος επικεφαλής των Μακεδονομάχων βουλευτών²²⁹⁵ Αναστάσιος Νταλίπης, ο Σπυρίδων Μερκούρης²²⁹⁶ με τους υιούς του, Σταμάτη και Γεώργιο.²²⁹⁷ Οι επίσημοι όλοι τους ήταν σφόδρα αντιβενιζελικοί και βασιλόφρονες, ενώ ο τελευταίος ήταν δεδηλωμένος εθνοσοσιαλιστής, και αρχηγός του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος (ίδρ. 1933). Χαρακτηριστικό δε της (πρωτοφανούς για ένα παλαιοπολεμικό συνέδριο) επισημότητας που αποδόθηκε στη διοργάνωση ήταν η εντολή του Υπουργείου Στρατιωτικών προς το Α΄ Σώμα Στρατού να στείλει τιμητικό άγημα του Πρότυπου Τάγματος Ευζώνων και να παρά-

²²⁹² Τα θέματα του συνεδρίου είχαν οριστεί ως εξής: α΄) ο τρόπος προστασίας και αποκατάστασης των παλαιών πολεμιστών, β΄) ο τρόπος οργάνωσής τους, γ΄) η μελλοντική κατεύθυνση τους, δ΄) η αλληλεγγύη μεταξύ τους και η καθιέρωση διακριτικού σήματος, ε΄) η διεθνής τους θέση. Πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου ήταν ο Αλ. Θεοχάρης, αντιπρόεδροι Σ. Λέγκας και Ι. Βέννιος, γενικός γραμματέας ο Κ. Ζάννος και μέλη οι Γ. Ανδρέου, Θ. Καλιαμπέτσος, Θ. Ζαφειρόπουλος, Ν. Λαμπρογιάννης, Δ. Μαυροκέφαλος και Ι. Παπανικολάου. *Ελεύθερον Βήμα*, 16/5/1934, «Το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών»· Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί μας εγκατελήφθησαν εις την τύχην», *Ακρόπολις*, 18/5/1934.

²²⁹³ Αντώνης Μακροδημήτρης κ.α., *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων 1821–2008*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009, σ. 398. Ο Μακρόπουλος είχε διατελέσει και υπουργός Κρατικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως από τις 10 Μαρτίου 1933 έως τις 21 Μαρτίου 1934. ggk.gov.gr/?p=1003, πρόσβαση 1/10/2019.

²²⁹⁴ Ο Πρωτοσύγγελος βρισκόταν, το 1934, στο στενό κύκλο του Κονδύλη. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 248.

²²⁹⁵ Μετά τις εκλογές του 1933 οι Μακεδονομάχοι βουλευτές ήταν πέρα από τον Νταλίπη, ο Γεώργιος Τσόντος, ο Φίλιππος Δραγούμης, ο Γκαίτε Τζοβαρόπουλος και ο Στέργιος Μπινόπουλος. Επίσης, με τους βενιζελικούς είχε εκλεγεί ο Κωνσταντίνος Νταής. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 331.

²²⁹⁶ Ο Σπ. Μερκούρης αυτή την περίοδο βρισκόταν στο περιβάλλον του Κονδύλη, καθώς στις δημοτικές εκλογές του Φεβρουαρίου του 1934 η υποψηφιότητά του για τον δήμο Αθηναίων είχε την υποστήριξη του υπουργού Στρατιωτικών απέναντι στον Κωνσταντίνο Κοτζιά που είχε λάβει το χρίσμα του Λαϊκού Κόμματος. Εν τέλει, δήμαρχος εκλέχθηκε ο Κοτζιάς, δεύτερος ήρθε ο βενιζελικός πρώην δήμαρχος Σπυρίδων Πάτσης και τρίτος ο Σπ. Μερκούρης. Μερκούρης, ό.π., σσ. 137.

²²⁹⁷ Επίσης, στις 22 Μαΐου παρέστησαν στο συνέδριο οι βουλευτές Γεώργιος Κ. Στράτος (υποναύαρχος ε.α. Λαϊκό Κόμμα, βουλευτής Αθηνών) και Νικόλαος Μανούσης (Κόμμα Φιλελευθέρων, βουλευτής Σερρών).

σχει την μπάντα του ώστε να αποδώσει τιμές στους επισήμους κατά την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου και στην τελετή κατάθεσης στεφάνων στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη καθώς και να πραγματοποιηθούν κανονιοβολισμοί κατά τη διάρκεια της τελετής αυτής από το λόφο του Λυκαβηττού.²²⁹⁸

Μετά την εκλογή του προσωρινού προέδρου του συνεδρίου ως και την τήρηση ενός λεπτού σιγής εις μνήμην των πεσόντων, ο Γ. Κονδύλης κήρυξε την έναρξη του συνεδρίου διακηρύσσοντας στην ομιλία του ότι «το Κράτος και τον Έθνος, αν θέλουν να διατηρηθούν, θα έπρεπε να υποστηρίξουν την τάξιν των παλαιών πολεμιστών, ως το σπουδαιότερον έρεισμα των» κάνοντας παράκληση «όπως μελετώντες τα ζητήματα σας, καταβάλλετε συγχρόνως προσπάθειαν και αποβήτε εις όλην την Ελλάδα κήρυκες της Ιδέας του Έθνους». Πολλές ιδέες γεννήθηκαν για να εκτοπίσουν την «εθνική ιδέα», σύμφωνα με τον παλαίμαχο στρατηγό (και μέλλοντα αντιβασιλέα), εντούτοις οι φιλειρηνικές ιδέες που εμφανίστηκαν μεταπολεμικά «εσαρώθησαν από τον φυσικόν νόμον, τον διέποντα την ζωήν», για αυτό το λόγο έγινε κατανοητό ότι «ο αγών είναι αναπόφευκτος και ότι τα έθνη πρέπει να προετοιμάζονται διά την άμυναν των βωμών και των εστιών», υπαινισσόμενος ουσιαστικά την ανάγκη ύπαρξης υψηλού εθνικού φρονήματος για την περίπτωση που χρειαστεί εκ νέου κάποια πολεμική προσπάθεια. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο υπουργός Παιδείας επισήμαινε ότι

η εθνική μονάς υπήρξεν, υπάρχει και θα υπάρχη [...] είσθε όργανα της Θείας Πρόνοιας και εις τας αποφάσεις σας ενσαρκώνετε την πίστιν ολόκληρου του Έθνους. Ο αγών σας τοποθετείται εις το υψηλόν επίπεδον της εμπεδώσεως της εθνικής συνειδήσεως.

Εν συνεχεία το συνέδριο χαιρέτησαν ο Θ. Ζαφειρόπουλος (για τον Ζαφειρόπουλο, βλ. παρακάτω) της Παμπελοποννησιακής Ένωσης Εφέδρων και ο Παπανικολάου²²⁹⁹ της ΕΕΕ, ενώ η πρώτη ημέρα έκλεισε με μία τελετή στον Άγνωστο Στρατιώτη όπου και έγιναν καταθέσεις στεφάνων και ομιλίες.²³⁰⁰

²²⁹⁸ Έθνος, 19/5/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

²²⁹⁹ Δεν είναι ξεκάθαρο από τα σχετικά άρθρα των εφημερίδων αν πρόκειται για τον αντιπρόεδρο της ΟΠΠ Ι. Παπανικολάου.

²³⁰⁰ Ακρόπολις, 21/5/1934, «Η χθεσινή πανηγυρική έναρξις του συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών»· Ελεύθερον Βήμα, 21/5/1934 «Το πανελλήνιον συνέδριον των παλαιών πολεμιστών ήρχισε πανηγυρικός χθες τας εργασίας του»· Πρωΐα, 21/5/1934, «Η χθεσινή επίσημος έναρξις του συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών»· Ριζοσπάστης, 21/5/1934, «Ο λόγος του Κονδύλη στο συνέδριο παλαιών πολεμιστών».

Στις εργασίες του συνεδρίου που συνεχίστηκαν έως τις 23 Μαΐου συμμετείχαν περισσότεροι από 140 αντιπρόσωποι 71 οργανώσεων εφέδρων όλων των βαθμών από όλη την Ελλάδα.²³⁰¹ Το κύριο ζητούμενο για τους συνέδρους ήταν η πρόνοια για τους παλαιμάχους και δη η ολοκλήρωση των εργασιών της Επιτροπής Κανελλόπουλου και η ψήφιση του προστατευτικού νομοσχεδίου. Σε αυτή την κατεύθυνση το συνέδριο αποφάσισε να αποστείλει μία επιτροπή στον υφυπουργό Εθνικής Οικονομίας Στέφανο Στεφανόπουλο, η οποία θα ζητούσε την όσο το δυνατό πιο ταχεία ψήφιση του νομοσχεδίου για τους παλαιούς πολεμιστές καθώς και μία δεύτερη επιτροπή, η οποία θα ζητούσε από τον Υπουργό Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκο τη ψήφιση νομοσχεδίου «περί στεγάσεως των παλαιών πολεμιστών Μακεδονίας» και τη διεύρυνση του σε όλη τη χώρα.²³⁰² Η επιτροπή δεν έγινε δεκτή από τον υπουργό, ωστόσο, την τρίτη ημέρα του συνεδρίου (22 Μαΐου 1934) ο Κύρκος παρέστη στο συνέδριο, ευρισκόμενος για δεύτερη φορά σε ένα παλαιοπολεμικό συνέδριο από αυτή τη θέση μετά το Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων του 1927 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), επισημαίνοντάς στους παλαιμάχους ότι η βασική αιτία της εγκατάλειψής τους από το Κράτος ήταν η ελλιπής οργάνωσή τους, ενώ τους εξέθεσε τις εξελίξεις στην επιτροπή Κανελλόπουλου και κλείνοντας τους διαβεβαίωσε ότι «θα λάβη σοβαρώς υπ' όψιν τα πορίσματα του συνεδρίου».

Το άλλο μείζον ζήτημα που απασχόλησε το συνέδριο, και το οποίο έμελλε να διχάσει βαθύτατα τον παλαιοπολεμικό κόσμο ήταν αυτό της μελλοντικής κατεύθυνσης των παλαιών πολεμιστών. Ο εισηγητής του θέματος ήταν ο Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος, πρόεδρος του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Πατρών, ένα πρόσωπο πρωταγωνίστησε στις κατοπινές παλαιοπολεμικές ζυμώσεις (βλ. παρακάτω και Παράρτημα 6), ο οποίος υποστήριξε ότι η αποτυχία οργάνωσης των παλαιών πολεμιστών οφειλόταν στην «έλλειψιν πίστεως εκ μέρους των εφέδρων επί την εφεδρικήν συνείδησιν και εις τα ατελή μέσα και τακτικήν, την οποίαν ούτοι μέχρι σήμερον ηκολούθησαν και ακολουθούν» και πρότεινε τη συνεργασία των παλαιών πολεμιστών «με τας άλλας εργαζόμενας τάξεις και [...]

²³⁰¹ Από τις 71 οργανώσεις, οι 11 ήταν εφέδρων αξιωματικών, οι 11 εφέδρων υπαξιωματικών και οι 49 οπλιτών. Επίσης, από το συνέδριο απουσίαζαν τόσο ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών του Χαιρόπουλου, όσο και η Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη. Πρόεδρος του συνεδρίου εκλέχθηκε ο Τάσος Αστεριάδης ενώ επιλαχών πρόεδρος ήταν ο Θ. Ζαφειρόπουλος.

²³⁰² *Ακρόπολις*, 22/5/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»· *Βραδυνή*, 21/5/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

εις τον στρατευμένον λαόν ακολουθήση ανεξάρτητον κατεύθυνσιν και χειραφετηθή κομματικώς». Η κομματική χειραφέτηση σήμαινε, όπως τόνισε ο γραμματέας του συνεδρίου (Βουγάς) επεκτείνοντας τη σκέψη του Ζαφειρόπουλου, τη δημιουργία ενός παλαιοπολεμιστικού κόμματος. Σε αυτή την κατεύθυνση ένας σύνεδρος ανέφερε ότι «πρέπει να παύση η πολιτική των υπομνημάτων και η τάξις των παλαιών πολεμιστών να αξιώση με την δύναμιν της την επίλυση των ζητημάτων της».²³⁰³ Παρά τις απόψεις που ακούστηκαν υπέρ ίδρυσης κόμματος δεν αποφασίστηκε κάτι συγκεκριμένο και υιοθετήθηκε μόνο το ψήφισμα ότι «το Συνέδριον αναγνωρίζον κατ' αρχήν ότι δια την επίτευξιν των καθαρώς εφεδρικών επιδιώξεων των Π.Π. επιβάλλεται η διαχάραξις ανεξαρτήτου κατευθύνσεως εν τω μέλλοντι» παραπέμποντας το ζήτημα σε μια επιτροπή που θα εξέταζε τις σχετικές προτάσεις. Η μόνη απόφαση που υιοθετήθηκε επισήμως από το συνέδριο ήταν ένα ψήφισμα κατά της (κομμουνιστικής) «αντεθνικής προπαγάνδας» για την αυτονόμηση της Μακεδονίας,²³⁰⁴ διακηρύσσοντας με αυτό τον τρόπο ξανά το εθνικό φρόνιμα και τη νομιμοφροσύνη των παλαιμάχων.

Οι τοποθετήσεις που διατυπώθηκαν στο συνέδριο για την ίδρυση παλαιοπολεμιστικού κόμματος, δυστυχώς δεν είναι επαρκείς ώστε να κατανοήσουμε πως αντιλαμβανόταν αυτό το κόμμα οι σύνεδροι. Εντούτοις, γίνεται κατανοητό ότι μία τέτοια εξέλιξη θα αποτελούσε τομή στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις καθώς ένα υποτιθέμενο κόμμα θα αποκτούσε αυτομάτως μία πλατιά εκλογική βάση. Μία τέτοια εξέλιξη βέβαια θα μπορούσε ταυτόχρονα να καταστήσει αυτό ως μοχλό για την πολιτική εκμετάλλευση του εφεδρικού κόσμου και ένα ισχυρό θέλγητρο για πολλούς πολιτευτές. Ανεξαρτήτως πως σκεφτόταν έναν τέτοιο πολιτικό σχηματισμό οι σύνεδροι, με τη συζήτηση αυτή το ζήτημα εισήχθη πλέον στα θέματα που απασχολούσαν εφεξής τον χώρο των παλαιμάχων.

Η 23η Μαΐου ήταν η τελευταία, προσωρινώς, ημέρα του συνεδρίου διότι πάρθηκε η απόφαση να συνεχίσει αυτό τις εργασίες του τον Σεπτέμβριο στη Θεσσαλονίκη. Στο θέμα της οργάνωσης τέθηκε το ζήτημα εκλογής μιας εκτελεστικής επιτροπής η οποία θα διαχειριζόταν τα παλαιοπολεμιστικά ζητήματα μέχρι τη συνέχιση του συνεδρίου τον Σεπτέμβριο. Μετά από μια συζήτηση που «προσέλαβεν εξαιρετικήν οξύτητα» σχετικά με το

²³⁰³ Μάλιστα ο βουλευτής των Λαϊκών Γεώργιος Μπακόπουλος παρενέβη «αφήνοντας να εννοηθεί» ότι ένα «κόμμα παλαιών πολεμιστών με καθοδηγητή τον ίδιο» θα ήτανε καλό. Η αναφορά αυτή υπάρχει μόνο στο ρεπορτάζ του *Ριζοσπάστη*, 23/5/1934, «Οι εκμεταλλευτές των παλαιών πολεμιστών».

²³⁰⁴ *Ακρόπολις*, 23/5/1934, «Τα συζητηθέντα χθες θέματα εις το συνέδριον παλαιών πολεμιστών»· *Ελευθέρον Βήμα*, 23/5/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»

εάν έπρεπε να εκλεγεί νέα διοίκηση της Ομοσπονδίας ή μία Εκτελεστική Επιτροπή βρέθηκε μια μέση λύση, δηλαδή ότι μέχρι τον Σεπτέμβριο με τα εφεδρικά ζητήματα θα ασχολείτο το προεδρείο του Συνεδρίου.²³⁰⁵

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό των συνεδρίων της περιόδου 1934–36, το οποίο είχε εμφανιστεί πρώτη φορά στο Πανεφεδρικό Συνέδριο του 1931 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), ήταν η αποκήρυξη του συνεδρίου από μια μερίδα των παλαιμάχων που είχε ως συνέπεια τη διοργάνωση εκ παραλλήλου συγκεντρώσεων ή (αντι)συνεδρίων παλαιών πολεμιστών. Συγκεκριμένα, ταυτόχρονα με την έναρξη του συνεδρίου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση «περί των διακοσίων» παλαιών πολεμιστών (στο Λαϊκό Γυμναστήριο) όπου υιοθετήθηκε ψήφισμα «αποκήρυξης» της διοίκησης της ΟΠΠ με την κατηγορία ότι εργαζόταν «αντιθέτως προς τα συμφέροντα του εφεδρικού κόσμου». Στη συγκέντρωση εκλέχθηκε 15μελής προσωρινή επιτροπή «με σκοπόν την επιδίωξιν της επιλύσεως των φλεγόντων εφεδρικών ζητημάτων», ενώ εν συνεχεία οι συγκεντρωθέντες κατευθύνθηκαν και αυτοί στον Άγνωστο Στρατιώτη για να καταθέσουν στεφάνι. Δυστυχώς, περιορισμένες είναι οι σχετικές αναφορές στον Τύπο και αυτές δεν αναφέρουν ποιοι πρωτοστάτησαν και για ποιο λόγο σε αυτή την κίνηση,²³⁰⁶ ωστόσο, αποτέλεσε την αφετηρία μία πάγιας τακτικής διενέργειας «αντι–συνεδρίων» παλαιών πολεμιστών τα επόμενα χρόνια.

Οι τοποθετήσεις των συνέδρων είχαν ως βασική αξίωση την επίσπευση της σύνταξης του γενικού προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές καθώς και τη ψήφισή του. Η επιδίωξη υλικών ανταμοιβών ήταν κοινός τόπος στο συνέδριο καθώς, όπως σε όλα τα συνέδρια, παλαιοπολεμιστικά, εφεδρικά, αναπηρικά (βλ. Μέρος Β'). Επομένως, το πρωτεύον ζήτημα που απασχολούσε τους συνέδρους ήταν η ψήφιση ευεργετημάτων για αυτούς. Η αποστολή επιτροπών στους αρμόδιους υπουργούς και η παρουσία την επομένη κιόλας του υπουργού Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως στο συνέδριο για να μιλήσει για το ζήτημα του προστατευτικού νόμου φανέρωσε ξανά το κυβερνητικό ενδιαφέρον, μολοντί δεν παρουσιάστηκε κάποια χειροπιαστή εξέλιξη.

²³⁰⁵ *Ακρόπολις*, 24/5/1934, «Το συνέδριον των Π. Πολεμιστών»· *Βραδυνή*, 23/5/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

²³⁰⁶ *Εθνος*, 20/5/1934, «Και άλλη συνέλευσις»· *Ριζοσπάστης*, 22/5/1934, «Η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών προδίδει τα συμφέροντά τους».

Τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών έχαιραν καθολικής υποστήριξης από τον αστικό πολιτικό κόσμο. Πέρα από την παρουσία πολυάριθμων πολιτευτών της αντιβενιζελικής παράταξης, η ένθερμη υποστήριξη και της αντιπολίτευσης εκφράστηκε μέσα από τις στήλες του βενιζελικού Τύπου. Ο φόβος και η αγωνία για υποτροπιασμό των παλαιμάχων προς τον κομμουνισμό ήταν το ενοποιητικό στοιχείο των δύο μεγάλων παρατάξεων σε αυτή την περίπτωση. Ο ρόλος των (κατά Κονδύλη) «κηρύκων της Ιδέας του Έθνους» περιγραφόταν γλαφυρά από τη ναυαρχίδα του βενιζελισμού, το *Ελεύθερον Βήμα*, το οποίο σχολίαζε ότι «η οργάνωσις των παλαιών πολεμιστών αποτελεί πλέον παγίαν ηθικήν δύναμιν της χώρας και είνε πολύτιμος κατά την εποχήν αυτήν των υλιστικών ρευμάτων, αφού ως θεμέλιον της υποστάσεώς της έχει θέσει τα εθνικά ιδεώδη».²³⁰⁷ Ο εθνικός ρόλος των παλαιμάχων εναντίον του κομμουνισμού που υπαινισσόταν το φύλλο του Δημήτριου Λαμπράκη, γινόταν έκδηλος στη συντηρητική βενιζελική εφημερίδα *Εστία*. Εκτενής ήταν η ανάλυση της εθνικοφροσύνης των παλαιών πολεμιστών από αυτήν την εφημερίδα, σύμφωνα με την οποία το συνέδριο

υπήρξε μία λαμπρά και απολύτως αξιόλογος εκδήλωσις των ειλικρινώς εθνικών αισθημάτων, τα οποία εμπνέουν πάντοτε τους παλαιούς πολεμιστάς, της στερεάς των αποφάσεως, όπως σταθούν αντιμέτωποι εις τους εσωτερικούς του Έθνους εχθρούς, με την ιδίαν ατρόμητον σταθερότητα, με την οποίαν αντιμετώπισαν τους εξωτερικούς εχθρούς.

Ο δημόσιος ρόλος των παλαιών πολεμιστών, όπως τον διέβλεπε η συντηρητική εφημερίδα, ήταν η μετωπική αντιπαράθεση των παλαιμάχων με τους «εσωτερικούς εχθρούς», όπως στο παρελθόν έγινε με τους εξωτερικούς εχθρούς. Αυτή η ρητορική αφήνει υπονοίες ακόμα και για αντιμετώπιση του κομμουνισμού στους δρόμους, όπως για παράδειγμα είχε διακηρυχθεί το προηγούμενο έτος από τα Τάγματα Εφόδου (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1). Υπό αυτό το πρίσμα το Κράτος «χρηιαζόταν» τους παλαιούς πολεμιστές, σύμφωνα με την εφημερίδα, καθώς ήταν άνθρωποι «οι οποίοι παρέμειναν αδιάφθοροι από την ατμόσφαιρα της ηθικής καταπτώσεως» και οι οποίοι «περισσότερον από κάθε άλλην τάξιν» συγκέντρωναν μερικά βασικά προσόντα: τον ειλικρινή εθνικό ενθουσιασμό, το πνεύμα αυτοθυσίας υπέρ των γενικότερων συμφερόντων και το αίσθημα αλληλεγγύης. Ένα κύριο γνώρισμά τους ήταν «η απόλυτος άρνησις της ανηθίκου και εγκληματικής ιδέας της πάλης των τάξεων», η οποία «διασπά τας εθνικάς δυνάμεις» και «δημιουργεί τον χειρότερον εμφύλιον σπαραγμόν». Μάλιστα η *Εστία* ανέφερε ότι τα «ζωντανά έθνη»

²³⁰⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 21/5/1934, «Σημειώματα».

που είχαν αντιληφθεί «την σημασίαν του ιστορικού προορισμού των» είχαν κατανοήσει και την «αναδημιουργική» σημασία που είχε το «πνεύμα του χαρακώματος» και χρησιμοποίησαν τους παλαιούς πολεμιστές ως στοιχείο της «αναγεννήσεώς» τους. Στην Ελλάδα κάτι τέτοιο δεν συνέβη καθώς «παρασυρόμενοι από την πεποίθησιν, ότι πόλεμοι δεν επρόκειτο πλέον να γίνουν, αφήσαμεν τους παλαιούς πολεμιστάς εις το περιθώριον». Αντιθέτως, το Κράτος έπρεπε να καταστήσει τους παλαίμαχους «πολίτας χρήσιμους και ευημερούντας, τους οποίους δύναται να επιδεικνύη εις τας νέας γενεάς, ως πρότυπα και παραδείγματα συμπεριφοράς, χωρίς να εντρέπεται». ²³⁰⁸

Την επαύριο του συνεδρίου του Μαΐου του 1934, της επανεμφάνισης δηλαδή των παλαιών πολεμιστών στη δημόσια σφαίρα (πρβλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.2.III), η θέση τους στην κοινωνία ήταν διαπαραταξιακά αποδεκτή. Παρά την οξύτατη πολιτική αντιπαράθεση που επικρατούσε στη χώρα, η υποστήριξη των παλαιών πολεμιστών, οι οποίοι θεωρούνταν ως ένας πυλώνας νομιμοφροσύνης, ήταν διαπραγματεύτη τόσο για τον βενιζελικό όσο και για τον αντιβενιζελικό κόσμο. Το μέγεθος αυτής της κοινωνικής κατηγορίας, το οποίο πλησίαζε τα δύο εκατομμύρια εάν στους παλαίμαχους προστεθούν και οι οικογένειές τους (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1), καθιστούσε επιτακτική και καθολικά αποδεκτή ανάγκη τη νομιμοφροσύνη της.

Το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο των Παλαιών Πολεμιστών συνέχισε τις εργασίες του τον Σεπτέμβριο του 1934 στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια της Θ΄ Διεθνούς Εκθέσεως της πόλης. Στο συνέδριο συμμετείχαν πέραν των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων τόσο αναπηρικές όσο και οργανώσεις Ελλήνων του εξωτερικού (διπλασιάζοντας σχεδόν τον συνολικό αριθμό στις 120). ²³⁰⁹ Την Κυριακή 16 Σεπτεμβρίου 1934 πραγματοποιήθηκε μια τυπική συνεδρία όπου ο υφυπουργός Αεροπορίας Π. Σχινάς κήρυξε την έναρξη του συνεδρίου και απηύθυνε χαιρετισμό εκ μέρους της κυβέρνησης, ενώ ακολούθως τον λόγο έλαβαν ο διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Χαρίλαος Παναγιωτάκος και ο

²³⁰⁸ *Εστία*, 28/5/1934, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

²³⁰⁹ Στο πρόγραμμα του συνεδρίου περιλαμβάνονταν: α΄) λογοδοσία του προεδρείου του συνεδρίου της Αθήνας και η εκλογή νέου προέδρου, β΄) επίσημη δεξίωση των συνέδρων εκ μέρους της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, γ΄) συζήτηση για τον τρόπο οργάνωσής τους, δ΄) μελλοντική κατεύθυνση για την εξυπηρέτηση τόσο των παλαιοπολεμιστικών συμφερόντων όσο και του κράτους, ε΄) σύνταξη στατιστικής κατάστασης όλων των παλαιών πολεμιστών από οικονομικής κατάστασης, στ΄) καταγραφή των παλαιών πολεμιστών που εργάζονται στο δημόσιο, ζ΄) επιλογή διακριτικού σήματος, η΄) εκλογή διοίκησης ανώτατου οργανισμού παλαιών πολεμιστών, θ΄) έγκριση υποβολής ψηφίσματος προς την κυβέρνηση και προκήρυξη προς όλους τους παλαιούς πολεμιστές. *Ακρόπολις*, 15/9/1934, «Συνέρχεται εν Θεσ/νίκη το Β΄ συνέδριον των π. πολεμιστών» (όπως έχουμε αναφέρει πρόκειται για συνέχεια του Α΄ Συνεδρίου όχι για το Β΄ που αναφερόταν εκ παραδρομής) *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 16/9/1934, «Το συνέδριον των π. πολεμιστών».

δήμαρχος της πόλης Νικόλαος Μάνος, ο οποίος εξήρε τους παλαιούς πολεμιστές καθώς πέραν της «τάξης» τους σκέπτονταν «προ παντός δια το σύνολο, την αποστολήν και την σημασίαν την οποία έχει η οικογένεια, η θρησκεία και η Πατρίς».²³¹⁰

Ο υπουργός Στρατιωτικών Γεώργιος Κονδύλη μπορεί να μην ήταν παρών στο συνέδριο ωστόσο υπάρχουν ισχυρότατες ενδείξεις ότι κινούταν μεθοδικά ώστε να προσεταρριστεί του συνεδρίου. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, «παρασκηνιακός διοργανωτής» του συνεδρίου της Θεσσαλονίκης ήταν το Υπουργείο Στρατιωτικών, το οποίο μάλιστα πλήρωνε τα έξοδα μετακίνησης όλων των αντιπροσώπων, ενώ φέρεται να έχει ξοδέψει συνολικά 800.000 δρχ. για το συνέδριο ώστε «να μεταβληθεί σε μια μεγάλη πολεμική επίδειξη».²³¹¹ Για αυτό το λόγο ο πρόεδρος του συνεδρίου Τάσος Αστεριάδης, αντιβενιζελικός (όχι κονδυλικός) πολιτευτής και ο ίδιος²³¹², μετά τις τυπικές πρώτες ομιλίες «ηυχαρίστησε διά θερμών εκφράσεων την Κυβέρνησιν [...] διά το ενδιαφέρον όπερ επέδειξε διά το Συνέδριον».²³¹³

Η ευχή για υλική ενίσχυση των παλαιμάχων ώστε αυτοί να παραμείνουν νομιμόφρονες δεν εκφράστηκε μόνο τους εκπροσώπους της Πολιτείας και των δημοτικών και

²³¹⁰ Για τις ομιλίες του δημάρχου Μάνου και του αντιστράτηγου Παναγιωτάκου, οι οποίοι εξήραν την εθνικοφροσύνη των παλαιμάχων, βλ. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 17/9/1934, «Ἦρχισε το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών». Όπως είχε γίνει τέσσερις μήνες νωρίτερα στην Αθήνα, την τυπική πρώτη συνεδρία ακολούθησε μια τελετή μνήμης των πολέμων με τη συμμετοχή στρατιωτικού αποσπάσματος του 50ού Συντάγματος Πεζικού και επίκεντρο αρχικά το Ηρώο του Γ' Σώματος Στρατού και κατόπιν τον Λευκό Πύργο όπου οι σύνεδροι συμμετείχαν στα αποκαλυπτήρια του αδριάντα του ναυάρχου Νικόλαου Βότση. Για την πρώτη μέρα του συνεδρίου, βλ. *Ακρόπολις*, 17/9/1934, «Πανηγυρική η έναρξις του συνεδρίου Π. Πολεμιστών». *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 17/9/1934, «Ἦρχισαν ενταύθα αι εργασίαι του συνεδρίου π. πολεμιστών». *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 17/9/1934, «Ἡ Θεσσαλονίκη ἐζήσε χθες ἡμέραν πλήρη εθνικῶν παλμών». *Ριζοσπάστης*, 16/9/1934, «Σήμερα στη Θεσσαλονίκη η κυβέρνηση οργανώνει πολεμικές φασιστικές επιδείξεις». Για τις οργανώσεις που συμμετείχαν, βλ. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 14/9/1934, «Ο εφεδρικός κόσμος της Θεσσαλονίκης ετοιμάζεται για την μεγάλην παρέλασιν».

²³¹¹ *Ριζοσπάστης*, 14/9/1934, «Συνέδριο προετοιμασίας του πολέμου» (όπου αναφέρεται συγκεκριμένα η υπ. αρ. 53875 επείγουσα διαταγή του IV Γραφείου του Γενικού Επιτελείου σχετικά με τις καταστάσεις επιβίβασης των συνέδρων), 15/9/1934, «Πως προετοιμάζεται ο πόλεμος».

²³¹² Ο Τάσος Αστεριάδης ήταν ιατρός και έφεδρος αξιωματικός ο οποίος συμμετείχε στο Μακεδονικό Μέτωπο (1917–18), όπου και τραυματίστηκε δύο φορές. Σύμφωνα με προεκλογική παρουσίασή του στον Τύπο, ήταν διευθυντής του Γαλλικού Νοσοκομείου στη Θεσσαλονίκη, ενώ ήταν συγγραφέας ιατρικών εργασιών σε Ελλάδα, Γαλλία και Γερμανία. Ήταν μέλος γαλλικών ιατρικών εταιρειών και είχε τιμηθεί με το παράσημο του Ιππότη της Λεγεώνας της Τιμής. Ως πολιτικός ο Αστεριάδης ήταν υποψήφιος στη Θεσσαλονίκη σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1932–36 με κόμματα της αντιβενιζελικής παράταξης. Τον Σεπτεμβρίου του 1932 κατήλθε με το Λαϊκό Κόμμα (έλαβε 1.085 ψήφους), τον Μάρτιο του 1933 με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση (32.900 ψήφους), τον Ιούνιο του 1935 με την Ένωση Βασιλοφρόνων (5.324 ψήφους) και τον Ιανουάριο του 1936 με το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων (234 ψήφους). *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 2/3/1933, «Οι υποψήφιοί μας. Τάσος Αστεριάδης». Δημοσθένης Δώδος, «Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Κόμματα και υποψήφιοι», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 400.

²³¹³ *Βραδυνή*, 16/9/1934, «Μεγαλοπρεπής παρέλασις παλαιών πολεμιστών».

στρατιωτικών αρχών, αλλά συμβολικά και από τον δήμαρχο Σερρών, πόλη η οποία είχε εκλέξει τον πρώτο κομμουνιστή δήμαρχο στην Ελλάδα, ο οποίος παύθηκε πάραυτα από τα καθήκοντά του.²³¹⁴ Συγκεκριμένα αυτός ευχήθηκε «το Κράτος [να] επιλήση τα ζητήματα του εφεδρικού κόσμου, οπότε ουδείς πλέον θα υπάρξει φόβος εξ οιασδήποτε διασπάσεως του αστικού κόσμου να επαναληφθή το προηγούμενον της εκλογή κομμουνιστού δημάρχου». Η έκκληση για ενότητα των αστικών δυνάμεων στα ζητήματα των παλαιών πολεμιστών γινόταν ξανά υπό το φόβο ριζοσπαστικοποίησής τους και επανάληψης στον εφεδρικό κόσμο της περίπτωσης των Σερρών όπου οι αντιθέσεις των δύο βασικών πολιτικών παρατάξεων ευνόησαν τη νίκη του κομμουνιστή υποψηφίου.

Η ενότητα του παλαιοπολεμистικού κόσμου ήταν όμως όραμα άπιαστο και κύρια αιτία για αυτό ήταν οι εσωτερικές αντιθέσεις του. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι στο συνέδριο της Θεσσαλονίκης εξαρχής εμφανίστηκαν έριδες με βασικό σημείο τριβής τον έλεγχο του προεδρείου ανάμεσα στο προεδρείο που είχε εκλεγεί στην Αθήνα και την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τις εφημερίδες της συμπρωτεύουσας, 54 εφεδρικές οργανώσεις θεωρούσαν την οργανωτική επιτροπή της Θεσσαλονίκης ως τη μόνη νόμιμη μέχρι την εκλογή νέου προεδρείου και παράνομο το «πρώην προεδρείο» της Αθήνας που κατήργησε «αυθαίρετως» την οργανωτική επιτροπή της Θεσσαλονίκης. Στις 18 Σεπτεμβρίου η διάσπαση του συνεδρίου ήταν πλέον γεγονός. Μετά από λογομαχία για νομιμότητα του εκλεγμένου στην Αθήνα προεδρείου ο Τ. Αστεριάδης (πρόεδρος του συνεδρίου του Μαΐου 1934) και υποστηρικτές του κάλεσαν την αστυνομία για να απομακρύνει τους «αντιφρονούντες» συνέδρους, γεγονός που πυροδότησε την αποχώρηση 55 συνολικά οργανώσεων.²³¹⁵

Οι εναπομείναντες οργανώσεις εξέλεξαν νέο προεδρείο, με επικεφαλής τον Θεόδωρο Ζαφειρόπουλο (βλ. Παράρτημα 6), ο οποίος εισηγήθηκε τη μετατροπή των παλαιοπολεμистικών οργανώσεων σε ενιαία οργάνωση με «σιδηρά πειθαρχία» και «ικανόν αρχηγόν», αναφερόμενος μάλιστα ότι έπρεπε να έχουν πρότυπο τα παραδείγματα της

²³¹⁴ Στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1934 στις Σέρρες είχε εκλεγεί ο κομμουνιστής Διονύσης Μενύχτας δήμαρχος και ο οποίος καθαιρέθηκε στη συνέχεια από την κυβέρνηση. Ο Δ. Μενύχτας μαζί με τον Δημήτρη (Μήτσο) Παρτσαλίδη, που εκλέχθηκε δήμαρχος Καβάλας επίσης στις εκλογές του 1934, ήταν οι δύο πρώτοι κομμουνιστές δήμαρχοι στην Ελλάδα. Γιώργης Δ. Κατσούλης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, τ. Δ' (1934–1940), Νέα Σύνορα, Αθήναι 1976, σσ. 57-59· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σσ. 1251-1252.

²³¹⁵ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 18/9/1934, «Ήρχισαν από χθες αι τακτικάί εργασίαι του συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 18/9/1934, «Το συνέδριον παλαιών πολεμιστών».

Ιταλίας και της Γερμανίας.²³¹⁶ Ωστόσο, ο Ζαφειρόπουλος ειλικρινώς ομολογούσε το τεράστιο έλλειμα ηγεσίας του παλαιοπολεμистικού χώρου:

*Επί κεφαλής του τοιούτου οργανισμού πρέπει να θέσωμεν άνθρωπον όχι μόνον ασπαζόμενον τας ιδέας μας, αλλ' έχοντα προσέτι εξαιρετικόν κύρος, μόρφωσιν και ικανότητα, διότι από το πρόσωπον του Αρχηγού θα κριθῇ η σοβαρότης της Οργανώσεως θα δημιουργηθῇ η προς την επιτυχίαν των σκοπών μας εμπιστοσύνη και θα ενισχυθῇ το ηθικόν των οπαδών και θα προκληθῇ ο ενθουσιασμος αυτών. Και δια την εκλογήν του καταλλήλου ή θα πρέπει να στρέψωμεν την προσοχήν μας εις τον πολιτικόν κόσμον και εξ αυτού να εύρωμεν τα έχοντα τ' ανώτερα προσόντα και μη φθαρέντα εις τας κομματικές διαμάχας ή εκ των κόλπων μας ν' αποδείξωμεν τοιούτον.*²³¹⁷

Ο Ζαφειρόπουλος μολονότι προτιμούσε την πρώτη λύση, δεν κατονόμαζε κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό πρόσωπο ως κατάλληλο «Αρχηγό». Η περιγραφή του πάντως εναρμονιζόταν με την ηχηρή απουσία κάποιας ηγετικής φυσιογνωμίας στο σύνολο των παλαιοπολεμистικού χώρου καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο.

Η φασίζουσα πρόταση αυτή απερρίφθη συντριπτικά από την πλειοψηφία των εναπομεινάντων συνέδρων. Μάλιστα εκπρόσωποι των εναπομεινάντων Μακεδονικών οργανώσεων δήλωσαν στον Τύπο ότι «ο εφεδρικός κόσμος επ' ουδενί λόγω θα επιτρέψη να πρυτανεύσουν εις το συνέδριον αι ριφθείσαι ιδέαι» ενώ την τελευταία ημέρα 22 από τις εναπομείνουσες οργανώσεις με κοινή ανακοίνωσή τους δήλωσαν ότι

*αποδοκιμάζουν πάσαν πρότασιν αναμίξεως εφεδρικού κόσμου εις πολιτικά κόμματα και εν γένει πάσαν εμφάνισιν υπό οιανδήποτε μορφήν φασιστικήν, εθνικοσοσιαλιστικήν, χιτλερικήν κλπ. Οι θέλοντες να αναμιθώσι δεν έχουσι παρά να ιδρύσωσι προσωπικά κόμματα. Παρά των Ενώσεων των ουδεμίαν εντολή έλαχον αναμίξεως εις πολιτικήν αλλά ούτε ο νόμος 281 περί σωματείων επιτρέπει τοιαύτην ανάμειξιν.*²³¹⁸

Οι αποχωρήσαντες σύνεδροι διαμαρτυρήθηκαν στον δήμαρχο της πόλης «δια τα αίσχη του συνεδρίου» και εξέδωσαν ένα ανακοινωθέν όπου σημείωναν ότι «το παράνομον Προεδρείον, αυθαιρέτως, δικτατορικώς και εξ' υφαρπαγής επέβαλε τας θελήσεις του κατά τρόπον προσβάλλοντα βαθύτατα την στοιχειώδη ελευθερίαν του λόγου» και ξεκα-

²³¹⁶ Ο Ζαφειρόπουλος υποστήριζε μάλιστα ότι σε αυτές τις δύο χώρες οι παλαιοί πολεμιστές «θαυματούργησαν» καθώς «εντός βραχυτάτου χρόνου κατώρθωσαν και παρέλαβον εις χείρας των την διακυβέρνησιν της χώρας των και ούτω και το κοινωνικόν καθεστώς εξυγίαναν και το Κράτος ανεδιωργάνωσαν και το Εθνικόν ιδεώδες ανεπτέρωσαν επ' αγαθώ, μάλιστα, ολοκλήρου της ανθρωπότητας». *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 19/9/1934, «Οι παλ. πολεμισται συζητούν την ίδρυσιν ισχυράς οργανώσεως»

²³¹⁷ Ολόκληρη η ομιλία σε *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 19/9/1934, «Οι παλ. πολεμισται συζητούν την ίδρυσιν ισχυράς οργανώσεως».

²³¹⁸ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 19/9/1934, «Επλήθυνα από της χθες η διάσπασις του συνεδρίου»· *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 21/9/1934, «Ο εφεδρικός κόσμος απέρριψεν αποφασιστικώς την ύποπτον».

θάρισαν πως «πάσα δε απόφασις του θα αγνοηθή ως άκυρος». Μεταξύ των υπογραφό-
ντων ξεχωρίζουν οι Ν. Βέσσης της ΟΠΠ (η οποία είχε συγκαλέσει το συνέδριο της Αθή-
νας), ο Τ. Χαϊρόπουλος του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος ακόμα και ο Α.
Κονδάκης της Γενικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών με την καταστατικά διακη-
ρυγμένη «εθνικοσοσιαλιστική» πολιτική κατεύθυνση.²³¹⁹

Οι εξελίξεις αυτές αναδεικνύουν περίτρανα την έμπρακτη αποστροφή σχεδόν του
συνόλου του παλαιοπολεμιστικού κόσμου για τις φασιστικές ιδέες. Όπως έχει παρουσια-
στεί, το υπάρχον πολιτικό σύστημα, ο φιλειρηνισμός των παλαιμάχων καθώς και το έλ-
λειμα ηγεσίας αποτελούσαν μείζονα αναχώματα στην ανάπτυξη ενός παλαιοπολεμιστι-
κού κινήματος σε φασιστική κατεύθυνση (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1). Η παταγώδης αποτυχία
της μειοψηφίας του συνεδρίου (στην πλέον ευνοϊκή για εκείνη συγκυρία) να εκμαιεύσει
μία απόφαση για τη δημιουργία ενός κόμματος κατά τα πρότυπα του ιταλικού Εθνικού
Φασιστικού Κόμματος και του γερμανικού Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος αποδείκνυε
ξανά την αντιφασιστική διάθεση των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών. Ακόμα και η μειο-
ψηφία που παρέμεινε στο συνέδριο μετά τη διάσπαση, όχι απλώς απέρριψε συντριπτικά
αυτή την ιδέα, αλλά έβγαλε ανακοίνωση καταδικάζοντας δημοσίως οποιαδήποτε σχέση
του παλαιοπολεμιστικού κόσμου με τον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό.

Η απόρριψη της φασιστικής ιδεολογίας ήταν μαζική τόσο σε επίπεδο συνέδρων, των
εκπροσώπων δηλαδή της πλατιάς μάζας των παλαιών πολεμιστών εν γένει, όσο και σε
επίπεδο πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου. Όσον αφορά τους συνέδρους το βα-
σικό που τους ενδιέφερε ήταν η ικανοποίηση των αιτημάτων τους και όχι η πολιτικοποι-
ήσή τους, γεγονός που αναδείχθηκε από τη στάση της πλειοψηφίας τους και στα δύο
μέρη του συνεδρίου. Παράλληλα, σε επίπεδο πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου,
γίνεται ξεκάθαρο ότι βασική έγνοια τους ήταν οι προσωπικές τους φιλοδοξίες και οι μι-
κροπολιτικές επιδιώξεις απορρίπτοντας την πρόταση Ζαφειρόπουλου. Το πιο τρανταχτό
παράδειγμα, που επιβεβαιώνει αυτό το συμπέρασμα, ήταν ότι ακόμα και ο δεδηλωμένος
εθνικοσοσιαλιστής και μετέπειτα δωσίλογος επί Κατοχής (βλ. Παράρτημα 6) Κονδάκης

²³¹⁹ *Ακρόπολις*, 19/9/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών», 25/9/1934, «Η κίνησις των παλαιών
πολεμιστών» *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 19/9/1934, «Επήλθεν από της χθες η διάσπαισις του συνεδρίου
των Παλ. Πολεμιστών» *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 19/9/1934, «Οι παλ. πολεμισταί συζητούν την ίδρυ-
σιν ισχυράς οργανώσεως» *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 18/9/1934, «Ανεφύησαν διαφωνίαι εις το συνέδριον».

καταδίκασε την πρόταση για οργάνωση του παλαιοπολεμιστικού κόσμου βάσει του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Ακόμα δηλαδή και άτομα, και κατ' επέκταση οι προσωποπαγείς οργανώσεις που εκπροσωπούσαν, που σε επίπεδο ρητορικής ήταν θιασώτες φασιστικών και εθνοσοσιαλιστικών ιδεών, εμπράκτως ενδιαφερόντουσαν και προωθούσαν τη δική τους μικροπολιτική τους αντζέντα αδιαφορώντας επί της ουσίας για αυτές τις ιδέες.

Τις επόμενες ημέρες το συνέδριο συνεχίστηκε μόνο με τους εναπομείναντες συνέδρους. Στις 19 Σεπτεμβρίου συζητήθηκαν οργανωτικά θέματα χωρίς να παρθεί κάποια απόφαση και παράλληλα υιοθετήθηκε ανακοινωθέν με το οποίο θεωρούταν η Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών «ως εστερημένην σοβαρότητας» και για αυτό διεγράφησαν από τις «εφεδρικές τάξεις» οι προσκείμενοι σε αυτήν. Επίσης, συστάθηκε επιτροπή για τη σύνταξη του καταστατικού του υπό ίδρυση «Ανώτατου Οργανισμού των Παλαιών Πολεμιστών».²³²⁰ Το συνέδριο της Θεσσαλονίκης έληξε στις 20 Σεπτεμβρίου με τη νέα προσπάθεια του Θ. Ζαφειρόπουλου, σύμφωνα με καταγγελίες συνέδρων, να προσθέσει «εξ υφαρπαγής» στο καταστατικό «φασιστικές» διατάξεις, ήτοι την οργάνωση των παλαιών πολεμιστών με τη μορφή κόμματος κατά το πρότυπο του Φασιστικού Κόμματος, στις οποίες αντέδρασαν σύνεδροι 30 οργανώσεων. Καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας αποχωρούσαν αντιπροσωπίες που αντιδρούσαν στην τροπή που είχαν πάρει τα πράγματα. Το επεισοδιακό β' μέρος του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών έκλεισε τις εργασίες του, χωρίς καν να συζητηθούν τα προνοιακά αιτήματα των παλαιμάχων,²³²¹ με την εκλογή προσωρινής Εκτελεστικής Επιτροπής με σκοπό την ίδρυση της Ανωτάτης Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, την έκκληση προς την κυβέρνηση για άμεση ψήφιση του προστατευτικού νομοσχεδίου και την απόφαση για τη διεξαγωγή του Β' Συνεδρίου στην Κομοτηνή τον Μάιο του 1935.²³²²

Στην τελευταία συνεδρία αναγνώστηκε επιστολή του προέδρου της Γερουσίας Στυλιανού Γονατά, ο οποίος υποσχόταν την προσοχή της Γερουσίας (η οποία ελεγχόταν από το Κόμμα των Φιλελευθέρων) για τα αιτήματα των παλαιών πολεμιστών. Η παρέμβαση αυτή του βενιζελικού κορυφαίου πολιτευτή, εξ ονόματος μάλιστα του ενός εκ των δύο

²³²⁰ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 20/9/1934, «Η χθεςινή ημέρα του διασπασθέντος συνεδρίου».

²³²¹ Ι.Κ. Βούρβουλης, «Ποια έπρεπε να είναι τα αιτήματα του συνεδρίου», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκη), 23/9/1934.

²³²² *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 21/9/1934, «Έληξαν χθες αι εργασίαι του διασπασθέντος συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών», 22/9/1934, «Τηλ/μα του συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκη), 21/9/1934, «Το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών ετερμάτισε χθες βράδυ τις εργασίες του»· *Το Φως* (Θεσσαλονίκη), 21/9/1934, «Έληξε το παλαιοπολεμιστικόν συνέδριον».

νομοθετικών σωμάτων της χώρας, φανέρωνε ότι η κυριαρχία του αντιβενιζελισμού κάθε άλλο παρά απόλυτη ήταν. Η εκλογική μάζα των παλαιμάχων ήταν προφανώς ακαταμάχητη για οποιαδήποτε πολιτική παράταξη. Παρά την ομολογουμένως περιορισμένη ενασχόληση των βενιζελικών με τους παλαιμάχους, σε σχέση με τους αντιπάλους, σε επίπεδο ρητορικής (γιατί εμπράκτως επί Φιλελευθέρων είχαν ψηφισθεί τα σημαντικότερα έως τότε νομοθετήματα, βλ. Κεφάλαιο Β.4.1), η ηχηρή παρέμβαση του Γονατά δήλωνε ότι οι Φιλελεύθεροι ήταν παρόντες στις παλαιοπολεμιστικές διεργασίες. Το μέγεθος της κοινωνικής κατηγορίας των παλαιών πολεμιστών δεν μπορούσε να αφήσει ασυγκίνητο το Κόμμα των Φιλελευθέρων, παρά το φαινομενικά υποβαθμισμένο επικοινωνιακό ενδιαφέρον που έδειχναν για τα εφεδρικά ζητήματα.

Οι σφοδρές αντιθέσεις που αναδύθηκαν στο συνέδριο δεν εξαντλούνταν στις προσωπικές διαμάχες μεταξύ των συνέδρων, αλλά ήταν πολυεπίπεδες. Αρχικά, η αντιπαλότητα για τον έλεγχο του προεδρείου του συνεδρίου είχε την οικονομική διάσταση καθώς το όργανο αυτό διαχειριζόταν τις υψηλές, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα, επιχορηγήσεις του Υπουργείου Στρατιωτικών και του Δήμου Θεσσαλονίκης προς το συνέδριο.²³²³ Ωστόσο, το βαθύτερο αίτιο της διάσπασης ήταν η διαμάχη μεταξύ διαφορετικών προσωποπαγών τάσεων να ελέγξουν τον παλαιοπολεμιστικό κόσμο. Σημείο σύγκρουσης μεταξύ αυτών ήταν το θέμα της μελλοντικής κατεύθυνσης, ένα ζήτημα του οποίου οι διαβρωτικές ιδιότητες είχαν πρωτοεμφανιστεί στο συνέδριο του Μαΐου του 1934. Παράλληλα, το ζήτημα αυτό είχε πολιτικές προεκτάσεις που υπερέβαιναν τον παλαιοπολεμιστικό κόσμο και εντάσσονταν άμεσα τόσο στο πολιτειακό ζήτημα, η συζήτηση για το οποίο αναζωπυρώθηκε μετά την άνοδο των Λαϊκών στην εξουσία, όσο και στις εσωτερικές αντιθέσεις του αντιβενιζελικού στρατοπέδου.

Ήδη πριν την έναρξη του συνεδρίου θεωρείτο πιθανή μία διαίρεσή του ως προς το πολιτειακό. Στο σχετικό με την έναρξη του συνεδρίου άρθρο της εφημερίδας *Μακεδονία*²³²⁴ δημοσιευόταν και μια ανοιχτή επιστολή με την υπογραφή «Γ. Ε., Εργάτης Π. Πολεμιστής, Μακεδών», στην οποία αναδεικνυόταν ξεκάθαρα ότι οι ρωγμές που εμφανίστηκαν τον Μάιο στην Αθήνα δεν είχαν κλείσει. Ο επιστολογράφος προειδοποιούσε πως

²³²³ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 20/9/1934, «Η χθεσινή ημέρα του διασπασθέντος συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών» *Ριζοσπάστης*, 19/9/1934, «Ένθερμοι πατριώται αλλά... και τα ψιλά!», ο *Ριζοσπάστης* μάλιστα θεωρούσε αυτή ως την βασική αιτία της διάσπασης του συνεδρίου.

²³²⁴ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 17/9/1934, «Ήρχισαν ενταύθα αι εργασίαι του συνεδίου π. πολεμιστών».

«κάτω από την μάσκαν της ανακηρύξεως του εφεδρικού κόσμου εις ανεξάρτητον κόμμα», μία πρόταση που πράγματι τέθηκε τις επόμενες ημέρες (βλ. παραπάνω), «κρύπτεται μια μεγάλη παγίς του κρατούντος κόμματος» και καλούσε τον εφεδρικό κόσμο να μην πιστεύει «το Ιησουϊτικόν ύφος των διαφόρων Σκουζέδων και Ζαφειροπουλέων», οι οποίοι εξυπηρετούσαν μόνο «εις την εξαπάτησιν και εις την υποδούλωσιν του εφεδρικού κόσμου» ενώ τα προηγούμενα 12 χρόνια δεν είχαν ασχοληθεί καθόλου με τα παλαιοπολεμιστικά ζητήματα. Αυτή η προσπάθεια απέβλεπε «εις την διαίρεσιν του δημοκρατικού εφεδρικού κόσμου και ευνουχισμόν της εφεδρικής συνειδήσεως». Τέλος, διακήρυττε ότι οι παλαιοί πολεμιστές «είνε έτοιμοι να το ξαναπάρουν [το όπλο τους] δια να υπερασπίσουν την Ελληνικήν Δημοκρατίαν από τους εσωτερικούς της εχθρούς». Σύμφωνα με αυτή την άποψη, πίσω από το ζήτημα της μελλοντικής κατεύθυνσης και της δημιουργίας πολιτικού κόμματος βρισκόταν το κρίσιμο ζήτημα της θέσης των παλαιών πολεμιστών επί του πολιτειακού. Ο ανώνυμος επιστολογράφος «φωτογράφιζε» μάλιστα και δύο άτομα που συμμετείχαν τόσο στο συνέδριο όσο και στις κατοπινές παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις, τον Δημήτριο Σκουζέ και τον Θεόδωρο Ζαφειρόπουλο.²³²⁵

Στην ίδια κατεύθυνση, ρίχνοντας περισσότερο φως στη διαίρεση του συνεδρίου και τις αντιθέσεις ανάμεσα στις αντιβενιζελικές τάσεις που αντιμάχονταν μεταξύ τους, βρισκόταν η έκθεση του συνεδρίου Γεώργιου Στρουτζάκη (αντιπροσώπου του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών), ο οποίος ήταν και μέλος της (βενιζελικής) Δημοκρατικής Άμυνας, μίας σφόδρα βενιζελικής οργάνωσης που συμμετείχε τον επόμενο χρόνο στο αποτυχημένο πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου.²³²⁶ Στην επιστολή του προς την Δημοκρατική Άμυνα,

²³²⁵ Ο Δημήτριος Σκουζές (1890–1972), γόνος παλαιάς αθηναϊκής οικογένειας, αθηναιογράφος και μεταπολεμικά δήμαρχος Αθηναίων (1949), ήταν έφεδρος λοχαγός του πεζικού της κλάσης του 1911. Ήταν επίσης και ενεργό μέλος των Επιστράτων το 1916 (ήταν μάλιστα επικεφαλής μίας εκ των τριών ομάδων που εισέβαλαν στην οικία του Εμμανουήλ Μπενάκη στα Νοεμβριανά). Την επαύριο του α' μέρους του Α' Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών (στο οποίο συμμετείχε ο Σκουζές), στις 31 Μαΐου 1934, ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών–Πειραιώς, ο οποίος από την ίδρυσή του είχε προσχωρήσει στην Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών (του Βέσση). Πρόεδρος του Συνδέσμου ήταν ο Σκουζές (μάλιστα ως σύμβουλος του διοικητικού συμβουλίου εμφανιζόταν ο πρόεδρος της ΟΠΠ) και με αυτή την ιδιότητα συμμετείχε στο συνέδριο της Θεσσαλονίκης. *Ακρόπολις*, 22/5/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»· *Καταστατικόν του Συνδέσμου των Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών–Πειραιώς*, ό.π., σσ. 16–17· Μαυρογορδάτος, 1915, ό.π., σ. 279. Ο Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος με τη σειρά του ήταν έφεδρος αξιωματικός ο οποίος τουλάχιστον από το 1926 ήταν πρόεδρος του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Πατρών, ενώ όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια συνδέθηκε πολιτικά με τον Γ. Κονδύλη (βλ. αναλυτικό βιογραφικό στο Παράρτημα 6).

²³²⁶ Η Δημοκρατική Άμυνα δρούσε από το 1932 και υποστήριζε ότι η Αβασίλευτη Δημοκρατία έπρεπε να διατηρηθεί πάση θυσία προπαγανδίζοντας και συνωμοτώντας προς αυτή την κατεύθυνση. Από το 1933 εντάχθηκαν σε αυτή απότακτοι του κινήματος της 5ης Μαρτίου 1933, ενώ τον Μάιο του 1934 την προεδρία της ανέλαβε ο Αναστάσιος Παπούλας. Hering, ό.π., τ. Β', σ. 1220· Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 222.

ο Γ. Στρουτζάκης ισχυριζόταν ότι οι Ν. Βέσσης, Τ. Χαϊρόπουλος, Α. Κονδάκης, Κ. Παπαϊωάννου (πρόεδρος της Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών και εξάδελφος του Βασιλείου Σαγιά, βλ. παρακάτω), Ι. Παπανικολάου (εκπρόσωπος ΟΠΠ και πρώην υποψήφιος δημοτικός σύμβουλος του Σπ. Μερκούρη), ο αντιστράτηγος Χρ. Σαλτέλης (πρόεδρος Κέντρου Εφέδρων Πολεμιστών) καθώς και ένα ολόκληρο δίκτυο 25 περίπου αντιπροσώπων ήταν «μπράβοι του Λαϊκού Κόμματος», ενώ ο Θ. Ζαφειρόπουλος ήταν ο «κεκαλυμμένος αντιπρόσωπος του κ. Κονδύλη». Ο στόχος όλων αυτών ήταν να ενισχυθεί η φιλοβασιλική πτέρυγα εντός της αντιβενιζελικής παράταξης ακόμα και με τη χρήση σωματείων-σφραγίδων. Το σχέδιο είχε ενορχηστρωθεί από τους Κονδύλη, Σαγιά²³²⁷ και άλλους βασιλόφρονες μεταξύ αυτών και ο δήμαρχος Θεσσαλονίκης Νικόλαος Μάνος, ο οποίος «κατ' εντολήν» του Σαγιά ανάγκασε το δημοτικό συμβούλιο να παραχωρήσει 100.000 δρχ. για τη διοργάνωση του συνεδρίου.²³²⁸ Ο Στρουτζάκης ήταν από τους εναπομείναντες συνέδρους και αυτός που εισηγήθηκε την απόρριψη της πρότασης Ζαφειρόπουλου σχετικά με την μελλοντική κατεύθυνση.²³²⁹

Από αυτά τα στοιχεία αναδεικνύεται ότι υπήρχε ένα σχέδιο για να τεθεί το πολιτικό στο συνέδριο ώστε να διακηρυχθεί μία φιλοβασιλική στάση των παλαιών πολεμιστών. Ωστόσο, έτσι όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα φάνηκε ότι υπήρχε ένα ρήγμα στους βασιλόφρονες συνέδρους καθώς οι Βέσσης, Χαϊρόπουλος, Κονδάκης και Σαλτέλης ήταν ανάμεσα στους αποχωρήσαντες, οι οποίοι στράφηκαν εναντίον του Ζαφειρόπουλου. Η εξήγηση αυτού του ρήγματος αναφύεται μέσα από τις στήλες του αντιβενιζελικού Τύπου, όπου αναδεικνύονται οι αντιθέσεις ανάμεσα στον Κονδύλη και το «σκληρό πυρήνα» του

²³²⁷ Ο Βασιλείος Σαγιάς, υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ στην κυβέρνηση Τσαλδάρη (1933–35), ήταν ανιψιός του Δημητρίου Γούναρη και είχε αναπτύξει αντιβενιζελική δραστηριότητα από τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Επίσης ήταν εκ των ιδρυτών της Εθνικής Πολιτικής Εταιρείας, η οποία απέβλεπε στην παλινόρθωση της βασιλείας, ενώ υπήρχαν κατηγορίες εναντίον του ότι με τους «μπράβους» του εκφόβιζε ψηφοφόρους στη Θεσσαλονίκη στην επαναληπτική εκλογή του Ιουλίου του 1933. Ο Σαγιάς ήταν προγραμματισμένο να κηρύξει την έναρξη του συνεδρίου, ωστόσο λόγω κακοκαιρίας δεν κατάφερε να απογειωθεί το αεροπλάνο του από το Τατόι και για αυτό την έναρξη κήρυξε εκ μέρους της κυβερνήσεως ο ευρισκόμενος στη Θεσσαλονίκη Σχινάς. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Τμήμα Αντικατασκοπείας προς Διοίκησιν Χωροφυλακής Πατρών, Πάτρα, 20 Φεβρουαρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών του 15ημέρου 6–20 Φεβρουαρίου 1924» *Δημοκρατικός Αγών*, 7/2/1934, «Ο υφυπουργός Βασιλείος Σαγιάς» *Ριζοσπάστης*, 5/7/1933, «Η καινούργια αισχρή εκστρατεία γύρω στις εκλογές Θεσσαλονίκης». Άγνωστο είναι εάν ο Βασιλείος Σαγιάς είχε κάποια συγγένεια με τον Ιωάννη Σαγιά, πρόεδρο του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων το 1916. Πάντως δεν ήταν πρώτου βαθμού συγγενείς, βλ. το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Γούναρη-Κανελλόπουλου σε istorika-8emata.blogspot.com/2008/03/blog-post_29.html, πρόσβαση 23/6/2020.

²³²⁸ Την πληροφορία επιβεβαίωσε και ο *Ριζοσπάστης*, 14/9/1934, «Συνέδριο προετοιμασίας πολέμου».

²³²⁹ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 403, Γεώργιος Στρουτζάκης προς Ιωσήφ Σφακιανάκη [πρόεδρος τμήματος Ομονοίας της Δημοκρατικής Άμυνας], Αθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 1934.

Λαϊκού Κόμματος που εκπροσωπούσε στην παρούσα περίπτωση ο έτερος ενορχηστρωτής της προσπάθειας προσεταιρισμού των παλαιμάχων Β. Σαγιάς.

Όσον αφορά την φιλικά προσκείμενη προς τον Κονδύλη αρθρογραφία, ο Θ. Ζαφειρόπουλος θεωρούσε επιτυχημένο το συνέδριο καθώς πέτυχε «τον ηθικόν καθαρμόν της Εφεδρικής Οικογένειας» δηλαδή τη διαγραφή όσων «καπηλεύονται την Εφεδρική Ιδέα» (επιτιθόταν δε δριμύτατα στη Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη), πάρθηκε η «ομόφωνη» απόφαση για δημιουργία ενός νέου ισχυρού παλαιοπολεμιστικού οργανισμού, έγιναν προτάσεις για το σχέδιο νόμου της επιτροπής Κανελλόπουλου και τέλος υιοθετήθηκε μια ανεξάρτητη κατεύθυνση που έχει ως σκοπό την «κοινωνική αναδημιουργία» όχι μόνο για τους παλαιούς πολεμιστές αλλά και για το σύνολο της κοινωνίας.²³³⁰ Το άρθρο του Ζαφειρόπουλου δημοσιεύτηκε στον *Ταχυδρόμο* της Θεσσαλονίκης, εφημερίδα που ήταν φιλικά προσκείμενη στον Κονδύλη και είχε διαχειριστή έναν από τους εναπομείναντες συνέδρους, τον επίσης κονδυλικό και άλλοτε εμπνευστή των Ταγμάτων Εφόδου Ιωάννη Βούρβουλη (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1), ο οποίος επίσης κατέθεσε την άποψή του για τα τεκταινόμενα. Σύμφωνα με αυτόν, σημείο τριβής και για τα δύο μέρη του Α' Συνεδρίου ήταν το ζήτημα της μελλοντικής κατεύθυνσης, ενώ ταυτόχρονα επισήμαινε τους λάθους χειρισμούς των προεδρείων τόσο της Αθήνας όσο και της Θεσσαλονίκης καθώς και τη συμμετοχή «μη πραγματικών Εθνικιστικών Οργανώσεων παλαιών πολεμιστών» και τη μη απασχόληση με τα άμεσα ζητήματα των παλαιών πολεμιστών.²³³¹

Από τη μεριά τους εφημερίδες προσκείμενες στον Β. Σαγιά τάσσονταν υπέρ των εναπομείναντων συνέδρων, αλλά κατά της πρότασης Ζαφειρόπουλου, φανερώνοντας το ρήγμα με τους κονδυλικούς συνέδρους. Συγκεκριμένα, ερχόμενη σε αντίθεση με τον Ζαφειρόπουλο η εφημερίδα *Φως* της Θεσσαλονίκης, η οποία ήταν το δημοσιογραφικό όργανο του Σαγιά στην πόλη,²³³² υποστήριξε τους εναπομείναντες συνέδρους που τάχθηκαν κατά της πρότασης Ζαφειρόπουλου.²³³³ Ο *Ελληνισμός*, το επίσημο δημοσιογραφικό όρ-

²³³⁰ Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος, «Το έργο του συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 23/9/1934.

²³³¹ Ι.Κ. Βούρβουλη, «Το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών. Τα αίτια της αποτυχίας του. Α'», «Το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών. Οι λόγοι αποτυχίας του. Β'», «Ποια έπρεπε να είναι τα αιτήματα του συνεδρίου. Τα αίτια της αποτυχίας του. Γ'», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 21–23/9/1934.

²³³² *Δημοκρατικός Αγών*, 7/2/1934, «Ο υφυπουργός Βασίλειος Σαγιάς».

²³³³ *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 21/9/1934, «Ο εφεδρικός κόσμος απέρριψε αποφασιστικώς την ύποπτον πρότασιν περί ιδρύσεως κόμματος».

γανο της Εθνικής Πολιτικής Εταιρείας, η οποία απέβλεπε στην παλινόρθωση της βασιλείας και εκ των ιδρυτικών μελών της ήταν ο Β. Σαγιάς,²³³⁴ επιτίθετο δριμύτατα στους αποχωρήσαντες, οι οποίοι θεωρούσε ότι προσπάθησαν να διασπάσουν το συνέδριο εφαρμόζοντας «αντιδραστικές» ενέργειες. Παράλληλα, χαρακτήριζε την πρόταση «οργάνωσης των παλαιών πολεμιστών κατά το φασιστικόν σύστημα διά της συμπήξεως ιδίας εφεδρικής οργανώσεως υπό έναν αρχηγόν» ως «καταστρεπτική διά την εφεδρική ιδέαν».²³³⁵

Η ουσία της διαίρεσης λοιπόν ήταν η διαμάχη ανάμεσα στην επιδίωξη προσεταιρισμού των παλαιμάχων στο βασιλικό στρατόπεδο και στην προσπάθεια δημιουργίας ενός παλαιοπολεμιστικού κόμματος. Ο προσεταιρισμός των παλαιών πολεμιστών υπέρ της βασιλείας ήταν ένας κοινός στόχος της αντιβενιζελικής πτέρυγας των συνέδρων, ωστόσο η πρόταση Ζαφειρόπουλου οδηγούσε το συνέδριο σε μία διαφορετική κατεύθυνση. Η δημιουργία παλαιοπολεμιστικού κόμματος, ανεξάρτητου από τα ήδη υπάρχοντα κόμματα, στρεφόταν ταυτόχρονα και ενάντια στο Λαϊκό Κόμμα και είχε, κατά τα φαινόμενα, εμπνευστή τον Κονδύλη, ο οποίος επεδίωξε αυτή την περίοδο τον προσεταιρισμό των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Η προσπάθεια του Κονδύλη να ελέγξει πλήρως το συνέδριο μέσω του «αντιπροσώπου» του Ζαφειρόπουλου εις βάρος των υπολοίπων βασιλοφρόνων συνέδρων οδήγησε στη σφοδρή αντίδραση όχι μόνο δημοκρατικών αλλά και ευρύτερα μη προσκείμενων στον Κονδύλη συνέδρων κατά του Ζαφειρόπουλου καταδικάζοντας σε ναυάγιο το συνέδριο της Θεσσαλονίκης. Παρά το μηδενικό αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών, οι αντικρουόμενες επιδιώξεις που αντικατόπτριζαν διαιρέσεις της κεντρικής πολιτικής σκηνής και αντιπαρατέθηκαν στην σκακιέρα ενός παλαιοπολεμιστικού συνεδρίου αναδεικνύουν ότι οι παλαιοί πολεμιστές θεωρούταν ένα εξάιρετο πολιτικό υλικό και μαγιά για πολιτικές ζυμώσεις.

Παρότι σε καταγγελίες των συνέδρων και στον Τύπο υπάρχουν συνεχείς καταγγελίες για προσπάθεια «φασιστικοποίησης» των παλαιών πολεμιστών,²³³⁶ δεν συνέβη κάτι

²³³⁴ *Δημοκρατικός Αγών*, 7/2/1934, «Ο υφυπουργός Βασίλειος Σαγιάς»

²³³⁵ *Ελληνισμός*, 22/9/1934, «Αι εργασίαι του συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών».

²³³⁶ *Ακρόπολις*, 19/9/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»· *Ημερήσιος Κήρυξ*, 19/9/1934, «Διεσπάσθη το συνέδριον παλαιών πολεμιστών εν Θεσσαλονίκη»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 19/9/1934, «Επήλθεν από της χθες η διάσπασις του συνεδρίου των Παλ. Πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκη), 19/9/1934, «Οι παλ. πολεμισταί συζητούν την ίδρυσιν ισχυράς οργανώσεως».

τέτοιο στην Θεσσαλονίκη. Εδώ χρειάζεται να διευκρινίσουμε τι σημαίνει «φασιστικοποίηση». Στην περίπτωση της γειτονικής Ιταλίας, όπου η διαδικασία της «φασιστικοποίησης» (*fascistizzazione*) περιέγραφε τη διαδικασία σταδιακής διείσδυσης, εισδοχής και αφομοίωσης του φασισμού σε ποικίλες κοινωνικές ομάδες και θεσμούς, οι οποίοι προθύμως ή με τη βία υιοθετούν τις ιδεολογικές και οργανωτικές αρχές του φασισμού. Στον τομέα των παλαιών πολεμιστών και των αναπήρων πολέμου συγκεκριμένα η «φασιστικοποίηση» επιτεύχθηκε μέσω της ολοένα και αυξανόμενης επιρροής του Φασιστικού Κόμματος στις κύριες, και εν τέλει μοναδικές, οργανώσεις παλαιών πολεμιστών και αναπήρων πολέμου, την *Associazione Nazionale Combattenti* (ANC) και την *Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra* (ANMIG) κατά την περίοδο 1922–25. Επίσης, στη Γερμανία η αντίστοιχη πολιτική του *Gleichschaltung* («συντονισμού») περιέγραφε την ίδια διαδικασία.²³³⁷ Ο Ζαφειρόπουλος δεν πρότεινε κάτι τέτοιο, δηλαδή τη βαθμιαία αφομοίωση ενός ανώτατου παλαιοπολεμистικού οργανισμού, που δεν υπήρχε καν στην Ελλάδα τότε, από ένα (επίσης ανύπαρκτο στην Ελλάδα) Φασιστικό Κόμμα, ούτε καν από κάποιο συγκεκριμένο κόμμα. Η πρόταση αφορούσε κάτι τελείως διαφορετικό, ήταν η επιδίωξη ίδρυσης ενός νέου πολιτικού φορέα, ο οποίος θα είχε έναν παλαιοπολεμистικό πυρήνα, όπως συνέβη με το Φασιστικό και το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα ακολουθώντας μάλιστα την οργανωτική δομή τους, εξού και οι αναφορές σε Ιταλία και Γερμανία. Ο παραλληλισμός αυτός του Ζαφειρόπουλου δεν είχε τόσο ιδεολογικό στίγμα, όσο να υπερτονίσει το γεγονός ότι το Φασιστικό και το Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα ξεπήδησαν από κινήματα παλαιμάχων.

Τα δύο σκέλη του παλαιοπολεμистικού συνεδρίου του 1934 άφησαν διπλή παρακαταθήκη στον παλαιοπολεμистικό χώρο. Αφενός, οι οξείες αντιθέσεις που πήγαζαν τόσο από μικροπολιτικές διαφορές όσο και από τις εξελίξεις της κεντρικής πολιτικής σκηνής ξεπέρασαν τα όρια ενός πολιτισμένου διαλόγου και οδήγησαν στη διάσπαση του συνεδρίου. Η σφοδρή αντιπαράθεση μεταξύ των εκπροσώπων των παλαιμάχων καθιέρωσε την τακτική της αποχώρησης και καταγγελίας του συνεδρίου, η οποία εφαρμόστηκε επανειλημμένως την επόμενη διετία (βλ. Κεφάλαια Γ.1.1.3 και Γ.1.3). Αφετέρου, η απόρριψη οποιασδήποτε φασιστικού τύπου λύσης ως μέσο κινητοποίησης των παλαιών πολεμι-

²³³⁷ Πέιν, ό.π., σσ. 255–257· Gentile, ό.π., σσ. 39–42· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 115. Για τη «φασιστικοποίηση» των παλαιοπολεμистικών οργανώσεων σε Ιταλία και Γερμανία, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2.

στών ήταν ολοκληρωτική, επιβεβαιώνοντας για άλλη μία φορά την αποστροφή των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών προς τον φασισμό. Παράλληλα, η καταγγελία της προσπάθειας «φασιστικοποίησης» ακόμα και από τους επίδοξους μικρούς-Φύρερ που είχαν εμφανιστεί από τις αρχές τις δεκαετίας του 1930 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1), φανέρωσε ότι και αυτοί ήταν επί της ουσίας (ψευδο)φασίστες που χρησιμοποιούταν επιμέρους πτυχές της εν λόγω ιδεολογίας προσαρμοσμένες στις προσωποπαγείς οργανώσεις τους ως μοχλό για την επίτευξη των προσωπικών τους φιλοδοξιών.

Γ.1.1.3. Οι παλαιοί πολεμιστές στις «συμπληγάδες» του πολιτειακού και το Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών (1935)

Οι καταιγιστικές εξελίξεις του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου οδήγησαν στη συσπείρωση των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών γύρω από δύο αντίπαλους πόλους. Από τις οργανώσεις που παρέμειναν στο συνέδριο της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε, όπως είχε αποφασιστεί στο συνέδριο, η Ανωτάτη Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος (ΑΣΠΠΕ).²³³⁸ Από την άλλη μεριά οι αποχωρήσαντες συσπειρώθηκαν γύρω από την προϋπάρχουσα Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος υπό την ηγεσία του Κονδάκη, στην οποία υπάγονταν πλέον η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών (Βέσσης), ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών (Χαιρόπουλος), Ομοσπονδία Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών (Παπαϊωάννου), η Ομοσπονδία Εθνικού Κέντρου Εφέδρων Πολεμιστών (Σαλτέλης) και ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών-Πειραιώς (Σκουζές, Ρογκάκος).²³³⁹ Αμφότερες οι οργανώσεις κινούνταν πολιτικά στην στον αντιβενιζελικό και φιλοβασιλικό χώρο, γεγονός που ωστόσο δεν απέτρεπε τις τακτικές αντεγκλήσεις μεταξύ τους.²³⁴⁰

²³³⁸ Η ΑΣΠΠΕ έκανε αίτηση αναγνώρισης σωματείου στο Πρωτοδικείο Αθηνών στις 16 Οκτωβρίου 1934 και το σωματείο αναγνωρίστηκε στις 17 Νοεμβρίου 1934. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, τ. 46, Πολιτικά αποφάσεις, 1934 (9001–9200), αρ. απ. 9017. Το πρώτο διοικητικό συμβούλιο της οργάνωσης αποτελείτο από την εξελεγκτική επιτροπή που εκλέχθηκε στο συνέδριο του Σεπτεμβρίου του 1934, ήτοι Π. Σπηλιώτης (διευθύνων σύμβουλος), Α. Θεοχάρης (γενικός γραμματέας), Π. Τσιμάνης (ταμίας), Σ. Λέγκας, Δ. Τσακασιάνος, Κ. Κωνσταντάρης, Ι. Κρίσης, Ε. Λαΐνης. Τον Μάρτιο του 1935 διευθύνων σύμβουλος ήταν ο Διονύσιος Τσακασιάνος και γενικός γραμματέας ο Προκόπιος Τσιμάνης. *Ακρόπολις*, 29/9/1934, «Παλαιοί πολεμισταί», 26/3/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί». Σε έγγραφο της ΑΣΠΠΕ το 1946 σημειωνόταν ότι η Συνομοσπονδία ήταν «ιδρυθείσα υπό του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου τω 1934». ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Έντυπα 5, Εγκύκλιος ΑΣΠΠΕ 161/11-3-1946.

²³³⁹ *Ακρόπολις*, 25/9/1934, «Η κίνηση των παλαιών πολεμιστών».

²³⁴⁰ *Εθνική Σημαία*, 16/12/1934, «Γεν. Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών της Ελλάδος».

Στις αρχές του 1935 οι τρεις εθνικόφρονες («εθνικιστικά») παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις της χώρας, δηλαδή η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών του Βέσση, ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών του Χαϊρόπουλου και η Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη συνέπλεαν εντός του παλαιοπολεμιστικού χώρου με τις δύο πρώτες να υπάγονται τύποις στην τρίτη.²³⁴¹ Παράλληλα, στα διοικητικά τους συμβούλια εμφανίζονταν ως επί το πλείστον τα ίδια άτομα,²³⁴² ενώ τις δραστηριότητές τους κάλυπτε τακτικά η *Εθνική Σημαία* που ήταν το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος του Γεώργιου Μερκούρη συμπλέοντας τύποις με την διακηρυγμένη επιδίωξη της Γενικής Συνομοσπονδίας για απόκτηση εθνικοσοσιαλιστικής κατεύθυνσης (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1).

Στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου 1935 στην Αθήνα παρέλασαν στην κεφαλή της πορείας ο Κονδάκης ως «Φαλαγγάρχης και Γενικός Γραμματέας» της Γενικής Συνομοσπονδίας και από πίσω του οι «ομοσπονδιακοί σύμβουλοι» (Παπανικολάου, Ρογκάκος, Καραουλένης, Παπαγεωργίου, Χατζημιχάλης), στο μέσο τους ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας Βέσση και από πίσω τους ο Χαϊρόπουλος.²³⁴³ Οι θέσεις τους στην παρέλαση μαρτυρούσαν την ιεραρχική δομή ανάμεσά τους με τη τριτοβάθμια Γενική Συνομοσπονδία τον Κονδάκη να θεωρείται επικεφαλής του παλαιοπολεμιστικού κόσμου και να ακολουθούν οι δευτεροβάθμιες οργανώσεις, της Ομοσπονδίας και του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών. Η «συμμαχία» δηλαδή των πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου Κονδάκη–Χαϊρόπουλου–Βέσση αποτελούσε τον ένα βασικό πυλώνα του παλαιοπολεμιστικού κόσμου, ενώ η πρωτοκαθεδρία ανάμεσά τους του Κονδάκη ερμηνεύεται από το γεγονός ότι ήταν ο ανώτερος βάσει στρατιωτικής ιεραρχίας ανάμεσά τους, επίλαρχος ε.α. γαρ, καθώς και ο μοναδικός προερχόμενος από το σώμα των μονίμων αξιωματικών.

Παράλληλα με αυτές τις ζυμώσεις, ολοκληρώθηκε σύνταξη του προστατευτικού νομοσχεδίου από την Επιτροπή Κανελλόπουλου, το οποίο προέβλεπε υποχρεωτικές προσλήψεις παλαιών πολεμιστών σε δημόσιες, δημοτικές και ιδιωτικές επιχειρήσεις και μονιμοποιήσεις των εφέδρων που είχαν προσληφθεί με βάση τον ν. 4180/1929 (βλ. Κεφάλαιο

²³⁴¹ *Εθνική Σημαία*, 17/12/1934, «Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών».

²³⁴² Για παράδειγμα, το διοικητικό συμβούλιο της Γενικής Συνομοσπονδίας αποτελούσαν οι Σαλτέλης Βέσσης, Κονδάκης, Παπαϊωάννου και της Ομοσπονδίας οι Σαλτέλης, Βέσσης, Κονδάκης, Παπαϊωάννου, Χαϊρόπουλος. *Εθνική Σημαία*, 16/12/1934, «Γεν. Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών της Ελλάδος», 17/12/1934, «Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών», 31/12/1934, «Μία εγκύκλιος των πολεμιστών».

²³⁴³ *Εθνική Σημαία*, 27/3/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί». Στην παρέλαση συμμετείχε και η ΑΣΠΠΕ. *Ακρόπολις*, 26/3/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

Β.4.1.1). Τον Ιανουάριο του 1935 το νομοσχέδιο παραπέμφθηκε σε Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στην οποία παρίστατο ως εκπρόσωπος των παλαιών πολεμιστών η ΑΣΠΠΕ με τον διευθυντή της Παναγιώτη Σπηλιώτη, τον γενικό γραμματέα Προκόπη Τσιμάνη και το δικηγόρο Σωτήρη Γραββάνη να συμμετέχουν στις εργασίες της επιτροπής.²³⁴⁴ Αυτή η κίνηση φανέρωνε ότι η κυβέρνηση αναγνώριζε την ΑΣΠΠΕ ως τον επίσημο εκπρόσωπο των παλαιών πολεμιστών. Εντούτοις, το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935 και η συνεπακόλουθη διάλυση της Βουλής οδήγησαν στο ναυάγιο για ακόμη μία φορά, όπως το 1931–32, της ψήφισης ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές.²³⁴⁵

Την επαύριο του βενιζελικού κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935 και των συνακόλουθων εκκαθαρίσεων των βενιζελικών στο στρατό και ευρύτερα στο δημόσιο τομέα, αναδύθηκε εκ νέου στο προσκήνιο το πολιτειακό. Ο Μεταξάς ήταν ο πρώτος πολιτικός αρχηγός που «έριξε» το σύνθημα της βασιλείας πριν τις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935, στις οποίες το κόμμα των Ελευθεροφρόνων κατήλθε με «σημαία» την παλινόρθωση της μοναρχίας ως Ένωση Βασιλοφρόνων μαζί με αδιάλλακτους βασιλικούς της αντιβενιζελικής παράταξης. Μετεκλογικά, στις 21 Ιουνίου 1935, και ο Γ. Κονδύλης, του οποίου το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα είχε κερδίσει 33 έδρες, εκφράστηκε υπέρ της βασιλείας, ενώ στο εξής προσπαθούσε να υπερακοντίσει σε βασιλοφροσύνη τους υπολοίπους πολιτικούς του αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Ο πρωθυπουργός Τσαλδάρης, διατηρώντας μία πιο μετριοπαθή στάση, στις προγραμματικές του δηλώσεις, στις 10 Ιουλίου 1935, ανακοίνωσε τη διενέργεια δημοψηφίσματος, το οποίο καθορίστηκε, στις 28 Σεπτεμβρίου, ότι θα διεξαγόταν στις 3 Νοεμβρίου 1935.²³⁴⁶ Η αντίστροφη μέτρηση για την παλινόρθωση είχε ξεκινήσει. Σε άρθρο του την ημέρα των εκλογών ο Ηρακλής Αποστολίδης, αρχισυντάκτης

²³⁴⁴ Η επιτροπή αποτελείτο από τους Γ. Ράλλη (Λαϊκό Κόμμα), Δ. Μανούση (Κόμμα Φιλελευθέρων) και Χρ. Ευελπίδη (Αγροτικό Κόμμα). *Ελεύθερον Βήμα*, 29/1/1935, «Το νομοσχέδιον των παλαιών πολεμιστών».

²³⁴⁵ Ρογκάκος, *ό.π.*, σ. 48. Την περίοδο από την επαύριο του συνεδρίου του Σεπτεμβρίου του 1934 έως το Β' συνέδριο του Οκτωβρίου του 1935 (βλ. παρακάτω) τακτικές ήταν οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των παλαιμαχών και τα υπομνήματά τους που καλούσαν στην κυβέρνηση να ψηφίσει τον προστατευτικό νόμο. Ενδεικτικά βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 12/11/1934, «Η εξέγερσις των παλαιών πολεμιστών», 11/2/1935, «Αι αποφάσεις των παλαιών πολεμιστών», 27/5/1935, «Η συγκέντρωσις των παλαιών πολεμιστών», 24/7/1935, «Τα ζητήματα των παλαιών πολεμιστών».

²³⁴⁶ Για τις πολιτικές εξελίξεις από το κίνημα της 1ης Μαρτίου έως την προκήρυξη του δημοψηφίσματος βλ. Μερκούρης, *ό.π.*, σσ. 178-189· Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης 1867–1936*, [Αθήναι] 1955, σσ. 483-489, 495-496, 515-516· Δαφνής, *ό.π.*, σ. 779, 784-786, 793· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σσ. 1235-1236, 1239-1241· Δημήτριος Ντούρος, «Η κατάρρευση της Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου: Από τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 έως την 4η Αυγούστου», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016, σσ. 38-44.

της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας*, σημείωνε προφητικά ότι όσοι έχουν εκφραστεί υπέρ της βασιλείας «θα φέρουν την επομένην και μονομερούς, έστω, εκλογικής των επιτυχίας διά να έχουν αχύρινον Βασιλέα, αχύρινοι αυτοί δικτάτορες». ²³⁴⁷

Μολονότι, τα συνέδρια του 1934 είχαν φανερώσει ότι ο οργανωμένος παλαιοπολεμιστικός κόσμος έκλινε προς την αντιβενιζελισμό μετά την αναζωπύρωση του πολιτικού το 1935 μεμονωμένοι παλαίμαχοι παρενέβαιναν δημοσίως υποστηρίζοντας την Αβασίλευτη Δημοκρατία επικαλούμενοι την ιδιότητα του παλαιού πολεμιστή. Με άρθρο του στο *Ελεύθερον Βήμα* ένας παλαιός πολεμιστής (Νάσος Α. Αντύπας «φαντάρος 43ου πεζικού συντάγματος, Ιας πυροβολαρχίας») έκανε επίκληση στην εμπειρία της Μικρασιατικής Εκστρατείας όταν «για να στερεωθή ένας θρόνος, εσφαγιάσθη το άνθος της Ελλάδος και εξερριζώθηκεν ένας αθώος λαός» και ζητούσε από τους συμπολεμιστές του να συστρατευτούν, όπως στην εμπόλεμη περίοδο, για να υπερασπιστούν το αβασίλευτο πολίτευμα: «Ας συγκροτήσουμε πάλι για το δημοψήφισμα τη στρατιά Μικράς Ασίας με τους λόχους και τα συντάγματά μας. Είμαστε πολλοί [...] Ας τραβήξουμε εμπρός, ας προτάξουμε τα σώματά μας για τη Δημοκρατία». Μάλιστα στις 15 Σεπτεμβρίου του 1935 περισσότεροι από 500 παλαιοί πολεμιστές σε συγκέντρωσή τους στα Χανιά αποκήρυξαν τον Κονδύλη για τη στάση του στο πολιτικό. Μάλιστα στη συγκέντρωση αναγνώστηκε και η τελευταία ημερήσια διαταγή του Κονδύλη ως διοικητική της Μεραρχίας Κρήτης πριν την αποστράτευση του 1923, «εις ην αποκαλεί προδοτικήν την δυναστείαν Γλύξμπουργκ και καταστροφέα του έθνους». ²³⁴⁸ Εντούτοις, αυτές οι εκδηλώσεις υπέρ του αβασίλευτου πολιτεύματος ήταν μεμονωμένες και δεν συνδέονταν με κάποια δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια παλαιοπολεμική οργάνωση.

Μέσα σε αυτό το κλίμα συγκλήθηκε το Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών τον Οκτώβριο του 1935 στη Θεσσαλονίκη με διοργανώτρια του συνεδρίου την Α-ΣΠΠΕ. ²³⁴⁹ Αυτή φαινόταν τη δεδομένη στιγμή ως πιο η ισχυρή παλαιοπολεμική οργάνωση καθώς και η επισήμως αναγνωρισμένη από το Κράτος, παρότι είχε απέναντί της τη

²³⁴⁷ Παρακάτω θεωρούσε ότι «παλινόρθωσις της Βασιλείας Γεωργίου του Β' διά χειρός του καλυπτομένου όπισθεν όψιμου βασιλοφροσύνης θιάσου δικτατόρων, σημαίνει ό,τι χειρότερον οι χειρότεροι των εχθρών μας θα ηδύναντο να μας καταρασθούν». Το κύριο άρθρο της *Ηχούς της Ελλάδος* παρατίθεται σε Ρένος Ηρ. Αποστολίδης, *Κατηγορώ*, Τα Νέα Ελληνικά, Αθήναι 1965, σσ. 19-20.

²³⁴⁸ Νάσος Α. Αντύπας, «Προς τους πολεμιστάς της Στρατιάς Μικράς Ασίας», *Ελεύθερον Βήμα*, 25/7/1935· *Ελεύθερον Βήμα*, 19/9/1935, «Υπερπεντακόσιοι κρήτες παλαιοί πολεμισταί απεκήρυξαν τον κ. Κονδύλη».

²³⁴⁹ Δεν έχει βρεθεί κάποια αναφορά γιατί δεν διεξήχθη στην Κομοτηνή όπως είχε αποφασιστεί στο προηγούμενο συνέδριο. Αρχικά δε είχε αποφασιστεί να συγκληθεί το συνέδριο στις 11 Σεπτεμβρίου στην Αθήνα. *Ο Αγών*, 2/6/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

συμμαχία των πατρώνων Κονδάκη–Χαιρόπουλου–Βέσση. Τον Μάιο του 1935 το Ανώτατο Συμβούλιο της ΑΣΠΠΕ αποφάσισε το συνέδριο να πραγματοποιηθεί στις 15 Σεπτεμβρίου και η προετοιμασία του ανατέθηκε σε οργανωτική επιτροπή με διευθύνοντα σύμβουλο τον Θ. Ζαφειρόπουλο. Κατά την προσυνεδριακή περίοδο η ΑΣΠΠΕ προέβη σε επαφές με τη Γενική Συνομοσπονδία ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ τους και να συμμετάσχουν και υπαγόμενες σε αυτήν οργανώσεις στο συνέδριο. Εντούτοις, πριν τη διεξαγωγή του συνεδρίου εμφανίστηκαν εκ νέου εσωτερικές διαιρέσεις, αυτή τη φορά εντός της ΑΣΠΠΕ καθώς υπήρξε σύγκρουση μεταξύ της οργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου και της διοίκησης της ΑΣΠΠΕ. Αρχικά, η επιτροπή ανέβαλλε δις το συνέδριο (αρχικά για τις 29 Σεπτεμβρίου και τελικά για τις 6 Οκτωβρίου), ενώ, σύμφωνα με τον πρόεδρο της Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών Πρ. Τσιμάνη, αρνήθηκε τη συμμετοχή σε μη φιλικά προς αυτή σωματεία (Πανελλήνια Ένωση Υπαξιωματικών, Εφεδρική Οργάνωση Βόλου και Ένωση Φυματικών Αθηνών).²³⁵⁰

Η καθυστέρηση της ψήφισης του νομοσχεδίου για την προστασία των παλαιών πολεμιστών αποτελούσε το βασικό ζητούμενο για τον οργανωμένο παλαιοπολεμιστικό κόσμο στο συνέδριο. Η οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου στο κάλεσμα προς τους συνέδρους, την 1η Οκτωβρίου, έκανε λόγο για «αστοργίαν» της κυβέρνησης απέναντι σε μία πολυπληθή εκλεκτή «τάξιν», η οποία θεμελίωσε «διά του αίματός [...] εις τα πεδία των μαχών το μεγαλείον της Πατρίδος» ενώ μέσω του «ανεξάντλητου πατριωτισμού» της και του «παραδείγματος όπερ ως στοιχεία της τάξεως και νομιμοφροσύνης» που είναι οι παλαιοί πολεμιστές αποτελούν «τα θεμέλια της αστικής Πολιτείας». Επίσης, σημείωνε ότι το μόνο κοινό στην πολιτική όλων των κυβερνήσεων από το 1922 και μετά ήταν η διάψευση των προεκλογικών υποσχέσεων προς τους παλαιούς πολεμιστές.²³⁵¹

Με άρθρο του την ημέρα έναρξης του συνεδρίου, ο Ζαφειρόπουλος θεωρούσε ως υπαίτιους της καθυστέρησης της ψήφισης του προστατευτικού νόμου του «κύκλους των πλουτοκρατών» (ανέφερε συγκεκριμένα τον υπουργό Οικονομικών Πεσμαζόγλου)²³⁵²

²³⁵⁰ Επιπλέον μία ακόμα κατηγορία του προεδρείου της ΑΣΠΠΕ κατά της εκτελεστικής επιτροπής της ήταν ότι με τα μειωμένα σιδηροδρομικά εισιτήρια, τα οποία είχε εξασφαλίσει η Συνομοσπονδία, η επιτροπή εφοδίασε εγκαίρως τους πολιτικούς της φίλους, ενώ αρνήθηκε τη χορήγηση εισιτηρίων σε συνέδριους ορισμένων οργανώσεων. Προκόπης Τσιμάνης, «Η αποτυχία του δευτέρου συνεδρίου», *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935· Ν. Βεργώτης, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Εθνική*, 3/1/1936.

²³⁵¹ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 2/10/1935, «Το Β' Πανελλήνιον Συνέδριον Παλαιών Πολεμιστών». Ως οργανωτική επιτροπή υπογράφουν οι Σωτήριος Κουκίδης, Δημήτριος Τσουκαλάς και Κων. Ζορμπαλάς.

²³⁵² Ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου (1890–1984) ήταν επίσης παλαιός πολεμιστής καθώς είχε συμμετάσχει στους Βαλκανικούς Πολέμους, υπηρετώντας στη II Μεραρχία, ενώ συμμετείχε και στη μάχη του Σαραντάπορου.

που «περιστοίχιζαν» την κυβέρνηση και δεν υιοθετούσαν το νόμο με τη δικαιολογία της επιβάρυνσης του κρατικού προϋπολογισμού. Μάλιστα χαρακτήριζε την κυβέρνηση Τσαλδάρη ως «όργανο των κεφαλαιοκρατών και των παντών εχθρών των εφέδρων». Κλείνοντας σημείωνε ότι ήταν αδύνατο να λυθεί από την παρούσα κυβέρνηση ειρηνικά το «παλαιοπολεμιστικό ζήτημα» αναφέροντας ότι ο προστατευτικός νόμος θα χρειαζόταν «αίμα» για να γραφτεί.²³⁵³ Ο πόθος για τη ψήφιση του παλαιοπολεμιστικού νόμου ήταν ο κοινός παρονομαστής όλων των παραγόντων του παλαιοπολεμιστικού χώρου, παρά τις συνεχείς συγκρούσεις τους, καθώς την ίδια επιχειρηματολογία με τον Ζαφειρόπουλο χρησιμοποιούσε ο συντεχνιακός αντίπαλός του Κονδάκης μερικές ημέρες νωρίτερα σε ανοιχτή επιστολή του προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Γ. Πεσμαζόγλου. Πέρα από την περιγραφή της «αστοργίας» του Κράτους τη μεταπολεμική περίοδο και την καθυστέρηση ψήφισης του νόμου «κατόπιν επεμβάσεως διαφόρων πλουτοκρατικών εκπροσώπων», χρησιμοποιούταν ως επιχείρημα και το ζήτημα ενός νέου πολέμου και της αποτελεσματικότητας μίας νέας επιστράτευσης στην περίπτωση που οι νέοι έφεδροι γνωρίζουν ότι δεν υπάρχει ένας προστατευτικός νόμος για εκείνους μεταπολεμικά.²³⁵⁴

Η πραγματικότητα πάντως ήταν ότι δύσκολα θα ψηφιζόταν ένα τέτοιο νομοσχέδιο το οποίο θα επιβάρυνε τον προϋπολογισμό τη δεδομένη χρονική στιγμή. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Πεσμαζόγλου, υπουργό Εθνικής Οικονομίας το 1933–34 και Οικονομικών το 1934–35, λόγω του ελλείματος των προϋπολογισμών των ετών 1933/34 η πολιτική της κυβέρνησης για την ισοσκέλισή του ήταν αυτή της περικοπής των δημοσίων δαπανών και όχι της επιπρόσθετης φορολογίας για να μην ματαιωθεί οποιαδήποτε παραγωγική προσπάθεια. Ενώ και στον προϋπολογισμό του 1934–35 ακολουθήθηκε η ίδια πολιτική παρά τη βελτίωση των δημοσίων εσόδων εξαιτίας της αύξησης των αμυντικών δαπανών.²³⁵⁵ Στο πλαίσιο της περιστολής των δημοσίων δαπανών ήταν ουσιαστικά αντίθετο στην πολιτική της κυβέρνησης ένα τέτοιο νομοσχέδιο.

Επίσης, υπηρέτησε ως ανθυπασπιστής για μικρό διάστημα το 1921 στο μικρασιατικό μέτωπο. Γεώργιος Ι. Πεσμαζόγλου, *Το χρονικόν της ζωής μου (1889–1979)*, Αθήναι ³1999, σσ. 36–40, 107.

²³⁵³ «Πολύ φοβούμεθα ότι κυβερνητικός Μολώχ και διά τους Έλληνας παλαιούς πολεμιστάς τότε μόνον θα καμφή, όταν τον νόμον αυτόν τον γράψη με το ολίγον απομένον τις τους αγωνιστάς της Πατρίδος αίμα». Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος, «Η κυβέρνησις εμπαίζει τους παλαιούς πολεμιστάς», *Ανεξάρτητος*, 6/10/1935.

²³⁵⁴ Ανδρέας Κονδάκης, «Οι παλαιοί πολεμισταί κατά του κ. Πεσμαζόγλου», *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 29/9/1935.

²³⁵⁵ Πεσμαζόγλου, *ό.π.*, σσ. 423–425.

Το Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών ξεκίνησε στις 6 Οκτωβρίου 1935 με την πρώτη μέρα του συνεδρίου να κυλά όπως σε προηγούμενα συνέδρια με τις εθιμοτυπικές ομιλίες των επισήμων με κορυφαία για δεύτερη φορά αυτή του αντιπροέδρου της κυβέρνησης και υπουργού Στρατιωτικών Γ. Κονδύλη, ο οποίος κήρυξε την έναρξη του συνεδρίου.²³⁵⁶ Στη συνέχεια ακολούθησε κατάθεση στεφάνων στο Ηρώο του Γ' Σώματος Στρατού, σε μία τελετή όπου τμήμα του 50ού Συντάγματος Πεζικού είχε το γενικό πρόσταγμα, και παρέλαση των παλαιών πολεμιστών. Κατά την παρέλαση των παλαιμάχων «οι Παλαιοί Πολεμισταί έψαλλον το βασιλικόν θούριον [«Τ' αητού ο Γιος»]»,²³⁵⁷ ένα γεγονός ενδεικτικό της έκδηλης φιλοβασιλικής στάσης των συμμετεχόντων. Η πολιτική κατεύθυνση των συνεδρίων ήταν ξεκάθαρη και από το τηλεγράφημα που απέστειλε ο πρόεδρος της Ενώσεως Εφέδρων Υπαξιωματικών Θεσσαλονίκης Μάνθος Ματθαίου, με εντολή του διοικητικού συμβουλίου της ΑΣΠΠΕ, στον εξόριστο πρώην βασιλιά Γεώργιο Β' και στο οποίο δηλωνόταν η πίστη των παλαιμάχων στο θεσμό της βασιλείας και η αφοσίωσή τους στη βασιλική δυναστεία.²³⁵⁸ Εντούτοις, η ΑΣΠΠΕ παρουσίαζε το συνέδριο ως ανεξάρτητο πολιτικά καθώς με ανακοίνωσή της (την οποία υπέγραφε ως διευθύνων σύμβουλος ο Ζαφειρόπουλος), την παραμονή της έναρξης του συνεδρίου, ξεκαθάριζε ότι η σύγκληση του συνεδρίου τη δεδομένη στιγμή «είνε τελείως άσχετον πάσης πολιτικής ή πολιτειακής κινήσεως», ενώ καλούσε τους συνέδρους να αποφύγουν «κατά τις ομιλίας και εν γένει ενεργείας των να δώσωσι λαβήν εις παρεξηγήσεις και να κάμωσιν, έστω και νύξιν επί ζητημάτων ασχέτων προς την παλαιοπολεμιστικήν υπόθεσιν». Με νέα ανακοίνωσή της η ΑΣΠΠΕ για τα τεκταινόμενα της πρώτης ημέρας, τόνιζε ότι ο Κονδύλης μίλησε ως υπουργός Στρατιωτικών «και ουχί ως πολιτικό πρόσωπον», ενώ εξέφρασε τη λύπη της

²³⁵⁶ Στο συνέδριο συμμετείχαν 67 αντιπρόσωποι 41 οργανώσεων, ενώ δεν συμμετείχαν οι Χαϊρόπουλος και Κονδάκης. Η λίστα των συμμετεχόντων σε *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 7/10/1935, «Ο υπουργός κ. Γ. Κονδύλης εκήρυξεν τας εργασίας του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών». Βλ. στιγμιότυπο από την έναρξη του συνεδρίου σε Παράρτημα 11, Εικόνα 3. Την ίδια ημέρα ο Κονδύλης μίλησε στο Κέντρο Βασιλοφρόνων Θεσσαλονίκης υπέρ της παλινόρθωσης του Γεωργίου Β'. Σύμφωνα με το συνεργάτη του Στ. Μερκούρη «ο λόγος του ούτως υπήρξεν η τόνωσις του αγώνος και η γέννησις της πεποιθήσεως εις τους ημέτερους και τους αντιπάλους ότι η παλινόρθωσις πρέπει να θεωρείται γεγονός». Μερκούρης, *ό.π.*, σ. 233. Για ολόκληρη την ομιλία βλ. Στο *ίδιο*, σσ. 222-233.

²³⁵⁷ *Εστία*, 7/10/1935, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

²³⁵⁸ Ο Γεώργιος ευχαρίστησε τους συνέδρους με τηλεγράφημα στις 10 Οκτωβρίου, την ημέρα δηλαδή κατάλυσης της Δημοκρατίας. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 11/10/1935, όπου δημοσιεύεται και φωτογραφία του τηλεγραφήματος. Ο Ματθαίου ήταν α' αντιπρόεδρος του συνεδρίου του Σεπτεμβρίου του 1934, ενώ εν συνεχεία πρωταγωνίστησε στις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις επί μεταξικού καθεστώτος (βλ. Κεφάλαια Γ.2, Δ.1.2 και Παράρτημα 6).

«διότι μερικοί ουχί Παλαιοί Πολεμισταί ουδέ ανήκοντες εις την δύναμιν της ΑΣΠΠΕ πα-
ρεισέφρυσαν εις την παρέλασιν και ηθέλησαν ν' αναμίξωσι διά ζωτοκραυγών κλπ. του
Παλαιού Πολεμιστάς εις ξένους σκοπούς». ²³⁵⁹ Παρόλες τις προσπάθειες ωστόσο να πα-
ρουσιαστεί το συνέδριο ως ακομμάτιστο, κάτι τέτοιο ήταν εμφανές ότι δεν ίσχυε.

Ο Κονδύλης, με την ομιλία του κεφαλαιοποίησε την παρουσία του στο συνέδριο υποστηρίζοντας την άμεση επίλυση των παλαιοπολεμιστικών ζητημάτων. Αρχικά, θεω-
ρούσε ότι δεν είχαν ληφθεί μέτρα για τους παλαιούς πολεμιστές διότι στην Ελλάδα κυ-
ριαρχούσε ένα «αντιμιλιταριστικό πνεύμα». ²³⁶⁰ Ωστόσο διακήρυττε ότι τα παλαιοπολε-
μιστικά ζητήματα δεν μπορούσαν να επιλυθούν αυτόνομα, αλλά χρειαζόταν μία
ευρύτερη «λύση» για να «θεραπευθή η Ελληνική Πολιτεία». Συγκεκριμένα, πρότεινε να
περιοριστούν οι «υπερφίαλες» αξιώσεις της «πλουτοκρατίας» και «να επιβληθούν θυ-
σίαι εις όσους δεν επολέμησαν, ίνα ανακουφίσουν τους πολεμίσαντας». Τέλος, ισχυριζό-
ταν ότι ο τερματισμός της «υφιστάμενης αναρχίας» και η συγκρότηση μίας «νέας Πολι-
τεία» θα μπορούσε να επιτευχθεί «με την εμπιστοσύνην των λαϊκών τάξεων και με την
βοήθεια των [...] Παλαιών Πολεμιστών». ²³⁶¹

Η θέση των παλαιών πολεμιστών ως του κυριότερου «ερείσματος» του Κράτους,
την οποία είχε διακηρύξει στην έναρξη του Α' Συνεδρίου ενάμιση χρόνο νωρίτερα ο Κον-
δύλης, επαναλαμβανόταν ουσιαστικά με τον παλαίμαχο στρατηγό να παραμένει προση-
λωμένος στον στόχο του, να χρησιμοποιήσει τους παλαιούς πολεμιστές ως ένα μαζικό
κοινωνικό του έρεισμα (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Παράλληλα πρόδηλος ήταν ξανά ο εθνικός
ρόλος των παλαιών πολεμιστών εναντίον του «εσωτερικού εχθρού». Όπως χαρακτηρι-
στικά σχολίαζε ο *Ταχυδρόμος*, οι παλαιοί πολεμιστές αποτελούσαν «το κυριώτερον έρει-
σμα και ασπίδωμα του κοινωνικού καθεστώτος» στην ασταθή πολιτικά εποχή που διένυε
η χώρα. ²³⁶² Ο Ζαφειρόπουλος, που μίλησε αμέσως μετά εκ μέρους του συνεδρίου εξήρε
τον «ύπατο του έθνους στρατιώτη», όπως ανέφερε τον Κονδύλη, ο οποίος με την «πα-

²³⁵⁹ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 6/10/1935, «Ανακοινωθέν», 7/10/1935, «Ἐρχισαν χθες αι εργασίαι του Β' Συνεδρίου των Π.Π.».

²³⁶⁰ Συγκεκριμένα ο Κονδύλης ανέφερε ότι «δυστυχώς το πνεύμα, το οποίον επικράτει, ήτο τοιούτον. Διότι, πρέπει να το γνωρίζωμεν όλοι, διέπετο από κάποιον αντιμιλιταρισμόν».

²³⁶¹ Για την πρώτη ημέρα του συνεδρίου, βλ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 7/10/1935, «Ἐρχισαν χθες εν Θεσ/νίκη αι εργασίαι του Β' Συνεδρίου των Π. Πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 7/10/1935, «Ἐρ-
χισε τας εργασίας του το β' πανεφεδρικό συνέδριον».

²³⁶² *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 2/10/1935, «Το Β' Πανελλήνιον συνέδριον παλαιών πολεμιστών».

τριωτικήν ομιλίαν του μετέδωκε τους παλμούς της μεγάλης του ψυχής εις τας Παλαιοπολεμιστικὰς καρδίας» και «με την φωτεινήν του διάνοιαν εχάραξε τας κατευθύνσεις, προς ας δέον να χωρήσωσιν οι Π. Πολεμισταί προς επίτευξιν των σκοπών των».²³⁶³

Τη δεύτερη ημέρα του συνεδρίου πρόεδρος του συνεδρίου εκλέχθηκε ο Θ. Ζαφειρόπουλος (με 34 ψήφους σε σύνολο 48 ψηφισάντων), ενώ η συζήτηση αναλώθηκε ως επί το πλείστον σε διαδικαστικά ζητήματα (προτάσεις τροποποίησης άρθρων του καταστατικού, ζητήματα συνδρομών). Ωστόσο, μετά την εκλογή του, υπήρχαν ενστάσεις από πολλούς συνέδρους που υποστήριζαν ότι ψήφισαν και ανύπαρκτες οργανώσεις, για αυτό το λόγο 15 οργανώσεις αποχώρησαν από το συνέδριο.²³⁶⁴ Εν συνεχεία, αποχώρησαν και άλλοι σύνεδροι μετά από λογομαχία μεταξύ συνέδρων από την Πάτρα και τη Μακεδονία.²³⁶⁵ Ακολουθώντας τη συνήθη κατάληξη των παλαιοπολεμιστικών συνεδρίων της περιόδου 1934–36 στις 8 Οκτωβρίου επήλθε η οριστική διάσπαση του συνεδρίου. Μολονότι αρχικά επέστρεψαν οι Μακεδόνες σύνεδροι με αφορμή τη συζήτηση για το δικαίωμα διαγραφής των οργανώσεων από την ΑΣΠΠΕ «εδημιουργήθη πανδαϊμόνιον, ήπειλήθη δε προς στιγμήν και σύρραξις», σύμφωνα με την περιγραφή της *Μακεδονίας*. Οι αντιπρόσωποι της Θεσσαλονίκης εξέλεξαν δικό τους προεδρείο υπό τον Χρ. Κωστόπουλο γεγονός που οδήγησε στην αποχώρηση της «ομάδας Ζαφειρόπουλου». Έτσι η υπό τον Ζαφειρόπουλο διοίκηση της ΑΣΠΠΕ (46 οργανώσεις σύμφωνα με ανακοίνωση τους) συνέχισε το συνέδριο στο Μέγαρο της Ερμού 34, ενώ το προεδρείο υπό τους Κ. Ρωμανό και Χρ. Κωστόπουλο συνέχισε τις εργασίες του συνεδρίου στην αίθουσα του Λευκού Πύργου με 29 οργανώσεις.²³⁶⁶ Οι τελευταίοι επιτίθονταν στον Ζαφειρόπουλο κατηγορώντας τον ότι

²³⁶³ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 7/10/1935, «Ἐρχισε τας εργασίας του το β' πανεφεδρικό συνέδριον».

²³⁶⁴ Το σημείο τριβής ήταν ότι οι αποχωρήσαντες θεωρούσαν ότι δεν έπρεπε να γίνονται δεκτές στο συνέδριο, και κατ' επέκταση στην ΑΣΠΠΕ, νεοϊδρυθίσες οργανώσεις από πόλεις που ήδη υπήρχε μία παλαιοπολεμιστική οργάνωση. Αντιθέτως, ο Ζαφειρόπουλος ζητούσε να γίνονται δεκτές οι οργανώσεις «διά λόγους γενικωτέρου συμφέροντος των Παλαιών Πολεμιστών». Τα πρακτικά της σχετικής αντιπαράθεσης σε *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 8/10/1935, «Το πανεφεδρικόν συνέδριον εξηκολούθησε».

²³⁶⁵ Συγκεκριμένα, μία μερίδα συνέδρων με επικεφαλής τον Πολυχρονόπουλο από την Πάτρα κατηγορήσε συναδέλφους τους από τη Μακεδονία ότι κωλυσιεργούσαν τις διαδικασίες πυροδότησε την αντίδρασή τους και την αποχώρησή τους. Από τα σχετικά άρθρα στον Τύπο δεν προκύπτει σχετική αντιπαράθεση να ήταν κάτι περισσότερο από προσωπικές αντεγκλήσεις μεταξύ συνέδρων. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 8/10/1935, «Διελύθη το συνέδριον Παλ. Πολεμιστών επειδή απεδόθη βαρεία μομφή εις τους συνέδρους της βορ. Ελλάδος»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 8/10/1935 «Το πανεφεδρικό συνέδριο εξηκολούθησε τας εργασίας του», «Αι εφεδρικά οργανώσεις της Θεσ/νίκης διά την στάσιν αυτών εν τω συνεδρίω ΠΠ».

²³⁶⁶ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 9/10/1935, «Διεσπάσθη πλήρως από της χθες το συνέδριον»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 9/10/1935, «Διεσπάσθησαν χθες οι σύνεδροι και εξέλεξαν νέο προεδρείο», όπου υπάρχει αναλυτικός κατάλογος των εναπομεινάντων και αποχωρησάντων συνέδρων. Ο Κ. Ρωμανός ήταν το 1933 μέλος του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης (βλ. παραπάνω). *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 26/3/1933, «Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης».

ήθελε μέσω ψήφων ανύπαρκτων σωματείων και διαγραφές άλλων να διατηρήσει την προεδρία του συνεδρίου και τον έλεγχο της ΑΣΠΠΕ.²³⁶⁷ Την επομένη τα δύο πλέον συνέδρια συζητούσαν παράλληλα σε διαφορετικές τοποθεσίες το ίδιο θέμα (το νομοσχέδιο της επιτροπής Κανελλόπουλου). Το συνέδριο των υπό την επιρροή του Ζαφειρόπουλου οργανώσεων, στις 9 Οκτωβρίου 1935, μετά από αρχαιρεσίες τερμάτισε σύντομα τις εργασίες του. Το έτερο συνέδριο την επομένη (10 Οκτωβρίου) πραγματοποίησε τροποποιήσεις στο καταστατικό (της ΑΣΠΠΕ) και ολοκληρώθηκε με την εκλογή του Γενικού Συμβουλίου της ΑΣΠΠΕ.²³⁶⁸

Στο Β' Συνέδριο, το οποίο σε αντίθεση με τα προηγούμενα είχε μικρότερο αριθμό συνέδρων καθώς και περιορισμένη κάλυψη στον Τύπο,²³⁶⁹ επισφραγίστηκε η διαίρεση του παλαιοπολεμιστικού κόσμου που είχε ξεκινήσει από το Α' Συνέδριο. Η διάσπαση και της ΑΣΠΠΕ μεταξύ των ομάδων του Ζαφειρόπουλου και του Κωστόπουλου, με τον πρώτο να παραγκωνίζεται από την επισήμως αναγνωρισμένη διοίκηση της Ανωτάτης Συνομοσπονδίας, ήταν πλέον γεγονός. Από τις διαθέσιμες πληροφορίες δεν προκύπτει κάποια πολιτική προέκταση αυτής της διάσπασης καθώς πέρα από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των συνέδρων ήταν φιλοβασιλικοί, παρά τις διακηρύξεις της ΑΣΠΠΕ ότι οι παλαίμαχοι ήταν ένα μη πολιτικοποιημένο κομμάτι της κοινωνίας, και το δημιουργηθέν χάσμα δεν

²³⁶⁷ Όπως το έθεσε ο Κων. Ζορμπαλάς (μέλος της οργανωτικής επιτροπής): «Ήλθε εις Θεσσαλονίκην διά ναμάς διασπάση και να εξασφάλιση το αξίωμα του προέδρου». *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 10/10/1935, «Συνεχίζονται αι εργασίαι του πανεφεδρικού συνεδρίου».

²³⁶⁸ Στο πρώτο συνέδριο εξελέγησαν οι Σ. Πανούρης (α' αντιπρόεδρος), Σ. Κοκκίδης (β' αντιπρόεδρος), Γρ. Νικολάου (γενικός γραμματέας), ενώ στο δεύτερο οι Γραββάνης, Ταπεινός, Ταπακούλιας, Σπηλιώτης, Κωστόπουλος, Στεργίου και Αναγνωσταράς ως εκπρόσωποι Αθηνών–Πειραιώς, οι Κοροβίλος, Τσουκαλάς, Ρωμανός, Ζορμπαλάς, Λεφάκης (Θεσσαλονίκης), Πρόεδρος (Καβάλας), Λάμπρου (Σερρών), Παπαϊωάννου (Βόλου), Χαραλαμπόπουλος (Αχαΐας), Τσαπαράς (Φλωρίνης). *Ακρόπολις*, 12/10/1935, «Το συνέδριον παλαιών πολεμιστών»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 10/10/1935, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών», 11/10/1935, «Έληξαν χθες αι εργασίαι του Β' Συνεδρίου των Π. Πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 10/10/1935, «Συνεχίζονται αι εργασίαι του πανεφεδρικού», 11/10/1935, «Ετερματήσθη το Β' Πανέφ. Συν.». Ο Λεφάκης ήταν παράλληλα και αντιπρόεδρος της παραρτήματος της φιλοβασιλικής Εθνικής Πολιτικής Εταιρείας στη Θεσσαλονίκη. *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 9/10/1935, «Η Εθνική Πολιτική Εταιρεία».

²³⁶⁹ Πέρα από τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, ελάχιστες και σύντομες ήταν οι αναφορές σε αυτό και κυρίως σε σχέση με την παρουσία του Κονδύλη στη Θεσσαλονίκη, στο περιθώριο της οποίας κήρυξε την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου. Βλ. ενδεικτικά τις αθηναϊκές εφημερίδες *Ελληνικό Μέλλον*, *Εστία*, *Ημέρα*, *Πατρίς*, *Πρωΐα* όπου μετά τις σύντομες αναφορές στην έναρξη του συνεδρίου δεν υπήρχε περαιτέρω κάλυψη. Στο μειωμένο ενδιαφέρον για το συνέδριο συνέβαλε και η πλούσια ειδησεογραφία των ημερών με το πολιτειακό και την έναρξη του ιταλο-αιθιοπικού πολέμου να κυριαρχούν στις στήλες των εφημερίδων. Επιπρόσθετα, η λήξη του συνεδρίου συνέπεσε με το πραξικόπημα του Γ. Κονδύλη (βλ. παρακάτω).

είχε κάποια άλλη πολιτική διάσταση, όπως για παράδειγμα στο παρελθόν μεταξύ κονδυλικών και μη.²³⁷⁰ Εν κατακλείδι, την επαύριο του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών, η πολυδιάσπαση των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών διευρυνόταν καθώς πέρα από το κύριο ρήγμα μεταξύ ΑΣΠΠΕ και Γενικής Συνομοσπονδίας, η πρώτη διασπάστηκε εκ νέου σε αυτή υπό τον Κωστόπουλο και στη μερίδα των οργανώσεων που ακολούθησαν τον παραγκωνισμένο Ζαφειρόπουλο. Το πραξικόπημα της 10ης Οκτωβρίου 1935 και η πρωθυπουργοποίηση του Γ. Κονδύλη, που ακολούθησε το συνέδριο της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν τομή στις παλαιοπολεμистικές εξελίξεις.

Γ.1.2. Το σύντομο πολιτικό «ειδύλλιο» του Γεώργιου Κονδύλη με τους παλαιούς πολεμιστές (Οκτώβριος 1935–Ιανουάριος 1936)

Το πραξικόπημα του Γεώργιου Κονδύλη της 10ης Οκτωβρίου 1935, το οποίο είχε στόχο την παλινόρθωση της μοναρχίας, ακολούθησε ένας μεγάλος αριθμός αναγκαστικών νόμων προς όλες τις κατευθύνσεις. Η περίοδος της «Κοσμογονίας», όπως ονομάστηκε συνοδεύτηκε με σωρεία «φωτογραφικών» νόμων, σκανδαλώδεις χαριστικές διατάξεις και διασπάθιση εκατομμυρίων.²³⁷¹ Αρκετοί από αυτούς τους συνολικά 120 αναγκαστικούς νόμους της κυβέρνησης Κονδύλη αφορούσαν τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου και γενικότερα τους αγωνιστές των Εθνικών Αγώνων.

²³⁷⁰ Χαρακτηριστικό της διαίρεσης των κονδυλικών συμμετεχόντων ήταν ότι ανάμεσα στους εναπομείναντες συνέδρους που στήριξαν την υπό τον Κωστόπουλο ΑΣΠΠΕ ήταν ο Ι. Βούρβουλης, θέση που στήριξε και από την εφημερίδα του, το κονδυλικό όργανο στη Θεσσαλονίκη, τον *Ταχυδρόμο*. Ταυτόχρονα, ο Ζαφειρόπουλος που αποχώρησε ήταν θιασώτης του Κονδύλη από το 1934, ενώ τον εκθείασε στο συνέδριο του 1935 και παρέμεινε υποστηρικτής του ως υποψήφιος βουλευτής του στις εκλογές του 1936 (βλ. παρακάτω).

²³⁷¹ Για τη λίστα και με τους 120 αναγκαστικούς νόμους που δημοσιεύτηκαν επί πρωθυπουργίας Κονδύλη (10 Οκτωβρίου έως 30 Νοεμβρίου 1935), βλ. *Το αναμορφωτικόν πρόγραμμα του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος και το δημιουργικόν έργο της κυβερνήσεως του κ. Γεώργιου Κονδύλη*, Έκδοσις Εφημερίδος «Ταχυδρόμος» Β. Ελλάδος, εν Θεσσαλονίκη Ιανουάριος 1936, σσ. 34-41. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Χέλμη, υφυπουργό Οικονομικών στην κυβέρνηση Τσαλδάρη, η πολιτική Κονδύλη είχε επιβαρύνει τον προϋπολογισμό με έλλειμα 400 εκατομμυρίων. Hering, ό.π., τ. Β', σ. 1245, υπ. 254. Όπως χαρακτηριστικά τόνιζε στην κεντρική προεκλογική του ομιλία για τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 ο Τσαλδάρης, «ήρκεσαν αι ολίγαι αιταί ημέραι [της κυβέρνησης Κονδύλη] διά να καταδείξουν πόσον επίμονοι προσπάθειαι εχρειάσθησαν κατά τα 2 ½ έτη της μετ' αυτών συγκυβερνήσεως διά να ανακόπτω την προς διασπάθισιν του δημοσίου χρήματος έμφυτον ροπήν των, η οποία ασυγκράτητος εξεδηλώθη μόλις απηλλάγησαν της επιρροής μου». *Πρωϊά*, 24/1/1936, «Ο χθεσινός λόγος του κ. Τσαλδάρη». Μεταγενέστερα ο τότε βρετανός πρέσβης Sydney Waterlow, σημείωνε ότι η κυβέρνηση Κονδύλη «στο σύντομο βίο της, έσπασε όλα τα προηγούμενα ρεκόρ διαφθοράς και ληστείας του δημοσίου ταμείου». Sydney Waterlow, «The decline and fall of Greek Democracy, 1933–1936», *The Political Quarterly*, τ. 18, τχ. 3, Οκτώβριος 1947, σσ. 205-218, σσ. 214-215. Βλ. επίσης Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμεν στην 4η Αυγούστου*, Το Βήμα, Αθήνα 2009, σσ. 132-133.

Ο κομβικότερος, αναλυτικότερος και σημαντικότερος καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου προστατευτικός για τους παλαιούς πολεμιστές ήταν ο αναγκαστικός νόμος της 28ης Οκτωβρίου 1935 «Περί προστασίας εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών».²³⁷² Το νομοθέτημα αυτό βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στο σχέδιο νόμου που είχε συντάξει η Επιτροπή Κανελλόπουλου το 1934 και επεξεργάστηκε, εκ νέου το 1935, η προκάτοχη κυβέρνηση Τσαλδάρη.²³⁷³ Μετά την ανατροπή της κυβέρνησης Τσαλδάρη και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κονδύλη, συγκροτήθηκε εκ νέου μία καινούργια επιτροπή υπό τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Νικόλαο Δαρβέρη, η οποία ανέλαβε τη σύνταξη του νόμου. Σημαντικό στοιχείο ήταν ότι σε αυτή την επιτροπή εκπροσωπούταν σύσσωμος ο παλαιοπολεμιστικός κόσμος καθώς συμμετείχαν σε αυτήν και τα δύο αντίπαλα τριτοβάθμια σωματεία των παλαιμάχων. Συγκεκριμένα, στην επιτροπή παρίστατο τόσο ο Α. Κονδάκης της Γενικής Συνομοσπονδίας όσο και οι Χ. Κωστόπουλος και Θ. Ζαφειρόπουλος των δύο αντιμαχόμενων μερίδων της ΑΣΠΠΕ καθώς επίσης και άλλοι εκπρόσωποι των παλαιμάχων, με χαρακτηριστική την απουσία του Τ. Χαϊρόπουλου.²³⁷⁴

Ο νόμος Κονδύλη, αρχικά, όριζε τους «έφεδρους Παλαιούς Πολεμιστές», με έναν τρόπο αρκετά ολοκληρωμένο, καθώς ως τέτοιοι θεωρούταν,

οι κατά τας από τους έτους 1912 έως 1923 επιστρατεύσεις υπηρετήσαντες εις τον στρατόν της ξηράς ή την χωροφυλακήν και μη προερχόμενοι εκ των μονίμων στελεχών του στρατεύματος ή της Χωροφυλακής, ως και οι οπωσδήποτε υπηρετήσαντες εις το Ναυτικόν κατά τα ως άνω χρονικά όρια μέχρι του βαθμού του Ανθυποπλοίαρχου

²³⁷² Α.Ν. «Περί προστασίας εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών» (28/10/1935), ΦΕΚ Α' /507/31-10-1935. Βλ. επίσης *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935, «Πλήρες το κείμενον του νόμου περί μέτρων προστασίας των Παλαιών Πολεμιστών» Τσιμπούκης, *Δίκαιον περί προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών*, ό.π., σσ. 9-53· Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, σσ. 92-102, 123.

²³⁷³ Μετά την παραπομπή του σχεδίου νόμου στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή (βλ. παραπάνω), το σχέδιο επεξεργάστηκε και νέα επιτροπή που είχε συγκροτήσει το Υπουργείο Στρατιωτικών τον Μάιο του 1935. Μετά τις εκλογές του Ιουνίου του 1935, στις 4 Οκτωβρίου 1935 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη υπό την προεδρία του πρωθυπουργού Τσαλδάρη και παρόντων των συναρμόδιων υπουργών Οικονομικών, Γεωργίας, Πρόνοιας Εσωτερικών και του υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας με σκοπό τον καταρτισμό εντός 15 ημερών νομοθετικού διατάγματος για την προστασία των παλαιών πολεμιστών. *Ελεύθερον Βήμα*, 4/9/1935, «Η προστασία των παλαιών πολεμιστών» *Ανεξάρτητος*, 5/10/1935, «Το διάταγμα διά τους παλαιούς πολεμιστάς» *Σημαία* (Καλαμών), 11/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί» *Ρογκάκος*, ό.π., σ. 48.

²³⁷⁴ Συγκεκριμένα, συμμετείχαν ο Χ. Κωστόπουλος της ΑΣΠΠΕ, ο Σ. Γραββάνης και ο Λιγηρός της Πανελληνιας Ένωσης Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών (υπαγόταν στην ΑΣΠΠΕ), οι Κονδάκης, Παπανικολάου και Ρογκάκος της Γενικής Συνομοσπονδίας, οι Ζαφειρόπουλος και Νικολάου «της προελθούσης εκ του παρασυνεδρίου» ΑΣΠΠΕ. Ν. Βεργώτης, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Εθνική*, 4 και 6/1/1936. Η εξαίρεση του Χαϊρόπουλου μπορεί να ερμηνευτεί υπό το πρίσμα ότι ο Οργανισμός του υπαγόταν στη Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη, οπότε εκπροσωπείτο από αυτόν.

εφ' όσον ανήκουν στις εξής κατηγορίες: α') ανάπηροι πολέμου ανεξαρτήτως χρόνου στρατιωτικής υπηρεσίας, β') οι τραυματίες πολέμου και οι παθόντες εκ πολεμικών κακουχιών και κριθέντες ανίκανοι, οι έχοντες τουλάχιστον εξάμηνη υπηρεσία στη ζώνη των πρόσω ή και μικρότερη εφόσον λόγω τραύματος ή ασθενείας δεν κατάφεραν να συμπληρώσουν εξάμηνο στα πρόσω, γ') οι έχοντες υπερδιετή πραγματική στρατιωτική θητεία, από την οποία οι εννέα μήνες είναι στη ζώνη των πρόσω, δ') οι υπηρετήσαντες πέραν των πέντε ετών στο Πολεμικό Ναυτικό,²³⁷⁵ ε') οι έχοντες υπερδιετή πραγματική στρατιωτική υπηρεσία και αδελφό, φονευθέντα, θανόντα ή εξαφανισθέντα στον πόλεμο, στ') οι ανήκοντες στην κλάση του 1922 με δωδεκάμηνη υπηρεσία στα πρόσω,²³⁷⁶ ζ') οι εθελουσίως μετασχόντες αξιωματικοί και οπλίτες στην καταστολή του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935 (άρθρο 1). Ο ορισμός αυτός διεύρυνε τον όρο «παλιός πολεμιστής» κατά πολύ σε σχέση με τα δύο προηγούμενα μη ψηφισθέντα προστατευτικά νομοσχέδια για τους παλαιούς πολεμιστές το 1924 και το 1931 (βλ. Κεφάλαια Β.1.2 και Β.4.1.2). Στον αναγκαστικό νόμο του 1935 χρειαζόταν μόλις διετή θητεία με τουλάχιστον εννέα μήνες στα πρόσω για να χαρακτηριστεί κάποιος παλιός πολεμιστής, ενώ στα σχέδια νόμου του 1924 και του 1931 απαιτούταν τριετής θητεία με τουλάχιστον ένα έτος στα πρόσω, ενώ πιο ευρύς ήταν ο ορισμός για τους τραυματίες.²³⁷⁷

²³⁷⁵ Σύμφωνα με διαμαρτυρίες η συγκεκριμένη διάταξη θεωρείτο ότι έπρεπε να τροποποιηθεί διότι ήταν σπάνια η περίπτωση τόσο μεγάλου χρονικού διαστήματος υπηρεσίας στο ναυτικό. Βλ. *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935, «Οι εις το Ναυτικόν»: Κωνσταντίνος Φάλταϊτς, «Οι οβίδες των ναυμαχιών ήσαν πορτοκάλια;», *Πανεφεδρική*, 7/6/1936.

²³⁷⁶ Η ιδιαίτερη μνεία στην κλάση του 1922 γίνεται διότι η κατάταξή της πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1921 οπότε δύσκολα θα υπάγονταν στις ανωτέρω διατάξεις. Η δωδεκάμηνη υπηρεσία αυτής της κλάσης προϋπέθετε εκ των πραγμάτων τη στρατιωτική υπηρεσία τόσο στη Μικρά Ασία όσο και στη Στρατιά του Έβρου. Για την κλάση του 1922, βλ. Κεφάλαια Β.1.1 και Β.2.1.6.

²³⁷⁷ Στο νόμο του 1935 απαιτούταν εξάμηνη υπηρεσία στα πρόσω για τους τραυματίες, ενώ στο νομοσχέδιο του 1924 απαιτούταν τρία χρόνια στρατιωτικής υπηρεσίας, εκ των οποίων το ένα τουλάχιστον στα πρόσω, ανεξαρτήτως τραυματισμού, ενώ σε αυτό του 1931 οι τραυματίες έπρεπε να έχουν τουλάχιστον τριετή στρατιωτική θητεία γενικώς. Επίσης, άλλες πρόνοιες που βοηθούσαν στη διεύρυνση του όρου ήταν ότι ο χρόνος αιχμαλωσίας θεωρείτο χρόνος στα πρόσω (άρθρο 1§3), στην παρεχόμενη προστασία υπάγονταν και οι ειδικές υπηρεσίες παρασκευής και επιδιόρθωσης πολεμικών ειδών με τετραετή στρατιωτική υπηρεσία (άρθρο 1§6), ενώ η υπηρεσία σε Συμμαχικούς Στρατούς προσμετρώταν στην υπηρεσία στον Ελληνικό Στρατό (άρθρο 1§4). Το τελευταίο άρθρο στηλίτευε σε σχετικό του άρθρο ο βενιζελικός αντιστράτηγος ε.α. Δ. Σταυριανόπουλος καθώς το θεωρούσε ένα «παραθυράκι» του νόμου για όσους εργάστηκαν σε έργα συμμαχικών στρατών και εξισωνόταν με όσους πολέμησαν στο μέτωπο. Διονύσιος Σταυριανόπουλος, «Οι παλαιοί πολεμιστάι», *Ελεύθερον Βήμα*, 1/3/1936. Ο Σταυριανόπουλος αναφερόταν σε στρατιώτες του Στρατού της Εθνικής Αμύνης (κυρίως καταγόμενους από τη Μακεδονία) που στο Μακεδονικό Μέτωπο λιποτακτούσαν ώστε να εργαστούν σε συνεργεία των Συμμαχικών, όπου και λάμβαναν υψηλές αμοιβές, όπως παραδέχεται και η ΔΙΣ. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής, ό.π.*, σ. 169.

Με την τελευταία κατηγορία «εφέδρων παλαιών πολεμιστών», δηλαδή τη συμμετοχή στην καταστολή του βενιζελικού κινήματος του 1935, η οποία προστέθηκε στο νόμο επί Κονδύλη καθώς δεν υπήρχε στο νομοσχέδιο επί κυβερνήσεως Τσαλδάρη,²³⁷⁸ αναδεικνύεται ο πολιτικός χρωματισμός του νόμου καθώς εξισωνόντουσαν με τους πολεμήσαντες της περιόδου 1912–1923 και άτομα που συνέδραμαν στην καταστολή του βενιζελικού κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935 και τα οποία θα μπορούσαν να είναι ακόμα και αγέννητα κατά την πραγματική εμπόλεμη περίοδο. Η συμπερίληψη ατόμων που δεν είχαν πολεμήσει στην εμπόλεμη περίοδο δεν αποτελούσε ελληνική ιδιοτυπία καθώς, για παράδειγμα, και στην Ιταλία με στο νόμο του 1923 για τις πολεμικές συντάξεις συμπεριλαμβάνονταν και οι φασίστες που είχαν πολεμήσει «στους δρόμους» εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων την περίοδο 1919–22.²³⁷⁹ Στο ίδιο πλαίσιο από τα ευεργετήματα του νόμου αποκλείονταν «οι απολυθέντες βάσει των τελευταίων Συντακτικών Πράξεων» (άρθρο 1§8), δηλαδή αυτών που εκδόθηκαν μετά την καταστολή του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935.²³⁸⁰ Επίσης, αποκλείονταν οι καταδικασθέντες για τα άρθρα 21, 22 και 24 του Ποινικού Νόμου²³⁸¹ καθώς και οι παραβάτες του ν. 4229, δηλαδή του «Ιδιώνυμου» εξαιρώντας από τα ωφελήματα εκ των πραγμάτων άτομα που είχαν οργανωθεί στο παλαιοπολεμιστικό κίνημα της περιόδου 1922–25, το οποίο είχε συμπορευθεί με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1).

Η σημαντικότερη πρόνοια του νόμου αφορούσε την επαγγελματική αποκατάσταση των έφεδρων παλαιών πολεμιστών. Συγκεκριμένα, θεσπιζόταν οι ποσοστώσεις

²³⁷⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/9/1935, «Η προστασία των παλαιών πολεμιστών»

²³⁷⁹ Salvante, «Italian Disabled», *ό.π.*, σ. 120.

²³⁸⁰ Από την 1η Απριλίου 1935 η κυβέρνηση Τσαλδάρη άρχισε να εκδίδει Συντακτικές Πράξεις ώστε να προβεί σε εκκαθαρίσεις βενιζελικών από τη Δικαιοσύνη, τα Πανεπιστήμια και γενικότερα τον δημόσιο τομέα, βλ. Συντακτικές Πράξεις «Β΄. Περί αναστολής της ισοβιότητας των δικαστών και της μονιμότητας των Εισαγγελέων και Αντεισαγγελέων, ως και των Ειρηνοδίκων, Πταισματοδικών και δικαστικών υπαλλήλων», «Γ΄. Περί αναστολής της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων», «Δ΄. Περί εκκαθάρισεως των οργανισμών γενικών Δημοσίου Δικαίου» (1/4/1935), ΦΕΚ Α΄/113/1-4-1935. Επίσης σε αντιβενιζελική κατεύθυνση ήταν και το άρθρο 37 με το οποίο πλέον δεν θεωρούταν κώλυμα για την ιδιότητα του παλαιού πολεμιστή ο «από του 1916 μέχρι του τέλους του 1917 ο τυχόν χρόνος ανυποταξίας ή λιποταξίας των επί της περιφέρειας του Νομού Χαλκιδικής», πρόκειται για φωτογραφική διάταξη που ευνοούσε τους αντιβενιζελικούς της περιοχής οι οποίοι εναντιώθηκαν στην επιστράτευση της Προσωρινής Κυβέρνησης το 1916, εξέγερση την οποία μάλιστα κατέστειλε ο τωρινός προστάτης τους Γ. Κονδύλης. Επί της ουσίας η διάταξη αυτή κάλυπτε νομοθετικά τους λιποτάκτες ή ανυπότακτους της εν λόγω περιοχής και περιόδου. Για τα γεγονότα της Χαλκιδικής, βλ. Μαυρογορδάτος, 1915, *ό.π.*, σσ. 287-288.

²³⁸¹ Τα άρθρα αυτά αφορούσαν όσους είχαν τελεσίδικα δικαστεί για παντός είδους αδίκημα. *Ποινικός Κώδικς. Περιέχων τον Ποινικόν Νόμον και τας μέχρι 1 Ιουλίου 1930 ειδικάς ποινικάς διατάξεις μετα διαφόρων σχετικών σημειώσεων*, επ. Αγγ. Ν. Μπουρόπουλος [Εισαγγελέας Εφετών], Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, εν Αθήναις 1930, σσ. 11-13. Ευχαριστώ τον κ. Νίκο Αλιβιζάτο για την υπόδειξη των σχετικών πληροφοριών και την παραχώρηση του εν λόγω βιβλίου.

στις προσλήψεις στο Δημόσιο. Σύμφωνα με το άρθρο 4, σε κάθε δημόσια υπηρεσία²³⁸² προσλαμβανόταν υποχρεωτικά ένας παλαιός πολεμιστής ανά δύο νεοπροσλαμβανόμενους,²³⁸³ ενώ σε κάθε διαγωνισμό για την πλήρωση κάποιας θέσης είχαν προτεραιότητα οι παλαιοί πολεμιστές. Μάλιστα όλες οι αρμόδιες δημόσιες υπηρεσίες υποχρεούταν εντός διμήνου από την εφαρμογή του νόμου «να προβώσιν εις πλήρωσιν των εις το προηγούμενον άρθρον καθοριζομένων θέσεων» (άρθρο 5). Επίσης, οι προσληφθέντες βάσει του ν. 4180/1929 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1) μονιμοποιούνταν σε οργανικές θέσεις του δημοσίου, ενώ οι προσληφθέντες σε ιδιωτικές υπηρεσίες, βάσει του ίδιου νόμου, που είχαν στο ενδιάμεσο απολυθεί «επανέρχονται αυτοδικαίως» στις θέσεις τους (άρθρο 9). Ο νόμος αυτός συνέχιζε την πολιτική της κρατικής παρέμβασης στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας καθώς κάθε ιδιωτική εταιρεία με προσωπικό άνω των 15 ατόμων, υποχρεούταν να προσλάβει έναν παλαιό πολεμιστή ανά έξι υπαλλήλους (άρθρο 22). Τέλος, σε όλες τις περιπτώσεις ο χρόνος στρατιωτική υπηρεσίας λογίζονταν μισθολογικά και συνταξιοδοτικά ως χρόνος εργασίας (άρθρο 26).

Για την εφαρμογή αυτού του μέτρου συνίστατο («προς ενίσχυσιν» της Διεύθυνσης Εργασίας) Γραφείο Προστασίας Παλαιών Πολεμιστών στο Τμήμα Ανεργίας της Διεύθυνσης Εργασίας του (επίσης νεοϊδρυθέντος) Υπουργείου Εργασίας (άρθρο 2). Επιπλέον, γενικότερα για την εφαρμογή των διατάξεων, στη Διεύθυνση Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας συνίστατο Κεντρικό Συμβούλιο Πρόνοιας Παλαιών Πολεμιστών,²³⁸⁴ αντίστοιχο συμβούλιο συνίστατο στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, ενώ με σχετικά διατάγματα θα μπορούσαν να δημιουργηθούν και περιφερειακά συμβούλια (άρθρο 3).

Στο νόμο υπήρχαν πολυάριθμες πρόνοιες και για τους αγρότες παλαιούς πολεμιστές. Ακολουθώντας την αρχέγονη αντίληψη περί αγροτικής αποκατάστασης παλαιών πολεμιστών σε παραμεθόριες περιοχές (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1) που είχε πρωτοτεθεί στην αγροτική μεταρρύθμιση (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.IV) και η οποία αναδείχθηκε ιδιαίτερα

²³⁸² Υπηρεσία «του Δημοσίου, των Δήμων και Κοινοτήτων και των Νομικών Προσώπων Δημοσίου και Ιδιωτικού Δικαιού και οιασδήποτε Κοινοφελών Ιδρυμάτων».

²³⁸³ Συγκεκριμένα, προσλαμβανόταν «ανά δύο ταυτοχρόνως ή και κατά διάφορα χρονικά διαστήματα προσλαμβανόμενους υπαλλήλους εις παλαιός πολεμιστής κекητημένος τα απαιτούμενα διά την υπό πλήρωσιν θέσιν προσόντα».

²³⁸⁴ Το Κεντρικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από το νομικό σύμβουλο του Υπουργείου Εργασίας, τον Διευθυντή Εργασίας, τον τμηματάρχη του Τμήματος Ανεργίας, ενός αντιπροσώπου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, ενός αντιπροσώπου της Ενώσεως Ελληνικών Τραπεζών, ενός αντιπροσώπου των εν Ελλάδι Ανωνύμων Εταιρειών και τριών ατόμων με την παλαιόπολεμιστική ιδιότητα κατά το άρθρο 1, ως αντιπροσώπου των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων οριζόμενοι από τον υπουργό Εργασίας.

στην Επιτροπή Μιχαλακόπουλου το 1931 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2), ο νόμος του 1935 προέβλεπε την παραχώρηση αδιάθετων ή παραιτηθέντων από τους δικαιούχους τους κληρών «εις συνοικισμούς της μεθορίου γραμμής» σε ακτήμονες παλαιούς πολεμιστές (άρθρο 17). Επίσης, οι παλαιοί πολεμιστές προτιμούνταν στην παραχώρηση των εναπομεινάντων μουσουλμανικών κτημάτων (άρθρο 19)²³⁸⁵ καθώς και σε εκτάσεις που θα «αποκαλυφθούν» εφεξής από αποξηραντικά έργα (άρθρο 21), ενώ αγρότες παλαιοί πολεμιστές που τους είχε δοθεί μέσω συμβολαίου μοναστηριακή γη απαλλάσσονταν από το φόρο της δεκάτης προς τη μονή εάν τον είχαν καταβάλει για 15 έτη (άρθρο 14).

Τα ευεργετήματα για τους παλαιμάχους δεν τελείωναν όμως εκεί, οι παλαιοί πολεμιστές δάσκαλοι και καθηγητές είχαν προτεραιότητα στους διορισμούς εξομοιωμένοι με τα θύματα πολέμου (άρθρο 8), για τους παλαιούς πολεμιστές δεν ίσχυε η προσωρινή κράτηση για χρέη άνω των 1.000 δρχ. προς το δημόσιο, ενώ όσοι είχαν καταδικαστεί για χρέη προς το δημόσιο αποφυλακίζονταν στο ήμισυ της ποινής τους (άρθρο 34), οι άποροι παλαιοί πολεμιστές και οι οικογένειές τους προτιμούνταν στα σανατόρια, θεραπευτήρια και άσυλα (άρθρο 35), οι έφεδροι αξιωματικοί μπορούσαν να σιτίζονται στις στρατιωτικές λέσχες και να χρησιμοποιούν στρατιωτικά φαρμακεία όπως οι μόνιμοι (άρθρο 37). Τέλος, στους παλαιούς πολεμιστές επεκτείνονταν και τα ευεργετήματα που είχαν οι πολύτεκνοι, ήτοι απαλλαγή από εκπαιδευτικά τέλη, η δωρεάν παραχώρηση σχολικών βιβλίων, η δωρεάν νοσηλεία σε νοσοκομεία και θεραπευτήρια, η μειωμένη στρατιωτική θητεία καθώς και προτεραιότητα σε διαγωνισμούς του δημοσίου.²³⁸⁶

Το 1935 αποτέλεσε μία κοσμογονία στην προνοιακή πολιτική για τους παλαιούς πολεμιστές καθώς η προστασία διευρύνθηκε και εμπλουτίστηκε. Το πνεύμα του αναγκαστικού νόμου Κονδύλη ακολουθούσε την κρατική πολιτική που είχε προτιμηθεί από την εμπόλεμη περίοδο για τη μέριμνα των παλαιμάχων δηλαδή την επαγγελματική τους αποκατάσταση, με αιχμή την υποχρεωτική πρόσληψη των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3, Β.1.2, Β.3.1 και Β.4.1). Το ζήτημα της καταπολέμησης της ανεργίας των παλαιών

²³⁸⁵ Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ οι αδιανέμητες μουσουλμανικές ιδιοκτησίες είχαν περάσει στο ελληνικό κράτος. Η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές βασιζόταν στο Ν. 5266 «Περί κυρώσεως της κωδικοποίησης εις ενιαίον κείμενον και τροποποιήσεως των μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Συμβάσεως περί διαχειρίσεως των εν Ελλάδι κτημάτων των ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων» (11/8/1931), ΦΕΚ Α'/281/17-8-1931.

²³⁸⁶ Τα ευεργετήματα των πολυτέκνων πήγαζαν από τον ν. 5781 «Περί κυρώσεως του από 22 Ιουλίου 1933 Ν. Διάταγμα "περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων 4733 και 4839 περί προστασίας πολυτέκνων"» (22/7/1933), ΦΕΚ Α'/275/25-9-1933.

πολεμιστών ήταν πρωτεύον για τους παλαιμάχους, ιδιαιτέρως την επιούσα της οικονομικής κρίσης του 1929, ένα γεγονός που οδήγησε στην αύξηση των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων και των συνακόλουθων ζυμώσεων (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Με αυτό το νόμο, το Κράτος, μέσω του νεοϊδρυθέντος Υπουργείου Εργασίας, παρενέβαινε σε πρωτοφανή βαθμό, εν συγκρίσει με τα προηγούμενα σχετικά νομοθετήματα (Ν. 1234/1918, Ν.Δ. 10ης Οκτωβρίου 1925, Ν. 4180/1929, βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.III, Β.3.1 και Β.4.1.1), στον τομέα της εργασίας, ώστε να προστατέψει τους παλαιούς πολεμιστές από το φάσμα της ανεργίας. Επίσης, η αγροτική αποκατάσταση των παλαιμάχων ακολουθούσε την αντίληψη της επαγγελματικής αποκατάστασης των παλαιών πολεμιστών καθώς με αυτό τον τρόπο όσοι ακτήμονες έφεδροι δεν είχαν λάβει κλήρο γης μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7) θα αποκτούσαν πλέον τη δική τους γη ώστε να βγάλουν τα προς το ζην. Η γη αυτή μάλιστα θα ήταν στην παραμεθόριο, την οποία με αυτό τον τρόπο θα «θωράκιζαν» οι παλαιάμαχοι. Πέρα από τα ίδια τα μέτρα, βασικό χαρακτηριστικό του νόμου ήταν ότι οι δικαιούχοι του ήταν μία πρωτοφανής σε μέγεθος κοινωνική κατηγορία καθώς ο ορισμός τους ήταν ο πιο διευρυμένος σε σύγκριση με όλα τα προηγούμενα σχετικά νομοθετήματα (ακόμα και με τα μη ψηφισθέντα).

Τον προστατευτικό νόμο για τους παλαιούς πολεμιστές ακολούθησαν πολυάριθμα νομοθετήματα για τους ανάπηρους και θύματα πολέμου καθώς και για τους εθνικούς αγωνιστές. Στο Β.Δ. της 31ης Οκτωβρίου 1935 «Περί απονομής πολιτικών και στρατιωτικών συντάξεων»,²³⁸⁷ ένα θεμελιώδες συνταξιοδοτικό νομοθέτημα²³⁸⁸ υπήρχαν επιπρόσθετες ευεργετικές ρυθμίσεις.²³⁸⁹ Εν συνεχεία, με τον Α.Ν. της 11ης Νοεμβρίου 1935 συμπληρώθηκαν, τροποποιήθηκαν και επεκτάθηκαν οι μέχρι τότε νόμοι σχετικά με τα

²³⁸⁷ Β.Δ. «Περί απονομής πολιτικών και στρατιωτικών συντάξεων» (31/10/1935), ΦΕΚ Α'/505/31-10-1935. Το Β.Δ. κυρώθηκε με τον Α.Ν. «Περί κυρώσεως του από 31 Οκτωβρίου 1935 διατάγματος» (11/1/1936), ΦΕΚ Α'/13/13-1-1936. Βλ. επίσης Α.Ν. «Περί συμπληρώσεως του από 31 Οκτωβρίου 1935 Διατάγματος περί απονομής πολιτικών και στρατιωτικών συντάξεων» (19/11/1935), ΦΕΚ Α'/564/19-11-1935· Α.Ν. «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως των περί συντάξεων διατάξεων» (22/11/1935), ΦΕΚ Α'/593/22-11-1935. Εμμ. Ι. Φωτιάδης-Ματθ. Α. Ζευγωλής, *Η νομοθεσία των συντάξεων κωδικοποιημένη*, Τύποις Ροδάκη-Παύλου, Αθήναι 1947, σσ. 24-242, 253-265· Ελεγκτικόν Συνέδριον. Γραμματεία, *Νομοθεσία περί συντάξεων 1935-1953*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι 1953, σσ. 3-57.

²³⁸⁸ Φωτιάδης-Ζευγωλής, *ό.π.*, σσ. ε' -στ'.

²³⁸⁹ Στη συντάξιμη υπηρεσία προσμετρούταν πλέον η στρατιωτική και πολιτική υπηρεσία στην Κρητική και τη Σαμιακή Πολιτεία, η υπηρεσία στον Στρατό, το Ναυτικό, τη Χωροφυλακή και την Αεροπορία εφόσον δεν συνέπιπτε με άλλη συντάξιμη υπηρεσία (όμως προσμετράτε εάν είναι εμπόλεμη), η υπηρεσία στο Μακεδονικό και στο Βορειοηπειρωτικό Αγώνα (η οποία διπλασιαζόταν εν καιρώ πολέμου) (άρθρο 13). Οι ίδιες διατάξεις αφορούσαν και τις στρατιωτικές συντάξεις (άρθρο 44). Επίσης, δικαιούταν σύνταξη «εξομοιούμενος προς στρατιώτην παρ' μη εστρατευμένος πολίτης αδιακρίτως φύλου, όστις υπέστη μείωσιν της προς

θύματα πολέμου²³⁹⁰ και με νέο Α.Ν. της 19ης Νοεμβρίου 1935 αυξήθηκαν οι συντάξεις των αναπήρων πολέμου.²³⁹¹ Επίσης, δινόταν επίδομα σε παλαιούς πολεμιστές (σύμφωνα με τον ορισμό τους στον Α.Ν. της 31ης Οκτωβρίου 1935), οι οποίοι νόσησαν από φυματίωση εντός διετίας από την απόλυσή τους.²³⁹² Τέλος, με τον Α.Ν. για τη στέγαση των αναπήρων²³⁹³ (για την ανέγερση οικισμών αναπήρων, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1) ολοκληρώθηκε η υιοθέτηση έξι σημαντικότερων νόμων από την κυβέρνηση Κονδύλη σχετικά με όλες τις κοινωνικές κατηγορίες που αναδύθηκαν από τον πόλεμο.

Η κυβέρνηση Κονδύλη, παλαιού Μακεδονομάχου και του ιδίου, προσεταιρίστηκε πάσης φύσεως παλαιμάχους. «Ό,τι δεν έκαναν δεκάδες κυβερνήσεων μέσα σε τριάντα χρόνια, το έκανε ο κ. Κονδύλης μέσα σε μιάν ημέραν»²³⁹⁴ στο τομέα των αγωνιστών με τους δύο Α.Ν. της 30ής Οκτωβρίου 1935.²³⁹⁵ Με αυτούς κυρώθηκαν οι καταρτισθέντες πίνακες αγωνιστών (του Μακεδονικού, Βορειοηπειρωτικού, Σαμιακού και Βαλκανοτουρκικού Αγώνα 1912–1913), που είχαν συνταχθεί σύμφωνα με τους ν. 4413 και 4533, και οι αναγραφόμενοι σε αυτούς υπάχθηκαν στο ν. 5168/1931 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1). Επίσης,

εργασίαν ικανότητός του είτε εξ υπαιτιότητος της στρατιωτικής υπηρεσίας είτε ένεκα της εκτελέσεως στρατιωτικής υπηρεσίας αποσκοπούσης την άμυνα της χώρας» (άρθρο 36). Διπλάσιος λογιζόταν ο χρόνος στρατιωτικής υπηρεσίας και κατά τη διάρκεια α') υπηρεσίας στον Στρατό όταν αυτός κατείχε ξένη χώρα εν καιρώ ειρήνης, β') αιχμαλωσίας, γ') συμμετοχής στο Μακεδονικό ή Βορειοηπειρωτικό αγώνα, δ') αν υπηρέτησε στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης (άρθρο 48).

²³⁹⁰ Σύμφωνα με αυτόν, ορίστηκε το επίδομα στους αναποκατάστατους αναπήρους στις 8 δρχ. ανά εκατοστό αναπηρίας (άρθρο 1) και χορηγήθηκε πρόσθετο επίδομα ενοικίου στους αναποκατάστατους αναπήρους διαμένοντες σε πόλεις μεγαλύτερες των 30.000 κατοίκων (άρθρο 2). Η καταβολή των επιδομάτων θα άρχιζε αναδρομικά από την 1η Απριλίου 1935 από το ΤΘΠ (άρθρο 4). Για την εφαρμογή του Α.Ν. αναγράφηκε στον προϋπολογισμό του υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως πίστωση 2.000.000 δρχ. ως έκτακτη συνδρομή προς το ΤΘΠ (άρθρο 7). Επίσης, τα επιδόματα του Ταμείου θεωρούνται ακατάσχετα και ανεκχώρητα. Α.Ν. «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των περί προστασίας και αποκαταστάσεως αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου νόμων» (11/11/1935), ΦΕΚ Α'/560/19-11-1935.

²³⁹¹ Συγκεκριμένα, οι ακρωτηριασμένοι, τυφλοί και οι έχοντες διαρκή απώλεια διανοητικών δυνάμεων ανάπηροι θα ελάμβαναν πλέον μηνιαία σύνταξη 1.500 δρχ., οι έχοντες 100% αναπηρία και μη υπαγόμενοι στις προηγούμενες κατηγορίες 1.200 δρχ. και οι έχοντες 95% 900 δρχ. Οι πρόνοιες αυτές αφορούν τους δικαιούμενους σύνταξη με βάση τον ν. 3122/1924. Οι νέες συντάξεις θα ίσχυαν από την 1η Ιανουαρίου του 1936. Α.Ν. «Περί αυξήσεως συντάξεως αναπήρων πολέμου» (19/11/1935), ΦΕΚ Α'/567/19-11-1935.

²³⁹² Η καταβολή του επιδόματος θα ξεκινούσε από 1η Απριλίου 1936 και για αυτό το λόγο δινόταν πίστωση 200.000 δρχ. στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου. Α.Ν. «Περί διαδικασίας χορηγήσεως του υπό του άρθρου 36 του Αναγκαστικού Νόμου περί προστασίας Εφ. Παλ. Πολεμιστών οριζόμενου επιδόματος φυματικού» (21/1/1936), ΦΕΚ Α'/45/23-1-1936. Βλ. επίσης Πολυχρονόπουλος–Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 103-104.

²³⁹³ Α.Ν. «Περί χορηγήσεως πιστώσεως διά την στέγασιν των αστέγων αναπήρων και καθορισμού τρόπου στεγάσεως αυτών» (16/11/1935), ΦΕΚ Α'/560/19-11-1935.

²³⁹⁴ *Εθνική*, 31/10/35, «Το κράτος αναγνωρίζει τας θυσίας των μακεδονομάχων»

²³⁹⁵ Α.Ν. «Περί κυρώσεως των συμπληρωματικών πινάκων των κριθέντων αξίων ηθικής αμοιβής αγωνιστών Μακεδονικού αγώνος 1903–1909 και των τοιούτων των αγωνιστών των αγώνων εν Ηπείρῳ, Μακεδονία και Σάμῳ του 1912–1913 και του Βορειοηπειρωτικού του 1914» και «Περί απονομής υλικών και ηθικών ευεργετημάτων εις τους αγωνιστάς των άνω αγώνων» (30/10/1935), ΦΕΚ Α'/500/30-10-1935. Βλ. επίσης Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», *ό.π.*, σ. 333.

με Α.Ν. της 19ης Νοεμβρίου 1935 καθορίστηκαν οι συντάξεις των αρχηγών, οπλαρχηγών και ομαδάρχων των Εθνικών Αγώνων.²³⁹⁶

Η πολιτική σύνδεση των Μακεδονομάχων με τους αντιβενιζελικούς ήταν ισχυρή ήδη από την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.ΙΙ.1, Β.1.2 και Β.4.1.1), ωστόσο ήδη από τις αρχές του 1935 είχε επισφραγιστεί. Αρχικά, ελήφθησαν μέτρα για την παροχή γεωργικού κλήρου στους Μακεδονομάχους,²³⁹⁷ μολοντί εφαρμόστηκε περιορισμένα η εν λόγω διάταξη καθώς πλέον δεν υπήρχαν αρκετοί, και δη γόνιμοι, αδιάθετοι κλήροι μιας και η αγροτική μεταρρύθμιση είχε σχεδόν ολοκληρωθεί.²³⁹⁸ Επίσης, το νομοσχέδιο για την κύρωση των πινάκων είχε συνταχθεί πριν τις εκλογές του Ιουνίου 1935²³⁹⁹ για αυτό και ο Αγών («Όργανον των Παλαιών Πολεμιστών–Μακεδονομάχων και Ηπειροτομάχων (sic)») συνιστούσε «ενθέρμως» στους απανταχού Μακεδονομάχους και Ηπειρωτομάχους στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935 να υπερψηφίσουν τον κυβερνητικό συνδυασμό καθώς «η Κυβέρνησις Τσαλδάρη–Κονδύλη έλυσε το άλυτον πρόβλημα διά τους προκατόχους Κυβερνήσεις της ηθικής και υλικής αποκαταστάσεως των Μακεδονομάχων και Ηπειρωτομάχων δι’ Αναγκαστικού Νόμου».²⁴⁰⁰

²³⁹⁶ Α.Ν. «Περί απονομής συντάξεως εις αγωνιστάς των Εθνικών αγώνων Μακεδονικού 1903–1909, Βαλκανοτουρκικού 1912–1913 και Βορειοηπειρωτικού 1914» (19/11/1935), ΦΕΚ Α’/567/19-11-1935. Συγκεκριμένα οι αρχηγοί θα ελάμβαναν σύνταξη 1.200 δρχ., οι οπλαρχηγοί Ιης τάξεως 1.000 δρχ., ΙΙης τάξεως 600 δρχ. και οι οπλαρχηγοί ΙΙΙης τάξεως και οι ομαδάρχες 500 δρχ. (άρθρο 1). Οι τραυματίες που δεν ανήκαν σε κάποια κατηγορία θα ελάμβαναν σύνταξη 200 δρχ. Επίσης, απαγορεύτηκε η συνταξιοδότηση και η παράλληλη παροχή κλήρου σε Μακεδονομάχους, γεγονός που δημιούργησε νέες διαμαρτυρίες. Παράλληλα, υπήρχαν αιτήματα για τον καταρτισμό εκ νέου των πινάκων ώστε να προστεθούν και άλλοι Μακεδονομάχοι. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 333· Τσιρώνης, ό.π., σσ. 153-154.

²³⁹⁷ Βλ. άρθρο 20 του Ν. 6448 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των Αγροτικών Νόμων και κωδικοποιήσεως των Νόμων 5496 και 5875» (11/1/1935), ΦΕΚ Α’/10/11-1-1935 και άρθρο 2 του Α.Ν. «Περί αυθεντικής ερμηνείας και τροποποιήσεως διατάξεων του Αγροτ. Νόμου» (17/4/1935), ΦΕΚ Α’/153/17-4-1935. Βλ. επίσης Τσιρώνης, ό.π., σσ. 150-151 (όπου όμως αναφέρεται λανθασμένα ότι το μέτρο υπάρχει στο άρθρο 25 του ν. 6448).

²³⁹⁸ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σ. 333· Τσιρώνης, ό.π., σσ. 150-151.

²³⁹⁹ Αγών, 2/6/1935, «Ολόκληρος ο αναγκαστικός νόμος περί Μακεδονομάχων-Ηπειροτομάχων».

²⁴⁰⁰ Συγκεκριμένα για τους εκλογείς της Αττικοβοιωτίας πρότεινε να ψηφίσουν τον Δημήτριο Χέλη, υφυπουργό Οικονομικών, ο οποίος συνέβαλε στη ψήφιση του νόμου. Όπως σημείωνε η εφημερίδα πέραν αυτών των τριών καταλυτική ήταν και η συνεισφορά του εισηγητή του νόμου υποστράτηγου Γεώργιου Τόμπρα, διευθυντή του γραφείου Μακεδονομάχων στο υπουργείο Στρατιωτικών. Αγών, 2/6/1935, «Οι μακεδονομάχοι και ηπειροτομάχοι». Ο Γ. Τόμπρας είχε εμπλακεί και στο παρελθόν με την πρόνοια καθώς το 1922 ήταν διοικητής της Στέγης Πατρίδος. Εμπρός, 27/3/1922, «Αι χθεσιναί σκηναί εις την Στέγην».

Τα ευεργετήματα αυτά επισφράγισαν τη σύμπλευση της πλειοψηφίας των Μακεδονομάχων με τον αντιβενιζελισμό, αλλά πλέον και της βασιλείας²⁴⁰¹ και πάνω σε αυτή την πολιτική σχέση ήρθε να επενδύσει περαιτέρω ο Κονδύλης,²⁴⁰² ο οποίος «επιβράβευσε» από τακτους Μακεδονομάχους με προαγωγές και παχυλές συντάξεις.²⁴⁰³

Η παλινόρθωση του Γεωργίου Β΄ και η παραίτηση της κυβέρνησης Κονδύλη, στις 30 Νοεμβρίου 1935, ματαίωσαν την εφαρμογή του νόμου «Περί προστασίας εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών» και διέψευσαν τις μεγάλες προσδοκίες των ωφελούμενων. Παρά τις διαβεβαιώσεις που έλαβαν οι παλαιοί πολεμιστές και τον ορισμό της 1ης Ιανουαρίου 1936 ως ημερομηνία έναρξης ισχύος του νόμου στο ακροτελεύτιο άρθρο (39) του νόμου, η κυβέρνηση Δεμερτζή, η οποία «εστράφη από της πρώτης στιγμής εναντίον του έργου της κυβερνήσεως της παλινόρθώσεως»,²⁴⁰⁴ με αναγκαστικό νόμο, στις 30 Δεκεμβρίου, ανέστειλε προσωρινώς (μέχρι τη συμπλήρωση ενός διμήνου από τη σύγκλιση της επόμενης Βουλής) την ισχύ των περισσότερων διατάξεων του νόμου, ενώ τροποποίησε τις περισσότερες των υπολοίπων διατάξεων. Οι διατάξεις για την υποχρεωτική πρόσληψη παλαιών πολεμιστών παρέμεναν σε ισχύ, όμως περιοριζόταν η εμβέλειά τους.²⁴⁰⁵ Με νέο

²⁴⁰¹ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», *ό.π.*, σ. 332· Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 151.

²⁴⁰² Ο Κονδύλης ήταν και πολιτικός πάτρωνας του «Παύλου Μελά». Επίσης, μόλις ανήλθε στην εξουσία απηύθυνε διάγγελμα στον «κρητικό λαό», για να αποφύγει τυχόν αντιδράσεις εναντίον του, ως «παλαιός Μακεδονομάχος» απευθυνόμενος στους «παλαιούς συναγωνιστές» του. Τσιρώνης, *ό.π.*, σσ. 151-152.

²⁴⁰³ Συγκεκριμένα, οι απότακτοι αξιωματικοί από το 1923, και Λαϊκοί βουλευτές, Στέργιος Μπινόπουλος, Γεώργιος Τσόντος Βάρδας και Αναστάσιος Νταλιπής, επανήλθαν στο στράτευμα, προήχθησαν και αποστρατεύτηκαν, λαμβάνοντας σύνταξη λογιζόμενοι ως εν ενεργεία αξιωματικοί την περίοδο 1923-35. Έθνος (Φλώρινας), 11/1/1936, «Αι ανήθηκαι ευεργεσίαι αι οποίαι παρεσχέθησαν εις τους βουλευτές».

²⁴⁰⁴ Μερκούρης, *ό.π.*, σ. 236.

²⁴⁰⁵ Εξαιρούταν από τις υποχρεωτικές προσλήψεις τα ιδρύματα ιδιωτικού δικαίου καθώς και η πρόσληψη ατόμων σε περίπτωση που δεν υπήρχαν κενές θέσεις, ακυρώνονταν οι μονιμοποιήσεις προσληφθέντων στο δημόσιο με βάση το ν. 4180/1929, ενώ και μονιμοποιήσεις σε οργανικές θέσεις γίνονταν μόνο σε περίπτωση που υπήρχαν ήδη κενές. Επίσης, ανεστάλησαν η προσμέτρηση της στρατιωτικής θητείας ως εργάσιμης υπηρεσίας, η εξομοίωση με τους πολυτέκνους, η παραχώρηση σε έφεδρους αξιωματικούς προνομίων των μονίμων αξιωματικών, η απαλλαγή των αγροτών παλαιών πολεμιστών και η παραχώρηση γης του δημοσίου σε παλαιούς πολεμιστές. Α.Ν. «Περί τροποποιήσεως και αναστολής εφαρμογής διατάξεων του από 28/31 Οκτωβρίου 1935 Αναγκαστικού Νόμου “περί προστασίας Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών”» (30/12/1935) ΦΕΚ Α΄/637/30-12-1935. Βλ. επίσης Σωτήριος Γραββάνης, «Πως ακριβώς έχει το ζήτημα των παλαιών πολεμιστών», *Εθνική*, 5/1/1936· Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 102-103. Παράλληλα, ανεστάλησαν και άλλα νομοθετήματα της περιόδου Κονδύλη, τα οποία σύμφωνα με τον Δεμερτζή είχαν «αναστατώσει» τον κρατικό μηχανισμό. Περαιτέρω αποφάσεις μετατίθεντο για μετά τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936. Hering, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 1257. Ανεστάλησαν επίσης διατάξεις και του αναγκαστικού νόμου για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Α.Ν. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων Αναγκαστικών Νόμων περί αναπήρων και υμάτων πολέμου» (21/1/1936), ΦΕΚ Α΄/45/23-1-1936.

Α.Ν., στις παραμονές των εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936 προιονιζόταν και άλλο η εφαρμογή του νόμου.²⁴⁰⁶ Η αναστολή του νόμου για ένα δίμηνο από τη σύγκληση της Βουλής ολοκληρώθηκε τη 2α Μαΐου 1936, χωρίς η κυβέρνηση (Μεταξά πλέον), να έχει λάβει κάποιο επιπρόσθετο μέτρο. Εντούτοις, οι διατάξεις του νόμου Κονδύλη που είχαν ανασταλεί για αυτό το δίμηνο ανεστάλησαν εκ νέου με το βασιλικό διάταγμα της 5ης Ιουνίου 1936, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 8 Ιουνίου προχρονολογημένο σε ΦΕΚ με ημερομηνία 1ης Μαΐου 1936 ώστε να μην θεωρείται άκυρο ως εμπρόθεσμο.²⁴⁰⁷ Πάντως, παρά τις συνεχείς διαμαρτυρίες των παλαιών πολεμιστών, οι διατάξεις για την υποχρεωτική πρόσληψη και την προστασία αυτών τέθηκαν σε εφαρμογή, όπως μαρτυρά τόσο εσωτερική διαταγή της Τράπεζας της Ελλάδος, τον Ιούνιο του 1936 προς τους υπαλλήλους της²⁴⁰⁸ όσο και επιστολή του Περιφεριακού Συμβουλίου Πρόνοιας Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης,²⁴⁰⁹ ενώ και ο μεταξικός υφυπουργός Εργασίας Αριστείδης Δημητράτος, τον Σεπτέμβριο του 1936, ανέφερε ότι είχαν πραγματοποιηθεί προσλήψεις, αλλά σε περιορισμένο βαθμό εξαιτίας των συνεχών προσφυγών των εταιρειών εναντίον των προσλήψεων.²⁴¹⁰

²⁴⁰⁶ Α.Ν. «Περί τροποποιήσεως του από 28/31 Οκτωβρίου 1935 Αναγκαστικού Νόμου “περί προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών”» (23/1/1936), ΦΕΚ Α’/47/24-1-1936 · Α.Ν. «Περί τροποποιήσεως του αναγκαστικού νόμου της 28/31 Οκτωβρίου 1935 “περί προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών”» (24/1/1936), ΦΕΚ Α’/50/25-1-1936. Βλ. επίσης Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 105-108.

²⁴⁰⁷ Μάλιστα επειδή η αρίθμηση στα ΦΕΚ στις 8 Ιουνίου είχε φτάσει στο 222, το εν λόγω ΦΕΚ έλαβε αριθμό φύλλου 191Α’. Στο σώμα των ΦΕΚ που υπάρχουν στην ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου δεν υπάρχει το εν λόγω ΦΕΚ. Βλ. αναλυτική περιγραφή αυτής της ιδιόρρυθμης κατάστασης σε *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 11/6/1936, «Ανεστάλη πάλιν η εφαρμογή του νόμου π. πολεμιστών»· *Πανεφεδρική*, 7/6/1936, «Οι Π. Πολεμισταί προς νέους σκληρούς αγώνες». Την 1η Μαΐου 1936 πάντως, στο «πραγματικό» ΦΕΚ 191 δημοσιευόταν ένας αναγκαστικός νόμος με το οποίο αναστελλόταν εκ νέου η ισχύς όσων αναγκαστικών νόμων βρισκόταν σε αναστολή (δηλαδή και αυτού των παλαιών πολεμιστών), ενώ στις 5 Ιουνίου ανεστάλησαν με βάση αυτό το διάταγμα αντίστοιχοι αναγκαστικοί νόμοι διαφόρων υπουργείων που είχαν υιοθετηθεί επί Κονδύλη. Άγνωστο παραμένει γιατί ακολουθήθηκε αυτή η διαδικασία στην περίπτωση του προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές. Β.Δ. «Περί αναστολής της ισχύος Αναγκαστικών Νόμων αρμοδιότητος Υπουργείου Δικαιοσύνης» και «Περί περαιτέρω αναστολής της ισχύος Αναγκαστικών Νόμων αρμοδιότητος Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως», ΦΕΚ Α’/241/5-6-1936.

²⁴⁰⁸ Η εντολή ζητούσε από τους υπαλλήλους να προσκομίσουν στο Τμήμα Προσωπικού τα απαραίτητα στρατολογικά έγγραφα εάν είναι υπαγόμενοι στον νόμο ώστε να λάβουν τη σχετική προστασία που αυτός παρέχει. Όπως ανέφερε στην πρώτη της σειρά η διαταγή «τεθέντως ήδη εν ισχύϊ του Αναγκαστικού Νόμου της 28 Οκτωβρίου 1935...». Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα, φ. 104, υπ. 9, «Διαταγή της Τράπεζας της Ελλάδος σχετικά με το νόμο “Περί προστασίας Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών” (Ημερήσια διαταγή αρ. 26, 6 Ιουνίου 1936)».

²⁴⁰⁹ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αλεξάνδρειας Ημαθίας, φ. 11Α, Περιφερειακό Συμβούλιο Πρόνοιας Παλαιών Πολεμιστών προς Κοινότητα Γιδά [Ημαθίας], Θεσσαλονίκη, 14 Αυγούστου 1936, προσβάσιμο στο culture.alexandria.gr/gallery/archive/istoriko_arxeio/1936_AF11/11A/12/PDFweb.pdf, πρόσβαση 24/11/2020. Στο έγγραφο ζητείται από την Κοινότητα Γιδά να αποστείλει πίνακα στο Περιφερειακό Συμβούλιο με τους έφεδρους παλαιούς πολεμιστές που υπάγονται στον νόμο Κονδύλη.

²⁴¹⁰ *Εθνική*, 1/10/1936, «Λαμβάνονται μέτρα διά τους παλαιούς πολεμιστάς».

Οι αντιδράσεις υπήρξαν όντως θυελλώδεις για αυτό το «έγκλημα κατά της Πατρίδος»²⁴¹¹ που «αποτελεί κατάλυση του δικαίου και αγνωμοσύνην του Κράτους»²⁴¹², ενώ επρόκειτο για μία εξέλιξη που οδήγησε σε οργανωμένες συγκεντρώσεις παλαιών πολεμιστών σε όλη τη χώρα.²⁴¹³ Εντούτοις υπήρχε η παραδοχή ακόμα και από τους πολιτικούς υπέρμαχούς του ότι ο νόμος ήταν επιβαρυντικός για τον κρατικό προϋπολογισμό. Ο βουλευτής Ηλίας Αποσκίτης, ένα πρόσωπο του στενού περιβάλλοντος του Κονδύλη, θεωρούσε τον νόμο επιβεβλημένο ειδικά σε μία περίοδο που ήταν πιθανός ένας νέος πόλεμος («εις τον διεθνή ορίζοντα συμπεκνούνται τόσον απειλητικά τα νέφη νέας αιματηράς συρράξεως») και θα έπρεπε να δοθεί στους νέους, οι οποίοι θα αποτελούσαν τους μελλοντικούς πολεμιστές, η εικόνα ότι οι παλαιοί πολεμιστές επιβραβεύονται από το Κράτος. Σε άρθρο του κατέκρινε την αναστολή του νόμου θεωρώντας ότι, παρά το όντως σημαντικό δημοσιονομικό κόστος του, η μη ύπαρξη πρόνοιας για τους παλαιούς πολεμιστές θα οδηγούσε στην πολεμική απροθυμία των μελλοντικών πολεμιστών. Επίσης, η εξαθλίωση των λαϊκών μαζών με την απουσία τέτοιων μέτρων θα ωφελούσε τους εχθρούς του κοινωνικού καθεστώτος, δηλαδή τους κομμουνιστές.²⁴¹⁴ Συμπληρώνοντας το τελευταίο σημείο, η πολιτική της αναστολής του νόμου ήταν, σύμφωνα με το βουλευτή Γεώργιο Δ. Ράλλη, «αποκαρδιωτική [...] καθ' όν χρόνον ο αριστερισμός μαινεται δρων δαιμονιώδως».²⁴¹⁵ Τέλος, ο πιο στενός συνεργάτης του Κονδύλη τη δεκαετία του 1930, Σταμάτης Μερκούρης, παραδεχόταν ότι οι αναγκαστικοί νόμοι που εξέδωσε η κυβέρνηση του «Κεραυνού» επιβάρυναν τον κρατικό προϋπολογισμό με 94 εκατομμύρια δραχμές, το οποίο ωστόσο θεωρούσε «ποσόν μηδαμινόν» σε σχέση με την ευεργεσία που παρείχαν.²⁴¹⁶

²⁴¹¹ *Εθνική*, 2/1/1936, «Η επίθεσις κατά των παλαιών πολεμιστών».

²⁴¹² Απόσπασμα από το τηλεγράφημα της Παμμασογειακής Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών και Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών (ομοσπονδιακή οργάνωση αποτελούμενη από τις τοπικές ενώσεις Σπάτων, Μαρκόπουλου, Κουβαρά, Κορωπίου, Κερατέας και Ραφήνας) προς τον βασιλιά και την κυβέρνηση. *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935, «Ανάστατος η επαρχία διά τον κίνδυνον τροποποιήσεως του νόμου».

²⁴¹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 16/12/1935, «Η χθεσινή συγκέντρωσις των παλαιών πολεμιστών», 20/12/1935, «Ο νόμος των παλαιών πολεμιστών»· *Ριζοσπάστης*, 3/1/1936, «Μεγάλη συγκέντρωση των παλαιών πολεμιστών στο Βόλο», 13/1/1936, «Συγκεντρώσεις παλαιών πολεμιστών στην Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Λάρισα-Βόλο»· *Παναρκαδική Ηχώ* (Τρίπολης), 1/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί εν αναβρασμώ»· *Βόρειος Ελλάς* (Κοζάνης), 12/1/1936, «Θα διοργανώσουν οι έφεδροι συλλαλητήριον»· *Ελεύθερος Λόγος* (Έδεσσα), 12/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμιστές»· *Εμπρός* (Σερρών), 16/1/1936, «Συγκροτούνται νέα εφεδρικά συλλαλητήρια»· *Σημαία* (Καλαμών), 14/1/1936, «Διαμαρτυρία των παλαιών πολεμιστών».

²⁴¹⁴ Ηλίας Αποσκίτης, «Η αναστολή του νόμου περί παλαιών πολεμιστών», *Εθνική*, 11/6/1936.

²⁴¹⁵ Γεώργιος Ράλλης, «Τα δίκαια των παλαιών πολεμιστών», *Εθνική*, 12/6/1936.

²⁴¹⁶ Μερκούρης, *ό.π.*, σ. 264.

Ανεξαρτήτως της βιωσιμότητας των αναγκαστικών νόμων της κυβέρνησης Κονδύλη, η ουσία έγκειται στο γεγονός ότι ο καταγισμός νομοθετημάτων για όλους τους παλαιμάχους οδήγησε στη δημιουργία της εικόνας του Κονδύλη ως προστάτη των παλαιών πολεμιστών, γεγονός που εκμεταλλεύτηκε δεόντως ο «Κεραυνός» στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936. Οι παλαίμαχοι αποτελούσαν μία πολυπληθή εκλογική μάζα λόγω του αριθμού τους, ιδιαιτέρως σε μία χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου υπήρχε καθολικό δικαίωμα ψήφου για όλους τους άνδρες. Περίπου 450.000 επιστρατεύθηκαν κατά την εμπόλεμη δεκαετία, υπήρχαν οι οικογένειές τους, οι οικογένειες των πεσόντων καθώς και οι Μακεδονομάχοι και λοιποί αγωνιστές, οι οποίοι αθροιστικά άγγιζαν τα 2 εκατομμύρια σε μία χώρα με πληθυσμό 6,2 εκατομμυρίων το 1928 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1).²⁴¹⁷ Εντούτοις, παρά αυτό το μέγεθος δεν είχε αναπτυχθεί κάποια ενιαία «εφεδρική ψήφος» στις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου. Κατά πρώτον, η διαίρεση του πολιτικού συστήματος λόγω του Διχασμού δεν επέτρεψε τη δημιουργία ενός αυτόνομου παλαιοπολεμистικού πολιτικού σχηματισμού, ούτε και την ένταξη των εφεδρικών ζητημάτων στη κεντρική πολιτική σκηνή. Η συμπίεση επίσης των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών (1922–25) με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) και η συνακόλουθη αποδυνάμωσή τους, τόσο λόγω της κρατικής καταστολής όσο και λόγω της σε κάποιο βαθμό σταδιακής ικανοποίησης των αιτημάτων τους με την αγροτική μεταρρύθμιση και τη σταδιακή ψήφιση σχετικών νόμων, δεν οδήγησε σε κάποια εκλογική «κεφαλαιοποίηση» του παλαιοπολεμистικού κινήματος από την Αριστερά. Μοναδική εξαίρεση οι εκλογές του 1923, όταν μεγάλο μέρος των υποψηφίων του ΣΕΚΕ(Κ) ήταν παλαίμαχοι και προέβαλαν αυτή την ιδιότητα, χωρίς ωστόσο να εκλεγούν, καθώς και σε τοπικό επίπεδο η υποστήριξη της Ένωσης Εφέδρων Λέσβου προς τον παπανδρεϊκό συνδυασμό των Φιλελεύθερων–Δημοκρατικών (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.5 και Β.2.2.1). Μετά τις πρώτες εκλογές του Μεσοπολέμου, προσπάθεια προσεταιρισμού της εφεδρικής ψήφου πραγματοποιήθηκε ξανά μόλις στις τελευταίες μεσοπολεμικές εκλογές τον Ιανουάριο του 1936 από τον Γεώργιο Κονδύλη.

Τις ημέρες μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Γεωργίου Κονδύλη, στις 31 Ιανουαρίου του 1936, ο Τύπος κατακλίστηκε με ψηφίσματα ευγνωμοσύνης παλαιοπολεμистικών οργανώσεων προς το πρόσωπό του. Ο Κονδύλης, ο «πολλαπλώς υποστηρίξαν τάξιν μας»,

²⁴¹⁷ Κατ' εκτίμηση ο πληθυσμός της Ελλάδας το 1935 ήταν 6.792.000. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 162.

αναφερόταν ως ο «μεγάλος προστάτης των παλαιών πολεμιστών», ενώ ο χαμός του θεωρούταν ως «καίριο τραύμα εις τας ψυχάς παντού παλαιού συμπολεμιστού του».²⁴¹⁸ Πώς όμως εξελίχθηκε αυτή η σχέση ανάμεσα στους παλαιούς πολεμιστές και τον Ευρυτάνα πολιτικό;

Οι απαρχές του πολιτικού ειδυλλίου Κονδύλη–παλαιών πολεμιστών εντοπίζονται στο 1932.²⁴¹⁹ Κατά την προηγούμενη περίοδο (1924–32) βάση του κόμματός του, του Εθνικού Δημοκρατικού, μετέπειτα Ριζοσπαστικού, ήταν κυρίως οι πρόσφυγες, στους οποίους είχε υποσχεθεί προκαταβολές για τις απαιτήσεις τους σχετικά με τις αποζημιώσεις, ενώ είχε εναντιωθεί και στην ελληνoturκική προσέγγιση.²⁴²⁰ Χαρακτηριστικό της αδιαφορίας του Κονδύλη για τους παλαιούς πολεμιστές έως το 1932 ήταν ότι στο *Νέον Κράτος*, το δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος κατά την προεκλογική περίοδο των εκλογών της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, σχεδόν καμία αναφορά δεν υπήρχε στους παλαίμαχους. Όπως είναι εμφανές από την αρθρογραφία η βασική εκλογική μάζα που επιδίωκε να προσεταιριστεί ήταν οι πρόσφυγες,²⁴²¹ ενώ και στην κεντρική προεκλογική ομιλία του ο Κονδύλης ουδεμία αναφορά έκανε στους παλαίμαχους.²⁴²²

Η μοναδική αναφορά του προεκλογικού δημοσιογραφικού οργάνου του (βενιζελικού ακόμη το 1932) Κονδύλη, στους παλαιούς πολεμιστές ήταν την παραμονή των εκλογών όταν σε άρθρο του τονιζόταν ότι ο Κονδύλης «εστερνίσθη την υπόθεσιν των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών». Η εφημερίδα παραδεχόταν το «ζήτημα των εφέδρων

²⁴¹⁸ Ψηφίσματα Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών, Ένωσης Υπαξιωματικών και Στρατιωτών Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης και Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Αχαΐας. *Βραδυνή*, 1/2/1936, «Ψηφίσματα επί τω θανάτω του Γ. Κονδύλη»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 1/2/1936, «Τα ψηφίσματα»· *Νεολόγος* (Πατρών), 1/2/1936, «Ψηφίσματα επί τω θανάτω Κονδύλη».

²⁴¹⁹ Μοναδική προσπάθεια του Κονδύλη να προσεταιριστεί εφέδρους πριν το 1932 ήταν αυτή που έγινε το 1923 σε τοπικό επίπεδο στη Λέσβο. Ο κονδυλικός *Έφεδρος* προπαγάνδιζε το συνδυασμό του «Κεραυνού» στη νήσο στηλιτεύοντας ταυτόχρονα τον αντίπαλό του Γεώργιο Παπανδρέου. Εν τέλει, ο Κονδύλης δεν εκλέχθηκε πληρεξούσιος Λέσβου, αλλά Ροδόπης. Βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1. Η προσπάθεια όμως αυτή ήταν μεμονωμένη και δεν αποτελούσε κάποια πάγια πολιτική του «Κεραυνού» καθώς τα επόμενα εννέα έτη δεν ασχολήθηκε με τα ζητήματα των παλαιμάχων.

²⁴²⁰ Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1092, 1094, 1155. Για παράδειγμα, βλ. τα άρθρα του Κονδύλη για τις θέσεις του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος στα πρώτα φύλλα της *Εθνικής Φωνής*, πρώτης κονδυλικής εφημερίδας το 1924 όπου δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά σε παλαιούς πολεμιστές, εν αντιθέσει με τους πρόσφυγες που κυριαρχούσαν. Γεώργιος Κονδύλης, «Επί του προγράμματός μας», *Εθνική Φωνή*, 5–8/10/1924.

²⁴²¹ Το *Νέον Κράτος* («Όργανον του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος») κυκλοφόρησε από τις 28 Αυγούστου έως τις 24 Σεπτεμβρίου 1932. Για την προσπάθεια προσέλκυσης των προσφύγων, ενδεικτικά βλ. *Νέον Κράτος*, 18/9/1932, «Προς τον προσφυγικόν λαόν», «Η ΠΟΑΔΑ παρά το πλευρόν του κ. Κονδύλη», 22/9/1932, «Οι πρόσφυγες Μακεδονίας παρά το πλευρόν του κ. Κονδύλη»· Παντελής Καψής, «Οι πρόσφυγες και τα κόμματα», *Νέον Κράτος*, 9/9/1932.

²⁴²² *Νέον Κράτος*, 24/9/1932, «Ο χθεσινός υπέροχος λόγος του αρχηγού κ. Γ. Κονδύλη».

πολεμιστών [...] αποτελεί εκκρεμή και άλυτον υπόθεση» καθώς έως τότε οι εκάστοτε κυβερνήσεις έλαβαν περιορισμένα μέτρα που ήταν «άστοχα εν πολλοίς και όλως ανεπαρκή». Ο Κονδύλης θεωρείτο ως ο μόνος κατάλληλος να λύσει το ζήτημα καθώς «ο Αρχηγός ως προερχόμενος εκ του Στρατού [...] ευρίσκεται εις περισσοτέραν παντούς άλλου ψυχικήν επαφήν με τους παλαιούς πολεμιστάς [...] ανθρώπους με τους οποίους επί τόσα έτη συνεδέθη κατά την πολεμικήν περίοδον». Μετά από συνάντησή του με αντιπροσωπία παλαιών πολεμιστών, τους οποίους δεν κατονομάζει η εφημερίδα, ο Κονδύλης δήλωσε «ότι θα εθεώρει εαυτόν ευτυχέστατον εάν του εδίδετο εξουσιοδότησις να αποκαταστήση την εφεδρικήν υπόθεσιν» ενώ «έδωσε τον λόγον της στρατιωτικής του τιμής και ως πολιτικού Αρχηγού, ότι ερχόμενος εις την αρχήν θα λύση αμέσως διά γενικού νόμου την εφεδρικήν υπόθεσιν».²⁴²³ Οι δηλώσεις αυτές αποτέλεσαν την αφετηρία της στενότερης σχέσης μεταξύ Κονδύλη και παλαιών πολεμιστών, η οποία όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια οδήγησε στην ανάδειξη του Κονδύλη ως προστάτη τους.

Ο Κονδύλης στράφηκε στα τέλη του 1932 στους αντιβενιζελικούς, στο συνασπισμό των οποίων συμμετείχε με το κόμμα του, το Εθνικό Ριζοσπαστικό, στις εκλογές της 5ης Μαρτίου του 1933, οπότε και επανεξελέγη βουλευτής.²⁴²⁴ Στην κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη διετέλεσε υπουργός Στρατιωτικών (από τις 10 Μαρτίου 1933 έως και την ανατροπή της από τον ίδιο στις 10 Οκτωβρίου 1935) καθώς και αντιπρόεδρος της (5 Απριλίου έως 10 Οκτωβρίου 1935).²⁴²⁵ Τη διετία 1933–35 ο Κονδύλης αναζητούσε στηρίγματα στον κρατικό μηχανισμό, τις ένοπλες δυνάμεις και ευρύτερα στην κοινωνία. Η διάβρωση ιδιαιτέρως του κρατικού μηχανισμού του επέτρεψε μόλις αισθανθεί αρκετά ισχυρός να ανατρέψει τον Τσαλδάρη και να εγκαθιδρύσει τη δικτατορία του.²⁴²⁶ Ευθύς αμέσως μόλις ανήλθε στην εξουσία εκπλήρωσε την υπόσχεση που είχε δώσει το 1932 στους παλαιούς πολεμιστές ότι «ερχόμενος εις την αρχήν θα λύση αμέσως διά γενικού νόμου την εφεδρικήν υπόθεσιν». Ωστόσο η λύση αυτή ήταν εικονική καθώς οι σχετικοί νόμοι δεν τέθηκαν σε άμεση ισχύ.

²⁴²³ *Νέον Κράτος*, 24/9/1932, «Ο κ. Κονδύλης εστερνίσθη την υπόθεσιν των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών». Πέρα από αυτό το άρθρο, σε όλο το σώμα της εφημερίδας υπάρχει μία μόλις αναφορά σε παλαίμαχους συγκεκριμένα στους οπλαρχηγούς, Ι. Καραβίτης [πρόεδρος του Συνδέσμου Οπλαρχηγών οπλιτών εθελοντών Πειραιώς], «Οι οπλαρχηγοί», *Νέον Κράτος*, 10/9/1932.

²⁴²⁴ Το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα έλαβε 44.692 ψήφους και εξέλεξε 11 βουλευτές. Βούρος, *ό.π.*, σσ. 248-249, 264· Δαφνής, *ό.π.*, σ. 597· Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1183.

²⁴²⁵ ggk.gov.gr/?p=1003, πρόσβαση 15/9/2019.

²⁴²⁶ Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1182.

Πέραν του καταϊγισμού νομοθετημάτων για τους παλαίμαχους, επι πρωθυπουργίας Κονδύλη οι παλαιοί πολεμιστές βρέθηκαν στο προσκήνιο και σε συμβολικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, στους πανηγυρικούς εορτασμούς της 26ης Οκτωβρίου 1935 για την επέτειο της κατάληψης της Θεσσαλονίκης στην κεφαλή της κεντρικής παρέλασης στην Αθήνα τέθηκαν εφεδρικές και παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις,²⁴²⁷ ενώ στους αντίστοιχους εορτασμούς στη Θεσσαλονίκη αναφερόταν ότι συμμετείχαν δέκα χιλιάδες παλαιοί πολεμιστές. Στους εορτασμούς αναδεικνυόταν η συμβολή του «λατρευτού στρατηλάτη» βασιλιά Κωνσταντίνου στη κατάληψη της πόλης (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3). Οι τελετές αυτές, στις οποίες ήταν έκδηλη η υποστήριξη της βασιλείας, πραγματοποιήθηκαν λίγες ημέρες πριν το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου για το πολιτειακό. Σε αυτή την περίπτωση ξανά σημαντικό μέρος των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων εκδηλώθηκαν υπέρ της γραμμής της κυβέρνησης Κονδύλη στο μείζον αυτό ζήτημα.²⁴²⁸

Οι παλαιοί πολεμιστές συμμετείχαν και στους εορτασμούς για την υποδοχή του βασιλέως Γεωργίου Β' στην Ελλάδα. Σε αυτούς παρίστατο και οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις της ΑΣΠΠΕ, η μία υπό τον Κωστόπουλο, ο οποίος συνοδευόταν στην τελετή από εκπροσώπους κυρίως Μακεδονικών οργανώσεων (μεταξύ των οποίων και ο Μ. Ματθαίου), και η άλλη υπό τη διοίκηση Ζαφειρόπουλου, η οποία αντιπροσώπευε στην τελετή 84 παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις, ενώ ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών ανέφερε σε ανακοίνωσή του ότι στην υποδοχή συμμετείχαν «συντεταγμένοι» περισσότεροι από 6.000 παλαιοί πολεμιστές. Τέλος, την ίδια ημέρα μετά από συγκέντρωση που διοργάνωσε η Γενική Συνομοσπονδία υιοθετήθηκε ψήφισμα που απεστάλη στον Γεώργιο Β' διαλαλώντας την πίστη στο πρόσωπό του καθώς και σε αυτό του Κονδύλη.²⁴²⁹ Η βασιλοφροσύνη ένωνε του διάφορους πάτρωνες του παλαιοπολεμιστικού χώρου, οι οποίοι διαφωνούσαν ανελλιπώς μέχρι πρότινος, αναδεικνύοντας ότι πέραν των μικροπολιτικών και προσωπικών διαστάσεών τους, το βασικό που επιζητούσαν ήταν περισσότερα ευερ-

²⁴²⁷ Συγκεκριμένα στον Τύπο αναφερόταν ότι παρέλασαν η Ένωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών, ο Σύνδεσμος Αρκάδων Παλαιών Πολεμιστών, η Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων Πολέμου και ο Σύλλογος Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών «Πίστις-Πατρίς». Βλ. φωτογραφία της παρέλασης σε Παράρτημα 11, Εικόνα 4.

²⁴²⁸ *Εθνική*, 27/10/1935, «Ο ελληνικός λαός εύρτασε μεγαλοπρεπώς την επέτειον της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 27/10/1935, «Ο χθεσινός μεγαλειώδης εθνικός εορτασμός».

²⁴²⁹ *Εθνική*, 28/11/1935, «Η θαυμάσια εμφάνισις των π. πολεμιστών κατά την υποδοχήν του βασιλέως», «Η χθεσινή μεγάλη συγκέντρωσις των βασιλοφρόνων».

γετήματα λόγω της παλαιοπολεμιστικής ιδιότητας. Στη συγκεκριμένη συγκυρία η σύμπλευση όλων των πατρώνων με τη λατρεία του προστάτη τους, τον Κονδύλη, ήταν πρωτοφανής και αυτή επεδίωξε να εξαργυρώσει εκλογικά ο Ευρυτάνας στρατηγός.

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου για τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936, η σχέση μεταξύ Κονδύλη και παλαιών πολεμιστών υπήρξε αμφίδρομη. Η κονδυλική παράταξη απευθυνόταν σταθερά στο παλαιοπολεμιστικό ακροατήριο, ενώ ήταν συχνές οι εκδηλώσεις υποστήριξης του «Κεραυνού» από οργανώσεις παλαιμάχων. Παρακολουθώντας την προεκλογική εκστρατεία του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος είναι εμφανής η στόχευσή του στους ψηφοφόρους παλαιούς πολεμιστές με κυριότερο επιχείρημα τον Α.Ν. της 28ης Οκτωβρίου 1935 και την «καταπολέμησή» αυτού από την «πλουτοκρατία».

Αποκαλυπτικός ήταν ο προεκλογικός αγώνας του Κονδύλη που ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη, ένα εκλογικό «προπύργιο» του.²⁴³⁰ Εκεί, στις 29 Δεκεμβρίου 1935, ο Κονδύλης ανέλυσε τη σημασία των Α.Ν. για τους παλαιούς πολεμιστές και για τους Μακεδονομάχους, και κατήγγειλε την «αντιλαϊκή» κυβέρνηση Δεμερτζή η οποία με «λύσσαν» πολέμησε αυτούς του νόμους, ενώ «επί πολλά λεπτά της ώρας, η αίθουσα δονείται από ζηηράς ζητωκραυγές και χειροκροτήματα» και το ακροατήριο φώναζε «να ζήσης καπετάνιο μας! Μονάχα συ εφρόντησες για μας!». ²⁴³¹ Κατά τη διάρκεια της περιόδου του

²⁴³⁰ Στη Θεσσαλονίκη ο Κονδύλης είχε μία σημαντική εκλογική βάση ακόμα και μετά την μεταπήδησή του από τους βενιζελικούς στους αντιβενιζελικούς. Το ποσοστό του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1932 (14,40%) ήταν κατά 10,40% υψηλότερο από το πανελλαδικό ποσοστό του κόμματος, φανερώνοντας ότι η πόλη αποτελούσε ένα «εκλογικό κάστρο» του. Στις εκλογές του 1933 στον κοινό συνδυασμό της αντιβενιζελικής Ηνωμένης Αντιπολίτευσης ο Κονδύλης ήρθε πρώτος σε ψήφους. Η βάση του κόμματος στη Θεσσαλονίκη έως τότε ήταν οι πρόσφυγες και από εκεί επίσης προήλθαν εκλογικά κέρδη, σε βάρος του Κόμματος των Φιλελευθέρων, καθώς ο Κονδύλης ήταν μαζί με τον Καφαντάρη οι μοναδικοί πολιτικοί των Φιλελευθέρων που είχαν κατακρίνει την υπογραφή της ελληνοτουρκικής σύμβασης φιλίας το 1930. Δώδος, *ό.π.*, σσ. 81-83. Συγκεκριμένα, στις εκλογές του Μαρτίου του 1933 ο Κονδύλης ήρθε πρώτος σε ψήφους στο κοινό ψηφοδέλτιο της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως με 33.189 ψήφους. Επίσης, οι προερχόμενοι από το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα είχαν εξίσου υψηλές επιδώσεις μαρτυρώντας την ισχύ του κόμματος στη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, ο Μιχαήλ Σαμαράς έλαβε 32.988 ψήφους (4ος), ο Πέτρος Λούβαρης 32.901 ψήφους (5ος), ο Παντελής Καλπικτσόγλου 33.018 (13ος) και ο Χαράλαμπος Ματθαίου-Πουλος 32.393 (15ος). Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 5ης Μαρτίου 1933*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1933, σ. 25. Ο Στ. Μερκούρης αναφερόμενος στις εκλογές του Μαρτίου του 1933, σημείωνε ότι στη Θεσσαλονίκη οι παλαιοί πολεμιστές και οι έφεδροι αξιωματικοί μαζί με του γηγενείς υποστήριζαν κατά βάση τους Λαϊκούς, και βρίσκονταν «γύρω από τον Κονδύλη», σε αντίθεση με τους πρόσφυγες που υποστήριζαν τους Φιλελεύθερους. Μερκούρης, *ό.π.*, σ. 115. Στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935 ο συνδυασμός των «Συμπραττόντων Κυβερνητικών Κομμάτων» (Λαϊκό του Τσαλδάρη και Εθνικό Ριζοσπαστικό του Κονδύλη) συγκέντρωσε το 53,20% στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης και 53,30% στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Δώδος, *ό.π.*, σσ. 91-92.

²⁴³¹ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκη), 30/12/1935, «Ο μνημειώδης λόγος του κ. Γ. Κονδύλη». *Το αναμορφωπικόν πρόγραμμα του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος*, *ό.π.*, σ. 20.

στη Θεσσαλονίκη υπήρξε πλήθος εγκωμιαστικών διακηρύξεων από τοπικές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις.²⁴³² Την επομένη, ημέρα αναστολής τον παλαιοπολεμιστικού νόμου, σε ομιλία του στις Σέρρες, ξεκινούσε την εξιστόρηση του έργου της κυβέρνησής του από το νομοθέτημα–σταθμό για τους παλαιούς πολεμιστές: «Όταν εσχηματίσαμε την κυβέρνησιν πρώτη μας σκέψις ήτο να ικανοποιήσωμεν τους παλαιούς πολεμιστάς προς τους οποίους το Κράτος εφάνη ανάλγητον». Μάλιστα τόνιζε ότι «διά την ενίσχυσιν των παλαιών πολεμιστών ειργάσθην από του 1933, αλλ' αι προσπάθειάι μου συνετρίβοντο εις τον βράχον της κεφαλαιοκρατίας».²⁴³³ Μάλιστα, για την ευεργεσία προς τους παλαιμάχους, στη Φλώρινα, στο περιθώριο της προεκλογικής του συγκέντρωσης οι τοπικοί σύλλογοι παλαιών πολεμιστών και Μακεδονομάχων τον ανακήρυξαν επίτιμο αρχηγό.²⁴³⁴

Οι αναφορές στους παλαιούς πολεμιστές δεν εξαντλούνταν όμως στη Μακεδονία. Στη Μεσσήνη, στις 13 Ιανουαρίου 1936, ο Κονδύλης προτάσσοντας το νόμο για τους παλαιούς πολεμιστές ζήτησε τη στήριξη των παλαιών συμπολεμιστών του, τους οποίους, όπως ανέφερε, ως διοικητής τους, στο 9ο Σύνταγμα Πεζικού (Καλαμάτας) στους Βαλκανικούς οδήγησε στο Γρίμποβο, το Μπιζάνι και το Μπέλεσι.²⁴³⁵ Παρόμοια επίκληση έκανε και στην ομιλία του στον Μελιγαλά απευθυνόμενος τους «συμπολεμιστές» του με τους οποίους μαζί στους Βαλκανικούς Πολέμους «εσπάσαμεν το Μακεδονικόν μέτωπο και εδώσαμεν την νίκην εις τα ελληνικά όπλα». Ολοκληρώνοντας δε την περιοδεία του στη Μεσσηνία από την πόλη της Καλαμάτας, διακήρυξε ότι ο παλαιοπολεμιστικός νόμος «εξiléωσε» το Κράτος για την απαράδεκτη διαγωγή του έναντι των παλαιών πολεμιστών, εντούτοις η «κεφαλαιοκρατία» του επιτέθηκε δριμύτατα.²⁴³⁶ Στην Καλαμάτα και στο Α-

²⁴³² Ενδεικτικά, στη Γενική Συνέλευση των Παλαιών Πολεμιστών Υπαξιωματικών και Στρατιωτών Θεσσαλονίκης, στις 26 Δεκεμβρίου 1935, εκδηλώθηκε η ευγνωμοσύνη των παρευρισκόμενων προς τον Κονδύλη «όστις μετά 13 έτη ενομοθέτησε ένα αριστούργημα υπέρ των Παλ. Πολεμιστών και απέδειξεν ότι υπάρχει και εις την Ελλάδα Πολιτικός αρχηγός μη δουλεύων εις την πλουτοκρατίαν». Σε ανακοίνωσή της η Ένωση Εφέδρων Συμπολεμιστών τόνιζε ότι «μόνον ο Συμπολεμιστής μας Αρχιστράτηγος κ. Γ. Κονδύλης ανεγνώρισε τον πόνον των Π. Πολεμιστών και τα δίκαια αιτήματά των, τους οποίους [...] όλαι αι προκάτοχοι Κυβερνήσεις ενέπαιξαν και εχρησιμοποίησαν ως εκλογικόν υλικόν, εκτός της υπό τον Γ. Κονδύλην [...] ήτις εκ των πρώτων εψήφισε τον Νόμον, τον οποίον άσπλαχνα τέκνα της Ελλάδος επιδιώκουν σήμερον να τον τροποποιήσουν ή αναβάλλουν». *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27/12/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί θα συγκροτήσουν συλλαλητήρια», «Η Ένωσις Εφέδρων Συμπολεμιστών διά την άφιξιν του κ. Κονδύλη».

²⁴³³ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 31/12/1935, «Ο κ. Κονδύλης μεταβας χθες εις Σέρρας».

²⁴³⁴ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 21/1/1936, «Ο κ. Γ. Κονδύλης κυρίαρχος και εις Δ. Μακεδονίαν».

²⁴³⁵ *Σημαία* (Καλαμών), 14/1/1936, «Η προχθεσινή υποδοχή του κ. Γεωργ. Κονδύλη».

²⁴³⁶ Κωνσταντίνος Φάλταϊτς, «Αποθωετική υποδοχή του κ. Γ. Κονδύλη», 13/1/1936, *Εθνική*.

γρίνιο πριν πάρει το λόγο ο «Κεραυνός» στις προεκλογικές του συγκεντρώσεις τον προσφώνησαν οι πρόεδροι των τοπικών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων.²⁴³⁷ Τέλος, στη γενέτειρά του, στα Τρίκαλα, στις 20 Ιανουαρίου, ο Κονδύλης ανέφερε ότι «ανεπετάσαμεν τη σημαίαν» ότι «πρέπει να γίνουν σεβαστά τα δίκαια των Παλαιών Πολεμιστών, εκείνων οι οποίοι επί μίαν 10ετίαν εγκατέλειψαν και οικογένειαν και σπίτια και έχυσαν τα αίμα των εις όλα τα μέτωπα».²⁴³⁸

Ακόμα και εν τη απουσία του Κονδύλη, στα εγκαίνια του εκλογικού κέντρου του συνδυασμού του στην Αθήνα, «κατεύφθασαν [...] κατά πυκνάς φάλαγγας οι παλαιοί πολεμισταί, τεταγμένοι κατά σωματεία και με επικεφαλής τας σημαίας των. Ήτο όμως αδύνατον να χωρέσουν όλοι [...] Ούτω εισήλθε μόνον μία επιτροπή των μετά των σημαιών των».²⁴³⁹ Στην κεντρική προεκλογική ομιλία του Κονδύλη στην Αθήνα (18 Ιανουαρίου), στην οποία υποσχέθηκε «αποτελεσματικές ενέργειες» για την αποκατάσταση των παλαιμάχων, συμμετείχαν «εις επιβλητικώτατον όγκον όλα τα σωματεία των Παλαιών Πολεμιστών με τας σημαίας των», τα οποία τα ένωνε ένα σύνθημα: «Ζήτω ο Κονδύλαρος!».²⁴⁴⁰

Στην Πάτρα, στις 5 Ιανουαρίου 1936, μετά από συλλαλητήριο διαμαρτυρίας για τη μη εφαρμογή του νόμου Κονδύλη, τα μέλη των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων κατευθύνθηκαν προς το πολιτικό γραφείο του Γεώργιου Αργυρόπουλου, πολιτευτή του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος, όπου βρισκόταν εκείνη τη στιγμή και ο Κονδύλης, από τον οποίον οι παλαιοί πολεμιστές «εζήτησαν δι' επευφημιών να εξέλθῃ». Στο λογύδριο του που ακολούθησε, ο Κονδύλης «εκάκισε» το Κράτος «το οποίον απεκάλεσεν άστοργον και στερούμενον τιμής ούτω συμπεριφερόμενον προς τα αγωνισθέντα τέκνα του». Υποστήριξε δε ότι στην ολιγοήμερη παραμονή του στην εξουσία προσπάθησε να εξυγιάνει το Κράτος, κάτι στο οποίο αντέδρασε η κυβέρνηση Δεμερτζή καθώς και οι «απόλεμοι πλουτοκράτες». Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε σκοπός του ήταν να εξαναγκάσει «την κεφαλαιοκρατίαν εις πειθαρχίαν», γιατί όταν ο λαός πολεμούσε στα πρόσω αυτοί πλούτιζαν εις βάρος του.²⁴⁴¹ Εντούτοις, προφανώς στις ομιλίες του παραέβλεπε το δημοσιονομικό κόστος της ευεργεσίας των παλαιών πολεμιστών, λόγος που είχε οδηγήσει στη μη ψήφιση του σχετικού νόμου επί Τσαλδάρη.

²⁴³⁷ Στο ίδιο: *Εθνική*, 17/1/1936, «Η αποθεωτική υποδοχή του κ. Κονδύλη εις το Αγρίνιον».

²⁴³⁸ *Θάρρος* (Τρικάλων), 21/1/1936, «Η μεγαλειώδης υποδοχή και ο λόγος του αρχηγού της ΑΡΕ».

²⁴³⁹ *Εθνική*, 13/1/1936, «Ο συναγερμός».

²⁴⁴⁰ *Εθνική*, 19/1/1936, «Ο λόγος του κ. Κονδύλη», «Ο χθεσινός παναθηναϊκός συναγερμός».

²⁴⁴¹ *Νεολόγος* (Πατρών), 6/1/1936, «Το συλλαλητήριο των Παλαιών Πολεμιστών».

Το αντιπλουτοκρατικό στοιχείο σε σχέση με την αναστολή του παλαιοπολεμιστικού νόμου ήταν εμφανές και στην απάντηση Κονδύλη προς εκπροσώπους οργανώσεων που τον επισκέφτηκαν στη Θεσσαλονίκη. Για το έργο του τόνιζε χαρακτηριστικά:

Ευρήκαμε μεγάλην αντίδρασιν από όλα τα άλλα κόμματα. Εξηγέρθησαν ακόμα και όλαι αι Τράπεζαι. Εις όλον τον κόσμον ελήφθη μέριμνα πολύ μεγάλη διά τους Παλαιούς Πολεμιστάς. Αλλαχού τα πολεμικά κέρδη εφορολογήθησαν χάριν της προστασίας των Π. Πολεμιστών [...] Εδώ τίποτε δε γίνεται, διότι η κεφαλαιοκρατία έχει τρομεράν επιρροήν επί των πολιτικών κομμάτων. Η-μείς, υψώσαμεν την σημαίαν αυτήν και μετά ανεπαρκή μέσα που διαθέτο-μεν, θα συνεχίσομεν τον αγώνα αυτόν υπέρ των Παλαιών Πολεμιστών.

Εντούτοις, η θεωρία που ανέπτυξε στη συνέχεια ήταν ότι δεν χρειαζόταν να πολεμήσουν το κεφάλαιο ακολουθώντας αντιφάσεις ενός λαϊκιστή δημαγωγού. «Απεναντίας θέλομεν να μπη και αυτό μέσα εις το κοινωνικόν μας πλαίσιον και να βοηθήση τον εργαζόμενον λαόν». Κλείνοντας, καλούσε τους εκπροσώπους των παλαιμάχων να διαφωτίσουν και τις άλλες τάξεις της κοινωνίας προς αυτή την κατεύθυνση ώστε όλοι μαζί να επιφέρουν μία ειρηνική επανάσταση.²⁴⁴² Καθ' όλη την προεκλογική περίοδο συχνές ήταν οι επιθέσεις κατά της «πλουτοκρατίας» και της «κεφαλαιοκρατίας» από τα κονδυλικά έντυπα.²⁴⁴³ Όπως το έθετε λιτά ο Μ. Ματθαίου: «εχθρός του Νόμου μας είναι η πλουτοκρατία και μόνον».²⁴⁴⁴ Μάλιστα δεν απουσίαζαν και οι επώνυμες αναφορές όπως αυτές εναντίον του Δ. Μάξιμου, του Γ. Πεσμαζόγλου και του Ν. Κανελλόπουλου, δηλαδή τους «εκπροσωπούντες την στυγνήν πλουτοκρατίαν η οποίαν ούτε Πατρίδα έχει ούτε Κόμμα έχει».²⁴⁴⁵ Ο πρόεδρος της Πανελληνίας Ένωσης Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών Σωτήρης Γραββάνης, επιτίθετο μάλιστα προσωπικά στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Ν.

²⁴⁴² *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 30/12/1935, «Η Θεσσαλονίκη αποθέωσε χθες τον κ. Γεώρ. Κονδύλη».

²⁴⁴³ Μάνθος Ματθαίου, «Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών είνε αποκλειστικόν έργον του κ. Κονδύλη», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 28/12/1935· Ν. Βεργώτης «Οι παλαιοί πολεμισταί. Τα επίμαχα ζητήματά των» *Εθνική*, 7/1/1936· *Εθνική*, 3/1/1936, «Η επίθεσις κατά των παλαιών πολεμιστών υπήρξεν έγκλημα κατά της πατρίδος», 15/1/1936, «Νέον πραξικόπημα της κυβερνήσεως των κεφαλαιοκρατών».

²⁴⁴⁴ Μάνθος Ματθαίου, «Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών είνε αποκλειστικόν έργον του κ. Κονδύλη», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 28/12/1935. Βλ. την ίδια επιχειρηματολογία σε Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος «Η κυβέρνησις εμπαιζει τους παλαιούς πολεμιστάς», *Ανεξάρτητος*, 6/10/1935.

²⁴⁴⁵ Μάνθος Ματθαίου, «Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών είνε αποκλειστικόν έργον του κ. Κονδύλη», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 28/12/1935· Ν. Βεργώτης «Οι παλαιοί πολεμισταί» *Εθνική*, 7/1/1936· *Αρκαδικός Τύπος* (Τρίπολης), 22/12/1935, «Μία επιστολή του κ. Ηλ. Αποσκήτη περί του νόμου παλ. πολεμιστών». Ο γραφών το 1941 Α. Κονδάκης επιτίθετο και αυτός στα «πλουτοκρατικά συγκροτήματα» που ήθελαν να εξυπηρετήσουν οι κυβερνήσεις Δεμερτζή και Μεταξά αναστέλλοντας το νόμο, έχοντας ως επικεφαλής την Εταιρεία Λιπασμάτων των Κανελλόπουλου-Κωζώνη. Μεταξάς, *Ανδρέας Κονδάκης, ό.π.*, σ. 58. Οι αναφορές ήταν στοχευμένες καθώς μέλη της κυβέρνησης Δεμερτζή συνδεόντουσαν με επιχειρηματικά συμφέροντα. Συγκεκριμένα υπουργός Εθνικής Οικονομίας Ν. Κανελλόπουλος ήταν ο ιδιοκτήτης της Εταιρείας Λιπασμά-

Κανελλόπουλο, υποστηρίζοντας ότι ο νόμος επιβάρυνε τις (πολυάριθμες) επιχειρήσεις στις οποίες ήταν ιδιοκτήτης ή μέτοχος για αυτό και ανεστάλη.²⁴⁴⁶

Ο όλο και σφικτότερος εναγκαλισμός των παλαιών πολεμιστών με το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα με κύριο επιχείρημα τον παλαιοπολεμιστικό νόμο έκανε την πρόνοια για τους παλαίμαχους, για πρώτη φορά στον Μεσοπόλεμο, ένα από τα κεντρικά ζητήματα των εκλογών,²⁴⁴⁷ ενώ προκάλεσε αντιδράσεις από τα υπόλοιπα κόμματα. Ο επικεφαλής των Φιλελευθέρων Θ. Σοφούλης δήλωσε ότι «αποτελεί ύβριν προς τους παλαιούς πολεμιστάς και προσβολή της νοημοσύνης των ο δημαγωγικός ισχυρισμός ότι μόνον μία μερίς ενδιαφέρεται δι' αυτούς».²⁴⁴⁸ Το δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου τόνιζε ότι ο αγώνας των παλαιών πολεμιστών κατά της αναστολής του νόμου Κονδύλη «καθίσταται τελευταίως ασυμπαθής εκ του ότι ωρισμένοι οργανώσεις παλαιών πολεμιστών συνδέουν τούτον με την υποστήριξιν μιάς κομματικής παρατάξεως, η οποία εδημοσίευσε τον Νόμον». Σημείωνε δε ότι η κυβέρνηση Κονδύλη δημοσίευσε το νόμο «όχι από ενδιαφέρον προς του παλαιούς πολεμιστάς, αλλά διά να εκμεταλλευθή τον πόνον των κομματικώς και η οποία αν ήθελε τυχόν επικρατήση θα προέβαινεν εις μίαν νέαν Κοσμογονίαν, της οποίας οι παλαιοί πολεμισταί θα εδοκιμάζον πρώτα όλα τα καταστρεπτικά αποτελέσματα».²⁴⁴⁹ Τέλος, και ο *Ριζοσπάστης* προειδοποιούσε ότι υπήρχε σχέδιο εκμετάλλευσης της δυσαρέσκειας των παλαιών πολεμιστών από τους τους κονδυλοθετοκικούς.²⁴⁵⁰

Σε τοπικό επίπεδο, ο φιλομεταξικός *Αγών της Τριφυλίας* θεωρούσε ότι το γεγονός ότι ο Α.Ν. για τους παλαιούς πολεμιστές δεν είχε άμεση εφαρμογή (αλλά ως έναρξη ισχύος του είχε οριστεί η 1η Ιανουαρίου 1936) έγινε «ίνα εκμεταλλευθή [ο Κονδύλης] το

των, ο υπουργός Οικονομικών Γ. Μαντζαβίνος ήταν κουνιάδος του Παπαστράτου, ο υφυπουργός Οικονομικών Αρ. Βαλαωρίτης υιός του άλλοτε διοικητή της Εθνικής Τράπεζας και μέτοχός της και ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Π. Δεκάζος επιχειρηματίας. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 140.

²⁴⁴⁶ Σωτήριος Γραββάνης, «Πως ακριβώς έχει το ζήτημα των παλαιών πολεμιστών», *Εθνική*, 5/1/1936.

²⁴⁴⁷ Ο Σ. Τεγόπουλος στην ανάλυση του πολιτικού λόγου της Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ένωσης στις εκλογές του 1936 δεν κάνει καμία αναφορά στο ζήτημα των παλαιών πολεμιστών, το οποίο ωστόσο ήταν κεντρικό στις περισσότερες προεκλογικές ομιλίες του Κονδύλη. Σάββας Γ. Τεγόπουλος, «Η πολιτική θεματολογία των εκλογικών αναμετρήσεων 1923–1936», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2013, σσ. 514–517.

²⁴⁴⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 11/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί αντικείμενον χυδαίας εκμεταλλεύσεως».

²⁴⁴⁹ Πέρα από τον Κανελλόπουλο, η εφημερίδα τόνιζε τη συνεισφορά του συνταγματάρχη Επαμεινώνδα Τσέλλου, γραμματέα του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος και στενού φίλου του Π. Κανελλόπουλου, μέλους της Επιτροπής Κανελλόπουλου ως εκπρόσωπος του Γενικού Επιτελείου. *Ελληνική Φωνή*, 11/1/1936, «Ο αγών των πολεμιστών». Για το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, βλ. Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 62–78.

²⁴⁵⁰ *Ριζοσπάστης*, 12/1/1936, «Γίνονται σήμερα συλλαλητήρια».

ζήτημα τούτο δημοκοπικώς προς ιδίον κομματικόν όφελος, παρουσιαζόμενος ούτως ως αποκλειστικός των Παλαιών Πολεμιστών προστάτης». ²⁴⁵¹ Η εφημερίδα μάλιστα συνέχιζε να επιτίθεται στον Κονδύλη ως προς την προβολή του ως προστάτης των παλαιμάχων: «ούτε ένας παλαιός πολεμιστής δεν πρέπει να πιστέψει τις σαπουνόφουσκες του Κονδύλη», καθώς η εφημερίδα θεωρούσε ότι τους «εμπαίζει» όπως έκανε με τους πρόσφυγες στο παρελθόν, ενώ διερωτάτο

γιατί δεν τους ενεθυμήθη τους παλαιούς πολεμιστάς τότε που γυρίσανε με τα τραύματά τους ανοιχτά και μπήκανε στα σπίτια τους τα ερημωμένα; Γιατί τους άφησε τόσα χρόνια να πεθάνουν πρώτα από τη φτώχεια, την ανεργία, την κακομοιριά, και τη φθίση και τώρα μόλις, ύστερα από δεκατέσσερα χρόνια τους πασάρει ένα νόμο προωρισμένο μόνον και μόνον για προεκλογικό πασατέμπο; ²⁴⁵²

Το δημοσιογραφικό όργανο των Λαϊκών στη Λάρισα τόνιζε ότι «η αισχρά εκμετάλλευσις του νομοσχεδίου των παλαιών πολεμιστών, υπό των ανθρώπων της περιφήμου “κοσμονομίας” πρέπει να σταματήσει». ²⁴⁵³ Ενώ και στο Βόλο, ο κονδυλικός συνδυασμός του Γεώργιου Καρτάλη δεχόταν τα πυρά του φιλελεύθερου Τύπου για την προσπάθεια προσηταιρισμού των παλαιών πολεμιστών. ²⁴⁵⁴

Ωστόσο, δεν ήταν καθολική η υποστήριξη των παλαιμάχων στον Κονδύλη. Σε τοπικό επίπεδο, η Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη καλούσε τους Αρκάδες παλαιούς πολεμιστές να ψηφίσουν τον υποψήφιο του Λαϊκού Κόμματος Γεώργιο Σεχιώτη έναν «διακεκριμένον αρκάδα παλαιόν πολεμιστήν λοχίαν», ο οποίος ήταν νομικός σύμβουλος της Γενικής Συνομοσπονδίας. Εντούτοις, και πάλι το επιχείρημα για να υπερψηφιστεί ένας Λαϊκός υποψήφιος ήταν ο προστατευτικός για τους παλαιούς πολεμιστές νόμος: «Είναι άλλωστε γνωστόν ότι ο νόμος περί προστασίας εφέδρων κατηρτίσθη επί κυβερνήσεως του Λαϊκού

²⁴⁵¹ Κλείνοντας το άρθρο καλούσε τους παλαιούς πολεμιστές «μη σας παρασύρουν δημοκόποι φανφαρισμοί. Μόνον οι ίδιοι θα προστατεύστε τα συμφέροντά σας εν τη ενώσει σας. Μη σας διαιρούν τα κόμματα». *Αγών της Τριφυλίας* (Κυπαρισσίας), 16/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

²⁴⁵² *Αγών της Τριφυλίας* (Κυπαρισσίας), 20/1/1936, «Γεώργιος Κονδύλης & οι συμπολεμισταί του».

²⁴⁵³ *Κήρυξ* (Λάρισας), 17/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

²⁴⁵⁴ *Θεσσαλία* (Βόλου), 16/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί», 24/1/1936, «Εφεδρική οργάνωσις Βόλου». Το δημοσιογραφικό όργανο του Καρτάλη (*Νέα Ελλάς*) δημοσίευε σχεδόν καθημερινά καλέσματα προς τους παλαιμάχους για να στηρίξουν την εκλογική σύμπραξη Κονδύλη–Θεοτόκη. Ενδεικτικά, βλ. *Νέα Ελλάς* (Βόλου), 9/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί υπό διωγμών», «Η εθνικολαϊκή ένωσις», 12/1/1936, «Η φωνή των παλαιών πολεμιστών», 15/1/1936, «Παλαιοί Πολεμισταί». Σε προεκλογική προκήρυξη των κονδυλοθεοτοκικών Βόλου προς τους παλαιούς πολεμιστές σημειωνόταν ότι «η κυβέρνηση Κονδύλη–Θεοτόκη στο μικρό διάστημα που ήτο στην αρχή έφκιασε τον Νόμον που σας έδιδε λίγη προστασία, λίγο ήλιο, λίγο θαλπωρή κάτω από τον ουρανόν της Πατρίδος. Την προστασίαν αυτήν η ξυλοκυβέρνησις του Δεμερτζή δεν σας την παρέχει. Ο Τσαλδάρης και ο Σοφούλης όταν ήταν τα κόμματά των εις την αρχήν δεν σας την έδωκαν. Καθήκον σας συνεπώς ιερόν είναι να ψηφίσετε παντού τους Κονδυλο–Θεοτοκικούς υποψηφίους και πάρητε μαζί σας όλους του συγγενείς και φίλους σας». Η προκήρυξη σώζεται σε Λεφούσης, *ό.π.*, σσ. 245-246.

Κόμματος επί υπουργίας Στεφανόπουλου και εδημοσιεύθη ως έτοιμος κατόπιν επί Κυβερνήσεως επίσης αντιβενιζελικής του κ. Κονδύλη».²⁴⁵⁵ Επίσης, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, σε συγκέντρωση παλαιών πολεμιστών, στις 12 Ιανουαρίου 1936, κυριαρχούσε ένα κλίμα πολιτικής χειραφέτησης των παλαιμάχων και για αυτό «η μάζα ανάγκασε τους Χαιρόπουλο κλπ. να μη μιλήσουν υπέρ του Κονδύλη».²⁴⁵⁶

Ο κεντρικός ρόλος που δόθηκε στους παλαιούς πολεμιστές από τη Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση (ΓΛΡΕ), την εκλογική σύμπραξη Γ. Κονδύλη και Ι. Θεοτόκη,²⁴⁵⁷ αναδεικνύεται από τους υποψήφιους που συμπεριελήφθησαν στα ψηφοδέλτιά της. Στο κονδυλικό συνδυασμό στην Αθήνα, που είχε επικεφαλής τον Ιωάννη Δ. Ράλλη, συμμετείχαν μεταξύ άλλων ο πάλαι ποτέ επίστρατος του 1916 Αντώνιος Λιβιεράτος,²⁴⁵⁸ ο παλαιός πολεμιστής του 1897 Αντώνιος Αθηνογένης²⁴⁵⁹ καθώς και οι αδερφοί Γεώργιος και Σταμάτης²⁴⁶⁰ Μερκούρης.²⁴⁶¹

²⁴⁵⁵ *Αρκαδικός Τύπος* (Τρίπολης), 19/1/1936, «Γενική Συνομοσπονδία Π. Πολεμιστών»

²⁴⁵⁶ *Ριζοσπάστης*, 13/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμιστές».

²⁴⁵⁷ Η Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση ήταν ο συνασπισμός του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος με το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα με επικεφαλής τον Ι. Θεοτόκη και το οποίο αποτελούταν από αποσπασθέντες από τους Λαϊκούς (Ι. Ράλλη, Γ. Στράτος, κ.α.) και τον πρώην μεταξικό Θ. Τουρκοβασίλη. Στις εκλογές έλαβε 253.384 ψήφους (19,89%) και κέρδισε 60 έδρες. Ηering, *ό.π.*, τ. Β', σσ. 1261-1262, 1265.

²⁴⁵⁸ Ο δικηγόρος Αντ. Λιβιεράτος (1896–1989) ήταν το 1915 πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Φοιτητών και τον Δεκέμβριο του 1916 εμφανιζόταν στο διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου Ριζοσπαστών Επιστράτων που προέκυψε μετά τη διάσπαση του ΠΣΕ (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). Ήταν υιός του αντιστασιακού Ανδρέα Λιβιεράτου, ο οποίος παρείχε δικαστική κάλυψη στους Επιστράτους, τους οποίους επίσης χρησιμοποιούσε για τις πολιτικές του φιλοδοξίες. Ο Αντ. Λιβιεράτος είχε πρωτοεκλεγεί βουλευτής με τους Λαϊκούς το 1933. Επί Κατοχής ήταν υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Τσολάκογλου. *Μητρών Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822–1935*, *ό.π.*, σσ. 238–239· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική, ό.π.*, σσ. 103–104. Επίσης, ως σταθερά φιλοβασιλικός το 1921–22 εξέδωσε τη βραχύβια καθημερινή εφημερίδα *Το Στέμμα*, ενώ ήταν και γενικός γραμματέας από το 1925 του φιλοβασιλικού Πανελλήνιου Νεοσυνταγματικού Συνδέσμου. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων, ό.π.*, σσ. 75–76.

²⁴⁵⁹ Ο Αντώνιος Αθηνογένης (1875–1963), γόνος επιφανούς οικογένειας της Σμύρνης, σπούδασε Νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και κατατάχθηκε εθελοντικά στον πόλεμο του 1897, ενώ κατά την εμπόλεμη περίοδο 1912–22 βοήθωσε Μικρασιάτες εθελοντές να ενταχθούν στον Ελληνικό Στρατό. Το 1922 συμμετείχε στη Μικρασιατική Άμυνα. Επί κυβερνήσεως Γ. Κονδύλη είχε υπηρετήσει ως υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (10 Οκτωβρίου–30 Νοεμβρίου 1935). Αλεξάνδρα Δεσποτοπούλου–Μαρία Φουντουλάκη, «Οδωνυμικά της Νέας Σμύρνης–Οι ονομασίες των οδών», Πτυχιακή Εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004, σ. 46· gslegal.gov.gr/?p=1006, πρόσβαση 21/6/2020.

²⁴⁶⁰ Ο Σύνδεσμος Παλαιών Πολεμιστών Πίστης-Πατρίς, ο οποίος είχε ως καθοδηγητή τον Στ. Μερκούρη (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2) προέτρεπε «άπαντας τους εφέδρους και Παλαιούς Πολεμιστάς, όπως με φανατισμόν ψηφίσωσι τους συνδυασμούς του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος, διότι ο Αρχηγός αυτού Στρατηγός κ. Γεώργιος Κονδύλης είναι ο μόνος υποστηρικτής του δικαίου των εφέδρων». *Εθνική*, 9/1/1936, «Σύνδεσμος ΠΠ Πίστης-Πατρίς». Ο Σ. Μερκούρης στις προεκλογικές φωτογραφίες του στην κονδυλική *Εθνική* ήταν μάλιστα ντυμένος με τη στρατιωτική του στολή. Βλ. το πρωτοσέλιδο της *Εθνικής* την 13η Ιανουαρίου 1936.

²⁴⁶¹ Βλ. το ψηφοδέλτιο στην *Εθνική* της 10ης Ιανουαρίου 1936. Από αυτούς τους υποψηφίους 6 (Αντ. Αθηνογένης, Αντ. Λιβιεράτος, Στ. Μερκούρης, Γ. Ράλης, Γ. Τσόχας, Κ. Ψαρράς) ήταν υποψήφιοι στο ψηφοδέλτιο Αττικοβοιωτίας με τους Λαϊκούς στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935 (βλ. *Ακρόπολις*, 5/6/1935) και 3 (Γ. Στράτος, Ι. Ράλης, Γ. Ζωγράφος) με την Ένωση Βασιλοφρόνων (βλ. *Αθηναϊκή*, 3/6/1935). Οι Αθηνογένης και Γ. Ράλης τον Φεβρουάριο του 1935 είχαν παρευρεθεί στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Παλαιών

Πέρα από τα στελέχη πρώτης γραμμής στην περιφέρεια πρωτευούσης, πολυάριθμοι παλαιοί πολεμιστές κατήλθαν σε όλη τη χώρα. Στον Πειραιά υποψήφιος ήταν ο Ιωάννης Μητρόπουλος, ιδρυτικό μέλος της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς,²⁴⁶² στην Πάτρα ο Θ. Ζαφειρόπουλος (δηλώνοντας μάλιστα ως ιδιότητα αυτή του «προέδρου» της ΑΣΠΠΕ),²⁴⁶³ στην Αρκαδία ήταν υποψήφιοι ο Ηλίας Αποσκίτης, πρόσωπο του στενού περιβάλλοντος του Κονδύλη, παλαιός πολεμιστής ο ίδιος²⁴⁶⁴ και υπουργός Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως στην κυβέρνηση Κονδύλη του 1926,²⁴⁶⁵ και ο πρώην μεταξικός Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, παλαιός πολεμιστής και αυτός,²⁴⁶⁶ στα Ιωάννινα επικεφαλής του συνδυασμού ήταν ο έφεδρος αξιωματικός Χρήστος Ζικήδης,²⁴⁶⁷ ενώ στη Λάρισα ο Τάκης Χατζηπύρρος, ο οποίος δήλωνε «αχρωμάτιστος Παλαιός Πολεμιστής»²⁴⁶⁸ και στη Φλώρινα ο Μακεδονομάχος Γεώργιος Τσόντος Βάρδας.²⁴⁶⁹

Στον κονδυλικό ψηφοδέλτιο στη Θεσσαλονίκη συμπεριλαμβανόταν ο πρόεδρος της Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών Μακεδονίας Μάνθος Ματθαίου,²⁴⁷⁰ ένα πρόσωπο που πρωταγωνίστησε αργότερα στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις επί μεταξικού καθεστώτος, ενώ είχε και επαφές με το διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα (βλ. Κεφάλαια Γ.2.2

Πολεμιστών του Χαϊρόπουλου, όπου και υποσχέθηκαν την υποστήριξη των αιτημάτων των παλαιμάχων. *Εθνική Σημαία*, 5/2/1935, «Παλαιοί Πολεμιστάι».

²⁴⁶² *Εθνική*, 26/1/1936, «Πανελλήνιος συναγερμός υπέρ της Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ενώσεως».

²⁴⁶³ *Νεολόγος* (Πατρών), 6/1/1936, «Το συλλαλητήριο των παλαιών πολεμιστών».

²⁴⁶⁴ Ο Η. Αποσκίτης ήταν ιατρός και κατατάχθηκε εθελοντικά στους Βαλκανικούς Πολέμους, το 1913 προήχθη σε ανθυπολοχαγό (υγειονομικού) και σταδιακά ως στρατιωτικός ιατρός έως 1923 ανήλθε στο βαθμό του αρχίατρου (αντισυνταγματάρχης). Γιώργος Σακαγιάννης, «Απόστρατος, κοινωνία & πολιτική από το Μεσοπόλεμο στη Μεταπολίτευση», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 135.

²⁴⁶⁵ Μερκούρης, *ό.π.*, σ. 137. Βλ. την επιστολή που ο Αποσκίτης εκθείαζε το έργο του Κονδύλη για τους παλαιούς πολεμιστές. *Αρκαδικός Τύπος* (Τρίπολης), 22/12/1935, «Μία επιστολή του κ. Ηλ. Αποσκίτη περί του νόμου παλ. πολεμιστών».

²⁴⁶⁶ Ο Τουρκοβασίλης είχε αποχωρήσει από το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων και είχε ιδρύσει το Κόμμα Εθνικοφρόνων. Ο Τουρκοβασίλης ήταν παλαιός πολεμιστής των Βαλκανικών Πολέμων έχοντας τραυματιστεί τον Δεκέμβριο του 1912. Στις 21 Φεβρουαρίου 1912 ήταν ο αγγελιοφόρος που μετέφερε την επιστολή παράδοσης των Τούρκων στο Μπιζάνι. Ρεβέκα Γαλανού-Τουρκοβασίλη, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης. Ιστορική αναφορά*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000, σσ. 20-23. Για τις υποψηφιότητες του νομού Αρκαδίας, βλ. ψηφοδέλτιο σε *Αρκαδικό Τύπο* (Τρίπολης) της 19ης Ιανουαρίου 1936.

²⁴⁶⁷ Όπως τονιζόταν στην παρουσίασή του ο Ζικήδης ήταν «έφεδρος αξιωματικός του Πυροβολικού, υπηρέτησας εις όλα τα μέτωπα, επιδείξας απaráμιλλον ανδρεία». *Ελευθερία* (Ιωαννίνων), 16/1/1936, «Οι υποψήφιοι του Λαϊκοεθνικοριζοσπαστικού κόμματος».

²⁴⁶⁸ *Νέα Ελλάς* (Βόλου), 15/1/1936, «Ο συνδυασμός νομού Λαρίσης».

²⁴⁶⁹ Βλ. το ψηφοδέλτιο στον *Ταχυδρόμο* (Θεσσαλονίκης) της 18ης Ιανουαρίου 1936. Ο Τσόντος Βάρδας είχε τοποθετηθεί Γενικός Διοικητής Κρήτης επί πρωθυπουργίας Κονδύλη (Οκτώβριος–Νοέμβριος 1935). gslegal.gov.gr/?p=1006, πρόσβαση 30/6/2020.

²⁴⁷⁰ Βλ. το ψηφοδέλτιο στον *Ταχυδρόμο* (Θεσσαλονίκης) της 20ής Ιανουαρίου 1936. Στην Θεσσαλονίκη κατήλθε με το Κόμμα Ελευθεροφρόνων ο Τάσος Αστεριάδης, πρόεδρος του Α' Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών το 1934 (βλ. παραπάνω). Δώδος, *ό.π.*, σ. 400.

και Δ.1.2 και Παράρτημα 6). Ο Ματθαίου υπερθεμάτιζε την ιδιότητα του Κονδύλη ως προστάτη των εφέδρων χαρακτηρίζοντας τον αναγκαστικό νόμο ως «αποκλειστικόν έργον» του, επιτιθέμενος ταυτόχρονα στους Λαϊκούς που υποστήριζαν ότι επρόκειτο για μία απλή αντιγραφή του σχεδίου νόμου της Επιτροπής Κανελλόπουλου.²⁴⁷¹ Ο Ματθαίου πραγματοποίησε περιοδείες στην εκλογική του περιφέρεια ώστε να εξασφαλίσει την «εφεδρική ψήφο» για τον Κονδύλη. Σε περιοδεία του στα χωριά Επανωμή και Τρίλοφο καλούσε τους παλαιούς πολεμιστές «όπως ψηφίσωσι με φανατισμόν τον συνδυασμόν της Ριζοσπαστικής Ενώσεως, η οποία και μόνον εγγυάται ν' απαλλάξη την χώραν και τας πτωχάς τάξεις από τον ζυγόν της πλουτοκρατίας», ενώ στα χωριά Χαλάστρα, Σίνδο και Ίγγλις, ανέπτυξε τη σημασία του παλαιοπολεμιστικού νόμου Κονδύλη και «αποθεώθη κυριολεκτικός υπό των Παλαιών Πολεμιστών».²⁴⁷²

Στις παραμονές των εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936 είχε αποκρυσταλλωθεί ο ομφάλιος λώρος μεταξύ παλαιοπολεμιστικού κόσμου και Κονδύλη. Δυστυχώς, είναι δύσκολο να υπολογίσουμε πόσοι παλαιοί πολεμιστές-ψηφοφόροι της ΓΛΡΕ πήγαν να ψηφίσουν έχοντας την εικόνα του Κονδύλη στο πέτο τους. Εντούτοις, τα ψηφίσματα και οι ανακοινώσεις παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων στον Τύπο μας παρέχουν την εικόνα ότι σημαντικό μέρος αυτών εκδηλώθηκε ανοιχτά υπέρ του έχοντας ως γνώμονα την πολιτική του απέναντι στους παλαιμάχους.²⁴⁷³ Η ταύτιση του Κονδύλη με την προστασία των παλαιών πολεμιστών απέναντι στην κάλη, περιγραφόταν περίτρανα από μία εφημερίδα της γενέτειράς του:

Ο κόσμος των παλαιών πολεμιστών ετάχθη σύσσωμος παρά το πλευρόν του προστάτου του κ. Κονδύλη [...] Ο περίφημος προστατευτικός νόμος, τον οποίον κατώρθωσαν Βενιζελικοί και Τσαλδαρικοί να αναστείλουν [...] είναι έργον του κ. Κονδύλη. Και το έργον αυτό το ανέτρεψαν οι Βενιζελο-Τσαλδαρικοί. Οι παλαιοί πολεμιστές αν θέλουν τον νόμον θα ψηφίσουν Κονδύλην. [...] Ο κ. Κονδύλης έκαμε το καθήκον του προς εκείνους που συνεπολέμησαν

²⁴⁷¹ Μάνθος Ματθαίου, «Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών είναι αποκλειστικόν έργον του κ. Κονδύλη», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 28/12/1935.

²⁴⁷² *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 21/1/1936, «Περιοδεία κ. Ματθαίου», 23/1/1936, «Με πίστιν και φανατισμόν υποδέχονται τους υποψηφίους μας οι κάτοικοι της υπαίθρου». Ενδεχομένως να υπήρχαν και άλλοι παλαιοί πολεμιστές υποψήφιοι, ωστόσο δεν έχει καταστεί ικανό να ταυτοποιηθεί η ιδιότητά τους αυτή.

²⁴⁷³ Ενδεικτικά, βλ. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27/12/1935, «Η Ένωσις Εφέδρων Συμπολεμιστών διά την άφιξιν του κ. Κονδύλη», 21/1/1936, «Οι έφεδροι Λαγκαδάς» *Θάρρος* (Τρικάλων), 25/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί εις το πλευρόν του κ. Κονδύλη». Υπέρ του Κονδύλη τέθηκαν με ανακοινώσεις τους, η Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου υπό τον Γ. Παργανά (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.4), η Επιτροπή Αγώνος Παλαιών Πολεμιστών Κατερίνης, οι παλαιοπολεμιστιές οργανώσεις Τυρνάβου και περιχώρων, Καζακλάρ, Καρατζόλ, Αργυροπούλη, Δηλέργια, Μουσιαλάρ, η Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Λάρισας. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 23/1/1936, «Έπεσαν τα προπύργια του βενιζελισμού».

*μαζί του. Τώρα είναι η σειρά των να κάμουν και ούτοι το ιδικόν των. Και θα το κάνουν ασφαλώς.*²⁴⁷⁴

Από τις περιπτώσεις υποψηφίων παλαιών πολεμιστών αυτές που μας παρέχουν μία εικόνα για την «παλαιοπολεμιστική ψήφο» είναι κυρίως οι υποψηφιότητες των Ματθαίου, Ζαφειρόπουλου, Τσόντου Βάρδα, Μητρόπουλου, Ζηκίδη και Χατζηπύρρου καθώς αυτές απευθύνονταν σε ψηφοφόρους παλαιούς πολεμιστές. Οι υπόλοιποι ήταν πολιτικοί καριέρας που μολονότι είχαν υπηρετήσει κατά την εμπόλεμη περίοδο, είχαν ήδη κάποια πορεία στην πολιτική και τα δικά τους δίκτυα ψηφοφόρων (π.χ. Μερκούρης, Τουρκοβασίλης, Αποσκίτης, Λιβιεράτος κ.λπ.) και ως εκ τούτου δεν πολιτεύτηκαν με αποκλειστική στόχευση την εφεδρική ψήφο. Ο Γ. Τσόντος Βάρδας, ο οποίος ήταν ήδη βουλευτής και είχε ήδη ένα εκλογικό δίκτυο, μολονότι κατέλαβε την πρώτη θέση στην Φλώρινα με 1.173 ψήφους, ήτοι 5,04% επί των συνολικών ψηφισάντων, δεν κατάφερε να εκλεγεί καθώς δεν έβγαλε έδρα η κονδυλική παράταξη. Από τις αμιγώς παλαιοπολεμιστικές υποψηφιότητες περισσότερες ψήφους σε απόλυτο αριθμό έλαβε ο Μ. Ματθαίου με 2.678 ψήφους ερχόμενος 5ος σε σύνολο 22 υποψηφίων σταυρώνοντάς τον σχεδόν το ¼ των κονδυλοθεοτοκικών ψηφοφόρων στη Θεσσαλονίκη (24,17%) καθώς και το 2,88% του συνόλου των ψηφισάντων. Ο Θ. Ζαφειρόπουλος στην Αχαΐα ήρθε 5ος (τρίτος επιλαχών) με 1.814 ψήφους (4,45% επί των συνολικών ψήφων), στα Ιωάννινα ο Χρ. Ζηκίδης έλαβε την 8η θέση με 138 ψήφους και ο Δ. Χατζηπύρρος στη Λάρισα ήρθε 10ος με 1.824 ψήφους.²⁴⁷⁵ Μία εικόνα για τη ψήφο των παλαιών πολεμιστών υπάρχει και για το νομό Μεσσηνίας, όπου ο αντιστράτηγος ε.α. και πολιτευτής των Φιλελευθέρων Διονύσιος Σταυριανόπουλος παραδεχόταν ότι παρά τον αγώνα που έκανε για να πείσει τους παλαιούς πολεμιστές ότι ο νόμος Κονδύλη ήταν «δυσεφάρμοστος και αντιλαϊκός», αναφερόμενος κυρίως στο οικονομική επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού (βλ. παραπάνω), «οι έφεδροι παλαιοί πολεμισταί μας κατεψήφισαν αναδείξαντες νικητάς τους αντιπάλους μας» δηλαδή την «Κονδυλοθεοτοκική παράραξη».²⁴⁷⁶

Η παρακολούθηση της πολιτικής του Κονδύλη έναντι των παλαιμάχων ήδη από το 1932 έως τις εκλογές του 1936 εξηγεί γιατί πολυάριθμες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις

²⁴⁷⁴ Θάρρος (Τρικάλων), 19/1/1936, «Οι παλ. πολεμισταί».

²⁴⁷⁵ Στη Θεσσαλονίκη επίσης ο Τ. Αστεριάδης ήρθε 4ος με το Κόμμα Ελευθεροφρόνων λαμβάνοντας 234 ψήφους. Βλ. Παράρτημα 8 για τα αναλυτικά αποτελέσματα.

²⁴⁷⁶ Διονύσιος Σταυριανόπουλος, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Ελεύθερον Βήμα*, 1/3/1936.

από όλη τη χώρα τάχθηκαν δημοσίως υπέρ του Κονδύλη καλώντας τα μέλη τους να υπερψηφίσουν τους συνδυασμούς του. Για παράδειγμα, μία «επιτροπή παλαιών πολεμιστών» καλούσε τους παλαίμαχους οποιοδήποτε δεσμό και εάν έχουν με κάποιο κόμμα να τον «διαρρήξουν» και να ψηφίσουν «μετά φανατισμού υπέρ του Εθνικού Λαϊκού Ριζοσπαστικού Κόμματος», το οποίο «εγγυάται» την προστασία των παλαιών πολεμιστών, ενώ τα μέλη της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Τρίπολης «εδήλωσαν την αφοσίωσιν και την ευγνωμοσύνην ολοκλήρου της τάξεως των παλαιών πολεμιστών Αρκαδίας» στον Κονδύλη και του ανακοίνωσαν ότι τάσσονταν «παρά το πλευρό του» και ότι θα ψήφιζαν «εκθύμως» τον συνδυασμό του.²⁴⁷⁷

Η σύνδεση αυτή εξηγεί επίσης γιατί μετά τον αιφνίδιο θάνατό του, στις 31 Ιανουαρίου 1936, δεκάδες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις εξέδωσαν ψηφίσματα για το χαμό του «ενδόξου στρατηγού και μεγάλου ευεργέτου των παλαιών πολεμιστών Γεωργίου Κονδύλη».²⁴⁷⁸ Την ημέρα της κηδείας του, μέλη του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών μαζεύτηκαν στα γραφεία τους και «εν φάλαγγι μετά των παρασήμων» κατευθύνθηκαν στο μητροπολιτικό ναό των Αθηνών για την εξόδιο ακολουθία. Η παρουσία τους εκεί κορύφωσε τη θλίψη καθώς «οι Παλαιοί Πολεμισταί δεν δύνανται να συγκρατήσουν τα δάκρυά των», ενώ απευθυνόμενος σε αυτούς ο κονδυλικός *Ταχυδρόμος* έγραφε: «πάει ο Πατέρας σας, ο συμπολεμιστής σας».²⁴⁷⁹ Ακόμα και μετά τον θάνατο του Κονδύλη, το πρόσωπό του, το οποίο είχε συνδεθεί με το νομοθέτημα-σταθμό για τους παλαιούς πολεμιστές, παρέμενε σταθερό σημείο αναφοράς.²⁴⁸⁰ Οι θέσεις του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος για τους παλαιούς πολεμιστές διατηρήθηκαν και μετά το θάνατο του Κονδύλη. Στη διαδικασία των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Μεταξά, στις 27 Απριλίου 1936, στην ομιλία του βουλευτή Τρικάλων Ιωάννη Λίτσου, εκ μέρους της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης, αναφερόταν ρητά η αναστολή του νόμου Κονδύλη για τους παλαιούς πολεμιστές ως ένα από τα σημεία ασυμφωνίας με την νέα κυβέρνηση και λόγος καταψήφισής της.²⁴⁸¹

²⁴⁷⁷ *Εθνική*, 12/1/1936, «Οι π. πολεμισταί κατά τας εκλογάς», «Ο κ. Κονδύλης εις την Τρίπολιν».

²⁴⁷⁸ *Εθνική*, 2/2/1936, «Ψηφίσματα συλλόγων και οργανώσεων τιμώντα τον υπέροχον αρχηγόν»· *Βραδυνή*, 1/2/1936, «Ψηφίσματα επί τω θανάτῳ του Γ. Κονδύλη»· *Νεολόγος* (Πατρών), 1/2/1936, «Ψηφίσματα επί τω θανάτῳ Κονδύλη»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 2/2/1936, «Τα ψηφίσματα».

²⁴⁷⁹ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 3/2/1936, «Με πρωτοφανή συρροήν λαού παρισταμένων του βασιλέως και επισήμων εγένετο η κηδεία του αθανάτου Γ. Κονδύλη».

²⁴⁸⁰ Μεταξάς, *Ανδρέας Κονδάκης, ό.π.*, σ. 58· *Πανεφεδρική*, 7/6/1936, «Η Β' τακτική Γενική συνέλευσις».

²⁴⁸¹ «Όσον αφορά την Κοινωνική πολιτικήν η Κυβέρνησις εν τη εφαρμογή του προγράμματός της δεν πρέπει να παραβλέψη μίαν τάξιν ανθρώπων, οίτινες επότισαν με το αίμα των τα εδάφη τα οποία απέκτησεν η

Όπως γίνεται κατανοητό στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις της περιόδου 1932–36 ο Κονδύλης ήταν σταθερά παρών και θα μπορούσαμε να πούμε ότι προσπαθεί να προσεταιριστεί τα συνέδρια και οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών προς όφελός του. Ο «Κεραυνός» επεδίωκε να δημιουργήσει ένα κοινωνικό έρεισμα όχι απλώς για το Κράτος, αλλά και για τον ίδιο, όπως διακήρυξε στην έναρξη του συνεδρίου του Μαΐου του 1934. Στο συνέδριο του Οκτωβρίου του 1935 η πολιτική του Κονδύλη για την παλινόρθωση υποστηριζόταν αναφανδόν από το συνέδριο. Εν συνεχεία, ο προστατευτικός Α.Ν. του Κονδύλη αποτέλεσε το αποκορύφωμα των ευεργετημάτων του Κράτους προς τους παλαιμάχους κατά τον Μεσοπόλεμο, και για αυτό το λόγο καθιέρωσε στην εφεδρική συνείδηση τον Κονδύλη ως «προστάτη» των παλαιών πολεμιστών ακόμα και μετά το θάνατό του. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι ένας παράγοντας που ευνόησε την επιτυχή και σχετικά ήρεμη διεξαγωγή του Γ' Συνεδρίου του 1936 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.3) ήταν η απουσία, τόσο στο προσκήνιο όσο και παρασκηνιακά, του Κονδύλη ως εκ τούτου και των συνεδριών που ακολουθούσαν τη γραμμή του. Η σχέση ανάμεσα στους παλαιούς πολεμιστές και στον Κονδύλη δεν έσβησε μετά το θάνατό του. Η εφεδρο-πολεμιστική νομοθεσία του παρέμεινε σημείο αναφοράς, ακόμα και όταν υιοθετήθηκαν νέα προστατευτικά μέτρα από το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1).

Γ.1.3. Τα συνέδρια του Ιουνίου 1936 και ο κατακερματισμός του παλαιοπολεμιστικού χώρου

Η περίοδος μεταξύ του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών, τον Οκτώβριο του 1935, και των συνεδρίων που πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο του 1936, έχει ως σημείο καμπής τον προστατευτικό νόμο Κονδύλη για τους παλαιούς πολεμιστές. Το αίτημα για εφαρμογή του νόμου Κονδύλη ήταν καθολικό από όλες τις συνιστώσες του παλαιοπολεμιστικού χώρου, ενώ παράλληλα εμφανίστηκαν όλο και περισσότερες φωνές για την ανάγκη ενοποίησης του παλαιοπολεμιστικού κόσμου.²⁴⁸² Εν συνεχεία, η αδράνεια της

Ελλάς. Πρόκειται διά την τάξιν των Παλαιών Πολεμιστών διά τους οποίους έχει καθήκον και υποχρεώσιν η Κυβέρνησις να εφαρμόσῃ το επί του αειμνήστου Γ. Κονδύλη καταρτισθέντα νόμον περί Παλαιών Πολεμιστών, ώστε αποβή ούτος ευεργετικός, χάριν των ανθρώπων αυτών, οι οποίοι έγραψαν τας ωραιότερας σελίδας της ελληνικής ιστορίας». *Επίσημα πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Γ' Αναθεωρητική. Συνεδριάσεις Α'–Θ' (2 Μαρτίου 1936–30 Απριλίου 1936)*, ό.π., σ. 65.

²⁴⁸² Ενδεικτικά βλ. *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935, «Παλαιοί πολεμισταί Αθηνών–Πειραιώς και περιχώρων όλοι στο Ιντεάλ», «Ανάστατος η επαρχία διά τον κίνδυνον τροποποιήσεως ή άρσεως του προστατευτικού νόμου», όπου δημοσιεύονται διαμαρτυρίες της Πανευβοϊκής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών, της Παμμεσογειακής Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών και Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών Αττι-

κυβέρνησης Μεταξά ακολουθώντας την πολιτική της προκατόχου της ως προς την αναστολή του νόμου (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2) της προσέδωσε μάλιστα τον χαρακτηρισμό στον παλαιοπολεμιστικό Τύπο «μισεφεδρική».²⁴⁸³

Ο νόμος Κονδύλη άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου σε διεκδικήσεις²⁴⁸⁴ και έδωσε τεράστια ώθηση στο παλαιοπολεμιστικό κίνημα, το οποίο σε σύντομο χρονικό διάστημα, από τον Νοέμβριο του 1935 και καθ' όλο το α' μισό του 1936, έλαβε χειμαρρώδη μορφή. Ήδη στα τέλη του Νοεμβρίου του 1935 ως αποτέλεσμα του νόμου Κονδύλη είχε ιδρυθεί η Πανελλήνια Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Νόμου 31-10-1935,²⁴⁸⁵ ενώ στα τέλη του 1935 δημιουργήθηκε η προσωρινή Επιτροπή Αγώνος Παλαιών Πολεμιστών, η οποία αποτελούταν από τα διοικητικά συμβούλια των οργανώσεων Αθηνών, Πειραιώς και περιχώρων και διοικούταν από πενταμελή εκτελεστική επιτροπή. Στόχος της Επιτροπής ήταν η πλήρης ενοποίηση των «γνήσιων» εφεδρικών οργανώσεων υπό μία ενιαία Ομοσπονδία.²⁴⁸⁶ Σε τοπικό επίπεδο εμφανίστηκαν και νέες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις. Τον Νοέμβριο του 1935 ιδρύθηκε στη Νέα Ιωνία η Συνταγματική Ένωσις Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Περισού και τον επόμενο μήνα ο Σύνδεσμος Παλαιών Πολεμιστών Ν. Ιωνίας.²⁴⁸⁷ Τον Δεκέμβριο του 1935 ιδρύθηκε η Πανευβοϊκή Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών με έδρα τη Χαλκίδα με σκοπό της την ενοποίηση του εφεδρικού κόσμου της Εύβοιας και την «διά της ενοποιήσεως ταύτης λυσιτελεστέρα προστασία και ηθική και

κής, της Πανεφεδρικής Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Κοζάνης και της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Ηλείας Κόμης. *Η Πανεφεδρική*, 7/6/1936, «Οι Π. Πολεμισταί προς νέους σκληρούς αγώνες»· *Νεολόγος* (Πατρών), 6/1/1936, «Το συλλαλητήριο των Παλαιών Πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27/12/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί θα συγκροτήσουν συλλαλητήρια»· *Εθνική*, 7/1/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί των επαρχιών συγκροτούν ένοπλα συλλαλητήρια», 17/1/1936, «Το συλλαλητήριο των παλαιών πολεμιστών»· *Ακρόπολις*, 1/3/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί». Βλ. επίσης τα αιτήματα προς τη Βουλή του Συλλόγου Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Ρεθύμνου, της επιτροπής συνέλευσης Αττικοβοιωτίας, της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Νάουσας (Συνεδρίαση Δ', 2/4/1936) και της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μάνης (Συνεδρίαση Ε', 25/4/1936). *Επίσημα πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Γ' Αναθεωρητική, ό.π.*, σ. 20, 23, 44.

²⁴⁸³ *Πανεφεδρική*, 7/6/1936, «Το καθήκον του βασιλέως και η δαμόκλειος σπάθη».

²⁴⁸⁴ Χαρακτηριστικό του γεγονότος ότι άνοιξε η όρεξη των παλαιμάχων από τα ευεργετήματα του νόμου ήταν το σχόλιο του προέδρου της ΑΣΠΠΕ ότι ο νόμος Κονδύλη «δεν περιλαμβάνει παρά ελάχιστα από τα παρά πάντων αναγνωρισθέντα δίκαιά μας». Χρ. Κωστόπουλος, «Ο αγών των υπομνημάτων έληξε, τον διεδέχθη ο περί υπάρξεως αγών», *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935.

²⁴⁸⁵ Η οργάνωση συμμετείχε στην υποδοχή του βασιλιά τον Νοέμβριο του 1935. *Εθνική*, 28/11/1935, «Η θαυμασία εμφάνισης των π. πολεμιστών κατά την υποδοχήν της Α.Μ. του βασιλέως».

²⁴⁸⁶ Ν. Βεργώτης «Οι παλαιοί πολεμισταί» *Εθνική*, 7/1/1936. Η Επιτροπή εκπροσωπούσε «άπαντας του Ανωτάτους Οργανισμούς και τας υπ' αυτούς υπαγομένους εφεδρικές οργανώσεις κατόπιν ενοποιήσεως των Οργανώσεων Αθηνών, Πειραιώς, Περιχώρων και Μεγαρίδος». *Εθνική*, 15/1/1936, «Συλλαλητήριο παλαιών πολεμιστών»· 17/1/1936, «Το συλλαλητήριο παλαιών πολεμιστών».

²⁴⁸⁷ Λουκάς Π. Χριστοδούλου, *Η Ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση (1923-1974)*, Εκδόσεις Μπαλτά, Αθήνα 2014, σ. 147, 151.

κοινωνική ανύψωση των μελών της οργανώσεως ως και η προστασία των συμφερόντων αυτών από ηθικής και υλικής απόψεως».²⁴⁸⁸ Τον Δεκέμβριο του 1935 ιδρύθηκαν επίσης παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις σε Καλύβια και Κουβαρά Αττικής υπαγόμενες στην (υπό την προεδρία Κωστόπουλου) ΑΣΠΠΕ.²⁴⁸⁹ Τον Ιανουάριο του 1936 ιδρύθηκε η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Βασιλοφρόνων,²⁴⁹⁰ τον Φεβρουάριο του 1936 η Ένωση Παλαιών και Εφέδρων Πολεμιστών Πειραιώς «Ο Άγιος Βασίλειος»,²⁴⁹¹ τον Μάρτιο του 1936 η Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Νέας Κοκκινιάς, η οποία μάλιστα ως πρώτο καταστατικά διακηρυγμένο σκοπό της είχε την οργάνωση των παλαιμάχων «προς απαίτησιν παρά του Κράτους της πλήρους εφαρμογής των Κείμενων Νόμων “Περί προστασίας Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών”»,²⁴⁹² τον Ιούνιο του 1936 ιδρύθηκε η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Σαλαμίνας²⁴⁹³ και τον Ιούλιο του 1936 ο Σύνδεσμος Παλαιών Πολεμιστών Κουσουλίου Κορυδαλλού.²⁴⁹⁴ Στην Αγιάσο της Λέσβου ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1936 το Σωματείο Παλαιών Πολεμιστών διακηρύσσοντας ότι στόχευε σε προσλήψεις παλαιών πολεμιστών.²⁴⁹⁵ Επιπλέον, στην περιοχή της Αργολίδας κατά το α' εξάμηνο του

²⁴⁸⁸ Επιπρόσθετος στόχος ήταν η καλλιέργεια και ανύψωση του εθνικού και κοινωνικού φρονήματος των μελών της οργάνωσης και της κοινωνίας εν γένει, η καταπολέμηση της εθνικής και κοινωνικής διαφθοράς και ανηθικότητας και η μόρφωση και διαφώτιση των μελών (άρθρο 2). Μέλη μπορούσαν να εγγραφούν οι υπηρετήσαντες τουλάχιστον 9 μήνες των κλάσεων 1912–1923 καθώς και οι «πάντες οι του νόμου θεωρούμενοι ως έφεδροι παλαιοί πολεμισταί» (άρθρο 4). *Καταστατικόν Π.Ο.Ε.Π.Π.*, Εκ του Τυπογραφείου «Ευρίπου», εν Χαλκίδι 1936. Βλ. επίσης *Εθνική*, 13/6/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί εις την Εύβοιαν».

²⁴⁸⁹ *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935, «Η ίδρυσις νέων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων».

²⁴⁹⁰ Η οργάνωση είχε έδρα στο Πέραμα και σκοπό την προαγωγή και βελτίωση των συμφερόντων των μελών, την πνευματική και ηθική ανάπτυξη και καλυτέρευση των όρων της ζωής, την εξεύρεση εργασίας, τη διαπαιδαγώγηση και μόρφωση των μελών και την άγρυπνη περιφρούρηση των κοινωνικών και πατριωτικών ζητημάτων της ελληνικής κοινωνίας (άρθρο 2). Μέλη ήταν υπηρετήσαντες των κλάσεων 1897–1922 (άρθρο 3). ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 30 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 1446.

²⁴⁹¹ Σκοπός της ήταν η διαπαντός νόμιμου μέσου εξυπηρέτηση των υλικών και ηθικών συμφερόντων των μελών, η αλληλεγγύη και η σύσφιξη των σχέσεων των μελών, η προσπάθεια ανεύρεσης εργασίας, η προσπάθεια απόκτησης οικοπέδων προς ανέγερση στέγης, οι κατάλληλες ενέργειες για τη ψήφιση προστατευτικού νόμου για τα συμφέροντα των μελών της Ένωσης, η άγρυπνος φρούρηση των κοινωνικών και πατριωτικών ζητημάτων (άρθρο 2). Επίσης, πέρα από τους πολεμήσαντες των κλάσεων 1897 έως 1922, μέλη μπορούσαν να εγγραφούν και έφεδροι έως και την κλάση του 1932 (άρθρο 3). ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 26 (Α), αρ. βιβλίου σωματείων 1376.

²⁴⁹² ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 30 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 1439. Ευχαριστώ την Κυριακή Παπαθανασοπούλου για την υπόδειξη και την παροχή φωτογραφικού υλικού από τον εν λόγω φάκελο.

²⁴⁹³ Σκοπός της ήταν η προαγωγή και η βελτίωση των συμφερόντων των μελών, η πνευματική και ηθική ανάπτυξη και καλυτέρευση των όρων της ζωής, η εξεύρεση εργασίας, η μέσω διαλέξεων διαπαιδαγώγηση και μόρφωση των μελών καθώς και «η ενδελεχής μέριμνα περί παντός ζητήματος αφορώντος την Ελληνικήν Πατρίδα και τιμή και ζωήν της Ελληνικής Κοινωνίας και η συμβολή προς υποστήριξη των ζητημάτων τούτων». (άρ. 2). ΓΑΚ, ΚΥ, Πρωτοδικείο Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 30 (Β), αρ. βιβλίου σωματείων 1452.

²⁴⁹⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 30 (Β), αρ. 1462/1936.

²⁴⁹⁵ Όπως αναφερόταν στην ιδρυτική διακήρυξη της οργάνωσης «η κοινότης μας, το νοσοκομείον, οι εκκλησίες κλπ. πρέπει να προσλαμβάνουν παλαιούς πολεμιστάς και έφεδρους κατά σειράν εις τας εργασίας των.

1936 ιδρύθηκαν η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Ναυπλίου (Φεβρουάριος 1936), ο Σύλλογος Αγροτών Παλαιών Πολεμιστών (Μάρτιος 1936), η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Νέας Επιδαύρου (Μάιος 1936), ο Σύλλογος Παλαιών Πολεμιστών Επαρχίας Άργους (Ιούνιος 1936) και ο Σύλλογος Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ναυπλίου (Ιούνιος 1936).²⁴⁹⁶

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στις 19 Φεβρουαρίου 1936 διοργανώθηκε από την Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικής και Βοιωτίας το Α΄ Συνέδριο Αγροτών Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών στο οποίο συμμετείχαν 40 αντιπροσωπίες. Το συνέδριο κατέληξε σε ένα ψήφισμα με τα εξής αιτήματα: α΄) άμεση και ολοκληρωτική εφαρμογή του Α.Ν. Κονδύλη, β΄) καταρτισμό νόμου για τη λήψη προστατευτικών μέτρων για την αποκατάσταση των αγροτών παλαιών πολεμιστών, γ΄) αναστολή χορήγησης κλήρων στους μη παλαιούς πολεμιστές, δ΄) παροχή μακροπρόθεσμων τοκοχρεωλυτικών δανείων στους αγρότες από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ), ε΄) εκχώρηση εκχερσωμένων γαιών σε οργανώσεις παλαιών πολεμιστών και διανομή τους στα μέλη τους, στ΄) παύση παροχής δανείων από την ΑΤΕ σε ανήλικα τέκνα και συγγενείς αυτών, ζ΄) αναστολή προσωπικής κράτησης για τους οφειλέτες δημοσίων φόρων παλαιούς πολεμιστές.²⁴⁹⁷ Η διεξαγωγή ενός τέτοιου συνεδρίου τη δεδομένη στιγμή δεν ήταν τυχαία καθώς ο νόμος Κονδύλη είχε πολυάριθμες διατάξεις για την αγροτική αποκατάσταση των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Για αυτό το λόγο οι ευεργετούμενοι από αυτές τις διατάξεις ήταν από τους υπέρμαχους της άμεσης εφαρμογής του νόμου, ο οποίος δημιούργησε τις προϋποθέσεις για να τεθούν περαιτέρω αιτήματα από αυτούς.

Παρ' όλα αυτά, οι θετικές εξελίξεις που μεσολάβησαν από το συνέδριο του Οκτωβρίου του 1935 έως τον Ιούνιο του 1936 βρήκαν τον παλαιοπολεμιστικό κόσμο πολυδιασπασμένο, ενώ δεν έλειπαν οι φωνές που συνηγορούσαν για την αναγκαιότητα της ενότητας στον παλαιοπολεμιστικό χώρο.²⁴⁹⁸ Ο κατακερματισμός αυτός περιγραφόταν χαρακτηριστικά από την αρθρογραφία της εφημερίδας *Πανεφεδρική*, η οποία δεν εκφραζόταν ξεκάθαρα υπέρ κάποιας οργάνωσης. Αρχικά, η διχοτόμηση της ΑΣΠΠΕ συνέχιζε να υφίσταται: η μία μερίδα της βρισκόταν υπό την προεδρία του Χρ. Κωστόπουλου και η

Η προς του Παλ. πολεμιστάς και εφέδρους υποχρέωσις όλων μας είναι και από ηθικής και από Κρατικής απόψεως υποχρεωτική». *Ηχώ* (Αγιάσου), 23/2/1936, «Το Σωματείον των Παλαιών Πολεμιστών».

²⁴⁹⁶ ΓΑΚ Νομού Αργολίδας, Αρχείο Πρωτοδικείου Ναυπλίου, Διεύθυνση Γραμματείας, Βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων, αρ. αποφάσεων 1936/3, 1936/12, 1936/24, 1936/25, 1936/27

²⁴⁹⁷ Κλ. Καρυπίδης, «Τι ζητούν οι αγρόται παλ. πολεμισταί», *Πανεφεδρική*, 7/6/1936.

²⁴⁹⁸ Ν. Βεργώτης «Οι παλαιοί πολεμισταί» *Εθνική*, 6/1/1936· Αλέξανδρος Θεοχάρης, «Το Γ' Πανελλήνιο συνέδριον της ΑΣΠΠΕ», *Πανεφεδρική*, 7/6/1936.

δεύτερη υπό τον Θ. Ζαφειρόπουλο. Πέραν αυτής της διαίρεσης υπήρχε διχογνωμία στην υπό τον Κωστόπουλο ΑΣΠΠΕ για το εάν θα μπορούσαν να συμμετέχουν στο προσεχές συνέδριο (βλ. παρακάτω) και μη υπαγόμενες στην ΑΣΠΠΕ αλλά συνεργαζόμενες με την Κεντρική Επιτροπή Αγώνος παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις. Παράλληλα, ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών (πρόεδρος Γ. Σπυρόπουλος, πρώην πρόεδροι του Συνδέσμου ήταν ο Σκουζές και ο Ρογκάκος, βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1) πρότεινε τη μη συμμετοχή στο συνέδριο της ΑΣΠΠΕ, καθώς υπήρχε «απροθυμία» για τη διεξαγωγή αποφασιστικού αγώνα και θεωρούσε ότι αρκετοί από τους επικεφαλής της είχαν «φασιστικές» τάσεις. Οι Α. Κονδάκης της Γενικής Συνομοσπονδίας και ο Τ. Χαιρόπουλος του Οργανισμού δέχονταν αρχικά τη συμμετοχή στο «ενοποιητικό συνέδριο» της ΑΣΠΠΕ, ενώ η υπό τον Ι. Παπανικολάου πλέον Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών τασσόταν στο πλευρό του Ζαφειρόπουλου. Τέλος, ο Ιωάννης Μεταξάς ως πρωθυπουργός απαντώντας σε υπόμνημα του Οργανισμού του Χαιρόπουλου, τον Ιούνιο του 1936, δήλωσε ότι θα προσέλθει σε ένα παλαιοπολεμιστικό συνέδριο μόνο αν αυτό έχει «μορφήν γενικού ενοποιητικού».²⁴⁹⁹ Με αυτή του τη δήλωση ο πρωθυπουργός έδειχνε ουσιαστικά επιφυλακτικός απέναντι στις διάφορες ομάδες των πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου, οι συμμαχίες μεταξύ των οποίων ήταν καιροσκοπικές.

Ο *Ριζοσπάστης* φιλοξενούσε στις στήλες του, τον Ιούνιο του 1936, μια ακόμα κατατοπιστική ανάλυση για την κατάσταση των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων. Σύμφωνα με αυτό το δημοσίευμα, εκείνη τη στιγμή δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα τρεις συνομοσπονδίες και μία ομοσπονδία παλαιών πολεμιστών: η ΑΣΠΠΕ υπό τον Κωστόπουλο η οποία είχε στενούς δεσμούς με τον δήμαρχο Αθηναίων Κώστα Κοτζιά, η Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη, η οποία είχε σχέσεις με τον Μεταξά, ωστόσο είχε λίγα μέλη και πολλές «οργανώσεις σφραγίδων», η ΑΣΠΠΕ υπό τον Ζαφειρόπουλο με την οποία, σύμφωνα με το δημοσίευμα, συνεργαζόταν εκείνη την εποχή ο Χαιρόπουλος και η οποία ενισχυόταν από τους αδερφούς Μερκούρη, συνεχίζοντας δηλαδή τη σύνδεση του Ζαφειρόπουλου με εκπροσώπους του κονδυλικού χώρου. Τέλος, αναφέρεται και η Κεντρική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών των Γεράσιμου Παγουλάτου και Άρη Μαυροκέφαλου,

²⁴⁹⁹ *Πανεφεδρική*, 7/6/1936, «Η κίνησις περί το συνερχόμενον την 14ην συνέδριον της ΑΣΠΠΕ». Πρβλ. Ν. Βεργώτης «Οι παλαιοί πολεμισταί» *Εθνική*, 7/1/1936· Αλέξανδρος Θεοχάρης, «Το Γ' Πανελλήνιο συνέδριον της ΑΣΠΠΕ», *Πανεφεδρική*, 7/6/1936.

για την οποία υπάρχουν δυστυχώς ελάχιστα στοιχεία²⁵⁰⁰ και η οποία επίσης συνδεόταν με τον Κοτζιά. Σύμφωνα με το *Ριζοσπάστη* κάθε επίδοξος δικτάτορας (Μεταξάς, Κοτζιάς, Μερκούρης) προσπαθούσε να προσεταιριστεί τους παλαιούς πολεμιστές μέσω αυτών των οργανώσεων.²⁵⁰¹

Ο κατακερματισμός αυτός εκδηλώθηκε έμπρακτα τον Ιούνιο του 1936 με δύο παλαιοπολεμικά συνέδρια να διεξάγονται εκ παραλλήλου και ένα ακόμα να εξαγγέλλεται. Η ελεγχόμενη από την «ομάδα Ζαφειρόπουλου» ΑΣΠΠΕ, η οποία σύμφωνα με ανακοίνωσή της τον Νοέμβριο του 1935 εκπροσωπούσε 84 οργανώσεις,²⁵⁰² καλούσε 2 Ιουνίου 1936 στο «νόμιμον, τακτικόν, σεμνόν και επιβλητικόν» Γ' συνέδριο, το οποίο θα ξεκινούσε στη Λάρισα την 5η Ιουλίου 1936.²⁵⁰³ Μια σειρά από παλαιοπολεμικές οργανώσεις δήλωσαν τη συμμετοχή τους σε αυτό μεταξύ των οποίων και η ΟΠΠ (η οποία είχε συγκαλέσει το Α' Συνέδριο το 1934).²⁵⁰⁴ Δεν είναι ξεκάθαρο αν και τότε πραγματοποιήθηκε το συγκεκριμένο συνέδριο καθώς οι ελάχιστες σχετικές αναφορές ανακοίνωναν την αναβολή του για τις 26 Ιουλίου και ότι θα συμμετείχαν «150 και πλέον» οργανώσεις.²⁵⁰⁵ Εντούτοις, δεν έχουν εντοπιστεί μεταγενέστερες αναφορές σε αυτό. Η υπό τον Ζαφειρόπουλο ΑΣΠΠΕ με ανακοίνωσή της υποστήριζε πως οι οργανώσεις της Αθήνας και του Πειραιά, σε αντίθεση με αυτές των επαρχιών, χρηματίστηκαν (από «Τράπεζες») ώστε με την

²⁵⁰⁰ Οι Παγουλάτος και Μαυροκέφαλος συμμετείχαν στο συνέδριο του Χαϊρόπουλου τον Ιούνιο του 1936 (βλ. παρακάτω) ως εκπρόσωποι της της Κεντρικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών-Περικιών. *Βραδυνή*, 14/6/1936, «Το συνέδριο των π. πολεμιστών».

²⁵⁰¹ *Ριζοσπάστης*, 13/6/1936, «Οι διάφοροι επίδοξοι δικτάτορες προσπαθούν να παρασύρουν τους παλαιούς πολεμιστές». Για τον Χαϊρόπουλο συγκεκριμένα, σε άλλο δημοσίευμα η το όργανο Τύπου του Κουμμουνιστικού Κόμματος υποστήριζε ότι ήταν «εφεδρoκάπηλος» ενώ ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών συντηρούταν αποκλειστικά από επιχορηγήσεις του υπουργείου Στρατιωτικών και της Εθνικής Τράπεζας. *Ριζοσπάστης*, 14/6/1936, «Οι παλαιοί πολεμιστές και το σημερινό συνέδριό τους». Όπως αναφέρεται σε μεταγενέστερο κείμενο του Οργανισμού στην ίδρυσή του Ταμείου Αλληλοβοήθειας Εφέδρων, το 1932, συνέβαλε η Εθνική Τράπεζα, ενώ μνημονευόταν η «συνδρομή του Διοικητού κ. Εμμ. Τσουδερού». ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Α. 4, «Οργανικός Νόμος Πολεμιστών» [1948].

²⁵⁰² Συγκεκριμένα αναφερόταν ότι στην υποδοχή του Γεωργίου Β' συμμετείχαν 49 υπαγόμενες στην ΑΣΠΠΕ οργανώσεις, ενώ αυτή εκπροσωπούσε ακόμη 35. *Εθνική*, 28/11/1935, «Η θαυμάσια εμφάνις των Π. Πολεμιστών κατά την υποδοχήν της Α.Μ. του βασιλέως».

²⁵⁰³ *Ακρόπολις*, 3/6/1936, «Τα ενδοσωματικά των παλαιών πολεμιστών και το συνέδριον Λαρίσης».

²⁵⁰⁴ Οι υπόλοιπες οργανώσεις είναι οι Πανελλήνιος Ένωσης Εφέδρων Οπλιτών, Πανευβοϊκή Οργάνωσις Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, το Σωματείων Τραυματιών και Παθόντων Παλαιών Πολεμιστών, η Οργάνωσις Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών, Κεντρική Οργάνωσις Πολυτέκνων Παλαιών Πολεμιστών και η Εθνική Κεντρική Οργάνωσις Παλαιών Πολεμιστών. *Ακρόπολις*, 12/6/1936, «Το συνέδριο των Π. Π.».

²⁵⁰⁵ *Ακρόπολις*, 5/7/1936, «Το Εφεδρικό Συνέδριον της Λαρίσης»· *Κήρυξ* (Λαρίσας), 12/7/1936, «Συγκροτείται εις την πόλιν μας το Α' Πανελλ/νιον Συνέδριον Π. Πολεμιστών», η αναφορά στον τίτλο σε Α' Συνέδριο οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος καθώς στο άρθρο αναφέρει ότι πρόκειται για το Γ' Συνέδριο.

διενέργεια δικού τους συνεδρίου στην Αθήνα να διασπάσουν την ΑΣΠΕΕ, χωρίς ωστόσο να δίνει περισσότερες πληροφορίες για αυτή την καταγγελία.²⁵⁰⁶

Την ίδια στιγμή η επισήμως αναγνωρισμένη διοίκηση της ΑΣΠΠΕ υπό τον Κωστόπουλο καταγγέλλοντας ως «διασπαστικών» το συνέδριο της Λάρισας (που αποτελούσε «πρωτοβουλία του κ. Ζαφειρόπουλου») συγκάλεσε το Γ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών στην Αθήνα.²⁵⁰⁷ Αυτό το συνέδριο είχε την υποστήριξη και της Κεντρικής Επιτροπής Αγώνος Παλαιών Πολεμιστών, ενώ η Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη αποφάσισε να τηρήσει «στάσιν ανοχής φιλικήν προς το συνέδριον της 14ης Ιουνίου της συναδέλφου Ανωτάτης, μη μετέχουσα».²⁵⁰⁸ Όμως παράλληλα τις ίδιες ημέρες πραγματοποιήθηκε και συνέδριο «των υπό τον κ. Χαϊρόπουλο οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών» και αυτό στην Αθήνα. Το συνέδριο υπό την «ενοποιηθείσα ΑΣΠΕΕ», όπως αυτοαποκαλούνταν αυτή υπό τη διοίκηση του Κωστόπουλου, πραγματοποιήθηκε στο θέατρο «Αλίκη» (στην οδό Εδουάρδου Λω), ενώ το δεύτερο διεξήχθη παράλληλα, αρχικά στο θέατρο «Διονύσια» και στη συνέχεια στον Οίκο του Εφέδρου (δηλαδή τα γραφεία του Οργανισμού του Χαϊρόπουλου). Σύμφωνα με το *Ριζοσπάστη* τα δύο συνέδρια αντικατόπτριζαν τη διαμάχη του Κοτζιά, που στήριζε την ΑΣΠΠΕ, με τους αδελφούς Μερκούρη, που πλέον στήριζαν τον Χαϊρόπουλο.²⁵⁰⁹

Το πρόγραμμα και των δύο συνεδρίων κατά την πρώτη ημέρα (14 Ιουνίου) ήταν παρόμοιο με τα προηγούμενα συνέδρια δηλαδή με ομιλίες των επισήμων, την κήρυξη της έναρξης του συνεδρίου, ομιλίες συνέδρων που ακολουθούσαν την πεπατημένη δηλαδή αναφέρονταν με διθυραμβικά σχόλια για τις θυσίες των παλαιών πολεμιστών για την πατρίδα, η οποία με τη σειρά της θεωρείτο ότι τους εγκατέλειψε. Τέλος, πραγματοποιήθηκε η καθιερωμένη τελετή μνήμης στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη.

²⁵⁰⁶ *Ακρόπολις*, 3/6/1936, «Τα ενδοσωματικά των παλαιών πολεμιστών και το συνέδριον Λαρίσης».

²⁵⁰⁷ *Ακρόπολις*, 6/6/1936 «Οι παλαιοί πολεμισταί ανάστατοι δια την αναστολήν του νόμου των», 7/6/1936, «Οι π. πολεμισταί κινούνται προς αποτροπήν της αναστολής του νόμου των».

²⁵⁰⁸ *Νεολόγος* (Πατρών), 12/6/1936, «Διά τους παλαιούς πολεμιστάς». Μάλιστα η Κεντρική Επιτροπή Αγώνος καταδίκασε το συνέδριο του Χαϊρόπουλου (βλ. παρακάτω) ως «διασπαστικό, αντιεφεδρικό και δολοφονικό για τον κοινό αγώνα». *Βραδυνή*, 14/6/1936, «Το συνέδριον των π. πολεμιστών»· *Ριζοσπάστης*, 14/6/1936, «Ανακοινωθέν της Κ.Ε. Αγώνος». Σε άλλο δημοσίευμα την ίδια μέρα ωστόσο αναφερόταν ότι η Κεντρική Επιτροπή Αγώνος ετοιμαζόταν να διεξάγει και άλλο συνέδριο. *Ακρόπολις*, 14/6/1936, «Τα σημερινά συνέδρια των παλ. πολεμιστών».

²⁵⁰⁹ Μάλιστα, σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο Κοτζιάς μελετώντας τις δικτατορίες του Μουσολίνι και του Χίτλερ «απογέμισε το κεφάλι του αέρα και ελπίζει να υποτάξει στην υπηρεσία του οργανώσεις ΠΠ, που να γίνουν στήριγμα των φασιστικών του σχεδίων». *Ριζοσπάστης*, 14/6/1936, «Οι παλαιοί πολεμιστές και το σημερινό συνέδριό τους». Για τις οργανώσεις που συμμετείχαν στο συνέδριο του Χαϊρόπουλου βλ. *Βραδυνή*, 14/6/1936, «Το συνέδριο των π. πολεμιστών».

Στο συνέδριο της ΑΣΠΠΕ υπήρχε υψηλή εκπροσώπηση της Πολιτείας καθώς και δια-
παραταξιακή πολιτική αντιπροσωπεία. Συγκεκριμένα, παρέστησαν ο συνταγματάρχης
Σωτήριος Καφεζέζης εκπροσωπώντας τον βασιλιά, ο υφυπουργός στρατιωτικών Νικό-
λαος Παπαδήμας εκ μέρους της κυβέρνησης (Μεταξά), ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας
και παλαιός Μακεδονομάχος υποστράτηγος ε.α. Νικόλαος Τσίπουρας, ο αντιπλοίαρχος
ε.α. Γεράσιμος Βασιλειάδης από το Κόμμα Φιλελευθέρων, ο Δημήτριος Λόντος από το
Λαϊκό Κόμμα και οι Γ. Καφαντάρης, Γ. Παπανδρέου, Αλ. Μυλωνάς, Σ. Γκοτζαμάνης καθώς
και άλλοι πολιτευτές. Μετά τον αγιασμό ο δήμαρχος Αθηναίων Κ. Κοτζιάς, ο οποίος είχε
δώσει επιχορήγηση 300.000 δρχ. για τη διοργάνωση του συνεδρίου,²⁵¹⁰ παρέδωσε την
ελληνική σημαία στους συνέδρους παροτρύνοντάς τους «να εξοβελίσουν τους κάπηλους
της Παλαιοπολεμιστικής ιδέας» καθώς και να ενωθούν ώστε «να εξελιχθούν εις τάξιν ι-
θύνουσα»,²⁵¹¹ με τον προεδρεύοντα του συνεδρίου Σταύρο Πανούρη να δηλώνει εκ μέ-
ρους της ΑΣΠΠΕ ότι «όπως εν πολέμω ούτω και εν ειρήνι οι παλαιοί πολεμισταί αποτε-
λούν τον εθνικόν κεφάλαιον εις το οποίον δύναται εν πάση στιγμή να αποβλέπη [το
Κράτος] μετά απολύτου εμπιστοσύνης». Με αυτό τον τρόπο διακηρύχθηκε και σε αυτό
το συνέδριο η νομιμοφροσύνη των παλαιμάχων, η οποία ζητήθηκε και από τον εκπρό-
σωπο της κυβέρνησης Παπαδήμα, ο οποίος σημείωσε στο χαιρετισμό του ότι «από τον
στρατόν απεκομίσατε το αγαθόν της πειθαρχίας [...] Τηρήσατε την πειθαρχίαν ταύτην έ-
ναντι της Πατρίδος και του Βασιλέως». Στο χαιρετισμό του εκ μέρους των Φιλελευθέρων,
ο Γ. Βασιλειάδης ανέφερε ότι το κόμμα θα στήριζε τα αιτήματα των παλαιμάχων, μία
αναφορά που ακολούθησε το εξής ερώτημα από τους συνέδρους: «πού είσατε 15 χρό-
νια;» Ειλικρινώς τότε ο βενιζελικός πολιτευτής τότε παραδέχθηκε ότι οι βενιζελικοί δεν

²⁵¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 13/6/1936, «Οι διάφοροι επίδοξοι δικτάτορες προσπαθούν να παρασύρουν τους παλαι-
ούς πολεμιστές».

²⁵¹¹ Απαντώντας σε αυτή την τοποθέτηση του Κοτζιά ο συνταγματάρχης ε.α. Επαμεινώνδας Τσέλλος, μέλος
της επιτροπής Κανελλόπουλου και γραμματέας του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος, υποστήριξε ότι οι παλαιοί
πολεμιστές ανήκουν σε διάφορες κοινωνικές τάξεις (εργάτες, αγρότες, υπάλληλοι κ.ο.κ.), οπότε έχουν α-
νάλογα συμφέροντα και διαφορετική ιδεολογία. Συγκεκριμένα τα συμφέροντά τους δεν ήταν ταξικά, αλλά
«συμφέροντα περιστάσεως, τα οποία εδημιουργήθηκαν λόγω του πολέμου και έχουν περιωρισμένη διάρ-
κειαν». Εάν αυτά ικανοποιηθούν, θα πάψουν να υφίσταται και οι παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις ενώ
ταυτόχρονα «μετά παρέλευσιν δε όχι πολλών ετών θα έχωμεν εγκαταλείψει τον κόσμον τούτο όλοι οι πα-
λαιοί πολεμισταί», οπότε δεν θα μπορούν να γίνουν «ιθύνουσα τάξη». Συμπληρώνοντας με σαρκαστική
διάθεση ότι «εκτός εάν πριν εξαφανισθή η παλαιά τάξις των παλαιών πολεμιστών, θα προκαλείται επίτη-
δες ένας άλλος πόλεμος διά να δημιουργούνται νέοι παλαιοί πολεμισταί και παραδίδεται εις αυτούς εκά-
στοτε το Κράτος, διά να διοική έτσι πάντοτε η ιθύνουσα τάξις των παλαιών πολεμιστών». Επαμεινώνδας
Τσέλλος, «Η δημοκοπία εις βάρος των παλαιών πολεμιστών», *Ελληνική Φωνή*, 20/6/1936.

ασχολήθηκαν ιδιαιτέρως με τους παλαιμάχους, ομολόγησε δε ότι «το κόμμα των Φιλελευθέρων, είχε καθήκον να προστατεύσει τους πρόσφυγες, όταν ευρίσκετο εις την εξουσίαν, παρά ταύτα όμως εβοήθησε και παλαιούς πολεμιστάς».

Όπως φαίνεται από τους παρευρισκόμενους και τις ομιλίες, το συνέδριο αυτό ήταν το πρώτο ξεκάθαρα μη κομματοποιημένο καθώς εκπροσωπούνταν σύσσωμος ο πολιτικός κόσμος, ενώ, το συνέδριο χαιρέτισε, για πρώτη φορά μετά το 1924, και το ΚΚΕ. Σε επιστολή της κοινοβουλευτικής ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου (το οποίο όπως σημείωνε δεν είχε προσκληθεί στο συνέδριο) προς το προεδρείο του συνεδρίου τονιζόταν η ανάγκη για ενότητα των παλαιών πολεμιστών «ικανήν να επιβάλει εις τους κυβερνώντας την ικανοποίησιν των παλαιοπολεμικών επιδιώξεών σας, ας η [κοινοβουλευτική] Ομάδα μας πλήρως υιοθετεί», ενώ και αυτή με τη σειρά της ζητούσε την άμεση εφαρμογή του Α.Ν. του Κονδύλη.²⁵¹²

Το συνέδριο αυτό είχε σε αντίθεση με το έτερο συνέδριο του Ιουνίου του 1936 (βλ. παρακάτω) τις «ευλογίες» της κυβέρνησης καθώς σε αυτό παρίστατο ο Κοτζιάς, πρόσωπο του κοντινού περιβάλλοντος του Μεταξά ήδη από τη δεκαετία του 1920 που ήταν ουσιαστικά ο υπ' αριθμόν δύο του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), ενώ ο Παπαδήμας, ο οποίος κήρυξε και την έναρξη του συνεδρίου, ήταν ο δεύτερος τη τάξει στο υπουργείο Στρατιωτικών μετά τον ίδιο τον Μεταξά.²⁵¹³ Επιπλέον, ήταν το μοναδικό συνέδριο που παρίσταται εκπρόσωπος του βασιλιά, καθιστώντας το ταυτόχρονα και το πρώτο και μοναδικό μεσοπολεμικό παλαιοπολεμικό ή αναπηρικό συνέδριο στο οποίο εκπροσωπούταν ο αρχηγός του κράτους.

Στο εσωτερικό των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών υπήρχαν τεράστιες διαιρέσεις, με μερίδα των συνέδρων να διακηρύσσει τις αντιπολεμικές και αντιφασιστικές της πεποιθήσεις, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις τόσο από τους επίσημους όσο και από τις αστυνομικές δυνάμεις. Ήδη πριν την έναρξη του συνεδρίου είχαν αναρτηθεί στην αίθουσα πανώ και πλακάτ από παλαιμάχους με αντιπολεμικό και αντιφασιστικό περιεχόμενο («Τιμή εις τους πεσόντας, εργασία εις τους επιζώντας!», «Κάτω ο Φασισμός!»). Στην

²⁵¹² Ολόκληρη η επιστολή σε *Ριζοσπάστης*, 17/6/1936, «Το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών». Για την πρώτη ημέρα του συνεδρίου βλ. *Ακρόπολις*, 15/6/1936, «Τα χθεσινά συνέδρια των παλαιών πολεμιστών». *Ελεύθερον Βήμα*, 15/6/1936, «Ἦρχισεν το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»· *Ριζοσπάστης*, 15/6/1936, «Ἀρχισε το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών».

²⁵¹³ Το γεγονός ότι αυτό το συνέδριο θεωρούταντο επίσημο τονίζει και ο Επαμεινώνδας Τσέλλος (συνταγματάρχης ε.α. και γραμματέας του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος του Π. Κανελλόπουλου). Επαμεινώνδας Τσέλλος, «Η δημοκοπία εις βάρος των παλαιών πολεμιστών», *Ελληνική Φωνή*, 20/6/1936.

εναρκτήριά συνεδρίαση μετά από μία κραυγή «Ζήτω η ειρήνη!» ζήτησε το λόγο ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Τσίπουρας, ο οποίος απαντώντας στον σύνεδρο ανέφερε ότι

η ειρήνη δεν εξασφαλίζεται διά των αποσυνθετικών ενεργειών. Δεν υπάρχει, βέβαια, τίποτε χειρότερον από τον πόλεμον. Ο πόλεμος δεν αποφεύγεται με φωνάς. Θα τον αποφύγωμεν συσσωματούμενοι και αλληλοβοηθούμενοι. Να μην γίνεσθε συνεργοί αποσυνθετικών ενεργειών.

Κατά τη διάρκεια της αναφοράς του αυτής υπήρξαν αποδοκιμασίες και αντιπολεμικά συνθήματα από συνέδρους. Στη συνέχεια, αποδοκιμασίες υπήρξαν και κατά του προέδρου του συνεδρίου Πανούρη όταν έκανε αναφορές στον πόλεμο.²⁵¹⁴ Οι αντιπολεμικές πεποιθήσεις, ένα κοινό γνώρισμα όλων των φάσεων των οργανωμένων παλαιμάχων μεσοπολεμικά, ήταν ξανά παρούσες και μάλιστα εκφράστηκαν αυθόρμητα από συνέδρους.

Μετά το τέλος της πρώτης τυπικής συνεδρίας, στην πορεία προς την πλατεία Συντάγματος μία ομάδα παλαιών πολεμιστών παρέλασε με το πανώ που ανέγραφε «Οι Παλαιοί Πολεμιστές θα υπερασπισθούν ενωμένοι τη λαϊκή κυριαρχία κατά του φασισμού για την ειρήνη» (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 5.). Το πανώ έφεραν τα μέλη του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών, ενώ στο στεφάνι που κατέθεσαν εκπρόσωποι του στον Άγνωστο Στρατιώτη ανέγραφε ότι ορκιζόταν στη μνήμη των πεσόντων «ότι [ο Σύνδεσμος] θα συνεχίση τους αγώνες του υπέρ της ειρήνης, των ελευθεριών και της ευημερίας του εργαζόμενου λαού». Μετά το πέρας της τελετής η αστυνομία προσπάθησε να κατεβάσει το πανώ, κάτι που αρνήθηκαν τα μέλη του Συνδέσμου οδηγώντας σε συμπλοκή με τις αστυνομικές δυνάμεις.²⁵¹⁵

Την 15η Ιουνίου άρχισαν οι τακτικές συνεδριάσεις και στα δύο συνέδρια. Στο συνέδριο της ΑΣΠΕΕ, στο οποίο συμμετείχαν 131 οργανώσεις,²⁵¹⁶ εκλέχθηκε το προεδρείο του συνεδρίου, ενώ αποφασίστηκε και η τυπική καθαίρεση του Ζαφειρόπουλου από τη θέση του προέδρου, η οποία de facto είχε πραγματοποιηθεί στο Β' Συνέδριο του Οκτωβρίου του 1935 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.3), καθώς και των υποστηρικτών του από τις θέσεις τους

²⁵¹⁴ *Βραδυνή*, 14/6/1936, «Το συνέδριον των π. πολεμιστών»· *Ριζοσπάστης*, 15/6/1936, «Άρχισε το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

²⁵¹⁵ *Ακρόπολις*, 15/6/1936, «Τα χθεσινά συνέδρια των παλαιών πολεμιστών»· *Ημερήσιος Κήρυξ*, 14/6/1936, «Οι πολεμισταί εις το μνημείον του Αγνώστου»· *Ριζοσπάστης*, 15/6/1936, «Άρχισε το συνέδριο».

²⁵¹⁶ Ο Γεώργιος Νικολαΐδης (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2 και Παράρτημα 6) σε άρθρο του το 1937 αναφέρει ότι συμμετείχαν 163. G. L. Nicolaidis, «Greek Ex-Service Men», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 1, Ιανουάριος 1937, σ. 11. Αναλυτικά η λίστα όσων είχαν δηλώσει συμμετοχή έως την παραμονή του συνεδρίου σε *Ημερήσιος Κήρυξ*, 13/6/1936, «Το συνέδριον π. πολεμιστών».

στη Συνομοσπονδία. Στην ομιλία του νέου προέδρου της ΑΣΠΠΕ Σταύρου Πανούρη²⁵¹⁷ ξεχώριζε η τοποθέτηση ότι η πολιτική κατεύθυνση των παλαιών πολεμιστών, ένα ζήτημα που είχε διχάσει τα προηγούμενα συνέδρια, είναι «η μέση συντηρητική, η ευθείαν με βάσιν τας μέχρι σήμερον ελληνοπρεπείς αρχάς εξελιγμένας και αναπροσαρμοζομένας εις την διαμορφωμένην κατάστασιν». ²⁵¹⁸ Επίσης, μία από τις πρώτες αποφάσεις του συνεδρίου ήταν η αποστολή υπομνήματος του συνεδρίου στον Μεταξά ζητώντας του να εφαρμοστεί ο νόμος Κονδύλη. Εντούτοις, η απάντηση του πρωθυπουργού ότι θα δημιουργηθεί νέος νόμος, προκάλεσε αντιδράσεις στους συνέδρους, εκ των οποίων μετά από ψηφοφορία 69 τάχθηκαν υπέρ της άμεσης εφαρμογής του νόμου Κονδύλη ενώ 17 ψήφισαν να δοθεί προθεσμία ενός μήνα στην κυβέρνηση για την εφαρμογή του.

Την τρίτη ημέρα το συνέδριο της ΑΣΠΠΕ (υπό την νέα διοίκηση) ξεκαθάριζε με ψήφισμά του ότι

Το Γ' Πανελλήνιον Συνέδριον των Παλαιών Πολεμιστών της Ελλάδος απαρτιζόμενον εξ 135 οργανώσεων, εκπροσωπουσών 250 χιλιάδας Παλ. Πολεμιστών δηλοί ότι αυτό και μόνον εκπροσωπεί τον εφεδρικών κόσμον της Ελλάδος, παν δε άλλο Συνέδριο ή οργάνωσις δεν εκπροσωπεί τους Παλαιούς Πολεμιστάς.

Η αναφορά σε 250.000 παλαιούς πολεμιστές αντικατοπτρίζει την καθολική αποδοχή που είχε το εν λόγω συνέδριο καθώς τόσοι ήταν περίπου οι παλαιοί πολεμιστές τη δεδομένη χρονική στιγμή (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Θυμίζουμε μόνο ότι το συνέδριο του Μαΐου του 1934 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.2) διαλαλούσε ότι εκπροσωπούσε 100.000 παλαιούς πολεμιστές. Έστω και σε επίπεδο διακηρύξεων λοιπόν το συνέδριο του Ιουνίου του 1936 ήταν το μαζικότερο του Μεσοπολέμου.

Την τελευταία ημέρα, στις 16 Ιουνίου 1936, πραγματοποιήθηκαν οι αρχαιρεσίες στις οποίες πρόεδρος της ΑΣΠΠΕ εκλέχθηκε ο Σταύρος Πανούρης. Ωστόσο, το σημαντικότερο σημείο της συνεδρίας ήταν η εισήγηση του Προκόπη Τσιμάνη (βλ. Παράρτημα 6), αντιπροσώπου του Πανελλήνιου Συνδέσμου Εφέδρων Υπαξιωματικών, με τίτλο «Οι Παλαιοί Πολεμιστές εν τη Κοινωνία και τω Κράτει». Σύμφωνα με τον ομιλητή η «υφιστάμενη κοινωνική κρίσης» στη χώρα «οδηγεί εις την σύγκρουσιν των δύο παρατάξεων των αριστερών και των δεξιών» και συγκεκριμένα με «τας εξτρεμιστικάς του κομμουνισμού και

²⁵¹⁷ Ο Στ. Πανούρης ήταν δικηγόρος και πολιτευτής, αντιπρόσωπος των εφεδρικών οργανώσεων Ηπείρου στο Ανώτατο Συμβούλιο της ΑΣΠΠΕ τον Ιούνιο του 1935. *Αγών*, 2/6/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

²⁵¹⁸ *Ακρόπολις*, 16/6/1936, «Συνεχίζονται αι εργασίαι των δυο συνεδρίων των παλαιών πολεμιστών»· *Ελεύθερον Βήμα*, 16/6/1936, «Αι εργασίαι του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών»· *Ριζοσπάστης*, 16/6/1936, «Το συνέδριο των παλ. πολεμιστών».

του φασισμού τάσεις». Στο ερώτημα που ανήκουν οι παλαιοί πολεμιστές απαντούσε πως κατατάσσονται «λόγω συμφερόντων και λόγω πεποιθήσεων εις την αριστεράν παράταξιν», με την επιφύλαξη όμως ότι αυτό δεν σήμαινε ότι θα υποστηρίξουν αναρχικές ιδέες ή θα απαρνηθούν την ελληνική ιστορία και πολιτισμό, ενώ τόνιζε ότι η ουσιαστική διαφορά των παλαιών πολεμιστών με τον κομμουνισμό είναι η βαθιά πίστη στο «έθνος ως εργατικής ενότητας και του εθνικού κράτους ως φορέως της ιστορικής ζωής και του πολιτισμού». Ταυτόχρονα, η αντίθεση προς το φασισμό προέκυπτε ως «αντίθεση προς την βία και την καταπάτησιν της ελευθερίας». Τέλος, σύμφωνα με τον Τσιμάνη, οι κύριες επιδιώξεις των παλαιών πολεμιστών έπρεπε να είναι η βελτίωση των βιοτικών συνθηκών του λαού, η μείωση των οικονομικών αντιθέσεων, η κοινωνική πολιτική προς του εργάτες και τους αγρότες και η ασφάλεια της εθνικής άμυνας. Με την κομβική ομιλία του Τσιμάνη, η οποία δεν συνάντησε τις «συνηθισμένες» αντιδράσεις που κυριαρχούσαν στα προηγούμενα συνέδρια, δόθηκε το στίγμα της πολιτικής θέσης των παλαιών πολεμιστών στις παραμονές της κατάλυσης του κοινοβουλευτισμού στη χώρα. Από την καταληκτική ομιλία του Τσιμάνη προκύπτει ότι η πολιτική τοποθέτηση του κύριου παλαιοπολεμистικού συνεδρίου βρισκόταν στην πατριωτική κεντροαριστερά. Η σημασία αυτής της τοποθέτησης ήταν σημαντική διότι μολονότι έχουν προηγηθεί οι απόπειρες πολιτικής εκμετάλλευσης των προηγούμενων συνεδρίων, από την Άκρα Δεξιά, οι παλαιοί πολεμιστές δεν υιοθετούν μια φασιστική κατεύθυνση (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1) αλλά διατηρούν μια δημοκρατική στάση.²⁵¹⁹

Το έτερο παλαιοπολεμистικό συνέδριο, αυτό του Χαιρόπουλου, βρισκόταν εγγύτερα στον πρώην κονδυλικό χώρο των παλαιμάχων. Στο συνέδριο προήδρευε ο Ι. Παπανικολάου της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών που είχε αρχικά δηλώσει ότι θα συμμετείχε στο συνέδριο του (σταθερά κονδυλικού) Ζαφειρόπουλου,²⁵²⁰ ενώ μεταξύ των επισήμων που προσήλθαν ήταν οι βουλευτές Ι. Ράλλης και Αντ. Λιβιεράτος (κονδυλοθεοτοκικοί υποψήφιοι τον Ιανουάριου του 1936, βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2),²⁵²¹ ενώ σε αυτό το

²⁵¹⁹ *Ακρόπολις*, 18/6/1936, «Έληξαν χθες αι εργασίαι των συνεδρίων των παλ. πολεμιστών»· *Ελεύθερον Βήμα*, 18/6/1936, «Έληξε το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

²⁵²⁰ Πιθανότατα να υπήρξε και διάσπαση εντός της ΟΠΠ καθώς παρότι ο πρόεδρος της Παπανικολάου συμμετείχε στο συνέδριο του Χαιρόπουλου, με ανακοίνωση της Ομοσπονδίας κατά τη διάρκεια των συνεδρίων (15 Ιουνίου 1936) ανέφερε ότι τελικά θα συμμετάσχει στο συνέδριο του Ζαφειρόπουλου στη Λάρισα. *Ακρόπολις*, 16/6/1936, «Συνεχίζονται αι εργασίαι των δύο συνεδρίων».

²⁵²¹ *Ακρόπολις*, 15/6/1936, «Τα χθεςινά συνέδρια των παλαιών πολεμιστών».· *Ελεύθερον Βήμα*, 15/6/1936, «Ήρχισεν το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών». Επίσης παρίστατο οι πολιτευτές του Λαϊκού Κόμματος Τσόχας και Λυκ. Τσουκαλάς.

συνέδριο κρατήθηκε και ενός λεπτού σιγή εις μνήμην του «ευεργέτου» Γεώργιου Κονδύλη. Στο συνέδριο αυτό συζητήθηκαν οι εξελίξεις των τελευταίων μηνών και υιοθετήθηκε ψήφισμα προς τον βασιλιά για την επίλυση των παλαιοπολεμιστικών ζητημάτων, ενώ εγκρίθηκε και η πρόταση του Χαιρόπουλου για να αποσταλούν τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις των πόλεων από τις οποίες θα περιοδέψει ο βασιλιάς, ώστε να του ζητηθεί η άμεση εφαρμογή του νόμου Κονδύλη. Επίσης, συζητήθηκε να διαγραφούν όλοι οι κομμουνιστές παλαιοί πολεμιστές από τις οργανώσεις, πρόταση η οποία απορρίφθηκε. Οι εργασίες του συνεδρίου ολοκληρώθηκαν με τις αρχαιρεσίες για το προεδρείο της νεοϊδρυθείσας «Πανελλήνιας Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών», η οποία ωστόσο ουδέποτε συστάθηκε.²⁵²²

Με τα συνέδρια του Ιουνίου του 1936 συνεχιζόταν η πολυδιάσπαση που υφίστατο στον παλαιοπολεμιστικό χώρο, με δύο συνέδρια να λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα και ένα ακόμα να προαναγγέλλεται. Στο κύριο συνέδριο, αυτό της ΑΣΠΠΕ για το οποίο υπάρχουν και περισσότερες πληροφορίες, επετεύχθη και ο τυπικός ο παραγκωνισμός του Θ. Ζαφειρόπουλου, ο οποίος είχε πρωταγωνιστήσει στα προηγούμενα συνέδρια και στις εσωτερικές διαιρέσεις τους. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του συνεδρίου ήταν η μεγαλύτερη πολυφωνία. Πλέον δεν κυριαρχούσαν οι ακραίες φωνές της «ομάδας Ζαφειρόπουλου» που προσπαθούσαν να αποσπάσουν την ηγεσία των συνεδρίων, ενώ απουσίαζε και ο Κονδύλης, τόσο στο προσκήνιο όσο και παρασκηνιακά. Παράλληλα, ακούστηκαν πιο μετριοπαθείς και ποικίλες απόψεις για την πολιτική τοποθέτηση των παλαιών πολεμιστών όπως η «μέση συντηρητική», που ανέφερε ο Πανούρης ή «κεντροαριστερή» με επιφυλάξεις του Τσιμάνη. Την ίδια στιγμή που υπήρχε σχεδόν ίση εκπροσώπηση βενιζελικών και αντιβενιζελικών πολιτευτών, σε σχέση με την σαφή υπεροχή των αντιβενιζελικών στο παρελθόν. Σημαντικό στοιχείο ήταν ότι η ποικιλία αυτών των απόψεων δεν οδήγησε σε περαιτέρω διασπάσεις και αποχωρήσεις συνέδρων. Η επίλυση του πολιτειακού ζητήματος με την επαναφορά της μοναρχίας αφαίρεσε από τις διάφορες τάσεις των παλαιών πολεμιστών ένα σημαντικό σημείο τριβής, που όπως είδαμε οδήγησε στον διχασμό τα δύο

²⁵²² *Ακρόπολις*, 16/6/1936, «Συνεχίζονται αι εργασίαι των δυο συνεδρίων των παλαιών πολεμιστών», 17/6/1936, «Αι χθεσιναί ενδιαφέρουσαι συζητήσεις εις τα συνέδρια των παλαιών πολεμιστών», 18/6/1936, «Έληξαν χθες αι εργασίαι των συνεδρίων των παλ. πολεμιστών»· *Εθνική*, 15/6/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί διεκδικούν τα δικαιώματά των»· *Ελεύθερον Βήμα*, 17/6/1936, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών», 18/6/1936, «Έληξε το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

προηγούμενα συνέδρια. Αυτό το στοιχείο σε συνδυασμό με το «ξεκαθάρισμα» των ακραίων απόψεων που πρωταγωνίστησαν στο παρελθόν και την απουσία των πατρώνων Ζαφειρόπουλου, Κονδάκη και Χαιρόπουλου είχε ως αποτέλεσμα ένα πιο μετριοπαθές συνέδριο το οποίο ήταν και το πρώτο που διατήρησε την ενότητα του ως το τέλος. Όμως για άλλη μια φορά η συζήτηση για τα παλαιοπολεμιστικά ζητήματα ήταν περιορισμένη χωρίς να λαμβάνεται κάποια σχετική απόφαση, ολοκληρώνοντας με αυτό τον τρόπο τον κύκλο των παλαιοπολεμιστικών συνεδρίων του Μεσοπολέμου.²⁵²³

Οι εξελίξεις της περιόδου 1932–36, ιδίως τα συνέδριά των παλαιών πολεμιστών, μας παρέχουν τη δυνατότητα να εξάγουμε μερικά συμπεράσματα για τις πεποιθήσεις των παλαιμάχων, των οργανωμένων τουλάχιστον, οι οποίοι τη δεκαετία του 1930 αποτελούσαν μία μειοψηφία στο σύνολο των παλαιών πολεμιστών.²⁵²⁴ Η παραδοχή του Π. Τσιμάνη τον Ιούνιο του 1936 ότι οι παλαιοί πολεμιστές έκλιναν προς την Αριστερά αποτυπώνει με τον καλύτερο τρόπο τη σταθερή αντίθεσή τους στις συνεχείς προσπάθειες προσεταιρισμού τους σε αντιδημοκρατικές ιδέες. Τα θνησιγενή Τάγματα Εφόδου και οι συνεχείς προσπάθειες του Ζαφειρόπουλου για τη δημιουργία παλαιοπολεμιστικού κόμματος κατά τα φασιστικά πρότυπα είχαν μηδαμινή επιτυχία. Ιδιαίτερως οι προτάσεις Ζαφειρόπουλου δεν μπόρεσαν να βρουν τη θετική ανταπόκριση ούτε στην πλέον ευνοϊκή για αυτόν συγκυρία, όταν είχαν αποχωρήσει διαμαρτυρόμενοι πολυάριθμοι σύνεδροι. Χαρακτηριστική απεικόνιση αυτής της στάσης των παλαιών πολεμιστών ήταν τα αντιφασιστικά πλακάτ που ύψωσε μερίδα των συνεδρων στο συνέδριο του 1936. Το γεγονός ότι οι παλαιοί πολεμιστές βρισκόταν πολιτικά κυρίως στον ευρύτερο χώρο της κεντροαριστεράς εξηγεί –συν τοις άλλοις– γιατί δεν εμφανίστηκε στην Ελλάδα ένα μαζικό φασιστικό

²⁵²³ Το Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών της ΑΣΠΠΕ πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1946 στη Θεσσαλονίκη. Σε αυτό το συνέδριο αποφασίστηκε η ενοποίηση της ΑΣΠΠΕ (με τον Τσιμάνη να είναι ακόμα γενικός γραμματέας της) και της Γενικής Συνομοσπονδίας (εντωμεταξύ είχε πεθάνει ο Κονδάκης τον Μάρτιο του 1946) στην Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος στην οποία υπαγόταν όλες οι παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις των πολέμων 1912–1922 και 1940–1941 πλην του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Έντυπα 5, Εγκύκλιος ΑΣΠΠΕ 161/11-3-1946.

²⁵²⁴ Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε η *Πρωΐα*, επ' ευκαιρία των συνεδρίων του 1936, από τις «εκατοντάδες χιλιάδες» που πολέμησαν «εν μέρος εξ αυτών εξέλιπε, κατά τον φυσικό νόμον. Εν άλλο σημαντικόν μέρος δεν μετέχει των οργανώσεων των Παλαιών Πολεμιστών και δεν εμφανίζεται διεκδικούν τι εκ του του Κράτους, είτε διότι έχει διευθετήσει μόνον τα καθ' εαυτό, είτε δι' οιονδήποτε άλλον λόγον. Και απομένων ούτω τα οργανωμένα τμήματα των Παλαιών Πολεμιστών παν άλλο ασήμαντα αριθμητικώς, τα οποία εμφανίζουν εκάστοτε τα ζητήματά των και τας διεκδικήσεις των». *Πρωΐα*, 15/6/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

κίνημα (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1) καθώς γιατί αυτοί δεν προσελκύσθηκαν από ακροδεξιά κελύσματα (τύπου Γ. Μερκούρη, Κ. Κοτζιά κλπ.). Κι όλα αυτά μάλιστα, παρ' όλη τη γενναίοδωρία των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων Τσαλδάρη και Κονδύλη.

Στο κλείσιμο της υπό εξέταση περιόδου, τον Ιούνιο του 1936, ένας παρατηρητής των παλαιοπολεμιστικών ζητημάτων, που συμμετείχε στην Επιτροπή Κανελλόπουλου στο παρελθόν (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1) συνόψιζε την κατάσταση ως εξής:

Έχουν περάσει 14 χρόνια από την λήξιν του πολέμου και ακόμη οι παλαιοί πολεμισταί εξακολουθούν να συνέρχονται εις αλλεπάλληλα συνέδρια διά να καθορίσουν τα αιτήματά των και να διεκδικήσουν την λύσιν των. [...] Το Κράτος [...] διευκολύνει την συγκρότησιν των Συνεδρίων και παρουσιάζεται διά του αρμόδιου υπουργού εκάστοτε διά να κηρύξει την έναρξιν αυτών [...] Διάφοροι οργανισμοί συστηματικώς αντιδρώντες εις την επίλυσιν των παλαιοπολεμιστικών ζητημάτων, επιχορηγούν χρηματικώς τα Συνέδρια και οι αντιπρόσωποι του πολιτικού κόσμου της Χώρας ευρίσκουν διά μίαν ακόμη φοράν την ευκαιρίαν να επιδείξουν τας ρητορικάς των δεινότητάς [...] Δεκάδες ολόκληροι Συνεδρίων. Μουσικαί, παρελάσεις, καταθέσεις στεφάνων, λόγοι πανηγυρικοί και εις το τέλος τίποτε. Τίποτε εις την ουσίαν. Θεωρητικώς έν νομοσχέδιον διαρκώς καταρτιζόμενον και τροποποιούμενον, ψηφιζόμενον με προθεσμίας εις προεκλογικήν περίοδον και διαρκώς ανασταλλόμενον [...] το οποίον χρησιμεύε διά την εκάστοτε καταδημαγωγίαν των παλαιών πολεμιστών, τους οποίους βλέπουν μόνον ως υλικόν εκμεταλλεύσεως διά την επιτυχίαν των σκοπών των.²⁵²⁵

Ο ίδιος φαύλος κύκλος επαναλαμβανόταν σε κάθε συνέδριο χωρίς έμπρακτα αποτελέσματα για τους παλαίμαχους, οι οποίοι χρησίμευαν στους πολιτικούς απλώς δι' άγgran ψήφων.

Παράλληλα, η βασική τροχοπέδη του παλαιοπολεμιστικού κόσμου, ιδίως την περίοδο 1932–36 ήταν ο κατακερματισμός τους με ποικίλες διαιρετικές τομές τόσο πολιτικές όσο και προσωπικές βάσει των εκάστοτε επιδιώξεων των πατρώνων του, οι οποίοι συνεχώς άλλαζαν τις μεταξύ τους συμμαχίες. Όπως σημείωνε εύγλωττα, ήδη στα τέλη του 1932, η Πανεφεδρική,

εμείς είμεθα οι αίτιοι της σημερινής μας κατάντιας και συμφοράς. Όλες οι τάξεις κατάφεραν [...] να τύχουν της υποστηρίξεως του Κράτους [...] και μόνοι ημείς, οι Έφεδροι, όχι μόνον δεν κατωρθώσαμεν ούδεν τούτων, αλλά κατέστημεν περίγελοι της πολιτείας και της Κοινωνίας, διά την μέχρι σήμερον αποδειχθείσαν ακατανόμαστον διαγωγήν μας. Δεν έχουμε ουδένα άλλον σκοπόν, τίποτα δεν κάμωμεν, ειμή να αλληλοσυκοφαντούμεν και αλληλοραδιοουργούμεν ημάς εαυτούς και αλλήλους.²⁵²⁶

²⁵²⁵ Επαμεινώνδας Τσέλλος, «Η δημοκοπία εις βάρος των π. πολεμιστών», *Ελληνική Φωνή*, 20/6/1936.

²⁵²⁶ Πανεφεδρική, 25/12/1932, «Είμεθα άξιοι της τύχης μας».

Αυτή η κατάσταση επιδεινώθηκε την περίοδο 1932–36 και όπως σημείωνε στην ίδια κατεύθυνση μία άλλη παλαιοπολεμιστική εφημερίδα, το 1935, «είνε η διαίρεσις η οποία μαστίζει την τάξιν μας, η απόλυτος έλλειψις συνοχής εις τας εκδηλώσεις και τας ενέργειας μας, η καταθλιπτική μέχρις αηδίας αλληλοφαγωμάρα μας».²⁵²⁷ Η κατάσταση αποτελεί θα μπορούσαμε να πούμε μία μικρογραφία όσων έγραφε ο Γιώργος Θεοτοκάς στο *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929), όπου θεωρούσε χαρακτηριστικό του Έλληνα τον «προσωπικό κομματισμό»: «Κάθε Έλληνας, από τη μέρα που ανοίγει τα μάτια του στον κόσμο, αισθάνεται πολύ μεγάλη όρεξη να ιδρύσει κόμμα [...] Για να συζητήσουν οι Έλληνες πρέπει να διαιρεθούν σε κόμματα».²⁵²⁸ Οι Ζαφειρόπουλος, Κονδάκης, Χαυρόπουλος και Βέσσης βρισκόταν σε κάθε συνέδριο, ανεξαρτήτως εάν παρίστατο σε αυτά, σε διαφορετικά «στρατόπεδα» συνάπτοντας ανάμεσά τους ρευστές συμμαχίες ασχολούμενοι ως επί το πλείστον όχι με τα ζητήματα των παλαιμάχων αλλά με την επικράτηση των προσωπικών συμφερόντων και των εκάστοτε επιδιώξεών τους. Εντούτοις, δειλά ξεκίνησαν να ακούγονται όλο και περισσότερες φωνές για την υπέρβαση των διαφορών και την ενοποίηση του παλαιοπολεμιστικού κόσμου,²⁵²⁹ ενώ τον Ιούλιο του 1936 η ΑΣΠΠΕ και η Γενική Συνομοσπονδία, οι δύο σημαντικότεροι πόλοι των παλαιμάχων, οργάνωσαν από κοινού συλλαλητήρια με το κοινό αίτημα που ένωνε όλους τους παλαιμάχους: την εφαρμογή του νόμου Κονδύλη.²⁵³⁰ Το ζήτημα της ενοποίησης του παλαιοπολεμιστικού κόσμου κυριάρχησε την κατοπινή μεταξική περίοδο, ακολουθώντας τη διεθνή τάση της περιόδου, και τελικώς εν μέρει επετεύχθη (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2).

Η πολυδιάσπαση και η συνακόλουθη εσωστρέφεια κατέστησε ανέφικτη τη δημιουργία ενός μαζικότερου κινήματος, ώστε να υπάρχουν πιο θετικά αποτελέσματα για τα προβλήματα του παλαιοπολεμιστικού κόσμου. Δεκατέσσερα χρόνια μετά το πέρας του πολέμου δεν υπήρχε ακόμα ούτε συγκεκριμένο προνοιακό πλαίσιο για τους παλαι-

²⁵²⁷ *Ο Αγών*, 2/6/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

²⁵²⁸ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, ό.π., σ. 8.

²⁵²⁹ Ενδεικτικά, στο συνέδριο του Ιουνίου του 1936 ο Σωτ. Γραββάνης τόνιζε τη σημασία, σε πρώτη φάση, της καθιέρωσης μίας μόνο παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης ανά πόλη διά νόμου ώστε να γίνει πιο αποδοτικός ο αγώνας τους και κατόπιν την ένωση όλων αυτών των οργανώσεων υπό μία κεντρική συνομοσπονδία, ενώ και ο Κ. Κοτζιάς μιλώντας στους συνέδρους τόνιζε ότι εάν οι παλαιοί πολεμιστές ήθελαν να γίνουν «τάξη ιθύνουσα» έπρεπε οργανωθούν και ενοποιηθούν υπό την ΑΣΠΠΕ. *Ακρόπολις*, 17/6/1936, «Αι χθεσιναί ενδιαφέρουσai συζητήσεις εις τα συνέδρια των παλαιών πολεμιστών».

²⁵³⁰ *Ακρόπολις*, 27/7/1936, «Αι χθεσιναί ογκώδεις συγκεντρώσεις των π. πολεμιστών».

ούς πολεμιστές ούτε είχε γίνει εφικτή η συνεννόηση των οργανώσεών τους. Με την κατάλυση όμως της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας την 4η Αυγούστου 1936, το παλαιοπολεμιστικό ζήτημα βρέθηκε σε μια νέα, πιο ελεγχόμενη φάση της ιστορίας του.

Γ.1.4 Οι εξελίξεις στον χώρο των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου (1933–1936)

Παράλληλα με τις καταιγιστικές εξελίξεις στον παλαιοπολεμιστικό χώρο, στον αναπηρικό χώρο οι εξελίξεις ακολουθούσαν τις ίδιες κατευθύνσεις με την προηγούμενη περίοδο με το νομικό πλαίσιο για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου να έχει ουσιαστικά οριστικοποιηθεί και τη διαιρετική τομή σε αρχειομαρξιστές και μη αρχειομαρξιστές αναπήρους να διατηρείται, με τους πρώτους σταδιακά να αποδυναμώνονται.

Η ψήφιση του ν. 4042/1929 και η λειτουργία του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου αποτέλεσαν τα κορυφαία γεγονότα του Μεσοπολέμου όσον αφορά την πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Ωστόσο, η πρόνοια αυτή δεν τερματίστηκε με αυτά καθώς ξέχωρα από τη συστηματική λειτουργία του Ταμείου²⁵³¹ έως το 1934 ελήφθησαν και άλλα μέτρα²⁵³² με αιχμή τον ν. 6034/1934 καθώς και τον αναγκαστικό νόμο Κονδύλη

²⁵³¹ Στο α' μισό του 1935, για το οποίο υπάρχουν στοιχεία, το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου συνέχιζε αδιάλειπτα τη λειτουργία. Το συμβούλιο του Ταμείου ψήφισε τον οργανισμό τον Φεβρουάριο του 1935, ενέκρινε τους προϋπολογισμούς των κατά τόπους Ταμείων Θυμάτων Πολέμου ενώ κάλυψε μέρος των εξόδων ανεγειρόμενων συννοικισμών αναπήρων (για τους οικισμούς αναπήρων πολέμου, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1). Το Ταμείο είχε πλεονάζων προϋπολογισμό για το οικονομικό έτος 1935/36 με έσοδα 52.291.000 δρχ. και έξοδα 41.546.000, ενώ για το 1936/37 παρουσίαζε έναν απολύτως ισοσκελισμένο προϋπολογισμό. Από την έκθεση πεπραγμένων της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Ταμείου πληροφορούμαστε ότι μέσα στο 1934 είχαν εξεταστεί 8.517 άρρωστοι, ενώ νοσηλεύθηκαν 383 άτομα. Όπως αναφέρεται στο τέλος της έκθεσης πρόκειται για την πρώτη έκθεση που συντάχθηκε από την έναρξη λειτουργίας του Ταμείου. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 299, «Ταμείον Θυμάτων Πολέμου, 2/1/35–28/6/35», Συνεδριάσεις 523η της 26ης Φεβρουαρίου 1935, Συνεδριάσεις 533η της 3ης Απριλίου 1935, Συνεδρίασις 542η της 8ης Μαΐου 1935, Συνεδριάσεις 550η της 7ης Ιουνίου 1935, Υγειονομική Υπηρεσία, Έκθεσις πεπραγμένων κατά το έτος 1934, κιβ. 298, «ΤΘΠ, 3-1-36 έως 27-6-36», Συνεδριάσεις 630η της 28ης Φεβρουαρίου 1936. Για τους προϋπολογισμούς των κατά τόπους Ταμείων Θυμάτων Πολέμου ενδεικτικά, βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 299, «Ταμείον Θυμάτων Πολέμου, 2/1/35-28/6/35», Συνεδριάσεις 515η της 25ης Ιανουαρίου 1935 (για το ΤΘΠ Τριπόλεως), 518η της 8ης Φεβρουαρίου 1935 (ΤΘΠ Ναυπάκτου), 519η της 13ης Φεβρουαρίου 1935 (ΤΘΠ Σπάρτης), 522η της 22ης Φεβρουαρίου 1935 (ΤΘΠ Καλαμάτας).

²⁵³² Π.Δ. «Περί διαθέσεως δρ. 1.300.000 εκ των εισπράξεων προσθέτου φορολογίας καπνού χρήσεως 1931–1932 δ' ενίσχυσιν Ταμείου Θυμάτων Πολέμου» (21/11/1932), ΦΕΚ Α'/415/28-11-1932· Ν.Δ. «Περί παρατάσεως της ισχύος των Νόμων 4180, 4881 και 5355 “περί προστασίας Εφέδρων”» (22/7/1933), ΦΕΚ Α'/213/22-7-1933· Ν. 5776 «Περί κυρώσεως του από 22 Ιουλίου 1933 Νομοθετικού Διατάγματος» (18/9/1933), ΦΕΚ Α'/271/19-9-1933. Βλ. επίσης Π.Δ. «Περί χορηγήσεως αδείας ερασιτεχνικών αδειών αυτοκινήτων εις αναπήρους πολέμου» (12/3/1934), ΦΕΚ Α'/106/16-3-1934· Ν. 6417 «Περί συμπληρώσεως διατάξεων του Νόμου 4667 “περί καταστάσεως παθόντων εν πολέμω αξιωματικών και υπαξιωματικών Π.Ν.”» (23/11/1934), ΦΕΚ Α'/411/24-11-1934· Ν. 6444 «Περί αυθεντικής ερμηνείας, συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των νόμων 4042, 5410 και 6034» (31/12/1934), ΦΕΚ Α'/3/4-1-1935.

της 11ης Νοεμβρίου 1935, ο οποίος τελικά ανεστάλη από την κυβέρνηση Δεμερτζή (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Σύμφωνα με τον ν. 6034, εξομοιώνονταν με τους ανάπηρους πολέμου «οι ιδιώται οι συμμετασχόντες εις συγκεκριμένα σώματα κατά τους πολέμους 1912–1913» (άρθρο 1), διευρύνοντας δηλαδή την παρεχόμενη πρόνοια σε όσους συμμετείχαν σε αντάρτικες ομάδες που συνέδραμαν στον Ελληνικό Στρατό κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Επιπλέον, σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, η εγγραφή των αναπήρων, των ορφανών και των τέκνων των αναπήρων στο Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο ήταν στο εξής δωρεάν (άρθρο 4),²⁵³³ ενώ προικοδότηση (ανάλογη του βαθμού αναπηρίας) δικαιούταν πλέον οι θυγατέρες πεσόντων και αναπήρων πολέμου καθώς και οι αδελφές πεσόντων ή αναπήρων εφόσον ήταν ορφανές πατρός ή είχαν πατέρα άνω των 60 ετών και ανίκανο προς εργασία (άρθρο 14). Με τον ίδιο νόμο προβλεπόταν ένα νέο επίδομα για τους μη αποκατεστημένους ανάπηρους πολέμου (τους έχοντες ετήσιο εισόδημα μικρότερο των 2.000 δρχ., τους μη λαμβάνοντες επίδομα φυματικού ή ολικής ανικανότητας και τους μη έχοντας άδεια μονοπωλήσεως καπνού) (άρθρο 10).²⁵³⁴

Για την εφαρμογή του τελευταίου αυτού μέτρου έπρεπε να οριστεί ο «μη αποκατεστημένος ανάπηρος». Το ζήτημα του ορισμού αυτού απασχόλησε επί μακρόν το Συμβούλιο του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, με τον αντιπρόσωπο της ΓΕΑΠΑ Γ. Σταματόπουλο να υποστηρίζει ότι «αφ' ης στιγμής η προσπάθεια του Κράτους (περί επαγγελματικής αποκαταστάσεως των αναπήρων) εχρεοκόπησε, οι ανάπηροι στο σύνολό τους (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων) πρέπει να λογίζονται ως μη αποκατασταθέντες», δίνοντας έναν ευρύ ορισμό. Εντούτοις, επειδή υπήρξε ισοψηφία στη σχετική ψηφοφορία του Συμβουλίου το θέμα προωθήθηκε στο Νομικό Συμβούλιο του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως για γνωμάτευσή του.²⁵³⁵ Το αίτημα για παροχή επιδόματος στους αναποκατάστατους αναπήρους ήταν πάγιο από το 1933 με συχνές διαμαρτυρίες και επιστολές «μη αποκατεστημένων» αναπήρων στο Ταμείο, ενώ επιτροπή τους είχε επισκεφτεί τον πρόεδρο του Ταμείου στην οικία του για να ζητήσει την άμεση πληρωμή τους.²⁵³⁶ Για την

²⁵³³ Με το ν. 6444/1935 η δωρεάν εγγραφή επεκτάθηκε και στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΟΕΕ). Ν. 6444 «Περί αυθεντικής ερμηνείας, συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των νόμων 4042, 5410 και 6034» (31/12/1934), ΦΕΚ Α' /3/4-1-1935.

²⁵³⁴ Ν. 6034, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των Νόμων 4042 και 5410» (7/2/1934), ΦΕΚ Α' /64/13-2-1934.

²⁵³⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 299, «Ταμείον Θυμάτων Πολέμου, 2/1/35–28/6/35», Συνεδριάσεις 510η της 9ης Ιανουαρίου 1935 και 511η της 11ης Ιανουαρίου 1935.

²⁵³⁶ Χαρακτηριστικό της έντασης των ασκούμενων πιέσεων ήταν το γεγονός ότι δημιουργήθηκε επιτροπή αναποκατάστατων αναπήρων υπό τη ΓΕΑΠΑ για την παρακολούθηση του ζητήματος. *Πάλη των Τάξεων*,

εφαρμογή του άρθρου 10 του ν. 6034 το Ταμείο ενισχύθηκε, τον Μάρτιο του 1935, με έκτακτη επιχορήγηση 14.000.000 δρχ. από το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής, ενώ τελικώς τον Ιανουάριο του 1936 καταρτίστηκε μακροσκελής κατάλογος με τους δικαιούχους.²⁵³⁷

Στον τομέα των αναπήρων πολέμου δεν υπήρχε η πολυδιάσπαση των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων, αλλά κυριαρχούσε η διάσπαση στα δύο με τη διαιρετική τομή μεταξύ αρχειομαρξιστών και «νομιμοφρόνων» αναπήρων που είχε δημιουργηθεί το 1921 και διαπερνούσε την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία (βλ. Κεφάλαια Α.2.2, Β.2.1.3 και Β.4.2) να συνεχίζει να υφίσταται. Οι αρχειομαρξιστές είχαν την πρωτοκαθεδρία, όπως επιβεβαίωνε και ένας ξένος παρατηρητής,²⁵³⁸ ενώ η *Πάλη των Τάξεων*, το δημοσιογραφικό όργανο των αρχειομαρξιστών συνέχισε να καλύπτει εκτενώς τα τεκταινόμενα στον αναπηρικό χώρο επιτιθέμενο δριμύτατα στους μη αρχειομαρξιστές ανάπηρους.²⁵³⁹ Επίσης, ο Χαρ. Αλεξόπουλος, ο οποίος πρωταγωνιστούσε από το 1921 στο αναπηρικό κίνημα (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2) κατήλθε υποψήφιος στις εκλογές του 1933 με το αρχειομαρξιστικό Ενιαίο Μέτωπο Εργατών–Αγροτών στην Αθήνα.²⁵⁴⁰

Η αρχειομαρξιστική επιρροή στην ΓΕΑΠΑ αντικατοπτριζόταν και στις διεθνείς θέσεις της οργάνωσης. Συγκεκριμένα, στη συνέλευση της 5ης Απριλίου του 1933 η ΓΕΑΠΑ αποφάσισε τη συμμετοχή της στο Διεθνές Αντιφασιστικό Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι τον Ιούνιο του 1933, χωρίς ωστόσο να υπάρχει κάποια αναφορά για ελληνική παρουσία σε αυτό.²⁵⁴¹ Ωστόσο, στο σχετικό ψήφισμα, που υιοθετήθηκε από την

28/1/1933, «Οι ανάπηροι πολέμου επιβάλλουν τα αιτήματά τους», 2/3/1933, «Οι ανάπηροι με επικεφαλής τους αρχειομαρξιστές», 14/9/1933, «Οι ανάπηροι με την καθοδήγηση των αρχειομαρξιστών».

²⁵³⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 299, «Ταμείον Θυμάτων Πολέμου, 2/1/35–28/6/35», Συνεδριάσεις 531η της 26ης Μαρτίου 1935, κιβ. 298, «ΤΘΠ, 3-1-36 έως 27-6-36», Συνεδριάσεις 611η της 3η Ιανουαρίου 1936, «Κατάστασις πληρωμής διαφοράς επιδομάτων αναποκαταστάτων αναπήρων πολέμου από 11/4/35–31/3/36», όπου υπάρχουν 18 σ. με λίστες αναπήρων δικαιούμενων το επίδομα.

²⁵³⁸ Alexander Baciú, «Die griechische Kriegsopferversorgung», *CIAMAC*, τ. 6, τχ. 10, Δεκέμβριος 1933, σσ. 213-214.

²⁵³⁹ *Πάλη των Τάξεων*, 3/12/1932, «Διακόσιες πενήντα πήραν μέρος στη συνέλευση», 8/12/1932, «Καινούργιες νίκες των αναπήρων», 20/12/1932, «Οι αν. και τα θύμ. πολέμου Πειραιά», 11/5/1933, «Οι ανάπηροι και τα θύματα», 20/6/1933, «Μ' επικεφαλής τους αρχειομαρξιστές κινητοποιήθηκαν 300 ανάπ.».

²⁵⁴⁰ Βλ. το φύλλο της *Πάλης των Τάξεων* την παραμονή των εκλογών (4/3/1933), όπου δημοσιεύεται το ψηφοδέλτιο. Ο Αλεξόπουλος έλαβε 778 ψήφους στις εκλογές. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 5ης Μαρτίου 1933*, ό.π., σ. 3. Επίσης, σε τοπικό επίπεδο η Ομοσπονδία Αναπήρων Πολέμου Αχαΐας βρισκόταν υπό τον έλεγχο των αρχειομαρξιστών από τον Ιούνιο του 1933. *Πάλη των Τάξεων*, 6/6/1933, «Οι ανάπηροι Πατρών εκλέγουν στη διοίκησή του συνειδητούς αναπήρους», 9/6/1933, «Οι ανάπηροι στην Πάτρα κινητοποιούνται αποφασιστικά για τα ζητήματά τους», 13/7/1933, «Οι ανάπηροι Πατρών κινητοποιούνται για τα ζητήματά τους».

²⁵⁴¹ Το συνέδριο αυτό συγκλήθηκε τον Φεβρουάριο του 1933 κατόπιν απόφασης της Γ' Διεθνούς και ήταν υπό την εποπτεία του μαγιάρου επανάσταση Μπέλα Κουν (Béla Kun). Στο συνέδριο κυριαρχούσαν οι Γάλλοι σύνεδροι (2.562 από τους 3.308). Ducoulombier, ό.π., σσ. 538-539.

αρχαιομαρξιστική πλειοψηφία, φαίνεται ότι υπήρχαν επιφυλάξεις για πολιτικούς λόγους. Το ψήφισμα θεωρούσε το συνέδριο «ανεύθυνο» καθώς «δεν καλείται από υπεύθυνες διεθνείς εργατικές οργανώσεις» ενώ το χαρακτήριζε ως μια αντιγραφή του αντιπολεμικού συνεδρίου του Μπαρμπίς, το οποίο υποστήριζε ότι ήταν αναποτελεσματικό και «σκόρπισε μεγαλύτερη σύγχυση μέσα στις καταπιεζόμενες μάζες». Η ουσία των επιφυλάξεων ήταν ότι ο Μπαρμπίς διοργάνωσε το συνέδριο σε συνεννόηση με την ΕΣΣΔ, γεγονός που έχαιρε της υποστήριξης στην Ελλάδα του ΚΚΕ. Εντούτοις, στη συνέχεια θεωρούσε επιτακτική ανάγκη τη διεθνή πάλη κατά του φασισμού υπό τη σημαία των «σωστών» οργανώσεων, δηλαδή των αρχαιομαρξιστών και ευρύτερα των τροτσκιστών.²⁵⁴²

Η πρωτοκαθεδρία των αρχαιομαρξιστών ωστόσο άρχισε να φθίνει αυτή την περίοδο. Εντός της Γενικής Ένωσης, επικεφαλής της μη-αρχαιομαρξιστικής παράταξης των αναπήρων ήταν ο Γεώργιος Παργανάς, πρόεδρος της Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου με έδρα τη Θεσσαλονίκη που είχε ιδρυθεί το 1930 και επιδίωξε ανεπιτυχώς το 1931 να αντικαταστήσει την ΓΕΑΠΑ στο Συμβούλιο του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Ο Παργανάς συμμετείχε στα δύο πανελλήνια παλαιοπολεμικά συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη (1934 και 1935, βλ. Κεφάλαια Γ.1.1.2 και Γ.1.1.3),²⁵⁴³ ενώ τον Νοέμβριο του 1935 υποστήριζε την παλινόρθωση του Γεωργίου Β΄ κλίνοντας προς τον αντιβενιζελισμό και τη βασιλοφροσύνη.²⁵⁴⁴ Προφανώς τακτικότερες ήταν οι επιθέσεις εναντίον του, καθώς και εναντίον συνεργατών του, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Θ. Δραγώνας, πρώτος περιπτέρουχος τραυματίας πολέμου και επικεφαλής της ΠΕΤΠ το 1921 (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2), από την *Πάλη των Τάξεων*.²⁵⁴⁵

Η μη-αρχαιομαρξιστική παράταξη σταδιακά ενδυναμωνόταν. Αρχικά, ανέλαβε τη διοίκηση της Παμπειραϊκής Ένωσης Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου, τον Φεβρουάριο του 1933, και σε συνέλευσή της τελευταίας τον Μάιο του ίδιου έτους κύριο θέμα συζήτησης ήταν ο τρόπος καθάρσεως των κομμουνιστών-αρχαιομαρξιστών από την ηγεσία

²⁵⁴² *Ριζοσπάστης*, 21/5/1933, «Τα 60 χρόνια του Ανρί Μπαρμπίς»· *Πάλη των Τάξεων*, 6/4/1933, «Σύσσωμοι οι ανάπηροι και οι καπνωπόλες της Αθήνας εγκρίνουν τη λογοδοσία της απεργιακής επιτροπής».

²⁵⁴³ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 16/9/1934, «Το συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 7/10/1935, άρθρο «Έρχισε τας εργασίας του το Β΄ πανεφεδρικό συνέδριον».

²⁵⁴⁴ *Εθνική*, 28/11/1935, «Η χθεσινή μεγάλη συγκέντρωσις των βασιλοφρόνων υπέρ της κυβερνήσεως».

²⁵⁴⁵ *Πάλη των Τάξεων*, 24/1/1933, «Σύσκεψη της αντιδραστικοσταλινικής παράταξης των αναπήρων» (όπου ο Παργανάς χαρακτηριζόταν ως «γνωστός χαφιάς, καταχραστής και όργανο του Υπουργείου Στρατιωτικών» και ο Δραγώνας ως «αντιδραστικός όργανο του Υπουργείου Πρόνοιας»), 27/5/1933, «Οι ανάπηροι των επαρχιών αποκηρύσσοντας τον Παργανά προσχωρούν στη Γεν. Συνομοσπονδία».

του αναπηρικού κινήματος.²⁵⁴⁶ Την ίδια αντικομμουνιστική κατεύθυνση είχε η Ένωση Αναπήρων Ολικής Ανικανότητας, η οποία δήλωνε «αμυνόμενη κατά των αντιμαχομένων αυτήν κομμουνιστών, αρχειομαρξιστών» και επιτίθονταν κατά «των ευαρίθμων κομμουνιστών αναπήρων των Αθηνών» κατονομάζοντας μάλιστα 13 κομμουνιστές αναπήρους που ισχυριζόταν ότι ήθελαν τη διάσπαση της Ένωσης.²⁵⁴⁷ Σε επιστολή του προέδρου της Ένωσης Αναπήρων Ολικής Ανικανότητας Σπύρου Σπυρόπουλου αναφερόταν ότι τα εν λόγω άτομα ήταν «αρχειομαρξισταί, ορθόδοξοι κομμουνισταί, φραξιονισταί, οπαδοί της II Διεθνούς [προφανώς πρόκειται για την Γ΄ Διεθνή]», ήθελαν να εκμεταλλευτούν τους αμόρφωτους ανάπηρους για να ελέγξουν το σωματείο.²⁵⁴⁸ Σε συνέχεια αυτής της κατάστασης, τον Δεκέμβριο του 1933 ιδρύθηκε το μικτό σωματείο Αναπήρων Πολέμου Ολικής Ανικανότητας και Στρατιωτικών Συνταξιούχων. Ο λόγος δημιουργίας του δεδηλωμένου αντικομμουνιστικού αυτού σωματείου ήταν η «εκμετάλλευσή» των αναπήρων από την κομμουνιστική προπαγάνδα «ήτις επεκτείνεται μεταξύ Αναπήρων [και] Θυμάτων Πολέμου». Μέλη μπορούσαν να γίνουν απόμαχοι με αναπηρία 100% και συνταξιούχοι από στρατοιαξιωματικοί, υπαξιωματικοί και οπλίτες, για τους οποίους δεν εκκρεμεί κατηγορία για κομμουνιστικές ενέργειες και για τους οποίους υπάρχουν τουλάχιστον δύο μαρτυρίες ότι δεν πρόσκεινται στον κομμουνισμό.²⁵⁴⁹

Ως προς τις συνεδριακές εξελίξεις στον αναπηρικό χώρο, το Ε΄ Πανελλαδικό Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από τις 23 έως τις 25 Σεπτεμβρίου 1934. Τα θέματα που κυριάρχησαν, ως συνήθως ήταν η πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου καθώς συζητήθηκε η αύξηση των συντάξεων καθώς και του προϋπολογισμού του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, ενώ καταγγέλθηκε και η «αδιαφορία» της πλειονότητας του Τύπου προς τα θύματα πολέμου.²⁵⁵⁰ Από το συνέδριο

²⁵⁴⁶ *Πάλη των Τάξεων*, 18/2/1933, «Κάτω απ' τη καθοδήγηση των αρχειομαρξιστών οι ανάπηροι κινητοποιούνται», 23/5/1933, «Η συνέλευση των αναπήρων και θυμάτων πολέμου στον Πειραιά».

²⁵⁴⁷ Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνονται και οι Αλ. Χριστοδούλου και Στ. Βερούχης. Ο Χριστοδούλου, ήταν ο εκπρόσωπος της ΓΕΑΠΑ στο ΤΘΠ, ενώ ο Βερούχης ήταν σημαίνον στέλεχος του αρχειομαρξιστικού χώρου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). *Αναπηρική*, 22/2/1933, «Οι ηθικοί αγώνες πάντοτε επικρατούν».

²⁵⁴⁸ Η επιστολή δημοσιεύεται στο πρωτοσέλιδο της *Αναπηρικής* της 22ας Φεβρουαρίου 1933.

²⁵⁴⁹ Σύμφωνα με το καταστατικό του, σκοπός του σωματείου ήταν η αλληλεγγύη και η αλληλοβοήθεια των αναπήρων ολικής ανικανότητας και των στρατιωτικών συνταξιούχων και η επιδίωξη μέσων καλυτέρευσης και βελτίωσης της υγιεινής και οικονομικής κατάστασής τους. *Αναπηρική*, 31/5/1934, «Διά τους κ.κ. στρατ. Συνταξιούχους και αναπήρους ολικής ανικανότητας 100%».

²⁵⁵⁰ *Ακρόπολις*, 26/9/1934, «Τι ζητούν από το Κράτος οι ανάπηροι και τα θύματα»· *Κράτος*, 24–26/9/1934, «Το συνέδριο αναπήρων και θυμάτων πολέμου»· *Ριζοσπάστης*, 23/9/1934, «Το συνέδριο των αναπήρων».

αποχώρησαν 29 οργανώσεις διαμαρτυρόμενες για τον αποκλεισμό από το συνέδριο οργανώσεων και αντιπροσώπων (συγκεκριμένα της Ένωσης Φυματικών Αναπήρων και του Συνδέσμου Αναποκατάστατων).²⁵⁵¹ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, το συνέδριο συγκάλεσαν οι δύο «τροτσκικιστικές κλίκες», οι «Γιωτοπουλικοί» (Αλεξόπουλος, Σταματόπουλος, Δευτεραίος) και οι «Βιτσωρικοί» (Βερούχης, Κώνστας).²⁵⁵² Όπως γίνεται κατανοητό η πρωτοκαθεδρία των αρχειομαρξιστών στο χώρο των αναπήρων διατηρείτο και οι οργανώσεις των αναπήρων μαστίζονται από τις εσωτερικές διαιρέσεις του Αρχείου²⁵⁵³ που αντικατοπτριζόντουσαν και ανάμεσα στους αναπήρους. Εν τέλει, οι «γιωτοπουλικοί» επικράτησαν κατά κράτος στη ψηφοφορία για την εξελεγκτική επιτροπή.²⁵⁵⁴

Στις παραμονές της της μεταξικής δικτατορίας μπορεί στους ανάπηρους πολέμου να μην υπήρχε ο κατακερματισμός των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών, εντούτοις, το δίπολο αρχειομαρξισμός–νομιμοφροσύνη/βασιλοφροσύνη/αντικομμουνισμός διαπερνούσε και δίχαζε το κίνημα των αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Αυτή η κατάσταση που είχε τις ρίζες της στην εμπόλεμη περίοδο συνέχιζε να υφίσταται στα μισά της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας, με την αρχειομαρξιστική πρωτοκαθεδρία ωστόσο να αρχίζει να φθίνει και οι αντίπαλοί της να συσπειρώνονται ώστε να την ανατρέψουν. Η δύναμη των αρχειομαρξιστών στους οργανωμένους ανάπηρους από το 1921 έως το 1936 ήταν αδιαμφισβήτητη. Ακόμα και εάν δεν έλεγχαν πλήρως την ηγεσία του αναπηρικού χώρου αποτελούσαν σταθερά μία συμπαγή πολιτική παράταξη μέσα στα επίσημα όργανά του, η οποία μάλιστα ήταν αντίστροφος ανάλογη της περιορισμένης δυναμικής του Αρχείου στην κοινωνία και στο πολιτικό γίνεσθαι. Η επιρροή του αρχειομαρξισμού

²⁵⁵¹ *Ριζοσπάστης*, 24/9/1934, «Οι εκμεταλλευτές των αναπήρων». Η Πανελλήνια Ένωση Φυματικών Αναπήρων Πολέμου είχε 730 μέλη το 1936. *Ακρόπολις*, 1/3/1936, «Οι φυματικοί ανάπηροι προς την Ακρόπολιν».

²⁵⁵² *Ριζοσπάστης*, 20/9/1934, «Το πέμπτο αναπηρικό συνέδριο», 21/9/1934, «Οι εκμεταλλευτές των αναπήρων». Στο *Ριζοσπάστη* καθημερινές είναι οι επιθέσεις στους αρχειομαρξιστές αναπήρους, ενδεικτικά βλ. *Ριζοσπάστης*, 21/9/1934, «Οι αρχείοι», 25/9/1934, «Οι αρχείοι φοβούμενοι και νέο ξεσκέπασμα», 27/9/1934, «Καθήκον των αναπήρων».

²⁵⁵³ Το 1934 μετά από σύγκρουση του Δημήτριου Γιωτόπουλου (ο «Witte» του διεθνούς τροτσκισμού) με τον Τρότσκι, ο πρώτος αποχώρησε από τον τροτσκιστικό χώρο και προσπάθησε να παρασύρει εκτός τροτσκισμού και όλη την οργάνωση του Αρχείου. Εντούτοις, το μεγαλύτερο μέρος της οργάνωσης δεν τον ακολούθησε και η νέα διοίκηση με επικεφαλής τον Γιώργη Βιτσώρη έλαβε το «χρίσμα» του Τρότσκι. Στίνας, ό.π., σ. 176· Αλεξάτος, ό.π., λήμματα «Βιτσώρης Γεώργιος» και «Γιωτόπουλος Δημήτριος», σσ. 79-80, 89· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείο», ό.π., σσ. 787-801.

²⁵⁵⁴ Στις αρχαιρεσίες έλαβαν ο Μάρκου 65 ψήφους, ο Σταματόπουλος 61, ο Αλεξόπουλος και ο Χριστοδούλου 60 και ο Ρεντετάκος 57. Οι τέσσερις πρώτοι ήταν «γιωτοπουλικοί». *Ακρόπολις*, 26/9/1934, «Τι ζητούν από το κράτος οι ανάπηροι»· *Ριζοσπάστης*, 26/9/1934, «Η τελευταία ημέρα του συνεδρίου».

στους συνδικαλιστές αναπήρους, αναδείχθηκε ακόμα και με τον τρόπο που η αρχειομαρξιστική κυριαρχία τερματίστηκε. Στην περίπτωση των αναπήρων η φράξια αυτή δεν αποδυναμώθηκε λόγω εξωτερικών παρεμβάσεων όπως συνέβη με το παλαιοπολεμιστικό κίνημα της περιόδου 1922–25 ούτε εξαιτίας της εμφάνισης κάποιας αξιολογής αντίπαλης παράταξης. Αντιθέτως, οι εσωτερικές διαιρέσεις του Αρχείου, αποδυνάμωσαν όχι μόνο το ίδιο αλλά και την προσκείμενη σε αυτό μερίδα του αναπηρικού χώρου.

Γ.2. *Η δικτατορία Ιωάννη Μεταξά (1936–1940)²⁵⁵⁵ και η εκ των άνω «ρύθμιση» του «παλαιοπολεμιστικού προβλήματος»*

Γ.2.1. *Το πρόβλημα της ανεργίας των παλαιών πολεμιστών και η πρόνοια του καθεστώτος Μεταξά για τους παλαίμαχους*

Η πρόνοια του δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου για τους παλαιούς πολεμιστές εντασσόταν στη γενικότερη κοινωνική πολιτική του για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Το μεταξικό καθεστώς επέδειξε εξ αρχής πολιτικό ενδιαφέρον για τις φτωχότερες κοινωνικά τάξεις, ιδιαιτέρως τους εργάτες και τους αγρότες. Όπως δήλωσε ο Μεταξάς τις πρώτες ημέρες μετά τη Μεταβολή της 4ης Αυγούστου η εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής από το νέο καθεστώς απέβλεπε «εις την ηθικήν και υλικήν ενίσχυσιν της εργατικής και αγροτικής τάξεως και γενικώς των πενεστέρων τάξεων». ²⁵⁵⁶ Σε αυτό το πλαίσιο η συμπάθεια προς αυτές τις τάξεις εκφράστηκε πολιτικά με την ανακήρυξη του Μεταξά σε «Πρώτο Αγρότη» και «Αρχηγού του Αγροτικού Κόσμου» (1 Ιουλίου 1937) καθώς και «Πρώτου Εργάτη» και Επίτιμου Προέδρου της ΓΣΕΕ (14 Αυγούστου 1937), γεγονότα που προβλήθηκαν ιδιαιτέρως από το καθεστώς που επεδίωκε να επωφεληθεί πολιτικά από αυτά. ²⁵⁵⁷ Παράλληλα, ευρύτερα στην κοινωνική πολιτική, ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στον τομέα της Υγείας με έμφαση στη δημιουργία νέων υποδομών και τη βελτίωση των υπαρ-

²⁵⁵⁵ Παρά το γεγονός ότι ο βίος του καθεστώτος συνεχίστηκε έως το 1941, στο παρόν κεφάλαιο εξετάζονται οι εξελίξεις έως την 27η Οκτωβρίου 1940. Από την επομένη, την είσοδο της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ζήτημα των παλαιών πολεμιστών εντάσσεται σε μία νέα φάση στην οποία δεν εισέρχεται η παρούσα έρευνα.

²⁵⁵⁶ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936–1941)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σ. 103.

²⁵⁵⁷ Marina Petrakis, *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*, Tauris, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2006, σσ. 52–63· Πετράκη, *ό.π.*, σσ. 125–130· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά, ό.π.*, σ. 104.

χουσών, καθώς και την εντατικοποίηση των προσπαθειών για την καταπολέμηση ασθενειών όπως η φυματίωση, η ελονοσία και το τράχωμα.²⁵⁵⁸ Η κοινωνική πολιτική του καθεστώτος αποτέλεσε ένα μηχανισμό εξασφάλισης λαϊκής συναίνεσης για την ελλειμματική νομιμοποίηση του καθεστώτος.²⁵⁵⁹ Ο λαϊκισμός του καθεστώτος εντασσόταν στο όραμα του Μεταξά να μετασχηματίσει την ελληνική κοινωνία σε μία Volksgemeinschaft («κοινότητα του λαού»), μία σοσιαλίζουσα κοινότητα αλληλεγγύης, η οποία θα απέβαλλε εξωτερικά τις αστικές συνήθειες και θα είχε ως επίκεντρο τον «λαό» με ιδιαίτερη μέριμνα στους εργάτες και τους αγρότες.²⁵⁶⁰

Η κοινωνική αυτή πολιτική δεν έμεινε μόνο σε διακηρύξεις, αλλά εφαρμόστηκε έμπρακτα με ποικιλοτρόπως, ιδίως στον τομέα της εργασίας με την εφαρμογή των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, την επέκταση της οκτάωρης εργασίας και την εφαρμογή του νόμου για τις κοινωνικές ασφάλισεις.²⁵⁶¹ Σε αυτό το πλαίσιο η, κατά τον ιστορικό και βιογράφο του Μεταξά Παναγιώτη Βατικιώτη, «φιλολαϊκή απολυταρχία»²⁵⁶² της 4ης Αυγούστου ασχολήθηκε σε σημαντικό βαθμό και με τους παλαιούς πολεμιστές, τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου επιδιώκοντας την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Όπως χαρακτηριστικά ομολογούσε κυβερνητική έκδοση, το 1938, «το παλαιοπολεμικό πρόβλημα εμφανίστηκε στην Ελλάδα κυρίως υπό τη μορφή της ανεργίας».²⁵⁶³ Υπό το πρίσμα αυτό το καθεστώς στόχευε στην επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιμάχων, ακολουθώντας και επεκτείνοντας την κρατική πολιτική που είχε εγκαινιαστεί ήδη από τους προκατόχους του ήδη από την εμπόλεμη περίοδο (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.2, Β.1.2, Β.3.1, Β.4.1 και Γ.1.2). Η εύρεση εργασίας σε άνεργους παλαιούς πολεμιστές εντασσόταν στο ευρύτερο στόχο του καθεστώτος για την καταπολέμηση της ανεργίας, «το χειρότερον των

²⁵⁵⁸ Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936–1941*, μετ. Δήμητρα Αμαραντίδου, Ευρασία, Αθήνα 2005, σσ. 361–363· Χρυσάνθη Ταμαλαλίδου, «Κοινωνική πρόνοια και υγεία την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά 1936–1940», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος 2014, σσ. 26–90. Πρβλ. *Ελληνικόν Μέλλον*, 7/8/1938, «Η κοινωνική πρόνοια. Ένας ευχάριστος απολογισμός».

²⁵⁵⁹ Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 538· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, ό.π., σ. 108.

²⁵⁶⁰ Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, ό.π., σ. 105. Σύμφωνα με τη ναζιστική θεώρηση, η Volksgemeinschaft ήταν ένα σύστημα οργανωμένης ενότητας όπου οι διάφοροι τομείς της κοινωνίας θα συνεργάζονταν αρμονικά για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες όλων. Πέιν, ό.π., σσ. 279–281.

²⁵⁶¹ Φακίόλας, ό.π., σσ. 169–170· Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σσ. 537–538· Petrakis, ό.π., σσ. 59–60· Βατικιώτης, ό.π., σσ. 294–295, 308–311· Κωνσταντίνος Σαράντης, «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά», Θάνος Βερέμης (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σσ. 45–71, σσ. 56–59· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, ό.π., σσ. 114–117.

²⁵⁶² Βατικιώτης, ό.π., σ. 361.

²⁵⁶³ *Ο απολογισμός μιάς διετίας. 4η Αυγούστου 1936–1938*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, εν Αθήναις 1938, σσ. 105–106.

κοινωνικών κακών» κατά τον υφυπουργό Εργασίας Αριστείδη Δημητράτο,²⁵⁶⁴ και αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο της πρόνοιας του καθεστώτος προς τους παλαιμάχους.

Η πρώτη προφορική εκδήλωση αυτής της ιδιαίτερης μέριμνας έγινε δύο εβδομάδες μετά την 4η Αυγούστου 1936 από τον υφυπουργό Εθνικής Οικονομίας Αριστείδη Δημητράτο,²⁵⁶⁵ ο οποίος δήλωσε ότι ο προστατευτικός νόμος της 28ης Οκτωβρίου 1935 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2) θα τροποποιούταν «ώστε να προστατεύονται οι πραγματικοί πολεμισταί και κατά τρόπον ικανοποιητικόν δι' αυτούς».²⁵⁶⁶ Κατόπιν τούτου, στις 26 του ίδιου μήνα πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας υπό την προεδρία του Δημητράτου με τη παρουσία εκπροσώπων τόσο της ΑΣΠΠΕ όσο και της Γενικής Συνομοσπονδίας (στον Τύπο κατονομάζονταν από τους παρόντες ο Χρ. Κωστόπουλος, ο Μ. Ματθαίου και ο Γ. Παγουλάτος),²⁵⁶⁷ για να εξετασθούν τα παλαιοπολεμιστικά ζητήματα. Από αυτή προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα: α') ότι ήταν επιβεβλημένη η «ενεργότερη επέμβαση» του Κράτους για τη «συνένωσιν» των παλαιών πολεμιστών (για τη διαδικασία ενοποίησης βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), β') τα κενά που δημιούργησε ο νόμος Κονδύλη για τις τοποθετήσεις παλαιών πολεμιστών θα επιλύονταν «δια μέτρων γενικωτέρας φύσεως» καθώς το ζήτημα συσχετίζεται στο εξής πλέον με το γενικότερο πρόβλημα της ανεργίας, τη λύση του οποίου θα επεδίωκε το ταχύτερο η νέα κυβέρνηση, γ') αναγνωρίστηκε ότι μία από τις αιτίες, όχι όμως η κύρια, για την αστυφιλία ήταν ότι οι παλαιοί πολεμιστές ωθούνταν να μετοικήσουν στις πόλεις με την ελπίδα εξεύρεσης εργασίας, ένα συμπέρασμα που συνέδεε εκ νέου, μετά την Επιτροπή Μιχαλακόπουλου το 1931 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2), την προστασία των παλαιών πολεμιστών με το ζήτημα της αστυφιλίας, η αντιστροφή της οποίας αποτελούσε μεσοπρόθεσμο στόχο του καθεστώτος Μεταξά,²⁵⁶⁸ δ')

²⁵⁶⁴ *Εθνική*, 1/10/1936, «Λαμβάνονται μέτρα διά τους παλαιούς πολεμιστάς».

²⁵⁶⁵ Λίγες ημέρες αργότερα, στις 29 Αυγούστου 1936 ο Α. Δημητράτος ανέλαβε το νεοουσταθέν Υφυπουργείο Εργασίας που υπαγόταν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Α.Ν. 46 «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Εργασίας» (29/8/1936), ΦΕΚ Α'/379/31-8-1936· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, ό.π., σ. 111.

²⁵⁶⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/8/1936, «Το ζήτημα των παλαιών πολεμιστών»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 18/8/1936, «Τροποποιείται ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών».

²⁵⁶⁷ *Εθνική*, 28/8/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί και τα ζητήματά των», όπου δημοσιεύεται και φωτογραφία των 24 αντιπροσώπων των παλαιών πολεμιστών με τον Αρ. Δημητράτο, χωρίς ωστόσο να μπορούν να ταυτοποιηθούν οι υπόλοιποι παρευρισκόμενοι. Όσον αφορά τους Μακεδόνες αντιπροσώπους, τον Μ. Ματθαίου συνόδευαν στην Αθήνα οι Α. Καβρίκας, Α. Παπαζαχαρίου, Ν. Νάσλας, Ν. Βροντόλαος, Γ. Αγγέλου και Αποστολίδης. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 26/8/1936, «Οι παλαιοί πολεμιστές Μακεδονίας».

²⁵⁶⁸ Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, ό.π., σ. 138. Σύμφωνα με τον Δημητράτο ο υφιστάμενος αναγκαστικός νόμος δεν προσέφερε επαρκή βοήθεια στους παλαιούς πολεμιστές της περιφέρειας και με αυτό τον τρόπο οδηγούσε στην αύξηση της αστυφιλίας. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, «αντί ο νόμος ούτος να προστατεύση τους παλαιούς πολεμιστάς εις τας διαφόρους περιφέρειας τουναντίον εδημιουργούσε

ήταν επιβεβλημένη η μονιμοποίηση των ήδη τοποθετημένων παλαιών πολεμιστών,²⁵⁶⁹ ε') ήταν αναγκαία η τροποποίηση του νόμου Κονδύλη ώστε να υπάρχει διάκριση μεταξύ εύπορων και απόρων παλαιών πολεμιστών για να απολαμβάνουν μόνο οι δεύτεροι τη σχετική προστασία.²⁵⁷⁰ Ο υφυπουργός συζήτησε τα ζητήματα αυτά με τον Μεταξά στις 9 Σεπτεμβρίου, όπου αποφασίστηκε η ταχεία σύνταξη νέου σχετικού νόμου.²⁵⁷¹

Το καθεστώς Μεταξά ήταν αποφασισμένο να προσφέρει άμεση ριζική λύση στο οξύ πρόβλημα της ανεργίας των παλαιών πολεμιστών και «δεν ηθέλησε να χάση ούτε στιγμή σε λόγια και συζητήσεις».²⁵⁷² Το επόμενο καθοριστικό βήμα έγινε στις 30 Σεπτεμβρίου 1936 όταν πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα συνεδριάσεων της Βουλής σύσκεψη υπό τον Δημητράτο στην οποία συμμετείχαν «υπέρ τους 130 αντιπρόσωποι ανωνύμων εταιρειών, Τραπεζών και άλλων επιχειρήσεων» καθώς και αντιπρόσωποι δήμων και κοινοτήτων. Ο υφυπουργός υποσχέθηκε ότι ο νόμος Κονδύλη θα τροποποιούταν «ώστε και οι παλαιοί πολεμιστές να ικανοποιηθούν και οι επιχειρήσεις να μη ζημιωθούν» καλώντας τους εργοδότες να συνεργαστούν. Μάλιστα τονίζοντας τη σημασία του μέτρου διακήρυξε ότι «πρέπει να συντελεσθή εντός του ελαχιστοτέρου χρόνου» δίνοντας στους εργοδότες μία τελεσιγραφική προθεσμία μόλις 48 ωρών ώστε να συνεδριάσουν τα αρμόδια όργανά τους για να «ρυθμίσουν το ζήτημα της απορροφήσεως των ανέργων παλαιών πολεμιστών», δηλαδή να δηλώσουν στο Υπουργείο Εργασίας πόσους παλαίμαχους δύναται να προσλάβουν. Επρόκειτο για μία αυταρχική παρέμβαση στην ιδιωτική οικονομία ρίχνοντας ουσιαστικά την πίεση για την επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιμάχων στους ώμους των ιδιωτικών μεγάλων επιχειρήσεων. Μετά τη σύσκεψη ο Δημητράτος παρουσίασε τις αποφάσεις σε αντιπροσωπεία παλαιών πολεμιστών, ενώ πλήθος «επευφήμησεν τον κ. υφυπουργόν κατά την έξοδόν του».²⁵⁷³

Σε αυτή την περίπτωση το καθεστώς ουσιαστικά επέβαλε τον τρόπο λύσης του ζητήματος στους εργοδότες. Όπως το έθετε λακωνικά ένας εξωτερικός παρατηρητής, ο

κοινωνικών ζήτημα προκαλέσας αφάνταστον ρεύμα αστυφιλίας». *Ελληνικόν Μέλλον*, 18/8/1936, «Τροποποιείται ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών».

²⁵⁶⁹ Δηλαδή όσους είχαν προσληφθεί με βάση της πρόνοιες του Ν.Δ. της 10ης Οκτωβρίου 1925, του Ν. 4180/1929 και του Α.Ν. της 28ης Οκτωβρίου 1935 (βλ. Κεφάλαια Β.3.1, Β.4.1 και Γ.1.2).

²⁵⁷⁰ *Ακρόπολις*, 27/8/1936, «Η χθεσινή σύσκεψις διά τα εκκρεμή ζητήματα»· *Εθνική*, 27/8/1936, «Απεφασίσθη η ενοποίησης»· *Ελεύθερον Βήμα*, 27/8/1936, «Τα εκκρεμή ζητήματα των παλαιών πολεμιστών».

²⁵⁷¹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 10/9/1936, «Και διά τους π. πολεμιστάς».

²⁵⁷² *Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου*, Έκδοσις Εθνικής Εταιρείας, Αθήναι 1937, σ. 103.

²⁵⁷³ *Ακρόπολις*, 1/10/1936, «Η χθεσινή σύσκεψη διά τους πολεμιστάς»· *Ελεύθερον Βήμα*, 1/10/1936, «Αι αποφάσεις της χθεσινής συσκέψεως»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/10/1936, «Η ενίσχυσις των πολεμιστών», «Η πρόσληψις των παλ. πολεμιστών»· *Η Πανεφεδρική*, 25/10/1936, «Συστάσεις διά τους εφέδρους».

διευθυντής του Near East Relief Foundation στην Ελλάδα, περιγράφοντας την εργατική πολιτική του καθεστώτος, ο Μεταξάς «διέταξε όλα τα γραφεία και τις επιχειρήσεις να προσλαμβάνουν αναλογικά έναν αριθμό [...] παλαιών πολεμιστών». ²⁵⁷⁴ Η εργατική πολιτική του καθεστώτος βρήκε αντίθετες πολλές εργοδοτικές ομάδες που την έκριναν δαπανηρή, ωστόσο αυτό προσέφερε ως αντάλλαγμα, και το διακήρυττε, την κατάργηση των απεργιών και τον κρατικό έλεγχο του συνδικαλισμού. ²⁵⁷⁵ Στις 12 Οκτωβρίου 1936 και μετά από συμπληρωματική σύσκεψη του Δημητράτου με εκπροσώπους τραπεζών και ανωνύμων εταιρειών, όπου παρίστατο εκ μέρους των παλαιών πολεμιστών ο Σωτ. Γραββάνης (της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών), ο υφυπουργός δήλωσε με πανηγυρικό τρόπο σε δεκαμελή επιτροπή παλαιών πολεμιστών ότι το παλαιοπολεμικό ζήτημα «ερρυθμίσθη [...] οριστικώς». ²⁵⁷⁶

Το αποτέλεσμα των διεργασιών αυτού του διμήνου ήταν η δημοσίευση στις 17 Οκτωβρίου 1936 του Α.Ν. 244, ο οποίος τροποποιούσε το νόμο Κονδύλη. ²⁵⁷⁷ Σύμφωνα με τον νέο νόμο, δικαίωμα διορισμού σε οποιαδήποτε θέση (του δημοσίου ή του ιδιωτικού τομέα κατά το νόμο Κονδύλη, βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2) και να επωφεληθούν των προνοιακών διατάξεων του νόμου είχαν οι έφεδροι παλαιοί πολεμιστές οι οποίοι είχαν υποβάλει αιτήσεις στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το Υφυπουργείο Εργασίας ή το Περιφερειακό Συμβούλιο Πρόνοιας Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης έως τις 12 Οκτωβρίου 1936 και εφόσον συνέτρεχαν μια σειρά από προϋποθέσεις, οι οποίες καθόριζαν την απορία τους. ²⁵⁷⁸ Για την εφαρμογή του νόμου «πάσα επιχείρησις ημεδαπή ή αλλοδαπή, οιασδήποτε μορφής ή τύπου ή Οργανισμός ή Νομικόν Πρόσωπον Δημοσίου Δικαίου ή Ιδιωτικού ως και τα ιδιαίτερας φύσεως τραπεζικά ή Κοινωφελή ιδρύματα» ήταν υποχρεωμένη να

²⁵⁷⁴ Λάιρντ Άρτσερ [Laird Archer], *Βαλκανικό Ημερολόγιο, 1934–1941*, μετ. Βασίλης και Αλέξανδρος Κωνσταντίνου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993, σ. 77.

²⁵⁷⁵ Λιακος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 538.

²⁵⁷⁶ *Εθνική*, 13/10/1936, «Ερρυθμίσθη το ζήτημα του διορισμού των πολεμιστών»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 13/10/1936, «Ερρυθμίσθη το ζήτημα των π. πολεμιστών».

²⁵⁷⁷ Α.Ν. 244 «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και καταργήσεως διατάξεων του από 28/31 Οκτωβρίου 1935 Αναγκαστικού Νόμου “Περί προστασίας Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών”» (14/10/1936), ΦΕΚ Α’/458/17-10-1936. Βλ. επίσης Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, ό.π., σσ. 108-115· *Ελεύθερον Βήμα*, 21/10/1936, «Πως καθορίζεται η πρόσληψις παλαιών πολεμιστών»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 21/10/1936, «Εδημοσιεύθη ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών»· Ανδρέας Κονδάκης, «Η προστασία των π. πολεμιστών», *Ακρόπολις*, 13/12/1941. Επίσης μία απλή αναφορά σε D.H. Close, «Τα ερείσματα της δικτατορίας του Μεταξά», Βερέμης (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, ό.π., σσ. 23-44, σ. 28.

²⁵⁷⁸ Οι προϋποθέσεις ήταν, ήταν, α’) δεν ήταν αποδεδειγμένα εύποροι, β’) δεν λάμβαναν σύνταξη μεγαλύτερη των 1000 δρχ. (πλην αναπήρων πολέμου ανθυπαπιστών και οπλιτών), και γ’) παρέμεναν άνεργοι ή η εργασία τους δεν ήταν η «προσήκουσα» με βάση τη μόρφωσή τους.

προσλάβει ένα ποσοστό εφέδρων παλαιών πολεμιστών. Η ριζικότητα της κρατικής παρέμβασης στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας επισφραγιζόταν από τον καθορισμό διά νόμου των μισθών που θα λάμβαναν οι παλαιοί πολεμιστές, ο οποίος κυμαινόταν από 1.800 έως 2.800 δρχ. μηνιαίως.²⁵⁷⁹

Μάλιστα στην περίπτωση που μετά την εφαρμογή του μέτρου αυτού παρέμεναν άνεργοι και άλλοι παλαιοί πολεμιστές, οι οποίοι τηρούσαν τις σχετικές προϋποθέσεις, οι δημόσιες αρχές, οι οργανισμοί και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου θα υποχρεούνταν να προσλαμβάνουν και αυτά ανέργους (άρθρο 2).²⁵⁸⁰ Η συμπλήρωση των ποσοστών των παλαιών πολεμιστών στις επιχειρήσεις γινόταν κατόπιν απόφασης του Κεντρικού Συμβουλίου Πρόνοιας Παλαιών Πολεμιστών του Υφυπουργείου Εργασίας (άρθρο 3). Επιπλέον, ο χρόνος της στρατιωτικής υπηρεσίας προσμετρούταν στον υπολογισμό της μισθολογικής και συνταξιοδοτικής κλίμακας του εργαζόμενου παλαιού πολεμιστή (άρθρο 8). Σε κάθε πρωτοδικειακή περιφέρεια συνίστατο διαιτητική Επιτροπή Προστασίας Παλαιών Πολεμιστών,²⁵⁸¹ η οποία αποφάσιζε αμετάκλητα σχετικά με απολύσεις παλαιών πολεμιστών κατόπιν αίτησης του εργοδότη ή του παλαιού πολεμιστή (άρθρο 7).²⁵⁸² Η θητεία των επιτροπών προβλεπόταν να λήξει στις 31 Δεκεμβρίου 1937, κάτι το οποίο δε συνέβη. Αντιθέτως, όπως φαίνεται από το αρχείο της επιτροπής που είχε συσταθεί στο

²⁵⁷⁹ Για προσωπικό μεταξύ 15 και 30 υπαλλήλων και υπηρετών έναν παλαιό πολεμιστή, μεταξύ 30 και 60 δύο, για περισσότερους από 60 3% για τις δέκα πρώτες εκατοντάδες ή τμήμα εκατοντάδας και 1% για μεγαλύτερο προσωπικό. Επίσης, οι καθορισμένοι μισθοί ήταν 1.800 δρχ. για τους μη έχοντες απολυτήριο Γ' τάξης «παλαιού Ελληνικού σχολείου ή ανεγνωρισμένης ως ισοτίμου σχολής», 2.000 δρχ. για τους έχοντες απολυτήριο Γ' τάξεως, 2.200 για τους κεκτημένους απολυτήριο Γυμνασίου και 2.800 για τους κεκτημένους πτυχία ανώτερων σπουδών.

²⁵⁸⁰ Από το ευεργέτημα αυτό αποκλείονταν, όπως και σε παλαιότερους νόμους, οι καταδικασμένοι για παραβίαση των άρθρων 21, 22, 24 του Π.Ν. (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2) και οι παραβιάσαντες το ν. 4229/1929 («ιδιώνυμο»). Οι παραβιάσεις αυτών είναι και λόγοι απόλυσης όπως επίσης και η αποδεδειγμένη ανεπάρκεια, ακαταλληλότητα και ανάρμοστη συμπεριφορά, η παραβίαση του κανονισμού της επιχείρησης καθώς και η αποδεδειγμένη οικονομική ανεπάρκεια της επιχείρησης. Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 124-129. Υπήρξαν και κάποιες εξαιρέσεις από την υποχρεωτική πρόσληψη όπως στο Ταμείο Υδραυλικών έργων Μακεδονίας, το Ταμείο μηχανημάτων Λιμενικών Έργων, στα δημοτικά κοινωφελή ιδρύματα ιατρών της Περιφέρειας Πρωτευούσης. Στο ίδιο, σσ. 128-129.

²⁵⁸¹ Η επιτροπή αποτελούταν από τον πρόεδρο των Πρωτοδικών ως πρόεδρο, ένα δημόσιο υπάλληλο (κατά προτίμηση του υφυπουργείου Εργασίας), ένα αντιπρόσωπο των εργοδοτών και έναν παλαιό πολεμιστή.

²⁵⁸² Χωρίς απόφαση της επιτροπής πραγματοποιούνταν μόνον οι απολύσεις όταν υπήρχε παραβίαση των άρθρων 21, 22, και 24 του Ποινικού Νόμου καθώς και του ν. 4229 («ιδιώνυμο»). Επίσης, απολύσεις μπορούσαν να γίνουν όταν υπήρχε «αποδεδειγμένη» ανεπάρκεια ή ακαταλληλότητα και ανάρμοστη συμπεριφορά του απολυόμενου, παραβιάσεις των κανόνων του οργανισμού ή της επιχείρησης και αποδεδειγμένη οικονομική ανεπάρκεια της επιχείρησης να διατηρήσει τον υπάλληλο.

Πρωτοδικείο Αθηνών, αυτή ξεκίνησε τις εργασίες της στις 7 Οκτωβρίου 1937 και συνέχισε να λειτουργεί έως και τη δεκαετία του 1960.²⁵⁸³

Όπως γίνεται κατανοητό οι παλαιοί πολεμιστές είχαν προνομιακή μεταχείριση από το Κράτος καθώς αυτό επενέβαινε άμεσα και αυταρχικά στον τομέα της εργασίας. Παρότι, με το Α.Ν. 244 «ψαλιδίστηκαν» πολυάριθμες διατάξεις του νόμου Κονδύλη (ιδίως οι αφορούσες την αγροτική αποκατάσταση των παλαιμάχων, οι οποίες είχαν περιοριστεί ήδη από την κυβέρνηση Δεμερτζή, βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2)²⁵⁸⁴, ο νόμος Μεταξά ήταν πιο λειτουργικός κάτι που αποδείχθηκε έμπρακτα από την εφαρμογή του.

Τέλος, με το άρθρο 10 του νόμου διευρύνονταν και άλλο ο ορισμός του έφεδρου παλαιού πολεμιστή καθώς σε αυτόν προστέθηκαν δύο ακόμα κατηγορίες, α') οι υπηρετήσαντες στο Ναυτικό και σε «ειδικές υπηρεσίες»²⁵⁸⁵ του στρατεύματος με θητεία μεγαλύτερη των τεσσάρων ετών, και β') οι γυναίκες που υπηρέτησαν από το 1912 και μετά τουλάχιστον επί διετία σε στρατιωτικά νοσοκομεία ή για εννέα μήνες σε νοσοκομεία ή σχηματισμούς της ζώνης των πρόσω. Ταυτόχρονα καταργούνταν οι διατάξεις που προϋπέθεταν υπερπενταετή θητεία στο ναυτικό καθώς και η συμπερίληψη στην κατηγορία των παλαιών πολεμιστών των μετασχόντων στην καταστολή του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935. Σύμφωνα με τους ορισμούς των αναγκαστικών νόμων Κονδύλη και Μεταξά, υπολογίζονταν, σύμφωνα με έρευνα της εφημερίδας *Ελληνικόν Μέλλον* το 1939, ότι ο αριθμός των αναγνωρισμένων παλαιών πολεμιστών ανερχόταν περίπου στις 200.000.²⁵⁸⁶

Οι προσλήψεις παλαιών πολεμιστών βάσει του Α.Ν. 244 ξεκίνησαν άμεσα με την κυβέρνηση να αποβλέπει αρχικά στην τοποθέτηση μεταξύ 1.700 και 1.800 ανέργων παλαιμάχων σε ιδιωτικές και δημόσιες επιχειρήσεις ώστε «να απαλλαγή της διαιωνίσεως του ζητήματος τούτου».²⁵⁸⁷ Η υλοποίηση του νόμου ήταν δεδηλωμένη προτεραιότητα της

²⁵⁸³ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, Επιτροπή Παλαιών Πολεμιστών (1937–1960). Όσον αφορά τη μεταξική περίοδο 90 υποθέσεις εκδικάστηκαν στην Πρωτοδικειακή Περιφέρεια Αθηνών το 1937, 158 το 1938, 140 το 1939 και 136 το 1940.

²⁵⁸⁴ Με τον άρθρο 10 του Α.Ν. 244 καταργούνταν εν όλω ή εν μέρει 15 άρθρα από τον νόμο Κονδύλη.

²⁵⁸⁵ Ως «ειδικές υπηρεσίες» θεωρούνταν οι αρχειοφύλακες, οι υπηρετήσαντες στη γεωγραφική υπηρεσία, στην επιμελητεία κλπ. *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/11/1939, «Ο χρόνος μετώπου».

²⁵⁸⁶ *Ελληνικόν Μέλλον*, 31/10/1939, «Ποιοι είναι παλαιοί πολεμισταί», όπου αναφέρεται ότι δεν υπήρχαν επίσημα στατιστικά στοιχεία, ενώ δεν εξηγείται πως εκτιμήθηκε αυτός ο αριθμός. Για το μέγεθος των παλαιών πολεμιστών, βλ. Κεφάλαιο Β.1.1.

²⁵⁸⁷ *Ακρόπολις*, 1/10/1936, «Η χθεσινή σύσκεψις διά τους ανέργους παλαιούς πολεμιστάς»· *Η Πανεφθερική*, 25/10/1936, «Διορισμοί παλαιών πολεμιστών», «Συστάσεις διά τους εφέδρους»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 4/11/1936, «Νέοι διορισμοί εφέδρων παλ. πολεμιστών».

κυβέρνησης με τον Δημητράτο να επιπλήττει επιχειρήσεις που κωλυσιεργούσαν στην εφαρμογή του. Συγκεκριμένα, με εγκύκλιό του τον Μάιο του 1937 εγκαλούσε σε έντονο ύφος τις επιχειρήσεις να μην προβάλουν αντιστάσεις:

*Το εθνικόν κυρίαρχον Κράτος, πεπεισμένον περί της καλής διαθέσεως και των αγαθών προθέσεων των διευθυνόντων ποικιλωνύμους, επιχειρήσεις και οργανισμούς προσκαλεί αυτούς ίνα συμμορφωθούν προς το πνεύμα της παρούσης, βέβαιοι όντες ότι, διά της πράξεως των ταύτης συντελούν τα μέγιστα εις την εδραίωσιν και τόνωσιν του εθνικού φρονήματος.*²⁵⁸⁸

Από ό,τι φαίνεται υπήρχαν εξ αρχής πρακτικές δυσκολίες στην εφαρμογή του αυταρχικού μέτρου για αυτό εκδόθηκαν σχετικές εγκύκλιοι προς τους εργοδότες.²⁵⁸⁹ Πάντως το 1938 υπήρχαν ακόμη παράπονα για την άδικη αντιμετώπιση των παλαιών πολεμιστών από τις επιχειρήσεις. Σε επιστολή ενός τοποθετημένου με τον Α.Ν. 244 παλαιού πολεμιστή στον Τύπο σημειωνόταν ότι οι παλαίμαχοι «αντιμετωπίζουν καταφανή την εχθρότητα των επιχειρήσεων» καθώς και ότι πολλές από αυτές αρνούνταν να αναγνωρίσουν την στρατιωτική θητεία ως χρόνο υπηρεσίας.²⁵⁹⁰ Πάντως, με απόφαση του Υφυπουργείου Εργασίας τον Ιούλιο του 1939 η στρατιωτική υπηρεσία θα προσμετρούταν υποχρεωτικά στο συντάξιμο χρόνο, κάτι που προβλεπόταν βέβαια από τον Α.Ν. 244/1936 (άρθρο 8).²⁵⁹¹

Σε κάθε περίπτωση και σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους του καθεστώτος πραγματοποιήθηκαν περισσότερες από 4.000 τοποθετήσεις ανέργων παλαιών πολεμιστών σε επιχειρήσεις. Οι προσλήψεις αυτές συνέβαλλαν στη μείωση της ανεργίας, η οποία, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, στο πρώτο έτος του

²⁵⁸⁸ Ολόκληρη η εγκύκλιος δημοσιεύεται στο *Νεολόγο* (Πατρών), 12/5/1937. Βλ. επίσης *Ελληνικόν Μέλλον*, 12/5/1937, «Οι π. πολεμισταί εις τας θέσεις», «Θα προστατευθούν οι εργαζόμενοι εις επιχειρήσεις π. πολεμισταί». Με νέα εγκύκλιο, τον Ιούλιο του 1937, προς τα Εμπορικά και Βιομηχανικά Επιμελητήρια και το Σύνδεσμο Βιομηχάνων σχετικά με τη θέση των νεοπροσλαμβανομένων παλαιών πολεμιστών το Υφυπουργείο Εργασίας ζητούσε ισότιμη μεταχείριση απέναντί τους. *Ελληνικόν Μέλλον*, 13/7/1937, «Ευεργετήματα διά τους εφέδρους αξιωματικούς και παλ. πολεμιστάς».

²⁵⁸⁹ Επίσης, ο νόμος τροποποιήθηκε το 1937 με τις αλλαγές να αφορούν κατά βάση μεταβολές στη δομή των επιτροπών στα Πρωτοδικεία που εξέταζαν τις αιτήσεις ώστε να γίνει πιο αποδοτική η λειτουργία τους. Επίσης, στον υπολογισμό χρόνου της πολεμικής θητείας προσμετρούταν και η στρατιωτική υπηρεσία (ως κληρωτός ή εθελοντής) πέραν της περιόδου του 1912–23, ένα μέτρο που αφορούσε ουσιαστικά τις προ του 1909 κλάσεις που είχαν υπηρετήσει τη θητεία τους προ των Βαλκανικών Πολέμων. Α.Ν. 771 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης της περί προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών νομοθεσίας και αυθεντικής ερμηνείας ενίων διατάξεων αυτής» (1/7/1937), ΦΕΚ Α' /260/8-7-1937. Ο Α.Ν. αναδημοσιεύεται και στο ΦΕΚ Α' /349/6-9-1937. Βλ. επίσης, Πολυχρονόπουλος–Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 115-123.

²⁵⁹⁰ *Ελληνικόν Μέλλον*, 25/10/1938, «Ένα δίκαιον των π. πολεμιστών». Ωστόσο, η μισθολογική εξομοίωση με τους άλλους υπαλλήλους στον τραπεζικό κλάδο καθυστέρησε να εφαρμοστεί σύμφωνα με άλλες καταγγελίες στον Τύπο. *Ελληνικόν Μέλλον*, 4/10/1937, «Οι τραπεζιτικοί π. πολεμισταί».

²⁵⁹¹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 25/7/1939, «Θα θεωρηται συντάξιμος χρόνος η στρατιωτική υπηρεσία».

καθεστώς μειώθηκε κατά περίπου 80% από τα 128.000 άτομα στα 26.000.²⁵⁹² Τα στοιχεία από διάφορες πηγές διαφέρουν ελαφρώς, εντούτοις αυτό δεν αλλάζει τη γενική εικόνα ως προς τον σημαντικότερο αυτό αριθμό των προσλήψεων. Σύμφωνα με κυβερνητική έκδοση του 1938 έως τον Αύγουστο του 1937 είχαν τοποθετηθεί 4.500 παλαιοί πολεμιστές και 3.000 προσληφθέντες με τα παλαιότερα σχετικά νομοθετήματα²⁵⁹³ μονιμοποιήθηκαν, ενώ έως τον Αύγουστο του 1938 είχαν διορισθεί 6.150 και εκκρεμούσαν ακόμη μόλις 150 προσλήψεις ανέργων.²⁵⁹⁴ Άλλες εκτιμήσεις για τον ακριβή αριθμό των ευεργετηθέντων διαφέρουν με ελαφρές αποκλίσεις από τα επίσημα στοιχεία. Σύμφωνα με δηλώσεις του Δημητράτου μέχρι τον Αύγουστο του 1939 είχαν διορισθεί συνολικά άλλοι 6.180 άνεργοι παλαιοί πολεμιστές, ενώ είχαν προστατευθεί από τον κίνδυνο απόλυσης 32.000. Ο Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης, ο οποίος δραστηριοποιούνταν κυρίως στις διεθνείς οργανώσεις παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2 και Παράρτημα 6), υποστήριζε ότι από τις 12 Οκτωβρίου 1936 έως τις 4 Ιουλίου 1937 προσλήφθηκαν 4.260 άνεργοι παλαιοί πολεμιστές (2.684 στην Αθήνα και 1.576 στη Θεσσαλονίκη), ενώ κατά τον Νεολόγο (Πατρών) μέχρι τον Ιούλιο του 1937 είχαν προσληφθεί σε επιχειρήσεις 4.266 άνεργοι παλαιοί πολεμιστές και εκκρεμούσαν οι τοποθετήσεις 240 ατόμων.²⁵⁹⁵ Δυστυχώς σε καμία πηγή δεν γίνεται διάκριση μεταξύ των προσλήψεων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και σε οργανισμούς του Δημοσίου,²⁵⁹⁶ ώστε να γίνει κατανοητό το εύρος της κρατικής παρέμβασης στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας.

Είναι προφανές ότι για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ζωτική προτεραιότητα ήταν η εύρεση θέσεων εργασίας στους άνεργους. Μολονότι υπήρχαν σχετικές διατάξεις σε παλαιότερους νόμους (του 1925, 1929, 1935, βλ. Κεφάλαια Β.3.1, Β.4.1 και Γ.1.2) η κυβέρνηση, και συγκεκριμένα το υφυπουργείο Εργασίας, κινήθηκε ταχύτατα και κατάρτισε τον Α.Ν. 244/1936. Αν και δεν υπάρχουν ακριβή και ανεξάρτητα στοιχεία για τον

²⁵⁹² Νεολόγος (Πατρών), 29/7/1937, «Νέα επιτυχία της Εθνικής Κυβερνήσεως»· Mogens Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936–41», *Totalitarian Movements and Political Religions*, τ. 2, τχ. 3, Χειμώνας 2001, σσ. 143–172, σ. 156.

²⁵⁹³ Δηλαδή το Ν.Δ. της 10 Οκτωβρίου 1925, ο Ν. 4180/1929 και ο Α.Ν. της 28 Οκτωβρίου 1935.

²⁵⁹⁴ Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου, Έκδοσις Εθνικής Εταιρείας, Αθήναι 1937, σ. 104· Ο απολογισμός μιάς διετίας. 4η Αυγούστου 1936–1938, ό.π., σ. 19, 105–106.

²⁵⁹⁵ Νεολόγος (Πατρών), 29/7/1937, «Νέα επιτυχία της Εθνικής Κυβερνήσεως»· G. L. Nicolaidis, «The Activities of the Greek National Section of the FIDAC», *FIDAC*, τ. XIV, αρ. 4, Απρίλιος 1938, σ. 13· Ελληνικόν Μέλλον, 9/8/1939, «Ο Ι. Μεταξάς καταπολέμησε την ανεργία».

²⁵⁹⁶ Σύμφωνα με έκδοση του καθεστώτος παλαιοί πολεμιστές προσλήφθηκαν σε δημόσιες υπηρεσίες σε 10 Δήμους, σε 4 Κοινότητες, σε 2 νοσοκομεία, σε θέατρα, σε 17 τράπεζες, σε 22 ασφαλιστικές εταιρείες σε 12 κυλινδρόμλους και σε «100 και πλέον» ακόμα εταιρείες. Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου, ό.π., σ. 106.

αριθμό των ανέργων παλαιών πολεμιστών (ούτε των ανέργων εν γένει) που αποκαταστάθηκαν, είναι κατανοητό από τους υπάρχοντες αριθμούς ότι ο μεταξικός νόμος απέδωσε σε σημαντικό βαθμό και άμεσα. Σε σύγκριση με το ν. 4180/1929 για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων που είχε οδηγήσει σε περίπου 350 προσλήψεις (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1), με τον Α.Ν. 244 βρήκαν θέση εργασίας περισσότεροι από 4.000 άνεργοι. Όσο διογκωμένος από το καθεστώς και εάν είναι ο εν λόγω αριθμός, επρόκειτο για ένα δεκαπλάσιο αριθμό που απορροφήθηκε σε λιγότερο από ένα έτος, ενώ ταυτόχρονα μονιμοποιήθηκαν όσοι παλαιοί πολεμιστές είχαν προσληφθεί βάσει των παλαιότερων σχετικών νομοθετημάτων. Η πολιτική αυτή μπορεί να ενταχθεί στην ευρύτερη πολιτική του καθεστώτος για την καταπολέμηση της ανεργίας, η οποία περιελάμβανε ποικίλα μέτρα όπως ο νομοθετικός περιορισμός των απολύσεων, ο έλεγχος των προσλήψεων, η ίδρυση γραφείων εύρεσης εργασίας όπου οι εργοδότες υποχρεούταν να αναγγέλλουν όλες τις απολύσεις, η οργανωμένη μετακίνηση ανέργων προς περιοχές που υπήρχε ζήτηση εργασίας, η καθιέρωση νέων «κλειστών» επαγγελματιών, ο περιορισμός του κανονικού χρόνου εργασίας και αργότερα η εκ περιτροπής εργασία.²⁵⁹⁷ Η καταπολέμηση της ανεργίας με τη σειρά της στόχευε ταυτόχρονα στην κοινωνική ειρήνη και την παγίωση του καθεστώτος. Με τον Α.Ν. 244, το αποκορύφωμα και τον επίλογο των μεσοπολεμικών προνοιακών μέτρων για τους παλαιούς πολεμιστές, η κυβέρνηση Μεταξά «ρύθμισε», όπως διακήρυξε και ο Αρ. Δημητράτος τον Οκτώβριο του 1936, το «παλαιοπολεμικό πρόβλημα» συνδράμοντας με αυτό τον τρόπο στην καταπολέμηση της ανεργίας εν γένει.²⁵⁹⁸

Στον τομέα των αναπήρων και θυμάτων πολέμου η ήδη υπάρχουσα σημαντική νομοθετική μέριμνα, με αιχμή τους νόμους 4042/1929 και 6034/1934 (βλ. Κεφάλαια Β.4.1.1 και Γ.1.4), καθώς και η συστηματική λειτουργία του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου από το 1929 οδήγησε στη μη λήψη επιπρόσθετων σημαντικών προνοιακών μέτρων για αυτούς την πρώτη διετία του καθεστώτος.²⁵⁹⁹ Την περίοδο αυτή εμφανίστηκε η ιδέα της

²⁵⁹⁷ Φακιάλας, *ό.π.*, σσ. 178-179.

²⁵⁹⁸ Η απουσία κάθε αναφοράς στην πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές μετά το 1938 από τις εκδόσεις του καθεστώτος, μπορεί να ερμηνευθεί με αυτό τον τρόπο, ότι δηλαδή το ζήτημα αυτό θεωρείτο λήξαν. Ενδεικτικά, βλ. 4 Αυγούστου 1936–1938, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1938· *Η ελληνική αναδημιουργία εις αριθμούς*, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1939· 4 Αυγούστου 1938–1939, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1939.

²⁵⁹⁹ Όλη τη μεταξική περίοδο συνεχίστηκαν επίσης να διανέμονται βοηθήματα κατά τη διάρκεια των εορτών σε ανάπηρους και θύματα πολέμου. *Ελληνικόν Μέλλον*, 19/12/1936, «Πως θα διανεμηθούν τα βοηθήματα», 21/12/1936, «Η διανομή των βοηθημάτων», 12/12/1937, «Βοηθήματα», 22/12/1937, «Ταμείον Θυμάτων Πολέμου»· Α.Ν. 1181 «Περί συνδρομής του Κράτους εις το Ταμείον Θυμάτων Πολέμου και εγκρίσεως δαπάνης διά βοηθήματα κατά τας εορτάς των Χριστουγέννων 1937» (14/4/1938), ΦΕΚ

αναβάθμισης της νοσοκομειακής περίθαλψης για τους ανάπηρους πολέμου. Συγκεκριμένα, υπήρξε η πρόταση του υφυπουργού Στρατιωτικών Παπαδήμα προς τον υπουργό Οικονομικών αντί να δοθεί πίστωση 13 εκατομμυρίων για τη λουτροθεραπεία, να δοθούν 6,5 εκατομμύρια για τη ίδρυση σε Αιδηψό και Λουτράκι δύο νοσοκομείων για του ανάπηρους, τα οποία εν τέλει δεν δημιουργήθηκαν, αλλά δεν έχει καταστεί δυνατό να διασταυρωθεί εάν όντως έγιναν βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.²⁶⁰⁰

Τον Νοέμβριο του 1936 οι ανάπηροι πολέμου υπολογίζονταν σε 7.500, ενώ μαζί με τα θύματα πολέμου ανέρχονταν στις 45.000 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1 και Παράρτημα 4) και η περίθαλψή τους από το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου συνεχιζόταν απρόσκοπτα. Σύμφωνα με την έκθεση πεπραγμένων του Ταμείου για το 1937, παρασχέθηκε υγειονομική περίθαλψη σε 1.655 ανάπηρους και σε 5.778 θύματα πολέμου και δαπανήθηκαν 16.672.768 δρχ. για ανοιχτή περίθαλψη (φάρμακα, επιδέσμους, ορθοπεδικά και οδοντοτεχνικά είδη κλπ.) και 2.548.137 δρχ. για κλειστή περίθαλψη (νοσήλια). Επίσης, κονδύλια δόθηκαν για τη στέγαση των αναπήρων και θυμάτων πολέμου (βλ. παρακάτω), την επαγγελματική τους εκπαίδευση, τη χορήγηση βιβλίων στα ορφανά πολέμου, τις προικοδοτήσεις και διάφορα έκτακτα βοηθήματα. Η κρατική επιχορήγηση προς το Ταμείο ανήλθε σε 19.500.000 δρχ., πέραν των προσόδων από τους έμμεσους φόρους (φορολογία καπνού, φόρος δημόσιων θεαμάτων και οι υπόλοιποι φόροι που είχαν ξεκινήσει από το 1914 να παρέχονται στις Επιτροπές Περιθάλψεως, βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2).²⁶⁰¹

Ένας τομέας που παρατηρήθηκε κινητικότητα για πρώτη φορά ήταν η ανέγερση κατοικιών για τους αστέγους αναπήρους πολέμου, μία διαδικασία για την οποία το νομικό πλαίσιο είχε ψηφισθεί πριν την 4η Αυγούστου 1936. Συγκεκριμένα, με το ν. 6034/1934 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.4) απαλλοτριωμένες εκτάσεις μπορούσαν να παραχωρηθούν σε συνεταιρισμούς αναπήρων και θυμάτων πολέμου «όπως ανεγείρουν επ' αυτών οικήματα ιδίαις δαπάναις» (άρθρο 17). Σε συνέχεια αυτού του νομοθετήματος το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου έλαβε, στο α' μισό του 1935, πολυάριθμες αποφάσεις για την καταβολή των εξόδων για την ανέγερση οικιών οικοδομικών συνεταιρισμών αναπήρων πολέμου με τη διαδικασία αποπληρωμής και οριστικής παραχώρησής των οικιών σε αυτούς

Α' /155/15-4-1938' Α.Ν. 2329, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεων του Αν. Νόμου υπ' αριθ. 1656 του 1939» (10/5/1940), ΦΕΚ Α' /149/17-5-1940.

²⁶⁰⁰ *Ελληνικόν Μέλλον*, 30/3/1937, «Δύο νέα νοσοκομεία διά του ανάπηρους».

²⁶⁰¹ Μαστρογιάννης, *ό.π.*, σσ. 372-374.

να καθορίζεται «διά μεταγενεστέρας αποφάσεως».²⁶⁰² Η απόφαση αυτή ελήφθη με τον Α.Ν. της 16ης Νοεμβρίου 1935, επί πρωθυπουργίας Κονδύλη δηλαδή, σύμφωνα με τον οποίο η στέγαση θα διενεργούταν «παρά του ΤΘΠ διά οικοδομικών συνεταιρισμών αναπήρων πολέμου, τηρουμένης της σειράς προτεραιότητας των ήδη υφισταμένων τοιούτων παρά του Συμβουλίου». Το μέτρο ορίστηκε ότι αφορούσε ανάπηρους χωρίς ακίνητη περιουσία σε πόλεις άνω των 30.000 κατοίκων (άρθρο 2), το κόστος του κάθε οικήματος καθορίστηκε στις 50.000 δρχ. και η αποπληρωμή του από τους δικαιούχους θα γινόταν σε βάθος εικοσαετίας με μηνιαίες δόσεις των 200 δρχ. (άρθρα 3, 4), ενώ η ανέγερση θα γινόταν σε οικόπεδα που θα αγόραζε το Ταμείο ή σε οικόπεδα απολύτου κυριότητας των συνεταιρίων (άρθρο 4).²⁶⁰³ Η διαδικασία υλοποίησης του εν λόγω μέτρου είχε αρχίσει να εφαρμόζεται στο α' εξάμηνο του 1936 με οικοδομικούς συνεταιρισμούς αναπήρων να απευθύνονταν στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου, το οποίο σε συνεννόηση με το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως προκήρυττε μειοδοτικό διαγωνισμό για την αγορά οικοπέδων προς ανέγερση κατοικιών.²⁶⁰⁴

²⁶⁰² Ενδεικτικά, βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 299, «Ταμείον Θυμάτων Πολέμου, 2/1/35–28/6/35», Συνεδρίασις 524η της 1ης Μαρτίου 1935 (Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αναπήρων Προσφύγων Περιστερίου «Αμπελάκια» και Οικοδομικός Συνεταιρισμός Προσφύγων Αναπήρων Πολέμου «Η Αδελφότης»), 529η της 20ης Μαρτίου 1935 (Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αναπήρων «Φοίνιξ»), 534η της 3ης Απριλίου 1935 (Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αναπήρων Αναποκαταστάτων περιφέρειας Αθηνών), 537η της 12ης Απριλίου 1935 (Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αναπήρων Πολέμου «Ο Αίολος»), 541η της 3ης Μαΐου 1935 (Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αναπήρων Πολέμου «Ο Άγιος Γεώργιος»).

²⁶⁰³ Επιπλέον, οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί των αναπήρων απαλλάσσονταν από τη δημόσια και δημοτική φορολογία, ενώ και τα οικοδομικά υλικά θεωρούνται ατελή (άρθρο 5). Α.Ν. «Περί χορηγήσεως πιστώσεως διά την στέγασιν των αστέγων αναπήρων και καθορισμού τρόπου στεγάσεως αυτών» (16/11/1935), ΦΕΚ Α' 560/19-11-1935. Περαιτέρω λεπτομέρειες του ζητήματος καθορίζονταν με το Β.Δ. της 29ης Ιουνίου 1936 όπου οριζόταν ο τρόπος ανέγερσης των κατοικιών. Η αγορά των οικοπέδων και η ανέγερση πραγματοποιούταν με μειοδοτικό διαγωνισμό (άρθρα 4, 7), ενώ η διανομή στους δικαιούχους γινόταν με κλήρωση (άρθρο 6). Το οριστικό παραχωρητήριο θα εκδιδόταν από το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου (άρθρο 8). Εάν ο ανάπηρος καθυστερούσε πέραν του εξαμήνου αδικαιολόγητα την αποπληρωμή της δόσης του τότε το Ταμείο είχε τη δυνατότητα να του κάνει έξωση (άρθρο 11). Β.Δ. «Περί του τρόπου της ανεγέρσεως παρά του ΤΘΠ οικημάτων προς στέγασιν των αστέγων αναπήρων και παραχωρήσεως τούτων» (29/6/1936), ΦΕΚ Α' 279/6-7-1936. Βλ. επίσης Πολυχρονόπουλος–Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 155–158.

²⁶⁰⁴ Συγκεκριμένα έχουν εντοπιστεί τα αιτήματα βάσει αυτών των διατάξεων των Οικοδομικών Συνεταιρισμών «Φοίνιξ» (για τις περιοχές Γηροκομείο, Μαρούσι, Χολαργό, Πατήσια, Γαλάτσι, Χαλάνδρι, Ριζούπολη), «Ακρόπολις» (Άγιος Δημήτριος, Θυμαράκια, Άγιοι Ανάργυροι, Πυριτιδοποιείο, Αγία Βαρβάρα, Χαλάνδρι, Αγία Παρασκευή, Νέο Χαλάνδρι), «Άγιος Γεώργιος» (Άγιος Γεώργιος–Δρουγούτι, Νέος Κόσμος, Γούβα, Άγιος Σώστης, Αγία Ελεούσα) και «Άρης» (Νέα Φιλαδέλφεια, Άγιος Γεώργιος–Δρουγούτι, Άγιος Σώστης, Ηράκλειο). ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, «ΤΘΠ, 3-1-36 έως 27-6-36», Συνεδρίασις 638η της 24ης Μαρτίου 1936, 649η της 27ης Απριλίου 1936, 656η της 18ης Μαΐου 1936. Επίσης, σχετική μνεία στην έναρξη αυτής της διαδικασίας έκανε και ο γραμματέας Επιτροπής Θυμάτων Πολέμου της FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1). Louis Fontenaille, «Care of veterans», FIDAC, τ.ΧΙΙΙ, αρ. 2, Φεβρουάριος 1937, σσ. 3-5, σ. 5.

Άγνωστο παραμένει πόσοι τελικά οικισμοί ανεγέρθηκαν, πάντως επί Μεταξά έχουν βρεθεί στοιχεία για τη θεμελίωση ενός οικισμού αναπήρων πολέμου, αυτού της Καλογρέζας. Η διαδικασία για την υλοποίηση του έργου ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1938 με το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου να διενεργεί στις 6 Οκτωβρίου 1938 διαγωνισμό για την ανοικοδόμηση 51 μονώροφων οικημάτων σε ισάριθμα οικόπεδα στην Καλογρέζα, σε έκταση αγορασμένη από το Ταμείο.²⁶⁰⁵ Στις 5 Φεβρουαρίου 1939 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος του Συνοικισμού Αναπήρων Πολέμου «Αστήρ» Καλογρέζας, ένα γεγονός που προβλήθηκε και διεθνώς. Η ανέγερση των 51 ομοιόμορφων κατοικιών ξεκίνησε άμεσα και οι δικαιούχοι θα αποπλήρωναν τα ακίνητά τους με μηνιαίες δόσεις των 200 δρχ. σε βάθος εικοσαετίας, όπως προβλεπόταν δηλαδή από το νόμο.²⁶⁰⁶

Παράλληλα, από το 1937 είχε ξεκινήσει η συζήτηση για ένα νέο αναπηρικό νόμο,²⁶⁰⁷ ο οποίος τελικά δημοσιεύθηκε τον Ιούλιο του 1939. Με τον Α.Ν. 1833/1939²⁶⁰⁸ αυξήθηκαν τα επιδόματα για τους αναποκατάστατους αναπήρους²⁶⁰⁹ και καθορίστηκε ποιοι έχουν δικαίωμα για επίδομα φυματικού.²⁶¹⁰ Η σημαντικότερη όμως εξέλιξη αυτού του νόμου ήταν η κατάργηση του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου καθώς και των παραρτημάτων του (άρθρο 17).²⁶¹¹ Πλέον τα σχεδόν όλα τα ζητήματα θυμάτων πολέμου υπάγονταν στο Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ), στο οποίο

²⁶⁰⁵ *Ελληνικόν Μέλλον*, 19/9/1938, «Οι ανάπηροι», 28/9/1938, «Ταμείο Θυμάτων Πολέμου».

²⁶⁰⁶ *Ακρόπολις*, 7/2/1939, «Η προχθεσινή θεμελίωσις του συνοικισμού δι' ανάπηρους πολέμου»· *Ελεύθερον Βήμα*, 9/2/1939, «Θεμελίωσις συνοικισμού δι' αναπήρους»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 11/7/1939, «Όλοι οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου θ' αποκτήσουν σπίτια»· *FIDAC*, τ. XV, αρ. 4, Απρίλιος 1939, «Dwellings for Greek War Invalids», σ. 21· Χάρης Σαπουντζάκης-Λουκάς Χριστοδούλου, *Η Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο 1922–1941*, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, Νέα Ιωνία 2013, σσ. 40–41. Στα δημοσιεύματα αναφέρεται ότι η κυβέρνηση δαπάνησε 40 εκατ. δρχ. για αυτό το εγχείρημα. Βλ. επίσης για το αίτημα προτίμησης των πολύτεκνων αναπήρων *Ελληνικόν Μέλλον*, 3/4/1939, «Το πρόβλημα της στεγάσεως των πολύτεκνων αναπήρων». Σήμερα στην Καλογρέζα, στην περιοχή που ανεγέρθηκε ο οικισμός, υπάρχει η πλατεία Αναπήρων Πολέμου πλησίον της οποίας βρίσκεται η οδός Ναυάρχου Νοταρά, προς τιμήν του προέδρου του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου Ιωάννη Νοταρά.

²⁶⁰⁷ *Ελληνικόν Μέλλον*, 29/3/1937, «Οι φυματικοί παλαιοί πολεμισταί», 5/3/1939, «Φθινά σπίτια για τους άστεγους ανάπηρους».

²⁶⁰⁸ Α.Ν. 1833 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της κειμένης περί προστασίας των αναπήρων πολέμου νομοθεσίας» (14/7/1939), ΦΕΚ Α' 293/21-7-1939.

²⁶⁰⁹ Συγκεκριμένα οι υπαγόμενοι στο ν. 6034 και στον Α.Ν. της 11ης Νοεμβρίου 1935 είχαν αύξηση κατά 2 δρχ. και οι υπαγόμενοι στους ν. 5410, 5536 και 6034 κατά 500 δρχ., ενώ προβλέπονταν και επιδόματα για τους έχοντες αναπηρία από 75% έως 95%.

²⁶¹⁰ Δικαίωμα του επιδόματος φυματικού οι συνταξιουδοτούμενοι βάσει του ν. 3122/1924, οι οποίοι α') είχαν φυματίωση ως «απότοκον της εν καιρώ πολέμου ή επιστρατεύσεως υπηρεσίας των», β') είχαν αναπτύξει φυματίωση λόγω τραύματος θώρακος ή στηθικής πάθησης που είχαν από την εμπόλεμη περίοδο.

²⁶¹¹ Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, *ό.π.*, σ. 161. Από τον Σεπτέμβριο του 1938 εμφανίστηκαν οι πρώτες φήμες για κατάργηση του Ταμείου με το *Ελληνικόν Μέλλον* να σχολιάζει ότι ο φορέας αυτός «προσφέρει ανεκτιμήτους υπηρεσίας εις ολόκληρον την τάξιν των θυμάτων πολέμου» και για αυτό θα έπρεπε να στηριχθεί. *Ελληνικόν Μέλλον*, 9/9/1938, «Τα θύματα πολέμου».

μεταφέρονταν επίσης τα περιουσιακά στοιχεία του πρώην Ταμείου καθώς και η ετήσια κρατική πίστωση (10.000.000 δρχ.). Οι υπάλληλοι του Ταμείου μπορούσαν να αποσπασθούν στο ΠΙΚΠΑ και ο πρόεδρος του Ταμείου ήταν πλέον προϊστάμενος της νεοϊδρυθείσας ειδικής υπηρεσίας περιθάλψεως αναπήρων και θυμάτων πολέμου του ΠΙΚΠΑ (άρθρο 18). Εντούτοις, στον αναγκαστικό νόμο για την αναδιοργάνωση του ΠΙΚΠΑ, τον Σεπτέμβριο του 1939, απουσίαζε κάθε αναφορά σε ανάπηρους και θύματα πολέμου ή η ύπαρξη κάποιας Διευθύνσεως ή Τμήματος που θα ασχολείτο με αυτούς.²⁶¹² Το ΠΙΚΠΑ ανέλαβε την πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου όπως φαίνεται από τον προϋπολογισμό του για το οικονομικό έτος 1939/40.²⁶¹³ Το πρώην Συμβούλιο του Ταμείου διαδέχθηκε η ήδη υπάρχουσα Επιτροπή Περιπτέρων η οποία είχε συσταθεί με για τη μετακίνηση περιπτέρων το 1937. Από το μοναδικό βιβλίο πρακτικών της που έχει εντοπιστεί είναι φανερό ότι η Επιτροπή Περιπτέρων είχε ως αποκλειστική αρμοδιότητα το ζήτημα της μετατόπισης περιπτέρων.²⁶¹⁴ Ο ρόλος του ΠΙΚΠΑ αναβαθμίζεται την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας καθώς πέρα από το ρόλο που διαδραμάτιζε στην προστασία της μητέρας και του παιδιού στις δράσεις του εντασσόταν και οι παιδικές κατασκηνώσεις και η διανομή ιματισμού στους μαθητές.²⁶¹⁵ Στο πλαίσιο αυτής της αναβάθμισης εντασσόταν και η υπαγωγή των ζητημάτων των απομάχων σε αυτό.

Με άλλη διάταξη του Α.Ν. 1833/1939 (άρθρο 20) καλούνταν οι υπουργοί Οικονομικών και Κρατικής Υγιεινής να καταργήσουν το μονοπώλιο της λιανικής πώλησης καπνού από τους ανάπηρους, ένα πάγιο αίτημα των καπνοβιομήχανων από θεσπίσεώς του (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.1), και να αποζημιωθούν όσοι απωλέσουν το ευεργέτημα αυτό. Αυτή η εξαγγελία έγινε πράξη με το Β.Δ. της 24ης Ιανουαρίου 1940, βάσει του οποίου από την

²⁶¹² Α.Ν. 1950, «Περί οργανώσεως του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (6/9/1939), ΦΕΚ Α' /371/7-9-1939.

²⁶¹³ Στα έξοδά του αναφέρονται η χορήγηση τεχνητών μελών στους ανάπηρους πολέμου (380.000 δρχ.), η χορήγηση φαρμάκων σε ανάπηρους και θύματα πολέμου (485.000 δρχ.), η χορήγηση διδακτικών βιβλίων σε ορφανά και τέκνα αναπήρων (1.100.000 δρχ.), η επαγγελματική εκπαίδευση ορφανών και τέκνων αναπήρων (200.000 δρχ.), η συντήρηση ορφανών πολέμου σε ορφανοτροφεία (20.000 δρχ.), η προικοδότηση θυμάτων πολέμου (1.635.000 δρχ.), οι κηδείες θυμάτων πολέμου (145.000 δρχ.), στέγαση αναπήρων (925.000 δρχ.) και τα έκτακτα βοηθήματα θυμάτων πολέμου (4.300.000 δρχ.). *Τέσσερα χρόνια διακυβέρνησεως Ι. Μεταξά*, τ. Γ', Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Αθήναι 1940, σ. 167.

²⁶¹⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 298, Επιτροπή Περιπτέρων. Πρακτικά συνεδριάσεων [1940-1941]. Στο εν λόγω βιβλίο υπάρχουν οι συνεδριάσεις από 8 Μαρτίου 1940 (95η) έως 4 Μαρτίου 1941 (133η). Η Επιτροπή Περιπτέρων αποτελούταν από αντιπροσώπους των Υπουργείων Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων, Κρατικής Υγιεινής, Τύπου και Τουρισμού, Δημοσίας Ασφαλείας και Διοικήσεως Πρωτεύουσας. Α.Ν. 516, «Περί μετατοπίσεως περιπτέρων αναπήρων πολέμου προς διευκόλυνσιν της κυκλοφορίας» (27/2/1937), ΦΕΚ Α' /85/5-3-1937· Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, *ό.π.*, σσ. 46-47.

²⁶¹⁵ Ταμαλαλίδου, *ό.π.*, σσ. 71-76, 93.

1η Μαρτίου 1940 καταργήθηκε το ευεργέτημα της μονοπώλησης λιανικής πώλησης καπνού στις πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων από ανάπηρους και θύματα πολέμου.²⁶¹⁶

Παρά την περιορισμένη πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα, πέραν της ανέγερσης των κατοικιών, το *Ελληνικόν Μέλλον* διαλαλούσε, τον Οκτώβριο του 1938 ότι «η Εθνική Κυβέρνησις, ήτις αποδίδει ιδιαίτεράν σημασίαν, εις τα εναπομείναντα εν ζωή σκέλεθρα, κάμνει ό,τι επί εικοσιπενταετίαν ολόκληρον, δεν έκαμαν αι κομματικάί Κυβερνήσεις»,²⁶¹⁷ παραβλέποντας το τεράστιο νομοθετικό έργο που είχε παραχθεί στο παρελθόν (βλ. Κεφάλαια Α.1.2, Β.1.2, Β.3.1, Β.4.1.1 και Γ.1.4). Σε αυτό το πλαίσιο με τον αναπηρικό νόμο του 1939, με τον οποίο έκλεισε ουσιαστικά και ο κύκλος της αναπηρικής νομοθεσίας του Μεσοπολέμου, περιοριζόταν ακόμα περισσότερο η πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου.²⁶¹⁸ Παράλληλα αυτή την περίοδο, οι ανάπηροι φαίνεται ότι αποτελούσαν ένα περιθωριοποιημένο μέρος της κοινωνίας καθώς το Υπουργείο

²⁶¹⁶ Β.Δ. «Περί καταργήσεως της υπέρ των αναπήρων και θυμάτων πολέμου θεσπίσθειας διά του Νόμου 4042 και των τροποποιητικών του του λιανικής πώλησεως καπνού» (24/1/1940), ΦΕΚΑ' /35/27-1-1940· Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, ό.π., σσ. 170-171.

²⁶¹⁷ *Ελληνικόν Μέλλον*, 30/10/1938, «Οι ανάπηροι πολέμου».

²⁶¹⁸ Επιπρόσθετα μέτρα της μεταξικής περιόδου ήταν οι Α.Ν. 2104/1939 και 2484/1940. Σύμφωνα με τον πρώτο σε περίπτωση ανεπάρκειας κλινών σε δημόσια νοσοκομεία, ανάπηροι και θύματα πολέμου θα μπορούσαν να νοσηλευτούν δωρεάν σε ιδιωτικά νοσοκομεία και κλινικές, ενώ σύμφωνα με το δεύτερο νόμο αναγνωριζόταν στους ανάπηρους πολέμου το αποκλειστικό δικαίωμα εκμετάλλευσης περιπτέρων και πάσης φύσεως παρατηγημάτων σε κοινόχρηστους χώρους ή σε δημοτικά, δημόσια και κοινοτικά κτίρια. Α.Ν. 2104, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Α.Ν. 1833/1939» (23/11/1939), ΦΕΚ Α' /515/29-11-1939· Α.Ν. 2484, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της κειμένης περί προστασίας των αναπήρων πολέμου Νομοθεσίας» (5/8/1940), ΦΕΚ Α' /244/9-8-1940· Πολυχρονόπουλος-Σταμούλης, ό.π., σσ. 34-35. Βλ. επίσης *Εφημερίς των Πολεμιστών*, 23/4/1950, «Επιβάλλεται η διά νόμου εξασφάλις των περιπτειούχων παλαιών πολεμιστών». Από το 1937 είχε εμφανιστεί επίσης η ιδέα για τη δημιουργία σε ελληνικό νησί ενός διεθνούς κέντρου αποκατάστασης αναπήρων πολέμου. Ιθύνωννους αυτού του εγχειρήματος ήταν ο Ολλανδός πλαστικός χειρουργός Ι.Φ. Έσσερ (Jan F. Esser), ο οποίος είχε διακριθεί διεθνώς κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου όσο και μεταπολεμικά για τις χιλιάδες εγχειρήσεις του σε παραμορφωμένους παλαιμάχους. Το 1934 ο Έσσερ ίδρυσε στο Παρίσι το Διεθνές Ινστιτούτο Πλαστικής Χειρουργικής Αποκατάστασης Έσσερ (Institut Esser de Chirurgie Structive) με σκοπό την παροχή βοήθειας για την αποκατάσταση αναπήρων πολέμου (μέλος του Ινστιτούτου ήταν και ο Έλληνας πρέσβης στο Παρίσι Νικόλαος Πολίτης) και το οποίο συνεργαζόταν με την International Institute for Intellectual Cooperation της Κοινωνίας των Εθνών. Τον Απρίλιο του 1937 ο Έσσερ βρέθηκε την Ελλάδα ώστε να επισκεφθεί ερημονήσια που θα ήταν κατάλληλα για το εν λόγω εγχείρημα. Παράλληλα πραγματοποίησε σειρά συναντήσεων με τον βασιλιά Γεώργιο, τον υπουργό Κρατικής Πρόνοιας Αλ. Κορυζή και με διακεκριμένους Έλληνες επιστήμονες (Μαρίνο Γερουλάνο, Νικόλαο Σμπαρούνη, Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο κ.α.). Ο Έσσερ συνοδευόμενος από τον Ολλανδό πρέσβη επισκέφθηκε αρκετά νησιά με το αντιτορπιλικό *Νίκη* καταλήγοντας ότι καταλληλότερη τοποθεσία ήταν το Πελαγονήσι (Κυρά Παναγιά) στις βόρειες Σποράδες. Σύμφωνα με τον βιογράφο του καθηγητή πλαστικής χειρουργικής David Tolhurst το σχέδιο είχε την ισχυρή στήριξη του βασιλιά Γεωργίου Β', αλλά και διανοομένων διεθνώς λαμβάνοντας ιδιαίτερης προβολής τόσο στο γαλλικό όσο και στον ολλανδικό Τύπο, όπου παρουσιαζόταν μάλιστα ως το μεγαλύτερο εγχείρημα στον χώρο της Υγείας από την ίδρυση του Ερυθρού Σταυρού. Εντούτοις, το εγχείρημα αυτό κατέρρευσε με την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. *Ακρόπολις*, 1/4/1937, «Η Ελλάς θα γίνη διεθνές κέντρον θεραπείας των αναπήρων», 2/4/1937, «Αι έρευναι του Δρος Έσσερ διά την ίδρυσιν θεραπευτηρίου αναπήρων»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/4/1937, «Ιδρύεται εις την Ελλάδα διεθνές θεραπευτήριον των αναπήρων πολέμου», 3/4/1937, «Το άσυλον για τους αναπήρους

Στρατιωτικών είχε εκδώσει εγκύκλιο που απαιτούσε από τους στρατιώτες να τους σέβονται, κάτι που όπως αναφέρει δεν γινόταν.²⁶¹⁹ Σε αυτό το γεγονός συνηγορούσαν και άρθρα στον Τύπο στα οποία στηλιτευόταν η «έλλειψη του οφειλόμενου σεβασμού» προς τους αναπήρους «εκ μέρους των νεωτέρων ιδίως».²⁶²⁰

Η κατάργηση του κρατικού φορέα που ασχολείτο με όλα τα σχετικά με τους ανάπηρους και θύματα πολέμου ζητήματα καθώς και του σημαντικότερου ευεργετήματος μονοπώλησης καπνού από ανάπηρους και θύματα πολέμου σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων αποτέλεσαν τομή στην αναπηρική νομοθεσία κλείνοντας ένα σημαντικό μέρος της πρόνοιας για τους απόμαχους. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι άνεργοι και μη αποκατεστημένοι ανάπηροι πολέμου προφανώς βρήκαν εργασία βάσει του Α.Ν. 244/1936 (καθώς οι ανάπηροι πολέμου θεωρούνταν έφεδροι παλαιοί πολεμιστές άνευ άλλων προϋποθέσεων, βλ. παραπάνω), γεγονός που βοήθησε στην επαγγελματική αποκατάστασή τους. Μπορούμε να πούμε ότι οι κινήσεις της κυβέρνησης Μεταξά θεωρούσαν ότι το «αναπηρικό ζήτημα», όπως και το «παλαιοπολεμιστικό» είχε πλέον «ρυθμιστεί» οπότε περιόρισαν την παρεχόμενη πρόνοια. Παράλληλα στα πλαίσια του συγκεντρωτισμού ενός δικτατορικού καθεστώτος το Ταμείο Θυμάτων Πολέμου «απορροφήθηκε» από έναν ολοένα και πιο ισχυρό φορέα, το ΠΙΚΠΑ.

Τέλος, εξελίξεις υπήρξαν αυτή την περίοδο και στο ζήτημα των Εθνικών Αγωνιστών (Μακεδονίας, Ηπείρου, Σάμου κλπ.), με την κυβέρνηση Μεταξά να χαράσσει μία νέα πολιτική. Συγκεκριμένα συστάθηκε μία καινούργια επιτροπή για την τροποποίηση των πινάκων Μακεδονομάχων και Ηπειρωτομάχων ώστε να διαγραφούν όσοι δεν είχαν υποβάλει επίσημα δικαιολογητικά της δράσης τους καθώς και όλοι οι αγωνιστές των Βαλκανικών Πολέμων και της Σάμου, προβαίνοντας δηλαδή σε μεγάλες εκκαθαρίσεις των πινάκων. Στόχος αυτής της πολιτικής ήταν η διαγραφή από τους πίνακες όσων είχαν εγγραφεί λόγω κομματικής συναλλαγής καθώς και η μείωση του οικονομικού βάρους των

θα ιδρυθή εις το Πελαγονήσι»· Barend Haeseker, «Johannes Fredericus Samuel Esser: Innovative 'structive' surgeon (1877–1946)», *Plastic and Reconstructive Surgery*, τ. 77, τχ. 1, 1986, σσ. 146-154· David Tolhurst, *Pioneers in Plastic Surgery*, Springer, Νέα Υόρκη 2015, σσ. 56-61.

²⁶¹⁹ Στην εγκύκλιο που εκδόθηκε το Νοέμβριο του 1938 από το Υπουργείο ζητούνταν από τους διοικητές των στρατιωτικών μονάδων να «αναπτυχθεί διά διδασκαλιών» ο «ιδιαίτερος σεβασμός» απέναντι στους αναπήρους, συγκεκριμένα τονιζόταν ότι οι κληρωτοί έπρεπε στα μέσα μαζικής μεταφοράς να παραχωρούν τη θέση τους σε έναν ανάπηρο, γεγονός το οποίο δε γινόταν σύμφωνα με σχετικές καταγγελίες. *Ελεύθερον Βήμα*, 17/11/1938, «Σεβασμός προς αναπήρους».

²⁶²⁰ *Εστία*, 29/10/1938, «Οι ανάπηροι»· Σπύρος Σ. Δενδρινός, «Η έμψυχος γραμμή Μαζινώ είνε οι Π. Πολεμισταί», *Ελληνικόν Μέλλον*, 30/10/1939.

παρεχόμενων συντάξεων.²⁶²¹ Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1936 συγκροτήθηκαν επιτροπές για την αναθεώρηση των πινάκων των Αγωνιστών Μακεδονομάχων και Βορειοηπειρωτομάχων.²⁶²² Η επιτροπή αυτή, με επικεφαλής τον βενιζελικό μάλιστα αντιστράτηγο Δημήτριο Καθενιώτη, άρχισε άμεσα (τον Σεπτέμβριο του 1936) τις συνεδριάσεις της, ενώ παύθηκε η καταβολή των συντάξεων μέχρι την οριστική εκκαθάριση των πινάκων.²⁶²³ Μέχρι τον Ιανουάριο του 1937 είχαν επικυρωθεί οι πίνακες των δικαιούμενων συντάξεων αγωνιστών και συγγενών πεσόντων τόσο του Μακεδονικού όσο και του Βορειοηπειρωτικού αγώνα.²⁶²⁴ Σύμφωνα με τον μελετητή του θέματος Θεοδόση Τσιρώνη, ο οριζόντιος τρόπος που ασχολήθηκε η δικτατορία με το ζήτημα, μη φοβούμενη το πολιτικό κόστος, αδρανοποίησε για πρώτη φορά τα πελατειακά δίκτυα που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα σε Μακεδονομάχους και διαφόρους πολιτευτές στο παρελθόν (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.ΙΙ.1, Β.1.1, Β.3.1 και Β.4.1).²⁶²⁵ Ωστόσο, και με τους νέους πίνακες υπήρχαν διαμαρτυρίες τόσο ότι συμπεριλαμβάνονταν άτομα που δεν είχαν συμμετάσχει στο Μακεδονικό Αγώνα όσο και ότι απουσίαζαν άλλοι που συμμετείχαν.²⁶²⁶

Συμπερασματικά, το καθεστώς Μεταξά δεν αποτέλεσε μόνο τον επίλογο του ελληνικού Μεσοπολέμου, αλλά έκλεισε τον κύκλο της πρόνοιας για τους παλαίμαχους που είχε ανοίξει κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου με τον πλέον επιτυχημένο τρόπο. Ο Α.Ν. 244/1936 προσέφερε εργασία στους ανέργους παλαιούς πολεμιστές και προστάτευσε τους ήδη εργαζόμενους επιτυγχάνοντας επί της ουσίας σε μεγάλο βαθμό την επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιών πολεμιστών, η οποία αποτελούσε πάγια επιδίωξη του ελληνικού κράτους. Παρά τον περιορισμό των ευεργετημάτων του νόμου Κονδύλη,

²⁶²¹ Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σσ. 333-334· Τσιρώνης, ό.π., σ. 156.

²⁶²² Α.Ν. 76 «Περί αναθεώρησης των καταρτισθέντων πινάκων υπό των Επιτροπών, των συγκροτηθεισών δυνάμει των νόμων 4413 και 4533 "Περί Μακεδονομάχων κλπ."» (31/8/1936), ΦΕΚ Α' /389/5-9-1936· Β.Δ. «Περί δικαιολογητικών συνταξιοδοτήσεως Οπλαρχηγών, εγγεγραμμένων εν τοις κεκυρωμένοις πίναξιν» (11/2/1937), ΦΕΚ Α' /55/13-2-1937· *Ελληνικόν Μέλλον*, 11/9/1936, «Οι πίνακες των συντάξεων διά τους Μακεδονομάχους», 26/2/1937, «Πως θα χορηγηθούν οι συντάξεις εις τους οπλαρχηγούς»· Φωτιάδης-Ζευγωλής, ό.π., σσ. 418-419, 425-428· Ελεγκτικόν Συνέδριον, ό.π., σσ. 74-76· Τσιρώνης, ό.π., σ. 156.

²⁶²³ *Ελληνικόν Μέλλον*, 27/9/1936, «Αρχίζει από της αύριον η εκκαθάρισις των πινάκων»· *Κοινωνικός Φρουρός*, 29/9/1936, «Η αναθεώρησις των πινάκων των εθνικών αγώνων»· Τσιρώνης, ό.π., σ. 157.

²⁶²⁴ *Ελληνικόν Μέλλον*, 29/1/1937, «Εκυρώθησαν οι πίνακες των αγωνιστών Β. Ηπείρου»· Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι», ό.π., σσ. 333-334· Τσιρώνης, ό.π., σ. 157.

²⁶²⁵ Τσιρώνης, ό.π., σσ. 157-158.

²⁶²⁶ *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/11/1937, «Οι πίνακες των Μακεδονομάχων», 23/12/1938, «Οι Μακεδονομάχοι», 10/3/1939, «Οι Κρήτες οπλαρχηγοί». Τον Ιούνιο του 1940 συστάθηκε νέα επιτροπή για την αναθεώρηση των πινάκων, χωρίς ωστόσο να έχει εντοπιστεί κάποια περαιτέρω εξέλιξη. Βλ. άρθρα 26-34 του Α.Ν. 2414 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί απονομής πολιτικών και στρατιωτικών συντάξεων διατάξεων» (25/6/1940), ΦΕΚ Α' /196/26-6-1940· Φωτιάδης-Ζευγωλής, ό.π., σσ. 419-420.

οι παλαιοί πολεμιστές δεν έχασαν κάτι συγκεκριμένο διότι αυτά αποτελούσαν μονάχα εξαγγελίες προθέσεων και ουδέποτε είχαν εφαρμοστεί (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Υπό αυτό το πρίσμα η μεταξική περίοδος ήταν η πλέον ευεργετική για τους παλαιούς πολεμιστές σε επίπεδο πράξεων και όχι λόγων εν αντιθέσει με το παρελθόν.

Οι μαζικές προσλήψεις που πραγματοποιήθηκαν επισκίασαν την πρόνοια για την πιο εξειδικευμένη κατηγορία παλαιμάχων, τους ανάπηρους. Όσον αφορά τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου η κατάργηση του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου και του ευεργετήματος της μονοπώλησης καπνού ήταν ασφαλώς πισωγυρίσματα στην προνοιακή πολιτική προς αυτούς. Παρά τη μεταφορά των αρμοδιοτήτων του Ταμείου στο ΠΙΚΠΑ, έναν φορέα-ναυαρχίδα πλέον στην προνοιακή πολιτική του καθεστώτος, η απώλεια της αυτονομίας του τομέα της περίθαλψης των θυμάτων πολέμου φανέρωνε τη διοικητική υποβάθμιση των ζητημάτων των απομάχων. Ταυτόχρονα όμως για πρώτη φορά έμπρακτα υπήρξαν εξελίξεις στο ζήτημα των οικισμών των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, για το οποίο εξαγγελίες υπήρχαν από το 1925 (βλ. Κεφάλαια Β.3.1 και Γ.1.4). Βέβαια παρά τη φαινομενική υποβάθμιση της προνοιακής πολιτικής για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι επρόκειτο για μία κοινωνική κατηγορία η οποία είχε μειωθεί πληθυσμιακά, με τους ανάπηρους πολέμου να έχουν υποδιπλασιαστεί σε σχέση με την αρχή του Μεσοπολέμου ανερχόμενοι περίπου σε 7.000 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Για αυτά τα άτομα τη μεταξική περίοδο υπήρχε ένα ευρύτατο νομοθετικό πλαίσιο σχεδόν 25 ετών (βλ. Μέρος Α', Μέρος Β', Κεφάλαιο Γ.1.4) με πλειάδα προνοιακών διατάξεων, το οποίο συνέχιζε να ισχύει με αιχμή πάντοτε τις πολεμικές συντάξεις καθώς επίσης και ότι οι ανάπηροι πολέμου υπάγονταν εξ ορισμού στους νόμους για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων παλαιών πολεμιστών.

Έχοντας υπόψη όλους αυτούς τους παράγοντες για την προνοιακή πολιτική της 4ης Αυγούστου, το καθεστώς πράγματι «ρύθμισε» όχι μόνον το «παλαιοπολεμικό πρόβλημα», αλλά και το «αναπηρικό». Εντούτοις, ελλείψει επαρκών ανεξάρτητων πηγών παραμένει άγνωστο εάν αυτή η «ρύθμιση» ήταν απόλυτη και οριστική. Η πραγματικότητα είναι πάντως ότι σε σχέση με το παρελθόν, το μεταξικό καθεστώς κινήθηκε ταχύτερα και αποδοτικότερα, ιδίως τη διετία 1936–37, για την πρόνοια των παλαιμάχων. Ωστόσο, επρόκειτο για έναν τομέα που μολονότι μπορεί να θεωρηθεί βάσει των διαθέσιμων στοιχείων από τους πυλώνες της κοινωνικής πολιτικής του καθεστώτος, έτυχε περιορισμένης

προβολής, ένα γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί από την προσωπική σχέση του δικτάτορα με τους παλαιούς πολεμιστές που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Γ.2.2 Η ενοποίηση των οργανώσεων παλαιών πολεμιστών και των αναπήρων και θυμάτων πολέμου

Γ.2.2.1 Η δημιουργία της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών (1938)

Κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος επιχειρήθηκε η ενοποίηση του παλαιοπολεμιστικού και του αναπηρικού κόσμου. Η διαδικασία αυτή οδήγησε στην ανολοκλήρωτη δημιουργία της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών το 1938 και στην ίδρυση, το ίδιο έτος, της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων Πολέμου. Οι ενοποιήσεις αυτές εντασσόταν σε ένα ευρύτερο ολοκληρωτικό πλαίσιο συγχωνεύσεων και ενοποιήσεων δημοσίων και ιδιωτικών οργανισμών υπό ενιαία κρατική στέγη, που συναντάμε και σε άλλους τομείς, όπως π.χ. στον χώρο της εργασίας (κορπορατισμός), της νεολαίας (ΕΟΝ) και της τέχνης (Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών) φανερώνοντας τις ολοκληρωτικές τάσεις του μεταξικού Νέου Κράτους.

Τους πρώτους μήνες του νέου καθεστώτος συνεχίστηκε η πολυδιάσπαση που επικρατούσε στον παλαιοπολεμιστικό κόσμο την προηγούμενη περίοδο (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1) με τις κυριότερες υπάρχουσες οργανώσεις να στηρίζουν εξ αρχής ανοιχτά το νεοπαγές καθεστώς.²⁶²⁷ Ο Ανδρέας Κονδάκης, ως πρόεδρος της Γενικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος συμμετέχοντας σε συνέλευση της παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης Ζευγολατιού Κορινθίας, τον Σεπτέμβριο του 1936, έπλεξε το εγκώμιο της κυβέρνησης για «το πατριωτικό ενδιαφέρον με το οποίο περιέβαλε το ζήτημα των παλ.

²⁶²⁷ Επίσης συνεχίστηκαν να ιδρύονται νέες τοπικές οργανώσεις. Η Πανεφεδρική Λεγεώνα Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς αναγνωρίστηκε τον Οκτώβριο του 1936, η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Οπλιτών Κυθήρων ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1936, το Σωματείο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ακροναυπλιάς ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1936 και η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Νέας Επιδαύρου τον Μάιο του 1937. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 30 (Β), αρ. 1464/1936, φ. 31 (Α), αρ. 2875/1936· ΓΑΚ Νομού Αργολίδας, Αρχείο Πρωτοδικείου Ναυπλίου, Διεύθυνση Γραμματείας, Βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων, αρ. αποφάσεων 1936/22, αρ. 1937/46. Από το 1937 δραστηριοποιούνταν και η Ένωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Ναυπλίου. ΓΑΚ Νομού Αργολίδας, Συλλογές 6.1, Ένωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Ναυπλίου (1936–1949). Τα περισσότερα τεκμήρια του συγκεκριμένου αρχείου αφορούν την περίοδο μετά το 1945, εντούτοις στο «Βιβλίο διεκπεραιώσεως εγγράφων» και στο «Βιβλίο πρωτοκόλλου» οι εγγραφές ξεκινούν το 1937 και το 1938 αντίστοιχα.

πολεμιστών».²⁶²⁸ Στο «παλλαϊκό» συλλαλητήριο στήριξης στην κυβέρνηση, που πραγματοποιήθηκε στις 2 Οκτωβρίου 1936 στην Αθήνα, συμμετείχαν υποστηρίζοντας «το αναληφθέν εθνικόν έργον» της κυβέρνησης η ΑΣΠΠΕ καθώς και η Γενική Συνομοσπονδία.²⁶²⁹ Ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών του Τ. Χαϊρόπουλου καθώς και Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικοβοιωτίας, η οποία υπαγόταν βρισκόταν επίσης υπό τον προεδρία του Χαϊρόπουλου (βλ. παρακάτω), δήλωναν και αυτοί την υποστήριξή τους στο καθεστώς, όπως και η Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών του Πρ. Τσιμάνη.²⁶³⁰

Στο συλλαλητήριο υποστήριξης του καθεστώτος στη Θεσσαλονίκη, στις 25 Οκτωβρίου 1936, παρευρέθηκαν τοπικές οργανώσεις παλαιών πολεμιστών με τον πρόεδρο του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας Τάσο Αστεριάδη, πρόεδρο του Α΄ Παλαιοπολεμιστικού Συνεδρίου το 1934 και μεταξικού πολιτευτή στις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 (βλ. Κεφάλαια Γ.1.1 και Γ.1.2), να έχει τη θέση του «πρόεδρου της Εκτελεστικής Επιτροπής του μεγάλου Λαϊκού Συλλαλητηρίου».²⁶³¹ Επιπρόσθετα, ο Αστεριάδης μαζί με τον Μ. Ματθαίου, πρόεδρο της Ένωσης Υπαξιωματικών-Στρατιωτών Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας και κονδυλικός υποψήφιος τον Ιανουάριο του 1936 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2), συμμετείχαν στην οργανωτική επιτροπή των εορτασμών της 26ης Οκτωβρίου 1936.²⁶³² Μάλιστα, ο Ματθαίου σε υπόμνημά του προς τον δικτάτορα, επαναβεβαίωνε την εθνικοφροσύνη των παλαιών πολεμιστών δηλώνοντας ότι αυτοί ήταν πιστοί στην «εθνικιστική ιδέα» και δεν «παρεσύρθησαν» ούτε από «το δράμα του κομματικού διχασμού», ούτε από «την θεωρίαν του Μαρξ». Ο άλλοτε κονδυλικός πολιτευτής εξέφραζε τη σιγουριά του ότι ο Μεταξάς θα επίλυε τα προβλήματα των παλαιών πολεμιστών «ως Επίτιμος Πρόεδρος μας, και ως συμπολεμιστής, αλλά και ως ιδεώδης μεταρρυθμιστής τον

²⁶²⁸ *Ελληνικόν Μέλλον*, 23/9/1936, «Οι παλ. πολεμισταί Κορινθίας». Βλ. και το συγχαρητήριο τηλεγράφημα του προς τον Μεταξά μετά την 4η Αυγούστου: *Ελεύθερον Βήμα*, 8/8/1936, «Αθρόα τηλεγραφήματα».

²⁶²⁹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 26/9/1936, «Η συμμετοχή εις το συλλαλητήριον», 2/10/1936, «Η προσέλευσις των οργανώσεων». Στο συλλαλητήριο αναφέρεται ότι συμμετείχαν πολυάριθμες αναπηρικές και παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις (Πανευβοϊκή Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών και Αναπήρων Χαλκίδας, Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών και Παλαιών Πολεμιστών, Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς και Σαλαμίνας, Παλαιοί Πολεμιστές Αμπελοκήπων). *Ελληνικόν Μέλλον*, 3/10/1936, «Ο μεγαλειώδης συναγερμός».

²⁶³⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, Α. 4, φ. 224 (Φάκελος αντιγράφων Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών Περιφέρειας Αττικής και Βοιωτίας), Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικής και Βοιωτίας εγκύκλιος 31/12-11-1936· *Ελεύθερον Βήμα*, 26/6/1936, «Άλλοι πολεμισταί».

²⁶³¹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 23/10/1936, «Ενθουσιώδης προκήρυξις προς τους παλαιούς πολεμιστάς»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 21/10/1936, «Διά το παλλαϊκόν συλλαλητήριον της Κυριακής».

²⁶³² Ο Τ. Αστεριάδης ως αντιπρόεδρος και ο Μ. Ματθαίου ως μέλος. *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 14/10/1936, «Οργανώσεις & π. πολεμισταί ανέλαβον την διοργάνωσιν της εορτής της 26ης Οκτωβρίου», όπου δημοσιεύεται και κάλεσμα της Ένωσης Υπαξιωματικών-Στρατιωτών Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας (πρόεδρος ο Ματθαίου) για μαζική συμμετοχή των παλαιμάχων στους εορτασμούς.

οποίον η Ελλάς από ετών αναζητούσε».²⁶³³ Πάντως πρακτικά για όλα αυτά τα σωματεία δεν υπήρχε επιλογή καθώς σε ένα δικτατορικό καθεστώς οι μοναδικές επιλογές τους ήταν ή να το χειροκροτούν ή να σιωπούν. Όπως φαίνεται από αυτές τις πρώτες δημόσιες εκδηλώσεις τους, οι κυριότεροι παράγοντες του οργανωμένου παλαιοπολεμистικού κόσμου (με εξαίρεση τον Ζαφειρόπουλου, του οποίου δεν έχει εντοπιστεί κάποια δημόσια παρέμβαση) προτίμησαν να κάνουν το πρώτο επιδιώκοντας να καρπωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα προσωπικά οφέλη στη νέα κατάσταση. Η στάση αυτή φανερώνει ξανά τα ρευστά πολιτικά τους φρονήματα καθώς ανεξαρτήτως που νωρίτερα, πέραν του Αστεριάδη, ουδείς είχε επαφές με τον Μεταξά, και η συντριπτική πλειοψηφία τους εξυμνούσε τον «πατέρα» τους Γεώργιο Κονδύλη (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2), μέσα σε λίγους μήνες είχαν κάνει στροφή και εκθειάζαν τον «προστάτη» τους Μεταξά.

Το κύριο ζήτημα που απασχόλησε τον παλαιοπολεμистικό και τον αναπηρικό χώρο κατά τη μεταξική περίοδο ήταν η επιδίωξη της ενοποίησής τους. Η ενοποίηση των παλαιμάχων ήταν ένα ζήτημα που είχε αρχίσει να συζητείτο από την προηγούμενη περίοδο. Στα τέλη του 1935 είχε δημιουργηθεί η Επιτροπή Αγώνος Παλαιών Πολεμιστών με αυτό το στόχο, ενώ απόψεις υπέρ της ενοποίησης διατυπώθηκαν και στο παλαιοπολεμистικό συνέδριο του Ιουνίου του 1936 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.3). Η διαδικασία αυτή δεν ήταν ελληνική πρωτοτυπία, αντιθέτως, η ενοποίηση των οργανώσεων των παλαιών πολεμιστών και των αναπήρων πολέμου, δηλαδή η υπαγωγή όλων των επιμέρους οργανώσεων υπό μία ενιαία κεντρική διοίκηση σε εθνικό επίπεδο, ήταν μία διαδικασία που εφαρμόστηκε σε αρκετά πρώην εμπόλεμα κράτη. Μάλιστα επρόκειτο για μία διαδικασία που πραγματοποιήθηκε τόσο σε φιλελεύθερες δημοκρατίες όσο και σε αυταρχικά καθεστώτα ακολουθώντας διαφορετική πορεία ανά περίπτωση. Προτού ασχοληθούμε με την ελληνική περίπτωση γίνεται μία παρουσίαση της διαδικασίας ενοποίησης των παλαιμάχων σε άλλες χώρες κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Η ενοποίηση των παλαιών πολεμιστών πραγματοποιήθηκε αρχικά σε δημοκρατικές χώρες. Τον Μάρτιο του 1919 στο Παρίσι ιδρύθηκε από αξιωματικούς του Αμερικανικού Εκστρατευτικού Σώματος η Αμερικανική Λεγεώνα (American Legion) με στόχο την

²⁶³³ *Ελληνικόν Μέλλον*, 26/10/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί Μακεδονίας και το κυβερνητικό ενδιαφέρον». Τακτικές ήταν οι διθυραμβικές για το καθεστώς αναφορές του Ματθαίου. Ενδεικτικά, βλ. *Ελληνικόν Μέλλον*, 3/2/1937, «Το έργο της αναδημιουργίας και οι παλαιοί πολεμισταί», 23/4/1937, «Οι παλαιοί πολεμισταί εις την Νάουσαν»· *Βραδυνή*, 1/8/1939, «Η επιτυχία των μεγάλων αγώνων του "Κυπέλλου Βραδυνής"».

επίλυση άμεσων προβλημάτων του στρατού ενόσω βρισκόταν στη Γαλλία αλλά και την από κοινού αντιμετώπιση των μεταπολεμικών ζητημάτων που θα αντιμετώπιζαν οι στρατιώτες μετά την αποστράτευση. Η οργάνωση δημιούργησε ταχύτατα ένα δίκτυο παρατημάτων (Posts) σε όλες τις ΗΠΑ καθώς και εκτός αυτών, ενώ με αυτή συνδέθηκαν και αρκετές ήδη υπάρχουσες παλαιοπολεμιστικές ενώσεις. Η Λεγεώνα αποτελεί έως και σήμερα τη μεγαλύτερη πανεθνική οργάνωση των βετεράνων στις ΗΠΑ.²⁶³⁴

Στην αντίστοιχη κατεύθυνση το 1921 δημιουργήθηκε στη Μεγάλη Βρετανία η Βρετανική Λεγεώνα (British Legion) μετά την ενοποίηση των σημαντικότερων εθνικών οργανώσεων παλαιμάχων. Όσον αφορά τη διαδικασία ενοποίησης, αρχικά, τον Αύγουστο του 1920 διοργανώθηκε το πρώτο Ενοποιητικό Συνέδριο (Unity Conference), όπου αποφασίστηκαν οι κατευθυντήριες γραμμές της οργάνωσης και εκλέχθηκε προσωρινή επιτροπή για να συντάξει το καταστατικό της. Εν συνεχεία μία εξαμελής Προσωρινή Ενοποιητική Επιτροπή (Provisional Unity Committee) πραγματοποίησε τις διαπραγματεύσεις για τη συγχώνευση των οργανώσεων και τον Μάιο του 1921 διεξήχθη το κεντρικό Ενοποιητικό Συνέδριο όπου συμμετείχαν περισσότεροι από 700 αντιπρόσωποι από όλη τη χώρα. Σε αυτό ψηφίστηκε το καταστατικό, επιλέχθηκε το όνομα της οργάνωσης, αποφασίστηκε ο πρίγκιπας της Ουαλίας (ο μετέπειτα βασιλιάς Εδουάρδος Η΄) να είναι ο προστάτης (patron) της οργάνωσης, ενώ ο στρατηγός Douglas Haig εκλέχθηκε πρόεδρός της.²⁶³⁵

Το μοντέλο αυτό ακολουθήθηκε με περιορισμένη επιτυχία και σε άλλες χώρες, όπως η Ρουμανία, όπου πραγματοποιήθηκαν τρεις προσπάθειες ενοποίησης χωρίς ωστόσο επιτυχή αποτελέσματα. Το 1927 ιδρύθηκε η Ρουμανική Λεγεώνα (Legiunea Română) ως η πρώτη ομοσπονδία οργανώσεων βετεράνων. Μολονότι είχε μικρή απήχηση, αρκετές ενώσεις εντάχθηκαν σε αυτή. Μία δεύτερη προσπάθεια έγινε το 1933 με την ίδρυση της Γενική Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, εγχείρημα που είχε την υπο-

²⁶³⁴ *The American Legion Weekly* (Νέας Υόρκης), 4/7/1919, «The American Legion»· Benjamin R. Beede, «American Legion» και William Pencak, «World War I Veterans», Pencak (επ.), ό.π., σσ. 57-69, 467-471· Stephen R. Ortiz, «Well-Armed Internationalism: American Veteran Organizations and the Crafting of an “Associated” Veterans’ Internationalism 1919–1939», Eichenberg–Newman (επ.), ό.π., σσ. 53-73, σ. 55· legion.org/history, πρόσβαση 30/12/2019. Αναλυτική περιγραφή της δημιουργίας της οργάνωσης σε George Seay Wheat, *The Story of the American Legion*, G.P. Putnam’s Sons, Νέα Υόρκη–Λονδίνο 1919. Για τις οργανώσεις βετεράνων στις ΗΠΑ πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1.

²⁶³⁵ George R. Crosfield, «What British Legion is Doing», *The American Legion Weekly* (Νέας Υόρκης), 28/4/1922· Barr, «Service not self», σσ. 23-28· Stevenson, 1914–1918, ό.π., σ. 553· britishlegion.org.uk/about-us/our-history/, πρόσβαση 30/12/2019.

στήριξη της Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1). Μία ακόμα προσπάθεια, το 1934, με την ίδρυση της Ομοσπονδίας Βασιλέως Φερδινάνδου Α΄ είχε επίσης περιορισμένη επιτυχία.²⁶³⁶ Εντούτοις, στις περισσότερες πρώην εμπόλεμες χώρες υπήρχαν πολυάριθμες οργανώσεις παλαιμάχων.²⁶³⁷

Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις δημοκρατικών κρατών μολονότι η ενοποίηση πραγματοποιήθηκε, αυτή δεν έγινε με κρατική εμπλοκή, ενώ συνέχισαν ελεύθερα να δραστηριοποιούνται και άλλες οργανώσεις. Διαφορετική ήταν η διαδικασία της ενοποίησης στα δικτατορικά καθεστώτα με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, καθώς και πρότυπο για τη συνέχεια, την Ιταλία, όπου η ενοποίηση κατέληξε σε δύο απολύτως πιστές στο καθεστώς οργανώσεις. Εκεί οι παλαιοί πολεμιστές και οι ανάπηροι ήταν οργανωμένοι κυρίως σε δύο τριτοβάθμιες οργανώσεις πριν την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, την παλαιοπολεμιστική *Associazione Nazionale Combattenti* (ANC, ίδρ. 1918) και την αναπηρική *Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra* (ANMIG, ίδρ. 1917), οι οποίες ωστόσο δεν ήταν και οι μοναδικές. Από τα τέλη του 1922 έως τις αρχές του 1925 πραγματοποιήθηκε η «φασιστικοποίηση» (*fascistizzazione*)²⁶³⁸ τους, μία διαδικασία που δεν ήταν αυτόματη, αλλά δυναμική και οδήγησε μετά την κήρυξη της δικτατορίας από τον Μουσολίνι (Ιανουάριος 1925) και έως το τέλος του 1925 στο να τεθούν αυτές υπό τον πλήρη κυβερνητικό έλεγχο.

Η ANMIG από την ίδρυσή της είχε διακηρύξει ότι ήταν ουδέτερη πολιτικά παρότι εκφραζόταν κατά του πολιτικού συστήματος και των παλαιών κομμάτων, γεγονός που

²⁶³⁶ FIDAC, τ. VIII, αρ. 4, Απρίλιος 1932, «General Federation of Roumanian Ex-Service Men», σ. 16· Iordachi-Sciarrino, *ό.π.*, σ. 93· Blasco Sciarrino, «‘Soldiers of Peace’: the Transnational Activism of Romanian Great War Veterans, 1920–1939», *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest. Journal of the Institute of Croatian History*, τ. 50, αρ. 1, 2018, σσ. 205–224, σ. 210.

²⁶³⁷ Όπως σε Βέλγιο, Γαλλία (μέχρι το 1939, βλ. παρακάτω), Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Αυστρία, Ουγγαρία και Βουλγαρία. Βλ. τα σχετικά στοιχεία σε FIDAC, τ. III, αρ. 3, Μάρτιος 1927, «Ex-Service Men’s Organizations of the World», σσ. 4–5.

²⁶³⁸ Κατά τον Alcalde, που αναλύει αυτή τη διαδικασία, ο όρος «φασιστικοποίηση» αναφέρεται στη διαδικασία σταδιακής διείσδυσης, εισδοχής και αφομοίωσης του φασισμού σε ποικίλες κοινωνικές ομάδες και θεσμούς, οι οποίοι προθύμως ή με τη βία υιοθετούν τις ιδεολογικές και οργανωτικές αρχές του φασισμού. Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σ. 115. Τελικό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η πλήρης ταύτιση των θεσμών με τον φασισμό, όπως το έθετε χαρακτηριστικά ο Μουσολίνι σε ομιλία του στο συνέδριο του Φασιστικού Κόμματος, τον Ιούνιο του 1925, η «φασιστικοποίηση» του έθνους σήμαινε ότι «αύριο ο Ιταλός και ο Φασίστας θα είναι όπως ο Ιταλός και ο καθολικός, θα σημαίνουν το ίδιο πράγμα». Morgen, *ό.π.*, σ. 96. Για τη διαδικασία αυτή και τη μετατροπή του ιταλικού πολιτικού συστήματος σε ένα μονοκομματικό καθεστώς έως το 1930 «διαμέσου ενός είδους “νόμιμης επανάστασης”», σύμφωνα με τον ιστορικό Gentile, σε όλους του τομείς (συνδικαλισμός, Τύπος, Δικαιοσύνη), βλ. Gentile, *ό.π.*, σσ. 39–42.

άλλαξε με την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία. Στις αρχές του 1923, ενόσω πραγματοποιούνταν συνομιλίες για ένα καινούργιο αναπηρικό νομοσχέδιο, αναπτύχθηκε μια όλο και πιο στενή σχέση μεταξύ εκπροσώπων των αναπήρων και του Μουσολίνι, ο οποίος ήθελε να τους προσεταιριστεί. Τον Ιούλιο του 1923 ψηφίστηκε νέος νόμος για τις συντάξεις των αναπήρων στον οποίο λήφθηκαν υπόψη αρκετά αιτήματα των αναπήρων, δημιουργώντας την εικόνα του Μουσολίνι ως «προστάτη των αναπήρων». Κομβικό ρόλο διαδραμάτισε ο επικεφαλής της ANMIG Carlo Delcroix, ο οποίος είχε στενότερες επαφές με το φασιστικό καθεστώς και πρωταγωνίστησε κατά τον Μεσοπόλεμο τόσο στο εσωτερικό της Ιταλίας όσο και στο διεθνές παλαιοπολεμικό κίνημα (βλ. Κεφάλαιο Δ.1). Τον Ιούνιο του 1923 ο Μουσολίνι αναγνώρισε την ANMIG ως μοναδική επίσημη «ηθική και υλική εκπρόσωπο» (*ente morale*) των αναπήρων πολέμου στη χώρα παραμερίζοντας με αυτό τον τρόπο τις υπόλοιπες μη πιστές στο καθεστώς οργανώσεις και αναγκάζοντας όλες τις τοπικές ενώσεις να υπαχθούν σε αυτή.²⁶³⁹ Το 1927 η οργάνωση έγινε μέρος του φασιστικού κορπορατιστικού συστήματος καθώς συμπεριελήφθη στο Εθνικό Συμβούλιο των Συντεχνιών (*Consiglio nazionale delle corporazioni*), ενώ με την αναδιοργάνωση του συστήματος το 1934 στην εκτελεστική επιτροπή των Φασιστικών Συνομοσπονδιών Εργατών και Επαγγελματιών έπρεπε να περιλαμβάνεται ένας εκπρόσωπος της ANMIG. Εν συνεχεία, το 1938 η ANMIG πέρασε υπό τον άμεσο έλεγχο του γραμματέα του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος κόμματος.²⁶⁴⁰

Μολονότι και η ANC αναγνωρίστηκε ως η μοναδική επίσημη οργάνωση για τους παλαίμαχους και αυτή τον Ιούνιο του 1923, η διαδικασία φασιστικοποίησής της ήταν βραδύτερη και ολοκληρώθηκε μόλις στα τέλη του 1925. Η ANC είχε ως επίσημη θέση ότι ήταν μη πολιτικοποιημένη (*apoliticità*), εντούτοις, σταδιακά όλο και περισσότερες επαφές αναπτύχθηκαν μεταξύ στελεχών της οργάνωσης και μελών του Φασιστικού Κόμματος, του οποίου ο αρχικός πυρήνας αποτελούταν σε μεγάλο βαθμό από βετεράνους.²⁶⁴¹

²⁶³⁹ Salvante, «Italian Disabled», *ό.π.*, σσ. 118-120· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 119-122· Millan, *ό.π.*, σσ. 90-91, 97-98.

²⁶⁴⁰ G. Lowell Field, *The Syndical and Corporative Institutions of Italian Fascism*, Νέα Υόρκη 1938, σ. 79, 145· FIDAC, τ. XV, αρ. 3, Μάρτιος 1939, «The National Association of Ex-Service Men passes under control of the National Fascist Party», σ. 38· Salvante, «Italian Disabled», *ό.π.*, σ. 121· Millan, *ό.π.*, σ. 100. Για την εξέλιξη του κορπορατιστικού συστήματος στην Ιταλία βλ. Antonio Costa Pinto, «Corporatism and 'organic representation' in European dictatorships», Antonio Costa Pinto (επ.), *Corporatism and Fascism. The Corporatist Wave in Europe*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, σσ. 3-41, σσ. 10-12.

²⁶⁴¹ Πέιν, *ό.π.*, σ. 158. Βλ. επίσης Εισαγωγή.

²⁶⁴¹ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 189-191, 213-214.

Χαρακτηριστικό αυτής της σχέσης ήταν ότι πολυάριθμα μέλη της ANC συμπεριελήφθησαν στην εκλεκτορική λίστα του κόμματος στις εκλογές του Απριλίου του 1924 και με 264 βετεράνους να εκλέγονται στη Βουλή (σε σύνολο 535 εδρών). Στο συμβολικό επίπεδο προβλήθηκε ιδιαίτερα ότι η άνοδος των φασιστών σήμαινε και είσοδο των βετεράνων στην εξουσία. Ωστόσο, υπήρχαν ποικίλες αντιδράσεις στο εσωτερικό της ANC και σε τοπικά τμήματά της. Ενδεικτική ήταν η απόφαση του συνεδρίου της, τον Ιούλιο του 1924 μετά τη δολοφονία Ματτεόττι (σοσιαλιστή βουλευτή ο οποίος λίγες ημέρες μετά από την καταδίκη της βίαιης τακτικής των φασιστών από του βήματος της Βουλής δολοφονήθηκε από φασίστες στις 10 Ιουνίου 1924 κατόπιν εντολής του Μουσολίνι) για «απόλυτη καταδίκη» κάθε παράνομης ενέργειας, θέση που υποστήριξαν κατόπιν και σε ακρόασή τους από το βασιλιά. Για αυτό το λόγο οι φασίστες ίδρυσαν «αντιπολιτευτικές» στην ANC οργανώσεις, τις *Unione Nazionale di Combattenti*, πιέζοντας για σύμπλευση των βετεράνων με τον φασισμό.²⁶⁴²

Το έδαφος για τη «φασιστικοποίηση» είχε προλειασθεί ώστε μετά την εγκαθίδρυση της φασιστικής δικτατορίας (Ιανουάριος 1925) να υποταχθεί πλήρως η ANC. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1925 καμπάνια για την αποδυνάμωση της ANC και την ενίσχυση της εικόνας του Μουσολίνι. Όπως τονίζει ο *Alcalde*, αυτή ήταν η πρώτη καμπάνια για την κατασκευή συναίνεσης ως προς τη δικτατορία του Μουσολίνι.²⁶⁴³ Ένα αναπόσπαστο μέρος αυτής της διαδικασίας αποτελούσε και η βία εναντίον μη φασιστών παλαιμάχων και οργανώσεων που δεν συναινούσαν (ιδιαίτέρως στη νότια Ιταλία) με αυτή την εξέλιξη. Μέσα σε αυτό το κλίμα και ενώ ο Μουσολίνι είχε την υποστήριξη σημαντικού μέρους του παλαιοπολεμистικού κόσμου, με το διάταγμα της 2ας Μαρτίου 1925 διέλυσε την κεντρική επιτροπή της ANC και διόρισε προσωρινή τριμελή διοίκηση. Μέχρι τα τέλη του 1925 η τριανδρία αυτή είχε καταφέρει να παγιώσει τον έλεγχο όλων των τοπικών οργανώσεων καθιστώντας με αυτό τον τρόπο την ANC απολύτως πιστή στο καθεστώς.²⁶⁴⁴

²⁶⁴² *Alcalde, War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 122-143. Για την απόφαση της ANC για τη δολοφονία Ματτεόττι, βλ. *Duggan, ό.π.*, σσ. 94-95.

²⁶⁴³ *Alcalde, War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 144. Για τη συμμετοχή του Delcroix σε αυτή την εκστρατεία, βλ. *Duggan, ό.π.*, σσ. 105-106.

²⁶⁴⁴ *Alcalde, War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 144-158. Για ένα περιεκτικό χρονικό της ANC έως το 1928, βλ. *FIDAC*, τ. IV, αρ. 2, Φεβρουάριος 1928, «*Associazione Nazionale dei Combattenti*», σσ. 9-10.

Μετά το 1925 διατηρήθηκε σχετική ηρεμία στο εσωτερικό της ANC, ενώ είχε εμπεδωθεί η πλήρης υπακοή στο καθεστώς με κάθε έκφραση των βετεράνων να περνά από φασιστικό έλεγχο. Πλέον, η οργάνωση χρηματοδοτούνταν απευθείας από την κυβέρνηση, στελέχη του Φασιστικού Κόμματος κατείχαν σημαντικές θέσεις στην ANC τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο, ενώ και ο παλαιοπολεμιστικός Τύπος απώλεσε την ποικιλομορφία του. Έτσι στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 είχε επιτευχθεί η πλήρης φασιστικοποίηση των παλαιμάχων, ενώ και κατά τον υπόλοιπο Μεσοπόλεμο οι φασίστες βετεράνοι αποτέλεσαν ένα αναπόσπαστο μέρος του καθεστώτος.²⁶⁴⁵ Στη Βουλή μέρος των εδρών προοριζόταν, μεταξύ άλλων οργανώσεων, και για την ANC ενώ συμμετείχε και στο Εθνικό Συμβούλιο Συντεχνιών. Τον Νοέμβριο του 1938 η ANC πέρασε και αυτή υπό τον άμεσο έλεγχο του Φασιστικού Κόμματος.²⁶⁴⁶ Το φασιστικό μοντέλο οργάνωσης των βετεράνων μπορεί να θεωρηθεί ως ολοκληρωτικό διότι παύουν να υπάρχουν τα όρια μεταξύ του βετεράνου και του μέλους του Φασιστικού Κόμματος.²⁶⁴⁷ Όπως χαρακτηριστικά το έθετε η ανακοίνωση υπαγωγής της ANC στο Κόμμα: «ο φασισμός και ο παλαιοπολεμιστικός κόσμος βρέθηκαν σε αυτή την περίπτωση της εικοστής επετείου [της Ανακωχής, 4 Νοεμβρίου 1938] σε στενή ένωση (close fusion) και μέσω της αρετής του καθεστώτος δόθηκαν στη Νίκη τα εξαιρετικά φτερά για μία αυτοκρατορική πτήση».²⁶⁴⁸

Το φασιστικό μοντέλο αποτέλεσε πρότυπο για παρόμοιες διεργασίες και σε άλλα δικτατορικά καθεστώτα. Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ακολούθησε αυτό το δρόμο κατά τη διάρκεια της γερμανικής διαδικασίας «φασιστικοποίησης», του Gleichschaltung («συντονισμού») των διαφόρων θεσμών της γερμανικής κοινωνίας που ακολούθησε την άνοδο των Ναζί στην εξουσία (1933). Ο «συντονισμός» αυτός απαιτούσε τη διάλυση των περισσότερων ήδη υφισταμένων κοινωνικών και οικονομικών οργανώσεων και την αντικατάστασή τους από καινούργιους θεσμούς στους οποίους θα κυριαρχούσε το Κράτος μέσω του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος.²⁶⁴⁹ Ήδη πριν την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία η ναζιστική Nationalsozialistische Kriegsoferversorgung (NSKOV) ξεκίνησε, το 1932, συνομιλίες με τις μη μαρξιστικές οργανώσεις θυμάτων για την ενοποίησή τους. Την ίδια

²⁶⁴⁵ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 189-191, 213-214.

²⁶⁴⁶ Field, ό.π., σ. 31, 147· FIDAC, τ. XV, ν. 3, Μάρτιος 1939, «The National Association of Ex-Service Men passes under control of the National Fascist Party», σ. 38.

²⁶⁴⁷ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 262.

²⁶⁴⁸ FIDAC, τ. XV, ν. 3, Μάρτιος 1939, «The National Association of Ex-Service Men passes under control of the National Fascist Party», σ. 38.

²⁶⁴⁹ Πέιν, ό.π., σσ. 255-257, 275. Πρβλ. Traverso, ό.π., σσ. 137-138.

περίοδο η Reichsverband και Zentralverband ενώθηκαν στην Reichsverband deutscher Kriegsoffer, η οποία μετά την άνοδο των Ναζί εξαναγκάστηκε να ενταχθεί σε μία νέα οργάνωση τη National-Sozialistischer Reichsverband deutscher Kriegsoffer. Η δημιουργία της τελευταίας αναγγέλθηκε μάλιστα με κάθε επισημότητα διά ραδιοφώνου μετά τη μετάδοση της λειτουργίας και του μνημόσυνου για τους πεσόντες τη Μεγάλη Παρασκευή του 1933. Σύντομα ακολούθησε μία ακόμα αναδιοργάνωση με τη Reichsverband να εξαναγκάζεται να μεταφέρει τα μέλη της και τα περιουσιακά της στοιχεία στην νεοϊδρυθείσα Nationale Kampfgemeinschaft deutscher Kriegsofferverbände τον Μάιο του 1933. Τον Ιούλιο του 1933 η NSKOV ανακηρύχθηκε ως η επίσημη «ενοποιημένη» οργάνωση θυμάτων πολέμου, η οποία σύμφωνα με τον επικεφαλής της Hans Oberlindober, υπεύθυνο του Ναζιστικού Κόμματος για θέματα αναπήρων και θυμάτων πολέμου από το 1930 έως το 1945,²⁶⁵⁰ ήταν απολύτως πιστή «στον άγνωστο στρατιώτη του Παγκοσμίου Πολέμου, τον Αδόλφο Χίτλερ».

Τον Μάιο του 1933 ο επικεφαλής της Kyffhäuserbund, η οποία αποτελούσε την μεγαλύτερη παλαιοπολεμική οργάνωση προπολεμικά (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1), στρατηγός Rudolf von Horn τοποθέτησε την οργάνωση υπό την ηγεσία του Χίτλερ και την αναδιοργάνωσε σύμφωνα με την αρχή του Führerprinzip με το ήμισυ των θέσεων του διοικητικού συμβουλίου να είναι μόνιμα δεσμευμένες για μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Παράλληλα, η Stahlhelm (βλ. Εισαγωγή) αναδιοργανώθηκε το 1934 και τέθηκε υπό τον πλήρη έλεγχο του Φύρερ, και το επόμενο έτος διαλύθηκε επισήμως με απόφαση του Χίτλερ με τα μέλη της να εντάσσονται στις υπόλοιπες υπάρχουσες οργανώσεις. Τα επόμενα χρόνια υπήρξε διαμάχη ανάμεσα στην NSKOV, την Kyffhäuserbund και την Soldatenbund, που ιδρύθηκε το 1936 και βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Βερμαχτ, για την κυριαρχία στον χώρο των βετεράνων, μία διαμάχη που εξέφραζε εσωτερικές γραφειοκρατικές αντιθέσεις του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος. Τελικά, με εντολή του Χίτλερ την 4η Μαρτίου 1938 όλες οι οργανώσεις με εξαίρεση την NSKOV, η οποία αφορούσε

²⁶⁵⁰ Ο Hans Oberlindober (1896–1949) πολέμησε καθ' όλη τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τον Αύγουστο του 1918 τραυματίστηκε σοβαρά στο γόνατο γεγονός που οδήγησε στην αποστράτευσή του με το βαθμό του υπολοχαγού τον Οκτώβριο του 1918. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 συμπορεύτηκε πολιτικά με τον Χίτλερ, ο οποίος το 1930 τον όρισε τομεάρχη αναπήρων και θυμάτων πολέμου του Ναζιστικού Κόμματος το 1930. James M. Diehl, «Victors or Victims? Disabled Veterans in Third Reich», *Journal of Modern History*, τ. 59, Δεκέμβριος 1987, σσ. 705-736, σσ. 706-707.

αποκλειστικά θύματα πολέμου, ενοποιήθηκαν σε μία διευρυμένη Kyffhäuserbund, η οποία μετονομάστηκε σε National-Sozialistischer Deutscher Reichskriegerbund "Kyffhäuser".²⁶⁵¹ Παράλληλα, πέρα από αυτές τις ζυμώσεις που αφορούσαν το εσωτερικό, τον Οκτώβριο του 1936 ιδρύθηκε η Vereinigung Deutscher Frontkämpfer-Verbände (VDFV), ένας φορέας που ήταν ο αποκλειστικός υπεύθυνος για τη διεθνή εκπροσώπηση των Γερμανών παλαιών πολεμιστών (αναλυτικά, βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1).

Το «εξαγώνιμο» φασιστικό πρότυπο οργάνωσης των βετεράνων εφαρμόστηκε επίσης στη Γαλλία στο τέλος του Μεσοπολέμου. Εκεί σταδιακά την περίοδο 1938–39 οι δύο μεγαλύτερες οργανώσεις, η κεντροαριστερή UF και η κεντροδεξιά UNC, ήρθαν εγγύτερα. Στη γαλλική περίπτωση που δεν υπήρχε κάποιο αυταρχικό καθεστώς κρίσιμη ήταν η επιρροή του Ιταλικού μοντέλου μέσω των επαφών Γάλλων, Ιταλών και Γερμανών παλαιμάχων μέσω της Διεθνούς Μονίμου Επιτροπής των Παλαιών Πολεμιστών (CIP) τα τελευταία έτη της δεκαετίας του 1930 (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1). Το αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών ήταν η ίδρυση στις 12 Νοεμβρίου 1939 της Légion Française de Combattants (LFC). Ο στρατάρχης Πεταίν από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε την πρωθυπουργία της Γαλλίας του Βισύ, μετά τη συνθηκολόγηση με τη ναζιστική Γερμανία τον Ιούνιο του 1940, κάλεσε τους παλαίμαχους να υποστηρίξουν το καθεστώς και επανίδρυσε διά νόμου την LFC τον Αύγουστο του 1940. Οι αρχές της οργάνωσης ήταν η πειθαρχία στο καθεστώς και η διακήρυξη για την πίστη στον ηγέτη του έθνους, στην περίπτωση της Γαλλίας στον στρατάρχη (Maréchal) Πεταίν και μέσω αυτής προπαγανδιζόταν και το καθεστώς του Βισύ.²⁶⁵²

²⁶⁵¹ Για τις εξελίξεις στη Γερμανία, βλ. CIAMAC, τ. 6, αρ. 5, Μάιος 1933, «Zur Auflösung des Reichsbundes», σσ. 99-102, τ. 6, αρ. 6, Ιούνιος-Ιούλιος 1933, «Ciamac und deutsche Kreigsteilnehmerschaft», σσ. 120-128· Volker R. Berghahn «Ende des 'Stahlhelm'», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, τ. 12, τχ. 4, Οκτώβριος 1965, σσ. 446-451· Diehl, «Victors or Victims?», *ό.π.*, σσ. 708-715· James M. Diehl, *The Thanks of the Fatherland. German Veterans after the Second World War*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC-Λονδίνο 1993, σσ. 31-42· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 229-233, 261.

²⁶⁵² R.C. Vinen, «Légion française des combattants», Bertram M. Gordon (επ.), *Historical Dictionary of World War II France, The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946*, Greenwood Press, Westport, CT 1998, σσ. 219-220· Millington, «The French veterans and the Republic», *ό.π.*, σ. 97, 216-217· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 265-273. Για την υποστήριξη του καθεστώτος του Βισύ από τους βετεράνους του Μεγάλου Πολέμου, βλ. Prost, *In the Wake*, *ό.π.*, σσ. 137-147· Millington, «The French veterans», *ό.π.*, σ. 217. Στο πρώτο του διάγγελμα ο Πεταίν δήλωνε πρώτα από όλα «βέβαιος περί της υποστηρίξεως των παλαιών πολεμιστών, τους οποίους μεθ' υπερηφάνειας διοίκησα» και κατόπιν «βέβαιος περί της εμπιστοσύνης ολοκλήρου του έθνους». Το ελληνικό κείμενο του διαγγέλματος σε *Ελληνικόν Μέλλον*, 18/6/1940, «Ο στρατάρχης Πεταίν σχηματίσας κυβέρνησιν». Βλ. επίσης *Ελληνικόν Μέλλον*, 8/7/1940, «Ο νέος συνταγματικός χάρτης της Γαλλίας». Το ίδιο μοντέλο εφαρμόστηκε και στην Ισπανία για τους φρανκικούς παλαιούς πολεμιστές του Εμφυλίου Πολέμου (1936–39). Οι ιταλικές επιρροές ήταν εμφανείς στο στρατόπεδο του Φράνκο με το κόμμα της Ισπανικής Φάλαγγας να προσδίδει εξ αρχής σημαντικό ρόλο στους πολεμιστές και στη μεταπολεμική τους θέση στην κοινωνία. Στις αρχές του 1939 και ενώ ο πόλεμος είχε ουσιαστικά κριθεί στελέχη της φρανκικής παράταξης ανέπτυξαν στενότερες επαφές με την φασιστική Ιταλία, αυξάνοντας την

Για τη διεθνή τάση της ενοποίησης των οργανώσεων σε εθνικό επίπεδο, ήδη από το 1922 είχαν εμφανιστεί απόψεις που συνηγορούσαν υπέρ της ενοποίησης των διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων,²⁶⁵³ ενώ όπως το έθετε ο γενικός γραμματέας της Βρετανικής Λεγεώνας, το 1925, συνταγματάρχης E. Health, οι μεμονωμένες οργανώσεις παλαιμάχων έκαναν «υπερήφανα» το έργο τους, ωστόσο για αποδοτικότερη δραστηριότητα έπρεπε να ακολουθήσουν το δίδαγμα του πολέμου, ότι δηλαδή «η επιτυχία επιτυγχάνεται μέσω της ενότητας του σκοπού και της κοινής δράσης», ήτοι την ενοποίηση των οργανώσεων σε εθνικό επίπεδο.²⁶⁵⁴ Ενδεικτικό αυτής της αντίληψης ήταν ένα άρθρο, το 1929, στο επίσημο περιοδικό της Διασυμμαχικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1) του, πρώην επικεφαλής της Αμερικάνικης Λεγεώνας και αντιπροέδρου της FIDAC, συνταγματάρχη Lemuel Bolles. Στο άρθρο αυτό υπερθεματίζονταν τα πλεονεκτήματα της ενοποίησης των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων κατά το πρότυπο της Αμερικανικής και της Βρετανικής Λεγεώνας καθώς και της ANC. Σύμφωνα με τον Bolles, μία ενοποιημένη εθνική οργάνωση προσφέρει ισχυρότερη υποστήριξη των αιτημάτων, παρά τα διάφορα αιτήματα πολυάριθμων οργανώσεων, ενώ μπορεί να συγκεντρώσει τα καλύτερα «μυαλά» από κάθε τομέα για να τα υποστηρίξει καλύτερα τις επιδιώξεις των βετεράνων. Κατά τον ίδιο, αυτή η μορφή οργάνωσης ήταν και οικονομικά συμφέρουσα καθώς μπορεί να έχει μεγαλύτερα έσοδα σε απόλυτους αριθμούς, αλλά λόγω των πολλών μελών καλύπτεται ευκολότερα το κόστος. Επιπρόσθετα, μία ενοποιημένη οργάνωση αποτελούμενη από όλους τους βαθμούς και κλάδους των παλαιών πολεμιστών αντιπροσωπεύει καλύτερα το «αίσθημα των βετεράνων» (veteran sentiment). Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνηγορούσαν ότι μία ενοποιημένη εθνική οργάνωση έχει περισσότερες πιθανότητες να επηρεάσει την κεντρική πολιτική σκηνή και να προωθήσει τις

επιρροή της τελευταίας σε θεσμούς του νέου καθεστώτος της Ιβηρικής. Η οργάνωση της ANC αποτέλεσε το πρότυπο για την ισπανική Delegación Nacional de Excombatientes (DNE), η οποία εξαρχής ιδρύθηκε ως εξαρτώμενη οργάνωση του κόμματος της Φάλαγγας, λίγους μήνες μετά την τοποθέτηση σε παρόμοια θέση των ANMIG και ANC σε σχέση με το Φασιστικό Κόμμα στην Ιταλία. Ως προς τη δομή της, όπως στην ANC, οι τοπικές ενώσεις ήταν απολύτως υποταγμένες στην κεντρική εξουσία, με τους επικεφαλής να είναι πρώην αξιωματικοί. Η DNE ήταν απολύτως πιστή στον Caudillo Φρανκο και είχε ως πυλώνες, όπως η ANC, την πειθαρχία στο καθεστώς και τη θέληση για θυσία, εάν χρειαστεί, για την πατρίδα και τον ηγέτη της. Με αυτό τον τρόπο οι παλαίμαχοι αποτέλεσαν έναν ισχυρό βραχίονα για την παγίωση του καθεστώτος του Φράνκο. Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 257-265.

²⁶⁵³ David Loughnan [αρχισυντάκτης της επίσημης εφημερίδας της Great War Veterans' Association of Canada, *The Veteran*], «Is a World-wide Legion possible?», *The American Legion Weekly* (Νέας Υόρκης), 7/7/1922, σσ. 6, 23-24.

²⁶⁵⁴ E.C. Health [γενικός γραμματέας Βρετανικής Λεγεώνας], «The British Legion: Its origins, objects and some attainments», *Royal United Services Institution Journal*, τχ. 70, 1925, σσ. 636-646, σ. 637.

θέσεις της.²⁶⁵⁵ Σε υπερεθνικό επίπεδο δε η φασιστικής κατεύθυνσης Διεθνής Μόνιμη Επιτροπή Παλαιών Πολεμιστών (CIP) προωθούσε στα τέλη της δεκαετίας του 1930 την ιδέα της ενοποίησης του διασπασμένου στα τρία διεθνούς παλαιοπολεμистικού κινήματος σε μία οργάνωση, τη CIP (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1).

Σε γενικές γραμμές την κατεύθυνση αυτή της ενοποίησης «από τα πάνω» ακολούθησε και η Ελλάδα της 4ης Αυγούστου, μια διαδικασία που ωστόσο είχε αρκετές ιδιαιτερότητες. Έως το 1936, όπως έχει παρουσιαστεί στα προηγούμενα κεφάλαια, καμία «από τα κάτω» προσπάθεια ενοποίησης των παλαιοπολεμистικών οργανώσεων δεν είχε καρποφορήσει, ενώ όπως είναι κατανοητό στο πλαίσιο ενός δικτατορικού καθεστώτος δεν θα μπορούσε να συντελεστεί μία τέτοια διαδικασία αυθόρμητα. Εκ των πραγμάτων στη μεταξική Ελλάδα υπήρχαν κάποιες ουσιαστικές διαφορές σε σχέση με τις χώρες που αποτελέσαν πρότυπο αυταρχικής ενοποίησης, ήτοι την Ιταλία και τη Γερμανία. Πρώτον, στην Ελλάδα δεν προϋπήρχε κάποιος ισχυρός ανώτατος οργανισμός παλαιών πολεμιστών, όπως η ANC ή ANMIG στην Ιταλία, τις οποίες θα ποδηγετούσε το νεοϊδρυθέν καθεστώς. Αντιθέτως, οι δύο τριτοβάθμιες οργανώσεις, ΑΣΠΠΕ και Γενική Συνομοσπονδία, σπαράζονταν από εσωτερικές διαιρέσεις χωρίς κάποια εκ των δύο να έχει ξεκάθαρη υπεροχή. Επίσης, στον χώρο των αναπήρων μολονότι υπήρχαν δύο Γενικές Συνομοσπονδίες, η διαμάχη μεταξύ τους ήταν πολιτική και η ουσιαστική «ηγεσία» του αναπηρικού κόσμου κρινόταν στην ΓΕΑΠΑ, η οποία εκπροσωπούσε τους ανάπηρους στο Ταμείο Θυμάτων Πολέμου (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1). Δεύτερον, στην Ελλάδα δεν υπήρχε κάποιο κόμμα πίσω από τον Μεταξά, το οποίο έλεγξε σταδιακά τους διάφορους κρατικούς θεσμούς. Τόσο το Φασιστικό όσο και το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα διαδραμάτισαν ενεργό και κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία «φασιστικοποίησης» και «συντονισμού» των παλαιοπολεμистικών οργανώσεων σε εθνικό αλλά και τοπικό επίπεδο. Η ολοκλήρωση της «φασιστικοποίησης» πραγματοποιήθηκε με την τελική «από τα πάνω» υπαγωγή των οργανώσεων στο κόμμα, και κατ' επέκταση στο Κράτος, και επισφραγίστηκε από τις αποφάσεις του Ντούτσε της 2ας Μαρτίου 1925 και του Φύρερ της 8ης Μαρτίου 1938. Συμπερασματικά, για να επιτευχθεί η ενοποίηση στην Ελλάδα έπρεπε να δημιουργηθούν ισχυρές ανώτατες τριτοβάθμιες οργανώσεις παλαιμάχων τις οποίες το καθεστώς θα έλεγχε απευθείας, και όχι μέσω ενός κόμματος. Παρόλες αυτές τις δομικές ιδιαιτερότητες το καθεστώς της 4ης

²⁶⁵⁵ Lemuel Bolles, «Advantages of a Single National Association of Veterans», *FIDAC*, τ. V, αρ. 4, Απρίλιος 1929, σσ. 31-32.

Αυγούστου ανέπτυξε καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του πρωτοβουλίες για την επίτευξη της ενοποίησης τόσο των παλαιών πολεμιστών όσο και των αναπήρων πολέμου.

Μία ακόμα αξιοσημείωτη διαφορά με τις περιπτώσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας ήταν ότι ο Μεταξάς δεν προέβαλλε την ιδιότητά του ως παλαιού πολεμιστή, αντίθετα με τον Μουσολίνι και τον Χίτλερ. Για παράδειγμα, ο Μουσολίνι κήρυττε την έναρξη στα συνέδρια της ANC, ενώ σε ομιλίες του έκανε ιδιαίτερη μνεία στους παλαίμαχους.²⁶⁵⁶ Αντίστοιχες αναφορές προς τους παλαιμάχους ουδέποτε έκανε ο Μεταξάς. Ορισμένες παρεμφερείς απόψεις ήταν ο χαρακτηρισμός του ως «πρώτο παλαιό πολεμιστή» από τον Κοτζιά τον Φεβρουάριο του 1937 καθώς και οι (περιορισμένες) αναφορές παλαιοπολεμικών οργανώσεων στο «συμπολεμιστή» και «τετιμημένον πολεμιστήν» Μεταξά κατά τη διάρκεια περιοδίων του.²⁶⁵⁷

Ωστόσο, γενικότερα ελάχιστη ήταν η ενασχόληση του Μεταξά με τους παλαίμαχους τόσο πριν το 1936, όταν ουδέποτε ο ίδιος ή κάποιος εκπρόσωπος του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων παρέστη σε παλαιοπολεμικό ή αναπηρικό συνέδριο καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (βλ. Μέρος Β' και Κεφάλαιο Γ.1), όσο και μετά την επιβολή του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, το ακριβώς αντίθετο δηλαδή με τον Πάγκαλο, τον Κονδύλη ή άλλους πολιτικούς (βλ. Κεφάλαια Β.3 και Γ.1).²⁶⁵⁸ Πέρα από τις ελάχιστες εθιμοτυπικές επισκέψεις επιτροπών παλαιμάχων στο πρωθυπουργικό γραφείο (σε καμία από τις οποίες δεν παρίστατο κάποιος σημαίνων παράγοντας του παλαιοπολεμιστικού χώρου, όπως ο Κονδάκης, ο Χαϊρόπουλος, ο Ζαφειρόπουλος κ.λπ.),²⁶⁵⁹ δεν έχει εντοπιστεί ουδεμία αναφορά του «Εθνικού Κυβερνήτη» στους δημοσιευμένους και μη λόγους του στους παλαιούς πολεμιστές, στους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου. Μάλιστα η στάση αυτή δεν ήταν απλή αδιαφορία, αλλά έφτανε στα όρια της αποστροφής σύμφωνα με τον Γεώργιο Νικολαΐδη-Βούρβαχη, εμπορικό σύμβουλο της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι

²⁶⁵⁶ FIDAC, τ. III, αρ. 11, Νοέμβριος 1927, «The Fifth Anniversary of the Fascist Revolution», σσ. 11-12, τ. V, αρ. 11, Νοέμβριος 1929, «The Sixth Convention of the ANC», σσ. 14-17, σ. 15, τ. VII, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1931, «Meeting of the National Council of the ANC», σσ. 23-24.

²⁶⁵⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 3/2/1937, «Ο κ. Κοτζιάς προς τους παλαιούς πολεμιστάς»· *Νεολόγος* (Πατρών), 1/11/1937, «Ολόκληρος ο πληθυσμός της Αιγιαλίας εν πρωτοφανεί συναγερμό»· ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 2 Ιανουαρίου 1938.

²⁶⁵⁸ Εξαρχής στο πρόγραμμα του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων δεν υπήρχε ουδεμία αναφορά στους παλαιούς πολεμιστές, βλ. *Νέα Ημέρα*, 13/10/1922, «Το πρόγραμμα του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων».

²⁶⁵⁹ *Εθνική*, 1/9/1937, «Ο κ. Μεταξάς εδέχθη επιτροπή παλαιών πολεμιστών», *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/10/1938, «Οι ήρωες των εθνικών πολέμων εγένοντο χθες δεκτοί υπό του αρχηγού της κυβερνήσεως».

(1926–28, 1932–40) και σημαντικότερο Έλληνα εκπρόσωπο στο διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2 και Παράρτημα 6). Ο Νικολαΐδης, ένας βαθύς γνώστης των παλαιοπολεμιστικών πραγμάτων, έγραφε σε αυτοβιογραφικό του κείμενο την περίοδο της Κατοχής ότι δεν αποδέχθηκε τον Μάιο του 1938 την εκλογή του ως γενικός γραμματέας της Διεθνούς Μονίμου Επιτροπής Παλαιών Πολεμιστών (CIP, βλ. Κεφάλαιο Δ.1) «ένεκεν του μίσους [που] έτρεφε προς παν το παλαιοπολεμιστικόν ο Ι. Μεταξάς».²⁶⁶⁰

Άγνωστο παραμένει εάν όντως ίσχυε αυτό το μίσος που περιέγραφε ο Νικολαΐδης και από πού πήγαζε αυτό, εντούτοις αυτό που είναι ξεκάθαρο είναι η αδιαφορία του Μεταξά να προβληθεί συστηματικά ως («Πρώτος») παλαιός πολεμιστής καθώς και το περιορισμένο προσωπικό ενδιαφέρον του προς τους παλαίμαχους. Ενδεικτικό αυτής της αδιαφορίας είναι ότι ουδεμία αναφορά σε αυτούς υπάρχει στο προσωπικό του ημερολόγιο καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο. Ούτε καν μία νύξη από το 1922 και μετά για τους παλαίμαχους ή έστω ένα σχόλιο για τους απλούς στρατιώτες που πολέμησαν κατά την εμπόλεμη δεκαετία. Επίσης, δεν υπάρχει αναφορά για τη συμπόρευσή τους με το ΚΚΕ την πρώτη μεταπολεμική τριετία ή κάποια άλλη αναφορά σε μεμονωμένους ή οργανωμένους παλαίμαχους τα επόμενα χρόνια. Ακόμα και ως πολιτευτής, παρόλο που αναφέρει στο ημερολόγιό του πολυάριθμες παρουσίες του σε συνέδρια ή επισκέψεις συλλόγων και σωματείων στο γραφείο του, καμία από αυτές δεν αφορά οργανώσεις παλαϊμάχων.²⁶⁶¹

Μία ερμηνεία που μπορεί να δοθεί στη στάση του Μεταξά έναντι των παλαϊμάχων είναι ότι αυτοί δεν ακολούθησαν ως πρότυπο τον πρώτο τρόπο μαζικής οργάνωσής παλαιών πολεμιστών που εμφανίστηκε στην Ελλάδα, αυτόν των Επιστράτων του 1916, του οποίου ιθύνων νους ήταν ο ίδιος (βλ. Κεφάλαιο Α.2.1). Συγκεκριμένα, σε επιστολή του Μεταξά προς τη σύζυγό του Λέλα, την επαύριον της παλινόρθωσης του Κωνσταντίνου το 1920, αναφερόμενος στον ελληνικό λαό «δηλαδή τον μικρόν κοσμάκη» σημείωνε ότι «η κύρια ζύμη του, θαυμάσια ζύμη, είναι οι Επιστράτοι». Εν συνεχεία έγραφε ότι «θα

²⁶⁶⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεώργιου Νικολαΐδη-Βούρβαχη, φ. 2.4 «Ζήτημα Παλαιών Πολεμιστών–Ημερολόγιον 1941–1942».

²⁶⁶¹ Βλ. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Γ', ό.π. και Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Δ': 1933–1941, επ. Φαίδων Βρανάς, Ίκαρος, [Αθήνα] 1960. Η μοναδική σχετική καταγραφή που υπάρχει είναι στις 19 Ιουλίου 1938 όταν του παρατέθηκε γεύμα από τον Σύνδεσμο Εφέδρων Αξιωματικών Κέρκυρας κατά την επίσκεψή του στο νησί. Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται, στο ημερολόγιο ή στον Τύπο, εάν ο επρόκειτο για παλαίμαχους ή νεότερους έφεδρους αξιωματικούς. Στο ίδιο, σ. 305. Πρβλ. *Ακρόπολις*, 19/7/1938, «Εξαιρετικώς ενθουσιώδης η υποδοχή του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως εις Κέρκυραν»· *Δύναμις* (Κέρκυρας), 23/7/1938, «Η αποθέωσις του κ. Ιωάννου Μεταξά εν Κέρκυρα».

είναι αιωνία δόξα μου η οργάνωσις των [...] Δόξα την οποία δεν εμπορούν να μου κλέψουν».²⁶⁶² Οι κατευθύνσεις που έλαβαν οι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών από το 1922 ακολούθησε εντελώς αντίθετες κατευθύνσεις από το καμάρι του Μεταξά, τη «θαυμάσια ζύμη» των Επιστράτων.

Αρχικά, η συμπόρευση σημαντικού μέρους των παλαιών πολεμιστών με το ΚΚΕ την πρώτη μεσοπολεμική περίοδο καθώς και η συνεχιζόμενη ως το 1936 ισχυρή δύναμη των αρχειομαρξιστών στις οργανώσεις των αναπήρων πολέμου (βλ. Κεφάλαια Β.2.1, Β.4.2 και Γ.1.4), ουδεμία σχέση είχε με την εικόνα που είχε σχηματίσει ο Μεταξάς το 1920 για τους απολυμένους έφεδρους του 1916. Επιπρόσθετα, η στάση των νομιμοφρόνων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων παλαιών πολεμιστών από το 1925 και μετά επίσης θα φαινόταν προβληματική και αποκλίνουσα από το πνεύμα των Επιστράτων για τον Μεταξά. Οι οργανώσεις αυτές και οι πάτρωνές τους κάθε άλλο παρά δυναμική παρουσία είχαν εν συγκρίσει με τους Επιστράτους. Δεν είχαν κάποια ιδεολογία ή κάποιο ανώτερο σκοπό, παρά μόνο τις διαρκείς διαίρέσεις και διασπάσεις για μικροπολιτικούς λόγους καθώς και την επίκληση του κινδύνου της ριζοσπαστικοποίησής τους ώστε να λάβουν περισσότερα ευεργετήματα (βλ. Κεφάλαια Β.4.1 και Γ.1). Η υλική ανταμοιβή ήταν το πρώτιστο ενδιαφέρον τους οδηγώντας τους σε ρευστές πολιτικές πεποιθήσεις. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν η ευκολία με την οποία αναφανδόν στήριξαν τον (αντίπαλο του Μεταξά στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο)²⁶⁶³ Κονδύλη τον Ιανουάριο του 1936 ενώ την επαύριον της 4ης Αυγούστου 1936 έσπευσαν όλοι οι πάτρωνες να γίνουν θιασώτες του παντελώς απόντα τόσα χρόνια «παλαιού συμπολεμιστή τους» Μεταξά. Τα αρχικά κομμουνιστικά ή τελικώς εν γένει ρευστά πολιτικά φρονήματα των οργανωμένων παλαιμάχων δεν αντικατόπτριζαν σε καμία περίπτωση τη «θαυμάσια ζύμη» των παλαιμάχων του 1916, παρέχοντάς μας μια ψυχολογική ερμηνεία για την προσωπική αδιαφορία του Μεταξά για τους παλαιούς πολεμιστές. Η ενοποίηση των παλαιμάχων στην Ελλάδα ακολούθουσε τις διεθνείς τάσεις με τις ελληνικές ιδιαιτερότητες να οδηγούν όμως σε μία στρεβλή διαδικασία και εν τέλει ατελή ενοποίηση των παλαιών πολεμιστών.

²⁶⁶² Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Β', ό.π., σ. 664 (καταγραφή 2/15 Δεκεμβρίου 1920). Μάλιστα σε άλλο σημείο έγραφε ότι το 1916 ήταν η πρώτη φορά που «ο λαός ηθέλησε [...] να φανή κυρίαρχος» αλλά όταν «η τάξις αυτή [η κυρίαρχη, εννοεί τους βενιζελικούς] αισθανόμενη τον κίνδυνο ότι θα έχανε τα προνόμια αυτής εστράφη προς τους εξωτερικούς αυτής φίλους, και τη βοήθεια αυτών εδέσποσε του λαού και διετήρησε, διά της βίας, την θέσιν της». Στο ίδιο, σ. 635 (καταγραφή 13/26 Οκτωβρίου 1920).

²⁶⁶³ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 240.

Οι διεργασίες για την ενοποίηση των παλαιμάχων υπό τη σκέπη της 4ης Αυγούστου ξεκίνησαν στη σύσκεψη σχετικά με τα παλαιοπολεμικά ζητήματα της 26ης Αυγούστου 1936 υπό τον υφυπουργό Εθνικής Οικονομίας Δημητράτο, όπου, όπως έχει προαναφερθεί, μεταξύ των συμπερασμάτων της ήταν και ότι χρειαζόταν η «επέμβαση» του κράτους για τη «συνένωση» των παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1). Στη σύσκεψη αυτή, όπου παρίστατο εκπρόσωποι τόσο της ΑΣΠΠΕ όσο και της Γενικής Συνομοσπονδίας, «διεπιστώθη εν αρχή ότι δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί ποία Συνομοσπονδία ΠΠ εκπροσωπεί την παλαιοπολεμική τάξιν, διότι εκατέρα των δύο Συνομοσπονδιών ημφεσβήτων δι' ιδίον λογαριασμόν την νόμω εκπροσώπισιν των παλαιών πολεμιστών». Για αυτό αποφασίστηκε το Κράτος να επιδιώξει τη διά νόμου συνένωση όλων των οργανώσεων σε μία Ανωτάτη Συνομοσπονδία και την ίδρυση δύο οργανώσεων ανά πόλη, μία εφέδρων οπλιτών και μία εφέδρων αξιωματικών. Αργότερα την ίδια ημέρα πραγματοποιήθηκε και άλλη σύσκεψη υπό τον Κοτζιά, σχετικά με την ενοποίηση. Σε αυτή αποφασίστηκε η συγχώνευση όλων των υπάρχουσών οργανώσεων σε μία ανά πόλη, η οποία θα είχε τμήματα εφέδρων αξιωματικών, υπαξιωματικών, οπλιτών και ναυτών και θα βρισκόταν υπό την επίβλεψη ενός «Κυβερνητικού Παρατηρητή». Οι διοικήσεις των οργανώσεων αυτών θα διορίζονταν από το Κράτος, με πλειοψηφία παλαιών πολεμιστών και μία μειοψηφία κρατικών αντιπροσώπων, ένα μέτρο αντίστοιχο της συμμετοχής μελών του Φασιστικού και Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος στις διοικήσεις των ενοποιημένων εθνικών και τοπικών οργανώσεων σε Ιταλία και Γερμανία αντίστοιχα.²⁶⁶⁴

Ο Κοτζιάς, υπουργός-διοικητής Πρωτευούσης και το υπ' αριθμόν 2 πρόσωπο του καθεστώτος,²⁶⁶⁵ ο οποίος προσπαθούσε να προσεταιριστεί τον Ιούνιο του 1936 την ΑΣΠΠΕ (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.3), εμφανιζόταν κατά το πρώτο έτος του καθεστώτος ως ο έχων την πρωτοβουλία για την ενοποίηση των παλαιμάχων.²⁶⁶⁶ Ο Κοτζιάς ήταν επικεφαλής α-

²⁶⁶⁴ *Εθνική*, 27/8/1936, «Απεφασίσθη η ενοποίησης των εφεδρικών οργανώσεων»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27/8/1936, «Αι οργανώσεις παλ. πολεμιστών Θεσ/νίκης».

²⁶⁶⁵ Πετράκη, *ό.π.*, σσ. 99-100· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, *ό.π.*, σ. 33.

²⁶⁶⁶ Η διακοπή της απασχόλησής του με τους παλαιμάχους μετά τα μέσα του 1937 μπορεί να σχετίζεται με την ίδρυση των Ταγμάτων Εργασίας με πρωτοβουλία του Κοτζιά τον Δεκέμβριο του 1937 κατά το πρότυπο της γερμανικής Reichsarbeitsdienst. Τα Τάγματα τυπικά είχαν συσταθεί για την αξιοποίηση των ανέργων στην εκτέλεση δημοσίων έργων, ωστόσο ουσιαστικά αποτελούσαν μία παραστρατιωτική οργάνωση με στόχο τη λειτουργία τους ως φρουρά πραιτοριανών. Ο βίος τους ήταν βραχύβιος καθότι καταργήθηκαν στις 9 Ιουνίου 1938 και τα μέλη τους προσχώρησαν στην ΕΟΝ. *Ελληνικόν Μέλλον*, 23/12/1937, «Εθελοντικά Τάγματα Εργασίας ιδρύονται εις όλην την Ελλάδα», 28/12/1937, «Τι είναι τα Τάγματα Εργασίας»· Petrakis, *ό.π.*, σ. 24· Πετράκη, *ό.π.*, σ. 132· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, *ό.π.*, σσ. 40-41.

ντυπροσωπίας παλαιών πολεμιστών που επισκέφτηκαν το Τατόι (η μετάβαση έγινε με οχήματα του Δήμου Αθηναίων) την επομένη της ταφής του βασιλιά Κωνσταντίνου (23 Νοεμβρίου 1936) για να καταθέσουν στεφάνια με άνθη από τα πεδία των μαχών «του συμπολεμιστή τους» (Κυλίκις, Λαχανά, Γιαννιτσά) στους βασιλικούς τάφους.²⁶⁶⁷ Επιπλέον, σε ομιλία του σε παλαιούς πολεμιστές στη Θεσσαλονίκη, τον Φεβρουάριο του 1937, τόνισε τη σημασία της ενοποίησης χαρακτηρίζοντας δε τον Μεταξά ως «πρώτο παλαιό πολεμιστή». Ωστόσο, σημείωνε ότι ο «Εθνικός Κυβερνήτης» έπρεπε να διατηρήσει κάποιες αποστάσεις λόγω της θέσης του. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι

ο κ. Μεταξάς, ως παλαιός πολεμιστής έχει τα αισθήματά τούτων, ως κυβερνήτης όμως είχε υποχρεωμένους να βλέπη πρωτίστως το Κράτος του Νόμου και να τηρή την πειθαρχίαν. Πειθαρχία δε σημαίνει ο συντονισμός των δυνάμεων, δια να δοθή μία νέα ζωή εις την χώραν.

Για τη θέση των παλαιμάχων στη μελλοντική ελληνική κοινωνία ο Κοτζιάς συνέχιζε ότι «άλλοτε οι παλαιοί πολεμισταί ηδύναντο να εξελιχθούν εις τάξιν προνομιούχον και ιθύνουσιν», δηλαδή να γίνουν μια ελίτ αυτοδικαίως κατά το πρότυπο της ιταλικής «χαρακωματοκρατίας» (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1), μία αναφορά παρόμοια με αυτή που είχε κάνει ο ίδιος και στο συνέδριο του Ιουνίου του 1936 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.3), «σήμερον όμως θα βαδίσουν ως τάξεις μεταξύ των τάξεων κατ' αναλογίαν της προσφοράς εις τον κοινόν αγώνα». Προϋπόθεση όμως και για αυτό ήταν «να δώσουν δείγματα μιάς πειθαρχημένης τάξεως, να ενωθούν, να δείξουν, ότι πιστεύουν εις τα ιδανικά, ότι έχουν εθνικά αισθήματα και ότι προχωρούν με αναπεπταμένην την σημαίαν του ελληνικού ιδεώδους». Ο Κοτζιάς υπαινισσόταν ότι τόσο η πολυδιάσπαση όσο και η πρότερη αριστερή διαγωγή τους, ιδίως κατά το παλαιοπολεμιστικό κίνημα της περιόδου 1922–25 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1), ήταν οι αιτίες της μη μετατροπής των παλαιμάχων σε «ιθύνουσιν τάξιν».

Κατά τον Κοτζιά παράδειγμα για τους παλαιμάχους όλης της χώρας έπρεπε να αποτελεί η οργάνωση της Μακεδονίας, η οποία πέρα ότι ήταν η πρώτη που κινήθηκε προς την κατεύθυνση της ενοποίησης ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές που είχε χαράξει του καθεστώτος (βλ. παρακάτω), εμπιστευόταν ανεπιφύλακτα τον Μεταξά και τα μέλη της «αναμένουν τας αποφάσεις του πειθαρχικά».²⁶⁶⁸ Η πειθαρχία των πολιτών

²⁶⁶⁷ *Εθνική*, 24/11/1936, «Αι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών κατέθεσαν στέφανους εις τους τάφους των βασιλέων»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 23/11/1936, «Οι Μακεδόνες παλ. πολεμισταί έρριψαν επί των τάφων των βασιλέων χώμα εκ των πεδίων των ενδόξων μαχών». Βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 6.

²⁶⁶⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 3/2/1937, «Ο κ. Κοτζιάς προς τους παλαιούς πολεμιστάς»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 3/2/1937, «Το έργον της αναδημιουργίας και οι παλαιοί πολεμισταί».

ήταν ένα ιδεώδες του μεταξικού Νέου Κράτους στο οποίο οι πολίτες θα έπρεπε να λειτουργούν ως πειθαρχημένα μέλη ενός συνόλου. Η προσωπική θέληση του ατόμου θα έπρεπε να υποταχθεί σε αυτήν του Κράτους, το οποίο θα εξέφραζε τη συλλογική βούληση του ελληνικού έθνους.²⁶⁶⁹ Εντός αυτού του πλαισίου θα έπρεπε να κινούνται προφανώς και οι παλαιοί πολεμιστές παραμένοντες πάντοτε «πειθαρχικοί» στο καθεστώς.

Οι ζυμώσεις για την ενοποίηση συνεχίστηκαν στα τέλη του 1936 με τη σύσκεψη των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων που πραγματοποιήθηκε στις 29 Νοεμβρίου 1936, στην οποία κυριαρχούσε η ΑΣΠΠΕ (υπό τον Στ. Πανούρη) και στην οποία αποφασίστηκε η σύγκληση ενός πανελλήνιου ενοποιητικού συνεδρίου στις 10 Ιανουαρίου 1937. Επίσης, υποστηρίχθηκε από συμμετέχοντες ότι η κυβέρνηση έπρεπε δια νόμου να πραγματοποιήσει την ενοποίηση. Ωστόσο, από τη σύσκεψη απουσίαζαν πρόσωπα που δεν ανήκαν στην ΑΣΠΠΕ, αλλά είχαν πρωταγωνιστήσει στις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις και είχαν σημαντική επιρροή σε αριθμό οργανώσεων όπως οι Κονδάκης, Χαϊρόπουλος και Ζαφειρόπουλος, γεγονός που ουσιαστικά «τορπίλισε» τη διαδικασία με το εξαγγελθέν συνέδριο να μην πραγματοποιείται.²⁶⁷⁰

Μερικές ημέρες αργότερα, στις 15 Δεκεμβρίου 1936, τα προεδρεία της Ανωτάτης και της Γενικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος από κοινού επισκέφτηκαν το νομάρχη Αττικοβοιωτίας αντιστράτηγο ε.α. Νικόλαο Κισσόπουλο²⁶⁷¹ για να συζητήσουν τον τρόπο ενοποίησής τους. Η κίνηση αυτή εγκαινίαζε την ενεργή συμμετοχή των νομαρχών στη διαδικασία ενοποίησης καθώς αυτοί εφεξής διαδραμάτισαν ρόλο ενδιάμεσου, αποτελώντας ουσιαστικά τον «Κυβερνητικό Παρατηρητή» που είχε προαναγγείλει ο Κοτζιάς στη σύσκεψη της 26 Αυγούστου 1936 (βλ. παραπάνω), μεταξύ καθεστώτος και παλαιών πολεμιστών στις κατά τόπους προσπάθειες ενοποίησης. Στη συνάντηση της 15ης Δεκεμβρίου λοιπόν, αποφασίστηκε ως πρώτο στάδιο να εγκριθεί η ενοποίηση από

²⁶⁶⁹ Σαράντης, ό.π., σσ. 50-51· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, ό.π., σσ. 65-66.

²⁶⁷⁰ *Ακρόπολις*, 29/11/1936, «Συγκαλείται ενοποιητικόν συνέδριον των παλαιών πολεμιστών», 1/12/1936, «Διά το ενοποιητικόν συνέδριον των π. πολεμιστών»· *Εθνική*, 29/11/1936, «Το Δ' συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 2/12/1936, «Η ενοποίησις των παλ. πολεμιστών».

²⁶⁷¹ Ο Νικόλαος Κισσόπουλος (1889–1939) ήταν απόφοιτος της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων (της τάξης του 1912) και συμμετείχε στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Αποτάχθηκε το 1923 μετά το κίνημα Λεοναρδόπουλου–Γαργαλίδη και το 1934 επανερχόμενος στο στράτευμα προήχθη σε υποστράτηγο. Από τις 3 Σεπτεμβρίου 1936 έως το θάνατό του, στις 12 Ιουνίου 1939, υπηρέτησε ως νομάρχης Αττικοβοιωτίας. *ΜΣΝΕ*, τ. Γ', λήμμα «Κισσόπουλος Νικόλαος του Ευαγγέλου», σ. 291· *Ελληνικόν Μέλλον*, 13/6/1939, «Απέθανεν ο νομάρχης Κισσόπουλος».

τις κατά τόπους παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα εξέλεγαν αντιπροσώπους για το κεντρικό συνέδριο στο οποίο θα ολοκληρωνόταν η ενοποίηση.²⁶⁷²

Οι άξονες που είχαν τεθεί από το καθεστώς για την ενοποίηση πραγματοποιήθηκαν σε τοπικό επίπεδο μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις. Πρωτοπόρα σε αυτή τη διαδικασία ήταν η Ένωση Υπαξιωματικών–Στρατιωτών Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας, η οποία εφεξής ονομαζόταν Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας (περικλείοντας δηλαδή πλέον στους κόλπους της έφεδρους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες). Επρόκειτο για μία οργάνωση που είχε την εύνοια του καθεστώτος καθώς τον Νοέμβριο του 1936 εκπροσώπησε «υπό την αιγίδα» του καθεστώτος τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές στα εγκαίνια του Οίκου του Αναπήρου στη Ρώμη και τον Ιούλιο του 1937 εντάχθηκε στη FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2). Η οργάνωση επικύρωσε τον Δεκέμβριο του 1936 την απόφαση για ενοποίηση, με τον πρόεδρό της Μ. Ματθαίου να διακηρύσσει ότι η ενοποίηση ήταν «θρίαμβος» τόσο για τους παλαιούς πολεμιστές όσο και για το Κράτος «το οποίον ποτέ δεν θα έλθη αρωγόν εις του Παλαιούς Πολεμιστάς εφ' όσον ούτοι εμφανίζονται διηρημένοι».²⁶⁷³

Η πραγματοποίηση της ενοποίησης σε τοπικό επίπεδο αναγνωρίστηκε με απόφαση του υπουργού–διοικητή Μακεδονίας Γεώργιο Κυρίμη²⁶⁷⁴ και επισφραγίστηκε από το Κράτος μέσω της παρασημοφόρησης της οργάνωσης. Τον Ιούνιο του 1937 απονεμήθηκε στην Ένωση το Μετάλλιο Στρατιωτικής Αξίας Δ' τάξεως «διά τας προς την Πατρίδα προσφερθείσας υπηρεσίας εν Πολέμω και Ειρήνῃ των εκ Παλαιών Πολεμιστών αποτελούντων μελών της».²⁶⁷⁵ Η παρασημοφόρηση της σημαίας της οργάνωσης από το διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού αντιστράτηγο Δημήτριο Πολίτη πραγματοποιήθηκε σε ειδική τελετή τον Ιούλιο του 1937. Η πράξη αυτή ήταν, σύμφωνα με τον γενικό γραμματέα της οργάνωσης, αρχή της ενοποιήσεως του εφεδρικού κόσμου υπό μία οργάνωση ανά περιφέρεια, ακολουθώντας δηλαδή τις κατευθυντήριες γραμμές που είχε θέσει ο Κοτζιάς τον Αύγουστο του 1936: «οργάνωσιν ισχυράν, ήτις υπό την σημαία της Νέας αυτής Ση-

²⁶⁷² Ακρόπολις, 16/12/1936, «Οι παλαιοί πολεμισταί»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/12/1936, «Πραγματοποιείται η ενοποίησης».

²⁶⁷³ *Ελληνικόν Μέλλον*, 28/12/1936, «Πως θα ενοποιηθούν οι παλαιοί πολεμισταί».

²⁶⁷⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Υπόμνημα Ενοποιητικής Επιτροπής Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς Εξοχότατον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Βόλος, 4 Δεκεμβρίου 1937.

²⁶⁷⁵ Β.Δ. «Περί απονομής Μεταλλίου Στρατιωτικής Αξίας Δ' Τάξεως εις την Σημαίαν της Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας» (18/6/1937), ΦΕΚ Α'/240/24-6-1937.

μαίας δίδει το σύνθημα της Ενοποιήσεως των Παλαιών Πολεμιστών, κατ' αρχήν εν Μακεδονία, και ινά συντελεσθή αυτή συν τω χρόνω εις πάντα τα τμήματα της Χώρας». Μία ακόμα επιτυχημένη περίπτωση ενοποίησης σε τοπικό επίπεδο έχει εντοπιστεί, αυτή της Κομοτηνής, όπου η τοπική Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών παρασημοφορήθηκε τον Ιούλιο του 1937 με την ίδια αιτιολογία.²⁶⁷⁶

Η εφαρμογή των κατευθυντήριων γραμμών που είχαν παρουσιαστεί από τον Κοτζιά στη σύσκεψη της 26ης Αυγούστου 1936 πραγματοποιούνταν μέσω του τελετουργικού της παρασημοφόρησης. Το καθεστώς «επέλεγε» με αυτό τον τρόπο την πιο πιστή σε αυτό οργάνωση ανά περιφέρεια, η οποία ταυτόχρονα είχε και ισχυρή παρουσία ώστε να ενοποιήσει τους παλαμάχους ανά περιοχή. Αυτή η οργάνωση αναγνωριζόταν *de facto* ως ο τοπικός εκπρόσωπος των παλαιών πολεμιστών. Σε δεύτερη φάση αυτές περιφερειακές οργανώσεις σε ένα πανελλαδικό συνέδριο θα επισφράγιζαν την ενοποίηση σε εθνικό επίπεδο. Ουσιαστικά η ενοποίηση θα γινόταν «από τα πάνω» καθώς η κυβέρνηση έδινε το χρίσμα στις κατά τόπους οργανώσεις, ωστόσο με αυτή την τακτική η διαδικασία ήταν κατ' επίφαση αυθόρμητη και «από τα κάτω». Εντούτοις, πέραν αυτών των δύο περιπτώσεων δεν έχουν εντοπιστεί άλλες παρασημοφορήσεις. Η απουσία οργανώσεων με ισχυρή τοπική δύναμη και η ύπαρξη πολυάριθμων σωματείων ανά πόλη καθυστέρησε αρκετά (ενδεικτικά για την περίπτωση του Βόλου, βλ. παρακάτω) ή ματαίωσε αυτή την προσπάθεια της «από τα πάνω» κατευθυνόμενης ενοποίησης.

Η ενοποίηση ήταν μία μακρόσυρτη και δυναμική διαδικασία με περιορισμένα εν τέλει αποτελέσματα. Στο α' μισό του 1937 έχουν εντοπιστεί διάσπαρτα σχετικά με την ενοποίηση άρθρα στον Τύπο²⁶⁷⁷ με τις εξελίξεις να εντατικοποιούνται εκ νέου τον Αύγουστο του 1937. Στις 11 Αυγούστου 1937 τα «συνεργαζόμενα Διοικητικά Συμβούλια των εν Αθήναις παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων» ανέθεσαν σε προσωρινή Επιτροπή Ενοποιήσεως να εξετάσει τον τρόπο της ενοποίησης. Σε νέα σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στις 29 Αυγούστου στη «Λέσχη των Εφέδρων» (Αιόλου 89), δηλαδή στα γραφεία του του

²⁶⁷⁶ *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/7/1937, «Η παρασημοφορία της σημαίας των π. πολεμιστών Μακεδονίας». Β.Δ. «Περί απονομής Μεταλλίου Στρατιωτικής Αξίας Δ' Τάξεως εις την Σημαίαν της Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών Κομοτηνής (sic)» (21/7/1937), ΦΕΚ Α'/299/3-8-1937. Φωτογραφία από την παρασημοφόρηση από τον διοικητή της XII Μεραρχίας αντιστράτηγο Ιωάννη Τσαγγαρίδη δημοσιεύεται στο *Ελληνικόν Μέλλον* της 10ης Σεπτεμβρίου 1937.

²⁶⁷⁷ Ενδεικτικά, τον Μάιο του 1937 τονιζόταν ότι συνεχίζονταν οι συζητήσεις για την ενοποίηση και τη δημιουργία κεντρικής οργάνωσης «εντός των κατευθύνσεων της Εθνικής Κυβερνήσεως και κατά τρόπον εξυπηρετούντα αποτελεσματικώτερον τα συμφέροντα του εφεδρικού κόσμου». *Ελληνικόν Μέλλον*, 14/5/1937, «Ενοποιήσις των οργανώσεων π. πολεμιστών».

Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών του Χαιρόπουλου, εκλέχθηκε 40μελής «Επιτροπή Ενοποιήσεως» με εντολή να οργανώσει το Πανελλήνιο Ενοποιητικό Συνέδριο.²⁶⁷⁸ Η Επιτροπή Ενοποιήσεως (με γραφεία στη Λέσχη των Εφέδρων) με ανακοίνωσή της τις επόμενες ημέρες καλούσε τους έφεδρους παλαιούς πολεμιστές (βάσει των ορισμών των ν. 4180/1929, Α.Ν. 28ης Οκτωβρίου 1935, Α.Ν. 244/1936, Α.Ν. 771/1937) να προσκομίσουν σε αυτή τα σχετικά έγγραφα ώστε να λάβουν το «δελτίο ταυτότητας παλαιού πολεμιστού, όπως βάσει τούτου μετάσχη του συγκληθησομένου ενοποιητικού συνεδρίου και αποκτήσωσι τα δικαιώματα του παλαιού πολεμιστού».²⁶⁷⁹

Όμως και πάλι το συνεχώς εξαγγελλλόμενο ενοποιητικό συνέδριο δεν πραγματοποιήθηκε και μετά από μία περίοδο απραξίας στις παλαιοπολεμιστικές ζυμώσεις κατά τη διάρκεια του 1938 πύκνωσαν εκ νέου οι εξελίξεις. Επρόκειτο για μία περίοδο με πολυάριθμες ενοποιήσεις και ιδρύσεις Ομοσπονδιών και Συνομοσπονδιών σε διάφορους κλάδους²⁶⁸⁰ με κορυφαία παραδείγματα την Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (πρώην ΓΣΕΕ), την Εθνική Συνομοσπονδία Συνεταιρισμών Ελλάδος (πρώην Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών, ΠΑΣΕΓΕΣ) και τη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών (στην οποία εντάσσονταν η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, η Ένωση Σωματείων Εικαστικών Τεχνών και η Ένωση Ελλήνων Μουσουργών).²⁶⁸¹ Οι κινήσεις αυτές ε-

²⁶⁷⁸ *Ελληνικόν Μέλλον*, 12/8/1937, «Η ενοποίησης των Π. Πολεμιστών», 20/8/1937, «Η ενοποίησης των παλ. πολεμιστών», 21/8/1937, «Η ενοποίησης των π. πολεμιστών», 23/8/1937, «Η ενοποίησης των π. πολεμιστών», 1/9/1937, «Η ενοποίησης των π. πολεμιστών». Στα άρθρα παρατίθενται τα ονόματα των μελών της επιτροπής, από την οποία απουσίαζαν πρόσωπα που είχαν πρωταγωνιστήσει στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις των προηγούμενων ετών όπως οι Κονδάκης, Χαιρόπουλος, Ζαφειρόπουλος. Την ίδια ημέρα η επιτροπή έγινε δεκτή από τον Μεταξά όπου του παρέδωσε ψήφισμα «ευχαριστιών των Εφέδρων διά το συντελούμενον έργον Εθνικής αναγεννήσεως» και παρουσίασαν τα αιτήματά τους. Συγκεκριμένα: α') να αυξηθεί κατά 50% η μισθοδοσία των παλαιών πολεμιστών που τοποθετήθηκαν σε θέσεις με βάση το Α.Ν. 244/1936, β') όσοι είναι ημερόμισθοι να μετατραπούν σε Δόκιμους Υπάλληλους και να μισθοδοτούνται μηνιαία, γ') να παραταθεί ο χρόνος υποβολής αιτήσεων προς διορισμό, δ') ο χρόνος στρατιωτικής υπηρεσίας να υπολογίζεται ως προσόν, ε') να συμπεριληφθούν οι παλαιοί πολεμιστές στις συλλογικές συμβάσεις, στ') να υπαχθούν στα προστατευτικά μέτρα του νόμου και οι παλαιοί πολεμιστές εργάτες και τεχνίτες ζ') να ιδρυθεί Ταμείο Προστασίας και Συντάξεων Παλαιών Πολεμιστών. *Ελληνικόν Μέλλον*, 30/8/1937, «Ιδρύεται Ταμείον Πρόνοιας»· *Εθνική*, 1/9/1937, «Ο κ. Μεταξάς εδέχθη επιτροπή παλαιών πολεμιστών».

²⁶⁷⁹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 13/9/1937, «Οι διορισθένες παλαιοί πολεμισταί».

²⁶⁸⁰ *Ελληνικόν Μέλλον*, 14/1/1938, «Πραγματοποιείται η ενοποίησης του επαγγελματικού κόσμου», 18/1/1938, «Η ενοποίησης των επαγγελματιών», 20/1/1938, «Οι ελαιοπαραγωγοί του Πηλίου. Ίδρυσις Εθνικής Συνομοσπονδίας», 25/11/1938, «Τα σωματεία των εργοληπτών ίδρυσαν πανελλήνιον Ομοσπονδίαν», 11/12/1938, «Οι Έλληνες βιοτέχναι ιδρύουν ομοσπονδίαν», 11/1/1938, «Συνέρχεται εις τας Αθήνας το συνέδριον παντοπωλών. Θα ιδρυθή νέα ομοσπονδία», 15/2/1939, «Οι εφημεριδοπώλαι των Αθηνών ηνώθησαν», «Το συνέδριον των ζαχαροπλαστών θα ιδρυθή πανελλήνιος ομοσπονδία», 28/3/1939, «Μεγάλη συγκέντρωσις των πολυτέκνων. Επήλθε η ενοποίησης».

²⁶⁸¹ Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά, ό.π.*, σσ. 91-92, 118-119, 128.

ντάσσονταν στον ολοκληρωτικό χαρακτήρα του καθεστώτος που μέσω αυτών των ενοποιημένων οργανώσεων θα ασκούσε έναν για αποδοτικότερο έλεγχο των οργανώσεων.²⁶⁸² Σε αυτή την κατεύθυνση, μεταξύ άλλων, πραγματοποιήθηκαν οι ενοποιήσεις των απόστρων αξιωματικών²⁶⁸³ και των αναπήρων και θυμάτων πολέμου (βλ. παρακάτω). Οι εξελίξεις αυτές έλυναν «ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά ελαττώματα της παλαιάς επαγγελματικής οργανώσεως», ήτοι την «ευχέρεια με την οποία συνίστωτο και ελειτούργουν αι διάφοροι ειδικοί ή γενικοί οργανώσεις [...] αι οποίαι, αντί να παρακολουθούν τα επαγγελματικά συμφέροντα των μελών των, ησχολούντο εις διαμάχας και αγώνα επικρατήσεως». Αυτή την κατάσταση «δεν ήτο δυνατόν να ανεχθή το Νέον Κράτος».²⁶⁸⁴ Σκοπός του καθεστώτος, σύμφωνα με τον ίδιο τον Μεταξά, ήταν η αναδιοργάνωση των πολυπληθών και «άνευ σκοπού» σωματείων ώστε να αποτελέσουν αυτά ένα «οργανικόν σύνολον» και να πάψει να υφίσταται η «σωματειακήν αναρχίαν, η οποία επεκράτει εις την Ελλάδα».²⁶⁸⁵

²⁶⁸² Η προσπάθεια αυτή είχε να κάνει και με την προσπάθεια εισαγωγής του κορπορατιστικού («συντεχνιακού») μοντέλου οργάνωσης στην Ελλάδα, στην αυταρχική του μορφή, μία διαδικασία που ωστόσο παρέμεινε εν σπέρματι. Πρόκειται για μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης στην οποία οι συντεχνίες, ως σώματα εγκεκριμένα από το Κράτος και με μόνο μία να επιτρέπεται ανά κλάδο, έχουν εξουσία πάνω στις επαγγελματικές ζωές των μελών τους και διαδραματίζουν ένα διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ αυτών και του κράτους. Βασικό στοιχείο του κορπορατισμού ήταν η ιδέα της συνεργασίας εργασίας και κεφαλαίου και σε αυτή την κατεύθυνση επί Μεταξά εφαρμόστηκαν μέτρα όπως οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας και η υποχρεωτική διαιτησία του κράτους μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Για τον κορπορατισμό και τις απόπειρες εισαγωγής του κορπορατισμού στην Ελλάδα, βλ. Πέιν, *ό.π.*, σ. 175, 305, 336· Berend, *ό.π.*, σσ. 162-164· Σαράντης, *ό.π.*, σσ. 55-58· Spyridon Ploumidis, «Corporatist Ideas in Inter-war Greece: From Theory to Practice (1922–1940)», *European History Quarterly*, τ. 44, τχ. 1, 2014, σσ. 55-79, σ. 56, 65-70· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά, ό.π.*, σσ. 109-123. Σε αυτό το πλαίσιο κατά τον καταρτισμό του Α.Ν. 244/1936 πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις του υφυπουργού Εργασίας τόσο με εκπροσώπους παλαιών πολεμιστών όσο και με εργοδότες (βλ. παραπάνω). Εν συνεχεία, το Κράτος μέσω της σύστασης των Επιτροπών Προστασίας Παλαιών Πολεμιστών σε κάθε Πρωτοδικείο (βλ. παραπάνω) ουσιαστικά διαδραμάτιζε ρόλο του «διαιτητή» μεταξύ του εργοδότη και του εργαζόμενου παλαιού πολεμιστή σχετικά με ενδεχόμενη απόλυσή του.

²⁶⁸³ Η Ένωση Ελλήνων Αποστράτων Αξιωματικών ιδρύθηκε «από τα πάνω» με Α.Ν. τον Ιούνιο του 1938. Η Ένωση ήταν νομικό πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και υπαγόταν απευθείας στον υπουργό Στρατιωτικών. Σκοποί της ήταν η σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ των μελών, η «επιμέλεια των συμφερόντων των μελών αυτής» και η ίδρυση οικοδομικού συνεταιρισμού. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό Α.Ν., μέλη ήταν «υποχρεωτικός άπαντες οι εν αποστρατεία αξιωματικοί και ανθυποασπισταί συνταξιούχοι». Η Ένωση υπάρχει μέχρι σήμερα ως Ένωση Αποστράτων Αξιωματικών Στρατού και υπάγεται μέσω του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού στον υπουργό Εθνικής Άμυνας. Α.Ν. 1284, «Περί συστάσεως Ενώσεως Ελλήνων Αποστράτων Αξιωματικών» (20/6/1938), ΦΕΚ Α' /239/23-6-1938· *Ελληνικόν Μέλλον*, 25/9/1938, «Ιδρύεται Εθνική Οργάνωση των Αποστράτων Αξιωματικών»· eaas.gr/istoriko, πρόσβαση 22/12/2019. Επίσης, εμφανίστηκε η ιδέα για την ενοποίηση των διαφόρων οργανώσεων οπλαρχηγών, χωρίς ωστόσο να υπάρχει κάποια περαιτέρω εξέλιξη. *Ελληνικόν Μέλλον*, 13/2/1939, «Η λύσις των ζητημάτων των αγωνιστών».

²⁶⁸⁴ *Τρία έτη διακυβερνήσεως του κ. Ιωάννου Μεταξά, 1936–1939*, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1939, σσ. 183-184. Πρβλ. *Ελληνικόν Μέλλον*, 14/11/1938, «Θα γίνη η ενοποίηση των π. πολεμιστών».

²⁶⁸⁵ *Θεσσαλία* (Βόλου), 2/11/1937, «Ο κ. Μεταξάς εξεφώνησε εις το Αίγιον βαρυσήμαντον λόγον».

Οι εξελίξεις αυτές απέδωσαν καρπούς και εν τέλει τους πρώτους μήνες του 1938 επετεύχθη η ενοποίηση. Τον Μάιο του 1938 ο Χαϊρόπουλος ανέφερε στην αλληλογραφία του ότι μετά από διάφορες καθυστερήσεις «αναγγέλομεν μετ' ευχαριστήσεως ότι επήλθεν η Ενοποιήσις των Οργανώσεων».²⁶⁸⁶ Παρομοίως σε άλλη επιστολή του τον ίδιο μήνα, σημείωνε ως προς τον τρόπο πραγματοποίησης της ενοποίησης ότι «υπεγράφη Πρωτόκολλον τιμής» μεταξύ των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων.²⁶⁸⁷ Επίσης, τον Ιούνιο του 1938, ανακοινωνόταν στο επίσημο περιοδικό της Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών (FIDAC) ότι η ενοποίηση ήταν πλέον γεγονός και ότι επρόκειτο να συγκληθεί ενοποιητικό συνέδριο στην Αθήνα που θα την επισφράγιζε.²⁶⁸⁸

Το ενοποιητικό συνέδριο ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά τον Οκτώβριο του 1938 μετά από μία ακόμα σύσκεψη στελεχών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων διακηρύχθηκε η απόφαση για υπαγωγή όλων των υπαρχουσών οργανώσεων σε μία συνομοσπονδία, την Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, ώστε οι παλαιοίπολεμιστές «ν' αποτελέσουν το μέγα Εθνικόν Σώμα, να υποταχθούν εις τα κελεύσματα της Ανωτάτης και Εθνικής Πανελληνίου Οργανώσεως, και να μπορέσουν ούτω ηνωμένοι και συναδελφωμένοι να προσφέρουν τας ηθικάς των δυνάμεις εις την αναδημιουργουμένην Ελλάδα».²⁶⁸⁹ Η χρήση του όρου «εθνική» τόσο στην ονομασία της συνομοσπονδίας όσο και στην ανωτέρω περιγραφή εναρμονιζόταν πλήρως με την χρήση του όρου αυτού από το καθεστώς το οποίο ακολουθώντας το εθνικιστικό αυταρχικό μοντέλο κορπορατισμού είχε ως συνεκτικό και νομιμοποιητικό στοιχείο του το έθνος, με τον όρο αυτό να διαπερνά όλους του φορείς που ιδρύθηκαν τότε (Εθνική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών, Εθνικά Εργατοϋπαλληλικά Κέντρα, κ.ο.κ.).²⁶⁹⁰

Η πρωτοβουλία για τη σύσκεψη του Οκτωβρίου του 1938 και την τελική ενοποίησης των παλαιών πολεμιστών προήλθε ξανά από τον νομάρχη Αττικοβοιωτίας Νικόλαο

²⁶⁸⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, Α.4, φ. 107 (Οργάνωσις Π. Πολεμιστών Πάρου), Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Οργάνωσιν Παλαιών Πολεμιστών Πάρου, Αθήνα, 19 Μαΐου 1938. Τον Ιανουάριο του 1938 ο Χαϊρόπουλος κατηγορούσε την Πανελλήνια Ένωση Υπαξιωματικών (πρόεδρος ο Πρ. Τσιμάνης) ότι καθυστερούσε την ενοποίηση. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών Βόλου, Αθήνα, 12 Ιανουάριο 1938.

²⁶⁸⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Επαρχίας Λειβαδιάς, Αθήνα, 23 Μαΐου 1938.

²⁶⁸⁸ FIDAC, τ. XIV, αρ. 6, Ιούνιος 1938, «Greek Ex-Service Men», σ. 25.

²⁶⁸⁹ Ακρόπολις, 28/10/1938, «Ενοποιήσις των δύο συνομοσπονδιών»· Εθνική, 29/10/1938, «Οι παλαιοί πολεμισταί»· Ελληνικόν Μέλλον, 28/10/1938, «Απεφασίσθη η ενοποιήσις», «Οριστική η ενοποιήσις».

²⁶⁹⁰ Πλουμίδης, Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά, ό.π., σσ. 118-119.

Κισσόπουλο.²⁶⁹¹ Στο εγχείρημα συμμετείχαν όλοι οι πρωταγωνιστές των παλαιοπολεμικών εξελίξεων της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας καθώς τη Διοικούσα Επιτροπή της αποτελούσαν μεταξύ άλλων οι Κονδάκης, Χαιρόπουλος, Ζαφειρόπουλος, Βέσσης, Ματθαίου, Κωστόπουλος και Τσιμάνης επισφραγίζοντας με αυτό τον τρόπο την ενότητα του παλαιοπολεμικού κόσμου.²⁶⁹² Ο σκοπός της εν λόγω επιτροπής ήταν η σύνταξη του καταστατικού της Εθνικής Συνομοσπονδίας και η κατάθεσή του στο Πρωτοδικείο ώστε να ιδρυθεί και επισήμως η οργάνωση, η οποία όπως διακηρύχθηκε θα βρισκόταν στην επопεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού.²⁶⁹³ Εντούτοις, η Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών ουδέποτε ιδρύθηκε επισήμως καθώς ούτε επίσημη αναγνώριση από το Πρωτοδικείο έχει εντοπιστεί, ούτε πραγματοποιήθηκε ενοποιητικό συνέδριο. Παρόλα αυτά το καθεστώς της 4ης Αυγούστου συνέχιζε τις προσπάθειες για την κατά τόπους ενοποίηση των οργανώσεων υπό την επίβλεψη των νομαρχών, μία τακτική με περιορισμένα από ό,τι φαίνεται αποτελέσματα (βλ. παρακάτω).²⁶⁹⁴

²⁶⁹¹ Η συμβολή του Κισσόπουλου στην επικείμενη ενοποίηση τονιζόταν ιδιαιτέρως και σε επιστολή του Χαιρόπουλου. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 2 Ιανουαρίου 1938.

²⁶⁹² Για τη συμμετοχή όλων αυτών των παραγόντων της προηγούμενης περιόδου το *Ελληνικόν Μέλλον* τόνιζε ότι «εξυπακούεται ότι όλαι αι φιλοδοξίαι που υπήρχον μέχρι σήμερον, θα υποχωρήσουν». *Ελληνικόν Μέλλον*, 28/10/1938, «Απεφασίσθη η ενοποίησης των οργανώσεων π. πολεμιστών». Εντούτοις, οι προσωπικές αντιπαραθέσεις εμφανίστηκαν εκ νέου καθυστερώντας τις εξελίξεις. Ο Ματθαίου με επιστολή του δήλωσε άγνοια για τη συμπερίληψη του ονόματός του στην Διοικούσα Επιτροπή. Απαντώντας του διά του Τύπου η νεοϊδρυθείσα οργάνωση τόνιζε ότι το όνομά του συμπεριέλαβε «κατόπιν επιμόνου παρακλήσεως» ο Ζαφειρόπουλος (που παρέμενε πρόεδρος του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Πατρών, βλ. *Νεολόγος*, 21/3/1939, «Αι αρχαιεσΐαι των εφέδρων αξιωματικών»), ο οποίος δήλωσε ότι ήταν εκπρόσωπός του. Ο Ματθαίου αναφερόταν στην ανακοίνωση ως «άγνωστος εις τους Παλ. Πολεμιστάς των επαρχιών», ενώ η Διοικούσα Επιτροπή τον στηλίτευε υποστηρίζοντας ότι «διασπά την ιεράν ένωση» των παλαιών πολεμιστών. Πάντως οι Χαιρόπουλος και Ματθαίου είχαν τακτική αλληλογραφία κυρίως για υπηρεσιακά ζητήματα μέχρι και τον Οκτώβριο του 1940. Η αγαστή συνεργασία των δύο τα επόμενα χρόνια αναδεικνύεται και από το εξής απόσπασμα επιστολής του Ματθαίου προς τον Χαιρόπουλο: «Επί τούτοις δέξασθε την διαβεβαίωσιν της διαρκούς και ειλικρινούς συνεργασίας των δύο Αδελφών Οργανώσεων μας προς σύσφιξιν στενωτέραν των Παλαιοπολεμικών σχέσεων ως και προς γοργοτέραν πάντοτε πρόοδον των Παλαιοπολεμικών ζητημάτων». *Ελληνικόν Μέλλον*, 11/11/1938, «Η Εθνική Συνομοσπονδία Π. Πολεμιστών της Ελλάδος». ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, Α.4, φ. 77 (Φάκελος Ενώσεως Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης), Μ. Ματθαίου προς Χαιρόπουλο, Θεσσαλονίκη, 15 Απριλίου 1940.

²⁶⁹³ *Ακρόπολις*, 28/10/1938, «Ενοποιήσις των δύο συνομοσπονδιών». *Εθνική*, 29/10/1938, «Οι παλαιοί πολεμισταί». *Ελληνικόν Μέλλον*, 28/10/1938, «Απεφασίσθη η ενοποίησης», «Οριστική η ενοποίησης».

²⁶⁹⁴ Τον Αύγουστο του 1939 ζητήθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών μέσω των νομαρχών ανά τη χώρα να καταρτιστούν πίνακες με τους πραγματικούς έχοντες την ιδιότητα του παλαιού πολεμιστή ώστε να διαλυθούν «ανύπαρκτα σωματεία» και να βοηθηθεί η ενοποίηση ανά περιοχή. Αναφορές για αυτή τη διαδικασία έχουν εντοπιστεί για τους νομούς Μαγνησίας και Αχαΐας. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας προς Νομόρχη Λάρισας, Βόλος, 19 Σεπτεμβρίου 1939, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πατρών, 14 Σεπτεμβρίου 1939. Βλ. επίσης τη σχετική ενημερωτική εγκύκλιο του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών προς τα μέλη του. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Έντυπα 5, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών, εγκύκλιος αριθ. 185, 26 Σεπτεμβρίου 1939.

Ο Ανδρέας Κονδάκης ήταν ο επικεφαλής της υπό ίδρυσης Εθνική Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών έχοντας τον τίτλο του Γενικού Προέδρου. Με αυτό τον τίτλο συμμετείχε, το 1940, στην Λαϊκή Επιτροπή Εορτασμών για την τέταρτη επέτειο της 4ης Αυγούστου,²⁶⁹⁵ ενώ εμφανιζόταν ως επικεφαλής των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών στις επαφές τους με ξένους επισήμους του διεθνούς παλαιοπολεμистικού κινήματος που επισκέφτηκαν την Αθήνα το 1939 (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2.). Μολονότι δεν υπάρχουν στοιχεία για τον λόγο επιλογής του Κονδάκη ως Γενικού Προέδρου, το ιδιαίτερο γνώρισμά του σε σχέση με τους υπόλοιπους «υποψηφίους» ήταν ότι αυτός ήταν απόστρατος ανώτερος αξιωματικός (επίλαρχος), εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα πρόσωπα που διεκδικούσαν την ηγεσία του παλαιοπολεμистικού χώρου τα προηγούμενα χρόνια κανείς εκ των οποίων δεν ήταν μόνιμος αξιωματικός, αντιθέτως επρόκειτο για έφεδρους αξιωματικούς (Ζαφειρόπουλος), υπαξιωματικούς (Ματθαίου) ή απλούς οπλίτες (Χαιρόπουλος). Στις υπόλοιπες χώρες, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, επικεφαλής των ενοποιημένων οργανώσεων αναλάμβαναν κυρίως απόστρατοι αξιωματικοί. Ο Κονδάκης παρέμεινε επικεφαλής του παλαιοπολεμистικού χώρου μέχρι και την 28η Οκτωβρίου 1940, ωστόσο ατύπως καθώς η «υπό ίδρυση Εθνική Συνομοσπονδία» ουδέποτε δημιουργήθηκε επισήμως.²⁶⁹⁶

Ένα κοινό στοιχείο των δραστηριοποιούμενων αυτή την περίοδο των παλαιοπολεμистικών οργανώσεων ήταν η κεντρικώς καθοδηγούμενη από το Νέον Κράτος λατρεία του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄, η μνήμη του οποίου ήταν σημαντικό στοιχείο του καθεστώτος και η οποία αποτέλεσε πλέον βασικό συστατικό και της μνήμης των Εθνικών Πολέμων, με τη λατρεία του να κορυφώνεται το 1938 με τοποθέτηση προτομών και αδριάντων του πανελληνίως (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.2.III). Βέβαια, η τάση αυτή έχει τις ρίζες της στην περίοδο που προηγήθηκε του μεταξικού καθεστώτος. Από το πραξικόπημα του Κονδύλη και ενόψει του δημοψηφίσματος για το πολιτειακό τον Νοέμβριο του 1935, οι σημαντικότεροι παράγοντες του οργανωμένου παλαιοπολεμистικού κόσμου ευθυγραμμίστηκαν με τη νέα τάξη πραγμάτων και διακήρυτταν την υποστήριξή του στην

²⁶⁹⁵ *Ελληνικόν Μέλλον*, 27/7/1940, «Πως συνεκροτήθη η μεγάλη λαϊκή επιτροπή Αθηνών και Πειραιώς». Βλ. επίσης Ανδρέας Κονδάκης, «Νέαι κατευθύνσεις εις την εργασίαν», *Ακρόπολις*, 4/11/1941.

²⁶⁹⁶ Επί Κατοχής χρησιμοποιούσε τον τίτλο του «Γενικού Προέδρου» ή «Προέδρου», ωστόσο της Γενικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, που διέυθυνε από το 1933, όχι της Εθνικής Συνομοσπονδίας. Ενδεικτικά βλ. Ανδρέας Κονδάκης, «Εργατική Πρόνοια», «Πρόνοια και προστασία πληρή διά τους Π. Πολεμιστάς», *Ακρόπολις*, 5/11/1941 και 20/12/1941· Μεταξάς, *Ανδρέας Κονδάκης, ό.π.*, σ. 14.

παλινόρθωση της μοναρχίας (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Η βασιλοφροσύνη αποτέλεσε από ιδρύσεως της Εθνικής Συνομοσπονδίας μία διακηρυγμένη θέση της. Τον Νοέμβριο του 1938 στην πρώτη σύσκεψη της Διοικούσης Επιτροπής της Εθνικής Συνομοσπονδίας ο Κονδάκης διαλάλησε την προσήλωση των παλαιών πολεμιστών «προς τον αείμνηστον Στρατηλάτην Κωνσταντίνον, τον πρώτον ηρωϊκόν παλαιόν πολεμιστήν και Γίγαντα της ελληνικής ιδέας». Ακολούθως, την 20ή Νοεμβρίου 1938, κατά τη δεύτερη επέτειο της ταφής του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα, οι υπαγόμενοι στην Εθνική Συνομοσπονδία παλαιοί πολεμιστές συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Κλαυθμώνος «με σκούραν ενδυμασίαν» ώστε να μεταβούν στο άγαλμα «του Πρώτου Παλαιού Πολεμιστού και Αλησμονήτου Αρχηγού» Κωνσταντίνου στο Πεδίον του Άρεως, του οποίου τα αποκαλυπτήρια είχαν πραγματοποιηθεί ένα μήνα νωρίτερα (9 Οκτωβρίου 1938), και να καταθέσουν στεφάνι.²⁶⁹⁷ Μερικές εβδομάδες αργότερα, στις 18 Δεκεμβρίου 1938, πεντακόσιοι παλαιοί πολεμιστές από τη Μακεδονία κατήλθαν στην Αθήνα με επικεφαλής τον Ματθαίου για να καταθέσουν επίσης στεφάνι στον έφιππο αδριάντα του Κωνσταντίνου. Στο περιθώριο της επίσκεψης αντιπροσωπία με επικεφαλής τον Ματθαίου επισκέφτηκε τον διάδοχο Παύλο, τον Μεταξά και τον υφυπουργό Τύπου και Τουρισμού Θεολόγο Νικολούδη δηλώνοντας τόσο πίστη στη δυναστεία και το καθεστώς όσο και τις ευχαριστίες τους για την φροντίδα του καθεστώτος για τους παλαίμαχους. Ο Κοτζιάς τους παρέθεσε γεύμα, όπου στο λόγο του εξήρε τη συμβολή του Κωνσταντίνου και του Μεταξά για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης.²⁶⁹⁸

Μία επιπρόσθετη διάσταση της επιχειρηθείσας ενοποίησης ήταν και ο διδακτικός ρόλος που θα διαδραμάτιζαν οι ενοποιημένοι παλαιοί πολεμιστές στην ελληνική κοινωνία, πολλώ δε μάλλον εν όψει μίας νέας πολεμικής προσπάθειας στην οποία διακήρυτταν ότι προθύμως θα συμμετείχαν, ενώ ταυτόχρονα θα αποτελούσαν παράδειγμα για τη νέα γενιά. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Ματθαίου κατά την τελετή παρασημοφόρησης της παλαιοπολεμικής ένωσης Μακεδονίας: «ορκιζόμεθα [...] ως εν εφεδρεία δυνάμεις της Χώρας, ότι, όπως αγωνιζόμεθα προθύμως εις τον στίβον της Ειρήνης, ούτω ανά πάσαν στιγμή είμεθα έτοιμοι να προσφέρωμεν και πάλιν την θυσίαν του αίματος εις τον βωμόν της Πατρίδος». Η ενοποίηση προσέδιδε και έναν εθνικό ρόλο στους παλαίμαχους.

²⁶⁹⁷ Κατόπιν επιτροπή της Συνομοσπονδίας μετέβη στο Τατόι ώστε «να ράνη τον τάφον του Στρατηλάτου με άνθη». *Ελληνικόν Μέλλον*, 17/11/1938, «Η μεγάλη συγκέντρωσις των παλαιών πολεμιστών», 20/11/1938, «Το σημερινόν προσκύνημα των πολεμιστών», 22/11/1938, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

²⁶⁹⁸ *Ελληνικόν Μέλλον*, 20/12/1938, «Πεντακόσιοι Μακεδόνες πολεμισταί έφθασαν ομαδικώς εις τας Αθήνας», 21/12/1938, «Οι παλαιοί πολεμισταί Μακεδονίας».

Ο Ανδρέας Καβρικός, αντιπρόεδρος της μακεδονικής ένωσης, συνόψιζε την πολιτική της ενοποίησης ως εξής: «ενωθείτε και ομονοήσατε εν ειρήνη όπως και εν πολέμω ενωθείτε διά να αποδώσετε και εν Ειρήνη όσα εν πολέμω θαυματουργούντες απεδώσατε εις την Πατρίδα». Στο ίδιο μήκος κύματος ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Φθιωτιδοφωκίδος και μέλος της Διοικούσης Επιτροπής της Εθνικής Συνομοσπονδίας Χαρ. Φαρόπουλος, διακήρυττε ότι οι παλαιοί πολεμιστές ήταν πιστοί στις αρχές του Νέου Κράτους και επιθυμούσαν να «ενσταλλάξουν» στους νέους «την αγάπην προς την πατρίδα» και να μεταδώσουν σε αυτούς «τα ιδεώδη της οικογένειας και της θρησκείας, άνευ των οποίων δεν θα είνε δυνατόν να υπάρξη ελληνική Πολιτεία». ²⁶⁹⁹

Σε αυτό το πλαίσιο, μετά το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο Δυτικό Μέτωπο, ο δημοσιογράφος Σπύρος Δενδρινός σε άρθρο του περιέγραφε το ρόλο που διαδραμάτιζαν οι παλαιοί πολεμιστές του Μεγάλου Πολέμου στο νέο αυτόν πόλεμο. Αρχικά, σχετικά με όσους επιστρατεύτηκαν εκ νέου ανέφερε ότι, παρά τη σημαντική συμβολή των νέων, οι οποίοι «έχουν την νεανικήν ορμήν και τον ενθουσιασμόν», οι παλαιοί πολεμιστές «διαθέτουν την αλάνθαστον πείραν την οποίαν απέκτησαν στα χαρακώματα του περασμένου πολέμου» και είχαν ως οδηγό «την σύνεσιν και την περίσκεψιν» καθώς «είνε δοκιμασμένοι στη κόλαση του πυρός και στο πανδεμόνιον των οβίδων». Αυτοί θα αποτελούσαν «την έμψυχη γραμμή Μαζινώ που θα προασπίση το μέτωπον κάθε χώρας». Παράλληλα όμως οι νέοι πολεμιστές θα αντλούσαν και διδάγματα από τους παλαιούς, παραθέτοντας μάλιστα την άποψη που είχε εκφράσει ο στρατάρχης Φος (Ferdinand Foch) ότι πέρα από «κειμήλια» οι παλαιοί πολεμιστές θα ήταν παρόντες όταν ξεσπάσει ξανά κάποιος πόλεμος. ²⁷⁰⁰

Η αντίληψη αυτή εντασσόταν στο κλίμα της εποχής σχετικά με το ρόλο των παλαιών πολεμιστών, οι οποίοι θα έπρεπε να είναι έτοιμοι να συνδράμουν σε ένα νέο πόλεμο. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα δραστηριοποίησης παλαιών πολεμιστών σε μία νέα πολεμική επιχείρηση ήταν η στάση των ιταλικών οργανώσεων ANC και ANMIG κατά τη διάρκεια του ιταλοαιθιοπικού πολέμου (1935–36). Αρχικά, βετεράνοι του Μεγάλου Πολέμου επιστρατεύτηκαν εκ νέου για να συμμετάσχουν στην εκστρατεία δίνοντας

²⁶⁹⁹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/7/1937, «Η παρασημοφορία της σημαίας των π. πολεμιστών Μακεδονίας», 14/11/1938, «Θα γίνη η ενοποίησης όλων των παλ. πολεμιστών», σύμφωνα με αυτό το δημοσίευμα η Ομοσπονδία Φθιωτιδοφωκίδος αριθμούσε 42 τοπικές οργανώσεις με συνολικά 18.600 μέλη.

²⁷⁰⁰ Σπύρος Σ. Δενδρινός, «Η έμψυχος γραμμή Μαζινώ διά το κάθε κράτος είναι οι Π. Πολεμισταί», *Ελληνικόν Μέλλον*, 30/10/1939.

μία αίσθηση συνεχούς ετοιμότητας των παλαιμάχων να προσφέρουν στην πατρίδα. Στον πόλεμο συμμετείχαν σημαίνοντα στελέχη του ιταλικού παλαιοπολεμικού κινήματος με τον πρόεδρο της ANC Amilcare Rossi να αποπλέει για την Αβησσυνία επικεφαλής μίας ομάδας Αλπίνων, ενώ ο Gianni Baccarini, γενικός γραμματέας της ANMIG, αντιπρόεδρος της FIDAC και βουλευτής, κατήλθε στην ανατολική Αφρική ως επικεφαλής ενός τάγματος αναπήρων πολέμου, το οποίο υπαγόμενο στην VI Μεραρχία («Tevere» [Τίβερης]) και παρείχε εφεδρικές υπηρεσίες. Το τάγμα αυτό είχε δύναμη περίπου 20 χιλιάδων ανδρών και για τη συγκρότησή του σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η προπαγάνδισή του από τον πρόεδρο της ANMIG Carlo Delcroix. Ο Albanie Monotti, μέλος της ANC, θεωρούσε ότι οι παλαιμάχοι, παρότι είχαν ζήσει τη «φρίκη» του πολέμου, κατατάχθηκαν εθελοντικά καθώς κατανοούσαν το εθνικό συμφέρον μίας τέτοιας εκστρατείας, ήτοι την ανάκαμψη της οικονομίας μέσω της εκμετάλλευσης των πρώτων υλών της Αιθιοπίας, την επίλυση του υπερπληθυσμού μέσω της αποστολής εποίκων στα νέα αποικιακά εδάφη καθώς και το «εκπολιτιστικό έργο» στην «πιο βάρβαρη», κατά αυτόν χώρα της Αφρικής.²⁷⁰¹

Η ANC συνέδραμε και οικονομικά στον πολεμικό αγώνα καθώς πέρα από μέρος των περιουσιακών της στοιχείων που παραχώρησε στο Κράτος για να ενισχύσει την πολεμική προσπάθεια, διεξήγαγε και εράνους σε όλη τη χώρα για αυτό το σκοπό. Μάλιστα ένας από αυτούς ήταν η συγκέντρωση των Διασυμμαχικών Μεταλλίων των παλαιμάχων ώστε να γίνουν χρυσός με τα έσοδα να παραχωρούνται στο Κράτος. Τέλος, η ANC και η ANMIG προπαγάνδισαν τον πόλεμο τόσο στο εσωτερικό μέσω των εντύπων τους όσο και στο εξωτερικό μέσω της συμμετοχής στις διεθνείς παλαιοπολεμικές οργανώσεις, αποτελώντας τους εμψυχωτές της νέας πολεμικής εκστρατείας.²⁷⁰²

Παρομοίως, σύμφωνα με τη ναζιστική θεώρηση για τους βετεράνους η ενοποίηση των οργανώσεων «υπό την ηγεσία του Ναζιστικού Κόμματος» θα βοηθούσε ποικιλοτρόπως την κοινωνία. Τη σύνδεση αυτή είχε κάνει ο Hans Oberlindober επικεφαλής της

²⁷⁰¹ Albanie Monotti, «The War Generation in Italy», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 4, Απρίλιος 1936, σσ. 8-9. Από το 1939 στην αναπηρική ANMIG εντάσσονταν και ανάπηροι πολέμου του ιταλοαιθιοπικού πολέμου καθώς και του Ισπανικού Εμφυλίου, ενώ και με ταυτόχρονη απόφαση οι ανάπηροι της «Φασιστικής Επανάστασης», δηλαδή των συμπλοκών που προηγήθηκαν της ανόδου του φασισμού στην εξουσία, το 1920-22, εντάσσονταν στην οργάνωση με καθεστώς επίτιμου μέλους. *FIDAC*, τ. XV, αρ. 6, Ιούνιος 1939, «National Association of War Disables extends Honorary Membership to the Disabled of the Fascist Revolution», σ. 23.

²⁷⁰² Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 243-247. Για τη δικαιολόγηση της ιταλικής επίθεσης στην Αβησσυνία το 1935 από τους παλαιμάχους, βλ. Gianni Baccarini [αντιπρόεδρος FIDAC], «Why Italy Complains of Abyssinia», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 1, Ιανουάριος 1936, σσ. 5-8, 22.

NSKOV (βλ. παραπάνω). Αρχικά, στρατιωτικά παρότι οι βετεράνοι θα ήταν μεγάλοι ηλικιακά για ενεργή υπηρεσία, θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην εκπαίδευση των νέων στρατιωτών καθώς και να συγκροτήσουν εφεδρικές μονάδες στα μετόπισθεν οι οποίες θα αναλάμβαναν π.χ. τη διασφάλιση της τάξης, την προστασία του συγκοινωνιακού δικτύου καθώς και την αεράμυνα. Ταυτόχρονα, η δράση τέτοιων οργανώσεων θα αποτελούσε τη «ραχοκοκαλιά» του ηθικού στα μετόπισθεν ώστε να αποφευχθεί μία νέα «πισώπλατη μαχαίριά» (Dolchstoß) όπως αυτή του 1918. Σε ένα δεύτερο επίπεδο η ενοποίηση των παλαιμάχων θα βοηθούσε στην εκ νέου δημιουργία της ενότητας και αλληλεγγύης του πολέμου εντός του Γ' Ράιχ. Με την επανασύσταση της «κοινωνίας του μετώπου» (Frontgemeinschaft) θα επιτυγχανόταν η μείωση των ταξικών και γεωγραφικών διαφορών ανάμεσα στους Γερμανούς παλαιούς πολεμιστές. Αυτή η «κοινωνία του μετώπου» θα αποτελούσε μοντέλο για Volksgemeinschaft, δείχνοντας ταυτόχρονα στους εξωτερικούς αντιπάλους του Γ' Ράιχ ότι δεν θα υπήρχαν στο εσωτερικό του πολιτικές, ταξικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις που θα μπορούσαν να διαβρώσουν το αξιόμαχο της χώρας αποτελώντας την ατμομηχανή της ανύψωσης του ηθικού όλης της κοινωνίας.²⁷⁰³

Οι απόψεις όμως αυτές δεν περιορίζονταν αποκλειστικά σε αυτά τα αυταρχικά καθεστώτα. Μόλις τρεις μήνες πριν την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο διοικητής της Βρετανικής Λεγεώνας παρουσίαζε το ρόλο που θα είχαν τα μέλη της στον επερχόμενο πόλεμο. Οι παλαιίμαχοι άμεσα θα μπορούσαν να εργαστούν στις βιομηχανίες «εθνικής άμυνας» ώστε να επιστρατευτούν οι εργαζόμενοι σε αυτές. Η Λεγεώνα δήλωνε επίσης έτοιμη να οργανώσει 200 γραφεία κατάταξης σε όλη τη χώρα ώστε να συνδράμει στη διαδικασία της επιστράτευσης, ενώ μέλη της θα μπορούσαν να αναλάβουν και εφεδρικές υπηρεσίες στα μετόπισθεν. Κλείνοντας δήλωνε ότι οι βετεράνοι ήταν έτοιμοι να εκτελέσουν ότι καθήκον τους ανατεθεί στο όνομα της εθνικής ασφάλειας.²⁷⁰⁴

Μολονότι ήταν περιορισμένες οι σχετικές ιδεολογικές αναζητήσεις στην ελληνική περίπτωση, όπου οι παλαιοί πολεμιστές είχαν σε μεγάλο βαθμό έκδηλες αντιπολεμικές πεποιθήσεις (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.6, Β.4.2 και Γ.1.1.1), ουσιαστικά οι απόψεις Ματθαίου, Καβρική, Φαρόπουλου και Δενδρινού ακολουθούσαν αυτή την αντίληψη περί συνεχούς ετοιμότητας των παλαιών πολεμιστών ώστε να μεταφέρουν το πολεμικό πνεύμα στη νέα γενιά και να συνδράμουν εκ νέου σε ενδεχόμενη νέα πολεμική προσπάθεια της χώρας.

²⁷⁰³ Diehl, *The Thanks of the Fatherland*, ό.π., σσ. 35-36. Πρβλ. Traverso, ό.π., σ. 136.

²⁷⁰⁴ *The Times* (Λονδίνου), 29/5/1937, «British Legion and Defense».

Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας των Ματθαίου–Καβρικά παντως δεν έμεινε μόνο στα λόγια καθώς μόλις η χώρα ενεπλάκη στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αμέσως δήλωσε παρούσα. Συγκεκριμένα, στις 29 Οκτωβρίου 1940 το προεδρείο της οργάνωσης παρουσιάστηκε στον διοικητή του Γ΄ Σώματος Στρατού αντιστράτηγο Γεώργιο Τσολάκογλου «και παρακάλεσεν αυτόν όπως χρησιμοποιηθούν οι παλαιοί πολεμισταί 1912–1922 κατά τα παρούσας ιερές στιγμές». Ακολούθως η επιτροπή με επικεφαλής τον Ματθαίου, ένα από τα πρώτα θύματα αυτού του νέου πολέμου καθώς σκοτώθηκε τις επόμενες ημέρες από τους ιταλικούς βομβαρδισμούς της Θεσσαλονίκης (βλ. Παράρτημα 6), επισκέφτηκε τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Γ. Κυρίμη ώστε να εκφράσει και σε αυτόν την ετοιμότητα των παλαιμάχων για αυτή τη νέα σύγκρουση.²⁷⁰⁵ Αντίστοιχα η Εθνική Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου (βλ. παρακάτω) διακήρυτε σε ψήφισμα προς τον Μεταξά την 2α Νοεμβρίου 1940: «είμεθα έτοιμοι άπαντες διά νέας θυσίας», ενώ το Διοικητικό Συμβούλιο της ευχόταν «ολοψύχως την τελική νίκη των ελληνικών όπλων».²⁷⁰⁶

Πάντως στην Ελλάδα, παρότι η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) ήθελε να εμψυχήσει το στρατιωτικό πνεύμα στη νεολαία καθώς οι κατευθυντήριες γραμμές που θέτονταν από το καθεστώς για την εξοικείωση των νέων με τον στρατιωτικό τρόπο ζωής αφορούσαν τη συναδέλφωση των νέων με τις ένοπλες δυνάμεις δεν χρησιμοποιήθηκαν οι παλαίμαχοι σε κάποιο ρόλο. Αποκορύφωμα της διαδικασίας αυτής ήταν η καθιέρωση, το 1940, της Ημέρας Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων από την ΕΟΝ την πρώτη Κυριακή κάθε Οκτωβρίου. Ένας από τους σκοπούς της ημέρας αυτής ήταν παιδευτικός καθώς μέσω της «στέψεως» των Ηρώων από την ΕΟΝ «θα στραφή η μνήμη των [νέων] προς τα οπίσω διά να ενθυμηθούν ποιοι ποταμοί αίματος έχουν χυθή και πόσαι πυραμίδες θα ήτο δυνατόν ν' ανεγερθούν από τα οστά εκείνων, οίτινες, κατά καιρούς, έπεσαν διά να εμπορούμεν τώρα ημείς να ζώμεν ελεύθεροι».²⁷⁰⁷ Τη μοναδική φορά που εορτάστηκε αυτή η ημέρα (το 1940) το πρόγραμμα περιελάμβανε δοξολογίες και τελετές στα Ηρώα όλης της χώρας καθώς και «εκπαιδευτικές» επισκέψεις σε στρατόπεδα. Εντούτοις, στις τελετές, στις ο-

²⁷⁰⁵ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 30/10/1940, «Οι π.π. έτοιμοι διά νέας θυσίας».

²⁷⁰⁶ Αρχείο Εθνικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Διοικητικού Συμβουλίου Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου της Ελλάδος. Βιβλίου Α΄», Συνεδρίαση 23η (2 Νοεμβρίου 1938).

²⁷⁰⁷ *Εσπερινός Ταχυδρόμος* (Χανίων), 5/10/1940, «Η αυριανή Ημέρων Ενόπλων Δυνάμεων».

ποίες συμμετείχε ο Μεταξάς και πολυάριθμα μέλη της κυβέρνησης καθώς και στρατιωτικοί παράγοντες, δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά όχι μόνο για συμμετοχή, αλλά ούτε καν για την εκπροσώπηση των παλαιμάχων.²⁷⁰⁸

Παράλληλα με τις διεργασίες για τη δημιουργία της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, από το 1937 ξεκίνησε η σταδιακή ισχυροποίηση του Τάκη Χαιρόπουλου στα παλαιοπολεμικά πράγματα, η οποία συνεχίστηκε μέχρι τη δεκαετία του 1970. Ο Χαιρόπουλος αποτελούσε σταθερά από το 1932 έναν πόλο στον παλαιοπολεμικό κόσμο, που παρότι δεν είχε κάποια επίσημη αναγνώριση είτε στα συνέδρια του 1932–36 είτε στη μεταξική περίοδο, μέσω του αλληλοβοηθητικού χαρακτήρα του Οργανισμού, δηλαδή της παροχής συσσιτίων, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και βοήθειας σε γραφειοκρατικά θέματα (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1), είχε καταφέρει να προσελκύσει αρκετές οργανώσεις παλαιμάχων υπό τη σκέπη του. Η διεξόδυσή του στον παλαιοπολεμικό χώρο επεκτάθηκε κατά τη διάρκεια της 4ης Αυγούστου. Οι δραστηριότητες του Χαιρόπουλου την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας είχαν αν όχι τις «ευλογίες» πάντως σίγουρα την ευμενή στάση του καθεστώτος. Ταυτόχρονα, ο Χαιρόπουλος είχε αξιοπρόσεκτες επαφές με το καθεστώς. Την άνοιξη του 1937 ο Χαιρόπουλος τοποθετήθηκε δυνάμει του Α.Ν. 244/1936, «εις θέσιν υπαλλήλου» στο Μετοχικό Ταμείο Στρατού,²⁷⁰⁹ ενώ το «Εμβατήριο των Παλαιών Πολεμιστών» που είχε γράψει είχε αναγνωριστεί από το Υπουργείο Στρατιωτικών ως ο ύμνος των παλαιών πολεμιστών.²⁷¹⁰ Επίσης, τόσο ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών όσο και η Ομοσπονδία Αττικοβοιωτίας (βλ. παρακάτω), στους οποίους προΐστατο ο Χαιρόπουλος, συμμετείχαν στους εορτασμούς της 25ης Μαρτίου και της 4ης

²⁷⁰⁸ Βαγγέλης Αγγελής, «Μεταξική προπαγάνδα και νεολαία 1936–1940», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004, σσ. 217–219. Για περιγραφές των τελετών την Ημέρα Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων (6 Οκτωβρίου 1940), βλ. *Ασύρματος*, 7/10/1940, «Επιβλητικός εορτασμός υπό της ΕΟΝ της ημέρας των Εθνικών ενόπλων δυνάμεων»· *Βραδυνή*, 7/10/1940, «Λαμπρός εορτασμός της ημέρας των ενόπλων δυνάμεων», *Πρωΐα*, 3/10/1940, «Ο εορτασμός της Ημέρας των Ενόπλων Δυνάμεων».

²⁷⁰⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, Α. 4, φ. 224 (Φάκελος αντιγράφων Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών Περιφέρειας Αττικής και Βοιωτίας), Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών προς Μετοχικό Ταμείο Στρατού, [Αθήνα], 1 Μαρτίου 1937, καθώς και σε Αρχείο Π.Π. 3, Αρ. Δημητράτος [υφυπουργός Εργασίας] προς Μετοχικό Ταμείο Στρατού, Αθήνα, 25 Μαΐου 1937.

²⁷¹⁰ Το εμβατήριο ήταν σε στίχους Τάκη Χαιρόπουλου και μουσική Αιμίλιου Σπήλιου. Η παρτιτούρα υπάρχει σε ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, Έντυπα 5, *Εμβατήριο Παλ. Πολεμιστών*, Εκδόσεις Μουσικού Οίκου Ανδρεάδη-Νάκα, [1937].

Αυγούστου λαμβάνοντας κολακευτικά λόγια για το έργο τους από πρόσωπα του καθεστώτος.²⁷¹¹

Από τον Οκτώβριο του 1936 η εφημερίδα *Πανεφεδρική*, την οποία στα τέλη του 1936 προωθούσε ο Χαιρόπουλος σε κατά τόπους οργανώσεις,²⁷¹² προέβαλλε τον Χαιρόπουλο ως τον πλέον κατάλληλο για την ηγεσία του ενοποιημένου παλαιοπολεμιστικού κόσμου.²⁷¹³ Ως προς το μέγεθός του Οργανισμού την μεταξική περίοδο, αυτός είχε, σύμφωνα με τον Χαιρόπουλο τον Σεπτέμβριο του 1939, 8.250 μέλη στην Αθήνα και στα περίχωρα της πρωτεύουσας 3.140 μέλη.²⁷¹⁴ Όπως την προηγούμενη περίοδο (1932–36) ο Χαιρόπουλος δραστηριοποιούταν εκ παραλλήλου στον Οργανισμό και στην Ομοσπονδία Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών, με τις δύο οργανώσεις ουσιαστικά να ταυτίζονται (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1), την ίδια τακτική ακολούθησε και επί μεταξικής περιόδου. Την περίοδο αυτή ταυτόχρονα με τον Οργανισμό ο Χαιρόπουλος ήταν επικεφαλής της υπαγόμενης σε αυτόν Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Αττικής και Βοιωτίας, η οποία ισχυριζόταν ότι είχε ενοποιήσει τις οργανώσεις της Αττικοβοιωτίας, σύμφωνα με τις επιθυμίες της κυβέρνησης, με τις δύο οργανώσεις ουσιαστικά να ταυτίζονται.²⁷¹⁵ Εντός της περιφέρειάς Αττικοβοιωτίας η Ομοσπονδία, η οποία ανέφερε σε έγγραφά της ότι σε αυτήν υπάγονταν

²⁷¹¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, Α. 4, φ. 224 (Φάκελος αντιγράφων Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών Περιφέρειας Αττικής και Βοιωτίας), Ι. Πιτσίκας [διοικητής Α' Σώματος Στρατού] προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Αθήνα, 29 Μαρτίου 1937· *Ελληνικόν Μέλλον*, 31/7/1937, «Ολόκληρος η Ελλάς εν συναγερμώ», 3/8/1937, «Αι αυριαναί λαϊκαί εορταί εις τας Αθήνας».

²⁷¹² ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας προς Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικής & Βοιωτίας, Βόλος, 17 Δεκεμβρίου 1936.

²⁷¹³ *Πανεφεδρική*, 25/10/1936, «Ο γίγας του εφεδρικού κόσμου».

²⁷¹⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πατρών, Αθήνα, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

²⁷¹⁵ Ενδεικτικά η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών καλούσε τον Γεώργιο Β' σε χορό για συγκέντρωση χρημάτων για τον Κυανό Σταυρό και το Συσσίτιο Απόρων και Ανέργων Παλαιών Πολεμιστών, φορείς τους οποίους είχε δημιουργήσει ο Οργανισμός. Επίσης, και οι δύο οργανώσεις εμφάνιζαν την ίδια διεύθυνση (Αιόλου 89). ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, Α. 4, φ. 224 (Φάκελος αντιγράφων Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών Περιφέρειας Αττικής και Βοιωτίας), Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών προς Γεώργιο Β', Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1937. Βλ. επίσης διάσπαρτα έγγραφα στον ίδιο φάκελο.

29 οργανώσεις, προέβη μάλιστα και σε «από τα πάνω» διορισμούς τοπικών οργανώσεων.²⁷¹⁶ Τυπικά όμως τόσο ο Οργανισμός όσο και η Ομοσπονδία υπαγόταν στη Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών του Κονδάκη.²⁷¹⁷

Μία ακόμα δραστηριότητα του Οργανισμού ήταν η δημιουργία, τον Σεπτέμβριο του 1937, του Σώματος των Επιλέκτων, το οποίο είχε στρατιωτική δομή με μέλη «απολύτως πειθαρχικά, εκτελούντα τας εντολάς και διαταγάς των προϊσταμένων των» που «διακρίνονται διά τα Εθνικά των αισθήματα και την πλήρη εχεμύθειάν των». Το Σώμα αποτελούταν από δύο τάγματα με τρεις λόχους έκαστο και επικεφαλής ήταν ο λοχαγός εν πολεμική διαθεσιμότητα Απόστολος Χαλκιάς. Ο σκοπός του Σώματος ήταν «η τόνωσις του Εθνικού και Πατριωτικού αισθήματος, η ενίσχυσις του Εθνικού προγράμματος, η καταπολέμησις των αριστερών δοξασιών ως άλλος Κοινωνικός Φρουρός».²⁷¹⁸ Αυτό το σώμα ουσιαστικά επαναλάμβανε την προσπάθεια δημιουργίας ενός σώματος «πραιτοριανών», όπως είχε επιδιώξει ο Οργανισμός με τα Τάγματα Εφόδου το 1933 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1). Ομοίως, το Σώμα των Επιλέκτων αποδείχθηκε θνησιγενές εγχείρημα καθώς στα ημιολοκληρωτικά πλαίσια της 4ης Αυγούστου άλλη νεολαϊστική οργάνωση πλην της ΕΟΝ δεν μπορούσε να δραστηριοποιηθεί. Πέραν της ιδρυτικής εγκυκλίου του Σώματος των Επιλέκτων δεν έχει εντοπιστεί ουδεμία άλλη αναφορά σε αυτό.

Ο Χαϊρόπουλος προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τη διαδικασία ενοποίησης που είχε διακηρύξει η κυβέρνηση ώστε επωφεληθεί προσωπικώς και να προσεταιριστεί με το μέρος του περιφερειακές οργανώσεις, οι οποίες θα διαδραμάτιζαν κρίσιμο ρόλο στο μελλοντικό πανελλήνιο ενοποιητικό συνέδριο. Ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προβαλλόταν από τον Χαϊρόπουλο ως ο φορέας της ενοποίησης των παλαιμάχων καθώς αυτός

²⁷¹⁶ Συγκεκριμένα σε επιστολή της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Αττικοβοιωτίας προς τον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών Βαγιών (Θήβας) αναφέρεται ότι ο τοπικός Οργανισμός υπάγεται στην Ομοσπονδία, η οποία «διορίζει» προσωρινή διοικούσα επιτροπή για την οργάνωση του εσωτερικού κανονισμού και την εκλογή τακτικού διοικητικού συμβουλίου. Ενώ για την επιλογή της προσωρινής πενταμελούς επιτροπής της Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Βαρνάβα (Αττικής) εξουσιοδοτήθηκε από τον Χαϊρόπουλο ο πρόεδρος της. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, Α. 4, φ. 224 (Φάκελος αντιγράφων Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών Περιφέρειας Αττικής και Βοιωτίας), Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικοβοιωτίας προς Οργάνωσιν Παλαιών Πολεμιστών Βαρνάβα Αττικής, Αθήνα, 24 Φεβρουαρίου 1937, Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικοβοιωτίας προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών Βαγιών, Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 1937, Οργάνωσις Παλαιών Πολεμιστών Βαρνάβα Αττικής προς Πρόεδρο Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Αττικής και Βοιωτίας, Βαρνάβας, 8 Μαρτίου 1937.

²⁷¹⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Α.4, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Λαυρίου, Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 1937.

²⁷¹⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, Α. 4, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, εγκύκλιος 128 (Περί κανονισμού και τρόπου λειτουργίας Σώματος Επιλέκτων).

αποτελούσε εκφραστής «της αξιεπαίνου επιθυμίας του Εθνικού Κυβερνήτου» για ενοποίηση των παλαιμάχων όπως ισχυριζόταν ότι έγινε στην Αθήνα με την Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικοβοιωτίας.²⁷¹⁹

Μία περίπτωση προσεταιρισμού περιφερειακής οργάνωσης ήταν αυτή του Βόλου, ο φάκελος της τοπικής οργάνωσης (αρχικά Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου και εν τέλει Εθνική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας) έχει διασωθεί σε μεγάλο βαθμό ακέραιος στο αρχείο του Τ. Χαϊρόπουλου και μας παρέχει μία εικόνα σε μικρογραφία για αυτή τη διαδικασία. Ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου ήταν μία οργάνωση προσκείμενη προσωπικώς στον Χαϊρόπουλο²⁷²⁰ που δραστηριοποιούνταν τουλάχιστον από τον Ιούνιο του 1937. Πέραν της εξυπηρέτησης των υλικών και ηθικών ζητημάτων των παλαιών πολεμιστών είχε ως σκοπό την ενοποίηση των παλαιών πολεμιστών «εις μίαν οργάνωσιν Π.Π. ως και η επιθυμία της Εθνικής Κυβερνήσεως κ. Μεταξά».²⁷²¹ Τον Σεπτέμβριο του 1937 δημιουργήθηκε στον Βόλο μία Ενοποιητική Επιτροπή, η οποία βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Οργανισμού όπως κατήγγειλαν τρεις άλλες οργανώσεις της πόλης.²⁷²² Η Επιτροπή Ενοποιήσεως απευθύνθηκε με επιστολή της στον Μεταξά διακηρύσσοντας ότι εκπροσωπούσε 450 παλαιούς πολεμιστές τεσσάρων τοπικών οργανώσεων και ζητώντας τη βοήθεια της κυβέρνησης, στην οποία «προϊσταται [...] ο παλαιός μας συμπολεμιστής, Επιτελάρχης τότε» ώστε να πραγματοποιηθεί η ενοποίηση «εις μίαν Οργάνωσιν, και δη, υπό την προστασίαν του Κράτους». Στην επιστολή της η επιτροπή τόνιζε ότι «είμεθα πειθαρχημένοι», αλλά ακόμα υπήρχαν μερικά στοιχεία «του παλαιού κομματισμού» σε κάποιες οργανώσεις, για αυτό η επιτροπή ζητούσε από τον Μεταξά να προβεί σε «από τα πάνω» ενοποίηση «νομοθετικώς». Παρόμοια επιστολή απεστάλη στον νομάρχη Λάρισας, όπου τονιζόταν ο καθοριστικός ρόλος του Οργανισμού

²⁷¹⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πατρών, Αθήνα, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

²⁷²⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 25 Δεκεμβρίου 1937.

²⁷²¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών Βόλου, Εγκύκλιος [φθαρμένο το έγγραφο στο σημείο της ημερομηνίας, πιθανότατα βάσει των υπολοίπων εγγράφων που βρίσκονται μαζί του πρόκειται για εγκύκλιο του φθινοπώρου του 1937].

²⁷²² Την ανακοίνωση κατά της Ενοποιητικής Επιτροπής υπέγραφαν η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας, η Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών Θεσσαλίας και Ένωση Εφέδρων Οπλιτών Θεσσαλίας. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 4/9/1937, «Ανακοίνωσις». Αντίστοιχα ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου επιτιθέταν στις άλλες οργανώσεις ως «αντιδραστικές». ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 2 και 29 Ιανουαρίου 1938.

Παλαιών Πολεμιστών Βόλου στην ενοποίηση, καθώς και σε υπουργούς.²⁷²³ Με νέο υπόμνημα προς τον Μεταξά, τον Δεκέμβριο του 1937, η επιτροπή ζητούσε την ενοποίηση «από τα πάνω» κατόπιν διαταγής του νομάρχη Λάρισας, κατά το πρότυπο της Μακεδονίας (όπου την ενοποίηση είχε επισφραγίσει ο Γενικός Διοικητής, βλ. παραπάνω).²⁷²⁴

Οι μη συνεργαζόμενες με τον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών Βόλου (δηλαδή η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας, η Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών Θεσσαλίας και η Ένωση Εφέδρων Οπλιτών Θεσσαλίας) οργανώσεις κατήγγειλαν παρασκηνιακές μεθοδεύσεις του Χαιρόπουλου, ο οποίος κατηγορούταν ότι επεδίωκε την υπαγωγή του παλαιοπολεμιστικού κόσμου υπό τον Οργανισμό του. Οι οργανώσεις αυτές αρχικά στηλίτευαν το παρελθόν του Χαιρόπουλου (αποχή του από τα συνέδρια του 1934 και διεξαγωγή παράλληλου συνεδρίου το 1936, βλ. Κεφάλαιο Γ.1), ενώ υποστήριζαν ότι «κινείται και δρα μεμονωμένως απαξιών να συνεργασθή με τας λοιπάς Οργανώσεις των Αθηνών αίτινες υπάγονται εις τον μόνον επίσημον Οργανισμόν, την Ανωτάτη Συνομοσπονδίαν». Ο Χαιρόπουλος στόχευε στη σύγκλιση ενοποιητικού συνεδρίου έχοντας προηγουμένως προσεταιριστεί επαρχιακές οργανώσεις. Για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου τον ευνοούσε η διαίρεση που επικρατούσε στον παλαιοπολεμιστικό κόσμο καθώς έτσι θα αύξανε σταδιακά την επιρροή του, ιδιαιτέρως στην επαρχία όπου τοποθετούσε «κήρυκες της ενοποίησης», όπως αυτούς στο Βόλο, κατά των οποίων στρεφόταν το εν λόγω καταγγελτικό δημοσίευμα.²⁷²⁵

Οι προσωπικές διαφορές ανάμεσα στους προέδρους και αρχηγούς στις οργανώσεις φαίνεται ότι αποτέλεσαν τη βασική αιτία καθυστέρησης της ενοποίησης και στον Βόλο καθώς το 1938, ένα έτος-σταθμό στην ενοποίηση σε εθνικό επίπεδο (βλ. παραπάνω) δεν έχουν εντοπιστεί περαιτέρω εξελίξεις. Τον Απρίλιο του 1939 σύμφωνα με τον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών Βόλου η πορεία προς την ενοποίηση βρισκόταν στην

²⁷²³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Ενοποιητική Επιτροπή Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Νομάρχη Λάρισας, Υπουργούς Ασφαλείας, Εσωτερικών, Εργασίας, Βόλος, 5 Σεπτεμβρίου 1937. Με ανακοίνωσή της στον τοπικό Τύπο η Επιτροπή Ενοποίησης επιτιθέταν σε άλλες τοπικές οργανώσεις (κατονόμαζε μόνον την Ένωση Εφέδρων Οπλιτών Θεσσαλίας) ότι ήταν αδρανείς και κωλυσιεργούσαν την ενοποίηση. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, «Η ενοποίησης των παλαιών πολεμιστών» [αχρονολόγητη ανακοίνωση στον *Ταχυδρόμο* (Βόλου), πιθανότατα τον Σεπτέμβριο 1937].

²⁷²⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Υπόμνημα Ενοποιητικής Επιτροπής Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς Εξοχότατόν Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Βόλος, 4 Δεκεμβρίου 1937.

²⁷²⁵ *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 9/9/1937, «Τι απαντούν αι διοικήσεις των παλαιών πολεμιστών διά το ζήτημα ενοποίησης».

τελική ευθεία,²⁷²⁶ χωρίς ωστόσο και πάλι να υπάρξει κάποια εξέλιξη τους επόμενους μήνες. Τον Αύγουστο του 1939 με διαταγή του Υπουργείου Εσωτερικών ζητούταν η αποστολή από τις τοπικές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις στον νομόρχη Λάρισας ενός πίνακα των μελών των οργανώσεων που θα συμμετείχαν στην επικείμενη ενοποίηση, ώστε να εξακριβωθεί ποιοι πραγματικά ανήκουν στον ορισμό του εφέδρου παλαιού πολεμιστή (κατά τους Α.Ν. του 1935 και του 1936). Σε αυτό το πλαίσιο διαλύθηκε ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου και συγχωνεύθηκε με την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Βόλου προς τη διευκόλυνση της ενοποίησης.²⁷²⁷ Η ενοποίηση τελικώς επετεύχθη «από τα πάνω» καθώς με διαταγή του νομόρχη Λάρισας αναγνωρίστηκε στις 16 Δεκεμβρίου 1939 η Εθνική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας, η οποία αποτελείτο από έφεδρους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες, ως η μοναδική εκπρόσωπος του παλαιοπολεμιστικού κόσμου της Μαγνησίας.²⁷²⁸ Η ενοποιημένη αυτή οργάνωση υπάχθηκε τον Ιανουάριο του 1940 στον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών.²⁷²⁹

Η περίπτωση του Βόλου μας παρέχει μία ενδεικτική αλλά κατατοπιστική εικόνα για το σύνθετο και το πολύπλοκο της διαδικασίας ενοποίησης, που ποτέ δεν ολοκληρώθηκε. Παράλληλα, αναδεικνύει πως ο Χαιρόπουλος επιχείρησε να επωφεληθεί από την όλη διαδικασία και απέκτησε προοδευτικά επιρροή σε περιφερειακές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις πλέκοντας ένα ευρύ δίκτυο που τον καθιστούσε έναν παράγοντα με σημαντική επιρροή στον παλαιοπολεμιστικό χώρο, παρότι από το 1938, όπως έχει ήδη παρουσιαστεί είχε ιδρυθεί η Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών, στην οποία συμμετείχε.²⁷³⁰ Ο αλληλοβοηθητικός χαρακτήρας του Οργανισμού αποτελούσε ένα κίνη-

²⁷²⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Κ. Χατζηκώστα [γενικός γραμματέας Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών Βόλου], Αθήνα, 5 Απριλίου 1939.

²⁷²⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας προς Νομόρχη Λάρισας, Βόλος, 19 Σεπτεμβρίου 1939.

²⁷²⁸ *Νέα Ελλάς* (Βόλου), 17/12/1939, «Ανακοίνωσις Εθνικής Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας» ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Εθνική Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 17 Ιανουαρίου 1940, Εθνική Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 28 Φεβρουαρίου 1940.

²⁷²⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Π.Π. 45, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών προς Εθνική Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 1940, Εθνική Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 26 Ιανουαρίου 1940, Εθνική Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας προς Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, Βόλος, 15 Μαρτίου 1940.

²⁷³⁰ Ενδεικτικά στο αρχείο υπάρχουν οι φάκελοι με την αλληλογραφία μεταξύ του Οργανισμού και της Εθνικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Άνδρου, την Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Λαυρίου, της Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Πάρου, του Συλλόγου Παλαιών Πολεμιστών Λαμίας, της Ένωσης Πα-

τρο προσχώρησης σε αυτόν τοπικών οργανώσεων. Σε αντίθεση μάλιστα με την περιορισμένη σχετική δραστηριότητα των υπολοίπων πανελλαδικών οργανώσεων. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Σάμου στην απόφαση προσχώρησής της στον Οργανισμό, τον Ιούλιο του 1937, αυτός ήταν «λίαν επωφελώς υπέρ των Παλ. Πολεμιστών» και εργαζόταν «εν γένει διά την υποστήρηξιν, προαγωγήν και υπεράσπισιν των δικαίων πάντων των Ελλήνων Παλ. Πολεμιστών». Ταυτόχρονα η Ένωση δήλωνε ότι αποχώρησε από την ΑΣΠΠΕ «ήτις ουδέν μέχρι σήμερον υπέρ της Οργανώσεως Παλ. Πολεμιστών Σάμου επεδείξατο ενδιαφέρον».²⁷³¹

Γενικότερα, η σημασία της επιρροής που ανέπτυξε ο Χαϊρόπουλος κατά τη μεταξική περίοδο γίνεται κατανοητή από το γεγονός ότι δεκάδες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις από όλη τη χώρα συνέχισαν να υπάγονται στον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών έως και τη δεκαετία του 1970 όπως μαρτυρείται στο αρχείο του Χαϊρόπουλου. Παρόλη την επιρροή ωστόσο που είχε αναπτύξει ο Χαϊρόπουλος, δεν αμφισβήτησε την πρωτοκαθεδρία του Κονδάκη ως επικεφαλής της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών. Προφανώς ο Χαϊρόπουλος δεν μπορούσε στο πλαίσιο της 4ης Αυγούστου να πορευθεί ενάντια σε έναν εκλεκτό του καθεστώτος. Επίσης, η στάση του αυτή μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών υπαγόταν (από το 1934) στη Γενική Συνομοσπονδία του Κονδάκη και οι δύο τους βρίσκονταν σταθερά στο ίδιο «στρατόπεδο» σε όλες τις διαιρέσεις του παλαιοπολεμιστικού χώρου της περιόδου 1934–36.

Εν κατακλείδι, η 28η Οκτωβρίου 1940 και η είσοδος της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έβρισκε τους παλαιούς πολεμιστές τύποις ενοποιημένους υπό τη σκέπη μίας ανωτάτης τριτοβάθμιας οργάνωσης μετά την πολυμέρια που επικρατούσε καθ' όλο

λαιών Πολεμιστών Κυθήρων, της Παμμεσηνιακής Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών, της Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών και Οπλιτών Λαρίσης και Περικύρων, της Ένωσης Υπαξιωματικών και Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών Λαρίσης, της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Άμφισσας, της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Κομοτηνής, της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Νέων Λιοσίων, της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών & Εφέδρων Πειραιώς-Περάματος κ.α., βλ. ιδίως ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Α.4, φ. Π.Π. 45. Ο Οργανισμός είχε επίσης επικοινωνία και με ελληνική παλαιοπολεμιστική οργάνωση του εξωτερικού, την Πανελλήνια Ένωση Παλαιών Πολεμιστών και Εφέδρων Αυστραλίας (Pan-Hellenic Union of Ex-Servicemen in Australia) με έδρα τη Μελβούρνη. Η οργάνωση είχε ιδρυθεί στις αρχές του 1936 με σκοπό τη διατήρηση και την καλλιέργεια των πατριωτικών παραδόσεων και την υποστήριξη των ελληνικών συμφερόντων. Όπως αναφέρεται στην αλληλογραφία κίνητρο για τη δημιουργία της ήταν η αντίδραση στην ισχυρή κομμουνιστική οργάνωση των Ελλήνων της Μελβούρνης. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. 34 (Φάκελος Οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών Αυστραλίας), Πανελλήνιος Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών και Εφέδρων Αυστραλίας προς Συμβούλιο Παλαιών Πολεμιστών, Μελβούρνη, 8 Ιουνίου 1937, Πανελλήνιος Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών και Εφέδρων Αυστραλίας προς ΔΣ του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών, Μελβούρνη, 6 Μαΐου 1938.

²⁷³¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, Α. 4, φ. 72 (Φάκελος Σάμου), Απόφασις Παλαιών Πολεμιστών Σάμου, αρ. 36, Εν Λιμ. Βαθέος Σάμου, 6 Ιουλίου 1937.

τον Μεσοπόλεμο. Πέραν της αδιαμφισβήτητης νομιμοφροσύνης όλων των πατρώνων των παλαιμάχων στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου, η ενοποίηση των παλαιών πολεμιστών που πραγματοποιήθηκε το 1938 είχε σαθρά θεμέλια με την πολυδιάσπαση να διατηρείται υπογείως. Μπορεί ο Κονδάκης να ήταν φαινομενικά επικεφαλής των παλαιών πολεμιστών, αλλά ο Χαϊρόπουλος είχε αποκτήσει ένα ευρύτατο πανελλαδικό δίκτυο, ενώ διεθνώς κυριότεροι εκπρόσωποι των Ελλήνων παλαιμάχων ήταν ο Γ. Νικολαΐδης και ο Μ. Ματθαίου με τον Κονδάκη σε δευτερεύοντα ρόλο (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2).

Γ.2.2.2. *Η ίδρυση της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου (1938)*

Οι σημαντικότερες εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν τη μεταξική περίοδο με πρωτοβουλία του καθεστώτος στον οργανωμένο παλαιοπολεμικό χώρο, δεν θα μπορούσαν να μην επηρεάσουν και τον αναπηρικό χώρο. Το 1938 αποτελεί ένα έτος-σταθμό και για τον αναπηρικό κόσμο καθώς ιδρύθηκε η Εθνική Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου (ΕΓΣΘΠ), η οποία αποτελεί έως σήμερα τον κυριότερο οργανισμό αναπήρων και θυμάτων πολέμου στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, στις 22 Φεβρουαρίου 1938 εκλέχθηκε το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο της Συνομοσπονδίας, το οποίο την οδήγησε στο Α' Εθνικό Πανελλήνιο Συνέδριο Αναπήρων Πολέμου στις 4 Οκτωβρίου 1938.²⁷³² Σύμφωνα με το *Ελληνικόν Μέλλον*, εφημερίδα που κάλυπτε συστηματικά τα τεκταινόμενα των παλαιμάχων καθώς συντάκτης της ήταν ο διευθυντής της ΕΓΣΘΠ Ντίνος Μαυρεπής (βλ. παρακάτω), για τη μη λύση των προβλημάτων των αναπήρων δεν ευθυνόταν η κυβέρνηση αλλά οι επιμέρους διαφωνίες ανάμεσα στους αναπήρους και η εξάλειψη των διαφορών αυτών ήταν και ο στόχος του συνεδρίου.²⁷³³ Το Νέον Κράτος εκπροσώπησαν στο συνέδριο ο διευθυντής του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως και ο διευθυντής της Νομαρχίας Αττικοβοιωτίας. Ο τελευταίος στην εναρκτήρια ομιλία μίλησε για τον βασιλιά Κωνσταντίνο

²⁷³² Αρχείο Εθνικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ελλάδος (ΕΓΣΑΘΠ), «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Διοικητικού Συμβουλίου Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου της Ελλάδος. Βιβλίον Α'» (εφεξής Πρακτικόν Συνεδριάσεως), Συνεδρίαση 1η (12 Δεκεμβρίου 1938). Ευχαριστώ ιδιαίτερω τον κ. Ευστράτιο Βερικάκη, διευθυντή της οργάνωσης σήμερα, για την πρόσβαση που μου παρείχε στο αρχείο της Συνομοσπονδίας. Η αίτηση αναγνώρισης της ΕΓΣΘΠ είχε κατατεθεί στο Πρωτοδικείο Αθηνών στις 3 Μαρτίου 1938 η αναγνώρισή της έγινε από στις 7 Νοεμβρίου 1938. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, Πολιτικές αποφάσεις 1938, αρ. απ. 11734. Η απόφαση για την ίδρυσή της είχε παρθεί πιθανότατα νωρίτερα καθώς μεταγενέστερη έκδοση της οργάνωσης αναφέρει ότι αυτή ιδρύθηκε το 1937. Πάνος Απ. Ζούρντος, *Η φάλαγγ της θυσίας*, Αθήναι 1954, σ. 18. Από το 1952 έως και σήμερα η έδρα της οργάνωσης βρίσκεται στο ιδιόκτητο οίκημά της στο Κολωνάκι (Πινδάρου 6). Βλ. Παράρτημα 11, Εικόνες 14–15.

²⁷³³ *Ελληνικόν Μέλλον*, 5/10/1938, «Το συνέδριο των αναπήρων».

«του Οποίου υπήρξαν συμπολεμισταί οι ανάπηροι της Ελλάδος και μεθ' ου συνεδέθησαν ψυχικώς αρρήκτως». Ο Μεταξάς ανακηρύχθηκε επίτιμος πρόεδρος των αναπήρων, ο υπουργός Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως Αλέξανδρος Κορυζής μέγας ευεργέτης τους και ο νομάρχης Αττικοβοιωτίας Νικόλαος Κισσόπουλος αντιπρόεδρός τους.²⁷³⁴

Τη δεύτερη ημέρα του συνεδρίου αποφασίστηκε αντιπρόσωποί του να επισκεφτούν τον Κισσόπουλο, ο οποίος και στην περίπτωση των αναπήρων όπως και σε αυτή των παλαιών πολεμιστών αποτελούσε τον ενδιάμεσο του καθεστώτος με τους παλαιμάχους, για να του ζητήσουν να «διατάξη την συγχώνευσιν όλων των αναπηρικών Οργανώσεων εις μίαν, διά δε τας επαρχίας τα κατά τόπους προεδρεία να ζητήσουν παρά των οικείων Νομαρχών της συγχώνευσιν τυχόν δύο ή τριών αναπηρικών Οργανώσεων εις μίαν». Στόχος ήταν η μεθοδικότερη επιδίωξη επίλυσης των ζητημάτων του αναπηρικού κόσμου. Μετά τις αρχαιρεσίες την τελευταία ημέρα αποφασίστηκε η συμμετοχή της οργάνωσης στα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Κωνσταντίνου (9 Οκτωβρίου 1938).²⁷³⁵

Στις 15 Οκτωβρίου 1938 οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι των αναπήρων επισκέφτηκαν τον Μεταξά. Ο πρόεδρος της ΕΓΣΘΠ Βασίλειος (Βάσσος) Ζερβάκος²⁷³⁶ «υπέβαλε κανονικήν αναφοράν, σύμφωνα με τους στρατιωτικούς κανονισμούς» αναφέροντας ότι στο συνέδριο συμμετείχαν 101 αντιπρόσωποι 65 οργανώσεων και ότι αυτό ήταν το Α' Εθνικό Συνέδριο, το οποίο ακύρωνε όλα προηγούμενα αναπηρικά συνέδρια ως αντίθετα «προς

²⁷³⁴ Επίσης, στις 15 Μαρτίου 1939 ο Κοτζιάς ανακηρύχθηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο ως ευεργέτης της Συνομοσπονδίας διότι έδωσε επιχορήγηση 25.000 δρχ. για την επίπλωση των γραφείων της Συνομοσπονδίας. Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 6η (15 Μαρτίου 1939).

²⁷³⁵ *Εθνική*, 5/10/1938, «Το Συνέδριον της Εθνικής Συνομοσπονδίας των Αναπήρων», 6/10/1938, «Έληξε το συνέδριον των αναπήρων»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 5/10/1938, «Ήρχισε χθες το Πανελλήνιον Συνέδριον των Αναπήρων», 6/10/1938, «Συνεχίζονται αι εργασίαι του συνεδρίου αναπήρων», 7/10/1938, «Εξελέξη η πρώτη διοίκισις της συνομοσπονδίας αναπήρων», 12/10/1938, «Οι ανάπηροι πολέμου». Μάλιστα το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο ορκίστηκε ενώπιον του Κισσόπουλου. Το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούσαν από τους Βασίλειο Ζερβάκο (πρόεδρο), Αλέξανδρο Μπάντη (αντιπρόεδρο), Παναγιώτη Μυλωνά (γενικό γραμματέα), Παναγιώτη Ορφανάκο (ταμία), Γεώργιο Μπαφέρο (έφορο), Γεράσιμο Γατζώνη, Γεώργιο Σαρκάκη, Γεώργιο Μπάκο και Παναγιώτη Καβαλιέρη (συμβούλους). Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 1η (12 Δεκεμβρίου 1938)· *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/12/1938, «Ορκίσθη ενώπιον του νομάρχου».

²⁷³⁶ Η ενασχόληση του Ζερβάκου με τα αναπηρικά ζητήματα είχε ξεκινήσει τουλάχιστον από το 1929 καθώς τότε είχε δημοσιεύσει διήγημά του στην *Αναπηρική Φωνή* (1/6/1928, «Το στερνό γράμμα ενός πληγομένου»). Επίσης, ο Ζερβάκος προερχόταν από την Παμπειραϊκή Ένωση Αναπήρων Πολέμου (με αυτή την ιδιότητα συμμετείχε στο συνέδριο του Ιανουαρίου του 1940, βλ. παρακάτω). Η οργάνωση αυτή ήταν υπό τον πολιτικό έλεγχο των αρχειομαρξιστών έως το 1933 όταν και οι μη αρχειομαρξιστές ανάπηροι κατέλαβαν τελικά την ηγεσία της. *Πάλη των Τάξεων*, 18/2/1933, «Κάτω απ' τη καθοδήγηση των αρχειομαρξιστών οι ανάπηροι», 23/5/1933, «Η συνέλευση των αναπήρων στον Πειραιά»· *Νέα Ελλάς*, 16/1/1940, «Αι εργασίαι των αναπήρων». Ο Ζερβάκος παρέμεινε πρόεδρος της ΕΓΣΘΠ έως το 1946. Ζούρντος, *ό.π.*, σ. 55.

τας εθνικές και κοινωνικές αρχάς της 4ης Αυγούστου». Ο Ζερβάκος, εκφράζοντας απόλυτη πίστη στο καθεστώς και στον Μεταξά, πρόσθεσε μάλιστα ότι «δεν ήλθομεν κ. Πρόεδρε να σας απασχολήσωμεν με αιτήματα, διότι το ενδιαφέρον σας έσπευσε να ικανοποιήση ταύτα διά του εκλεκτού συνεργάτου σας κ. Κορυζή. Παρουσιάσθημεν ενώπιόν σας διά να φιλήσωμεν εξ ευγνωμοσύνης την χείραν σας και να σας ευχαριστήσωμεν διά το αναδημιουργικόν σας έργον». Ο Μεταξάς από τη μεριά του τους ευχαρίστησε για τα θερμά τους λόγια και για τις υπηρεσίες τους προς την πατρίδα.²⁷³⁷

Η ενοποίηση του οργανωμένου αναπηρικού κόσμου έγινε ταχύτατα το 1938 μέσω ενός ενοποιητικού συνεδρίου, σε αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε στον παλαιοπολεμιστικό χώρο. Η διαδικασία πραγματοποιήθηκε «από τα πάνω» καθώς το καθεστώς ουσιαστικά παραμέρισε τις δύο υπάρχουσες Γενικές Συνομοσπονδίες (υπό την ηγεσία των αρχειομαρξιστών και αυτή των αντιπάλων τους Παργανά-Δραγώνα) που εξέφραζαν τη διαιρετική τομή σε κομμουνιστές/αρχειομαρξιστές και νομιμόφρονες/συντηρητικούς ανάπηρους πολέμου που κυριαρχούσε από το 1921 και εντεύθεν στους κόλπους των αναπήρων πολέμου, στηρίζοντας εξ ολοκλήρου νέα πρόσωπα πιστά στο καθεστώς για την ηγεσία του αναπηρικού κόσμου (βλ. Κεφάλαια Α.2.2, Β.2.1.3, Β.4.2 και Γ.1.4).

Όσον αφορά την πάλαι ποτέ μη αρχειομαρξιστική τάση, αυτή τέθηκε εξ αρχής εκτός της ΕΓΣΘΠ με την αναπηρική οργάνωση του Γ. Παργανά να διαλύεται και τα πιστά σε αυτήν σωματεία να διαγράφονται καθώς δείχνουν «συμπεριφοράν εχθρικήν και ανάρμοστον» προς τη Συνομοσπονδία.²⁷³⁸ Η αντίθεση της ΕΓΣΘΠ με την κυριαρχούσα στο παρελθόν αρχειομαρξιστική παράταξη των αναπήρων τονίστηκε ιδιαίτερως στην πρώτη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου της οργάνωσης στις 12 Δεκεμβρίου 1938, στο οποίο το πρώτο θέμα που συζητήθηκε ήταν η συγχώνευση των πολλαπλών αναπηρικών σωματείων και η «διάλυσις παρανόμως υφισταμένων» οργανώσεων. Στην εισήγησή του, η οποία και υπερψηφίστηκε, ο νεοεκλεγής πρόεδρος στηλίτευε τον κατακερματισμό σε οργανώσεις «αι οποίαι ουδένα κύριον σκοπόν έχουν, παρά την εκμετάλλευση των αναπήρων πολέμου» και οι οποίες «δεν εκπροσωπούν ουδένα [...] μόνον σφραγίδες και πολιτικολογία», εισηγούμενος τη διάλυση αυτών των «παρανόμων» οργανώσεων και τη

²⁷³⁷ *Ελληνικόν Μέλλον*, 16/10/1938, «Οι ήρωες των εθνικών πολέμων εγένοντο χθες επισήμως δεκτοί υπό του αρχηγού της κυβερνήσεως».

²⁷³⁸ Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 2η (13 Δεκεμβρίου 1938) και 8η (5 Μαΐου 1939). Ωστόσο, σε έκδοση της ΕΓΣΘΠ του 1954 ο Παργανάς αναφερόταν μεταξύ των πρωτεργατών της ίδρυσης της οργάνωσης. Ζούρντος, *ό.π.*, σ. 55.

συγχώνευσή τους με την Εθνική Συνομοσπονδία ώστε να εργασθούν «εις τα Εθνικά Καταστατικά και ιδεώδη της φυλής» και να συμμορφωθούν και να εκτελέσουν τις αποφάσεις του Α' Εθνικού Πανελλήνιου Συνεδρίου Αναπήρων Πολέμου. Επίσης, καταφέρθηκε εναντίον της Ομοσπονδίας Αναπήρων Πολέμου Πατρών την οποία έλεγχε ακόμα, κατά τα λεγόμενα του Ζερβάκου, ο αρχειομαρξιστής Ιωάννης Παπακωνσταντίνου²⁷³⁹ και η οποία διαφωνούσε με την ακύρωση από την ΕΓΣΘΠ των πέντε αναπηρικών «κομμουνιστικών Συνεδρίων» και καλούσε σε συνέδριο τον Ιανουάριο 1939 ώστε να καθαιρεθεί η διοίκηση της ΕΓΣΘΠ. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Ζερβάκος περιγράφοντας τους αρχειομαρξιστές ανάπηρους που συνέχιζαν να δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο, «αυτοί δεν ήθελον ως επίτιμον Δ/σιν την Α.Ε. τον Εθνικόν μας Κυβερνήτην, τον Αξιότιμον Νομάρχη Αττικοβοιωτίας, αλλά ασφαλώς θα ήθελον τον Τρότσκυ και τον Στάλιν».²⁷⁴⁰ Το γεγονός ότι οργανωμένοι ανάπηροι συνέχιζαν να συμπορεύονται πολιτικά με την Αριστερά και δη με τον αρχειομαρξιστικό χώρο τονιζόταν και στα λεγόμενα του προέδρου της Πανελληνίας Εθνικοκοινωνικής Ένωσης Αναπήρων Πολέμου, η οποία ιδρύθηκε, το 1937, «προς καταπολέμησιν εν τη τάξει των αναπήρων [...] της κομμουνιστικής παρατάξεως».²⁷⁴¹

Μέσα στο πλαίσιο του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου προφανώς ήταν αδύνατο για μία οργάνωση αναπήρων να ήταν έκδηλα αρχειομαρξιστική, εντούτοις, οι αναφορές Ζερβάκου φανερώνουν ότι αρχειομαρξιστές συνέχιζαν να δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο, έστω και σε περιορισμένο βαθμό. Η έμφαση που δόθηκε στους ανάπηρους με την ταχύτατη ίδρυση της ΕΓΣΘΠ αντικατοπτρίζει την αγωνία του Νέου Κράτους να αποκόψει τον ομφάλιο λώρο των αναπήρων με τον αρχειομαρξισμό. Επρόκειτο για μία σχέση που έχοντας γαλουχηθεί ήδη από το 1921 είχε βαθιές ρίζες καθώς όπως ομολογούσε ο

²⁷³⁹ Στην οργάνωση της Πάτρας υπήρχε ισχυρή αρχειομαρξιστική παρουσία ήδη από το 1933. *Πάλη των Τάξεων*, 6/6/1933, «Οι ανάπηροι Πατρών εκλέγουν στη διοίκησή τους συνειδητούς αναπήρους», 9/6/1933, «Οι ανάπηροι στην Πάτρα κινητοποιούνται αποφασιστικά», 13/7/1933, «Οι ανάπηροι Πατρών κινητοποιούνται». Μεταπολεμικά, άλλαξαν άρδην οι πολιτικές πεποιθήσεις του Ι. Παπακωνσταντίνου, ο οποίος το 1954 ήταν πρόεδρος της ΕΓΣΘΠ (εκλεγμένος στο Θ' Πανελλήνιο Συνέδριο Αναπήρων και Ουμάτων Πολέμου του 1953) προερχόμενος από την Ομοσπονδία Αναπήρων Ουμάτων Πολέμου Πελοποννήσου, Επτανήσου, Αιτωλοακαρνανίας. Ζούρντος, *ό.π.*, σσ. 56-57.

²⁷⁴⁰ Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 1η (12 Δεκεμβρίου 1938).

²⁷⁴¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκης Χαϊρόπουλου, Α.4, φ. 35 (Φάκελος αλληλογραφίας Πανελλήνιου Εθνικοκοινωνικής Ενώσεως Αναπήρων), Στυλ. Αξιώτης [Πρόεδρος Πανελλήνιας Εθνικοκοινωνικής Ένωσης Αναπήρων Πολέμου] προς Χαϊρόπουλο, Αθήνα, 20 Αυγούστου 1937. Ο Στ. Αξιώτης ήταν πρόεδρος της ΠΕΤΠ το 1924 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.4), ενώ μεταπολεμικά, το 1954, πρόεδρος της Ένωσης Αναπήρων Πολέμου Ακρωτηριασμένων. Ζούρντος, *ό.π.*, σ. 58.

υπουργός Κρατικής Πρόνοιας Αλέξανδρος Κορυζής, το 1939, το περιορισμένο κρατικό ενδιαφέρον στο παρελθόν για τους ανάπηρους μετέτρεψε αυτόν τον «εθνικόν πυρήνα εις ευάλωτον υλικόν της αντεθνικής και αντικρατικής προπαγάνδας, εις αληθή αποθήκην μίσους εναντίον του κοινωνικού καθεστώτος».²⁷⁴²

Στην πρώτη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου, αποφασίστηκε η εγγραφή στη Συνομοσπονδία όσων οργανώσεων συμμετείχαν στο συνέδριο του Οκτωβρίου 1938 και εξουσιοδοτήθηκε «εν λευκώ» το προεδρείο να διαχειρίζεται τις αναπηρικές υποθέσεις, ενώ ως έμμισθος διευθυντής υπεύθυνος για τις λειτουργικές ανάγκες της ΕΓΣΘΠ διορίσθηκε ο δημοσιογράφος του *Ελληνικού Μέλλοντος* Κωνσταντίνος (Ντίνος) Μαυρεπής.²⁷⁴³ Σταδιακά όλο και περισσότερες οργανώσεις υπάγονταν στην ΕΓΣΘΠ. Τον Φεβρουάριο του 1939 η Γενική Ένωση Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Πειραιώς αποφάσισε την προσχώρησή της στην Εθνική Συνομοσπονδία, απόφαση που έλαβε και ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Αναποκατάστατων Αναπήρων τον Απρίλιο του 1940. Τέλος, στη συνεδρίαση της 30ής Απριλίου 1940 ο Ζερβάκος εισηγήθηκε την κατάσχεση των αρχείων της Ομοσπονδίας Αναπηρικών Οργανώσεων Αττικοβοιωτίας, της Πανελλήνιας Ένωσης Ολικής Ανικανότητας και του Συνδέσμου Αναποκατάστατων Αναπήρων.²⁷⁴⁴ Οι αποφάσεις αυτές φανερώνουν την προοδευτική πορεία ενοποίησης και κατ' επέκταση του ολοκληρωτισμού που ακολουθήθηκε στον οργανωμένο κόσμο των αναπήρων πολέμου.

Στις συνεδριάσεις του το Διοικητικό Συμβούλιο της οργάνωσης ασχολούταν με τις τροποποιήσεις που έπρεπε να γίνουν στον αναπηρικό νόμο, ενώ μετά τη δημοσίευσή του Α.Ν. 1833/1939 (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1), η ΕΓΣΘΠ επικροτούσε τη διάλυση του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου καθώς αυτό ελεγχόταν από την «κλίκαν» του προέδρου του Ι. Νοταρά. Επίσης, η Συνομοσπονδία θεωρούσε ανεπαρκή τη λύση του «αναπηρικού ζητήματος» και πρότεινε συγκεκριμένα ως λύση του την παραχώρηση επιδόματος 50 δρχ. κατά εκατοστό αναπηρίας, ενώ αναφερόταν ως «αδικία» ο περιορισμός της λιανικής πώλησης καπνού.²⁷⁴⁵ Τακτικές και εύλογες ήταν οι αναφορές για την προσήλωση και πειθαρχία της

²⁷⁴² *Ελληνικόν Μέλλον*, 2/8/1939, «Η φροντίς διά την τάξιν των ανάπηρων».

²⁷⁴³ Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 1η (12 Δεκεμβρίου 1938). Ο Ντ. Μαυρεπής παρέμεινε διευθυντής έως τον Φεβρουάριο του 1939, ενώ κάλυπτε για το *Ελληνικόν Μέλλον* τα αναπηρικά και παλαιολογεμικά ζητήματα. Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 10η (22 Σεπτεμβρίου 1939).

²⁷⁴⁴ *Ελληνικόν Μέλλον*, 23/2/1939, «Αρχαιρεσίαι Ενώσεως Αναπήρων»· Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 16η (30 Απριλίου 1940).

²⁷⁴⁵ Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 9η (29 Ιουνίου 1939). Ο Ζερβάκος όμως επιτιθέταν στον Νοταρά και επί προσωπικού λόγω της μη ανανέωσης της εκμίσθωσης του περιπτέρου του

οργάνωσης στο Νέον Κράτος στις συνεδριάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου. Ο Ζερβάκος δήλωνε ότι η Συνομοσπονδία «ποτέ δεν θα μολυνθή παρ' ουδενός, αλλά υπερηφάνος θα κυματίζει εις άπασαν την Ελλάδα διαδηλούσα το μεγαλείον της 4ης Αυγούστου». ²⁷⁴⁶ Ακολούθως σημείωνε χαρακτηριστικά ότι αυτή «είναι γαλουχημένη με τα Εθνικά ιδεώδη της 4ης Αυγούστου [...] και αγωνιζόμεθα εντός των πλαισίων [αυτής]». ²⁷⁴⁷

Το Β' Πανελλαδικό Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου, συγκληθέν από την ΕΓΣΘΠ, πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από τις 15 έως τις 17 Ιανουαρίου 1940 με τη συμμετοχή 76 συνέδρων. Στο συνέδριο εκπροσώπησε την κυβέρνηση ο διευθυντής του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, ενώ σε αυτό παρέστη και ως επικεφαλής των παλαιών πολεμιστών ο Ανδρέας Κονδάκης. Στην εναρκτήρια ομιλία του ο Ζερβάκος μίλησε «περί των εθνικών αρχών του Κράτους της 4ης Αυγούστου» και εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του αναπηρικού κόσμου προς τον Μεταξά και τον Γεώργιο Β'. Κατόπιν μίλησε ο Κονδάκης ο οποίος «ανέπτυξε τον εθνικόν ψυχικόν σύνδεσμον μεταξύ των αναπήρων και των παλαιών πολεμιστών και τας προσπάθειάς των δύο Συνομοσπονδιών υπό τας αρχάς και εμπνεύσεις του πειθαρχημένου Κράτους της 4ης Αυγούστου». ²⁷⁴⁸ Οι ομιλίες των δύο στο τελευταίο μεσοπολεμικά συνέδριο παλαιμάχων επισφράγισαν την απόλυτη πειθαρχία τόσο του παλαιοπολεμικού όσο και του αναπηρικού κόσμου στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

από το Συμβούλιο του Ταμείου. Η Συνομοσπονδία έκανε επίσης προσπάθειες να βοηθήσει προνοιακά μέλη της. Ενδεικτικά, στη συνεδρίαση της 10ης Ιανουαρίου 1940 αποφασίστηκε η διοργάνωση χοροεσπερίδας υπό την υψηλή προστασία του διαδόχου Παύλου με τα έσοδα να διανέμονται σε άπορες θυγατέρες αναπήρων. Άγνωστο εάν αυτή κυκλοφόρησε καθώς και εάν πραγματοποιήθηκε η χοροεσπερίδα, πάντως αποφασίστηκε να διενεργηθεί θεατρική παράσταση για τον ίδιο σκοπό. Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 12η (10 Ιανουαρίου 1940), 14η (4 Απριλίου 1940) και 17η (31 Μαΐου 1940).

²⁷⁴⁶ Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 13η (20 Ιανουαρίου 1940). Επίσης, ο Ζερβάκος ήταν μέλος της Λαϊκής Επιτροπής Εορτασμών για την τέταρτη επέτειο της 4ης Αυγούστου. *Ελληνικόν Μέλλον*, 27/7/1940, «Πως συνεκροτήθη η μεγάλη λαϊκή επιτροπή Αθηνών και Πειραιώς».

²⁷⁴⁷ Για αυτό τον λόγο μετά τον θάνατο του Μεταξά, ο εκλιπών «που κατανάλωσε όλην του την ζωικότητα διά την εθνικήν αναδημιουργίαν» ανακηρυσσόταν «Εθνικός Ήρωας». Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 18η (20 Ιουνίου 1940) και 25η (30 Ιανουαρίου 1941).

²⁷⁴⁸ Μεταξύ των θεμάτων που συζητήθηκαν ήταν η στέγαση των αναπήρων, η εθελουσία έξοδος των περιπεριούχων καθώς και η μείωση των εισιτηρίων των αναπήρων. *Ακρόπολις*, 18/1/1940, «Το συνέδριο των θυμάτων πολέμου»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 12/1/1940, «Την Δευτέραν αρχίζει το Συνέδριον Θυμάτων Πολέμου», 16/1/1940, «Ήρchiσε το Συνέδριο των Θυμάτων Πολέμου», 18/1/1940, «Το Β' Συνέδριον Θυμάτων Πολέμου»· *Νέα Ελλάς*, 16/1/1940, «Αι εργασίαι του συνεδρίου των αναπήρων» (όπου υπάρχει η λίστα με τα ονόματα των συμμετεχόντων), 17/1/1940, «Έληξαν αι εργασίαι του συνεδρίου των αναπήρων». Ο Ζερβάκος συμμετείχε ως εκπρόσωπος της Παμπειραιϊκής Ομοσπονδίας Αναπήρων Πολέμου και ο Μαυρεπής των αναπήρων Λάρισας. Όσον αφορά τη σχέση των δύο επικεφαλής των Εθνικών Συνομοσπονδιών αυτές παρέμειναν στενές και επί Κατοχής.

Συμπερασματικά, κατά τη διάρκεια του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου οι εξελίξεις στο χώρο των παλαιοπολεμιστών κινήθηκαν σε δύο άξονες. Από τη μία μεριά αυτόν της καταπολέμησης της ανεργίας των παλαιμάχων και από την άλλη αυτόν της ενοποίησης των οργανώσεών τους. Όσον αφορά την προνοιακή πολιτική του καθεστώτος, κύριος άξονάς του ήταν η επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιών πολεμιστών, ένας στόχος που επιτεύχθηκε, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, άμεσα και αποτελεσματικά με τον Α.Ν. 244/1936. Παρότι δυστυχώς δεν υπάρχουν απτά μη κυβερνητικά στοιχεία για την εξέλιξη της ανεργίας των παλαιμάχων, ο νόμος αυτός εφαρμόστηκε σίγουρα σε μεγαλύτερο βαθμό και αυστηρότητα από όλους τους προηγούμενους μεσοπολεμικούς νόμους περί υποχρεωτικής πρόσληψης εφέδρων. Αυτή η εξέλιξη σε συνδυασμό με τον περιορισμό της πρόνοιας για τους ανάπηρους πολέμου (κατάργηση του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου και του ευεργετήματος της μονοπώλησης καπνού από τους ανάπηρους πολέμου) και την παύση της ενασχόλησης του καθεστώτος με την πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές και τους ανάπηρους πολέμου μπορεί να ερμηνευθεί ως η επίλυση, ή έστω η ρύθμιση, του «παλαιοπολεμικού προβλήματος» από το καθεστώς. Η κατεύθυνση των μέτρων που ελήφθησαν αυτή συνάδει με την αντίληψη περί πρόνοιας για τους παλαιμάχους που κυριάρχησε στην Ελλάδα και αποτέλεσε κεντρικό άξονα της κρατικής πολιτικής επί του θέματος ήδη από την εμπόλεμη περίοδο, δηλαδή την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Από τη στιγμή που πραγματοποιήθηκε μεγάλος αριθμός προσλήψεων και καταπολεμήθηκε η ανεργία, η κυβέρνηση θεωρούσε πλέον λήξαν το ζήτημα μην ασχολούμενη περαιτέρω με το «παλαιοπολεμικό πρόβλημα».

Εκ παραλλήλου, η πολιτική για την ενοποίηση του παλαιοπολεμικού και του αναπηρικού κόσμου ακολουθούσε τη διεθνή τάση της περιόδου του Μεσοπολέμου, ιδιαίτερα δε το ιταλικό φασιστικό μοντέλο, το οποίο αποτέλεσε πρότυπο για αρκετά αυταρχικά καθεστώτα. Στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες περιπτώσεις «εξαγωγής» του ιταλικού μοντέλου, κοινός παρονομαστής και των δύο ενοποιήσεων (παρότι στον τομέα των παλαιών πολεμιστών η προσπάθεια αυτή έμεινε ανολοκλήρωτη) ήταν η δημιουργία οργανώσεων απολύτως πιστών τόσο στο καθεστώς όσο και στο πρόσωπο του Μεταξά. Ωστόσο, στην Ελλάδα δεν προϋπήρχε ούτε κάποιο πολιτικό κόμμα πίσω από το καθεστώς για να καθοδηγήσει αυτή τη διαδικασία, ούτε προϋπήρχε κάποια ισχυρή ανώτατη οργάνωση παλαιμάχων. Οι δύο Εθνικές Συνομοσπονδίες που δημιουργήθηκαν είχαν κάθετη δομή ώστε να πειθαρχούν όλες οι τοπικές οργανώσεις στην κεντρική διοίκηση, η οποία

με τη σειρά της ήταν δεδηλωμένα πίστη στο καθεστώς. Με αυτό τον τρόπο το καθεστώς είχε ένα διττό στόχο. Αφενός εξασφάλιζε την πειθαρχία μίας ευρείας και πολυπληθούς κοινωνικής κατηγορίας, η οποία συν τοις άλλοις δεν είχε ιδιαιτέρως νομιμόφρον παρελθόν (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Έτσι, οι πειθαρχημένες αυτές συνομοσπονδίες, σε συνδυασμό με τα σημαντικά προνοιακά μέτρα που ελήφθησαν αυτή την περίοδο, θα συνέβαλαν στην παγίωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου στο σώμα της κοινωνίας.

Παρότι η ενοποίηση πραγματοποιήθηκε στον παλαιοπολεμιστικό χώρο ημιτελώς, καθώς ουδέποτε πραγματοποιήθηκε το «ενοποιητικό συνέδριο» αλλά και οι προσωπικές αντιπαλότητες συνεχίστηκαν τα οφέλη για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ήταν αξιόλογα. Με αυτό τον «από τα πάνω» τρόπο η σχέση μεταξύ παλαιοπολεμιστικών και αναπηρικών οργανώσεων με το Κράτος, η οποία είχε ποικίλες διακυμάνσεις από το 1922 και μετά, στο τέλος του Μεσοπολέμου ομαλοποιήθηκε, ενώ παράλληλα απώλεσε κάθε είδους ανεξαρτησία. Ταυτόχρονα όμως αυτή η κατάσταση στένεψε τα περιθώρια για περαιτέρω διεκδικήσεις. Πάντως οι οργανωμένοι παλαιοί πολεμιστές προσαρμόστηκαν σε αυτή την κατάσταση με τις όποιες διαφοροποιήσεις να προέρχονται από τις ανταγωνιστικές σχέσεις των διαφόρων παραγόντων των παλαιμάχων και δεν είχαν ως εφιαλτήριο την ιδεολογική αντιπαλότητα στο καθεστώς. Ιδίως, για την περίπτωση των πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου η μεταξική περίοδος επιβεβαίωσε για ακόμα μία φορά τη ρευστότητα των φρονημάτων τους. Ενώ σχεδόν σύσσωμος ο οργανωμένος παλαιοπολεμιστικός κόσμος τον Ιανουάριο του 1936 υποστήριζε ένθερμα τον Γεώργιο Κονδύλη, λίγους μόλις μήνες αργότερα τα ίδια άτομα είχαν εξελιχθεί σε θιασώτες του Μεταξά και του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

Η 28η Οκτωβρίου 1940 άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία των παλαιών πολεμιστών, των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου. Από την ημέρα εκείνη οι τραυματίες ανάπηροι και πεσόντες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου άρχισαν να προστίθενται σε αυτούς των Βαλκανικών Πολέμων, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας, οδηγώντας τη διευρυμένη πλέον κοινωνική κατηγορία των παλαιών πολεμιστών, των αναπήρων και θυμάτων πολέμου σε νέες κατευθύνσεις, τις οποίες το Νέον Κράτος δεν μακροημέρευσε για να δει.

Δ' Μέρος

*Όψεις του παλαιοπολεμιστικού κινήματος στον Μεσοπόλεμο:
Διεθνισμός και Μνήμη*

Δ.1. Οι διεθνείς επαφές των ελληνικών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου

Ποιος έχει μεγαλύτερο δικαίωμα να εργάζεται και να πολεμά για την διαρκή ειρήνη πέρα από τους άνδρες που συμμετείχαν στον τελευταίο μεγάλο πόλεμο;

Ray Murphy (Εθνικός Διοικητής της Αμερικανικής Λεγεώνας),
τελετή απονομής του Επιμορφωτικού Μεταλλίου της FIDAC
στο Πανεπιστήμιο της Χαβάης, Χονολουλού, Ιούνιος 1936²⁷⁴⁹

Δ.1.1. Οι διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις

Δ.1.1.1. Η άνθιση των διεθνικών επαφών στον Μεσοπόλεμο

Η ιστορία των παλαιών πολεμιστών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν μπορεί να μελετηθεί χωρίς την υπερεθνική διάστασή της, καθώς το διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα (όχι μόνον το αριστερό διεθνιστικό που παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο Β.2.1.2) υπερέβαινε τα εθνικά σύνορα. Μολονότι επίκεντρο των περισσότερων μελετών ανά χώρα παραμένουν οι εσωτερικές παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις, μια επιπρόσθετη πτυχή του θέματος αποτελούν οι σχέσεις που ανέπτυξαν μεταξύ τους οι παλαίμαχοι διαφορετικών χωρών. Οι διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν μεσοπολεμικά είχαν διακλαδώσεις σε όλα τα πρώην εμπόλεμα κράτη. Η ελληνική περίπτωση δεν διαφοροποιείται από αυτό το πλαίσιο. Παρά το γεγονός της σχετικά περιορισμένης συμμετοχής, η Ελλάδα ήταν μάλιστα από τις λίγες χώρες που οι οργανώσεις της είχαν επαφές με όλες τις διεθνείς οργανώσεις παλαϊμάχων, αν και σε διαφορετικό βαθμό ανά περίπτωση.

Προτού όμως παρουσιαστούν οι εξελίξεις αυτών των διεθνών οργανώσεων είναι αναγκαία η περιγραφή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές αναπτύχθηκαν. Οι επαφές μεταξύ παλαιών πολεμιστών προερχόμενων από διαφορετικά κράτη πραγματοποιούνται σε μια «διεθνική σφαίρα» («transnational sphere»), έναν μη κρατικό χώρο στον οποίο κατά τους ιστορικούς Davide Rodogno, Bernhard Struck και Jakob Vogel ανταλλάσσονται

²⁷⁴⁹ Ray Murphy, «Fidac and Peace», *University of Hawaii Bulletin*, τ. XVI, τχ. 1, Νοέμβριος 1936, σσ. 3-11, σ. 5.

ιδέες που μπορούν να επηρεάσουν την εσωτερική πολιτική κρατών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της διεθνικής σφαίρας αποτελούν τα διεθνή συνέδρια, οι εκδόσεις διεθνών περιοδικών και οι συναντήσεις ειδημόνων.²⁷⁵⁰

Ο όρος «διεθνικός» («transnational») στις διεθνείς σχέσεις²⁷⁵¹ πρωτοεμφανίζεται ήδη από το 19ο αιώνα, αρχικά στη Γερμανία, ως γλωσσολογικός όρος και στις αρχές του 20ού αιώνα χρησιμοποιούταν σε αρκετές χώρες περιγράφοντας τους οδικούς άξονες που διασχίζουν σύνορα (ή απλώς Πολιτείες στην περίπτωση των ΗΠΑ). Κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, το 1916, χρησιμοποιήθηκε από τον Αμερικανό συγγραφέα και διανοούμενο Randolph Bourne για να περιγράψει ποικίλες εθνικές προελεύσεις στην αμερικανική κοινωνία, ουσιαστικά αυτό που ονομάζεται σήμερα πολυπολιτισμικότητα.²⁷⁵² Κατά τον Μεσοπόλεμο ο όρος δεν χρησιμοποιούταν συστηματικά με κάποια συγκεκριμένη έννοια και απέκτησε συγκεκριμένο νόημα από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Σταδιακά τη δεκαετία αυτή εμφανίστηκαν ονομασίες κυρίως επιχειρήσεων που χρησιμοποιούσαν αυτόν τον όρο (π.χ. Trans-National Airlines, Trans-National Export Co., Trans National Air Coach Inc.), ενώ παράλληλα, αρχίζει η χρήση και για ζητήματα διεθνής πολιτικής από εγνωσμένες προσωπικότητες. Ο διακεκριμένος δημοσιογράφος και πολιτικός αναλυτής Walter Lippmann περιέγραφε τις δραστηριότητες του ΟΗΕ ως «διεθνική συνεργασία» (1949), ο ιστορικός William McNeill αναφερόταν στα δύο μπλοκ του Ψυχρού Πολέμου με τη φράση «διεθνικές ομάδες» (1954), ενώ και ο «πατέρας» της ατομικής βόμβας

²⁷⁵⁰ Davide Rodogno–Bernhard Struck–Jakob Vogel, «Introduction», Davide Rodogno–Bernhard Struck–Jakob Vogel (επ.), *Shaping the Transnational Sphere. Experts, Networks and Issues from 1840s to the 1930s*, Berghahn, Νέα Υόρκη–Οξφόρδη 2015, σσ. 1-20, σ. 2.

²⁷⁵¹ Γενικότερα ο όρος «διεθνικός» αφορά διεργασίες που πραγματοποιούνται παράλληλα στο εσωτερικό των χωρών ως απότοκο μίας κοινής εμπειρίας (όπως π.χ. ο Μεγάλος Πόλεμος). Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις σε Despina Papadimitriou, «Review of Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War*», *Historiein* τ. 17, τχ. 1, 2018. Στο παρόν κεφάλαιο ο όρος αφορά το πεδίο των διεθνών επαφών των παλαιμάχων.

²⁷⁵² Η πρώτη χρήση του από τον γλωσσολόγο Georg Curtius το 1862 περιέγραφε το γλωσσολογικό φαινόμενο μίας οικογένειας γλωσσών, οι οποίες ξεπερνούν τα εθνικά όρια και χρησιμοποιούνται πέραν αυτών. Το 1916 ο R. Bourne, στο άρθρο του στο *Atlantic Monthly*, παραδεχόταν τη δυσκολία της αφομοίωσης των μεταναστών στις αμερικανικές παραδόσεις και στον αμερικανικό τρόπο ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο υποστήριζε ότι οι ΗΠΑ είχαν τη μοναδική δυνατότητα μέσω της μίξης των πολιτισμών των μεταναστών να δημιουργήσουν μία «διεθνική Αμερική» («Trans-National America»), η οποία μακριά από εσωτερικές αντιθέσεις θα οδηγούσε στην πρόοδο της χώρας. Pierre-Yves Saunier, «Transnational», Akira Iriye–Pierre-Yves Saunier (επ.), *The Palgrave Dictionary of Transnational History*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2009, σσ. 1047-1055, σσ. 1047-1048.

Robert Oppenheimer χρησιμοποιούσε τον όρο «διεθνικές κοινότητες» (1958) αναφερόμενος σε ακαδημαϊκούς και άλλους επιστήμονες που επιδιώκουν την παγκόσμια ειρήνη.²⁷⁵³

Μετά τις όλο και αυξανόμενες διάσπαρτες και ασαφείς χρήσεις του ο όρος συγκεκριμενοποιήθηκε και απέκτησε ακαδημαϊκό νόημα ερχόμενος σε αντίθεση με τον όρο «διεθνής» («international»). Αρχικά, σημαντική ήταν η επίδραση του νομικού Philip Jessup, ο οποίος σε σειρά διαλέξεών του το 1956 και με μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του επισήμανε την ανάγκη ανάπτυξης «διεθνικού δικαίου», το οποίο σε αντίθεση με το Διεθνές Δίκαιο, το οποίο ισχύει μεταξύ κρατών, θα ρύθμιζε τις σχέσεις μη κρατικών δρώντων (επιχειρήσεων, μη κρατικών οργανισμών) ανάμεσά τους καθώς και μεταξύ αυτών και κρατών. Εν συνεχεία, ο οικονομολόγος Arnold Wolfers χρησιμοποίησε τον όρο περιγράφοντας τους μη κρατικούς (κυρίως εμπορικούς) παράγοντες στη διεθνή πολιτική (1959) και εν συνεχεία ο κοινωνιολόγος Raymond Aron (1962) αναφερόταν στη «société transnationale» ως μία σφαίρα μη διακρατικών σχέσεων ανάμεσα σε άτομα που μεταναστεύουν, εμπορεύονται και ανταλλάσσουν ιδέες. Από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα χρησιμοποιείται περιγράφοντας δραστηριότητες ποικίλων παραγόντων από θρησκευτικές ομάδες και μη κυβερνητικές οργανώσεις έως τρομοκρατικές οργανώσεις. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένος ορισμός στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, ο όρος μπορεί να περιγραφεί ως οι σχέσεις μεταξύ τουλάχιστον ενός μη κρατικού παράγοντα με άλλους κρατικούς ή μη κρατικούς δρώντες σε υπερεθνικό επίπεδο.²⁷⁵⁴

Οι διεθνικές λοιπόν δραστηριότητες των βετεράνων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εντάσσονται στην άνθιση των μη κυβερνητικών–μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που πραγματοποιείται την μεσοπολεμική περίοδο, ιδίως τη δεκαετία του 1920, μία περίοδο που η «διεθνική σφαίρα» διευρύνεται κυρίως λόγω της ίδρυσης και λειτουργίας της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ).²⁷⁵⁵ Η ίδρυση της ΚτΕ, ενός καινοφανούς μόνιμου διεθνούς οργανισμού, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις διεθνείς εξελίξεις. Η δημιουργία της επιτεύχθηκε με την καθοριστική συμβολή του προέδρου των ΗΠΑ Ουόλτρουου Ουίλσον στο ιδεολογικό πεδίο μέσω της επιδίωξης της δημιουργίας ενός οργανισμού που θα είχε ως

²⁷⁵³ Στο ίδιο, σσ. 1049-1050.

²⁷⁵⁴ Patricia Clavin, «Defining Transnationalism», *Contemporary European History*, τ. 14, αρ. 4, Νοέμβριος 2005, σσ. 421-439· Saunier, «Transnational», *ό.π.*, σσ. 1047-1055.

²⁷⁵⁵ Thomas Davies, *NGOs. A New History of Transnational Civil Society*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2014, σσ. 2-3, 103-104· Rodogno–Struck–Vogel, *ό.π.*, σ. 10.

βάση τη «συλλογική ασφάλεια», αντικαθιστώντας το θεωρούμενο ως αποτυχημένο σύστημα της «ισορροπίας δυνάμεων». Στην υλοποίηση αυτού του σχεδίου σημαντική ήταν η υποστήριξη μερίδας της βρετανικής κυβέρνησης, με κύριους εκφραστές τον υφυπουργό Εξωτερικών Ρόμπερτ Σέσιλ (Robert Cecil) και τον Νοτιοαφρικάνο Γιάν Σματς (Jan Smuts), οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά στη γραφειοκρατική οργάνωση της ΚτΕ. Στο Παρίσι η ομάδα των Σέσιλ–Σματς με την υποστήριξη του Ουίλσον κινήθηκε ταχύτατα, ιδίως σε σχέση με τις μακρόσυρτες συζητήσεις για τις Συνθήκες Ειρήνης, και μόλις σε έντεκα ημέρες είχε καταρτίσει το Σύμφωνο (Covenant) του νέου οργανισμού που εγκρίθηκε μέσα σε δύο μήνες, στις 28 Απριλίου 1919. Τον Ιανουάριο του 1920 η ΚτΕ άρχισε επίσημα τη λειτουργία της.²⁷⁵⁶

Η ΚτΕ, η οποία αποτελούσε, σύμφωνα με έναν βασικό στυλοβάτη της καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της, τον λόρδο Σέσιλ, ένα «μεγάλο πείραμα»²⁷⁵⁷ ιδρύθηκε πρώτιστα ως ένας μηχανισμός ασφαλείας. Σε αυτή την κατεύθυνση διαδραμάτισε διαμεσολαβητικό ρόλο σε δεκάδες περιπτώσεις, ιδίως τη δεκαετία του 1920, αποτρέποντας νέες πολεμικές συγκρούσεις.²⁷⁵⁸ Εντούτοις, οι περιορισμένες δυνατότητες να επιβάλει τις αποφάσεις της καθώς βέβαια, η απουσία (ΗΠΑ, ΕΣΣΔ έως το 1933) ή αποχώρηση (Ιαπωνία, Γερμανία, Ιταλία) από αυτήν ορισμένων Μεγάλων Δυνάμεων οδήγησαν στην προοδευτική αποδυνάμωσή της τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία. Οι αποτυχίες διαχείρισης της οικονομικής ύφεσης, των κρίσεων σε Μαντζουρία και Αβησσυνία, του ζητήματος του αφοπλισμού (βλ. παρακάτω), σε συνδυασμό με την αποχώρηση της Γερμανίας και της Ιταλίας από αυτήν και των επεκτατικών βλέψεών τους την κατέστησαν ανήμπορη να αποτρέψει έναν νέο μεγάλο πόλεμο.²⁷⁵⁹

²⁷⁵⁶ Lloyd E. Ambrosius, *Woodrow Wilson and the American Diplomatic Tradition. The Treaty Fight in Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, σσ. 51-71· Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα της διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σσ. 13-16· Steiner, *ό.π.*, σσ. 32-37, 40-46· Erez Manela, *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2007· Μανόλης Κούμας, *Μικρά κράτη, συλλογική ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: Η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού 1919–1934*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, Λευκωσία 2012, σσ. 32-33· Mazower, *Κυβερνώντας τον κόσμο*, *ό.π.*, σσ. 118-119, 126-135.

²⁷⁵⁷ Steiner, *ό.π.*, σ. 349.

²⁷⁵⁸ Τέτοιες περιπτώσεις ήταν για παράδειγμα η διαμεσολάβηση για τα διαφιλονικούμενα μεταξύ Σουηδίας και Φινλανδίας νησιά Όλαντ (1920) και την επίσης διαφιλονικούμενη μεταξύ Πολωνίας και Λιθουανίας Βίλνας το ίδιο έτος, η κατάληψη της Κέρκυρας από την Ιταλία (1923), η ελληνική εισβολή στο Πετρίτσι της Βουλγαρίας (1925) καθώς και το ζήτημα για την κυριαρχία της Μουσούλης (1924–26). Στο ίδιο, σσ. 355-359. Σημαντικό ήταν το έργο της ΚτΕ επίσης σε θέματα προστασίας μειονοτήτων και προσφύγων, βλ. Διβάνη, *ό.π.*, σσ. 23-51· Steiner, *ό.π.*, σσ. 359-367· Mazower, *Κυβερνώντας τον κόσμο*, *ό.π.*, σσ. 147-148.

²⁷⁵⁹ Διβάνη, *ό.π.*, σσ. 16-20· Steiner, *ό.π.*, σσ. 350-352, 800-816· Mazower, *Κυβερνώντας*, *ό.π.*, σσ. 150-151.

Παρά τη φαινομενική πολιτική αποτυχία της, η ΚτΕ υπήρξε καινοτόμα και συνέβαλλε στην ανάπτυξη πολλών τομέων, όπως τεχνικών υπηρεσιών και η οργάνωση της διεθνούς ανθρωπιστικής και επιστημονικής συνεργασίας.²⁷⁶⁰ Ο πυρήνας των πρωτεργατών σε αυτές τις μη πολιτικές δραστηριότητες της ΚτΕ ήταν κυρίως μία σειρά δημοσίων υπαλλήλων–τεχνοκρατών που είχαν αναδυθεί από τον πόλεμο και την επέκταση του ρόλου του Κράτους (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1).²⁷⁶¹ Όπως σημειώνει ο Mark Mazower, η ΚτΕ «ως φορέας παγκόσμιας ηγεσίας στη βάση ηθικών αρχών και της τυπικής ισότητας κυρίαρχων κρατών κήρυξε την απαρχή μιας νέας διεθνιστικής διαχείρισης [...] και υποσχέθηκε τον εκδημοκρατισμό και τον κοινωνικό μετασχηματισμό μέσω των τεχνικών γνώσεων».²⁷⁶² Αυτό που μας ενδιαφέρει σε σχέση με τους παλαιούς πολεμιστές είναι τόσο η ώθηση που έδωσε η δημιουργία της στη δημιουργία διεθνών παλαιοπολεμικών οργανώσεων όσο και η έμμεση ενασχόλησή της με ζητήματα παλαιμάχων μέσω της ΔΟΕ. Όπως έχει προαναφερθεί (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2) τα ζητήματα αναπήρων πολέμου ήταν αρμοδιότητα του Τμήματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Αναπήρων της Διεύθυνσης Έρευνας της ΔΟΕ.²⁷⁶³ Επιπρόσθετα, η εικόνα της ΚτΕ ως ένας οργανισμός που προάσπιζε την ειρήνη, μία «προσευχή για την ειρήνη»,²⁷⁶⁴ εναρμονιζόταν με τις έκδηλα φιλειρηνικές πεποιθήσεις των παλαιμάχων που δρούσαν στη διεθνή σφαίρα.

Επιστρέφοντας στην ακμή των διεθνών μη κυβερνητικών οργανώσεων τη δεκαετία του 1920, οι οργανώσεις αυτές αποτέλεσαν, σύμφωνα με τον ιστορικό Thomas Davies, κομβικοί δρώντες στην ανάπτυξη της «διεθνικής κοινωνίας πολιτών» (transnational civil society), δηλαδή τη μη κυβερνητική και μη κερδοσκοπική συλλογική δράση που διαπερνά τα εθνικά σύνορα, αλλά δεν είναι κατ' ανάγκη και παγκόσμια.²⁷⁶⁵ Η προϊστορία τέτοιων συλλογικοτήτων είναι μακρά με τις απαρχές τους να εντοπίζονται στα θρησκευτικά τάγματα και τις ιεραποστολικές αδελφότητες του Μεσαίωνα. Από τον ύστερο 18ο αιώνα α-

²⁷⁶⁰ Mazower, *Κυβερνώντας*, ό.π., σ. 143.

²⁷⁶¹ Για παράδειγμα το πρότυπο για την οργάνωση της Γραμματείας της ΚτΕ ήταν ο Συμμαχικό Συμβούλιο Θαλάσσιων Μεταφορών, που είχε δημιουργηθεί για τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας στον Μεγάλο Πόλεμο. Μάλιστα ένας από τους ειδήμονες της ναυσιπλοΐας που συμμετείχε στη Γραμματεία της ΚτΕ ήταν ο μετέπειτα αρχιτέκτονας της ευρωπαϊκής ενοποίησης Ζαν Μονε. Στο ίδιο, σ. 144.

²⁷⁶² Στο ίδιο, σ. 153.

²⁷⁶³ Howard-Ellis, ό.π., σ. 263· International Labour Office, ό.π., σ. 1.

²⁷⁶⁴ Χαρακτηρισμός της ΚτΕ από την Λένα Διβάνη. Διβάνη, ό.π., σ. 20.

²⁷⁶⁵ Davies, *NGOs*, ό.π., σσ. 2-3. Πρβλ. Peter Willets, «Διεθνικοί δρώντες και διεθνείς οργανισμοί στην παγκόσμια πολιτική», John Baylis–Steve Smith–Patricia Owens (επ.), *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής*, Επίκεντρο, Αθήνα–Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 456-475, σ. 456.

ναδύονται, στο πνεύμα του Διαφωτισμού, της Βιομηχανικής Επανάστασης και της εμφάνισης του εθνικισμού και του σοσιαλισμού, οι σύγχρονες μη κυβερνητικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία, εξειδίκευση και εκκοσμίσκευση. Αυτή ήταν μία φάση που διήρκεσε έως το 1914.²⁷⁶⁶

Κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου δημιουργήθηκαν δεκάδες οργανώσεις για την προώθηση της ειρήνης καθώς και την περίθαλψη των θυμάτων του πολέμου θέτοντας τις βάσεις για τη μεταπολεμική ακμή των διεθνών μη κυβερνητικών οργανώσεων.²⁷⁶⁷ Η Συνδιάσκεψη Ειρήνης του 1919 αποτέλεσε τομή για τον πολλαπλασιασμό των μη κυβερνητικών οργανώσεων καθώς επρόκειτο για μια ευκαιρία χωρίς προηγούμενο για αυτές να επηρεάσουν τις κυβερνήσεις. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν η League of Nations Society, η οποία αρχικά είχε ιδρυθεί στη Βρετανία (1915) προτείνοντας τη δημιουργία ενός μηχανισμού για συλλογικής ασφάλειας μεταξύ των χωρών. Αντίστοιχες οργανώσεις εμφανίστηκαν και σε άλλες χώρες και το 1919 οι οργανώσεις αυτές δημιούργησαν την Inter-Allied Bureau of League of Nations Societies και κατόπιν την International Federation of League of Nations Societies ασκώντας επίδραση σε προσωπικότητες που πρωτοστάτησαν στη ίδρυση της ΚτΕ. Εντούτοις, στο Παρίσι κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Ειρήνης δεν ήταν μόνο αυτή η οργάνωση που έδρασε ως ομάδα πίεσης. Δεκάδες οργανώσεις δραστηριοποιήθηκαν (διοργανώνοντας συνέδρια και εκδηλώσεις) με σκοπό την προώθηση των αιτημάτων τους οργανώσεις Ρώσων εξόριστων, Εβραίων, Κινέζων και Ιαπώνων.²⁷⁶⁸ Όσον αφορά τις ομάδες πίεσης των διαφόρων εθνοτήτων που επεδίωκαν την αναγνώριση τους ως ισότιμα με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις (Κινέζοι, Ιάπωνες, Κορεάτες) ή που ζητούσαν την αυτοδιάθεσή τους (Άραβες, Εβραίοι, Αρμένιοι, Κούρδοι), καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε το όραμα του προέδρου Ουίλσον τη δεδομένη χρονική συγκυρία την οποία ο ιστορικός Erez Manela χαρακτηρίζει ως «Ουίλσονική στιγμή» (wilsonian moment).²⁷⁶⁹

²⁷⁶⁶ Davies, *NGOs*, ό.π., σσ. 19-76.

²⁷⁶⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα οργανώσεων που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου με στόχο την ειρήνη ήταν η World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches (1914), η World Union of Women for International Concord (1915) ή η Κίνηση του Zimmerwald (1915, βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.1), η οποία αποτέλεσε τον προπομπό της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Ως προς την περίθαλψη των θυμάτων πολέμου εμβληματικότερο παράδειγμα ήταν η American Committee for the Relief of Belgium που ίδρυσε ο Herbert Hoover το 1914 και η οποία το επόμενο έτος ίδρυσε την Armenian and Syrian Relief, τη μετέπειτα γνωστή ως Near East Foundation. Στο ίδιο, σσ. 78-80.

²⁷⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 80-82.

²⁷⁶⁹ Manela, ό.π., σσ. 4-5, 59-61. Σύμφωνα με τον ίδιο η απογοήτευση για την αποτυχία της «Ουίλσονικής στιγμής» οδήγησε στην ανάδυση των αντιαποικιακών κινήματων στη Μέση Ανατολή και την Ασία. Στο ίδιο,

Οι ιδρύσεις διεθνών οργανώσεων το 1919 έλαβαν μορφή χιονοστιβάδας, μη περιοριζόμενες σε οργανώσεις που στόχευαν στην άσκηση πίεσης στους διπλωμάτες που χάρασαν τη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων. Το 1919 ιδρύθηκε στο Παρίσι η Διεθνής Ομοσπονδία των Οργανώσεων του Ερυθρού Σταυρού με πρωτοβουλία των εθνικών οργανώσεων των «Μεγάλων Πέντε» της Συνδιάσκεψης (Βρετανία, Γαλλία, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ιταλία), έχοντας ως σκοπό την αποδοτικότερη δράση τους μέσω της διεθνούς συνεργασίας. Επιπρόσθετα, το 1919 ιδρύθηκε επίσης στο Παρίσι η Διεθνής Ακαδημαϊκή Ένωση (Union Académique Internationale), το Ινστιτούτο Διεθνούς Εκπαίδευσης (Institute of International Education) στη Νέα Υόρκη, το Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο (International Chamber of Commerce) στο Atlantic City (NJ). Επίσης, δημιουργήθηκαν οργανώσεις για να πιέσουν τους κυβερνώντες για τη θέσπιση ορισμένων συγκεκριμένων αιτημάτων όπως η World League against Alcoholism, καθώς και να συνδράμουν σε άμεσες ανάγκες της μεταπολεμικής περιόδου όπως η Save the Children Fund που ιδρύθηκε το 1919 στη Βρετανία και η οποία το επόμενο έτος δημιούργησε την Save the Children International Union με έδρα τη Γενεύη.²⁷⁷⁰

Για να γίνει κατανοητό το εύρος αυτών των εξελίξεων, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 ιδρύθηκαν περίπου 300 διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις, περισσότερες σε σύγκριση με όσες είχαν ιδρυθεί τον 19ο αιώνα με πολλές από αυτές να αναπτύσσουν επαφές με την ΚτΕ. Πέραν από την ύπαρξη της ΚτΕ επιπρόσθετοι παράγοντες που οδήγησαν στον πολλαπλασιασμό τους ήταν τα φλέγοντα ζητήματα που παρέμειναν ανοιχτά την επαύριον της Ανακωχής και τα οποία ζητούσαν άμεσες λύσεις, όπως η περίθαλψη των προσφύγων και των ορφανών, καθώς βέβαια και η πρόοδος στις επικοινωνίες και τις συγκοινωνίες. Οι μεσοπολεμικές διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις επικεντρωνόντουσαν περισσότερο στην πρακτική δράση, σε αντίθεση με το παρελθόν όπου η μεγαλύτερη έμφαση δινόταν σε εξαγγελίες και διακηρύξεις και όχι σε χειροπιαστές δραστηριότητες. Παράλληλα, είχαν σαφώς περισσότερα μέλη και πόρους καθώς και μεγαλύτερη επιρροή στη διεθνή πολιτική σε σχέση με τις προκατόχους τους του 19ου αιώνα. Η ακμή των οργανώσεων αυτών κατά τη δεκαετία του 1920 αντιστράφηκε τη δεύτερη μεσοπο-

σ. 5, 222-223. Ο Manela επικεντρώνεται στην επίδραση που άσκησαν οι ιδέες του Ουίλσον μεσοπολεμικά στην Κίνα, την Ινδία, την Κορέα και την Αίγυπτο.

²⁷⁷⁰ Davies, *NGOs, ό.π.*, σσ. 81-90, 177-178.

λεμική δεκαετία ως επακόλουθο της σταδιακής παρακμής της ΚτΕ και της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, ενώ πολλές διεθνείς οργανώσεις μετατράπηκαν σε μέσα προώθησης της πολιτικής δικτατορικών καθεστώτων.²⁷⁷¹

Οι επαφές της ΚτΕ με αυτούς τους νέους διεθνείς δρώντες απασχόλησαν εξ αρχής την οργάνωση. Η Γραμματεία της ΚτΕ σε απόφασή της, τον Φεβρουάριο του 1920, παραδεχόταν ότι ήταν «υπερβολικά δύσκολο» να τεθούν συγκεκριμένοι κανόνες για τη συνεργασία της ΚτΕ με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις και η κάθε περίπτωση θα εξεταζόταν ξεχωριστά.²⁷⁷² Από τις υπαγόμενες στην ΚτΕ οργανώσεις, η ΔΟΕ, η οποία ήταν η οργάνωση που ανέπτυξε τις περισσότερες επαφές με μη κυβερνητικούς δρώντες,²⁷⁷³ ήταν αυτή που έθεσε εξ αρχής υπό τη σκέπη της τα ζητήματα των αναπήρων πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2). Η προσέγγιση του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος, ιδίως μέσω της CIAMAC (βλ. παρακάτω), ήταν στρατηγική επιλογή της ΚτΕ και της ΔΟΕ. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε, το 1922, ο διευθυντής της ΔΟΕ Albert Thomas στον γενικό γραμματέα της ΚτΕ Eric Drummond: «Οι οργανώσεις αυτές αριθμούν περισσότερα από 10 εκατομμύρια μέλη, είναι εξαιρετικά οργανωμένες και έχουν έναν περιοδικό Τύπο, τον οποίο παρακολουθούν όλα τα μέλη τους». Στόχος αυτής της πολιτικής από τη ΔΟΕ, και κατ' επέκταση την ΚτΕ, ήταν πέρα από το προφανές ανθρωπιστικό σκέλος να επωφεληθούν από αυτό το δίκτυο ώστε να προωθήσουν την πολιτική τους και να σταθεροποιηθούν καθώς επρόκειτο για προσφάτως δημιουργηθέντες οργανισμούς.²⁷⁷⁴

Δ.1.1.2. Τα δίκτυα των βετεράνων και οι διεθνείς οργανώσεις τους

Η υπερεθνική διάσταση της οργάνωσης των παλαιμάχων του Μεγάλου Πολέμου ήταν μέχρι πρόσφατα ελλιπώς μελετημένο ιστοριογραφικά ζήτημα. Η κυρίαρχη ιστοριογραφική αφήγηση θεωρεί τις δραστηριότητες των βετεράνων σε διεθνές επίπεδο ως ισοδύναμες του διεθνισμού και του πασιφισμού. Μια «θετική» συνέχεια από την τραυματική εμπειρία του πολέμου ως προς την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μια εξέλιξη που παρουσιάζεται ως αντιδιαμετρικά αντίθετη εξέλιξη από το «αρνητικό» παρά-

²⁷⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 105-106, 110-111, 121.

²⁷⁷² Στο ίδιο, σ. 93.

²⁷⁷³ Στο ίδιο.

²⁷⁷⁴ Eichenberg-Newman, *ό.π.*, σ. 5, όπου παρατίθεται και το απόσπασμα από την επιστολή της 7ης Οκτωβρίου 1922.

δειγμα των «βιαιοποιημένων» (brutalized) εθνικιστών βετεράνων, μια ερμηνεία είχε δοθεί αρχικά από τον George Mosse (βλ. Εισαγωγή).²⁷⁷⁵ Η θέση του Mosse αμφισβητείται (βλ. Εισαγωγή), βέβαια αυτή αναφερόταν σε εθνικό και όχι υπερεθνικό επίπεδο, στο οποίο όλες οι σύγχρονες συμβολές συγκλίνουν στην άποψη ότι οι βετεράνοι, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, είχαν μία ξεκάθαρα φιλειρηνική στάση.

Η μελέτη της διεθνικής διάστασης ξεκίνησε πρόσφατα, ουσιαστικά τη δεκαετία του 2010,²⁷⁷⁶ αρχικά μέσω της μελέτης οργανώσεων ορισμένων κρατών στις διεθνείς οργανώσεις με πρωτοπόρα την έρευνα της Julia Eichenberg για τους Πολωνούς βετεράνους (2011), ενώ έχουν ακολουθήσει οι συμβολές του John Paul Newman (2015) για τους Γιουγκοσλάβους και τους Blasco Sciarrino (2018) για τους Ρουμάνους παλαιμάχους.²⁷⁷⁷ Παράλληλα, ιστορικοί παλαιότερων γενιών όπως οι Antoine Prost και Jay Winter στη βιογραφία του René Cassin, ο John Horne, ιδίως στις συμβολές του για την «πολιτιστική αποστράτευση» (cultural demobilisation), καθώς και ο νεότερό τους Bruno Cabanes στη μελέτη του για την ανάδυση του ανθρωπισμού, και συγκεκριμένα με την παγίωση της αντίληψης συνδρομής του Κράτους σε ευάλωτες κοινωνικά κατηγορίες όπως οι ανάπηροι πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1), την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου ασχολούνται με τις διεθνικές επαφές των παλαιών πολεμιστών ως μία κρίσιμη διάσταση των έργων τους.²⁷⁷⁸ Κυρίαρχη συμβολή σε αυτό το ιστοριογραφικό ρεύμα αποτελεί ο συλλογικός τόμος *The Great War and the Veterans' Internationalism* (2013), όπου συμπεριλαμβάνονται συμβολές για τις διεθνείς επαφές των παλαιμάχων τόσο υπό το πρίσμα των εθνικών τους οργανώσεων όσο και από αυτό των διεθνών. Όπως τονίζουν οι επιμελητές του, οι ιστορικοί Julia Eichenberg και John Paul Newman, οι παλαίμαχοι του Μεγάλου Πολέμου αποτελούσαν ένα διεθνικό σύνολο ανδρών συνδεδεμένων από την υπηρεσία τους στον πόλεμο, οι οποίοι αντίθετα προς ό,τι πιστεύετο έως τώρα διαδραμάτισαν ένα σημαντικό ρόλο στην προώθηση της διεθνούς συνεργασίας και συμφιλίωσης.²⁷⁷⁹ Κατόπιν καινοτόμα υπήρξε η έρευνα του Ángel Alcalde, δημοσιευθείσα το 2018, η οποία εξετάζει αμιγώς τη διεθνή

²⁷⁷⁵ Mosse, *Fallen Soldiers*, ό.π.· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», ό.π., σ. 493.

²⁷⁷⁶ Είχε προηγηθεί, το 2005, το άρθρο του Christian Weiß, αυτό όμως δεν επικεντρώνεται στις διεθνείς οργανώσεις, αλλά στις διμερείς επαφές Γερμανών και Γάλλων βετεράνων. Christian Weiß, «Soldaten des Friedens'. Die pazifistischen Veteranen und Kriegsoffer des 'Reichsbundes' und ihre Kontakte zu den französischen Anciens Combattants 1919–1933», *Geschichte und Gesellschaft*, τ. 21, 2005, σσ. 183–204.

²⁷⁷⁷ Eichenberg, *Kämpfen*, ό.π.· John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War*, ό.π.· Sciarrino, ό.π..

²⁷⁷⁸ John Horne, «Demobilizing the Mind», ό.π.· Winter-Prost, René Cassin, ό.π., σσ. 52–63· Cabanes, *The Great War*, ό.π., σσ. 65–71.

²⁷⁷⁹ Eichenberg–Newman, «Introduction», ό.π., σ. 2.

δραστηριότητα και τα δίκτυα των παλαιμάχων. Ο Alcalde μάλιστα επεκτείνει την έρευνα εις βάθος στις διεθνείς δραστηριότητες των φασιστών παλαιμάχων που διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία (βλ. παρακάτω).²⁷⁸⁰

Σε αυτό που συγκλίνουν οι σημερινοί ιστορικοί είναι ότι οι διεθνείς οργανώσεις των βετεράνων δεν εξέφρασαν αποκλειστικά μια και μόνον πολιτική τάση, αλλά διάφορες και πολλαπλές. Σύμφωνα με τους Jay Winter και Antoine Prost, σημαίνοντες ιστορικούς παλαιότερης γενιάς που έκαναν μία πρώτη κατηγοριοποίηση αυτών των διεθνών επαφών, το 2013, οι βετεράνοι του Μεγάλου Πολέμου ακολούθησαν κατά το Μεσοπόλεμο τρία κύρια «μονοπάτια» (paths):, α') τον κομμουνισμό, β') τον εθνικισμό και γ') τον διεθνισμό, μονοπάτι το οποίο οδήγησε στην ανάδυση των διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων.²⁷⁸¹ Ωστόσο, όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια τα «μονοπάτια» του κομμουνισμού και του φασισμού δεν αναιρούσαν την ύπαρξη του διεθνισμού.

Μια διαφορετική, κατηγοριοποίηση των διεθνών παλαιοπολεμιστικών εξελίξεων κατά τον Μεσοπόλεμο προτείνει ο Ángel Alcalde, κυριότερος εκπρόσωπος της νέας γενιάς ιστορικών που ασχολούνται με τους παλαιούς πολεμιστές. Η ανάδυση των διεθνών δραστηριοτήτων των παλαιμάχων την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου θεωρεί ότι μπορεί να γίνει κατανοητή μέσω της μελέτης των διαφορετικών εκδοχών του διεθνισμού των βετεράνων. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920 εμφανίστηκαν οι, κατά τον Alcalde, τέσσερις «αποχρώσεις» (shades) του διεθνισμού, οι οποίες εκφράστηκαν από τις τέσσερις διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις (βλ. παρακάτω). Η πρώτη είναι εμπνευσμένη από την Ρωσική Επανάσταση και εκφραζόταν από τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών. Η δεύτερη, πιο συντηρητική, εκπροσωπούταν από την Διασυμμαχική Οργάνωση των Παλαιών Πολεμιστών FIDAC. Η τρίτη, φιλελεύθερη και εκφράζουσα ένα πνεύμα συμφιλίωσης ανάμεσα στους πρώην αντιμαχόμενους, εμφανίζεται μέσω της Διεθνούς Διάσκεψης Αναπήρων Πολέμου και Παλαιών Πολεμιστών CIAMAC. Ενώ, η τέταρτη ήταν η φασιστική τάση που προωθείται από την κυβέρνηση της φασιστικής Ιταλίας αρχικά μέσω της FIDAC και εν συνεχεία μέσω της Διεθνούς Μόνιμης Επιτροπής Παλαιών Πολεμιστών CIP.²⁷⁸² Κατά τον Alcalde, συνυπήρχαν παράλληλα διαφορετικές εκδοχές του διεθνισμού των βετεράνων. Τέλος, προτείνει ότι η εξέταση τους ως «διεθνικούς δρώντες»

²⁷⁸⁰ Ángel Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*

²⁷⁸¹ Winter-Prost, *ό.π.*, σ. 52.

²⁷⁸² Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σσ. 493-494.

(transnational actors) και όχι ως «αδιαφοροποίητους διεθνιστές» (undifferentiated internationalists) είναι μία διάσταση που μας παρέχει μια πιο βαθιά κατανόηση των δραστηριοτήτων τους.²⁷⁸³

Στον Μεσοπολέμου αναπτύχθηκαν τέσσερις διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις: α') η Διεθνής των Παλαιών Πολεμιστών (Internationale des Anciens Combattants), β') η Διασυμμαχική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών (Fédération Interalliée des Anciens Combattants, FIDAC), γ') η Διεθνής Διάσκεψη Αναπήρων Πολέμου και Παλαιών Πολεμιστών (Conférence Internationale des Associations de Mutilés et Anciens Combattants, CIAMAC), και δ') η Διεθνής Μόνιμη Επιτροπή Παλαιών Πολεμιστών (Comitato Internazionale dei Combattenti, CIP). Οι πρωτοπόροι της μελέτης τους Julia Eichenberg και John Paul Newman σε μία προσπάθεια ορισμού αυτών σημειώνουν ότι πρόκειται για ένα «δίκτυο επαφών», το οποίο δημιούργησε «μία διεθνική δομή». Ταυτόχρονα, όλες μοιράζονται δύο βασικούς πυλώνες, την προστασία των υλικών και ηθικών συμφερόντων των βετεράνων και των θυμάτων πολέμου. Τα υλικά συμφέροντα αφορούσαν προνοιακά μέτρα και τα ηθικά επικεντρώνονταν σε ένα κεντρικό αίτημα: τη διασφάλιση της ειρήνης.²⁷⁸⁴

Κάτι εξίσου σημαντικό, όπως τονίζει ο Bruno Cabanes, η διεθνική οργάνωση των βετεράνων, δεν εμφανίστηκε «από τα πάνω», δηλαδή από την ΚτΕ ή από το όραμα ορισμένων συγκεκριμένων προσώπων. Αντιθέτως, οι παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις κατανόησαν ότι η ευμάρεια (well-being) των μελών τους εξαρτάται από την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους πέρα από τα εθνικά σύνορα. Μέσω της ανταλλαγής πληροφοριών για την κατάσταση σε κάθε κράτος οι παλαίμαχοι μπορούσαν αποδοτικότερα να ασκήσουν πίεση στις κυβερνήσεις τους. Επιπρόσθετα, πολλοί βετεράνοι των χωρών της Αντάντ κατανόησαν ότι για να διατηρηθεί η ειρήνη έπρεπε να σταθεροποιηθεί η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και υποστήριζαν πρωτοβουλίες που θα απομάκρυναν τους Γερμανούς συναδέλφους τους από εθνικιστικές κατευθύνσεις.²⁷⁸⁵ Ο Cabanes εντοπίζει επίσης τη δεκαετία του 1920 μια σημαντική ιδεολογική μετάβαση στη διεθνή πολιτική των βετεράνων από τον «πόλεμο για [απόδοση] δικαιοσύνης» σε αυτούς (μέσω επιδομάτων και άλλων ευεργετημάτων), στην πίστη για «ειρήνη μέσω της δικαιοσύνης». Δηλαδή από τη στιγμή που

²⁷⁸³ Στο ίδιο, σσ. 505-506.

²⁷⁸⁴ Eichenberg-Newman, *ό.π.*, σ. 4, 6.

²⁷⁸⁵ Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σ. 44.

ουσιαστικά είχε αποδοθεί δικαιοσύνη σε αυτούς μέσω της αναγνώρισης των δικαιωμάτων τους, σε διαφορετικό εύρος βέβαια ανά χώρα, το διεθνές παλαιοπολεμικό κίνημα στράφηκε στην επιδίωξη της διατήρησης της ειρήνης μέσω της ύπαρξης δικαιοσύνης μεταξύ των κρατών, ώστε να μην οδηγηθεί ο κόσμος σε ένα νέο 1914.²⁷⁸⁶

Μία σημαντική παράμετρος στην έρευνα των διεθνών παλαιοπολεμικών οργανισμών είναι ότι οι ενεργώς συμμετέχοντες σε αυτούς αποτελούσαν μία μικρή μειοψηφία στο σύνολο των παλαιμάχων του Μεγάλου Πολέμου, η οποία ωστόσο είχε σημαντική επιρροή στις παλαιοπολεμικές εξελίξεις στο εσωτερικό των κρατών. Με αυτό τον τρόπο οι δραστηριότητες των διεθνών οργανισμών διαχέονταν σε εθνικό επίπεδο στο εσωτερικό των χωρών. Τα άτομα αυτά συνήθως ήταν επικεφαλής εθνικών οργανώσεων καθώς και μερικοί από τους πιο έμπειρους και ευφυείς εκπροσώπους των παλαιμάχων. Γενικότερα, πρόκειται για άτομα κυρίως με αστικό υπόβαθρο, συνηθέστατα ήταν έφεδροι αξιωματικοί, ενώ αρκετοί από αυτούς ήταν ειδήμονες στον τομέα τους (π.χ. νομικοί, ιατροί ή τεχνικοί σε θέματα αναπηρίας) και προφανώς γνώριζαν καλά ξένες γλώσσες.²⁷⁸⁷ Τέτοιες περιπτώσεις ελίτ ήταν ο εξέχων Γάλλος νομικός René Cassin, ο Βρετανός συνταγματάρχης George Crosfield, ο Ιταλός δικηγόρος και δημοσιογράφος Carlo Delcroix ή ο Έλληνας οικονομολόγος και διπλωμάτης Γεώργιος Νικολαΐδη-Βούρβαχης, των οποίων η δραστηριότητα παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Μία διάσταση αυτών των οργανώσεων ήταν ότι οι επαφές αυτές διέδυναν τους ορίζοντες των συμμετεχόντων μέσω της ανταλλαγής πληροφοριών και απόψεων με συναδέλφους τους από άλλα κράτη, επηρεάζοντας με αυτό τον τρόπο και τη δράση αυτών των ατόμων στο εσωτερικό των χωρών τους. Η επιδίωξη της διεύρυνσης της πρόνοιας για τους παλαιμάχους δε νοούταν για τις διεθνείς οργανώσεις αποκλειστικά ως ψήφιση αιτημάτων προς τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών. Αντιθέτως, επρόκειτο για μία έμμεση επιδίωξη η οποία θα επιτυγχανόταν μέσω της διάδοσης πληροφοριών για την ισχύουσα νομοθεσία σε άλλες χώρες.²⁷⁸⁸ Στα έντυπα των διεθνών οργανώσεων δημοσιεύονταν αφιερώματα για την ισχύουσα ανά χώρα νομοθεσία καθώς και στατιστικές και συγκριτικοί πίνακες με ύψος των συντάξεων σε σχέση με το κόστος ζωής. Για παράδειγμα σε ένα

²⁷⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 57.

²⁷⁸⁷ Alcalde, «War Veterans as transnational actors», ό.π., σ. 500.

²⁷⁸⁸ Για παράδειγμα πέρα από το σύνηθες αίτημα για αύξηση των πολεμικών συντάξεων, υπήρχαν και πιο εξειδικευμένα όπως η κάλυψη των εξόδων κηδείας καθώς και η εξασφάλιση φθηνής κατοικίας. Βλ. τα σχετικά ψηφίσματα σε *FIDAC*, τ. IV, αρ. 10, Οκτώβριος 1928, «Bucarest», σσ. 2-11, σ. 10.

σχετικό δημοσίευμα στο περιοδικό της FIDAC, το 1927, παρατίθονταν πίνακες με τις όλες τις κατηγορίες συντάξεων στα εννέα κράτη-μέλη της οργάνωσης και αυτά τα ποσά σε σχέση με την αγοραστική δύναμη σε αυτές. Αντίστοιχους πίνακες βλέπουμε και σε άρθρο της CIAMAC το 1931 (βλ. Παράρτημα 2), ενώ υπάρχουν και επιμέρους δημοσιεύσεις κατά καιρούς με την παρουσίαση του νομοθετικού πλαισίου ανά χώρα.²⁷⁸⁹

Ο απώτερος σκοπός αυτής της δραστηριότητας ήταν να βοηθήσουν τις εθνικές οργανώσεις ώστε να ζητάνε στοχευμένα αιτήματα με συγκεκριμένα χειροπιαστά στοιχεία. Μία τέτοια διαδικασία θεωρείτο επωφελής μακροπρόθεσμα για τους παλαιμάχους. Όπως το έθετε χαρακτηριστικά ένας Βούλγαρος αντιπρόσωπος στη CIAMAC, το 1937, απώτερος σκοπός αυτών των συγκρίσεων ήταν η προώθηση μίας «πανευρωπαϊκής» νομοθεσίας για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου.²⁷⁹⁰ Η τακτική αυτή δεν είναι γνωστό σε τι εύρος ευνόησε συνολικά τους παλαιμάχους, πάντως σύμφωνα με τον Cabanes, μέσω της πίεσης που άσκησαν οι βετεράνοι βάσει αυτών των στοιχείων αυξήθηκαν οι συντάξεις σε Αυστρία και Βουλγαρία.²⁷⁹¹

Μία επιπρόσθετη κοινή πτυχή των οργανώσεων, την οποία αναλύει η Julia Eichenberg επικεντρώνοντας στις δραστηριότητες της FIDAC και της CIAMAC, ήταν ότι αυτές επεδίωξαν να δημιουργήσουν μία αίσθηση κοινής ταυτότητας των μελών τους χρησιμοποιώντας σύμβολα και τελετές. Μέσω αυτής της διαδικασίας δημιουργήθηκε μία «διεθνική ταυτότητα» (transnationale Identität) καθώς, ανεξαρτήτως της χώρας προέλευσής του, κάθε παλαιμάχος άνηκε στην «φαντασιακή κοινότητα» των βετεράνων του Μεγάλου Πολέμου. Η FIDAC ανέπτυξε σε μεγαλύτερο βαθμό τη «διεθνική ταυτότητα» των μελών της με χειροπιαστές κινήσεις. Συγκεκριμένα, η FIDAC το 1928 υιοθέτησε τη σημαία της οργάνωσης (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 16), το 1931 δημιούργησε την ταυτότητα της FIDAC (FIDAC identity), η οποία παραχωρήθηκε σε όλα τα μέλη της, ενώ η επέτειος ίδρυσής

²⁷⁸⁹ FIDAC, τ. III, αρ. 2, Φεβρουάριος 1927, «Comparison of the actual values of war pensions», σσ. 2-4· CIAMAC, τ. 7, τχ. 3, Ιούλιος 1931, «Die Rentenbeträge in den Landesgesetzgebungen», σσ. 108-130. Ενδεικτικά για τις περιπτώσεις της Πολωνίας και της Ουγγαρίας, βλ. CIAMAC, τ. 6, τχ. 5, Μάιος 1933, «Die Versorgung der Kriegsbeschädigten in Polen», σσ. 105-110· Eugen Horovitz, «Das neue Gesetz über die Versorgung von Kriegsinvaliden und anderen Kriegsbefürsorgten in Ungarn», CIAMAC, τ. 7, τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1934, σσ. 3-4. Επίσης, η παρουσίαση της ελληνικής νομοθεσίας για την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων (βλ. Κεφάλαια Β.3.1, Β.4.1.1, Γ.1.2 και Γ.2.1) σε G. L. Nicolaidis, «Greek Ex-Service Men», FIDAC, τ. XIII, αρ. 1, Ιανουάριος 1937, σ. 11.

²⁷⁹⁰ Eichenberg-Newman, *ό.π.*, σ. 7.

²⁷⁹¹ Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 70-71.

της (28 Νοεμβρίου) εορταζόταν ως «Διασυμμαχική Ημέρα» (Journée Interalliée) ταυτόχρονα σε πόλεις όλων των κρατών μελών. Βασικός πυλώνας της διασυμμαχικής ταυτότητας που εξέφραζε η FIDAC ήταν οι ισχυρές αναφορές στο παρελθόν και συγκεκριμένα στην κοινή συμμαχική πολεμική προσπάθεια. Η CIAMAC από τη μεριά της χρησιμοποιούσε λιγότερους συμβολισμούς καθώς από το παρελθόν έβλεπε μόνο την κοινή φρικιαστική εμπειρία του πολέμου, μία κοινή εμπειρία που θεωρείτο ότι ένωνε τους παλαιμάχους στον αγώνα κατά των μελλοντικών πολέμων.²⁷⁹² Στις άλλες δύο οργανώσεις, τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών και τη CIP, υπάρχουν μόνο ψήγματα μια κοινής ταυτότητας, γεγονός που οφείλεται στο σύντομο βίο τους, και τα οποία αφορούν βασικά τις εκδηλώσεις μνήμης που υπήρχαν σε κάθε συνέδριο ή σύσκεψή του. Στην κατεύθυνση της δημιουργίας μίας κοινής ταυτότητας εντασσόταν η υιοθέτηση ενός ύμνου για τους παλαιούς πολεμιστές από τη Διεθνή²⁷⁹³ ή το ψήφισμα που υιοθετήθηκε στο Γ' Συνέδριο της CIP (1938) για ταυτόχρονες τελετές μνήμης από όλες τις οργανώσεις-μέλη της CIP στις 2 Οκτωβρίου 1938 (βλ. παρακάτω).²⁷⁹⁴

Η συμμετοχή στα διεθνή fora των παλαιμάχων είχε και την πολιτική όψη της καθώς αυτή εξυπηρετούσε, εκτός από την επιδίωξη των διακηρυγμένων αιτημάτων τους, και την εξωτερική πολιτική ορισμένων κρατών. Πέραν της φασιστικής Ιταλίας και της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας που αποπειράθηκαν να ποδηγετήσουν τις διεθνείς οργανώσεις (βλ. παρακάτω), αρκετά μικρότερου βεληνεκούς κράτη απέβλεπαν σε πολιτικά κέρδη μέσω της δραστηριοποίησης των παλαιμάχων σε διεθνές στερέωμα. Ένα κύριο χαρακτηριστικό της FIDAC ήταν η αυξημένη συμμετοχή από κράτη της «Νέας Ευρώπης», τα οποία έβλεπαν σε αυτή έναν ακόμη εγγυητή του μεταπολεμικού status quo και του απαραβίαστου των συνόρων τους. Παράλληλα, τα κράτη αυτά προέβαλαν ημιεπισήμως μέσω της οργάνωσης τις πολεμικές θυσίες τους και τη συμβολή τους στη συμμαχική νίκη.²⁷⁹⁵

Συγκεκριμένα, οι Ρουμάνοι παλαιάμαχοι στη FIDAC γνώριζαν τη σημασία που έδινε η οργάνωση στη διατήρηση των Συνθηκών της Ειρήνης (βλ. παρακάτω), κάτι το οποίο

²⁷⁹² Eichenberg, *Kämpfen*, ό.π., σσ. 92-96. Για την ταυτότητα της FIDAC, βλ. FIDAC, τ. III, αρ. 3, Μάρτιος 1931, «The FIDC identity card», σ. 40. Για τους εορτασμούς της 28ης Νοεμβρίου, βλ. *The Times* (Λονδίνου), 29/11/1932, «Commemoration in eleven allied countries»· FIDAC, τ. XIV, αρ. 1, Ιανουάριος 1938, «FIDAC Celebrates 17th Anniversary», σ. 30, τ. XVI, αρ. 2, Φεβρουάριος 1940, «19th Anniversary of the FIDAC», «Portugal celebrates FIDAC birthday», σ. 21.

²⁷⁹³ Οι στοίχοι και η παρτιτούρα δημοσιεύονται σε *Le Combattant* (Παρισιών), 10/7/1920.

²⁷⁹⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 28/5/1938, «Το διεθνές συνέδριον των παλαιών πολεμιστών»· FIDAC, τ. XV, αρ. 2, Φεβρουάριος 1939, «Greek Ex-Service Men Celebrate Day of Peace», σ. 23.

²⁷⁹⁵ Horne, «Beyond Cultures of Victory», ό.π., σ. 216.

επεδίωκε και η ρουμανική εξωτερική πολιτική. Για αυτό και το ρουμανικό κράτος στήριζε τις δραστηριότητες των παλαιών πολεμιστών στη FIDAC με ποικίλους τρόπους όπως η κάλυψη των ταξιδιωτικών εξόδων για τη συμμετοχή των Ρουμάνων εκπροσώπων στα συνέδρια της οργάνωσης. Μάλιστα το συνέδριο της FIDAC στο Βουκουρέστι τον Σεπτέμβριο του 1928 αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα της ρουμανικής διπλωματίας των βετεράνων. Την έναρξη του συνεδρίου κήρυξε ο ίδιος ο εκτελών χρέη πρωθυπουργού της Ρουμανίας Ion Ducea, συνδυάζοντας στην ομιλία του τη σημασία τόσο της ρουμανικής όσο και της συμμαχικής συμμετοχής στον πόλεμο καταλήγοντας δε στο συμπέρασμα ότι οι παλαίμαχοι αποτελούσαν ένα νέο στρατό, αυτόν της ειρήνης. Στο περιθώριο του συνεδρίου οι φιλοξενούμενοι περιηγήθηκαν σε πολεμικά μνημεία ανά τη χώρα. Σταδιακά τη δεκαετία του 1920 η πλειοψηφία των οργανώσεων της χώρας εντάχθηκε στη FIDAC, ενώ υπήρχε σημαντική ρουμανική συμμετοχή και στη Βοηθητική FIDAC (βλ. παρακάτω). Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 οι Ρουμάνοι εκπρόσωποι στη FIDAC προώθησαν αυταρχικές προτάσεις ακολουθώντας τη δικτατορική πολιτική του βασιλιά Καρόλου (Carol II). Σε αυτό το πλαίσιο τον Απρίλιο του 1929 αποφασίστηκε με πρωτοβουλία της προέδρου της Βοηθητικής FIDAC, πριγκίπισσας Αλεξάνδρας Καντακουζηνού (Alexandrina Cantacuzino), η ανέγερση στο Βουκουρέστι ενός μνημείου για τον στρατάρχη Φος, ενώ αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας αποτέλεσε η εκλογή του Ρουμάνου Victor Cadere στην προεδρία της FIDAC το 1933.²⁷⁹⁶

Στη Γιουγκοσλαβία επικρατούσε παρόμοια στάση των βετεράνων απέναντι στη FIDAC, με το συνέδριο της οργάνωσης στο Βελιγράδι τον Σεπτέμβριο του 1929 να προωθεί τα συμφέροντα της χώρας στη διεθνή κοινότητα των παλαιμάχων. Ενώ και σε αυτή την περίπτωση έγινε επίκληση στη διατήρηση της πολεμικής συμμαχίας της Αντάντ καθώς όπως τόνιζε στην εναρκτήρια ομιλία του ένας Σέρβος σύνεδρος «είμαστε [...] στενά συνδεδεμένοι από τη μνήμη των νεκρών και των θυσιών που από κοινού κάναμε, για αυτό ήρθατε στο Βελιγράδι για να συνεχίσουμε τον κύκλο των εργασιών μας», ενώ σύμφωνα με τον ίδιο ως αποστολή μεταπολεμικά των παλαιών πολεμιστών θεωρούταν η

²⁷⁹⁶ Sciarrino, ό.π., σσ. 208-209, 212, 220. Βλ. επίσης *FIDAC*, τ. IV, αρ. 10, Οκτώβριος 1928, «Bucarest», σσ. 2-11, τ. V, αρ. 12, Δεκέμβριος 1929, «A Monument to Marshal Foch at Bucharest», σ. 29, αρ. 11, Νοέμβριος 1933, «The Fourteenth Annual Congress of the FIDAC», σσ. 1-3.

ειρήνη μέσω της «διαρκούς βάσης» της συμμαχίας της Αντάντ. Την επόμενη χρονιά πρόεδρος της οργάνωσης εκλέχθηκε ο Γιουγκοσλάβος Milan Radosavljević.²⁷⁹⁷

Αντίστοιχα και οι Πολωνοί βετεράνοι έβλεπαν τα διεθνή συνέδρια ως μία πλατφόρμα προώθησης των εθνικών συμφερόντων τους. Το συνέδριο της Βαρσοβίας, το 1926, είχε την ένθερμη στήριξη της κυβέρνησης, με το μήνυμα του στρατηγού Józef Piłsudski στην εναρκτήρια συνεδρία να εκθειάζει την FIDAC, καθώς μέσω αυτής «ακούστηκε η φωνή αυτών που επιδιώκουν την ειρήνη». Αποκορύφωμα της επαφής των Πολωνών βετεράνων με τη FIDAC ήταν η εκλογή του Roman Gorecki, ενός απόστρατου που δραστηριοποιούνταν πολιτικά και οικονομικά στην χώρα, στην προεδρία της FIDAC (1932). Σε αυτή την περίπτωση επίσης η διολίσθηση προς τον αυταρχισμό στο εσωτερικό της χώρας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 επηρέασε την στάση των Πολωνών βετεράνων στις διεθνείς οργανώσεις.²⁷⁹⁸ Όπως γίνεται κατανοητό οι διεθνείς επαφές των παλαιών πολεμιστών πολλών μικρών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης δεν είχαν αυτονομία, αλλά εξυπηρετούσαν ως επί το πλείστον τα εθνικά συμφέροντά τους.

Μέσα σε αυτό το πολύπλευρο μεσοπολεμικό πλαίσιο, την επαύριο του πολέμου²⁷⁹⁹ η πρώτη τάση που εμφανίστηκε στο διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα ήταν η κομμουνιστική με κύριο εκφραστή τον Γάλλο λογοτέχνη Ανρί Μπαρμπίς. Με πρωτοβουλία του Μπαρμπίς και της ARAC (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2), ιδρύθηκε το 1920 η Διεθνής των Παλαιών Πολεμιστών (Internationale des Anciens Combattants), για την οποία ο πόλεμος θεωρείτο αποτέλεσμα του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ κάθε πολεμική ενέργεια, είτε επιθετική είτε αμυντική, ήταν αδικαιολόγητη. Η καταπολέμηση του πολέμου μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με πόλεμο κατά του καπιταλιστικού συστήματος, εκφράζοντας

²⁷⁹⁷ Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σσ. 219-222. Στο περιθώριο του συνεδρίου πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στον Τάφο του Αγνώστου Στρατιώτη στο όρος Άβαλα (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.2), στο Μαυσωλείο του βασιλιά Πέτρου Α΄ και στα Ανάκτορα, όπου αντιπροσωπία των συνέδρων έγινε δεκτή στο παλάτι από τον βασιλιά Αλέξανδρο. Μετά τη λήξη του συνεδρίου ακολούθησαν εκδρομές των συνέδρων σε Ζάγκρεμπ, Σπλιτ. FIDAC, τ. V, αρ. 10, Οκτώβριος 1929, «The Tenth FIDAC Convention in Belgrade», σσ. 3-10.

²⁷⁹⁸ Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, ό.π., σσ. 80-81· Eichenberg, «Suspicious Pacifists», ό.π., σ. 300, 310. Βλ. επίσης FIDAC, τ. II, αρ. 10, Οκτώβριος 1926, «The Warsaw Convention», σσ. 3-11· Henri de Montfort, «Roman Gorecki, President of the FIDAC», FIDAC, τ. VIII, αρ. 11, Οκτώβριος 1932, σ. 10.

²⁷⁹⁹ Όπως παρουσιάζεται στο κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2, από το 1917 έως το 1922 διεξήχθησαν μία σειρά από ετήσιες διασυμμαχικές διασκέψεις για τα ζητήματα των αναπήρων πολέμου και την κοινωνική επανένταξη των παλαιμάχων. Οι εξελίξεις αυτές δεν αναφέρονται στο παρόν κεφάλαιο διότι οι συμμετέχοντες ήταν κατά βάση τεχνοκράτες και ειδήμονες σε τεχνικά ζητήματα και όχι εκπρόσωποι οργανώσεων παλαιμάχων.

επί της ουσίας τις θέσεις των μπολσεβίκων στον χώρο των παλαιμάχων. Η οργάνωση το 1922 είχε 17 οργανώσεις-μέλη και δήλωνε ότι εκπροσωπούσε ένα εκατομμύριο μέλη.²⁸⁰⁰

Το Β' Συνέδριο της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1922 στη Βιέννη με 17 οργανώσεις από 10 χώρες και σε αυτό αποφασίστηκε η αντίθεση της οργάνωσης στις δραστηριότητες της ΚτΕ και της ΔΟΕ. Η Διεθνής διαλαλούσε ότι λόγω του διεθνιστικού χαρακτήρα της ήταν πολέμια της Συνθήκης των Βερσαλλιών και ως εκ τούτου και αυτών των δύο οργανώσεων που θεωρούνταν προϊόντα της.²⁸⁰¹ Ακολούθως το Γ' Συνέδριο της Διεθνούς πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1923 στο Βερολίνο, πόλη η οποία ήταν η έδρα της οργάνωσης το 1925,²⁸⁰² οπότε οι μπολσεβικικές αντιμιλιταριστικές τάσεις υπήρξαν πιο εμφανείς: στον Μπαρμπύς απαγορεύτηκε να μιλήσει σε άλλες γερμανικές πόλεις λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων, ενώ

²⁸⁰⁰ Για τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, βλ. Ορφανός, *ό.π.*, σσ. 7-15· Μπαρμπύς, *ό.π.*, σσ. 194-198· *Εργατική* (Βόλου), 27/7/1924, «Αι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών»· Εμμανουήλ Κακουδάκης, «Το εφεδρικό κίνημα ως ζήτημα κοινωνικών», *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 2/10/1925· Tixier, *ό.π.*, σ. 6· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σσ. 498-499. Αναλυτικά για την ίδρυση και το Α' Συνέδριο της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2. Όπως τονίζει ο ιστορικός Th. Davies στη μελέτη του για τις διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις, η Διεθνής των Παλαιών Πολεμιστών εντασσόταν στη ενεργό συμμετοχή των κομμουνιστών στη διεθνή κοινωνία πολιτών σε συνέχεια της ίδρυσης της Γ' Διεθνούς το 1919. Εκτός από την οργάνωση των παλαιμάχων την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν οι ακόλουθες ελεγχόμενες από τη Διεθνή της Μόσχας οργανώσεις: η Διεθνής των Κομμουνιστικών Νεολαίων (Young Communist International, ίδρ. 1919), η Διεθνής Εργατική Βοήθεια (Workers International Relief, Internationale Arbeiter-Hilfe, ίδρ. 1921), η Ερυθρά Αθλητική Διεθνής (Red Sports International, ίδρ. 1921) και η Αγροτική Διεθνής (Krestintern, ίδρ. 1923). Davies, *NGOs*, *ό.π.*, σ. 100. Πρβλ. Φόστερ, *ό.π.*, σσ. 376-378, 411-416.

²⁸⁰¹ *Ριζοσπάστης*, 23/1/1922, «Διεθνής τραυματιών και αναπήρων πολέμου»· Μπαρμπύς, *ό.π.*, σ. 197· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σ. 46, υπ. 90· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σ. 498. Στο άρθρο του *Ριζοσπάστη* αναφέρονται ως συμμετέχουσες οι εξής οργανώσεις: η «Διεθνής Ένωσις» και η «Ένωση Ειρήνης» από τη Γερμανία (πρόκειται για τις Internationaler Bund Kriegsteilnehmer και Friedensbund der Kriegsteilnehmer), η «Ένωση των πολεμιστών του παγκοσμίου πολέμου» (ΗΠΑ), η «Εθνική Ένωση των τέως πολεμιστών» από τη Μεγάλη Βρετανία (National Union of Ex-Servicemen), η «Κεντρική Ένωση Αναπήρων Πολέμου» και η «Γενική Ένωση των τέως πολεμιστών» από τη Δανία, η «Διεθνής Ένωση των σοσιαλιστών τέως στρατιωτών» από το Βέλγιο, η «Διεθνής Ένωση των Σοσιαλιστών τέως πολεμιστών και Ένωση των τέως αιχμαλώτων πολέμου» και η «Κομμουνιστική οργάνωση αναπήρων» από τη Βουλγαρία, η «Εθνική ένωση των τέως πολεμιστών» από τον Καναδά, η «Δημοκρατική ένωση των τραυματιών και αναπήρων πολέμου» (ARAC) και η «Εργατική και αγροτική ομοσπονδία των αναπήρων» από τη Γαλλία, η «Προλεταριακή Ένωση» Ιταλίας (Lega Proletaria), η «Ένωση των αναπήρων πολέμου» (Τσεχοσλοβακίας) και «Ένωση των αναπήρων πολέμου» (Γιουγκοσλαβίας). Αυτές οι οργανώσεις δεν ήταν όλες κομμουνιστικές, για παράδειγμα οι γερμανικές και οι αυστριακές ήταν σοσιαλδημοκρατικές και εκφράστηκαν υπέρ της ανάπτυξης επαφών με την ΚτΕ (βλ. παρακάτω), ενώ η Lega proletaria ήταν ουσιαστικά τριχοτομημένη μεταξύ σοσιαλιστών, κομμουνιστών και όσων επιζητούσαν ανεξάρτητη πολιτική κατεύθυνση (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.2). Tixier, *ό.π.*, σ. 6· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σ. 498.

²⁸⁰² *Ριζοσπάστης*, 12/4/1925, «Τι παίρνουν σε άλλες χώρες τα θύματα πολέμου».

όταν επέστρεψε στη Γαλλία δικάστηκε για την προτροπή του προς τους Γάλλους στρατιώτες στο Ρουρ να μην πειθαρχούν στις εντολές των ανωτέρων τους.²⁸⁰³

Το 1926, σύμφωνα με τον Α. Tixier, επικεφαλής του Τμήματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Αναπήρων της ΔΟΕ (βλ. παραπάνω και Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2), η Διεθνής υπολογιζόταν ότι είχε 300.000 μέλη με πέντε κύριες οργανώσεις (δύο γαλλικές οι υπόλοιπες από Γερμανία, Βέλγιο και Αυστρία). Αυτό το έτος αποχώρησαν οι Αυστριακοί αντιπρόσωποι (οι οποίοι εντάχθηκαν στη CIAMAC, βλ. παρακάτω), ενώ μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, το 1933, τους ακολούθησαν και οι Γερμανοί. Το 1935 η οργάνωση υπήρχε πλέον «μόνον στα χαρτιά», σύμφωνα με έναν παρατηρητή των διεθνών παλαιοπολεμικών εξελίξεων, τον Henry Wolfe, και είχε παύσει να θεωρείται υπολογίσιμος παράγοντας στις ζυμώσεις των διεθνών παλαιοπολεμικών οργανώσεων.²⁸⁰⁴

Η ίδρυση της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών έδρασε ως καταλύτης για τη δημιουργία και άλλων παρόμοιων διεθνών οργανώσεων, με διαφορετική, ωστόσο, πολιτική κατεύθυνση. Μετά το Α' Συνέδριο της Διεθνούς (1920), ο Hubert Aubert, επικεφαλής της συντηρητικής γαλλικής οργάνωσης Union Nationale des Combattants (UNC), καταδίκασε την πρωτοβουλία προσέγγισης με τους πρώην αντιπάλους, τους Γερμανούς, θεωρώντας μια διασυμμαχική οργάνωση βετεράνων ως τη μόνη ρεαλιστική προσπάθεια.²⁸⁰⁵ Σε αυτή την κατεύθυνση με πρωτοβουλία της UNC, και με σημαντική συμβολή του H. Aubert,²⁸⁰⁶

²⁸⁰³ *The Times* (Λονδίνου), 24/10/1923, «Sedition Charge against M. Barbusse»· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», σ. 499. Τα επόμενα συνέδρια πραγματοποιήθηκαν στο Παρίσι (1925) και στις Βρυξέλες (1927). *Ριζοσπάστης*, 4/7/1925, «Η Ομοσπονδία των παλαιών Πολεμιστών χαιρετίζει το Δ' Διεθνές συνέδριον», 11/7/1927, «Προκήρυξη του 5ου Παγκόσμιου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών». Από το συνέδριο του 1921 στη Βιέννη ξεκίνησε μία εσωτερική διαμάχη μεταξύ της κομμουνιστικής και της σοσιαλιστικής τάσης με αιχμή της αντιπαράθεσης τη σχέση της οργάνωσης με τη ΔΟΕ. Οι Γάλλοι και Γερμανοί αντιπρόσωποι, που συνδεόταν με τα Κομμουνιστικά Κόμματα των χωρών τους, εναντιωνόταν, στην ανάπτυξη οποιασδήποτε σχέσης με αυτή την οργάνωση ακολουθώντας τις θέσεις των κομμάτων τους. Αντιθέτως η σοσιαλιστική τάση είχε ως κύριους εκφραστές τους Αυστριακούς και Βέλγους αντιπροσώπους. Μετά την αποχώρηση των Αυστριακών, το 1926, η Διεθνής εκφράστηκε απροκάλυπτα κατά της ΚτΕ στο Ε' Συνέδριό της το 1927. Tixier, *ό.π.*, σ. 6· *Ριζοσπάστης*, 11/7/1927, «Προκήρυξη του 5ου Παγκοσμίου Συνεδρίου Παλ. Πολεμιστών».

²⁸⁰⁴ Tixier, *ό.π.*, σ. 6· Wolfe, *ό.π.*, σ. 175. Όπως σημειώνει η σύνταξη του περιοδικού ο H. Wolfe ήταν Αμερικάνος που υπηρέτησε ως εθελοντής τόσο στον γαλλικό όσο και στον ιταλικό στρατό κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και συμμετείχε τόσο στη FIDAC και στη CIAMAC.

²⁸⁰⁵ Ανδρέας Καβρικός, «Τι είναι η Διασυμμαχική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 5/11/1936· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σ. 495.

²⁸⁰⁶ Το ρόλο που διαδραμάτισε ο Aubert στις αρχές της FIDAC, ιδιαιτέρως στον τομέα της πρώτης προσέγγισης με οργανώσεις παλαιμάχων από το εξωτερικό (για τις οποίες δεν ήταν ακόμη γνωστά βασικά στοιχεία, όπως π.χ. η διεύθυνσή τους), κατά το καλοκαίρι του 1920 περιγράφει αναλυτικά η J. Eichenberg. Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, *ό.π.*, σσ. 74-75.

πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1920 στο Παρίσι το ιδρυτικό συνέδριο της Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας των Παλαιών Πολεμιστών (FIDAC, *Fédération Interalliée des Anciens Combattants*). Στο συνέδριο συμμετείχαν αντιπρόσωποι μόνον από πρώην σύμμαχες χώρες της Αντάντ ήτοι το Βέλγιο, τις ΗΠΑ, τη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιταλία, τη Ρουμανία, την Τσεχοσλοβακία και τη Γιουγκοσλαβία.

Οι τρεις θεμελιώδεις αρχές που καθοδηγούσαν τις αποφάσεις και τις ενέργειες της οργάνωσης ήταν οι εξής: α') οι κοινοί εορτασμοί για τη συμμαχική νίκη και της θυσίες της, β') η προώθηση μιας ενοποιημένης νομοθεσίας για τους βετεράνους και τα θύματα πολέμου, και γ') η επίλυση διπλωματικών προβλημάτων και πολιτιστικών διαφορών που μπορεί να εμφανιστούν μεταξύ των πρώην συμμαχικών κρατών. Ουσιαστικός λοιπόν σκοπός της FIDAC, βάσει των αρχών της, ήταν η διατήρηση του μεταπολεμικού status quo και η προσήλωση στην ειρήνη, ενώ είχε λάβει θέση ήδη από το 1922 υπέρ του αφοπλισμού (βλ. παρακάτω). Η FIDAC στρεφόταν επίσης ενάντια στον κομμουνισμό, μία θέση που υιοθετήθηκε στο συνέδριό της στη Ρώμη το 1925, θεωρώντας «καθήκον κάθε μέλους κάθε οργάνωσης-μέλους [της FIDAC] να πολεμήσει αυτή την απειλή». Μάλιστα όπως αναφερόταν στο ψήφισμά κάθε οργάνωση ήταν ένας «ενεργός δρων» κατά του κομμουνισμού.²⁸⁰⁷ Το επόμενο έτος ο απερχόμενος πρόεδρος της FIDAC George R. Crosfield τόνιζε στη λογοδοσία του ότι η αλληλεγγύη και η συντροφικότητα των παλαιμάχων ήταν το βασικότερο ανάχωμα στον κομμουνισμό.²⁸⁰⁸ Εντούτοις, η αντικομμουνιστική ρητορεία ήταν περιορισμένη στη FIDAC, την οποία απασχολούσαν πρώτιστα, όπως και τις υπόλοιπες διεθνείς οργανώσεις, τα προνοιακά ζητήματα και η διασφάλιση της ειρήνης.

Η FIDAC ανέπτυξε τον μεγαλύτερο εσωτερικό μηχανισμό και από τις τέσσερις διεθνείς παλαιοπολεμικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου. Η οργάνωση αποτελούταν από τέσσερις μόνιμες επιτροπές: α') Ειρήνης και εξωτερικών σχέσεων, β') Θυμάτων Πολέμου, γ') Προπαγάνδας, δ') Καταστατικού και Οικονομικών. Επιπλέον, σε κάθε κράτος-μέλος υπήρχε ένα Εθνικό Τμήμα, στο οποίο υπάγονταν όλες οι οργανώσεις κάθε χώρας που ήταν μέλη της FIDAC και το οποίο είχε πλήρη διοικητική αυτονομία εφόσον «συμ-

²⁸⁰⁷ FIDAC, τ. II, αρ. 1, Ιανουάριος 1926, «FIDAC activities», σσ. 8-10, σ. 8.

²⁸⁰⁸ *Fédération Interalliée des Anciens Combattants, Congrès de Varsovie 5–11 Septembre 1926*, Παρίσι [1926–27], σ. 8, η έκδοση είναι προσβάσιμη στο polona.pl/item/federation-interalliee-des-anciens-combattants-delegates-rapports-voeux-congres-de, MTk2MjE4MzE, πρόσβαση 12/8/2020.

μορφωνόταν με το πνεύμα της FIDAC». Το 1925 ιδρύθηκε και γυναικείο τμήμα, «των γυναικών λαβόντων και μη μέρος εις τους πολέμους, των μητέρων, των συζύγων, αδελφών και θυγατέρων Παλαιών Πολεμιστών», η Βοηθητική FIDAC (FIDAC Auxiliary/FIDAC Auxiliaire). Αυτό το τμήμα ενίσχυε οικονομικά και ηθικά μαθητές και σπουδαστές, βοηθούσε ανταλλαγές σπουδαστών μεταξύ άλλων χωρών και καλλιεργούσε το «πατριωτικό αίσθημα» στη νεολαία. Οι δραστηριότητες της FIDAC δεν σταματούσαν εδώ, καθώς μέσω του τουριστικού πρακτορείου της FIDAC-SARL²⁸⁰⁹ οργάνωνε ταξίδια στα πεδία των μαχών (για τον «προσκυνηματικό τουρισμό» στα πεδία των μαχών, βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1).

Από το 1925 η οργάνωση επεξέτεινε τις δραστηριότητές της με την καθιέρωση της απονομής ετησίως του Επιμορφωτικού Μεταλλίου της (FIDAC Educational Medal), το οποίο απονεμόταν σε εκπαιδευτικά ιδρύματα των κρατών-μελών της FIDAC, τα προγράμματα των οποίων ενθάρρυναν τους σπουδαστές να μελετούν τις διεθνείς εξελίξεις και να προάγουν τις ιδέες της αλληλοκατανόησης και της φιλίας ανάμεσα στους λαούς. Ο βαρύτερος στόχος των βραβείων ήταν η καλλιέργεια φιλειρηνικών πεποιθήσεων της επόμενης γενιάς καθώς η αντίληψη πίσω από τις βραβεύσεις ήταν ότι από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα αυτά θα προέλθουν οι μελλοντικοί ηγέτες «που θα σώσουν τον πολιτισμό από την τρέλα μιας [νέας] διεθνούς σύγκρουσης».²⁸¹⁰ Επιπρόσθετα, σχετικά με τη μνήμη του πολέμου η FIDAC είχε αποφασίσει ήδη από το 1921 τη δημιουργία ενός μνημείου για τους πεσόντες των συμμάχων Δυνάμεων της Αντάντ. Η πρόταση αυτή υλοποιήθηκε με το Διασυμμαχικό Μνημείο το οποίο ξεκίνησε να κατασκευάζεται το 1925 στη Λιέγη του Βελγίου και εγκαινιάστηκε τελικά το 1937 (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1). Όλες οι ανωτέρω δραστηριότητες προβάλλονταν από το ομώνυμο περιοδικό της οργάνωσης, *FIDAC*, που κυκλοφορούσε (σε αγγλικά και γαλλικά, ενώ υπήρχαν και ορισμένα άρθρα στα ιταλικά) από το 1925. Το 1935 η FIDAC είχε επισήμως οκτώ εκατομμύρια εγγεγραμμένα μέλη, περισσότερα από κάθε άλλη διεθνή παλαιοπολεμιστική οργάνωση.²⁸¹¹

²⁸⁰⁹ Société à responsabilité limitée, δηλ. Εταιρεία Περιορισμένης Ευθύνης (γαλ.).

²⁸¹⁰ Απόσπασμα από την ομιλία του επικεφαλής (National Commander) της Αμερικανικής Λεγεώνας Ray Murphy στην τελετή απονομής του Επιμορφωτικού Μεταλλίου της FIDAC στο Πανεπιστήμιο της Χαβάης για το έτος 1935. Murphy, *ό.π.*, σ. 4.

²⁸¹¹ Για τη δομή και τις δραστηριότητες της FIDAC, βλ. *F.I.D.A.C. (Fédération Interalliée des Anciens Combattants)*, Παρίσι 1933, σσ. 2-9. Η έκδοση αυτή της οργάνωσης περιλαμβάνει (σε γαλλικά και αγγλικά) το ιστορικό της (σσ. 2-9), το καταστατικό της (σσ. 10-13) και τους κανονισμούς της (σσ. 13-31). Η έκδοση είναι προσβάσιμη σε polona.pl/item/f-i-d-a-c-federation-interalliee-des-anciens-combattants-1933-historique-statuts,MTk2MjE4MzA/6/#info:metadata, πρόσβαση 22/2/2019. Για πρωτογενής πηγές για τη FIDAC, επίσης βλ. Robert J. Casey, «FIDAC—What's That?», *The American Legion Weekly* (Νέας Υόρκης), 22/9/1922· Lemuel Bolles [αντιπρόεδρος FIDAC για τις ΗΠΑ], «What FIDAC Is Doing for World Peace», *The American*

Κάτι που έχει σημασία να τονίσουμε είναι ότι η FIDAC ήταν κατηγορηματικά αντίθετη στην αποδοχή βετεράνων των Κεντρικών Αυτοκρατοριών στους κόλπους της, ακόμα και μετά την ένταξη της Γερμανίας στην ΚτΕ (1926). Όπως ανέφερε κατηγορηματικά σε έκδοσή της, η FIDAC «είναι κλειστή σε οργανώσεις από χώρες που έστρεψαν τα όπλα τους εναντίον των Συμμάχων».²⁸¹² Παρά το απόλυτο αυτών των αρχών, εντάχθηκαν εμμέσως στη FIDAC παλαιμάχοι των Κεντρικών Αυτοκρατοριών που ήταν πολίτες των νέων και μεγεθυμένων κρατών της «Νέας Ευρώπης» (Πολωνία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία) που αναδύθηκαν μετά τον πόλεμο.²⁸¹³ Επιπρόσθετα, το 1926 αποφασίστηκε να επιχειρηθούν συναντήσεις με τους πρώην αντιπάλους.²⁸¹⁴ Έτσι το 1927 και το 1928, μέσα πνεύμα του Λοκάρνο και των συμφωνιών Μπριάν-Στρέζεμαν, διοργανώθηκαν συναντήσεις μεταξύ εκπροσώπων της FIDAC και παλαιών πολεμιστών της Γερμανίας και της Αυστρίας. Ωστόσο, αυτές οι επαφές είχαν μικρή ανταπόκριση και δεν καρποφόρησαν εξαιτίας τόσο της περιορισμένης γερμανικής και αυστριακής αντιπροσώπευσης (συν ότι μόνο οργανώσεις ελάσσονος σημασίας αποδέχθηκαν την πρόσκληση) όσο και των αντεγκλήσεων στις συζητήσεις σχετικά με αναφορές των ψηφισμάτων στις συνθήκες ειρήνης. Οι συναντήσεις του 1927 και του 1928 διοργανώθηκαν με πρωτοβουλία της FIDAC, η οποία με τη σειρά της άφησε στις οργανώσεις της Γερμανίας και της Αυστρίας την πρωτοβουλία για την επόμενη συνάντηση. Ωστόσο αυτές δεν ανταποκρίθηκαν περαιτέρω και έτσι τερματίστηκε αυτό το εγχείρημα.²⁸¹⁵

Από το 1936 και μετά σταδιακά η οργάνωση αποδυναμώθηκε προς όφελος της φασιστικής διείσδυσης στη διεθνική σφαίρα των βετεράνων μέσω της ανταγωνιστικής της CIP (βλ. παρακάτω) παραμένοντας ωστόσο πάντα η πολυπληθέστερη διεθνής παλαιπολεμιστική οργάνωση. Το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν καίριο πλήγμα

Legion Weekly (Νέας Υόρκης), 16/4/1926· Wolfe, *ό.π.*, σ. 172· Ανδρέας Καβρικός, «Τι είναι η Διασυμμαχική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 5/11/1936. Βλ. επίσης Eichenberg, «"Suspicious Pacifists"», σσ. 296-297· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σσ. 496-497. Για τα μετάλλια, που ξεκίνησαν να απονέμονται το 1929 και ανακοινώνονταν ετησίως στα συνέδρια της FIDAC, βλ. FIDAC, τ. VIII, αρ. 11, Νοέμβριος 1933, «The FIDAC Educational Medal», σσ. 16-19.

²⁸¹² F.I.D.A.C. (*Fédération Interalliée des Anciens Combattants*), *ό.π.*, σ. 4.

²⁸¹³ Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, *ό.π.*, σ. 76, 78.

²⁸¹⁴ *The Times* (Λονδίνου), 8/9/1926, «FIDAC Meeting in Warsaw».

²⁸¹⁵ Για τις συναντήσεις που πραγματοποιήθηκαν το 1927 και το 1928 στο Λουξεμβούργο, βλ. George Crosfield, «Germany and Versailles», *The Times* (Λονδίνου), 19/7/1927· FIDAC, τ. III, αρ. 8, Αύγουστος 1927, «International Convention of Ex-service Men», σσ. 1-13, τ. IV, αρ. 10, Οκτώβριος 1928, «Luxemburg», σσ. 12-21· Barr, «Service not self», *ό.π.*, σσ. 206-210· Weiß, *ό.π.*, σσ. 191-192.

για τη FIDAC καθώς πολλά σημαίνοντα στελέχη επιστρατεύτηκαν εκ νέου ή σκοτώθηκαν.²⁸¹⁶ Με την έναρξη του νέου παγκοσμίου πολέμου, τον Σεπτέμβριο του 1939, η FIDAC, η οποία λόγω των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων ακύρωσε το Κ' Συνέδριό της που ήταν προγραμματισμένο να πραγματοποιηθεί στο Βελιγράδι αυτόν τον μήνα, έκανε έκκληση για ειρήνευση, προστασία των αιχμαλώτων πολέμου, ενώ καλούσε τους παλαίμαχους και τις γυναίκες των ουδέτερων κρατών-μελών της οργάνωσης να συνδράμουν στην περίθαλψη των θυμάτων του νέου πολέμου.²⁸¹⁷

Οι απαρχές της CIAMAC (της τρίτης χρονικά διεθνούς οργάνωσης παλαιών πολεμιστών), εντοπίζονται στην κοινή αίτηση που κατέθεσαν οργανώσεις αναπήρων πολέμου από Γαλλία, Βρετανία, Ιταλία, Γερμανία, Αυστρία και Πολωνία στη ΔΟΕ, το 1921, ζητώντας τη σύγκλιση μιας διεθνούς διάσκεψης για τα δικαιώματα των αναπήρων πολέμου.²⁸¹⁸ Η πρόταση αυτή εδραζόταν στο γεγονός ότι η ΔΟΕ, όπως έχει προαναφερθεί (βλ. παραπάνω και Κεφάλαιο Α.1.2.3.ΙΙ.2), ασχολείτο με το ζήτημα της επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων πολέμου. Σε συνέχεια αυτής της πρότασης πραγματοποιήθηκαν τρεις διασκέψεις (1921, 1922, 1923) στη Γενεύη, έδρα της ΚτΕ, υπό την αιγίδα της ΔΟΕ με εκπροσώπους οργανώσεων βετεράνων και των δύο πρώην αντιμαχόμενων στρατοπέδων και με τη συμμετοχή αξιωματούχων της ΔΟΕ καθώς και ειδημόνων σε θέματα προσθετικών μελών, ορθοπεδικής και γενικότερα ιατρών.²⁸¹⁹ Οι διασκέψεις αυτές αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκε το εγχείρημα της CIAMAC.

Η γαλλική κεντροαριστερή οργάνωση βετεράνων Union Fédérale (UF), η οποία συμμετείχε στις διασκέψεις της Γενεύης, ανέλαβε την πρωτοβουλία για την αναβάθμιση

²⁸¹⁶ Επίσης υπήρξαν και αγνοούμενοι μεταξύ σημειώνοντων μελών της οργάνωσης. Βλ. τη σχετική στήλη που παρέχει πληροφορίες για το που έχουν εντοπιστεί οι τελευταίες αναφορές για μέλη της στο περιοδικό της οργάνωσης. *FIDAC*, τ. XVI, αρ. 2, Φεβρουάριος 1940, «News of FIDAC leaders», τ. XVI, αρ. 3, Μάρτιος 1940, «News of FIDAC comrades». Ήδη από το Μάιο του 1939 είχαν αποχωρήσει οι Ιταλοί εκπρόσωποι από τη FIDAC. *FIDAC*, τ. XV, αρ. 5, Μάιος 1939, «Italy resigns as a member of FIDAC», σ. 30.

²⁸¹⁷ *FIDAC*, τ. XV, αρ. 10, Οκτώβριος 1939, «The FIDAC and the Present Conflict», σσ. 3-4· H. W. Dunning, «The War Work of the FIDAC», *FIDAC*, τ. XVI, αρ. 2, Φεβρουάριος 1940, σσ. 3-4, τ. XVI, αρ. 3, Μάρτιος 1940, «Meeting of FIDAC Executive Committee», σσ. 18-20. Όπως αναφέρεται στα δημοσιεύματα, ο πρόεδρος της FIDAC Nikodime Bogdanovitch απέστειλε τηλεγραφήματα στους ηγέτες της Γερμανίας, του Βελγίου, των ΗΠΑ, της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Πολωνίας, ζητώντας κατάπαυση του πυρός, ενώ στην περίθαλψη των θυμάτων του νέου πολέμου σημαντικός ήταν ο ρόλος της Βοηθητικής FIDAC.

²⁸¹⁸ Eichenberg-Newman, *ό.π.*, σ. 6· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σ. 44.

²⁸¹⁹ Tixier, *ό.π.*, σσ. 6-8· Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, σσ. 85-86· Winter-Prost, *ό.π.*, σσ. 54-58· Cabanes, *ό.π.*, σσ. 47-48· Salvante, «Eight million people were disabled», σσ. 52-53. Συμμετείχαν η γαλλική Union Fédérale, η Βρετανική Λεγεώνα, η ιταλική ANC, η Ένωση Πολωνών Αναπήρων Πολέμου, η Κεντρική Ένωση Γερμανών Αναπήρων Πολέμου και η Αυστριακή Ομοσπονδία Αναπήρων Πολέμου. Tixier, *ό.π.*, σ. 6· Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, *ό.π.*, σ. 85.

του χαρακτήρα των συναντήσεων αυτών. Ο επικεφαλής της UF René Cassin (εξέχων νομομαθής και επί πολλά έτη αντιπρόσωπος της Γαλλίας στην ΚτΕ), μια διόλου ασήμαντη προσωπικότητα,²⁸²⁰ δεν ήταν αντίθετος με τη FIDAC, ωστόσο διαφωνούσε με την απομόνωση των Γερμανών και των Αυστριακών βετεράνων. Τις απόψεις αυτές συμμεριζόταν και ο Adrien Tixier, επικεφαλής του Τμήματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Αναπήρων της ΔΟΕ, μέλος και αυτός της UF. Επιπρόσθετα και οι δύο τους είχαν συμμετάσχει στις διασκέψεις της Γενεύης, ενώ ο Tixier εκπροσωπούσε τη ΔΟΕ ως παρατηρητής σε συνέδρια της FIDAC.²⁸²¹ Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο Tixier, σε άρθρο του το 1926, οι τρεις διασκέψεις της Γενεύης

έπεισαν τους ανάπηρους όλων των χωρών ότι οι δικαιωματικές αξιώσεις τους μπορούν να ικανοποιηθούν σε έναν κόσμο, αφοσιωμένο με όλη του τη δύναμη στο σκοπό της ειρήνης, όπου όλοι θα νιώθουν τον ίδιο τρόπο για τον πόλεμο [...] για αυτό είναι το καθήκον τους να δραστηριοποιηθούν για την οργάνωση της ειρήνης.

Η αρχή της ειρήνης που ένωνε τους παλαίμαχους ανεξαρτήτως καταγωγής, χωρίς την προϋπόθεση της διατήρησης του πνεύματος της πολεμικής συμμαχίας της Αντάντ που κυριαρχούσε στη FIDAC, αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο της CIAMAC.²⁸²² Η ειρήνη θεωρείτο ο απώτερος στόχος των βετεράνων, ανώτερος και από τις υλικές αξιώσεις τους, φανερώνοντας για άλλη μία φορά τις βαθιές αντιπολεμικές πεποιθήσεις τους.

Οι διασκέψεις της Γενεύης ανακόπηκαν λόγω της κρίσης στο Ρουρ και της κρίσης υπερπληθωρισμού στη Γερμανία και για αυτό ακυρώθηκε μία νέα συνάντηση το 1924. Όταν όμως αυτές οι δυσκολίες ξεπεράστηκαν και μέσα στο κλίμα της γαλλογερμανικής προσέγγισης του Λοκάρνο πραγματοποιήθηκε νέα ευρύτερη διάσκεψη στις 18 και 19 Σε-

²⁸²⁰ Ο νομικός René Cassin (1887–1976) κατατάχθηκε στο Γαλλικό Στρατό την 1ης Αυγούστου 1914, τραυματίστηκε στα τέλη του 1914 και νοσηλεύτηκε για έξι μήνες. Αποστρατεύτηκε τον Μάρτιο του 1916. Το 1919 μετέβη στη Γενεύη και την υπό δημιουργία ΚτΕ ως βοηθός του Ζαν Μονέ, αναπληρωτή γενικού γραμματέα της ΚτΕ και μετέπειτα «πατέρα» της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας. Την περίοδο 1924–1938 ήταν αντιπρόσωπος της Γαλλίας στην ΚτΕ. Σταδιακά μετά το 1935 μειώνεται η επιρροή του εντός της UF, ενώ παράλληλα μετά την κρίση στην Αβησσυνία χάνει την πίστη του στην ΚτΕ. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διέφυγε στο Λονδίνο και συντάχθηκε με την Ελεύθερη Γαλλία του Σαρλ Ντε Γκωλ ως νομικός σύμβουλός της και συνέβαλε στη δημιουργία του ΟΗΕ. Ήταν από τους συγγραφείς της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τιμήθηκε με το Νόμπελ Ειρήνης το 1968. Το 1987 το λείψανό του μεταφέρθηκε στον Πάνθεον. Αναλυτικά για τη ζωή και το έργο του, βλ. Winter–Prost, *ό.π.*.

²⁸²¹ Tixier, *ό.π.*, σ. 6· Winter–Prost, *ό.π.*, σσ. 53–54. Για την παρουσία του Tixier στο Ε' Συνέδριο της FIDAC στη Ρώμη (1925), βλ. *The Times* (Λονδίνου), 11/9/1925, «Ex-service men's Congress».

²⁸²² Tixier, *ό.π.*, σ. 7.

πτεμβρίου του 1925. Η νέα αυτή διάσκεψη ήταν πρωτοβουλία της UF με τη ΔΟΕ να παρέχει επισήμως τις (περιορισμένες) «καλές υπηρεσίες» της.²⁸²³ Σε αυτήν συμμετείχαν η γαλλική UF, η γερμανική Reichsband der Kriegsbeschädigten und ehemaligen Kriegsteilnehmer καθώς και αντίστοιχες οργανώσεις από Αυστρία, Ιταλία, Πολωνία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία και Γιουγκοσλαβία και αποτέλεσμά της ήταν η ίδρυση της Διεθνούς Διασκέψεως Αναπήρων Πολέμου και Παλαιών Πολεμιστών (CIAMAC, Conférence Internationale des Associations de Mutilés et Anciens Combattants).²⁸²⁴

Η οργάνωση είχε έδρα τη Γενεύη και σε αυτήν μπορούσαν να ενταχθούν παλαιοί πολεμιστές και ανάπηροι πολέμου από όλες τις πρώην εμπόλεμες χώρες. Οι διακηρυγμένοι στόχοι της ήταν: α') η εγκαθίδρυση και προώθηση ομαλών σχέσεων και τακτικών επαφών μεταξύ των οργανώσεων των πρώην αντιπάλων, β') η προώθηση των υλικών και πνευματικών συμφερόντων των θυμάτων πολέμου και των παλαιών πολεμιστών, και γ') η ενεργή συνεισφορά στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των λαών και στην προστασία της διεθνούς ειρήνης, μία μόνιμη αγωνία όλων των παλαιμάχων που δραστηριοποιούνταν στη διεθνή σφαίρα. Η οργάνωση είχε 2,9 εκατομμύρια μέλη το 1929,²⁸²⁵ ενώ εξέδιδε το ομώνυμο περιοδικό (CIAMAC) το οποίο στο πνεύμα της συμφιλίωσης των πρώην αντιπάλων ήταν δίγλωσσο σε γαλλικά και γερμανικά.²⁸²⁶

Το πνεύμα συμφιλίωσης δεν απέτρεψε ωστόσο διαφωνίες, ενώ προέκυψαν και εντάσεις μεταξύ συνέδρων, όπως στο Β' Συνέδριο της CIAMAC (1926, Γενεύη), όταν συζητήθηκε η ευθύνη της Γερμανίας για τον πόλεμο και μετά από μια μαραθώνια συζήτηση αποφασίστηκε ένα ουδέτερο ψήφισμα υπέρ της «ενεργούς συνεργασίας σε πνεύμα ειρήνης» με «σεβασμό στις συνθήκες ειρήνης». Η συμμετοχή παλαιοπολεμικών οργανώσεων στη CIAMAC αναβαθμίστηκε σταδιακά με την εκπροσώπηση 17 οργανώσεων στο

²⁸²³ Winter-Prost, *ό.π.*, σσ. 59-60. Οι «καλές υπηρεσίες» της ΔΟΕ εξαντλούνταν στην εύρεση χώρου (όχι η μίσθωσή του) και στη διάθεση μεταφραστών και γραμματέων, ενώ δεν υπήρχε καμία οικονομική συμβολή.

²⁸²⁴ Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 65-66.

²⁸²⁵ Davies, *NGOs*, *ό.π.*, σ. 104.

²⁸²⁶ Για τη CIAMAC, βλ. Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, *ό.π.*, σσ. 87-89· Winter-Prost, *ό.π.*, σ. 58· Cabanes, *The Great War*, *ό.π.*, σσ. 65-66· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», σσ. 497-498. Η CIAMAC λειτουργούσε πιο δημοκρατικά στο εσωτερικό της από τη FIDAC καθώς στη Γενική Συνέλευση οι ψήφοι των οργανώσεων ήταν ανάλογες του αριθμού των μελών τους, σε αντίθεση με την FIDAC όπου κριτήριο ήταν η οικονομική συνδρομή που πλήρωνε η κάθε οργάνωση. Η συνδρομή ήταν κυμαινόμενη, σε αντίθεση με αυτή της FIDAC, με το ύψος της να καθορίζεται από τον αριθμό των μελών της κάθε οργάνωσης και την οικονομική κατάσταση της κάθε χώρας. Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, *ό.π.*, σ. 90.

Γ' Συνέδριο στη Βιέννη (1927) και 25 σε αυτό του Βερολίνου (1928).²⁸²⁷ Ορισμένες από τις οργανώσεις που προσχώρησαν σε αυτήν προέρχονταν από τη σοσιαλιστική τάση της Διεθνούς του Μπαρμπής, οι οποίες διαφωνούσαν με την καταδίκη της ΚτΕ και της ΔΟΕ (βλ. παραπάνω) και επεδίωκαν περισσότερες επαφές με αυτές τις δύο οργανώσεις.²⁸²⁸ Το 1935 τα μέλη της CIAMAC προέρχονταν από τη Γερμανία, την Αυστρία, τη Βουλγαρία, τη Δανία, τη Φινλανδία, τη Γαλλία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία.²⁸²⁹

Μία βασική επιδίωξη της CIAMAC ήταν η διατήρηση της ειρήνης. Έτσι, οι συναντήσεις πρώην αντιπάλων είχαν εξελιχθεί σε ένα «τελετουργικό ειρήνης» η εναρκτήρια ομιλία αναφερόταν παγίως στη φρίκη του πολέμου, υπήρχαν κοινές γαλλογερμανικές προεδρίες σε συνεδρίες, ενώ πάντα κρατούνταν ενός λεπτού σιγή για τα θύματα του Μεγάλου Πολέμου.²⁸³⁰ Η CIAMAC διακήρυξε με ψήφισμά της στο Α' Συνέδριό της ότι

*η διαρκής ειρήνη μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της εφαρμογής και του σεβασμού των ακόλουθων αρχών: της υποχρεωτικής διαιτησίας, της γενικής ασφάλειας [«general security»] και του αφοπλισμού, και με την εγκαθίδρυση μίας οικονομικής κατάστασης που θα εξασφαλίζει σε όλα τα κράτη ανθρώπινες συνθήκες παραγωγής και ζωής.*²⁸³¹

Ενώ θεωρούσε τον πόλεμο ως «μία βάρβαρη και ηλίθια ενέργεια που πρέπει να εξλειφθεί».²⁸³² Ενδεικτικό παράδειγμα των αντιπολεμικών πεποιθήσεών της ήταν το κάλεσμα που απηύθυνε, το 1937, για ειρήνευση στον Ισπανικό Εμφύλιο στα εμπλεκόμενα μέρη καθώς και για την προστασία των θυμάτων αυτού του νέου πολέμου.²⁸³³

²⁸²⁷ FIDAC, τ. III, αρ. 11, Νοέμβριος 1927, «International Conference in Vienna», σσ. 9-10· Cabanes, *The Great War*, ό.π., σ. 67· Winter-Prost, ό.π., σσ. 62-63.

²⁸²⁸ Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν η σοσιαλιστική Ένωση Αναπήρων Αυστρίας, η οποία από το 1921 μολονότι υπαγόταν στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, ασκούσε αντιπολίτευση στην κομμουνιστική τάση που ήταν πλήρως αντίθετη στην ανάπτυξη σχέσεων με την ΚτΕ και τη ΔΟΕ (βλ. παραπάνω). Μετά την ίδρυση της CIAMAC εντάχθηκε σε αυτήν το 1926. Tixier, ό.π., σ. 7.

²⁸²⁹ Wolfe, ό.π., σ. 173.

²⁸³⁰ Cabanes, *The Great War*, ό.π., σ. 68.

²⁸³¹ Tixier, ό.π., σ. 7.

²⁸³² Ψήφισμα υιοθετηθέν το 1936 στο συνέδριο της Κοπεγχάγης. FIDAC, τ. XII, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1936, «Annual Conference of CIAMAC», σσ. 19-20.

²⁸³³ FIDAC, τ. XIII, αρ. 5, Μάιος 1937, «CIAMAC Holds 33rd Meeting in Paris», σ. 19.

Η αντιπολεμική κατεύθυνση της CIAMAC εκφράστηκε σε μεγάλο βαθμό με τη ενεργή συμπόρευσή της με το κίνημα του αφοπλισμού. Ο αφοπλισμός, ένα «διεθνικό όνειρο»²⁸³⁴ του Μεσοπολέμου συνδέθηκε σε μεγάλο βαθμό με την ΚτΕ. Μετά από ορισμένες περιορισμένες προσπάθειες προς αυτήν κατεύθυνση την περίοδο 1920–25, το κίνημα του αφοπλισμού γνώρισε άνθηση την επαύριο των Συμφωνιών του Λοκάρνο. Τον Δεκέμβριο του 1925, δύο μήνες μετά τη συνάντηση του Λοκάρνο και τρεις μήνες μετά την ίδρυση της CIAMAC, η ΚτΕ προχώρησε στη σύσταση της Προπαρασκευαστικής Επιτροπής για τον Αφοπλισμό, η οποία θα μελετούσε το ζήτημα και είχε ως στόχο τη σύγκλιση μίας διεθνούς διάσκεψης για το ζήτημα. Η λειτουργία της Προπαρασκευαστικής Επιτροπής διήρκεσε έως τα τέλη του 1930 και η Διάσκεψη του Αφοπλισμού ξεκίνησε μόλις τον Φεβρουάριο του 1932. Εντούτοις, το διεθνές κλίμα είχε αντιστραφεί σε σχέση με το β' μισό της δεκαετίας του 1920 (λόγω των επιπτώσεων της διεθνούς οικονομικής κρίσης, της κρίσης της Μαντζουρίας κ.λπ.) οδηγώντας στο βάλτωμα των συζητήσεων και στην ουσιαστική κατάρρευσή τους μετά την αποχώρηση της (εθνικοσοσιαλιστικής πλέον) Γερμανίας τον Σεπτέμβριο του 1933. Τυπικά η Διάσκεψη συνέχισε τις εργασίες της χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα έως τον Ιούνιο του 1934.²⁸³⁵

Παράλληλα, με αυτές τις ζυμώσεις είχε αναπτυχθεί ένα ισχυρό φιλειρηνικό κίνημα υπέρ του αφοπλισμού. Το κίνημα αυτό αποτελείτο από δεκάδες διεθνείς, αλλά και εθνικές, οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν στον Μεσοπόλεμο είτε έχοντας ως πρωταρχικό στόχο την διατήρηση της ειρήνης είτε προέτασσαν το ζήτημα του αφοπλισμού σε ένα ευρύτερο σύνολο αιτημάτων τους.²⁸³⁶ Μία από αυτές τις οργανώσεις ήταν η CIAMAC, η οποία στο συνέδριό της τον Ιούλιο του 1931 στην Πράγα υιοθέτησε το ψήφι-

²⁸³⁴ Andrew Webster, «The Transnational Dream: Politicians, Diplomats and Soldiers in the League of Nations' Pursuit of International Disarmament, 1920–1938», *Contemporary European History*, τ. 14, τχ. 4, Νοέμβριος 2005, σσ. 493-518.

²⁸³⁵ Steiner, *ό.π.*, σσ. 565-597, 777-784, 812-815· Webster, *ό.π.*, σσ. 495-496· Thomas Richard Davies, *The Possibilities of Transnational Activism: The Campaign for Disarmament between the Two World Wars*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Βοστώνη 2007, σσ. 63-70, 73-84, 111-129, 147-148· Κούμας, *Μικρά κράτη*, *ό.π.*, σσ. 49-52, 59-64, 70-75, 86-98, 119-141, 191-235, 265-282.

²⁸³⁶ Ενδεικτικά, στην πρώτη κατηγορία ανήκαν οργανώσεις όπως το International Peace Bureau (ίδρ. 1891), η World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches (1914), η World Union of Women for International Concord (1915), ενώ στη δεύτερη σημαντικότερες ήταν η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων (World's Alliance of Young Men's Christian Associations, 1855) και Universal Christian Council on Life and Work (1925). σσ. 37-51, 175-186. Αναλυτική περιγραφή του κινήματος του αφοπλισμού Davies, *The Possibilities of Transnational Activism*, *ό.π.*, σσ. 55-148.

σμα ότι τόσο η CIAMAC όσο και οι οργανώσεις-μέλη της θα έπρεπε να «λάβουν πραγματικά δυναμική δράση» για την προώθηση του αφοπλισμού.²⁸³⁷ Σε αυτή την κατεύθυνση η CIAMAC ήταν εκ των ιδρυτικών μελών της Επιτροπής Πληροφόρησης για τον Αφοπλισμό (Disarmament Information Committee) για την παρακολούθηση της Διάσκεψης του Αφοπλισμού, η οποία συστάθηκε στη Γενεύη τον Δεκέμβριο του 1931.²⁸³⁸ Η συμμετοχή της στο κίνημα υπέρ του αφοπλισμού αναβαθμίστηκε περαιτέρω το επόμενο έτος. Η περιορισμένη πρόοδος στη Διάσκεψη του Αφοπλισμού ώθησε έξι διεθνείς οργανώσεις, μεταξύ των οποίων και η CIAMAC, στη δημιουργία, τον Ιούλιο του 1932, της Διεθνούς Συμβουλευτικής Ομάδας για την Ειρήνη και τον Αφοπλισμό (Groupe Consultatif International pour la Paix et le Désarmement).²⁸³⁹

Παρότι το κίνημα υπέρ του αφοπλισμού εξασθένησε, ιδίως μετά την κατάρρευση της Διεθνούς Διάσκεψης, στον τομέα των παλαιμάχων οδήγησε σε ένα πρωτοφανές γεγονός, τη μοναδική κοινή δραστηριότητα της FIDAC, η οποία είχε υιοθετήσει ψηφίσματα υπέρ του αφοπλισμού στα συνέδρια του 1922 και του 1931,²⁸⁴⁰ και της CIAMAC. Συγκεκριμένα, οι δύο οργανώσεις συνδιοργάνωσαν τη Διεθνή Πορεία Παλαιών Πολεμιστών, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 19 Μαρτίου 1933 στη Γενεύη με τη συμμετοχή 4.500 βετεράνων. Το από κοινού ψήφισμα που υιοθετήθηκε στο όνομα όλων των βετεράνων καλούσε τους συμμετέχοντες στη Διάσκεψη να επιλύσουν το ζήτημα του αφοπλισμού ώστε να εξασφαλιστεί η διεθνής ειρήνη.²⁸⁴¹ Η κίνηση αυτή ανέδειξε ξεκάθαρα τόσο σε πρακτικό όσο και συμβολικό επίπεδο ότι κοινή συνισταμένη και βασική αγωνία όλων των παλαιμάχων που δραστηριοποιούνταν στη διεθνή σφαίρα ήταν η παγίωση της ειρήνης.

Η σύνδεση της CIAMAC με την ΚτΕ δεν την άφησε ανεπηρέαστη με την σταδιακή παρακμή της δεύτερης τη δεκαετία του 1930. Η διεθνής οικονομική κρίση του 1929 και η

²⁸³⁷ Thomas Richard Davies, «International Veterans' Organizations and the Promotion of Disarmament Between the Two World Wars», Eichenberg-Newman (επ.), ό.π., σσ. 187-206, σσ. 191-192.

²⁸³⁸ Davies, *The Possibilities of Transnational Activism*, ό.π., σ. 89. Βλ. επίσης CIAMAC, τ. 7, αρ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1934, «Die Abrüstungskonferenz und die Ciamac», σσ. 11-13.

²⁸³⁹ Davies, *The Possibilities of Transnational Activism*, ό.π., σσ. 116-117, 131, 175· Davies, «International Veterans' Organizations », ό.π., σ. 193-195.

²⁸⁴⁰ Davies, «International Veterans' Organizations », ό.π., σ. 191.

²⁸⁴¹ *The Times* (Λονδίνου), 20/3/1933, «Peace demonstration in Geneva», 21/3/1933, «Ex-service men and disarmament»· Wolfe, ό.π., σσ. 174-175· Philip Noel-Baker [Βρετανός Εργατικός βουλευτής και πρώην μέλος της Γραμματείας της ΚτΕ, ήταν παρών στην πορεία], «The super-nuclear arms monster», *Suicide or Survival? The Challenge of the Year 2000*, UNESCO, Παρίσι-Γενεύη 1978, σσ. 75-80, σ. 77· Davies, *The Possibilities of Transnational*, ό.π., σ. 139, 198· Eichenberg, *Kämpfen*, ό.π., σ. 293, 308· Davies, «International Veterans' Organizations », ό.π., σσ. 194-197· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», ό.π., σ. 505.

σταδιακή αποδυνάμωση της ΚτΕ (βλ. παραπάνω) οδήγησε στην εξασθένηση της CIAMAC. Παράλληλα, η αποχώρηση των βρετανών αντιπροσώπων και η άνοδος των Γερμανών Εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία που οδήγησε στη δίωξη των Γερμανών που συμμετείχαν στις διασκέψεις οδήγησε στην περαιτέρω αποδυνάμωση της CIAMAC με το τελευταίο συνέδριό της να πραγματοποιείται το 1937 στο Παρίσι.²⁸⁴²

Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της CIAMAC με τη συνύπαρξη εντός των κόλπων της πρώην αντιπάλων έχει οδηγήσει στη συστηματικότερη ακαδημαϊκή έρευνα πάνω σε αυτή. Σύμφωνα με τον John Horne, η συμμετοχή των Γάλλων βετεράνων σε αυτό το εγχείρημα ήταν ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην «πολιτισμική αποστράτευση» (cultural demobilization, βλ. Εισαγωγή) της γαλλικής κοινωνίας στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920. Οι Winter και Prost τονίζουν ως πρωτοτυπία της CIAMAC το γεγονός ότι ήταν μια οργάνωση που μιλούσε εκ μέρους παλαιών πολεμιστών ως ανθρώπων με δικαιώματα και παράλληλα, δεν είχε πρόθεση να ασχοληθεί με φιλανθρωπίες και δεν είχε σχέσεις με κυβερνήσεις. Ο Cabanes κάνοντας έναν απολογισμό των δραστηριοτήτων της οργάνωσης θεωρεί ότι είχε ανάμικτα αποτελέσματα. Από τη μια μεριά, προώθησε ένα πνεύμα ειρήνης και συμφιλίωσης ανάμεσα στους πρώην αντιμαχόμενους, ενώ σε χώρες όπως η Αυστρία και η Βουλγαρία οι παρεμβάσεις της είχαν χειροπιαστά αποτελέσματα με αυξήσεις των πολεμικών συντάξεων (βλ. παραπάνω). Από την άλλη, όμως, δεν μπορούσε ασφαλώς να επιβάλει τις αποφάσεις της στις κυβερνήσεις, ενώ η κοινή γνώμη στις περισσότερες χώρες, πέραν των οργανωμένων παλαιμάχων, ήταν ελάχιστα πληροφορημένη για τις δραστηριότητές της.²⁸⁴³

Η παρακμή τόσο της FIDAC όσο και της CIAMAC τη δεκαετία του 1930 έχει να κάνει και με την όλο και αυξανόμενη φασιστική επιρροή στον παλαιοπολεμικό χώρο. Το διεθνές παλαιοπολεμικό κίνημα δεν μπορούσε να παραμείνει ανεπηρέαστο από τις εξελίξεις στην Ιταλία και την άνοδο του φασισμού. Σε πρώτη φάση, το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 ήταν περίοδος μίας σταδιακά αυξανόμενης επιρροής των ιταλικών

²⁸⁴² Cabanes, *The Great War*, ό.π., σσ. 69-70· Winter-Prost, ό.π., σσ. 63-64.

²⁸⁴³ Horne, «Demobilizing the Mind», ό.π., σσ. 112-113· Cabanes, *The Great War*, ό.π., σσ. 70-71. Όπως σημείωνε ο ίδιος ο Cassin, το 1930, «ο ρόλος της CIAMAC δεν ήταν να υποκαταστήσει τις κυβερνήσεις, αλλά να κάνει γνωστά στις κυβερνήσεις τα αισθήματα των λαών τους», περιγράφοντας ουσιαστικά ένα τυπικό δείγμα μίας ομάδας πίεσης. Winter-Prost, ό.π., σ. 60. Σε αυτό το πλαίσιο η CIAMAC προέβη σε υπομνήματα με αιτήματα για υψηλότερες συντάξεις προς κυβερνήσεις μέσω της ΔΟΕ. Για την αποστολή τέτοιων υπομνημάτων προς τις κυβερνήσεις της Τσεχοσλοβακίας και της Βουλγαρίας βλ. FIDAC, τ. IV, αρ. 2, Φεβρουάριος 1928, «Executive Committee of CIAMAC Meets in Paris», σ. 13.

φασιστικών οργανώσεων, δηλαδή της Associazione Nazionale di Combattenti (ANC) και της Associazione Nazionale Multilati e Invalidi di Guerra (ANMIG), εντός της FIDAC λόγω της διαδεδομένης πεποίθησης ότι ο φασισμός ήταν ένα πατριωτικό κίνημα βετεράνων και του γεγονότος ότι ο Μουσολίνι δεν είχε δείξει ακόμη (πριν το 1935) το κατακτητικό του πρόσωπο. Αυτή την περίοδο διεξήχθη ένα συνέδριο της FIDAC στη Ρώμη (1925) και ο Ιταλός φασίστας Nicola Sansanelli εκλέχθηκε πρόεδρος της διεθνούς οργάνωσης το 1927 και αναγορεύτηκε επίτιμος πρόεδρος της το 1929.²⁸⁴⁴

Η όλο και φιλικότερη προς τον ιταλικό φασισμό στάση της FIDAC αναδεικνύεται από την ύλη του περιοδικού της οργάνωσης όπου ήταν πυκνή η αρθρογραφία και διθυραμβικά τα σχόλια για το καθεστώς του Μουσολίνι. Ο πρόεδρος της FIDAC, το 1926, George Crosfield, διαλαλούσε από τις στήλες του ότι οι Ιταλοί «Combattenti» αποτελούσαν ένα αναπόσπαστο μέρος της FIDAC και εμπνέονταν από το τρίπτυχο «εργασία, ιδεαλισμός, υγιής και σώφρων πατριωτισμός».²⁸⁴⁵ Σε διθυραμβικό αφιέρωμά του το περιοδικό για την τριανδρία που οδήγησε την ANC στη φασιστικοποίηση το 1925 (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2) υποστήριζε ότι μέσω της δράσης της «τερματίστηκε κάθε μορφή πολιτικής εκμετάλλευσης» των παλαιμάχων,²⁸⁴⁶ ενώ σε άλλο άρθρο αναδεικνυόταν η πίστη του Φασισμού στην ειρήνη μέσω του αφοπλισμού (όμως πρώτα των άλλων χωρών και κατόπιν της Ιταλίας).²⁸⁴⁷ Σε αυτό το πλαίσιο πρόεδρος της FIDAC το 1930 μετά από επίσκεψή του στην Ιταλία εκθείαζε επίσης το φασιστικό καθεστώς. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε περιγράφοντας το οδοιπορικό του στη χώρα, το πνεύμα της φασιστικής Ιταλίας συνδύαζε τη μνήμη των νεκρών με τη δόξα της θυσίας, ενώ σε άλλη αποστροφή του λόγου αναφερόταν η «θαυμάσια» φασιστική πειθαρχία.²⁸⁴⁸ Στο δημοσιογραφικό όργανο της FIDAC δημοσιεύονταν επίσης άρθρα σημαντικότερων στελεχών του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος. Για παράδειγμα, από τις στήλες του, ο γενικός γραμματέας του Κόμματος Augusto Turati παρουσίασε την εργατική πολιτική του καθεστώτος, ο υπουργός Δικαιοσύνης

²⁸⁴⁴ Alcalde, «War Veterans as transnational actors», ό.π., σ. 499. Ο δικηγόρος και δημοσιογράφος N. Sansanelli (1891–1968) είχε πολεμήσει τόσο στη Λιβύη (1911–12) όσο και στο Μεγάλο Πόλεμο. Ήταν ενεργό μέλος του φασιστικού κινήματος από τις απαρχές του. Από το 1925 ήταν μέλος της τριανδρίας που διόρισε ο Μουσολίνι ως προσωρινή διοίκηση της ANC μετά τη φασιστικοποίησή της (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2). *FIDAC*, τ. III, αρ. 6, Ιούνιος 1927, «Personals. Nicola Sansanelli», σ. 16, τ. V, αρ. 4, Απρίλιος 1929, «Sansanelli, Honorary President of the FIDAC receives Gold Medal», σ. 33. Για την ANC και την ANMIG, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2.

²⁸⁴⁵ George R. Crosfield, «My journey to Italy», *FIDAC*, τ. II, αρ. 6, Μάιος 1926, σσ. 2-3.

²⁸⁴⁶ *FIDAC*, τ. II, αρ. 8, Αύγουστος 1926, «The members of the Triumvirate», σσ. 24-25.

²⁸⁴⁷ *FIDAC*, τ. VI, αρ. 2, Φεβρουάριος 1930, «The Italian Policy of Disarmament», σ. 3-4.

²⁸⁴⁸ Fred W. Abbot, «A visit to Italia», *FIDAC*, τ. VI, αρ. 8, Αύγουστος 1930, σσ. 27-29.

Alfredo Rocco υπερθεμάτιζε τον Φασισμό ως τη λύση στα προβλήματα του μεταπολεμικού κόσμου, ο υφυπουργός Συντεχνιών Giuseppe Bottai παρουσίασε το κορπορατιστικό σύστημα, ενώ το 1933 δημοσιεύθηκε στο περιοδικό άρθρο του ίδιου του Μουσολίνι με θέμα τη συμβολή της Ιταλίας στον Μεγάλο Πόλεμο.²⁸⁴⁹

Την δεκαετία του 1930 τόσο η φασιστική Ιταλία όσο και η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία επεδίωξαν να προσεταιριστούν το διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα. Οι Ιταλοί βετεράνοι ανέπτυξαν στενές διμερείς επαφές, εκτός του πλαισίου της FIDAC, με συναδέλφους τους από άλλες χώρες, ιδίως τη Γαλλία. Η ANC είχε παράρτημα στο Παρίσι υπό τη διοίκηση του Mario Dessaulles, πρώην διπλωμάτη και ιδρυτή το 1922 του παραρτήματος του Φασιστικού Κόμματος στο Παρίσι, ενώ και η ANMIG είχε παράρτημα στη γαλλική πρωτεύουσα.²⁸⁵⁰ Από το 1928 η ANC είχε δημιουργήσει στο Παρίσι τον Οίκο του Ιταλού Παλαιού Πολεμιστή (*Maison du Combattant Italien*), ο οποίος συντόνιζε τις επαφές και τις δραστηριότητες των Ιταλών παλαιμάχων στη Γαλλία.²⁸⁵¹ Σημαίνοντα στελέχη των Ιταλών παλαιών πολεμιστών πραγματοποιούσαν επισκέψεις στη Γαλλία και αρκετές κοινές τελετές μνήμης πραγματοποιήθηκαν από βετεράνους και των δύο χωρών.²⁸⁵² Ταυτόχρονα, πολυπληθή ταξίδια Γάλλων παλαιών πολεμιστών πραγματοποιήθηκαν στην Ιταλία (συνήθως κατόπιν πρόσκλησης ως ανταπάντηση σε προγενέστερη επίσκεψη Ιταλών παλαιμάχων στη Γαλλία), με τους εκδρομείς να επισκέπτονται πόλεις της ιταλικής χερσο-

²⁸⁴⁹ Augusto Turati, «The Fascist Charter of Labour», *FIDAC*, τ. III, αρ. 6, Ιούνιος 1927, σσ. 1-2· Alfredo Rocco, «The State Crisis: The Fascist Solution in Italy», *FIDAC*, τ. III, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1927, σσ. 5-11· Giuseppe Bottai, «Realization of the Corporative State», *FIDAC*, τ. V, αρ. 7, Ιούλιος 1929· Benito Mussolini, «Italy's Part in the World War», *FIDAC*, τ. IX, αρ. 8, Αύγουστος 1933, σσ. 1-4. Επίσης, για άρθρα στην ίδια κατεύθυνση, βλ. Mario Dessaulles [επικεφαλής παραρτήματος της ANC στη Γαλλία], «Italy», *FIDAC*, τ. IV, αρ. 4, Απρίλιος 1928, σσ. 10-12· *FIDAC*, τ. IV, αρ. 2, Φεβρουάριος 1928, «Associazione Nazionale dei Combattenti», σσ. 9-10· *FIDAC*, τ. IV, αρ. 6, Ιούνιος 1928, «Italia», σσ. 1-5· Ernest Barda, «Parliamentary Reform and Code Reform in Italy», *FIDAC*, τ. V, αρ. 4, Απρίλιος 1929, σσ. 24-25.

²⁸⁵⁰ *FIDAC*, τ. V, αρ. 12, Δεκέμβριος 1929, «Italian Disabled of Paris organize an Interallied manifestation», σ. 30. Το παράρτημα της ANC στο Παρίσι ανέπτυξε επαφές και με το αντίστοιχο παράρτημα της Βρετανικής Λεγεώνας. *FIDAC*, τ. VII, αρ. 8, Αύγουστος 1931, «Italians give Flag to British Legion», σ. 22. Για τον Dessaulles, βλ. *FIDAC*, τ. IV, αρ. 5, Μάιος 1928, «Who's who in the FIDAC», σ. 21, τ. XIII, αρ. 3, Μάρτιος 1937, «Mario Dessaulles», σ. 17.

²⁸⁵¹ *FIDAC*, τ. IV, αρ. 3, Μάρτιος 1928, «La 'Maison du Combattant Italien' a Paris», σσ. 17-18.

²⁸⁵² *FIDAC*, τ. IX, αρ. 1, Ιανουάριος 1933, «Italians in Paris dedicate plaque to war dead», σ. 19, «Franco-Italian ceremony in Verdun», σ. 20, τ. XI, αρ. 3, Μάρτιος 1935, «Italian ex-service leaders visit France», σ. 30, τ. XIII, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1937, «A Franco-Italian memorial ceremony», σ. 21. Στο περιοδικό της FIDAC δημοσιεύονταν άρθρα που τόνιζαν τη σημασία της φιλίας μεταξύ των βετεράνων των δύο χωρών. Jean Volvey [γενικός γραμματέας της Εθνικής Ομοσπονδίας Αιχμαλώτων Πολέμου Γαλλίας (*Fédération nationale des anciens prisonniers de guerre*)], «Franco-Italian Friendship», *FIDAC*, τ. V, αρ. 3, Μάρτιος 1929, σ. 15· *FIDAC*, τ. VII, αρ. 6, Ιούνιος 1931, «Stirring Manifestation of Franco-Italian Fraternity», σσ. 31-32.

νήσου και τις περισσότερες φορές να γίνονται δεκτοί από τον βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ Γ' και τον Μουσολίνι.²⁸⁵³ Οι διμερείς σχέσεις των Ιταλών παλαιμάχων δεν εξαντλήθηκαν όμως μόνο σε αυτές με τους Γάλλους, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας αυτής αναπτύχθηκαν οι επαφές τους και με συναδέλφους τους άλλων χωρών. Η Ιταλία ήταν ένας συχνός προορισμός για βετεράνους και άλλων χωρών, όπως η Πολωνία και η Βρετανία, με την φιλοξενία από την ANC και την ANMIG να περιλαμβάνει περιήγηση σε διάφορες πόλεις, τελετές μνήμης σε μνημεία και ακροάσεις αντιπροσώπων τους από τον βασιλιά και τον Ντούτσε.²⁸⁵⁴ Την ίδια περίοδο συχνές ήταν και οι οργανωμένες εκδρομές Ιταλών παλαιμάχων σε πεδία μαχών στο εξωτερικό (για τον «τουρισμό του μετώπου», βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1).²⁸⁵⁵

Παράλληλα, ο ίδιος ο Μουσολίνι δεν έχανε ευκαιρία να απαξιώνει δημοσίως την πολιτική των της FIDAC και της CIAMAC και να εκμεταλλεύεται τις μεταξύ τους διαφορές και αντιζηλίες. Συγκεκριμένα, σε συνέντευξή του στο περιοδικό της CIAMAC, το 1934, υποστήριζε ότι η FIDAC «αποτελεί μία δικαιολογία για συζητήσεις, ταξίδια και καλοπέραση, η οποία δεν οδηγεί πουθενά». Ακόμα πιο απερίφραστα και προκλητικά δήλωνε ότι η CIAMAC δεν είχε λόγο ύπαρξης από τη στιγμή που απουσίαζαν Βρετανοί, Αμερικάνοι και Γερμανοί αντιπρόσωποι. Εν προκειμένω, ο Ντούτσε υπογράμμιζε, προϊδεάζοντας τρόπον τινά την πολιτική που θα ακολουθούσε στη συνέχεια, ότι θα έπρεπε να γίνει μία εκβάθρων αναθεώρηση στην πολιτική και των δύο οργανώσεων ώστε να υπάρξουν πραγματικά αποτελέσματα προς όφελος των παλαιμάχων.²⁸⁵⁶

Από το 1934 ξεκίνησε να αναπτύσσεται και από τη Γερμανία μια πολιτική για τον προσεταιρισμό της Βρετανικής Λεγεώνας. Το εγχείρημα αυτό εντασσόταν στον ευρύτερο

²⁸⁵³ Για παράδειγμα, 500 Γάλλοι ανάπηροι πολέμου επισκέφτηκαν την Ιταλία τον Ιούνιο του 1934, 1.750 Γάλλοι παλαιοί πολεμιστές βρέθηκαν για μία εβδομάδα στην ιταλική χερσόνησο τον Απρίλιο του 1935, όπου έγιναν δεκτοί από τον Ιταλό βασιλιά και τον Μουσολίνι, ενώ 350 Γάλλοι έφεδροι αξιωματικοί επισκέφτηκαν την Ιταλία τον Ιανουάριο του 1937. *FIDAC*, τ. XI, αρ. 6, Ιούνιος 1935, «French ex-service men visit Italy», σσ. 31-32, τ. XIII, αρ. 2, Φεβρουάριος 1937, «French Reserve Officers visit Italy», σ. 20.

²⁸⁵⁴ *FIDAC*, τ. VIII, αρ. 2, Φεβρουάριος 1932, «Polish Volunteers visits Italy», σ. 22, τ. XIII, αρ. 7, Ιούλιος 1937, «British Legion Leaders visit Rome», σ. 20, τ. XIV, αρ. 1, Ιανουάριος 1938, τ. XIV, αρ. 3, Μάρτιος 1938, «Polish Legionnaires received with high honours in Italy», σσ. 24-25, τ. XIV, αρ. 6, Ιούνιος 1938, «Five Hundred German ex-servicemen visit Italy», σσ. 26-27· *CIAMAC*, τ. 6, αρ. 5, Μάιος 1933, «Die Union Fédérale in Italien», σσ. 114-115, τ. 7, αρ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1934, «Gesellschaftsreise der U.F. nach Italien», σ. 20.

²⁸⁵⁵ *FIDAC*, τ. XI, αρ. 3, Μάρτιος 1935, «Italian Ex-Service Leaders Visit France», σσ. 30-31, τ. XIV, αρ. 1, Ιανουάριος 1938, «Reception in Paris of Italian veterans by Franco-Italian Union», σ. 24, «Italian Veterans visit England», σσ. 26-27· *Ελληνικόν Μέλλον*, 27/6/1939, «Ο λόγος του Χίτλερ προς τους ανάπηρους».

²⁸⁵⁶ *CIAMAC*, τ. 7, αρ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1934, «Die Ansichten Mussolinis», σσ. 21-22.

στόχο της εθνικοσοσιαλιστικής εξωτερικής πολιτικής που ήθελε την όσο το δυνατόν βελτίωση των σχέσεων μεταξύ εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας και Μεγάλης Βρετανίας. Καρπός αυτής της προσέγγισης ήταν υπογραφή τον Ιούνιο του 1935 σύμφωνου μεταξύ των δύο χωρών σχετικά με το όριο ανάπτυξης των στόλων τους, αναγνωρίζοντας εμμέσως το δικαίωμα της Γερμανίας να επανεξοπλιστεί.²⁸⁵⁷ Την ίδια περίοδο, μέρος του βρετανικού κατεστημένου (με προεξάρχοντα τον Δούκα του Κεντ Γεώργιο) προέκριναν τη συνεννόηση με τη χιτλερική Γερμανία έχοντας ως εφιαλτήριο την αποτροπή ενός νέου πολέμου με τη Γερμανία.²⁸⁵⁸ Ιθύνων νους του προπαγανδιστικού εγχειρήματος ήταν ο Γιοάχιμ φον Ρίμπεντροπ (Joachim von Ribbentrop), σύμβουλος για θέματα εξωτερικής πολιτικής (1934–36) του Ρούντολφ Ες (Rudolf Hess), υπ' αριθμόν δύο του καθεστώτος. Τόσο ο Ες όσο και ο Ρίμπεντροπ συνέκλιναν στην άποψη της χρησιμοποίησης των παλαιών πολεμικών στην εξωτερική πολιτική του Ράιχ.²⁸⁵⁹

Η πρώτη επαφή των χιτλερικών με τη Βρετανική Λεγεώνα έγινε τον Φεβρουάριο του 1935 και τον Ιούλιο του ίδιου έτους η αντιπροσωπία της Λεγεώνας, την οποία είχε προειδοποιήσει το Foreign Office για ενδεχόμενη προπαγάνδισή των γερμανικών συμπεριόντων μέσω των επαφών αυτών, έγινε δεκτή από τον Χίτλερ. Στην προσφώνηση του Ρίμπεντροπ, στη δεξίωση που παρέθεσε στους φιλοξενούμενούς του ο επικεφαλής της εθνικοσοσιαλιστικής NSDOV Hans Oberlindober (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), τόνισε ότι «το πνεύμα της φιλίας που γεννήθηκε στα χαρακώματα θα φέρει τα έθνη πιο κοντά» και θα τα οδηγούσε τελικώς εν τέλει στη μόνιμη ειρήνη.²⁸⁶⁰ Οι Ναζί χρησιμοποιούσαν υποκριτικά την επιδίωξη για τη διατήρηση της ειρήνης, έναν κοινό πόθο των παλαιμάχων, για να προσελκύσουν τους Βρετανούς συνάδελφούς τους. Παρότι πραγματικά βελτιώθηκαν οι σχέσεις μεταξύ των παλαιμάχων των δύο χωρών και πραγματοποιήθηκαν και άλλες συναντήσεις²⁸⁶¹ έγινε κατανοητό από τη γερμανική πλευρά, και δη από τον Ρίμπεντροπ,

²⁸⁵⁷ Serge Berstei–Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. 3. Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης. 1919 έως σήμερα*, μετ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 103.

²⁸⁵⁸ Karina Urbach, *Go-Betweens for Hitler*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2015, σ. 192.

²⁸⁵⁹ G.T. Waddington, «‘An idyllic and unruffled atmosphere of complete Anglo–German misunderstanding’: Aspects of the Operations of the Dienststelle Ribbentrop in Great Britain, 1934–1938», *History*, τ. 82, τχ. 265, Ιανουάριος 1997, σσ. 44–72, σσ. 45–47. Εν συνεχεία, ο Ρίμπεντροπ υπηρέτησε ως πρέσβης στο Λονδίνο (1936–38) και ως υπουργός Εξωτερικών του Γ' Ράιχ (1938–45).

²⁸⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 48–49. Βλ. επίσης (περιορισμένες) αναφορές σε John Weitz, *Hitler's Diplomat. The Life and Times of Joachim von Ribbentrop*, Ticknor & Fields, Νέα Υόρκη 1992, σ. 95.

²⁸⁶¹ *Κήρυξ*, 30/1/1936, «Οι Γερμανοί πολεμιστάι του μετώπου εν Αγγλία»· *The Times* (Λονδίνου), 14/7/1937, «Blind German Soldiers at St. Dunstan's»· *Ελεύθερον Βήμα*, 21/9/1938, «Γερμανοί πολεμιστάι εις το Λονδίον»· Weitz, *ό.π.*, σ. 99.

πρέσβη στο Λονδίνο από τον Αύγουστο του 1936, ότι οι παλαιοί πολεμιστές είχαν μηδαμινή επιρροή στη βρετανική εξωτερική πολιτική.²⁸⁶² Για αυτό το λόγο, η γερμανική πρεσβεία στο Λονδίνο ανέπτυξε άλλους μηχανισμούς ήπιας ισχύος για την προώθηση των γερμανικών θέσεων, κυρίως μέσω της Anglo-German Association,²⁸⁶³ εντούτοις τα θεμέλια για τον προσεταιρισμό μερίδας παλαιμάχων της Βρετανικής Λεγεώνας με την κατ'επίφαση επιδίωξη της ειρήνης είχαν πλέον τεθεί.

Η πολιτική Ρίμπεντροπ για τους βετεράνους δεν εξαντλήθηκε στη Βρετανία, αλλά σταδιακά διεύρυνε τους ορίζοντές της. Το 1935 συστάθηκε το Frontkämpferreferat (Τμήμα Πολεμιστών του Μετώπου) υπαγόμενο άμεσα στο προσωπικό Γραφείο του Ρίμπεντροπ. Αυτό το Τμήμα στο εξής συντόνιζε όλες τις επαφές των Γερμανών παλαιμάχων με συναδέλφους τους άλλων χωρών.²⁸⁶⁴ Το επόμενο βήμα ήταν η δημιουργία, τον Οκτώβριο του 1936, του Vereinigung Deutscher Frontkämpfer-Verbände (VDFV) θέτοντας πλέον όλους τους παλαιούς πολεμιστές υπό μία ηγεσία που θα τους εκπροσωπούσε διεθνώς. Ως πρόεδρος της VDFV ορίστηκε ο (βρετανικής καταγωγής) Κάρολος Εδουάρδος, εγγονός της βασίλισσας Βικτωρίας, Δούκας του Σαξ Κοβούργου και Γκόθα, ένα πρόσωπο του στενού περιβάλλοντος του Χίτλερ που είχε ήδη αναλάβει ποικίλες αποστολές για τη διεθνή προβολή του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος διεθνώς. Ο Δούκας χρησιμοποίησε τον τίτλο Obergruppenführer των SA (αντίστοιχος του αντιστράτηγου), μολονότι δεν είχε πολεμήσει ποτέ του.²⁸⁶⁵ Τη διοίκηση συμπλήρωναν ο διπλωμάτης Heinrich Stahmer

²⁸⁶² Waddington, *ό.π.*, σσ. 57-59.

²⁸⁶³ Στο *ίδιο*, σσ. 61-63.

²⁸⁶⁴ Στο *ίδιο*, σ. 49.

²⁸⁶⁵ Ο Βρετανός Κάρολος Εδουάρδος (Charles Edward, 1884–1954), δούκας του Όλμπανυ (Albany), το 1900 έλαβε τον εν χηρεία γερμανικό τίτλο του Δούκα του Σαξ Κοβούργου και Γκόθα και αναθράφηκε εξ αρχής με γερμανική παιδεία. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μεταξύ των δύο πατρίδων υποστήριξε ένθερμα τη Γερμανία, στην οποία διέμενε. Κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης του αφαιρέθηκε ο τίτλος ευγενείας και παρέμεινε τιτουλάριος Δούκας. Από το 1922 είχε τις πρώτες επαφές με τον Χίτλερ, τον οποίο στήριζε ανοικτά από τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Μετά την άνοδο των Ναζί στην εξουσία διορίστηκε πρόεδρος του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού και πραγματοποίησε προπαγανδιστικά ταξίδια με αυτή του την ιδιότητα σε Μεγάλη Βρετανία, ΗΠΑ και Ιαπωνία το 1934. Το 1935 ορίστηκε από τον Χίτλερ επικεφαλής της Αγγλογερμανικής Επιτροπής Φιλίας. Ως μεγαλύτερη επιτυχία του θεωρείτο η επιρροή του στον πρίγκιπα της Ουαλίας (και προστάτη της Βρετανικής Λεγεώνας), τον βραχύβιο βασιλιά Εδουάρδο Η΄ (1936, μετέπειτα Δούκα του Ουίνσдор). Ο Δούκας ήταν ένα από τα λίγα άτομα που παρέμειναν στο στενό κύκλο συνεργατών του Χίτλερ καθ' όλη την περίοδο 1933–45. Επίσης, και οι τρεις υιοί του κατατάχθηκαν στη Βέρμαχτ και πολέμησαν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με τον ένα να σκοτώνεται σε αεροπορικό δυστύχημα στο Mosty της Ουκρανίας (1943). Παρέμεινε πιστός στις ναζιστικές πεποιθήσεις του μέχρι τον θάνατό του. Αναλυτικά για τη ζωή και τις δραστηριότητές του, βλ. Urbach, *ό.π.*, σσ. 171-216. Στην εξαντλητική έρευνα της Urbach για τη δράση της «σκιώδους» αυτής προσωπικότητας, απουσιάζει κάθε αναφορά στις κινήσεις του στις διεθνείς παλαιοπολεμικές εξελίξεις. Για βιογραφικά στοιχεία βλ. *Evening Star* (Ουάσιγκτον),

ως γενικός γραμματέας και ως μέλη τρία πρόσωπα προερχόμενα από το Γραφείο του Ρίμπεντροπ.²⁸⁶⁶ Η εμφάνιση του Δούκα στο διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα αποτελεί τομή καθώς αυτός ήταν ο ιθύνων νους του εγχειρήματος της «φασιστικοποίησής» του που εκδηλώθηκε έμπρακτα από το 1936 και μετά.²⁸⁶⁷

Οι προσπάθειες της Ιταλίας και της Γερμανίας για τον προσεταιρισμό του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος συνέκλιναν και έφτασαν στο αποκορύφωμά τους από την περίοδο 1936–38. Το 1936 αποτέλεσε ένα έτος σταθμό για τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις καθώς τον Μάρτιο η Γερμανία προχώρησε στον επανεξοπλισμό της αποστρατι-κοποιημένης από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών Ρηνανίας, τον Μάιο ολοκληρώθηκε η κα-τάκτηση της Αιθιοπίας από τη φασιστική Ιταλία, ενώ τον Ιούλιο ξέσπασε ο Ισπανικός Εμ-φύλιος, στο περιθώριο του οποίου επισφραγίστηκε η γερmano-ιταλική συμμαχία. Τον Οκτώβριο υπεγράφη πρωτόκολλο φιλίας και αλληλεγγύης μεταξύ των δύο χωρών και τον επόμενο μήνα ο Μουσολίνι διακήρυξε πανηγυρικά της δημιουργία του Άξονα Γερμανίας–Ιταλίας.²⁸⁶⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τον Σεπτέμβριο του 1936 στη Βαρσοβία ο επικεφα-λής της ιταλικής ANMIG Carlo Delcroix εκλέχθηκε πρόεδρος της FIDAC, ενώ αποφασί-στηκε στο όνομα μίας «ειρηνικής συνεργασίας» με Γερμανούς, Αυστριακούς, Ούγγρους, Τούρκους και Βούλγαρους βετεράνους να πραγματοποιηθούν συνομιλίες μαζί τους. Οι επαφές μεταξύ των πρώην αντιπάλων θα γινόντουσαν όπως ανέφερε η απόφαση «εκτός του πλαισίου της FIDAC και της CIAMAC» στη Ρώμη.²⁸⁶⁹

Πράγματι, τον Νοέμβριο του 1936, βάσει της απόφασης της Βαρσοβίας, προσε-κλήθησαν και φιλοξενήθηκαν στη Ρώμη περισσότεροι από 10.000 βετεράνοι από όλο τον

14/3/1940, «German Red Cross President in Capital», 29/11/1945, «Duke of Saxe-Coburg, Grandson of Victoria Arrested as Nazi»· *The Times* (Λονδίνου), 8/3/1954, «Obituary. The Duke of Saxe-Combure».

²⁸⁶⁶ Waddington, ό.π., σ. 69.

²⁸⁶⁷ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σ. 254.

²⁸⁶⁸ Bernstein–Milza, ό.π., σσ. 104–106.

²⁸⁶⁹ Emile Lambert, «The Seventeenth FIDAC Congress», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1936, σσ. 5–7, 26, σ. 6. Απόψεις υπέρ της συνεργασίας με τους πρώην αντιπάλους είχαν εκφραστεί και στο συνέδριο του 1934 στο Λονδίνο, χωρίς ωστόσο να λαμβάνεται κάποια σχετική απόφαση. *The Times* (Λονδίνου), 25/9/1934, «FIDAC Congress in London». Ο γαλλικής καταγωγής (ο παππούς του είχε φυγαδευτεί από την Γαλλία μετά τις εξεγέρσεις του 1848) ποιητής Carlo Delcroix (1896–1977) άνηκε στο κίνημα υπέρ της εισόδου της Ιταλίας στο Μεγάλο Πόλεμο και κατατάχθηκε εθελοντικά στο στρατό. Τον Μάρτιο του 1917 έχασε την όρασή του από έκρηξη βόμβας, ωστόσο συνέχισε να συνδράμει στην πολεμική προσπάθεια από τη θέση του σε υπη-ρεσία προπαγάνδας. Αρχικά δεν έγινε μέλος του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος, στο οποίο εντάχθηκε κά-πως καθυστερημένα το 1924. Πάντως η αργοπορία αυτή δεν εμπόδισε τη σταδιοδρομία του. Albanie Monotti, «Carlo Delcroix», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 11, Νοέμβριος 1936, σσ. 5–6· [treccani.it/enciclopedia/carlo-delcroix_\(Dizionario-Biografico\)](http://treccani.it/enciclopedia/carlo-delcroix_(Dizionario-Biografico)), πρόσβαση 1/2/2020.

κόσμο επ' ευκαιρία των εγκαινίων, στις 4 Νοεμβρίου, των νέων εγκαταστάσεων του Οίκου των Ανάπηρων (Casa dei Mutilati) στο περιθώριο των οποίων ο Μουσολίνι, παλαιός πολεμιστής και ο ίδιος, είχε επαφές με τους προσκεκλημένους «συναδέλφους» του.²⁸⁷⁰ Ο Delcroix στην ομιλία του προς τους φιλοξενούμενους παλαιμάχους στις 6 Νοεμβρίου 1936 διακήρυξε ότι η επιδίωξη της ειρήνης ήταν το κοινό συμφέρον όλων των παλαιών πολεμιστών και προς αυτή την κατεύθυνση ανακοίνωσε τη δημιουργία της Διεθνούς Μόνιμης Επιτροπής των Παλαιών Πολεμιστών (Comitato Internazionale dei Combattenti, CIP) που «θα ενθάρρυνε τις συνεχείς, ειλικρινείς και εποικοδομητικές επαφές μεταξύ των παλαιών πολεμιστών όλων των λαών». Ο Delcroix ανέλαβε ομοφώνως την προσωρινή ηγεσία αυτού του εγχειρήματος έως τη σύγκληση του ιδρυτικού συνεδρίου.²⁸⁷¹ Η προσπάθεια διείσδυσης και ελέγχου των φασιστών και των εθνικοσοσιαλιστών στην CIP ήταν εξ αρχής εμφανής, γεγονός που αναγνωριζόταν και από σημαίνοντα στελέχη του Γ' Ράιχ. Στις 25 Ιανουαρίου 1937 σε υπόμνημα του Ρούντολφ Ες προς τον Χίτλερ αναφερόταν ότι πλέον είχε τεθεί υπό εθνικοσοσιαλιστικό έλεγχο «η επιτροπή για τις διεθνείς σχέσεις της FIDAC», δηλαδή η CIP. Η επιρροή αυτή χαρακτηριζόταν ως ένας επιπρόσθετος «άσσος» στην εξωτερική πολιτική της Γερμανίας.²⁸⁷²

Στο ιδρυτικό συνέδριο της CIP στο Βερολίνο τον Φεβρουάριο του 1937 παρευρέθηκαν εκπρόσωποι από 14 χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2) με μέλη τόσο της FIDAC όσο και της CIAMAC να επικροτούν το εγχείρημα ως έναν τρόπο προσέγγισης των πρώην αντιπάλων.²⁸⁷³ Σύμφωνα με το καταστατικό της CIP, το οποίο ψηφίστηκε στο Βερολίνο, γίνονταν δεκτές σε αυτή οργανώσεις βετεράνων όλων των πρώην εμπόλεμων χωρών, ενώ ως σκοποί της οργάνωσης διακηρύχθηκαν: α') η σύσφιξη

²⁸⁷⁰ Μάνθος Ματθαίου, «Τα εγκαινία του Οίκου των Ιταλών Αναπήρων», «Το διεθνές συνέδριον των Π. Πολεμιστών», «Αι γενόμενοι εν Ιταλία εκδηλώσεις», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 13–15/11/1936· *FIDAC*, τ. XII, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1936, «Italian Veterans to entertain Ex-Service Men of Fifteen Nations», σ. 21· H.W. Dunning, «Veterans of Fourteen Nations meet in Rome», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 12, Δεκέμβριος 1936, σ. 5, 11· Bernhard Ragner, «Italians Entertain Comrades-in-arms of 13 Nations», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 12, Δεκέμβριος 1936, σσ. 6–8, 24. Ο Οίκος των Αναπήρων εγκαινιάστηκε στη δέκατη επέτειο της Ανακωχής της Βίλλα Τζούστι (Villa Giusti), στις 4 Νοεμβρίου 1928. *FIDAC*, τ. IV, αρ. 12, Δεκέμβριος 1928, «The Home of the Italian Disabled in Rome», σσ. 10–12, «Casa Madre del Mutilato Italiano», σσ. 12–14.

²⁸⁷¹ H.W. Dunning, «Veterans of Fourteen Nations meet in Rome», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 12, Δεκέμβριος 1936, σ. 5· Salvante, «The Italian Associazione Nazionale Mutilati», *ό.π.*, σσ. 162–183, 174· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 252–254.

²⁸⁷² Waddington, *ό.π.*, σ. 68.

²⁸⁷³ *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 5, Μάιος 1937, «CIAMAC Holds 33rd Meeting in Paris», σ. 19. Σημαντική απουσία από τη CIP ήταν αυτή των ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον Delcroix, αυτή ήταν αποτέλεσμα του ισχυρού εβραϊκού λόμπι στις ΗΠΑ. Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σ. 256.

των σχέσεων των παλαιμάχων, β') η προώθηση των υλικών και ηθικών αιτημάτων τους καθώς και γ') η ανάπτυξη ενός «πνεύματος κατανόησης και αλληλεγγύης» το οποίο ήταν «απαραίτητο για τη διατήρηση της ειρήνης». Στις πρώτες αρχαιρεσίες της οργάνωσης πρόεδρος της CIP εκλέχθηκε ο Delcroix και γενικός γραμματέας ο συνταγματάρχης Crosfield, πρώην πρόεδρος τόσο της Βρετανικής Λεγεώνας όσο και της FIDAC.²⁸⁷⁴

Οι φιλοξενούμενοι, των οποίων τα έξοδα καλύφθηκαν από τη γερμανική κυβέρνηση,²⁸⁷⁵ έγιναν δεκτοί στο Βερολίνο από ανώτατα στελέχη του Γ' Ράιχ όπως ο Ες και ο Χέρμαν Γκαίρινγκ (Hermann Göring, υπουργός Αεροπορίας του Ράιχ και πρωθυπουργός της Πρωσίας), ο οποίος τους ανέφερε χαρακτηριστικά ότι η εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου ήταν ένας «σημαντικός αποτρεπτικός παράγοντας» για την έναρξη ενός νέου «αδελφοκτόνου αγώνα». Ακόμα και στη CIP, η οποία βρισκόταν εξ αρχής υπό (παρασκηνιακό) φασιστικό έλεγχο, η επίκληση στον πόθο της ειρήνης βρισκόταν στον πυρήνα της ταυτότητάς της. Το αποκορύφωμα της φιλοξενίας των βετεράνων στη Γερμανία ήταν η συνάντηση των συνέδρων με τον ίδιο τον Χίτλερ στο Obersalzberg των Βαυαρικών Άλπεων. Ο Delcroix προσφωνώντας τον Φύρερ τόνισε ότι «ερχόμαστε από διαφορετικές χώρες και έχουμε διαφορετικές ιδέες αλλά νιώθουμε βαθύ σεβασμό για εσάς ένα άτομο που έθεσε σκοπό της ζωής του την πλήρη αφοσίωση στον λαό του». Ο Χίτλερ με τη σειρά του σημείωσε τη σημασία της ειρήνης, την οποία υπερασπίζονταν οι παλαιοί πολεμιστές, καθώς λόγω αυτής αναπτύχθηκε η Γερμανία τα τελευταία χρόνια, ενώ τόνισε την ύπαρξη αρκετών παλαιών πολεμιστών αξιωματούχων στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία που συνέβαλλαν στην ανόρθωση της χώρας.²⁸⁷⁶ Η προβολή της Γερμανίας ως μίας φιλειρηνικής δύναμης ήταν ξεκάθαρη στις δηλώσεις αυτές, γεγονός που στόχευε στον εναγκαλισμό του διεθνούς παλαιοπολεμистικού κινήματος από αυτήν με όχημα την CIP.

²⁸⁷⁴ Francesco Monotti, «The Berlin Conference of Ex-Service Men», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 4, Απρίλιος 1937, σσ. 5-9, 11 (όπου δημοσιεύεται και ολόκληρο το καταστατικό).

²⁸⁷⁵ TNA/FO 370-529, Sir Francis Fetherston-Godley [πρόεδρος Βρετανικής Λεγεώνας] προς Sir Alexander Cadogan [υφυπουργός Εξωτερικών], Λονδίνο, 14 Ιανουαρίου 1938.

²⁸⁷⁶ *The Times* (Λονδίνου), 18/2/1937, «Führer's Talk with Ex-Service Men»· Francesco Monotti, «The Berlin Conference of Ex-Service Men», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 4, Απρίλιος 1937, σσ. 5-9, 11. Βλ. επίσης την περιγραφή του ευρισκόμενου στο συνέδριο Μ. Ματθαίου, Μάνθος Ματθαίου, «Η Ελλάδα εις το πρώτον συνέδριον των π. πολεμιστών», *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/3/1937. Για τη συνάντηση των παρευρισκόμενων αντιπροσώπων με τον Αδόλφο Χίτλερ, βλ. το περιοδικό *Illustrierter Beobachter* (25/2/1937) (αντίτυπο του οποίου βρίσκεται στο ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεώργιου Νικολαΐδη-Βούρβαχη, φ. 2.4) καθώς και Παράρτημα 11, Εικόνα 20.

Οι πρωταγωνιστές της CIP, Delcroix και Δούκας (ο οποίος εκλέχθηκε πρόεδρος της CIP τον Μάιο του 1938),²⁸⁷⁷ διακήρυτταν (υποκριτικά, όπως αποδείχθηκε λίγους μήνες αργότερα) ότι βασικό διακύβευμα της οργάνωσης ήταν το πώς οι παλαιοί πολεμιστές θα χρησιμοποιούσαν τη δύναμη που είχαν στις χώρες τους προς όφελος της παγκόσμιας ειρήνης. Αυτή η αρχή επαναεπιβεβαιώθηκε τόσο στην πρώτη σύσκεψη της Εκτελεστικής Επιτροπής της CIP στη Ρώμη τον Απρίλιο του 1937, όσο και στο Β' Συνέδριό της που πραγματοποιήθηκε στις 29 και 30 Νοεμβρίου 1937 στο Παρίσι.²⁸⁷⁸ Μάλιστα στο τελευταίο, στο πλαίσιο της υποκριτικής αυτής πολιτικής, συζητήθηκε το ζήτημα του αφοπλισμού και υιοθετήθηκε και σχετικό ψήφισμα.²⁸⁷⁹ Ακόμα και μετά από συνάντησή του με τον βασιλιά Γεώργιο ΣΤ', τον Νοέμβριο του 1937 στο Λονδίνο, ο Delcroix δήλωσε στους δημοσιογράφους ότι οι παλαιοί πολεμιστές αγωνιζόντουσαν για την ειρήνη «όχι επειδή φοβούνται τον πόλεμο, αλλά επειδή γνωρίζουν ότι ένας νέος μεγάλος πόλεμος θα καταστρέψει τον πολιτισμό».²⁸⁸⁰

Εντούτοις, παρόλες τις διακηρύξεις, σύμφωνα με αποκαλυπτική έκθεση του ιταλικού Υπουργείου Εσωτερικών για το συνέδριο της CIP του Νοεμβρίου του 1937, στόχος της πίσω από τα κηρύγματα για την ειρήνη και τον αφοπλισμό ήταν να εκτοπίσει τη FIDAC και τη CIAMAC και να αναλάβει την «ηγεσία» του διεθνούς παλαιοπολεμистικού κινήματος.²⁸⁸¹ Την ίδια αίσθηση είχε και ο πρόεδρος της CIAMAC Ζακ Ντελάος (Jacques Delahoeche), ο οποίος σε επιστολή του προς τον πρόεδρο της FIDAC, το 1937, Ramon Gorecki τόνιζε ότι η CIP δημιουργήθηκε ως ανταγωνίστρια της CIAMAC καθώς απευθύνονταν στο ίδιο «κοινό».²⁸⁸²

²⁸⁷⁷ *The Times* (Λονδίνου), 21/5/1938, «Friendship Founded on Respect». Για το Γ' Συνέδριο της CIP στο Λονδίνο, βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 28/5/1938, «Το διεθνές συνέδριον των παλαιών πολεμιστών» Barr, «Service not self», *ό.π.*, σ. 268· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σ. 505.

²⁸⁷⁸ Για τη σύσκεψη της Εκτελεστικής Επιτροπής, στην οποία η σημαντικότερη απόφαση ήταν η δημιουργία Εθνικών Συμβουλίων της CIP σε κάθε χώρα-μέλος της οργάνωσης, βλ. *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 6, Ιούνιος 1937, «Executive Committee of PIC meets in Rome», σ. 20· *Ελληνικόν Μέλλον*, 26/4/1937, «Μεσολάβις των Π. Πολεμιστών διά την παγίωσιν της ειρήνης». Για το Β' Συνέδριο, αναλυτικά τα πρακτικά του συνεδρίου σε TNA/FO 370-529, «Travaux du Comité International Permanent». Ευχαριστώ τον Blasco Sciarrino για την παραχώρηση του εν λόγω υλικού. Πρβλ. *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/12/1937, «Οι παλαιοί πολεμισταί»· *FIDAC*, τ. XIV, αρ. 1, Ιανουάριος 1938, «The second Conference of the CIP in Paris», σ. 23.

²⁸⁷⁹ Στο ψήφισμα σημειωνόταν ότι η «κούρσα» των εξοπλισμών οδηγούσε την Ευρώπη και τον κόσμο σε μία πολιτικοοικονομική κρίση που θα ήταν επικίνδυνη για τη διατήρηση της ειρήνης, ενώ εκφραζόταν η ελπίδα ότι οι κυβερνήσεις θα έρχονταν τελικώς σε μία πρακτική και στέρεη συμφωνία για τη μείωση των εξοπλισμών. TNA, FO/370-529, «Travaux du Comité International Permanent», σσ. 12-13.

²⁸⁸⁰ *The Times* (Λονδίνου), 25/11/1937, «The King and Italian ex-servicemen».

²⁸⁸¹ Salvante, «The Italian Associazione Nazionale Mutilati», *ό.π.*, σ. 174.

²⁸⁸² Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge*, *ό.π.*, σ. 97.

Από το συνέδριο του Νοεμβρίου του 1937 έως την άνοιξη του 1938 η φασιστική επιρροή στις διεθνείς οργανώσεις έφτασε στο απόγειό της με αιχμή την απόπειρα πλήρους αφομοίωσης και υπαγωγής του παλαιοπολεμιστικού κινήματος στην CIP. Όπως έχει παρουσιαστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, η ενοποίηση των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων ήταν μία ισχυρή τάση σε εθνικό επίπεδο ήδη από τη δεκαετία του 1920 (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2). Το ρεύμα αυτό εκφράστηκε και σε υπερεθνικό επίπεδο με την προσπάθεια απορρόφησης της FIDAC και της CIAMAC από την CIP, η οποία αποπειράθηκε να αποτελέσει τον ανώτατο και μοναδικό εκπρόσωπο του διεθνούς κινήματος.

Στο Β΄ Συνέδριο της CIP στο Παρίσι, το 1937, συζητήθηκε εκτενώς η ιδέα για ενοποίηση του τριχοτομημένου διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος. Όπως σημείωσε ο C. Delcroix η ιδέα προήλθε αρχικά (πιθανότατα για να μην εμφανίζεται ως κίνηση της Ρώμης ή του Βερολίνου) από τον Βούλγαρο αντιπρόσωπο στη CIP (έναν απόστρατο στρατηγό ονόματι Kableschkoff), ενώ στη συζήτηση που ακολούθησε, παρόλο που αναγνωρίστηκε το αξιόλογο συντελεσθέν έργο της FIDAC και της CIAMAC, τονίστηκε η αδυναμία της FIDAC να ανταπεξέλθει σε έναν τέτοιο ρόλο εξαιτίας της φύσης της ως αποκλειστικά διασυμμαχικής οργάνωσης καθώς και η παρακμή της CIAMAC. Η κεντρική αντίληψη πίσω από αυτό το εγχείρημα όπως την συμπύκνωσε ο Hans Oberlindober της εθνικοσοσιαλιστικής NSKOV ήταν ότι ο κόσμος δεν πρόκειται να ακούσει τις φωνές των πολεμιστών εάν προέρχονται από τρεις διαφορετικές οργανώσεις, παρά μόνο από μία, και η CIP συγκέντρωνε όλα τα πλεονεκτήματα να είναι αυτή η μία και μοναδική. Εκκινώντας από διαφορετική πολιτική αφετηρία ο Ανρί Πισώ (Henry Pichot), πρόεδρος της γαλλικής κεντροαριστερής UF και ενεργό στέλεχος της CIAMAC, ως πρόεδρος της οποίας είχε πρωτοστατήσει στη συμπίευσή της με το κίνημα του αφοπλισμού,²⁸⁸³ συμμερίστηκε μεν αυτή την οπτική, αλλά αντέτεινε υποστηρίζοντας παράλληλα ότι η επιδιωκόμενη ενοποίηση «δεν προορίζεται να εξυπηρετήσει ειδικά τη FIDAC, τη CIAMAC, τη CIP ή κάποια άλλη οργάνωση, αλλά στοχεύει στο να εξυπηρετήσει στην ειρήνη μέσω αυτής της [ενοποιημένης] οργάνωσης».²⁸⁸⁴

Σε συνέχεια της συζήτησης αυτής χαρακτηριστικά είναι τα όσα έγραφε μια έκδοση της CIP, τον Ιανουάριο του 1938, η οποία εμφανώς προωθούσε την ιδέα της «ενοποίη-

²⁸⁸³ Davies, *The Possibilities of Transnational Activism*, ό.π., σ. 207.

²⁸⁸⁴ Η σχετική συζήτηση σε TNA, FO/370-529, «Travaux du Comité International Permanent», σσ. 3-7.

σης», δηλαδή της ολοκληρωτικής συγκέντρωσης των διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων υπό φασιστική στέγη. Στην προσούρα τονιζόταν ότι η FIDAC απευθυνόταν αποκλειστικά στους πρώην εμπόλεμους της Αντάντ, ενώ η CIAMAC είχε «ακραίες τάσεις και ήταν μη αντιπροσωπευτική». Απόδειξη του οργανωμένου σχεδίου για να φανεί ως ανεξάρτητη αυτή η απόπειρα είναι το γεγονός ότι συγγραφέας αυτής της αυτοτελούς δημοσίευσης ήταν ο αντιπρόεδρος της CIP και πρώην επικεφαλής της Βρετανικής Λεγεώνας και της FIDAC G. Crosfield, ενώ σε αυτήν δημοσιεύονταν δηλώσεις υποστήριξης αυτής της πρότασης από σημαντικές προσωπικότητες του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος όπως ο Carlo Delcroix, ο Hans Oberlindober, ο πρόεδρος της Βρετανικής Λεγεώνας Sir Francis Fetherston-Godley και ο Ανρί Πισσώ.²⁸⁸⁵

Η συμπόρευση προσωπικοτήτων που κάθε άλλο παρά εθνικοσοσιαλιστικές ποιθήσεις είχαν με την πρόταση για ενοποίηση φανέρωνε ξανά ότι η επιδίωξη της ειρήνης ήταν το βασικό ενοποιητικό στοιχείο των παλαιμάχων, το οποίο επιδέξια εκμεταλλεύτηκαν οι φασίστες. Διακηρυγμένος στόχος και των τεσσάρων μεσοπολεμικών διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων ήταν η ειρήνη μία αγωνία που συμεριζόταν εκατομμύρια παλαίμαχοι του Μεγάλου Πολέμου. «Το κοινό τους παρελθόν τους ένωσε στις διεθνικές οργανώσεις ώστε να πολεμήσουν μία κοινή μάχη: εναντίον του κινδύνου ενός νέου πολέμου» παρατηρούν εύστοχα οι Julia Eichenberg και John Paul Newman.²⁸⁸⁶ Οι φιλειρηνικές διακηρύξεις της CIP, όπως και των άλλων οργανώσεων, εξέφραζαν μία απάντηση που φάνταζε ρεαλιστική, για όσους δεν γνώριζαν τις παρασκηνακές μεθοδεύσεις που είναι γνωστές σε εμάς σήμερα, σε αυτή την αγωνία προσελκύοντας παλαίμαχους υπό τη σκέπη της. Υπό αυτό το πρίσμα ερμηνεύεται το γεγονός ότι εκπρόσωποι των παλαιμάχων, ακόμα προερχόμενοι από την Αριστερά όπως ο Πισσώ, στήριξαν αυτή την εθνικοσοσιαλιστικής έμπνευσης πρόταση για ενοποίηση έχει να κάνει κυρίως με την ελπίδα ότι, έστω και πρόσκαιρα (βλ. παρακάτω), μία συμμαχία με τον πρώην (και εν δυνάμει νυν) αντίπαλο θα μπορούσε να αποτρέψει έναν νέο πόλεμο.

²⁸⁸⁵ Colonel G. R. Crosfield, *CIP (Comité International Permanent) Résumé of the Work Which has been Accomplished since its Inauguration*, [Λονδίνο] Ιανουάριος 1938, σ. 11. Αντίτυπο της συγκεκριμένης προσούρας υπάρχει σε TNA, FO/370-529. Ευχαριστώ τον Blasco Sciarino για την παραχώρηση του εν λόγω υλικού.
²⁸⁸⁶ Eichenberg-Newman, *ό.π.*, σ. 5.

Το εγχείρημα της ενοποίησης όσο και της περαιτέρω ανάπτυξη της CIP όμως είχε τα όριά του και δεν ήταν δυνατόν να εξελιχθεί περισσότερο μέσα στο εντεινόμενο πλαίσιο της έντασης που τελικώς οδήγησε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το Anschluss τον Μάρτιο του 1938, η Διάσκεψη του Μονάχου τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους και ο οριστικός διαμελισμός της Τσεχοσλοβακίας τον Μάρτιο του 1939 φανέρωσαν τους πραγματικούς στόχους του Χίτλερ.²⁸⁸⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, τον Ιούλιο του 1938 ο Πισσώ όπως και άλλοι Γάλλοι αντιπρόσωποι αποχώρησαν από τη CIP διαμαρτυρόμενοι για την εκλογή του Δούκα στη θέση του προέδρου αναγνωρίζοντας ότι εξαπατήθηκαν.²⁸⁸⁸ Σταδιακά όσο πλησίαζε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μέλη από όλο και περισσότερες χώρες αποχωρούσαν από την CIP. Κατά τη διάρκεια του 1938 αποχώρησαν οι Αυστριακοί και οι Τσεχοσλοβάκοι αντιπρόσωποι, ακολούθησαν οι Βρετανοί²⁸⁸⁹ και ορισμένοι Πολωνοί τον Μάρτιο του 1939 ενώ Έλληνες (βλ. παρακάτω) και Γιουγκοσλάβοι απείχαν από τη συνάντηση της οργάνωσης στο Baden της Βυρτεμβέργης τον Ιούνιο του 1939. Τέλος, την 1η Σεπτεμβρίου 1939, ημέρα της Γερμανικής επίθεσης στην Πολωνία, ο Πολωνός γενικός γραμματέας της οργάνωσης Kazimierz Smogorzewski, πρώην αρχισυντάκτης του περιοδικού της FIDAC, με επιστολή του στον Δούκα κατήγγειλε την υποκριτική φιλειρηνική πολιτική της χιτλερικής Γερμανίας, δηλώνοντας ότι αποχωρούσε από την οργάνωση μαζί με τους εναπομείναντες ομοεθνείς του.²⁸⁹⁰ Με αυτό τον τρόπο ο νέος παγκόσμιος πόλεμος σήμανε το τέλος των διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων του Μεσοπολέμου.

Εν τέλει, ποια η δυναμική, η μαζικότητα και ποια η απήχηση των τεσσάρων διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων; Στις οργανώσεις αυτές υπάγονταν δεκάδες οργανώσεις με εκατομμύρια μέλη από όλες τις πρώην εμπόλεμες χώρες. Μολονότι ήταν περιορισμένος ο αριθμός των παλαιών πολεμιστών που παρευρίσκονταν στις διεθνείς συναντήσεις των διεθνών οργανώσεων, οι αποφάσεις που λαμβάνονταν σε αυτές κοινοποιούταν στο σύνολο των μελών των εθνικών οργανώσεων μέσω των συνεδρίων και των εντύπων τους. Η περίπτωση της ελληνικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1) μας παρέχει μία εικόνα πως οι θέσεις και οι αποφάσεις

²⁸⁸⁷ Berstein-Milza, *ό.π.*, σσ. 108-110· Πέιν, *ό.π.*, σσ. 501-504.

²⁸⁸⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/7/1938, «Σύντομα τηλεγραφήματα»· Barr, «Service not self», *ό.π.*, σ. 268· Winter-Prost, *ό.π.*, σσ. 95-96· Alcalde, *War Veterans and Fascism*, *ό.π.*, σσ. 255-257.

²⁸⁸⁹ Το 1939 είχε γίνει κατανοητό, σύμφωνα με τον επικεφαλής της Kyffhäuserbund στρατηγό Wilhelm Reinhard, ότι ο προσεταιρισμός των Βρετανών παλαιών πολεμιστών στο άρμα της Γερμανίας ήταν πλέον ανέφικτος. Waddington, *ό.π.*, σ. 69.

²⁸⁹⁰ FIDAC, τ. XV, αρ. 10, Οκτώβριος 1939, «The End of the CIP», σ. 32.

της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών διαχύθηκαν μέσω των υπαγόμενων σε αυτήν οργανώσεων, και με την βοήθεια βεβαίως του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ, σε όλη τη χώρα, σε τέτοιο βαθμό ώστε άρθρα για τη Διεθνή να εμφανίζονται ακόμα και σε μη κομμουνιστικά έντυπα από την Κρήτη έως τη Λέσβο.²⁸⁹¹ Ένα ακόμα παράδειγμα μπορεί να αποτελέσει η κάλυψη των δραστηριοτήτων της FIDAC από το επίσημο έντυπο της Αμερικανικής Λεγεώνας (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), της σημαντικότερης οργάνωσης βετεράνων στις ΗΠΑ, μέσω του οποίου ενημερωνόντουσαν για τις δραστηριότητες της FIDAC οι εκατομμύρια Αμερικάνοι βετεράνοι από το Μέιν έως τη Χαβάη.²⁸⁹² Όπως γίνεται κατανοητό μολονότι απόμακρες από τον μέσο βετεράνο και αδύναμες για να επιβάλλουν την πολιτική τους στις κυβερνήσεις, οι οργανώσεις αυτές απευθύνονταν δυνητικά σε ένα κοινό τουλάχιστον 12 εκατομμυρίων διεθνώς.²⁸⁹³

Η σημαντικότερη από τις τέσσερις διεθνείς οργανώσεις ήταν η FIDAC, η οποία πέ-
ραν του γεγονότος ότι ήταν η πολυπληθέστερη, είχε τον πιο ολοκληρωμένο και πολυεπί-
πεδο εσωτερικό μηχανισμό και είχε παράλληλα καταφέρει να δημιουργήσει μία κοινή
διεθνική ταυτότητα βασισμένη στην κοινή πολεμική προσπάθεια των χωρών της Αντάντ.
Αυτή ακριβώς η ταυτότητα ήταν που συσπείρωσε σε αυτήν τις οργανώσεις των χωρών
της «Νέας Ευρώπης», οι οποίες ακολουθώντας ουσιαστικά την εξωτερική πολιτική των
κρατών τους διέβλεπαν στη FIDAC ένα ακόμη εγγυητή του μεταπολεμικού status quo.
Ταυτόχρονα όμως, με τη μαζική συμμετοχή τους, έδωσαν περαιτέρω δυναμική στο εγχεί-
ρημα της Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας. Ωστόσο, οι διεργασίες αυτές αφορούσαν τις νι-
κήτριες χώρες εξαιρώντας εκ των πραγμάτων τους μισούς παλαιμάχους του Μεγάλου
Πολέμου. Στην αντίθετη κατεύθυνση βρίσκονταν τόσο η βραχύβια Διεθνή των Παλαιών

²⁸⁹¹ Πέρα από την τακτική δημοσίευση σχετικών άρθρων στον *Ριζοσπάστη*, βλ. *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 13/5/1924, «Διάγγελμα της Διεθνούς»· *Εργατική* (Βόλου), 27/7/1924, «Αι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών»· Εμμανουήλ Κακουδάκης, «Το εφεδρικό κίνημα ως ζήτημα κοινωνικών», *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 2/10/1925.

²⁸⁹² Ενδεικτικά, βλ. V.J. Oldshue [επικεφαλής παραρτήματος Παρισίων της Αμερικανικής Λεγεώνας], «A Worldwide Voice for Peace. The Interallied Veterans Federation Makes Concord its Slogan», *The American Legion Weekly* (Νέας Υόρκης), 27/1/1922· Lemuel Bolles [αντιπρόεδρος FIDAC για τις ΗΠΑ], «What FIDAC is Doing for World Peace», *The American Legion Weekly* (Νέας Υόρκης), 16/4/1926.

²⁸⁹³ Όπως έχει προαναφερθεί η FIDAC δήλωνε ότι είχε 8 εκατομμύρια μέλη, η CIAMAC είχε 2,9 το 1929 και η Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών 1 εκατομμύριο το 1922. Βεβαίως σε αυτά τα στοιχεία υπάρχουν αλληλοεπικαλύψεις με οργανώσεις να συμμετέχουν σε περισσότερες από μια οργανώσεις ή αποχωρούν και να εντάσσονται σε κάποια άλλη (βλ. παραπάνω). Wolfe, *ό.π.*, σ. 172· Davies, *NGOs*, *ό.π.*, σ. 104· Alcalde, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σ. 498.

Πολεμιστών όσο και η CIAMAC. Η τελευταία μολονότι αποτέλεσε ένα εξαιρετικά καινοτόμο εγχείρημα, γέννημα του «πνεύματος του Λοκάρνο» και της γαλλογερμανικής προσέγγισης, δεν κατόρθωσε να συσπειρώσει τόσα μέλη όσα η FIDAC, ούτε αρκετές σημαντικές εθνικές οργανώσεις, παρότι είχε την έμμεση στήριξη της ΚτΕ ακολουθώντας εν τέλει την παρακμή της.

Η CIP, η οποία εμφανιζόταν τρόπον τινά ως μετεξέλιξη της FIDAC, μέσω του, υποκριτικού όπως αποδείχθηκε, κηρύγματος της ειρήνης και της προσέγγισης των πρώην αντιπάλων φάνηκε να συσπειρώνει μέλη τόσο της FIDAC όσο και της CIAMAC υπό τη σκέπη της. Ωστόσο, αυτό το εγχείρημα αποδείχθηκε βραχύβιο καθώς εξυπηρετώντας την πολιτική του ιταλογερμανικού Άξονα σταδιακά απέβαλλε το «ειρηνικό» του προσωπείο. Η αδυναμία της CIP να αναπτυχθεί περαιτέρω οφειλόταν στο γεγονός ότι είχε δημιουργηθεί με την επιδίωξη του προσεταιρισμού του διεθνούς παλαιοπολεμистικού κινήματος, αδιαφορώντας παράλληλα για τη δημιουργία ενός εσωτερικού οργανωτικού μηχανισμού κατά τα πρότυπα των άλλων οργανώσεων. Χαρακτηριστικό αυτής της αδιαφορίας ήταν η μη ύπαρξη συγκεκριμένης έδρας της οργάνωσης καθώς και η απόρριψη της πρότασης, στο Β' Συνέδριό της (Νοέμβριος 1938), για τη δημιουργία Βοηθητικής CIP κατά το πρότυπο της Βοηθητικής FIDAC.²⁸⁹⁴ Αυτός ο, κατά τον ιστορικό Ángel Alcade, «φασιστικός διεθνισμός», εκφρασμένος μέσω της ύστερης FIDAC και της CIP αντικατόπτριζε τη διάδοση των αυταρχικών ιδεών και καθεστώτων στην Ευρώπη και αποτέλεσε ένα στήριγμα του φασισμού εντός των «υπό πολιορκία» φιλελεύθερων δημοκρατιών στα τέλη της δεκαετίας του 1930.²⁸⁹⁵ Εντούτοις, η απόπειρα «φασιστικοποίησης» της διεθνούς σφαίρας των παλαιμάχων έμεινε ανολοκλήρωτη καθώς οι εξελίξεις του τελευταίου μεσοπολεμικού έτους και το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σήμαναν το τέλος της CIP.

Ανεξαρτήτως πολιτικών επιδιώξεων και τακτικών που ακολούθησαν οι οργανώσεις αυτές, από τη μελέτη τους προκύπτει ότι είχαν έναν βασικό κοινό παρονομαστή, ο οποίος αποτελούσε βάση για όλες τις διακηρύξεις τους: η επιδίωξη της ειρήνης. Η πεποίθηση ότι αυτοί που βίωσαν τον Μεγάλο Πόλεμο ήταν σταυροφόροι της ειρήνης αντικατοπτριζόταν σε όλες τις όψεις του διεθνισμού των βετεράνων. Η ευχή και η προσδοκία για την παγίωση μίας διαρκούς ειρήνης ήταν ο κοινός πόθος εκατομμυρίων βετεράνων

²⁸⁹⁴ TNA, FO/370-529, «Travaux du Comité International Permanent», σ. 15.

²⁸⁹⁵ Alcade, «War Veterans as transnational actors», *ό.π.*, σσ. 506-507.

διεθνώς και αυτή η πεποίθηση αποτυπωνόταν περίτρανα στο διεθνές παλαιοπολεμικό κίνημα. Όπως χαρακτηριστικά έγγραφε ενθουσιάζοντας τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια που πέρασε στο Παρίσι ο τότε φοιτητής (και μετέπειτα μέλος της «Γενιάς του '30») Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, «το “ποτέ πιά” ήταν το ζωτικό ξέσπασμα των παλικαριών που γύρισαν ζωντανά και ακέραια από τα διάφορα μέτωπα». ²⁸⁹⁶ Η απόρριψη του πολέμου ήταν καθολική. Ακόμα και ο αντισημίτης, φιλοναζί και πιστός έως το τέλος στο καθεστώς του Βισύ Σελίν, ένας από τους κορυφαίους Γάλλους λογοτέχνες και βετεράνος του Μεγάλου Πολέμου, στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά του *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας* (1932) δήλωνε απερίφραστα: «τον αρνούμαι τον πόλεμο με ό,τι έχει μέσα... [...] Τον αρνούμαι καθαρά και ξάστερα». ²⁸⁹⁷ Από τη μεριά του ένας από τους κυριότερους παράγοντες του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος, ο (πολιτικά κεντροαριστερός) Πισσώ, σε συνέντευξή του στο *Ελεύθερον Βήμα* λίγους μήνες πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διαβεβαίωνε σχετικά με τις επαφές που είχε διεθνώς καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο «ότι η μάζα των παλαιών πολεμιστών αποτελεί σοβαρόν παράγοντα ειρήνης εις την Ευρώπην». ²⁸⁹⁸ Είτε υπό το πρίσμα του μπολσεβικικού «πόλεμου κατά του πολέμου», είτε ως μέσο διατήρησης του μεταπολεμικού status quo, είτε ως μέσο της προσέγγισης των πρώην αντιπάλων η φιλειρηνική στάση των παλαιμάχων σε υπερεθνικό επίπεδο ήταν αδιαπραγμάτευτη. Ακόμα και το φασιστικό εγχείρημα προσεταιρισμού του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος χρησιμοποίησε ως μέσο προσέλκυσης των παλαιμάχων τον πόθο τους για ειρήνη και αποτροπή ενός νέου καταστροφικού πολέμου. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο ιστορικός Thomas Davies το μεσοπολεμικό διεθνές παλαιο-

²⁸⁹⁶ Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, *Διαφάνειες. Ο Μεσοπόλεμος. Ο δεύτερος τόμος της ζωής μου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985, σσ. 104-105.

²⁸⁹⁷ Σελίν [Louis-Ferdinand Céline], *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας*, μετ. Σεσίλ Ιγγλέση Μαργέλλου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ¹⁶2017, σ. 84. Στη συνέχεια ο πρωταγωνιστής Φερντινάν, ο οποίος, όπως ο Σελίν, είχε πολεμήσει και τραυματιστεί στο Δυτικό Μέτωπο και βρισκόταν σε στρατιωτικό νοσοκομείο έχει ένα άκρως προκλητικό για την εποχή του αντιπολεμικό ξέσπασμα. Στο ίδιο, σσ. 84-90. Για την ακραία αντιπολεμική ρητορική των πρώτων κεφαλαίων του *Ταξιδιού*, βλ. Niall Ferguson, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία, 1914-1918*, τ. Α', μετ. Καρολίνα Χάγερ, Ιωλκός, Αθήνα 2008, σ. 40.

²⁸⁹⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 5/3/1939, «Ομιλεί ο κ. Πισσώ».

πολεμιστικό κίνημα, αποτέλεσε ένα μεγάλο «δευτερεύον» φιλειρηνικό κίνημα, θεωρώντας ως «πρωτεύον» το κίνημα υπέρ του αφοπλισμού, στο οποίο εντούτοις συμμετείχαν και οι παλαίμαχοι.²⁸⁹⁹

Σε μία τελετή μνήμης στο Βερντέν, το 1936, παλαιοί πολεμιστές από όλες τις χώρες ορκίστηκαν ότι θα προασπίσουν με κάθε τρόπο την ειρήνη. Μία αθηναϊκή εφημερίδα διερωτάτο τραγικά προφητικά: «Τάχα θα αρκέσει ο όρκος αυτός, επάνω από τα οστά των νεκρών του Βερντέν, δια να αποτρέψει μίαν νέαν τραγικήν παραφροσύνην;»²⁹⁰⁰ Η απάντηση ήταν τελικώς αρνητική. Το διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα αποτέλεσε ένα καινοφανές φαινόμενο την περίοδο του Μεσοπολέμου και κατάφερε να εκφράσει μία κοινή αγωνία των βετεράνων που διαπερνούσε εθνικά σύνορα. Εντούτοις, παρά τη σημαντική και πρωτοφανή κινητοποίησή του απέτυχε στον βασικό στόχο του, την αποτροπή ενός νέου (ακόμα πιο αιματηρού τελικά) πολέμου.

²⁸⁹⁹ Davies, NGOs, *ό.π.*, σσ. 103-104. Στην ίδια κατεύθυνση, ο John Horne προτείνει την τοποθέτηση του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος μαζί με τους χριστιανούς πασιφιστές, τους μεταρρυθμιστές συνδικαλιστές, τους δημοκρατικούς σοσιαλιστές και τους αντιπολεμικούς διανοούμενους ως μέλη της διεθνούς σφαίρας ατόμων που ήταν ταγμένα στην ειρήνη. Horne, «Beyond Cultures of Victory», *ό.π.*, σ. 208.

²⁹⁰⁰ Ακρόπολις, 17/7/1936, «Οι παλ. πολεμισταί ορκίζονται στο Βερντέν».

Δ.1.2. Η ελληνική συμμετοχή στις διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις

Οι Παλαιοί Πολεμισταί όλου του κόσμου οφείλουν να καταπολεμήσουν την προσπάθειαν των ιμπεριαλιστών προς καταπίεσιν των άλλων λαών, διότι ούτω υπερασπίζουσιν τους καταπιεζομένους λαούς και καταπολεμούν τους μέλλοντας πολέμους.

Τηλεγράφημα της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού
Ελλάδος προς το Δ' Συνέδριο της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών,
Ιούλιος 1925²⁹⁰¹

Εκπροσωπούμενοι Ελληνικήν αντιπροσωπείαν διά τού προέδρου μας Μάνθου Ματθαίου, και γόνυ κλίνοντες μνήμην αθανάτων ηρώων, θαυμάζομεν ηρωϊκόν Γερμανικόν έθνος δι' ειρηνιστικάς εκδηλώσεις στρατηγού Γκαίρινγκ, ευχόμενοι ευημερίαν υμετέρας εξοχότητος επ' αγαθώ της Γερμανίας.

Τηλεγράφημα Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας
προς τον Αδόλφο Χίτλερ, Φεβρουάριος 1937²⁹⁰²

Οι ελληνικές οργανώσεις παλαιών πολεμιστών καθυστέρησαν να ενταχθούν στη διεθνή σφαίρα των παλαιμάχων. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται από τον κατακερματισμό που επικρατούσε στον ελληνικό παλαιοπολεμιστικό κόσμο και την απουσία κάποιας ισχυρής οργάνωσης, ιδιαιτέρως δε μέχρι το 1936. Παρά αυτή την καθυστέρηση, η πρώτη αναφορά σε μία διεθνή οργάνωση εντοπίζεται ήδη κατά την εμπόλεμη περίοδο όταν τον Νοέμβριο του 1921 ο κομμουνιστής Κωνσταντίνος Κώνστας πρότεινε, ανεπιτυχώς εν τέλει, την ένταξη της ΠΕΤΠ στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Α.2.2). Ωστόσο, από την πρότασή του στη Γενική Συνέλευση της οργάνωσης φαίνεται ότι λίγα ήταν γνωστά για την εν λόγω οργάνωση καθώς ο Κώνστας την ανέφερε ως «Β' Διεθνή των Αναπήρων», ένας χαρακτηρισμός που εξηγείται από το γεγονός ότι δύο μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1922, πραγματοποιήθηκε το Β' Συνέδριο της οργάνωσης στη Βιέννη.²⁹⁰³

Κατά τη διάρκεια της υπόλοιπης δεκαετίας του 1920, η μοναδική εντοπισμένη επαφή ελληνικών οργανώσεων με διεθνείς ήταν η ένταξη της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών. Η προσχώρηση της ανακοινώθηκε και επικυρώθηκε στο Α' Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, τον Μάιο του 1924, ενώ έγινε αμέσως αποδεκτή από τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, όπως τονιζόταν στο χαιρετισμό αυτής προς το συνέδριο (βλ. Κεφάλαιο

²⁹⁰¹ Ριζοσπάστης, 4/7/1925, «Η Ομοσπονδία των Παλαιών Πολεμιστών χαιρετίζει το Δ' Διεθνές Συνέδριο».

²⁹⁰² Ελληνικόν Μέλλον, 20/2/1937, «Οι π. πολεμισταί προς τον Χίτλερ».

²⁹⁰³ Ριζοσπάστης, 18/11/1921, «Η χθεσινή συνέλευσις των τραυματιών».

Β.2.1.4). Η άμεση ένταξη της ελληνικής Ομοσπονδίας στη Διεθνή εξηγείται από τη μεσο- λάβηση του Τρότσκι, ο οποίος ενημέρωσε τον Φεβρουάριο του 1924 την Κεντρική Επι- τροπή του ΣΕΚΕ(Κ) ότι ζήτησε από τον Μπαρμπίς να ενταχθεί η ελληνική οργάνωση στη Διεθνή (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.4). Η παρακμή τόσο της ελληνικής Ομοσπονδίας όσο και της Διεθνούς από το 1925 και εξής δεν ευνόησε τη στενότερη επαφή μεταξύ των δύο. Τον Ιούλιο του 1925, τις πρώτες ημέρες της παγκαλικής δικτατορίας, η Ομοσπονδία δήλωνε «μη δυνάμενη ν' αντιπροσωπευθή» στο Δ' Συνέδριο της Διεθνούς στο Παρίσι, στο οποίο και απέστειλε χαιρετισμό.²⁹⁰⁴ Με αυτή την κίνηση τερματίστηκε η βραχύβια συμμετοχή της ελληνικής οργάνωσης στη Διεθνή καθώς δεν έχουν εντοπιστεί αναφορές για περαι- τέρω συμμετοχή Ελλήνων αντιπροσώπων στα συνέδρια της Διεθνούς ή κάποια για επί- σκεψη στελεχών της Διεθνούς στην Ελλάδα.

Πάντως, εμφανέστατες ήταν οι επιρροές της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών στις θέσεις της ελληνικής οργάνωσης (λ.χ. η αντιμιλιταριστική ρητορική ή η εναντίωση στην ΚτΕ), ενώ οι δραστηριότητες της Διεθνούς και δη του Μπαρμπίς, προβάλλονταν τα- κτικά από την Ομοσπονδία και τον ελληνικό κομμουνιστικό Τύπο της περιόδου (αναλυ- τικά βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.). Η απουσία ειδήσεων για τις υπόλοιπες διεθνείς οργανώσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα συνάδει με το γεγονός ότι η έ- γκριτη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* στο λήμμα «παλαιοί πολεμισταί» αναφερόταν, το 1932, αποκλειστικά στη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, ενώ σημείωνε λιτά ότι η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ αποτελούσε μέχρι τη διάλυσή της «το εν Ελλάδι τμήμα της Διε- θνούς».²⁹⁰⁵

Πριν την ένταξη των Ελλήνων παλαιμάχων στις άλλες διεθνείς οργανώσεις (βλ. παρακάτω), έχει εντοπιστεί και μία διαφορετική δραστηριότητα μίας μικρής μερίδας τους, της Ένωσης Αναπήρων Πολέμου Ολικής Ανικανότητας. Η εν λόγω ένωση είχε εκ των πραγμάτων περιορισμένο αριθμό μελών καθώς αυτά έπρεπε να είναι ανάπηροι «ολικής ανικανότητας». Το 1930 αυτοί υπολογίζονταν συνολικά σε 410, ενώ το 1932 το σχετικό επίδομα λάμβαναν 194 άτομα.²⁹⁰⁶ Από αυτούς άγνωστο είναι πόσοι δραστηριοποιήθη- καν στην Ένωση καθώς και πόσοι μπορούσαν διότι πρόκειται για άτομα με σοβαρότατα

²⁹⁰⁴ Ριζοσπάστης, 4/7/1925, «Η Ομοσπονδία των Παλαιών Πολεμιστών χαιρετίζει το Δ' Διεθνές Συνέδριο».

²⁹⁰⁵ Ν.Γ. Φωτεινός [δημοσιογράφος], «παλαιοί πολεμισταί», ΜΕΕ, τ. ΙΘ', σσ. 435-436.

²⁹⁰⁶ Ακρόπολις, 20/6/1930, «Οι ολικώς ανάπηροι». Η παροχή του επιδόματος είχε αποφασιστεί από το Τα- μείο Θυμάτων Πολέμου στις 10 Οκτωβρίου 1931, βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 299, «Ν,

προβλήματα υγείας. Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα αμελητέο μέγεθος στο σύνολο των παλαιμάχων, το οποίο όμως ακολούθησε μία πρωτότυπη διεθνή δραστηριοποίηση.

Η Ένωση Αναπήρων Πολέμου Ολικής Ανικανότητας λοιπόν παρουσίασε μια μοναδική στο είδος της δραστηριότητα για ελληνική αναπηρική ή παλαιοπολεμιστική οργάνωση. Στο πνεύμα της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930 η Ένωση απέστειλε, στις 28 Ιουνίου 1930, επιστολή προς τον Τούρκο πρωθυπουργό Ισμέτ πασά (İsmet Paşa), στην οποία σημειωνόταν ότι η Ελληνοτουρκική Συνθήκη Φιλίας του 1930 αποτελούσε τον επίλογο μιας πολεμικής περιόδου και χαιρέτιζε ταυτόχρονα το «ευτυχές» γεγονός της «εκαθάρισης» των υποθέσεων μεταξύ των δύο κρατών. Παράλληλα, εκθείαζε το έργο και του ίδιου του Ισμέτ, το οποίο τα μέλη της Ένωσης παρακολουθούσαν «τόσον κατά την περίοδο της υποχρεωτικής μας ιδιότητας του Στρατιώτου όσον και κατά την μετέπειτα του ιδιώτου». Μάλιστα ο πρωθυπουργός της Τουρκίας απάντησε στην Ένωση, στις 30 Αυγούστου 1930, ευχαριστώντας την και τονίζοντας την «μακρά παράδοση» φιλίας μεταξύ των δύο λαών καθώς και στις διεθνείς εξελίξεις που «συντελούν» στην πραγματοποιηθείσα προσέγγιση.²⁹⁰⁷ Η προσπάθεια της Ένωσης για καλλιέργεια της ελληνοτουρκικής φιλίας συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια αποστέλοντας επιστολή με την οποία δήλωνε «ιδιαιτέραν χαράν και βαθύτατην συγκίνησίν» για την επίσκεψη του Ισμέτ στην Αθήνα το 1931. Ακολούθως, το 1933, ο πρέσβης της Τουρκίας Ενίς βέη (Mehmed Enis Akaygen) αναφερόταν με διθυραμβικά σχόλια στο έργο της και ταυτόχρονα να ανακοίνωσε ότι ο Ισμέτ πασάς θα έκανε προσωπική εισφορά στην Ένωση 300 τουρκικών λιρών (24.840 δρχ.).²⁹⁰⁸

Η δραστηριότητα αυτή ήταν μοναδική στο είδος της καθώς απευθυνόταν σε ένα πολιτικό πρόσωπο και όχι σε παλαίμαχους επιδιώκοντας την προσέγγιση μαζί τους, όπως κατ'αντιστοιχία έγινε με τη CIAMAC και τη γαλλογερμανική προσέγγιση στο πνεύμα του

7/7/1931–19/12/1931», 215η Συνεδρίαση (10 Οκτωβρίου 1931)· *Αναπηρική*, 31/3/1932, «Ονομαστικός κατάλογος των συνταξιοδοτούμενων αναπήρων πολέμου Ολικής Ανικανότητας 100%». Αναλυτικά τα 194 ονόματα με το ύψος του τελικού επιδόματος δημοσιεύτηκαν στην *Αναπηρική* της 30ής Ιουνίου 1932.

²⁹⁰⁷ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 358, İsmet Paşa προς A la Ligue des Invalides de Guerre Invalidité totale 100% Attique, Άγκυρα, 30 Αυγούστου 1930. Οι δύο επιστολές μεταφρασμένες σε *Αναπηρική*, 1/10/1931

²⁹⁰⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 7/10/1931, «Η τελευταία ημέρα των Τούρκων επισήμων»· *Αναπηρική*, 22/2/1933, «Οι ηθικοί αγώνες πάντοτε επικρατούν».

Λοκάρνο. Η οργάνωση αυτή βρισκόταν, το 1933 τουλάχιστον, υπό αρχειομαρξιστικό έλεγχο,²⁹⁰⁹ οπότε ιδεολογικά η πράξη αυτή εξέφραζε μια κομμουνιστική διεθνιστική πολιτική. Όπως έχει παρουσιαστεί η υπό αρχειομαρξιστικό έλεγχο ΓΕΑΠΑ είχε εξαγγείλει τη συμμετοχή της στο Διεθνές Αντιπολεμικό Συνέδριο του Άμστερνταμ (Αύγουστος 1932) και στο Διεθνές Αντιφασιστικό Συνέδριο των Παρισίων (Ιούνιος 1933). Σε αμφότερες όμως τις περιπτώσεις τελικώς δεν υπήρξε εκπροσώπηση των Ελλήνων αναπήρων (Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.4). Πέραν αυτής της δραστηριότητας δεν έχει εντοπιστεί άλλη αντίστοιχη του αναπηρικού κινήματος, οπότε η πρωτοβουλία της Ένωσης Αναπήρων Ολικής Ανικανότητας αποτέλεσε μία μεμονωμένη προσπάθεια μίας ολιγάριθμης μερίδας των παλαιμάχων. Παράλληλα, αποτελεί και τη μοναδική προσπάθεια που έχει εντοπιστεί προσέγγισης με εκπροσώπους του κύριου αντιπάλου της Ελλάδας, της Τουρκίας. Επιπρόσθετα ήταν μοναδικό το γεγονός ότι η προσέγγιση δεν κατευθυνόταν σε συναδέλφους παλαίμαχους στρατιώτες, αλλά απευθείας στην τουρκική ηγεσία.

Ουσιαστικά η είσοδος των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών στη διεθνή σφαίρα πραγματοποιείται το 1932, ένα κομβικό έτος και για τις εσωτερικές εξελίξεις των παλαιμάχων. Η χρονική στιγμή δεν ήταν τυχαία καθώς από το 1930 άρχισαν να πληθαίνουν παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις, ενώ από τη σύσταση, το 1931, της Επιτροπής Α. Μιχαλάκοπουλου για τη σύνταξη ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές άρχισε να συγκροτείται ουσιαστικά ο νομιμόφρων παλαιοπολεμιστικός κόσμος στην Ελλάδα, με σημείο τομής την ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών το 1932 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Αποκορύφωμα αυτών των διεργασιών αποτέλεσαν τα τρία πανελλήνια παλαιοπολεμιστικά συνέδρια το 1934, το 1935 και το 1936 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1).

Τον Ιανουάριο του 1931 στο Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στα υπό συζήτηση θέματα συμπεριλαμβανόταν η ενδεχόμενη ένταξη της υπό δημιουργία Ομοσπονδίας στη «Διασυμμαχική Ομοσπονδία Π. Πολεμιστών», δηλαδή τη FIDAC. Παρότι δεν συζητήθηκε το εν λόγω θέμα,

²⁹⁰⁹ *Πάλη των Τάξεων*, 31/1/1933, «Μ' επί κεφαλής του αρχειομαρξιστές οι ανάπηροι καταχτούντα δικαιώματά τους»· Παλούκης, «Η οργάνωση Αρχείον», *ό.π.*, σ. 628.

πρόκειται για την πρώτη εντοπισμένη αναφορά στην FIDAC από Έλληνες παλαιμάχους.²⁹¹⁰ Η πρώτη ελληνική οργάνωση που εντάχθηκε στη FIDAC ήταν η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών. Το αίτημα εισδοχής στη Διασυμμαχική Ομοσπονδία έγινε ομοφώνως δεκτό στη συνεδρίαση της εκτελεστικής επιτροπής της FIDAC στις 14 Δεκεμβρίου 1933.²⁹¹¹ Ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας Νικόλαος Βέσσης (βλ. Κεφάλαιο Γ.1) ήταν ο πρώτος Έλληνας που συμμετείχε σε διεθνές παλαιοπολεμιστικό συνέδριο, στο ΙΕ΄ Συνέδριο της FIDAC τον Σεπτέμβριο του 1934 στο Λονδίνο, χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί περαιτέρω στοιχεία για τη διεθνή δραστηριότητά του.²⁹¹²

Ο Έλληνας που πρωταγωνίστησε στις διεθνείς επαφές των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών ήταν ο Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης (βλ. βιογραφικό του στο Παράρτημα 6), ο οποίος το 1935, εμφανιζόταν στο εσωτερικό της Ελλάδας ως «σύμβουλος» της ΟΠΠ.²⁹¹³ Σημαντικό ρόλο στην ενασχόλησή του με τη FIDAC διαδραμάτισε ότι διέμενε στο Παρίσι, την έδρα της οργάνωσης, και εργαζόταν στο διπλωματικό σώμα, ως εμπορικός σύμβουλος της ελληνικής πρεσβείας (1926–28, 1932–40 καθώς και μεταπολεμικά έως τον θάνατό του το 1977). Αντίστοιχα παραδείγματα τέτοιων εθνικών αντιπροσώπων ήταν αυτό του Ρουμάνου έφεδρου αξιωματικού Pierre Ciolan, ο οποίος χρημάτισε αντιπρόεδρος της FIDAC από το 1925 έως το 1936 όντας ταυτόχρονα πρόξενος της χώρας του στη γαλλική πρωτεύουσα και του Mario Dessaulles, ο οποίος ήταν πρώην διπλωμάτης (μέλος της ιταλικής αντιπροσωπείας στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του 1919), ιδρυτής του παραρτήματος της ANC στο Παρίσι και αντιπρόεδρος της FIDAC.²⁹¹⁴ Η δραστηριοποίησή του Νικολαΐδη στο Παρίσι του παρείχε έναν ευρύ κύκλο γνωριμιών καθώς, σύμφωνα με τον Μάνθο Ματθαίου, το 1937, ο Νικολαΐδης αποτελούσε ένα πρόσωπο «αγαπητόν και τόσον γνώριμον εις τους διεθνείς [...] εφεδρικούς κύκλους».²⁹¹⁵

²⁹¹⁰ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 171, Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριον Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης, Αθήναι, 12–16 Οκτωβρίου 1930, Ημερήσια Διάταξις. [όπως αναφέρεται στο έγγραφο το συνέδριο ήταν προγραμματισμένο να διεξαχθεί τον Οκτώβριο, ωστόσο, τελικώς πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1931, βλ. Κεφάλαιο Β.4.2], φ. 176, Αποφάσεις Α΄ Πανελλαδικού Συνεδρίου Εφέδρων Πολέμου Ξηράς και Θαλάσσης. Η πρώτη εντοπισμένη εν γένει αναφορά εν Ελλάδι στη FIDAC είναι αυτή για το συνέδριό της στο Βελιγράδι το 1929. *Ελεύθερον Βήμα*, 2/9/1929, «Το συνέδριον των Νοτιοσλαύων παλαιών πολεμιστών».

²⁹¹¹ FIDAC, τ. Χ, αρ. 3, Μάρτιος 1934, «Greece becomes a member of the FIDAC», σ. 10· G. L. Nicolaidis, «Greek Ex-Service Men», FIDAC, τ. XIII, αρ. 1, Ιανουάριος 1937, σ. 11. Η διεθνής θέση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών βρισκόταν στην ημερήσια διάταξη του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών, τον Μάιο του 1934, ωστόσο τελικώς δεν πραγματοποιήθηκε σχετική συζήτηση, βλ. Κεφάλαιο Γ.1.12.

²⁹¹² FIDAC, τ. Χ, αρ. 11, Νοέμβριος 1934, «Quindicesimo Congresso Annuale della FIDAC», σσ. 2–4.

²⁹¹³ *Εθνική Σημαία*, 29/3/1935, «Τα ζητήματα των παλαιών πολεμιστών».

²⁹¹⁴ FIDAC, τ. IV, αρ. 5, Μάιος 1928, «Who's who in the FIDAC», σ. 21· Sciarrino, *ό.π.*, σ. 210.

²⁹¹⁵ Μάνθος Ματθαίου, «Η Ελλάς εις το συνέδριον των π. πολεμιστών», *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/3/1937.

Η πρώτη εντοπισμένη εμφάνιση του Νικολαΐδη ως μέλους της FIDAC χρονολογείται τον Νοέμβριο του 1934 όταν κατέθεσε στεφάνι εκ μέρους της FIDAC στο μνημείο του Αγνώστου Πορτογάλου Στρατιώτη στη Λισαβόνα στην επέτειο της Ανακωχής.²⁹¹⁶ Λίγους μήνες αργότερα παρήλασε μαζί με τους Α. Κονδάκη, Τ. Χαυρόπουλο και Ν. Βέσση την 25η Μαρτίου 1935 στην Αθήνα ως ο Έλληνας αντιπρόσωπος στη FIDAC (στην παρέλαση πορεύονταν μάλιστα 12 σημαίες της Διασυμμαχικής Οργάνωσης, όσες και τα κράτη-μέλη της), ενώ την επόμενη ημέρα συμμετείχε στην επιτροπή Ελλήνων παλαιών πολεμιστών που επισκέφτηκε τον πρωθυπουργό Π. Τσαλδάρη για να του εκθέσει τα αιτήματά της.²⁹¹⁷

Στο ΙΣΤ΄ Συνέδριο της FIDAC, τον Σεπτέμβριο του 1935, στις Βρυξέλλες, ο Νικολαΐδης ήταν ο μοναδικός Έλληνας αντιπρόσωπος και ορίστηκε αντιπρόεδρος της οργάνωσης για την Ελλάδα.²⁹¹⁸ Ακολούθως, τον Μάιο του 1936 παρέστη με την ιδιότητά του αυτή στα αποκαλυπτήρια του μνημείου για τον στρατάρχη Φος (Ferdinand Foch) στη Λιλ καθώς και σε εκείνα του μνημείου πεσόντων στο Sandoz της Μεγάλης Βρετανίας. Μάλιστα στο περιθώριο των τελευταίων αποκαλυπτηρίων ήταν μεταξύ των καλεσμένων του Earl of Harrowby, στη δεξίωση που έκανε με καλεσμένους βετεράνους και των δύο πρώην αντιμαχόμενων συνασπισμών.²⁹¹⁹ Εν συνεχεία, το σημαντικότερο: συμμετείχε στα συνέδρια της FIDAC του 1936 και του 1937.²⁹²⁰ Μία επιπρόσθετη σημαντική δραστηριότητά του ήταν η αρθρογραφία του, μολοντί περιορισμένη μόλις δύο άρθρων, στο περιοδικό της οργάνωσης (FIDAC) σχετικά με την κατάσταση των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών.²⁹²¹

²⁹¹⁶ *O Século* (Λισαβόνας), 4/11/1934, «Aniversário do armistício», το φύλλο της εφημερίδας, στο οποίο δημοσιεύεται και η σχετική φωτογραφία βρίσκεται σε ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεωργίου Νικολαΐδη-Βούρβαχη, φ. 2.1.

²⁹¹⁷ *Εθνική Σημαία*, 27/3/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί», 29/3/1935, «Τα ζητήματα των παλαιών πολεμιστών». Ο Νικολαΐδης αναφέρεται στο πρώτο δημοσίευμα ως ο «αντιπρόεδρος της εν Παρισίοις εδρεύουσας Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών», ενώ στο δεύτερο ως ο αντιπρόσωπος των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών «εις την Φιντάκ των Παρισίων».

²⁹¹⁸ FIDAC, τ. XI, αρ. 10, Οκτώβριος 1935, «The Sixteenth Congress of the FIDAC».

²⁹¹⁹ Επίσης αναφέρεται ότι παρίστατο ένας ακόμη Έλληνας με το όνομα De Basily, χωρίς ωστόσο να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες. FIDAC, τ. XII, αρ. 7, Ιούλιος-Αύγουστος 1936, «Great War Adversaries House Party», σσ. 11-13. Για την παρουσία του στη Λιλ, βλ. *La Voix du Combattant et de la Jeunesse* (Παρισίων), 30/5/1936, «La statue du libérateur des Flandres s'élève aujourd'hui dans la ville de Lille» (η εφημερίδα προσβάσιμη στο gallica.bnf.fr).

²⁹²⁰ Emile Lambert, «The Seventeenth FIDAC Congress», FIDAC, τ. XII, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1936, σσ. 5-7· H. W. Dunning, «The Eighteenth Annual FIDAC Congress», FIDAC, τ. XIII, αρ. 11, Νοέμβριος 1937, σσ. 5-11.

²⁹²¹ G.L. Nicolaidis, «Greek Ex-Service Men», FIDAC, τ. XIII, αρ. 1, Ιανουάριος 1937, σ. 11· «The Activities of the Greek National Section of the FIDAC», FIDAC, τ. XIV, αρ. 4, Απρίλιος 1938, σ. 15. Πέραν αυτών, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια, στο περιοδικό της CIAMAC είχε δημοσιευθεί και ένα άρθρο για τους Έλληνες ανάπηρους και θύματα πολέμου: Baciū, ό.π..

Ο Γ. Νικολαΐδης δραστηριοποιήθηκε ταυτόχρονα και στη CIP, ακολουθώντας τη διεθνή τάση της ένταξης σε αυτήν στελεχών του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος, τα οποία θεωρούσαν τη νέα οργάνωση ως ένα ειλικρινές εγχείρημα παγίωσης της ειρήνης μέσω της συμφιλίωσης των πρώην αντιπάλων (βλ. παραπάνω). Συγκεκριμένα, συμμετείχε στο ιδρυτικό της συνέδριο τον Φεβρουάριο του 1937, στην πρώτη συνεδρίαση της εκτελεστικής επιτροπής τον Απρίλιο του 1937 στη Ρώμη και στο Β' Συνεδριό της τον Νοέμβριο του 1937 στο Παρίσι ως επικεφαλής του Εθνικού Συμβουλίου της CIP για την Ελλάδα.²⁹²² Τον Μάιο του 1938, στο Γ' Συνεδριό της CIP, εξελέγη παμψηφεί Γενικός Γραμματέας της CIP, εντούτοις, όπως σημείωνε σε χειρόγραφο αυτοβιογραφικό σημείωμά του (γραμμένο την περίοδο της Κατοχής), που δεν αποδέχθηκε τη θέση «ένεκεν του μίσους [που] έτρεφε προς παν το παλαιοπολεμιστικόν ο Ι. Μεταξάς» (για τη σχέση Μεταξά–παλαιών πολεμιστών, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2).²⁹²³ Κατά τη διάρκεια της Κατοχής χρησιμοποιούσε ακόμη τον τίτλο του «προέδρου για την Ελλάδα της CIP».²⁹²⁴

Η περίοδος της δικτατορίας Μεταξά αποτελεί ένα κομβικό σημείο για τις δραστηριότητες των Ελλήνων παλαιμάχων στις διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις καθώς πρώτη φορά ξεκινάει μία συστηματική συμμετοχή Ελλήνων αντιπροσώπων σε αυτές.²⁹²⁵ Αφετηρία αυτής της νέας φάσης αποτέλεσαν τα εγκαίνια του Οίκου του Αναπήρου στη Ρώμη, στις 4 Νοεμβρίου 1936, όπου εξαγγέλθηκε και η δημιουργία της CIP (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1). Εκεί παρευρέθηκε ελληνική αντιπροσωπία, η οποία ήταν φιλοξενούμενη της ιταλικής κυβέρνησης, αποτελούμενη από τους Παναγιώτη Παναγιωτόπουλο (λοχαγό σε πολεμική διαθεσιμότητα), Γεώργιο Σκουζέ (τραυματία έφεδρο λοχαγό), Μάνθο Ματθαίου (έφεδρο λοχία) και Σ. Γιαννακόπουλο (ανάπηρο πολέμου).²⁹²⁶ Σημειωτέον ότι από τα

²⁹²² TNA, FO/370-529, «Travaux du Comité International Permanent»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 26/4/1937, «Μεσολάβις των Π. Πολεμιστών διά την παγίωσιν της ειρήνης»· *FIDAC*, τ., XIV, αρ. 1, Ιανουάριος 1938, «The second Conference of the CIP in Paris», σ. 23.

²⁹²³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεώργιου Νικολαΐδη-Βούρβαχη, φ. 2.4 «Ζήτημα Παλαιών Πολεμιστών–Ημερολόγιον 1941–1942».

²⁹²⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεώργιου Νικολαΐδη-Βούρβαχη, φ. 2.4, Nicolaidis προς Thorn [American Red Cross], Αθήνα, 29 Απριλίου 1941, Νικολαΐδης-Βούρβαχης προς Πρόεδρον της Κυβερνήσεως [Γ. Τσολάκογλου], Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 1941, «Περί εκδόσεως Ημερολογίου του 1942 υπέρ Αναπήρων Πολέμου».

²⁹²⁵ Στις παραμονές της μεταξικής δικτατορίας ο Διονύσιος Τσακατσάνος, ο οποίος το 1935 είχε υπηρετήσει ως προσωρινός διεθύνων σύμβουλος της ΑΣΠΠΕ, εκπροσώπησε τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές σε εκδήλωση μνήμης στο Βερντέν. Αυτή ήταν η μοναδική συμμετοχή του Τσασιάνου στη διεθνή σφαίρα. *Ακρόπολις*, 12/7/1936, «Οι Έλληνες πολεμισταί και η επέτειος του Βερντέν».

²⁹²⁶ *Ελληνικόν Μέλλον*, 5/11/1936, «Ενθουσιώδεις εκδηλώσεις των Ιταλών υπέρ της Ελλάδος», 6/11/1936, «Οι Έλληνες έφεδροι στη Ρώμη»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 6/11/1936, «Η αντιπροσωπία των παλ. πολεμιστών εις τα εγκαίνια του Οίκου των Ιταλών Αναπήρων». Ο Παναγιώτης Μ. Παναγιωτόπουλο (1899-) το 1927 ήταν υπολοχαγός πεζικού έχοντας συμμετάσχει στις πολεμικές επιχειρήσεις από το 1917 έως το

μέλη της αποστολής οι Π. Παναγιωτόπουλος και Μ. Ματθαίου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις διεθνές επαφές των παλαιών πολεμιστών τα επόμενα χρόνια (βλ. παρακάτω). Περιττόν να αναφέρουμε ότι η εκπροσώπηση της Ελλάδας από την Ένωση στις εκδηλώσεις της Ρώμης εγκρίθηκε από τον Μεταξά.²⁹²⁷

Το γεγονός ότι προσκλήθηκαν στην τελετή Έλληνες παλαιοί πολεμιστές, μάλιστα εκτός του πλαισίου της FIDAC καθότι στη Ρώμη δεν παρευρέθηκαν ούτε ο Νικολαΐδης ούτε ο Βέσσης της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, μπορεί να ενταχθεί και στο πλαίσιο της ιταλικής πολιτικής έναντι του μεταξικού καθεστώτος κατά τους πρώτους μήνες του βίου του. Η ιταλική εξωτερική πολιτική ενδιαφερόταν για τις ελληνικές πολιτικές εξελίξεις, ιδίως από το 1935 και μετά, επιδιώκοντας τη χαλάρωση των δεσμών εξάρτησης της Ελλάδας από τη Μεγάλη Βρετανία. Στις πρώτες εκθέσεις του από την Αθήνα μετά την επιβολή της δικτατορίας ο Ιταλός πρέσβης R. Boscarelli σημείωνε ότι το καθεστώς «αναζητούσε κυβερνητική ιδεολογία» με το φασιστικό πρότυπο να θεωρείται αρκετά ελκυστικό. Ωστόσο, μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου 1936 είχε γίνει ξεκάθαρο στην Ιταλία ότι η όποια διπλωματική προσέγγιση είχε τα όριά της καθώς η εξωτερική πολιτική της δικτατορίας Μεταξά ακολούθησε τους κύριους άξονες της έως τότε εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή τη διατήρηση της παραδοσιακής φιλίας με τη Μεγάλη Βρετανία και βρισκόταν σταθερά απέναντι στον βουλγαρικό ρεβιζιονισμό και τον ιταλικό ιμπεριαλισμό.²⁹²⁸

Μία ακόμη επιβεβαίωση της αναβάθμισης των διεθνών επαφών των παλαιμάχων ήταν ότι στο περιθώριο της συνάντησης της Ρώμης εμφανίστηκε η ιδέα το συνέδριο της FIDAC τον Σεπτέμβριο του 1937 να πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα. Φαίνεται μάλιστα ότι αυτή η πρόταση αιωρείτο πριν τη συνάντηση της Ρώμης.²⁹²⁹ Σύμφωνα με το *Ελληνικόν Μέλλον*, η εισήγηση αυτή προερχόταν από τον C. Delcroix, ενώ καθοριστικό στην επιλογή

1923 και από τον Μάιο του 1926 βρισκόταν σε τιμητική πολεμική διαθεσιμότητα. *ΜΣΝΕ*, τ. Ε', Αθήνα 1927, λήμμα «Παναγιωτόπουλος Παναγιώτης του Μιχαήλ», σ. 471. Για τον Σκουζέ βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.2 και για τον Ματθαίου βλ. Κεφάλαια Γ.1. και Γ.2 καθώς και Παραρτήματα 6 και 8.

²⁹²⁷ Μάνθος Ματθαίου, «Αι γενόμεναι εν Ιταλία εκδηλώσεις υπέρ των αντιπροσωπειών ξένων κρατών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 15/11/1936.

²⁹²⁸ Borejsza, *ό.π.*, σ. 16· Romain H. Rainero, «Το πραξικόπημα του Μεταξά και η απήχηση στη φασιστική Ιταλία», Σβορώνος-Φλάισερ (επ.), *ό.π.*, σσ. 33-51, σ. 34, 36-40· Φιλιππής, *ό.π.*, σ. 246· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, *ό.π.*, σσ. 147-148.

²⁹²⁹ Στις 5 Νοεμβρίου 1936 ο γενικός γραμματέας της Ένωσης Υπαξιωματικών Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών Ανδρέας Καβρικός με άρθρο του αναφερόταν στην απόφαση αυτή, ενώ υπάρχουν και διεθνείς αναφορές στην απόφαση. Ανδρέας Καβρικός, «Η Θεσσαλονίκη ως διεθνές κέντρον των παλαιών πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 5/11/1936. Βλ. επίσης αναφορά σε *The National Legionnaire* (Ινδιανάπολης), Οκτώβριος 1936, «Largest Auxiliary Convention Pledges Legion Full Support».

της Θεσσαλονίκης ως έδρας του συνεδρίου του 1937 φαίνεται να διαδραμάτισε ο Νικολαΐδης.²⁹³⁰ Όλα τα παραπάνω αποδείχθηκαν τελικώς φρούδα, καθώς το συνέδριο της FIDAC το 1937 δεν πραγματοποιήθηκε εν τέλει στην Ελλάδα, αλλά στο Παρίσι, και άγνωστο παραμένει εάν πραγματοποιήθηκαν άλλες κινήσεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Η μη διεξαγωγή του συνεδρίου στην Ελλάδα μπορεί να ερμηνευθεί τόσο λόγω εσωγενών όσο και εξωγενών παραγόντων. Στο εσωτερικό της χώρας η αποτυχία της ενοποίησης του παλαιοπολεμистικού κόσμου κατά την περίοδο 1936–37, παρά τις αρχικές εξαγγελίες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), ασφαλώς αποδυνάμωσε οποιαδήποτε προσπάθεια των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών για τη δικτύωσή τους σε διεθνές επίπεδο όσο και την υπαγωγή τους υπό κοινή διοίκηση. Επίσης, εμφανής ήταν η προσωπική αδιαφορία του Μεταξά σε προσωπικό επίπεδο για τα παλαιοπολεμистικά ζητήματα (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2). Παράλληλα, η μοναδική εκπρόσωπος της Ελλάδας στην FIDAC το 1936, η ΟΠΠ, ήταν μία οργάνωση με φθίνουσα πορεία στο εσωτερικό, ιδίως από το 1934 και μετά. Η Ομοσπονδία απουσίαζε και από τις διεργασίες για την ενοποίηση του παλαιοπολεμистικού κόσμου που συντελούνταν από τις πρώτες εβδομάδες εγκαθίδρυσης του νέου καθεστώτος (βλ. Κεφάλαια Γ.1, Γ.2.2). Επίσης, όταν εντάχθηκε στη FIDAC και δεύτερη ελληνική οργάνωση, η δυναμική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας (βλ. παρακάτω), είχε ήδη αποφασιστεί η σύγκληση του συνεδρίου στο Παρίσι.²⁹³¹

Επομένως, η ουσιαστικότερη διεθνής παρουσία των Ελλήνων βετεράνων υπήρξε η ημιεπίσημη επίσκεψή τους στη Ρώμη το 1936. Ο Μάνθος Ματθαίου με σειρά άρθρων του στον Τύπο περιέγραψε την εμπειρία του από το ταξίδι του στην Ιταλία. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της ελληνικής αντιπροσωπίας στη Ρώμη, πέρα από τα εγκαίνια του Οίκου των Αναπήρων και τη συνάντηση με τον Μουσολίνι πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στις πόλεις Λιττόρια (Littoria, το 1946 μετονομάστηκε σε Latina) και Σαμπαούντια (Sabaudia), οι οποίες φτιάχτηκαν εξ αρχής σε αποξηραμένες εκτάσεις στην πρώην ελώδη

²⁹³⁰ Ανδρέας Καβρικός, «Η Θεσσαλονίκη ως διεθνές κέντρο των παλαιών πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκη), 5/11/1936· *Ελληνικόν Μέλλον*, 8/11/1936, «Διεθνές συνέδριον των παλαιών πολεμιστών θα συνέλθῃ τον Σεπτέμβριον εις Θεσ/νίκην».

²⁹³¹ Παράλληλα, με τις ζυμώσεις στο εσωτερικό, για την απόφαση διεξαγωγής του συνεδρίου τελικώς στο Παρίσι πρέπει να ληφθεί υπόψη και το διεθνές πλαίσιο των παλαιοπολεμистικών οργανώσεων τη δεδομένη στιγμή. Η ιδέα για ένα συνέδριο στην Ελλάδα εμφανίστηκε λίγες ημέρες πριν τη συνάντηση της Ρώμης (η οποία άλλαξε τις ισορροπίες στο διεθνές παλαιοπολεμистικό κίνημα) και προερχόταν, σύμφωνα με τον ελληνικό Τύπο, από τον πρόεδρο της FIDAC C. Delcroix, ο οποίος ωστόσο τέθηκε επικεφαλής της CIP ακολουθώντας διαφορετική πολιτική από τη συνάντηση της Ρώμης και μετά (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1). Αυτές οι εσωτερικές εξελίξεις σε συνδυασμό με την αποδυνάμωση της FIDAC συνέβαλαν στην απόφαση να πραγματοποιηθεί το συνέδριο του 1937 για τρίτη φορά στην έδρα της Διασυμμαχικής Οργάνωσης, το Παρίσι.

περιοχή Agro Pontico πλησίον της Ρώμης και οι οικίες τους παραχωρήθηκαν σε παλαιμάχους, καθώς και τη λουτρόπολη Όστρια.²⁹³² Ο πυρήνας των ανταποκρίσεων του ήταν ο θαυμασμός για το φασιστικό καθεστώς και τον ίδιο τον Μουσολίνι. Το γεγονός ότι κλήθηκαν παλαιοί πολεμιστές από όλες τις χώρες και εξαγγέλθηκε η ίδρυση μιας νέας οργάνωσης «πιο ευρυτέρας μορφής, όχι πλέον Διασυμμαχικής, αλλά Πανευρωπαϊκής» αντικατόπτριζε το όραμα για την ειρήνη που, κατά τον Ματθαίου, «πραγματικά και ειλικρινά προπαγανδίζει μεταξύ των λαών» ο Ντούτσε.

Στην ανταπόκρισή του ο Ματθαίου, τόνιζε ότι δύο ήταν οι «δυναμικοί παράγοντες της μεγάλης μάξης εις την οποίαν το Φασιστικόν Κράτος διατηρεί τας ελπίδας του»: οι παλαιοί πολεμιστές και η νεολαία. Μάλιστα οι δύο δυνητικοί πυλώνες του φασισμού ήταν αλληλένδετοι καθότι οι παλαιάμαχοι αποτελούσαν «υπόδειγμα και πρότυπο» για τη νεολαία και την προστάτευαν από τον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Η προτροπή του Ματθαίου ήταν η εφαρμογή μίας αντίστοιχης πολιτικής από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε, ο κόσμος των παλαιών πολεμιστών

*που έχει έμφυτο τη φιλοπατρία, [...] πρέπει να ληφθή υπ' όψιν ως βάσις του Νέου Κράτους με βοηθό τη Νεολαία η οποία θα θαυματουργήση κάποτε σαν κ' εμάς όταν παύση και ο έσχατος νέος να πιστεύει στις σάπιες εκείνες κόκκινες θεωρίες από τις οποίες κάποτε στο παρελθόν παρεσύρθη, ευτυχώς χωρίς να καταστραφή, διότι ευρέθη ο άνθρωπος που την χαλιναγωγήσε.*²⁹³³

²⁹³² Τα αποξηραντικά έργα είχαν ξεκινήσει το 1931 με τα εγκαίνια της Littoria να πραγματοποιούνται τον Ιανουάριο του 1933. Τον Αύγουστο του 1933 θεμελιώθηκε και η Sabaoudia. Για τη Littoria, βλ. Πανεφεδρική, 25/12/1932, «Η πόλις των εφέδρων» FIDAC, τ. IX, αρ. 2, Φεβρουάριος 1933, «Littoria, a new city», σσ. 19-20, τ. XIII, αρ. 2, Φεβρουάριος 1937, «20th Conference of National Association of Italian Veterans», σ. 18. Για τη Sabaoudia, βλ. Constantino Andruzzi, «This is the war we prefer», FIDAC, τ. IX, αρ. 11, Νοέμβριος 1933, σσ. 7-8· Marco Armiero, «Introduction: Fascism and nature», *Modern Italy*, τ. 19, τχ. 3, 2014, σσ. 241-245· Grift, ό.π., σσ. 68-70.

²⁹³³ Μάνθος Ματθαίου, «Τα εγκαίνια του Οίκου των Ιταλών Αναπήρων», «Το διεθνές συνέδριον των Π. Πολεμιστών», «Αι γενόμενοι εν Ιταλία εκδηλώσεις υπέρ των αντυπροσωπειών ξένων κρατών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 13-15/11/1936. Τα παραπάνω λόγια δεν μας εντυπωσιάζουν, καθότι ο Ματθαίου παγίως εκθείαζε σε κάθε ευκαιρία το φασιστικό μοντέλο. Όπως υποστήριξε σε συνέλευσή της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας, τον Δεκέμβριο του 1936, η Ιταλία αποτελούσε παράδειγμα προς μίμηση καθώς «οι έφεδροι εκεί, ανεξαρτήτως της αποκαταστάσεώς των [...] εργάζονται υπό Διοικήσεις εξεχουσών προσωπικοτήτων, αίτινες τον τίτλον του Παλαιού Πολεμιστού φέρουν υπερηφάνως», από τη μεριά της δε η ιταλική κυβέρνηση «πολλήν σημασίαν αποδίδει εις το σημείον τούτου της περιωπής των Εφεδρικών Διοικήσεων τόσον ώστε η Α.Μ. ο Βασιλεύς της Ιταλίας Βίκτωρ Εμμανουήλ και ο Ντούτσε, προσερχόμενοι εις παλαιοπολεμιστικές εορτάς εν Ρώμη να έχουν εις το πλευρόν των τον μέγαν Ανάπηρο κ. Ντελ Κρουά». *Ελληνικόν Μέλλον*, 28/12/1936, «Πως θα ενοποιηθούν οι παλαιοί πολεμισταί». Τον παιδευτικό ρόλο των παλαιών πολεμιστών τόνιζε με σε άρθρο του μερικές ημέρες νωρίτερα και ο γενικός γραμματέας της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας: «Υπό τας αρχάς της Αναγεννήσεως της Χώρας του Εθνικού Κυβερνήτου κ. Μεταξά και το όλον Εθνικιστικόν του πρόγραμμα, το Προεδρείον της Ελληνικής ΦΙΔΑΚ, θα εργασθή εν Ελλάδι ινά ενισχύση το μέγα τούτο έργον της ανοικοδομήσεως μιάς νέας ευτυχισμένης Πατρίδος ενισχύουσα τους ανέκαθεν Εθνικιστάς Παλαιούς Πολεμιστάς». Ανδρέας Καβρικός, «Η Θεσσαλονίκη ως διεθνές κέντρον των παλαιών πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 5/11/1936.

Βεβαίως, όπως έχει παρουσιαστεί (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), παρά τις ελάχιστες προτροπές προερχόμενες ως επί το πλείστον από τους ίδιους παλαιμάχους, για τη χρησιμοποίηση των παλαιών πολεμιστών ως προτύπων στο Νέον Κράτος οι παλαιοί πολεμιστές, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ουδέποτε τους χρησιμοποίησε για αυτό το σκοπό. Μολονότι το μεταξικό καθεστώς έλαβε και εφάρμοσε σημαντικά μέτρα για τους παλαιμάχους (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1), ενώ αυτή την περίοδο αποκρυσταλλώθηκε η θέση τους ως οργανικό μέρος της μνήμης των Εθνικών Πολέμων (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.2.III), το καθεστώς δεν συνεργάστηκε με τον οργανωμένο παλαιοπολεμιστικό κόσμο ακόμη και μετά την ενοποίησή του εξαιτίας της προσωπικής αδιαφορίας του Μεταξά (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2.1).

Η παρουσία αυτή της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας σε διεθνές επίπεδο, σύμφωνα με τον γενικό γραμματέα της οργάνωσης Ανδρέα Καβρικά, «θέλει δραματήση σπουδαιότατον ρόλον εν τω Νέω Ελληνικώ Κράτει υπέρ του συνόλου των Ελλήνων και του Εθνικιστικού προγράμματος του Εθνικού Κυβερνήτου».²⁹³⁴ Η υποστήριξη των διεθνών επαφών της μακεδονική ένωσης πέρα από το γεγονός ότι ήταν μία οργάνωση πιστή στο καθεστώς, και μάλιστα παρασημοφορημένη από αυτό, η οποία αποτελούσε παράδειγμα για την εν γένει ενοποίηση των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2.), πρέπει να αναλυθεί και υπό το πρίσμα της έως τότε ελληνικής παρουσίας στην FIDAC. Η μοναδική ελληνική οργάνωση που συμμετείχε έως το 1937 σε αυτήν ήταν η ΟΠΠ, η οποία είχε μηδαμινή παρουσία πλέον στις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας, ενώ απουσίαζε και από το συνέδριο της FIDAC το 1935 (στο οποίο μοναδικός Έλληνας που συμμετείχε ήταν ο Νικολαΐδης, βλ. παραπάνω και Παράρτημα 10). Τα δεδομένα αυτά έθεσαν εν αμφιβόλω τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διεθνή οργάνωση. Το κενό αυτό ερχόταν να αναπληρώσει η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας, η οποία πέρα από την παρουσία της στη Ρώμη τον Νοέμβριο του 1936, έγινε το 66ο μέλος της FIDAC τον Ιούνιο του 1937. Για την ένταξη της οργάνωσης στη FIDAC καθοριστικός ήταν ο ρόλος του Νικολαΐδη.²⁹³⁵ Μάλιστα, την επαύριο της ένταξης της Ένωσης στην FIDAC,

²⁹³⁴ Στο ίδιο.

²⁹³⁵ FIDAC, τ. XIII, αρ. 8, Αύγουστος 1937, «Two new Associations join FIDAC», σ. 28. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο γενικός γραμματέας της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας, «ο διακεκρυμμένος ούτος Έλλην κατέβαλλεν υπερανθρώπους προσπάθειας εσχάτως ίνα αφ' ενός παραμείνη η Ελλάς εν τω Διεθνεί τούτω Οργανισμώ της ΦΙΔΑΚ, αφ' ετέρου φιλοξενήση και αυτή ένα Συνέδριο». Ενώ συνέχιζε, «η Ελλάς είναι υπερήφανος διότι συμμετέχει εις τον ισχυρόν τούτον Διεθνή Οργανισμόν, οι Έλληνες δε Παλαιοί Πολεμισταί διατηρούν ειλικρινή ευγνωμοσύνην προς τον Έφεδρον λοχαγόν κ. Γεώργιον Νικολαΐδην, του οποίου η Εθνικιστική Ελληνική δράσις αποτελεί αδάμαντα δια την Ιστορίαν των Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών, άνευ

στο συνέδριο της FIDAC τον Σεπτέμβριο του 1937 παρευρέθηκε η πολυπληθέστερη ελληνική αντιπροσωπία αναζωογονώντας την ελληνική παρουσία στα διεθνή fora.²⁹³⁶

Η οργάνωση της Μακεδονίας, όπως και ο Νικολαΐδης, δεν περιορίστηκε στη συμμετοχή της στην FIDAC. Οι Μ. Ματθαίου και Π. Παναγιωτόπουλος συμμετείχαν, μαζί με τον Νικολαΐδη, και στο Α' Συνέδριο της CIP τον Φεβρουάριο του 1937, επ' ευκαιρία μάλιστα του οποίου η οργάνωση απέστειλε τηλεγράφημα προς τον Γερμανό καγκελάριο Αδόλφο Χίτλερ επικροτώντας τις «ειρηνιστικές εκδηλώσεις» του Γκαίρινγκ (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1.2) προς τους φιλοξενούμενούς του (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 20). Επίσης, στο Β' Συνέδριο της CIP τον Νοέμβριο του 1937, πέρα από τον Νικολαΐδη συμμετείχε και ο Παναγιωτόπουλος.²⁹³⁷ Με αυτό τον τρόπο γίνεται κατανοητό ότι η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας, όπως και ο Νικολαΐδης, ακολουθούσαν το διεθνές ρεύμα των μελών του διεθνούς παλαιοπολεμистικού κινήματος την περίοδο 1936–38 της εκ παραλλήλου δηλαδή συμμετοχής τόσο στη FIDAC όσο και στη CIP.

Σε έκδοση της CIP, το 1938, αναφερόταν ότι στην Ελλάδα είχαν μεταδοθεί αρκετές φορές μέσω ραδιοφώνου στη Θεσσαλονίκη ειδήσεις σχετικά με την CIP καθώς και ότι είχαν γραφτεί σχετικά άρθρα σε εφημερίδες και μπροσούρες σχετικά με την οργάνωση.²⁹³⁸ Μπροσούρες και ραδιοφωνικές εκπομπές δεν έχουν διασταυρωθεί, ωστόσο είναι γεγονός ότι οι δραστηριότητες της CIP προβλήθηκαν περισσότερο (τη δεκαετία του 1930)²⁹³⁹ από αυτές των υπολοίπων οργανώσεων. Άρθρα σχετικά με τη FIDAC εμφανίστηκαν στον ελληνικό Τύπο σε περιορισμένες περιπτώσεις, κυρίως στο περιθώριο της συνάντησης της Ρώμης τον Νοέμβριο του 1936 καθώς της επίσκεψης του προέδρου της Nikodime Bogdanovitch το 1938 στη Θεσσαλονίκη (βλ. παρακάτω). Όσον αφορά τη

της συνδρομής του κ. Νικολαΐδου, των διεθνών του σχέσεων, της εξαιρετικής του μορφώσεως ο Παλαιοπολεμистικός κόσμος της Ελλάδος δεν θα είχε την τιμήν σήμερα να συγκεταλέγεται μεταξύ των μελών της FIDAC». Ανδρέας Καβρικός, «Η Θεσσαλονίκη ως διεθνές κέντρον των παλαιών πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 5/11/1936.

²⁹³⁶ Συγκεκριμένα συμμετείχαν οι Γ. Νικολαΐδης-Βούρβαχης, Μ. Ματθαίου, Π. Παναγιωτόπουλος και Γεώργιος Ανδρέου. H.W. Dunning, «The Eighteenth Annual FIDAC Congress», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 11, σσ. 5-11, σ. 11. Ο Γεώργιος Ανδρέου ήταν το 1934 γενικός γραμματέας της ΟΠΠ και μέλος της οργανωτικής επιτροπής του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών τον Μάιο του 1934. Πολ. Παπαϊωάννου, «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν εις την τύχην των», *Ακρόπολις*, 18/5/1934.

²⁹³⁷ *Ελληνικόν Μέλλον*, 15/2/1937, «Διεθνής διάσκεψις παλαιών πολεμιστών», 20/2/1937, «Οι π. πολεμισταί προς τον Χίτλερ»· TNA/FO 370-529, «Travaux du Comité International Permanent», σ. 14.

²⁹³⁸ Crosfield, *ό.π.*, σ. 5.

²⁹³⁹ Την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία ήταν πυκνή η αρθρογραφία για τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών σε κομμουνιστικά έντυπα, με κυριότερο τον *Ριζοσπάστη* (βλ. κεφάλαιο Β.2.1).

CIAMAC, οι μοναδικές αναφορές στον ελληνικό Τύπο που έχουν εντοπιστεί έχουν να κάνουν με την επίσκεψη προέδρου της Ντελάος το 1939 στην Αθήνα (βλ. παρακάτω). Αντιθέτως, η προβολή της CIP ήταν εντονότερη και δεν εξαντλούταν στις ελληνικές επαφές με την οργάνωση, αλλά προβάλλονταν οι διασκέψεις και τα συνέδρια της οργάνωσης με (σύντομα βέβαια) άρθρα που ανέφεραν τους συμμετέχοντες και τις αποφάσεις τους.²⁹⁴⁰

Τα άρθρα του Ματθαίου για τη συνάντηση της Ρώμης τον Νοέμβριο του 1936 (βλ. παραπάνω) καθώς και για το ιδρυτικό συνέδριο της CIP τον Φεβρουάριο του 1937 αποτέλεσαν κρίκους της εξωτερικής προβολής για την CIP και κατ' επέκταση της Ιταλίας και της Γερμανίας. Στο δεύτερο μάλιστα άρθρο σημειωνόταν ότι το συνέδριο αυτό αποτελούσε «το βάθρο της οικοδομής της ειρήνης», ενώ δεν έλειπαν σε αυτό τα διθυραμβικά σχόλια για το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς. Ο Ες χαρακτηριζόταν ως «μέγας Ειρηνιστής», ο Delcroix και ο Δούκας ως οι «κορυφαίοι παλαιοί πολεμισταί» και η Γερμανία ως χώρα που οι παλαιοί πολεμιστές θεωρούνταν «ημίθεοι». Τέλος, περιγραφόταν με δέος η συνάντηση των Ελλήνων συνέδρων με τον Χίτλερ. Όπως σημείωνε ο Ματθαίου «όλοι στα χείλη του προσηλωμένοι περιμένουμε ν' ακούσουμε τον ίδιο Ύμνο της Ειρήνης, όστις ψάλλεται από κάθε γερμανικό στόμα, με σκοπό την ανόρθωσι των ερειπίων του πολέμου, όχι μόνον της Γερμανίας αλλά και ολοκλήρου της ανθρωπότητας».²⁹⁴¹ Κοινός τόπος των άρθρων αυτών ήταν ότι η CIP θεωρούταν ως κήρυκας της ειρήνης, υποβαθμίζοντας πλήρως τις αναθεωρητικές βλέψεις της Ρώμης και του Βερολίνου.

Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας ήταν επίσης η μοναδική ελληνική οργάνωση που πραγματοποίησε στην Ελλάδα τελετές μνήμης του πολέμου της FIDAC και της CIP, φανερώνοντας και εμπράκτως ότι αποτελούσε το πιο ενεργό παρακλάδι του διεθνούς παλαιοπολεμистικού κινήματος στη χώρα. Συγκεκριμένα, στις 2 Οκτωβρίου 1938 η Ένωση διοργάνωσε μία τελετή μνήμης αφιερωμένη στην ειρήνη («Day of Peace») στη Θεσσαλονίκη, εφαρμόζοντας σχετικό ψήφισμα του Γ' Συνεδρίου της CIP του Μαΐου του 1938,²⁹⁴² στην οποία παρευρέθηκαν και ξένοι καλεσμένοι—μέλη της FIDAC και της CIP. Η

²⁹⁴⁰ *Ελληνικόν Μέλλον*, 15/2/1937, «Διεθνής διάσκεψις παλαιών πολεμιστών», 26/4/1937, «Μεσολάβησις των π. πολεμιστών διά την παγίωσιν της ειρήνης», 1/12/1937, «Οι παλαιοί πολεμισταί». Μάνθος Ματθαίου, «Η Ελλάς εις το πρώτον συνέδριον των π. πολεμιστών», *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/3/1937· *Ελεύθερον Βήμα*, 28/5/1938, «Το διεθνές συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

²⁹⁴¹ Μάνθος Ματθαίου, «Η Ελλάς εις το πρώτον συνέδριον των πολεμιστών», *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/3/1937.

²⁹⁴² *Ελεύθερον Βήμα*, 28/5/1938, «Το διεθνές συνέδριον των παλαιών πολεμιστών».

τελετή έγινε στο Ηρώο του Γ' Σώματος Στρατού και παρίστατο αντιπροσωπίες από τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιταλία, τη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 7). Εκ μέρους όλων των παρόντων κατατέθηκε ένα κοινό στεφάνι από τον Μ. Ματθαίου, ο οποίος αναφερόταν στον Τύπο ως «ο εν Ελλάδι πρόεδρος του Ελληνικού Εθνικού Τμήματος της Φ.Ι.Δ.Α.Κ. και [της] Σ.Ι.Π.». ²⁹⁴³ Μερικές ημέρες αργότερα, ο Μ. Ματθαίου και ο Π. Παναγιωτόπουλος παρευρέθηκαν στις τελετές μνήμης για τα είκοσι χρόνια από την Ανακωχή, στις 11 Νοεμβρίου 1938, στο Παρίσι. Από εκεί άναψαν μία δάδα με τη φλόγα που καίει στο Τάφο του Γάλλου Αγνώστου Στρατιώτη, την οποία μεταλαμπάδευσαν στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη στην Αθήνα, σε μία τελετή που πραγματοποιήθηκε στις 19 Νοεμβρίου 1938 (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 18). ²⁹⁴⁴

Η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας είχε επαφές με ξένους επισήμους ή ομολόγους της και εκτός του πλαισίου της FIDAC ή της CIP εξαιτίας των τακτικών επισκέψεων–προσκυνημάτων στα μνημεία των πρώην εμπόλεμων του Μακεδονικού Μετώπου (για αυτά τα ταξίδια, βλ. και Κεφάλαιο Δ.2). Συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 1937 ο Γάλλος υπουργός Συντάξεων Άλμπερ Ριβιέρ (Albert Rivière), βετεράνος και ο ίδιος, επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη (συνοδευόμενος από τον Γ. Νικολαΐδη) για τα αποκαλυπτήρια του μνημείου για τους Γάλλους πεσόντες. Στην πόλη τον υποδέχθηκε ο Μ. Ματθαίου, ο οποίος ανέγνωσε το ψήφισμα της οργάνωσής του προς το πρόσωπό του τονίζοντας τις διεθνείς επαφές της Ένωσης, η οποία παρέθεσε και το επίσημο γεύμα προς τον υπουργό. ²⁹⁴⁵ Στις 27 Οκτωβρίου 1938 ο πρόεδρος της FIDAC Νικodime Bogdanovitch έγινε ο πρώτος πρόεδρος διεθνούς παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης που επισκέφτηκε την Ελ-

²⁹⁴³ *Βραδυνή*, 3/10/1938, «Οι π. πολεμισταί Θεσ/νίκης υπέρ της ειρήνης»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 2/10/1938, «Η παγκόσμιος εορτή της ειρήνης», 4/10/1938, «Η ωραία τελετή της παγκοσμίου ειρήνης»· *FIDAC*, τ. XV, αρ. 2, Φεβρουάριος 1939, «Greek Ex-Service Men Celebrate Day of Peace», σ. 23.

²⁹⁴⁴ *Ακρόπολις*, 20/11/1938, «Εις το μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου»· *FIDAC*, τ. XV, αρ. 2, Φεβρουάριος 1939, «Greek Veterans take Flame from Paris to Athens», σ. 23.

²⁹⁴⁵ Εν συνεχεία ο Γάλλος υπουργός είχε επαφές με υψηλόβαθμους Έλληνες αξιωματούχους. Συγκεκριμένα συναντήθηκε με το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Γεώργιο Κυρίμη, τον υφυπουργό Στρατιωτικών Νικόλαο Παπαδήμα και το διοικητή του Γενικού Επιτελείου Στρατού Αλέξανδρο Παπάγο. Στις 15 Οκτωβρίου βρέθηκε στην Αθήνα, όπου κατέθεσε στεφάνι στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και συναντήθηκε με τον βασιλιά και τον Μεταξά. Επίσης του παρέθεσαν γεύμα οι εν Αθήναις Γάλλοι παλαιοί πολεμιστές. *Ελεύθερον Βήμα*, 17/10/1937, «Ο Γάλλος υπουργός των Συντάξεων εις Θεσσαλονίκην»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 9/10/1937, «Οι πεσόντες Γάλλοι κατά τον Μέγαν Πόλεμον», 16/10/1937, «Η χθεσινή ημέρα του υπουργού», «Ο λόγος του υπουργού κ. Ριβιέ», 17/10/1937, «Ο Γάλλος υπουργός έφθασεν χθες εις την Θεσσαλονίκην», «Θερμαί ελληνογαλλικά εκδηλώσεις φιλίας», 22/10/1937, «Ευχαριστίαι του Γάλλου υπουργού»· *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 12, Δεκέμβριος 1937, «French Minister of Pensions visit Greece», σσ. 23-24.

λάδα. Συγκεκριμένα, βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου συνοδευόμενος από τον Γιουγκοσλάβο πρόξενο και τον Μ. Ματθαίου κατέθεσε στεφάνι στο Ηρώο του Γ' Σώματος Στρατού και στα συμμαχικά στρατιωτικά κοιμητήρια στο Ζέιτενλικ.²⁹⁴⁶ Ο Ματθαίου συμμετείχε και σε επισκέψεις ξένων επισήμων και εκτός Θεσσαλονίκης, όπως όταν στις 21 Σεπτεμβρίου 1938 συνόδευσε στην επίσκεψή του Αθήνα τον αντιπρόσωπό της Αμερικανικής Λεγεώνας και μέλος της FIDAC Ναθαναήλ Σπήαρ.²⁹⁴⁷

Όπως γίνεται κατανοητό τη διετία 1936–38 η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας ήταν ουσιαστικά η μοναδική εκπρόσωπος των Ελλήνων παλαιμάχων σε διεθνικό επίπεδο. Ο Ματθαίου μάλιστα είχε καταστεί ο κυριότερος σύνδεσμος τους στις διεθνείς επαφές τους. Την έντονη δραστηριότητα του Ματθαίου ευνοούσε η πολυδιάσπαση που συνέχιζε να υφίσταται στον παλαιοπολεμιστικό χώρο την πρώτη μεταξική διετία (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2) καθώς ουδείς εκ των άλλων παραγόντων είχε τη δυνατότητα να επιδείξει κοινό πρόσωπο προς τα έξω και να αναπτύξει διεθνείς επαφές. Εντούτοις, οι εξελίξεις στην ενοποίηση των παλαιμάχων το 1938 τερμάτισαν το μονοπώλιο της διεθνούς εκπροσώπησης από την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας.

Η ενοποίηση των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών το 1938 και η ίδρυση της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών με Γενικό Πρόεδρο τον Ανδρέα Κονδάκη (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2) είχε τον αντίκτυπό της και στις διεθνείς επαφές των Ελλήνων παλαιμάχων. Αφενός, σημαντικές προσωπικότητες του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος επισκέφτηκαν την Ελλάδα μετά την ενοποίηση, αφετέρου ο Κονδάκης ως κοινός αναγνωρισμένος επικεφαλής των Ελλήνων παλαιμάχων εμφανιζόταν ως εκπρόσωπός τους στις επισκέψεις αυτές. Η οργάνωση αυτή εκπροσωπούσε πλέον θεσμικά τους Έλληνες παλαιούς πολεμιστές διεθνώς. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι ξένοι επίσημοι ερχόντουσαν σιδηροδρομικώς μέσω Θεσσαλονίκης, οδήγησε στη διατήρηση ενός διακριτού ρόλου της μακεδονικής ένωσης καθώς αυτή τους φιλοξενούσε κατά τη διέλευσή τους από τη πόλη.

Αρχικά, τον Μάρτιο του 1939 επισκέφτηκαν την Αθήνα, με μία σύντομη στάση νωρίτερα στη Θεσσαλονίκη όπου τους υποδέχθηκε ο Ματθαίου, ο πρόεδρος της CIAMAC Ζακ Ντελάος και ο Ανρί Πισσώ, πρόεδρος της γαλλικής UF, ο οποίος, μολονότι συμμετείχε

²⁹⁴⁶ Βραδυνή, 28/10/1938, «Ο πρόεδρος των παλαιών πολεμιστών» *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 28/10/1938, «Κατάθεσις στεφανίου εις το Ηρώον Γ' Σ. Στρατού και εις το Ζέιτενλικ» *FIDAC*, τ., XIV, αρ. 12, Δεκέμβριος 1938, «President of the FIDAC visits Greece», σ. 21.

²⁹⁴⁷ *Ελληνικόν Μέλλον*, 22/9/1938, «Οι Αμερικάνοι Π. Πολεμισταί», 23/9/1938, «Αμερικάνοι Λεγεωνάριοι».

στη CIAMAC από την ίδρυσή της, δραστηριοποιούνταν και στη CIP την περίοδο 1936–38 (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1.2). Μάλιστα οι δύο τους ανακηρύχθηκαν από τον Κονδάκη επίτιμα μέλη της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος.²⁹⁴⁸ Το βασικό αποτέλεσμα αυτής της επίσκεψης ήταν η ένταξη της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών στη CIAMAC, η οποία επικυρώθηκε στις 13 Μαρτίου 1939, κάνοντάς την έτσι την πρώτη και μοναδική ελληνική οργάνωση που εντάχθηκε στη CIAMAC.²⁹⁴⁹

Τον Μάρτιο του 1939 επισκέφτηκαν την Ελλάδα και υψηλόβαθμα στελέχη και της CIP. Ο πρόεδρος της οργάνωσης Δούκας του Σαξ Κοβούργου και Γκόθα επισκέφτηκε τη χώρα στο πλαίσιο περιοδείας του στα Βαλκάνια (είχαν προηγηθεί Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία), συνοδευόμενος μάλιστα από το γενικό γραμματέα της οργάνωσης τον Πολωνό Kazimierz Smogorzewski, άλλοτε αρχισυντάκτη του περιοδικού της FIDAC, και αξιωματικούς του Γ' Ράιχ.²⁹⁵⁰ Την προετοιμασία της υποδοχής στη Θεσσαλονίκη είχε αναλάβει η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας, με αντιπροσωπία της μάλιστα να έχει μεταβεί στην Ειδομένη, ώστε να καλωσορίσει τον Δούκα αμέσως μόλις διαβεί τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα. Επίσης, η Ένωση παρέθεσε γεύμα προς τιμήν του Δούκα στη Θεσσαλονίκη.²⁹⁵¹

²⁹⁴⁸ Στην Αθήνα τους υποδέχθηκε αντιπροσωπία της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών με επικεφαλής τον Κονδάκη, ενώ από το σιδηροδρομικό σταθμό κατευθύνθηκαν κατευθείαν στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, «όπου είχαν παραταχθή με τα λάβαρα των τα Διοικητικά Συμβούλια όλων των εν Αθήναις Οργανώσεων της Εθνικής Συνομοσπονδίας», για να καταθέσουν στεφάνια εκ μέρους των οργανώσεών τους. Ακολούθως τούς παρέθεσαν δεξιώσεις τα σωματεία των εν Ελλάδι Γάλλων παλαιών πολεμιστών καθώς και των Ελλήνων Εθελοντών Γαλλικού Στρατού. Μεταξύ άλλων στο τελευταίο γεύμα παρίστατο σημαντικά στελέχη του ελληνικού παλαιοπολεμистικού κόσμου όπως οι Ν. Βέσσης, Τ. Χαιρόπουλος, Ηλ. Ρογκάκος και Ντ. Μαυρεπής καθώς και άλλοι επίσημοι, μεταξύ των οποίων και ο νομάρχης Αττικοβοιωτίας Ν. Κισσόπουλος, ο οποίος είχε καθοριστική συμβολή στην ενοποίηση τόσο του παλαιοπολεμистικού όσο και του αναπηρικού χώρου. *Ελληνικόν Μέλλον*, 4/3/1939, «Οι αρχηγοί των Γάλλων Π. Πολεμιστών έφθασαν χθες επισήμως εις Αθήνας», «[Ο] Γάλλος αρχηγός των π. πολεμιστών προς τους Έλληνες», 8/3/1939, «Οι Γάλλοι αρχηγοί των παλαιών πολεμιστών» *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 3/3/1939, «Διήλθε της πόλεώς μας ο πρόεδρος της Ομοσπ. Γάλλων Παλ. Πολεμιστών» *FIDAC*, τ. XV, αρ. 4, Απρίλιος 1939, «French Ex-Service Men visit Greece», σ. 21. Στο περιθώριο της επίσκεψης ο Πισσώ έδωσε μία διάλεξη στο Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» με θέμα «Οι παλαιοί πολεμιστές θεμέλιον της Γαλλίας». Βοβολίνης, *ό.π.*, σ. 413.

²⁹⁴⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 24/3/1939, «Οι παλαιοί πολεμισταί» *FIDAC*, τ. XV, αρ. 6, Ιούνιος 1939, «CIAMAC Executive Committee meets», σ. 20.

²⁹⁵⁰ Συγκεκριμένα τον συνόδευαν οι αξιωματικοί Χούμαν Άντχοφεν των SS (Schutzstaffel) και Νορδ του NSKK (Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps, Σώμα Μεταφορών του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος) καθώς και ο επιτελάρχης Φον Γκρολμαν.

²⁹⁵¹ Κατά τη διαμονή του στη Θεσσαλονίκη ο Δούκας κατέθεσε στεφάνια στο Ηρώο του Γ' Σώματος Στρατού καθώς και στα στρατιωτικά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης, ενώ διοργανώθηκε δεξίωση προς τιμήν του και από το γερμανικό προξενείο. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 22/3/1939, «Αφικνείται σήμερα εις την πόλιν μας ο Μέγας Δουξ του Κοβούργου Γκότα», 23/3/1939, «Αφίκετο την νύκτα εις την πόλιν μας ο Δουξ του Σαξ Κοβούργου Γκότα», 24/3/1939, «Η χθεσινή ημέρα του Δούκος».

Όπως είχε γίνει και λίγες ημέρες νωρίτερα με τους Γάλλους επισήμους επικεφαλής της υποδοχής του Δούκα στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αθήνας ήταν ο Α. Κονδάκης (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνες 21–22). Εν συνεχεία, και μετά από την εθιμοτυπική κατάθεση στεφάνου στον Άγνωστο Στρατιώτη, παρατέθηκε στο Γερμανό φιλοξενούμενο γεύμα από την Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδας παρόντων πέρα των εκπροσώπων των παλαιμάχων και σύσσωμου του προσωπικού της γερμανικής πρεσβείας.²⁹⁵² Όπως γίνεται φανερό από τις επισκέψεις του Μαρτίου του 1939 ο Κονδάκης θεωρείτο ο επικεφαλής των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών με τον Ματθαίου πάντως να διατηρεί τον κύκλο των διεθνών επαφών του με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη.

Πέρα από τους εντός Ελλάδος Έλληνες που είχαν επαφές με τη FIDAC φαίνεται ότι υπήρχε και ένας πυρήνας στο Παρίσι γύρω από τον Γ. Νικολαΐδη. Συγκεκριμένα, σε επίσκεψη του Γάλλου υπουργού Συντάξεων στα κεντρικά γραφεία της Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας, στις 13 Οκτωβρίου 1939, πέρα από τον Νικολαΐδη ήταν παρόντες οι Καρνασός, Μαιντόπουλος, Νικόλας Παπαγιώργης, Paratte, Σταμήρης για τους οποίους δεν εντοπίσαμε περαιτέρω στοιχεία. Μάλιστα στην εν λόγω επίσκεψη ο Νικολαΐδης προσφώνησε τον υπουργό εκ μέρους της FIDAC, αναφέροντας ότι η σκέψη των παλαιών πολεμιστών βρισκόταν στις τέσσερις χώρες-μέλη της FIDAC που είχαν ήδη εμπλακεί στη νέα σύρραξη.²⁹⁵³ Επιπρόσθετα, τον Φεβρουάριο του 1940 έχει εντοπιστεί η πρώτη και μοναδική ελληνική συμμετοχή στη γυναικεία Βοηθητική FIDAC (FIDAC Auxiliary), αυτή της συζύγου του Έλληνα διπλωμάτη Νικόλαου Πολίτη.²⁹⁵⁴ Η απουσία μέχρι τότε Ελληνίδων από

²⁹⁵² *Ελληνικόν Μέλλον*, 19/3/1939, «Έρχεται μεθαύριο εις την Ελλάδα ο αρχηγός των Γερμανών παλαιών πολεμιστών», 25/3/1939, «Ο Δουξ του Κοβούργου έφθασεν εις Αθήνας». Επιπλέον παρατέθηκε και ξεχωριστή δεξίωση προς τιμήν του Κ. Smorgorzewski από την Πανελλήνια Ένωση Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος (πρόεδρος ο Προκόπιος Τσιμάνης, βλ. Κεφάλαια Γ.1.1 και Γ.1.2 καθώς και το Παράρτημα 6), στην οποία ο Πολωνός καλεσμένος ανακηρύχθηκε επίτιμο μέλος της Ένωσης. *Ελληνικόν Μέλλον*, 31/3/1939, «Επίσημος δεξίωσις του αρχηγού των Πολωνών π. πολεμιστών».

²⁹⁵³ FIDAC, τ. XVI, αρ. 2, Φεβρουάριος 1940, «French Minister of Ex-Service Men and Pensioners visits FIDAC Headquarters», σ. 5.

²⁹⁵⁴ H. W. Dunning, «The War Work of the FIDAC», FIDAC, τ. XVI, αρ. 2, Φεβρουάριος 1940, σσ. 3-4. Η επιλογή της δεν ήταν τυχαία διότι πέρα από τη βέβαιη γνωριμία του συζύγου της με τον Νικολαΐδη, λόγω της συνηπηρετήσής τους στην ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, ο Νικόλαος Πολίτης, ένας διακεκριμένος διεθνώς νομικός του Διεθνούς Δικαίου, διπλωμάτης και εκπρόσωπος της Ελλάδας στην ΚτΕ, είχε παρευρεθεί σε εκδηλώσεις της FIDAC στο παρελθόν. Στην τελετή μνήμης στον Τάφο του Αγνώστου Στρατιώτη στο Παρίσι πριν το συνέδριο της FIDAC του 1937 είχαν παραστεί μαζί ο Νικολαΐδης και ο Πολίτης. H. W. Dunning, «The Eighteenth Annual FIDAC Congress», FIDAC, τ. XIII, αρ. 11, Νοέμβριος 1937, σσ. 5-11. Στη Βοηθητική FIDAC από το 1926 δραστηριοποιούταν η Julia Mazarakis, ως εκπρόσωπος της Πολωνικής Αντιπροσωπίας, η οποία μάλιστα εκλέχθηκε πρόεδρος της οργάνωσης το 1930. Η Mazarakis άνηκε στον πολωνικό κλάδο της οικογένειάς Μαζαράκη, μέλη της οποίας είχαν από τον 18ο αιώνα πολωνικούς τίτλους ευγενείας. FIDAC, τ. II, αρ. 10, Οκτώβριος 1926, «The Warsaw Convention», σσ. 3-11, σ. 9· *Evening Star* (Ουάσιγκτον), 24/9/1930,

τη Βοηθητική FIDAC ήταν αναμενόμενη καθώς στην Ελλάδα δεν έχει εντοπιστεί καμία οργάνωση γυναικών παλαιών πολεμιστριών, οργανώσεις που ήταν συνήθεις σε άλλες χώρες,²⁹⁵⁵ παρά το γεγονός ότι σύμφωνα με τον Α.Ν. 244/1936 υπάγονταν στην περιγραφή του «έφεδρου παλαιού πολεμιστή» και γυναίκες νοσοκόμες υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.1).

Σε αντίθεση με τις προοδευτικά όλο και πιο πυκνές αμοιβαίες επισκέψεις και εθιμοτυπικές εκδηλώσεις, οι συμμετοχές και πολλώ δε μάλλον οι παρεμβάσεις των Ελλήνων στα συνέδρια της FIDAC και της CIP ήταν ελάχιστες και δευτερεύουσας σημασίας. Για παράδειγμα, στο Β' Συνέδριο της CIP (Παρίσι, Νοέμβριος 1937) στη συζήτηση σχετικά με τα νέα μέλη, ο πρόεδρος Delcroix ρώτησε τους συνέδρους εάν δεχόντουσαν να επιτραπεί σε εκπροσώπους των Πορτογάλων παλαιών πολεμιστών να παρευρεθούν στην επόμενη συνάντηση της CIP, παρότι αυτοί ήταν ακόμη υπό ένταξη. Ο Παναγιωτόπουλος έλαβε το λόγο και ζήτησε μαζί με τους Πορτογάλους να γίνουν δεκτοί και Τούρκοι παλαιοί πολεμιστές, οι οποίοι, όπως υποστήριξε, σχεδίαζαν να ενταχθούν στην CIP. Μία πρόταση που έγινε δεκτή.²⁹⁵⁶ Στο ίδιο συνέδριο ο Γ. Νικολαΐδης πρότεινε τη δημιουργία γυναικείου τμήματος της CIP κατά το πρότυπο της Βοηθητικής FIDAC, μία σκέψη που απορρίφθηκε διά βοής.²⁹⁵⁷ Τέλος, σε συνεδρίαση της εκτελεστικής επιτροπής της FIDAC τον Φεβρουάριο του 1939 ο Νικολαΐδης παρενέβη και ζήτησε από τους Γάλλους συναδέλφους του να πιέσουν τη γαλλική κυβέρνηση για την τροποποίηση ενός νέου γαλλικού νόμου σχετικά με την απόκτηση «εμπορικής κάρτας» (Commercial Card) στη Γαλλία προτείνοντας να υπάρχουν ειδικές εξαιρέσεις για τους παλαιμάχους των άλλων χωρών της Αντάντ (όπως ο ίδιος) που δραστηριοποιούνταν στη Γαλλία.²⁹⁵⁸ Οι τρεις αυτές παρεμβάσεις δεν έχουν

«Jugoslavian made FIDAC President» www.kefalonitis.com/news/item/24905-i-oikogeneia-mazaraki-kai-oi-baltsaviades.html, πρόσβαση 22/7/2020.

²⁹⁵⁵ Για τις γυναικείες οργανώσεις βετεράνων της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρουμανίας, ενδεικτικά βλ. Lucy Noakes, *Women in the British Army. War and the gentle sex, 1907–1948*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2006, σσ. 82-102· Alison S. Fell, *Women as Veterans in Britain and France after the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, σσ. 91-126· Sciarrino, *ό.π.*, σσ. 210-211, 215-217.

²⁹⁵⁶ TNA, FO/370-529, «Travaux du Comité International Permanent», σ. 14. Σε συνέχεια αυτής της πρότασης τον Φεβρουάριο του 1938 στη συνεδρίαση της Εκτελεστικής Επιτροπής της CIP απευθύνθηκε κάλεσμα σε Τούρκους βετεράνους να ενταχθούν στη CIP. FIDAC, τ. XIV, αρ. 4, Απρίλιος 1938, «CIP Executive Committee Meets in Santa Margarita», σ. 21. Παντως, δεν έχει εντοπιστεί καμία συμμετοχή Τούρκων παλαιμάχων ούτε στη CIP ούτε σε κάποια άλλη μεσοπολεμική διεθνή παλαιοπολεμιστική οργάνωση.

²⁹⁵⁷ TNA, FO/370-529, «Travaux du Comité International Permanent», σ. 15.

²⁹⁵⁸ FIDAC, τ. XV, αρ. 5, Μάιος 1939, «FIDAC Executive Committee Meets in Paris», σ. 27.

κάποιο κοινό σημείο για να υποστηριχθεί ότι υπήρχε κάποια κοινή ελληνική πολιτική καθοδήγηση στα διεθνή fora. Οι προτάσεις Παναγιωτόπουλου και Νικολαΐδη στο συνέδριο της CIP αφορούσαν επουσιώδη οργανωτικά θέματα της CIP, ενώ η πρόταση του Νικολαΐδη σχετιζόταν με τη θέση του ως εμπορικού σύμβουλου της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία ακόμη απόδειξη του ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν ενδιαφέρθηκε για το παλαιοπολεμικό κίνημα ούτε στη διεθνική πτυχή του (πρβλ. Κεφάλαιο Γ.2.2).

Οι Έλληνες παλαιοί πολεμιστές, έστω και καθυστερημένα, ακολούθησαν και τα τέσσερα ρεύματα του διεθνούς παλαιοπολεμικού κινήματος του Μεσοπολέμου, βεβαίως σε περιορισμένο βαθμό και σε διαφορετική ποιότητα και εύρος. Στην περίπτωση της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών η σύνδεση της ελληνικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού μαζί της ναι μεν πραγματοποιήθηκε τυπικά το 1924, εντούτοις δεν καρποφόρησε λόγω της παρακμής τόσο της ελληνικής όσο και της διεθνούς οργάνωσης, με τις επιρροές πάντως της Διεθνούς να είναι εμφανείς στις θέσεις της ελληνικής Ομοσπονδίας κατά το σύντομο βίο της (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Επίσης, ελάχιστες ήταν οι επαφές και με τη CIAMAC καθώς η Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, η οποία ουδέποτε ιδρύθηκε τυπικά (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), εντάχθηκε σε αυτήν πολύ καθυστερημένα, το 1939, όταν η CIAMAC είχε αποδυναμωθεί πλήρως.

Οι περισσότερες επαφές Ελλήνων παλαιών πολεμιστών πραγματοποιήθηκαν με την FIDAC και τη CIP. Το γεγονός ότι οι ελληνικές οργανώσεις εισήλθαν στη διεθνική σφαίρα των παλαιμάχων τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία κατά την οποία η FIDAC και η CIP άκμασαν, εν αντιθέσει με τις άλλες δύο οργανώσεις, εξηγεί σε πρώτο επίπεδο την δραστηριοποίηση σε αυτές. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αποτελεί κομβικό σημείο για τις διεθνείς επαφές του ελληνικού παλαιοπολεμικού κινήματος. Από τη συνάντηση της Ρώμης τον Νοέμβριο του 1936 και εφεξής αυξάνεται η ελληνική παρουσία σε FIDAC και CIP με την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας, με τη συμβολή του Γ. Νικολαΐδη, να συμμετέχει συστηματικά στις δύο αυτές οργανώσεις. Για ακόμη μία φορά, όπως συνέβη στις εσωτερικές εξελίξεις (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2) με τη στήριξή της στο εξωτερικό, η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας φαίνεται ότι αποτελούσε μία ευνοούμενη οργάνωση για το καθεστώς Μεταξά.

Εντούτοις, η συμμετοχή της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας καθώς και του Νικολαΐδη (από το 1932) στα διεθνή fora δεν φαίνεται, βάσει των υπαρχόντων στοιχείων, να αποτελούσε κάποια κυβερνητική πολιτική, όπως σε άλλες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Αντιθέτως, παρατηρείται μία σταθερή αδιαφορία της εκάστοτε ελληνικής κυβέρνησης για αυτή την πτυχή των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων και οι κινήσεις των Νικολαΐδη και Ματθαίου αφορούν κυρίως ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Η ενασχόληση του Νικολαΐδη θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί την πιο συνειδητή ελληνική παρουσία στο διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα, διότι αυτός ευρισκόμενος στο Παρίσι είχε τακτικές επαφές με σημαίνοντα στελέχη του παλαιοπολεμιστικού κόσμου αλλά και του διπλωματικού σώματος. Επρόκειτο για τον καλύτερα ίσως ενημερωμένο Έλληνα σε αυτά τα ζητήματα. Από την άλλη, ο Ματθαίου παρότι υπήρξε σταθερός εκπρόσωπος της οργάνωσής του διεθνώς καθ' όλη τη μεταξική δικτατορία, η ενασχόλησή του αυτή δεν είναι τόσο τακτική (π.χ. είχε παρευρεθεί μόνο σε ένα συνέδριο, στο Α' της CIP) και επικεντρωνόταν στην υποδοχή ξένων επισήμων στη Θεσσαλονίκη. Η βασική επιδίωξη του Ματθαίου ήταν να αποτελέσει έναν σημαντικό παράγοντα στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας έχοντας τη εύνοια της εκάστοτε εξουσίας. Σε αυτό το πλαίσιο από την ένθερμη υποστήριξη του Κονδύλη στις αρχές του 1936 μετατράπηκε σε θιασώτη του Μεταξά λίγους μήνες αργότερα (βλ. Κεφάλαια Γ.1.3 και Γ.2.2). Οι διεθνείς επαφές του θα του προσέδιδαν επιπρόσθετο κύρος στο εσωτερικό σε μία περίοδο που η ενοποίηση του παλαιοπολεμιστικού χώρου είχε δρομολογηθεί (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2).

Σε ατομικό επίπεδο, ένα κοινό χαρακτηριστικό των δύο κυριότερων εκπροσώπων των Ελλήνων παλαιμάχων στο εξωτερικό (Νικολαΐδη και Ματθαίου) ήταν ότι ανήκαν πολιτικά στον ακραίο αντιβενιζελικό χώρο, ο οποίος και βρισκόταν στην εξουσία από το 1932 όταν και άρχισε η ελληνική παρουσία στις διεθνείς οργανώσεις, οπότε η συμπεριφορά τους με τις δύο πιο συντηρητικές διεθνείς οργανώσεις ήταν φυσιολογική εξέλιξη με βάση την πολιτική τους τοποθέτηση. Ένα σημαντικό επίσης στοιχείο ήταν ότι από τις διεθνείς επαφές απουσίαζαν οι υπόλοιποι πρωταγωνιστές των εντός Ελλάδος παλαιοπολεμιστικών εξελίξεων όπως ο Τ. Χαϊρόπουλος ή ο Θ. Ζαφειρόπουλος, ενώ ο Α. Κονδάκης περιοριζόταν στην υποδοχή ξένων επισήμων στην Αθήνα. Η ενοποίηση δε των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών υπό τη Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών στόχευε συντοίμως να διευκολύνει τη διεθνή αντιπροσώπευση και την προσωποποίησή τους σε δύο πρόσωπα με τον Α. Κονδάκη να θεωρείται ως ο επικεφαλής των Ελλήνων παλαιών

πολεμιστών και τον Μ. Ματθαίου, ο οποίος είχε τακτικές επαφές λόγω των ταξιδιών–προσκυνημάτων στη Μακεδονία και των διελεύσεων από την Θεσσαλονίκη προσωπικοτήτων του παλαιοπολεμистικού κινήματος, να διατηρεί ένα διακριτό ρόλο.

Η μεταξική Ελλάδα δεν έμεινε ανεπηρέαστη από την, κατά Alcalde, «εξωτερική πολιτική των βετεράνων» που εφάρμοζαν η φασιστική Ιταλία και η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ώστε να προωθήσουν την εξωτερική πολιτική τους και έγινε (μικρός βέβαια) αγωγός της προπαγάνδας τους. Ο Μ. Ματθαίου και η προπαγάνδισή από μέρους του της φασιστικής Ιταλίας και της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας ως προτύπων συμπεριφοράς προς τους παλαιούς πολεμιστές και ως καθεστώς εν γένει, η υποδοχή του Δούκα του Σαξ Κοβούργου και Γκόθα από τον Α. Κονδάκη ως εκπρόσωπο της ειρήνης, οι ραδιοφωνικές εκπομπές προώθησης της CIP στη Θεσσαλονίκη καθώς και η διθυραμβική για το φιλειρηνικό έργο της CIP αρθρογραφία καθιστούσαν εκ των πραγμάτων ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας δέκτη, μέσω των μέσων ενημέρωσης, αυτής της προπαγάνδας. Εντούτοις, στην ελληνική περίπτωση ο αντίκτυπός της ήταν περιορισμένος στην κοινωνία, όχι μόνο επειδή οι παλαιοπολεμистικές εξελίξεις τύγχαναν γενικώς περιορισμένης προβολής, πόσω μάλλον οι διεθνείς επαφές των παλαιμάχων, αλλά και εξαιτίας της εν γένει αντιιταλικής κοινής γνώμης. Τα αντιιταλικά συναισθήματα στην Ελλάδα μεσοπολεμικά εκπορευόταν κυρίως από το επεισόδιο της κατάληψης της Κέρκυρας το 1923 καθώς και από τη ιταλική κατοχή των Δωδεκανήσων, όπου η κατάσταση των Ελλήνων επιδεινώθηκε από το 1937 όταν ανέλαβε διοικητής τους το μέλος της αρχικής φασιστικής Τριανδρίας Cesare Maria de Vecchi εφαρμόζοντας ένα ευρύ πρόγραμμα εξιταλισμού τους.²⁹⁵⁹ Είναι προφανές ότι απέναντι σε αυτά τα ζητήματα οι έμμεσες φιλοφασιστικές αναφορές μέσω της ελληνικής δραστηριοποίησης στην CIP ήταν αδύνατο να επηρεάσουν την ελληνική κοινή γνώμη, πολλώ δε μάλλον την εξωτερική πολιτική της χώρας, η οποία παρέμενε σταθερά φιλοβρετανική.²⁹⁶⁰

²⁹⁵⁹ Φιλίππης, *ό.π.*, σσ. 228-230, 242-244, 249. Η φασιστική διείσδυση στην Ελλάδα ήταν, σύμφωνα με ιταλικές και γερμανικές πηγές, γενικά περιορισμένη. Borejsza, *ό.π.*, σ. 24. Για την πολιτική του de Vecchi στα Δωδεκάνησα, βλ. Ανδρέας Μαυρίδης, «Η Ρόδος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι την εθνική ολοκλήρωση (1912–1947). Ο μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος (1913–1946), εκκλησία και εκπαίδευση, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 274-278· Νικόλαος Γ. Παπαναστασίου–Νικόλαος Κ. Βογιατζής, *Στην άκρη του Αιγαίου. Καστελλόριζο, 1890–1948*, μετ. Ειρήνη Σαρίογλου, Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών, Αθήνα 2015, σ. 162.

²⁹⁶⁰ Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά, ό.π.*, σσ. 147-148.

Ένα τελευταίο χαρακτηριστικό της ελληνικής παρουσίας στη διεθνή σφαίρα των παλαιών πολεμιστών τη δεκαετία του 1930 ήταν ο περιορισμένος αντίκτυπος που είχε αυτή στις εσωτερικές εξελίξεις. Η αδιαφορία της μεγάλης μάζας των παλαιμάχων για αυτές τις οργανώσεις αναδεικνύεται από το γεγονός ότι παρότι το ζήτημα των διεθνών επαφών τους ήταν στην ημερήσια διάταξη στα συνέδρια του 1931 και του 1934 (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1), εν τέλει δεν συζητήθηκε καν. Αντίστοιχα σε όλα τα κατοπινά συνέδρια δεν υπήρχε ούτε νύξη για το εν λόγω ζήτημα. Ακολουθώντας από τις συνεχείς ζυμώσεις για την ενοποίηση των παλαιμάχων απουσίαζαν σχετικοί προβληματισμοί.

Κάποια ψήγματα μίας διεθνούς παλαιοπολεμистικής συνείδησης εντοπίζονται σε εκδηλώσεις μνήμης καθώς και σε προσφωνήσεις ξένων επισήμων στην Ελλάδα, επικεντρωμένα στο βασικό ενοποιητικό στοιχείο των παλαιμάχων τόσο στην Ελλάδα (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1) όσο και διεθνώς: τη διασφάλιση της ειρήνης. Για παράδειγμα, στην Ημέρα της Ειρήνης της CIP (4 Οκτωβρίου 1938, βλ. παραπάνω) ο Ματθαίου καταθέτοντας στεφάνι στο μνημείο του Γ' Σώματος Στρατού ανέφερε ότι «εν ονόματι των νεκρών συνηννωμένων εν τη ιδέα της αιωνίας ειρήνης οι Παλαιοί Πολεμισταί διατρανούσι την θέλησίν των να εργασθώσι διά την ειρήνην των ζώντων».²⁹⁶¹ Αντίστοιχα ο δεδηλωμένος εθνικοσοσιαλιστής και μέλλων δωσίλογος (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1 και Παράρτημα 6) Ανδρέας Κονδάκης απευθυνόμενος στον Δούκα του Σαξ Κοβούργου και Γκόθα τόνιζε ότι «θα ευρήτε εδώ συναδέλφους με τα αυτά με Υμάς ιδανικά και με τα αυτά αισθηματα συναδελφώσεως αγάπης προς την ειρήνην» τα οποία εναρμονίζονταν με «τους ωραίους σκοπούς της ειρηνιστικής Οργανώσεώς σας της CIP».²⁹⁶² Πέραν αυτού του είδους τις περιορισμένες δηλώσεις δεν εντοπίζονται στη σχετική με τους παλαιμάχους αρθρογραφία, στα συνέδρια και τις εκδηλώσεις τους αναφορές στους «συναδέλφους» άλλων χωρών, φανερώνοντας την απουσία κάποιας διεθνούς παλαιοπολεμистικής συνείδησης, πέραν ορισμένων μεμονωμένων περιπτώσεων (Νικολαΐδης, Ματθαίου, Παναγιωτόπουλος).

Οι περιορισμένες διεθνείς επαφές των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών φανερώνονται χαρακτηριστικά από το γεγονός ότι αυτές πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά μέσω των διεθνών παλαιοπολεμистικών οργανώσεων, μη αναπτύσσοντας δηλαδή διμερείς επαφές με παλαιμάχους άλλων χωρών. Στην ελληνική περίπτωση απουσίαζαν ταξίδια παλαιοπολεμистικών οργανώσεων στο εξωτερικό, πέραν των ολιγομελών εκπροσώπων σε

²⁹⁶¹ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 4/10/1938, «Ωραία τελετή της παγκοσμίου ειρήνης».

²⁹⁶² *Ελληνικόν Μέλλον*, 25/3/1939, «Ο Δουξ του Κοβούργου έφθασεν εις Αθήνας».

συνέδρια και σε διασκέψεις.²⁹⁶³ Η γεωγραφική απόσταση από την υπόλοιπη Ευρώπη, η απουσία ελληνικών μνημείων εκτός της ελληνικής επικράτειας (με εξαίρεση τα στρατιωτικά κοιμητήρια σε Πίροτ και Βαλάντοβο, βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.2.II) καθώς και η απουσία κάποιας ισχυρής οργάνωσης, η οποία θα αναλάμβανε τη διοργάνωσή τους αποτελούν τις αιτίες απουσίας τέτοιων ταξιδιών ακόμα και σε γειτονικές χώρες. Μονάχα ένα ταξίδι «προσκυνηματικού τουρισμού» έχει εντοπιστεί, αυτό μίας ολιγομελούς αντιπροσωπίας παλαιών πολεμιστών από την Αχαΐα, το 1938, στο στρατιωτικό κοιμητήριο του Πίροτ (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.2.III).

Το αποτύπωμα εν τέλει του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος στην Ελλάδα, όσο και αντίστροφα της ελληνικής παρουσίας σε αυτό, ήταν αμυδρό και εύλογα έχει περάσει στη λήθη. Με εξαίρεση την επιρροή της Διεθνούς των Παλαιών Πολεμιστών στην Ομοσπονδία ΠΠΘΣ τη διετία 1924–25, η οποία οφειλόταν πρώτιστα στον κομματικό μηχανισμό του ΚΚΕ και όχι σε κάποια διεθνική παλαιοπολεμιστική συνείδηση των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1), οι διεθνείς επαφές των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών δεν επηρέασαν τις ελληνικές οργανώσεις. Ενδεικτικό αυτού του γεγονότος ήταν ότι ακόμα και όταν σχετικά ζητήματα βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη παλαιοπολεμιστικών συνεδρίων, δεν απασχόλησαν τελικώς καθόλου τους συνέδρους. Αντίστοιχα, οι Έλληνες παλαιμάχοι δεν διαδραμάτισαν κάποιον ουσιαστικό ρόλο στις διεθνείς οργανώσεις. Η συμμετοχή τους όμως ήταν αβασίμως κι αποτέλεσε κυρίως πρωτοβουλία ορισμένων δραστήριων προσώπων, ενώ εξαντλείτο στον ρόλο ενός εθιμοτυπικού παρατηρητή. Σε επίπεδο αντιλήψεων πάντως οι πεποιθήσεις των Ελλήνων βετεράνων συμβάδιζαν με την κεντρική επιδίωξη του διεθνούς παλαιοπολεμιστικού κινήματος, ήτοι την πλήρη εναντίωση στον πόλεμο και τη διασφάλιση της ειρήνης.

²⁹⁶³ Αντιθέτως, τακτικές ήταν οι επισκέψεις ξένων οργανώσεων στη βόρεια Ελλάδα λόγω των κοιμητηρίων και των μνημείων του Μακεδονικού Μετώπου, βλ. Κεφάλαιο Δ.2.

Δ.2. Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων στην Ελλάδα και η οργανική σχέση της με τους παλαιούς πολεμιστές (1922–1940)

Δ.2.1 Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η συγκρότηση της μνήμης του

Στην Ελλάδα, οι παλαιοί πολεμιστές αποτέλεσαν έως το τέλος του Μεσοπολέμου ένα οργανικό κομμάτι της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων (1912–1922), των πολέμων δηλαδή για την εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας. Το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί ασφαλώς ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της συγκρότησης της μνήμης του. Οι παλαίμαχοι καθώς και οι οικογένειές τους και τα θύματα πολέμου αποτελούν, σύμφωνα με τον Jay Winter, ενεργούς φορείς μνήμης («agents of memory») διαδραματίζοντας ουσιαστικό ρόλο τόσο στη συγκρότηση όσο και στη συντήρηση και αναπαραγωγή της μνήμης του Μεγάλου Πολέμου. Ο πόλεμος αυτός ήταν πρωτοφανής σε μέγεθος και εύρος αποτελώντας ένα σημείο τομής στον τρόπο που οι κοινωνίες αντιμετωπίζουν τη μνήμη του πολέμου εν γένει.²⁹⁶⁴

Σε αντίθεση με την ατομική μνήμη, η συλλογική μνήμη αποτελεί ένα σύνολο αντιλήψεων, ιστορικών αφηγήσεων, πεποιθήσεων και εθίμων, το οποίο μοιράζονται άτομα ενός κοινωνικού συνόλου. Η συλλογική μνήμη είναι μια «δημόσια ανάμνηση», σύμφωνα με τους Jay Winter και Emmanuel Sivan, μια πράξη «συγκέντρωσης κομματιών του παρελθόντος και ένωσής τους δημοσίως». Ένας σημαντικός παράγοντας σε αυτή τη διαδικασία είναι ότι τα άτομα που συμμετέχουν στη συγκρότησή της φέρουν μια σειρά από νοοτροπίες (εικόνες, σύμβολα, συμπεριφορές) που πηγάζουν από τις κοινωνικές τους εμπειρίες και επηρεάζουν με τη σειρά τους τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης. Ταυτόχρονα βέβαια, η συλλογική μνήμη δεν είναι κάτι σταθερό καθώς όταν τα άτομα που τη διαμορφώνουν για οποιοδήποτε λόγο σταματήσουν να δρουν (χάσουν το ενδιαφέρον τους, πεθάνουν κ.ο.κ.) τότε η συλλογική μνήμη, διαλύεται ή μεταβάλλεται.²⁹⁶⁵

²⁹⁶⁴ Jay Winter, «Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War», Jay Winter–Emmanuel Sivan (επ.), *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σσ. 40–60, σ. 40· Paloma Aguilar, «Agents of memory: Spanish Civil War veterans and disabled soldiers», Winter–Sivan (επ.), *ό.π.*, σσ. 84–103, σ. 84.

²⁹⁶⁵ Jay Winter–Emmanuel Sivan, «Setting the framework», Winter–Sivan (επ.), *ό.π.*, σσ. 6–39, σ. 6· Yadin Dudai, *Memory from A to Z: Keywords, Concepts, and Beyond*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σσ. 51–52· Τοβετάν Τοντόροφ, *Μνήμη του κακού. Πειρασμός του καλού*, μετ. Κώστας Κατσουλάρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2003, σ. 191, 199· Jay Winter, *Remembering War. The Great War between Memory*

Κρίσιμο ρόλο στη συγκρότηση και τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης διαδραματίζουν οι «τόποι μνήμης». Σύμφωνα με τον εισηγητή του όρου Pierre Nora πρόκειται για τόπους με την υλική, συμβολική αλλά και λειτουργική έννοια καθώς αυτοί μπορεί να περιλαμβάνουν πέρα από φυσικές τοποθεσίες, αντικείμενα ή συμβολικές τελετές. Οι τόποι μνήμης υπήρχαν από την αρχαιότητα, ωστόσο πολλαπλασιάστηκαν τους τελευταίους δύο αιώνες με αυτούς του 20ού αιώνα να επικεντρώνονται ως επί το πλείστον στην απώλεια ζωής σε κάποιον πόλεμο. Η ομάδα ατόμων που επισκέπτεται έναν τόπο μνήμης έχει από προηγουμένως κληρονομήσει νοήματα συνδεδεμένα με αυτόν, τα οποία εξελίσσονται μέσω της αλληλεπίδρασής της με αυτόν. Αυτή η αμφίδρομη δραστηριότητα είναι κομβικής σημασίας για τη διατήρηση των τόπων μνήμης, οι οποίοι δεν είναι σταθεροί και σταδιακά μεταβάλλουν το αρχικό νόημά τους. Όταν οι ομάδες αυτές αποδυναμώνονται ή εξαφανίζονται και οι τόποι μνήμης χάνουν ή αλλάζουν το νόημά τους, όπως συμβαίνει και με τη συλλογική μνήμη.²⁹⁶⁶

Ο Μεγάλος Πόλεμος σημάδεψε βαθύτατα τις κοινωνίες των εμπολέμων κρατών καθώς ο μαζικός και βιομηχανοποιημένος θάνατος άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια του σε αυτές.²⁹⁶⁷ Ο «μηχανικά αναπαραγόμενος» θάνατος αποτελούσε, σύμφωνα με τον ιστορικό Enzo Traverso, μία «μηχανική λειτουργία» όπου «ο θάνατος αποκτά το χαρακτήρα ανώνυμης, συλλογικής, αδιαφοροποίητης εμπειρίας».²⁹⁶⁸ Η μαζικότητα του θανάτου ε-

and History in Twentieth Century, Yale University Press, New Haven–Λονδίνο 2006, σσ. 4-5· Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*;; Πόλις, Αθήνα 2007, σσ. 94-102, 274-282· Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Νεφέλη, Αθήνα 2018, σσ. 19-27. Στη διαδικασία της επιλογής του περιεχομένου της Ιστορίας ενυπάρχουν πολλοί παράγοντες όπως για παράδειγμα τα πολυκύμαντα νοήματα που προσέλαβε η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στον πρώτο αιώνα του βίου του έχοντας ως βασικό άξονα την «προσήλωση στην εθνική χρησιμότητά της». Βαγγέλης Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837–1932)*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 2006, σσ. 393-400, 403-404, 406.

²⁹⁶⁶ Pierre Nora, «Between memory and history: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, τ. 26, Άνοιξη 1999, σσ. 7-24, σσ. 18-19· Jay Winter, «Forms of kinship», *ό.π.*, σ. 40· Jay Winter, «Sites of Memory», Susannah Radstone–Bill Schwarz (επ.), *Memory. Histories, Theories, Debates*, Fordham University Press, Νέα Υόρκη 2010, σσ. 312-324, σ. 312· Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία», Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν–Τασούλα Βερβενιώτη–Δήμητρα Λαμπροπούλου–Μάρλεν Μούλιου–Ποθητή Χαντζαρούλα (επ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Πλέθρον, Αθήνα 2016, σσ. 9-26, 13-16· Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821–1930*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σσ. 23-25.

²⁹⁶⁷ Traverso, *ό.π.*, σσ. 220-221, 231-232· Λεμονίδου, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, *ό.π.*, σσ. 143-144.

²⁹⁶⁸ Traverso, *ό.π.*, σ. 223.

πισκίασε άλλες πτυχές του πολέμου, ώστε η 11η Νοεμβρίου στη Γαλλία «αντί να εορτάζεται ως ημέρα θριάμβου, έγινε ημέρα των νεκρών».²⁹⁶⁹ Το πρωτοφανές μέγεθος των θανόντων, οι οποίοι υπολογίζονται μεταξύ 8 και 13 εκατομμυρίων,²⁹⁷⁰ είχε καταστήσει σαφές στους συγχρόνους του ότι αυτός ο πόλεμος ήταν ο μεγαλύτερος στην ιστορία και ότι η μνήμη του έπρεπε να διατηρηθεί ζωντανή τόσο για να τιμηθούν οι πεσόντες και να αποδοθεί κάποιο βαθύ νόημα σε αυτήν τη φαινομενικώς παράλογη εκατόμβη όσο και για να αποτραπεί το ενδεχόμενο μίας μελλοντικής καταστροφικής σύγκρουσης.²⁹⁷¹ Το τραύμα του μαζικού θανάτου στον Μεγάλο Πόλεμο συμπλήρωσε στο τέλος του πολέμου η πολύνεκρη πανδημία της Ισπανικής γρίπης, η οποία είχε ως αποτέλεσμα μεταξύ 20 και 50 εκατομμύρια νεκρούς τη διετία 1918–19.²⁹⁷²

Η θετική ερμηνεία του πολέμου ως μίας σύγκρουσης που εξυπηρετούσε τη δόξα του έθνους και τα εθνικά συμφέροντα σταδιακά υιοθετήθηκε από τα εμπόλεμα κράτη. Σε αυτό το πλαίσιο η πραγματικότητα του πολέμου μετατράπηκε στον, κατά τον George Mosse, «μύθο της εμπειρίας του πολέμου» μέσω του οποίου ο πόλεμος γινόταν αντιληπτός ως ένα γεγονόσ γεμάτο νόημα. Η δε μνήμη του διαμορφώθηκε ως μία ιερή εμπειρία που παρείχε στο έθνος σύγχρονους μάρτυρες και ιερούς τόπους μνήμης. Στον πυρήνα αυτού του μύθου βρισκόταν η λατρεία των ηρωικώς πεσόντων πολεμιστών.²⁹⁷³ Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκαν ήδη κατά τη διάρκεια του πολέμου και κυριάρχησαν καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο ποικίλες μνημονικές πρακτικές, όπως οι τελετές αναμνημόνευσης και η ανέγερση μνημείων. Όπως σχολίαζε ο ιστορικός Alan Taylor, το 1966, «αν η μεγαλοσύνη ενός γεγονότος μπορεί να κριθεί από τον αριθμό των μνημείων που ανεγείρονται προς τιμήν του, [τότε] ο Μεγάλος Πόλεμος [...] υπήρξε το μεγαλύτερο γεγονός που συνέβη ποτέ».²⁹⁷⁴

Η λατρεία των ηρωικώς πεσόντων εξαπλώθηκε αστραπιαία λόγω των κατακλυσμιαίων εξελίξεων του Μεγάλου Πολέμου, ωστόσο επρόκειτο βεβαίως για μία αρχέγονη

²⁹⁶⁹ Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, τ. Β': *Ο εξαγριωμένος θάνατος*, μετ. Θεοδόσης Νικολαΐδης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006, σ. 381.

²⁹⁷⁰ Prost, «The dead», ό.π. σσ. 587-588.

²⁹⁷¹ Mosse, ό.π., σ. 80, 99-106· Stevenson, 1914–1918, ό.π., σ. 545· Joy Damousi, «Mourning practices», Winter (επ.), *The Cambridge History*, ό.π., τ. III, σσ. 358-384, σσ. 361-362· Gary Baines, «A Duty to Remember (and Forget?): A Transnational Perspective on Commemorating War», Frank Jacob–Kenneth Pearl (επ.), *War and Memorials. The Age of Nationalism and the Great War*, Brill, Leiden 2019, σσ. 23-44, σσ. 23-24.

²⁹⁷² Rasmusen, ό.π., σ. 351. Βλ. επίσης Κεφάλαιο Α.1.2.1.

²⁹⁷³ Mosse, ό.π., σσ. 6-7. Βλ. επίσης Traverso, ό.π., σσ. 221-222.

²⁹⁷⁴ Παρατίθεται σε Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», ό.π., σ. 290.

αντίληψη. Σε φιλοσοφικό επίπεδο η ιδέα του ηρωικού θανάτου υπάρχει σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής όχι μόνο στον πόλεμο και παρουσιάζει ένα θάνατο που είναι «αλτρουιστικός, γενναιόδωρος» και «ο οποίος δεν συμβάλλει στην καταστροφή των συστημάτων αξιών και της προσωπικότητας, αλλά τα δυναμώνει και τα αναπτύσσει». Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο φιλόσοφος Alexandru Tanase, στη σχετική με την ιδέα του ηρωικού θανάτου συμβολή του, «η ιδέα μιας δημιουργίας, που μπορεί ν' αντιμετωπίσει, με την τελειότητά της την αιωνιότητα, είναι αναγκαστικά συνδεδεμένη, στη λαϊκή συνείδηση, με την αναγκαιότητα της θυσίας, με το τίμημα της ίδιας της ζωής».²⁹⁷⁵

Τον 19ο αιώνα σταδιακά αναδύθηκαν νέες αντιλήψεις περί θανάτου και ταφής. Πλέον ο θάνατος θεωρείτο ένας «αιώνιος ύπνος» και σε αυτή την κατεύθυνση τα κοιμητήρια αποκτούσαν σταδιακά ένα γαλήνιο τοπίο κοντά στη φύση. Παράλληλα, αυτά μεταφέρθηκαν εκτός του κέντρου των πόλεων και του περιβάλλοντος των ναών λόγω της ανάδυσης νέων αντιλήψεων περί δημόσιας υγιεινής. Αυτές οι εξελίξεις σε συνδυασμό με τη συγκρότηση εθελοντικών εθνικών στρατών (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1) άσκησαν βαθύτατη επίδραση στη λατρεία των ηρωικώς πεσόντων αναδιαμορφώνοντάς την και παρέχοντας σταδιακά ένα μοντέλο για τους τόπους λατρείας τους.²⁹⁷⁶ Επηρεασμένος από αυτές τις αλλαγές, ο μύθος της εμπειρίας του πολέμου, στο επίκεντρο του οποίου ήταν η νέα αυτή ηρωολατρεία, μετέτρεψε τον πόλεμο σε ένα γεγονός ιερό που θεωρείτο «έκφραση της γενικής θέλησης του έθνους».²⁹⁷⁷

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν οι δύο κοινοί τόποι μνήμης που κυριάρχησαν την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου: τα πολεμικά μνημεία και τα στρατιωτικά κοιμητήρια. Ο πρώτος τόπος μνήμης που διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αιώνα ήταν τα πολεμικά μνημεία, αρκετά από τα οποία πλέον είχαν ως επίκεντρό τους τον απλό στρατιώτη. Οι απαρχές της καινοφανούς αυτής αντίληψης εντοπίζονται στους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης (από το 1792 και μετά), όταν οι απλοί πολίτες/οπλίτες σταδιακά εμφανίστηκαν στο «μαρτυρολόγιο» της Επανάστασης, δίπλα άλλους «ένδοξους

²⁹⁷⁵ Alexandru Tanase, «Το νόημα του ηρωικού θανάτου», *Μελέτη Θανάτου. 2ον Διεθνές Συμπόσιον Φιλοσοφίας. La Réflexion sur la Mort. 2e Symposium International de Philosophie*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002, σσ. 69-101, ιδίως σσ. 97-101.

²⁹⁷⁶ Mosse, *ό.π.*, σσ. 16-28, 32-33, 39-40· Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 377· Stevenson, 1914-1918, *ό.π.*, σ. 545. Οι εθελοντικοί στρατοί δεν αφορούσαν αποκλειστικά εθνικούς στρατούς. Χαρακτηριστικότερο τέτοιο παράδειγμα, το οποίο αναλύει ο Mosse, ήταν οι φιλέλληνες που πολέμησαν στην Ελληνική Επανάσταση συμβάλλοντας στη δημιουργία του μύθου της εμπειρίας του πολέμου στον ευρωπαϊκό 19ο αιώνα. Mosse, *ό.π.*, σσ. 28-32.

²⁹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 33.

άνδρες» της (Μαρά, Μιραμπώ κλπ.), τιμώμενοι σε διάφορες τελετές. Ο θάνατός τους «εθνικοποιήθηκε» και μετατράπηκε σε σύμβολο για την Επανάσταση. Έτσι, για πρώτη φορά ο κοινός στρατιώτης γινόταν ένα αντικείμενο λατρείας όπως οι βασιλείς, οι πρίγκιπες και οι στρατηγοί θεμελιώνοντας τη λατρεία των πεσόντων στρατιωτών.²⁹⁷⁸

Τα πρώτα τέτοια λοιπόν νέου τύπου πολεμικά μνημεία εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της ναπολεόντειας και της μεταναπολεόντειας περιόδου. Τέτοια μνημεία ήταν στήλες, οβελίσκοι ή ακόμα και ολόκληροι ναοί σαν την La Madeleine στο Παρίσι που αναγέρθηκε από τον Ναπολέοντα για να τιμήσει τους πεσόντες του αυτοκρατορικού στρατού. Τα μνημεία προέρχονταν από όλους τους πολιτικούς χώρους με σημαντικότερα το μνημείο της Λουκέρνης (προς τιμήν των μελών της Ελβετικής Φρουράς που σκοτώθηκαν στις 10 Αυγούστου 1792 στο παλάτι του Κεραμικού υπερασπιζόμενοι τον Λουδοβίκο ΙΣΤ΄) που ανεγέρθηκε το 1820 καθώς και το παρεκκλήσιο στο κοιμητήριο Picpus (Chapelle Notre Dame de la Paix, 1841) στο οποίο ενταφιάστηκαν περίπου 1.300 άτομα που εκτελέστηκαν την περίοδο της Τρομοκρατίας στο Παρίσι.²⁹⁷⁹ Στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων σημαντικότερο μνημείο ήταν ο Ναός των Ουσσάρων (Husarentempel) που ανεγέρθηκε το 1813 στο Mödling νοτίως της Βιέννης προς τιμήν των πεσόντων στη μάχη του Άσπερν (1809). Το μνημείο αυτό μπορεί να θεωρηθεί και ως ένας πρόδρομος των Τάφων του Αγνώστου Στρατιώτη (βλ. παρακάτω) καθώς εκεί ενταφιάστηκαν πέντε (όχι άγνωστοι) στρατιώτες-πεσόντες της μάχης.²⁹⁸⁰ Το 1833, στην εικοστή επέτειο της Μάχης των Εθνών της Λειψίας (1813), πραγματοποιήθηκαν τα αποκαλυπτήρια στο Μόναχο ενός οβελίσκου προς τιμήν των πεσόντων από τον βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο.²⁹⁸¹ Στον γερμανικό χώρο εμφανίστηκαν και τα πρώτα δημιουργηθέντα «από τα κάτω» πολεμικά μνημεία. Συγκεκριμένα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1820 ανεγέρθηκαν τα πρώτα μνημεία πεσόντων σε πόλεις και χωριά, κυρίως στις βόρειες επαρχίες των Αψβούργων. Συνήθως αυτά ανεγείρονταν με πρωτοβουλία των συγγενών των πεσόντων, είχαν ως επίκεντρο την (καθολική) εκκλησία της πόλης ή του χωριού και επρόκειτο για ξύλινες πλάκες που ανέγραφαν τα ονόματα των πεσόντων.²⁹⁸²

²⁹⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 36-37.

²⁹⁷⁹ Αριές, *Ο άνθρωπος ενόπλιον*, ό.π., τ. Β΄, σ. 379. Για τη 10η Αυγούστου 1792, βλ. Μπαλωτή, ό.π., σσ. 116-117.

²⁹⁸⁰ Cole, ό.π., σ. 64

²⁹⁸¹ Planert, ό.π., σ. 696.

²⁹⁸² Στο ίδιο, σσ. 694-695.

Το νέο χαρακτηριστικό σε αυτά τα μνημεία ήταν ότι τιμούσαν τη μνήμη απλών και άσημων στρατιωτών και όχι όπως παλαιότερα ηγεμόνων ή της στρατιωτικής ηγεσίας. Βεβαίως η αλλαγή αυτή των μνημονικών αντιλήψεων δεν ήταν ακόμα ένα καθολικό φαινόμενο με τα περισσότερα μνημεία ακόμα να αφιερώνονται σε «ένδοξους άνδρες». Παρά την πρωτοπορία του ναού των Ουσσάρων, στην αυτοκρατορική Αυστρία καθ' όλο τον 19ο αιώνα δέσποζε η λατρεία μεγάλων στρατιωτικών ηγετών, όπως του Ευγένιου της Σαβοΐας (1663–1736), θριαμβευτή στους πολέμους εναντίον των Οθωμανών τον 17ο και 18ο αιώνα, του Αρχιδούκα Καρόλου (1771–1847), σημαντικότερου στρατιωτικού ηγέτη των Αψβούργων στους Ναπολεόντειους Πολέμους, καθώς και του στρατάρχη Ραντέτσκι (1766–1858), επικεφαλής του Αυστριακού Στρατού για σχεδόν πενήντα έτη.²⁹⁸³ Στη Γερμανία επίσης την επαύριο του Γαλλοπρωσικού Πολέμου τα δεκάδες μνημεία που ανεγέρθηκαν επικεντρωνόντουσαν στη λατρεία του Κάιζερ και των στρατηγών του και όχι του απλού στρατιώτη.²⁹⁸⁴ Παρότι δεν υπήρξε ριζική αλλαγή νοοτροπιών για τα πολεμικά μνημεία έως τα τέλη του 19ου αιώνα, η σταδιακή μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον ηγεμόνα και τον ευγενή αξιωματικό στον απλό στρατιώτη ήταν πλέον γεγονός.

Ο δεύτερος τόπος μνήμης που αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα ήταν τα στρατιωτικά κοιμητήρια. Η σημασία του τάφου είναι εξέχουσα από την αρχαιότητα καθώς, όπως τόνιζε ο ιστορικός Philippe Ariès, «σκοπός του [τάφου] ήταν να διαιωνίζει στις επερχόμενες γενεές τη μνήμη του νεκρού. [...] Ο τάφος είναι [...] ένα μνημείο».²⁹⁸⁵ Στις περισσότερες περιπτώσεις, έως και τον 19ο αιώνα, οι πεσόντες σε μάχες δεν θάβονταν σε ξεχωριστά νεκροταφεία. Αντιθέτως η κυρίαρχουσα πρακτική ήταν να θάβονται σε μαζικούς τάφους ή αρκετές φορές παρέμεναν άταφοι, όπως για παράδειγμα στο Βατερλώ (1815), ή καίγονταν, όπως στην περίπτωση της μάχης του Σεντάν (1870).²⁹⁸⁶

Ο Αμερικανικός Εμφύλιος Πόλεμος (1861–65) επέδρασε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της νέας αντίληψης για ξεχωριστή τιμητική ταφή των πεσόντων στρατιωτών. Στις ΗΠΑ από το 1862 διά νόμου θεσπίστηκε η δημιουργία στρατιωτικών κοιμητηρίων και

²⁹⁸³ Cole, *ό.π.*, σ. 64.

²⁹⁸⁴ Mosse, *ό.π.*, σσ. 46–48· Planert, *ό.π.*, σ. 695.

²⁹⁸⁵ Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, τ. Α': *Η εποχή των κοιμωμένων*, μετ. Θεοδόσης Νικολαΐδης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ. 296.

²⁹⁸⁶ Μετά την μάχη του Σεντάν (Σεπτέμβριος 1870) οι λάκκοι με τους σωρούς ανέδυσαν δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις και ως ο πιο γρήγορος και ασφαλής τρόπος για να αντιμετωπιστεί το ζήτημα για λόγους δημοσίας υγείας θεωρήθηκε η μαζική καύση των σωρών. Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 378.

έως το 1870 είχαν δημιουργηθεί 73 με περίπου 300.000 τάφους συνολικά.²⁹⁸⁷ Αντιθέτως, στην Ευρώπη, από την οποία απουσίαζε κάποια μείζονα πολεμική σύγκρουση στον πυρήνα της κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, τα πρώτα στρατιωτικά νεκροταφεία εμφανίστηκαν μόλις το 1870 κατά τη διάρκεια του Γαλλοπρωσικού Πολέμου (1870–71), αλλά και πάλι δεν επρόκειτο για ένα γενικευμένο φαινόμενο.²⁹⁸⁸ Οι αντιλήψεις όμως για την ταφή των πεσόντων στις μάχες είχαν πλέον αλλάξει, έτσι ώστε στην αυγή του 20ού αιώνα ο σεβασμός της ταφής κάθε πεσόντα ανεξαρτήτως στρατιωτικού βαθμού να αποτελεί κοινή αντίληψη. Αυτή η πεποίθηση αντικατοπτριζόταν και νομικά με τη συμπερίληψη αναφοράς για το σεβασμό της ταφής των πεσόντων στις μάχες, για πρώτη φορά σε διεθνή συνθήκη, στη Δεύτερη Σύμβαση της Γενεύης του Ερυθρού Σταυρού (1906).²⁹⁸⁹

Οι προαναφερθείσες εξελίξεις και το ευρύτερο ρεύμα της νέας ηρωολατρείας που είχε ξεκινήσει να αναπτύσσεται από τα τέλη του 19ου αιώνα αποτέλεσαν τα θεμέλια του κεντρικού ρόλου που απέκτησε η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου από τους σύγχρονούς του. Αυτή η «πρώτη γενιά μνήμης» κατά τον Winter, η οποία χρονικά κυμαινόταν μεταξύ των δεκαετιών του 1890 και του 1920, αποτελούταν από ένα πλήθος συγγραφέων, διανοητών και επιστημόνων οι οποίοι, μολοντί δεν είχαν μία κοινή συνείδηση ότι ανήκουν σε μία γενιά, ο καθένας από την μεριά του ασχολήθηκε με πτυχές της μνήμης. Τέτοιες προσωπικότητες ήταν ο ψυχαναλυτής Σίγκμουντ Φρόιντ, ο φιλόσοφος Henri Bergson, ο ιστορικός της τέχνης Aby Warburg, ο κοινωνικός ανθρωπολόγος W.H. Rivers καθώς και οι λογοτέχνες Μαρσέλ Προύστ, Τόμας Μαν και Βιρτζίνια Γούλφ.²⁹⁹⁰ Σύμφωνα με τον Jay Winter, δεν ήταν ο πόλεμος που δημιούργησε την πρώτη «μνημονική έκρηξη» («memory boom») του 20ού αιώνα, αλλά αυτός επίδρασε καθοριστικά σε αυτό. Μολοντί οι πρώτες μνημονικές πρακτικές εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (βλ. παραπάνω),

²⁹⁸⁷ Τα πρώτα στρατιωτικά νεκροταφεία είχαν εμφανιστεί στις ΗΠΑ μετά τον πόλεμο με το Μεξικό (1846–48). Michael Bothe, «War graves», Rudolf Bernhardt (επ.), *Encyclopedia of Public International Law*, North-Holland Publishing Company, Άμστερνταμ–Νέα Υόρκη–Οξφόρδη 1982, σσ. 315–316· Dana K. Cassell–Robert C. Salinas–Peter A.S. Winn, *The Encyclopedia of Death and Dying*, Facts On File, Νέα Υόρκη 2005, λήμμα «National cemeteries», σσ. 185–186.

²⁹⁸⁸ Mosse, *ό.π.*, σσ. 44–46.

²⁹⁸⁹ Bothe, *ό.π.*, 315· ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/180, πρόσβαση 10/8/2020.

²⁹⁹⁰ Το μεγαλύτερο συγγραφικό έργο αυτής της γενιάς σχετικά με τη μνήμη παρήχθη την εικοσαετία 1895–1914. Winter, *Remembering War*, *ό.π.*, σσ. 20–21.

από το 1914 και μετά αυτές επεκτάθηκαν και διαχύθηκαν σε όλους τους εμπολέμους εξαιτίας του κολοσσιαίου μεγέθους του πολέμου. Με αυτό τον τρόπο η αναδυόμενη λατρεία της μνήμης μετατράπηκε σε λατρεία του πένθους.²⁹⁹¹

Ο πρώτος τόπος μνήμης του Μεγάλου Πολέμου ήταν ο (πρόχειρος) στρατιωτικός τάφος και τα στρατιωτικά κοιμητήρια που εμφανίστηκαν ήδη από το 1914. Η μαζική εθελοντική επιστράτευση καθώς και ο μαζικός θάνατος οδήγησαν από τους πρώτους μήνες του πολέμου στην άμεση λήψη μέτρων σχετικά με το ζήτημα της ταφής των πεσόντων. Πλέον οι εξελίξεις του 19ου αιώνα, που παρουσιάζονται παραπάνω, είχαν αποκρυσταλλωθεί. Αφενός ήταν κοινή αντίληψη ο σεβασμός της ταφής κάθε στρατιώτη ανεξαρτήτως βαθμού, αφετέρου οι πεσόντες θάβονταν πλέον αποκλειστικά σε στρατιωτικά κοιμητήρια, καθιστώντας οριστικό τον διαχωρισμό τους από τα υπόλοιπα νεκροταφεία.²⁹⁹²

Ενδεικτικό της σημασίας που δινόταν στους «ιερούς» αυτούς τόπους ήταν η ίδρυση κρατικών φορέων για τη δημιουργία και φροντίδα των στρατιωτικών κοιμητηρίων. Η Γαλλία πρώτη δημιούργησε στρατιωτικά κοιμητήρια από το 1914, ενώ με νόμο τον Νοέμβριο του 1914 απαγορεύτηκε η εκταφή των πεσόντων από τους συγγενείς τους, ένα φαινόμενο που είχε παρατηρηθεί τους πρώτους μήνες του πολέμου γύρω από τα πεδία των μαχών στον Μάρνη. Το Γαλλικό Γενικό Στρατηγείο απαγόρευσε από το καλοκαίρι του 1915 τη δημιουργία μαζικών τάφων, οι οποίοι ακόμα δημιουργούταν, αν και σε μικρό βαθμό. Στα τέλη του 1915 το Υπουργείο Πολέμου θεσμοθέτησε συγκεκριμένες διαδικασίες για την ανακομιδή και τον ενταφιασμό των λειψάνων των πεσόντων. Αποκορύφωμα της αλλαγής νοοτροπίας ως προς την ταφή των εν πολέμω πεσόντων ήταν ο νόμος της 29ης Δεκεμβρίου 1915, σύμφωνα με τον οποίο «κάθε στρατιώτης που πέθανε για τη Γαλλία έχει το δικαίωμα σε τάφο εις το διηνεκές με έξοδα του κράτους».²⁹⁹³

Αντίστοιχα στη Γερμανία η υπαγόμενη στο Υπουργείο Πολέμου Υπηρεσία Τάφων (Gräberofiziere) ήταν υπεύθυνη για την φροντίδα των τάφων των πεσόντων, ενώ διά

²⁹⁹¹ Στο ίδιο, σσ. 20-25.

²⁹⁹² Mosse, *ό.π.*, σσ. 91-92. Σε αυτό το πλαίσιο της γραφειοκρατικοποίησης του θανάτου, είχε δημιουργηθεί και ένας κρατικός μηχανισμός ώστε να ενημερώνονται οι οικογένειες των πεσόντων για τον θάνατο των δικών τους. Πολλές φορές η επιβεβαίωση του θανάτου κάποιου μπορεί να έπαιρνε μήνες ή ακόμα και χρόνια καθώς αυτός μπορεί να αγνοούταν. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι οικογένειες μαθαίναν σε πρώτη φάση ότι ο συγγενής τους βρισκόταν στις λίστες των αγνοουμένων. Στη Βρετανία και τη Γερμανία οι ανακοινώσεις αυτές ήταν καθήκον του στρατού, στη Γαλλία του δημάρχου (ιδίως στις μικρότερες πόλεις) ή άλλων αξιωματούχων της τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ στην Αυστραλία καθιερώθηκε τα νέα να ανακοινώνει ο ιερέας της ενορίας. Prost, «The dead», *ό.π.*, σσ. 567-568.

²⁹⁹³ Mosse, *ό.π.*, σ. 81· Prost, «The dead», *ό.π.*, σσ. 568-570.

νόμου, στις 23 Σεπτεμβρίου 1915, θεσπίστηκαν κανόνες για τη μόνιμη φροντίδα των στρατιωτικών κοιμητηρίων. Μεταπολεμικά, το 1919, ιδρύθηκε η Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge ως ιδιωτική οργάνωση, η οποία το 1925 πέρασε υπό την αιγίδα του Κράτους αναλαμβάνοντας τη συντήρηση των τάφων των πεσόντων Γερμανών.²⁹⁹⁴ Στην Ιταλία ο αντίστοιχη υπηρεσία ήταν η Commissario Generale per le Onoranze ai Caduti in Guerra, ενώ το 1919 θεσπίστηκε διά νόμου ότι οι σωροί των πεσόντων παρέμεναν στην ευθύνη του Κράτους «εις το διηνεκές».²⁹⁹⁵ Αντίστοιχοι φορείς ήταν η American Graves Registration Service και η American Battle Monuments Commission στις ΗΠΑ, η Societ  a Cultur Eroilor Mor  ti στη Ρουμανία και η Διεύθυνση Πολεμικών Μουσείων, Μνημείων και Κοιμητηρίων στη Βουλγαρία.²⁹⁹⁶

Ίσως ο σημαντικότερος φορέας για την φροντίδα των τάφων των πεσόντων που εμφανίστηκε στον Μεγάλο Πόλεμο ήταν η βρετανική Imperial War Graves Commission (IWGC), η οποία έως σήμερα (από το 1960 ως Commonwealth War Graves Commission) είναι υπεύθυνη για τη συντήρηση όλων των βρετανικών στρατιωτικών κοιμητηρίων ανά τον κόσμο. Η απουσία αρχικά ενός κρατικού μηχανισμού καταγραφής των πεσόντων οδήγησε στη δημιουργία από ιδιώτες μίας επιτροπής για την καταγραφή τους, της Graves Registration Commission. Η επιτροπή αυτή το 1917 πέρασε υπό κρατικό έλεγχο, μετονομαζόμενη σε IWGC και είχε την ευθύνη για την ανεύρεση, ανακομιδή των λειψάνων των πεσόντων καθώς και τη συντήρηση των βρετανικών στρατιωτικών κοιμητηρίων.²⁹⁹⁷ Η ταχεία και άκρως αποδοτική εξάπλωση των εργασιών της IWGC αναδεικνύεται από το γεγονός, ότι ενώ στις περισσότερες χώρες οι αντίστοιχες υπηρεσίες ξεκίνησαν τη συστηματική εργασία της καταγραφής των πεσόντων και της δημιουργίας κοιμητηρίων μετά την Ανακωχή, έως τότε η IWGC είχε δημιουργήσει 70 στρατιωτικά κοιμητήρια με καταγε-

²⁹⁹⁴ Mosse, *ό.π.*, σ. 81· Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, *ό.π.*, σ. 198· Βλάσης Βλασίδης, *Μεταξύ μνήμης και λήθης. Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 24· www.volksbund.de/en/volksbund.html, πρόσβαση 5/8/2020. Στην Αυστροουγγαρία η αντίστοιχη υπηρεσία της Ανωτάτης Στρατιωτικής Διοίκησης, από το 1916 έως το 1918 είχε δημιουργήσει περίπου 300 κοιμητήρια. Prost, «The dead», *ό.π.*, σσ. 570-571.

²⁹⁹⁵ Vanda Wilcox, «From Heroic Defeat to Mutilated Victory: The Myth of Caporetto in Fascist Italy», Jenny Macleod (επ.), *Defeat and Memory. Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2008, σσ. 46-61, σ. 57.

²⁹⁹⁶ Bothe, *ό.π.*, σ. 316· Mosse, *ό.π.*, σ. 100· Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, *ό.π.*, σ. 194.

²⁹⁹⁷ Mosse, *ό.π.*, σσ. 81-82· Stevenson, *1914-1918*, *ό.π.*, σσ. 545-546· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 291· cwgc.org/who-we-are/our-history, πρόσβαση 3/8/2020.

γραμμένους 150.000 τάφους στο Δυτικό Μέτωπο, 4.000 στην Αίγυπτο και 2.500 στο Μακεδονικό Μέτωπο.²⁹⁹⁸ Ενδεικτικό του ευρύ κύκλου των εργασιών της ήταν ότι καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου συνεχιζόντουσαν οι προσπάθειες για την εξεύρεση λειψάνων. Για παράδειγμα τη διετία 1935–36 η επιτροπή συνέλεξε τις σωρούς 884 Βρετανών στρατιωτών από το Δυτικό Μέτωπο.²⁹⁹⁹ Η γραφειοκρατική συστηματοποίηση της δημιουργίας και φροντίδας στρατιωτικών κοιμητηρίων φανερώνει την κεντρική σημασία που είχε η διατήρηση και η κεντρική διαχείριση της μνήμης των πεσόντων για τις εμπόλεμες αλλά και για τις μεταπολεμικές κοινωνίες.

Τα στρατιωτικά κοιμητήρια και τα πολεμικά μνημεία στα πεδία των μαχών δεν συνδέονταν όμως αποκλειστικά με τη λατρεία των πεσόντων και το εύλογο πένθος για αυτούς. Η πολιτική σημασία της ταφής, η γραφειοκρατικοποίηση και θεσμική φροντίδα των στρατιωτικών κοιμητηρίων αντικατοπτριζόταν στη συμπερίληψη του ζητήματος αυτού σε όλες τις συνθήκες Ειρήνης που σφράγισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁰⁰⁰ Οι τάφοι, τα νεκροταφεία και τα πεδία των μαχών σε ορισμένες περιπτώσεις συνδέονταν με την πεποίθηση ότι τα όρια ενός κράτους επεκτείνονται σε τοποθεσίες που βρίσκονται τα «ιερά λείψανα» των πεσόντων πολεμιστών του. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, οι τά-

²⁹⁹⁸ Prost, «The dead», ό.π., σ. 572. Η εφημερίδα *Μακεδονία* μεταφέρει αυτήν την πραγματικότητα ως εξής: «μέριμνα συστηματική διὰ τους ενδόξους νεκρούς του πολέμου είναι εκείνη, η οποία λαμβάνεται υπό των πολιτισμένων συμμάχων μας. Και δημιουργούν ούτοι νεκροταφεία, μέσα εις του πλατείς Μακεδονικούς κάμπους και εις τες ερημικές χαράδρες, τα οποία δεν θα ημπορέση να σαλεύση ο ακατάσχετος των αιώνων χείμαρρος. Κάθε μνήμα κι ένα σταυρό, ριζωμένο στέρεα, με πληροφορίες για το μάρτυρα της Ελευθερίας». *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 4/8/1918, «Οι τάφοι των ηρώων».

²⁹⁹⁹ Οι 821 βρέθηκαν στη Γαλλία και οι 63 στο Βέλγιο. Μάλιστα οι 721 προέρχονταν από το Σομμ, ενώ μόλις 96 σωροί μπόρεσαν να ταυτοποιηθούν. *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 7, Ιούλιος 1937, «The Imperial War Graves Commission Report», σ. 20. Η τελευταία μαζική εκταφή από την επιτροπή έγινε το 2008, όταν ανακαλύφθηκαν 8 μαζικοί τάφοι (πίσω από τις γερμανικές γραμμές) όπου είχαν ενταφιαστεί 250 Αυστραλοί στρατιώτες. Επίσης, το 2013 εντοπίστηκαν 26 σωροί στρατιωτών στο Βερντέν. Prost, «The dead», ό.π., σ. 578.

³⁰⁰⁰ Βλ. το άρθρο 225 της Συνθήκης των Βερσαλλιών, τα άρθρα 116–117 της Συνθήκης του Νεϊγύ, τα άρθρα 155–156 της Συνθήκης του Τριανόν, τα άρθρα 171–172 της Συνθήκης του Σεν Ζερμέν, τα άρθρα 218–224 της Συνθήκης των Σεβρών και τα άρθρα 124, 126–136 της Συνθήκης της Λωζάνης. Υπουργείο επί των Εξωτερικών, *Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Βουλγαρίας μετά του προσθέτου πρωτοκόλλου υπογραφείσα εν Νεϊγύ τη 14-27 Νοεμβρίου 1919*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1919, σ. 36· Υπουργείο επί των Εξωτερικών, *Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Τουρκίας υπογραφείσα εν Σέβρις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1919, σσ. 49–50· www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf, www.hungarianhistory.com/lib/trianon/trianon.pdf, www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-1.pdf, www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne, πρόσβαση 2/8/2020. Βλ. επίσης Bothe, ό.π., σ. 315· Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 190–191· Prost, «The dead», ό.π., σ. 578.

φοι και τα ταφικά μνημεία αποτελούσαν εδαφικά ορόσημα που «κατοχύρωναν» την κυριότητα επί του εδάφους, όπως συνέβη για παράδειγμα στην περίπτωση της μεσοπολεμικής Βουλγαρίας.³⁰⁰¹

Μία καινοφανής και ιδιαιτέρως σημαντική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε επίσης στον Μεσοπόλεμο, αναδεικνύοντας μία ακόμα πτυχή του κεντρικού ρόλου της μνήμης του πολέμου στις μεταπολεμικές κοινωνίες, ήταν ο προσκυνηματικός τουρισμός σε στρατιωτικά κοιμητήρια και πεδία των μαχών. Αυτοί οι τόποι μνήμης προσέλκυαν επισκέπτες όπως ήταν οι συγγενείς των πεσόντων ή οι παλαιοί πολεμιστές, οι οποίοι με αυτό το «ταξίδι-προσκύνημα» απέτιαν φόρο τιμής στους συγγενείς, φίλους ή συμπολεμιστές τους. Ωστόσο, η δραστηριότητα αυτή δεν αφορούσε αποκλειστικά εκείνους, καθώς ο αντίκτυπος του πολέμου στις μεταπολεμικές κοινωνίες ήταν τόσο ισχυρός ωθώντας και άτομα που δεν είχαν εμπλακεί σε αυτόν να συμμετέχουν σε αυτά τα ταξίδια.³⁰⁰² Η ένταση αυτού του φαινομένου φανέρωνε τη συνεχή παρουσία του πολέμου στη ζωή όλων των εμπλεκόμενων, αλλά και της κοινωνίας εν γένει. Παράλληλα, τα προσκυνήματα αυτά εντάσσονταν στις μνημονικές πρακτικές που αναπτύχθηκαν και βοηθούσαν στην παρηγοριά πολλών ανθρώπων για το πένθος τους, μία ακόμα από τις πολλές και διαφορετικές λειτουργίες και χρήσεις της μνήμης.³⁰⁰³ Οι επισκέψεις σε πεδία των μαχών πραγματοποιούταν σε μεγαλύτερο βαθμό στο Δυτικό Μέτωπο εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των πεσόντων και της γεωγραφικής εγγύτητάς του με τις περισσότερες εμπόλεμες χώρες,³⁰⁰⁴ ωστόσο δεν αφορούσαν αποκλειστικά αυτό με πολυάριθμα «ταξίδια-προσκυνήματα» να πραγματοποιούνται σε άλλα μέτωπα όπως το Μακεδονικό Μέτωπο ή τα Δαρδανέλια.³⁰⁰⁵

³⁰⁰¹ Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 202-203, 206-207.

³⁰⁰² David W. Lloyd, *Battlefield Tourism, Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919-1939*, Berg, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1998, σ. 217.

³⁰⁰³ Στο ίδιο, σ. 2, 5. Πέραν του βιβλίου του D. Lloyd, βλ. επίσης Damousi, ό.π., σσ. 376-379. Μία ένσταση ως προς την θέση του προσκυνηματικού τουρισμού στη δημιουργία του μύθου του πολέμου κατά τον G. Mosse ήταν ότι αυτός υποβάθμιζε την πραγματική εμπειρία του πολέμου καθώς οι ταξιδιώτες επισκέπτονταν αυτές τις τοποθεσίες με ανέσεις που δεν υπήρχαν την εμπόλεμη περίοδο (σε επίπεδο μετακινήσεων και διαμονής). Mosse, ό.π., 152-155· Lloyd, ό.π., σ. 7.

³⁰⁰⁴ Ενδεικτικά βλ. FIDAC, τ. VII, αρ. 3, Μάρτιος 1931, «General Albrici visits the Italian cemeteries of Bligny and Soupir», σ. 29, τ. VII, αρ. 8, Αύγουστος 1931, «Pilgrimage to Carso», σ. 23, τ. VIII, αρ. 5 Μάιος 1933, «With the Italian volunteers in the French Army», σ. 29, τ. XII, αρ. 1, Ιανουάριος 1936, «British War Cemeteries in Italy», σ. 23· Eugene Staia, «Roumanian Military Cemeteries in France», FIDAC, τ. XIV, αρ. 5, Μάιος 1938, σσ. 3-4.

³⁰⁰⁵ *Ακρόπολις*, 14/6/1930, «Μαζί μ' εκείνους που επολέμησαν εις τα Δαρδανέλλια»· *Εστία*, 4/5/1930, «Οι Άγγλοι παλαιοί πολεμισταί». Το 1920 το *Εμπρός* προανήγγειλε την άφιξη στη Θεσσαλονίκη ατμόπλοιου «επί του οποίου επιβαίνουν συγγενείς των εν Μακεδονία ενδόξων πεσόντων και ταφέντων [...] προς επίσκεψιν των τάφων οικείωντων». *Εμπρός*, 29/6/1920, «Εις τους τάφους των πεσόντων Άγγλων». Βλ. επίσης

Οι τόποι μνήμης για τους πεσόντες δεν εξαντλούνταν όμως στα στρατιωτικά νεκροταφεία. Ήδη από τους πρώτους μήνες του πολέμου σταδιακά, πέραν των στρατιωτικών κοιμητηρίων, εμφανίστηκαν πολεμικά μνημεία διαφόρων ειδών (οβελίσκοι, αψίδες, σταυροί, αναμνηστικές στήλες, αδριάντες, καμπάνες³⁰⁰⁶ κλπ.) ακόμα και στην τελευταία πόλη και χωριό των εμπολέμων ώστε να τιμηθούν οι πεσόντες. Όπως παρατηρεί η ιστορικός Joy Damousi, τα πολεμικά μνημεία «είναι ενθυμήσεις του πως οι κοινότητες δημιούργησαν τόπους για τη δημόσια έκφραση και τη δημόσια αναγνώριση του πένθους τους». Τα πολεμικά μνημεία αποτέλεσαν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της μνήμης του πολέμου στα μεσοπολεμικά χρόνια, ενώ λειτουργούσαν σαν υποκατάστατα των κοιμητηρίων, ως συμβολικά κενοτάφια για όσους τάφηκαν μακριά από τους οικείους τους ή τους νεκρούς που δεν κατέστη δυνατό να βρεθούν οι σωροί τους.³⁰⁰⁷ Για τους τελευταίους μάλιστα, εμβληματικότερο ίσως μνημείο είναι το Μνημείο των Αγνοούμενων στο Thiepval, περιοχή της Πικαρδίας που έλαβαν χώρα οι σφοδρότερες μάχες του Σομμ και στο οποίο αναγράφονται πέραν των 70.000 ονομάτων Βρετανών και Νοτιοαφρικανών αγνοουμένων στρατιωτών.³⁰⁰⁸

Η εμφάνιση μνημείων σχεδόν σε κάθε πόλη και χωριό των εμπολέμων κρατών ήταν ένα φαινόμενο που ξεκίνησε κατά τη διάρκεια του πολέμου και προερχόταν κυρίως από τις τοπικές κοινωνίες αποτελώντας ουσιαστικά μία προσπάθεια παρηγοριάς για το πένθος που ακολουθούσε τον μαζικό θάνατο στα χαρακώματα του πολέμου. Η «από τα κάτω» δημιουργία τους καταδεικνύει περαιτέρω τη «λαϊκότητα», τη μαζικότητα και τον εκδημοκρατισμό της μνήμης του πολέμου. Ένα καινοφανές στοιχείο σε αυτά τα μνημεία ήταν οι λίστες με παράθεση (αλφαβητική συνήθως) των ονομάτων όλων των πεσόντων, εν αντιθέσει με παλαιότερα μνημεία όπου υπήρχε ταξινόμηση μόνο βάσει το στρατιωτικό βαθμό και οι απλοί στρατιώτες αποσιωπούσανταν. Εφεξής αναφέρονταν ονομαστικά όλοι

Ακρόπολις, 10/10/1930, «Σέρβοι παλαιοί πολεμισταί εν Αθήναις», όπου αναφέρεται ότι 1.200 Σέρβοι παλαιοί πολεμιστές επισκέφτηκαν τα σερβικά κοιμητήρια εντός ελληνικού εδάφους. Βλ. επίσης Βλασίδης, *ό.π.*, σ. 20, 22.

³⁰⁰⁶ FIDAC, τ. VII, αρ. 9, Σεπτέμβριος 1931, «Monumental Bell for Dead in Roverto», σσ. 11-12.

³⁰⁰⁷ Damousi, *ό.π.*, σ. 371· Βλασίδης, *ό.π.*, σ. 20.

³⁰⁰⁸ Σύμφωνα με τον ιστορικό Gavin Stamp στο μνημείο αναγράφονται 73.357 ονόματα, ενώ στην ιστοσελίδα της Commonwealth War Graves Committee αναφέρονται 72.316 ονόματα. Gavin Stamp, *The Memorial to the Missing of the Somme*, Profile Books, Λονδίνο 2006, σσ. 3-6· www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/80800/THIEPVAL%20MEMORIAL/, πρόσβαση 15/4/2020. Στην αντίστοιχη Αψίδα στην Υπρ αναγράφονταν 54.869 ονόματα αγνοουμένων. Stevenson, 1914–1918, *ό.π.*, σ. 546.

οι πεσόντες από τις μικρότερες βαθμίδες. Επομένως, όπως επισημαίνουν πολλοί ερευνητές, ο μαζικός και βιομηχανοποιημένος θάνατος λειτούργησε ως πράξη εκδημοκρατισμού της μνήμης και κατ' επέκταση της κοινωνίας.³⁰⁰⁹

Στη Γαλλία παρά την ύπαρξη ορισμένων τοπικών μνημείων από την επαύριον του Γαλλοπρωσικού Πολέμου του 1870–71, καθώς και της οργάνωσης *Souvenir Français* η οποία στόχευε στη διατήρηση της μνήμης των πεσόντων,³⁰¹⁰ η διαδικασία αυτή έλαβε πρωτοφανείς διαστάσεις στον Μεγάλο Πόλεμο. Τότε σε κάθε πόλη και χωριό της Γαλλίας ανεγέρθηκαν μνημεία εις μνήμην των πεσόντων, τα οποία βρίσκονταν ως επί το πλείστον απέναντι από τα δημαρχεία, μετατοπίζοντας έτσι (χωρίς αυτό να είναι ο σκοπός) από την εκκλησία το ρόλο του «ομφαλού» της πόλης. Με αυτό τον τρόπο επιτεύχθηκε η εκκοσμίσκευση της δημόσιας σφαίρας μέσω της ιεροποίησης του ηρωικού θανάτου και του πολέμου. Συνολικά έως τα τέλη του Μεσοπολέμου είχαν ανεγερθεί στη Γαλλία περίπου 38.000 μνημεία.³⁰¹¹ Στη Βρετανία η κατασκευή πολεμικών μνημείων ήταν επίσης έργο των τοπικών κοινοτήτων. Βεβαίως, σε αυτή την περίπτωση ήδη από το 19ο αιώνα υπήρχε μακρά παράδοση για τη διοργάνωση εκδηλώσεων μνήμης σε τοπικό επίπεδο με συνδυασμένες προσπάθειες ιδιωτών, εθελοντικών οργανώσεων και τοπικών αρχών. Τέτοιες εκδηλώσεις ήταν οι κατά τόπους εορτασμοί για τα ιωβηλαία της βασίλισσας Βικτωρίας (1887 το Χρυσό, 1897 το Αδαμάντινο) ή η ανέγερση μνημείων για τους πεσόντες στον Β' Πόλεμο των Μπόερς (1899–1902). Αυτό το οργανωτικό πλαίσιο ακολουθήθηκε και από το 1914 με την «από τα κάτω» δημιουργία τοπικών μνημείων για τους πεσόντες και έτσι έως το 1939 περίπου 54.000 μνημεία είχαν κατασκευαστεί στη Βρετανία, ενώ χιλιάδες μνημεία είχαν ανεγερθεί και στις υπερπόντιες κτήσεις της αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα την Αυστραλία (1.500 μνημεία) και τη Νέα Ζηλανδία (500).³⁰¹²

Κορυφαίο δείγμα των μνημειακών πρακτικών και της διαδικασίας εκδημοκρατισμού της μνήμης την επαύριον του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν οι Τάφοι του Αγνώστου

³⁰⁰⁹ Mosse, *ό.π.*, σ. 95, 99· Daniel J. Sherman, «Bodies and Names: The Emergence of Commemoration in Inter-war France», *The American Historical Review*, τ. 103, τχ. 2, Απρίλιος 1998, σσ. 443–466, σσ. 443–444· Maria Bucur, *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century Romania*, Indiana University Press, Indianapolis, IN 2009, σ. 53· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 290.

³⁰¹⁰ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 380· Winter, *Remembering War*, *ό.π.*, σ. 25.

³⁰¹¹ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον*, τ. Β', *ό.π.*, σσ. 380–381· Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. 547.

³⁰¹² Alex King, *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance*, Bloomsbury, Λονδίνο 1998, σσ. 40–43· Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. 547· Bruce Scates–Rebecca Wheatley, «War memorials», Winter (επ.), *The Cambridge History*, *ό.π.*, τ. III, σσ. 528–556, σσ. 530–534. Αναλυτική περιγραφή για τη δημιουργία ενός μνημείου στη Βρετανία σε King, *ό.π.*, σσ. 28–30, 34–35, 65–70, 80.

Στρατιώτη, ένας «γνήσιος νεοτερισμός»³⁰¹³ του Μεγάλου Πολέμου. Όπως μας διδάσκει, το 1927, η *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, ένα εκδοτικό εγχείρημα που αποτύπωνε την εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,

*Ο τάφος του αγνώστου στρατιώτου εξωτερικεύει την έννοιαν της φιλοπατρίας. Συγκεντροίτα στοιχεία μιάς υψηλής πατριωτικής πράξεως. Είναι η εμφαντικωτέρα εκδήλωσις του οφειλομένου αθανάτου επαίνου και επισημοτάτου τάφου ήτοι της δόξης, ήτις πρέπει να παρακολουθή εις τους αιώνας την μνήμην των πεσόντων και την ιερά αυτών υπέρ πατρίδος εθελουθυσίαν.*³⁰¹⁴

Οι Τάφοι του Αγνώστου Στρατιώτη αποτέλεσαν τα κεντρικά σημεία της λατρείας των πεσόντων λειτουργώντας ως εθνικά προσκυνήματα υπενθυμίζοντας στους ζωντανούς τόσο τους νεκρούς όσο και τον εθνικό σκοπό για τον οποίον αυτοί θυσιάστηκαν. Η φροντίδα της διαδικασίας επιλογής των οστών του στρατιώτη, η λαμπρότητα της μεταφοράς και της τελετής ενταφιασμού μαρτυρούσε περίτρανα τη δύναμη της λατρείας των πεσόντων την επαύριο του πολέμου. Πέρα από τη μαζικότητα του θανάτου, τα μνημεία αυτά φανέρωναν και τη διάσταση του βιομηχανοποιημένου πολέμου, ο οποίος πολλές φορές οδηγούσε στην καταστροφή ή ακόμα και παντελή εξαφάνιση των σωμάτων των πεσόντων.³⁰¹⁵

Ιστορικά, η πρώτη εμφάνιση του Αγνώστου Στρατιώτη πραγματοποιήθηκε στην Παρέλαση της Νίκης, τη 14η Ιουλίου 1919, στο Παρίσι. Εκεί, είχε τοποθετηθεί ένα κενοτάφιο στην Αψίδα του Θριάμβου (την ανέγερση της οποίας ξεκίνησε το 1806 ο Μέγας Ναπολέοντας για να τιμήσει τη Μεγάλη Στρατιά του) μπροστά από το οποίο παρέλασαν οι συμμετέχοντες με επικεφαλής για πρώτη φορά τους αναπήρους πολέμου. Παρόμοιο κενοτάφιο του Αγνώστου Στρατιώτη τοποθετήθηκε και στην αντίστοιχη Παρέλαση της Νίκης που πραγματοποιήθηκε πέντε ημέρες αργότερα στο Λονδίνο.³⁰¹⁶ Στη Γαλλία, ο ενταφιασμός του Αγνώστου Στρατιώτη πραγματοποιήθηκε με κάθε επισημότητα στην Αψίδα του Θριάμβου την 11η Νοεμβρίου 1919, στην πρώτη δηλαδή επέτειο της Ανακωχής.

³⁰¹³ Laurence van Ypersele, «Mourning and Memory, 1919–45», Horne (επ.), *ό.π.*, σσ. 576-590, σ. 579.

³⁰¹⁴ Νικόλαος Τρουπάκης, «Άγνωστος Στρατιώτης», *ΜΣΝΕ*, τ. Α', σσ. 129-130.

³⁰¹⁵ Mosse, *ό.π.*, σσ. 93-94· Stevenson, *1914–1918*, *ό.π.*, σ. 548. Όπως σχολιάζει ο ιστορικός Enzo Traverso, «ο Μεγάλος Πόλεμος ανοίγει με το μύθο του ηρωικού θανάτου και κλείνει με τις αναμνηστικές τελετές του Αγνώστου Στρατιώτη». Traverso, *ό.π.*, σσ. 222-223.

³⁰¹⁶ Mosse, *ό.π.*, σ. 94· Ypersele, *ό.π.*, σ. 579. Κενοτάφιο είχε ξαναχρησιμοποιηθεί στο Παρίσι στη στήλη της Βαστίλης όπου το 1830 ανεγέρθηκε εις μνήμην των πεσόντων της Ιουλιανής Επανάστασης του 1830. Το 1848 το μνημείο αυτό μεταβλήθηκε σε μαυσωλείο αφιερωμένο στα θύματα των Επαναστάσεων του 1830 και του 1848. Διονύσιος Σ. Δεβάρης, «κενοτάφιο», *ΜΕΕ*, τ. ΙΔ', σσ. 204-205· Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 379.

Η σύλληψη και η τυπολογία αυτού του στρατιωτικού μνημείου ήταν πραγματικά πρωτότυπη και καινοφανής. Συγκεκριμένα, για την επιλογή του Γάλλου Αγνώστου Στρατιώτη είχαν περισυλλέγει οστά από 9 πεδία μαχών στο Δυτικό Μέτωπο, τα οποία στη συνέχεια οδηγήθηκαν σε μία κρύπτη στο Βερντέν. Εκεί, ένας χαμηλόβαθμος υπαξιωματικός (λοχίας) τραυματίας πολέμου επέλεξε ποιος θα ενταφιαζόταν στο Παρίσι. Οι υπόλοιποι 8 ενταφιάστηκαν στο Βερντέν, την ίδια ώρα ακριβώς που γινόταν η τελετή ταφής στο Παρίσι. Ο άγνωστος στρατιώτης που τιμήθηκε δεν έφερε βαθμό, αναδεικνύοντας ξανά τον εκδημοκρατισμό που αναδύθηκε από τον μαζικό θάνατο του Μεγάλου Πολέμου.³⁰¹⁷

Ακριβώς ένα έτος αργότερα, στη δεύτερη επέτειο της Ανακωχής, παρόμοιο τελετουργικό έλαβε χώρα στο Λονδίνο, με τον ενταφιασμό του Αγνώστου Πολεμιστή (Unknown Warrior) στο Westminster Abbey και τα αποκαλυπτήρια του Κενοταφίου (Cenotaph) στο Whitehall. Οι συμβολισμοί ήταν ξανά έκδηλοι: Τα οστά των πεσόντων περυσινελέγησαν από διάφορα πεδία των μαχών, η επιλογή έγινε από έναν έφεδρο αξιωματικό και το φέρετρο διέσχισε τη Μάγχη με το αντιτορπιλικό *Βερντέν*. Κατά τον κατάπλου του πολεμικού στο Ντόβερ πραγματοποιήθηκαν 19 κανονιοβολισμοί, ύψιστη τιμή που αποδίδεται σε στρατάρχες. Την ίδια ημέρα στην αγγλική πρωτεύουσα έγιναν και τα αποκαλυπτήρια του Κενοταφίου, ενός μνημείου που ανεγέρθηκε στο σημείο που βρισκόταν το προσωρινό ξύλινο κενοτάφιο στην Παρέλαση της Νίκης του 1919 (βλ. παραπάνω) και ήταν επίσης αφιερωμένο στον άγνωστο στρατιώτη. Το Κενοτάφιο έγινε σταδιακά το δημοφιλέστερο πολεμικό μνημείο στη Βρετανία καθώς ήταν πιο «λαϊκό» σε σχέση με το «αριστοκρατικό» Westminster όπου υπήρχαν μνημεία και τάφοι βασιλέων και άλλων επιφανών προσωπικοτήτων, όπως ο Ουίλιαμ Γλάδστων, ο Ισαάκ Νεύτων, ο Κάρολος Ντίκενς κ.α. Στο Κενοτάφιο λαμβάνει χώρα έως σήμερα την 11η Νοεμβρίου εκάστου έτους η παρέλαση της Νίκης και εορτάζεται η επέτειος της Ανακωχής.³⁰¹⁸

Το επόμενο έτος, το 1921, πάλι στις 11 Νοεμβρίου, παρόμοιο τελετουργικό πραγματοποιήθηκε και στις ΗΠΑ. Ο ενταφιασμός τεσσάρων αγνώστων στρατιωτών πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Κοιμητήριο του Arlington της Βιρτζίνια με τον Πρόεδρο Ουόρεν

³⁰¹⁷ MEE, τ. Α', λήμμα «Αγνώστου στρατιώτη, τάφος», σσ. 435-436· Mosse, *ό.π.*, σσ. 94-95, 99· Ypersele, *ό.π.*, σ. 579. Βλ. φωτογραφία του Τάφου σε Παράρτημα 11, Εικόνα 23.

³⁰¹⁸ Νικόλαος Τρουπάκης, «Άγνωστος Στρατιώτης», *ΜΣΝΕ*, τ. Α', Αθήναι 1927, σσ. 129-130· Mosse, *ό.π.*, σσ. 94-96· Stevenson, *1914-1918, ό.π.*, σ. 548· King, *ό.π.*, σσ. 141-155· Joe Falzon, «We will remember them», *World Veterans Federation Newsletter*, Δεκέμβριος 2020, σσ. 10-12 (όπου δημοσιεύονται φωτογραφίες από την ανακομιδή των οστών και τη μεταφορά του Αγνώστου Πολεμιστή).

Χάρντιγκ (Warren G. Harding) να τους παρασημοφορεί με το Μετάλλιο της Τιμής και τον Σταυρό Διακεκριμένων Υπηρεσιών.³⁰¹⁹ Λίγες ημέρες νωρίτερα στις 4 Νοεμβρίου (επέτειος της Ανακωχής της Βίλλα Τζούστι) είχε ενταφιστεί ο Ιταλός Άγνωστος Στρατιώτης στο Μνημείο του Βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ Β΄ στη Ρώμη όπου ακολουθήθηκε παρόμοιο επίσημο τελετουργικό με τον Άγνωστο Στρατιώτη να παρασημοφορείται με το Χρυσό Μετάλλιο Στρατιωτικής Ανδρείας.³⁰²⁰ Το ίδιο έτος ενταφιάστηκε και ο Πορτογάλος Άγνωστος Στρατιώτης,³⁰²¹ το 1922 ακολούθησε η ανέγερση μνημείων σε Βρυξέλλες,³⁰²² Πράγα, Βελιγράδι (βλ. παρακάτω), ενώ το 1923 η Βιέννη και το Βουκουρέστι (βλ. παρακάτω).³⁰²³

Διαφορετική ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στις ηττημένες χώρες και ιδιαίτερα στη Γερμανία. Εκεί εμφανίστηκαν μνημεία για τους πεσόντες σε τοπικές κοινότητες καθώς και ομοιόμορφα στρατιωτικά κοιμητήρια, αντίστοιχα με αυτά των Αγγλογάλλων. Ωστόσο, η δυσκολία απόδοσης νοήματος στη θυσία των πεσόντων οδήγησε σε μία προβληματική κατάσταση σε κεντρικό εθνικό επίπεδο. Μολονότι υπήρχαν σχέδια για τη δημιουργία ενός εθνικού μνημείου για τους πεσόντες από το 1924 αυτά ναυάγησαν εξαιτίας τόσο τοπικών διαφορών ως προς τον καταλληλότερο τόπο ανέγερσής του όσο και της κατοχής του Ρουρ από γαλλικά στρατεύματα. Μόλις το 1927 ανεγέρθηκε ένα εθνικό μνημείο στο Τάννεμπερκ της Ανατολικής Πρωσίας εις μνήμην της γερμανικής νίκης έναντι των Ρώσων στην τοποθεσία αυτή (1914). Εκεί ενταφιάστηκαν τα λείψανα 20 αγνώστων

³⁰¹⁹ B.C. Mossman–M.W. Stark, *The Last Salute. Civil and Military Funerals*, Department of the Army, Ουάσιγκτον 1991, σσ. 3-18. Βλ. επίσης www.arlingtoncemetery.mil/Explore/Tomb-of-the-Unknown-Soldier, πρόσβαση 8/7/2019.

³⁰²⁰ Στην Ιταλία η επιλογή του Αγνώστου Στρατιώτη έγινε από μία μητέρα που έχασε τον υιό της στον πόλεμο. Η τελετή επιλογής ανάμεσα σε δέκα φέρετρα με άγνωστους στρατιώτες έγινε παρουσία του υπουργού Πολέμου, βουλευτών, δέκα βετεράνων, δέκα αναπήρων πολέμου, δέκα γονιών πεσόντων και δέκα χηρών. Το φέρετρο υποδέχθηκε στην ιταλική πρωτεύουσα ο ίδιος ο βασιλιάς, ενώ αυτό εκτέθηκε για τρεις ημέρες σε λαϊκό προσκύνημα. Το φέρετρο στον τόπο ενταφιασμού του συνόδευαν ο βασιλιάς, στρατιωτικοί και εκπρόσωποι παλαιοπολεμιστικών και αναπηρικών οργανώσεων. *The Times* (Λονδίνου), 2/11/1921, «Italy's Unknown Warrior»· *FIDAC*, τ. IX αρ. 7, Ιούλιος 1933, «The Italian Unknown Soldier», σ. 6.

³⁰²¹ Ο ενταφιασμός δύο Αγνώστων Στρατιωτών πραγματοποιήθηκε στις 9 Απριλίου 1921, τρίτη επέτειο της πολύνεκρης για το Πορτογαλικό Εκστρατευτικό Σώμα μάχης της Lys (4η Μάχη της Υπρ), στο μοναστήρι Batalha της Λεϊρίας. Η απόφαση για το τελετουργικό της ταφής πάρθηκε σε μία πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής την 11η Νοεμβρίου 1920. *The Times* (Λονδίνου), 15/11/1920, «Portugal's Unknown Warriors», 7/4/1921, «Portugal's Unknown Warriors».

³⁰²² Ο Βέλγος Άγνωστος Στρατιώτης ενταφιάστηκε την 11η Νοεμβρίου 1922 στις Βρυξέλλες. Η επιλογή του έγινε από έναν τυφλό παλαιό πολεμιστή στη Μπρυζ, ενώ τον Άγνωστο Στρατιώτη στις Βρυξέλλες υποδέχθηκε ο ίδιος ο βασιλιάς Αλβέρτος Α΄. Το φέρετρο συνόδευσε στη Στήλη του Κογκρέσου, όπου και ενταφιάστηκε, η βασιλική οικογένεια συνοδεία αναπήρων πολέμου. *The Times* (Λονδίνου), 13/11/1922, «Belgium's Unknown Warrior».

³⁰²³ Υpersele, ό.π., σ. 579· Kershaw, ό.π., σ. 100. Επίσης, το 1924 ενταφιάστηκε ο Άγνωστος Λουξεμβουργιανός Λεγεωνάριος, εις μνήμην των 2.000 νεκρών του Μεγάλου Δουκάτου που πολέμησαν εθελοντικά στον Γαλλικό Στρατό. *The Times* (Λονδίνου), 17/11/1924, «Unknown Luxemburg Warrior».

στρατιωτών από το Ανατολικό Μέτωπο, εντούτοις, επίκεντρο του μνημείου ήταν κυρίως η στρατιωτική ηγεσία και όχι η λατρεία του απλού στρατιώτη. Τελικώς, εντός του Neue Wache στο Βερολίνο, ιστορικού κτηρίου της πόλης που είχε χρησιμοποιηθεί άλλοτε και ως παλάτι, ενταφιάστηκε ο Γερμανός Άγνωστος Στρατιώτης το 1931 με την απήχησή του ωστόσο να είναι περιορισμένη καθώς δημιουργήθηκε αρκετά καθυστερημένα όταν ήδη αναγερθέντα τοπικά μνημεία είχαν γίνει ήδη καθιερωθεί ως προσκυνήματα.³⁰²⁴

Η αδυναμία νοηματοδότησης του πολέμου στη Γερμανία, όπως και σε άλλες ηττημένες χώρες (Αυστρία, Ουγγαρία, Βουλγαρία) μπορεί να ερμηνευθεί μέσω της «κουλτούρας της ήττας» που αναπτύχθηκε στις κοινωνίες τους. Σύμφωνα με τον John Horne, ο όρος αυτός και το alter ego του, η «κουλτούρα της νίκης», μας βοηθάνε στην κατανόηση της διαφορετικής νοηματοδότησης της μνήμης του πολέμου ανάμεσα σε πρώην εμπόλεμες χώρες. Ο όρος «κουλτούρα της ήττας», που χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Wolfgang Schivelbusch στο ομότιτλο βιβλίο του (2003), προσπαθεί να εξηγήσει την εκ των ύστερων θεώρηση της ήττας την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης η οποία εκκόλαψε την άνοδο, και τελικά επικράτηση, αναθεωρητικών ιδεών (πρβλ. Εισαγωγή). Η «κουλτούρα της ήττας» επικράτησε και στα πρώην αυτοκρατορικά κράτη της Αυστρίας και της Ουγγαρίας, όπου κυρίαρχη ήταν η αίσθηση ότι ο πόλεμος είχε γίνει για μια ιδέα και ένα κράτος που δεν υφίσταται πλέον θεωρώντας ανούσια την όποια θυσία. Σε αντιδιαστολή αυτής της κουλτούρας αναπτύχθηκε στις νικήτριες χώρες, η «κουλτούρα της νίκης» (όρος του John Horne), στον πυρήνα της οποίας βρισκόντουσαν τα τελετουργικά μνήμης (παρελάσεις, τελετές, ανεγέρσεις μνημείων κλπ.) καθώς η παρουσία των παλαιμάχων σε αυτά. Με αυτό τον τρόπο η θυσία αποκτούσε ένα θετικό και ένδοξο νόημα για τους παλαιμάχους, αλλά και για την κοινωνία εν γένει.³⁰²⁵

Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της «κουλτούρας της νίκης» ήταν ασφαλώς η Βρετανία και η Γαλλία, ενώ έκφρασή της σε υπερεθνικό επίπεδο αποτέλεσε η FIDAC. Η «κουλτούρα της νίκης» είχε και την εργαλειακή της χρήση με τις κυβερνήσεις των

³⁰²⁴ Mosse, *ό.π.*, σσ. 97-98· Stevenson, *1914-1918*, *ό.π.*, σ. 558· Ypersele, *ό.π.*, σ. 581· Λεμονίδου, *Ιστορία και μνήμη*, *ό.π.*, σ. 25.

³⁰²⁵ Horne, «Beyond Cultures of Victory», *ό.π.*, σσ. 214-216· John Horne, «The living», Winter (επ.), *The Cambridge History*, *ό.π.*, σσ. 592-617, σσ. 612-614· Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, *ό.π.*, σσ. 9-10· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, *ό.π.*, σσ. 13-14· John Paul Newman, «Introduction: The Burdens of Triumph—Victorious Societies in Twentieth Century European History», *Journal of Contemporary History*, τ. 54, τχ. 4, Οκτώβριος 2019, σσ. 711-715· Mark Edele, «The Soviet Culture of Victory», *Journal of Contemporary History*, τ. 54, τχ. 4, Οκτώβριος 2019, σσ. 780-798, σσ. 780-781.

κρατών της Νέας Ευρώπης (Γιουγκοσλαβία, Πολωνία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία) να την υιοθετούν, παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Με αυτό τον τρόπο οι πόλεμοι των χωρών αυτών προβαλλόταν ως μέρος της ευρύτερης συμμαχικής προσπάθειας της Αντάντ, μία αντίληψη που θεωρούταν διπλωματικά ως ένα ακόμα μέσο διασφάλισης του μεταπολεμικού status quo. Έκφραση αυτής της αντίληψης ήταν και σημαντική συμμετοχής βετεράνων αυτών των χωρών στη FIDAC (πρβλ. Κεφάλαιο Δ.1.1).³⁰²⁶

Οι κουλτούρες που αναπτύχθηκαν μεσοπολεμικά δεν εντάσσονταν όμως αποκλειστικά στο δίπολο νίκης-ήττας καθώς υπήρξαν και οι κατά Horne «υβριδικές» περιπτώσεις, όπως αυτές της Ιταλίας και της Γιουγκοσλαβίας. Στην Ιταλία, παρότι η χώρα βρισκόταν στην πλευρά των νικητών, η «ακρωτηριασμένη νίκη» οδήγησε σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες στο φασισμό και σε μία ρεβανσιστική πολιτική. Παρόλα αυτά, οι ιταλικές οργανώσεις βετεράνων που συμμετείχαν στη FIDAC ήταν σημαντικοί εκπρόσωποι της διασυμμαχικής «κουλτούρας της νίκης».³⁰²⁷ Πιο πολύπλοκη ήταν η κατάσταση στη Γιουγκοσλαβία, της οποίας η κουλτούρα της νίκης βασιζόταν στη σερβική θεώρηση των πολέμων ως αγώνα για την «απελευθέρωση και ενοποίηση» των Νοτιοσλάβων (1912–18), η οποία όμως αποξένωνε τους παλαιμάχους που είχαν πολεμήσει με το στρατό των Αψβούργων, ιδιαιτέρως τους Κροάτες και τους Σλοβένους. Παράλληλα, στο εσωτερικό της χώρας αναπτύχθηκε και η κροατική «κουλτούρα της ήττας» μετά την καταστολή της κροατικής εξέγερσης της 2ας Δεκεμβρίου 1918, ενώ στις σλοβενικές περιοχές, όπου βρισκόταν το ιταλικό μέτωπο του Μεγάλου Πολέμου, η μνήμη του ήταν σχεδόν εντελώς απύσχα.³⁰²⁸

Οι κουλτούρες αυτές μολονότι δεν αντικατοπτρίζουν πλήρως τις απόψεις για τον πόλεμο στο εσωτερικό των κοινωνιών, φανερώνουν τη γενικότερη τάση που εκδηλώθηκε σε κάθε χώρα. Όπως γίνεται κατανοητό υπό αυτό το πρίσμα, η ύπαρξη εν όλω ή εν μέρει της «κουλτούρας της ήττας» σε μεταπολεμικά κράτη οδηγούσε σε αδυναμία νοηματοδότησης του πολέμου και διαμόρφωσης μίας συλλογικής μνήμης του πολέμου. Απόρροια αυτής της κατάστασης ήταν και η προβληματική ανάπτυξη πρακτικών μνήμης (απόδοση

³⁰²⁶ Horne, «Beyond Cultures of Victory», ό.π., σ. 215· Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σ. 10.

³⁰²⁷ Iordachi–Sciarrino, ό.π., σ. 115.

³⁰²⁸ Horne, «The living», ό.π., σ. 614· Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σσ. 52–54, 135–142· Petra Svoljšak, «The Sacrificed Slovenian Memory of the Great War», Cornwall–Newman (επ.), ό.π., σσ. 216–232, σ. 221.

τιμών στους πεσόντες, ανέγερση μνημείων) σε κεντρικό επίπεδο, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στη Γερμανία.

Πέρα από τις κουλτούρες της νίκης και της ήττας, στον Μεσοπόλεμο υπήρχε και η ιδιαίτερη περίπτωση της σοβιετικής Ρωσίας, όπου η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου είχε επισκιαστεί πλήρως από την Οκτωβριανή Επανάσταση και τον κατοπινό Εμφύλιο Πόλεμο (1917–22). Εκ των πραγμάτων στη Σοβιετική Ένωση η μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν μπορούσε να νοηματοδοτηθεί θετικά λόγω της μπολσεβικικής θεώρησης του πολέμου ως μίας «ιμπεριαλιστικής σύγκρουσης καπιταλιστικών δυνάμεων» στην οποία είχε σύρει τη χώρα το τσαρικό καθεστώς. Παράλληλα, μία ακόμα διάσταση αυτής της θεώρησης αυτής ήταν ότι η συμμετοχή της Ρωσίας στον Μεγάλο Πόλεμο ήταν μία τραυματική εμπειρία με αποτυχίες στο στρατιωτικό επίπεδο καθώς και την καταστροφική για τα ρωσικά συμφέροντα Συνθήκη του Μπρεστ–Λιτόφσκ (1918). Σε αυτό το πλαίσιο, τα ελάχιστα μνημεία που είχαν ανεγερθεί πριν από την Επανάσταση καταστράφηκαν σταδιακά έως τη δεκαετία του 1930. Στη Σοβιετική Ένωση δεν υπήρχαν ούτε δημόσια μνημεία, ούτε στρατιωτικά νεκροταφεία, ούτε κάποια ημέρα μνήμης, ενώ και οι παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις είχαν απαγορευτεί. Η συλλογική μνήμη για τον Μεγάλο Πόλεμο είχε αναπτυχθεί μόνο στις κοινότητες των Ρώσων εмиγκρέδων.³⁰²⁹ Οι διαφορετικές μνημονικές πολιτικές των ηττημένων χωρών και της Σοβιετικής Ένωσης σε σχέση με τις νικήτριες δυνάμεις φανέρωναν ότι η δυσκολία απόδοσης νοήματος του πολέμου και η απουσία ερμηνείας για τη θυσία οδηγούσε σε μία προβληματική συγκρότηση της συλλογικής μνήμης του Μεγάλου Πολέμου.

Οι μνημονικοί τόποι του Μεγάλου Πολέμου δεν αποτέλεσαν μόνο εθνικά προσκυνήματα, αλλά και υπερεθνικά. Στο διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1) το προσκύνημα στους Τάφους του Αγνώστου Στρατιώτη αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος τόσο των ταξιδιών των παλαιμάχων και των θυμάτων πολέμου όσο και των συνεδρίων των διεθνών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων.³⁰³⁰ Η κορυφαία έκφραση της

³⁰²⁹ Aaron J. Cohen, «Oh, That! Myth, Memory, and World War I in the Russian Emigration and the Soviet Union», *Slavic Review*, τ. 62, τχ. 1, Άνοιξη 2003, σσ. 69-86, σ. 70 κ.ε· Stevenson, *1914–1918, ό.π.*, σ. 555· Λεμονίδου, *Ιστορία και μνήμη, ό.π.*, σ. 92. Το 1915 είχε δημιουργηθεί στη Μόσχα το Πανρωσικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο, ενώ το μοναδικό σημαντικό μνημείο για τους πεσόντες του Μεγάλου Πολέμου ήταν ο οβελίσκος που ανεγέρθηκε το 1916 στην πόλη Viazma δυτικά της Μόσχας. Αμφότερα καταστράφηκαν μεσοπολεμικά. Cohen, *ό.π.*, σ. 72.

³⁰³⁰ Ενδεικτικά, βλ. FIDAC, τ. VI, αρ. 8, Αύγουστος 1930, «Pilgrimage of allied orphans organized by the FIDAC Auxiliary», σσ. 14-16, τ. VI, αρ. 12, Δεκέμβριος 1930, «At the Tomb of the Italian Unknown Soldier», σ. 37,

υπερεθνικής (διασυμμαχικής) μνήμης του πολέμου ήταν η απόφαση της FIDAC το 1921 για τη δημιουργία ενός μνημείου για τους πεσόντες των χωρών της Αντάντ. Η πρόταση υλοποιήθηκε με το Διασυμμαχικό Μνημείο το οποίο ξεκίνησε να κατασκευάζεται το 1925 στη Λιέγη του Βελγίου, την «πρώτη πόλη που αντιμετώπισε τους εισβολείς [Γερμανούς]» το 1914. Η ανέγερσή του ολοκληρώθηκε το 1936 και εγκαινιάστηκε το επόμενο έτος, φανερώνοντας τη δύναμη της λατρείας των πεσόντων και σε υπερεθνικό επίπεδο.³⁰³¹

Εν κατακλείδι, ο Μεγάλος Πόλεμος αποτέλεσε ορόσημο για όλα τα εμπλεκόμενα κράτη και η συγκρότηση της συλλογικής μνήμης του ήταν μία κοινή διαδικασία για όλες τις εμπόλεμες κοινωνίες. Βασιζόμενες σε προϋπάρχουσες τάσεις του 19ου αιώνα οι μνημονικές πρακτικές που αναπτύχθηκαν σε όλες τις χώρες κατά τη διάρκεια και την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν σε γενικές γραμμές ορισμένα κοινά σημεία. Οι κυριότεροι τόποι μνήμης ήταν τα στρατιωτικά νεκροταφεία και τα πολεμικά μνημεία, η ανέγερση δε των τελευταίων κατά κανόνα ξεκινούσε «από τα κάτω», από τοπικές κοινωνίες που ήθελαν να τιμήσουν τους νεκρούς τους. Σταδιακά ενεπλάκη σε αυτή τη διαδικασία το Κράτος συστηματοποιώντας τόσο τη δημιουργία μνημείων όσο και τις τελετές μνήμης. Η κορωνίδα της συγκρότησης της επίσημης θεσμικής μνήμης του Μεγάλου Πολέμου για κάθε κράτος ήταν ο ενταφιασμός του Αγνώστου Στρατιώτη του, στο ανώνυμο λείψανο του οποίου αποδιδόταν η δέουσα ευγνωμοσύνη κάθε έθνους. Το επίκεντρο αυτών των μνημονικών πρακτικών ήταν οι πεσόντες κάθε χώρας, στα τελετουργικά για τη μνήμη των οποίων είχαν κεντρικό ρόλο, σε διαφορετικό βαθμό ανά χώρα, οι ζώντες συμπολεμιστές τους. Οι παλαιοί πολεμιστές μέσω της διαρκούς παρουσίας τους στις εκδηλώσεις μνήμης, ή ακόμα και με πιο ενεργούς ρόλους, αποτέλεσαν σε όλα τα κράτη ένα αναπόσπαστο μέρος της συλλογικής μνήμης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

τ. XI, αρ. 12, Δεκέμβριος 1935, «Annual Congress of the CIAMAC held in Belgrade», σ. 24, τ. XII, αρ. 8, Αύγουστος 1937, «Interallied children pay tribute to French Unknown Soldier», σ. 30.

³⁰³¹ A. Danden, «Interallied Memorial of Liège», *FIDAC*, τ. IV, αρ. 7, Ιούλιος 1928, σ. 3· *FIDAC*, τ. IV, αρ. 10, Οκτώβριος 1928, «Interallied memorial of Liège», σ. 21, *The Times* (Λονδίνου), 22/7/1937, «Allied War Memorial at Liege unveiled»· Karla Vanraepenbusch, «Mémorial Interallié», *International Encyclopedia of the First World War*, encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memorial_interallie, fr.ardennes-etape.be/vacances-ardenne-Visites-Curiosites-42/Le-Memorial-Interallies-1425.html, πρόσβαση 1/10/2019.

Δ.2.2. Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων στα Βαλκάνια

Μέσα στην κατακλυσμιαία ανάπτυξη της μνήμης του Μεγάλου Πολέμου, εντάσσονται τόσο οι ελληνικοί όσο και ευρύτερα οι βαλκανικοί εθνικοί πόλεμοι, οι οποίοι ξεκινώντας από τους Βαλκανικούς Πολέμους διασταυρώνονται με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Για αυτό το λόγο πριν την ελληνική περίπτωση θα παρουσιαστεί συνοπτικά η διαμόρφωση της μνήμης του πολέμου σε κράτη της χερσονήσου του Αίμου, όπου η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου εν αντιθέσει με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες είναι διαχρονικά υποβαθμισμένη με τη συμμετοχή των χωρών αυτών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να εντάσσεται στην ευρύτερη προσπάθεια για εθνική τους ολοκλήρωση.³⁰³²

Η οριοθέτηση του πολέμου μεταξύ 1914 και 1918 αφορά αποκλειστικά τις δυτικοευρωπαϊκές νικήτριες δυνάμεις (με εξαίρεση στο εσωτερικό της Βρετανίας την Ιρλανδία). Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912–13) είχαν οδηγήσει από νωρίτερα τα εμπλεκόμενα κράτη σε πολεμικές συγκρούσεις, οι οποίες σε σημαντικό βαθμό επισκίασαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά την κομβική σημασία του τελευταίου στις εσωτερικές εξελίξεις τους. Την επίσημη λήξη του πολέμου ακολούθησε σε πολλές περιπτώσεις μία μεταπολεμική περίοδος συνεχών συγκρούσεων (εθνοτικών, πολιτικών, εμφυλίων) κυρίως στις χώρες της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπως η Επανάσταση του Μπέλα Κουν στην Ουγγαρία (1919), ο Πολωνοσοβιετικός πόλεμος (1919–21) ή ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος (1919–22).³⁰³³ Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Μεγάλος Πόλεμος εντάχθηκε στο πλαίσιο των Εθνικών Πολέμων κάθε κράτους για την εδαφική ολοκλήρωσή του θεωρούμενος ως ένα δευτερεύον επεισόδιο. Ενδεικτικό αυτής της διαφοροποίησης είναι το γεγονός ότι εν αντιθέσει με την κοινή δυτικοευρωπαϊκή χρονολόγηση του πολέμου 1914–18 στα Βαλκάνια κάθε χώρα «θυμόταν» μία διαφορετική πολεμική περίοδο. Η Γιουγκοσλαβία τιμούσε τους πεσόντες της περιόδου 1912–1918,³⁰³⁴ όπως και η Βουλγαρία,³⁰³⁵ ενώ η Ελλάδα αυτούς της περιόδου 1912–1922. Μερικές φορές υπήρχαν διαφοροποιήσεις ακόμα και στο εσωτερικό μιας χώρας. Στη Ρουμανία η πλειοψηφία των μνημείων αναφερόταν

³⁰³² Λεμονίδου, *Ιστορία και μνήμη*, σσ. 90–91, 93–94.

³⁰³³ Gatrell, *ό.π.*, σσ. 561–567· Gerwarth, *Οι ηττημένοι*, *ό.π.*, σσ. 4–6, 69–247.

³⁰³⁴ Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, *ό.π.*, σ. 57.

³⁰³⁵ R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2007, σ. 190.

στους πεσόντες της περιόδου 1916–1918, οπότε και η χώρα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση, ωστόσο η Τρανσυλβανία (απόκτημα της Ρουμανίας μετά τον Μεγάλο Πόλεμο) βρισκόταν σε πόλεμο από το 1914 ως μέρος της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και για αυτό το λόγο τα μνημεία σε αυτή την περιοχή ανέγραφαν την περίοδο 1914–1918. Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις η περίοδος επεκτεινόταν έως το 1919 και την εκστρατεία του ρουμανικού στρατού για την καταστολή της επανάστασης του Μπέλα Κουν στη Ουγγαρία (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 28).³⁰³⁶

Στην ανατολική Ευρώπη, και ιδιαίτερα στις ορθόδοξες χώρες υπήρχαν ισχυρά τελετουργικά πένθους ήδη πριν την έλευση του 20ού αιώνα. Όπως τονίζει η Maria Bucur αυτά τα τελετουργικά μνήμης των νεκρών κατείχαν κεντρικό ρόλο ειδικά στην κουλτούρα αγροτικών πληθυσμών με μικρό προσδόκιμο ζωής και με πολλές δυσκολίες καθώς παρείχαν μια ανακούφιση απέναντι στο συχνό θάνατο και την ελπίδα για μια καλύτερη μεταθανάτια ζωή. Παράλληλα, ισχυρή ήταν η πεποίθηση ότι έπρεπε να θαφτεί κάποιος στο κοιμητήριο και να τοποθετηθεί ένας σταυρός στο μνήμα για να επιτραπεί στη ψυχή του να αναπαυθεί. Στις ορθόδοξες χώρες το πρώτο στάδιο για τη μνήμη των νεκρών εν γένει, των πεσόντων στην προκειμένη περίπτωση, ήταν τα μνημόσυνα, τα οποία πραγματοποιούταν ελλείψει κηδείας, έχοντας ως αφετηρία την ημερομηνία που οι οικογένειες των πεσόντων μάθαιναν για το θάνατο του δικούς τους. Επίσης, η αναγραφή των πεσόντων σε λίστες, η οποία κυριάρχησε και αποτέλεσε ένα στοιχείο εκδημοκρατισμού μέσω του μαζικού θανάτου στη Δύση, ήταν ήδη μια συνηθισμένη πρακτική στο τελετουργικό της Ορθοδοξίας με τις προσευχές υπέρ της ανάπαυσης των κεκοιμημένων.³⁰³⁷

Στη Ρουμανία τα μνημεία που χτίστηκαν για τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877–78 καθώς και τον Β΄ Βαλκανικό (1913) προήλθαν κατά βάση από πρωτοβουλίες των κοινοτήτων και όχι από την κεντρική εξουσία, ενώ οι εκδηλώσεις μνήμης είχαν ενσωματωθεί στο παραδοσιακό εορτολόγιο των κοινοτήτων, διαφέροντας ανά περίπτωση.³⁰³⁸ Κατά τη διάρκεια της συμμετοχής της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1916–18), και πάλι οι τοπικές κοινωνίες ξεκίνησαν να διαμορφώνουν τη μνήμη του πολέμου πενθώντας

³⁰³⁶ Bucur, *ό.π.* σ. 67, 71.

³⁰³⁷ Bucur, *ό.π.* σσ. 19-20, 46, 54, 59, 64· Damousi, *ό.π.*, σ. 360. Βλ. επίσης την μελέτη του ανθρωπολόγου Loring Danforth για τα ταφικά έθιμα σε μία αγροτική κοινότητα της Ελλάδας, βασισμένη στην περίπτωση του χωριού Ποταμιά Θεσσαλίας, Loring M. Danforth, *The Death Rituals of Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1982, ιδίως σσ. 35-116, καθώς και τις περιγραφές για αντίστοιχα έθιμα κατά την οθωμανική περίοδο σε Μπούσε, *ό.π.*, σσ. 169-172.

³⁰³⁸ Bucur, *ό.π.*, σ. 27, 48-49, 54.

τους δικούς τους νεκρούς. Οι κρατικές αρχές καθυστέρησαν να λάβουν σχετικά μέτρα εύλογα καθώς η κυβέρνηση βρισκόταν σε συνεχή κίνηση μετά την κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της χώρας (συμπεριλαμβανομένου και του Βουκουρεστίου) από τις αυστρουγγρικές δυνάμεις από τον Δεκέμβριο του 1916. Εκ των πραγμάτων, η συλλογική μνήμη των πολέμων της Ρουμανίας ξεκίνησε να διαμορφώνεται «από τα κάτω».³⁰³⁹ Τα περισσότερα από χίλια μνημεία που δημιουργήθηκαν σε όλη τη χώρα έως τα μισά της δεκαετίας του 1920 ήταν προϊόν κυρίως τοπικών κοινοτήτων με περιορισμένη ανάμιξη της κεντρικής εξουσίας, η οποία, ωστόσο, ενθάρρυνε αυτές τις πρωτοβουλίες. Επίσης, η συντριπτική πλειοψηφία των μνημείων δεν αναφερόταν σε κάποιον άγνωστο πατριώτη στρατιώτη ή την πατρίδα, αλλά στους κατοίκους κάθε περιοχής που έδωσαν τη ζωή τους για την κοινή πατρίδα στον πόλεμο.³⁰⁴⁰ Επίσης, ως ημέρα μνήμης για τους πεσόντες στους πολέμους κοινή για όλη τη χώρα επιλέχθηκε από την κυβέρνηση, το 1920, η εορτή της Αναλήψεως,³⁰⁴¹ εντάσσοντας την ημέρα αυτή στο θρησκευτικό ημερολόγιο, εν αντιθέσει με τις σταθερές επετείους που ίσχυαν στη Δύση (4η και 11η Νοεμβρίου).

Το σημαντικότερο πολεμικό μνημείο της Ρουμανίας ήταν αδιαμφισβήτητα, όπως και στις περισσότερες χώρες, ο Τάφος του Αγνώστου Στρατιώτη. Το μνημείο αυτό βέβαια ήταν κρατική πρωτοβουλία επηρεασμένη από τις αντίστοιχες εξελίξεις στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Ο Ρουμάνος Άγνωστος Στρατιώτης ενταφιάστηκε στο Βουκουρέστι τον Μάιο του 1923. Στο τελετουργικό της περισυλλογής, μεταφοράς και ενταφιασμού των οστών δόθηκε η ίδια επισημότητα με τις χώρες της Δύσης. Αρχικά, λείψανα δέκα αγνώστων στρατιωτών περισυνελέγησαν από δέκα πεδία μαχών με τελική επιλογή για κάθε περιοχή να κάνει ένα ορφανό πολέμου. Αφού τελέστηκαν μνημόσυνα για αυτούς βάσει της ορθόδοξης παράδοσης, τα φέρετρό τους μεταφέρθηκαν στο Μαρασέστι (Mărașești), όπου είχε λάβει χώρα η σημαντικότερη μάχη του ρουμανικού στρατού κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Αύγουστος–Σεπτέμβριος 1917). Εκεί, ένας φοιτητής στρατιωτικής σχολής, ο οποίος ήταν ορφανός πολέμου, έκανε την τελική επιλογή για τον Άγνωστο Στρατιώτη που θα ενταφιαζόταν στο Βουκουρέστι. Το σιδηροδρομικό ταξίδι του φέρετρου έκανε στάσεις στις ενδιαμέσες πόλεις ώστε να του αποδοθούν τιμές και να τελεστούν

³⁰³⁹ Στο ίδιο, σσ. 52-53.

³⁰⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 63

³⁰⁴¹ Στο ίδιο, σ. 60, 103 κ.ε.

μνημόσυνα από τις τοπικές κοινότητες. Ο ενταφιασμός του Αγνώστου Στρατιώτη πραγματοποιήθηκε στο πάρκο του Καρόλου Α΄, ενώ τελέστηκε και η εξόδιος ακολουθία της ορθόδοξου εκκλησίας. Όλη η διαδικασία βρισκόταν υπό τον έλεγχο του στρατού και πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια της τοπικής αυτοδιοίκησης και του κλήρου των περιοχών αυτών.³⁰⁴² Η πλάκα στον Τάφο αναγράφει ότι σε αυτόν κείται ο Άγνωστος Στρατιώτης που πολέμησε για την «Ρουμανική ενότητα» την περίοδο 1916–1919 (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνες 25–26). Με αυτή την αναφορά φανερώνεται ότι η ρουμανική συμμετοχή στον Μεγάλο Πόλεμο εντασσόταν στη σφαίρα της συμβολής στη συμμαχική νίκη και υπό αυτό το πρίσμα εξαιρούταν από την επίσημη μνήμη οι (ως επί το πλείστον μαγιάροι) πεσόντες της Τρανσυλβανίας (1914–1916), ενώ η εμπόλεμη περίοδος επεκτεινόταν έως και την καταστολή του κινήματος του Μπέλα Κουν (1919). Συμπερασματικά, στη Ρουμανία η μνήμη των πολέμων 1913–19, άρχισε να συγκροτείται «από τα κάτω» βασιζόμενη σε μεγάλο βαθμό στις τελετές του πένθους που ίσχυαν στην ορθόδοξη εκκλησία. Σε κεντρικό επίπεδο ο στρατός ανέλαβε θεσμικά τη διαμόρφωση της μνήμης, με αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας και εδώ τον ενταφιασμό του Αγνώστου Στρατιώτη.

Ομοίως, στη Γιουγκοσλαβία τα μνημεία για τους πεσόντες, που εμφανίστηκαν σε όλη τη χώρα την επαύριο του πολέμου, αποτέλεσαν τοπικές πρωτοβουλίες οργανωμένες από επιτροπές, συλλόγους καθώς και από τοπικές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις. Μερικές μάλιστα από τις τελευταίες δημιουργήθηκαν με αρχικό σκοπό τη δημιουργία ενός τοπικού μνημείου. Αυτές οι πρωτοβουλίες στηρίχθηκαν, οικονομικά και ηθικά από το Στέμμα και το Υπουργείο Θρησκευτικών Υποθέσεων. Οι βετεράνοι με τις προσπάθειες των συλλόγων τους, σε τοπικό κυρίως επίπεδο, είχαν εδώ μεγαλύτερη συμβολή στη διαμόρφωση της μνήμης του πολέμου, της οποίας κυρίαρχο ήταν το σερβικό αφήγημα ότι οι πόλεμοι της περιόδου 1912–1918 αποτελούσαν τον αγώνα για την «απελευθέρωση και ενοποίηση» όλων των Νοτιοσλάβων.³⁰⁴³

Από το 1922 υπήρχε το Μνημείο του Αγνώστου Σέρβου Στρατιώτη στο όρος Άβαλα (νοτίως του Βελιγραδίου). Στο σημείο αυτό ανεγέρθηκε μεταξύ 1934 και 1938 ο Τάφος

³⁰⁴² Bucur, *ό.π.*, σσ. 119–125.

³⁰⁴³ Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, *ό.π.*, σσ. 57–58. Στο Υπουργείο Θρησκευτικών Υποθέσεων υπαγόταν από το 1920 η συντήρηση των στρατιωτικών κοιμητηρίων, των τάφων των Γιουγκοσλάβων στρατιωτών εντός και εκτός της χώρας. Στο ίδιο, σ. 55.

του Αγνώστου Γιουγκοσλάβου Στρατιώτη. Η εκ νέου αναδιαμόρφωση του μνημείου εντασσόταν στην πολιτική της δικτατορίας του βασιλιά Αλέξανδρου για ενίσχυση της γιουγκοσλαβικής ταυτότητας και κατ' επέκταση της ενότητας του κράτους. Αυτή η πολιτική ήταν που υπαγόρευσε εξ αρχής την ανέγερση του μνημείου εκτός της πόλης του Βελιγραδίου ώστε να μην ταυτιστεί άμεσα με τη Σερβία. Η πράξη αυτή φανερώνει και σε αυτή την περίπτωση τη συμβολική δύναμη που είχε ο Τάφος του Αγνώστου Στρατιώτη για κάθε κράτος και τις νοηματοδοτήσεις που μπορούσαν να του αποδοθούν. Επίσης, η κίνηση αυτή στόχευε στο να αναδείξει ότι το γιουγκοσλαβικό κράτος άνηκε στη Δύση ακολουθώντας το παράδειγμα του ενταφιασμού του Αγνώστου Στρατιώτη, το οποίο θεωρούνταν δυτικοευρωπαϊκή καινοτομία.³⁰⁴⁴ Στη Γιουγκοσλαβία επίσης οι πρώτες μνημονικές πρακτικές ξεκίνησαν «από τα κάτω» με το Κράτος ωστόσο γρήγορα να αναλαμβάνει τη θέση του θεματοφύλακα της μνήμης των πολέμων ώστε αυτοί να ενταχθούν στο κοινό ενωτικό αφήγημα του πολυεθνικού αυτού κράτους, έναν στόχο που εξυπηρετούσε και ο Τάφος του Γιουγκοσλάβου Αγνώστου Στρατιώτη.

Στη Βουλγαρία των δύο «εθνικών καταστροφών»³⁰⁴⁵, των ηττών δηλαδή στον Β' Βαλκανικό και στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ήδη κατά τη διάρκεια του πολέμου δημιουργήθηκαν μνημεία σε πολλές πόλεις κυρίως και εδώ με πρωτοβουλία της τοπικής αυτοδιοίκησης και συγγενών των πεσόντων. Ωστόσο, αυτά επικεντρωνόντουσαν όχι τόσο στην ιδέα της θυσίας και του καθήκοντος, αλλά στην αίσθηση της απώλειας ενός ατόμου της κοινότητας. Τα μνημεία αυτά φανέρωναν, σύμφωνα με την ιστορικό Snezhana Dimitrova, ότι για τις τοπικές κοινωνίες δεν είχε νοηματοδοτηθεί ο πόλεμος ως ένα μέσο του εθνικού στόχου της επέκταση της Βουλγαρίας στα «ιστορικά» όριά της. Χαρακτηριστικό της απουσίας αντίληψης του εθνικού χαρακτήρα των πολέμων ήταν ότι, έως το πέρας της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, στα μνημεία αυτά συχνή ήταν η αναγραφή όσων είχαν εκτελεστεί από στρατοδικεία ως λιποτάκτες ή κομμουνιστές.³⁰⁴⁶

³⁰⁴⁴ Aleksandar Ignjatović, «Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934–38)», *The Slavonic and East European Review*, τ. 88, τχ. 4, Οκτώβριος 2010, σσ. 624-651, σ. 627, 630-631· Damousi, *ό.π.*, σσ. 374-375.

³⁰⁴⁵ Crampton, *ό.π.*, σ. 203, 219.

³⁰⁴⁶ Snezhana Dimitrova, «‘Taming the death’: the culture of death (1915–18) and its remembering and commemorating through First World War soldier monuments in Bulgaria (1917–44)», *Social History*, τ. 30, τχ. 2, Μάιος 2005, σσ. 175-194, σσ. 188-189.

Στη Βουλγαρία πάντως έγινε κατανοητό ότι τα λείψανα των πεσόντων ήταν ένα ισχυρό διανοητικό εργαλείο και πολιτικό κεφάλαιο για την αναθεώρηση των μεταπολεμικών εδαφικών διακανονισμών και την επέκταση της χώρας.³⁰⁴⁷ Το 1928 ιδρύθηκε στο Τμήμα Στρατιωτικών Κοιμητηρίων και Μνημείων του Υπουργείου Πολέμου το Συμβούλιο Τεχνών για να συντονίσει κεντρικά την ανέγερση Ηρώων σε όλη την επικράτεια και να συγκροτήσει τη μνήμη των βουλγαρικών εθνικών πολέμων από το 1912 έως το 1918. Στο πλαίσιο αυτής της κρατικά καθοδηγούμενης προσπάθειας οι λιποτάκτες και οι συμμετέχοντες σε ανταρσίες αποκλείστηκαν από την μνήμη του πολέμου και αφαιρέθηκαν τα ονόματά τους από τις λίστες των πεσόντων. Η δραστηριότητα αυτή σε συνδυασμό με τη θέσπιση της εορτής του Αρχάγγελου Μιχαήλ (8 Νοεμβρίου) ως ημέρας μνήμης των πεσόντων επεδίωκε την αναδιαμόρφωση της μνήμης του πολέμου αναδεικνύοντας την ηρωική διάσταση του θανάτου. Η δυσκολία όμως μίας ολοκληρωμένης συγκρότησης της μνήμης του πολέμου ήταν εμφανής, ένα γεγονός που φανέρωνε και η απουσία ενός μνημείου για τον Άγνωστο Στρατιώτη στη Σόφια, παρά τις τακτικές επί αυτού συζητήσεις.³⁰⁴⁸

Η πορεία της συγκρότησης της μνήμης των Εθνικών Πολέμων των τριών βαλκανικών κρατών αναδεικνύει ότι σε γενικές γραμμές η διαδικασία αυτή εντασσόταν στη δυτικοευρωπαϊκή τροχιά, με τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία, παρά τις διάφορες εσωτερικές διαφοροποιήσεις, να ακολουθούν την κατεύθυνση της «κουλτούρας της νίκης», και τη Βουλγαρία αυτή της ήττας. Εντούτοις, και οι τρεις έχουν κάποια κοινά στοιχεία. Όπως στις περισσότερες εμπόλεμες χώρες η ανέγερση μνημείων ξεκινάει «από τα κάτω» και προοδευτικά, αργότερα ωστόσο από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, εμπλέκεται το κράτος. Αποκορύφωμα και εδώ της συγκρότησης μνήμης του πολέμου αποτέλεσε η ανέγερση των Μνημείων του Αγνώστου Στρατιώτη σε Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία. Ένα επιπρόσθετο κοινό χαρακτηριστικό και των τριών ήταν το ισχυρό θρησκευτικό στοιχείο που υπήρχε συμβολικά τόσο σε σχέση με τα τακτικά μνημόσυνα και τις τελετές πένθους της Ορθόδοξης εκκλησίας όσο και με τη χρήση του θρησκευτικού εορτολογίου για την μνήμη των πεσόντων σε Ρουμανία και Βουλγαρία. Στην (πολυεθνική και πολυθρησκευτική) Γιουγκοσλαβία υπήρχαν επίσης εθνικές εορτές με βάση το θρησκευτικό ημερολόγιο χωρίς

³⁰⁴⁷ Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σσ. 190-195.

³⁰⁴⁸ Dimitrova, ό.π., σσ. 189-193.

όμως να σχετίζονται άμεσα με τον Μεγάλο Πόλεμο.³⁰⁴⁹ Οι «από τα κάτω» απαρχές της διαμόρφωσης της μνήμης του πολέμου και το θρησκευτικό στοιχείο ήταν ορατά και στην Ελλάδα, η περίπτωση της οποίας εξετάζεται ευθύς αμέσως.

Δ.2.3. Η θεσμική μνήμη των Εθνικών Πολέμων (1912–1922) στη μεσοπολεμική Ελλάδα

Δ.2.3.1. Η μνήμη του ηρωικού θανάτου στην Ελλάδα έως το 1922

Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων της δεκαετίας 1912–1922 στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσε να παραμείνει ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις σε άλλες εμπόλεμες χώρες του Μεγάλου Πολέμου διατηρώντας εντούτοις ορισμένες ιδιαιτερότητες. Ένα πρωτεύον χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί την ελληνική περίπτωση είναι ότι ο Μεγάλος Πόλεμος δεν βρίσκεται στο επίκεντρο της μνήμης, όπως στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Αντιθέτως, η περίοδος της συμμετοχής της χώρας στο Μακεδονικό Μέτωπο (1917–18) επισκιάζεται τόσο από τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους (1912–13) όσο και από τη Μικρασιατική Εκστρατεία (1919–22). Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης αυτής της πολεμικής δεκαετίας ήταν μία πολυδαίδαλη διαδικασία με τις ρίζες της να βρίσκονται στον 19ο αιώνα και την ολοκλήρωσή της στα τέλη του Μεσοπολέμου ενσωματώνοντας στην πορεία και τους παλαιούς πολεμιστές ως ένα οργανικό μέρος της.

Από την επαύριον της Ελληνικής Επανάστασης εμφανίστηκαν τα πρώτα μνημεία αφιερωμένα στους πεσόντες Αγωνιστές.³⁰⁵⁰ Στις 22 Απριλίου 1835 πραγματοποιήθηκε η μετακομοιδή των οστών του Γεώργιου Καραϊσκάκη από τη Σαλαμίνα στο Φάληρο στο

³⁰⁴⁹ Στη μεσοπολεμική Γιουγκοσλαβία η σχετιζόμενη με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εθνική εορτή ήταν η 1η Δεκεμβρίου, ημέρα εγκαθίδρυσης του γιουγκοσλαβικού κράτους το 1918. Εντούτοις, και σε αυτή την περίπτωση υπήρχαν εθνικές εορτές σχετιζόμενες με το θρησκευτικό ημερολόγιο. Πέρα από τα γενέθλια του βασιλιά Αλέξανδρου (17 Δεκεμβρίου), εθνική εορτή ήταν και η 24η Μαΐου, ημέρα των Αγίων Κύριλλου και Μεθοδίου, οι οποίοι η μνήμη των οποίων εορταζόταν από παλαιότερα και από τους ορθόδοξους Σέρβους και από τους καθολικούς Κροάτες. Επίσης, σχολική εορτή (και αργότερα εθνική) ήταν η 28 Ιουνίου, εορτή του Αγίου Βίτου, ημέρα που διεξήχθη η μάχη του Κοσόβου το 1389. Ημερομηνία βέβαια που αργότερα έλαβε περαιτέρω συμβολική σημασία καθώς αυτή την ημέρα η Σερβία κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1876, πραγματοποιήθηκε το 1914 η δολοφονία του Φραγκίσκου Φερδινάνδου που πυροδότησε τον Μεγάλο Πόλεμο, ενώ το 1921 τέθηκε σε ισχύ το πρώτο Γιουγκοσλαβικό Σύνταγμα. Τέλος, εθνική εορτή των Σέρβων ήταν η 27η Ιανουαρίου, του Αγίου Σάββα του πρώτου αρχιεπισκόπου της Σερβικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας (1219–33). Pieter Troch, «The Intertwining of Religion and Nationhood in Interwar Yugoslavia: The School Celebrations of St Sava's Day», *The Slavonic and East European Review*, τ. 91, τχ. 2, Απρίλιος 2013, σσ. 235–261, σσ. 242–245· Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σ. 46.

³⁰⁵⁰ Η πρώτη (αλλά ανολοκλήρωτη) απόφαση για τη δημιουργία ενός μνημείου για την Επανάσταση ελήφθη τον Μάιο του 1822 όταν αποφασίστηκε από τη Γραμματεία των Εσωτερικών στη Νέα Επίδαυρο «να εγερθή στήλη εκ μαρμάρου με την επιγραφήν Ανεξαρτησία της Ελλάδος, διά να είναι εις μνημείον παντοτεινόν». Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, ό.π., σ. 43.

σημείο που έως σήμερα βρίσκεται το μνημείο προς τιμήν αυτού και άλλων Αγωνιστών. Σύμφωνα με την Χριστίνα Κουλούρη, επρόκειτο για «την πρώτη μάλλον πολιτική τελετουργία του νεοελληνικού κράτους», μέσω της οποίας τόσο ο Όθωνας όσο και η τοπική ομάδα εξουσίας που εκπροσωπούσε ο Ιωάννης Κωλέττης «επιδίωξαν να οικειοποιηθούν, μέσω της γλώσσας των συμβόλων, την κληρονομιά της Επανάστασης». Το μνημείο αυτό αποτελεί το πρώτο που κατασκευάστηκε στην Ελλάδα από την κεντρική εξουσία.³⁰⁵¹ Ένα από τα πρώτα ηρώα, δηλαδή ένα μνημείο «αφιερωμένο υπό της πολιτείας εις τους ως ήρωας διακριθέντες»,³⁰⁵² ήταν ο Τύμβος στον Κήπο των Ηρώων στο Μεσολόγγι, ο οποίος δημιουργήθηκε το 1838 προς τιμήν των πεσόντων στην ηρωική Έξοδο του Μεσολογγίου (10 Απριλίου 1826), ενώ ακολούθησε το 1843 το κενοτάφιο των Ιερολοχιτών στην Αθήνα.³⁰⁵³ Οι δύο αυτές περιπτώσεις αφορούσαν συγκεκριμένες κατηγορίες Αγωνιστών, τους υπερασπιστές του Μεσολογγίου και τους Ιερολοχίτες. Το πρώτο γενικό μνημείο αφιερωμένο σε πεσόντες Αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης ήταν το Μνημείο του Άταφου Αγωνιστή στην Ερμούπολη της Σύρου. Το μνημείο ήταν αφιερωμένο στους ανώνυμους, απλούς αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης και τους φιλέλληνες που έμειναν άταφοι σε όλα τα πεδία των μαχών. Η πρώτη σχετική απόφαση ελήφθη το 1858, παρότι η σκέψη για τη δημιουργία του εντοπίζεται περίπου δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα,³⁰⁵⁴ και

³⁰⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 111-114, 117. Βλ. επίσης Βασιλείου, «Πολιτικές ανταμοιβές», ό.π., σσ. 145-146.

³⁰⁵² ΜΣΝΕ, τ. Γ', λήμμα «Ηρώων», σ. 452.

³⁰⁵³ ΜΣΝΕ, τ. Γ', λήμμα «Ηρώων Μεσολογγίου», σσ. 452-453· Ιωάννης Ιωαννίδης [αντιστράτηγος], *Πολιρκίαι, Έξοδος και Ηρώων Μεσολογγίου*, χ.τ.ε [1930], σσ. 54-60· Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου: 1912-1920», *Μνήμων*, τ. 12, 1989, σσ. 89-116, σ. 101· Συραγώ Τσιάρρα, «Τοπία της Εθνικής Μνήμης: η δημόσια γλυπτική στη Μακεδονία», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 53· Κουλούρη, *Φουστάνες και χλαμύδες*, ό.π., σσ. 130-132. Το 1841 φιλοτεχνήθηκε με χρηματοδότηση του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας στο Ναύπλιο το «Μνημείον διά τους εν Ελλάδι Βαυαρούς». Επρόκειτο για έναν λέοντα αντίγραφο αυτού της Λουκέρνης (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1). Στο Ναύπλιο το ίδιο έτος εντός της Καθολικής Εκκλησίας ανεγέρθηκε το Μνημείο των Φιλελλήνων, ενώ το 1843 το Μνημείο του Δημήτριου Υψηλάντη (δημοιουργηθέν με δαπάνες του αδελφού του Γεώργιου). Στο ίδιο, σσ. 125-130. Το μνημείο των Ιερολοχιτών ήταν αρχικά τοποθετημένο στην πλατεία βορειοδυτικά του Πανεπιστημίου, ωστόσο μετά την έναρξη της κατασκευής της Βαλλιάνιου Βιβλιοθήκης το 1885, μεταφέρθηκε στο Πεδίον του Άρεως. Ζέττα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια γλυπτική, 1834-2004*, Ποταμός, Αθήνα 2003, σ. 20. Επίσης, το 1869 φιλοτεχνήθηκε ο αδριάντας του Αλέξανδρου Υψηλάντη από τον γλύπτη Λεωνίδα Δρόση σε σχέδιο του Χριστιανού Χάνσεν του 1842. Το μνημείο τοποθετήθηκε όμως μόλις το 1917 στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Ακολούθως, αυτό μεταφέρθηκε στο Πεδίον του Άρεως έμπροσθεν του ναού των Ταξιαρχών και πλησίον του μνημείου των Ιερολοχιτών το 1964, όταν σε αυτό μεταφέρθηκαν και τα οστά του Υψηλάντη. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Ο άγνωστος Αλέξανδρος Υψηλάντης», 27/2/2019, slpress.gr/politismos/o-agnostos-alexandros-ipsilantis/, πρόσβαση 12/10/2020.

³⁰⁵⁴ Σε δημοσίευμα την εποχή των εγκαινίων του μνημείου (1887) σημειωνόταν ότι «το μέν πρώτον ψήφισμα περί ανεγέρσεως τούτου, εγένετο, νομίζομεν κατά το 1843, οριστικώς δ' απεφάνθη το συμβούλιον περί της κατασκευής του μνημείου τω 1858, νομίζομεν. Αναφέρομεν κατά προσέγγισιν τας εποχάς, διότι

μετά από αρκετές παλινωδίες τα αποκαλυπτήρια του μνημείου πραγματοποιήθηκαν το 1887.³⁰⁵⁵

Οι εορτασμοί της Πεντηκονταετηρίδας Ελληνικής Επανάστασης (1871) έφεραν στο προσκήνιο τη μνήμη του ιστορικού αυτού γεγονότος. Αρχικά, προκηρύχθηκε διαγωνισμός, το 1870, για τη δημιουργία ενός πανελλήνιου Ηρώου αφιερωμένου στην Επανάσταση. Εντούτοις, όπως και άλλα παρόμοια σχέδια στο παρελθόν, το σχέδιο δεν καρποφόρησε κυρίως εξαιτίας των πολιτικών ερίδων γύρω από το θέμα.³⁰⁵⁶ Παράλληλα, αναπτύχθηκε η ιδέα δημιουργίας ενός εθνικού πανθέου των ηρώων της Επανάστασης. Η ιδέα αυτή υλοποιήθηκε εν μέρει με την τοποθέτηση των ανδριάντων του Ρήγα Φεραίου (1871), του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Ε' (1872) και του Αδαμάντιου Κοραή (1875) στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών.³⁰⁵⁷ Στο περιθώριο των εορτασμών μία σημαντική εκδήλωση μνήμης ήταν η μετακομιδή των λειψάνων του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' από την Οδησό στην Αθήνα και η εναπόθεσή τους σε λάρνακα εντός της Μητρόπολης των Αθηνών (25 Απριλίου 1871).³⁰⁵⁸

Μετά την Πεντηκονταετηρίδα, η σημαντικότερη «αναζωπύρωση» της μνήμης της Ελληνικής Επανάστασης πραγματοποιήθηκε το 1884 με την Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος. Η έκθεση που διοργανώθηκε από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος και τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» άνοιξε τις πύλες της την 25η Μαρτίου 1884 στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Στις 14 ημέρες που λειτούργησε την επισκέφτηκαν 25.599 άτομα, ενώ σε αυτή εκτέθηκαν περισσότερα από 1.500 εκθέματα.³⁰⁵⁹ Όπως

αν και ζητήσαντες πληροφορίες περί του αντικειμένου τούτου επισήμου, δεν ηδυνήθημεν να λάβωμεν». *Ήλιος* (Ερμούπολης), 1/7/1887, «Το Ηρώον».

³⁰⁵⁵ Το 1872 η δημιουργία του μνημείου ανατέθηκε στον Ερνέστο Τσίλλερ, χωρίς ωστόσο να καρποφορήσει αυτή η προσπάθεια. Τελικώς, το 1880 η ανέγερσή του ανατέθηκε στον Τήνιο γλύπτη Γεώργιο Βιτάλη, ο οποίος και το ολοκλήρωσε. Γιάννης Καιροφύλας, *Γεώργιος Βιτάλης. Ο γλύπτης με τα μεγάλα οράματα*, Φιλιππότης, Αθήνα 1995, σσ. 32-34· Κατερίνα Τζαβελοπούλου, «Γεώργιος Βιτάλης: Το Μνημείο του Άταφου Αγωνιστή στην Ερμούπολη», *Τετράδια Εξωμεριάς Τήνου*, τχ. 1, 2009, σσ. 7-14.

³⁰⁵⁶ Για τις σχετικές προτάσεις έως το 1912, βλ. Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)», *Μνήμων*, τχ. 17, 1995, σσ. 37-68, σσ. 38-54.

³⁰⁵⁷ Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σσ. 28-29· Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, *ό.π.*, σσ. 142-165. Βλ. επίσης Ηλίας Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά*, τ. 35, τχ. 2, 1984, σσ. 355-370· Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η Πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23, 2001, σσ. 153-182, σσ. 160-161· Κώστας Γαβρόγλου-Βαγγέλης Καραμανωλάκης-Χαίδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σσ. 170-171.

³⁰⁵⁸ Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σσ. 161-168.

³⁰⁵⁹ Τα εκθέματα χωρίζονταν σε τέσσερις κατηγορίες: α') έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, β') όπλα, γ') χειρόγραφα και έντυπα, δ') διάφορα αντικείμενα.

τόνισε την ομιλία του στα εγκαίνια της έκθεσης ο πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής (και εθνικός ιστοριογράφος) Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, αυτή «θέλει βεβαίως συντελέσει, εις την αναζωπύρησιν της ευγνωμοσύνης της οφειλομένης εις τους ελευθερωτάς του ελληνικού έθνους». Ανταπαντώντας ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ευχήθηκε «ότι επί τη θέα των αναμνήσεων τούτων του μεγάλου αγώνος η νέα γενεά θέλει αποθαυμάζει τας εξόχους αρετάς και την απaráμιλλον φιλοπατρίαν και αυταπάρνησιν των γιγάντων εργατών της εθνικής παλιγγενεσίας».³⁰⁶⁰ Χρονική απόσταση από τα γεγονότα και η φυσική έκλειψη των πρωταγωνιστών τους είχαν πλέον αμβλύνει τις ενστάσεις που υπήρχαν παλαιότερα πάνω σε ζητήματα μνήμης της Επανάστασης καθιστώντας εφικτή μία τέτοια έκθεση.³⁰⁶¹ Η έκθεση αυτή καθώς και οι λόγοι αυτοί του άνακτα και του κορυφαίου Έλληνα ιστορικού του 19ου αιώνα αναδεικνύουν τόσο την αντίληψη ευγνωμοσύνης που υπήρχε προς του Αγωνιστές, όσο και τον παιδευτικό ρόλο που θα διαδραμάτιζε η μνήμη του Αγώνα στην ελληνική νεολαία και στη θεσμική μνήμη του ελληνικού κράτους.

Τοιουτοτρόπως, οι εκδηλώσεις μνήμης για την Ελληνική Επανάσταση είχαν σταδιακά ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, ωστόσο ουδέποτε δημιουργήθηκε στην Αθήνα ένα κεντρικό πανελλήνιο ηρώο για τους αγωνιστές της Εθνικής Παλιγγενεσίας παρά τις κατά καιρούς σχετικές προτάσεις. Προοδευτικά από τη δεκαετία του 1870 και μετά είχε καθιερωθεί ως τόπος μνήμης κατά τους εορτασμούς της εθνικής επετείου, όχι ένα αφηρημένο μνημείο αλλά οι ανδριάντες του Ρήγα Φεραίου και του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών (βλ. παραπάνω). Η στέψη των ανδριάντων σταδιακά αποτέλεσε εθιμοτυπικό μέρος του εορτασμού της 25ης Μαρτίου (της κεντρικής επετείου του ελληνικού κράτους), μετατρέποντας τους ανδριάντες στον κεντρικό τόπο της συλλογικής μνήμης της Ελληνικής Επανάστασης.³⁰⁶²

³⁰⁶⁰ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884), Μπουραζέλης–Καραμανωλάκης–Κατάκη (επ.), *ό.π.*, σσ. 273-287, σσ. 273-276· Αικατερίνη Δερμιτζάκη, «Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος: ίδρυση, συλλεκτική πολιτική και άλλες δράσεις (1882–1926)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011, σσ. 181-196. Πρβλ. Βοβολίνης, *ό.π.*, σσ. 153-154.

³⁰⁶¹ Καραμανωλάκης «Εξεικονίζοντας», *ό.π.*, σ. 278· Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες*, *ό.π.*, σ. 97.

³⁰⁶² Ενδεικτικά, βλ. *Ακρόπολις*, 26/3/1886, «Η χθεςινή ημέρα»· *Ακρόπολις*, 26/3/1897, «Η σημερινή τελετή. Η στέψις των ανδριάντων». Βλ. επίσης Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες*, *ό.π.*, σ. 470. Για την καθιέρωση της 25ης Μαρτίου ως εθνικής εορτής από το 1838 και για τους εορτασμούς της καθ' όλο τον 19ο αιώνα, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου–Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης (επ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σσ. 181-210, σσ. 198-206.

Οι εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα προσέφεραν νέες προσθήκες στο κάδρο της εθνικής ηρωολατρείας. Στις 9 Μαΐου 1886, κατά τις τελευταίες ημέρες της «ενόπλου επαιτείας» του 1885–86 (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.3 και Α.1.1.4), τμήματα του Ελληνικού Στρατού, χωρίς να έχουν λάβει εντολή από την κυβέρνηση Χαρ. Τρικούπη που μόλις είχε ορκιστεί, εφόρμησαν στην οθωμανική επικράτεια. Το ταπεινωτικό για την Ελλάδα αποτέλεσμα ήταν η αιχμαλωσία 280 ανδρών του 5ου Συντάγματος Ευζώνων στην περιοχή της Κούτρας και η διαπόμπευση αυτών τις επόμενες δύο εβδομάδες σε πόλεις και χωριά της Μακεδονίας.³⁰⁶³ Για τους πεσόντες των μεθοριακών συμπλοκών η Ακρόπολις σχολίαζε ότι «η πατρίς είνε απαρηγόρητος διά την στέρησίν των, αλλ' είνε συνάμα και υπερήφανος διότι τους εγέννησεν», ενώ συνέχιζε θεωρώντας ότι «εις τους ανδρείους τούτους θα ήρμοζεν εν κενοτάφιον και μία επιγραφή, όμοια προς την εν Θερμοπύλαις των τριακοσίων», φανερώνοντας την αίσθηση του χρέους που είχε το έθνος απέναντί τους.³⁰⁶⁴ Το πένθος για τους πεσόντες εκφράστηκε με μνημόσυνα σε όλη τη χώρα. Το κεντρικό μνημόσυνο που τελέστηκε στη Μητρόπολη Αθηνών, ήταν πάνδημο με την παρουσία σύσσωμου του πολιτικού κόσμου και είχε ως επίκεντρο ένα δαφνοστεφανωμένο κενοτάφιο με την επιγραφή «υπέρ των εν τοις συνόροις άρτι πεσόντων». Ευθύς αμέσως μετά τη λειτουργία «το πλήθος συμπνιγόμενον έσπευσε να ασπασθή εν κατανυκτική ευλάβεια τους επί των τεσσάρων επιφανειών του κενοταφίου σταυρούς».³⁰⁶⁵

Η ηρωοποίηση των πεσόντων ήταν άμεση: «Η Ελλάς ευγνωμονούσα χαίρειτιζι υμάς [...] τα ονόματά σας παρέδωκεν ήδη η πατρίς σας εις την αθανασία», σημείωνε μία έκδοση που κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 1886 για να τιμήσει τους ηρωικώς πεσόντες. Οι ήρωες αυτοί προστέθηκαν στο εθνικό πάνθεο που ξεκινούσε από το 1821 καθώς «αι επερχόμεναι γενεαί των Ελλήνων θα μνημονεύωσιν αυτών πάντοτε πλησίον των ονομάτων πάντων των ηρωϊκώς υπέρ της ελληνικής ελευθερίας πεσόντων».³⁰⁶⁶ Οι ήρωες του 1886 «εφάνησαν τέκνα άξια του '21».³⁰⁶⁷ Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας της θυσίας ήταν

³⁰⁶³ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίσης της Ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειές της στην Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 24-30, σ. 29· Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875–1886)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002, σσ. 280-281. Για την κάλυψη των γεγονότων από τον *Ραμπανά*, το *Άστυ* και τον *Ρωμηό*, βλ. Στο ίδιο, σσ. 278-290.

³⁰⁶⁴ *Ακρόπολις*, 13/5/1886, «Ηγωνίσθησαν».

³⁰⁶⁵ *Ακρόπολις*, 19/5/1886, «Το χθεσινόν μνημόσυνον». Βλ. επίσης *Ακρόπολις*, 19/5/1886, «Μνημόσουνον εν Λαρίσση», 25/5/1886, «Μνημόσουνον εν Πειραιεί».

³⁰⁶⁶ *Υπέρ Πατρίδος. 9–11 Μαΐου 1886*, Τυπογραφείον «Κορίννης», Αθήνησι Μηνι Ιουνιω 1886, σ. 4.

³⁰⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 7. Βλ. επίσης τα σχετικά σχόλια σε Λούβη, *Περιγέλωτος βασιλείων, ό.π.*, σ. 281.

αυτονόητος καθώς πλέον «οι παίδες του χωριού, οι αγωνισταί του μέλλοντος, ονειρεύονται μάχας και θάνατον υπέρ πατρίδος». ³⁰⁶⁸ Ο ηρωισμός τους έδειχνε τον δρόμο ώστε «υπό ευμενεστέρας περιστάσεις μετά συμπληρωμένων προπαρασκευών» (για τις δυσκολίες της επιστράτευσης του 1885–86, βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3) να «κατασυντρίψη την εχθρικήν δύναμιν και να συντελέση την απελευθέρωσιν του ελληνικού έθνους». ³⁰⁶⁹ Η ευχή αυτή ευοδώθηκε διότι οι «παίδες του χωριού» του 1886 μετεξελίχθηκαν πράγματι στους «αγωνιστές του μέλλοντος» καθώς αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά του Ελληνικού Στρατού των Βαλκανικών Πολέμων (κλάσεις 1900–1912), ενώ αποτελούσαν και τους γηραιότερους παλαιούς πολεμιστές του Μεσοπολέμου (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1).

Σε αντίθεση με τους ηρωικώς πεσόντες, η αιχμαλωσία των ανδρών του 5ου Συντάγματος ήταν ένα «μαύρο στίγμα» καθώς οι στρατιώτες, σύμφωνα με τον *Ραμπαγά*, «καθήκον είχαν ν' αποθάνωσι πριν περιαχθώσι προς εμπαιγμόν εν Μακεδονία [...] ας ηρνούντο όλοι [να προχωρήσουν] και ας τους ετουφέκιζον!». ³⁰⁷⁰ Μολονότι το (κατά το *Άστυ*) «απαίσιον της Κούτρας όνειδος» ³⁰⁷¹ οδήγησε στη λήθη το μεθοριακό επεισόδιο του Μαΐου του 1886, οι άξονες της ηρωολατρείας που θα εφαρμόζονταν εφεξής είχαν θεμελιωθεί. Τα μνημόσυνα για τους πεσόντες, η χρήση κενοταφίων καθώς και η τοποθέτησή τους σε μία ηρωική συνέχεια που ξεκινούσε από το 1821 ήταν στοιχεία που κυριάρχησαν έως το τέλος του Μεσοπολέμου. Με αυτό τον τρόπο η επιστράτευση του 1885–86 δεν αποτέλεσε κομβικό σημείο μόνο για την αναβάθμιση του στρατεύματος και για την εμφάνιση για πρώτη φορά της (ιδιωτικής) περίθαλψης των απόρων οικογενειών των επιστράτων (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.3 και Α.1.1.4), αλλά και για τη διαμόρφωση των μνημονικών πρακτικών που έμελλαν να υιοθετηθούν εφεξής.

Η σταδιακή κορύφωση της Μεγάλης Ιδέας στη στροφή του 20ού αιώνα έδωσε καθοριστική ώθηση στη λατρεία των ηρωικώς πεσόντων. Την επαύριον του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 αναδύθηκε εύλογα στην ελληνική κοινωνία το ζήτημα της απόδοσης των πρεπουσών τιμών στους ένδοξους νεκρούς. Σε άρθρο του, λίγες ημέρες μετά τη λήξη του «ατυχούς» πολέμου, ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Πολύβιος Δημητρακόπουλος σχολίαζε ότι δυστυχώς επρόκειτο για ένα επίκαιρο θέμα καθώς «ατυχήσαντες

³⁰⁶⁸ *Υπέρ Πατρίδος. 9–11 Μαΐου 1886*, ό.π., σ. 8.

³⁰⁶⁹ *Στο ίδιο*, σσ. 4–5.

³⁰⁷⁰ Παρατίθεται σε Λούβη, *Περιγέλωτος βασιλείον*, ό.π., σσ. 283–284.

³⁰⁷¹ *Στο ίδιο*, σ. 285. Για τους «νέους ήρωες» του 1886 βλ. επίσης Κουλούρη, *Φουστάνελες και Χλαμύδες*, ό.π., σσ. 245–247.

και ημείς κατά τας ημέρας ταύτας να περισυλλέξωμεν εκ του πεδίου των μαχών [τα] τιμημένα και ιερά πτώματα ηρωϊκών και ενδόξων προμάχων της πατρίδος». Ο αρθρογράφος παρουσίαζε την αρχέγονη παράδοση της απόδοσης τιμής τους ηρωικώς πεσόντες σκιαγραφώντας τα αντίστοιχα ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων.³⁰⁷² Η μνήμη των πεσόντων τιμήθηκε αρχικά με πολυάριθμα μνημόσυνα, τον πρώτο θρησκευτικό τρόπο μνήμης και πένθους για ένα νεκρό. Οι θρησκευτικές τελετές ήταν σύμφυτες με τον πόλεμο καθώς με το ξέσπασμα του πολέμου σε όλους τους ναούς της Αθήνας εψάλη «έκτακτος δέησις εις τον Χριστόν κατά των βαρβάρων και απίστων», ενώ με απόφαση της Ιεράς Συνόδου στις 8 Απριλίου 1897 ορίστηκε ότι δεήσεις υπέρ των ελληνικών όπλων θα ψάλλονταν καθημερινώς.³⁰⁷³ Έτσι μεταπολεμικά πραγματοποιήθηκαν μνημόσυνα σε όλη την επικράτεια. Για παράδειγμα, στις 4 Μαΐου 1897 πραγματοποιήθηκε στη Μητρόπολη της Αθήνας μνημόσυνο «υπέρ των εν Άρτη πεσόντων αξιωματικών και στρατιωτών» με ένα κενοτάφιο να βρίσκεται στο κέντρο του ναού, ενώ στις 11 Μαΐου με εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου πραγματοποιήθηκαν σε όλες τις εκκλησίες μνημόσυνα «υπέρ των κατά τας τελευταίας μάχας πεσόντων».³⁰⁷⁴

Τελικώς, για τους πεσόντες του 1897 δεν ανεγέρθηκε κάποιο γενικό μνημείο, παρά μόνο δύο ειδικά. Το πρώτο αφορούσε τους ηρωικώς πεσόντες φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Συγκεκριμένα, την 25η Μαρτίου 1901 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ πραγματοποίησε τα αποκαλυπτήρια της αναθηματικής στήλης για τους 23 νεκρούς φοιτητές που βρίσκεται έως σήμερα στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών.³⁰⁷⁵ Η θυσία αυτών εντασσόταν συμβολικά στο πάνθεο των εθνικών αγώνων με την επιλογή της εθνικής

³⁰⁷² Πολύβιος Δημητρακόπουλος, «Οι νεκροί του πολέμου», *Εμπρός*, 14/5/1897.

³⁰⁷³ *Ακρόπολις*, 7/4/1897, «Η πολεμική παράκλησις εις τους ναούς μας», 8/4/1897, «Δεήσεις εις τους ναούς υπέρ του Αγώνος».

³⁰⁷⁴ *Εμπρός*, 5/5/1897, «Υπέρ των εν Άρτη πεσόντων», 11/5/1897, «Τα σημερινά μνημόσυνα». Τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1897 τελούνταν αδιάληπτα μνημόσυνα με πρωτοβουλία διαφόρων φορέων, ενδεικτικά βλ. *Εμπρός*, 18/5/1897, «Μνημόσυνον», 21/5/1897, «Μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων», 14/6/1897, «Μνημόσυνον υπέρ των πεσόντων εν Πειραιεί», 15/6/1897, «Μνημόσυνον εν τω στρατοπέδω». Επίσης, η Ακαδημαϊκή Λέσχη διοργάνωσε μνημόσυνο θρησκευτικό και πολιτικό υπέρ των πεσόντων φιλελλήνων στον καθολικό Καθεδρικό Ναό του Αγίου Διονυσίου στο επίκεντρο του οποίου βρισκόταν ένα κενοτάφιο στο οποίο ήταν «προσηρμοσμένον» το ξίφος του Ιταλού φιλέλληνα που σκοτώθηκε στην Ελληνική Επανάσταση Σαντόρε ντι Σανταρόζα. *Εμπρός*, 24/5/1897, «Μνημόσυνον φιλελλήνων»· Γιώργος Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο και ηρωϊκός θάνατος (1897–1919). Ιδεολογία, συμβολισμοί, τελετουργίες», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου «Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία»*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989, σσ. 277–288, σσ. 278–279.

³⁰⁷⁵ Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο και ηρωϊκός θάνατος», *ό.π.*, σσ. 279–280· Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 58· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σσ. 291–294· Γαβρόγλου–Καραμανωλάκης–Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 175. Ο πρύτανης Κωνσταντίνος Μητσόπουλος έκλεισε την ομιλία του προτρέποντας την ακαδημαϊκά νεολαία να στεφανώσει «το κενοτάφιον [...] διά του στεφάνου της δόξης μιμούμενη αυτούς

επετείου ως ημέρας των αποκαλυπτηρίων καθώς και με την παρουσία δίπλα στη στήλη δύο υπεραιωνόβιων Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, συμβολίζοντας με αυτό τον τρόπο τη συνέχεια στους αγώνες του ελληνικού έθνους.³⁰⁷⁶ Το δεύτερο μνημείο για τον πόλεμο του 1897 ήταν η στήλη για τους φιλελλήνων πεσόντων στον Δομοκό, η οποία ανεγέρθηκε, το 1905, στο Πεδίον του Άρεως, πλησίον του μνημείου των Ιερολοχιτών.³⁰⁷⁷ Οι μνημονικές πρακτικές για τους πεσόντες του πολέμου του 1897 περιλάμβαναν τόσο τα μνημόσυνα με τη συχνή χρήση κενοταφίων όσο και την ανέγερση ενός μνημείου. Παρότι φαινομενικά αυτές οι πρακτικές ήταν περιορισμένες, ήδη είχε συντελεστεί ένα ακόμα κρίσιμο βήμα προς την ολοένα συστηματικότερη λατρεία των πεσόντων καθώς και της παγίωσης της αντίληψης της συνέχειας των εθνικών αγώνων.

Κατά τη διάρκεια του επόμενου εθνικού αγώνα, του Μακεδονικού, κύριος μηχανισμός αναμνημόνευσης για τους πεσόντες αγωνιστές ήταν τα μνημόσυνα. Το 1904 στα μνημόσυνα εις μνήμην του Παύλου Μελά χρησιμοποιήθηκαν ευρέως κενοτάφια,³⁰⁷⁸ ενώ αντίστοιχη πρακτική ακολουθήθηκε και σε μνημόσυνα άλλων Μακεδονομάχων.³⁰⁷⁹ Σε μνημόσυνο φοιτητών-εθελοντών Μακεδονομάχων, τον Ιανουάριο του 1906, επίκεντρο της τελετής ήταν πάλι ένα κενοτάφιο, ενώ σε άλλο μνημόσυνο, τον Μάιο του 1906, πλήθος συλλόγων και σωματείων κατέθεσαν στεφάνια στο κενοτάφιο που είχε στηθεί στον μητροπολιτικό ναό.³⁰⁸⁰ Όπως γίνεται κατανοητό τα κενοτάφια (μια αρχαιοελληνική άλλωστε μνημονική πρακτική, βλ. παρακάτω) αποτελούσαν ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ένα βασικό πυλώνα των μνημονικών πρακτικών στην Ελλάδα.³⁰⁸¹

Η υπέρ του βωμού της πατρίδος θυσία των νεαρών τούτων της επιστήμης και της πατρίδος στρατιωτών είνε υπόδειγμα της αρετής». *Ακρόπολις*, 26/3/1901, «Η εθνική εορτή εις τας Αθήνας».

³⁰⁷⁶ Πρόκειται για τους Δημήτριο Αग्रινιάδη και τον Απόστολο Μαυρογένη, στους οποίους ευχήθηκε ο Γεώργιος Α΄ αμέσως μετά την τελετή. *Ακρόπολις*, 26/3/1901, «Η εθνική εορτή εις τας Αθήνας και τον Πειραιά». Ο Απ. Μαυρογένης αποτέλεσε τον γηραιότερο (γνωστό) Αγωνιστή της Επανάστασης, ο οποίος πέθανε το 1906 σε ηλικία 114 ετών (γεν. 1792) και ήταν κατά το *Άστυ* ένας «ήρωας απέναντι του χρόνου και εξευτελιστής του». Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε μία νεκρολογία του, «έκλεισε διά παντός τους οφθαλμούς και το τελευταίον πλέον λείψανον της γιγαντομαχίας του 1821» *Εμπρός*, 8/11/1906, «Ο θάνατος του Αγωνιστού»· *Άστυ*, 8/11/1906, «Ο θάνατος του γηραιότερου των Ελλήνων».

³⁰⁷⁷ Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 60.

³⁰⁷⁸ Για τα μνημόσυνα στη Μητρόπολη Αθηνών καθώς και στην Αγία Τριάδα Πειραιά, βλ. *Εμπρός*, 23/10/1904, «Το χθεσινόν μεγαλοπρεπές μνημόσυνον», 24/10/1904, «Το σημερινόν μνημόσυνον εν Πειραιεί». Για το φοιτητικό μνημόσυνο που πραγματοποιήθηκε στο Α΄ Νεκροταφείο, βλ. Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο και ηρωϊκός θάνατος», *ό.π.*, σσ. 283-285.

³⁰⁷⁹ *Άστυ*, 6/6/1905, «Το μνημόσυνον των αξιωματικών»· *Εμπρός*, 29/5/1906, «Τα χθεσινά μνημόσυνα».

³⁰⁸⁰ *Εμπρός*, 16/1/1906, «Το χθεσινόν μεγαλοπρεπέστατον μνημόσυνον υπέρ των πεσόντων εν Μακεδονία φοιτητών», 16/5/1906, «Το χθεσινόν πάνδημον μνημόσυνον».

³⁰⁸¹ Επίσης, το 1909 και το 1910 στα μνημόσυνα για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο στην επέτειο της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης χρησιμοποιήθηκαν κενοτάφια. Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες*, *ό.π.*, σ. 341.

Οι μηχανισμοί πένθους και θεσμικής μνήμης των ηρωικώς πεσόντων που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται από την αυγή του 20ού αιώνα σχηματοποιήθηκαν με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων. Η όξυνση των εθνικισμών, η νέα φύση του πολέμου καθώς και ο πρωτοφανής αριθμός των φονευμένων στις μάχες οδήγησαν στην περαιτέρω εξύμνηση και δημόσια προβολή του ηρωικού θανάτου. Τα κοινά μνημόσυνα συνέχισαν βεβαίως να αποτελούν για αρκετό ακόμη διάστημα την πρωταρχική μνημονική πρακτική,³⁰⁸² με το θρησκευτικό στοιχείο μάλιστα να τονίζεται από την απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, στις 8 Φεβρουαρίου 1913, για ορισμό της τρίτης Κυριακής της Σαρακοστής, δηλαδή την Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως, ως ημέρας τέλεσης πανελληνίων μνημοσύνων για τους πεσόντες «υπέρ πίστεως και Πατρίδος κατά ξηράν και κατά θάλασσαν».³⁰⁸³ Η λειτουργία της Κυριακής της Σταυροπροσκυνήσεως, ημέρα κατά την οποία τιμάται η εύρεση του Τιμίου Σταυρού, σύμβολο της θυσίας του Ιησού Χριστού, περιλαμβάνει και αναστάσιμους ψαλμούς³⁰⁸⁴ φανερώνοντας την προσμονή της αναστάσεως των νεκρών³⁰⁸⁵ σχετιζόμενη με αυτό τον τρόπο με τον συμβολικό κύκλο της ζωής και της ανάστασης και της απαθανάτισης του ηρωικού θανάτου. Ο ορισμός της εορτής της Σταυροπροσκυνήσεως ως ημέρα μνήμης των πεσόντων δεν μακροημέρευσε. Το 1913 η ημέρα αυτή (17 Μαρτίου) εύλογα επισκιάστηκε από το εθνικό πένθος για τη δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α', ο οποίος κηδεύτηκε στις 20 Μαρτίου 1913, ενώ τα επόμενα χρόνια δεν έχει εντοπιστεί κάποια σχετική αναφορά στον Τύπο.³⁰⁸⁶

Σε αντίθεση με αυτόν τον «από τα πάνω» ορισμό μίας ημέρας μνήμης, η θυσία των εν πολέμω πεσόντων συνδέθηκε με μία ήδη ριζωμένη ημέρα του θρησκευτικού ημερολογίου, αυτήν του Ψυχοσάββατου της πρώτης εβδομάδας της Μεγάλης Σαρακοστής. Μολοντί δεν πρόκειται για κανένα από τα δύο επίσημα Ψυχοσάββατα,³⁰⁸⁷ η ημέρα των Αγίων Θεοδώρων ανεπισημώς εορτάζεται ως Ψυχοσάββατο λόγω της μνήμης του «δια

³⁰⁸² Ενδεικτικά, βλ. Αθήναι, 2/12/1913, «Μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων»· *Εμπρός*, 30/11/1913, «Μνημόσυνον εν Αργυροκάστρω», 16/12/1913, «Το χθεσινόν μνημόσυνον των εφέδρων αξιωματικών».

³⁰⁸³ Κ. Μ. Ράλλης, «μνημόσυνον», *ΜΕΕ*, τ. ΙΖ', σ. 285. Το θρησκευτικό στοιχείο ήταν παρόν εξαρχής και σε αυτή την πολεμική προσπάθεια με δοξολογίες να τελούνται σε όλη τη χώρα μετά από κάθε επιτυχία των ελληνικών όπλων. *Νεολόγος* (Πατρών), 12/10/1912, «Η χθεσινή δοξολογία διά τα περίλαμπρους νίκας».

³⁰⁸⁴ «Τον Σταυρόν σου Χριστέ προσκυνούμεν, Δέσποτα, και την Αγίαν σου ανάσταση δοξάζομεν».

³⁰⁸⁵ Γεώργιος Γ. Μπεκατώρος, «Σταυρός (Αι εορταί του Τιμίου Σταυρού)», *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 11ος, Αθήναι 1967, σσ. 434-439, σ. 435.

³⁰⁸⁶ Το 1914 η Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως ήταν στις 9 Μαρτίου, ενώ το 1915 στις 22 Φεβρουαρίου.

³⁰⁸⁷ Τα επίσημα Ψυχοσάββατα είναι αυτά πριν από την Κυριακή των Απόκρεω και πριν από την Κυριακή της Πεντηκοστής. Γεώργιος Γ. Μπεκατώρος, «Ψυχοσάββατον», Ιωάννης Φουντούλης, «μνημόσυνον», *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 12ος, Αθήναι 1968, σσ. 531-535, 1128-1130.

κολλύβων» θαύματος που πραγματοποίησε ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων.³⁰⁸⁸ Η επονομαζόμενη «εορτή των νεκρών» ήταν ατύπως κομμάτι του ελληνικού εορτολογίου με μνημόσυνα και επισκέψεις σε κοιμητήρια σε όλη τη χώρα από τον 19ο αιώνα όπως μαρτυρούν οι εκτενείς σχετικές περιγραφές στον Τύπο.³⁰⁸⁹ «Ο γηγενής αν δεν επισκεφθή το ψυχосάββατον το νεκροταφείον είνε δυστυχής», έγραφε το 1906 το *Εμπρός*, αναδεικνύοντας ότι πρόκειται για μια ριζωμένη ημέρα μνήμης των νεκρών στη λαϊκή συνείδηση.³⁰⁹⁰

Ο πόλεμος αποτέλεσε τομή στον τρόπο εορτασμού του Ψυχосάββατου. Πριν το 1912 θεωρείτο λαϊκή παράδοση εκείνη την ημέρα να κατατίθενται στεφάνια και λουλούδια σε τάφους «αλησμόνητων» νεκρών του Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών, με κυριότερο τον Χαρίλαο Τρικούπη, αλλά και τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, τον Γεώργιο Αβέρωφ, τον Ανδρέα Συγγρό κλπ.³⁰⁹¹ Από το 1913, οπότε και η χώρα βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση αρχίζει να μεταβάλλεται αυτή η παράδοση. «Εις το στρατιωτικόν τμήμα του Νεκροταφείου, το και απλούστερον με τους πτωχούς ξύλινους σταυρούς του, η συγκέντρωσις ήτο μεγαλειτέρα», σχολίαζε το *Εμπρός* για το Ψυχосάββατο του 1913.³⁰⁹² Με αυτό τον τρόπο οι τάφοι τοποθετήθηκαν στο επίκεντρο της ηρωολατρείας. Πλέον την ημέρα αυτή στα μνημόσυνα του Ψυχосάββατου εντασσόταν και η δέηση «υπέρ των κατά τους ιερούς αγώνας αποθανόντων»³⁰⁹³ μετατρέποντας «από τα κάτω» μία ήδη υπάρχουσα βαθιά ριζωμένη εορτή σε ημέρα μνήμης των ηρωικώς πεσόντων αναδεικνύοντας τη λαϊκότητα της μνήμης των εν πολέμω πεσόντων.

³⁰⁸⁸ Κ. Ι. Δουβουνιώτης, «ψυχосάββατον», *ΜΕΕ*, τ. ΚΔ΄, σ. 875· Στυλ. Γ. Παπαδόπουλος, «Θεόδωρος», *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 6ος, Αθήναι 1965, σσ. 200-202.

³⁰⁸⁹ *Ακρόπολις*, 26/2/1884, «Η εορτή των νεκρών», *Εμπρός*, 7/3/1899, «Η εορτή των νεκρών», 3/3/1902, «Εις τα νεκροταφεία Αθηνών», 2/3/1908, «Εαρινά πένθη», 7/3/1910, «Η εορτή των νεκρών», 27/2/1911, «Η χθεσινή ημέρα των νεκρών», 12/2/1912, «Η εορτή των νεκρών», 3/3/1913, «Η εορτή των νεκρών».

³⁰⁹⁰ *Εμπρός*, 19/2/1906, «Εις τας νεκράς Αθήνας».

³⁰⁹¹ Όπως τόνιζε το *Εμπρός* στο ρεπορτάζ του από το Α΄ Νεκροταφείο το Ψυχосάββατο του 1909 «η συγκέντρωσις του κόσμου και το ενδιαφέρον αυτού παρατηρείτο εις ωρισμένους τάφους [...] εκείνων οίτινες δικαίως εχαρακτηρίσθησαν ως “αλησμόνητοι”. Και εις την σειράν τούτων πρώτος ήρχετο και χθες [...] ο τάφος του αιμνήστου Τρικούπη, της μεγαλυτέρας πολιτικής φυσιονομίας της συγχρόνου Ελλάδος». Η αναφορά στο «προσκύνημα» στον τάφο του Τρικούπη είναι σταθερή σε όλα τα σχετικά άρθρα. Βλ. *Εμπρός*, 7/3/1899, «Η εορτή των νεκρών», 18/2/1901, «Η εορτή των νεκρών», 3/3/1902, «Εις τα νεκροταφεία Αθηνών», 6/3/1905, «Η εορτή των νεκρών», 15/2/1909, «Η εορτή των νεκρών», 7/3/1910, «Η εορτή των νεκρών», 27/2/1911, «Η χθεσινή ημέρα των νεκρών», 12/2/1912, «Η χθεσινή εορτή των νεκρών».

³⁰⁹² *Εμπρός*, 3/3/1913, «Η χθεσινή εορτή των νεκρών». Ωστόσο, ακόμα παρέμενε ισχυρή η παράδοση της απόδοσης τιμής στους «αλησμόνητους» νεκρούς. Όπως τονίζεται στη συνέχεια του άρθρου, «δεν έμεινε ουδείς εκ των επισκεπτών της νεκροπόλεως όστις να μην εθεωρούσεν επιβεβλημένην υποχρέωσιν να επισκεφθή και τον τάφον του αιμνήστου Χαρίλαου Τρικούπη».

³⁰⁹³ *Εμπρός*, 20/2/1922, «Η εορτή των νεκρών».

Μία ακόμα διάσταση των μνημοσύνων, όχι του Ψυχοσάββατου αλλά εν γένει, ήταν ότι σταδιακά άρχισαν να διοργανώνονται και από στρατιωτικές μονάδες φανερώνοντας εξ αρχής τον ρόλο του στρατού στη συγκρότηση της μνήμης των, εν εξελίξει ακόμα, πολέμων, ο οποίος κορυφώθηκε μεταπολεμικά (βλ. παρακάτω). Τα σχετικά παραδείγματα ήταν πολυάριθμα. Στην πρώτη επέτειο της ναυμαχίας της Έλλης (3 Δεκεμβρίου 1913) τελέστηκε δοξολογία συνοδευόμενη από μνημόσυνο στους ναΐσκους των πλοίων του Πολεμικού Ναυτικού καθώς και στον Ναύσταθμο. Το 12ο Σύνταγμα Πεζικού (Πατρών) όρισε το 1915, την 17η Ιουλίου, ημέρα νίκης του εν λόγω συντάγματος το 1913 έναντι των βουλγαρικών δυνάμεων στο Βούκοβιτς, ως «ημέραν εορτής και τελέσεως μνημοσύνου υπέρ των πεσόντων». Τον Ιούνιο του 1917, αμέσως μετά την τελετή ορκωμοσίας πίστης των ενόπλων δυνάμεων στη νέα κυβέρνηση Βενιζέλου πραγματοποιήθηκε πανδημο μνημόσυνο υπέρ των εν πολέμω πεσόντων στη Μητρόπολη Αθηνών. Στη Θεσσαλονίκη το 1920 το Σώμα Στρατού Αμύνης τέλεσε το μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων στο Σκρα, ενώ στα Ιωάννινα το 1922 το μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων στην επέτειο της Απελευθέρωσης της πρωτεύουσας της Ηπείρου την 21η Φεβρουαρίου διοργάνωσε το τότε εκεί εδρεύον Ε' Σώμα Στρατού.³⁰⁹⁴ Ο ενεργός ρόλος του στρατού στη συγκρότηση της μνήμης του πολέμου που ήταν εμφανής στη θέση που είχε δικαιολογημένα στα στρατιωτικά μνημόσυνα, σε συνδυασμό με την εμπλοκή του στην ανέγερση πολεμικών μνημείων (βλ. παρακάτω), τον κατέστησε έναν κρίσιμο πόλο στη διαμόρφωση της μνήμης του πολέμου αναδεικνύοντας τον στρατό σε θεματοφύλακα της πολεμικής μνήμης.

Κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919–22) οι ηρωικώς πεσόντες εμφανίστηκαν εύλογα ξανά στο προσκήνιο. Όπως σημείωσε χαρακτηριστικά ο *Κόσμος* της Σμύρνης επ' ευκαιρία της συμπλήρωσης ενός έτους από τις πολεμικές επιχειρήσεις Ιουνίου–Ιουλίου 1921,

*Δεν υπάρχουν ευγενεστέρα θύματα από τα θύματα της Πατρίδος. Οι θνήσκοντες δι' αυτήν είνε αθάνατοι. Η μνήμη των παραμένει αγήρωσ και τα ονόματά των αγλαΐζουν την Ιστορία της Φυλής [...] Όλη η Τιμή και όλη η Δόξα ανήκει δικαιωματικώς εις του στυλοβάτας αυτούς του Μεγαλείου της Πατρίδος.*³⁰⁹⁵

³⁰⁹⁴ Αθήναι, 4/12/1913, «Δοξολογία εις τα πολεμικά μας»· *Νεολόγος* (Πατρών), 20/7/1915, «Τιμή και δόξα εις τους πεσόντας»· *Σκριπ*, 17/6/1917, «Μνημόσυνον υπέρ των πεσόντων»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 16/5/1920, «Της ημέρας», «Μνημόσυνον υπέρ των ηρώων»· *Ήπειρος* (Ιωαννίνων), 19/2/1922, «Η 21 Φεβρουαρίου», 22/2/1922, «Ο πανηγυρισμός της επετείου της αλώσεως των Ιωαννίνων».

³⁰⁹⁵ *Κόσμος* (Σμύρνης), 10(23)/7/1922, «Όγκος νεκρών και ζωντανών».

Το επίκεντρο της εθνικής ευγνωμοσύνης δεν ήταν πλέον μόνο οι συγκεκριμένοι νεκροί μίας περιοχής ή μάχης, αλλά οι άγνωστοι ηρωικώς πεσόντες που θυσιάστηκαν για την πατρίδα. Ο άγνωστος αυτός νεκρός περιγραφόταν γλαφυρά από τον δημοσιογράφο Κώστα Μισαηλίδη σε ανταπόκρισή του, τον Μάιο του 1921, από το ελληνικό στρατιωτικό κοιμητήριο του Καράκιοϊ:

Ευλαβικά σκύβω στον κάθε σταυρό και διαβάζω τα περήφανα ονόματα των υπέρ πατρίδος πεσόντων. Με σταματά η επιγραφή ενός σταυρού: ΑΓΝΩΣΤΟΣ. Άγνωστος! Η θυσία του μου φαίνεται τώρα πιο μεγάλη. Πιο βαθυστόχαστη. [...] Και σκύβω πάντα, πάνω στον σταυρό του αγνώστου ήρωα. Πόσα μου κράζει μέσα μου. Οι Σύμμαχοι στα Πάνθεά τους έθαψαν τους αγνώστους πολεμιστάς τους. Για τον άγνωστόν μου αυτόν εδώ, καμμιά πολυτέλεια [...] Μονάχα λίγα αγριολούλουδα. Κι ένας στοργικός ουρανός από πάνω.³⁰⁹⁶

Στις παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής ο άγνωστος στρατιώτης βρισκόταν ξεκάθαρα στο επίκεντρο της υπό διαμόρφωση συλλογικής μνήμης του πολέμου. Πέρα από τα διθυραμβικά σχόλια για αυτόν στον Τύπο που εξυμνούσαν το μεγαλείο της θυσίας του, σε αυτόν ήταν αφιερωμένα και τα κενοτάφια των μνημοσύνων που πραγματοποιήθηκαν τον Ιούλιο του 1922 σε στρατιωτικές μονάδες του μετώπου για τους πεσόντες των επιχειρήσεων του Ιουνίου–Ιουλίου 1921,³⁰⁹⁷ τοποθετώντας με αυτό τον τρόπο την αφηρημένη έννοια του άγνωστου στρατιώτη στην ελληνική πραγματικότητα.

Οι μνημονικές πρακτικές όμως δεν περιορίζονταν στην τέλεση μνημοσύνων, αλλά διευρύνθηκαν με τη δημιουργία πολεμικών μνημείων ανά τη χώρα μία διαδικασία που συντονίστηκε «από τα πάνω». Οι πρώτες κυβερνητικές αποφάσεις για τη δημιουργία

³⁰⁹⁶ Κώστας Μισαηλίδης, «Από τη μάχη της Κοβαλίτσας», *Αρμονία* (Σμύρνης), 6(19)/5/1921.

³⁰⁹⁷ Τον Ιούλιο του 1922 στην V Μεραρχία στη επέτειο της μάχης του Τσαούς-Τσιφλίκ μετά από επιμνημόσυνη δέηση ο μέραρχος «στεφάνωσε» τον «άγνωστο» νεκρό. Στην εκκλησία του βου λόχου σκαπανέων στο Σαλιχλή πραγματοποιήθηκε «επιμνημόσυνη δέηση για την ανάπαυσιν των Ηρωικών Ψυχών των Αθανάτων αδελφών μας, που πέσανε Ελληνοπρεπέστατα στις περσινές μάχες του Σαγγαρίου». Στο κέντρο της εκκλησίας «ήτανε στημένο το κενοτάφιο, στολισμένο με πανί με τα χρώματα της τρισένδοξης Σημαίας μας». Ένα κενοτάφιο ανάμεσα σε «πυραμίδες» από μάλινγκερ και δύο κανόνια γερμένα προς έδαφος εις ένδειξη σεβασμού ήταν το επίκεντρο του μνημόσυνου της IX Μεραρχίας. Στο Β' Σώμα Στρατού «εστήθη το κενοτάφιον σκεπασμένον με την κυανόλευκον. Ένα μεγαλοπρεπές στέφανον από άνθη κι ένας δίσκος κολύβων, ευλαβή αφιερώματα». Τέλος, στην αυτοσχέδια εκκλησία της Μεραρχίας Ιππικού «είχε στηθή κενοτάφιον περιτυλιγμένον με κυανούν ύφασμα. Εις το εμπρόσθεν μέρος τούτου διεσταυρούντο δύο ξίφη και επ' αυτών είχε τεθή στέφανος ανθέων». Π. Μάνος, «Το μνημόσυνο στον Τάφο του Αγνώστου Στρατιώτου», *Συνάδελφος* (Σμύρνης), 13/7/1922· Γιάνκος Πέλβερ, «Μνημόσυνα Αθανάτων», *Συνάδελφος* (Σμύρνης), 14/7/1922· Αντώνης Παπαγεωργίου, «Υπέρ των πεσόντων εις την Μεραρχίαν Ιππικού», *Συνάδελφος* (Σμύρνης), 16/7/1922· *Κόσμος* (Σμύρνης), 13(26)/7/1922, «Μία συγκινητική τελετή εις το μέτωπο»· *Συνάδελφος* (Σμύρνης), 15/7/1922, «Υπέρ των πεσόντων». βλ. επίσης το μνημόσυνο που έγινε στις 9 Αυγούστου 1920 στη Μεσόπωλη (πλησίον των Μουδανιών) υπέρ των πεσόντων του 30ού Συντάγματος. Μάλιστα ο παρών στο μνημόσυνο στρατιώτης Χαράλαμπος Πληζιώτης σημείωνε ότι «στο μέρος όπου έγινεν το μνημόσυνον θα ανεγερθή μνημείον δι' ενθύμιον». Πληζιώτης, *ό.π.*, σσ. 62-63.

μνημείων για τους Βαλκανικούς Πολέμους ελήφθησαν ήδη την επαύριον της λήξης τους. Συγκεκριμένα, στις 8 Ιανουαρίου του 1914 συμφωνήθηκε μεταξύ του Υπουργείου Στρατιωτικών, χαρτοφυλάκιο το οποίο διατηρούσε προσωπικά ο Βενιζέλος, και του γλύπτη Θωμά Θωμόπουλου η μαζική κατασκευή αναμνηστικών πλακών, στις οποίες θα αναγραφόντουσαν οι πεσόντες κάθε κοινότητας. Οι πλάκες θα ήταν ομοιόμορφες σε λευκό πεντελικό μάρμαρο στο οποίο θα χαράσσονταν με χάλκινα γράμματα τα ονόματα των πεσόντων. Πάνω από τα ονόματα θα αναγράφονταν οι χρονολογίες «1912» και «1913» και στην κορυφή της πλάκας θα βρισκόταν ένας εστεμμένος δικέφαλος αετός. Στο κάτω μέρος της θα ανεγράφετο η φράση «Απέθανον υπέρ Πατρίδος».³⁰⁹⁸ Επίσης, ορίστηκε διά νόμου ως τόπος εντοιχισμού της πλάκας το δημοτικό σχολείο εκάστης πόλης.³⁰⁹⁹ Εντούτοις, η απουσία δημοτικών σχολείων από πολλούς οικισμούς οδήγησε στην κυβερνητική απόφαση στα «μικρότερα κέντρα» (κωμοπόλεις, χωριά, συνοικισμούς) οι πλάκες να τοποθετηθούν σε ενοριακούς ναούς, που (όπως στην Ευρώπη) ήταν το επίκεντρο της κοινοτικής ζωής και της νέας ηρωολατρείας.³¹⁰⁰

Μολονότι η τοποθέτηση των πλακών δεν ολοκληρώθηκε λόγω των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων του Εθνικού Διχασμού, της νέας επιστράτευσης του 1915–16 και της εισόδου της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εξ αρχής σε αυτό το εγχείρημα ήταν εμφανής η εμπλοκή του Κράτους στη διαμόρφωση της μνήμης του πολέμου με την κεντρικά καθοδηγούμενη μαζική δημιουργία (ομοιόμορφων) τόπων μνήμης σε όλη την επικράτεια. Μάλιστα, η διαδικασία αυτή υπαγόταν στο Υπουργείο Στρατιωτικών φανερώνοντας τον ομφάλιο λώρο μεταξύ του στρατού και της μνήμης του πολέμου. Ταυτόχρονα, η απόφαση για την τοποθέτηση των αναμνηστικών πλακών στα δημοτικά σχολεία και στις εκκλησίες τόνιζε τον παιδευτικό ρόλο των πολεμικών μνημείων για τις μελλοντικές γενιές. Όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε η *Εστία*,

η μικρά μετριόφρων πλαξ θέτει τα θεμέλια του παραδειγματισμού. Εις την μικράν, ήρεμον ζωήν του χωριού, η οποία κυλά διαυγής ως ρυάκι, η πλαξ

³⁰⁹⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΒ, φ. 13, «Ιδιωτικών Συμφωνητικών» [μεταξύ του Ιωάννη Δαμβέργη, διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Βενιζέλου και εκπροσώπου του Υπουργείου Στρατιωτικών, και του Θωμά Θωμόπουλου]. Το σχέδιο της πλάκας δημοσιεύθηκε στο πρωτοσέλιδο της *Εστίας* στις 20 Απριλίου 1914. Το 1916 ο Θωμόπουλος παρέδωσε 600 πλάκες. Κουλούρη, *Φουσανέλες και Χλαμύδες*, ό.π., σ. 259, υπ. 109 (τα στοιχεία της Κουλούρη προέρχονται από την υπό εκπόνηση διατριβή της Έφης Παυλογεωργάτου).

³⁰⁹⁹ Ν. 189, «Περί αναρτήσεως πλακών αναμνηστικών εν τοις δημοτικοίς σχολείοις του Κράτους» (21/3/1914), ΦΕΚ Α΄/77/28-3-1914.

³¹⁰⁰ *Εστία*, 20/4/1914, «Εις μνήμην των πεσόντων εν πολέμω». Πρβλ. Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο και ηρωϊκός θάνατος», ό.π., σ. 286, όπου αναφέρεται όμως μόνο στην (τελική) απόφαση για την τοποθέτηση των πλακών στις εκκλησίες.

*αυτή θα γείνη αφορμή υπερηφανείας και συγκινήσεως και θα μείνη μοναδικόν μνημείον, το οποίον θα δείχνουν οι χωρικοί στα παιδιά των.*³¹⁰¹

Οι θυσίες των πεσόντων δεν τιμόταν μόνο τοπικά έχοντας ως επίκεντρο τον τομέα της εκπαίδευσης, αλλά και σε κεντρικό επίπεδο στο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της χώρας, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου βέβαια υπήρχε και το προηγούμενο της στήλης για τους πεσόντες φοιτητές του 1897 (βλ. παραπάνω). Οι πρώτες πρωτοβουλίες του Πανεπιστημίου ξεκίνησαν ήδη κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Συγκεκριμένα, στις 27 Φεβρουαρίου 1913, συζητήθηκε στη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου Αθηνών η ανέγερση μίας αναθηματικής στήλης για τους πεσόντες φοιτητές και η σχετική απόφαση υπερψηφίσθηκε στις 3 Μαΐου 1914. Τα αποκαλυπτήρια της στήλης στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου πραγματοποιήθηκαν στις 21 Δεκεμβρίου 1914 από τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄, παρουσία του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, φανερώνοντας τον κεντρικό ρόλο της μνήμης των πεσόντων στη δημόσια σφαίρα.³¹⁰² Μετά τον πέρας του Μεγάλου Πολέμου (1919) έμπροσθεν του Πανεπιστημίου ανεγέρθηκε και το μνημείο των 26 πεσόντων φοιτητών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.³¹⁰³

Πέρα από τις αναμνηστικές πλάκες αυτή την περίοδο ανεγέρθηκαν και διάφορα άλλα περιφερειακά μνημεία με πρωτοβουλία των τοπικών κοινοτήτων όπως η προτομή του ποιητή Λορέτζου Μαβίλη στα Ιωάννινα (1914)³¹⁰⁴ και οι αναθηματικές στήλες σε πολλές περιοχές όπως η Μάνδρα (Ιούνιος 1914), η Σαλαμίνα (Φεβρουάριος 1915), η Σπάρτη (Απρίλιος 1915) και η Μεγαλόπολη (Ιούνιος 1915).³¹⁰⁵ Αναθηματικές στήλες τοποθετήθηκαν επίσης σε συλλόγους όπως στον Εθνικό Γυμναστικό Σύλλογο εις μνήμη των πεσόντων αθλητών (Μάιος 1914) ή στον Σύλλογο Εμποροϋπαλλήλων εις μνήμην των πεσόντων μελών του (Νοέμβριος 1914).³¹⁰⁶ Εντούτοις, δεν ανεγέρθηκαν σε όλους τους δήμους στήλες

³¹⁰¹ *Εστία*, 20/4/1914, «Αι πλάκες των χωριών».

³¹⁰² Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», ό.π., σσ. 291-294. Για αναλυτική περιγραφή της εκδήλωσης, βλ. *Πατρίς*, 22/12/1914, «Η χθεσινή τελετή εις το Πανεπιστήμιον».

³¹⁰³ Αντωνοπούλου, ό.π., σ. 59.

³¹⁰⁴ Ευφροσύνη Παυλογεωργάτου, «Η εθνική “αμνησία” των Βαλκανικών Πολέμων», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2016, ό.π., σ. 95.

³¹⁰⁵ *Αθήναι*, 2/6/1914, «Εις μνήμην των ηρώων. Στήλη εν Μάνδρα»· *Πινακοθήκη*, τ. ΙΕ΄, τχ. 169, Μάρτιος 1915, «Αναμνηστική στήλη Σαλαμίνας», σ. 13· Δημοσθένης Τζιβανόπουλος, «Ανίδρυσις αναθηματικής στήλης», *Εμπρός*, 15/4/1915· *Εμπρός*, 29/6/1915, «Ηρώων εν Μεγαλοπόλει». Το 1923 υπήρχε στη κεντρική εκκλησία των Μεγάρων μία πλάκα με τους πεσόντες Μεγαρείς στους Βαλκανικούς Πολέμους. Παρότι δεν αναφέρεται τότε τοποθετήθηκε πιθανότατα είναι της περιόδου 1914–15 καθώς περιελάμβανε μόνο στους πεσόντες των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ ακολουθούσε της οδηγίες που είχαν δοθεί για εντοιχισμό της σε ναό. Βλ. Κώστας Μισαηλίδης, «Η θυσία των Μεγάρων υπέρ Πατρίδος», *Ελεύθερος Λόγος*, 6/8/1923.

³¹⁰⁶ *Εμπρός*, 21/5/1914, «Οι σημερινοί αγώνες του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου», 7/11/1914, «Η εορτή των εμποροϋπαλλήλων»

γεγονός που οδήγησε τον Ιούλιο του 1916 το Υπουργείου Εσωτερικών στην έκδοση εγκυκλίου διαταγής με την οποία ζητούσε από τους δημάρχους και τους κοινοτάρχες «να ενεργήσουν εγκαίρως διά την ανέγερσιν των αναθηματικών στηλών». Μάλιστα τονιζόταν ότι εάν υπήρχε οικονομικό πρόβλημα θα έπρεπε να συσταθεί επιτροπή για συλλογή εράνων.³¹⁰⁷ Σε αυτό το πλαίσιο μετά από συνδρομή εράνων αναγέρθηκαν μνημεία όπως αυτό των πεσόντων Πανορμιτών στα Πλατεία Πύργου Τήνου (Μάιος 1917) και το Ηρώο στην Χώρα της Τήνου (1918), όπου αναφέρονταν όλοι οι πεσόντες της νήσου στους Βαλκανικούς Πολέμους.³¹⁰⁸

Τα επόμενα βήματα για τη θεσμοθέτηση της μνήμης των Βαλκανικών Πολέμων, κινούταν στην κατεύθυνση της ενεργοποίησης της ιδιωτικής φιλανθρωπίας, καθώς με μία σειρά υπουργικών αποφάσεων επί κυβερνήσεως Δ. Γούναρη τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1915 συστάθηκαν επιτροπές προς ανέγερση μνημείων. Οι αποφάσεις υπογράφονταν από τον υπουργό Εσωτερικών Νικόλαο Τριανταφυλλάκο, μετατοπίζοντας έτσι το κέντρο συντονισμού της μνήμης σε ένα πολιτικό Υπουργείο, σε αντίθεση με το εγχείρημα των πλακών. Οι επιτροπές αυτές αποτελούνταν από πολιτικά πρόσωπα (νομάρχες, δημάρχους, δημοτικούς συμβούλους), από ένα εκπρόσωπο της Εκκλησίας και ενίοτε από ένα διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας.³¹⁰⁹ Από τα μνημεία για τα οποία συστάθηκαν επιτροπές, μόνο η προτομή του Γεωργίου Α΄ ολοκληρώθηκε κατά την εμπόλεμη περίοδο, η οποία τοποθετήθηκε, το 1922, στο σημείο της δολοφονίας του στη Θεσσαλονίκη.³¹¹⁰ Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας θεμελιώθηκαν και μνημεία ακόμα και στη Μικρά Ασία όπως για παράδειγμα το Ηρώο στο Μπαϊρακλή της Σμύρνης.³¹¹¹

³¹⁰⁷ *Εμπρός*, 21/7/1916, «Αι αναθυματικά στήλαι».

³¹⁰⁸ Παναγιώτης Χ. Πρασάς, «Μνημεία και μουσεία της Τήνου στην υπηρεσία του Έθνους (1866–2012). Διαδρομές της Μνήμης στον Δημόσιο Χώρο», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014, σσ. 37-51.

³¹⁰⁹ «Περί συστάσεως επιτροπής επί της ανεγέρσεως εν Θεσσαλονίκη ναϊδρίου και προτομής εις μνήμην του αιμνήστου Βασιλέως Γεωργίου Α΄» (29/4/1915), ΦΕΚ Α΄/179/9-5-1915· «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων διά την ανέγερσιν αναθηματικής στήλης υπέρ των πεσόντων κλπ του νομού Ρεθύμνης κατά τους πολέμους 1912–1913» (4/6/1915), ΦΕΚ Α΄/214/6-6-1915· «Περί συστάσεως επιτροπής εν Σαλώ προς συλλογήν εράνων διά την ανέγερσιν μνημείου προς τιμήν των πεσόντων κατά τον Ελληνοβουλγαρικών πόλεμον 1913» (12/6/1915), ΦΕΚ Α΄/223/15-6-1915. Βλ. επίσης Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωϊκού θανάτου», *ό.π.*, σ. 102· Παυλογεωργάτου, *ό.π.*, σ. 93.

³¹¹⁰ Παυλογεωργάτου, *ό.π.*, σ. 146. Σύμφωνα με την ενεξελίξει έρευνα της Ε. Παυλογεωργάτου από το 1914 έως το 1922 ανεγέρθηκαν 31 μνημεία (10 σε νησιά, 6 στην Ανατολική Αττική, 4 στην Αθήνα, 3 στη Δυτική Αττική και στην Πελοπόννησο και από 2 σε Σέρρες και Ιωάννινα). Κουλούρη, *Φουστάνελες και Χλαμύδες*, *ό.π.*, σ. 260, υπ. 110.

³¹¹¹ Το Ηρώο στο Μπαϊρακλή θεμελιώθηκε κατά την εορτή των Εισοδείων της Θεοτόκου το 1921 από τον Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο. Ο θεμέλιος λίθος έγραφε ότι το μνημείο δημιουργήθηκε «εις ανάμνησιν των μεγάλων και ενδόξων κατορθωμάτων της παρούσης Ελληνικής Γενεάς» και «εις μνήμην των εκ της

Ο Εθνικός Διχασμός και η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καθυστέρησαν τις εξελίξεις στην ανέγερση πολεμικών μνημείων. Επόμενο βήμα για τη συγκρότηση της μνήμης όχι μόνο των Βαλκανικών Πολέμων και του Μακεδονικού Μετώπου, αλλά όλων πεσόντων από την Ελληνική Επανάσταση και εφεξής ήταν οι εορτασμοί για την Εκατονταετηρίδα της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Το 1918 είχε συσταθεί η Επιτροπή Εκατονταετηρίδος για τον εορτασμό των εκατό ετών της Ελληνικής Επανάστασης³¹¹² με μια από της είκοσι ειδικές υποεπιτροπές της να είναι η Επιτροπή Μεγάλου Μνημείου, με πρόεδρο μάλιστα τον ίδιο τον πρωθυπουργό. Η επιτροπή αυτή αποφάσισε αρχικά την ανέγερση ενός Πανελλήνιου Ηρώου, το οποίο θα ήταν αφιερωμένο σε όλους τους αγώνες του έθνους, στον λόφο του Αρδηττού.³¹¹³ Η απόφαση αυτή ωστόσο ακυρώθηκε καθώς μετά τη νοεμβριανή κυβερνητική αλλαγή επανιδρύθηκε η Επιτροπή Εκατονταετηρίδος με τη συμμετοχή πλέον μελών της βασιλικής οικογένειας και αντιβενιζελικών πολιτικών.³¹¹⁴ Η νέα Επιτροπή συνέχισε να εξετάζει προτάσεις για την ανέγερση «ηρώου εν Αθήναις» καθώς και μικρότερων μνημείων «εις τας επαρχίας και εις τον τόπον ιδιαιτέρως αξιωσμειών ιστορικών συμβάντων».³¹¹⁵ Παρά το γεγονός ότι οι εορτασμοί για την Εκατονταετηρίδα, και μαζί η ιδέα για το Πανελλήνιο Ηρώο, αναβλήθηκαν για το 1930 (βλ. παρακάτω) εξαιτίας της συνεχιζόμενης εμπόλεμης κατάστασης καθώς η επιτροπή «εθεώρησεν άκαιρον την διεξαγωγήν εορτασμών υπό τοιούτους όρους»,³¹¹⁶ ένα ακόμα βήμα προς την συγκρότηση μίας ενιαίας μνήμης όλων των πολέμων για την εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (Ελληνική Επανάσταση και πόλεμοι 1912–20) είχε πραγματοποιηθεί.

Κοινότητος Βαΐρακλή ενδόξως υπέρ Πίστewος και Πατρίδος πεσόντων εν τοις πεδίοις των μαχών κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες της Ελλάδας». *Κόσμος* (Σμύρνης), 23(6)/11/1921, «Το Ηρώον του Βαΐρακλή».

³¹¹² Η πρώτη Επιτροπή Εκατονταετηρίδος είχε ιδρυθεί τον Μάρτιο του 1916 από τον υπουργό Παιδείας Σπυρίδωνα Λάμπρο, ιστορικό και καθηγητή του Πανεπιστημίου. Εντούτοις, λόγω των πολιτικών εξελίξεων αυτή δεν ξεκίνησε ουσιαστικά ποτέ τη λειτουργία της. Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα*, ό.π., σ. 27.

³¹¹³ Μαρκάτου, «Οι προτάσεις», ό.π., σσ. 54-56· Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα*, ό.π., σσ. 27-31.

³¹¹⁴ Πρόεδρος της επιτροπής ανέλαβε ο πρίγκιπας Νικόλαος, επίτιμος πρόεδρος ο διάδοχος Γεώργιος ενώ αντιπρόεδροι οι πρίγκιπες Ανδρέας και Χριστόφορος, ο μητροπολίτης Αθηνών και ο πρόεδρος της Βουλής Κ. Λομβάρδος, ενώ γενικός γραμματέας ο καθηγητής της ΑΣΟΕΕ Γεώργιος Χαριτάκης. Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα*, ό.π., σσ. 31-35. Βλ. επίσης Μαρία Ρεπούση, «Το νέο Εικοσιένα. Η ανολοκλήρωτη Ελληνική Επανάσταση στις δημόσιες επετειακές αφηγήσεις της πρώτης εκατονταετηρίδας», Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου–Σεραφεύμ Ι. Σεφεριάδης (επ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σσ. 161-180, σσ. 161-164.

³¹¹⁵ Γεώργιος Χαριτάκης, *Η Εκατονταετηρίς της Επαναστάσεως*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1921, σ. 23, 28-30· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», ό.π., σσ. 295-296.

³¹¹⁶ Χαριτάκης, ό.π., σσ. γ'-δ'· Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα*, ό.π., σ. 45· Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες*, ό.π., σσ. 488-493.

Το 1920, την επαύριο της υπογραφής της Συνθήκης των Σεβρών, πραγματοποιήθηκε η σημαντικότερη, μέχρι τότε, τελετή μνήμης στην Ελλάδα. Πρόκειται για τα Επινίκια που διοργανώθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο τη 14η Σεπτεμβρίου 1920, μία ημέρα με έντονο θρησκευτικό περιεχόμενο, την Ύψωση του Τιμίου Σταυρού συμβολίζοντας με αυτό τον τρόπο την μάχη μεταξύ των υπερασπιστών του Χριστιανισμού εναντίον του Ισλάμ στον εν εξελίξει ελληνοτουρκικό πόλεμο. Στην τελετή πέρα από την πολιτειακή, πολιτική, στρατιωτική και θρησκευτική ηγεσία, παρίστατο χιλιάδες κόσμου, περισσότεροι από 600 νομάρχες, δήμαρχοι και κοινοτάρχες από όλη τη χώρα, η γαλλική και η αγγλική στρατιωτική αντιπροσωπία. Επίσης, για τις ανάγκες της τελετής είχαν έρθει στην Αθήνα τα λάβαρα από τις Μονές της Αγίας Λάβρας (Καλαβρύτων) και Αρκαδίου (Κρήτης) ώστε να τονιστεί περαιτέρω η σύνδεση της Ελληνικής Επανάστασης με τους σύγχρονους αγώνες των Ελλήνων. Πρώτοι στο Καλλιμάρμαρο εισήλθαν οι τραυματίες πολέμου, οι οποίοι «σύρουν με κόπον τα ξύλινα πόδια των, κρατούν δεμένα, κρεμασμένα τα χέρια των» κατευθυνόμενοι σε περίοπτη θέση στις κερκίδες. Η καινοφανής παρουσία τους αποτέλεσε αφετηρία της κεντρικής θέσης που απέκτησαν οι ανάπηροι πολέμου και οι παλαιοί πολεμιστές σε πολλές εκδηλώσεις του Μεσοπολέμου (βλ. παρακάτω).

Μια λιτανεία δεκάδων μητροπολιτών ξεκίνησε από το Ζάππειο Μέγαρο, στο οποίο είχαν στηθεί ασπίδες με άνθη που ανέγραφαν ονόματα νικηφόρων μαχών του Ελληνικού Στρατού, και κατέληξε στο Καλλιμάρμαρο όπου βρισκόταν το επίκεντρο της τελετής: ένα κενοτάφιο αφιερωμένο στον Άγνωστο Στρατιώτη. Το κενοτάφιο περιστοιχιζόταν από πυροβόλα-λάφυρα και πάνω του αναγραφόταν με χάλκινα γράμματα «Των υπέρ πίστεως και πατρίδος», ενώ υψωνόταν από πάνω του η σημαία της Ελλάδας και του Βυζαντίου. Κορυφαία στιγμή της τελετής ήταν η στέψη του κενοταφίου από το βασιλιά Αλέξανδρο, μια συμβολική έκφραση ευγνωμοσύνης του αρχηγού του Κράτους προς τον αφανή στρατιώτη.³¹¹⁷

Η τελετή αυτή δεν αποτέλεσε απλώς το αποκορύφωμα των μνημονικών πρακτικών κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου, σε μία στιγμή μάλιστα που οι ελληνικοί

³¹¹⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 12/9/1920, «Αι εορταί της νίκης», 13/9/1920, «Αύριον αρχίζουν αι μεγάλαι εορταί της νίκης», 15/9/1920, «Η πρώτη ημέρα των μεγάλων εορτών της νίκης»· *Εμπρός*, 15/9/1920, «Ο χθεςινός λαμπρός εορτασμός των Επινικίων». Βλ. επίσης Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σσ. 294-295. Όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε ο Ανδρέας Καβαφάκης την επομένη της τελετής, «εκεί, περί το τεθλιμμένον κενοτάφιον, εφ' ου η χείρ του νεαρού βασιλέως σου απέθεσε την άφθαρτον δάφνην της ευγνωμοσύνης μας, επτερύγιζον απειράριθμοι φάλαγγες νεκρών, στρατιαί ηρώων και μαρτύρων». Ανδρέας Καβαφάκης, «Μεγάλη Ελλάς», *Ελεύθερος Τύπος*, 15/9/1920.

θρίαμβοι βρίσκονταν στο απόγειό τους, αλλά συμπύκνωνε τους άξονες της μνημονικής πολιτικής που είχαν διαμορφωθεί έως τότε, οι οποίοι αποτέλεσαν τη βάση για τις κατοπινές μεσοπολεμικές εξελίξεις. Συγκεκριμένα, η τέλεση των Επινικείων σε μία σημαντική ημέρα για το χριστιανικό εορτολόγιο και όχι στην επέτειο κάποιας μάχης ή ανακωχής, επισφράγισε τον συσχετισμό της ημέρας μνήμης για τους πεσόντες με το θρησκευτικό ημερολόγιο (όπως και με το Ψυχροσάββατο) και όχι με κάποια σταθερή ημέρα–επέτειο κάποιας μάχης ή συνθήκης. Επιπρόσθετα, ήταν εμφανείς οι προσπάθειες, σε συνδυασμό με τις εργασίες της Επιτροπής Εκατονταετηρίδος, για την ένταξη των πολέμων της περιόδου 1912–1920 σε ένα συνεχές αφήγημα για τους εθνικούς αγώνες των Ελλήνων ξεκινώντας από την Ελληνική Επανάσταση. Όπως χαρακτηριστικά το έθετε λίγους μήνες νωρίτερα ο πανεπιστημιακός Σίμος Μενάρδος «αισθανόμεθα [...] ότι μας ηξίωσε μεγαλόδωρος η Μοίρα να χαρώμεν, είναι η εκπλήρωση του ιερού όρκου, που έδωσαν προ 99 ετών [...] οι παράτολμοι εκείνοι πάπποι».³¹¹⁸

Η κορυφαία στιγμή της τελετής ήταν αδιαμφισβήτητη η εμφάνιση για πρώτη φορά στην Ελλάδα του νεοτερισμού του Αγνώστου Στρατιώτη και απόδοση σε αυτόν ύψιστων τιμών, ένα γεγονός που ακολουθούσε τις διεθνείς εξελίξεις. Εντούτοις, ο Έλληνας Άγνωστος Στρατιώτης ήταν προσαρμοσμένος στην ελληνική παράδοση της χρήσης κενοταφίου, μίας παγιωμένης παράδοσης που είχε διαμορφωθεί από τα τέλη του 19ου αιώνα (βλ. παρακάτω). Τέλος, ένα ακόμη φαινόμενο που είχε εμφανιστεί στις άλλες εμπόλεμες χώρες και έκανε την πρώτη εμφάνισή του στην Ελλάδα ήταν η κεντρική θέση που κατέλαβαν οι τραυματίες πολέμου σε αυτή την τελετή μνήμης θεμελιώνοντας με αυτό τον τρόπο την παρουσία των παλαιών πολεμιστών στις μνημονικές τελετές. Τρεις μήνες αργότερα «κατά την υποδοχήν του Κωνσταντίνου [την 6η Δεκεμβρίου 1920] τιμητική εδόθη θέσις εις τους ενδόξους και τιμημένους τραυματίας μας» τόσο σε εξέδρα επί της πλατείας Συντάγματος όσο και στη δοξολογία στον μητροπολιτικό ναό.³¹¹⁹

Συμπερασματικά, τα κύρια χαρακτηριστικά που κληρονόμησε η εμπόλεμη περίοδος στον Μεσοπόλεμο, ήταν ότι μολονότι η μνήμη των πεσόντων ξεκίνησε να τιμάται «από τα κάτω» με τα μνημόσυνα εις μνήμη τους, γρήγορα το Κράτος ασχολήθηκε με τη

³¹¹⁸ Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Σίμου Μενάρδου Πανηγυρικός εις την προέλασιν του Ελληνικού Στρατού εκφωνηθείς τη 13 Μαΐου 1920*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1920, σ. 3.

³¹¹⁹ *Η Νίκη*, 3/10/1921, «Οι τραυματίαι».

διαμόρφωσή της. Αυτό συνέβη τόσο με τη διεξαγωγή όλο και περισσότερων στρατιωτικών μνημοσύνων όσο και μέσω των αποφάσεων για ανέγερση πολεμικών μνημείων, τα οποία δημιουργήθηκαν κυρίως «από τα πάνω», με την παρουσία του στρατιωτικού παράγοντα να είναι εξ αρχής σημαντική. Επίσης, εμφανίστηκαν και τα πρώτα ψήγματα μίας ενιαίας μνήμης όλων των πολεμικών εθνικών αγώνων από το 1821 και εφεξής. Όσον αφορά το πρακτικό σκέλος, η ευρεία χρήση των κενотаφίων, του θρησκευτικού ημερολογίου, η εμφάνιση του Αγνώστου Στρατιώτη και η τιμητική θέση των τραυματιών πολέμου αποτέλεσαν τους άξονες πάνω στους οποίους συγκροτήθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο η θεσμική μνήμη των Εθνικών Πολέμων στην Ελλάδα.

Δ.2.3.2 Η συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων

Δ.2.3.2.1 Οι ημέρες μνήμης των Εθνικών Πολέμων

Η πρώτη τελετή μνήμης και απόδοσης τιμής στους ηρωικώς πεσόντες για μία κοινωνία, και δη την ελληνική, ήταν, όπως έχει παρουσιαστεί, η τέλεση κοινών μνημοσύνων. Στον Μεσοπόλεμο αυτή η παράδοση, δεν περιορίστηκε στα ατομικά ή κοινά κατά τόπους μνημόσυνα,³¹²⁰ αλλά θεσπίστηκαν πανελλήνια μνημόσυνα για τους εν πολέμω πεσόντες. Θεμελιωτής αυτής της παράδοσης ήταν ο δικτάτορας Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος καθιέρωσε, τον Σεπτέμβριο του 1925, την πρώτη Κυριακή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής (δηλαδή την Κυριακή της Ορθοδοξίας) ως ημέρα μνήμης για τους εν πολέμω πεσόντες. Την ημέρα αυτή θα τελούνταν με μέριμνα της τοπικής αυτοδιοίκησης μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων παρουσία των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών του τόπου.³¹²¹ Το πρωτόκολλο των τελετών μνήμης καθορίστηκε «από τα πάνω»³¹²² αναδεικνύοντας για ακόμα μία φορά τον ενεργό ρόλο του Κράτους στην συγκρότηση της θεσμικής μνήμης του πολέμου.

Η ημέρα που επιλέχθηκε για τη τέλεση των μνημόσυνων βασιζόταν στο θρησκευτικό ημερολόγιο και δεν ήταν κάποια σταθερή ημερομηνία, όπως για παράδειγμα η 11η

³¹²⁰ Ενδεικτικά, βλ. *Νεολόγος* (Πατρών), 7/4/1923, «Μνημόσυνον»· *Εμπρός*, 5/8/1923, «Μνημόσυνον»· *Ελεύθερον Βήμα*, 21/1/1929, «Το χθεσινόν μνημόσυνον».

³¹²¹ Π.Δ. «Περί τελέσεως κατ' έτος μνημοσύνων καθ' άπαν το Κράτος υπέρ των εν Πολέμοις πεσόντων» (6/9/1925), ΦΕΚ Α' /256/18-9-1925. Βλ. επίσης Κουλούρη, *Φουστανέλες και Χλαμύδες*, ό.π., σ. 272.

³¹²² Όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο *Εφεδρικός Αγών*: «δια διαταγής του υπουργείου των Εσωτερικών, διετάχθησαν οι Νομάρχαι του Κράτους όπως μεριμνήσουν ίνα τελεσθύνεις του Δήμου και τας Κοινότητας της περιφέρειάς των κατά την πρώτην Κυριακήν της Μεγάλης Τεσσαρακοστής επίσημα μνημόσυνα υπέρ των εν πολέμοις πεσόντων». *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 19/3/1926, «Μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων».

Νοεμβρίου στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία ή η 4η Νοεμβρίου στην Ιταλία.³¹²³ Η συγκεκριμένη ημέρα δεν επιλέχθηκε τυχαία, διότι την προηγούμενη ημέρα είναι το Ψυχοσάββατο, το οποίο όπως έχει παρουσιαστεί, είχε συνδεθεί «από τα κάτω» από το 1913 και με τη λατρεία των εν πολέμω πεσόντων. Η βαθιά ριζωμένη στη λαϊκή συνείδηση «εορτή των νεκρών» διατήρησε τη δημοφιλία της καθ' όλο το Μεσοπόλεμο,³¹²⁴ συνδέοντας και ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο την ημέρα μνήμης των εν πολέμω πεσόντων την επομένη. Όπως και σε άλλες Ορθόδοξες βαλκανικές χώρες η ημέρα μνήμης για τους πεσόντες συνδέθηκε με το παραδοσιακό θρησκευτικό εορτολόγιο: Στη Ρουμανία η «Ημέρα των Ηρώων» εορταζόταν της Αναλήψεως, ενώ στη Βουλγαρία η μνήμη των πεσόντων τιμόταν στην εορτή του Αρχάγγελου Μιχαήλ (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.2).

Πράγματι την Κυριακή της Ορθοδοξίας του 1926 (21 Μαρτίου) πραγματοποιήθηκαν μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων σε όλη τη χώρα. Στην πρωτεύουσα, το μνημόσυνο ήταν αρχιερατικό (χοροστάτησε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσόστομος Α'), μεγαλοπρεπές και πομπώδες: Στο κέντρο του μητροπολιτικού ναού των Αθηνών «είχε στηθή κενοτάφιον, πέριξ του οποίου ήσαν τα ορφανά των πεσόντων πολεμιστών», ενώ «εις την τελετήν μετέχον τα σχολεία της πρωτευούσης, τα οποία μετά των καθηγητών και διδασκάλων των παρετάχθησαν εις την πλατείαν της Μητροπόλεως». Από την τελετή δεν έλειπαν οι έφεδροι αξιωματικοί και οπλίτες καθώς και επίσημοι (υπουργοί, ο δήμαρχος Αθηναίων, ο πρύτανης και μέλη της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών, η αγγλική και η γαλλική ναυτική αποστολή). Στεφάνι κατατέθηκε στο κενοτάφιο μεταξύ άλλων και εκ μέρους της Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών, με περισσότερα από 300 μέλη της να είναι παρόντα στην τελετή.³¹²⁵ Παρόμοια μνημόσυνα με τη συμμετοχή των τοπικών πολιτικών, δημοτικών, στρατιωτικών και θρησκευτικών αρχών και των σχολείων

³¹²³ Εντούτοις, διατυπώθηκαν και απόψεις ότι έπρεπε τα μνημόσυνα να μην διεξάγονται την Κυριακή της Ορθοδοξίας διότι υποβαθμιζόταν η θρησκευτική σημασία της εν λόγω ημέρας. *Εμπρός*, 5/3/1928, «Η μεγαλάνυμος εορτή της Ορθοδοξίας».

³¹²⁴ Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 12/2/1923, «Εις την πόλιν των νεκρών», 13/3/1927, «Το χθεσινόν Ψυχοσάββατον», 9/3/1930, «Το σημερινόν Ψυχοσάββατον»· *Πρωΐα*, 21/3/1926, «Το Σάββατο των νεκρών»· *Ακρόπολις*, 5/3/1933, «Το Ψυχοσάββατο», 1/3/1936, «Η χθεσινή ημέρα των νεκρών», 20/3/1937, «Η σημερινή ημέρα των νεκρών»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 12/3/1938, «Χιλιάδες Αθηναίοι εις το νεκροταφείον».

³¹²⁵ *Εμπρός*, 22/3/1926, «Το χθεσινόν μνημόσυνον περί των εν πολέμω πεσόντων»· *Πρωΐα*, 22/3/1926, «Εις μνήμην των υπέρ πατρίδος πεσόντων». Ωστόσο, δεν υπάρχει αναφορά για παρουσία του Θεόδωρου Πάγκαλου. Η απουσία του πιθανότατα να σχετιζόταν με τις πολιτικές ζυμώσεις εκείνων των ημερών σχετικά με την παραίτηση του Παύλου Κουντουριώτη από την Προεδρία της Δημοκρατίας (15 Μαρτίου) τις προσεχείς προεδρικές εκλογές (4 και 11 Απριλίου).

τελέστηκαν ταυτόχρονα σε όλη τη χώρα.³¹²⁶ Το 1926 αποτέλεσε ένα έτος-τομή για τη συγκρότηση της επίσημης μνήμης των Εθνικών Πολέμων καθώς όπως μαρτυρεί η θέσπιση των εθνικών μνημοσύνων η πολεμική μνήμη απέκτησε πρωτοφανή επισημότητα και κεντρικότητα στους θεσμούς του ελληνικού κράτους.

Η τέλεση μνημοσύνων τη συγκεκριμένη ημέρα διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, μολονότι σταδιακά έφθινε η δημόσια συμμετοχή και η δημοφιλία τους εάν λάβουμε ως μέτρο σύγκρισης το χώρο που καταλάμβανε η κάλυψή τους στις στήλες του Τύπου. Ήδη από το 1927 ο θεσμός των εθνικών μνημοσύνων άρχισε να παρακμάζει ραγδαία και ουσιαστικά από το 1932 αντικαταστάθηκε από τελετές μνήμης έμπροσθεν του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη (βλ. παρακάτω).³¹²⁷ Ακόμη, το 1933 και το 1935 η Κυριακή της Ορθοδοξίας συνέπεσε με τις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 και το βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, γεγονός που αποδυνάμωσε εκ των πραγμάτων περαιτέρω τα εθνικά μνημόσυνα. Το 1940 έγινε μία προσπάθεια από το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά για αναβίωση των εθνικών μνημοσύνων όχι την ίδια ημέρα, αλλά την προηγούμενη, δηλαδή το Ψυχοσάββατο, ως ημέρα «Πανελληνίων μαθητικών μνημοσύνων», τα οποία θα πραγματοποιούνταν στα Ηρώα κάθε πόλης παρουσία του κλήρου και εκπροσώπων όλων των κλάδων των Ενόπλων Δυνάμεων.³¹²⁸ Τη μοναδική φορά που εορτάστηκε η συγκεκριμένη ημέρα (16 Μαρτίου 1940), πραγματοποιήθηκε μεγαλοπρεπές μνημόσυνο στη Θεσσαλονίκη στο Ηρώο του Γ' Σώματος Στρατού, με τη συμμετοχή όλων των μαθητών της πόλης. Στην Αθήνα ή σε άλλες πόλεις δεν έχουν εντοπιστεί αναφορές για άλλα παρόμοια μαθητικά μνημόσυνα.³¹²⁹

³¹²⁶ *Εμπρός*, 22/3/1926, «Το χθεσινόν μνημόσυνον περί των εν πολέμω πεσόντων»· *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 23/3/1926, «Το μνημόσυνον της Κυριακής»· *Ήπειρος* (Ιωαννίνων), 22/3/1926, «Το μνημόσυνον υπέρ των εν πολέμοις πεσόντων»· *Θάρρος* (Τρικάλων), 22/3/1926, «Το μνημόσυνον των πεσόντων»· *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), 22/3/1926, «Το χθεσινόν μνημόσυνο»· *Αγών* (Δράμας), 22/3/1926, «Το μνημόσυνον»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 23/3/1926, «Μνημόσυνον εις Καβάλλα»· *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 22/3/1926, «Το χθεσινόν μνημόσυνο»· *Το Φως* (Θεσσαλονίκης), 22/3/1926, «Το χθεσινό μνημόσυνον».

³¹²⁷ Μία μαρτυρία για το μνημόσυνο του 1928 μας διασώζεται από το ημερολόγιο του κληρωτού της κλάσης του 1927 Γιάγκου Μασσέλου που υπηρετούσε στο 1ο Σύνταγμα Πεζικού (Αθηνών). Σύμφωνα την καταγραφή της 4ης Μαρτίου 1928, μετά το πέρας του μνημοσύνου, κατά τη διάρκεια του οποίου όλο το Σύνταγμα ήταν παρατεταγμένο εμπρόσθεν της Μητρόπολης ακολούθησε παρέλαση από τη Μητρόπολη έως τους στρατώνες (στην περιοχή του σημερινού ΝΙΜΙΤΣ και του Πάρκου Ελευθερίας). Νίκος Χρ. Αλιπράντης. *Η στρατιωτική θητεία ενός Μικρασιάτη στην Αθήνα του Μεσοπολέμου. Το ημερολόγιο του Γιάγκου Μασσέλου (1927–1928)*, Αθήνα 2012, σ. 111.

³¹²⁸ Β.Δ. «Περί τελέσεως Πανελληνίου μαθητικού μνημοσύνου υπέρ των εν πολέμοις πεσόντων» (7/2/1940), ΦΕΚ Α'/34/12-2-1940.

³¹²⁹ Τσιάρρα, *ό.π.*, σ. 137. Εξαίρεση αποτέλεσε το Λαύριο όπου πραγματοποιήθηκε μνημόσυνο (όχι αποκλειστικά μαθητικό) για τους πεσόντες. *Ελληνικόν Μέλλον*, 18/3/1940, «Το μνημόσυνον εις το Λαύριον».

Οι παλαιοπολεμιστικές και οι αναπηρικές οργανώσεις συμμετείχαν σταθερά στα μνημόσυνα, με μία εφεδρική εφημερίδα το 1928 μάλιστα να θεωρεί τη θέσπιση αυτής της ημέρας μνήμης ως «ορθή και Αγία» καθώς έτσι «η μνήμη των συναδέλφων μας [...] θα μείνη ανεξάλειπτος εις την ευγνωμοσύνην των συγχρόνων και των επερχομένων γενεών».³¹³⁰ Εντούτοις, οι παλαίμαχοι δεν διαδραμάτιζαν κάποιο πρωταγωνιστικό ρόλο στα μνημόσυνα.³¹³¹ Όσο αντιφατικό και εάν φαίνεται αυτό στο ευρωπαϊκό πλαίσιο της μνήμης του Μεγάλου Πολέμου, μπορεί να εξηγηθεί βάσει των εξελίξεων στον παλαιοπολεμιστικό χώρο από το 1922 και εφεξής.

Η συμπόρευση σημαντικού μέρους των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων έως το 1925 με την κομμουνιστική Αριστερά καθώς και η συνεχιζόμενη (έως το 1936) σύνδεση μερίδας αναπήρων πολέμου με τον αρχειομαρξισμό, οδήγησαν σε μία σχέση καχυποψίας μεταξύ Κράτους και παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαια Α.2.2, Β.2.1, Β.4.2, Γ.1.4). Επιπλέον, η περίοδος που ακολούθησε την καταστολή του παλαιοπολεμιστικού κινήματος το 1925 και

³¹³⁰ *Εφεδρος* (Χίου), 8/3/1928, «Ευλαβές μνημόσυνον».

³¹³¹ Το 1927 στην Αθήνα κατέθεσαν στεφάνια αντιπρόσωποι των έφεδρων αξιωματικών και οπλιτών καθώς και του Συνδέσμου Χηρών και Ορφανών Πολέμου. Το 1929 πρώτη φορά παρέστησαν στο μνημόσυνο, το οποίο συνέπεσε με την παραμονή της εθνικής εορτής της 25ης Μαρτίου, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Παύλος Κουντουριώτης και ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος. Στεφάνια κατέθεσαν η Ένωση Αναπήρων Πολέμου, η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων και η Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών, της οποίας «ιδιαιτέρως όλως εντύπωσιν» προκάλεσε η παρουσία της καθώς τα μέλη της ήταν στρατιωτικώς παρατεταγμένα ανά τριάδες. Το 1930 μετά την κατάθεση στεφάνου ο πρόεδρος της Πανελληνίας Ένωσης Εφέδρων Οπλιτών Δ. Παπαγεωργίου έδωσε ένα μικρό λογύδριο. Το 1931 στον Πειραιά η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς είχε ενεργό ρόλο καθώς αφενός συνδιοργάνωσε μαζί με το Δήμο το μνημόσυνο, αφετέρου μετά το πέρας της τελετής μέλη της Ένωσης πορεύθηκαν «εν παρελάσει» στο Ηρώο της Τερψιθέας (βλ. παρακάτω). Το 1932 υπάρχει μια σύντομη αναφορά στον Τύπο, γεγονός φυσιολογικό καθώς πέντε ημέρες μετά τα μνημόσυνα πραγματοποιήθηκαν τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη (βλ. παρακάτω), τα οποία αποτέλεσαν τη σημαντικότερη τελετή μνήμης της περιόδου. Στην Πάτρα πραγματοποιήθηκε με ένα κενοτάφιο να βρίσκεται στο κέντρο του καθεδρικού ναού του Αγίου Ανδρέα και την παρουσία της Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών Αχαΐας. Το 1933 τα μνημόσυνα συνέπεσαν με τις εκλογές της 5ης Μαρτίου και για αυτό αναβλήθηκαν, όπως και το 1935 όταν και συνέπεσαν με το βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου. Το 1934 υπάρχει αναφορά για τέλεση μνημόσυνου μόνο στον Πειραιά. Το 1935 μπορεί να μην πραγματοποιήθηκε την προκαθορισμένη ημέρα το μνημόσυνο, αυτό τελέστηκε όμως με κάθε επισημότητα την 31η Μαρτίου 1935 στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, με εφεδρικές και αναπηρικές οργανώσεις να καταθέτουν στεφάνια. *Εμπρός*, 14/3/1927, «Το χθεσινόν μνημόσυνον υπέρ των πεσόντων εν πολέμω», 5/3/1928, «Το μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων», 25/3/1929, «Τα χθεσινά μνημόσυνα», 10/3/1930, «Το σημερινόν μνημόσυνο»· *Πρωΐα*, 25/3/1929, «Το χθεσινόν μνημόσυνο των πεσόντων»· *Ακρόπολις*, 2/3/1931, «Το μνημόσυνο των Δήμων υπέρ των πεσόντων», 21/3/1932, «Τα χθεσινά μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων», 26/2/1934, «Μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων εις Πειραιά»· *Εθνική Σημαία*, 30/3/1935, «Υπέρ των πεσόντων», 1/4/1935, «Το χθεσινόν μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων»· *Ελεύθερον Βήμα*, 16/3/1936, «Το μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων». Για περιφερειακά μνημόσυνα αυτή την ημέρα, βλ. *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 16/3/1927, «Από το μνημόσυνο της Κυριακής»· *Εφεδρος* (Χίου), 8/3/1928, «Αιωνία των η μνήμη», «Η συμμετοχή της Ενώσεώς μας». *Νεολόγος* (Πατρών), 20/3/1932, «Η σημερινή στέψις του μνημείου»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 1/3/1933, «Αναβολή μνημοσύνων υπέρ των εν πολέμοις πεσόντων».

έως το 1932 αποτέλεσε μία περίοδο χωρίς την ύπαρξη κάποιας ανώτατης παλαιοπολεμικής οργάνωσης που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως εκπρόσωπος των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαια Β.3.2, Β.4.2, Γ.1).³¹³² Ως εκ τούτου, η δυσπιστία του Κράτους προς τους παλαιμάχους και η ανυπαρξία κάποιου κεντρικού εκπροσώπου τους οδήγησε στην περιορισμένη και απλώς εθιμοτυπική παρουσία τους στα εθνικά μνημόσυνα.

Η μειωμένη συμμετοχή των παλαιμάχων σε τελετές μνήμης την περίοδο 1922–32 ήταν εμφανής και στους εορτασμούς της 25ης Μαρτίου. Με εξαίρεση το 1926, πάλι δηλαδή επί Πάγκαλου, ουδεμία αναφορά υπάρχει για συμμετοχή, ή έστω παρουσία, παλαιμάχων στην εθνική εορτή στην Αθήνα από το 1923 έως το 1930.³¹³³ Ο κεντρικός ρόλος που θέλησε να προσδώσει ο Πάγκαλος στους παλαιμάχους αποτέλεσε την εξαίρεση, όταν την 25η Μαρτίου του 1926, στους μεγαλοπρεπείς εορτασμούς που πραγματοποιήθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο, οι ανάπηροι πολέμου και οι έφεδροι αξιωματικοί είχαν συγκεκριμένα θέση κοντά στους επισήμους.³¹³⁴ Μόλις το 1931 εντοπίζεται η πρώτη αναφορά σε παρουσία παλαιοπολεμικών οργανώσεων στους εορτασμούς για την εθνική εορτή με την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιά και την Εθνική Οργάνωση Εφέδρων Οπλιτών να συμμετάσχουν στην κεντρική παρέλαση στην Αθήνα.³¹³⁵ Τον επόμενο χρόνο η 25η Μαρτίου 1932 αποτέλεσε τομή καθώς με τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη εκείνη την ημέρα ξεκινούσε, όπως παρουσιάζεται παρακάτω, ένα νέο κεφάλαιο στην πολεμική μνήμη με αναβαθμισμένο τον ρόλο των παλαιμάχων.

³¹³² Παρόλο που στους ανάπηρους πολέμου υπήρχε η Γενική Ένωση Αναπήρων Πολέμου Αττικής ως επισήμως αναγνωρισμένη εκπρόσωπος των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου, σε αυτή ήταν ισχυρή η παρουσία αρχειομαρξιστών (βλ. Κεφάλαια Β.4.2, Γ.1.4), καθιστώντας την εκ των πραγμάτων μη επιθυμητή από το κράτος την παρουσία τους στις εκδηλώσεις.

³¹³³ *Εμπρός*, 26/3/1927, «Ο χθεσινός εορτασμός», 26/3/1928, «Ο πανηγυρισμός της εθνικής παλιγγενεσίας», 26/3/1929, «Ο χθεσινός μεγαλοπρεπής εορτασμός», 26/3/1930, «Αι σημερινά μεγαλοπρεπείς τελεταί επί τη επετείω της 25ης Μαρτίου».

³¹³⁴ Συγκεκριμένα η σειρά επισημότητας ήταν η εξής: α') Ανώτατοι αξιωματικοί εν ενεργεία και εν αποστρατεία, διπλωματικό σώμα, διευθυντές αρχαιολογικών σχολών και εφημερίδων, β') Υπουργικό Συμβούλιο, Ιερά Σύνοδος, αρχηγοί θρησκευτικών δογμάτων, δήμαρχος Αθηναίων, πρώην πρωθυπουργοί, μέλη της Ολυμπιακής Επιτροπής, ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι, ο Πρύτανης και η σύγκλητος του Πανεπιστημίου, διοικητές των τραπεζών, γ') αξιωματικοί (μόνιμοι και έφεδροι), δ') ανάπηροι πολέμου, ε') προσκλήσεις στ') σωματεία, ζ') σχολεία, η') στρατιωτικές και ναυτικές σχολές, θ') Ριζάριος Σχολή, ι') ορφανοτροφεία και οι υπόλοιπες κερκίδες ελεύθερες για τους υπόλοιπους θεατές. *Πρωΐα*, 23/3/1926, «Ο εορτασμός της 25 Μαρτίου». Για τους εορτασμούς, βλ. επίσης Χάλκος, *ό.π.*, σσ. 234–235.

³¹³⁵ Οι παλαιοί πολεμιστές παρέλασαν μετά τους φοιτητές και πριν τα στρατιωτικά τμήματα. *Ακρόπολις*, 26/3/1931, «Ο εορτασμός της επετείου της εθνικής ανεξαρτησίας».

Αντίστοιχα, σε τοπικό επίπεδο, περιορισμένη έως εντελώς απύσχα ήταν η συμμετοχή παλαιμάχων έως το 1930 στους εορτασμούς της 26ης Οκτωβρίου στη Θεσσαλονίκη³¹³⁶ και της 21ης Φεβρουαρίου στα Ιωάννινα,³¹³⁷ ενώ παρόμοια ήταν η κατάσταση και σε εορτές άλλων πόλεων της Μακεδονίας, της Θράκης, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου.³¹³⁸ Επιπρόσθετα, οι παλαιόμαχοι απουσίαζαν και από τις ημέρες μνήμης των στρατιωτικών μονάδων οι οποίες είχαν καθιερωθεί ήδη από την εμπόλεμη περίοδο, και επισημοποιήθηκαν το 1927 επί υπουργίας του αντιστράτηγου Αλέξανδρου Μαζαράκη Αιυανίαν.³¹³⁹ Για παράδειγμα, η μνήμη της μάχης του Σκρα τιμάτο στις Σέρρες από το 19ο Σύνταγμα Πεζικού και την VI Μεραρχία,³¹⁴⁰ το 27ο Σύνταγμα Πεζικού εόρταζε την απελευθέρωση της Κοζάνης,³¹⁴¹ ενώ στη Μυτιλήνη το τοπικό 22ο Σύνταγμα Πεζικού διοργάνωνε τους εορτασμούς για την προσάρτηση της νήσου στον εθνικό κορμό.³¹⁴² Παρά την αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας αυτή η αμιγώς στρατιωτική μνήμη του πολέμου είχε στον πυρήνα τις μάχες του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία, οι οποίες εορτάζονταν με κάθε επισημότητα στον Μεσοπόλεμο. Για παράδειγμα, το 26ο Σύνταγμα Πεζικού εόρταζε στη Δράμα τις επιτυχίες του στη μάχη της Κιουτάχειας τον Ιούλιο του 1921,³¹⁴³ το 12ο

³¹³⁶ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1926, «Η επέτειος απελευθερώσεως», 27/10/1927, «Ο εορτασμός της χθεσινής επετείου», 27/10/1928, «Ο χθεσινός πανηγυρισμός», 27/10/1929, «Η επέτειος της απελευθερώσεως», 27/10/1930, «Η στέψις του μνημείου», 27/10/1932, «Η εικοσαετηρίς της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης». Μόνο το 1931 αναφέρεται ότι στην παρέλαση συμμετείχαν και οι ανάπηροι πολέμου. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1931, «Οι χθεσινοί εορτασμοί».

³¹³⁷ *Ηπειρος* (Ιωαννίνων), 22/2/1926, «Ο εορτασμός της επετείου», 22/2/1928, «Η χθεσινή επέτειος»

³¹³⁸ Ενδεικτικά, βλ. *Βόρειος Ελλάς* (Κοζάνης), 14/10/1928, «Η επέτειος της απελευθερώσεως», 12/10/1930, «Πρόγραμμα τελετής επί τη επετείω της εθνικής εορτής»: *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 9/11/1927, «Η επέτειος της λεσβιακής απελευθερώσεως»: *Θάρρος* (Δράμας), 2/7/1926, «Το χθεσινόν μνημόσυον», 2/7/1930, «Η χθεσινή τελετή»: *Ταχυδρόμος* (Εδεσσας), 26/10/1930, «Επέτειοι-Εκατονταετηρίς»: *Το Βήμα της Θράκης* (Αλεξανδρουπόλεως), 17/5/1928, «Ο εορτασμός της απελευθερώσεως»

³¹³⁹ Το 1927 το Υπουργείο Στρατιωτικών ζήτησε από όλες τις στρατιωτικές μονάδες (ακόμα και όσες δεν είχαν πολεμική δράση) να επιλέξουν μία ημέρα ως επέτειο τους, η οποία θα αποτελούσε παράλληλα τη δεύτερη εθνική επέτειο κάθε περιφέρειας. Η πλειοψηφία των εορτών αυτών αφορούσαν τη Μικρασιατική Εκστρατεία (42, 26 εκ των οποίων αφορούσαν το 1921) και ακολουθούσαν αυτές των Βαλκανικών Πολέμων (21), του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (10) και της Ουκρανικής Εκστρατείας (1). Κουλούρη, *Φουστανέλες και Χλαμύδες*, ό.π., σσ. 279-281.

³¹⁴⁰ *Θάρρος* (Δράμας), 20/5/1927, «Μία ωραία εορτή εν Σέρραις επί τη επετείω της μάχης του Σκρα»: *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 24/5/1928, «Η επέτειος του Σκρα στις Σέρρας. Πως την εώρτασε ο Στρατός».

³¹⁴¹ *Βόρειος Ελλάς* (Κοζάνης), 14/10/1928, «Το μνημόσυον των πεσόντων οπλιτών και αξιωματικών»

³¹⁴² *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 9/11/1927, «Η επέτειος της λεσβιακής απελευθερώσεως»: *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α΄, τχ. 24, 4/12/1927, «Αι εορταί του 22ου Πεζικού Συντάγματος Μυτιλήνης», σσ. 248-249.

³¹⁴³ *Θάρρος* (Δράμας), 3/7/1930, «Η σημερινή εορτή του 26 Πεζ. Συντάγματος», 4/7/1930, «Η χθεσινή εορτή του 26 συν/τος», 2/7/1931, «Πως εορτάσθη χθες η επέτειος της απελευθερώσεως εις του στρατώνας». Ακόμη, τον Ιούλιο του 1932 στα αποκαλυπτήρια του Ηρώου του εν λόγω Συντάγματος οι παλαιοπολεμικές οργανώσεις απουσίαζαν από τη μακροσκελή λίστα των παρόντων που δημοσιεύθηκε στον τοπικό Τύπο. *Θάρρος* (Δράμας), 2/7/1932, «Η τελετή των αποκαλυπτηρίων του μνημείου του 26ου Συντάγματος».

Σύνταγμα Πυροβολικού εόρταζε στην Πάτρα τη δράση του στις μάχες σε Αβγκίν και Κοβαλίτσα (Ινονού) τον Μάρτιο του 1921³¹⁴⁴ και το 6ο Σύνταγμα Ορεινού Πυροβολικού τον «εθνικόν θρίαμβον» του Κάλε Γκρότο τον Αυγούστο του 1921.³¹⁴⁵ Σε αυτές τις τελετές αναμνημόνευσης δεν αναφερόταν καν η παρουσία παλαιών πολεμιστών ή αναπήρων πολέμου.

Η σημαντικότερη σε χρονικό εύρος εκδήλωση μνήμης στο Μεσοπόλεμο ήταν ο εορτασμός της Εκατονταετηρίδας του ελληνικού κράτους, το 1930, με μία σειρά εκδηλώσεων που διεξήχθησαν πανελλαδικά καθ' όλο το έτος.³¹⁴⁶ Στην πλειοψηφία των τοπικών εκδηλώσεων για την Εκατονταετηρίδα, οι οποίες αρκετές φορές συνοδεύονταν και από τα αποκαλυπτήρια κάποιου μνημείου, η παρουσία των παλαιμάχων ήταν περιορισμένη έως εντελώς απύσχα.³¹⁴⁷ Αξιοσημείωτες εξαιρέσεις αποτέλεσαν οι εορτασμοί στην Αλεξανδρούπολη, όπου ο επιτελάρχης του Δ' Σώματος Στρατού περέδωσε τη σημαία της Εθνικής Ένωσης Εφέδρων Πολέμου στον πρόεδρο της οργάνωσης, καθώς και στη Θεσσαλονίκη, στις 25 Οκτωβρίου 1930, όταν στη θεμελίωση του, ανολοκλήρωτου εν τέλει, Ηρώου της πόλης ήταν παρούσες εφεδρικές οργανώσεις.³¹⁴⁸ Την επομένη, 18η επέτειο

³¹⁴⁴ *Νεολόγος* (Πατρών), 16/3/1928, «Η εορτή της Κοβαλίτσας», 18/3/1930, «Το χθεσινόν μνημόσυνον».

³¹⁴⁵ *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α', τχ. 11, 4/9/1927, «Αι εορταί του VI Συντάγματος Ορεινού Πυρ/κού», σ. 14.

³¹⁴⁶ Οι εορτασμοί για την Εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης το 1921, όπως έχει προαναφερθεί, είχαν ματαιωθεί λόγω της συνεχιζόμενης Μικρασιατικής Εκστρατείας. Με απόφαση της Επιτροπής Εκατονταετηρίδος στις 5 Απριλίου 1921 οι εορτασμοί αναβλήθηκαν για το 1930. Νομοθετικά αυτή η αλλαγή θεσμοθετήθηκε λίγες ημέρες πριν την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου με τον ν. 3009/1922, ο οποίος κήρυξε το 1930 ως «εορτάσιμο» έτος για την Εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Τον Δεκέμβριο του 1928 ανασυστάθηκε η Κεντρική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος ώστε να οργανωθούν οι εορτασμοί του 1930. Οι εορτασμοί ξεκίνησαν στις 25 Μαρτίου 1930 από την Αθήνα. Ν. 3009 «Περί συστάσεως επιτροπής προς εορτασμόν της Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας» (10/8/1922), ΦΕΚ Α'/143/12-8-1922· Π.Δ. «Περί ανασυστάσεως της κεντρικής Επιτροπής προς εορτασμόν της εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας» (28/12/1928), ΦΕΚ Α'/277/28-12-1928· Π.Δ. «Περί του τρόπου της διαχειρήσεως της επί του εορτασμού της Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας Κεντρικής Επιτροπής» (22/8/1929), ΦΕΚ Α'/319/29-8-1929· ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Ιωάννη Δαμβέργη, φ. 73, υπ. 3, Σχέδιο προγράμματος της εκτελεστικής επιτροπής, σ. 1, φ. 73, υπ. 4, «Πρόγραμμα των εορτών της Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας 1830-1930»· Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα, ό.π.*, σσ. 27-52· Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες, ό.π.*, σσ. 505-520.

³¹⁴⁷ Ενδεικτικά, βλ. *Ακρόπολις*, 26/3/1930, «Ο ελληνικός λαός εώρτασε χθες εν μεγαλειώδει συναγεμώ την εκατοστήν επέτειον της εθνικής μας ανεξαρτησίας», 12/10/1930, «Αι εορταί της 100ετηρίδος εις Δημητσάναν»· *Βόρειος Ελλάς* (Κοζάνης), 29/6/1930, «Μεγαλοπρεπείς και επιβλητικά αι εορταί της Εκατονταετηρίδος εις την πόλιν μας»· *Εσπερινή*, 13/10/1930, «Εν μέσω βαθυτάτης συγκινήσεως απεκαλήφθη σήμερον η στήλη του Κολοκοτρώνη εις Τρίπολιν»· *Εθνική Ιδέα* (Τρίπολης), 31/8/1930, «Πρόγραμμα εορτασμού της εκατονταετηρίδος εν Αρκαδία», «Αι εορταί της εκατονταετηρίδος εν Λεβειδίω», 19/10/1930, «Αι εορταί της εκατονταετηρίδος εν Αρκαδία», 7/12/1930, «Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος εν Ναυπλίω»· *Δύναμις* (Κέρκυρας), 21/4/1930, «Εορταί εκατονταετηρίδος»· *Κυκλάδες* (Ερμούπολης), 30/10/1930, «Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος»· *Ταχυδρόμος* (Έδεσσας), 26/10/1930, «Η εκατονταετηρίς εις την πόλιν μας».

³¹⁴⁸ *Ηχώ των παλαιών πολεμιστών*, 5/10/1930, «Οι παλαιοί πολεμισταί Αλεξανδρουπόλεως»· *Μακεδονία*, 26/10/1930, «Η κατάθεσις του θεμελίου λίθου του Ηρώου». Το 1930 προκηρύχθηκε διαγωνισμός για την

της κατάληψης της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό, οργανώσεις εφέδρων και αναπήρων παρέλασαν και κατέθεσαν στεφάνια στον αδριάντα του Γεωργίου Α΄ και στο Ηρώο του Γ΄ Σώματος Στρατού.³¹⁴⁹

Στο πλαίσιο των εορτασμών της Εκατονταετηρίδος όμως πραγματοποιήθηκε και μία τελετή, στην οποία οι παλαίμαχοι βρίσκονταν στο επίκεντρο των εορτασμών. Τη Δευτέρα του Πάσχα, 21 Απριλίου 1930, στο Παναθηναϊκό Στάδιο πραγματοποιήθηκε μία μεγαλοπρεπής τελετή προς τιμήν των αναπήρων, των θυμάτων πολέμου και των έφεδρων. Η εορτή «ήτο αφιερωμένη στην μεταεπαναστατική Ελλάδα, στους ήρωας των βαλκανικών πολέμων και των αιματοποτισμένων κάμπων και βουνών της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Θράκης και της Μικράς Ασίας». Στη τελετή παρίστατο σύσσωμη η πολιτειακή, πολιτική και στρατιωτική ηγεσία με επικεφαλής τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Αλέξανδρο Ζαΐμη. Στην αρχή της εκδήλωσης, εισήλθαν στο Καλλιμάρμαρο από τα Προπύλαια τριακόσιοι ανάπηροι στους οποίους στρατιωτικό απόσπασμα απέδωσε τις πρέπουσες τιμές, ενώ ακολούθησαν οι χήρες του πολέμου. Κατόπιν εισήλθαν στο Στάδιο συντεταγμένα τα στρατιωτικά τμήματα και τελευταίοι οι έφεδροι πολεμιστές, «ευσταλείς, με τελείαν στρατιωτικήν εμφάνισιν βαδίζοντας κατά τετράδας», οι οποίοι με τη σειρά τους τοποθετήθηκαν πλησίον των αναπήρων. Εν συνεχεία εισήλθαν τα «ιστορικά λάβαρα του Αγώνος» των Ψαρών, της Χίου και του Μωριά, τα οποία μετά από δέηση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος στεφάνωσε ο Ζαΐμης.³¹⁵⁰ Με αυτό τον συμβολικό τρόπο οι Εθνικοί Πόλεμοι του 1912–1922 τοποθετήθηκαν, όπως και στα Επινίκεια μία δεκαετία

ανέγερση στη Θεσσαλονίκη Μακεδονικού Ηρώου «εις την ανάμνησιν των Μακεδονικών αγώνων από του 1903 μέχρι και του Πανευρωπαϊκού πολέμου». Παρότι αυτό θεμελιώθηκε το 1930, τελικά το σχέδιο δεν ευοδώθηκε και ως κεντρικό σημείο μνήμης της πόλης έμεινε το Ηρώο του Γ΄ Σώματος Στρατού. Γ. Χατζηκυριάκος, «Το Ηρώον της Θεσσαλονίκης και ο Μακεδονικός Αγών», *Μακεδονικός Αγών*, τχ. 2, 5/6/1929, σ. 8· Ηλίας Γ. Μυκονιάτης, «Το Μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον Μεσοπόλεμο», *Ελληνικά*, τ. 44, τχ. 1, 1994, σσ. 159–170· Τσιάρρα, ό.π., σ. 73.

³¹⁴⁹ Στην κεφαλή της πορείας βρισκόταν μέλη της Ένωσης Αναπήρων Πολέμου Οπλιτών και ακολουθούσαν η Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών, η Εθνική Παμφοιτητική Ένωση, η ΕΕΕ, μετά ο Σύνδεσμος Μακεδονομάχων Παύλος Μελάς και εν συνεχεία τα αθλητικά σωματεία της πόλης και μετά τα στρατιωτικά τμήματα *Μακεδονία*, 27/10/1930, «Αι εορταί της Εκατονταετηρίδος», «Η στέψις του μνημείου βασιλέως Γεωργίου και η τελετή εις το Ηρώο». Βλ. επίσης τις αναφορές για παρουσία αναπήρων πολέμου στους εορτασμούς της Βέροιας. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 21/10/1930, «Από τας ωραίαις τελεταίς της Βέροιας».

³¹⁵⁰ *Ακρόπολις*, 22/4/1930, «Η Ελλάς τιμώνσα τους ένδοξους δημιουργούς της»· *Πρωϊά*, 22/4/1930, «Η χθεσινή ωραία και επιβλητική εορτή εις το Στάδιον». Μία ακόμα παρουσία των παλαιμάχων στους εορτασμούς της Εκατονταετηρίδος ήταν στις 27 Απριλίου 1930 κατά την «εορτή της Σημαίας». Μία πομπή ξεκίνησε από τα παλαιά Ανάκτορα και κατέληξε στην Ακρόπολη αποτελούμενη από 18 τμήματα, τα οποία αντιπροσώπευαν την «τρισχιλιετή Ιστορία του Έθνους». Στην ουρά της πομπής βρισκόταν μία πεντάδα «κρανοφόροι» ανάπηροι πολέμου. Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, ό.π., σ. 530.

νωρίτερα, νοητά δίπλα στην Ελληνική Επανάσταση ενισχύοντας τη συμβολική συνέχεια στους εθνικούς αγώνες των Ελλήνων.

Με την τελετή προς τιμήν των παλαιμάχων το 1930 και τη συμμετοχή τους στις παρελάσεις της 26ης Οκτωβρίου 1930 στη Θεσσαλονίκη και της 25ης Μαρτίου 1931 στην Αθήνα σταδιακά οι παλαιοί πολεμιστές αποκτούν ένα σταθερό ρόλο στις τελετές μνήμης.³¹⁵¹ Η προοδευτική αυτή αλλαγή σε μεγάλο βαθμό αυτό έχει να κάνει με τη χρονική απομάκρυνση από την «κόκκινη τετραετία» του παλαιοπολεμιστικού κινήματος (1922–25) και την εμφάνιση καινούργιων και καθ' όλα νομιμοφρόνων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων την περίοδο 1926–32 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2) οδηγώντας στη ελάττωση της δυσπιστίας των αρχών απέναντι στον παλαιοπολεμιστικό κόσμο.

Η αναβάθμιση της παρουσίας των παλαιμάχων στις τελετές αναμνημόνευσης συμβαδίζει με το ολοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον που δείχνει η Πολιτεία προς αυτούς καθώς την ίδια περίοδο σταδιακά ελήφθησαν σημαντικά προνοιακά μέτρα για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου (1929), τους εθνικούς αγωνιστές (1929–30), ενώ ξεκίνησε η συζήτηση για τον καταρτισμό ενός παλαιοπολεμιστικού νόμου το 1931 από την Επιτροπή Μιχαλακόπουλου (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1). Παράλληλα, η ωρίμανση της ιδέας για δημιουργία ενός ανώτατου οργανισμού των παλαιών πολεμιστών και οι διεργασίες προς αυτή την κατεύθυνση την περίοδο 1930–32, αποκορύφωμα των οποίων ήταν η ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών το 1932, οδήγησαν στην ύπαρξη πλέον ενός κεντρικού εκπροσώπου του παλαιοπολεμιστικού κόσμου. Ταυτόχρονα, αυτός ο οργανισμός ήταν καθ' όλα νομιμόφρων, σε αντίθεση με την Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού που είχε ιδρυθεί το 1924 και σαφώς ισχυρότερος από όσες άλλες οργανώσεις είχαν εμφανιστεί έως το 1932 (βλ. Κεφάλαια Β.2, Β.3.2 και Β.4.2). Εντός αυτού του πλαισίου, η όλο και κεντρικότερη θέση των παλαιών πολεμιστών στη δημόσια σφαίρα επισφραγίστηκε την ίδια περίοδο από την ανέγερση του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, όπως παρουσιάζεται ευθύς αμέσως.

³¹⁵¹ Επίσης, στην κατεύθυνση της ένταξης των παλαιμάχων στη δημόσια σφαίρα μπορεί να ενταχθεί και η παρουσία αναπήρων πολέμου στην ορκωμοσία των κληρωτών της κλάσης 1927. *Εμπρός*, 17/10/1927, «Η ορκωμοσία των κληρωτών εις το Στάδιον».

Δ.2.3.2.ΙΙ. *Η ανέγερση πολεμικών μνημείων και το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη*

Ο δεύτερος άξονας της συγκρότησης της θεσμικής μνήμης των πολέμων ήταν η ανέγερση πολεμικών μνημείων σε μαζικό επίπεδο σε όλη την επικράτεια, μία διαδικασία που είχε ξεκινήσει, όπως έχει παρουσιαστεί παραπάνω, ήδη από την εμπόλεμη περίοδο. Ο νόμος-ορόσημο για αυτή τη διαδικασία ήταν ο ν. 3281 του Φεβρουαρίου του 1925, σύμφωνα με τον οποίο όλα τα πολεμικά μνημεία επισήμως υπήχθησαν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Στρατιωτικών.³¹⁵² Συγκεκριμένα, ανατίθετο στο Υπουργείο Στρατιωτικών το έργο της δημιουργίας «τάφων κοινών, κενотаφίων, μνημείων, ναΐσκων, τύμβων και σημάτων ενδεικτικών θέσεων εν αις έπεσαν μαχόμενοι υπέρ Πατρίδος στρατιωτικοί ή επιτελέσθησαν αξιοσημείωτα στρατιωτικά γεγονότα, ως και φυλακίων προς διαμονήν των εντεταλμένων την φύλαξιν και την ανέγερσιν αναθηματικών στηλών εις τας Κοινότητας του Κράτους». Με αυτό τον τρόπο κατοχυρωνόταν και νομοθετικά πλέον ο κεντρικός ρόλος του στρατού στη συγκρότηση της μνήμης του πολέμου, επισημοποιώντας τον ομφάλιο λώρο που είχε αναπτυχθεί την εμπόλεμη περίοδο.

Με τον ίδιο νόμο, κάθε δήμος και κοινότητα της χώρας «υποχρεούται όπως εν τη περιφέρειά αυτού ανεγείρη εντός προθεσμίας εξαμήνου [...] αναθηματικά στήλας των πεσόντων εις τους πολέμους 1912–1922 στρατιωτικών των καταγόμενων εκ της περιφέρειας αυτών». Ουσιαστικά αυτή η πρόβλεψη αποτελούσε συνέχεια της απόφασης για την τοποθέτηση αναμνηστικών πλάκων σε κάθε κοινότητα της χώρας την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων η οποία έμεινε ανολοκλήρωτη σε πολλές περιπτώσεις λόγω του Διχασμού και της συνέχισης των πολέμων (βλ. παραπάνω). Με αυτό το νόμο, πέρα από την ολοφάνερη υπαγωγή της μνήμης των Εθνικών Πολέμων στο Υπουργείο Στρατιωτικών, σημαντικός ήταν ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης σε αυτή τη διαδικασία. Μέσω της υποχρεωτικής κατασκευής μνημείων πεσόντων σε κάθε δήμο και κοινότητα διαχεόταν γραφειοκρατικά σε όλη τη χώρα ένας κοινός τρόπος μνήμης του πολέμου.³¹⁵³

³¹⁵² Για αυτό τον σκοπό παραχωρήθηκε πίστωση έξι εκατομμυρίων δραχμών από τον κρατικό προϋπολογισμό στο Υπουργείο Στρατιωτικών (άρθρο 2), ενώ τα έργα αυτά θεωρούνταν ότι γίνονταν «δημοσία ωφέλεια» ώστε να μπορούν να διευκολυνθούν ενδεχόμενες αναγκαστικές απαλλοτριώσεις (άρθρο 3). Ν. 3281 «Περί ανεγέρσεως και συντηρήσεως τάφων και κενотаφίων κλπ. των πεσόντων υπέρ Πατρίδος κατά τους πολέμους 1912–1922» (17/2/1925), ΦΕΚΑ΄/43/20-2-1925. Βλ. επίσης Κουλούρη, *Φουστανέλες και Χλαμύδες*, ό.π., σσ. 263–264.

³¹⁵³ Πρέπει να αναφερθεί ότι στην Ελλάδα δεν συστάθηκε κάποιος φορέας για τη δημιουργία και συντήρηση των στρατιωτικών κοιμητηρίων όπως σε άλλες χώρες. Το γεγονός αυτό εξηγείται από την ύπαρξη

Σε αυτή την πτυχή της συγκρότησης της επίσημης μνήμης των Εθνικών Πολέμων καίρια ήταν ξανά η συμβολή του Θ. Πάγκαλου καθώς επί των ημερών του (1925–26) προκηρύχθηκαν, τον Σεπτέμβριο του 1925, πολυάριθμοι καλλιτεχνικοί διαγωνισμοί από το Υπουργείο Στρατιωτικών για την ανέγερση μνημείων κυρίως των Βαλκανικών Πολέμων αλλά και του Μακεδονικού Μετώπου, όπως δηλαδή προβλεπόταν από τον ν. 3281/1925.³¹⁵⁴ Οι επιτροπές που εξέταζαν τις υποψηφιότητες αποτελούνταν από αξιωματικούς και καλλιτέχνες. Οι διαγωνισμοί για τα Ηρώα των Γιαννιτσών, του Μπιζανίου, της Δοϊράνης (για τη μάχη της 5ης Σεπτεμβρίου 1918) ολοκληρώθηκαν έως τα τέλη του 1926 με τα έργα να ανατίθενται σε διαπρεπείς γλύπτες (Γεώργιος Δημητριάδης, Αντώνιος Σώχος, Βάσος Φαληρέας, Λάζαρος Λαμέρας).³¹⁵⁵ Προοδευτικά στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 ανεγέρθηκαν μία σειρά από μνημεία.³¹⁵⁶ Το 1930 σε πολλές περιπτώσεις οι κατά τόπους εορτασμοί της Εκατονταετηρίδος συνδυάστηκαν με τα αποκαλυπτήρια τοπικών μνημείων για τους πεσόντες,³¹⁵⁷ ενώ παρόμοιες τελετές συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια.³¹⁵⁸ Μέσω αυτής της διαδικασίας σταδιακά στις αρχές της δεκαετίας του

μόνο δύο (μικρών σχετικά) στρατιωτικών κοιμητηρίων εκτός Ελλάδος (Πίροτ και Βαλάντοβο, βλ. παρακάτω).

³¹⁵⁴ *Εμπρός*, 20/9/1925, «Τα μνημεία διά τους πεσόντας». Μέχρι τη δικτατορία του Πάγκαλου λίγα μνημεία είχαν δημιουργηθεί από την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής: ο Τύμβος των Μπιζανομάχων στα Ιωάννινα (1923), το Ηρώων της Καβάλας (1924) και το Μνημείο των Άγγλων Πεσόντων στα Ιωάννινα (1925). Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 108· Παυλογεωργάτου, *ό.π.*, σσ. 92–93, 98–99.

³¹⁵⁵ Ηλίας Μυκονιάτης, «Τα Ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και πολιτισμική ενότητα», *Αρχαιολογία*, τχ. 59, Απρίλιος–Ιούλιος 1996, σσ. 75–82, σσ. 76–79· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Εικόνες των Βαλκανικών πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική», Κόλια–Δερμιτζάκη–Σειρηνίδου–Πλουμίδης (επ.), *ό.π.*, σσ. 365–382, σ. 369, 371· Κουλούρη, *Φουστανέλες και Χλαμύδες*, *ό.π.*, σσ. 264–265. Επίσης τον Οκτώβριο του 1925 ο Αντ. Σώχος ανέλαβε με απευθείας ανάθεση από τον Δήμο Πατρέων και το Μνημείο της Δόξης. *Νεολόγος* (Πατρών), 8/10/1925, «Το Μνημείο της Δόξης». Πέρα από τα Ηρώα αυτή την περίοδο ανεγέρθηκε πάλι με δημόσιο διαγωνισμό ο ανδριάντας του Πέτρου Σαρόγλου (1864–1920) στη Λέσχη Αξιωματικών, ο οποίος φιλοτεχνήθηκε από τον Φωκίωνα Ρωκ. Ο Σαρόγλος ήταν ταγματάρχης ε.α του πυροβολικού και ευεργέτης της Λέσχης η οποία φέρει έως σήμερα το όνομά του (Σαρόγλειο Μέγαρο). Αικατερίνη Μ. Χάνδρα, «Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891–1945). Η ζωή και το έργο του», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017, σσ. 63–64.

³¹⁵⁶ Ενδεικτικά, το 1928 έγιναν τα αποκαλυπτήρια των Ηρώων σε Κιλκίς και Λαχανά, ενώ το 1929 αυτού της Αξιούπολης. *Μακεδονικός Αγών* (Θεσσαλονίκης), τχ. 3, 22/7/1929, «Τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου της μάχης Βοεμίτης (Αξιουπόλεως)», σ. 12· Μυκονιάτης, «Τα Ηρώα των Βαλκανικών», *ό.π.*, σσ. 80–81· Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 66· Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 371. Βλ. επίσης *Νέα Εστία*, τχ. 2, 1η Μαΐου 1927, «Το Ηρώον Ηρακλείου», σ. 67· *Αναπηρική Φωνή*, 28/7/1928, «Τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου Λαχανά· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 24/7/1928, «Το μνημείο στο Κιλκίς»· Στίνας, *ό.π.*, σ. 144 (αναφέρεται στα αποκαλυπτήρια του Ηρώου Ιωαννίνων το 1929).

³¹⁵⁷ Ενδεικτικά, στις 23 Ιουνίου 1930 έγιναν τα αποκαλυπτήρια αναμνηστικής πλάκας στην Κοζάνη, στις 29 Ιουνίου 1930 αυτά του Ηρώου της Μεραρχίας Σερρών και στις 26 Σεπτεμβρίου στη Δράμα αποκαλύφθηκαν αναμνηστικές πλάκες για τους πεσόντες του Μακεδονικού Αγώνα. Τσιάρα, *ό.π.*, σσ. 74–75.

³¹⁵⁸ Ενδεικτικά, τον Νοέμβριο του 1931 πραγματοποιήθηκαν τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου στη Σιάτιστα Κοζάνης και τον Οκτώβριο του 1932 αυτά του Ηρώου του 5ου Συντάγματος Πεζικού στα Τρίκαλα. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 393, Γ. Νούσιος [πρόεδρος κοινότητας Σιάτιστας] προς Βενιζέλο, Σιάτιστα, 2 Νοεμβρίου 1931

1930 πολυάριθμα πολεμικά Ηρώα είχαν ανεγερθεί σε όλη την επικράτεια καθιστώντας τα μνημεία αυτά τους κυριότερους τόπους μνήμης της πολεμικής δεκαετίας 1912–1922.

Στις τελετές των αποκαλυπτηρίων των πολεμικών μνημείων της περιόδου αυτής οι παλαίμαχοι παρίστατο έχοντας προοδευτικά όλο και πιο ουσιαστικό ρόλο. Το 1927 ανάπηροι πολέμου βρίσκονταν σε περίοπτη θέση στα αποκαλυπτήρια των μνημείων του 1ου Συντάγματος Πεζικού και της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων.³¹⁵⁹ Το επόμενο έτος στα αποκαλυπτήρια του Ηρώου των Μπιζανομάχων στα Ιωάννινα από τον υπουργό Στρατιωτικών Αλέξανδρο Μαζαράκη το πρώτο στεφάνι κατατέθηκε από την Πανεπιστημιακή Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών Αθηνών–Πειραιώς.³¹⁶⁰ Ακολούθως, στα αποκαλυπτήρια του Ηρώου της Μεραρχίας Σερρών, στις 29 Ιουνίου 1930, βρίσκονταν σε κεντρική θέση οι Μακεδονομάχοι, με τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Στ. Γονατά να τους επαινεί για τη εθνική δράση τους.³¹⁶¹ Επιπρόσθετα, στη θεμελίωση του Ηρώου της Τερψιθέας, στον Πειραιά την 2α Νοεμβρίου 1930, εκδήλωση εντασσόμενη στο πλαίσιο των εορτασμών της Εκατονταετηρίδας, υπήρχε σημαντική παρουσία παλαιών πολεμιστών. Πίσω από το θεμέλιο λίθο βρίσκονταν «κεκλημμένοι» τέσσερις σημαίες: οι τρεις των Ηρωικών Νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών και η άλλη της Παμπειραϊκής Φάλαγγος των Παλαιών Πολε-

και 5ο Σύνταγμα Πεζικού προς Βενιζέλο, Τρίκαλα, 18 Οκτωβρίου 1932. Στην Ελλάδα ανεγέρθηκαν και πολυάριθμα μνημεία ξένων κρατών που συμμετείχαν στο Μακεδονικό Μέτωπο. Με τη συμφωνία της 20ής Νοεμβρίου 1918 μεταξύ του Γενικού Διοικητή της Θεσσαλονίκης και των στρατηγών των συμμαχικών δυνάμεων στο Μακεδονικό Μέτωπο συμφωνήθηκε ότι οι βρετανικές, γαλλικές, ιταλικές και σερβικές αρχές θα πρότειναν συγκεκριμένες τοποθεσίες για τη δημιουργία κοιμητηρίων και μνημείων, ενώ η ελληνική κυβέρνηση θα τους παρείχε τις εκτάσεις αυτές με βάση τους ελληνικούς νόμους. Elli Lemonidou, «Heritage and Memory of the First World War in Greece during the Interwar Period. A Historical Perspective», *Balkanica*, τ. XLIX, 2018, σσ. 221-236, σσ. 227-228. Βλ. επίσης την προκήρυξη της «Αυτοκρατορικής Επιτροπής Πολεμικών Νεκροταφείων», δηλαδή της IWGC, για την κατασκευή 14 νεκροταφείων στη Μακεδονία σε *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 12/11/1920, «Κατασκευή νεκροταφείων εν Παλαιστίνη, Καλλιπόλει και Μακεδονία». Μνημεία δεν δημιουργήθηκαν όμως αποκλειστικά στο Μακεδονικό Μέτωπο. Για παράδειγμα, στις 17 Μαΐου 1922 έγιναν τα αποκαλυπτήρια του σερβικού μνημείου στη νήσο Βίδο (στην Κέρκυρα) από το βασιλιά της Γιουγκοσλαβίας Αλέξανδρο Α'. Εν συνεχεία, επί Πάγκαλου εγκρίθηκε το σερβικό αίτημα για περισυλλογή οστών των θανόντων εκεί Σέρβων στρατιωτών και τη ανέγερση μαυσωλείου. Το μαυσωλείο άργησε να ανεγερθεί καθώς ξεκίνησε το 1936 και ολοκληρώθηκε το 1939. *Πρωΐα*, 12/1/1926, «Ο υπουργός των Εξωτερικών Ρούφος εκθέτει τα του Βαλκανικού Συμφώνου, ως και περί των σχέσεών μας μετά των Βαλκανικών Κρατών»· *Ελεύθερος Τύπος*, 5/3/1926, «Το σερβικόν μνημείον επί της νισίδος Βίδου»· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 296· Βλασίδης, *ό.π.*, σ. 25, 161.

³¹⁵⁹ *Εμπρός*, 15/3/1927, «Η χθесινή εορτή του Α' Πεζικού Συντάγματος», 4/12/1927, «Τ' αποκαλυπτήρια της αναθηματικής στήλης».

³¹⁶⁰ *Ηπειρος* (Ιωαννίνων), 22/2/1928, «Τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου»· Παυλόπουλος, *ό.π.*, σσ. 369-370.

³¹⁶¹ Τσιάρρα, *ό.π.*, σσ. 74-75.

μιστών, συμβολίζοντας, όπως και στην εκδήλωση της 21ης Απριλίου 1930 (βλ. παραπάνω), όχι απλώς τον οργανικό ρόλο των παλαιών πολεμιστών στη μνήμη του πολέμου αλλά και τη συμβολική συνέχεια των αγώνων του έθνους από το 1821 έως το 1922.³¹⁶²

Το κορυφαίο πολεμικό μνημείο που κατασκευάστηκε στη μεσοπολεμική Ελλάδα ήταν αναμφίβολα αυτό του Αγνώστου Στρατιώτη στην Αθήνα. Η ανέγερσή του ήταν μία μακροχρόνια διαδικασία που ξεκίνησε το 1923 και ολοκληρώθηκε μόλις το 1932, πολύ καθυστερημένα σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Εξαρχής, το γεγονός της έλλειψης ενός κεντρικού τόπου μνήμης στην ελληνική πρωτεύουσα, εν αντιθέσει με τις κωμοπόλεις και τα χωριά όπου υπήρχαν Ηρώα, στήλες ή αναμνηστικές πλάκες για τους πεσόντες, γέννησε, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, την ανάγκη για τη δημιουργία ενός κεντρικού μνημείου. Στην Αθήνα κατά τη διάρκεια των εορτασμών επετείων μέχρι το 1932 επίκεντρο των εκάστοτε εορτασμών ήταν το Πανεπιστήμιο όπου, όπως και από το 19ο αιώνα, πραγματοποιούνταν η στέψη των αδριάντων του Ρήγα Φεραίου, του Αδαμάντιου Κοραή και του Γρηγόριου Ε'.³¹⁶³

Η ανύψωση κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου του αγνώστου στρατιώτη (βλ. παραπάνω) και ο αντίκτυπος της ηρωολατρείας που είχε ήδη αναπτυχθεί στις άλλες εμπόλεμες χώρες, με σχετικές αναφορές να δημοσιεύονται τακτικά στον ελληνικό Τύπο,³¹⁶⁴ οδήγησε την επαύριον της υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάνης στην άμεση λήψη αποφάσεων για τον ενταφιασμό του Έλληνα Αγνώστου Στρατιώτη. Μάλιστα ο γνωστός βενιζελικός δημοσιογράφος Κώστας Αθάνατος (Κωνσταντίνος Καραμούζης) ήδη από

³¹⁶² Κατά τη διάρκεια της τελετής από τα μεγάφωνα έγινε προσκλητήριο των πεσόντων Πειραιωτών, ενώ πραγματοποιήθηκαν και βολές πυροβολικού. Το Ηρώο διατηρήθηκε σε αυτή τη θέση έως το 1970, οπότε και δημιουργήθηκε η λεωφόρος ΙΙ Μεραρχίας που περνάει έως και σήμερα από αυτό το σημείο. *Εμπρός*, 3/11/1930, «Αι εορταί της Εκατονταετηρίδος εν Πειραιεί», Στέφανος Μιλέσης, «Το Ηρώον της Τερψιθέας» σε pigeorama.blogspot.com/2017/01/blog-post_25.html, πρόσβαση 21/7/2019. Για τους εορτασμούς στον Πειραιά βλ. επίσης ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 91, «Εγκύκλιος Υπουργείου Ναυτικών σχετικά με τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδος από το Δήμο Πειραιά» (27/10/1930)» και Δήμαρχος Πειραιά προς Διευθυντή Ναύσταθμου, Πειραιάς, 28 Οκτωβρίου 1930· *Σφαίρα* (Πειραιώς), 17/9/1930, «Η Εκατονταετηρίς του Δήμου Πειραιώς», 1/11/1930, «Η εορτή της Εκατονταετηρίδος», «Ο αυριανός Παμπειραιϊκός εορτασμός», 3/11/1930, «Η εορτή της εθνικής απελευθερώσεως». Στο πλαίσιο των εορτασμών εντάχθηκε και η δέηση και θεμελίωση χώρου στη Ψυττάλεια για την κατασκευή μνημείου για τον Αφανή Ναύτη. Η θεμελίωση του εν λόγω μνημείου πραγματοποιήθηκε λίγες μέρες αργότερα, στις 6 Νοεμβρίου, και σε αυτήν πάλι παρευρέθηκαν παλαιοί πολεμιστές με τον πρόεδρο μάλιστα της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιά να εκφωνεί λόγο. *Σφαίρα* (Πειραιώς), 7/11/1930, «Από την διεξαχθείσαν χθες μεγαλοπρεπή ναυτικήν εορτήν».

³¹⁶³ Ενδεικτικά βλ. *Ακρόπολις*, 26/3/1930, «Αι σημεριναί μεγαλοπρεπείς τελεταί επί τη επετείω της 25ης Μαρτίου». Έως το 1932 εκεί γινόντουσαν και οι καταθέσεις στεφάνων από τους ξένους επισήμους που επισκέπτονταν την Αθήνα. Χρήστος Εμ. Αγγελομάτης, «Την 25ην Μαρτίου αποκαλύπτεται το μνημείον του “Αφανούς Στρατιώτη”», *Ακρόπολις*, 22/3/1932.

³¹⁶⁴ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/10/1921, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης»· *Πρωτεύουσα*, 21/5/1922, «Εορτή εν Παρίσις υπέρ του Αγνώστου Στρατιώτου».

τον Νοέμβριο του 1922 καλούσε την κυβέρνηση Γονατά να ξεκινήσει άμεσα τις διαδικασίες για ανέγερση του Τάφου του Έλληνα Άγνωστου Στρατιώτη.³¹⁶⁵

Η πρώτη αυτή απόπειρα κατασκευής του Τάφου του Αγνώστου Στρατιώτη ακολουθούσε πιστά τα ευρωπαϊκά πρότυπα (βλ. παραπάνω). Συγκεκριμένα, τον Σεπτέμβριο του 1923 το Υπουργείο Στρατιωτικών, επί υπουργίας του Περικλή Πιερράκου Μαυρομιχάλη, εξέδωσε εγκύκλιο διαταγή «περί ανακομιδής των οστών ενός αγνώστου στρατιώτη». Στην εγκύκλιο σημειωνόταν ότι «εις ένδειξιν της αιωνίας μνήμης και της βαθείας ευγνωμοσύνης της Πολιτείας και των επιζώντων προς τους πεσόντας ήρωας, τους συντελέσαντας εις το μεγαλείον και την δόξαν της Πατρίδος μας και εις τον περιορισμόν της Εθνικής Καταστροφής» αποφασίσθηκε όπως τη 14η Οκτωβρίου 1923 να πραγματοποιηθεί ανακομιδή των οστών ενός αγνώστου στρατιώτη και «ο ενταφιασμός τούτου εις περίβλεπτον μέρος και η ανέγερσις μνημείου». Η ανακομιδή θα πραγματοποιούταν από το Γ' Σώμα Στρατού από «ιεράς θέσεις ταφής των εν Μακεδονία πεσόντων από του 1916 και εντεύθεν», τα οστά θα μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη και από εκεί ακτοπλοϊκώς θα ερχόντουσαν στην Αθήνα. Εν συνεχεία, το λείψανο θα μεταφερόταν «εις τον τόπον της ταφής» σε «Εθνικόν Μαυσωλείον».³¹⁶⁶ Χαιρετίζοντας αυτή την απόφαση το *Ελεύθερον Βήμα* έγραφε στο πρωτοσέλιδό του ότι «επι τέλους η Κυβέρνησις απεφάσισε να εκπληρώση μίαν επιβεβλημένην υποχρέωσιν, εις την οποίαν, μόνη ίσως η Ελλάς εξ όλων των Κρατών [...] καθυστέρησε τόσον πολύ», φανερώνοντας ότι η αντίληψη για τη δημιουργία ενός τέτοιου μνημείου ήταν ήδη αναπτυγμένη στην Ελλάδα.³¹⁶⁷

Για την εφαρμογή της εγκυκλίου δημιουργήθηκε επιτροπή με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Γεώργιο Αφθονίδη και μέλη τέσσερις στρατιωτικούς, δύο αρχιτέκτονες και έναν γλύπτη. Σύμφωνα με απόφαση της επιτροπής το φέρετρο («φέρετρο εκ κυπαρίσσου Κωνσταντινουπόλεως») θα παρέμενε για ένα εικοσιτετράωρο μητροπολιτικό ναό για λαϊκό προσκύνημα κατά τη διάρκεια του οποίου οι καμπάνες όλων των εκκλησιών της χώρας θα χτυπούσαν πένθιμα. Κατόπιν ο ενταφιασμός θα λάμβανε χώρα στα προπύλαια

³¹⁶⁵ Κώστας Αθάνατος, «Αγνώστω Θεώ!», *Ελεύθερον Βήμα*, 27/11/1922.

³¹⁶⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 880/1923, «Ανακομιδή των οστών ενός αγνώστου στρατιώτου» (19/9/1923)· *Ελεύθερον Βήμα*, 21/9/1923, «Η τελετή του Αγνώστου». Αρχικώς υπήρξε η σκέψη να προβεί η ελληνική κυβέρνηση σε διάβημα προς την Άγκυρα μέσω του Ερυθρού Σταυρού ώστε να γίνει περισυλλογή οστών Ελλήνων στρατιωτών από τα μικρασιατικά πεδία των μαχών. *Εμπρός*, 27/9/1923, «Τα οστά του αγνώστου στρατιώτου».

³¹⁶⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 17/9/1923, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης».

του Παναθηναϊκού Σταδίου όπου θα παρέμενε προσωρινά μέχρι να επιλεγεί η τελική τοποθεσία του Τάφου.³¹⁶⁸ Η (κατά το γαλλικό πρότυπο) διαδικασία της περισυλλογής των οστών του Αγνώστου Στρατιώτη και του ενταφιασμού του που είχε οριστεί ήταν λαμπρότατη με υψηλές τιμές να αποδίδονται στο πρόσωπο του άγνωστου πολεμιστή της Ελλάδας, ακολουθώντας κατά γράμμα το πρότυπο των αντίστοιχων τελετών στο εξωτερικό.

Μέσω των λειψάνων ενός αγνώστου, τιμόταν με μεγαλοπρέπεια ο κάθε Έλληνας που θυσιάστηκε για την πατρίδα. Ενδεικτική αυτής της αντίληψης ήταν η εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας που συνιστούσε στους Γενικούς Επιθεωρητές των σχολείων, κατά τις παραμονές της τελετής ενταφιασμού να «αναπτύξωσιν εις τους μαθητάς και ει δυνατόν τις τους γονείς αυτών τίνα σημασίαν έχει η τιμή αυτή ήτις παρέχεται εις απλούν στρατιώτην κηδευόμενον δημόσια δαπάνη μετά τιμών στρατηγού».³¹⁶⁹ Ο εκδημοκρατισμός της μνήμης μέσω του μαζικού θανάτου ήταν πλέον γεγονός και στην Ελλάδα με την εξύψωση του απλού στρατιώτη, η οποία είχε πρωτοεμφανιστεί τρία χρόνια νωρίτερα στα Επινίκεια (βλ. παραπάνω). Παράλληλα, το γεγονός ότι η εγκύκλιος απευθυνόταν σε μαθητές ήταν ενδεικτικό του παιδευτικού ρόλου που θα διαδραμάτιζε εφεξής το ιερό αυτό προσκύνημα. Όπως τόνιζε και η εγκύκλιος του Υπουργείου Στρατιωτικών το «Εθνικόν Μουσωλείον [...] θ' απετέλη διαρκές προσκύνημα ζώντων και των απογόνων και την διάπυρον εστίαν του φρονηματισμού, παραλληλισμού και εμπνεύσεως προς τας γενναίας και ηρωϊκάς πράξεις».³¹⁷⁰

Η λατρεία των ηρωικώς πεσόντων είχε αποκρυσταλλωθεί τον Οκτώβριο του 1923, εντούτοις η τόσο λεπτομερώς σχεδιασμένη τελετή εν τέλει δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων. Η τελετή αρχικά αναβλήθηκε για τις 26 Οκτωβρίου, «ημέραν της εορτής του Αγίου Δημητρίου, επέτειον της καταλήψεως υπό των Ελληνικών στρατευμάτων της Θεσσαλονίκης», και εν συνεχεία για τις 7 Νοεμβρίου.³¹⁷¹ Πιθανότατα, λόγω του κινήματος Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη (23 Οκτωβρίου 1923), αυτή αναβλήθηκε οριστικά.

Η τελετή περισυλλογής των λειψάνων και ενταφιασμού του Αγνώστου Στρατιώτη βρισκόταν υπό την απόλυτη εποπτεία του Υπουργείου Στρατιωτικών, αναδεικνύοντας για

³¹⁶⁸ *Εμπρός*, 25/9/1923, «Η επιτροπή για τον άγνωστον», 9/10/1923, «Αι τιμαί εις τον άγνωστον».

³¹⁶⁹ *Εμπρός*, 7/10/1923, «Σύντομες ειδήσεις».

³¹⁷⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 880/1923, «Ανακομιδή των οστών ενός αγνώστου στρατιώτου» (19/9/1923).

³¹⁷¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/10/1923, «Η μετακομιδή των οστών»· *Εμπρός*, 3/10/1923, «Στρατιωτική κίνησις».

άλλη μία φορά πως ο στρατός θεωρούταν ήδη από την αρχή του Μεσοπολέμου ο θεματοφύλακας της μνήμης του πολέμου. Παράλληλα, επ' ευκαιρία της τελετής αυτής για πρώτη φορά οι παλαιμάχοι διεκδίκησαν έναν ρόλο στη διαμόρφωση της πολεμικής μνήμης. Συγκεκριμένα η απουσία οποιαδήποτε αναφοράς σε παρουσία παλαιμάχων στις τελετές αυτές οδήγησε στην υιοθέτηση ενός ψηφίσματος στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών τον Οκτώβριο του 1923, στο οποίο εκφραζόταν η «ευχήν όπως αντιπροσωπευθώσι καταλλήλως εις την τελετήν του Αγνώστου Στρατιώτου αι οργανώσεις των εφέδρων» (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2). Βεβαίως, η απουσία εκπροσώπων των παλαιμάχων στις εκδηλώσεις δεν πρέπει να θεωρηθεί παράληψη καθώς αυτή ακριβώς την περίοδο ολοένα και περισσότερες παλαιοπολεμιστικές ενώσεις συνδέθηκαν πολιτικά με το ΣΕΚΕ(Κ), γεγονός που δημιούργησε μία δυσπιστία του Κράτους απέναντί τους (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Ταυτόχρονα, οι βενιζελογενείς εφεδρικές οργανώσεις ήταν αρκετά αδύναμες και μόλις τον Οκτώβριο του 1923 πραγματοποιήθηκαν αξιόλογες πρόοδοι στην οργάνωση των εφέδρων αξιωματικών (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2). Εντούτοις, η επ' αόριστον αναβολή του εγχειρήματος δεν οδήγησε σε κάποια περαιτέρω εξέλιξη όσον αφορά το ρόλο των παλαιμάχων στον ενταφιασμό του Αγνώστου Στρατιώτη.

Μετά από μία διετία κατά την οποία ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε το εγχείρημα,³¹⁷² τον Σεπτέμβριο του 1925 πάρθηκε από την κυβέρνηση Θ. Πάγκαλου η απόφαση για την ανέγερση του Τάφου του Αγνώστου Στρατιώτη και καταρτίστηκε η σχετική επιτροπή με επικεφαλής τον αντιστράτηγο Κωνσταντίνο Καλλάρη.³¹⁷³ Εν συνεχεία, τον Μάρτιο του 1926 προκηρύχθηκε διαγωνισμός για τη δημιουργία του Μνημείου, μπροστά από τα Παλαιά Ανάκτορα, τα οποία ο Πάγκαλος σκόπευε να μετατρέψει σε Υπουργείο Στρατιωτικών συνδέοντας με αυτό τον τρόπο το μνημείο με τον στρατιωτικό παράγοντα.³¹⁷⁴

³¹⁷² Τον Δεκέμβριο του 1923 παραχωρήθηκε πίστωση 300.000 δρχ. στο Υπουργείο Εσωτερικών για τα «έξοδα μεταφοράς προς ενταφιασμόν εν Αθήναις των οστών “του Αγνώστου Στρατιώτου” των τελευταίων της Ελληνικής Φυλής πολέμων», ωστόσο δεν έχει εντοπιστεί κάποια σχετική εξέλιξη. Β.Δ. «Περί εγκρίσεως δαπάνης δι' έξοδα μεταφοράς προς ενταφιασμόν εν Αθήναις των οστών του “Αγνώστου Στρατιώτου”» (4/12/1923), ΦΕΚ, Α'/351/4-12-1923.

³¹⁷³ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/9/1925, «Το μνημείον του αγνώστου στρατιώτου»· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 296.

³¹⁷⁴ Αλκιβιάδης Στεφανής-Δημήτριος Κολώνης, *Το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη*, Προεδρία της Δημοκρατίας-Στρατιωτικό Γραφείο, Αθήνα 2002, σ. 4· Θωμάς Τσέλιος-Ιωάννης Μακρυπούλιας, *Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Αθήνα χ.χ. [μεταγενέστερο του 2002 καθώς παραπέμπει στο βιβλίο των Στεφανή-Κολώνη], σ. 9· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 299· Ελένη Κούκη, «Ο ήρωας, το πλήθος και η εξουσία. Το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη της Αθήνας», Αβδελά-Αλβανός-Κουσουρή-Χαραλαμπίδης (επ.), *ό.π.*, σσ. 63-82, σ. 67. Βλ. επίσης *Πρωϊά*, 11/1/1926, «Τα πολεμικά υπουργεία εις τ' Ανάκτορα»· Ν.Δ. «Περί επισκευής του κτιρίου των Παλαιών Ανακτόρων» (26/4/1926),

Μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου ανακοινώθηκαν, τον Οκτώβριο του 1926, τα αποτελέσματα του διαγωνισμού με την πρόταση «Σκρα» του αρχιτέκτονα Εμμανουήλ Λαζαρίδη και του γλύπτη Θωμά Θωμόπουλου να επιλέγεται.³¹⁷⁵ Εντούτοις, δεν πραγματοποιήθηκε κάποια πρόοδος έως το 1928 παρότι η απόφαση για την κατασκευή του Μνημείου επικυρώθηκε τόσο από το Υπουργείο Στρατιωτικών τον Δεκέμβριο του 1927 όσο και από το υπουργικό συμβούλιο Ζαΐμη τον Ιούνιο του 1928.³¹⁷⁶ Το 1929 οι δύο καλλιτέχνες (Λαζαρίδης–Θωμόπουλος) ήρθαν σε ρήξη για άγνωστη αιτία³¹⁷⁷ και με παρέμβαση του υπουργού Παιδείας Γεώργιου Παπανδρέου, κατόπιν πρότασης του (βενιζελικού) διευθυντή της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών (ΑΣΚΤ) Κωνσταντίνου Δημητριάδη, ο Θωμόπουλος αντικαταστάθηκε, τον Ιανουάριο του 1931 από τον Φωκίωνα Ρωκ, χωρίς ωστόσο να ανακοινωθεί το όνομά του έως τον Αύγουστο του 1931.³¹⁷⁸ Ωστόσο, ουσιαστικά ο δημιουργός του ανάγλυφου ήταν ο Κ. Δημητριάδης, ο οποίος δεν μπορούσε να λάβει τύποις το έργο εξαιτίας της θέσης του στην ΑΣΚΤ, με τον Ρωκ βοηθό του.³¹⁷⁹

Οι καθυστερήσεις που παρατηρήθηκαν είχαν να κάνουν με τις αντιδράσεις που εξαρχής εκδηλώθηκαν ως προς το ζήτημα της καταλληλότερης τοποθεσίας του μνημείου. Ήδη από την προκήρυξη του διαγωνισμού είχαν ξεκινήσει οι διαξιφισμοί για το θέμα, ένα ζήτημα που θα ταλάνιζε τον καλλιτεχνικό και όχι μόνο κόσμο μέχρι και την ολοκλήρωση του έργου. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1925 ο διαπρεπής αρχαιολόγος Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς θεωρούσε αταίριαστο ένα τέτοιο μνημείο πλησίον του Εθνικού Κήπου, «τον κήπο εκείνο της αναψυχής και των ερωτικών συννευρέσεων, εν μέσω τροφών και παιδιών», προτείνοντας την ανέγερσή του δίπλα στο μνημείο των Ιερολοχιτών στο Πεδίον του Άρεως. Έτσι θα βρισκόταν πλησίον της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, «εκεί όπου εκπαιδεύεται και προπονείται η στρατιωτική νεολαία της Ελλάδος» ώστε να εκπληρώνει τον διδακτικό του ρόλο προς τις επόμενες γενιές.³¹⁸⁰ Στην ίδια κατεύθυνση βρισκόταν και ο φιλόλογος και μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας Ιάκωβος Δραγάτσης, ο οποίος

ΦΕΚ Α΄/153/14-5-1926· *Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β΄–Σύννοδος Έκτακτος*, Εθνικό Τυπογραφείο, [Αθήνα] 1929, σ. 145 (Συνεδρίαση 12ης Ιουλίου 1929, βλ. παρακάτω).

³¹⁷⁵ Χάνδρα, *ό.π.*, σσ. 77-79.

³¹⁷⁶ *Εμπρός*, 8/12/1927, «Στρατιωτικές ειδήσεις»· Π.Δ. «Περί εκτελέσεως μνημείου Αγνώστου Στρατιώτου και των συναφών χωματουργικών και οικοδομικών εργασιών εν τη Πλατεία Παλαιών Ανακτόρων» (28/6/1928), ΦΕΚ Α΄/112/30-6-1928.

³¹⁷⁷ Χάνδρα, *ό.π.*, σ. 79.

³¹⁷⁸ *Στο ίδιο*, σσ. 79-81, 86, 91.

³¹⁷⁹ *Στο ίδιο*, σσ. 92-95. Μάλιστα το μνημείο φιλοτεχνήθηκε στο ατελιέ του Κ. Δημητριάδη στο Παρίσι το 1931. *Στο ίδιο*, σσ. 82-83.

³¹⁸⁰ Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, «Ο Τάφος του Αγνώστου Στρατιώτη», *Εμπρός*, 25/11/1925.

υποστήριξε ότι ένα τέτοιο μνημείο δεν θα έπρεπε να βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, αλλά όπως στην αρχαιότητα, στον Κεραμεικό.³¹⁸¹ Τακτικές ήταν οι δημόσιες παρεμβάσεις για το ζήτημα αυτό τα επόμενα χρόνια με τις προτάσεις για ανέγερσή του στο Πεδίον του Άρεως, στο Πανεπιστήμιο ή στον Κεραμικό να είναι οι πιο συχνές.³¹⁸²

Το θέμα έλαβε πολιτικές διαστάσεις και συζητήθηκε στο κοινοβούλιο στη συνεδρίαση της 12ης Ιουλίου 1929 όταν ο Αλ. Παπαναστασίου έφερε στη Βουλή «αναφοράν καλλιτεχνών» και ζητούσε το μνημείο να «μη ανεγερθή εις το κέντρον του θορύβου, της πολυκοσμίας, και της κινήσεως, αλλ' εις το Πεδίον του Άρεως, όπως υπέδειξεν σύμπας ο καλλιτεχνικός κόσμος». Απαντώντας του ο υφυπουργός Συγκοινωνίας Βύρωνας Καραπαναγιώτης υποστήριξε ότι και στο Παρίσι και στο Λονδίνο τα μνημεία βρίσκονται σε κεντρικά σημεία. Κλείνοντας τη σύντομη αυτή συζήτηση ο πρωθυπουργός Βενιζέλος ξεκαθάρισε εκ νέου ότι η πλατεία των Παλαιών Ανακτόρων ήταν η οριστική απόφαση της κυβέρνησης.³¹⁸³ Η απόφαση αυτή ήταν συνειδητή επιλογή του Βενιζέλου, η οποία στόχευε στην άμεση ιδεολογική συσχέτιση του μνημείου με το δημοκρατικό πολίτευμα μέσω της γειννιάσής του με το κτήριο της Βουλής, η οποία επίσης αποφασίστηκε από τον Βενιζέλο ότι θα μεταφερθεί στα Παλαιά Ανάκτορα.³¹⁸⁴

Πέρα από το ζήτημα της τοποθεσίας του μνημείου ισχυρές ήταν και οι αντιδράσεις και ως προς το ανάγλυφό του. Στις αρχές του 1929 πραγματοποιήθηκαν οι προσπάθειες ορισμένων καλλιτεχνών να μεταπείσουν τον πρωθυπουργό Βενιζέλο ως προς τη

³¹⁸¹ Ιάκωβος Χ. Δραγάσης, «Ο αφανής και ούχι ο άγνωστος στρατιώτης», *Εμπρός*, 8/12/1927.

³¹⁸² Για τη σχετική συζήτηση, βλ. Χάνδρα, *ό.π.*, σσ. 76-77, 85-92 καθώς και πιο περιληπτικά σε Κούκη, *ό.π.*, σσ. 67-68. Τα επικριτικά σχόλια ως προς την τοποθεσία του μνημείου δεν σταμάτησαν ούτε με την ολοκλήρωσή του. Για παράδειγμα, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, το 1934, υποστήριζε ότι το αυτό χάλαγε την αισθητική της πλατείας Συντάγματος: «ανοίξαμεν ένα ανοιχτό τάφο εκεί που κατέβαιναν ελαφρά η πλατεία των Ανακτόρων, για να μείνη το παλάτι κρεμασμένο στον αέρα [...] Αφήσαμε την πρωτεύουσα χωρίς κανένα αισθητικό περιορισμό». Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, *Όθων και η ρωμαντική δυναστεία. Λουδοβίκος Α΄-Όθων-Λουδοβίκος Β΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ³1997 [α΄ έκδ. 1934], σ. 159.

³¹⁸³ *Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β΄-Σύννοδος Εκτακτος*, *ό.π.*, σ. 145· Χάνδρα, *ό.π.*, σ. 77.

³¹⁸⁴ Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 299. Η σύνδεση του μνημείου με το αβασίλευτο πολίτευμα ήταν κοινή αντίληψη το 1933, όταν ο (σφόδρα βενιζελικός) *Δημοκρατικός Αγών* κατήγγειλε πιέσεις βασιλοφρόνων προς την κυβέρνηση Τσαλδάρη για τη μεταφορά των οστών των βασιλέων Γεωργίου Α΄ και Κωνσταντίνου Α΄ καθώς και της βασίλισσας Όλγας σε τάφους εκατέρωθεν του κενотаφίου του Αγνωστού Στρατιώτη. Παρότι είναι άγνωστο εάν όντως υπήρξε τέτοια σκέψη καθώς δεν έχει εντοπιστεί κάποια άλλη αναφορά, η άποψη αυτή δείχνει την ύπαρξη της αντίληψης για σύνδεση του μνημείου με τη Δημοκρατία. *Δημοκρατικός Αγών*, 8/11/1933, «Οι αδιάλλακτοι πιέζουν τον πρωθυπουργόν κ. Τσαλδάρην».

μορφή του μνημείου. Τον Φεβρουάριο του 1929 ο γλύπτης Γεώργιος Δημητριάδης («Αθηναίος»), δημιουργός πολυάριθμων πολεμικών μνημείων κατά τον Μεσοπόλεμο,³¹⁸⁵ ζήτησε από τον Βενιζέλο ακύρωση του διαγωνισμού και προκήρυξη νέου με τη δικαιολογία ότι στην επιτροπή του η πλειοψηφία ήταν αξιωματικοί, και όχι καλλιτέχνες. Το ίδιο επιχείρημα χρησιμοποίησε και ο Σύνδεσμος Ελλήνων Καλλιτεχνών, ζητώντας την ακύρωση του διαγωνισμού και την εκ νέου διενέργειά του υπό την ευθύνη εννεαμελούς επιτροπής καλλιτεχνών.³¹⁸⁶ Εντούτοις, ο Βενιζέλος είχε κατασταλάξει στη δημιουργία του μνημείου στην πλατεία Παλαιών Ανακτόρων σύμφωνα με την πρόταση Λαζαρίδη, όπως μαρτυρά ξεκάθαρα η όμοια απάντηση του ιδιαίτερου γραμματέα του προς τον Δημητριάδη και τον Σύνδεσμο Ελλήνων Καλλιτεχνών στις παραπάνω επιστολές τους:

*Επειδή ο κ. Πρόεδρος φρονεί ότι θα έπρεπε να δοθή οπωδήποτε ένα τέρμα εις το πολυθρύλητον αυτό ζήτημα το οποίον η παρούσα Κυβέρνησις εκληρονόμησε από τας προκατόχους της δεν θα δυνηθή προς μεγάλην του λύπη να χρησιμοποιήση τας υποδείξεις σας. Άλλως τε αι υποδείξεις αιταί φθάνουν ολίγον αργά.*³¹⁸⁷

Η πολύχρονη διαμάχη τόσο για την τοποθεσία όσο και για το ανάγλυφο του μνημείου φανερώνει τη σημασία της ανέγερσης του μνημείου καθώς αυτό δεν αποτελούσε απλώς ένα ακόμα πολεμικό μνημείο. Αντιθέτως, το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη ήταν η κορωνίδα της συγκρότησης της μνήμης των Εθνικών Πολέμων στην Ελλάδα. Ήδη από το 1923 είχε καταστεί σαφές ότι το εν λόγω μνημείο θα αποτελούσε σημείο αναφοράς τόσο για τη μνήμη των πεσόντων όσο για τη μνήμη των πολέμων εν γένει. Ο χώρος

³¹⁸⁵ Ο Γεώργιος Δημητριάδης (δεν πρέπει να συγχέεται με τον Κωνσταντίνο Δημητριάδη, διευθυντή της ΑΣΚΤ, βλ. παραπάνω) είχε φιλοτεχνήσει τα Ηρώα του Κιλκίς, της Μερραρχίας Σερρών, του Αιγίου, του Πύργου, των Μεγάρων, της Ελευσίνας και της Σαλαμίνας. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 371. Ο Δημητριάδης από το 1925 αρθρογραφούσε σχετικά με το ζήτημα του Αγνώστου Στρατιώτη, βλ. Αθηναίος [Γεώργιος Δημητριάδης], «Ο Άγνωστος Στρατιώτης», *Εμπρός*, 10/10/1925, στο άρθρο αυτό τόνιζε τη σημασία ενός τέτοιου έργου και εύλογα δεν λάμβανε κάποια θέση ως προς την τοποθεσία του μνημείου ή το ανάγλυφό του καθώς χρονικά είναι πριν την προκήρυξη του διαγωνισμού τον Μάρτιο του 1926.

³¹⁸⁶ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 161, Σύνδεσμος Ελλήνων Καλλιτεχνών προς Βενιζέλο, Αθήνα, 20 Φεβρουαρίου 1929, «Υπόμνημα σχετικά με το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη», φ. 228, Γ. Δημητριάδης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 7 Φεβρουαρίου 1929. Επίσης, λίγες ημέρες νωρίτερα ο Δημήτριος Ε. Τσιπούρας, ο οποίος είχε έρθει δεύτερος στο διαγωνισμό και επομένως είχε προσωπικούς λόγους να διαμαρτύρεται, ζητούσε ακρόαση «προς ανάπτυξιν ζητήματος, όπερ κατέστη πραγματικός Γόρδιος δεσμός», ενώ χρησιμοποιούσε δριμεία ρητορική εναντίον του σχεδίου του Λαζαρίδη, σημειώνοντας ότι υπήρχε «γενικὴν κατακραυγὴν του καλλιτεχνικοῦ κόσμου και της κοινῆς γνώμης κατὰ της Χ α ν δ α κ ὡ σ ε ω ς δι' εκσκαφῆς της ωραιᾶς επικλινούς πλατείας παλαιῶν Ανακτόρων προς δημιουργίαν μιᾶς ανοησίας». ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 378, Δ.Ε. Τσιπούρας [Αρχιτέκτων, Καθηγητὴς Ρυθμολογίας στη Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν του Μετσόβιου Πολυτεχνείου] προς Βενιζέλο, Αθήνα, 24 Ιανουαρίου 1929.

³¹⁸⁷ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 228, Ιδιαίτερος Γραμματέας Βενιζέλου [ανυπόγραφο μάλλον πρόκειται για τον Στέφανο Στεφάνου] προς Γ. Δημητριάδη, Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 1929, φ. 161, Ιδιαίτερος Γραμματέας Βενιζέλου προς Σύνδεσμο Ελλήνων Καλλιτεχνών, Αθήνα, 28 Φεβρουαρίου 1929.

και το ανάγλυφο του μνημείου ήταν τελικώς αυτά που είχαν αποφασιστεί εξ αρχής από τον στρατιωτικό παράγοντα, δείχνοντας ξανά τον καθοριστικό ρόλο του στη διαμόρφωση της πολεμικής μνήμης. Σε αυτή την απόφαση καθώς και σε όλη τη συζήτηση της περιόδου 1925–32 οι παλαιοί πολεμιστές, οι οργανώσεις των οποίων ήταν βέβαια αδύναμες και πολυδιασπασμένες (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2), δεν συμμετείχαν. Η τελική επικύρωση δε της απόφασης ήταν μία πολιτική πράξη του Βενιζέλου, η οποία με την εργαλειακή χρήση του μνημείου, και κατ' επέκταση της μνήμης των πολεμικών αγώνων, στόχευε στην ενδυνάμωση του προσφάτως ιδρυθέντος αβασίλευτου πολιτεύματος.

Η βασική ιδιαιτερότητα του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες, ήταν ότι δεν επρόκειτο για τάφο, όπως είχε αποφασιστεί αρχικά το 1923, αλλά για κενοτάφιο, όπως άλλωστε υπαγόρευε η εγχώρια παράδοση (βλ. παραπάνω) και η αρχαιοπρέπεια του νέου ελληνισμού.³¹⁸⁸ Όπως εξηγεί μέσα στο πνεύμα της εποχής η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* (1930), τα κενοτάφια χρησιμοποιούταν από την αρχαιότητα από πολλούς λαούς· οι αρχαίοι Αθηναίοι ανέγειραν κενοτάφια για όσους είχαν σκοτωθεί εκτός Αττικής ενώ στην αρχαία Ρώμη ήταν συχνή η χρήση τους ως τιμητικοί τύμβοι σε τοποθεσίες διάφορες του τάφου ενός διάσημου προσώπου. Η χρήση τους στηριζόταν στην πεποίθηση ότι η ψυχή δεν ήταν δυνατόν να ησυχάσει εάν δεν βρίσκεται σε κάποια κατοικία. Η *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία* (1927) υπογράμμισε ότι τα στρατιωτικά μνημόσυνα «τελούνται [...] προ κενοταφίων εις μνήμην των ανδρών των πεσόντων ηρωϊκώς κατά την επιτέλειαν του καθήκοντος υπέρ της πατρίδος», ενώ ομοίως το *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Πρωΐας* ανέγραφε, το 1932, ότι «σήμερον είναι πολύ διαδεδομένη η συνήθεια της ιδρύσεως κενοταφίων (ηρώων) εις κεντρικά σημεία εκάστης πόλεως ή χωριού, προς τιμήν των εξ αυτής

³¹⁸⁸ Πέρα από τα κενοτάφια που ήταν επίκεντρο των τελετών μνήμης πριν το 1922 και μεταπολεμικά συνεχίστηκε η χρήση τους σε τελετές μνήμης. Ενδεικτικά, βλ. *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 23/3/1926, «Το μνημόσυνο της Κυριακής», 27/5/1926· *Εμπρός*, 29/8/1927, «Το χθεσινό μνημόσυνο των υπέρ της Πατρίδος πεσόντων»· *Αθήναι*, 28/8/1928, «Το σημερινόν μνημόσυνον των πεσόντων»· *Πρωΐα*, 1/7/1929, «Το χθεσινόν επιβλητικόν μνημόσυνον του Παύλου Μελά»· *Ελεύθερον Βήμα*, 26/8/1929, «Επιβλητικόν μνημόσυνον εν Θεσσαλονίκη». Κενοτάφια υπήρχαν επίσης στην πλατεία Ηρώων στη Νάουσα καθώς και στη Δράμα για τους σφαγισθέντες από τους Βούλγαρους στο Δοξάτο το 1913. Τσιάρρα, *ό.π.*, σσ. 75–76. Η διαδεδομένη χρήση του κενοταφίου στα μνημόσυνα αναδεικνυόταν και λογοτεχνικά. Στην γραμμένη στα 1931–32 *Δασκάλα με χρυσά μάτια*, η οποία διαδραματίζεται στη Μυτιλήνη τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια, ο Στράτης Μυριβήλης περιγράφει ένα μνημόσυνο της «Ένωσης Εφέδρων Μεγαλοχωρίου», στο οποίο επίκεντρο ήταν ένα κενοτάφιο. Πέριξ αυτού υπήρχαν 82 δίσκοι με κόλυβα όσοι οι πεσόντες του χωριού, ενώ πάνω στο κενοτάφιο υπήρχε «μια πολεμική κάσκα στεφανωμένη με δάφνη». Στράτης Μυριβήλης, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ³⁴2018, σ. 132.

καταγώμενων και φονευθέντων κατά τους διαφόρους πολέμους». ³¹⁸⁹ Οι αναφορές αυτές σε εκδοτικά έργα—σταθμούς του Μεσοπολέμου καταδεικνύουν ότι η χρήση κενοταφίου ήταν την περίοδο αυτή μία παγιωμένη μνημονική πρακτική. Σε αυτό το πλαίσιο ένα μέλος του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Πατρών σε επιμνημόσυνο λόγο του, το 1928, σημείωνε ότι «το κενοτάφιο τούτο [...] συμβολίζει την σιωπηλήν κατοικίαν των αθανάτων νεκρών μας, κοιμωμένων τον ήσυχον ύπνον της αθανασίας κατόπιν της ευσυνειδήτου επιτελέσεως του εαυτών καθήκοντος». ³¹⁹⁰

Η χρήση κενοταφίου πραγματοποιήθηκε ώστε να επιχειρηθεί η σύνδεση του Μνημείου με την ελληνική κλασική αρχαιότητα και δη τη δημοκρατική Αθήνα του Περικλή. ³¹⁹¹ Αυτή η διάσταση του μνημείου υποστηριζόταν ένθερμα στη σχετική αρθρογραφία στον Τύπο. ³¹⁹² Συγκεκριμένα, το σύγχρονο κενοτάφιο του Αγνώστου Στρατιώτη θεωρείτο κληρονόμος του κενού φέρετρου κατά τη διάρκεια της ταφής στην αρχαία Αθήνα των νεκρών του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού Πολέμου (431 π.Χ.), το οποίο ήταν «των αφανών, εκείνων που τα σώματα δεν βρέθηκαν». ³¹⁹³ Σε αυτή την αρχαΐζουσα κατεύθυνση που είχε χαράξει στα θεμέλια του νεοελληνικού κράτους ο Ελληνικός Διαφωτισμός ³¹⁹⁴ προτιμήθηκαν δύο φράσεις από τον Επιτάφιο του Θουκυδίδη να αναγράφονται στο μνημείο αντί του «1912–1922» που είχε αρχικά επιλεγεί: «Μία κλίνη κενή φέρεται εστρωμένη των αφανών» και «Ανδρών επιφανών πάσα γη τάφος». ³¹⁹⁵ Στην ίδια κατεύ-

³¹⁸⁹ Διονύσιος Σ. Δεβάρης, «κενοτάφιον», *ΜΕΕ*, τ. ΙΔ', σσ. 204-205· Γεώργιος Ασπρέας, «μνημόσυνα», *ΜΣΝΕ*, τ. Δ', σ. 553· *Επίτομον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, ό.π., τ. Α', λήμμα «Κενοτάφιον», σ. 1046.

³¹⁹⁰ *Νεολόγος* (Πατρών), 30/8/1928, «Το χθεσινόν επιβλητικόν μνημόσυνον».

³¹⁹¹ Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», ό.π., σσ. 298-299.

³¹⁹² Αλέξ. Φιλαδελφεύς, «Ο Τάφος του Αγνώστου Στρατιώτη», *Εμπρός*, 25/11/1925· Γεώργιος Εμ. Γιαννόπουλος, «Ο Τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου εν Ελλάδι», *Εμπρός*, 27/3/1926.

³¹⁹³ Θουκυδίδου, *Ιστορία Β'* (34). Η μετάφραση είναι του Άγγελου Βλάχου από Θουκυδίδης, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, μετ. Άγγελος Σ. Βλάχος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας ⁸2005, σσ. 144-145. Η λέξη «αφανής» χρησιμοποιείται και στο πρωτότυπο «μία δὲ κλίνη κενή φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὐρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν». Ωστόσο, ο Ελ. Βενιζέλος το μετέφρασε στην απλή καθαρεύουσα ως εξής: «Διά τους αγνοούμενους, όσους δεν κατόρθωσαν να εύρουν και συλλέξουν, φέρουν επάνως εις τα χέρια κενόν φέρετρον με επίστρωμα». *Θουκυδίδου Ιστορία*, μετ. Ελευθέριος Βενιζέλος, τ. Α', Το Βήμα, Αθήνα 2016, σ. 194. Πρβλ. τη μετάφραση του Ιωάννη Κακριδή: «Και ένα φέρετρο, που το κουβαλούν στρωμένο άδειο, των εξαφανισμένων, αυτών που έτυχε να μην τους βρουν να τους σηκώσουν». Ι.Θ. Κακριδής, *Περικλέους Επιτάφιος (Θουκυδ. II 34-36). Κείμενο, μετάφραση, σχόλια*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ¹³2011, σ. 13.

³¹⁹⁴ Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα ⁵1989, σσ. 3-4, 17-18, 53-60· Σκοπετέα, ό.π., σσ. 171-172.

³¹⁹⁵ Η απόφαση για την αναγραφή των προερχόμενων από την κλασική αρχαιότητα φράσεων πάρθηκε τον Ιούλιο του 1931. Χάνδρα, ό.π., σ. 83. Σε συνέντευξή του, το 1930, ο αρχιτέκτονας του μνημείου Εμ. Λαζαρίδης ανέφερε ότι στο μνημείο θα αναγραφόταν τα εξής λόγια στην απλή καθαρεύουσα: «Τάφος κοινός εις

θυνη προτιμήθηκε ένας αρχαίος πολεμιστής (Αθηναίος Περσομάχος) και όχι ένας σύγχρονος. Με αυτά τα στοιχεία το όλο μνημείο όπως σημείωσε με εμφανή ικανοποίηση ο δημοσιογράφος Χρήστος Αγγελομάτης ήταν «συνέχεια της αρχαίας ελληνικής παραδόσεως, χωρίς καμία ξενική μίμηση».³¹⁹⁶

Εν τέλει, μία και πλέον δεκαετία μετά την πρώτη εμφάνιση του Αγνώστου Στρατιώτη στην Ελλάδα, τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του πραγματοποιήθηκαν πανηγυρικώς την 25η Μαρτίου 1932. Το γεγονός ότι τα αποκαλυπτήρια έγιναν την ημέρα εορτασμού της Ελληνικής Επανάστασης συμβόλιζε για ακόμη μία φορά τη συνέχεια των Εθνικών Αγώνων. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο ποιητής και ιστορικός συγγραφέας Αναστάσιος Στρατηγόπουλος, ο Άγνωστος Στρατιώτης ήταν «το σύμβολον της επαναστατικής και μεταεπαναστατικής Ελλάδος, του υπέροχου ελληνικού ηρωϊσμού, της ασύγκριτης θυσίας υπέρ της Ιδέας».³¹⁹⁷ Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου έκανε ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και ακολούθως μίλησαν οι πρόεδροι των δύο νομοθετικών σωμάτων, της Βουλής Θ. Σοφούλης και της Γερουσίας Λ. Παρασκευόπουλος, ο οποίος μάλιστα τόνισε ότι μιλούσε «ως παλαιός στρατιώτης». Τέλος, κατατέθηκαν στεφάνια προς τιμήν του Έλληνα Αγνώστου Στρατιώτη, από πολιτικούς, σωματεία καθώς και εκπροσώπους των πρώην συμμάχων κρατών της Αντάντ (Γαλλία, Γιουγκοσλαβία, ΗΠΑ, Ιταλία, Πολωνία, Ρουμανία) καθώς και της Τουρκίας.³¹⁹⁸

Η παρουσία των παλαιμάχων στην τελετή ήταν σημαντική. Ήδη από τις προηγούμενες ημέρες παλαιοπολεμστικές ενώσεις ενημέρωναν τα μέλη τους για την οφειλόμενη

μνήμην εκείνων ως τα σώματα δεν ευρέθησαν». *Έθνος*, 15/3/1930, «Το μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου». Επίσης, στη μαρμαρίνη πλάκα πάνω από το κενοτάφιο αναγράφεται «Εις αφανή στρατιώτη». Βλ. επίσης Αριάδνη Βοζάνη, «Το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη: από την προκήρυξη του σχετικού διαγωνισμού στην υλοποίηση», Γιώργος Σταθακόπουλος (επ.), *Στης Βουλής τα πέριξ. Το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009, σσ. 21-26, σ. 23

³¹⁹⁶ Χρήστος Εμ. Αγγελομάτης *Ακρόπολις*, 22/3/1932, «Την 25ην Μαρτίου αποκαλύπτεται το μνημείον του “αφανούς στρατιώτη”».

³¹⁹⁷ Α.Μ. Στρατηγόπουλος, «Τα διδάγματα από την εορτήν», *Πατρίς*, 26/3/1932.

³¹⁹⁸ *Ακρόπολις*, 26/3/1932, «Πως εορτάσθη η επέτειος της εθνικής ανεξαρτησίας»· *Πατρίς*, 26/3/1932, «Πως εώρτασεν ο ελληνικός λαός την επέτειον της ανεξαρτησίας»· Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 299. Από τα αποκαλυπτήρια απουσίαζαν τόσο ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Αλέξανδρος Ζαΐμης όσο και ο πρωθυπουργός Βενιζέλος για «λόγους υγείας». Πρβλ. τα αναμενόμενα επικριτικά σχόλια του *Ριζοσπάστη* που θεωρούσε ότι «ο κυνισμός και η αναίδεια της κεφαλαιοκρατίας δεν έχει όρια. Αφού σκότωσε χιλιάδες εργατοχωρικών στα διάφορα μακελειά [...] οργανώνει τώρα τα αποκαλυπτήρια [...] Για να τιμήσει τη μνήμη των αδικοσκοτωμένων παιδιών του λαού». *Νέος Ριζοσπάστης*, 24/3/1932, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης». Βλ. στιγμιότυπο από τα αποκαλυπτήρια σε Παράρτημα 11, Εικόνα 2.

μαζική παρουσία τους στα αποκαλυπτήρια και για την παρέλασή τους μετά την τελετή.³¹⁹⁹ Στην τελετή αποκαλυπτηρίων κατέθεσαν στεφάνια στο νεοαναγεργθέν μνημείο αντιπρόσωποι οκτώ εγχώριων παλαιοπολεμιστικών και αναπηρικών οργανώσεων (Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, Εθνική Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών «Υψηλάντης», Γενική Ένωση Αναπήρων Πολέμου Αττικής, Εθνική Οργάνωση Εφέδρων Πειραιώς, Πανελλήνια Ένωση Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών, Εθνική Οργάνωση Εφέδρων, Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Οπλιτών) καθώς και δύο οργανώσεων παλαιμάχων ξένων στρατών (Αμερικανική Λεγεώνα και Σύνδεσμος Ελλήνων Εθελοντών Γαλλικού Στρατού).³²⁰⁰ Παρότι πρόκειται για περιορισμένο αριθμό οργανώσεων αυτό δεν

³¹⁹⁹ Βλ. τις ανακοινώσεις της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, της Πανελληνίας Ένωσης Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών, της Κεντρικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών και της Πανελληνίας Ένωσης Εφέδρων Οπλιτών σε *Ακρόπολις*, 24/3/1932, «Πως θα εορτασθή η επέτειος της Παλιγγενεσίας».

³²⁰⁰ Η Αμερικανική Λεγεώνα και ο Σύνδεσμος Ελλήνων Εθελοντών Γαλλικού Στρατού αποτέλεσαν τις δύο μοναδικές παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις ξένων στρατών που δραστηριοποιήθηκαν στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Το Τμήμα (Post) Αθηνών της Αμερικανικής Λεγεώνας ιδρύθηκε το 1926 και λειτουργεί έως σήμερα. Η οργάνωση αποτελούταν μεσοπολεμικά στη συντριπτική της πλειοψηφία από Έλληνες μετανάστες που είχαν καταταχθεί στον Αμερικανικό Στρατό και μεσοπολεμικά είχαν παλιννοστήσει. Η σημαντικότερη δραστηριότητα της οργάνωσης στον Μεσοπόλεμο ήταν η ανέγερση του Μνημείου των Αμερικάνων Φιλελλήνων, που εγκαινιάστηκε το 1930 στο πλαίσιο των εορτών της Εκατονταετηρίδος (στη συμβολή των λεωφόρων Αμαλίας και Συγγρού, από το 2000 βρίσκεται στη επί των οδών Π. Κυριάκου και Κοτταίου πλησίον της Αμερικανικής Πρεσβείας), ενώ εθιμοτυπικά πραγματοποιούσε τελετές για τον εορτασμό της Ημέρας Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ (4 Ιουλίου). Έως το τέλος του Μεσοπολέμου είχαν ιδρυθεί τρία ακόμα Τμήματα στην Ελλάδα σε Τρίπολη, Πάτρα και Χανιά, ενώ η οργάνωση εξέδιδε το μηνιαίο περιοδικό *Η Αμερικανική Λεγεών εν Ελλάδι*. Το 1939 το Τμήμα Αθηνών είχε 357 μέλη, αυτό της Τρίπολης 125, των Πατρών 70 και των Χανίων 33 (σύνολο 585). Πέραν των Λεγεωνάριων το ίδιο έτος συνολικά 732 άτομα που διέμεναν στην Ελλάδα λάμβαναν αμερικανικές στρατιωτικές συντάξεις. ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Ιωάννη Δαμβέργη, φ. 59, υποφ. 2, The American Legion, Athens Post προς Επιτροπή Εορτών Εκατονταετηρίδος, Αθήνα, 22 Νοεμβρίου 1929· The American Legion, Athens Post προς Ι.Μ. Δαμβέργη, Αθήνα 30 Δεκεμβρίου 1929, Τμήμα Αθηνών Αμερικανικής Λεγεώνας, Επιτροπή Ανεγέρσεως Μνημείου Αμερικάνων Φιλελλήνων προς Ι. Δαμβέργη, Αθήνα, 19 Μαΐου 1930, φ. 64, Τμήμα Αθηνών Αμερικανικής Λεγεώνας προς Επιτροπή Εκατονταετηρίδος, Αθήνα, 26 Μαΐου 1930, Ν.Ι. Κασσαβέτης [Αρχηγός Τμήματος 'George Dilboy' Αμερικανικής Λεγεώνας] προς Δαμβέργη, Νέα Υόρκη, 5/6/1930· *Εμπρός*, 23/5/1927, «Η χθεσινή μεγαλοπρεπής ελληνοαμερικανική εορτή εις την Αρχαιολογικήν Εταιρείαν»· *Πρωΐα*, 5/7/1929, «Η αμερικανική επέτειος»· *Ημερήσιος Τύπος*, 5/1/1930, «Ανέγερσις προτομών των Αμερικάνων Φιλελλήνων»· *Αμερικανική Λεγεών εν Ελλάδι*, τ. Ε', τχ. 54, Απρίλιος 1939, «Η δύναμις των τμημάτων», σ. 9· *FIDAC*, τ. XV, αρ. 11, Νοέμβριος 1939, «American Legion in Greece», σ. 15. Για το μνημείο της Λεγεώνας, βλ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σσ. 80-81. Βλ. και τις σύντομες αναφορές σε William Miller, *Greece*, Ernest Benn Limited, Λονδίνο 1928, σ. 20 και Ελπίδα Κ. Βόγλη, «Οι "παλιννοστούντες" μετανάστες και η επανενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Αβδελά-Αλβανός-Κουσουρή-Χαραλαμπίδης (επ.)*, *ό.π.*, σσ. 259-282, σσ. 276-277. Ο Σύνδεσμος Ελλήνων Εθελοντών Γαλλικού Στρατού 1914-1918 ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1929 με πρωτοβουλία του Επαμεινώνδα Βαλσαμάκη, πρώτου προέδρου της οργάνωσης. Ο Βαλσαμάκης ήταν παλαίμαχος των Βαλκανικών Πολέμων (αποστρατεύτηκε ως λοχίας) και επικεφαλής της εθελοντικής Ελληνικής Λεγεώνας που πολέμησε στο Γαλλικό Στρατό στο Μεγάλο Πόλεμο ανερχόμενος έως τον βαθμό του υπολοχαγού του Γαλλικού Στρατού. Μετά την παραίτηση του Βαλσαμάκη (Ιούλιος 1929) δεν έχει εντοπιστεί κάποια άλλη δραστηριότητα του Συνδέσμου έως το 1938 οπότε και συμμετείχε στους εορτασμούς της 20ής επέτειου της Ανακωχής (βλ. παρακάτω). ΕΛΙΑ, Αρχείο Επαμεινώνδα Βαλσαμάκη, φ. 1.1, «Αντίγραφον εκ του βιβλίου των Επισήμων Πρακτικών Συνεδριάσεων του Συνδέσμου Ελλήνων Εθελοντών Γαλλικού Στρατού (1914-1918)». Τα βιογραφικά στοιχεία του Βαλσαμάκη προέρχονται από διάσπαρτα έγγραφα στον ίδιο φάκελο.

πρέπει να μας ξενίζει εάν έχουμε υπόψη μας τον κατακερματισμό που επικρατούσε στον παλαιοπολεμιστικό κόσμο στις αρχές του 1932 και την απουσία κάποιας κεντρικής παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.1.1).

Στις συμμετέχουσες στην εκδήλωση οργανώσεις συμπεριλαμβάνονταν ορισμένες από τις ισχυρότερες οργανώσεις τη δεδομένη στιγμή, όπως η Γενική Ένωση Αναπήρων Πολέμου Αττικής, η οποία ήταν η επισήμως αναγνωρισμένη από το κράτος εκπρόσωπος των αναπήρων πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Β.4) καθώς και οργανώσεις υπό τον έλεγχο προσώπων που ξεκίνησαν αυτή την περίοδο να πρωταγωνιστούν στον παλαιοπολεμιστικό χώρο όπως ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών του Τ. Χαϊρόπουλου, η Εθνική Οργάνωση Εφέδρων Πειραιώς του Α. Κονδάκη και η Πανελλήνια Ένωση Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών του Π. Τσιμάνη (βλ. Κεφάλαια Β.4.2, Γ.1 και Γ.2 καθώς και το Παράρτημα 6). Η παρουσία των ισχυρότερων οργανώσεων των παλαιμάχων στα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη επισφράγιζε την κεντρική θέση των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών στις τελετές μνήμης για τους Εθνικούς Πολέμους, η οποία παγιώθηκε, διευρύνθηκε και αποκρυσταλλώθηκε έως το τέλος του Μεσοπολέμου εντάσσοντάς τους στον πυρήνα της μνήμης των πολέμων στην Ελλάδα.

Δ.2.3.2.ΙΙΙ. Οι παλαιοί πολεμιστές ως οργανικό μέρος της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων (1932–1940)

Η θέσπιση ημερών μνήμης για τους πεσόντες και η ανέγερση μνημείων, με αποκορύφωμα αυτό του Αγνώστου Στρατιώτη, συνέδραμαν καταλυτικά στη συγκρότηση της μνήμης των Εθνικών Πολέμων. Από το 1932 έως το τέλος του Μεσοπολέμου τα ουσιαστικότερα νέα στοιχεία στη συλλογική μνήμη των Εθνικών Πολέμων αποτέλεσαν η αναβάθμιση της εικόνας των Βαλκανικών Πολέμων σε αυτούς καθώς η παγίωση και διεύρυνση της συμμετοχής των παλαιμάχων στις τελετές μνήμης. Με αυτή την εξέλιξη οι παλαιοί πολεμιστές, οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου αποτέλεσαν τελικώς ένα οργανικό μέρος της μνήμης των Εθνικών Πολέμων.

Τη δεκαετία του 1930 οι παλαιοί πολεμιστές ήταν ήδη ένα σεβαστό κοινωνικό σύνολο εν γένει, γεγονός που καταδεικνύεται και από τη θέση τους σε εκδηλώσεις που δεν σχετίζονταν κατ' ανάγκη με τη μνήμη των πολέμων. Για παράδειγμα στην Πάτρα θεωρούνταν αυτονόητο ότι τα προεδρεία των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων βρίσκονταν στον χώρο των επισήμων στη λειτουργία του πολιούχου της πόλης Αγίου Ανδρέα. Στη λιτανεία

μάλιστα της εικόνας του Αγίου οι οργανώσεις παλαιών πολεμιστών «προχωρούσαι εν σχηματισμῷ και ζηλευτὴν τάξιν». Αντίστοιχα στον εορτασμό του Αγίου Σπυρίδωνος στον Πειραιά ήταν δεδομένη η παρουσία των προεδρείων των παλαιοπολεμιστικών σωματείων στις θέσεις των επισήμων τόσο στη λειτουργία όσο και στη λιτανεία, ενώ είχε καθιερωθεί και η εκπροσώπησή τους στην τιμητική στρατιωτική παράταξη μαζί με στρατιωτικά αγήματα, τους προσκόπους και τα ορφανά του Τζάνειου Ορφανοτροφείου που απέδιδαν τιμές στην εικόνα.³²⁰¹ Οι παλαίμαχοι αποκτούσαν αυτοδικαίως μία περίοπτη θέση στη δημόσια σφαίρα και στο πάνθεο των εθνικών ηρώων.

Το 1932 αποτελεί κομβικό έτος στις μνημονικές πρακτικές στην Ελλάδα με την ανέγερση του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη να δημιουργεί ένα κεντρικό σημείο αναφοράς, όχι μόνο για τους παλαιμάχους, αλλά και για όλη την κοινωνία καθώς σε αυτό απέτιαν φόρο τιμής στους ενδόξως θυσιασθέντες τόσο οι ξένοι επίσημοι όσο και παντός τύπου σωματεία.³²⁰² Όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά, λίγες ημέρες μετά τα αποκαλυπτήριά του μνημείου, σε πρόσκληση του Συνδέσμου Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων (ΣΕΓΑΣ) πριν από εκδήλωσή του θα πραγματοποιούνταν κατάθεση στεφάνου στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη «ως ευλαβή φόρον τιμής προς ότι υπέρ παν άλλο τιμιώτερον εμφανίζει τους μακρούς του Έθνους Αγώνας διά την ελευθερίαν και την υπόστασίν του».³²⁰³ Το Μνημείο αποτελούσε βεβαίως το κορυφαίο σημείο αναφοράς για τους παλαιούς πολεμιστές, όπως αναδεικνύεται περίτρανα από το σταθερό «προσκύνημα» στους θυσιασθέντες συμπολεμιστές τους. Απευθυνόμενος σε αυτούς ο πρόεδρος του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών, τον Μάιο του 1934, διαλαλούσε «ότι αν ο χρόνος μετέβαλε τα οστά σας εις κόνιν, η μνήμη σας θα μένη εις ημάς αιώνια»,

³²⁰¹ *Νεολόγος* (Πατρών), 2/12/1932, «Η προχθεσινή μεγαλοπρεπής λιτανεία», 2/12/1936, «Ο εορτασμός της μνήμης του πολιούχου Αγ. Ανδρέα»· *Σφαίρα* (Πειραιώς), 13/12/1933, «Η χθεσινή εορτή», 13/12/1934, «Η χθεσινή μεγαλοπρεπής εορτή του πολιούχου του Πειραιώς», 13/12/1935, «Η χθεσινή εορτή του πολιούχου Αγ. Σπυρίδωνος».

³²⁰² *Ελληνικόν Μέλλον*, 12/8/1936, «Οι ΓΚΑΠΑΝΣ προς τον Άγνωστον Στρατιώτην», 11/1/1938, «Προσκύνημα του διαδόχου Μιχαήλ εις τον Τάφον του Αγνώστου Στρατιώτου», 22/3/1938, «Το συνέδριον των εκτελωνιστών», 15/4/1938, «Προσκύνημα των ΑΧΕΠΑΝΣ εις το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου», 24/8/1938, «Το προσκύνημα των εργατών εις τον Άγνωστον Στρατιώτην», 22/9/1938, «Οι Αμερικάνοι Π. Πολεμισταί», 25/3/1939, «Ο Δουξ του Κοβούργου έφθασεν εις Αθήνας».

³²⁰³ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 182, Κωνσταντίνος Σπανούδης [πρόεδρος ΣΕΓΑΣ] προς Βενιζέλο, Αθήνα, 29 Μαρτίου 1932.

ενώ εκπρόσωπος της ΑΣΠΠΕ τον Ιούνιο του 1936, σημείωνε ότι το μνημείο συμβόλιζε «τον ωραίο θάνατον» για τον οποίον «δεν πρέπει δάκρυα και θρήνοι».³²⁰⁴

Πέρα από τις τελετές μνήμης στον Άγνωστο Στρατιώτη όπου συμμετείχαν παλαιοί πολεμιστές, από το 1933 και μετά αναβαθμίστηκε αισθητά ο ρόλος τους στους εορτασμούς της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Το 1933 παλαιοί πολεμιστές «ευσταλείς παρά το φυσικόν λύγισμα από το πέρασμα του χρόνου και την βιοπάλην, οι άνθρωποι των ζωντανωτέρων αναμνήσεων των εθνικών μας πολέμων» παρέλασαν με επικεφαλής τους την Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών, την ανώτατη πλέον παλαιοπολεμιστική οργάνωση (βλ. Κεφάλαια Β.4.2 και Γ.1.1.1), ακολουθούμενη από άλλα σωματεία μεταξύ των οποίων ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών (του Χαϊρόπουλου). Το επόμενο έτος (1934) η Ομοσπονδία βρισκόταν ξανά στην κεφαλή των παλαιοπολεμιστικών τμημάτων της παρέλασης, ενώ αναφέρεται και η παρουσία στην κατάθεση στεφάνων αναπήρων πολέμου.³²⁰⁵ Το 1935 ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο η συμμετοχή των παλαιών πολεμιστών καθώς παρέλασαν και οι δύο τριτοβάθμιες συνομοσπονδίες (ΑΣΠΠΕ–Γενική Συνομοσπονδία) τους παρά τις μεταξύ τους διαφορές (βλ. Κεφάλαιο Γ.1). Η περαιτέρω αναβάθμιση του ρόλου των παλαιμάχων αναδείχθηκε και με τη συμμετοχή στην παρέλαση του Γεώργιου Νικολαΐδη-Βούρβαχη ως εκπροσώπου της Διασυμμαχικής Παλαιοπολεμιστικής Ομοσπονδίας FIDAC (βλ. Κεφάλαιο Δ.1 και Παράρτημα 6) καθώς και 12 σημαιών της διεθνούς οργάνωσης, οι οποίες συμβόλιζαν τις ισάριθμες χώρες–μέλη της.³²⁰⁶ Τέλος, το 1936, σε μία περίοδο με τον παλαιοπολεμιστικό κόσμο εν εξεγέρσει λόγω της αναστολής του προστατευτικού νόμου του Κονδύλη και πολυδιασπασμένο (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.3 και Γ.1.4), παρατηρήθηκε μειωμένη συμμετοχή παλαιμάχων καθώς παρέλασαν μόνο ελάσσονος δυναμικής οργανώσεις (Εθνική Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών και Σύνδεσμος Αναποκατάστατων Αναπήρων Πολέμου).³²⁰⁷

Κατά την τετραετία 1932–36 η αναβάθμιση του ρόλου των παλαιών πολεμιστών στις παρελάσεις για την Εθνική Παλιγγενεσία ήταν έκδηλη. Επίσης, καθιερώθηκε και η

³²⁰⁴ Ακρόπολις, 21/5/1934, «Η χθεσινή έναρξις του Συνεδρίου των Παλ. Πολεμιστών», 15/6/1936, «Τα χθεσινά συνέδρια των παλαιών πολεμιστών». Για τα συνέδρια, βλ. Κεφάλαια, Γ.1.1 και Γ.1.3.

³²⁰⁵ Ακρόπολις, 26/3/1933, «Με αναπτειρωμένον το εθνικόν φρόνημα ο ελληνικός λαός εώρτασε χθες», «Ο χθεσινός μεγαλειώδης πανηγυρισμός», 26/3/1934, «Ο ελληνικός λαός επανηγύρισε χθες».

³²⁰⁶ Ακρόπολις, 26/3/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Εθνική Σημαία*, 27/3/1935, «Οι παλαιοί πολεμισταί».

³²⁰⁷ Ακρόπολις, 26/3/1936, «Ο χθεσινός λαμπρός πανηγυρισμός».

θέση που λάμβαναν τα παλαιοπολεμιστικά τμήματα καθώς σταθερά αυτά βρισκόταν ανάμεσα στο «πολιτικό» σκέλος της παρέλασης, δηλαδή μετά τους μαθητές, τους φοιτητές και τα λοιπά σωματεία, και το στρατιωτικό. Η θέση κάθε άλλο παρά υποτιμητική μπορεί να θεωρηθεί καθώς αυτοί προπορεύονταν των στρατιωτικών τμημάτων. Με το «άνοιγμα» της στρατιωτικής παρέλασης από τους παλαίμαχους συμβολιζόταν η συνέχεια των παλαιών και των μελλοντικών αγώνων του έθνους. Ταυτόχρονα, η μεταιχμιακή θέση ανάμεσα στο πολιτικό και στο στρατιωτικό μέρος της παρέλασης ενσάρκωνε τη θέση τους στην κοινωνία καθώς εν καιρώ ειρήνης ζούσαν ως πολίτες, όντες πάντα όμως έτοιμοι σε περίπτωση πολέμου να συνδράμουν σε ενδεχόμενη νέα πολεμική εξόρμηση της χώρας.

Την ίδια περίοδο αναβαθμίστηκε η παρουσία των παλαιμάχων και στους εορτασμούς για την Απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης στις 26 Οκτωβρίου. Αρχικά, το 1933 παρέλασαν 18 οργανώσεις, αριθμός πρωτοφανής για συμμετοχή παλαιμάχων σε παρέλαση, μεταξύ των οποίων η Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων Πολέμου (του Γ. Παργανά), ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας (του Ι. Βούρβουλη) και ο σύλλογος Μακεδονομάχων «Πάυλος Μελάς» (για τις οργανώσεις βλ. Κεφάλαια Β.4.2, Γ.1.1.1 και Γ.1.1.4).³²⁰⁸ Κατόπιν αποχής των οργανώσεων από την παρέλαση του 1934 ως ένδειξη διαμαρτυρίας «διά την μη επίλυσιν των ζητημάτων» των παλαιών πολεμιστών³²⁰⁹ (βλ. σχετικά Κεφάλαιο Γ.1.1), το 1935 συμμετείχαν εκ νέου πυκνά παλαιοπολεμιστικά τμήματα (χωρίς να κατονομάζονται συγκεκριμένες οργανώσεις). Μάλιστα στον Τύπο υποστηριζόταν ότι παρίστατο δέκα χιλιάδες παλαιοί πολεμιστές.³²¹⁰ Η μαζική παρουσία παλαιμάχων και στους εορτασμούς της Θεσσαλονίκης είχε πλέον καθιερωθεί.

Το 1935 κατά τη διάρκεια της βραχύβιας δικτατορικής κυβέρνησης Γ. Κονδύλη το επίκεντρο των εορτασμών για την επέτειο της Απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης μεταφέρθηκε στην Αθήνα όπου πραγματοποιήθηκαν μεγαλοπρεπείς εορτασμοί. Επρόκειτο για μία περίοδο κατά την οποία, όπως έχει παρουσιαστεί, ο παλαίμαχος στρατηγός στόχευε στον προσεταιρισμό των παλαιών πολεμιστών με κυριότερο όπλο στη φαρέτρα του τον προστατευτικό αναγκαστικό νόμο της 28ης Οκτωβρίου 1935 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2).

³²⁰⁸ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1933, «Η Θεσσαλονίκη μας εώρτασε χθες τα εικοσιένα χρόνια ελευθερίας της». Το 1932 δεν υπάρχει αναφορά για παρουσία παλαιών πολεμιστών. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1932, «Η εικοσαετηρίς της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης».

³²⁰⁹ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1934, «Με πανηγυρικήν μεγαλοπρέπειαν και ενθουσιασμόν εωρτάσθη χθες η 22α επέτειος της απελευθερώσεως».

³²¹⁰ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1935, «Ο χθεσινός επίσημος εορτασμός»· *Εθνική*, 27/10/1935, «Ο ελληνικός λαός εώρτασε μεγαλοπρεπώς την επέτειον της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης».

Δύο ημέρες πριν την έκδοση του νόμου αυτού, στις 26 Οκτωβρίου στους εορτασμούς στην Αθήνα οι παλαιοί πολεμιστές είχαν έναν πρωτοφανή κεντρικό ρόλο καθώς βρισκό-ντουσαν, για πρώτη φορά, στην κεφαλή της παρέλασης (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 4).³²¹¹ Στους εορτασμούς αναδεικνυόταν η συμβολή του «Στρατηλάτη» βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ στη κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Οι τελετές αυτές, στις οποίες ήταν έκδηλη η υποστήριξη της βασιλείας, πραγματοποιήθηκαν, όχι τυχαία, λίγες ημέρες πριν το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου για το πολιτειακό, στο οποίο σημαντικό μέρος των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων εκδηλώθηκαν υπέρ της γραμμής της κυβέρνησης Κονδύλη για παλινόρθωση της μοναρχίας (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2).³²¹² Παρά τις πολιτικές επιδιώξεις του Κονδύλη που συνέβαλαν στη τοποθέτηση των παλαιμάχων στο επίκεντρο των εκδηλώσεων, η κίνηση αυτή παγίωσε τον οργανικό ρόλο που διαδραμάτιζαν πλέον στην πολεμική μνήμη. Επίσης, η εξύψωση από το βραχύβιο δικτατορικό καθεστώς του βασιλιά Κωνσταντίνου, εξαιτίας της στόχευσης για την επαναφορά της βασιλείας, έθεσε τα θεμέλια για την ενσωμάτωση του Κωνσταντίνου, και κατ' επέκταση της βασιλοφροσύνης, στην μνήμη των Εθνικών Πολέμων.

Η έλευση της δικτατορίας Μεταξά ολοκλήρωσε τη συγκρότηση της μνήμης των πολέμων της δεκαετίας 1912–22 μέσω της αναβάθμισης της μνήμης των Βαλκανικών Πολέμων και κυρίως της ένταξης σε αυτήν του «Μεγάλου Στρατηλάτη» των πολέμων αυτών, του βασιλιά Κωνσταντίνου, και των πολεμικών κατορθωμάτων του. Η διαδικασία αυτή στόχευε στην ενδυνάμωση της εικόνας της βασιλείας, ενός αδιαφιλονίκητου κεντρικού θεσμού του καθεστώτος. Σε αυτή την κατεύθυνση εντασσόταν η ανέγερση και τα αποκαλυπτήρια των έφιππων ανδριάντων του Κωνσταντίνου στον Πεδίον του Άρεως (9 Οκτωβρίου 1938), στη Θεσσαλονίκη απέναντι από τον Λευκό Πύργο (26 Οκτωβρίου 1940) καθώς και σε άλλες πόλεις της χώρας.³²¹³

³²¹¹ Συγκεκριμένα στον Τύπο αναφερόταν ότι παρέλασαν η Ένωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, η Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών (του Πρ. Τσιμάνη), ο Σύνδεσμος Αρκάδων Παλαιών Πολεμιστών, η Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων Πολέμου και ο Σύλλογος Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών «Πίστις-Πατρίς». Επρόκειτο για πρώτη φορά που παλαιοί πολεμιστές εν γένει βρίσκονταν επικεφαλής παρέλασης, στο παρελθόν μόνο την 26η Οκτωβρίου 1931 (βλ. παραπάνω) στη Θεσσαλονίκη έχει εντοπιστεί αναφορά για παλαιμάχους, συγκεκριμένα ανάπηρους πολέμου να βρίσκονται στην κεφαλή της παρέλασης. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1931, «Οι χθεσinoί εορτασμοί».

³²¹² *Εθνική*, 27/10/1935, «Ο ελληνικός λαός εώρτασε μεγαλοπρεπώς την επέτειον της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης»· *Ελληνικόν Μέλλον*, 27/10/1935, «Ο χθεσινός μεγαλειώδης εθνικός εορτασμός».

³²¹³ Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 79· Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά*, *ό.π.*, σ. 67· Lemonidou, *ό.π.*, σ. 230

Παράλληλα με την ενίσχυση του Στέμματος, η αναβάθμιση των Βαλκανικών Πολέμων βοηθούσε και στην προβολή της ιδιότητας του Μεταξά ως παλαίμαχου επιτελικού αξιωματικού στους πολέμους του 1912–13. Όπως χαρακτηριστικά τόνιζε, τον Δεκέμβριο του 1938, ο Κ. Κοτζιάς απευθυνόμενος σε Μακεδόνες παλαιούς πολεμιστές που ήρθαν στην Αθήνα να «προσκυνήσουν» το νεοανεγερθέν μνημείο του Κωνσταντίνου:

*Μη λησμονήτε ότι ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ηλευθέρωσε τότε την Μακεδονίαν ως συναγωνιστής σας, αλλά μη λησμονήτε κάτι πέραν τούτου: Ότι ο Αρχηγός Ιωάννης Μεταξάς υπέγραψε το πρωτόκολλον της απελευθερώσεώς σας. Τότε αυτός [...] συνειργάζετο με τον Βασιλέα του ελληνισμού με ένα και μόνον σκοπό: Να μεγαλώση την Ελλάδα. Η μοίρα τον έφερε αυτόν πάλιν μαζί σ' έναν εθνικόν αγώνα για να δημιουργήση μαζί με τον σημερινόν Βασιλέα υιόν, μίαν νέα Ελλάδα.*³²¹⁴

Με αυτό τον τρόπο η εικόνα του Μεταξά τονωνόταν όχι μόνο λόγω της συμμετοχής του στους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά και με την ιδιότητά του ως συνεργάτη του Κωνσταντίνου στο παρελθόν, αλλά και του υιού του Γεωργίου Β' στο παρόν.

Από τη λατρεία του Κωνσταντίνου του μεταξικού καθεστώτος δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν οι παλαιοί συμπολεμιστές του. Την επομένη του ενταφιασμού του πρώην βασιλιά στην Ελλάδα (23 Νοεμβρίου 1936) αντιπροσωπία παλαιών πολεμιστών από οργανώσεις όλης της χώρας πραγματοποίησαν «προσκύνημα» στον τάφο του στο Τατόι. Μάλιστα οι Μακεδόνες παλαιοί πολεμιστές σε μία κίνηση υψηλού συμβολισμού κατέθεσαν στους βασιλικούς τάφους στεφάνια με άνθη από τα πεδία των μαχών «του συμπολεμιστή τους» (Κιλκίς, Λαχανά, Γιαννιτσά).³²¹⁵ Στα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Κωνσταντίνου στο Πεδίον του Άρεως (9 Οκτωβρίου 1938) ήταν παρούσα η Εθνική Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου, ενώ στις 20 Νοεμβρίου 1938 τα μέλη της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών μετέβησαν συντεταγμένα από την πλατεία Κλαυθμώνος στο άγαλμα «του Πρώτου Παλαιού Πολεμιστού και Αλησμονήτου Αρχηγού» Κωνσταντίνου για να καταθέσουν στεφάνι. Αντίστοιχο προσκύνημα πραγματοποίησαν

³²¹⁴ *Ελληνικόν Μέλλον*, 20/12/1938, «Πεντακόσιοι Μακεδόνες πολεμισταί έφθασαν ομαδικώς εις τας Αθήνας». Η συμβολή του Μεταξά στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης αφορούσε τη διαπραγμάτευση μαζί με τον Βίκτωρα Δούσμανη του Πρωτοκόλλου Παράδοσης της πόλης. Βλ. Πετράκη, ό.π., σσ. 42-43.

³²¹⁵ *Εθνική*, 24/11/1936, «Αι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών κατέθεσαν χθες στέφανους εις τους τάφους των νεκρών μας βασιλέων»· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 23/11/1936, «Οι Μακεδόνες παλ. πολεμισταί έρριψαν επί των τάφων των βασιλέων χώμα εκ των πεδίων των ενδόξων μαχών».

μερικές εβδομάδες αργότερα, στις 18 Δεκεμβρίου, και 500 Μακεδόνες παλαιοί πολεμιστές.³²¹⁶ Οι κινήσεις αυτές, στο πλαίσιο μάλιστα ενός δικτατορικού καθεστώτος, φανέρωναν ότι ένας τρόπος εμπέδωσης της ένταξης του Κωνσταντίνου στη θεσμική πολεμική μνήμη ήταν μέσω της λατρείας των παλαιών συμπολεμιστών του προς το πρόσωπό του.

Πέρα από την απογείωση της λατρείας του Κωνσταντίνου, χρησιμοποιήθηκαν και άλλοι μηχανισμοί από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου για την εξύψωση των Βαλκανικών Πολέμων, οι οποίοι αποτελούσαν πλέον το επίκεντρο της πολεμικής μνήμης. Αρχικά, το 1937 με σειρά βασιλικών διαταγμάτων ορίστηκαν τοπικές εορτές Απελευθερώσεως σε πόλεις της Μακεδονίας. Επρόκειτο για τις ήδη υπάρχουσες επετείους των πόλεων αυτών (Σέρβια, Νιγρίτα, Σιδηρόκαστρο, Σέρρες) που πλέον και διά νόμου θα εόρταζαν με συγκεκριμένο τελετουργικό.³²¹⁷ Επιπλέον, στην παρέλαση της 26ης Οκτωβρίου στη Θεσσαλονίκη πέραν των παλαιών πολεμιστών συμμετείχαν πλέον μητέρες πεσόντων στους Βαλκανικούς Πολέμους, ανάπηροι πολέμου και Μακεδονομάχοι.³²¹⁸ Τέλος, τον Νοέμβριο του 1938 το Υπουργείο Γεωργίας διέταξε την περίφραξη των χώρων «περί τους τάφους των ηρώων των πεσόντων» στην Ελασσόνα και το Σαραντάπορο, μαχών του Βαλκανοτουρκικού Πολέμου, ώστε να φυτευτούν δένδρα «προς δημιουργία ιερού άλσους», ενώ αντίστοιχα μέτρα εξαγγέλθηκαν από το Υπουργείο Στρατιωτικών και για την περιοχή του Λαχανά, χωρίς ωστόσο να υλοποιούνται.³²¹⁹ Όλες αυτές οι κινήσεις τόνιζαν ξεκάθαρα ότι το κέντρο βάρους για το μεταξικό καθεστώς όσον αφορά την πολεμική μνήμη βρισκόταν τους Βαλκανικούς Πολέμους.

³²¹⁶ *Ελληνικόν Μέλλον*, 7/10/1938, «Εξελέξη η πρώτη διοίκησις της συνομοσπονδίας αναπήρων», 17/11/1938, «Η μεγάλη συγκέντρωσις των παλαιών πολεμιστών», 20/11/1938, «Το σημερινόν προσκύνημα των παλαιών πολεμιστών», 22/11/1938, «Οι παλαιοί πολεμισταί», 20/12/1938, «Πεντακόσιοι Μακεδόνες πολεμισταί έφθασαν ομαδικώς εις τας Αθήνας», 21/12/1938, «Οι παλαιοί πολεμισταί Μακεδονίας».

³²¹⁷ Σύμφωνα με τα διατάγματα την ημέρα αυτή θα τελούταν δοξολογία, θα συμμετείχαν εκπρόσωποι των ενόπλων δυνάμεων, ο κλήρος και οι μαθητές, ενώ υπεύθυνες για τη διοργάνωση θα ήταν οι νομαρχίες. Β.Δ. «Περί ορισμού της 10 Οκτωβρίου, επετείου απελευθερώσεως της πόλεως Σερβίων, ως τοπικής εορτής» (19/2/1937), ΦΕΚ Α'/81/2-3-1937, Β.Δ. «Περί ορισμού της 21 Οκτωβρίου, επετείου απελευθερώσεως της πόλεως Νιγρίτης, ως τοπικής εορτής» (20/9/1937), ΦΕΚ Α'/403/14-10-1937, Β.Δ. «Περί ορισμού της 27 Ιουνίου, επετείου απελευθερώσεως της πόλεως Σιδηροκάστρου, ως τοπικής εορτής» (20/9/1937), ΦΕΚ Α'/403/14-10-1937, Β.Δ. «Περί ορισμού της 29 Οκτωβρίου, επετείου απελευθερώσεως της πόλεως Σερρών, ως τοπικής εορτής» (11/11/1937), ΦΕΚ Α'/521/24-12-1937.

³²¹⁸ *Ελληνικόν Μέλλον*, 27/10/1936, «Η εθνική μυσταγωγία της Θεσσαλονίκης». Σταθερή παρέμεινε η παρουσία οργανώσεων παλαιών πολεμιστών στις παρελάσεις της 26ης Οκτωβρίου και κατά την μεταξική περίοδο, βλ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1936, «Μεγαλοπρεπέστατα εωρτάσθη χθες η επέτειος της 26ης Οκτωβρίου», 27/10/1938, «Με μεγαλοπρέπεια εώρτασεν η Θεσσαλονίκη την 26ην επέτειον της Απελευθερώσεως», 27/10/1940, «Σύσσωμος η Θεσσαλονίκη εώρτασε».

³²¹⁹ Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», *ό.π.*, σ. 300.

Ο οργανικός ρόλος των παλαιμάχων που είχε ήδη ενσωματωθεί στη συλλογική μνήμη των Εθνικών Πολέμων, ιδίως την περίοδο 1932–36 (βλ. παραπάνω) αποκρυσταλλώθηκε την μεταξική περίοδο. Την 25η Μαρτίου 1937 παρέλασαν στην Αθήνα τουλάχιστον οκτώ οργανώσεις με επικεφαλής την Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Αττικοβοιωτίας (υπό τον Χαιρόπουλο, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), ενώ για πρώτη φορά αναφέρεται ότι παρέλασαν ανάπηροι πολέμου και οπλαρχηγοί (δεν αναφερόταν συγκεκριμένη οργάνωση). Μάλιστα χαρακτηριστικό της κεντρικής θέσης των αναπήρων στην παρέλαση ήταν ότι κατά τη διέλευσή τους ο Εθνικός Κυβερνήτης παρέμεινε «ασκεπής» και σε στάση προσοχής.³²²⁰ Η τελευταία αναφορά υποδηλώνει τον κεντρικό ρόλο που είχαν αποκτήσει οι παλαιοί πολεμιστές στη δημόσια σφαίρα, γεγονός που ήταν αδιαπραγμάτευτο παρά το περιορισμένο προσωπικό ενδιαφέρον που έδειχνε προς αυτούς ο ίδιος ο Μεταξάς (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2).

Η ένταξη των παλαιμάχων στο επίκεντρο της μνήμης όλων των Εθνικών Πολέμων έφθασε στο απόγειό της στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου 1938. Από τις προηγούμενες ημέρες παλαιοπολεμικά σωματεία είχαν «διαταχθεί» από το Α΄ Σώμα Στρατού, όπως ανέφερε εσωτερική εγκύκλιος της Πανελληνίου Ενώσεως Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών, να παρελάσουν συγκροτημένα «εις λόχους».³²²¹ Στην παρέλαση των σωματείων των παλαιών πολεμιστών προπορευόταν μία τριανδρία αποτελούμενη από ένα οπλαρχηγό «με την θρυλική μαντήλα, εν πλήρη πολεμική εξαρτύσει», έναν ανάπηρο από στρατο αξιωματικό και έναν πολίτη. Η τριανδρία ήταν, κατά το σχόλιο της *Ακροπόλεως*, «η ζωντανή ανάμνησις [του] πολεμικού παρελθόντος» καθώς αυτοί οι τρεις «εκπροσωπούν την τότε τριπλήν δυναμικότητα του έθνους [...] τον εθελουσίως αναλαμβάνοντα τα όπλα διά τους εθνικούς πόθους, τον παλαιόν αξιωματικόν και τον παλαιόν πολεμιστή, τώρα ιδιώτη».³²²² Στην εικόνα αυτή συμπυκνωνόταν το συνεχές αφήγημα των εθνικών αγώνων από την Ελληνική Επανάσταση, λόγω της ημέρας, έως τον Μακεδονικό Αγώνα και τους πολέμους της δεκαετίας 1912–1922, το οποίο είχε αρχίσει να υφαίνεται ήδη από την επαύριον της επιστράτευσης του 1885–86 και εντάθηκε από το 1912 και εφεξής.

³²²⁰ *Ακρόπολις*, 26/3/1937, «Η χθεσινή παρέλαση».

³²²¹ Σύμφωνα με την εγκύκλιο ζητείτο από τα μέλη της Ένωσης (πρόεδρος της οποίας ήταν ο Π. Τσιμάνης βλ. Κεφάλαιο Γ.1.3 και Παράρτημα 6) να προσέλθουν από νωρίς το πρωί στα γραφεία της οργάνωσης ώστε να συγκροτηθούν σε λόχους και να δοθούν οι σχετικές οδηγίες στους διοικητές και τους διμοιρίτες. ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Α.4, φ. 237 (Πανελλήνιος Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών Αθηνών), «Πανελλήνιος Ένωσης Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών, εγκύκλιος υπ' αριθμόν 3989/9 Μαρτίου 1938».

³²²² *Ακρόπολις*, 26/3/1938, «Ο χθεσινός παλλαϊκός συναγερμός».

Η παρουσία του παλαιού πολεμιστή ως πολίτη στην παρέλαση είχε διττό νόημα. Αρχικά, με αυτό τον τρόπο παρουσιαζόταν ο μεταπολεμικός ρόλος του παλαιού πολεμιστή, ο οποίος ως ένας πολίτης συνέχιζε κανονικά τη ζωή του παρά το ηρωικό παρελθόν του, το οποίο και δοξαζόταν από τη θέση του στην παρέλαση. Παράλληλα, μέσω αυτής της παρουσίας τονιζόταν η αντίληψη ότι η Ελλάδα ήταν ένα φιλειρηνικό κράτος προσηλωμένο στη μεταπολεμική συνοριακή τάξη πραγμάτων καθώς ο στρατιώτης του 1912–1922 είχε πλέον αποστρατευτεί. Σε αυτή την κατεύθυνση, η λατρεία του ηρωικού θανάτου και η μνήμη των Εθνικών Πολέμων στη μεσοπολεμική Ελλάδα δεν συνδέθηκε, όπως σε άλλες χώρες σαν την Βουλγαρία, με τον αναθεωρητισμό.³²²³ Ο παλαιός πολεμιστής, που δόξαζε την πατρίδα στο παρελθόν, θεωρείτο πλέον ένας πολίτης που ζούσε, εργαζόταν και προόδευε μέσα σε ένα ειρηνικό κράτος, όντας όμως πάντα έτοιμος να αφήσει την πολιτική ζωή για τα πρόσω εάν αυτό χρειαστεί.³²²⁴

Η ένταξη των παλαιμάχων στη μνήμη των πολέμων φανερώνεται και από το γεγονός ότι πλέον ήταν αδιαπραγμάτευτη η παρουσία τους όχι μόνο στις κεντρικές παρελάσεις, αλλά και σε τοπικές τελετές μνήμης. Για παράδειγμα, στις 30 Μαΐου 1937 στην τελετή αποκαλυπτηρίων αναμνηστικής πλάκας στην περιοχή Αλκαζάρ της Λάρισας «εις ανάμνησιν της εξορμήσεως των ηρωϊκών Ελληνικών στρατευμάτων εις τους ενδόξους πολέμους 1912–1922 υπό την ηγεσία του αειμνήστου Στρατηλάτου Κωνσταντίνου» οι παλαιοί πολεμιστές είχαν κεντρικό ρόλο. Σύμφωνα με το επίσημο πρόγραμμα της τελετής του Δήμου Λαρισαίων, παλαιοί πολεμιστές από όλο τον νομό θα συγκεντρωνόντουσαν στην πλατεία Ρήγα Φεραίου ώστε να κατευθυνθούν συντεταγμένα στον μητροπολιτικό ναό για τη δοξολογία και κατόπιν στο σημείο των αποκαλυπτηρίων.³²²⁵ Αντίστοιχα, τον

³²²³ Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, ό.π., σ. 213.

³²²⁴ Την επόμενη, τελευταία μεσοπολεμική, διετία, η θέση των παλαιών πολεμιστών υποβαθμίζεται καθώς δεν υπάρχει κάποια αναφορά σε αυτούς στις παρελάσεις, παρότι από το 1938 είχαν δημιουργηθεί η Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και η Εθνική Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2 και Γ.2.3). *Ακρόπολις*, 26/3/1939, «Η χθεσινή επέτειος», 26/3/1940, «Η Ελλάς επανηγύρισε χθες επιβλητικήν μεγαλοπρέπειαν την επέτειόν της». Επί Μεταξά έγιναν ορισμένα ακόμα βήματα για περαιτέρω ενίσχυση της μνήμης των Εθνικών Πολέμων, τα οποία ωστόσο παρέμειναν ανολοκλήρωτα. Τον Οκτώβριο του 1938 εμφανίστηκε η ιδέα δημιουργίας μνημείου για τον Άγνωστο Αντάρτη στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο στο νομό Δράμας, χωρίς ωστόσο να υπάρχει κάποια περαιτέρω εξέλιξη. Επίσης, το 1940 θεσπίστηκαν τα Πανελλήνια Μαθητικά Μνημόσυνα για τους εν πολέμω πεσόντες, ως μία προσπάθεια αναβίωσης των εθνικών μνημοσύνων που πραγματοποιούνταν από το 1926 και σταδιακά έχασαν την δυναμική τους (βλ. παραπάνω). *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/11/1938, «Θα στηθή μνημείον εις τον “Άγνωστον Αντάρτην”».

³²²⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Α.4, φ. 71 («Φάκελος Εντοιχισμού Αναμνηστικής Πλακός Λαρίσης»), «Πρόγραμμα εορτής αποκαλυπτηρίων αναμνηστικής πλακός».

Σεπτέμβριο του ίδιου έτους στα αποκαλυπτήρια της αναμνηστικής πλάκας για τους πεσόντες Λαυριώτες, πέραν των τοπικών οργανώσεων, παρίστατο και εκπρόσωποι παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων της Αθήνας, για τους οποίους μάλιστα υπήρχε μειωμένο εισιτήριο στο υπεραστικό λεωφορείο ώστε να διευκολυνθεί η μαζική παρουσία τους στην εκδήλωση.³²²⁶ Η συμμετοχή και η τιμητική θέση τους σε τελετές μνήμης θεωρείτο κάτι αυτονόητο τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία.

Το 1938 έχει εντοπιστεί και η μοναδική περίπτωση ταξιδιού–προσκυνήματος Ελλήνων παλαιών πολεμιστών στο εξωτερικό και συγκεκριμένα στο Πίροτ της Γιουγκοσλαβίας, το κυριότερο ελληνικό στρατιωτικό κοιμητήριο εκτός ελληνικής επικράτειας. Στο Πίροτ ήταν θαμμένοι 358 άνδρες της ΙΙΙ Μεραρχίας (Πατρών), οι οποίοι απεβίωσαν εκεί λόγω της επιδημίας της Ισπανικής γρίπης τον Δεκέμβριο του 1918.³²²⁷ Τον Αύγουστο του 1938 δεκαμελής αντιπροσωπία παλαιών πολεμιστών από τη γενέτειρά τους, την Αχαΐα, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στην ΙΙΙ Μεραρχία στο Μακεδονικό Μέτωπο, με επικεφαλής τον Θεόδωρο Ζαφειρόπουλο (βλ. Κεφάλαιο Γ.1 και Παράρτημα 6) επισκέφτηκε το Πίροτ για να τελέσει μνημόσυνο εις μνήμην των θανόντων. Μετά την επίσκεψη τους στο στρατιωτικό κοιμητήριο οι παλαιμάχοι επισκέφτηκαν το Βελιγράδι όπου κατέθεσαν στεφάνια στον Τάφο του Γιουγκοσλάβου Άγνωστου Στρατιώτη και στον τάφο του βασιλιά Αλέξανδρου.³²²⁸ Το ταξίδι αποτέλεσε ένα μεμονωμένο ταξίδι «προσκυνηματικού τουρισμού», και μάλιστα όχι μαζικού, Ελλήνων παλαιών πολεμιστών, μίας δραστηριότητας που σε αντίθεση με άλλες χώρες στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε. Μοναδική αφορμή για ταξίδια Ελλήνων παλαιμάχων στο εξωτερικό ήταν η συμμετοχή τους στα συνέδρια των διεθνών

³²²⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Α.4, φ. 70 («Φάκελος Οργανώσεως Λαυρίου»), «Μεγάλη πατριωτική εορτή αποκαλυπτηρίων αναμνηστικής πλακός πεσόντων Λαυρειωτών».

³²²⁷ Η πλειοψηφία των θανόντων στο Πίροτ προερχόταν από την Αχαΐα, ενώ υπήρχαν και ορισμένοι κατ'επίκλησιν από την Ηλεία και την Αιτωλοακαρνανία. Γεώργιος Χονδρός, «Πίροτ», *ΜΣΝΕ*, τ. Ε', σ. 340· Μιχάλης Ροδάς, «Γύρω από τους νεκρούς του Πίροτ», *Ελεύθερον Βήμα*, 2/4/1931· Ανδρέας Δημ. Μάρκου, «Το Πίροτ και οι 358 της ΙΙΙ Μεραρχίας», *Νεολόγος* (Πατρών), 13/11/1933. Στο κοιμητήριο είχε ανεγερθεί Ηρώ του οποίου τα αποκαλυπτήρια είχαν γίνει από τον υπουργό Στρατιωτικών Γεώργιο Κονδύλη στις 11 Νοεμβρίου 1933. *Ημερήσιος Τύπος*, 4/1/1930, «Το Ελλ. Ηρώ εν Σερβία»· *Ακρόπολις*, 11/11/1933, «Ο κ. Κονδύλης έφθασεν εις Πίροτ», 12/11/1933, «Έγιναν τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου των πεσόντων Ελλήνων εν Πίροτ»· Για το Πίροτ, βλ. επίσης Βλασίδης, *ό.π.*, σ. 197-198· Lemonidou, *ό.π.*, σ. 227. Το δεύτερο ελληνικό στρατιωτικό κοιμητήριο μεσοπολεμικά βρισκόταν στο Βαλάντοβο στην περιοχή της Δοϊράνης (15 χλμ. από την ελληνογιουγκοσλαβική μεθόριο). Σε αυτό βρισκόνταν οι τάφοι 100 πεσόντων των Μεραρχιών Σερρών, Κρήτης και της ΧΙV στη μάχη της Δοϊράνης καθώς και ένα οστεοφυλάκιο με 117 αταυτοποίητους πεσόντες. Μιχ. Ροδάς, «Οι 117 άγνωστοί ήρωες του Βαλάντοβου», *Ελεύθερον Βήμα*, 3/4/1931· Βλασίδης, σσ. 194-195.

³²²⁸ Ν. Ζαρίδης, «Η τρίτη Μεραρχία Πατρών», *Ελεύθερον Βήμα*, 18/8/1938· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 16/8/1938, «Οι παλαιοί πολεμιστάι του νομού Αχαΐας εις την Γιουγκοσλαβία»· *FIDAC*, τ. ΧΙV, αρ. 12, Δεκέμβριος 1938, «Greek ex-servicemen in Belgrade», σ. 20.

παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων (βλ. Κεφάλαιο Δ.1.2). Το γεγονός αυτό είναι δικαιολογημένο καθώς η Ελλάδα δεν είχε, πέραν του Πίροτ και του Βαλάντοβου, στρατιωτικά κοιμητήρια ή Ηρώα στο εξωτερικό. Επίσης, τα εκτός Ελλάδας πεδία των μαχών στη Μικρά Ασία ήταν εκ των πραγμάτων δύσκολα προσβάσιμα και δεν υπήρχαν εκεί στρατιωτικά κοιμητήρια ή μνημεία, ενώ δεν έχει εντοπιστεί κάποια εκδήλωση ενδιαφέροντος των παλαιμάχων για ένα ενδεχόμενο ταξίδι εκεί. Τέλος, το Δυτικό Μέτωπο, το οποίο αποτέλεσε στο σημαντικότερο κέντρο του «προσκυνηματικού τουρισμού», δεν είχε κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Έλληνες παλαιμάχους και ήταν γεωγραφικά απομακρυσμένο.

Τέλος, το 1938 πραγματοποιήθηκε ο πρώτος και μοναδικός εορτασμός της Ανακωχής της 11ης Νοεμβρίου στην Αθήνα.³²²⁹ Η 11η Νοεμβρίου αποτέλεσε τη σημαντικότερη ημέρα μνήμης για τις πρώην σύμμαχες χώρες της Αντάντ και οι εορτασμοί τους προβάλλονταν σταθερά στον ελληνικό Τύπο.³²³⁰ Εντούτοις, στην Ελλάδα ήταν μηδαμινή η απήχρησή της, γεγονός δικαιολογημένο καθώς δεν τερματίστηκαν οι εχθροπραξίες σε κάποιο μέτωπο που συμμετείχε η Ελλάδα εκείνη την ημέρα. Ενδεικτικό του μειωμένου ενδιαφέροντος για το δυτικοευρωπαϊκό νόημα αυτής της ημέρας ήταν ότι την 11η Νοεμβρίου 1919 πραγματοποιήθηκε τελετή μνήμης στη Θεσσαλονίκη «προς τιμήν των ενδόξων της Πατρίδος Προμάχων, οίτινες, διά του τιμίου αίματός των, εδόξασαν και ελάμπρυναν [...] την Ελλάδα μας» και όχι για την επέτειο της Ανακωχής.³²³¹ Στην Ελλάδα ήταν βεβαίως κατανοητή η σημασία της ημέρας για τη Δύση, ωστόσο δεν είχε την αντίστοιχη «ιερότητα», γεγονός που αναδείχθηκε το 1931. Η 11η Νοεμβρίου εκείνου του έτους (και συγκεκριμένα την ώρα της Ανακωχής, δηλαδή 11:00 π.μ.) επιλέχθηκε ώστε να πραγματοποιηθούν σε όλη τη χώρα συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας εναντίον της βρετανικής πολιτικής στην Κύπρο την επαύριον των «Οκτωβριανών».³²³²

³²²⁹ Πραγματοποιήθηκε έρευνα στις εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Εμπρός*, *Πρωΐα* και *Ελληνικόν Μέλλον* κατά τα έτη 1919–1940 (τις χρονιές που εκδίδονταν οι αντίστοιχες εφημερίδες) από 10 έως 15 Νοεμβρίου εκάστου έτους, όπου και δεν εντοπίστηκε άλλος εορτασμός της Ανακωχής.

³²³⁰ Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 12/11/1926, «Η επέτειος της Μεγάλης Ανακωχής»· *Ριζοσπάστης*, 19/11/1926, «Η επέτειος της Ανακωχής στο Παρίσι»· *Ελεύθερον Βήμα*, 23/11/1927, «Remembrance Day»· *Ακρόπολις*, 12/11/1934, «Ο εορτασμός της Ανακωχής», 12/11/1937, «Η επέτειος της Ανακωχής».

³²³¹ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 12/11/1919, «Η χθεσινή τελετή προς τιμήν των εφέδρων». Στο άρθρο της *Μακεδονίας* δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά στην επέτειο της Ανακωχής, παρότι η τελετή έγινε τη συγκεκριμένη ημέρα και με την παρουσία ανώτατων αξιωματικών χωρών της Αντάντ.

³²³² Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη ήχησαν οι καμπάνες των εκκλησιών και για ένα τέταρτο έκλεισαν τα μαγαζιά εις ένδειξη διαμαρτυρίας. *Ακρόπολις*, 12/11/1931, «Ο χθεσινός εθνικός συναγερμός εις την πρωτεύουσαν»· *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 12/11/1931, «Η Θεσσαλονίκη διεμαρτυρήθη χθες διά τας βιασπραγίας κατά του λαού της Κύπρου».

Το 1938 λοιπόν στην 20ή επέτειο της Ανακωχής τελέστηκε, κατόπιν πρωτοβουλίας του Συνδέσμου Γάλλων Παλαιών Πολεμιστών εν Αθήναις και του Συνδέσμου Ελλήνων Εθελοντών Γαλλικού Στρατού, δοξολογία στον καθολικό Καθεδρικό Ναό του Αγίου Διονυσίου και εν συνεχεία πραγματοποιήθηκε κατάθεση στεφάνων στον Άγνωστο Στρατιώτη παρουσία του Μεταξά.³²³³ Η τελετή κατά τη βροχερή εκείνη ημέρα που είχε μουσκέψει τα στεφάνια πριν καν κατατεθούν «λες και η ίδια η φύση απελπίστηκε», όπως σχολίαζε ένας παρευρισκόμενος,³²³⁴ αποτέλεσε τον μοναδικό κεντρικό εορτασμό της 11ης Νοεμβρίου στην Ελλάδα με πρωτοβουλία ωστόσο παλαιμάχων ξένων στρατών και όχι του ελληνικού κράτους. Η συγκεκριμένη εκδήλωση μνήμης εκ των πραγμάτων δεν μακροημέρευσε καθώς την επόμενη χρονιά είχε ήδη ξεσπάσει ένας νέος παγκόσμιος πόλεμος μετατρέποντας την ημέρα αυτή σε κενή περιεχομένου.

Όταν στις 26 Οκτωβρίου 1940, δύο ημέρες πριν την ιταλική επίθεση και την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πραγματοποιήθηκε η τελευταία μεσοπολεμική εκδήλωση μνήμης, οι εορτασμοί της Απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης και τα αποκαλυπτήρια του αδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου στην πόλη,³²³⁵ είχε πλέον ολοκληρωθεί η συγκρότηση της μνήμης των Εθνικών Πολέμων του 1912–1922. Η διαδικασία της λατρείας των ηρωικώς πεσόντων των πολέμων αυτών, η οποία είχε τις ρίζες της στον 19ο αιώνα, ουσιαστικά ξεκίνησε ήδη από το 1912 με τα μνημόσυνα για τους πρώτους πεσόντες. Οι ημέρες, οι τελετές μνήμης που θεσπίστηκαν καθώς και τα μνημεία που ανεγέρθηκαν διαμόρφωσαν προοδευτικά τη μνήμη των πολέμων αυτών εντάσσοντάς τους στη συνέχεια των πολεμικών αγώνων του έθνους, οι οποίοι ξεκινούσαν από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, συνεχίζονταν με τον Μακεδονικό Αγώνα και συμπληρώνονταν με την πολεμική δεκαετία του 1912–1922. Εντούτοις, το κάδρο των Εθνικών Πολέμων παρέμενε πάντα ημιτελής καθώς πάντα υπήρχε χώρος για τους μελλοντικούς εθνικούς αγώνες και τους πολεμιστές τους.

Η πορεία της συγκρότησης της μνήμης των Εθνικών Πολέμων στην Ελλάδα θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσω του θεωρητικού σχήματος των «κουλτουρών της νίκης και της ήττας» (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.1). Η Ελλάδα αποτελεί μία υβριδική περίπτωση καθώς

³²³³ Την ίδια ημέρα τελέστηκε δοξολογία (μετά από αυτή της Ανακωχής) στον ίδιο ναό για την εθνική εορτή της Πολωνίας. *Ακρόπολις*, 12/11/1938, «Η 20ή επέτειος της Ανακωχής», «Η εορτή της Πολωνίας».

³²³⁴ Επρόκειτο για τον διευθυντή της Near East Relief Foundation Λαίρντ Άρτσερ (ό.π., σσ. 115-116).

³²³⁵ *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1940, «Η τελετή των αποκαλυπτηρίων» Τσιάρα, ό.π., σσ. 119-121

παρότι η εμπόλεμη περίοδος ολοκληρώθηκε με μία σημαντική ήττα, δεν αναπτύχθηκε μία «κουλτούρα ήττας». Τουναντίον, εξ αρχής συγκροτούταν, αργά αλλά σταθερά, μία «κουλτούρα νίκης», η οποία ωστόσο μετά από ένα σημαντικό πιασγύρισμα μετά το 1922 όχι απλώς δεν ανακόπηκε, αλλά συνέχισε να οικοδομείται στην ελληνική κοινωνία και τελικώς κυριάρχησε. Η ελληνική «υβριδική κουλτούρα νίκης» άρχισε να αναπτύσσεται ήδη από την εμπόλεμη περίοδο καθώς οι εορτασμοί και οι δοξολογίες για τις στρατιωτικές νίκες³²³⁶ και τα μνημόσυνα για τους ηρωικώς πεσόντες, οι οποίοι θεωρείτο ότι θυσιάστηκαν για έναν εθνικό σκοπό (βλ. παραπάνω) ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο από το 1912. Ως αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας και της ψευδαίσθησης θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τα Επινίκια του 1920 (βλ. παραπάνω), ενώ ακόμα και οι θερινές επιχειρήσεις του 1921 ερμηνεύτηκαν ως «περίφανη» νίκη.³²³⁷

Στο πέρας της εμπόλεμης περιόδου αυτές οι νίκες είχαν οδηγήσει στην ενσωμάτωση στην Ελλάδα περιοχές που βρισκόταν εκτός εθνικού κορμού προπολεμικά (Ήπειρος, Μακεδονία, Δυτική Θράκη, νησιά Αιγαίου, Κρήτη). Για αυτές τις περιοχές η ήττα του

³²³⁶ Συνήθεις ήταν οι εορτασμοί στην Αθήνα μετά από κάποια στρατιωτική επιτυχία. Για παράδειγμα, στις 15 Μαρτίου 1921 η είδηση ότι ο Ελληνικός Στρατός εισήλθε στο Αφιόν Καραχισάρ, «προκάλεσε συγκίνησιν και χαράν απερίγραπτον. Ενθουσιώδεις δε εκδηλώσεις επηκολούθησαν [...] Το εσπέρας η οδός Σταδίου και αι πλατεΐαι του Συντάγματος ως και όλα τα δημόσια και ιδιωτικά κέντρα εφωταγώγηθησαν, πολυπληθής δε διαδήλωσις διέσχισε περί την 9ην νυκτερινήν ώραν την οδόν Σταδίου». Ενδεικτικά βλ. παρόμοιες περιγραφές από τους αντίστοιχους εορτασμούς στην Αθήνα και στην Πάτρα για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης (1912), των Ιωαννίνων (1913), της Σμύρνης (1919), του Αφιόν Καραχισάρ (1921) και του Εσκή Σεχίρ (1921). *Εμπρός*, 27/10/1912, «Ο χθεσινός αθηναϊκός πανζουρλισμός διά την κατάληψιν της Θεσσαλονίκης», 22/2/1913, «Η πτώσις των Ιωαννίνων. Ο μέγας εορτασμός εν Αθήναις», 16/3/1921, «Η νίκη του Αφιόν Καρά-Χισάρ. Ενθουσιώδεις λαϊκαί εκδηλώσεις» *Πατρίς*, 9/7/1921, «Αι Αθήναι εορτάζουσιν τας περίλαμπρους νίκας» *Νεολόγος* (Πατρών), 27/10/1912, «Αι Πάτραι Πανηγυρίζουσιν», 3/5/1919, «Το χθεσινόν τεράστιον συλλαλητήριον» (όπου υπάρχουν περιγραφές των πανηγυρισμών για την κατάληψη της Σμύρνης και σε Πύργο, Μεσολόγγι και Αμαλιάδα), 6/7/1921, «Αι χθεσιναί εκδηλώσεις», 9/7/1921, «Αι εκδηλώσεις».

³²³⁷ Για παράδειγμα, ο πρωθυπουργός Δ. Γούναρης διακήρυττε από του βήματος της Βουλής, στις 2 Οκτωβρίου 1921, ότι «μετά εικοσαήμερον λυσσώδη αγώνα η μάχη του Σαγγαρίου έληξε, δια περιφανούς νίκης του στρατού μας. Πάσαι ανεξαιρέτως αι εχθρικοί θέσεις κατελήφθησαν και ο εχθρός υπεχώρησεν εις ετέραν γραμμήν». Επίσης, ο (έχων άριστες σχέσεις με το βασιλικό Γενικό Επιτελείο αν και βενιζελικός) δημοσιογράφος Κώστας Μισαηλίδης έγραφε στον *Κόσμος* (εφημερίδα με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στη Σμύρνη) ότι στις επιχειρήσεις του Αυγούστου «διετηρήσαμεν το γόητρόν μας [...] επιτυχόντες όχι τελικώς, αλλά κατά το πλείστον του αντικειμενικού σκοπού μας». Για τον πολεμικό ανταποκριτή της *Καθημερινής* Χρ. Νικολόπουλο (γραφών τον Δεκέμβριο του 1921) η «νίκη» του Σαγγαρίου προσέφερε στην Ελλάδα περισσότερες εκτάσεις στη Μικρά Ασία και περισσότερα χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών γεγονός που καθιστούσε τη νίκη «πλήρη και ολοκληρωτική». Κώστας Μισαηλίδης, «Γενική επισκόπησις της πολεμικής καταστάσεως. Η Ελλάς πέραν του Σαγγαρίου ενίκησε περίφανην νίκην», *Κόσμος* (Σμύρνης), 12(25)/9/1921 (πρβλ. Μακρής, «Κώστας Μισαηλίδης», *ό.π.*, σσ. 67-68)· Χρίστος Β. Νικολόπουλος, *Με τους «Μύριους του 1921»*, Στ. Χρίστου & ΣΙΑ, Αθήναι [Δεκέμβριος 1921], σσ. 222-223· *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Β', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1921, σ. 1605.

1922 δεν μείωνε τη σημασία της προσάρτησής τους στο ελληνικό κράτος. Οι ημέρες κατάληψής τους από τον Ελληνικό Στρατό αποτελούσαν (και αποτελούν έως και σήμερα) τοπικές εορτές. Από το 1913 η 26η Οκτωβρίου εορτάζεται στη Θεσσαλονίκη, στα Ιωάννινα ο εορτασμός της 21ης Φεβρουαρίου από το 1914 αποτελούσε τοπική εορτή, η οποία συνδυαζόταν μάλιστα κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου με τον πανελλαδικό έρανο υπέρ των θυμάτων πολέμου μέσω πώλησης σημαιών (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.2 και Α.1.2.3.).³²³⁸ Παρόμοιες τελετές πραγματοποιούνται ετησίως από το 1913 έως σήμερα την 11η Οκτωβρίου στην Κοζάνη, την 26η Ιουνίου στην Καβάλα, την 1η Ιουλίου στη Δράμα καθώς και στις υπόλοιπες πόλεις της Μακεδονίας, της Θράκης, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου.³²³⁹ Στο επίκεντρο πολλών τελετών ήταν τα νεοανεγερθέντα Ηρώα, τα οποία όπως έχει παρουσιαστεί ανεγέρθηκαν κυρίως μεσοπολεμικά, και συμβόλιζαν, όχι απλώς τον οφειλόμενο σεβασμό στους πεσόντες, αλλά και την απελευθέρωση αυτών των περιοχών. Όλες αυτές οι μνημονικές πρακτικές ήταν αφιερωμένες σε νικηφόρες μάχες και στο σημαντικότερο ιστορικό γεγονός της ενσωμάτωσης αυτών στην Ελλάδα καλλιεργώντας με αυτό τον τρόπο «κουλτούρες νίκης» στις Νέες Χώρες.

Παράλληλα, στην ανάδειξη του πολεμικού παρελθόντος συνεισέφερε και η πολεμική μνήμη που αναπτύχθηκε εντός των στρατώνων με τις τακτικές τελετές στρατιωτικών μονάδων προς τιμήν των επιτυχιών τους.³²⁴⁰ Στρατιωτικά, παρά την ήττα του Αυγούστου του 1922 η δεκαετία 1912–1922 είχε θετικό πρόσημο και ως τέτοια αντιμετωπιζόταν από τις στρατιωτικές αρχές: «η γενεά η οποία μετ' ολίγον απέρχεται παρέλαβε την Ελλάδα του Τυρνάβου και σας παραδίδει την Ελλάδα του Έβρου», διακήρυττε με υπερηφάνεια ο

³²³⁸ Ενδεικτικά βλ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 27/10/1913, «Ο ενθουσιώδης εορτασμός της επετείου», 28/10/1919, «Η χθεσινή επέτειος της ελευθερίας», 27/10/1921, «Η χθεσινή τελετή της απελευθέρωσης», 27/10/1926, «Η επέτειος απελευθέρωσης», 27/10/1929, «Η επέτειος», 27/10/1930, «Η στέψις του μνημείου του βασιλέως Γεωργίου και η τελετή εις το Ηρώον», 27/10/1932, «Η εικοσαετηρίς της καταλήψεως· *Ηπειρος* (Αργυρόκαστρου), 23/2/1914, «Η επέτειος της απελευθέρωσης· *Ηπειρος* (Ιωαννίνων), 22/2/1915, «Η ιστορική ημέρα», 19/2/1922, «Η 21 Φεβρουαρίου», 22/2/1922, «Ο πανηγυρισμός της επετείου της αλώσεως», 22/2/1926, «Ο εορτασμός της χθεσινής επετείου», 22/2/1928, «Η χθεσινή επέτειος».

³²³⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Βόρειος Ελλάς* (Κοζάνης), 14/10/1928, «Η επέτειος», 12/10/1930, «Πρόγραμμα τελετής επί τη επετείω»· *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 9/11/1927, «Η επέτειος της λεσβιακής απελευθέρωσης»· *Το Βήμα της Θράκης* (Αλεξανδρουπόλεως), 17/5/1928, «Ο εορτασμός της απελευθέρωσης».

³²⁴⁰ Ενδεικτικά, βλ. *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', τχ. 1, 26/6/1927, «Λόγος εκφωνηθείς κατά την πολεμικήν εορτήν του Συντάγματος Τηλ/των (2α Μαΐου 1927)», σ. 14· *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 11/11/1930, «Το μνημόσυνον των πεσόντων»· *Θάρρος* (Δράμας), 24/5/1928, «Η επέτειος του Σκρα στις Σέρρας», 3/7/1930, «Η σημερινή εορτή του 26 Συντάγματος».

διοικητής του 12ου Συντάγματος (Πατρών) στην ορκωμοσία των νεοσυλλέκτων της κλάσης του 1927.³²⁴¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η συμμετοχή στους Εθνικούς Πολέμους θεωρείτο ύψιστη τιμή για τους στρατιωτικούς σχηματισμούς. Σε ομιλία του διοικητή του 4ου Συντάγματος Πεζικού, το 1927, εξιστορείτο η πολεμική ιστορία της μονάδας από το 1912 έως το 1922 καταλήγοντας στο ότι «το ηρωϊκόν 4ον Σύν/μα δεν εγνώρισε ποτέ την ήτταν, και εις την δυσμενεστέραν αυτήν περίοδον του Ελληνικού Στρατού το Συν/μα δεν υπεχώρησεν προ του εχθρού, πιεσθέν υπ' αυτού αλλά μόνον κατόπιν ανωτέρας διαταγής· δεν διελύθη [...] αλλ' υπεχώρει εν ζηλευτή τάξει».³²⁴² Αντίστοιχα, παρά την ολιγοήμερη κατάληψη του Αφιδνίου Καραχισάρ τον Μάρτιο του 1921, το 1ο Σύνταγμα Πεζικού εόρταζε στην Αθήνα την ημέρα της κατάληψής του (14η Μαρτίου) καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο, παρουσία μάλιστα της ανώτατης πολιτειακής, πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας.³²⁴³ Η πανωλεθρία του Αυγούστου του 1922 δεν εμπόδισε την ανάπτυξη μίας «κουλτούρας νίκης» ακόμα και εντός των στρατώνων εδραζόμενη στις επιτυχίες της περιόδου 1912–1921 και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως του 4ου Συντάγματος, ακόμα και της τακτικής και όχι άναρχης υποχώρησης τον Αύγουστο του 1922.

Η προοδευτική διαμόρφωση της «κουλτούρας της νίκης» από το 1912, ανακόπηκε υπό το βάρος της ήττας του 1922. Εντούτοις, η παρέλευση της πολιτικής αστάθειας της πρώτης μεταπολεμικής πενταετίας καθώς και η απόρριψη εδαφικών βλέψεων από το ελληνικό κράτος που από το 1928 και εφεξής επισφραγίστηκε με την ελληνοτουρκική προσέγγιση,³²⁴⁴ έθεσε γερά αναχώματα στην ανάπτυξη μίας αναθεωρητικής «κουλτούρας της ήττας». Παρά την ήττα του Αυγούστου του 1922, η νικηφόρα περίοδος 1912–1921 και ο διπλασιασμός της Ελλάδας βοηθούσε στη θετική νοηματοδότηση του πολέμου. Τη δεκαετία του 1930 δε κατά την τελική διαμόρφωση της μνήμης των Εθνικών Πο-

³²⁴¹ *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', τχ. 19, 30/10/1927, «Αι εορταί του 12ου Συντάγματος Πατρών», σσ. 199–200.

³²⁴² Γ. Αναγνώστου, «Αι εορταί του 4ου Πεζικού Συντάγματος», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', τχ. 6, 31/7/1927, σσ. 70–72.

³²⁴³ Ο Γιάγκος Μασσέλος (κληρωτός της κλάσης του 1927) μας διασώζει την περιγραφή της εορτής του 1ου Συντάγματος το 1928. Στο Ηρώο του Συντάγματος κατέθεσαν στεφάνια ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Π. Κουντουριώτης, ο πρωθυπουργός Αλ. Ζαΐμης, ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών, εκπρόσωποι της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, ο Άγγλος επίσκοπος και διάφορα σωματεία. Κατόπιν πραγματοποιήθηκε προσκλητήριο πεσόντων, εψάλη επιμνημόσυνη δέηση και έγινε παρέλαση εντός των στρατώνων. Μετά την παρέλαση «έγινεν η σχετική δεξίωσις και πρόποισις». Αλιπράντης, *ό.π.*, σσ. 115–116. Βλ. επίσης *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Β', αρ. 4, 25/3/1928, «Στρ. Ειδήσεις», σσ. 45–46.

³²⁴⁴ Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, *ό.π.*, σσ. 82–86.

λέμων εμφανίστηκαν παράλληλα και μερικά ψήγματα προβολής της ελληνικής πολεμικής προσπάθειας ως μέρος της ευρύτερης συμμαχικής νίκης της Αντάντ,³²⁴⁵ ενώ η αναβάθμιση της μνήμης των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων που συντελέστηκε από το 1935 και μετά ενδυνάμωσε καθοριστικά την ελληνική υβριδική κουλτούρα της νίκης.

Οι παλαιοί πολεμιστές μολονότι διαδραμάτισαν περιορισμένο ρόλο στη συγκρότηση της πολεμικής μνήμης, και κατ' επέκταση στην υβριδική «κουλτούρα της νίκης», αποτέλεσαν εν τέλει οργανικό μέρος της. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η παρουσία των οργανωμένων παλαιμάχων στις μνημονικές πρακτικές ήταν συνάρτηση τόσο της νομιμοφροσύνης όσο και της οργάνωσής τους. Η διαδικασία ενσωμάτωσής τους στην μνήμη των Εθνικών Πολέμων μεσοπολεμικά θεμελιώθηκε επί δικτατορίας Πάγκαλου, ενώ το 1932 η ανέγερση του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη αποτέλεσε ορόσημο σε αυτή τη διαδικασία. Εντούτοις, δεν ήταν αυτός ο μοναδικός παράγοντας που ευνόησε την σταδιακή αναβάθμιση του ρόλου τους.

Η μελέτη των οργανώσεων των παλαιών πολεμιστών που πραγματοποιήθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια μάς παρέχει την απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα γιατί στην Ελλάδα οι παλαιοί πολεμιστές καθυστέρησαν σε τόσο μεγάλο βαθμό να ενταχθούν στον πυρήνα της μνήμης των πολέμων. Η «κόκκινη τετραετία» 1922–25 με την όχι απλώς αντιπολεμική αλλά αντιπατριωτική ρητορική των παλαιοπολεμιστικών ενώσεων οδήγησε στη δυσπιστία του Κράτους απέναντί τους, η οποία διατηρήθηκε έως περίπου το 1930 (βλ. Κεφάλαιο Β.2). Παράλληλα, η ισχυρή παρουσία αρχειομαρξιστών στους ανάπηρους πολέμου την περίοδο 1921–1936 οδήγησε σε αντίστοιχη καχυποψία απέναντι και σε αυτούς (βλ. Κεφάλαια Α.2.2, Β.2, Β.4.2 και Γ.1.4). Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι πρώτη φορά παρέλασαν ανάπηροι πολέμου στην εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου στην Αθήνα μόλις το 1937. Όταν πλέον εμφανίστηκαν νομιμόφρονες οργανώσεις παλαιμάχων, η ένταξή τους στη δημόσια σφαίρα και δη στις τελετές μνήμης πραγματοποιήθηκε εύπεπτα εντάσσοντας τους στον πυρήνα της πολεμικής μνήμης.

³²⁴⁵ Τέτοια παραδείγματα αποτέλεσαν οι δηλώσεις του πάλαι ποτέ Έλληνα αρχιστράτηγου Λ. Παρασκευόπουλου στα αποκαλυπτήρια του Αγνώστου Στρατιώτη ότι «θα έπρεπε να λεχθή και να ακουσθή και πέραν των συνόρων του ελληνικού κράτους ότι ο Έλλην στρατιώτης συνέβαλε και αυτός εις την μεγάλην νίκην των συμμάχων» (*Ακρόπολις*, 26/3/1932, «Πως εορτάσθη χθες η επέτειος»), η συμμετοχή του Γ. Νικολαΐδη-Βούρβαχη ως εκπροσώπου της Διασυμμαχικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου 1935 καθώς και ο εορτασμός της 11ης Νοεμβρίου το 1938 (βλ. παραπάνω).

Παράλληλα, ο κατακερματισμός που υπήρχε στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις και η απουσία ισχυρών δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων οργανώσεων έως το 1932 δεν βοηθούσε στην αναβάθμιση του ρόλου τους καθώς ουσιαστικά το Κράτος δεν είχε απέναντί του κάποιες ορισμένες (έστω και έναν μικρό αριθμό) οργανώσεις με σίγουρα νομιμόφρονα αισθήματα. Η εντατικοποίηση των παλαιοπολεμιστικών εξελίξεων τη διετία 1930–32 με αποκορύφωμα την ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, το 1932, παρείχε στο Κράτος για πρώτη φορά μία ανώτατη οργάνωση–εκπρόσωπο των παλαιμάχων όχι μόνο ως επίσημο συνομιλητή με το Κράτος για τα ζητήματά τους, αλλά και στις διάφορες τελετές μνήμης (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Την περίοδο 1932–1940 η ύπαρξη του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη καθώς και ισχυρών δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων οργανώσεων (βλ. Κεφάλαια Γ.1 και Γ.2), οι οποίες είχαν πλέον και επαφές με το διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα, το οποίο είχε στον πυρήνα του τη μνήμη των πεσόντων (βλ. Κεφάλαιο Δ.1), οδήγησε στην οργανική ενσωμάτωση των παλαιών πολεμιστών σε κεντρική θέση στη θεσμική μνήμη των Εθνικών Πολέμων (1912–1922).

Επίλογος

Οι Έλληνες Παλαιοί Πολεμιστές στον Μεσοπόλεμο: Από τη λήθη στη μνήμη

Οι σιωπές αποτελούν συστατικά μέρη της Ιστορίας. Όπως σημειώνει ο Jay Winter, η σιωπή δεν είναι ένα αλλά πολλά πράγματα, τα οποία καταλαμβάνουν τις παρυφές της μνήμης και πλαισιώνουν το ευρύτερο τοπίο της.³²⁴⁶ Η Ιστορία είναι ιανική καθώς δεν περιέχει μόνο τη μνήμη, αλλά και τη λήθη. Οι δύο αυτές έννοιες παρότι φαντάζουν αντίθετες δεν είναι καθώς η μνήμη διαμορφώνεται μέσω της αλληλεπίδρασης της διαγραφής (λήθης) και της διατήρησης, ένα γεγονός που καθιστά τη μνήμη αναγκαστικά μία επιλογή.³²⁴⁷ Εάν επεκτείνουμε αυτόν τον συλλογισμό, «λήθη δεν είναι απλώς ξεχνώ, αλλά επίσης, αποσιωπώ ενώ θυμάμαι, απωθώ από τη μνήμη μου ή ξεμαθαίνω να θυμάμαι ή ακόμη αποφασίζω να μη θυμάμαι».³²⁴⁸ Όπως σε πρακτικό επίπεδο, για παράδειγμα στην Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος το 1884 (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.1), η μετατροπή των κειμηλίων σε μνημεία και η ένταξή τους σε ένα συνεκτικό αφήγημα με συγκεκριμένο νόημα επετεύχθη μέσω της επιλογής, του αποκλεισμού και της τοποθέτησης των εκθεμάτων,³²⁴⁹ έτσι και σε ιστοριογραφικό επίπεδο υπάρχουν ορισμένες όψεις της Ιστορίας που βρίσκονται στο περιθώριο.

Οι παλαιοί πολεμιστές έχουν τοποθετηθεί εδώ και δεκαετίες στη λήθη της Ιστορίας. Η σιωπή αυτή δεν πηγάζει από αιτίες όπως ένα νωπό και δύσκολο να ειπωθεί παρελθόν (π.χ. η Ισπανία του Φράνκο) ή από μία ιδιόμορφη περίπτωση βετεράνων (π.χ. οι Κροάτες βετεράνοι στη μεσοπολεμική Γιουγκοσλαβία).³²⁵⁰ Η εναντίωση του ελληνικού παλαιοπολεμιστικού κινήματος στο Κράτος στις αρχές του Μεσοπολέμου, η μη εξέλιξή του σε φασιστικό, η απουσία βιαιοποίησης των παλαιμάχων, εν αντιθέσει με άλλες χώρες, και

³²⁴⁶ Jay Winter, «Thinking about silence», Efrat Ben-Ze'ev–Ruth Ginio–Jay Winter (επ.), *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge–Νέα Υόρκη 2010, σσ. 3–31, σ. 31. Η σιωπή θεωρείται, κατά τον Winter, ως ένας κοινωνικά κατασκευασμένος χώρος στον οποίο και για τον οποίο θέματα και λέξεις που φυσιολογικώς χρησιμοποιούνται στην καθημερινότητα δεν χρησιμοποιούνται σε αυτόν. Στο ίδιο, σ. 4.

³²⁴⁷ Τοντόροφ, ό.π., σ. 191.

³²⁴⁸ Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, ό.π., σ. 97.

³²⁴⁹ Καραμανωλάκης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη», ό.π., σ. 280.

³²⁵⁰ Winter, «Thinking about silence», ό.π., σσ. 4–5· Newman, «Silent liquidation?», ό.π., σσ. 197–198.

η γενικότερη μη πολιτικοποίησή του μπορούν να ερμηνεύσουν το μειωμένο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον. Η σιωπή για αυτούς «ηχεί» πιο εκκωφαντικά, εάν συγκριθεί με την περίοπτη θέση που έχουν αποκτήσει, ιδίως την τελευταία τριακονταετία, οι βετεράνοι στη διεθνή ιστοριογραφία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Μεσοπολέμου (βλ. Εισαγωγή). Στην ελληνική περίπτωση, ακόμα και το μαχητικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα της «κόκκινης τετραετίας» (1922–25), πέραν των ποικίλων (κυρίως μη επιστημονικών) αναφορών, έπαψε να μνημονεύεται από την ίδια την κομμουνιστική Αριστερά ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η αιτία για αυτό ήταν οι διαγραφές των πρωταγωνιστών του (Πουλιόπουλος, Μοναστηριώτης, Νίκολης, Νικολινάκος κ.α.) από το ΚΚΕ εξαιτίας του «φραξιονιστικού, διαλυτικού έργου τους».³²⁵¹ Ορισμένες πτυχές του ζητήματος, όπως οι Επίστρατοι του 1916 ή η αρχειομαρξιστική μερίδα των οργανωμένων αναπήρων πολέμου, έχουν αποφύγει σε κάποιο βαθμό τη λήθη εξεταζόμενες όμως όχι υπό παλαιοπολεμιστικό πρίσμα, αλλά λόγω της πολιτικοποίησής τους. Την ίδια στιγμή το σημαντικότερο, και σε πολλά σημεία πρωτοπόρο, εγχείρημα της πρόνοιας αυτών έχει επισκιαστεί σήμερα πλήρως από το «μεγαλύτερο ειρηνικό επίτευγμα»³²⁵² του ελληνικού Κράτους, την αποκατάσταση των προσφύγων. Ακόμα και το ίδιο το Υπουργείο Πρόνοιας είχε σε δεύτερη μοίρα τους παλαιμάχους καθώς «καθιερώθη να διευθύνεται υπό προσφύγων υπουργών, οίτινες ολόκληρον την προσοχήν των έστρεψαν εις την λύσιν των προσφυγικών ζητημάτων», παραγκωνίζοντας τα υπόλοιπα προνοιακά ζητήματα, όπως ειλικρινώς ομολογούσε, το 1929, ο ειδήμων σε θέματα περίθαλψης Κωνσταντίνος Βουδούρης.³²⁵³

Στην Ελλάδα, τις τελευταίες δεκαετίες ζούμε σε μια κοινωνία, η οποία έχει μηδαμινό αριθμό παλαιών πολεμιστών καθώς (ευτυχώς) απέχουμε χρονικά από κάποια μείζονα πολεμική σύγκρουση. Αυτή η κατάσταση δεν αναιρεί όμως το γεγονός ότι ακόμα και στην Ελλάδα του 2020 λαμβάνονται προνοιακά μέτρα για αυτή την ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία μέσω των οποίων αναγνωρίζεται η ευγνωμοσύνη για τις θυσίες των πολεμιστών προς την πατρίδα. Όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν σε τροπολογία του Υπουργείου Οικονομικών για την πιο πρόσφατη νομοθετική διάταξη για τους παλαιούς πολεμιστές στη χώρα μας, τον Ιούλιο του 2020, «η Κυβέρνηση, με τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία,

³²⁵¹ Απόσπασμα από την απόφαση της διαγραφής του Π. Πουλιόπουλου από το κόμμα (18 Σεπτεμβρίου 1927). Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Β΄, σ. 438.

³²⁵² Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 134.

³²⁵³ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθηκαν».

αποδεικνύει έμπρακτα ότι αναγνωρίζει τους αγώνες και τιμά την προσφορά όλων όσοι έδωσαν μάχες στην πρώτη γραμμή για την υπεράσπιση του Έθνους και της πατρίδας». ³²⁵⁴ Το χωρίο αυτό συμπυκνώνει την αντίληψη γύρω από το «παλαιοπολεμικό πρόβλημα», όπως χαρακτηριζόταν στο τέλος του Μεσοπολέμου, ³²⁵⁵ που αποτελεί κοινό τόπο στη νεωτερικότητα: το ζήτημα δηλαδή της αναγνώρισης των υπηρεσιών («εκδουλεύσεων», όπως τις ονόμαζαν το 1821), της ανταμοιβής και της αποζημίωσης, καθώς και της απόδοσης ηθικών τιμών και της έκφρασης ευγνωμοσύνης του έθνους προς τους πολεμιστές του.

Εν αντιθέσει με τη σημερινή Ελλάδα, η μεσοπολεμική είχε έναν τεράστιο αριθμό παλαιμάχων με 375.000 παλαιούς πολεμιστές, εκ των οποίων περίπου 200.000 αναγνωρίστηκαν και θεσμικά έως το τέλος του Μεσοπολέμου ως έφεδροι παλαιοί πολεμιστές. Ένας στους πέντε δηλαδή ενήλικες το 1928 ή ένας στους τρεις ελλαδίτες μεταξύ 20 και 60 ετών ήταν παλαίμαχος. Εάν δε σε αυτούς προσθέσουμε και τις οικογένειές τους και αυτές των πεσόντων αριθμός τους αγγίζει τα 2 εκατομμύρια. Επρόκειτο δηλαδή για μια νέα κοινωνική κατηγορία, που γέννησε ο πολυετής πόλεμος, και ένα μείζονα και πανταχού παρόντα παράγοντα της εποχής, ο οποίος αλληλοδιαπλεκόταν με ποικίλες εκφάνσεις της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής. Ο αριθμός αυτός ήταν πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα (όπως και κάθε πρώην εμπόλεμου κράτους) και μάλιστα 17 φορές μεγαλύτερος από αυτόν των Αγωνιστών του 1821 (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1).

Το μείζον αυτό κοινωνικό ζήτημα αποτέλεσε αντικείμενο της παρούσας έρευνας και έχει εξεταστεί κυρίως μέσα από τρεις οπτικές: α') τους προνοιακούς μηχανισμούς του Κράτους που αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο (1912–1940) β') τις δραστηριότητες των σωματείων και των συλλόγων που αυτοί ίδρυσαν, και γ') το διεθνές πλαίσιο σε Βαλκάνια, Ευρώπη και Αμερική. Οι δύο αυτές όψεις μας βοήθησαν –πιστεύουμε– να αποκτήσουμε

³²⁵⁴ Με τον ν. 4714/2020 θεσπίστηκε η παροχή ισόβιας τιμητικής σύνταξης από την 1η Αυγούστου 2020 στους οπλίτες που πολέμησαν στα πρόσω στα γεγονότα της Κύπρου τα έτη 1964, 1967 και 1974. Βλ. τη σχετική νομοθετική ρύθμιση στο άρθρο 95 του ν. 4714 «Φορολογικές παρεμβάσεις για την ενίσχυση της αναπτυξιακής διαδικασίας της ελληνικής οικονομίας ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία των Οδηγιών (ΕΕ) 2017/1852, (ΕΕ) 2018/822, (ΕΕ) 2020/876, (ΕΕ) 2016/1164, (ΕΕ) 2018/1910 και (ΕΕ) 2019/475, συνεισφορά Δημοσίου για την αποπληρωμή δανείων πληγέντων δανειοληπτών λόγω των δυσμενών συνεπειών της νόσου COVID-19 και άλλες διατάξεις», (31/7/2020), ΦΕΚ Α'/148/31-7-2020. Η τροπολογία σε minfin.gr/web/guest/-/isobia-meniaia-timetike-paroche-stous-ellenes-oplites-pou-symmetei-chan-sta-gegonota-ta-opoia-elaban-chora-sten-kypro-kata-ta-ete-1964-1967-kai-1974, πρόσβαση 1/9/2020.

³²⁵⁵ Ο απολογισμός μιάς διετίας, 4η Αυγούστου 1936–1938, ό.π., σσ. 105-106

μία πληρέστερη εικόνα για τις αντιλήψεις, τις νοοτροπίες, τις πολιτικές τάσεις των παλαιών πολεμιστών και των αναπήρων πολέμου, αλλά και τις στάσεις που διαμόρφωσε το Κράτος και η ελληνική κοινωνία απέναντι σε αυτούς.

Το ιστορικό κεφάλαιο των βετεράνων έχει, βεβαίως, μεγάλη προϊστορία. Η νεωτερική όμως φάση αυτής της κοινωνικής κατηγορίας είναι πολυσύνθετη και εγείρει μια σειρά από μεγάλα ερωτήματα. Η μαζικότητα του παλαιοπολεμистικού κόσμου και η ολοένα και διευρυνόμενη παρέμβαση του Κράτους για την περίθαλψή του είναι οι δύο μείζονες και σημαντικότερες εξελίξεις στον 20ό αιώνα. Η πορεία ωστόσο προς την κρατική παρέμβαση στον τομέα της πρόνοιας ξεκινά τον 19ο αιώνα. Άλλωστε, η έκφραση της ευγνωμοσύνης προς τους βετεράνους αποτελεί μία αρχέγονη αντίληψη, η οποία στη νεωτερικότητα απέκτησε το χαρακτήρα ενός «ιερού χρέους» του έθνους–κράτους προς τους πολεμιστές του. Η αντίληψη αυτή αναπτύχθηκε τόσο στη μεταναπολεόντεια Ευρώπη όσο και στις πρωτοπόρες σε θέματα βετεράνων ΗΠΑ και παγιώθηκε διεθνώς την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου εξαιτίας της μαζικότητάς αυτού (βλ. Κεφάλαιο Α.1).

Η Ελλάδα ακολούθησε αυτή την κατεύθυνση όχι απλώς από ιδρύσεώς της, αλλά από τους πρώτους μήνες της Ελληνικής Επανάστασης το 1821 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.2). Η θέσπιση δε των στρατιωτικών συντάξεων το 1852 επεξέτεινε το μέτρο των πολεμικών συντάξεων και πέραν των Αγωνιστών θεμελιώνοντας το συνταξιοδοτικό δικαίωμα των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, το οποίο ισχύει έως σήμερα, σε όλους τους στρατιωτικούς, και κατ' επέκταση σε όλους τους «μελλοντικούς αγωνιστές» (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.3). Η εκ παραλλήλου αναδυόμενη οργανωμένη ιδιωτική φιλανθρωπία συνέδραμε σε αυτή την πρόνοια (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.4). Αποκορύφωμα αυτής αποτέλεσε η ίδρυση του ΕΕΣ καθώς και η συνδρομή της φιλανθρωπίας τόσο στον «ειρηνόπολεμο» του 1885–86, όπου πρωτοεμφανίστηκε και η πτυχή της μέριμνας για τις άπορες οικογένειες των επιστρατευμένων, όσο και στον «ατυχή» πόλεμο του 1897 (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.4 και Α.1.1.5). Την ίδια στιγμή σε επίπεδο αντιλήψεων στην ελληνική κοινωνία, αναπτύχθηκε η ηρωολατρεία για τους νέους εθνικούς ήρωες, τους «συνεχιστές του '21», η οποία εκδηλώθηκε για πρώτη φορά ξεκάθαρα την επαύριο της «ένοπλου επαιτείας» το 1886 και έλαβε συστηματικότερο χαρακτήρα από το 1897 και εφεξής. Οι πρακτικές της λατρείας των ηρωικώς πεσόντων μάλιστα που εφαρμόστηκαν αυτή την περίοδο (μνημόσυνα, ημέρες μνήμης βάσει του θρησκευτικού ημερολογίου, μνημεία, κενοτάφια) αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της μνήμης του πολέμου καθ' όλη την κατοπινή περίοδο (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.3.1).

Στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων λοιπόν είχαν αναπτυχθεί όλοι οι άξονες (πλην των οργανώσεων των παλαιμάχων) που αποτέλεσαν τους πυλώνες του παλαιοπολεμιστικού ζητήματος έως το 1940, ήτοι η αδιαπραγμάτευτη οφειλή ευγνωμοσύνης της Πολιτείας προς τους εκάστοτε πολεμιστές της, ένα πρώιμο κρατικό προνοιακό πλαίσιο για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου συνεπικουρούμενο από την οργανωμένη ιδιωτική φιλανθρωπία καθώς και ένα αναπτυγμένο αίσθημα ηρωολατρείας. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912–13) εντατικοποίησαν σε πρωτοφανή βαθμό και σε σύντομο χρονικό διάστημα όλες αυτές τις διαδικασίες, ενώ την επαύριο τους εμφανίστηκε και ο έτερος μείζων παράγοντας των παλαιοπολεμιστικών ζητημάτων, οι πρώτες εφεδρικές οργανώσεις (βλ. Κεφάλαια Α.1.1.2 και Α.2).

Την εμπόλεμη δεκαετία 1912–1922 έλαβαν χώρα κατακλυσμιαίες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία, ακολουθώντας βέβαια τις διεθνείς εξελίξεις. Οι πληγές (οικονομικές, ανθρώπινες, ψυχολογικές κλπ.) που άφησε πίσω του ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν μπορούσαν να επουλωθούν πλέον από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο νέος ρόλος του Κράτους μέσω της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία αποτέλεσε μία μείζονα στροφή της έως τότε κλασικής φιλελεύθερης πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.1). Στην τρέχουσα ιστοριογραφία η μελέτη της παρέμβασης αυτής στην Ελλάδα επικεντρώνεται στα εγχειρήματα της περίθαλψης των προσφύγων (από το 1914 και εφεξής) και του επισιτισμού που προέκυψε λόγω του Μεγάλου Πολέμου και έλαβε δραματικές διαστάσεις το 1916. Εντούτοις, η φροντίδα για τις οικογένειες των επιστρατευμένων και για τα θύματα πολέμου ήταν ένα εξίσου ευρύ πεδίο κρατικής παρέμβασης, το οποίο όμως βρίσκεται έως σήμερα στο περιθώριο επισκιασμένο από το μεσοπολεμικό τιτάνιο έργο της περίθαλψης των προσφύγων.

Η περίθαλψη μάλιστα των οικογενειών των επιστράτων και των θυμάτων πολέμου έδρασε μπορούμε να πούμε, δανειζόμενοι μία φράση του Γιώργου Θεοτοκά, ως ένας «εκβιασμός της εξέλιξης»³²⁵⁶ για την υπαγωγή όχι μόνο της περίθαλψης, αλλά και εν γένει του τομέα της Υγείας στο Κράτος. Τα δειλά αρχικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση

³²⁵⁶ «Ένας πόλεμος, μία επανάσταση, κάθε δυνατός κοινωνικός κλονισμός, είναι ένας εκβιασμός της εξέλιξης. Αναταράζει τα λιμνασμένα νερά, ξυπνά ορμές που κοιμότανε». «Η νέα γενεά», *Εργασία*, 18/1/1930 σε Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις*, τ. Α΄ (1925–1949), επ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος–Μιχάλης Τσαπόγας, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1996, σ. 154.

πραγματοποιήθηκαν από τους Βαλκανικούς Πολέμους έως το 1915 με τις Επιτροπές Περιθάλψεως (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.2). Τα επόμενα όμως χρόνια το Κράτος ανέλαβε εξ ολοκλήρου τα γιγάντια παρεμβατικά εγχειρήματα της παροχής των εφεδρικών επιδομάτων στις οικογένειες των επιστράτων (1915) καθώς και της περίθαλψης των θυμάτων πολέμου (1917) παραγκωνίζοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία. Ασφαλώς σημείο τομής αποτέλεσε η ίδρυση αρχικά της Ανωτάτης Διευθύνσεως Περιθάλψεως Οικογενειών Επιστράτων και Προσφύγων από την Προσωρινή Κυβέρνηση (Οκτώβριος 1916) και κατόπιν του Υπουργείου Περιθάλψεως (Ιούνιος 1917).

Ο κύκλος εργασιών του Υπουργείου καθ' όλη την εμπόλεμη περίοδο αφορούσε πρώτιστα τα εφεδρικά επιδόματα και την περίθαλψη των θυμάτων πολέμου και κατόπιν αυτή των προσφύγων. Παρά το γεγονός ότι μετά το 1922 ο τομέας της περίθαλψης θεωρήθηκε συνώνυμος αυτής των προσφύγων κάτι τέτοιο δεν ίσχυε ενόσω διαρκούσαν οι πόλεμοι. Ταυτόχρονα, το εν λόγω «προσωρινό» και «πολεμικό» Υπουργείο, εναρμονιζόμενο με τις αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις αποτέλεσε τον μοχλό του Κράτους για την ευρύτατη παρέμβασή του στον χώρο της Υγείας, τον οποίο σταδιακά έως το 1922 απορρόφησε σχεδόν εξ ολοκλήρου υπό τη σκέπη του. Η κορωνίδα αυτής της διαδικασίας ήταν η ίδρυση του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως το 1922 επισφραγίζοντας την πλήρη υπαγωγή της Υγείας στο Κράτος, μία κοινή αντίληψη στις μέρες μας που διαμορφώθηκε μέσα στη χοάνη της εμπόλεμης δεκαετίας 1912–1922 (βλ. Κεφάλαιο Α.1.2.3).

Κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου πέρα από την παροχή πολεμικής σύνταξης, του βασικού προνοιακού μηχανισμού που είχε κληρονομηθεί από τον 19ο αιώνα, τομή ως προς την προνοιακή πολιτική για τους παλαιμάχους αποτέλεσε η υιοθέτηση ως κρατικής πολιτικής της επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων (και μεταπολεμικά των παλαιών πολεμιστών). Η ανεργία ήταν πραγματική μάστιγα για τους βετεράνους σε όλες τις πρώην εμπόλεμες χώρες. Ο σκοπός αυτός είχε διακηρυχθεί ήδη από την Επιτροπή Περιθάλψεως Θυμάτων Πολέμου (1914), ενώ η σημαντικότερη έκφραση αυτής της κυβερνητικής πολιτικής ήταν η ίδρυση και λειτουργία της Σχολής Επαγγελματικής Αποκατάστασης Αναπήρων Πολέμου Στέγη Πατρίδος (1918–25). Παρά τα περιορισμένα αποτελέσματα έως το 1922, η πολιτική αυτή αποτέλεσε τον σταθερό άξονα πάνω στον οποίο κινήθηκαν οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις για την πρόνοια των παλαιών πολεμιστών και των αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται μέτρα όπως η παραχώρηση περιπτέρων (από το 1913), η λιανική μονοπώληση καπνού σε πόλεις μικρότερες των

10.000 κατοίκων (1925) καθώς και, το σημαντικότερο, οι υποχρεωτικές προσλήψεις παλαιμάχων στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα.

Όσον αφορά την παρέμβαση του Κράτους στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας για την προστασία των παλαιών πολεμιστών αυτός εγκαινιάστηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου και διευρύνθηκε δραστικά μεσοπολεμικά. Μολονότι ο ν. 1234/1918 απλώς υποχρέωνε τις επιχειρήσεις να επαναπροσλάβουν τους επιστράτους μετά την αποστράτευσή τους, τα μεσοπολεμικά νομοθετήματα (1925, 1929, 1935, 1936) ήταν όλο και πιο παρεμβατικά και διέδυναν προοδευτικά τους δικαιούχους έφεδρους παλαιούς πολεμιστές οδηγώντας σε χιλιάδες υποχρεωτικές προσλήψεις. Η επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιών πολεμιστών αποτέλεσε, μαζί με τις πολεμικές συντάξεις για τους ανάπηρους και θυμάτων πολέμου, τον κύριο πυλώνα της ανταμοιβής και αποζημίωσης των παλαιμάχων στην Ελλάδα, όπως και διεθνώς, από το 1914 έως το 1940 με την πτυχή αυτή να υπεισέρχεται σε σχεδόν σε όλα τα μέτρα (εφαρμοσμένα ή απλώς εξαγγελθέντα) για τους αυτούς (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3, Β.1.1, Β.3.1, Β.4.1, Γ.1.2 και Γ.2.1).

Πέρα από τις πολεμικές συντάξεις και την επιδίωξη επαγγελματικής αποκατάστασης, το έτερο μείζον μέτρο για τους παλαιούς πολεμιστές ήταν η αγροτική αποκατάστασή τους, η οποία βέβαια και αυτή τους εξασφάλιζε μία εργασία. Η διανομή γης αποτελούσε την πλέον αρχέγονη πρακτική για την ανταμοιβή βετεράνων και η οποία εφαρμοζόταν έως και τον 20ό αιώνα (βλ. Κεφάλαιο Α.1.1.1). Στην Ελλάδα μάλιστα της εμπόλεμης δεκαετίας 1912–1922 οι επιστρατευμένοι είχαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία αγροτική προέλευση (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1), καθιστώντας το ζήτημα της γης μεταπολεμικά ένα από τα σημαντικότερα διακυβεύματα, αν όχι το κυριότερο, των παλαιών πολεμιστών ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης. Ο σκοπός της αγροτικής αποκατάστασης των παλαιμάχων διακηρύχθηκε ήδη από την επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης στην εξαγγελία της αγροτικής μεταρρύθμισης (1917) και αφορούσε τους διακριθέντες στις μάχες. Η εξαγγελία ωστόσο αυτή έμεινε στα λόγια και εξυπηρέτησε βραχυπρόθεσμους σκοπούς της Εθνικής Αμύνης στοχεύοντας κυρίως στην τόνωση της πολεμικής προσπάθειας στο Μακεδονικό Μέτωπο. Ωστόσο, οι ακτήμονες παλαιοί πολεμιστές τελικώς δεν έλαβαν γεωργικό κλήρο βάσει αυτής της διάταξης ούτε εξαιτίας της παλαιοπολεμικής τους ιδιότητας, αλλά ως ακτήμονες. Η ριζοσπαστική τροπή που έλαβε η αγροτική μεταρρύθμιση το 1923 οδήγησε σε παραχώρηση γης στη συντριπτική πλειοψηφία των ακτημόνων στη χώρα και εκ των

πραγμάτων αυτής ευνοήθηκαν και οι ακτήμονες παλαιμάχοι, οι οποίοι ήταν στην πλειονότητά τους γεωργοί (βλ. Κεφάλαια Α.1.2.3.IV και Β.2.1.7). Παρότι με αυτό τον τρόπο αποκαταστάθηκε το μεγαλύτερο μέρος των ακτημόνων παλαιμάχων, η σύνδεση αυτή δεν έπαψε να υφίσταται με προτάσεις για την αγροτική εγκατάσταση παλαιών πολεμιστών σε παραμεθόριες περιοχές να εμφανίζονται εκ νέου τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία (Επιτροπή Μιχαλακόπουλου 1931 και Α.Ν. 28ης Οκτωβρίου 1935). Οι νέες (και ανεφάρμοστες εν τέλει) ιδέες δεν είχαν απλώς τον χαρακτήρα της ανταμοιβής των παλαιών πολεμιστών, αλλά έβλεπαν αυτούς ως ένα μέσο για την επίλυση ευρύτερων κοινωνικών προβλημάτων όπως η αστυφιλία και η «θωράκιση» των παραμεθόριων περιοχών (βλ. Κεφάλαια Β.4.1.2 και Γ.1.2).

Όλοι οι άξονες που ακολουθήθηκαν στην προνοιακή πολιτική της Ελλάδας την περίοδο 1912–1940, ήτοι οι πολεμικές συντάξεις, η επαγγελματική και αγροτική αποκατάσταση, δεν αποτέλεσαν ελληνική ιδιαιτερότητα αλλά εναρμονίζονταν με τις αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις. Η αγροτική αποκατάσταση των βετεράνων αποτελούσε από αρχαιοτάτων χρόνων ένα από τα βασικότερα προνοιακά μέτρα για τους παλαιμάχους, ενώ οι πολεμικές συντάξεις ήταν ένα μέτρο παγιωμένο από τον 19ο αιώνα. Η δυσβάσταχτη όμως οικονομική επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού λόγω του διογκούμενου κόστους των συντάξεων κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, σε συνδυασμό με την αναδυόμενη αντίληψη ότι οι ανάπηροι πολέμου θα μπορούσαν να αποτελέσουν εκ νέου μία παραγωγική μονάδα για την κοινωνία, ώθησαν τα εμπόλεμα Κράτη στην επιδίωξη της επαγγελματικής αποκατάστασης. Αυτές τις εξελίξεις ακολούθησε και η Ελλάδα και σε αυτή την πτυχή εντοπίζεται η κρίσιμη τομή στην προνοιακή πολιτική με την επιδίωξη της «ενεργούς αναπηρίας» να διακηρύσσεται από τον ίδιο τον Βενιζέλο (1918) και να εφαρμόζεται ποικιλοτρόπως έως το τέλος της υπό εξέταση περιόδου. Οι επιρροές από το εξωτερικό ήταν εμφανείς όχι μόνο σε επίπεδο διακηρύξεων, αλλά και επί του πρακτέου με σχεδόν το σύνολο των σχετικών νομοθετημάτων να είναι επηρεασμένα, αν όχι αυτούσια αντίγραφα, των δυτικοευρωπαϊκών, κυρίως γαλλικών και ιταλικών καθώς και αυστριακών (και διαδόχων κρατών των Αψβούργων) όσον αφορά τα περίπτερα και τη μονοπώληση καπνού.

Το αποτύπωμα όμως των παλαιών πολεμιστών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου δεν εξαντλούταν μονάχα στο σημαντικότερο ζήτημα της πρόνοιας για αυτούς. Οι αποστρατευθέντες, όπως και σε όλες τις χώρες, συγκρότησαν μεσοπολεμικά οργανώσεις διεκδικώντας διεύρυνση των προνοιακών ευεργετημάτων προς αυτούς, αναπτύσσοντας εκ

των πραγμάτων μία διαλεκτική σχέση με το Κράτος. Οι οργανώσεις αυτές και οι παλαιμάχοι εν γένει, αποτέλεσαν μία πολυπληθή κοινωνική κατηγορία που ήταν μία εξαιρετη μαγιά πολιτικών ζυμώσεων. Στην Ελλάδα οι εξελίξεις στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις στον Μεσοπόλεμο διαιρούνται σε τρεις περιόδους: α') τη ριζοσπαστικοποιημένη φάση της πρώτης μεσοπολεμικής «κόκκινης τετραετίας» (1922–1925), β') τη μεταβατική περίοδο εσωστρέφειας (1926–1932), και γ') την περίοδο ανάκαμψης και δεδηλωμένης νομιμοφροσύνης (1932–1940). Εν αντιθέσει με τις εξελίξεις στο προνοιακό πεδίο, όπου η Ελλάδα συμβάδιζε πλήρως με τις διεθνείς εξελίξεις, στον τομέα των οργανώσεων η ελληνική περίπτωση παρουσίασε ορισμένες ιδιαιτερότητες.

Η περίοδος της «κόκκινης τετραετίας» άσκησε βαθύτατη επίδραση στις κατοπινές φάσεις των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων και στιγμάτισε τον χώρο των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1). Στην Ελλάδα εμφανίστηκε το ισχυρότερο αναλογικά με το συνολικό μέγεθος των παλαιμάχων παλαιοπολεμιστικό κίνημα του κομμουνιστικού ρεύματος των βετεράνων που εκφράστηκε μεσοπολεμικά από τη γαλλική ARAC και τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.2 και Δ.1.1). Η Ελλάδα ήταν μάλιστα η μοναδική χώρα μεσοπολεμικά στην οποία το εν λόγω ρεύμα απέκτησε ηγεμονική θέση για ένα έστω και βραχύ χρονικό διάστημα (1923–25). Οι ρίζες αυτού του φαινομένου εντοπίζονται στην αυξανόμενη κομμουνιστική επιρροή στους τραυματίες και αναπήρους πολέμου, ιδίως από το 1921, και στους αντιπολεμικούς πυρήνες στο μικρασιατικό μέτωπο (βλ. Κεφάλαια Α.2.2 και Β.2.1.1). Παρότι ολιγομελείς αυτές οι δύο «δεξαμενές», ορισμένα δραστήρια μέλη αυτών βρέθηκαν μεταπολεμικά επικεφαλής παλαιοπολεμιστικών ενώσεων σε όλη την επικράτεια. Προοδευτικά οι οργανώσεις αυτές, οι οποίες εκπροσωπούσαν χιλιάδες παλαιμάχους συμπορεύτηκαν με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ, υπερκοντίζοντας μάλιστα σε επαναστατικότητα την ηγεσία του, και διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην μπολσεβικοποίηση του κόμματος το 1924 (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.3 και Β.2.1.5). Η διαλεκτική αυτή σύμπλευση μπολσεβικισμού και παλαιοπολεμιστικού κινήματος επισφραγίστηκε με μία ακόμα διεθνή πρωτοτυπία που εντοπίζεται στην Ελλάδα, την εκλογή του Παντελή Πουλιόπουλου, προέδρου της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, στη θέση του πρώτου Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ. Με αυτό τον τρόπο ο Πουλιόπουλος ήταν μεσοπολεμικά ο μοναδικός διεθνώς επικεφαλής μίας τριτοβάθμιας οργάνωσης βετεράνων που βρισκόταν ταυτόχρονα στην ηγεσία ενός πολιτικού κόμματος.

Το πρωτοφανές και μοναδικό καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο μέγεθος των μελών της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, που κυμαινόταν (σύμφωνα με ουδέτερους παρατηρητές) μεταξύ 40.000 και 60.000 ανδρών,³²⁵⁷ οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτή εξέφρασε τις αγωνίες των απολυόμενων ανδρών και ότι, παράλληλα, ήταν η μοναδική οργάνωση μεσοπολεμικά που παρείχε πολιτική κάλυψη στους λιποτάκτες. Η ανησυχία για την οικονομική στενότητα που αυτοί αντιμετώπιζαν σε μία κοινωνία όπου το κόστος ζωής αυξανόταν ραγδαία ήταν έκδηλη στα αιτήματά τους (βλ. Κεφάλαια Β.1.2 και Β.2.1.3). Την ίδια στιγμή το αίτημα για διανομή γης ήταν καθολικό για τους ακτήμονες παλαιμάχους την περίοδο 1922–25. Σχετικά με το τελευταίο σημείο, η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ ήταν ο μοναδικός φορέας παλαιμάχων μεσοπολεμικά που εξέφρασε τους λιποτάκτες και τους ανυπότακτους του Ελληνικού Στρατού, υποστηρίζοντας τη συμπερίληψη αυτών στην αγροτική μεταρρύθμιση (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.3 και Β.2.2.1). Επιπρόσθετα, η Ομοσπονδία εξέφρασε το φιλειρηνικό αίσθημα των παλαιμάχων, μία διαχρονική στάση των Ελλήνων παλαιμάχων μεσοπολεμικά, μέσω μίας σειράς αντιπολεμικών, ορισμένες φορές μάλιστα και αντιμιλιταριστικών, διακηρύξεων (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6). Η κυριαρχία όμως του ΣΕΚΕ(Κ) επί του οργανωμένου παλαιοπολεμικού χώρου δεν ήταν αρραγής με μία σημαντική μερίδα των αναπήρων πολέμου να πρόσκεινται σταθερά στον αρχειομαρξισμό (έναν άλλον κομμουνιστικό πολιτικό χώρο) από το 1923 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.3, Β.4.2 και Γ.1.4).

Τον χειμώνα του 1924–25 οι δραστηριότητες των υπό κομμουνιστική ηγεσία παλαιών πολεμιστών έφτασαν στον απόγειό τους σε δύο μέτωπα: α') με τις διαμαρτυρίες στα όρια του επαναστατικού ντεφαιτισμού, της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και των κατά τόπους Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών εναντίον μίας ενδεχόμενης επιστράτευσης εξαιτίας του «πατριαρχικού», και β') με τις μαχητικές αγροτικές κινητοποιήσεις σε Βοιωτία και Θεσσαλία (βλ. Κεφάλαια Β.2.1.6 και Β.2.1.7). Οι παλαιοί πολεμιστές που πρωτοστάτησαν σε αυτές τις δραστηριότητες εξέφρασαν αφενός το αντιπολεμικό αίσθημα των παλαιμάχων, καθώς και των κληρωτών, και αφετέρου τους ακτήμονες περιοχών όπου είχαν εμφανιστεί προσκόμματα στην υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης. Οι δύο αυτές δραστηριότητες, οι οποίες συνέπεσαν χρονικά, σε συνδυασμό με τη ολοφάνερη πλέον συμπίεση

³²⁵⁷ ΤΝΑ/FO 371-8827, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1923· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 878, Κατώπας [αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών] προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αθήνα, 9 Απριλίου 1925, «Περί των οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών».

της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ με το ΚΚΕ, οδήγησαν το Κράτος στην εύλογη απόφαση να το καταστείλει.

Πέραν όμως της κρατικής καταστολής το αριστερό παλαιοπολεμιστικό κίνημα εξασθένησε και λόγω εσωγενών παραγόντων. Τα αιτήματα που προέτασσε σε μεγάλο βαθμό ικανοποιήθηκαν: το νομοθετικό πλαίσιο για τις πολεμικές συντάξεις επικαιροποιήθηκε βάσει της μεταπολεμικής πραγματικότητας (ν. 3122/1924), οι ακτήμονες παλαιοί πολεμιστές έλαβαν γη και το ενδεχόμενο ενός νέου πολέμου απομακρύνθηκε. Παράλληλα, η ταύτιση Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και ΚΚΕ αποξένωσε μεγάλο μέρος των παλαιμάχων, ιδίως στη βόρεια Ελλάδα εξαιτίας των θέσεων του κόμματος για το Μακεδονικό. Η ταχύτατη αποσάθρωση της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ φανερώνει ότι οι παλαιοί πολεμιστές οργανώθηκαν στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών όχι από ιδεολογικά εφελθήρια, αλλά από την ανάγκη να διεκδικήσουν λύσεις στα άμεσα προβλήματα που τους ταλάνιζαν (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.8).

Παρότι εμφανίστηκαν την πρώτη μεσοπολεμική περίοδο και οργανώσεις παλαιών πολεμιστών που δεν βρίσκονταν υπό κομμουνιστική επιρροή, οι οργανώσεις αυτές ήταν ήσσονος δυναμικής έχοντας σαφώς μικρότερη απήχηση, ενώ διακήρυτταν λιγότερο ριζοσπαστικά αιτήματα και απέτυχαν να αποτελέσουν κάποιο αξιόλογο αντίβαρο στις παλαιοπολεμιστικές ενώσεις (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2). Ακόμα και στη Λέσβο όπου αναπτύχθηκε μία αξιοσημείωτη οργάνωση, η Ένωση Εφέδρων Λέσβου, παρά την αρχική της επιτυχία μόλις εμφανίστηκε η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Λέσβου εκφράζουσα πιο ριζοσπαστικές θέσεις, η πρώτη αποδυναμώθηκε ταχέως (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.1). Παράλληλα δε, οι οργανώσεις εφέδρων αξιωματικών που ιδρύθηκαν την ίδια περίοδο και ήταν εξ αρχής νομιμόφρονες, είχαν περιορισμένη δυναμική και εκ των πραγμάτων εκπροσωπούσαν μια σαφώς μικρότερη μερίδα των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Β.2.2.2).

Η κυριαρχία της κομμουνιστικής Αριστεράς στον χώρο των παλαιμάχων την πρώτη μεσοπολεμική τετραετία επηρέασε τη θέση των παλαιών πολεμιστών στην ελληνική κοινωνία καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο. Η ριζοσπαστικοποίησή τους εγκαινίασε μία σχέση καχυποψίας από τη μεριά του αστικού Κράτους προς τους οργανωμένους παλαιμάχους, μία αντίληψη, η οποία διατηρήθηκε τα επόμενα χρόνια, ιδίως την υπόλοιπη δεκαετία του 1920. Η δυσπιστία αυτή ήταν ο κύριος λόγος που οδήγησε στον αρχικό παραγκωνισμό των παλαιών πολεμιστών από την υπό διαμόρφωση μνήμη των Εθνικών Πολέμων έως το 1932.

Η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925–26) αποτέλεσε τομή στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις του Μεσοπολέμου καθώς θεμελιώθηκαν οι άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκαν οι κατοπινές εξελίξεις: α') αποδυναμώθηκε εντελώς η Ομοσπονδία ΠΠΘΣ και οι κατά τόπους προσκείμενες σε αυτήν οργανώσεις, ενώ αποκρυσταλλώθηκε η πλήρης νομιμοφροσύνη των σωματείων των εφέδρων αξιωματικών, η οργάνωση των οποίων αποτέλεσε πρότυπο για τη δράση των μετέπειτα παλαιοπολεμιστικών συλλόγων, β') ελήφθησαν τα σημαντικότερα έως τότε προνοιακά μέτρα για τους παλαιμάχους, τα οποία και διευρύνθηκαν τα επόμενα χρόνια, και γ') πραγματοποιήθηκαν τα πιο καθοριστικά βήματα προς τη συγκρότηση της θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων, οργανικό μέρος της οποίας προοδευτικά αποτέλεσαν οι παλαιοί πολεμιστές (βλ. Κεφάλαια Β.3 και Δ.2.3.2).

Η περίοδος από την πτώση του παγκαλικού καθεστώτος έως το 1932 αποτέλεσε μία μεταβατική περίοδο εσωστρέφειας των οργανωμένων παλαιμάχων που παγίωσε τη νέα ιδεολογικοπολιτική τοποθέτησή τους. Από το 1925 και εφεξής ο παλαιοπολεμιστικός κόσμος απογαλακτίστηκε από τον κομμουνισμό, με εξαίρεση την αρχειομαρξιστική συνιστώσα των οργανωμένων αναπήρων. Οι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών λειτουργούσαν εφεξής ως τυπικές οργανώσεις βετεράνων, δηλαδή ως ομάδες πίεσης που επεδίωκαν την επέκταση των προνοιακών μέτρων για τα μέλη τους μη αναμιννυόμενες σε γενικές γραμμές στα πολιτικά δρώμενα. Μολονότι η παρουσία τους αυτή την περίοδο στην κοινωνία φαινομενικά ήταν αμυδρή, στο εσωτερικό τους πραγματοποιήθηκαν διεργασίες που οδήγησαν εν τέλει στην εκ νέου άνθισή του παλαιοπολεμιστικού κινήματος. Η σφοδρή και καθολική αντίδραση στην περικοπή των πολεμικών συντάξεων το 1927 οδήγησε σε ταχεία αναδίπλωση την Οικουμενική Κυβέρνηση και κατέστησε σαφές ότι οι παλαιμάχοι αποτελούσαν μία αξιοσημείωτη ομάδα πίεσης εντός της ελληνικής κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο το 1929 ψηφίστηκε ο πληρέστερος αναπηρικός νόμος του Μεσοπολέμου, ενώ παράλληλα, η λειτουργία του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου, πρωταγωνιστές του οποίου ήταν μία σειρά από «ειδικοί διανοούμενοι» του τομέα της περίθαλψης, συστηματοποίησε την κρατική πρόνοια για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, η οποία πλέον για τον υπόλοιπο Μεσοπόλεμο λειτούργησε επί των βάσεων που είχαν τεθεί την περίοδο 1925–29 (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1).

Η προνοιακή χιονοστιβάδα της διετίας 1929–30, πέραν της σαφούς αναβάθμισης της πρόνοιας για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου, συμπεριελάμβανε τη διεύρυνση του μέτρου της υποχρεωτικής πρόσληψης εφέδρων και τα σημαντικότερα μέτρα

έως τότε για τους εθνικούς αγωνιστές (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1). Οι εξελίξεις αυτές προσέδωσαν στο Κράτος την εικόνα του προστάτη των παλαιμάχων. Υπό αυτό το πρίσμα, στο Κράτος απευθύνθηκαν για βοήθεια οι παλαιοί πολεμιστές, οι οποίοι αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης και δεν μπορούσαν να συντηρηθούν. Αυτή την περίοδο πέραν των χαμηλότερων πολεμικών συντάξεων, οι παλαιμάχοι επλήγησαν όπως όλη η ελληνική κοινωνία από την αλματώδη αύξηση της ανεργίας ως απόρροια της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Η επαγγελματική διασφάλισή τους ήταν το πρωτεύον αίτημα των εκατοντάδων οργανώσεων παλαιών πολεμιστών που ιδρύθηκαν σε όλη την επικράτεια την τριετία 1929–32 φανερώνοντας ότι αυτό αποτέλεσε το βασικό κίνητρο των παλαιμάχων για την εκ νέου οργάνωσή τους τη δεδομένη χρονική στιγμή (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2).

Η έτερη κοινή τακτική αυτών των οργανώσεων ήταν η διεκδίκηση των αξιώσεών τους όχι μόνο με τα πολεμικά διαπιστευτήρια των στρατιωτικών τους υπηρεσιών, αλλά και με τη διαρκή διακήρυξη της νομιμοφροσύνης τους εξελισσόμενοι σταδιακά σε «κήρυκες της ιδέας του έθνους». Η τακτική αυτή ήταν διττή και είχε ως στόχο αφενός να αποβληθεί από πάνω τους το «ερυθρό» παρελθόν, αφετέρου να εκβιαστεί η λήψη επιπρόσθετων προνοιακών μέτρων με τη δαμόκλειο σπάθη του υποτροπιασμού τους στον κομμουνισμό (βλ. Κεφάλαιο Β.4.2). Ο φόβος για εκ νέου ριζοσπαστικοποίηση των παλαιών πολεμιστών ήταν μία συνεχής αγωνία του Κράτους όπως φανερώνει και η διαπαραταξιακή στήριξη, τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρύξεων, στους παλαιούς πολεμιστές, ιδίως τη δεκαετία του 1930 (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.2). Ως πρώτο κορυφαίο αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής διαλεκτικής σχέσης μεταξύ Κράτους και παλαιμάχων που αναπτύχθηκε κατά τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία μπορεί να θεωρηθεί η σύσταση της Επιτροπής Μιχαλακόπουλου το 1931. Παρότι η εν λόγω επιτροπή ήταν ατελέσφορη οδήγησε στην πρώτη ολιστική εξέταση των ζητημάτων των παλαιών πολεμιστών στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Εκτός από τα προτεινόμενα προνοιακά μέτρα, η σχετική μελέτη ενέτασσε τους παλαιούς πολεμιστές στην τροχιά της επίλυσης ευρύτερων κοινωνικών προβλημάτων, με την αποκατάστασή τους να θεωρείτο ένα μέσο ώστε να ανακοπεί η αστυφιλία και να εποικιστεί η παραμεθόριος (βλ. Κεφάλαιο Β.4.1.2).

Πέρα από τη γραφειοκρατική διάσταση του ολοένα αυξανόμενου ενδιαφέροντος της Πολιτείας για τους παλαιμάχους, η παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα διευρύνθηκε με τον κεντρικό ρόλο τους στις τελετές μνήμης που απέκτησαν αυτοί προοδευτικά στα

τέλη της δεκαετίας του 1920. Έως το 1932, σε αντίθεση με το τι συνέβαινε μόλις μία πενταετία νωρίτερα, οι παλαιοί πολεμιστές αποτέλεσαν πλέον αναπόσπαστο μέρος των παρελάσεων, των αποκαλυπτηρίων των πολεμικών μνημείων, στρατιωτικών εορτών καθώς και πάσης φύσεως τελετής μνήμης, απολαμβάνοντας τιμητική θέση ανάμεσα στους επισήμους προσκεκλημένους ακόμα και σε λιτανείες θρησκευτικών εορτών. Η παρουσία τους αυτή δρομολόγησε την ένταξή τους στην υπό διαμόρφωση μνήμη των Εθνικών Πολέμων, η οποία ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά πρότυπα αλλά και τις βαλκανικές ιδιαιτερότητες (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.2). Έως το τέλος του Μεσοπολέμου οι παλαιοί πολεμιστές αποτελούσαν ένα συστατικό στοιχείο της υβριδικής κουλτούρας της νίκης που αναπτύχθηκε στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Με αυτό τον τρόπο παρεχόταν σε αυτούς μία σημαντικότερη ηθική ανταμοιβή για το πολεμικό παρελθόν τους (βλ. Κεφάλαιο Δ.2.2.3.2).

Το 1932 αποτέλεσε, μετά το 1925, το επόμενο έτος-σταθμό για τα παλαιοπολεμικά πράγματα. Η ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών αποτέλεσε το αποκορύφωμα των ζυμώσεων της τριετίας 1929–32 σε πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο επίπεδο, ενώ η ανέγερση του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη παγίωσε την οργανική ένταξη των παλαιμάχων στη μνήμη των Εθνικών Πολέμων. Η άνοδος των αντιβενιζελικών στην εξουσία και η σύσταση της Επιτροπής Κανελλόπουλου (Μάιος 1933) για τη σύνταξη ενός προστατευτικού νόμου για τους παλαιούς πολεμιστές έδωσε περαιτέρω ώθηση στην επανεμφάνιση των παλαιμάχων στη δημόσια σφαίρα, όμως πλέον υπό ένα πλήρως νομιμόφρον προσωπείο (βλ. Κεφάλαια Γ.1.1.1 και Δ.2.3.2.III). Την περίοδο αυτή οι Έλληνες παλαίμαχοι εντάχθηκαν στη διεθνή σφαίρα των βετεράνων. Μάλιστα η Ελλάδα αποτέλεσε μία από τις ελάχιστες χώρες που οργανώσεις της εντάχθηκαν και στις τέσσερις διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις της περιόδου σε διαφορετικό όμως εύρος ανά περίπτωση. Η συμμετοχή τους αυτή όμως ήταν πρωτοβουλία ορισμένων δραστήριων προσώπων και είχε απλώς το ρόλο ενός εθιμοτυπικού παρατηρητή (βλ. Κεφάλαιο Δ.1).

Τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία εμφανίστηκε μία νέα παράμετρος στις παλαιοπολεμικές εξελίξεις: η δραστηριοποίηση ορισμένων πατρώνων του παλαιοπολεμικού χώρου. Το γεγονός ότι οι εν λόγω παράγοντες διέθεταν αξιοσημείωτη επιρροή σε μεγάλο αριθμό πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων οργανώσεων καθώς και ότι κατένας από αυτούς δεν είχε ξεκάθαρο προβάδισμα οδήγησε σε έναν διαρκή αλληλοσπαραγμό και ρευστές συμμαχίες ανάμεσά τους που στόχευαν στην προσωπική τους κυριαρχία στον

χώρο των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1). Πέραν των προσωπικών μικροπολιτικών τακτικισμών, οι διαφορές αυτές εξέφραζαν σε ορισμένες περιπτώσεις και αντιπαραθέσεις της κεντρικής πολιτικής σκηνής όπως το Πολιτειακό και οι αντιθέσεις εντός της αντιβενιζελικής παράταξης (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1). Η πολυδιάσπαση αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό του παλαιοπολεμιστικού χώρου με μία κοινώς αποδεκτή ανώτατη τριτοβάθμια οργάνωση παλαιμάχων να δημιουργείται μόλις το 1938 και μάλιστα «από τα πάνω». Η κυριαρχία των πατρώνων στην ελληνική περίπτωση, οι οποίοι επεδίωκαν πρώτιστα την ικανοποίηση των προσωπικών και μικροπολιτικών τους φιλοδοξιών έναντι των ευρύτερων παλαιοπολεμιστικών συμφερόντων, διατήρησε τον παλαιοπολεμιστικό χώρο κατακερματισμένο καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο. Με αυτό τον τρόπο έθεσαν επί της ουσίας όρια στην μαζικοποίησή του και την ανάπτυξη ενός παλαιοπολεμιστικού κινήματος που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ισχυρότερη ομάδα πίεσης.

Σε αυτό το πλαίσιο κορυφώθηκαν οι διεργασίες στον χώρο των παλαιμάχων με τα τρία πανελλήνια συνέδρια που διεξήχθησαν μεταξύ 1934 και 1936. Τα συνέδρια κατέδειξαν περίτρανα τόσο την πολυμέρεια που υφίστατο στον παλαιοπολεμιστικό κόσμο όσο και τον ξεκάθαρα συντεχνιακό χαρακτήρα των οργανωμένων παλαιμάχων. Παρά τις όποιες προσπάθειες έγιναν για πολιτικοποίηση των συνεδρίων, οι σύνεδροι σταθερά απέρριπταν τις σχετικές προτάσεις φανερώνοντας ότι η βασική τους έγνοια ήταν η ψήφιση ενός προστατευτικού νόμου και όχι η πολιτικοποίησή τους. Όπως το 1922–25 δεν ήταν η ιδεολογία το κίνητρό τους για να οργανωθούν, έτσι και στα 1934–36 βασική τους επιδίωξη παρέμενε η διεύρυνση των προνοιακών μέτρων για αυτούς. Στα συνέδρια, παρότι δεν διακηρύχθηκε κάποια κοινή πολιτική κατεύθυνση και οι σύνεδροι αναλώθηκαν σε ατέρμονες σχετικές συζητήσεις, έγινε ξεκάθαρο ένα πολιτικό ενοποιητικό στοιχείο των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών: η ακράδαντη αντίθεσή τους σε οποιαδήποτε πρόταση για φασιστικού τύπου οργάνωσή τους. Παρότι αρκετές οργανώσεις παλαιμάχων στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ήταν έκδηλα επηρεασμένες από τα φασιστικά και εθνικοσοσιαλιστικά πρότυπα, δανειζόμενες στοιχεία του φασισμού στο πλαίσιο της «υβριδικότητας» αυτής της ιδεολογίας στον χώρο της Άκρας Δεξιάς πανευρωπαϊκά,³²⁵⁸ ουδέποτε οι Έλληνες παλαίμαχοι, ακόμα και οι επικεφαλής αυτών των οργανώσεων, υλοποίησαν έμπρακτα αυτές τις καταστατικά διακηρυγμένες επιδιώξεις τους. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της

³²⁵⁸ Kallis, «Transnational Fascism», ό.π., σσ. 40-41.

στάσης ήταν η συντριπτική απόρριψη, τον Σεπτέμβριο του 1934, της πρότασης για ίδρυση παλαιοπολεμιστικού κόμματος «κατά τα πρότυπα της Ιταλίας και της Γερμανίας» καθώς και η καθολική καταδίκη της από τον οργανωμένο παλαιοπολεμιστικό κόσμο και τους πάτερωνές του, ακόμα και από τον δεδηλωμένο εθνικοσοσιαλιστή και μέλλοντα δωσίλογο Ανδρέα Κονδάκη (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1).

Η αντιφασιστική διάθεση των παλαιών πολεμιστών επιβεβαιώθηκε και στο Γ΄ Πανελλήνιο Συνεδριό τους, τον Ιούνιο του 1936. Πέρα από τα αντιφασιστικά πανώ που είχαν αναρτηθεί (βλ. Παράρτημα 11, Εικόνα 5), την πεποίθηση αυτή εξέφρασε έχοντας την καθολική αποδοχή των συνέδρων ο Προκόπης Τσιμάνης, πρόεδρος του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων Υπαξιωματικών, ο οποίος επισήμανε ότι οι παλαιοί πολεμιστές ήταν αντίθετοι τόσο στον φασισμό όσο και στον κομμουνισμό, αλλά «λόγω συμφερόντων και λόγω πεποιθήσεων» πολιτικά έκλιναν προς την Αριστερά. Ιδίως δε ως προς την αντιπαλότητά τους προς τον φασισμό τόνισε ότι αυτή πήγαζε από την «αντίθεση [των παλαιών πολεμιστών] προς την βία και την καταπάτησιν της ελευθερίας».³²⁵⁹ Οι σταθερά φιλειρηνικές πεποιθήσεις των Ελλήνων παλαιμάχων, το πολιτικό σύστημα στο οποίο κυριαρχούσε το δίπολο του Διχασμού, η αδιαφορία ακροδεξιών οργανώσεων για αυτούς, η απουσία μιλιταριστικών στοιχείων καθώς και η έλλειψη ηγεσίας καθιστούσαν τους παλαιούς πολεμιστές μονωτές οποιασδήποτε προσπάθειας διάχυσης φασιστικών ιδεών στην πολυπληθή μάζα των παλαιμάχων (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.1.1). Ο σημαίνων ρόλος που διαδραμάτισε μερίδα των βετεράνων σε άλλες χώρες, με προεξάρχουσες τις περιπτώσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας, στην εξάπλωση φασιστικών ιδεών, φανερώνει ότι αντιστρόφως στην Ελλάδα οι παλαιοί πολεμιστές αποτέλεσαν έναν, έστω συμπληρωματικό, φραγμό στην ευδοκίμηση του φασισμού στην ελληνική κοινωνία.

Η πρώτη φορά που συνέπλευσε πολιτικά σχεδόν το σύνολο των οργανωμένων παλαιών πολεμιστών ήταν κατά διάρκεια της βραχύβιας δικτατορικής κυβέρνησης του Γεώργιου Κονδύλη και της συνακόλουθης προεκλογικής περιόδου για τις τελευταίες μεσοπολεμικές εκλογές, αυτές της 26ης Ιανουαρίου του 1936. Η «κοσμογονία» προνοιακών μέτρων του «Κεραυνού» προς τους παλαίμαχους κατόρθωσε να τους συνασπίσει περίξ του. Με αυτό τον τρόπο για πρώτη και μοναδική φορά μεσοπολεμικά εμφανίστηκε σε πα-

³²⁵⁹ Ακρόπολις, 18/6/1936, «Έληξαν χθες αι εργασίαι των συνεδρίων των παλ. πολεμιστών».

νελλαδικό επίπεδο το φαινόμενο της εφεδρικής ψήφου. Πέρα από την περιορισμένη προσπάθεια του ΣΕΚΕ(Κ) στις εκλογές του 1923 και τον επιτυχημένο προσεταιρισμό των εφέδρων στις ίδιες εκλογές από τον παπανδρεϊκό συνδυασμό στη Λέσβο, μόλις το 1936 τα παλαιοπολεμιστικά ζητήματα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σε μία εκλογική αναμέτρηση. Ο Κονδύλης έθεσε αυτά εξ αρχής στην ημερήσια διάταξη της προεκλογικής του εκστρατείας, προσδίδοντας στον εαυτό του τον ρόλο του προστάτη των παλαιμάχων, ενώ για πρώτη φορά κατήλθαν στις εκλογές (με την κονδυλοθεοτοκική παράταξη) υποψήφιοι με τη σημαία του παλαιού πολεμιστή. Παρότι δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια το ποσοτικό μέγεθος της εφεδρικής ψήφου, οι διαθέσιμες πληροφορίες συγκλίνουν στο γεγονός ότι αυτή ήταν αναμφίβολα συμπαγής και κατευθύνθηκε συνταγμένα στον «Κεραυνό» (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2).

Τα ρευστά όμως πολιτικά φρονήματα των πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου αναδείχθηκαν εκ νέου το 1936, όταν από ένθερμοι υποστηρικτές του Κονδύλη μετά την 4η Αυγούστου μεμιάς μετεξελίχθηκαν σε θιασώτες του νέου καθεστώτος και του Μεταξά προσωπικά, τον οποίο μόλις δύο μήνες νωρίτερα χαρακτήριζαν ως «μισέφεδρο».³²⁶⁰ Η δικτατορία Μεταξά, παρά τη προσωπική αδιαφορία του δικτάτορα για τους παλαιμάχους, αποτέλεσε τον επίλογο όλων των σχετικών με τα παλαιοπολεμιστικά ζητήματα πτυχών. Αρχικά ελήφθησαν τα αποδοτικότερα έως τότε προνοιακά μέτρα για τους παλαιμάχους με τουλάχιστον 5.000 υποχρεωτικές προσλήψεις να πραγματοποιούνται άμεσα και το «παλαιοπολεμιστικό πρόβλημα» να θεωρείται λήξαν. Στον τομέα των οργανώσεων επετεύχθη η ενοποίηση, ακολουθώντας τη διεθνή τάση, τόσο στους παλαιούς πολεμιστές, ημιτελώς όμως, όσο και στους ανάπηρους πολέμου θέτοντάς τους για πρώτη φορά από μία διοίκηση υπό την αιγίδα του Νέου Κράτους. Παρά τη φαινομενική πειθαρχία των πατρώνων, ο χώρος των παλαιμάχων ήταν πολυκέφαλος με την πολυαρχία να διατηρείται. Ο Α. Κονδάκης ήταν μεν τύποις επικεφαλής της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, αλλά ο Τ. Χαιρόπουλος προοδευτικά διεύρυνε την επιρροή του σε δεκάδες οργανώσεις ανά την επικράτεια, ενώ ο Γ. Νικολαΐδης και ο Μ. Ματθαίου είχαν την πρωτοκαθεδρία στις διεθνείς επαφές των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών, οι οποίες αποτελούσαν εν πολλοίς προσωπική τους πρωτοβουλία. Την ίδια στιγμή σε επίπεδο μνήμης επισφραγίστηκε ο κεντρικός ρόλος των παλαιών πολεμιστών στη μνήμη των Εθνικών Πολέμων, η

³²⁶⁰ Πανεφεδρική, 7/6/1936, «Το καθήκον του βασιλέως και η δαμόκλειος σπάθη».

οποία αποκρυσταλλώθηκε ως υβριδική κουλτούρα της νίκης τη μεταξική περίοδο με την περίοπτη θέση που έλαβαν σε αυτήν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (βλ. Κεφάλαια Γ.2 και Δ.2.3.2.III).

Η μελέτη των εν Ελλάδι παλαιοπολεμιστικών εξελίξεων δεν μας προσφέρει μόνο μία διαφορετική οπτική για τον ελληνικό Μεσοπόλεμο, αλλά και ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για τους βετεράνους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πανευρωπαϊκά. Η ελληνική περίπτωση αποτελεί μία αξιοσημείωτη μικρογραφία των διεθνών εξελίξεων και εγγράφεται σε γενικές γραμμές στη διεθνή τροχιά, αναπτύσσοντας ωστόσο ορισμένες κρίσιμες ιδιαιτερότητες. Οί Έλληνες παλαιοί πολεμιστές επιβεβαιώνουν τον κανόνα καθώς επέστρεψαν σε γενικές γραμμές ομαλά στην προπολεμική ζωή τους, είχαν έκδηλα φιλειρηνικές πεποιθήσεις και δεν στράφηκαν σε φασιστικού τύπου οργανώσεις. Το τρίπτυχο αυτό είναι κοινώς αποδεκτό σήμερα ιστοριογραφικά ότι ακολούθησε η μεγάλη μάζα των βετεράνων του Μεγάλου Πολέμου, έχοντας καταρριφθεί πλέον ο μύθος των φιλοπόλεμων «βιαιοποιημένων» βετεράνων που συνέδραμαν τα μέγιστα στην εξάπλωση του φασισμού (βλ. Εισαγωγή). Ως προς το τελευταίο σημείο μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σταθερή απόρριψη των φασιστικών ιδεών αποτέλεσε ένα ευρύτερο ανάχωμα εξάπλωσης του φασισμού την ελληνική κοινωνία, όπως για παράδειγμα υποστηρίζει ο Prost ότι συνέβη στη Γαλλία,³²⁶¹ ενώ εδώ δεν εμφανίστηκαν καν αξιοσημείωτες «θορυβώδεις μειονότητες»³²⁶² που να συνδέθηκαν με την Άκρα Δεξιά. Σε γενικές γραμμές η μη πολιτικοποίησή των Ελλήνων παλαιμάχων και η κατά καιρούς υποστήριξη που πρόσφερε η μεγάλη μάζα αυτών σε διαφορετικά πολιτικά ρεύματα εναρμονίζεται με την εύστοχη παρατήρηση του Alcalde ότι πέρα από την αυθόρμητη δημιουργία οργανώσεων για τη διεκδίκηση και την προάσπιση των υλικών τους προνομίων δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι βετεράνοι ανέπτυξαν κάποια κοινή ιδεολογία εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους τους.³²⁶³

Πέραν της φασιστικής Ιταλίας και της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας, μεσοπολεμικά αυταρχικά καθεστώτα, όπως οι δικτατορίες του στρατάρχη Πιλσούντσκι (Józef Piłsudski) και του βασιλιά Αλέξανδρου Α΄ στην Πολωνία και τη Γιουγκοσλαβία αντίστοιχα,

³²⁶¹ Prost, *In the Wake of War*, ό.π., σ. 137.

³²⁶² Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σ. 6.

³²⁶³ Alcalde, *War Veterans and Fascism*, ό.π., σσ. 274-275.

επεδίωξαν τον προσεταιρισμό των βετεράνων με στόχο την εύρεση κοινωνικών ερεισμάτων για την παγίωσή τους.³²⁶⁴ Η ελληνική περίπτωση εναρμονίζεται και εδώ με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές με τα σημαντικότερα προνοιακά μέτρα για τους παλαιμάχους να υιοθετούνται από τα τέσσερα δικτατορικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου, άλλοτε ανυψώνοντας και ηθικά τους παλαιούς πολεμιστές και χρησιμοποιώντας αυτούς ως στήριγμα (δικτατορίες Πάγκαλου, Κονδύλη), άλλοτε επιχειρώντας ανεπιτυχώς τη δημιουργία μιας εφεδρικής βάσης («Επανάστασις 1922»), και άλλοτε χωρίς τυμπανοκρουσίες (4η Αυγούστου). Ουδείς μπορούσε να παραμελήσει του παλαιούς πολεμιστές και τα θύματα πολέμου, οι οποίοι φαινομενικά ήταν αφανείς, αλλά αποτελούσαν έναν πολυπληθή πανταχού παρόντα παράγοντα στην Ελλάδα, όπως και διεθνώς.

Οι ελληνικές ιδιαιτερότητες ωστόσο επεκτείνουν τον νεότευκτο ιστοριογραφικό κλάδο της μελέτης των βετεράνων του Μεγάλου Πολέμου προσφέροντας ορισμένα καινούργια συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, η μελέτη του ισχυρότερου βραχίονα του διεθνούς κομμουνιστικού ρεύματος των παλαιών πολεμιστών, της ελληνικής «κόκκινης τετραετίας» (1922–25), φανερώνει τα όρια της ανάπτυξης ενός τόσο ριζοσπαστικοποιημένου κινήματος βετεράνων. Το 1923 μόλις ο Μπαρμπίς κάλεσε σε ανυπακοή τα γαλλικά στρατεύματα στο Ρουρ, συνελήφθη πάραυτα από τις αρχές.³²⁶⁵ Στην Ελλάδα η όχι απλώς αντιπολεμική, αλλά στην πραγματικότητα αντιμιλιταριστική προπαγάνδα, της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ, η οποία ήταν μαζικότερη και ριζοσπαστικότερη σε σχέση με τις διακηρύξεις αντίστοιχων οργανώσεων στο εξωτερικό και απειλούσε έναν θεμελιώδη πυλώνα του Κράτους, τον στρατό, ήταν ανήκουστη, πολλώ δε μάλλον σε μία περίοδο μίας πιθανής νέας επιστράτευσης (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.6). Με λίγα λόγια, ο «μπολσεβικισμός του μετώπου» ήταν ο τρόπος που βιώθηκε πρωτίστως ο κομμουνισμός τα πρώτα μεσοπολεμικά έτη στην Ελλάδα. Η αντιμιλιταριστική αυτή εκστρατεία σε συνδυασμό με την ορμή που μπορούσε να αναπτύξει αυτό το κύμα με μαγιά ευρύτερα δυσареστημένα κοινωνικά στρώματα, όπως αναδείχθηκε περίτρανα στα Τρίκαλα τον Φεβρουάριο του 1925 (βλ. Κεφάλαιο Β.2.1.7), ήταν μία ανεπίτρεπτη εξέλιξη για ένα αστικό Κράτος. Η ελληνική περίπτωση λοιπόν αποτελεί την έμπρακτη αποκάλυψη των ορίων εντός των οποίων μπορούσε να αναπτυχθεί ένα κίνημα του κομμουνιστικού ρεύματος των βετεράνων. Η δραστική ριζοσπαστικοποίησή του

³²⁶⁴ Eichenberg, «‘Suspicious pacifists’», ό.π., σσ. 300-301· Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, ό.π., σσ. 214-215.

³²⁶⁵ *The Times* (Λονδίνου), 24/10/1923, «Sedition Charge against M. Barbusse». Βλ. Κεφάλαιο Δ.1.1.2.

δεν ήταν συμβατή εκ των πραγμάτων με ένα αστικό Κράτος θέτοντάς το στο στόχαστρο αυτού, το οποίο άμεσα και αποτελεσματικά το κατέστειλε.

Η δεύτερη ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης ήταν η πρωτοφανής πολυμέρεια της. Πέρα από τα κράτη, δημοκρατικά ή αυταρχικά, που εφαρμόστηκε η ενοποίηση των παλαιών πολεμιστών (ΗΠΑ, Βρετανία, Ιταλία, Γερμανία μετά το 1933, βλ. Κεφάλαιο Γ.2.2), στις υπόλοιπες πρώην εμπόλεμες χώρες παρά την ύπαρξη περισσότερων ανωτάτων τριτοβάθμιων οργανώσεων, ορισμένες από αυτές, τουλάχιστον δύο ή τρεις, είχαν μία σημαντική δύναμη.³²⁶⁶ Αντιθέτως στην Ελλάδα, η πολυδιάσπαση ήταν ανέμη και οι όποιες τριτοβάθμιες οργανώσεις δημιουργήθηκαν, όντας έρμαια των πατρώνων του παλαιοπολεμιστικού χώρου, ήταν από ιδρύσεώς τους ασθενείς και δρούσαν ως οχήματα των προσωπικών επιδιώξεων των αρχηγών τους. Όπως ειλικρινώς ομολογούσε μία παλαιοπολεμική εφημερίδα το 1932: «Δεν έχουμε ουδένα άλλον σκοπόν, τίποτα δεν κάμωμεν, ειμή να αλληλοσυκοφαντούμεν και αλληλοραδιοουργούμεν ημάς εαυτούς και αλλήλους».³²⁶⁷ Η ελληνική περίπτωση λοιπόν φανερώνει τους φραγμούς που μπορούσε να υψώσει η πολυμέρεια και η «αλληλοφαγωμάρα» στη δημιουργία ενός παλαιοπολεμιστικού κινήματος.

Αυτές οι δύο ιδιαιτερότητες εξηγούν και το ελληνικό παράδοξο της φαινομενικά εκκωφαντικής σιωπής των παλαιμάχων. Παρότι η ενασχόληση του Κράτους με αυτούς ήταν ευρεία, οι οργανώσεις τους εμφανίστηκαν ήδη από την εμπόλεμη περίοδο και αυτοί αποτέλεσαν μέρος της εκκολαπτόμενης θεσμικής μνήμης των Εθνικών Πολέμων ήδη πριν τη λήξη αυτών, οι παλαιάμαχοι βρισκόντουσαν σε μεγάλο βαθμό στην αφάνεια. Η ταύτισή τους με τον κομμουνισμό και ο κατακερματισμός τους ήταν οι καθοριστικοί παράγοντες που οδήγησαν στη (σχετικά) καθυστερημένη λήψη προνοιακών μέτρων για αυτούς μεσοπολεμικά (είχαν βεβαίως ληφθεί σημαντικότερα μέτρα έως το 1922), στην όψιμη και περιθωριακή ένταξή τους στη διεθνή σφαίρα των παλαιμάχων καθώς και στην αργοπορημένη τοποθέτησή τους στον πυρήνα της μνήμης των Εθνικών Πολέμων. Στο τέλος του Μεσοπολέμου οι Έλληνες παλαιοί πολεμιστές αποτελούσαν φαινομενικά ένα τυπικό παράδειγμα βετεράνων: μεσήλικες, που είχαν ευεργετηθεί από το Κράτος και ασκούσαν πί-

³²⁶⁶ Βλ. *FIDAC*, τ. III, αρ. 3, Μάρτιος 1927, «Ex-Service Men's Organizations of the World», σσ. 4-5, όπου παρατίθενται οι οργανώσεις (ανεξαρτήτως εάν ήταν μέλη της *FIDAC*) του Βελγίου, της Γαλλίας, της Πολωνίας, της Ρουμανίας, της Γιουγκοσλαβίας, της Τσεχοσλοβακίας, της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ουγγαρίας και της Βουλγαρίας και ο αριθμός των μελών τους.

³²⁶⁷ *Πανεφεδρική*, 25/12/1932, «Είμεθα άξιοι της τύχης μας».

εση συλλογικά για διεύρυνση των προνομίων τους, καθ' όλα νομιμόφρονες, οι οποίοι είχαν εθιμοτυπικά μία περίοπτη θέση στις τελετές μνήμης και όχι μόνο, ενώ σωματεία τους συμμετείχαν στις διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις (βλ. ενδεικτικά τις φωτογραφίες στο Παράρτημα 11). Εντούτοις, η κατάληξη αυτή, που συμβαδίζει με το διεθνές πρότυπο, σε καμία περίπτωση δεν ήταν αυτονόητη καθώς αυτής προηγήθηκε μία πολυκύμαντη και ιδιαίτερη διαδρομή.

Οι Έλληνες παλαιοίπολεμιστές, οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου αποτελούσαν εμμέσως στον Μεσοπόλεμο σχεδόν το ένα τρίτο του συνόλου των κατοίκων της χώρας (βλ. Κεφάλαιο Β.1.1). Ένα μέρος αυτών οργανώθηκε συλλογικά, δίνοντας με αυτό τον τρόπο φωνή σε αυτή την πολυπληθή κοινωνική κατηγορία, ώστε να αξιώσει κυρίως τη διεύρυνση της κρατικής πρόνοιας προς αυτούς έχοντας ως διαπιστευτήρια το πολεμικό παρελθόν του. Επρόκειτο για άτομα που πλήττονταν από το αυξανόμενο κόστος ζωής και την ανεργία, την ίδια στιγμή που, παρά το μεγάλο τους κόστος, οι παρεχόμενες πολεμικές συντάξεις και τα λοιπά ευεργετήματα, ήταν αδύνατο να επουλώσουν τις πληγές και να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες. Η απουσία κάποιας συγκεκριμένης ιδεολογικής τοποθέτησης, πέρα από ορισμένες βραχύβιες εκλάμψεις, ήταν εμφανής. Όταν οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών εξέφραζαν την αγωνία των ακτημόνων παλαιμάχων για τη διανομή γης και τον φόβο μίας νέας επιστράτευσης, η μαζικότητά τους ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Μόλις όμως αυτά τα αιτήματα επιλύθηκαν, σε συνδυασμό βεβαίως με την κρατική καταστολή, οι οργανώσεις αυτές αποδυναμώθηκαν πλήρως. Αντίστοιχα οι έφεδροι το 1925–26 εκθείαζαν τον Πάγκαλο, το σύνολο σχεδόν των παλαιοπολεμιστικών παραγόντων το 1936 τον Κονδύλη και κατόπιν τον Μεταξά, πολιτευτές που έλαβαν τα σημαντικότερα προνοιακά μέτρα για αυτούς. Προτεραιότητα στις κινητοποιήσεις των παλαιμάχων είχαν τα υλικά τους συμφέροντα και βιοτικές τους ανάγκες και όχι οι όποιες ιδεολογικές αναζητήσεις τους. Η ρευστότητα και η πολιτική μεταστροφή της μεγάλης μάζας των παλαιμάχων εξηγείται ακριβώς για αυτό τον λόγο. Μοναδικός κοινός παρονομαστής τους ήταν μία ξεκάθαρα φιλειρηνική και αντιφασιστική στάση. Παρότι έως σήμερα οι παλαιοίπολεμιστές, οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου του Μεσοπολέμου είναι εν πολλοίς αόρατοι από την ιστοριογραφική γραφίδα, η παρούσα διδακτορική έρευνα επεδίωξε να αναδείξει τον ρόλο που είχαν αυτά τα σιωπηλά υποκείμενα στα υποδόρια δρώμενα του ελληνικού Μεσοπολέμου καθώς η Ιστορία δεν ανήκει όχι μόνο στις φωνές της, αλλά και στις σιωπές της.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Αρχεία

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία (ΓΑΚ, ΚΥ).

- Αρχείο Ιωάννη Δαμβέργη, φ. 59, 64, 73.
- Αρχείο Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (ΑΠΓΠ), φ. 8, 42, 44, 134, 136, 138, 139, 141, 173, 216, 222, 419, 420, 433, 435, 578, 589, 722, 723, 728, 729, 731, 738, 739, 824, 877, 878, 879, 935, 974, 975, 976, 993, 995.
- Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών.
 - ο Πολιτικές Αποφάσεις 1932, 1934, 1938.
 - ο Επιτροπή Παλαιών Πολεμιστών (1937–1960).
- Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά, Βασιλικά Σωματεία, φ. 9, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 37.
- Αρχείο Υπουργείου Υγείας, κιβ. 232, 233, 298, 299, 301, 302.
- Ιδιωτικά Αρχεία, Κ. 248, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών.
- Ιδιωτικά Αρχεία, Κ. 267, Καταστατικών Γενικής Οργανώσεως ΠΠ Ελλάδος.
- Μικρές Συλλογές, Κ. 249, Κωνσταντίνος Σπανός.

Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Αργολίδας (Ναύπλιο).

- Αρχείο Πρωτοδικείου Ναυπλίου, Διεύθυνση Γραμματείας, Βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων.
- Συλλογές 6.1, Ένωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών Ναυπλίου (1936–1949).

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ).

- Αρχείο περιόδου 1914–1922, φ. 277, 291, 306, 311, 382.
- Διάφορα, φωριαμός 6, φ. 10, «Φωτοτυπίες από Αρχείο Μισαηλίδου (δημοσιογράφου)».

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών.

- Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα, φ. 104.
- Αρχείο Στράτη Μυριβήλη, φ. 1, 36.

Εθνική Συνομοσπονδία Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ελλάδος.

- Πρακτικόν Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου της Ελλάδος. Βιβλίων Α' (1938–1944).

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

- Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φ. 2, 4.
- Αρχείο Γεώργιου Νικολαΐδη-Βούρβαχη, φ. 2.
- Αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου, φ. 2.
- Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φ. 2, 5, 7, 8, 9, 13.
- Αρχείο Επαμεινώνδα Βαλσαμάκη, φ. 1.
- Αρχείο Σπυρίδωνα Σίμου, «Αναμνήσεις Υπουργίας. Θεσσαλονίκη 1916–1917», «Αναμνήσεις Υπουργίας. Θεσσαλονίκη–Αθήναι», «Υπουργός επί της Περιθάλψεως 1918–1921».
- Αρχείο Συνδέσμου «Η αδελφή του Στρατιώτου», φ. 1.
- Αρχείο Τάκη Χαϊρόπουλου, φ. Α.4, Α.5, Έντυπα 4, Έντυπα 5, ΠΠ1, ΠΠ45, ΠΠ75.
- Αρχείο Υπουργείου Στρατιωτικών–Αποφάσεις απονομής στρατιωτικών συντάξεων.
- Αρχείο Χρήστου Ζυγούρη, φ. 1.

Επιμορφωτικό Κέντρο Χαρίλαος Φλωράκης (ΕΚΧΦ).

- Περίοδος Μεσοπολέμου, Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών, Προκηρύξεις Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Πινακατών.

Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΜΜΠ).

- Αρχείο Απόστολου Δοξιάδη, φ. 6.
- Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φ. 67, 68, 80, 82, 93, 97, 105, 109, 110, 131, 134, 145, 153, 157, 158, 161, 166, 171, 173, 176, 177, 181, 182, 187, 228, 288, 316, 317, 321, 358, 368, 378, 390, 393, 403, 405.
- Αρχείο Εμμανουήλ Μπενάκη, φ. 22.

Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αλεξάνδρειας Ημαθίας.³²⁶⁸

- Φ. 11Α.

Σπηλιοπούλειο Νοσοκομείο «Αγία Ελένη».

- Πρακτικά Δ.Σ. Νοσοκομείου Θυμάτων Πολέμου «Η Αγία Ελένη», 1916–1924.

The National Archives.³²⁶⁹

- Foreign Office (FO) 370–529, 371–8826, 371–8827, 371–8828, 371–9891, 371–9892, 371–9895, 371–9896, 371–9897, 371–10764, 371–10765, 371–10766, 371–10768, 371–10769.

Δημοσιευμένες πηγές

- *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*. τ. Α': *Μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, Έκδοσις της Βιβλιοθήκης της Βουλής, Αθήναι 1971.
- *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832*, τ. Γ': *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, Έκδοσις Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1971.
- *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832*, τ. Δ': *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις. Τόμος Δεύτερος*, Έκδοσις της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1973.
- *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832*. τ. Ε': *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις. Τόμος Τρίτος*, Έκδοσις Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1974.
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1933*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι [1934].
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1936*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι [1937].
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι [1940].
- *Γενικός προϋπολογισμός των εσόδων και εξόδων του κράτους δια την χρήσιν του έτους 1916*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916.
- Ελεγκτικόν Συνέδριον. Γραμματεία, *Νομοθεσία περί συντάξεων 1935–1953*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι 1953.
- *Επίσημα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β'–Σύνοδος έκτακτος*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, [Αθήνα] 1929.

³²⁶⁸ Τα τεκμήρια προσβάσιμα στο culture.alexandria.gr/index.php?lang=gr&com=history.

³²⁶⁹ Τεκμήρια από τον FO 370-529 μου παραχωρήθηκαν φωτογραφημένα από τον Blasco Sciarrino, το υπόλοιπο υλικό εντοπίστηκε στα μικροφίλμ του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

- *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β'—Σύνοδος Β'. Μέρος Β' (28 Μαρτίου 1930—1 Ιουλίου 1930)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1932.
- *Επίσημα πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Γ' Αναθεωρητική. Συνεδριάσεις Α'—Θ' (2 Μαρτίου 1936—30 Απριλίου 1936)*, Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις 1938.
- *Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)*, 1833—1835, 1842—1845, 1852—1853, 1856, 1861, 1864—1865, 1871, 1877—1878, 1880—1881, 1898—1899, 1904, 1906, 1909, 1912—1940, 2014, 2020.
- *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (ΕΣΒ)*, 1913, 1918—1920, 1922.
- *Η δίκη των Εξ. Τα εστενογραφημένα πρακτικά, Έκδοσις της «Πρωίας», Αθήναι 1931*
- *Θέσεις, αποφάσεις, μανιφέστα των τεσσάρων πρώτων συνεδρίων της 3ης Διεθνούς, Εργατική Πάλη, Αθήνα 2007.*
- *Κώδικας Πολεμικών Συντάξεων*, Υπουργείο Οικονομικών, Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, Γενική Διεύθυνση Μισθών και Συντάξεων, Αθήνα 2007.
- *Κωδικοποίησις εργατικών νόμων*, Εκδοτικός Οίκος Δημοσθ. Θεοφιλόπουλου, Αθήναι 1934.
- *Λαπαθιώτης, Λεωνίδας Θ., Στρατιωτικοί κώδικες ήτοι συλλογή των διεπόντων τον στρατόν νόμων, διαταγμάτων και διαταγών*, τ. Β', Γ', ΙΑ', ΙΒ', εν Αθήναις 1900.
- *Μαμούκας, Ανδρέας Ζ., Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος. Ήτοι συλλογή των περί την αναγεννώμενην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α', Εκ της του Ηλία Χριστοφίδου Τυπογραφίας "Η Αγαθή Τύχη", εν Πειραιεί 1839.
- *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος*, τ. Ι, αρ. 3, Μάρτιος 1929.
- *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών, 1822—1935*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1986.
- *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών*, Βουλή των Ελλήνων—Διεύθυνσις Διοικητικού, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1977.
- *Ορφανός, Φίλιππος (επ.) [Παντελής Πουλιόπουλος], Πόλεμος κατά του πολέμου. Αποφάσεις των πρώτου Πανελληνίου συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, Έκδοση «Παλαιού Πολεμιστού», Αθήναι 1924 (Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα ³2008)*
- *Ποινικός Κώδιξ. Περιέχων τον Ποινικόν Νόμον και τας μέχρι 1 Ιουλίου 1930 ειδικάς ποινικάς διατάξεις μετα διαφόρων σχετικών σημειώσεων*, επ. Αγγ. Ν. Μπουρόπουλος, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, εν Αθήναις 1930.
- *Πολυχρονόπουλος, Νικήτας—Ιωάννης Γ. Σταμούλης, Κωδικοποίησις και ερμηνεία της περί αναπήρων & θυμάτων πολέμου ισχύουσας νομοθεσίας*, Τύποις Κωνστ. Δ. Ρόκου, εν Αθήναις 1948.
- *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της Κ' Βουλευτικής περιόδου (3 Αυγούστου 1915—21 Οκτωβρίου 1915)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916.
- *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920—1921)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1921.
- *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920—1921—1922)*, τχ. Γ', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1921.
- *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνέλευσης (1920—1921—1922)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1922.
- *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920—1921—1922)*, τ. Ε', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1923.
- *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Α', Β', Γ', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις, 1924.
- *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Α' συνόδου της Α' Βουλευτικής περιόδου*, τ. Α' (26 Νοεμβρίου 1926—29 Αυγούστου 1927), Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις 1927.

- *Συλλογή των περί Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου νόμων, διαταγμάτων και εγκυκλίων*, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, εν Αθήναις 1876.
- Το Κομμουνιστικό Κόμμα, *Επίσημα Κείμενα*, τ. Α' (1918–1924), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974.
- Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας, *Επίσημα κείμενα*, τ. Β' (1925–1928), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα χ.χ.
- *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. Πρακτικά*, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1982.
- *Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ) (26 Νοέμβρη–3 Δεκέμβρη 1924). Πρακτικά*, Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1991.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920 (π.η.)*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1927.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1933.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, τ. II (Ηλικία–Οικογενειακή κατάσταση–Παίδευσις), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1935.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, τ. III (Επαγγέλματα), τχ. Πρώτον, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1937.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 5ης Μαρτίου 1933*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1933.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1938.
- Υπουργείο επί των Εξωτερικών, *Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Βουλγαρίας μετά του προσθέτου πρωτοκόλλου υπογραφείσα εν Νεϊγύ τη 14–27 Νοεμβρίου 1919*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1919.
- Υπουργείο επί των Εξωτερικών, *Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Τουρκίας υπογραφείσα εν Σέβρις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1919.
- Υπουργείον Περιθάλψεως, *Νόμοι, διατάγματα και εγκύκλιοι περιθάλψεως οικογενειών στρατευμένων ανδρών*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1918.
- Υπουργείον Περιθάλψεως, *Συλλογή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, κανονισμών και αποφάσεων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1919.
- Υπουργείον Στρατιωτικών, *Νόμοι, βασιλικά διατάγματα και εγκύκλιοι διαταγαί προκληθείσαι υπό της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού. Έτους 1917*, εν Αθήναις 1918.
- Φωτιάδης, Εμμ. Ι.–Ματθ. Α. Ζευγωλής, *Η νομοθεσία των συντάξεων κωδικοποιημένη*, Τύποις Ροδάκη-Παύλου, Αθήναι 1947.
- Χαιρόπουλος, Τάκης Ε., *Εγκόλπιον προστασίας παλαιών πολεμιστών και αναπήρων πολέμου*, Οίκος Μιχ. Ι. Σαλίβερου, Αθήναι χ.χ. [1940].
- Ψαράς, Ανδρέας–Ηλίας Χρ. Πάντος, *Νομοθεσία αναπήρων και θυμάτων πολέμου μετά της επ' αυτής νομολογίας*, Τυπ. Ι. Βάρτσου, Αθήναι 1932.

Έντυπα

Παλαιοπολεμιστικές εφημερίδες

Ελληνικές

- *Αγών*, 1935.
- *Αμερικανική Λεγεών εν Ελλάδι*, 1939.
- *Άμυνα των Επιστράτων*, 1916.
- *Αναπηρική*, 1931, 1933–34.
- *Αναπηρική Φωνή*, 1928.
- *Δράσις* (Ρεθύμνου), 1923, 1925.
- *Εθνική Ιδέα* (Τρίπολης), 1927.
- *Εφεδρική Σκέψις* (Ρεθύμνου), 1935.
- *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 1924–34.
- *Έφεδρος* (Μυτιλήνης), 1923.
- *Έφεδρος* (Χίου), 1928.
- *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 1935.
- *Εφημερίς των Πολεμιστών*, 1950.
- *Εφημερίς των Πολεμοπαθών*, 1929, 1934.
- *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 1930.
- *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 1923–24.
- *Μακεδονικός Αγών* (Θεσσαλονίκης), 1929.
- *Πανεφεδρική*, 1932, 1936.
- *Φωνή του Εφέδρου* (Ηρακλείου), 1924.

Ξένες

- *CIAMAC*, 1931–34.
- *FIDAC*, 1925–40.
- *La Voix du Combattant et de la Jeunesse* (Παρισίων), 1936.
- *Le Combattant* (Παρισίων), 1919–1920.
- *The American Legion Monthly* (Νέας Υόρκης), 1935–37.
- *The American Legion Weekly* (Νέας Υόρκης), 1919–25.
- *The National Legionnaire* (Ινδιανάπολης), 1936, 1939.

Λοιπά έντυπα

<i>Αγών της Τριφυλίας</i> (Κυπαρισσίας), 1936.	<i>Άστυ</i> , 1905–06.
<i>Αθήναι</i> , 1913–14, 1927–28.	<i>Ασύρματος</i> , 1940.
<i>Αθηναϊκή</i> , 1921.	<i>Αυγή</i> , 1865.
<i>Ακρόπολις</i> , 1884–86, 1897, 1914, 1916–17, 1930, 1934–41.	<i>Βόρειος Ελλάς</i> (Κοζάνης), 1928, 1936.
<i>Αμάλθεια Σμύρνης</i> (Αθηνών), 1923.	<i>Βραδυνή</i> , 1930, 1934, 1936, 1938–40.
<i>Αναγέννησις</i> (Τρικάλων), 1922, 1929.	<i>Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων</i> , 1916.
<i>Ανεξάρτητος</i> , 1935.	<i>Δημοκρατία</i> , 1924.
<i>Απογευματινή</i> , 1925.	<i>Δημοκρατικός Αγών</i> , 1933–35.
<i>Απόμαχος</i> , 1857–59.	<i>Δύναμις</i> (Κέρκυρας), 1930, 1938.
<i>Αραμπάς</i> (Μετώπου), 1922.	<i>Εθνική Σημαία</i> , 1934–35.
<i>Αρκαδικός Τύπος</i> (Τρίπολης), 1935–36.	<i>Εθνική</i> , 1935–36, 1938.
<i>Αρμονία</i> (Σμύρνης), 1921.	<i>Εθνική Φωνή</i> , 1924.
<i>Αρχεία Ιατρικής</i> , 1914.	<i>Έθνος</i> , 1934.

Εθνοφύλαξ, 1865.
Ελευθερία, 1962–63.
Ελληνική, 1933–36.
Ελληνική Φωνή, 1936.
Ελληνικόν Μέλλον, 1934, 1936–40.
Ελληνισμός, 1934.
Εμπρός (Σερρών), 1936.
Εμπρός, 1897, 1906, 1908–10, 1912–1932, 1945–46.
Επί τα Πρόσω (Πατρών), 1885.
Εργατική (Βόλου), 1924.
Εσπερινή, 1926, 1931–32.
Εσπερινός Ταχυδρόμος (Χανίων), 1940.
Εστία, 1914, 1920, 1925–26, 1935, 1938.
Ευρίπος (Χαλκίδας), 1885.
Εφημερίς του Στρατού, 1856.
Εφημερίς των Κυριών, 1897, 1914–15.
Εφημερίς των Συζητήσεων, 1922.
Ήλιος (Ερμούπολεως), 1887.
Ημερήσιος Κήρυξ, 1936.
Ημερήσιος Τύπος, 1930–31.
Ήπειρος (Αργυρόκαστρου), 1914.
Ήπειρος (Ιωαννίνων), 1915, 1922, 1926–28.
Ηχώ (Αγιάσου), 1936.
Θάρρος (Δράμας), 1926–27, 1930–31.
Θάρρος (Τρικάλων), 1922, 1936.
Θεσσαλία (Βόλου), 1936.
Θεσπρωτική (Ηγουμενίσσας), 1978.
Κάδμος (Θηβών), 1925.
Καθημερινή, 1921.
Κήρυξ (Λάρισας), 1936.
Κήρυξ (Χανίων), 1923, 1925.
Κομμουνιστική Επιθεώρησης, 1921, 1924–25, 1975.
Κόσμος (Σμύρνης), 1921–22.
Κυκλάδες (Ερμούπολης), 1930.
Λόγχη (Β' Σώματος Στρατού, Καζλί-Γκιόλ Χαμάμ), 1922.

Μακεδονία (Θεσσαλονίκης), 1916–18, 1924–26, 1929, 1932, 1934–36, 1940.
Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια (περιοδικό), 1927–30.
Νέον Κράτος, 1932.
Νέα Αλήθεια (Θεσσαλονίκης), 1925.
Νέα Ελλάς (Βόλου), 1936, 1939.
Νέα Εφημερίς (Ηρακλείου), 1925.
Νέα Ημέρα, 1916–1917, 1922–23.
Νεολόγος (Πατρών), 1913–16, 1918, 1922–23, 1931, 1936–40, 1949, 1954.
Ο Απόστρατος (Ερμούπολεως), 1884.
Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1926–28, 1933.
Πάλη των Τάξεων, 1931–33.
Παναρκαδική Ηχώ (Τρίπολης), 1936.
Πατρίς, 1914, 1918, 1921–22, 1931–32.
Πατρίς (Σμύρνης), 1922.
Πολιτική Επιθεώρησης, 1916.
Πρωΐα, 1926–27, 1929, 1931, 1934, 1936.
Πρωτεύουσα, 1921–22.
Πυρ (12ου Συντάγματος πεζικού), 1922.
Ριζοσπάστης, 1917–25, 1927, 1929–35.
Σάλπιγξ (Μυτιλήνης), 1923–24.
Σάμος (Εν Λιμένι Βαθέος), 1930–31.
Σημαία (Καλαμών), 1936.
Σκριπ, 1913–17, 1921, 1925–26.
Συνάδελφος (Σμύρνης), 1922.
Στρατός, 1905.
Σφαίρα (Πειραιώς), 1885, 1930–36.
Ταχυδρόμος (Βόλου), 1937.
Ταχυδρόμος (Θεσσαλονίκης), 1933–38.
Το Βήμα, 1946–47, 1950, 1961, 1977–78.
Το Φως (Θεσσαλονίκης), 1926, 1933.
Τσαρούχι (XIII Μεραρχίας, Τ.Τ. 922), 1922.
Φούντα (5/42 Σύνταγμα ευζώνων, Τ.Τ. 922), 1922.
Χρυσσαλίσ, 1926.

Ξενόγλωσσες εφημερίδες

- *Evening Star* (Ουάσιγκτον), 1930, 1940.
- *O Século* (Λισαβόνας), 1934.
- *The Times* (Λονδίνου), 1919–1923, 1927–1928, 1932–1939, 1954.

Βιβλιογραφία

Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά

Ελληνόγλωσσα

- Αλεξάτος, Γιώργος Ν., *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα 2008.
- Βυζάντιος, Σκαρλάτος Δ., *Λεξικόν επίτομον της ελληνικής γλώσσης*, Εκ της Τυπογραφίας του Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν 1839.
- Βυζάντιος, Σκαρλάτος Δ., *Λεξικόν Ελληνο-Γαλλικόν. Dictionnaire Grec-Français et Français-Grec*, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν ²1856.
- Δρούλια, Λουκία–Γιούλα Κουτσοπανάγου (επ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784–1974*, τ. Β΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- *Επίτομον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, 2τ. (Α΄–Β΄), Έκδοσις «Πρωΐας», Αθήναι 1932.
- *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 6, 11–12, Αθήναι 1965, 1967–1968.
- Κούκουνας, Δημοσθένης, *Έλληνες πολιτικοί. Ιστορικό βιογραφικό λεξικό*, τ. Β΄ (1926–1949), Historia, Αθήνα 2015.
- Κουμανούδης, Στέφανος Αθ., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθαισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ’ ημάς χρόνων*, τ. Α΄, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1900.
- Κωνσταντινίδης, Ανέστης, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. Α΄, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1901.
- *Λεξικόν Αγγλοελληνικόν συνταχθέν και εκδοθέν προς χρήσιν των σπουδάζοντων την αγγλικήν γλώσσαν υπό Γεωργίου Πολυμέρη*, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, εν Ερμούπολει 1854.
- *Λεξικόν Γαλλοελληνικόν. Συνταχθέν μεν επί τη βάσει των λεξικόν του Λαβώ και της Γαλλικής Ακαδημίας του 1835 υπό Α. Ραγκαβή, Α. Σαμουρκαση, και Ι. Νικολαΐδου Λεβαδέως*, Εκ της Τυπογραφίας του Εκδότου Κ. Γκαρπολά, Αθήνησιν 1842
- *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, 24τ. (Α΄–ΚΔ΄), Έκδοσις Πυρσού, Αθήναι 1926–1934.
- *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία*, 6τ. (Α΄–ΣΤ΄), Έκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαιδείας, Αθήναι 1927–1930.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος Δ., *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα ²2010.
- Ντελόπουλος, Κυριάκος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800–2004*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ³2005.

Ξενόγλωσσα

- Anheier, Helmut K.–Regina A. List, *A Dictionary of Civil Society, Philanthropy and the Non-Profit Sector*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2005.
- Bernhardt, Rudolf (επ.), *Encyclopedia of Public International Law*, North-Holland Publishing Company, Άμστερνταμ–Νέα Υόρκη–Οξφόρδη 1982.
- Cassell, Dana K.–Robert C. Salinas–Peter A.S. Winn, *The Encyclopedia of Death and Dying*, Facts On File, Νέα Υόρκη 2005.
- Corvisier, André (επ.), *A Dictionary of Military History and the Art of War*, Blackwell, Οξφόρδη 1994.
- Ginneken, Anique H.M. van, *Historical Dictionary of League of Nations*, The Scarecrow Press, Μέριλαντ–Τορόντο–Οξφόρδη 2006.
- Gordon, Bertram M. (επ.), *Historical Dictionary of World War II France, The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946*, Greenwood Press, Westport, CT 1998.

- Iriye, Akira–Pierre-Yves Saunier (επ.), *The Palgrave Dictionary of Transnational History*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2009.
- McCallum, Jack E., *Military Medicine. From Ancient Times to the 21st Century*, ABC Clio, Santa Barbara, CA–Denver, CO–Οξφόρδη 2008.
- Mitchell, B.R., *European Historical Statistics, 1750–1970*, MacMillan Press, Νέα Υόρκη 1975.
- Pencak, William (επ.), *Encyclopedia of Veteran in America*, 2τ., ABC Clio, Santa Barbara, CA–Denver, CO–Οξφόρδη 2009.
- Raugh, Harold E., Jr., *The Victorians at War, 1815–1914: An Encyclopedia of British Military History*, ABC Clio, Santa Barbara, CA–Denver, CO–Οξφόρδη 2004.
- Sterling, Christopher H. (επ.), *Encyclopedia of Journalism*, Sage Publication, Λος Άντζελες–Λονδίνο–Νέο Δελχί 2009.
- Tucker, Spencer C. (επ.), *The Encyclopedia of the Spanish-American and Philippine-American Wars. A Political, Social, and Military History*, ABC Clio, Santa Barbara, CA–Denver, CO–Οξφόρδη 2009.

Πρωτογενής βιβλιογραφία

(παλαιοπολεμιστικές εκδόσεις, καταστατικά, λογοδοσίες, επιλεγμένα άρθρα στον Τύπο, μαρτυρίες)

Ελληνόγλωσση

- *4η Αυγούστου 1936–1938*, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1938.
- *4η Αυγούστου 1938–1939*, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1939.
- «Αγία Ελένη» Νοσοκομείον των Θυμάτων του πολέμου, *Λογοδοσία 1914*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1915.
- «Αγία Ελένη» Νοσοκομείο των Θυμάτων του Πολέμου, *Λογοδοσία των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου 1915–31 Ιουλίου 1916*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1916.
- Αιλιανός, Μιχαήλ Χρ., *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*, Έκδοσις Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, εν Αθήναις 1921.
- Αλεξόπουλος, Χαράλαμπος, «Οι αγώνες μας στους ανάπηρους», *Πάλη των Τάξεων*, 15 και 17/11/1932.
- Αλιπράντης, Νίκος Χρ., *Η στρατιωτική θητεία ενός Μικρασιάτη στην Αθήνα του Μεσοπολέμου. Το ημερολόγιο του Γιάγκου Μασσέλου (1927–1928)*, Αθήνα 2012.
- Αναφορά των Υδραίων περί των του Αγώνος απαιτήσεων, [Υδρα] [1851].
- Ανδρέας, Βασιλόπαις, *Δορύλαιον–Σαγγάριος 1921*, Αγών, Παρίσι 1928.
- Αντωνιάδης, Σπυρος, *Βιογραφία και απομνημονεύματα σε συσχετισμό με ιστορικά γεγονότα, 1889–1975*, Αθήνα 1976.
- Αποστολίδης, Δημήτριος, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912–1913*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1913.
- Αποστολίδης, Πέτρος, *Όσα θυμάμαι 1900–1969*, τ. Β' (Η συνέχεια, 1900–1922 και 1923–1969), Κέδρος, Αθήνα 1983.
- Άρτσερ, Λαίρντ [Laird Archer], *Βαλκανικό Ημερολόγιο, 1934–1941*, μετ. Βασίλης και Αλέξανδρος Κωνσταντίνου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993.
- Βενέζης, Ηλίας, «Το Β' Παλαιοπολεμικό Εφεδρικό Συνέδριο», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 5/6/1924.
- Βεργώτης, Ν., «Οι παλαιοί πολεμισταί. Τα επίμαχα ζητήματά των», *Εθνική*, 3–4 και 6–7/1/1936.
- Βερνάρδος, Ι.Α., *Ο ουλαμός του Αφιδόν Καραχισάρ*, πρόλογος–σημειώσεις: Γεώργιος Ι. Στανιόπουλος, Eurobooks, Αθήνα 2020.

- Βλαντάς, Δημήτρης, *Βασανιστική πορεία 1915–1940*, Λογοθέτης, Αθήνα [1980].
- Βουδούρης, Κωνσταντίνος Γ., «Τι έκαμεν ο βενιζελισμός υπέρ των θυμάτων πολέμου», *Πατρίς*, 28/5/1921.
- Βούρβουλης, Ι.Κ., «Το Τάγμα Εφόδου Θεσ/νίκης», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 9/4/1933.
- Βούρβουλης, Ι.Κ., «Το συνέδριο των παλαιών πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 21–23/9/1934.
- Γεραγάς, Κώστας, *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920–1922*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1925.
- Γερακάρης, Νικόλαος Τ., *Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας. Πρόσωπα και πράγματα*, τ. Α', Αθήναι 1936.
- Γεωργιάδης, Γ. Α., «Η δημιουργία της Τρίτης Διεθνούς», *Κομμουνιστική Επιθεώρησης*, έτος Α', αρ. 3, Μάρτιος 1921, σσ. 137–147.
- Γεωργιάδης, Γ. Α., «Ο σοσιαλισμός και τα εθνικά ζητήματα», *Κομμουνιστική Επιθεώρησης*, έτος Α', αριθ. 6, Ιούνιος 1921, σσ. 345–351.
- Γονατάς, Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897–1957*, Αθήναι 1958
- Γραββάνης, Σωτήριος, «Πως ακριβώς έχει το ζήτημα των παλαιών πολεμιστών», *Εθνική*, 5/1/1936.
- Γρηγοριάδης, Νεόκοσμος, *Η Εθνική Άμυνα της Θεσσαλονίκης του 1916 (Πραγματική εξίσταση)*, Αθήνα 1960.
- Γρηγορίου, Χαράλαμπος, «Το Κράτος και ο έφεδρος», *Καμπάνα* (Μυτιλήνης), 8/4/1924.
- Γρηγορόπουλος, Θεόδωρος, *Από την κορυφή του λόφου. Αναμνήσεις και στοχασμοί. 1914–1952 & 1959–1962*, Αθήνα [1966].
- Δανιηλίδης, Πολύδωρος, *...Ο Πολύδωρος θυμάται*, Εκτός των Τειχών, Αθήνα 2018.
- Δενδρινός, Σπύρος Σ., «Η έμψυχος γραμμή Μαζινώ είνε οι Π. Πολεμισταί», *Ελληνικόν Μέλλον*, 30/10/1939.
- Δεσποτόπουλος, Κώστας, «Το Β' Παλλεσβιακόν Εφεδρικόν Συνέδριον», *Ελεύθερος Λόγος*, 6/7/1924.
- Δημητρακόπουλος, Νικόλαος Π., *Πολεμικά απομνημονεύματα*, εν Αθήναις 1897.
- Δημητρίου, Μιχάλης, «Πώς έδρασαν η ηγεσία και τα στελέχη του νέου σοσιαλιστικού κόμματος κατά την εκστρατεία στην Μικρά Ασία», *Το Βήμα*, 12/11/1978.
- Δημητρίου, Μιχάλης, «Η Μικρασιατική Καταστροφή επιβάλλει στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα νέα ηγεσία και νέους προσανατολισμούς», *Το Βήμα*, 14/11/1978
- *Διατί έγιναν επαναστάτης*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- Εθνική Οργάνωσις Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς, *Καταστατικόν*, Τύποις Τσουρουνάκη-Βαρβαρέσου, Πειραιεύς 1931.
- Διομήδης, Αλέξανδρος Ν., *Τα οικονομικά της Ελλάδος, προ και μετά την 1ην Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, εν Αθήναις 1922.
- *Εισφοραί των απανταχού ομογενών υπέρ των Εθνικών Αναγκών κατά τα 1912–1915 αποσταλείσαι τω τότε προέδρω της κυβερνήσεως κ. Ε. Βενιζέλω*, Τύπους Ν. Καργιωτάκη, εν Αθήναις 1916.
- *Έκθεσις των πεπραγμένων του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Χρήσις 1934–1935 & 1935–1936*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1938.
- *Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της εν Αθήναις Κεντρικής των Κρητών Επιτροπής*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1898.
- *Ελεύθερον Βήμα*, 9–10/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι του πολέμου παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν».
- *Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου*, Έκδοσις Εθνικής Εταιρείας, Αθήναι 1937.
- Ένωσις των Ελληνίδων, *Λογοδοσία Εθνικού Τμήματος από Οκτωβρίου 1912–Δ/βρίου 1914*, Τυπ. Ιωάννου Β. Βάρτσου, εν Αθήναις 1915.
- Ευελπίδης, Χρυσός, *Αγροτικόν πρόγραμμα*, Αθήναι 1923.

- Ζάννος, Κώστας, «Ποια η δικαιωματική θέσις των παλλιών πολεμιστών εις τας υπηρεσίας του Κράτους και των επιχειρήσεων εν γένει», *Ηχώ των Παλαιών Πολεμιστών*, 5/10/1930.
- Ζαφειρόπουλος, Θεόδωρος, «Το έργον του συνεδρίου των παλαιών πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 23/9/1934.
- Ζαφειρόπουλος, Θεόδωρος, «Η κυβέρνησις εμπαίζει τους παλαιούς πολεμιστάς», *Ανεξάρτητος*, 6/10/1935.
- Ζάχος, Στέφανος Ε., *Αναμνήσεις ενός Βεροιώτη*, Βέροια 1979.
- Ζούρντος, Πάνος Απ., *Η φάλαγξ της θυσίας*, Αθήναι 1954.
- Ζωϊόπουλος, Χρήστος, *Εκστρατεία Σαγγαρίου κατ' Αύγουστον 1921*, εν Αθήναις 1923.
- *Η δράσις του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού κατά τον ελληνοτουρκικόν και ελληνοβουλγαρικόν πόλεμον του 1912–1913 και τα εξ αυτής πορίσματα και διδάγματα*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916.
- *Η Ελλάς κατά το 1885–1886 εν επιστρατεύσει*, Εκ του Τυπογραφείου της Μεταρρυθμίσεως, εν Αλεξανδρεία 1888.
- *Η ελληνική αναδημιουργία εις αριθμούς*, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1939.
- Θεοχάρης, Αλέξανδρος, «Το Γ' Πανελλήνιο συνέδριον της ΑΣΠΠΕ», *Πανεφεδρική*, 7/6/1936.
- Θεραπευτήριον η «Σωτηρία», *Έκθεσις των πεπραγμένων των ετών 1912–1913*, Τυποις Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, εν Αθήναις 1914.
- Θνητός, Τέλης, «Εξεγέρσεις και στάσεις φαντάρων και ναυτών», *Ριζοσπάστης*, 27/7/1930.
- Ιπποκράτης Γαληνός, *Επίσημος κατάλογος των απ' αρχής του Τουρκο-Ελληνικού πολέμου και της Κρητικής εκστρατείας πληγωθέντων και εν τοις διαφόροις νοσοκομείοις του Κράτους και του Ερυθρού Σταυρού νοσηλευομένων*, Τύποις «Η Ομόνοια», εν Αθήναις 1897.
- Καβρικός, Ανδρέας, «Η Θεσσαλονίκη ως διεθνές κέντρον των παλαιών πολεμιστών», «Τι είναι η Διασυμμαχική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 5/11/1936.
- Καζακόπουλος, Αδαμάντιος Π., *Σκέψεις 1913–1948*, Αθήναι 1998.
- Κακουδάκις, Εμμανουήλ, «Το εφεδρικόν κίνημα ως ζήτημα κοινωνικόν», *Νέα Εφημερίς* (Ηρακλείου), 2, 4, 6–9/10/1925.
- Καλλίας, Στέφανος Κ., *Η Χαλκίς υπό φυσικήν και ιατρικήν έποψιν* (sic), Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, εν Αθήναις 1896.
- Καλογερόπουλος, Δ.Ι. (επ.), *Το βιβλίον του στρατιώτου*, Σύνδεσμος Ψυχαγωγίας Πολεμιστών, εν Αθήναις 1924.
- Κανελλόπουλος, Γεώργιος, *Ιστορία ενός στρατιώτη*, επ. Παναγιώτης Γρηγορίου, Επιτάλειο Ηλείας 2008.
- Κανελλόπουλος, Κωνσταντίνος Δ., *Η μικρασιατική ήττα–Αύγουστος 1922*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009.
- Καρόλου, Ιουλία Ν., *Όλγα. Η βασίλισσα των Ελλήνων*, Τυπογραφείον «Εστία», Αθήναι [1934].
- *Καταστατικόν Γενικής Οργανώσεως Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος*, Τύποις Ιωάν. & Αριστ. Γ. Παπανικολάου, Αθήναι 1935.
- *Καταστατικόν Ενώσεως Ελλήνων Αιχμαλώτων Μ. Ασίας*, Τύποις Φραγκούλη, Πειραιεύς [1933].
- *Καταστατικόν Π.Ο.Ε.Π.Π.* [Πανευβοϊκής Οργάνωσης Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών], Εκ του Τυπογραφείου «Ευρίπου», εν Χαλκίδι 1936.
- *Καταστατικόν Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου 1912–1918*, Εκ του Καλλιτεχν. Βιβλιοδετείου Σάρδη, Αθήναι 1919.
- *Καταστατικόν Συνδέσμου Εθνικής Σωτηρίας*, Αθήναι [1923].

- *Καταστατικόν του Συλλόγου ο «Απόστρατος Έλλην»*, Τύποις Ρενιέρη Πρίντζη, εν Ερμούπολει 1883.
- *Καταστατικόν του Συνδέσμου των Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών–Πειραιώς*, Αθήναι 1936
- Καψής, Παντελής, *Πως έχασαμεν τα πλούτη της Μ. Ασίας και της Ανατ. Θράκης*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- Κεφαλογιάννης, Δημήτριος. *Οδοιπορικό. Σμύρνη, Ιούνιος 1920–Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*, επ. Αγγελική Καραπάνου-Παλόγλου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.
- Κομπότης, Ιωάννης, «Περί του εν Παρίσιος καταστήματος των απομάχων», *Εφημερίς του Στρατού*, 22/9/1856.
- Κονδάκης, Ανδρέας, «Οι παλαιοί πολεμισταί κατά του κ. Πεσμαζόγλου», *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 29/9/1935.
- Κονδάκης, Ανδρέας, «Οργανώσεις π. πολεμιστών, εργατών και επαγγελματιών», *Ακρόπολις*, 7/11/1941.
- Κονδάκης, Ανδρέας, «Στέγη του εργάτου και του παλαιού πολεμιστού», *Ακρόπολις*, 6/11/1941.
- Κονδάκης, Ανδρέας, «Η προστασία των παλ. πολεμιστών», *Ακρόπολις*, 7, 10, 13 και 20/12/1941.
- Κονιτόπουλος, Ανδρέας, «Η εθνική οργάνωσης “Παύλος Μελάς”», *Πρωΐα*, 3/7/1929.
- Κοπανάρης, Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1933.
- Κουτσονικόλας, Γιάννης, *Απ’ την Αράχωβα στα κράσπεδα της Άγκυρας. Ημερολόγιο Εκστρατείας 1919–1922*, επ. Στάθης Ασημάκης, Έκδοση Δήμου Αράχωβας, Αθήνα 2008.
- Κυριαζής, Δ., «Πως εγεννήθηκε η ανάγκη της κοινωνικής πολιτικής», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, τχ. 2-3, Μάιος–Ιούνιος 1916.
- Κωστόπουλος, Χρ., «Ο αγών των υπομνημάτων έληξε, τον διεδέχθη ο περί υπάρξεως αγών», *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935.
- Λαγγοβάρδος, Ιωάννης Κ., *Εθιμοτυπία των ελληνικών παρασήμων, αριστείων και μεταλλίων*, Υπουργείο επί των Εξωτερικών, Αθήναι 1922.
- Λευκός Σταυρός της φιλελλήνος Αγγλίδος κ. Μαίρης Χούντερ, Τύποις «Καλλιτεχνίας», εν Αθήναις 1922.
- Λεφκίας, Θείελης. «Για τον αγώνα επικρατήσεως νέων ηθών και νέων πνευμάτων». *Καμπάνα (Μυτιλήνης)*, 3/7/1923.
- Λιακόπουλος, Ηλίας, *Δημοσιεύματα του τμήματος της Δημόσιας Οικονομίας. Αρ. 4. Τα εν Ελλάδι φιλανθρωπικά ιδρύματα*, Υπουργείο Εσωτερικών, εν Αθήναις 1899.
- Λιώσης, Ευστάθιος, *Η πολεμική ιστορία του 3ου Συντάγματος*, Αθήναι 1928.
- *Μακεδονική Ευποιΐα. Τμήμα Περιθάψεως*, Τύποις Πάλλη και Κοτζιά, εν Αθήναις 1906.
- Μακκάς, Γεώργιος Ν., *Περί οργανώσεως της προστασίας και περιθάψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων*, Τυπ. Ιω. Βάρτσου, εν Αθήναις 1919.
- Μάστρακας, Μάρκος, «Η εν τω στρατώ ζωή μου [1921]», *Πλανόδιον*, τχ. 18, Ιούνιος 1993, σσ. 88-99.
- Ματθαίου, Μάνθος, «Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών είνε αποκλειστικόν έργον του κ. Κονδύλη», *Ταχυδρόμος (Θεσσαλονίκης)*, 28/12/1935.
- Ματθαίου, Μάνθος, «Τα εγκαίνια του Οίκου των Ιταλών Αναπήρων», «Το διεθνές συνέδριον των Π. Πολεμιστών», «Αι γενόμεναι εν Ιταλία εκδηλώσεις υπέρ των αντιπροσωπειών ξένων κρατών», *Ταχυδρόμος (Θεσσαλονίκης)*, 13–15/11/1936.
- Ματθαίου, Μάνθος, «Η Ελλάς εις το πρώτον συνέδριον των π. πολεμιστών», *Ελληνικόν Μέλλον*, 1/3/1937.
- Μανη, Α.Ι., *Το μέτωπο της Σαλονίκης (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος)*, μετ. Παναγιώτης Δημουλέας, Εκάτη, Αθήνα 2008.

- Μερκούρης, Σταμάτης Σ., *Γεώργιος Κονδύλης. Ο κεραυνός 1879–1936*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009.
- Μεταξάς, Θάνος Ν. (επ.), *Ανδρέας Κονδάκης. Ο Αρχηγός των Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών. Σαράντα άρθρα του για την Ελλάδα*, Αθήναι 1942.
- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Β' [1910–1921], επ. Χρίστος Χρηστίδης, Ίκαρος, [Αθήνα] 1952.
- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Δ': 1933–1941, επ. Φαίδων Βρανάς, Ίκαρος, [Αθήνα] 1960.
- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Γ': 1921–1932, επ. Παν. Μ. Σιφναίος, Ίκαρος, [Αθήνα] 1964.
- Μισαηλίδης, Κώστας, *Πολεμικά Φύλλα από τη Μικρασιατική Εκστρατεία*, Τυπ. Απ. Ι. Μουστουπούλου, Αθήναι ²1923.
- Μοναστηριώτης, Ιωάννης, «Ο Πάγκαλος και οι Π. Πολεμιστές», *Ριζοσπάστης*, 2/7/1925.
- Μουμτζής, Τάσος Ι., *Η Μικρασιατική Καταστροφή και ο Μικρασιατικός Ελληνισμός. Αναμνήσεις, σκέψεις, κρίσεις*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Μπακόπουλος, Ν.Ι., *Ποιος πταίει δια τους νέους φόρους*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- Μπαρμπύς, Ερρίκος, «Το επαναστατικό κίνημα των παλαιών πολεμιστών», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Έτος Δ', αρ. 6, Ιούνιος 1924, σσ. 194-198.
- Μπαρτζιώτας, Βασίλης Γ., *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.
- Μπεναρόγια, Αβραάμ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα ²1986.
- Μπουλαλάς, Κλεάνθης, *Ιστορία του 2ου Συντάγματος πεζικού 1912, 1913, 1918–1919, 1920*, Τύποις Σ.Κ. Βλαστού, Αθήναι 1921.
- Μπουλαλάς Κλεάνθης Κ., *Η Μικρασιατική Εκστρατεία, 1919–1922*, Αθήναι 1959.
- Μουντούρης, Δημήτριος, *Η Ανεξάρτητος Μεραρχία (Δ. Θεοτόκη)*, Τύποις Κωνσταντίνου Μαυροειδή, Λαμία 1928.
- Νίδερ, Κωνσταντίνος Ξ., *Η Εκστρατεία της Ουκρανίας (Ιανουάριος–Μάιος 1919)*, επ. Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, Κέδρος, Αθήνα 2015.
- Νίκας Π., *Το βιβλίο του φαντάρου*, Αλεξάνδρεια 1925.
- Νίκας Π., «Κομμουνισμός και Π. Πολεμισταί», *Ριζοσπάστης*, 28/1/1925.
- Νίκας Π., «Ο απολογισμός ενός έτους του κινήματος των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού», *Ριζοσπάστης*, 12–14/5/1925.
- Νικολαΐδης, Κλεάνθης, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου*, Γεώργιος Δ. Φέξης εν Αθήναις 1915.
- Νικολαΐδης-Βούρβαχης Γ.Λ., *Η θεωρία του Κένυς και η ανασυγκρότηση της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήναι 1945.
- Νικόλαος, Πρίγκιπας της Ελλάδος, *Τα πενήντα χρόνια της ζωής μου*, Γρέκα, Αθήναι 1926.
- Νικολάου, Μ., *Η Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδος 1922–1928*, Αθήναι 1928.
- Νικολετόπουλος, Κ.Ν., *Κράτος και αυτάρκεια*, Τυπ. Παναγιώτου Α. Πετράκου, Αθήναι 1917.
- Νικολόπουλος, Βασίλειος, *Η ιστορία του Μετοχικού Ταμείου Στρατού 1853–1937*, Έκδοσις Πυρσού, Αθήναι [1937].
- Νικολόπουλος, Χρίστος Β., *Με τους «Μύριους του 1921»*, Τυπογραφική Εταιρία Στ. Χρίστου & ΣΙΑ, Αθήναι [Δεκέμβριος 1921].
- Νιρβάνας, Παύλος, *Η ηθική επίδρασις της Επαναστάσεως*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- Ντάμπος, Κωνσταντίνος, *Μικρά Ασία 1914–1922. Το χρονολόγιο του ανθυπασιιστή Κωνσταντίνου Ντάμπου*, Πελινναίο, Χίος 2005.

- *Ο απολογισμός μιάς διετίας. 4η Αυγούστου 1936–1938*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, εν Αθήναις 1938.
- *Οι Έλληνες αιχμάλωτοι εν Τουρκία. Πώς μετεχειρίσθησαν αυτούς οι Τούρκοι. Έκθεσις της μερίμνης του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού καταρτισθείσης Διεθνούς Ανακριτικής Επιτροπής*, Αθήναι 1923.
- Παμπειραϊκή Λεγεών Παλαιών Πολεμιστών, *Καταστατικόν*, Τύποις Καλούδη-Παπαδόπουλου, Πειραιεύς 1931.
- Παναγάκος, Παναγιώτης, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912–1922*, Αθήνα 1960.
- *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821–1921*, τ. Α': Οικονομολογικά, Εκάτη, Αθήνα 2001 [α' έκδ. 1921].
- Πανσέληνος, Ασημάκης, *Τότε που ζούσαμε*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2014.
- Παπαϊωάννου, Πολ., «Οι Παλαιοί Πολεμισταί εγκαταλήφθησαν εις την τύχην των», *Ακρόπολις*, 18/5/1934.
- Παπακωνσταντίνου, Κ.Δ., «Αντίληψις δημοσία και ιδιωτική και η οργάνωσις αυτής εν Ελλάδι», *Νέος Αιών*, τ. Α', αρ. 8, 25 Ιουνίου 1917, σσ. 221-226.
- Παπαστρατηγάκης, Μιχαήλ Π. (επ.), *Ο Αρχιστράτηγος Χατζανέστης 1863–1922*, Πελασγός, Αθήνα 2002.
- Παρασκευόπουλος, Λεωνίδας Ι., *Αναμνήσεις 1896–1920*, τ. Β', Τύποις Πυρσού, εν Αθήναις 1935.
- Παρρέν, Καλλιρόη, *Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων. Έτος 1897 και 1898*, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1899.
- Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, *Οργανικός νόμος. Κανονισμοί*, εν Αθήναις 1918.
- Πεσμαζόγλου, Γεώργιος Ι., *Το χρονικόν της ζωής μου (1889–1979)*, Αθήναι 31999.
- Πληζιώτης, Χαράλαμπος, *Αναμνήσεις του Μετώπου. 1920–1921 (Μικρά Ασία–Θράκη)*, επ. Ματούλα Ρίζου-Κουρούπου, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών Αθήνα 1991.
- Πρινιωτάκης, Παντελής, *Ατομικόν ημερολόγιον. Μικρά Ασία, 1919–1922*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1998.
- Πρωτονοτάριος, Στυλιανός, *Διατί έγινε η επανάστασις*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- Πυλιώτης, Διονύσης, «Γιώργης Νίκολης», *Ριζοσπάστης*, 1/3/1929.
- Ρογκάκος, Ηλίας, *Ο νόμος περί προστασίας Παλαιών Πολεμιστών*, Τύποις: Ν. Απατοΐδης, Αθήναι 1936.
- Ροδάς, Μιχαήλ, *Η Σμύρνη, οι νεκροί και η ιστορία μας*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- Ροδάς, Μιχαήλ Λ., *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918–1922)*, Τυπ. Κλεισούνη, Αθήναι 1950.
- Σαράφης, Στέφανος, *Ιστορικές Αναμνήσεις (Από τα παιδικά χρόνια ως την Κατοχή)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980.
- Σαρκάτος, Π. [Παντελής Πουλιόπουλος], «Τα τελευταία γεγονότα και το κόμμα μας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, έτος Ε', αρ. 3, Μάρτιος 1925, σσ. 65-68.
- Σάρρας, Γιάννης, «Πνευματικές παρουσιάσεις. Τάκης Χαϊρόπουλος», *Θεσπρωτική* (Ηγουμενίτσας), 24/7/1978.
- Σβώλος Αλέξανδρος Ι., «Τα θύματα των πολέμων μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 27/6/1927.
- Σίδερης, Αριστοτέλης Δ., «Τα δίκαια των τραυματιών», *Ριζοσπάστης*, 18/5/1922.
- Σπανομανώλης, Χρήστος Α., *Αιχμάλωτοι των Τούρκων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 21969.
- Σταυριανόπουλος, Διονύσιος, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Ελεύθερον Βήμα*, 1/3/1936.
- Σταυρίδης, Ελευθέριος Α., *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ. Από ιδρύσεως μέχρι του συμμοριτοπόλεμου*, Αθήναι 1953.
- Στίνας, Άγις [Σπύρος Πρίφτης], *Αναμνήσεις. Εβδομήντα χρόνια κάτω από την σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης*, Ύψιλον, Αθήνα 21985.

- Σύνδεσμος Η Αδελφή του Στρατιώτου, *Καταστατικόν*, Αθήναι 1918.
- Σύνδεσμος Περιθάλψεως Αναπήρων Πολέμου, *Λογοδοσία 1918–1920*, Τυπογραφείον Νικ. Καργιωτάκη, εν Αθήναις 1920.
- «Σύντομο ιστορικό ίδρυσης και λειτουργίας του νοσοκομείου», Τεχνική Υπηρεσία Σπηλιόπουλκειου Νοσοκομείου «Αγία Ελένη», αδημοσίευτο κείμενο [11 σ.], χ.χ.
- *Τα υπό του Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1884*, Τυπογραφείο Θ. Παπαλεξανδρή και Α. Παπαγεωργίου, Αθήνησι 1885.
- *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1897*, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, εν Αθήναις 1898.
- *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1898*, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, εν Αθήναις 1899.
- *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1899*, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, εν Αθήναις 1900.
- *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν Πολέμω Τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα από της 1 Ιανουαρίου μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1904*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1905.
- *Τα υπό του εν Αθήναις Επίκουρου των εν πολέμω τραυματιών Συλλόγου πεπραγμένα. Από της 1 Ιανουαρίου 1912 μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1913*, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1914.
- Ταγματάρχης Χ., *Διατί έγινα επαναστάτης*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- *Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, τ. Γ', Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Αθήναι 1940.
- *Τέσσαρες μήνες Επαναστάσεως*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- Τζανίδης, Α.Π., *Το εν Μακεδονία Πατριωτικό έργον της κυρίας του Αντιστράτηγου Σωτίλη. Μέρος Β'. Τραυματίαι, ανάπηροι, οικογένειαι απόρων επιστράτων. Ιούλιος 1921–Ιούλιος 1922*, Θεσσαλονίκη 1922.
- *Τι πρέπει να γνωρίζη κάθε Έλλην*, Εκδόσεις Συνδέσμων Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι 1923.
- *Το αναμορφωτικόν πρόγραμμα του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος και το δημιουργικόν έργον της κυβερνήσεως του κ. Γεώργιου Κονδύλη*, Έκδοσις Εφημερίδος «Ταχυδρόμος» Β. Ελλάδος, εν Θεσσαλονίκη Ιανουάριος 1936.
- *Το έργον της Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916.
- *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928–1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εισ.–επ. Παύλος Πετρίτης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- *Το έργον του νοσοκομείου «Αγία Ελένη» 1913*, Τυπογραφείο Αδελφών Β. Φραντζεσκάκη, εν Αθήναις 1914.
- *Τρία έτη διακυβερνήσεως του κ. Ιωάννου Μεταξά, 1936–1939*, Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, Αθήναι 1939.
- Τριανταφυλλίδης, Χαράλαμπος, *Η Μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιο ενός οπλίτου*, τ. Β', Δωδώνη, Αθήνα–Γιάννινα 1984.
- Τρικούπης, Νικόλαος, *Αναμνήσεις επεισοδίων και γεγονότων εκ των πολέμων μας (Μάρτιος 1897–Μικρά Ασία–Αύγουστος 1922)*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2002 [α' έκδ. 1952].
- Τσαλάρας, Κ., «Το αίμα που χάσαμε εμείς ας γίνει παράδειγμα για σας», *Ριζοσπάστης*, 2/8/1934.

- Τσέλλος, Επαμεινώνδας, «Η δημοκοπία εις βάρος των παλαιών πολεμιστών», *Ελληνική Φωνή*, 20/6/1936.
- Τσαγκάρης, Ι. (επ.), *Εθνική Εστία. Οι αγώνες μιας εκατονταετίας*, χ.τ.ε. 1935.
- Τσακαλώτος, Θρασύβουλος Ι., *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, Εκ των Τυπογραφείων της «Ακροπόλεως», Αθήναι 1960.
- Τσαπραζλής, Κώστας, *Απ' τη Δομνίστα στο Κάλε Γκρότο και πάλι πίσω (αναμνήσεις από τον πόλεμο της Μ. Ασίας)*, επ. Αθαν. Δ. Σταμάτης, Φιλοπρόοδος Σύλλογος Δομνίστας Ευρυτανίας, Αθήνα 1990.
- Τιμιάνης, Προκόπης, «Η αποτυχία του δευτέρου συνεδρίου», *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15/12/1935.
- Τιμηνάκης, Ι.Κ., *Αι μετατραυματικά νευρώσεις και αι παρεπόμεναι αποζημιώσεις*, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Βιτσικουνάκη, εν Αθήναις 1937.
- Τιμπούκης, Τάσος, *Δίκαιον ιδιωτικών υπαλλήλων και εργατών εν Ελλάδι και ο νόμος περί μικροδιαφορών*, Εκδόσις περιοδικού «Ατλαντίς», Αθήναι 1935.
- Τιμπούκης, Τάσος, *Δίκαιον περί προστασίας εφέδρων παλαιών πολεμιστών*, Τυπ. Απαταΐδη-Ρούτση, Αθήναι 1937.
- Τυπάλδος, Γεώργιος Κοζάκης, *Περί περιθάψεως των θυμάτων του πολέμου*, Φιλοπρόοδος Σύλλογος «Η Ελπίς», χ.τ.ε. 1878.
- *Υπέρ Πατρίδος. 9–11 Μαΐου 1886*, Τυπογραφείον «Κορίννης», Αθήνησι Μήνι Ιούνιω 1886.
- Υπουργείον Οικονομικών–Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους, *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916.
- Υπουργείον Περιθάψεως, *Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917–1920*, εν Αθήναις 1920.
- Υπουργείον Περιθάψεως, *Το έργον των αποστολών του Υπουργείου Περιθάψεως. Πόντος, Κωνσταντινούπολις, Σμύρνη, Μακεδονία*, Τυπ. Κ. Θεοδωρόπουλου, εν Αθήναις 1920.
- Φαλτάιτς, Κ., «100 χιλιάδες τα θύματα του πολέμου μας», *Εμπρός*, 12/12/1922.
- Φεσσόπουλος, Γ. Θ., *Η εξέλιξις του κομμουνισμού εν Ρωσσία και η πρόοδος αυτού εν Ελλάδι*, Αθήναι 1929.
- Φεσσόπουλος, Γεώργιος Θ., *Αι διχόνιαι των αξιωματικών μας και η διάλυσις του στρατού μας εν Μ. Ασία*, Αθήναι 1934.
- Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Σίμου Μενάρδου Πανηγυρικός εις την προέλασιν του Ελληνικού Στρατού εκφωνηθείς τη 13 Μαΐου 1920*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1920.
- Φλαράκος, Τζανής, «Οι παλαιοί πολεμιστές διαδηλώνουν στην Αθήνα. Πριν εννιά χρόνια», *Ριζοσπάστης*, 31/10/1933.
- Φωτεινός, Ν.Γ., «παλαιοί πολεμισταί», *ΜΕΕ*, τ. ΙΘ', σσ. 435-436
- Χ. [Παντελής Χορν], «Η “Καμπάνα”», *Ελεύθερος Λόγος*, 2/4/1924.
- Χαμουδόπουλος, Αντώνιος Χ., *Από το ημερολόγιο ενός δημοσιογράφου, 1908–1948*, Θεσσαλονίκη 1948.
- Χαριτάκης, Γεώργιος, *Η Εκατονταετηρίς της Επαναστάσεως*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1921.
- Χαριτάκης, Κωστής Α., «Η ίδρυσις Υπουργείου Δημοσίας Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας και η προστασία του παιδιού», *Παιδολογία*, τχ. 6, Σεπτέμβριος 1920, σσ. 178-181.
- Χατζήμπεης, Σταμάτης, *Μια ζωή γεμάτη αγώνες. Ο βίος και το έργο ενός ανθρώπου*, Μέλισσα, Αθήνα 1975.
- Χουρμούζιος, Χρ. Σ., *Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Εκ των Τυπογραφείων της «Εσπερίας», Λονδίνο 1919.
- Ψαράς, Ανδρέας Ν., *Κοινωνική πρόνοια: ιστορικά, φιλοσοφικά, συγκριτικά, πρακτικά μελέται, έρευναι κρίσεις*, Αθήναι 1950.

Ξενόγλωσση

- Baci, Alexander, «Die griechische Kriegsoferversorgung», *CIAMAC*, τ. 6, αρ. 10, Δεκέμβριος 1933, σσ. 213-214.
- Bolles, Lemuel, «Advantages of a Single National Association of Veterans», *FIDAC*, τ. V, αρ. 4, Απρίλιος 1929, σσ. 31-32
- *Conference Interalliée pour l' Étude de la Reeducation Professionnelle et des Questions qui interessent les Invalides de a Guerre. Du 8 au 12 Mai 1917*, 3 τ., Imprimerie Chaix, Παρίσι 1919.
- Crosfield, Colonel G. R., *CIP (Comité International Permanent). Résumé of the Work Which has been Accomplished since its Inauguration*, [Λονδίνο] Ιανουάριος 1938.
- Dunning, H.W., «Veterans of Fourteen Nations meet in Rome», *FIDAC*, τ. XII, αρ. 12, Δεκέμβριος 1936, σ. 5, 11.
- Dunning, H. W., «The War Work of the FIDAC», *FIDAC*, τ. XVI, αρ. 2, Φεβρουάριος 1940, σσ. 3-4.
- *F.I.D.A.C. (Fédération Interalliée des Anciens Combattants)*, Παρίσι 1933.
- Fambrelle, C., «Congrès International des Anciens Combattants», *Le Combattant* (Παρισιών), 10/5/1920.
- Fédération Interalliée des Anciens Combattants, *Congrès de Varsovie 5–11 Septembre 1926*, Παρίσι [1926 ή 1927].
- Friedrich, Ernst, *Krieg dem Kriege! Guerre à la Guerre! War against War! Oorlog aan den Oorlog!*, Anti-Kriegs-Museum, Βερολίνο 1999.
- Fontenaille, Louis, «Care of veterans», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 2, Φεβρουάριος 1937, σσ. 3-5.
- Harris, Garrard, *The Redemption of the Disabled. A study of Programmes of Rehabilitation for the Disabled of War and of Industry*, D. Appleton and Company, Νέα Υόρκη–Λονδίνο 1919.
- Health, E.C., «The British Legion: Its origins, objects and some attainments», *Royal United Services Institution Journal*, τ. 70, 1925, σσ. 636-646.
- Herbert Wolfe, S., *Governmental Provisions in the United States and Foreign Countries for Members of the Military Forces and their Dependents*, U.S. Department of Labor, Ουάσιγκτον 1917.
- Howard-Ellis, C., *The Origin Structure & Working of the League of Nations*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1928.
- Loughnan, David, «Is a World-wide Legion possible?», *The American Legion Weekly* (Νέα Υόρκης), 7/7/1922.
- McMurtie, Douglas C., *The Evolution of National Systems of Vocational Reeducation for Disabled Soldiers and Sailors*, Federal Board for Vocational Education, Ουάσιγκτον 1918.
- Monotti, Francesco, «The Berlin Conference of Ex-Service Men», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 4, Απρίλιος 1937, σσ. 5-9, 11.
- Murphy, Ray, «Fidac and Peace», *University of Hawaii Bulletin*, τ. XVI, τχ. 1, Νοέμβριος 1936, σσ. 3-11.
- Nicolaides, G. L., «Greek Ex-Service Men», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 1, Ιανουάριος 1937, σ. 11.
- Nicolaides, G. L., «The Activities of the Greek National Section of the FIDAC», *FIDAC*, τ. XIV, αρ. 4, Απρίλιος 1938, σ. 13.
- *The Inter-Allied Conference on the After-Care of Disabled Men. Second Annual Meeting Held in London, May 20 to 25, 1918*, His Majesty's Stationery Office, Λονδίνο 1918.
- Tixier, Adrian, «The evolution of international relations between the disabled and ex-service men's organizations», *FIDAC*, τ. II, αρ. 6-7, Ιούνιος–Ιούλιος 1926, σσ. 6-8.
- Wheat, George Seay, *The Story of the American Legion*, G.P. Putnam's Sons, Νέα Υόρκη–Λονδίνο 1919.

- Wolfe, Henry C., «War Veterans who Work for Peace», *World Affairs*, τ. 98, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 172-175.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ευάγγελος, «Φωτιά και τσεκούρι!». *Ελλάς, 1946–1949 και τα προηγούμενα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ³2015.
- Αγγελής, Βαγγέλης, «Μεταξική προπαγάνδα και νεολαία 1936–1940», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004.
- Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Ιστορία της Τρίτης Διεθνούς*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα ²1975.
- Άκτασν, Τανέρ [Taner Akcam], *Το έγκλημα των Νεότουρκων κατά της ανθρωπότητας. Η Γενοκτονία των Αρμενίων και η εθνοκάθαρση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, μετ. Μάρκος Καρασαρίνης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020.
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922–1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Αναγνωστοπούλου, Γεωργία Π., «Κτίρια Δημόσιας Υγείας στην Αθήνα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2013.
- Αναστασιάδης, Γιώργος, «Γεώργιος Παπανδρέου», Ευριδίκη Αμπατζή (επ.), *Οι Αχαιοί Πρωθυπουργοί. Γεώργιος Παπανδρέου (1888–1968). Ο Γέρος της Δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008.
- Αναστασίου, Χρήστος, «Η Οικουμενική Κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926–1928)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012.
- Αναστασόπουλος, Νικόλαος Α., *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου–αρχές 20ού αι.)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2018.
- Ανδρεάδης, Ανδρέας Μιχ., *Ιστορία των εθνικών δανείων*, τ. Α΄, Τυπογραφείο «Εστία», εν Αθήναις 1904.
- Ανδριώτης, Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821–1940. Άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.
- Αντωνοπούλου, Ζέττα, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια γλυπτική, 1834–2004*, Ποταμός, Αθήνα 2003.
- Αντωνίου, Γιάννης, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες, 1900–1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Αντωνίου, Κωνσταντίνος Σπ., *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, 1833–1964*, τ. Α΄, Αθήναι 1964.
- Αποστολίδης, Ρένος Ηρ., *Κατηγορώ*, Τα Νέα Ελληνικά, Αθήναι 1965.
- Αργυρόπουλος, Περικλής, *Δημοτική διοικήσεις εν Ελλάδι*, τ. Α΄, Εκ της Φιλόλαου Τυπογραφίας, εν Αθήναις 1843.
- Αριές, Φιλίπ, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, τ. Α΄ (Η εποχή των κοιμωμένων), τ. Β΄ (Ο εξαγριωμένος θάνατος), μετ. Θεοδόσης Νικολαΐδης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ²2006.
- Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη, «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος», *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του, 1873–1936: Πρακτικά συνεδρίου, Καρπενήσι, 26, 27, 28 Μαΐου 1988*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991, σσ. 209-223.
- Αυγητίδης, Κώστας, *Η στρατιωτική επέμβαση των καπιταλιστικών χωρών ενάντια στη Σοβιετική Ρωσία και η Ελλάδα (1918–1920)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1999.

- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821–1829)*, τ. Ε': *Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813–1822)*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821–1829)*, τ. Η': *Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του νεοελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Βακάς, Δημήτριος, *Μεγάλη Ελλάς. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πολεμικός ηγέτης*, Οίκος Μιχ. Σαλίβερου, Αθήναι 1949.
- Βαλέτας, Γεώργιος, «Ο Μυριβήλης της Μυτιλήνης. Τα πρώτα του χρόνια και η πρώτη μεγάλη δημιουργική του περίοδος», *Νέα Εστία*, τ. 88, τχ. 1033, 15/7/1970, σσ. 904-955.
- Βάρδα, Χριστίνα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τ. 8, 1982, σσ. 47-63.
- Βαρίκα, Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833–1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2^η 1996.
- Βασιλείου, Σωτηρούλα Κ., «Τα παλικάρια τα παλιά και η αποκατάστασή τους κατά την οθωμανική περίοδο (1833–1862)», Βασιλίας Κ. Γούναρης (επ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος–20ός αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σσ. 27-107.
- Βασιλείου, Σωτηρούλα Κ., «Πολιτικές ανταμοιβές των Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1828–1844)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2019.
- Βατικιώτης, Παναγιώτης Γ., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936–1941*, μετ. Δήμητρα Αμαραντίδου, Ευρασία, Αθήνα 2005.
- Βαφέας, Νίκος–Μανόλης Βουρλιώτης, «Συλλογική δράση και πολιτική βία στην Κρήτη του Μεσοπολέμου: η “στάσις” του 1921–1922», Έφη Αβδελά–Ραϋμόνδος Αλβανός–Δημήτρης Κουσουρής–Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 151-168.
- Βαφειάδου, Έφη, «Εισαγωγή στη δραματουργία του Παντελή Χορν», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994.
- Βενέζης, Ηλίας, *Ελληνική διάρκεια. Μορφές και θέματα των γραμμάτων και των τεχνών*, τ. Α' (1924–1952), επ. Χ. Λ. Καράογλου–Κατερίνα Καρβέλα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019, σσ. 54-61.
- Βεντήρης, Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910–1920. Ιστορική Μελέτη*, τ. Β', Τύποις Πυρσού, Αθήναι 1931.
- Βεργόπουλος, Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 3^η 1975.
- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίσης της Ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειές της στην Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1977, σσ. 24-30.
- Βερέμης, Θάνος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι Αξιωματικοί 1909–1924», Θάνος Βερέμης–Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλippότης, Αθήνα 1980, σσ. 563-588.
- Βερέμης, Θάνος, *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925–1926*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.
- Βερέμης, Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916–1936*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018.
- Berend, Ivan T., *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ού Αιώνα. Τα οικονομικά καθεστώτα από το laissez-faire στην παγκοσμιοποίηση*, μετ. Θανάσης Α. Βασιλείου, Gutenberg, Αθήνα 2009.
- Berstein, Serge–Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. 3. Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης. 1919 έως σήμερα*, μετ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Βλάσσης, Κωνσταντίνος Δ., *Οι εξοπλισμοί της Ελλάδος 1936–1940*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2013.

- Βλάσσης, Κωνσταντίνος Δ., *Τα τεθωρακισμένα στον Ελληνικό Στρατό (1920–1940)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2017.
- Βλάσσης, Κωνσταντίνος Δ., *Πρόσφυγες, οικονομία & νομοθεσία κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2020.
- Βλάσσης, Κωνσταντίνος Δ.–Νίκος Χατζηϊωακείμ–Ηλίας Καλύβας, *Ελλάδα και Πολωνία στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα 2020.
- Βλασίδης, Βλάσης, *Μεταξύ μνήμης και λήθης. Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 2016.
- Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας*, Ευρασία, Αθήνα 2012.
- Βοβολίνης, Κωνσταντίνος Α., *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865–1950)*, Αθήναι 1951.
- Βόγλη, Ελπίδα Κ., «Οι “παλιννοστούντες” μετανάστες και η επανενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Έφη Αβδελά–Ραϋμόνδος Αλβανός–Δημήτρης Κουσουρή–Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 259-282.
- Βοζάνη, Αριάδνη, «Το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη: από την προκήρυξη του σχετικού διαγωνισμού στην υλοποίηση», Γιώργος Σταθακόπουλος (επ.), *Στης Βουλής τα πέριξ. Το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009, σσ. 21-26.
- Βούρος, Γεώργιος, *Παναγής Τσαλδάρης 1867–1936*, [Αθήνα] 1955.
- Βραχνιάρης, Χρήστος, *Η αγροτική-λαϊκή εξέγερση στα Τρίκαλα το 1925*, Πανόραμα, Αθήνα [1978].
- Βραχνιάρης, Χρήστος, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις. Κιλελέρ 1910. Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα 1985.
- Βυζάντιος, Χρήστος Σ., *Ιστορία των κατά την Ελλην. Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, Εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, εν Αθήναις 1874.
- Γαβρόγλου, Κώστας–Βαγγέλης Καραμανωλάκης–Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837–1937)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014.
- Γαλανού-Τουρκοβασίλη, Ρεβέκα, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης. Ιστορική αναφορά*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000.
- Γασπαρινάτος, Σπύρος Γ., *Οι ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις. Δίκες κατοχικών δοσιλόγων και εγκληματιών πολέμου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015.
- Γατόπουλος, Δ., *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Πρωθυπουργός. Στενός συνεργάτης του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2000.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Η Εκστρατεία εις Μικράν Ασίαν 1919–1922, τ. Δ΄: Επιχειρήσεις Ιουνίου–Ιουλίου 1921*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1962.
- Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν (1919–1922), τ. Έβδομος. Το τέλος της Εκστρατείας 1922. Μέρος Πρώτον. Υποχωρητικοί Αγώνες των Α΄ και Β΄ Σωμάτων Στρατού*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1962.
- Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919–1922*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1967.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912–1913, τ. Α΄*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1987.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912–1913*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1987.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914–1918*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1993.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1993.

- Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα εις Μεσημβρινή Ρωσσίαν (1919)*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1995.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Πεζικού, *Στρατιωτικός κανονισμός. Η ιστορία του Πεζικού*, Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, Αθήνα 2014.
- Γεροζήσης, Τριαντάφυλλος Αθ., *Το Σώμα των Αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, 1821–1974*, τ. Α', Δωδώνη, Αθήνα–Γιάννινα 1996.
- Γεωργαντίδης, Χ.Ν.–Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 36, 1979, σσ. 448-468.
- Γιαννόπουλος, Γεώργιος Π. Εμ., *Πολιτικά, νομικά και ιστορικά μελέται*, Τυπ. Παρασκευά Λεωνή, εν Αθήναις 1934.
- Γιάννου, Δημήτριος–Απόστολος Καπελέρης, «Το Κωπαϊδικό Ζήτημα. Η Κωπαΐδα του χθες και του σήμερα», Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ Μεσολογγίου, Τμήμα Στελεχών Συνεταιριστικών Οργανώσεων & Εκμεταλλεύσεων, Μεσολόγγι 2006.
- Γιούργου, Όλγα, «Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και το ΣΕΚΕ (1922–1925). Κοινωνικές αναφορές, ιδεολογικές και πολιτικές επιρροές», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014.
- Γκλαβίνας, Ιωάννης, «Μέχρι σήμερα δεν επανέκαμψεν εκ Μ. Ασίας αγνοουμένης της τύχης του: Οι αγνοούμενοι Έλληνες στρατιώτες και πολίτες της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα από τις αιτήσεις των συγγενών τους στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού (1922–1924)», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 24, 2011, σσ. 195-228.
- Γκρινής, Βασίλειος Π., «Η ιστορία του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα–Ιωάννινα 1984.
- Γκρούμπερ, Χέλμουτ [Helmut Gruber], *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917–1923)*, μετ. Γιάννης Τεγόπουλος, Κομμούνα, Αθήνα 1985.
- Γόνης, Ελευθέριος Κ., *Πολιτική και εκλογικά συστήματα. Τεύχος Πρώτον*, Αθήνα [1955].
- Γούναρης, Βασίλειος, *Από τη Μακεδονία στο Γουδί. Δραστηριότητες των Μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908–1909). Ανάτυπο από τον 29ο τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Γούναρης, Βασίλης Κ., «Βουλευτές και καπεταναίοι: Πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, τ. 41, τχ. 2, 1990, σσ. 313-335.
- Γούναρης, Βασίλης Κ. (επ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος–20ός αιώνες*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014.
- Γούναρης, Βασίλης Κ., «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», Βασίλης Κ. Γούναρης (επ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος–20ός αιώνες*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σσ. 11-26.
- Δάγκας, Αλέξανδρος, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 155-201.
- Δάγκας, Αλέξανδρος, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού*, Επίκεντρο, Αθήνα ³2011.
- Δαλεζίου, Μαργαρίτα Ν., «“Κάθισα στο αντίσκηνο και έγραφα τα πάθη μου”. Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου (1919–1922)», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ερμούπολη 2010.
- Δαρδαβέσης, Θεόδωρος, «Η οργάνωση της κεντρικής διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», Γιάννης Κυριόπουλος (επ.–εισ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, σσ. 99-110.
- Δασκαρόλης, Ιωάννης Β., *Δημοκρατικά Τάγματα. Οι «πραιτωριανοί» της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1923–1926*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019.
- Δαφνής, Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923–1940*, Κάκτος, Αθήνα ²1997.

- Δέλτα, Πηνελόπη Σ., *Ρωμιοπούλες*, τ. Γ': *Σούρουπο*, επ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2014.
- Della Porta, Donatella–Mario Dianì, *Κοινωνικά κινήματα. Μια εισαγωγή*, μετ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα 2010.
- Δερμιτζάκη, Αικατερίνη, «Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος: ίδρυση, συλλεκτική πολιτική και άλλες δράσεις (1882–1926)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011.
- Δεσποτοπούλου, Αλεξάνδρα–Μαρία Φουντουλάκη, «Οδωνυμικά της Νέας Σμύρνης–Οι ονομασίες των οδών», Πτυχιακή Εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004.
- Δημανόπουλος, Σπύρος, «Η κοινωνική διαστρωμάτωση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου και η διεκδίκηση της ανταλλάξιμης περιουσίας, 1924–1927», *Μνήμων*, τχ. 31, 2010, σσ. 151-184.
- Δημαράς, Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα ⁵1989.
- Διβάνη, Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα της διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα ⁵2002.
- Δομιζάκης, Μ.Γ., «Το δικαίωμα εις σύνταξιν ανικανότητος εκ του Δημοσίου Ταμείου», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τ. 18, τχ. Γ', 1938, σσ. 129-153.
- Δοκανάρης, Ναπολέων, «Η σύσταση της Χωροφυλακής», *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, τ. 14, τχ. 162, Ιούνιος 1983.
- Δρίτσας, Χρήστος, «Η αποστρατεία στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις: Προβλήματα, ιδιαιτερότητες και προοπτικές με ταυτόχρονες αναφορές στη διεθνή πραγματικότητα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2015.
- Δώδος, Δημοσθένης, «Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Κόμματα και υποψήφιοι», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989.
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η Πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23, 2001, σσ. 153-182.
- Ελεφάντης, Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα ²1979.
- Eley, Geoff, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Η ιστορία της Αριστεράς στην Ευρώπη, τ. Α' (1850–1923)*, μετ. Θανάσης Κατσικερός, Σαββάλας, Αθήνα 2010.
- Ευαγγελίδης, Τρύφων, «Ελληνική Επανάστασις», *ΜΕΕ*, τ. Ι', σσ. 565-575.
- Ζαπάντης, Ανδρέας Η., *Ελληνο-σοβιετικές σχέσεις 1917–1941*, μετ. Άγγελος Σ. Βλάχος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1989.
- Ζεύγου, Καίτη, *Με τον Γιάννη Ζέβγο στο επαναστατικό κίνημα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 1980.
- Ζωγράφος, Αναστάσιος, «Στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας: Οι Κωνσταντινουπολίτες εθελοντές στη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας (1919–1922)», Χαράλαμπος Αθ. Μηνάογλου (επ.), *Η Κωνσταντινούπολη στην Ιστορία και την Λογοτεχνία*, Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 2018, σσ. 433-448. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Zografos, Anastasios).
- Gentile, Emilio, *Φασισμός. Ιστορία και ερμηνεία*, μετ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007.
- Gerwarth, Robert, *Οι ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917–1923*, μετ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία.
- *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821–1954)*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα 2005.
- Θεοδώρου, Βάσω, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τ. 21, 1999, σσ. 55-84.
- Θεοδώρου, Βασιλική, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», Έφη

Αβδελά–Χάρης Εξερτζόγλου–Χρήστος Λυριντζής (επ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σσ. 82-100.

- Θεοδώρου, Βασιλική, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: εμπλοκές και όρια», Έφη Αβδελά–Ραϋμόνδος Αλβανός–Δημήτρης Κουσουρή–Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 233-257.
- Θεοδώρου, Βασιλική–Δέσποινα Καρακατσάνη, «Φροντίζοντας την υγεία της νέας γενιάς: Μεταρρύθμιση, προβληματισμοί και ματαιώσεις τη δεκαετία του 1930», Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος–Δέσποινα Παπαδημητρίου–Ζήσιμος Συνοδινός (επ.), *Νεολαία και οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα, 1929 και 2008*, Gutenberg, Αθήνα 2016, σσ. 146-172.
- Θεοτοκάς, Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις*, τ. Α' (1925–1949), επ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος–Μιχάλης Τσαπόγας, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1996.
- Θεοτοκάς, Γιώργος, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επ. Κ.Θ. Δημαράς, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.
- Θεοτοκάς, Γιώργος, *Αργώ* [Επίτομη έκδοση], Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.
- Θουκυδίδης, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, μετ. Άγγελος Σ. Βλάχος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2005.
- *Θουκυδίδου Ιστορία*, μετ. Ελευθέριος Βενιζέλος, τ. Α', Το Βήμα, Αθήνα 2016.
- Ιντζέμπελης, Ελπιδοφόρος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος & το Κόμμα Φιλελευθέρων στην Ήπειρο*, Historical Quest, Αθήνα 2015.
- Ιωαννίδης, Ιωάννης, *Πολιρκίαι, Έξοδος και Ηρώων Μεσολογίου*, χ.τ.ε [1930].
- Καιροφύλας, Γιάννης, *Γεώργιος Βιτάλης. Ο γλύπτης με τα μεγάλα οράματα*, Φιλιππότης, Αθήνα 1995.
- Κακριδής, Ι.Θ., *Περικλέους Επιτάφιος (Θουκυδ. II 34–36). Κείμενο, μετάφραση, σχόλια, επιλεγόμενα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2011.
- Καλάργαλης, Αριστείδης, «Η “Λεσβιακή Άνοιξη”. Η ανασύσταση ενός πολιτισμικού φαινομένου μέσα από την αποτύπωσή του στον Τύπο (1910–1932)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2014.
- Καλποδήμου, Καλλιόπη–Γιώργιος Κόνδης, «Ο αντίκτυπος του Εθνικού Διχασμού (1915–1917) στην περιφέρεια. Η περίπτωση της Αργολίδας», Ευάνθης Σ. Χατζηβασιλείου–Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος (επ.), *1915–2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις. Πρακτικά διημερίδας 7–8 Νοεμβρίου 2015*, Σύνδεσμος Φιλολόγων Άργους, Άργος 2018, σσ. 150-189.
- Κάππος, Θανάσης Κ., *Τα περίπτερα της Αθήνας, 1943–1969*, Αλήθεια, Αθήνα 2010.
- Καραβάς, Βλάσιος, *Γιώργης Νίκολης (1899–1929). Η μαρτυρία για το ΚΚΕ και το Μακεδονικό*, Εκάτη, Αθήνα 2004.
- Καραγιάννης, Βαγγέλης, «Θείλπις Λευκίας ένας απ' τους πρωτεργάτες της “Λεσβιακής Άνοιξης”», *Αιολικά Γράμματα*, τχ. 27, Μάης–Ιούνιος 1975, σσ. 215-244.
- Καρακάλος, Ξενοφών Ι., «Εκατό χρόνια από τη γέννηση του Ανρύ Μπαρμπύς», *Νέα Εστία*, τχ. 1105, 15 Ιουλίου 1973, σσ. 958-959.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης Δ., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837–1932)*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 2006.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884), Κώστας Μπουραζέλης–Βαγγέλης Καραμανωλάκης–Στυλιανός Κατάκης (επ.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 2011, σσ. 273-287.
- Καραμήτσος, Φιλήμων, «Πρωτοχρονιά στη φυλακή για τους κομμουνιστές των Ιωαννίνων το 1924», *Εποχή*, 5/1/2008.
- Καραπέτσας, Αθανάσιος Γ., *Ο Διχασμός του '18. Τα Λαμιακά και τα Θηβαϊκά*, Μπατσιούλας, Αθήνα 2015.

- Καρλιάφτης, Λουκάς, *Η ίδρυση της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Μπολσεβίκων Λενινιστών Ελλάδας (Αρχειομαρξιστές–Τροτσκιστές)*, Διεθνιστής, χ.χ.
- Καστρινός, Νίκος Σ., *Αλ. Παπαναστασίου ο αναμορφωτής και η Δημοκρατία*, Μπάυρον, Αθήνα 1975.
- Καστρίτης, Κώστας [Λουκάς Καρλιάφτης], *Ιστορία του Μπολσεβικισμού Τροτσκισμού στην Ελλάδα*, 5τ., Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα χ.χ.
- Κατσάνος, Κωνσταντίνος, «Από τον σερβικό πατριωτισμό στον γιουγκοσλαβικό εθνικισμό: Η δράση των Σέρβων Μακεδονομάχων στη Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου», Βασίλης Κ. Γούναρης–Στάθης Ν. Καλύβας–Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σσ. 168-185.
- Κατσάπης, Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», Αντώνης Λιάκος (επ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 125-169.
- Κατσορίδας, Δημήτρης–Κώστας Παλούκης, «Εσωκομματικές διαμάχες του ΣΕΚΕ–ΚΚΕ στην περίοδο 1922–1927», *Μαρξιστική Σκέψη*, τ. 14, Ιούλιος–Σεπτέμβριος 2014, σσ. 86-95.
- Κατσούλης, Γιώργης Δ., *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, τ. Δ' (1934–1940), Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976.
- ΚΕ του ΚΚΕ, *Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών. Χρονικό του ΚΚΕ*, τ. 1: 1918–1945, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
- Keegan, John, *Το πρόσωπο της μάχης. Μία μελέτη των μαχών του Αζενκούρ, του Βατερλώ και του Σομ*, μετ. Αθανάσιος Ζάβαλος, Κέδρος, Αθήνα 2010.
- Κλιάφα, Μαρούλα, *Σιωπηλές φωνές. Μαρτυρίες Θεσσαλών για τον 20ό αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Κολιόπουλος, Γιάννης, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1988.
- Κόμης, Κώστας, *Πολιτικοστρατιωτικές αναταραχές και πληθυσμιακές μετακινήσεις. Ο ελληνικός 19ος αιώνας και το 1821*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.
- Κοντογιώργη, Έλσα, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923–1930», *Μνήμων*, τ. 9, 1992, σσ. 47-59. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Kontogiorgi, Elisabeth).
- Κορασίδου, Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ–ΓΓΝΓ, Αθήνα 1995.
- Κορμά, Λένα, «Πρόσφυγες και κρατική πολιτική στην υγειονομική αναδιοργάνωση της Ελλάδας του μεσοπολέμου», *5ο Συμπόσιο «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτισμική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Δήμος Νέας Ιωνίας–Κέντρο Σπουδής & Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, Νέα Ιωνία 2012, σσ. 212-217.
- Κορμά, Λένα, «Πολεμώντας με τις ασθένειες: Πτυχές της επιδημίας χολέρας του 1913», Αθηνά Κόλια–Δερμιτζάκη–Βάσω Σειρηνίδου–Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης–Μαρίλια Λυκάκη (επ.), *Ιστορίες πολέμου στην νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σσ. 453-469.
- Κοπανιτσάνου, Θεοφανή, «Μικρά Ασία (Οκτώβριος 1921–Ιούλιος 1922). Το δεκάμηνο της επιχειρησιακής αδράνειας και η επίδραση του στον ψυχισμό και στο φρόνημα του Ελληνικού Στρατού», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018.
- Κολλάρος, Βασίλης Ν., «Η μειονοτική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα 2014.
- Coudenhove-Kalergi, Richard N., *Πανευρώπη*, μετ. Γεωργίου Λουδ. Νικολαΐδου, εισ. Γεωργίου Στ. Στρέιτ, «Γκρέκα», Αθήνα 1927.
- Κουλούρη, Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870–1922*, ΙΑΕΕ/ΓΓΝΕ, Αθήνα 1997.

- Κουλούρη, Χριστίνα, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου–Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης (επ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σσ. 181-210.
- Κουλούρη, Χριστίνα, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821–1930*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.
- Κούμας, Μανόλης, *Γεώργιος Καφαντάρης. Πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012.
- Κούμας, Μανόλης, *Μικρά κράτη, συλλογική ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: Η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού 1919–1934*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, Λευκωσία 2012.
- Κούνδουρος, Ρούσσο, Σ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι. Εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924–1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1978.
- Κούκη, Ελένη, «Ο ήρωας, το πλήθος και η εξουσία. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη της Αθήνας», Έφη Αβδελά–Ραϋμόνδος Αλβανός–Δημήτρης Κουσουρής–Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 63-82.
- Κούσουλας, Δημήτριος Γ., *Επιβουλή και αποτυχία. Η ιστορία του ΚΚΕ, 1918–1949*, Καμπάνα, Αθήνα 1971.
- Κουτσουράδης, Τιμολέων, *Τα απομνημονεύματα των στρατιωτικών πρωταγωνιστών και δευτεραγωνιστών της Μικρασιατικής Εκστρατείας*, Συλλογές, Αθήνα 2005.
- Κουτσουράδης, Τιμολέων, *Ημερολόγια και απομνημονεύματα κατώτερων αξιωματικών και οπλιτών της Μικρασιατικής Εκστρατείας*, Συλλογές, Αθήνα 2009.
- Κυριακόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η νοσηλεία των ασθενών και τραυματιών στην περιοχή της πρωτεύουσας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, τ. 1, τχ. 1, 2013, σσ. 133-170.
- Κωνσταντίνου, Γεώργιος Ν., «Η ιστορία των στρατιωτικών νοσοκομείων στη νεότερη Ελλάδα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.
- Κωνσταντοπούλου, Μαρία, «(Μετά)-νεωτερικότητα και γυναίκα: Οι μελέτες περιπτώσεων του ΠΑΣΟΚ (Ελλάδα) και του ΑΚ Ραρτί (Τουρκία), ως εκφραστές των κοινωνικά αποκλεισμένων γυναικών», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2019.
- Κωστέλενος, Γεώργιος–Δημήτριος Βασιλείου–Εμμανουήλ Κουνάρης–Σωκράτης Πετμεζάς–Μιχαήλ Σφακιανάκης, *Πηγές οικονομικής ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας. Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές. Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830–1939*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών–Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2007.
- Κωστής, Κώστας, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919–1928)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- Κωστής, Κώστας, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος–20ός αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2018.
- Κωστής Κώστας, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Πατάκης, Αθήνα 2019.
- Κωστόπουλος, Τάσος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912–1922)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.
- Λαγουδάκη, Ευγενία, «Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στο Ηράκλειο (1922–1925), *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΛΑ΄, 2011, σσ. 281-308.
- Λαμπίκης, Δημήτριος, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2000 [α΄ έκδ. 1938].
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα, «Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία», Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν–Τασούλα Βερβενιώτη–Δήμητρα Λαμπροπούλου–Μάρλεν Μούλιου–Ποθητή Χαντζαρούλα (επ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Πλέθρον, Αθήνα 2016, σσ. 9-26.

- Λάμπρου, Γιάννης Λ., *Κωπαΐδα Λίμνη Ζωής*, Κουλτούρα, Αθήνα 2007.
- Λεμονίδου, Έλλη, *Ιστορία και μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019.
- Λεμονίδου, Έλλη, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914–1918). Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Lemonidou, Elli).
- Λένιν, Βλάντιμιρ Ι. [Vladimir I. Lenin], *Για τον πόλεμο και τη σοσιαλιστική επανάσταση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Lenin, Vladimir)
- Λεονταρίτης, Γεώργιος Β., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μετ. Σαράντης Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917–1918*, μετ. Βασίλης Οικονομίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000.
- Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909–1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Λεφούσης, Ηλίας, *Το εργατικό κίνημα του Βόλου 1881–1936*, Βόλος 1985.
- Λιάκος, Αντώνης, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α΄, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986.
- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Λιάκος, Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα 2007.
- Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2020.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918–1923*, Καρανάσης, Αθήνα 1976.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923–27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνα, Αθήνα 1985.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Παντελής Πουλιόπουλος. Ένας διανοούμενος επαναστάτης*, Γλάρος, Αθήνα 1992.
- Λιναρδάτος, Σπύρος, *Πώς εφτάσαμεν στην 4η Αυγούστου*, Το Βήμα, Αθήνα 2009.
- Λούβη, Λίνα, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923–1928)», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος–Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019, σσ. 391–403.
- Λούβη, Λίνα, *Περιγέλωτος βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875–1886)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002.
- Λούβη, Λίνα, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, Πρότυπο, απειλή, προστάτις, 1833–1857*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.
- Λυκούργου, Νίκη, *Σχεδιάσμα χρονογραφίας Στράτη Μυριθήλη (1890–1968)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1990.
- Λυκούργου, Νίκη, *Αγαπητέ Στρατή... Από την αλληλογραφία του Μυριθήλη με τους Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, Γιώργο Κοτζιούλα κ.α.*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης Π., «Η διαμάχη στην Ελλάδα σχετικά με τη μικρασιατική εκστρατεία (Βασιλικοί–Βενιζελικοί–η εναντίωση του Μεταξά και του ΚΚΕ)», *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Τ. 6. Εκστρατεία και Καταστροφή 1919–1922*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2011, σσ. 77–119.
- Mazower, Mark, *Κυβερνώντας τον κόσμο. Η ιστορία μιας ιδέας*, μετ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Mazower, Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετ. Σπύρος Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015.

- Μαθιουδάκης Εμμανουήλ, «Όψεις της κοινωνικής ζωής της Αθήνας κατά την περίοδο 1944–1946: Επιβίωση και συνθήκες διαβίωσης, ταξική διαστρωμάτωση, κοινωνική διαμαρτυρία», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017.
- Μακρής, Αλέξανδρος, «Παλαιοί πολεμιστές και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912–1925). Διεθνές πλαίσιο, οργανώσεις και προνοιακή πολιτική», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017.
- Μακρής, Αλέξανδρος, «Κώστας Μισαηλίδης (1883–1955). Η ζωή ενός ανταποκριτή της Μικρασιατικής Εκστρατείας», *Η Μικρασιατική Εκστρατεία του Κώστα Μισαηλίδη. Οι ανταποκρίσεις του από το Μέτωπο (1919–1922)*, επ. Ειρήνη Σαρίογλου, Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών–Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2019, σσ. 31–88.
- Μακρυδημήτρης, Αντώνης, *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων 1821–2008*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.
- Μαλέσης, Δημήτρης Αρ., «Ο Ελληνικός Στρατός στην πρώτη Οθωνική δεκαετία (1833–1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992.
- Μαλέσης, Δημήτρης, «... ν' ανάψη η επανάστασις». *Μεγάλη Ιδέα και στρατός τον 19ο αιώνα*, Ασίνη, Αθήνα 2018.
- Μάξιμος, Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 2^η 1975.
- Μπαλωτή, Ξένη Δ., *Γαλλική Επανάσταση (1789–1799)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020.
- Μπαμπούνης, Χαράλαμπος, *Η κυβερνώσα Βουλή κατά την ελληνική Μεσοβασιλεία*, Στοχαστής, Αθήνα 2013.
- Μανιάτη-Κοκκίνη, Τριανταφυλλίτσα, «Στρατιώτες προνομιοῦχοι ή στρατός προνομιοῦχων; Δημοσιονομικά μέτρα εν όψει πολεμικών συγκρούσεων στο Ὑστερο Βυζάντιο», Αθηνά Κόλια–Δερμιτζάκη–Βάσω Σειρηνίδου–Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης–Μαρίλια Λυκάκη (επ.), *Ιστορίες πολέμου στην νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σσ. 137–157.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, «Πανεπιστήμιο και ηρωϊκός θάνατος (1897–1919). Ιδεολογία, συμβολισμοί, τελετουργίες», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου «Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία»*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989, σσ. 277–288.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, «Οι περιπέτειες του ηρωϊκού θανάτου: 1912–1920», *Μνήμων*, τ. 12, 1989, σσ. 89–116.
- Μαρκάτου, Θεοδώρα Φ., «Οι πανελλήνιοι έρανοι κατά του Βαλκανικούς Πολέμους 1912–1913. Συλλογή και διαχείριση των εράνων–χρηματοδότηση της “πολεμικής τέχνης”», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910–1914*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σσ. 429–454.
- Μαρκάτου, Θεοδώρα Φ., «Οι προτάσεις για πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830–1930)», *Μνήμων*, τχ. 17, 1995, σσ. 37–68.
- Μαρκάτου, Δώρα Φ., *Τα κατάλοιπα του Ιωάννη Δαμβέργη (1887–1937)*, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αθήνα 1996.
- Μαρκέτος, Σπύρος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού», τ. Α', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000.
- Μαρκέτος, Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, τ. Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Ματθαίου, Σοφία, «Η εφημερίδα “Καμπάνα”. “Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων”», *Μυτιλήνη 1923–24*, *Μνήμων*, τ. 10, 1985, σσ. 212–235.
- Ματθαίου, Σοφία, «Antoine Prost. Les Anciens Combattants et la Société Française 1914–1939», *Μνήμων*, τ. 11, 1987, σσ. 359–364.

- Ματθαίου, Σοφία, «Η εφημερίδα του Ηρακλείου “Εργάτης” ή “Λαός” (1914–15). Προσπάθεια για την οργάνωση των εργατών και για την διάδοση νεωτερικών ιδεών σε μια επαρχιακή πόλη», *Μνήμων*, τ. 13, 1991, σσ. 139-196.
- Μαυρίδης, Ανδρέας, «Η Ρόδος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι την εθνική ολοκλήρωση (1912–1947). Ο μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος (1913–1946), εκκλησία και εκπαίδευση, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα 2001.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017.
- Μαστρογιάννης, Ιωάννης Δ., *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της νεωτέρας Ελλάδος (1821–1960)*, Αθήναι 1960.
- Μελιγκώνης, Νικόλαος Π., «Ο αρχειομαρξισμός στον Μεσοπόλεμο. Ιδεολογικές διαφορές και συγκρούσεις του με το ΚΚΕ και η θέση του στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2019.
- Μέλιος, Νικόλαος, «Επιχειρηματικές και επενδυτικές στρατηγικές στην Κωπαΐδα 1830–1996», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. Γ', τχ. Β', Θήβα 1996, σσ. 690-697.
- Μέλιος, Νίκος–Απόστολος Παπαδόπουλος, «Το Κωπαϊδικό Ζήτημα στον 19ο και 20ό αιώνα: Μια πρώτη ιστορική προσέγγιση», Αλέξανδρος Π. Μπεκιάρης (επ.), *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. Α', τχ. Β', Αθήνα 1988, σσ. 1159-1179.
- Μέλιος, Νίκος–Απόστολος Παπαδόπουλος, «Το Κωπαϊδικό Ζήτημα στα πλαίσια του αστικού εκσυγχρονισμού και της αγροτικής μεταρρύθμισης», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος–Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επ.), *Βενιζελισμός & Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019.
- Μητροφάνης, Γιώργος, «Τιμές και ιστορικοί αριθμοδείκτες τιμών», Θανάσης Καλαφάτης–Ευάγγελος Πρόντζας (επ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. Γ', Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σσ. 317-482.
- Μοσκόφ, Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Μουρέλος, Ιωάννης Γ., *Τα Νοεμβριανά του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα 2007.
- Μπαρλαγιάννης, Θανάσης, *Η υγειονομική συγκρότηση του ελληνικού κράτους (1833–1845)*, Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα 2018.
- Μπαρμπής, Ανρί, *Φωτιά. Το ημερολόγιο ενός ουλαμού*, μετ. Κοσμάς Πολίτης, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2014.
- Μπαχάρας, Δημήτρης, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, τχ. 29, 2008. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Bacharas, Dimitris)
- Μπιργάλης, Νίκος, «Πόλεμος και πολιτική ιδιότητα κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή», Αθηνά Κόλια–Δερμιτζάκη–Βάσω Σειρηνίδου–Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης–Μαρίλια Λυκάκη (επ.), *Ιστορίες πολέμου στην νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σσ. 27-39.
- Μπόμπου-Πρωτόπαπα, Ελένη, *Το Λύκειο των Ελληνίδων 1911–1991*, Αθήνα 1993.
- Μπούσε, Βάνα, *Η καθημερινή ζωή στην Ελλάδα του Όθωνα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020.

- Borejsza, Jerzy W., «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936–1940», Νίκος Σβορώνος–Χάγκεν Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936–1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 16-32.
- Μπουτζούβη, Αλέκα, «Αύρα Θεοδωροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910–1922», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Μποχώτης, Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα [1999], σ. 37-105.
- Μυκονιάτης, Ηλίας, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄ στα προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά*, τ. 35, τχ. 2, 1984, σσ. 355-370.
- Μυκονιάτης, Ηλίας Γ., «Το Μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον Μεσοπόλεμο», *Ελληνικά*, τ. 44, τχ. 1, 1994, σσ. 159-170.
- Μυκονιάτης, Ηλίας, «Τα Ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και πολιτισμική ενότητα», *Αρχαιολογία*, τχ. 59, Απρίλιος–Ιούλιος 1996, σσ. 75-82.
- Μυριβήλης, Στράτης, *Η ζωή εν τάφω. Έκδοση Μυτιλήνης 1924*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991.
- Μυριβήλης, Στράτης, *Το κόκκινο βιβλίο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997.
- Μυριβήλης, Στράτης, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2018.
- Νενεδάκης, Ανδρέας, *Ο εφεδροπατέρας. Οι Άγγλοι στραγγάλισαν την Αντίσταση στην Κρήτη*, Αθήνα 1982.
- Νεφελούδης, Παύλος, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ 1918–1968*, Gutenberg, Αθήνα 1974.
- Νικολόπουλος, Θεόδωρος, *Η άλλη όψη του ελληνικού εργατικού κινήματος (1918–1930)*, Αθήνα 1983.
- Νούτσος, Παναγιώτης, *Γιάννινα. Από τον Αθανάσιο Ψαλίδα στον Γιωσέφ Ελιγιά*, Δήμος Ιωαννιτών, Ιωάννινα 1990.
- Νούτσος, Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β΄ (Μέρος Β΄), Γνώση, Αθήνα 1993–94.
- Ντούρος, Δημήτριος, «Το τραύμα ως βίωμα: Οι ασθένειες μέσα από τις αφηγήσεις των πρωταγωνιστών των Βαλκανικών Πολέμων (1912–1913)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τ. 16, 2005–2014, σσ. 85-108.
- Ντούρος, Δημήτριος, «Η κατάρρευση της Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου: Από τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 έως την 4η Αυγούστου», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016.
- Παλούκης, Κώστας, «Η “Αριστερή Αντιπολίτευση” στο ΚΚΕ. Αρχαιομαρξιστές και σπαρτακιστές», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.) *Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922–1940*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 207-208.
- Παλούκης, Κώστας, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912–1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Πρώτο μέρος.», *Τα Ιστορικά*, τχ. 61, Δεκέμβριος 2014.
- Παλούκης, Κώστας «Οι ανάπηροι πολέμου 1912–1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Δεύτερο μέρος.», *Τα Ιστορικά*, τχ. 62, Δεκέμβριος 2015.
- Παλούκης, Κώστας «Η Οργάνωση Αρχείου του Μαρξισμού (1919–1934). Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2017.
- Παλούκης, Κώστας, *Αρχαιομαρξιστές. Οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, Ασίνη, Αθήνα 2020.
- Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Γ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010.

- Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Γ., *Πέτρος Καναγκίνης. Η συμβολή του στην αναμόρφωση τους περιβάλλοντος της υπαίθρου στον Μεσοπόλεμο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013.
- Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Γ., *Ηλίας Μαριολόπουλος (1900–1991). Ο πατέρας της σύγχρονης Κλιματολογίας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019.
- Πάνος, Βασίλης, *Η “Κόκκινη Δευτέρα”. Τρίκαλα 1925*, Εκδόσεις Αγαπώ την πόλιν, Τρίκαλα 2011.
- Πανταζίδης, Ξενοφώντας Λ., *Η ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τ. Α΄, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Αθήνα 1987.
- Paxton, Robert O., *Η ανατομία του Φασισμού*, μετ. Κατερίνα Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα 2004.
- Παπαβασιλείου, Ιπποκράτης Α., *Περί Στρατού*, Τύποις Ιωάν. Βάρτσου, Αθήναι 2^η 1927.
- Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Χ.–Ε. Γιαννικαπάνη–Α. Ιακωβίδου–Μ. Μήκα, «Οι ρωμαϊκές αποικίες στην ελληνική Μακεδονία», Πολυξένη Αδάμ–Βελένη (επ.), *Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 157-169.
- Παπαγεωργίου, Στέφανος Π., *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821–1862*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2^η 2005.
- Παπαδήμας, Αδαμάντιος Δ., *Οι αδάμαστοι. Τα Νοεμβριανά (το χρονικό μίας εποχής)*, Τυποεκδοτική, Αθήνα 1946.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922–1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Ασίνη, Αθήνα 2012.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Οι Επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου», *Αρχειοτάξιο*, τ. 16, Νοέμβριος 2014, σσ. 13-22. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Paradimitriou, Despina).
- Παπαδόπουλος, Στέφανος, «Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο Ελληνισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 143-168.
- Παπαναστασίου, Νικόλαος Γ.–Νικόλαος Κ. Βογιατζής, *Στην άκρη του Αιγαίου. Καστελλόριζο, 1890–1948*, μετ. Ειρήνη Σαρίογλου, Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών, Αθήνα 2015.
- Παπαντωνίου, Ζαχαρίας Λ., *Όθων και η ρωμαντική δυναστεία. Λουδοβίκος Α΄–Όθων–Λουδοβίκος Β΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 3^η 1997.
- Πάπαρη, Κατερίνα, *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο*, Ασίνη, Αθήνα 2017.
- Παυλογεωργάτου, Ευφροσύνη, «Η εθνική “αμνησία” των Βαλκανικών Πολέμων», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2016.
- Παυλόπουλος, Δημήτρης, «Εικόνες των Βαλκανικών πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική», Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη–Βάσω Σειρηνίδου–Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επ.), *Ιστορίες πολέμου στη νοτιοανατολική Ευρώπη*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σσ. 365-382.
- Παυλόπουλος, Δημήτρης, «Ο άγνωστος Αλέξανδρος Υψηλάντης», 27/2/2019, slpress.gr/politismos/o-agnostos-alexandros-ipsilantis/
- Πέιν, Στάνλεϊ [Stanley G. Payne], *Μία ιστορία του φασισμού 1914–1945*, μετ. Κώστας Γεώργμας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.
- Πετμεζάς, Σωκράτης, «Αγροτική οικονομία» Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900–1922*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα [1999], σσ. 54-85.
- Πετμεζάς, Σωκράτης Δ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

- Πετμεζάς, Σωκράτης Δ., *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.
- Πετράκη, Μαρίνα, *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά*, Καθημερινή, Αθήνα 2014. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Petrakis, Marina).
- Petropoulos, John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833–1843)*, τ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
- Πετσάλης-Διομήδης, Θανάσης, *Μαρία Πάρνη*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ⁵1983.
- Πετσάλης-Διομήδης, Θανάσης, *Διαφάνειες. Ο Μεσοπόλεμος. Ο δεύτερος τόμος της ζωής μου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985.
- Πιέρρος, Νίκος, «Υλικά παροχαί επί της Μεσοβασιλείας εις τους πρωτεργάτας και τα θύματα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως (1862–1863)», *Πελοποννησιακά*, τ. 13, 1978–79, σσ. 129–138.
- Πιζάνιας, Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Πικρός, Γιώργης (επ.), *Καλπάκι. Φυλακές–Ξερνήσια*, Καρανάσης, Αθήνα 1978.
- Πλουμίδης, Γεώργιος Σ., *Ιστορική Μάθηση (Προτάσεις για τις Πηγές και τη Μεθοδολογία στην Ιστορία)*, τχ. Β', Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2012.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924–25. Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, Γόρδιος, Αθήνα 2006.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927–1946)*, Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912–22) στην Ελλάδα», Κώστας Μπουραζέλης–Βαγγέλης Καραμανωλάκης–Στυλιανός Κατάκης (επ.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 2011, σσ. 289–308.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912–1913: Προσλήψεις, αποτίμηση, μνήμη», Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επ.), *Ώρες ελευθερίας. Βαλκανικοί Πόλεμοι, 100 χρόνια*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών–Καθημερινή, Αθήνα 2012, σσ. 15–35.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «Η ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου (δεκ. 1920): Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης», *Δωδώνη. Ιστορία–Αρχαιολογία. Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής*, τ. 38–42 (2008–2013), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013, σσ. 303–340.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Τα μυστήρια της Αιγηίδος. Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891–1922)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936–1941)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «Ο θαλάσσιος αποκλεισμός της Ελλάδας το 1916–17: Η απαρχή της οικονομίας της αυτάρκειας», Αθηνά Κόλια–Δερμιτζάκη–Βάσω Σειρηνίδου–Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης–Μαρίλια Λυκάκη (επ.), *Ιστορίες πολέμου στην νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σσ. 341–361.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «Της μεγάλης ταύτης ιδέας: Οι αφετηρίες της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας», Όλγα Κατσιαρδή–Hering–Αναστασία Παπαδία–Λάλα–Κατερίνα Νικολάου–Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σσ. 555–569.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ως μοχλός πολιτικών εξελίξεων», *Η Θεσσαλία του 1917*, Περιφέρεια Θεσσαλίας, Βόλος–Λάρισα–Τρίκαλα–Καρδίτσα 2019, σσ. 239–251.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909–1922)*, Πατάκης, Αθήνα 2020.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «Ο ήχος των εν Ύδρα». *Ο Πόρος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821–1831)*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2020. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Ploumidis, Spyridon).

- Πολίτης, Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830–1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.–Μνήμων, Αθήνα ⁴2009.
- Ποταμιάνος, Νίκος, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 17, Δεκέμβριος 2015, σσ. 55-64.
- Ποταμιάνος, Νίκος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880–1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.
- Ποταμιάνος, Νίκος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ, 1919–2019*, Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων ΓΣΒΕΕ, Αθήνα 2019.
- Ποταμιάνος, Νίκος, «Αγορανομικός έλεγχος και ρύθμιση των αγορών ως ζητήματα παρέμβασης στον συνδικαλισμό των επαγγελματιοβιοτεχνών 1912–1967», Δημήτρης Μπαχάρης (επ.), *Πτυχές της ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2020, σσ. 68-76. Βλ. και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Potamianos, Nikos)
- Πουλιόπουλος, Παντελής, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα ⁵2006.
- Πρασσάς, Παναγιώτης Χ., «Μνημεία και μουσεία της Τήνου στην υπηρεσία του Έθνους (1866–2012). Διαδρομές της Μνήμης στον Δημόσιο Χώρο», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014.
- Πρόντζας, Ευάγγελος, «Εθνικολογιστικά στοιχεία», Θανάσης Καλαφάτης–Ευάγγελος Πρόντζας (επ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. Γ΄, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σσ. 31-316.
- Rainero, Romain H., «Το πραξικόπημα του Μεταξά και η απήχηση στη φασιστική Ιταλία», Νίκος Σβορώνος–Χάγκεν Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα 1936–1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 33-51.
- Ρεπούση, Μαρία, «Το νέο Εικοσιένα. Η ανολοκλήρωτη Ελληνική Επανάσταση στις δημόσιες επετειακές αφηγήσεις της πρώτης εκατονταετηρίδας», Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου–Σεραφείμ Σεφεριάδης (επ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σσ. 161-180.
- Ρηγίνος, Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909–1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987.
- Ρήγος, Άλκης, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία 1924–1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα ³1999.
- Ριζάς, Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015.
- Ροδοπούλου Ροδάκη, Βάσω, *Γιώργης Ανδριόπουλος*, Αθήνα 1987.
- Robson, Stuart, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος*, μετ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, Πατάκης, Αθήνα 2009.
- Rose, Geoffrey, *Η στρατηγική της προληπτικής ιατρικής*, μετ. Αντώνης Κούτης–Αλέξης Μπένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2017.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος, «Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1922–1990: Μια επισκόπηση», Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα 2011, σσ. 91-108.
- Σαλβάνου, Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Νεφέλη, Αθήνα 2018.
- Σαμσάρης, Δ. Κ., «Η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας (Colonialulia Augusta Cassandresis)», *Δωδώνη*, τ. 16, 1987.
- Σαπουνάκη-Δρακάκη, Λυδία, *Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική προστασία. Η γέννηση των υπηρεσιών υγείας στον Πειραιά και το Τζάνειο Νοσοκομείο*, Διόνικος, Αθήνα 2005.
- Σαπουντζάκης, Χάρης–Λουκάς Χριστοδούλου, *Η Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο 1922–1941*, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, Νέα Ιωνία 2013.
- Σαράντης, Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά», Θάνος Βερέμης (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σσ. 45-71.

- Σβώλος, Αλέξανδρος, *Τα ελληνικά Συντάγματα, 1822–1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Στοχαστής, Αθήνα 1972.
- Σβώλος, Αλέξανδρος, *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας. Μελέτες και άρθρα*, επ. Θεόδωρος Θεοδώρου, Στοχαστής, Αθήνα [1972].
- Σελίν [Louis-Ferdinand Céline], *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας*, μετ. Σεσίλ Ιγγλέση Μαργέλλου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ¹⁶2017.
- Σινακός, Μιχάλης, «Το αντιπολεμικό κίνημα και το κίνημα των παλαιών πολεμιστών», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Δεκέμβρης 1975, σσ. 111-117.
- Σκαμπαρδώνης, Γρηγόριος–Νικόλαος Σχίζας–Αλέξανδρος Καρδούλης, «Η Υγειονομική Υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912–1913», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, τ. 1, τχ. 1, 2013, σσ. 13-33.
- Σκανδάμης, Ανδρέας Σπ., *Η Βασίλισσα Σοφία. Βιογραφία*, Εκδ. Οίκος Π. Δημητράκου, Αθήναι 1947.
- Σκοπετέα, Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Smith, Michael Llewellyn, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919–1922*, μετ. Λίνα Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα ²2009.
- Σπυριδόπουλος, Αριστοτέλης Νικ., «Ευριπίδης Μπακιρτζής. Η προσωπικότητα & η δράση του», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011.
- Σπυρόπουλος, Νικόλαος Κ., *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Σύνοτομος μελέτη των εν τω θεάτρω της Θεσσαλίας εξελιχθεισών, κατά τον ανωτέρω πόλεμον επιχειρήσεων*, τ. Γ', Ιστορική & Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήναι 1934.
- Σταυρίδης, Αντώνης Θ., *Άννα Μελά Παπαδοπούλου. Εκεί που δεν πεθαίνουν οι άνθρωποι*, Μίλητος, Αθήνα [2007].
- Σταυροπούλου, Έρη, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι στην πεζογραφία του Στράτη Μυριβήλη», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910–1914*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σσ. 359-376.
- Στεφανής, Αλκιβιάδης–Δημήτριος Κολώνης, *Το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη*, Προεδρία της Δημοκρατίας–Στρατιωτικό Γραφείο, Αθήνα 2002.
- Στογιαννίδης, Γιάννης, «Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης στην Αθήνα, 1890–1940», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015.
- Συρράκος, Φοίβος Ιωάννου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γαλλία από τη δεκαετία του 1920 έως σήμερα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018.
- Σχίζας, Νικόλαος, «Οι δραστηριότητες της Μαρίας Βοναπάρτη κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912–1913», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, τ. 1, τχ. 1, 2013, σσ. 60-62.
- Στασινόπουλος, Κ.Α., *Το Μεσολόγγι*, τ. Α', Τυπογραφείον Θ. Τζαβέλλα, εν Αθήναις 1925.
- Strachan, Hew, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, μετ. Νικόλαος Λαζαρίδης, Γκοβόστη, Αθήνα 2003.
- Σωμερίτης, Στρατής, *Η Μεγάλη Καμπή. Μαρτυρίες–Αναμνήσεις 1924–1974. Μέρος Πρώτο. Από τη Δημοκρατία στο Φασισμό 1924–1941*, Ολκός, Αθήνα 1975.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Π., *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα, 1910–2001*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Π.–Δ. Παναγιωτόπουλος, «“Ειδικοί” διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», *Μνήμων*, τ. 29, 2008.
- Ταμαλαλίδου, Χρυσάνθη, «Κοινωνική πρόνοια και υγεία την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά 1936–1940», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος 2014.

- Ταμτάκος, Γιάννης, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Κύκλοι Αντιεξουσίας, Θεσσαλονίκη 2004.
- Tapase, Alexandru, «Το νόημα του ηρωικού θανάτου», *Μελέτη Θανάτου. 2ον Διεθνές Συμπόσιον Φιλοσοφίας. La Réflexion sur la Mort. 2e Symposium International de Philosophie*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002, σσ. 69-101.
- Τεγόπουλος, Σάββας Γ., «Η πολιτική θεματολογία των εκλογικών αναμετρήσεων 1923–1936», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2013.
- Τζαβελοπούλου, Κατερίνα, «Γεώργιος Βιτάλης: Το Μνημείο του Άταφου Αγωνιστή στην Ερμούπολη», *Τετράδια Εξωμεριάς Τήνου*, τχ. 1, 2009, σσ. 7-14.
- Τζάκης, Διονύσης, «Ένοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», *Δοκιμές*, τ. 4, Φθινόπωρο 1996, σσ. 7-43.
- Τοντόροφ, Τσβετάν [Tzvetan Todorov], *Μνήμη του κακού. Πειρασμός του καλού*, μετ. Κώστας Κατσουλάρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2003.
- Traverso, Enzo, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου, 1914–1945*, μετ. Γιάννης Ευαγγέλου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013.
- Τσαβαλιά, Παρασκευή, «Η ιστορία του Οίκου Τυφλών της Ελλάδος», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2015.
- Τσακανίκα, Ελισσάβετ, *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση*, Ασίνη, Αθήνα 2019.
- Τσακούρης, Κυριάκος, «Η φιλανθρωπία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Συγκρότηση και λειτουργία. Η περίπτωση της Αθήνας και του Πειραιά», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995.
- Τσαλίκης, Γιώργος, «Ο πρώτος και ο δεύτερος νόμος για το ΙΚΑ: Η θέση των Φιλελευθέρων και των Λαϊκών για την κοινωνική ασφάλιση στο μεσοπόλεμο», Γιάννης Κυριόπουλος (επ. - εισ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, σσ. 421-434.
- Τσέλιος, Θωμάς–Ιωάννης Μακρυπούλιας, *Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Αθήνα χ.χ.
- Τσιάρα, Συναγώ, «Τοπία της Εθνικής Μνήμης: η δημόσια γλυπτική στη Μακεδονία», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000.
- Τσίρος, Νικόλαος, *Το νομοθετικό έργο του Ελευθέριου Βενιζέλου κατά την Περίοδο 1911–1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Σάκκουλας, Αθήνα–Κομοτηνή 1997.
- Τσιρώνης, Θεοδόσης «Οι Μακεδονομάχοι ως εθνικοί ήρωες: η θεσμική τους αναγνώριση (1914–2013)», Βασίλης Κ. Γούναρης (επ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος–20ός αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σσ. 109-179.
- Τσιντζιλώνης, Χρήστος, *ΟΚΝΕ 1922–1943. Λενινιστικό μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989.
- Τσοκόπουλος, Γ., *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου 1912–1913*, τ. Α', Εκδόσεις «Ατλαντίδος», Νέα Υόρκη 1914.
- Ferguson, Niall, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία, 1914–1918*, 2τ., μετ. Καρολίνα Χάγερ, Ιωλκός, Αθήνα 2008.
- Φιλάρετος, Γεώργιος Ν., *Σημειώσεις από του 75ου υψώματος (1848–1923)*, εν Αθήναις 1924.
- Φιλιππής, Δημήτρης Ε., *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός. Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010.
- Φόστερ, Ουίλλιαμ Ζ. [William Z. Foster], *Η ιστορία των τριών Διεθνών*, τ. Β', Δωρικός, Αθήνα 1978.

- Wiesner-Hanks, Merry E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450–1789*, μετ. Ελένη Καλογιάννη, Ξιφαράς, Αθήνα 2008.
- Willets, Peter, «Διεθνικοί δρώντες και διεθνείς οργανισμοί στην παγκόσμια πολιτική», John Baylis–Steve Smith–Patricia Owens (επ.), *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής*, Επίκεντρο, Αθήνα–Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 456-475.
- Χάλκος, Ιωάννης Σ., «Ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο αναθεωρητισμός απέναντι στην Τουρκία. Η εσωτερική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής της δικτατορίας (1925–26)», *Μνήμων*, τ. 36, 2017–2018, σσ. 223-254.
- Χάνδρα, Αικατερίνη Μ., «Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891–1945). Η ζωή και το έργο του», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932–1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Η Μπελ Επόκ του κεφαλαίου», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900–1922*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα [1999], σσ. 309-349.
- Χαραλάμπης, Αναστάσιος–Κωνσταντίνος Νίδερ, *Ιστορικών υπόμνημα περί του οργανισμού του τακτικού στρατού της Ελλάδος*, τ. Α', Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, εν Αθήναις 1907.
- Χαροντάκης, Δημήτρης, «Οι εφημερίδες των στρατιωτών του Μικρασιατικού Μετώπου», *Τα νέα του ΕΛΙΑ*, τχ. 62, 2003, σσ. 18-27.
- Hague, Rod–Martin Harrop, *Συγκριτική πολιτική και διακυβέρνηση*, εισ.–επ. Γιάννης Κωνσταντινίδης, μετ. Γιώργος Χριστίδης, Κριτική, Αθήνα 2011.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α., «Ένα νόμισμα για δύο κυβερνήσεις: Οικονομικά προβλήματα της Τριανδρίας», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916–1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος–Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 75-90.
- Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821–1936*, 2τ., μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.
- Heywood, Andrew, *Εισαγωγή στην πολιτική*, μετ. Γιώργος Καράμπελας, Πόλις, Αθήνα 2010, σσ. 378-380.
- Χιονίδης, Γεώργιος Χ., «Η αγροτική νομοθεσία (1917) της “Προσωρινής Κυβερνήσεως” Θεσσαλονίκης του Ελ. Βενιζέλου», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνο Βαθούκον*, τ. Α', Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 477-486.
- Χονδροματίδης, Ιάκωβος Περ., *Η Μαύρη σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Κατοχής (1941–1944)*, Περίσκοπιο, Αθήνα 2001.
- Χοτζίδης, Άγγελος Α.–Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης «“Μαύρη ζωή την έκαναν κι αυτοί”: Θύτες και θύματα στην ελληνική Μακεδονία (1901–1912)», Βασίλης Κ. Γούναρης–Στάθης Ν. Καλύβας–Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σσ. 105-135.
- Χριστοδούλου, Λουκάς Π., *Η Ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση (1923–1974)*, Εκδόσεις Μπαλτά, Αθήνα 2014.

Ξενόγλωσση

- Aguilar, Paloma, «Agents of memory: Spanish Civil War veterans and disabled soldiers», Jay Winter–Emmanuel Sivan (επ.), *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σσ. 84-103.
- Albano, Sondra, «Military recognition of family concerns: Revolutionary War to 1993», *Armed Forces & Society*, τ. 20, τχ. 2, Χειμώνας 1994, σσ. 283-302.

- Alcalde, Ángel, «War veterans and the transnational origins of Italian Fascism (1917–1919)», *Journal of Modern Italy Studies*, τ. 21, τχ. 4, 2016, σσ. 565-583.
- Alcalde, Ángel, *War Veterans and Fascism in Interwar Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Alcalde, Ángel, «War Veterans as Transnational Actors: Politics, Alliances and Networks in the Interwar Period», *European Review of History*, τ. 25, τχ. 3-4, 2018, σσ. 492-511.
- Alcalde, Ángel–Xosé M. Núñez Seixas, «Introduction. A world of veterans», Ángel Alcalde–Xosé M. Núñez Seixas, *War Veterans and the World After 1945. Cold War Politics, Decolonization, Memory*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη, 2018.
- Alexandris, Alexis «The expulsion of Constantine VI: the Ecumenical Patriarchate and Greek-Turkish relations, 1924–1925», *Balkan Studies*, τ. 22, τχ. 2, 1981.
- Allen, Keith, «Bread Ration in and the First World War in Berlin, 1914–1923», *Journal of Contemporary History*, τ. 32, τχ. 2, Χειμώνας 1998, σσ. 371-393.
- Ambrosius, Lloyd E., *Woodrow Wilson and the American Diplomatic Tradition. The Treaty Fight in Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Andréadés, André (επ.), *Les effets économiques et social de la Guerre en Grèce*, Les Presses Universitaires de France, Παρίσι 1928.
- Andréadés, André, «Les finances publiques», André Andréadés (επ.), *Les effets économiques et social de la Guerre en Grèce*, Les Presses Universitaires de France, Παρίσι 1928, σσ. 5-92.
- Anstead, Gregory M., «The centenary of the discovery of trench fever, an emerging infectious disease of World War 1», *The Lancet Infectious Diseases*, τ. 16, τχ. 8, Αύγουστος 2016, σσ. 164-172.
- Anweiler, Oskar, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants, and Soldiers Councils, 1905–1921*, μετ. Ruth Hein, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1974.
- Armiero, Marco, «Introduction: Fascism and nature», *Modern Italy*, τ. 19, τχ. 3, 2014, σσ. 241-245.
- Atack, Jeremy–Fred Bateman–William N. Parker, «Northern Agriculture», Stanley L. Engerman–Robert E. Gallman (επ.), *The Cambridge Economic History of the United States*, τ. II: The Long Nineteenth Century, Cambridge University Press, Cambridge 2000, σσ. 285-328.
- Bacharas, Dimitris, «La Grèce après la guerre: dictature et république dans un monde en mutation (1922–1925)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι 2010. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Μπαχάρας, Δημήτρης)
- Baines, Gary, «A Duty to Remember (and Forget?): A Transnational Perspective on Commemorating War», Frank Jacob–Kenneth Pearl (επ.), *War and Memorials. The Age of Nationalism and the Great War*, Brill, Leiden 2019, σσ. 23-44.
- Barr, Niall J. A., «Service not self: The British Legion, 1921–1939», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο St Andrews, 1994.
- Barr, Niall J. A., *The Lion and the Poppy: British Veterans, Politics and Society 1921–1939*, Praeger Publishing, Λονδίνο 2005.
- Barr, Niall J. A., «‘The Legion that Sailed but Never Went’. The British Legion and the Munich Crisis of 1938», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans’ Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 32-52.
- Beaulieu, Liliane, «Bourbaki’s Art of Memory», *Osiris*, τ. 14, 1999, σσ. 219-251.
- Becker, Annette, «Faith, Ideologies, and the ‘Cultures of War’», John Horne (επ.), *A Companion to World War I*, Wiley–Blackwell, Chichester 2010, σσ. 234–247.
- Bennett, James T., *Paid Patriotism? The Debate over Veterans’ Benefits*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2017.

- Berghahn, Volker R. «Ende des 'Stahlhelm' », *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, τ. 12, τχ. 4, Οκτώβριος 1965, σσ. 446-451.
- Bertrand, Charles L., «The Biennio Rosso: Anarchists and Revolutionary Syndicalists in Italy, 1919–1920», *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, τ. 9, αρ. 3, Φθινόπωρο 1982.
- Bessel, Richard, *Germany after the First World War*, Clarendon Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2002.
- Bessel, Richard, «Revolution», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. II, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 126-144.
- Bette, Peggy, «Reclasser les victimes de la Première Guerre mondiale : Le cas de la loi du 30 janvier 1923 sur les emplois réservés en France (1923–1939)», *Amnis. Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques*, τχ. 6, 2006, σσ. 1-10.
- Brabin, Bernard J., «Malaria's contribution to World War One—the unexpected adversary», *Malaria Journal*, τ. 13, 2014, σσ. 1-22.
- Brégain, Gildas, «Un problème national, interallié ou international? La difficile gestion transnationale des mutilés de guerre (1917–1923)», *Revue d'histoire de la protection sociale*, τ. 9, τχ. 1, 2016, σσ. 111-132.
- Broadhead, Will, «Colonization, Land Distribution, and Veteran Settlement», Paul Erdkamp (επ.), *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing, Malden, MA–Οξφόρδη 2007, σσ. 148-163.
- Bonniel, Marie-Aude, «La rééducation des soldats mutilés à Lyon (1915)», *Le Figaro Histoire*, 31/10/2014.
- Borowy, Iris, *Coming to Terms with World Health. The League of Nations Health Organization 1921–1946*, Peter Lang, Φρανκφούρτη 2009.
- Bucholtz, Matthew N., «Kamerad or Genosse? The Contested Frontkämpfer Identity in Weimar Revolutionary Politics», Chris Millington–Kevin Passmore (επ.), *Political Violence and Democracy in Western Europe, 1918–1940*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2015.
- Bucur, Maria, *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century Romania*, Indiana University Press, Indianapolis, IN 2009.
- Burtin, Olivier, «The history of veterans' policy in the United States: A comparative overview», *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, τ. 45, τχ. 2, 2020, σσ. 239-260.
- Cabanes, Bruno, *The Great War and the Origins of Humanitarianism, 1918–1924*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Cabanes, Bruno, «1919: Aftermath», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. I, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Carabott, Philip, «The Greek 'Communists' and the Asia Minor Campaign», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 99-118.
- Carr, Richard, *Veteran MPS and Conservative Politics in the Aftermath of the Great War*, Ashgate, Λονδίνο 2013.
- Carreras, Albert, «The twentieth century—from break with the past to prosperity», Antonio Di Vittorio (επ.), *An Economic History of Europe. From Expansion to Development*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη, 2006, σσ. 289-334.
- Castles, Francis G., «Blackswans and elephants on the move: the impact of emergencies on the welfare state», *Journal of European Social Policy*, τ. 20, τχ. 2, 2010, σσ. 91-101.
- Ceadel, Martin, «Pacifism», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. II, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 576–605.
- Chandra, Siddharth–Julia Christensen–Shimon Likhtman, «Connectivity and seasonality: the 1918 influenza and COVID-19 pandemics in global perspective», *Journal of Global History*, τ. 15, τχ. 3, Νοέμβριος 2020, σσ. 408-420.
- Cherry, Steven, *Medical Services and the Hospitals in Britain, 1860–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

- Cohen, Deborah, *The War Come Home. Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1939*, University of California Press, Berkley–Λος Άντζελες–Λονδίνο 2001.
- Cole, Laurence, *Military Culture & Popular Patriotism in Late Imperial Austria*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2014.
- Cookson, J. E., «Early nineteenth-century Scottish military pensioners as homecoming soldiers», *The Historical Journal*, τ. 52, τχ. 2, 2009, σσ. 319-341.
- Cornelissen, Christoph–Arndt Weinrich (επ.), *Writing the Great War. The Historiography of World War I from 1918 to the Present*, Berghahn, Λονδίνο 2020.
- Correia, Sílvia Barbosa, «The veterans' movement and First World War memory in Portugal (1918–33): between the Republic and Dictatorship», *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, τ. 19, τχ. 4, 2012, σσ. 531-551.
- Corvisier, André, *Armies and Societies in Europe, 1494–1789*, μετ. Abigail T. Siddall, Indiana University Press, Bloomington, IN–Λονδίνο 1979.
- Clavin, Patricia, «Defining Transnationalism», *Contemporary European History*, τ. 14, αρ. 4, Νοέμβριος 2005, σσ. 421-439.
- Craig, Lee, «Public Sector Pensions in the United States», Robert Whaples (επ.), *EH.Net Encyclopedia*, 2003, eh.net/encyclopedia/public-sector-pensions-in-the-united-states.
- Craig, Stephen C., «Introduction», Stephen C. Craig–Dale C. Smith (επ.), *Glimpsing Modernity. Military Medicine in World War I*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2015, σσ. 1-11.
- Crampton, R. J., *Bulgaria*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2007.
- Crotty, Martin–Mark Edele, «Total War and Entitlement: Towards a Global History of Veteran Privilege», *Australian Journal of Politics and History*, τ. 59, 2013, σσ. 15-32.
- Cohen, Aaron J., «Oh, That! Myth, Memory, and World War I in the Russian Emigration and the Soviet Union», *Slavic Review*, τ. 62, τχ. 1, Άνοιξη 2003, σσ. 69-86.
- Damousi, Joy, «Mourning practices», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. III, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 358-384
- Danforth, Loring M., *The Death Rituals of Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1982.
- Davies, Thomas Richard, *The Possibilities of Transnational Activism: The Campaign for Disarmament between the Two World Wars*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Βοστώνη 2007.
- Davies, Thomas Richard, «International Veterans' Organizations and the Promotion of Disarmament Between the Two World Wars», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans' Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 187-206.
- Davies, Thomas, *NGOs. A New History of Transnational Civil Society*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2014.
- Destenay, Emmanuel, «The impact of political unrest in Ireland on Irish soldiers in the British army, 1914–18: a re-evaluation», *Irish Historical Studies*, τ. 42, τχ. 161, 2018, σσ. 50-63.
- Diehl, James M., «The organization of German veterans, 1917–1919», *Archiv für Sozialgeschichte*, τ. 11, 1971, σσ. 141-184.
- Diehl, James M., «Victors or Victims? Disabled Veterans in Third Reich», *Journal of Modern History*, τ. 59, Δεκέμβριος 1987.
- Diehl, James M., *The Thanks of the Fatherland. German Veterans after the Second World War*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC–Λονδίνο 1993.
- Dillon, Matthew, «Legal (and customary?) approaches to the disabled in Ancient Greece», Christian Laes (επ.), *Disability in Antiquity*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2017, σσ. 167-181.

- Dimitrova, Snezhana, «‘Taming the death’: the culture of death (1915–18) and its remembering and commemorating through First World War soldier monuments in Bulgaria (1917–44)», *Social History*, τ. 30, τχ. 2, Μάιος 2005, σσ. 175-194.
- Dubin, Martin David, «The League of Nations Health Organization», Paul Weindling (επ.), *International Health Organizations and movements, 1918–1939*, Cambridge University Press, Cambridge–Νέα Υόρκη 1995, σσ. 56-80.
- Ducoulombier, Romain, «Henri Barbusse, Stalin and the Making of the Comintern’s International Policy in the 1930s», *French History*, τ. 30, τχ. 4, 2016, σσ. 526-545.
- Dudai, Yadin, *Memory from A to Z: Keywords, Concepts, and Beyond*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002.
- Dudley, Leonard–Ulrich Witt, «Arms and the Man: World War I and the Rise of the Welfare State», *Kyklos*, τ. 57, τχ. 4, 2004, σσ. 475-504.
- Duggan, Christopher, *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini’s Italy*, Vintage Books, Λονδίνο 2013.
- Edele, Mark, *The Soviet Union. A Short History*, Wiley Blackwell, Hoboken, NJ 2019.
- Edele, Mark, «The Soviet Culture of Victory», *Journal of Contemporary History*, τ. 54, τχ. 4, Οκτώβριος 2019, σσ. 780-798.
- Edele, Mark–Robert Gerwarth, «The Limits of Demobilization: Global Perspectives on the Aftermath of the Great War», *Journal of Contemporary History*, τ. 50, τχ. 1, 2015.
- Eghigian, Creg, «Injury, Fate, Resentment and Sacrifice in German Political Culture, 1914–1939», Greg Eghigian–Matthew Paul Berg (επ.), *Sacrifice and National Belonging in Twentieth-Century Germany*, Texas University Press, Arlington, TX 2002, σσ. 90-117.
- Eichenberg, Julia, «War Experience and National State in Poland. Veterans and Welfare in the 20th Century», *Comparativ*, τ. 20, τχ. 5, 2010, σσ. 50-62.
- Eichenberg, Julia, *Kämpfen für Frieden und Vorsorge. Polnische Veteranen des Ersten Weltkriegs und ihre Internationale Kontakte, 1918–1939*, Oldenburg Wissenschaftsverlag, Μόναχο 2011.
- Eichenberg, Julia, «‘Suspicious Pacifists’: The Dilemma of Polish Veterans Fighting War During the 1920s and 1930s», Jennifer D. Keene–Michael S. Neiberg (επ.), *Finding Common Ground. New Directions in First World War Studies*, Brill, Leiden–Βοστώνη 2011, σσ. 293-312.
- Eichenberg, Julia «Polish Eagles and Peace Doves: Polish Veterans between Nationalism and Internationalism», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans’ Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 77-96.
- Eichenberg, Julia–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans’ Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013.
- Eglezou, Georgia, *The Greek Media in World War I and its Aftermath. The Athenian Press and the Asia Minor Crisis*, I.B. Tauris, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2009.
- Emmerson, Charles, *Crucible. The Long End of the Great War and the Birth of a New World, 1917–1924*, The Bodley Head, Λονδίνο 2019.
- Engen, Darel Tai, «The Economy of Ancient Greece», Robert Whaples (επ.), *EH.Net Encyclopedia*, 2004, eh.net/encyclopedia/the-economy-of-ancient-greece.
- England, Robert, «Soldier Settlement: Revising the Oldest Rehabilitation Prospectus», *The Journal of Land & Public Utility*, τ. 20, τχ. 4, Νοέμβριος 1944, σσ. 285-298.
- Falzon, Joe, «We will remember them», *World Veterans Federation Newsletter*, Δεκέμβριος 2020, σσ. 10-12.
- Farrell, Gabriel, *The Story of Blindness*, Harvard University Press, Cambridge, MA, ²1969.
- Feinstein, Charles H.–Peter Temin–Gianni Toniolo, *The World Economy between the World Wars*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2008.

- Fell, Alison S., *Women as Veterans in Britain and France after the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.
- Ferriter, Diarmaid, «'Always in danger of finding myself with nothing at all'. The military service pensions and the battle for material survival, 1925–55», Diarmaid Ferriter–Suzannah Riordan (επ.), *Years of Turbulence. The Irish Revolution and Its Aftermath*, University College of Dublin Press, Δουβλίνο 2015, σσ. 191-207.
- Findlay, Ronald–Kevin O'Rourke, *Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton University Press, Princeton–Οξφόρδη 2007.
- Finer, Samuel E., *The Man on Horseback. The Role of the Military in Politics*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ–Λονδίνο, 2002.
- Haeseker, Barend, «Johannes Fredericus Samuel Esser: Innovative 'structive' surgeon (1877–1946)», *Plastic and Reconstructive Surgery*, τ. 77, τχ. 1, 1986, σσ. 146-154.
- Hainisch, Michael «Das österreichische Tabakmonopol im 18. Jahrhundert», *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, τ. 8, τχ. 2, 1910, σσ. 394-444.
- Hampton, Virgil A., «Provision for Soldiers' Dependents before World War I», *Social Service Review*, τ. 16, τχ. 4, Δεκέμβριος 1942, σσ. 612-629.
- Horne, John, «Film and Cultural Demobilization after the Great War: the Two versions of *J'Accuse* by Abel Gance (1918 and 1938)», Hanna Diamond–Simon Kitson (επ.), *Vichy, Resistance, Liberation. New Perspectives on Wartime France*, Berg, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2005, σσ. 131-142.
- Horne, John, «Demobilizing the Mind: France and the Legacy of the Great War, 1919–1939», Vesna Drapac–André Lambelet (επ.), *French History and Civilization. Papers from George Rudé Seminar*, τ. 2, Παρίσι 2009, σσ. 101-119.
- Horne, John (επ.), *A Companion to World War I*, Wiley–Blackwell, Chichester 2010.
- Horne, John, «Beyond Cultures of Victory and Cultures of Defeat? Inter-War Veterans' Internationalism», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans' Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 207-222.
- Horne, John, «The living», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. III, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 592-617.
- Hudson, Geoffrey L., «Disabled Veterans and the State in Early Modern England», David A. Gerber (επ.), *Disabled Veterans in History*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI 2012, σσ. 117-144.
- Hutchinson, John F., *Champions of Charity: War and the Rise of the Red Cross*, Westview Press, Boulder, CO–Οξφόρδη 1996.
- Huxford, Grace–Ángel Alcalde–Gary Baines–Olivier Burtin–Mark Edele, «Writing Veterans' History: A Conversation on the Twentieth Century», *War & Society*, τ. 38, τχ. 2, 2019, σσ. 115-138.
- Gal, John, «The Puzzling Warfare–Welfare Nexus», *War & Society*, τ. 26, τχ. 1, 2007, σσ. 99-118.
- Gardikas, Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, Central European University Press, Βουδαπέστη–Νέα Υόρκη 2018.
- Gatrell, Peter, «War after War: Conflicts, 1919–23», John Horne (επ.), *A Companion to World War I*, Wiley–Blackwell, Chichester 2010, σσ. 558-575.
- Gerber, David A., «Disabled Veterans, the State and the Experience of Disability in Western Societies, 1914–1950», *Journal of Social History*, τ. 36, τχ. 4, Καλοκαίρι 2003, σσ. 899-916.
- Gerber, David A., «Introduction: Finding Disabled Veterans in History», David A. Gerber (επ.), *Disabled Veterans in History*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI 2012, σσ. 1-54.
- Gerwarth, Robert, «The continuum of violence», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. II, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 638-662.

- Gerwarth, Robert, *November 1918. The German Revolution*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2020. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.
- Gerwarth, Robert–John Horne (επ.), *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012.
- Geyer, Michael, «Ein Vorbote des Wohlfahrtsstaates. Die Kriegesopferversorgung in Frankreich, Deutschland und Großbritannien nach dem Ersten Weltkrieg», *Geschichte und Gesellschaft*, τ. 9, τχ. 2, 1983, σσ. 230-277.
- Glencross, Matthew, «A Cause of Tension? The Leadership of King George V: Visiting the Western Front», Matthew Glencross–Judith Rowbotham (επ.), *Monarchies and the Great War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2018, σσ. 153-190.
- Grant, Peter, *Philanthropy and Voluntary Action in the First World War. Mobilizing Charity*, Routledge, Νέα Υόρκη–Λονδίνο 2014.
- Grift, Liesbeth van de, «Cultivating Land and People Internal Colonization in Interwar Europe», Liesbeth van de Grift–Amalia Ribi Forclaz (επ.), *Governing the Rural in Interwar Europe*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2018, σσ. 68-92.
- Grossman, Harry, «The administration of family allowances for men in military service», *Cornell Law Quarterly*, τ. 20, τχ. 2, Νοέμβριος 1943, σσ. 217-232.
- Hagen, Johannes, *A History of the Swedish Pension System*, Uppsala Center for Fiscal Studies, Uppsala 2013.
- Holt, Frank L., *The Treasures of Alexander the Great. How One Man's Wealth Shaped the World*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2016.
- Howard, Michael, *War in European History*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Λονδίνο–Γλασκώβη 1976.
- Ignjatović, Aleksandar, «Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934–38)», *The Slavonic and East European Review*, τ. 88, τχ. 4, Οκτώβριος 2010, σσ. 624-651.
- International Labour Office, *Vocational Rehabilitation and Employment of Disabled Persons*, Γενεύη 1998.
- Iordachi, Constantin–Blasco Sciarrino, «War Veterans, Demobilization and Political Activism: Greater Romania in Comparison», *Fascism*, τ. 6, 2017, σσ. 75-117.
- Isola, Gianni, «Socialismo e combattentismo: La Lega proletaria. 1918–1922», *Italia Contemporanea*, τχ. 141, Δεκέμβριος 1980, σσ. 5-29.
- Jacobson, Jon, *When the Soviet Union Entered World Politics*, University of California Press, Berkeley–Λος Άντζελες–Λονδίνο 1994.
- James, Leighton S., «The Experience of Demobilization: War Veterans in the Central European Armies and Societies after 1815», Alan Forrest–Karen Hagemann–Michael Rowe (επ.), *War, Demobilization and Memory The Legacy of War in the Era of Atlantic Revolutions*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2016, σσ. 68-83.
- Kallis, Aristotle, «Transnational Fascism. The Fascist New Order, Violence, and Creative Destruction», Arnd Bauerkämper–Grzegorz Rossoliński-Liebe (επ.), *Fascism Without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, Berghahn, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 2017, σσ. 40-64.
- Kallis, Aristotle, «Fascism and the Right in interwar Europe: Interaction, entanglement, hybridity», Nicholas Doumanis (επ.), *The Oxford Handbook of European History 1914–1945*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2019.
- Kamouzis, Dimitris, «Incorporating the Ecumenical Patriarchate into Modern Turkey: The Legacy of the 1924 Patriarchal Election», Vally Lytra (επ.), *When Greeks and Turks meet: Interdisciplinary perspectives of the relationship since 1923*, Ashgate, Λονδίνο 2014, σσ. 227-249.
- Kamouzis, Dimitris, *Greeks in Turkey. Elite Nationalism and Minority Politics in Late Ottoman and Early Republican Istanbul*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2021.

- Kaufman, Joyce P., «The Social Consequences of War», *Armed Forces and Society*, τ. 9, τχ. 2, Χειμώνας 1983, σσ. 245-264.
- Keene, Jennifer D., «Sustaining the Will to Fight: The American Army in World War I», Peter Dennis–Jeffrey Grey (επ.), *Raise, Train and Sustain. Delivering Land Combat Power*, Australian Military History Publications, Καμπέρα 2010, σσ. 53-73.
- Kershaw, Ian, *To the Hell and Back. Europe 1914–1949*, Penguin, Λονδίνο 2016.
- King, Alex, *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance*, Bloomsbury, Λονδίνο 1998.
- King, Francis, «Dilemmas of a ‘democratic peace’: World War One, the Zimmewald Manifesto and the Russian Revolution», *Socialist History*, τ. 48, 2015, σσ. 8-33.
- Kontogiorgi, Elisabeth, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922–1930*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2006. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Κοντογιώργη, Έλσα).
- Koutsopanagou, Gioula, «Spyros Simos' newspaper *Patris* Bucharest–Athens: a bridge of intellectual communication», Paschalis M. Kitromilides–Anna Tabaki (επ.), *Greek–Romanian Relations. Interculturalism and National Identity*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σσ. 275-292.
- Kramer, Alan, «Blockade and economic warfare», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. II, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 460-489.
- Lemonidou, Elli, «Heritage and Memory of the First World War in Greece during the Inter-war Period. A Historical Perspective», *Balkanica*, τ. XLIX, 2018, σσ. 221-236. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Λεμονίδου, Έλλη).
- Lenin, Vladimir I., *Collected Works*, τ. 21, Progress Publishers, Μόσχα 1964. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Λένιν, Βλάντιμιρ).
- Lin, Y. C. E., «Caring for the Nation's Families: British Soldiers' and Sailors' Families and the State, 1793–1815», Alan Forrest–Karen Hageman–Jane Rendall (επ.), *Soldiers, Citizens and Civilians. Experiences and Perceptions of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1790–1820*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2009, σσ. 99-117.
- Linker, Beth, *War's Waste. Rehabilitation in World War I America*, University of Chicago Press, Σικάγο 2011.
- Lloyd, David W., *Battlefield Tourism, Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939*, Berg, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 1998.
- Loez, André, «Between Acceptance and Refusal–Soldiers' Attitudes towards War», *International Encyclopedia of the First World War*, DOI: 10.15463/ie1418.10461.
- Löffelbein, Nils, «The legacy of the front: The disabled veterans of the First World War in Germany after 1918», Alessandro Salvador–Anders G. Kjølseth (επ.), *New Political Ideas in the Aftermath of the Great War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2017, σσ. 175-198.
- Lowell Field, G., *The Syndical and Corporative Institutions of Italian Fascism*, Νέα Υόρκη 1938.
- Magowska, Anita, «The Unwanted Heroes: War Invalids in Poland after World War I», *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, τ. 69, τχ. 2, Απρίλιος 2014, σσ. 185-220.
- Manela, Erez, *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2007.
- Manta, Eleftheria, «The ‘National Socialist Party of Greece’ and its Contacts with Italy: Contribution to the Study of Greek Fascism», *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, τ. 9, 2012, σσ. 89-108.
- McMeekin, Sean, *The Russian Revolution. A New History*, Profile Books, Λονδίνο 2017.
- Mennen, Kristian–Wim van Meurs, «Editorial Introduction: War Veterans and Fascism», *Fascism*, τ. 6, 2017, σσ. 1-11.

- Meroc, Nicolas–Jacques Voinot, «Tourvielle, un centre de réadaptation pendant la guerre de 1914-1918», *Histoire des sciences médicales*, τ. XLIV, αρ. 1, Ιανουάριος–Μάρτιος 2010, σσ. 41-49.
- Millan, Matteo, «The Contradictions of Veterans' Associations? The Fascist Appropriation of the Legacy of World War I and the Failure of Demobilisation», Alessandro Salvador–Anders G. Kjøstvedt (επ.), *New Political Ideas in the Aftermath of the Great War*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σσ. 87-108.
- Miller, William, *Greece*, Ernest Benn Limited, Λονδίνο 1928.
- Millington, Chris, «The French veterans and the Republic: The Union nationale des combattants. 1933–1939», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Cardiff University, Cardiff 2009.
- Millington, Chris, «February 6, 1934: The Veterans' Riot», *French Historical Studies*, τ. 33, τχ. 4, Φθινόπωρο 2010, σσ. 545-572.
- Millington, Chris, *From Victory to Vichy: Veterans in Interwar France*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2012.
- Millington, Chris, «Communist Veterans and Paramilitarism in 1920s France: The Association Républicaine des Anciens Combattants», *Journal of War & Culture Studies*, τ. 8, τχ. 4, 2015, σσ. 300–314.
- Minasidis, Charalampos, «Making Sense of the War (Ottoman Empire/Middle East)», *International Encyclopedia of the First World War*, DOI: 10.15463/ie1418.11344.
- Minasidis, Charalampos, «The Soldier's Sister», 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, DOI: 10.15463/ie1418.11522.
- Minoglou, Ioanna Pepelasis, «The Greek State and the International Financial Community 1922–1932: Demystifying the 'Foreign Factor'», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics and Political Science, Λονδίνο 1993.
- Morgan, Philip, *Italian Fascism 1915–1945*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2004.
- Mosse, George, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 1990.
- Mossman, B.C.–M.W. Stark, *The Last Salute. Civil and Military Funerals*, Department of the Army, Ουάσιγκτον 1991.
- Müller, Dietmar, «Colonization Projects and Agrarian Reforms in East-Central and South-eastern Europe, 1913–1950», Liesbeth van de Grift–Amalia Ribi Forclaz (επ.), *Governing the Rural in Interwar Europe*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2018, σσ. 45-67.
- Mulligan, William, «German Veterans' Associations and the Culture of Peace: The Case of the Reichsbanner», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans' Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 139-161.
- Munholland, Kim, «The French Army and Intervention in Southern Russia 1918–1919», *Cahiers du Monde Russe*, τ. 22, τχ. 1, Ιανουάριος–Μάρτιος 1981, σσ. 43-66.
- Nation, Craig, *War on War. Lenin, Zimmerwald Left and the Origins of Communist International*, Duke University Press, Durham–Λονδίνο 1989.
- Newman, John Paul, «Allied Yugoslavia: Serbian Great War Veterans and their Internationalist Ties», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans' Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 97-117.
- Newman, John Paul, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- Newman, John Paul, «Silent Liquidation? Croatian Veterans and the Margins of War Memory in Interwar Yugoslavia», Mark Cornwall–John Paul Newman (επ.), *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*, Berghahn, Νέα Υόρκη–Οξφόρδη 2016, σσ. 197-215.
- Newman, John Paul, «Introduction: The Burdens of Triumph–Victorious Societies in Twentieth Century European History», *Journal of Contemporary History*, τ. 54, τχ. 4, Οκτώβριος 2019, σσ. 711-715.

- Newman, John Paul, «Volunteer Veterans and Entangled Cultures of Victory in Interwar Yugoslavia and Czechoslovakia», *Journal of Contemporary History*, τ. 54, τχ. 4, Οκτώβριος 2019, σσ. 716-736.
- Noakes, Lucy, *Women in the British Army. War and the gentle sex, 1907–1948*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2006.
- Noel-Baker, Philip, «The super-nuclear arms monster», *Suicide or Survival? The Challenge of the Year 2000*, UNESCO, Παρίσι–Γενεύη 1978.
- Nolan, Cathal J., *Wars of the Age of Louis XIV, 1650–1715*, Greenwood Press, Westport, CT–Λονδίνο 2008.
- Nora, Pierre, «Between memory and history: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, τ. 26, Άνοιξη 1999, σσ. 7-24.
- Normand, Guessler, «Henri Barbusse and his Monde (1928–1935): Progeny of the Clarté Movement and the Review *Clarté*», *Journal of Contemporary History*, τ. 11, τχ. 3, 1976, σσ. 173-197.
- O’Callagan, Jerry A., «The war veteran and the public lands», *Agricultural History*, τ. 28, τχ. 4, Οκτώβριος 1954, σσ. 163-168.
- O’Reilly, Arthur, *The Right to Decent Work of Persons with Disabilities*, International Labour Office, Γενεύη 2003.
- Obinger, Herbert–Klaus Petersen, «Mass Warfare and the Welfare State–Casual Mechanisms and Effects», *British Journal of Political Science*, τ. 47, τχ. 1, Ιανουάριος 2017, σσ. 203-227.
- Orr, Andrew, «The Myth of the Black Sea Mutiny: Communist Propaganda, Soviet Influence and the Re-Remembering of the Mutiny», *French History*, τ. 32, τχ. 1, 2018, σσ. 86-105.
- Ortega-del-Cerro, Pablo, «The Spanish Monte Pío Militar: Institutional protection for the widows and other relatives of naval officers, 1730–1900», *Social Science History*, τ. 43, τχ. 4, 2019, σσ. 1-21.
- Ortiz, Stephen R. (επ.), *Veterans’ Policies, Veterans’ Politics. New Perspectives on Veterans in the Modern United States*, University Press of Florida, Gainesville, FL 2012.
- Pavan, Ilaria, «War and Welfare State: The Case of Italy, from WWI to Fascism», *Historia Contemporánea*, τ. 61, 2019, σσ. 835-872.
- Papa, Antonio, «Guerra e terra 1915–1918», *Studi Storici*, τ. 10, τχ. 1, Ιανουάριος–Μάρτιος 1969, σσ. 3-45.
- Papadimitriou, Despina, «Review of Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War*», *Historein*, τ. 17, τχ. 1, 2018. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Παπαδημητρίου, Δέσποινα).
- Papadopoulos, Apostolos K., «The Drainage and Exploitation of Lake Copais (1908–1938)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Bradford, Bradford 1993.
- Pawlowsky, Verena–Harald Wendelin, «Government Care of War Widows and Disabled Veterans after World War I», Günter Bischof–Fritz Plasser–Peter Berger (επ.), *From Empire to Republic. Post-World War I Austria*, University of New Orleans Press–Innsbruck University Press, [Νέα Ορλεάνη–Ινσμπρουκ] 2010, σσ. 171-191.
- Pawlowsky, Verena–Harald Wendelin, *Die Wunden des Staates. Kriegsoffer und Sozialstaat in Österreich 1914–1938*, Böhlau Verlag, Βιέννη–Κολωνία–Βαϊμάρη 2015.
- Pelt, Mogens, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936–41», *Totalitarian Movements and Political Religions*, τ. 2, τχ. 3, Χειμώνας 2001, σσ. 143–172.
- Perry, Heather R., *Recycling the Disabled. Army, Medicine, and Modernity in WWI Germany*, Manchester University Press, Μάντσεστερ–Νέα Υόρκη 2014.
- Persson, Karl Gunnar, *An Economic History of Europe. Knowledge, Institutions and Growth, 600 to Present*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

- Petiteau, Natalie, «Survivors of War: French Soldiers and Veterans of the Napoleonic Armies», Alan Forrest–Karen Hageman–Jane Rendall (επ.), *Soldiers, Citizens and Civilians. Experiences and Perceptions of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1790–1820*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2009, σσ. 43-58.
- Petrakis, Marina, *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*, Tauris, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 2006. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Πετράκη, Μαρίνα)
- Phang, Sara Elise, *Roman Military Service. Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Pharr, Clyde, «The Text and Interpretation of the Theodosian Code 7, 20, 2», *The American Journal of Philology*, τ. 67, τχ. 1, 1946, σσ. 16-28.
- Philpott, William, «Albert I, King of the Belgians: A 'Neutral' Sovereign and Commander», Matthew Glencross–Judith Rowbotham (επ.), *Monarchies and the Great War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2018, σσ. 251-276.
- Pinto, Antonio Costa, «Corporatism and 'organic representation' in European dictatorships», Antonio Costa Pinto (επ.), *Corporatism and Fascism. The Corporatist Wave in Europe*, Routledge, Λονδίνο–Νέα Υόρκη, σσ. 3-41.
- Planert, Ute, «From Collaboration to Resistance: Politics, Experience, and Memory of the Revolutionary and Napoleonic Wars in Southern Germany», *Central European History*, τ. 39, 2006, σσ. 676-705.
- Ploumidis, Spyridon G., «Agrarian Politics in Interwar Greece: The Stillborn 'Peasant' Parties (1923–1936)», *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, τ. 9, 2012, σσ. 57-87.
- Ploumidis, Spyridon, «Corporatist Ideas in Inter-war Greece: From Theory to Practice (1922–1940)», *European History Quarterly*, τ. 44, τχ. 1, 2014, σσ. 55-79. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ.).
- Potamianos, Nikos, «Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti-Profiteering Laws in Greece 1914–1925», *Journal of Social History*, τ. 48, τχ. 4, Καλοκαίρι 2015, σσ. 1-13. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Ποταμιάνος, Νίκος)
- Prost, Antoine, *In the Wake of War. 'Les Anciens Combattants' and French Society 1914–1939*, μετ. Helen McPhail, Berg, Providence, RI–Οξφόρδη 1992.
- Prost, Antoine, «The impact of war on French and German political cultures», *The Historical Journal*, τ. 37, τχ. 1, Μάρτιος 1994, σσ. 209-217.
- Prost, Antoine, «René Cassin and the Victory of French Citizen-Soldiers», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans' Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 19-31.
- Prost, Antoine, «The dead», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. III, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 561-591.
- Pryor, L. J., «Back from the Wars: The Ex-Serviceman in History», *The Australian Quarterly*, τ. 18, τχ. 2, Ιούνιος 1946, σσ. 43-50.
- Psomiades, Harry J., «The Diplomacy of Theodoros Pangalos», *Balkan Studies*, τ. 13, τχ. 1, 1972, σσ. 1-16.
- Urbach, Karina, *Go-Betweens for Hitler*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2015.
- Ramoutsaki, Ioanna A.–Euaggelos N. Giannacos–Gerasimos N. Livadas, «Scenes from the Past. Birth of Battlefield Radiology: Greco–Turkish War of 1897», *RadioGraphics*, τ. 21, τχ. 1, Ιανουάριος–Φεβρουάριος 2001, σσ. 263-266.
- Rance, Philip, «The Army in Peace Time: The Social Status and Function of Soldiers», Yannis Stouraitis (επ.), *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300–1204*, Brill, Leiden–Βοστώνη 2018, σσ. 394-439.
- Rappaport, Helen, *Queen Victoria. A Biographical Companion*, ABC Clio, Σαντα Μόνα–Μπαρμπα–Ντένβερ–Οξφόρδη 2003.
- Rasmussen, Anne, «The Spanish flu», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. III, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 331-357.

- Riedi, Eliza, «British Widows of the South African War and the Origins of War Widows' Pensions», *Twentieth Century British History*, τ. 29, τχ. 2, 2018, σσ. 169-198.
- Ritschl, Albrecht–Tobias Straumann, «Business cycles and economic policy, 1914–1945», Stephen Broadberry–Kevin H. O'Rourke (επ.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Volume 2: 1870 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge–Νέα Υόρκη 2010, σσ. 157-180.
- Rodogno, Davide–Bernhard Struck–Jakob Vogel, «Introduction», Davide Rodogno–Bernhard Struck–Jakob Vogel (επ.), *Shaping the Transnational Sphere. Experts, Networks and Issues from 1840s to the 1930s*, Berghahn, Νέα Υόρκη–Οξφόρδη 2015.
- Roisman, Joseph, *Alexander's Veterans and the Early Wars of the Successors*, University of Texas Press, Austin, TX 2012.
- Rowbotham, Judith, «'How To Be Useful in War Time' Queen Mary's Leadership in the War Effort 1914–1918», Matthew Glencross–Judith Rowbotham (επ.), *Monarchies and the Great War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2018, σσ. 191-223.
- Salvador, Alessandro, «The Political Strategies of the Stahlhelm Veterans' League and the National Socialist German Workers' Party, 1918–1933», Nicola K. Karcher–Anders G. Kjøstvedt (επ.), *Movements and Ideas of the Extreme Right in Europe. Positions and Continuities*, Peter Lang, Φρανκφούρτη 2012, σσ. 57-78.
- Salvador, Alessandro, «Frontsozialismus der Tat: War Experience as the Foundation of Corporatism in the Stahlhelm Veterans' League», Alessandro Salvador–Anders G. Kjøstvedt (επ.), *New Political Ideas in the Aftermath of the Great War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2017, σσ. 109-127.
- Salvador, Alessandro–Anders G. Kjøstvedt, «Introduction», Alessandro Salvador–Anders G. Kjøstvedt (επ.), *New Political Ideas in the Aftermath of the Great War*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2017, σσ. xi-xviii.
- Salvante, Martina, «The Italian Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra and its International Liaisons in the Post Great War Era», Julia Eichenberg–John Paul Newman (επ.), *The Great War and Veterans' Internationalism*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2013, σσ. 162-186.
- Salvante, Martina «Italian Disabled Veterans between Experience and Representation», Nicola Cooper–Stephen McVeigh (επ.), *Men After War*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013, σσ. 111-129.
- Salvante, Martina, «'Thanks to the Great War the blind gets the recognition of his ability to act': the rehabilitation of blinded servicemen in Florence», *First World War Studies*, τ. 6, τχ. 1, 2015, σσ. 21-35.
- Salvante, Martina «Eight million people were disabled during the First World War. What happened to them next?», *BBC World Histories*, τχ. 17, Αύγουστος–Σεπτέμβριος 2019, σσ. 48-53.
- Salvante, Martina, «The Wounded Male Body: Masculinity and Disability in Wartime and Post-WWI Italy», *Journal of Social History*, τ. 53, τχ.3, 2020, σσ. 644-666.
- Sanborn, Joshua A., *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2014.
- Scates, Bruce–Rebecca Wheatley, «War memorials», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. III, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 528-556.
- Sciarrino, Blasco, «'Soldiers of Peace': the Transnational Activism of Romanian Great War Veterans, 1920–1939», *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest. Journal of the Institute of Croatian History*, τ. 50, αρ. 1, 2018, σσ. 205-224.
- Scott, Wilbur J., *Vietnam Veterans since the War*, University of Oklahoma Press, Norman, OK 2004

- Seferiades, Seraphim, «Small Rural Ownership Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 24, 1999, σσ. 277-323.
- Sigerist, Henry E., «From Bismarck to Beveridge: Developments and Trends in Social Security Legislation», *Journal of Public Health Policy*, τ. 20, τχ. 4, 1999, σσ. 474-496.
- Skocpol, Theda, *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in the United States*, Harvard University Press, Cambridge, MA–Λονδίνο 1995.
- Snowden, Frank M., *The Fascist Revolution in Tuscany 1919–1922*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Sobanet, Andrew, «Henri Barbusse, official biographer of Joseph Stalin», *French Cultural Studies*, τ. 24, τχ. 4, 2013, σσ. 359-375.
- Solomonidis, Victoria, «Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919–1922», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, King's College, University of London, Λονδίνο 1984.
- Stamp, Gavin, *The Memorial to the Missing of the Somme*, Profile Books, Λονδίνο 2006.
- Stegmann, Natali, «Veteran Status and War Victims' Policy in Czechoslovakia from the End of the First World War until the Nineteen-Fifties», *Comparativ*, τ. 20, τχ. 5, 2010, σσ. 63-74.
- Steiner, Zara, *The Lights that Failed. European International History, 1919–1933*, Oxford University Press, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2005.
- Stevenson, David, *1914–1918. The History of the First World War*, Penguin, Λονδίνο 2012.
- Stevenson, David, *With our Backs to the Wall. Victory and Defeat in 1918*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2011.
- Stolleis, Michael, *Origins of the German Welfare State. Social Policy in Germany to 1945*, μετ. Thomas Dunlap, Springer Verlag, Βερολίνο 2013.
- Stroud, Ronald S., «Greek Inscriptions Theozotides and the Athenian Orphans», *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, τ. 40, τχ. 3, Ιούλιος–Σεπτέμβριος 1971, σσ. 280-301.
- Sturdy, David J., *Louis XIV*, Macmillan, Λονδίνο 1998.
- Supple, Barry, «War economies», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. II, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 295-324.
- Šustrová, Radka, «The State, WWI Veterans and Social Welfare Policy in Interwar Czechoslovakia», *Zeitgeschichte*, τ. 47, τχ. 1, 2020, σσ. 107-134.
- Svoljšak, Petra, «The Sacrificed Slovenian Memory of the Great War», Mark Cornwall–John Paul Newman (επ.), *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*, Berghahn, Νέα Υόρκη–Οξφόρδη 2016, σσ. 216-232.
- Tamako, Hasegawa, «Equality of Opportunity or Employment Quotas?—A Comparison of Japanese and American Employment Policies for the Disabled», *Social Science Japan Journal*, τ. 10, αρ. 1, 2007, σσ. 41-57.
- Tate, Trudi, *A Short History of the Crimean War*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2019.
- *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text. Based on a Translation by Justice Fred H. Blume*, τ. III, επ. Bruce W. Frier, Cambridge University Press, Cambridge 2016.
- *The Social Institutions of France*, επ. Pierre Laroque, Gordon and Breach Science Publishers, Νέα Υόρκη–Λονδίνο–Παρίσι–Μοντρεάλ–Τόκιο 1983.
- Thornton, Patricia–Neil Lunt, *Employment Policies for Disabled People in Eighteen Countries: A Review*, Social Policy research Unit, University of York, Υόρκη 1997.
- Tipton, Frank B.–Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe*, MacMillan, Λονδίνο 1987.
- Tolhurst, David, *Pioneers in Plastic Surgery*, Springer, Νέα Υόρκη 2015.

- Tomkins, Sandra N., «The failure of expertise: Public health policy in Britain during the 1918–19 Influenza epidemic», *Social History of Medicine*, τ. 5, τχ. 3, 1992, σσ. 435-454.
- Troch, Pieter, «The Intertwining of Religion and Nationhood in Interwar Yugoslavia: The School Celebrations of St Sava's Day», *The Slavonic and East European Review*, τ. 91, τχ. 2, Απρίλιος 2013, σσ. 235-261.
- Vanraepenbusch, Karla, «Mémorial Interallié», *International Encyclopedia of the First World War*, encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memorial_interallie.
- Vynnyk, Oksana, «Postwar 'Normalization': The Reintegration of Disabled Veterans to Civilian Life in Interwar Lviv», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Alberta, Edmonton 2018.
- Waddington, G.T., «An idyllic and unruffled atmosphere of complete Anglo–German misunderstanding': Aspects of the Operations of the Dienststelle Ribbentrop in Great Britain, 1934–1938», *History*, τ. 82, τχ. 265, Ιανουάριος 1997, σσ. 44-72.
- Waterlow, Sydney, «The decline and fall of Greek Democracy, 1933–1936», *The Political Quarterly*, τ. 18, τχ. 3, Οκτώβριος 1947, σσ. 205-218.
- Watson, Alexander, *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*, Penguin Books, Λονδίνο 2015.
- Webster Andrew, «The Transnational Dream: Politicians, Diplomats and Soldiers in the League of Nations' Pursuit of International Disarmament, 1920–1938», *Contemporary European History*, τ. 14, τχ. 4, Νοέμβριος 2005, σσ. 493-518.
- Weiß, Christian, «'Soldaten des Friedens'. Die pazifistischen Veteranen und Kriegsoffer des 'Reichsbundes' und ihre Kontakte zu den französischen Anciens Combattants 1919–1933», *Geschichte und Gesellschaft*, τ. 21, 2005, σσ. 183-204.
- Welch, David, *Germany, Propaganda and Total War, 1914–1918*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 2000.
- Wesch-Klein, Gabriele, «Recruits and Veterans», Paul Erdkamp (επ.), *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing, Malden, MA–Οξφόρδη 2007, σσ. 435-450.
- Weitz, John, *Hitler's Diplomat. The Life and Times of Joachim von Ribbentrop*, Ticknor & Fields, Νέα Υόρκη 1992.
- Wickett, S.M., «Studien über das österreichische Tabakmonopol», *FinanzArchiv*, τ. 14, τχ. 1, 1897, σσ. 198-284.
- Wilcox, Vanda, «From Heroic Defeat to Mutilated Victory: The Myth of Caporetto in Fascist Italy», Jenny Macleod (επ.), *Defeat and Memory. Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2008.
- Wilcox, Vanda, «Morale and Battlefield Performance at Caporetto, 1917», *Journal of Strategic Studies*, τ. 34, τχ. 6-7, 2014, σσ. 829-854.
- Wildman, Allan K., *The End of the Russian Imperial Army. I. The Old Army and the Soldiers' Revolt (March–April 1917)*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1980.
- Wildman, Allan K., *The End of the Russian Imperial Army. II. The Road to Soviet Power and Peace*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1987.
- Winter, Jay, «Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War», Jay Winter–Emmanuel Sivan (επ.), *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σσ. 40-60.
- Winter, Jay, *Remembering War. The Great War between Memory and History in Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven, CT–Λονδίνο 2006.
- Winter, Jay, «Approaching the History of the Great War. A User's Guide», Jay Winter (επ.), *The Legacy of Great War. Ninety Years on*, University of Missouri Press, Columbia, MO–Λονδίνο 2009, σσ. 1-17.
- Winter, Jay, «Demography», John Horne (επ.), *A Companion to World War I*, Wiley–Blackwell, Chichester 2010, σσ. 248-262.

- Winter, Jay, «Sites of Memory», Susannah Radstone–Bill Schwarz (επ.), *Memory. Histories, Theories, Debates*, Fordham University Press, Νέα Υόρκη 2010.
- Winter, Jay, «Thinking about silence», Efrat Ben-Ze'ev–Ruth Ginio–Jay Winter (επ.), *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge–Νέα Υόρκη 2010, σσ. 3-31.
- Winter, Jay, «Soldiers' Reconciliation: René Cassin, the International Labour Office, and the Search for Human Rights», Birgit Schwelling (επ.), *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory. Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*, Transcript, Bielefeld 2012, σσ. 97-114.
- Winter, Jay (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, 3τ., Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Winter, Jay–Antoine Prost, *René Cassin and Human Rights. From Great War to the Universal Declaration*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Winter, Jay–Emmanuel Sivan, «Setting the framework», Jay Winter–Emmanuel Sivan (επ.), *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σσ. 6-39.
- Woloch, Isser, «'A Sacred Debt': Veterans and the State in Revolutionary and Napoleonic France», David A. Gerber (επ.), *Disabled Veterans in History*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2012, σσ. 145-162.
- Wright, Christine, *Wellington's Men in Australia. Peninsular War Veterans and the Making of the Empire, c. 1820–40*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2011.
- Ypersele, Laurence van, «Mourning and Memory, 1919–45», John Horne (επ.), *A Companion to World War I*, Wiley–Blackwell, Chichester 2010, σσ. 576-590.
- Ziemann, Benjamin, «Republikanische Kriegserinnerung in einer polarisierten Öffentlichkeit. Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold als Veteranenverband der sozialistischen Arbeiterschaft», *Historische Zeitschrift*, τ. 67, τχ. 2, Οκτώβριος 1998, σσ. 357-398.
- Ziemann, Benjamin, «Germany after the First World War–A Violent Society? Results and Implications of Recent Research on Weimar Germany», *Journal of Modern European History*, τχ. 1, 2003, σσ. 80-95.
- Ziemann, Benjamin, *War Experiences in Rural Germany (1914–1923)*, Berg, Οξφόρδη–Νέα Υόρκη 2007.
- Ziemann, Benjamin, «Agrarian society», Jay Winter (επ.), *The Cambridge History of the First World War*, τ. II, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σσ. 382-407.
- Zografos, Anastasios, «Le volontaire dans l'armée grecque durant la guerre gréco-turque en Asie mineure (1919–1923)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paul-Valéry-Montpellier III, Montpellier 2013. Βλ. και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (Ζωγράφος, Αναστάσιος).

Ιστοσελίδες

arlingtoncemetery.mil
 cwgc.org
 dlib.statistics.gr
 eh.net/encyclopedia
 fred.stlouisfed.org
 grandlodge.gr
 hippocratio.gr
 izagori.gr
 kyffhaeuserbundev.de
 llo.org
 lloydsswords.com

metaxa-hospital.gr
 minfin.gr
 nat.gr
 oeckb.net
 pandektis.ekt.gr
 philadel-club.gr
 redcross.gr
 societyofthecincinnati.org
 treccani.it
 union-federale.com
 volksbund.de

Παραρτήματα

Παράρτημα 1. Έσοδα Επιτροπών Περιθάλψεως (1912–1914)

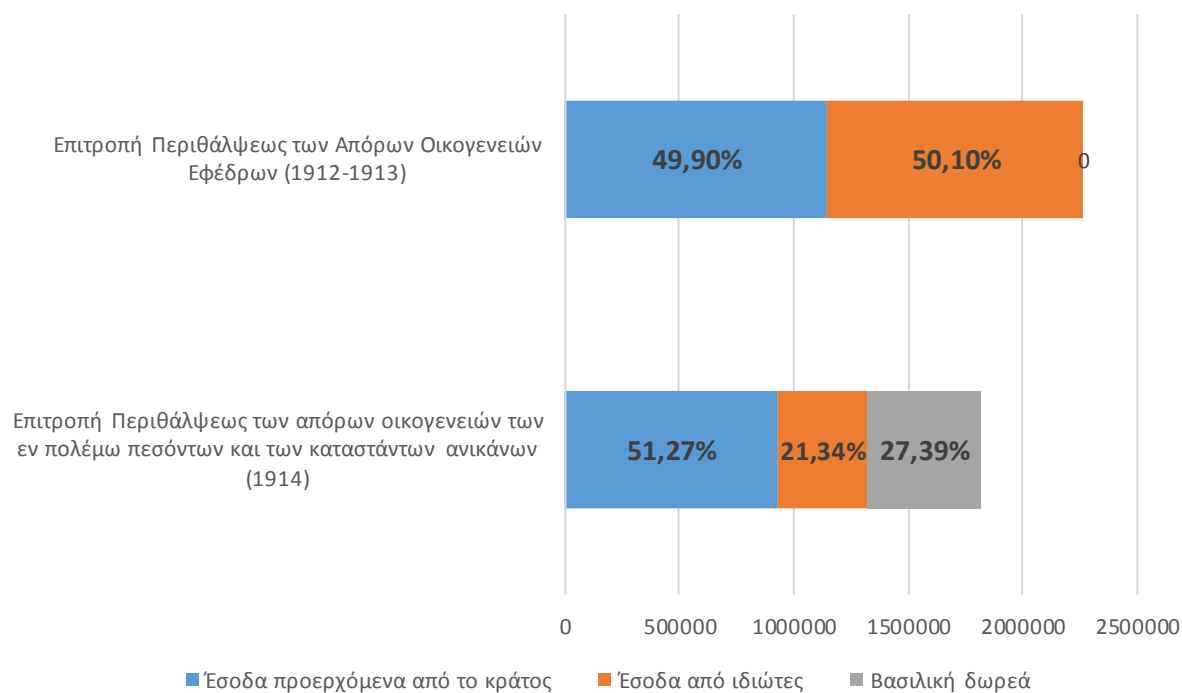
Πίνακας 1. Έσοδα «Επιτροπής περιθάλψεως των απόρων οικογενειών εφέδρων» (1912-1913) ³²⁷⁰	
Πηγή	Έσοδα (δρχ.)
Χορηγία πρωθυπουργού (προερχόμενη κυρίως από καταθέσεις ιδιωτών στο πρωθυπουργικό γραφείο)	1.150.000
Εισφορές κατατεθειμένες στην Εθνική Τράπεζα	1.060.675,40
Εμμανουήλ Μπενάκης	25.000
«Εξ εισφοράς νήσου Χίου υπέρ εθνικών αναγκών»	14.500
Οικογένεια Σαλβάγου	10.000
Θεοχάρης και Πολυχρόνης Κότσικας	10.000
Μ. Συνοδινός	5.000
Νικόλ. Ταμβάκος	5.000
Αγγελική Θ. Κότσικα και Μαρία Π. Κότσικα	4.000
Αδελφοί Ράλλη (Καλκούτα)	3.276
Εισφορές προσωπικού Σιδηροδρόμου ΠΑΠ	3.200
Σοφία Σλήμαν	2.000
Αρχαιολογική Εταιρία	2.000
Εισφορά κοινότητας Χαρτούμ (Σουδάν)	1.500
Άλεξ. Ράλλης	1.250
Βιργινία Καλλιάδου	1.000
Ιω. Αθανασάκης	1.000
Ανώνυμος	1.000
Ελένη Νεγρεπόντη	1.000
Ανδρ. Μελά	1.000
Γιοκαλάς	500
Αθάν. Φίλων	500
Μαρία Ι. Νεγρεπόντη	500
Λουίζα Ριανκούρ	300
Μιχ. Ι. Νεγρεπόντης	200
Σοφία Πανταζίδου	200
Δημ. Ι. Κυριακίδης	100
Γεώργιος Σημηριώτης	100
Κ. Μανούσης	100
Κα και Δις Κ. Μανούση	100
Σύνολο εσόδων προερχόμενων από το Κράτος	1.150.000 (αποκλειστικά η πρωθυπουργική χορηγία)
Σύνολο εισφορών ιδιωτών	1.155.001,40
Γενικό σύνολο	2.305.001,40

³²⁷⁰ ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 97, «Λογοδοσία της Κεντρικής Επιτροπής Πατριωτικής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των επιστράτων» [πεπραγμένα από 1η Οκτωβρίου 1912 έως 20 Ιουνίου 1913]. Οι επιμέρους κατηγορίες συνόλων έγιναν από τον συγγραφέα της διατριβής.

Πίνακας 2. Έσοδα «Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων» (1914)³²⁷¹	
Πηγή	Έσοδα (δρχ.)
Επιχορήγηση ελληνικού δημοσίου	530.000
Δωρεά βασίλισσας Σοφίας	500.000
Υπουργείο Εσωτερικών (υπόλοιπο κονδυλίου περιθάλψεως εθελοντών και προσφύγων)	326.378,15
Έρανος «επετείου αλώσεως Ιωαννίνων» μέσω πώλησης μικρών σημαιών	300.205,80
Διάφορες εισφορές εσωτερικού και εξωτερικού	89.402,77
Πώληση ταχυδρομικού ενσήμου περιθάλψεως	37.877,76
Εισπραχθέντα από κρατήσεις διαφόρων κρατικών ταμείων	35.080,45
Τόκοι από τις καταθέσεις της επιτροπής στην Εθνική Τράπεζα	5.650,95
Υπόλοιπο λογαριασμού Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως	270,60
Σύνολο εσόδων προερχόμενων άμεσα από το Κράτος	856.378,15
Σύνολο εσόδων προερχομένων έμμεσα από το Κράτος	72.958,21
Έρανοι (εντάσσεται και ο διοργανωθέν από το κράτος έρανος της 21ης Φεβρουαρίου)	389.608,57
Βασιλική δωρεά	500.000
Γενικό Σύνολο	1.824.866,48

³²⁷¹ Από τον απολογισμό του 1914 (με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1916) που βρίσκεται ένθετος στο βιβλίο *Το έργο της Επιτροπής Περιθάλψεως των απόρων οικογενειών των εν πολέμω πεσόντων και των καταστάντων ανικάνων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1916. Οι επιμέρους κατηγορίες συνόλων έγιναν από τον συγγραφέα της διατριβής.

Έσοδα Επιτροπών Περιθάλψεως

Παράρτημα 2. Συγκριτικοί πίνακες πολεμικών συντάξεων και εφεδρικών επιδομάτων (1912–1940)

Ι. Περίοδος 1912–1922

Πίνακας 1. Ύψος πολεμικών συντάξεων βάσει του ν. 438/1914³²⁷²	
Στρατιωτικός βαθμός	Εύρος ετήσιας σύνταξης αναλόγως του βαθμού αναπηρίας (δρχ.)
Ανθυπασπιστής	396–600
Επιλοχίας	300–444
Λοχίας	252–372
Δεκανέας	216–336
Στρατιώτης	204–324

Πίνακας 2. Ετήσια δαπάνη σιτηρεσίου σε άρτο (ημερήσιας μερίδας ενός κιλού) σε σχέση με τη μέση παρεχόμενη πολεμική σύνταξη ενός στρατιώτη (264 δρχ.) και ενός ανθυπασπιστή (498 δρχ.)			
Έτος	Κόστος ψωμιού σε τρέχουσες τιμές (δρχ.) ³²⁷³	Ποσοστό επί της σύνταξης του οπλίτη (%)	Ποσοστό επί της σύνταξης του ανθυπασπιστή (%)
1914	135,05	51,15	27,11
1915	186,15	70,51	37,37
1916	211,70	80,18	42,51
1917	394,20	149,31	79,15
1918	500,05	189,41	100,41
1919	419,75	158,99	84,28
1920	438,00	165,90	87,95
1921	551,15	208,76	110,67
1922	773,80	293,10	155,38

Πίνακας 3. Σύγκριση συντάξεων ανάπηρων οπλιτών με βάση το δολάριο (1914)³²⁷⁴	
Κράτος	Ύψος σύνταξης (εύρος ανάλογα το ποσοστό αναπηρίας)
Αυστροουγγαρία	\$19,46–58,35 (96–288 Kronen)
Γαλλία	\$19,30–231,60 (100–1200 γαλ. φράγκα)
Ελλάδα	\$38,76–61,56 (204–324 δρχ.)

³²⁷² Ν. 438 «Περί συντάξεως αποστρατείας ένεκα τραυμάτων ή νοσημάτων» (27/11/1914), ΦΕΚ Α'/361/4-12-1914 (άρθρο 12).

³²⁷³ Μητροφάνης, ό.π., σ. 360.

³²⁷⁴ Ν. 438 «Περί συντάξεως αποστρατείας ένεκα τραυμάτων ή νοσημάτων» (27/11/1914), ΦΕΚ Α'/361/4-12-1914· Herbert Wolfe, ό.π., σσ. 36, 56-58, 73, 114. Η ισοτιμία δραχμής-δολαρίου το 1914 ήταν \$1=0,19δρχ. (Andréadés, *Les effects*, ό.π., σ. 285).

Γερμανία	\$128,63–283,26 (540–1188 μάρκα)
Μεγάλη Βρετανία	\$291,20–1.435 (£69,68–347,88)

Πίνακας 4. Σύγκριση εφεδρικών επιδομάτων με βάση το δολάριο (1914–1918)³²⁷⁵	
Κράτος	Ύψος εφεδρικού επιδόματος
Βουλγαρία	\$7,72
Γαλλία	\$11,55
Γερμανία	\$5,36 (Μάιος–Οκτώβριος) \$7,14 (Νοέμβριος–Απρίλιος)
Ελλάδα	1915–1917: \$5,40 1917–1923: \$7,41
Ιταλία	\$6,95
Μεγάλη Βρετανία	\$16,86

Πίνακας 5. Ημερήσια δαπάνη σιτηρεσίου σε άρτο (ημερήσιας μερίδας ενός κιλού) σε σχέση με το παρεχόμενο εφεδρικό επίδομα (1915–1917: 1 δρχ./ημέρα, 1917–1922: 1,30 δρχ./ημέρα)³²⁷⁶		
Έτος	Κόστος ψωμιού σε τρέχουσες τιμές (δρχ./κιλό) ³²⁷⁷	Ποσοστό επί του εφεδρικού επιδόματος (%)
1915	0,51	51
1916	0,58	58
1917	1,08	83,07
1918	1,37	105,38
1919	1,15	88,46
1920	1,20	92,30
1921	1,51	116,15
1922	2,12	163,07

³²⁷⁵ Ν. 676 «Περί παροχής περιθάλψεως εις τας οικογενείας των υπό τα όπλα υπηρετούντων επιστράτων» (12/10/1915), ΦΕΚ Α'/374/12-10-1915· Ν. 744 «Περί τροποποιήσεως του γ' εδαφίου του άρθρου 1 του υπό χρονολογίαν 8 Ιουλίου 1917 νομοθετικού διατάγματος» (14/8/1917), ΦΕΚ Α'/168/17-8-1917· *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αρ. 1, 2 Ιανουαρίου 1916, «Ανταποκρίσεις Εξωτερικού», σσ. 38-44, σ. 42 (για τα εφεδρικά επιδόματα της Βουλγαρίας)· Herbert Wolfe, *ό.π.*, σ. 28. Η ισοτιμία δραχμής-δολαρίου το 1915 ήταν \$1=0,18 δρχ. και το 1917 \$1=0,19 δρχ. (Andréadés, *Les effects*, *ό.π.*, σ. 285).

³²⁷⁶ Ν. 676 «Περί παροχής περιθάλψεως εις τας οικογενείας των υπό τα όπλα υπηρετούντων επιστράτων» (12/10/1915), ΦΕΚ Α'/374/12-10-1915· Ν. 744 «Περί τροποποιήσεως του γ' εδαφίου του άρθρου 1 του υπό χρονολογίαν 8 Ιουλίου 1917 νομοθετικού διατάγματος» (14/8/1917), ΦΕΚ Α'/168/17-8-1917. Το ύψος αφορά μία τριμελή οικογένεια για κάθε επιπρόσθετο ή λιγότερο μέρος υπήρχε αυξομείωση κατά 0,30 δρχ.

³²⁷⁷ Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 360.

II. Περίοδος Μεσοπολέμου (1922–1940)

Πίνακας 6. Ύψος πολεμικών συντάξεων οπλιτών βάσει των ν. 2769/1922 και ν. 3122/1924³²⁷⁸	
Βαθμός ³²⁷⁹	Μηνιαίος συντάξιμος μισθός ³²⁸⁰ (δρχ.)
Επιλοχίας/Αρχικελευστής	330
Λοχίας/Υποκελευστής	320
Δεκανέας/Δίοπος	310
Στρατιώτης/Ναύτης	300
Ναυτόπαις	270

Πίνακας 7. Μηνιαία δαπάνη σιτηρεσίου σε άρτο (ημερήσιας μερίδας ενός κιλού) σε σχέση με την παρεχόμενη σύνταξη ενός στρατιώτη (300 δρχ.) και ενός επιλοχία (330 δρχ.)			
Έτος	Κόστος ψωμιού σε τρέχουσες τιμές (δρχ.) ³²⁸¹	Ποσοστό επί της σύνταξης του στρατιώτη (%)	Ποσοστό επί της σύνταξης του επιλοχία (%)
1923	121,80	40,60	36,90
1924	123,60	41,20	37,45
1925	170,10	56,70	51,54
1926	210,90	70,30	63,90
1927	205,80	68,60	62,36
1928	207,00	69,00	62,72
1929	189,30	63,10	57,36
1930	181,80	60,60	55,09
1931	150,60	50,20	45,63
1932	162,90	54,30	49,36
1933	183,30	61,10	55,54
1934	184,80	61,60	56,00
1935	186,30	62,10	56,45
1936	207,30	63,10	62,81
1937	239,70	79,90	72,63
1938	217,50	72,50	65,90
1939	208,50	69,50	63,18
1940	213,90	71,30	64,81

³²⁷⁸ Ν. 2769 «Περί απονομής συντάξεως ένεκα στρατιωτικής ή ναυτικής υπηρεσίας» (21/5/1922), ΦΕΚ Α'/78/24-5-1922.

³²⁷⁹ Σύμφωνα με τον ν. 3122 περιλαμβάνονται άτομα έως τον βαθμό του επιλοχία. Τα ποσά που αναγράφονταν ήταν τα ίδια και για τον ν. 2769.

³²⁸⁰ Το οριζόμενο βάσει του νόμου ύψος της σύνταξης ήταν κυμαινόμενο ανάλογο του χρόνου υπηρεσίας και του βαθμού αναπηρίας. Σύμφωνα με υπολογισμούς του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, το 1926, η σύνταξη ενός αναπήρου πολέμου κυμαινόταν μεταξύ 60 και 600 δρχ., της χήρας από 300 έως 600 δρχ. και των γονιών ενός πεσόντα ήταν 300 δρχ., βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12/9/1926, «Θύματα πολέμου».

³²⁸¹ Μητροφάνης, ό.π., σσ. 360-361.

Πίνακας 8. Σύγκριση σύνταξης με το μέσο μηνιαίο μισθό ενός ειδικευμένου εργάτη (1930–31)³²⁸²	
Κράτος	Ποσοστό πολεμικής σύνταξης απολύτου αναπηρίας σε σχέση με τον μέσο μηνιαίο μισθό
Αυστρία	59%
Βέλγιο	176%
Βουλγαρία	120%
Γαλλία	82%
Γερμανία	65%
Ελλάδα (1931)	26,84%
ΗΠΑ	78%
Ιταλία	64%
Μεγάλη Βρετανία	70%
Πολωνία	74%
Τσεχοσλοβακία	50%

³²⁸² Στην Ελλάδα το μέσο ημερομίσθιο το 1931 ενός ειδικευμένου εργάτη ήταν 74,50 δρχ., δηλαδή μηνιαίως 2.235 δρχ. (Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 47). Η ανώτατη πολεμική σύνταξη για ολική αναπηρία ανερχόταν σε 600 δρχ. βάσει των υπολογισμών του Οικονομικού Ταχυδρόμου. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12/9/1926, «Θύματα πολέμου». Τα ποσοστά για τις υπόλοιπες χώρες αφορούν το 1930 και προέρχονται από CIAMAC, τ. 7, τχ. 3, Ιούλιος 1931, «Die Rentenbeträge in den Landesgesetzgebungen», σσ. 108-130, σ. 129.

Παράρτημα 3. Δαπανηθέντα ποσά του Υπουργείου Περιθάλψεως (1917–1922)

Δαπανηθέντα ποσά του Υπουργείου Περιθάλψεως (1917–22)						
	Για την περίθαλψη οικογενειών των επιστρατευμένων (δρχ.)			Για την περίθαλψη προσφύγων (δρχ.)		
Έτος	Στοιχεία Υπουργείου Περιθάλ- ψεως (1920) ³²⁸³	Στοιχεία Μιχ. Αιλιανού (1921) ³²⁸⁴	Στοιχεία Ανδ. Ανδρεάδη (1928) ³²⁸⁵	Στοιχεία Υπουργείου Περιθάλ- ψεως (1920) ³²⁸⁶	Στοιχεία Μιχ. Αιλιανού (1921) ³²⁸⁷	Στοιχεία Ανδ. Ανδρεάδη (1928) ³²⁸⁸
1917	17.680.896 ³²⁸⁹	16.348.530,75	18.949.992	7.864.303 ³²⁹⁰	4.948.602,72	8.727.186
1918	140.244.963 ³²⁹¹	155.695.462,70	160.053.101	26.651.186	19.378.837,20	21.457.156
1919 ³²⁹²	110.952.347	93.750.173,90	122.111.289	39.482.751 ³²⁹³	14.505.050	54.122.701

³²⁸³ ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργο του Υπουργείου της Περιθάλψεως», σ. 4.

³²⁸⁴ Αιλιανός, *ό.π.*, σ. 520. Στις σσ. 508-520 υπάρχουν αναλυτικοί πίνακες ανά έτος και περιοχή για τα δαπανηθέντα ποσά.

³²⁸⁵ Andréadés, «Les finances publiques», *ό.π.*, σ. 91.

³²⁸⁶ ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φ. 420, «Το έργο του Υπουργείου της Περιθάλψεως», σ. 22.

³²⁸⁷ Τα ποσά αποτελούν άθροισμα των επιμέρους εξόδων που παραθέτει ο Αιλιανός (για επιδόματα, φάρμακα, νοσήλια). Αιλιανός, *ό.π.*, σσ. 147-149, 155, 160.

³²⁸⁸ Andréadés, «Les finances publiques», *ό.π.*, σ. 89.

³²⁸⁹ Στοιχεία από τον Ιούλιο του 1917. Επίσης, σε αυτό το ποσό προστίθενται και τα οφειλόμενα της επιστράτευσης του 1915/16, ήτοι 2.763.416 δρχ..

³²⁹⁰ Στοιχεία από τον Ιούλιο του 1917.

³²⁹¹ Συν τα οφειλόμενα της επιστράτευσης του 1915/16 (9.586.266 δρχ.).

³²⁹² Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσίασε ο υπουργός Οικονομικών Μ. Νεγροπόντης στη Βουλή για το ενδεκάμηνο Απριλίου 1919–Φεβρουαρίου 1920 τα επιδόματα των εφέδρων ανήλθαν στις 120.750.844,05 δρχ. και των προσφύγων στις 51.460.923,45 δρχ. *ΕΣΒ, Κ' περίοδος. Δ' Σύνοδος. Συνεδρίασις ΝΖ' της 4 Μαΐου 1920*, σ. 18. Από το 1919 το οικονομικό έτος ξεκινάει την 1η Απριλίου (*ΕΣΒ, Κ' περίοδος. Δ' Σύνοδος. Συνεδρίασις ΙΣΤ' της 12 Δεκεμβρίου 1919*, σ. 11).

³²⁹³ Εκ των οποίων οι 17.991.860 δρχ. αφορούν την παλιννόστηση των προσφύγων.

1920 ³²⁹⁴	–	70.487.675,50	73.680.309 (1920/21)	–	24.955.792,50	53.540.817 (1920/21)
1921	–	28.360.561,75 ³²⁹⁵	126.256.176 (1921/22)	–	9.813.268 ³²⁹⁶	46.486.750 (1921/22)
1922	–	–	25.806.361 (1922/23)	–	–	138.490.403 (1922/23)
1923	–	–	694.517	–	–	251.561.199 (1923/24)

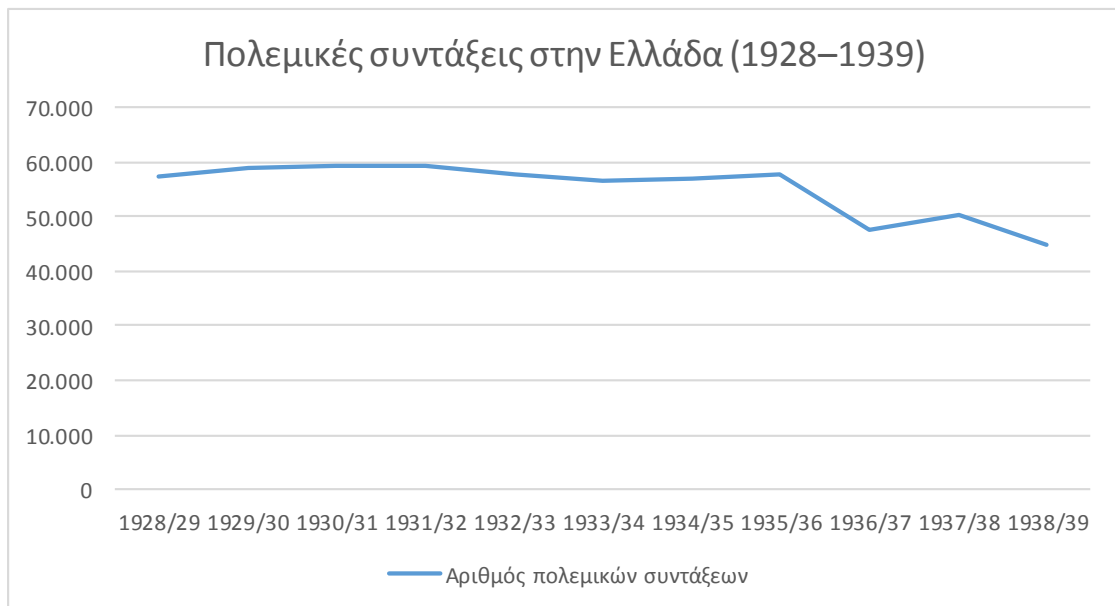
³²⁹⁴ Ο αρχικός υπολογισμός για τις δαπάνες του υπουργείου Περιθάλψεως το οικονομικό έτος 1920/21 ήταν 66.435.750 δρχ. εκ των οποίων οι 40.592.000 προορίζονταν για τους επίστρατους και 25.843.750 δρχ. για τους πρόσφυγες. *ΕΣΒ, Κ' περίοδος. Δ' Σύνοδος. Συνεδρίασις ΝΖ' της 4 Μαΐου 1920*, σ. 7.

³²⁹⁵ Στοιχεία από 1η Απριλίου έως τέλος Ιουνίου 1921.

³²⁹⁶ Στοιχεία από 1η Απριλίου έως τέλος Ιουνίου 1921.

Παράρτημα 4. Αριθμός πολεμικών συντάξεων στην Ελλάδα (1928–1939)

<i>Πολεμικές συντάξεις στην Ελλάδα (1928–1939)³²⁹⁷</i>	
Έτος	Αριθμός πολεμικών συντάξεων
Ιούλιος 1928	56.539
Οικονομικό έτος 1928/29	57.509
Μάιος 1929	57.548
Οικονομικό έτος 1929/30	58.907
Οικονομικό έτος 1930/31	59.453
Οικονομικό έτος 1931/32	59.342
Οικονομικό έτος 1932/33	57.778
Οικονομικό έτος 1933/34	56.500
Οικονομικό έτος 1934/35	57.000
Οικονομικό έτος 1935/36	57.615
Οικονομικό έτος 1936/37	47.780
Οικονομικό έτος 1937/38	50.402
Οικονομικό έτος 1938/39	45.000

³²⁹⁷ Τα στοιχεία για τον Ιούλιο του 1928 προέρχονται από ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 67, «Στατιστικός πίνακας του ΤΘΠ στον οποίον καταγράφονται οι ανάπηροι και οι οικογένειες των θυμάτων πολέμου που δικαιούνται σύνταξη». Αυτά του Μαΐου του 1929 από *Ελεύθερον Βήμα*, 9/5/1929, «Οι έφεδροι και οι ανάπηροι παραπονούνται ότι εγκατελείφθησαν». Τα υπόλοιπα οικονομικά στοιχεία προέρχονται από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία. Βλ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1933*, Εθνικών Τυπογραφείον, Αθήναι [1934], σ. 328· Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1936*, Εθνικών Τυπογραφείον, Αθήναι [1937], σ. 322· Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939*, Εθνικών Τυπογραφείον, Αθήναι [1940], σ. 298.

Παράρτημα 5. Η αποστράτευση Ελληνικού Στρατού (1922–1924)

Η διαδικασία αποστράτευσης πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, η πρώτη το φθινόπωρο του 1922, οπότε και απολύθηκαν οι μεγαλύτερες ηλικιακά κλάσεις, και η δεύτερη τον Ιούλιο και Αύγουστο του 1923 μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης. Τυπικά η εμπόλεμη κατάσταση στην Ελλάδα έληξε την 26η Αυγούστου 1923.³²⁹⁸ Η τελευταία εμπειροπόλεμη κλάση, αυτή του 1922, η οποία είχε κληθεί τον Σεπτέμβριο του 1921,³²⁹⁹ απολύθηκε τον Ιούνιο του 1924.

Αποστράτευση Ελληνικού Στρατού (1922–1924)		
Ημερομηνία απόφασης	Ημερομηνία απόλυσης	Απολυόμενη κλάση
29 Αυγούστου 1922 ³³⁰⁰	«Άμα τη λήψει της διαταγής»	Έφεδροι κλάσεων 1912, 1913α, 1913β, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 ανήκοντες στη Στρατιά Μικράς Ασίας.
11 Σεπτεμβρίου 1922 ³³⁰¹	«Άμα τη λήψει της εγκυκλίου»	Έφεδροι χωροφύλακες των κλάσεων 1906–08.
20 Σεπτεμβρίου 1922 ³³⁰²	«Άμα τη λήψει της εγκυκλίου»	Έφεδροι αξιωματικοί και ανθυπασιιστές: Πεζικού κλάσεων 1908–09, Πυροβολικού κλάσεων 1910–11, Ιππικού κλάσεων 1909 και παλαιότερων, Μηχανικού κλάσεων 1912, 1913α, 1913β, Μεταγωγικού κλάσεων 1912 και παλαιότερων, Φαρμακευτικού κλάσεων 1911–12, 1913α, 1913β, Οδοντιατρικού 1913α, 1913β, 1914, Υγειονομικού κλάσεων 1905–07, Διερμηνέων κλάσεων 1915 και παλαιότερων, Αρχαιοφύλακες, στρατιωτικοί γραφείς α' και β' τάξεως κλάσεων 1915 και παλαιότερων, Διαχειριστές

³²⁹⁸ Β.Δ. «Περί λήξεως εμπολέμου καταστάσεως» (25/8/1923), ΦΕΚ Α'/239/25-8-1923.

³²⁹⁹ Νεολόγος (Πατρών), 16/9/1921, «Οι στρατεύσιμοι 1922».

³³⁰⁰ Νεολόγος (Πατρών), 30/8/1922, «Απόλυσις εφέδρων» Εμπρός, 3/9/1922, «Εγκύκλιος διαταγή του υπουργού των Στρατιωτικών».

³³⁰¹ Εμπρός, 12/9/1922, «Απόλυσις χωροφυλάκων».

³³⁰² Εμπρός, 21/9/1922, «Απόλυσις εφέδρων αξιωματικών».

		Επιμελητείας κλάσεων 1911–12, Διαχειριστές Σκευής, Μηχανικού κλάσεων 1912 και παλαιότερων, Αρχιτεχνίτες κλάσεων 1915 και παλαιότερων, Ελέγχου κλάσεων 1912 και παλαιότερων.
27 Σεπτεμβρίου 1922 ³³⁰³	«Άμα τη λήψει της εγκυκλίου»	Ανυπότακτοι κλάσεων 1912–1916 εφόσον είχαν υπηρετήσει τον κεκανονισμένο από το ν. 2592 ³³⁰⁴ χρόνο υπηρεσίας τους.
3 Οκτωβρίου 1922 ³³⁰⁵	3 Οκτωβρίου 1922	Οι καταγόμενοι από τη Μικρά Ασία χωρίς ελληνική ιθαγένεια.
7 Οκτωβρίου 1922 ³³⁰⁶	31 Οκτωβρίου 1922	Κοινοί βοηθητικοί έφεδροι της κλάσης του 1919.
15 Οκτωβρίου 1922 ³³⁰⁷	«Άμα τη λήψει της εγκυκλίου»	Έφεδροι αξιωματικοί, ανθυπασιιστές και «των τούτοις εξομοιουμένων»: Πεζικού κλάση 1913β, Πυροβολικού κλάση 1913β, Ιππικού κλάσεων 1913β, 1914–15, Μηχανικού κλάσεων 1915–16, Μεταγωγικού κλάση 1916, Διαχειριστές Επιμελητείας και Μηχανικού κλάσεων 1914–15, Αρχιτεχνίτες κλάσης 1916, Αρχαιοφύλακες και στρατιωτικοί γραφείς κλάσης 1916, Ελέγχου κλάση 1913β.
21 Οκτωβρίου 1922 ³³⁰⁸	1 Νοεμβρίου 1922	Έφεδροι οπλίτες κλάσης 1917 εκτός των Θρακών.

³³⁰³ Εμπρός, 28/9/1922, «Η απόλυσις των ανυπότακτων».

³³⁰⁴ Ν. 2592 «Περί καθορισμού των στρατιωτικών υποχρεώσεων των ανυποτάκτων και λιποτακτών» (5/5/1921), ΦΕΚ Α'/78/7-5-1921, όπου καθορίζονται η χρονική διάρκεια της στρατιωτικής υπηρεσίας των λιποτακτών και ανυπότακτων που κατατάσσονται στον στρατό κατά περίπτωση.

³³⁰⁵ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 728, Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 1060/3-10-1922 «Περί αποστολής εις αόριστον άδειαν των εκ Μ. Ασίας καταγομένων μη πολιτογραφέντων και ανηκόντων εις τας κλάσεις 1922 και παλαιότερας εκ στρατευθέντων εν Μικρά Ασία υπό της τέως Στρατιάς Μ. Ασίας».

³³⁰⁶ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 728, Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 1069/7-10-1922, «Περί αποστολής εις αόριστον άδειαν των εφέδρων κοινών βοηθητικών της κλάσεως 1919».

³³⁰⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 728, Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 1123/15-10-1922, «Περί απολύσεως εφεδρ. Αξιωματικών, Ανθυπασιιστών και των τούτοις εξομοιουμένων».

³³⁰⁸ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 728, Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 1159/21-10-1922, «Περί αποστολής εις αόριστον άδειαν εφέδρων οπλιτών κλάσεως 1917, πλην των εκ Θράκης καταγομένων».

31 Οκτωβρίου 1922 ³³⁰⁹	3 και 10 Νοεμβρίου 1922	Επ' αόριστον άδεια τους εφέδρους οπλίτες όλων των όπλων και σωμάτων της κλάσης του 1918, πλην Θρακών και έφεδροι ναύτες κλάσης 1918.
1 Νοεμβρίου 1922 ³³¹⁰	3 Νοεμβρίου 1922	Απόλυση εφέδρων κλάσεων 1910-11 περιφερειών Αρχιπελάγους, Μακεδονίας, Ιωαννίνων.
1 Νοεμβρίου 1922 ³³¹¹	«Άμα τη λήψει της εγκυκλίου»	Έφεδροι υγειονομικοί αξιωματικοί και δόκιμοι κλάσης 1912.
10 Νοεμβρίου 1922 ³³¹²	20 Νοεμβρίου 1922	Έφεδροι οπλίτες κλάσεων 1910-12, καταγόμενοι από Ανατολική Θράκη.
21 Νοεμβρίου 1922 ³³¹³	22 Νοεμβρίου 1922	Έφεδροι Ανατολικής Μακεδονίας κλάσεων 1910-12.
25 Νοεμβρίου 1922 ³³¹⁴	«Άμα τη λήψει της εγκυκλίου»	Κλάση 1918 και οι παλαιότερες, εκτός των Θρακών και των υπηρετούντων στη Χωροφυλακή
5 Μαρτίου 1923 ³³¹⁵	7 Μαρτίου 1923	Έφεδροι ταμίες και υποταμίες της Ταμιακής Υπηρεσίας του Στρατού των κλάσεων 1913β, 1914-15.
6 Μαρτίου 1923 ³³¹⁶	8 Μαρτίου 1923	Έφεδροι ταμίες και υποταμίες της Ταμιακής Υπηρεσίας του Στρατού της κλάσης του 1916.
25 Ιουλίου 1923 ³³¹⁷	30 Ιουλίου 1923	• Οπλίτες των κλάσεων 1919-20 και των παλαιότερων, εφόσον έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. • Έφεδροι αξιωματικοί, ανθυπασπιστές, δόκιμοι, Πεζικού κλάσεις 1917 έως 1914 και παλαιότερες,

³³⁰⁹ Εμπρός, 1/11/1922, «Απόλυσις εφέδρων της κλάσεως 1918».

³³¹⁰ Εμπρός, 2/11/1922, «Απόλυσις εφέδρων 1910-11».

³³¹¹ Εμπρός, 2/11/1922, «Απόλυσις υγειονομικών».

³³¹² Εμπρός, 11/11/1922, «Στρατιωτικά».

³³¹³ Εμπρός, 22/11/1922, «Οι έφεδροι Ανατολ. Μακεδονίας»

³³¹⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 728, Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 1366/25-11-1922, «Περί απολύσεως ανυποτάκτων και λιποτακτών κλάσεως 1918 και παλαιότερων ταύτης, συμπληρωσάντων την θητείαν των».

³³¹⁵ Β.Δ. «Περί απολύσεως των τάξεων της Ταμιακής Υπηρεσίας Στρατού» (5/3/1923), ΦΕΚ Α' /60/7-3-1923.

³³¹⁶ Β.Δ. «Περί απολύσεως των τάξεων της Ταμιακής Υπηρεσίας Στρατού» (6/3/1923), ΦΕΚ Α' /61/8-3-1923.

³³¹⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 729(α), Εγκύκλιος Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 725/25-07-1923 «Περί ενάρξεως αποστρατεύσεως, απολύσεως Εφέδρων Αξιωματικών και Ανθυπασπιστών και αποστολή εις αόριστον άδειαν εφέδρων οπλιτών υπηρετούντων εις στρατιωτικήν ζώνην ωρισμένων κλάσεων»· Εμπρός, 26/7/1923, «Η διαταγή της αποστρατεύσεως».

		Πυροβολικού κλάσεις 1918 έως 1914 και παλαιότερες, Ιππικού κλάση 1916 και παλαιότερες, Μηχανικού κλάσεις 1919 και 1918 και παλαιότερες, Μεταγωγικού κλάση 1918 και παλαιότερες, Υγειονομικού κλάσεις 1916 έως 1913β και παλαιότερες, Φαρμακευτικού κλάσεις 1916, 1915 και παλαιότερες, Διαχειριστές Υγειονομικής Υπηρεσίας κλάση 1915 και παλαιότερες, Διαχειριστές Επιμελητείας κλάση 1918 και παλαιότερες, Διαχειριστές Μηχανικού κλάση 1916 και παλαιότερες, Αρχιτεχνίτες Πυροβολικού κλάση 1920 μέχρι 1917 και παλαιότερες Αρχιτεχνίτες Μηχανικού κλάση 1918 και παλαιότερες, Στρατιωτικοί γραφείς κλάσεις 1920 μέχρι 1917 και παλαιότερες.
27 Ιουλίου 1923 ³³¹⁸	1 και 15 Αυγούστου 1923	Εφεδροι χωροφυλακής κλάσεων 1917–18.
13 Αυγούστου 1923 ³³¹⁹	23 Αυγούστου 1923	Εφεδροι υποταμίες Ταμιακής Υπηρεσίας Στρατού κλάσεων 1917–18.
13 Αυγούστου 1923 ³³²⁰	1 Σεπτεμβρίου 1923	Εφεδροι χωροφυλακής κλάσεων 1919–20.
25 Αυγούστου 1923 ³³²¹	26 Αυγούστου 1923	Όσοι οπλίτες βρίσκονταν σε επ' αόριστον άδεια θεωρούνταν από την 26ης Αυγούστου απολυθέντες.
10 Σεπτεμβρίου 1923 ³³²²	12 Σεπτεμβρίου 1923	Εφεδροι υποταμίες της Ταμιακής Υπηρεσίας της κλάσης του 1919.

³³¹⁸ Εμπρός, 28/7/1923, «Στρατιωτική κίνησης».

³³¹⁹ Β.Δ., «Περί απολύσεως των τάξεων της Ταμιακής Υπηρεσίας Στρατού» (5/3/1923), ΦΕΚ Α'/225/23-8-1923.

³³²⁰ Εμπρός, 14/8/1923, «Στρατιωτική κίνησης».

³³²¹ Β.Δ. «Περί λήξεως εμπολέμου καταστάσεως» (25 Αυγούστου 1923), ΦΕΚ Α'/239/25-8-1923.

³³²² Β.Δ. «Περί απολύσεως των εφέδρων υποταμιών στρατού της κλάσεως 1919» (10/9/1923), ΦΕΚ Α'/257/12-9-1923.

22 Δεκεμβρίου 1923 ³³²³	31 Δεκεμβρίου 1923 (για τις στρα- τιωτικές μονάδες σε Μακεδονία και Θράκη) / 4 Ιανουα- ρίου 1924 (για την υπόλοιπη χώρα)	Εφεδροι οπλίτες όλων των όπλων και των υπηρε- σιών της κλάσης του 1921.
25 Ιανουαρίου 1924 ³³²⁴		Εφεδροι υποταμίες της Ταμιακής Υπηρεσίας του Στρατού της κλάσης του 1920.
7 Ιουνίου 1924 ³³²⁵	20 Ιουνίου 1924	Εφεδροι οπλίτες όλων των Όπλων και Υπηρεσιών της κλάσης 1922
19 Σεπτεμβρίου 1924 ³³²⁶	1 Οκτωβρίου 1924	Εφεδροι υποταμίες της Ταμιακής Υπηρεσίας του Στρατού της κλάσης του 1921.
8 Νοεμβρίου 1924 ³³²⁷	10 Νοεμβρίου 1924	Εφεδροι υποταμίες της Ταμιακής Υπηρεσίας του Στρατού της κλάσης του 1922.

³³²³ Β.Δ. «Περί απολύσεως των εφέδρων οπλιτών της κλάσεως 1921», ΦΕΚ Α'/374/22-11-1923.

³³²⁴ Β.Δ. «Περί απολύσεως των εφέδρων υποταμιών στρατού της κλάσεως 1920» (25/1/1924), ΦΕΚ Α'/18/28-1-1924.

³³²⁵ Ν.Δ. «Περί απολύσεως των εφέδρων της κλάσεως 1922» (7/6/1924), ΦΕΚ Α'/129/9-6-1924

³³²⁶ Β.Δ. «Περί απολύσεως των τάξεων της Ταμιακής Υπηρεσίας των εφέδρων υποταμιών στρατού της κλά-
σεως 1921» (19/9/1924), ΦΕΚ Α'/232/22-9-1924.

³³²⁷ Β.Δ. «Περί απολύσεως των εφέδρων υποταμιών στρατού της κλάσεως 1922» (8/11/1924), ΦΕΚ Α'/282/10-11-1924.

Παράρτημα 6. Βιογραφικά των πρωταγωνιστών των παλαιοπολεμιστικών και αναπηρικών εξελίξεων³³²⁸

Ο **Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος** (1890–1965) από την Αχαΐα εκπαιδεύτηκε ως έφεδρος αξιωματικός στον Ουλαμό Εφέδρων Αξιωματικών Θεσσαλονίκης το 1916. Από αυτή την περίοδο ήταν δεδηλωμένος βασιλικός.³³²⁹ Στο Μακεδονικό Μέτωπο υπηρέτησε στην ΙΙΙ Μεραρχία (Πατρών). Ως παλαίμαχος, ήταν πρόεδρος τουλάχιστον από το 1926 στο Σύνδεσμο Εφέδρων Αξιωματικών Πατρών,³³³⁰ πρόεδρος του Παμπελοννησιακού Συνεδρίου Εφέδρων Αξιωματικών στην Αρχαία Ολυμπία το 1930,³³³¹ ενώ είχε πρωταγωνιστήσει στα πανελλήνια παλαιοπολεμιστικά συνέδρια του 1934 και 1935 (βλ. Μέρος Γ'). Το 1921 διατέλεσε νομάρχης Αχαΐοηλίδος, ενώ από το 1924 είχε αναπτύξει έντονη αντιβενιζελική δραστηριότητα στην Πάτρα.³³³² Διατέλεσε δήμαρχος Πάτρας την περίοδο 1947–49, θέση από την οποία καθαιρέθηκε λόγω οικονομικών ατασθαλιών. Ως υποψήφιος δήμαρχος το 1951 είχε τη στήριξη του Παν. Κανελλόπουλου, ωστόσο δεν κατάφερε να εκλεγεί. Το 1954 εξελέγη επίτιμος πρόεδρος της Εθνικής Οργάνωσης Εφέδρων Αξιωματικών Αχαΐας.³³³³

³³²⁸ Τα βιογραφικά αφορούν κυρίως τις ζωές των εν λόγω ατόμων πέραν της δραστηριοποίησής τους στις παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις για αυτό απουσιάζουν αναλυτικά οι θέσεις τους στις οργανώσεις και στα συνέδρια που συμμετείχαν, τα οποία παρουσιάζονται εκτενώς στο κύριο μέρος του διδακτορικού.

³³²⁹ Ήταν μεταξύ των υπογραφόντων ψηφίσματος του Ουλαμού που δηλώνει πίστη στον βασιλιά. *Νέα Ημέρα*, 13/7/1916, «Οι μαθηταί του Ουλαμού Θεσσαλονίκης»

³³³⁰ *Νεολόγος* (Πατρών), 29/11/1926, «Η χθεσινή συνέλευσις των εφέδρων αξιωματικών»· ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 976, Πολιτικόν Γραφείον του Πρωθυπουργού προς Υπουργείο Πρόνοιας. Τμήμα Θυμάτων Πολέμου, Αθήνα, 1 Φεβρουαρίου 1927, Διαβιβαστικό «Αίτησης Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Πατρών (Ζαφειρόπουλος) περί περικοπής συντάξεων».

³³³¹ *Νεολόγος* (Πατρών), 21/5/1930, «Απηχήσεις εκ του συνεδρίου των εφέδρων».

³³³² ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φ. 403, Γεώργιος Στρουτζάκης προς Ιωσήφ Σφακιανάκης, Αθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 1934. Το 1924 συμπεριλαμβανόταν σε λίστα της Χωροφυλακής με άτομα που «πρωτοστατούσαν» στην αντιβενιζελική κίνηση στην Πάτρα. ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 738, Τμήμα Αντικατασκοπείας προς Διοίκησιν Χωροφυλακής Πατρών, Πάτρα, 20 Φεβρουαρίου 1924, «Δελτίον πληροφοριών του 15ημέρου 6-20 Φεβρουαρίου 1924».

³³³³ *Νεολόγος* (Πατρών), 30/9/1947, «Ωρκίσθη και ανέλαβε χθες ο νέος δήμαρχος», 4/5/1949, «Διετάχθη έλεγχος διά τον τρόπον εφαρμογής του σχεδίου “Πρόνοια” υπό του κ. Δημάρχου», 26/7/1949, «Απληλόγη των καθηκόντων του δημάρχου ο κ. Θ. Ζαφειρόπουλος», 14/4/1951, «Εθνική ανάγκη επιβάλλει, όπως ο συνδυασμός του κ. Θ. Ζαφειρόπουλου συγκεντρώση απόλυτον πλειοψηφίαν», 25/6/1954, «Ο κ. Θ. Ζαφειρόπουλος εξελέγη επίτιμος πρόεδρος των εφέδρων αξιωματικών».

Ο **Ανδρέας Κονδάκης** (1897–1946), απόγονος οικογένειας αγωνιστών,³³³⁴ ήταν απόφοιτος του Ουλαμού Εφέδρων Αξιωματικών και μονιμοποιήθηκε στο στράτευμα τον Σεπτέμβριο του 1916.³³³⁵ Εξαιτίας των φιλοβασιλικών του φρονημάτων τέθηκε υπό επιτήρηση και φυλακίστηκε την τριετία 1917–20.³³³⁶ Το 1921 υπηρέτησε υπασπιστής του Δημητρίου Γούναρη, ενώ συμμετείχε στη Μικρασιατική Εκστρατεία από τον Μάρτιο του 1921. Μεσοπολεμικά διετέλεσε καθηγητής σε Στρατιωτικές Σχολές. Από τον Νοέμβριο 1924 που παραιτήθηκε από το στράτευμα με το βαθμό του επίλαρχου (ταγματάρχη) διετέλεσε διευθυντής ανωνύμων εταιρειών. Πρωταγωνίστησε στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1930 με όχημα τη Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος και την περίοδο 1938–40 ήταν Γενικός Πρόεδρος της Εθνικής Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών (βλ. Μέρος Γ'). Κατά την περίοδο της Κατοχής συνεργάστηκε με τις κατοχικές δυνάμεις. Τον Σεπτέμβριο του 1941 προωθούσε την ιδέα ίδρυσης Υπουργείου Παλαιών Πολεμιστών με υπουργό τον ίδιο.³³³⁷ Πέθανε τον Μάρτιο του 1946 «υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες» στις φυλακές Καλλιθέας λίγες ημέρες πριν δικαστεί ως δωσίλογος.³³³⁸

Ο **Μάνθος Ματθαίου** (δεκαετία 1880;–1940) πολέμησε στους Βαλκανικούς Πολέμους και αποστρατεύτηκε με τον βαθμό του λοχία.³³³⁹ Ήταν υποψήφιος με τη Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση στις εκλογές του 1936. Ως πρόεδρος της ποδοσφαιρικής ομάδας του

³³³⁴ Προπάππους του ήταν ο Ιωάννης Αναγνώστης Κονδάκης οπλαρχηγός από την Κυνουρία στην Ελληνική Επανάσταση και πληρεξούσιος στις Εθνοσυνελεύσεις της Επιδαύρου, του Άστρους και του Άργους. Ο παππούς του Ανδρέας Κονδάκης ήταν επικεφαλής του σώματος Κυνουριέων που πολέμησαν κατά την άλωση της Τριπολιτσάς. Ο πατέρας του Δημήτριος Κονδάκης ήταν αρχηγός της Φοιτητικής Φάλαγγας στην επιστράτευση του 1885–86. Μεταξάς, *Ανδρέας Κονδάκης*, ό.π., σσ. 3–4.

³³³⁵ *Σκριπ*, 1/10/1916, «Οι νέοι ανθυπολοχαγοί».

³³³⁶ Πέραν της αντιβενιζελικής ηγεσίας που είχε εκτοπιστεί στην Κορσική, υπήρχε και ένας δεύτερος κατάλογος αντιβενιζελικών που δεν εκτοπίστηκαν αλλά φυλακίστηκαν κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης Βενιζέλου, στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν και ο τότε ανθυπίλαρχος Α. Κονδάκης. Ολόκληρη η λίστα σε Γερακάρης, ό.π., σ. 521. Σύμφωνα με τη μερικώς αναξιόπιστη βιογραφία του Κονδάκη, που έγραψε επί Κατοχής ο δήμαρχος Καισαριανής Θάνος Μεταξάς, ο Κονδάκης πολέμησε στο Μακεδονικό Μέτωπο (1918) και παρασημοφορήθηκε για τη δράση του στη μάχη της Δοϊράνης (Μεταξάς, *Ανδρέας Κονδάκης*, ό.π., σ. 3). Ωστόσο αυτός ο ισχυρισμός δεν συνάδει με τον Ν. Γερακάρη, ο οποίος μάλιστα ήταν επίσης υπό επιτήρηση την ίδια περίοδο.

³³³⁷ Συγκεκριμένα, ο πρόεδρος της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου Β. Ζερβάκος πρότεινε στο Διοικητικό Συμβούλιο της οργάνωσης, στις 8 Σεπτεμβρίου 1941, να αιτηθεί η οργάνωση στην κυβέρνηση την ίδρυση Υπουργείου Παλαιών Πολεμιστών με υπουργό τον Κονδάκη. Η πρόταση ωστόσο απορρίφθηκε. Επίσης, το επόμενο έτος ο Κονδάκης εμφανιζόταν στο «Εποπτικό Συμβούλιο» της αναπηρικής οργάνωσης Αρχείο ΕΓΣΑΘΠ, «Πρακτικόν Συνεδριάσεως», Συνεδρίαση 30η (8 Σεπτεμβρίου 1941), 38η (10 Νοεμβρίου 1942).

³³³⁸ *ΜΣΝΕ*, τ. Δ', Αθήναι 1927, λήμμα «Κονδάκης Ανδρέας του Δημητρίου», σ. 295. Μεταξάς, ό.π., σσ. 4–13 (όπου αναφέρεται ότι παραιτήθηκε το 1926). *Το Βήμα*, 6/3/1946, «Άλλη δίκη δωσίλογου», 7/3/1946, «Απέθανεν αιφνιδίως ενώ επρόκειτο να δικασθῇ», *Ελευθερία*, 7/3/1946, «Απέθανεν ο Κονδάκης», *Εμπρός*, 8/3/1946, «Ποιοι ευθύνονται διά τον θάνατον του Κονδάκη».

³³³⁹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 2/11/1936, «Εκείνοι που έζησαν τους πολέμους του 1912».

Άρη Θεσσαλονίκης³³⁴⁰ (1938–40) συμφώνησε στην παραχώρηση της έκτασης του γηπέδου της ομάδας στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (το σημερινό Βελλίδειο Συνεδριακό Κέντρο), με αντάλλαγμα την έκταση στην περιοχή Χαριλάου, όπου και από το 1951 βρίσκεται η έδρα της ομάδας.³³⁴¹ Προς τιμήν του υπάρχει οδός Μάνθου Ματθαίου στη βόρεια πλευρά του γηπέδου «Κλεάνθης Βικελίδης» (όπισθεν των θυρών 1 και 5). Ήταν το πρώτο θύμα των ιταλικών βομβαρδισμών στη Θεσσαλονίκη μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940.³³⁴²

Ο Ιωάννης Μοναστηριώτης («Δεκελιώτης»/«Ο εφ' όπλου λόγχης»/«Προλετάριος», 1900–1984) το 1918 ξεκίνησε τις σπουδές του στη Νομική, τις οποίες διέκοψε τον Ιούλιο του 1919 λόγω της επιστράτευσής του. Εκπαιδεύτηκε στη Σχολή Τηλεγραφητών της Θεσσαλονίκης έως τον Φεβρουάριο του 1920 οπότε και στάλθηκε στη Μικρά Ασία. Υπηρέτησε στον Λόχο Τηλεγραφητών (στον Μπουρνόβα της Σμύρνης) έως το καλοκαίρι του 1921 όταν και φυλακίστηκε για την αντιπολεμική δραστηριότητά του. Το φθινόπωρο του 1921 αποφυλακίστηκε και τοποθετήθηκε στην Προύσα (ΧΙ Μεραρχία Γ' Σώματος Στρατού). Εκεί υπηρέτησε ως γραμματέας του στρατιωτικού επιτρόπου του στρατοδικείου της Μεραρχίας. Συμμετείχε στην ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, στην οποία διατέλεσε γενικός γραμματέας. Ήταν στέλεχος του ΚΚΕ έως το 1927 οπότε και διαγράφηκε από το κόμμα. Από το 1928 συμμετείχε στην ομάδα «Σπάρτακος» του Π. Πουλιόπουλου. Στην υπόλοιπη ζωή του εργάστηκε ως δικηγόρος.³³⁴³

Ο Στράτης Μυριβήλης (1890–1969) γεννήθηκε στη Συκαμιά της Λέσβου και αποτέλεσε έναν από τους κυριότερους εκπροσώπους της Αιολικής Σχολής της «Γενιάς του '30». Το πραγματικό του όνομα ήταν Ευστράτιος Σταματόπουλος και φοίτησε στα Γυμνάσια Μυτιλήνης και Κυδωνιών. Το 1912 διέκοψε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για να καταταχθεί εθελοντικά στον Ελληνικό Στρατό. Συμμετείχε στους Βαλκανικούς Πολέμους (στο 7ο Σύνταγμα πεζικού, 28/9/1912–22/9/1913), όπου τραυματίστηκε στη μάχη του Κιλκίς–Λαχανά, ενώ συμμετείχε και στην επιστράτευση του

³³⁴⁰ Βραδυνή, 21/7/1939, «Αφίκετο ο Άρης της Θεσσαλονίκης διά τους αγώνας».

³³⁴¹ https://www.typosthes.gr/athlitika/179852_aris-eton-105-giortazei-i-omada-tis-thessalonikis
<http://www.sentragoal.gr/article.asp?catid=10584&subid=2&pubid=7516332>, πρόσβαση 14/7/2020.

³³⁴² Ελεύθερον Βήμα, 7/11/1940, «Ο πρόεδρος των πολεμιστών».

³³⁴³ Μιχάλης Δημητρίου, «Πώς έδρασαν η ηγεσία και τα στελέχη του νέου σοσιαλιστικού κόμματος κατά την εκστρατεία στην Μικρά Ασία», *Το Βήμα*, 12/11/1978, «Η Μικρασιατική Καταστροφή επιβάλλει στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα νέα ηγεσία και νέους προσανατολισμούς», *Το Βήμα*, 14/11/1978 (συνεντεύξεις του Μοναστηριώτη)· Δάγκας, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού*, ό.π., σσ. 344–345.

1915–16. Ως υποστηρικτής του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, τον Απρίλιο του 1917 κα-
τατάχθηκε στο 4ο Σύνταγμα της Μεραρχίας Αρχιπελάγους και συμμετείχε στο Μακεδονικό
Μέτωπο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Από τον Ιούνιο του 1920 έως τον Μάρτιο του
1922 υπηρέτησε στο Β΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο Διακομιδής, ενώ από τον Μάρτιο του
1922 βρισκόταν στο Στρατηγείο της XII Μεραρχίας (Γ΄ Σώμα Στρατού). Κατά την κατάρ-
ρευση του μετώπου βρισκόταν στο Σεϊντί Γαζή, νοτιοανατολικά του Εσκή Σεχίρ. Στις 21
Οκτωβρίου 1922 απολύθηκε από τις Φερές Έβρου. Τον Οκτώβριο του 1915 προήχθη σε
δεκανέα, τον Αύγουστο του 1917 σε λοχία τον Σεπτέμβριο του 1919 σε ανθυπολοχαγό
(πεζικού). Στο δελτίο ταυτότητάς του στο Σύνδεσμο Εθνικής Σωτηρίας αναγραφόταν ότι
είχε 112 μήνες στρατιωτικής υπηρεσίας, ένα τραύμα και τρία παράσημα. Από την εμπειρία
του στο μέτωπο, ιδίως στο Μακεδονικό, έγραψε πολλά διηγήματα και βιβλία με κυριότερο
το *Η ζωή εν τάφω*, ενώ το έργο του *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* πραγματεύεται τις δυ-
σκολίες που αντιμετώπιζε ένας παλαίμαχος μετά την αποστράτευσή του. Πολιτικά ανήκε
στον βενιζελικό χώρο και υποστήριξε ένθερμα αρχικά τον Γεώργιο Παπανδρέου και κατό-
πιν τη Δημοκρατική Ένωση του Αλ. Παπαναστασίου, με τον οποίο συνδέθηκε ιδιαιτέρως.
Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 εξελίχθηκε σε σφοδρό αντικομμουνιστή. Στα πρόσω-
πικά βρέθηκε και το 1940–41 στο μέτωπο της Αλβανίας, αυτή τη φορά ως πολεμικός ανταπο-
κριτής. Εργάστηκε ως συντάκτης σε πολλές εφημερίδες, ήταν ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας
Ελλήνων Λογοτεχνών και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (από το 1958).³³⁴⁴

Ο **Γεώργιος Νικολαΐδης Βούρβαχης** (1894–1977) καταγόταν από παλαιά οικογένεια
της Κρήτης, η οποία πολέμησε πλειστάκις κατά των Τούρκων, ενώ μέλη της συμμετείχαν
στην εκστρατεία του Ναπολέοντα. Στον γαλλικό κλάδο της οικογένειας του άνηκε και ο
στρατηγός Charles Denis Bourbaki (1816–97), υιός του Αγωνιστή της Ελληνικής Επανάστα-
σης Διονύσιου Βούρβαχη (1787–1827). Ο Νικολαΐδης-Βούρβαχης σπούδασε σε Γαλλία και
Βρετανία και πήρε το διδακτορικό του στη Νομική του Πανεπιστημίου της Γενεύης. Είχε
εργαστεί στην Εθνική Τράπεζα της Γερμανίας. Κατατάχθηκε στον Ελληνικό Στρατό το 1915
και έφθασε στο βαθμό του έφεδρου λοχαγού (πυροβολικού) έχοντας πενταετή θητεία στο

³³⁴⁴ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη, φ. 1, υπ. 2, «Απολυτήριο» (Γ΄ Σώμα Στρατού, XII Μεραρχία, Φερές [Έβρου], 21/10/22), «Πιστοποιητικό XIII Μεραρχίας προς κατάληψιν Δημόσιας ή ιδιωτικής θέσεως ή προς κατάταξιν εις το Σώμα της Αστυνομίας Πόλεων» (Στρατολογικό Γραφείο Μυτιλήνης, 15/2/1938), «Δελτίον ταυτότητας Συνδέσμου Εθνικής Σωτηρίας Λέσβου Ευ-στράτιου Σταματόπουλου ή Μυριβήλη». Αναλυτικά βιογραφικά στοιχεία σε Λυκούργου, *Σχεδίασμα, ό.π.*

μέτωπο. Το 1922 υπηρέτησε ως σύνδεσμος στο Βρετανικό Στρατηγείο στην Κωνσταντινούπολη υπό τον στρατηγό Χάριγκτον (Charles Harington). Την περίοδο 1926–28 και 1932–40 ήταν εμπορικός σύμβουλος της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι καθώς και μέλος του Διεθνούς Εμπορικού Επιμελητηρίου. Το 1926 ήταν αντιπρόεδρος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και το 1927 μετέφρασε στα ελληνικά την *Πανευρώπη* του Ριχάρδου Κουντενχόβε Καλλέργη. Πολιτικά ήταν στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος, βασιλόφρων καθώς και ανιψιός του Δημήτριου Μάξιμου. Ήταν πρόεδρος για την Ελλάδα της Διεθνούς Μόνιμης Επιτροπής Παλαιών Πολεμιστών (CIP), αντιπρόεδρος για την Ελλάδα της FIDAC καθώς και πρόεδρος των εν Γαλλία Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών, ενώ ήταν και επίτιμο μέλος της Βρετανικής Λεγεώνας. Είχε τιμηθεί με παράσημα σε Ελλάδα (Αργυρός Σταυρός του Σωτήρος, Αριστείο Ανδρείας, Πολεμικός Σταυρός, Μετάλλιο Στρατιωτικής Αξίας), Γαλλία, είχε λάβει το Διασυμμαχικό Μετάλλιο καθώς και το παράσημο του τάγματος του Πανάγιου Τάφου. Τον Μάρτιο του 1941 υπηρέτησε στην Αγγλική Στρατιωτική Αποστολή υπό το στρατηγό Heywood που βρισκόταν στην Αθήνα.³³⁴⁵ Μεταπολεμικά διατήρησε τη θέση στην ελληνική πρεσβεία στη γαλλική πρωτεύουσα. Πέθανε την 1η Απριλίου 1977 στο Παρίσι έχοντας τον τίτλο του Επίτιμου Εμπορικού Σύμβουλου της Ελληνικής Πρεσβείας και κηδεύτηκε στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών.³³⁴⁶

Ο **Γιώργης Νίκολης** (1899–1929) γεννήθηκε στο χωριό Πασά (σημ. Άγιος Βλάσης) στην Κύμη Ευβοίας, φοίτησε στη Νομική (χωρίς να ολοκληρώσει τις σπουδές του) και δημοσιογραφούσε σε διάφορα έντυπα. Το 1919 επιστρατεύθηκε και υπηρέτησε στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων. Στο μέτωπο εξέδιδε μαζί με τον Θανάση Μαλαβέτα την εφημερίδα *Φούντα*. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα συμμετείχε στην οργάνωση των παλαιών πολεμιστών, όντας μέλος της Κεντρικής Επιτροπής της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ και του ΚΚΕ,

³³⁴⁵ Τα στοιχεία προέρχονται κυρίως από τρία βιογραφικά σημειώματα (σε ελληνικά, γαλλικά και αγγλικά) καθώς και άλλα έγγραφα που περιέχονται στο αρχείο του Νικολαΐδη. ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεωργίου Νικολαΐδη-Βούρβαχη, φ. 2.1, 2.4. Πληροφορίες αντλήθηκαν και από το βιογραφικό του στο περιοδικό της FIDAC, *FIDAC*, τ. XII, αρ. 4, Απρίλιος 1936, «Who's Who in the Fidas». Βλ. επίσης «Κατάλογος των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περίοδος Β΄, τχ. α΄–β΄, 1926, σσ. 97–99· Richard N. Coudenhove-Kalergi, *Πανευρώπη*, μετ. Γεωργίου Λουδ. Νικολαΐδου, εισ. Γεωργίου Στ. Στρέιτ, «Γκρέκα», Αθήναι 1927· *Πρωΐα*, 1/1/1933, «Από την ζωηράν φιλελληνικήν κίνησιν εν Ελβετία» (για τη θέση του στο Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο)· *FIDAC*, τ. XII, ν. 7, Ιούλιος–Αύγουστος 1936, «Great War Adversaries House Party», σσ. 11–13, τ. XVI, αρ. 3, Μάρτιος 1940, «Greek Ex-Service Men help France»· Γ.Λ. Νικολαΐδης-Βούρβαχης, *Η θεωρία του Κένυς και η ανασυγκρότηση της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήναι 1945· Νίκος Σ. Καστρινός, *Αλ. Παπαναστασίου ο αναμορφωτής και η Δημοκρατία*, Μπάυρον, Αθήναι 1975, σσ. 163–164 (για τη συγγένειά του με τον Δ. Μάξιμο)· Liliane Beaulieu, «Bourbaki's Art of Memory», *Osiris*, τ. 14, 1999, σσ. 219–251, σ. 236 (για τη συγγένεια του με τον γαλλικό κλάδο των Bourbaki).

³³⁴⁶ *Το Βήμα*, 8/8/1961, «Διά την αντιπροσώπευσιν εις Γαλλίαν βιομηχάνων», 6/4/1977, «Κοινωνικά».

ενώ ήταν αρθρογράφος στον *Παλαιό Πολεμιστή* και αρχισυντάκτης του *Ριζοσπάστη*. Το 1924 εργαζόταν στο εργοστάσιο των σιδηροδρόμων στον Πειραιά όπου έκανε κομμουνιστική προπαγάνδα.³³⁴⁷ Άνηκε μαζί με τον Πουλιόπουλο στη «λικβαντιριστική» («διαλυτική»)³³⁴⁸ τάση και αποχώρησε από το κόμμα το 1927. Με την ένταξή του στην από τα αριστερά αντιπολίτευση του ΚΚΕ ανέλαβε την αρχισυνταξία του *Σπάρτακου*, ενώ παράλληλα, μέχρι το θάνατό του εργαζόταν και στην *Καθημερινή*. Σκοτώθηκε στις 28 Φεβρουαρίου του 1929 στην κατάρρευση του καφενείου «Πανελλήνιον» (το οποίο βρισκόταν στην Πανεπιστημίου 59 στη συμβολή με την οδό Προαστίου–τη σημερινή Εμ. Μπενάκη). Στην κηδεία του μεταξύ άλλων παραβρέθηκαν ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης και ο εκδότης της *Καθημερινής* Γεώργιος Α. Βλάχος, ενώ επικήδειους στο απηύθυναν τόσο ο Αρίστος Καμπάνης, εκ μέρους της Ένωσης Συντακτών και ο Κ. Καλαμαράς εκ μέρους της *Καθημερινής* όσο και ο Π. Πουλιόπουλος εκ μέρους των «αντιπολιτευόμενων κομμουνιστών».³³⁴⁹

Ο Παντελής Πουλιόπουλος («Π. Σαρκάτος»/«Φίλιππος Ορφανός»/«Φ. Ρωμανός», 1900–1943) γεννήθηκε στη Θήβα και το 1919 ξεκίνησε τις σπουδές του στη Νομική. Επιστρατεύθηκε το 1920 και στάλθηκε ως τηλεγραφετής στη Σμύρνη. Με την επιστροφή του από το μέτωπο συμμετείχε στη δημιουργία των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων και άρχισε να αναμιγνύεται στις εξελίξεις στο ΣΕΚΕ(Κ). Μετά το Εθνικό Συμβούλιο του κόμματος τον Φεβρουάριο του 1924 ανέλαβε υπεύθυνος της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*. Το ίδιο έτος εξελέγη πρόεδρος της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ (τον Μάιο) και ακολούθως γενικός γραμματέας του ΚΚΕ (τον Δεκέμβριο). Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Θ. Πάγκαλου δικάστηκε για τις θέσεις του ΚΚΕ για «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη» και φυλακίστηκε.

³³⁴⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΑΠΓΠ, φ. 739(α), Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιά προς Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, Πειραιάς, 20 Ιουλίου 1924.

³³⁴⁸ Στο Γ' τακτικό συνέδριο του ΚΚΕ το 1927 ήταν αντίπαλες τρεις τάσεις: οι «σταλινικοί», οι «λικβαντιριστές» και οι «κεντριστές» (τα προσωνύμια δόθηκαν από τους αντιπάλους τους). Στις εσωκομματικές διαμάχες επικράτησε τελικά η «σταλινική» τάση των Ανδρόνικου Χαϊτά, Γιώργη Σιάντου, Κώστα Θέου, η οποία παραμέρισε τόσο τους «λικβαντιριστές» (Π. Πουλιόπουλος, Π. Πατσόπουλος, Γ. Νίκολης, Β. Νικολινάκος κ.α.) όσο και, το επόμενο έτος, τους «κεντριστές» (Σ. Μάξιμος, Τ. Χαϊνόγλου, Κ. Σκλάβος) (βλ. παρακάτω το βιογραφικό του Πουλιόπουλου).

³³⁴⁹ Γενικά για τον Γ. Νίκολη βλ. το βιβλίο του ανιψιού του Βλ. Καραβά (*Γιώργης Νίκολης*) καθώς και Διονύσης Πυλιώτης, «Γιώργης Νίκολης», *Ριζοσπάστης*, 1/3/1929· Χαροντάκης, *ό.π.*, σσ. 25-26. Στο βιβλίο του (αρχιτέκτονα) ανιψιού του υπάρχει μία εκτενής πολεοδομική ανάλυση της κατάρρευσης του Πανελληνίου (Καραβάς, *ό.π.*, σσ. 91-116). Στο δυστύχημα αυτό τραυματίστηκαν και άλλα μέλη του «Σπάρτακου» όπως ο Παστιάς Γιατσόπουλος και ο Νίκος Ευαγγελόπουλος (πιθανόν πρόκειται για τον ομώνυμο παλαιό πολεμιστή).

Με την επιστροφή του στο κόμμα, μετά την ανατροπή του Πάγκαλου, άρχισε και η περιθωριοποίησή του που τελικά οδήγησε τον Σεπτέμβριο του 1927 στη διαγραφή του. Μαζί με τον Π. Γιατσόπουλο και το Γ. Νίκολη εξέφραζαν τη «λικβαντιριστική» («διαλυτική») τάση μέσα στο κόμμα. Μετά την επικράτηση των «σταλινικών» και την απομάκρυνση τόσο των «λικβινταριστών» όσο και των «κεντριστών», τον Ιανουάριο του 1928 ο Πουλιόπουλος εξέδωσε το περιοδικό *Σπάρτακος* στο οποίο αρθρογραφούσαν μεταξύ άλλων οι Σ. Μάξιμος, Π. Γιατσόπουλος αλλά και οι επίσης πρωταγωνιστές στους παλαιούς πολεμιστές Γ. Νίκολης και Β. Νικολινάκος. Οι εξελίξεις στην ΕΣΣΔ με τη δημιουργία της Ρωσικής και, στη συνέχεια, της Διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης οδήγησαν σε ζυμώσεις και στην Ελλάδα στα αριστερά του ΚΚΕ. Σε αυτό το χώρο ανήκε και ο Πουλιόπουλος, εντούτοις ο «Σπάρτακος» δεν έγινε μέλος της Διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης, καθώς το χρίσμα για την Ελλάδα είχαν πάρει οι αρχειομαρξιστές, με τους οποίους βρισκόταν σε συνεχή ιδεολογική αντιπαράθεση. Το 1934 ο Σπάρτακος ενώθηκε με αποχωρήσαντες από τον αρχειομαρξιστικό χώρο, την Κομμουνιστική Ενωτική Ομάδα (ΚΕΟ) και τη Λενινιστική Αντιπολίτευση Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΛΑΚΚΕ), συγκροτώντας την Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδος (ΟΚΔΕ), κόμμα που συμμετείχε στις ζυμώσεις για τη δημιουργία της Τέταρτης Διεθνούς και το οποίο υπάρχει έως σήμερα. Τη δεκαετία του 1930 εργαζόταν ως δικηγόρος ατομών που διωκόντουσαν εξαιτίας του «ιδιώνυμου». Ήταν μορφωμένος και πολύγλωσσος. Το 1937 συνελήφθη από το καθεστώς Μεταξά, παρέμεινε στη φυλακή και την περίοδο της Κατοχής έως ότου την 6η Ιουνίου του 1943 εκτελέστηκε από ιταλικές κατοχικές δυνάμεις μαζί με άλλους 105 κρατούμενους στο Νεζερό (σημ. Άγιο Στέφανο) Φθιώτιδας.³³⁵⁰

Ο **Διονύσης Πυλιώτης** («Σφοντύλης», 1900–1938;) εκλέχθηκε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής της Ομοσπονδίας ΠΠΘΣ το 1924 προερχόμενος από την Ένωση Φυματικών Σωτηρίας.³³⁵¹ Ήταν μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ το 1927 και μέλος του Πολιτικού Γραφείου του κόμματος την περίοδο 1928–31. Το 1931 στην εσωκομματική κρίση συντάχθηκε με την «αριστερή» τάση μαζί με τους Κ. Θέο και Γ. Σιάντο, απέναντι στη «δεξιά»

³³⁵⁰ Λιβιεράτος, *Παντελής Πουλιόπουλος*, ό.π.· Καστρίτης, ό.π., τ. 1, σσ. 71–74· Χαροντάκης, ό.π., σ. 26· Κατσορίδας–Παλούκης, ό.π., σ. 88 κ.ε.· Hering, ό.π., τ. Β', σ. 997, 1124, 1136–1139· Παντελής Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 52006.

³³⁵¹ *Ριζοσπάστης*, 7/5/1924, «Προς τον κ. υπουργόν της Υγιεινής».

τάση των Α. Χαϊτά, Ευτυχιάδη και Γ. Κολοζώφ.³³⁵² Το 1931 μετέβη στην ΕΣΣΔ όπου και παρέμεινε έως ότου χαθούν τα ίχνη του το 1938. Στη 10η Ολομέλεια του ΚΚΕ (Ιανουάριος 1967) αποκαταστάθηκε από το κόμμα μαζί με άλλα στελέχη «θύματα της προσωπολατρίας» της ΕΣΣΔ.³³⁵³

Ο **Γιώργος Σταματόπουλος** έχασε το χέρι του στον πόλεμο και επέστρεψε στη γενέτειρά του, την Τρίπολη, το 1920 οπότε και συνδέθηκε με το ΣΕΚΕ(Κ). Εκτοπίστηκε στην Καλαμάτα όπου έφτιαξε έναν τοπικό κομμουνιστικό όμιλο και τελικά φυλακίστηκε στην Αθήνα. Το 1921 συνδέθηκε με τον Φραγκίσκο Τζουλάτι της «Κομμουνιστικής Ένωσης». Πρωταγωνίστησε στην οργάνωση των αναπήρων πολέμου. Συνδέθηκε με τον αρχαιομαρξισμό, ενώ ακολούθησε την τάση του Δημήτρη Γιωτόπουλου στην διάσπαση του Αρχείου στα μέσα της δεκαετίας του 1930.³³⁵⁴

Ο **Ελευθέριος Σταυρίδης** (1893–1966) καταγόταν από τη Σηλυβρία της Ανατολικής Θράκης και φοίτησε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη. Στην επιστράτευση του 1915–16 υπηρέτησε στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ το 1917–18 ήταν αιχμάλωτος των Βουλγάρων στην Πλεύνα. Το 1919 έγινε στη Δράμα μέλος του ΣΕΚΕ. Τον Μάιο του 1921 επιστρατεύτηκε εκ νέου και απεστάλη στο μικρασιατικό μέτωπο. Μετά το πόλεμο συμμετείχε στο κίνημα των παλαιών πολεμιστών. Μετά τη σύλληψη του Πουλιόπουλου το 1925 τον αναπλήρωσε στη θέση του γενικού γραμματέα του ΚΚΕ (1925–26). Το 1927 διεγράφη από το κόμμα και στη συνέχεια εντάχθηκε στο κόμμα του Γ. Καφαντάρη και κατόπιν ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της ακροδεξιάς Εθνικής Ενώσεως Ελλάς (ΕΕΕ). Στην υπόλοιπη ζωή του ήταν σφοδρός αντικομμουνιστής. Το 1953 διορίστηκε ως σύμβουλος του αρχηγού Γενικού Επιτελείου Στρατού Σόλωνα Γκίκα, ενώ την περίοδο 1958–66 ήταν σύμβουλος του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως.³³⁵⁵

Ο **Προκόπιος Τσιμάνης** (1901–1986) γεννήθηκε στην Αρίστη Ζαγορίου. Αφού τέλειωσε εδώ το Δημοτικό Σχολείο, φοίτησε στο Ιεροδιδασκαλείο Βελλάς Ιωαννίνων (η σημερινή Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Βελλάς Ιωαννίνων). Συμμετείχε στη Μικρασιατική Εκστρατεία και διετέλεσε πρόεδρος της Πανελληνίου Ενώσεως Υπαξιωματικών

³³⁵² Σύγκρουση στην οποία δεν επικράτησε καμία από τις δύο τάσεις, αντιθέτως η Κομμουνιστική Διεθνής διόρισε μια εξ ολοκλήρου νέα ηγεσία υπό το Νίκο Ζαχαριάδη. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 87.

³³⁵³ Σταυρίδης, *ό.π.*, σσ. 363–364· Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 74, 82, 87, 98.

³³⁵⁴ Καστρίτης, *ό.π.*, τ. 2, σσ. 138–139.

³³⁵⁵ Πέρα από το αυτοβιογραφικό βιβλίο του Ελ. Σταυρίδη (*Τα παρασκήνια του ΚΚΕ*), βλ. Δάγκας, *Το κράτος κατά*, *ό.π.* σσ. 346–347· Αλεξάτος, *ό.π.*, λήμμα «Σταυρίδης Ελευθέριος», σσ. 401–402.

Παλαιών Πολεμιστών και της Ανωτάτης Συνομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών της Ελλάδος. Υπηρέτησε ως δάσκαλος στην περιφέρεια Κόνιτσας και ακολούθως εργάστηκε στην Τοπογραφική Υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας και στην Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας και Υγιεινής. Ανέπτυξε αντιστασιακή δράση κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Ήταν συγγραφέας πολυάριθμων βιβλίων σχετικά με παλαιούς πολεμιστές καθώς και για ιστορικά, λαογραφικά και θρησκευτικά θέματα.³³⁵⁶

Ο Τάκης (Παναγιώτης) Ε. Χαιρόπουλος γεννήθηκε το 1895 στην Αθήνα. Πήγε σχολείο στη Βαρβάκειο Σχολή και σπούδασε στη Νομική, ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και τη λογοτεχνία, ενώ είχε συνθέσει στρατιωτικά εμβατήρια. Υπηρέτησε στη II Μοίρα Ορειβατικού Πυροβολικού (Ιούνιος 1916–Αύγουστος 1922).³³⁵⁷ Πρόεδρος του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών και άλλων παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων καθώς και επικεφαλής του βραχύβιου Τάγματος Εφόδου Αθηνών (1933) και του Σώματος των Επιλέκτων (1937). Υπήρξε μεταπολεμικά εκδότης και συνεργάτης διαφόρων εντύπων, ενώ διετέλεσε και Διευθυντής του Γραφείου Επαρχιακού Τύπου (1968). Το 1968 εμφανιζόταν επίσης ως πρόεδρος της Πανελλαδικής Εργατουπαλληλικής Συνομοσπονδίας Εργαζομένων Πολεμιστών.³³⁵⁸ Δήλωνε «θιασώτης και υποστηρικτής» της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, θέτοντας εαυτόν «παρά το πλευρόν της Εθνικής Επανάστασεως».³³⁵⁹ Πέθανε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ή στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

³³⁵⁶ <https://izagori.gr/people/biographies/511-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BF%CF%83-%CF%84%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B7%CF%83-1901-%E2%80%931986.html>, πρόσβαση 1/7/2020· ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. Έντυπα 5, Εγκύκλιος ΑΣΠΠΕ 161/11-3-1946.

³³⁵⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. ΠΠ 75, Βεβαίωση Γενικού Επιτελείου Στρατού, 30 Αυγούστου 1938.

³³⁵⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. ΠΠ 75, Παγκύπριος Ελληνικός Σύνδεσμος Εθελοντών Πολεμιστών προς Τάκη Χαιρόπουλο, Λευκωσία, 9 Ιουλίου 1968· Γιάννης Σάρρας, «Πνευματικές παρουσιάσεις. Τάκης Χαιρόπουλος», *Η Θεσπρωτική* (Ηγουμενίτσας), 24/7/1978.

³³⁵⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Τάκη Χαιρόπουλου, φ. ΠΠ 75, Υπόμνημα Τάκη Χαιρόπουλου προς την Υποδιεύθυνση Γενικής Ασφαλείας Αθηνών [Οκτώβριος 1969].

Παράρτημα 7. Κυριότερες παλαιοπολεμιστικές και αναπηρικές οργανώσεις (1912–1940)³³⁶⁰

Κυριότερες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις		
Όνομα οργάνωσης	Χρονικό διάστημα δραστηριοποίησης	Επικεφαλής
Ανωτάτη Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος (ΑΣΠΠΕ)	1934–1946;	Παναγιώτης Σπηλιώτης (1934) Διονύσιος Τακασιάνος (1935) Σταύρος Πανούρης (1936–;)
Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών	1932 (έως το 1934 ως Γενική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών)–1946;	Ανδρέας Κονδάκης (1932–1946)
Εθνική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών	1929;–	Ευάγγελος Κομνηνός
Εθνική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μαγνησίας	1939–;	
Εθνική Οργάνωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς	1931–;	
Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών	1938–1940	Ανδρέας Κονδάκης
Ένωση Εφέδρων Μικράς Ασίας και Θράκης	1923–;	Σταμάτης Χατζήμπεης, Νεόκοσμος Γρηγοριάδης
Ένωση Εφέδρων Οπλιτών και Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς και Περιχώρων	1930–;	
Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθήνας	1923–1925;	

³³⁶⁰ Περιλαμβάνονται οι οργανώσεις που αναφέρονται τουλάχιστον δύο φορές στην παρούσα έρευνα. Τα χρονικά όρια αφορούν περιόδους που έχει εντοπιστεί δραστηριοποίηση αυτών των οργανώσεων.

Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας (συνένωση της πρώην Ένωσης Υπαξιωμα- τικών–Στρατιωτών Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας και του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας)	1936–1940;	Μάνθος Ματθαίου (1936–1940)
Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Πειραιά	1931;–	
Ένωση Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Πειραιά	1924–1925;	Βασίλης Νικολινάκος
Κεντρική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου (αρχική ονομασία: Συνδέσμος Εφέδρων Οπλιτών και Αναπήρων Πολέμου Νομού Ηρακλείου)	1922–1925	Αδάμ Καλλιατάκης (1922–1924) Γεώργιος Βορεάδης (1924–1925) Εμμανουήλ Κακουδάκης (1925)
Κεντρική Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών	1936;–	Γεράσιμος Παγουλάτος Άρης Μαυροκέφαλος
Ομοσπονδία Εθνικού Κέντρου Εφέδρων Πολεμιστών	1934;–1938;	Χρήστος Σαλτέλης (1934–;)
Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών	1932–1938;	Νικόλαος Βέσσης (1932–1934) Ι. Παπαϊωάννου (1934–;)
Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού	1924–1925	Παντελής Πουλιόπουλος
Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών Φθιωτιδοφωκίδος	1936;–;	Χαρ. Φαρόπουλος
Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών	1932–δεκαετία 1970	Τάκης Χαιρόπουλος
Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών Βόλου	1937;–1939	
Παμπειραϊκή Λεγεώνα Παλαιών Πολεμιστών	1931;–	

Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών	1923–;	Ηλίας Γ. Αράπης (1924–1925)
Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Υπαξιωματικών		Αλέξανδρος Θεοχάρης (1930–1934) Προκόπιος Τσιμάνης (1934–1935, 1939 –;) Σωτήριος Γραββάνης (1935–1939)
Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων (ΠΣΕ)	1916–1917	Γεώργιος Καμαρινός (Ιούνιος–Ιούλιος 1916) Χρ. Κοφίνης (Ιούλιος–Σεπτέμβριος 1916) Ιωάννης Σαγιάς (Σεπτέμβριος 1916– Ιανουάριος 1917)
Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων και Παλαιών Πολεμιστών «Πίστις–Πατρίς»	1931–1935;	
Πανευβοϊκή Οργάνωση Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών	1935–;	Θ.Δ. Θεοχάρης (1935–;)
Συλλόγος Παλαιών Πολεμιστών Βόλου	1923–1925;	Δημήτρης (Μήτσος) Παπαρήγας Νίκος Ευαγγελόπουλος
Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών	1913–1914	Νικόλαος Βέλης (Μάρτιος–Αύγουστος; 1914) Π.Α. Κουρτέλης (Σεπτέμβριος 1914–;)
Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Αθηνών–Πειραιώς	1934–;	Δημήτριος Σκουζές (1934) Ηλίας Ρογκάκος (1934–;)
Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Θεσσαλονίκης	1923–1936;	Πάνος Βουδούρης (1926–1927;) Ιωάννης Βούρβουλης (1932–1936) Τάσος Αστεριάδης (1936)
Σύνδεσμος Εφέδρων Υπαξιωματικών	1913–1914;	Γεώργιος Καμαρινός;

Κυριότερες αναπηρικές οργανώσεις		
Όνομα οργάνωσης	Χρονικό διάστημα δραστηριοποίησης	Επικεφαλής
Γενική Ένωση Αναπήρων Πολέμου Αττικής	1926–1936;	
Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων και	1930–1938;	Γεώργιος Παργανάς

Θυμάτων Πολέμου		
Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου	1930–1936;	
Εθνική Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου	1938–σήμερα	Βάσος Ζερβάκος (1938–1945;)
Ένωση Αναπήρων Ολικής Ανικανότητας	1933;	Σπυρίδων Σπυρόπουλος
Ομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου	1923–1930	
Παμπειραϊκή Ένωση Αναπήρων Πολέμου	1932;–	
Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων Πολέμου	1923–1924	
Πανελλήνια Ένωση Τραυματιών Πολέμου (ΠΕΤΠ) ³³⁶¹	1918–1924;	Χαρίλαος Γκανάς (Φεβρουάριος 1921;–;) Κωστας Κώνστας (Ιούλιος 1921– Οκτώβριος 1921) Θεόδωρος Δραγώνας (Οκτώβριος 1921– Φεβρουάριος 1922;) Κωνσταντίνος Στάικος (Φεβρουάριος 1922;– Αύγουστος 1922;) Παντελής Μάρκου (Δεκέμβριος 1922) Στυλιανός Αξιώτης (Ιούνιος 1924)
Πανελλήνια Ένωση Φυματικών Αναπήρων Πολέμου	1934;–1936;	
Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας Τραυματιών	1914	
Σωματείο Αναπήρων Πολέμου Ολικής Ανικανότητας και Στρατιωτικών Συνταξιούχων	1933–;	

³³⁶¹ Οι ιδρυτές της ΠΕΤΠ ήταν οι Κωνσταντίνος Κώνστας, Δημήτριος Σβολόπουλος, Γεώργιος Κρητικός, Αντώνιος Αλανάκης, Χαρίλαος Γκανάς, Στυλιανός Γαβαλάκης, Ευάγγελος Χατζηγεωργίου, Θεόδωρος Σαρίκος. *Καταστατικόν Πανελληνίου Ενώσεως Τραυματιών Πολέμου 1912–1918, ό.π., σ. 8.*

Παράρτημα 8. Παλαιοί πολεμιστές υποψήφιοι στις εκλογές της
26ης Ιανουαρίου 1936³³⁶²

Όνομα	Κόμμα	Εκλογική Περιφέ- ρεια	Θέση στην τε- λική κατάταξη (σύνολο υποψηφίων του κόμματός τους)	Ψήφοι	Ποσοστό επί του συνόλου των ψηφών στην περιφέ- ρειά τους	Ποσοστό επί του συ- νόλου των ψηφών του κόμ- ματός τους στην περι- φέρειά τους
Αστεριάδης Τάσος	Κόμμα Ελευθερο- φρόνων	Θεσ/νίκη	4ος (21)	234	0,25%	12,21%
Ζαφειρόπου- λος Θεόδωρος	Γενική Λαϊκή Ριζοσπα- στική Ένωση (ΓΛΡΕ)	Αχαΐα	5ος (9)	1.814	4,45%	18,61%
Ζηκίδης Χρήστος	ΓΛΡΕ	Ιωάννινα	8ος (10)	138	0,51%	6,73%
Ματθαίου Μάνθος	ΓΛΡΕ	Θεσ/νίκη	5ος (22)	2.678	2,88%	24,17%
Μερκούρης Σταμάτης	ΓΛΡΕ	Αθήνα	6ος (21)	6.251	5,81%	24,36%
Μητρόπου- λος Ιωάννης	ΓΛΡΕ	Πειραιάς	4ος (13)	2.586	5,26%	24,57%
Σεχιώτης Γεώργιος*	Λαϊκό Κόμμα	Αρκαδία	2ος (9)	2.683	7,60%	31,35%
Τσόντος Βάρδας Γεώργιος	ΓΛΡΕ	Φλώρινα	1ος (6)	1.173	5,04%	58,36%
Χατζηπύρρος Δημήτριος	ΓΛΡΕ	Λάρισα	10ος (13)	1.824	3,19%	10,68%
* εκλέχθηκε βουλευτής						

³³⁶² Συμπεριλαμβάνονται μόνοι οι υποψήφιοι βουλευτές που κατήλθαν στον εκλογικό αγώνα με πρόταγμα την παλαιοπολεμική τους ιδιότητα (βλ. Κεφάλαιο Γ.1.2). Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1938, σ. 4, 7, 13, 17, 25, 28, 34, 41.

**Παράρτημα 9. Πανελλήνια Συνέδρια Παλαιών Πολεμιστών, Αναπήρων και
Θυμάτων Πολέμου (1922–1940)**

Α΄) Πανελλήνια Συνέδρια Παλαιών Πολεμιστών, Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου κατά τον Μεσοπόλεμο (1923–1940)				
Ημερομηνία	Τίτλος συνεδρίου	Τόπος διεξαγωγής	Σύνεδροι/ οργανώσεις που εκπροσω- πήθηκαν	Παρατηρήσεις
20–21 Ιουνίου 1923	Α΄ Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου	Αθήνα		Ίδρυση Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου.
12–14 Οκτωβρίου 1923	Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών	Αθήνα	Εκπρόσωποι 13 ενώσεων	Ίδρυση Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Αξιωματικών.
5–9 Μαΐου 1924	Α΄ Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού	Αθήνα	59 σύνεδροι	Ίδρυση Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρα- τού.
15–18 Μαΐου 1926	Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων Αξιωματικών	Θεσσαλονίκη		
19–24 Ιανουαρίου 1927	Β΄ Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου	Αθήνα		
27–31 Αυγούστου 1927	Γ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εφέδρων	Αθήνα	Αντιπρόσωποι 352 οργανώ- σεων	
Νοέμβριος 1929	Γ΄ Αναπηρικό Συνέδριο	Βόλος		Ίδρυση Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου.
15–18 Ιουνίου 1930	Γ΄ Πανελλαδικό Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου	Αθήνα		Μετεξέλιξη Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου σε Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου.
25–29 Ιανουαρίου 1931	Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο Εφέδρων Πολέ- μου Ξηράς και Θαλάσσης	Αθήνα	83 σύνεδροι	

24–25 Ιουνίου 1932	Δ' Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου	Αθήνα		
20–23 Μαΐου 1934	Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών (α' μέρος)	Αθήνα	71 οργανώσεις (11 εφέδρων αξιωματικών, 11 εφέδρων υ- παξιωματικών και 39 εφέ- δρων οπλιτών)	Εκ παραλλήλου διοργάνωση εκ- δήλωσης «υπερδιακοσίων» πα- λαιών πολεμιστών, που εξέλεξε 15μελή προσωρινή επιτροπή ως εκπρόσωπος των παλαιών πολε- μιστών.
16–20 Σεπτεμβρίου 1934	Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών (β' μέρος)	Θεσσαλονίκη	120 οργανώσεις	• Αποχωρήσεις μελών (βλ. β' μέρος του παραρτήματος). • Απόφαση ίδρυσης Ανωτάτης Συνομοσπονδίας Παλαιών Πο- λεμιστών Ελλάδος (ΑΣΠΠΕ).
23–25 Σεπτεμβρίου 1934	Ε' Πανελλαδικό Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου	Αθήνα		• Αποχώρηση 29 οργανώσεων.
6–10 Οκτωβρίου 1935	Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών	Θεσσαλονίκη	41 οργανώσεις	• Διάσπαση, αποχώρηση οργα- νώσεων προσκείμενων στον Θ. Ζαφειρόπουλο και εκ πα- ραλλήλου διενέργεια «παρα- συνεδρίου» (βλ. β' μέρος του παρόντος παραρτήματος).
14–16 Ιουνίου 1936	Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Πα- λαιών Πολεμι- στών	Αθήνα	131 οργανώσεις	• Διοργανωθέν από την ΑΣΠΠΕ. • Οι οργανώσεις υπό τον Χαιρόπουλο διοργάνωσαν εκ παραλλήλου συνέδριο στην Α- θήνα (βλ. β' μέρος του παρό- ντος παραρτήματος).
4 Οκτωβρίου 1938	Α' Εθνικό Πανελλήνιο Συνέδριο Αναπήρων Πολέμου	Αθήνα	101 αντιπρόσωποι, 65 οργανώσεις	Ίδρυση Εθνικής Γενικής Συνομο- σπονδίας Θυμάτων Πολέμου.
15–17 Ιανουαρίου 1940	Β' Πανελλαδικό Συνέδριο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου	Αθήνα	76 σύνεδροι	

Β΄) Οι διασπάσεις των Πανελληνίων Συνεδρίων Παλαιών Πολεμιστών (1934–1936)

Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών (α΄ μέρος, Αθήνα, Μάιος 1934)

- Συγκλήθηκε από την Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών (πρόεδρος Νικόλαος Βέσσης)
- Απόφαση να συνεχιστεί το συνέδριο τον Σεπτέμβριο στη Θεσσαλονίκη.

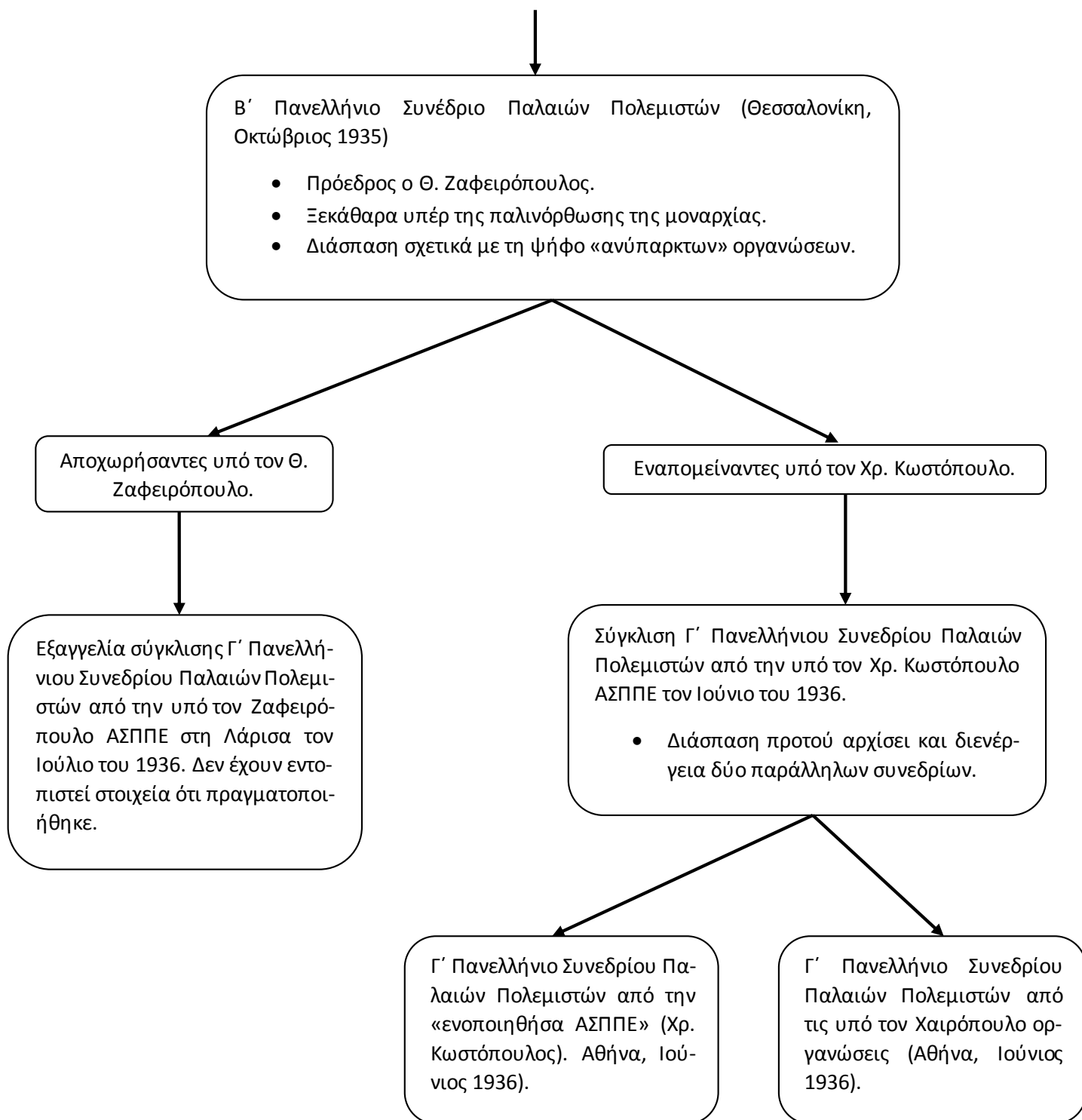
Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών (β΄ μέρος, Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1934)

- Διαφορά μεταξύ του προεδρείου που είχε εκλεγεί στην Αθήνα και της οργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου της Θεσσαλονίκης.
- Διάσπαση συνεδρίου.

Οι εναπομείναντες εξέλεξαν πρόεδρο τον Θ. Ζαφειρόπουλο.

- Η πρόταση Ζαφειρόπουλου για δημιουργία παλαιοπολεμιστικού κόμματος κατά το πρότυπο του ιταλικού Φασιστικού κόμματος δεν έγινε αποδεκτή.
- Νέα διάσπαση
- Από τους εναπομείναντες δημιουργήθηκε η Ανωτάτη Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών της Ελλάδος (ΑΣΠΠΕ)

Αποχωρήσαντες, μεταξύ αυτών οι Ν. Βέσσης, Α. Κονδάκης και Τ. Χαιρόπουλος, οι οποίοι συσπειρώθηκαν στην Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών της Ελλάδος (πρόεδρος Α. Κονδάκης).

**Παράρτημα 10. Έλληνες Παλαιοί Πολεμιστές και διεθνές
παλαιοπολεμιστικό κίνημα**

Α) Ένταξη ελληνικών οργανώσεων σε διεθνείς παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις		
Ελληνική οργάνωση	Διεθνής Οργάνωση	Έτος ένταξης
Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού	Διεθνής των Παλαιών Πολεμιστών	1924
Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών	FIDAC	1933
Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας	FIDAC	1937
Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας	CIP	1937
Εθνική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών	CIAMAC	1939

Β) Συμμετοχές Ελλήνων εκπροσώπων σε διεθνή παλαιοπολεμιστικά συνέδρια		
Συνέδριο	Τόπος/Χρόνος	Όνομα αντιπροσώπου
ΙΕ΄ Συνέδριο της FIDAC	Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1934	Νικόλαος Βέσσης
ΙΣΤ΄ Συνέδριο της FIDAC	Βρυξέλλες, Σεπτέμβριος 1935	Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης
ΙΖ΄ Συνέδριο της FIDAC	Βαρσοβία, Σεπτέμβριος 1936	Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης
Α΄ Συνέδριο της CIP	Βερολίνο, Φεβρουάριος 1937	Μάνθος Ματθαίου, Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος, Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης, Δ. Δρόσος
ΙΗ΄ Συνέδριο της FIDAC	Παρίσι, Σεπτέμβριος 1937	Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης, Μάνθος Ματθαίου, Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος, Γεώργιος Ανδρέου
Β΄ Συνέδριο της CIP	Παρίσι, Νοέμβριος 1937	Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης, Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος
Γ΄ Συνέδριο της CIP	Λονδίνο, Μάιος 1938	Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης

Παράρτημα 11. Φωτογραφικό υλικό

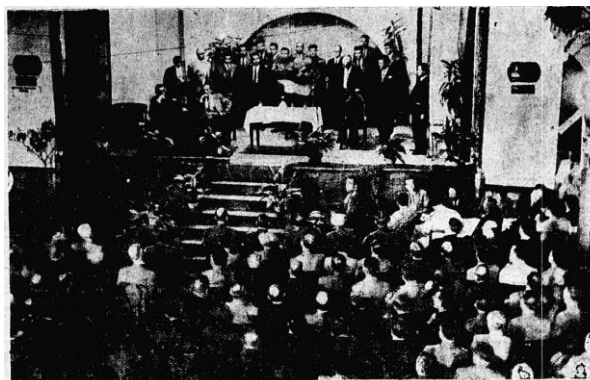

Εικόνα 1. Στιγμιότυπο από το Πανεφεδρικό Συνέδριο του 1931. Πατρίς, 26/1/1931.

Τὸ Μνημεῖον τοῦ Ἀφανοῦς Στρατιώτου μετὰ τὴν χθεσινὴν τελετὴν μετὰ τοὺς κατατεθέντας στεφάνους τοῦ στρατοῦ, τοῦ στόλου, τῆς Κυβερνήσεως, τῶν ξένων πρεσβειῶν καὶ τῶν λαϊκῶν ὁργανώσεων

Εικόνα 2. Στιγμιότυπο από τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, Πατρίς, 26/3/1932.

Μία άποψη του συνεδρίου καθ' ἑν στιγμήν προσφωνεῖ τοὺς συνεδρους ὁ δήμορχος κ. Μάνος.
(Φωτο—Καριανιά)

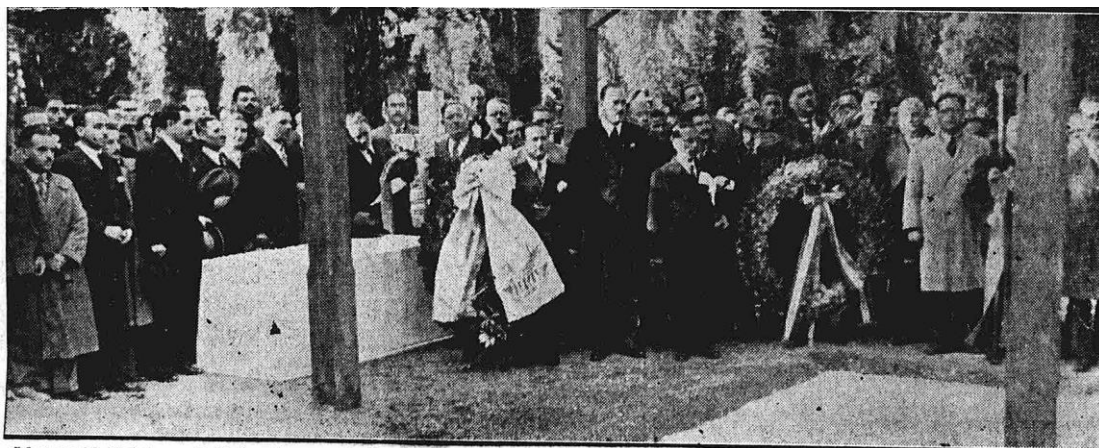

Εικόνες 3–4. Στιγμιότυπο από το Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστῶν (αριστερά) και οργανώσεις παλαιῶν πολεμιστῶν που παρελαύνουν την 26η Οκτωβρίου 1935 στην Αθήνα (δεξιά). Το Φως (Θεσσαλονίκη), 7/10/1935, Ελεύθερος Άνθρωπος, 27/10/1935.

Με χαρακτηριστικὰς ἐπιγραφὰς κατὰ τοῦ φασισμού, οἱ Παλαιοὶ Πολεμισταὶ περὶ ἤλασαν
χθὲς διὰ τῶν Ἀθηναίων ὁδῶν

Εικόνα 5. Στιγμιότυπο από την τελετή κατάθεσης στεφάνων στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη μετά την εναρκτήρια συνεδρία του Γ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιῶν Πολεμιστῶν (Ιούνιος 1936). Ημερήσιος Κήρυξ, 15/6/1936.

Εικόνα 6. Εκπρόσωποι παλαιοπολεμικών οργανώσεων καταθέτουν στεφάνια στον τάφο του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ στο Τατόι. *Εθνική*, 24/11/1936.

Εικόνα 7. Η Τελετή της Ειρήνης της CIP στο Ηρώο του Γ΄ Σώματος Στρατού στη Θεσσαλονίκη. *Νέα Αλήθεια* (Θεσσαλονίκης), 3/10/1938.

Εικόνα 8. Συγκέντρωση του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών. Τέταρτος από δεξιά στην πρώτη σειρά ο Τ. Χαιρόπουλος. Πανεφεδρική, 25/10/1936.

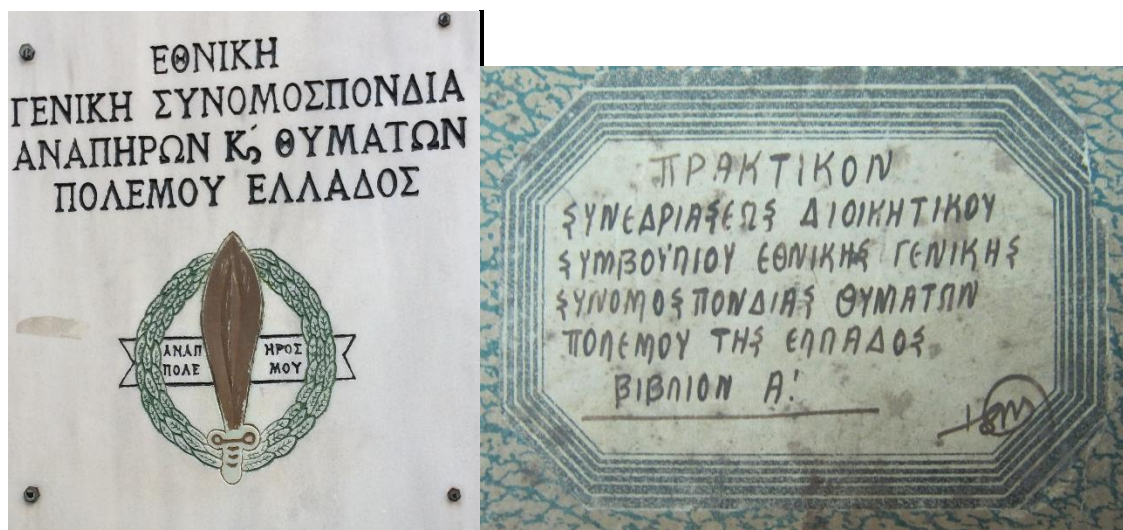

Οι εκπρόσωποι τῶν παλαιῶν πολεμιστῶν τῆς Ἑλλάδος ἔχοντες εἰς τὸ μέσον τὸν πρόεδρον τῆς Ἐθνικῆς Συνομοσπονδίας παλαιῶν πολεμιστῶν κ. Ἀνδρέαν Κονδάκην. Διακρίνονται οἱ κ.κ. Νκολάου, Μουσᾶς, Χαιρόπουλος, Γιαταγάνας, Γεωργίου, Κονίτοας καὶ ὁ συντάκτης τοῦ «Ἑλλ. Μέλλοντος» κ. Μαυρεπῆς.

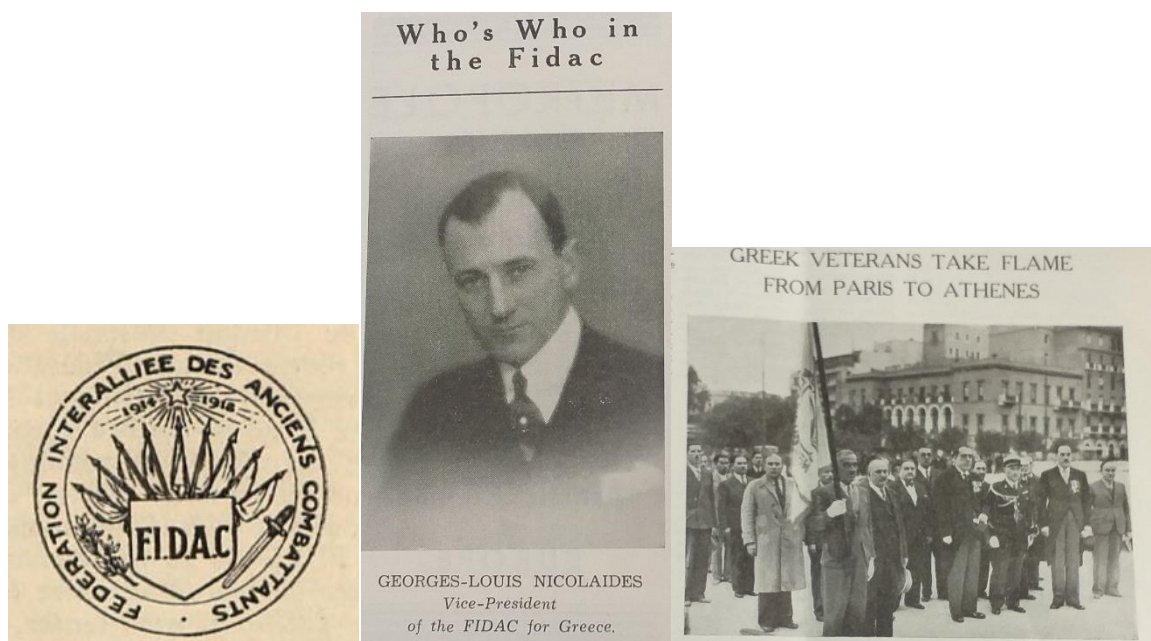
Εικόνα 9. Ελληνικόν Μέλλον, 8/3/1939.

Εικόνες 10–13. Σήματα παλαιοπολεμικών και αναπηρικών οργανώσεων (από αριστερά): Γενική Συνομοσπονδία των Θυμάτων Πολέμου (ίδρ. 1930, μετεξέλιξη της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου για αυτό αναγράφεται και το 1923), Εθνική Οργανώσις Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς (ίδρ. 1931), Ένωση Εφέδρων Οπλιτών Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς και Περιχώρων (ίδρ. 1932), Πανευβοϊκή Οργανώσις Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών (ίδρ. 1936).

Εικόνες 14–15. Το σήμα της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου στο οίκημα της οργάνωσης (Πινδάρου 6, Αθήνα) σήμερα και λεπτομέρεια από το σκληρόδετο εξώφυλλο των πρακτικών των συνεδριάσεων της οργάνωσης της περιόδου 1938–1944. Φωτογραφίες Αλέξανδρου Μακρή.

Εικόνες 16-18. Το σήμα της FIDAC, ο Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης στο περιοδικό της FIDAC, τελετή μεταφοράς της φλόγας από τον Τάφο του Αγνώστου Στρατιώτη στο Παρίσι στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη στην Αθήνα. Δεύτερος από δεξιά ο Μ. Ματθαίου. *FIDAC*, τ. XII, αρ. 4, Απρίλιος 1936, σ. 22, τ. XV, αρ. 2, Φεβρουάριος 1939, σ. 23.

Εικόνα 19. Οι σύνεδροι του Α' Συνεδρίου της Διεθνούς των Παλαιων Πολεμιστών (Γενεύη, 30 Απριλίου–2 Μαΐου 1920). Έκτος από αριστερά στους καθήμενους ο Ανρί Μπαρμπίς (ARAC) και έβδομος ο Karl Tiedt (Internationaler Bund der Opfer des Krieges und der Arbeit). Επρόκειτο για την πρώτη συνάντηση Γάλλων και Γερμανών παλαιίμαχων μετά τον Μεγάλο Πόλεμο. *Le Combattant* (Παρισίων), 10/5/1920.

Εικόνα 20. Στιγμιότυπο από την επίσκεψη των συνέδρων του Α' Συνεδρίου της CIP (Βερολίνο, Φεβρουάριος 1937) στον καγκελάριο της Γερμανίας Αδόλφο Χίτλερ στο Obersalzberg των Άλπεων. Δεύτερος από δεξιά στην πρώτη γραμμή ο Δούκας του Σαξ Κοβούργου και Γκόθα (πρόεδρος της CIP). Πρώτος από αριστερά ο Γεώργιος Νικολαΐδης-Βούρβαχης και δεύτερος ο Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος, στο βάθος στα αριστερά του Χίτλερ διακρίνεται ο Μάνθος Ματθαίου. Francesco Monotti, «The Berlin Conference of Ex-Service Men», *FIDAC*, τ. XIII, αρ. 4, Απρίλιος 1937, σσ. 5-9, 11.

Ο Άρχηγός των Γερμανών Παλαιών Πολεμιστών και της Διεθνούς Διασκέψεως (Συνομοσπονδίας) Παλαιών Παλεμιστών (Γερμανία, Ίταλία, Πολωνία, Ιαπωνία, Ελλάδα κλπ.) Δούξ του Σάξ Κοβούργου Γκόθα μετά του έν Άδηναις Πρέσβευς της Γερμανίας Πρίγκηπος Έρμπαχ, του Πολωνού Προέδρου, του Γενικού Προέδρου της Συνομοσπονδίας της Ελλάδος κ. Α. Κονδάκη και των Προέδρων των Άθηναικών Παλαιοπολεμιστικών Όργανώσεων, οΐτινες με επί κεφαλής τόν κ. Κονδάκην τόν υπεδέχθησαν έλθόντα είς Άθήνας είς τόν Σταθμόν Λαρίσης.

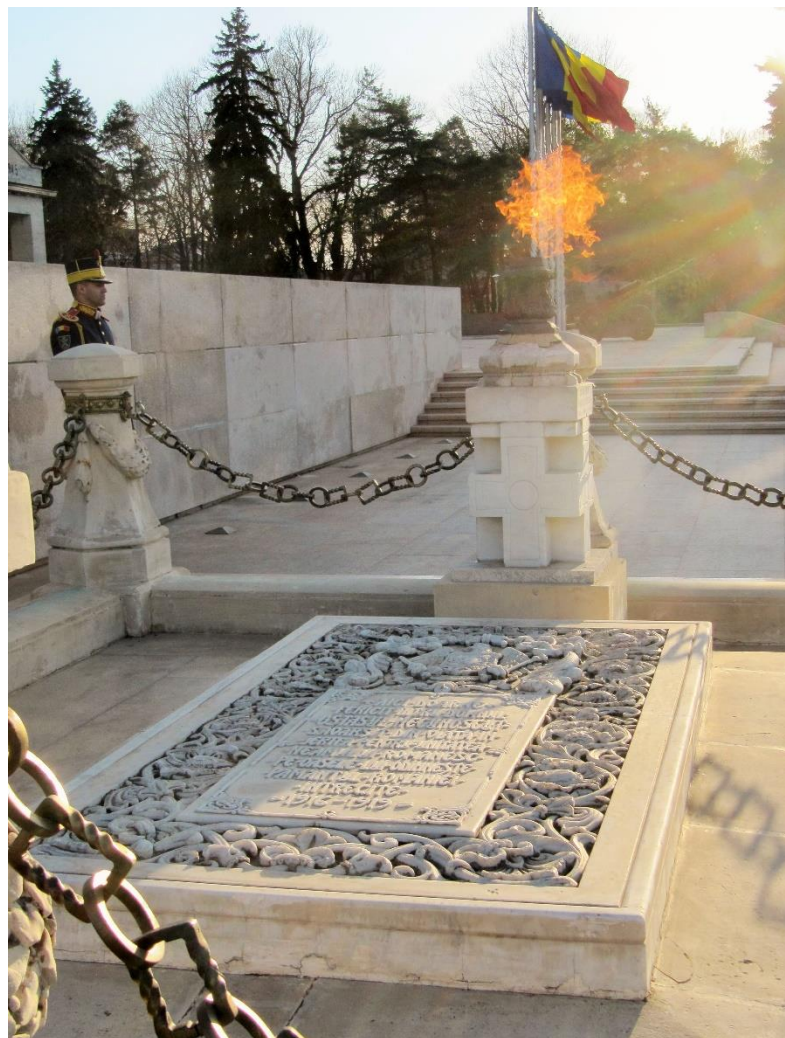

Ο Δούξ του Σάξ Κοβούργου, Γενικός Άρχηγός όλων των Γερμανών Παλαιών Πολεμιστών, ο Πολωνός Άρχηγός Γενικός Γραμματεΰς της CIP Διεθνούς Όργανώσεων των Π. Πολεμιστών του κόσμου όπου προεδρεύει ο Δούξ, οί ύπασισταί του Δουκός, ο Πρίγκηψ Έρμπαχ Πρέσβυς της Γερμανίας έν Άδηναις, οί Γερμανοί έπίσημοι, τó άνώτερον προσωπικόν της Πρεσβείας, ο άρχηγός των Έλλήνων Π. Πολεμιστών κ. Κονδάκης, οί πρόεδροι Όμοσπονδιών και Όργανώσεων Π. Πολεμιστών και άναπήρων Άδηνών και Πειραιώς κ. κ. Τρικούπης, Μπέλιας, Τόμπρος, Μουσάας, Καλιαμπέτσος, Βέσσης, Λοΐσιος, Γεωργίου, Χαϊρόπουλος, Βελλόπουλος, Ματθαίου, Μπούμης πρό του Άγνώστου Στρατιώτου όπου ο Δούξ κατέδεσε στέφανον.

Εικόνες 21-22. Στιγμιότυπα από την επίσκεψη του προέδρου της CIP, Δούκα του Σαξ Κοβούργου και Γκόθα, και του αντιπροέδρου της Kazimierz Smogorzewski στην Αθήνα στις 24 Μαρτίου 1939. Στην Εικόνα 21 ο Χαϊρόπουλος και ο Κονδάκης διακρίνονται ακριβώς πίσω από τον Δούκα και ο Ματθαίου είναι ο τρίτος από δεξιά στο βάθος. Φωτογραφίες ένθετες σε Θάνος Μεταξάς (επ.), *Ανδρέας Κονδάκης, ό.π.*

Εικόνες 23-24. Ο Τάφος του Γάλλου Αγνώστου Στρατιώτη (στην Εκατονταετηρίδα του ενταφιασμού του, για αυτό και ο στολισμός) και το Μέγαρο των Απομάχων στο Παρίσι. Φωτογραφίες Αλέξανδρου Μακρή (Νοέμβριος 2019).

Εικόνες 25-26. Ο Τάφος του Ρουμάνου Αγνώστου Στρατιώτη στο Βουκουρέστι (Πάρκο Καρόλου Α'). Φωτογραφίες Αλέξανδρου Μακρή (Απρίλιος 2018).

Εικόνες 27–28. Η μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί στα Βαλκάνια μέρος της ευρύτερης μνήμης των Εθνικών Πολέμων, η χρονολόγηση των οποίων διαφέρει ανά χώρα. Στα αριστερά, το μνημείο για τους πεσόντες στους πολέμους 1912–1922 στη Θήβα. Στα δεξιά το μνημείο για τους πεσόντες του 7ου Συντάγματος Ιπτικού του 1916–1919 στο Ιάσιο της Ρουμανίας (παρά την εν λόγω χρονολόγηση στη στήλη αναγράφονται και πεσόντες στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο). Φωτογραφίες Αλέξανδρου Μακρή (Μάρτιος 2017/Απρίλιος 2018).